

સુધારાપદાર્થો આપેની ગીજ આદત્તિ

તત્ર પૂર્વાપરયોગમુપલમ્ય વિદ વિચારણે વિદુલ્લ લાભે, હસ્યેતયોશ્ચ
રાત્વોરનેકાર્થયોઃ પ્રયોગ ઇતિ પૂર્વાપરયોગમુપલમ્ય પશ્ચાત્પ્રતિપત્તિર્ભવતિ ।
આયુર્વેદોત્પત્તિમયં વિવક્ષુરિત્યેવં પદાર્થઃ ॥

આ અર્થમાં આયુધ્યનો વિચાર કરવામાં આંચો છે તથા
જ્ઞનાથી આયુધ્યનો લાભ થાય એવા ઉપાયોનો ઉપદેશ કરવામાં
આંચો છે; માટે અહીં વેદ શબ્દનો વિચારરૂપ તથા લાભરૂપ અર્થ લેવો.

—ભગવાન મુસુત

[સર્વ હજ્જ પ્રકાશક સંસ્થાને સ્વાધીન છે.]

વૈદકના અન્ય ઉપયોગી ગ્રંથો

આર્યભિષક્ અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદરાજ : આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન :

આ ગ્રંથમાં નાનાંનાનાં ગામડાંઓમાં પણ પોતાની મેળે બની શકે એવા હજારો ધરગથ્ય ઉપાયો છે. નિત્યના ઉપયોગની અને ખીછ સુમારે ૬૦૦ વનસ્પતિઓના ગુણદોષ, ઓળખાણ તથા જીવજીવિત વ્યાધિઓ ઉપર તેને વાપરવાની વિધિઓ છે. સુમારે ૧૦૦ ધાતુઉપધાતુઓનું શોધન-મારણ તથા તેના જીવજીવિત રોગો ઉપર જીવજીવિત અનુપાનો છે. સુમારે ૧૨૫ વ્યાધિઓનાં લક્ષણ, કારણ તથા ઉપાયો છે. જીવજીવિત પાક, ચૂર્ણો, ગુટિકા, અવલેહ, યાકુતિ ઇત્યાદિ સેકડો અનાવટો આપવામાં આવેલ છે.

પાન ૮૩૨ : કિંમત ૬-૦ : ટ. ખ. ૦-૧૩

વૈદક સંબંધી વિચારો : (ભા. ૨ એ)

આયુર્વેદ સંબંધી ૧૨૮ ઉપયોગી લેખોનો સંગ્રહ.

પાન ૪૩૨ : કિંમત ૧-૧૨ : ટ. ખ. ૦-૫

આરોગ્યસાધના :

આરોગ્યની દૃષ્ટિએ ખોરાક, પોષાક, હવા, પાણી, કસરત વગેરે ઉપયોગી, સારી અને અનુભવ-સિદ્ધ સૂચનાઓ તથા નિયમો આપવામાં આવ્યા છે. છેવટે ખોરાકમાં વપરાતી ચીજોના પૃથક્કરણનો કોડો આપવામાં આવ્યો છે.

પાન ૧૫૮ : કિંમત ૦-૧૦ : ટ. ખ. ૦-૨

ખોરાકના ગુણદોષ :

આયુર્વેદ પદ્ધતિ અનુસાર આપણા રોગના ખોરાક માટે માર્ગદર્શન આપતું આ પુસ્તક ઋતુ અનુસાર કયો ખોરાક પથ્ય-અપથ્ય છે, તેની વિગતવાર માહિતી આપે છે.

પાન ૧૦૦ : કિંમત ૦-૧૦ : ટ. ખ. ૦-૨

આરોગ્યને લગતી ટૂંકી ને સરળ વિગતો તથા મહારોગોથી દૂર રહેવાના ઉપાયો ને કુદરતી ઉપાયોથી રોગોને નાબૂદ કરવાની સરળ રીતો માટે તથા પોતાના શરીરને પ્રભુનું મંદિર બનાવવા ઇચ્છનારે આ નાનકડું પુસ્તક અવશ્ય વાંચવા જેવું છે.

પાન ૧૨૮ : કિંમત ૦-૧૦ : ટ. ખ. ૦-૨

વૈદકના અકસીર ઉપાયો : (બાલભોધે દય)

વૈદરાજ કાશીનાથ કવિ-રચિત બાલભોધોદયના આ ગુજરાતી ભાષાંતરમાં, અનુભવસિદ્ધ સો દરદો ઉપરનાં અનુભૂત અને સચોટ છતાં સારાં ઓસડો આપેલાં છે. મોટામોટા રોગો નાનામાં નાનાં ઔષધો-જેવાં કે સૂંઠ, હરડે, હિંગ, કરિયાતું વગેરે-થી કેવી રીતે દૂર થાય છે, તેની વિસ્તૃત સમજણ જરૂરી નોંધો સાથે.

પાન ૮૮ : કિંમત ૦-૬ : ટ. ખ. ૦-૧

ચૂર્ણ-ઔષધિ :

અવારનવાર આવી પડતી વ્યાધિઓમાં સામાન્ય માનવી ઘેર બનાવી શકે અને લાંબી ખટપટ વિના ઉપયોગ કરી શકે તેવા સો ઉપયોગી આયુર્વેદીય પદ્ધતિનાં ચૂર્ણોની અનાવટ અને ઉપયોગ આપેલાં છે.

પાન ૭૨ : કિંમત ૦-૩ : ટ. ખ. ૦-૧

કવાથ-ઔષધિ :

અત્યારના સંજોગોમાં ડગલે ને પગલે જેની જરૂર પડે છે, તેવા ઉપયોગી સો ઉકાળાઓ સંપૂર્ણ અનાવટ સાથે આપેલ છે.

પાન ૬૪ : કિંમત ૦-૬ : ટ. ખ. ૦-૧

પાક-ઔષધિ :

આયુર્વેદ પદ્ધતિ અનુસાર આરોગ્ય જાળવવા વિવિધ પ્રકારના ઔષધોના પાકો તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ શીખવતી આ પ્રસ્તિકા ઘણી જ ઉપયોગી છે.

પાન ૮૦ : કિંમત ૦-૧ : ટ. ખ. ૦-૧

હરડે :

જ્યે દોષને હરનાર હરડેની ઉત્પત્તિથી માંડી તેની જાત, ગુણદોષ અને તેની ઉપયોગિતા શાસ્ત્રોક્ત રીતે સાબિત કરી ખતાવતી સ્પષ્ટારાવધારાવાળી ખીજ સચિત્ર આવૃત્તિ

પાન ૮૦ : કિંમત ૦-૧ : ટ. ખ. ૦-૧

સોનેરી સૂચનો :

સ્વાસ્થ્યને ઉપયોગી આયુર્વેદના સૂત્રોનો મેઝઠ આપવામાં આવ્યો છે, જે નાનામોટા સૌને જીવનઘડતરમાં ઉપયોગી થઈ પડશે.

પાન ૧૧૬ : કિંમત ૦-૧ : ટ. ખ. ૦-૧

માંદગીનાં કારણો :

રોગ એટલે શું? એનાં કારણો તથા નિવારણના ઉપાયો વગેરેના કિંમતી વિચારો દર્શાવતી પ્રસ્તિકા.

પાન ૬૧ : કિંમત ૦-૧ : ટ. ખ. ૦-૧

માંદગીનો આહારવિહાર :

આ પુસ્તિકામાં રોગીની માંદગી વખતે આહાર સાથે વિહારનું આયુર્વેદ પદ્ધતિએ ઝીઝવટબધું અને ઉત્તમ માર્ગદર્શન કરવામાં આવ્યું છે.

પાન ૧૮ : કિંમત ૦-૩ : ટ. ખ. ૦-૧

જીવનચર્ચા :

સ્વાસ્થ્ય માયવવા ખાતર સવારમાં જોડે ત્યારથી તે રાત્રે મહિ જાગ ત્યાં સુધીમાં માથાસે શું કરવું ને શું ન કરવું, તેની આયુર્વેદના સિદ્ધાંતો અનુસાર દૂંધી ચર્ચા અહીં કરવામાં આવી છે. આરોગ્યના લગભગ સર્વસામાન્ય બંધા જ નિયમોને આ પુસ્તિકામાં આવરી લેવામાં આવ્યા છે.

પાન ૮૦ : કિંમત ૦-૩ : ટ. ખ. ૦-૧

માંદગીમાં ઉપવાસ :

આયુર્વેદ પદ્ધતિએ ઉપવાસ કરીને દરદ મટાડવા માટેની પૂરતી સૂચનાઓ સાથે અને ઉપવાસ અંગેનું સંપૂર્ણ માર્ગદર્શન આ પ્રસ્તિકામાં આપવામાં આવ્યું છે.

પાન ૧૧૬ : કિંમત ૦-૧ : ટ. ખ. ૦-૧

વધુ પ્રસ્તિકાની વિગત માટે લખો:—

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

ડૉ. બડ, સેશન્સ કોર્ટ પાસે, પો. બો. નં. ૫૦ અમદાવાદ.
અને કાવળદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજા માળે, મુંબઈ-૨

સુશ્રુત આયુર્વેદ

સરળ ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે

ચિકિત્સિતસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો

ઉપક્રમ

અથાતો દ્વિવ્રણીયચિકિત્સિતં વ્યાख्याસ્યામઃ । યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'દ્વિવ્રણીય' ચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે મગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

દ્વૌ વ્રણૌ ભવતઃ શારીર આગન્તુકશ્ચેતિ । તયોઃ શારીરઃ પવનપિત્તકફશોણિતસન્નિપાતનિમિત્તઃ ॥ અગન્તુરપિ પુરુષપશુપક્ષિવ્યાલસરીસૃપપ્રપતનપીડનપ્રહારાગ્નિક્ષારવિપતીક્ષ્ણૌપધશકલકપાલશૃન્ગચક્રેષુપરશુશક્તિ-
કુન્તાધાયુદ્ધામિધાતનિમિત્તઃ ॥ ૨ ॥

વ્રણના બે ભેદ અને તેનાં કારણો

શારીર અને આગંતુક એ રીતે બે પ્રકારનાં વ્રણો થાય છે. વાયુ, પિત્ત, કફ, રુધિર કે તેઓના મિશ્રણથી જે વ્રણ થયો હોય તે શારીર કહેવાય છે. માણસ, પશુ, પક્ષી, ફાડી ખાનાર જાનવરો, સર્પ, મગર, પડવું, દખાવું, પ્રહાર, અગ્નિ, ક્ષાર, વિષ, તીક્ષ્ણ ઔષધ, કાષ્ટ વગેરેના કટકા, ઠીકરી, શિંગડું, ચક્ર, ખાણ, કુહાડો, સાંગ કે લાલાં વગેરે ખીજાં કાઈ આયુધોના પ્રહારથી જે વ્રણ થયો હોય તે આગંતુક કહેવાય છે. ૨

તત્ર તુલ્યે વ્રણસામાન્યે દ્વિકારણોત્થાનપ્રયોજનસામર્થ્યાદ્દ્વિવ્રણીય ઇત્યુચ્યતે ॥ ૩ ॥

આ અધ્યાયનું 'દ્વિવ્રણીયચિકિત્સિત' નામ શા માટે ?

જે કે ઉપર કહેલા બંને પ્રકારના વ્રણોમાં વ્રણપણું તુલ્ય જ છે, તોપણ તેઓનું જાડવું જુદાંજુદાં નિમિત્તોથી થાય છે, તેથી તેઓની ચિકિત્સાઓમાં કેટલોક તફાવત છે; છતાં આ અધ્યાયમાં બંને વ્રણ માટે જે સરખી ચિકિત્સા છે, તે જ સુખ્યત્વે કહી છે, એટલા માટે આ અધ્યાય 'દ્વિવ્રણીયચિકિત્સિત' કહેવાય છે. ૩

સર્વસ્મિન્નેવાગન્તુવ્રણે તત્કાલમેવ ક્ષતોષ્મણઃ પ્રસૂતસ્યોપશમાર્થં પિત્તવચ્છીતક્રિયાવચારણવિધિવિશેષઃ સન્ધાનાર્થચ મધુઘૃતપ્રયોગ ઇત્યેતદ્વિકારણોત્થાનપ્રયોજનમુત્તરકાલંતુ દોષોપપ્લવવિશેષાચ્છારીરવત્પ્રતીકારઃ ॥૪॥

આગંતુક વ્રણમાં વિશેષ ચિકિત્સાનું દિગ્દર્શન

સર્વ પ્રકારના આગંતુક વ્રણના વિષયમાં જે વખતે પ્રહારથી ક્ષત ઉત્પન્ન થાય, તે જ

૧ આગંતુક વ્રણની સાત દિવસ પછી છેવટ સુધીની અને શારીર વ્રણના આરંભથી છેવટ સુધીની જે પ્રકારની ચિકિત્સા છે, તેના નિયમો વિશેષો. વ્રણનાં નિદાનાદિક વિષે સૂત્રસ્થાનમાં ઘણું ઘણું કહેવાઈ ગયું છે

વખતે ફેલાયેલી ક્ષતની ગરમીને શાંત કરવા માટે પિત્તની પેઠે શીતલ ક્રિયાઓ કરવારૂપ વિશેષ ચિકિત્સા કરવી યોગ્ય છે અને સાધવા માટે, ક્ષતની ગરમીને શાંત કરવા માટે તથા કુપિત થયેલા વાયુનું અને રુધિરનું શમન કરવા માટે મધનો તથા ધીનો પ્રયોગ કરવો યોગ્ય છે. શારીર પ્રણાના વિષયમાં જે વખતે પ્રણ થાય, તે વખતે એ ચિકિત્સા કરવાની નથી, પણ જુદી ચિકિત્સા કરવાની છે આગંતુક પ્રણને સાત દિવસ થઈ ગયા પછી તો તેની ચિકિત્સા દોષોના પ્રસારના ભેદને અનુસરી શારીર પ્રણની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ કરવી યોગ્ય છે. ૪

દોષોપહ્રવવિશેષઃ પુનઃ સમાસતઃ પચ્ચદશપ્રકારઃ, પ્રસરણસામર્થ્યવ્યોક્તો ઘ્ર્ણપ્રશ્નાવિકોરે । શુદ્ધત્વાત્ ઘોહ્રપ્રકાર ઇત્યેકે ॥ ૫ ॥

દોષોના વિશેષ ઉપરથી પ્રણના પંદર ભેદ સંક્ષેપથી કહીએ તો ગતિના સામર્થ્યને લીધે દોષોના પ્રસારનો ભેદ પંદર પ્રકારનો છે; એ પંદર પ્રકારો આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના પ્રણપ્રશ્નામના એકવીસમા અધ્યાયના ૧૪મા વિષયમાં કહેવાઈ ગયા છે. એ પંદર પ્રકારો ઉપરથી પ્રણના પંદર ભેદ પણ થાય છે. કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે 'જે પ્રણ દોષોના પ્રસારથી રહિત થઈને લગભગ શુદ્ધ થઈ ગયો હોય; અથવા જેનું રોપણ કરવાનું જ રહ્યું હોય તેને સોળમે ગણવો, એટલે પ્રણના સોળ ભેદ થાય છે.' ૫

તસ્ય લક્ષણં દ્વિવિધં સામાન્યં વૈશેષિકં ચ । તત્ર સામાન્યં રૂઢ । ઘ્ર્ણ ગાત્રવિચૂર્ણને, ઘ્ર્ણયતીતિ ઘ્ર્ણઃ । વિશેષલક્ષણં પુનર્જાતાદિલિહ્નિવિશેષઃ ॥ ૬ ॥

પ્રણનું સામાન્ય તથા વિશેષ લક્ષણ સામાન્ય અને વિશેષ એ રીતે પ્રણનું બે પ્રકારનું લક્ષણ છે. એ બે લક્ષણોમાં પીડા થવી એ સામાન્ય લક્ષણ છે; કેમકે વ્યાકરણ પ્રમાણે ગાત્રને વિચૂર્ણિત બનાવી દેવારૂપ અર્થવાળા 'પ્રણ'

ધાતુમાંથી 'પ્રણ' શબ્દ સિદ્ધ થયો છે, માટે વિચૂર્ણનરૂપ પીડા કરે તે 'પ્રણ' એવી પ્રણ શબ્દ વ્યુત્પત્તિ છે. (સૂત્રસ્થાનના ૨૧મા અધ્યાયના માવિષયમાં) તો બીજા ધાતુથી વ્યુત્પત્તિ આપી પ્રણમાં વાયુ આદિ દોષોનાં જે જુદાંજુદાં ચિહ્નો એવામાં આવે, તે ચિહ્નો વિશેષ લક્ષણ છે.

તત્ર ક્યાવારુણામસ્તનુઃ શીતપિચ્છિલાલ્પરૂક્ષશ્વટચટાયનશીલઃ સ્ફુરણાયામતોદભેદવેદનાવ નિર્માસશ્વેતિ વાતાત્ ॥ ૭ ॥

પ્રણમાં વાયુનાં ચિહ્નો એ પ્રણ કાળી તથા રાતી કાંતિવાળો હે પાતળો હોય, ટાઢા તથા ચીકણા અલ્પ સાવજ હોય, રૂક્ષ હોય, અટચટ થયા જેવી ધણી વે કરતો હોય, સ્ફુરણરૂપ કે વારંવાર ચલિત જેવી ધણી વેદના કરતો હોય, લાંબો થા તણાયા જેવી ધણી વેદના કરતો હોય, ભેંક જેવી તથા ભેદાયા જેવી ધણી વેદના કરતો અને માંસવગરનો હોય, તો તે પ્રણને વાયુ સંખ્ય સમજવો. ૭

શ્વિપ્રજઃ પીત્તનીલામઃ કિંશુકોદકામોષ્ણઃ દાહપાકારાગવિકારી પીતપિડકાજ્વલ્યશ્વેતિ પિત્તાત્ ॥

પ્રણમાં પિત્તનાં ચિહ્નો એ પ્રણ તુરત જ પેદા થઈ ગયો હોય, પી તથા આસમાની કાંતિવાળો હોય, ઠેર (ખાખરાનાં પુષ્પો)ના ઘોણા જેવી કાંતિવાળો સાવજાળો હોય, દાઢ, પાક તથા રતાશ વિકારોવાળો હોય અને પીળી ફેડાકીઓવ હોય, તો તે પ્રણને પિત્ત સંખ્ય સમજવો.

પ્રતતચ્છન્દકણ્ડવહુલઃ સ્થૂલો ઘનઃ સ્તગ્ધાઃ સ્નાયુજાલવતઃ કઠિનઃ પાણ્ડુવમાસો મન્દવેદનઃ શીતસાન્દ્રપિચ્છિલાઘ્રાવી ગુરુમેતિ કફાત્ ॥ ૯ ॥

પ્રણમાં કર્મનાં ચિહ્નો એ પ્રણ લાંબો તથા પ્રચંડ, ધણી ખં વાળો હોય, જડો હોય, ઘાટો હોય, શિરાએ

તથા સ્નાયુઓનાં કઠણ જળાંઓથી વ્યાપ્ત હોય,
કઠણ હોય, ફીકા પ્રકાશવાળો હોય, મંદ વેદના-
વાળો હોય, મરૂદ, ટાઢા, ઘાટા તથા ત્રીક્ષણ
સાવવાળો હોય અને ભારે હોય તો તે વ્રણને
કફ સંબંધી સમજવો. ૯

પ્રવાલદલનિચયપ્રકાશઃ કૃષ્ણસ્ફોટપિડકાજા-
લોપચિત્તસ્તુરજ્જસ્યાવગન્ધઃ સવેદનો ધૂમાયનશીલો
રક્તસ્રાવી પિત્તલિક્ષ્ણેતિ રક્તાત્ ॥ ૧૦ ॥

વ્રણમાં રુધિરનાં ચિહ્નો

જે વ્રણ પરવાળાંઓનાં દળોના જવી
તિવાળો હોય, કાળા ફેડલાઓના તથા કાળી
ડહીઓના સમૂહથી વ્યાપ્ત હોય, તીક્ષ્ણ કારના
વા ગંધવાળો હોય, વેદનાવાળો હોય, જાણે
માડા કાઢ્યા કરતો હોય, રાતા સાવવાળો
હોય અને પિત્તના ફેલાવ જવાં ચિહ્નોવાળો પણ
હોય તો તે વ્રણને રુધિર સંબંધી સમજવો. ૧૦

તોદદાહધૂમાયનપ્રાયઃ પીતારુણાભાસસ્તદ્વર્ણસ્રાવી
તિ વાતપિત્તામ્યામ્ ॥ ૧૧ ॥

વ્રણમાં વાયુ તથા પિત્તનાં ચિહ્નો

જે વ્રણ ભોંકાયા જવી ઘણી વેદનાવાળો
હોય, ઘણી બળતરાવાળો હોય, જાણે બહુ જ
ધ્રુવ્યા કરતો હોય, પીળા તથા રાતા પ્રકાશ
હોય અને વાયુ તથા પિત્ત એ બન્નેને લગતા
વર્ણથી તથા સાવથી યુક્ત હોય તો તે વ્રણને
વાયુ તથા પિત્ત સંબંધી સમજવો. ૧૧

કળ્બ્યનશીલઃ સનિસ્તોદો રુક્ષો ગુરુદારુણો મુહુર્મુહુઃ
તપિચ્છિલસ્રાવી ચેતિ વાતશ્લેષ્મ્યામ્ ॥ ૧૨ ॥

વ્રણમાં વાયુ તથા કફનાં ચિહ્નો

જે વ્રણ ખરજથી વ્યાપ્ત, ભોંકાયા જવી
પ્રથાવાળો, કઠણ અને વારંવાર ટાઢા તથા
તીક્ષ્ણ સાવને સંબંધી કરતો હોય તો તે વ્રણને
વાયુ તથા કફ સંબંધી સમજવો. ૧૨

ગુરુઃ સદાહ ઉષ્ણઃ પીતઃ પાણ્ડુસ્રાવી ચેતિ

વ્રણમાં પિત્ત તથા કફનાં ચિહ્નો

જે વ્રણ ભારે હોય, બળતરાવાળો, ગરમ,
પીળો અને ફીકા વર્ણવાળા સાવને સવતો હોય
તો તે વ્રણને પિત્ત તથા કફ સંબંધી સમજવો. ૧૩

રુક્ષસ્તનુસ્તોદવહુલઃ સુષ્ણુ ઇવ ચ રક્તારુણાભ-
સ્તદ્વર્ણસ્રાવી ચેતિ વાતશોણિતામ્યામ્ ॥ ૧૪ ॥

વ્રણમાં વાયુ તથા રુધિરનાં ચિહ્નો

જે વ્રણ રુક્ષ, પાતળો, ભોંકાયા જવી પીડાથી
બહુ જ વ્યાપ્ત હોય જાણે તેના ઉપરના સ્પર્શનું
જ્ઞાન ન જ થતું હોય એવી જડતાવાળો, રાતા તથા
જાગતા સૂર્યના જવા પ્રકાશવાળો અને વાયુ તથા
રુધિર એ બન્નેને લગતા વર્ણથી તથા સાવથી
યુક્ત હોય, તો તે વ્રણને વાયુ તથા રુધિરના
સંબંધવાળો સમજવો. ૧૪

ઘૃતમળ્દામ્ભો મીનઘાવનતોયગન્ધિર્મદુર્વિસર્પ્યુષ્ણ-
કૃષ્ણસ્રાવી ચેતિ પિત્તશોણિતામ્યામ્ ॥ ૧૫ ॥

વ્રણમાં પિત્ત તથા રુધિરનાં ચિહ્નો

જે વ્રણ ધીની ઉપરના આછા ભાગના
જવા પ્રકાશવાળો, માછલાંઓને ઘોયાના પાણીના
જવા ગંધવાળો, ઠામળ, ફેલાયા કરતો અને
જિના તથા કાળા સાવવાળો હોય તો તે વ્રણને
પિત્ત તથા રુધિર સંબંધી સમજવો. ૧૫

રક્તો ગુરુઃ પિચ્છિલઃ કળ્બુપ્રાયઃ સ્થિરઃ સરક્ત-
પાણ્ડુસ્રાવી ચેતિ શ્લેષ્મશોણિતામ્યામ્ ॥ ૧૬ ॥

વ્રણમાં કફ તથા રુધિર એ બન્નેનાં ચિહ્નો

જે વ્રણ રાતો, ભારે, ત્રીક્ષ્ણો, બહુ
ખરજવાળો, કઠણ અને રતાશની સાથે
પાંડુવર્ણવાળા સાવવાળો હોય તો તે વ્રણને
કફ તથા રુધિરના સંબંધવાળો સમજવો. ૧૬

સ્ફુરણતોદદાહધૂમાયનપ્રાયઃ પીતતનુરક્તસ્રાવી
ચેતિ વાતપિત્તશોણિતેભ્યઃ ॥ ૧૭ ॥

વ્રણમાં વાત, પિત્ત તથા રુધિરનાં ચિહ્નો

જે વ્રણ સ્ફુરણ અથવા ચલિત થયાના

બળતરાથી બહુયુક્ત હોઈ જણે વારંવાર ધુમાડા ઠાઠ્યા કરતો હોય અને પીળા, પાતળા તથા રાતા સ્ત્રાવવાળો હોય તો તેને વાયુ, પિત્ત અને રુધિર એ ત્રણેના સંબંધવાળો સમજવો. ૧૭

કણ્ઠસ્ફુરણસ્તુમત્સુમાયનપ્રાયઃ પાણ્ડુઘનરક્તાઘ્રાવી ચેતિ વાતશ્લેષ્મશોણિતેમ્યઃ ॥ ૧૮ ॥

ત્રણુમાં વાયુ, કફ તથા રુધિરનાં ચિહ્નો

જે ત્રણુ ખરજથી તથા સ્ફુરણ અથવા વારંવાર ચલિત થયાના જેવી વેદનાથી તેમ જ રાઈના કે સર્પપના કદકથી ખરડાયેલાના જેવા અમયમાટથી અત્યંત યુક્ત હોઈ ફીકા, ધાટા તથા રાતા સ્ત્રાવવાળો હોય તો તેને વાયુ, કફ તથા રુધિર એ ત્રણેના સંબંધવાળો સમજવો. ૧૮

દાહપાકરાગકણ્ઠપ્રાયઃ પાણ્ડુઘનરક્તાઘ્રાવી ચેતિ શ્લેષ્મપિત્તશોણિતેમ્યઃ ॥ ૧૯ ॥

ત્રણુમાં કફ, પિત્ત તથા રુધિરનાં ચિહ્નો

જે ત્રણુ ઘણા દાહવાળો, ઘણા પાકવાળો, ઘણી રતાશવાળો, ઘણી ખરજવાળો અને ફીકા, ધાટા તથા રાતા સ્ત્રાવવાળો હોય તો તે ત્રણુને કફ, પિત્ત તથા રુધિર એ ત્રણેના સંબંધવાળો સમજવો. ત્રિવિધવર્ણવેદનાઘ્રાવવિશેષોપેત્તઃ પવનપિત્તકફેમ્યઃ ॥ ૨૦ ॥

ત્રણુમાં વાયુ, પિત્ત તથા કફનાં ચિહ્નો

જે ત્રણુ ત્રણે દોષોને લગતા વર્ણો, ત્રણે દોષોને લગતી વેદનાઓ અને ત્રણે દોષોને લગતા સ્ત્રાવોથી યુક્ત હોય તો તે ત્રણુને વાયુ, પિત્ત તથા કફ એ ત્રણેના સંબંધવાળો સમજવો. ૨૦

નિર્દહનનિર્મયનસ્ફુરણતોદાહપાકરાગકણ્ઠસ્થા પશ્વહુલો નાનાવર્ણવેદનાઘ્રાવવિશેષોપેત્તઃ પવનપિત્તકફ શોણિતેમ્યઃ ॥ ૨૧ ॥

ત્રણુમાં વાયુ, પિત્ત, કફ તથા રુધિર એ ચારેનાં ચિહ્નો

જે ત્રણુમાં બળીને ભસ્મ થઈ જવા જેવી, મથી નાખવા જેવી, સ્ફુરણરૂપ અથવા વારંવાર ચલાયમાન થવા જેવી તથા વારંવાર ભોંકાય

જેવી ઘણી વ્યથા થતી હોય, બળતરા ઘણી હોય, પાક અત્યંત હોય, રતાશ તથા ખરજ અત્યંત હોય, વર્ણો અનેક પ્રકારના હોય અને વેદનાઓ તથા સ્ત્રાવો પણ અનેક પ્રકારના હોય તો તે ત્રણુને વાયુ, પિત્ત, કફ તથા રુધિર એ ચારેના સંબંધવાળો સમજવો. ૨૧

જિહ્વાતટામો મૃદુઃ સ્નિગ્ધઃ શુદ્ધો વિગતવેદનઃ સુવ્યવસ્થિતો નિરાઘ્રાવશ્ચેતિ શુદ્ધો વ્રણ इति ॥ ૨૨ ॥

શુદ્ધ ત્રણુનાં ચિહ્નો

જે ત્રણુ જીભનાં તળાં જેવો ઠામળ, સ્નિગ્ધ તથા લાસો થઈ ગયો હોય, વેદનાવગરનો થયો હોય, સારા આકારવાળો બની ગયો હોય અને સ્ત્રાવવગરનો થઈ ગયો હોય તો તે ત્રણુને શુદ્ધ સમજવો. ૨૨

તસ્ય વ્રણસ્ય પરિરૂપક્રમા ભવન્તિ । તત્પર્યા-અપતર્પણમાલેપઃ પરિષેકોઽપ્યદ્નઃ સ્વંદો વિમ્લાપન-મુપનાહઃ પાચનં વિઘ્રાવણં સ્નેહો વમનં વિરેચનં છેદનં ભેદનં દારણં લેહનમેપણમાદરણં વ્યધનં ઘ્રાવણં સીવનં સન્ધાનં પીડનં શોણિતારથાપનં નિર્વાપણ-ત્કારિકા કથાયો વર્તિઃ કલ્કઃ સર્પિસ્તૈલં રસક્રિયાવ-ચૂર્ણનં વ્રણધૂપનમુત્સાદનમવસાદનં મૃદુકર્મ દારુણ કર્મ ક્ષારકર્માશિકર્મ કૃષ્ણકર્મ પાણ્ડુકર્મ પ્રતિસારણં રોમસંજનનં લોમાપદરણં વસ્તિકર્મોત્તરવસ્તિકર્મ વન્ધઃ પત્રદાનં કૃમિગ્નં વૃંહણં વિપન્નં શિરોવિરેચનં નસ્યં કવલધારણં ધૂમો મધુ સર્પિર્યન્ત્રમાહારો રક્ષા-વિધાનમિતિ ॥ ૨૩ ॥

ત્રણુની સાઠ ચિકિત્સાઓનાં નામો

અપતર્પણ, આલેપ, પરિષેક, અલ્પચંગ, સ્વેદ, વિઘ્રાપન, ઉપનાહ, પાચન, વિસ્ત્રાવણ, સ્નેહ, વમન, વિરેચન, છેદન, ભેદન, દારણ, લેપન, એપણ, આદરણ, વ્યધન, સ્ત્રાવણ, સીવન, સંધાન, પીડન, શોણિતારથાપન, નિર્વાપણ, ઉત્કારિકા, કથાય, વર્તિ, કલ્ક, ધી, તેલ, રસક્રિયા, અવચૂર્ણન, ત્રણુધૂપન, ઉત્સાદન, અવસાદન,

મૃદુકર્મ, દારુણકર્મ, ક્ષારકર્મ, અગ્નિકર્મ, કૃષ્ણકર્મ, પાંડુકર્મ, પ્રતિસારણ, રોમસંજનન, લોમાપહરણ, ખસ્તિકર્મ, ઉત્તરખસ્તિકર્મ, બંધ, પત્રદાન, કૃમિધ, ખંડણ, વિષધ, શિરોવિરેચન, નસ્ય, ક્વલધારણ, ધૂમ, મધુસર્પિ, યંત્ર, આહાર અને રક્ષાવિધાન એ નામની વ્રણની સાઠ ચિકિત્સાઓ છે. (આ સાઠે ચિકિત્સાઓનું નિરૂપણ આ અધ્યાયના ૨૬મા વિષયથી કરવામાં આવશે, તેથી આ સઘળાં નામોના ગુજરાતી અર્થો સમજવામાં આવશે.) ૨૩

તેષુ કષાયો વર્તિ: કલ્ક: સર્પિસ્તૈલં રસક્રિયા-
વચ્ચૂર્ણનમિતિ શોધનરોપણાનિ । તેષ્વઘ્નૌ શસ્ત્રકૃત્યા: ।
શોણિતાસ્થાપનં ક્ષારોઽગ્નિયન્ત્રમાહારો રક્ષાવિધાનં
વન્ધવિધાનં ચોક્તાનિ ॥ સ્નેહસ્વેદનવમનવિરેચનવ-
સ્ત્યુત્તરવસ્તિશિરોવિરેચનનસ્યધૂમકવલધારણાન્યન્યત્ર
વક્ષ્યામ: । યદન્યદવશિષ્ટમુપક્રમજાતં તદિહ વક્ષ્યતે ॥
સાઠ ચિકિત્સાઓના નિરૂપણની વ્યવસ્થા

કષાય, વર્તિ, કલ્ક, ઘી, તેલ, રસક્રિયા અને અવચૂર્ણન એ સાત ચિકિત્સાઓ વ્રણનું શોધન કરનારી છે અને રોપણ કરનારી પણ છે, કે જેઓ વિષે આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના ૩૬મા અધ્યાયમાં કેટલુંક કહેવાઈ ગયું છે. (શોધન એટલે દોષોને ટાળવારૂપ શુદ્ધિ અને રોપણ એટલે ધરતી લાવવી.) છેદન, લેદન, લેખન, એષણ, આહરણ, વ્યંધન, સ્નાવણ અને સ્ત્રીવન એ આઠ ચિકિત્સાઓ શસ્ત્રોવડે અને છે, કે જેઓ વિષે આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના ૮મા તથા ૨૫મા અધ્યાયમાં કેટલુંક કહેવાઈ ગયું છે. શોણિતાસ્થાપન, ક્ષારકર્મ અગ્નિકર્મ, યંત્ર, આહાર, રક્ષાવિધાન અને બંધ એ સાત ચિકિત્સાઓનાં નિરૂપણો પણ આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના શોણિતવર્ણનીય નામના ૧૪મા અધ્યાયમાં, ક્ષારપાકવિધિ નામના ૧૧ મા અધ્યાયમાં, અગ્નિકર્મવિધિ નામના ૧૨મા અધ્યાયમાં, યંત્રવિધિ નામના સાતમા અધ્યાયમાં,

વ્રણિતોપાસનીય નામના ૧૬મા અધ્યાયમાં, અત્રોપહરણીય નામના ૫મા અધ્યાયમાં અને વ્રણલેપનબંધવિધિ નામના ૧૮મા અધ્યાયમાં કરવામાં આવી ગયેલ છે. આ પ્રમાણે હોવાને લીધે ઉપર લખેલી બાવીસ ચિકિત્સાઓનું નિરૂપણ આ અધ્યાયમાં સંક્ષેપથી કરવામાં આવશે. સ્નેહન, સ્વેદન, વમન, વિરેચન, ખસ્તિ, ઉત્તરખસ્તિ, શિરોવિરેચન, નસ્ય, ધૂમ અને ક્વલ-ધારણ એ દશ ચિકિત્સાઓ આ સ્થાનના છે. દશ અધ્યાયોમાં વિસ્તારથી કહેવાની છે, એટલા માટે તેઓનું નિરૂપણ પણ આ અધ્યાયમાં સંક્ષેપથી કરવામાં આવશે. બાકી જે અઠાવીસ ચિકિત્સાઓ રહી; તેઓનું આ અધ્યાયમાં વિસ્તારથી નિરૂપણ કરીશું. ૨૪

પદ્ધિઃ પ્રાગુપદિષ્ટ: શોફસ્તસ્યૈકાદશોપક્રમા
ભવન્ત્યપતર્પણાદયો વિરેચનાન્તાસ્તે ચ વિશેષેણ શોય-
પ્રતીકારા વર્તન્તે વ્રણભાવમાપન્નસ્ય ચ ન વિરુદ્ધ્યન્તે,
શેષાસ્તુ પ્રાયેણ વ્રણપ્રતીકારહેતવ એવ ॥ ૨૫ ॥

સાઠ ચિકિત્સાઓમાંની કેટલી કેની છે ?

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કંદુજન્ય, સન્નિપાત-
જન્ય, રુધિરજન્ય અને આગંતુજન્ય, એ રીતે છ પ્રકારના સોજ પ્રથમ (સૂત્રસ્થાનના ૧૭મા અધ્યાયમાં) કહેવાઈ ગયું છે. ઉપર કહેલી સાઠ ચિકિત્સાઓમાં અપતર્પણથી વિરેચન સુધીની બાર ચિકિત્સાઓ વિશેષે કરી એ છ પ્રકારના સોજને ટાળવાની છે અને પાછળથી વ્રણરૂપ થઈ ગયેલા સોજની ઉપર પણ વિરુદ્ધ નથી; બાકીની અડતાલીસ ચિકિત્સાઓ તો ઘણું કરીને વ્રણને ટાળવાની જ છે. ૨૫

અપતર્પણં ત્વાચ ઉપક્રમ એવ સર્વશોફાનાં
સામાન્યઃ પ્રધાનતમશ્ચ ॥

દોષોચ્છ્રાયોપશાન્ત્યર્થં દોષાનદ્વસ્ય દેહિન: ।

અવેક્ષ્ય દોષં પ્રાણં ચ કાર્યં સ્યાદપતર્પણમ્ ॥

ઊર્ધ્વાસ્તુત્તુળ્લાક્ષુસુલ્લશોષશ્રમાન્વિતૈઃ ।
 ન કાર્ય ગર્મિણીવૃદ્ધચાલદુર્બલમીરુમિઃ ॥ ૨૬ ॥
 અપતર્પણુ નામની પહેલી ચિકિત્સાનું
 નિરૂપણ

અપતર્પણુ (લંધન) કરાવવું, એ સધળા
 સોજાને માટે સર્વ અંશોથી પરિપૂર્ણ પહેલી
 ચિકિત્સા છે અને રોગને તુરત દૂર કરનારી
 હોવાથી અત્યંત મુખ્ય છે.

હોવાથી ભરપૂર થઈ ગયેલા માણસના હોવાના
 વધારાની શાંતિને માટે તે માણસના હોષ અને
 બળ વગેરેને જોઈને અપતર્પણુ કરાવવું. (વાતગન્ય
 સોજામાં પણ અપતર્પણુ કરાવવાનો બાધ નથી.
 કેમ કે અપતર્પણુ વિકારને ટાળનારું છે. વાયુ
 જો સામ (આમ સહિત) હોય તો તેમાં તો
 અપતર્પણુ યોગ્ય જ છે.

જ્યોમાં પવન જોયા ચાલે છે એવા ખાંસી
 તથા શ્વાસ વગેરે રોગોથી પીડાતા, તરસથી
 પીડાતા, ખૂખથી પીડાતા, જ્યોના મુખમાં શોષ
 પડતો હોય તેઓ, થાકી ગયેલાઓ, ગર્ભવતી
 સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો, બાળકો, નબળાઓ અને બીકણાઓ,
 અપતર્પણુ કરવું નહિ. (અર્થાત્ વેદે જોમને
 અપતર્પણુ કરાવવું નહિ) ૨૬

શોકેપૂલ્યિતમાત્રેષુ વ્રણેષુપ્રકરણેષુ ચ ।
 યથાસ્વેરોપધેરેષુ પ્રલેકં ચૈવ કારયેત્ ॥
 યથા પ્રજ્વલિને વેદમન્યમ્મસા પરિષેવનમ્ ।
 શિષ્ણં પ્રશમયત્ત્રિભેવમાલેપનં રુજઃ ॥
 પ્રહ્રાદને શોષને ચ શોકસ્ય હરણે તથા ।
 ઉત્સાદને રોપણે ચ લેગઃ સ્યાન્તુ તદર્થકૃત્ ॥ ૨૭ ॥

આલેપ(લેપન) નામની બીજી
 ચિકિત્સાનું નિરૂપણ

સોજા કે ઉગ્ર વેદનાવાગો પણ ઉત્પન્ન થાય
 તુરત જ તે તે હોવાને (જે જે હોવાથી સોજા

કે પ્રણુ યથેશ હોય તે તે હોવાને) ટાળનારાં
 ઔષધોના અને તેનાં એકએક ઔષધનો પણ
 લેપ કરાવવો. જમ સળગેલા ધર ઉપર કરવામાં
 આવતું જળનું સિંચન આગને તુરત શાંત કરે
 છે, તેમ સોજાની કે પ્રણુની ઉપર કરવામાં
 આવતું ઔષધનું લેપન વેદનાઓને તુરત શાંત
 કરે છે. લેપન કેવળ પીડાને ટાળે છે એટલું જ
 નથી, પરંતુ પીડાને ટાળીને મુખ્ય આપે છે,
 સોજાને તથા પ્રણુને શુદ્ધ કરે છે, શુદ્ધ કરીને
 ટાળે છે, જાંડા પ્રણુને જાંચી કરે છે અને પ્રણુમાં
 ધરતી લાવે છે. ૨૭

વાતશોકે તુ વેદનોપશ્ચમાયં સર્પિસ્તૈલવાન્યામ્લ
 માંસરસવાતહરીપષ્ણિઃકાયૈરશીતૈઃ પરિષેકાન્કુર્વતી ।
 વિત્તરક્તામિષાતવિપનિમિત્તેષુ ક્ષીરઘૃતમધુશર્કરોદકેક્ષુ-
 રસમધુરોષધક્ષીરવૃદ્ધનિઃકાયૈરનુલ્પૈઃ પરિષેકાન્કુર્વતી ।
 શ્લેષ્મશોકે તુ તૈલમૂનક્ષારોદકસુરાશુક્તકમ્પૌષ્ણિઃ
 કાયૈરશીતૈઃ પરિષેકાન્કુર્વતી ॥

યયામ્બુમિઃ સિન્ધુમાનઃ શાન્તિપ્રશિર્નિયચ્છતી ।
 દોષામિરેવં સહસા પરિષેકેણ શાન્ત્યતી ॥ ૨૮ ॥

પરિષેક (રોગ ઉપર ધી વગેરે રેડવું)
 નામની ત્રીજી ચિકિત્સા

જો સોજા વાયુગન્ય હોય તો વેદનાની
 શાંતિ માટે તેની ઉપર જાના ધીથી, જાના તેલથી,
 જાની કાંજીથી, વાતહર માંસોના જાના રસાથી
 અને વાતહર ઔષધોના જાના ક્ષાથોથી પરિષેકા
 કરવા. (એ રસો સોજા ઉપર રેડવા.)

જો સોજા પિત્તથી, રધિરથી, પ્રહારથી,
 કે વિષથી યથેશ હોય તો વેદનાની શાંતિ માટે તેની
 ઉપર ટાકા દૂધથી, ટાકા ધીથી, મધથી, સાકરના
 જળથી, શેરડીના રસથી અને કાઠાદ્યાદિ ગણનાં
 મધુર દ્રવ્યોના તથા વડ વગેરે પાંચ ક્ષીરિવૃદ્ધોના
 ટાકા ક્ષાથોથી પરિષેકા કરવા.

૧ નો કુખનો ગાત્ર સામદોટી થયો હોય તો
 ૧ ખજ સ્થાન કરાવવાનો બાધ નથી.

૧ લેપનની પ્રયોગ સૂચનાના પ્રણુનેપનમધવિધિ
 નામના ૧૮મા અધ્યાયમાં જોવા અને લેપનનાં ક્યો
 સૂચનાના ૩૬મા અધ્યાય વગેરેમાં જોઈ લેવા.

જે સોજે કંઈથી થયેલ હોય તો વેદનાની શાંતિ માટે તેની ઉપર ઊના તેલથી, ઊના ગોમૂત્રથી, ક્ષાર ગાળવાના ઊના જળથી, ઊના મધથી, ઊના શુક્રથી અને કંઈને હણનારાં. ઔષધોના ઊના ક્વાથોથી પરિપેકા કરવા. (શુક્રાનું લક્ષણ સૂત્રસ્થાનના ૪૫મા અધ્યાયના ૧૮૭મા વિષયમાં જુઓ.)

જેમ અગ્નિ પર જળસિંચન કરવાથી તુરત શાંત થઈ જાય છે, તેમ દોષરૂપી અગ્નિ પરિપેકા કરવાથી તુરત શાંત થઈ જાય છે. ૨૮

અમ્યઙ્ગસ્તુ દોષમાલોક્યોપયુક્તો દોષોપશમં મૃદુતાં ચ કરોતિ ॥

સ્વેદવિમ્લાપનાદીનાં ક્રિયાણાં પ્રાક્સ યચ્ચતે ।
પશ્ચાત્કર્મસુ ચાદિષ્ટઃ સ ચ વિસ્ત્રાવણાદિષુ ॥ ૨૯ ॥
અભ્યંગ (ધી તથા તેલ વગેરે સ્નેહન પદાર્થો લગાવવા) નામની યોથી ચિકિત્સા

દોષ જોઈને લગાવવામાં આવેલો અભ્યંગ દોષની શાંતિ અને સોજની તથા વ્રણની દામનતા પણ કરે છે. (વાયુજન્ય કે કંઈજન્ય સોજે કે વ્રણ હોય તો તેની ઉપર તેલનો અભ્યંગ કરવો અને સ્થિરજન્ય કે વિષજન્ય વગેરે હોય તો તેની ઉપર સો વાર ઘાટેલા ધીનો અભ્યંગ કરવો એમ સમજી લેવું.)

સ્વેદ, વિમ્લાપન, ઉપનાહ, પાચન, વિસ્ત્રાવણ, વમન અને વિરેચન એ ક્રિયાઓ કર્યા પહેલાં અભ્યંગ કરવો અને સ્નેહન, વમન તથા વિરેચન સિવાયની વિસ્ત્રાવણાદિક ક્રિયાઓ કર્યા પછી પણ અભ્યંગ કરવો. (પરિપેક કર્યા પછી પણ અભ્યંગ કરવો.) ૨૯

રુજાવતાં દારુણાં કઠિનાનાં તૈથૈવ ચ ।
શોફાનાં સ્વેદનં કાર્યં યે ચાપ્યેવંવિધા વ્રણાઃ ॥ ૩૦ ॥
સ્વેદન (શેક તથા બાફ દેવા) નામની પાંચમી ચિકિત્સાનું નિરૂપણ
જે સોજઓ કે વ્રણો વાયુ સંબંધી કે

કંઈ સંબંધી વેદનાઓવાળા હોય, રક્ષ તથા જૂના થઈ ગયા હોય અને કઠણ હોય તેઓની ઉપર સ્વેદન કરવું. ૩૦

સ્થિરાણાં રુજતાં મન્દં કાર્યં વિમ્લાપનં ભવેત્ ।
અમ્યઙ્ય સ્વેદયિત્વા તુ વેણુના વા શનૈઃ શનૈઃ ।
વિમર્દયેદ્વિષકપ્રાણસ્તલેનાંગુષ્ઠકેન વા ॥ ૩૧ ॥

વિમ્લાપન (સોજને કે વ્રણને ચોળીને કર-
માવી નાખવા) નામની છઠી ચિકિત્સા

કઠણ અને મંદ વેદનાવાળા અર્થાત્-કંઈની અધિકતાવાળા અથવા વાયુની તથા કંઈની અધિકતાવાળા સોજઓનું તથા સોજમાંથી થયેલા વ્રણોનું પ્રવીણ વૈદે વિમ્લાપન કરવું; તે એવી રીતે કે પ્રથમ અભ્યંગ તથા સ્વેદન કરીને ધીરે ધીરે વાંસની નળીથી અથવા હાથનાં તળાથી કે અંગૂઠાથી તે સોજને કે વ્રણને ચોળવો; જ્યાં તે કરમાંઈ જાય. ૩૧

શોફયોરૂપનાહં તુ કુર્યાદામવિદગ્ધયોઃ ।
અવિદગ્ધઃ શમં યાતિ વિદગ્ધઃ પાકમેતિ ચ ॥ ૩૨ ॥
ઉપનાહ (બાફીને ગરમ રાખેલાં ઔષધોને વચ્ચથી બાંધીને બાફ દેવો) નામની સાતમી ચિકિત્સા

વાયુ સંબંધી કે કંઈ સંબંધી સોજે કાચો હોય કે કાંઈક પાકો હોય તો તેઓની ઉપર ઉપનાહ કરવો. સોજે કાચો હોય તો ઉપનાહ કરવાથી શાંત થઈ જાય છે અને કાંઈક પાકો હોય તો ઉપનાહ કરવાથી સારી પેઠે પાકી જાય છે. ૩૨
નિવર્તતે ન યઃ શોફો વિરેકાન્તૈરુપક્રમૈઃ ॥
તસ્ય સમ્પાચનં કુર્યાત્સમાહૃત્યૌષધાનિ તુ ।
દધિતક્રસુરાશુક્તધાન્યામ્લૈર્યોજિતાનિ તુ ॥
સ્તિગ્ધાનિ લવણીકૃત્ય પચેદુત્કારિકાં શુભામ્ ।
સૈરણ્ડપત્રયા શોફં નાહ્યેદુષ્ણયા તયા ॥
હિતં સમ્બોજનં ચાપિ પાકાયામિમુખો યદિ ।
વેદનોપશમાર્થાય તથા પાકશમાય ચ ॥ ૩૩ ॥

પાયન (પકાવવા) નામની આઠમી ચિકિત્સા

જે સોજો અપતપ્પણથી માંડીને વિરચન સુધીની ચિકિત્સાઓથી શાંત ન થાય, તે સોજને આ ત્રયના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬મા અધ્યાયમાં કહેવાં શણનાં બીજ તથા મૂળનાં બીજ આદિ પાયન દ્રવ્યોના સમૂહથી પકાવવો, તે એ રીતે કે પાયન દ્રવ્યોને દહીં, ઊંચ, મધ, શુક્ર અને ધાન્યામ્વથી યુક્ત કરી, સિન્ધુ કરી, લણ નાખીને તેઓની અદ્ય સુદર ઉત્કારિકા (લાપસી અથવા રાટલી) પકાવવી પછી તે સહેવાય તેવી જાનીજાની લાપસી અથવા રાટલી એરડાના પાઠડાની માથે સોજ ઉપર આવવી (સોજ-માંથી થયેલા મણુ ઉપર પણ અધિવી) આ ક્રિયાથી સોજે ૪ સોજમાંથી થયેલા મણુ પાકવાની તૈયારીમાં હોય તો રાગીને થયેલ મોજન પણ આવવું, કે જે મોજન અત્યંત કંક કરનાર ન હોય અને ઉપદ્રવો કરનાર પણ ન હોય આવું મોજન આવવાથી વેદના શાંત થાય છે અને પાકેનાં પણ ઉપશમ થાય છે (ધાન્યામ્વ તુ લક્ષણ સૂત્રસ્થાનના ૪૫મા અધ્યાયના ૧૯૧મા વિષયમાં જુઓ) ૩૩

અચિરોત્પતિતે શોફે કુર્યાન્ચોણિતમોષ્ણમ્ ।

સશોફે કઠિને શ્યામે સરક્તે વેદનાવનિ ॥

સન્ધે વિષમે વાપિ વ્રણે વિઘ્નાવણ હિતમ્ ।

સવિષે ચ વિશેષેણ જલૌકામિ. પદૈસ્તયા ।

વેદનાયા પ્રશાન્ત્યર્થે પાકત્યાપ્રાપ્તયે તયા ॥ ૨૪ ॥

વિસ્ત્રાવણુ (લોહી સ્ત્રવાવવા) નામની નવમી ચિકિત્સા

સોજો તુતનો ઉત્પન્ન થયેલો હોય તો જળો મૂકીને અથવા છગ દઈને લોહીનું વિસ્ત્રાવણુ કરવું મણુ સોજવાળો, કદણુ, શ્યામ, રત્નાશાળો,

૧ આ પાયન નામની આઠમી ચિકિત્સાને ઉપનામ નામની સાનમી ચિકિત્સાથી જુની ગણતરી થેત્ર નથી દારણ કે પાયન ઉપનામથી જ જો છે (અર્થાત્)

વેદનાવાળો, પહોળા મૂળવાળો કે નીચો લંચો હોય તોપણ જળો મૂકીને અથવા છગ દઈને લોહીનું વિસ્ત્રાવણુ કરવું એ હિતકારી છે એ સોજે કે મણુ એરવાળો હોય તો તે વિષયમાં તો લોહીનું વિસ્ત્રાવણુ કરવું એ વિશેષ હિતકારી છે લોહીનું વિસ્ત્રાવણુ કરવાથી વેદના શાંત થાય છે અને પાક પણ થતો નથી ૩૪

સોપદ્રવાણાં રુક્ષાણાં કૃશાનાં વ્રણગોષિણામ્ ।

યયાસ્ત્વમીપૈઃ સિદ્ધ સ્ત્રહપાનં વિધીયતે ॥ ૩૫ ॥

સ્નેહ (ધી, તેલ, અરબી કે મજન પિપડાવવા) નામની દશમી ચિકિત્સા

જે માણસો સોજથી કે મણુથી ક્ષીણ થઈ ગયા હોય, કે પ તથા ખાસી આદિ ઉપદ્રવોથી યુક્ત હોય, રક્ત થઈ ગયા હોય કે કૃશ થઈ ગયા હોય તેઓને, તે તે હોષેને દૂર કરનારા ઔષધોના કદક નાખીને પકાવેલા ધી વગેરે સ્નેહોનું પાન કરાવવું. ૩૫

ઉત્તરદ્રમાંસશોફે તુ કફગુણે વિશેષનઃ ।

સક્ષિદ્રયામરુધિરે વ્રણે પ્રચ્છદનં હિતમ્ ॥ ૩૬ ॥

વખન (ઊલટી કરાવવા) નામની અગિયારમી ચિકિત્સા

સોજે કે સોજમાંથી થયેલો મણુ જે લંચ અડેલા માસવાળો, વિશેષે કરી કફના પ્રકાપવાળો કે દુધ તથા કાર્ધક રથામ રધિરવાળો હોય તો રાગીને વખન કરાવવું એ હિતકારી છે ૩૬

વાતપિત્તપ્રદુષ્ટેષુ દીર્ઘકાલનુનન્ધિષુ ।

ત્રિરેચન પ્રશસ્તિતિ વ્રણેષુ વ્રણકોવિદા ॥ ૩૭ ॥

વિરેચન નામની પ્યારમી ચિકિત્સા

જે સોજા કે સોજમાંથી થયેલા મણુ વાતમ યુક્ત પિત્તથી કે કેવળ પિત્તથી યુક્ત હોય અને લાંબા વખત સુધી ચાલેલા હોય તો રાગીને વિરેચન દેવું ઉત્તમ છે, એમ મણુવિનયના વિદ્વાનો કહે છે ૩૭

અપાકેષુ તુ રોગેષુ કઠિનેષુ સ્થિરેષુ ચ ।

સ્નાયુકોથાદિષુ તથા છેદનં પ્રાપ્તમુચ્યતે ॥ ૩૮ ॥

છેદન નામની તેરમી ચિકિત્સા

પાઠ વગરની ગાંઠ વગેરે રોગોમાં, સ્થિર તથા ઠઠણ ત્રણ વગેરે રોગોમાં, જરાક પાકવાળા વદમીઠ આદિ રોગોમાં અને સ્નાયુઓના સડા વગેરે રોગોમાં છેદનક્રિયા કરવી યોગ્ય છે એમ વિદ્વાનો કહે છે. ૩૮

અન્તઃપૂયેષ્વવંકત્રેષુ તથૈવોત્સજ્જવત્સ્વપિ ।

ગતિમત્સુ ચ રોગેષુ મેદનં પ્રાપ્તમુચ્યતે ॥ ૩૯ ॥

ભેદન નામની ચૌદમી ચિકિત્સા

જે રોગો અંદર પરવાળા હોય, મોઢા વગરના હોય, લાંબા વખત સુધી રહેલા પરથી ચિરાવાને લીધે બાંડા છિદ્રોવાળા હોય કે ગતિવાળા (નાડીત્રણ) હોય, તે રોગોમાં ભેદનક્રિયા (ભેદી નાખવું.) યોગ્ય છે, એમ કહેવામાં આવે છે. ૩૯

ચાલવૃદ્ધાસહક્ષીણમીરૂણાં ચોપિતામપિ ॥

મર્મોપરિ ચ જાતેષુ રોગેષુક્તં ચ દારણમ્ ।

સુપેકે પિષ્કિતે શોફે પીડનૈરવપીડિતે ॥

પાકોદ્વેત્તેષુ દોષેષુ તત્તુ કાર્યં વિજાનતા ।

સુપિષ્ટૈર્દારણદ્રવ્યૈર્યુક્તૈઃ ક્ષારેણ વા પુનઃ ॥ ૪૦ ॥

દારણ (ઔષધોથી ફાડી નાખવા) નામની પંદરમી ચિકિત્સા

ખાળક, વૃદ્ધ, શસ્ત્રને ખમી ન શકે એવાં માણસો, ક્ષીણ થયેલાં માણસો, બીઠણ તથા સ્ત્રીઓને થયેલા રોગોમાં ઔષધોથી દારણ કરવું (ફાડી નાખવું) યોગ્ય છે. મર્મસ્થલો ઉપર થયેલા રોગોને પણ ઔષધોથી ફાડી નાખવા યોગ્ય છે. સોજા સારી પેઢે પાટીને પિંડીભૂત થયો હોય અને સોજના દોષો પાકવાથી ક્ષુબ્ધિત થયા હોય, ત્યારે તેને પીડનદ્રવ્યોના^૧ બડા લેપોથી દબાવીને પછી પ્રવીણ વૈદે સારી રીતે

વાટેલાં દારણદ્રવ્યોથી^૨ અથવા ક્ષારથી ફાડી નાખવો. ૪૦

કઠિનાન્સ્થૂલવૃત્તૌષ્ઠાન્દીર્યમાણાન્પુનઃ પુનઃ ।

કઠિનોત્સન્નમાંસાંશ્ચ લેખનેનાચરેદ્વિષક્ ॥

સમં લિખેત્સુલિખિતં લિખેન્નિરવશેષતઃ ।

વર્ત્મનાણુપ્રમાણેન સમં શસ્ત્રેણ નિર્લિખેત્ ॥

ક્ષૌમં છોતં પિત્તું ફેનં યાવશૂકં સસૈન્ધવમ્ ।

કર્કશાનિ ચ પત્રાણિ લેખનાર્થે પ્રદાપયેત્ ॥ ૪૧ ॥

લેખન (ઉખેડવા તથા ખોતરવા) નામની સોળમી ચિકિત્સા

જે ત્રણે કઠણ, બડા તથા ગોળ હોઠવાળા, વારંવાર ફાટી જતા કે બાંધ્યાં ચડેલાં કઠણ માંસોવાળા હોય, તેઓને વૈદે શસ્ત્રથી ઉખેડવા તથા ખોતરવા જે ત્રણે માંસવગરના અને કઠણ હોય તેઓને શસ્ત્ર વડે સાધારણ રીતે ઉખેડવા તથા ખોતરવા, જે ત્રણે બડા તથા ગોળ હોઠવાળા હોય તે ત્રણેને અધિક ઉખેડવા તથા ખોતરવા, જે ત્રણે વારંવાર ફાટી જતા હોય તેઓને સંપૂર્ણ ઉખેડવા તથા ખોતરવા અને જે ત્રણે બાંધ્યાં ચડેલાં કઠણ માંસોવાળા હોય તેઓને તેઓનાં ચારે પડખાંઓમાં સમરીતે ઝીણા શસ્ત્ર વડે ખોતરવા તથા ઉખેડવા. શસ્ત્ર હાજર ન હોય તો ત્રણેને ઉખેડવા માટે તથા ખોતરવા માટે અલસીના વસ્ત્રનો, કપડાનો, રૂના પૂમડાનો, સમુદ્રફીણનો, જવખારનો, સિંધવનો કે ગળજીલી (ભોંપાથરી) વગેરેનાં ખરસટ પાંદડાંઓનો યોગ્યતા બેઠ ઉપયોગ કરવો. ૪૧

નાડીત્રણાન્શલ્યગર્માતુન્માર્ગ્યુત્સક્તિનઃ શનૈઃ ।

કરીરવાલાંગુલિમૈરેપય્યા વૈષયેદ્વિષક્ ॥

નેત્રવર્ત્મગુદામ્યાસનાઙ્ઙોડવકત્રાઃ સશોણિતાઃ ।

ચુચુપોદકજૈઃ શ્લઘ્નૈઃ કરીરૈરેષયેતુ તાઃ ॥ ૪૨ ॥

૧ ચિરવિલ્વોન્નિકો દન્તી ચિત્રકો હયમારકઃ ॥

કપોતગૃધ્રકક્કાનાં પુરીપાણિ ચ દારણમ્ ॥

(સંસ્થાનના ૩૬મા અધ્યાયનો ૪થો વિષય જુઓ.)

૧ દ્રવ્યાણાં પિચ્છિલાનાં તુ ત્વદ્દૂમૂલાનિ પ્રપીડનમ્ ।

યવગોધૂમમાપાણાં ચૂર્ણાનિ ચ સમાસતઃ ॥

(સં. સ્થા. અ. ૩૬ વિષય ૫)

એષણ (પરુ તથા શલ્ય વગેરેને શોધી
કાઢવા) નામની સત્તરમી ચિકિત્સા

નાડીપ્રણે, (ભરનીગલો) નેઓની અંદર
શલ્ય હોય એવા પ્રણે, સીધા રસ્તાને છોડી
દઈને આડે રસ્તે ગયેલા પ્રણે અને લાંબા વખત
સુધી રહેલા પરુએ ફાડીને ગંભીર છિદ્રોવાળા
કરેલા પ્રણેનાં પરુ વગેરેની ગતિનો, અધ્યાદિકનો
અને તેઓમાં રહેલાં યુક્ત શલ્ય વગેરેનો વેધે હુંછ
તથા પોથી વગેરેની સળીઓ, વાળ, આંગળી
અથવા એષણી નામનું સળીરૂપ શસ્ત્ર દે ચંત્ર
નાખીને નિશ્ચય કરવો. નેત્રોની પાંપણોના તથા
શુદ્ધાની સમીપના ને નાડીપ્રણે નાનાં મુખો-
વાળા તથા લોહીવાળા હોય તેઓમાં પરુ વગેરેની
ગતિનો તથા શલ્યાદિકનો હુંછની અથવા પોથી-
ની સુંવાળી સળીઓથી નિશ્ચય કરવો. ૪૨
સંવૃતાસંવૃતાસ્યેષુ વ્રણેષુ મતિમાન્ મિષ્કુ ।

યયોક્તમાદેરેચ્છત્વં પ્રાસોદ્ધરણલક્ષણમ્ ॥ ૪૩ ॥

આહરણ (શલ્ય કાઢવા) નામની
અઠારમી ચિકિત્સા

બુદ્ધિમાન વેધે બંધ મોઢાંવાળા દે ખુલ્લા
મોઢાવાળા પ્રણેમાં ને શલ્ય હોય, તે શલ્ય
જ્યારે કાઢવા લાયક સ્થિતિવાળું જણાય, ત્યારે
તેને આ અંધના સૂત્રસ્થાનના શલ્યાપનયનીય
નામના ૨૭મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે કાઢવું.
રોગે વ્યધનસાધ્યે તુ યયોદેશં પ્રમાણતઃ ।

શસ્ત્રં નિદધ્યાદોષં ચ છાવયેત્કીર્તિતં યયા ॥ ૪૪ ॥

વ્યધન (વીંધવા) તથા જ્ઞાવણ (દોષોને
સવાવવા) નામની એગણીસમી

તથા વીસમી ચિકિત્સા

વીંધવાથી મટાડી શકાય એવા પ્રણે દે
દોઢાદર વગેરે રોગોમાં વેધે તે તે રોગના પ્રદેશના
પ્રમાણને અનુસરી થોડ્ય જડાઈ સુધીમાં થોડ્ય
પ્રમાણવાળું શસ્ત્ર નાખવું અને તે તે વિષયમાં
કહેલા પ્રકારથી દોષને સવાવવો. ૪૪

જપાક્રોપદ્રુતા યે ચ માંસસ્યા વિવૃતાશ્ચ યે ।
યયોક્તં સીવનં તેષુ કાર્યં સન્ધાનમેવ ચ ॥ ૪૫ ॥

સીવન (સીવવા) તથા સંધાન (સાંધવા)

નામની એકવીસમી તથા

બાવીસમી ચિકિત્સા

ને પ્રણે પાઠના ઉપદ્રવો વગરના, માંસમાં
રહેલા અને ખુલ્લા મોઢાવાળા હોય તેઓને આ
અંધના સૂત્રસ્થાનના ‘અષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મણ્ય’
નામના ૨૬મા અધ્યાયના ૧૧મા વિષયમાં
કહ્યા પ્રમાણે સીવવા અને તેઓના હોઠ વગેરેને
સાંધી લેવા. ૪૫

પૂયર્ગર્માનુદ્વારાન્નગાન્મર્મગતાનપિ ।

યયોક્તઃ પીડનદ્રવ્યૈઃ સમન્તાત્પરિપીડયેત્ ॥

શુષ્યમાણમુપેક્ષેત પ્રદેહં પીડનં પ્રતિ ।

ન ચામિમુક્ષમાલિમ્પેત્તયા દોષઃ પ્રસિચ્યતે ॥ ૪૬ ॥

પીડન (પ્રણેને લેપોથી દાબ દેવા)

નામની ત્રેવીસમી ચિકિત્સા

ને પ્રણે અંદર પરુવાળા, નાનાં દારોવાળા
તથા મર્મસ્થળોમાં રહ્યા હોય, તેઓને આ
અંધના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬મા
અધ્યાયના ૫મા વિષયમાં કહેલાં પીડન^૧
દ્રવ્યોથી જડો લેપ આપીને ચોતરફ દબાવવા.
દબાવવાને માટે ને જડો લેપ કરવામાં આવ્યો.
હોય તે સુકાર્ષ જતો હોય તો તેની ઉપેક્ષા કરવી
એટલે સુકાર્ષ દેવો દે નથી તણાઈને પ્રણે ફાડી
બધ. એ લેપ પ્રણના મોઢાની સામે દે મોઢા
ઉપર નહિ કરવો, પણ આસપાસ તથા અનુલોમ
રીને કરવો; નથી દોષ પોતાની મેળે સ્ત્રવી
બધ. ૪૬

તૈસ્ત્રીર્નિમિત્તૈર્વિદુષા શોણિતે પ્રઘ્રુતે મૃશમ્ ।

કાર્યં યયોક્તં વૈયેન શોણિતાસ્યાપનં મવેત્ ॥ ૪૭ ॥

૧ દ્રવ્યાણાં પિચ્છિજ્જલાનાં તુ ત્વદ્મૂલાનિ પ્રપીડનમ્ ।

યવગોધૂમમાવાણાં ચૂર્ણાનિ ચ સમાસતઃ ॥

શોણિતાસ્થાપન (લોહીના અતિસ્રાવને
અટકાવવા) નામની ચોવીસમી ચિકિત્સા

શિરા વીંધવા (ફસ ખોલવા) વગેરે અનેક
પ્રકારનાં તે તે કારણોથી લોહીનો અત્યંત સ્રાવ
થવા લાગ્યો હોય, તો આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના
શોણિતવર્ણનીય નામના ૧૪મા અધ્યાયના
૧૯મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે ઉપચાર કરીને
વૈધે તે લોહી અટકાવવું. ૪૭

દાહપાકજ્વરવતાં વ્રણાનાં પિત્તકોપતઃ ।
રક્તેન ચાભિમૂતાનાં કાર્યં નિર્વાપણં ભવેત્ ॥
ચયોક્તૈઃશીતલદ્રવ્યૈઃક્ષીરપિષ્ઠૈર્ઘૃતપ્લુતૈઃ ।
દિહ્યાદવહલ્લોપાન્સુશીતાંશ્ચાવચારયેત્ ॥ ૪૮ ॥
નિર્વાપણુ (વ્રણમાં થતી બળતરાને તથા
તે સંબંધી જ્વરને શાંત કરવા) નામની
પચીસમી ચિકિત્સા

જે વ્રણો પિત્તના કે રુધિરના પ્રકોપથી વિકૃત
થયા હોય અને બળતરા તથા પાકવાના જ્વરથી
યુક્ત થયા હોય તે વ્રણોનું નિર્વાપણ કરવું;
તે એવી રીતે કે આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક
નામના ૩૬મા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં કહેલાં
દૂર્વા વગેરે દ્રવ્યોને દૂધમાં^૧ વાટી ધીથી સંયુક્ત
કરીને તેઓના પાતળા-પાતળા અતિશીતળ લેવો
કરવા અને તે ઉપરાંત શીતળ દ્રવ્યોથી સિંચવો
પણ કરવાં. ૪૮

વ્રણેષુ ક્ષીણમાંસેષુ તનુસ્ત્રાવિવ્રપાકિષુ ॥
તોદકાઠિન્યપારુષ્યશૂલ્લેપયુથમત્સુ ચ ।
વાતઘ્રવર્ગેડમ્લગ્ને કાકોલ્યાદિગ્ણે તથા ॥
ઐહિકેષુ ચ વીજેષુ પચેદુત્કારિકાં શુભામ્ ॥ ૪૯ ॥
ઉત્કારિકા (ઓપધોની પાતળી લાપસીનો
યોગ આપવો) નામની
છઠ્ઠીસમી ચિકિત્સા

વ્રણો જે ક્ષીણ માંસવાળા, થોડા તથા

૧ દૂર્વા ચ નલમૂલં ચ મધુકં ચંદનં તથા ।
શીતલાશ્ચ ગળાઃ સર્વે પ્રલેપઃ પિત્તશોફહત્ ॥

પાતળા સ્રાવવાળા, પાકવગરના, ભોંકાયા જવી
બથવાળા, કઠણ, ખરસટ, શૂળવાળા કે કંપવાળા
હોય, તો સૂત્રસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયના ૧૦મા
વિષયમાં કહેલો વાતઘ્ર વર્ગ, સૌવીરક તથા
તુષોદક આદિ અમ્લવર્ગ, કાકોલ્યાદિ ગણ અને
સ્નેહિક બીજો (તલ, અળસી, સર્પપ તથા એરડી
વગેરે)નાં ચૂર્ણોમાં સુંદર પાતળી લાપસી પકાવીને
તેનો યોગ આપવો. (સૌવીરક તથા તુષોદક
વિષે સૂત્રસ્થાનના ૪૫મા અધ્યાયનો ૧૯૦મો
વિષય જુઓ.) ૪૯

તેષાં ચ સ્વેદનં કાર્યં સ્થિરાણાં વેદનાવતામ્
દુર્ગન્ધવાનાં ક્લેદવતાં પિન્ચિલાનાં વિશેષતઃ ।
કષાયૈઃ શોધનં કાર્યં શોધનૈઃ પ્રાગુદીરિતૈઃ ॥ ૫૦ ॥
કષાય (વ્રણને શુદ્ધ કરવાના ક્વાથ) નામની
સત્તાવીસમી ચિકિત્સા

જે વ્રણો સ્થિર (કઠણ), વેદનાવાળા,
દુર્ગંધવાળા, ભેજવાળા અને વિશેષે કરી ચીકાશ-
વાળા હોય તેઓને સ્વેદન સંસ્કાર આપીને તે
પછી આ ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના
૩૬મા અધ્યાયના ૬૬ા વિષયમાં કહેલાં શંખિની
(શંખવેલ, અંકાલ તથા ચમેલી વગેરે દ્રવ્યોના^૨
શોધન ક્વાથોથી તે વ્રણોનું શોધન કરવું. ૫૦

અન્તઃશલ્યાનણુમુખાન્ગંભીરાન્માંસસંશ્રિતાન્
શોધનદ્રવ્યયુક્તાભિર્વર્તિમિસ્તાન્યયાક્રમમ્ ॥ ૫૧ ॥
વર્તિ (વ્રણની અંદર વાટ નાખવા) નામની

અઠ્ઠાવીસમી ચિકિત્સા
જે વ્રણો અંદર શલ્યવાળા, ગ્રીણાં મોઢાવાળા
ઠાંડા તથા માંસમાં રહેલા હોય તેઓને આ
ગ્રંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬મા
અધ્યાયના ૬૬ા વિષયમાં કહેલાં અબ્જગંધા
(તલવણી) વગેરે દ્રવ્યોથી^૨ યુક્ત કરેલી વાટોથી

૧ શક્લિન્યક્કોટસુમનઃકરવીરસુવર્ચલાઃ ।

શોધનાનિ કપાયાણિ વર્ગશ્ચારગ્વઘાદિકઃ ॥

૨ અજગન્ધાડજશૂક્લી ચ ગવાક્ષી લાક્ષ્ણાદ્યયા ।

અનુક્રમે (પ્રથમ ઝીણી વાટાથી, પછી જડી વાટાથી અને તે પછી વધારે જડી વાટાથી) શુદ્ધ કરવા ૫૧

પૂતિમાંસપ્રતિચ્છન્નામ્હાદોષાશ્ચ શોધયેત્ ।

કલ્કીકૃતૈર્યથાલામ વર્તિદ્રવ્યૈઃ પુરોદિતૈઃ ॥ ૫૨ ॥

કલ્ક (ચટણીની પેઠે વાટેલાં દ્રવ્યોની લૂગદીઓ મૂકવા) નામની ઔગણ-ત્રીસમી ચિકિત્સા

જે પ્રણેા દુર્ગંધી માંસથી દહાયેલા અને પ્રખળ વાતકંધથી અતિ દુષ્ટ થયેલા હોય તેઓને ઉપર કહેવા અવગવા વગેરે વાટનાં દ્રવ્યોમાથી જેટલાં મળી આવે તેટલા દ્રવ્યોના કંટાથી શુદ્ધ કરવા. (પિત્તથી દુષ્ટ થયેલા પ્રણે ઉપર તે પકાવેલુ ધી જ લગાવવુ ચોગ્ય છે) ૫૨

પિત્તપ્રદુષ્ટાન્ ગમ્ભીરાન્દાહપાકપ્રવીણાન્ ।

કાર્પાસીફલમિથ્રેણ જયેચ્છેધનસર્પિષા ॥ ૫૩ ॥

ધી (ઔષધોના કલ્કથી પકાવેલું) ધી લગાવવા) નામની ત્રીસમી ચિકિત્સા

જે પ્રણેા પિત્તથી દુષ્ટ થયેલા, ગંભીર અને દાહથી તથા પાકથી પીડિત હોય, તેઓને આ અથવા સૂત્રસ્થાનના મિથ્રક નામના ૩૬મા અધ્યાયના ૬૬ા વિષયમાં કહેવા હીગકસી વગેરે દ્રવ્યો અને તે દ્રવ્યોના જેટલા જ કપાસના ફળોના કંટ નાખીને પકાવેલા ધીથી શુદ્ધ કરવા (પકાવવાની રીત એ છે કે કંટકથી ઔગણા ધીને ધીથી ઔગણા જળમાં પકાવવુ કર્ણન)

ઉત્સન્નમાસાનસ્થિગ્ધાનસ્પન્નાવાન્ વ્રણાસ્તથા ।

સર્પપ્રહ્લેહયુક્તેન ધીમાસ્તૈલેન શોધયેત્ ॥ ૫૪ ॥

તેલ (ઔષધોના કલ્કથી પકાવેલું) તેલ લગાવવા) નામની એકત્રીસમી ચિકિત્સા

જે પ્રણેા વૃદ્ધિ પામેલા માંસવાળા, સ્નિગ્ધતા વગરના તથા અદ્ય સ્નાવવાળા-અર્થાત્ કંઠની તથા વાયુની અધિકતાવાળા હોય તેઓને આ અથવા સૂત્રસ્થાનના મિથ્રક નામના ૩૬મા અધ્યાયના ૬૬ા વિષયમાં કહેવાં અથેડા વગેરે દ્રવ્યોનો^૧ કંટ નાખીને સરસિયા તેવની સાથે પકાવેલા તેવથી બુદ્ધિમાન વૈદે શુદ્ધ કરવા. ૫૪

તૈલેનાશુષ્યમાનાનાં શોધનીયાં રસક્રિયામ્

વ્રણાનાં સ્થિરમાંસાનાં કુર્યાદ્વ્યેહરીતિઃ ॥

કપાયે વિધિવત્તેષાં કૃતે વ્યામિશ્રયેત્સુનઃ ।

સુરાદ્યૈર્જાં સકાસીસાં દવાદાપિ મન શિલામ્ ॥

હરિતાલ ચ મતિમાંસ્તતસ્તામવચારયેત્ ।

માતુલજ્જરસોપતા સઘૌદ્રામતિમર્દિતામ્ ॥

પ્રણેયુ દત્વા તા તિષ્ઠેત્સ્ત્રીર્ઘૌશ્ચ દિવસાન્નરમ્ ॥ ૫૫ ॥

રસક્રિયા (તૈયાર કવાથમાં ખીજ^૨ ઔષધો

નાખી, કવાથને પકવી મસમ જેવો

ધાટો કરી તે લગાવવાની) નામની

અત્રીસમી ચિકિત્સા

જે સ્થિર માંસવાળા પ્રણેા તેવથી શુદ્ધ ન થતા હોય તેઓને શુદ્ધ કરવા માટે રસક્રિયા કરવી, તે એવી રીતે કે આ અથવા સૂત્રસ્થાનના દ્રવ્યસંદર્ભીય નામના ૩૮મા અધ્યાયમાં કહેવા શાલસારાદિ ગણનાં દ્રવ્યોનો, ખીજ પણ શોધન દ્રવ્યોનો, પટોલનો અને નિંકાનો^૨ વિધિપૂર્વક કવાથ તૈયાર કરી તેમાં ફટકડી, હીરાકસી, મણશીય, તથા હરિતાલનુ ચૂર્ણ

૧ મયૂરકો રાજવૃક્ષો નિમ્બ કોશાત્કી તિલા ।

શુદ્ધી કળ્પકારી ચ હરિતાલ મન શિલા ॥

શોધનાનિ ચ યોગ્યાનિ તૈલે દ્રવ્યાણિ શોધને ॥

૨ શાલસારાદિસારેષુ પટોલત્રિફલાસુ ચ ।

રસક્રિયા વિદ્યાતવ્યા શોધની શોધનેષુ ચ ॥

(સૂ. અ. ૩૬, વિ. ૬)

પૂતીકશ્ચિન્નક પાટા વિઢકૈલાહરેણચ ॥

યદુન્નિક યવક્ષારો લવણાનિ મન શિલા ।

કાસીસ વિદ્યતા દન્તી હરિતાલ સુરાદ્યજા ॥

૩ કાસીસકટુરાદિપયોજાંતીચન્દ્રહરિદ્રયો ।

પૂર્વાદિષ્ટેષુ ચાક્ષેપુ કુચાત્તેલ્પુતાનિ ચ ।

અર્કોત્તમા સ્તુદીક્ષીર પિપ્પા કારોત્તમાનિપ ।

જાતીમૂલ હરિદ્રે દે કાસીસ કટુરોહિણીમ્ ॥

પૂર્વોદિગ્ધાનિ ચાન્યાનિ કુર્યાત્શોધન યુતમ્ ॥

નાખી, ફરીવાર તે ક્વાથને પકાવી, ધાટો કરી, તે મલમ જેવા ધાટો ક્વાથમાં બિજેરાનો રસ તથા મધ નાખી તેનું બહુ જ મર્દન કરીને તે મલમ પ્રણેની ઉપર લગાવવો. એ મલમ પ્રણેની ઉપર ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી જ રાખવો, પણ તેથી વધારે વખત રાખવો નહિ. (એ મલમ વધારે વખત રાખવાથી ત્રણ ફાટી જવાની ધારતી રહે છે.) ૫૫ ગમ્भीરાન્મેદસા જુષ્ટાન્દુર્ગન્ધાંશ્વર્ણશોધનૈઃ ।
 ઉપાચરેદ્ધિષ્ક પ્રાજ્ઞઃ શ્લક્ષ્ણૈઃ શોધનવર્ત્તિજૈઃ ॥ ૫૬ ॥
 અવચૂર્ણન (ચૂર્ણ ભભરાવવા) નામની તેત્રીસમી ચિકિત્સા

જે પ્રણે ગંભીર, મેદવાળા અને દુર્ગંધવાળા હોય તેઓની ઉપર સમજી વૈદે શોધન માટે ધી પકાવવામાં હીરાકરી વગેરે શોધન દ્રવ્યોનાં ખારીક ચૂર્ણો તથા શોધનની વાટમાં દાખલ કરવાનાં અજગંધા વગેરે ઔષધિઓનાં ખારીક ચૂર્ણો ભભરાવવાં. (આ અધ્યાયનો ૫૩મો તથા ૫૧મો વિષય જુઓ.) ૫૬

શુદ્ધલક્ષણયુક્તાનાં કષાયં રોપણં હિતમ્ ॥
 તત્ર કાર્યં યથોદિદૃઢ્યૈવૈધેન જાનતા ।
 અવેદનાનાં શુદ્ધાનાં ગમ્भीરાણાં તથૈવ ચ ॥
 હિતા રોપણવર્ત્યજ્ઞકૃતા રોપણવર્તયઃ ।
 અપેતપૂતિમાંસાનાં માંસસ્થાનામરોહતામ્ ॥
 કલ્કઃ સંરોહણઃ કાર્યસ્તિલજો મધુસંયુતઃ ।
 સ માધુર્યોત્તયૌણ્યાચ્છેદ્ધાચ્છાનિલનાશનઃ ॥
 કષાયમાવાન્માધુર્યોત્તિત્ત્વાચ્ચાપિ પિત્તહત્ ।
 ઔણ્યાત્કષાયમાવાચ્છ તિત્ત્વાચ્ચ કફે હિતઃ ॥
 શોધયેદ્રોપયેચ્ચાપિ યુક્તઃ શોધનરોપણૈઃ ।
 નિમ્બવત્રમધુર્યાં તુ યુક્તઃ સંશોધનઃ સ્મૃતઃ ॥
 પૂર્વામ્યાં સર્પિષા ચાપિ યુક્તઃ સંરોપણો મવેત્ ।
 તિલવધવકલ્કં તુ કેચિદાહુર્મનીષિણઃ ॥
 શમયેદવિદગ્ધં ચ વિદગ્ધમપિ પાચયેત્ ।
 પક્કં મિનત્તિ મિત્રં ચ શોધયેદ્રોપયેત્તથા ॥

પિત્તરક્તવિષાગન્તૂન્ગમ્भीરાણપિ ચ વ્રણાન્ ।
 રોપયેદ્રોપણીયેન ક્ષીરસિદ્ધેન સર્પિષા ॥
 કફવાતાભિમૂતાનાં વ્રણાનાં મતિમાન્મિષક્ ।
 કારયેદ્રોપણં તૈલં મેષજૈસ્તદ્યથોદિતૈઃ ॥
 અવચ્ચાનાં ચલસ્થાનાં શુદ્ધાનાં ચ પ્રદુષ્યતામ્ ।
 દિહરિદ્રાદ્યુતાં કુચાદ્રોપણાર્થં રસક્રિયામ્ ॥
 સમાનાં સ્થિરમાંસાનાં ત્વક્સ્થાનાં રોપણં મિષક્ ।
 ચૂર્ણં વિદધ્યાન્મતિમાન્પ્રાક્સ્થાનોક્તો વિધિર્યથા ॥ ૫૭ ॥
 કષાયથી માંડી અવચૂર્ણન સુધીની સાત ચિકિત્સાઓ પ્રણેનું શોધનરોપણ કરે છે જે પ્રણે શુદ્ધપણનાં લક્ષણોથી^૧ યુક્ત થયે હોય તેઓના રોપણ માટે (રુઝાવીને ધરત લાવવા) પ્રવીણ વૈદે આ અંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬મા અધ્યાયના ૭મા વિષયમાં કહેલાં વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોની છાલોનો ક્વાથ અથવા બીજી રીતનો હિતકારી કષાય કરવો.

જે પ્રણે તમામ વેદના વગરના અથવા થોડા વેદનાવાળા અને ગંભીર હોય તેઓના રોપણ માટે આ અંથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬મા અધ્યાયના ૭મા વિષયમાં કહેલાં સોમવદ્ધી અથવા બ્રાહ્મી, ગળેા અને આસો વગેરે દ્રવ્યોની^૨ વર્ત્તિઓ (વાટો) કરવી, હિતકારી છે.

જે પ્રણે સડેલા માંસથી રહિત થયા હોય માંસમાં રહ્યા હોય અને રુઝાતા ન હોય તેઓના રોપણ માટે વૈદે તલનો તથા લીંબડાના પાંદડાંનો કદક કરી તેમાં મધ તથા ધી નાખી તે કદક લગાવવો. તલનો કદક મધુર, ઉષ્ણ તથા સિન્ધ હોવાથી વાયુનો નાશ કરે છે, તૂર

૧ જે પ્રણે જીભનાં તળાં જેવો કામળ, સિન્ધ તથા રાતો થઈ ગયો હોય, વેદનાવગરનો થયો હોય સારા આકારવાળો બની ગયો હોય. અને આવગરનો થઈ ગયો હોય તે પ્રણે શુદ્ધ થયેલો સમજવો.

૨ સોમામૃતાશ્વગન્ધાસુ કાકોલ્યાદૌ ગળે તથા ।
 ક્ષીરિપ્રરોહિષ્વપિ ચ વર્ત્તયો રોપણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

મધુર તથા કડવો દોવાથી પિત્તને હરે છે અને ઉષ્ણ, તૂરો તથા કડવો દોવાથી કફને પણ શાંત કરે છે અર્થાત્ નિદોષહર છે તવનો કદ્દ બે શોધનદ્રવ્યોથી યુક્ત કરવામાં આવ્યો હોય તો શોધન કરે છે અને રોપણ દ્રવ્યોથી યુક્ત કરવામાં આવ્યો હોય તો રોપણ કરે છે અર્થાત્ યોગતારી છે તવનો કદ્દ લીખડાના પાદડાઓથી તથા મવથી યુક્ત કરવામાં આવ્યો હોય તો મણુનું શોધન કરે છે અને લીખડાના પાદડા, મવ તથા ધીથી સંયુક્ત કરવામાં આવ્યો હોય તો રોપણ કરે છે કટલાક આચાર્યો કહે છે કે 'જવનો કદ્દ પણ તવના કદ્દની પેઠેજ શોધન કરે છે અને રોપણ પણ કરે છે, અથવા તવના કદ્દથી યુક્ત કરેલો જવનો કદ્દ પણ શોધન કરે છે અને રોપણ પણ કરે છે; એ કદ્દ મણુની સઘળી સ્થિતિઓમાં ઉપયોગી છે, કેમકે કાચા મણુને શાત કરે છે, કાર્ષક પાકવા લાગેલા મણુને સારી રીતે પકાવે છે, પાકેલા મણુને ભેદી નાખે છે અને ભેદાયેલા મણુનું શોધન કરે છે તથા રોપણ પણ કરે છે, અર્થાત્ જવના કદ્દમાં વિશ્લાપન, પાચન, પાટન, શોધન તથા રોપણ એ પાંચ પ્રયોજનો રહ્યા છે અને તવના કદ્દમાં શોધન તથા રોપણ એ બે પ્રયોજનો જ રહ્યા છે' (આ અથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬મા અધ્યાયના ૭મા વિષયમાં 'સમદ્ધા સોમસલ્લા સોમવલ્કા સચદના । કાકોલ્યાદિશ્ચ કલ્ક સ્યાત્ પ્રશસ્તો વ્રણરોપણે' ॥ એ શ્લોકથી કહેલા કદ્દને પણ મણુના રોપણમાં ઉપયોગ કરવો)

પિત્તજન્ય, રુધિરજન્ય, વિષ સખધી કે આગતુજ પ્રણો ગભીર હોય, તોપણ તેઓનું આ અથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬મા અધ્યાયના ૭મા વિષયમાં કહેના પૃષ્ઠિપર્ણી^૧ તથા કૌયા વગેરે દ્રવ્યોનો^૨ કદ્દ નાખીને દ્વધમાં

પકાવેલા ધીથી રોપણ કરી શકાય છે

જે પ્રણો કદ્દ કે વાયુથી દૂષિત થયા હોય તેઓનું રોપણ કરવા માટે બુદ્ધિમાન વૈવે આ અથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬મા અધ્યાયના ૭મા વિષયમાં કહેવા તગર^૩ તથા અગર વગેરે દ્રવ્યોનો કદ્દ નાખીને વિધિ પ્રમાણે તેવ બનાવવું

પિત્તજન્ય, રુધિરજન્ય, વિષ સખધી તથા અભિધાતજન્ય પ્રણો, કે જ્યોને પાટા બાધવા ઉચિત નથી તેઓનું, અવસ ધિઓમાં રહેવા પ્રણોનું અને જે પ્રણો શુદ્ધ થયા છતાં પાછા દૂષિત થઈ જતા હોય તે પ્રણોનું રોપણ કરવા માટે વૈવે આ અથના સૂત્રસ્થાનના દ્રવ્યસંચકણીય નામના ૩૮મા અધ્યાયમાં કહેવા ન્યગ્રોધાદિ ગણની છાવને તથા નિફલાનો ક્વાય તૈયાર કરી તે ક્વાયને પાછો પકાવી પાટો થાય ત્યારે તેમાં હળદર તથા હાઈહળદરનું ચૂર્ણ નાખી ખૂબ મદન કરી તે મવમને મધથી સંયુક્ત કરીને તે લગાવવારુપ રસક્રિયા કરવી (જેમ શોધન માટે કરવાની રસક્રિયામાં કાળનો અવધિ છે તેમ આ રસક્રિયામાં નથી, માટે આ રસક્રિયા તો જ્યાંસુધી મણુનું રોપણ થાય ત્યાંસુધી કરવી)

જે પ્રણો સખ, સ્થિરમાસવાળા અને ત્વચામાં રહેલા હોય તેઓના ઉપર બુદ્ધિમાન વૈવે રોપણ માટે આ અથના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬મા અધ્યાયના ૭મા વિષયમાં કહેવા કાગ, નિફલા તથા લોદર વગેરે દ્રવ્યોનું^૪ અવચૂર્ણન કરવું (ચૂર્ણ લખરાવવું) ૫૭

શોષનો રોપણશ્વેવ વિધિર્યોજ્ય પ્રકીર્તિત ।
સર્વવ્રણાના સામાન્યનોક્તો દોષાવિશેષત ॥

૧ કાલનુસાર્યોગુરુની હરિદ્ર દ્વચદાર ચ ।
ત્રિચક્ષુશ્ચ રાગ ચ તલ યોગ્યાનિ રોપણે ॥
૨ કદ્દગુકા ત્રિફળા રોધ કાસીસ ધવનાદ્યા ।
ઘવાશ્વર્ણયોસ્ત્વચ્ચ રોપણ ચૂર્ણમિચ્યતે ॥
૩ ત્રિચક્ષુકા સજરસ પુષ્પકાસીતેમવ ચ ।
ત્વચ્ચૂર્ણ ધવજ ચૈવ રોપણાયે પ્રશસ્યત ॥

૧ પૃથક્પણ્યામગુપ્તા ચ હરિદ્રિ માલતી સિતા ।
કાકાલ્યાદિશ્ચ યાજ્ય સ્યાત્ પ્રશસ્તા રોપણેષુત ।

एष आगमसिद्धत्वात्तथैव फलदर्शनात् ।

मन्त्रवत्संप्रयोक्तव्यो न मीमांस्यः कथंचन ॥ ५८ ॥

આ શોધનરોપણનો વિધિ સર્વ

વ્રણો માટે સરખો

આ શોધનનો તથા રોપણનો જ વિધિ
કહેવામાં આવ્યો, તે શારીર વ્રણો તથા
આગંતુજ વ્રણો માટે પણ એકસરખો જ છે;
કારણ કે એ સર્વ પ્રકારના વ્રણોમાં વાત, પિત્ત
તથા કફ એ ત્રણ દોષો જ દૂષક છે. આ વિધિ
શાસ્ત્રસિદ્ધ છે અને તે પ્રમાણે કરવાથી સંપૂર્ણ
રીતે શોધનરોપણો થતાં નજરે જોવામાં આવે છે,
માટે તેનો મંત્રની પેઠે જ પ્રયોગ કરી દેવો એટલે
જમ મંત્રના અર્થાદિકનો વિચાર નહીં કરતાં
મંત્રનો પ્રયોગ કરી દેવામાં આવે છે તેમ આ
વિધિમાં આપેલાં ઔષધોના ગુણદોષાદિકનો કશો
લાંબો વિચાર નહિ કરતાં આ વિધિનો પ્રયોગ
કરી દેવો. ૫૮

स्वबुद्ध्या चापि विभजेत्कषायादिषु सप्तसु ।

भेषजानि यथायोगं यान्युक्तानि पुरा मया ॥

આવે દે પચ્ચમૂલ્યો તુ ગણો યશ્ચાનિલાપહઃ ।

સ વાતદુષ્ટે દાતવ્યઃ કષાયાદિષુ સપ્તસુ ॥

ન્યગ્રોધાદિર્ગણો યસ્તુ કાકોત્યાદિશ્ચ યઃ સ્મૃતઃ ।

તૌ પિત્તદુષ્ટે દાતવ્યૌ કષાયાદિષુ સપ્તસુ ॥

આરગ્વધાદિસ્તુ ગણો યશ્ચોષ્ણઃ પરિકીર્તિતઃ ।

તૌ દેયૌ કફદુષ્ટે તુ સંસ્ટે સંયુતા ગણાઃ ॥ ૫૯ ॥

કષાયથી માંડી અવચૂર્ણન સુધીની

સાત ચિકિત્સાઓમાં ઔષધોના

વિભાગોનો વિષય

કષાય, વત્તિ, કલ્ક, ધી, તેલ, રસક્રિયા અને
અવચૂર્ણન એ સાત ચિકિત્સાઓના વિષયોમાં,
જે જ ઔષધો સૂત્રસ્થાનમાં પ્રથમ કહેલાં છે, તેઓનો
તે તે યોગને અનુસરી વેધે પોતાની બુદ્ધિથી
પણ વિભાગ કરવો; તે એ રીતે કે લઘુપંચમૂલી,
પૃષ્ઠપંચમૂલી તથા વિદારિગંધાદિ ગણ, કે જો

વાયુનો વિનાશ કરનારા કહ્યાં છે, તે ગણોનો
વાયુથી દૂષિત થયેલા વ્રણ ઉપર કષાય આદિ સાતે
ચિકિત્સાઓમાં પ્રયોગ કરવો. ન્યગ્રોધાદિ ગણ
અને કાકોત્યાદિ ગણ, કે જો પિત્તહર કહેવામાં
આવ્યા છે, તેઓનો પિત્તથી દૂષિત થયેલા વ્રણ
ઉપર કષાય આદિ સાતે ચિકિત્સાઓમાં પ્રયોગ
કરવો. આરગ્વધાદિ ગણ અને બીજે જે ઉષ્ણકારી
ગણ (વરુણાદિ ગણ ?) કહેવામાં આવેલો છે, તે
જે ગણોનો કફથી દૂષિત થયેલા વ્રણ ઉપર
કષાય આદિ સાતે ચિકિત્સાઓમાં પ્રયોગ કરવો.
જે વ્રણો જે દોષોથી દૂષિત હોય, તે વ્રણો ઉપર
કષાય આદિ સાતે ચિકિત્સાઓમાં તે જે દોષોને
ટાળનારા ગણોનો પ્રયોગ કરવો અને જે વ્રણો ત્રણે
દોષોથી દૂષિત થયેલા હોય તે વ્રણો ઉપર કષાય-
આદિ સાતે ચિકિત્સાઓમાં એક એક દોષને
હરનારા ત્રણ ગણોને મિશ્ર કરી તેઓનો પ્રયોગ
કરવો. ૫૯

वातात्मकानुग्रजान्साम्रावानपि च व्रणान् ।

सक्षौमयवसर्पिर्भिर्ધूपनांगैश्च धूपयेत् ॥ ६० ॥

વ્રણધૂપન (વ્રણને ધુમાડી દેવા)નામની
ચોત્રીસમી ચિકિત્સા

વાયુથી દુષ્ટ, ઉગ્ર પીડાવાળા અને સાવવાળા
(કફથી દુષ્ટ) વ્રણોને અળસીના વસ્ત્રના ટુકડા,
જવ તથા ધીથી મિશ્ર કરેલા સરલરસ તથા રાજ
વગેરે પદાર્થોની (આ પદાર્થો આ ગ્રંથના
સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬મા અધ્યાયના
૬૬ા વિષયમાં શ્રીવિષ્ટકે સર્જરસે^૧ એ શ્લોકમાં
કહ્યા છે.) ધુમાડી દેવી. ૬૦

परिशुष्काल्पमांसानां गम्भीराणां तथैव च ।

कुर्यादुत्सादनीयानि सर्पीं व्यालेपनानि च ॥

માંસાશિનાં ચ માંસાનિ ભક્ષ્યેદ્દિધિવન્નરઃ ।

વિશુદ્ધમનસસ્તસ્ય માંસં માંસેન વર્દ્ધતે ॥ ૬૧ ॥

૧ શ્રીવિષ્ટકે સર્જરસે સરલે દેવદારુણિ ।

સારેવપિ ચ કુર્વીત મતિમાન્ વ્રણધૂપનમ્ ॥

ઉત્સાદન (ઊંડા પ્રણુને ઊંચો કરવા
પ્રણુના માંસને વધારવા)નામની
પાંત્રીસમી ચિકિત્સા

જે પ્રણો સુકાયેલા અદ્યપમાસવાળા હોય
(વાતદુષ્ટ હોય) કે ગભીર-અર્થાત્ રુધિરદુષ્ટ
અથવા પિત્તદુષ્ટ હોય તેઓનું ઉત્સાદન કરવા
માટે આ ત્રયના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના
૩૬મા અધ્યાયના ૮મા વિષયમાં કહેવા અરેડાના
મૂળ તથા આસોદ વગેરે દ્રવ્યોનો^૧ ઠંડક નાખી
ધી પકાવી તે વી વગાવવાં અને દ્રવ્યોના લેપનો
પણ કરવા.

પ્રણુનાળા માણુમને વાય વગેરે માસભક્ષક
પ્રાણીઓના માસો પણ વિધિપૂર્વક ખવરાવવા
પ્રણુવાળો માણુસ મનમાં ક્રોધ કે ગેઠ વગેરે કંથુ
ન રાખતાં એ માસોનું ભક્ષણ કરે, તો તેથી
તેનું માંસ વધે છે ૬૧

ઉત્સન્નમૃદુમાસાનાં વ્રણાનામવસાદનમ્ ।
કુર્યાદ્ઘૃતૈર્વૈયોદ્દિષ્ટૈર્ચૂર્ણિતૈર્મૃદુના સહ ॥ ૬૨ ॥

અવસાદન (ઊંચા પ્રણુને નીચો કરવા
માંસને તોડવા)નામની છત્રીસમી
ચિકિત્સા

જે પ્રણો ઊંચા તથા દોમળ માંસોનાળા
હોય તે પ્રણુને આ ત્રયના સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક
નામના ૩૬મા અધ્યાયના ૮મા વિષયમાં કહેવા
હીરાકસી તથા સૈધવ વગેરે દ્રવ્યોનું^૨ ચૂર્ણ
મવમાં કાવવીને તેનો યોગ આપવો આ યોગથી
પ્રણોનું માંસ નીચું અને કઠણ થઈ જાય છે ૬૨
કઠિનાનામમાસાના દુષ્ટાનાં માતરિશ્વના ॥
મૃદ્ધી ક્રિયા વિષાતવ્યા શોણિત ચાપિ મોક્ષયેત્ ।
વાતઘૌપષસયુક્તાન્નેહાન્સેકાશ્ચ કારયેત્ ॥ ૬૩ ॥

- ૧ અપામાર્ગોઽશ્વગન્ધા ચ તાલપત્રી સુવર્ચલા ।
ઉત્સાદને પ્રશસ્યન્તે કાકોલ્યાદિશ્ચ યો ગણ ॥
- ૨ કાત્તીસ સૈધવ કિષ્કવ કુરુવિન્દા મન શિલા ।
કુક્કુટાણ્ડકપાલાનિ સુમનોમુકુલાનિ ચ ।
પલ શૈરીપકારણે ઘાતુચૂર્ણાનિ યાનિ ચ ।
મળપૂત્રમ્માસેપુ પ્રશસ્તાન્વ્યવસાદને ॥

મૃદુકર્મ (કઠણ પ્રણુને દોમળ કરવા)
નામની સાડત્રીસમી ચિકિત્સા

વાયુથી દુષ્ટ થયેલા કઠણ તથા માંસ વગરના
પ્રણુને તેઓની ઉપર વારંવાર મધુર, સ્નિગ્ધ,
જરાજરા ઊના અને ખારાશવાળા લેપાદિક
કરીને દોમળ કરવા અને જળો મુકાવવી વગેરેથી
રુધિરનું આવણ પણ કરવું (વાયુ જે રુધિરથી
મિશ્ર હોય તો રુધિરનું આવણ કરવું અને કફથી
મિશ્ર હોય તો રનેહનો તથા સિંચનો કરવા) ૬૩
વ્રણેષુ મૃદુમાસેષુ દારુણીકરણ દિતમ્ ।

ષવપ્રિયહ્વવશોકાના રોહિણ્યાશ્ચ સ્વચક્તયા ॥
ત્રિફલાઘાતકીપુષ્પરોધ્રસર્જસાન્સમાન્ ।
કૃત્વા સૂક્ષ્માણિ ચૂર્ણાણિ વ્રણ તૈર્વચૂર્ણયેત્ ॥ ૬૪ ॥
દારુણકર્મ (દોમળ પ્રણુને કઠણ કરવા)
નામની આડત્રીસમી ચિકિત્સા

પ્રણો જે દોમળ માંસવાળા હોય, તો
તેઓને દારણ (કઠણ) બનાવવા, એ સારુ છે
ધાવડાની છાત્ર, ધડવાના ઝાડની છાત્ર, આસો-
પાવતની છાત્ર, કડવી તૂખડીની છાત્ર ત્રિકા,
ધાવડીના ફૂલ, લોહર અને રાજને સમભાગે ભર્ષ
ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ પ્રણોની ઉપર ભભરાવવાથી
દોમળ પ્રણો કઠણ થઈ જાય છે ૬૪

ઉત્સન્નમાસાન્કઠિનાન્કણ્ડયુક્તાશ્ચિરોચિતાન્ ॥
તથૈવ સ્વલુ દુ શોવાન્ શોષયેત્કાર્કમણા ॥ ૬૫ ॥
ક્ષારકર્મ (પ્રણુને ક્ષારથી શુદ્ધ કરવા) નામ-
ની ઓગણચાળીસમી ચિકિત્સા

જે પ્રણો ઊંચા માંસોવાળા, કઠણ, ખરખ
વાળા, લાળા વખતથી થયેલા કે માડ શુદ્ધ કરી
રાકાય એવા હોય તેઓને ક્ષારક્રિયાથી શુદ્ધ કરવા
અવતોઽશ્વમવાન્મૂત્ર યે ચાન્યે રક્તવાહિન ।

નિ શેષન્દિવ્રસન્ચૌષ્ઠ સાધયેદગ્નિકર્મણા ॥ ૬૬ ॥
અગ્નિકર્મ (પ્રણુને ડાંભવા) નામની
આળીસમી ચિકિત્સા

પથરી કાઢવાને લીધે મૂત્રનો સાવ કરતા

વ્રણોને, રુધિરનું વહન કરનારા વ્રણોને અને જીવોની સંધિઓ સમગ્ર કપાઈ ગયેલ હોય તે વ્રણોને અશિની ક્રિયાથી શાંત કરવા. (પથરીના વ્રણો ઉપર અશિક્રિયા કરવાની જરૂર જણાય, તો પથરી કાઢ્યા પછી તુરત જ તે ક્રિયા કરવી નહિ, પણ સાત દિવસ પછી કરવી; ઠમ ઠે તે વ્રણો સાત દિવસ સુધી આગંતુ જ ગણાય છે. સાત દિવસ પછી વ્રણ નહિ સંધાવાથી મૂત્ર પોતાના રસ્તાને પ્રાપ્ત ન થતું હોય, ત્યારે જ તેના ઉપર અશિક્રિયા કરવી—હૃદય.) ૬૬

દુરુઢત્વાત્તુ શુક્લાનાં કૃષ્ણકર્મ હિતં મવેત્ ।
મહાતકાન્વાસયેતુ ક્ષીરે પ્રાઢ્મૂત્રમાવિતાન્ ॥
તતો દ્વિધા છેદયિત્વા લૌહે કુમ્ભે નિધાપેયત્ ।
કુમ્ભેડન્યસ્મિન્નિલાતે તુ તં કુમ્ભમય યોજયેત્ ॥
મુખં મુખેન સન્ધાય ગોમયૈર્દાહયેત્તતઃ ।
યઃ સ્નેહશ્ર્યવતે તસ્માદ્ ગ્રાહયેત્તં શનૈર્મિષક્ ॥
ગ્રામ્યાનૂપશફાન્દરધાન્સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ ।
તૈલેનાનેન સંસૃષ્ટં શુક્લમાલેપયેદ્વ્રણમ્ ॥
મહાતકવિધાનેન સારસ્ત્રહાન્તુ કારયેત્ ।
યે ચ કેચિત્ફલસ્નેહા વિધાનં તેષુ કીર્તિતમ્ ॥૬૭॥
કૃષ્ણકર્મ (રુઝાયેલ છતાં સફેદ રહેલા વ્રણોને પ્રકૃતિસ્થ અને કાળો કરવા)
નામની એકતાલીસમી ચિકિત્સા

જે વ્રણો અયોગ્ય રીતે રુઝાયને લીધે સફેદ વર્ણવાળા રહી ગયા હોય તેઓને પ્રકૃતિસ્થ કરવા માટે કૃષ્ણકર્મ કરવું, એ હિતકારી છે. બિલામાંનાં ફૂળોને પ્રથમ સાત દિવસ સુધી ગોમૂત્રમાં અને સાત દિવસ સુધી દૂધમાં રાખી મેલી, પછી તેઓના બે બે છેદ કરીને તેઓને લોઢાના ઘડામાં નાખવાં. પછી બીજા એક ઘડાને ધરતીના ખાડામાં નાખી પહેલા ઘડાના મોઢાને અનેક છિદ્રોવાળાં ઢાંકણાંથી ઢાંકી તે મોઢાને ધરતીના ખાડામાં નાખેલા ઘડાના મોઢાની સાથે બેડી દઈને તે પહેલા ઘડાના પેટાળની ઉપર

છાણાંને અશિ કરવો. આમ કરતાં પહેલાં ઘડામાંથી જે સ્નેહ બીજા ઘડામાં સ્ત્રવે તેને વધ ધીરજથી લઈ લેવો. પછી ઘોડા વગેરે ગ્રામ્ય પશુઓની તથા પાડા વગેરે આનૂપ પશુઓની ખરીઓને ખાળી તે ખરીઓનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી પેલા સ્નેહમાં (બિલામાંના તેલમાં) કાલવીને તેનો સફેદ વ્રણ ઉપર લેપ કરવો. આમ કરવાથી સફેદ વ્રણ કાળો થઈ બચે છે.

કૃષ્ણકર્મ માટે બીજાં વૃક્ષોના સારોના સ્નેહો કરવા હોય, તોપણ યોગ્યતાને અનુસરી બિલામાંના સ્નેહની રીતિ પ્રમાણે જ કરવા; અને બહેડાં વગેરે ફૂળોના સ્નેહો કરવા હોય, તો પીલવું વગેરે યોગ્ય ઉપાયોથી કરવા. પછી એ સ્નેહોમાં ઉપર લખેલાં પ્રાણીઓની ખરીઓની ભરમ કાલવીને તેનો સફેદ વ્રણો ઉપર લેપ કરવો. આમ કરવાથી પણ સફેદ વ્રણ કાળો થઈ બચે છે. ૬૭

દુરુઢત્વાત્તુ કૃષ્ણાનાં પાણ્ડુકર્મ હિતં મવેત્ ।
સપ્તરાત્રં સ્થિતં ક્ષીરે છાગલે રોહિણીફલમ્ ॥
તેનૈવ પિષ્ટં સુશ્લક્ષ્ણં સર્વર્ણકરણં હિતમ્ ।
નવં કપાલિકાચૂર્ણં વૈદુલં સર્જનામ ચ ॥
કાસીસં મધુકં ચૈવ ક્ષૌદ્રયુક્તં પ્રલેપયેત્ ।
કપિત્થમુદ્ઘૈત માસે મૂત્રેનાજેન પૂરયેત્ ॥
કાસીસં રોચનાં તુલ્યં હરિતાલં મનઃશિલામ્ ।
વેણુનિર્લેખનં ચાપિ પ્રપુન્નાઢં રસાક્ષનમ્ ॥
અઘસ્તાદર્જુનસ્યૈતન્માસં મૂસૌ નિધાપેયત્ ।
માસાદૂર્ધ્વં તતસ્તેન કૃષ્ણમાલેપયેદ્વ્રણમ્ ॥૬૮॥

પાંડુકર્મ (રુઝાયેલ છતાં કાળા રહેલા વ્રણોને પ્રકૃતિસ્થ અને સફેદ કરવા)
નામની બેતાલીસમી ચિકિત્સા

જે વ્રણો અયોગ્ય રીતે રુઝાયને લીધે કાળા વર્ણવાળા થઈ ગયા હોય, તેઓને પ્રકૃતિસ્થ કરવા માટે પાંડુકર્મ કરવું એ હિતકારી છે. રોહિણી નામના હરડેનાં ફૂળોને અથવા કડવી

તૂંબડીનાં ફળોને સાત રાત સુધી બકરીના દૂધમાં રાખી મૂકી, પછી તે ફળોને બકરીના દૂધમાં જ બારીક વાટીને તે લેપ કાળા ત્રણ ઉપર લગાવવો. આમ કરવાથી કાળા ત્રણ સફેદ થઈ જાય છે.

નવાં ઠીકરાંનું તાજું ચૂર્ણ, નેતરના મૂળનું ચૂર્ણ, રાળના ઝાડના મૂળનું ચૂર્ણ, હીરાકસીનું ચૂર્ણ અને જોડીમધનું ચૂર્ણ બારીક વાટી મધમાં કાલવીને તે લેપ ત્રણ ઉપર કરવામાં આવે, તો તેથી ત્રણ સફેદ થઈ જાય છે.

ઢાઠનું ફળ લઈ તેમાંથી ગર્ભ કાઢી નાખીને તે ફળના ખોખામાં બકરીનું મૂત્ર ભરવું. પછી હીરાકસી, ગોશાયન, મોરચુડા, હરતાલ, મયુ-શીલ, વાંસની છાલ, કૃવાડિયો અને રસવંતીની સાથે તે ફળને મૂકી તે સધળા પદાર્થોને એક મહિના સુધી કડાયાના ઝાડના મૂળની નીચે ધરતીમાં દાટી મૂકવા. મહિના પૂરો થયા પછી તે સર્જને કાઢી લઈ, વાટી તેઓને કાળા ત્રણની ઉપર લેપ કરવામાં આવે, તો તેથી ત્રણ સફેદ થઈ જાય છે. ૯૮

કુકુટાણ્ડકપાલનિ કતકં મધુકં સમમ્ ।
તથા સમુદ્રમણ્ડૂકીમણિચૂર્ણં ચ દાપયેત્ ॥
શુટિકા મૂત્રપિષ્ઠસ્તા ઘ્ર્ણાનાં પ્રતિસારણમ્ ॥૬૧॥
પ્રતિસારણુ નામની (ધોળા અથવા કાળા કરેલા ત્રણને શરીરના જેવા વર્ણવાળો બનાવનારી) તેંતાલીસમી ચિકિત્સા

કકડાનાં ઇંડાંઓની ખોપરીઓ, નિર્મળી-ફળ, જોડીમધ, હીપ અને રક્ષાટિક વગેરે મણિઓને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરીને તેની ગોળીઓ વાળી રાખવી. એ ગોળીઓને ગોમૂતમાં વાટીને ત્રણ ઉપર પ્રતિસારણુ (ધસવાપૂર્વક લેપ) કરવામાં આવે, તો તેથી ત્રણ શરીરના જેવા વર્ણવાળો થાય છે. ૯૯

હસ્તિદન્તમર્ષી કૃત્વા મુખ્યં ચૈવ રસાજ્ઞનમ્ ।
રોમાણ્યેતેન જાયન્તે લેપાસ્પાણિતેલ્ષવિ ॥
ચતુષ્પદાનાં ત્વગ્રોમસુરશુક્લાસ્થિમરમના ।
તૈલક્ષ્ણ ચૂર્ણિતા મૂમિર્મવેદ્રોમવતી પુનઃ ॥
કાસીસં નક્કમાલસ્ય પલ્લવાંશ્ચૈવ સંદેરત્ ।
કપિસ્થરસપિષ્ઠાણિ રોમસજ્ઞનનં પરમ્ ॥૭૦॥
રોમસંજનન (રુઝાઈ ગયેલા ત્રણ ઉપર રૂંવાડાં ઉત્પન્ન કરવા) નામની ચૂંવાળી-સમી ચિકિત્સા

હાથીના દાંતની મેશ બનાવી તેને ઉત્તમ રસવંતીની સાથે બકરીના દૂધમાં વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે, તો તેથી હાથનાં તળાંઓમાં ત્રણ રૂંવાડાં ઉત્પન્ન થાય છે.

ત્રણની જગ્યાને તેલથી ખરડીને તેની ઉપર ઘોડા, બળદ તથા પાડા વગેરે ચોપગાં પ્રાણીઓનાં ચામડાં, રૂંવાડાં, ખરીઓ, શિંગડાં તથા હાડકાંની ભરમ ભભરાવવામાં આવે, તો તે જગ્યા પાછી રૂંવાડાંવાળી થાય છે.

હીરાકસી અને કરંજનાં ઢામળ પાંદડાંને એકઠાં કરી ઢાઠના રસમાં વાટીને તેનો લેપ કરવામાં આવે, તો તેથી ત્રણની જગ્યા સારી રીતે રૂંવાડાંવાળી થાય છે. ૭૦

રોમાકીર્ણો ઘ્ર્ણો યસ્તુ ન સમ્યગુપરોહતિ
શુરકર્ચરિલ્લન્દ્રૈસ્ત્વસ્ય રોમાણિ નિર્દેરત્ ।
શઙ્ગચૂર્ણસ માગૌ દ્વૌ હરિતાલં ચ માગિકમ્ ॥
શુક્તેન સદ્ પિષ્ઠાણિ લોમશતનમુત્તમમ્ ।
તૈલં મહાતકસ્થાય સ્નુદીધીરં તયૈવ ચ ॥
પ્રયુષ્ટેકમ્ મતિમાન્ત્રોમશતનમુત્તમમ્ ।
કદલીદીર્ધવૃન્તામ્યાં મરમાડડલં લક્ષ્મં શમી-
ધીજં શીતોદપિષ્ઠં વા રોમશતનમાચરેત્ ।
બાગારગોષિકાપુચ્છં રમ્માડડલં ધીજમૈહ્નુદમ્ ॥
દમ્બા તદ્ભસ્મતૈલમ્બુ સૂર્યપંકં કચાન્તકૃત્ ॥૭૧॥

૧ કેસ ખરી પડ્યા ઉપર આ પ્રયોગની પરિવાર અજમાયશ કરી જોઈ છે અને સધળાં અજમાયશોમાં કેસ વખત ત્રણ આ પ્રયોગ નિષ્ફળ થયો નથી. (૩૬૫)

લોભાપહરણ (પ્રણની જગ્યા ઉપર ઊગેલાં
રૂંવાડાંઓને દૂર કરવા) નામની પિસ્તા-
લીસમી ચિકિત્સા

જે પ્રણ રૂંવાડાંઓથી બ્યામ થવાને લીધે
ખરાખર રૂઝાતો ન હોય-તે પ્રણ ઉપરના
રૂંવાડાંઓને અસ્રાથી, કાતરથી કે ચીપિયાથી
દૂર કરી નાખવાં.

જે ભાગ શંખેનો ભૂઠા અને એક ભાગ
હરતાલને શુક્ત સાથે વાટીને લગાવવું, એ
રૂંવાડાંઓને દૂર કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે.

મિલામાંનું તેલ અને ચોરનું ક્ષીર એકઠાં
કરીને લગાવવામાં આવે, તો તેથી રૂંવાડાં નષ્ટ
થઈ જાય છે.

કેળની તથા અરડૂસાની ભસ્મ, હરતાલ,
સૈંધવ અને રાતાં ફળોવાળા ખીજડાનાં ખીજને^૧
ટાઢા પાણીમાં વાટી લેપ કરવામાં આવે, તો તેથી
રૂંવાડાં કપાઈ જાય છે.

ઢેઢગરોળીનું પૂંછડું, કેળ, હરતાલ અને
દંડોળિયાનાં ખીજને બાળી તેની ભસ્મને તેલથી
તથા જળથી મિજવી સૂર્યના તડકામાં ગરમ
કરીને લગાવવામાં આવે, તો તેથી રૂંવાડાંનો નાશ
થઈ જાય છે. ૭૧

વાતદુષ્ટો વ્રણો યસ્તુ રૂક્ષશ્ચાલ્યર્થવેદનઃ ॥

અઘઃકાયે વિશેષેણ તત્ર વસ્તિર્વિધીયતે ॥ ૭૨ ॥

અસ્તિકર્મ (ગુદામાં પિચકારી દેવા) નામની
છેતાલીસમી ચિકિત્સા

વાયુથી દુષ્ટ થયેલો જે પ્રણ રૂક્ષ અને
અત્યંત વેદનાવાળો હોય, તેને શાંત કરવા માટે
વિશેષે કરી ગુદામાં પિચકારી મારવી, એ
હિતકારી છે. ૭૨

મૂત્રાઘાતે મૂત્રદોષે શુક્રદોષેડમરવ્રણે ॥

તૈયવાર્તવદોષે ચ વસ્તિરપ્યુત્તરો હિતઃ ॥ ૭૩ ॥

૧ રાતાં ફળોવાળા ખીજડા લેપનથી અને ભક્ષણથી
પણ કેશને હણનારો છે, એમ વૃદ્ધ વૈદો કહે છે.
(રક્ષન)

ઉત્તરઅસ્તિકર્મ (લિંગમાં કે થોનિમાં પિચ-
કારી મારવા) નામની સુડતાલીસમી
ચિકિત્સા

મૂત્રાઘાત, મૂત્રદોષ, વીર્ય સંબંધી દોષ,
પથરી સંબંધી પ્રણ અને રજ સંબંધી દોષને
શાંત કરવા માટે લિંગમાં કે થોનિમાં પિચકારી
દેવી, એ પણ હિતકારી છે. ૭૩

યસ્માન્નુદ્યતિ વન્ધેન વ્રણો યાતિ ચ માર્દવમ્ ।
રોહત્વપિ ચ નિઃશક્લસ્તસ્માદ્વન્ધો વિધીયતે ॥ ૭૪ ॥
બંધ (પાટો બાંધવા) નામની અડતાલી-
સમી ચિકિત્સા

પાટો બાંધવાથી પ્રણ શુદ્ધ થાય છે,
કામળતા પામે છે અને પ્રકારની તથા માખીઓ
વગેરેની હરકતથી રહિત રહીને રૂઝાઈ જાય છે,
એટલા માટે પાટો બાંધવો ઉચિત છે. [સૂ. અ.
૧૮ મો બુઓ.] ૭૪

સ્થિરાણામલ્પમાંસાનાં રૌક્ષ્યાદનુપરોહતામ્ ।

પત્રદાનં ભવેત્કાર્યં યથાદોષં યથર્તુ ચ ॥

एरण्डमूर्जप्लીकहरिद्राणां तु वातजे ।

पत्रमाश्वचलं यच्च काश्मીरीपत्रमेव च ॥

पत्राणि क्षीरवृक्षाणामौદકानि तथैव च ।

दूषिते रक्तपित्ताभ्यां व્રणे दद्याद्वિचक्षणः ॥

पाठामूर्वागुडूचीनां काકમાचीहरिद्रयोः ।

पत्रं च शुકनासाया योजयेत्કफજે વ્રણે ॥

અકર્કશમવિક્ષિન્નમર્જીર્ણં સુકુમારકમ્ ।

अजन्तुजग्धं मृदु च पत्रं गुणवदुच्यते ॥

સેદ્ધમૌષધસારં ચ પદ્ધવસ્ત્રાન્તરીકૃતમ્ ।

न दूषयति यत्पत्रं लेपस्योपरि दापयेत् ॥

શૈલ્યૌઘ્યજનનાર્થાય સ્નેહસંગ્રહણાય ચ ।

दत्तौषधेषु दातव्यं पत्रं वैद्येन जानता ॥ ૭૫ ॥

પત્રદાન (પ્રણ ઉપર પાંદડાં મૂકવા) નામની

ઓગણપચાસમી ચિકિત્સા

જે પ્રણો કઠણ હોય, અદ્ય માંસવાળા
હોય અને રૂક્ષણને લીધે રૂઝાતા ન હોય, તે

પ્રણાની ઉપર દોષને તથા ઋતુને અનુસરી પાંદડાં મૂકવાં.

ઐરંડાનાં પાંદડાં, ભોળપત્ર, ગુચ્છકરંજનાં પાંદડાં અને હળદરનાં પાંદડાં મૂકવાથી વાત-કૂષિત વ્રણ શાંત થાય છે.

પોથીનાં અથવા ગદમનાં પાંદડાં, સીવણનાં પાંદડાં, વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોનાં પાંદડાં અને કમળપત્ર વગેરે જળજન્ય ઉદ્ભિજન્યોનાં પાંદડાં મૂકવાથી રધિરકૂષિત તથા પિત્તકૂષિત વ્રણ શાંત થાય છે.

કાળીપાકનાં પાંદડાં, મોરવેણના પાંદડાં, ગળોનાં પાંદડાં, પીલુડીનાં પાંદડાં, હળદરનાં પાંદડાં અને અરડૂસાનાં પાંદડાં મૂકવાથી કફ-કૂષિત વ્રણ શાંત થાય છે.

જે પાંદડું ખરસટપણ વગરનું, ભેજ વગરનું, જીર્ણ નહિ થયેલું, પાતળું અને જીવડાંઓએ નહિ ખાધેલું તથા કામળ હોય, તે ગુણવાળું કહેવાય છે. લેપની ઉપર અને પાટાની નીચે એવી રીતે પાંદડું મૂકવું, કે જે રીતે મૂકવાથી એ પાંદડું સ્નેહને કે ઔષધના સારને ખરાબ ન કરે. પ્રવીણ વૈદ્ય ઔષધો લગાવીને વાતકફવ્રણમાં ઉષ્ણતા ઉત્પન્ન કરવા માટે અને પિત્તરક્તવ્રણમાં શીતતા ઉત્પન્ન કરવા માટે ઔષધો ઉપર પાંદડું મૂકવું. સ્નેહ જળવાઈ રહે, એ પણ પાંદડું મૂકવાનું પ્રયોગન છે. ૭૫

મશ્કિઞ્ઞ વ્રણજાતસ્ય નિઃક્ષિપન્તિ યદા કૃમીન્
શ્વયધુર્મશ્ચિતે તૈસ્તુ જાયતે મૃગદારુણઃ ॥
તીવ્રા રુજો નિચિત્રાશ્ચ રક્તાભાવશ્ચ જાયતે ।
સુરસારિર્હિતસ્ત્રવ ઘાવને પૂળે તથા ॥
સપ્તર્ષ્ણરુઝાર્કનિમ્બરાજાદનલ્લઘઃ ।
દિતા ગોમૂત્રવિષાશ્ચ સેકઃ ક્ષારોદકેન વા ॥
પ્રચ્છાદ્ય માંસપેશ્યા ચ કૃમીનપહોદ્ગણાત્ ।
વિંગર્ગિ કૃમિજાનીસ્તુ વક્ષ્યામ્યુપરિ મારગઃ ॥૭૬॥

કૃમિઘ્ન (વ્રણમાં પડતા કીડાઓને નષ્ટ કરવા) નામની પચાસમી ચિકિત્સા

માખીઓ વ્રણમાં કીડાઓને નાષ્ટ છે; એ કીડાઓ વ્રણને ખાવા લાગે છે, ત્યારે તેમાં અત્યંત દારુણ સોજો ઉત્પન્ન થાય છે. સોજો ઉત્પન્ન થવાથી તીવ્ર અને વિચિત્ર પ્રકારની વેદનાઓ અને રધિરનો સ્ત્રાવ પણ થાય છે.

જેમાં કીડા પડ્યા હોય તે વ્રણને ધોવામાં તથા પૂરવામાં સુરસારિ ગણ હિતકારી છે.

સપ્તર્ષ્ણ (એક એક ડાંખળીમાં સાત સાત પાંદડાંઓવાળું આ ઝાડ ગોવા તરફના ઘાટમાં થાય છે), કરંજ, આકડો, લીંબડો અને રાયણની છાલોને ગોમૂત્રમાં વાટી તે કઠક લગાવેલા અથવા ક્ષારના પાણીથી સિંચત કરવું, એ પણ કીડાવાળા વ્રણ માટે સારું છે.

જે વ્રણમાં કીડા પડ્યા હોય તે વ્રણને માંસની પેશીથી ઢાંકી, એ પેશીને ખાવા માટે કીડાઓ હાથા આવે, ત્યારે તેઓને વ્રણમાંથી કાઢી લેવા.

કીડાઓ વીસ જાતના થાય છે; તે સપ્તળી જાતોનું વિવેચન ઉત્તરતંત્રના કૃમિરોગપ્રતિષેધ નામના ૫૪મા અધ્યાયમાં કરવામાં આવશે. ૭૬

દીર્ઘકાલતુરણાં તુ કૃશાનાં વ્રણશોષિણામ્ ।
વૃંહણીયો વિધિઃ સર્વઃ કાર્યોઽર્ધમ્ પરિશ્લતા ॥૭૭॥
બૃંહણુ (વ્રણવાળાના શરીરને પુષ્ટિ આપવી)
નામની એકાવનમી ચિકિત્સા

વ્રણથી ક્ષીણ થયેલા, લાંબા કાળથી આતુર અને કૃશ શરીરવાળા રોગીઓનાં શરીરોને પુષ્ટિ આપવા વૈદ્ય સપ્તળા પ્રકારનો બૃંહણીય વિધિ (પુષ્ટિકારક પ્રકાર) કરવો, પણ તેમાં જઠરાગ્નિના ખયાવ ઉપર પૂરતું ધ્યાન દેતા રહેવું. ૭૭

વિપણુષ્ટસ્ય વિજ્ઞાનં વિપનિશ્ચયમેવ ચ ।
ચિકિત્સિતં ચ વક્ષ્યામિ કલ્પે તુ પ્રતિમાગયઃ ॥૭૮॥

વિષદ્ધ (ઝેર હણવું) નામની ઔષધની
ચિકિત્સા

જમાં ઝેર પડેલું હોય એવા અન્નપાનાદિ-
કની પરીક્ષા, ઝેરનો નિશ્ચય કરવો અને ઝેરની
ચિકિત્સા વિષે કલ્પસ્થાનમાં પૂરતા વિભાગોથી
વ્યાખ્યાન આપવામાં આવશે. ૭૮

કણ્ઠમન્તઃ સશોફાશ્ચ યે ચ જઞ્ઞપરિ વ્રણાઃ ।
શિરોવિરેચનં તેષુ વિદધ્યાત્કુશલો મિષક્ ॥૭૯॥

શિરોવિરેચન (માથાના દોષોને ખાલી
કરવા) નામની ત્રેપનમી ચિકિત્સા

ડોકની હાંસડીથી ઉપરના છેક મસ્તક
સુધીના ભાગોમાં થયેલા જ વ્રણો ખરજવાળા
અને સોજવાળા હોય તેઓ માટે પ્રવીણ વૈદે
રોગીને શિરોવિરેચન દેવું. ૭૯

રુજાવન્તોઽનિલાવિષ્ટા રૂક્ષા યે ચોર્ધ્વજઞ્ઞજાઃ ।
વ્રણેષુ તેષુ કર્ત્તવ્યં નસ્યં વૈદ્યેન જાનતા ॥૮૦॥

નસ્ય (નાકમાં ટીપાં નાખવાં) નામની
ઓપનમી ચિકિત્સા

જે ડોકની હાંસડીથી ઉપરના છેક મસ્તક
સુધીના ભાગોમાં જ થયેલા વ્રણો વાયુથી દૂષિત
હોવાને લીધે વેદનાવાળા અને રૂક્ષ હોય, તે
પ્રવીણ વૈદે રોગીને નૈહિક નસ્ય દેવું. ૮૦

દોષપ્રચ્યાવનર્થાય રુજાદાહક્ષયાય ચ ।

જિહ્વાદન્તસમુત્થસ્ય હરણર્થ મલસ્ય ચ ।

શોધનો રોપણશ્ચૈવ વ્રણસ્ય મુખજસ્ય વૈ ।

ઉષ્ણો વા યદિ વા શીતઃ કવલગ્રહ ઇષ્યતે ॥૮૧॥

કવલધારણ (ઔષધોના કલકનો કેળિયો
અરધો ચવડાવી ચૂંકાવી નાખવો)

નામની પંચાવનમી ચિકિત્સા

દોષોને પાડી નાખવા, વેદનાઓને તથા
દાહને નષ્ટ કરવા અને જીભમાં તથા દાંતોમાં
થયેલા મેલને હરણ કરવા માટે વૈદે રોગીને
યોગ્ય ઔષધોના કલકનો કેળિયો આપી
અરધો ચવડાવી ચૂંકાવી નાખવો. મુખમાં

થયેલા વ્રણને શુદ્ધ કરવા તથા ધરતી લાવીને
રુઝાવવા માટે આ ટાઢો અથવા ઊનો કેળિયો
ભરાવવો^૧. શોધન કરવું હોય તો શોધન દ્રવ્યોથી
ખનાવેલો અને રોપણ કરવું હોય તો રોપણ
દ્રવ્યોથી ખનાવેલો કેળિયો દેવો. (વાતદૂષિત
તથા કફદૂષિત વ્રણ ઉપર ઊનો કેળિયો દેવો
અને રધિરદૂષિત તથા પિત્તદૂષિત વ્રણ ઉપર ટાઢો
કેળિયો દેવો-૩૬૧.)

ઊર્ધ્વજઞ્ઞગતાન્રોગાન્વ્રણાંશ્ચ કફવાતજાન્ ।

શોફન્નાવરુજાયુક્તાન્ધૂમપાનૈરુપાચરેત્ ॥૮૨॥

ધૂમ્ર (ધુમાડો પિવડાવવો) નામની
છપ્પનમી ચિકિત્સા

ડોકની હાંસડીથી ઉપરના છેક મસ્તક
સુધીના ભાગોમાં થયેલા રોગોને અને સોજ-
વાળા, સાવવાળા તથા વેદનવાળા કફજન્ય તથા
વાતજન્ય વ્રણોને શાંત કરવા રોગીને યોગ્ય
ઔષધોનો ધુમાડો પાવાડપ ચિકિત્સા કરવી. ૮૨

ક્ષતોષ્મણો નિગ્રહાર્થં સન્ધાનાર્થં તથૈવ ચ ।

સઘોવ્રણેષ્વાયતેષુ ક્ષોદ્રસર્પિર્વિધીયતે ॥૮૩॥

મધુસર્પિ (મધ તથા ધી લગાવવું)

નામની સત્તાવનમી ચિકિત્સા

વિસ્તારવાળા, તુરતના થયેલા જખમોમાં
પ્રહારાદિકની ગરમીને અટકાવવા માટે તથા
ચિરાઈ ગયેલા અવયવને સાંધવા માટે મધ તથા
ધી એ બન્નેની યોજના કરવી. (આ અધ્યાયનો
૪ થો વિષય જીવ્યો.) ૮૩

અવગાઢાસ્ત્વણુમુખા યે વ્રણાઃ શલ્યપીડિતાઃ ।

નિવૃત્તહસ્તોદ્ધરણા યન્ત્રં તેષુ વિધીયતે ॥૮૪॥

યંત્ર (યંત્રથી શલ્ય કાઢવું) નામની

અક્રુવનમી ચિકિત્સા

જ વ્રણો શલ્યથી પીડાયેલા, ઊંડા, ઝીણાં

૧ આ ગ્રંથમાં તે મોઢામાં ચોમેર ફેરવી શકાય
એવા કેળિયાને કવળ કહ્યો છે. (ચિકિત્સિતસ્થાન
અધ્યાય ૪૦મો વિષય ૪૦-૪૧.)

સુખોવાળા તથા જ્યોત્સ્નાથી હાથ વડે શલ્ય કાઢી શકાય નહીં એવા હોય, તે પ્રણોમાંથી શલ્ય કાઢવા માટે યંત્રનો ઉપયોગ કરવો. ૮૪
લઘુમાત્રો લઘુર્થેવ ક્ષિપ્ર ડળ્ળોઽગ્નિદીપનઃ ।

સર્વવ્રણેભ્યો દેયસ્તુ સદાહારો વિજાનતા ॥ ૮૫ ॥
આહાર નામની ઔગણ્યસાઠમી ચિકિત્સા

પ્રવીણ વૈદે સપળા પ્રકારના પ્રણો ઉપર રોગીને દિવસે તથા રાતે પણ થોડી માત્રાવાળો હલકો, સિન્ધુ, છીનો અને અશિને દીપ્ત કરનારો આહાર દેવો. (આહાર વિષે વિશેષ વિવેચન સૂત્રસ્થાનના પ્રણિતોપાસનીય નામના ૧૬મા અધ્યાયમાં આધ્યુ છે તે એનું.) ૮૫

નિશાચરેભ્યો રક્ષસ્તુ નિત્યમેવ શ્વતાતુરઃ ।
રક્ષાવિધાનૈરિદિષ્ટૈર્થમૈઃ સનિયમેત્સ્યા ॥ ૮૬ ॥

રક્ષાવિધાન (પ્રણવાળાનું રક્ષણ કરવું)
નામની સાઠમી ચિકિત્સા

સતથી આતુર થયેલા માણસનું સૂત્રસ્થાનના પ્રણિતોપાસનીય નામના ૧૬મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે હમેશા (રાતે અને દિવસે પણ) રક્ષણ કરવું; તેમ જ અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, પ્રદાયર્થ અને બ્યવહારનિવૃત્તિ એ પાંચ યમો અને અક્રોધ, ગુરુસેવા, શોય, હલકો આહાર તથા અપ્રમાદ એ પાંચ નિયમો પણ સારી રીતે પળાવવા કે ગળી આતુરનું રક્ષણ થાય. ૮૬
પળ્મૂલોઽષ્ટપરિમાહી પમલસુણલઘિનઃ ।

પટ્ટપા વિષાનૈર્નિદિષ્ટૈશ્વતુર્મિઃ સાપ્યતે વ્રણઃ ॥ ૮૭ ॥
ગળોનાં મૂળો, સ્થાનો, લક્ષ્ણો, ચિકિત્સા-
ઓ અને સાધકોની સંખ્યા

મળનાં વાત, પિત્ત, કફ, રક્તિર, રાત્રિપાત (રાત્રિપાત શબ્દથી જ્યેના સંસારનું પણ મદલ કરી શકાય છે) અને આગંતુ એ છ મૂળો છે; ત્વચા, માંસ, શિરા, રનાયુ, સપ્તિ, અત્યિ, કોષો અને મર્મ એ આઠ સ્થાનો છે; ગંધ, વર્ણ, આયુ, વેદના અને આકૃતિ એ પાંચ લક્ષણો છે.

(સૂ. અ. ૨૨મો તથા ૨૮મો બુઓ.) અપત-
ર્પણથી તે રક્ષાવિધાનસુધીની સાઠ ચિકિત્સાઓ છે અને વૈદ્ય, આતુર, પરિચારક તથા ઔષધ એ ચાર સાધકો છે. (સૂ. અ. ૩૪મો બુઓ) ૮૭
યોઽલ્પૌષધકૃતો યોગો મહુગ્રન્યમયાન્મયા ।

દ્રવ્યાણાં તત્સમાનાનાં તત્રાવાપો ન દુષ્યતિ ॥ ૮૮ ॥

થોડાં ઔષધોવાળા યોગમાં બીજાં યોગ્ય ઔષધો ઉમેરવામાં હરકત નથી

મેં યંત્રનો વિસ્તાર થઈ જવાના ભયને લીધે જે યોગ થોડી સંખ્યાનાં ઔષધોથી બતાવેલ હોય તે યોગમાં તે ઔષધોના જવા જ રસ, શુષ્ક, વીર્ય અને વિષાકવાળાં બીજાં વધારે ઔષધો ઉમેરવામાં કંઈ હરકત નથી. ૮૮

પ્રસન્નાનિદિતો યો વા મહુદુર્લભમેષજઃ ।
યયોષ્પતિ તત્રાપિ કાર્યમેવ ચિકિત્સિતમ્ ॥ ૮૯ ॥

યોગમાંનાં ઔષધોમાંથી શક્ય ઔષધો વાપરવાં

જે યોગ અને કસાધારણ કહેવામાં આવ્યો હોય અથવા યહ્યાં ઔષધોવાળો હોય અથવા ટટલાંક દુર્લભ ઔષધોવાળો હોય, તે યોગમાં નટલાં મળી શકે તેટલાં ઔષધો લખાવ કરી ચિકિત્સા કરવી. ૮૯

ગળોક્તમપિ યદ્દ્રવ્યં મવેદપ્યાપાવયૌગિકમ્ ।
તદુદ્દેષૌગિકં તુ પ્રક્ષિપેદપ્યકીર્તિતમ્ ॥ ૯૦ ॥

ઔષધ અયોગ્ય જણાતાં તે છોડી યોગ્ય ઔષધ બીજાં વાપરવું

જે ઔષધ યગમાં કહેવું હોય છતાં સાક્ષાત્ બ્યાધિ ઉપર આપવું અયોગ્ય જણાય, તો તેને છોડી દઈ જે ઔષધ યગમાં ન કહ્યું છતાં સાક્ષાત્ બ્યાધિ ઉપર આપવું યોગ્ય જણાય, તો તેને લખાવ કરવું. ૯૦

ઉપદ્રવાસ્તુ દ્વિવિધા મનસ્ય પ્રણિતસ્ય ચ ।
તત્ર મન્યાદયઃ પમ મનસ્યોપદ્રવાઃ સ્મૃતાઃ ॥

જ્વરાતીસારૌ મૂર્છા ચ હિક્કા છર્દિરોચકઃ ।
શ્વાસકાસાવિષાકાશ્ચ તૃષ્ણા ચ વ્રણિતસ્ય ચ ॥૧૧॥
પ્રણુ તથા પ્રણુવાળાના ઉપદ્રવો

પ્રણુના ઉપદ્રવો અને પ્રણુવાળાના ઉપદ્રવો
એમ ઉપદ્રવો બે પ્રકારના છે. ગંધ, વર્ણ, સ્વાદ,
વેદના તથા આકૃતિ એ પાંચ પ્રણુના ઉપદ્રવો છે
અને જ્વર, અતિસાર, મૂર્છા, હેડકી, ઊલટી,
અરુચિ, શ્વાસ, ખાંસી, અન્નતું નહિ પચવું તથા
તરસ એ દસ પ્રણુવાળાના ઉપદ્રવો છે. ૯૧

વ્રણક્રિયાસ્વેવમાસુ વ્યાસેનોક્તાસ્વપિ ક્રિયામ્ ।
મૂયોઽપ્યુપરિ વક્ષ્યામિ સઘોવ્રણચિકિત્સિતે ॥૧૨॥

ખીજ ચિકિત્સાનું નિરૂપણ હવે પછી

આ પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં પણ જો કે
પ્રણુની ચિકિત્સાઓ વિસ્તારથી કહેવામાં આવી
છે, તોપણ હવે પછીના 'સઘોવ્રણચિકિત્સિત'
નામના ખીજ અધ્યાયમાં કેટલીક ચિકિત્સાઓનું
વિશેષ વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવશે. ૯૨

અધ્યાય ૨ નો

અથાતઃ સઘોવ્રણચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના ખૂંધવા ઉપરથી 'સઘોવ્રણ-
ચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ધન્વન્તરિર્ધર્મમૃતાં વરિષ્ઠો વાગ્વિશારદઃ ।

વિશ્વામિત્રાત્મજમૃષિં શિષ્યં સુશ્રુતમન્વશાત્ ॥

નાનાધારામુલ્લેઃ શસ્ત્રૈર્નાનાસ્થાનનિપાતિતૈઃ ।

નાનારૂપા વ્રણા યે સ્યુસ્તેષાં વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥૨॥

૧ તુરંતના થયેલા પ્રણુની અર્થાત્ આગંતુક પ્રણુની
ચિકિત્સા વિષેનો.

આગંતુની પરંપરાનું સ્મરણ અને શસ્ત્રોના
પ્રણોનાં લક્ષણો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા

ધર્મોત્તમાઓમાં ઉત્તમ અને વચનો બોલવામાં
મહાપ્રવીણ ભગવાન ધન્વન્તરિએ પોતાના શિષ્ય
અને વિશ્વાગિત્રના પુત્ર સુશ્રુત નામના ઋષિને
કહ્યું: 'અનેક પ્રકારની ધારાઓવાળાં અને
અનેક પ્રકારનાં મુખોવાળાં શસ્ત્રો શત્રુઓના હાથ
વગેરેથી શરીરના તે તે પ્રદેશોમાં પડતાં અનેક
પ્રકારના આકારોવાળા જે વ્રણો થાય છે, તેઓનાં
લક્ષણો કહું છું. (આથી જણાવ્યું કે શસ્ત્રોની
અનેક પ્રકારની ધારાઓ, અનેક પ્રકારનાં મુખો
અને તે શસ્ત્રોનું શરીરના જુદાજુદા પ્રદેશો પર
પડવું, એ વ્રણોની આકૃતિઓનાં કારણો છે.) ૨

આયતાશ્ચતુરસ્રાશ્ચ ત્ર્યસ્રા મળ્ડલિનસ્તથા ।

અર્ધચન્દ્રપ્રતીકાશ વિશાલાઃ કુટિલાસ્તથા ॥

શરાવનિઘ્નમધ્યાશ્ચ યવમધ્યાસ્તથાપેરે ।

एवं प्रकाराकृतयो भवन्त्यागन्तवो व्रणाः ॥

દોષજા વા સ્વયં મિત્તા ન તુ વૈઘનિમિત્તજાઃ ॥૩॥

આગંતુક અને આપમેળે ભેદાયેલા

દોષજન્ય વ્રણોની આકૃતિઓ

આગંતુક અને પોતાની મેળે ભેદાયેલા

દોષજન્ય વ્રણોમાં પણ કેટલાક વ્રણો લાંબા,

કેટલાક વ્રણો ચોરસ, કેટલાક વ્રણો ત્રણ ખૂણાઓ-

વાળા, કેટલાક વ્રણો ગોળ, કેટલાક વ્રણો

અર્ધચંદ્ર જેવા, કેટલાક વ્રણો પહોળા, કેટલાક

વ્રણો વાંકા, કેટલાક વ્રણો કાડિયાંની પેઠે ઊંડાં

મધ્યોવાળા અને કેટલાક વ્રણો જવના જેવા

બડાં મધ્યોવાળા થાય છે. વૈદે રોગ મટાડવા માટે

આયુર્વેદની રીતિ પ્રમાણે શસ્ત્રોથી કરેલા વ્રણો

તો સૂતરસ્થાનના પમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે

ચોક્કસ આકારવાળા જે હોવા જોઈએ, તેથી

તેઓની આકૃતિઓને આ આકૃતિમાં ગણી નથી. ૩

મિષગ્રણાકૃતિજો હિ ન મોહમધિગચ્છતિ ॥

મૃદાં દુર્દર્શરૂપેષુ વ્રણેષુ વિકૃતેષ્વપિ ॥ ૪ ॥

રુધિર તે સ્થાનકનાં મુક્તમ છિદ્રોમાંથી અંદર પેસી જાય છે, તેથી આંતરડાંઓ પુરાઈ જતાં અંત્રાશયનું ભારેપાણું થાય છે. ૭

સૂક્ષ્માસ્યશલ્યાભિહતં યદ્ઙ્ગં ત્વાશયાદિના ।
ઉત્તુણ્ડિતં નિર્ગતં વા તદ્વિદ્ધમિતિ નિર્દિશેત્ ॥૮॥

વિદ્ધનું લક્ષણ

ઉપર કહેલાં આમાશય આદિ સ્થાનકો સિવાય બીજું કોઈ અંગ મુક્તમ મોઢાવાળા શલ્યથી પ્રહાર પામીને ડાંચા મોઢાવાળું થઈ રહ્યું હોય અથવા તેમાંથી શલ્ય નીકળી ગયું હોય, તોપણ તે અંગ વિદ્ધ કહેવાય છે. ૮

નાતિચ્છિન્નં નાતિભિન્નમુભયોર્લક્ષણાન્વિતમ્ ।
વિષમવ્રણમંગં યત્તત્ક્ષતં ત્વમિનિર્દિશેત્ ॥ ૯ ॥

ક્ષતનું લક્ષણ

જે અંગ અલંત છેદાઈ (જે ભાગવાળું) થયું ન હોય તેમજ અત્યંત ચિરાઈ ગયું પણ ન હોય, પરંતુ છેદાવું તથા ચિરાઈ જવું એ બંનેનાં લક્ષણોવાળું હોય અને નીચાડાંચા ત્રણવાળું હોય, તે અંગ ક્ષત કહેવાય છે. ૯

પ્રહારપીડનામ્યાં તુ યદ્ઙ્ગં પૃથુતાં ગતમ્ ।
સાશ્વિ તત્પિચ્છિતં વિદ્યાન્મજ્જારક્તપરિપ્લુતમ્ ॥૧૦॥

પિચ્છિતનું લક્ષણ

જે અંગ પ્રહારથી કે ભીંસ આવવાથી અસ્થિ સહિત પીચાઈને પહોળું થઈ ગયું હોય તથા મજ્જાથી અને રુધિરથી ખરડાઈ ગયું હોય તે અંગ પિચ્છિત કહેવાય છે. ૧૦

વિગતત્વગ્ન્યદઙ્ગં હિ સઙ્ગર્ષાદન્યથાપિ વા ।
ઉષાન્નાવાન્વિતં તત્તુ ઘૃષ્ટમિત્યુપદિશ્યતે ॥૧૧॥

ઘૃષ્ટનું લક્ષણ

જે અંગ ઘસાવાથી અથવા બીજા કોઈ પણ પ્રહારથી આમડી વગરનું (જની આમડી ઊખડી ગઈ હોય એવું) થઈ ગયું હોય અને દાહથી તથા સાવથી યુક્ત થયું હોય તે અંગ ઘૃષ્ટ કહેવાય છે. ૧૧

છિન્ને મિન્ને તથા વિદ્ધે ક્ષતે વાઽસૃગતિઘ્નવેત્ ।
રક્તક્ષવાદુઙ્ગસ્તત્ર કરોતિ પવનો મૃશમ્ ॥

સ્નેહપાનં હિતં તત્ર તત્સેકો વિહિતસ્તથા ।
વેશ્વરૈઃ સકૃશૈરઃ સુસ્તિગ્ધૈશ્ચોપનાદનમ્ ॥

ધાન્યસ્વેદાંશ્ચ કુર્વીત સ્તિગ્ધાન્યાલેપનાનિ ચ ।
વાતઘૌપષસિદ્ધૈશ્ચ સ્નેહૈર્વસ્તિર્વિધીયતે ॥

પિચ્છિતે ચ વિઘૃષ્ટે ચ નાતિસ્રવતિ શોણિતમ્ ।
ઘગચ્છતિ મૃશં તસ્મિન્દાહઃ પાકશ્ચ જાયતે ॥

તત્રોષ્મણો નિગ્રહાર્થં તથા દાહપ્રપાકયોઃ ।
શીતમાલેપનં કાર્યં પરિપેકશ્ચ શીતલઃ ॥

પટ્સ્વેતેષુ યયોક્તેષુ છિન્નાદિષુ સમાસતઃ ।
જ્ઞેયં સમર્પિતં સર્વં સઘોવ્રણચિકિત્સિતમ્ ॥૧૨॥

છિન્ન, ભિન્ન, વિદ્ધ, ક્ષત, પિચ્છિત અને ઘૃષ્ટનું સામાન્ય લક્ષણ તથા ચિકિત્સા

છિન્ન, ભિન્ન, વિદ્ધ કે ક્ષત થયેલ હોય તો લોહી બહુ જ સ્રવે છે અને એવી રીતે લોહીનો ક્ષય થવાથી તે પ્રદેશમાં પવન બહુ જ પીડાઓ ઉત્પન્ન કરે છે. એમાં સ્નેહપાન કરાવવું, સહેવાય તેવા ઊના સ્નેહોથી સિંચન કરવાં, સારી પેઠે સ્નિગ્ધ કરેલાં તથા બાફેલાં અસ્થિવગરનાં માંસો અને સારી પેઠે સ્નિગ્ધ કરેલી તલની, અડદની તથા ચોખાની ખીચડી મૂઝીને પાટા બાંધવા; બાફેલાં ધાન્યોથી અથવા ધાન્યામ્લથી સ્વેદનો કરવાં; સ્નિગ્ધ લેપનો કરવાં અને વાયુ હણનારાં ઔષધોના કલ્કો નાખીને પકાવેલા સ્નેહોથી પિચકારી દેવી, એ હિતકારી છે. (નાભિથી ઉપરના પ્રદેશોમાં છિન્નાદિક થયેલ હોય તો સ્નેહપાન કરાવવું અને નાભિથી નીચેના પ્રદેશોમાં થયેલ હોય તો પિચકારી દેવી. આગંતુક વ્રણ માટે ગયા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં જે પ્રથમ ચિકિત્સા કરવાનું કહ્યું છે, તે ઉપર પણ ધ્યાન આપવું.)

પિચ્છિત કે ઘૃષ્ટ થયેલ હોય તો લોહી બહુ સ્રવતું નથી અને તે આગું નહિ સ્રવવાથી દાહ

તથા પાઠ થાય છે. એમાં શીતળ આલેપન કરવું અને શીતળ સિંચન કરવું. (ગયા અધ્યાયના ચોથા વિષય પર લક્ષ્ય રાખવું.)

આ ઉપર કહેલી છિન્ન આદિ છ પ્રકારોની ચિકિત્સાઓમાં સંક્ષેપથી આગંતુક પ્રજ્વલનથી સધળી સામાન્ય ચિકિત્સાનો સમાવેશ થાય છે, એમ સમજવું. ૧૨

અતઃ ક્ષવં પ્રવક્ષ્યામિ છિન્નનાં તુ ચિકિત્સિતમ્ ।
 યે વ્રણા વિવૃતાઃ કેચિન્ચિરઃપાર્શ્વલમ્બિનઃ ।
 તાન્તીવ્યેદિધિનેક્તેન ઘમ્નીયાદ્દાઢમેવ ચ ॥
 કર્ણં સ્થાનાદપદ્મતં સ્થાપયિત્વા યથાસ્થિતમ્ ।
 સીવ્યેઘયોક્તં તૈલેન સ્રોતશ્ચાપ્યમિતર્પયેત્ ।
 કુકાટિકાન્તે છિન્ને તુ ગચ્છત્યપિ સમીરણે ।
 સમ્યગ્નિવેશ્ય ઘમ્નીયાત્સીવ્યેષ્ટાપિ નિરન્તરમ્ ।
 ઘાત્રેન સર્વિવા ચૈવ પરિષેકં તુ કારયેત્ ॥
 ઉત્તાનોડગ્રં સમગ્રીયાચ્છયીત ચ સુચન્નિતઃ ।
 શાખાસુ પતિતાંસ્તિર્યક્પ્રહારાન્વિવૃતાન્મૃશમ્ ॥
 સીવ્યેસ્સમ્યગ્નિવેશ્યાસુ સન્ન્યસીન્યતુર્વેશઃ ।
 ઘટ્વા વેલિતેકનાશુ તતસ્તૈલેન સેચયેત્ ॥
 ચર્મણા ગોફણાવન્ધઃ કાર્યો યો વા હિતો ભવેત્ ।
 ષ્ઠે વ્રણો યસ્ય મહેદુત્તાનં શાયયેતુ તમ્ ॥
 અતોડન્યથા ચોરસિજે શાયયેત્પુરુષં વ્રણે ।
 છિન્નાં નિઃશ્લેષતઃ શાખાં દગ્ધ્વા તૈલેન બુદ્ધિમાન્ ॥
 ઘમ્નીયાત્કોશઘન્યેન પ્રાસં કાર્યં ચ રોપણમ્ ।
 ચન્દનં પદ્મકં રોમ્પુલપાનિ પ્રિયઙ્ગવઃ ॥
 હરિદ્રા મધુકં ચૈવ પયઃ સ્વાદન્નં ચાણમ્ ।
 તૈલમેમિર્વિપકં તુ પ્રધાનં વ્રણરોપણમ્ ॥
 ચન્દનં કર્કટાલ્યા ચ સદૈ માંસ્યાહ્યામૃતે ।
 હ્રોણવો મૃગાલં ચ ત્રિફલા પદ્મકોત્પલે ॥
 ત્રયોદશઙ્ગં વિવૃતમેતદ્દા પયસાન્વિતમ્ ।
 તૈલં વિરકં સેકાર્યં હિતં તુ વ્રણરોપણે ॥ ૧૩ ॥

છિન્ન માટે ખાસ ચિકિત્સા

હવે છિન્ન અંગોની ચિકિત્સા કહું છું.

માથાનાં પડખાંઓમાં અથવા માથામાં કે પડખાં

ઓમાં જે કોઈ વ્રણો ખુલ્લા મોઢાવાળા હોય, તેઓને આ ગ્રંથના 'અષ્ટવિધશસ્ત્રકર્મણ્ય' નામના ૨૫મા અધ્યાયના ૧૧મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે સીવવા અને પાટાઓથી મજબૂત બાંધવા.

જે કાન ઠેકાણાથી ખસી ગયો હોય, તે તેને ઠેકાણા પર લાવી બરાબર બેસતો કરીને સૂત્રસ્થાનમાં કહ્યા પ્રમાણે સીવવો અને તે કાનના સ્રોતને તેલથી સારી પેઠે ટૂંટ કરવું.

કાંતી પાછળનો છેડાનો ભાગ છિન્ન થયો હોય અને કદાચ તેમાંથી પવન નીકળતો હોય, તો પણ તે ભાગને સારી રીતે બેસતો કરીને બરાબર ભાગ ન રહી બધા એવી રીતે સીવી લેવો, પાટાથી બાંધી લેવો અને તે ભાગ ઉપર બકરીના ધીતું સિંચન કરવું. આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું હોય સારે રોગીએ ચત્તા સૂતાંસૂતાં અન્ન ખાવું તથા મૃત્તાદિક કરવું અને હલનચલન ન થાય એવી રીતે યંત્રિત થઈને સૂવું. (જમાંથી પવન નીકળતો હોય તે પ્રજ્વલન અસાધ્ય હોવાનું સુ. ૨૪માં કહ્યું છે, તેનો આ અપવાદ છે એમ સમજવું.)

શાખાઓમાં (હાથમાં તથા પગમાં) પડેલા અને અત્યંત ખુલ્લાપણવાળા આડા પ્રકારોને, શાખાઓના સાંધાઓના હાડકાં અનુક્રમથી બરાબર બેસતાં કરીને તુરત સીવી લેવાં અને પછી તુરત સૂત્રસ્થાનના પ્રજ્વલનપદ્ધતિવિધિ નામના ૧૮મા અધ્યાયમાં કહેલા વેલિતક નામના પાટાથી બાંધવા. પછી તેઓના ઉપર તેલનું સિંચન કરવું. યોગ્ય જણાય તો ચામડા વડે ગોઠવવા નામનો પાટો બાંધવો અથવા બીજા કોઈ પ્રકારનો પાટો યોગ્ય જણાય તો તે બાંધવો.

જેને પીઠમાં પ્રજ્વલન થયો હોય તે માણસને ચત્તો સુવાડવો અને જેને છાતીમાં પ્રજ્વલન થયો હોય તે માણસને બેઠો સુવાડવો કે જ્યાં દોષ સ્થિત બધા દોષ નહીં સ્થિતતાં અંદર રહે, તો બેઠો ખાડો પાડી હઈને વકરે છે. (આ પ્રમાણે

જેજાટાચાચે વ્યાખ્યાન આપ્યું છે, પરંતુ ગયદાસ
તો પાઠ બદલાવીને એવું વ્યાખ્યાન આપે છે કે
જને પીઠમાં પ્રણ થયેલ હોય તે માણસને ઊંધો
સુવાડવો અને જને છાતીમાં પ્રણ થયો હોય
તે માણસને ચત્તો સુવાડવો.)

હાથ કે પગ સંપૂર્ણ કપાઈ ગયેલ હોય તો
બુદ્ધિમાન વૈદે શાખાના પ્રદેશને તેલથી બાળીને
સૂત્રસ્થાનના ૧૮મા અધ્યાયમાં કહેલો ડાશબંધ
નામનો પાટો બાંધવો અને શોધન તો અગ્નિથી જ
થઈ ગયું હોય છે, માટે પછી રોપણ જ કરવું.

અંદનાદિ તેલ

રતાંજલિ, પદ્મકાષ્ઠ, લોધર, નીલકમળો,
ધઉંલાં, હળદર અને જઠીમધનો કલક નાળીને
દૂધમાં પકાવેલું તેલ પ્રણને રૂઝવામાં સર્વથી
મુખ્ય છે.

બીજું ત્રયોદશાંગ તેલ

રતાંજલી, કાકડાશિંગી, અડબાઉ મગ,
અડબાઉ અડદ, જટામાંસી (વાલછડ), ગળો,
વટાણા, કમળનાળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં,
પદ્મકાષ્ઠ અને નીલકમલ એ તેર પદાર્થોનો કલક
તથો ધી, ચરબી અને મજા નાળી ચોગણ
દૂધમાં તેલ પકાવવું. આ તેલ પ્રણને રૂઝવા
માટેના સિંચનમાં હિતકારી છે. ૧૩

અતઃ ઉર્ધ્વં પ્રવક્ષ્યામિ મિત્રાનાં તુ ચિકિત્સિતમ્ ।
મિત્રં નેત્રમકર્મણ્યમમિત્રં લમ્બતે તુ યત્ ॥
તન્નિવેશ્ય યથાસ્થાનમવ્યાવિદ્ધશિરં શનૈઃ ।
પીડયેત્પાણિના સમ્યક્પદ્મપત્રાન્તેરણ તુ ॥
તાતોડસ્ય તર્પણં કાર્યં નસ્યં ચાનેન સર્પિષા ।
આજં ઘૃતં ક્ષીરપાત્રં મધુકં ચોત્પલાનિ ચ ॥
જીવકર્ષભકૌ ચૈવ પિષ્ઠા સર્પિર્વિપાચેયત્ ।
સર્વનેત્રાભિઘાતે તુ સર્પિરેતત્પ્રશસ્યતે ॥
ઉદરાન્મેદસો વર્તિર્નિર્ગતા યસ્ય દેહિનઃ ।
કષાયમસ્મૃત્કીર્ણાં બદ્ધ્વા સૂત્રેણ સૂત્રવિત્ ॥
અગ્નિતપ્તેન શસ્ત્રેણ છિન્ધ્યાન્મધુસમાયુતમ્ ।
બદ્ધ્વા વ્રણં સુજીર્ણેન્ને સર્પિષઃ પાનમિષ્યતે ॥

સ્નેહપાનાદતે ચાપિ પયઃપાનં વિધીયતે ।
શર્કરામધુચૃષ્ટિયાં લાક્ષ્યા વા શ્વદંટ્ર્યા ॥
ચિત્રાસમન્વિતં ચૈવ રુજાદાહવિનાશનમ્ ।
આટોપો મરણં વા સ્યાન્છૂલો વાઽન્છિદ્યમાનયા ॥
મેદોગ્રન્થૌ ચ યત્તૈલં વક્ષ્યતે તત્ત્વ યોજયેત્ ।
ત્વચોડતીત્વ શિરાદીનિ મિત્ત્વા વા પરિહૃત્ય વા ॥
કોષ્ટે પ્રતિષ્ઠિતં શલ્યં કુર્યાદુક્તાનુપદ્રવાન્ ।
તત્રાન્તર્લોહિતં પાણ્ડુ શીતપાદકરાનનમ્ ॥
શીતોન્છ્વાસં રક્તનેત્રમાનદ્વં ચ વિવર્જયેત્ ।
આમાશયસ્યે રુધિરે વમનં પથ્યમુચ્યતે ॥
પક્વાશયસ્યે દેયં ચ વિરેચનમસંશયમ્ ।
આસ્થાપનં ચ નિઃસ્નેહં કાર્યમુઘ્નૈર્વિશોધનૈઃ ॥
યવકોલકુલત્યાનાં નિઃસ્નેહેન રસેન ચ ।
મુક્ષીતાન્નં યવાગૂં વા પિષેત્સૈન્ધવસંયુતામ્ ॥
અતિનિઃસ્રુતરક્તો વા મિત્રકોષ્ઠઃ પિષેદસક્ ।
સ્વમાર્ગપ્રતિપન્નાસ્તુ યસ્ય વિઘ્નમૂત્રમાસ્તાઃ ॥
વ્યુપદ્રવઃ સ મિત્રેડપિ કોષ્ટે જીવતિ માનવઃ ।
અમિત્રમન્ત્રં નિષ્ક્રાન્તં પ્રવેશ્યં નાન્યથા ભવેત્ ॥
પિપીલિકાશિરોગ્રસ્તં તદપ્યેકે વદન્તિ તુ ।
પ્રક્ષાલ્ય પયસા દિગ્ધં તૃણશોણિતપાંશુભિઃ ॥
પ્રવેશયેત્કૃત્તનસો ઘૃતેનાક્તં શનૈઃ શનૈઃ ।
પ્રવેશયેત્ક્ષીરાસિત્તં શૂક્લમન્ત્રં ઘૃતાપુનમ્ ॥
અઙ્ગુલ્યામિમૃશેત્કળં જલેનોદ્વેજયેદપિ ।
હસ્તપાદેષુ સંગૃહ્ય સમુત્થાપ્ય મહાબલાઃ ॥
મવત્યન્તઃપ્રવેશસ્તુ યથા નિર્દુનુયુસ્તથા ।
તથાડન્ત્રાણિ વિશન્ત્યન્તઃ સ્વાં કલાં પીડયન્તિ ચ ॥
વ્રણાત્પત્વાદ્દહુત્વાદ્વા દુષ્પ્રવેશં ભવેતુ યત્ ।
તદાપાત્ર્ય પ્રમાણેન મિષગન્ત્રં પ્રવેશયેત્ ॥
યથાસ્થાનં નિવિષ્ટે ચ વ્રણં સીવ્યેદતન્દ્રિતઃ ।
સ્થાનાદપેતમાદત્તે પ્રાણાન્ગુમ્પિતેભવ વા ॥
વેષ્ટયિત્વા તુ પટ્ટેન ઘૃતસેકં પ્રદાપયેત્ ।
ઘૃતં પિષેત્સુલોષ્ણં ચ ચિત્રાતૈલસમન્વિતમ્ ॥
મૃદુક્રિયાર્થં શકૃતો વાયોશ્વાધઃ પ્રવૃત્તયે ।
તતસ્તૈલમિદં કુર્યાદ્રોપણાર્થં ચિકિત્સકઃ ॥

સ્વચોઽશ્વકર્ણધવયોર્મોચકીમેપશુઙ્ગયોઃ ।
 શલ્કચ્ચર્જુનયોશ્વાપિ વિદાર્યાઃ ક્ષીરિણાં તથા ॥
 ચલામૂલાનિ ચાદ્યત્તૈલમેતૈર્વિપાચયેત્ ।
 ગ્રણં સેરોપયેત્તેન વર્ષમાર્ષં યતેત ચ ॥
 પાદૌ નિરસ્તમુક્કસ્ય જલેન પ્રોક્ત્ય ચાક્ષિણી ।
 પ્રવેશ્ય તુલ્લસેવન્યા મુષ્કૌ સીઘ્યેત્તતઃ પામ્ ॥
 કાર્યો ગોફણિકાવન્ધઃ વઙ્ગ્યામાવેશ્ય યન્ત્રકમ્ ॥
 ન કુર્યોત્કેહસેકં ચ તેન ક્ષિયતિ હિ ગ્રણઃ ॥
 કાલાનુસાર્યગુર્વેલાજાતીચન્દનપદ્મકૈઃ ।
 શિલાદાર્બ્યમૃતાતુત્યૈસ્તૈલં કુર્વાંત રોપણમ્ ॥૧૪૫॥

ભિન્ન માટે ખાસ ચિકિત્સા

હવે ભિન્નોની ચિકિત્સા કહું છું. ભેદાર્થ ગથેલી (ફૂટી ગથેલી) આંખ^૧ અસાધ્ય જ છે, પણ નહિ ફૂટેલી આંખ બે દાટપી રહી હોય, તો તેને તેની કાંઈ પણ શિરા અસ્તગત્ત ન થાય એવી રીતે ધીરેધીરે બરાબર ઠેકાણે બેસતી કરી આડું કમળપત્ર રાખીને હાથ વડે સારી રીતે દબાવવી અને પછી ધીને તથા મધને યોગ આપીને નીચે લખેલા ધીથી તેનું તપણું કરવું તથા નસ્ય પણ તે જ ધીનું આપવું. બકરીનું ધી, જીંદીમધ, નીલકમ્બો, અને ઇવક તથા ક્ષયમક (વિદારીનું મૂળ) એઓને બત્રીસ તોલાભાર કદક નાખી ચોસડ તોલાભાર ધીને બસે હપ્ત તોલાભાર દૂધમાં પકાવવું. (આ ધીથી આંખનું તપણું કરવું તથા નસ્ય પણ તે જ ધીનું આપવું) સર્વ પ્રકારના નેત્રના પ્રકારોમાં આ ધીને ઉપયોગ કરવો, એ ઉત્તમ છે

ઠાઈ માણસને પેટમાંથી મેદની વાટ નીકળી હોય અને તે વાટ અંદર પેસાડતાં છતાં ન પેસે અથવા પેટા છતાં પણ પાછી નીકળી આવે, તો સાસ બણનારા પ્રતીણ વૈદે તે વાટની ઉપર

૧ જે કે આ અપાસના ૭ માં સિવમા માગમા મયેમા જાતમને જ ભિન્નના સ્ત્રાજમા ગળ્યો છે, તોપણ ભિન્ન થયેલા નેત્રની ચિકિત્સાને આ વિભાગમાં ગણવે રી યોગ્ય પારીને આપાયે તેમ કહ્યું છે.

કડાયા વગેરે કપાય વૃક્ષાની ભરમ તથા કાળી માટીનું ચૂર્ણ નાખી વાટના મૂળને દોરાથી બાંધી અગ્નિથી તપાવેલા^૨ શસ્ત્ર વડે તે વાટને કાપી નાખવી અને પછી ત્રણને મધનેા યોગ આપી પાટા બાંધીને અન્ન સારી પેડે પચી ગયા પછી રોગીને ધી પિવડાવવું. કદાચ ધી પિવડાવવામાં ન આવે, તોપણ જીંદીમધનેા કદક નાખીને પકાવેલા^૩ દૂધમાં સાકર તથા ઐરંડિયું તેલ નાખીને તે દૂધ^૪ પિવડાવવું; અથવા ગોખરનેા કદક નાખીને પકાવેલા દૂધમાં લાખ તથા ઐરંડિયું તેલ નાખીને તે દૂધ પિવડાવવું; અથવા જીંદીમધ તથા ગોખર એ બન્નેનેા કદક નાખીને પકાવેલા દૂધમાં સાકર, લાખ તથા ઐરંડિયું તેલ નાખીને તે દૂધ પિવડાવવું. આ દૂધ વેદનાને તથા દાહને નષ્ટ કરે છે. બે એ મેદની વાટને કાપી નાખવામાં ન આવે, તો તેથી પેટમાં આટોપ યાય છે, શ્લેષ્મ ઉત્પન્ન થાય છે અને મરણ પણ થઈ જાય છે. આ ચિકિત્સિતસ્થાનના ૧૮મા અધ્યાયના ૬૬ા વિષયમાં મેદની ગ્રંથિ ઉપર જે બતતની કરંજ વગેરેનું જ તેલ કહેવામાં આવશે, તેની પણ આ વિષયમાં યોજના કરવી. જ શક્ય સાતે ત્વચાઓને જોળાંંગી શિરાઓને, માંસને, સ્નાયુઓને, સંધિઓને તથા અસ્થિઓને ભેદીને^૫ અથવા છાડી દઈને ડાઠામાં પેડું હોય તે શક્ય સૂત્રસ્થાનના પ્રણેશશક્યવિદ્વાન-

૧ નહિ તપાવેલા સન્નથી ઉદ્ભવ કરવામા આવે તો પાકી જવાની ધારની રહે છે.

૨ કદકથી આદ્યગુ^૬ દૂધ અને દૂધથી મારગણું પાખી નાખી ઉકાળનાં ઉકાળનાં દહત દૂધ જ વાકી રહે ત્યારે દૂધ પાકેલું ગણાય છે. કદના પાકોમાં બધે આ વિષ જ સમજવો.

૩ પકાવેલું દૂધ નિત્ય સોળ તોલાભાર રેવું અને તેમા સાકર તથા ઐરંડિયું તેલ એક એક તોલાભાર રેવું. જીભ પ્રયોગોમાં પણ આ પ્રમાણે જ તોલ અમળવો.

૪ શિરાઓ વગેરે બેગમાં હોય તો શાં શાં ચિદો માત્ર છે, તે વિશે અગ્રપાનના પત્રીમમા અપાવના ૧૭મા વિષયથી જુઓ.

નીચ નામના ૨૬મા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં કહેલા આટોપ તથા આનાહ વગેરે ઉપદ્રવોને ઉત્પન્ન કરે છે. શલ્ય કોઠાની અંદર પેસવાથી જ માણસ કોઠાના મધ્યમાં પડેલા લોહીવાળો, સફેદ વર્ણવાળો, ટાઢા હાથપગવાળો, ટાઢા મુખવાળો, શીતલ શ્વાસવાળો, રાતાં નેત્રોવાળો કે જને મળમૂત્રની પ્રવૃત્તિ યોગ્ય માર્ગથી ન થતી હોય એવો થઈ ગયો હોય તેને અસાધ્ય રોગવાળો સમજીને તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. રુધિર આમાશયમાં રહ્યું હોય તો વમન કરાવવું, પિત્તાશયમાં રહેલું હોય તો વિરેચન દેવું અને વાતાશયમાં રહેલું હોય તો સ્નેહવગરના ઊના ગોમૂત્રાદિક શોધન પદાર્થોથી નિરૂહખસ્તિ દેવી (પિચકારી મારવી), એ પથ્ય છે. એ પ્રમાણે શુદ્ધિ કર્યો પછી રુધિરનું અનુલોમન કરવા માટે જવ, ખોર અને કળથીના સ્નેહવગરના રસની સાથે અન્ન જમાડવું અથવા સૈંધવવાળી રાખ પાવી. જનો કાઠો શલ્યથી ભેદાઈ ગયો હોય અને લોહી બહુ જ નીકળ્યું હોય તે માણસને તેના જીવની સ્થિરતા માટે વૈધે લોહી પાવું. કાઠો શલ્યથી ભેદાઈ ગયા છતાં જ માણસને વિષ્ઠા, મૂત્ર તથા પવન પોતપોતાના માર્ગથી બરાબર ચાલતાં હોય અને ઉપદ્રવો ન થયા હોય તેને સાધ્ય સમજવો.

કાઈ માણસનું બહાર નીકળેલું આંતરડું પાછું અંદર પેસાડવું હોય તો તે આંતરડું ભેદાયું ન હોય તો જ પેસાડવું (પણ ભેદાયેલું હોય તો પેસાડવું નહિ) અને બહાર નીકળ્યા પહેલાં સ્વસ્થ દશામાં જ સ્થિતિથી રહેલ હોય તે સ્થિતિથી જ બેસતું કરવું; પરંતુ કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે 'આંતરડું ભેદાઈ ગયું હોય તો તેને, ભેદાવાના પ્રદેશમાં મંકાડો વળગાડી તે આંતરડું તેના મોઢાડપ ચીપિયામાં બરાબર આવે, ત્યારે મંકાડાના ધડને કાંતર વગેરેથી

કાપી નાળી મંકાડાના માથા સહિત અંદર પેસાડી દેવું.' આંતરડાંને દૂધથી ઘોઈ, ખડના બ્રૂકાથી, રુધિરથી, ઘીથી તથા રજથી ખરડીને ધીરેધીરે અંદર પેસાડી દેવું. એ આંતરડું શુષ્ક હોય તો તેને દૂધનું સિંચન આપી ઘીમાં ભીંજવીને અંદર પેસાડી દેવું. આંતરડું અંદર પેસાડવું હોય ત્યારે વૈધે પોતાના નખ ઉતરાવી નાખવા જોઈએ. ઘણાં આંતરડાં બહાર નીકળ્યાં હોય તો પણ એ પ્રમાણે જ કરવું. આંતરડું કે આંતરડાં અંદર પેસતાં ન હોય તો તેઓને ઠેકાણે પહોંચાડવા રોગીના કંઠને વૈધે આંગળી વડે જરાજરા ધસવો અથવા પાણી છાંટીને રોગીને ચમકાવવો, કે જેથી આંતરડાં બરાબર પેસી જાય; અથવા અત્યંત બળવાળા માણસોએ તે રોગીને હાથ-પગ પકડી હંચકાવીને એવી રીતે હલાવવો, કે જેથી આંતરડાંને અંદર બરાબર પ્રવેશ થઈ જાય. આમ કરવાથી આંતરડાંઓ અંદર પેસે છે અને પેસીને પોતાની પુરીપધરા નામની પાંચમી કળાને^૧ દબાવે છે. એ આંતરડું વ્રણના તાનાપણાને લીધે અથવા આંતરડાંઓના ઘણાપણાને લીધે અંદર પેસતું ન હોય, તો વૈધે વ્રણને પ્રમાણસર ફાડી-ચીરીને અંદર પેસાડવું. આંતરડું અંદર પોતાના સ્થાનમાં બરાબર બેસતું થઈ જાય, ત્યારે જરા પણ આળસ કે બેદરકારી નહિ રાખતાં વૈધે વ્રણને સીવી લેવો. સ્થાનથી ખસેલું અથવા પરસ્પરમાં અસ્તવ્યસ્ત થયેલું આંતરડું વ્રણ લે છે. વ્રણને સીવ્યા પછી પાટાથી બાંધીને તેના ઉપર ઘીનું સિંચન કરવું અને વિષાને ઠામળ કરવા માટે તથા વાયુની નીચેના પ્રદેશમાં પ્રવૃત્તિ કરવા માટે સહેવાય તેવું ઊનું ઘી એરંડિયા તેલની સાથે પાવું.

અશ્વકર્ણાદિ તેલ

પછી વૈધે વ્રણને રૂચવવા માટે રાળનું ઝાડ, ધાનડો, શેમળો, ચમારદૂધેલી, સાલેડો, કડાચો

^૧ શારીરસ્થાનના ચોથા અધ્યાયનો ચોથો વિષય વાંચો.

કે સાજડ, ફગવેલો તથા વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોની
છાલો સર્થ તથા બળદાણાના છોડનાં મૂળિયાં સર્થ
તેઓના કલ્કથી તેલ પકાવીને તે તેલનો યોગ
આપવો. આ તેલથી મણુ બરાબર રુઝાઈ જાય છે.
મણુ રુઝાઈ ગયા પછી પણ એક વર્ષ સુધી
કાળજી રાખીને મેથુનનો તથા મહેનત વગેરેનો
ત્યાગ કરવો વગેરે પરેજી પળાવવી.

જેના વૃષણો નીકળી ગયા હોય તે પુરુષના
બંને પગ ઉપર તથા આંખો ઉપર પાણીથી સિંચન
કરી વૃષણોને અંદર પેસાડીને તૂણી લેવા જેવી
સ્ત્રીવણીથી સ્ત્રીની લેવા અને ચલન ન થતા
માટે કમરમાં યંત્ર (બંધ) લગાવીને ગોડણા
નામનો પાટો (કછોટો) ખાંધવો. આ ઉપર
સ્નેહનું સિંચન કરવું નહિ; કેમ કે તેથી મણુમાં
એજ થઈ જાય છે.

તગરાદિ તેલ

તગર, અગરુ, એલચી, બઈ, રતાંજલિ,
પદ્મકાષ્ઠ, મણુશીલ, દારૂહળદર, ગળો અને
રસવંતીના કલ્કથી તેલ પકાવીને મણુને
રૂઝવવા માટે તેનો યોગ આપવો. ૧૪

શિરસોઽપહતે શલ્યે વાલવર્તિ પ્રવેશયેત્ ।
વાલવર્ત્યામદત્તાર્યા મસ્તુલ્લઙ્ગ વ્રણાલ્લેખેત્ ॥
હન્યાદેનં તતો વાયુસ્તસ્માદેવમુપાચરેત્ ।
વ્રણે રોહતિ ચૈકૈકં શ્નૈર્વાલમપશ્ચિપેત્ ॥
ગાત્રાદવ્યપહતેઽન્યસ્માલ્લેહવર્તિ પ્રવેશયેત્ ।
કૃતે નિઃશ્ચોળિતે ચાપિ વિધિઃ સઘઃક્ષતે હિતઃ ॥
દ્રાવગાઢાઃ સૂક્ષ્માઃ સ્પૃયે વ્રણાસ્તાન્વિશોળિતાન્ ।
કૃત્વા સૂક્ષ્મેણ નેત્રેણ ચક્રતૈલેન તર્પયેત્ ॥
સમન્નાં રજનીં પર્માં ત્રિવર્ગ તુલ્યમેવ ચ ।
વિઙ્ગ્લં કલુકાં પદ્માં ગુદૂર્ચીં સકરણ્ણિકામ્ ॥
સંહત્ય વિપચેત્કાલે તૈલં રોપણમુત્તમમ્ ।
તાલીશં પદ્મકં માંસીં હરેણ્વગુરુચન્દનમ્ ॥
હરિદ્રે પદ્મધીજાનિ સોશીરં મધુકં ચ તૈઃ ।
પકં સઘોવ્રણેષુક્તં તૈલં રોપણમુત્તમમ્ ॥ ૧૫ ॥

વિદ્ધ માટે ખાસ ચિકિત્સા

માથામાં શલ્ય પેહું હોય તો તે શલ્ય
કાઢીને મણુનું મોહું બંધ કરવા માટે મણુની
અંદર પૂણું રીતે વાળની વાટ પાક્કી દેવી. વાળની
વાટ પાલવામાં ન આવી હોય, તો મણુમાંથી
મગજનો (માથાને બળ આપનારી ધી જેવી જે
ચીજ છે તેનો) સાવ થાય છે અને એ સાવ
થવાથી વાયુ રોગીને મારી નાખે છે; માટે વાળની
વાટ પાલવારૂપ ચિકિત્સા કરવી. મણુ ન્યારે
રુઝાવા લાગે, ત્યારે ધીરેધીરે એક એક વાળ
કાઢતો જવો.

બીજા ગાત્રમાંથી શલ્ય કાઢવામાં આવ્યું
હોય તો મણુમાં તેલવાળી કપડાંની વાટ ખોસવી.
એ ગાત્રને પાકની ધારતીને લીધે કથિરવગરનું
કરીને પછી સઘઃક્ષત ઉપરનો જે વિધિ છે, તે
કરવો એ હિતકારી છે. જે મણુ દૂર સુધી
જાતરેલા અને સૂક્ષ્મ હોય તેઓને મણુ ધોવાના
સૂક્ષ્મ યંત્રથી લોહીવગરના કરીને પછી ઘણી-
માંથી તુરત તાજ સર્થ લીધેલા તેલથી અથવા
અણુતેલ કે જે આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના
૨૨મા વિષયમાં કહેવામાં આવશે તેથી તૃપ્ત કરવા.

સમંગાદિ તેલ

મજ્જા, હળદર, ભારંગી, બમણી હરેડ,
બહેડાં, આમળાં, રસવંતી, વાવડિંગ, કડુ, ગળો
અને કરંજનાં ફળ એટલાં દ્રવ્યો એકઠાં કરી
તેઓના કલ્કથી તેલ પકાવવું. રૂઝવવાનો સમય
પ્રાત્ર થાય ત્યારે આ તેલ ઘણું ઉત્તમ કામ કરે છે.

તાલીસાદિ તેલ

તાલીસપત્ર, પદ્મકાષ્ઠ, વાળજડ, હરેણુ,
(આનો પર્યાય શબ્દ યુજરાતીમાં મળતો નથી.)
અગરુ, રતાંજલિ, હળદર, દારૂહળદર, કમળનાં
બીજ, વાળો અને જેઠીમધનો કલ્ક નાખીને તેલ
પકાવવું. સઘોમણુની (આગંતુક મણુની) ઉપર

૩૭વવાના કામ માટે આ તેલ ઉત્તમ છે. ૧૫
ક્ષતે ક્ષતવિધિઃ કાર્યઃ પિચ્છિતે મય્યવદ્વિધિઃ ॥૧૬॥
ક્ષતની તથા પિચ્છિતની ખાસ ચિકિત્સા

ક્ષત થયેલ હોય, તો આ અધ્યાયના ૧૨મા
વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (આ
સ્થાનના પહેલા અધ્યાય ઉપર પણ ધ્યાન દેવું.)

પિચ્છિત થયેલ હોય તો આ ચિકિત્સિત-
સ્થાનના ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેલી ભગ્નની
ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. ૧૬

ઘૃષ્ઠે રુજો નિગૃહ્યાશુ ચૂર્ણેરુપચરેદ્રણમ્ ॥ ૧૭ ॥

ઘૃષ્ઠની ખાસ ચિકિત્સા

ઘૃષ્ઠ થયેલ હોય, તો તુરત જોડીમધ વગેરેના
શીત યોગોથી વેદનાને શાંત કરીને પછી (ગય-
દાસાચાર્યના મત પ્રમાણે ધીના સિંચન વગેરેથી
શાંત કરીને પછી) રાળતું ઝાડ અને કડાચો કે
સાજડ વગેરેનાં ચૂર્ણોથી ત્રણની ચિકિત્સા કરવી. ૧૭

વિશ્લિષ્ટદેહં પતિતં મયિતં હતમેવ ચ ।

વાસયેત્તૈલપૂર્ણાયાં દ્રોણ્યાં માંસરસાશનમ્ ॥

અયમેવ વિધિઃ કાર્યઃ ક્ષીણે મર્મહતે તથા ॥ ૧૮ ॥

સ્થાનચ્યુત અવયવોવાળા, ઝાડ વગેરે

ઉપરથી પડેલા, હલમલી ગયેલા તથા

પ્રહારાદિકથી અત્યંત ઈજા પામેલા

વગેરેની ચિકિત્સા

જે માણસના અવયવો સાહસાદિકને લીધે
સ્થાનબ્રષ્ટ થયા હોય, જે ઝાડ વગેરે ઉપરથી પડી
ગયો હોય, જેના અવયવો ભિસાઈ જવા વગેરેથી
હલમલી ગયા હોય તે માણસને અને જેનું શરીર
વેગવાળા પદાર્થથી કે ઘોઠા વગેરેથી ઈજા પામેલ
હોય તે માણસને તેલથી ભરેલી કોઠીમાં રાખવો
અને તેને માંસનો રસો જમાડવો.

જે માણસ પંથ કરવા વગેરેથી ક્ષીણ થયો
હોય અથવા હૃદય વગેરે મર્મોમાં ઈજા પામ્યો
હોય, તેને માટે પણ આ ત્રિધિ કરવો. ૧૮

રોષણે સપરીષેકે પાને ચ વ્રણિનાં સદા ॥

તૈલં ઘૃતં વા સંયોજ્યં શરીરતૂનવેક્ષ્ય હિ ॥૧૯॥

શરીર તથા ઋતુ બેઈ તેલની તથા
ધીની યોજના કરવી

ત્રણવાળાઓ માટે રોષણમાં, પીવામાં
તથા સિંચનમાં તેલની કે ધીની યોજના શરીરને
તથા ઋતુને બેઈ કરવી. (શરીર વાતકદ્
પ્રકૃતિવાળું હોય અને શિશિરાદિક કાળ હોય, તો
તેલની યોજના કરવી. શરીર રક્તપિત્ત પ્રકૃતિ-
વાળું હોય અને શરદઆદિ કાળ હોય, તો ધીની
યોજના કરવી.) ૧૯

ઘૃતાનિ યાનિ વક્ષ્યામિ યત્નતઃ પિત્તવિદ્રઘૌ

સઘોવ્રણેષુ દેયાનિ તાનિ વૈદ્યેન જાનતા ॥ ૨૦ ॥

તુરતનાં ત્રણો ઉપર દેવાનાં ઘૃતો (ધી)

હું આ ચિકિત્સિતસ્થાનના ૧૬મા અધ્યાયના

૪થા વિષયમાં પિત્તવિદ્રધિની ચિકિત્સાના

પ્રકરણમાં પ્રયત્નપૂર્વક ‘પ્રપૌંડરીકર્મજિજ્ઞાસા’

ધત્યાદિ શ્લોકોથી જે ઘૃતો કહેવાનો છે, તે ઘૃતો

પ્રવીણ વૈદ્યે તુરતનાં ત્રણોની ઉપર પણ દેવાં. ૨૦

સઘઃક્ષતવ્રણં વૈદ્યઃ સશૂલં પરિષેચયેત્ ॥

સર્પિષા નાતિશીતેન ચલાતૈલેન વા પુનઃ ॥૨૧॥

તુરતના ક્ષતત્રણની શૂળયુક્ત અવસ્થામાં

ધીનાં તથા બલાતેલનાં સિંચનો

વૈદ્યે, જેમાં શૂળ નીકળતું હોય એવા તુરતના

ક્ષતત્રણ ઉપર, જે શરીર પિત્તરક્તપ્રકૃતિવાળું

હોય અને શરદ વગેરે કાળ હોય, તો ધીથી

સિંચન કરવું અને જે શરીર વાતકદ્ પ્રકૃતિવાળું

હોય તથા હેમંત વગેરે કાળ હોય, તો બલાતેલ

કે જે અત્યંત શીતળતાવાળું નથી, તેથી સિંચન

કરવું. (આ સ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયનો ૧૧મો

વિષય જુઓ.) ૨૧

સમજાઈ રજનીં પદ્માં પથ્યાં તુત્યં સુવર્ચલામ્—

પદ્મકં રોમ્રમણુકં વિઙ્ગાનિ હરેણુકમ્ ।

તાલીશપંચ નલદં ચન્દનં પદ્મકેસરમ્ ॥

મજ્જિષ્ઠોશીરલાક્ષાથ્ય ક્ષીરિણાં ચાપિ પલ્લવાન્ ।
 ત્રિયાલ્પીજં તિન્દુવ્યાસ્તસ્થાનિ ફલાનિ ચ ॥
 યયાલામં સમાઢ્ય તૈલમેમિર્વાપચયેત્ ।
 સઘોષણાનાં સર્વેપામદુષ્ટાનાં તુ રોપણમ્ ॥૨૨॥
 સઘળા પ્રકારના અદુષ્ટ તુરતના ત્રણે
 રૂઝવના સમંગાદિ તેલ

રિસામણી, હળદર, ભારંગી, હરડે, રસવંતી,
 સરજમુખી, પદ્મકાષ, લોધર, જેઠીમંથ, વાવડિંગ,
 હરેણુક નામતું સુગંધી દ્રવ્ય, તાલીશપત્ર,
 જટામાંસી, રતાંજલિ, કમળના કેસરા, મચ્છક,
 વાળો, લાખ, ૧૬ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોનાં ફામળ
 પાંદડાં, આરણીનાં બીજ અને ટિબરનાં કાયાં
 ફળો એમાંથી જટલાં મળે તેઓને એકઠાં કરી
 વાટીને તેઓના કઢકથી તેલ પકાવવું. આ તેલ
 સઘળા પ્રકારના અદુષ્ટ તુરતના ત્રણે રૂઝવે છે. ૨૨
 કપાવમધુરાઃ શીતાઃ ક્રિષાઃ ક્ષિપ્રધાથ્ય યોજયેત્ ॥
 સઘોષણાનાં સઘાદં પથ્યાત્પૂર્વેક્તમાચરેત્ ॥ ૨૩ ॥
 સઘોષણો (આગંતુક ત્રણો)ની ઉપર
 તૂરી, મધુર, શીત તથા સ્નિગ્ધ
 ક્રિયાઓ કરવાનો અવધિ

તુરતના ત્રણે ઉપર સાત દિવસ સુધી તૂરી,
 મધુર, શીતળ તથા સ્નિગ્ધ ક્રિયાઓ કરવી.
 સાત દિવસ વીતી ગયા પછી દ્વિતીયચિકિત્સિત
 નામના ગયા અધ્યાયમાં કહેલી ચિકિત્સાઓ
 યોગ્યતા પ્રમાણે કરવી. ૨૩

દુષ્ટપ્રણેપ કર્તવ્યમર્ચ્વં ચાપચ્ય શોષનમ્ ॥
 વિશોષણ તથાહારઃ શોષિતસ્ય ચ મોથનમ્ ।
 કપાયં રાવૃદ્ધાદ્રી સુરસાદ્રી ચ પાવનમ્ ॥
 તથોરેવ કપાયેન તૈલં શોષનમિપ્યતે ।
 ઘારોદકેન વા તૈલં ઘારદ્રવ્યેણ સાપિતમ્ ॥૨૪॥

સર્વ અકારના દુષ્ટ ત્રણો ઉપર
 કેવી ચિકિત્સાઓ કરવી ?
 દુષ્ટ ત્રણો ઉપર વમન દેવું, વિરચન દેવું,
 પાન કરાવવું, મળો મુકના વગેરેની સોદી કઠાવવું

અને કડવો, તીખો તથા તૂરો વગેરે આહાર
 આપવો. (નાભિથી ઉપરના પ્રદેશોમાં થયેલા
 કફ સંબંધી ત્રણો ઉપર વમન દેવું, પિત્ત
 સંબંધી ત્રણો ઉપર તથા પિત્તાશયના થયેલા
 ત્રણો ઉપર વિરચન દેવું, નાભિથી નીચેના
 પ્રદેશોમાં થયેલા ત્રણો ઉપર તથા વાતાશયમાં
 થયેલા ત્રણો ઉપર તથા વાત સંબંધી ત્રણો
 ઉપર પિચકારી દેવી અને માયામાં થયેલા
 કફગ્રન્થ ત્રણો ઉપર શિરોવિરચન દેવું, ઇત્યાદિ
 બધી લેવું.) દુષ્ટ ત્રણો ઉપર શોષન માટે
 આરગ્વધાદિ ગણના તથા સુરસાદિ ગણના
 ક્વાથોથી ધોવડાવનાની અને આરગ્વધાદિ ગણના
 તથા સુરસાદિ ગણના ક્વાથોથી પકાવેલા તેલની
 અથવા કારના જલથી અને મરખા તથા ખાખરા
 વગેરે કારનાં દ્રવ્યોના કઢકથી પકાવેલા તેલની
 યોગ્યતા કરવી. ૨૪

દ્રવન્તી ચિરવિલ્વથ્ય દન્તી ચિત્રક એવ ચ ।
 પૃથ્વીકા નિમ્બચન્નાણિ કાસીસં સુત્યમેવ ચ
 ત્રિવૃત્તેજોવતી નીલા દિપ્તિરે સંઘર્ષતિ તિલાઃ ।
 મૂલીકદમ્બઃ સુવહા શુકાલયા લાઘ્નલહયા ॥
 નૈપાલી જાલિની ચૈવ મદયન્તી મૃગાદની ।
 સુધામૂર્વાકંકીટારિદિરિતાલકરલ્લિકાઃ ॥
 યયોપપત્તિ કર્તવ્યં તૈઋમેતંસ્તુ શોષનમ્ ।
 ઘૂતં વા યદિ વા પ્રાસં કલ્કાઃ સજોષનાસ્તથા ॥૨૫॥
 સઘળા પ્રકારના દુષ્ટ ત્રણો ઉપર તેલના,
 ધીના તથા કહેકાના યોગો

હંદરકની, કરંજ, નેપાળનાં મૂળ, ચિત્રક,
 કલોચ્છ જરૂં, નાની માલકાંકળી, હાંબડાનાં
 પાંદડાં, હીરાકરરી, મોરચૂથુ, નસોતર, કાળાં
 દૂધવાળી હીરવણી, હળદર, દારૂળદર, સંપવ,
 તથા, ગોરખમુડી, મોરવેલ, રાણુ, દિધિયો વછનાગ,
 મળશીલ, કડવી ધોસોડી, ડોલર, ઇંદ્રનારણી,
 મોર, મોરવેલ, આકરો, વાવડિંગ અથવા
 શીડામારી, દરતાલ અને કરંજનાં ફળમાંથી

જટલાં દ્રવ્યો મળે તેટલાંનો કલ્ક નાખીને શોધન તેલ પકાવવું; શરીરના તથા કાળ અનુસારે યોગ્ય જણાય તો એજ કલ્કથી શોધનથી પકાવવું અને શોધન કલ્કો પણ એ દ્રવ્યોના કરવા. (દ્વિવર્ણીય નામના ગયા અધ્યાયના ૫૪-૫૩ તથા ૫૨મા વગેરે વિષયો ઉપરથી તેલના, ધીના તથા કલ્કના વિષયો જાણી લેવા.) ૨૫

સૈન્ધવત્રિવૃદેરણ્ડપત્રકલ્કસ્તુ વાતિકે ।

ત્રિવૃદ્ધરિદ્રામધુકલ્કઃ પંતે તિલૈર્યુતઃ ॥

કફજે તિલતેજોહાદન્તીસ્વર્જિકચિત્રકાઃ ॥ ૨૬ ॥

દુષ્ટ પ્રણો ઉપર દોષોના ભેદોથી
કલ્કોના ભેદો

વાતદૂષિત પ્રણ માટે સૈન્ધવ, નસોતર તથા એરડાનાં પાંદડાંનો કલ્ક કરવો.

પિત્તદૂષિત પ્રણ માટે નસોતર, હળદર, જાડીમધ અને તલનો કલ્ક કરવો.

કફદૂષિત પ્રણ માટે તલ, માલકાંકણી, નેપાળાનાં મૂળ, સાજીખાર અને ચિત્રકનો કલ્ક કરવો. ૨૬

દુષ્ટવ્રણવિધિઃ કાર્યો મેદકુષ્ટવ્રણેષ્વપિ ॥ ૨૭ ॥

પ્રમેહના તથા ડાઢના પ્રણોમાં
પણ તે પ્રમાણે

પ્રમેહની ફેલીઝીના પ્રણો ઉપર તથા ડાઢના પ્રણો ઉપર પણ ઉપર કહેલી દુષ્ટ પ્રણોની ચિકિત્સા કરવી. ૨૭

ષડ્વિધઃપ્રાકપ્રદિષ્ટો યઃ સઘોવ્રણવિનિશ્ચયઃ ।

નાતઃ શક્યં પરં વક્તુમપિ નિશ્ચિતવાદિમિઃ ॥

ઉપસર્ગૈર્નિર્ણતૈશ્ચ તત્તુ પઠિતમાનિનઃ ।

કેચિત્સંયોજ્ય ભાષન્તે બહુધા માનગર્વિતાઃ ॥

બહુ તદ્વાપિતં તેષાં ષટ્સ્વેવાવતિષ્ઠતે ।

વિશેષા ઇવ સામાન્યે ષટ્ત્વં તુ પરમં મતમ્ ॥૨૮॥

ખીજઓએ માનેલા તુરતના પ્રણના અનેક ભેદોનો છિન્ન આદિ છ ભેદોમાં સમાવેશ

અમેએ તુરતના પ્રણના છિન્ન, ભિન્ન, વિક્ષ, ક્ષત, પિચ્ચિત અને ઘુષ્ટ એ નામના જે છ ભેદો કહ્યા છે, તે ભેદોથી જુદા પડે એવા વધારે ભેદો ડાઢ મોટા પંડિતોથી પણ કહી શકાય એમ નથી. પોતાને પંડિત માનનારા અને વૈધપણનો ગર્વ ધરાવનારા કટલાક લોકો છિન્ન તથા ભિન્ન વગેરે શબ્દોને 'પ્ર' વગેરે ઉપસર્ગોનો તથા 'ઉચ્ચૈસ્' વગેરે નિપાતોનો યોગ આપીને પ્રચિન્ન અને ઉચ્ચૈરિચ્છિન્ન આદિ ઘણા ઘણા ભેદો કહે છે, પણ એ લોકોનાં એ ઘણું બોલવું અર્થાત્ તેઓએ કલ્પેલા સઘળા ભેદો, જમ આંગો, વડ, પીપળો તથા જાંબરો વગેરે વિશેષો વૃક્ષરૂપ સામાન્યમાં સમાઈ જાય છે, તેમ છિન્ન આદિ છ ભેદોમાં સમાઈ જાય છે, માટે છેવટે અમેએ કહેલા છ ભેદો જ રહે છે. ૨૮

અધ્યાય ૩ જો

અથાતો મગ્નાનાં ચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'ભગ્નચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અલ્પાશિનોડનાત્મવતો જન્તોર્વાતાત્મકસ્ય ચ ।

ઉપદ્રવૈર્વા જુષ્ટસ્ય મગ્નં કુચ્છેજ સિધ્યતિ ॥ ૨ ॥

કેવા માણસનું ભગ્ન કષ્ટસાધ્ય છે ?

થોડું જમનારા, અજિતેન્દ્રિય (અપચ્ચે) સેવનારા માણસનું), વાયુપ્રકૃતિવાળા અને

૧ ભગ્નોનાં નિદાન તથા લક્ષણાદિક આ ગ્રંથના નિદાનસ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યાં છે, તેઓની ચિકિત્સાના વિષયનો.

અવર તથા પેટના આક્રમ વગેરે ઉપદ્રવોથી યુક્ત
માણસનું ભક્ષ કદસાધ્ય છે. ૨

સ્વર્ણ કદુકં ક્ષારમલ્લં મૈથુનમાતપમ્ ।

વ્યાયામં ચ ન સેવેત મયો રૂક્ષાન્નમેવ ચ ॥ ૩ ॥

ભક્ષવાળા માણસે પાળવાની પરેશ

ભક્ષવાળા માણસે લણનો, તીખાનો,
ક્ષારનો, ખાટાનો, મથુનનો, નડકાનો, કસરત
વગેરે મહેનતનો અને રૂક્ષ અન્નનો ત્યાગ કરવો.

શાલિર્માસરસઃ ક્ષીરં સર્પિર્યૂષઃ સતીનજઃ ।

વૃદ્ધં ચાન્નપાનં સ્યાદેયં મમ્માય જાનતા ॥ ૪ ॥

ભક્ષવાળાં માણસો માટે પથ્ય

સમજી વૈદ્ય ભક્ષવાળાં માણસોને ચોખ્ખા,
મસિનો રસો, દૂધ, ધી, વટાણાનું ઝોસામણ અને
શરીરને પુષ્ટિ આપનારા અન્નપાનો કેવાં. (એ કે
દૂધ મણમાં નિષિદ્ધ છે, તોપણ આ વચન
અપવાદપૂર્વક છે, તેથી ભક્ષમાં દૂધ આપવાનો ખાધ
નથી. દેટલાક કહે છે કે 'ત્રણવાળા ભક્ષમાં
નહિ, પણ ત્રણવગરના ભક્ષમાં ઊંચું દૂધ દેવાનો
ખાધ નથી' દેટલાક કહે છે કે 'ભક્ષમાં દૂધ
દેવું એ વિરુદ્ધ જ છે; કારણ કે દૂધ પાકને તથા
પરને ઉત્પન્ન કરનારું છે.' દેટલાક કહે છે કે
'ખૂણ મ્લોકમાં 'ક્ષીરં સર્પિઃ' એવો જુદાપાક
નથી, પણ 'ક્ષીરસર્પિઃ' એવો સમસ્ત પાક છે,
માટે તેનો અર્થ દૂધમાંથી કાઢેલું ધી ભક્ષવાળાને
દેવું એવો થાય' એ કે વટાણા વાતકર છે તો
પણ તેઓનું ઝોસામણ ધી વગેરેથી સરંકાર
પામેલ દેવાને લીધે ભક્ષને સારું કરનાર
થાય છે. રક્ત.) ૪

મપ્કોદુમ્પતાશ્વતપ્તાશ્વકુમસ્તવઃ ।

યંશસર્વેવદાનાં ચ કુશાયંતુરસંદેહ ॥ ૫ ॥

ભક્ષને ખાંધવાની પદ્ધતિ બનાવવાની ચીજો

વૈદ્ય ભક્ષને ખાંધવાની પદ્ધતિ બનાવવા

માટે મદુડાં, કંબર, પીપળા, ખાખરા, સાગડ

અથવા કડાયા, વાંસ, રાજનાં ગ્રાહ અને વડની

છાલો એકઠી કરાવી રાખવી. ૫

બોલેપનાયં મશ્નિષ્ઠાં મધુકં રક્તચન્દનમ્ ।

અતઘૌતઘૃતોન્મિશ્રં શાલિપિંઢં ચ સંદેહ ॥ ૬ ॥

ભક્ષ ઉપર લેપ કરવાના પદાર્થો

વૈદ્ય, ભક્ષોની ઉપર લેપ કરવા માટે કાંઈમાં
વાટેલાં મજ્જા, જઠીમધ તથા રતાંજલિ, અને
સોનાર ઘોચેલા ધીથી મિશ્ર કરેલો ચોખ્ખાનો
લોટ મંગાવી રાખવાં. ૬

સપ્તાહાદય સપ્તાહાત્સૌમ્યેષ્વતુષુ બન્ધનમ્ ॥

સાધારણેષુ કર્તવ્યં પચમે પચમેઽહ્નિ ।

અમ્રેયેષુ વ્યહાત્કુર્વાન્નદોષવચ્ચેન વા ॥ ૭ ॥

ભક્ષ ઉપર ખાંધેલી પાટો ક્યારે બદલવો ?

કંઠી ઋતુઓમાં સાત સાત દિવસે, ગરમ
ઋતુઓમાં ત્રણ ત્રણ દિવસે અને સાધારણ
ઋતુઓમાં પાંચ પાંચ દિવસે ભક્ષ ઉપર પાટો
ખાંધવો અથવા ભક્ષના વાતપિતાદિક દોષોને
જેઈને તેઓના અનુસારે પાટો બદલાવવાનો
સમય કદપી લેવો. ૭

તત્રાતિશિથિલં વદે સન્પિસ્યૈયં ન જાયતે ॥

ગાદેનાપિ ત્વગાદીનાં શોષો રક્ષાક એવ ચ ।

તસ્માત્સાધારણં બન્ધં મમે શંસન્તિ તદિદઃ ॥ ૮ ॥

ભક્ષ ઉપર કેવો પાટો ખાંધવો ?

એ ભક્ષ ઉપર અત્યંત શિથિલ (ચોગો)
પાટો ખાંધવામાં આવે, તો સંધિઓની સ્થિરતા
થતી નથી અને ગાદ (દડ-કદલ) પાટો ખાંધ-
વામાં આવે, તો આમડી વગેરેનો સોજો, વેદના
તથા પાક થાય છે; માટે ત્રિદાન વૈદ્યો ભક્ષ ઉપર
સમ (સાધારણ) પાટો કહે છે. ૮

ન્યગ્રોષાદિકપાયં તુ સુશીનં પરિપચને ।

પચમૂલીવિપકં તુ ક્ષીરં કુર્યાત્સવેદને ॥

સુગોષ્ણમરપાયં વા ચમ્પ્રતેલં વિજ્ઞાનતા ।

વિમજ્ય કાઠં દોષં ચ દોષાગ્નીવપસંયુતમ્ ।

પરિપેકં પ્રદેહં ચ વિદપ્યાન્પ્રતિમેવ ચ ॥ ૯ ॥

ભક્ષ ઉપર સિંચન કરવાનાં દ્રવ્યો

ભક્ષ ઉપર ન્યઓધાદિ ગણના અત્યંત શીતલ ઉકાળાનું સિંચન કરવું. જે રોગી પિત્તપ્રકૃતિવાળો હોય અને ઋતુ પણ ઉષ્ણ હોય, તો વેદનાવાળા ભક્ષ ઉપર લઘુપંચમૂળીના કલ્કથી પક્ષવેશા દૂધનું સિંચન કરવું; જે રોગી વાતકક્રપ્રકૃતિવાળો હોય, શૂળ નીકળતું હોય અને ઋતુ પણ શીત હોય, તો ઘાણીમાંથી લઈ લીધેલા તુરતના તાજ તેલને જરા ગરમ કરી તેનું સિંચન કરવું. ભક્ષ ઉપર સિંચનનો તથા લેપનનો સામાન્ય નિયમ એ છે કે સિંચનો તથા લેપનો દોષોને હણનારાં ઔષધોથી યુક્ત તથા શીતલ જ કરવાં, પરંતુ દોષાદિક અનુસારે ઉષ્ણ કરવાં યોગ્ય જણાય, તો તેમ પણ કરવું. ૯

ગૃષ્ઠીરં સસર્પિકં મધુરૌષધસાવિતમ્ ।

શીતલં લાક્ષયા યુક્તં પ્રાતર્મગ્નઃ પિવેન્નરઃ ॥૧૦॥

ભક્ષવાળા માણસ માટે અંદરનું ઔષધ

ભક્ષવાળા માણસે નિત્ય પ્રભાતમાં પેલવે-તરી ગાયના દૂધને કાંકોદ્યાદિ મધુર ગણના કલ્કથી પક્ષવી, અંદર એક એક તોલાભાર ધી તથા લાખ નાખી શીતલ કરીને પીજું. ૧૦ સન્નગસ્ય તુ મગ્નસ્ય વ્રણં સર્પિર્મધૂતરૈઃ ।

પ્રતિસાર્યં કષાયૈસ્તુ શેષં મગ્નવદાચરેત્ ॥૧૧॥

પ્રણવાળા ભક્ષની વિશેષ ચિકિત્સા

જે ભક્ષ પ્રણવાળું હોય તો ન્યઓધાદિ ગણના કલ્કોમાં ધી તથા મધ સારી પેટે મિશ્ર કરી તે કલ્કોથી લેપન કરવું અને ખાટીની આહારાદિક ક્રિયા ભક્ષની પેટે જ કરવી. ૧૧ પ્રથમે વયસિ ત્વેવં મગ્નં સુકરમાદિશેત્ ।

અત્પદોષસ્ય જન્તોસ્તુ કાલે ચ શિશિરાત્મકે ।

પ્રથમે વયસિ ત્વેવં માસાત્સન્ધિઃ સ્થિરો ભવેત્ ॥

મધ્યમે દ્વિગુણાત્કાલાદુત્તરે ત્રિગુણાત્સ્મૃતઃ ॥૧૨॥

ઉંમર પ્રમાણે ભક્ષ સુખસાધ્ય તથા ભક્ષ

સાચું થવાનો સમય

પહેલી ઉંમરમાં ભક્ષ થયું હોય તો તેને

ધણા પરિશ્રમ વગર સહેજે સાચું કરી શકાય છે. જે રોગી અત્પ દોષવાળો હોય, ઋતુ શીતલ હોય અને ઉંમર પણ પહેલી હોય તો સંધિ એક મહિને સ્થિર થાય છે. જે રોગી અત્પ દોષવાળો હોય, ઋતુ શીતલ હોય અને ઉંમર મધ્યમ હોય તો સંધિ બે મહિને સ્થિર થાય છે. જે રોગી અત્પ દોષવાળો હોય, ઋતુ શીતલ હોય અને ઉંમર ઉત્તર (વૃદ્ધ) હોય તો સંધિ ત્રણ મહિને સ્થિર થાય છે. આમાં આહાર-વિહારની સંભાળ તો અવશ્ય જોઈએ.) ૧૨

અવનામિતમુઞ્ઞદ્વેદુઞ્ઞતં ચાવપીડયેત્ ।

આઞ્છેદતિક્ષિપ્તમધો ગતં ચોપરિ વર્તયેત્ ॥૧૩॥

સંધિમુક્ત તથા કાંડભગ્ન ટાળવાના ઉપાયો

જે નમી ગયું હોય તેને ઊંચું કરવું, ઊંચું થઈ ગયું હોય તેને દબાવીને બેસાડવું, દૂર જતું રહ્યું હોય તેને યોગ્ય પ્રદેશમાં ખેંચી લેવું અને નીચે ગયું હોય તેને ઉપર ચડાવવું. ૧૩

આઞ્છનૈઃ પીડનૈશ્ચૈવ સંક્ષેપૈર્વન્ધનૈસ્તથા ॥

સન્ધીઞ્છરીરે સર્વાસ્તુ ચલાનપ્યચલાનપિ ।

એતૈસ્તુ સ્થાપનોપાયૈઃ સ્થાપયેન્મતિમાન્ધિષક્ ॥૧૪॥

સંધિમુક્ત તથા કાંડભગ્નનાં સ્થાપન

બુદ્ધિમાન વૈદે શરીરના સધળા ચલ સંધિ-ઓને (હાથપગના, કમરના તથા હડપચીના સંધિઓ ચલ છે) તથા અચલ સંધિઓને પણ ખેંચવાં, નમાવવાં, ઊંચાં કરવાં, ફેરવવાં અને સંકુચિત કરવાં, એ ઉપાયોથી સ્થાપિત કરીને પછી ખાંધવાની ચિકિત્સા કરવી. કાંડભગ્નોને પણ એ જ ઉપાયોથી સ્થાપીને પછી ખાંધવાની ચિકિત્સા કરવી. (સંકુચિત કરવાનું જ કહ્યું તે પિચ્ચિક માટે છે.) ૧૪

ઉત્પિષ્ટમય વિશ્લિષ્ટં સન્ધિં વૈદ્યો ન ઘટ્ટયેત્ ।

તસ્ય શીતાન્પરીષેકાન્પ્રદેહાંશ્વાવચારયેત્ ॥

અમિઘાતે હ્રતે સન્ધિઃ સ્વાં યાતિ પ્રકૃતિં પુનઃ ॥૧૫॥

ઉત્પિષ્ટ તથા વિશ્લિષ્ટ સંધિઓની ચિકિત્સા

ઉત્પિષ્ટ કે વિશ્લિષ્ટ થયેલા સંધિને વૈદે

अक्षायमानः कर्त्तव्यो नहि (हस्तान्वेन नहि), पशु-
तेना उपर शीतल सिन्धुना तथा शीतल प्रदेहो
(नडां लेपनो) कर्त्तव्यो. उत्पिष्ट (मिंसार्धं गयेदो)
३ त्रिपिष्ट (७२२ शुद्धो) यथेदो संधि, शीतल
सिन्धुनाथी तथा शीतल लेपनाथी प्रद्वार ८णी
७०तां पाछो पोतानी भेजे ७ अक्षय स्थितिने
प्राप्त याय छे. १५

घृतदिग्धेन पट्टेन वेष्टयित्वा यथाविधि ।
पट्टोपरि कुशान् दत्त्वा यथावद् बंधमाचरेत् ॥१६॥

लग्न उपर पाटो आंध्यानी रीत

अत्र उपर धीथी भरडेवो पाटो विधिप्रभाषे
वींटी ते पाटानी उपर बहुडांती छात्र वगेडेनी
पटीयां लग्नावीनें योग्य रीते आंधेन कर्त्तव्यं. १६

प्रत्यङ्गमग्नस्य विधित ऊर्ध्वं प्रक्षपेत् ।
नक्षसन्धिं समुत्तिष्ठं रक्तानुगतमारया ।
अवमग्न्य द्युते रक्ते शालिपिष्टेन लेपयेत् ॥
मग्रां वा सन्धिमुक्तां वा स्थापयित्वांगुलीं समाम् ।
अणुनावेष्टय पट्टेन घृतसेकं प्रदापयेत् ॥
अग्न्यज्य सर्पिषा पादं तलमग्नं कुशोत्तरम् ।
वस्त्रपट्टेन बध्नीयान्न च व्यायाममाचरेत् ॥
अग्न्यन्यायामयेजह्नामूर्धं च सुसमाहितः ।
दत्त्वा वृक्षत्वचः शीता वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
मतिमांश्चक्रयोगेन ह्यान्त्रेदूर्ध्वस्थिं निर्गतम् ।
स्फुटितं पिबितं चापि बध्नीयात्पूर्ववद्विपक्म् ।
आन्त्रेदूर्ध्वमधो वापि कटीमग्नं तु मानवम् ।
ततः स्थानस्थिते सन्धौ वस्तिभिः समुदाचरेत् ॥
पशुकास्त्रय मयासु घृतान्यक्तस्य तिष्ठतः ।
दक्षिणास्त्रयत्रा वामास्त्रनुपृज्य निबन्धनीः ॥
ततः कवलिकां दत्त्वा वेष्टेत्सुसमाहितः ।
तैलपूर्णं कटाहं वा द्रोण्यां वा शाययेन्नरम् ।
मुसलेनोत्क्षिपेत्क्षामंससन्धौ विसंहते ।
स्थानस्थितं च बध्नीय स्वस्तिकेन विचक्षणः ॥
कौपरं तु तथा सन्धिमंगुष्ठेनानुमार्जयेत् ।
अनुपृज्य ततः सन्धिं पीडयेत्कूर्पराब्धुतम् ॥

प्रसार्याकुशयेचैनं स्रोहसेकं च दापयेत् ।
एवं जातुनि गुल्फे च मणिवन्धे च कारयेत् ।
उभे तले समे कृत्वा तलमग्नस्य देहिनः ॥
बध्नीयादासतैलेन परिषेकं च कारयेत् ।
प्राग्गोमयमयं पिण्डं धारयेन्मृण्मयं ततः ॥
हस्ते जातयले चापि कुर्यात्पापाणधारणम् ।
सन्नमुन्नमयेत्स्त्रिन्नमक्षरं मुसलेन तु ॥
तथोन्नतं पीडयेच्च बध्नीयाद्गदमेव च ।
ऊरुवचापि कर्त्तव्यं बाहुमग्नचिकित्सितम् ॥
ग्रीवायां तु निवृत्तायां प्रविष्टायामधोऽपि च ।
अवटायव हन्वोश्च प्रष्टोन्नमयेन्नरम् ॥
तथा कुशान्समं दत्त्वा वस्त्रपट्टेन वेष्टयेत् ॥
उत्तानं शाययेचैनं सप्तरात्रमत्तन्द्रितः ।
हन्वस्थिनीं समानीय हनुसन्धौ विसंहते ॥
स्वेदयित्वा स्थिते सम्यक्पश्चाद्भीं वितोद्विपक्म् ।
चातमग्नधुरैः सर्पिः सिद्धं नस्ये च पूजितम् ॥
अमयांश्चलितान्दन्तान्तरक्तानवपीडयेत् ।
तरुणस्य मनुष्यस्य शीतैरालेपयेद्बहिः ॥
सिक्त्वाशुभिलतः शीतैः सन्धानीयैरुपाचरेत् ।
उत्पलस्य च नालेन क्षीरपानं विधीयते ॥
जीर्णस्य तु मनुष्यस्य वज्रैश्चलितान्द्रिजान् ।
नासां सन्धौ निवृत्तां वा ऋज्वीं कृत्वा शलाकया ।
पृथङ् नासिकयोर्नोड्यौ द्विमुख्यौ संप्रवेशयेत् ।
ततः पट्टेन संवेष्टय घृतसेकं प्रदापयेत् ॥
मग्नं कर्णं च बध्नीयात्समं कृत्वा घृतप्लुतम् ।
सद्यःक्षतविधानं च ततः पश्चात्समाचरेत् ॥
मस्तुलुङ्गादिना मित्रे कपाले मधुसर्पिणी ।
दत्त्वा ततो निचध्नीयात्ससाहं च पिबेद्घृतम् ॥
पतनादभिघाताद्वा शूनमग्नं यदक्षतम् ।
शीतान्त्रेदेहान्सेकांश्च भिषक्तस्यावधारयेत् ॥
अथ जङ्घोरुपद्मानां कपाटशयनं हितम् ।
कीलका घन्धनार्थं च पञ्च कार्या विजानता ॥
यथा न चलनं तस्य भग्नस्य क्रियते तथा ।
सन्धेरुपपत्तो द्वौ द्वौ तले चैकश्च कीलकः ॥

શ્રોણ્યાં વા પૃષ્ઠવંશે વા વક્ષસ્યક્ષકયોસ્તયા ।
 મયસન્ધિવિમોક્ષેષુ વિધિમેનં સમાચરેત્ ॥
 સંધીશ્ચિરવિમુક્તાંસ્તુ સ્ત્રિગ્ધાન્ધિવિજ્ઞાનમૃદૂકૃતાન્ ।
 ઉક્તૈર્વિધાનૈર્બુદ્ધયા ચ સમ્યક્પ્રકૃતિમાનયેત્ ॥
 કાળક્રમ્યે પ્રસ્તુતે તુ વિષમોલ્બણસંહિતે ।
 આપોઘ્ય સમયેદ્વયં તતો મયવદાચરેત્ ॥
 કલ્પયેન્નિર્ગતં શુષ્કં વ્રણાન્તેઽસ્થિ સમાહિતઃ ।
 ઝર્ધ્વકાયે તુ મસાનાં મસ્તિષ્કયં કર્ણપૂરણમ્ ।
 ઘૃતપાનં દિતં નયં પ્રશાસ્ત્રાસ્તુવાસનમ્ ॥ ૧૭ ॥

એકએક અંગના લગન માટે

બુદ્ધોબુદ્ધો ખાસ વિધિ

ઉત્પિષ્ઠ (જિસાઈ ગયેલા) અને દુષ્ટ
 અધિરથી સંબંધ થયેલા નખના સંધિને આરા
 (મોચીની આર જવી આર) નામના શસ્ત્ર વડે
 તેમાંથી લોહી સ્રાવીને તેના ઉપર ઘીથી
 મિશ્રિત કરેલા ચોખાના લોટનો લેપ કરવો.

ઠાંડામય થયેલી અથવા સંધિમુક્ત થયેલી
 આંગળીને ઉપરના ચૌદમા વિષયમાં કહેલા
 સ્થાપનના ઉપાયોથી ખરાબર રીતે સ્થાપી, ઝીણા
 પાટાથી વીંટીને પછી તેના ઉપર ઘીનું સિંચન
 કરાવવું. (આંગળી ઉપર જડો પાટો વીંટવાથી
 વધારે પીડા થાય છે.)

પગ, જે તળામાં (ફૂલામાં) ભક્ષ થયો
 હોય તો તેને ઘી ચોપડી વડે વગેરેની છાલની
 પટ્ટી લગાવી વક્ષના પાટાથી બાંધવો અને બાંધ્યા
 પછી રોગીને ફરવાહરવાની મનાઈ કરવી.

પિંડી કે સાથળ ભક્ષ થયેલ હોય તો વૈદ્ય
 સારી પેઠે સાવધાન રહી, તેઓને ઘી લગાવી
 લાંબા કરીને પછી વડે વગેરે શીતલ વૃક્ષોની
 છાલોની ચોગ્ય ગોઠવણ કરી વક્ષનો પાટો બાંધવો.

સાથળનું હાડકું નીકળી ગયું હોય તો
 બુદ્ધિમાન વૈદ્ય તેને ઉપરના ૧૪ વિષયમાં કહેલા
 સ્થાપનના ઉપાયોથી સ્થાપીને પછી વડે
 વગેરેની છાલોથી ગોળ બંધન કરવું. સાથળનું

હાડકું ફાટી ગયું હોય, પિચાઈ ગયું હોય કે ખીજ
 કાઈ પ્રકારના ભક્ષવાળું થયું હોય, તોપણ તેને
 ખરાબર રીતે સ્થાપીને સરખું બાંધવું. જે
 સાથળનું હાડકું ચામડી વગેરેથી તદ્દન છૂટું
 જ પડી નીકળ્યું હોય તો તેને કાઢી નાખીને
 પછી પાટો બાંધવો.

જે કમરમાં ભક્ષ થયું હોય તો અસ્થિને જાંચું
 અથવા નીચું કરવું. (અસ્થિ જાંચે ગયું હોય તો
 નીચે કરવું અને નીચે ગયું હોય તો જાંચે કરવું.)
 સંધિ ખરાબર ઠેકાણે આવી સ્થિર થાય, તે પછી
 સ્નેહનસ્તિઓ દેવારૂપ ચિકિત્સા કરવી. (જે કે
 નિદાનસ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયના ૧૦મા
 વિષયમાં કમરમાં થયેલા સંધિમુક્તને અસાધ્ય
 કહેલ છે, તોપણ તેની અહીં ચિકિત્સા લખી
 છે, માટે એમ સમજવું કે તે યાત્ર્ય અથવા
 કષ્ટસાધ્ય પણ હોય છે.)

જે ડાબી તરફનાં કે જમણી તરફનાં
 પાંસળાંનાં અસ્થિઓ ભક્ષ થયાં હોય; તો રોગીને
 જાલો રાખી ઘી લગાવી સમીકરણ માટે ઘીથી
 ખરડેલા હાથ વડે પાંસળાંઓનાં બંધનરૂપ
 માંસની દોરીઓનું અનુમાર્જન કરી ચોગ્ય રીતે
 વંજી વગેરેનાં ખાપિયાં લગાવી દઈને ઘણી
 સાવચેતીથી વેલ્લિતક નામનો પાટો બાંધવો.
 પછી એ રોગીને તેલથી ભરેલી લાંબી કડાઈમાં
 અથવા લાકડાની લાંબી પેટીમાં સુવડાવવો.

જે ખભાનો સંધિ બુદ્ધો થઈ ગયો હોય, તો
 મુસલ (સાંભેલા) વડે કાપને જાંચી કરવી અને
 પછી સંધિ ઠેકાણે બેસી જાય, ત્યારે તે ઉપર
 સ્વસ્તિક નામનો પાટો બાંધવો.

હાથની કાણીનો સંધિ ખરી ગયો હોય તો
 તે સંધિના અસ્થિનું ઘીથી ખરડેલા હાથ વડે
 અનુમાર્જન કરીને તે સંધિને દબાવવો, લાંબો
 કરીને પાછો સંકુચિત પણ કરવો અને તેના ઉપર
 સ્નેહનું સિંચન દેવું.

ગોઠણ, પગની ઘૂંટી અને હાથનું ઠાંડું

એમાંથી ડાઈનો સંધિ અલગ થયો હોય તો પણ ચોગ્યતા પ્રમાણે ઉપર કહેલી ચિકિત્સા કરવી.

હાયના તળામાં ભસ્મ થયું હોય તો તે ભસ્મ થયેલા તળાને બીજા સાથે તળાંની બરાબર કરી અને બન્ને તળાં ભસ્મ થયાં હોય તો તેઓને કાઢથી બનાવેલાં બીજાં તળાંની બરાબર કરીને પછી પાટો બાંધવો અને તેના ઉપર કાચા તેલનું સિંચન કરવું. બ્યારે તથા સાંજું થાય સારે કામમાં ચોગ્ય થયાની પરીક્ષા માટે પ્રથમ માટીનો પિંડો પકડાવવો અને બ્યારે હાયમાં બળ આવ્યું જણાય સારે પથરો પકડાવવો.

અક્ષક નામનું ખખાના સંધિની ઉપરનું અસ્થિ નીચે બેસી ગયું હોય, તો તેને સ્વેદન આપીને મુસલ (સામેલા) વડે ઊંચું કરવું અને ઊંચું ચઢી ગયું હોય તો તેને સ્વેદન આપીને મુસલ વડે નીચે ઢખાવવું. પછી તેને પાટા વડે દૃઢ બાંધી લેવું.

ખાહુમાં ભગ્ન થયું હોય તો તેની ચિકિત્સા સાથળમાં ભસ્મ થયાની ચિકિત્સાની પેઠે જ કરવી.

ડોક વાંછી થઈ ગઈ હોય તો અથવા નીચે પેસી ગઈ હોય તો રોગીને ડોકની પાછળના જાંઘા ખાડામાં અને હડપચીના સંધિઓમાં પકડીને ઊંચો કરવો. ગયદાસાચાર્ય તો એમ બ્યાખ્યાન આપે છે કે 'ડોક વાંછી થઈ ગઈ હોય તો હડપચીના સંધિઓમાં પકડી અને નીચે પેસી ગઈ હોય તો ડોકની પાછળના જાંઘા ખાડામાં પકડીને રોગીને ઊંચો કરવો.' પછી જરાબર રીતે ખાપિયાં કે વડ વિગેરેની છાત્રો લગાવી વસનો પાટો વીંટી લેવો. પછી વેંચે જરા પલ્લુ બેઢરકારી નહિ રાખનાં એ રોગીને સાત રાત સુધી છનો સુવાડવો.

હડપચીનો સંધિ અલગ થયો હોય તો તેનાં બે અસ્થિઓને ભેગાં કરી, (જમણી ખાજીનું અસ્થિ અલગ થયું હોય તો તેને ડાબી ખાજીના અસ્થિથી તુલ્ય સંલગ્ન અને ડાબી ખાજીનું અસ્થિ

અલગ થયું હોય તો તેને જમણી ખાજીનું અસ્થિથી તુલ્ય સંલગ્ન કરી) સ્વેદન આપી, બરાબર બેસી જાય ત્યારે પંચાંગી નામનો પાટો બાંધવો. પછી ભદ્રદાર આદિ વાતહર દ્રવ્યોના તથા કઠિણ્યાદિ મધુર દ્રવ્યોના કઢકથી તથા કચાથથી પકાવેલા ધીનું નસ્ય દેવું, એ ઉત્તમ છે. (સૂત્રસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયનો ૧૦મો તથા ૪૨મા અધ્યાયનો ૧૩મો વિષય જુઓ.)

જીવાન માણસના દાંત તૂટી નહિ જતાં પ્રહારથી ચલિત થઈ ગયા હોય, તો તેઓ લોહીવાળા હોય તે સમયે જ તેઓને ઢખાવી દેવા અને બહાર શીત પદાર્થોનું લેપન કરવું. પછી શીતલ જળથી સિંચન કરીને ધીથી, મધથી અને ન્યઝોરાદિ ગણના કઢકોથી તથા ચૂર્ણોથી ઉપચાર કરવા અને તે માણસને કમળના નાળથી દૂધ પાવું. વૃદ્ધ માણસના દાંત ચલિત થઈ ગયા હોય, તો તેઓની ચિકિત્સા કરવી નહિ.

નાક નમી ગયું હોય તો શલાકાયંત્રથી ઊંચું કરીને અને વાંકું થઈ ગયું હોય તો શલાકાયંત્રથી સીધું કરીને અને નાસિકાઓમાં નિ.શા-સોઅચાસાદિક આલવા માટે જુદીજુદી બે મોઢાવાળી (ચોલી) નળી નાળી દેવી અને તે પછી પાટો બાંધીને ધીનું સિંચન કરવું.

કાન વાંકા થઈ ગયો હોય અથવા અંદર પેસી ગયો હોય તો તેને સાજા કાનની બરાબર સરખો કરી ધીથી બીજવીને પાટાથી બાંધવો અને તે પછી સઘોમણની રીતિ પ્રમાણે મધનો તથા ધીનો અભ્યંગ અને શીતલ સિંચન વગેરે ચિકિત્સા કરવી.

માથાનું અસ્થિ ભસ્મ થવાથી મગજનો સાવ થવા લાગ્યો હોય તો ગયા બીજા અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે વાળની વાટ નાખનાર ચિકિત્સા કરવી. એ મગજનો સાવ ન થયો હોય તો મધ તથા ધીનો યોગ આપીને પાટો બાંધવો અને સાત દિવસ સુધી ધી પાવું.

પડવાથી અથવા પ્રહારથી જ અંગ જખમી નહિ થતાં સોજવાળું થઈ ગયું હોય, તેની ઉપર વેદે શીતલ લેપનો તથા શીતલ સિંચનો કરવાં.

જ્યોતે પિંડીમાં કે સાથળમાં ભણ થયું હોય તેજ્યોતે પ્રથમ આ વિષયના ચોથા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે ચિકિત્સિત કરી પછી પાટિયા પર સુવાડવા એ હિતકારી છે. સમજી વેદે ભણ થયેલા અવયવનું ચલન ન થવા દેવા માટે એ પાટિયામાં પાંચ ખીલા નખાવી તે ખીલાઓમાં તે અવયવને બાંધવો. બળે ખીલા સંધિની બે બાજુઓમાં રહે અને એક ખીલો સંધિની નીચે રહે એમ કરવું.

કમર, ખરડો, છાતી કે અક્ષકમાં સંધિ-મુક્ત કે કાંડભણ થયેલ હોય, તોપણ પ્રથમ તે વિષયની ચોગ્ય ચિકિત્સા કરીને પછી પાંચ ખીલાઓની ચોગ્ય ગોઠવણવાળા પાટિયા પર સુવાડવાનો વિધિ કરવો.

જ સંધિઓ લાંબા કાળથી છૂટા પડી ગયા હોય તેજ્યોતે પણ સ્નેહન તથા સ્વેદન આપી કામળ કરી પછી ઉપર કહેલા પ્રકારેથી તથા પોતાની બુદ્ધિથી કદ્યેલા પ્રકારેથી પણ ચિકિત્સિત કરીને સારી રીતે પ્રકૃતિસ્થ (સ્વસ્થ દશામાં હોય તેવા) કરવા.

લાંબા કાળથી રુઝાઈ ગયેલું કાંડભણ જે વિષમ કે ઉદભણ (ખરાબ દેખાય એવું) સંધાયું હોય તો તેને પાછું તોડી નાખીને જવું જોઈએ તેવું ખરાબર કરવું અને પછી ભણની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

વ્રણના એક પ્રદેશમાં સુકાયેલું અસ્થિ નીકળેલું હોય તો તેને કાપી નાખવું, પણ તેમ કરતાં બીજા પ્રદેશમાં વ્રણ ન થાય, એની સંભાળ રાખવી.

નાભિથી ઉપરના પ્રદેશોમાં ભણ થયેલ હોય તો તે સર્વમાં સામાન્ય ચિકિત્સા એ છે,

કે સ્નેહોથી ખરડેલાં પોતાં તથા પૂમડાં વગેરે મૂંઝીને માથાને સ્તિગ્ધ રાખ્યા કરવું, કાનોમાં સ્નેહપૂરણ કરવું, ધી પિવડાવવું અને નસ્ય દેવું. શાખાઓમાં ભણ થયેલ હોય, તો તે સર્વની સામાન્ય ચિકિત્સા એ છે, કે માથાને સ્તિગ્ધ રાખ્યા કરવું, કાનોમાં સ્નેહપૂરણ કરવું, ધી પિવડાવવું, નસ્ય દેવું અને સ્નેહબસ્તિ પણ દેવો. (નાભિથી ઉપરના પ્રદેશમાં ભણ થયેલ હોય, તોપણ સ્નેહબસ્તિ આપવો, એમ જનન-ટાયાર્થ વ્યાખ્યાન આપે છે.) ૧૭

અત ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तैलं भग्नस्य साधकम् ।
 रात्रौ रात्रौ तिलान्कृष्णान्वासयेदस्थिरे जले ॥
 दिवा दिवा शोषयित्वा गवां क्षीरेण भावयेत् ।
 तृतीयं सप्तरात्रं वा भावयेन्मधुकाम्बुना ।
 ततः क्षीरे पुनः पीतान्सुशुष्कांश्चूर्णयेद्विषक् ॥
 काकोल्यादिं सयद्ब्रूहं मक्षिष्ठां सारिवां तथा ।
 कुष्ठं सर्जरसं मांसीं सुरदारु सचन्दनम् ॥
 शतपुष्पां च संचूर्ण्य तिलचूर्णेन योजयेत् ।
 पीडनार्थं च कर्तव्यं सर्वगन्धशृत्तं पयः ॥
 चतुर्गुणेन पयसा तत्तैलं विषचेद्विषक् ।
 एलामंशुमतीं पत्रं जीवकं तगरं तथा ॥
 रोध्रं प्रपौण्डरीकं च तथा कालानुसारिणम् ।
 सैरेयकं क्षीरशुक्लामनन्तां समधूलिकाम् ॥
 पिप्प्ला गृङ्गाटकं चैव पूर्वोक्तान्यौषधानि च ।
 एभिस्तद्विषचेत्तैलं शास्त्रविन्मृदुनाग्निना ॥
 एतत्तैलं सदा पथ्यं भग्नानां सर्वकर्मसु ।
 आक्षेपके पक्ष्वाते तालशोषे तथादिते ॥
 मन्यास्तम्भे शिरोरोगे कर्णशूले हनुग्रहे ।
 चाधिर्ये तिમिरे चैव ये च स्त्रीषु क्षयं गताः ।
 पथ्यं पाने तथाभ्यङ्गे नस्ये वस्तिषु भोजने ।
 ग्रीवास्कन्धोरसां वृद्धिरमुनैवोपजायते ॥
 मुखं च पञ्चप्रतिमं सुसुगन्धिसमीरणम् ।
 गन्धतैलमिदं नाम्ना सर्ववातविकारनुत् ॥
 राजार्हमेतत्कर्तव्यं राज्ञामेव विचक्षणैः ॥ ૧૮ ॥

ગંધતેલ

હવે ભક્ષને સાજુ કરનારા ગંધતેલનો વિધિ કહ્યું છે. સાત દિવસ સુધી નિત્ય રાત્રે કાળા તલને વહેતા પાણીમાં ભિજવી રાખી દિવસે સુકાવવા પછી સાત દિવસ સુધી એ તલને તલના જેટલા જ ગાયના દૂધની ભાવના દેવી પછી તે તલને સાત દિવસ સુધી તેના જેટલા જ જેઠીમધના ક્વાથની ભાવના દેવી પછી તે તલને પાછી સાત દિવસ સુધી તેના જેટલા જ દૂધની ભાવના આપી સારી પેઠે સુકાવીને તેઓતુ ચૂર્ણ કરવું પછી કાકોત્યાદિ ગણ્ય, જેઠીમધ^૧, મજ્જા, ઉપલસરી, (જૂરી) કઠ, રાજ, જટામાસી (વાળછડ), દેવદાર, સુખડ અને સુવાતુ તલના ચૂર્ણના દ્વિતીયાંશ જેટલા વજનનું અથવા ત્રણ ભાગ તલના ચૂર્ણના થાય તથા ચાથો ભાગ આ ચૂર્ણનો થાય, તેટલા વજનનું ચૂર્ણ કરીને તલના ચૂર્ણની સાથે મેળવી દેવું પછી એ તલના ચૂર્ણને એચ્ચી વગેરે સધળા મુગધિ પદાર્થોના કટક નાખીને પકાવેલા જીના દૂધની સાથે મેળવી-પીલાવીને તે પકાવવું તે પછી એચ્ચી, શાલિપર્ણી, તમાવપત્ર, જીવક (આ કુર્ચંબ છે તેથી તેને બદલે કુર્ચેલાતુ મૂળ), ૧ ભાગ તગર, લોધર, પાડેરવે, કાટાચ્છરિયો, સફેદ કુર્ચેલાનો કદ, ઉપલસરી, જલમા થતું વેવા જેવું જેઠીમધ, શિંગોડું અને ઉપર કહેના કાકોત્યાદિ ગણ્ય તથા જેઠીમધ વગેરે ઔષધોના કદ નાખીને તે તેવને ચોગણા દ્રવ્યથી કામળ અગ્નિ વડે પ્રતીણ વેંવે પકાવવું આ તન ભક્ષો ઉપર પાન તથા અભ્યંગ વગેરે મળી દ્રિયાઓમાં સર્વેદા પથ્ય છે આક્ષેપક, પક્ષાઘાત, તાનુશીત, અદિત, મન્યાસ્તભ, માથાના રોગ, કર્ણરોગ, હનુરોગ.

૧ કાકોત્યાદિ ગણ્યમાં જેઠીમધ આવી જાય છે, તે છતાં જેઠીમધ બીજાવાર કલુ માટે જેઠીમધ બે ભાગનું લેવું એમ સમજવું.

બહેરાપણ, તિમિર અને અત્યંત મેથુન કરવાથી થયેલા ક્ષયની ઉપર પણ પીત્તમા, ચોળનામા, નર્યમા, પિત્તકારી દેવામા અને ભોજનમાં પથ્ય છે આ તેવથી જ ડોક, કાંધ તથા છાતીની વૃદ્ધિ થાય છે અને મોટું અત્યંત મુગધિ શ્વાસનાશુ તથા કમળ જેવું થાય છે આ ગંધતેલ નામનું તેન સધળા વાયુસળધી વિકારોને ટાળનાર છે આ તેલ રાત્રિઓને લાયક છે, જેટલા માટે વિચક્ષણ વૈદ્યોએ રાત્રિઓને માટે જ કરવું (ધણી સામગ્રીઓથી બને એવું છે, માટે 'રાત્રિઓને માટે કરવું' એમ કહ્યું છે, પણ તેથી 'બીજાઓને માટે નહીં કરવું' એમ સમજવું નહિ) ૧૮

ત્રપુસાશ્રિયાલાના તૈલાનિ મધુરૈઃ સહ ।

વર્ષા દત્ત્વા યયાલામ ક્ષીરે દશગુણે પચેત્ ॥

સ્નેહોત્તમમિદં ચાશુ કુર્યાદ્વસપ્રસાધનમ્ ।

પાનામ્યજ્જનનસ્યેપુ વસ્તિકર્મણિ સેવને ॥ ૧૯ ॥

સ્નેહોત્તમ તેલ

ત્રપુસ જાતની કાકડી, બહેકા અને આરોળીના તેનો કરી એ તેનોને મિશ્રિત કરી તેમાં કાકોત્યાદિ મધુર વર્ગનો કટક નાખી તથા જેટલી મળી આવે તેટલી ચરબી નાખીને તે તેવને દશગણા દૂધમાં પકાવવું, જેટલે તે સ્નેહોત્તમ નામનું તેન કહેવાય છે આ તેન ભક્ષોને તુરત સાખ કરે છે, માટે ભક્ષોની ઉપર પીત્તમા, લગાડનામા, નર્યમા, અસ્તિક્રિયામાં તથા સિંચનમાં આ તેનનો ઉપયોગ કરાવવો ૧૯

મગ્નૈતિ યયા પાક પ્રયેતેત તથા મિષક્ ।

પક્ષ્માસશિરાદ્યાશુ તદ્દિ ક્લબ્દ્યેણ સિધ્યતિ ॥૨૦॥

ભક્ષની ચિકિત્સામાં વૈદ્યની સંભાળની જરૂર

વૈદ્યે ભક્ષની ચિકિત્સામાં એવી પૂરી સલાહ રાખવી, કે જેથી ભક્ષ પાછી બચ નહિ, કેમ કે જે ભક્ષમાં માસ, શિરા કે મ્નાયુ પાછી બચ તે ભક્ષ કટસ્પર્ધ થઈ પડે છે (વૈદ્યે ભક્ષ ઉપર

પાક કરનારા બાહ્ય તથા આભ્યંતર ઉપચારોનો ત્યાગ કરાવવો અને જોશોથી પ્રશમ થાય તથા પાક થતો અટકે એવા ઉપચારો કરવા. ૨૦

મયં સન્ધિમનાવિદ્મહીનાહ્નમનુલ્લખનમ્ ।

સુલ્લખેષાપ્રચારં ચ સંહિતં સમ્યગ્દિશેત્ ॥૨૧॥

ભક્ષને બરાબર સંધાયેલું અને રૂઝાયેલું

ક્યારે સમજવું ?

જ્યારે અવયવોને લાંબા ટૂંકા કરતાં જરા પણ દુખાવો ન થાય, ઠાઈ પણ અવયવમાં ઝાઝાપણું ન રહે, સોજો જરા પણ ન રહે અને જાડવુંગેસવું વગેરે ચેષ્ટા તથા ફરતું સુખથી થઈ શકે, ત્યારે ભક્ષને બરાબર સંધાયેલું અને રૂઝાયેલું સમજવું. ૨૧

અધ્યાય ૪થો

અથાતો વાતવ્યાધિચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

વથોત્ત્રાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાઉપરથી 'વાતવ્યાધિચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

આમાશયગતે વાતે હર્દયિત્વા યથાક્રમમ્ ।

દેયઃ પઙ્કરણો યોગઃ સપ્તરાત્રં સુલ્લામ્બુના ॥

ચિત્રકેન્દ્રયવે પાઠા કટુકાતિવિપાડમયાઃ ।

વાતવ્યાધિપ્રશમનો યોગઃ પઙ્કરણઃ સ્મૃતઃ ॥૨ા॥

આમાશયમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા

દુષ્ટ વાયુ આમાશયમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો સ્નેહન તથા સ્વેદન આદિ ચિકિત્સાઓના ક્રમપૂર્વક રોગીને વમન કરાવીને સાત દિવસ

સુધી પી શકાય એવા સહેજ ઊંઘા પાણીની સાથે નીચે લખેલો પઙ્કરણ નામનો યોગ દેવો. (જો રોગી પ્રખળ દોષવાળો તથા બળવાન હોય અને તેને વમનની હાજત જેવા કિંમતી આભ્યા કરતા હોય તો જ વમન કરાવવું. આમાશય કંટનું સ્થાન છે, માટે તેમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુને ટાળવા વમન યોગ્ય છે. (સૂ. અ. ૨૧ વિ. ૪ તથા ૧૪મો બ્રુજો.)

પઙ્કરણયોગ

ચિત્રક, ઇંદ્રયવ, કાલીપાડ, કંટુ, અતિવિખ અને હરડે એ છ ઔષધો મળીને પઙ્કરણયોગ કહેવાય છે. આ યોગ આમાશયમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુને શાંત કરે છે. (આ યોગ માટે એવી પણ યુક્તિ ગોઠવવામાં આવે છે, કે પહેલે દિવસે જાડટ્ટી કરાવીને બીજ દિવસે ચિત્રકનું ચાવીસ ચણોડીમાર ચૂર્ણ કાંઈક ઊંઘા પાણી સાથે પિવડાવવું, ત્રીજ દિવસે ઇંદ્રયવનું ચાવીસ ચણોડીમાર ચૂર્ણ, ચોથ દિવસે કાળીપાડનું ચાવીસ ચણોડીમાર ચૂર્ણ, પાંચમે દિવસે કંટુનું ચાવીસ ચણોડીમાર ચૂર્ણ, છઠે દિવસે અતિવિખનું ચાવીસ ચણોડીમાર ચૂર્ણ અને સાતમે દિવસે હરડેનું ચાવીસ ચણોડીમાર ચૂર્ણ કાંઈક ઊંઘા પાણી સાથે પિવડાવવું; પણ આ પ્રમાણે કરતાં આ યોગ છ દિવસ સુધી ચાલે છે અને ધન્વન્તરિની આજ્ઞા તો 'સાત દિવસ સુધી દેવો' એવી છે, માટે 'પઙ્કરણ' એ શબ્દને સંજ્ઞાશબ્દ સમજી ચિત્રક આદિ સઘળાં ઔષધો સમભાગે લઈ સાત દિવસ સુધી દેવાં, એ અર્થ યોગ્ય છે.) ૨ પક્કાશયગતે ચાપિ દેયં સ્નેહવિરેચનમ્ ।

વસ્તયઃ શોષનીયાશ્ચ પ્રાશાશ્ચ લવણોત્તરાઃ ॥૩ા॥

પક્વાશયમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા

દુષ્ટ વાયુ પક્વાશયમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો આ અધ્યાયના ૨૧મા વિષયમાં કહેલું સ્નેહવિરેચન દેવું, શોધન દ્રવ્યોના કંદક સહિત

૧ નિદાનસ્થાનના પહેલા અધ્યાયના ૫મા વિષયથી આઠમા વિષય સુધીમાં નિદાનપૂર્વક જણાવેલા વાયુ સંબંધી રોગોની ચિકિત્સાના વિષયનો.

કનાથોથી સિન્ગવ પિયઠારીઓ દેવી અને આ અધ્યાયના ૨૪, ૨૫ તથા ૨૬મા વિષયોમા કહેવા પત્રવલ્લુ આદિ લવણો જોઓમા મુખ્ય હોય એવા આહારો દેવા ૩

કાર્યો ઘટિતગતે ચાપિ વિધિર્વસ્તિવિશોધન ॥૪॥
મૂત્રાશયમા પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા

દુષ્ટ વાયુ મૂત્રાશયમા પ્રાપ્ત થયો હોય, તો આ ચિકિત્સિતસ્થાનના ૭મા અધ્યાયમા અરમરી (પથરી)ની ચિકિત્સામા કહ્યા પ્રમાણે તથા ઉત્તરતત્રમા આપેલી મૂત્રાશયત વગેરેની ચિકિત્સામા કહ્યા પ્રમાણે મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારી ચિકિત્સા કરવી (મૂત્રાશયમા પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુ વિષે નિદાનસ્થાનના પહેલા અધ્યાયના ૪થા વિષયમા જોવું) ૪

શ્રોત્રાદિપુ પ્રકૃષ્ણિતે કાર્યશ્વાનિલ્હા ક્રમ ॥૫॥
કાન વગેરે ઇદ્રિયોમા પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા

દુષ્ટ વાયુ કાન વગેરે ઇદ્રિયોમા પ્રાપ્ત થયો હોય તો આ અધ્યાયના ૨૦મા વિષયમા કહેલી વાયુને હણનારી સ્નેહસ્વેદ તથા અભ્યગ વગેરે ચિકિત્સા કરવી (એ ચિકિત્સા દોષને તથા દૂધને શાત કરે એવી કરવી અને ઇદ્રિયોને માફક જોઈને કરવી જમ કે નેત્રોમા સ્નેહનો યોગ આપવો હોય તો દૂધથી તથા ધીથી તર્પણ કરવારૂપ આપવો અને કાનમા સ્નેહનો યોગ આપવો હોય તો તેનથી તર્પણ કરવારૂપ આપવો છતાંદિ) ૫

સ્નેહામ્લગ્નોપનાહાશ્વ મર્દનાલેપનાનિ ચ ।
ત્વન્નાસાસુચિહ્નતાં પ્રાપ્ત કુર્યાન્નામ્લગ્નમોક્ષણમ્ ॥૬॥
રસ, માસ, ઝઘિર કે શિરામા પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા

દુષ્ટ વાયુ રમમા, રામમા, રઘિરમા કે શિગમા પ્રાપ્ત થયો હોય તો સ્નેહનો, અત્યગો,

ઉપનાહો, (દ્રવ્યોને ખાટી વસ્ત્રથી બાંધીને તેઓથી સ્વેદનો) મર્દનો, તથા આવેપનો કરવા રઘિરમા પ્રાપ્ત થયેનો દુષ્ટ વાયુ સ્નેહાભ્યગાદિકથી શાત ન થાય તો પછી જળો મુકાવવા વગેરેથી રઘિરનો આવ કરાવવો (નેદમા પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા તો આ પછીના 'મહાવાત બ્યાધિચિકિત્સિત, નામના અધ્યાયમા મેદાવૃત વાયુના તથા ઉત્તરતત્રના વિષયમા આપવામાં આવશે મેદમા રહેલો વાયુ સ્નેહાદિકના વિષયરૂપ નહિ હોવાથી તેની ચિકિત્સા આ પ્રકરણમા આપી નથી-હૃત) ૬

સ્નેહોપનાહામ્લગ્નમ્લગ્નનોર્મર્દનાનિ ચ ।
ચાયુસન્ધ્યસ્થિતપ્રાપ્તે કુર્યાદ્વાયાવતન્દ્રિત ॥૭॥
સ્નાયુ, સધિ કે અસ્થિમા પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા

દુષ્ટ વાયુ સ્નાયુઓમા, સધિઓમા કે અસ્થિઓમા પ્રાપ્ત થયો હોય, તો વંધે આળસ નહિ રાખના લાભા કાળ સુધી નિરતર બાદ તથા અભ્યગ વગેરેનો, ઉપનાહો, કાનવારૂપ અક્ષિપ્રિયાઓ, બધનો અને મર્દનો કરવા ૭

નિરુદ્ધેડ્ઘ્વનિ વા વાયૌ પાણિમન્યેન દારિતે ।
નાઢૌ દત્તશ્વનિ મિપક્વૃષ્ણેત્વન ઘલી ॥૮॥

અસ્થિમા પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુ માટે વિશેષ ચિકિત્સા

અથવા જો દુષ્ટ વાયુ અસ્થિમા શેકાયો હોય તો વેચે શસ્ત્ર વડે ત્વચાને તથા મામને ચીરી આર નામના શસ્ત્ર વડે અસ્થિને વીધી તે છિદ્રમા મે ગોદાવાળી નળી નાખીને તે નળી વડે મુખથી વાયુને ચૂસી લેવો ચૂમવામા બગવાન વેવનું કામ છે ૮

૧ આ વિષય પૈ મળ્લમા પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા નિદાનસ્થાનના ક્રમ પ્રમુખે આપતી નોંધ એ પણ તે એ વાયુના અમાખ્યપદ્ધતી નથી આપી અથવા એમા તો માત્ર ૭૭૧ને આપી છે

શુક્રપ્રાપ્તેનિલે કાર્યં શુક્રદોષચિકિત્સિતમ્ ॥૧॥
વીર્યમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની ચિકિત્સા

દુષ્ટ વાયુ વીર્યમાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો શારીરસ્થાનના 'શુક્રશેણિતશુદ્ધિ' નામના બીજ અધ્યાયમાં, તથા આ ચિકિત્સિતસ્થાનના 'ક્ષીણબલીયવાજીકરણચિકિત્સિત' નામના ૨૬ માં અધ્યાયમાં અને ઉત્તરતંત્રના 'મૂત્રદોષ પ્રતિષેધ' નામના ૫૯મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે ચિકિત્સાઓ કરવી. બીજ અધ્યાયોમાં પણ વીર્યના દોષને ટાળનારી જે જે ચિકિત્સાઓ જેવામાં આવે તે પણ યથાયોગ્ય કરવી. ૯

અવગાહકુટીર્કર્પૂપ્રસ્તરામ્યહ્મગ્વસ્તિમિઃ ।

જયેત્સર્વાહ્મજં વાતં શિરામૌક્ષેશ્ચ બુદ્ધિમાન્ ॥૧૦

સર્વ અંગોમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ
વાયુની ચિકિત્સા

દુષ્ટ વાયુ સધળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થયો હોય તો તેને બુદ્ધિમાન વૈદે અવગાહ નામના દ્રવસ્વેદથી, (વાયુને હરનારાં દ્રવ્યોના ક્વાથથી ભરેલા કાઠી વગેરે વાસણમાં રોગીને બેસાડવાથી કે સુવાડવાથી,) કુટી નામના ઉષ્મ સ્વેદથી, (ચાર દ્વારવાળી અને જમાં વાતહર દ્રવ્યોના ક્વાથનું સિંચન કર્યું હોય એવી કાટડીમાં ચારે દ્વારોના અંદરનાં પ્રદેશોમાં નિર્ધૂમ અંગારાઓની શગડીઓ મૂકી કાટડીના મધ્યમાં રોગીને બેસાડવા કે સુવાડવાથી) કર્પૂ નામના ઉષ્મ સ્વેદથી, (પુરુષના પ્રમાણ જેવા લાંબા ખોદેલા, અંદર અગ્નિ સળગાવી બાળેલા અને પછી વાતહર દ્રવ્યોના ક્વાથોથી છાંટેલા ખાડામાં રોગીને સુવાડવાથી) પ્રસ્તર નામના ઉષ્મ સ્વેદથી, (ખાફેલાં ધાન્યો વગેરેથી બિછાવેલી ધરતીમાં રોગીને સુવાડવાથી) અભ્યંગોથી, સ્નેહપ્રસ્તિઓથી અને શિરામૌક્ષોથી (કસ ખોલાવવાથી) જીતવો. (અવગાહસ્વેદ આદિ સ્વેદોના અમુક પ્રકારો આ ચિકિત્સિતસ્થાનના 'સ્વેદાવચારણીય'

નામના ૩૨મા અધ્યાયમાં પણ કહેવામાં આવશે.)^૧ ૧૦

एकाङ्गगञ्च मतिमान् गृह्णैश्चावस्थितं जयेत् ११

એક અંગમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ
વાયુની ચિકિત્સા

દુષ્ટ વાયુ એક અંગમાં પ્રાપ્ત થયો હોય અને તે અનવસ્થિત (સ્થિરતા વગરનો) હોય, તો તેને ઉપર કહેલા અવગાહ વગેરે ઉપાયોથી જીતવો અને જે અવસ્થિત (સ્થિર) હોય તો

૧ વાયુને હરનારા ક્વાથોથી, દૂધથી, તેલથી, ઘીથી માંસના રસાથી કે બિના પાણીથી ભરેલી કાઠીમાં રોગીને બેસાડવો, એ અવગાહસ્વેદ કહેવાય છે.

બહુ જગ્યાઈવગરની, બહુ વિસ્તારવગરની, ગોળ આકારવાળી. બળિયાંવગરની અને ઘાટી ભીંતોવાળી કાટડી કરાવી તેને અંદરના ભાગમાં કદ આદિ ઉષ્ણ-વીર્યવાળાં દ્રવ્યોથી લિંપાવી, તે કાટડીમાં સારી રીતે શય્યા બિછાવી, તે શય્યાને ફરતી સઘળી તરફ અંગારાઓથી ભરેલી શગડીઓ મૂકી ઘઉં અને તે પછી ચોદાળ, ચામડાં, રેશમી વસ્ત્રો, ઝીલા, ધાખળા તથા ગોદડાંને ફરતી કનાતની પેઠે બાંધી ઘઉં, રોગીના શરીર પર સ્નેહનો અભ્યંગ કરી તે રોગીને પેલી શય્યામાં સુવાડવો. આ રીતે જે સ્વેદની ક્રિયા કરવામાં આવે તે કુટીસ્વેદ કહેવાય છે.

સ્થાનની યોગ્યતા જોઈ ધરતીમાં હાંડલી જેવો ગોળાકાર ખાડો ખોદાવી, તે ખાડામાં પ્રદીપ્ત અને નિર્ધૂમ અંગારા ભરી તે ખાડા ઉપર યોગ્ય રીતે ખાટલો મુકાવી, તે ખાટલામાં રોગીને સુવાડવો, કે નેથી તે ઠીક રીતે સ્વેદિત થાય છે. આ રીતે જે સ્વેદક્રિયા કરવામાં આવે તે કર્પૂસ્વેદ કહેવાય છે.

ચોખા, જવ તથા ઘઉં વગેરે અણીવાળાં ધાન્યો, મગ તથા અડદ વગેરે શિંગનાં ધાન્યો અને ત્રીપટા આકારવાળાં તુચ્છ ધાન્યોને ખાપી તેઓની પથારી કરી અથવા ગોળ, ઘી તથા મરી વગેરે નાખીને કંચેલા માંસોના કલ્કો, દૂધપાક, તલની તથા અડદની પાતળી ખીચડી અને લાપરસી વગેરેની પથારી કરી, તે પથારી ઉપર રેશમી વસ્ત્રોનો અથવા બિનનાં વસ્ત્રોનો ઓછાડ પાથરી અથવા ઘોળો ચોરડો રાતો ચોરડો અને આકડાનાં પાંદડાં બિછાવી રોગીના આખા શરીર પર સ્નેહનો અભ્યંગ કરી તે રોગીને તે પથારી પર સુવાડી બાફ લેવડાવવો, એ પ્રસ્તરસ્વેદ કહેવાય છે.

(ચરક સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૩મો)

તેને શિંગડાં મુકાવવાથી લોહીનાં આવણે
કરીને જીતવે. ૧૧

વલાસપિત્તકૈસ્તુ સંસ્ટમવિરોધિમિઃ ॥૧૨॥

પિત્ત વગેરેથી મિશ્રિત અથવા ઢંકાયેલા
વાયુની ચિકિત્સા

જે વાયુ પિત્તથી, કફથી કે રધિરથી મિશ્રિત
અથવા ઢંકાયેલ થયો હોય તો, જેથી મિશ્રિત
અથવા ઢંકાયેલ થયો હોય તેની ચિકિત્સાને
અને વાયુની ચિકિત્સાને પરસ્પર વિરોધ ન થાય
એવાં દ્રવ્યોથી તે વાયુની ચિકિત્સા કરવી. ૧૨

સુસિવાતે સ્વમુદ્બોક્ષે કુપાંતુ વહુશો મિષકુ ।

દિશ્વાઙ્ લવણાગારધૂમેસ્તેલપ્તમન્વિતેઃ ॥૧૩॥

સુસિવાત, કે જેથી સ્પર્શની ખબર પડતી
નથી, તેની ખાસ ચિકિત્સા

દુધ વાયુ લોહીથી મિશ્રિત અથવા

ઢંકાયેલો થવાથી સ્પર્શની ખબર પડતી ન
હોય, તો વેઢે શાળીના શરીરમાંથી વારંવાર થોડું

થોડું લોહી સત્રાવવું (પણું લોહી સત્રાવવામાં
આવે તો વાયુનો પ્રકાપ થવાની ધારતી રહે છે;)

અને સંધ્ય તથા ધરના ધ્રુમાકાની ધૂંસને તેલમાં
કાઢવી તેનો લેપ કરવો. (ઠટલાક તો આ

ચિકિત્સાને રસમાં રહેલા વાયુની જ પરિશિષ્ટ
ચિકિત્સા માને છે, કે જે વાયુનાં લક્ષણો નિદાન-

સ્થાનના પહેલા અધ્યાયના પાંચમા વિષયમાં
આપવામાં આવ્યા છે.) ૧૩

પમસ્ટીઙ્ગને ધીરં પટામ્લો રસ એવ ચ ।

મુચિમ્થો ધાન્યયુષો વા હિતો વાતવિકારિણામ્ ૧૪

વાતવ્યાધિવાળાઓ માટે બોજનો

કપૂર્ણમૂળીના કદકથી પકાવેલું દૂધ,

ખુદત્પંચમૂળીના કદકથી પકાવેલું દૂધ, દાડિમ
વગેરે ફોળાના રસથી ખાટો કરેલો સારી પેટે

સ્નિગ્ધનાવાળો માંસનો રસો અને સારી પેટે
સ્નિગ્ધપણાવાળો કળથી વગેરે ધાન્યનું આસામણ

વાતવ્યાધિવાળાઓ માટે દિનકારી છે. (દાખના

તથા માફકસરના અનુસારે દૂધ વગેરે દેવાં.) ૧૪

કાકોલ્યાદિઃ સવાતઘ્નઃ સર્વામ્લદ્રવ્યસંયુતઃ ।

સાનુપૌદ્ગર્માસન્તુ સર્વેભેદસમન્વિતઃ ।

મુલોષ્ણઃ સ્પૃષ્ઠલવણઃ શાલ્વણઃ પરિકીર્તિતઃ ।

તેનોપનાહં કુર્વૈત સર્વદા વાતરોગિણામ્ ॥૧૫॥

વાતવ્યાધિવાળાઓ માટે શાલ્વણ

નામનો ઉપનાહ

કાકોલ્યાદિ ગણ, વિદારિગંધાદિ ગણ,

ભદ્રાકર આદિ વાતસંશમન વર્ગ, સધળાં દાડિમ
વગેરે અમ્લવર્ગનાં દ્રવ્યો અથવા યુક્ત તથા

સૌવીરક વગેરે સધળા અમ્લ પદાર્થો, પાંચ
પ્રકારનાં આનૂપ માંસો અને સધળા સ્નેહોને

સાથે વાદી સારી પેટે સંધવાદિક લવણથી
યુક્ત કરી અગ્નિથી ગરમ કરી તેનો સહેવાય

તેવો જીનો ઝીણા વસ્ત્ર વડે ઉપનાહ પાંચવો
(અંગ ઉપર બંધારણ કરવું-પોટકી

બાંધવી), જે શાલ્વણ ઉપનાહ કહેવાય છે. આ
ઉપનાહ વાતવ્યાધિવાળાઓ માટે સર્વદા

હિતકારી છે. (આ ઉપનાહમાં માંસના વજન
ઠટલાં ઓથેલા નાખવાં, ઠટલાથી ખટારા થાય

તેટલો અમ્લવર્ગ નાખવો અને ઠટલાથી સ્નિગ્ધતા
થાય તેટલો ધી વગેરે આર સ્નેહોનો સમુદાય

નાખવો, એ રીત છે.) ૧૫

કુચ્ચગાને રુજાતે વા ગાત્રં સ્તવ્થમથાવિ વા
ગાંઢં પર્દૈર્નિવમ્પ્રીયાત્સૌમકર્પાસકૌર્ણિકૈઃ ।

વિદાલનકુલોદ્રાણાં વર્ષમોષ્ણાં મૃગસ્ય વા ॥
પ્રવેશપેદા સ્વમ્પક્તં શાલ્વણેનોપનાહિતમ્ ॥ ૧૬ ॥

વાતવ્યાધિવાળાઓ માટે અગ્નિ-

વગરનો સ્વેદ

જે ગાત્રવાતવ્યાધિથી સંક્રાંધાર્થ જતું હોય,
વેદનાથી પીડાતું હોય કે અમ્લ યર્ષ ગર્થ હોય તે

ગાત્રને અગ્નિનીના, કપાસના કે જાતના વસના
પાટાથી મજબૂત બાંધવું અથવા સ્નેહનો સારી
પેટે અમ્લગં કરી ઉપર કહેલા શાલ્વણ ઉપનાહનાં

દ્રવ્યોનો કદક લગાવી અળસીના, કપાસના કે
ગિનના વસના પાટાથી મળાવ્યું રીને ખાંધી
ખિલાડાના, નોખિયાના, ઊંટના કે મૃગના આમડા-
ની ટાંચળીમાં પેસાડી મૂકવું. (હલ્લન તો ઊંટને
બદલે પાદાંતર કહીને 'પાણીનો ખિલાડો'
એ અર્થ આપે છે. વાયુ પિત્તથી કે રુધિરથી
ઠંઠાયેલો હોય તો ખંધનનો નિપેઠ છે.) ૧૬

સ્કન્ધવક્ષસ્ત્રિકપ્રાસં વાયું મન્યાગતં તથા ॥
વમનં હન્તિ નસ્યં ચ કુશલેન પ્રયોજિતમ્ ॥ ૧૭ ॥
કાંધ વગેરેમાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની
ખાસ ચિકિત્સા

દુષ્ટ વાયુ કાંધમાં, છાતીમાં, વાંસાની
ઉપરનાં ત્રણ હાડકાંના સંયોગપ્રદેશમાં કે જોડમાં
પ્રાપ્ત થયો હોય, તો પ્રવીણ ધંધે વમન તથા
શિરોવિરેચન નસ્ય દેવું; એથી એ દુષ્ટવાયુ
નાશ પામે છે. ૧૭

શિરોગતં શિરોવસ્તિર્હન્તિ વાસુગ્વિમોક્ષણમ્ ॥
સ્નેહં માત્રાસહસ્રં તુ ધારયેત્તત્ર યોગતઃ ॥ ૧૮ ॥

માથામાં પ્રાપ્ત થયેલા દુષ્ટ વાયુની
ખાસ ચિકિત્સા

દુષ્ટ વાયુ માથામાં પ્રાપ્ત થયો હોય તો
વમન, શિરોવસ્તિ,^૧ શિરોવિરેચન અને જળો

૧ એ મોદાંવાળી, ખાર આંગળ ઊંચી અને
માથામાં પહેરાય એવડી આમડાંની ટોપી કરવી. એ
ટોપીને માથામાં પહેરી અડદના લોટની પાળ કરી
ઉપરના મોદામાં જરા ગરમ સ્નેહો ભરી દેવા,
એ શિરોવસ્તિ કહેવાય છે, નાકમાંથી, ડાનમાંથી
અને મોદામાંથી પાણી ઝરે ત્યાંસુધી અથવા વેદના
મટે ત્યાંસુધી એ જસ્તિ ધારણ કરવી અથવા હજાર
માત્રા થતાં સુધી એ જસ્તિ ધારણ કરવી. પોતાના
ગોઠણને હાથનો આંટો લઈ એક ચપટી વગાડવામાં
આવે ત્યારે એક માત્રા થાય છે અથવા એક લઘુ
અક્ષરનું ઉચ્ચારણ થઈ રહે, ત્યારે એક માત્રા થાય છે
અથવા આંખ મિંચાઈને ઊઘડે ત્યારે એક માત્રા થાય
છે. જસ્તિના ધારણનો સમય પૂરો થાય, ત્યારે ટોપીને
કાઢી નાખી ચોતરફથી સ્નેહ લઈ લેવા. તે પછી

મૂકના વગેરેથી લોહી ઝારવાના પ્રયોગ કરવાથી
તે દુષ્ટ વાયુ ટળી જાય છે. (ખીજ ક્રિયાઓથી
વાયુ શાંત ન થતો હોય તો જ લોહીનો આત્ર
કરવો.) શિરોવસ્તિમાં યુક્તિપૂર્વક સ્નેહનું જ
ધારણ કરાવવું, તે હજાર માત્રા સુધી કરાવવું.
(રોગ વધારે હોય તો દશ હજાર માત્રા સુધી
ધારણ કરાવવાનો પણ વિધિ છે.) ૧૮

સર્વાક્ષગતમેકાક્ષસ્થિતં વાપિસમીરણમ્ ॥
સ્પન્દિ કેવલો વસ્તિર્વાયુવેગમિવાચલઃ ॥ ૧૯ ॥
વાતવ્યાધિમાં સ્નેહજસ્તિની જ મુખ્યતા
જેમ પર્વત એકલો જ વાયુના વેગને રોગી
દે છે, તેમ સ્નેહજસ્તિ એકલો જ એક અંગમાં
રહેલા અથવા સર્વ અંગમાં રહેલા પણ દુષ્ટ
વાયુને રોગી દે છે. ૧૯

સ્નેહસ્વેદસ્તથામ્યક્તો વસ્તિઃ સ્નેહવિરેચનમ્ ॥
શિરોવસ્તિઃ શિરઃસ્નેહો ધૂમઃ સૈદ્ધિક એવ ચ ॥
સુલ્લોષ્ણઃ સ્નેહગણ્ડૂપો નસ્યં સૈદ્ધિકમેવ ચ ॥
રસાઃ ક્ષીરાણિ ગાંસાનિ સ્નેહાઃ સ્નેહાન્વિતં ચ યત્ ॥
ભોજનાનિ ફલામ્લાનિ સ્નિગ્ધાનિ લવણાનિ ચ ॥
સુલ્લોષ્ણશ્ચ પરીપેકસ્તથા સંવાહનાનિ ચ ॥
કુક્કુમાગુરુપત્રાણિ કુષ્ઠૈલાતગરાણિ ચ ॥
કૌશ્યૌર્ણિકરોમાણિ કાર્પાસાનિ ગુરુણિ ચ ॥
નિવાતાતપયુક્તાનિ તથા ગર્ભગૃહાણિ ચ ॥
મૃદ્ધી શ્ય્યાશિસન્તાપોમ્લચર્યં તથૈવ ચ ॥
સમાસૈનૈવમાદીનિ યોજ્યાન્યનિલોગિપુ ॥ ૨૦ ॥

કહેલા તથા નહીં કહેલા સર્વ વ્યાતવ્યાધિ
ટાળવાનો સામાન્ય પ્રયોગ

સ્નેહસ્વેદ, સ્નેહનો અભ્યંગ, સ્નેહજસ્તિ,
સ્નેહવિરેચન, શિરોવસ્તિ, માથા પર સ્નેહનું લગા-

રોગીને જરા જરા ગરમ પાણીમાં ઊભો રાખીને
નવગવે. આ જસ્તિ દેવાથી માથાના કંપ આદિ
વાયુ સંબંધી સઘળા રોગો ભારે વિપત્ર હોય, તોપણ
ટળી જાય છે. પાંચ કે સાત દિવસ સુધી જસ્તિની
ક્રિયા કર્યા છતાં રોગ ટળે નહિ, તો વધારે દિવસો
સુધી પણ એ જસ્તિ દેવી.-(ભાવપ્રકાશ.)

વડું, રત્નહિંદૂમપાન, ^૧ રત્નહિંદનરૂપ, ^૨ સહેજ જીનો સ્નેહનો ઢાંગળો, ^૩ માંસનો રસો, દૂધ, ઘી વગેરે સ્નેહો, બીજુ પણ જ કાંઈ સ્નેહથી યુક્ત હોય તે, સ્નેહગુણુના હોય તે, દાંડિમાદિક દુગ્ધોથી ખાટાં કરેલાં રિનરૂપ ભોજનો, સંધવ આદિ લવણો, સહેજ જીનાં સિંચનો, અગોતુ ચાંપવું, કેસર, અગર,

૧ ધૂમપાનનો વિધિ આ ચિકિત્સિતસ્થાનના ૪૦મા અધ્યાયમા કહેવામા આવશે ચરક કહે છે કે જ્વરનીપ્રમણ એટલે જ્વરક, આંબક, મેદા, મહામેદા, કોડોની, કોર કોડોની, (વિદારીના મૂળ, ગુનાવરીના મૂળ તથા આમોદ) અમાડિ મગ, અગાડિ અરદ, અરખોડી અને જેમિમધને યુક્તિથી ગોખી ચૂર્ણ કરી તેને ચરખી, ઘી તથા મીઠુથી મેળતી સળી પર બત્તી કરી તેને મૂખથી તેમાથી સળી કાઢી બર્ષ બત્તીને નગીમા નાખીને તેનો ધુમાડો પાવો, એ ગૈહિંદૂમ કહેવાય છે.

૨ નમ્બોનો વિધિ આ ચિકિત્સિતસ્થાનના ૪૦મા અધ્યાયમા કહેવામા આવશે ચરક કહે છે કે ‘રતા લતિ, અગર, તમાલપત્ર, દારૂહળ’ રતી છાન, જેમિમધ, બનદાણા, પાકેરવો, જીંધી એચી, વાવડિંગ, બીનો, કમળ વાગો, વાગાનુ મૂળ, કેવડીમોચ, તજ, મોચ, ઉપનમ્બરી, શાનિપણી, દેવદાર, પુશ્પિપણી, અરખોડી, શતાવરી, હરેણુ, ગબા ભોરિગણી, બેળી ભોરિગણી, રાસ્ના અને કમળના કેસરનો તેજોથી મેળણા વરસાદ ના જીનેલા જળમા કઢાય કરવો જળ બગાડામળના પાણીથી નાખવાના તેથી દશગણો કઢાય ખાકી રહે ત્યાં તે કઢાયને બિતારી લેવો પછી તે કઢાયથી તેને પમાવના ધ્વાય બગી જળ ત્યારે તે તેને લઈ એવું વગી પણ એવી જ રીતના કઢાયમા બીજવાર તે તેને તે જ રીતે પકારી લઈ લેવું આ પ્રમાણે દશ વાર પમાવતું દશમી વારના પાકમા તેના નેટલું જ બકરીનું દૂધ નાખવું એ દૂધ સમગ્ર બગી જળ ત્યારે તેને બર્ષ લેવું એ અલ્પને કહેવાય છે આ અલ્પ તેથી નમ્બ દેવું, સાકર સહિત કેસરને દૂધમા વાગી તેનું નમ્બ દેવું, એ પણ ગૈહિંદૂમ કહેવાય છે આ પ્રમાણે નમ્બના અનેક પ્રકાર છે

૩ સ્ત્રિગ્રહ અને જંબુ પદાર્થોના સહેજ જીનો રસ મોદામા ખૂમ ભરી નેટનીવાર રહી શમાવ તેટલીવાર રહીને અથવા નાકમાંથી પાણી ઝરવા વાગે ત્યાંસુધી રહીને પછી એ રમને મોદામાંથી કાઢી નાખવો, એ નેહિક ગદૂપ (કોમળો) કહેવાય છે.

(ભાષ્યકાંચ)

તમાલપત્ર, કઠ, એચચી, તગર, રેશમી વસ્ત્રો, જીનનાં વસ્ત્રો, વજનદાર કપાસનાં વસ્ત્રો, પવનવગરનાં તથા તડકાવગરનાં અદરનાં ધરો, ઢોમળ શય્યા, અગ્નિનો તાપ અને બ્રહ્મચર્ય ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ, દ્રવ્યો તથા ઉપચારો વાતહર છે, એટલા માટે વૈદ્યે વાતવ્યાધિઓવાળાઓની અવસ્થા તથા જીવાંજીવો બ્યાધિ અનુસાર એ ક્રિયાઓનો, દ્રવ્યોનો તથા ઉપચારોનો પ્રયોગ કરવો આ ક્રિયાઓ, દ્રવ્યો તથા ઉપચારો સક્ષેપથી કહ્યા છે, માટે એ ઉપરથી બીજી ક્રિયાઓની, બીજાં દ્રવ્યોની તથા બીજાં ઉપચારોની કલ્પના પણ કરી લેવી. ૨૦

ત્રિવૃદન્તીસુવર્ણકીરીસટાશક્તિત્રિફલાવિઙ્ઞાનામશ્વસમાઃ કલ્કા નિત્વમાનઃ કલ્કસ્તિત્વકમૂલ-કપિલકયોદ્ધિફલારસદધિપાત્રે દ્વે દ્વે છૂતપાત્રમેકં તદૈકર્ષ્યં સંછ્રય વિપચેતિત્વકસર્પિરેતરસ્તદિવિરેષન મુપદિશન્તિ વાતરોગેષુ । તિત્વકવિવિરેવાશોકારમ્યક યોર્દ્રવ્યઃ ॥ ૨૧ ॥

તિત્વકસર્પિરૂપ સ્નેહવિરેચન નસોતર, નેપાળો, દારૂડી, હાથકા નામનો થોર, શખેવેય, (આંખકુટામણી) ત્રિકુળા અને વાવડિંગના એકએક તોલાભાર કલ્કો કરવા. પઠાણી લોધરનાં મૂળ અને કપીચોના ચારચાર તોલાભાર કલ્કો કરવા. ત્રિકુળાનો કઢાય પાંચસો બાર તોલાભાર કરવો. હઢી પાંચસો બાર તોલાભાર તૈયાર કરવું. ઘી બસો છપ્પન તોલાભાર લેવું. પછી એ સઘળા પદાર્થોને ભેળા કરી તેથી પકાવીને ઘી સિદ્ધ કરવું. આ ઘી તિત્વકસર્પિ કહેવાય છે વાત-વ્યાધિઓ ઉપર આ ઘીરૂપ સ્નેહવિરેચન લેવું, એમ આચાર્યો કહે છે આસોપાલવનું ઘી કરવું હોય, તે પઠાણી લોધરનાં મૂળિયાંના કલ્કને બદલે આસોપાલવનો ચાર તોલાભાર કલ્ક નાખવો તથા ખાકી સઘળું ઉપર પ્રમાણે કરવું અને બકાનનું ઘી કરવું હોય તે પઠાણી લોધરનાં

મૂળિયાંના કલ્કને બદલે બકાનનો ચાર તોલા-
ચાર કલ્ક નાખવો તથા ખાટી સઘણું ઉપર
પ્રમાણે કરવું. ૨૧

તિલપરિપીડનોપકરણકાષ્ઠાન્યાહત્યાનત્વકાલં
તૈલપરિપીતાન્યણ્ણિ સ્વણ્ડશઃ કલ્પયિત્વાવક્ષ્ય મહતિ
કટાહે પાનીય આણ્ણવ્ય ક્ષાધયેત્તતઃ સ્નેહમશ્નુષ્ટાઘદુ-
દેતિ તત્સરકપાણ્યોરન્યત્રેણાદાય વાતઘ્રોપધપ્રતીવાપં
ચ સ્નેહપાકકલ્પેન વિપચેદેતદણુતૈલમુપદિશન્તિ વાત
રોગેષુ । અણુમ્યસ્તૈલદ્રવ્યેભ્યો નિષ્પાદત ઇત્થણુતૈલમ્ ॥

અણુતેલ

તલ પીલવાની ધાણીનાં લાકડાં, કે જ્યોએ
ધણા કાળ મુધી તેલ પીધેલું હોય તેઓને લાવી,
તેઓના ઝીણાઝીણા ટુકડા કરી, ખાંડણિયામાં
ખાંડી, મોટા કડાયાની અંદર પાણીમાં ઘોળી
તેઓને ઉકાળવા. એમ કરતાં પાણી ઉપર જે
તેલ નીકળે, તેને ઢાડિયાથી અથવા હાથથી લઈ
લેવું. પછી તે તેલને રનેહ પકવવાની પદ્ધતિ
પ્રમાણે એટલે વાતહર દ્રવ્યોનો ક્ષાય, માંસનો
રસ, દૂધ અને અમ્લરસ રૂપ યોગણા પ્રવાહીમાં
પકવવું અને પાટી જવા આવે ત્યારે તેમાં વાયુને
હણનારાં દ્રવ્યોનો કલ્ક નાખવો. એ રીતે સિદ્ધ
થયેલું તેલ અણુતેલ કહેવાય છે. આ તેલનો
વાતવ્યાધિઓ ઉપર પ્રયોગ કરવો, એમ આચાર્ય-
ઓએ કહ્યું છે. ધાણીનાં લાકડાંના આણુ એટલે
ઝીણાઝીણા વિભાગોમાંથી આ તેલ બનાવવામાં
આવે છે, તેથી તેનું નામ 'અણુતેલ' રાખવામાં
આવ્યું છે. ૨૨

અથ મહાપશ્વમૂલકાઠૈર્મહુભિરવદહ્યાવનિપ્રદેશ-
મસિતમુપિતમેકરાત્રમુપશાન્તેઽગ્રાવપોહ્ય મસ્મ નિર્વૃતાં
મૂર્મિં વિદારિગન્ધાદિસિદ્ધેન તૈલઘટશતેન તુલ્યપયસા-
મિષિચૈકરાત્રમવસ્થાપ્ય તતો યાવતી મૃત્તિકા સ્નિગ્ધા
સ્યાત્તામાદાયોષ્ણોદકેન મહતિ કટાહેઽમ્યાસિચ્છેત્ત્ર
યતૈલમુત્તિષ્ઠેત્તત્પાણિમ્યાં પર્યાદાય સ્વનુગુપ્તં નિદધ્યાત્ ।
તતસ્તૈલં વાતહરૌષધક્રાયમાંસરસક્ષીરામ્લમાગસહસ્રેણ

સહસ્રપાકં વિપચેદ્યાવતા કાલેન શક્નોતિ પક્તું, પ્રતિ
વાપધ્યાત્ર હૈમવતા દક્ષિણાપયગાશ્ચ ગન્ધા વાતઘ્નાર્થિ-
ચ, તસ્મિન્નિધ્યતિ શક્તાનાધ્માપયેદુન્દુમિં ઘાતયેચ્છઃ
ધારયેદ્વાલચ્ચજનૈશ્ચ વીજયેદ્વાલણસહસ્રં મોજયેત્તત્સા-
સિદ્ધમવતાર્ય સૌવર્ણે રાજતે મૃન્મયે વા પાત્રે સ્વનુ-
ગુપ્તં નિદધ્યાત્તદેતત્ સહસ્રપાકમપ્રતિવારવીર્યં રાજાં
તૈલમેવં ભાગશતવિપકં શતપાકમ્ ॥ ૨૩ ॥

સહસ્રપાક અને શતપાક તેલ

કાળી માટીવાળા પૃથ્વીના પ્રદેશને જૃહત્પં
અમૂળીનાં ઘણાં ઘણાં કાષ્ટાથી ખાળી, એક રાત
રહેવા દઈ, અગ્નિ શાંત થઈ જાય, ત્યારે ભરમને
દૂર કરી નાખી, ઠરી ગયેલી તે પૃથ્વીમાં વિદા-
રિગંધાદિ ગણના કલ્કથી પકવેલું સો ઘડા (એટ-
લે જ્વર ચાવીસ તોલાભારનો એક ઘડો ગણાય
તે પ્રમાણે) તેલ અને સો ઘડા દૂધ રેડી દઈ, એક
રાત મુધી રહેવા દઈ, પછી એ તેલ સહિત દૂધથી
જટલી માટી સ્નિગ્ધ થઈ હોય, તેટલી માટીને
ઉપાડી લઈ, મોટા કડાયામાં નાખી તેના ઉપર
ઊલું પાણી રેડવું. એ પાણીની ઉપર જે તેલ
ઊઠે તે તેલ બન્ને હાથ વડે લઈ સારા ખંદો-
બસ્તથી રાખવું. પછી વાતહર ઔષ્ધોનો ક્ષાય,
માંસનો રસ, દૂધ અને ખાટી કાંજ એ દરેક
પ્રવાહીને તેલના ચતુર્થાંશ ચતુર્થાંશ જેટલા લઈ
અર્થાત્ ચારે મળીને તેલના જેટલા જ વજનનાં
થાય તેટલા લઈને તેઓમાં તે તેલને પકવવું.
પાટી રહ્યા પછી ઉતારી લઈ ફરીવાર પણ એ જ
ચાર પ્રવાહીમાં પકવવું. આ પ્રમાણે જ્વરવાર
પકવવું. આ જ્વરવાર પાક, જેટલા દિવસે

૧ જ્વરજ્વરનાચાર્ય કહે છે, કે 'જ્વરવાર પકવવાથી
તેલનો ક્ષય થઈ જાય એટલા માટે પ્રત્યેક જ્વર ચતુ-
ર્થાંશ જેટલાં સર્વ દ્રવ્યો નાખીને એકવાર જ પકાવવું.
'સહસ્રપાક' એ તો સંજ્ઞાશબ્દ છે, માટે તેના અર્થ
ઉપર લક્ષ્ય રાખવું નહિ.' પણ ગયદાસાચાર્ય કહે છે
કે 'વારંવાર ચોથા ભાગ જેટલાં દૂધ વગેરે નાખવામાં
આવવાથી તેલનો ક્ષય થશે નહિ માટે જ્વરવાર જ
પકાવવું. થોડોક ક્ષય થાય એ કાંઈ ધનવાન લોકોને
હિસાબમાં નહિ.'

કરી શકાય, તેમજ દિવસે કરવા એ તેણેના હઝરમી વારના પાક થતા હોય તે સમયે તેમાં ઉત્તર દિશામાં થતા કસ્તુરી વગેરે સુગંધી દ્રવ્યોના, દક્ષિણ દિશામાં થતા ચંદન વગેરે સુગંધી દ્રવ્યોના અને વાયુને હણનારા દ્રવ્યોના પ્રતિવાપ (તેના દિક તથા કન્યાથાદિક સિદ્ધ થવા આવે તે સમયમાં જે કટકાદિક નાખવામાં આવે તે પ્રતિનાપ કહેવાય તે) નાખવો આ તેન સિદ્ધ થવું હોય તે સમયે રાખનારો કરાવવા, કુદ્ધભિઓ વગડાવવા, તેન ઉપર છત્રનું ધારણ કરવું, ચમર ઢાળાવવા, પખા કરાવવા અને હઝર ધાબણો જમાડવા એ તેન સારી રીતે પાછી રહે ત્યારે તેને ઉતારી લઈ સુવર્ણના, રૂપાના અથવા માટીના વાસણમાં સારા બે દોષસ્તથી ગળવું આ સહસ્ત્રપાક નામનું તેન અપ્રતિવાય (કોઈથી પણ અટકાવી ન શકાય એવી) શક્તિ વાળું છે અને રાત્રીએ લાયક છે એ હઝરવાર નહિ પકાવતા સોવાર પકાવ્યું હોય તો તે શતપાક કહેવાય છે અને તે પણ મોટી શક્તિવાળું થાય છે ૨૩

ગન્ધર્વહસ્તકમુષ્કનન્તમાલાટરૂપકપ્તીકાર ગ્વષચિત્રકાદીના પત્રાણ્યાદ્રાણિ લવણેન સહોદૂલ્લેડવયુષ્ય સ્નહઘટે પ્રક્ષિપ્યાવલિપ્ય ગોશકૃદ્વિરહયેદે તત્ત્વલવણમુપદિશન્તિ વાતરોગેષુ ॥ ૨૪ ॥

પત્રલવણ

એરડો, મરખો, કરજ, અરડસી ગુચ્છ કરજ, ગરમાગો અને ચિત્રક વગેરે વૃક્ષોનાં લીલાં પાદડા લઈ તેઓની સાથે તે સર્વના જેટલા વળનનું સેધન નાખી, ખાંડલિયામાં ખાડી, તે સર્વને સ્નેહના રીડા ધડામાં નાખી તે ધડાની ઉપર છાણ વગેરે લીપીને ગાયનાં છાણના અગ્નિથી દાહ કરવો આ પ્રમાણે કરવાથી ધડામાં જે કાર (બસ્મ) ઉત્પન્ન થાય,

૧ રાખનાદિમાં કોઈ અસાધારણ શક્તિ હોવાનું આકારણ છે

તે પત્રલવણ કહેવાય છે આ પત્રલવણનો વાત યાદિઓની ઉપર ઉપયોગ કરવો, એમ આચાર્યોએ કહ્યું છે ૨૪

एव सुहीकाण्डयार्त्ताकुशियुलवणानि सधुघ घट पूरयित्वा सर्पिस्तैलवसामज्जमि प्रक्षिप्यावलिप्य गोशकृद्विरहयैदेतत्स्नेहलवणमुपदिशन्ति वातरोगेषु ॥ इति काण्डलवणम् ॥ २५ ॥

સ્નેહલવણ અથવા કાંડલવણ

થોરના સોટા, બોરિગણી અને સરગનાને ફૂટી, ધડામાં નાખી, તે ધડામાં તે દ્રવ્યોના જેટલા વળનનું ફેટલું સેધન નાખી, તેમજ જ વળનના ધીથી, તેટલા જ વળનના તેનથી, તેટલા જ વળનની ચરમીથી તથા તેમજ જ વળનની મજાથી તે ધડાને પૂરી, ઉપર છાણ વગેરેના લેા કરી ગાયના છાણના અગ્નિથી દાહ કરવો આ પ્રમાણે કરવાથી ધડામાં જે બસ્મ તૈયાર થાય, તે સ્નેહલવણ અથવા કાંડલવણ કહેવાય છે આ લવણનો વાત-આદિઓની ઉપર ઉપયોગ કરવો, એમ આચાર્યોએ કહ્યું છે ૨૫

गण्डीरपलाशकुटजवित्वाकिलुह्यापामार्गपाटलापारिमद्रकनादेयीकृष्णगन्धानीपनिर्दहन्यटरूपकनक्तमा

વ વર્ગ સમૂહપત્રશાલમાર્દ્રમાહલ્ય લવણેન સહ સમૃદ્ધ પૂર્વવદ્ધવા ક્ષારકલ્પેન પરિસ્થાપ્ય વિપચેદેતલ્પતિવા પથ્થાન્ન દિગ્વાદિમિ વિપલ્યાદિમિર્વાં । इत्येतत्कल्या णकलवण वातरोगेषु गुल्मघ्नीहामिसङ्गाजीर्णार्शो-चकार्चना कासादिमिरुपद्रुताना चोपदिशन्ति पान मोजनेष्विति ॥

મવતિ ચાત્ર ॥

विष्यन्दनादुष्णमात्रादोषाणा च विपाचनात् । सस्कारपाचनाच्च वातरोगेषु शस्यते ॥ २६ ॥

કંટયાણનક લવણ

જગથી સૂરણ, કપૂરકાચરી, ઈદ્રજવ, મીથી,

આઠડો, થોર, અથેડો, પાડલ, પાંડેરવો, નદીના કિનારા પર થતું જલજંબૂ (નાનાં જંબૂનાં ગ્રાડ), સરગવો, મોટો કદંબ, મોરવેલ, અરડૂસી, કરંજ, ગુઅછકરંજ, બેલી ભોરિંગણી, બેટી ભોરિંગણી, ભિલામું, ઇંગોળિયો, અરણી, ટેળ, સાટોડી, વાળો, એખરો, ઇંદ્રવારણી, સફેદ મરખો અને આસો-પાલવનાં લીલાં મૂળ, પાંદડાં તથા શાખાઓને લાવી એ સર્વના વજન જટલા સૈંધવની સાથે તેઓને ફટી, ઉપર કલા પ્રમાણે ખાળી, ભસ્મને ક્ષાર ગાળવાની રીતિ પ્રમાણે ગાળી લઈ ક્ષારની પેઠે પકાવવી અને તેમાં હિંંગાદિ ગણનો^૧ અથવા પિપડ્યાદિ ગણનો પ્રતિવાપ નાખવો. આ પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલું લવણ કદયા-ણુકલવણુ કહેવાય છે. આ કદયાણુકલવણુનો વાતવ્યાધિઓ ઉપર ખાવાપીવામાં ઉપયોગ કરાવવો, એમ આચાર્યોએ કહ્યું છે. ગુદમ, ખરલ, અશ્નિનું મંદપણું, અજીર્ણ, અરશ કે અરચિથી પીડાયેલાઓને તથા ખાંસી વગેરેથી પીડાયેલાઓને પણ ખાવાપીવામાં આ લવણુનો ઉપયોગ કરાવવો, એમ આચાર્યો કહે છે.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘આ લવણુ દોષોને સ્નાવ કરનાર છે, ઉષ્ણ છે, દોષોને પકવનાર છે અને અન્નાદિમાં નાખવામાં આવ્યું હોય, તો તેઓને પણ પચાવનાર છે, માટે તેનો વ્યાતવ્યાધિઓ ઉપર ઉપયોગ વખણાય છે.’ ૨૬

અધ્યાય ૫ મો

અથાતો મહાવાતવ્યાધિચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી ‘મહાવાત-

૧ આ પછીના પાંચમા અધ્યાયના ૨૪મા વિષયમાં હિંંગાદિ ગણ આપ્યો છે તે જુઓ.

વ્યાધિચિકિત્સિત^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

દ્વિવિધં વાતશોણિતમુત્તાનમવગાઢં ચેત્યેકે માષ-
ન્તે, તત્તુ ન સમ્યક્કુષ્ઠવદુત્તાનં ભૂત્વા કાલાન્તરેણાવ-
ગાઢીભવતિ તસ્માન્ન દ્વિવિધમ્ ॥ ૨ ॥

બીજા આચાર્યોના મતનું ખંડન

છીછરું અને જાંડું—એ રીતે વાતરક્ત બે પ્રકારનું થાય છે, એમ કેટલાક આચાર્યો કહે છે, પણ તે વાત ખરાબ નથી, કેમ કે વાતરક્ત પ્રથમ ઠાઠની પેઠે છીછરું થઈને ઠાળાંતરે જાંડું થઈ જાય છે, આમ હોવાથી વાતરક્ત બે પ્રકારનું નથી. ૨

તત્ર ચલવદ્વિગ્રહાદિભિઃ પ્રકુપિતસ્ય વાયોર્ગુરુ-
ષ્ણાધ્યશનશીલસ્ય પ્રદુષ્ટં શોણિતં માર્ગમાવૃત્ય વાતેન
સઘૈકીભૂતં યુગપદ્વાતરક્તનિમિત્તાં વેદનાં જનયતીતિ
વાતરક્તં, તત્તુ પૂર્વ હસ્તપાદયોરવસ્થાનં કૃત્વા પશ્ચાદેહં
વ્યામોતિ ॥ ૩ ॥

વાતરક્તનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા નિરુક્તિ
ખળવાન લોકોની સામે યુદ્ધ કરવા વગેરેથી વાયુ પ્રકુપિત થાય છે અને ભારે જમવાની, જાનું જમવાની તથા અજીર્ણ છતાં ઉપરાઉપર જમવાની ટેવથી રુધિર દુષ્ટ થાય છે. દુષ્ટ થયેલું રુધિર વાયુના માર્ગને રોષ્ટ્રી લઈ વાયુની સાથે એકીભૂત થઈને એકદમ વાયુ સંખંધી તથા રુધિર સંખંધી વેદનાઓને ઉત્પન્ન કરે છે, એટલા માટે તે રોગ વાતરક્ત કહેવાય છે. એ વાતરક્ત પ્રથમ હાથોમાં તથા પગોમાં સ્થિતિ કરીને પાછળથી સઘળા દેહમાં વ્યાપ્ત થાય^૨ છે. ૩

૧ મહાવાતવ્યાધિઓ, કે જેઓનાં નિદાનાદિક નિદાનસ્થાનના પહેલા અધ્યાયના નવમા વિષયથી ૪૧ મા વિષય સુધી કહેવામાં આવ્યાં છે, તેઓની અને તેઓને લગતા મેદાવૃતવાયુ તથા ઊરસ્તંભની ચિકિત્સા વિષયનો.

૨ જે કે વાતરક્તનાં નિદાનાદિક તથા પૂર્વરૂપો

કરી શકાય, તેટલા દિવસે કરવા એ તેલનો હાત્રમી વારનો પાક થતો હોય તે સમયે તેમાં ઉત્તર દિશામાં થતા કસ્તુરી વગેરે સુગંધી દ્રવ્યોનો, દક્ષિણ દિશામાં થતા ચંદન વગેરે સુગંધી દ્રવ્યોનો અને વાયુને હણનારો દ્રવ્યોનો પ્રતિવાપ (તેના દિઠ તથા ક્ષત્યાદિઠ સિદ્ધ થવા આવે તે સમયમાં જે કલકાદિઠ નાખવામાં આવે તે પ્રતિવાપ કહેવાય તે) નાખવો. આ તેન સિદ્ધ થતું હોય તે સમયે રાખનાદો કરાવવા, કુદ્ધમિચ્છા વગડાવવા, તેવ ઉપર છત્રનું ધારણ કરવું, ચમર ઢોળાવવા, પખા કરાવવા અને હાત્ર બ્રાહ્મણો જમાડવા. એ તેન સારી રીતે પાકી રહે ત્યારે તેને ઉતારી લઈ સુવર્ણના, રૂપાના અથવા માટીના વાસણમાં સારા બ દોષસ્તથી રાખવું. આ સહસ્રપાક નામનું તેન અપ્રતિવાય (ઠાઈથી પણ અટકાવી ન શકાય એવી) શક્તિ વાળું છે અને રાત્રીએ લાયક છે. એ હાત્રવાર નહિ પઠાવતા સોવાર પઠાવ્યું હોય તો તે શતપાક કહેવાય છે અને તે પણ મોટી શક્તિવાળું થાય છે. ૨૩

ગર્ધર્વદસ્તકમુષ્કનક્તમાલારૂપકપ્રતીકાર ગ્વચચિત્રકાદીના પત્રાણ્યાદ્રોણિ લવણેન સહોદ્રૂત લેડવયુધ સ્વદષ્ટે પ્રક્ષિપ્યાવલિપ્ય ગોશકુદ્ધિદ્વિદ્યેદે તત્પત્રલવણમુપદિશન્તિ વાતરોગેષુ ॥ ૨૪ ॥

પત્રલવણ

એરડો, મરખો, કરજ, અરડસી, ગુચ્છ કંજ, ગરમાગો અને ચિત્રક વગેરે વૃક્ષોનાં લીલાં પાંદડાં લઈ તેઓની સાથે તે સર્વના નેટવા વજનનું સૈધન નાખી, ખાડલિયામાં ખાડી, તે સર્વને રેનેહના રીઠા ધડામાં નાખી તે ધડાની ઉપર છાણ વગેરે લીપીને ગાયના છાણના અગ્નિથી દાઢ કરવો. આ પ્રમાણે કરવાથી ધડામાં જે કાર (મરમ) ઉતર્યા થાય,

૧ સખના દિશામાં મોઝ આધારનું શક્તિ હોવાનું નીકળે છે

તે પત્રલવણ કહેવાય છે. આ પત્રલવણનો વાતવ્યાધિઓની ઉપર ઉપયોગ કરવો, એમ આચાર્યોએ કહ્યું છે. ૨૪

एव सुहीकाण्डवार्ताकुशिमूलवणानि सक्षुद्य घट पूरित्वा सर्पिस्तैलवसामज्जमि प्रक्षिप्यावलिप्य गोशकृद्धिर्द्वयेदेतत्स्नेहलवणमुपदिशन्ति वातરोगेषु ॥ इति काण्डलवणम् ॥ २५ ॥

સ્નેહલવણ અથવા કાંડલવણ

થોરના સોટા, મોરિગણી અને સરગવાને કૂટી, ધડામાં નાખી, તે ધડામાં તે દ્રવ્યોના નેટવા વજનનું ફેટું સૈનન નાખી, તેટલા જ વજનના ધીથી, તેટલા જ વજનના તેનથી, તેટલા જ વજનની ચરમીથી તથા તેટલા જ વજનની મજાથી તે ધડાને પૂરી, ઉપર છાણ વગેરેનો લે. કરી ગાયના છાણના અગ્નિથી દાઢ કરવો. આ પ્રમાણે કરવાથી ધડામાં જે મરમ તૈયાર થાય, તે સ્નેહલવણ અથવા કાંડલવણ કહેવાય છે. આ લવણનો વાતવ્યાધિઓની ઉપર ઉપયોગ કરવો, એમ આચાર્યોએ કહ્યું છે. ૨૫

गण्डीरवलाशकुटजवित्वाकंसुक्ष्मपामार्गापाटलापारिमद्रकनादेयीरूष्णमन्वानीपनिर्दह्म्यटरूपकनक्तमालकप्रीकवृद्धीकण्टकारिकामल्लतकेजुदीवैजयन्तीकदलीवर्षामूहीवरेक्षुरकेद्रवारुणीश्वेतमोक्षकाशोका इत्येव वर्ग समूलपत्रशाखमार्द्रमाह्व्य लवणेन सह ससृष्ट पूर्ववदग्ध्वा क्षारकत्वेन परिस्राव्य विपचंदेदत्प्रतिवापश्चान हिंवादिभि पिप्पल्यादिमिर्वा । इत्येतत्कल्याणरुलवण वातરोगेषु गुल्मझोहामिसह्वाजीर्णांशोऽपचर्त्ताना कासादिभिरुपद्रुताना चोपदिशन्ति पानमोजेनैष्विति ॥

મવતિ ચાત્ર ॥

विप्यन्दनादुष्णमावाहोपाणा च विपाचनात् ।

सस्कारपाचनाच्च वातरोगेषु शस्यते ॥ २६ ॥

કંટયાણુનક લવણ

જગથી સૂણ, કપૂરકાયરી, ઇંદ્રજવ, મીવી,

ધુકૈરળડતિલવર્ષાભૂમિર્વા પ્રદેહઃ કાર્યઃ તત્ર, ચૂર્ણિતેષુ
યવગોધૂમતિલમુદ્રમાષેષુ પ્રત્યેકશઃ કાકોલીક્ષીરકાકો
લીજીવકર્ષમકચલાતિવલાવિસમૃણાલગૃગાલવિન્નામેષઃ
ઙ્ગીપ્રિયાલશર્કરાકશેરુકસુરભિવચાકલ્કમિશ્રેષ્ઠપનાહાર્થ
સર્પિસ્તૈલવસામજ્જદુર્ગ્ધસિદ્ધાઃ પન્ન પાયસા વ્યાખ્યાતાઃ ।
સૈદ્ધિકફલસારોત્કારિકા વા । ચૂર્ણિતેષુ યવગોધૂમ-
તિલમુદ્રમાષેષુ વિચિત્રમત્સ્યપિશિતવેશવારો વા ।
વિલ્વેપેશિકાતગરદેવદારુસરારાત્માહરેણુકુષ્ઠશતપુષ્પા-
સુરાદધિમસ્તુયુક્ત ઉપનાહઃ ॥ માતુલજ્ઞામ્લસૈન્ધવઘૃ-
તમિશ્રં મધુશિશુમૂલમાલેપે તિલકલ્કશ્ચૈત ॥૮॥

વાયુની પ્રખળતાવાળી વાતરક્તની ચિકિત્સા

જો વાતરક્ત વાયુના પ્રાબલ્યવાળું હોય,
તો રોગીને જીવું ધી પાવું અને જમાં અરધું
તેલ મેળવ્યું હોય એવું તથા એક તોલાભાર
જેઠીમધનો કલ્ક મેળવ્યો હોય એવું બકરીનું
દૂધ પાવું; અથવા પૃથ્વીપર્ણીના કલ્કથી પકાવેલું,
સાકરથી તથા મધથી મધુર કરેલું અને અરધા
તેલવાળું બકરીનું દૂધ પાવું; અથવા સૂંઠ, શિંગોડાં
તથા કસેરુંકંદના^૧ કલ્કથી પકાવેલું, સાકરથી
તથા મધથી મધુર કરેલું અને અરધા તેલવાળું
બકરીનું દૂધ પાવું; અથવા નસોતર કે વરધારો,
રાસ્ના, કારેલી, પૃથ્વીપર્ણી, પીલુ, શતાવરી,
ગોખરુ તથા દશમૂળીના કલ્કથી પકાવેલું,
સાકરથી તથા મધથી મધુર કરેલું અને અરધા
તેલવાળું બકરીનું દૂધ પાવું.

દશમૂળીના આઠગણા ક્વાથથી પકાવેલા
દૂધ સાથે જેઠીમધ, કાકડાશિંગી, ગોખરુ, ચીડો
દેવદાર કે જમાંથી ગંધાગેરીજા નામનો ચુંદર

૧ કસેરુંકંદ એ શુદ્રા નામના ખડનો મૂલરૂપ કંદ
છે. એ કંદનો મોથના જેવો ગોળ ગાંઠો થાય છે. જે
જગ્યામાં ચોમાસાનું પાણી ભરાઈ રહેતું હોય તથા
ખડ ઘણા દિવસો સુધી રહેતાં હોય તે જગ્યામાં થાય
છે. એ કંદ સ્વાદમાં મધુર તથા તૂરો થાય છે અને
તેનું શાક પણ થાય છે.

જેવો રસ નીકળે છે તે દેવદાર, વજ્ર અને
રાસ્નાનો કલ્ક નાખેલું તેલ પક્ષીને તેનો
પીવા વગેરેમાં ઉપયોગ કરાવવો; અથવા
શતાવરી, અધેડો, જેઠીમધ, સફેદ ફગવેલાનો
કંદ, બળદાણા, ખપાટ અને તુણપંચમૂળીના
ક્વાથથી પકાવેલા અને કાકડાદ્યાદિ ગણુ
નાખેલા તેલનો પીવા વગેરેમાં ઉપયોગ
કરાવવો; અથવા આ ચિકિત્સિતસ્થાનના મૂઢ-
ગર્ભચિકિત્સિત નામના પંદરમા અધ્યાયના
૧૨મા વિષયમાં કહેલા શતપાક બલાતેલનો
પીવા વગેરેમાં ઉપયોગ કરાવવો; અથવા ગયા
અધ્યાયના ૨૩મા વિષયમાં કહેલા શતપાક
તેલનો પીવા વગેરેમાં ઉપયોગ કરાવવો.^૨

દશમૂળીના ક્વાથાદિક્થી પકાવેલા દૂધનું
અથવા ધાન્યામ્લ, સૌવીરક તથા તુષોદક વગેરે
ખાટા પ્રવાહીનું રોગીના શરીર ઉપર સિંચન
કરવું. (ધાન્યામ્લ વગેરેનાં લક્ષણો સૂત્રસ્થાનના
૪૫મા અધ્યાયમાં જોવાં.)

જવ, જેઠીમધ, એરડી, તેલ અને સાટોડી
વાદી તેનો રોગીના શરીર ઉપર જડો લેપ કરવો.

કાકડાલી, ક્ષીરકાકડાલી, જીવક, ઋષભક,
(આ ચાર ઔષધો અતિ દુર્લભ છે, માટે તેઓને
બદલે ફગવેલાનું મૂળ અને આસોદ વાપરવાં;) બળદાણા,
ખપાટ, કમળનાં મૂળ, કમળનું નાળ, પૃથ્વીપર્ણી,
કાકડાશિંગી, ચારોળી, સાકર, કસેરું-
કંદ, રાસ્ના અને વજ્રના કલ્કથી મિશ્રિત કરેલા
તથા ઘી, તેલ, ચરખી અને મજ્જા સાથે
મેળવેલા જવના ચૂર્ણના દૂધપાકનો રોગીના અંગ
પર ઉપનાહ બાંધવો; અથવા તેવા જ પ્રકારના
ઘઉંના ચૂર્ણના દૂધપાકનો ઉપનાહ બાંધવો;
અથવા તેવા જ પ્રકારના તલના ચૂર્ણના દૂધપાકનો
ઉપનાહ બાંધવો અથવા તેવા જ પ્રકારના મગના
ચૂર્ણના દૂધપાકનો ઉપનાહ બાંધવો; અથવા

૧ દોષાદિક્ જેમને પ્રયોગોની આ યોજના કરવી.

તસ્ય પૂર્વરૂપાણિ તોદદાહકણ્ડશોફસ્તમ્મલ
 વ્યારુઘ્યશિરાસ્ત્રાસુધમનીસંપદનસર્વિયદૌર્વલ્યાનિ શ્યા
 વ્રત્કમ્પણ્ડલોત્પત્તિશ્ચાકસ્માત્પાણિપાદતલાઙ્ગુલિયુલ્કપ્ર
 મૃતિષુ । તત્રાપ્રતિકારિણોડપચારિણશ્ચ રોગો વ્યક્ત-
 સ્તસ્ય લક્ષણમુક્ત, તત્રાપ્રતિકારિણો વૈકલ્યં મવતિ ॥૪
 વાતરક્તનાં પૂર્વરૂપો અને રોગની સ્પષ્ટતા

ભોક્ષાયા જેવી વ્યથા, બળતરા, ખરજ,
 સોજો, અક્રંડપણુ, આગડીનું અગ્નિપાત્તુ,
 શિરાઓનું, સ્નાયુઓનું તથા ધમનીઓનું ચ્છાન,
 સાયણોનું નખળાપણુ અને હાથનાં તર્જા, પગનાં
 તર્જા, આંગળીઓ તથા ધૂટી વગેરેમાં અઠરમાત્
 કાળાં તથા રાતાં મડલોની ઉત્પત્તિ એ વાત
 રક્તનાં પૂર્વરૂપો છે એ પૂર્વરૂપો થાય તે સમયે
 જે માણસ યોગ્ય ઉપાય ન કરે અને વિરુદ્ધ રીતે
 વર્તે તેને વાતરક્ત નામનો એ વિકાર સ્પષ્ટ થાય છે,
 કે જેનાં લક્ષણો નિદાનસ્થાનમાં કહેવાઈ ગયાં છે
 વાતરક્ત પ્રકટ થયા પછી જે ચિકિત્સાથી રહિત
 રહેવામાં આવે, તે અગોમાં ખોડ આવે છે ૪
 મવતિ ચાત્ર ॥

પ્રાયશઃ સુકુમારણાં મિથ્યાહારવિહારિણામ્ ।
 સ્થૂળનાં સુખિનાં ચાપિ વાતરક્તં પ્રકુપ્યતિ ॥૫॥

વાતરક્ત ઘણું કરી કેને થાય છે ?

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્ય તરિએ
 સ્વમુખે કહ્યું છે 'ઘણું કરીને સુકુમાર, મિથ્યા
 આહારવિહાર કરનારા, બડા અને સુખિયા
 લોકોનાં શરીરોમાં વાતરક્ત પ્રકુપિત થાય છે.' ૫

તત્ર પ્રાણમાંસક્ષયપિપાસાજ્વરમૂર્છાશ્વાસકાસસ્ત
 મ્મારોચકાવિપાકવિષ્ણનસજ્જોચનૈરુપદ્રુત ષલવન્ત
 માત્મવન્તમુપકરણવન્તં ચોષમ્મેત્ ॥ ૬ ॥

વાતરક્તના કેવા દરદીની ચિકિત્સા કરવી
 જે વાતરક્તનો દરદી બળના તથા માંસના

નિપાત્ત્યનામાં દરેક પ્રકાર થાય છે, તેપણુ અડી જે
 પુનઃક્રિત કરી છે, તે વિગત જણાવવા અમે તથા વાન
 રક્તનું કષ્ટાપચય જણાવવા માટે છે.

ક્ષયથી, તરસથી, જ્વરથી, મૂર્છાથી, શ્વાસથી,
 ખાંસીથી, સ્તંભથી, અરુચિથી, અન્ન નહિ
 પચવાથી, રોગ કેવાવાથી અને અગો સંકો-
 ચાતાં પીડિત ન થયો હોય, બળવાન હોય,
 જિતે દ્રિય હોય અને એઈતી સામગ્રીઓથી યુક્ત
 હોય, તેની ચિકિત્સા કરવી ૬

તત્રાદોવેષ વહુવાતરૂક્ષમ્ભાનાજ્ઞાદતે માર્ગાવર-
 ણાદુદ્દેશોણિતમસકૃદલ્પાલ્પમવસિચ્છેદ્વાતકોષમયાત્ ।
 તતો વમનાદિમિરુપકર્મરુપાવ પ્રતિસંસ્ટમક્ત્મા ॥૭॥

વાતરક્તમાં રુધિરની ચિકિત્સા પછી
 દોષની ચિકિત્સા તથા ણીજી ચિકિ-
 ત્સાઓનો અધિકાર

વાતરક્તનો રોગી વાયુના પ્રકાપને લીધે રક્ત
 તથા કરમાઈ ગયેલાં અગોવાળો થઈ ગયો ન
 હોય, તે તેનું રુધિર, વાયુના માર્ગના આવ
 રણને લીધે દુષ્ટ થયેલું હોય છે, તેને વારવાર
 થોડું થોડું અવાવવું, કેમકે અધિક અવાવનાથી
 વાયુના અતિ પ્રકાપની ધારતી રહે છે. એ
 ચિકિત્સા કર્યા પછી દોષની વમન, વિરેચન
 તથા નિરૂદ્ધઅસ્તિ વગેરે યથોચિત ચિકિત્સાઓ
 કરી રોગીને આ સ્થાનના ઉદ્ધવા અધ્યાયમાં
 કહ્યા પ્રમાણે 'પેયા' વગેરે આહારની યોજના
 કરવી આ પ્રમાણે કરવામાં આવે, તે પછી નીચે
 લખેલી ચિકિત્સાઓનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. ૭

વાતપ્રચલે પુરાણઘટં પાયયેદજાક્ષીરં ચાર્દતૈલં
 મધુકાશ્ણયુક્ત ગૃગાલવિજ્ઞાસિદ્ધં વા શર્કરામધુમધુરં,
 શુષ્કીશૂઘ્રાટકરુષેરુકસિદ્ધં વા, શ્યામારાશ્વાસપવીશૂ-
 ગાલવિજ્ઞાપીલુશ્તાત્રીશ્વદદ્વાદિપચમૂલીસિદ્ધં વા ॥
 દ્વિપચમૂલીકાયાદ્યુગુણસિદ્ધેન ચ પયસા મધુકમેષ્વગ્નૌ
 શ્વદંટ્રાસરલમદ્રદાશ્વચાસુરમિત્તકપતીવાપં તૈલં પાચ-
 ચિત્વા પાનાદિપુષ્પસુજીત, શ્તાત્રીમયુક્તમધુકક્ષીરવિ-
 દારીષલાતિષ્ણાતુષ્ણપચમૂલીકાદસિદ્ધં વા કાકોલ્પા-
 દિપ્રતિવાપં ષણ્ણતૈલં શ્તાપાકં વેતિ ॥ વાતદરમૂલસિ-
 દ્ધેન ચ પયસા પરિપેચનમ્મેલન વા કુર્વીત ॥ યવમ-

ધુકૈરળડતિલવર્ષાભૂમિર્વા પ્રદેહઃ કાર્યઃ તત્ર, ચૂર્ણિતેપુ
યવગોધૂમતિલમુદ્રમાપેપુ પ્રલેકશઃ કાકોલીક્ષીરકાકો
લીજીવકર્ષમકચલાતિવલાવિસમૃણાલશૃગાલવિન્નામેષઃ
ઙ્ગીપ્રિયાલશર્કરાકશેરુકસુરમિવચાલ્કમિત્રેપૂપનાહાર્ય
સર્પિસ્તૈલવસામજ્ઞુઘસિદ્ધાઃ પન્ન પાયસા વ્યાખ્યાતાઃ ।
સૈહિકફલસારોત્કારિકા વા । ચૂર્ણિતેપુ યવગોધૂમ-
તિલમુદ્રમાપેપુ વિચિત્રમત્સ્યપિશિતવેશવારો વા ।
ત્રિલ્વેપશિકાતગરદેવદારુસરલારાત્માહેરુકુપ્પશતપુષ્પા-
સુરાદધિમસ્તુયુક્ત ઉપનાહઃ ॥ માતુલકામ્લસૈન્ધવઘૃ-
તમિશ્રં મધુશિશુમૂલમાલેપે તિલકત્કચેતિ ॥૮૥॥

વાયુની પ્રખળતાવાળી વાતરક્તની

ચિકિત્સા

જે વાતરક્ત વાયુના પ્રાપ્ત્યવાળું હોય,
તો રોગીને જાતું ધી પાવું અને જમાં અરધું
તેલ મેળવું હોય એવું તથા એક તોલાભાર
જેઠીમધનો કદક મેળવ્યો હોય એવું બકરીનું
દૂધ પાવું; અથવા પૃથ્વીપર્ણીના કદકથી પકાવેલું,
સાકરથી તથા મધથી મધુર કરેલું અને અરધા
તેલવાળું બકરીનું દૂધ પાવું; અથવા સૂંઠ, શિંગોડાં
તથા કસેરુંકંદના^૧ કદકથી પકાવેલું, સાકરથી
તથા મધથી મધુર કરેલું અને અરધા તેલવાળું
બકરીનું દૂધ પાવું; અથવા નસોતર કે વરધારો,
રાસના, કારેલી, પૃથ્વીપર્ણી, પીલુ, શતાવરી,
ગોખરુ તથા દશમૂળીના કદકથી પકાવેલું,
સાકરથી તથા મધથી મધુર કરેલું અને અરધા
તેલવાળું બકરીનું દૂધ પાવું.

દશમૂળીના આઠગણા ક્વાથથી પકાવેલા
દૂધ સાથે જેઠીમધ, કાંકડાશિંગી, ગોખરુ, ચીડો
દેવદાર કે જમાંથી ગંધાબેરીના નામનો શુંદર

૧ કસેરુંકંદ એ શુંદ્રા નામના ખડનો મૂલરૂપ કંદ
છે. એ કંદનો મોથના જેવો ગોળ ગાંઠો થાય છે. જે
જગ્યામાં ચોમાસાનું પાણી ભરાઈ રહેતું હોય તથા
ખડ ઘણા દિવસો સુધી રહેતાં હોય તે જગ્યામાં થાય
છે. એ કંદ સ્વાદમાં મધુર તથા તૂરો થાય છે અને
તેનું શાક પણ થાય છે.

જેવો રસ નીકળે છે તે દેવદાર, વજ અને
રાસનાનો કદક નાખેલું તેલ પકવીને તેનો
પીવા વગેરેમાં ઉપયોગ કરાવવો; અથવા
શતાવરી, અધેડો, જેઠીમધ, સફેદ ડુંગવેલાનો
કંદ, બળદાણા, ખપાટ અને તૃણપંચમૂળીના
ક્વાથથી પકાવેલા અને કાંકડાદ્યાદિ ગણ
નાખેલા તેલનો પીવા વગેરેમાં ઉપયોગ
કરાવવો; અથવા આ ચિકિત્સિતસ્થાનના મૂઢ-
ગર્ભચિકિત્સિત નામના પંદરમા અધ્યાયના
૧૨મા વિષયમાં કહેલા શતપાક બલાતેલનો
પીવા વગેરેમાં ઉપયોગ કરાવવો; અથવા ગયા
અધ્યાયના ૨૩મા વિષયમાં કહેલા શતપાક
તેલનો પીવા વગેરેમાં ઉપયોગ કરાવવો.^૨

દશમૂળીના ક્વાથાદિકથી પકાવેલા દૂધનું
અથવા ધાન્યામ્લ, સૌવીરક તથા તુષોદક વગેરે
ખાટા પ્રવાહીનું રોગીના શરીર ઉપર સિંચન
કરવું. (ધાન્યામ્લ વગેરેનાં લક્ષણો સૂત્રસ્થાનના
૪૫મા અધ્યાયમાં જોવાં.)

જવ, જેઠીમધ, એરડી, તલ અને સાટોડી
વાદી તેનો રોગીના શરીર ઉપર બડો લેપ કરવો.

કાંકડાલી, ક્ષીરકાંકડાલી, જીવક, ઋષભક,
(આ ચાર ઔષધો અતિ દુર્લભ છે, માટે તેઓને
બદલે ડુંગવેલાનું મૂળ અને આસોંદ વાપરવાં;) બળદાણા,
ખપાટ, કમળનાં મૂળ, કમળનું નાળ,
પૃથ્વીપર્ણી, કાંકડાશિંગી, ચારોળી, સાકર, કસેરુ-
કંદ, રાસના અને વજના કદકથી મિશ્રિત કરેલા
તથા ધી, તેલ, ચરબી અને મજ્જા સાથે
મેળવેલા જવના ચૂર્ણના દૂધપાકનો રોગીના અંગ
પર ઉપનાહ બાંધવો; અથવા તેના જ પ્રકારના
ધઉંના ચૂર્ણના દૂધપાકનો ઉપનાહ બાંધવો;
અથવા તેના જ પ્રકારના તલના ચૂર્ણના દૂધપાકનો
ઉપનાહ બાંધવો અથવા તેના જ પ્રકારના મગના
ચૂર્ણના દૂધપાકનો ઉપનાહ બાંધવો; અથવા

૧ દોષાદિક જોઈને પ્રયોગોની આ યોજના કરવી.

તેવા જ પ્રકારના અડદના ચૂર્ણના દૂધપાઠનો ઉપનાહ બાંધવો; અથવા તલ, ઐરડી, અળસીના દાણા અને બહેડાં વગેરે રનેહયુક્ત કૃણોની મજ્જના કદકને દૂધમાં પકવી તેનો લાપરી જેવો કે રાટલી જેવો ઉપનાહ બાંધવો; અથવા જવ, ધઉં, તલ, મગ તથા અડદનો લોટ બાફી તેને વિચિત્ર માછલાંઓના માંસના વેશનારથી^૧ યુક્ત કરીને તેનો ઉપનાહ બાંધવો; અથવા કાચાં ખીલાં, તગર, દેવદાર, નસેતર, રાતના, હરેણુ નામનું સુગંધી દ્રવ્ય, કઠં તથા મુત્રાને બાફી મધથી તથા દહીંના પાણીથી યુક્ત કરીને તેનો ઉપનાહ બાંધવો. (આદેહાં કે રંધિલાં ઔષધોના કદક વગેરેને ગરમ કરી ઝીણા વસ્ત્ર વડે સહેવાય તેવો ગરમ શરીર પર બાંધવો, એ ઉપનાહ કહેવાય છે.)

રાતા સરગવાનાં મૂળિયાં વાઢી ખીજેરાંના રસથી, ધાન્યામ્લ વગેરે ખાટા રસથી, સેંધવથી તથા ધીથી યુક્ત કરી તે કદકનો લેપ કરવો; અથવા ખીજેરાંના રસ વગેરેથી મિશ્ર કરેલા તલના કદકનો કે એકલા તલના કદકનો લેપ કરવો. ૮

પિત્તપ્રવલે દ્રાક્ષારેવતકટ્ફલપયસ્યામધુકચન્દનકાશ્મર્યકપાયં શર્કરામધુમધુરં પાયયેત્. | શતાવરી-મધુકપટોલત્રિફલાકટુરોદિળીકપાયં ગુટ્ટીકપાયં વા પિત્તજ્વરહરચન્દનાદિકપાયં વા શર્કરામધુમધુરમ્. | મધુર તિક્તકપાયસિદ્ધં વા સર્પિઃ. | વિસમૃણાલમદ્રશ્રિયપન્નકકપાયેનાર્દ્ધશીરેણપરિપેક્કઃ. | શીરેશુરસાભ્યાં મધુકશર્કરાતણ્ડુલોદકૈર્વા દ્રાક્ષેક્ષુકપાયમિશ્રૈર્મસ્તુમધુઘાન્યામૈઃ. | જીવનીયસિદ્ધેન વાસર્પિયામ્યદ્ગ્નઃ, શતધૌતધૃતેન વા કાકોલ્યાદિકલ્કવિપેક્કેન વા સર્પિષા. | શાલિપટ્ટિકનલવંજુલતાલીશૃંગ્નાટકગલોઽબૌરીઘૈરિ-

૧ અસ્થિઓ કાઢી નાખી સારી રીતે બાળીને પછી ધીપર ઉપર વણેલું અને તે પછી પીપર, સંદ, મરી, જોળું તથા ઘી નાખીને સારી રીતે પકાવેલું માંસ વેશવાર કહેવાય છે.

કૌશલપન્નકપન્નકપ્રભૃતિમિર્ધાન્યામ્લપિષ્ટૈઃ પ્રદેહોઃ વૃતમિશ્રઃ વાતપ્રવલેડપ્યેપ સુલોષ્ણઃ પ્રદેહઃ કાર્યઃ. | ૧૯

પિત્તની અધિકતાવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા

એ વાતરક્ત પિત્તની અધિકતાવાળું હોય તે દ્રાક્ષ, ગરમાળો, કાયકૃણ, ખરણેર, જીંઠીમધ, રતાંજલિ અને સીવણનાં કૃણો ક્ષાય કરી તે ક્ષાયને સાકરથી તથા મધથી મધુર કરી પાવો. અથવા શતાવરી, જીંઠીમધ, પટોલ, ત્રિકૃણ અને કડુનો ક્ષાય કરી તે ક્ષાયને સાકરથી તથા મધથી મધુર કરીને પાવો. અથવા ગળોનો ક્ષાય કરી તે ક્ષાયને સાકરથી તથા મધથી મધુર કરી પાવો. અથવા પિત્તજ્વરને હરનારો ચંદનાદિ ક્ષાય કરી તે ક્ષાયને સાકરથી તથા મધથી મધુર કરી પાવો. (ઉત્તર તંત્રના ઉદ્દેશ અધ્યાયના ૮૫મા વિષયમાં જે ક્ષાય પ્રથમ જ લખ્યો છે, તે અથવા સૂં અં ૩૦ ઉદ્દે વિ ૧૧માં કહેલા પિત્તસંશમન વર્ગનો ક્ષાય ચંદનાદિ ક્ષાય હોવો જોઈએ) અથવા પટોલ આદિ તિક્તદ્રવ્યોના તથા ત્રિકૃણ આદિ કપાય દ્રવ્યોના કદકથી તથા ક્ષાયથી પકાવેલું ધી પાવું.

કમળનાં મૂળ, કમળનાળ, સુખડ, અને પન્નકાક્રનો ક્ષાય કરી તેમાં અરધોઅરધ દૂધ નાખીને તેનું શેગીના શરીર પર સિંચન કરવું (ધારાએ પાડવી); અથવા દૂધ તથા શેરડીના રસનું સિંચન કરવું અથવા જીંઠીમધ, સાકર અને ચોખાના ધોણુનું સિંચન કરવું; અથવા દ્રાક્ષ તથા શેરડીના ક્ષાયથી મિશ્ર કરેલાં મધ, દહીંનું પાણી તથા ધાન્યામ્લનું સિંચન કરવું.

જીવનીય (મધુર) ગણનાં^૧ દ્રવ્યોના

૧ જલક, અપમક, મેદા, મદામેદા, કાકોલી, શીરકાકોલી (વિદારીનાં મળ, શતાવરીનાં મળ તથા આસોદ) અડગાઉ મગ, અડગાઉ અડદ, ખરેખરી અને જીંઠીમધ. (વાગ્બટ)

કલ્કથી તથા ક્વાથથી પકાવેલું ધી ગોળવું અથવા સો વાર ઘોચેલું ધી ગોળવું. અથવા કાદાદ્યાદિ ગણના કલ્કથી પકાવેલું ધી ગોળવું.

રાતા ચોખા, સાદી ચોખા, ગરુ, નેતર, તાલીશપત્ર, શિંગોડાં, ગલોદ્ય નામનાં ડ્રૂળ, હળદર, સોનાગરુ, શેવાળ, પદ્મકાષ્ઠ અને કમળ-પત્ર વગેરે પદાર્થોને ધાન્યાન્નમાં વાટી ધીથી મિશ્ર કરી તેનો બડો લેપ કરવો. આ લેપ જરા ઊંડો કરી વાયુની અધિકતાવાળા વાતરક્ત ઉપર પણ કરવો. ૯

રક્તપ્રવલેડ્યેવં વ્રહ્મશ્ચ શોણિતમવસેચયેચ્છી-
તતમાશ્વ પ્રદેહાઃ કાર્યાં ઇતિ ॥ ૧૦ ॥

રધિરની પ્રબળતાવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા

જો વાતરક્ત રધિરની પ્રબળતાવાળું હોય, તોપણ એ પ્રમાણે જ એટલે પિત્તની પ્રબળતાવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ ચિકિત્સા કરવી, વારંવાર લોહીનો સ્નાન કરવો અને અત્યંત શીતળતાવાળા લેપો કરવા. ૧૦

શ્લેષ્મપ્રવલે ત્વામલકહરિદ્રાકપાયં મધુમધુરં
પાયયેત્ । ત્રિફલાકપાયં વા । મધુકગૃહ્ણવેરહરીતકીતિ-
ક્ત્રોહિણીકલ્કં વા સક્ષૌદ્રમૂત્રતોયયોરન્યતરેણ ગુહ-
હરીતર્કાં વા ભક્ષયેત્ । તૈલમૂત્રક્ષારોદકસુરાશુક્તકફઘ્નો
યવનિઃકાથૈઃ પરિપેકાઃ । આરગ્વધાદિકપાયૈર્વૌજ્ઞૈઃ ।
મસ્તુમૂત્રસુરાશુક્તમધુકસારિવાપન્નકાસિદ્ધં વા ઘૃતમ-
મ્બક્કઃ । તિલસર્પપાતસીયવર્ચૂનાં શ્લેષ્માતકકપિત્થમધુ-
શિશુમિશ્રાણિ ક્ષારમૂત્રપિષ્ઠાણિ પ્રદેહઃ । શ્વેતસર્પકલ્ક-
સ્તિલાશ્વગન્ધાકલ્કઃ । પ્રિયાલસેલુકપિત્થત્વકલ્કો
મધુશિશુપુનર્નવાકલ્કો વ્યોષતિક્તાપૃથક્પર્ણીવૃહતી-
કલ્ક ઇત્યેતે પચ્ચ પ્રદેહાઃ સુસ્વોષ્ણાઃ ક્ષારોદકપિષ્ઠાઃ,
શાલિપર્ણી પૃશ્નિપર્ણી વૃહત્યૌ ચ વા ક્ષીરપિષ્ઠાસ્તર્પ-
ણમિશ્રાઃ ॥ ૧૧ ॥

કંદની પ્રબળતાવાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા

જો વાતરક્ત કંદની અધિકતાવાળું હોય,

તો આમળાં તથા હળદરનો ક્વાથ કરી તે ક્વાથને મધથી મધુર કરી પાવો; અથવા ત્રિક્ષણનો ક્વાથ કરી તેમાં મધ તથા ગોમૂત્ર નાખી તે પાવો; અથવા જાંઘીમધ, સૂંઠ, હરડે અને કંડુનો કલ્ક કરી તેમાં મધ તથા ગોમૂત્ર નાખીને તે પાવો. અથવા ગોળથી મિશ્ર કરેલું હરડેનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર કે જળની સાથે ખવડાવવું.

તેલ, ગોમૂત્ર, ક્ષારનું જળ, મદિરા, શુક્ત (સૂત્રસ્થાનના ૪૫મા અધ્યાયનો ૧૮૭મો વિષય જુઓ) અને કંદને હળનારાં ઔષધોના ક્વાથનું સિંચન કરવું અથવા આરગ્વધાદિ ગણના ઊંડો ક્વાથોનું સિંચન કરવું.

હાલિનું પાણી, ગોમૂત્ર, મદિરા, શુક્ત, જાંઘીમધ, ઉપલસરી અને પદ્મકાષ્ઠના કલ્કથી તથા ક્વાથથી પકાવેલું ધી ગોળવું.

તેલ, સરસવ, અળસીના દાણા અને જવનાં ચૂર્ણોને ગુંદો, ઢાઠ અને રાતા સરગવાથી મિશ્ર કરી ક્ષારમાં તથા ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો બડો લેપ કરવો. અથવા ઘોળા સરસવના ચૂર્ણને ક્ષારના જળમાં વાટી જરા ગરમ કરી તેનો બડો લેપ કરવો. અથવા તેલ અને આસોદને ક્ષારના જળમાં વાટી જરા ગરમ કરી તેનો બડો લેપ કરવો. અથવા ચારોળી, ગૂંદાની છાલ અને ઢાઠની છાલને ક્ષારના જળમાં વાટી જરા ગરમ કરી તેનો બડો લેપ કરવો. અથવા રાતો સરગવો અને સાટોડીને ક્ષારના જળમાં વાટી જરા ગરમ કરી તેનો બડો લેપ કરવો. અથવા સૂંઠ, મરી, પીપર, કંડુ, પૃશ્નિપર્ણી અને જાલી ભોરિંગણીને ક્ષારના જળમાં વાટી જરા ગરમ કરી તેનો બડો લેપ કરવો. અથવા શાલિપર્ણી, પૃશ્નિપર્ણી, જાલી ભોરિંગણી અને બેઠી ભોરિંગણીને જવના સાથવાની સાથે દૂધમાં વાટી તેનો બડો લેપ કરવો. ૧૧

સંસર્ગે સન્નિપાતે ચ ક્રિયાપથમુક્તં મિશ્રં
કુર્યાત્ ॥ ૧૨ ॥

બે તથા ત્રણે દોષની અધિકતા-
વાળા વાતરક્તની ચિકિત્સા

બે વાતરક્ત બે દોષની, અધિકતાવાળું
હોય તો તે બે દોષોને ટાળે એવી ઉપર કહેલી બે
ચિકિત્સાઓ મિશ્ર કરવી અને બે ત્રણે દોષોના
પ્રાપ્ત્યવાળું હોય તો એક એક દોષને ટાળે એવી
ઉપર કહેલી ત્રણ ચિકિત્સાઓ મિશ્ર કરવી. ૧૨

સર્વેષુ ગુહહરીતર્કી વા સેવેત । પિપ્પલીર્વા
ક્ષીરપિષ્ઠ વારિપિષ્ઠ વા પદ્માભિવૃદ્ધયા વા દશામિ-
ષ્ટદ્રયા વા વિવેક્ષીરીદનાહતો દશરાત્રં, મૂયઘાપક-
ર્પયેદેવં યાવત્પચ્ચ દશ ચેતિ તદેતલ્પિપ્પલીવર્દમાનકં
વાતશોષિતવિપમજ્જ્વરોચકપાણ્ડુરોગપ્તીહાર્યઃકાસશ્વા-
સચીકશોપાગ્નિસાદદ્રોગોદરાણ્યુપહન્તિ । જીવનીય-
પ્રતીવાપં સાર્પિઃ પયસા પાચપિસ્વાડમ્યજ્યાત્ ।
સહાસહૃદેવાચન્દનમૂર્વામુસ્તાપ્રિયાલશતાવરીકશેરુપચ
કમધુકચતપુષ્પાકુષ્ઠાનિ ક્ષીરપિષ્ઠઃ પ્રદેહો ઘૃતમણ્ડયુક્તઃ
સૈરયકાટરૂપકચલાતિચલાજીવન્તીસુપવીકલ્કો વા
છાગક્ષીરપિષ્ઠઃ કાશ્મર્યમધુકતર્પણકલ્કો વા । મધુ-
ચ્છિષ્ઠમજ્જિષ્ઠાસર્જરસસારિવાક્ષીરસિદ્ધં પિણ્ડૈતલમગ્ન્યઙ્ગઃ ॥
સર્વેષુ ચ પુરાણઘૃતમામલકરસવિપકં વા પાનાયૈઃ
જીવનીયસિદ્ધં પરિપેકાર્યં કાકોત્વ્યાદિકાયકલ્કસિદ્ધં
વા સુપવીકાયકલ્કસિદ્ધં વા કારવેલકલ્કાચમાત્રસિદ્ધં
વા । યજૈતલં વા પરિપેકાચગાહ્યસ્તિમોજનેપુ ।
શાલિપિષ્ઠિકયવગોધૂમાન્નમનવં મુક્ષીત પયસા જાઙ્ગલ
રસેન વા મુદ્રયૂષેણ વા નાસ્તેન । શોષિતનોલં
ચામીશ્યં કુર્વાત । ઉચ્છિન્નદોષે ચ વનનવિરેચનાસ્થા
પનાનુવાસનકર્મ કર્તવ્યમ્ ॥

પટોલત્રિફલામીરુપ્તુટ્ઠીકદુકાકૃત્નમ્ ।

કાર્થંગીત્વા જયત્યાશુ વાતશોષિતજાં રુચ્ચઃ ॥૧૨॥

સત્રળા વાતરક્તોની ચિકિત્સા

ગમે તે પ્રકારનું વાતરક્ત થયું હોય, તો
શરીરને પ્રથમ વનનવિરેચનાદિકથી શુદ્ધ કરી
પછી ગોળની સાથે હરડેનું સેવન કરાવવું.

દૂધમાં અથવા પાણીમાં વાટેલી પીપર

પહેલે દિવસે પાંચ, બીજા દિવસે દસ, ત્રીજા
દિવસે પંદર, ચોથા દિવસે વીસ, પાંચમે દિવસે
પચીસ, છઠ્ઠા દિવસે ત્રીસ, સાતમે દિવસે પાંત્રીસ,
આઠમે દિવસે ચાલીસ, નવમે દિવસે પિસ્તાલીસ,
અને દશમે દિવસે પચાસ પાવી. પછી
અગિયારમે દિવસે પિસ્તાલીસ, બારમે દિવસે
ચાલીસ, તેરમે દિવસે પાંત્રીસ, ચૌદમે દિવસે
ત્રીસ, પંદરમે દિવસે પચીસ, સોળમે દિવસે
વીસ, સત્તરમે દિવસે પંદર, અઠારમે દિવસે દસ
અને એગણીસમે દિવસે પાંચ પાવી. અથવા
પહેલે દિવસે દસ, બીજા દિવસે વીસ, ત્રીજા
દિવસે ત્રીસ, ચોથા દિવસે ચાલીસ, પાંચમે દિવસે
પચીસ, છઠ્ઠા દિવસે સાડ, સાતમે દિવસે સિતોર,
આઠમે દિવસે એંસી, નવમે દિવસે નેવું અને
દશમે દિવસે સો પાવી. પછી અગિયારમે દિવસે
નેવું, બારમે દિવસે એંસી, તેરમે દિવસે સિતોર,
ચૌદમે દિવસે સાડ, પંદરમે દિવસે પચાસ,
સોળમે દિવસે ચાલીસ, સત્તરમે દિવસે ત્રીસ,
અઠારમે દિવસે વીસ અને એગણીસમે દિવસે
દસ પાવી. આ સત્રળા દિવસોમાં ફક્ત દૂધ-
ખાતો જ આહાર કરાવવો. ઉપર કહેલા બે
પ્રકારમાંથી ગમે તે પ્રકારે પીપરનો પ્રયોગ
કરવામાં આવે તે, 'પિપ્પલીવર્દમાનક' કહેવાય
છે. આ પિપ્પલીવર્દમાનક વાતરક્ત, વિપમજ્જ્વર,
અરુચિ, પાંડુરોગ, બરસનાં દરદ, અરસ, ખાંસી,
શ્વાસ, સોળ, કષય, અગ્નિની મંદતા, છાતીનાં
દરદો તથા ઉદરરોગોને મટાડે છે.

દૂધથી પકવેલા અને જમાં પાકતી વખતે
જીવનીયવર્ગ નાખ્યા હોય એવું ધી યોગ્યું.

અડબાઉ અડદ, સહદેવી, (બજાલાની
જાત છે અને તેમાં પીળાં ફૂલ થાય છે)
રતાંજલિ, મોરવેલ, મોય, ચારોળી, શતાવરી,
કસેરુકંદ, પદ્મકાષ્ઠ, જટીમધ, સુવા અને કંઠને
દૂધમાં વાટી તેનો લેપ કરવો અથવા કાંટાઅશે-
ળિયો, અરહસી, બજાલા, ખપાટ, ખરખોડી

અને કારેલીને વાટી ધીની ઉપર આછા ભાગથી યુક્ત કરીને તે કલ્કનો લેપ કરવો. અથવા સિવણ, જીઠીમધ અને જવના સાથવાને બકરીના દૂધમાં વાટી તે કલ્કનો લેપ કરવો.

મીણ, મજ્જા, રાજ અને ઉપલસરીનો કલ્ક નાખી દૂધથી પકાવેલું પિંડતેલ યોગ્યું. (ધાણી-માંથી લીધેલું તલના કીટા સહિત તેલ પિંડતેલ કહેવાય છે.)

સધળાં વાતરક્તોમાં આમળાંના રસથી પકાવેલું જીરું ધી પાવું.

જીવનીયવર્ગના ક્વાથથી અથવા કાકાલ્યાદિ ગણના ક્વાથથી તથા કલ્કથી અથવા કલોજી જીરાના ક્વાથથી તથા કલ્કથી અથવા ક્ષત કારેલીના ક્વાથથી પકાવેલું ધી સીંચવું.

અથવા આ ચિકિત્સિતસ્થાનના મૂળગર્ભ-ચિકિત્સિત નામના પંદરમા અધ્યાયના ૧૧મા વિષયમાં કહેલા બલાતેલનો સિંચનમાં, અવગાહમાં (તેલાદિક પ્રવાહીથી ભરેલા મોટા વાસણમાં કે પેટીમાં બેસવું કે સૂવું એ અવગાહ કહેવાય છે), પિયઠારીમાં અને ભોજનમાં ઉપયોગ કરાવવો.

જૂના રાતા ચોખ્ખા, જૂના સાઠી ચોખ્ખા, જૂના જવ અને જૂના ધઉંમાંથી બનાવેલું અન્ન દૂધ સાથે, જંગલ પ્રાણીઓના માંસના રસ સાથે અથવા ખટાશવગરના મગના ઓસામણ સાથે જમાડવું. (પિત્તની અધિકતા હોય તો દૂધ સાથે, વાયુનું પ્રાપ્ત્ય હોય તો જંગલ પ્રાણીઓના માંસના રસ સાથે અને કફનું પ્રાપ્ત્ય હોય તો ખટાશવગરના મગના ઓસામણ સાથે જમાડવામાં અવશ્ય કાળજી રાખવી.)

વારંવાર લોહીનો સ્નાન પણ કરવો. (જે સ્તિગ્ધ પદાર્થોનાં સેવનથી વાયુને જીતી ન શકાય અને લોહીનું પ્રબલ આવરણ થઈ ગયાનો નિશ્ચય થાય, તો જ રોગીના તથા રોગના બળને અને કાળને જોઈ વારંવાર લોહીનો સ્નાન કરવો.)

જો કોષો અધિક જોવામાં આવે તો વમન, વિરેચન, નિરૂહખસ્તિ તથા સ્નેહખસ્તિ-એ ક્રિયાઓ પણ વારંવાર કરવી. (કફની અધિકતા હોય તો વમનક્રિયા, પિત્તની કેરધિરની અધિકતા હોય તો વિરેચનક્રિયા અને વાયુની અધિકતા હોય તો બે પ્રકારના ખસ્તિઓની ક્રિયા વારંવાર કરવી.) પંડોળું, ત્રિકુળા, શતાવરી, ગળો અને કડુનો ઉકાળો પીવાથી વાતરક્તનો રોગ અવશ્ય મટે છે. ૧૩

भवन्ति चात्र ॥

एवमाद्यैः क्रियायोगैरचिरोत्पतितं सुखम् ।

वातासृक्साध्यते वैद्यैर्यप्यते तु चिरोत्थितम् ॥

उपनाहपरीषेकप्रदेहाभ्यञ्जनानि च ।

शरणान्यप्रवातानि मनोज्ञानि महान्ति च ॥

मृदुगण्डोपधानानि शयनानि सुखानि च ।

वातरक्ते प्रशस्यन्ते मृदुसंवाहनानि च ॥

व्यायामं मैथुनं कोपमुष्णाश्ललवणाशनम् ।

दिवास्वप्नમમિષ્યન્દિ ગુરુ ચાન્નં વિવર્જयेत् ॥૧૪॥

વાતરક્તની સાધ્યતા, યાપ્યતા, ઉપચારો

અને પાળવાની પરેજી

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-એ સ્વપ્નએ કહ્યું છે: 'જો વાતરક્ત થોડા કાળથી ઉત્પન્ન થયું હોય, તો વૈદ્યો, ઉપર કહેલા એ ક્રિયાયોગોથી વાતરક્તને સહેલાઈથી વશ કરી શકે છે અને લાંબા કાળથી ઉત્પન્ન થયું હોય તો તેને ઉપર કહેલા ક્રિયાયોગોથી વૃદ્ધિ પામવા નહિ દેતાં રોગીનો દેહપાત થવા દેતા નથી.

ઉપનાહો, પરીષેક, પ્રદેહો (લેપો), અભ્યંગો, વાયુવગરનાં તથા મનને પ્રિય મોટાં ધરો, કામળ ગાલમસૂરિયાં વગેરેવાળાં સુખકારી શયનો અને કામળ અંગચંપીઓ, એ ઉપચારો વાતરક્ત ઉપર વખણાય છે.

વાતરક્તના દરદીએ મહેનત કરવી નહિ, મૈથુન કરવું નહિ, કોપ કરવો નહિ, ઉષ્ણવીર્ય-

વાણુ, ખાટુ કે ખારુ જમવું નહિ, દિવસે સૂવું નહિ અને ભારે તથા ઓળેને કનેદ આપનાર અન્ન છોડી દેવું । ૧૪

અપતાનકિનમસ્ત્રાક્ષમવક્રમુવમસ્ત-ધમેદૂમ
સ્વેદનમવેપનમપ્રલાપિનમશ્વદ્યુપાતિનમચ્છિરાશામિન
ચોપકમેત । તત્ર પ્રમેવ સ્નેહામ્યક્ત સ્વિન્નશરીરમવ
પીડનેન તીક્ષ્ણેનોપકમેત શિરશુદ્ધચર્યમ્ । અનન્તર
ચ વિદારિગ-ધાદિકાયમાસરસક્ષીરદધિપક સર્પિચ્છ
પાયયેત્ તથા હિ નાતિમાત્ર વાયુ પ્રસરતિ । તતો
મદ્રદાર્વાદિવાતઘ્નગ્નમાહૃત્ય સપવકોલકુલત્થ સાનૂ-
પૌદકમાસ પશ્ચવર્ગમેક્ત પ્રકાશ્ય તમાદાય કપાય
મમ્લક્ષીર સહોમિશ્રય સર્પિસ્તૈલવસામન્નભિ સહ
વિપચેન્નમુરકપ્રતીત્રાપ તદેતસ્ત્રૈવૃતમપતાનકિના પરિ
ષેકાવગાદ્યામ્યજ્ઞપાનમોજનાનુવાસનનસ્વેપુ વિદધ્યાત્ ।
ત્યયોક્તૈશ્વ સ્વેદવિધાને સ્વેદયેત્ । યલીયસિ દ્વૌતે
સુશોષ્ણતુપવુસકરીપર્ણે કૃપે નિદધ્યાદામુખાત્ ।
તત્પાયા વાજારચુલ્યા તત્પાયા વા શિલાયા સુરાપરિ
પિક્તાયા પલાશદલચ્છન્નાયા શાયેત્ । કુશરાવેશ
વારપાયસેર્વા સ્વેદયેત્ । મૂલકોરુવુકરુકર્જોર્જેકાર્કસ-
સલાશક્લિનીસ્વરસસિદ્ધ તૈલમપતાનકિના પરિષેકાદિ
પૂપયોજ્યમ્ । અમુક્તવતા પીતમગ્લ દધિ મરિચવચા
શુક્તમપતાનક દન્તિ તૈલસર્પિર્વંસાક્ષીદ્રાણિ ચ । એત
ચ્છુદ્ધવાતાપતાનકવિધાનમુક્તમ્ । સસ્ટે સસ્ટ કર્ત
વ્યમ્ । વેગાન્તેષુ ચાવપીડ દદ્યાત્ । તામ્રચૂડકર્કટ-
કૃષ્ણમત્સ્યશિશુમારવરાહનસાશ્વાસેવેત । ક્ષીરાણિ વા
વાતહરસિદ્ધાનિ યવકોલકુલત્થમૂલકદધિષ્ઠૃતતૈલસિદ્ધા
વા યવાગૃમ્ । એહવિરેચનાસ્થાપનાનુવાસનાનિ ચૈવ
દશરાત્ર હૃત્વેગમુપકમેત્ । વાતવ્યાધિચિકિત્સિત
ચોનેક્ષેત રક્ષાકર્મ ચ કુર્યોદિતિ ॥ ૧૫ ॥

અપતાનકની ચિકિત્સા^૧

એ અપતાનકને દગ્ધી શિયિત થયેલી

આખોવાળો ન હોય, વાંછી થયેની શ્રુક્ટિઆનાળો
ન હોય, અક્કડ રહેતા લિંગવાળો ન હોય,
પસીનાથી વ્યાપ્ત થઈ જતો ન હોય, ધ્રુવજો ન
હોય, અસખદ્ધ ભાપણ કરતો ન હોય, બને
હાય તથા બને પગથી ખાટવાની પેટે ધરતી પર
પડી જતો ન હોય અને અસાધ્ય બહિરાશામ-
વાળો ન હોય તો તેની ચિકિત્સા કરવી

અપતાનકના દરદીને પ્રથમ જ સ્નેહનો
અભ્યગ કરી તથા સ્વેદન કરી તેના આંધાની
શુદ્ધિ માટે તીક્ષ્ણ અવપીડન નરત્ય દેવ.
(આંધાને ખાધી કરનારાં તીક્ષ્ણ ઔષ્ધો વાગી
નીચાવીને જ રસ કાઢવામાં આવે તે અવપીડ
કહેવાય છે નાકમાં એ રસના ટીપાં નાખવા એ
અવપીડન નરત્ય કહેવાય છે વાતુ કંઠના
સ્થાનમાં ગયેનો હોવાથી નદ્ર થયેલી સજ્ઞાને
અત્રત જરવા માટે આ નરત્ય દેવુ-કૃતિન)

આંધાને ખાધી કયાં પછી વિદારિગધાદિ
ગણુનો ક્વાથ, માસનો રસ, દૂધ અને કઢીમાં
પકાવેલું સ્વચ્છ વી રોગીને પાવું ધી પાત્રાથી
વાયુ અત્યંત ત્રેલાઈ શકેતો નથી

પછી સૂત્રસ્થાનના ૩૯ મા અધ્યાયના ૧૦ મા
વિષયમાં કહેલા ભદ્રકાશ આદિ વાતસશમન
વર્ગને એકઠો કરી તેને જવ, બોર, કળથી અને
પાંચ પ્રકારનાં આનૂપવર્ગના માસોથી મિશ્ર
કરી ક્વાથ બનાવી તે ક્વાથને સૌવીરક તથા
ધાન્યાન્ન આદિ અન્ને તથા દૂધથી મિશ્ર
કરી તે ક્વાથથી તેન, ચરબી અને મજ્જની સાથે
ધી પકાવવું અને તે ધીમાં જીવનીયગણુ નાખવો
આ પ્રમાણે પકાવેલું ધી ત્રૈવૃત કહેવાય છે અપ
તાનકવાળાઓને સિ અનમાં, અવગાહમાં, ઓળના-
માં, પીત્તામાં, ભોજનમાં, સ્નેહમરિતમાં અને
નરત્યમાં આ ધી આપવું

અપતાનકવાળાના શરીરનું આ ચિકિત્સિ-
તસ્થાનના સ્વેદાવચારણીય નામના ડરમાં
અધ્યાયમાં કહેના સ્વેદના વિધાનોથી સ્વેદન

૧ આલેપકની ચિકિત્સા તથા અપતાનકની ચિકિ-
ત્સા જુનીજુની આપી નથી તેનું મારણ તેઓની આ
એ જ ચિકિત્સા હોય એમ ધારી શકાય છે

કરવું. જો વાયુ જોરાવર હોય તો તે દરદીને સહેવાય તેવાં ઊનાં ક્રેતરાં, ઢૂંસાં તથા અડાયાંથી સરેલી ઊડી ખાડમાં મોઢા સુધી ઊમેરાખવો. અથવા અગ્નિથી તપેલી લુહારની ચૂસ ઉપર કે અગ્નિથી તપાવેલી શિલા ઉપર મદિરા છાંટી તે ચૂસને કે શિલાને ખાખરાનાં પાંદડાંઓથી ઢાંકી તે ઉપર સુવાડવો. (આ ઉષ્મસ્વેદ કહેવાય છે.) અથવા તેને તલની તથા અડદની ખીચડી, માંસોના વેશવાર અને દૂધપાકથી ઉપનાહ-સ્વેદ દેવો.

મૂળા, ઘોળો એરડો, ટીંબરુ, જંગલી તુલસી, (તકમરિયાં તો નહિ?) આકડો, હાથલા નામનો થોર અને આંખડૂટામણીના સ્વરસના ક્ષાયામાં તેલ પકાવી તે તેલ અપતાનક-વાળાઓના સિંચન વગેરેમાં કામે લગાડવું.

અપતાનકવાળાને જમ્યા પહેલાં મરી તથા વજ નાખેલું ખાટું દહીં પાવામાં આવે અથવા મરી તથા વજ નાખેલું તેલ, ધી, ચરળી અને મધ પાવામાં આવે તો અપતાનક મટી જાય છે.

ઉપર કહેલી સઘળી ચિકિત્સાઓ એકલા વાયુથી થયેલા અપતાનકવાળાઓ માટે છે.

જો વાયુની સાથે પિત્તનો કે કફનો સંબંધ હોય તો પિત્તને તથા કફને ટાળનારી ક્રિયાઓની સાથે ઉપર કહેલી ક્રિયાઓ કરવી. (નિં ૦ અ ૦ ૧ વિ ૦ ૧૫ જુઓ. જેજ્જટાચાર્ય કહે છે, કે બીંબ દોષોના સંબંધવાળા વાતરક્તની પેઠે ચિકિત્સા કરવી.)

અપતાનકથી આવેલા વેગોના અંતમાં દરદીને અવપીડન નસ્ય આપ્યા કરવું.

અપતાનકવાળાને ફૂકડો, કુડચલ, કાળાં માછલાં, શિશુમાર (દરિયાઈ ફૂતરો) અને સૂરની ચરખીઓનું સેવન કરાવવું અથવા વાતહર દ્રવ્યોના ક્ષાયાદિકથી પકાવેલાં દૂધનું સેવન કરાવવું અથવા જવ, બોર, કળથી, મૂળા,

દહીં, ધી અને તેલથી સિદ્ધ કરેલી રાખનું સેવન કરાવવું અને સ્નેહન, વિરેચન, નિરૂહ-ખસ્તિ તથા સ્નેહખસ્તિનું પણ સેવન કરાવવું. વેગ ટળી ગયા પછી પણ દસ દિવસ સુધી આ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

વાતવ્યાધિચિકિત્સિત નામના ગયા અધ્યાયમાં કહેલી ચિકિત્સાઓ ઉપર પણ ધ્યાન આપવું અને સૂત્રસ્થાનના પ્રણિતોપાસનીય નામના ૧૯મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે રક્ષા-વિધાન પણ કરવું. ૧૫

પક્ષાઘાતોપદ્રુતમમ્લાનગાત્રં સરુજમાત્મવન્તમુ-
પકરણવન્તં ચોપકમેત્ ॥ તત્ર પ્રાગેવ સ્નેહસ્વેદોપપન્નં
મૃદુના શોધનેન સંશોધ્યાનુવાસ્યાસ્થાપ્ય ચ યથાકા-
લમાક્ષેપકવિધાનેનોપચરેત્ ॥ વૈશેષિકશ્ચાત્ર મસ્તિષ્ક-
શિરોવસ્તિશ્ચાણુતૈલમમ્યઙ્ગાર્યે શાલ્વણમુપનાહાર્યે ચલા-
તૈલમનુવાસનાર્યે ॥ એવમતન્દ્રિતર્ણીશ્ચતુરો વા માસાન્
ક્રિયાપથમુપસેવેત ॥ ૧૬ ॥

પક્ષાઘાતની ચિકિત્સા

પક્ષાઘાતનો દરદી જો કરમાયેલાં ગાત્રવાળો ન હોય, વેદના સહિત હોય, જિતેન્દ્રિય હોય અને જોઈતાં સાધનોથી યુક્ત હોય તો તેની ચિકિત્સા કરવી.

પક્ષાઘાતના દરદીને પ્રથમ જ સ્નેહનથી તથા સ્વેદનથી ઉત્પન્ન કરી, સમય પ્રમાણે વમન, વિરેચનાદિકના જે સમયો^૧ છે તે પ્રમાણે કામળ શોધનથી શુદ્ધ કરી, નિરૂહખસ્તિ તથા અનુવાસનખસ્તિ (સ્નેહખસ્તિ) આપી પછી ઉપર કહેલી અપતાનકની માફક ચિકિત્સા કરવી.

આ ચિકિત્સામાં વિશેષ એ કરવું કે સ્નેહથી સિખવેલાં પોતાં તથા પૂમડાં વગેરે મસ્તક પર

૧ વમન કરાવ્યા પછી એક પખવાડિયે વિરેચન દેવું. વિરેચન પછી સાત રાત વીતે ત્યારે સ્નેહખસ્તિ દેવી. સ્નેહખસ્તિ દીધા પછી સ્નિગ્ધપણાનું લક્ષણ પ્રાપ્ત થતાં નિરૂહખસ્તિ દેવી અને નિરૂહખસ્તિ દીધા પછી પાછી તુરત સ્નેહખસ્તિ દેવી.

મુકાવનાં, યોજનામાં ગયા અધ્યાયના ૨૨મા વિષયમાં કહેલા અણુનેવને ઉપયોગ કરાવે, ઉપનાહમાં ગયા અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં કહેલા શાસ્ત્રણેના ઉપયોગ કરાવે અને સ્નેહ બરિનમાં આ આન્ના ૧૫મા અધ્યાયના ૧૧મા વિષયમાં કહેલુ બવાતેક વાપરવુ.

દરદીએ જરા પણ આળમ કે બેદરકારી નહિ રાખતા તણ કે ચાર મહિના મુધી આ પ્રમાણે ચિકિત્સાતુ સેવન કરવુ. ૧૬

મન્યાસ્ત્રમેડપેતદેવ વિધાને વિશેષતો વાન છેમ્પદાર્નેસે રુક્ષસ્વેદ્શોપચરેત્ ॥ ૧૭ ॥

મન્યાસ્ત્રાભની ચિકિત્સા

મન્યાસ્ત્રાભમાં પણ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ કરવુ અને ખામ કરી વાયુ તથા કફ હરનાગ નરથો તથા રક્ત વેદો આપવા ૧૭

બપનન્નકાતુર નાપતર્પયેત્ । વમનાતુવાસના સ્થાપનાનિ ન નિષેવયેત્ । વાતછેમ્પોપરુદ્ધોચ્છ્વાસ તીવ્રણેઃ પ્રત્યાપનૈર્મોચયેત્ । તુચ્છરુપુષ્કરાહિમ્વલ્લ-ધેતસપચ્ચાલવપત્રય પચ્ચાક્રેવ પાતુ પ્રયચ્છેત્ પચ્ચા-શતાર્દે સૌવર્ચલદ્વિપલે ચતુર્ગુણે પયમિ સર્પિ પ્રસ્ય ચ સિદ્ધન્ ॥ વાનછેમ્પાપતુચ કર્મ કુર્યાત્ ॥ ૧૮ ॥

અપત ત્રકની ચિકિત્સા

અપત ત્રકના દરદીને વધનાદિક અપતર્પણ અને વમન, સ્નેહબરિત તથા નિહરુબરિતનુ પણ એવન કરાવતુ નહિ એ દરદીનો ધામ વાયુ તથા કફથી મોકાર્ ગયો હોય તો તેને તીક્ષ્ણ પ્રવમન નરથોથી છૂટા કરવો ચવના કનાયની માથે ટિ બરુદ્ધ, પુષ્કરમુજ, હાંમિ,

૧ છ ન મગની એ મો ભગી નગીમા તીક્ષ્ણ ચૂર્ણ બગી મો ની કુક દર્ક તે ચૂર્ણને ના મા ચ તી જેતુ એ પ્રથમન નમ્ય મહાર કે વિરે આ મ્ય નના ૪૦મા અધ્યાયમાં જુઓ.

પુષ્કરમુજને બને મિત્રમ વાપરત થો ૧ કે, એકે કે પુ મરગ નાવ મગતુ નથી. તેક આંધી વરે પુ મરગના નામથી મર્ક અને કે તેમ પુ મરગના

અમ્યવેતમ, હરડે અને લવણત્રય-સૈન્, બિડ-લણ તથા સચળ પિવડાવનાં પચામ હરડેનું ચૂર્ણ અને આડ તોલામાર સચળ નાખેના ચોમણા દ્રવમાં પકાવેલુ ચોસડ તોલામાર ધી પણ પાતુ એ ઉપગત વાયુ તથા કફને હરનાગી બીજી ચિકિત્સાએ પણ કરવી. ૧૮

અર્દિતાતુરં વલવન્તમુપકરણવન્ત ચ વાતમ્પા વિવિધાનેનોપચરેદ્વૈશેપિકૈશ્વ મસ્તિષ્કશિરોવસ્તિનસ્ય ધૂમોપનાદસેહનાહીસ્વેદાદિમિઃ । તત સતૃણ મહાપ ચમૂલ કાકોલ્યાદિં વિદારિગન્વાદિમૌદકાનુપર્નામ તર્થૈવૌદ્વકન્દ્રાંશ્વ સહસ્ર દ્વિગુણોદકે ક્ષીરદ્રોણે નિકાપ્ય પાદાવશિષ્ઠમવતાર્યં પરિઘ્રાવ્ય તૈલપ્રસ્યેનો ન્મિકથ પુનરાવશિષ્યેત્ । તતસ્તૈલ ક્ષીરાનુગમવ તાર્યં શીનીનૂતમમિમશ્રીવાત્ર ચ. સ્નેહ લતિષ્ઠેતમા દાય મધુરોપધસહાક્ષીરસુક્તં વિપચેદેતક્ષીરતૈલ્મર્દિ-તાતુરાણા પાનામ્યક્ષાદિપ્રયોજ્યસ્ ॥ તૈલહીન વા ક્ષીર સર્પિરશિતર્પણમિતિ ॥ ૧૯ ॥

અર્દિતની ચિકિત્સા

અર્દિતનો દરદી એ બળવાન હોય અને નેર્તા સાધનેથી યુક્ત હોય તો તેની વાત-વ્યાધિચિકિત્સિત નામના ગયા અધ્યાયમાં કહ્યો પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી અને ખાસ કરી સ્નેહથી સિએવેલાં પોનાં તથા પૂમડા માથા ઉપર મુકાવનાં, સ્નેહિક નરથો આપવાં, સ્નેહિક ધૂમપાન કરાવનાં, ઉપનાહ એવેદો કરવા, સ્નેહનો કરવા અને નાડીસ્વેદ (આ ત્યાનના સ્વેદન

ચુજો નથી અયોચીન પ્રથોમા પુષ્કરમુજને બને કે વાપરવાનુ મ્હુ છે પણ મના પુષ્કરમગના જેવા ચુજો નથી કુષિબલમ પુષ્કરમુજને મગના ચુજો છે કુષિ બલ નામનુ કામના વેદના જેવા દેખાવવાનુ મોકે માડ થાર છે તેના મુજને વિવરન મ્હે છે

૧ અમ્યવેતમ એક બલતની ખગાઈ છે તેના ઘણે બેદ છે એક બલની માછ, એક જાનનો સારનો ખોગ નર-કે ને ક બ લની બત છે તે અને એક બલનુ આટ લીજુ એ મળ્યા અમ્યવેતમ કહેવાય છે ૨ એ ન કરવાના મુજાલિક, મામાલિક મરાલિક

ચારણીય વામના કરમા અધ્યાયમાં જુઓ.)
વગેરે પણ કરવાં.

પછી તૃણપંચમૂળીગણ, ખૃદ્વપંચમૂળી-
ગણ, કાકાદ્યાદિગણ, વિદારિંગધાદિગણ, કુડ-
ચલ તથા સૂર વગેરે આનૂપવર્ગનાં માંસો
અને કસેરુ તથા શિંગોડાં વગેરે જળમાં ઉત્પન્ન
થતાં કંદોને એકઠાં કરી તેઓનો, ખમણા
પાણીવાલા એક હજાર ચોવીસ તોલાભાર દૂધમાં
કનાથ કરી, ચોથો ભાગ ખાટી રહે સારે
ઉતારી, વસ્ત્રથી ગાળી લઈ તે કવાથને ચોસઠ
તોલાભાર તેલથી મિશ્ર કરી પાછો અગ્નિ
પર ચડાવવો. પછી તે તેલ દૂધ સાથે એક થઈ
જાય સારે ઉતારી લઈ ઠંડું થઈ જાય સારે
તેને મથવું. એમાંથી જે રનેહ બહાર નીકળે
તેને લઈ કાકાદ્યાદિ મધુર વર્ગ, અડખાઉ
અડદ અને દૂધથી મિશ્ર કરી પકાવવો, એટલે
તે ક્ષીરતેલ સિદ્ધ થાય છે. આ તેલ અદિતના
દરદીઓને પીવામાં તથા ચોળવા વગેરેમાં દેવું.

ઉપર જે તેલ દૂધમાં પકાવવાનું કહ્યું તેની
પેઠેજ દૂધમાં પકાવેલું ધી ક્ષીરસર્પિ કહેવાય છે.
એ ક્ષીરસર્પિનો અદિતવાળા માણસોનાં નેત્રોનું
તર્પણ કરવામાં ઉપયોગ કરવો. ૧૯

ગૃધ્રસીવિશ્વાચીક્રોષ્ટકશિરઃસ્વરૂપજ્વલવાતક્રુ-
કપાદદાહપાદહર્ષાપવાહુકવાધિર્યધમનીગતવાતરોગેષુ
યથોક્તં યથોદ્દેશં ચ શિરાવ્યથાં કુર્યાદન્યત્રાપવાહુકા-
દ્વાતવ્યાધિચિકિત્સિતં ચાવેક્ષેત ॥ ૨૦ ॥

ગૃધ્રસી વગેરે રોગોની ચિકિત્સા

ગૃધ્રસી, વિશ્વાચી, ક્રોષ્ટકશિર, ખંજ
(તથા કલાયખંજ), પશુ, વાતકંટક, પાદદાહ,

તથા દૂધ વગેરે દ્રવ્યો એક માટલામાં ભરી, તેનું મોઢું
બંધ કરી, ખૂબ ઉકાળી, તે માટલાના પડખામાં કાણું
પાડી. તેમાં હાથીની સ્તંના જેવા આકારવાળી, એક
અથવા દોઢ વામ લાંબી અને એત્રણ ભાગમાં નમા-
વેલી વાતહર પાંદડાંઓની નળી નાખીને તેથી બાહ્ય
લેવાવધી, એ નાડીસ્વેદ કહેવાય છે. (ચરક-સૂત્રસ્થાન-
અધ્યાય ૧૩મે.)

પાદહર્ષ, અપખાહુક (અંસશોષ તથા
અપખાહુક), બહેરાશ અને ધમનીગત વાતરોગો,
(મૂક, મિન્મિણ તથા ગદ્ગદ) એમાં શારીર-
સ્થાનના આઠમાં અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે યોગ્ય
પ્રદેશમાં શિરાવ્યથા કરવો (નસને વીંધવી-રસ
ખોલવી.) અને અંસશોષ તથા અપખાહુક એ
જે રોગ સિવાય ખાટીના ઉપર કહેલા ગૃધ્રસી
વગેરે રોગોમાં ગયા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે
વાતવ્યાધિની ચિકિત્સા પણ કરવી. (ગૃધ્રસી
વગેરે રોગોમાં વાતવ્યાધિની ચિકિત્સા કર્યા
છતાં શાંતિ ન થાય તો પછી રુધિરના આવરણનો
નિશ્ચય કરીને શિરાવ્યથા કરવો; ક્રોષ્ટકશિર ઉપર
વાતરક્તની ચિકિત્સા પણ કરવી. બહેરાશની
ચિકિત્સા ઉત્તરતાંત્રના ૨૧મા અધ્યાયમાં પણ
કહેવામાં આવશે.) ૨૦

કર્ણશૂલે તુ ગૃજ્ઞવેરસં તૈલમધુસંસૃષ્ઠં સૈન્ધવો-
પહિતં સુલોષ્ણં કર્ણે દદ્યાદજામૂત્રમધુતૈલાનિ વા,
માતુલુક્કદાહિમતિન્તિડીકસ્વરસમૂત્રસિદ્ધં તૈલં શુક્ત-
સુરાતક્રમૂત્રલવણસિદ્ધં વા। નાડીસ્વેદૈશ્ચ સ્વેદયેત્।
વાતવ્યાધિચિકિત્સાં ચાવેક્ષેત। મૂયશ્ચોત્તેર વક્ષ્યામઃ ॥

કર્ણશૂલની ચિકિત્સા

કર્ણશૂલ થયેલ હોય તો રોગીના કાનમાં
તેલ, મધ તથા સૈન્ધવ નાખેલો આદુનો રસ
સહેવાય તેવો ગરમ કરી નાખવો અથવા સૈન્ધવ
નાખેલું બકરીનું મૂત્ર સહેવાય તેવું ગરમ કરીને
નાખવું અથવા સૈન્ધવ નાખેલ મીઠાં તેલો સહેવાય
તેવાં ગરમ કરી નાખવાં અથવા બિજેરું, દાડમ
અને ટાકમના સ્વરસમાં તથા ગાયના મૂત્રમાં

૧ વાતવ્યાધિમાં જે સ્નેહસ્વેદાદિક કરવાનું છે, તે
અંસશોષમાં તથા અપખાહુકમાં વિરૂદ્ધ છે; કારણ કે
તેઓ કફસ્થાનમાં કફથી ઢંકાયેલા વાયુથી થાય છે.
એમાં જે સ્વેદન તથા નસ્ય વગેરે દેવાં તે રૂક્ષજ
દેવાં જોઈએ. ઉદ્ધન તો એમ વ્યાખ્યાન આપે છે કે
અંસશોષ તથા અપખાહુક, ધાતુઓના ક્ષયથી થયેલા
વાતપ્રકોપથી થાય છે, માટે તેઓમાં વાતવ્યાધિની
ચિકિત્સા કરવી, પણ શિરાવેધ નહિ કરવો.

પક્ષાવેલુ તેલ નાખવુ અથવા શુકત, મધ, છાશ, ગોમૂત્ર અને લણ્માં પક્ષાવેલુ તેલ નાખવું. એ ઉપાયો કરવા ઉપરાંત નાડીસ્વેદોથી સ્વેદન પણ કરવું અને વાતવ્યાધિની જે ચિકિત્સા કહી છે, તે પણ કરવી. ઉત્તરતંત્રમાં કણું રોગોના પ્રકરણમાં (૨૧મા અધ્યાયમાં) કણું રોગની ફરી ચિકિત્સા કહીયુ ૨૧

તૂણીપ્રતૂણ્યોઃ સ્નેહલવણમુદકેન પાયયેત્, વિપ્પલ્યાદિચૂર્ણં વા હિગુયવક્ષારપ્રગાદં વા સર્વિર્વસ્તિ-
મિશ્રેન્નમુપક્રમેત્ ॥ ૨૨ ॥

તૂણી તથા પ્રતૂણીની ચિકિત્સા

તૂણી કે પ્રતિતૂણી થયેલ હોય તો રનેહ લવણ (ગયા અધ્યાયનો ૨૫મો વિષય જુઓ) અથવા પિપ્પલ્યાદિ ગણતુ ચૂર્ણ જળની સાથે પાવુ. અથવા હીંગ અને જવખારથી સારી પેટે મિશ્ર કરેલુ ધી પાવુ. એ દરદીને પિયઠારીઓ પણ દેવી ૨૨

આધ્માને ત્વપતર્પણદીપનચૂર્ણફલ્વર્તિક્રિયાપાચ-
નીયનસ્તિમિશ્રચરેત્ । લઙ્ગાનન્તરં ચાન્નકાલે ધાન્ય-
ક્ષજીરકાદિદીપનસિદ્ધાન્યન્નાનિ । પ્રત્યાધ્માને હર્દના
પતર્પણદીપનાનિ કુર્યાત્ ॥ ૨૩ ॥

આધ્માન તથા પ્રત્યાધ્માનની ચિકિત્સા

આધ્માન થયેલ હોય તો લઘનોથી, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા ચૂર્ણોથી, ક્ષણવર્તિઓથી (ઝાડો કરવા માટે શુદ્ધમાં વાટ ખોસવામાં આવે છે તે ક્ષણવર્તિ કહેવાય છે. આ રથાનના ૧૪મા અધ્યાયનો ૯મો વિષય જુઓ), પાચન ચૂર્ણોથી અને બસ્તિઓથી ચિકિત્સા કરવી લઘન કરાવ્યા પછી અન્ન દેવાના સમયે ધાણ તથા જીરૂ વગેરે પાચન પદાર્થોથી સિદ્ધ કરેલાં અન્નો દેવાં પ્રત્યાધ્માન થયો હોય તો વમન, લઘન તથા અગ્નિને દીપ્ત કરનારા ચૂર્ણોદિથી ચિકિત્સા કરવી

અષ્ટોલપ્રવ્યષ્ટોલયોર્ગુલ્મામ્યન્તરવિદ્રવિવત્રિક્રયા-
વિમાગ ઇતિ । હિંગુનિકદુવચાજમોદાપન્વાજગ-ધા-

દાદિમતિતિઢીકપાઠાચિત્રકયવક્ષારસૈન્ધવવિહસૌર્વ-
સ્ત્વર્જિકાપિપ્પલીમૂલામ્લેવેતસસઠીપુષ્કરમૂલહપુષ્પ-
કારી મુક્ષવેત્ । અયૈષ યોગઃ કાસશ્વાસગુલ્મોદારોચ-
ચક્રહરોગાધ્માનપાશ્વોદરવસ્તિશ્લેનાહમૂત્રકૃન્ધ્રીહા-
ર્ગસ્તૂણીપ્રતૂણીપહન્તિ ॥ ૨૪ ॥

અષ્ટીલા તથા પ્રત્યષ્ટીલાની ચિકિત્સા

અષ્ટીલા કે પ્રત્યષ્ટીલા થઈ હોય તો શુદ્ધ અને આલ્યંતર વિદ્રધિઓની ચિકિત્સાની પેઠે ચિકિત્સા કરવી. (આ ચિકિત્સિતરથાનનો ૧૬મો અધ્યાય તથા ઉત્તરતંત્રનો ૪૨મો અધ્યાય જુઓ.)

હીંગ, ત્રિકટુ (સૂક, મરી, પીપર), વજ, બોડીઅજમોદ અથવા કરમાણી ધાણા, થનાની, લાંબ, ઠાકમ, ઠાળીપાક, ચિત્રક, ચવક્ષાર, સિંધવ, બિડલણ, સચળ, સાજખાર, પીપરીમૂળ, અરુણવેતસ, કચૂરો, પુષ્કરમૂળ (કુલિજન), હપ્પુપા (અપ્રસિદ્ધ છે.), ચવક, જીરૂ અને હરડેનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણને ઘણી ઘણીવાર બિજેરાની ખટાઈની ભાવના આપીને તેની એકએક તોલાભાર ગોળીઓ કરી રાખવી. અષ્ટીલા કે પ્રત્યષ્ટીલાનાં વિકારવાળાને પ્રમાતે એ ગોળીઓમાંથી એકએક ગોળી ખવરાવવી. આ હિંગવાદિ ગણ૩૫ યોગ કાસ, શ્વાસ, શુદ્ધ, ઉદરરોગ, અરોચક, છાતીનાં દરદો, આધ્માન, પડખાંનાં શ્લેષ્મ, ઉદરનાં શ્લેષ્મ, બસ્તિનાં શ્લેષ્મ, આનાહ, મૂત્રકૃન્ધ્ર, બરલકુંદ દરદ, અર્શ, તૂણી તથા પ્રતૂણીને પણ મટાડે છે.

કેવલો દોષયુક્તો વા ધાતુમિર્વાષ્ટુતોઽનિલઃ
વિજ્ઞેયો લક્ષ્ણોદ્દામ્યાં ચિકિત્સા વાઙવિરોધતઃ ॥ ૨૫ ॥

વાયુની પરીક્ષા તથા ચિકિત્સા

વાયુ કેવળ છે, દોષોથી ભેડાયેલ છે, કે દોષો, ધાતુઓ કે મજાથી આવરણ પામેલો છે (રોકાઈને હડેલો છે) તેની પરીક્ષા દોષોનાં, ધાતુનાં તથા મજાનાં લક્ષણો ઉપરથી અને

પોતાની કલ્પનાશક્તિથી કરી લેવી. પરીક્ષા કરતાં
જે દોષોથી જેડાયેલ છે દોષો, ધાતુ કે ગુણોથી
આવરણ પામેલો જણાય તો વાયુનો તથા
તે જોયોથી સંયોગ છે આવરણ પામેલો હોય
તેઓનો પરસ્પરની ચિકિત્સાથી પ્રકાપ ન થાય
એવી સંભાળ રાખીને ચિકિત્સા કરવી. (સંયુક્ત
તથા આવૃત્ત થયેલા વાયુનાં દેહકાંઠ લક્ષણો
નિદાનસ્થાતના પહેલા અધ્યાયના ૭મા તથા
૮મા વિષયમાં આપ્યાં છે, તે જુઓ.) ૨૫

રુજાવન્તં ઘનં શીતં શોકં મેદોવૃતોઽનિલઃ
કરોતિ યસ્ય તં વૈઘઃ શોઘવત્સમુપાચરેત્ ॥૨૬॥

મેદથી રોકાયેલા વાયુનું લક્ષણ
તથા ચિકિત્સા

જે વાયુ મેદથી રોકાયેલ હોય તો પીડા-
વાળા, ધાટા તથા શીતળતાવાળા અપકવ સોજ-
ને ઉત્પન્ન કરે છે. આવો સોજે ઉત્પન્ન થયો
હોય તો વેધે સોજની ચિકિત્સાની પેઠે જ તેની
ચિકિત્સા કરવી. ૨૬

કફમેદોવૃતો વાયુર્યદોરૂ પ્રતિપદ્યતે ।
તદાક્ષમર્દશૈથિલ્યરોમહર્પરુજાઞ્વરૈઃ ॥
તંદ્રયા ચાર્દિતઃ સ્તબ્ધો શીતલાવપ્રચેતનો ।
ગુરુકાવસ્થિરાવૃરૂ ન સ્વાવિવ ચ મન્યતે ॥
તમૂસ્તમ્મમિત્યાહુરાઢ્યવાતમથાપરે ॥ ૨૭ ॥

ઊરુસ્તંભ અથવા આઢ્યવાતનું લક્ષણ
જ્યારે કફથી તથા મેદથી રોકાયેલ વાયુ
સાથગોમાં આવે છે, ત્યારે અંગોનું ભાંગવું,
શિથિલતા, રૂંવાડાંઓનું ઊથું થવું, વેદના, જ્વર
તથા તંદ્રા પ્રાપ્ત થાય છે અને સાથગો સ્તબ્ધ,
શીતળ, ચેતના વગરના, ભારે, અસ્થિર અને
જાણે પોતાના ન હોય એવા મનાય છે. આ
રોગને આચાર્યો ઊરુસ્તંભ કહે છે અને બીજાઓ
આઢ્યવાત કહે છે. ૨૭

સ્નેહવર્જ પિવેત્ત્ર ચૂર્ણ ષડ્ધરણં નરઃ ॥
હિતમુષ્ણામ્બુના તદ્વત્પિપ્પલ્યાદિગૈઃ કૃતમ્ ।

લિઘ્નાદ્વા ત્રૈફલં ચૂર્ણં ક્ષૌદ્રેણ કદુકાન્વિતમ્ ॥
મૃતૈર્વા ગુરુગુલું શ્રેષ્ઠં પિવેદ્વાપિ શિલાજતુ ।
તતો હન્તિ કફાક્રાન્તં સમેદસ્કં પ્રમક્ષનમ્ ॥
હૃદ્રોગમરુચિં ગુલમં તથાગ્ન્યન્તરવિદ્રધિમ્ ।
સક્ષારમૂત્રસ્વેદાંશ્ચ રુક્ષાણ્યુત્સાદનાનિ ચ ॥
કુર્યાદિલાઘ્ન મૂત્રાઢ્યૈઃ કરજ્જફલસર્પપૈઃ ।
મોઝ્યાઃ પુરાણશ્યામાકકોદ્રવોદાલશાલયઃ ॥
શુષ્કમૂલકચૂષેણ પટોલસ્ય રસેન ચ ।
જાઙ્ગલૈરઘૃતૈર્માસૈઃ શાકૈશ્ચાલવૈર્હિતૈઃ ॥
યદા સ્યાતાં પરિક્ષીણે મૂયિષ્ઠે કફમેદસી ।
તદા સ્નેહાદિકં કર્મ પુનરત્રાવચારયેત્ ॥
સુગન્ધિઃ સુલઘુઃ સૂક્ષ્મસ્તીક્ષ્ણોઽણઃ કદુકો રસે ।
કદુગકઃ સરો હૃદ્યો ગુરુગુલુઃ સ્નિગ્ધપિચ્છિલઃ ॥
સ નવો વૃંહણો વૃઘ્યઃ પુરાણસ્ત્વપકર્ષણઃ ।
તૈક્ષ્ણ્યૌષ્ણ્યાત્કફવાતમ્નઃ સરત્વાનમલપિત્તનુત્ ॥
સૌગન્ધ્યાત્ પૃત્તિકોષ્ઠમ્ સૌક્ષ્મ્યાચ્ચાનલદીપનઃ ।
તં પ્રાતઃપ્રિલાદાર્વીપટોલકુશવારિભિઃ ॥
પિવેદાવાપ્ય વા મૃતૈઃ ક્ષારૈરુષ્ણોદકેન વા ।
જીર્ણે યૂપરસક્ષીરૈર્મુજ્જાનો હન્તિ યાસતઃ ॥
ગુલમં મેહમુદાવર્ત્તમુદરં સમગન્દરમ્ ।
કૃમિકણ્ઠ્ઠરુચિશ્ચિત્રાણ્યર્ચુદં ગ્રન્થિમેવ ચ ॥

નાઢ્યાઢ્યવાતશ્વયશુકુષ્ઠદુષ્ટવ્રણાંશ્ચ સઃ ।
કોષ્ઠસંઘ્યસ્થિયં વાર્યું વૃક્ષમિન્દ્રાશનિર્યથા ॥ ૨૮ ॥
ઊરુસ્તંભ અથવા આઢ્યવાતની ચિકિત્સા
ઊરુસ્તંભ કે જનું બીજું નામ આઢ્યવાત
કહેવાય છે, તે થયેલ હોય તો જરા પણ રુનૈહિક
ચિકિત્સા ન કરતાં ઊરુસ્તંભમાં વાતવ્યાધિના
શકથી રુનૈહિક ચિકિત્સા કરવામાં આવે, તો
મોઢું નુકસાન થાય છે. (જિના પાણી સાથે પડ્ધર-
ણચૂર્ણ, કે જ ગયા ચોથા અધ્યાયના બીજા વિષય-
માં કહેવામાં આવ્યું છે, તે પાવું; તેમ જ પિપ્પ-
લ્યાદિ ગણનું ચૂર્ણ પાવું એ હિતકારી છે; અથવા
કડુના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરેલું ત્રિક્ષણનું ચૂર્ણ
મધમાં કાલવીને ચટાડવું; અથવા મૂત્રો સાથે

ઉત્તમ ગુણપિવડાવેલ શિક્ષાજિત પિવડાવવું આ ચિકિત્સા કરવાથી કફના તથા મેદના આવરણવાળો વાયુ નાશ પામે છે. છાતીનાં દરદો, અરુચિ, ગુદમ તથા અંદરનો વિદ્રધિ પણ આ ચિકિત્સાથી મટે છે.

ઊરુસ્તંભ ઉપર ક્ષાર સહિત મૂત્રોના સ્વેદો દેવા, રૂક્ષપદાર્થોથી સાથળો ચોળાવવા અને કર્જનાં ફળો તથા સર્પપને મૂત્રોમાં વાટીને તેઓના લેપો કરવા. જૂનો સામેલ, જૂના કોદર, જૂના જંગલી કોદર અને જૂના રાતા ચોખાના પદાર્થો સૂકા મૂળાના ઉઠાળા સાથે, પટોલના રસની સાથે, ધી વગરનાં જંગલ પ્રાણીઓનાં માંસોની સાથે અને લણવગરનાં હિતકારી શાકોની સાથે ખવડાવવા.

જ્યારે કફ અને મેદ સારી પેઠે નાશ પામે ન્યાર પછી પ્રવીણ વૈદ્યે એ રોગમાં સ્નેહનાદિક ક્રિયાઓ પણ કરવી.

ગૂગળ કે જે સુગંધવાળો છે, તીક્ષ્ણ છે, ઉષ્ણ છે, રસમાં તથા પાકમાં તીખો છે, દસ્ત ઉતારનાર છે, પ્રિય લાગે એવો છે, સ્તિબ્ધ છે, ચીકાશવાળો છે, નવો હોય તો પુષ્ટિકારક તથા વીર્યવધારનાર છે, જૂનો હોય તો કર્ષણ કરનાર છે, તીક્ષ્ણતાથી તથા ઉષ્ણતાથી કફ તથા વાયુ દહાડનાર છે, દસ્ત ઉતારનાર હોવાથી મજ તથા પિત્ત ટાળનાર છે, સૂક્ષ્મપણાથી અગ્નિને દીપ્ત કરનાર છે અને સુગંધપણાથી દોહાની દુર્ગંધને દહાડનાર છે, તેને નિફળા, દારુહળદર, પટોળ અને દર્બના ક્ષાયમાં નાખીને અથવા મૂત્રોમાં નાખીને અથવા ક્ષારના પાણીમાં નાખીને અથવા જીના પાણીમાં નાખીને પાવો. આ ગૂગળ પર્યા પછી એસામણ સાથે, માંસના રસની સાથે કે દૂધની સાથે ભોજન કરાવવું. આમ કરવાથી એક મહિનાની અંદર ઊરુસ્તંભ મટી આવે છે. જેમ વીજળીતુ પડવું વૃક્ષને હણી નાખે છે, તેમ આ ગૂગળ એક મહિનાની અંદર

ગુદમ, પ્રમેહ, ઉદાવર્ત, ઉદરરોગ, ભગંદર, કૃમિ, ખરજ, અરોચક, શિત્ર, અર્થુર, ગ્રંથિ, નાડીવણ, ઊરુસ્તંભ, સોજો, કાઠ, દુષ્ટવણો અને કાઠામાં, સાંધામાં કે અસ્થિમાં રહેલા વાયુને હણે છે. ૮૮

અધ્યાય ૬ઠ્ઠો

અયાતોર્ઽર્શસાં ચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાત્વામઃ ।

યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'અર્શ-ચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે મગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ચતુર્વિધોર્ઽર્શસાં સાધનોપાયઃ । તથા-મેપજં ક્ષારોઽગ્નિઃ શશ્વમિતિ । તદ્રાચિરકાલજાતાન્યત્પદો-પલક્ષોપદ્રવાણિ મેપજસાધ્યાનિ । મૃદુપ્રસ્તાવગાઢ-ન્યુચ્છિતાનિ ક્ષોરણ । કર્કશસ્થિરપૃથુકઠિનાન્યગ્નિના । તતુમૂલ્યન્યુચ્છિતાનિ ક્લેદવન્તિ ચ શશ્વેણ । તત્ર મેપ-જસાધ્યાનામર્શસામદર્યાનાં ચ મેપજં મવતિ । ક્ષાર-શિશ્વસાધ્યાનાં તુ વિધાનમુન્યમાનમુપધારય ॥૨॥

અરશો મટાડવાના ચાર ઉપાયો

અરશો મટાડવાના ઔષધ, ક્ષાર, અગ્નિ અને શસ્ત્ર એ ચાર ઉપાયો છે જે અરશો થોડા કાળથી ઉત્પન્ન થયેલા, હોયોનાં અદ્ય ચિહ્નોવાળા અને અદ્ય ઉપદ્રવોવાળા હોય તેઓને ઔષધોથી મટાડી શકાય છે. જે અરશો કામળ, ફેલાયેલા, ઊંડા તથા ઊંચા હોય તેઓને ક્ષારથી મટાડી શકાય છે. જે અરશો ખરસદ, સ્થિર, પહોળા તથા ઠકણ હોય તેઓને અગ્નિથી મટાડી શકાય છે અને જે અરશો સૂક્ષ્મ મૂળવાળા,

૧ નિગનર્યાનના બીજા અધ્યાયમાં તેઓનાં નિદાનાદિક ક્ષેત્રો છે તે અરશોની ચિકિત્સા કરવા વિશે.

જાયાં તથા ક્ષેત્રવાળા હોય તેઓને શસ્ત્રથી મટાડી શકાય છે. તેઓમાં જે અરશેા ઔષધોથી સાધ્ય હોય તથા અદશ્ય (દેખવામાં ન આવતા) હોય તેઓને મટાડવા માટે ઔષધો જે કરવાં, કે જે ઔષધો આ અધ્યાયમાં પાછળથી કહેવામાં આવશે. જે અરશેા ક્ષારથી, શસ્ત્રથી કે અગ્નિથી મટાડી શકાય એવા જણાવ્યા છે, તેઓ માટે વિધાન કહીએ છીએ, તે ધ્યાન દઈ સાંભળો. ૨

તત્ર વલવન્તમાતુરમર્શોભિરુપદ્રુતમુપસ્નિગ્ધં પરિ-
સ્વિન્નમનિલવેદનાભિવૃદ્ધિપ્રશમાર્થં સ્નિગ્ધમુષ્ણમલ્પમન્નં
દ્રવપ્રાયં મુક્તવન્તમુપવેદ્ય સંમૃતે શુચૌ દેશે સાધારણે
વ્યગ્રે કાલે સમે ફલકે શય્યાયાં વા પ્રત્યાદિત્યગુદ-
મન્યસ્યોત્સજ્જે નિષેષણપૂર્વકાયમુત્તાનં કિચ્ચિદુન્નતકટિકં
ચલ્લકમ્બલકોપવિષ્ટં યન્ત્રણશાટકેન પરિશ્લિષ્ટગ્રીવાસકથં
પરિકર્મિમિઃ સુપરિગૃહીતમસ્પન્દનશરીરં કૃત્વા તતોડ-
સ્ય ધૃતામ્યક્તં યન્ત્રમૃજ્જણમુર્લં પાયૌ શનૈઃ શનૈઃ
પ્રવાહમાણસ્ય ગ્નિષાય પ્રવિષ્ટે ચાર્શૌ વીક્ષ્ય શલાક-
યોત્પીઢ્ય પિચુવસ્ત્રયોરન્યતેરેણ પ્રમૃજ્ય ક્ષારં પાતયેત્,
પાતયિત્વા ચ પાણિના યન્ત્રદ્વારં પિધાય વાકચ્છતમા-
ત્રમુપેક્ષેત । તતઃ પ્રમૃજ્ય ક્ષારવલં વ્યાધિવલં ચોવેક્ષ્ય
પુનરાલેપેત્ । અથાર્શઃ પક્કજામ્બવપ્રતીકાશમભિસમી-
ક્ષ્યાવસન્નમીષન્નતમુપાવર્તયેત્ । ક્ષારં પ્રક્ષાલયેદ્ધાન્યા-
મ્લેન દક્ષિમસ્તુશુક્તફલામ્લૈર્વા । તતો યષ્ઠીમધુકમિ-
શ્રેણ સર્પિષા નિર્વીપ્ય યન્ત્રમપનીયોત્યાપ્યાતુરમુષ્ણો-
દકોપવિષ્ટં શીતાભિરદ્ધિઃ પરિષિષ્ણેદશીતાભિરિત્યેકે ।
તતો નિર્વાતમાંગારં પ્રવેશ્યાચારિક્રમાદિશેત્ । સાવશેષં
પુનર્દહેત્ । एवं સસરાત્રાત્સસરાત્રાદેકૈકમુપક્રમેત ।
તત્ર વહુષુ પૂર્વ દક્ષિણં સાધયેદ્દક્ષિણાદ્વામં વામાત્પ-
ષ્ઠજં તતોડગ્રજમિતિ ॥ ૩ ॥

અરશેાને ક્ષારથી બાળી નાખવાનું વિધાન

અરશેાથી પીડિત થયેલો માણસ બળવાન હોય—અર્થાત્ વૃદ્ધપણથી રહિત હોય અને અત્યંત નિર્બળ ન થઈ ગયો હોય તથા સત્ત્વવાળો હોય, તો તેને સારી રીતે સ્નેહન તથા સ્વેદન

સંસ્કારો આપ્યા પછી વાયુસંબંધી વેદનાઓની વૃદ્ધિની શાંતિ માટે સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણ તથા ધણું પ્રવાહી અલ્પ અન્ન જમાડી^૧, સૂત્રસ્થાનના અત્રોપહરણીય નામના પમા અધ્યાયમાં કહેલી સામગ્રીઓથી તૈયાર કરેલા સ્વચ્છ પ્રદેશમાં સપાટ પાટિયા ઉપર અથવા શય્યા ઉપર બેસાડી તેની ગુદાને સૂર્યની સામે રખાવી, તેનો નાભિથી ઉપરનો શરીરનો સધળો ભાગ ખીજા કોઈ માણસના ખોળામાં રહે, ઠમર કાંઈક જાંચી રહે અને તે માણસ પોતે ચતો રહે એવી સ્થિતિ કરાવી, ગુદાની નીચે વસ્ત્રની હીંદોળી કે ગાલમસૂરિયું રાખી બાંધવાના વસ્ત્રથી તેની ડોકને તથા સાથળોને યોગ્ય રીતે બાંધી, તે માણસને આકરી કરનાર લોકોના હાથે મજબૂત પકડાવી રાખી, તેનું શરીર જરા પણ હલે નહિ એવી ગોઠવણ કરવી. પછી જેવું ઝાડે જવાના સમયે જોર કરવામાં આવે છે, તેવું જોર તે માણસની પાસે ધીરેધીરે કરાવતાં ધીથી ખરડેલું, સરળ તથા સૂક્ષ્મ મોઢાવાળું યંત્ર તેની ગુદામાં દાખલ કરી, યંત્ર ખરાખર પેસે તથા યંત્રમાં અરશ દાખલ થાય, ત્યારે અરશને જોઈ તે અરશને શલાકાયંત્ર વડે જાંચું દબાવી રાખી પૂમડાંથી કે વસ્ત્રથી લૂછીને તે

૧ જો કે સૂત્રસ્થાનના પમા તથા ૧૨મા અધ્યાય-માં ‘અરશેાની ઉપર જે ક્ષારશસ્ત્રાદિકની ક્રિયા કરવી, તે રોગીના જમવા પહેલાં કરવી’ એમ સૂચવ્યું છે અને જમ્યા પછી ક્રિયા કરવામાં આવે તો હેડડી તથા શ્વાસ વગેરે ઉત્પન્ન થાય, એમ વૃદ્ધ વૈદ્યો કહે છે, તો-પણ અહીં જમાવા પછી ક્રિયા કરવાનું કહ્યું, તેથી એમ સમજાય છે, કે ક્રિયાના દિવસથી પહેલાં બેગાર દિવસો સુધી તેને સ્નિગ્ધતા વગેરે ગુણોવાળાં ભોજનો કરાવવાં. અથવા એમ પણ કહી શકાય છે કે સૂત્ર-સ્થાનમાં ભોજનની જે મનાઈ કરી છે, તે મોઢામાં થયેલા અરશેા માટે છે; માટે ખીજા સ્થાનમાં અરશેાની ક્રિયામાં તે દિવસે પ્રથમ થોડુંક ભોજન કરાવવું યોગ્ય છે. ‘વૈદ્ય શસ્ત્રકર્મથી પહેલાં રોગીને ૪૪ ભોજન જમાડવું’ એમ પણ સૂત્રસ્થાનના ૧૬મા અધ્યાયમાં સામાન્ય રીતે કહ્યું છે.

અરશની ઉપર ક્ષાર પાડવો અને ક્ષાર પાડ્યા પછી યત્રના દ્વારને હાથ વડે ઢાંકી રાખીને સો લઘુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થાય તેટલા સમય સુધી બીજી કંચુ નહિ કરતાં બેસી રહેવું. પછી અરશ ઉપરથી ક્ષારને લૂછી નાખી ક્ષારના બળને તથા અરશના બળને જોઈને જો યોગ્ય જણાય, તો તે અરશ ઉપર બીજીવાર પણ ક્ષાર લગાવવો. પછી અરશ પાડેલા બંધૂ જેવા, ૧ વીંખાયેલ તથા કાંઈક નમી ગયેલ જોવામાં આવે, તો તેને બરાબર બળી ગયેલ બણીને સ્થાનક ઉપરથી મરડી નાખવો. પછી ધાન્યાગ્રસ્થથી અથવા હઠીનું પાણી, કાંજ કે દાડમ વગેરે ખાટા ફળોના રસથી ક્ષારને ઘોઈ નાખી, દાહવાળી જગ્યાને જઠીમધથી મિશ્ર કરેલા ધીના યોગથી દારી, શાંત કરી, યત્રને ગુદામાંથી કાઢી લઈ, રોગીને ઉઠાડી, જીના પાણીમાં બેસાડીને તેના ઉપર શીતળ જળનું સિચન કરવું. ૧૬૮લાક આચાર્યો કહે છે કે 'જીના જળનું સિચન કરવું.' પછી રોગીને પવન વગરના ઘરમાં દાખલ કરીને તેને આહારવિહારાદિકની પદ્ધતિ બતાવી દેવી. જે ઋતુ અતિ શીતળ પણ ન હોય અને અતિ ઉષ્ણ પણ ન હોય તે ઋતુમાં જે સમયે વાદળાં વગેરેના પનધોર ન હોય તે સમયે આ દાહક્રિયા કરવી. આ ક્રિયા કર્યા છતાં અરશ ને કાંઈક ખાટી રહી ગયેલ જોવામાં આવે, તો તેને ફરીવાર ક્ષારથી બાળવો. એક અરશને બાળ્યા પછી સાત રાત વીતી બીજા ત્યારે ત્રીજા અરશને બાળવો અને તેને સાત રાત વીતી બીજા ત્યારે ત્રીજા અરશને બાળવો. આ પ્રમાણે સાતસાત રાત વીત્યા પછી એકએક

૧ બીજા તંત્રમાં તો એમ કહ્યું છે કે જે વાયુથી થયેલ અરશ મરડાવ્યે થાય તો પાણી બીજી સમાન ગર્જામાં થાય છે, પિત્તથી થયેલ અરશ મરડાવ્યે થાય તો ગોરના કંઠના જેવા વર્ણવાળું થઈ જાય છે અને ક્ષરથી થયેલ અરશ મરડાવ્યે થાય તો ભારિજ ખીના પડના જેવા વર્ણવાળું થઈ જાય છે—૩૩૧

અરશની ચિકિત્સા કરવી. જે ઘણા અરશો હોય, તો પ્રથમ જમણી તરફના અરશને બાળવા, પછી ડાબી તરફના અરશને બાળવા, પછી પાછળના ભાગના અરશને બાળવા અને તે પછી આગળના ભાગના અરશને બાળવા. ૩

તત્ર વાતશ્લેષ્મનિમિત્તાન્યમિક્ષારામ્યાં સાધયેત્ ક્ષારેણૈવ મૃદુના પિત્તરક્તનિમિત્તાનિ ॥ ૪ ॥

અગ્નિથી અથવા ક્ષારથી કેવા અરશોને બાળવા ?

જે અરશો વાયુથી કે કફથી થયેલા હોય, તેઓને અગ્નિથી અથવા ક્ષારથી બાળવા (અગ્નિથી ડાહવાના વિધિ પણ ઉપર કહેલી પદ્ધતિથી જ બરાબર સમજી લેવો.) અને જે અરશો પિત્તથી કે રુધિરથી થયેલા હોય તેઓને ઢામળ ક્ષારથી જ બાળવા. ૪

તત્ર વાતાનુલોમ્યમન્નરુચિરમ્નિદીર્ઘિર્લઘવં ધલ-યર્ણોત્પત્તિર્મનસ્તુષ્ઠિરિતિ સમ્યગ્દર્શલક્ષાનિ । અનિ-દર્શે તુ ગુદાવદરણં દાહો મૂર્છા જ્વરઃ વિપાસા શોષિ-તાતિપ્રવૃત્તિસ્તિમિત્તાશ્ચોપદ્રવા સવન્તિ । દયામાલ્પ-મળતા કણ્ઠૂરનિલવેગુણ્યમિન્દ્રિયાણામપ્રમાદો વિકા-રસ્ય પાશાન્તિર્હૈવદર્શ ॥ ૫ ॥

બરાબર બળેલ, વધારે બળેલ તથા

ઓછા બળેલનાં જુદાંજુદાં લક્ષણો

જે અરશો બરાબર બળેલ હોય તો વાયુની અતુલ્યતા થાય છે, અન્ન ઉપર રુચિ થાય છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, શરીરમાં હલકાપણું થાય છે, બળની તથા સારા વર્ણની ઉત્પત્તિ થાય છે અને મનની પ્રસન્નતા થાય છે.

જે અરશો વધારે બળ્યા હોય તો શુદ્ધ ક્ષી બીજા છે, બળતરા થાય છે, મૂર્છા આવે છે, જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે, લોહીના અત્યંત આવ થાય છે અને સૂત્રાન્તરના ૧૪મા અધ્યાયના ૧૬મા વિષયમાં લોહીના અતિ આવથી જે ઉપદ્રવો થવાના કદા છે,

તે થાય છે.

જે અરશો ઓછા ખાયા હોય તેા ત્રણે રથામ તથા નાના થાય છે, અરજ આવે છે, વાયુની પ્રતિકૂળતા થાય છે, ઇંદ્રિયોની અપ્રસન્નતા થાય છે અને વિકાર શાંત થતા નથી. ૫

મહાન્તિ ચ પ્રાણવતશ્ચિત્ત્વા દદેત્ ॥ ૬ ॥

અરશોને કાપીને અગ્નિથી ખાળવા

જે અરશો મોટા હોય અને રોગી ખળવાન હોય તેા અરશોને પ્રથમ કાપીને પછી તેઓને અગ્નિથી ખાળવા. (કાંભવા) ૬

નિર્ગતાનિ ચાત્યર્થં દોષપૂર્ણાનિ યન્નાદિના સ્વ-
દામ્યક્ષ્ણોહાવગાહોપનાહવિસ્ત્રાવણાલેપક્ષારાગ્નિશ્લેષ-
પાચેત્ ॥ ૭ ॥

ખહાર નીકળેલા અરશોની ચિકિત્સા

જે વાયુ આદિ દોષોથી ભરપૂર થઈ અરશો ગુદાની ખહાર નીકળેલા હોય, તેા યંત્રેના ઉપયોગ નહિ જ કરતાં સ્વેદનોથી, અભ્યંગોથી, સ્નેહનોથી, અવગાહોથી, ઉપનાહોથી, લોહીનાં સ્રાવણોથી, આલેપોથી, ક્ષારથી, અગ્નિથી અને શસ્ત્રથી તેઓની ચિકિત્સા કરવી. ૭

પ્રવૃત્તરક્તાનિ ચ રક્તપિત્તવિધાનેન, મિત્રપુરીપા-
ણિ ચાતીસારવિધાનેન, વદ્ધવર્ચાસિ સ્નેહપાનવિધાનેનો
દાવર્તવિધાનેન વા ॥ ૮ ॥

જેવા અરશ તેવી ચિકિત્સા

લોહીના સ્રાવવાળા અરશોની રક્તપિત્તના વિધાન પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી, પાતળો દસ્ત ઉતારનારા અરશોની અતિસારના વિધાન પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી અને ઘાટા દસ્તવાળા અરશોની સ્નેહપાનના વિધાનથી અથવા ઉદાવર્તોના વિધાન પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. ૮

एष सर्वस्थानगतानामर्शसां दहनकल्पः ॥ ૯ ॥

૧ ઉત્તરતંત્રના ૪૫મા અધ્યાયમાં રક્તપિત્તની, ૪૦મા અધ્યાયમાં અતિસારની અને ૫૫મા અધ્યાયમાં ઉદાવર્તોની ચિકિત્સા જોવી. સ્નેહપાનનું વિધાન આ ચિકિત્સિતરથાનના ૩૧મા અધ્યાયમાં જોવું.

અરશોની દાહાદિ ચિકિત્સા પણ તેમજ

જે અરશો લિંગ વગેરે ખીજાં રથાનદોષમાં થયાં હોય, તેઓની પણ ઉપરના ખીજા વિષયથી આઠમા વિષય સુધીમાં કદા પ્રમાણે ક્ષારથી દહન, અગ્નિથી દહન, છેદપૂર્વક અગ્નિથી દહન અને સ્વેદન તથા અભ્યંગો વગેરે યથાયોગ્ય ચિકિત્સાઓ કરવી. ૯

આસાઘ ચ દર્વીકૃર્ચકશલાકાનામન્યતમેન ક્ષારં
પાતયેત્ ॥ ૧૦ ॥

અરશો ઉપર ક્ષાર પાડવાનાં સાધનો

અરશને બરાબર કળખમાં લઈ તે અરશની ઉપર દર્વી (કડછી જેવું યંત્ર), કૃર્ચક (પીંછી જેવું યંત્ર) કે શલાકાયંત્ર (સળી જેવું યંત્ર) એમાંના એક વડે ક્ષાર પાડવો. ૧૦

બ્રહ્મગુદસ્ય તુ વિના યન્ત્રેણ ક્ષારાદિકર્મ પ્રયુક્તીત ૧૧

ખહાર નીકળેલી ગુદા પરના અરશ પર યંત્ર વિના ક્ષારાદિક ક્રિયા કરવી

અરશવાળા રોગીની ગુદા ખહાર નીકળી હોય તેના અરશ ઉપર ક્ષારાદિક ક્રિયા યંત્ર વિના જ કરવી. (કારણ કે ગુદા ખહાર નીકળેલી હોવાને લીધે તેના અરશો સ્પષ્ટ દેખાય છે.) ૧૧

સર્વેષુ ચ શાલિષ્ટિકયવગોધૂમાન્નં સર્પિઃસ્તિગ્ધ-
મુપસેવેત પયસા નિમ્બયૂષેણ પટોલયૂષેણ વા, યથાદોષં
શકૈર્વાસ્તૂકતંડુલીયકજીવન્ત્યુપોદિકાશ્વચલાચાલમૂ-
લકપાલંક્યસનચિલીચુચૂકલાયવહ્લીમિરન્યૈર્વા । યચ્ચા-
ન્યદપિ સ્તિગ્ધમગ્નિદીપનમર્શોન્નં સૃષ્ટમૂત્રપુરીષં ચ
તદુપસેવેત ॥ ૧૨ ॥

અરશવાળાએ કેવું ભોજન કરવું ?

અરશવાળાએ ધીથી રિતગ્ધ કરેલા રાતા ચોખા, સાઠી ચોખા, જવ તથા ધઉંના અન્નોનું દૂધની સાથે, અથવા લીંબડાના ઓસામણ સાથે અથવા પટોળના ઓસામણ સાથે સેવન કરવું, અથવા જે દોષ હોય તે દોષને ટાળે એવાં ટાંકા, તાંદળ, અરબોડી, પોથી, મેથી, નાના મૂળા,

પાવખ, અમન, ગ્રીવ, છૂ, વદાણા કે કાર્ણાએ શાકાની સાથે અથવા બીજા પણ એવા જ પ્રકારનાં શાકાની સાથે સેવન કરવું, બીજું પણ જે કાર્ણ અન્નાદિક સ્તિગ્ન, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, અગ્નને હણનાર, મૂત્ર તથા વિજ્ઞાને કરાનાર હોય તેનું એવન કરવું ૧૨

દર્મ્યેષુ ચાર્શસ્વમ્યક્તોઽનલસંધુક્ષ્ણાર્થમનિલ-
પ્રકોપસરક્ષણર્થં ચ છેદ્દાદીનાં સામાન્યતો વિશેષતસ્તુ
ક્રિયાપથમુપમેવેત । સર્પાંપિ ચ દીપનીયવાતહરસિદ્ધાન્તિ
દિગ્વાદિમિશ્નૃજે । પ્રતિસસૃજ્ય પિથેત્ । પિત્તાર્શસ્તુ
પૃથ્વ્યર્પણાદીનાં કષાયેણ દીપનીયપ્રતીવાપ મદ્રદાર્વા
દિવિપ્વત્વાદિસર્પિઃ । શોણિતાર્શસ્તુ મલ્લિષ્ઠામુરુગ્યા-
દીનાં કષાયૈઃ । શ્લેષ્માર્શસ્તુ સુરસાદીનાં કષાયૈઃ
સર્પિઃ । ઉપદ્રવાથ યચાર્શ્વમુપચરેત્ ॥ ૧૩ ॥

અરશવાળાએ સેવવાનો ચિકિત્સામાર્ગ

અગ્નિને બાળવામાં આવ્યા હોય કે ન બાળવામાં આવ્યા હોય, તેપણ રોગીએ અન્ય ગથી યુક્ત રહી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા માટે અને વાયુનો પ્રકોપ ન થતાં દેવા માટે અરશને તોડનારા રનેહનાદિ સામાન્ય ચિકિત્સા માર્ગનું સેવન કરવું અને ખાસ કરી આ અધ્યાયમાં કહેવા ચિકિત્સામાર્ગનું સેવન કરવું

જેને વાયુ સખધી અગ્નિ હોય, તે રોગીએ અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા પિપ્પત્યાદિ ગણના અને વાયુને હરનારા મદ્રદાર્શ આદિ દ્રવ્યોના (સૂત્રગ્રાનને) ઉત્તમે તથા ઉત્તમે અધ્યાય બુએ) ક્વાથથી તથા કંકથી સિદ્ધ કરેલા ધીનું દિગ્વાદિ ગણ (આ ચિકિત્સાસ્થાનના પમા અધ્યાયનો ૨૪મો વિષય બુએ)નાં ચૂર્ણો નાખી પીવા વગેરેથી સેવન કરવું

જેને પિત્ત સખધી અરશ થયેલ હોય તે રોગીએ પૃથ્વિપૃથ્વી વગેરે (સૂત્રગ્રાનના ૩૬મા અધ્યાયના ૭મા વિષયમાં બુએ) દ્રવ્યોના ક્વાથની સાથે, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા દ્રવ્યો

નાખેલા અને મદ્રદાર્શ આદિ દ્રવ્યોના તથા પિપ્પત્યાદિ ગણના ક્વાથાદિકથી પકવેલા ધીનું પીવા વગેરેથી સેવન કરવું

જેને રુધિર સખધી અરશ થયેલ હોય, તે રોગીએ મજ્જા અને વઝણાદિ ગણના પેટના મીઠા સરગવો આદિ દ્રવ્યોના ક્વાથમાં તથા કંકમાં પકવેલા ધીનું પીવા વગેરેથી સેવન કરવું

જેને કફ સખધી અરશ થયેલ હોય તે રોગીએ સુરસાદિ ગણના ક્વાથમાં તથા કંકમાં પકવેલા ધીનું પીવા વગેરેથી સેવન કરવું

આ પ્રમાણે કરવા ઉપરાંત અરશના ઉપ દ્રવ્યોની પણ તે તે દોષો અનુસાર ચિકિત્સા કર્યા કરવી ૧૩

પર ચ યત્નમાસ્થાય ગુદે ક્ષારાન્નિશ્છાણ્યવચા
રયેત્તદ્વિપ્રમાદિ ષાણ્ડ્યશોફદાહમદમૂર્છાદોષાનાહતી
સારપ્રવાહણાનિ મવન્તિ મરણ વા ॥ ૧૪ ॥

ગુદામાં ક્ષારાદિકનો પ્રયોગ કરતાં વૈદે સંભાળ રાખવી

વૈદે ઘણી જ સભાળ રાખીને રોગીની ગુદામાં ક્ષારના, અગ્નિના તથા શસ્ત્રના પ્રયોગો કરવા, કારણ કે એ પ્રયોગમાં જે દુર્યોગ થાય તે નપુ સકપણુ, સોજો, બળતરા, મદ, મૂર્છા, પેટમાં ગડગડાટ, આનાહ, અતિસાર તથા પ્રતી હિકા થાય છે અને વખતે મરણ પણ થાય છે ૧૪

અતઃ ઉર્ધ્વં યન્ત્રપ્રમાણમુપદેક્ષ્યામઃ-તન્ન યન્ત્ર
લૌહ દાન્તં શાક્તં વાર્શ્વં વા ગોસ્તનાકાર ચતુરજ્જુલ
યત પચ્ચાહુલપરિણાહ પુસા, પહગુલપરિણાહ નારીણો
તલચત, તદ્ દિચ્છિદ્ર દર્શનાર્થમેક છિદ્રમેક છિદ્ર
તુ કર્મણિ । એકદ્વોરે દિ શસ્ત્રક્ષારાગ્રીનામતિવ્રમો ન
મવતિ । છિદ્રપ્રમાણ તુ વ્યજ્જલાયતમગુણોદરપરિણાહ
યદગુલમવશિષ્ટ તસ્યાર્દ્ધાગુલમથસ્તાદર્દ્ધાગુલોચ્છિતો
પરિવૃત્તકર્ણકમેપ યન્ત્રાકૃતિસમાપ્તઃ ॥ ૧૫ ॥

ગુદામાં નાખવાના યંત્રનું પ્રમાણ
હવે યંત્રનું પ્રમાણ કહીએ છીએ યંત્ર સુવર્ણ

વગેરે ધાતુઓનું, ઠાંતનું, શીંગડાનું અથવા સીસમ વગેરેના મજબૂત લાકડાનું બેઈએ. એ યંત્ર ધુરુષની ગુદા માટે ગાયના આંચળ જેવું, ચાર આંગળ લાંબું અને પાંચ આંગળ જડું (જેને વીંટવામાં પાંચ આંગળનો ફોરો બેઈએ એવું) બેઈએ. સ્ત્રીની ગુદા માટે ગાયના આંચળ જેવું, ચાર આંગળ લાંબું અને છ આંગળ જડું બેઈએ. યંત્ર નીચે હાથના તળા જેવી સપાટી કરવી. એ યંત્રમાં બે છિદ્ર કરાવવાં, કે જમાંથી એક છિદ્ર અરશ બેવા માટે કામ લાગે અને બીજું છિદ્ર ક્રિયા કરવામાં ઉપયોગી થાય. એ યંત્ર એક છિદ્રવાળું હોય તો શસ્ત્ર, ક્ષાર અને અગ્નિને અરશની ઉપર લાગુ પાડી શકાય નહિ. યંત્રનાં એ છિદ્રો ત્રણ આંગળ લાંબાં અને અંગૂઠાના મધ્ય જેવાં જડાં બેઈએ. યંત્રમાં બાકી જે એક આંગળ વધ્યું તેમાં અરધું આંગળ નીચે રાખવું અને ઉપરના અરધા આંગળમાં ઊંચી તથા ઉપર ગોળ ડોડી (ટોચકું) બેઈએ. સંક્ષેપથી આ યંત્રનો આકાર કહ્યો. ૧૫

અતઃ ઉર્ધ્વમર્શસામલેપાન્વક્ષ્યામઃ । સ્તુહીક્ષીર-
યુક્તં હરિદ્રાચૂર્ણમાલેપઃ પ્રથમઃ । કુકુટપુરીષગુજાહ-
રિદ્રાપિપ્પલીચૂર્ણમિતિ ગોમૂત્રપિત્તપિષ્ઠો દ્વિતીયઃ ।
દન્તીચિત્રકસુવર્ચિકાલાજ્જલોકલ્કો વા ગોપિત્તપિષ્ઠ-
સ્તૃતીયઃ । પિપ્પલીસૈન્ધવકુષ્ઠશિરીષફલકલ્કઃ સ્તુહી-
ક્ષીરપિષ્ઠોઽર્કક્ષીરપિષ્ઠો વા ચતુર્થઃ ॥ ૧૬ ॥

અરશો ઉપર કરવાના લેપો

હવે અરશો ઉપર કરવાના લેપો કહીએ છીએ. થોરના દૂધમાં કાલવેલું હળદરનું ચૂર્ણ એ પહેલો લેપ છે. દૂધડાની ચરક, ચણેાડી, હળદર અને પીપરનું ગાયના મૂત્રથી તથા

૧ વાગ્મટના સૂત્રરથાનના ૨૫મા અધ્યાયમાં તો અરશને બેવા માટે બે છિદ્રોવાળું યંત્ર કરવું અને અરશ ઉપર ક્રિયા માટે એક છિદ્રવાળું યંત્ર કરવું, એમ દ્વિચ્છિદ્રં દર્શને વ્યાધેરેકચ્છિદ્રં તુ કર્મણિ એ શ્લોકથી કહ્યું છે.

પિત્તાથી વાટેલું ચૂર્ણ એ બીજો લેપ છે. નેપાળો, ચિત્રક, સાજીખાર અને દૂધિયા વછનાગનો ગાયના મૂત્રથી તથા પિત્તાથી વાટેલો કલ્ક એ ત્રીજો લેપ છે. પીપર, સૈંધવ, કઠ અને સરસડિયાનાં ફળનો થોરના દૂધથી અથવા આકડાના દૂધથી વાટેલો કલ્ક એ ચોથો લેપ છે. (આ દરેક લેપ અરશને પાડી નાખે છે અને ઉત્તરોત્તર બળવાન છે.) ૧૬

કાસીસહરિતાલસૈન્ધવાશ્વમારકવિડક્ષપૂતીકઠ્ઠ-
તવેધનજમ્બવર્કોત્તમારણીદન્તીચિત્રકાલર્કસ્તુહીપયઃસુ-
તૈલં વિપકમમ્યજ્જનેનાર્શઃ શાતયતિ ॥ ૧૭ ॥

અરશોને કાપી નાખનારો અભ્યંગ

હીરાકસી, હરતાલ, સૈંધવ, કણેર, વાવડિંગો, ગુચ્છકરંજ, કડવી ધીસોડી, જાંબુ, આકડો, ચમારદૂધેલી, નેપાળો, ચિત્રક, ઘોળા આકડાનું છીર અને થોરનાં છીરથી પકાવેલું તેલ ચોળવાથી અરશને કાપી નાખે છે. ૧૭

અતઃ ઉર્ધ્વમેષજસાધ્યેષ્વદૃશ્યેષ્વર્શસ્સુ યોગા-
ન્પાતનાર્થ વક્ષ્યામઃ । પ્રાતઃ પ્રાતર્ગુહરીતકીમાસેવેત,
બ્રહ્મચારી ગોમૂત્રદ્રોણસિદ્ધં વા હરીતકીશતં પ્રાતઃપ્રાત-
ર્યથાવલમુપયુજીત ક્ષૌદ્રેણ । અપામાર્ગમૂલં વા તળ્હુ-
લોદકેન સક્ષૌદ્રમહરહઃ । શતાવરીમૂલકલ્કં વા ક્ષીરેણ ।
ચિત્રકચૂર્ણયુક્તં વા સીધુ પરાદ્યર્ચસ્ । મહાતકચૂર્ણયુક્તં
સત્તુમન્યમલવળં તક્રેણ વા । કલશે વાન્તશ્ચિત્રકમૂ-
લકલ્કાવલિષ્ઠે નિષિત્તં તક્રમમ્લમનમ્લં વા પાનમોજ-
નેષૂપયુજીત । એષ એવ ભાર્ગ્યાસ્ફોતાયવાન્યામલક-
ગુડ્ડચીપુ તક્રકલ્પઃ । પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલકવ્યચિત્રક-
વિડક્ષગુળીહરીતકીપુ ચ પૂર્વવદેવ નિરજ્ઞો વા તક્ર-
મહરહર્માસમુપસેવેત । શૃંગ્ગવેરપુનર્નવાચિત્રકકષાય-
સિદ્ધં વા પયઃ । કુટ્જમૂલત્વકફાણિતં વા પિપ્પલ્યા-
દિપ્રતીવાપં ક્ષૌદ્રેણ । વાતવ્યાધ્યુક્તં હિંગ્વાદિચૂર્ણમુ-
પસેવેત તક્રાહારઃ । ક્ષીરાહારો વા ક્ષારલવણાંશ્ચિત્રક-
મૂલક્ષારોદકસિદ્ધાન્વા કુલ્માપાન્મક્ષયેત્ । ચિત્રકમૂલ-
સિદ્ધં વા પયઃ । પલાશતરુક્ષારસિદ્ધાન્વા

કુત્માપાન્ । પાટલાપામાર્ગવૃહતીપલાશશ્વરં વા પરિ-
 સ્રુતમહરહર્ષતસંસૃષ્ટમ્ । કુટંજમૂલવન્દાકન્કલં વા
 તન્નેજ । ચિત્રરૂપતીકનામરકલ્કં વા પ્તીકશ્વરેણ ।
 ક્ષારોદકસિદ્ધ વા સર્પિઃ પિપ્પલ્યાદિપ્રતીવાપમ્ ।
 કૃષ્ણતિલપ્રમૃતં પ્રકુચ વા પ્રાતઃપ્રાતરુપેષેત શીતો-
 દકાનુપાનમ્ । ઇમિરમિવદેતેઽગ્નિરશ્નૌતિ ચોપશમ્ય-
 ન્તિ । દ્વિપચ્ચમૂલીદન્તીચિત્રકપથ્યાનાં તુલામાહૃત્ય
 જલચતુર્દેષે વિપાચયેત્ । તતઃ પાદાવશિષ્ઠે કપાય
 માદાય સુશીતં ગુડતુલ્યા સહોન્મિથ્ય ઘૃતમાજને
 નિઃક્ષિપ્ય માસમુપેક્ષેત યવપલે । તતઃ પ્રાતઃ પ્રાતર્યાત્રાં
 પાપયેત તેનાર્શોઽગ્રહણીદોષપાણ્ડુરોગોદાવર્તારોચકા ન
 મવન્તિ દીપ્તોઽગ્નિશ્ચ મવતિ । પિપ્પલીમરિચવિઙ્ગૈલ
 વાલુકલોઘ્રાણાં દ્વે દ્વે પલે દ્વિત્રવારુણ્યાઃ પચ્ચ પલ્યાનિ
 કપિત્થમધ્યસ્ય દશ પથ્યાફલાનામર્દ્ધપ્રસ્યઃ પ્રસ્યો
 ધાત્રીફલાનામેતદૈકધ્વં જલચતુર્દેષે વિપાચ્ય પાદા
 વશેષ પરિશ્લાગ્ય સુશીતં ગુડતુલાદ્વયેનોન્મિથ્ય ઘૃત-
 માજને નિઃક્ષિપ્ય પક્ષમુપેક્ષેત યવપલે । તતઃ પ્રાતઃ
 પ્રાતર્યાવાલમુપમુજીત । ઇષ સ્ત્વરિષઃ પ્રીદામિષક્તા
 શોઽગ્રહણીદ્વિત્રવારુરોગશોકકુષ્ઠગુલ્મોદરકૃમિહરો વલ
 વર્ણવર્યેતિ ॥ ૧૮ ॥

અદૃશ્ય (દેખવામાં ન આવતા)

અરશોને પાડી નાખવાના યોગે

હવે અદૃશ્ય અને ઔષ્ધસાધ્ય એના
 અગ્રોને પાડી નાખવા માટે યોગે કહીએ છીએ
 બ્રહ્મચર્ય પળાવીને નિત્ય પ્રભાતે ગોળ
 સહિત હન્ડેનું સેવન કરાવતું અથવા સો
 હરડેને એજાઅર ચોવીસ તોવાભાર ગોમૂતમા
 પકાની તગ્ગોનો નિત્ય પ્રભાતે રોગીના બગ
 પ્રમાણે મવની સાથે ઉપયોગ કરાવવો

અથવા અપેડાના મૂળના કંકને ચોખ્ખાના
 ધોણુમા ધોગી મધની માથે તેનો નિત્ય ઉપયોગ
 કરાવવો (પિત્ત તથા રધિર સખધી અગ્રશ ઉપર
 આ ઉપયોગ કરાવવો)

અથવા ગતાવરીના મૂળના કંકને દૂધની

માથે નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો. (વાયુ તથા
 પિત્તનો સખધવાળા રધિરથી થયેલા અરશ
 ઉપર આ ઉપયોગ કરાવવો)

અથવા અતિ ઉત્તમ મધને એક તોલાભાર
 ચિત્રકના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી તેનો નિત્ય
 ઉપયોગ કરાવવો. (કંકથી મદ અગ્નિવાળા તથા
 સખત વિષ્ણવાળા અરશ ઉપર આ ઉપયોગ
 કરાવવો)

અથવા સોળ તોલાભાર જવના સાથવાના
 મયમાં એક તોલાભાર ભિવામાતું ચૂર્ણ
 નાખીને લણુ નહિ નાખતાં છાશની સાથે તે
 નિત્ય પાવો (મયનું લક્ષણ સ્વસ્થાનના ડરમા
 અધ્યાયના ૩૩૨મા વિષયમાં જુઓ)

અથવા માટીના ઘડાને અંદર ચિત્રકના
 મૂળના કંકથી લીપી તેમાં છાશ રેડી તે ખાટી
 અથવા ખટાશવગરની છાશનો પીવામાં તથા
 ભોજનોમાં ઉપયોગ કરાવવો.

અથવા ભારંગી, ઉપવસરી (કપૂરી) કે
 ગરલી, ચવાની, આમળાં તથા ગળોના કંકથી
 માટીના ઘડાને અંદર લીપી તેમાં છાશ રેડી તે
 ખાટી અથવા ખટાશવગરની છાશનો પીવામાં
 તથા ભોજનોમાં ઉપયોગ કરાવવો

અથવા પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક,
 વાવડિંગ, સુક તથા હરડેના કંકથી માટીના
 ઘડાને અંદર લીપી તેમાં છાશ રેડી તે ખાટી
 અથવા ખટાશવગરની છાશનો પીવામાં તથા
 ભોજનોમાં એક મહિના સુધી નિત્ય ઉપયોગ
 કરાવવો અથવા જમ્યા પહેલાં પીવામાં જ
 ઉપયોગ કરાવવો. (વાયુ કે કંકથી થયેલા સૂકા
 અગ્રો ઉપર છાશનો પ્રયોગ કરવો)

અથવા શુદ્ધ, સાટોડી અને ચિત્રકના
 ક્ષાથમા પકાવેલા દૂધનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો
 (આવવાળા તથા રધિર કે પિત્તથી થયેલા
 અરશો ઉપર આ પ્રયોગ કરાવવો)

અથવા કુટજ એટલે ઇંદ્રજવના ઝાંડના મૂળની અને છાલની રાખ કરી તેમાં પિપ્પલ્યાદિ ગણુ નાખી મધની સાથે તેનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો. (કફ તથા પિત્તના સંબંધવાળા રુધિરથી થયેલાં અરશો ઉપર આ પ્રયોગ કરવો.)

અથવા આ ચિકિત્સિતસ્થાનના ગયા પાંચમા અધ્યાયના ચોવીસમા વિષયમાં કહેલા હિંગ્વાદિ ચૂર્ણનું સેવન કરાવવું અને છાશ અથવા દૂધનો આહાર કરાવવો. (વાયુ કે કફથી અરશ થયેલ હોય તો છાશનો આહાર કરાવવો અને વાયુ કે પિત્તના સંબંધવાળા રુધિરથી અરશ થયેલ હોય તો દૂધનો આહાર કરાવવો.)

અથવા જવખાર નાખીને ખારી કરેલી કે ચિત્રકના મૂળના ક્ષારના જળમાં પકાવેલી ઘઉં તથા રાતા ચોખા વગેરેની ધૂધરી નિત્ય ખવરાવવી.

અથવા ચિત્રકના મૂળના ક્ષારમાં પકાવેલા દૂધનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો.

અથવા ખાખરાના ક્ષારથી પકાવેલી ઘઉં વગેરેની ધૂધરી નિત્ય ખવરાવવી.

અથવા પાડલ, અથેડો, ભોરિંગણી અને ખાખરાના ક્ષારને સ્ત્રાવી ધીથી મિશ્ર કરીને તેનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો. (ક્ષાર પચ્યા પછી ધી, દૂધ તથા માંસના રસા સાથે અન્ન જમાડવું; કારણ કે ક્ષારથી ઓજનો ભ્રંશ થવાની ધાસ્તી છે.)

અથવા ઇંદ્રજવના ઝાંડનાં મૂળનો અને ખાંદા (નમનાવૃક્ષ)નો કલ્ક કરી તેનો છાશની સાથે નિત્ય ઉપયોગ કરાવવો. (કલ્ક ચાર, ત્રણ કે બે તોલાભાર લેવો અને છાશ આઠ તોલા ભાર લેવી.)

અથવા ચિત્રક, ગુચ્છકરંજ અને સૂંઠના કલ્કને ગુચ્છકરંજના ક્ષારની સાથે પાવો (અને ધી, દૂધ તથા મધુર રસવાળું ભોજન કરાવવું.)

અથવા ગુચ્છકરંજના કે પાડલ વગેરેના

ક્ષારથી પકાવેલા ધીમાં પીવાના સમયે પિપ્પલ્યાદિ ગણુનું ચૂર્ણ નાખી તે ધી પાવું (અને દૂધ, ધી તથા મધુર રસવાળું ભોજન કરાવવું. વાયુ સંબંધી રૂક્ષ અરશો ઉપર આ યોગ છે.)

અથવા ચાર તોલાભાર કે આઠ તોલાભાર કાળા તલ નિત્ય પ્રભાતે પ્રભાતે ખવરાવવા અને તે ઉપર ટાકું પાણી પાવું.

આ પ્રયોગોથી જઠરાગ્નિ વધે છે અને અરશો શાંત થાય છે.

દશમૂળી, નેપાળો, ચિત્રક અને હરડેને સમભાગે ચારસો તોલાભાર લઈ તેનો ચાર-હજાર છત્તું તોલાભાર પાણીમાં ઉકાળો કરવો. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે એ ક્વાથ ઉતારી લઈ, સારી પેઠે ઠંડો કરી, તેમાં ચારસો તોલાભાર ગોળ મિશ્ર કરી, તેને ધીના રીઠા વાસણમાં નાખી, જવના ઢગલામાં મૂકી દઈ એક મહિના સુધી એમ ને એમ રહેવા દેવો. પછી તેમાંથી નિત્ય પ્રભાતે માત્રા લઈ રોગીને પાવી. આ દંત્યરિષ્ટ નામના અરિષ્ટથી અરશ, ગ્રહણીદોષ, પાંડુરોગ, ઉદાવર્ત તથા અરોચક માટે છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

પીપર, મરી, વાવડિંગ, એલવાલુક (આ કાંઈક સુગંધિ દ્રવ્ય છે પણ તે ઝોળખી શકાતું નથી) અને લોધર એ ઔષધો આઠઆઠ તોલાભાર, ઇંદ્રવારણાં વીસ તોલાભાર, (વીસ તોલાભાર લેવાથી બહુ જ કડવાશ થઈ જાય છે માટે વૃદ્ધ વૈદ્યો દસ તોલાભાર લે છે.) ઢાઠાનો ગર્ભ દસ તોલાભાર, હરડે બત્રીસ તોલાભાર અને આમળાં ચોસઠ તોલાભાર લઈ એ સર્વને એકઠાં કરી, ચારહજાર છત્તું તોલાભાર પાણીમાં ઉકાળી, ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે વસ્રથી ગાળી લઈ, તે ક્વાથને સારી પેઠે ઠંડો કરી, તેમાં આઠસો તોલાભાર ગોળ મિશ્ર કરી તેને ધીના રીઠા વાસણમાં નાખી,

જવના દગલામાં મૂછી દર્ધ એક પખવાડિયા સુધી એમ ને એમ રહેવાદેવો. પછી તેમાંથી નિત્ય પ્રભાતે રોગીના બળ પ્રમાણે માત્રા પાવી. આ અભ્યારિષ્ટ નામના અરિષ્ઠથી અરણ્યું દરદ, અગ્નિની મદતા, અરશ, અહણી, છાતીનાં દરદો, પાંદુરોગ, સોજ, કાક, ગુદમ, ઉદરોગ અને કૃમિ માટે છે, બળ પ્રાપ્ત થાય છે અને વર્ણ સારો થાય છે. (આ પ્રયોગ ચરકમાં પણ લખ્યો છે-૩૬૧.)

(આ અદારમા વિષયના સઘળા પ્રયોગો દ્વંત અદશ્ય અરશો ઉપર જ નહિ, પણ સઘળા પ્રકારના અરશો ઉપર પણ ઉપયોગી છે.) ૧૮

તત્ર વાતપ્રાયેષુ શ્લેહસ્વેદવમનચિરંચનાસ્થાપના સુવાસનમપ્રતિપિદ્ધમ્ । પિત્તજેષુ વિરેચનમ્ । एवं રક્તજેષુ સંશમનમ્ । કફજેષુ મૃદુભેદકુલ્મ્બોપયોગઃ । સર્વદોષપહરં યોક્ત સર્વજેષુ । યયાસ્વૌષધસિદ્ધં વા પયઃ સર્વેષ્વિતિ ॥ ૧૯ ॥

તુરતના અદ્ય દોષપાળા તથા અદશ્ય

અરશો માટે રનેહન વગેરે

વાયુથી થયેલા તથા વાયુના આધિભ્રાણા અરશો ઉપર રનેહન, સ્વેદન, વમન, વિરેચન નિષ્ફળસ્થિત અને અતુવાસ અસ્થિતના નિપેધ નથી. પિત્તથી થયેલા અરશો ઉપર વિરેચન નિષિદ્ધ નથી. રુધિરથી થયેલા અરશો ઉપર સંશમન (જેથી વમન પણ ન થાય અને વિરેચન પણ ન થાય એવું શાંત કરનાર ઔષધ) નિષિદ્ધ નથી. કફથી થયેલા અરશો ઉપર સહના અને કળથીના ઉપયોગ નિષિદ્ધ નથી. સર્વ દોષોથી થયેલા અરશો ઉપર સર્વ દોષો હરનારાં ઔષધોનો નિપેધ નથી, તેમ જ સર્વ પ્રકારના અરશો ઉપર, તે અરશો જ દોષથી થયેલા દોષ તે દોષને હરનારાં ઔષધોથી પકવેલું દૂધ નિષિદ્ધ નથી. (એ કે અરશોમાં વમનનો નિપેધ છે, તે- પણ કફ પડવા વગેરે સ્થિતિમાં એ નિપેધ નથી.)

અતઃ કુદ્ મહાતકવિધાનમુપદેશ્યામઃ । મહા-

તકાનિ પરિપ્રકાન્યનુપહતાન્યાહ્યતતત્ત્વકમાદાય દ્વિધા ત્રિધા ચતુર્ધા વા છેદયિત્વા કષાયકલ્પેન વિપાચ્ય કપાયસ્ય શુક્તિમનુષ્ણાં ઘૃતામ્યક્તતાલુજિહ્વૌઘઃ પ્રાતઃ પ્રાતરુપસેવેત, તતોઽપરાહ્ને ક્ષીરં સર્પિરોદન ઇત્યાહારઃ । એવમેકૈકં વર્દયેત્તાવધાવત્પચેતિ, તતઃ પચ પચામિ- વર્દયેદ્યાવત્સપ્તિરિતિ, પ્રાપ્ય ચ સપ્તિમપકર્ષયેદ્ય પચ પચ યાવત્પચેતિ પચમ્યશ્ચૈકૈકં યાવદેકમિતિ । एवं મહાતકસહસ્રમુપયુજ્ય સર્વકુષ્ઠાશોભિર્વિમુક્તો ઘટવાનરોગ શતાયુર્ભવતિ । દ્વિવ્રણીયોક્તેન વિપાનેન મહાતકનિશ્ચયોતિતં શ્લેહમાદાય પ્રાતઃ પ્રાતઃ શુક્તિમા- ત્રમુપયુજીત, જીર્ણે પૂર્વવદાહારઃ ફલપ્રકર્ષથ । મહા તકમજ્જમ્બો વા શ્લેહમાદાયાપકૃદ્દોષઃ પ્રતિસદ્ગ્રમત્કો નિવાતમાગારં પ્રવિરય યયાષ્ઠં પ્રવૃત્તિં પ્રકુચ્ચ વૌરયુ ક્ષીત । તસ્મિન્જીર્ણે ક્ષીરં સર્પિરોદન ઇત્યાહારઃ । एवं માસમુપયુજ્ય માસત્રયમાદિષ્ટાદારો રક્ષેદાત્માનમ્ । તતઃ સર્વોપતાપાનપદ્મત્વ વર્ણવાન્ ઘટવાન્ શ્રવણમ્હ ણધારણશક્તિસમ્પન્નો વર્ષશતાયુર્ભવતિ । માસે માસે ચ પ્રયોગે વર્ષશતં વર્ષશતમાયુષોઽમિત્વુદ્ધિર્ભવતિ । एवं દશ માસાનુપયુજ્ય વર્ષસહસ્રાયુર્ભવતિ ॥ ૨૦ ॥

તુરતના અદ્ય દોષપાળા અને લાંબા

કાળના અદશ્ય અરશો માટે

ભિલામાંનું વિધાન

હવે ભિલામાંઆનું વિધાન કહીએ છીએ. પાંકણાં અને છીડા વગેરેથી નહિ બગડેલાં ભિલામાં એકઠાં કરી (બીજાં તંત્રોમાં કહ્યું છે કે જેઠ માસમાં અથવા આષાઢ માસમાં ભિલામાંનાં બીજાં લઈ તેઓને જવના દગલામાં રાખી મૂછી માર્ગશીર્ષ અથવા પોપ માસમાં) તેઓમાંથી એક લઈ તેના બે, ત્રણ અથવા ચાર હુકડા કરી કચાચની રીતિ પ્રમાણે હકાળી તે બે તોલાભાર કચાચ લઈ, હડો પાડી પ્રભાતે પ્રભાને વાળજાને, યમને તથા હોડોને ધીધી ખરડી તે કચાચ પાવે. પછી સાંજના સમયે દૂધ તથા ઘી નાખેલા માત્રાના આદાર

કરાવવો. આ પ્રમાણે નિત્ય એકએક લિલામું વધારતા જવું; તે ત્યાંસુધી કે જ્યાંસુધી પાંચ લિલામાં થાય; પછી નિત્ય પાંચ પાંચ લિલામાં વધારતા જવાં, તે ત્યાંસુધી કે જ્યાંસુધી સિત્તેર લિલામાં થાય; સિત્તેર લિલામાં થયા પછી નિત્ય પાંચપાંચ લિલામાં કમતી કરતાં જવાં, તે ત્યાંસુધી કે જ્યાંસુધી પાંચ લિલામાં થાય. પછી નિત્ય એકએક લિલામું કમતી કરતા જવું, તે ત્યાંસુધી કે જ્યાંસુધી છેવટ એક લિલામું આવે. આ પ્રમાણે હજાર લિલામાંનો ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો (પહેલા ચાર દિવસ સંસ્કાર બેસાડવા માટે છે અને છેલ્લા ચાર દિવસ સંસ્કાર નષ્ટ કરવા માટે છે; માટે તેઓમાં એક એકનો જ વધારો ઘટાડો કર્યો છે. પાંત્રીસ દિવસોમાં એકહજાર લિલામાં પૂરાં થઈ રહે છે.) માણસ સધળા પ્રકારના કાઠો તથા સધળા પ્રકારના અરશોથી મુક્ત અને બળવાન થાય, હમેશ આરોગ્યવાળો રહે અને સો વર્ષ સુધી જીવે છે. (રુધિર કે પિત્તથી થયેલા અરશો ઉપર આ પ્રયોગ કરવો નહિ. જે કાઠો અસાધ્ય છે તેઓને મટાડવા પણ આ પ્રયોગ કરવો નહિ.)

લિલામાંનો બીજો પ્રયોગ

આ ચિકિત્સિતસ્થાનના દ્વિતીય નામના પહેલા અધ્યાયના ૬૭મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે લિલામાંઓમાંથી પાડેલા સ્નેહ લઈ નિત્ય પ્રભાતે જીભ, તાળવાં તથા હાઠોને ઘીથી ખરડી તે સ્નેહમાંથી બે તોલાભાર સ્નેહનો ઉપયોગ કરાવવો અને તે પચ્યા પછી સાંજના સમયે દૂધ તથા ઘી નાખેલા ભાતનો આહાર કરાવવો. આ પ્રયોગ કરવાથી ઉપર કહેલા પહેલા પ્રયોગના જેવું જ ઉત્તમ ફળ થાય છે.

લિલામાંનો ત્રીજો પ્રયોગ

પ્રથમ દોષ ઝાઝા કરી યોગ્ય ક્રમથી

૧ આ ક્રમ આ સ્થાનના ૩૯માં અધ્યાયમાં જોવા.

જવ વગેરેનો આહાર કરાવી પછી પવનવગરના ધરમાં રાખી, લિલામાંઓની મીંજમાંથી સ્નેહને લઈ રોગીના તથા રોગના બળ પ્રમાણે નિત્ય ચાર તોલાભાર અથવા આઠ તોલાભાર તે સ્નેહનો ઘીથી હાઠ વગેરેને ખરડી ઉપયોગ કરાવવો (સ્નેહમાં મધ તથા ઘી મિશ્ર કરીને તેનો ઉપયોગ કરાવવો) અને એ સ્નેહ પચ્યા પછી દૂધ, ઘી તથા ભાતનો આહાર કરાવવો. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી પ્રયોગ કરીને પછી ત્રણ મહિના સુધી પથ્ય આહાર કરાવવો અને ક્રોધાદિકનો ત્યાગ પણ રખાવવો. આ ઉપયોગ કરવાથી માણસ સધળા રોગોથી મુક્ત થઈ બળવાન થાય છે, અંધાદિકનું શ્રવણ, અહણ તથા ધારણ કરવાની પૂરતી શક્તિવાળો થાય છે અને સો વર્ષના આયુષ્યવાળો થાય છે. આ પ્રયોગ એકસાથે નહીં, પણ અનુક્રમે દર મહિને કરવામાં આવે, તો દર એક મહિને સો સો વર્ષનું આયુષ્ય વધતું બને છે. એકસાથે નહીં પણ અનુક્રમે આ પ્રયોગ બે દસ મહિના કરવામાં આવે તો હજાર વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે. ૨૦ મન્વન્તિ ચાત્ર ।

यथा सर्वाणि कुष्ठानि हतः खदिरवीजकौ ।

तथैवाशीसि सर्वाणि वृक्षकारुष्करौ हतः ॥

असाध्या नातिवर्तन्ते प्रमेहा रजनीं यथा ।

क्षाराम्बी नातिवर्तन्ते तथा दृश्या गुदोद्धवाः ॥૨૧॥

અરશો ઉપર ઇંદ્રજવ, લિલામાં,

ક્ષાર તથા અગ્નિની અસર

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધનંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'જમ ખેર અને બીબલો (બીયો) સધળા કાઠોને હણે છે, તેમ ઇંદ્રજવ અને લિલામું સધળા પ્રકારનાં અરશોને હણે છે. (વાયુ તથા કફથી થયેલા અરશો લિલામાંથી મટે છે અને રુધિર તથા પિત્તથી થયેલા અરશો ઇંદ્રજવથી મટે છે. અસાધ્ય અરશો

લિસામાંથી કે ઇંદ્રજવથી મટતા નથી અને અસાધ્ય ઠાઠો ખેર કે બીજાથી મટતા નથી.)

જમ અસાધ્ય પ્રમેદો પણ હળદરના પ્રયોગથી મટ્યા વગર રહેતા નથી, તેમ દેખાતા અગ્નેશાર તથા અગ્નિથી મટ્યા વગર રહેતા નથી.

(વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા ચાર પ્રકારના પ્રમેદો સિવાય બીજા પ્રમેદો હળદરથી ટળે છે.) ૨૧

ઘૃતાનિ દીપનીયાનિ લેહાયસ્કૃતયઃ સુગ ।

ઘાસવાશ્યપ્રયોક્ત્યા વીઢ્ય દોષસમુદ્ધિત્મ્ ॥૨૨॥

દોષોના પ્રાબલ્ય પ્રમાણે અરશની ચિકિત્સા

વેદે અરશોમાં દોષોનુ પ્રાબલ્ય જોઈને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારા ધીના, કુટમ્બવેદ (ઇંદ્રજવનો અવલેહ) આદિ અવલેહોના, મહાકુષ્ઠ આદિ રોગોની ચિકિત્સાના વિષયમાં જે કહેવાશે તે અયસ્કૃતિઓના, મુરાઓના અને અનેક ઔષધોના ક્ષત્રાથો વગેરેથી બનાવેલા આસવોના પણ પ્રયોગો કરવા. ૨૨

વેગાવ્રોધક્ષીઘ્ણયાનાન્યુરકટુકાસનમ્ ।

યથાસ્વં દોષલં ચાત્રમર્શઃસુ પરિવર્જયેત્ ॥ ૨૩ ॥

અરશવાળાએ પાણવાની પરેશ

અરશનાળા માણસે મળભૂતાદિકના વેગ રોકવા નહી, સ્ત્રીસગ કરવો નહી, ઘોડા વગેરે વાહનોની પીઠ ઉપર બેસવું નહી, ઉમડક બેસવું નહી અને જે દોષથી અરશ થયેલ હોય તે દોષને વધારનાર અન્ન જમવું નહીં ' ૨૩

અધ્યાય ૭મો

અથાતોડશ્મરીચિકિત્સિત વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યયોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'અશ્મરી ચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનુ તે પ્રમાણે

૧ પથરી કે નિન્ના નિલાદિ નિલમગ્ધાનના ત્રીજા અધ્યાયમાં રહેલામાં આપ્યા છે, તેની ચિકિત્સાના વિષયનો.

વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અશ્મરી દારુણો વ્યાધિરન્તરુપ્રતિમો મતઃ ।

ઔષધૈસ્તરુણઃ સાધ્યઃ પ્રવૃદ્ધસ્તેદમર્હતિ ॥ ૨ ॥

પથરીનાં ઔષધ અને છેદન વિધે

પથરી એ મૃત્યુ સમાન દારુણ વ્યાધિ છે, તે એ તુરતનો થયેલ હોય, તો ઔષધે ને લાયક છે અને જે વધી ગયો હોય તો છેદનને લાયક છે. ૨

તસ્ય પૂર્વેષુ રૂપેષુ લેહાદિકમ્ ઇવ્યતે ।

તેનાસ્વાપચયં યાન્તિ વ્યાધૈર્મૂલાન્યગ્રેષતઃ ॥ ૩ ॥

પથરીના પૂર્વરૂપમાં કરવાની ચિકિત્સા

પથરીનાં ન્યારે પૂર્વરૂપો દેખાય, ત્યારે રનેદન આદિ ચિકિત્સા કરવી; એથી એ વ્યાધિનાં સધળાં મૂળ નાશ પામે છે. ૩

પાપાણમેદો વસુકો વશિરામંતકૌ તથા ।

શતાવરી શ્વંદૃષ્ટા ચ ગૃહતી વઘ્નટકારિકા ॥

કપોતવજ્રાત્તગલઃ કકુભોશીરકુન્જકાઃ ।

વૃક્ષાદની મહુકશ્વ વરુણઃ શાકર્જં ફલમ્ ॥

યવાઃ કુલથાઃ કોલાનિ કતકસ્ય ફલાનિ ચ ।

ઝવકાદિપ્રતીવાપમેષાં ક્રાપૈર્ધૃતં કૃતમ્ ॥

મિનત્તિ વાતસંમૂતાવશ્મરીં ક્ષિપ્રમેવ તુ ।

ક્ષારાન્યવાગ્યૂર્ણાંથ કપાયાણિ પયાંસિ ચ ॥

મોજનાનિ ચ કુર્વાત વર્ગેડસિન્વાતનાશને ॥ ૪ ॥

વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી પથરીનું ભેદન

પાપાણમેદ, બોલસરી, ચવક, આસોદરો,

શતાવરી, ગોખર, બેદી ભોરિ ગણી, જાલી ભોરિ-

ગલી, મજ્જમુખી, કાળો કાંટાઅશેરિયો, કડાચો,

વાળો, શુલાળ, ખાંડો, અરડૂસો, વાચવરણાં,

સામનું ફળ, જવ, કળથી, બેર અને નિર્મળીફળ-

ના જાપકાદિ ગણુ નાખેલા ક્ષત્રાથો કરી તે

ક્ષત્રાથોમાં પકવેલું ઘી વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી

પથરીને તુરત જ ભેદી નાખે છે.

વેદે વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી પથરીને ભેદવા

માટે વાયુને નષ્ટ કરનારા એ પાપાણમેદ આદિ

વર્ગથી ક્ષારો, યવાગૂઓ, યૂષો, ક્વાથો, દૂધો
તથા ભોજનો ખનાવવાં. ૪

કુશઃ કાશઃ શરો ગુન્દ્રા ઉત્કટો મોરટોડમમિત્ ।
વરી વિદારી વારાહી શાલિમૂલં ત્રિકળ્પકમ્ ।
મહૂકઃ પાટલા પાઠા પત્તુરોડય કુરળિકા ॥
પુનર્નવા શિરીષશ્ચ કથિતાસ્તેષુ સાધિતમ્ ।
ઘૃતં શિલાજમધુકવીજૈરિન્દીવરસ્ય ચ ॥
ત્રપુસૈર્વાસ્કાદીનાં વીજૈશ્વાવાપિતં શુભમ્ ।
મિનત્તિ પિત્તસમ્મૂતામશ્મરીં ક્ષિપ્રમેવ તુ ॥
ક્ષારાન્યવાગ્યૂષાંશ્ચ કષાયાણિ પયાંસિ ચ ।
ભોજનાનિ ચ કુર્વીત વર્ગેડસ્મિન્ પિત્તનાશને ॥ ૫ ॥

પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલી પથરીનું ભેદન

દર્શ, કાસડો, પાન કે જ્યાં પાનખાજરિયું
થાય છે તે, ઊંટકટો, શેલડીનું મૂળ, પાપાણભેદ,
શતાવરી, કંગવેલાનો કંદ, વારાહીકંદ, રાતા
ચોખ્ખાના છોડનું મૂળ, ગોખરુ, અરડૂસો,
પાડલ, કાળીપાડ, પતંગ, કુરંટિકા (આગિયો),
સાટોડી અને સરસડીઓના ક્વાથો કરી તેમાં
પકવેલું અને શિલાજીત, મહુડાનાં ખીજ,
નીલકમળનાં ખીજ, તુસડાંનાં ખીજ અને
એવોરક વગેરે જાતની કાંકડીઓનાં ખીજનું
ચૂર્ણ નાખેલું ધી પિત્તથી થયેલી પથરીને
તુરત જ ભેદી નાખે છે.

વૈધે પિત્તથી થયેલી પથરીને તોડવા પિત્તનો
નાશ કરનારા એ દર્શ આદિ વર્ગથી ક્ષારો,
યવાગૂઓ, યૂષો, ક્વાથો, દૂધો તથા ભોજનો
કરાવવાં. ૫

ગળો વરુણકાદિસ્તુ ગુરુગુલ્ફેલાહરેણવઃ ।

કુષ્ઠમદ્રાદિમરિચચિત્રકૈઃ સસુરાહ્વયૈઃ ॥

एतैः सिद्धमजासर्पिरूषकादिगणेन च ।

મિનત્તિ કફસંમૂતામશ્મરીં ક્ષિપ્રમેવ તુ ॥

ક્ષારાન્યવાગ્યૂષાંશ્ચ કષાયાણિ પયાંસિ ચ ।

ભોજનાનિ ચ કુર્વીત વર્ગેડસ્મિન્ કફનાશને ॥ ૬ ॥

કંદ અને વીર્યની પથરીનું ભેદન

વરુણાદિ ગણુ, ગૂગળ, એલચી, હરેણુ નામ-
નું મુગંધીદાર દ્રવ્ય (આ દ્રવ્ય યોગખી શકાતું
નથી), કંદ, ભદ્રદાર આદિ વાતસંશયન વર્ગ,
કે જે સૂત્રસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયના ૧૦મા
વિષયમાં કહ્યો છે તે, મરી, ચિત્રક અને દેવદારના
તથા ઊપકાદિ ગણના ક્વાથોથી પકવેલું બકરીનું
ધી કંકરી થયેલી પથરીને તુરત જ ભેદી નાખે છે.

વૈધે કંકરી થયેલી પથરીને તોડવા કંકનો
નાશ કરનારા એ વરુણાદિ ગણુ વગેરેથી ક્ષારો,
યવાગૂઓ, યૂષો, ક્વાથો, દૂધો તથા ભોજનો
કરાવવાં.

(વીર્ય અને કંદ તુલ્ય છે, માટે વીર્યથી
થયેલી પથરીની ચિકિત્સા પણ આથી કહેવાયેલી
સમજવી.) ૬

પિચુકાક્ષોલકતકશાકેન્દીવરજૈઃ ફલૈઃ ।

चूर्णितैः सगुडं तोयं शर्कराशमनं पिबेत् ॥

કૌશ્ઠોષ્ઠરાસમાસ્થીનિ શ્વદંટા તાલમૂલિકા ।

अजमोदा कदम्बस्य मूलं नागरमेव च ॥

પીતાનિ શર્કરાં મિન્દ્યુઃ સુરયોષ્ણોદકેન વા ।

त्रिकण्टकस्य बीजानां चूर्णं माक्षिकसंयुतम् ॥

અવિક્ષીરેણ સસાહમશ્મરીભેદનં પિબેત્ ॥ ૭ ॥

કાંકરી (રેતીને) તથા પથરીને પાડનારાં

તથા શાંત કરનારાં પાનો

કપાસનું ફળ, અંઢાલનું ફળ, નિર્મલી-
નું ફળ, સાગનું ફળ અને નીલકમળનાં ફળના
ચૂર્ણનું પાણી ગરમ કરી ગોળ નાખીને પાવામાં
આવે, તો તેથી કાંકરી શાંત થઈ જાય છે.

કુંઝનામના પક્ષીનું હાડકું, ઊંટનું હાડકું,
ગધેડાનું હાડકું, ગોખરુ, કાળી મૂસળી, યોડી-
અજમોદ, કદંબનું મૂળ અને સૂંઠનું ચૂર્ણ
મદિરાની સાથે તથા જિના પાણી સાથે પાવામાં
આવે, તો તેથી કાંકરી ભેદાઈ જાય છે.

ગોખરુનાં ખીજના ચૂર્ણને મધથી મિશ્ર

કરી ગાડરના દૂધની સાથે સાત દિવસ સુધી પાનામાં આવે તો તેથી પથરી ભેદાઈ જાય છે. ૭

દ્રવ્યાણાં તુ ધૃતોક્તાનાં ક્ષારોડવીમૂત્રગાલિતઃ
ગ્રામ્યસત્ત્વશકૃત્ક્ષારૈઃ સંયુક્તઃ સાધિતઃ શનૈઃ ।

તત્રોષકાદિરાવાપઃ કાર્યેદ્ધિકદુકાન્વિતઃ ॥

एष क्षारोऽश्मरीं गुल्मं शर्करां च मिनत्यपि ।

तिलापामार्गकदलीपलाशवदक्लृજઃ ॥

ક્ષારઃ પેયોડવિમૂત્રેણ શર્કરાનાશનઃ પરઃ ।

પાટલાકરવીરાણાં ક્ષારમેવં સમાચરેત્ ॥ ૮ ॥

પથરી તથા કાંકરીને નષ્ટ કરનારા ક્ષારો

જે દોષથી પથરી કે કાંકરી થઈ હોય તે દોષને મટાડનારાં દ્રવ્યો કે જે ચોથા, પાંચમા અને છઠા વિષયમાં કહેવામાં આવ્યાં છે-તેઓના ક્ષારને તથા ગાય-ભેસ વગેરે ગ્રામ્ય પશુઓના છાણુના ક્ષારને મિશ્ર કરી, ગાડરના મૂત્રથી ગાળી, ધીરેધીરે પકાવી, તેમાં પાણી જવાના સમયે ઊપકાઠિ ગણુ તથા સૂઠ મરી અને પીપરનું ચૂણું નાખી ક્ષાર સિદ્ધ કરીને પાનામાં આવે, તો તે ક્ષાર પથરીને, શુદ્ધને અને કાંકરીને પણ ભેદી નાખે છે.

તલ્લ, અધેડો, કેળ, ખાખરો અને જવનાં વૃક્ષોની છાનેનો ક્ષાર ગાડરના મૂત્રમાં ઘોળીને પાનામાં આવે, તો તે ક્ષાર કાંકરીનો અત્યંત નાશ કરે છે.

પાટલ અને કણ્ઠુરની છાલનો ક્ષાર ગાડરના મૂત્રમાં ઘોળીને પાનામાં આવે, તો તેથી પણ પથરીનો તથા કાંકરીનો નાશ થાય છે. ૮

अदंष्ट्रापट्टिकाप्राक्षीकल्कं वाक्षसमं विधेत् ।

सैहवकाल्वौ पेयौ वा शोमाखनकर्माकुवौ ॥

કવોતવજ્ઞામૂલં વા વિષેદમ્બસુપાદિમિઃ ।

તરિસદ્ધં વા વિપેરક્ષારં વેદનામિત્થદ્રુતઃ ॥

હપિતકપાદિસિદ્ધં વા વર્ષામૂવિદ્ધમેવ વા ॥ ૯ ॥

પથરી, રેતી તથા કાંકરી મટાડનાર
કલ્કો તથા દ્રવ્યો

ગોખર, જીરીમધ અને બ્રાહ્મીનો એક તોલાભાર કલ્ક ગાડરના મૂત્રમાં ઘોળી પાનામાં આવે, તો તેથી પથરી તથા કાંકરી મટે છે.

એડકા (ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ નથી), સરગવો અને ભાંગરાનો કલ્ક ગાડરના મૂત્રમાં ઘોળી પાનામાં આવે, તો તેથી પથરી તથા કાંકરી મટે છે.

સૂરજમુખીના મૂત્રનો કલ્ક કાંચ વગેરે ખાટા પદાર્થો સાથે તથા મદિરા વગેરે પદાર્થો સાથે પાનામાં આવે, તો તેથી પથરી તથા કાંકરી મટે છે.

પથરી કે કાંકરીની વેદનાથી પીડાયેલ માણસ જે સૂરજમુખીના મૂત્રના કલ્ક તથા ક્વાથથી અથવા ત્રિફળાના કલ્ક તથા ક્વાથથી અથવા સાટોડીના કલ્ક તથા ક્વાથથી પકાવેલું ગાયનું દૂધ પીએ, તો પથરી તથા કાંકરી મટે છે. (જે પિત્તગ્રન્ય હોય તો ત્રિફળાના કલ્ક તથા ક્વાથથી અને વાયુગ્રન્ય કે કફગ્રન્ય હોય તો સાટોડી અથવા સૂરજમુખીના મૂત્રના કલ્ક તથા ક્વાથથી પકાવેલું દૂધ પાવું.) ૯

सर्वयैवोपयोग्यः स्याद्ग्नो वीरतर्वादिः ॥ १० ॥

પથરી તથા કાંકરી ઉપર વીરતર્વાદિ
ગણુનો ઉપયોગ

પથરી કે કાંકરી થઈ હોય તો સર્વ પ્રકારે વીરતર્વાદિ ગણુનો ઉપયોગ કરાવવો. (જે ગણુથી સિદ્ધ થયેલાં ધી, દૂધ, ક્વાથ, રાખ તથા ભોજનનો ઉપયોગ કરાવવો અને અવગારક તથા સ્નાનાદિમાં પણ જે ગણુની જ યોજના કરવી.) ૧૦

धृतैઃ ક્ષારૈઃ કગાયથ ક્ષારૈઃ સોત્તરવસ્તિમિઃ ।

યદિ નોપશ્યમં ગચ્છેન્ઞેદસ્તત્રોત્તરો વિધિઃ ॥ ૧૧ ॥

પથરી ઔપધોથી ન મટે તો શસ્ત્રક્રિયા કરવી

જે પથરી ઘૂનો, કાશ, ક્વાથો, દૂધોથી

તથા અશ્મરીને નષ્ટ કરનારાં દ્રવ્યોની ઉત્તર
અસ્તિત્વાથી (લિંગમાં કે યોનિમાં પિત્તકારીઓ
મારવાથી) ન મટે તો છેવટે છેદનનો વિધિ
કરવો. ૧૧

કુશલસ્યાપિ વૈદ્યસ્ય યતઃ સિદ્ધિરિદ્ધાધ્રુવા ।

ઉપક્રમો જઘન્યોડ્યમતઃ સ પરિકીર્તિતઃ ॥ ૧૨ ॥

છેદનરૂપ ચિકિત્સા હલકી છે

વૈદ્ય પ્રવીણ હોય તોપણ તેને પથરીની
છેદનરૂપ ચિકિત્સામાં સિદ્ધિ મળવી અઘોરસ
છે, માટે પથરી ઉપર છેદનરૂપી ચિકિત્સા હલકી
કહેવાય છે. ૧૨

અક્રિયાયાં ધ્રુવો સૃત્યુઃ ક્રિયાયાં સંશયો ભવેત્ ।

તસ્માદાપૃચ્છ્ય કર્તવ્યમીશ્વરં સાધુકારિણા ॥ ૧૩ ॥

છેદન કરવા માટે રાખની મંજૂરીની જરૂર

જો છેદન ન કરાય તો રોગીનું મરણ
અવશ્ય થાય છે અને કરાય તો મરણનો સંશય
રહે છે, માટે પ્રવીણતાથી કામ કરનારા વૈદ્યે
રાખની મંજૂરી લઈ પથરી ઉપર છેદનરૂપ
ચિકિત્સા કરવી. ૧૩

અથ રોગાન્વિતમુપસ્થિગ્ધમપકૃષ્ટદોષમીષત્કર્શિ-
તમભ્યક્તસ્વિન્નશરીરમ્ભુક્તવન્તં કૃત્વલિમ્બલસ્વસ્તિ-
વાચનમગ્રોપહરણીયોક્તેન વિધાનેનોપકલ્પિતસમ્માર-
માશ્વાસ્ય તતો વલવન્તમવિક્લ્વમાજાનુ સમે ફલકે
પ્રાગુપવેશ્ય પુરુષં ચ તસ્યોત્સન્ને નિષણ્ણપૂર્વકાયમુત્તા-
નમુન્નતકટીકં વસ્ત્રધારકોપવિષ્ટં સંકુચિતજાનુકૂર્પર-
મિતરેણ સહાવબદ્ધં સૂત્રેણ શાટકૈર્વા તતઃ સ્વમ્યક્ત-
નાભિપ્રદેશસ્ય વામપાર્શ્વં વિમૃષ્ય મુઘિનાવપીડયેદધોના-
ભેર્યાવદશ્મર્યધઃ પ્રપન્નેતિ । તતઃ સ્નેહામ્યક્તે વલ્લત્તનસ્થે
વામહસ્તપ્રદેશિનીમધ્યમે પાયૌ પ્રણિધાયાનુસેવનીમા-
સાઘ પ્રયત્નવલામ્યાં પાશુમેઢાન્તરમાનીય નિર્વેલીકમ-
નાયતમવિષમં ચ વસ્તિ સન્નિવેશ્ય મૃશમુત્પીડયેદક્ષુ-
લિમ્યાં યથા ગ્રન્થિરિવોન્નતં શલ્યં ભવતિ ।

સ જેદૃઢીતે શલ્યે તુ વિવૃતાક્ષો વિચેતનઃ ।

હતવલ્લમ્બશીર્ષશ્ચ નિર્વિકારો મૃતોપમઃ ॥

ન તસ્ય નિર્હરેચ્છલ્યં નિર્હરેતુ પ્રિયેત સઃ ।

વિના ત્વેતેન રૂપેણ નિર્હરેતુ સમુપાચરેત્ ॥

સચ્ચે પાર્શ્વે સેવનીં યવમાત્રેણ મુક્તવાવચારયેચ્છ-

અશ્મરીપ્રમાણં દક્ષિણતો વા ક્રિયાસૌકર્યહેતોરિત્યેકે ।
યથા ચ ન મિથ્યેતે ચૂર્ણયેતે વા તથા પ્રયતેદ્, ચૂર્ણમ-
લ્પમપ્યવસ્થિતં હિ પુનઃ પરિવૃદ્ધિમેતિ તસ્માત્સમસ્તા-
મગ્રવક્રેણાદદીત । સ્ત્રીणां તુ વસ્તિપાર્શ્વગતો ગર્ભાશયઃ
સન્નિકૃષ્ટસ્તસ્માન્નાસામુત્સન્નવચ્છલ્લં પાતયેદતોન્યથા-
સ્વલાસાં મૂત્રસ્નાવી વ્રણો ભવેત્ । પુરુષસ્ય વા મૂત્ર-
પ્રસેકક્ષણનાન્મૂત્રક્ષરણમ્ । અશ્મરીવ્રણાદતે મિન્નવ-
સ્તિરેકધા ન ભવતિ, દ્વિધા મિન્નવસ્તિરાશ્મરિકો ન
સિધ્યતિ । અશ્મરીવ્રણનિમિત્તમેકધા મિન્નવસ્તિર્જીવતિ
ક્રિયામ્યાસાચ્છાન્નવિહિતચ્છેદાન્નિઃસ્યન્દપરિવૃદ્ધત્વાઘ
શલ્યસ્યેતિ । ઉદ્વૃતશલ્યં તૂષ્ણોદકદ્રોણ્યામવતાર્યઃ
સ્વેદયેત્તથા હિ વસ્તિરસૃજા ન પૂર્યતે, પૂર્ણં વા ક્ષીર-
વૃક્ષકષાયં પુષ્પનેત્રેણ વિદધ્યાત્ ।

ભવતિ ચાત્ર ।

ક્ષીરવૃક્ષકષાયં તુ પુષ્પનેત્રેણ યોજિતમ્ ।

નિર્હરેદશ્મરીં તૂર્ણં રક્તં વસ્તિગતં ચ યત્ ॥

મૂત્રમાર્ગવિશોધનાર્થં ચાસ્મૈ ગુહસૌહિત્યં વિતરેત્ ।

ઉદ્વૃત્ત્ય ચૈનં મધુઘૃતામ્યક્તવ્રણં મૂત્રવિશોધનદ્રવ્યસિદ્ધા-
મુઘ્નાં સઘૃતાં યવાગૂં પાયયેદુભયકાલં ત્રિરાત્રં ત્રિરાત્રા-
દૂર્ઘ્નં ગુહપ્રગાઢેન પયસા મૃદ્ધોદનમલ્પં ઓજયેદશરાત્રં
મૂત્રાસૃગ્વિશુદ્ધચર્યં વ્રણક્રેદનાર્થં ચ દશરાત્રાદૂર્ધ્વં ફલા-
મ્લૈર્જાઙ્ગલરસૈરુપાચરેત્ । તતો દશરાત્રં ચૈનમપ્રમત્તઃ
સ્વેદયેત્સ્નેહેન દ્રવસ્વેદેન વા । ક્ષીરવૃક્ષકષાયેણ ચાસ્ય
વ્રણં પ્રક્ષાલયેત્ । રોધ્રમધુકમ્લિષ્ઠાપ્રપૌંઢરીકકલ્કૈર્વ્રણં
પ્રતિગ્રાહયેત્ । એતેષ્વેવ હરિદ્રાયુતેષુ તૈલં ઘૃતં વા
વિપક્કં વ્રણામ્યજ્જનમિતિ । સ્થાનશોણિતં ચોત્તરવસ્તિ-
મિરુપાચરેત્ । સપ્તરાત્રાન્ચ સ્વમાર્ગમપ્રતિપદ્યમાને મૂત્રે
વ્રણં યયોક્તેન વિધિના દહેદગ્નિના । સ્વમાર્ગપ્રતિપન્ને
ચોત્તરવસ્ત્યાસ્થાપનાનુવાસનેરુપાચરેન્મધુરકષાયૈરિતિ ॥

પથરીનું છેદન કરવા પહેલાંની તથા

કર્યા પછીની ક્રિયા

પથરીના દરદીને સ્નેહનક્રિયાથી સિન્ધુ કરી, વમન તથા વિરેચનથી દોષો ઓછા કરી, કાંઈક દૂબળો કરી, અવ્યંગનો તથા સ્વેદનનો સંસ્કાર આપી, પ્રભાતથી ભૂખ્યો રાખી, બલિદાન, મંગળ તથા સ્વસ્તિવાચન કરાવી, સૂત્રસ્થાનના અઘોપહરણીય નામના પમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે સઘળી સામગ્રી તૈયાર કરી, ઘેય આપનાર્થે વચનોથી આશ્વસિત કરીને પછી બીજા એક બળવાન અને ગભરાય નહિ એવા માણસને ગોઠણ સુધી ડાંચી સપાટ પાટિયાની ચોથી ઉપર પ્રથમ બેસાડી, તેના ખોળામાં દરદીનું નાભિથી ઉપરનું અંગ રહે એવી ગોઠવણથી દરદીને વસ્રની હી ટોણી ઉપર કે ગાઢમસૂરિયા ઉપર ચત્તો બેસાડી, દરદીની કમરને કાંઈક ડાંચી રખાવી, દરદીના ગોઠણને તથા ટોણીએને સંકુચિત કરાવી, તે દરદીને ઢોરીઓથી અથવા વસ્રોથી પેલા બળવાન માણસની સાથે બાંધેલા. પછી દરદીના નાભિ-પ્રદેશને સ્નેહથી સારી પેટે ચોળી હાખા પડખાને પણ ચોળીને મૂઠી વડે નાભિથી નીચેના પ્રદેશમાં દબાણ કરવું, તે ત્યાંસુધી કે જ્યાંસુધી પથરી નીચા પ્રદેશમાં જતરી જાય. પછી વેલે પોતાના હાખા હાથની પ્રદેશની તથા મધ્યમા (અંગૂઠા પાસેની તથા વચલી)એ એ આંગળીએના નખ ઉતારાવી, સ્નેહથી ખરડી, તે આંગળીએને દરદીની ગુદામાં દાખલ કરી, સીવણીને લગતા પ્રદેશમાં તે આંગળીએ વડે પથરીને પહોંચી, પ્રયત્નથી તથા બળથી તે પથરીને ગુદાના તથા ઉપરના મધ્યમાં લાવી, મૂત્રાશયને કરચલી ન પડે તથા નીચાઈ, જંચાઈ કે લંબાઈ ન રહે એવી રીતે સ્થાપીને આંગળીઓથી એવું અત્યંત દબાણ કરવું, કે જ્યાં પથરી ગાંડની પેટે જંચી રહી રહે.

આ પ્રમાણે કરી પથરીને પકડતાં જો દરદી ફાટેલી આંખોવાળો, ચેતનાવગરનો, મુવેલાની પેટે લટકતા માથાવાળો, ચેષ્ઠાવગરનો અને મુવેલા જેવા જ થઈ જાય, તો તેની પથરીને કાઢવી નહિ; જો કાઢવામાં આવે તો દરદી મરી જાય છે. જો ઉપર કહેલાં રૂપો ન દેખાય તો પથરી કાઢવા માટે નીચે પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવો. હાથી બાજુમાં સીવણીને એક જવ જેટલી દૂર છોડી દઈ પથરીના પ્રમાણને લગતા પ્રમાણવાળું શસ્ત્ર નાખવું. જેટલાક આચાર્યો કહે છે, કે 'સીવણીને એક જવ જેટલી દૂર છોડી દઈ જમણી બાજુમાં શસ્ત્ર નાખવું', કે જ્યાં સહેલાઈથી ક્રિયા થાય.'

પથરી શસ્ત્રથી કે યંત્રથી ભેદાઈ ન જાય કે ચૂણું થઈ ન જાય તેની કાળજી રાખવી; કેમ કે પથરીનું ચૂણું થોડુંક પણ બાકી રહી જાય તો પાણું વરે છે. કારણ પ્રદેશમાંથી પથરીને અતીક્ષ્ણ અને સર્પના જેવા મોઢાંવાળા યંત્રથી આખી ને આખી ખેંચી લેવી.

ઝીએને તો મૂત્રાશયની બાજુમાં નજીક જ ગભાશય છે, માટે તેઓની પથરી કાઢવામાં જાણું કે છતું શસ્ત્ર નાખવામાં આવે, તો મૂત્રાશયની ચામડીની સાથે ગભાશયની ચામડી પણ ભેદાઈ જવાથી ઝીએને ચોનિની અંદર મૂત્રનો સાવ કરનારો વણ થાય છે.

પુરુષને તથા ઝીને પણ જો મૂત્રાશયના મોઢા આગળ રહેલા જે સ્થળમાં મૂત્રનો સાવ થાય છે, તે સ્થળનું છેદન થઈ જાય, તો તેમાંથી નિરંતર મૂત્રસ્રાવ થયા કરે છે.

પથરીને કાઢવાથી જે વળુ થાય છે, તે કારણ સિવાય બીજા કાર્ક પ્રકારથી એક પ્રદેશમાં પણ

૧ લેવરજાયાઈ કહે છે, કે જ્યાંની પથરી કાઢી દેાય તો પ્રતીજ પેટે મૂત્રાશયને કાચો કરી પથરીને નમાવીને કાઢના અપ્રમાં છેદન કરવું એ દિવસારી છે. બીજો કેકાજુ છેદન કરવામાં આવે તો નુકસાન થાય છે.

મૂત્રાશય ભેદાય, તો માણસ જીવતો નથી અને પથરીને કાઢતાં પણ જો મૂત્રાશય જો ઠેકાણે ભેદાય, તો તે પણ અસાધ્ય જ થઈ પડે છે. પથરીને કાઢવા માટે મૂત્રાશયમાં એક પ્રણયતાં પણ માણસ જીવતો રહે છે; તેનું કારણ એ છે, કે તેના ઉપર જિના જળનો સ્વેદ તથા વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્વાથનું સિંચન વગેરે ક્રિયાઓ વારંવાર થાય છે, પથરીના જવડા જ મુખવાળા શસ્ત્રથી સીવણીની ડાબી બાજુમાં છેદ થાય છે અને વૃદ્ધિ પામેલા મૂત્રના સાવથી વધેલી પથરી નીકળી જતાં પણ તે સ્થાનમાં જામેલો મૂત્રનો જથ્થો તદ્દન ખલાસ થઈ જતો નથી. (શાંખ ૦ દ્વિ ૦ ૨૬મો બુચો.)

પથરીને કાઢી લીધા પછી તે રોગીને જિના પાણીની ઢાઠીમાં જિતારીને સ્વેદન આપવું. આમ કરવાથી મૂત્રાશય લોહીથી ભરાઈ જતો નથી. સ્વેદન આપ્યા છતાં મૂત્રાશય લોહીથી ભરાઈ જાય તો વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્વાથની ઉત્તર-ખસ્તિ દેવી. (લિંગમાં કે યોનિમાં જે પિયકારી દેવાય છે તે ઉત્તરખસ્તિ કહેવાય છે.)

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : ‘ઉત્તરખસ્તિથી દાખલ કરવામાં આવેલો વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્વાથ પથરીને તુરત કાઢી નાખે છે અને મૂત્રાશયમાં રહેલા રુધિરને પણ તુરત કાઢી નાખે છે.’

જની પથરી કાઢવામાં આવી હોય, તે માણસને મૂત્રનો માર્ગ સાફ કરવા માટે ગોળથી તૃપ્તિ આપવી. (ગોળવાળો ભાત ખવડાવવો.)

રોગીને પાણીની ઢાઠીમાંથી કાઢી લઈ પ્રણુને મધ તથા ઘી લગાવવું અને ઘીવાળી ને મૂત્રનું શોધન કરનારાં ઔષધોમાં પકાવેલી

જિની રાખ પાવી. આ રાખ ત્રણ દિવસ સુધી ખળળે વખત પાવી અને તે પછી દસ દિવસ સુધી સારી પેટે ગોળથી મિશ્ર કરેલા દૂધની સાથે ખળળે વખત થોડોથોડો દામળ ભાત જમાડવો, કે જથી મૂત્રની તથા રુધિરની શુદ્ધિ થઈ જાય અને પ્રણુનું કલેદન થાય. દસ દિવસ પછી દાડમ વગેરે કૃણોના રસથી ખાટા કરેલા બંગલ પ્રાણીઓના માંસના રસોથી ઉપચાર કરવો. પછી દસ દિવસ સુધી વૈદ્યે સાવચેતી રાખીને એ રોગીને સ્નેહસ્વેદથી અથવા દ્રવસ્વેદથી સ્વેદન દેવું અને વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્વાથથી એના પ્રણુને ધોવો; લોધર, જઠીમધ, મજ્જા અને પાંડેરવાના કલ્કોનો ત્રણ ઉપર લેપ લગાડવો; લોધર, જઠીમધ, મજ્જા, પાંડેરવો અને હળદરના ક્વાથથી તથા કલ્કથી પકાવેલું તેલ અથવા ઘી ત્રણ ઉપર ચોપડવું. જો રુધિર જામી ગયું હોય, તો ઉત્તરખસ્તિઓથી ચિકિત્સા કરવી. પથરીને કાઢ્યા પછી સાત રાત વીત્યા છતાં મૂત્ર પોતાના રસ્તા પર ન આવતું હોય, તો પ્રણુને સૂત્રસ્થાનના ૧૨મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે અગ્નિથી ડાંભવો. મૂત્ર પોતાના રસ્તા પર આવે ત્યાર પછી કાંકાલી આદિ મધુર દ્રવ્યોની તથા વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોની ઉત્તરખસ્તિઓ અને નિરૂહખસ્તિઓ દેવી તથા સ્નેહખસ્તિઓ પણ દેવી.

यदृच्छया वा सूत्रमार्गप्रतिपन्नामन्तरासक्तां शुक्र-
श्मरं शर्करां वा स्रोतसापहरेत् । एवं चाशक्ये विदार्थ-
वा नाडीं शस्त्रेण वडिशेनोद्धरेत् ॥ ૧૫ ॥

પથરી આપોઆપ મૂત્રના માર્ગમાં

આવ્યા પછીની ચિકિત્સા

વીર્યની પથરી અથવા કાંકરી જો આપો-
આપ મૂત્રના માર્ગમાં જ આવી ગઈ હોય અને
અંદર લાગી રહી હોય, તો તેને મૂત્રના રસ્તામાં-
થી જ કાઢી લેવી અને જો મૂત્રના રસ્તામાંથી

૧ વડ, ઉખરો, પીપળો, મોટી પીપર અને પારસ-
પીપળો એ પાંચ ક્ષીરિવૃક્ષો કહેવાય છે.

૨ તૃણપંચમૂલી, ગોખરુ, અને પાપાણુભેદ ઈત્યાદિક
દ્રવ્યો મૂત્રનું શોધન કરનારાં છે.

કાઠી શકાય એમ ન હોય તો લિંગમાં શસ્ત્ર વડે છેદન કરીને બહિશ નામના યંત્ર વડે કાઠી લેવી ૧૫

રુદ્રવ્રજશ્યાક્કનાશ્વનગનાગચક્રમાત્રારોદેત વર્ષ નાપ્સુ ઇવેત સુચીત વા ગુરુ ॥ ૧૬ ॥

ત્રણ રજાયા પછી પણ એક વર્ષ સુધી પાળવાની પહેલ

ત્રણ રજાયા પછી પણ એક વર્ષ સુધી સ્ત્રીસગ કરવો નહિ, ઘોડા, પર્વત, હાથી, રથ કે ઝાડ ઉપર ચડવું નહિ; પાણીમાં તરવું નહિ અને ભાંગે અન્ન જમવું નહિ ૧૬

મૂત્રવહનુ કવહનુષ્કસ્રોતોમૂત્રપ્રસેકસેવનીયોનિ ગુદવહનુ પરિહરેત્ । તત્ર મૂત્રવહ્નચ્છેદાન્મરણં મૂત્ર-
ર્ણનસ્તે । શુક્રવહ્નચ્છેદાન્મરણં કૈમ્ય વા । મુષ્ક-
સ્રોતઉપચાતાદ્ધ્વજમદ્ધઃ । મૂત્રપ્રવેકક્ષણનાન્મૂત્રપ્રસ-
રણમ્ । સેવનીયોનિચ્છેદાદ્રુજઃ પ્રાદુર્ભાવઃ । ષ્તિગુદ-
નિદ્રલક્ષણ પ્રાગુક્તમિતિ ॥

મવતશ્ચાત્ર ।

મર્માણ્યથાવસન્નુષ્ય સ્રોતોજાનિ શરીરિણામ્ ।

ધ્યાપાદયેદ્દહ્નમર્ત્યાચ્છલ્લકર્માપદુર્ભિષક્ ॥

સેવની શુક્રદરણી સ્રોતસી ફલયોર્ગુદમ્ ।

મૂત્રસેક મૂત્રવહ્ન યોનિવસ્તિસ્તયાદ્યમ્ ॥ ૧૭ ॥

છેદન વખતે આઠ મર્મેના રક્ષણની જરૂર

પથરીનું છેદન કરવાના સમયે વેધે મૂત્રનું વહન કરનારાં સ્રોત, વીર્યનું વહન કરનારાં સ્રોત, વૃષણનાં સ્રોત, મૂત્રના પ્રસેકનું સ્પર્શ, સ્ત્રીવહ્ની, યોનિ, ગુદા અને મૂત્રાશયને છોડી કેનાં (તેઓમાં શસ્ત્રનો ધાવ ન થાય એમ કવું)

ને મૂત્રનું વહન કરનારાં સ્રોતનું છેદન થઈ જાય તો મૂત્રાશય મૂત્રથી ભરાઈ ગેદના મરણ થાય છે વીર્યનું વહન કરનારાં સ્રોતનું છેદન થઈ જાય તો મરણ થાય છે અથવા નપું મકતા પ્રાપ્ત થાય છે. વૃષણનાં સ્રોતનું છેદન થઈ જાય તો લિંગનું ઊંડું ખંધ પડી જાય છે મૂત્રના

પ્રસેકના સ્થગનું છેદન થઈ જાય તો મૂત્રનો સ્રાવ થયા જ કરે છે અને સ્ત્રીવહ્ની કે યોનિનું છેદન થઈ જાય તો વેદના પ્રકટે છે. મૂત્રાશયનું કે ગુદાનું છેદન થઈ જાય તો શારીરસ્થાનના હ્રામ અધ્યાયના આઠમા વિષયમાં કહેવાં લક્ષણો થાય છે (મૂત્રાશયમાં કાંઈ વેધ થાય તો મૂત્રાશયમાં આનાહ થાય, મૂત્ર આટ્ટી જાય અને ઉપસ્થ અક્રડ થઈ જાય છે ગુદામાં કાંઈ વેધ થાય તો આનાહ થાય, દુર્ગંધ થાય અને આંતરડામાં ગાંઠ થઈ જાય છે)

આ વિષયના સ્ત્રોતોમાં ભગવાન ધન્વન્તરિ-
સ્વમુખે કહ્યું છે 'શસ્ત્રક્રિયામાં પ્રવીણતા નહિ પામેલા વેધને માણસોના સ્રોતોમાં રહેવાં આઠ મર્મેનું જ્ઞાન ન હોય તો ધણાં માણસોને તે મારી નાખે છે. સ્ત્રીવહ્ની, વીર્યનું વહન કરનારાં સ્રોત, વૃષણનાં સ્રોત, ગુદા, મૂત્રના પ્રસેકનું સ્પર્શ, મૂત્રનું વહન કરનારાં સ્રોત, યોનિ અને મૂત્રાશય એ આઠ મર્મે છે' ૧૭

અધ્યાય ૮ મો

અયાતો મગન્દરાણાં ચિકિત્સિતં વ્યાહ્યાસ્યામઃ ।

યથોચાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'મગદર-
ચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે અપખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે જાનમાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

પદ્ય મગન્દરાઃ ક્યાતાસ્તેષ્વસાધ્યઃ શમ્ભૂકાવર્ત-
શલ્યનિમિત્તશ્ચ, યે રોપાઃ કૃત્ત્રસાધ્યાઃ ॥ ૨ ॥

ભગદેરામાં સાધ્યાસાધ્યનો વિભાગ

ભગદેરા પાંચ પ્રકારના કદા છે, તેઓમાં શંખ્બૂકાવર્ત નામનો અને શલ્યથી થયેલો

૧ ભગદેરા કે તેઓના નિદાનાદિક નિદાનગ્રાહના યોગ્ય અપખ્યાન કરેલા છે તેઓની ચિકિત્સા વિશે

(ઉન્માગી નામનો) ભગંદર અસાધ્ય છે. ખાટીના ત્રણ (શતપોનક, ઉષ્ણીવ અને પરિસાવી) ભગંદરે કષ્ટસાધ્ય છે. ૨

તત્ર મગ્નદરપિઢકોપદ્રુતમાતુરમપતર્પણાદિવિરે-
ચનાન્તેનૈકાદશવિધેનોપક્રમેણોપક્રમેતાપક્ષપિઢકમ્ ॥૩

ભગંદરની કાચી ફેડલીની ચિકિત્સા

ભગંદરની ફેડલીથી પીડાયેલા માણસની તે ફેડલી પાટી ન હોય, ત્યાંસુધી આ ચિકિત્સિત-
સ્થાનના દ્વિવ્રણીય નામના પહેલા અધ્યાયના ૨૬મા વિષયમાં કહેલી અપતર્પણથી માંડી વિરેચન સુધીની આર પ્રકારની ચિકિત્સા કરવી. ૩

પક્ષેષુ ચોપસ્તિગ્ધમવગાહસ્વિન્નં શય્યાયાં સન્નિ-
વેશ્યાર્શસમિવ યન્ત્રયિત્વા મગ્નદરં સમીક્ષ્ય પરાચીન-
મવાચીનં વા બહિર્મુખમન્તર્મુખં વા તતઃ પ્રણિધાયૈષ-
ળીમુલ્લમ્ય સાશયમુદ્ગરેચ્છલેણ । અન્તર્મુખે ચૈવ સમ્ય-
ગ્યન્ત્રં પ્રણિધાય પ્રવાહમાણસ્ય મગ્નદરમુલ્લમાસાદૈષળીં
દત્ત્વા શસ્ત્રં પાતયેત્ । આસાઘ વાગ્નિશ્ચારં ચેત્યેત-
ત્સામાન્યં સર્વેષુ ॥ ૪ ॥

ભગંદરની પાકેલી ફેડલીની

સામાન્ય ચિકિત્સા

ભગંદરની ફેડલી પાકે કે ભેદાય, ત્યારે રોગીને સ્નેહન સંસ્કાર આપી તથા ઊના કનાથાદિકથી ભરેલી ઠાઠીમાં બેસાડવારૂપ સ્વેદન સંસ્કાર આપી, શય્યામાં દાખલ કરી, આ ચિકિત્સિતસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં જે પ્રમાણે અરશવાળાને કહ્યું છે, તે પ્રમાણે નિશ્ચય કરી, 'ભગંદર ઊંચા મુખવાળો, નીચા મુખવાળો, બહાર મુખવાળો કે અંદર મુખવાળો, છે?' એ નજરે જોઈ, પછી એપણી નામની યંત્રાધ્યાયમાં (સૂત્રસ્થાનના ૭મા અધ્યાયમાં) કહેલી શલાકાને ભગંદરની અંદર નાખી તેથી ભગંદરને ઊંચો કરીને શસ્ત્ર વડે તેના મૂળ સહિત કાપી નાખવો. જો ભગંદર અંદર મુખવાળો હોય તેો અરશના વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે જ રોગીની

પાસે દસ્તને અધોદ્વારથી બહાર કાઢવાનું સમયના જેવું જોર કરાવતાં કરાવતાં સારી રીતે યંત્રને અંદર દાખલ કરી ભગંદરના મોઢાને પત્તો મેળવી લઈ, તેમાં એપણી નાખી, ભગંદરને ઊંચો કરી શસ્ત્ર વડે છેદન કરવું; અથવા ભગંદરને મોઢાને નજરે જોઈ કળજમાં લઈને તેના ઉપર અગ્નિનો કે ક્ષારનો પ્રયોગ કરવો. આ ચિકિત્સા સધળા પ્રકારના ભગંદરમાં સામાન્ય રીતે લાગુ પાડવાની છે. (ભગંદરને સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયમાં છેવ કહ્યા છે અને લેવ પણ કહેલા છે.) ૪

વિશેષતસ્તુ ।

નાઢ્યન્તરે વ્રણાન્કુર્યામ્નિષ્ણ્વ્ તુ શતપોનકે ।
તતસ્તેષૂપરૂઢેષુ શેષા નાઢીરૂપાચરેત્ ॥
ગતયોડ્ન્યોડ્ન્યસમ્બદ્ધા વાહ્યાશ્છેદ્યાસ્ત્વનેકધા ।
નાઢીરન્યામિસમ્બદ્ધા યશ્ચિનત્યેકધા મિષ્ણ્ ॥
સ કુર્યાદ્વિવૃતં જન્તોર્વ્રણં ગુદવિદારણમ્ ।
તસ્ય તદ્વિવૃતં માર્ગં વિષ્મૃત્તમનુગચ્છતિ ॥
આટોપં ગુદશૂલં ચ કરોતિ પવનો મૃશમ્ ।
તત્રાધિગતતન્ત્રોડપિ મિષ્ણ્બુદ્ધેદસંશયમ્ ॥
તસ્માન્ન વિવૃતઃ કાર્યો વ્રણસ્તુ શતપોનકે ।
વ્યાધૌ તત્ર બહુચ્છિદ્રે મિષ્ણજા વૈ વિજાનતા ॥
અર્દ્ધલાઙ્ગલકશ્છેદઃ કાર્યો લાઙ્ગલકોડપિ વા ।
સર્વતોમદ્રકો વાપિ કાર્યો ગોતીર્યકોડપિ વા ॥
દ્વાભ્યાં સમાભ્યાં પાર્શ્વભ્યાં છેદો લાઙ્ગલકો મતઃ ।
હસ્વમેકતરં યચ્ચ સોડ્ધ્વલાઙ્ગલકઃ સ્મૃતઃ ॥
સેવનીં વર્જયિત્વા ચ ચતુર્દ્ધા દારિતે ગુદે ।
સર્વતોમદ્રકં છેદમાહુશ્છેદવિદો જનાઃ ॥
પાર્શ્વાગતેન શ્લેષ્ણ છેદો ગોતીર્યકો ભવેત્ ।
સર્વતઃ સ્ત્રાવમાર્ગાસ્તુ દહેદ્વૈઘસ્તયાગ્નિના ॥
સુકુમારસ્ય મીરોર્હિ દુષ્કરઃ શતપોનકઃ ।
રુજાન્નાવાપહં તત્ર સ્વેદમાશુ પ્રયોજયેત્ ॥
સ્વેદદ્રવ્યયયોદિષ્ટૈઃ કૃશરાપાયસાદિભિઃ ।
ગ્રામ્યાનૂપૌદકૈર્મૈસૈર્લવાઘૈર્વાપિ વિષ્કરૈઃ ॥

વૃક્ષાદનીમયૈરણં ચિત્વાદિં ચ ગણં તયા ।
કપાયં સુકૃતં કૃત્વા સ્નેહકુમ્ભે નિપેચયેત્ ।
નાહીસ્વેદેન તેનાસ્ય તં ઘ્નં સ્વેદયેદ્વિષ્ક ॥
તિલૈરણ્ડાતસીમાપયવગોધૂમસર્ષપાન્ ।
લવણાન્યમ્લવર્ગં ચ સ્થાલ્પમેવોપસાધયેત્ ॥
આતુરં સ્વેદયેત્તેન તયા સિધ્યતિ કુર્વતઃ ।
સ્વિન્નં ચ પાયયેદેનં કુપ્તં ચ લવણાનિ ચ ॥
વચાદિહ્યવજમોદં ચ સમમાગાનિ સર્પિયા ।
માર્દ્દીકેનાથ વામ્લેન મુરાસૌવીરકેણ વા ॥
તતો મધુકતૈલેન તસ્ય સિન્ધેદ્વિષ્મગ્નમ્ ।
પરિષિન્ધેદ્દંદં ચાસ્ય તૈલૈર્વાતરુજાવૈઃ ॥
વિધિનાનેન વિષ્મૂત્રં સ્વર્માગમધિગચ્છતિ ।
અન્યે ચોપદ્રવાસ્તીન્નાઃ સિધ્યન્ત્યગ્ર ન સંશયઃ ।
શતપોનક આલ્યાત ઉદ્ગ્રીવે ક્રિયાં શૃણુ ॥૫॥

શતપોનકની ખાસ ચિકિત્સા

જે શતપોનક નામનો ભગંદર હોય, તે વેધે વચમાંવચમાં એકએક નાડીને (પરતું વઢન કરનારી નળીને) છોડી દઈ બીજી તેવી નળીઓમાં શસ્ત્ર વડે પ્રણો કરવા. (જે એટલી વખતે સપળી નળીઓમાં પ્રણો કરવામાં આવે તેો શુદ્ધ ફાટી જવાથી રાગીનું મરણ થઈ જાય છે) બીજી નળીઓમાં કરેલા પ્રણો રજાઈ ગયા પછી જે નળીઓને છોડી દીધી હોય તેઓમાં પ્રણો કરવા. (આ સ્થળે હક્ત આતું બ્યાપ્પાન આપે છે, કે 'પરથી ભરાઈ જતી બેયાર નળીઓનું જે મધ્ય હોય તેમાં પ્રણો કરવા અને તેઓ રજાયા પછી બીજી નળીઓમાં કરવા' પણ એ બ્યાપ્પાન વાગમટના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ લાગે છે.) પરસ્પરની સાથે સંબંધ ધરાવતી બહારની નળીઓમાં બુદ્ધાનુદા પ્રકારના છેદો કરવા, પણ સપળી નળીઓમાં એક પ્રકારના જ છેદો કરવા નહિ. બીજી નળીઓની સાથે સંબંધ ધરાવતી નળીઓને જે વેધ એક પ્રકારથી જ કાપી નાખે, તે વેધ રાગીની શુદ્ધાનું જોયી વિદારણ થઈ જાય,

એવા ફાટેલા મોઢાવાળા પ્રણુને કરી દે છે; જોયી વિદ્યા અને મૂત્ર એ ફાટેલા માર્ગમાંથી નીકળવા લાગે છે અને પવન શુદ્ધામાં ભારે શણ તથા પેટમાં પ્રળળ આદ્માન (આક્રેશ) ઉત્પન્ન કરે છે. જો આમ અને તેો શાસ્ત્રોનો પૂર્ણ અભ્યાસી પ્રવીણ વેધ પણ તેમાં અવશ્ય મુંઝાઈ જાય છે, એટલા માટે શતપોનક નામના ભગંદરમાં પ્રણુને ફાટેલા મોઢાવાળો કરવો નહિ. પ્રવીણ વેધે ઘણું છિદ્રોવાળા એ શતપોનકમાં તે તે પ્રદેશને અનુસરી અર્ધલાંગલક, લાંગલક, સર્વંતોભદ્રક અને ગોતીર્થક એ નામના બુદ્ધાનુદા છેદો કરવા. જે છેદની બન્ને બાજુઓ તુલ્ય રાખવામાં આવે તે છેદ લાંગલક કહેવાય છે. જે છેદની બે બાજુઓમાં એક બાજુ ટૂંકી રાખવામાં આવે, તે છેદ અર્ધલાંગલક કહેવાય છે. સીતલીને છોડી દઈ શુદ્ધાની ચાર બાજુઓમાં છેદ કરવામાં આવે, તે છેદ સર્વંતોભદ્ર કહેવાય છે. શસ્ત્રે એક પડખાથી લગાવીને બળમૂતરણા જેવો જે છેદ કરવામાં આવે તે છેદ ગોતીર્થક કહેવાય છે. છેદો કર્યા પછી વેધે આવના માર્ગોને ચોતરફ અણિ વડે કાંબી દેવા જોઈએ, જોયી પ્રણુ પાછો વિકૃત થાય જ નહિ. જે રાગી સુકુમાર કે બીકણ હોય તેના શતપોનકની દાદરૂપ ક્રિયા કરવી મુશ્કેલ થાય છે, એટલા માટે એવા માણસના શતપોનકને કાપ્યા પછી જોયી વેદના અને જ્ઞાવ શાંત થઈ જાય એવો સ્વેદનસંસ્કાર તરત ગોઠવી દેવો. કૃષારા (તલ, ચોખા તથા અંડની ખીચડી) અને દૂધપાક વગેરે સ્વેદન ઔષધો, કે જોયો આ સ્થાનના ઉરમા અવગ્રાસમાં કહેવામાં આવશે, તેઓથી અથવા આમ્ર, આનૂપ કે જલ્મર પ્રાણીઓનાં માંસથી અથવા કાનાં વગેરે ત્રિઠ્ઠિર પક્ષીના માંસથી સ્વેદન સંસ્કાર દેવો. (શેક તથા બાફ વગેરે દેવાં) બાંદો અપરવૃક્ષ, એરડો તથા બિલ્વાદિ ગણુ (આ ગણુ વરુણાદિ ગણુના પેટાનો છે.) એનો હેતુ ક્ષાય બનાવી તે

ક્રાથને રનેહના રીઠા ઘડામાં રેડવો અને પછી તે ઘડામાં નળી નાખીને વૈઘે તે નળી વડે એ માણસના પ્રણુનું સ્વેદન કરવું. (નાડીસ્વેદ દેવો.) તલ, એરડો, અળસી, અડદ, જવ, ધઉં, સરસવ, લવણો અને અમ્લવર્ગ (સૂત્રસ્થાનના રસવિશેષ-વિજ્ઞાનીય નામના ૪૨મા અધ્યાયના ૧૩મા વિષયમાં જુઓ.) તેઓને હાંડલીમાં ખાદીને તે ક્રાથની વરાળથી રોગીને સ્વેદ સંસ્કાર આપવો. આ પ્રમાણે કરવાથી વેદનાને તથા સાવનો નાશ થતાં રોગ શાંત થઈ જાય છે. સ્વેદ સંસ્કાર આપ્યા પછી વૈઘે કઠ, લવણો, વજ, હિંગ અને ઘોડી અજમોદને સમભાગે લઈ ધીની સાથે અથવા દ્રાક્ષના મધની સાથે અથવા કાંજની સાથે અથવા સામાન્ય મદિરાની સાથે અથવા સૌવીરકની^૧ સાથે પાવાં. પછી એ માણસના પ્રણુ ઉપર જઠીમધના તેલથી સિંચન કરવું તથા વાયુ સંખંધી વેદનાને હણનારાં તેલોથી શુદ્ધ ઉપર પણ સિંચન કરવું. આ પ્રમાણે કરવાથી રોગીનાં વિદ્યા તથા મૂત્ર પોતપોતાના માર્ગને પ્રાપ્ત થાય છે અને બીજા તીવ્ર ઉપદ્રવો પણ શાંત થઈ જાય છે, એમાં કશો સંશય નથી. શતપોનક નામના ભગંદર ઉપર આ ખાસ ક્રિયા કહી. હવે ઉષ્ણીવ નામના ભગંદર ઉપર ખાસ ક્રિયા કહું છું, તે સાંભળો. ૫

અથોષ્ણીવમેપિત્વા છિત્વા ક્ષારં નિપાતયેત્
પૂતિમાંસવ્યપોહાર્યમગ્રિત્ર ન પૂજિતઃ ।
અથૈનં વૃતસંઘૈસ્તિલૈઃ પિષ્ટૈઃ પ્રલેપયેત્ ॥
બન્ધં તતોડનુ કુર્વીત પરિષેકં તુ સર્પિષા ।
તૃતીયે દિવસે મુક્ત્વા યથાસ્વં શોષયેદ્ધિષક્ ॥
તતઃ શુદ્ધં વિદિત્વા ચ રોપેયેત્તુ યથાક્રમમ્ ॥ ૬ ॥

ઉષ્ણીવ નામના ભગંદરની ખાસ ચિકિત્સા

એ ઉષ્ણીવ નામનો ભગંદર થયો હોય, તો

૧ સૂત્રસ્થાનના ૪૫મા અધ્યાયનો ૧૬૦મો વિષય જુઓ.

તે ભગંદરને સળીથી શોધી ઊંચો કરી કાપીને તેના ઉપર ક્ષોર પાડવો, જ્યાં સડેલું માંસ દૂર થઈ જાય. ઉષ્ણીવ ઉપર અગ્નિનો પ્રયોગ કરવો એ સારું નથી. પછી ધીથી મિશ્ર કરીને વાટેલા તલનો લેપ કરી તે ઉપર છિદ્રવાળો ગોફણ નામનો પાટો બાંધવો અને પાટો બાંધ્યા પછી ધી વડે સિંચન કરવું. વૈઘે ત્રીજ દિવસે એ પાટાને છોડીને પછી પિત્ત હરનારાં દ્રવ્યોથી યોગ્ય રીતે શોધન કરવું. જ્યારે પ્રણુ શુદ્ધ થયેલો જણવામાં આવે, ત્યારે ક્રમ પ્રમાણે તેનું રોપણ કરવું. (ધરતી લાવીને રજાવવો.) ૬

उत्कृत्यास्त्रावमार्गं तु परिस्त्राविणि बुद्धिमान्
क्षारेण वा स्त्रावगतिं दहेद्भुतवहेन वा ॥
सुखोष्णेनाणुतैलेन सेचयेद्भुदमण्डलम् ।
उपनाहाः प्रदेहाश्च सूत्रक्षारसमन्विताः ।
वामनीयौषधैः कार्याः परिषेकाश्च मात्रया ॥
मृदुभूतं विदित्वैनमल्पस्त्रावसगन्वितम् ।
गतिमन्विष्य शस्त्रेण छिन्द्यात्खज्जूरपत्रकम् ॥
चन्द्रार्धं चन्द्रचक्रं च सूचीमुखमवाङ्मुखम् ।
छित्त्वाग्निना दहेत्सम्यगेवं क्षारेण वा पुनः ॥
ततः संशोषनैरेव मृदुपूर्वैर्विशोषयेत् ॥ ७ ॥

પરિસ્ત્રાવી નામના ભગંદરની ખાસ ચિકિત્સા

જે પરિસ્ત્રાવી નામનો ભગંદર થયો હોય તો બુદ્ધિમાન વૈઘે વચમાં રહેલી નળીની ચોતરફ રહેલાં સાવોનાં મુખોને શસ્ત્ર વડે કાપી તે સાવોની ગતિને ક્ષારથી અથવા અગ્નિથી બાળવી. આણુતેલ કે જે આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૨મા વિષયમાં કહેવામાં આવ્યું છે, તેને સહેવાય તેવું બિનું કરીને તેથી શુદ્ધના મંડળ ઉપર સિંચન કરવું, ગોમૂત્રથી તથા ક્ષારથી મિશ્ર કરેલાં મીઠળ વગેરે ઔષધોના ઉપનાહો બાંધવા તથા લેપો કરવા અને તે મીઠળ વગેરે ઔષધોના રસોથી થોડાંથોડાં સિંચન

પણ કરવાં. સાવેનાં મુખોના દાહ કરવા વગેરે આ ક્રિયાઓથી ભગંદર ઠામળ, અદૃષ્ટ સાવવાળો તથા ઓછી વેદનાવાળો થાય ત્યાર પછી વૈદે મધ્યમાં રહેલી મુખ્ય નળીને શલાકા વડે ઊંચી કરીને તેમાં શસ્ત્ર વડે ખજૂરીના પાંદડા જેવી બે પક્તિઓવાળો, અથવા અર્ધચંદ્ર જેવી આકૃતિવાળો અથવા ચંદ્ર જેવા ગોળ મોઢાવાળો અથવા સોઈના જેવા મોઢાવાળો અને જનું મોઢું નીચે રહે એવા છેદ કરવો. છેદ કર્યા પછી ઉપર કહેલી રીતિ પ્રમાણે જ ફરીવાર અગ્નિ અથવા કાર વડે સારી રીતે દાહ કરવો પછી રાગીને પ્રથમ ઠામળ સંશોધનોથી શુદ્ધ કરવો અને પછી જો તેનો ઢાઠો દૂર-ઠઠણ જણાય તો તેને તીક્ષ્ણ સંશોધનોથી શુદ્ધ કરવો. ૭
 મહિરન્તર્મુલો વપિ શિશોયેસ્ય મગ્નદરઃ ॥
 તત્સાદિત વિરેકાગ્નિશક્ત્યકારાવચારણમ્ ।
 યચન્મૃદુ ચ તીક્ષ્ણ ચ તત્તત્સવાવચારયેત્ ॥ ૮ ॥

બાળકને થયેલા ભગંદરની ચિકિત્સા
 બાળકને બહાર કે અંદર મોઢા-વાળો ભગંદર થયેલ હોય, તો તેને માટે વિરેચન, અગ્નિક્રિયા, શસ્ત્રક્રિયા કે કારક્રિયા હિતકારી નથી. જો એ ક્રિયાઓની જરૂર જણાય, તો એ ક્રિયાઓના જ પ્રકારે ઠામળ પણ હોય અને તીક્ષ્ણ પણ હોય અર્થાત્ અતિ ઠામળ પણ ન હોય અને અતિ તીક્ષ્ણ પણ ન હોય તે પ્રકારેની યોજના કરવી. (શસ્ત્રક્રિયાની જરૂર હોય તો વાસની રાગી વગેરેથી છેદન કરવું અને વિરેચનની જરૂર હોય તો ગરમાળા વગેરેનું વિરેચન દેવું, વગેરે.) ૮

આરવધનિશકાલચૂર્ણ મધુશૃતાપ્લુતમ્ ।
 અગ્નવર્તિપ્રણિહિતં મળનાં શોધનં દિતમ્ ॥
 યોગોડયં નાશયત્યાશુ ગતિ મેષમિવાનિઠ ॥ ૯ ॥
 ભગંદરના મળિાનું શોધન કરવાનો યોગ ગરમાળો, ડહાદર અને મજ્જા અથવા કાળીચરીના ચૂર્ણને મધમાં તથા ધીમાં કાલવી,

તે વડે સૂતરની ઘાટી વાટને ખરડી, તે વાટને મળિામાં નાખવી, એ હિતકારી શોધન છે. જેમ પત્રન વાદળાંને તુરત નષ્ટ કરે, તેમ આ યોગ પરની ગતિને તુરત નષ્ટ કરે છે. ૯

આગન્તુજે મિપદ્મ નાઈ શંભેનોત્કૃત્ય યત્નતઃ ।
 જમ્બોઘ્નનામિવર્ણેન તત્તયા, વા શલાકયા ।
 દદેવ્યોક્તં મતિમાંસં વ્રણં મુસમાદિતઃ ।
 કૃમિઘ્નં ચ વિધિં કુર્યાન્ચ્છત્યાનયનમેવ ચ ।
 પ્રત્યાસ્વાયૈષ ચારમ્યો વર્જ્યથાપિ ત્રિદોષજઃ ॥
 એતત્કર્મે સમાસ્થાતં સર્વેષામનુર્વૃણઃ ॥ ૧૦ ॥
 ઉન્માર્ગી નામના ભગંદરની કદાચ ચિકિત્સા કરવી પણ શંખૂકાવર્ત નામના ભગંદરની ચિકિત્સા ન કરવી

ઉન્માર્ગી નામનો ભગંદર આગંતુક કારણોથી થાય છે, તે યથા હોય તો બુદ્ધિમાન વૈદે યત્નપૂર્વક શસ્ત્ર વડે નળીને કાપી, તેને અગ્નિથી લાલચોળ કરેલા જંબોઘ નામના પથરાથી (બાથુના ક્ષણ જેવા અમ્રવાળો વાટ જેવો લાળો કાળો પથરા જંબોઘ કહેવાય છે.) અથવા તપાવેલી સળીથી ડાંબવો અને સાવચેત રહીને ઝીડાઓને ઢાળનારી ક્રિયા પણ કરવી; અને જો અંદર શક્ય હોય તો તેને પણ કાઢવું. આ ઉન્માર્ગી નામનો ભગંદર અસાધ્ય છે, તો પણ તેમાં વખત પર ફાવી શકાય જોમ છે; એટલે તેની ચિકિત્સા કરવી, પણ પ્રથમ અસાધ્ય જણાવી ના પાડીને કરવી; અને શંખૂકાવર્ત નામનો ત્રિદોષજન્ય ભગંદર યથા હોય, તો તદન અસાધ્ય જ છે, માટે તેની ચિકિત્સા તો લગાડ કરવી જ નહિ. આ સપળા ભગંદરની ક્રિયા અનુક્રમથી કહી. ૧૦

एषां तु शस्त्रपतनादेदना यत्र जायते ।
 तत्राणुवैलेनोष्णेन परिपेकः प्रशस्यते ।
 वातगोषधसंपूर्णा स्यात् લિદ્રશરાવિકામ્ ॥
 દેહામ્યકગુદસ્તમામધ્યાસીત સપાળકામ્ ।
 નાઘ્યા વાસાદેરત્વેદંશયાનસ્ય રુગ્રાપદમ્ ॥

उष्णोदकेऽवगाह्यो वा तथा शाम्यति वेदना ।
 कदलीमृगलोपाकप्रियकाजिनसंभृतान् ॥
 कारयेदुपनाहांश्च शाल्वणादीन् विचक्षणः ।
 कटुत्रिकं वचाद्विङ्गुलवन्यथ दीप्यकम् ॥
 पाययेद्दाम्लकौलत्थसुरासौवीरकादिभिः ॥ ११ ॥

સમળા ભગંદરોમાં શસ્ત્રપાતની વેદના
 શાંત કરવા માટેની ક્રિયાઓ

ભગંદરોમાં શસ્ત્રપાતથી જ્યાં વેદના થાય,
 તે સ્થલ ઉપર જાના અણુતેલનું સિંચન કરવું
 એ ઉત્તમ છે. (આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયનો
 ૨૨મો વિષય જુઓ.)

ગુદાને સ્નેહ લગાવી એક હાંડલીમાં વાયુને
 હણનારાં ઔષધોનો વરાળવાળો ક્વાથ ભરી,
 ઉપર છિદ્રોવાળું ઢાડિયું ઢાંછી, તે હાંડલીને
 માંચીની નીચે રાખી રોગીને તે માંચીની ઉપર
 બેસાડી બાફ લેવડાવવામાં આવે, તો શસ્ત્રપાતની
 વેદના શાંત થાય છે.

અથવા વૈધે શસ્ત્રપાતની વેદનાથી ખીડાતા
 ભગંદરના દરદીને સુવડાવી તેને નાડીસ્વેદ આપ-
 વો, કે જથ્થો શસ્ત્રપાતની વેદના શાંત થઈ જાય.

અથવા એ દરદીને જાના પાણીમાં બેસાડવો
 કે સુવાડવો, એટલે તેની વેદના શાંત થઈ જાય છે.

વિચક્ષણ વૈધે ભગંદરના દરદીને શસ્ત્રપાતની
 વેદનાથી મુક્ત કરવા માટે કદલી નામનો વાધ
 જોવો કાળરચીતરો મૃગ, લોંકડી કે પ્રિયક નામના
 મૃગનાં ચામડામાં બાંધેલા શાલ્વણુ આદિ ઉપનાહો
 કરવા. (શાલ્વણુનું સ્વરૂપ આ સ્થાનના ચોથા
 અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં જુઓ.)

સૂંઠ, મરી, પીપર, વજ, હિંગ, સૈંધવ
 અને અજમાનું ચૂર્ણ કરી કાંજ, કળથીનો રસ,
 મદિરા અને સૌવીરક વગેરેની સાથે પાવું, એટલે
 ભગંદરમાં શસ્ત્રપાતથી થયેલી વેદના શાંત થશે. ૧૧

ज्योतिष्मती लाङ्गलकी श्यामा दन्ती त्रिवृत्तिलाः ॥
 कुष्ठं शताह्वा गोलोमी तिल्वको गिरिकर्णिका ।

कासीसं काञ्चनक्षीर्यौ वर्गः शोधन इष्यते ॥
 त्रिवृत्तिलानागदन्तीमक्षिष्ठाः पयसा सह ।
 उत्सादनं भवेदेतत्सैन्धवक्षौद्रसंयुतम् ॥
 रसास्त्रजं हरिद्रे द्वे मक्षिष्ठा निम्बपल्लवाः ।
 त्रिवृत्तेजोवतीदन्तीकल्को नाडीव्रणापहः ॥
 कुष्ठं त्रिवृत्तिला दन्ती मागध्यः सैन्धवं मधु ।
 रजनी त्रिफला तुत्थं हितं स्याद्व्रणशोधनम् ॥ १२ ॥
 ભગંદરના ક્ષતોત્તું શોધન કરવાના યોગો
 માલકાંકણી, દૂધિયો વછનાગ, ઠાળી
 નસોતર, નેપાળો, ઘોળી નસોતર, તલ, કઠ,
 શતાવરી, જટામાંસી અથવા ઘોળી દૂર્વા, લોધર,
 ગરણી, હીરાઠસી અને દાડડી એટલાં ઔષધોનો
 વર્ગ ભગંદરના ક્ષતોત્તું શોધન કરનાર છે.

નસોતર, તલ, નેપાળો, અને મજ્જને
 દૂધમાં વાટી સૈંધવથી તથા મધથી મિશ્ર કરી
 ક્ષતના ખાડામાં ભરવામાં આવે, તો તે ખાડો
 સેરાઈ જાય છે.

રસવંતી, હળદર, દારુહળદર, મજ્જ,
 લીંબડાનાં પાંદડાં, નસોતર, નાની માલકાંકણી
 અને નેપાળોનો કદક ભગંદરના નાડીવ્રણને
 મટાડે છે.

કઠ, નસોતર, તલ, નેપાળો, પીપર, સૈંધવ,
 મધ, હળદર, ત્રિફળા અને રસવંતી અથવા
 મોરચૂથુ એ ગણ ત્રણનું શોધન કરવામાં હિત-
 કારી છે. ૧૨

मागध्यो मधुकं रोध्रं कुष्ठमेला हरेणवः ।
 समङ्गा घातकी चैव सारिवा रजनीद्वयम् ॥
 प्रियङ्गवः सर्जरसः पञ्चकं पञ्चकेसरम् ।
 सुषा वचा लाङ्गलकी मधूच्छिष्टं ससैन्धवम् ॥
 एतान् संभृत्य संभारांस्तैलं धीरो विपाचयेत् ।
 एतद्वै गण्डमालासु मण्डलेष्वथ मेदिषु ॥
 रोपणार्थं हितं तैलं भगन्दरविनाशनम् ।
 न्यग्रोचादिगणश्चैव हितः शोधनरोपणे ॥
 तैलं घृतं वा तत्पक्वं भगन्दरविनाशनम् ।

ત્રિવૃદ્ધન્તીહરિદ્રાર્કમૂલં લૌહાશ્વમારકૌ ॥
 વિઙ્ગસારં ત્રિફલા સુલ્લર્કપયસી મધુ ।
 મધૂન્છિદ્રસમાયુક્તૈસ્તૈભૈર્વિપાચયેત્ ॥
 મગન્દ્રવિનાશાર્થમેતથોજ્યં વિશેષતઃ ।
 ચિત્રકાર્કૈં ત્રિવૃત્પાઠે મલપૂં હૃયમારકમ્ ॥
 સુષાં વચાં લાઙ્ગલર્કીં સપ્તર્ણં સુવર્ચિકામ્ ॥
 જ્યોતિષ્મતીં ચ સંમૃલ્ય તૈલં ધીરો વિપાચયેત્ ।
 પ્લવ્વિસ્યન્દનં તૈલં મૃશં દદ્યાદ્ગન્દરે ।
 શોષનં રોપણં ચૈવ સર્વર્ણકર્ણં તથા ॥ ૧૨ ॥

ભગંદરના ત્રણેાનું શોધન તથા રોપણ
 કરનારાં તેણે।

પીપર, જડીમધ, લોધર, ઠંઠ, એલચી, હરેણુ
 નામનું મુગંધીદાર દ્રવ્ય, રિસામણી અથવા
 મજ્જા, ધાવણી, કપૂરી, હળદર, દારુહળદર,
 ઘડેલાં, રાજ, પદ્મકાષ્ઠ, કમળના કસરા, થોર, વજ્ર,
 દૂધિયો વછનાગ, મીણ અને સૈંધવ એટલાં
 દ્રવ્યો એકઠાં કરી ધીર વેદે તેઓના કઠાયથી
 તથા કદકથી તેણે પકાવવું. આ તેણે ગંડમાલા
 ઉપર, મંડલો ઉપર તથા પ્રમેદો ઉપર ત્રણેાને
 રુઝવના માટે હિતકારી છે અને ભગંદરોનાં પણ
 નાશ કરનારું છે.

ન્યગ્રૌધાદિ ગણ, ત્રણેાના શોધનમાં તથા
 રોપણમાં હિતકારી છે, તે ગણના કઠાયથી તથા
 કદકથી પકાવેલું તેણે ઠં ધી ભગંદરોના નાશ
 કરે છે.

નસોતર, નેપાળો, હળદર, આકડાનું મૂળ,
 આગ, કણેર, નાવડિંગનો સાર, ત્રિદર્શા, થોરનું
 છીર, આકડાનું છીર, મધ અને ગીણી તેણે
 પકાવવું અને તે તેણે ખાસ કરી ભગંદરોના
 નાશ કરવા વાપરવું.

ગિવક, આકડો, નસોતર, કાળીપાક, કાળો
 હમરો, કણેર, થોર, વજ્ર, દૂધિયો વછનાગ,
 માપણું, સાજપાર અને માલકાંડણીને એકઠાં
 કરી તેઓના કઠાયથી તથા કદકથી તેણે

પકાવવું. આ તેણે દોષોને દૂર કરનારું હોવાથી
 વિર્યંદન તેણે કહેવાય છે. આ વિર્યંદન તેણે
 ભગંદર ઉપર અસંત વાપરવું. આ તેણે શોધન
 તથા રોપણ કરે છે અને ત્રણેાના વર્ણને શરીરના
 વર્ણ જેવો બનાવી આપે છે. ૧૩

દ્વિવ્રણીયમવેક્ષેત વ્રણાવસ્થાસુ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૧૪ ॥
 ભગંદરની ત્રણરૂપ સ્થિતિમાં શું કરવું ?
 બુદ્ધિમાન વેદે ભગંદરોની ત્રણરૂપ
 સ્થિતિઓમાં આ ચિકિત્સિતરથાનના દ્વિવ્રણીય
 નામના પહેલા અધ્યાયમાં કહેલી ચિકિત્સાઓ
 ઉપર ધ્યાન આપવું. ૧૪

છિદ્રાદર્શ્ય હોરોઘમર્શોયન્નસ યન્નવિત્ ।

તતો મગન્દરે દદ્યાદેતદદ્વેન્દુસન્નિમ્મ ॥ ૧૫ ॥

ભગંદરનું યંત્ર કેવી રીતે કરવું ?

યંત્રવિધાને બાણનારા વેદે અરશના યંત્રના
 દોહને તે યંત્રના છિદ્રની પાસેના પ્રદેશમાંથી
 કાપી નાખવો, એટલે તે અર્ધચંદ્ર જેવું યંત્ર
 બની જાય છે. આ યંત્રનો ભગંદરમાં ઉપયોગ
 કરવો. ૧૫

વ્યાયામં મૈથુનં કોરં ષ્ઠયાનં ગુરુણ ચ ।

સંવત્સરં પરિહોદુપરુદ્વગ્નો નરઃ ॥ ૧૬ ॥

ભગંદરના ત્રણેા રુઝાયા પછી એક વર્ષ
 સુધી પાળવાની પદ્ધતિ

જેના ભગંદરનો ત્રણ રુઝાઈ ગયો હોય, તે
 માનસે એક વર્ષ સુધી વ્યાયામ (કસરત,
 મહેનત), મૈથુન, કોપ, વાદનની પીડ પર ગેઝક
 અને બારે પડે એવાં અનાદિક છોડવાં. ૧૬

અધ્યાય ૯મો

અથાતઃ કુષ્ઠચિકિત્સિત્વં વ્યાખ્યાત્યામઃ ।
 યથોક્તાચ મગન્દરં ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

ત્વે શિષ્યોના પૂછતા ઉપરથી 'કુષ્ઠચિ-
 કિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે

વ્યાખ્યાન કરીશું, ૧૪ જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિ-
એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વિરુદ્ધાધ્યશનાસાત્મ્યવેગવિવાતૈઃ સેહાદીનાં
ચાયથારમ્ભૈઃ પાપક્રિયયા પુરાકૃતકર્મયોગાન્ન ત્વગ્દોષો
અવતિ ॥ ૨ ॥

કોઠનાં દૂરનાં નિદાનો

વિરુદ્ધ ભોજનોથી, અજીર્ણ છતાં ભોજનો
કરવાથી, માફક ન હોય એવાં ભોજનાદિ કરવા-
થી, મળભૂત્રાદિકના વેગો રોકવાથી, સ્નેહન
આદિ ક્રિયાઓના મિથ્યા યોગાદિકથી, ચાલુ
જન્મનાં અને પૂર્વજન્મોનાં પાપોના યોગથી
પણ આમંડીમાં દોષ ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

તત્ર ત્વગ્દોષી માંસવસાદુગ્ધદધિતૈલકુલત્યમાપ-
નિષ્પાવેક્ષુવિકારામ્લવિરુદ્ધાધ્યશનાજીર્ણવિદાહ્મમિષ્ય-
ન્દીની દિવાસ્વપ્નં વ્યવાયં ચ પરિહરેત્ ॥ ૩ ॥

કોઠવાળાએ છોડવાના આહારવિહારો

ત્વચાના દોષ(કોઠ)વાળાએ માંસ, ચરબી,
દૂધ, દહીં, તેલ, કળથી, અડદ, ચોળા, ઝાળિ-
યા-વાલ, ગોળ વગેરે શેરડીના પદાર્થો,
ખાટા પદાર્થો, વિરુદ્ધ ભોજન, અજીર્ણ છતાં
ભોજન, અજીર્ણ, વિદાહી પદાર્થો, અભિષ્પંદી
પદાર્થો, દિવસની નિદ્રા અને મૈથુન છોડવાં. ૩

તતઃ શાલિષ્ઠિકયવગોધૂમકોરદૂષશ્યામાકોદાલ-
કાદીનનવાન્ ભુજીત મુદ્ગાલકયોરન્યતરસ્ય યૂષેણ
સૂપેન વા નિમ્બપત્રારુક્કરવ્યામિશ્રેણ મળ્ડૂકપર્ણ્યવલ્ગુ-
જાટરૂષકરૂપિકાપુષ્પૈઃ સર્પિઃસિદ્ધૈઃ સર્પપતૈલસિદ્ધૈર્વા
તિત્તવર્ગેણ વામિહિતેન । માંસસાત્મ્યાય વા જાઙ્ગલ-
માંસમમેદસ્કં વિતેરેત્ । તૈલં વજ્રકમમ્બજ્જાર્યે ।
આરગ્વધાદિકષાયમુત્સાદનાર્થે પાનપરિષેકાવગાહાદિષુ

ચ સ્થિરકપાયમિત્યેષ આહારાચારવિભાગઃ ॥ ૪ ॥

કોઠવાળા માટે આહારાદિક

કોઠવાળાએ જૂના ચોખા, જૂના સાઠી
ચોખા, જૂના જવ, જૂના ધઉં, જૂના કોદરા, જૂનો
સામો અને જૂના જંગલી કોદરા વગેરે
ધાન્યોને લીંબડાનાં પાંદડાં તથા ભિલામાંનાં
ખીજથી મિશ્ર કરેલા મગ કે તુવેરના ઝોસામણ
સાથે જમવાં; અથવા તેઓથી મિશ્ર કરેલી
મગ કે તુવેરની દાળ સાથે જમવાં; અથવા
ધીમાં કે સરસિયા તેલમાં પકવેલાં બ્રાહ્મી, બાબચી,
અરડૂસો અને આકડાનાં પુષ્પોની સાથે જમવાં;
અથવા સૂત્રસ્થાનના ૪૨મા અધ્યાયના ૧૩મા
વિષયમાં કહેલા તિક્તવર્ગની સાથે જમવાં.
કોઠવાળા માણસને માંસ માફક હોય, તો વૈદે
મેદવગરનું જંગલ પ્રાણીઓનું માંસ ખાવા
આપવું. (જો કે કોઠવાળાને માંસલક્ષણોના
નિષેધ છે, તોપણ આ વચન ઉપરથી મેદવગરનું
જંગલ પ્રાણીઓનું માંસ માફક હોય તો
ખાધ નથી, એમ સમજવું.) ચોપડવા માટે
આ અધ્યાયના ૨૧મા વિષયમાં કહેલું વજ્રક
તેલ આપવું. ચોળવા માટે આરગ્વધાદિ ગણુનો
ક્વાથ દેવો અને પીવામાં, સિંચન કરવામાં તથા
અવગાહન આદિ કરવામાં ખેરનો ક્વાથ દેવો.
કોઠવાળા માણસ માટે આ આહારનો તથા
આચારનો સામાન્ય વિભાગ છે. ૪

તત્ર પૂર્વરૂપેષૂમયતઃ સંશોધનમાસેવેત ॥ ૫ ॥

કોઠનાં પૂર્વ રૂપોની ચિકિત્સા

કોઠનાં પૂર્વ રૂપો જેવામાં આવે ત્યારે
વમનનું અને વિરેચનનું સેવન કરવું. ૫

તત્ર ત્વક્સંપ્રાપ્તે શોધનાલેપનાનિ । શોણિતપ્રાપ્તે
સંશોધનાલેપનકષાયપાનશોણિતાવસેચનાનિ । માંસપ્રાપ્તે
શોધનાલેપનકષાયપાનશોણિતાવસેચનારિષ્ટમન્યપ્રાશાઃ ।
ચતુર્થ કર્મગુણપ્રાપ્તે ચાપ્યમાત્મવતઃ સંવિધાનવતશ્ચ ।
તત્ર સંશોધનાચ્છોણિતાવસેચનાચોર્ધ્વ મહાતકશિલા-

૧ કોઠનાં નિદાનો તથા લક્ષણાદિક નિદાનસ્થાન-
ના પાંચમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવેલ છે, તેઓની
ચિકિત્સાના વિષયનો. તેઓમાં યાતુપ્રવિષ્ટ કુશેની ખાસ
વિશિષ્ટ ચિકિત્સા તો આ પછીના અધ્યાયમાં કહેવામાં
આવશે.

જતુગુલ્વગુરુતુવરકલદિરામનાયસ્કૃતિવિધાનમોષે-
વેત । પચ્ચમ નૈવ ચોપક્ષમેત્ ॥ ૬ ॥

કથો કોઠ ચિકિત્સાને યોગ્ય, યાગ્ય
તથા અસાધ્ય છે ?

રસમા કોઠ પેઠો ટોય તો શોધનો તથા
આલેપનો રૂપ ચિકિત્સા કરવી રહિરમા પેઠો
ટોય તો શોધનો, આલેપનો, ક્વાથપાનો અને
રવિરના સ્વાવારૂપ ચિકિત્સા કરવી માસમા
પેઠો ટોય તો શોધનો, આલેપનો, ક્વાથપાનો,
રહિરતુ સ્વાવશ અરિષ્ઠ, આસવ, મદિરા
તથા મથના પાનો અને અવનેલાદિકના
લક્ષણોરૂપ ચિકિત્સા કરવી ^૧ મેદમાં પેઠો ટોય
તો યાગ્ય જ છે માટે તેની ચિકિત્સા તો જ
કરવી, કે જે રોગી સર્વદા શૌચાચારથી યુક્ત ટોય,
અમગળ કાર્યોમાં ઇચ્છા વગરનો ટોય, અપચોના
ત્યાગમાં તત્પર રહેનારો હોય અને સધળી
સામગ્રીઓથી સપન્ન ટોય મેદમા પેઠેલા
કોઠવાળો રોગી જે ઉપર કંટેલા ગુણોવાળો ટોય
તો જ ચિકિત્સા, તે રોગીને નલાવી રાખવારૂપ
ફળ આપે છે મેદમાં પેઠેલા કોઠને યાગ્ય રાખવા
માટે સ શોધન કર્યા પછી ભત્રાતકવિદાન, કે જે આ
સ્થાનના હજી અવ્યાયના ૨૦મા વિષયમાં કહ્યું
છે તે, શિનાજિત, ગુગગ, અગર, આ સ્થાનના
૧૮મા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં કહેવા તુવરક
વિદાનતુ અને આ સ્થાનના દસમા અવ્યાયમાં
કહેવા ખદિરનિદાનતુ, બી બનાના વિધિતુ તથા
અયસ્કૃતિવિદાનતુ સેન કરાનતુ અસ્થિ, અજ્ઞ
કે વીર્ય અથવા રજમા પેઠેલા કોઠ તો અસાધ્ય
જ છે, માટે તેની ચિકિત્સા કરવી જ નહિ ૬

અમગળાગ્રેન ન તિન મ્નેટપાનલિલાનેનોપળાદ્યેત

ઘૃત વા વાતકુષ્ઠિના પાનામ્યજ્ઞયોર્વિદધ્યાત્ । ધવા-
શ્ચકર્ણકકુમપલાશપિત્તુમર્દપર્પટકમધુરોષ્ઠસમજ્ઞાસિદ્ધ
સર્વિ પિત્તકુષ્ઠિનામ્ । પ્રિયાલશાલારવગ્વનિમ્બસપ્તર્ણ
ચિત્રકમરિચવચાકુષ્ઠસિદ્ધ સ્લેષ્મકુષ્ઠિનામ્ । મહાત
કામયાવિઢક્કસિદ્ધ વા સર્વેવામ્ । તુવરકતૈલ મહાતક
તૈલ વૈતિ ॥ ૭ ॥

કોઠ ઉપર ખાસ રનેદપાનો તથા અન્ય ગો

જેને વાતજન્ય કોઠ થયો ટોય તે માણસને
પ્રથમ જ શોધનના અગરૂપ રનેદપાન કરાવી
વખનવિરેચનાદિકથી શુદ્ધ કરવો મેદાશી ગો,
ગોખરુ, પીતુડી અથવા કરજ, ગંગો અને દસ
મૂળીઓના ક્વાથથી તથા કંઠકથી પકાવેલું તેન
અથવા ધી રનેદપાનમા તથા અન્ય ગમાં હેવું
(રનેદપાનમાં ધી અને અન્ય ગમાં તેન હેવું)

જેને પિત્તજન્ય કોઠ થયો હોય, તે માણસને
પ્રથમ જ શોધનના અગરૂપ રનેદપાન કરાવી
વખનવિરેચનાદિકથી શુદ્ધ કરવો વાનડો, રાજતું
ઝાડ, કડાચો, ખાખરો, લી ખડો, ખડસવિશે,
જઠીમધ, લોધર અને ગિસામણીના ક્વાથ
તથા કંઠકથી પકાવેલું ધી રનેદપાનમા તથા
અન્ય ગમાં હેવું

જેને કફજન્ય કોઠ થયેલ હોય તે માણસને
પ્રથમ જ શોધનના અગરૂપ રનેદપાન કરાવી
વખનવિરેચનાદિકથી શુદ્ધ કરવો આરોળી, ગળતું
ઝડ, ગરમાળો, લી ખડો, સપ્તપર્ણ, ચિત્રક, મરી,
વજ અને કંઠના કનાથ તથા કંઠકથી પકાવેલું
ધી રનેદપાનમાં તથા અન્ય ગમાં હેવું

અથવા વાતજન્ય, પિત્તજન્ય કે કફજન્ય
ગમે તે પ્રકારનો કોઠ જે માણસને થયેલ હોય
તેને બિનામા, દરડે અને વાવડિગના કનાથ
તથા કંઠકથી પકાવેલું ધી રનેદપાનમા તથા
અન્ય ગમાં હેવું અથવા તુવરકતું (સમુદના
કિનારા પર ચપા ચેરિયાનું) તેવું કે બિયામાડું
તેલ રનેદપાનમા તથા અન્ય ગમાં હેવું ૭

^૧ અરિષ્ઠ આસવ સુરા-મદિરા, મથ તથા
અવને બનાવવાના પ્રકારો આ પૃષ્ઠના અખ્યાસમાં
કહેવામાં આવે

સસપર્ણામ્ભાતિવિષાપાઠાકદુરોહિણ્યમૃતાત્રિફ
લાપટોલપિચુમર્દપર્પટકદુરાલભાત્રાયમાણામુસ્તાચન્દન-
પદ્મકહરિદ્રોપકુલ્યાવિશાલમૂર્વાશતાવરીસારિવેન્દ્રયવા
ટરૂષકષ્ઠન્યામધુકમૂનિમ્બગૃધિકા ઇતિ સમભાગાઃ
કલ્કઃ સ્યાત્કલ્કાચતુર્ગુણં સર્પિઃ પ્રક્ષિપ્ય તદ્દ્વિગુણો
ઘાત્રીફલરસસ્તચતુર્ગુણા આપસ્તદૈકધ્યં સમાલોહ્ય
વિપચેદતન્મહાતિત્તકં નામ સર્પિઃ કુષ્ઠવિષમજ્વરરક્ત-
પિત્તહૃદ્રોગોન્માદાપસ્મારગુલ્મપિડકાસુગદરગલગળ્દગ-
ળ્દમાલાશ્લીપદપાણ્ડુરોગવિસર્પષાળ્દ્યકળ્દૂપામાર્દીશ્ચ
શમયેદિતિ ॥ ૮ ॥

મહાતિક્તાક ધી

સપ્તપર્ણ, ગરમાળો, અતિવિષ, કાળીપાડ,
કડું, ગળો, ત્રિક્ષ્ણા, પટોલ, લીંબડો, ખડસલિયો,
ધમાસો, ત્રાયમાણુ, ^૧ મોથ, રતાંજલિ, પદ્મકાષ્ઠ,
હળદર, દાડહળદર, પીપર, ગજપીપર, ઇંદ્ર-
વારણી, મોરવેલ, શતાવરી, કપૂરી, ઇંદ્રજવ,
અરડૂસો, કરંજ, જાડીમધ, કરિયાતું અને
વારાહીકંદને સમભાગે લઈ તેઓને કલ્ક કરી
તે કલ્ક, કલ્કથી ચોગણું ધી, ધીથી બમણો
આમળાનો રસ અને આમળાના રસથી ચોગણું
જળ એકઠું કરી ઘોળી નાખીને પકાવવાં,
એટલે તે મહાતિક્તાક નામનું ધી સિદ્ધ થાય
છે. ઠાઠ, વિષમજ્વર, રક્તપિત્ત, છાતીના રોગ,
ઉન્માદ, અપરમાર, ગુલ્મ, પિડકા, પ્રદર, ગલગંડ,
ગંડમાળા, શ્લીપદ, પાંડુરોગ, વિસર્પ, નપુંસકતા,
ખરજ અને ખસ વગેરે રોગો આ ધીથી શાંત થાય. ૮

ત્રિફલાપટોલપિચુમર્દાટરૂષકકદુરોહિણીદુરાલ-
ભાત્રાયમાણાપર્પટકાશ્વેતેષાં દ્વિપલિકાન્માગાન્ જલદ્રોણે
પ્રક્ષિપ્ય પાદાવશેષં કષાયમાદાય કલ્કપેષ્યાળીમાનિ

૧ ત્રાયમાણુ ભોંપાથરી જેવું થાય છે. તેનાં પાંદડાં
જમીન ઉપર પથરાઈ રહે છે અને વચમાં બીભી
સળીઓ નીકળે છે, એમ કહેવામાં આવે છે.

૨ પદ્મકાષ્ઠનાં મોટાં ઝાડ થાય છે. તેઓનું લાકડું
કામ આવે છે. એ વૃક્ષોમાં ફળો થતાં નથી, એમ
કહેવાય છે.

મેષજાન્યર્દ્ધપલિકાનિ ત્રાયમાણામુસ્તેન્દ્રયવચન્દનકિ-
રાંતતિક્તાનિ પિપ્પલ્યશ્વેતાનિ ઘૃતપ્રસ્યે સમાવાપ્ય
વિપચેદતત્તિક્તકં નામ સર્પિઃ કુષ્ઠવિષમજ્વરગુલ્માર્શો-
ગ્રહ્ણીદોષશોફપાણ્ડુરોગવિસર્પષાળ્દ્યશમનં ચેતિ ॥ ૯ ॥

તિક્તાક ધી

ત્રિક્ષ્ણા, પટોલ, લીંબડો, અરડૂસો, કડું,
ધમાસો, ત્રાયમાણુ અને ખડસલિયો એ દરેક
દ્રવ્યને આઠઆઠ તોલાભાર લઈ, કલ્ક કરી,
એકહજારચોવીસ તોલાભાર જળમાં નાખી,
ઉકાળી, ચોથા ભાગનું જળ ખાટી રહે ત્યારે
તે ઝાથને ઉતારી દેવો. પછી ચોસઠ તોલાભાર
ધી લઈ તેમાં ત્રાયમાણુ, મોથ, ઇંદ્રજવ, રતાંજલિ,
કરિયાતું અને પીપર એ દરેક દ્રવ્યને બળે
તોલાભાર કલ્ક નાખી તે ધીને પેલા ઝાથમાં
પકાવવું, એટલે તિક્તાક નામનું ધી સિદ્ધ થાય
છે. આ ધી ઠાઠ, વિષમજ્વર, ગુલ્મ, અરશ,
ગ્રહણીનો દોષ, સોજ, પાંડુરોગ, વિસર્પ તથા
નપુંસકતા મટાડે છે. ૯

અતોઽન્યતમેન ઘૃતેન સ્તિગ્ધસ્વિન્નસ્યૈકાં દ્વે
તિસ્રશ્વતસ્રઃ પંચ વા શિરા વિધ્યેન્મળ્દલાનિ ચોત્સ-
ન્નાન્યવલિલેદમીક્ષ્ણં પ્રચ્છયેદ્વા ॥ ૧૦ ॥

ધીનો કાઠ પર ઉપયોગ તથા

લોહીનું સ્વાવણ

તેઓમાંના એક ધીથી ઠાઠના દરદીને સ્નિગ્ધ
કરી, સ્વેદનસંસ્કાર આપી, તે દરદીની એક,
બે, ત્રણ, ચાર અથવા પાંચ શિરાઓને વીંધી
લોહીનો સ્વાવ કરવો અથવા ઠાઠનાં બહેલાં
મંડળોને વારંવાર ખોતરવાં અથવા વારંવાર
શસ્ત્ર વડે ટોચવાં. ૧૦

સમુદ્રફેનશાકગોજીકાકોદુમ્બરિકાપત્રૈર્વાવઘૃ-
પ્યાલેપયેલાક્ષાસર્જરસરસાજનપ્રપુત્રાઢાવલ્ગુજતેજોવલ્ચ-
શ્વમારકાર્કકુટજોરેવતમૂલકલ્કૈર્મૂર્ત્રપિષ્ઠૈઃ પિત્તપિષ્ઠૈર્વા
સ્વર્જિકાતુલ્યકાસીસવિઙ્ગાગારધૂમચિત્રકકદુકસુધા-
હરિદ્રાસૈન્ધવકલ્કૈર્વા । एतान्येवावाप्य क्षारकल्पेन

નિ.શ્રુતે પાલાયે ક્ષોરે તતો વિપાચ્ય ફાળિતમિવ સજા
તમવતાર્ય લેપયેત્ । જ્યોતિષ્કફલલાક્ષામરિચિષ્ણલી
સુમન.પૈર્ઘ્વૈર્ હરિતાલમન શિલાર્કક્ષીરતિલશિશુમરિચ
ક્લૈર્કૈર્વા સ્વર્જિકાકુષ્ઠતુત્યકુટઞ્ચિત્રકવિહઙ્ગમરિચમ
ન.શિલાક્લૈર્કૈર્વા હરીતકીકાન્નિકાવિહઙ્ગસિદ્ધાર્થક્લ-
વણોચનાવસ્તુજહરિદ્રાક્લૈર્કૈર્વા ।

સર્વકુષ્ઠપદ્માઃ સિદ્ધા લેપાઃ સપ્ત પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

કેઠો ઉપર સાત સિદ્ધલેપો

સમુદ્રકૃષ્ણ, સાગનાં પાંદડાં, ગળજીલીના
(લોપાથરીના) પાંદડા અને કાળા ઉખરાના
પાંદડાથી ઢાઢના મડળોને ધસીને તે મડળોની
ઉપર લાખ, રાળ, રસનતી, કુવાડિયા, બાબચી,
તેજળન, કંછેર, આઠડા, ઇંદ્રજવ અને ગરમાળા
નાં મૂળને ગાયના મૂત્રમાં કે ગાયના પિત્તમાં
વાટી કરેલા કટકોનો લેપ કરવો

અથવા ઉપર કહેલાં પાંદડાંઓથી ઢાઢનાં
મડળોને ધસીને તે મડળોની ઉપર સાજીખાર,
ભોરચૂથુ, હીરાકસી, વાવડિંગ, ધરના ધુમાડાની
પૂસ, ચિત્રક, કડ્ડ, ચોર, હળદર અને સૈધવના
કટકોનો લેપ કરવો

અથવા સાજીખાર વગેરે ઉપર કહેલાં દ્રવ્યોને
ક્ષારની રીતિ પ્રમાણે અવાવેલા ખાખરાના
ક્ષારમાં નાખી તે ક્ષારને પકાવી રાખ જેવો થાય
ત્યારે ઉનારી લઈને તે ક્ષારનો ઉપર કહેલાં
પાંદડાંઓથી ધસેલાં ઢાઢના મડળોપર લેપ કરવો.

અથવા ઉપર કહેલા પાંદડાંઓથી ઢાઢનાં
મડળોને ધસીને તેઓની ઉપર માવકાંઠાપીનાં
અથવા રતનજેતનાં કૂળ, લાખ, મરી, પીપર
અને અર્ધનાં પાંદડાંના કટકોનો લેપ કરવો

અથવા ઉપર કહેલાં પાંદડાંઓથી ઢાઢનાં
મડળોને ધસીને તે મડળોની ઉપર હરતાવ,
મણશીય, આઠડાનું છીંગ, તવ, સરગતો અને
મરીના કટકોનો લેપ કરવો

અથવા ઉપર કહેલાં પાંદડાંઓથી ઢાઢનાં

મડળોને ધસીને તે મડળોની ઉપર સાજીખાર,
કઠ, ભોરચૂથુ, ઇંદ્રજવ, ચિત્રક, વાવડિંગ, મરી
અને મણશીયના કટકોનો લેપ કરવો.

અથવા ઉપર કહેલાં પાંદડાંઓથી ઢાઢનાં
મડળોને ધસીને તે મડળોની ઉપર હરટે, કાક્ય,
વાવડિંગ, સરસવ, સૈધવ, ગોરાયન, બાબચી
અને હળદરના કટકોનો લેપ કરવો

સળળા પ્રકારના ઢાઢોને મટાડનારા આ સાત
સિદ્ધલેપો કહ્યા છે. (આ લેપોથી ઢાઢોનો નાશ
અનશ થાય છે, તેથી તેઓનું 'સિદ્ધલેપ' નામ
આપેલું છે) ૧૧

વૈશેષિકાનતસ્તુર્ધ્વ દદ્રુશ્ચિત્રેષુ મે કૃણુ ॥

લક્ષ્યા કુષ્ઠ સર્પળા. શ્રીનિકેતં

રાત્રિર્વર્ષેપ ચક્રમર્દસ્ય વીજમ્ ।

કૃત્વૈકસ્ય તકપિટઃ પ્રલેપો

દદ્રૂપૂક્તો મૂલકાદગ્નીજયુક્તઃ ॥

સિન્ધુદ્રૂત ચક્રમર્દસ્ય વીજ-

મિશ્રુદ્રૂત કેશર તાદર્શ્યશૈલમ્ ।

પિટ્ટો લેપોડેવઙ્ગપિત્યાદ્રસેન

દદ્રૂતૂર્ણ નાશયત્યેવ યોગ ॥

દેમક્ષીરી વ્યાધિષાતઃ શિરીષો

નિમ્નઃ સર્જો વત્સકઃ સાજકર્ણઃ ।

શીર્ષ ત્રીઘ્રા નાશયન્તીહ દદ્રૂઃ

સ્નાનલેપોદર્ધણેષુ પ્રયુક્તો ॥

મદ્રાસજોદુમ્બરીમૂલતુલ્યં

દત્ત્વા મૂઠ ક્ષોદયિત્વા મલખ્વાઃ ।

વિદ્ધ તોય પીતમુષ્ણે સુહોષ્ણ

સ્ફોટાન્ શિત્રે પુણ્ડરીકે ચ કુર્યાત્ ॥

દૈવ દગ્ધ ચર્મ માતઙ્ગજ વા

મિત્રે સ્ફોટે તૈલયુક્ત પ્રલેપઃ ।

પૂતિ. કીટો રાજવૃક્ષોદ્ભવેન

ક્ષારેનાક્તઃ શિત્રમેકો નિહન્તિ ॥

કૃષ્ણસ્ય સર્પસ્ય મસી સુદગ્ધા

વૈભીતક તૈલમય દ્વિતીયમ્ ।

एतत्समस्तं मृदितं प्रलेपात्
 श्वित्राणि सर्वाण्यपहन्ति शीघ्रम् ॥
 अध्यर्द्धतोये सुमतिस्तुतस्य
 क्षारस्य कल्पेन तु सप्तकृत्वः ।
 तैलं शृतं तेन चतुर्गुणेन
 श्वित्रापहं ब्रक्षणेमेतदग्र्यम् ॥
 घृतेन युक्तं प्रपुनाडबीजं
 कुष्ठं च यष्टीमधुकं च पिष्ट्वा ।
 श्वेताय दद्याद्बृहत्कुट्टाय
 चतुर्थभक्ताय बुभुक्षिताय ॥
 तस्योपसंगृह्य च तत्पुत्रीष-
 मुत्पाचितं सर्वत एव लिम्पेत् ।
 अग्न्यन्तरं मासमिमं प्रयोगं
 प्रयोजयेच्छ्वित्रमयो निहन्ति ॥
 क्षોर सुदग्धे गजलेण्डजे तु
 गजस्य मूत्रेण बहुश्रुते च ।
 द्रोणप्रमाणे दशभागयुक्तं
 दत्त्वा पचेद्बीजमवलगुजस्य ॥
 एतद्यदा चिक्रणतामुपैति
 तदा समस्ता गुटिका विदध्यात् ।
 श्वित्रं प्रलिम्पेदथ संग्रघृष्य
 तया ब्रजेदाशु सवर्णभावम् ॥
 कषायकल्पेन सुभावितान् तु
 छित्वा त्वचं चूतहरीतकीनाम् ।
 तां ताम्रदीपे प्रणिधाय धीमा-
 न्वर्त्तिं वटक्षीरसुभावितान् तु ॥
 आदीप्य तज्जातमसौ गृहीत्वा
 तां चापि पथ्याम्भसि भावयित्वा ।
 संग्रक्षितं तद्बहुशः किलासं
 तैलेन सिक्तं कटुना प्रयाति ॥
 आवलगुजं बीजमग्र्यं नदीजं
 काकाहानोदुम्बरी या च लाक्षा ।
 लौहं चूर्णं मागधी तार्क्ष्यशैलं
 तुल्याः कार्याः कृष्णवर्णास्तिलाश्च ॥

वर्त्तिं कृत्वा तां गवां पित्तपिष्टां
 लेपः कार्यः श्वित्रिणां श्वित्रहारी ।
 लेपात्पित्तं शૈલિનં શ્વિત્રહારિ
 હીષેરં વા દગ્ધમેતેન યુક્તમ્ ॥
 તુત્યાલકટુકાવ્યોષસિંહાકિહયમારકાઃ ।
 કુષ્ઠાવલગુજમલાતક્ષીરિણીસર્ષપાઃ સુહી ॥
 તિલ્વકારિષ્ટપીલૂનાં પત્રાણ્યારગ્વધસ્ય વા ।
 બીજં વિઢઙ્ગાશ્વહન્ત્રોર્હરિદ્રે વૃહતીદ્વયમ્ ॥
 આમ્યાં શ્વિત્રાણિ યોગામ્યાં લેપાન્નશ્યન્ત્યશેષતઃ ॥૧૨॥
 દાદર તથા શ્વિત્ર (કિલાસ) પર ખાસ યોગો
 હવે દાદર અને શ્વિત્રની ઉપર ખાસ પ્રયોગો
 કહું છું, તે સાંભળોઃ લાખ, કઠ, સરસવ, ચંદ્રસ-
 ખેરજો, હળદર, સૂંઠ, મરી, પીપર, કુવાડિયાનાં
 બીજ અને મૂળાનાં બીજને એકઠાં કરી છાશમાં
 વાટી લેપ કરે, તે તેથી દાદર મટે છે.
 સૈંધવ, કુવાડિયાનાં બીજ, ગોળ, બોલસરી
 અને રસવંતીને ઢાઠના રસમાં વાટી લેપ કરે,
 તે તેથી દાદર તુરત અવશ્ય મટે છે.
 દાડી અથવા પીળીયો,^૧ ગરમાળો,
 સરસડિયો, લીંબડો, રાળ, ઇંદ્રજવ, કડો અને
 મોંટો રાળ નાહવામાં, આલેપમાં તથા ધસવામાં
 આવે, તે તેથી તીવ્ર દાદર પણ તુરત મટે છે.
 (દાડી વગેરેને ખાટી છાશમાં અથવા ઢાઠના
 રસમાં વાટવાં.)
 ઉણુકાળમાં મોટા કાળા ઉંખરાનું મૂળ
 અને નાના કાળા ઉંખરાનાં મૂળને સમભાગે લઈ
 વાટી પાણીમાં ઉકાળી તે ઝવાથ સહેવાથ તેવો

૧ પીળીયો એ રેવતચીનીનો શરીર હોય એમ લાગે
 છે. એ કડવો હોય છે અને રંગે પીળો હોય છે. એથી
 બુદ્ધાણ બહુ લાગે છે, ચક્રી આવે છે અને પીળી
 બિલ્લી પણ થાય છે. અંધોમાં જે કંદુર શબ્દ આવે
 છે, તેનો અર્થ પીળીયો છે, એમ માનવું યોગ્ય જણાય
 છે. દેવદાસ અંધકારે 'કંદુર એ હાથીના તુરતના
 જન્મેલા બચ્ચાની નાળ છે' એમ કહે છે અને દેવદાસ
 કહે છે કે 'તે ઘોડાના બચ્ચાનું નાળ છે' પણ એ
 વાત ખરી સાગતી નથી. (નિઘન્ટુસંગ્રહ)

જોના પીને તડકામા બેસે, તો તેથી ક્ષિત્રમા અને પુડરીક નામના ઢોડામાં ફેડવા યાય છે (સરસિયુ તેલ લગાડી દાડમના ગ્રસ સાથે આ ક્નાથ પાવે) એ ફેડવા ફૂટ્યા પછી (મેંદા શી ગીના મૂળિયાના ક્નાથ તથા કંકથી પકવેલુ તેલ લગાડી) દીપડા અથવા હાથીના ચામડાને બાળી તે મસીને તેવમા કાવવીને તેના લેપ કરે, તો તેથી ક્ષિત્ર અને પુડરીક પણ નષ્ટ મટે છે

ખડ ખાનારો પૂત્રીકીટ નામનો કામર ચીતરો છીડો, કે જે વર્ષાઋતુમા ઉત્પન્ન થાય છે, તેને ગરમાળાના કારની સાથે મિશ્ર કરીને તેના લેપ કરે, આવે તો તે એકનો જ ક્ષિત્રને મગાડે છે

કાળા સર્પને બાળતા તે જ્યારે અસત કાળો થઈ જાય, ત્યારે તેનું ચૂર્ણ કરી તેની મેસને ખડેકાના તેનમા કાલવી ચાળીને તેના લેપ કરે, તો તેથી સધળા પ્રકારના ક્ષિત્રો તુરત મટે છે

કાળા સર્પને બાળી તે જ્યારે તમામ ભરમરૂપ થઈ સફેદ થઈ જાય, ત્યારે તે ભરમને કારની રીતિ પ્રમાણે ટાકા પાણીમા નાખી સાત વાર સ્નાવી, એથી ચાગણા કારજળમા તેન પકવવું આ તેનતુ લેપન ક્ષિત્રનો નાશ કરવામા મુખ્ય ઉપાય છે

કુવાડિયાના બીજ, કઠ અને જઠીમધને ધીમાં વાટી કટક બનાવીને તે કદક ઢોઢ દ્વિસ સુધી ભૂખ્યા રાખેના સફેદ વાવાળા ધરના ફકડાને ખવડાવેલો અને પછી તે ફકડાની ચરક લઈ લેવી પછી મોટા કાળા ઉબરાના મૂળનો તથા નાના કાળા ઉબરાના મૂળનો જે ક્નાથ કહેવાયો છે, તે ક્નાથ પાઈને પકવેલા ક્ષિત્ર ઉપર ચોમેર તે ચરકનો નિત્ય લેપ કરવો આ લેપ ધાતુઓની અદર પેટેલા ક્ષિત્રને એક મહિનામા મટાડે છે (નિં ૫૦ ૫ વિં ૧૦ મો જુઓ)

હાથીના લાઢોડ ને સારી પેટે બાળી મરમ કરી તે ભરમને હાથીના જ મૂત્રથી કારની રીતિ પ્રમાણે ઘણીવાર સ્નાવી, તે કારમૂત્ર એકદંતર ચોવીસ તોનાબાર લઈ તેમા તેના દસમા ભાગના બાબચીના બીજ નાખીને પાક કરવો. પાકીને જ્યારે ચીકણુ થઈ જાય ત્યારે તે સર્વની ગોળીઓ બનાવવી પછી ક્ષિત્રને ઘસીને તેની ઉપર એ ગોળીનો લેપ કરવામા આવે, તો તેથી ક્ષિત્ર તરત મટી જાય છે અને શરીરના તે ભાગનો નર્મ સળગા શરીરના વળાં જેવો થઈ જાય છે

આબાની તથા દરડેની છાંય કાપીને તે છાંયને તેના જ ક્નાથની સારી પેટે ભાવના આપવી પછી ત્રામાના વાસણમા સરસિયુ તેન ભરી, તેમા રૂની વડનો દ્રવિ કરી, તે દીનાથી પેની છાંયને બાળી મેસ બનાવી, તે મેસને વડના છીંગની સારી પેટે ભાવના આપીને પછી દરડેના ક્નાથની ભાવના આપી, સરસિયા તેનથી ખરડેવા કિલાસ ઉપર તે મેસ વાર વાર લગાવાય, તો તેથી કિલાસ મટે છે

બાબચીના બીજો, ઉત્તમ મુનથુંમાક્ષિક, કાળો ઉબરો, લાખ, લોઢાતુ ચૂર્ણ, પીપર અને રસવતીઓને સમભાગે લઈ, તે સર્વના વજન જટવા કાળા તલમા વાટી, તેની વાટ બનાવી, તે વાટ માથના પિત્તમા વાટી તેનો લેપ કરવામાં આવે, તો તેથી ક્ષિત્ર મટી જાય છે

ગોર પક્ષીના પિત્તનો ક્ષિત્ર ઉપર લેપ કરવામા આવે, તો તેથી ક્ષિત્ર મટી જાય છે

વાગો બાળી ગોર પક્ષીના પિત્તમા વાટી તેનો ક્ષિત્ર ઉપર લેપ કર તો તેથી ક્ષિત્ર મટે છે

ગોરચયુ રતાલ, કડું, સૂડ, મરી, પીપર, કાળો સરગવો આકટો, કણેર, કઠ, બાબચી, લિનામુ કારડી, સરસવ અને ચોરને વાટી ક્ષિત્રો ઉપર લેપ કરવાથી સધળા ક્ષિત્રો મટી જાય છે

૧ વાગડનો દીકા ૧૨ તો એમ કહે છે કે આન્યા ના બીજોને તેઓના દસ ભાગ જટના કારમા પકવવા

લોધરનાં પાંદડાં, લીંબડાનાં પાંદડાં, પીલુનાં (ખારી બરનાં) પાંદડાં, ગરમાળાના પાંદડાં, વાવડિંગનાં બીજ, સફેદ કરણનાં બીજ, હળદર, દારુહળદર, જાલી ભોરિંગણી અને ખેઠી ભોરિંગણી વાટી શિત્રો ઉપર લેપ કરવાથી સધળાં શિત્રો મટે છે. ૧૨

વાયસીફલ્ગુતિક્તાનાં શતં દત્ત્વા પૃથક્ પૃથક્ ॥
દ્વે લોહરજસઃ પ્રસ્યે ત્રિફલાગ્ન્યાદકં તથા ।
ત્રિદ્રોણેડપાં પચેદ્યાવદ્ધાગૌ દ્વાવસનાદપિ ॥
શિષ્ટં ચ વિપચેદ્ મૂય એતૈઃ શ્લક્ષ્ણપ્રપેષિતૈઃ ।
કલ્કૈરિન્દ્રિયવવ્યોપલ્વગ્દારુચતુરજ્જુલૈઃ ॥
પારાવતપદીદન્તીવાકુચીકેશાહ્વયૈઃ ।
કઠ્ઠકાર્યાં ચ તત્પક્કં ઘૃતં કુષ્ઠિષુ યોજયેત્ ॥
દોષધાત્વાશ્રિતં પાનાદમ્યજ્ઞાત્ત્વગ્મતં તથા ।
અપ્યસાધ્યં નૃણાં કુષ્ઠં નામ્ના નીલં નિયચ્છતિ ॥૧૩॥

નીલધૃત

ચારસો તોલાભાર પીલુડી, ચારસો તોલાભાર કાળો ઉંખરો, ચારસો તોલાભાર કડ્ડુ, એકસો અઠાવીસ તોલાભાર લોઢાનું ચૂર્ણ, ત્રણ આઠકભાર (બસોછપન તોલાભારનું એક આઠક—તે વજન) ત્રિફળા અને સર્વથી બમણો બીજલો—બીયોનો છ દ્રોણભાર (એક હજાર ચોવીસ તોલાભારનો એક દ્રોણ—તે વજન.) પાણીમાં ડવાથ કરવો. ઊકળતાંઊકળતાં ચાથાભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઈ તે ડવાથમાં ઇંદ્રજવ, સૂંઠ, મરી, પીપર, તજ, દારુહળદર, ગરમાળો, માલકાંકણી, નેપાળો, બાખચી, બોલસરી અને ભોરિંગણીનો ઠલક નાખી તે ડવાથથી તથા ઠલકથી ઘી પકાવવું. એ ઘી નીલધૃત કહેવાય છે. આ ઘી પાવામાં આવે તો માણસોના દોષો તથા ધાતુઓના આશ્રયમાં રહેલો અસાધ્ય ડાઢ પણ મટી જાય છે અને આ ઘી લગાડે, તો આમડીનો અસાધ્ય ડાઢ

ત્રિફલાત્વક્ ત્રિકટુકં સુરસા મદયન્તિકા
વાયસ્યાગ્વધાનાં ચ તુલાં કુર્યોત્પૃથક્ પૃથ
કાકમાચ્યર્કવરુણદન્તીકુટજચિત્રકાન્ ।
દાર્વીનિરિગ્ધિકામ્યાં તુ પૃથગ્દશપલં તથા
ત્રિદ્રોણેડપાં પચેદ્યાવત્ષટ્પ્રથમં પરિશેષિતમ્ ।
શકૃદ્રસદધિક્ષીરમૂત્રાણાં પૃથગાઢકમ્ ॥
તદ્વદ્ધૃતસ્ય તત્સાધ્યં મૃત્તિમ્બચ્યોપચિત્રકૈઃ
કરજ્જફલનીલીકાર્યામાવલ્ગુજપીલુભિઃ ॥
નીલીનીનિમ્બકુસુમૈઃ સિદ્ધં કુષ્ઠાપહં ઘૃતમ્
અક્ષણાદજ્ઞસાવર્ણ્યં શિત્રિણાં જનયેન્નૃણામ્ ।
મગન્દરં કૃમીનર્શો મહાનીલં નિયચ્છતિ ॥

મહાનીલ ધૃત

ત્રિફળા, તજ, સૂંઠ, મરી, પીપર, ડોહર અથવા મેંદી, મોટી કરંજ અને એ દરેક દ્રવ્યને ચારસો ચારસો તે લેવાં. પીલુડી, આઠડો, વાયવરણાં, ઇંદ્રજવ, ચિત્રક, દારુહળદર અને ભોરિંગ દરેક દ્રવ્યને ચાળીસચાળીસ તોલાભાર એ સર્વને છ દ્રોણભાર પાણીમાં ઉકાળી (ચોસઠ તોલાભારનું એક પ્રસ્થ—એ પાણી બાકી રાખવું. પછી તેમાં છાણનો રસ, ગાયનું દહીં, ગાયનું ગાયનું મૂત્ર એ દરેકને એકએક અ નાખી અને કરિયાતું, સૂંઠ, મરી, ચિત્રક, કરંજનાં ફળ, ગળી, નસોતર, પીલુ, બીજી જાતની ગળી અને લીંબડાનું ઠલક નાખીને તે ડવાથમાં એક અ ગાયનું ઘી પકાવવું. એ ઘી સિદ્ધ થાય મહાનીલ ધૃત કહેવાય છે. આ મહાન ડાઢને હણે છે અને લગંદર, કૃમિએ અરશોને પણ હણે છે. શિત્રના રોગી ધી ચોળે તો શિત્ર મટી જઈ તેઓના પ્રિ

મૂત્ર ગવ્ય ચિત્રકચોપયુક્ત
 સર્વિ કુમ્ભે ક્ષૌદ્રયુક્ત સ્થિત દ્વિ ।
 પશ્ચાદ્ધૂર્વ ચિન્તિમિ પેયમેતત્
 કુર્વાચાસ્મિન્કુષ્ઠદિષ્ટ વિધાનમ્ ॥૧૫॥
 ગોમૂતારિષ્ટ

ગાયત્રી મૂત્રને ચિત્રક, સૂઠ, મરી તથા
 પીપરથી મિશ્ર કરી તથા મધથી મિશ્ર કરી
 બીના રીઠા થડામાં એક પખનાડિયા સુધી
 રાખી મૂકવું પછી એ ગોમૂતનું અરિષ્ટ નિત્ય
 પાવ અને ઠાઠ ટાળવા માટે જે આ રસિ ।
 રાહિતને નિધિ ઠહો છે, તે પળાવેા આ પ્રમાણે
 કરનાથી ઠાઠ મટી જાય છે (ચિત્રક, સૂઠ, મરી
 તથા પીપરની એકલી જ માત્રા નાખવી, કે જેટલી
 માનાથી અરિષ્ટમાં કાઠિકી તીખાશ યાય) ૧૫

પૂતીકાર્કસુમરેન્દ્રુમાણામ્

મૂત્રે વિષ્ટ પલ્લવા સોમનાથ ।

લેપ ચિત્ર દ્વિત દદ્રૂર્વણાથ

દુષ્ટાન્યશસ્વેષ નાહીત્રણાથ ॥૧૬॥

પૂતીકાદિક લેપ

ચર્યકર જ, આઠડો, થાર, ગરમાળો અને
 અર્જુના પાંદડાઓને ગોમૂતમાં પાટી તેના લેપ
 કરવામાં આવે, તો તેથી ચિત્ર, દાહર, મણો, દુષ્ટ
 અરશો અને નાગ્રીમણો પણ મટી જાય છે ૧૬

અસ્માદ્ધૂર્વ નિ મુત્રે દુષ્ટરકે

જાતપ્રાણ સર્વિવા લેહયિત્વા ।

તીક્ષ્ણેયોર્વિષ્ઠર્દયિત્વા પ્રગાઢમ્

પશ્ચાદ્ધોપ નિર્દેશાપ્રમત્ ॥

દુર્વાન્તો વા દુર્વિરિક્તોડય વા સ્યા

ત્કુષ્ઠી દોષેષ્ઠત્તેષ્ઠાસદેહ ।

નિ સાંદગ્ધ ચાત્યસાધ્યત્વમાયુ

તસ્માત્કુન્દ્રાન્નિર્દેશસ્ય દોષાન્ ॥

પશ્ચાત્પશ્ચાન્નર્દનાયમ્પુપેયા

ન્મામા માસાત્સપન ચારિ દેયમ્ ।

સાવ્ય રક્ત વત્સરે દ્વિ દ્વિત્વ

નસ્ય દઘાચ નિરાત્રાત્ત્રિરાત્રાત્ ॥૧૭॥

કોઠવાળાને વાર વાર વમનવિરેચનો

તથા લોહીના સાવણની જરૂર

વમન તથા વિરેચન દ્વિધા પછી અને

લોહીનો સાન કર્યા પછી પણ જ્યારે તે કોઠવાળો
 માપુસ શક્તિમાન થયેલો જણાય, ત્યારે
 સાનચેતીનાળા વેગે ફરીવાર પણ તેને ધી
 પિનડાનનાથી સ્નિગ્ધ કરી તીક્ષ્ણ ચોત્રાથી
 અત્યંત વમન કરાવીને નિરેચન તથા લોહીના
 સાનણથી તેના દોષનું શોધન કરવું એ ઠાઠનો
 દરદી બરાબર વમનવિનાનો અથવા બરાબર
 નિરેચનવિનાનો રહી ગયેા દોષ, તો ઉદ્ધત થયેલા
 દોષાથી ઘેરાઈને અનરથ અસાધ્યતા પામે છે
 માટે, વેધે તે દરદીના સમજા દોષોને સારી પેઠે
 દર કરવા એજ એ દરદીને દર પખનાડિયે
 વમન કરાવવું, દર મહિને વિરેચન દેવું, એક
 વર્ષમાં નાર થોડું થોડું લોહી સ્વાનવું અને
 ત્રણત્રણ દિનસે નરથ આપના કરવું. ૧૭

પચ્યા બ્યોપ સેષ્ઠુજ્ઞાત સતૈઠ

લીઢા શીઘ્ર મુન્યતે કુષ્ઠયોગાત્ ।

ધાત્રીપચ્યાસોપકુલ્યાવિઢક્ષાન્

ક્ષૌદ્રાગ્યાગ્યામેકતો વાવલિઢ્યાત્ ॥

પીત્વા માસ વા પલાશ દરિદ્રામ્

મૂરેણાન્ત પાવરોગસ્ય ગચ્છેત્ ।

અવ પેયશ્ચિત્રક શ્લક્ષ્ણવિષ્ટ

પિપ્પલ્યો વા પૂર્વવન્મૂત્રયુક્તાઃ ॥

તદ્વત્સર્વ માસમાત્ર ચ પેય

તેનાજસ દેહમાટેપેયેચ ।

આરિષ્ટત્વકસાપર્ણા ચ તુલ્યા

ત્યાક્ષા મુસ્ત પચ્ચમૂલ્યો દરિદ્રે ॥

મચિણ્ણો વાસકા દેવદાઢ

પચ્યાવલ્લો બ્યોપધાત્રીવિઢક્ષમ્ ।

સામાન્યાંશં યોજયિત્વા વિઢ્ઠૈ-

શૂર્ણં કૃત્વા તત્પલોન્માનમશ્નન્ ॥

કુષ્ઠાન્તુર્મુચ્યતે ત્રૈફલં વા

સર્પિર્દ્રોણં વ્યોપયુક્તં ચ યુજન્ ।

ગોમૂત્રામ્બુદ્રોણસિદ્ધેઽક્ષવીઢે

સિદ્ધં સર્પિર્નાશયેદાપિ કુષ્ઠમ્ ॥

આરવધે સપ્તર્ણે પટોલે

સવૃક્ષકે નક્તમાલે સનિમ્બે ।

જીર્ણં પક્કં તદ્દરિદ્રાદ્વયેન

હન્યાત્કુષ્ઠં મુષ્કકે ચાપિ સર્પિઃ ॥ ૧૮ ॥

કોઢના દરદી માટે પ્રાયોગિક યોગો

હરદ, સૂંઠ, મરી, પીપર અને ગોળને તેલમાં કાલવી ચટાડાય, તો માણસ કોઢમાંથી તુરત મુક્ત થાય છે. (જે કે તેલ અને ગોળ કોઢને ઉત્પન્ન કરનારાં છે, તોપણ હરદે વગેરેના સંયોગને લીધે કોઢને હરનારાં થાય છે કેમ કે; સંયોગશક્તિનો મહિમા અચિંત્ય છે-હૃલ્લન.)

આમળાં, હરદે, ખહેડાં, પીપર અને વાવડિંગના ચૂર્ણને મધ તથા ધીમાં અથવા મધ કે ધીમાં કાલવીને ચટાડાય, તો તેથી કોઢ મટે છે.

એક મહિના સુધી નિત્ય ચારચાર તોલા-ભાર હળદર લઈ તેને ગોમૂત્રની સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી કોઢ મટે છે.

ચિત્રક અથવા પીપરને ખારીક વાટી એક મહિના સુધી નિત્ય ગોમૂત્રની સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી કોઢ મટી જાય છે.

એક મહિના સુધી નિત્ય રસવંતીને વાટી ગોમૂત્રની સાથે પાવામાં આવે અને તેનો જ નિરંતર લેપ કરાય, તો તેથી કોઢ મટે છે.

લીંબડાની છાલ, સપ્તર્ણની છાલ, લાખ, મોથ, દસમૂળી, હળદર, દારુહળદર, મજ્જક, ખહેડાં, અરડસી, દેવદાર, હરદે, ચિત્રક, સૂંઠ, મરી, પીપર, આમળાં અને વાવડિંગને સમભાગે લઈ, તેમાં વાવડિંગનો એક બીજે ભાગ પણ

નાખી, ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ એક મહિના સુધી નિત્ય ચારચાર તોલાભાર ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી કોઢ મટી જાય છે.

ચિક્ષાતું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ એક મહિના સુધી નિત્ય ચારચાર તોલાભાર ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી કોઢ મટી જાય છે.

એકહજાર ગોલીસ તોલાભાર ધીને સૂંઠ, મરી તથા પીપરથી મિશ્ર કરીને તેમાંથી નિત્ય ચારચાર તોલાભાર ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી કોઢ મટી જાય છે.

શંખવેસ (આંખકૂટામણી)નો એક હજાર ગોલીસ તોલાભાર ગોમૂત્રમાં ક્ત્રાય કરી, તે ક્ત્રાયથી ધી પકવીને તે ધીનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો તેથી કોઢ મટી જાય છે.

ગરમાળો, સપ્તર્ણ, પટોલ, ઇંદ્રજવ, કરંજ, લીંબડા, હળદર, દારુહળદર અને મખરોના ક્ત્રાયમાં પકવેલું જતું ધી નિત્ય ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી કોઢ મટી જાય છે. ૧૮

રોધ્રારિષ્ટં પક્કં રક્તસારઃ

સસાહ્યક્ષૌ વૃક્ષકો વીજકશ્ચ ।

યોજ્યાઃ સ્નાને દહ્યમાનસ્ય જન્તોઃ

પેયા વા સ્વાત્ક્ષૌદ્રયુક્તા ત્રિમણ્ડી ॥ ૧૯ ॥

પિત્તના વધારાથી તથા નિર્બલતાથી કોઢ-માં થતા દાહને શાંત કરવાનો ઉપાય

કોઢના દરદીને દાહ થતો હોય, તો તેને લોધર, અરીઠા, પદ્મકાષ્ઠ, રતાંજલિ, સપ્તર્ણ, ખહેડાં, ઇંદ્રજવ-કડો અને બીજાથી મિશ્ર કરેલા જળથી રનાન કરાવવું અથવા નસોતરના ચૂર્ણને મધથી મિશ્ર કરી પાવું. ૧૯

સ્વાદેત્કુષ્ઠી માંસપાતે પુરાણ-

ન્મુદ્ધાન્સિદ્ધાન્નિમ્બતોયે સતૈલાન્ ।

નિમ્બકાથં જાતસત્ત્વઃ પિવેદ્વા

કાથં વાર્કાલર્કસત્ત્વદાનામ્ ॥

જગેશ્વજ્ઞેશ્વમાસ્ય મૂલં
લેપો યુક્તઃ સ્પાદિહઙ્ગૈઃ સમૃદ્ધૈઃ ।

મૂત્રૈશ્વૈનં સેષયેદ્ગોજયેષ
સર્વાહારાન્સંપ્રયુક્તાન્વિહઙ્ગૈઃ ॥

કારણં વા સાર્પણં વા ક્ષતેષુ
ક્ષેપ્યં તૈલં શિયુકોશમ્પોર્વા ।

પક્કં સર્વૈર્વા કટુઘ્નૈઃ સતિક્તૈઃ

શેષં ચ સ્વાદુ દુષ્ટવૃત્તસંવિધાનમ્ ॥૨૦॥

કોઠવાળાનું માંસ ખરી પડતું હોય કે
કીડા પડ્યા હોય તો તે ઉપર ચોગો

માંસ ખરી પડતું હોય તો જાના મગને
હીંબડાના પાણીમાં રાંધી તેણે સાથે ખાવા.

કીડા પડ્યા હોય તો હીંબડાને કઠાય
પીવો. અથવા આકડો, સફેદ ફૂવનો આકડો
અને સપ્તપર્ણનો કઠાય પીવો.

કીડાઓ અગોને ખાઈ જતા હોય તો
કણેરનાં મૂળ અને વાવડિંગને ગોમૂતમાં વાટીને
તેઓનો લેપ કરાવવો, ગોમૂતોથી સપ્તમાં અગો
પર સિંચત કંબુ અને સપ્તમાં આકારો વાવ-
ડિ ગોથી મિશ્ર કરીને ખવડાવવા; અથવા મણોમાં
કરગિયું, સરસિયું, સરગતાનું કે જગડી લાલ
આંખાનું તેણે નાખવું, અથવા કરગિયું, સર-
સિયું, સરગતાનું કે જગડી લાલ આંખાના
તેણે સપ્તમાં કટુ, ઉષ્ણ તથા તિક્ત પદાર્થોના
કઠાય તથા કદકથી પકાવીને મણોમાં નાખવું
અને બાદી સપ્તમાં દુષ્ટ મણુના જેવી ચિકિત્સા
કરવી ૨૦

સપ્તપર્ણકરણાર્કમાઝીકાલીજમ્ ।

શુદ્ધીશિરીષયોર્મૂલં ચિત્રફાસ્ફોતપોરણિ ॥

વિપટાક્ષલપત્રાણ્યકાસીસાઠમનઃશિલાઃ ।

કાષ્ઠપીઞં ત્રિકટુ ત્રિફળાં રઙ્ગીદ્રવમ્ ॥

સિદ્ધાર્થકાન્નિહઙ્ગાનિ પ્રપુત્તાદં ચ સંશેત્ ।

મૂત્રપિષ્ઠે પચેદતૈસ્તૈલં કુષ્ઠવિનાશનમ્ ॥

ગૃન્ધકમમ્પત્તાજાદોદયવાપદમ્ ॥ ૨૧ ॥

વજ્રક તેલ (ચોળવા માટે)

સપ્તપર્ણનાં મૂળ, કરંજનાં મૂળ, આકડાનાં
મૂળ, માલતીનાં મૂળ, કણેરનાં મૂળ, ચોરનાં
મૂળ, સરસડિયાનાં મૂળ, ચિત્રકનાં મૂળ, કપૂરીનાં
મૂળ, વજનાગ, દૂધિયો વજનાગ, સફેદ અમર, કી-
રીરાકસી, હરતાલ, મણુશીલ, કરંજનાં બીજ,
સુંઠ, મરી, પીપર, ત્રિફળા, હળદર, દારૂહળદર,
સરસવ, વાવડિંગ અને કુવાડિયાને એકઠાં કરી
ગોમૂતમાં વાટી કદક કરી, ચોળવા ગોમૂતમાં
તે કદક નાખી તેણનું તેલ પકાવવું (ગય-
દાસાચાર્ય કહે છે, કે સરસિયું તેલ પકાવવું.)
આ તેલ સિદ્ધ થાય ત્યારે વજ્રક તેલ કહેવાય
છે. આ તેલ ચોળવાથી કોઠ મટે છે અને નાડીમણો
તથા દુષ્ટ મણો પણ મટે છે. ૨૧

સિદ્ધાર્થકઃ કરણો દ્વી દ્વે હરિદ્રે રસાજનમ્ ॥

કુટુબજ્ય પ્રપુત્તાદસપર્ણો મૃગાદની ।

લાઘ્વા સર્જરસોર્કથ સાસ્ફોતારવધૌ શુદ્ધી ॥

શિરીષ્તુવરાલ્યસ્તુ કુટુજાલ્પકૌ વચા ।

કુષ્ઠં કૃમિર્નં મજિષ્ઠા લાઙ્ગલી ચિત્રકં તથા ॥

માલતી કદતુમ્બી ચ ગન્ધાદ્યા મૂલકં તથા ।

સિન્ધવં કારવીરં ચ ગૃધપૂર્વં વિપં તથા ॥

કમ્પિલકં સસિન્દ્રં તેજોહાતુસ્થકાહયે ।

સમમાગાનિ સર્વાણિ કલ્કપેષણિ કારયેત્ ॥

ગોમૂતં દિગુણં દપાતિલતૈઠાક્ષતુર્ગુણમ્ ।

કારણં વા મહારીપં સાર્પણં વા મહાગુણમ્ ॥

વગ્નપદ્માલ્પવૃષ્ણાનિ ગણ્ડમાલમગન્ધરાન્ ।

નાડીદુષ્ટન્યાન્યોરાજાશયેજ્ઞાવ સંશયઃ ॥

મહાવજ્રકમિત્યેતજ્ઞાતા તૈલં મહાગુણમ્ ॥૨૨॥

મહાવજ્રક તેલ (ચોળવા માટે)

સરસવ, અને જાતની કરંજ, હળદર, દારૂ-
હળદર, રસવંતી, છેદ્રગય, (બે બાગ) કુવાડિયો,
સપ્તપર્ણ, છેદ્રવારણી, લાખ, રાગ, આકડો,
ઉપવસરી-કપૂરી, ગરમાયો, ચોર, સરસડિયો,
ચેરિયાં, બિલાખાં, વચ, કદ, વાવડિંગ, અમર,

ફળિયો વછનાગ, ચિત્રક, માલતી, કંડવી તૂંબડી, ઘઉંલાં કે જંગલી તુળસી, મૂળાનાં બીજ, સૈંધવ, કણેર, ઘરનો ધુમાડો, વછનાગ, કપીલો, સિંદૂર, માલકાંઠી અને મેરચૂથુ એ સઘનાં દ્રવ્યો સમલાગે લઈ કલ્ક કરી તે કલ્ક નાખીને બમણા ગોમૂત્રમાં તેલ પકાવવું. તલનું તેલ પકાવવું હોય, તો ચોગણા ગોમૂત્રમાં પકાવવું. આ પ્રમાણે પકાવેલું તલનું તેલ અથવા મોટી શક્તિવાળું કરંજિયું તેલ અથવા મોટા ગુણવાળું સરસિયું તેલ મહાવજ્રક તેલ કહેવાય છે. આ મોટા ગુણવાળું તેલ ચોળવાથી સઘળા કાઠો, ગંડમાળ, ભગંદર, ધોર નાડીવ્રણો અને બીજા કુષ્ઠ વ્રણો પણ મટે છે, એમાં કશો સંશય નથી. ૨૨

પિત્તાવાર્પર્મૈર્મૂત્રપિષ્તૈસ્તૈલં લાક્ષાદિકૈઃ કૃતમ્ ॥
 સપ્તાહં કટુકાલવ્નાં નિદધીત ચિકિત્સકઃ ।
 પીતવન્તં તતો માત્રાં તેનામ્યક્તં ચ માનવમ્ ॥
 શોષયેદાતપે તસ્ય દોષા ગચ્છન્તિ સર્વશઃ ।
 સ્નુતદોષં સમુત્થાપ્ય સ્નાતં સ્વદિરવારિણા ।
 ચવાગૂં પાયયેદેનં સાધિતાં સ્વદિરામ્બુના ॥૨૩॥

લાક્ષાદિક તેલ (પીવા માટે)

સૂત્રસ્થાનના ૩૮મા અધ્યાયમાં કહેલા લાક્ષાદિ ગણને અથવા આ અધ્યાયના ૧૧મા વિષયમાં કહેલા લાખથી માંડીને ગરમાળાનાં મૂળ સુધીના પદાર્થોને ગોમૂત્રમાં વાટી, કલ્કરૂપ કરી, તે કલ્ક નાખીને ચોગણા ગોમૂત્રમાં વૈધે ગાયનું પિત્ત નાખેલું તેલ પકાવવું. એ તેલ સિદ્ધ થાય ત્યારે લાક્ષાદિક તેલ કહેવાય છે. આ તેલને સાત દિવસ સુધી કંડવી તૂંબડીમાં રાખ્યા પછી કાઠના દરદીને તેની માત્રા પાવી તથા શરીર પર ચોળ્યા પછી તે માણસને તડકામાં બેસાડવો. આમ કરવાથી સઘળા દોષો મટી જાય છે. દોષો મટી ગયા પછી તે માણસને તડકામાંથી ઉઠાડી ખેરના ઠંડા જળથી નવરાવવો અને પછી ખેરના જળથી પકાવેલી રાખ પાવી.

કાઠવાળા માણસને ટાઢા જળમાં પડવાની મનાઈ છે, પણ ટાઢું પાણી શરીર ઉપર રેડી નાહવું નિષિદ્ધ નથી.) આ ક્રિયા કરવાથી કાઠ સંબંધી વ્રણો અંદરથી રુઝાઈ જાય છે. ૨૩

एवं संशोधने वर्गे कुष्ठमेण्वौषधेषु च ॥

कुर्यात्तैलानि सर्पीषि प्रदेहोद्धर्षणानि च ॥૨૪॥

કાઠો મટાડવા બીજાં તેલો, ધૂતો, પ્રલેપો તથા ઉદ્ધર્ષણો બનાવવાં

એવી રીતે સૂત્રસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયમાં કહેલાં નસોતર વગેરે સંશોધન દ્રવ્યોથી તથા કાઠ મટાડનારાં ઔષધોથી બીજાં પણ તેલો, ધૂતો, પ્રલેપો તથા ઉદ્ધર્ષણો (ચોળવા તથા ધસવાનાં ઔષધો) બનાવી લેવાં. ૨૪

प्रातः प्रातश्च सेवेत योगान्वैरेचनाञ्छुभान् ।

पञ्च षट् सप्त चाष्टौ वा यैरुत्थानं न गच्छति ॥૨૫॥

કાઠવાળાએ વિરેચનો સેવવાં

કાઠના દરદીએ દરરોજ સવારે જ્યોથી પાંચ, છ, સાત કે આઠ વાર દસ્ત લાગે એવા ઉત્તમ વિરેચનના યોગોનું સેવન કરવું જોઈએ, કે જતાથી કાઠ વધે નહિ. ૨૫

कारणं वा पिबेन्मूत्रं जीर्णं तत्क्षीरयोजनम् ।

जातसत्त्वानि कुष्ठानि मासैः षड्भिरपोहति ॥૨૬॥

કૃમિવાળા કાઠો ઉપર ઊંટડીનું મૂત્ર

કાઠના દરદીને નિત્ય ઊંટડીનું મૂત્ર પાવું અને તે પચ્યા પછી દૂધ સહિત અન્ન જમાડવું. આ પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો જ્યોમાં થીડા ઉત્પન્ન થયા હોય એવા કાઠો છ મહિને મટી જાય છે. ૨૬

दिदक्षुरन्तं कुष्ठस्य खदिरं कुष्ठपीडितः ।

सर्वयैव प्रयुङ्क्षीत स्नानपानाशनादिषु ॥

यथा हन्ति प्रवृद्धत्वात्कुष्ठमातुरमोजसा ।

तथा हन्त्युपयुक्तस्तु खदिरः कुष्ठमोजसा ॥૨૭॥

કાઠ ઉપર ખેરનો ઉપયોગ

કાઠથી પીડાયેલો માણસ કાઠનો નાશ

જેવા ઇચ્છનો દોષ, તે તે સ્નાન, પાન તથા ભોજન વગેરેમાં સર્વથા જોગના અવરૂપ ઉપયોગ કરે જેમ વૃદ્ધિ પામેનો ઢાઢ પોતાના પ્રબળ સામર્થ્યથી રોગીને મારી નાખે છે, તેમ જ્ઞાન, પાન તથા ભોજન વગેરેમાં મિથ્ર કરેનો ખેર પોતાના પ્રબળ સામર્થ્યથી ઢાઢનો નાશ કરે છે ૨૭

નિચિરોમનચોડશ્રાન્તો હિતાદ્યૌષધતત્પર
યોષિન્માસસુરાવર્જી કુષ્ઠી કુષ્મપોહતિ ॥ ૨૮ ॥

ઢાઢના દરદીએ પાળવાના નિયમો

ઢાઢના દરદીએ નખો તથા મૂછો વગેરેના વાળ નીચા રાખના, ઉપાયો કરવાથી કટાળવું નહિ, પથ્ય ભોજન કરવું, ઔષધોમાં તત્પર રહેવું અને મૈથુન, માસ તથા મદિરાનો ત્યાગ કરવો આ નિયમો પાળવાથી ઢાઢ મૃ છે ૨૮

અધ્યાય ૧૦મો

અથાતો મહાકુષ્ઠચિકિત્સિત વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યયોવાચ મગવાન્ ધન્વતરિ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછના ઉદરથી 'મહાકુષ્ઠ ચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે લગવાનું વ નન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેતું છે ૧

કુષ્ઠેષુ મેદેષુ વફામયેષુ

સર્વાક્ષયોફેષુ ચ દારુણેષુ ।

કૃશત્વમિચ્છત્સુ ચ મેદુરેષુ

યોગાનિમાનઝયમતિર્વિદધ્યાત્ ॥ ૨ ॥

ઢાઢ તથા મેદ મટાડવા વૈરને લવામણુ

અસત પ્રવીણ બુદ્ધિનાજી વૈર દારણુ ઢાઢો, દારણુ પ્રમેદો, કફ સળધી દારણુ રોગો, સર્વ શરીરમાં થયેના દારણુ સોજા અને મેદની

૧ મોગા મોડાની એ વૈર ધાતુઓની અંગ પરના મોડાની ચિકિત્સા વિનો

વૃદ્ધિથી સ્થૂળ થઈ ગયેના લોકો કે જેઓ કૃશ થવા ઇચ્છના દોષ તેઓના મેદનો નાશ કરવા નીચે કહેના યોગોના પ્રયોગો કરવા ૨

ધ્રુણાન્યવાન્નિ પૂતાન્ રાત્રૌ ગોમૂવપર્યુષિતા
ન્મહતિ કિલ્લિષ્ઠે શોષયેદેવ સસરાન્ માવયેચ્છોપયેચ
તતસ્તાન્ કપાલમૃશાન્ સક્તૂન્ કારયિત્વા પ્રાત
પ્રાત્રેવ કુષ્ઠિન પ્રમેદિન વા સાલસારાદિકપાયેળ
કણ્ટકિવૃક્ષરુપાયેળ વા પાયયેદ્ મહાતકપ્રપુત્ત્રાઢાવ
લ્ગુજાર્કચિત્તકવિઢક્કમસ્તર્વણ્ ચતુર્ભાગયુક્તાન્ । એવમેવ
સાલસારાદિકપાયપરિપીતાનામારગ્વધાદિકપાયપરિપી
તાના વા ગોશકૂઢ્ઢતાના વા યવાના સક્તૂન્ કારયિત્વા
મહાતકાદીના ચૂર્ણાવાવાપ્ય સ્વદિરાશનનિમ્મરાજ
વૃક્ષરોહિતકગુદ્ધુચીનામન્યતમસ્ય કપાયેળ શર્કરામધુ
મધુેળ દ્રાક્ષાયુક્તેન દાઢિમવેતસામ્લેન સૈન્ધવલવણા
ન્વિતેન પાયયેદેષ સર્વમન્ય કલ્પ ॥ ૩ ॥

યવમંથ^૧ તથા ણીમ મધોની બનાવટ

જનને આશુધામાં ખાડી, ફેતરાં કાઢી નાખી, રાતે ગોમૂતમાં પનાળી મૂકવા અને દિવસે વાસના સૂકલામાં નાખી સૂકવના આ પ્રમાણે સાત ગતમાં સાતવાર લાવના દેવી અને સાત દિવસમાં સાતવાર ચૂકવવા પછી તેઓને કનેડામાં શેદી, સાથેવા બનાવી તેમાં તેના ચોથાભાગ જેટલું જિયામાં, કુવાગિયો, બાગચી, આકડો, ચિત્રક, વાવડિંગ અને મોથનું ચૂર્ણ ભેળવી તે સાથેવા કે પાણને અથવા પ્રમેદનાજીને સાનસારાદિ ગણના ક્ષાયમાં ઘોળીને અથવા જોગ તથા ઘોરડી વગેરે કટકી વૃક્ષોના ક્ષાયમાં ઘોળીને પાવો (આ ક્ષાયમાં યોગ્યતાં પ્રમાણે મીઠાસ, ખગાશ તથા ખારાશ કરવી)

એજ રીતે સાનસારાદિ ગણનો ક્ષાય

૧ જન વગેરેના સાથવાને ધી લગાડી કડા પાણીમાં નાખી તેને બે ત્રિસ નદિ અને બહુ ઘણા પાણી નહિ એવો જે રસ લાવવામાં આવે તે મધ કહેવાય છે (સ્વસ્થાન અખ્યાન ૬૬મો વિષય ૨૩૨મો)

પાઈ તૈયાર કરેલા અથવા આરગ્વધાદિ ગણુનો ક્વાથ પાઈ તૈયાર કરેલા અથવા ગાયને જવ ખવરાવી તેના છાણમાંથી વીણી લીધેલા જવેને કલેડામાં શેણી, સાથવો ખનાવી, તેમાં તે સાથવાના ચોથાભાગ જટલું, ઉપર લખેલાં ભિલામાં વગેરેનું ચૂર્ણ મિશ્ર કરી, ખેર, ખીખલો, લીંબડો, ગરમાળો, રગતરેહિડો કે ગળેનો ક્વાથ તૈયાર કરી, તે ક્વાથને સાકર તથા મધથી મીઠો કરી, દ્રાક્ષથી મિશ્ર કરી, દાડમના રસ તથા નેતરનાં ખીજેથી ખાટો કરી, સૈંધવથી તથા ખીજાં પણ લવણથી મિશ્ર કરીને તે ક્વાથમાં પેલો, ભિલામાં વગેરેના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરેલો સાથવો ઘોળીને પાવો. આ પ્રમાણે ખીજા પણ સઘળા મંથોમાં ગોઠવણ કરી લેવી. ૩

યાવકાંચ મધ્યાન્ધાનોલુંબકલ્માપૂર્ણ-
કોશોત્કારિકાશ્ફુલિકાકુળાવીપ્રમૃતીન્ સેવેત ।
યવવિધાનેન ગોધૂમવેણુયવાનુપયુજીત ॥૪॥

ભયંકર કોઢવાળા માટે ખોરાક

જવની ધાણી, પોંખ, ઘૂધરી, પુડલા, કચોરી, લાપસી તથા આરમાં, સૂંવાળીઓ અને કુણાવી (લોઢી પર શેકેલી પરસૂદીની રોટલી) વગેરે ભક્ષ્યો તૈયાર કરી કોઢવાળાને તેઓનું સેવન કરાવવું. જવનાં ભક્ષ્યો પ્રમાણે જ ધઉનાં તથા વાંશિયા જવનાં ભક્ષ્યોનો ઉપયોગ કરાવવો. ૪

અરિષ્ઠાનતો વક્ષ્યામઃ - પૂતીકચવ્યચિત્રકસુ-
રદારુસારિવાદન્તીત્રિકટુકાનાં પ્રત્યેકં ઘાટ્પલિકા માગા
ચદરકુડવશ્નિફલાકુડવ ઇલેતેષાં ચૂર્ણાનિ, તતઃ પિપ્પ-
લીમધુઘૃતૈરન્તઃપ્રલિપ્તે ઘૃતમાજને પ્રાક્કૃતસંસ્કારે સસો-
દકકુડવાનયોરજોડર્દકુડવમર્દ્દતુલાં ચ ગુડસ્યામિ-
હિતાનિ ચૂર્ણાન્યાવાપ્ય સ્વનુગુપ્તં કૃત્વા યવપલે
સસરાત્રં વાસયેત્તતો યથાબલમુપયુજીતૈષોડરિષ્ઠઃ કુષ્ઠ-
મેહમેદઃપાણ્ડુરોગશ્ચયથૂનપહન્તિ । एवं શાલસારાદૌ
ન્યગ્રોઘાદાવારગ્વધાદૌ વારિષ્ઠાન્કુર્વીત ॥૫॥

ભયંકર કોઢવાળા માટે અરિષ્ઠોની રચના

હવે અરિષ્ઠોની કલ્પના કહીએ છીએઃ
કરંજ, ચવક, ચિત્રક, દેવદાર, ઉપલસરી-કપૂરી,
નેપાળો અને ત્રિકટુક(સૂંઠ, મરી, પીપર)ને
ચાવીસચાવીસ તોલાભાર લઈ અને ખોર તથા
ત્રિકુળાને સોળસોળ તોલાભાર લઈ તેઓનાં
ચૂર્ણો કરવાં. પછી ધીનું રીઢું વાસણ, કે જને
યોગ્ય ઔષધોની ધુમાડી દેવી વગેરે સંસ્કાર
પ્રથમથી જ આપી રાખ્યો હોય, તેને પીપર,
મધ અને ધીના કલ્કથી અંદરના ભાગમાં
લીપી તેમાં એકસોખાર તોલાભાર પાણી, આઠ
તોલાભાર લોઢાનું ચૂર્ણ, ખસો તોલાભાર ગોળ
અને ઉપર કહેલાં ચૂર્ણો નાખી, વાસણનું મોઢું
બંધ કરી પછી તે વાસણને સાત રાત સુધી
જવના ઢગલામાં રાખી મૂકવું, એટલે અરિષ્ઠ
તૈયાર થાય છે. (આ અરિષ્ઠ પિંડારિષ્ઠ કહેવાય
છે.) આ અરિષ્ઠમાંથી રોગીના જઠરાગ્નિના તથા
શરીરના બળને અનુસરતી માત્રા લઈ કોઢને
ટાળનારાં ખેર વગેરે દ્રવ્યોના ક્વાથમાં ઘોળીને
પાવી. આ અરિષ્ઠ કોઢ, પ્રમેહ, મેદ, પાંડુરોગ
તથા સોજને મટાડે છે. આ પ્રમાણે જ શાલ-
સારાદિગણુના અથવા ન્યગ્રોધાદિ ગણુના અથવા
આરગ્વધાદિ ગણુના અરિષ્ઠો કરવા. ૫

બાસવાનતો વક્ષ્યામઃ - પલાશમસ્મપરિસ્તુત-
સ્યોષ્ણોદકસ્ય શીતીમૂતસ્ય ત્રયો ભાગા દ્વૌ ફાણિત-
સ્યૈકધ્યમરિષ્ઠકલ્પેન વિદધ્યાત્ । एवं તિલાદીનાં
ક્ષોરેષુ શાલસારાદૌ ન્યગ્રોઘાદાવારગ્વધાદૌ મૂત્રેષુ
ચાસવાન્વિદધ્યાત્ ॥ ૬ ॥

ભયંકર કોઢવાળા માટે આસવોની રચના

હવે આસવોની રચના કહીએ છીએઃ
ખાખરાની ભસ્મમાં નાખીને ગ્રાસેલા બિના
પાણીને ઠંડું કરી તેના ત્રણ આઠક લેવા (ખસો
છપત તોલાભારનો એક આઠક થાય છે.) અને
ગોળની રાખ જવી આસણીના બે આઠક લેવા.

પછી એ સર્વને એકઠાં કરી, ત્રિફળા વગેરેના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી, ઉપર કહેલી અરિષ્ટની રીત પ્રમાણે ધીના રીઠા વાસણમાં નાખીને સાત દિવસ સુધી તે વાસણને જવના ઢગવામાં ઘટી મૂકવું, એટલે આસવ સિદ્ધ થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે જ તલ, અગ્નેયો, કેળ, ખાખરો અને જવનાં વૃક્ષાની છાલોના કારના પાણીના, શાલસારાદિ ગણના, ન્યગ્રોધાદિ ગણના, આરગ્ગવાદિ ગણના અને મૂત્રોના આસવો બનાવવા. ૬

અથ સુરા વક્ષ્યામઃ - શિશુપાલદિરયોઃ સારમા-
દાયોત્પાલ્ય ચોત્તમારણીઘાક્ષીકોશતકીસ્તસ્તર્વમેકતઃ
કપાયકલ્પેન વિપાચ્યોદકમાદદીત મણ્ડોદકાર્ય,
કિષ્વવિષ્ટમનિપુણયાચ ચયોક્તમ્ । एवं સુરા શાલસારાદૌ
ન્યગ્રોધાદાવારગ્વધાદૌ ચ વિદધ્યાત્ ॥ ૭ ॥

અથંકર કોઠવાળા માટે મદિરાની રચના
હવે સુરાઓની રચના કહીએ છીએ
સ્તીસમ અને ખેરના સારના એ ભાગ લઈ તથા
અમારદૂધેલી, ધ્રાક્ષી તથા કુકડવેશને ઉખેડી એક
ભાગ જેટલી લઈ એ સર્વને એકઠાં કરી ક્વાથની
રીતિ પ્રમાણે ચોગણ પાણીમાં ઉકાળી ચોથા
ભાગ જેટલું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેને મ ડોઢક
માટે લઈ સૂતસ્થાનના ૪૪મા અધ્યાયમાં કહ્યા
પ્રમાણે કિણ્વવનો (અડક તથા ચોખ્ખા વગેરેથી
કહેલા મદિરાના બીજનો તથા ચોખાના લોટનો)
આથો કરી તેમાં મ ડોઢક નાખી ઠંજશમાં
રાખી મૂકવું, એટલે સુરા બની જાય છે. આ
પ્રમાણે જ શાલસારાદિ ગણની, ન્યગ્રોધાદિગણની
અને આરગ્ગવાદિગણની સુરાઓ બનાવવી. ૭

અતોડવલેહ્નવક્ષ્યામઃ - સદિરાસનનિમ્બરાજ-
વૃક્ષશાલસારાકથો તત્સારપિણ્ડનું શ્લક્ષ્ણપિણ્ડનપ્રક્ષિપ્ય
વિપચેત્ । તતો નાતિદ્રવ નાતિસાન્દ્રમવતાર્ય તસ્ય
વાણિતલર્ણમપ્રાતરાશો મધુમિશ્ર લિદ્યોદેવં શાલસા-
રાદૌ ન્યગ્રોધાદાવારગ્વધાદૌ ચ લેહ્નાન્કારયેત્ ॥ ૮ ॥
અથંકર કોઠવાળા માટે અવલેહોની રચના

હવે અવલેહોની રચના કહીએ છીએ:

ખેંગ, બીબલો, લીબડો, ગરમાળો અને રાળના
ઝાડના સારનો ક્વાથ કરી તે ક્વાથમાં તેમના જ
સારોને સારી પેટે ચીકાશ થાય એવી રીતે
વાટી બનાવેલા પિંડાઓ નાખીને પકાવવા.
પછી એ સઘળું બહુ પ્રનાહી પણ નહિ અને
બહુ ઘાટું પણ નહિ એવું થઈ જાય, ત્યારે
ઉતારી લેવું, એટલે એ અવલેહ તૈયાર થાય છે.
રોગી પ્રભાતે જમ્યા ન હોય તે પહેલાં હથેળી-
માં માથ તેટલી એ અવલેહની માત્રા લઈ, તેને
મધથી મિશ્ર કરી રોગીને ચટાડવી. આ પ્રમાણે
જ શાલસારાદિ ગણના, ન્યગ્રોધાદિ ગણના અને
આરગ્ગવાદિ ગણના અવલેહો કરવા ૮

અતઃશૂર્ણક્રિયાં વક્ષ્યામઃ - શાલસારાદીનાં
સારચૂર્ણપ્રસ્થમાદ્યત્વારગ્વધાદિકપાયપરિપીતમનેકશ-
શાલસારાદિકપાયેણૈવ પાયયેત્ । एवं ન્યગ્રોધાદીનાં
પલેયુ, પુષ્પેષ્વારગ્વધાદીનાં ચૂર્ણક્રિયાં કારયેત્ ॥ ૯ ॥
અથંકર કોઠવાળા માટે ચૂર્ણોની રચના

હવે ચૂર્ણોની રચના કહીએ છીએ શાલ-
સારાદિ ગણના સારનું ચોસઠ તોલાભાર ચૂર્ણ
એકઠું કરી તેને આરગ્ગવાદિ ગણનો ક્વાથ પાંચ
વાગ વાર શાલસારાદિ ગણનો જ ક્વાથ પાંચ,
(ચાર પ્રસ્થ એટલે બસોઈપન તોલાભાર
પાણીથી એક પ્રસ્થ-એટલે ચોસઠ તોલાભાર
દ્રવ્યનો ક્વાથ કરી આઠમાં ભાગનું જળ બાકી
રહે ત્યારે ઉતારી લઈ, ફરી તેને ભીંજવીને પાછું
સૂકવવું એ એકવાર ભાવના આપી ગણાય છે
એ પ્રમાણે સાત દિવસમાં શાલસારાદિ ગણના
ક્વાથની સાત ભાવનાઓ ફેવી) આ પ્રમાણે
કરવાથી ચૂર્ણ તૈયાર થાય છે. આ પ્રમાણે જ
ન્યગ્રોધાદિ ગણના ફળોના અને આરગ્ગવાદિ
ગણના પુષ્પોના પણ ચૂર્ણો કરવા ૯

અતઃકર્દ્દમયસ્કૃતીર્વક્ષ્યામઃ - તીક્ષ્ણલેહ-
પ્રાણિ તનૂનિ લઘ્વવર્ગપ્રદિગ્ધાનિ ગોમયામિપ્રતક્ષાનિ
ત્રિફલશાલસારાદિકપાયેણ નિર્વાપયેત્ બોડશર્વા

સ્તતઃ खदिराङ्गारतप्तान्युपशान्ततापानि सूक्ष्मचूर्णानि
कारयेद्वाढतान्तवपरिस्त्रावितानि । ततो यथाबलं
मात्रां सर्पिर्मधुभ्यां संसृज्योपयुञ्जीत । जीर्णे यथाव्या-
ध्यनम्लमलवणमाहारं कुर्वीत । एवं तुलामुपयुज्य
कुष्ठमेहमेदःश्वयथुपाण्डुरोगोन्मादापस्मारानपहृत्य वर्ष-
शतं जीवति । तुलायां तुलायां वर्षशतगुणोत्कर्षः ।
एतेन सर्वलौहेष्वयस्कृतयो व्याख्याताः ॥

ત્રિવૃચ્છયામાગ્નિમન્યસપ્તલાકેષુકશક્તિનીતિલ્વ-
કત્રિફલાપલાશશિંશપાનાં સ્વરસમાદાય પાલાશ્યાં
દ્રોણ્યામમ્યાસિચ્ય खदिराङ्गारतप्तमयःपिण्डं त्रिःसप्त-
कृत्वो निर्वाप्य तमादाय पुनरासिच्य स्थाल्यां गोम-
याग्निना विपचेत् । ततश्चतुर्थभागवशिष्टमवतार्य
परिस्त्राव्य भूयोऽग्नितप्तान्ययःपत्राणि प्रक्षिपेत् ।
सिध्यति चास्मिन्पिप्पल्यादिचूर्णभागं द्वौ मधुनस्ता-
वद्धृतस्येति दद्यात् । ततः प्रशान्तमायसे पात्रे स्वनु-
गुप्तं निदध्यात् । ततो यथायोगं शुक्तिं प्रकुञ्चं वोपयु-
ञ्जीत । जीर्णे यथाव्याध्याहारमुपसेवेत । एषौषधाय-
स्कृतिरसाध्यं कुष्ठं प्रमेहं वा साधयति स्थूलमपकर्षति
शोफमुपहन्ति सन्नमयिमुद्धरति विशेषेण चोपदिश्यते
राजयक्ष्मिणां वर्षशतायुश्चानया पुरुषो भवति ॥

શાલસારાદિક્વાથમાસિચ્ય પાલાશ્યાં દ્રોણ્યામયો-
ગ્નનં તપ્તં નિર્વાપ્ય કૃતસંસ્કારે કલશેઽમ્યાસિચ્ય પિપ્પ-
લ્યાદિચૂર્ણભાગં ક્ષૌદ્રં ગુડમિતિ ચ દત્ત્વા સ્વનુગુપ્તં
નિદધ્યાદેતાં મહૌષધાયસ્કૃતિં માસમર્ધમાસં વા
સ્થિતાં યથાબલમુપયુજ્ઞીત । एवं न्यग्रोधादावरेवता-
दिषु च विदध्यात् ॥ १० ॥

ભયંકર કેાઢવાળા માટે અયસ્કૃતિઓ

અથવા લોહરસાયન

હવે અયસ્કૃતિઓની રચના કહીએ છીએઃ
ગજવેલનાં પાતળાં પતરાં કરાવી, તેમને
લવણવર્ગથી ખરડી, ગાયના છાણના અગ્નિથી
તપાવી, ત્રિફળા તથા શાલસારાદિ ગણના
ક્વાથમાં સોળવાર ઠારવાં. પછી એ પતરાંને
ખેરના અંગારાથી સોળવાર તપાવી, ઠારી

તાપ શાંત થાય, ત્યારે તેઓનું ખારીક ચૂર્ણ
કરાવી ઘાટા લૂગડાથી ચાળી લેવું. પછી રોગીના
શરીરના અને જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે તે ચૂર્ણ-
માંથી માત્રા લઈ તેને ધી અને મધની સાથે
ખૂબ શીણી એક કરી દઈ રોગીને ખવરાવવી.
(એ ઉપર કાઢ મટાડનારાં દ્રવ્યોના ક્વાથનું
અતુપાન દેવું અને પ્રમેહાદિક હોય, તો તેને
હરનારાં દ્રવ્યોના ક્વાથનું અતુપાન દેવું. આ
પ્રમાણે તે તે રોગોને હરનારાં દ્રવ્યોના ક્વાથો
ગોઠવી લેવા.) એ માત્રા પચ્યા પછી જ
રોગને હરવા માટે માત્રા આપી હોય, તે રોગને
હરનારો ખટાઈ વગરનો તથા લવણ વગરનો
આહાર જમાડવો. આ પ્રમાણે અતુકમથી ચારસો
તોલાભાર લોહનો ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો
કાઢ, પ્રમેહ, મેદ, સોજ, પાંડુરોગ, ઉન્માદ તથા
અપસ્માર; એ રોગોથી મુક્ત થઈ માણસ સો
વર્ષ સુધી જીવે છે. એકએક તુલા (ચારસો તોલાની
એક તુલા ગણાય છે.) ખર્ચાઈ રહે, ત્યારે સોસો
વર્ષનું આયુષ્ય વધે છે. આ પ્રમાણે જ કથીર,
સીસું તથા સુવર્ણની અયસ્કૃતિઓ કરવી.

ઓષધાયસ્કૃતિ

નસોતર, વરધારો, હાથલા, સોપારી,
આંખકૂટામણી (શંખવેલ), પઠાણી લોધર,
ત્રિફળા, ખાખરા અને સીસમનો સ્વરસ લઈ
(સ્વરસ ન મળે તો એમનું હિમ કરવું અથવા
ક્વાથ કરવો.) તે બેહજર તોલાભાર સ્વરસને
લીલા ખાખરાની પીપમાં નાખી તેમાં ખેરના
અંગારાથી તપાવેલો ખસો તોલાભાર લોહનો
ગોળો ઠારવો. આ પ્રમાણે ગોળાને તપાવી તપાવી
એકવીસવાર ઠારી તે સ્વરસને લઈ પાછો કઢાયામાં
નાખી છાણના અગ્નિ વડે પકાવવો. ચોથા
ભાગનો ખાકી રહે, ત્યારે તેને ગાળી લઈ તેમાં
અગ્નિથી તપાવેલાં ગજવેલનાં પતરાં સોળવાર
ઠારી તે પતરાંઓને તે જ ક્વાથમાં ખારીક વાટી
તેમાં નાખી દઈ પાછો તે ક્વાથને પકાવવો. એ

પાકતો હોય, ત્યારે તેમાં બેલાગ પિપ્પલ્યાદિ ગણતું ચૂર્ણ, એક લાગ મધ અને મધથી કાંઈક એણું ધી નાખી પાટ્ટી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ ઠરી બધ, ત્યારે તેને લોહાના પાત્રમાં ઉત્તમ બંદોબસ્તથી રાખવો, એટલે તે ઔષધાયસ્કૃતિ કહેવાય છે. આમાંથી રોગીના બળની તથા જઠરાગ્નિની યોગ્યતા પ્રમાણે ચાર તોલાલાર અથવા બે તોલાલાર લઈ રોગીને દેવું અને તે પચે, ત્યારે જ રોગ ટાળવા માત્રા દીધી હોય તે રોગ ટાળનારો આહાર કરાવવો. આ ઔષધાયસ્કૃતિ અસાધ્ય ઠોઢ તથા અસાધ્ય પ્રમેહને પણ મટાડે છે, મેઢથી બડા થયેલા માણસને પાતળો કરે છે, સોજો મટાડે છે અને મંદ થઈ ગયેલા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે. કાય-રોગવાળાએ માટે આ ઔષધાયસ્કૃતિનો ખાસ ઉપયોગ કરાવવાતું કહેવામાં આવે છે; આથી માણસ સો વર્ષનું આયુષ્ય લોગવે છે.

મહૌષધાયસ્કૃતિ

શાલસારાદિ ગણના ક્વાથને ખાખરાની પીપમાં નાખી, તેમાં અગ્નિથી તપાવેલા લોહાના ઘણે એકવીસવાર ઠારી, ક્વાથને ઠંડો કરી, તેમાં ઉપર પ્રમાણે જ અગ્નિથી તપાવેલા ગજવેશનાં પતરાં સોળવાર ઠારી, તે પતરાંને તે જ ક્વાથમાં બારીક વટાવી, તેમાં નાખી દઈ જને પ્રથમથી લખોટાવવાનો તથા ધુમાડી દેવા વગેરેનો સંસ્કાર આપી મૂક્યો હોય, એવા કળશમાં રેડી દઈ, તેમાં નથી કાંઈક તીખારા ઉત્પન્ન થાય તેટલું પિપ્પલ્યાદિ ગણતું ચૂર્ણ, ક્વાથના ચોથાલાગ જેટલું બનું મધ અને તેટલો જ જૂનો ગોળ નાખી મોઢું બંધ કરવા વગેરેનો પૂરો બંદોબસ્ત કરી, તેને ઠંડીમાં એક મહિના સુધી અને ગરમીમાં એક પપ્પવાટિયા સુધી એમ ને એમ રહેવા દઈ પછી તેમાંથી રોગીના તથા જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે માત્રા દેવી. આ મહૌષધાયસ્કૃતિ કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે જ ન્યયોધાદિ ગણના ક્વાથમાં તથા આરગ્વદાદિ ગણના ક્વાથમાં પણ મહૌષ-ધાયસ્કૃતિ કરવી: ૧૦

અતઃ खदिरविधानमुपदेक्ष्यामः - પ્રગ્નસ્તદેશ-જાતમનુપહતં મધ્યમવયસં खदिरं परितः खानयित्वा मध्यममूलं छित्त्वाऽप्योमये कुम्भे तस्मिन्नन्तरे निदध्या-द्यथा रसग्रहणसमयो भवति । ततस्तं गोमयमृदाव-ल्लिप्तमवकीर्येन्वनेर्गोमयमिश्रादीपयेद्यथास्य दद्यामा-नस्य रसः स्रवत्यधस्तात् । यदा जानीयात्पूर्णं माजन-मित्यथैनमुद्धृत्य परिस्त्राव्य रसमन्यस्मिन्पात्रे निधाया-नुगुप्तं निदध्यात्ततो यथायोगं मात्रामामलकरसमधु-सर्पिर्भिः संसृज्योपयुज्जीत । जीणं भक्षतकविधानव-दाहारः परिहारश्च । प्रस्ये चोपयुक्ते शतं वर्षाणामा-युषोऽभिवृद्धिर्भवति ॥ खदिरसारतुलामुदकद्रोणे विपाच्य षोडशांशवशिष्टमवतार्यानुगुप्तं निदध्यात् । तमामलकरसमधुसर्पिर्भिः संसृज्योपयुज्जीत । एष एव सर्ववृक्षसारेषु कृतः । खदिरसारचूर्णतुल्यं खदिरसारकायमात्रां वा प्रातः प्रातरुपसेवेत खदिर-सारकायसिद्धमाविकं वा सर्पिः ॥ ११ ॥

અયંકર ઠોઢવાળા માટે ખદિરવિધાન

હવે ખદિરવિધાન કહીએ છીએ: સારા પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, ધીડા વગેરેથી નહિ બગડેલા અને મધ્યમ અવસ્થાવાળા ખેરના વૃક્ષને ચોતરફ ખોદાવી, તેના વચલા મૂળને કાપી નાખી, તે મૂળના પ્રદેશમાં લોહાનો ધડો એવી રીતે મૂકવો, કે જેથી તે ખેરના રસનું અંકુષ કરી શકે. પછી તેને છાણમાટીથી લીંપી લઈ, ચોખેર લાકડાં મૂકી તેને સજાવાવર્ગ તે એવી રીતે કે જે રીતે બળવા લાગેલા ખેરનો રસ નીચે રાખેલા ઘડામાં ઝરે. એ ઘડો ન્યારે રસથી ભરાઈ રહેલો જણાય, ત્યારે તેને ઠાઠી લઈ રસને ગાળી બીજા વાસણમાં નાખી સારી રીતે રાખી મૂકવો. પછી તેમાંથી યોગ્યતા પ્રમાણે માત્રા લઈ તે માત્રાને તેના નેટલો જ

આમળાનો રસ અને યોગ્ય તોલના મધ તથા
ધીથી મિશ્ર કરી રોગીને દેવી અને તે પચ્યા
પછી ભક્ષાતક્તના વિધાનની પેઠે (આ સ્થાનના
છઠ્ઠા અધ્યાયનો વીસમો વિષય જુઓ.)
આહાર આપવો તથા પરેજી પળાવવી. આ
રસ ચોસઠ તોલાભાર ઉપયોગમાં લેવાથી
આયુષ્યમાં સો વર્ષનો વધારો થાય છે.
(દૂધ એ કે કાઢવાળાને વિરુદ્ધ છે, તોપણ
આ વિધાનમાં આપવામાં બાધ નથી; કેમ કે
રસાયનનો મહિમા અચિંત્ય છે.)

ઉપર પ્રમાણે ખેરનો રસ ન મળી શકે એમ
હોય, તો પછી ચારસો તોલાભાર ખેરસારનો
એકહજાર ચોવીસ તોલાભાર પાણીમાં ક્વાથ
કરી સોળમા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે
ઉતારી, ગાળી લઈ તે ક્વાથને સારી રીતે
રાખી મૂકવો. એ ક્વાથની માત્રા તેના જટલા જ
આમળાના રસ અને યોગ્ય માપનાં ધી તથા
મધથી મિશ્ર કરી રોગીને દેવી. આ પ્રમાણે જ
આસન (બીબલો) વગેરે સઘળાં વૃક્ષોના
સારની કટપના કરી લેવી.

અથવા ચારસો તોલાભાર ખેરસારનું
ચૂર્ણ તૈયાર કરી તેમાંથી વૈદ્યે નિત્ય પ્રભાતે
રોગીને યોગ્ય માત્રાનું સેવન કરાવવું અથવા
ખેરસારના ક્વાથની માત્રાનું નિત્ય પ્રભાતે
સેવન કરાવવું અથવા ખેરસારના ક્વાથમાં
ગાડરનું ધી પકાવી તે ધીનો નિત્ય પ્રભાતે
ઉપયોગ કરાવવો. (ગાડરનું ધી અપથ્ય છતાં
પણ આ વિષયમાં પથ્ય છે-હૃદયન.) આ
પ્રયોગોમાં નિત્ય બપોર પછી રોગીને
આમળાના આસામણ સાથે ધી સહિત ભાત
જમાડવો. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી
કરવામાં આવે, તો રોગી સઘળા પ્રકારના કાઢથી
મુક્ત થાય છે. ૧૧

અમૃતવહ્નીસ્વરસ કાથં વા તત્સિદ્ધં વા સર્પિઃ
પ્રાતઃપ્રાતરુપસેવેત । અપરાહ્ને સસર્પિષ્કમોદનમામ-

લકયૂષેણ મુક્તીતૈવં માસમુપયુજ્ય સર્વકુષ્ટૈર્વિમુચ્યત
इति ॥ १२ ॥

ભયંકર કાઢવાળા માટે ગળોનો સ્વરસ,
ક્વાથ તથા ધીનું વિધાન

વૈદ્યે દારણ કાઢના દરદીને નિત્ય પ્રભાતે
ગળોના સ્વરસનું અથવા ક્વાથનું અથવા
ગળોના ક્વાથ તથા કટકથી પકવેલા ધીનું
સેવન કરાવવું અને નિત્ય બપોર પછી
આમળાના આસામણ સાથે ધી સહિત ભાત
જમાડવો. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી
કરવામાં આવે તો રોગી સઘળા પ્રકારના કાઢથી
મુક્ત થાય છે. ૧૨

कृष्णतिलमल्लतकैतैलामलकरससर्पिषां द्रोणं
शालसारादिकषायस्य च, त्रिफलात्रिकटुकपरुषफलम-
ज्ज्विडङ्गफलसारचित्राकार्कवल्गुजहरिद्राद्वयत्रिवृदन्तीन्द्र-
यवयष्टीमधुकातिविषारसाञ्जनप्रियङ्गुणां पालिका भा-
गास्तानैकध्वं स्नेहपाकविधानेन पचैत् । तत्साधुसि-
द्धमवतार्य परिस्त्राव्यानुगुप्तं निदध्यात् । तत उपसं-
स्कृतशरीरः प्रातः प्रातस्तथाय पाणिशुक्तिमात्रं क्षौद्रेण
प्रतिसंसृज्योपयुज्जीत । जीर्णे मुद्गामलकयूषेणालवणेन
सर्पिष्मन्तं खदिरोदकसिद्धं मृद्धोदनमश्रीय्यात् खदि-
रोदकसेवीत्येवं द्रोणमुपयुज्य सर्वकुष्ठैर्विमुक्तः शुद्धतनुः
स्मृतिमान् वर्षशतायुररोगी भवति ॥ १३ ॥

ભયંકર કાઢવાળા માટે સ્નેહવિધાન

કાળા તલનું તેલ, લિલામાંનું તેલ, આમળા-
નો રસ, ધી અને શાલસારાદિ ગણનો ક્વાથ;
એ દરેક એકએક દ્રોણ (એકહજાર ચોવીસ
તોલાભારનો એક દ્રોણ-તેટલા) ભાર લેવાં
અને ત્રિકુળા, ત્રિકટુક, (ચૂંક, મરી, પીપર)
ધ્રામણાં (ફાલસાં) નામનાં ફળોની મજાજ,
વાવડિંગનાં ફળોનો સાર, ચિત્રક, આઠડો,
બાબચી, હળદર, દારુહળદર, નસોતર, નેપાળો,
ઇંદ્રજવ, જઠીમધ, અતિવિખ, રસવંતી તથા
ધંડકાં એ દરેકને ચારચાર તોલાભાર લેવાં;

પછી પેલા રનેહો તથા દ્રવો એકઠા કરી તેઓમાં ત્રિકુળા વગેરેના કટકો નાખી રનેટ પાકની રીતિ પ્રમાણે પકવવા યોગ્ય રીતે પાકી રહે, ત્યારે તે એકઠા રનેહને ઉતારી ગાળી લઈ સારી રીતે રાખી મૂકવો વમન-વિરેચન વગેરેથી શુદ્ધ કરેલા શરીરવાળા રોગીને દર પ્રભાતે જીઠી એ રનેહમાંથી નિત્ય આગ્યાગ તોલાભાર લઈ મધથી મિશ્ર કરી તેનો ઉપયોગ કરાવવો અને તે પચી જાય, ત્યારે ખેરના જળથી પકવેનો ધીવાળો ડામળભાત મીઠા વગરના મગ તથા આમળાના આસામણુ સાથે જમાડવો અને રનાનપાનાદિકમા ખેરના પાણીનું જ સેનન કરાવવું આ પ્રમાણે એક દ્રોણભાર રનેહ ઉપયોગમા લેવાથી રોગી સધળા ડાઢથી છૂટે છે, શુદ્ધ શરીરવાળો થાય છે, વિશેષ સ્મરણશક્તિનાળો થાય છે, સો વર્ષ મુધી જીવે છે અને રોગરહિત અને છે ૧૩

મવતિ ષાત્ર ॥

સુરામન્યાસવારિણ્ણલેહાશ્વૂર્ણાન્યયસ્કૃતી ।

સહસ્રશોડપિ કુર્વીત વીજેનાનેન બુદ્ધિમાન્ ॥૧૪॥

એ જ પ્રમાણે બીજાં સુરા વગેરે કરવા

આ વિચયના શ્લોકમા ભગનાન ધન્ય-તરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે ‘અમે ઉપર જે આ રસ્તો બતાવ્યો તેને અનુસરી બુદ્ધિમાન લેવે ભય કર ડાઢવાળાઓ માટે બીજા પાલ હંબરો પ્રકારના સુરાઓ, મથો, આસવો, અરિષ્ઠો, અવલેહો, ચૂર્ણો, અયસ્કૃતિઓ, સારો તથા રનેહો બતાવી લેવા’ ૧૪

અધ્યાય ૧૧મે

અયાત પ્રમેહચિકિત્સિત વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘પ્રમેહચિકિત્સિત’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગનાન ધન્વન્તરિઃ સુશ્રુતની પાસે કરેલું છે ૧

દ્વૌ પ્રમેહો મવત સહજોડપચ્યનિમિત્તશ્ચ । તત્ર સહજો માતૃપિતૃવીજદોષકૃત । અહિતાદ્વારજોડ પચ્યનિમિત્ત । તયો પૂર્વેણોપદ્રુત કૃશો રૂક્ષોડ્વપાશી પિપાસુર્મૃગ પરિસરણશીલશ્ચ મવતિ । ઉત્તરેણ સ્વૂલો વહ્વાશી સ્તિગ્ધ શય્યાસનસ્વસ્થશીલ પ્રાયેણેતિ ॥૨॥

પ્રમેહની મુખ્ય જતો અને તેના લક્ષણો

એક સહજ અને બીજે અપચ્યનિમિત્ત, એમ પ્રમેહની બે મુખ્ય જતો છે જે પ્રમેહ માતા તથા પિતાના બીજના દોષથી થયો હોય, તે સહજ પ્રમેહ કહેવાય છે અને જે અહિત આહારાદિકથી થયો હોય, તે અપચ્યનિમિત્ત પ્રમેહ કહેવાય છે

સહજ પ્રમેહવાળો માણસ કૃશ, રૂક્ષ, થોડું જમનારો, બહુ તરસનાળો તથા એક જગ્યા પર સ્થિર ન રહેતા, અહીં તહીં ફરવાના સ્વભવનાળો થાય છે

અપચ્યનિમિત્ત પ્રમેહવાળો માણસ ઘણું કરીને જડો, વધુ જમનારો, સ્તિગ્ધ શરીરવાળો અને શય્યામાં પડી રહે છે, બેસી રહે છે, તથા ઘણું લાંબું છે ૨

૧ પ્રમેહોના નિર્માન તથા લક્ષણ દિક નિર્મણનાના છતાં અપચ્યનિમિત્ત પ્રમેહવાળા આન્યા છે તેમની ચિકિત્સા વિષયે

૨ પ્રમેહ કહે છે કે ‘બીજાં કરીને મહિને મહિને રજ નીમળવાથી શુદ્ધ થઈ જાય છે માટે બીજોને પ્રમેહો થતા નથી’ પણ એ વાત બરાબર નથી કેમ કે બીજોને પણ પ્રમેહો થતા બેવામાં આવે કે જન

તત્ર કૃશમન્નપાનપ્રતિસંસ્કૃતામિઃ ક્રિયામિશ્રિ-
કિત્સેત । સ્થૂલમપતર્પણયુક્તામિઃ ॥ ૩ ॥

પ્રમેહવાળાની ચિકિત્સાપદ્ધતિ

જે માણસ કૃશ હોય—અર્થાત્ સહજ પ્રમેહ-
વાળો હોય, તેની ચિકિત્સા અન્નપાનોના વિવિધ
સંસ્કારોવાળી ક્રિયાઓથી કરવી અને જે માણસ
બડો હોય—અર્થાત્ અપથ્યનિમિત્ત પ્રમેહવાળો
હોય તેની ચિકિત્સા લંધન, વ્યાયામ, શોધન
તથા તિક્તકટુકાદિક અપતર્પણોવાળી ક્રિયાઓ-
થી કરવી. ૩

સર્વ એવ ચ પરિહરેયુઃ સૌવીરકતુષોદકશુક્તમૈ-
રેયસુરાસવપયસ્તૈલઘૃતેક્ષુવિકારદધિપિષ્ઠાન્નામ્લપાનકા-
નિ ગ્રામ્યાનૂપૌદકમાંસાનિ ચેતિ ॥ ૪ ॥

પ્રમેહવાળા માટે પરેષ

જે માણસો પ્રમેહના દરદી હોય, તે સધળાએ
સૌવીરક, તુષોદક, શુક્ત, મૈરેય, સુરા, આસવ,
દૂધ, તેલ, ઘી, શેરડીનો ગોળ વગેરે પદાર્થો,
દહીં, વાટેલાં અન્નો, ખાટાં પીણાં (શરબતો
વગેરે) અને ગ્રામ્ય, આનૂપ તથા જલચર
પ્રાણીઓનાં માંસોનો ત્યાગ કરવો. ૪

તતઃ શાલિષ્ઠિકયવગોધૂમકોદ્રવોદ્દાલકાનન-
વાન્મુક્તી । ચળકાદકીકુલત્થમુદવિકલ્પેન તિક્તક-
ષાયામ્યાં શાકગણામ્યાં નિકુમ્ભેજ્જુદીસર્ષપાતસીતૈલ-
સિદ્ધામ્યાં વદ્ધમૂત્રૈર્વા જાઙ્ગલૈર્માસૈરપહતમેદોમિરનમ્લૈ-
રઘૃતૈશ્વેતિ ॥ ૫ ॥

પ્રમેહવાળા માટે આહારો

પ્રમેહવાળાએ ચણા, તુવર, કળથી તથા
મગના ઓસામણ વગેરે સાથે અથવા નેપાળાનું
કે નેતરનું તેલ, ઈંગોળિયાનું તેલ, સરસિયું તેલ
કે અળસીના તેલથી પકવેલા કુવાડિયા વગેરે
કડવાં શાકો સાથે અથવા તે તેલોથી પકવેલા
વડની ટેસીઓ વગેરે તૂરાં શાકો સાથે અથવા
કાળિયાર વગેરે જંગલી પશુઓનાં માંસો, કે જંગલો
મૂત્રને બાંધનારાં તથા ઘણા મેદવગરનાં હોય છે,

તેઓને ખટાશવગરનાં તથા ધીવગરનાં રાખીને
તેઓની સાથે જૂના ચોખ્ખા, જૂનાં સાઠીચોખ્ખા,
જૂના જવ, જૂના ધઉં, જૂના ઢોદરા અને જૂના
જંગલી ઢોદરાના આહારો ખાવા. ૫

તત્રાદિત એવ પ્રમેહિણં સ્તિગ્ધમન્યતમેન તૈલેન
પ્રિયઙ્ગાદિસિદ્ધેન વા ઘૃતેન વામયેત્પ્રગાઢં વિરેચયેચ ।
વિરેચનાદનન્તરં સુરસાદિકષાયેણાસ્થાપયેન્મહૌષધ-
મદ્રદારુમુસ્તાવાપેન મધુસૈન્ધવયુક્તેન દહ્યમાનં ચ
ન્યગ્રોઘાદિકષાયેણ નિઃસ્નેહેન । તતઃ શુદ્ધદેહમામલ-
કરસેન હરિદ્રાં મધુસંયુક્તાં પાયયેત્, ત્રિફલાવિશાલા-
દેવદારુમુસ્તાકષાયં વા શાલકમ્પિલકમુષ્કકલ્કમક્ષ-
માત્રં વા મધુમધુરમામલકરસેન હરિદ્રાયુતમ્ । કુટજ-
કપિત્થરોહિતચિમ્બીતકસપ્તર્ણપુષ્પકલ્કં વા । નિમ્બા-
રગ્વધસપ્તર્ણમૂર્વાકુટજસોમવલ્કપલાશાનાં વા ત્વક્પ-
ત્રમૂલફલપુષ્પકષાયાણિ ॥ એતે પચ્ચ પ્રયોગાઃ સર્વમે-
હાનામપહન્તારો વ્યાख्याતાઃ ॥ ૬ ॥

સર્વ પ્રમેહોની સામાન્ય ચિકિત્સા

પ્રમેહના રોગીને જે તે વાયુજન્ય પ્રમેહવાળો
હોય, તે પ્રથમ જ ઉપર કહેલાં નેપાળાનાં તેલ
વગેરે તેલોમાંના એક તેલથી અથવા આ સ્થાનના
એકનીસમા અધ્યાયના ૩૭ વિષયમાં કહેલા
પ્રમેહહર રનેહોમાંના કોઈ રનેહથી માલિશ કરી
પછી અત્યંત વમનવિરેચન કરાવવું. જે પિત્તજન્ય
પ્રમેહવાળો હોય, તે તેને પ્રિયંગ્વાદિ ગણના
ક્રાયાદિકથી પકવેલા ઘી વડે માલિશ કરી
પછી અત્યંત વમનવિરેચન કરાવવું અને કફ-
જન્ય પ્રમેહવાળો હોય, તે તેને પ્રમેહહર રનેહથી
માલિશ કરી પછી અત્યંત વિરેચન કરાવવું.
(જે રોગી રક્ત શરીરવાળો ન હોય તથા બળવાન
હોય તે જ વમન કરાવવું.) વિરેચન કરાવ્યા
પછી સાત દિવસ બધ ત્યારે સૂંઠ, દેવદાર તથા
મોથ નાખેલા અને મધ તથા સૈંધવથી મિશ્ર
કરેલા સુરસાદિ ગણના ક્રાયાથી નિરૂહ્યસ્તિ
આપવી અને જે તે રોગીને બળતરા થતી હોય

તો તેને ન્યગ્રોધાદિ ગણના રોગવગરના કવાયથી નિરૂહખરિત દેવી.

એ પ્રમાણે કરવાથી શુદ્ધ થયેલા તે રાગીને પછી મધથી મિશ્ર કરેલી દળદર, આમળાના રસ સાથે પાવી અથવા મધથી મધુર કરેલો તથા દળદરથી મિશ્ર કરેલો ત્રિક્ષ્ણ, ઇંદ્રવારણી, દેવદાર અને મેથનો કવાય આમળાના રસ સાથે પાવો અથવા રાજવૃક્ષ, કપીલો તથા મખરોનો મધથી મધુર કરેલો તથા દળદરથી મિશ્ર કરેલો એક તોણાભાર કદક આમળાના રસમાં ઘોળીને પાવો અથવા ઇંદ્રજવનાં, ઠાડનાં રગત-રેહીડાનાં, ખદેડાનાં અને સમપર્ણ વગેરેનાં ફૂલનો મધથી મધુર કરેલો તથા દળદરથી મિશ્ર કરેલો એક તોણાભાર કદક આમળાના રસમાં ઘોળીને પાવો અથવા હાંબડો, ગરમાળો, સમપર્ણ, મોરવેલ, ઇંદ્રજવ, ખેર અને ખાખરાની છાલ, પાંદડાં, મૂળો, ફળો તથા પુષ્પોના કવાયો મધથી મધુર કરી આમળાના રસ સાથે પાવા. આ પાંચે યોગે સર્વ પ્રમેહોને દણનારા છે. (સાધ્ય પ્રમેહો મટાડનારા છે અને અસાધ્ય પ્રમેહોને વધવા દેતા નથી.) ૬

વિશેષતઃજ્ઞાત ઝડુર્ધ્વમ્-તત્રોદકમેહિનં પારિ-જાતકપાયં પાયયેત્ । ઇલુમેહિનં વૈજયન્તીકપાયમ્ । સુરમેહિનં નિમ્બકપાયમ્ । સિકતામેહિનં ચિત્રકકપાયમ્ । શનૈર્મ્મેહિનં હરિદ્રાકપાયમ્ । ભવળમેહિનં પાઠાગુરુહરિદ્રાકપાયમ્ । વિષ્ણુમેહિનં હરિદ્રાદારુહરિદ્રા-કપાયમ્ । સાન્દ્રમેહિનં સમપર્ણકપાયમ્ । શુક્રમેહિનં દર્વાશૈવલપ્લવટકરજ્જકસેરુકકપાયં કકુમ્બચન્દનક-પાયં વા । ફેનમેહિનં ત્રિફલારવગ્વપ્મટ્ટીકાકપાયં કફત્રેપુ મધુમધુરમિતિ ॥ પૈત્તિકેષુ નીલમેહિનં શાલસારાદિકપાયમશ્વર્યકપાયં વા પાયયેત્ । હરિદ્રા મેહિનં રાજવૃક્ષરુપાયમ્ । અમ્લમેહિનં ન્યગ્રોધાદિક-પાયમ્ । ક્ષારમેહિનં ત્રિફલકપાયમ્ । મજ્જિષ્ઠામેહિનં મજ્જિષ્ઠાચન્દનકપાયમ્ । શોષિતમેહિનં ગુરૂચીતિન્દુ-કાસ્યિકારમર્યજ્જૂરકપાયં મધુમિશ્રમ્ ॥૭॥

કદ્ધન્ય તથા પિત્તજન્ય પ્રમેહોની ચિકિત્સા

ઉદકપ્રમેહવાળા માણસને પાંડેરવાનો, ઘુષ-પ્રમેહવાળા માણસને અરણીનો, સુરાપ્રમેહવાળા માણસને હાંબડોનો, સિકતાપ્રમેહવાળા માણસને ચિત્રકનો, શનૈઃપ્રમેહવાળા માણસને ખેરનો, અને ભવળપ્રમેહવાળા માણસને કાળીપાડો તથા અગરનો કવાય પાવો. પિષ્ઠપ્રમેહવાળા માણસને દળદર તથા દારદળદરનો, સાંદ્રપ્રમેહ-વાળા માણસને સમપર્ણનો, શુક્રપ્રમેહવાળા માણસને દૂર્વા, રેવાળ, વાળો, જલકુંભી નામની રેવાળની જાત, કે જે વપરાશવગરના જલાશયમાં થાય છે તે, કરંજ અને કરેરુકદનો કવાય પાવો અથવા કડાચો અને રતાંજલિનો કવાય પાવો. દેનપ્રમેહવાળા માણસને ત્રિક્ષ્ણ, ગરમાળો તથા દ્રાક્ષનો કવાય પાવો. આ ઉદકપ્રમેહથી માંડી દેનપ્રમેહ સુધીના દસ પ્રમેહો, કે જેઓ કદ્ધન્ય છે, તેઓ ઉપર જે જુદાજુદા કવાયો કદા, તે કવાયો મધથી મધુર કરીને પાવા.

નીલપ્રમેહવાળા માણસને શાલસારાદિ ગણનો અથવા પીપળાનો કવાય, હરિદ્રાપ્રમેહ-વાળા માણસને ગરમાળાનો, અમ્લપ્રમેહવાળા માણસને ન્યગ્રોધાદિ ગણનો, સારપ્રમેહવાળા માણસને ત્રિક્ષ્ણનો, મંજિષ્ઠાપ્રમેહવાળા માણસને મજ્જિષ્ઠ તથા રતાંજલિનો, અને શોણિતપ્રમેહ-વાળા માણસને ગળો, ટિંબરુના કળિયા, સીતલનાં ફળ અને ખજૂરનો કવાય પાવો. આ નીલ-પ્રમેહથી માંડી શોણિતપ્રમેહ સુધીના ૭ પ્રમેહો, કે જેઓ પિત્તજન્ય છે, તેઓ ઉપર જે જુદાજુદા કવાયો કદા, તે કવાયો મધથી મિશ્ર કરી પાવા. ૭

અતઃકર્ષમસાધ્યેષ્વપિ યોગાન્યાપનાર્યં વક્ષ્યામઃ ॥ તથા - સર્પિર્મેહિનં કુષ્ઠકુટજપાઠાદિહુકદુરોહિણી-કલ્કં ગુરૂચીચિત્રકકપાયેણ પાયયેત્ । વસામેહિન-મગ્નિમન્યકપાયં શિંશપાકપાયં વા । ક્ષૌદ્રમેહિનં હરિદ્રાકમુકકપાયમ્ । હસ્તિમેહિનં તિન્દુકકપિત્ય-

શિરીષપલાશપાઠામૂર્વાદુઃસ્પર્શકપાયં મધુમિશ્રમ્ ।
હસ્ત્યશ્વશૂકરચરોદ્ગ્રાસ્યિક્ષારં ચેતિ ॥૮॥

સર્પિઃપ્રમેહ વગેરે ચાર વાયુજન્ય અસાધ્ય
પ્રમેહોને વધવા ન દેવા માટેના યોગો

હવે અસાધ્ય પ્રમેહોને પણ વધવા ન
દેવા માટેના યોગો કહીએ છીએ: સર્પિઃપ્રમેહ-
વાળા માણસને કહ, ઇંદ્રજવ, કાળીપાડ, હિંગ
અને કડુનો કદક ગળો તથા ચિત્રકના ક્વાથ
સાથે પાવો. વસાપ્રમેહવાળા માણસને અરણી
અથવા સીસમનો, કૌદ્રપ્રમેહવાળા માણસને ખેર
તથા સોપારીનો, હસ્તિપ્રમેહવાળા માણસને
ટિંબરુ, ઢાઠ, સરસડિયો, ખાખરો, કાળીપાડ,
મોરવેલ તથા ધમાસાનો ક્વાથ પાવો. એ સર્વને
હાથી, ઘોટો, સુવર, ગધેટો અને કાંટનાં હાડકાં-
ના ક્ષારતું જળ પણ પાવું. આ સર્પિઃપ્રમેહથી
માંડી હસ્તિપ્રમેહ સુધીના ચાર પ્રમેહો, કે જ્યાં
વાયુજન્ય છે, તેઓ ઉપર જે બુદાબુદા ક્વાથો
કહ્યા, તે ક્વાથો મધથી મિશ્ર કરી પાવા. ૮

દહ્મમાનમૌદકકન્દકાયસિદ્ધાં યવાગૂં ક્ષીરેશુ-
રસમધુરાં પાયયેત્ ॥ ૯ ॥

પ્રમેહવાળાના દાહની ચિકિત્સા

જે પ્રમેહવાળાને બળતરા થતી હોય, તે તેને
જળમાં થયેલા કમળકંદ વગેરે કંદોના ક્વાથથી
પકવેલી અને દૂધ તથા શેરડીના રસથી મધુર
કરેલી રાગ પાવી. ૯

તતઃ પ્રિયઙ્ગવનન્તાયૂથિકાપદ્માત્રાયન્તિકાલોહિકા
મ્વઘાદાહિમત્ત્વશાલપર્ણિપદ્મતુલ્લકેશરઘાતકીચકુલશા-
લ્મલીશ્રીવેષ્ટકમોચરસેષ્વરિષ્ઠાનયસ્કૃતીર્લેહાનાસર્વાશ્વ-
કુર્વીત । શૃંગાટકગિલોહ્યવિસમૃણાલકસેરુકમધુકામ્ર-
જમ્બવસનતિનિશકકુમકટુદ્ગ્રોદ્રમ્ભલાતકર્મિવૃક્ષગિ-
રિકર્ણિકાશીતશિવનિચુલદાહિમાજર્ણહરિવૃક્ષરાજાદ-
નગોપધોષ્ટાવિકલ્લતેષુ વા । યવાન્નવિકારાંશ્ચ સેવેત ।
યથોક્તકષાયસિદ્ધાં ચાસ્મૈ યવાગૂં પ્રયચ્છેત્ કષાયાણિ
ચા પાતુમ્ ॥ ૧૦ ॥

પ્રમેહવાળાઓ માટે અરિષ્ટાદિ
તથા અન્નાદિ

સધના પ્રમેહવાળાઓ માટે ધંડલાં, ઉપલ-
સરી, જઈ, કસૂળો, ત્રાયચાણ, મજ્જા, વીલુડી,
દાડમની છાલ, શાલિપર્ણી, પદ્મક, પુત્રાગ,
નાગકેસર, ધાવણી, ગોલસરી, શીમળો, ચંદ્રસ
અને મોચરસ(શીમળાનો શુંદર)માં અરિષ્ટો,
અયસ્કૃતિઓ, અવલેહો અને આસવો કરવાં.
અથવા શિંગોડાં, ગિત્તોહ્ય, (ગુજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ
નથી) કમળનાં મૂળ, કમળનાં નાળ, કસેરુકંદ,
જઠીમધ, આંખો, જાંખૂ, બીબલો, મીણોહરમો,
કડાચો કે સાજડ, અરડૂસો, લોધર, ભિલામાં,
ભોજપત્રનાં વૃક્ષ, ગરણી, પથ્થરકૂલ, પાણીમાં થતાં
નેતર, દાડમ, રાણવૃક્ષ, હળદરવો, રાણ, સોપારી
અને વીકલોનાં અરિષ્ટો, અયસ્કૃતિઓ, અવલેહો
તથા આસવો કરવા. પ્રમેહવાળાને જવની
રોટલી વગેરેનું સેવન કરાવવું, ઉપર કહેલાં ધંડલાં
વગેરેના અથવા શિંગોડાં વગેરેના ક્વાથોથી
પકવેલી રાગ દેવી અને ક્વાથો પિવડાવવા. ૧૦

મહાધનમહિતાહારમૌષધદ્વેષિણમીશ્વરં વા પાઠા-
ભયાચિત્રકપ્રગાઢમનત્પમાક્ષિકમન્યતમમાસવં પાયયે-
દક્ષારશૂલ્યાવદંશં વા માધ્વીકમમીક્ષણમ્ । મધુકપિ-
ત્યમરિચાનુવિદ્ધાનિ ચાસ્મૈ પાનાન્યુપહરેત્ । ઉદ્ગ્રાશ્વ-
તરચરપુરીષ્વર્ણાનિ ચાસ્મૈ દદ્યાદશનેષુ । હિઙ્ગુસૈન્વ-
વયુક્તૈર્યૈઃ સર્પિષ્શ્ચ રાગૈર્ભોજયેત્ । અવિરુદ્ધાનિ ચાસ્મૈ
પાનમોજનાન્યુપહરેદ્રસવન્તિ ॥ ૧૧ ॥

અપથ્ય આહાર કરનારને રૂચે એવી ગોઠવણ

કાઈ મોટો ધનાઢ્ય માણસ અથવા રાજ
પ્રમેહવાળો છતાં અપથ્ય આહાર કરનારો અને
ઔષધોનો દ્રેષી હોય, તે વેધે તેને કાળીપાડ,
હરડે તથા ચિત્રકથી સારી પેઠે મિશ્ર કરેલો
અને ગોળને બદલે ઘણું મધ નાખીને બનાવેલો,
ઉપર કહેલા આસવોમાંનો કાઈ આસવ વારંવાર
પાવો અથવા અંગારા ઉપર કાંટામાં પરાવીને

પકાવેલાં બડાં સાથે મધનું મધ સારી પેઠે
આપવું મધ, ઠાઠ તથા મરીથી મિથ્ર કરેલાં
શરબતો આપવાં ખેરાકર્મા યુક્તિથી છટ,
ખચ્ચર તથા ગધેડાંનાં લીડાંનાં ચૂર્ણો ભેળવી
છી તેને જમાડવાં હિંગ તથા સૈંધવથી મિથ્ર
કરેલાં ઝોસામળ તથા રાઈને બદલે સરસવનો
યોગ આપી તીખા કરેલા રાગોવાળો (૨૫ અ.
૪૫ વિ ૨૨૬) ખેરાક આપવો અને
રસવાળાં અગિરુદ્ધ પાનભોજનો આપવાં. ૧૧

પ્રવૃદ્ધમેહાસ્તુ વ્યાયામનિયુદ્ધક્રીડાગજતુરગચ
પદાતિચર્યાપરિક્રમણાન્યશ્લોષાન્ને વા સેવેન્ ॥ ૧૨ ॥

પ્રમેહવાળા બડા માણસને પાતળો

કરવાનો ઉપાય

જ્યોનો પ્રમેહ વૃદ્ધિ પામ્યો હોય એવા
બડા માણસોને કસરતોનું, મલ્લયુદ્ધોનું, મહેનત-
વાળી રમતોનું, હાથી, ઘોડા તથા રથોમાં બેસી
કરવાનું, પાળા આલીને કરવાનું અને અસ્ત્રોની
તથા ઉપાસ્ત્રોની ઠવાયતોનું સેવન કરાવવું. ૧૨

અષ્વનસ્ત્વચાન્ધવો વા પાદત્રાણાતપત્રવિરહિતો
ઐશ્વાશી ગ્રામિકરાત્રાનુવાસી મુનિરિવ સંયતાત્મા
યોજનશતમધિકં વા ગચ્છેત્ । મહાધનો વા રૂપમા
કનીવારવૃત્તિરામલકપિત્થતિન્દુકાશમન્તકફલાહારો
વા યૌગઃ સદ્ વસેતન્મૂઞ્ઞશકૃદ્ધક્ષી સતતમનુષ્ઞજેદ્ઞાં
ગ્રાહ્યો વા શિલોઽઘ્નવૃત્તિર્મૂત્વા મ્લચ્ચરયમુપધારયેત્
પટેસતતમિતરઃ સ્નેદ્ધા કૂપમ્ । કૃશં તુ સતતં રક્ષેત્ ॥

મવતિ ચાત્ર

અધનો વૈદ્યસન્દેશાદેવં કુર્વન્નતન્દ્રિતઃ ।

સંવત્સરાદન્તરાદ્વા પ્રમેહાશ્રિતિગ્ચયે ॥ ૧૩ ॥

ઔષધ વગર પ્રમેહ મટાડવા માટે

ધર્મક્રિયા૩૫ ઉપાય

જે માણસ નિર્ધન કે અનાથ હોય, તે
માણસ પગરખાં તથા છત્ત રહીને રહી, માગેલું
અન્નાદિક જમવાનો તથા ગામમાં એક રાત
કરતાં વધારે નહિ રહેવાનો નિયમ રાખી,

મુનિની પેઠે જિતેન્દ્રિય રહી, પગપાળો સો
યોજન સુધી અથવા તેથી વધારે તીર્થ-
યાત્રાદિક પ્રવાસ કરે, તો તેનો પ્રમેહ મટે છે.

ધણા ધનવાળો માણસ જે માત્ર સામો
કે ખંડીના આહારથી જીવન ચલાવી અથવા
આમળાં, ઠાઠ, ટિબર તથા આસોંદરાનાં ફળોનો
જ આહાર રાખી જંગલમાં મૃગોની સાથે રહે
અથવા ગાયનું છાણ તથા મૂત્ર ખાવાનો નિયમ
રાખી જંગલમાં ગાયની પછવાડે ફરીફરી તેની
સેવા કરે, તો તે માણસનો પ્રમેહ મટે છે

જે પ્રમેહવાળો બ્રાહ્મણ ખેતરોમાં કે પાક્કા
વગેરેમાં માલિકોએ પડ્યા મૂક્યા દાણાથી જીવન
ચલાવવાનો નિયમ રાખી, જ્યોમાં બ્રાહ્મણો
બેઠા હોય એવા રથોને કે ગાડાંઓને બંધે ખેંચે
અને નિરંતર વેઠ લડ્યા કરે તો તેનો પ્રમેહ
મટે છે.

જે પ્રમેહવાળો શત્રુદાહિક માણસ તરસ્યા
લોકોના ઉપકાર માટે અને ફોવા ખોદે, તો તેનો
પ્રમેહ મટે છે.

ઉપર જે તીર્થયાત્રાદિ કરવાના ઉપાયો
કહ્યા, તે સધળા ઉપાયો બડા શરીરવાળા પ્રમેહી
માણસોને વેંચે બતાવવા. કૃશ શરીરવાળા પ્રમેહી
માણસનું તો નિરંતર રક્ષણ કરવું. (મેહ તથા
મૂત્ર વધારે નહિ, પણ તેઓને ઝોણું કરે એવા
ઔષધયુક્ત આહારોથી બૃહણ કરવું—નાગમટ)

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વતરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે 'જે નિર્ધન કે ધનવાન માણસ
વેંચની આજ્ઞાથી આજસ છોડી ઉપર કહ્યા પ્રમાણે
ધર્મક્રિયા કરે, તો એક વર્ષ અથવા એક
વર્ષની અંદર પ્રમેહથી છૂટે છે.' ૧૩

અધ્યાય ૧૨ મો

અથાતઃ પ્રમેહપિડકાચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘પ્રમેહપિડકા-
ચિકિત્સિત’^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

શરાવિકાઘા નવ પિડકાઃ પ્રાગુક્તાસ્તાઃ
પ્રાણવતોડલ્પાસ્ત્વચ્ચાંસપ્રાપ્તા મૃદૂવ્યોડલ્પરુજઃ ક્ષિપ્ર-
પાકમેદિન્યશ્ચ સાધ્યાઃ ॥ ૨ ॥

પ્રમેહની કેવી ફેડલીએ સાધ્ય થાય ?

શરાવિકા વગેરે નવ^૨ ફેડલીએ નિદાન-
સ્થાનમાં કહેલી છે, તે એ બળવાન માણસને થઈ
હોય, નાની હોય, ત્વચા કે માંસમાં જ પહોંચેલી
હોય, કામળ તથા થોડી વેદનાવાળી હોઈ તુરત
પાકીને ફૂટતી હોય, તે સાધ્ય સમજવી. ૨

તામિરુપદ્રુતં પ્રમેહિણમુપચરેત્તત્ર પૂર્વરૂપેષ્વપ-
તર્પણં કષાયં વસ્ત્રમૂત્રં ચોપદિશેત્ । એવમકુર્વતસ્તસ્ય
મધુરાહારસ્ય મૂત્રં સ્વેદઃ શ્લેષ્મા ચ મધુરીભવતિ
પ્રમેહશ્ચામિવ્યક્તો ભવતિ, તત્રોભયતઃ સંશોધનમાસેવેત ।

૧ જે ફેડલીએ વિષે નિદાનસ્થાનના ફકા
અધ્યાયના ૧૪મા વિષયથી માંડી ૧૭મા વિષય સુધી
વ્યાખ્યાન આપ્યું છે, તેઓની ચિકિત્સા વિષેનો. જે
કે જેનું મેદ બગડ્યું હોય તે માણસને પ્રમેહ વિના પણ
એ ફેડલીએ થાય છે એમ બીજા ગ્રંથોમાં કહ્યું છે, તે
પણ પ્રમેહ પછી થયેલી ફેડલીઓની અને પ્રમેહની
પહેલાં થયેલી ફેડલીઓની ચિકિત્સા એક જ છે; અને
પ્રમેહની જે ચિકિત્સા છે તે જ ઘણું કરીને એ
ફેડલીઓની ચિકિત્સા છે; માટે ફેડલીઓની ચિકિત્સામાં
પણ પ્રમેહની ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે.

૨ નિદાનસ્થાનમાં પ્રમેહની ફેડલીએ દસ કહી
છે, છતાં અહીં નવની સંખ્યા આપી છે; માટે
દસમીના દોષોનું મેદ સુધી પહોંચ્યા હોવાથી તે અસાધ્ય
હોય અથવા તે ઉપર વિદ્રધિની ચિકિત્સા જ ઇષ્ટ
હોય એમ લાગે છે.

એવમકુર્વતસ્તસ્ય દોષાઃ પ્રવૃદ્ધા માંસશોણિતં પ્રદૂષ્ય-
શોફં જનયન્ત્યુપદ્રવાન્વા કાંશ્વિત્તત્રોક્તઃ પ્રતીકારઃ
શિરામોક્ષશ્ચ । એવમકુર્વતસ્તસ્ય શોફો વૃદ્ધોડતિમાત્ર-
રુજો વિદાહમાપઘટે, તત્ર શસ્ત્રપ્રણિધાનમુક્તં વ્રણક્રિ-
યોપસેવા ચ । એવમકુર્વતસ્તસ્ય પૂયોડમ્યન્તરમવદા-
ર્યોત્સક્કં મહાન્તમવકાશં કૃત્વા પ્રવૃદ્ધો ભવત્યસાધ્યઃ ।
તસ્માદાદિત એવ પ્રમેહિણમુપક્રમેત્ ॥ ૩ ॥

ફેડલીવાળા પ્રમેહીની જુદાજુદા સમયે
જુદીજુદી ચિકિત્સા

ફેડલીવાળા પ્રમેહી માણસની ચિકિત્સા
એવી રીતે, કરવી કે જ્યારે પૂર્વ રૂપો
દેખાય ત્યારે જ વૈદે તેને ઉપવાસાદિક અપ-
તર્પણ કરાવવું, વડ વગેરે કષાય વનસ્પતિઓના
ક્રાંતાદિકનું સેવન કરાવવું અને બકરાનું મૂત્ર
પાવું.

જે રોગી એ સમયે વૈદના કહેલા પ્રમાણે
વર્તે નહિ અને મધુર આહાર કર્યા કરે, તે તેનાં
મૂત્ર, પસીનો અને કફ મધુર થઈ જાય છે અને
પ્રમેહ જુલો થાય છે. એ સમયે વૈદે તે રોગીને
વમનો અને વિરેચનો કરાવવાં.

જે રોગી એ સમયે વમનોનું તથા
વિરેચનોનું સેવન ન કરે, તે તેના દોષો વધી
માંસ તથા રુધિરને દૂષિત કરી સોજને તથા
કટલાક ઉપદ્રવોને પણ ઉત્પન્ન કરે છે. એ સમયે
વૈદે આ સ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં કહ્યા
પ્રમાણે અપતર્પણથી માંડી વિરેચન સુધીની
બાર પ્રકારની ચિકિત્સાઓ કરવી અને શિરાવેદ્ય
કરી (ફસ ખોલીને) લોહી સ્રાવવારૂપ ચિકિત્સા
પણ કરવી. (આ રોગમાં જળોથી લોહી સ્રાવવું
અનુકૂળ નથી; કેમ કે ફેડલીઓવાળો શરીરનો
નીચેનો ભાગ અત્યંત મોટો હોય છે-હૃદય.)

જે રોગી એ સમયે એ ચિકિત્સાઓથી
રહિત રહે, તે તેના સોજ વધી અત્યંત વેદનાથી
યુક્ત થઈને વિષમ રીતે પાકે છે. એ સમયે વૈદે

શસ્ત્રક્રિયા કરવી અને આ સ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં કહેલી પ્રણી સાઠ ચિકિત્સાઓમાંથી યથાયોગ્ય ચિકિત્સા કરવી. (સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયના ૩૪૫ વિષયમાં પ્રમેહપિડકાઓને સેદનરૂપ શસ્ત્રક્રિયા માટે યોગ્ય ગણી છે.)

જે રોગી એ સમયે શસ્ત્રક્રિયારૂપ ચિકિત્સાથી તથા પ્રણી ચિકિત્સાઓથી રહિત રહે, તો પર અંદરના ભાગને ફાડી મોટું ઢાતર પાડી અસાધ્ય થઈ પડે છે. (એ ઉપદ્રવો અત્યંત ન થયા હોય, ઢાતર બહુ મોટું ન પડ્યું હોય અને આ પછીના અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે શિક્ષાગ્રિત વગેરેનું સેવન કરવામાં આવે તો તે યાદ્ય થાય છે.) માટે જ્યારથી પૂર્વ રૂપો દેખાય, ત્યારથી જ વેદ્ય પ્રમેહીની ચિકિત્સા કરવી. ૩

મહાતકવિત્વામ્બુવિપ્પલીમૂલૈદકીર્યાવર્ષામુપન-
નૈવાચિત્રકશટીસુહીવરુણકપુષ્કરદન્તીપથ્યા દશપલો-
ન્મિતા યવકોલકુલત્પાંશ્વ પ્રાસ્યિકાન્સલિલદ્રોણે
નિઃકાપ્ય ચતુર્માગવશિષ્ટેજ્વતાર્યં વચાત્રિવૃત્કમ્પિલ-
કમાર્ગીનિચુલશુષ્કીગજવિપ્પલીવિહરોઽગ્રશિરીપાણાં મા-
ગૈરર્દપાલિકૈર્ઘૃતપ્રસ્યં વિપાચયેન્મેહશ્વયકુષ્ઠગુલ્મો-
દરાશઃપ્લીહવિદ્રધિપિડકાનાં નાશનં નામ્ના ધાન્વન્તરમ્ ॥

ધાન્વન્તર ધૂત

ભિક્ષામાં, બીલી તથા રતવેલિયાનાં મૂળ, કરંજ, સાટોડી, ઘાળી સાટોડી, ચિત્રક, કચૂરા, ચોર, વાયવરણાં, પુષ્કરમૂળ, નેપાળો અને કરંડેને ચાલીસયાલીસ તોલાભાર લઈ અને જવ, ચોર તથા કળથીને ચોસઠચોસઠ તોલાભાર લઈ એકહજાર ચોલીસ તોલાભાર પાણીમાં હકાળી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તે ક્ષાયને હતારી લઈ તે ક્ષાયથી અને વજ, નસોતર, કપીલો, ભારંગી, જળમાં યતું નેતર, ચુંક, ગજખીપર, વાવડિંગ, લોધર તથા સરસહિયાના અખે તોલાભાર કદાચી ચોસઠ તોલાભાર થી

પકવનું. એ ધી સિદ્ધ થાય ત્યારે ધાન્વન્તર ધૂત કહેવાય છે. આ ધીથી પ્રમેહ, સોજો, કાઠ, ગુદમ, ઉદરરોગ, અરશ, બરહનો રોગ, વિદ્રધિ અને પિડકાઓ મટે છે. (આ યોગ અનાર્ધ છે- ૩૬૧.) ૪

દુર્વિરેન્યા દિ મધુમેહિનો મવન્તિ મેદોઽમિ-
વ્યાસશરીરત્વાત્તસ્માત્તીક્ષ્ણમેતેપાં શોષનં કુર્વાતિ ।
પિઢકાપીઢિનાઃ સોપદ્રવાઃ સર્વે એવ પ્રમેહા મૂત્રાદિમા-
ધુર્થે મધુગન્ધસામાન્યાત્પારિમાર્ષિકો મધુમેહતાં
લખન્તે । ન ચૈતાન્કમશ્વિદપિ સ્વેદયેત્ । મેદોષહુત્વા-
દેતેપાં વિશીયેતે દેહઃ સ્વેદન ॥ ૫ ॥

મધુમેહવાળાઓને તીક્ષ્ણ શોધન દેવું

પરંતુ સ્વેદન સંસ્કાર ન આપવો

મધુમેહના દરદીઓનાં શરીરો મેદથી વ્યાપ્ત હોવાને લીધે તે દરદીઓને માંડમાંડ વિરેચન લાગે છે; માટે તેઓને તીક્ષ્ણ શોધન દેવું. ફેડાલીઓથી પીડાયેલા અને ઉપદ્રવોથી યુક્ત યથેલા સધળા પ્રકારના પ્રમેહો, મૂત્રાદિકમાં મધુરતા યતાં મધના જેવા ગંધવાળા થઈ બળ, ત્યારે મધુમેહો કહેવાય, એમ આયુર્વેદ કહે છે. મધુમેહવાળાઓને કાઈ પ્રકારનો સ્વેદનસંસ્કાર આપવો નહિ; કેમ કે એમનાં શરીર ધણા મેદવાળાં હોવાને લીધે સ્વેદન સંસ્કારથી શિથિલ થઈ બળ. (પ્રમેહવાળાઓને પણ તીક્ષ્ણ શોધન જ દેવું પણ સ્વેદનસંસ્કાર ન દેવો.) ૫

રસાયનોનાં ચ દૌર્બલ્યાન્નોર્ધ્વમુત્તિષ્ઠન્તિ પ્રમેહિણાં
દોષાસ્તતો મધુમેહિનામષઃકાયે પિઢકાઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ ॥

મધુમેહવાળાઓને શરીરના નીચેના

ભાગમાં જ ફેડાલીઓ થવાનું કારણ

પ્રમેહવાળાઓની રસરક્ત આદિને વહેતી ધમનીઓ, ઉપરના પ્રદેશોમાં નિર્જળ થઈ બળ છે, તેથી પ્રમેહવાળાઓના કોષો ઉપરના પ્રદેશોમાં નહિ યતાં નીચેના પ્રદેશોમાં જ થાય છે, જથી પ્રમેહવાળાઓને શરીરના નીચેના ભાગમાં જ

ફેડલીઓ નીકળે છે. ૬

અપકાનાં પિડકાનાં શોફવત્પ્રતીકારઃ પક્ષાનાં
વ્રણવદિતિ । તૈલં તુ વ્રણરોપણાદૌ કુર્વીત । આરગ્વ-
ધાદિકષાયમુત્સાદનાર્થે । શાલસારાદિકષાયં પરિષેચ-
ને । પિપ્પલ્યાદિકષાયં પાનમોજનેષુ । પાઠાચિત્રક-
શાઙ્ગેષ્ઠાશુદ્રાવૃહતીસારિવાસોમવલ્કસસપ્નાર્ગિસ્વધકુટજ-
મૂલચૂર્ણાનિ મધુમિશ્રાણિ પ્રાશ્નીયાત્ ॥ ૭ ॥

ફેડલીઓની સામાન્ય ચિકિત્સા

પ્રમેહની ફેડલીઓ પાકી ન હોય ત્યાં સુધી
તેઓની ચિકિત્સા સોજા જેવી કરવી અને પાકી
ગઈ હોય ત્યારે વ્રણો જેવી ચિકિત્સા કરવી.
વ્રણોને રૂઝવવા માટે જે તેલ બનાવવું હોય, તે
રૂઝવનાર દ્રવ્યોના કે એલાદિગણના ક્વાથથી તથા
ઠંદકથી બનાવવું. નીચા વ્રણોને ઊંચા કરવા
માટે આરગ્વધાદિ ગણનો ક્વાથ કરવો. સિંચન
કરવા માટે શાલસારાદિ ગણનો ક્વાથ કરવો.
જો પીવામાં તથા ભોજનમાં પિપ્પલ્યાદિ ગણના
ક્વાથનો ઉપયોગ કરાવવો. કાળીપાક, ચિત્રક,
પીલુડી, નાની ભોરિંગણી, ઉપલસરી, ખેર,
સપ્તર્ણુ, ગરમાળો અને ઈંદ્રજવનાં, મૂળોના
ચૂર્ણને મધથી મિશ્ર કરી તે ખવડાવવું. ૭

શાલસારાદિવર્ગકષાયં ચતુર્માગવશિષ્ટમવતાર્ય
પરિસ્નાવ્ય પુનરૂપનીયં સાધયેત્, સિધ્યતિ ચામલકરો-
ધ્રપ્રિયક્ષ્મદન્તીકૃષ્ણાયસ્તામ્રચૂર્ણાન્યાવપેદેતદનુપદરઘ-
લેહીમૂતમવતાર્યાનુગુપ્તં નિદધ્યાત્તતો યથાયોગમુપયુ-
ક્તીત । એ લેહઃ સર્વમેહાનાં હન્તા ॥ ૮ ॥

સર્વ પ્રમેહો મટાડનારો અવલેહ

શાલસારાદિ ગણનો ક્વાથ કરી ચાથા
ભાગનું પાણી ખાકી રહે, ત્યારે ઉતારી ગાળી લઈ
તેને પાછો બીજી વાર પકાવવા અગ્નિ પર ચડાવવો
અને એ પાકતો હોય, ત્યારે તેમાં આમળાં, લોધર,
ધઉંલાં, નેપાળો, લોહું અને ત્રાંબું એ દરેકનાં
ચારચાર તોલાભાર ચૂર્ણો નાખવાં. એ સર્વ
ખળી નહિ જતાં લેહરૂપ (શીરા જેવું) થઈ જાય,

ત્યારે ઉતારી લઈ તે અવલેહને સારી રીતે રાખી
મૂકવો અને તેમાંથી રોગીને યોગ્ય માત્રા ખવડા-
વવી. આ અવલેહ સધળા પ્રમેહોને હણે છે. ૮

ત્રિફલાચિત્રકત્રિકટુવિઙ્ગમુસ્તાનાં નવ ભાગા-
સ્તાવન્ત એવ કૃષ્ણાયશ્ચૂર્ણસ્ય તત્સર્વમૈકધ્યં કૃત્વા
યથાયોગં માત્રાં સર્પિર્મધુભ્યાં સંસૃજ્યોપયુક્તીત ।
એતન્નવાયસમેતેન જાઠર્યં ન ભવતિ સન્નોડગ્નિરાપ્યાયતે
દુર્નામશોફપાણ્ડુકુષ્ઠરોગાવિપાકકાસશ્વાસપ્રમેહાશ્ચ ન
ભવન્તિ ॥ ૯ ॥

નવાયસ

ત્રિક્ષ્ણા, ચિત્રક, ત્રિકટુ (સૂંઠ, મરી, પીપર),
વાવડિંગ અને મોથના તથા કાળા લોઢાના
ચૂર્ણના નવ ભાગોને લઈ સર્વને એકઠા કરી
તેની યથાયોગ્ય માત્રાને ધીથી તથા મધથી મિશ્ર
કરી રોગીને ખવડાવવી. આ નવાયસ ઠંદવાય
છે. આથી સ્થૂલતા થતી નથી, મંદ થયેલો
જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને અરશ, સોજો,
પાંડુરોગ, ઠાઠ, અજીર્ણ, ખાંસી, શ્વાસ અને
પ્રમેહ મટે છે. ૯

શાલસારાદિનિર્ઘ્રે ચતુર્થાશાવશેષિતે ।

પરિશ્રુતે તતઃ શીતે મધુ માક્ષિકમાવપેત્ ॥

ફાણિતીભાવમાપન્નં ગુડં શોષિતમેવ ચ ।

શ્લક્ષ્ણપિષ્ઠાનિ ચૂર્ણાનિ પિપ્પલ્યાદિગણસ્ય ચ ॥

એકધ્યમાવપેત્કુસ્મે સંસ્કૃતે ઘૃતમાવિતે ।

પિપ્પલીચૂર્ણમધુભિઃ પ્રલિસેન્તઃશુચૌ દ્વદે ॥

શ્લક્ષ્ણાનિ તીક્ષ્ણલોહસ્ય તત્ર પત્રાણિ બુદ્ધિમાન્ ।

ચદિરાક્ષારતસાનિ બહુશઃ સન્નિપાતયેત્ ॥

સુપિધાનં તુ તં કૃત્વા યવપહે નિધાપયેત્ ।

માસાંર્ધ્વાશ્ચતુરો વાપિ યાવદાલોહસંક્ષયાત્ ॥

તતો જાતરસં તં તુ પ્રાતઃ પ્રાતર્યથાવલમ્ ।

નિષેવેત યથાયોગમાહારં ચાસ્ય કલ્પયેત્ ॥

કાર્શ્યકૃદ્લિનામેષ સન્નસ્યાશેઃ પ્રસાધકઃ ।

શોફનુદુલ્મહત્કુષ્ઠમેહપાણ્ડુમયાપહઃ ॥

શ્રીહોદરહરઃ શીઘ્ર વિપમજ્વરનાશન. ।

અમિપ્યન્દાપહરણો લોહારિષો મહ્વગુણઃ ॥ ૧૦ ॥

લોહારિષ્ટ

શાલસારાદિગણના ક્ષાય કરી ચેયા માગનુ પાણી ખાહી રહે, ત્યારે તેને વક્ષથી ગાળી લઈ શીતળ યથા પછી તેમાં મધનુ મધ નાખવુ. (ગયદાસાચાર્ય તો કહે છે કે મન જ નાખવુ) પછી ગોળની આસણી કરી તે ગોળ ગળ્યેલા યથા ત્યારે તે ગોળને, પેલા ક્ષાયને અને પિપ્પરયાદિ ગણનાં ખારીફ વાટેવાં ચૂણેને એકઠાં કરી ધીથી રીઠા, સ્વગ્ધ કરેલા, ચોગ્ય ઔષધોની ધુમાડી દીધેલા અને પીપરના ચૂણના તથા મધના કંકઠથી અદર લીધેલા ઘડામાં નાખવાં પછી બુદ્ધિમાન વૈષ્ણે ગજવેપનાં ઝીણાં, પાતળાં તથા લાસાં કંઠેલાં પતરાને ખરના અગારાથી વાર વાર તપાવીને તે ઘડામાં નાખવાં પછી એ ઘડાનુ મોઢું સારી પેઢે બધ કરીને તે ઘડાને ત્રણ કે ચાર મહિના સુધી એટલે સધળું લોઢું ગળી બધ ત્યા સુધી જવના દગધામાં દાટી મૂકવે. અરુ લોઢું તેમાં ગળી જઈને રસરૂપ થઈ બધ, એટલે લોહારિષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. શરીર વગેરેના બળને અનુસરીને નિત્ય પ્રભાતે રોગીને આ લોહારિષ્ટનુ સેવન કરાવવુ અને તેના ઉતર ચોગ્ય આહારની ગોઠવણ કરવી મોટા શુભવાગે. આ લોહારિષ્ટ બડા શરીરને પાતળું કરે છે, મદ યઈ ગયેલા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, અભિખ્યદને દૂર કરે છે અને સોજ, કોઠ, ગુદમ, પ્રમેહ, પાકુરોગ, ખરલનુ દરદ, ઉદરના રોગ તથા વિપમજ્વરને મટાડે છે ૧૦

પ્રમેહિણો યદા મૂથમવિચ્છિલમનાશિલમ્ ।

વિશદ તિત્તકકટુક તદારોગ્ય પ્રચક્ષતે ॥૧૧॥

૧ રસનુ વહન કરનારી શિરાઓ સ્ત્રીકાસથી તથા આરેપણાથી રોકાઈ જતા શરીર ખારે થઈ બધ એ અભિખ્યદ મહેવાય છે. ડહાન કરે છે કે અહીં તો અભિખ્યદ શબ્દે મૂરનિસાવ સમજવે.

પ્રમેહવાળાને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયાનુ લક્ષણ

ન્યાગે પ્રમેહવાળા માણસનુ મૂત્ર સ્ત્રીકાસ વગરનુ, સ્વગ્ધ, રક્ત, તીષ્ણ તથા કડવુ થાય, સાગે તે રોગીને આરોગ્ય પ્રાપ્ત થયું કહેવાય છે. (મૂત્ર ઉપર છીડીઓ કે માખીઓ આવતી બધ થાય, ત્યારે મૂત્રને તીષ્ણ તથા કડવુ થયેલું સમજવુ) ૧૧

અધ્યાય ૧૩ મે.

અયાતો મધુમેહચિકિત્સિત ધ્યાત્યાસ્થામઃ ।

યયોવાચ મગવાન્ ધન્વતરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછતા ઉપરથી 'મધુમેહ-ચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનુ તે પ્રભાષે બ્યાખ્યાન કરીશુ, કે જે પ્રભાષે ભગવાન ધન્વતરિએ મુદ્રતની પાસે કહેલુ છે ૧

મધુમેહિત્વમાપ્ત મિષમિઃ પરિવર્જિતમ્ ।

યોગેનાનેન મતિમાન્પ્રમેહિણમુપાચરેત્ ॥

માસે શુક્રે શુચૌ ચૈવ શૈલાઃ સ્વર્ણશુતાપિતા. ।

જતુપ્રક્ષાય સ્વરસ શિલામ્પ. પ્રચ્ચન્તિ હિ ॥

શિલાજત્વિતિ વિશ્વ્યાત સર્વવ્યાધિવિનાશનમ્ ।

ત્રપ્ષાદીના તુ લોહાનાં પળ્ણામન્યતમાન્વયમ્ ॥

જેપ સ્વગન્ધનશ્ચાપિ પથ્યોનિપ્રયિત ક્ષિતૌ ।

લોહાદ્ભવતિ તથસ્માન્છિલાજતુ જતુપ્રમમ્ ॥

તસ્ય લોહસ્ય તદ્વીર્ય રસ ચાપિ વિમર્શિત તત્ ॥

ત્રપુષીસાયસાદ્યેનિ પ્રવાનાન્યુત્તરોત્તરમ્ ॥

યથા તથા પ્રયોગેઽપિ શ્રેષ્ઠે શ્રેષ્ઠગુણા. સ્મૃતા ।

તત્સર્વં તિત્તકકટુક કપાયાનુરસ સરમ્ ॥

કટુપાક્યુષ્ણવીર્ય ચ શોષણ છેદન તથા ।

તેષુ યત્કૃષ્ણમલધુ લિગ્ધ નિ શર્કર ચ યત્ ॥

ગોમૂત્રગન્ધિ યચ્ચાપિ તત્પ્રધાન પ્રચક્ષતે ।

તદ્ભવિત સારગણેદંતદોષો દિનોદયે ॥

૧ મધુમેહનું લક્ષણ નિદાનજ્ઞાનના કદા અખ્યાનના ૧૮મા વિષયમાં આપ્યુ છે, તેની ચિકિત્સા વિષે.

પિવેત્સારોદકેનૈવ શ્લક્ષણપિષ્ટં યથાવલમ્ ।
 જાઙ્ગલેન રસેનાન્નં તસ્મિન્નીર્ણે તુ ભોજયેત્ ॥
 ઉપયુજ્ય તુલામેવં ગિરિજાદમૃતોપમાત્ ।
 વપુર્વર્ણચલોપેતો મધુમેહવિવર્જિતઃ ॥
 જીવેદ્વર્ણશતં પૂર્ણમજરોડમરસન્નિમઃ ।
 શતં શતં તુલાયાં તુ સદ્દશં દશતૌલિકે ॥
 મહાતકવિધાનેન પરિહારવિધિઃ સ્મૃતઃ ।
 મેહં કુષ્ઠમપસ્મારમુન્માદં શ્લીપદં ગરમ્ ॥
 શોષં શોષાર્શસી ગુલ્મં પાણ્ડુતાં વિષમજ્વરમ્ ।
 અપોહૃત્યચિરાત્કાલાન્છિલાજતુ નિષેવિતમ્ ॥
 ન સોડસ્તિ રોગો યં ચાપિ નિહન્યાન્ન શિલાજતુ ।
 શર્કરાં ચિરસમ્ભૂતાં ભિન્નત્તિ ચ તથાદમરીમ્ ॥
 માવનાલોડને ચાસ્ય કર્તવ્યે મેષજૈર્હૈતૈઃ ॥ ૨ ॥

મધુમેહ ઉપર શિલાજિતનો પ્રયોગ

મધુમેહીપણને પ્રાપ્ત થયેલા અને અસાધ્ય
 જાણીને ખીજ વેઢોએ છાડી દીધેલા પ્રમેહી
 માણસની. બુદ્ધિમાન વેઢે નીચે લખેલા યોગથી
 ચિકિત્સા કરવી:

જેઠ માસમાં તથા અષાઠ માસમાં સૂર્યનાં
 કિરણોએ તપાવેલા પર્વતોની શિલાઓમાંથી લાખ
 જેવા દેખાતા ઝરતા રસને શિલાજિત કહે છે,
 જે સઘળા વ્યાધિઓને મટાડે છે. (જે કે ખીજ
 મહિનાઓમાં પણ પર્વતોની શિલાઓમાંથી
 શિલાજિત ઝરે છે; તે પણ સૂર્યના અતિ કઠોર
 કિરણો વડે તપેલી શિલાઓમાંથી ઝરેલો શિલા
 જિત વિશેષ ગુણવાળો થાય છે, એમ જણાવવા
 જેઠ તથા આષાઠ માસ કહ્યા છે.) એ શિલાજિત
 કથીર, સીસું, ત્રાંબું, રૂપું, સુવર્ણ કે કાળા લોઢાના
 સંબંધવાળો હોય છે, તેથી જગતમાં તે છ
 કારણોવાળો કહેવાય છે. શિલાજિત એ ધાતુઓ-
 માંથી કયા ધાતુના સંબંધવાળો છે, એ તેના
 રસાદિક તથા ગંધ ઉપરથી પરીક્ષા કરી લેવી.
 લાખ જેવા વર્ણવાળો એ શિલાજિત કથીર વગેરે
 જે ધાતુમાંથી થયો હોય, તે ધાતુના રસ અને

વીર્યને ધારણ કરે છે. કથીર કરતાં સીસું,
 સીસા કરતાં ત્રાંબું, ત્રાંબા કરતાં રૂપું, રૂપા કરતાં
 સોતું અને સોના કરતાં લોઢું શ્રેષ્ઠ છે; માટે
 શિલાજિતોમાં પણ ઉત્તરોત્તર શ્રેષ્ઠ હોઈ લોઢાના
 સંબંધવાળો અતિશ્રેષ્ઠ છે. ઉત્તમ શિલાજિતમાં
 ઉત્તમ ગુણો હોય છે; માટે પ્રયોગમાં ઉત્તમ શિલા-
 જિતનો ઉપયોગ કરવો. સઘળા શિલાજિતો કડવા
 તથા તીખા, પેટામાં તૂરા રસવાળા, દસ્ત ઉતાર-
 નારા, પાઠમાં તીખા, ઉષ્ણવીર્યવાળા, દુષ્ટ અધિર
 વગેરેનું શોષણ કરનારા અને કફ વગેરેનું છેદન
 કરનારા હોય છે. તેઓમાં જે શિલાજિત કાળો, ભારે
 સ્નિગ્ધ, કાંકરીઓવગરનો અને ગોમૂતના જેવા
 ગંધવાળો હોય, તે ઉત્તમ (લોઢાના સંબંધવાળો
 હોવાને લીધે સર્વથી શ્રેષ્ઠ) ગણાય છે. ધોવા
 વગેરે સંસ્કારોથી^૧ શુદ્ધ કરેલા તે શિલાજિતને

૧ શિલાજિતમાં અનેક મેદા મળેલા હોય છે, માટે
 શુદ્ધ કર્યા વિના તે નકામો છે. શિલાજિતના ગાંગડા
 લાવી, તેના ઝીણાઝીણા ટુકડા કરી અત્યંત બિઝેલા
 પાણીમાં નાખવા અને એક પહોર સુધી તેમાં રહેવા
 દેવા. પછી પાણીને હલાવી વસ્ત્રથી ગાળી લઈ લેવું.
 એ પાણીને માટીના વાસણમાં નાખી તડકામાં મૂકવું.
 તડકામાં રહેતા પાણીની ઉપર તરની પેઢે જે ઘાટો ભાગ
 આવે તેને લઈ વળી ખીજ વાસણમાં નાખવો. તે ઘાટો
 ભાગને વળી બિના પાણીનો સંસ્કાર આપી પાણીમાં સારી
 પેઢે હલાવીને પાણીને વસ્ત્રથી ગાળી લઈ માટીના વાસણમાં
 ભરી તડકામાં મૂકવું. તડકામાં રહેતા પાણીની ઉપર
 તરની પેઢે જે ઘાટો ભાગ આવે તેને લઈ વળી ખીજ
 વાસણમાં નાખવો. એવી રીતે બે મહિના સુધી વારંવાર
 કરતાં પાણી ઉપર ઘાટો ભાગ ન જ આવે અને સઘળો
 કાળો ભાગ નીચે જ રહે એટલે તે કાળા ભાગને શુદ્ધ
 થયેલ શિલાજિત સમજવો. એ શિલાજિત અગ્નિ ઉપર
 નાખતાં શિવલિંગ જેવો ચર્ચન્ય અને ધુમાડો ન નીકળે
 તે શિલાજિતને શુદ્ધ થયેલ સમજીને વાપરવો.

શિલાજિતને શુદ્ધ કરવાનો ખીજો પ્રકાર એ છે, કે
 પ્રથમ બહારના મેદાને દૂર કરવા કેવળ જળથી
 શિલાજિતના ગાંગડાને ધોવા અને તે પછી તેની અંદર
 રહેલાં માટી તથા રેતી વગેરે દોષોને દૂર કરવા માટે
 શિલાજિતને લોઢાના પાત્રમાં રાખી લીંબડો, ગળો, ઘી
 અને જવના કવાથની ભાવના ઈસુકવવો. પછી વાદળ

શાલસારાદિ ગણના ક્વાથની દસ, વીસ કે ત્રીસ દિવસ સુધી ભાવનાઓ આપી ખારીક વાટીને, વમનાદિકથી શુદ્ધ કરેલા શરીરવાળા રોગીને સૂર્યોદય વખતે તેના બળ પ્રમાણે શાલસારાદિ ગણના જ ક્વાથ સાથે તે પાવે અને તે પર્યા પછી જ ગલી પ્રાણીઓના માંસના રસાની સાથે અન્ન જમાડવું. આ પ્રમાણે અમૃત જેવા એ શિવાજિતમાંથી સત્વાળે ચારસો તોલાખાર શિવાજિતનો ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો રોગી મધુમેહથી રહિત થઈ, સારા શરીરવાળો, સારા વર્ણવાળો, ઉત્તમ બળવાળો, વૃદ્ધાવસ્થાવગરનો અને દેવ સમાન શક્તિવાળો થઈને પૂરેપૂર્ણ સો વર્ષ સુધી જીવે છે શિવાજિતની એક તુલા (ચારસો તોલાખારની એક તુલા ગણી છે.) ઉપયોગમાં લીધાથી સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે, બે તુલા ઉપયોગમાં લીધાથી બસો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે અને એવી રીતે દસ તુલા ઉપયોગમાં લીધાથી હજાર વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે શિવાજિતનું બક્ષણ કરનારા રોગીને આ રચાના છઠ્ઠા અધ્યાયના ૨૦મા વિષયમાં કહેવા બક્ષાતક નિરાનની પૃથ્થ પ્રમાણે પૃથ્થ પળાવતી. સેવનામાં આવેલો શિવાજિત પ્રમેહ,

વગરના ઉષ્ણમાત્રમા સૂર્યના તડમાવાળા અને વાયુ વગરની અપાજ્જમિના ભાગમા લોહાના ચાર વામણુ જેની તે શિવાજિતને એ પ્રમાણમા નાખી તેથી જમણુ, અરધો-અરધ બાળાને ગરમ કરેલ પાણી નાખીને તેમા બોળા નાખી તડમા તાપ લાગતા પાયી ઉપર તરની પેઠે ને મોટો ભાગ આવે તેને લઈ બીજા વામણુમા નાખવો અને તેમા પણ જરા ગરમ પાણી નાખી તડમા મૂવો એ પાણી ઉપર ને કાચો ભાગ આવે તેને લઈ ત્રીજા વામણુમા નાખવો અને તેમા પણ જરા ગરમ પાણી નાખી ઉપર ને મોટો ભાગ આવે તેને લઈ ચોથા વામણુમા નાખવો અને તેમા પણ જરા ગરમ પાણી નાખી તેને તડમા મૂવો આ પ્રમાણે કરવાથી આડુ પાણી ઉપર રહે છે અને અવરો કાચો ભાગ નીચે રહી જાય છે આમ થાય ત્યારે પાણી કાઢી નાખના ને મોટો ભાગ નીચે રહો હોડ તે શુદ્ધ શિવાજિત અપાય છે

કાઠ, અપરમાર, ઉન્માદ, શ્લીષક, ઝેર, શોષ, સોજ, અરણ, ગુદમ, પાંડુરોગ અને નિમ-જ્વરને થોડા સમયમાં જ મટાડે છે. એવો ઘોઈ પણ દોષ નથી, કે જેને શિવાજિત ન મટાડી શકે શિવાજિત લાંબા કાળથી ઉત્પન્ન થયેલી કાંકરી તથા પથરીને પણ તોડી નાખે છે જ દોષ ઉપર કે જ રોગ ઉપર શિવાજિતને પ્રયોગ કરવો દોષ, તે દોષને તથા રોગને દર-નારાં હિતકારી ઔષધોની શિવાજિતને ભાવ-નાઓ દેવી અને તેનાં જ ઔષધોના ક્વાથમાં ઘોળીને તે શિવાજિત પાવો. ૨

एवं च माक्षिकं घातु तापीजममृतोपमम् ।
મધુર કાચનામાસમમ્લ વા રજતપ્રમમ્ ॥
વિવન્દન્તિ જરાનુષ્ઠમેહપાન્ડુમયશ્ચયાન્ ।

તદ્ભવિતઃ કપોતાંશ્વ કુલર્યાંશ્વ વિવર્જયેત્ ॥ ૩॥
મધુમેહ ઉપર સુવર્ણમાક્ષિકનો (સોના-મખી નામની ઉપધાતુનો) પ્રયોગ

સુવર્ણમાક્ષિક નામની ઉપધાતુ તાપી નદીમાં થાય છે અને અમૃત સમાન છે, તેને શુદ્ધ કરી શાલસારાદિ ગણના ક્વાથની દસ, વીસ કે ત્રીસ ભાવનાઓ આપી ખારીક વાટી વમના-દિકથી શુદ્ધ કરેલા રોગીને સૂર્યોદય વખતે તેના બળ પ્રમાણે શાલસારાદિ ગણના જ ક્વાથની સાથે તે પાવે, અને તે પર્યા પછી જ ગલ પ્રાણીઓના માંસના રસાની સાથે અન્ન જમાડવું સુવર્ણ-માક્ષિક મધુર દોષ, તો સુવર્ણના જેવી કાંતિવાળુ થાય છે અને ખાટું દોષ તો રૂપાના જેવી કાંતિવાળુ થાય છે, તેને ઉપર કહ્યા પ્રમાણે રોગી પીએ તો તેનું ઘડપણ, કાઠ, પ્રમેહ, પાંડુરોગ તથા ક્ષયરોગ મટી જાય છે જેણે સુવર્ણમાક્ષિક-

૧ જણ ભાગ સોનામખી અને એ ભાગ સીંધ લઈ તેઓને મિનેરાના અથવા લીલુના રસથી લોહના વામણુમા પકાવતા પકાવતાપકાવતા લોહાનું વામણુ બનાવે સુધી જુદું જ લાક થઈ જાય ત્યાં સુધી દવાના કરના-આમ કરવાથી સોનામખી શુદ્ધ થઈ જાય છે.

નો ઉપયોગ કર્યો હોય, તેણે જીવતાં સુધી
હોલાતું માંસ કે કળથી ખાવાં નહિ. (જેણે
શિક્ષાજિતનો ઉપયોગ કર્યો હોય, તેણે પણ
જીવતાં સુધી હોલાતું માંસ કે કળથી ખાવાં
નહિ.) ૩

પञ्चકર્મगुणातीतं श्रद्धावन्तं जिजीविषुम् ।
योगेननेन मतिमान्साधयेत्कुष्ठिनं नरम् ॥
वृक्षास्तुवरका ये स्युः पश्चिमाणवभूमिषु ।
वीचीतरङ्गविक्षेपमास्तोद्धूतपल्लवाः ॥
तेषां फलानि गृह्णीयात्सुपक्वान्यम्बुदागमे ।
मज्जस्तेभ्योऽपि संद्वय शोषयित्वा विचूर्ण्य च ॥
तिलवत्पीडयेद्दोण्यां सावयेद्वा कुसुम्भवत् ।
तत्तैलं संहृतं भूयः पचेदातोयसंक्षयात् ॥
अवतार्य करीषे च पक्षमात्रं निधापयेत् ।
स्निग्धः स्विन्नो हृतमलः पक्षादूर्ध्वं प्रयत्नवान् ॥
चतुर्थभक्तान्तरितः शुक्लादौ दिવसे शुભે ।
મન્ત્રપૂતસ્ય તૈલસ્ય પિવેન્માત્રાં યથાવલમ્ ॥
તત્ર મન્ત્રં પ્રવક્ષ્યામિ યેનેદમભિમન્ચયેતે ।
'મજ્જસાર મહાવીર્યં સર્વાન્ધાતૂન્વિશોધય ॥
શઙ્ખચક્રગદાપાણિસ્ત્વામાજ્ઞાપયતેઽચ્યુતઃ' ।
તેનાસ્યોર્ધ્વમધશ્ચાપિ દોષા યાન્ત્યસકૃત્તતઃ ॥
અસ્ત્રેહલવળાં સાયં યવાગૂં શીતલાં પિવેત્ ।
પચ્ચાહં પ્રપિવેતૈલમનેન વિધિના નરઃ ॥
પક્ષં પરિહરેન્નાપિ મુદ્ગયૂષૌદનાશનઃ ।
પચ્ચભિદિવસૈરેવં સર્વકુષ્ટૈર્વિમુચ્યતે ॥ ૪ ॥

મધુમેહ ઉપર તુવરકવિધાન

જે દાહ કે પ્રમેહના દરદીને સંશોધનો તથા
ખીજ દિયાઓથી પણ લાભ ન થયો હોય,
તે માણસને જીવવાની ઇચ્છા હોય અને વૈદના
વચન ઉપર શ્રદ્ધા હોય, તો તેને બુદ્ધિમાન
વૈદે નીચે લખેલા યોગથી સ્વસ્થ કરવો:

પશ્ચિમ સમુદ્રની ભૂમિકાઓમાં સમુદ્રના
મોજાંના ઉછાળાથી તથા તે મોજાંનાં પ્રવનથી
હોલાતાં પાંદડાંવાળા તુવરક નામનાં વૃક્ષ(ચેર)નાં

વર્ષાઋતુમાં સારી પેઠે પાકેલાં ફળો(ચેરિયાં)ને
લઈ તે ફળોમાંથી મજ્જા કાઢી, તે મજ્જાને સૂકવી
ચૂર્ણ કરીને તેલની પેઠે પીડી અથવા કસૂખાનાં
પુષ્પોની પેઠે ટાઢીમાં સ્ત્રાવી તેઓતું તેલ કરવું.
પછી એ તેલ લઈ તેમાંથી પાણીનો ભાગ તમામ
ખળી બચેલાં સુધી તેને પકવી ઉતારી લઈ,
કુપ્પામાં ભરી એક પખવાડિયા સુધી છાણના
ગંજમાં દાટી મૂકવું. સ્નેહન, સ્વેદન તથા
વમનથી શુદ્ધ કરેલા અને રોગ મટાડવામાં
કાળજી રાખનારા દરદીને વમન પછી એક
પખવાડિયું વીત્યા પછી વિરેચન આપી, તે પછી
એક પખવાડિયું જવા દઈ પહેલે દિવસે પ્રભાતે
તથા સાંજે જમાડી, બીજે દિવસે પ્રભાતે જમાડી
અને સાંજે માત્ર દાડમનો રસ અથવા ગરમ
પાણી જ પાઈ, ત્રીજે દિવસે પ્રભાતમાં શરીરના
ખળ અનુસાર એ તેલની માત્રા પાવી. એ
ત્રીજે દિવસ અજવાળિયાંના આરંભનો બેઈએ
તથા જ્યોતિષશાસ્ત્રની રીત પ્રમાણે શુભ બેઈએ.
તેલની જ માત્રા પાવાની હોય તે માત્રાને 'હ
મેટી શક્તિવાળા મજ્જાના સારભૂત તેલ!
જીજ્ઞાસામાં શંખ, ચક્ર તથા ગદાને ધરનારા
મહાવિષ્ણુ તને આજ્ઞા કરે છે, કે તું સઘળી
ધાતુઓને શુદ્ધ કરજે' એવા અર્થવાળા મૂલોક્ત
મંત્રથી મંત્રીને પાવી. આ માત્રા પીવાથી સઘળા
દોષો વારંવાર ઊર્ધ્વદ્વારથી તથા અધોદ્વારથી
નીકળી બચે છે. દોષો નીકળી ગયા પછી રોગીને
સાયંકાળે સ્નેહવગરની તથા લૂણવગરની અથવા
થોડા સ્નેહવાળી તથા થોડા લૂણવાળી શીતળ
રાખ પાવી. આ વિધિથી પાંચ દિવસ સુધી એ
ચેરિયાંતું તેલ પિવડાવવામાં આવે અને પછી
એક પખવાડિયા સુધી કોધાદિકનો ત્યાગ કરાવી
મગના ઝોસામણ સાથે ભાત જ જમાડવામાં
આવે, તો પાંચ દિવસમાં જ સઘળા પ્રકારના
કાઠો તથા પ્રમેહો મટી બચે છે. ૪

તદેવ હરિદ્રાકાયે ત્રિગુણે સાધુ સાધિતમ્ ॥
 નિદ્ધન્તિ પૂર્વવત્પક્કં પિવેન્માસમતન્દ્રિતઃ ।
 તેનામ્યક્તશરીરશ્ચ કુર્વીતાહારમીરિતમ્ ॥
 મિત્તસ્વરં રક્તનેત્રં વિશીર્ણં ક્રૂમિમશ્નિતમ્ ।
 અનેનાશુ પ્રયોગેણ સાધયેત્કુષ્ઠિનં નરમ્ ॥ ૫ ॥

બીજા પ્રકારનું તુવરકવિધાન

એ ચેરિયાના તેલને ખેરના ત્રણગણા ક્વાથમાં
 સારી રીતે પકવી ખરાખર પાકે, ત્યારે ઉતારી
 છઠ્ઠી ખરાખર કાળજી રાખી તેમાંથી ચોગ્ય માત્રા,
 ઉપર કહેલા વિધિ પ્રમાણે એક મહિના સુધી
 નિત્ય પાવામાં આવે, એ તેલનું જ મદન
 કરાવવામાં આવે અને ઉપર કલા પ્રમાણે જ
 આહાર કરાવવામાં આવે, તો તે પ્રયોગથી વેદ,
 બગડેલા સ્વરવાળા, રાતાં થયેલાં નેત્રોવાળા,
 વીખાયેલા શરીરવાળા અને ઠીકાઓએ ખાધેલા
 ડાઢિયાને પણ તરત સ્વસ્થ કરી શકે છે. (બાંકર
 પ્રમેહવાળા માણસને પણ તરત સ્વસ્થ કરી
 શકે છે.) ૫

સર્પિર્મધુયુતં પીતં તદેવ હરિદ્રામ્બુતા ।
 પશ્ચિમાંસરસાહારં કરોતિ દ્વિશતાયુષમ્ ॥ ૬ ॥

ત્રીજા પ્રકારનું તુવરકવિધાન

એ ચેરિયાના તેલને ધી તથા મધથી
 મિશ્ર કરી, ઉપર કહેલી ચોગ્ય ત્રિવિધી
 ખેરના ક્વાથની સાથે પિવડાવવામાં આવે અને
 તે ઉપર પક્ષીઓનાં મસિના રસોના આહાર
 આપવામાં આવે, તો રોગી સ્વસ્થ થઈને બસો
 વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવે છે. ૬

તદેવ નસ્યે પચાશદિવસાનુપયોજિતમ્ ।
 વપુષ્મન્તં શ્રુતિપરં કરોતિ ત્રિશતાયુષમ્ ॥ ૭ ॥

ચોથા પ્રકારનું તુવરકવિધાન

એ જ ચેરિયાના તેલને મત્રી તેડું પચાસ
 દિવસો સુધી નસ્ય દેવામાં આવે, તો તેથી રોગી
 પ્રબળ તથા ઉત્તમ શરીરવાળો, સંભળતાં જ
 અંથાદિ ધારણ કરી શકે એવો અને ત્રણસો

વર્ષના આયુષ્યવાળો થાય છે. ૭
 શોષયન્તિ નરં પીતા મજ્જાનસ્તસ્ય માત્રયા ।
 મહાવીર્યસ્તુવરકં કુપ્તમેહાપદઃ પરઃ ॥ ૮ ॥

પાંચમા પ્રકારનું તુવરકવિધાન

ચેરિયાની મજ્જાને ચોગ્ય માત્રાથી ચોગ્ય
 ક્વાથમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તે
 મજ્જાઓ રોગીને શુદ્ધ કરે છે; ઠેક ઠેક ચેરિયા
 પ્રબળ શક્તિવાળાં છે અને ઠાઠ તથા પ્રમેહને
 મટાડવામાં અતિ ઉત્તમ ઉપાયરૂપ છે. ૮

સાન્તર્પૂમસ્તસ્ય મજ્જા તુ દમ્ભઃ ।

શ્વિષ્તૈસ્તૈલે સૈન્ધવં વાજ્ઞનં ચ ॥

પૈલ્લયં હન્યાદર્મનત્તાન્યકાચાન્ ।

મીઠીરોગં તૈમિરં વાજ્ઞનેન ॥ ૯ ॥

છઠ્ઠા પ્રકારનું તુવરકવિધાન

ચેરિયાની મજ્જા, સૈન્ધવ અને સુરમાને
 એકઠાં કરી ધુમાડો અંદર રહે એવી રીતે બાળી
 તેલમાં કાઢવીને અંગ પર લગાવવામાં આવે, તો
 તેથી મણ તથા નીલિકા નામના શુદ્ધરોગ (દાઝ)
 મટી જાય છે અને નેત્રોમાં આંજવામાં આવે તો
 તેથી અમ્, કાચ, રતાંધળાપણું તથા તિમિર
 નામના નેત્રોના રોગો મટી જાય છે. ૯

અધ્યાય ૧૪ મો

અયાત ઉદરાણાં ચિકિત્સિતં વ્યાલ્યાસ્યામઃ ।
 યયોવાચ મયવાન્ ધન્વંતરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછાચાથી 'ઉદરચિકિત્સિત' એ
 એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
 કરીશું, કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ
 સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અણ્ણુદરાણિ પૂર્વેમુદિષ્ટાનિ, તેષ્વસાધ્યં વદ્યુદં

૧ ઉદરરોગોનાં નિદાનો તથા ઘણાંદિક નિદાન-
 સ્થાનના સાતમી અધ્યાયમાં કલાં છે, તેઓની ચિકિત્સા
 વિશેષ.

પરિસ્ત્રાવિ ચાવશિષ્ઠાનિ કૃચ્છ્રસાધ્યાનિ; સર્વાણ્યેવ
શ્રત્યાખ્યાયોપક્રમેત । તેષ્વાઘશ્ચતુર્વર્ગો મેષજસાધ્યઃ ।
કાલપ્રકર્ષાત્સર્વાણ્યેવ શસ્ત્રસાધ્યાનિ વર્જયિતવ્યાનિ
વા ॥ ૨ ॥

ઉદરરોગોની સાધ્યાસાધ્યતાનું વિવેચન

નિદાનસ્થાનમાં વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર,
સન્નિપાતોદર અથવા દૂષ્યુદર, પ્લીહોદર, બદ્ધ-
ગુદોદર, પરિસ્ત્રાવ્યુદર અને દંડોદર (જલોદર) એ
રીતે આઠ ઉદરરોગો કહેવામાં આવ્યા છે; તેઓમાં
બદ્ધગુદોદર અને પરિસ્ત્રાવ્યુદર એ બે ધણું કરીને
અસાધ્ય છે અને બાકીના છ કષ્ટસાધ્ય છે; માટે
એ સધળા ઉદરરોગોની ચિકિત્સા પ્રથમ ના પાડી
પછી કરવી. તેમાં વાતોદર, પિત્તોદર, કફોદર
અને સન્નિપાતોદર અથવા દૂષ્યુદર એ ચાર ઉદર-
રોગો ઔષધસાધ્ય છે; (અને પ્લીહોદર, બદ્ધ-
ગુદોદર, પરિસ્ત્રાવ્યુદર અને દંડોદર એ ચાર ઉદર-
રોગો શસ્ત્રસાધ્ય પણ છે.) એ ઔષધ કરવાનો
સમય વીતી જાય, તો ઔષધસાધ્ય ઉદરરોગો
શસ્ત્રસાધ્ય છે અને શસ્ત્રક્રિયા કરવાનો સમય
વીતી જાય તો શસ્ત્રસાધ્ય ઉદરરોગો છોડી દેવા
ચોગ્ય જ થાય છે. ૨

ઉદરી તુ ગુર્વમિષ્યન્દિરૂક્ષવિદાહિન્નિગધપિ-
શિતપરિષેકાવગાહાન્ પરિહેરેત્ । શાલિષ્ઠિકયવગો-
ચૂમનીવારાન્નિત્યમશ્રીયાત્ ॥ ૩ ॥

ઉદરરોગવાળા માટે ચોગ્ય ખાનપાન

ઉદરરોગવાળાએ ભારે, અલિપ્યંદી^૧, રૂક્ષ,
વિદાહી^૨, સ્નિગ્ધ અને માંસવાળા આહારો લેવા
નહિ, જળને શરીર પર છાંટવું નહિ અને જળમાં
નાહવું પણ નહિ.

૧ જે આહાર રસનું વહન કરનારી શિરાઓને
ચીકાશયી તથા ભારેપણથી રોકી દઈ શરીરને ભારે
કરી નાખે તે આહાર અલિપ્યંદી કહેવાય છે.

૨ જે આહારથી ખાટા ઓડકાર આવે, તરસ
સાંખ્યા કરે અને હૃદયમાં દાહ થાય તે આહાર વિદાહી
કહેવાય છે.

ચોખ્ખા, સાઠીચોખ્ખા, જવ, ધઉં અને બાંટી
વગેરે નિત્ય ખાવાં. ૩

તત્ર વાતોદરિણં વિદારિગન્વાદિસિદ્ધેન સર્પિષા
સેહયિત્વા, તિલ્વકવિપકેનાનુલોમ્ય, ચિત્રાફલતૈલપ્રગા-
ઢેન વિદારિગન્વાદિકષાયેનાસ્થાપયેદનુવાસયેચ્ચ, શાલ્વ-
ળેન ચોપનાહેયેદુદરમ્ । મોજયેચ્ચૈનં વિદારિગન્વાદિ-
સિદ્ધેન ક્ષીરેણ જાઙ્ગલરસેન ચામીક્ષ્ણં સ્વેદયેત્ ॥ ૪ ॥

વાતોદરની ચિકિત્સા

વાતોદરવાળા રોગીને વિદારિગંધાદિ ગણુના
કનાથ તથા કલ્કથી પકવેલા ધી વડે સ્નિગ્ધ
કરી, પઠાણી લોધરના કનાથ તથા કલ્કથી
પકવેલા અને નેપાળાના ફળના તેલથી સારી પેટે
મિશ્ર કરેલા ધીથી વિરેચન આપીને પછી તેજ
તેલથી મિશ્ર કરેલા વિદારિગંધાદિ ગણુના
કનાથથી નિરૂહપસ્તિદેવી, તેજ તેલથી અનુવાસન-
પસ્તિ દેવી અને આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના
૧૫મા વિષયમાં કહેલા શાલ્વણથી તેના પેટ
ઉપર બંધાણું કરવું. એ રોગીને વિદારિગંધાદિ
ગણુના કનાથાદિકથી પકવેલા દૂધ અથવા
જંગલી પ્રાણીઓના માંસના રસથી જમાડવો
અને તેને વારંવાર સ્વેદનસંસ્કાર આપ્યા કરવો.
(આ સ્થાનના ૩૧મા અધ્યાયના ૨૪મા વિષયમાં
ઉદરરોગવાળાને સ્નેહનનો, ૩૨મા અધ્યાયના
૧૫મા વિષયમાં સ્વેદનનો અને ૩૫મા અધ્યાયના
૮મા વિષયમાં નિરૂહપસ્તિનો તથા અનુવાસન-
પસ્તિનો જ નિષેધ છે, તેની ચોગ્ય વ્યવસ્થા પ્રવીણ
વૈદ્યોએ કરવી. ૩૬૧ન કહે છે, કે 'એ નિષેધ દેવળ
પરિસ્ત્રાવી ઉદરવાળા માટે તથા દંડોદરવાળા માટે
છે. બીજા ઉદરરોગો ઉપર તો તે તે અવસ્થાઓ
અનુસારે સ્નેહાદિકનો પ્રયોગ કરવો.' ૩૫મા
અધ્યાયનો ૧૦મો વિષય પણ જોવો.) ૪

પિત્તોદરિણં તુ મધુરગણવિપકેન સર્પિષા સેહ-
યિત્વા ત્રયામાત્રિફલાત્રિવૃદ્ધિપકેનાનુલોમ્ય, શર્કરામધુ-
ઘૃતપ્રગાઢેન ત્ર્યગ્રોધાદિકષાયેનાસ્થાપયેદનુવાસયેચ્ચ,

પાયસેનોપનાહ્યેદુદરં મોજયેચ્ચૈનં વિદારિગન્વાદિસિદ્ધેન
પયસા ॥ ૫ ॥

પિત્તોદરની ચિકિત્સા

પિત્તોદરવાળા રોગીને કઠકાદ્યાદિ મધુર
ગણના ક્વાથ તથા કઠકથી પકવેલા ધી વડે
સિન્ધુ કરી, વરધારે, ત્રિક્ષ્ણ અને નસોતરના
ક્વાથાદિકથી પકવેલા ધીથી વિરચન આપીને
પછી સાકરથી તથા મધથી સારી પેટે મિશ્ર
કરેલા ન્યઐષાદિગણના ક્વાથથી નિરૂહખરિત
દેવી; ત્રિક્ષ્ણ, વરધારે અને નસોતરના ક્વાથા-
દિકથી પકવેલા ધીથી જ અનુવાસનખરિત
દેવી, દૂધપાકનું પેટ ઉપર બંધાવું કરવું અને
વિદારિગન્વાદિગણથી પકવેલા દૂધથી જ ખાડવો. ૫

સ્ત્રેષ્ઠોદરિણં વિપ્પત્યાદિકપાયસિદ્ધેન સર્વિષો-
પક્ષેષ, છુદ્ધીક્ષીરવિપેક્ષનાલોમ્ય, ત્રિકટુકમૂત્રશ્લત્તૈ-
લપ્રગાદેન મુક્ષાદિકપાયેનાસ્થાપયેદનુવાસયેચ, શનાત-
સીવાતક્રીકિન્નવસર્વપમૂલકત્રીજકસ્કૈથોપનાહ્યેદુદરં,
મોજયેચ્ચૈનં ત્રિકટુકપ્રગાદેન કુલત્થયૂષેણ પાયસેન વા,
સ્વેદયેચ્ચામીક્ષ્ણમ્ ॥ ૬ ॥

કફોદરની ચિકિત્સા

કફોદરના દરદીને પિપ્પદ્યાદિ ગણના
ક્વાથ તથા કઠકથી પકવેલા ધી વડે સિન્ધુ
કરી, ચોરના દૂધની સાથે ચેગગા પાણીમાં
પકવેલા ધીથી વિરચન આપીને ત્રિકટુક (સુંક,
મરી, પીપર), ગોમૂત્ર, સાર અને તેલથી સારી
પેટે મિશ્ર કરેલા મુઠકાદિ ગણના ક્વાથની
નિરૂહખરિત દેવી, એ ક્વાથથી જ પકવેલા ધીથી
અનુવાસનખરિત દેવી, તેમ જ શણ, અળસી,
ધાવણી, સુરાળીજ, (અડદ તથા ચોખાથી બનાવેલું
મદિરાનું બીજ) સરસવ તથા મુળના બીજના
કઠકાથી પેટ ઉપર બંધાવું બંધાવું. ત્રિકટુકથી
સારી પેટે મિશ્ર કરેલા કળથીનું આસામણ
અથવા દૂધપાક જ ખાડવો અને વારંવાર સ્વેદન
સંસ્કાર આપ્યા કરવો. ૬

દુષ્યુદરિણં તુ પ્રત્યાહ્યાય સમ્પટાશક્તિનીસ્વરસ-
સિદ્ધેન સર્વિષા વિરચયેન્માસમર્ધમાસં વા મહાવૃક્ષ-
ક્ષીરમુરગોમૂત્રસિદ્ધેન વા, શુદ્ધકોષ્ઠં તુ મધેનાશ્વમારક-
ગુજાકાકાદનીમૂલકલ્કં પાયયેત્ દક્ષુકાળાનિ વા
કૃષ્ણસર્પેણ દંશયિત્વા મણ્યેદ્ ॥ વહ્નીફલાનિ વા ॥
મૂલજં કન્દજં વા વિપમાસેવયેત્ ॥ તેનાગદી મવત્યન્યં
વા માવમાપયતે ॥ ૭ ॥

સન્નિપાતોદર (દૂધ્યુદર) ની ચિકિત્સા

દૂધ્યુદર (સન્નિપાતોદર) વાળા દરદીને પ્રથમ
ચિકિત્સાની ના પાડ્યા પછી જો તેનો તથા તેના
સંબંધીઓનો અતિ આગ્રહ હોય અને રાત્રીની
પરવાનગી મળે, તો હાથસા તથા આંખકૂટામણીના
સ્પર્શથી પકવેલા ધીથી અથવા ચોરનું દૂધ,
સુરા અને ગોમૂત્રથી પકવેલા ધીથી એક મદિરા
કે એક પખવાડિયા સુધી વિરચન આપ્યા કરવું.
(આ વિષયમાં ન કહેલી ક્રિયાઓ વાતોદરાદિકના
વિષયમાં કહેલાં ઔષધોથી કરવી.) ન્યારે કોઈ
શુદ્ધ થયેલો જણાય, ત્યારે મધની સાથે કથોર,
અણોદી તથા પીણીડીનાં મૂળનો કઠક તે દરદીને
પાવો; અથવા ચોરદીની કાતળીઓ અથવા વેશમાં
યતાં કાકડી વગેરે ફળો, કાળા સર્પની પાસે
કરડાવીને અવડાવવાં; અથવા વનસ્પતિઓનાં
મૂળો કે કંદોથી ઉત્પન્ન થતા ઝેરનું સેવન
કરાવવું. આમ કરવાથી દરદી સાજો થઈ જાય
છે અથવા મરી જાય છે. ૭

મવતિ ચાત્ર ॥

કુપિતાનિલમૂલસ્વાસશ્ચિત્ત્વાનમલસ્ય ચ ॥

સર્વોદરેષુ યંસન્તિ ઘટુશસ્ત્વનુલોમત્ ॥ ૮ ॥

ઉદરરોગોમાં વિરચનની આસ જરૂર

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાત ધન્વંતરિએ
સ્વયંજે કહ્યું છે: 'સધળા પ્રકારના ઉદર-
રોગોમાં કોપેલો વાયુ કારણરૂપ હોય છે અને
મળનો સંચય પણ ઘણો હોવાથી તેઓમાં
વારંવાર વિરચન કરવું એ ઉત્તમ ગણાય છે. ૮

અતઃ કર્ત્વ્ય સામાન્યયોગાન્વક્ષ્યામઃ । તથા—
 ઇણ્ડતૈલમહરહ્માસં દ્વૌ વા કેવલં મૂત્રયુક્તં ક્ષીરયુક્તં
 વા સેવેતોદકવર્જી, માદિપં વા મૂત્રં ક્ષીરેણ કૃતો-
 દકાન્નઃ સપ્તરાત્રમ્ । ઉષ્ઠીક્ષીરાહારો વાન્નવારિવર્જી
 પિપ્પલી વા માસં પૂર્વોક્તેન વિધાનેનાસેવત ।
 સૈન્ધવાજમોદાયુક્તં વા નિકુમ્ભતૈલમ્ । આર્દ્રકશૃ-
 ઙ્ગવેરસપાત્રશતસિદ્ધં વા વાતશૂલેડવચાર્યમ્ ।
 શૃંગ્ગવેરસવિપક્કં ક્ષીરમાસેવત । ચવ્યશૃંગ્ગવેર-
 કલ્કં વા પયસા સરલદેવદારુચિત્રકમેવ
 વા । મુરઙ્ગીશાલિપર્ણીશ્યામાપુનર્નવાકલ્કં વા ।
 ડ્યોતિષ્કફલતૈલં વા ક્ષીરેણ સ્વર્જિકાદિહિમિશ્રં
 પિવેત્ । ગુડદ્વિતીયાં વા હરીતર્કી મધ્યયેત્ ।
 સ્તુહીક્ષીરભાવિતાનાં વા પિપ્પલીનાં સહસ્રં કાલેન ।
 પથ્યાકૃષ્ણાચૂર્ણં વા સ્તુહીભાવિતમુત્કારિકાં પક્કાં
 દાપયેત્ । હરીતકીચૂર્ણપ્રસ્થમાઢકે ઘૃતસ્યાવાપ્યાઙ્ગોરેન્વ-
 મિવિલાપ્ય સ્વજેનામિમધ્યાનુગુપ્તં કૃત્વાડર્દ્ધમાસં યવપલે
 વાસયેત્ । તતશ્ચોદ્દૃત્ય પરિસ્તાવ્ય હરીતકીકાયામ્લ-
 દધીન્યાવાપ્ય વિપચેત્ । તથાયાયોગં માસમર્દ્ધમાસં
 વા પાયયેત્ । ગવ્યે પયસિ મહાવૃક્ષક્ષીરમાવાપ્ય
 વિપચેદ્વિપક્કં ચાવતાર્ય શીતીભૂતં મન્યાનેનામિમધ્ય
 નવનીતમાદાય મૂયો મહાવૃક્ષક્ષીરેણૈવ વિપચેત્તથાયા-
 યોગં માસં માસાર્દ્ધં વા પાયયેત્ । ચવ્યચિત્રકદ-
 ન્યતિવિષાકુષ્ઠસારિવાત્રિફલાજમોદાહરિદ્રાશહ્ણિનીત્રિ-
 વૃત્તિકટુકાનામર્દ્ધકાર્પિકા ભાગા રાજવૃક્ષફલમ-
 ઙ્ગામઘૌ કર્પા મહાવૃક્ષક્ષીરપલે દ્વે ગવાં ક્ષીરમૂત્રયો-
 રઘાવઘૌ પલાન્યેતત્સર્વં ઘૃતપ્રસ્થે સમાવાપ્ય વિપ-
 ચેત્તથાયાયોગં માસમર્ધમાસં વા પાયયેત્ । એતાનિ
 તિલ્વકઘૃતચતુર્થાનિ સર્પીશ્યુદરગુલ્મવિદ્રધ્યષ્ઠીલાનાહ-
 કુષ્ઠોન્માદાપસ્મારેષૂપયોજ્યાનિ વિરેચનાર્થમ્ । મૂત્રા-
 સવારિષ્ટસુરાશ્વામીક્ષણં મહાવૃક્ષક્ષીરસંમૃતાઃ સેવેત ।
 વિરેચનદ્રવ્યકષાયં વા શૃંગ્ગવેરદેવદારુપ્રગાઢમ્ ॥

વમનવિરેચનદ્રવ્યાણાં પાલિકા ભાગાઃ પિપ્પલ્યા-
 દિવચાદિહરિદ્રાદિપરિપઠિતાનાં ચ દ્રવ્યાણાં શ્લક્ષ્ણપિ-
 ષ્ઠાનાં યથોક્તાનાં ચ લવણાનામ્ । તત્સર્વં મૂત્રગણે

પ્રક્ષિપ્ય મહાવૃક્ષક્ષીરપ્રસ્થં ચ મૃદ્ધગ્નિના વદ્યન્વિપ-
 ચેદપ્રદ્રવ્યકલ્કમ્ । તત્સાદુસિદ્ધમવતાર્ય શીતીભૂત-
 મધ્યમાત્રા ગુટિકા વર્તયેત્તાસામેકાં દ્વે તિલ્લો વા
 ગુટિકા ચલોપેક્ષ્યા માસાંશ્ચીશ્વતુરો વા સેવેત । ઇપાડ-
 નાહવર્તિક્રિયા વિશેષેણ મહાવ્યાધિમૂપયુજ્યેતે કોષ્ટજાંશ્ચ
 કુમ્બીનપહન્તિ કાસશ્વાસકૃમિકુષ્ઠપ્રતિશ્યાયારોચકા-
 વિષાકોદાવર્તાશ્ચ નાશયતિ ॥ મદનફલમજ્જકુટજજી-
 મૂત્કેક્ષ્વાકુષામાર્ગવત્રિવૃત્તિકટુસર્પલવણાનિ મહા-
 વૃક્ષક્ષીરમૂત્રયોરન્યતરેણ પિષ્ઠાઙ્ગુષ્ઠમાત્રાં વર્તિ કૃત્વો-
 દરિણ આનાહે તૈલલવણામ્યક્તગુદસ્યૈકાં દ્વે વા પાયૌ
 નિદધ્યાદેપાનાહવર્તિક્રિયા વાતમૂત્રપુરીષોદાવર્તાધ્મા-
 નાનાહેષુ વિધેયા ॥ ૧ ॥

ઉદરરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા

હવે સધળા પ્રકારના ઉદરરોગોની સામાન્ય
 ચિકિત્સા ઠહીએ છીએ. એક અથવા બે મહિના
 સુધી નિત્ય એકલા એરંડિયા તેલનું અથવા ભેંશ-
 ના મૂત્રથી મિશ્ર કરેલા એરંડિયા તેલનું સેવન
 કરવું અને તેટલા દિવસો સુધી પાણીને બદલે
 દૂધનો જ ઉપયોગ કરવો. અથવા સાત દિવસ
 સુધી પાણી તથા અન્નને બદલે દૂધનો જ ઉપયોગ
 કરવો અને ભેંશનું મૂત્ર પીવું. (કેટલાક ઠહે
 છે, કે દૂધમાં ત્રિકટુકનું ચૂર્ણ પણ મિશ્ર કરવું.)

અથવા એક મહિના સુધી અન્નજળનો
 ત્યાગ કરી ફક્ત ઊંટડીના દૂધનો જ આહાર
 કરી આ સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના ૧૩મા
 વિષયમાં ઠહેલા વિધાન પ્રમાણે પીપર સેવવી.

અથવા એક મહિનો કે એક પખવાડિયા
 સુધી સૈંધવ તથા બોડીઅજબોદથી મિશ્ર કરેલું
 નેપાળાના બીજનું તેલ નિત્ય પીવું.

અથવા ઉદરરોગ વાયુ સંબંધી શૂળવાળો
 હોય, તો આદાના તથા સૂંઠના સો આઠકલાર
 (બસોછપ્પન તોલાભારનો એક આઠક-તેટલા)
 રસમાં પકવેલું નેપાળાનાં બીજનું તેલ એક
 કે એક પખવાડિયા સુધી નિત્ય પીવું.

અથવા આદાના ચોગણા રસમાં પઠવી, પઠવતાંપઠવતાં તમામ રસને બાળી નાખી, બાળી રહેલું દૂધ એક મહિના સુધી કે એક પખવાડિયા સુધી નિત્ય પીવું.

અથવા ચવક તથા આદાનો અથવા ચીડિયો દેવદાર, દેવદાર અને ચિત્રકનો કઠક ચોગણા દૂધ સાથે એક મહિના કે એક પખવાડિયા સુધી નિત્ય પીવો.

અથવા રાતો સરગવો, શાલિપર્ણી, વરધારો અને સાટોડીનો કઠક ચોગણા દૂધ સાથે એક મહિના કે એક પખવાડિયા સુધી પીવો.

અથવા હિંગ અને સાષ્ઠ્યારથી મિશ્ર કરેલું, બાલકાંઠણીનાં કે રતનજોતનાં ફળોનું તેલ દૂધ સાથે એક મહિના કે એક પખવાડિયા સુધી પીવું.

અથવા એક મહિના કે એક પખવાડિયા સુધી નિત્ય ગોળ સાથે હરડેનું ચૂર્ણ ખાવું.

અથવા હામર પીપરને ચોરના દૂધની એક-વીસ લાવનાએ આપી તેનું અનુકૂળતાથી જટલે દિવસે કરી શકાય તેટલે દિવસે ભક્ષણ કરવું.

અથવા હરડે અને પીપરનું ચૂર્ણ એક મહિના કે એક પખવાડિયા સુધી નિત્ય ખાવું.

અથવા ચોરના દૂધની લાવના આપીને પકવેલી લાપસી એક મહિના કે એક પખવાડિયા સુધી નિત્ય ખાવી.

અથવા હરડેના ચોસઠ તોલાભાર ચૂર્ણને ખસોછપન તોલાભાર ધીમાં નાખી, તે ધીને અંગારા ઉપર ગરમ કરી, રવેયાથી મથી, વાસણમાં નાખી, તે વાસણનું મોઢું સારી રીતે બંધ કરી તેને અરધા મહિના સુધી જવના ઢગલામાં દાટી મૂકવું. પછી તે વાસણમાંથી ધી કાઢી, ગાળી લઈ તેમાં ચોગણાં હરડેના ક્વાથ, કાંચ તથા દહીં નાખી તે ધી પકવવું. આ ધી યથાયોગ્ય રીતે એક મહિના અથવા અરધા મહિના સુધી નિત્ય પીવું.

અથવા ગાયના ખસોછપન તોલાભાર દૂધમાં ચોસઠ તોલાભાર ચોરનું દૂધ નાખી તે દૂધ પકવવું. પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ ઠંડું કરી રવેયાથી વલોવી, માખણ કાઢી તે માખણને તેના ચોથા ભાગના ચોરના દૂધમાં અને ચોગણા પાણીમાં પકવવું. એ પકવેલું માખણ (ધી) યથાયોગ્ય રીતે એક મહિના કે અરધા મહિના સુધી નિત્ય પીવું.

અથવા ચવક, ચિત્રક, નેપાળો, અતિવિષ, કંઠ, કપૂરી, ત્રિકુળા, બોડીઅજ્ઞભોદ, હળદર, આંખકૂટામણી, નસોતર અને સૂંઠ, મરી, પીપર એ દરેક દ્રવ્યને અરધાઅરધા તોલાભાર, ગરમાળાનાં ફળોની મજ્જા આઠ તોલાભાર, ચોરનું દૂધ આઠ તોલાભાર તથા ગાયનું દૂધ અને મૂત્ર બત્રીસબત્રીસ તોલાભાર લેવું. એ સર્વને એકઠાં કરી ચોસઠ તોલાભાર ધીમાં નાખી તે ધીને ચોગણા પાણીમાં પકવવું. આ ધી યથાયોગ્ય રીતે એક મહિના અથવા અરધા મહિના સુધી નિત્ય પીવું.

ઉપર કહેલાં ત્રણ ધી અને ચોથું આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૧મા વિષયમાં કહેલું તિલક-ધૂત નામનું ધી ઉદરરોગ, શુલ્મ, ત્રિક્ષિ, અષ્ટીલા, આનાહ, કોઠ, ઉન્માદ અને અપરમાર એ રોગોમાં વિરેચન માટે ઉપયોગમાં લેવાં.

ગોમૂત્ર વડે આસવો, અરિષ્ટો તથા મુરગો બનાવી, બનાવતી વખતે જ તેઓને ચોરના દૂધનો યોગ આપી તેઓને વારંવાર સેવવાં.

અથવા સૂત્રસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયના ૪૪મા વિષયમાં કહેલાં વિરેચન દ્રવ્યોનો ક્વાથ દેવદારના તથા આદાના રસથી મિશ્ર કરી નિત્ય પીવો.

અથવા સૂત્રસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયના ૬૬મા વિષયમાં કહેલાં વમનવિરેચન દ્રવ્યોને એક-એક તોલાભાર લેવાં. પિપ્પલ્યાદિ, વચાદિ અને હરિદ્રાદિ એ ત્રણ ગણનાં દ્રવ્યો પણ એકએક તોલાભાર લેવાં. પછી તેને તથા એકએક

તોલાભાર પાંચે પ્રકારનાં લવણોને ખારીક વાટી તે કલકને ચારગણા અથવા આઠગણા ગાય, ભેંસ તથા બકરી વગેરેનાં મૂત્રમાં નાળી અને થોરના ચોસઠ તોલાભાર દૂધને પણ મૂત્રમાં નાળી તે મૂત્રને દામળ અગ્નિ પર એક વાસણમાં ચડાવી કડછા વડે હલાવતાં હલાવતાં તેની અંદરનો કલક બહુ જ બળી ન જાય એવી રીતે પકવવું. પાટ્ટીને ઘાટું થાય ત્યારે ઉતારી લઈ ઠંડું પાડીને તેની અંગૂઠા જેવડી એકએક તોલાભારની ગોળીઓ કરવી અને તેમાંથી રોગીની શક્તિ પ્રમાણે એક બે અથવા ત્રણ ગોળી, ત્રણ કે ચાર મહિના સુધી નિત્ય ખવડાવવી. આ ક્રિયા આનાહવર્તિક્રિયા કહેવાય છે અને તે ઉદરરોગ તથા પ્રમેહ વગેરે મહાવ્યાધિઓમાં ઉપયોગી થાય છે, કાઠમાં ઉત્પન્ન થયેલા ઘ્રીડાઓને તથા ખાંસી, શ્વાસ, કૃમિ, કાઠ, સળેખમ, અરોચક, અવિપાક અને ઉદાવર્તનો પણ નાશ કરે છે. (ગાય વગેરેના મૂત્રના અનુપાન સાથે જ આ ગોળીઓ ખવડાવવી.)

મીંઢળફોની મજ્જા, ઇંદ્રજવ, કુકડવેલ, કડવી તૂંબડી, કડવાં તૂંરિયાં, નસોતર, ત્રિકટુ, સરસવ અને સૈંધવ અથવા સર્વ પ્રકારનાં લવણોને થોરના દૂધ કે ગાય વગેરેનાં મૂત્રોમાં વાટી ગોમૂત્રમાં જ પકવીને તેની અંગૂઠા જેવડી વાટો કરી, ઉદરરોગવાળા જે માણસનાં મળમૂત્ર અટક્યાં હોય, તેની શુદ્ધમાં સૈંધવના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરેલું તેલ ચોળી, તેમાં એક કે બે વાટ ખોસવી. આ આનાહવર્તિક્રિયા (ફલવર્તિક્રિયા) અધોવાયુ તથા મૂત્રમળની અટકાયત, ઉદાવર્ત તથા આક્રો મટાડે છે; માટે તેઓની ઉપર આનો પ્રયોગ કરવો. ૯

ગ્રીહોદરિણઃ સ્લિગ્ધસ્વિન્નસ્ય દધ્ના સુક્તવતો વામવાહૌ કૂર્પરામ્યન્તરતઃ શિરાં વિઘ્યેદ્દિમર્દયેત્પાણિના ગ્રીહાનં રુધિરસ્યન્દનાર્થમ્ । તતઃ સંશુદ્ધદેહં સમુદ્ર-શુક્તિકાક્ષારં પયસા પાયયેત । દિહ્ગુસૌવર્ચિકા-

ક્ષોરેણ સુતેન પલાશક્ષોરેણ વા ચવક્ષારમ્ । પારિજા-તકેક્ષુરકાપામાર્ગક્ષારં વા । તૈલસંસૃષ્ટં શોમાજ્ઞનક પાયં વા, પિપ્પલીસૈન્ધવચિત્રકયુક્તં પૂતિકરજ્જક્ષારં વામ્લસ્રુતં વિહ્લવળપિપ્પલીપ્રગાદમ્ । પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચિત્રકગૃક્ષવેરચવક્ષારસૈન્ધવાનાં પાલિકા માગા ઘૃતપ્રસ્યં તતુલ્યં ક્ષીરં તદૈકધ્યં વિપાચયેદેતત્પટ્પ-લકં નામ સર્પિઃ સ્ત્રીહામિસક્કગુલ્મોદરોદાવર્તશ્વયથુ-પાણ્ડુરોગકાસશ્વાસપ્રતિશ્યાયોર્ધ્વવાતવિપમજ્જરાનપહ-ન્તિ । મન્દામિર્વા દિહ્ગ્વાદિકં ચૂર્ણમુપયુજીત । યક્ત-દાલ્યેડપ્યેષ એવ ક્રિયાવિમાગઃ । વિશેષતસ્તુ દક્ષિણ-વાહૌ શિરાવ્યધઃ ।

મળિવન્ધં સકૃન્નામ્ય વામાદ્ગુપ્તસમીરિતામ્ ।

દેહેચ્છિરાં શરેણાશુ ગ્રીહો વૈધઃ પ્રશાન્તયે ॥ ૧૦ ॥

પ્લીહોદર તથા યદ્દાદ્યુદરની ચિકિત્સા

પ્લીહોદરવાળાને રનેહન તથા સ્વેદન-સંસ્કાર આપી, દહીં વડે ભોજન કરાવી, રુધિરનો સ્નાવ કરવા માટે તેના ડાખા ખાડુમાં ઠાણીના સંધિના સમીપમાં (શા. અ. ૮ વિ. ૨૧) શિરાને વીંધવી અને હાથ વડે ખરલનું મર્દન કરવું, કે જોથી રુધિર વહે. રુધિર વહ્યા પછી વમન-વિરેચનથી શુદ્ધ કરી તેને સમુદ્રની છીપનો ક્ષાર દૂધની સાથે પાવો અથવા હિંગ, સાંજીખાર કે ઝારેલા ખાખરાના ક્ષારની સાથે જવખાર પાવો. અથવા રગતરોહિડો, એખરો તથા અઘેડાનો ક્ષાર તેલની સાથે મેળવી પાવો અથવા સરગનાનો કઠાય પીપર, સૈંધવ તથા ચિત્રકથી મિશ્ર કરી પાવો અથવા ઠાંજીથી સ્નાવેલો ચરેલ-કરંજનો ક્ષાર ણિડલણ તથા પીપરથી સારી પેઠે મિશ્ર કરી પાવો. (આ સ્થાનના ૩૩મા અધ્યાયના ૧૧મા વિષયમાં વમનનો જે નિષેધ કર્યો છે, તેની યોગ્ય વ્યત્ક્રિયા કરી લેવી.)

પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રક, સૂંઠ, જવખાર અને સૈંધવ એ દરેક દ્રવ્યને ચારચાર તોલા-ભારે ૧. ધી ચોસઠ તોલાભાર અને દૂધ પણ

ચાસક તોલાભાર લેવું. એ સર્વને એકઠાં કરી પકવનાં, એટલે પટ્પસક નામનું ધી સિદ્ધ થાય છે. આ ધી ખરલ, અગ્નિની મંદતા ગુદમ, ઉદરરોગ, ઉદાવર્ત, સોજા, પાંડુરોગ, ખાંસી, શ્વાસ, ઊર્ધ્વવાત (નીચે નહિ બેસતાં હોયો જ આદ્યા કરતો શ્વાસ) તથા વિપમજ્વરને મટાડે છે.

૧૬ીહોદરવાળાનો અગ્નિ મંદ થઈ ગયો હોય, તો તે ઉપર આ સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના ૨૪મા વિષયમાં કહેલા હિંગ્વાદિ ગણના ચૂણનો ઉપયોગ કરાવવો; એટલે તેથી પણ અગ્નિની મંદતા મટે છે.

યકૃદાદ્યુદરની પણ તે જ ચિકિત્સા છે, કે જે ૧૬ીહોદરની કહેવાઈ છે, પણ એટલું જ વિશેષ છે, કે યકૃદાદ્યુદર થયેલા હોય, તો જમણા આડુમાં ડાણીના સંધિની પાસે શિરા વીધવી.

વૈષે ખરલને શાંત કરવા માટે રોગીના ડાબા હાથના કાંડાને જરાક નમાવી ડાબા અંગૂઠા તરફ જતી શિરાને તરત તીરકાઢું, કે જે મોટા મુંઝ નામના ખડની એક જાત છે, તેની અગ્નિમાં તપાવેલી ઠાંડીથી ડાલવી. ૧૦

બદ્ધગુદે પરિસ્થાવિણિ ચ સ્તિમ્ભસ્વિન્નસ્યામ્બક-
સ્વાધો નામેર્વામતશ્ચતુરઙ્ગુલમપહાય રોમરાજ્યા ઉદરં
પાટયિત્વા ચતુરઙ્ગુલપ્રમાણાન્યન્ત્રાણિ નિષ્કૃષ્ય નિરી
ક્ષ્ય બદ્ધગુદસ્યાન્નપ્રતિરોધકમરમાનં વાલં વાપોષ્ય
મલજાતં વા તતો મધુસર્પિર્મ્યામમ્યજ્યાન્ત્રાણિ યયા
સ્થાનં સ્થાપયિત્વા વાઘં વ્રણમુદરસ્ય સીચ્યેત્ ॥૧૧

બદ્ધગુદોદરની ચિકિત્સા

બદ્ધગુદોદરવાળાને સ્નેહન તથા સ્વેદન સંસ્કાર આપી, માલિશ કરી, નાલિથી નીચે ડાબી બાજુમાં રેખાવળીથી ચાર આંગળ જેટલા ભાગને છોડી દઈ, શસ્ત્ર વડે પેટ ચીરી, ચાર-ચાર આંગળ જેટલાં આંતરડાને બહાર ખેંચી લઈ, અંદર નજર કરી, જે રોગીનાં આંતરડાં ને હરકત કરનારો જે કાંકરો, વાળ કે

મળ હોય તેને દૂર કર્યા પછી આંતરડાને ધી તથા મધથી માલિશ કરી પાછાં તેઓના અસલ ઠેકાણે ખરાખર મૂકી ઉદરના બહારના પ્રણુને સીવી લેવો અને પછી જેઠીમધથી મિશ્ર કરેલી કાળી માટીનો લેપ કરી પાટો બાંધી દેવો. પછી તે રોગીને પવન વગરના ધરમાં પ્રવેશ કરાવી ચોગ્ય વર્તણુકનો ઉપદેશ કરવો અને કૂત દૂધનો જ આહાર રખાવવો ને તેજ કે ધીની ડાઠીમાં રાખવો. ૧૧

પરિસ્થાવિણ્યવમેવ શલ્યમુદ્ધસ્યાન્નસ્રાવાન્સં-
શોધ્ય સચ્છિદ્રમન્ત્રં સમાધાય કાલપિપીલિકામિર્દશ-
યેત્ । દપ્ટે ચ તાસાં કાયાનપહરેન્ન શિરાંસિ । તતઃ
પૂર્વવત્સીચ્યેત્ । સન્ધાનં ચ યયોક્તં કારયેત્ ।
યદ્રીમધુકમિશ્રયા ચ કૃષ્ણમૃદાવલિપ્ય વન્યેનોપચે-
ત્તતો નિવાતમાગારં પ્રવેશ્યાચારિકમુપદિશેદ્રાસંયેષ્ઠેન
તૈલદ્રોણ્યાં સર્પિર્દ્રોણ્યાં વા પયોવૃત્તિમિતિ ॥ ૧૨ ॥

પરિસ્થાવ્યુદરની ચિકિત્સા

પરિસ્થાવ્યુદરવાળાને પણ સ્નેહન તથા સ્વેદન સંસ્કાર આપી, માલિશ કરી, નાલિથી નીચે ડાબી બાજુમાં રેખાવળીથી ચાર આંગળ જેટલા ભાગને છોડી દઈ, શસ્ત્ર વડે પેટ ચીરી, શલ્યથી જખમી થયેલા આંતરડાને બહાર કાઢી, તેમાંથી શલ્ય કાઢી લઈ, આંતરડાના સ્થાને સાફ કરી, છિદ્રના ભાગોને લેગા કરી કાળા મંકાડાઓની પાસે કરડાવવા અને મંકાડા તે ભાગોને ખરાખર વળગી રહે, ત્યારે મંકાડાનાં આયાં નહિ કાપતાં ધડોને કાપી નાખવાં. પછી આંતરડાને ધી તથા મધથી માલિશ કરી અસલના સ્થાનમાં મૂકી ઉદરના બહારના પ્રણુને સીવી લેવો અને પ્રણુના પ્રકરણમાં કથા પ્રમાણે તેના હોઠ વગેરેનું સંધાન પણ કરવું. પછી જેઠીમધથી મિશ્ર કરેલી કાળી માટીનો લેપ કરી પાટો બાંધી દઈ રોગીને પવન વગરના ધરમાં પ્રવેશ કરાવી ચોગ્ય વર્તણુકનો ઉપદેશ

કરવો અને ફક્ત દૂધનો જ આહાર રખાવી તેણે કે ધીની ઠાઠીમાં રાખવો. ૧૨

उदकोदरिणस्तु वातहरतैलाम्यक्तस्योष्णोदक-
स्विन्नस्य स्थितस्याप्तैः सुपरिगृहीतस्याकक्षापरिवेष्टित-
स्याधोनाभेर्वामतश्चतुरङ्गुलमपहाय रोमराज्याग्नीहिमुखे-
नाङ्गुष्ठोदरप्रमाणमवगाढं विध्येत् । तत्र त्रप्वादीनामन्य-
तमस्य नाडीं द्विद्वारां पक्षनाडीं वा संयोज्य दोषोद-
कमवसिञ्चेत्ततो नाडीमपहत्य तैलवर्णेनाभ्यज्य व्रणं
वन्धेनोपचरेन्न चैकस्मिन्नेव दिવसे सर्वं दोषोदકમ-
પહેરેત્ । સહસા હપદ્દતે તુળાજ્વરાક્ષમર્દાતીસારશ્વાસ-
પાદદાહા ઉત્પચ્છેરન્નાપૂર્યતે વા મૃશતરસુદરમસજ્ઞાત-
પ્રાણસ્ય, તસ્માત્તૃતીયચતુર્થપચ્ચમપષ્ઠાષ્ટમદશમદ્વાદશષો-
ડશરાત્રાણામન્યતમમન્તરીકૃત્ય દોષોદકમલ્પાલ્પમવસિ-
જ્ઞેત્ । નિઃસ્રુતે ચ દોષે ગાઢતરમાવિકકૌશેયચર્મણા
મન્યતમેન પરિવેષ્ટેયેદુદરં, તથા નાધ્માપયતિ વાયુઃ,
વળ્માસાંશ્વ પયસા મોજયેન્નાજ્જલરસેન વા, તત્ર ત્રીન્મા-
સાનર્દોદકેન પયસા ફલામ્લેન જાજ્જલરસેન વાવશિષ્ટં
માસત્રયમન્નં લઘુ હિતં સેવેતૈવં સંવત્સરેણાગદો
ભવતિ ॥ ૧૩ ॥

ઉદકોદર(જલોદર)ની ચિકિત્સા

ઉદકોદરવાળાને વાયુનું હરણ કરનારાં તેણે યોળી, જાના પાણીથી સ્વેદનસંસ્કાર આપી, સ્થિતિ કરાવી, તેના વિશ્વાસપાત્ર લોકોના હાથથી તેને સારી પેટે પકડાવી પેટને બગલ સુધી વસ્રથી વીંટી લઈ, નાભિથી નીચે ડાળી તરફ રોમાવલીથી ચાર આંગળ જેટલા ભાગને છોડી દઈ વ્રીહિમુખ નામના શસ્ત્ર વડે પેટમાં અંગૂઠાના મધ્યભાગ જેટલો જાડો વીંધ કરવો. એ વીંધમાં કથીર વગેરે પદાર્થોમાંથી ઠાઈ પદાર્થની પોલી નળી અથવા બે દ્વારવાળી પાંખિયાળી નળી નાખીને પેટના ખરાબ જળને સત્રાવવું. પછી નળી કાઢી લઈ ત્રણને સંધવથી મિશ્ર કરેલા તેણનું માલિશ કરી પાટો ખાંધી દેવો. એક દિવસે જ સપ્તણું ખરાબ જળ સત્રાવવું નહિ; કેમ કે એકદમ સત્રાવવાથી નિર્માળ થયેલા

અને જને બળ પાછું પ્રાપ્ત થયેલું હોતું નથી એવા રોગીને તરસ, જર, અંગમર્દ, અતીસાર, શ્વાસ તથા પાદદાહ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા પેટ અત્યંત ભરપૂર થઈ બળ છે; આ કારણને લીધે ત્રીજો, ચોથો, પાંચમો, છઠો, આઠમો, દસમો, બારમો અને સોળમો; એટલા દિવસોમાં જ જ દિવસે અનુક્રમ જણાય તે તે દિવસે વચમાં એક, બે કે વધારે દિવસનું અંતર રાખી ખરાબ જળનો થોડોથોડો સ્રાવ કરવો. ખરાબ જળનો સ્રાવ થયા પછી જન, રેશમ કે ચામડાના પાટાથી પેટને મજબૂત રીતે વીંટી લેવું, કે જથી વાયુ પેટને ફલાવી શકે નહિ. ક્રિયા કર્યા પછી રોગીને છ મહિના સુધી દૂધ અથવા જંગલી પ્રાણીઓના માંસના રસનો આહાર કરાવવો. તેમાં પહેલા ત્રણ મહિના સુધી ફક્ત અરધા પાણીમાં પકાવેલું દૂધ જ પાવું તથા જળનું કાર્ય તેવા દૂધથી જ કરાવવું અને બીજા ત્રણ મહિના સુધી અરધા પાણીમાં પકાવેલા દૂધ સાથે અથવા દાડમ વગેરે ફળોના રસથી ખાટા કરેલા જંગલી પ્રાણીઓના માંસના રસની સાથે હલકું તથા હિતકારી અન્ન જમાડવું. આ પ્રમાણે છ મહિના સુધી વર્તે અને તે પછી પણ બીજા છ મહિના સુધી યોગ્ય પરેશ પાળે, તો ઉદકોદરનો દરદી ખરાબર સાજો થઈ બળ છે. ૧૩

भवति चात्र ।

આસ્થાપને ચૈવ વિરેચને ચ

પાને તયાહારવિધિક્રિયાસુ ।

सर्वोदरिभ्यः कुशलैः प्रयोज्यं

ક્ષીરં શૃતં જાજ્જલજો રસો વા ॥ ૧૪ ॥

ઉદરરોગીઓને કયો આહાર હિતકારી છે?

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'પ્રવીણ વૈદ્યોએ સધળા ઉદર-રોગવાળાઓને નિરૂહ્યસ્થિમાં, વિરેચનમાં, પીવામાં અને આહારોની ક્રિયાઓમાં પકાવેલું દૂધ અથવા જંગલી પ્રાણીઓના માંસનો રસ દેવો.'

અધ્યાય ૧૫મે

ઉપક્રમ

અયાતો મૂઢગર્ભચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'મૂઢગર્ભચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રભાષે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રભાષે ભગવાન ધન્વન્તરિએ મુમુક્ષુની પાસે કહેવું છે. ૧

નાતઃ કષ્ટતમમસ્તિ યયા મૂઢગર્ભશત્યોદ્ધરણમત્ર દિ યોનિયકૃત્ત્વોદાન્ત્રવિવરગર્ભાગ્રયાનાં મધ્યે કર્મ કર્તવ્યં સર્વેન । ઉત્કર્ષણાપકર્ષણસ્યાનાપવર્તનોત્કર્ત્તન-મેદનચ્છેદનપીડનર્જૂકરણદારણાનિ ચૈકદ્રસ્તેન ગર્ભ ગર્મિણીં ચાદિંસતા, તસ્માદધિરતિમાપૃચ્છ્ય પરં ચ યત્ત્વમાસ્યાયોપક્રમેત ॥ ૨ ॥

મૂઢગર્ભરૂપી શક્ય કાઢવામાં રાખની

મંજૂરીની અને કાળજીની જરૂર

મૂઢગર્ભરૂપી શક્ય કાઢવા જેવું બીજું એક કામ વિકટ નથી; કેમકે એ કામમાં યોનિ, યકૃત, પ્લીહા, આંતરકાનો અવકાશ અને ગર્ભાશયના મધ્યમાં હસ્તસ્પર્શથી ક્રિયા કરવી પડે છે અને ગર્ભ તથા ગર્ભિણીને મરવા ન દેવા ઉપર ધ્યાન આપીને એક હાથથી જ ગર્ભને ઊંચોનીચો કરવો પડે, ગર્ભનાં અંગોને એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં લાવવાં પડે, ગર્ભના અંગનું છેદન-ભેદન કરવું પડે, ગર્ભનાં અંગોને છેદીને બે વિભાગ કરી નાખવા પડે, ગર્ભને દબાવવો પડે, સીધો કરવો પડે અને અવયવ ફાડી નાખવા પડે છે; માટે પ્રથમ રાખની મંજૂરી લીધા પછી પૂરતી કાળજી-રાખી એ ક્રિયા કરવી. ૨

૧ મૂઢગર્ભનાં નિદાનો તથા લક્ષણવિદિ નિદાન-સ્થાનના આદ્યમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યાં છે, તેની ચિકિત્સા વિશેષ.

તત્ર સમોષેનાદવિધા મૂઢગર્ભગતિક્ષિણ ।
સ્ત્રમાવગતા અપિ ત્રયઃ સજ્ઞા મવન્તિ શિરસો વૈગુણ્યા-
દંસયોર્જિષનસ્ય વા ॥ ૩ ॥

મૂઢગર્ભની ગતિના આડ ભેદ અને

અમૂઢ ગર્ભની ત્રણ અટકાયતો

સંક્ષેપથી જોતાં મૂઢગર્ભની ગતિ આડ પ્રકારની થાય છે, કે જ્યાંનું વ્યાખ્યાન નિદાન-સ્થાનના આદ્યમા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં આપ્યું છે. મૂઢ નહિ થયેલા ગર્ભની પણ માર્યાની, ખલાઓની અને કમરની વિષમ સ્થિતિથી સમય થતાં ત્રણ સ્વાભાવિક અટકાયતો થાય છે, ૩

જીવતિ તુ ગર્ભે સૂતિકા ગર્ભનિર્હણે પ્રયતેત, નિર્હંતુમશક્યે વ્યાવાનાન્મન્ત્રાતુપશૂન્યાતાન્વક્ત્વાનઃ ॥
'દ્વામૃતં' ચ સોમશ્ચ ચિત્રમાનુશ્ચ મામિનિ ।
ઉચ્ચૈઃશ્રવાશ્ચ તુરગો મન્દિરે નિવસન્તુ તે ॥

રૂઢમૃત્તમાં સમુદ્ભવે વૈ

તવ છણુ ગર્ભમિમે પ્રમુચ્ચતુ છિ ।

તદનલપવનાર્કવામવાસ્તે

સદ લવણામ્બુધૌર્દિશન્તુ શાન્તિમ્ ॥

મુક્તાઃ પયોર્વિપાશશ્ચ મુક્તાઃ સર્વેણ રમયઃ ।

મુક્તાઃ સર્વમયાદર્મં ઇદંદિ વિરમાક્વિતઃ ॥

ઔષધાનિ ચ વિદધ્યાધયોક્તાનિ ॥૪॥

જીવતો ગર્ભ ન કાઢી શકાય તો

શું કરવું ?

ગર્ભ જીવતો હોય, તો સૂતિકા સીએ તે ગર્ભને કાઢવાનો યત્ન કરવો. જો કાઢી શકાય એમ હોય, તો વૈદ્યના મુખેથી, ગર્ભ કાઢનાર મૂલોકત મંજોતું આ અર્થ સાથે શ્રવણ કરવું:

'હે ઉત્તમ સી ! આ તારા મંદિરમાં અમૃત, ચંદ્ર, અગ્નિ અને ઉચ્ચૈઃશ્રવા નામનો ઘોડો નિવાસ કરે.

હે સી ! જળમાંથી કાઢેલું આ અમૃત તારા આ ગર્ભને તુરત છૂટા કરે અને અગ્નિ, પવન, સૂર્ય તથા છેદ્ર લવણસમુદ્રોની સાથે તને

શાંતિ આપો.

હે ગર્ભ ! પશુના વિરુદ્ધ પાશો છૂટ્યા છે અને સૂર્યે કિરણો મૂક્યાં છે; માટે તું પણ સર્વ ભયથી મુક્ત થઈને આવ અને પ્રસવ સંબંધી પીડા કરવાથી વિરામ પામ.'

આ મંત્રો વૈદે સૂત્રિકાને સંલગ્નાવવા અને શારીરસ્થાનના ૧૦મા અધ્યાયના ૮મા વિષયમાં ૬૬૧ પ્રમાણે ધૂપાદિક ઔષધો પણ કરવાં. ૪

મૃતે ચોત્તાનાયા આમુગ્નસકથ્યા વસ્ત્રાધારકો-
ન્નમિતકથ્યા ધન્વનનગશાત્મલીમૃત્સાવૃતામ્યાં પ્રક્ષ-
યિત્વા હસ્તં યોનોૈ પ્રવેશ્ય ગર્ભમુપહરેત્ । તત્ર
સક્થિમ્યામાગતમનુલોમમવાચ્છેત્ । એકસક્થિપ્રપન્ન-
સ્યેતરસક્થિ પ્રસાર્યાપહરેત્ । સ્ફિગ્દેશેનાગતસ્ય
સ્ફિગ્દેશં પ્રવીણ્યોર્ધ્વમુત્ક્ષિપ્ય સક્થિની પ્રસાર્યાપહરેત્ ।
તિર્યગાગતસ્ય પરિઘસ્યેવ તિરસ્વીનસ્ય પશ્ચાદર્ધમૂર્ધ્વ-
મુત્ક્ષિપ્ય પૂર્વાર્ધમપત્યપથં પ્રત્યાર્જવમાનીયાપહરેત્ ।
પાર્શ્વપવૃત્તશિરસમસં પ્રવીણ્યોર્ધ્વમુત્ક્ષિપ્ય શિરોડપત્યપ-
થમાનીયાપહરેત્ । વાહુદ્વયપ્રતિપન્નસ્યોર્ધ્વમુત્પીઢ્યાંસૌ
શિરોડનુલોમમાનીયાપહરેત્ । દ્વાવન્ત્યાવસાધ્યૌ
મૂઢગર્ભૌ ॥ ૫ ॥

મંત્રાદિક ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય અથવા મૂઢગર્ભ મરી ગયો હોય, તો શું કરવું ?

મંત્રાદિક સધળી ક્રિયાઓ નિષ્ફળ થાય અથવા મૂઢગર્ભ મરી ગયો હોય, તો ગર્ભિણીને વઘે પોતાની સામે મોઢે ચત્તી રાખી, તેના સાથળોને સંકુચિત કરી, ગાલઅસૂરિયાના ઢેહીંડોણી વગેરેના આધારથી તેની કમરને ઊંચી રાખી, ધ્રામણ, સાલેડો અને શીમળોની માટી તથા ઘીથી ખરડેલા હાથને યોનિમાં નાખી ગર્ભ કાઢી લેવો.

ગર્ભ જે બન્ને સાથળોથી (પગોથી) યોનિમાં આવ્યો હોય, તો તેને સીધી રીતે જ ખેંચી લેવો.

જેનો એક સાથળ વાંકા વળી ગયો હોય એવો ગર્ભ બીજા એક સાથળથી જ યોનિમાં

આવ્યો હોય, તો પેલા સાથળને લાંબો કરી ગર્ભને ખેંચી લેવો. (આ વિષયમાં 'સાથળ' એ શબ્દથી 'પગ' લેવાનું યોગ્ય જણાય છે.)

જેના બન્ને સાથળ વાંકા વળી ગયા હોય તથા શરીર પણ વાંકું વળી ગયું હોય એવો ગર્ભ આડો આવી ફૂલાના પ્રદેશથી યોનિના મુખમાં આવ્યો હોય, તો ફૂલાના પ્રદેશને દબાવી ઊંચો કરી નાખી, સાથળોને લાંબા કરી ગર્ભ ખેંચી લેવો.

ગર્ભ જે છાતી, પડખાં કે પીઠથી યોનિના દ્વારને ઢાંછી દઈ અટકી રહ્યો હોય, અટકે આડો આવીને લોગળની પેઠે રહ્યો હોય, તો તેના ઠાંઠાને ઊંચું કરી, શરીરના પૂર્વાર્ધને યોનિ તરફ સીધું લાવી તેને ખેંચી લેવો.

જેનું માથું યોનિની અંદર પડખામાં આડું આવી ગયું હોય એવો ગર્ભ હાથથી યોનિના દ્વારને ઢાંછીને અટકી રહ્યો હોય, તો તેના ખભાને દબાવી ઊંચો કરી, માથાને યોનિમાં સીધું લાવી તે ગર્ભને ખેંચી લેવો.

જેનું માથું વાંકું વળી ગયું હોય એવો ગર્ભ બન્ને હાથથી યોનિના દ્વારને ઢાંછી અટકી રહ્યો હોય, તો તેના બન્ને ખભાને દબાવી ઊંચો કરી માથાને યોનિમાં સીધું લાવી તે ગર્ભ ખેંચી લેવો.

જેની કમર વાંકી વળી ગઈ હોય એવો ગર્ભ હાથ, પગ તથા માથાથી યોનિના દ્વારને ઢાંછી દઈ અટકી રહ્યો હોય અને જ ગર્ભ એક સાથળથી યોનિના મુખને અને બીજા સાથળથી શુદ્ધને પ્રાપ્ત થઈ અટકી રહ્યો હોય તે બન્ને ગર્ભો શસ્ત્રક્રિયા વિના અસાધ્ય જ છે. ૫

એવમશક્યે શસ્ત્રમવચારયેત્ ।

સચેતનં ચ શસ્ત્રેણ ન કચન્નન દારયેત્ ।

દાર્યમાણો હિ જનનીમાત્માનં ચ વાતયેત્ ॥

અવિપ્લવે વિકારે તુ શ્રેયો ગર્ભસ્ય પાતનમ્ ।

ન ગર્ભિण्या વિપર્યાસઃ પ્રાપ્તકાલં ન હાપયેત્ ॥

તતઃ સ્ત્રિયમાશ્વાસ્ય મળ્ડાગ્રેણાઙ્ગુલીશસ્ત્રેણ

વા શિરો વિદાય, શિર કપાલન્યાહત્ય, શુક્રના ગૃહી
સ્વોરપિ કક્ષાયા વાપરેદમિત્રે શિરપિ ચાક્ષિઃકૂટે
ગળે વા, અસસક્તસ્પાસદેશે વાહુ છિત્ત્રા, દતિ
મિવાતત વાતપૂર્ણોદર વા વિદાયે નિરસ્યાન્ગપિ
શિથિલીમૃતામ્હોજધનસક્તસ્ય વા જધનકપાલનીતિ ।
યથદક્ષ હિ ગર્ભસ્ય તસ્ય સ્વજતિ તદ્વિપક્ત ।
સમ્યગ્વિનિર્દેશ્ચિત્ત્વા રક્ષેન્નારોં ચ યત્ન ।
ગર્ભસ્ય ગતયશ્ચિત્રા જાયન્તેડનલિકોપત ।
તત્રાનલ્પમતિવેંદો વર્તેન વિવિર્વૃક્તમ્ ॥ ૬ ॥

મૂઢ ગર્ભ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા

જે ઉપર પ્રમાણે ક્રિયાઓથી ગર્ભ કાઢી
શકાય એમ ન હોય, તો પછી ગર્ભ ઉપર
શસ્ત્રક્રિયા કરવી ગર્ભ જે જીવતો હોય, તો તેને
કાઢી પણ રીતે શક્યથી હેંવો નહિ, કેમકે
શક્યથી હેંવનામા આવતો જીવતો ગર્ભ પોનાની
માતાનો અને પોનાનો પણ નાશ કરે છે

(પ્રસવ સમયે) ગર્ભિણીના વ્યાધિ જે
અમલ થઈ પડે, તો ગર્ભને પાડી નાખવો, એ જ
વનારે ઠીક છે, જ્યથી ગર્ભિણીના નાશ ન થઈ
જાય, માટે એવો સમય જે આવી પડે તો તેજ
વખત ગાળવો નહિ

શસ્ત્રક્રિયા કરવાની હોય તે સમયે સ્ત્રીને
આશ્વાસન આપી, મંડલાચ^૨ નામના શસ્ત્રથી
અથવા અગુલીશસ્ત્ર^૨ નામના શસ્ત્રથી ગર્ભના

૧ મઢલાગ્ર ફલ તપા તજ્જ્યતર્નપ્તારતિ
ફાના પ્રદેશમા તજ્જની આગળીના અ રના નષ જેવી
આકૃતિવાળુ શસ્ત્ર મઢલાગ્ર મ્હેવા છે (વાગ્મ^૨
સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૨૬મે)

૨ મુદ્રિકાનિર્ગતમુલ્ક ફલે ત્વદ્ગુણાયતમ્ ।
યોગતો વૃદ્ધિપત્રણ મઢલોદ્રણ વા સમમ્ । તદ્વદ્
દિન્વદ્રપવદ્રમાણપિગમુદ્રિક સૂત્રવદ્મમ્ । તજ્જની
આગળીના આગના પર્વ જેવડા કરેલા નાખેલુ વ
પ્રકાશથી પ્રેવા મુખવાળુ પ્રકાશ બરહુ આગળ
લાલુ પાળળ પ્રકાશ માથવાના દોરાવાળુ અને રચ
નામા વૃદ્ધિપત્ર નામના અથવા મઢલાગ્ર નામના શસ્ત્ર
જેલુ શસ્ત્ર અગુલીશસ્ત્ર મ્હેવાય છે (વાગ્મ^૨ સૂત્રસ્થાન
અધ્યાય ૨૬મે)

માથાને ભેડી, તેના અસ્થિઓ વગેરે બહાર કાઢી
શકુ^૨ નામના યત્રથી ગર્ભની છાતી કે કાખને
પકડી તે ગર્ભને ખેંચી હેંવો માથાને તોડ્યુ
ન હોય તો શકુ નામના યત્ર વડે ગર્ભના
લમપા અથવા ગાંધને પકડી ખેંચી હેંવો ગર્ભ
જે ખભાથી અટકી રહ્યો હોય, તો તે પ્રદેશમા
બાહુને કાપી ગર્ભને કાઢી હેંવો અને જે ગર્ભનું
પેટ વાયુથી પખાય પેડે કૂચી ગયું હોય,
તો જેને ચીરી આંતરડાને બહાર કાઢી
નાખવા અને એમ કરનાથી ગર્ભ શિયન થઈ
જાય એટલે તેને ખેંચી હેંવો ગર્ભ જે કમચી
અટકી રહ્યો હોય, તો તેની કમરને ચીરી કમરના
અસ્થિઓ બહાર કાઢી નાખ્યા પછી તેને
ખેંચી હેંવો

ગર્ભનું જે જ અગ અટકી રહ્યું હોય, તે તે
અગને વેંચે કાપી નાખી ગર્ભને સારી યુક્તિથી
ખેંચી હેંવો અને પૂરતી કાળજીથી સીનું રક્ષણ
કરવું (સીનું અગ જરા પણ ન છેદાય
તેમ કરવું) વાયુના પ્રકાપને લીધે ગર્ભની
સ્થિતિઓ વિચિત્ર પ્રકારની થાય છે, માટે તે
વિષયમા શુદ્ધિમાન વેંચે તે તે સ્થિતિને અનુસરી
ક્રિયા કરવી—અર્થાત્ જે ક્રિયા આ પ્રકારમાં નથી
કહી, તે પણ યોગ્યતા જણાય તો કરવી ।
નોંધેલું સ્ત્રી ગર્ભ મુદ્દર્તમપિ પશ્ચિત ।

સ દ્વાયુ જનર્થી હન્તિ નિરુદ્ધાસ પશુ તપા ॥૭॥

મૃત ગર્ભને જરા વાર પણ અંદર
રહેવા ન દેવો

સમજી વધ મરણ પામેલા ગર્ભને જરા વર
પણ અંદર એમ ને એમ રટના દેવો નહિ કારણ

૧ નતોડમે શુક્રના તુલ્યો ગર્ભશકુરિતિ સ્મૃત ॥
અણુગુણયતસ્તેન મૂઢગર્ભે દરેન્ સ્ત્રિયા ॥
ગર્ભશકુ આગળના ભાગમા નમેલો ખીલા જેવા
આકારવાળો અને આર આગળ લાલો લોબ્ધએ એ
ગમશકુ વડે સ્ત્રીના મ ગર્ભને બહાર ખેંચી નેવો
(વાગ્મ^૨ સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૨૬મે)

ઠ જમ નિર્દય માણસ પશુને શ્વાસરહિત કરી
મારી નાખે છે, તેમ મરણ પામેલો ગર્ભ માતાને
શ્વાસરહિત કરી મારી નાખે છે. ૭

મળ્ડલાગ્રેણ કર્તવ્યં છેદ્યમન્તર્વિજાનતા ।
વૃદ્ધિપત્રં હિ તીક્ષ્ણાગ્રં નારીં હિંસ્યાત્કદાચન ॥ ૮ ॥

ગર્ભના છેદનમાં વૃદ્ધિપત્રને બદલે
મંડલાગ્રનો ઉપયોગ

પ્રવીણ વૈદ્યે યોનિની અંદર ગર્ભનું છેદન,
મંડલાગ્ર નામના શસ્ત્રથી કરવું; પણ વૃદ્ધિપત્ર
નામના શસ્ત્રથી કદી કરવું નહિ; કેમ કે એ
વૃદ્ધિપત્ર, તીક્ષ્ણ અણીવાળું હોવાથી વખતે સ્ત્રીને
મારી નાખે છે. ૮

અથાપતન્તીમપરાં પાતયેત્પૂર્વવદ્વિષક્ ।
હસ્તેનાપહરેદ્વાપિ પાર્શ્વાભ્યાં પરિપીઢ્ય વા ॥
ધુનુયાચ્છ મુહુર્નારીં પીઢ્યિત્વાંસપિન્ડિકામ્ ।
તૈલાક્તયોનેરેવં તાં પાતયેન્મતિમાન્મિષક્ ॥ ૯ ॥

ઝોળ ન પડતી હોય, તો તે માટે ક્રિયા

ઝોળ જો પડતી ન હોય, તો તેને વૈદ્યે
શારીરસ્થાનના દસમા અધ્યાયના ૧૭મા
વિષયમાં કહેલી ક્રિયાથી પાડવી અથવા સ્ત્રીને
બન્ને પડખાંમાં દબાવી યોનિની અંદર હાથ
નાખી, હાથ વડે ઝોળને કાઢી લેવી અથવા
સ્ત્રીના ખભાનાં ટાયકાને દબાવી તે સ્ત્રીને
વારંવાર હલાવવી, કે જથી ઝોળ પડી જાય.
ઝોળ પાડવાની હોય ત્યારે યોનિને તેલ
લગાવીને પછી એ પ્રમાણે પાડવી. ૯

एवं निर्हृतशल्यां तु सिञ्चेदुष्णेन वारिणा ।
ततोऽभ्यक्तशरीराया योनौ स्नेहं निषापयेत् ॥
एवं मृद्धी भवेद्योनिस्तच्छूलं चोपशाम्यति ।
कृष्णातन्मूलशुण्ठ्येलाहिकुभागीः सदीप्यकाः ॥
वचामतिविषां रास्त्रां चव्यं संचूर्ण्य पाययेत् ।
स्नेहेन दोषस्यन्दार्थं वेदनोपशमाय च ॥
क्वाथं चैषां तथा कल्कं चूर्णं वा स्नेहवर्जितम् ॥
शाकत्वग्धिग्धवतिविषापाठाकटुकरोहिणीः ।

તથા તેજોવર્તીં ચાપિ પાયયેત્પૂર્વવદ્વિષક્ ॥
ત્રિરાત્રં પચ્ચસાહં તતઃ સ્નેહં પુનઃ પિવેત્ ।
પાયયેદ્વાસવં નક્તમરિષ્ટં વા સુસંસ્કૃતમ્ ॥
શિરીષકકુભામ્યાં ચ તોયમાચમને હિતમ્ ।
ઉપદ્રવાશ્ચ યેડ્યે સ્યુસ્તાન્યથાસ્વમુપાચરેત્ ॥
સર્વતઃ પરિશુદ્ધા ચ સ્નિગ્ધપથ્યાત્પમોજના ।
સ્વેદામ્બઙ્ગપરા નિત્યં ભવેત્કોષવિવર્જિતા ॥
પયો વાતહૈરઃ સિદ્ધં દશાહં ભોજને હિતમ્ ।
રસં દશાહં શેષે તુ યથાયોગમુપાચરેત્ ॥ ૧૦ ॥

ગર્ભ કાઢી ઝોળ પાડીને કરવાની ક્રિયા

એ પ્રમાણે ગર્ભરૂપ અને ઝોળરૂપ શલ્ય
કાઢ્યા પછી સ્ત્રીના શરીર ઉપર ઊતું પાણી
છાંટવું અને પછી તેના શરીર પર તેલનું
માલિશ કરાવી યોનિમાં સ્નેહવાળું રતું પૂમડું
ખોસવું. આમ કરવાથી યોનિ કામળ થાય છે
અને તેની વેદના પણ શાંત થઈ જાય છે. દોષને
સવાવવા માટે તથા વેદનાની શાંતિ માટે
પીપર, પીપરીમૂળ, સૂંઠ, એલચી, હિંગ,
ભોરિંગી, અજમો, વજ, અતિવિષ, રાસ્ના અને
અવકનું ચૂર્ણ કરી સ્નેહની સાથે પાવું. જો
દેશાદિક અનુસારે સ્નેહ દેવો યોગ્ય ન
જણાય, તો એ પીપર વગેરેનાં કદક, ક્વાથ કે
ચૂર્ણ કરીને સ્નેહ વગરનાં પાવાં. સાગ, તજ,
હિંગ, અતિવિષ, કાળીપાડ, કડુ અને તેજબલનાં
કદક, ક્વાથ કે ચૂર્ણ પણ ઉપર પ્રમાણે પાવાં.
ત્રણ રાત વીત્યા સુધી એ પ્રમાણે કર્યા પછી
પાંચ દિવસ સુધી કે સાત દિવસ સુધી સ્નેહ-
પાન કરાવવું. સારી રીતે સંસ્કારો આપીને
બનાવેલો આસવ કે અરિષ્ટ રાતે પાવો. એ સ્ત્રીને
યોનિ ધોનામાં તથા પાનાદિકમાં સરસડિયા,
કડાથો કે સાજડનું જળ દેવું હિતકારી છે. એ
સ્ત્રીને જ જ કાઈ બીજા ઉપદ્રવો થાય તેની પણ
યથાયોગ્ય ચિકિત્સા કરવી. સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ
થયા પછી એ સ્ત્રીએ સ્નિગ્ધ, પથ્ય તથા અદ્યપ
ભોજન કરવું, નિત્ય સ્વેદનમાં (અગ્નિનો શેક

સેવામાં) તથા સ્નેહના મદનમાં તત્પર રહેવું, ક્રોધાદિકનો ત્યાગ કરવો. એ સીને વાયુનું દરણ કરનારાં દ્રવ્યોથી પકાવેલું દૂધ ભોજનમાં દેવું હિતકારી છે. એ પ્રમાણે દસ દિવસ સુધી કર્યા પછી બીજા દશ દિવસ સુધી ભોજનમાં માંસનો રસ દેવો હિતકારી છે. એ બીજા દસ દિવસોમાં પણ તે સીને સ્નેહનમાં તથા સ્નેહના મદનમાં તત્પર રાખવી; હલકું, પથ્થ તથા અદ્ય ભોજન કરાવવું અને ક્રોધાદિકનો ત્યાગ કરાવવો. બીજા દસ દિવસ પછી પણ યોગ્ય જણાય તેના ઉપચારો કરવા અને યોગ્ય પરેશ પઞાવવી. ૧૦

અુપદ્રવાં વિશુદ્ધાં ચ જ્ઞાત્વા ચ યલવર્ણિનીમ્ ।
ઊર્ધ્વં ચતુર્થ્યો માસેયો વિચ્છેત્સિદ્ધારતઃ ॥ ૧૧ ॥
સુવાવડીએ ચાર મહિના પછી પરેશ છોડવી

સીને ઉપદ્રવોવગરની, ક્રોધાદિકથી રહિત અને બળ તથા સારા વર્ણવાળી થયેલી જાણી તેને ચાર મહિના પછી પરેશ છોડાવવી. ૧૧

ચોનિસન્તર્પણેડ્યજ્ઞે પાને યસ્તિષુ મોજને ॥

ચલતૈલમિદં ચાસૈવ દવાદનિલવારણમ્ ।

ધલામૂલકપાયસ્ય દશમૂલીકૃતસ્ય ચ ॥

ચવકોલકુલત્યાનાં કાયસ્ય પયસસ્તયા ।

અઘ્રાવધૌ શુમા માગાસ્તૈલાદેકસ્તદેકતઃ ॥

પચેદાવાપ્ય મધુરં ગણં સૈન્ધવસંયુતમ્ ।

તથાગુરં સર્જરસં સરલં દેવદારુ ચ ॥

મક્ષિણં ચન્દનં કુષ્ઠમેલં કાલાનુસારિવામ્ ।

માંસીં શૈલેયકં પથ્થ તગરં સારિવાં વચામ્ ॥

શ્તાવરીમશ્વગન્ધાં શ્તાવણ્યાં પુર્નતવામ્ ।

તત્સાણુસિદ્ધં સૌવર્ણં રાજતે મૃન્મયેડપિ વા ॥

પ્રક્ષિપ્ય કલશે સમ્યક્સ્વતુગુરં નિષાપયેત્ ।

ચલતૈલમિદં ક્ષ્યાતં સર્વવાતવિકારનુત્ ॥

ચયાષ્ઠમતો માત્રાં સૂતિકાયૈ પ્રદાપયેત્ ।

યા ચ ગર્ભીર્યિની નારી ક્ષીણશુકલ ચઃ પુમાન્ ॥

વાતક્ષીણ મર્મહતે મયિતેડમિહતે તપા ।

મમે શ્રમામિપન્ને ચ સર્વયૈવોત્પુજ્યતે ॥

ઘટદાક્ષેષકાદીન્નૈ વાતવ્યાધીનશેદતિ ।

દિકાં કાસમધીમન્યં ગુલ્મં શ્વાસં ચ દુસ્તરમ્ ॥

પન્માસાનુપયુજ્યૈતદન્નવૃદ્ધિમશેદતિ ।

પ્રત્યગ્રચાતુઃ પુરુષો મેવેચ સ્થિરયૌવનઃ ॥

રાજોમેતદ્ધિ કર્તવ્યં રાજમાત્રાશ્ચ યે નરાઃ ।

સુખિનઃ સુકુમારાશ્ચ ધનિનશ્ચાપિ યે નરાઃ ॥ ૧૨ ॥

બલાતેલ

ચોનિને તૃપ્ત કરવા મદનમાં, પીનામાં, અસ્તિઓમાં તથા ભોજનમાં સૂતિકાને વાયુ દરનારું નીચે લખેલું બલાતેલ આપવું.

બલાતેલના છોડનાં મૂળિયાંનો અને ફા-મૂળીનો કચાથ; જવ, ઉત્તમ બોર તથા કળથીનો કચાથ અને દૂધના આઠઆઠ ભાગ લેવા અને તેમને એક ભાગ લેવો. એ સર્વને એકઠું કરી તેમાં કાકાદ્યાદિ મધુર ગણુ, સૈન્ધવ, અગર, રાજ, ચીડો દેવદાર, દેવદાર, મચ્છડ, રત્નાશ્વિ, કઠ, એલચી, પથ્થરફૂલ, જટામાંસી, શિકાન્જિત, તમાકુપત્ર, તગર, ઉપલસરી, વજ, આસોદ, સૂત્રા અને સાટોડીનો કઠક નાખી તે તેમ પકવવું સારી રીતે પાટી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ સોતું, રૂપું કે માટીના વાસણમાં નાખીને સારા બંનેખસ્તથી રાખી મૂકવું. આ બલાતેલ નામનું તેલ વાયુ સંબંધી સઘળા નિકારો મટાડે છે; માટે સૂતિકાને તેની શક્તિ પ્રમાણે આ તેલની માત્રા દેવી. જે સ્ત્રી ગર્ભધારણ ઇચ્છતી હોય તેણે અને જે પુરુષનું વીર્ય ક્ષીણ થઈ ગયું હોય તેણે પણ આ તેલનો ઉપયોગ કરવો. વાયુથી ક્ષીણ થયેલ, મર્મમાં પ્રહાર પામેલ, કચરાયેલ, બીજા કાઈ રીતે પ્રહાર પામેલ, લગ્ન થયેલ અને ધમથી કુઝી થયેલ માટે પણ આ તેલ સર્વથા ઉપયોગી છે. આ તેલ આલેપક વગેરે વાતવ્યાધિઓ, હેડકી, ખાંસી, અંધીમંથ, ગુદમ અને અસાધ્ય શ્વાસ પણ

મટાડે છે. આ તેલનો છ મહિના સુધી ઉપયોગ કરવાથી અંત્રવૃદ્ધિ મટી જાય છે અને પુરુષ નવીન ધાતુ તથા સ્થિર યૌવનવાળો થાય છે. રાત્રીમાં તથા રાત્રીમાં જવા પુરુષો માટે અને જ પુરુષો સુખી, સુકુમાર તથા ધનાઢ્ય હોય તેઓ માટે આ બલાતેલ બનાવવું. ૧૨

ચલાકષાયપીતેભ્યસ્તિલેભ્યો વાડ્યનેકશઃ ।
તૈલમુત્પાદ્ય તત્કાથશતપાકકૃતં શુભમ્ ॥
નિવાતે નિમૃતાગારે પ્રયુક્તિત યથાચલમ્ ।
જીર્ણસ્મિન્પયસા સ્તિગ્ધમશ્રીયાત્ષષ્ટિકૌદનમ્ ॥
અનેન વિધિના દ્રોણમુપયુજ્યાન્નમીરિતમ્ ।
સુક્તિત દ્વિગુણં કાલં ચલવર્ણાન્વિતસ્તતઃ ॥
સર્વપૌર્વિર્વિનિર્મુક્તઃ શતાયુઃ પુરુષો ભવેત્ ।
શતં શતં તથોત્કર્ષો દ્રોણે દ્રોણે પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૧૩ ॥

શતપાકબલાતેલ

તેલને ધણીવાર બળદાણાનાં મૂળિયાંના ક્ષાથોની ભાવનાઓ આપી, તે તેલનું તેલ કાઢી, તે તેલને બળદાણાનાં મૂળિયાંના ક્ષાથોમાં સોવાર પકવવામાં આવે, એટલે તે શતપાકબલાતેલ કહેવાય છે. પતન વગરના ગુપ્ત ઘરમાં રહીને જઠરાગ્નિ તથા શરીરના બળ પ્રમાણે આ તેલનો નિત્ય ઉપયોગ કરવો અને તે પચે ત્યારે સાઠી ચોખ્ખો સ્નિગ્ધ ભાત દૂધની સાથે જમવો. આ વિધિ પ્રમાણે એક હજાર ચોવીસ તોલાભાર આ તેલનો કમથી ઉપયોગ કરી, તે ઉપયોગ કરતાં જટલા દિવસ લાગ્યા હોય, તેટલા દિવસોથી અમણા દિવસો સુધી પથ્ય અન્ન જમવું. આ પ્રમાણે કરવામાં આવે, તો પુરુષ બળવાન, સારા વર્ણવાળો, સઘળા દોષોથી મુક્ત અને સો વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવવાવાળો થાય છે. આ તેલના એકએક દ્રોણના (એક હજાર ચોવીસ તોલાભારનો એક દ્રોણ ગણી) ઉપયોગથી સો સો વર્ષનું આયુષ્ય વધે છે. ૧૩

ચલાકલ્પેનાતિચલાગુદ્ધ્યાદિત્યર્ણિષુ ।

સૈર્યેકે વીરતરૌ શતાવર્યાં ત્રિકણ્ટકે ॥

તૈલાનિ મધુકે કુર્યાત્પ્રસારણ્યાં ચ બુદ્ધિમાન્ ॥ ૧૪ ॥
બલાતેલ પ્રમાણે બીજાં પણ તેલ બનાવવાં

બુદ્ધિમાન વૈદે આ બલાતેલના વિધિ પ્રમાણે જ અપાટ, ગળો, સૂરજમુખી, સફેદ કાંટા-અશેળિયો, વીરતરુ,^૧ શતાવરી, ગોખરુ, જાડીમધ અને રિસામણીનાં પણ બુદ્ધિમાન તેલ બનાવવાં. (આ તેલો પણ સુવાવડી વગેરેને ઉપયોગી છે.) ૧૪

નીલોત્પલં વરીમૂલં ગવ્યે ક્ષીરે વિપાચયેત્ ॥

શતગાકં તતસ્તેન તિલતૈલં પચેદ્ધિષક્ ॥

ચલાતૈલસ્ય કલ્પકાંસ્તુ સુપિષ્ટાંસ્ત્રવ દાપયેત્ ॥ ૧૫ ॥

શતપાકનીલોત્પલ તેલ

નીલકમળ અને શતાવરીનાં મૂળનો ગાયના દૂધમાં ક્ષાથ કરી તે ક્ષાથ અને ઉપર કહેલા બલાદિ તેલમાં નાખવાના સારી પેઠે વાટેલા કલ્પકાથી સો વાર તેલના તેલને પકવવું, એટલે તે શતપાકનીલોત્પલતેલ સિદ્ધ થાય છે. (આ તેલ પણ સુવાવડી વગેરેને ઉપયોગી છે.) ૧૫

સર્વેષામેવ જાનીયાદુપયોગં ચિકિત્સકઃ ।

ચલૈતૈલવંદેતેષાં ગુણાંશ્ચૈવ વિશેષતઃ ॥ ૧૬ ॥

શતપાકબલાતેલ વગેરેનો ઉપયોગ તથા ગુણ

વૈદે આ શતપાકબલા તેલ વગેરે તેલોનો ઉપયોગ પોતાની બુદ્ધિથી કરી લેવો અને તેમના વિશેષ ગુણો બલાતેલના જેવા જ સમજવા. ૧૬

૧ વીરતરુ મારવાડ તરફ થાય છે. એનાં ફૂલ ઘોળાં તથા લાલ રંગનાં અને બાંધનાં ફૂલો જેવાં થાય છે.

અધ્યાય ૧૬મો

અયાતો વિદ્રવીનાં ચિકિત્સિતં વ્યાલ્યાસ્યામઃ ।
યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વિદ્રધિચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે લગતાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ઉક્તા વિદ્રધયઃ પલ્લે તેષ્વસાધ્યસ્તુ સર્વજઃ ।
શેષેષ્વમિષુ કર્તવ્યા ત્વરિતં શોકવત્રિક્રિયા ॥ ૨ ॥

કાયા વિદ્રધિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા

છ પ્રકારના વિદ્રધિઓ નિદાનસ્થાનમાં કદા છે; તેઓમાં ત્રણે દોષોથી થયેલા અસાધ્ય વિદ્રધિને ઊડી દઈ ખાઠીના પાંચ વિદ્રધિઓ કાયા હોય, તે સમયે તુરત જ સોમના જેવી ચિકિત્સા કરવી. (આ સ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં કદા પ્રમાણે અપતપણથી માંડી વિરેચન સુધીની ખાર ચિકિત્સાઓ કરવી) ૨

મુરક્ષીમૂલકલ્કૈસ્તુ ઘૃતૈતલવસાયુતૈઃ ।
સુલોષ્ણો બહલો લેપઃ પ્રયોજ્યો વાતવિદ્રધૌ ॥
સાનૂપીદકમાસસ્તુ કાકોલ્યાદિઃ સતર્પણઃ ।
સ્નેહામ્લસિદ્ધો લવણઃ પ્રયોજ્યશ્વોપનાદને ॥
વેશ્વરૈઃ સકૃશૈઃ પયોમિઃ પાયસૈસ્તથા ।
સ્નેદયેત્સતતં પાપિ નિર્દેશ્વાપિ શોણિતમ્ ॥
સ ચેદેવમુપકાન્તઃ પાકાયામિમુલ્લો વદિ ।
તં પાચયિત્વા શક્ષેણ મિન્દ્યાદિન્નં ચ શોષયેત્ ॥
પચ્ચમૂલકપાયેણ પ્રક્ષાલ્ય લવણોત્તૈઃ ।
તિલૈર્મંદ્રાદિમધુકસંયુક્તૈઃ પ્રતિલેપયેત્ ॥
વૈરેચનિકયુક્તેન ત્રૈવૃતેન વિશેષ્ય ચ ।
પૃથક્પર્ણ્યાદિસિદ્ધેન ત્રૈવૃતેન ચ રોપયેત્ ॥ ૩ ॥

૧ વિદ્રધિઓનાં નિદાનઃ તથા લક્ષણાદિક નિદાન-
સ્થાનના ૬મા અધ્યાયમાં કહેવાં છે; તેઓની ચિકિત્સા
નિર્ણે.

વાયુથી થયેલા વિદ્રધિની ચિકિત્સા

વાયુથી થયેલા વિદ્રધિ ઉપર થી, તેજ અને ચરબીથી મિશ્ર કરેલા સરગત્તાના મૂળના કદ્દનો સહેવાય તેવો જીનો બડોબડો લેપ કરવો. કાકોલ્યાદિ ગણને આનૂપ તથા જળ-ચર પ્રાણીઓનાં માંસો અને જવના સાયવાથી મિશ્ર કરી, સ્નેહોમાં તથા ખાટા રસમાં પકવી, તેનો મીઠાવાળો લેપ વાતવિદ્રધિ ઉપર કરવો. અડદ, તક્ર તથા ચોખાની ખીચડી, માંસના વેસતારો, દૂધો અને દૂધ-પકાથી નિરંતર વાતવિદ્રધિનું સ્વેદન કરવું અને તેમાંથી ચીર ઝરાવવું. આ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરતાં એ વાતવિદ્રધિને પકવી શક્તી ચીરી નાખવો અને ચીરો પછી તેનું શોધન કરવું. એ વિદ્રધિના ત્રણને પંચમૂલીના ક્વાથથી ઘોઈ તે ત્રણ ઉપર સૂતરસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયના ૧૦મા વિષયમાં કહેલા ભદ્રદાર આદિ વર્ગ તથા જેડીમધથી મિશ્ર કરેલા અને વધારે સંધવાળા તણના કદ્દનો લેપ કરવો. સૂતરસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયના ૪થા વિષયમાં કહેલાં વિરેચન દ્રવ્યોથી અને ૩૯મા અધ્યાયના ૬થા વિષયમાં કહેલાં આકડાનાં મૂળ વગેરે શોધન દ્રવ્યોથી મિશ્ર કરેલા જૈતૃત નામના (આ સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં કહેલા) ઘીથી તે ત્રણનું શોધન કર્યા પછી સૂતરસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયના ૭મા વિષયમાં કહેલાં પૃશ્નિપર્ણી આદિ રૂચનનારો દ્રવ્યોના ક્વાથાદિકથી પકાવેલા એ જ જૈતૃત ઘીથી તેને રૂચવો. ૩

પૈત્તિકં ચર્કરાત્રાજામધુકૈઃ સારિવાયુતૈઃ ।
પ્રદિશ્વાત્ક્ષીરપિષ્ઠૌ પયસ્યોશીરચન્દનૈઃ ॥
પાચ્ચૈઃ શીતકપાયૈર્વા ધૌરૈરિશ્ધુરસૈસ્તથા ।
જીવનીયઘૃતૈર્વોપિ સેચયેન્ચર્કરાયુતૈઃ ॥
વિવૃદ્ધીતકીનાં ચ ચૂર્ણં લિહ્યાન્મધુદ્રવમ્ ।

જલૌકોભિર્હેત્વાસુક્પકં ચાપાઽય બુદ્ધિમાન્ ॥
 ક્ષીરવૃક્ષકષાયેણ પ્રક્ષાલ્યૌદકજેન વા ।
 તિલૈઃ સયષ્ઠિમધુકૈઃ સક્ષૌદ્રૈઃ સર્પિષા યુતૈઃ ॥
 ઉપદિહ્ય પ્રતનુના વાસસા વેષ્ટ્યેદ્રવણમ્ ।
 પ્રપૌણ્ડરીકમજ્જિષ્ઠામધુકોશીરપન્નકૈઃ ॥
 સહરિદ્રૈઃ કૃતં સર્પિઃ સક્ષીરં વ્રણરોપણમ્ ।
 ક્ષીરશુક્લાપૃથક્પર્ણીસમજ્જારોઘ્રચન્દનૈઃ ॥
 ન્યગ્રોધાદિપ્રવાલેષુ તેષાં ત્વક્ષ્વથવા કૃતમ્ ।
 નક્તમાલસ્ય પત્રાણિ તરુણાનિ ફલાનિ ચ ॥
 સુમનાયાશ્ચ પત્રાણિ પટોલારિષ્ટયોસ્તથા ।
 દ્વે હરિદ્રે મધૂચ્છિદ્રં મધુકં તિત્તરોહિણી ॥
 પ્રિયઙ્ગુઃ કુશમૂલં ચ નિચુલસ્ય ત્વગેવ ચ ।
 મજ્જિષ્ઠાચન્દનોશીરમુત્પલં સારિવા ત્રિવૃત્ ॥
 એતેષાં કાર્ષિકૈર્ભાગૈર્વૃત્તપ્રસ્યં વિપાચયેત્ ।
 દુષ્ટવ્રણપ્રશમનં નાડીવ્રણવિશોધનમ્ ॥
 સઘચ્છિન્નવ્રણાનાં ચ કરક્ષાઘમિદં શુભમ્ ।
 દુષ્ટવ્રણાશ્ચ યે કેચિદ્ધે ચોત્સૃષ્ટક્રિયા વ્રણાઃ ॥
 નાહ્યો ગમ્મીરિકા યાશ્ચ સઘચ્છિન્નાસ્તથૈવ ચ ।
 અગ્નિશ્ચારકૃતાશ્ચૈવ યે વ્રણા દારુણા અપિ ॥
 કરક્ષાઘેન હવિષા પ્રશામ્યન્તિ ન સંશયઃ ॥૪॥

પિત્તથી થયેલા વિદ્રધિની ચિકિત્સા

સાકર, સાળની ધાણી, જઠીમધ અને ઉપલસરીને દૂધમાં વાટીને તેમનો અથવા આસાંદ, વાળો અને સુખડને દૂધમાં વાટીને તેઓનો પિત્તથી થયેલા વિદ્રધિ ઉપર લેપ કરવો. સૂત્રસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયના ૧૧મા વિષયમાં કહેલાં પિત્તહર દ્રવ્યોના ઉકાળેલા ક્ષાથેથી, તે દ્રવ્યોના સ્વરસ તથા હિમ આદિ શીત કષાયેથી, દૂધાથી, શેરડીના રસોથી અને સાકરથી મિશ્ર કરેલાં કાકાદ્યાદિ જીવનીયવર્ગનાં ધૃતોથી એ વિદ્રધિ ઉપર સિંચન કરવું. પિત્તવિદ્રધિવાળાને મધમાં કાલવેલું નસોતર તથા હરડેતું ચૂર્ણ ચટાડવું અને જળો મૂકીને તે વિદ્રધિના રુધિરને ઝરાવવું. એ વિદ્રધિ પાકે તો તેને શસ્ત્રથી

ચીરી વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્ષાથથી અથવા જળમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઔષધીઓના ક્ષાથથી ઘોઈ જઠીમધ, મધ તથા ધીથી મિશ્ર કરેલા તલના કલ્કનો લેપ કરી તે ઉપર ગ્રીણુ વસ્રનો પાટો બાંધવો. પાંડરવો, મજ્જા, જઠીમધ, વાળો, પન્નકાષ્ટ અને હળદરનો કલ્ક નાખી દૂધમાં પકાવેલા ધીથી પિત્તવિદ્રધિના વ્રણને પૂરવો; અથવા સફેદ વિદારીકંદ, પૃશ્નિપર્ણી, મજ્જા, લોધર અને સુખડનો કલ્ક નાખી ન્યગ્રોધાદિ ગણનાં પાંદડાં કે છાતોના ક્ષાથથી પકાવેલા ધીથી પિત્તવિદ્રધિના વ્રણને રૂઝવો.

કરંબદ્ધિવૃત

કરંજનાં પાંદડાં તથા કાચાં ફળો; જાંબનાં, પટોલનાં તથા લીંબડાનાં પાંદડાં; હળદર, દારુ-હળદર, મીણુ, જઠીમધ, કડુ, ઘઉંલાં, દભાંનાં મૂળ, નેતરની છાલ, મજ્જા, સુખડ, વાળો, કમળ, ઉપલસરી અને નસોતર એ દરેક દ્રવ્યને એકએક તોલાભાર લઈ કલ્ક કરી તે કલ્ક નાખીને દૂધ વગેરે ચોગણુ પ્રવાહીમાં ચોસઠ તોલાભાર ધી પકવવું. આ ધી કરંબદ્ધિવૃત કહેવાય છે. આ ધી દુષ્ટ વ્રણોને શાંત કરે છે, નાડીવ્રણોતું શોધન કરે છે અને તુરતના થયેલા (આગંતુજ) વ્રણો ઉપર પણ હિતકારી છે. જે દુષ્ટ વ્રણો હોય, જ્યોત્તી બીજ વેદોએ ચિકિત્સા છોડી દીધી હોય એવા વ્રણો હોય, ગંભીર નાડીવ્રણો હોય, તુરતના કરેલા છેદનાદિકથી થયેલા વ્રણો હોય અને અગ્નિ કે ક્ષારથી થયેલા દારુણ વ્રણો હોય તેઓ પણ આ કરંબદ્ધિવૃતથી મટે છે, એમાં સંશય નથી. ૪

इष्टकासिकतालोष्ठगोशकृत्तुषपांसुभिः ॥

सूत्रैरुष्णैश्च सततं स्वेदयेच्छलेष्मविद्रधिम् ।

कषायपानैर्वमनैरालेपैरुपनाहनैः ॥

हरेद्दोषानमीक्षणं चाप्यलव्वाऽसृक्तयैव च ।

आरग्वधकषાયેણ પકં ચાપાઽય ધાવયેત્ ॥

હરિદ્રાત્રિવૃતાસક્તિતૈર્મધુસમાયુતૈઃ ।
પૂર્યિત્વા ઘ્રણ સમ્યગ્વમ્નીયાત્કીર્તિતં યથા ॥
તત્ કુલથિકાદન્તીત્રિવૃચ્છામાર્કતિત્વકૈઃ ।
કુર્યાત્તૈલ સગોમૂતં હિતં તત્ર સસૈન્ધવમ્ ॥૫૧॥

કંઠથી થયેલા વિદ્રધિની ચિકિત્સા

કંઠથી થયેલા વિદ્રધિનું ગરમ કરેલી છંટા,
રેતી, ઢેકું, ગાયનું છાણું, ફાતરા, ૨૦
અને ખૂનોથી નિરંતર સ્વેદન કરવું એ વિદ્રધિના
કરેલીના દોષોને કાઢેલા પાઈને તથા વખનો, લેપો
અને ઉપનાહનોથી વારંવાર દૂર કરવા અને
તેના વિદ્રધિમાંથી તુખડી વડે લોહી વહાવવું
એ વિદ્રધિ પાકે ત્યારે તેને શસ્ત્રથી ચીરી ગરમાવાના
કાચથી ઘોવો અને પછી હળદર, નસોતર,
જવનો સાથે તથા તવનો અવથી મિશ્ર ૪૮૬
ઠરી, તે ૪૪૬થી વણને પૂરી સૂતસ્થાનના ૧૮મા
અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે યોગ્ય પાટાથી બાંધવો
એ વણ માટે કળથી, નેનાગો, નસોતર, વરધારો,
આકડો, પાટિયો, લોધર તથા સૈન્ધવનો ૪૮૬
નાખી ગોખૂતમાં તેલ પકવવું હિતકારી યાય છે ૫
પિત્તવિદ્રધિવત્સર્વાં ક્રિયા નિરવશેષતઃ ।

વિદ્રધ્યો કુશલ કુર્યાદ્રક્તાગ્નુનિમિત્તયો ॥૬॥

રુધિર તથા ક્ષતથી થયેલા વિદ્રધિની
ચિકિત્સા

પ્રવીણ વંધે રુધિર તથા પ્રહારથી થયેલા
વિદ્રધિઓની સમગ્રી ક્રિયાઓ પિત્તવિદ્રધિની
ચિકિત્સાઓની પેઠે જ સપ્તૃષ્ઠ કરવી ૬
વરુણાદિગણકાયમપકેડમ્યન્તરોચિયતે ।
ઊપકાદિપ્રતીવાપ વિવેદિદ્રધિશાન્ત્યે ॥
અનયોર્વર્ષયો સિદ્ધ સર્પિર્વરેષ્વનેન ચ ।
અચિરાદ્વિદ્રધિં દન્તિ પ્રાત્ પ્રાનનિષેધિતમ્ ॥
અમિરેવ ગણેશ્યાપિ સમિદ્ધ ચેદસયુતમ્ ।
કાર્યમાસ્થાપન ક્ષિપ્ર તપૈવાપ્યનુવાસનમ્ ॥
પાનાત્પનગોજ્યેષુ મધુશિમુદુમોડપિ વા ।
રક્ષાવાપો યથાદોષમપ્નં દન્તિ વિદ્રધિમ્ ॥

તોયધાન્યામ્લમૂઞૈસ્તુ પેયો વાડપિ સુગદિમિઃ ।
યથાદોષમગ્નકાયે પિષેદ્વાપિ શિલાજતુ ॥

પ્રધાન ગુગુલુ ચાપિ શુળ્ઠીં ચ સુરદારુ ચ ।
સેદ્ધોપનાદૌ કુર્યાન્ન સદા ચાપ્યનુલોમનમ્ ॥
યયોદિષ્ઠ શિરા વિષ્ણેત્કફજે વિદ્રધૌ મિષક્ ।
રક્ષિત્તાનિલોત્પેષુ કેચિદ્વાદૌ વદન્તિ તુ ॥
પક્ક વ્રા બહિરુદ્ધ મિત્વા ઘ્રણવદાચરેત્ ।
સુતેપૂર્દ્ધમધો વાપિ મૈરેયામ્લસુરાસૈવ ॥

પેયો વરુણકાદિસ્તુ મધુશિમુદુમોડપિ વા ।
શિમુમૂલજલે સિદ્ધ સસિદ્ધાર્યકમોદનમ્ ॥
યવકોલકુલત્યાના યૂપેર્મુક્ષીત માનવ ।
પ્રાત્ પાતશ્ચ સેવેત માત્રયા તૈત્વક ધૃતમ્ ॥
ત્રિવૃતાદિગણકાયસિદ્ધ વાડપ્યુપશાતયે ।
નોપગચ્છેદયથા પાક પ્રયતેત તથા મિષક્ ॥
પર્યાગતે વિદ્રધૌ તુ સિદ્ધિર્નૈકાન્તિકી સ્મૃતા ।
પ્રત્યાશ્વાય તુ કુર્વાત મન્નજાત તુ વિદ્રધિમ્ ॥
રોદસ્વેદોપપન્નાના કુર્વાદ્રક્તાવશેષનમ્ ।
વિદ્રધ્યુક્તા ક્રિયા કુર્યાત્પકે વાડપિ તુ મેદયેત્ ॥
નિ શત્યમય વિજ્ઞાય કર્તવ્ય ઘ્રણશોષનમ્ ।
ધાવેત્તિક્તવપાયેણ તિક્ત સર્વિસ્તથા હિતમ્ ॥
યદિ મન્નરિશ્વાવો ન નિવર્તેત દેહિન ।
કુર્યાત્સશોષનીયાનિ કપાવાદીનિ બુદ્ધિમાન્ ॥
પ્રિયદુધાતકીરોધ્રકટ્ફલ તિનિસૈન્ધવમ્ ।
એતૈસ્તૈલ વિપક્તવ્ય વિદ્રધિઘ્રણરોષણમ્ ॥૭॥

અંદર થયેલા વિદ્રધિની ચિકિત્સા

અંદર થયેલો વિદ્રધિ કાચો હોય, તો તેને
પ્રાત્ કરવા માટે ઊંચાકાદિ ગણ નાખેલા
વરુણાદિ ગણનો કાચ પાવો ઊંચાકાદિ ગણ તથા
વરુણાદિ ગણના ૪૪૬થી તથા સૂતસ્થાનના ૩૮મા
અધ્યાયમાં કહેવા વિદેયન દ્રવ્યોના કાચથી
બનાવેલું થી નિત્ય પ્રમાતે સેવનામાં આવે, તો તેથી
વિદ્રધિ તુરંત મટી જાય છે ઊંચાકાદિ ગણ,

૧ વિદ્રધિ મન્નગ્રાહના થયેલા હોય તો તે ઉપર પાચન
તથા કબજી ચીરવું ચીરે ઉપચારો ૫૫ કરવા- ૫૨

વરુણાદિ ગણ અને વિરેચન દ્રવ્યોના ક્વાથની તેઓના સ્નેહની સાથે તુરત નિઃહૃત્તિ દેવી. ક્વાથ તથા કટકથી બનાવેલા સ્નેહની અનુવાસનખસ્તિ દેવી. વિદ્રધિમાં જે દોષનો પ્રકાપ હોય, તે દોષને હણનારાં દ્રવ્યો નાખી બનાવેલા સરગવાના ક્વાથાદિકની પીવામાં, જમવામાં તથા લેપનમાં યોજના કરવામાં આવે, તે તેથી કાચો વિદ્રધિ મટી જાય છે. એ સરગવાનો ક્વાથ જળની સાથે, ધાન્યામ્લની સાથે, ગોમૂત્રની સાથે અથવા સુરા વગેરેની સાથે પાવો. અથવા જે દોષનો પ્રકાપ હોય તે દોષને હણનારા ગણોના ક્વાથની સાથે શિલાજિત પાવો. એ વિદ્રધિને મટાડવા માટે ભેંસાગુગળ કે જે સધળા ગુગળોમાં શ્રેષ્ઠ છે તેનું, સૂઠનું અને દેવદારનું પણ સેવન કરાવવું; સ્નેહો તથા ઉપતાહો પણ કરવાં અને દરરોજ વિરેચન પણ દેવું. એ વિદ્રધિ કફથી થયો હોય, તો શારીરસ્થાનના ૮મા અધ્યાયના ૨૧મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે ડાખા પડખામાં કાપના તથા સ્તનના મધ્યમાં શિરાનો વેધ કરવો. કેટલાક આચાર્યો કહે છે, કે 'રુધિર, પિત્ત તથા વાયુથી થયેલા અંદરના વિદ્રધિઓમાં ખાહુની શિરાનો વેધ કરવો.' અંદરનો વિદ્રધિ પાછીને બહાર નીકળ્યો હોય, તો તેને શસ્ત્રથી ચીરી તેની વ્રણની પેઠે ચિકિત્સા કરવી. અંદરના વિદ્રધિઓ મુખ-દ્વારથી કે ગુદાદ્વારથી ઝરવા લાગ્યા હોય, તો વરુણાદિ ગણનો ક્વાથ અથવા સરગવાનો ક્વાથ મૈરેય (સુરા તથા આસવના સંધાનથી બનાવેલા મધ) સાથે અથવા કાંજ, સુરા કે આસવની સાથે પાવો. એ વિદ્રધિના દરદીને સરગવાના મૂળના ક્વાથમાં પકવેલો સરસવ સહિત^૧ ભાત, જવ, બોર તથા કળથીના આસામણની સાથે જમાડવો. એ વિદ્રધિની શાંતિ માટે નિત્ય પ્રભાતે યોગ્ય માત્રાથી તૈલવક્રધૃત (આ સ્થાનના

ચોથા અધ્યાયના ૨૧મા વિષયમાં કહેલું) પાવું અથવા ત્રિવૃતાદિ ગણના ક્વાથથી પકવેલું ધી પાવું. અંદરનો વિદ્રધિ પાકે નહિ તેવો યત્ન વૈધે કરવો; કેમ કે એ વિદ્રધિ પાછી જાય તો પછી તેને મટાડવો મુશ્કેલ થાય છે. જેઓને મજ્જામાં વિદ્રધિ^૧ થયેલ હોય, તેઓની ચિકિત્સા પ્રથમ ના પાડ્યા પછી કરવી. તે આ પ્રમાણે કે સ્નેહન તથા સ્વેદનસંસ્કાર આપીને તેઓના રુધિરનું સ્નાવણ કરવું અને પછી જે દોષોનો એ વિદ્રધિ હોય, તે દોષોના બહારના વિદ્રધિ માટે જે ઉપાયો કહ્યા છે, તે કરવા. મજ્જામાં થયેલો એ વિદ્રધિ જો પાકે, તો શસ્ત્રથી હાડકાને ભેદી દોષ કાઢવો અને તમામ દોષ નીકળી ગયો જણાય, ત્યારે તે વ્રણનું શોધન કરવું. એ વ્રણને સૂત્રસ્થાનના ૪૨મા અધ્યાયના ૧૩મા વિષયમાં કહેલા તિક્તવર્ગના ક્વાથથી ધોવો અને તે ઉપર તિક્તવર્ગના ક્વાથથી પકવેલાં^૨ ધી વાપરવાં. એ દરદીને મજ્જા વહેતી બંધ ન પડે, તો યુક્તિમાન વૈધે સંશોધન કરનારાં ક્વાથાદિક વાપરવાં. વિદ્રધિના વ્રણને રૂઝવવા ઘઉંલાં, ધાવણી, લોધર, કાયફળ, મીણો, હરમો અને સંધવના ક્વાથાદિકથી પકવેલું તેલ વાપરવું. ૭

અધ્યાય ૧૭મો

યયાતો વિસર્પનાડીસ્તનરોગચિકિત્સિતં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ । યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપકંઠ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વિસર્પનાડીસ્તન-

૧ નિદાનસ્થાનના ૯મા અધ્યાયનો ૨૧મો વિષય જોવો.

૨ આ સ્થાનના ૯મા અધ્યાયમાં જે મહાતિક્ત અને તિ... કહ્યાં છે, તેમાંનાં કોઈ અહીં જણાય છે.

૧ સરસવોને જરાક પકવીને ભાતમાં મિશ્ર કરી દેવો-હકન.

રોગચિકિત્સિત^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશુ, કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સાધ્યા વિસર્પાશ્ચ આદિતો યે

ન સન્નિપાતક્ષતજો દિ સાધ્યૌ ।

સાધ્યેષુ તત્પથ્યગણૈર્વિદધ્યાદ્

ઘૃતાનિ સેકાંશ્ચ તથોપદેહાન્ ॥ ૨ ॥

વિસર્પોની ચિકિત્સાનું સામાન્ય સૂચન

વાયુ, પિત્ત અને કફથી થયેલા ત્રણે
વિસર્પો, નિદાનસ્થાનમાં કહેલી સામાન્ય સ્થિતિમાં
હોય, ત્યાં સુધી સાધ્ય^૨ છે, પણ ત્રણે દોષો
તથા ક્ષતથી થયેલા બે વિસર્પો તો અસાધ્ય
જ છે. જે વિસર્પો સાધ્ય છે તેઓને મટાડવા
માટે વૈદે તે તે દોષોને હરનારાં ઔષધોના
ગણથી ધૂનો, સિંચનો અને લેપો કરવા. ૨

મુસ્ત્રાશતાહાસુરદારુકુષ્ઠ-

વારાદિકુસ્તુમ્બુરુક્ષ્ણગન્ધાઃ ।

વાતાત્મકે ચોષ્ણગણાઃ પ્રયોજ્યાઃ

સેકેષુ લેપેષુ તથા ઘૃતેષુ ॥

યત્પચ્ચમૂર્ઠં ચલુ કણ્ટકાશ્ચ-

મત્સ્યં મહૃચાપ્યય વહ્નિજં ચ ।

તત્તોપયોજ્યં મિષજા પ્રદેહે

સેકે ઘૃતે ચાપિ તથૈવ તૈલે ॥ ૩ ॥

વાયુથી થયેલા વિસર્પની ચિકિત્સા

વાયુથી થયેલા વિસર્પ ઉપર સિંચનોમાં,
લેપોમાં તથા ધૂનોમાં બેથ, શનાવરી, દેવદાર,
કઠ, વારાહીકંઈ, કાથમીર, સરગવેા અને ભદ્રદા-
વોદિ વગેરે તથા પિપ્પદયાદિ ગણુ આદિ ઉચ્ચુવર્ગોના
ઉપયોગો કરવા.

૧ વિસર્પ, નાદીનળ અને અનરામના નિદાનાદિક
નિદાનસ્થાનના ૧૦મા અધ્યાયમાં કહેના છે, તેઓની
ચિકિત્સા વિશે.

૨ વાયુથી થયેલા વિસર્પની અને પિત્તથી થયેલા
વિસર્પની જે અભાષ્ય સ્થિતિ કહી છે તે બંને બન્ને
વિસર્પના સ્પર્શપ્રય દોષ તો જ સમજાવી, પણ એક
દોષથી થયેલ વિસર્પને તે સાધ્ય જ સમજાવે.

વૈદે કટકપંચમૂલ, લઘુપંચમૂલ, બૃહત્પંચ-
મૂલ અને વહ્નીપંચમૂલનો પણ લેપોમાં, સિંચ-
નોમાં, ધૂનોમાં તથા તેલોમાં ઉપયોગ કરવો. ૩

કષ્ઠેરુશ્વઙ્ગાટકપદ્મગુન્દ્રાઃ

સંયંચલાઃ સોત્પલકર્દમાશ્ચ ।

વસ્ત્રાન્તરાઃ પિત્તકૃતે વિસર્પે

લેપા વિધેયાઃ સઘૃતાઃ સુશીતાઃ ॥

હીવેરામત્તકચન્દનાનિ

સ્રોતોજમુક્તામણિગૈરિકાશ્ચ ।

ક્ષીરેણ પિષ્ટાઃ સઘૃતાઃ સુશીતા

લેપાઃ પ્રયોજ્યાસ્તનવાઃ સુલાય ॥

પ્રપૌળ્ડરીકં મધુકં પચસ્યા

મજ્જિષ્ટિકા પચકચન્દને ચ ।

સુગન્ધિકા ચેતિ સુલાય લેપાઃ

પૈત્તે વિસર્પે મિષજા પ્રયોજ્યાઃ ॥

ન્યગ્રોષવર્ગઃ પરિવેચનં ચ

ઘૃતં ચ કુર્યાસ્ત્વરસેન તસ્ય ।

શીતૈઃ પયોમિશ્ય મધુર્દકૈશ્ચ

સર્શકૈરિશ્તુરસૈશ્ચ સેકાન્ ॥

ઘૃતસ્ય ગૌરીમધુકારવિન્દ-

રોધ્રામ્યુરાજાદનૌરિકેષુ ।

તથર્ષમે પચકસારિવાસુ

કાકોલિમેદાકુમુદોત્પલેષુ ॥

સચન્દનાયાં મધુશર્કરાયાં

દ્રાક્ષાસ્થિરાષ્ઠશિશનાહવાસુ ।

કલ્કીકૃતાસુદકમગ્ર દત્ત્વા

ન્યગ્રોષવર્ગેભ્ય તથા સ્થિરાદેઃ ॥

ગણસ્ય પિત્ત્વાદિકપચમૂલ્યા-

ચતુર્ગુણં ક્ષીરમયાપિ તદ્રત્ ।

પ્રસ્યં વિપકં પરિપેચનેન

પેત્તીર્નિદન્યાત્તુ વિસર્પનાડીઃ ॥

વિસ્ફોટદુષ્ટવ્રણશીર્ષેરોગાન્

પાકં તયાડડસ્યસ્ય નિહન્તિ પાનાત્ ।

મહાર્દિતે શોષિણિ ચારિ ઘટે

ઘૃતં દિ ગૌર્પીદિકમેતદિદમ્ ॥ ૪ ॥

પિત્તથી થયેલા વિસર્પની ચિકિત્સા

પિત્તથી થયેલા વિસર્પ ઉપર ઝીણું વસ્ત્ર મૂકી તે ઉપર ઠસેરુંકંદ, શિગોડાં, કમળો, નાગરમોથ, શેવાળ અને ઉત્પલ નામનાં કમળો અને કાદવના અત્યંત ઠંડા અને ધીવાળા લેપો કરવા.

પિત્તવિસર્પના દરદીને સુખી કરવા માટે વાળો, પીળો વાળો, સુખડ, સુરમો, મોતી અને સોનાગેરુને દૂધમાં વાટી ધીથી મિશ્ર કરી તેઓના અત્યંત ઠંડા અને પાતળા લેપો કરવા.

પિત્તથી થયેલા વિસર્પ ઉપર વૈધે પાંડેરવો, જીંઠીમધ, ખરણેર અથવા સફેદ વિઠારીકંદ, મજીઠ, પદ્મકાષ, ચંદન અને ઘોળી ઉપલસરીના લેપો કરવા.

પિત્તથી થયેલા વિસર્પ ઉપર ન્યગ્રોધાદિ ગણના ક્ષત્રાયાદિકથી, શીતળ દૂધથી, મધવાળા જળથી તથા સાકરથી મિશ્ર કરેલા શેરડીના રસથી સિંચનો કરવાં અને ન્યગ્રોધાદિ ગણના સ્વરસમાં પકાવેલા ધીનો પણ પ્રયોગ કરવો.

ગૌર્યાદિચૂત

હળદર, જીંઠીમધ, કમળ, લોધર, વાળો, રાણ, સોનાગેરુ, ઋષભક, પદ્મકાષ, ઉપલસરી, કોઠાલી, મેદા, પોયણાં અને ઉત્પલ નામનાં કમળો, ચંદન, સારી સાકર, દ્રાક્ષ, શાલિપર્ણિ, પૃથ્વીપર્ણિ અને શતાવરીનો કદક નાળી ન્યગ્રોધાદિ ગણના, વિઠારિગંધાદિ ગણના તથા બૃહત્પંચમૂલના યોગણા ક્ષત્રાયમાં અને ગાયના યોગણા દૂધમાં ચોસઠ તોલાભાર ધી પકાવવું. આ ધી ગૌર્યાદિ-ચૂત કહેવાય છે. આ ધીનું સેવન કરવાથી પિત્ત સંબંધી વિસર્પ તથા પિત્તજન્ય નાડીવ્રણ મટે છે અને તે પીવાથી વિસ્ફોટકા, દુષ્ટ વ્રણો, માથાનાં દરદો તથા મોઢાનો પાંક પણ મટે છે. જે બાળક બાલગ્રહોથી કે શોષથી પીડાયેલો હોય, તેનું પણ આ ધીના પ્રયોગથી હિત થાય છે. ૪

અજાશ્વગન્ધા સરલા સકાલા

સૈકૈષિકાં ચાપ્યથવાજગૃહ્ણી ।

ગોમૂત્રપિષ્ઠો વિહિતઃ પ્રદેહો

દ્વન્યાદ્વિસર્પ કફજં સ શીઘ્રમ્ ॥

કાલાનુસાર્યાગુરુચોચગુજ્ઞા-

રામ્ભાવચાશીતશિવેન્દ્રપર્ણ્યઃ ।

પાલિન્દિમુજ્ઞાતમહીકદમ્બા

હિતા વિસર્પેષુ કફાત્મકેષુ ॥ ૫ ॥

કફથી થયેલા વિસર્પની ચિકિત્સા

તલવણી, આંસોદ, નસોતર અને મજીઠને અથવા નસોતર અને મેંઠાશિંગીને ગોમૂત્રમાં વાટી લેપ કરવામાં આવે, તો તે લેપ કફથી થયેલા વિસર્પનો તુરત નાશ કરે છે.

તગર, અગર, તજ, ચણોઠી, રારના, વજ, સુવા, ઈંદ્રવારણી, ફૂંચો, જંગલી સૂરણ અને ગોરખમુંડી અથવા અજમે કફથી થયેલા વિસર્પો ઉપર હિતકારી છે. ૫

ગણસ્તુ યોજ્યો વરુણપ્રવૃત્તઃ

ક્રિયાસુ સર્વાસુ વિચક્ષણેન ।

સંશોધનં શોણિતમોક્ષણં ચ

શ્રેષ્ઠં વિસર્પેષુ ચિકિત્સિતં હિ ॥

સર્વાશ્ચ પકાન્પરિશોધ્ય ધીમાન્

વ્રણક્રમેણોપચરેદ્યથોક્તમ્ ॥ ૬ ॥

સઘળા વિસર્પો ઉપર પ્રયોગ, સંશોધન અને પાક્યા પછીની ચિકિત્સા.

વિચક્ષણ વૈધે સઘળા પ્રકારના વિસર્પોની સઘળી ક્રિયાઓમાં વરુણાદિ ગણનો પ્રયોગ કરવો. સઘળા પ્રકારના વિસર્પો ઉપર જળો મૂકવાથી રુધિર વહાવવારૂપ સંશોધન શ્રેષ્ઠ છે. સઘળા પ્રકારના વિસર્પો પાકે, ત્યારે તેઓનું યોગ્ય રીતે શોધન કર્યા પછી બુદ્ધિમાને વૈધે વ્રણ-ચિકિત્સાની રીત પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયના ૩૪ વિષયમાં વિસર્પોને ભેદ કહ્યા છે.) ૬

નાડી ત્રિદોષમવા ન સિધ્યે-

ચ્છેપાશ્વતઃ પ્રતિયત્નસાધ્યાઃ ॥ ૭ ॥

નાડીત્રણીની ચિકિત્સા અને સાધ્યાસાધ્યતા

ત્રણે દોષોથી થયેલા નાડીત્રણ અસાધ્ય છે અને ખાટીના ચાર પ્રકારના નાડીત્રણો કષ્ટ-સાધ્ય છે. ૭

તન્નાનિલોત્થામુપનાદ્ય પૂર્વ-

મંથેપતઃ પૂયગતિં વિદાર્ય ।

તિલૈરપમાર્ગફલેષ પિપ્પા

સસૈન્ધવૈવૈવનમત્ર કુર્યાત્ ॥

પ્રક્ષાલને ચાપિ સદા વ્રણસ્ય

યોજ્યં મદ્ધત્તલુ પમમૂલમ્ ।

દ્વિસ્રાં દ્વિત્રાં કદુકાં પલાં ચ

ગોત્રિકાં ચાપિ સવિત્વમૂલમ્ ।

સંદૃશ્ય તૈલં વિપચેદ્ વ્રણસ્ય

સંશોષનં પૂણરોષણં ચ ॥ ૮ ॥

વાયુથી થયેલા નાડીત્રણની ચિકિત્સા

જો નાડીત્રણ વાયુથી થયેલા હોય, તો પ્રથમ વાતહર દ્રવ્યોથી તેના ઉપર ઉપનાદ કરી પછી પરની ગતિને શરૂ વડે રા'પૂણ' રીતે બેઠી તેના ઉપર તલ તથા અથેકાના ફળોના સૌંધન સદિન લેપ કરી પાટો બાંધવો, એ ત્રણને ધોવામાં ખુદત્પઅમૂલીના ઝાચની ચોળના કરવી. જટામાંસી, દળદર, કંદુ, બલદાણુ, ગજજીબી અને બીલીનાં મૂળના તેલના મતુર્ગાંશ જેટલો કંદક નાખી ચોળના પાણીમાં તેલ પકવી તે તેલથી મજુનું ચોળન, પૂરણ તથા રોપણ કરવું (નાડીત્રણોમાં પરની ગતિ ચોળા પછી બેઠન કરવું ચોગ્ય છે; તેથી નાડીત્રણોને ચુરુસ્થાનના રૂપમાં અધ્યાપના હતા તથા ઉપ વિષયમાં એમ અને બેલ'કદા છે.) ૮

વિભાગિકાં પ્રામુક્તનાદ્ય ધીમા-

નુરસારિકામિઃ સરવોપનાપિઃ ॥

નિમલ્ય શરં પિત્તનાદની

યદ્ધ્યાદ્ધકલ્કૈઃ પરિપૂર્યેતામ્ ।

પ્રક્ષાલને ચાપિ સસોમનિમ્બા

નિશા પ્રયોજ્યા કુશલેન નિલમ્ ॥

શ્યામાત્રિમળ્લીત્રિફલસુ સિદ્ધમ્

દ્વિત્રયો રોષકવૃક્ષયોષ્ઠ ।

ધૂતં સદુગ્ધં વ્રણતર્પણેન

દિન્યાદ્ગતિં કોષ્ઠગતાડપિ યા સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

પિત્તથી થયેલા નાડીત્રણની ચિકિત્સા

જો નાડીત્રણ પિત્તથી થયે હોય, તો તેના ઉપર દૂધ તથા ધીધી મિથ કરેલી લાપસીઓના ઉપનાદ (લેપ) કર્યા પછી પરની ગતિને શરૂ વડે અટકાવી તેમાં તલ, નેપાળો અને જડીમધના કંદક ત્રણમાં ભરવો. પ્રવીણ વેધે એ નાડીત્રણને નિત્ય રતાંજલિ અથવા વેનડી, લીંબડા અને દળદરના ઝાચથી ધોવો. વરધારો, નસોતર, ત્રિફળા, લોધર, ઇંદ્રજવ, દારદળદર અને દળદરથી પકવેલા ધીધી અને દૂધથી મજુનું તર્પણ કરવામાં આવે, તો ડોડામાં રહેલી પરની ગતિને પણ અટકાવે છે ૯

નાડીં કફોત્થામુપનાદ્ય સમ્પ-

કુલ્લરથમિદ્ધાર્થકમત્તુકિર્ણૈઃ ।

મૃદુક્રુતોમ્થ્ય ગતિં વિદિત્વા

નિષાતવેચ્છદ્યમશેષકારી ॥

દપાદ્ધને નિમ્બતિલાન્સુવિધાન્

સુતાદ્દુગ્ધસેન્ધવસમ્પ્રયુક્તાન્ ।

પ્રક્ષાલને ચાપિ કરણનિમ્બ-

જાત્વધૂવીતુસ્વરમાઃ પ્રયોજ્યાઃ ॥

સુર્યાપિકામેન્ધરપિત્રકેષુ

નિકુમ્ભનાટીતલસ્ત્રિકામુ ।

ષ્ટેષ્વગામાર્ગમેષુ ચેથ

સુર્યાસમૃદ્ધેષુ દિતાપ તેલમ્ ॥ ૧૦ ॥

કફથી થયેલા નાડીત્રણની ચિકિત્સા

જો નાડીત્રણ કફથી થયે હોય, તો તેના ઉપર કજીરી, સરસપ, જવનો સાગવો અને સુરા-

ખીજ(જી) સંધાન કરીને સુરા જનાવવામાં આવે છે તે)નો સારી પેઠે ઉપનાહ કરી તે ઉપનાહથી વ્રણને ડામળ કરી, સળી વડે પરની ગતિના વ્રણમાં કાપ મૂકીને શસ્ત્ર વડે તે ગતિને સંપૂર્ણ રીતે ભેદી નાખવી. પછી કટકડી તથા સેધવની સાથે લીંબડા તથા તલ સારી પેઠે વાટી તેનાથી વ્રણને ભરવો. એ વ્રણને ઘોવામાં કરંજ, લીંબડા, જાંઘ, ખહેડાં અને પીલુનો સ્વરસ વાપરવો. સાંજખાર, સંધન, ચિત્રક, નેપાળો, ભોંયઆમલીનાં મૂળ, આકડો, અધેડાનાં ફળ અને ગોમૂતથી પઠવેલું તેલ એ વ્રણ ઉપર દ્રિતકારી છે. ૧૦

નાડીં તુ શલ્યપ્રમવાં વિદાર્ય
નિર્હત્ય શલ્યં પ્રવિશોધ્ય માર્ગમ્ ।
સંશોધયેત્કૌદ્રવૃતપ્રગાઢે-
સ્તિલેસ્તતો રોષણમસ્ય કુર્યાત્ ॥
કુમ્ભીકલર્જૂરકપિત્તચિત્ત-
વનસ્પતીનાં ચ શલાદુર્વર્ગે ।
કૃત્વા કષાયં વિપચેત્તુ તૈલ-
માવાપ્ય મુસ્તાસરલાપ્રિયङ્ગુઃ ॥
સુગન્ધિકામોચરસાહિપુષ્પં
રોષ્રં વિદધ્યાદપિ ધાતર્કીં ચ ।
એતેન શલ્યપ્રમવા ચ નાડી
રોહેદ્રણો વા સુલમાશુ ચૈવ ॥૧૧॥

શલ્યથી થયેલા નાડીવ્રણની ચિકિત્સા

જે નાડીવ્રણ શલ્યથી થયો હોય, તો તેને શસ્ત્ર વડે છેદી, શલ્યને કાઢી લઈ, રસ્તાને સાફ કરી, ધી તથા મધથી સારી પેઠે મિશ્ર કરેલા તલથી તે વ્રણનું શોધન કરવું. પછી પુત્રાગ,^૧ ખજૂર, ઢાઠ, ખીલી અને વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોનાં કાચાં ફળોનો ક્વાથ કરી તેમાં મોથ, નસોતર,

ધઈંડાં, સફેદ ઉપલસરી, મોચરસ, નાગદેસર, લોધર અને ધાવણીનો કઢક નાખી તેલ પઠવવું. શલ્યથી થયેલો નાડીવ્રણ અને ખીજે વ્રણ પણ આ તેલથી રુઝાય છે અને વ્રણની પીડા તુરત શાંત થાય છે. ૧૧

કૃશદુર્બલમીરૂણાં નાડી મર્માશ્રિતા ચ યા ।
ક્ષારસૂત્રેણ તાં છિન્ધ્યાન્ન તુ શલ્મેણ બુદ્ધિમાન્ ॥
અપ્પયા ગતિમન્વિપ્ય ક્ષારસૂત્રાનુસારિણીમ્ ।
સૂર્ચીં નિદધ્યાદ્યત્યન્તે તયોન્નમ્યાશુ નિર્હરેત્
સૂત્રસ્યાન્તં સમાનીય ગાઢં બન્ધં સમાચરેત્ ।
તતઃ ક્ષારવલં વીક્ષ્ય સૂત્રમન્યત્રવેશયેત્ ॥
ક્ષારાક્તં મતિમાન્વૈદ્યો યાવન્ન ક્લિષ્ઠતે ગતિઃ ।
મગન્દરેડપ્યેષ વિધિઃ કાર્યો વૈદ્યેન જ્ઞાનતા ॥
અર્ધુદાદિપુ ચોત્કિષ્પ્ય મૂલે સૂત્રં નિષાપયેત્
સૂચીભિર્યવવક્ત્રાભિરાચિતં વા સમન્તતઃ ।
મૂલે સૂત્રેણ વધ્નીયાચ્છિન્ને ચોપચરેદ્રણમ્ ॥૧૨॥
કૃશ તથા મર્મના નાડીવ્રણને ક્ષારવાળા દોરાથી કાપવો

કૃશ, દુર્બળ અને ખીકણના નાડીવ્રણને તથા મર્મમાં રહેલા નાડીવ્રણને બુદ્ધિમાન વૈદ્યે શસ્ત્ર વડે ન છેદતાં ક્ષારથી ખરડેલા દોરા વડે કાપવો. એપણી નામની સળીથી પરની ગતિને શોધી કાઢી, ક્ષારવાળા દોરાથી પરેવેલી સોય તે ગતિના અંતપ્રદેશમાં નાખવી અને સોયથી તે પ્રદેશને વીંધી જાંચો કરી તુરત તેમાંથી સોય કાઢી લેવી. પછી દોરાના છેડાને ભેગા કરી તે ગતિને મજબૂત રીતે બાંધી લેવી. ક્ષારનું ખળ ઓછું જણાય, તો એક દોરાને કાઢી લઈ ને ખીજે ક્ષારથી ખરડેલો દોરો નાખવો. જ્યાં સુધી ગતિનું છેદન ન થાય, ત્યાં સુધી બુદ્ધિમાન વૈદ્યે એ પ્રમાણે વારંવાર દોરો નાખ્યા કરવો. પ્રવીણ વૈદ્યે ભગંદરમાં પણ એ પ્રમાણે કરવું. અખુદ વગેરે રોગોમાં પણ એજ રીતે સોય વડે વ્રણને જાંચીને મૂળમાં દોરો નાખી દેવો.

૧ ઉડીસામાં પુત્રાગનાં મોટાં વૃક્ષો થાય છે. એનાં સફેદાં પુષ્પો નાગદેસર કહેવાય છે. પુત્રાગનાં ફળો રતનજેતના દોડવા જેવાં થાય છે.

એ અર્થુદ વગેરે રોગો રચુલભૂજવાળા હોય, તો જવના જવાં મોઢાવાળી અનેક સોયથી ચોમેર વીધ કરી દોરો નાખી મૂળને તે દોરાથી બાંધી લેવું. દોરાથી ગતિનું છેદન થયા પછી ત્રણની ચિકિત્સા કરવી. ૧૨

યા દ્વિવ્રણીયેઽમિહિતાસ્તુ વર્ત્ય-
સ્તાઃ સર્વનાડીપુ મિષત્તિવદધ્યાત્ ।

ષોષ્યફલત્વગ્લવણાનિ લાક્ષા-
પૂર્ણીફલં ચાલવણં ચ પત્રમ્ ॥

સુશ્લર્કદુરધેન તુ કસ્ક એવ
વર્તીકૃતો હન્યચિરેણ નાડીઃ ।

વિમીતકામ્રાસ્થિવટપ્રવાલં
દ્રોણુકાશદ્વિનિવીજમિથમ્ ॥

વારાહિકન્દચ તથા પ્રદેયો
નાડીપુ તૈલેન ચ મિથ્યથિત્વા ।

ધતૂરજં મદનકોદ્રવજં ચ ષીજં
કોશતકી શુકનસા મૃગમોજની ચ ।

અજ્ઞોટયોજસહિતં ગતિપુ પ્રયોજ્યં
લાઘોદકાદ્યતમલાસુ વિકૃત્ય ચૂર્ણમ્ ॥

ચૂર્ણીકૃતૈરય વિમિશ્રિતમભિરેવ
તૈલં પ્રયુક્તમચિરેણ ગતિ નિહન્તિ ।

એવેવ મૂત્રસહિતેષુ વિધાય તૈલં
તત્સાધિતં ગતિમપોહતિ સતરાત્રાત્ ।

પિણ્ડીતકસ્ય તુ વરાહવિમાલિતસ્ય
મૂલેષુ કન્દશકલેષુ ચ સૌવહેષુ ॥

તૈલં કૃતં ગતિમપોહતિ શીઘ્રમેતત્
કન્દેષુ ચામરવરાયુષસાહ્યેષુ ।

મહાતકાર્કમરિચૈલ્લવણોત્તમેન
સિદ્ધં વિઙ્ગરજનીદ્રવચિત્રકૈશ્વ ॥

સ્થાન્માર્કવસ્ય ચ રસેન નિહન્તિ તૈલમ્
નાડીં કફાનિલકૃતામપર્ચીં વ્રણાંશ્ચ ॥૧૩॥

સઘળા નાડીત્રણોની સામાન્ય વિધિ

સૂત્રસ્થાનના મિથક નામના ૩૬મા અધ્યાયના ૬૬ા વિષયમાં કહેલી વાટે, કે જેઓ

આ સ્થાનના દ્વિવ્રણીય નામના પહેલા અધ્યાયના ૫૧મા વિષયમાં સૂચવેલી છે, તે વાટે વેદે સઘળા નાડીત્રણોમાં નાખવી.

બોર, તજ, સંધવાદિક લવણો, લાખ, સોપારી અને માલકાંકણીનાં પાંદડાંનો ચોરના તથા આકડાના દૂધમાં કદક કરી તેની વાટ નાખવામાં આવે, તો તે વાટ તુરત નાડીત્રણોને મટાડે છે.

પહેડાંના ઠળિયા, આંખાની ગોટલી, વડનાં કણાં પાંદડાં, હરેલુકા નામનું સુગંધી દ્રવ્ય, આંખફૂટામણીનાં બીજ અને વારાહીકંદને બારીક વાટી તેલથી મિથ કરી નાડીત્રણ ઉપર ચોજવાં.

ધંતૂરો, મીંદળ, કોદરાના દાણા, કુકડવેલ, અમારદૂધેલીનાં, ઇંદ્રવારણીનાં અને અંકાલનાં બીજનું ચૂર્ણ બનાવી, નાડીત્રણોની ગતિઓને લાખના પાણી વડે ધોવાથી તથા ભેદનાદિથી શુદ્ધ કરી તે ગતિઓ પર ચોજવામાં આવે, તો તેથી નાડીત્રણોની ગતિઓ અટકે છે.

ઉપર કહેલાં ધંતૂરાનાં બીજ વગેરેનું ચૂર્ણ કરી તેને તેલમાં કાલવી નાડીત્રણની ગતિ ઉપર ચોજવામાં આવે, તો તે ચૂર્ણ તુરત જ ગતિને અટકાવે છે.

ઉપર કહેલાં ધંતૂરાનાં બીજ વગેરેના કદક નાખી ગોખૂતમાં પકવેલું તેલ નાડીત્રણની ગતિ પર ચોજવામાં આવે, તો તે તેલ સાત દિવસની અંદર ગતિને અટકાવે છે.

કાળા ફૂલવાળા મીંદળનાં ખૂળિયાંઓથી, નારવેલના કંદના હુકડાઓથી અને જંગલી સરણના કંદના હુકડાઓથી (જેમના કદકથી) ચોગણા પાણીમાં પકવેલું તેલ નાડીત્રણોની ગતિઓને તુરત અટકાવે છે.

લિલાયુ, આકડો, મરી, સંધન, વાવડિંગ, હળદર, દારુદળદર અને ચિત્રકનો કદક નાખી ભાંગરાના રસમાં પકવેલું તેલ કદે તથા પિતે

કરેલા નાડીત્રણને, અપચીને અને બીજા પ્રણેને
પણ મટાડે છે. ૧૩

સ્તન્યે ગતે વિકૃતિમાશુ મિષક્તુ ધાત્રીં
પીતાં ઘૃતં પરિણેડહનિ વામયેત્તુ ।
નિમ્બોદકેન મધુમાગધિકાયુતેન
વાન્તાગતેડહનિ ચ મુદ્રંસાશના સ્યાત્ ॥

एवं ग्रहं चतुरहं षडहं वमेद्वा
सर्पिः पिवेत्त्रिफलया सह संयुतं वा ।
भार्गी वचामतिविषां सुरदारु पाठाम्
मुस्तादिकं मधुरसां कटुरोहिणीं च ॥
धात्री पिवेत्तु पयसः परिशोधनार्थ-
मारग्वधादिषु वरं मधुना कषायम् ।
सामान्यमेतदुपदिष्टमतो विशेषात् ॥ १४ ॥

સ્તનરોગની ચિકિત્સા-ધાવણશુદ્ધિ

ધાવણ વિકૃતિ પામ્યું હોય, તો વૈદે
ધવરાવનારીને તુરત ધી પાઈ સાચંકાલે મધ
તથા પીપરથી મિશ્ર કરેલા લીંબડાના ક્વાથથી
વમન કરાવવું અને વમન કરાવી સૂર્યાસ્ત થયા
પછી મગનું આસામણ પાવું. આ પ્રમાણે ત્રણ, ચાર
કે છ દિવસ સુધી વમન કરાવવું અથવા ત્રિકૂળાથી
મિશ્ર કરેલું ધી પાવું અથવા ભારંગી, વજ,
અતિવિષ, દેવદાર, કાળીપાડ, મુસ્તાદિગણ,
શીવણ કે વરિયાળી અને કડુનો કલક પાવો.
અથવા આરગ્વધાદિ ગણનો ઉત્તમ ક્વાથ કરી તે
મધ સાથે પાવો. ધાવણની શુદ્ધિ માટે આ
સામાન્ય ચિકિત્સા કહેવામાં આવી. હવે વિશેષ
ચિકિત્સા કહીએ છીએ: ૧૪

दोषान्पयोनिपतिताञ्छमयेद्यथास्वम् ॥ १५ ॥

ધાવણશુદ્ધિની વિશેષ ચિકિત્સા

ધાવણમાં જે દોષ પ્રાપ્ત થયેલો દેખાય,
તે દોષને તેનાં વિરુદ્ધ ઔષધોથી શાંત કરવો. ૧૫
રોગ સ્તનોસ્થિતમવેક્ષ્ય મિષગ્વિદધ્યા-
દ્યદ્વિધાવમિહિતં बहुशो विधानम् ।
सम्पच्यमानमपि तं तु विनोपनाहैः

सम्मोजनेन खलु पाचयितुं यतेत ॥

શીઘ્રં સ્તનો હિ મૃદુમાંસતયોપનદ્ધઃ

सर्वं प्रकोपमुपयात्यवदीर्यते च ।

પકે ચ દુગ્ધહરિણીઃ પરિહૃત્ય નાડીઃ

कृष्णं च चूचुकयुगं निदधीत शस्त्रम् ॥

આમે વિદાહિનિ તથૈવ ગતે ચ પાકં

घात्र्याः स्तनौ सततमेव च निर्दुहीत ॥ १६ ॥

સ્તનના વિદ્રધિ જેવા રોગની ચિકિત્સા

સ્તનમાં રોગ થયો હોય, તો વૈદે
યોગ્ય નિર્ણય કરી, વિદ્રધિના વિષયમાં (ગયા
અધ્યાયમાં) જે જે ચિકિત્સા કહેલી છે, તે
કરવી. સ્તનનો રોગ પાકવા આવ્યો હોય,
તોપણ તેના ઉપર ઉપનાહ (સ્વેદન) નહિ
કરતાં ઔષધો ખવડાવવાં વગેરેથી જે તેને
પકાવવાનો યત્ન કરવો; કેમ કે સ્તન ઉપર
ઉપનાહ કરવામાં આવે, તો તે સ્તન કામળ
માંસવાળો હોવાને લીધે તુરત સડી બન્ય છે અને
ચિરાઈ બન્ય છે. સ્તનનો રોગ પાકે, ત્યારે વૈદે
ધાવણ વહેતી નાડીઓને તથા બે કાળી
દીટડીઓને છોડી દઈ તે રોગ ઉપર છેદનરૂપ
શસ્ત્રક્રિયા કરવી. સ્તનનો રોગ કાચો હોય, થોડો
પાક્યો હોય કે બરાબર પાક્યો હોય, ત્યારે પણ
ધવરાવનારીના સ્તનને વારંવાર દોહ્યા કરવાં
એટલે તેમાંથી ધાવણ કાઢ્યા કરવું. ૧૬

અધ્યાય ૧૮ મે

अथातो ग्रन्थपच्यर्बुदगलगण्डचिकित्सितं
व्याख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ ११ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘ગ્રંથપચ્ય-
ર્બુદગલગંડચિકિત્સિત’ એ નામના અધ્યાયનું

૧ અંધિ, અપચી, અર્બુદ તથા ગલગંડનાં નિદાનાદિ,
નિદાનસ્થાનના ૧૧મા અધ્યાયમાં કહેલાં છે, તેઓની
ચિકિત્સા વિષેનો.

તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશુ કે જ પ્રમાણે ભગવાન
ધન્ય તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલુ છે ૧

ગ્રન્થિષ્વથામેષુ મિષગ્વિદધ્યા
ચ્છોષક્રિયાયા વિહિત વિચિજ્ઞ ।
રક્ષેદ્વલ યાપિ નરસ્ય નિત્ય
તદ્રક્ષિત વ્યાધિષ્વલ નિદ્ધન્તિ ॥
તૈલ પિષેત્સર્પિરયો દ્વય વા
દત્ત્વા વસા વા ત્રિવૃત વિદધ્યાત્ ।
અમે વિદધ્યાદશમૂલસિદ્ધ
વૈદ્યશ્ચતુ સ્તદમયો દ્વય વા ॥ ૨ ॥
કાચી અથિની ચિકિત્સા

અપતપ્પૃથી માડી વિરચન સુધીની જે
બાર ક્રિયાઓ આ સ્થાનના પટેના અધ્યાયમા
સોજ ઉપર કરવાની કહી છે, તે જ ક્રિયાઓ
વિધિ બાજુનારા વૈદે કાચી અથિઓ ઉપર
કરવી, પણ તે ક્રિયાઓ કરતા રોગીના બળનો
બચાવ થાય, એની હમેશ કાળજી રાખવી કેમકે
રોગીમા બળ હોય, તો વ્યાધિના બળને હજી છે

વૈદે અથિના દરદીને તેન પાત્ર અથવા ધી
પાત્ર અથવા એ બન્ને મિશ્ર કરી પાવા અથવા
ધી, તેન અને ચરબી એ ત્રણ મિશ્ર કરી પાના

અથવા આ ગોઠવણ કરવી કે જે અથિ
વાયુથી થયેલો હોય, તો દશમૂળીના કાચાદિકથી
પકવેલ ધી, તેન, ચરબી તથા મજ્જા એ ચારે
સ્નેહોમાના બળે સ્નેહો પાવા (અથિ જે
પિત્તથી થયેલો હોય, તો પિત્તહર દ્રવ્યોના
કાચાદિકથી પકવેલ ધી પાત્ર અને અથિ જે
કફથી થયેલ હોય, તો કફહર દ્રવ્યોના કાચા
દિકથી પકવેલ તેન પાત્ર બીજા અથિઓ ઉપર
પણ આ પ્રમાણે જ યોગ્ય ગોઠવણ કરી લેવી) ૨

દિશાડ્ય રોદિણ્યમ્નાડ્ય માર્ગે
શ્વોનાકપિત્તવાગુરુકૃષ્ણગંધા ।
ગોઝી ચ પિષ્ઠ સદ તાલપચ્યા
ગ્રન્થો વિષેયોડનિઠમે પ્રલેષ ॥

સ્વેદોપનાહાન્નિવિધાશ્ચ કુર્યા
તથા પ્રસિદ્ધાનપરાશ્વ લેપાન્ ।
વિદાર્ય વા પક્કમપોહ્ય પૂય
પ્રક્ષાલ્ય વિત્વાર્કનરેન્દ્રતોયૈ ॥
તિઠે સ પચ્ચાક્કલપત્રમિશ્રે
સશોધયેતૈન્વવસમ્પ્રયુક્તૈ ।
શુદ્ધ વ્રણ વાડન્યુપરોપયેયુ
સ્તૈત્તેન રાક્ષાસરહાન્વિતેન ॥
વિહક્કયટ્ટીમધુકામૃતામિ
સિદ્ધેન વા ક્ષીરસમન્વિતેન ॥ ૩ ॥

વાયુથી થયેલી અથિની ખાસ ચિકિત્સા
અથિ જે વાયુથી થઈ હોય, તો જટા
મારણી, કફ, ગંગો, બારળી, અરકુસો, બીલી,
અગર, સરગવો, ગળજીબી અને મુસથીને વાટી
તેનો લેપ કરવો એ ઉપરાંત અનેક પ્રકારના
પ્રસિદ્ધ સ્વેદો તથા ઉપનાહો પણ કરવા અને
બીજા પ્રસિદ્ધ લેપો પણ કરવા

જે અથિ પાકે તો તેને શશ વડે છેદી,
પરને કાઢી નાખી, મણને બીલી, આકડો
અને ગરમાળાના કાચાથી ઘેવો ઘેવા પછી
એરડાના પાદડા તથા સૂધવથી મિશ્ર કરેલ
તેનાનો લેપથી તેનુ શોધન કરવુ અને શુદ્ધ
થયા પછી રાસના તથા નમોતરના મૂર્ણથી
મિશ્ર કરેલા તેન વડે અથવા વાનાડિંગ જેટલી
અને ગંગોનો કલક નાખી દૂધમા પકવેલ તેન
વડે રચવો ૩

જલીક્ષ્મ પિત્તકૃતે દિતાસ્તુ
ક્ષીરેદકામ્યા પરિપેચન ચ ॥
કાકોલિવ્રગેસ્ય ચ ટીત્તાનિ
પિથેલ્કપાયાણિ સર્શર્કરાણિ ।
દ્રાક્ષારભેનેશુસેન વાડપિ
ચૂર્ણ વિષેદ્યાપિ હરીતકીનામ્ ॥
મૂકજમ્બુરુનૈવેતમાના
સ્વર્ગમ પ્રદેશનવચારયેત ।

સશર્કૈર્વા તૃણશૂન્યકન્દૈ-

દિદ્ધાદમીક્ષણં મુચુકુન્દજૈર્વા ॥

વિદાર્ય વા પક્વમપોહ્ય પૂર્યં

ધાવેત્કપાયેણ વનસ્પતીનામ્ ।

તિલૈઃ સયટ્ટીમધુકૈર્વિશોધ્ય

સર્પિઃ પ્રયોજ્યં મધુરૈર્વિપક્વમ્ ॥ ૪ ॥

પિત્તથી થયેલી ગ્રંથિની ખાસ ચિકિત્સા

ગ્રંથિ જે પિત્તથી થઈ હોય, તો જળો મૂકી લોહી કાઢવું, દૂધ તથા જળને મિશ્ર કરી તેનાથી છાંટવું અને કઠોદ્યાદિ ગણના શીતળ સ્વરસાદિક કપાયો. સાકરથી મિશ્ર કરીને પાવા અથવા દ્રાક્ષ કે શેરડીના રસની સાથે હરડેનું ચૂર્ણ પાવું. મહુડો, જાંબૂ, કડાયો અને નેતરની છાલોના અથવા સાકરથી મિશ્ર કરેલાં મોગરાનાં અથવા મુચુકુંદનાં મૂળોના વારંવાર લેપ કરવા.

જે ગ્રંથિ પાંચ તો તેને શસ્ત્ર વડે છેદી, પર કાઢી નાખી પ્રણને વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્વાથથી ઘોવો; ઘોઈને જઠીમધથી મિશ્ર કરેલા તેલના લેપથી શુદ્ધ કરવો અને શુદ્ધ કરીને મધુરગણથી પકવેલા તેલના પ્રયોગથી તેને રૂઝવે. ૪

નિર્હત્ય દોષં ચ યથાનુપૂર્વ્યં

ગ્રન્થૌ મિષ્કશ્લેષ્મસમુત્થિતે તુ ।

સ્વિન્નસ્ય વિમ્લાપનમેવ કુર્યા-

દક્ષુષ્ઠલોહોપલેવેણુદળૈઃ ॥

વિકક્ષતારગ્વધકાકનન્તી-

કાકાદનીતાપસવૃક્ષમૂલૈઃ ।

આલેપયેત્પિણ્ડફલર્કમાર્ગી-

કરજ્જકાલામદનૈશ્ચ વિદ્વાન્ ॥

અમર્મજાતં શમમપ્રયાન્ત-

મપક્વમેવાપહરેદ્વિદાર્ય ।

દહેત્સ્થિતે વાસૃજિ સિદ્ધકર્મા

સઘઃક્ષતોક્તં ચ વિધિં વિદધ્યાત્ ॥

યા માંસકન્ધઃ કઠિના વૃહત્-

સ્તાસ્વેવ યોજ્યશ્ચ વિધિર્વિધિજ્ઞૈઃ ।

શક્ષેણ વાડપાત્ય સુપક્વમાશુ

પ્રક્ષાલયેત્પથ્યતમૈઃ કષાયૈઃ ॥

સંશોધનૈસ્તં ચ વિશોધયેયુઃ

ક્ષારોત્તરૈઃ ક્ષૌદ્રઘૃતપ્રગાઢૈઃ ।

શુદ્ધે ચ તૈલં ત્વચ્ચારણીયં

વિઢક્ષપાઠારજનીવિપક્વમ્ ॥ ૫ ॥

કફથી થયેલી ગ્રંથિની ખાસ ચિકિત્સા

જે ગ્રંથિ કફથી થઈ હોય, તો સ્નેહ સ્વેદનાદિકના તથા વમનાદિકના અનુક્રમથી દે મટાડવો. ગ્રંથિને સ્વેદનસંસ્કાર આપી અંગૂઠો લોહું, પથરો કે વાંસના દંડથી વારંવાર મઠ કરીને તેને કરમાવવો અને પછી કડવી તૂંબર આઠડો, ભારંગી, કરંજ, ગળી અથવા મજી વીકળો, ગરમાળો, ચણાઠી, માલકાંકણી અ ઇંગોળિયાનાં મૂળના કદકનો લેપ કરવો.

જે કફ સંબંધી ગ્રંથિ કોઈ મર્મમાં ન થ હોય અને ઉપર કહેલા ઉપાયોથી શાંત ન થ હોય, તો વિદ્વાન વૈદ્યે તેને શસ્ત્ર વડે કાચી જ છે નાખી દૂર કરવી. છેઘા પછી લોહી રહ્યું હોય તો અગ્નિથી ડાંભવી અને આ સ્થાનના ખી અધ્યાયમાં સઘોવણની જ ચિકિત્સા કહી તે કરવી. માંસના જ કઠણ અને મોટા પ્રેરો દેખાય, તેઓ ઉપર પણ પ્રવીણ વૈદ્યોએ વિધિ કરવી.

કફ સંબંધી ગ્રંથિ સારી પેટે પાત્રી હોય તો તેને તુરત જ શસ્ત્ર વડે છેદીને કફને દૂર કરનારા અતિપથ્ય ક્વાથોથી પ્રણને ઘોવો અં વધારે ક્ષારવાળાં તથા મધ અને ધીથી મિશ્ર કરેલાં સંશોધનોથી શુદ્ધ કરવો. (સૂત્રસ્થાનન ૩૬મા અધ્યાયના છઠા વિષયમાં જુઓ.) શુ થયા પછી વાવડિંગ, કાળીપાડ તથા હળદરના ક્વાથ તથા કદકથી પકવેલા તેલના પ્રયોગ વડે

તેને રૂઝવે. ૫

મેદઃસમુદ્ધે તિલકત્કરિપં
 દત્ત્વોપરિણદિગુણં પચાન્તમ્ ।
 હુતાશતસેન મુહુઃ પ્રમૃગ્યા-
 હોહેન ધીમાન્દહનં દિતાય ॥
 પ્રલિપ્ય દાર્વીનય ઠાક્ષયા વા
 પ્રતપ્તયા સ્વેદનમસ્ય કાર્યમ્ ।
 નિપાત્ય વા શયમપોદ્ય મેદો
 દદેત્સુપક્વં સ્વયં વા વિદાર્યમ્ ॥
 પ્રક્ષાલ્ય મૃચેણ તિલૈઃ સુપિષ્ટેઃ
 સુર્વાચ્ચિકાઢ્યૈર્દરિતાલમિથ્રૈઃ ।
 સસૈન્ધવૈઃ ક્ષૌદ્રપ્રૂતપ્રગાદઃ
 ક્ષારોત્તૈરેનમમિપ્રગોષ્ય ॥
 તૈલં વિદધ્યાદ્દિકરજગુણ-
 વંશાવલેક્ષેદ્મૂત્રસિદ્ધમ્ ॥ ૬ ॥

મેદથી થયેલી અંચિની ખાસ ચિકિત્સા

અંચિ એ મેદથી થયેલી હોય, તો તેની ઉપર તક્તના કદકથી ખરડેલું બેનડું લૂગડું મૂકી તે લૂગડા ઉપર અગ્નિથી તપાવેલું લોહ વારંવાર ફેરવ્યા કરવું; કેમ કે એ અંચિનું કદન કરવું એ હિતકારી છે. અથવા લાકડાના હાથલા(આટવા)ને તપાવેલી લાખથી ખરડી તેનાથી એ અંચિનું સ્વેદન કરવું. અથવા એ કાચી અંચિને જ શસ્ત્ર વડે ઉખેડી મેદ કાઢી નાખી તે અંચિને અગ્નિથી કાંઠવી.

એ અંચિ પાકી હોય, તો તેને શસ્ત્ર વડે છેદી ગોમૂત્ર વડે ઘોલી અને સાઝખાર, હરતાલ, સેંધવ, મધ તથા ધીના કદકથી મિશ્ર કરેલા તેણેના કદકમાં વધારે જવખાર નાખી તે કદકથી શુદ્ધ કરવી. પછી કરંજ, ચરલકરંજ, ચણોઠી, વાંસનેા છાલ તથા ઇંગોળીઓનેા કદક નાખી ગોમૂત્રમાં પકવેલા તેલથી તે ત્રણને રૂઝવે. ૬

૧ નિદાનસ્થાનમાં પાંચમેા શિરાઅંચિ પશુ કહેલ છે, પરંતુ તેની ચિકિત્સા આ પ્રકરણમાં કહેવી નથી.

જીમૂતકૈઃ કોશવતીફલૈથ
 દન્તીદ્રવન્તીત્રિવૃતાસુ ચૈવ ॥
 સર્પિઃ કૃતં દન્ત્યપર્ષીં પ્રવૃદ્ધાં
 દ્વિષા પ્રવૃત્તં તદુદારવીર્યમ્ ।
 નિર્ગુણિજાતીપરિહિષ્યુક્તં
 જીમૂતકં માક્ષિકસૈન્ધવાઢ્યમ્ ॥
 અભિપ્રતપં વમનં પ્રગાદં
 દુષ્ટપચીપૂતમમાદિશન્તિ ।
 કેટર્યધિમ્બીકરવીરસિદ્ધં
 તૈલં દિતં મૂર્ધવિરેચનં ચ ॥
 શાલોટકસ્ય સ્વરસેન સિદ્ધં
 તૈલં દિતં નસ્યવિરેચનેષુ ।
 મધૂકસારથ દિતોડવપીઢે
 ફલાનિ શિષ્નોઃ સ્વરમજ્જેર્વો ॥ ૭ ॥

અપચીની ચિકિત્સા

કુકડવેલ, કડવી પિસોડીનાં ફળો, નેપાળો, નાનેા નેપાળો અને નસોતરના કત્રાયાદિકથી ખનાવેલું ધી વધારે શક્તિવાળું હોવાને લીધે વમન તથા વિરેચન કરાવવાથી વધેલી અપચીને કહેણે છે.

નગોડ, બઈ અને વાળાના કત્રાથથી, મધથી તથા સૈંધવથી મિશ્ર કરેલા કુકડવેલનો કદક અગ્નિથી ગરમ કરીને પાવો, જ્યાં અત્યંત બેલડી થાય. આ પ્રમાણે અત્યંત વમન કરાવવું એ કુદ્ધ અપચીઓની ઉપર ઉત્તમ ચિકિત્સા કહેવાય છે.

અપચીવાળા દરદીને કરંજ, કડવી ઘોલી અને કણેરના કત્રાયાદિકથી પકાવેલું તેલરૂપ નસ્ય શિરાવિરેચન માટે દેવું, એ પણ હિતકારી છે.

હલકા સાગના સ્વરસમાં તેના જ કદકથી પકાવેલું તેલ, અપચીના દરદીને નસ્ય અને વિરેચનમાં હિતકારી થાય છે.

વાઝરે તે 'શિરાપ્રધી નંબ પેયં તૈલં સાહચર તથા । ડય-
 નાદોનિલહરંચિત્તવંશં શિરાધ્યય ॥' એ શ્લોકથી ચિકિત્સા
 લખી છે, કે શિરાપ્રધિ નરી હોય તો કાંટાઅશોળિયાનું
 તેલ પાવું, વાયુને હરનારાં દ્રવ્યોનેા ઉપનાહ કરવો,
 અસ્તિક્રિયા કરવી અને શિરાવેધ કરવો.

મહુડાને સાર, સરગવાનાં ફળો કે અધેડાનાં ફળોથી અપચીના રોગીને અવપીડ નસ્ય દેવું, એ પણ હિતકારી છે. (જની સાથે તીક્ષ્ણ પદાર્થો મેળવ્યા હોય એવા ઔષધનો કદક કરી, તેને નીચેની રસ કાઢી તે રસનાં ટીપાં નાકમાં નાખવામાં આવે, એ અવપીડ નસ્ય કહેવાય છે.) ૭

ગ્રન્થીનર્મમ્પ્રમવાનપક્વા-

નુદ્વલ્ય ચાગ્નિં વિદધીત પશ્વાત્ ।

ક્ષારેણ વાડપિ પ્રતિસારયેતુ

સંલિખ્ય શસ્ત્રેણ યથોપદેશમ્ ॥

પાર્શ્વિં પ્રતિ દ્વાદશ ચાઙ્ગુલાનિ

મુક્ત્વેન્દ્રવસ્તિં ચ ગદાન્યપાર્શ્વે ।

વિદાર્ય મત્સ્યાણ્ડનિમાનિ વૈદ્યો

નિષ્કૃષ્ય જાલાન્યનલં વિદધ્યાત્ ॥

આગુલ્ફકર્ણાત્સુમિતસ્ય જન્તો-

સ્તસ્યાષ્ટમાંગં સુલકાદ્વિમજ્ય ।

ઘોળર્જુવેધઃ સુરરાજવસ્તે-

મિત્વાક્ષિમાત્રં ત્વપેરે વદન્તિ ॥

મણિબન્ધોપરિષ્ટાદ્વા કુર્યાદ્રેલાત્રયં મિષક્ ।

અહ્ગુલ્યન્તરિતં સમ્યગપચીનાં નિવૃત્તયે ॥ ૮ ॥

અપચીની શસ્ત્રક્રિયાદિરૂપ ચિકિત્સા

મર્મોમાં ઉત્પન્ન નહિ થયેલી, પણ બીજાં સ્થળોમાં ઉત્પન્ન થયેલી અપચીની કાચી ગ્રંથિઓ, જે ઔષધોથી સાધ્ય ન થાય, તો તેને શસ્ત્ર વડે છેદીને તે ભાગ ઉપર અશ્નિક્રિયા કરવી અથવા તેવી ગ્રંથિઓને વિધિ પ્રમાણે શસ્ત્ર વડે ખોતરી તેની ઉપર પ્રતિસારણીય ક્ષાર મૂકી દેવો.

અપચી જે પગની પિંડીના પ્રદેશમાં થઈ હોય, તો પિંડીને લગતી લીંટીમાં પિંડીથી ખાર આંગળ દૂર આવેલ ઇંદ્રજસ્તિ નામના મર્મને છોડી દઈ, જે બાજુમાં અપચી થયેલી હોય તેથી બીજી બાજુમાં વૈદ્યે શસ્ત્ર વડે છેદી, માછલાનાં ઇંડાં જેવાં બળાંઓને ખેંચી કાઢી તે પ્રદેશ ઉપર અશ્નિક્રિયા કરવી. આ વિષયમાં બીજા આચાર્યો

કહે છે, કે 'રોગીને જો ભો રાખી નાકના અગ્રથી સીધી લીધેલી આડી લીટીમાં કાનનો જે ભાગ આવે, તે ભાગથી પગની ઘૂંટી સુધીમાં તે રોગીને માપતાં જેટલાં આંગળો થાય, તેટલાં આંગળોના આઠ ભાગો મૂકી દઈ પિંડીથી ઉપરના નવમા ભાગમાં પિંડીના ઇંદ્રજસ્તિ નામના મર્મની નીચે રોગની બીજી બાજુ પર શસ્ત્રથી છેદી તેમાંથી એક તોલાભાર બળાં કાઢી લઈ તે ભાગ ઉપર અશ્નિક્રિયા કરવી.'

અપચી જે હથેળીમાં થયેલ હોય તો તેને મટાડવા માટે વૈદ્યે કાંડામાં રહેલ મણિબન્ધ નામના મર્મથી ઉપરના પ્રદેશમાં એક આંગળનું અંતર રાખી શસ્ત્ર વડે ત્રણ રેખાઓ કરી, માછલાનાં ઇંડાં જેવાં બળાંઓ કાઢી તે પ્રદેશ ઉપર અશ્નિક્રિયા કરવી. (આ ક્રિયા પણ રોગની બીજી બાજુમાં કરવી, એમ ઉપરના સંબંધથી જણાય છે.) ૮

મર્સીં ગવાદેઃ સુરજાં ચ કાક-

ગોધાદિકૂર્મપ્રમવાં મર્સીં વા ।

દધાચ્ચ તૈલેન સહેહ્ગુદીનાં

ચદ્વક્ષ્યતે સ્ત્રીપદિનાં ચ તૈલમ્ ॥

વિરેચનં ધૂમસુપાદદીત

મવેચ્ચ નિલયં યવમુદ્રમોજી ॥ ૯ ॥

અપચી ઉપર લેપન અને ધૂમપાનરૂપ ચિકિત્સા

ગાય, ગાડર, બકરાં તથા ઘોડાંની ખરીઓની મેસ કરી, ઇંગોળિયાના તેલમાં કાલવી લગાવવામાં આવે; અથવા કાગડો, ઘો, સર્પ અને કાચબાની મેસ કરી ઇંગોળિયાના તેલમાં કાલવી લગાવવામાં આવે; અથવા આ પછીના અધ્યાયમાં શ્લોકપદ ઉપર જે તેલ કહેવામાં આવશે, તેમાં કાલવી એ મેસ લગાવવામાં આવે અને આ સ્થાનના ૪૦મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે વિરેચન ધૂમ

પાવામાં આવે તથા જપ અને મગતું ભોજન
કરાવવામાં આવે તો અપચી મટી જાય છે. ૯

કઠ્ઠાસ્કેવાસ્કનારિકેલ-

પ્રિયાલપચાદ્ગુલધીવર્ણૈઃ ।

વાતાર્ધુદં દ્વીરધુનામ્સુસિદ્ધ-

સ્થૈઃ સર્તેલેખનાદ્યેતુ ।

કુપાંચ મુલ્યાન્સુપનાદનાનિ

સિદ્ધૈશ્ચ માંસૈરય વેસર્વાઃ ॥

સ્વેદં વિદધ્યાત્કુશલસ્તુ નાઢ્યા

મૃદ્ધેણ રક્તં ઘટુયો દ્વેચ ।

વાતગ્નિચૂંહયોઽમ્લમાર્ગઃ

સિદ્ધં શનાસ્થં ત્રિવૃતં વિવેદા ॥ ૧૦ ॥

વાયુથી થયેલા અર્ધુદની ચિકિત્સા

જે અર્ધુદ વાયુથી થયેલ હોય, તો ઢાણું,
ઢાઠીબટું, નાળિયેર, રાણુ અને એરંડાનાં
બીજોનું ચૂણું કરી તેને દૂધ, ધી તથા પાણીમાં
પકવી તેણથી મિશ્ર કરી ગરમ કરીને તેનો
અર્ધુદ ઉપર ઉપનાહ કરવો. પકવેલાં માંસો
અને વેમનાગૈથી પણ શ્રેષ્ઠ ઉપનાહો કરવા.
પ્રતીણ વૈષે અર્ધુદ ઉપર આ સ્થાનના હરમા
અધ્યાયમાં કદા પ્રમાણે નાપીસ્વેદ દેવો અને
શિંગડું મૂટી તે વડે વારંવાર લોહીનું આવણુ
પણ કરવું. વાયુને હરનાગ કનાથો, દૂધો અને
ખાટા રસોથી પકવેલું શનપાક તેલ અથવા
ત્રેવૃત ધી પાવું. (આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના
૨૩મા વિષયમાં અને પાંચમા અધ્યાયના ૧૫મા
વિષયમાં જુઓ.) ૧૦

સ્વેદોપનાહા મૃદવસ્તુ પચ્યાઃ

પિત્તાર્ધુદં કાયવિરેચનં ચ ।

વિષ્ણુ ચોદુમ્પરશાકગોઝી-

પત્રૈર્મૃગ દ્વીરધુનૈઃ પ્રતિષ્ઠેત્ ॥

ઋશ્નીકૃતૈઃ સર્વૈરસપિયજ્ઞુ

પત્ત્વરોગાઘનપાથિકાઢઃ ।

વિષ્ણુ ચારમ્વચગોઝીસોમાઃ

દયામા ચ યોજ્યાઃ કુશલેન લેપે ।

દયામાગિરિહાસનકીરસેપુ

દ્રાક્ષારસે સપ્તલિકારસે ચ ।

ધૃતં પિચ્છૈક્ષીતકસપ્રસિદ્ધં

પિત્તાર્ધુદી તત્ત્વઝી ચ જન્તુઃ ॥ ૧૧ ॥

પિત્તથી થયેલા અર્ધુદની ચિકિત્સા

જે અર્ધુદ પિત્તથી થયેલ હોય, તો તે ઉપર
દામજ સ્વેદન, ઉપનાહ અને ત્રિરચન પથ્ય છે.
ઉંબરાનાં, સાગનાં કે ગજાલીનાં પાંદડાંથી
અર્ધુદને અત્યંત ઘસી તે ઉપર રાજ, ધડેલાં,
પતંગ, લોધ, સુરભો તથા જીઠીમધના બારીક
ચૂણુંને મધમાં કાલવી તેનો લેપ કરવો. પ્રતીણ
વૈષે લોહીનું આવણુ કરી તે અર્ધુદ ઉપર ગરમાગો,
ગજાલી, આવચી અથવા વેવરી અને નસોતરના
લેપની યોજના પણ કરવી. પિત્તના અર્ધુદનાગો
રાગીને તથા પિત્ત સંબંધી હરરોગનાગોરાગીને
નસોતર, ગરણી, કાળી હીરવણી, દ્રાક્ષ અને
નેવરીના રસમાં તથા પાણીમાં જીઠીમધનો કઠક
નાખી પકવેલું ધી પાવું. ૧૧

શુદ્ધસ્ય જન્તોઃ કફજેઽર્ધુદે તુ

રક્તેઽવસિકે તુ તત્તોઽર્ધુદં તત્ ।

દ્રવ્યાણિ યાન્યુર્ધ્વમથશ્વ દોષાન્

હરન્તિ તૈઃ કલ્પકૃતૈઃ પ્રદિદ્યાત્ ॥

કયોતપારાવતાવિહ્વિમિશ્રૈઃ

સકાંસ્પનીઠૈઃ શુકલાઙ્ગલાસ્થૈઃ ।

મૃદૈસ્તુ કાકાદનિમ્લમિશ્રૈઃ

શ્વારપ્રવિષ્ટૈય વા પ્રદિદ્યાત્ ॥

નિષ્પાવપિષ્પાકુલુલસ્યકલ્પકૈ

માંસપ્રગાદૈર્દધિમસ્તુયુક્તૈઃ ।

લેપં વિદધ્યાત્કૃમયો યથાત્ર

મૂર્છન્તિ મુશન્ત્યથ માક્ષિકાશ્વ ॥

અભાવશિષ્ટે કૃમિમિઃ કૃતે ચ

લિલેચનોઽર્ધિ વિદધીત પશ્ચાત્ ।

યદત્પમૂલં ત્રપુતાગ્રસીસ-

પટ્ટૈઃ સમવેષ્ટ્ય તદાયસૈર્વા ॥

ક્ષારાગ્નિશસ્ત્રાણ્યસકૃદ્વિદધ્યાત્

પ્રાણાનહિંસન્મિષગપ્રમત્તઃ ।

આસ્ફોતજાતીકરવીરપત્રૈઃ

કષાયમિદં ત્રણશોધનાર્થમ્ ॥

શુદ્ધે ચ તૈલં વિદધીત માર્ગી-

વિઙ્ગપાઠાત્રિફલાવિપક્વમ્ ।

યદચ્છયા ચોપગંતાનિ પાકં

પાકક્રમેણોપચરેદ્વિધિજ્ઞઃ ॥ ૧૧ ॥

કદથી થયેલા અર્બુદની ચિકિત્સા

જો અર્બુદ કદથી થયો હોય, તો સંશોધન કરી રુધિરતું સાવણું કરવું અને તે પછી તેના પર વમન તથા વિરેચન કરાવનારા દ્રવ્યોના કદકનો લેપ કરવો.

હોલા-કપૂતરની ચરક, કાંસાની મેસ, લોધર, પૃશ્નિપર્ણી અને માલકાંકણીનાં કે ઇંદ્ર-વારણીનાં મૂળને ગોમૂત્રમાં વાટી તેનો લેપ કરવો; અથવા તે ક્ષારમાં વાટીને તેનો લેપ કરવો.

ચાળા, તલનો ખોળ અને કળથીના માંસમિશ્ર કદકમાં દહીંની નીચેતું પાણી મિશ્ર કરી તે કદકનો લેપ કરવો, કે જ્યોત્તીડાઓ પડે અને માંજીઓ પણ બેસીને ક્રીડા મૂકે. ક્રીડાઓ અર્બુદની ટોચાને ખાઈ જાય અને અર્બુદનો થોડો ભાગ બાકી રહે ત્યારે શસ્ત્રથી ખોતરી તે અર્બુદ ઉપર અસિક્રિયા કરવી.

જો અર્બુદ નાનામૂળવાળું હોય, તેને કથીર, ત્રાયું કે સીસાની પટ્ટીથી અથવા લોહાની પટ્ટીથી વીંટી લઈ તેના ઉપર વારંવાર ક્ષારપ્રયોગ, અગ્નિપ્રયોગ અને છેદવારૂપ શસ્ત્રપ્રયોગ કરવા; પણ એ પ્રયોગો કરતાં રાગીના પ્રાણ કે બલાદિને હરકત ન આવે, એવી સાવચેતી રાખવી. (સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં મેદથી થયેલા અર્બુદ

સિનાય સધળા પ્રકારના સાંધ્ય અર્બુદોને છેદવા યોગ્ય ગણ્યા છે.)

અર્બુદના ત્રણના શોધન માટે ઉપલસરી, બઈ (લવારો) અને કણેરનાં પાંદડાંનો કષાય કરવો અને ત્રણ શુદ્ધ થાય ત્યારે ભારંગી, વાવડિંગ તથા ત્રિફળાના ક્વાથાદિકથી પકાવેલું તેલ લગાવવું.

અર્બુદો દૈવચ્છાથી પાકી જાય, તો વિધિને બાળનારા વૈદ્યે પાકની ચિકિત્સાના ક્રમ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. ૧૨

મેદોર્જ્જ્વલં સ્વિન્નમદો વિદાર્ય

વિશોધ્ય સીવ્યેદતરક્તમાશુ ।

તતો હરિદ્રાગૃહધૂમરોઘ-

પતઙ્ગચૂર્ણૈઃ સમનઃશિલાલૈઃ ॥

ત્રણં પ્રતિગ્રાહ્ય મધુપ્રગાઢૈઃ

કરજ્જતૈલં વિદધીત શુદ્ધે ॥ ૧૩ ॥

મેદથી થયેલા અર્બુદની ચિકિત્સા

જો અર્બુદ મેદથી થયો હોય, તો તેને સ્વેદનસંસ્કાર આપી શસ્ત્ર વડે છેદી શુદ્ધ કરવો અને લોહી વગર થાય, ત્યારે તુરત સીવી લેવો. પછી હળદર, ધરના ધુમાડાની ઘૂંસ લોધર, પતંગ, માણશીલ અને હરતાલનું ચૂણ મધમાં કાલવી તેને ત્રણમાં ભરવું અને તમામ શુદ્ધ થઈ જાય ત્યારે કરંબદિ તેલનો (અસ્થાનના ૧૬મા અધ્યાયનો ચોથો વિષય જુઓ.) ઉપયોગ કરી તે ત્રણને રૂઝવો. ૧૩

સશેષદોષાણિ હિ ચોર્બુડદાનિ

કરોતિ તાન્યાશુ પુનર્ભવન્તિ ॥

તસ્માદશેષાણિ સમુદ્ધરંતુ

હન્યુઃ સશેષાણિ યથા હિ વહિઃ ॥ ૧૪ ॥

અર્બુદોનો જડમૂળથી નાશ

જો અર્બુદોનો દોષ જરા પણ બાકી રહે ગયો હોય, તો તે અર્બુદો પાછા તુરત ઉત્પન્ન થાય છે; એટલા માટે વૈદ્યે શસ્ત્રાદિકથી તેઓને જડ

મૂળથી ઉમેડી નાખના ઋઈએ જે યોડો પણ
દોષ ખાકી ગઈ ગયો દોષ, તે તેજો પાઠા
અગ્નિની પેઠે મારી નાખે છે. ૧૪

સસ્ત્રેય ગણં પચનોત્પન્નમાદી
નાઢ્યાડનિલગ્નોપધવન્નમદ્ધ. ॥
અમ્લ સમૃદ્ધૈર્વિવિધે- પયોમિ-
રુચિઃ સંતૈલૈઃ વિશિતૈશ્વ વિદ્વાન્ ।

વિષ્ણવયેરિત્સ્વન્નમતન્દ્રિતશ્ચ
શુદ્ધ ઘ્ર્ણં ચાપ્યુપનાહયેતુ ॥
શ્ણાતસમૂલકશિશુકિન્વ
પ્રિયાલમજ્ઞાનુયતેસ્તિતેસ્તુ ॥
કાટામૃતાશિશુપુનર્નવાર્ક-
ગજાદિનામાકરદ્વાટકુષ્ઠઃ ॥
ઈર્કૈષિકાવૃક્ષકતિત્સ્વકૈશ્વ
સુરામ્લપિષ્ટૈરસકુદ્ધિદિદ્યાત્ ॥
તૈલ પિષ્તચામૃતવાહિનિષ્ઠ
હસાદ્વાવાવૃક્ષકપિષ્તલીમિ. ।
સિદ્ધ યલાર્ચ્યાં ચ સદેવદાર
હિતાય નિત્ય ગતગણ્ડરોગે ॥ ૧૫ ॥

વાયુથી થયેલા ગલગંડની ચિકિત્સા

ગયગડ વાયુથી ઉત્પન્ન થયો દોષ, તે તેને
પ્રથમ વાયુને હણુનારી ઔરવિઓનાં પાંદડાં,
કાંજી વગેરે ખાટા પદાર્થો, મૂનો, અનેક જાતનાં
ફૂંધો, તેલો અને ગરમ માસોનો ક્ષાય કરી
આ સ્થાનના સ્વેદાવયાગ્ણીય નામના ઉરમા
અ'યાયમા કદા પ્રમાણે નાડીસ્વેદ આપવો સ્વેદ
આપ્યા પછી કાળજી રાખી જળોથી લોહીનું
આવણું કરવું અને શુદ્ધ થયા પછી શણ, અળસી,
મૂળાનાં બીજ, સરગવો, સુરાબીજ, ચારોળી અને
મજ્જાથી મિશ્ર કરેલા તવથી તેના ઉપર
ઉપનાહ કરવો

મજ્જા, ગંગો, સરગવો, સાટોડી, આકડો,
ગજાપીપર, મીઠળ, કઠં, નસોતર, ઇંદ્રજવ અને
પાટિયો લોધર સુરામાં તથા કાંજીમાં વાટીને

તેનો વારવાર લેપ કરવો

ગંગો, લી બટો, હમરાજ, ઇંદ્રજવ, પીપર,
અપાટ, બજાદણ અને દેવદારના ક્ષાય તથા
કદંકથી પકવેલું તેવ નિત્ય પાવું આ તેવ ગયગડ-
ના રોગીને હિતકારી છે. ૧૫

સ્વેદોપનાહૈઃ કફસમ્મવ તુ
સસ્ત્રેય વિચાવળમેવ કુર્યાત્ ।
તતોડગ્નગન્ધાતિવિષાવિશલ્યા-
વિષાણિકાકુષ્ઠશુકાહવામિઃ ॥
પલાશમરમોદકપેપિતામિ
દિંદ્યાત્સગુગ્ગામિરશીતલામિઃ ।
દશાર્દસકુલ્યૈલ્લગ્નશ્ચ શુક
તૈલ પિષ્તચામૃતવાહિકાદિસિદ્ધમ્ ॥
પ્રચ્છેદન મૂર્દ્ધવિરેચનં ચ
ધૂમશ્વ વેરેચનિકો હિતસ્તુ ॥ ૧૬ ॥

કફથી થયેલા ગલગંડની ચિકિત્સા

ગયગડ કફથી ઉત્પન્ન થયો દોષ, તે તેને
સ્વેદનસંસ્કાર આપીને લોહી જ સ્ત્રાવું લોહી
સ્ત્રાવ્યા પછી તવતણી (કાનદેડી), અતિવિષ,
દૂધિયો વજનાગ, મેઢાસિગી, કઠં, અરકુસો અને
ચણોડીને ખાખરાના ક્ષારના જળમાં વાટી ગરમ
કરી તેનો લેપ કરવો પિષ્પત્યાદિ ગણુના
ક્ષાય તથા કદંકથી પકવેલા તેવને સિંધાક્ષણ,
સચળ, બીડલણ, વડાગરુ તથા દરિયાર્દલણથી
મિશ્ર કરી તે તેન પાવું, વમન કરાવવું,
શિરોવિરેચન દેવું અને આ સ્થાનના યૌમા
અધ્યાયમાં કદા પ્રમાણે વેરેચનિક ધુમાડો પાવો
જે હિતકારી છે ૧૬

પાકક્રમો વાપિ સદા વિધેયો
વૈયેન પાક ગતયો. કયચિત્ ॥
કટુનિકઘૌદ્રયુતાઃ સમૃદ્ધા
મધ્યા યવાજ્ઞાનિ રસાશ્ચ મૌઘાઃ ।
સગૃહ્ણવેરાઃ સપટોલનિમ્બા
હિતાય દેયા ગતગણ્ડરોગે ॥ ૧૭ ॥

વાયુ તથા કૃથી થયેલા ગલગંડની ચિકિત્સા અને સર્વ ગલગંડના

રોગીઓ માટે આહાર

વાયુ કે કૃથી થયેલો ગલગંડ ઢાઈ રીતે પાછી બચ, તો તે ઉપર સર્વદા પાકની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

જને વાતાદિ હરેકાઈ દોષથી ગલગંડ થયો હોય, તે રોગીને સૂંઠ, મરી, પીપર, મધ, ગોમૂત્ર, આદુ, પટોલ અને લીંબડાથી મિશ્ર કરેલાં જવનાં ભકથો તથા મગનું આસામણુ દેવું હિતકારી છે. ૧૭

મેદઃસમુત્થે તુ યથોપદિષ્ટાં
વિધ્યેચ્છિરાં સિન્ધતનોર્નરસ્ય ।

શ્યામાસુધાલોહપુરીપદન્તી-
રસાન્નૈશ્વાપિ હિતઃ પ્રદેહઃ ॥

મૂત્રેણ વાડડલોઙ્ચ હિતાય સારં
પ્રાતઃ પિષેચ્છાલમહીરુદ્ધાણામ્ ।

શ્લેષ્ણ વાડડપાઘ્ય વિદાર્ય ચૈનં
મેદઃ સમુદ્ઘૃત્ય હિતાય સીવ્યેત્ ॥

મજ્જાજ્યમેદોમધુમિદંદેદ્વા
દગ્ધે ચ સર્પિર્મધુ ચાવચાર્યમ્ ।

કાસીસતુત્થે ચ તતોડત્ર દેયે
ચૂર્ણીકૃતે રોચનયા સમેતે ।

તૈલેન ચામ્યજ્ય હિતાય દઘા-
ત્સારોદ્ધવં ગોમયજં ચ મસ્મ ॥

હિતં ચ નિત્યં ત્રિફલાકપાયો
ગાદશ્ચ વન્ધો યવમોજનં ચ ॥ ૧૮ ॥

મેદથી થયેલા ગલગંડની ચિકિત્સા

ગલગંડ મેદથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય, તો રોગીને સ્નેહપાનથી સ્નિગ્ધ કરી, તેના સાથળના મૂળમાં રહેલી શિરાને વીંધી લોહીનું સ્નાવણ કરવું. નસોતર, થોર, લોઢાનો કાટ, નેપાળો અને રસવંતીનો લેપ કરવો.^૧ શાલસારાદિ ગણુનો

૧ આ લેપમાં હોઢાની તથા કળ્પૂતરની ચરકે મિશ્ર કરવાનું પણ કેટલાક કહે છે.

સાર ગોમૂત્રમાં ઘોળીને પ્રાતઃકાળમાં પાવો, એ હિતકારી છે.

અથવા મેદથી ઉત્પન્ન થયેલા ગલગંડને શસ્ત્રથી ફાડી-ચીરી તેમાંથી મેદ કાઢીને સીવી લેવો; અથવા મજ્જા, ઘી, મેદ તથા મધથી ડાંભવો અને ડાંભીને તે ઉપર મધ તથા ઘી લગાડવું; પછી હીરાકરસી અને મોરચ્યુનું ગોરોચતની સાથે ચૂર્ણ કરી તે લગાવવું અને તેલની માલિશ કરી શાલસારાદિ ગણુની તથા ગાયના છાણુની ભસ્મ પણ લગાવવી. નિત્ય ત્રિક્ષ્ણના ક્વાથથી ત્રણ ઘોવો, ત્રણને પાટાથી મજ્જાપૂત ખાંધવો અને રોગીને જવનું ભોજન દેવું હિતકારી છે. ૧૮

અધ્યાય ૧૯મે

અઘાતો વૃદ્ધચુપદંશશ્લીપદાનાં ચિકિત્સિતં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘વૃદ્ધચુપદંશ-
શ્લીપદચિકિત્સિત’^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અન્નવૃદ્ધ્યા વિના પચ્યા વૃદ્ધ્યસ્તાસુ વર્જયેત્ ।

અશ્વાદિયાનં વ્યાયામં મૈથુનં વેગનિગ્રહમ્ ।

અત્યાસનં હ્રુક્ચમણમુપવાસં ગુરુણિ ચ ॥ ૨ ॥

છ વૃદ્ધિઓમાં પાળવાની પરેશ

અન્નવૃદ્ધિ કે જે અસાધ્ય છે, તે સિવાય બાકીની છ વૃદ્ધિઓમાંથી કોઈ પણ વૃદ્ધિ થયેલ હોય, તો રોગીએ ઘોડા વગેરે વાહન પર બેસવું નહિ, કસરત કરવી નહિ, અંગોની મહેનત કરવી નહિ, મૈથુન કરવું નહિ, વિષા વગેરેની હાજતોને

૧ વૃદ્ધિ, ઉપદંશ તથા શ્લીપદનાં નિદાન વગેરે નિદાનસ્થાનના પારમા અધ્યાયમાં કહેલાં છે, તેઓની ચિકિત્સા વિશેનો.

રોગી નહિ, મધુ ગેરી ગેરુ નહિ, બટુ
ફરુ નહિ, ઉપનામ કરવા નહિ અને ભારે પદાર્થો
જમવા નહિ ૨

તત્રાદિતો વાતવૃદ્ધૌ ત્રૈવૃત્તસ્ત્રિગ્ધમાતુરમ્ ।
સ્વિન્ન ચેન યથાન્યાય પાયયેત વિરેચનમ્ ॥
કોશાગ્રતિલ્વકૈરળ્પલતૈભિર્વા નરમ્ ।
સક્ષીર વા પિપેમાસ તેલમેરળ્પસમ્મવમ્ ॥
તત કાલેડનિલપ્તાના ક્ષાયે વલ્કેષ્ય બુદ્ધિમાનૃ ।
નિરૂદ્ધયેન્નિરૂદ્ધ ચ શુક્તવત રસોદનમ્ ॥
યદીમધુકસિદ્ધેન તતસ્તૈત્તેન યોજયેત્ ।
સ્વેદોપનાદૌ કુર્યાચ પ્રદેહાશ્વાનિલપહાનૃ ॥
વિદગ્ધા પાચયિત્વા વા સેવન્તી પરિવર્જયન્ ।
મિન્વાત્તત પ્રમિત્રાયા યયોક્ત ક્રમમાચરેત્ ॥૩॥

વાયુથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા

વૃદ્ધિ એ વાયુથી થયેલી હોય, તો રોગીને
પ્રથમ ત્રૈવૃત (આ સ્થાનના પાયમા અધ્યાયના
૧૫મા વિનયમા કરેના) ધીથી સિન્ધ્ય કરી
સ્વેદન સસ્કાર આપી જે વિરેચન યોગ્ય
જણાય તે દેવુ, અથવા જગથી આખાની ગોટલીનું
તેન, પાટિયો લોધર અને એરડિયા તેનને
મિશ્ર કરી એનું વિરેચન દેવુ, અથવા એક
મહિના સુધી એરડિયુ તેવ ફવથી મિશ્ર કરીને
પાનું વિરેચન આપ્યા પછી યોગ્ય સમયે વાયુને
હણનારા ઔષધોના ક્વાથો અને કંટકોથી
નિરૂદ્ધબસ્તિ દેવી નિરૂદ્ધબસ્તિ દીવા પછી
માસના રસાત્રાળો જાત જમાડીને જોડીમના
ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેના તેનની અનુ
વાસનબસ્તિ દેવી વૃદ્ધિ ઉપર સ્વેદનો, ઉપનાદો
અને વાયુને હણનારા લેપો પણ કરવા

વાયુથી થયેલી વૃદ્ધિ પાઠવા ઉપર આવે,
તો તેને પકવી સીવણીને છોડી દઈ શસ્ત્રથી
છેદી નાખવી અને છેદ્યા પછી આ સ્થાનના
પરેવા અધ્યાયમા કક્ષા પ્રમાણે અથવા સૂત્ર
સ્થાનના ૩૬મા અધ્યાયમા કહેવા કમ પ્રમાણે

ચિકિત્સા કરવી ૩

પિત્તજાયામપકાયા પિત્તગ્રન્થિકમો હિત ॥
પકા વા મેદયેન્નિત્રા શોધેત્ક્ષોદ્રસર્પિષા ।
શુદ્ધાયા ચ મિપગ્દયાતૈલ કલ્ક ચ રોપનમ્ ॥૪॥

પિત્તથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા

પિત્તથી થયેલી વૃદ્ધિ કાચી હોય, તો તે
ઉપર પિત્તગ્રન્થિની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા
કરવી (ગયા અધ્યાયનો ચોથો વિનય જુઓ)
પિત્તથી થયેલી વૃદ્ધિ પાકે, ત્યારે તેને શસ્ત્ર વડે
ઠેલીને મધ તથા ધીથી પ્રણતુ શોષન કરવુ
અને શુદ્ધ થયા પછી વેરે રૂચના માટે આ
સ્થાનના પહેલા અધ્યાયમા કક્ષા પ્રમાણે અથવા
સૂત્રસ્થાનના ૩૬મા અધ્યાયમા કક્ષા પ્રમાણે
તેન તથા કલ્ક આપવા ૪

રક્તજાયા જલૌકોમિ શોષિત નિર્હરેન્નિપક્ ।
વિવેદિરેચન વાડપિ શર્કરાક્ષોદ્રસયુતમ્ ।
પિત્તગ્રન્થિકમ કુર્યાદામે પકે ચ સર્વદા ॥ ૫ ॥

લોહીથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા

વૃદ્ધિ એ લોહીથી થયેલી હોય, તો વેરે
જોશ મૂચી લોહીને કાઢવુ, માફ તથા મધથી
મિશ્ર કરી વિરેચન પાવુ અને સવદા કાચી
વૃદ્ધિ ઉપર કાચી પિત્તગ્રન્થિની ચિકિત્સા કરવી
તથા પાકેની વૃદ્ધિ ઉપર પાકેની પિત્તગ્રન્થિની
ચિકિત્સા કરવી (ગયા અધ્યાયનો ચોથો વિનય
જુઓ) ૫

વૃદ્ધિ કફાત્મિકામુષ્ણેર્મૂત્રપિષ્ત પ્રલેપયેત્ ।
પીતદારુરુપાય ચ વિવેન્મૂત્રેણ સયુતમ્ ॥
વિમ્બાપનાદતે વાડપિ સ્લેષ્મગ્રન્થિકમો હિત ।
પકાયા ચ વિમિત્રાયા તૈલ શોષનમિષ્યેત ॥
સુમનારુકરાક્ષોદ્રમસર્પણે સાધિતમ્ ॥ ૬ ॥

કફથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા

વૃદ્ધિ એ કફથી થયેલી હોય, તો વચાદિ,
પિષ્પત્ત્યાદિ તથા અષ્ઠકાદિ ગણેનાં ઉષ્ણવીર્ય
દ્રવ્યોને ગોખૂચમા વાટી તે કલ્કનો લેપ કરવો

અથવા સૂત્રસ્થાનના ૩૬મા અધ્યાયના ૬૬ા સૂત્રમાં અન્નગંધા (તલવાણી) વગેરે જે ઉષ્ણ-વીર્ય દ્રવ્યો કહેલાં છે, તેઓને ગોમૂત્રમાં વાટી તે કલ્કનો લેપ કરવો. દારૂણકરનો ક્વાથ કરી, તેને ગોમૂત્રથી મિશ્ર કરી પાવો. કદ્ધી થયેલી વૃદ્ધિ ઉપર નિમ્બાપન (અંગૂઠા વગેરેથી મદન કરી કરમાવના) સિનાય ખાણી કદ્ધ-ત્રાંચિની ચિકિત્સા કરવી ઠિનકારી છે. (ગયા અધ્યાયનો પાંચમો વિષય બુઝા)

પાકેલી કદ્ધવૃદ્ધિને શસ્ત્રથી છેદવામાં આવે ત્યારે બંધ, નિસામું, અંગ્રાસ તથા સપ્તપર્ણના ક્વાથ તથા કલ્કથી પદાવેલા તેલ વડે વશુંતું શોધન કરવું. ૬

મેદઃસમુત્પાં સંસ્વેદ્ય લેપ્યેત્સુરસાદિના ॥
શિરોવિરેકદ્રવ્યૈર્વા સુખોર્ષ્ણમૃત્સંયુતેઃ ।
સ્વિન્નાં ચાવેષ્ય પંદ્રન સમાશ્વાસ્ય તુ માનવમ્ ॥
રક્ષન્ફલે સેવનાં ચ વૃદ્ધિવૈવ્રજ દારયેત્ ॥
મેદસ્તતઃ સમુદૃત્ય દદ્યાત્કાસીસસૈન્ધવે ॥
વક્ત્રીયાન્ચ યયોદ્ધિં શુદ્ધે તૈલે ચ દાપયેત્ ॥
મનઃશિલાલલવૈનઃ સિદ્ધમારુકોરુ ચ ॥ ૭ ॥

મેદથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા
વૃદ્ધિ એ મેદથી થયેલી હોય, તો સ્વેદન કરીને તે ઉપર ગોમૂત્રમાં વાટેલા સુરસાદિ ગણના કલ્કનો અથવા ગોમૂત્રમાં વાટેલાં શિરોવિરેચન દ્રવ્યોના કલ્કનો સહેવાય તેવો બનો લેપ કરવો. મેદથી ઉત્પન્ન થયેલી વૃદ્ધિને સ્વેદન આપી વંસથી વીંટી, રોગીને ઘૈર આપી વૃષણોની ગોળીઓનો અને સીવણીનો ખયાવ કરતાં તે વૃદ્ધિને વૃદ્ધિપત્ર^૧ નામના શસ્ત્રથી- છેદવી. હેલા પછી તેમાંથી મેદ કાઢી નાખી હીરાકસી તથા

૧ વૃદ્ધિપત્ર નામનું શસ્ત્ર અસ્થાના જેવા આકારવાળું કરવું અને તેનો છેદન, બેદન તથા પાટનમાં ઉપયોગ કરવો. સોને બંધો હોય, તો એ શસ્ત્ર સીધી અણીવાળું અને બેડો હોય તો પાછળથી નમેલી અણીવાળું બંધ એ. (વાગ્બટ સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૨૬મો)

સિંચવ લગાવનાં અને સૂત્રસ્થાનના ૧૮મા અધ્યાયમાં કલા પ્રમાણે પાટો બાંધવો. (ગોદણ નામનો પાટો બાંધવો અનુકૂળ થાય છે.) ત્રણ શુદ્ધ થયા પછી ગણશીલ, કુરતાળ, સિંચવ અને નિસામાંના ક્વાથમાં તથા કલ્કમાં પદાવેલા તેલથી તેને રૂઝવો. ૭

મૂત્રજાં સ્વેદયિત્વા તુ વસ્ત્રપટ્ટેન વેષ્યેત્ ।
સેવન્યાઃ પાર્શ્વતોઽધસ્તાદ્વિષ્યેદ્રીહિમુસેન તુ ॥
અથાત્ર દ્વિગુણાં નાડીં દત્ત્વા વિસ્તાવવેદ્વિપક્ ॥
મૂત્રં નાડીમયોદ્દૃત્ય સ્થગિકાવન્ધમાચરેત્ ॥
શુદ્ધાયાં રોપણં દદ્યાત્ ॥ ૮ ॥

મૂત્રથી થયેલી વૃદ્ધિની ચિકિત્સા
વૃદ્ધિ એ મૂત્રથી થયેલી હોય, તો સ્વેદન કરી, વચના પાટાથી વીંટી સીવણીની ખાલુમાં નીચેના પ્રદેશમાં ત્રીહિમુષ^૨ નામના શસ્ત્રથી વીંધવી; વીંધ્યા પછી તેમાં બે મોઢાંવાળી નળી નાખી મૂત્રને સ્ત્રાવવું અને સ્ત્રાવ્યા પછી નળી કાઢી લઈ સૂત્રસ્થાનના ૧૮મા અધ્યાયમાં કલા પ્રમાણે સ્થગિકાબંધ નામનો પાટો બાંધવો. શુદ્ધ થયા પછી સૂત્રસ્થાનના ૩૬મા અધ્યાયમાં કલા પ્રમાણે તેને રૂઝવી. ૮ વર્જયેદન્વહેતુકીમ્ ।

અપ્રાપ્તફલકોશાયાં વાતવૃદ્ધિક્રમો હિતઃ ॥
તત્ર યા વઙ્ક્ષણસ્થા તાં દહેદર્ધેન્દુવક્ત્રયા ।
મરુન્માર્ગવરોધાર્થ કોશપ્રાપ્તાં તુ વર્જયેત્ ॥
ત્વચં મિત્ત્વાઽહ્નુષ્ઠમધ્યે દહેચ્છાન્નવિપર્યયાત્ ।
અનેનૈવ વિધાનેન વૃદ્ધી વાતક્રફાત્મિકે ॥
પ્રદહેત્પ્રયતઃ કિંતુ સાયુચ્છેદોઽધિકસ્તયોઃ ।
શહ્નોપરિ ચ કર્ણાન્તે ત્યક્ત્વા યત્નેન સેવનીમ્ ॥
વ્યત્સાસાદ્વા શિરાં વિધ્યેદન્ત્રવૃદ્ધિનિવૃત્તયે ॥ ૯ ॥

અસાધ્ય વૃદ્ધિની ચિકિત્સા
આંતરડાંથી થયેલ વૃદ્ધિ એ વૃષણોમાં પ્રાપ્ત
૨ ત્રીહિમુષ નામનું શસ્ત્ર મોખાની સાળના જેવા મોઢાવાળું અને દોઢ આંગળના ડળાવાળું કરવું. (વાગ્બટ સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૨૬મો)

યર્થ હોય, તો તેની ચિકિત્સા કરવી જ નહિ; પરંતુ તે વૃદ્ધિ વૃષણોમાં પ્રાપ્ત ન થઈ હોય, તો તે ઉપર વાતવૃદ્ધિની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી હિતકારી છે. (આ અધ્યાયનો ત્રીજો વિષય જુઓ.)

આંતરડાથી થયેલી એ વૃદ્ધિ સાથેના મૂળમાં રહેલી હોય અને ઉપર કહેલા ઉપાયથી મટતી ન હોય, તો તેને વાયુનો માર્ગ રોકવા માટે અર્ધચંદ્ર જેવા યુષ્મવાળી સળીથી ડાંભરી; પણ જો વૃષણોમાં પ્રાપ્ત થઈ હોય, તો છોડી જ દેવી. એ વૃદ્ધિમાં ડામી બાજુનું આંતરડું વધું હોય, તો જમણા અંગૂડાના મધ્યમાં અને જમણી બાજુનું આંતરડું વધું હોય, તો ડાબા અંગૂડાના મધ્યમાં આમડીને શસ્ત્રથી છેદી તે ઉપર ડાંભ દેવો. પણ યોગ્ય છે વાયુ કે ક્ષયી થયેલી વૃદ્ધિ હોય, તોપણ સાવધાન વેધે એ પ્રમાણે જ અંગૂડાના મધ્યમાં આમડી છેદી તે ઉપર ડાંભ દેવો, પણ તેમાં અંગૂડાની આગળ રહેલા સ્નાયુનું છેદન પણ કરવું એટલું અધિક છે.

અથવા આંતરડાથી થયેલી વૃદ્ધિને મટાડવા એમ કરવું, કે ડામી બાજુનું આંતરડું વધું હોય, તો જમણા લમણા ઉપર કાનના છેડા આગળની શિરાને વીધી લોહી સ્રાવવું અને જમણી બાજુનું આંતરડું વધું હોય તો ડાબા લમણા ઉપર કાનના છેડા આગળની શિરાને વીધી લોહી સ્રાવવું; પણ તેમાં કાળજી રાખી રીતભીને બચાવવી જોઈએ. ૮

ઉપદંશેષુ સાષ્ટેષુ ચિગ્ધર્શિવ્રજસ્ય દેહિનઃ ।
શિરાં વિષ્ણેન્દ્રમધ્યે પાતયેદા જલોક્ષ્મઃ ॥
દોદુમપતથાપિ દોમાનસ્યપ્તુગ્નિજ્ઞાન્ ॥
સપોઞ્જદનદોષસ્ય રુષોગ્નપુગ્નશમ્યતઃ ॥
યદિ વા દુર્બલો જન્તુર્ન વા પ્રાપ્તં રિષ્પનમ્ ॥
નિરુદ્ધેન હોતસ્ય દોમાનસ્યપ્તુગ્નિજ્ઞાન્ ॥ ૧૦ ॥

ઉપદંશની સામાન્ય ચિકિત્સા
જે ઉપદંશ સાથે હોય, તે રોગીને રોગનું

તથા સ્વેદન સંસ્કાર આપ્યા પછી સિંગના મધ્યમાં રહેલી શિરા વીધીને લોહી સ્રાવવું, પણ જો તે ઉપદંશો થોડા હોવાવાળા હોય, તો જળો મૂકીને જ લોહી સ્રાવવું; એ ઉપરાંત અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા દોષોને વમન તથા વિરેચનથી દૂર કરવા; ક્રમ ક્રમ દોષોને દૂર કરવાથી વેદના અને સોજા તુરંત શાંત થઈ જાય છે. જો રોગી દુર્બળ હોય અથવા તેને વિરેચન ન અપાય એવું હોય, તો તેના અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા દોષોને નિરૂપસ્તિથી દૂર કરવા. ૧૦

પ્રવૌઢરીકયષ્ટચાહવર્ષામૂકુષ્ઠદાર્શિઃ ।
સત્લાગુરુદાઘામિર્વાતજં સંપ્રલેપયેત્ ॥
નિચુલૈરણ્ડધીજાનિ યવગોધૂમસક્તઃ ।
ૐત્થ વાતજં ઘ્રિગ્ધૈઃ સુલ્લોણ્ણઃ સમ્પ્રલેપયેત્ ॥
પ્રવૌઢરીકપૂર્વધ્વ દ્રઘૈઃ સેકઃ પ્રશસ્યતે ॥ ૧૧ ॥

વાયુથી થયેલા ઉપદંશની ચિકિત્સા
જે ઉપદંશ વાયુથી થયેલા હોય, તો પાંડેરવો, જઠીમખ, સાટાડી, કડ, દારહગદર, નસોતર, અગર અને રાસનાનો લેપ કરવો. વાયુથી થયેલા ઉપદંશ ઉપર નેતર, ઝેરડી, જવનો સાથે અને ધર્ડનો સાથે ધીથી સ્તંબ કરી જરા ગરમ કરી તેનો પણ લેપ કરવો. વાયુથી થયેલા ઉપદંશ ઉપર પાંડેરવો, જઠીમખ, સાટાડી, કડ, દારહગદર, નસોતર, અગર તથા રાસનાના કાચા વગેરે પ્રવાહીથી સિંચન કરવું પણ ઉત્તમ છે. ૧૧

ઘૈરિકાઘનપદ્યાહસારિલોચીરપદ્મકૈઃ ।
સચન્દનોલ્લેકઃ ઘ્રિગ્ધૈઃ પૈત્તિકં સંપ્રલેપયેત્ ॥
પદ્મોલ્લભણ્ડેથ સત્તર્જલિનવેતસેઃ ।
શર્પિઃ ઘ્રિગ્ધૈઃ સમધુકૈઃ પૈત્તિકં સમ્પ્રલેપયેત્ ॥
સેષેષેષ ધૂનમીશક્રોધુમપૂર્કઃ ।
અપવાપિ મુશ્તિને કષાયેણ વટારિના ॥ ૧૨ ॥
પિત્તથી થયેલા ઉપદંશની ચિકિત્સા
જે ઉપદંશ પિત્તથી થયેલા હોય, તો

સોનાગેર, રસવંતી, જડીમધ, ઉપલસરી, વાળો, પદ્મકાષ્ઠ, સુખડ અને કમળને વાટી સ્તિગ્ધ કરી તેનો ઉપદંશ ઉપર લેપ કરવો. એ ઉપદંશ ઉપર શ્વેતકમળ, રક્તકમળ, કમળનાં નાળ, રાળ, કડાચો અથવા સાગડ, નેતર અને જડીમધને વાટી ધીથી સ્તિગ્ધ કરી તેનો પણ લેપ કરવો. એ ઉપદંશ ઉપર ધી, દૂધ, સાકરતું પાણી, શેરડીનો રસ, મધથી મિશ્ર કરેલું જળ અથવા ન્યઝોધાદિ ગણના સ્વરસ વગેરે શીતળ કપાયતું પણ સિંચન કરાવતું. ૧૨

શાલાશ્વર્કર્ણાજકર્ણધવત્વર્ગિભઃ કફોત્થિતમ્ ।

સુરાપિષ્ઠામિરુણાભિઃ સતૈલાભિઃ પ્રલેપયેત્ ॥

રજન્યતિવિષામુસ્તાસરલાસુરદારુભિઃ ।

સપત્રપાઠાપત્તુરૈયવા સમ્પ્રલેપયેત્ ॥

સુરસારવધાઘોશ્ચ ક્વાયાગ્યાં પરિપેચયેત્ ॥૧૩॥

કૃથી થયેલા ઉપદંશની ચિકિત્સા

ઉપદંશ કૃથી થયેલો હોય, તો કડાચો અથવા સાગડ, નાની રાળ, મોટી રાળ અને ધાતડાની છાલોને સુરામાં વાટી તેલથી મિશ્ર કરી ગરમ કરીને તેનો લેપ કરવો; અથવા હળદર, અતિવિખ, મોથ, નસોતર, દેવદાર, તમાલપત્ર, કાળીપાડ અને પતંગને મદિરામાં વાટી તેલથી મિશ્ર કરી ગરમ કરી તેનો લેપ કરવો અને સુરસાદિ તથા આરગ્વધાદિ ગણના ક્વાથથી સિંચન કરાવવું. ૧૩

एवं संशोधनालेपसेकशोणितमोक्षणैः ॥

પ્રતિકુર્ચાક્ત્રિયાયોગૈઃ પ્રાક્સ્થાનોક્તૈર્હિતૈરપિ ।

નાયાતિ ચ યથા પાકં પ્રયતેત તથા મિષક્ ॥

વિદગ્ધૈસ્તુ શિરાઘ્વાયુત્વઙ્ગાસૈઃ ક્ષીયતે ધ્વજઃ ।

શસ્ત્રેણોપચરેન્નાપિ પાકમાગતમાશુ વૈ ॥

તદાડપોહ્ય તિલૈઃ સર્પિઃક્ષૌદ્રયુક્તૈઃ પ્રલેપયેત્ ।

કંઠવીર્યસ્ય પત્રાણિ જાત્યારગ્વધયોસ્તથા ॥

પ્રક્ષાલને પ્રયોજ્યાનિ વૈજયન્ટ્યર્કયોરપિ ।

સૌરાષ્ટ્રૈૃઘૈરિકં તુત્યં પુષ્પકાસીસૈન્ધવમ્ ॥

રોધં રસાક્ષનં દાર્વાં હરિતાલં મનઃશિલામ્ ।

હરેણુકૈલે ચ તથા સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ ॥

તચૂર્ણં ક્ષૌદ્રસંયુક્તમુપદંશેષુ પૂજિતમ્ ।

જમ્બવામ્રસુમનાનિમ્ત્રશ્વેતાકામ્ત્રોજિપલ્હવાઃ ॥

શલકીવદરીવિલ્વપલાશતિનિશ્તવચઃ ।

ક્ષીરિણાં ચ ત્વચો યોજ્યાઃ ક્વાથે ત્રિફલયા સહ ॥

તેન ક્વાથેન નિયતં વ્રણં પ્રક્ષાલયેદ્વિષક્ ।

અસ્મિન્નેવ કપાયે તુ તૈલં ધીરો વિપાચયેત્ ॥

ગોજીવિલ્હદ્વયઘ્રીમિઃ સર્વગન્ધૈશ્ચ સંયુતમ્ ।

પત્તસર્વોપદંશેષુ શ્રેષ્ઠં રોપણમિષ્યતે ॥

સર્જિકાતુલ્યકાસીસં શૈલેયં ચ રસાક્ષનમ્ ।

મનઃશિલાસમૈશ્વર્ણં વ્રણવીર્સર્પનાશનમ્ ॥

ગુન્દ્રાં દગધ્વા કૃતં મસ્મ હરિતાલં મનઃશિલા ।

ઉપદંશવિસર્પણામેતચ્છાન્તિકરં પરમ્ ॥

માર્કવલ્લિફલા દન્તી તામ્રચૂર્ણમયોરજઃ ।

ઉપદંશં નિહન્ત્યેપ વૃક્ષમિન્દ્રાશનિર્યયા ॥ ૧૪ ॥

ઉપદંશેા ઉપર શસ્ત્રક્રિયા અને તેનાં કર્મો

આ પ્રમાણે સંશોધનો, લેપો, સિંચનો લોહીનાં સ્નાવણો અને સૂત્રરથાનના મિશ્રક નામના ઉદ્દમા અધ્યાયમાં તથા આ સ્થાનના દ્વિપ્રણીય નામના પહેલા અધ્યાયમાં કહેલા હિતકારી ક્રિયાયોગોથી પણ વૈદ્યે ઉપદંશોને મટાડવા અને એ ઉપદંશે જે રીતે પાકે નહિ એવો પ્રયત્ન કરવો; કેમ કે જો શિરાઓ, રનાયુઓ, ચામડી તથા માંસ પાકે તો તેથી સિંગનો નાશ થઈ જાય છે. આમ કરવા છતાં ઉપદંશ પાકે તો તેના ઉપર તુરત શસ્ત્રક્રિયા કરવી. પછી પરને દૂર કરી મધ તથા ધીથી મિશ્ર કરેલા તલના કદકનો લેપ કરવો. કણૂર, જાઈ, ગરમાળો, અરણી અને આકડાંનાં પાંદડાંના ક્વાથથી વ્રણને ઘોવો. કટકડી કે નેવરી, સોનાગેર, મોરચુથુ, સફેદ હીરાકરી, સૈંધવ, લોધર, રસવંતી, દારુહળદર, હરતાલ, મણુશીલ, હરેણુકા નામનું સુગંધી દ્રવ્ય અને એલચી-

તુ ખારીક ચૂર્ણ કરી મધમાં કાવવી ઉપ
દશના પ્રણ ઉપર લગાવવું જાણુ, આગો,
જળ, લીબડો, સફેદ ગરલુ તથા ચણેલી તથા
જગલી અડદના પાદડા, તેમજ સાલેડો,
ખોરડી, ખીચી, ખાખરા, મીણોહરમો અને વડ
વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોની છાલો અને ત્રિકાનો
કથાય કરી તેનાથી પણ નિત્ય પ્રણને
ધોવો એજ કથાયમા ગળજીલી, વાનડિંગ,
જીમ્બી તથા એલાદિ ગણના સઘળા મુગધી
દ્રવ્યોનો કંઈ નાખી પકવેલું તેવ સઘળા
પ્રકારના ઉપદેશોને રૂઝવામા ઉત્તમ ગણાય
છે સાજખાર, ખોરચૂથુ, હીરાકસી, શિયાગિત,
ગસવતી અને મણુશીલ એ સઘળા દ્રવ્યોને
સમભાગે લઈ તેમનું બનાવેલું ચૂર્ણ,
પ્રણનો તથા વિસર્પનો નાશ કરે છે મોય કે
પાનને ખાળીને બનાવવામા આવેની ભરમ,
હરતાય તથા મણુશીનના ચૂર્ણને એકઠા
કરી ભભરાવવામા આવે, તો પ્રણો તથા
વિસર્પો સારી પેઠે મટી જાય છે ભાગરો,
ત્રિકા, નેપાળો તથા ત્રાયા અને લોઢાના
ચૂર્ણને એકઠા કરી ભભરાવવામા આવે, તો
જમ વીજળી વૃક્ષને ખાળી નાખે છે, તેમ એ
ચૂર્ણ ઉપદેશને મળાડે છે ૧૪

ઉપદશદ્વયેડ્યેતા પ્રત્યારવાયાચરેક્ષિયામ્ ।

તયોરેવ ચ યા યોગ્યા વીક્ષ્ય દોષવલાવલમ્ ॥

ઉપદશે વિશેષેણ ગૃણુ મૂલ્લદોષજે ।

દુષ્ટવળવિધિ કુર્યાત્કુચિત મેહન ત્યજેત્ ॥

જમ્બોષ્ઠનામિવર્ણેન પશ્ચાન્નદેહદ્વિપક્ત્ ।

સમ્યગ્દગ્ધ ચ વિજ્ઞાય મધુસર્પિ પ્રયોજયેત્ ।

શુદ્ધે ચ રોપણ દવાત્કલ્પક તેલ દિત્ત ચ યત્ ॥૧૫॥

લોહી તથા ત્રણે દોષોથી થયેલા

ઉપદેશની ચિકિત્સા

લોહી અને ત્રણે દોષોથી થયેના ઉપદેશની

ચિકિત્સા કરવાની પ્રથમ તો નાજ પાડવી,

પછી જો રોગી વગેરેના આગ્રહ દેખાય,
તો દોષોનું બનાવવું જોઈને લખેની શક્તિ
ક્રિયા તથા ખીજ પણ જ ચિકિત્સા કરવી યોગ્ય
જણાય તે કરવી (લોહીથી થયેના ઉપદેશની
પિત્તોપદેશના જેવી ચિકિત્સા કરવી અને ત્રણે
દોષોથી થયેલા ઉપદેશની ઉપર કહેવા ત્રણે
દોષોના ઉપચારોવાળી ચિકિત્સા કરવી)

હવે ત્રણે દોષોથી થયેલા ઉપદેશ ઉપર
કરવાની વિશેષ ચિકિત્સા કહું છું તે સાંભળો
ત્રણે દોષોથી થયેલા ઉપદેશની કુદૃષ્ટ ત્રણ
પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી અને લિંગનો ભટકો
ભાગ સડી ગયો હોય તેટલા ભાગને કાઢી નાખી
ખાશીના ભાગને અગ્નિથી તપાવી લાલચોળ કરેલા
જ બગેર નામના ગોળ મુખવાળા લાખા પથરાથી
કાલી દેવા અને બરાબર ઢાઝવાનો નિર્ગય કરી
તેના ઉપર મધ તથા ઘી લગાવી દેવા શુદ્ધ થઈ
જાય ત્યારે રૂઝવા માટે હિતકારી કલકની
અને તેનની યોજના કરવી ૧૫

એદસ્વેદોપપન્ને તુ સ્ત્રીપદેડનિલજે મિષક્ ।

કૃત્વા ગુલ્ફોપરિ શિરા વિધ્યેતુ ચતુરજૂલે ॥

સમાપ્યાયિતદેહ ચ ઘસ્ટિમિ. સમુપાચરેત્ ।

માસમેરણ્ડજ તેલ વિષેન્મૂત્રેણ સયુતમ્ ॥

પયસીદનમશીવાઝાગરકયિતેન ચ ।

ત્રેવૃત્ત ચોપયુક્તીત શસ્ત્રો દોહસ્તયામિના ॥૧૬॥

વાયુથી થયેલા સ્ત્રીપદની ચિકિત્સા

સ્ત્રીપદ વાયુથી થયેલ હોય, તો રોગીને
સ્નેહન તથા સ્વેદન કરી પગની ઘૂટી ઉપર ચાર
આગળને છોટ શિરાને વીધી લોહી સત્રાવવું
અને પછી બૃહલ્ચિકિત્સાથી રોગીના શરીરનું
પોષણ કરી પિચકારીઆ મારવી એક મહિના
સુધી એરડિયુ તેન જોખનથી મિત્ર કરી પાત્ર
અને સુઠનો કંઈ નાખી પકવેલા દૂધની સાથે
લાત જમાડવો એ સ્ત્રીપદ ઉપર ત્રેવૃત્ત નામના
(આર્યાનના પાચમા અધ્યાયના ૧૫મા વિષય

માં કહેલા) ધીનો ઉપયોગ કરાવવો અને શ્લીપદ-
નો અગ્નિથી દાહ કરવો ઉત્તમ છે. ૧૬

ગુલ્ફસ્યાધઃ શિરાં વિધ્યેચ્છીપદે પિત્તસમ્મવે ।

પિત્તઘ્નોં ચ ક્રિયાં કુર્યોત્પિત્તાર્થદવિસર્પવત્ ॥૧૭॥

પિત્તથી થયેલા શ્લીપદની ચિકિત્સા

શ્લીપદ ને પિત્તથી થયેલ હોય, તો વેધે
ધૂંટીની નીચે રહેલી શિરાને વીંધી લોહી
સ્રવાવતું અને પિત્તાર્થદની તથા પિત્તવિસર્પની
ચિકિત્સા પેઠે પિત્તને હણનારી ચિકિત્સા કરવી.
(ગયા ૧૮મા અધ્યાયનો ૧૧મો વિષય તથા
૧૭મા અધ્યાયનો ૪થો વિષય જુઓ.) ૧૭

શિરાં સુવિદિતાં વિધ્યેદઙ્ગુષ્ઠે શ્લેષ્મિકે મિષક્ ॥

મધુયુક્તાનિ ચામીક્ષણં કષાયાણિ પિવેન્નરઃ ।

પિવેદ્વાડપ્યમયાકત્ત્વં મૂત્રેણાન્યતમેન ચ ॥૧૮॥

કંઠથી થયેલા શ્લીપદની ચિકિત્સા

શ્લીપદ ને કંઠથી થયેલ હોય, તો અંગૂઠાની
શિરાને પારંખી ખરાબર ધ્યાનમાં લઈ વીંધીને
તેમાંથી લોહી સ્રવાવતું અને મધથી મિશ્ર
કરેલા ક્ષાણે વારંવાર પાવા તથા સૂત્રસ્થાનના
૪૫મા અધ્યાયમાં કહેલાં મૂત્રોમાંથી ઠાઈ મૂત્રની
સાથે હરડેનો કંદક પાવો. ૧૮

કઠુકામમૃતાં શુણ્ઠીં વિહઙ્ગં દારુ ચિત્રકમ્ ।

હિતં વા લેપનૈ નિત્યં મદ્રદારુ સચિત્રકમ્ ॥

વિહઙ્ગમરિચાર્કેષુ નાગરે ચિત્રકેડયવા ।

મદ્રદાર્વેલુકાખ્યે ચ સર્વેષુ લવણેષુ ચ ॥

તૈલં પક્કં પિવેદ્વાપિ યવાન્નં ચ હિતં સદા ।

પિવેત્સર્ષપૈતૈલં વા શ્લીપદાનાં નિવૃત્તયે ॥

પૃતીકરજ્જપત્રાણાં રસં વાડપિ યથાચલમ્ ।

અનેનૈવ વિધાનેન પુત્રજીવકજં રસમ્ ॥

પ્રયુક્તીત મિષકપ્રાજઃ કાલસાત્મ્યવિમાગવિત્ ।

કેવુકાકન્દનિર્યાસં લવણં ત્વય પાકિમમ્ ॥

રસં દત્વાય પૂર્વોક્તં પેયમેતદ્વિષગ્જિતમ્ ।

કાકાદનીં કાકજઙ્ગાં વૃહતીં કળટકારિકામ્ ॥

કદમ્બપુષ્પીં મન્દારીં લમ્બાં શુકનસાં તથા ।

દગ્ધ્વા મૂત્રેણ તદ્વસ્ય સ્વાવયેત્ક્ષારકલ્પવિત્ ॥

તન્નં દદ્યાત્પ્રતીવાપં કાકોદુંબરિકારસમ્ ।

મદનાચ્છ ફલાત્કાથં શુકાખ્યાસ્વરસં તથા ॥

અપર્ચો ગલગળં ચ ગ્રહણીદોષમેવ ચ ॥

મક્તસ્યાનશનં ચૈવ હન્યાત્સર્વવિષાણિ ચ ।

અન્વેવ તૈલં સંસિદ્ધં નસ્યામ્યઙ્ગેષુ પૂજિતમ્ ॥

અત્રાનેવામયાન્હન્તિ યે ચ દુષ્ટવ્રણા નૃણામ્ ।

દ્રવન્તીં ત્રિવૃતાં દન્તીં નીલીં શ્યામાં તથૈવ ચ ॥

સપ્તલાં શક્તિનીં ચૈવ દગ્ધ્વા મૂત્રેણ ગાલયેત્ ।

દદ્યાચ્છ ત્રિફલાકાથમેષ ક્ષારસ્તુ સાધિતઃ ।

અધો ગચ્છતિ પીતસ્તુ પૂર્વૈશ્ચાપ્યાશિષઃ સમાઃ ॥૧૯॥

સધળાં શ્લીપદોની સામાન્ય ચિકિત્સા

કંઠુ, ગળો, સૂંઠ, વાવડિંગ, દારુહળદર અને
ચિત્રકતું અથવા ચિત્રક સહિત દેવદારતું નિત્ય
લેપન કરવું હિતકારી છે.

વાવડિંગ, મરી, આકડો, સૂંઠ, ચિત્રક,
દેવદાર, એલવાલુક નામતું સુગંધી દ્રવ્ય
(પ્રસિદ્ધ નથી) અને સધળા પ્રકારનાં લૂણોમાં
પકવેલું તેલ નિત્ય પાવું અને જવતું અન્ન
જમાડવું હિતકારી છે.

નિત્ય સરસિયું તેલ પાવામાં આવે અથવા
કાંટાવાળી કરંજનાં પાંદડાંનો સ્વરસ અથવા
પુત્રજીવક (જેને હિંદી ભાષામાં જીવાપોતા તથા
પુત્રજિયા કહે છે તે)નો સ્વરસ શક્તિ પ્રમાણે
આઠ, ચાર અથવા બે તોલાભાર લઈ સરસિયા
તેલમાં નાળી પાવામાં આવે તો તેથી સધળા
પ્રકારનાં શ્લીપદો મટે છે. કાળના તથા સાત્મ્યના
વિભાગને જાણનારા પ્રવીણ વેદે આ પ્રયોગોમાં-
થી જ પ્રયોગો યોગ્ય જણાય તે કરવા.

કેચુકા (કસેરકંદ હશે?) નામના કંદનો
શુંદર તથા ખીડલણુને એકઠાં કરી તેમાં કાંટાવાળી
કરંજનાં પાંદડાંનો રસ અથવા પુત્રજીવકનો
રસ નાળીને પાવામાં આવે, તો તેથી સર્વ

પ્રકારનાં શ્લીપદો મટી બચ છે.

ઇંદ્રવારણી, અથેડી, ભાલી ભોરિંગલી, બેઠી ભોરિંગલી, મહામુંડી (બોડિયો કહાર), મંદારી (ગુજરાતીમાં પર્યાય મળ્યો નથી.), કડવી તુંબડી અને અરડૂસાને બાળી તેની બરમને ગોમૂતથી ક્ષારની રીત પ્રમાણે સ્ત્રાવી લેવી; પછી તેમાં કાળા ઉંબરાનો રસ, ચીઢળના કળોનો ક્વાથ અને સરસડિયાનો સ્વરસ નાખી પીવાનો ક્ષાર બનાવવો. આ ક્ષાર પીધો હોય તો શ્લીપદ, અપચી, ગલગંડ, ગ્રહણીદાપ, અત્તાદિક ઉપર અરચિ અને સર્વ પ્રકારનાં વિધોને તે હણે છે.

ઉપર લખેલાં ઇંદ્રવારણી વગેરે દ્રવ્યોના ક્વાથમાં તથા કાળા ઉંબરા વગેરેના સ્વરસમાં તેલ પકવી તે તેલનાં નર્યો દેવામાં આવે તથા ચોળવામાં આવે, તો ઉપર કહેલા રોગો અને કુષ્ઠ ત્રણો મટે છે.

ઉદરકની, નસોતર, નેપાળો, ગત્રી, વરધારો, હાથકા અને આંખકૂટામણીને બાળી ગોમૂત નાખી, ગાળી ઘર્ષ તેમાં ત્રિકળાનો ક્વાથ નાખી ક્ષાર પકવો. આ ક્ષાર પાવાથી વિરેચન થાય છે અને ઉપર કહેલા સળગા શુણે પણ થાય છે. ૧૯

અધ્યાય ૨૦મો

અથાતઃ શુદ્ધરોગચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યયોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘શુદ્ધરોગ-ચિકિત્સિત’^૧ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિ એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

૧ શુદ્ધરોગના નિદાન વગેરે નિર્ણયમાળના તેરમા અપારામાં કહેવા છે, તેઓની ચિકિત્સા વિશે.

તત્રાગ્રગણિકામામાં જલૌકોમિરુવાચરેત્ ।

શુક્તિભુગ્રીયવધારકત્કૈશ્વાલેપેન્દ્રિયક્ ॥

શ્યામાલાઙ્ગલકીપાઠકત્કૈર્વાડપિ વિચક્ષણઃ ।

પક્વાં ઘ્રણવિધાનેન યથોક્તેન પ્રસાધયેત્ ॥ ૨ ॥

અગ્રગણિકાની ચિકિત્સા

અગ્રગણિકા કાચી હોય, તો વેધે જળો મૂકીને લોહી સ્ત્રાવનું અને છીપનો ક્ષાર, સાત્રખાર તથા જવખારના કદકથી અથવા નસોતર, દૂધિયો વછનાગ તથા કાળીપાડના કદકોથી લેપો કરાવવા.^૨

અગ્રગણિકા પાકે તો તેને સૂત્રસ્થાનના ઉદમા અધ્યાયમાં તથા આ સ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં કહેલી ત્રણની ચિકિત્સાથી મટાકવી ૨

બન્ધાલર્જીં યવપ્રશ્નાં પનસીં કચ્છપીં તથા ।

પાપાણગર્દભં ચૈવ પૂર્વં સ્વેદેન યોજયેત્ ॥

મનઃશિઠાતાલકુટુદારકત્કૈઃ પ્રલેપયેત્ ।

પરિપાકગતાન્નિત્ત્વા ઘ્રણવત્સમુપાચરેત્ ॥ ૩ ॥

અંધાલજી, યવપ્રખ્યા, પનસી, કચ્છપી તથા પાપાણુગર્દભની ચિકિત્સા

અંધાલજી, યવપ્રખ્યા, પનસી, કચ્છપી કે પાપાણુગર્દભ થયેલ હોય, તો પ્રથમ સ્વેદનની યોજના કરીને પછી મણુશીય, હરતાલ, કઠ અને હારદળદરના કદકનો લેપ કરવો.

તે એ પાત્રમાં હોય, તો તેઓને શક્ષ વડે ઉછીને ત્રણની ચિકિત્સા જેવી ચિકિત્સા કરવી ૩

વિષૂતામિન્દ્રવૃદ્ધાં ચ ગર્દભીં જાલગર્દભમ્ ।-

ફિવેલાં ગન્ધનાર્મીં કક્ષાં વિસ્ફોટકાંસ્તથા ॥

પિત્તજલ્સ વિસર્ગસ્ય ક્રિયયા સાધયેન્દ્રિયક્ ।

રોપયેત્સર્પિયા પક્વાન્નિસ્રદેન મધુરૌપધેઃ ॥ ૪ ॥

૧ મરદાને તો એજ વ્યાખ્યાન આપ્યું છે, કે પ્રથમ છીપના ક્ષાર વગેરેના લેપો કરવા અને પછી જળો મૂકી લોહીનું સ્ત્રાવનું કરવું

વિવૃતા, ઇંદ્રવૃક્ષા, ગર્દભી,^૧ બલગર્દભ,
ધરિવેલ્લિકા,^૨ ગંધનામ્ની,^૩ કક્ષા અને
વિસ્ફોટકની ચિકિત્સા

વિવૃતા, ઇંદ્રવૃક્ષા, ગર્દભી, બલગર્દભ,
ધરિવેલ્લિકા, ગંધનામ્ની, કક્ષા કે વિસ્ફોટક થયેલ
હોય, તો વૈદે તેની ઉપર પિત્તવિસર્પની
ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (ગયા ૧૭મા
અધ્યાયનો ૪થો વિષય બુઝો.)

તેઓ પાકે ત્યારે તેને કાકોદ્યાદિ મધુર-
ગણનાં દ્રવ્યોથી પકવેલા ધી વડે રૂઝવનાં. ૪
ચિપ્પસુષ્ણામ્બુના સિત્તમુત્કુલ્ય સ્વાવેદ્ધિષ્ક.
ચક્રતૈલેન ચામ્બ્યજ્ય સર્જચૂર્ણેન ચૂર્ણયેત્ ॥
ચન્ધેનોપચરેચ્ચૈનમશક્યં ચામ્નિનાં દહેત્ ॥
મધુરૌષધસિદ્ધેન તતસ્તૈલેન રોપયેત્ ॥ ૫ ॥

ચિપ્પની ચિકિત્સા

ચિપ્પ થયેલ હોય તો તેને વૈદે બના જળથી
પલાળી શસ્ત્ર વડે કાપીને તેમાંથી લોહી કાઢવું,
ધાણીના તાજા તેલથી ખરડી તેના ઉપર રાળવું
ચૂર્ણ ભભરાવવું અને પછી પાટો બાંધવો.

જે એ ચિકિત્સાથી તે શાંત ન થાય, તો
પછી અગ્નિથી બાળી કાકોદ્યાદિ ગણના ક્ષત્રાય

તથા કલ્કથી. પકવેલા તેલ વડે રૂઝાવવું. ૫
કુનચે વિષરિપ્યેપ કાર્યો હિ મિષજા મવેત્ ॥ ૬ ॥
કુનખની ચિકિત્સા

પ્રવીણ વૈદે કુનખ ઉપર પણ ચિપ્પની
ચિકિત્સા કરવી. ૬

વિદારિકાં સમમ્બજ્ય સ્વિત્રાં વિમ્લાપ્ય લેપયેત્ ॥
નગવૃત્તિકવર્ષામ્બુવિલ્વમૂલૈઃ સુપિષ્તૈઃ ॥
વ્રણભાવગતાયાં વા કૃત્વા સંશોધનક્રિયામ્ ॥
રોપણાર્થં હિતં તૈલં કષાયમધુરૈઃ શૃતમ્ ॥
પ્રચ્છાનૈર્વા જલૌકોભિઃ સ્નાગ્વાડપકા વિદારિકા ॥
અજકર્ણૈઃ સપાલાશૈર્મૂલકલ્કૈઃ પ્રલેપયેત્ ॥
પક્વાં વિદાર્ય શસ્ત્રેણ પટોલપિચુર્મ્વયોઃ ॥
કલ્કેન તિલયુક્તેન સર્પિર્મિશ્રેણ લેપયેત્ ॥
વદ્ધવા ચ ક્ષીરવૃક્ષસ્ય કષાયૈઃ સ્વદિરસ્ય ચ ॥
વ્રણં પ્રક્ષાલયેચ્છુદ્ધાસ્તતસ્તાં રોપયેત્પુનઃ ॥ ૭ ॥

વિદારિકાની ચિકિત્સા

વિદારિકા થયેલ હોય, તો તેને તેલથી
ખરડી, સ્વેદન આપી, અંગૂઠા વગેરેથી ખૂબ
મર્દન કરવાથી કરમાવીને પછી ગરણી, સાટોડી
અને બીલીનાં મૂળોને સારી પેઢે વાટી તેના ઉપર
લેપ કરવો.

જે વિદારિકામાં વ્રણ થયો હોય, તો
સંશોધન ક્રિયા કરીને ન્યત્રોદ્યાદિ ગણનાં તથા
કાકોદ્યાદિ ગણનાં દ્રવ્યોથી પકવેલા તેલ વડે
તેને રૂઝવો.

અથવા કાચી વિદારિકાને શસ્ત્રના ટોંચા
દઈ કે જળો લગાવી તેમાંથી લોહી સ્ત્રાવવું
અને પછી રાળવું ઝાડ તથા કપૂરકાયલીનાં
મૂળોના કલ્કોનો તેના ઉપર લેપ કરવો.

વિદારિકા પાટી હોય, તો તેને શસ્ત્રથી છેદી
તલ તથા ઘીથી મિશ્ર કરેલા પટોલના તથા
લીંબડાના કલ્કનો તેના ઉપર લેપ કરીને પાટો
બાંધવો. એ વ્રણને વડ વગેરે ક્ષીરવૃક્ષોના તથા
ખેરન તથા ધોવો અને શુદ્ધ થાય ત્યારે

૧ નિદાનસ્થાનમાં ગર્દભીનું નિદાન વગેરે નહિ
આપ્યા છતાં તેનું નામ અહીં દાખલ કર્યું છે; માટે તેનું
નિદાન તથા લક્ષણ ભાવપ્રકાશ ઉપરથી લખીએ છીએ.
પાણુ તથા પિત્તથી ગોળ, બિંચું, અત્યંત રાતું,
ફેડલીઓવાળું અને વેદના કરનારું જે મંડલ થાય છે,
તે ગર્દભી કહેવાય છે.

૨ ધરિવેલ્લિકાનું પણ એ પ્રમાણે જ છે; માટે
ભાવપ્રકાશ ઉપરથી લખીએ છીએ. ત્રણે દોષોથી માથામાં
ગોળ, ઉગ્ર વેદનાવાળી, ઉગ્ર ન્વરવાળી અને ત્રણે
દોષોનાં ચિહ્નોવાળી જે ફેડલી થાય છે, તે ધરિવેલ્લિકા
કહેવાય છે.

૩ ગંધનામ્નીનું પણ એ પ્રમાણે જ છે; માટે ભાવ-
પ્રકાશ ઉપરથી લખીએ છીએ. બાહ્યોમાં, કાષોમાં,
ખભાઓમાં કે પડખાઓમાં ચામડીની અંદર પિત્તના
પ્રકોપથી કાળી અને વેદનાવાળી જે ફેડલી થાય છે, તે
ગંધનામ્ની કહેવાય છે.

તેને સૂત્રસ્થાનના ૩૬મા અધ્યાયમા ઠંથા પ્રમાણે રૂઝવે. ૭

મેદોડુરુદવિધાનેન સાધયેચ્છર્કારુદમ્ ॥ ૮ ॥

શર્કરાયુદની ચિકિત્સા

શર્કરાયુદ થયેવ દોષ, તો તેની મેદથી થયેલા અયુદની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી (આ સ્થાનના ૧૮મા અધ્યાયનો ૧૩મો વિષય જુઓ) ૮

કચ્છૂ વિચર્ષિકા પામાં કુષ્ઠવત્સમુપાચરેત્ ।

લેપશ્ચ શસ્યતે સિક્કયશતાહવાગૌર્સર્પૈઃ ॥

વચાદાર્વાર્સર્પૈર્વા તેલ વા નક્તમાલતમ્ ।

સારતૈલમયામ્યજ્ઞે કુર્વાત કડુકૈઃ શૂતમ્ ॥ ૯ ॥

કચ્છૂ, ૧ વિચર્ષિકા અને પામાની ચિકિત્સા

કચ્છૂ, વિચર્ષિકા અને પામાની ચિકિત્સા ઠાઠની ચિકિત્સા પ્રમાણે કરવી (આ સ્થાનનો નવમો અધ્યાય જુઓ) એની ઉપર મીણ, શતાવરી અને સફેદ સરખતો લેપ અથવા વજ, દારુદગદર અને સરસનો લેપ કરવો ઉત્તમ છે પિષ્પયાદિ ગણના કાચ તથા કઠકથી પકવેલા કાજિયા તેનથી અથવા દેવદારના સારના તેનથી તેના ઉપર માવિશ કરવો ૯

પાદદાર્વા શિરા વિદ્ધવા સ્વેદામ્યજ્ઞૌ પ્રયોજયેત્ ।

મધુન્ચિછદસામજસર્નચૂર્ણયુતૈઃ કૃત ॥

યવાદ્વર્ગરિકોન્મિથ્રૈ પાદલેપ પ્રશસ્યેન ॥ ૧૦ ॥

પાદદારિકાની ચિકિત્સા

પાદદારિકા થયેવ દોષ, તો શિગનો વેધ કરી લોહી ત્રાવાનીને સ્વેદની તથા માવિશની યોગના કરવી મીણ, વમા, મન્મ તથા ધીને ગજના ચૂર્ણથી, જવખારથી તથા સોનાગેરના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી પણ ઉપર લેપ કરવો. ૧૦

૧ કચ્છૂ નિ ૧૮ વરે નિ ૧૮ અંશમા મુ શોભા પ્રકરણમા આપુ નથી પણ તે સ્થાનના પાચમા અધ્યાયના અ ૧મા વિષયમા આપુ ૮, તે જોઈ લેવું

પાદૌ સિક્તવાડ્ડનોજન લેપન દ્યલસે હિતમ્ ॥

ક્લત્કીકૃતૈર્નિમ્નતિલકાસીસાલે સર્સન્ધૈઃ ।

અધારસોડમયા વાપિ કાર્ય સ્યાદ્રક્તમોક્ષનમ્ ॥

સિદ્ધ રસે કળ્ટકાર્યાસ્તેલ વા સર્પૈઃ હિતમ્ ।

કામીમરોચનશિલાચૂર્ણૌ વૈ પ્રતિસારણમ્ ॥ ૧૧ ॥

અલસની ચિકિત્સા

અનમ થયેવ દોષ, તો ફાતરાવગરના કાચ અથવા પકવેના ધડના આથાના પાણીનું પણ ઉપર મિચન વરીને પછી સૌધતથી મિશ્ર કરેલા લીબડે, તન, હીરાકસી તથા મણીના કદકનો લેપ કરવો અથવા લાખના રસનો કે હરડેના કદકનો લેપ કરવો અને લોહીનું આવણ પણ કરવું મોરિગણીના સરસમા પકવેલું સગસિધુ તેવ પણ અનસ ઉપર હિતકારી છે હીરાકસી, ગોરાચન અને હરડેના ચૂર્ણ ધમત, એ પણ ઉત્તમ છે ૧૧

ઉદ્ધય દગ્ધવા સ્નેહેન જયેત્કદરસશકમ્ ॥ ૧૨ ॥

કદરની ચિકિત્સા

કદર થયેવ દોષ તો શમ વડે કાપી નાખી રનેલ વડે બાળીને તેને મટાડવું ૧૨

ઇન્દ્રલુપે શિરા મૂર્ધ્નિ સ્નિગ્ધસ્વિત્રસ્ય મોક્ષયેત્ ॥

ક્લત્કૈઃ સમરિચેર્દિદ્ધાચ્છિલાકાષીસતુત્યકે ।

કુન્નટ્ટાદારુક્લત્કેલેપન વા પ્રશસ્યેત્ ॥

પ્રચ્ચયિત્વાવગ્ધ વા ગુણાકર્ત્તુર્મુદુર્મુદુ ।

લેપયેદુપશન્ત્યર્થ કુર્યાદ્વાપિ રસાયનમ્ ॥

ગાલનીત્રવીરામિનક્તમાલત્રિવાચિતમ્ ।

તૈલમમ્યજ્ઞેન શસ્ત્રમિન્દ્રલુપાપદ પરમ્ ॥ ૧૩ ॥

ઇન્દ્રલુપની ચિકિત્સા

ઇન્દ્રલુપ થયેવ દોષ, તો સ્નેહન તથા સ્વેદન મન્કાર આપી, માથાની શિરાને વીધી લોહીનું આવણ કરવું મરી, ગની, હીરાકસી અને મોગસૂચના કદકથી અથવા દેવડીમોથ અને દારુદગદરના કઠકથી લેપન કરવું ઉત્તમ છે અથવા શમ વડે સારી પેટે રાગીને

ચણાહીના કદકાથી વારંવાર લેપન કરવું, કે જથ્થો ઇંદ્રલુપ્ત મટે છે.

એ ઉપાયોથી ઇંદ્રલુપ્ત ન મટે, તો રસાયન પ્રયોગ કરવો.

માલતી, કથુર, ચિત્રક અને કરંજના ક્વાથ તથા કદકથી પકવેલું તેલ લગાવવામાં આવે, તો ઇંદ્રલુપ્ત સારી પેઠે મટે છે. ૧૩

અરૂંધિકાં હૃતે રક્તે સેચયેન્નિમ્બવારિણા ।
દિહ્યાત્સૈન્ધવયુક્તેન વાજિવિઘારસેન તુ ॥
હરિતાલનિશાનિમ્બકલ્કૈર્વા સપટોલજૈઃ ।
ચઘ્રીનીલોત્પલૈરણ્ડમાર્કવૈર્વા પ્રલેપયેત્ ॥ ૧૪ ॥

અરૂંધિકાની ચિકિત્સા

અરૂંધિકા થયેલ હોય, તો લોહીનું સ્નાવણ કરી લીંબડાના ક્વાથથી સિંચન કરવું અને ઘોડાની લાદના રસને સૈન્ધવથી મિશ્ર કરી તેનું લેપન કરવું; અથવા હરતાલ, હળદર, લીંબડો તથા પટોલના કદકનું લેપન કરવું; અથવા જઠીમંથ, નીલકમળ, એરંડો અને ભાંગરાના કદકનું લેપન કરવું. (માલતી વગેરેનું તેલ ઇંદ્રલુપ્તની ચિકિત્સામાં કહેવાયું છે; તેના અભ્યંગથી જ અરૂંધિકાનું શોધન—રોપણ કરવું.) ૧૪

શિરાં દારુણકે વિદ્ધા સ્નિગ્ધસ્વિન્નસ્ય મૂર્દ્ધનિ ॥
અવપીઢં શિરોવસ્તિમમ્યક્કં ચ પ્રવોજયેત્ ।
ક્ષાલને કોદ્રવતૃણક્ષારતોયં પ્રશસ્યતે ॥ ૧૫ ॥

દારુણકની ચિકિત્સા

દારુણક થયેલ હોય, તો સ્નેહન તથા સ્વેદન સંસ્કાર આપી માથાની શિરાને વીંધી લોહી સ્નાવવું, અવપીડ નરત્ર દેવું, (આ સ્થાનના ૪૦મા અધ્યાયમાં જુઓ.) શિરોખસ્તિનો પ્રયોગ કરવો અને ઉપર કહેલા માલતી વગેરેનાં તેલ ચોળવાં. દારુણકને ઢાઢરાના ઘાસના ક્ષારના પાણીથી ઘેવો એ ઉત્તમ ગણાય છે. ૧૫

ઉપરિઘાત્પ્રવક્ષ્યામિ વિધિં પલિતનાશનમ્ ॥ ૧૬ ॥

પલિતની ચિકિત્સા

પલિતનો નાશ કરવાની ચિકિત્સા આ સ્થાનના મિશ્રકચિકિત્સિત નામના ૨૫મા અધ્યાયના ૧૫મા તથા ૧૬મા વિષયમાં કહેવાશે. મસૂરિકાયાં કુષ્ઠફોલપનાદિક્રિયા હિતા ॥

પિત્તશ્લેષ્મવિસર્પોક્તા ક્રિયા વા સમ્પ્રશસ્યતે ॥ ૧૭ ॥

મસૂરિકાની ચિકિત્સા

મસૂરિકા થયેલ હોય, તો ઢાઢને હણનારાં લેપનો વગેરે કરવારૂં ચિકિત્સા હિતકારી થાય છે; અથવા પિત્તના તથા કફના વિસર્પ ઉપર જ ક્રિયા કહી છે, તે કરવી શ્રેષ્ઠ છે. (આ સ્થાનને નવમો તથા સત્તરમો અધ્યાય જુઓ.) ૧૭

જતુમણિં સમુત્કૃત્વ મશકં તિલકાલકમ્ ॥

ક્ષારેણ પ્રદેદ્યુત્તયા વહ્નિના વા શનૈઃ શનૈઃ ॥ ૧૮ ॥

જતુમણિ, મશક તથા તિલકાલકની ચિકિત્સા

જતુમણિ, મશક કે તિલકાલક થયેલ હોય, તો તેને શસ્ત્ર વડે કાપી યોગ્ય યુક્તિ વડે ક્ષારથી અથવા ધીરેધીરે અગ્નિથી ખાળવો. ૧૮

ન્યચ્છે વ્યક્તે શિરામોક્ષો નીલિકાયાં ચ શસ્યતે ॥

યથાન્યાયં યથામ્યાસં લાલાઝ્યાદિશિરાવ્યઘઃ ।

ઘૃષ્ઠા દિહ્યાત્ત્વચં વિઘ્ના ક્ષીરિણાં ક્ષીરસંયુતામ્ ॥

વલાતિવલયઘ્નચાહરજનીર્વા પ્રલેપનમ્ ।

પયસ્યાગુરુકાલીયલેપનં વા સગૈરિકમ્ ॥

ક્ષૌદ્રાજ્યયુક્તયા લિમ્પેદ્ઘૃષ્ઠા શૂકરસ્ય ચ ।

કપિત્થરાજાદનયોઃ કલ્કો વા હિતમુચ્યતે ॥ ૧૯ ॥

ન્યચ્છ, વ્યંગ અને નીલિકાની^૧ ચિકિત્સા

ન્યચ્છ, વ્યંગ કે નીલિકા થયેલ હોય, તો શિરા વીંધી લોહી સ્નાવવું શ્રેષ્ઠ છે. શિરા વીંધવામાં એવી કાળજી રાખવી કે લલાટ વગેરેની શિરાઓમાં રોગને જ શિરા લગતી હોય, તે શિરા યોગ્ય રીતે વીંધવી. રોગને

૧ વ્યંગ અને નીલિકા ઢાઢના જ ભેદ છે.

(નિમ્બાના તેરમા અધ્યાયનો ૩૭મો વિષય જુઓ.)

ગળજીલીના પાદડા વગેરેથી ધરી તે ઉપર
વડ વગેરે કીરિવૃક્ષોના ટ્રાથી મિશ્ર છાંયોના
ઠંડકનો લેપ કરવો, અથવા બળદાણા, ખપાટ,
જોડીમધ અને હળદરના ઠંડકનો લેા કરવો;
અથવા ખરણેર, અગર, દારુહળદર અને
સોનાગેળના ઠંડકનો લેપ કરવો, અથવા નૂરની
દાદને ધરી મધ તથા ઘીથી મિશ્ર કરી તેનો
લેપ કરવો અથવા ડાઠ અને રાણના ઠંડકનો
લેપ કરવો, હિતકારી છે ૧૯

યૌવને પિઠકાસ્થેષ વિશેષાન્ઠર્દન દિતમ્ ।

લેપન ચ વચારોપ્રસેન્ધૈઃ સર્પપાન્થિતૈઃ ।

કુસ્તુમ્બુરુવચાલોમ્રકુષ્ઠૈર્વા લેપન દિતમ્ ॥ ૨૦ ॥

યૌવનપિઠકાની ચિકિત્સા

યૌવનપિઠકા થયેન હોય, તો ઉપર કહેલી
ન્યચ્છ વગેરેની ચિકિત્સામાંથી યોગ્ય ચિકિત્સા
કરી અને વિશેષે કરી વખત કરાવવું
હિતકારી છે. વજ, વોધર અને નેવરને
સરસવથી મિશ્ર કરી તેનું લેપન કરવું અથવા
હાથમરી, વજ, લોધર અને કંઠનું લેપન કરવું
પણ હિતકારી છે ૨૦

પક્ષિનીકન્ટકે રોગે હર્દયેન્નિમ્નવાણિ ॥

તેનૈવ સિદ્ધ સઘ્નોદ્ર સર્પિ પાન પ્રદાપયેત્ ।

નિમ્નારમ્યથયોઃ કાયો દિત ઉત્સાદને મવેત્ ॥ ૨૧ ॥

પક્ષિનીકન્ટકની ચિકિત્સા

પક્ષિનીકન્ટક થયેલ હોય, તો હી બડાનો
કાચ પાઈ વગન કરાવવું, હી બડાના કાચ-
મા પકવેનું ધી મધથી મિશ્ર કરી પાવું અને
વીંબડા તથા ગંખાળાના કાચથી અગ
નોશાવનું હિતકારી છે ૨૧

પરિવૃત્તિ ધૃતામ્વર્ત્તાં સુસ્વિજ્ઞાપુપનાદ્યેત્ ।

પ્રિયાર પમરાચ વા વાતમં શાસ્ત્રપાદિમિ ॥

તતોડમ્યગ્ગ શ્વેદ્યમં પાનયેસીડ્યન્મમિમ્ ।

પ્રવિષ્ટે ચ મળી ચર્મ સ્વેદયેદુપનાદ્યે ॥

દપાદાનદાનપક્ષી-વિગ્ધાન્યતાનિ મોક્ષયેત્ ॥ ૨૨ ॥

પરિવર્તિકાની ચિકિત્સા

પરિવર્તિકા થયેલ હોય તો લિંગ-
ચામડીને ઘીથી ખરડી, સારી પેઠે સ્વેદન આપી
તેની ઉપર તણુ અથવા પાચ ગત મુદ્ધ
વાયુને હણનારા શાકનણુ આદિ ઉપનાદ
કરવા (આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયનો ૧૫મો
વિષય જુઓ) પછી ચામડી પર માલિશ કરી
ધીરેધીરે લિંગના ટાયકાને દબાવતાદબાવત
ચામડીને યોગ્ય રીતે ટાયકા ઉપર લાવવી
ટાયકુ ચામડીમા પેડા પછી ઉપનાદ સ્વેદો દેવા
વાયુને હણનારી પિચકારીઆ દેવી અને સિંગ
અન્નો જમાડવાં ૨૨

વપાટિકા જયેદેવ યથાદોષ ચિકિત્સક ॥ ૨૩ ॥

અવપાટિકાની ચિકિત્સા

અવપાટિકા થયેલ હોય, તો વેધે દાખ
દાળનારા સ્નેહો અને સ્વેદોથી તેની ચિકિત્સા
કરી ૨૩

નિરુદ્ધપ્રકરે નાહી લૌહીમુમયતોમુહીમ્ ।

દાર્ણી વા જતુકૃતા ધૃતામ્વર્ત્તાં પ્રવેશયેત્ ॥

પરિપેકે યસામન્નશિશુમારવાદ્યો ।

ચક્તૈલ તથા યોગ્ય વાતઘટવ્યસમુતમ્ ॥

ચ્ચદ્વાર યદ્વાત્સધુલ્તરાં સમ્યગ્નાહીં પ્રવેશયેત્ ।

સ્રોતો રિવર્દયેદેવ સ્ત્રિમમત્ત ચ મોજયેત્ ॥

મિત્ત્વા વા સેવનીં મુક્ત્વા સઘ. ક્ષતવદાચરેત્ ॥ ૨૪ ॥

નિરુદ્ધપ્રકરની ચિકિત્સા

નિરુદ્ધપ્રકર થયેલ હોય, તો તેમા બને
તરફ મોદાવાળી અને ઘીથી ખરડેલી લોડાની,
લાકડાની અથવા લાખની નળી પેમાડની પછી
તેના ઉપર શિશુમારની (દરિયાઈ કતરાની)

૨ અવપાટિકા વાયુના મારવાથી હોય, તો ખરમ,
રમ મુમ્મ, મળો તથા ચે નાનાની ચાર છ નિત્તા
મન્ધવાળી નેપ, તે પાંજી કે રાની જે ના ના તથા
નૂનાના ચાર છ કરના સખધવાળી દોષ તે ક જ
મિન ૪ ખરજવાળી નથા અપ ૧ નાનાની ચાર છ
(ખા. પ્ર)

તથા સૂતરની ચરખીનું અને મજ્જનું સિંચન કરવું તથા ધાણીના તાજ તેલને વાતહર દ્રવ્યોથી મિશ્ર કરી તેની પણ ચોળના કરવી. ત્રણત્રણ દિવસે તેમાં વધારેવધારે બી નળી સારી રીતે નાખતા જવું. એ રીતે માર્ગને પહોળો કરવો અને રોગીને સ્તિગ્ધ અન્ન જમાડવું.

અથવા સીવણીને છોડી દઈ શસ્ત્ર વડે છેદન કરી તુરત થયેલા ક્ષતની ચિકિત્સા જવી ચિકિત્સા કરવી. ૨૪

સન્નિરુદ્ધગુદં રોગં વલ્મીકં વહિરોદિણીમ્ ।
પ્રત્યાખ્યાય યથાયોગં ચિકિત્સિતમથાચરેત્ ॥
વિસર્પોક્તેન વિધિના સાધયેદગ્નિરોદિણીમ્ ।
સન્નિરુદ્ધગુદે યોજ્યા નિરુદ્ધપ્રકશક્રિયા ॥
શસ્ત્રેણોત્કૃત્ય વલ્મીકં ક્ષારાગ્નિભ્યાં પ્રસાધયેત્ ॥
વિધાનેનાર્વુદોક્તેન શોધયિત્વા ચ રોપયેત્ ।
વલ્મીકં તુ ભવેદસ્ય નાતિવૃદ્ધમમર્મજમ્ ॥
તત્ર સશોધનં કૃત્વા શોણિતં મોક્ષયેદ્વિષક્ ।
કુલત્થિકાયા મૂલૈશ્ચ ગુડૂચ્યા લવણેન ચ ॥
આરેવતસ્ય મૂલૈશ્ચ દન્તીમૂલૈસ્તથૈવ ચ ।
શ્યામામૂલૈઃ સપલૈઃ સક્તુમિશ્રૈઃ પ્રલેપયેત્ ॥
સુસ્તિગ્ધૈશ્ચ સુસ્તોષ્ણૈશ્ચ મિષક્તમુપનાહયેત્ ।
પક્કં વા તદ્વિજ્ઞાનીયાદ્વતીઃ સર્વા યથાક્રમમ્ ॥
અભિજ્ઞાય તતચ્છિત્ત્વા પ્રદહેન્મતિમાન્મિષક્ ।
સંશોધ્ય દુષ્ટમાંસાનિ ક્ષારેણ પ્રતિસારયેત્ ॥
વ્રણં વિશુદ્ધં વિજ્ઞાય રોપયેન્મતિમાન્મિષક્ ।
સુમન્ના ગ્રન્થયશ્ચૈવ મહાતકમનઃશિલે ॥
કાલાનુસારી સૂક્ષ્મૈલા ચંદ્રનાગુરુણી તથા ।
ઐતૈઃ સિદ્ધં નિમ્બતૈલં વલ્મીકે રોપણં હિતમ્ ॥
પાણિપાદોપરિષ્ઠાતુ છિદ્રૈર્વહુભિરાવૃતમ્ ।
વલ્મીકં યત્સશોષં સ્યાદ્વર્જ્યં તત્તુ વિજાનતા ॥૨૫
નિરુદ્ધગુદ, વલ્મીક અને અગ્નિરોદિણીની ચિકિત્સા

નિરુદ્ધગુદ, વલ્મીક અને અગ્નિરોદિણીની ચિકિત્સા કરવાની પ્રથમ તો ના જ પાડવી

અને પછી રોગી વગેરેનો આગ્રહ દેખાય, તો દોષાદિકના યોગ પ્રમાણે કરવી.

નિરુદ્ધગુદ ઉપર (વાયુને હણનારાં તેલોથી સિંચન કરવું) અને નિરુદ્ધપ્રકશની જ ચિકિત્સા કહેવામાં આવી છે, તે કરવી.

વલ્મીકને શસ્ત્ર વડે કાપી ક્ષાર કે અગ્નિથી ખાળવું અને પછી અર્બુદની ચિકિત્સા પ્રમાણે વિધાન કરી શુદ્ધ કરીને ત્રણને રૂઝવવો. (અર્બુદની ચિકિત્સા આ સ્થાનના ૧૮મા અધ્યાયમાં ૧૦મા વિષયથી ૧૪મા વિષય સુધીમાં કહી છે તે જુઓ.)

વલ્મીક જે અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલ ન હોય અને મર્મસ્થળમાં થયેલ ન હોય, તો વૈધે સંશોધન કરીને પછી તેમાંથી લોહી સ્રાવવું. કળથીનાં મૂળિયાં; ગળો, સૈંધવ, ગરમાળો અને નસોતરનાં મૂળિયાં તથા વાટેલા તલ અને જવેના સાથવાને મિશ્ર કરી લેપ કરાવવો અને સારી પેટે સ્તિગ્ધતાવાળા તથા સહેવાય તેવા ગરમ કરેલા એ જ પદાર્થોનો ઉપનાહ કરાવવો.

વલ્મીક પાટી ગયેલું જાણવામાં આવે, ત્યારે અતુકમે તેના પરની સધળી ગતિઓ જાણી લઈ તેને બુદ્ધિમાન વૈધે શસ્ત્ર વડે છેદીને અગ્નિથી ખાળવી અને પછી ખરાબ માંસોને દૂર કરી ક્ષાર મૂકવો. ત્રણ શુદ્ધ થયેલા જણાય ત્યારે તે ત્રણને રૂઝવવો. બઈ, મોથ, લિલાસુ, મણુશીલ, તગર, ઝીણી એલચી, ચંદન અને અગરથી પકવેલું લીમડાનું તેલ વલ્મીકને રૂઝવામાં હિતકારી છે.

હાથ કે પગ ઉપર જે વલ્મીક ધણું છિદ્રોવાળું અને સોજવાળું હોય તેની તો સમજી વૈધે ચિકિત્સા કરવી જ નહિ.

અગ્નિરોદિણીને પિત્તથી થયેલા વિસર્પ ઉપરની (આ સ્થાનના સત્તરમા અધ્યાયના ૪થા વિષયમાં કહેલી) ચિકિત્સાથી મટાડવી. (અગ્નિરોદિણી મટાડવા માટે લંધન કરાવવું,

લોહી અનાનુ તથા વમન વિરેચનથી સરોવન
પણ કરવું, પરંતુ જે અગ્નિરોહિણી અત્યંત
વૃદ્ધિ પામી દોષ, તે તેની ચિકિત્સા કરી ન
વહિ) ૨૫

ઘાગ્યાઃ સ્તન્ય શોષયિત્વા ઘાલે સાઘ્યાડહિપૂતના ।
પટોલપત્રત્રિફલારસાઙ્ગનિપાચિતમ્ ॥
પીત ઘૂત નાશયનિ કૃષ્ણમપ્યહિપૂતનામ્ ।
ત્રિફલાકોલસદિરકપાય ઘ્નરોપણમ્ ॥
કાસીસરોચનાતુત્યહરિતારસાઙ્ગે ।
લેપોઽન્લપિષ્ઠે ઘદરીત્વગ્વા સેન્ધવસયુતા ॥
કપાલતુત્યન ચૂર્ણ ચૂર્ણકાલે પ્રયોજયેત્ ॥ ૨૬ ॥

અહિપૂતનાની ચિકિત્સા

ખાળકને અહિપૂતના થયેલ હોય, તે પ્રથમ
અશોધનોથી માતાના દૂધને સારું કરવું

પટોન, તમાવપત્ર, ત્રિફળા અને રસવતીના
કનાથથી બી પકવી તે ધી પાનામાં આવે, તે
ખરાખમા ખગખ અહિપૂતના પણ મળી જાય છે

ત્રિફળા, બેર અને ખેંગા કનાથથી
અહિપૂતનાના પ્રણે રૂઝના હીરાકસી,
ગોગચન, મેરચૂથુ, લગાવ અને રમવતીને
ખાગ રસમાં (કાઝમાં) વાટી તેનો લપ
કરવામાં આવે અથવા બેરડીની છાલને કાઝમાં
વાટી સેધવથી મિશ્ર કરી તેનો લેવ કરવામાં
આવે, તે અહિપૂતનાના પ્રણે રૂઝ નિય છે

અહિપૂતનાના પ્રણે ઉપર ચૂર્ણ બહારાવનાનો
સમય થાય ત્યારે પકાવેના માટીના વામણના
ટુકડા અને મેરચૂથુનું ચૂર્ણ બહારાવવું ૨૬
ચિકિત્સેન્મુષ્કકૃષ્ણ ચાપ્યહિપૂતનપાનવત્ ॥ ૨૭ ॥

વૃષણકૃષ્ણની ચિકિત્સા

વૃષણકૃષ્ણ થયેલ હોય, તે પટોન, તમાવ
પત્ર, ત્રિફળા અને રસવતીના કનાથમાં પકવેલું
ધી પાવું (રાજ, કડ, સેધન અને સફેદ સરસ
વનો થોગ કરીને વૃષણોની ઉપર યોજાવો) ૨૭

ગુદપ્રણે ગુદ સ્વિજ્ઞ સ્નેહાગ્ન્યક્ત પ્રવેશયેત્ ।
કારયેદ્દોષપ્પાનન્ય મધ્યચ્છિદ્રેણ ચર્મણા ॥
વિનિર્ગમાર્થ વાયોશ્ચ સ્વેદયેચ ગુરુમુદુ ।
ક્ષીરે મદાપચમૂલ મૂપિકા ચાન્નવર્જિતામ્ ॥
પક્ત્વા તસ્મિન્નપેતૈલ વાતપ્રોષધસયુતમ્ ।
ગુદપ્રણમિદ કૃષ્ણ પાનામ્યદ્વાત્પ્રસાવયેત્ ॥ ૨૮ ॥

ગુદપ્રણની ચિકિત્સા

ગુદપ્રણ થયેલ હોય, તે ગુદાને સ્નેહ
સરકાર આપી ધીવાળી કરી અદર પેમાડી
દેવી અને જેમાં નયુને જના માટે મંદામાં
છિદ્ર રાખેલું દોષ એના ચામડાથી ગોઠવે
નામને પાટો બાધી દેવો અને વારવાર ગુદાને
સ્વેદન મરકાર આપ્યા જ કરવો

બૃહત્પચમૂન અને જેના આતરડા કાઢી
નાખ્યા દોષ એવી લાદગડી દૂધમાં રાધીને તે
દૂધમાં વાયુને હણનારા ઓષધોના કંકથી
મિશ્ર કરેલું તેન પકવવું આ તેન પીવાથી
અને તેને ગુદા ઉપર યોજનાથી ભયકર
ગુદપ્રણ પણ મટી જાય છે (સાકરની સાથે
કમળનું કોમળ પત્ર ખાવામાં આવે અથવા
ગુદપ્રણ ઉપર લાદગડીની નરમી ચોપડવામાં
આવે અથવા બાફેની લાદગડીના મામથી શેક
કરનામાં આવે અથવા કોકમ, ચિત્રક, યુક્તો
બીની, કાળીપાડ અને જનખારને છાશમાં
વાટી પીવાનો અલ્પાસ રાખનામાં આવે, તે
ગુદપ્રણ મટી જાય છે) ૨૮

૧ મ રોગોમાં અનુશયોની ચિકિત્સા મહેવમાં
જાતી નથી માટે ભાવપ્રકાશ ઉપરથી લખીએ છીએ
પૃથ્વિ ધિની ચિકિત્સાથી અનુશયોના ના કરવો
પૃથ્વિ ધિની ચિકિત્સા (આ રચનાના ૧૫માં અખ્યાપના
પમા વિનમમાં બેવી) રક્તમાં એક જાનનો છુ મો
છે અને અમકીન એક જાનનો અરસ છે કે જેના
નિ નવગરે નિ જાનધાનના પમા તથા રજા અખ્યાપમાં
કહેના છે એમાં રક્તમાંની ચિકિત્સા આ રચનાના
૧૫માં અખ્યાપમાં કહેલી મ ની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ
કરવાની છે અને અમકીનની ચિકિત્સા આ રચનાના

અધ્યાય ૨૧ મો

અથાતઃ શૂક્રરોગચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ મગવાન્ધન્વંતરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'શૂક્રરોગચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, જે જે પ્રમાણે મગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સંલિચ્ય સર્પર્ષી સમ્યક્કપાયૈસ્વચૂર્ણયેત્ ।

કપાયેષ્વેવ તૈલં ચ કુર્વીત વ્રણરોપણમ્ ॥ ૨ ॥

સર્પપિકાની ચિકિત્સા

સર્પપિકા થયેલ હોય, તો તેને સારી પેટે ખોતરીને તેની ઉપર વડ વગેરે કપાય વૃક્ષોનાં ચૂર્ણો ભભરાવવાં અને વ્રણને રૂઝવવા માટે તે વૃક્ષોના જ ક્વાથમાં સૂત્રસ્થાનના ૩૬મા અધ્યાયમાં કહેલાં રૂઝવનારાં દ્રવ્યોનો કલક નાખીને તેલ પકવવું. ૨

અષ્ઠીલિકાં જલૌકોમિર્ગાહયેત્કુશલો મિપક્ ।

તથા ચાતુષશામ્યન્તીં કપ્પગ્રન્થિવદુદ્ધરેત્ ॥ ૩ ॥

અષ્ઠીલિકાની ચિકિત્સા

અષ્ઠીલિકા થયેલ હોય, તો પ્રવીણ વૈદે જળો મૂકીને લોહીનું સાવણ કરવું; એમ કર્યા છતાં પણ શાંત ન થાય તો પછી તેને કફગ્રંથિની પેટે શસ્ત્રથી કાપી નાખવી. (આ સ્થાનના અદારમા અધ્યાયનો પમો વિષય બુઝો.) ૩

સ્વેદયેદ્ ગ્રથિતં શશ્વત્તાડીસ્વેદેન બુદ્ધિમાન્ ।

સુલ્લોઘ્નૈરુપનાહૈશ્ચ સુસ્તિગ્ધૈરુપનાહયેત્ ॥ ૪ ॥

ગ્રથિતની ચિકિત્સા

ગ્રથિત થયેલ હોય, તો બુદ્ધિમાન વૈદે હમેશ

છતાં અધ્યાયમાં કહેલી અરશની દહન તથા છેદન આદિરૂપ ચિકિત્સાથી બુદ્ધી નથી, એટલા માટે આ અધ્યાયમાં કહી નથી.

૧ શૂક્રરોગોનાં નિદાન વગેરે નિદાનસ્થાનના ઔદ્દમા અધ્યાયમાં કહેલાં છે, તેઓની ચિકિત્સા વિષેનો.

નાડીસ્વેદથી (આ સ્થાનના ૩૨મા અધ્યાયમાં કહેલું) સ્વેદન આપ્યું અને સારી પેટે સ્નિગ્ધ ઉપનાહો, સહેવ ગરમ રાખીને પાંચવા. ૪

કુમ્મીકાં પાકમાપન્નાં મિન્દ્યાચ્છુદ્ધાં તુ રોપં તૈલેન ત્રિફલોદ્રાગ્નિન્દુકામ્રાતકેન તુ ॥ ૫ ॥

કુંભીકાની ચિકિત્સા

પાકલી કુંભીકાને શસ્ત્ર વડે છેદી અને શુદ્ધ થયા પછી ત્રિકુળા, લોધર, દીપ અંખાડાના ક્વાથથી તથા કલકથી તેલ વડે રૂઝવવી ૫

ગ્રાહયિત્વા જલૌકોમિરલજીં સેચયેત્તતઃ ।

કપાયૈસ્તેષુ સિદ્ધં ચ તૈલં રોપણમિષ્યતે ॥ ૬ ॥

અલછની ચિકિત્સા

અલછ થયેલ હોય, તો તેને જળો વ તેમાંથી લોહીનું સાવણ કરવું; પછી કપાય વૃક્ષોના ક્વાથથી તેના પર સિંચ અને પછી તે જ વૃક્ષોના ક્વાથમાં પકવેલ વ્રણને રૂઝવે. (સૂત્રસ્થાનના ૨૬મા અધ્યાય વિષયમાં આને ભેદ કહેલી છે.)

ચલૌતૈલેન કોષ્ઠેન મૃદિતં પરિષેચયેત્ ।

મથુરૈઃ સર્પિષા સ્તિગ્ધૈઃ સુલ્લોઘ્નૈરુપનાહયેત્

મૃદિતની ચિકિત્સા

મૃદિત થયેલ હોય, તો તેના ઉપર ગરમ કરેલા બલાતેલનું (આ સ્થાનના અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં કહેલાનું) કરવું અને ઘીથી સ્નિગ્ધ કરેલાં કાં ગણનાં મધુર દ્રવ્યોને સહેવાય તેવાં ગર તેઓનો ઉપનાહ કરવો. ૭

સંમૂઢપિડકાં ક્ષિપ્રં જલૌકોમિરુપાચરેત્ ।

મિત્વા પર્યાગતાં ચાપિ લેપયેત્કોદ્રસર્પિષા ॥ ૮ ॥

સંમૂઢપિડકાની ચિકિત્સા

સંમૂઢપિડકા થયેલી હોય, તો જળો વ્રણગાડીને લોહીનું સાવણ કરવું અને

ગયેલી હોય, તો તેને શસ્ત્ર વડે છેદીને તે ઉપર ધીનો તથા મધનો લેપ કરવો. ૮

અવમન્યે ગતે પાકં મિત્તે તૈલં વિધીયતે ।

ઘવાશ્વર્ણપત્તહસલ્લકીતિન્દુકીકૃતમ્ ॥ ૯ ॥

અવમંથની ચિકિત્સા

અવમંથ પાઠી ગયેલ હોય, તો તેને શસ્ત્ર વડે છેદી તેના ઉપર ધાવડો, રાળ, પતંગ, સાલેડો અને ટિંબરના ક્વાથ તથા કદકથી પકવેલા તેલની યોજના કરવી. ૯

ક્રિયાં પુષ્કરિકાયાં તુ શીતાં સર્વાં પ્રયોજયેત્ ।

જલૌકોમિહરેન્દ્રાસુક્ષર્પિણા ચાવસેચયેત્ ॥ ૧૦ ॥

પુષ્કરિકાની ચિકિત્સા

પુષ્કરિકા થયેલ હોય, તો સખી શીતળ ચિકિત્સા કરવી, જળો વળગાડીને લોહી કાઢવું અને ધી વડે સિંચન કરવું. (સૂરસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયના ૩૪ વિષયમાં આને ભેદ કહેલી છે; માટે અહીં નહિ કહ્યા છતાં પણ તેનું બેદન કરવાનું સમજી લેવું.) ૧૦

સ્પર્શહાન્યાં હરેદ્રક્તં પ્રદિહાન્મધુરૈરપિ ।

ક્ષીરેશુરસસર્પિર્મિઃ સેચયેચ સુશીતલૈઃ ॥ ૧૧ ॥

સ્પર્શહાનિની ચિકિત્સા

સ્પર્શહાનિ થયેલ હોય, તો લોહી કાઢવું, મધુર દ્રવ્યોના (કાકાદયાદિના) લેપો કરવા અને અત્યંત શીતલતાવાળાં કૃષ્ણ, શેરડીનો રસ તથા ધીનું સિંચન કરવું. ૧૧

વિહકામુત્તમાશ્વાં ચ ઘડિશ્ચેનોદ્ધરેદ્વિષક્ ।

ઉદ્દૃલ મધુસંપુકૈઃ કપાયિલ્વચૂર્ણયેત્ ॥ ૧૨ ॥

ઉત્તમાની ચિકિત્સા

ઉત્તમા થયેલ હોય, તો વેધ તેને અંકુશની પેઠે નમેલા મોઢાવાળા ખડિશ નામના શસ્ત્ર વડે કાઢી નાખ્યા પછી તે ભાગ ઉપર સૂરસ્થાનના ૩૬મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે મધથી મિશ્ર કરેલા શોધન દ્રવ્યોનાં ચૂર્ણો ભજરાવવાં.

(રૂઝવાના સમયે રૂઝનારાં દ્રવ્યોની યોજના કરવી.) ૧૨

રસક્રિયા વિઘાતઘ્ના લિખિતે શતપોતકે ।

પૃથક્પર્ણ્યાદિસિદ્ધં ચ દેયં તૈલમનન્તરમ્ ॥ ૧૩ ॥

શતપોતકની ચિકિત્સા

શતપોતક થયેલ હોય, તો વેધે તેને ખોનરીને તેના ઉપર સૂરસ્થાનના ૩૬મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે શોધન દ્રવ્યોથી રસક્રિયા કરવી, રૂઝવાના સમયે રૂઝનારાં દ્રવ્યોથી રસક્રિયા કરવી, (ક્વાથને સારી પેઠે પકવી તેમાંથી મલમ જેવું બનાવીને ચોપડવું એ રસક્રિયા કહેવાય છે.) અને તે પછી પૃષ્ઠિપણી, કૌચાં, હળદર, દારૂહળદર, માલતી, સાકર અથવા સંદેહ ધરેના ક્વાથ તથા કદકથી પકવેલા તેલની યોજના કરવી. ૧૩

ક્રિયાં કુર્યોદ્વિષકપ્પશ્વસ્ત્વકપાકસ્ય વિસર્પવત્ ૧૪

ત્વકપાકની ચિકિત્સા

ત્વકપાક થયેલ હોય, તો વિદ્વાન વેધે તેની પિત્તવિસર્પની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (આ સ્થાનના ૧૭મા અધ્યાયનો ચોથો વિષય જુઓ.) ૧૪

રક્તવિદ્રષિવચાપિ ક્રિયા શોણિતજેડુર્દે ॥ ૧૫ ॥

શોણિતાર્થુદની ચિકિત્સા

શોણિતાર્થુદ થયેલ હોય, તો રક્તવિદ્રષિની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. (આ સ્થાનના ૧૬મા અધ્યાયનો છઠો વિષય જુઓ.) ૧૫

કપાયકલ્લકર્ષર્પિં તૈલં ચૂર્ણં રસક્રિયામ્ ।

શોષનં રોપણં ચૈવ વીક્ષ્ય વીક્ષ્યાવચારયેત્ ॥

યચાર્ણં સર્પિણઃ પાનં વચ્ચં ચાપિ વિરેચનમ્ ।

દ્વિત શોણિતમોક્ષય ચચાપિ લઘુ મોજનમ્ ॥ ૧૬ ॥

શુદ્ધોપની સામાન્ય ચિકિત્સા

નિદાનાદિકની સ્થિતિને જોઈને ક્વાથો, કદકો, ઘનો, તેલો, ચૂર્ણો, રસક્રિયા, શોધન અને રૂઝની યોજના કરવી. નિદાનાદિકની સ્થિતિને

અનુસરી ધી પિવડાવવું, વિરેચન દેવું અને લોહીનું સાવણ કરવું, એ પણ હિતકારી થાય છે. ભોજનોમાં જે દાર્ઠ હલકાં ભોજનો છે, તેઓમાંથી યોગ્ય જણાય તે કરાવવું. ૧૬

अर्बुदं मांसपाकं च विद्रधिं तिलकालकम् ।
प्रत्याख्याय प्रकुर्वीत मिषकसम्यक्प्रतिक्रियाम् ॥ ૧૭ ॥
માંસાપ્પુદ આદિ શુક્રરોગો ઉપર પહેલાં ના પાડ્યા પછી ચિકિત્સા કરવી

માંસાપ્પુદ, માંસપાક, વિદ્રધિ અને તિલકાલક એ ચાર શુક્રરોગોની ચિકિત્સા પ્રથમ ના પાડ્યા પછી રોગી વગેરેના આગ્રહ દેખાય, તો ઘણી સંભાળ રાખી માંસને (માંસાપ્પુદમાંજ) અને ત્રણે દોષોને ટાળવામાં યોગ્ય જણાય તે કરવી. ૧૭

અધ્યાય ૨૨મો

अथातो मुखरोगाणां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘મુખરોગ-ચિકિત્સિત’^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

चतुर्विधेन स्नेहेन मधूच्छिष्टयुतेन च ।
वातज्ज्वास्त्रજ्ञનं कुर्यान्नाडीस्वेदं च बुद्धिमान् ॥
મતિમાનોષ્ઠકોપે તુ શાલ્વણં ચોપનાહને ।
મસ્તિષ્કયે ચૈવ નસ્યે ચ તૈલં વાતહરં હિતમ્ ॥
શ્રીવેષ્ટકં સર્જરસં સુરદારુ સગુગુલુ ।

યદીમધુકચૂર્ણં તુ વિદધ્યાપ્રતિસારણમ્ ॥ ૨ ॥
વાયુથી થયેલા હોઠના રોગની ચિકિત્સા જે હોઠનો રોગ વાયુથી થયેલો હોય, તે બુદ્ધિમાનઃ વૈદે મીણથી મિશ્ર કરેલા ધી, તેલ,

૧ મોઢાના રોગોનાં નિદાન વગેરે નિદાનસ્થાનના ૧૬મા અધ્યાયમાં હેલાં છે, તેઓની ચિકિત્સા વિષેનો.

વસા અને મજ્જા એ ચારે પ્રકારના સ્નેહથી (વાયુને હરનારાં ઔષધોના ક્ષાત્ર તથા કલ્કથી પકવેલા એ ચારે પ્રકારના સ્નેહથી) હોઠ ઉપર મીણ ચોળવું, આ સ્થાનના ઉરમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે નાડીસ્વેદ દેવો, ચોથા અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં કહેલા શાલ્વણને ઉપનાહ કરવો, વાયુને હરનારા તથા મગજને તર કરનારા તેલનું નસ્ય દેવું અને ચંદ્રસ (બેરજે), રાળ, દેવદાર, ગૂગળ તથા જહી-મધના ચૂર્ણથી પ્રતિસારણ કરાવવું. (આંગળી વડે ધીરેધીરે હોઠ વગેરે ઉપર ચૂર્ણાદિક ધસાવવું, એ પ્રતિસારણ કહેવાય છે.) ૨

पित्तरक्तमिघातोत्थं जलौकोमिरूपाचरेत् ।

પિત્તવિદ્રધિવચ્ચાપિ ક્રિયાં કુર્યાદશેષતઃ ॥ ૩ ॥

પિત્ત, રુધિર કે અભિઘાતથી થયેલા હોઠના રોગની ચિકિત્સા

હોઠનો રોગ પિત્તથી, રુધિરથી કે અભિઘાતથી થયેલો હોય, તો વૈદે જળો વળગાડીને; લોહીનું સાવણ કરવું અને પિત્તવિદ્રધિની (આ સ્થાનના ૧૬મા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં) જે ચિકિત્સા કહી છે તે સઘળી કરવી. ૩

शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवल एव च ।

હતે રક્તે પ્રયોક્તવ્યમોષ્ઠકોપે કફાત્મકે ॥

ઝૂષણં સ્વર્જિકાક્ષારો યવક્ષારો વિઢં તથા ।

ક્ષૌદ્રયુક્તં વિઘાતવ્યમેતત્ત્વ પ્રતિસારણમ્ ॥ ૪ ॥

કફથી થયેલા હોઠના રોગની ચિકિત્સા

હોઠનો રોગ કફથી થયેલો હોય, તો લોહીનું સાવણ કરવું અને તે કર્યા પછી શિરોવિરેચન દેવું, કફને કાપનારો ધુમાડો પાવો, કફને હરનારાં સ્વેદન કરવું, કફને હરનારો ઢાળીઆ (આ સ્થાનના ચાળીસમા અધ્યાયના ૩૮મા વિષયથી જોઈને) દેવો અને સૂંઠ, મરી, પીપર, સાજીઆ, જવખાર તથા ખીડણુને મધમાં કાલવીને પ્રતિસારણ કરાવવું. ૪

મેદોજે સ્વદિતે મિત્રે શોષિતે જ્વલનો દિતઃ ।

પ્રિયજ્ઞવિફલાલોષે સક્ષીદ્ર પ્રતિસારણમ્ ॥ ૫ ॥

મેદથી થયેલા હોઠના રોગની ચિકિત્સા

હોઠનો રોગ મેદથી થયેલો હોય, તો સ્વેદન આપી, શસ્ત્ર વડે છેદી, શોધન કરી (મેદ કાઢી નાખી) અગ્નિથી ડાંબવો અને ધડલાં, ત્રિક્ષ્ણા તથા લેધરના ચૂર્ણને મધમાં કાલવી ધસવું. ૫
 એતદોષ્ટપ્રકોષાણાં સાધ્યાનાં કર્મ કીર્તિતમ્ ।

દન્તમૂલગનાનાં તુ રોગાણાં કર્મ વક્ષ્યતે ॥ ૬ ॥

પેઢાંએના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ

હોઠના આઠ રોગોમાં ઉપર કહેલા છ રોગો સાધ્ય છે; તેઓની આ ચિકિત્સા કહી. (આઠીના બે રોગો અસાધ્ય છે, તેથી તેઓની ચિકિત્સા કહી નથી.) હવે દંતોનાં પેઢાંમાં જે રોગો થાય છે, તેઓની ચિકિત્સા કહું છું. ૬
 શીતાદે દ્વતરક્ટે તુ તોયે નાગરસર્પાન્ ।

નિઃકામ્ય ત્રિફલામુન્તે ગણ્ડૂપઃ સરમાલ્લવઃ ।

પ્રિયજ્ઞવથ મુન્ત ચ ત્રિફલા ચ પ્રલેખનમ્ ।

નસ્ય ચ ત્રિફલાસિદ્ધં મધુકોરત્પલ્લવકૈઃ ॥ ૭ ॥

પેઢાંના રોગોમાં શીતાદની ચિકિત્સા

શીતાદ થયેલ હોય, તો લોહીનું સાવણ કર્યા પછી જળમાં ચૂક તથા સરસવનો ક્વાથ કરી તેમાં ત્રિક્ષ્ણા, મોથ તથા રસવતીનું ચૂર્ણ નાખી તેનો ઢાગળો કરાવવો. ધડલાં, મોથ અને ત્રિક્ષ્ણાનું લેપન કરાવવું અને ત્રિક્ષ્ણાના ક્વાથથી તથા જઠીમધ, રક્તકમળ અને પદ્મકાંઠના કદકથી પકવેલા ધીનું નસ્ય દેવું. ૭

દન્તપુષ્પટકે કાર્યં તરુણે રક્તમોક્ષણમ્ ।

સપચ્ચલવળઃ ક્ષારઃ સક્ષીદ્રઃ પ્રતિસારણમ્ ॥

દિતઃ શિરોવિરેકથ નસ્યં સ્નિગ્ધં ચ મોજનમ્ ॥ ૮ ॥

દંતપુષ્પટકની ચિકિત્સા

દંતપુષ્પટક થયેલ હોય, તો તે કાચો હોય તે સમયે તેમાંથી લોહીનું સાવણ કરવું. પંચસવણ (સંધવ, સંચળ, ખિડલણ, વડાગર

અને દરિયાઈ લણ) તથા જવખારને મધમાં કાલવી તે ધસવું, શિરોવિરેચન તથા નસ્ય દેવું અને સ્નિગ્ધ ભોજન કરાવવું. ૮

વિસ્ત્રાવિતે દન્તવેદે વ્રણાંમ્તુ પ્રતિસારયેત્ ॥

રોમ્પચ્છન્નયદ્વાહલાક્ષાચૂર્ણમૃધુતૈઃ ।

ગણ્ડૂપે ક્ષીરિણો યોજ્યાઃ સક્ષીદ્રઘૃતશર્કરાઃ ॥

કાકોત્પાદૌ દશક્ષીરસિદ્ધં સર્પિશ્ચ નસ્યતઃ ॥ ૯ ॥

દંતવેદની ચિકિત્સા

દંતવેદ થયેલ હોય તો લોહીનું સાવણ કરી મણો ઉપર મધમાં કાલવેલાં લેધર, પતંગ, જઠીમધ તથા લાખનાં ચૂર્ણ ધસવું; વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્વાથ કે સ્વરસાદિકમાં મધ, ધી તથા સાકર નાખી તેનો ઢાગળો કરાવવો અને દસગણા દૂધમાં કાકોત્પાદિ-ગણના કદક નાખી પકવેલા ધીનું નસ્ય દેવું. ૯
 શૌપિરે દ્વતરક્ટે તુ રોમ્પુસ્તરસાલ્લવૈઃ ॥

સક્ષીદ્રૈઃ શસ્યતે લ્લેષો ગણ્ડૂપે ક્ષીરિણો દિતાઃ ।

સારિચોરત્પલ્લવદ્વાહવાગગુરુચન્દનૈઃ ॥

ક્ષીરે દશગુણ સિદ્ધં સર્પિર્નસ્યે ચ પૂજિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

શૌપિરની ચિકિત્સા

શૌપિર થયેલ હોય તો લોહીનું સાવણ કરી લેધર, મોથ તથા રસવતીને મધમાં કાલવી તેનો લેપ કરાવવો, વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્વાથાદિકનો ઢાગળો કરાવવો અને દસગણા દૂધમાં ઉપલસરી, રક્તકમળ, જઠીમધ, લેધર, અગર તથા રતાંગસિનો કદક નાખી પકવેલા ધીનું નસ્ય દેવું. ૧૦

ક્રિયાં પરિરે કુર્વાન્છીતાદોક્તાં વિચક્ષણઃ ॥ ૧૧ ॥

પરિદરની ચિકિત્સા

પરિદર થયેલ હોય, તો વિચક્ષણ વેધે શીતાદના (ઉપરના સાતમાં) વિષયમાં કહેલી ચિકિત્સા કરવી. ૧૧

સંગ્રોધ્યોમપતઃ ક્રાયં શિરથોપકુચે તથા ।

કાકોત્પાદિકાગોઝીપૈર્વિસ્ત્રાવયેદસક્ ॥

શ્વૌદ્રયુક્તૈશ્ચ લવણૈઃ સવ્યોષૈઃ પ્રતિસારયેત્ ।
પિપ્પલીઃ સર્ષણાંશ્ચેવ નાગરં નૈતુલં ફલમ્ ॥
સુલોદકેન સંસૃષ્ટં કવલં ચાપિ ધારેયત્ ।
ઘૃતં મધુરકૈઃ સિદ્ધં હિતં કવલનસ્યયોઃ ॥ ૧૨ ॥

ઉપકુશની ચિકિત્સા

ઉપકુશ થયેલ હોય, તો વમન તથા વિરેચનથી કાયાને શુદ્ધ કરી શિરોવિરેચન પણ દેવું. કાળો ઊંખરો અને ગળજીલીનાં પાંદડાંઓ ધસીને લોહીનું સ્રાવણ કરવું. સૂંઠ, મરી, પીપર તથા લૂણને મધમાં કાલવી ધસવું. ઊના પાણીમાં પીપર, સરસવ, સૂંઠ તથા નેતરનાં ફળનું ચૂર્ણ વાટી, તેમાં સહેવાતું ઊનું પાણી નાખી તેનો ઢાળિયો મોઢામાં રખાવવો. કઠાદ્યાદિ દ્રવ્યોના ક્વાથ તથા કટકથી પકવેલા ધીનું નસ્ય દેવું. આ ધી ઢાળિયામાં પણ હિતકારી છે. ૧૨ શ્લેષ્ણ દન્તવૈદર્ભે દન્તમૂલાનિ શોધયેત્ ।

તતઃ ક્ષારં પ્રયુક્તીત ક્રિયાઃ સર્વાશ્ચ શીતલાઃ ॥ ૧૩ ॥

દંતવૈદર્ભની ચિકિત્સા

દંતવૈદર્ભ થયેલ હોય, તો દાંતોનાં પેઢાંને શસ્ત્ર વડે ખોતરીને શુદ્ધ કરવાં. શુદ્ધ કર્યા પછી ક્ષાર મૂકવો અને પછી સઘળી શીતળ ક્રિયાઓનો પ્રયોગ કરવો. ૧૩

ઉદ્ઘૃત્યાધિકદન્તં તુ તત્તોડગ્નિમવચારયેત્ ।

કૃમિદન્તકવચાપિ વિધિઃ કાર્યો વિજાનતા ॥ ૧૪ ॥

વર્દ્ધન-ખલિવર્દ્ધનની ચિકિત્સા

વર્દ્ધન થયેલ હોય, તો વિચક્ષણ વૈદે અધિક ઉત્પન્ન થયેલા દાંતને કાઢી નાખી તે ભાગ ઉપર અશિની ક્રિયા કરવી અને કૃમિદંતકની ચિકિત્સા, દેજ હવે પછીના ૨૧મા વિષયમાં કહેવામાં આવશે, તેની યોજના પણ કરવી. ૧૪

છિત્ત્વાડિમાંસં સક્ષૌદ્રેરોમિશ્રૂણૈરુપાચરેત્ ।

ચચાતેજોવતીપાઠાસર્જિકાયાવશૂકજૈઃ ॥

શ્વૌદ્રદ્વિતીયાઃ પિપ્પલ્યઃ કવલશ્ચાત્ર કીર્તિતઃ ।

પટોલત્રિફલાનિમ્બકષાયશ્ચાત્ર ઘાવને ॥

હિતઃ શિરોવિરેકશ્ચ ધૂમો વૈરેચનશ્ચ યઃ ॥ ૧૫ ॥

અધિમાંસકની ચિકિત્સા

અધિમાંસક થયેલ હોય, તો તેને શસ્ત્ર વડે છેદી વજ, તેજખલ, કાળીપાડ, સાજીખાર અને જવખારનું ચૂર્ણ લગાવવું. પીપરને વાટી મધમાં કાલવીને ઢાળિયો દેવો. પટોલ, ત્રિફળા તથા લીંબડાના ક્વાથથી ત્રણ ઘાવો, શિરોવિરેચન દેવું અને વૈરેચન ધુમાડો પણ પાવો. ૧૫

સામાન્યં કર્મ નાહીનાં વિશેષં ચાત્ર મે શૃણુ ॥

યં દન્તમધિજાયેત નાહી તં દન્તમુદ્ધરેત્ ।

છિત્ત્વા માંસાનિ શ્લેષ્ણેણ યદિ નોપરિજો ભવેત્ ॥

શોધયિત્વા દદેદ્વાપિ ક્ષારેણ જ્વલનેન વા ।

મિનત્યુપેક્ષિતે દન્તે હનુકાસ્થિ ગતિર્શુવમ્ ॥

સમૂલં દશનં તસ્માદુદ્ધરેદ્દ્યમસ્થિ ચ ।

ઉદ્ધૃતે તૂત્તરે દન્તે શોણિતં પ્રસ્રવેદતિ ॥

રક્તાતિયોગાત્પૂર્વોક્તા રોગા વોરા ભવન્તિ હિ ।

કાળઃ સજ્જાયતે જનતુરર્દિતં ચાસ્ય જાયતે ॥

ચલમપ્યુત્તરં દન્તમતો નાપહરેદ્દિષક્ ।

ઘાવને જાતિમદનસ્વાદુકણ્ટકલાદિરમ્ ॥

કષાયં જાતિમદનકંટકિસ્વાદુકણ્ટકૈઃ ।

યષ્ટચાહરોઘ્રમજ્જિષ્ઠાલદિરૈશ્વાપિ યત્કૃતમ્ ॥

તૈલં સંશોધનં તદ્દિ હન્યાદન્તગતાં ગતિમ્ ॥ ૧૬ ॥

ચાર પ્રકારનાં દંતનાડીઓની ચિકિત્સા

ત્રણે દાષોથી થયેલી દંતનાડી સિવાય બીજી ચાર પ્રકારની દંતનાડીઓમાંથી કોઈ પણ દંતનાડી થઈ હોય, તો નાડીત્રણના વિષયમાં (આ સ્થાનના ૧૭મા અધ્યાયના આઠમા વિષયથી ખારમા વિષય સુધીમાં) જે ચિકિત્સાઓ કહેવામાં આવી છે, તેમાંથી દોષને અનુસરતી ચિકિત્સા કરવી.

જે દાંતના સમીપમાં નાડી થયેલી હોય, તે દાંત એ ઉપરની પંક્તિનો ન હોય, તો તેને કાઢી નાખી, માંસાને શસ્ત્ર વડે કાપી શુદ્ધ કરીને ક્ષાર અથવા અશિથી દાહ કરવો. એ એ દાંતની બેદરકારી કરવામાં આવે, તો પરની ગતિ

દાદીના અસ્થિને અવરથ ઠેલી નાખે છે માટે દાતને તેના મૂળ સહિત યત્ર વડે કાઢી નાખવો અને ભાગેના અસ્થિને પણ કાઢી નાખવું જો ઉપરની પકિતનો દાત કાઢી નાખવામાં આવે તો લોહી અત્યંત સ્ત્રવે છે લોહીના અતિયોગથી સ્વસ્થાનના ૧૪મા અયાયના ૧૬મા વિવરમાં કહેવા બધા કર રોગો હતપ્ત થાય છે, રોગી કાણો થઈ જાય છે અને તેને અદિત નામનો રોગ પણ થાય છે, માટે ઉપરની પકિતનો દાત હાલતો હોય તોપણ તેને વૈષ કાઢવો નહિ

અમેની તથા ધતુરાના પાંડા, ખેર અને ગોખરના સઘળા અવયવોના કનાથથી વાપુ ધોવો અને અમેની તથા ધતુરાના પાંડા, જીલી ભોરિ ગણીનાં મૂળ, ગોખરના સઘળા અવયવો, જઠીમય, લોવર, મજક અને ખેરના કનાથ તથા કંકમાં પકવેના તેનથી વણવું સશોધન કરવું સશોધન કરનાર આ જાત્યાદિ નામનું તેન કાતના સમીપમાં થયેની પૂરની ગતિનો નાશ કરે છે ૧૬

કીર્તિના દન્તમૂલે તુ ક્રિયા દન્તેષુ વક્ષ્યતે ॥૧૭

દાતના ગેગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ

દાતના મૂળોના પદર ગેગોમાં ઉપર લખેના તે ગેગો સાથે માટે તેમની આ ચિકિત્સા કઠી (બાળીના મે રોગો અસાથે છે, તેથી તેમની ચિકિત્સા કઠી નથી) હવે દાતના ૭ રોગો થાય છે, તેઓની ચિકિત્સા કહુ છું ૧૭

ચેદાના કવલા કોળા સર્પિપર્ણવૃત્તસ્ય વા ।

નિર્મૂહાશ્વાનિલ્પાના દન્તહર્ષપ્રમર્દના ॥

સૈદ્ધિકથ દિનો ધૂમો નસ્ય સ્થિગ્ધ ચ મોઝનમ્ ।

રસો રસયવાગ્ધ્ય ધીર સન્તાનિકા ઘૃતમ્ ।

શિરોષ્ઠિર્હિતશ્વાપિ કમો યશ્વાનિલપદ ॥૧૮॥

દાતના રોગોમાં દત્તહર્ષની ચિકિત્સા

આ પ્રકારના રોગોના સહેવાય તેના

જિના (આ રોગોથી મિશ્ર કરેલા વાતહર દ્રવ્યોના) દોઝિયા અથવા ત્રૈવૃત નામનું ઘી, કે જે આ સ્થાનના પાચમા અયાયના ૫૬મા વિવરમાં કહેલું છે, તેનાથી મિશ્ર કરેલા વાતહર દ્રવ્યોના દોઝિયા અને વાતહર દ્રવ્યોના કનાથો દત્તહર્ષને મટાડે છે

રૈદિક ધૂમ, રૈદિક નસ્ય, સિંગ્ગ ભોગન, મામનો રસો, માસના રસનાળી રામ, દૂધ, દૂધની તર, ઘી, શિરોષ્ઠિ અને બીજી પણ જે કાઈ વાયુ હણનારી ચિકિત્સાઓ છે, તે દત્તહર્ષ ઉપર દિતકારી છે ૧૮

અદિન્દન્તમૂલાનિ શર્કરામુદ્દોદ્ધિપ્ત્ ।

અક્ષાચૂર્ણમધુપુતેસ્તતસ્તા પ્રતિસારયેત્ ।

દન્તહર્ષક્રિયા ચાપિ કુર્યાન્નિરવશેષત્ ॥૧૯॥

દંતશર્કરાની ચિકિત્સા

દત્તશર્કરા થયેન હોય, તો વૈષ દાંતનાં પેદાને હરકત ન આવે એ રીતે દત્તશર્કરાને કાઢી લેવી અને પછી મધથી મિશ્ર કરેલું લાખવું ચૂર્ણ ઘસાવવું ઉપર લખેલી દત્તહર્ષની ચિકિત્સા પણ આ રોગ ઉપર સંપૂર્ણ કરવી ૧૯

કપાલિકા કૃચ્છ્રમા તત્રાપ્યેષા મિયા હિતા ॥૨૦॥

કપાલિકાની ચિકિત્સા

કપાલિકા થયેન હોય, તો તેને કાઢી અત્યંત કદસાધ્ય છે, તોપણ તે ઉપર દત્તશર્કરાની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી દિતકારી છે ૨૦

જયેદિસ્રાવણે સ્વિન્નમચઠ કૃમિદન્તકમ્ ।

તથાવપીર્દિર્વાતૈર્ સ્નેહગુણ્ણપધારણે ॥

મદ્રદાર્દાર્દિવર્ષામૂલૈર્ સ્થિગ્ધૈશ્ચ મોઝનૈ ।

ચલમુદ્ધૃત્ય ચ સ્થાન વિદહેચ્છુષિરસ ચ ॥

તત્તો વિદારીયદ્વાહુન્નાટકકસેરુકૈ ।

તૈઠ દશગુણે ધીરે સિદ્ધ નસ્યે હિત મયેત્ ॥૨૧॥

કૃમિદત્તકની ચિકિત્સા

કૃમિદત્તક જે અચન હોય, તો તેને સ્વેન સસ્કાર આપી લોહીના આવણથી, વાયુને

હણનારાં અવપીડ નામનાં નસ્યોથી, સ્નેહોના ઢાગળા મોઢામાં રખાવાથી, ભદ્રદાર આદિ વર્ગ, જે સૂત્રસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયના ૧૦મા વિષયમાં કહેલો છે, તેના તથા સાટોડીના લેપોથી અને સ્નિગ્ધ લોજનો દેવાથી મટાડવો.

કૃમિદંતક જે અળ હોય, તે તેને ચીપિયા વડે જે બીજા યંત્ર વડે કાઢી નાખી છિદ્રના સ્થાન ઉપર અશિક્ષિયા કરવી અને તે પછી દસગણા દૂધમાં ફગેલાનો કંદ, જીરીમધ, શિંગોડાં અને કસેરકંદનો કલક નાખી પકવેલા તેલનું નસ્ય દેવું. ૨૧

હનુમોક્ષે સમુદ્ધિષાં કુર્યાચાર્દિતવત્ક્રિયામ્ ॥૨૨॥

હનુમોક્ષની ચિકિત્સા

હનુમોક્ષ થયેલ હોય, તે આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના વીસમા વિષયમાં કહેલી સ્નેહન આદિ ચિકિત્સાઓ કરવી અને પાંચમા અધ્યાયના ૧૯મા વિષયમાં કહેલી અદ્વિતની ચિકિત્સા પ્રમાણે પણ ચિકિત્સા કરવી. ૨૨

ફલાન્યમ્લાનિ શીતામ્બુ રુક્ષાન્નં દન્તધાવનમ્ ।

તથાઽતિકઠિનાન્મહ્યાન્દન્તરોગી વિવર્જयेत् ॥૨૩॥

દાંતના રોગવાળાએ પાળવાની પરેજી

દાંતના રોગવાળા માણસે ખાટા ફળો ખાવાં નહિ, ટાકું પાણી પીવું નહિ, લૂચું અન્ન જમવું નહિ, દાંતણું કરવું નહિ અને અત્યંત કઠણ ભક્ષ્યો પણ ખાવાં નહિ. ૨૩

સાધ્યાનાં દન્તરોગાનાં ચિકિત્સિતમુદીરિતમ્ ।

જિહ્વાગતાનાં સાધ્યાનાં કર્મ વક્ષ્યામિ સિદ્ધયે ॥૨૪॥

જીભના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ

દાંતોના આઠ રોગોમાં ઉપર લખેલા પાંચ રોગો સાધ્ય છે; તેમની આ ચિકિત્સા કહી. (બાકીના ત્રણ રોગો અસાધ્ય છે, માટે તેમની ચિકિત્સા કહી નથી.) હવે જીભના પાંચ રોગોમાં જે સાધ્ય છે, તેમને મટાડવાની ચિકિત્સા કહું છું. ૨૪

ઓષ્ઠપ્રકોપેડનિલજે યદુક્તં પ્રાક્ ચિકિત્સિતમ્ ।

કળ્ટકેષ્વનિલોત્થેષુ તત્કાર્યં મિષજા મન્વેત્ ॥૨૫॥

જીભના રોગોમાં વાતકંટકની ચિકિત્સા

વાતકંટક થયેલ હોય, તે વિચક્ષણ વેદે આ અધ્યાયના બીજા વિષયમાં વાચ્યું થયેલા કોઠના રોગની જે ચિકિત્સા કહી છે, તે ચિકિત્સા કરવી. (ગળો, પીપર અને લીમડાના તીખા પદાર્થોની સાથે ઢાળિયો પણ આપવો.) ૨૫

પિત્તજેષુ વિઘ્નૈષુ નિઃસૃતે દુષ્ટશોણિતે ।

પ્રતિસારણગણ્ઢૂષં નસ્યં ચ મધુરં હિતમ્ ॥૨૬॥

પિત્તકંટકની ચિકિત્સા

પિત્તકંટક થયેલ હોય, તે તે કાંટાઓને કાળા ઉંખરાનાં તથા ગળજીલીનાં પાંદડાંથી ધસી ખરાળ રુધિર કાઢી નાખવું અને તે પછી મધુર દ્રવ્યો ધસવાં, મધુર પ્રવાહીનો ઢાગળો કરાવવો અને મધુર નસ્ય દેવું હિતકારી છે. ૨૬

કળ્ટકેષુ કફોત્થેષુ લિખિતેષ્વસજઃ ક્ષયે ।

પિપ્પલ્યાદિર્મધુસુતઃ કાર્યસ્તુ પ્રતિસારણે ॥

ગૃહ્ણીયાત્કવલાંશ્ચાપિ ગૌરસર્પપસૈન્ધવૈઃ ।

પટોલનિમ્બવાતાંકુક્ષારચૂષૈશ્ચ ભોજयेत् ॥૨૭॥

કંકંટકની ચિકિત્સા

કંકંટક થયેલ હોય, તે તે કાંટાઓને શસ્ત્રથી ખોતરીને તેમાંથી લોહીનું સાવણું કરવું. બગડેલું લોહી નીકળી બચ, ચારે પિપ્પલ્યાદિ ગણના ચૂર્ણને મધમાં કાલવી ધસાવવું. સફેદ સરસવ તથા સૈન્ધવના ઢાળિયા દેવા અને પટોલ, લીંબડો, રીંગણાં તથા જવખારથી સારી પેઠે મિશ્ર કરેલા ગ્રાસા-મણની સાથે લોજનો કરાવવાં. ૨૭

ઉપજિહ્વાં તુ સંલિખ્ય ક્ષારેણ પ્રતિસારयेत् ।

શિરોવિરેકગણ્ઢૂષધૂમૈશ્વનમુપાચરેત્ ॥૨૮॥

ઉપજિહ્વાકાની ચિકિત્સા

ઉપજિહ્વાકા થયેલ હોય, તે શસ્ત્ર વડે

ખોતરીને જવખાર ધસાવવો અને શિરોવિરેચન,
કફ તથા રુધિરને હણનારાં પ્રવાહીના ઢાગળા
તથા તેવા જ પ્રકારનાં ધૂમપાનો પણ કરાવવો. ૨૮

જિહ્વાગતાનાં કર્મોંકં તાલગ્યાનાં પ્રવક્ષ્યતે ॥૨૯॥

તાળવાના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ

જીભના પાંચ રોગોમાં ઉપર કહેલા ચાર
રોગો સાધ્ય છે, તેઓની આ ચિકિત્સા કહી.
(ખાઠીનો એક રોગ અસાધ્ય છે, માટે તેની
ચિકિત્સા કહી નથી.) હવે તાળવાના રોગોમાં
જ સાધ્ય છે, તેની ચિકિત્સા કહું છું. ૨૯

અહ્નુઘ્રાંજ્જુલિસ્તંદરોનાકૃષ્ય ગલગુણ્ડિકામ્ ।

છેદયેન્મળ્ડલાગ્રેણ જિહ્વોપરિ તુ સંસ્થિતામ્ ॥

નોત્કૃષ્ટં ચૈવ હીનં ચ ત્રિમાગં છેદયેદ્વિષક્ ।

અત્યાદાનાસ્તવેદ્રક્તં તન્નિમિત્તં ત્રિયેત ચ ॥

હીનચ્છેદાદ્વેચ્છેફો લાલા નિદ્રા પ્રમસ્તમઃ ।

તસ્માદ્દિવઃ પ્રયત્નેન દષ્ટકર્મો વિશારદઃ ॥

ગલગુણ્ડીં તુ સંચ્છિદ્ય કુર્યાત્પ્રાસમિમં ક્રમમ્ ।

મરિચાતિવિપાપાઠાવચાકુષ્ઠકુટઞ્ઞૈઃ ॥

ઘૌદ્રયુક્તઃ સલ્વણેસ્તત્સ્તાં પ્રતિસારયેત્ ।

વચામતિવિપાં પાઠોં રાક્ષાં કટુકરોહિણીમ્ ॥

નિઃક્રાધ્ય પિતુમન્દં ચ કવલં તત્ર યોજયેત્ ।

હઙ્ગુદીર્કિણ્દીદન્તોસરલાસુરદારુભિઃ ॥

પશ્ચાદ્ધીક્ષારયેત્પિષ્ઠૈર્વર્તિં ગન્ધોત્તરાં શુભામ્ ।

તતો ધૂમં પિવેજ્જન્તુર્દિરહઃ કફનાશનમ્ ।

ધ્વારસિદ્ધેષુ મુદ્રેષુ ચૂષ્યાપ્યશને હિતઃ ॥૩૦॥

તાળવાના રોગોમાં ગલશુંડિકાની ચિકિત્સા

ગલશુંડિકા થયેલી હોય, તો જીભની ઉપર
રહેલી તે ગલશુંડિકાને અગૂડા તથા આંગળીના
ચીપિયા વડે ખેંચી મંડલાચી નામના શસ્ત્ર વડે
કાપી નાખવી. તેમાં વધારે કે આહું ન કપાય
એમ કરવું; એટલે નેના તણ આગમથી અહીં

ભાગ રહેવા દઈ ખાઠીનો ભાગ કાપી નાખવો ?

(વાગ્બટ કહે છે, કે ગલશુંડિકાને એકદમ
મૂળમાંથી કે એકદમ આગળથી પણ ન કાપવી.)
વધારે કપાય, તો લોહીનો સ્રાવ થાય છે, જેથી
રાગી મરી જાય છે અને ઝોછી કપાય, તો
સોજો, લાળ, નિદ્રા, ભ્રમ તથા અંધકારનો
દેખાવ થાય છે; માટે જણે વૃદ્ધ અને વિદ્વાન
વૈદોના હાથથી થતી ઘણી ક્રિયાઓ જોયેલી
હોય એવા અનુભવી વૈદે જ ગલશુંડિકા
કાપવી. ગલશુંડિકાને કાપ્યા પછી મરી,
અતિવિષ્, કાળીપાક, વજ, કઠ, અરડૂસો
અને સંધવના ચૂર્ણને મધમાં કાલવી ધસાવવું.
વજ, અતિવિષ્, કાળીપાક, રાસ્તા, કંડુ અને
લીંબડાનો કઠાય કરી તે કઠાયથી ભિન્ન કરેલા
કાળિયાની યોજના કરવી ઇંગોળિયો, વાપુર્ગ,
નેપાળો, નસોતર અને દેવદાર એ પાંચ દ્રવ્યોને
વાટી તેઓની, ખીત્રાં ઘણાં સુગંધી દ્રવ્યોથી
સુંદર પોલી વાટ બનાવી, તે વાટને છેડામાં
સળગાવી તેનો દિવસમાં બેવાર ધુમાડો પાવો;
જેથી કફનો નાશ થઈ જાય, જવખારના જળમાં
પકવેલા મગનું આસામણ ગલશુંડિકાના રોગીને
સોજનમાં રેવું હિતકારી છે. ૩૦

તુળિકેર્ચયુષે કૂર્મે સજ્જાતે તાલુપુષ્ટે ।

અથ એવ વિધિઃ કાર્યો વિશેષઃ શસ્ત્રકર્મણિ ॥૩૧॥

તુંડિકેરી, અધુપ, માંસકચ્છપ, માંસસંઘાત

અને તાલુપુષ્ટની ચિકિત્સા

તુંડિકેરી, અધુપ, માંસકચ્છપ, માંસસંઘાત
કે તાલુપુષ્ટ થયેલ હોય, તો ઉપર લખેલી
ગલશુંડિકાની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ ચિકિત્સા
કરવી; પણ તેમાં શસ્ત્રક્રિયામાં જ ફેરફાર
સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયમાં કહેલો છે, તે
ઉપર ધ્યાન આપવું. (માંસસંઘાત અને અધુપનું
છેદન કરવું, તાલુપુષ્ટ અને તુંડિકેરીનું ભેદન
કરવું અને માંસકચ્છપ માંસની લગાઈરૂપ

૧ કાળા પ્રદેશમાં તર્જની આંગળીના અંતરના
નખના નેની આકૃતિવાળું શસ્ત્ર મંડલાચ કહેવાય છે.
(વાગ્બટ સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૨૬માં)

વાથી તેનું લેખન કરવું તથા છેદન કરવા
વી સ્થિતિ હોય તો છેદન પણ કરવું.) ૩૧

તાલુપાકે તુ કર્તવ્યં વિધાનં પિત્તનાશનમ્ ॥૩૨॥

તાલુપાકની ચિકિત્સા

તાલુપાક થયેલ હોય, તો પિત્તનો નાશ
રે એવી ચિકિત્સા કરવી. (વાગ્બટ કહે છે, કે
તાલુપા કાઢો હોય, તો તે ઉપર હીરાકસી, મધ
તથા રસવંતી ધસાવવી તથા પિત્તને હરનારા
વરસાદિ શીત કષાયોથી તથા કઠાહ્યાદિ
મધુર દ્રવ્યોથી ખનાવેલો ઢાળિયો દેવો અને
પાંદલ હોય તો તેને ચોપાટની પેઠે ભેદવો, તીક્ષ્ણ
તથા ઉષ્ણ દ્રવ્યોથી ધસાવવો અને અરડૂસો,
લીંબડો તથા પટોલ આદિ તિક્ત પદાર્થોના
ઢાળિયો દેવો.) ૩૨

સ્નેહસ્વેદૌ તાલુશોષે વિધિશ્ચાનિલનાશનઃ ॥૩૩॥

તાલુશોષની ચિકિત્સા

તાલુશોષ થયેલ હોય, તો સ્નેહન તથા
સ્વેદન કરવાં અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ
કરનારી ચિકિત્સા કરવી. (વાગ્બટ કહે છે, કે
તાલુશોષ થયેલ હોય તો જમ્બા પછી ધી પાવું,
પીપર તથા સૂંઠ નાખી પકવેલું જળ પાવું, કાંચ
વગેરે ખાટા પદાર્થોના ઢાગળા કરાવવા, જંગલી
પ્રાણીઓનાં માંસોના સ્નિગ્ધ રસો ભોજનમાં
દેવા અને દૂધ તથા ધીનું નસ્ય દેવું.) ૩૩

કીર્તિતં તાલુજાનાં તુ કણ્ઠ્યાનાં કર્મ વક્ષ્યતે ॥૩૪॥

કંઠના રોગોની ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ

તાળવાના નવ રોગોમાં ઉપર કહેલા આઠ
રોગો સાધ્ય છે; તેઓની આ ચિકિત્સા કઠી.
(ખાકીનો એક રોગ અસાધ્ય છે, તેની ચિકિત્સા
કઠી નથી.) હવે કંઠના રોગોમાં જ્યાં સાધ્ય
છે, તેઓની ચિકિત્સા કહું છું. ૩૪

સાધ્યાનાં રોહિણીનાં તુ હિંતં શોણિતમોક્ષણમ્ ।

છર્દનં ધૂમપાનં ચ ગણ્ઢૂષો નસ્યકર્મ ચ ॥૩૫॥

કંઠરોગમાંની ચાર રોહિણીઓની
સામાન્ય ચિકિત્સા

વાતરોહિણી, પિત્તરોહિણી, કફરોહિણી
અને રક્તરોહિણી એ ચાર સાધ્ય રોહિણીઓ-
માંથી ઠાઠ પણ થયેલી હોય, તો શસ્ત્ર વડે
લેખન કરી લોહી સ્નાવવું, વમન તથા
ધૂમપાન કરાવવું, ઢાળિયો દેવો અને નસ્ય
દેવું. (જ નિદાનની રોહિણી હોય તે નિદાનને
મટાડે એવાં ધૂમપાનાદિક કરાવવાં.) ૩૫

વાતિકીં તુ હૃતે રક્તે લવણેઃ પ્રતિસારયેત્ ।

સુલોષ્ણાન્તેહગણ્ઢૂવાન્ધારયેન્વાપ્યમીક્ષણશઃ ॥૩૬॥

વાતરોહિણીની ખાસ ચિકિત્સા

વાતરોહિણી થયેલી હોય, તો લોહી કાઢ્યા
પછી વારંવાર લૂણો ધસાવનાં અને મોઢામાં
સહેવાય તેવા ઊના સ્નેહના ઢાગળા વારંવાર
કરાવવા. ૩૬

પતક્લ્લશર્કરાક્ષૌદ્રૈઃ પૈત્તિકીં પ્રતિસારયેત્ ।

દ્રાક્ષાપરૂષકકાયો હિતશ્ચ કવલગ્રંહ ॥ ૩૭ ॥

પિત્તરોહિણીની ખાસ ચિકિત્સા

પિત્તરોહિણી થયેલી હોય, તો પતંગ તથા
સાકરને મધમાં કાલવી તે ધસાવવું; અને દ્રાક્ષ
તથા ફાલસાં(ધ્રામણાનાં) ક્વાથ વાળો ઢાળિયો
મુખમાં રખાવવો હિતકારી છે. ૩૭

આગારધૂમકટુકૈઃ શ્લેષ્મિકીં પ્રતિસારયેત્ ।

શ્વેતાવિહક્લદન્તીષુ તૈલં સિદ્ધં સસૈન્ધવમ્ ॥

નસ્યકર્મણિ ચોક્તવ્યં તથા કવલધારણે ॥૩૮॥

કફરોહિણીની ખાસ ચિકિત્સા

કફરોહિણી થયેલી હોય, તો ધરના ધુમાડાની
ધૂંસ, સૂંઠ, મરી તથા પીપર ધસાવવાં
અને સફેદ ગરણી, વાવડિંગ તથા નેપાળાના
ક્વાથ-તથા કલ્કથી પકવેલા તેલમાં સૈંધ
મિશ્ર કરી તે તેલનો નસ્ય તથા ઢાળિયામાં
ઉપયોગ કરવો. ૩૮

પિત્તવત્સાધયેદ્વૈધો રોહિણીં રક્તસમ્મવામ્ ॥ ૩૯ ॥

રક્તરોહિણીની ખાસ ચિકિત્સા

રક્તરોહિણી થયેલી હોય, તો વેધે ઉપર
ઠહેલી પિત્તરોહિણીની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા
કરવી ૩૯

વિસ્લાષ્ય કણ્ઠશાલુક સાધયેતુઙ્કિરિવત્ ।

एककाल यवान्न च भुङ्जीत स्निग्धमल्पम् ॥૪૦॥

કંઠશાલુકની ચિકિત્સા

કંઠશાલુક થયેલ હોય, તો લોહીનું સાવણું
કર્થો પછી તુડિકેરિની ચિકિત્સા પ્રમાણે
ચિકિત્સા કરવી (આ અધ્યાયનો ૩૧મો વિષય
બુઝો) અને એક વખત જ સ્નિગ્ધ તથા થોડું
જવનું અન્ન જમાડવું ૪૦

उपजिह्विकवचापि साधयेदधिजिह्विकाम् ॥ ૪૧ ॥

અધિજિહ્વની ચિકિત્સા

અધિજિહ્વ થયેલ હોય, તો તેની ઉપ
જિહ્વિકાની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી
(આ અધ્યાયનો ૨૮મો વિષય બુઝો.) ૪૧

एकवृन्द तु विस्लाष्य विधि शोधनमाचरेत् ॥૪૨॥

એકવૃંદની ચિકિત્સા

એકવૃંદ થયેલ હોય, તો લોહીનું સાવણું
કર્થો પછી શોધન ચિકિત્સા કરવી (આ રોગને
સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયના ૩૮મો વિષયમાં
મેઘ કહ્યો છે) ૪૨

गिलासुधापि यो व्याधित्त च श्लेष्मेण साधयेत् ॥૪૩॥

ગિલાયુની ચિકિત્સા

ગિલાયુ થયેલ હોય, તો તેને શસ્ત્ર
વડે ભેદવો ૪૩

अमर्मस्य सुषक च भेदयेद्रजविद्रधिम् ॥૪૪॥

ગલવિદ્રધિની ચિકિત્સા

ગલવિદ્રધિ જે અમર્મરૂપમાં ન હોય અને
સારી પેટે પાશ્વો હોય, તો તેને શસ્ત્ર વડે ભેદી
નાખવો (વાગ્મટ કહે છે, કે ગલવિદ્રધિ થયેલ
હોય, તો શસ્ત્ર વડે લોહીનું સાવણું કરીને સેધવ,

ગોરોચન, રસનતી, સોનાગરુ, લોધર, શાહાજીરુ,
પતંગ અને પીપર ધમાવના તથા તેઓનો જ
ઢાંગગો દેવો)

(કંઠના રોગોમાં ઉપર કહેવા નવ રોગો
સાધ્ય છે, તેઓની આ ચિકિત્સા કહી ખાત્રીના
રોગો અસાધ્ય છે, તેથી ચિકિત્સા કહી નથી
સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયના ૩૮મો વિષયમાં
વૃંદની ભેદન કરવારૂપ ચિકિત્સા તો કહી
છે સાવપ્રકાશમાં વૃંદની ચિકિત્સા એકવૃંદની
ચિકિત્સા પ્રમાણે કરવા કહ્યું છે) ૪૪

वाततत्सर्वसर चूर्णैर्लवणै प्रतिसारयेत् ।
तैल वातहरै सिद्ध हित कवलनस्ययो ॥
ततोऽमै स्नेहिक धूममिम दपाद्विचक्षण ।
शालग्रजादेनेरण्डसारैर्कुदिमधूकजा ॥

તરસર્વ સુકન ચૂર્ણ સ્નેહનાલોચ્ય સુક્તિ ।
दुण्ढकचूत सक्षौद्र मतिमास्तेन रोपयेत् ॥
एष सर्वसरे धूम प्रशस्त स्नेहिको मत ।
कफाग्नौ मास्तत्रश्च मुखरोगविनाशन ॥ ૪૫ ॥

મોઢાના રોગોમાં વાયુથી થયેલા

સર્વસરની ચિકિત્સા

જે સર્વસર વાયુથી થયેલો હોય તો
સેધવ, સચળ, બીડલણ, વડાગરુ અને દરિયાઈ
લણનું ચૂર્ણ ધસાવવું, વાતહર દ્રવ્યોના ક્ષાપ
તથા કંદકથી પકવેલું તેવું ઢાળિયામાં તથા
નસ્યમાં વાપરવું અને પછી નીચે પ્રમાણે રોહિક
ધુમાડો પાવો

રાગ, રાણ, એરડો, ખહેડા વગેરે રોગો,
ઇગોળિયો અને મહુડાની મજ્જા લાવવી,
અથવા ગૂંગ, રોહિવ નામનું સુગંધી ખડ,
મટામાસી, કાળી ઉપવસરી, લવિંગ, રાગ,
શિનાબિત અને ગીળા લાવનાં એ સર્વને
એકઠાં કરી ખારીક ચૂર્ણ કરી ઝેરિતા ધી

તથા મધથી મિશ્ર કરી તે ચૂર્ણને ચરહૂસાની ડાંડલી ઉપર ચોમેર ચડાવી દેવું અને તેનો ધુમાડો પાવો. સર્વસર ઉપર આ સ્નેહિક ધુમાડો ધણે શ્રેષ્ઠ છે. આ ધુમાડો કફ, વાયુ તથા મુખના રોગોને મટાડે છે. ૪૫

પિત્તાત્મકે સર્વસરે શુદ્ધકાયસ્ય દેહિનઃ ।
સર્વઃ પિત્તહરઃ કાર્યો વિધિર્મધુરશીતલઃ ॥
પ્રતિસારણગણ્ડૂષધૂમસંશોધનાનિ ચ ॥ ૪૬ ॥

પિત્તથી થયેલા સર્વસરની ચિકિત્સા

જે સર્વસર પિત્તથી થયેલો હોય, તે રોગીને વમનાદિકથી શુદ્ધ કરીને પછી પિત્તનું હરણ કરનારી સધળી મધુર તથા શીતલ ચિકિત્સા કરવી; પિત્તહર દ્રવ્યો ધસાવનાં; ધૂમપાન, ઢોગળા તથા સંશોધન કરાવનાં. ૪૬

કફાત્મકે સર્વસરે વિધિં કુર્યાત્કફાપહમ્ ।
પિબેદતિવિષાં પાઠાં મુસ્તં ચ સુરદારુ ચ ॥
રોહિણીં કટુકાખ્યાં ચ કુટજસ્ય ફલાનિ ચ ॥
ગવાં મૂત્રેણ મનુજો માગૈર્ધરણસમ્મિતૈઃ ।
एष सर्वाङ्कफकृतान् रोगान्योगोऽपकर्षति ॥ ૪૭ ॥
કફથી થયેલા સર્વસરની ચિકિત્સા

જે સર્વસર કફથી થયેલો હોય, તે કફ મટાડનારો વિધિ કરવો. અતિવિષ, કાળીપાઠ મોથ, દેવદાર, કડુ અને ઇંદ્રજવનું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ચોવીસચોવીસ ચણોડીભાર લઈ નિત્ય ગોમૂત્રની સાથે પાવું. આ યોગ કફથી થયેલા સધળા રોગો મટાડે છે. ૪૭

क्षीरेक्षुरसगोमूत्रदधिमस्त्वग्मलकाञ्जिकैः ।

विदध्यात्कवलान्वीक्ष्य दोषं तैलघृतैरपि ॥ ૪૮ ॥

સધળા મુખરોગો ઉપરના ઢોળિયા

વૈદે દોષોનાં બલાબલ જોઈ દૂધ, શેરડીનો રસ, ગોમૂત્ર, દહીં, દહીંની તર, દહીંનું પાણી તથા ખાટી કાંજી વડે તથા તેલ અને ઘી વડે પણ ઢોળિયા કરાવવા. ૪૮

રોગાનાં મુખજાતાનાં સાધ્યાનાં કર્મ કીર્તિતમ્ ।
અસાધ્યા અપિ વક્ષ્યન્તે રોગા યે યત્ર કીર્તિતાઃ ॥
ઔષ્ઠપ્રકોપા વર્જ્યાઃ સ્યુર્માસરક્તત્રિદોષજાઃ ।
દન્તમૂલેષુ વર્જ્યૌં તુ ત્રિલિંગગતિશૌષિરૌ ॥
દન્તેષુ ચ ન સિધ્યન્તિ શ્યાવદાલનમક્ષનાઃ ।
જિહ્વાગતેષ્વલાસસ્તુ તાલવ્યેષ્વર્બુદં તથા ॥
સ્વરઘ્નો વલયો વૃન્દો બલાસશ્ચ વિદારિકા ।
ગલૌષો માંસતાનશ્ચ શતઘ્ની રોહિણી ગલે ॥
અસાધ્યાઃ કીર્તિતા હ્યેતે રોગા નવ દશૈવ ચ ॥ ૪૯ ॥

મુખના રોગોમાં અસાધ્ય રોગોની સંખ્યા

મુખના રોગોમાં જટલા રોગો સાધ્ય છે, તેઓની ચિકિત્સા કહી; હવે મુખના રોગોમાં જટલા અસાધ્ય છે, તેઓની કુલ સંખ્યા આપીએ છીએ.

હોઠના રોગોમાં માંસ, રુધિર અને ત્રણે દોષોથી થયેલા ત્રણ રોગો અસાધ્ય છે. (છતાં રુધિરથી થયેલા હોઠના રોગની ચિકિત્સા તો કહી છે.)

દાંતના મૂળના રોગોમાં ત્રણે દોષોથી થયેલી નાડી અને મહાશૌષિર એ બે રોગો અસાધ્ય છે.

દાંતના રોગોમાં શ્યાવદાંતક, દાલન અને ભંજનક એ ત્રણ રોગો અસાધ્ય છે.

જીભના રોગોમાં અક્ષાસ નામનો એક રોગ અસાધ્ય છે.

તાળવાના રોગોમાં તાલ્વચ્યુદ નામનો એક રોગ અસાધ્ય છે.

કંઠના રોગોમાં સ્વરઘ્ન, વલય, વૃંદ, બલાસ, વિદારિકા, ગલૌષ, માંસતાન, શતઘ્ની અને ત્રણે દોષોથી થયેલી રોહિણી એ નવ રોગો અસાધ્ય છે. (સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયના ૩૪ વિષયમાં વૃંદની ભેદન કરવારૂપ ચિકિત્સા લખી છે, છતાં અહીં તેને અસાધ્ય ગણ્યો છે.)

આ પ્રમાણે મુખના રોગોમાં કુલ ૧૯ રોગો અસાધ્ય છે. ૪૯

રક્તરોહિણીની ખાસ ચિકિત્સા

રક્તરોહિણી થયેલી હોય, તે વેધે ઉપર
કહેલી પિત્તરોહિણીની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા
કરવી ૩૯

વિસ્ત્રાવ્ય કण्ठશાલૂક સાધયેતુઙ્ગિકેરિવત્ ।

एककाल यवान्न च भुञ्जीत क्षिग्धमल्पशः ॥૪૦॥

કંઠશાલૂકની ચિકિત્સા

કંઠશાલૂક થયેલ હોય, તે લોહીનું સાવણ
કર્ષા પછી તુડિકેરિની ચિકિત્સા પ્રમાણે
ચિકિત્સા કરવી (આ અધ્યાયનો ૩૧મો વિષય
જુઓ) અને એક વખત જ સિન્ધ તથા થોડું
જવનું અન્ન જમાડવું ૪૦

उपजिह्विकवच्चपि साधयेदधिजिह्वિકाम् ॥ ૪૧ ॥

અધિજિહ્વની ચિકિત્સા

અધિજિહ્વ થયેલ હોય, તે તેની ઉપ
જિહ્વિકાની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી
(આ અધ્યાયનો ૨૮મો વિષય જુઓ.) ૪૧

एकवृन्द तु विस्त्राव्य विधिं शोधनमाचरेत् ॥૪૨॥

એકવૃંદની ચિકિત્સા

એકવૃંદ થયેલ હોય, તે લોહીનું સાવણ
કર્ષા પછી શોધન ચિકિત્સા કરવી (આ રોગને
સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયના ૩૪ વિષયમાં
બેધ કહ્યો છે) ૪૨

गिलासुश्वापि यो व्याधिरस्त च श्लेष्मण साधयेत् ॥૪૩॥

ગિલાસુની ચિકિત્સા

ગિલાસુ થયેલ હોય, તે તેને શસ્ત્ર
વડે ભેદવો ૪૩

अमर्मस्थ सुषक च भेदयेद्भलविद्रधिम् ॥૪૪॥

અમર્મસ્થ સુષક ચ ભેદયેદ્ભલવિદ્રધિમ્

અમર્મસ્થ એ મર્મસ્થના ન હોય અને
સારી પેટે પાણ્યો હોય, તે તેને શસ્ત્ર વડે ભેદી
નાખવો (વાગ્મટ કહે છે, કે અમર્મસ્થ થયેલ
હોય, તે શસ્ત્ર વડે લોહીનું સાવણ કરીને સેધ,

ગોરોચન, રસનતી, સોનાગેરુ, લોધર, શાહાજીરુ,
પતંગ અને પીપર ધમાવવા તથા તેઓનો જ
ઢાંગગો દેવો)

(કંઠના રોગોમાં ઉપર કહેવા નવ રોગો
સાધ્ય છે, તેઓની આ ચિકિત્સા કહી બાકીના
રોગો અસાધ્ય છે, તેથી ચિકિત્સા કહી નથી
સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયના ૩૪ વિષયમાં
વૃંદની ભેદન કરવારૂપ ચિકિત્સા તે કહી
છે ભાવપ્રકાશમાં વૃંદની ચિકિત્સા એકવૃંદની
ચિકિત્સા પ્રમાણે કરવા કહ્યું છે) ૪૪

वातात्सर्वेसर चूर्णैर्लेवणै प्रतिसारयेत् ।
तैल वातहरी सिद्ध हित कवलनस्ययो ॥
ततोऽस्मै स्नैદિક धूममिम दद्याद्वિचक्षणः ।

શાલરાજાદનૈરઙ્ગસારૈરુદિમધૂકજા ॥

मज्जनो गुग्गुलुध्याममासीकालानुसारिवाः ।

શ્રીસર્જસૈલેયમધૂચ્છિદ્રાણિ ચાદૈત્ ॥

तत्सर्वं सुक्रव चूर्णं स्नेहेनालोढ्य मुक्ति ।

हुण्टकवृन्त सक्षौद्र मतिमास्तेन लेपयेत् ॥

एष सर्वस्रो धूम प्रशस्तः स्नैदिको मत ।

કફળો મારુત્ત્વથ મુશ્વરોગવિનાશન ॥ ૪૫ ॥

મોઢાના રોગોમાં વાયુથી થયેલા

સર્વસરની ચિકિત્સા

એ સર્વસર વાયુથી થયેલો હોય, તે
સેધન, સેચન, બીડણ, વડાગરુ અને દરિયાર્થ
લૂણન ચૂણું ધસાવવું, વાતહર દ્રવ્યોના ક્વાથ
તથા કંદકથી પકવેલું તેન ઢાળિયામાં તથા
નસ્થમાં વાપરવું અને પછી નીચે પ્રમાણે સ્નેદિક
બુમાડો પાવો

રાજ, રાજ, ઝેરડો, બહેડા વગેરે ફળો,
છેજાળિયો અને મહુડાની ગળ્ગલાવવી,
અથવા ગુગ્ગુ, રોહિણ નામનું મુગધી ખડ,
જટામાસી, કાળી ઉપલસરી, લવિંગ, રાજ,
શિનાજિત અને ગીણુ લાવવા એ સર્વને
એકઠાં કરી બારીક ચૂણું કરી ઝેરતા થી

કંઈથી થયેલા સર્વસર સોજનું લક્ષણ

જે સધળા શરીરમાં થયેલો સોજો પાંડુ, સફેદ, રિતંધ, કઠણ, શીતલ, ધીમી ગતિ કરનારો અને તેમાં ખરજ તથા ભારેપણા વગેરે વેદનાઓ થતી હોય, તો જાણવું, કે જો સોજો કંઈથી થયેલો છે. ૬

સન્નિપાતશ્વયંથુઃ સર્વવર્ણવેદનઃ ॥ ૭ ॥

ત્રણે દોષોવાળા સર્વસર સોજનું લક્ષણ

જે સધળા શરીરમાં થયેલો સોજો ઉપર કહેલા સર્વ વર્ણોવાળો તથા સર્વ વેદનાવાળો હોય, તો જાણવું કે જો સોજો ત્રણે દોષોથી થયો છે. ૭

વિષનિમિત્તસ્તુ ગરોપયોગાદ્દુષ્ટોયસેવનાત્પ્રકો-
પોદકાવગાહનાત્સવિષસત્ત્વદિગ્ધચૂર્ણેનાવચૂર્ણનાદ્વા સ-
વિષમૂત્રપુરીપશુકસ્પૃષ્ઠાનાં તુળકાષ્ટાદીનાં સંસ્પર્શનાત્ ।
સ તુ મૃદુઃ ક્ષિપ્રોત્યાનોઽવલમ્બી ચલો વા દાહપાકપ્રા-
યશ્ચ ભવતિ ॥ ૮ ॥

વિષના સોજનાં દૂરનાં નિદાનો તથા લક્ષણ

ખહાર અથવા અંદર ઝેરનો ઉપયોગ થવાથી, દુષ્ટ જળના સેવનથી, દુર્ગંધવાળા સડેલા પાણીમાં નાહવાથી, ઝેરી પ્રાણીનાં મૂત્રાદિકથી ખરડાયેલાં ચૂર્ણો વડે શરીર ખરડાયથી અને ઝેરી પ્રાણીઓનાં મૂત્ર વિષા, કે વીર્યનો સ્પર્શ પામેલા ખડકે લાકડું વગેરે પદાર્થોના સ્પર્શ થવાથી ઝેર, સધળા શરીરમાં સોજો કરે છે.

જે સધળા શરીરમાં થયેલો સોજો કામળ, તુરત ઊઠેલો, લટકતો, અંચળ, ખડુ જળતરાવાળો અને ખડુ પાકવાળો હોય, તો જાણવું કે જો સોજો ઝેરથી થયો છે. ૮

ભવન્તિ ચાત્ર ।

દોષાઃ શ્વયંથુમૂર્ધ્વં હિ કુર્વન્ત્યામાશયસ્થિતાઃ ।

પકાશયસ્યા મધ્યે ચ વર્ચઃસ્થાનગતાસ્ત્વષઃ ॥

કૃત્સ્નં દેહમનુપ્રાપ્તાઃ કુર્યુઃ સર્વસરં તથા ॥ ૯ ॥

ક્યાં રહેલા દોષો ક્યાં સોજો ઉપજાવે છે ?

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છેઃ 'દોષો આમાશયમાં રહેલા હોય તો છાતીથી ઉપરના ભાગમાં; પકાશયમાં રહેલા હોય, તો છાતી અને પકાશયની વચમાં; વિષના સ્થાનમાં રહેલા હોય, તો પકાશયથી નીચેના ભાગમાં અને સધળા દેહમાં વ્યાપ્યા હોય, તો સધળા દેહમાં સોજો પેદા કરે છે. ૯

શ્વયંથુર્મધ્યદેશે યઃ સ કષ્ટઃ સર્વગશ્ચ યઃ ॥

અર્દ્ધાક્ષેડરિષ્ટમૂત્રશ્ચ યશ્ચોર્ધ્વં પરિસર્પતિ ॥ ૧૦ ॥

સોજની કષ્ટસાધ્યતા તથા અરિષ્ટરૂપતા

જ સોજો છાતી તથા પકાશયના મધ્યમાં થયો હોય અથવા જ સોજો સધળા શરીરમાં વ્યાપ્યો હોય, તે સોજો કષ્ટસાધ્ય છે. જ સોજો અર્ધનારીશ્વરને આકારે અરધા શરીરમાં થયો હોય, તે સોજો પણ મરણના ચિહ્ન જેવો છે. ૧૦

શ્વાસઃ પિપાસા દૌર્બલ્યં જ્વરશ્છર્દિરોચકઃ ।

દિક્કાતિસારઃ કાસશ્ચ શૂનં સહ્જપયન્તિ હિ ॥ ૧૧ ॥

સોજો અસાધ્ય ક્યારે ગણવો ?

શ્વાસ, તરસ, દુર્બળતા, જ્વર, ઊલટી, અરુચિ, હેડકી, અતિસાર અને ખાંસી સોજનાવાળાને મારી નાખે છે. ૧૧

સામાન્યતો વિશેષાન્ન તૈષાં વક્ષ્યામિ મેષજમ્ ॥ ૧૨ ॥

૧ આ વિષયમાં એટલું વિશેષ સમજવાનું છે, કે 'પુરુષને પગમાં થયેલો સોજો જે મુખ તરફ જાય અને તે સોજો જે અતિસાર, ગ્રહણી તથા અરશ આદિ ખીજ રોગોના ઉપદ્રવરૂપે ન થયો હોય-અર્થાત્ પોતાનાં નિદાનોથી જ થયો હોય, તો તે પુરુષને મારી નાખે છે. સ્ત્રીને મુખમાં થયેલો સોજો જે પગ તરફ જાય અને તે સોજો જે અતિસાર, ગ્રહણી તથા અરશ આદિ ખીજ રોગોના ઉપદ્રવરૂપે ન થયો હોય-અર્થાત્ પોતાનાં નિદાનોથી જ થયો હોય, તો તે સ્ત્રીને મારી નાખે છે. મૂત્રાશયમાં થયેલો જ સોજો ખીજ રોગોના ઉપદ્રવરૂપે ન થયો હોય પણ પોતાનાં નિદાનોથી જ થયો હોય, તે સોજો પુરુષને અને સ્ત્રીને બંનેને મારી નાખે છે.

તેપાં ચાપિ ક્રિયાં વૈદ્યઃ પ્રત્યાહવાય સમાચરેત્ ॥૫૦॥

ઉપર કહેલા અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા

મુખરોગોમાં ઉપર જે આગલીશ રોગો અસાધ્ય જણાવ્યા, તેઓની ચિકિત્સા કરવાની પહેલાં વૈદ્ય ના પાઠ્યા પછી જે રોગી વગેરેનો આગ્રહ દેખાય, તો દોષાનુસાર ચિકિત્સા કરવી. ૫૦

અધ્યાય ૨૩ મો

અયાતઃ શોકાનાં ચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'શોકચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનુ તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

પદ્ધિવિષ્ણોડવ્યવસમુત્સયઃ શોકોડમિદિતો લયનતઃ પ્રતીકારતશ્ચ । સર્વસરસ્તુ પચ્ચવિષઃ । તદયા-વાતવિત્તેષ્વમ્સન્નિપાતવિપનિમિત્તઃ ॥૨॥

સર્વસર સોજનાં મુખ્ય નિદાનો

શરીરના એકાદ અવયવમાં ભેડેલા છ પ્રકારના સોજનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સાએ આ સ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયેલ છે. (હવે સર્વસર એટલે સધળા શરીરમાં અથવા શરીરના મોટા ભાગમાં ફેલાયેલા સોજ, કે જે ઉપર કહેલા સોજથી જુદા લક્ષણોવાળો તથા જુદી ચિકિત્સાએવાળો છે, તે વિષે કહીએ છીએ) વાયુ, પિત્ત, કફ, ત્રણે દોષો અને વિપથી થયેલ, સર્વસર સોજ પાંચ પ્રકારના છે. ૨

તથાપિ તર્પિતસ્યાધ્વગમનાદતિમાત્રમગ્યવદ્દતો વા વિદ્યાન્નહરિતકશાકલવણાનિ ક્ષીણસ્ય વાતિમાત્રમ-મ્લુપસેવમાનસ્ય મૃત્યુકલોદ્દશકર્ત્રાનૂપીદકર્માસેવના-

૧ આખા શરીરમાં અથવા શરીરના મોટા ભાગમાં ફેલાયેલા સોજોના નિદાન તથા ચિકિત્સાદિક વિષયો.

દર્જીર્ણનો વા ગ્રામ્યધર્મસેવનાદિરુદ્ધાહારસેવનાદિત્ય-શ્ચોષ્ટ્રયપદાતિસદ્ધકોમળાદોષા ધાતુન્નદૃષ્ય સ્વયમુમા-પાદયન્ત્યલિલે શરીરે ॥ ૩ ॥

વિપ સિવાય પાંચ સર્વસર સોજોનાં દૂરનાં નિદાનો તથા સંપ્રાપ્તિ

અનાદિકથી તમ થયા પછી પચ કરવાથી, દોઢનાં અન્નો, લીલાં શાકો તથા લણેલું અત્યંત બસણ કરવાથી, શરીરમાં ક્ષીણતા છતાં ખાટા રસનું અત્યંત સેવન કરવાથી, માટીનું, પાઉંથી માટીના દુકકડાઓનું, કાકરીઓનું, આનૂપ કે જલચર પ્રાણીઓનાં મસિતું સેવન કરવાથી, અજીણું છતાં મૈથુન સેવનાથી સ્વસ્થાનના ૨૦મા અધ્યાયમાં કહેલા વિરુદ્ધ આહારોનું સેવન કરવાથી, હાથી, ઘોડો, ગાંધ કે રથ વગેરે ઉપર બેસવાને લીધે અને પગે ચાલતાં લાગેલા હડદોશાથી કુપિત થયેલા દોષો, ધાતુઓને દૂષિત કરી સધળા શરીરમાં સોજ પેદા કરે છે. ૩

તત્ર વાતશ્વયુરુગ્નઃ કૃષ્ણો વા સ્ફુરત્તવરિય-તસ્તોદાદયશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષાઃ ॥ ૪ ॥

વાયુથી થયેલા સર્વસર સોજનું લક્ષણ

જે સધળા શરીરમાં થયેલા સોજે રાતો, કાળો, કામળ, ચચળ હોય અને તેમાં સોય ભેંકાયા જેવી વ્યથા વગેરે વેદનાઓ થતી હોય, તો અણુવું, કે જે સોજે વાયુથી થયેલા છે ૪

પિત્તશ્વયુઃ પીતો રક્તો વા શીઘ્રાનુસાર્યોપચો પાદયશ્ચાત્ર વેદનાવિશેષાઃ ॥ ૫ ॥

પિત્તથી થયેલા સર્વસર સોજનું લક્ષણ

જે સધળા શરીરમાં થયેલા સોજે પીળો, રાતો, ઝડપી ગતિ કરનારો અને તેમાં બળતરા તથા ચોસ વગેરે વેદનાઓ થતી હોય, તો અણુવું, કે જે સોજે પિત્તથી થયેલા છે. ૫

શ્લેષ્મશ્વયુઃ પાણ્ડુઃ શુક્લો વા સ્થિગ્ધઃ કઠિન-શીતો મન્દાનુસારી કણ્ઠાદયશ્ચાત્રવેદનાવિશેષાઃ ॥ ૬ ॥

વિષયમાં જે ત્રણ પ્રકારનાં ધી કહેલાં છે, તે ત્રણ અને ચોથું આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના એકવીસમા વિષયમાં કહેલું તિલ્લક નામનું ધી એ ચાર ધીમાંથી ગમે તે ધીનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો તે ધી સોજનો નાશ કરે છે.

આ સ્થાનના ઉદરરોગોની ચિકિત્સા-વિષેના ૧૪મા અધ્યાયના નવમા વિષયના વીસમા પરિચ્છેદમાં જે આનાહવર્તિ (ખવડાવવાની વાટો) કહી છે, તેઓનું નિત્ય સેવન કરાવવામાં આવે, તો તેઓ સોજનો નાશ કરે છે.

આ સ્થાનના પ્રમેહપિડકાચિકિત્સિત નામના ૧૨મા અધ્યાયના નવમા વિષયમાં જે નવાયસ કહ્યું છે, તેનો મધની સાથે નિત્ય ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો તે નવાયસ સોજનો નાશ કરે છે.

વાવડિંગ, અતિવિખ, ઇંદ્રજવ, દેવદાર, સૂંઠ અને મરીનું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી એક મહિના સુધી નિત્ય ચોવીસ ચણાડીભાર ચૂર્ણનો ઊના પાણી સાથે ઉપયોગ કરાવાય, તો તે સોજનો નાશ કરે છે.

સૂંઠ, મરી, પીપર, જવખાર અને લોઠાના ચૂર્ણનો એક મહિના સુધી નિત્ય ત્રિક્ણના ક્વાથ સાથે ઉપયોગ કરાવાય, તો તે સોજનો નાશ કરે છે.

આઠ તોલાભાર ગોમૂત્ર અને આઠ તોલાભાર દૂધને મિશ્ર કરી પાવામાં આવે અને તે ઉપર સોજને હરનારાં દ્રવ્યનું અનુપાન પાવામાં આવે તો એક મહિનાની અંદર સોજને નાશ પામે છે.

નિત્ય એક તોલાભાર હરડેનું ચૂર્ણ અને એક તોલાભાર ગોળને મિશ્ર કરી ખવડાવવામાં આવે અને તે ઉપર સોજને હરનારાં દ્રવ્યનું અનુપાન પાવામાં આવે, તો એક મહિનામાં સોજને નાશ પામે છે.

નિત્ય દેવદાર, સૂંઠ કે ગૂગળનો કલ્ક ગોમૂત્ર

સાથે પાવામાં આવે અને તે ઉપર સોજને હરનારાં દ્રવ્યનું અથવા સહેજ ઊના કરેલા પાણીનું અનુપાન પાવામાં આવે, તો એક મહિનામાં સોજને નાશ પામે છે.

નિત્ય એક તોલાભાર આદુ અને એક તોલાભાર ગોળને મિશ્ર કરી ખવડાવાય અને તે ઉપર સાટોડીના ક્વાથનું અનુપાન પાવામાં આવે તો એક મહિનામાં સોજને નાશ પામે છે.

આદાથી મિશ્ર કરેલો સાટોડીનો ક્વાથ અથવા સાટોડીનાં મૂળનો કલ્ક નિત્ય પાવામાં આવે અને તે ઉપર દૂધનું અનુપાન દેવામાં આવે, તો એક મહિનામાં સોજને નાશ પામે છે.

સૂંઠ, મરી, પીપર અને સાટોડીના ક્વાથમાં પકવેલા ધી સાથે નિત્ય મગના ઝાળા (પોંખ) ખવડાવાય તો સોજને નાશ પામે છે.

પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્તક, અઘેડો અને સાટોડીના ક્વાથમાં પકવેલું દૂધ નિત્ય પાવામાં આવે તો સોજને નાશ પામે છે.

સૂંઠ અને સરગવાનાં મૂળનાં ક્વાથમાં પકવેલું દૂધ નિત્ય પાવામાં આવે તો સોજને નાશ પામે છે.

સૂંઠ, મરી, પીપર, ચરડાનાં અને નસોતરનાં મૂળના ક્વાથમાં પકવેલું દૂધ નિત્ય પાવામાં આવે તો સોજને નાશ પામે છે.

સાટોડી, આદુ, જંગલી અડદ અને દેવદારના ક્વાથમાં પકવેલું દૂધ નિત્ય પાવામાં આવે તો સોજને નાશ પામે છે.

કડવી તૂંખડી અને બહેડાંના ડૂળનો કલ્ક ચાખાના ઘોણ સાથે નિત્ય પાવામાં આવે તો સોજને નાશ પામે છે.

સોજવાળા માણસને જવખાર, પીપર, મરી તથા આદાથી મિશ્ર કરેલા લાણુવગરના અને થોડા રનેહવાળા મગના ઝાસામણ સાથે જવનું અથવા ઘઉંનું અન્ન જમાડવું. ઇંદ્રજવ, આકડો, કરંજ, લીમડો અને

સોમની સામાન્ય તથા વિશેષ ચિકિત્સા

સોમઓની ખામ ચિકિત્સા પ્રથમ કલીશ અને તે પછી સામાન્ય ચિકિત્સા કલીશ ૧૨

શોફિન સર્વ એવ પરિહોયુરમ્લત્વળદધિગુડ વસાપયસૈલઘૃતપિષ્ટમયગુરૂણિ ॥ ૧૩ ॥

સોમના દરદીએ છોડવાના પદાર્થો

સોમવાળા સપગા લોકોએ ખાટા-ખારા પદાર્થો, દહીં, ગોળ, ચરમી, દૂધ, તેન, ધી, લોટના પદાર્થો અને ભારે અન્નાદિ ઓડના ૧૩

તત્ર વાતશ્વયયૌ ત્રૈઘૃતમેરણ્ડતૈલ વા માસમર્દ માસ વા પાયયત્ । ન્યગ્રોષાદિકપાયસિદ્ધ સર્વિ પિત્તશ્વયયૌ । આરવ્ધાદિસિદ્ધ શ્લેષ્મશ્વયયૌ । સન્નિ પાતશ્વયયૌ સુદ્ધીક્ષીરપાંત્રદ્વાદશમિરમ્લાત્રૈઃ પ્રતિસષ્ટે દન્તીપ્રતિવાપ સર્વિ પાવપિત્ત્વા પાયયેત્ । વિપનિનિત્ત કલ્પેષુ પ્રતીકાર ॥ ૧૪ ॥

સર્વસર સોમઓની ખાસ ચિકિત્સા

જે વાયુથી સર્વસર સોમો થયો હોય, તે એક કે અરધા મહિના સુધી ત્રૈઘૃત ધી પાવુ (આ સ્થાનના પાયમા અધ્યાયનો ૫૬૨મો વિષય જુઓ.) અથવા એરડિયુ તેન પાવુ

જે સર્વસર સોમો પિત્તથી થયો હોય, તે ન્યગ્રોષાદિ ગાળના ક્ષાયમા પકવેલુ ધી એક કે અરધા મહિના સુધી પાવુ

જે સર્વસર સોમો કફથી થયો હોય, તે આરવ્ધાદિ ગાળના ક્ષાયમા પકવેલુ ધી એક કે અરધા મહિના સુધી પાવુ

જે સર્વસર સોમો સન્નિપાતથી એટને ત્રણે દોષોથી થયો હોય, તે ચોરનુ બસોછપન તોના ખાર દૂધ લઈ તેને તેથી બાગગણી ખાટી કાચથી મિશ્ર કરી તેમાં નેપાળાના પ્રતિનાપનાજી ધી પકવીને તે ધી એક કે અરધા મહિના સુધી પાવુ (પાક સિદ્ધ થવા આવે તે વખતે જે દ્રવ્ય

નાખનામા આવે તે પ્રતિવાપ કહેનાય છે)

જે સર્વસર સોમો વિરથી થયો હોય, તે તેની કલ્પસ્થાનમા જે ચિકિત્સા કહેવામાં આસશે તે કરવી (કલ્પસ્થાનના ૭મા અધ્યાયનો ૨મો વિષય જુઓ) બીજા પણ અનેક ઔષધોએ સ્થાનમા કહેનામા આવશે) ૧૪

અથાત સામાન્યચિકિત્સિત વ્યાલ્યાસામ ॥

તિત્વકઘૃતચતુર્થાનિ યાનુકાન્નુદેસુ તતોઽન્ય તમમુપયુજ્યમાન શ્વયમુપવદ્ધન્તિ । મૂત્રવર્તિક્રિયા વા સેવયેત્ । નવાયસ વાહરદર્મધુના । વિઙ્ગાતિવિષા કુટજફલમદ્રાકુનાગરમરિચચૂર્ણ વા ધણમુષ્ણામ્બુના । ત્રિકટુશ્કારાયશ્વર્ણાનિ વા ત્રિફલાક્રવાયેળ । મૂત્રતુલ્ય ક્ષીર હરીતકી વા તુલ્યગુડામુપયુજીત । દેવદાર શુર્ષી વા ગુરુગુલુ વા મૂત્રેળ । વર્ષામૂકપાયુગાન તુલ્યગુડ શૂઢ્રવેર વા વર્ષામૂકપાય મૂલકલ્ક વા સશૂઢ્રવેર પયોડનુપાનમહરહર્મામમ્ । વ્યોપર્વામૂક પાયસિદ્ધેન વા સર્પિષા મુદ્દોલુમ્નાન્મશ્વયેત્ । પિપ્પ લીપિપ્પલીમૂલચન્યચિત્રકમયૂરકવર્ષામૂસિદ્ધ વા ક્ષીર પિષેત્ । મદૌપધમુરઙ્ગીમૂલસિદ્ધ વા ત્રિકટુકે રણ્ડમૂલશ્યામામૂલસિદ્ધ વા । વર્ષામૂશૂઢ્રવેરસદ્દાદેવ દારુસિદ્ધ વા । તથાલાઘૂવિમીનકફકલ્ક વા તણ્ડુલ મ્બુના । ક્ષારપિપ્પલીમરિચશૂઢ્રવેરાનુવિદ્ધન ચ મુદ્રયૂષેળા લવેળનાત્સહેદન મોજયેષવાજ્ઞ ગોધૂમાન્ન વા । વૃક્ષ કાર્કનન્તમાલનિમ્બવર્ષામૂકાયશ્વ પરિવેકઃ સર્પસૌ વર્ષલસૈન્ધવશાઙ્ગેષામિશ્વ પ્રદેહ કાર્ય । યથાદોષ ચ વિરેચનાસ્થાપનાનિ તીક્ષ્ણાન્યજલ્મુપસેવેત, સ્નેહસ્વે દોષનાદાશ્ચ શિરામિશ્વામીક્ષ્ણ શોળિતમવસેચયેદ ન્યગ્રોષદ્રવશોકાદિતિ ॥ ૧૫ ॥

સર્વસર સોમઓની સામાન્ય ચિકિત્સા

તે સર્વસર સોમઓની સામાન્ય ચિકિત્સા કલીએ છીએ આ સ્થાનના ૭૬૨મોની ચિકિત્સા વિષેના ૧૪મા અધ્યાયના નવમા

વિષયમાં જે ત્રણ પ્રકારનાં ધી કહેલાં છે, તે ત્રણ અને ચોથું આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના એકવીસમા વિષયમાં કહેલું તિલ્લવક નામનું ધી એ ચાર ધીમાંથી ગમે તે ધીનો નિત્ય ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો તે ધી સોજનો નાશ કરે છે.

આ સ્થાનના ઉદરરોગોની ચિકિત્સા-વિષેના ૧૪મા અધ્યાયના નવમા વિષયના વીસમા પરિચ્છેદમાં જે આનાહવર્તિ (ખવડાવવાની વાટો) કહી છે, તેઓનું નિત્ય સેવન કરાવવામાં આવે, તો તેઓ સોજનો નાશ કરે છે.

આ સ્થાનના પ્રમેહપિડકાચિકિત્સિત નામના ૧૨મા અધ્યાયના નવમા વિષયમાં જે નવાયસ કહ્યું છે, તેનો મધની સાથે નિત્ય ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો તે નવાયસ સોજનો નાશ કરે છે.

વાવડિંગ, અતિવિષ્પ, ઇંદ્રજવ, દેવદાર, સૂંઠ અને મરીનું ચૂર્ણ કરી તેમાંથી એક મહિના સુધી નિત્ય ચોવીસ ચણોડીભાર ચૂર્ણનો ઊના પાણી સાથે ઉપયોગ કરાવાય, તો તે સોજનો નાશ કરે છે.

સૂંઠ, મરી, પીપર, જવખાર અને લોઢાના ચૂર્ણનો એક મહિના સુધી નિત્ય ત્રિકૂળાના ક્વાથ સાથે ઉપયોગ કરાવાય, તો તે સોજનો નાશ કરે છે.

આઠ તોલાભાર ગોમૂત્ર અને આઠ તોલાભાર દૂધને મિશ્ર કરી પાવામાં આવે અને તે ઉપર સોજને હરનારાં દ્રવ્યનું અનુપાન પાવામાં આવે તો એક મહિનાની અંદર સોજને નાશ પામે છે.

નિત્ય એક તોલાભાર હરડેનું ચૂર્ણ અને એક તોલાભાર ગોળને મિશ્ર કરી ખવડાવવામાં આવે અને તે ઉપર સોજને હરનારાં દ્રવ્યનું અનુપાન પાવામાં આવે, તો એક મહિનામાં સોજને નાશ પામે છે.

નિત્ય દેવદાર, સૂંઠ કે ગૂગળનો કલ્ક ગોમૂત્ર

સાથે પાવામાં આવે અને તે ઉપર સોજને હરનારાં દ્રવ્યનું અથવા સહેજ ઊના કરેલા પાણીનું અનુપાન પાવામાં આવે, તો એક મહિનામાં સોજને નાશ પામે છે.

નિત્ય એક તોલાભાર આદુ અને એક તોલાભાર ગોળને મિશ્ર કરી ખવડાવાય અને તે ઉપર સાટોડીના ક્વાથનું અનુપાન પાવામાં આવે તો એક મહિનામાં સોજને નાશ પામે છે.

આદાથી મિશ્ર કરેલો સાટોડીનો ક્વાથ અથવા સાટોડીનાં મૂળનો કલ્ક નિત્ય પાવામાં આવે અને તે ઉપર દૂધનું અનુપાન દેવામાં આવે, તો એક મહિનામાં સોજને નાશ પામે છે.

સૂંઠ, મરી, પીપર અને સાટોડીના ક્વાથમાં પકવેલા ધી સાથે નિત્ય મગના ઝોળા (પોંખ) ખવડાવાય તો સોજને નાશ પામે છે.

પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, અઘેડો અને સાટોડીના ક્વાથમાં પકવેલું દૂધ નિત્ય પાવામાં આવે તો સોજને નાશ પામે છે.

સૂંઠ અને સરગવાનાં મૂળના ક્વાથમાં પકવેલું દૂધ નિત્ય પાવામાં આવે તો સોજને નાશ પામે છે.

સૂંઠ, મરી, પીપર, ચેરડાનાં અને નસોતરનાં મૂળના ક્વાથમાં પકવેલું દૂધ નિત્ય પાવામાં આવે તો સોજને નાશ પામે છે.

સાટોડી, આદુ, જંગલી અડદ અને દેવદારના ક્વાથમાં પકવેલું દૂધ નિત્ય પાવામાં આવે તો સોજને નાશ પામે છે.

કડવી તૂંબડી અને બહેડાંના ફળનો કલ્ક ચોખાના ઘોણ સાથે નિત્ય પાવામાં આવે તો સોજને નાશ પામે છે.

સોજવાળા માણસને જવખાર, પીપર, મરી તથા આદાથી મિશ્ર કરેલા લણુવગરના અને થોડા સ્નેહવાળા મગના ઝોસામણ સાથે જવનું અથવા ઘઉંનું અન્ન જમાડવું. ઇંદ્રજવ, આકડો, કરંજ, લીમડો અને

સાટોડીના ક્ષાયથી સોજવાળાના શરીર ઉપર
દસિયન કરવું સરસત સંચળ,^૧ સૈનવ અને
પીલુડીના સોજવાળાના શરીર ઉપર લેપ કરવો
જે દોષથી સોજે થયો હોય, તે દોષને ટાળનારા
તીક્ષ્ણ વિરેચનો તથા તીક્ષ્ણ નિર્દહનસ્તિઓનું
તથા તેના જ પ્રકારના સ્નેહો, સ્વેદા અને ઉ-
નાહોનું પણ નિલે સેવન કરાવવું સોજવાળો
માત્રામ જે બળવાન હોય, તેા શિરાઓને વીધી
વારવાર લોહીનું સ્રાવણુ પણ કરવું

જે સોજે પોતાના નિદાનોથી થયેના હોય,
તેને માટે ઉપર કહેલી ચિકિત્સા છે, પણ જે
સોજે બીજા રોગના ઉપદ્રવરૂપે થયેલ હોય, તેને
માટે એ ચિકિત્સા નથી, એમ સમજવું ૧૫

भवति चात्र ।

પિષ્ઠાન્નમ્મલ લવણાનિ મધ

મૃદ દિવાસ્વપ્નમજાફલ ચ ।

શ્ચિયો ઘૃત તૈલપયોગુરુણિ

શોક ગિદાસુ પવિર્જયતુ ॥ ૧૬ ॥

સોજવાળાએ પાળવાની પરેછ

સોજનો નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા રોગી
એ લોટના અન્નો, લણેા, મધ, માટી, દિવસની
નિદ્રા, જગની પ્રાણીઓ વિના બીજા પ્રાણીઓનું
માસ, સ્ત્રીસગ, ધી, તેલ, દૂધ અને લગ્ન
પદાર્થો હોડવા ૧૬

અધ્યાય ૨૪ મેા

વયાતોડનાગતાવાપ્રતિપેધનીય ચિકિત્સિત
વ્યાલ્યાસ્યામ । યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'અનાગતાવાપ્ર-
પ્રતિપેધનીય'^૨ એ નામના અયાયનું તે
પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશુ કે જે પ્રમાણે મગવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

ઉત્થાવોત્થાય સતત સ્વસ્યેનરોગ્યમિન્હતા ।
ધીમતા યદનુષ્ઠેય તત્સર્વ સમ્પ્રવક્ષ્યતે ॥ ૨ ॥

આ અધ્યાયનો સમુદાયાત્મક વિષય

સર્વદા આરોગ્ય ઇચ્છનારા બુદ્ધિમાન,
સ્વસ્થ માણસે પૂર્ણ કાળજી રાખી નિલે જે
કરવું જોઈએ તે સરળ આ અધ્યાયમાં કહેવાશે

તન્નાદૌ દન્તપવન દ્વાદશાઙ્ગુલમાયતમ્ ।
કનિષ્ઠિકાપરીણાદ્મૃજ્વગ્રન્થિતમગ્રણમ્ ॥
અયુગમગ્રન્થિ યદ્વાપિ પ્રલયગ્ર શસ્ત્રમૃગિજમ્ ।
શ્વેદ્યર્થતુ ચ દોષ ચ રસ વીર્ય ચ યોજયેત્ ॥
કપાય મધુર તિત્ત કટુક પ્રાતરુચિત ।
નિમ્બશ્ચ તિત્તકે શ્રેષ્ઠ કપાયે સ્થિરસ્તથા ॥
મધુકો મધુરે શ્રેષ્ઠ કાઙ્ગ કટુકે તથા ।
ક્ષોદ્રબ્ધોપત્રિવર્ગાક્ત સતૈલ સૈન્ધવેન ચ ॥
ચૂર્ણેન તેજોવત્યાશ્વ દન્તાન્નિલ્ય વિશોધયેત્ ।
ઐકૈક ધર્મયેદન્ત મૃદુના કૃર્ષકેન ચ ॥
દન્તશોધનચૂર્ણેન દન્તમાસાન્યવાપયન્ ।
તદ્દૌર્ગન્ધ્યોપદેહૌ તુ સ્ત્રેષ્માણ ચાપકર્ષતિ ॥
વૈશ્વમન્નાભિરુચિ સીમનસ્ય કરોતિ ચ ।
ન સ્વાદેદ્રલતાલ્વોષ્ઠજિહ્વારોગસમુદ્ભવે ॥

૧ ધન તેા સોવચ્ચને જ તે સુવચ્ચના એવો
પાત્ર માનીને સુવચ્ચના એવે ચરન્નપુખી એવો
અર્થ આપે છે

૨ ભવિષ્યના વિકારોને અટકાવનારી પદ્ધતિ બતાવ
વાગ્ન વિવચારો અથવા દિવસે ને રાત્રે અનુક્રમે સર્વ
અનુષ્ઠા જ રાત્રી હોવાથી તે તે સમયમાં દોષના
જે લેણાશોના મત્તજ ઝડપાદિ ધાપ છે તે મત્તથી
વિકારો અટકાવવાની પદ્ધતિ બતાવવારૂપ વિવચારો

અથાસ્વપાકે શ્વાસે ચ કાસદિક્કાવમીષુ ચ ।

દુર્વલોડર્જીર્ણમક્તશ્ચ મૂર્છાર્તો મદપીડિતઃ ॥

શિરોસ્તર્ગાર્તસ્તૃષિતઃ શ્રાન્તઃ પાનક્લમાન્વિતઃ ।

અર્ચિતી કર્ણશૂલી ચ દન્તરોગી ચ માનવઃ ॥૩॥

દાતણુનો વિધિ તથા નિષેધ

પ્રભાતમાં ઊઠીને દાતણુ કરવું; તે બાર આંગળ લાંબું, ટચલી આંગળીની અણી જેવું બહું, સીધું, ગાંઠવગરનું, કાતરવગરનું, ગાંઠવગરનું ન મળે તો એકથી વધારે ગાંઠવગરનું, નવું અને સારા પ્રદેશમાં ઊગેલા વનસ્પતિતું કરવું ઝાતુ, દોષ, રસ તથા વીર્ય ઉપર ધ્યાન આપીને તૂરા, મધુર, કડવા કે તીખા દાતણુની યોજના કરવી. કડવાં દાતણુમાં લીંબડાનું દાતણુ શ્રેષ્ઠ છે, તૂરાં દાતણુમાં ખેરનું દાતણુ શ્રેષ્ઠ છે, મધુર દાતણુમાં મહુડાનું દાતણુ શ્રેષ્ઠ છે અને તીખાં દાતણુમાં કરંજનું દાતણુ શ્રેષ્ઠ છે. મધ, સૂંઠ, મરી, પીપર, તજ, તમાલપત્ર, એલચી, તેલ અને સૈંધવમાંથી જે પદાર્થો પ્રકૃતિને અનુકૂળ જણાય, તે પદાર્થોથી દાતણુના કૂચાને ખરડીને દાંતોને ધસવા. નિત્ય તેજખળના ચૂર્ણથી પણ દાંતોને શુદ્ધ કરવા. દાતણુના કામળ કૂચામાં દાંતોને શુદ્ધ કરનારું ચૂર્ણ ચડાવી, દાંતોનાં પેઢાંઆને હરકત ન આવે, એ રીતે તે કૂચા વડે એકઠેક દાંત ધસવો. દાતણુ કરવાથી મોઢાની દુર્ગંધી, મળથી ખરડાયેલાપણું તથા અંદરનો દુષ્ટ કફ દૂર થાય છે; સ્વચ્છતા અન્ન ઉપર રુચિ અને મનમાં પ્રસન્નતા ઊપજે છે.

પરંતુ ગળાનો, તાળવાનો, હોઠનો કે જીભનો રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય, મોઢું પાક્યું હોય, શ્વાસ થયો હોય, ખાંસી થઈ હોય, હેડકી થઈ હોય કે ઊલટીનું દરદ હોય તો દાતણુ કરવું નહિ. નખળા માણસે, જેને અન્ન પચ્યું ન હોય તે માણસે, મૂર્છાના દરદીએ, મદથી પીડાયેલાએ, માથાના દરદીએ, તપાળી પીડાયેલાએ, થાકેલાએ, કોઈ

પણ પ્રવાહી પીવાથી જેને નખળાઈ હો અર્દિત રોગવાળાએ, કાનના શૂળવાળાં કાનના રોગવાળાએ દાતણુ કરવું નહિ. ૩

જિહ્વાનિર્લેખનં રૌપ્યં સૌવર્ણ વાર્ષ્કમેવ ચ તન્મલાપહરં શસ્તં મૃદુ શ્લક્ષ્ણં દશાઙ્ગુલમ્ મુખવૈરસ્યદૌર્ગન્ધ્યશોફજાઙ્ગ્યહરં સુખમ્ ॥

જીભની ઓળ ઉતારવાનું સાધ અને તેના લાભો

જીભની ઓળ ઉતારવાની સળ આંગળ લાંબી રાખવી અને તે રૂપાની, અથવા ગ્રાડની રાખવી. કામળ તથા રાખેડી એ સળી વડે ઓળ ઉતારવાથી નિરસતા, દુર્ગંધી, સોજે તથા જડતા અને સુખ થાય છે. ૪

દન્તદાર્બ્યકરં રુચ્યં સ્નેહગણ્ડૂષધારણમ્ ।

ક્ષીરવૃક્ષકપાયૈર્વા ક્ષીરેણ ચ વિમિશ્રિતૈઃ ।

મોઢામાં સ્નેહ અથવા કવાથાદિ

કાગળો રાખવાથી લાભ

મોઢામાં સ્નેહનો અથવા દૂધથી કરેલા વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના કવા કાગળો રાખવો. એ કાગળો રાખવાથી રુચિ થાય છે અને દાંતો મજબૂત બને છે. (ક્ષોના કવાથાદિકથી રુધિરની કુદ્રતા પાય છે.) ૫

મિહોદકકષાયેણ તથૈવામલકસ્ય વા ।

પ્રક્ષાલયન્મુખં નેત્રે સ્વસ્થઃ શીતોદકેન વા નીલિકાં મુખશોષં ચ પિડકાં વ્યજ્જમેવ ચ રક્તપિત્તકૃતાન્રોગાન્સઘ એવ વિનાશયેત્ ॥

મોઢું તથા નેત્રો ધોવાનાં પ્રવા અને તેથી લાભ

સ્વસ્થ માણસે ભિડ્લોદકના કવાથા મોઢું ધોવું અને આમળાંના કવાથાદિકથી

૧ ડહન આ વિષયમાં કશે વિશેષ ખુલાસા આપતાં એટલું જ કહે છે, કે પર્વતમાં કેદાર ભિડ્લોદકના કવાથા

ધોવાં અથવા એ બત્તેને શીતળ જળ વડે ધોવાં.
આમ કરવાથી નીલિકા, મોઢાનો શોષ, ફેડ
લીઝો, વ્યંગ અને રધિર તથા પિત્તથી થયેલા
રોગો તુરંત જ મટી જાય છે. ૬

સુખં લઘુ નિરીક્ષેત દઢં પચ્યતિ ચક્ષુષા ।
મતે સ્તોતોઽજ્ઞનં શ્રેષ્ઠં વિશુદ્ધં સિન્ધુસમ્મવમ્ ॥
દાહકણ્ડૂમલઘ્નં ચ દષ્ટિક્ષેદરુજાપહમ્ ।
અક્ષ્ણો રૂપાવદં ચૈવ સહતે મારુતાતપૌ ॥
ન નેત્રરોગા જાયન્તે તસ્માદજ્ઞનમાચરેત્ ।
મુક્તવાચ્છિરસા સ્નાતઃ શ્રાન્તશર્દદનવાદ્ભૈઃ ।
રાત્રૌ જાગરિતશ્ચાપિ નાહજાન્નજ્વરિત એવ ચ ॥૭॥

આંખમાં સુરમો આંજવો

સિંધુનદની નજીકના પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થતો
કાળો સુરમો શ્રેષ્ઠ અને શુદ્ધ છે, તે નેત્રોમાં
આંજવો. એ સુરમો આંજવાથી અત્યંત ઝીણી
ચીજ પણ સારી રીતે જોઈ શકાય છે, જોવાની
શક્તિ દઢ થાય છે અને આંખોની બળતરા,
ખરજ, મળ, ક્ષેદ તથા વ્યથા મટે છે.
સુરમો આંજવાથી આંખોને કેખાવ સારો થાય
છે, પવન તથા તડકા સહન કરવાની શક્તિ
પ્રાપ્ત થાય છે અને આંખમાં રોગો ઉત્પન્ન થતા
નથી. માટે સુરમો આંજવો જોઈએ.

પરંતુ જમેલાએ, માથે નાહેલાએ, જોડછી
કે પંચ કરવાથી થકેલાએ, રાત્રે ઉઝગરો કર્યો
હોય તેણે અને જ્વર આવતો હોય તેણે સુરમો
આંજવો નહિ ૭

કર્પૂરજાતિકક્ષોલવજ્જકટુકાઢ્યૈઃ ।
સર્ચૂર્ણપૌઃ સહિતં પત્રં તામ્બૂલજં શુમમ્ ।
મુલવૈશ્વઘસૌગન્ધ્યક્રાન્તિસૌષ્ઠવકારકમ્ ॥
હનુદન્તસ્વરમલજિહ્વેન્દ્રિયવિશોષનમ્ ।
પ્રસેકશ્મનં દ્વયં ગ્લગમયવિનાશનમ્ ॥
પથ્યં સુષોધિયતે મુકે સ્નાતે વાન્તે ચ માનવે ।
રક્તપિત્તશ્વતક્ષીનવૃષ્ણામૃણ્ણપરીતિનામ્ ।
રુક્ષદુર્બલમર્લાનાં ન હિતં ચાસ્પશોષિણામ્ ॥૮॥

નાગરવેલતું પાન ખાવું

કપૂર, બચ્ચળ, ચણકાળ, લવિંગ, સંઠ,
મરી, પીપર તથા સોપારીના ચૂર્ણથી મિશ્ર
કરેલું નાગરવેલતું પાન આવવું સુખકારક
છે. પાન આવવાથી મોઢું સ્વચ્છ, મુગંધીદાર,
કાંતિવાળું તથા સારું થાય છે, કોઠનો તથા
દાંતનો મેલ દૂર થાય છે, સ્વર સાફ થાય છે,
જીભ શુદ્ધ થાય છે, લાળ ઝરતી અટકે છે,
હૃદયમાં આનંદ થાય છે અને ગળાના રોગો મટે
છે. સૂઈ જોડ્યા પછી, જમ્યા પછી, નાહ્યા પછી
અને જોડછી કર્યા પછી પાન આવવું પથ્ય છે.

પરંતુ લોહીના કે પિત્તના દરદીએ, કાનથી
ક્ષીણ થયેલા, તરસથી ઘેરાયેલા, મૂઝાંથી પીડા-
યેલા, રક્ત, દુર્બલ અને મોઢાના શોષવાગ્રામે
પાન આવવું હિતકારી નથી. ૮

શિરોગતાંસ્તથા રોગાન્નિઝોઽન્યન્નોઽપકર્ષતિ ।
કેશાનાં માર્દવં દૈર્ઘ્યં વહુલં ચ્ચિઘ્નકૃષ્ણતામ્ ।
કરોતિ શિરસસ્તૃષ્ણિં સુલ્લક્ષ્મણિ ચાનનમ્ ॥
સન્તર્પણં ચેન્દ્રિયાણાં શિરસઃ પ્રતિપૂર્ણમ્ ।
મધુકં ક્ષીરશુક્લં ચ સરલં દેવદાર ચ ॥
હુદ્રકં પચ્ચનામાનં સમમાગાનિ સંદેરત્ ।
તેષાં કલ્પકપાયામ્યાં ચકનૈલં વિપાચયેત્ ॥
સદૈવ શીતલં જન્તોર્મૃષ્ણિં તૈલં પ્રદાપયેત્ ॥૯॥

માથામાં તેલનું માલિશ

માથામાં કરવામાં આવેલું તેલનું માલિશ
માથાનાં દરદો મટાડે છે, કેશોને ડામળ, લાંબા,
ધણા સિંગડ તથા કાળા કરે છે, માથાને તૃષ્ણ
કરે છે, મોઢાને સુંદર ચામડીવાળું કરે છે,
કેન્દ્રિયોને તૃષ્ણ કરે છે અને માથામાં શત્યતા
ટાળી પૂર્ણતા લાવે છે.

જાડીમં, સફેદ વિદારીકંદ, ચંદ્રસ, દેવદાર
અને લઘુપંચમૂળને સમભાગે લઈ તેઓના
કાચ અને દહકથી ધાણીનું તાણું તેલ
પકવવું. આ શીતળ તેલથી નિત્ય માથામાં
માથામાં માલિશ કરાવવી. ૯

કેશપ્રસાધની કેશ્યા રજોજન્તુમલાપદા ॥૧૦॥

વાળ હોળવાની કાંસઘ્રી

વાળ હોળવાની કાંસઘ્રી દેશોનું હિત કરનારી અને રજ, જી, વગેરે જાંતુઓ તથા મેલ હણનારી છે. ૧૦

હનુમન્યાશિરઃકર્ણશૂલઘ્નં કર્ણપૂરણમ્ ॥ ૧૧ ॥

કાનમાં તેલ નાખવું.

કાનમાં તેલ નાખવાથી દાઢીનાં, બોચીનાં, માથાનાં અને કાનનાં શૂળ મટી જાય છે. ૧૧

અમ્યક્ષો માર્દવકરઃ કફત્રાતનિરોધનઃ ।

ઘાતૂનાં પુષ્ટિજનનો મૃજાવર્ણવલપ્રદઃ ॥ ૧૨ ॥

શરીર પર તેલનું માલિશ

શરીર પર તેલ ચોળવાથી ટામળતા થાય છે, ઠંડ તથા વાયુ વધતા અટકે છે, ધાતુઓની પુષ્ટિ થાય છે, સ્વચ્છતા થાય છે, વર્ણ સારો થાય છે અને બળની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૨

સેકઃ શ્રમઘ્નોડનિલહ્રદ્ગ્નસન્ધિપ્રસાધકઃ ।

ક્ષતાગ્નિદગ્ધામિહતવિવૃષ્ટાનાં રુજાપદઃ ॥

જલસિક્તસ્ય વર્દન્તે યથા મૂલેડ્ઙ્કુરાસ્તરોઃ ।

તથા ધાતુવિવૃદ્ધિર્હિ સ્નેહસિક્તસ્ય જાયતે ॥

શિરામુલૈ રોમકૂપૈર્ધમનીમિશ્ચ તર્પયન્ ।

શરીરે ચલમાધત્તે યુક્તઃ સ્નેહોડવગાહને ॥

તત્ર પ્રકૃતિસાત્મ્યર્તુદેશદોષવિકારવિત્ ।

તૈલં ઘૃતં વા મતિમાન્યુજ્જ્યાદમ્યઙ્ગસેકયોઃ ॥

કેવલં સામદોષેષુ ન કથચ્ચન યોજયેત્ ।

તરુણજ્વર્યજીર્ણી ચ નામ્યક્તવ્યૌ કથચ્ચન ॥

તથા વિરિક્તો વાન્તશ્ચ નિરૂઢો યશ્ચ માનવઃ ।

પૂર્વયોઃ કૃચ્છ્રતા વ્યાધેરસાધ્યત્વમથાપિ વા ॥

શેષાણાં તદદહઃ પ્રોક્તા અગ્નિમાન્ધાદયો ગદાઃ ૧૩

તેલ કે ધીનું અંગો પર સિંચન

અંગો ઉપર તેલનું અથવા ધીનું સિંચન થાક મટાડે છે, વાયુનું હરણ કરે છે, ભાંગેલા સાંધાઓને સાજા કરે છે અને જખમી થયેલ, અગ્નિથી બળેલ, પ્રહાર પામેલ તથા છોલા-

યેલાની વેદનાને પણ મટાડે છે. જમ મૂળમાં જળનું સિંચન કરવાથી વૃક્ષના અંકુરો વધે છે, તેમ અંગો પર સ્નેહનું સિંચન કરવાથી માણસોની ધાતુઓ વધે છે.

નાહવામાં ગોઠવેલો સ્નેહ શિરાનાં મુખોથી, રુવાડાંનાં છિદ્રોથી અને ધમનીથી શરીરમાં બળ દાખલ કરે છે.

બુદ્ધિમાન વૈદે પ્રકૃતિ, સાત્મ્ય, ઋતુ, દેશ, દોષ અને વિકાર ઉપર ધ્યાન આપી માલિશ તથા સિંચનમાં તેલ અથવા ધીની ગોઠવણ કરવી.

આમવાળા દોષો ઉપર ટેવળ સ્નેહનાં માલિશ કે સિંચનની યોજના કરવી નહીં. નવા જન્મવાળા તથા અશ્વર્ણવાળા માણસને ઠંડી પણ માલિશ કરાવવી નહીં. રેચ લીધેલાને, જણે વમન ક્યું હોય તેને અને જને નિશ્કબ્ધિ દીધી હોય, તેને પણ માલિશ કરવી નહીં. નવા જન્મવાળાને કે અશ્વર્ણવાળાને માલિશ કરાવવામાં આવે, તો તેઓના વ્યાધિઓ ઠંડસાધ્ય થઈ પડે છે અથવા અસાધ્ય પણ થઈ જાય છે. રેચ લીધેલા વગેરેને તે જ દિવસે માલિશ કરાવવામાં આવે, તો અગ્નિની મંદતા વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૩

સન્તર્પણસમુત્થાનાં રોગાણાં નૈવ કારયેત્ ।

શરીરાયાસજનનં કર્મ વ્યાયામસંજ્ઞિતમ્ ॥

તત્કૃત્વા તુ સુખં દેહં વિમૃદ્ધીયાત્સમન્તતઃ ।

શરીરોપચયઃ કાન્તિર્ગાત્રિણાં સુવિભક્તતા ॥

દીપ્તાગ્નિત્વમનાલસ્યં સ્થિરત્વં લાઘવં મૃજા ।

શ્રમક્લમપિપાસોષ્ણશીતાદીનાં સહિષ્ણુતા ॥

આરોગ્યં ચાપિ પરમં વ્યાયામાદુપજાયતે ।

ન ચાસ્તિ સદૃશં તેન કિચ્ચિત્સ્થૌલ્યાપકર્ષણમ્ ॥

ન ચ વ્યાયામિનં મર્લ્યમર્દયન્ત્યરયો મયાત્ ।

નચૈનં સહસાડકમ્ય જરા સમધિરોહતિ ॥

સ્થિરીમવતિ માંસં ચ વ્યાયામામિરતસ્ય ચ ।

વ્યાયામક્ષુણ્ણગાત્રસ્ય પદ્મચામુદ્ગતિતસ્ય ચ ॥

વ્યાધયો નોપસર્પન્તિ સિંદં ક્ષુદ્રમૃગા ઇવ ।
 વયોરૂપગુણૈર્હૈનમપિ કુર્યાત્સુદર્શનમ્ ॥
 વ્યાયામં કુર્વતો નિત્યં વિરુદ્ધમપિ મોજનમ્ ।
 વિદગ્ધમવિદગ્ધં વા નિર્દોષં પરિપચ્યતે ॥
 વ્યાયામો હિ સદા પચ્યો યત્નિનાં સ્ત્રિગ્ધમોજિનામ્ ।
 સ ચ શીતે વસન્તે ચ તેષાં પચ્યતમઃ સ્મૃતઃ ॥
 સર્વેષુતુષ્વદરહ પુમ્મિરાત્મહિતૈપિમિઃ ।
 ષલસાર્દેન કર્તવ્યો વ્યાયામો હન્યતોઽન્યયા ॥
 હૃદિ સ્થાનસ્થિતો વાયુર્યદા વક્ત્રં પ્રપચ્યતે ।
 વ્યાયામં કુર્વતો બન્તોસ્તદ્ભાર્દસ્ય લક્ષણમ્ ॥
 વયોચલશરીરાણિ દેશકાલશત્તાનિ ચ ।
 સમીક્ષ્ય કુર્યાદ્વ્યાયામમન્યયા રોગમાપ્રયાત્ ॥
 ક્ષયસ્તુષ્ણાચ્ચિચ્છર્દિરક્તપિત્તવ્રમક્રમાઃ ।
 કાસશોષજ્વરશ્વાસા અતિવ્યાયામસમ્મવાઃ ॥
 રક્તપિત્તી કૃશ શોષી શ્વાસકાસસ્યાતુરઃ ।
 શુક્તવાન્છીણુ ચ ક્ષીણો વ્રમાર્ત્તથ વિવર્જયેત્ ॥૧૪૭

કસરતનો વિધિ અને નિષેધ

કસરત કરવારૂપ કામ શરીરને પરિશ્રમ આપનાર છે, તે કામ જોએને ભોજન વગેરેથી અત્યંત તૃપ્ત થવાને લીધે રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય, તેઓની પાસે કરાવવું નહીં.

કસરત કર્યા પછી શરીરનું કામજ રીતે ચોતરફ મંદન કરાવવું. (શરીરને ચ પાવવું.)

કસરત કરવાથી શરીરની પુષ્ટિ થાય છે, કાંતિ વધે છે, ગાત્રો સુદૃઢ થાય છે, આગ્રિ પ્રદીપ્ત થાય છે, આજસ ઉત્પન્ન થતી નથી, અવયવોની સ્થિરતા, હલકાઈ તથા સફાઈ થાય છે, શ્રમ, ક્ષયમ, તરસ, ગરમી તથા ઠંડી વગેરે સહન કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પરમ આરોગ્યપ્રાપ્ત થાય છે શરીરની બહારીને મટાડનારું કસરત જેવું બીજું કંઈ સાધન નથી. શત્રુઓ કસરત કરનાર માણસથી ભય પામે છે, તેથી કદી પણ તેને પીડતા નથી. જરા (ધડપણ) પણ કસરત કરનારા માણસને એકદમ દમાવી

તેના પર ચડી શકતી નથી. કસરત કરનારનું માંસ પણ દૃઢ થઈ જાય છે. જેમ ક્ષુદ્ર મૃગો સિંહની પાસે જઈ શકતા નથી, તે જ્યાંથી કસરતથી કસાયેલાં ગાત્રોવાળા અને પગોને તેલથી ચોળાતી ચૂણીદિકથી રૂચર કરાવનારા માણસની પાસે જઈ શકતા નથી. જે માણસ નિત્ય કસરત કરતો હોય, તે માણસ યૌવન, રૂપ તથા શુભોથી રહિત હોય, તેપણ કસરત તેને સારા દેખાવવાગો કરે છે વિરુદ્ધ, બરાબર નહીં પકિલું તથા કાચું અન્ન પણ નિત્ય કસરત કરનારા માણસને નિર્દોષ રીતે પચી જાય છે.

બળવાળા અને સ્તિગ્ધ ભોજન કરનારા માણસોને કસરત સર્વદા પદ્યરૂપ છે અને વસત-જતુમાં તથા શીતઠાળમાં તે અત્યંત પદ્યરૂપ છે. પોતાના હિતને ઇચ્છનારા પુરુષોએ સંધ્યા જતુઓમાં નિત્ય અરધા બળથી કસરત કરવી જોઈએ. જે અરધા બળ ઉપરાંત કસરત કરવામાં આવે, તે તે કસરત જ પુરુષોને મારી નાખે છે. હૃદયમાં રથાન પર રહેલો વાયુ જ્યારે કસરત કરતાંકરતાં મુખમાં પ્રાપ્ત થાય-અર્થાત્ માણસ હાંફવા લાગે, ત્યારે અરધુ બળ થઈ રહ્યું કહેવાય છે.

કસરત કરવી તે અવસ્થા, બળ, શરીર, દેશ, કાળ તથા ભોજનને જોઈને કરવી. એને જોયા વિના કસરત કરવામાં આવે, તે રોગ થાય છે કસરતનો અતિયોગ થવાથી કાસ, તરસ, આરુચિ, ઊલટી, રક્તપિત્ત, શ્રમ, ક્ષયમ, ખાંસી, શોષ, જ્વર અને શ્વાસ વગેરે થાય છે.

રક્તપિત્ત, કૃશ શરીર, શોષ, શ્વાસ, ખાંસી

૧ મુદ્ધાક આદિ એવા અર્થવાગો પાત્ર કહે છે, કે 'જ્યારે કસરત કરતાંકરતાં કાખ, લલાટ, નાસિકા અને હાથપગ વગેરેના સધિઓમાં પરતો આવે અને મોઢામાં શોષ પડે, ત્યારે અરધુ બળ થઈ રહ્યું કહેવાય છે.'

તથા ક્ષયવાળાએ, જમેલાએ, સ્ત્રીઓના અતિ-
પ્રસંગથી ક્ષીણ થયેલાએ અને બ્રમધી પીડાયેલાએ
ઠસરત કરવી નહિ. ૧૪

उद्धर्त्तनं वातहरं कफमेदोविलापनम् ।

स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम् ॥ १५ ॥

અંગોને તેલ વગેરે ચોળાવવાં

અંગોને તેલ વગેરે ચોળાવવાથી વાયુ
મટે છે, કફ તથા મેદ પીગળી જાય છે,
અવયવો દઢ થાય છે અને ચામડી અત્યંત
સ્વચ્છ થાય છે. ૧૫

शिरामुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याग्रेष्व तेजनम् ।

उद्धर्षणोत्સાદનામ્યાં જાયેયાતામસંશયમ્ ॥

उत्सादनाद्भवेत्स्त्रीणां विशेषात्कान्तिमद्वयः ।

प्रहर्षसौभाग्यमृजालाघवादिगुणान्वितम् ॥

उद्धर्षणं तु विज्ञेयं कण्डूकोठानिलापहम् ।

ऊर्ध्वोः सङ्गनयत्याशु फेनकः स्थैर्यलाघवे ॥

કણ્ઠકોઠાનિલસ્તમ્મમલરોગાપહશ્ચ સઃ ।

तेजनं त्वग्गतस्याग्रेः शिरामुखविवेचनम् ॥ १६ ॥

उद्धर्षणं त्वष्टिकया कण्डूकोठविनाशनम् ॥ १६ ॥

સ્નેહ, સાબુ, અરીઠાં અને ઔષધોનાં

ચૂર્ણાદિથી કરાતા સંસ્કારનાં ફળ

ઔષધોનાં ચૂર્ણ તથા ઔષધોના સ્નેહ-
યુક્ત કલ્કથી શરીરને ધસાવવાથી શિરાઓનાં
મોઢાં ચોખ્ખાં થાય છે અને ચામડીમાં રહેલો
અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, એ નિઃસંશય છે.

ઔષધોના સ્નેહયુક્ત કલ્ક વડે ચોળાયાથી
સ્ત્રીઓનું શરીર વિશેષ કાંતિવાળું, આનંદવાળું,
સૌભાગ્યવાળું, સફાઈવાળું અને હલકું વગેરે
ગુણોવાળું થાય છે.

ઔષધોના ચૂર્ણ વડે ધસાયાથી ખરજ,
ધ્રામઠાં અને ખરાબ વાયુ મટે છે. સાબુ અને
અરીઠાં ચોળવાથી સાથળો દઢ તથા હલકાં
અને છે અને ખરજ, ધ્રામઠાં, વાયુથી સ્તબ્ધતા
તથા મેલ સંબંધી રોગો મટે છે.

શરીરને ઈંટના ચૂર્ણ વડે ધસવાથી ચામડીમાં
રહેલો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, શિરાઓનાં મોઢાં
સ્વચ્છ થાય છે અને ખરજ તથા ધ્રામઠાં મટે છે. ૧૬

निद्रादाहश्रमहरं स्वेदकण्डूतृपापहम् ॥

हृद्यं मलहरं श्रेष्ठं सर्वेन्द्रियविशोधनम् ।

तन्द्रापापोपशमनं तुष्टિदं पुंस्त्ववर्द्धनम् ॥

રક્તપ્રસાદનં ચાપિ સ્નાનમગ્રેશ્ચ દીપનમ્ ।

उष्णेन शिरसः स्नानमहितं चक्षुषः सदा ॥

शीतेन शिरसः स्नानं चक्षुष्यमिति निर्दिशेत् ।

श्लेष्ममारुतकोपे तु ज्ञात्वा व्याधिवलावलम् ॥

કામમુષ્ણં શિરઃસ્નાનં મૈષ્ણ્યાર્થં સમાચરેત્ ।

अतिशीताम्बु शीते च श्लेष्ममारुतकोपनम् ॥

अत्युष्णमुष्णकाले च पित्तशोणितवर्द्धनम् ।

તચાતિસારજ્વરિતકર્ણશૂલાનિલાર્તિપુ ॥

आध्मानारोचकाजीर्णशुक्तवत्सु च गर्हितम् ॥ १७ ॥

સ્નાન

નાહવાથી નિદ્રા, દાહ, શ્રમ, પસીનો,
ખરજ તથા તરસ મટે; હૃદય પ્રસન્ન થાય,
મેલ નીકળી જાય, સઘળી ઇંદ્રિયો શુદ્ધ થાય,
તંદ્રા તથા પાપ શાંત થાય, સંતોષ થાય,
પુરુષત્વની વૃદ્ધિ થાય, રુધિર સ્વચ્છ થાય અને
અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

સર્વદા ઊના પાણીથી માથા પર નાહવું, એ
ચક્ષુને અહિતકારી છે અને ટાઢા પાણીથી
માથે નાહવું એ ચક્ષુને હિતકારી છે; પરંતુ
કફ કે વાયુનો પ્રક્રોધ થયો હોય, ત્યારે વૈદ્યે
વ્યાધિના બલાબલને જાણી ઔષધ માટે
પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ઊનું પાણી રોગીને
માથે રેડાવવું.

અત્યંત ઠંડી હોય, ત્યારે અત્યંત શીતળ
પાણીથી સ્નાન કરવામાં આવે, તો કફ તથા
વાયુનો પ્રક્રોધ થાય છે અને અત્યંત ગરમી હોય
ત્યારે અત્યંત ઊના પાણીથી સ્નાન કરવામાં
આવે, તો પિત્ત તથા રુધિરની વૃદ્ધિ થાય છે.

અતિસાર, જ્વર, કાનતું રણ, વાયુનો રોગ, આધ્માન, અરચિ અને અજીર્ણવાળાએ તથા જમેલાએ સ્નાન કરવું નહિ. ૧૭
સૌમાયદં વર્ણકરં પ્રીત્યોજોષલવર્દનમ્ ॥
સ્વેદદૌર્ગન્ધ્યવૈવર્ણ્યશ્રમપ્રમતુલેપનમ્ ।
સ્નાનં યેષાં નિપિદ્ધં તુ તેષામપ્યતુલેપનમ્ ॥ ૧૮ ॥

લેપન

અંદનાદિકતું અતુલેપન કરવાથી સૌભાગ્ય મળે છે, પણ સારો થાય છે; પ્રીતિ, ઓજા, તથા બળની વૃદ્ધિ થાય છે અને પરીનો, દુર્ગંધી, વિવર્ણતા તથા શ્રમ મટી જાય છે. જમને સ્નાનનો નિષેધ છે તેમને અતુલેપનનો પણ નિષેધ સમજવો. ૧૮

રક્ષોઘ્નમય ચૌજસ્યં સૌમાયકરમુત્તમમ્ ।
સુમનોઽમ્બરસ્નાનાં ધારણં પ્રીતિવર્દનમ્ ॥ ૧૯ ॥

પુષ્પો, રત્નો તથા વસ્ત્રો પહેરવાં

પુષ્પો, રત્નો તથા વસ્ત્રો પહેરવાથી રાક્ષસો (મહાન વાસનાઓ) નો નાશ થાય છે, ઓજા વધે છે, ઉત્તમ સૌભાગ્ય મળે છે અને પ્રીતિની વૃદ્ધિ થાય છે. ૧૯

મુખાલેપાદૃઢં ચક્ષુઃ પીનગણ્ડં તથાનનમ્ ।
અવ્યજ્ઞપિઠકં કાન્તં મવલ્યમ્બુજસન્નિમમ્ ॥ ૨૦ ॥

મુખને તેલ-પાણીથી સાફ કરવું

મુખને તેલ તથા પાણી વગેરેથી સાફ કરવાથી આંખ સારી થાય છે અને મુખ પુષ્ટ ગાંઠોવાળું, દાઝ વગરતું, ફેડલીઓ વગરતું તથા કમળ જેવું સુશોભિત રહે છે. ૨૦
પક્ષ્મલં વિશદં કાન્તમમ્લોઽવલમ્બલમ્ ।
નેત્રમહાનસંયોગાદ્ભવેશામલતારકમ્ ॥ ૨૧ ॥

આંજણ

આંજણ આંજવાથી નેત્રો સારી તથા ધાટી પાંપણોવાળાં, ચોખ્ખાં, સુશોભિત, નિર્મળ તથા ઉર્જાળ મંડોલાવાળાં અને નિર્મળ કીટીઓવાળાં રહે છે. ૨૧

યશસ્યં સ્વર્ગમાયુષ્યં ધનધાન્યવિવર્દનમ્ ।
દેવતાતિથિવિપ્રાણાં પૂજનં ગોત્રવર્દનમ્ ॥ ૨૨ ॥

દેવતા, અતિથિ તથા બ્રાહ્મણનું પૂજન

દેવતા, અતિથિ તથા બ્રાહ્મણનું પૂજન કરવાથી યશ વધે છે, સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, આયુષ્ય વધે છે અને ધન, ધાન્ય તથા વંશની વૃદ્ધિ થાય છે. ૨૨

આહારઃ પ્રીણનઃ સચો બલકૃદ્દેહધારકઃ ।
આયુસ્તેજઃસમુત્સાદ્સમૃત્યોઽમિવિવર્દનઃ ॥ ૨૩ ॥

આહાર

આહાર કરવાથી તુરંત તૃપ્તિ થાય, બળ વધે, દેહનું ધારણ થાય અને આયુષ્ય, તેજ, ઉત્સાહ, સ્મૃતિ, ઓજા તથા અગ્નિ વધે છે. ૨૩
પાદપ્રક્ષાલનં પાદમલરોગશ્રમાપહમ્ ।

ચક્ષુઃપ્રસાદનં વૃષ્યં રક્ષોઘ્નં પ્રીતિવર્દનમ્ ॥ ૨૪ ॥

પગ ધોવા

પગ ધોવાથી પગના મેલ તથા રોગ મટે છે, યાક જીતરે છે, નેત્રો નિર્મળ રહે છે, વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે, રાક્ષસોનો નાશ થાય છે અને આનંદ વધે છે. (પગની નાડીની સાથે નેત્રોની નાડીનો સંબંધ છે; માટે પગ ધોવાથી નેત્રો નિર્મળ થવાનું કહ્યું છે.) ૨૪

નિદ્રાકરો દેહસુખશ્ચક્ષુષ્યઃ શ્રમસુતિનુત્ ।

પાદત્વચ્છ્રુદુકારી ચ પાદામ્યક્ષઃ સદા હિતઃ ॥

પાદરોગહરં વૃષ્યં રક્ષોઘ્નં પ્રીતિવર્દનમ્ ।

સુલપ્રચારમોજસ્યં સદા પાદપ્રધારણમ્ ॥

અગારોગ્યમનાયુષ્યં ચક્ષુષોદપ્રધાતકૃત્ ।

પાદામ્યાપતુપાનદ્વચાં સદા ચંક્રમણં નૃણામ્ ॥ ૨૫ ॥

પગોમાં તેલ માલિશ કરાવવું તથા

પગરખાં પહેરવાં

પગોમાં તેલ માલિશ કરાવવાથી ગાંઠ નિદ્રા આવે છે, શરીરને સુખ થાય છે, નેત્રો સારાં રહે છે, શ્રમ તથા જડતા દૂર થાય છે અને પગોની ચામડી ઠોમળ થાય છે; એટલા માટે

પગે તેલ માલિશ કરાવવું સદા હિંતકારી છે.

હમેશાં પગરખાં પહેરવાથી સારી રીતે ફરી શકાય છે અને ઓજની વૃદ્ધિ થાય છે.

હમેશાં ઉઘાડા પગે ફરવામાં આવે, તો આરોગ્યની તથા આયુષ્યની હાનિ થાય છે અને નેત્રોને નાશ થાય છે. ૨૫

પાપોપશમનં કેશનશ્ચરોમાપમાર્જનમ્ ॥ ૨૬ ॥

વાળ, નખ તથા રૂવાડાં સાફ રાખવાં

વાળ, નખ અને રૂવાડાં સાફ રાખવાથી પાપો (દુઃખ તથા મેલ વગેરે) દૂર થાય છે. ૨૬ હર્ષલાઘવસૌભાગ્યકરમુક્તાહવર્દનમ્ ।

વારવાળં મૃજાવર્ણતેજોવલવિવર્દનમ્ ॥ ૨૭ ॥

અંગરખું પહેરી રાખવું

અંગરખું પહેરવાથી હર્ષ થાય છે, શરીર હલકું થાય છે, સૌભાગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, ઉત્સાહ વધે છે, સ્વચ્છતા રહે છે, વર્ણ સારો રહે છે અને તેજની તથા બળની વૃદ્ધિ થાય છે. ૨૭

પવિત્રં કેચ્ચમુષ્ણીષં વાતાતપરજોડપહમ્ ॥ ૨૮ ॥

પાઘડી પહેરવી

પાઘડી પહેરવાથી પવિત્ર રહેવાય છે, દેશ સારા રહે છે અને વાયુ, તડકા તથા રજ દૂર રહે છે. ૨૮

વર્ષાનિલરજોર્ધ્વમહિમાદીનાં નિવારણમ્ ।

વર્ણ્યં ચક્ષુષ્યમૌજસ્યં શઙ્કરં છત્રધારણમ્ ॥ ૨૯ ॥

છત્ર ધરવું

છત્ર ધરવાથી વરસાદ, વાયુ, રજ, ગરમી તથા ઠંડી વગેરેનું નિવારણ થાય છે; વર્ણ સારો રહે છે, નેત્રો સારાં રહે છે, ઓજ વધે છે અને સુખ થાય છે. ૨૯

શુનઃ સરીસૃપવ્યાલવિષાણિભ્યો મયાપહમ્ ।

શ્રમસ્ત્રલનદોષઘ્નં સ્થવિરે ચ પ્રશસ્યતે ॥

સત્ત્વોત્સાહવલસ્યૈર્યૈર્ધૈર્યૈર્વીર્યવિવર્દનમ્ ।

અવષ્ટમકરં ચાપિ મયઘ્નં દણ્ડધારણમ્ ॥ ૩૦ ॥

હાથમાં લાકડી રાખવી

હાથમાં લાકડી રાખવાથી કૂતરાં, સર્પો, બીજાં ફાડી ખાનાર જનાવરો તથા શિંગડાંવાળાં પ્રાણીઓનો ભય રહેતો નથી; થાક લાગતો નથી, માર્ગમાં લથડવું પડતું નથી કે પડી જવાતું પણ નથી; ટેકા મળે છે, ભય ઉત્પન્ન થતો નથી અને સત્ત્વ, ઉત્સાહ, બળ, સ્થિરતા, ધૈર્ય તથા શક્તિ વધે છે. વૃદ્ધ માણસોએ તો હાથમાં લાકડી રાખવી એ બહુ જ ઉત્તમ છે. ૩૦

આસ્યા વર્ણકફસ્યૌલ્યસૌકુમાર્યકરી સુખા ।

અથ્વા વર્ણકફસ્યૌલ્યસૌકુમાર્યવિનાશનઃ ।

અત્યથ્વા વિપરીતોડસ્માજ્જરાદૌર્ધલ્યકૃચ્ચ સઃ ॥

યત્તુ ચંક્રમણં નાતિદેહપીડાકરં ભવેત્ ।

તદાયુર્વલમેધાગ્નિપ્રદમિન્દ્રિયવોધનમ્ ॥ ૩૧ ॥

બેસી રહેવાના તથા ફરવાના ગુણદોષ

બેસી રહેવાથી વર્ણ સારો થાય છે, કંઈની વૃદ્ધિ થાય છે, શરીર સ્થૂલ થાય છે, સુકુમારતા રહે છે અને સુખ થાય છે.

ફરવાથી વર્ણ, કંઈ, સ્થૂલતા, સુકુમારતા તથા સુખનો નાશ થાય છે; અને અતિશય ફરવાથી તો બિલકું ધડપણ તુરત આવે છે અને દુર્બળ થવાય છે.

આ પ્રમાણે બેસી રહેવાથી પણ ઠેટલીક હાનિ છે અને ફરવાથી પણ ઠેટલીક હાનિ છે; માટે બહુ બેસી ન રહેતાં અને બહુ ન ફરતાં સામાન્ય રીતે ફરવાની ટેવ રાખવી યોગ્ય છે. જથી દેહને અત્યંત પીડા ન થાય, એમ ચોતરફ ફરવું, એ આયુષ્ય, બળ, બુદ્ધિ તથા જઠરાગ્નિ વધારે છે અને ઇન્દ્રિયોને બચત કરે છે. ૩૧.

શ્રમાનિલહરં વૃષ્યં પુષ્ટિનિદ્રાધૃતિપ્રદમ્ ।

સુખં શય્યાસનં દુઃખં વિપરીતગુણં મતમ્ ॥ ૩૨ ॥

શય્યા-આસન સ્વચ્છ રાખવાં

સ્વચ્છતા તથા સુકોમળતા આદિ ગુણોવાળી

શય્યા તથા તેવા જ શુણ્ણવાણી આસન યાક, તથા વાયુને હરે છે, વીર્ય વધારે છે અને પુષ્ટિ, નિદ્રા તથા ધીરજ આપે છે

એથી વિપરીત શુણ્ણવાળી શય્યા અને આસન પરિશ્રમ આપે છે, વાયુ ઉત્પન્ન કરે છે અને પુષ્ટિ, નિદ્રા તથા ધીરજનો નાશ કરે છે ૩૨ બાલવ્યજનમૌજસ્ય મશ્કિકાદીનપોદતિ ।

શોષદાહશ્રમસ્વેદમૂર્છામો વ્યજનાનિલ ॥ ૩૩ ॥

અમરીના તથા પંખાના શુણ્ણ

વાળની અમરી જોળને વધારે છે તથા માંખીઓ વગેરેને દૂર કરે છે અને પંખાનો પવન શીય, દાહ, શ્રમ, પસીનો તથા મૂર્છાનો નાશ કરે છે ૩૩

પ્રીતિનિદ્રાકર વૃષ્ય કફવાતશ્રમાપહમ્ ।

સવાહન માસરક્તલ્પપ્રસાદકર સુખમ્ ॥ ૩૪ ॥

અંગત્ય પી કરાવવી

અંગત્ય પી કરાવવાથી પ્રીતિ ઊપજે છે, નિદ્રા આવે છે, વીર્ય વધે છે, કફ નાશ પામે છે, વાયુ શાંત થાય છે, થાક દૂર થાય છે, સુખ થાય છે અને માંસ, રુધિર તથા આમડી નિર્મળ બને છે ૩૪

પ્રવાત રૌદ્ર્યવૈવર્ણ્યસ્તમ્મકૃદ્દાહવક્તિનુત્ ।

સ્વેદમૂર્છાપિપાસાન્નપ્રવાતમતોડન્યયા ॥

સુખ પ્રવાત સેવેત ગ્રીષ્મે શરદિ માનવ ।

નિવાત દ્વાયુષે સેવ્યમારોગ્યાય ચ સર્વદા ॥ ૩૫ ॥

પુદ્ધી હવાવાળી અને હવાવગરની જગ્યા

પુદ્ધી હવાવાળી જગ્યા કઠોરતા, વિવર્ણતા તથા સ્તબ્ધતા કરે છે, બળતરા તથા અગ્નના પરિપાકને મટાડે છે અને પસીનો, મૂર્છા તથા તરસને હણે છે

પુદ્ધી હવાવગરની જગ્યા રક્ષતા, વિવર્ણતા તથા સ્તબ્ધતા ટાળે છે, બળતરા તથા અગ્નના પરિપાકને કરે છે અને પસીનો, મૂર્છા તથા તરસને ઉત્પન્ન કરે છે

માણસે મોજ માટે ગ્રીષ્મઋતુમા અને શરદઋતુમા પુદ્ધી હવાવાળી જગ્યા સેવવી, પણ આરોગ્ય માટે અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટે સર્વદા પુદ્ધી હવાવગરની જગ્યા સેવવી ૩૫ આતપ પિત્તતૃષ્ણામિત્સ્વેદમૂર્છામ્રમાઘકૃત્ ।

દાહવૈવર્ણ્યકારી ચ છાયા ચૈતાનપોદતિ ॥ ૩૬ ॥

તડકા અને છાયા

તડકા પિત્ત, તરસ, અગ્નિ, પસીનો, મૂર્છા, શ્રમ, રુધિરનો બગાડ, દાહ તથા વિવર્ણતા પેદા કરે છે અને છાયા એ સધળાને મટાડે છે ૩૬ અગ્નિર્વાતકફસ્તમ્મશીતવેપથુનાશનઃ ।

આમામિષ્યન્દજરણો રક્તપિત્તપ્રદૂષણ ॥ ૩૭ ॥

અગ્નિ

અગ્નિ એ વાયુ, કફ, રુધિર, શીત તથા ક પને મટાડે છે, આમને પકાવે છે, અભિભવને મટાડે છે અને રુધિરને તથા પિત્તને દૂષિત કરે છે ૩૭

પુષ્ટિર્વળ્લોત્સાહમગ્નિદીપ્તિમતદ્રિતામ્ ।

કરોતિ ધાતુસામ્ય ચ નિદ્રા કાલે નિષેવિતા ॥ ૩૮ ॥

નિદ્રા

સમયસર સેવવામા આવતી નિદ્રા પુષ્ટિ આપે છે, વર્ણ સારો કરે છે, બળ વધારે છે, ઉત્સાહ આપે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે, આળસ ટાળે છે અને ધાતુઓની સમતા કરે છે ૩૮

તત્રાદિત એ નીચનસ્વરોળા શુચિના શુદ્ધ વાસસા લઘૂળ્ણીષ્ઠજોપાનત્કેન દળ્ળપાણિના કાલે દિતમિતમધુરપૂર્વામિભાષિણા બન્ધુમૂતેન મૂતાતા ગુરુવૃદ્ધાનુમતેન સુસહાયેનાનન્યમનસા ચલૂપચરિતવ્ય, તદપિ ન રાગૌ, ન કેશાસ્થિકાઢકાશ્મતુપમસ્મોત્કરક પાલાક્ષારામેધ્યસ્થાનવલિમૂમિષુ, ન વિધમેન્દ્રકીલચતુ ધ્યયશ્ચાણામુપરિણાત્ ॥ ન રાજદિષ્ટપરુપૈશુ યાનૂતાનિ

૧ રસનુ વહન કરનારી શિરાઓ ગ્રીકાશથી તથા બારેપણથી રોકાઈ જતા શરીરમા જે બારેપણ થાય છે તે અભિભવ કહેવાય છે

વેદેત્ । ન દેવબ્રાહ્મણપિતૃપરિવાદાંશ્ચ । ન નરેન્દ્રદ્વિષ્ણો-
ન્મત્તપતિતક્ષુદ્રનીચાચારાનુપાસીત ॥ વૃક્ષપર્વતપ્રપાત-
વિષમવલ્મીકદુષ્ટવાજિકુક્ષરાઘધિરોહણાનિ પરિહરેત્,
પૂર્ણનદીસમુદ્રાવિદિતપલ્વલશ્વઘ્રકૂપાવતરણાનિ, મિન્નશૂ-
ન્યાગારશ્મશાનવિજનારણ્યવાસાગ્નિસંભ્રમવ્યાલમુજઙ્ગ-
કીટસેવાગ્રામાઘાતકલહશસ્ત્રસન્નિપાતાગ્નિસંભ્રમવ્યાલસ-
રીસૃપશૃક્ષિસન્નિકર્ષાશ્ચ ॥ નાગિગોગુરુબ્રાહ્મણપ્રેહ્યાદમ્પ-
ત્યન્તરેણાભિયાયાત્ । ન શવમનુયાયાત્ । દેવગોબ્રાહ્મણ-
ચૈત્યધ્વજરોગિપતિતપાપકારિણાં ચ ઞ્છાયાં નાક્રમેત ।
નાસ્તં ગચ્છન્તમુદ્યન્તં વાઽઽદિત્યં વીક્ષેત । ગાન્ધાપયન્તીં
ધયન્તીં પરશસ્યં વા ચરન્તીં પરસ્મૈ ન કસ્મૈચિદાચક્ષીત,
ન ચોત્કાપાતેન્દ્રઘનૂંષિ । નાગિં મુલેનોપધમેત્ । નાપો
મૂર્મિં વા પાણિપાદેનામિહન્યાત્ ॥ ન વેગાન્ધારયેત્ । ન
વહિર્વેગાન્ગ્રામનગરદેવતાયતનશ્મશાનચતુષ્પથસલિલા-
શયપથિસન્નિકૃષ્ટાનુત્સૃજેન્ન પ્રકાશં ન વાયુવગ્નિસલિલ-
સોમાર્કગોગુરુપ્રતિમુલ્લમ્ ॥ ન ભૂમિં વિલિખેત્ । ના-
સંવૃતમુલ્લઃ સદસિ જૃમ્ભોદ્ધારશ્વાસક્ષવથૂનુત્સૃજેત્ । ન
પર્યંકિકાવદ્ગમ્ભપાદપ્રસારણાનિ ગુરુસન્નિધૌ કુર્યાત્ ॥
ન ચાલકર્ણનાસાસ્રોતોદ્રશનવિવરાણ્યમિકુળ્પીયાત્ ।
ન વીજયેત્કેશમુલ્લનલ્લવચ્છગાત્રાણિ । ન ગાત્ર-
નલ્લવકૃત્રવાદિત્રં કુર્યાત્ । ન કાષ્ઠલોષ્ટતૃણાદીનમિ-
હન્યાદ્વિન્ધ્યાદ્વા ॥ ન પ્રતિવાતાતપં સેવેત । ન ભુક્ત-
માત્રોઽગ્નિમુપાસીત । નોત્કટકસ્તિષ્ઠેત્ । નાલ્પકાષ્ઠા-
સનમધ્યાસીત । ન ગ્રીવાં વિષમં ધારયેત્ । ન વિષ-
મકાયઃ ક્રિયાં મજેદ્ભુજીત વા । ન પ્રતતમીક્ષેત વિશેષા-
જ્ઞયોતિર્માસ્કરસૂક્ષ્મચલબ્રાન્તાનિ । ન મારં શિરસા
વહેત્ । ન સ્વપ્નજાગરણશયનાસનસ્થાનચંક્રમણયા-
નવાહનપ્રધાવનલલ્હનપ્લવનપ્રતરણહાસ્યભાષ્યવ્યવાય-
વ્યાયામાદીનુચિતાનપ્યતિસેવેત ॥ ઉચિતાદપ્યહિતાત્
ક્રમશો વિરમેદ્ધિતમનુચિતમપ્યાસેવેત ક્રમશો ન
ચૈકાન્તતઃ પાદહીનાત્ ॥ નાવાક્ષિશરાઃ શયીત, ન
મિન્નપાત્રે ભુક્ષિત, ન વિના પાત્રેણ, નાજ્જલિપુટેનાપઃ
પિબેત્ । કાલે હિતમિતસ્ત્રિઘ્નમધુરપ્રાયમાહારં વૈધપ્રત્ય-
વેક્ષિતમશ્રીયાત્ । ગ્રામગણગણિકાપણિકશત્રુસત્રશઠપ-

તિતમોજનાનિ પરિહરેત્ । શેપાણ્યપિ ચાનિષ્ઠરૂપરસ-
ગન્ધસ્પર્શશબ્દમાનસાન્યન્યાન્યેવજ્ઞુણાન્યપિ વા સમ્મૂય-
દત્તાનિ, તાન્યપિ મક્ષિકાચાલોપહતાનિ । નાપ્રક્ષા-
લિતપાણિપાદો ભુક્ષીત ન મૂત્રોચારપીઢિતો ન સન્ધ્યયો-
ર્નાનુપાશ્રિતો નાતીતકાલં હીનમતિમાત્રં ચેતિ ॥

ન ભુક્ષીતોદ્ધતસ્ત્રેહં નદ્યં પર્યુષિતં પયઃ ।

નાત્માનમુદકે પશ્યેન્ન નયઃ પ્રવિશેજ્જલમ્ ।

ન નક્તં દધિ ભુક્ષીત ન વાપ્યઘૃતશર્કરમ્ ॥

નામુદ્રસૂપં નાક્ષોદ્રં નોષ્ણં નામલકૈર્વિના ।

અન્યથા જનયેત્કુષ્ઠવિસર્પાદીન્ ગદાન્ ઘહૂન્ ॥

દ્યૂતમદ્યાતિસેવાપ્રતિભૂસાક્ષિત્વસમાહ્વાનગોષ્ઠીવા-
દિત્રાણિ ન સેવેત । સ્તજં છત્રોપાનહં કનકમતીતવાસાંસિ
ન ચાન્યૈર્ઘૃતાનિ ધારયેત્ । બ્રાહ્મણમગ્નિં ગાં ચ
નોચ્છિષ્ટઃ સ્પૃશેત્ ॥ ૩૯ ॥

આવશ્યક સદાચાર

શરૂઆતથી જ વાળ અને નખ સાદા
રાખવા, પવિત્ર રહેવું, સફેદ વસ્ત્રો પહેરવાં;
પાધડી, છત્ર તથા પગરખાં હાલકાં રાખવાં. હાથમાં
લાકડી રાખવી. સમયસર સામા માણસની સાથે
પ્રથમ ભાષણ કરવું અને તે ભાષણ મધુર,
હિતકારી તથા માપસર કરવું. સર્વ પ્રાણીઓની
સાથે ખંધુની પેઠે વર્તવું. ખહાર જવું હોય
ત્યારે શુરુ તથા વૃદ્ધ લોકોની રબ લઈ, સારા
સહાયકને સાથે રાખી એકાગ્રચિત્તથી જવું. રાતે
ખહાર કરવું નહિ. વાળ, હાલકાં, કાંટા, પથરા,
ફાતરાં, રાખ વગેરે કચરાનો સમૂહ, ઠીકરાં,
કાલસા કે ખલિદાન જે જગ્યામાં પડેલ હોય તે
જગ્યામાં કરવું નહિ. મૂત્રાદિક અપવિત્ર પદાર્થો
પડવાની જગ્યામાં કરવું નહિ. વિષમ પ્રદેશ,
ઝાડ કે રોપાવાળા પ્રદેશ, ચોટાં કે ખાડાની
ઉપર કરવું નહિ.

જે વાત ઉપર રાખને અરુચિ હોય, તે
વાત કરવી નહિ. કઠોર બોલવું નહિ. ચાડી
કરવી નહિ. ખોટું બોલવું નહિ. દેવતાઓની,

બ્રાહ્મણોની કે પિતૃઓની નિંદા કરવી નહિ. રાજની જના ઉપર અરુચિ હોય તેની, ઉન્મત્તની, પતિતની, શુદ્રની કે નીચ આચારવાળાની પાસે બેસવું નહિ.

ઝાડ, પર્વત, પાણીનાં ઝરણું, વિષમ પ્રદેશો, રાફડા, દુષ્ટ ઘોડા કે દુષ્ટ હાથી વગેરેની ઉપર ચડવું નહિ. ભરપૂર નદીમાં, સમુદ્રમાં, અબલુયા તળાવમાં કે કૂવામાં બિતરવું નહિ. ભગિલા કે ઉર્જડ પડેલા ધરની પાસે જવું નહિ. રમશાનની નજીક જવું નહિ. ઉર્જડ પ્રદેશમાં જવું નહિ. અરણ્યમાં વાસ કરવો નહિ. દાવાનળથી ગમરાટ થઈ પડ્યો હોય ત્યાં જવું નહિ. ફાડી ખાનારાં જનાવરોની, સર્પની કે ઘીડાંઓની સોબત કરવી નહિ. મરણી વગેરેની લીધે જે ગામ તૂટવું હોય તેની પાસે પણ જવું નહિ. કનિયો થતો હોય ત્યાં જવું નહિ. શસ્ત્રો પડતાં હોય કે લાય લાગી હોય ત્યાં જવું નહિ. ફાડી ખાનારાં જનાવરની, સર્પની કે શિંગડાંવાળાં જનાવરની પાસે જવું નહિ.

અગ્નિ, ગાયો, ગુરુઓ, બ્રાહ્મણો, હોડોળા કે સ્ત્રીપુરુષની વચમાં થઈને જવું નહિ. જરૂર વગર શખની પછવાડે જવું નહિ. દેવ, ગાય, બ્રાહ્મણ, થાણું બાધેલ વૃક્ષ, દ્વંજ, રોગી, પતિત કે પાપીની છાયામાં પગ મૂકવો નહિ. જગતા કે આયમતા સૂચને જોવો નહિ. ગાય વાછડાને ધવરાવી દેતી હોય, પરાયું પાણી પી જતી હોય કે પરાયું ધાન્ય ખાઈ જતી હોય, તેની ચેતવણી કોઈને આપવી નહિ. ઉદકાપાત (પ્રખળ તારાના ખરવા)ની કે ઇંદ્રધનુષ પ્રકટ થયાની ખબર દેવી નહિ. અગ્નિને મોઢાથી ધમવો નહિ. જળમાં કે પૃથ્વીમાં હાથ કે પગ પછાડવા નહિ.

મળમૂત્રાદિકની હાજતોને અટકાવવી નહિ. ગામ, શહેર, દેવસ્થાન, રમશાન, ચૌકું, જળાશય કે માર્ગની પાસે મળમૂત્રાદિ કરવાં નહિ. બીજા લોકો કેખે એવી રીતે મળમૂત્રાદિ કરવાં

નહિ અને વાયુ, અગ્નિ, જળ, ચંદ્ર, સૂર્ય, ગાય કે ગુરુની સામે પણ મળમૂત્રાદિ કરવાં નહિ.

પૃથ્વીને નખાદિકથી ખોતરવી નહિ. સમામાં મોઢું ઢાંક્યા વગર બગાસું, ઝાડકાર, શાસ કે છીંક ખાવાં નહિ. ગુરુની નજીકમાં પીઠ દઈ પગોની કમાન વાળી કે ઝાડીગણ લઈ બેસવું નહિ. ગુરુની પાસે પગ લાંબા કરવા નહિ.

વાળ, કાન, નાક, ગુદા વગેરેનાં કે દંતોનાં છિદ્રોને ખોતરવાં નહિ. (મળનો સ્પર્શ ન કરવો.) કેશ, સુખ, નખ, વસ્ત્ર કે ગાત્રને ખેંચવાં નહિ. ગાત્રો, નખો કે મોઢાંના ટકક વગેરે અવાજ કરવો નહિ. કાષ્ઠો, માટીના ટુકડા કે ખડ વગેરે ઉપર હાથ કે પગ ઠોકવા નહિ અને તેઓતું નખ વગેરેથી છેદન પણ કરવું નહિ.

સામા વાયુ કે સામા તડકાનું સેવન કરવું નહિ. જમીને તુરત જ અગ્નિની પાસે બેસવું નહિ. ઉલડક બેસવું નહિ, નાના લાકાડના આસન પર બેસવું નહિ. ડોકને વાંકીચૂંકી રાખવી નહિ. શરીરને વાંકુંચૂંકું રાખી જમવું નહિ તથા બીજા ક્રિયા પણ કરવી નહિ. આંખો તાણીને કોઈ વસ્તુને જોવી નહિ; ખાસ કરી અગ્નિની જ્વાળા વગેરેનું તેજ, સૂર્ય, સૂક્ષ્મ પદાર્થ, અવ્યજ પદાર્થ કે ભમતા પદાર્થને આંખ માંડીને જોવો નહિ. માથા પર બોજે ઉપાડવો નહિ. સૂવું, જાગવું, લેટવું, બેસવું, જામવું, ફરવું, પંથ કરવો, વાહન પર બેસવું, દોડવું, ઠેકવું, ફેંદવું, તરવું, હસવું, બોલવું, મેયુન અને કસરત વગેરેનું અભ્યાસ છતાં અતિ સેવન કરવું નહિ.

અહિતનો અભ્યાસ હોય તોપણ અતુકમે તેમાંથી થોડુંથોડું ઝાણું કરી, અંતે તે બધું છોડી દેવું અને હિતનો અભ્યાસ ન હોય, તોપણ તેમાં અતુકમે થોડુંથોડું વપારી અંતે તેનું સંપૂર્ણ રીતે સેવન કરવું. જો અભ્યાસ પડ્યો હોય એવી અહિતક્રિયાને એકદમ ન છોડતાં અને જો અભ્યાસ ન હોય

એવી હિતક્રિયાને એકદમ ન પહોંતાં પહેલી ક્રિયામાં થોડોથોડો ઘટાડો અને બીજી ક્રિયામાં થોડોથોડો વધારો કરતા જવું. ૧

ઊધે માથે સૂવું નહિ. કૂટેલા વાસણમાં ક પાત્ર વગર ખાવું નહિ. ખોખાથી પાણી પીવું નહિ. આહાર સમયસર કરવો, વૈધને ખતાવી અથવા વૈધની સલાહ પ્રમાણે કરવો, માપસર કરવો અને જમાં હિતકર, સિન્ધ તથા મધુર પદાર્થો ઘણા આવે એવો કરવો. ગામના ઘણા લોકોએ મળીને જે જમણ ક્યું હોય તેમાં જમવું નહિ. ચારણો કે સુચારો વગેરે વસવાયાં લોકોનું અન્ન જમવું નહિ. વેશ્યાઓ કે (ઠગારા) દુકાનદારોનું અન્ન જમવું નહિ. યજ્ઞનું કે દાનશાળાનું, શત્રુઓનું, આચારબ્રથોનું કે પતિત લોકોનું અન્ન જમવું નહિ. ખાટીનાં બીજાં પણ જે લોજનો એવા પ્રકારનાં હોય, ઘણા જણાઓએ મળીને આપેલાં, અપ્રિય રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ કે શબ્દોવાળાં; માખીઓ કે વાળોથી ખરાબ થયેલાં હોય કે જેઓના ઉપર મનથી વિપરીત કલ્પના થઈ હોય તે લોજનો જમવાં નહિ. હાથપગ ધોયા વગર, મૂત્ર કે વિષાની હાજતને

૧ પહેલે દિવસે અહિતનો એક ભાગ કાઢી અને અહિતનો એક ભાગ નાખી વર્તવું. પછી વચમાં એક દિવસ આડો રાખી ત્રીજે દિવસે અહિતના બેભાગ કાઢી હિતના બેભાગ દાખલ કરવા. એ પ્રમાણે ચાલતાં વચમાં બે દિવસ જવા દઈ છઠ્ઠે દિવસે અહિતના ત્રણ ભાગ કાઢીને હિતના ત્રણ ભાગ દાખલ કરવા. પછી એ પ્રમાણે ચાલતાં વચમાં ત્રણ દિવસ જવા દઈને દસમે દિવસે અહિતને સઘળું કાઢી નાખી સઘળું હિત જ દાખલ કરવું. આ રીતે અનુક્રમથી ઘટાડી નાખવામાં આવેલા અહિતકર પદાર્થો સાતમ્યના ત્યાગથી થતી હાનિને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી અને વધારવામાં આવેલા હિતકર પદાર્થો અસાત્યના સેવનથી થતી હાનિને ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી; એટલું જ નહિ પણ અહિતકર પદાર્થોની ટેવ છૂટી જાય છે અને હિતકર પદાર્થોની ટેવ દૃઢ થઈ જાય છે. (ચરક, સૂત્રચંદ્ર, અધ્યાય ૭મો.)

દખાવીને કે પ્રાતઃસંધ્યા તથા સાયંસંધ્યા વખતે જમવું નહિ. ઓઠિંગણુ દઈ જમવું નહિ. જમવાનો સમય વીત્યા પછી જમવું નહિ. ઓછું, વધારે અને જમાંથી સ્નેહ કાઢી લેવાયો હોય તે અન્નાદિક પણ જમવું નહિ.

પાણીમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ એવું નહિ. નસ થઈને જળમાં પ્રવેશ કરવો નહિ.

રાતે તો દહીં ખાવું જ નહિ. દિવસે પણ જે ખાવું હોય, તે ધીવગરનું, સાકરવગરનું, મગની દાળવગરનું, મધવગરનું, બિનું કે આમળાંવગરનું ખાવું નહિ. જે ઉપર કહેલા વિધિનું ઉલ્લંઘન કરીને દહીં ખાવામાં આવ્યું હોય, તે તે દહીં કાઢ તથા વિસર્પ આદિ રોગો ઉત્પન્ન કરે છે.

જીગાર રમવો નહિ, મધનું અતિસેવન કરવું નહિ, કાઈના જમીન તથા સાક્ષી થવું નહિ. કાઈ પ્રકારની શરત બંધવી નહિ, ગોઠ કરવા વગેરેનું સેવન કરવું નહિ. વાજાં વગાડવાં નહિ.

બીજાએ પહેરેલી માળા, ઓઢેલું છત્ર, પહેરેલાં પગરખાં, સુવર્ણ કે જૂનાં વસ્ત્રો પહેરવાં નહિ. જ્યાં સુધી મુખ એહું હોય ત્યાં સુધી ગ્રાહણ, અગ્નિ કે ગાયનો સ્પર્શ કરવો નહિ. ૩૯

મવતિ ચાત્ર ॥

સુખમત્ર સમાસેન સદ્વૃત્તસ્યૈતદીરિતમ્ ।

આરોગ્યમાયુર્યો વા નાસદ્ધિઃ પ્રાપ્યતે નૃમિઃ ॥૪૦॥

૨ રાતે દહીંમાં અલક્ષ્મી રહે છે, તેથી રાતે દહીં ખાવાનો નિષેધ જ કરવામાં આવે છે. દહીં સ્વભાવથી જ કંઈને વધારનાર, વાયુનો નાશ કરનાર અને પિત્તને પ્રદીપ્ત કરનાર છે; તેમાં જે ઘી નાખવામાં આવે, તે તે કંઈની વૃદ્ધિ અને વાયુનો નાશ કરે છે, પિત્તને પ્રદીપ્ત કરવું નથી અને અગ્નિને વધારી આહારને પચાવી દે છે. સાકરથી મિશ્ર દહીં ખાવામાં આવે તો તે તરસ તથા દાહ મટાડે છે. મગથી મિશ્ર ખાવામાં આવે, તો તે વાતરકત મટાડે છે. મધથી મિશ્ર ખાવામાં આવે તો સારા રસવાળું થયા છતાં કંઈને થોડો ઉત્પન્ન કરનારું તે થાય છે. બિનું દહીં રક્તપિત્ત ઉત્પન્ન કરે છે અને આમળાંથી મિશ્ર કરેલું દહીં દોષો દૂર કરે છે. (ચ. સૂ. આ. ૭મો.)

સદાચારથી કલ્યાણની પ્રાપ્તિ

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્ય તરિક્ષે
સ્વમુખે કહ્યું છે 'સદાચારવાળા માણસને જગત
માં સર્વ સુખ મળે છે, માટે ટૂંકમાં આ સદા
ચાર બતાવ્યા છે. સદાચાર વગરના માણસો કદી
આરોગ્ય, આયુષ્ય કે ધન પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.'
યસ્મિન્યસ્મિન્નૃતૌ યે યે દોષાઃ કુપ્યન્તિ દેહિનામ્ ।
તેષુ તેષુ પ્રદાતવ્યા રસાસ્તે તે વિજ્ઞાનતા ॥૪૧॥

દરેક ઋતુમાં વૈધે યોગ્ય રસો દેવા

જે જે ઋતુમાં માણસોના જે જે દોષો
પ્રકુપિત થાય છે, તે તે ઋતુમાં તે તેદોષોને શાત
રાખવા પ્રવીણ વૈદે માણસોને મહુરાદિક યોગ્ય
રસો દેવા ૪૧

વર્ષાસુ ન પિત્તેતોય વિવેચ્છરિ માનયા ।
વર્ષાસુ ચતુરો માસાન્માત્રાવદુદક વિવેત્ ॥
ઉષ્ણ હૈમે વસન્તે ચ કામ ગ્રીષ્મે તુ શીતલમ્ ।
હેમન્તે ચ વસન્તે ચ સીધરિષ્ઠી વિવેક્ષતઃ ॥
શુતશીત પિત્તેદ્રીષ્મે પ્રાવૃદ્કાલે રસ પિત્તેત્ ।
યૂષ વર્ષતિ તસ્યાન્તે પ્રવિવેચ્છીતલ જલમ્ ॥૪૨॥

ઋતુઓમાં જળ પીવાનો નિયમ

વર્ષાઋતુમાં-ભાદ્રપદ અને આશ્વિનમાં થોડું
પાણી પીવું કાર્તિક અને માર્ગશીર્ષ, કે જે શરદ
ઋતુ કહેવાય છે, તેમાં પણ માપસર જ પીવું
ચૈત્રમાસના ચાર મહિનામાં પણ માપસર પાણી
પીવું હેમત (યોષ તથા માધ) અને વસત
(ફાલગુન અને ચૈત્ર)માં પણ ખૂબ ઘીનું જળ
પીવું, પણ ગ્રીષ્મઋતુ (વૈશાખ તથા જ્યેષ્ઠ)માં
તો શીતળ જળ જ પીવું

અથવા ધણું કરીને હેમત અને વસત
ઋતુમાં સીધું તથા અરિષ્ટ પીવા ગ્રીષ્મઋતુમાં
પ્રથમ ઉઠાણને પછી કંડુ કરેલું જળ પીવું આપાદ
તથા શ્રાવણ કે જેઓ પ્રાવૃષ્ણતુ છે, તેમાં
જ ગથી માસનો રસ પીવો વરસાદ વરસતો

હોય, ત્યારે તો જોમામણ જ પીવું જોમામણ
પીધા પછી શીતળ જળ પીવું ૪૨

સ્વસ્વ એવમતોજ્યસ્તુ દોષાહારમતાનુગઃ ॥૪૩॥

રોગીએ વૈધને જ અનુસરવું

આ અધ્યાયમાં જે જે નિયમો કહેનામાં
આવ્યા છે, તે સામ માણસ માટે છે રોગીએ
તો દોષ, આહાર તથા વૈધના મતને જ
અનુસરવું. ૪૩

સ્નેહ સંયવચૂર્ણેન પિષ્પલીમિશ્ર સયુતમ્ ॥

પિષેદમિવિવૃદ્ધયર્થ ન ચ વેગાન્વિધારયેત્ ।

અમ્નિદીપ્તિકર નુળા રોગાણાં શમન પ્રતિ ॥

પ્રાવૃદ્શરદ્ધસન્તેષુ સમ્યક્સ્નેહાદિમાચરેત્ ।

કફે પ્રચ્છેદન પિત્તે વિરેકો યસ્તિરીણે ॥

શસ્યતે ત્રિષ્વપિ સદા વ્યાયામો દોષનાશનઃ ।

શુક્ર વિરુદ્ધમપ્યન્ન વ્યાયામાન્ન પ્રકુપ્યતિ ॥૪૪॥

સામ અને રોગી માટે સામાન્ય શોધન

અક્ષિની વૃદ્ધિ માટે સૌધવ તથા પીપરના
ચૂર્ણ સાથે રનેહપાન કરવું અને વેગોને
અટકાવના નહિ વૈધે પ્રાવૃષ, શરદ અને
વસતઋતુમાં માણસોના જરૂરાક્ષિ પ્રદીપ્ત
કરવા અને રોગોનું શમન કરવા રનેહન આદિ
ક્રિયાઓ કરવી કંઈ ઉપર વખત, પિત્ત ઉપર
વિગ્રેયન અને વાયુ ઉપર પિચકારી દેવી હિનકારી
છે યોગ્ય રીતની કસરત તો ત્રણે દોષોને શાત
કરવા હમેશ ઉત્તમ ગણાય છે વિરુદ્ધ અન્ન
જમવામાં આવ્યું હોય, તોપણ કસરત કરવામાં
આવે, તો દોષો વરતા નથી ૪૪

ઉત્સર્ગમૈથુનાહારશોધને સ્યાતુ તન્મનાઃ ।

નેચ્છેદ્રોગમયાત્રાજ્ઞઃ પીઢા વાક્યાયમાનસીમ્ ॥૪૫॥

મળત્યાગ વગેરે ધ્યાન દઈ કરવા

હાથો માણસોએ રોગો થવાનો ભય
રાખી મળત્યાગ, મૈથુન, આહાર તથા શોધન
પૂરું ધ્યાન આપીને કરવા અને કાંઈ રીતે
વાણી, શરીર કે મન પીડા ન પામે, તેની

સંભાળ રાખવી. ૪૫

અતિસ્ત્રીસંપ્રયોગાच्च रक्षेदात्मानमात्मवान् ।
शूलकासज्वरश्वासकार्ष्यपाण्डुमयक्षयाः ॥

અતિવ્યવાયાજ્ઞાયન્તે રોગાશ્વાક્ષેપકાદયઃ ।
આયુષ્મન્તો મન્દજરા વપુર્વર્ણવલન્વિતાઃ ।
સ્થિરોપચિત્તમાંસાશ્ચ ભવન્તિ સ્ત્રીષુ સંયતાઃ ॥
ત્રિમિશ્રિભિરહોભિર્વા સમીયાત્પ્રમદાં નરઃ ।
સર્વેષ્વૃત્તુષુ ધર્મે તુ પક્ષાત્પક્ષાદ્ વ્રજેદ્દુષઃ ॥ ૪૬ ॥

સ્ત્રીસંગનો નિર્ણય

બુદ્ધિમાન માણસે અત્યંત મૈથુનથી પોતાનો
ખત્યાવ કરવો; કેમ કે અત્યંત મૈથુન કરવાથી
શૂળ, ખાંસી, જ્વર, શ્વાસ, કૃશતા, પાંડુરોગ,
ક્ષય તથા આક્ષેપક આદિ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.
જેઓ મૈથુનપ્રસંગમાં નિયમિત રહે છે, તેઓ
લાંબા આયુષ્યવાળા, થોડા ધડપણુવાળા, સારાં
શરીરોવાળા, સારા વર્ણુવાળા, બળવાન અને
ઠઠણ તથા સ્થિર માંસોવાળા થાય છે. પુરુષે
સઘળી ઋતુઓમાં ત્રણત્રણ દિવસે સ્ત્રીસંગ
કરવો, પણ શ્રીભ્રમઋતુમાં તો પખવાડિયે પખ-
વાડિયે કરવો. ૪૬

रजस्वलामकामां च मलिनामप्रियां तथा ।
वर्णवृद्धां वयोवृद्धां तथा व्याधिप्रपीडिताम् ॥
हीनाङ्गीं गर्भिणीं द्वेष्यां योनिदोषसमन्विताम् ।
सगोत्रां गुरुपत्नीं च तथा प्रव्रजितामपि ॥
सन्ध्यापूर्वस्वगम्यां च नोपेयात्प्रमदां नरः ॥ ४७ ॥

કેવી સ્ત્રીનો સંગ ન કરવો ?

પુરુષે રજસ્વલા, કામનાવગરની, મલિન,
અપ્રિય, બાંધા વર્ણુની, પોતાથી અધિક હંમરની,
વ્યાધિથી પીડાયેલી, ઓછાં અંગવાળી, ગર્ભવાળી,
અરુચિ ઉપજવનારી, યોનિના દોષવાળી, એક
ગોત્રમાં જન્મેલી, ગુરુપત્ની, ભેખવાળી અને
અગમ્યા સ્ત્રીઓનો સંગ કરવો નહિ. ૪૭

गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्यन्दिनेषु च ॥ ४८ ॥

કયા કાળમાં સ્ત્રીસંગ ન કરવો ?

પ્રાતઃસંધ્યા, સાયંસંધ્યા અને પર્વમાં,
ગાયો છૂટવાના પ્રભાત સમયે, મધરાતે અને
ખપોરના સમયે સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ. ૪૮

लज्जासमावहे देशे विवृतेऽशुद्ध एव च ॥ ४९ ॥

કેવા પ્રદેશમાં સ્ત્રીસંગ ન કરવો ?

જે સ્થળે શરમ લાગતી હોય તે સ્થળે,
ખુદ્દા કે અશુદ્ધ સ્થળે સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ. ૪૯
ક્ષુધિતો વ્યાધિતશ્ચૈવ ક્ષુબ્ધચિત્તશ્ચ માનવઃ ।
વાતવિષ્મૃત્રવેગી ચ પિપાસુરતિદુર્બલઃ ॥ ૫૦ ॥

કેવા પુરુષે સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ ?

ભૂખ્યાએ, રોગવાળાએ, ભયાદિકથી ગભ-
રાયેલા ચિત્તવાળાએ, તરસવાળાએ, અતિ દુર્બળ
શરીરવાળાએ અને વાયુ, વિષા કે મૂત્રની હાજત--
વાળાએ સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ. ૫૦

तिर्यग्योनावयोनौ च प्राप्तशुक्रविधारणम् ॥

તિર્યગ્યોનાવયોનોૌ ચ પ્રાપ્તશુક્રવિધારણમ્ ॥

दुष्टयोनौ विसर्गं तु घलवानपि वर्जयेत् ।

દુષ્ટયોનોૌ વિસર્ગં તુ ઘલવાનપિ વર્જયેત્ ।

रेतसश्चातिमात्रं तु मूर्द्धावरणमेव च ॥

રેતસશ્ચાતિમાત્રં તુ મૂર્દ્ધાવરણમેવ ચ ॥

स्थितावुतानशयने विशेषेणैव गर्हितम् ।

સ્થિતાવુતાનશયને વિશેષેણૈવ ગર્હિતમ્ ।

क्रीडायामपि मेधावी हितार्थी परिवर्जयेत् ॥ ५१ ॥

ક્રીડાયામપિ મેધાવી હિતાર્થી પરિવર્જયેત્ ॥ ૫૧ ॥

અયોગ્ય યોનિ આદિમાં વીર્યત્યાગ

ન કરવો

ખઠરી કે ગધેડી વગેરે પશુજાતિની યોનિમાં

અને મનુષ્ય જાતિના પણ મુખ કે શુદ્ધ આદિ

સ્થળમાં વીર્યત્યાગ કરવો નહિ. બળવાન પુરુષે

પણ રોગાદિકથી ખરાબ થયેલી યોનિમાં

અને સારી યોનિમાં પણ વારંવાર વીર્યત્યાગ

(મૈથુન) કરવો નહિ.

મુષ્ટિમૈથુનથી વીર્યત્યાગ કરવો અને

(રખરનીકાથળી વગેરેથી) સિંગમણિને ઢાંકી

મૈથુન કરવું તથા બાંબાં કે ચત્તા સૂઈને

વીર્યત્યાગ કરવો એ પણ અત્યંત ખરાબ છે.

• બુદ્ધિમાન અને હિતેચ્છુ પુરુષે ગમતમાં

પણ એ રીતે વીર્યત્યાગ કદી કરવો નહિ. ૫૧

રજસ્વલાં પ્રાસવતો નરસ્યાનિયતાત્મનઃ ॥
 દૃષ્ટ્યાયુસ્તેજસાં હાનિરધર્મશ્ચ તતો ભવેત્ ॥
 લિઙ્ગિનીં ગુરુપત્નીં ચ સપોત્રાનય પર્વસુ ॥
 વૃદ્ધાં ચ સન્ધ્યયોશ્વાપિ ગચ્છતો જીવિતક્ષયઃ ॥
 ગર્ભિણ્યાં ગર્ભપીડા સ્યાદ્ વ્યાધિતાયાં વલ્લભ્યયઃ ॥
 હીનાર્ક્ષાં મલિનાં દ્વેષ્યાં ક્ષામાં વન્ધ્યામસંવૃતે ॥
 દેશેઽશુદ્ધે ચ શુક્રસ્ય મનસશ્ચ ક્ષયો ભવેત્ ॥
 શુષિતઃ ક્ષુબ્ધચિત્તશ્ચ મધ્યાહ્ને તુષિતોઽષ્ઠલઃ ॥
 સ્થિતશ્ચ હાનિં શુક્રસ્ય વાયોઃ કોપં ચ વિન્દતિ ॥
 અતિપ્રસન્નાઋવતિ શોષઃ શુક્રક્ષાયવહઃ ॥
 વ્યાધિતસ્ય રુજા હ્રીહ્નિ મૃત્યુર્મૂર્છાં ચ જાયતે ॥
 પ્રત્યૂપસ્યર્દ્રરાત્રે ચ ક્ષાતપિત્તે પ્રકુપ્યતઃ ॥
 તિર્યંચ્યોનાવયોનોૈ ચ દુષ્ટયોનોૈ તયૈવ ચ ॥
 ઉપર્દશસ્તથા વાયોઃ કોપઃ શુક્રસ્ય ચ ક્ષયઃ ॥
 હચારિતે મૂઝિતે ચ રેતસશ્ચ વિચારણે ॥
 ઉત્તાને ચ ભવેચ્છીઘ્રં શુક્રાદમર્યાસ્તુ સમ્ભવઃ ॥
 સર્વં પરિહેતસ્માદેતલ્લોકદ્વયેઽદિતમ્ ॥ ૫૨ ॥

અયોગ્ય સ્ત્રી, કાળ, સ્થળ, સ્થિતિ અને
 અવયવમાં અયોગ્ય રીતે વીર્યત્યાગ
 કરવાથી હાનિ

જે અનિતે દ્રિય પુરુષ રજસ્વલાનો સંગ
 કરે તેને દહિની, આયુષ્યની તથા તેજની
 હાનિ થાય છે અને તે ઉપરાંત અધર્મની
 પ્રાપ્તિ થાય છે. જે પુરુષ પ્રતાદિકવાળી, ગુરુ
 પત્ની, સમાન ગોત્રવાળી, ઉત્તમ વર્ણવાળી કે
 મોટી ઉંમરની સ્ત્રીનો સંગ કરે અથવા
 પર્વદિવસે, પ્રભાતે કે સાયકાળે સ્ત્રીનો સંગ
 કરે તેના જીવનનો ક્ષય થાય છે. ગર્ભિણી
 સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી ગર્ભને પીડા થાય છે.
 શાગિણી સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી જળનો ક્ષય થાય
 છે. ઝાઝાં અંગવાળી, મેલી, અરુચિ
 ઉપજવતી, નખળી કે વાંઝણીનો સંગ
 કરવાથી અને ખુશ પ્રદેશમાં કે અશુદ્ધ પ્રદેશમાં
 સીસંગ કરવાથી વીર્ય તથા મનનો ક્ષય થાય

છે. બૂખ્યો, બયાદિકથી ગમરાયેલા ચિત્ત-
 વાળો, તરસ્યો કે નખળો પુરુષ સ્ત્રીસંગ કરે,
 તો તેને વીર્યની હાનિ અને વાયુનો પ્રકોપ
 થાય છે. બપોરના સમયમાં કે જામાંજામાં
 સ્ત્રીસંગ કરવાથી પણ વીર્યની હાનિ અને વાયુનો
 પ્રકોપ થાય છે. સ્ત્રીઓનો અત્યંત પ્રસંગ કરવાથી
 વીર્યનો ક્ષય કરનારો શોષ નામનો રોગ થાય
 છે. રાગી પુરુષ સ્ત્રીનો સંગ કરે તો તેને વેદના,
 ખરળતું દરદ, ખૂર્ષા અને મરણ પણ થાય
 છે. પરાદિયે કે મધરાતે સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી
 વાયુ તથા પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે. ચોનિ
 વગર સુખાદિક અવયવમાં, ખઠરી વગેરેની
 ચોનિમાં કે રોગથી ખરાબ થયેલી ચોનિમાં
 વીર્યત્યાગ કરવાથી ચાંદી થાય છે, વાયુનો
 પ્રકોપ થાય છે અને વીર્યનો ક્ષય થાય છે.
 ઝાડા કે મૂત્રની હાજત લાગ્યા છતાં તેને
 રોગી મૈથુન કરવાથી, અત્તા મૈથુન કરવાથી અને
 બીજ પણ દેહલાક અયોગ્ય પ્રકારે વીર્યત્યાગ
 કરવાથી તુરંત શુક્રામરી(વીર્ય સંબંધી પથરી)ની
 ઉત્પત્તિ થાય છે; માટે એ સપ્રજા પ્રકારોનો ત્યાગ
 કરવો, જેથી આલોકમાં અને પરલોકમાં પણ
 શુભ થાય. ૫૨

શુક્રં ચોપસ્થિતં મોહાન્ન સન્ધાર્ય કચમન ॥ ૫૩ ॥

આવેલું વીર્ય રોકવું નહિ

આવેલા વીર્યને પડવા જ દેવું, પણ શૂકથી
 તેને કાઢી રીતે રોકવું નહિ. ૫૩

વયોરૂપગુણોપેતાં તુલ્યશીલાં ગુણાન્વિતામ્ ॥

અમિકામોઽમિકામાં તુ દૃષ્ટો દૃષ્ટમલંકૃતામ્ ॥

સેવેત પ્રમદાં સુત્તયા વાજીકરણવૃદ્ધિતઃ ॥ ૫૪ ॥

કેન્દ્રા પુરુષે કેન્દ્રી સ્ત્રીનો સંગ કરવો ?

વાજીકરણો આ સ્થાનના ૨૨મા અધ્યાય-
 માં કહેવામાં આવેલો; તેઓથી પ્રુદિ પામેલા,
 અત્યંત કામનાથી ઘેરાયેલા અને ડંખથી વ્યાપ્ત
 થયેલા પુરુષે જુવાન, રૂપાળી, સદૃશગુણાળી,

પોતાને મળતા સ્વભાવવાળી, કામનાથી
ઘેરાયેલી, હાવભાવાદિક ગુણોવાળી, હર્ષથી
વ્યાપ્ત થયેલી અને શણગારે પહેરેલી સ્ત્રીનું
યુક્તિપૂર્વક સેવન કરવું. ૫૪

મધ્યાઃ સર્કરાઃ ક્ષીરં સસિતં રસ એવ ચ ॥

સ્નાનં સવ્યજનં સ્વપ્નો વ્યવાયાન્તે હિતાનિ તુ ॥ ૫૫ ॥

મૈથુન પછી હિતકારી પદાર્થો

પુરુષે તથા સ્ત્રીએ મૈથુન પછી સાકરવાળાં
ભક્ષ્યો, સાકરવાળું દૂધ અને માંસના રસાનું
સેવન કરવું તથા પંખાનો પવન લેવો અને
નિદ્રા કરવી એ હિતકારી છે. વીર્ય વધારે
હોવાથી વિધિનું ઉદ્ધંધન કરીને દિવસે મૈથુન
કર્યું હોય, તો કર્યા પછી સ્નાન કરવું પણ
હિતકારી છે. ૫૫

મુખમાત્રં સમાસેન સદ્વૃત્તસ્યૈતદીરિતમ્ ।

આરોગ્યમાયુર્યો વા નાસદ્ધિઃ પ્રાપ્યતે નૃભિઃ ॥ ૫૬ ॥

સદાચારી પુરુષ માટે મુખ્યત્વે કરી દૂંઠમાં
આ કહ્યું છે. દુરાચારી પુરુષ તો આરોગ્ય,
આયુષ્ય અને અર્થને પામી શકતો જ નથી. ૫૬

અધ્યાય ૨૫ મો

અથાતો મિશ્રકચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'મિશ્રક-
ચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વ-
ન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

પાલ્યામયાસ્તુ વિન્નાવ્યા ઇત્યુક્તં ગ્રાહ્યં નિવોધ તાન્ ।

પરિપોટસ્તથોત્પાત ડુઃખવદ્ધનઃ ।

પચ્ચમઃ પરિલેહી ચ કર્ણપાલ્યા ગદાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૨ ॥

૧ રાતે નાહવાથી તો અણ્ણું વગેરે થાય છે.

૨ પરચુરણ રોગોની ચિકિત્સા વિષેનો.

કાનની ખૂટોના પાંચ રોગોનાં નામો ૧

કાનની ખૂટોના રોગોમાંથી શસ્ત્ર વડે સાવણું
કરવું, એમ સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયના ૮મા
વિષયમાં કહેવામાં આવ્યું છે. એ રોગોનાં નામો
આપું છું, તે સાંભળોઃ પરિપોટ, ઉત્પાત, ઉન્મંથ,
દુઃખવર્ધન અને પાંચમો પરિલેહી એ નામના
પાંચ રોગો કાનની ખૂટોમાં થાય છે. ૨

સૌકુમાર્યાચિરોત્સ્રેષ્ઠે સહસાઽમિપ્રવર્દિતે ।

કર્ણશોફો ભવેત્પાલ્યાં સરુજઃ પરિપોટવાન્ ॥

કૃષ્ણારુણનિભઃ સ્તબ્ધઃ સ વાતાત્પરિપોટકઃ ॥ ૩ ॥

પરિપોટકનું નિદાન તથા લક્ષણ

કામળતાને લીધે જેને વધારવાનું લાંબા
કાળથી છોડી દીધું હોય, તે કાનને એકદમ
વધારવાથી વાયુનો પ્રકોપ થતાં ખૂટમાં વેદના-
વાળો, ઊપસેલી ફાટવાળો, કાળી તથા રાતી
કાંતિવાળો અને અક્રકડપણાવાળો જે સોજે
વાયુથી થાય છે, તે પરિપોટક કહેવાય છે. ૩

ગુર્વાભરણસંયોગાત્તાહનાદર્ષણાદપિ ।

શોફઃ પાલ્યાં ભવેચ્છ્યાવો દાહપાકરુગન્વિતઃ ।

રક્તો વા રક્તપિત્તાભ્યામુત્પાતઃ સગદો મતઃ ॥ ૪ ॥

ઉત્પાતનું નિદાન તથા લક્ષણ

ભારે ધરેણું પહેરવાથી, તાડન કે ધસાવાથી
રુધિર તથા પિત્તનો પ્રકોપ થતાં કાનની ખૂટમાં
બળતરા, પાક, કે વેદનાવાળો અને કાળો
અથવા રાતો જે સોજે ઉત્પન્ન થાય તે ઉત્પાત
કહેવાય છે. ૪

ચલાદ્દર્દ્યતઃ કર્ણં પાલ્યાં વાયુઃ પ્રકુપ્યતિ ।

ગૃહીત્વા સ કર્ણં કુર્યાન્છોર્ણં તદ્દર્શનં વેદનમ્ ॥

ઉન્મન્યકઃ સકળ્ડૂકો વિકારઃ કર્ણવાતજઃ ॥ ૫ ॥

ઉન્મંથનું નિદાન તથા લક્ષણ

બળાત્કારથી કાનને વધારવા જતાં કાનની
ખૂટમાં વાયુનો પ્રકોપ થાય છે. એ પ્રકુપિત

૧ સૂત્રસ્થાનના ૧૬મા અધ્યાયના ૧૬મા તથા
૧૭મા વિષયની નોંધ જુઓ.

યથેલો વાયુ ક્કને પોતાની સાથે લઈ ક્કને
લગતા વર્ણ, વેદના અને ખરજવાળા સોજને
ઉત્પન્ન કરે છે. એ ક્ક તથા વાયુથી યથેલો
વિકાર ઉન્મથક કહેવાય છે. (વાગ્બટ કહે
છે, કે આ સોજો વ્યથાવગરનો, સ્થિર, સ્તબ્ધ,
ખરજવાળો અને કાનના જેવા જ વર્ણવાળો
થાય છે.) ૫

વર્ધમાને યદા કર્ણે કણ્ઠદાહરુગન્વિતઃ ॥

શોષો ભવતિ પાકશ્ચ ત્વક્સ્પર્શસૌ દુઃસ્વર્દનઃ ॥૬॥

દુઃખવર્દનનું નિદાન તથા લક્ષણ

ખરાખ રીતે વિંધાયેલા કાનને વધારતાં
આમડીમાં ખરજ, ખળતરા તથા વેદનાવાળો
સોજો અને પાક થાય છે, તે દુઃખવર્દન
કહેવાય છે. (વાગ્બટ કહે છે, કે આ સોજો
ત્રણે દોષોથી થાય છે.) ૬

કફાચ્છ્રુમયઃ કુર્યુઃ સર્વપામા વિકારિણીઃ ॥

આવિણીઃ વિઙ્કાઃ પાત્વ્યાં કણ્ઠદાહરુગન્વિતાઃ ॥

કફાચ્છ્રુમિસમ્મૂતઃ સ વિસર્પન્નિતસ્તતઃ ॥

લિદ્યાત્સચ્છ્રુલીં પાલીં પરિલેહીતિ સ સ્મૃતઃ ॥૭॥

પરિલેહીનું નિદાન તથા લક્ષણ

ક્ક, રધિર અને કૃમિઓ કાનની ખૂટમાં
રસવ જેવો હેખાવ, વિકારો, સાત, ખરજ,
ખળતરા અને વેદનાવાળી ફેડલીઓ ઉત્પન્ન કરે
છે. ક્ક, રધિર તથા કૃમિઓથી ઉત્પન્ન થયેલો
અને અનુક્રમે ફેલાતો આ રોગ, કાનની શબ્દલી
તથા ખૂટને ઘાટે છે (વળગે છે-ખરાખ કરે છે),
તેથી પરિલેહી કહેવાય છે. ૭

પાત્વ્યામયા દ્યમી ઘોરા નરસ્યાપ્રતિકારિણઃ ॥

નિશ્વ્યાદારવિદારસ્ય પાલિં દિંસ્યુરોક્ષિતાઃ ॥

તસ્માદાશુ મિપક્તેષુ સેદાદિકમમાચરેત્ ॥

તથાગ્ન્યક્ષપરીષેકપ્રેદાહસન્નિવોક્ષણમ્ ॥

સામાન્યતો વિશેષાઃ વશ્યામ્યમ્યજ્ઞનં પ્રતિ ॥૮॥

કાનની ખૂટોના પાંચ રોગોની ચિકિત્સા

કાનની ખૂટોના આ બધાં રોગોની બે

બેદરકારી કરવામાં આવે, તો તેઓ ચિકિત્સાથી
રહિત રહેનારા અને મિથ્યા આહારવિહાર કરનારા
માણસના કાનની ખૂટને ખરાખ અથવા નષ્ટ કરી
નાખે છે; માટે વેદે એ રોગો ઉપર તુરંતજ
સ્નેહન આદિ ક્રમ કરવો અને અભ્યંગ, સિંચન,
લેપ તથા લોહીનું સાવણ કરવું.^૧ આ
સામાન્ય ચિકિત્સા કહી. હવે અભ્યંગ સંબંધી
વિશેષ ચિકિત્સા કહું છું. ૮

શરમજ્જરિયષ્ટ્યાહસૈન્ધવામરદારુમિઃ ॥

સુષિષ્ઠેઃ સાશ્વગન્ધૈશ્ચ મૂલકાવલ્ગુજૈઃ ફલૈઃ ॥

સ્પર્ષિસ્તૈલવસામજમધૂન્નિષ્ઠાનિ પાચયેત્ ॥

સક્ષીરાણ્યય તૈઃ પાલિં પ્રદિદ્યાદારિપોટકે ॥૯॥

પરિપોટકની ખાસ ચિકિત્સા

સફેદ અથેડો, જીંઘ, સૈંધવ, દેવદાર,
આસોંદ, મૂળાનાં ખીજ અને ખાખચીનાં ફળને
સારી પેટે વાટી તે કદક નાખી દૂધમાં ઘી, તેલ,
ચરબી, મજા તથા મીઠુને પકળ્યા પછી
તેઓની પરિપોટક ઉપર માલિસ કરવી. ૯

મજ્જિષ્ઠાતિલયષ્ટ્યાહસારિવોત્પલપત્રકૈઃ ॥

સરોમ્નૈઃ સકદમ્બૈશ્ચ વલાજમ્બામ્પલ્હૈઃ ॥

સિદ્ધં ઘાન્યામ્લસંયુક્તં તૈલમુસાતનાશનમ્ ॥૧૦॥

ઉત્પાતની ખાસ ચિકિત્સા

મજ્જા, તેલ, જીંઘ, ઉપલસરી, રક્ત-
કમળ, પદ્મકાષ્ઠ, લોધર, તથા કદંબ, ખલદાણુ,
ખંજુ અને આંખાનાં પાંદડાંના કદક તથા
કવાચને ધાન્યાન્નશથી^૨ મિશ્ર કરી તેનાથી
તેલ પકવવું. આ તેલ ઉત્પાત પર ચોળવાથી
તે મટે છે ૧૦

^૧ વાયુજન્યમાં અભ્યંગ, સ્નેહગ્નિ તથા લેપ
કરવાં, પિત્તજન્યમાં વિરચન દેવું, ક્ષયજન્યમાં વનન દેવું
અને રધિર તથા પિત્તથી થયેલ હેખ, તેમાં લોહીક
સાવણ કરવું, એમ કહ્યું વિવરણમાં આવે છે.

^૨ સ્વસ્થાનનો જપમા અધ્યાયના ૧૬૧મા
વિષયમાં જુએ.

તાલપત્ર્યશ્વગન્ધાર્કવાકૂચીતિલસૈન્ધવૈઃ ।
તૈલં કુલીરગોધાનાં વસયા સહ પાચિતમ્ ॥
સરલાલાક્ષ્મીયાં ચ હિતમુન્મન્યનાશનમ્ ॥૧૧॥
ઉન્મંથની ખાસ ચિકિત્સા

હંદરકની, આસોંદ, આકડો, ખાખચી,
તલ, સૈંધવ, નસોતર અને દૂધિયા વછનાગના
કલક તથા ક્વાથથી દુકચલ અને ચંદનધોની
ચરખી સાથે તેલ પકવવું. આ તેલને ઉન્મંથ
પર યોજવાથી તે મટે છે. ૧૧

તથાડમન્તકજમ્વામ્પત્રકાથેન સેચનમ્ ।
પ્રપૌંડરીકમધુકમક્ષિષ્ટારજનીદ્વયૈઃ ॥
ચૂર્ણૈરુદ્ધર્તનૈઃ પાલીં તૈલાક્તામવચૂર્ણયેત્ ।
લાક્ષાવિઙ્ગકલ્કેન તૈલં પક્ત્વાવચારયેત્ ॥૧૨॥
દુઃખવર્દનની ખાસ ચિકિત્સા

દુઃખવર્દન થયેલ હોય, તો કાનની ખૂટ
ઉપર આસોંદરો, બાંબુ તથા આંખાનાં
પાંદડાંના ક્વાથનું સિંચન કરી કાનની
ખૂટને તેલથી ખરડી તે ઉપર પાંડરવો, જઠી-
મધ, મજ્જા, હળદર તથા દારહળદરનું ચૂર્ણ
બભરાવવું. લાખ તથા વાવડિંગનો કલક નાખી
ચોગણા પ્રવાહીમાં તેલ પકવીને ખૂટ ઉપર
લગાવવું. ૧૨

સ્ત્રિનાં ગોમયપિષ્ઠેન પ્રદિહ્યાત્પરિલેહિકે ।
પિષ્ઠૈર્વિઙ્ગૈરથવા ત્રિવૃચ્છયામાર્કસંયુતૈઃ ॥
કરજ્જેદ્ધુદિવીજૈર્વા કુટજારમ્બાયુતઃ ।
સર્વૈર્વા સર્પિષં તૈલં સિદ્ધં મરિચસંયુતમ્ ।
સનિમ્બપત્રૈરમ્યજ્ઞે મધૂચ્છિષ્ટાન્વિતં હિતમ્ ॥૧૩॥

પરિલેહીની ખાસ ચિકિત્સા

પરિલેહી થયેલ હોય, તો તેને ગરમ કરેલા
છાણના પીંડાથી વારંવાર સ્વેદન આપ્યાં
પછી ગાડરના મૂત્રમાં વાટેલાં વાવડિંગ, નસોતર,
વરધારો તથા આકડાનો લેપ કરવો અથવા
ગાડરના મૂત્રમાં વાટેલાં કરંજનાં તથા ઇંગોળિયા-
નાં ખીજ, ઇંદ્રજવ અને ગરમાળાનો લેપ કરવો;

અથવા ઉપર કહેલા વાવડિંગ વગેરે સર્વ પદાર્થો,
મરી, લીંબડાનાં પાંદડાં અને મીણનો કલક
નાખી ચોગણા ગાડરના મૂત્રમાં પકવેલું
સરસિયું તેલ યોજવું, હિતકારી છે. ૧૩

પાલીપુ વ્યાધિયુક્તાસુ તન્વીપુ કઠિનાસુ ચ ।
પુષ્ટ્યર્થં માર્દવાર્થં ચ કુર્યાદમ્યજ્ઞનં હિતમ્ ॥
લોપાકાનૂપમજ્ઞાનં વસાં તૈલં નવં ઘૃતમ્ ।
પચેદ્દશગુણં ક્ષીરમાવાપ્ય મધુરં ગળમ્ ॥
અપામાર્ગાશ્વગન્ધે ચ તથા લાક્ષારસં શુભમ્ ।
તત્સિદ્ધં પરિપૂતં ચ સ્વનુગુતં નિધાપયેત્ ॥
તેનામ્યઞ્ચ્યાત્સદા પાલીં સુસ્ત્રિન્નામતિમર્દિતામ્ ।
એતેન પાત્વો વર્દન્તે નીરુજો નિરુપદ્રવાઃ ।
મૃદવ્યઃ પુષ્ટાઃ સમાઃ સ્તિગ્ધા જાયન્તે ભૂષણક્ષમાઃ ૧૪
કાનની ખૂટ ઉપર માલિશ માટે સ્નેહ

કાનની ખૂટો રોગથી પાતળી ઠે કઠણ થઈ
ગઈ હોય, તો તેઓને પુષ્ટ તથા કામળ કરવા
નીચે પ્રમાણે સ્નેહ બનાવી તેની માલિશ કરવી
હિતકારી છે.

દસગણા દૂધમાં કાકોલ્યાદિ મધુર ગણ,
અધેડો તથા આસોંદનો કલક તથા લાખનો સુંદર
રસ નાખીને તેમાં લોંકડીની મજ્જા, આનૂપ
પ્રાણીઓની મજ્જા, ચરખી, તેલ અને તાજું ધી
પકવવું. એ પાષ્ટી રહે સારે ગાળી લઈને તે
સ્નેહને સારી રીતે સુરક્ષિત રાખવો. પછી કાનની
ખૂટને સારી પેઠે સ્વેદન આપી તથા આંગળીઓ
વગેરેથી અત્યંત ચોળી તેના ઉપર એ સ્નેહથી
માલિશ કરવી. આ અભ્યંગ કરવાથી કાનોની
ખૂટો રોગો તથા ઉપદ્રવોથી રહિત થઈ વધે
છે, કામળ, પુષ્ટ, સ્તિગ્ધ અને ભૂષણને લાયક
થાય છે. ૧૪

નીલીદલં મૃજ્જરજોડ્ઝનત્વક

પિષ્ઠીતકં કૃષ્ણમયોરજશ્ચ ।

વીજોદ્ભવં સાહચરં ચ પુંવં

પથ્યાક્ષધાત્રીસહિતં વિચૂર્ણ્ય ॥

एकीकृतं सर्वमिदं प्रमाय
पङ्केन तुल्यं नलिनीमवेन ।
संयोज्य पक्षे कलशे निधाय
लौहे घटे सन्ननि सापिधाने ॥
अनेन तैलं विपचेद्विमिश्रं
रसेन भृङ्गत्रिफलमवेन ।
आसन्नपाके च परीक्षणार्थं
पत्रं बलाकामवमाक्षिपेच्च ॥
भवेद्यदा तद् अमराहनीलं
तदा विषकं विनिधाय पात्रे ।
कृष्णायसे मासमवस्थितं तद्—

भृङ्गयोगात्पलितानि हन्यात् ॥ ૧૫ ॥
પલિતની ચિકિત્સા (નીલીતેલ)

ગળીનાં પાંદડાં, ભાંગરા, કડાયાની છાલ,
કાળા ફૂલવાળું મીઠળ, લોહું, બીબલાનો સાર,
સફેદ કાંટાઅશોળિયાનાં ફૂલ, હરડે, બહેડાં તથા
આમળાનું ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને તેના જ બેટલા
વજનના કમળ નીચેના કાદવ સાથે મિશ્ર
કરી દઈ, લોહાના ઘડામાં નાખી, ઘડાનું
મોઢું બંધ કરી દઈ એક પખવાડિયા સુધી
ઘરમાં રાખવું. પછી ભાંગરા તથા ત્રિક્ષ્ણના
રસથી મિશ્ર કરેલા તેલને, પેલા ઘડામાંથી
કાઢી લીધેલો ચૂર્ણ સહિત કાદવરૂપ કઢક નાખી,
ન્યાં સુધી અત્યંત શ્યામ થઈ જાય, ત્યાં સુધી,
વારંવાર ભાંગરા તથા ત્રિક્ષ્ણનો રસ નાખીને
પકવવું. ન્યારે પાકવા આવે, ત્યારે પરીક્ષા
માટે તેમાં બગલીનું પીછું નાખી જોવું. એ
પીછું ન્યારે ભરના અગ જોવું શ્યામ થઈ
જાય, ત્યારે એ તેલને બરાબર પાછી રહેલું
સમજવું. પછી એ તેલને ઉતારી લઈ કાળા
લોહાના વાસણમાં એક મહિના સુધી રાખવું.
મહિના પૂરો થયા પછી એ તેલની માલિશ
કરાય, તો સફેદ વાળ કાળા થઈ જાય છે. ૧૫

સૈરીયજમ્બર્જનકાશમરીજં

પુષ્પં તિલાન્માર્કવચૂતમીજે ।

पुनर्नवे कर्दमकण्टकायै
कासीसपिण्डीतकभीजसारम् ॥
फलत्रयं लोहरजोऽञ्जनं च
यष्ट्याह्वयं नीरजसारिवे च ।
पिष्ट्वाऽयं सर्वं सह मोदयन्त्या
साराम्भसा बीजकसम्भवेन ॥

સારામ્ભસઃ સમમિલેવ પથ્વાત્
પ્રત્યૈઃ સમાલોઘ્ય દશાદગુણમ્ ।
લૌહે સુપાત્રે વિનિધાય તૈલ-
મક્ષોદ્ભવં તચ પચેત્પયલાત્ ॥
પકં ચ લૌહેઽમિનવે નિધાય
નસ્યં વિદધ્યાત્પરિશુદ્ધકાયઃ ।

अग्न्यङ्गयोगैश्च नियोजयेत्
सुखीत माषान्कृशरामयो वा ॥
माघोपरिष्ठादपनकुंचिताग्राः
केशा भवन्ति अमराञ्जनाभाः ।

કેશા મવન્તિ અમરાજ્ઞનાભાઃ ।
કેશાસ્તથાન્યે લલતી મવેયુ-
ર્જરા ન ચૈનં સહસાઽગ્યુપૈતિ ॥
ચલં પરં સમ્ભવતીન્દ્રિયાણાં
મવેચ વૃક્ત્તં લલિમિર્વિશુક્તમ્ ।

નાકામિતેઽનર્થિનિ નાકુતાય
નૈવારયે તૈલમિદં પ્રદેયમ્ ॥ ૧૬ ॥
પલિત તથા ટાલની ચિકિત્સા

(સૈરીયકાદિ તેલ)

કાંટાઅશોળિયો, બાંબુ, કડાચો, સીવણનાં
ફૂલ, તલનાં ફૂલ, ભાંગરા, આંબાની ગોટલી,
સફેદ તથા રાતી સાટોડી, કમળ નીચેનો કાદવ,
ભોરિંગણી, હીરાકસી, મીઠળ, બીબલાનો સાર,
ત્રિક્ષ્ણ, લોહાનું ચૂર્ણ, રસવંતી, જઠીમધ,
કમળ, ઉપલસરી અને મોગરા (ડાહર) ને
બીબલાના સારના જળથી વાટી તે કઢકને બીબલા-
ના સારના સાત પ્રત્ય (એસઠ તોલાબારતું
એક પ્રત્ય—એટલા) ભાર જળમાં ઘોળી તે
જળને લોહાના ઉત્તમ પાત્રમાં ભરી મોઢું બંધ

કરી દસ દિવસ સુધી ગુપ્ત રીતે રાખવું. પછી
એ જળમાં બહેડાંનું તેલ નાખી લોઢાના પાત્રમાં
પ્રયલપૂર્વક પકવવું અને પાછી રહે, ત્યારે તેને
લોઢાના નવા પાત્રમાં નાખી એક મહિના સુધી
રાખવું. વમનવિરેચનાદિથી શરીરને શુદ્ધ કરી
આ તેલનાં નસ્યો દેવામાં આવે, આ તેલને
જ યોગવામાં આવે અને ખાવામાં અડદ
કે તલ, અડદ અને ચોખાની ખીચડી દેવામાં
આવે, તો એક મહિના પછી વાળ લમરા
તથા આંજણુ જેવા કાળા, ઘાટા તથા
વાંકડિયા થાય છે; અને ટાલ પડી હોય, તો
તેમાં નવા વાળ ઉત્પન્ન થાય છે. એ માણસને
ઘડપણુ તુરત આવતું નથી, ઇંદ્રિયો અત્યંત
બળવાન થાય છે અને તેનું મોઢું પણ
ઠરચલીઓ વગરનું થઈ જાય છે. વૈદ્યે આ
તેલ કામનાવગરના માણસને, આજીવનપૂર્વક
માગણી નહિ કરનારાને, કબજામાં નહિ રહેનારાને
કે શત્રુને કદી દેવું નહિ. ૧૬

લાક્ષા રોધં દ્વે હરિદ્રે શિલાલે

કુષ્ઠં નાગં ગૈરિકં કુક્કુમં ચ ।

મજ્જિષ્ઠોગ્રા સ્યાત્સુરાષ્ટ્રોદ્ધવા ચ

પત્તજ્ઞં ગોરોચનાં ચાક્ષ્ણં ચ ॥

હેમાઙ્ગત્વક્ષ્પાણ્ડુપત્રં વટસ્ય

કાલીયં સ્યાત્પદ્મકં પદ્મમધ્યમ્ ।

રક્તં શ્વેતં ચન્દનં પારદશ્ચ

કાકોલ્યાદિઃ ક્ષીરપિષ્ઠશ્ચ વર્ગઃ ॥

મેદો મજ્જા સિન્ધુકં ગોઘૃતં ચ

દુગ્ધં કાયઃ ક્ષીરિણાં ચ દ્રુમાણામ્ ।

એતત્સર્વં પક્વમૈકધ્યતસ્તુ

વક્ત્રાભ્યજ્ઞે સર્પિરુક્તં પ્રધાનમ્ ॥

હન્યાદ્ વ્યજ્ઞં નીલિકાં ચાતિવૃદ્ધાં

વક્ત્રે જાતાઃ સ્ફોટિકાશ્ચાપિ કાશ્ચિત્ ।

પદ્માકારં નિર્વલીકં ચ વક્ત્રં

કુર્યાદેતત્પીનગણં મનોજ્ઞમ્ ॥

રાજામેતદ્યોષિતાં ચાપિ નિત્યં

કુર્યાદ્વૈચસ્તત્સમાનાં નૃણાં ચ ।

કુષ્ઠમ્નં વૈ સર્પિરેતત્ પ્રધાનં

યેષાં પાદે સન્તિ વૈપાદિકાશ્ચ ॥૧૭॥

વ્યંગ, નીલિકા, ફેડલીઓ તથા મોઢા

ઉપરની ઠરચલીઓ વગેરેની

ચિકિત્સા-લાક્ષાદિ ધૃત

લાખ, લોધર, હળદર, દારુહળદર, મણુશીલ,
હરતાલ, કઠ, નાગકેસર, સોનાગેરુ, કેસર, મજ્જક,
વજ, ફટકડી, પતંગ, ગોરોચન, રસવંતી,
દારૂડીની છાલ, વડનાં પીળાં પાંદડાં, કાણું
અગર, પદ્મકાષ્ઠ, કમળનો મધ્ય ભાગ, રતાંજલિ,
સુખડ, પારદ અને કોકોલ્યાદિ ગણુ એ સર્વને
દૂધમાં વાટી, એ કલ્કને દૂધ, મેદ, મજ્જા
તથા મીણુથી મિશ્ર કરેલા વડ વગેરે ક્ષીરિ-
વૃક્ષોના ક્વાથમાં નાખી તે ક્વાથમાં ગાયનું ધી
પકવવું. મોઢા ઉપર યોગના માટે આ
ધી મુખ્ય છે. આ ધી મોઢા પર અત્યંત
વધેલાં વ્યંગ તથા નીલિકા(દાઝ)ને મટાડે
છે. મોઢા ઉપરની ફેટલીક ફેડલીઓને પણ
મટાડે છે. મોઢાને ઠરચલીઓ વગરનું, પુષ્ટ
ગાલોવાળું તથા મનોહર કરે છે, કોઠને મટાડે છે
અને જ્યોના પગોમાં વિપાદિકા(ફોટા પડવારૂપ
રોગ) થયેલ હોય તેઓ માટે પણ આ હિત-
કારી છે. વૈદ્યે આ ધી રાજ્યો માટે, રાજ્યોની
સ્ત્રીઓ માટે અને રાજ્યો જેવા માણસો માટે
બનાવવું. ૧૭

હરીતકીચૂર્ણમરિષ્ટપત્રં

ચૂતત્વચં દાહિમપુષ્પવૃન્તમ્ ।

પત્રં ચ દદ્યાન્મદ્યન્તિકાયા

લેપોડક્કરાગો નરદેવયોગ્યઃ ॥ ૧૮ ॥

ફેડલીઓ વગેરે. મટાડનારું તથા

શરીરને શોભા આપનારું લેપન

હરડેનું ચૂર્ણ, લીમડાનાં પાંદડાં, આંખાની

છાલ, દાડમના પુષ્પનાં ફીટિયાં અને મોગરાનાં
અથવા મેદીનાં પાદડાને વાટી તેઓનું લેપન
કરાવવું. આ શરીરને સુશોભિત દેખાડનારું અને
ફેડાલીઓ વગેરેને મટાડનારું લેપન રાત્રીઓને
લાયક છે. ૧૮

વાચકરણ તત્ર

અધ્યાય ૨૬મે

અયાતઃ ક્ષીણવલીયં વાજીકરણચિકિત્સિત
વ્યાસ્ત્યાસ્વામ. । યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિ. ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ક્ષીણબલીય વાચ
કરણચિકિત્સિત' નામના અધ્યાયનુ તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તર
રિએ સુદ્યુતની પાસે કહેલું છે ૧

કલ્પસ્યોદગ્રવયસો વાજીકરણસેવિનઃ ।
સર્વેવૃત્તુષ્વહરહર્વયાવો ન નિશ્ચરિતઃ ॥ ૨ ॥

નિત્ય મૈથુન કરવાનો નિષેધ કેને નથી ?

જે પુરુષ શેગોથી રહિત, જુવાન અને
વાચકરણોનું સેવન કરનાર હોય, તેને સપ્તળી
જાતુઓમાં દરરોજ મૈથુન કરવાનો નિષેધ નથી ૨
સ્થવિરાળાં રિંસુતાં સ્ત્રીણાં વાહ્યમચિચ્છતામ્ ।
યોપિત્રસજ્જાત્ક્ષીણાનાં ક્ષીવાનામત્પરેતસામ્ ॥

વિલાસિનામર્ચવતાં રૂપયૌવનશાલિનામ્ ।
નૃણાં ચ બહુભાર્યાનાં યોગા વાજીકરા હિતા. ॥ ૩ ॥

વાચકરણ યોગો કેને હિતકારી છે ?

જેઓ વૃદ્ધ છતાં કામક્ષીડાં કરનાની તથા

૧ જેઓ મૈથુન કરવામાં ક્ષીન શક્તિવાળા હોય, તેઓ
જેથી મૈથુન કરવામાં થોડા જેવા સમય બને એવી
ચિકિત્સાના વિધાનો વા ખટ કહે છે 'જેથી પુરુષ
અત્યંત બળવાન થઈ વાડાની પેઠે થાપા રિત્ત
સ્ત્રીઓ શેગ કરી શકે, જેથી સ્ત્રીને અત્યંત પ્રિય
થાય અને જેથી મદિરમાં હાલિ તથા પરમશક્તિ પામે,
તે વાચકરણ પ્રદેશ છે સુખ્યાનના પદેના અપાપનો
૧૧મે વિષય જુઓ

સ્ત્રીઓના પ્રેમની ઇચ્છા રાખતા હોય, જેઓ
સ્ત્રીઓના પ્રસંગથી ક્ષીણ થયેલા હોય, જેઓ
થોડા વીર્યવાળા હોય, જેઓ સાધ્ય નપુંસક
હોય, જેઓ ત્રિલારી, ધનવાન, રૂપાળા તથા
જુવાન હોય અને જેઓ વહી સ્ત્રીઓવાળા હોય,
તેઓ માટે વાચકરણ યોગો હિતકારી છે ૩

સેવમાનો યદૌચિત્સાદ્વાજીવાલ્યર્થવેગવાન્ ।
નારીસ્તર્પયેતે તેન વાજીકરણમુચ્યેતે ॥ ૪ ॥

વાચકરણ શપ્તનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ

પુરુષ જેનું યોગ્ય રીતે સેવન કરવાથી
થોડાની પેઠે અત્યંત વેગવાળો બની સ્ત્રીઓને
વૃક્ષ કરે, તે ઔપચારિક વાચકરણ કહેવાય છે ૪

મોજનાનિ વિચિત્રાણિ પાનાનિ વિવિધાનિ ચ ॥

વાચઃ શ્રોત્રાનુગામિન્યસ્ત્વચ સ્પર્શાસુલાસ્ત્યા ।

યામિની સેન્દુતિલકા કામિની નવયૌવના ॥

ગીત શ્રોત્રમનોદારિ તામ્બૂલ મદિરાઃ સ્રજ ।

મનસશ્ચાપ્રતીષ્ઠાતો વાજીકુલેન્તિ માનવમ્ ॥ ૫ ॥

સામાન્ય વાચકરણો

નિચિત્ર ભોજનો, ત્રિવિધ પ્રકારના પીવાના
પદાર્થો, કાનને પ્રિય લાગે એવાં વચનો, સામકીને
સુખ આપે એના સ્પર્શો, અદ્રની પ્રમાથી શોભી
રહેલી રાત્રિ, નવીન ચોનનવાળી સ્ત્રી, કાનકું
તથા મનનું દરણું કરે એવું ગાયન, નાગરવેશનાં
વાન, મદિરા, માળા અને મનની સ્વસ્થતા
પુરુષને મૈથુનમાં થોડા જેવા કંઈ છે ૫

તૈસ્તૈર્માઘૈરહર્ષૈસ્તુ રિસોર્મતસિ ક્ષેતે ।

દેવ્યક્ષીસમ્પ્રયોગાચ ક્લેષ્ય તન્માનસ સ્મૃતમ્ ॥

કટુકામ્લોઘ્નલવણૈરતિમાત્રોપશેવિતેઃ ।

સૌમ્યવાતુક્ષયો દષ્ટઃ ક્લેષ્ય તદપર સ્થતમ્ ॥

અતિવ્યવાયશીલો યો ન ચ વાજિક્રિયારતઃ ।

ધ્વજમજ્જમવાપ્રોતિ સ શુક્રક્ષયહેતુકમ્ ॥

મહતા મેદ્રોગેણ મર્મે-છેદન વા પુનઃ ।

ક્લેષ્યમેતચતુર્થ સ્વાત્રુણાં પુંસ્વોપધાતવમ્ ॥

વન્મપ્રભૃતિ યઃ ક્લીવઃ ક્લેવ્યં તત્સહજં સ્મૃતમ્ ।

ચલિનઃ ક્ષુબ્ધમનસો નિરોધાદ્રણચર્યતઃ ॥

ષષ્ઠં ક્લેવ્યં મતં તત્તુ સ્થિરશુક્રનિમિત્તજમ્ ।

અસાધ્યં સહજં ક્લેવ્યં મર્મચ્છેદાચ્ચ યદ્ભવેત્ ।

સાધ્યાનામિતેરપાં તુ કાર્યો હેતુવિપર્યયઃ ॥ ૬ ॥

નપુંસકતાના સાત ભેદો પૈકી પાંચની ચિકિત્સા

મૈથુન કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષનું મન અય, શોક તથા ક્રોધ વગેરે દુઃખદાયી વિકારોથી અસ્વસ્થ થતાં; અથવા મનમાં જેના ઉપર અરુચિ થાય એવી સ્ત્રીનો સમાગમ થતાં લિંગ નમી જાય છે, એ માનસિક નપુંસકતા કહેવાય છે.

તીખા, ખાટા, ગરમ તથા ખારા પદાર્થોનું અત્યંત સેવન કરવાથી વૃદ્ધિ પામેલા પિત્તને ક્ષીણે વીર્ય બળી જતાં જે નપુંસકતા થાય છે, તે પિત્તજન્ય નપુંસકતા કહેવાય છે.

જે પુરુષ અત્યંત મૈથુન કરવાના સ્વભાવવાળો હોય અને વાજકરણોના ઉપયોગને આહુ રાખતો ન હોય, તે પુરુષનું લિંગ ખરાબર જાયું થવા અસમર્થ થતાં જે નપુંસકતા થાય છે, તે વીર્યક્ષયજન્ય નપુંસકતા કહેવાય છે.

લિંગમાં ઠાઈ મોટો રોગ ઉત્પન્ન થવાથી લિંગ જાડવામાં અસમર્થ બને છે, તે રોગજન્ય નપુંસકતા કહેવાય છે.

વીર્ય વહેન કરનારી નસનું છેદન થવાથી લિંગની જાડવામાં જે અસમર્થતા થાય છે, તે શિરાચ્છેદનજન્ય નપુંસકતા કહેવાય છે.

જે નપુંસકતા જન્મથી જ હોય, તે સહજ નપુંસકતા કહેવાય છે. (શારીરસ્થાનના રજ અધ્યાયના ૨૫ થી ૨૮ માં વિષય સુધી જુઓ.)

શરીર બળવાન છતાં અને મન કામદેવથી વ્યાકુળ છતાં મનને વશ રાખી બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી વીર્યનું સ્તંભન થતાં જે નપુંસકતા થાય છે, તે શુક્રસ્તંભજન્ય નપુંસકતા કહેવાય છે.

એ સાત પ્રકારની નપુંસકતામાં સહજ અને શિરાચ્છેદનજન્ય એ બે નપુંસકતા—અર્થાં પાંચમી અને છઠ્ઠી અસાધ્ય છે. બાકીની પાંચ નપુંસકતા સાધ્ય છે; તેને મટાડવા જેથી તેઓ થઈ હોય, તે નિદાનોને મટાડનારી ચિકિત્સા કરવી. (મૂળમાં યથા તથા પમા ભેદનો સમાવેશ કરી ૬ ની સંખ્યા આપી છે. ૬

વિધિર્વાજીકરો યસ્તુ તં પ્રવક્ષ્યામ્યતઃ પરમ્ ॥૭॥

વાજકરણ પ્રયોગો કહેવાનો આરંભ

હવે જે પ્રયોગોથી પુરુષો મૈથુન કરવાના ઘોડા જેવા સમર્થ થાય છે, તે પ્રયોગો કહું છું.

તિલમાષવિદારીણાં શાલીનાં ચૂર્ણમેવ વા ।

પૌણ્ડ્રકેશુરસૈરાદ્રં મદિતં સૈન્ધવાન્વિતમ્ ॥

વરાહમેદસા યુક્તાં ઘૃતેનોત્કારિકાં પચેત્ ।

તાં મક્ષયિત્વા પુરુષો ગચ્છેત્તુ પ્રમદાશતમ્ ॥ ૮ ॥

વાજકરણનો પહેલો તથા બીજો પ્રયોગ

તલ, અડદ અને વિદારીકંદ (ફગવેલા કંદ)ના ખારીક ચૂર્ણને પૌન્ડ્રક નામની મિશ્ર વર્ણવાળી શેરડીના રસથી ભીંજવી, ખૂંધ મસળી, સૈંધવ તથા સૂરના મેદથી મિશ્ર કરી ધીમાં તેની રાટલી પકવવી. આ રાટલી ખાવાથી પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓનો સંગ કરી શકે છે.

અથવા એ જ રીતે રાતા ચાખાના લોટની રાટલી પકવી તે ખાવાથી પુરુષ અનેક સ્ત્રીઓનો સંગ કરી શકે છે. ૮

વસ્તાણ્ડસિદ્ધે પયસિ ભાવિતાનસકૃત્તિલાન્ ॥ ૯ ॥

વાજકરણનો ત્રીજો પ્રયોગ

બકરાના વૃષણો નાખી પકવેલા દૂધની સાત દિવસ સુધી તલને ભાવના આપી, તે તલ ખાવાથી પુરુષ પહેલી વારની પેડે જ ઉત્સુ બની અનેક સ્ત્રીઓનો સંગ કરી શકે છે. ૯

શિશુમારવસાપક્વાઃ શબ્દુલ્પસૈસ્તિલૈઃ કૃતાઃ ।

યઃ પુમાન્ગચ્છેત્સ્ત્રીણાં શતમપર્વવત્ ॥ ૧૦ ॥

વાજકરણનો ચોથો પ્રયોગ

જકરાના વૃષણો નાળીને પકવેલા દૂધની સાત દિવસ સુધી તલને ખાવના આપી, તે તલની શિશુમારની (દરિયાઈ કંતરાની) ચરબીમાં સુંવાળીઓ પકવવી. આ સુંવાળીઓ ખાવાથી પુરુષ પહેલી વારની પેટે જ ઉત્સુક બની સો સ્ત્રીઓનો સંગ કરી શકે છે. ૧૦

પિપ્પલીલવળોપેતે ઘસ્તાણ્ડે ક્ષીરસર્પિણા ।
સાવિતે મક્ષયેઘસ્તુ સ ગચ્છેત્પ્રમદાગ્રતમ્ ॥૧૧॥

વાજકરણનો પાંચમો પ્રયોગ

જકરાના વૃષણોને પીપર તથા સૈંધવથી મિશ્ર કરી દૂધ તથા ધીમાં પકવીને ખાવા. આ ખાવાથી પુરુષ સો સ્ત્રીઓ ભોગવી શકે છે. ૧૧

પિપ્પલીમાપશાલીનાં યવગોધૂમયોસ્તથા ।
ચૂર્ણમાઘૈઃ સમૈસ્તૈસ્તુ પૃતે પૂલિકાં પચેત્ ॥
તાં મક્ષયિત્વા પીત્વા તુ ચર્કરામધુરં પયઃ ।
નરશ્ચતકવદ્રજ્ઞદેશવારાન્નિરન્તરમ્ ॥ ૧૨ ॥

વાજકરણનો છઠ્ઠો પ્રયોગ

પીપર, અડદ, રાતા ચોખા, જવ અને ઘઉંનાં ખારીક ચૂર્ણોને સમભાગે લઈ તેઓની ધીમાં પોળી પકવી, તે ખાઈને ઉપર સાકરથી મધુર કરેલું દૂધ પીવું. આથી પુરુષ ચક્રાની પેટે તુરતતુરત દસવાર મૈથુન કરી શકે છે. ૧૨

ચૂર્ણ વિદાર્યાઃ સુકૃતં સ્વરસેનૈવ ભાવિતમ્ ।
સર્પિર્મધુયુતં લીઢા દશ સ્ત્રીધિગચ્છતિ ॥ ૧૩ ॥

વાજકરણનો સાતમો પ્રયોગ

ફગેલાના કંદનું ખારીક ચૂર્ણ કરી તેને તે જ કંદના સ્વરસની ભાવના આપી મધ તથા ધીથી મિશ્ર કરીને ચાટવું. આથી પુરુષ દસ સ્ત્રીઓ ભોગવી શકે છે. ૧૩

एवमामलकं चूर्णं स्वरसेनैव भावितम् ।
शर्करामधुसर्पिर्भिर्યुक्तं लीढ्वा पयः पिबेत् ।
एतेनाशीतिवर्षोऽपि सुखेव परिदृश्यति ॥ ૧૪ ॥

વાજકરણનો આઠમો પ્રયોગ

એ પ્રમાણે આમળાંતું ખારીક ચૂર્ણ કરી, તેને આમળાંના જ સ્વરસની ભાવના આપી સાકર, ધી તથા મધ સાથે ચાટવું અને તે ઉપર દૂધ પીવું. આ પ્રયોગથી એંસી વર્ષનો પુરુષ પણ જુવાનની પેઠે મૈથુનમાં ઉત્સુક તથા સમર્થ બને છે. ૧૪

પિપ્પલીલવળોપેતે ઘસ્તાણ્ડે ઘૃતસાવિતે ॥૧૫॥

વાજકરણનો નવમો પ્રયોગ

જકરાના વૃષણો, પીપર તથા સૈંધવના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી ધીમાં પકવી ખાવા અને તેની ઉપર દૂધ પીવું તથા માખણ ખાવું. આથી પુરુષ ઘોડાની પેઠે મૈથુન કરવામાં સારી પેઠે સમર્થ થાય છે. ૧૫

શિશુમારસ વા ચાદેતે તુ વાર્ગીકૈર મુશમ્ ॥૧૬॥

વાજકરણનો દસમો પ્રયોગ

શિશુમાર (દરિયાઈ કંતરા)ના વૃષણો, પીપર તથા સૈંધવના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી, ધીમાં પકવીને ખાવા અને તેની ઉપર દૂધ પીવું તથા માખણ ખાવું. આથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં ઘોડા જેવો અત્યંત સમર્થ થાય છે. ૧૬

કુલીરકૂર્મનકાનામણ્ડાન્યેવં તુ મક્ષયેત્ ॥૧૭॥

વાજકરણનો અગિયારમો પ્રયોગ

કરચલો, કાચલો અને મધરનાં ઠંડાં, પીપર તથા સૈંધવના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી ધીમાં પકવીને ખાવા અને તેની ઉપર દૂધ પીવું. આથી પુરુષ મૈથુનમાં ઘોડા જેવો સમર્થ થાય છે. ૧૭

મદિષપર્મમસ્તાનાં વિવેચ્છુકાણિ વા નરઃ ॥૧૮॥

વાજકરણનો બારમો પ્રયોગ

ખાંડો, ખંટ અને જકરાનાં વીર્યો પીવાય, તે તેથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં ઘોડા જેવો સમર્થ થાય છે. (હકીન કહે છેઃ એમના વૃષણોને પીપર તથા સૈંધવના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી ધીમાં પકવીને ખાવો) ૧૮

અશ્વત્થફલમૂલત્વવલ્લુક્ષાસિદ્ધં પયો નરઃ ।

પીત્વા સર્શકાક્ષૌદ્રં કુલિજ્ઞ ઇવ હૃષ્યતિ ॥૧૯॥

વાલકરણુનો તેરમે પ્રયોગ

પીપળાનાં ફળ, મૂળ, છાલ અને દીથીઓ

કદક નાળી પકવેલા દૂધમાં, સાકર તથા મધ નાળી તે દૂધ પીવું. આથી પુરુષ ચકલાની પેઠે વારંવાર તુરતતુરત મૈથુન કરી શકે છે. ૧૯

વિદારીમૂલકલ્કં તુ ઘૃતેન પયસા નરઃ ।

હૃદયસ્વરસમં પીત્વા ઘૃદ્ધોડપિ તરુણયતે ॥૨૦॥

વાલકરણુનો ચૌદમે પ્રયોગ

ફગવેલાના મૂળનો ઊંખરાના ફળ જટલો

કદક દૂધ તથા ધીમાં ખનાવી તેને દૂધ તથા ઘીની સાથે પીવો. આથી વૃદ્ધ પુરુષ પણ મૈથુન કરવામાં જીવાન જવો ખની જાય છે. ૨૦

માષાણાં પલમેકં તુ સંયુક્તં ક્ષૌદ્રસર્પિષા ।

અવલિહ્ય પયઃ પીત્વા તેન વાજી ભવેન્નરઃ ॥૨૧॥

વાલકરણુનો પંદરમે પ્રયોગ

ચાર તોણાખાર અડદનો લોટ, મધ તથા

ધીથી મિશ્ર કરીને ચાટવો અને તેની ઉપર દૂધ પીવું. આથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં ઘોડા જેવો સમર્થ થાય છે. ૨૧

ક્ષીરપક્વાંસ્તુ ગોધૂમાનાત્મગુસાફલૈઃ સહ ।

શીતાન્વૃતયુતાન્વાદેતતઃ પશ્ચાત્પયઃ પિવેત્ ॥૨૨॥

વાલકરણુનો સોળમે પ્રયોગ

ઘઉંને કૌચાનાં ફળોની સાથે દૂધમાં પકવી

ડંડા કરી, તેમાં ધી નાળીને ખાવા અને તેની ઉપર દૂધ પીવું. આથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં ઘોડા જેવો સમર્થ થાય છે. ૨૨

નક્તમૂષિકમળ્લકચટકાળ્લકૃતં ઘૃતમ્ ॥

પાદામ્યજ્ઞેન કુરુતે વલં મૂર્ધિ તુ ન સ્પૃશેત્ ।

આવસ્પૃશતિ નો મૂર્ધિ તાવદ્વલ્લેજિરન્તરમ્ ॥૨૩॥

વાલકરણુનો સત્તરમે પ્રયોગ

મધર, ઊંદર, દેડકા અને ચકલીનાં ઈંડાના

કદક તથા ક્વાચથી ધી પકવીને તે ધીને

ખતે પગમાં લગાવી પૃથ્વીનો સ્પર્શ ન કરે, ત્યાં સુધી પુરુષ વારંવાર મૈથુન કરી શકે છે. ૨૩
સ્વયંગુસેક્ષુરકયોઃ ફલચૂર્ણ સર્શકરમ્ ।

ધારોળેન નરઃ પીત્વા પયસા ન ક્ષયં વ્રજેત્ ॥૨૪॥

વાલકરણુનો અઠારમે પ્રયોગ

કૌચાનાં ફળ અને એખરાનાં ફળનું ચૂર્ણ

સાકરમાં મિશ્ર કરી તુરત દોઢેલા (શેડકડા) દૂધ સાથે પીવું. આથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં થાકતો જ નથી. ૨૪

ઉચ્ચટાચૂર્ણમપ્યેવં ક્ષીરેણોત્તમમિશ્યતે ॥ ૨૫ ॥

વાલકરણુનો એગણીસમે પ્રયોગ

સફેદ ચણોઠીનાં બીજોનાં દ્વેતરાં ઉતારી તેનો લોટ કરી તેની દૂધમાં રાખ કરી સાકર નાળીને પીવાથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં અતિ-સમર્થ થાય છે. ૨૫

શતાવર્યુચ્ચટામૂલં પેયમેવં બલાર્થિના ॥ ૨૬ ॥

વાલકરણુનો વીસમે પ્રયોગ

શતાવરી અને સફેદ ચણોઠીનાં મૂળિયાનો

કદક દૂધમાં ઘોળીને પીવાથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં અતિસમર્થ થાય છે. ૨૬

સ્વયંગુસાફલૈર્યુક્તં માષસૂપં પિષેન્નરઃ ॥ ૨૭ ॥

વાલકરણુનો એકવીસમે પ્રયોગ

કૌચાનાં ફળોમાં મિશ્ર કરીને રાંધેલા

અડદની દાળ પીવાથી પુરુષ મૈથુન કરવામાં ઘોડા જેવો સમર્થ થાય છે. ૨૭

ગુસાફલં ગોક્ષુરકાચ્ચ વીજં

તયોચ્ચટાં ગોપયસા વિપાચ્ય ।

સ્વજાહતં શર્કરયા ચ યુક્તં

પીત્વા નરો હૃષ્યતિ સર્વરાત્રમ્ ॥ ૨૮ ॥

વાલકરણુનો બાવીસમે પ્રયોગ

કૌચાનાં ફળ, ગોખરનાં બીજ અને સફેદ

ચણોઠીનાં બીજના ચૂર્ણને ગાયના દૂધમાં પકવી, તે દૂધ રવાઈથી વલોવી, સાકરથી મિશ્ર કરીને પીવાથી પુરુષ આખી રાત વારંવાર મૈથુન

કરી શકે છે. ૨૮

માપાન્વિદારીમપિ સોષ્ઠાં ચ
ક્ષીરે ગવાં ક્ષૌદ્રઘૃતોપપન્નામ્ ।

પીત્વા નરઃ શર્કરયા સુયુક્તાં
કુલિન્નવદ્વૃષ્યતિ સર્વેત્રમ્ ॥ ૨૯ ॥

વાજકરણુનો તેવીસમેા પ્રયોગ

અડદ, ફગવેલાનો કંદ અને ઘોળી અણોઠી-
નાં ખીજના અણુને ગાયના દૂધમાં પકવી તે
દૂધને મધ, ઘી તથા સાકરમાં મિશ્ર કરી
પીવાથી પુરપ આખી રાત ચકલાની પેઠે
વારંવાર મૈથુન કરવા ઉત્સુક થાય છે. ૨૯

ઘૃથીનાં વૃદ્ધવત્સાનાં માપવર્ણમૃતાં ગવામ્ ।
યત્ક્ષીરં તત્પ્રગ્ભવન્તિ ઘલકામેષુ જન્તુષુ ॥ ૩૦ ॥

વાજકરણુનો ચોવીસમેા પ્રયોગ

પહેલવહેલી વીયાથેલી, જ્યોનાં વાજડાં
એક વર્ષનાં થઈ ગયાં હોય એવી અને જ્યોને
અડદના લીસા ઈંડ ખવડાવવામાં આવતા
હોય એવી ગાયોનું દૂધ બળ ધરાવતા માણસો
માટે બહુ બખણાય છે. ૩૦

ક્ષીરમાંસમળઃ સર્વઃ કાકોલ્યાદિશ્ચ પૂજિતઃ ।
વાજીકરણહેતોર્દિ તસ્માત્તં તુ પ્રયોજયેત્ ॥ ૩૧ ॥

સામાન્ય વાજકરણુ પ્રયોગો

સઘળાં દૂધોનો વર્ગ, સઘળાં માંસોનો વર્ગ
અને કાકોલ્યાદિ ગણુ ઉત્તમ બળ આપનાર છે;
માટે તેઓના પણ વાજકરણુ પ્રયોગો કરવા. ૩૧

એતે વાજીકરા યોગઃ પ્રીત્યપલ્લવલપ્રદાઃ ।
સેવ્યા વિશુદ્ધોપચિત્તદેહૈઃ કાલાયપેક્ષયા ॥ ૩૨ ॥
વાજકરણુ પ્રયોગોનું ફળ તથા પદ્ધતિ

ઉપર કહેલા વાજકરણુ પ્રયોગો આનાંદ,
સંતાન તથા બળ આપનારા છે. પ્રથમ શરીરને
વમનવિરેચનાદિથી શુદ્ધ તથા પુષ્ટ કરી દેશકાલાદિ
પ્રમાણે તેઓનું સેવન કરવું. ૩૨

(વાજકરણુનંત્ર સમાપ્ત)

રસાયનતંત્ર

અધ્યાય ૨૭મેા

અથાતઃ સર્વોપધાતશમનીયં રસાયનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

દેને શિષ્યોના પૂછનાથી 'સર્વોપધાત-
શમનીયરસાયન' એ નામના અધ્યાયનું તે
પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે બમવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

પૂર્વે વ્યસિ મધ્યે વા મનુષ્યસ્ય રસાયનમ્ ।
પ્રયુક્તિત મિષકપ્રાજ્ઞઃ સ્નિગ્ધશુદ્ધતનોઃ સદા ॥
નાવિશુદ્ધશરીરસ્ય યુક્તો રાસાયનો વિધિઃ ।
ન માતિ વાસસિ ક્ષિપ્તે રદ્ધયોગે દ્વાહિતઃ ॥ ૨ ॥

રસાયન દેવાની અવસ્થા તથા

સ્નેહન-શોધનની જરૂર

પ્રવીણ વૈદ્યે માણસને તેની પહેલી અવસ્થા-
માં અથવા મધ્ય અવસ્થામાં રસાયનયોગો દેવા
પણ તેઓનાં શરીરોનું સ્નેહન તથા શોધન કરી-
ને જ દેવા. જમ રંગ સારા યોગોથી અડાવેલો
હોય, છતાં મેક્ષા વસ્ત્રમાં બરાબર લાગુ પડતો
નથી, તેમ રસાયન પ્રયોગ સારી રીતે ગોઠવેલો
હોય, છતાં અશુદ્ધ શરીરમાં બરાબર લાગુ પડતો
નથી. ૨

શરીરસ્યોપધાતા યે દોષજા માનસાસ્તથા ।

ઉપદિષ્ઠઃ પ્રદેશેષુ તેષાં વક્ષ્યામિ વાણમ્ ॥ ૩ ॥

૧ ગેમ તથા ક્રોધભયાદિ સઘળા ઉપધાનો ક્રેતાથી
ન થાય એવા રસાયનપ્રયોગના નિષ્પણુ વિરેત્ત. જે
ઓષધ લગણુ તથા વ્યાધિઓને મટાડનારું, જુવાનીને
સ્થિર રાખનાર, નેત્રોને હિનકર, ધાતુઓને પુષ્ટિકર
અને વીર્યને વધારનાર હોય, તે ઔષધ રસાયન
કહેવાય છે. વાજ્ઞક કહે છે, કે 'લામોપાયો હિ
શસ્તાનાં રસાદીનાં રસાયનમ્-શરીરમાં શ્રદ્ધ રમ
રધિરાદિને મેળવવાનો જે ઉપાર તે રસાયન કહેવાય
છે.' (ઉત્તરગ્રંથાન અધ્યાય કહેનો) આ પ્રથમ
સુત્રમાનના પહેલા અધ્યાયનો ૧૦મેો વિષય પણ શુઓ-

રસાયનપ્રયોગોનો ઉપક્રમ

આ ગ્રંથમાં શરીરના દોષજન્ય (રોગો) તથા માનસિક (ક્રોધાદિક) ઉપધાતો કહ્યા છે, તેઓ સંપૂર્ણ મટે એવા રસાયનપ્રયોગો કહું છું ૩

શીતોદકં પયઃ ક્ષૌદ્રં સર્પિરિત્યેકશો દ્વિશઃ ।

ત્રિશઃ સમસ્તમથવા પ્રાકવીતં સ્થાપયેદ્વયઃ ॥૪૮॥

શીત જળ આદિ રસાયનપ્રયોગો

કહું જળ, દૂધ, મધ અને લીંસે ચાર પદાર્થોમાંથી એક, બે, ત્રણ કે ચારે પદાર્થો જમ્યા પહેલાં લેવાય, તો લાંબો કાળ યૌવન ટકી રહે છે. ૪

તત્ર વિઙ્ગતત્તુલચૂર્ણમાહુત્ય યદ્દીમધુયુક્તં યથાવલં શીતતોયેનોપયુક્તીત શીતતોયં ચાર્તુર્પિવેદેવ-મહરહર્માસમ્ । તદેવ મધુયુક્તં મહાત્તકકાયેન વા, મધુદ્રાક્ષાકાયયુક્તં વા, મધ્વામલકરસામ્યાં વા, ગુઢ-ચીકાયેન વા । એવમેતે પચ્ચ પ્રયોગા ભવન્તિ । જીર્ણે મુદ્દામલકયૂષેણાલવણેનાલ્પસ્ત્રેહેન ઘૃતવન્તમોદનમશી-યાત્ । એતે સ્વસ્વર્શાસિ ક્ષપયન્તિ, કૃમીતુપગ્નન્તિ, ગ્રહણધારણશક્તિં જનયન્તિ, માસે માસે ચ પ્રયોગે વર્ષશતમાયુષોઽભિવૃદ્ધિર્ભવતિ ॥ ૫ ॥

વાવડિંગના પાંચ રસાયનપ્રયોગો અને ક્ષણો

વાવડિંગના દાણાનાં ચૂર્ણને જઠીમધના ચૂર્ણમાં મિશ્ર કરી તેનો જઠરાશિના બળ પ્રમાણે ટાઢા પાણી સાથે ઉપયોગ કરવો અને અનુપાન પણ ટાઢા પાણીનું કરવું. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી નિત્ય કરવું. (૧)

અથવા વાવડિંગના દાણાનાં ચૂર્ણને મધમાં મિશ્ર કરી, તેનો સિલામાંના ક્વાથની સાથે જઠરાશિના બળ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો અને ટાઢા પાણીનું અનુપાન કરવું. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી નિત્ય કરવું. (૨)

અથવા વાવડિંગના દાણાનાં ચૂર્ણને મધ તથા દ્રાક્ષના ક્વાથમાં મિશ્ર કરી, તેનો જઠરાશિના બળ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો અને ટાઢા પાણીનું અનુપાન કરવું. આ પ્રમાણે

એક મહિના સુધી નિત્ય કરવું. (૩)

અથવા વાવડિંગના દાણાના ચૂર્ણને મધ તથા આમળાંના રસમાં મિશ્ર કરી તેનો જઠરાશિના બળ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો અને ટાઢા પાણીનું અનુપાન કરવું. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી નિત્ય કરવું. (૪)

અથવા વાવડિંગના દાણાના ચૂર્ણને ગળોના ક્વાથમાં મિશ્ર કરી તેનો જઠરાશિના બળ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો અને ટાઢા પાણીનું અનુપાન કરવું. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી નિત્ય કરવું. (૫)

આ રીતે આ પાંચ પ્રયોગો કહ્યા. દરેક પ્રયોગમાં ઉદરમાં ચૂર્ણાદિક પચી જાય, ત્યારે લૂણગરના તથા થોડા રનેહવાળા મગ તથા આમળાંના ઓસામણ સાથે ધીવાળો ભાત નિત્ય જમવો. આ દરેક પ્રયોગ અરશોને મટાડે છે, કૃમિઓને હણે છે અને ગ્રંથાદિકને ગ્રહણ તથા ધારણ કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રયોગોમાંનો દોષ પણ પ્રયોગ દર મહિને કરાય, તો સો વર્ષ સુધીનો આયુષ્યનો વધારો થાય છે. ૫

વિઙ્ગતત્તુલાનાં દ્રોણ પિષ્ટપચ્ને પિષ્ટવદુસ્ત્વેષ વિગતકષાયં સ્વિન્નમવતાર્ય દષદિ પિષ્ટમાયસે દ્વે કુમ્મે મધૂદકોત્તરં પ્રાવૃષિ ભસ્મરાશાવન્તર્ગદે ચતુરો માસાન્નિદધ્યાત્ । વર્ષાવિગમે ચોદ્વિત્યોપસંસ્કૃતશરીરઃ સહસ્રસમ્પાતામિહુતં કૃત્વા પ્રાતઃપ્રાતર્યથાવલમુપયુ-ક્તીત । જીર્ણે મુદ્દામલકયૂષેણાલવણેનાલ્પસ્ત્રેહેન ઘૃતવ-ન્તમોદનમશીયાત્, પાંચશય્યાયાં ચ શયીત । તસ્ય માસાદૂર્ધ્વં સર્વાન્નેમ્યઃ કૃમયો નિષ્ક્રામન્તિ, તાનણુતૈલે-નામ્પક્તસ્ય વંશવિદલેનાપહરેત્, દ્વિતીયે પિપીલિકાસ્તુ-તીયે ચૂકાસ્તયૈવાપહરેત્ । ચતુર્થે દન્તનસ્રોમાણ્યવ-શીર્ષન્તે । પંચમે પ્રશસ્તગુણલક્ષણાનિ જાયન્તે । અમા-નુષં ચાદિત્યપ્રકાશં વપુરધિગચ્છતિ । દૂરાચ્છૂવણાનિ દર્શનાન્તિ ચાસ્ય ભવાન્તિ । રજસ્તમસી ચાપોહ્ય સત્વ-

મથિતિષ્ઠતિ । શ્રુતનિગાદ્યપૂર્વોત્પાદી ગજપલોડમ્બજવ
પુનર્ધુવાડાદૌ વર્ષશતાન્યાસુરવાપ્રોતિ । તસ્યાણુતૈત્મ
મ્યજ્ઞાયૈ । અજકર્ણકષાયસુત્સાદનાયૈ । સોશીરકૂષોદક
આનાયૈ । ચન્દનમુપ્લેપનાયૈ । મહાતકવિધાનવદાહાર
પરિહારશ્ચ ॥૬૧॥

વાવડિંગનો ખીજ પ્રકારે પ્રયોગ અને ક્રુણ

એકદહાજો ચોવીસ તોલાભાર વાવડિંગના
દાણાને લોટ પન્નવાના વાસણમા લોટની
પેકે બાફવા મૂકી, ઉપર આવેના ક્વાથને કાઢી
લઈ, બકાઈ રહે ત્યાં ઉતારી લઈ, પથ્થર
ઉપર વાટી, ઘોઢાના મજમૂન ઘડામા ભરી,
તેની ઉપર તે ઘડામા મન તથા પેનો ક્વાથ
નાખી, ઘડાનું મોઢું બધ કરી દઈ, તેને પ્રાવૃષ
ઋતુમા (આપાઠ માસમા) અદરના ધગમા
ભસ્મના ઢગનાની અદર રાખી મૂકવેા ચાર
મહિના સુધી એમ ને એમ રહેવા દઈ આસો
માસ વીતી જાય ત્યારે કાઢી લઈ, વમન-
વિરેચનાદિથી શરીરને શુદ્ધ કરી, ઋગ્વેદના
સંહસ્રસપાત નામના અધાથમા કંઢેના
મન્ત્રોથી સંત્રાસટોમ કરીને પછી તે ઘડામા
રહેના અરિંગનો નિત્ય પ્રભાતે જઠરાગ્નિના
બળ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવેા એ પચી જાય
ત્યારે લૂણગરના અને અપ્પ સ્નેહવાળા મગ
તથા આમળાના ઓસામા સાથે ધીવાગો ભાત
જમવેા અને ધૂળનાળી શય્યામા સૂઈ રહેવું
એ માણસને એક માસ પૂરો થતા સધળા
અગોમાથી ક્રીડાઓ નીકળે છે ક્રીડાઓ નીકળે
ત્યારે વૈધે ને માણુમના શરીર પર અણુતેન
(આસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૨મા વિષયમા
કહેવું) ચોળી વાસની સળી વગેરે વડે

ક્રીડાઓને કાઢી લેવા ખીજ મહિને એ માણસના
શરીરમાથી ક્રીડાઓ નીકળે છે અને ત્રીજ
મહિને જ નીકળે છે તેને પા । ઉપર પ્રમાણે જ
કાઢી લેવા. ચોથે મહિને એ માણસના દાંતો,
નખો તથા રુવાડા પડી જાય છે પાચમે
મહિને શ્રેષ્ઠ ગુણોવાળા તથા શ્રેષ્ઠ લક્ષણોવાળા
દાંતો, નખો અને રુવાડા નવાં ઉપજ
યાય છે એ ગાણુસ મર્ધના જેવા તેજસ્વી દિવ્ય
શરીરવાળો થઈ જાય છે, દૂર પ્રદેશમા થતી
વાતો પણ સામગ્રે છે, દૂર પ્રદેશમા રહેવા
પદાર્થો પણ દેખે છે, ગ્લેચુલુ તથા તમો
ગુપ્ત દૂર થઈ સત્તગુપ્તની પ્રાપ્તિવાગો
યાય છે, એકવાગ સંભગેના અધાદિકને
મોઢે મોઢે છે, અપૂર્વ કાર્યો ઉત્પન્ન કરનારો
થાય છે, દાંથીના જેવા પાગવાગો થાય છે,
ઘોઢાના જેવા વેગવાગો થાય છે, પાંઠો જીવાન
થાય છે અને આદ્યો વર્તન આયુધ્ય પામે છે
એ માપામને ચોગવા માટે આધુનેય જેવ,
શરીર પગના મેનને દૂર કરવા માટે મોઢા રાજના
ઝડનો કાંક ચોગવા દેવો, સ્નાન માટે વાગો
નાખેવું ક્વાતું જળ દેવું, અનુલેપન માટે શેન
ચદન દેવું અને આ ધ્યાનના દહા અધ્યાયના
૨૦મા વિષયમા કંઢેના ભવાતકવિધાનમા જે
આહાર કંઠો છે તે દેવો તથા પરશ્ચ પાપુ એ
ભવાતકવિધાનમા કંઠા પ્રમાણે જ પગાવવી ૬

કારમર્ધાળા નિષ્કુલીકૃતાનામેષ એવ ક્તવ
પાશુચર્યાયોજનવચસ્ । યત્ત હિ પયસાશ્રુતેન મોક
વ્યસ્ । સમાનમન્યત્ પૂર્વેણાશિષશ્ચ । શોણિતપિત્ત
વિમિત્તેષુ વિકારેષ્વેતેપામુપયોગ ॥ ૭ ॥

સીવપૂનાં ક્રુણોનો રસાયન-પ્રયોગ

૧ મળમા 'સહસ્રસપાતામિહુત એ શબ્દ છે
તનો ગણ ભાસાર અર્થો અર્થ મરે છે કે । મીની
ધન્ધા હોય તા ઈમક્તના મનાથી હજાર આ તિઓ
હોમવી અને પાપમનાગ્નિ ૬ જા હોય તા ત્રિપ ।
ગાયત્રીથી હજાર ના તિઓ દોમની

૧ સીવગ્ન જાડ મોડુ થાર છે તના પાદ ।
અમ ગાના જેવા તથા પીપગાના પાદ જોથી દાંકે
મો । થાર છે ફોવા પીગા થાર છે અને ફોવા વસ
તથા ખટાગવાગા થાય છે તીર પોતે મગા અ
વાગી હોર છે

સીવણનાં ફળોમાંથી ઠળિયા કાઢી નાખી તે ફળોનો પ્રયોગ ઉપર લખેલા વાવડિંગના પ્રયોગ પ્રમાણે જ કરવો. આ પ્રયોગમાં માણસે ઘૂળવાળી શય્યામાં સૂવું નહીં અને પકવેલા દૂધની સાથે ભાત જમવો. આ પ્રયોગ કરવાથી પણ ઉપર લખેલા વાવડિંગના પ્રયોગ જેવાં જ ફળો થાય છે. રુધિર ઠે પિત્તથી થયેલા રોગો ઉપર સીવણનાં ફળોનો પ્રયોગ ઉત્તમ છે. ૭

યથોક્તમાગારં પ્રવિશ્ય ચલામૂલાર્દ્ધપલં પલં વા વયસાડ્ડલોઙ્ચ પિવેત્ । જીર્ણે પયઃ સર્પિરોદન ઇત્યાહારઃ ।
 एवं द्वादशरात्रमुपयुज्य द्वादश वर्षाणि वयस्तिष्ठति ।
 एवं दिवसशतमुपयुज्य वर्षशतं वयस्तिष्ठति ॥૮॥

અળદાણાના છોડનાં મૂળિયાંનો પ્રયોગ

એકમાં બીજું અને બીજામાં ત્રીજું એમ ત્રેવડા બનાવેલા ધરમાં પ્રવેશ કરાવી બળદાણાના છોડનાં જે તોલાભાર અથવા ચાર તોલાભાર મૂળિયાંના કદકને દૂધમાં ઘોળીને પાવો અને તે પછી બધ ત્યારે દૂધ, થી તથા ભાત ખવડાવવો. આમ ચાર રાત્ર સુધી ઉપયોગ કરે તો ચાર વર્ષ સુધી જીવાની સ્થિતિ રહે છે અને સો દિવસ સુધી ઉપયોગ કરે તો સો વર્ષ સુધી જીવાની સ્થિતિ રહે છે. ૮

एवमेवातिवलानागबलाविदारीशतावरीणामुपयोगः । विशेषस्त्वतिबलमुदकेन, नागबलाचूर्णं मधुना, विदारीचूर्णं क्षीरेण, शतावरीमप्येवं, पूर्वैणान्यत्समानमाशिषश्च समाः । एतास्त्वोषधयो बलकामानां शोषिणां रक्तपित्तोपसृष्टानां शोणितं छर्दयतां विरिच्यमानानां चोपदिश्यन्ते ॥९॥

૧ બળદાણાના છોડ થાય છે. તેમાં પીળાં ફૂલ અને કાળાં તથા રાઈ જેવડાં બીજો થાય છે. એ બીજો અળદાણા કહેવાય છે. અળદાણાના છોડના સાવરણા થાય છે. અળદાણાને કેટલાક લોકો ખરેટી પણ કહે છે.

અપાટ^૧, ગંગેટી^૨; ફગવેલાનો કંદ^૩ અને શતાવરી^૪ના રસાયનપ્રયોગો

અપાટ, ગંગેટી, ફગવેલાનો કંદ અને શતાવરીના રસાયનપ્રયોગો ઉપર લખેલા બળદાણાનાં મૂળિયાંના પ્રયોગ પ્રમાણે જ કરવા. તેમાં વિશેષ એ છે, કે અપાટના ચૂર્ણનો જળ સાથે, ગંગેટીના ચૂર્ણનો મધ સાથે, ફગવેલાના કંદના ચૂર્ણનો દૂધ સાથે અને શતાવરીના પણ દૂધની સાથે જ ઉપયોગ કરવો. બીજું સઘળું ઉપર લખેલા બળદાણાના છોડના મૂળિયાંના પ્રયોગ પ્રમાણે જ સમજ લેવું. આ દરેક પ્રયોગનું ફળ પણ બળદાણાના છોડના મૂળિયાંના પ્રયોગ જેવું જ થાય છે. બળતી ઇચ્છા રાખનારાઓ માટે, સુકાઈ જતા માટે રક્તપિત્તના રોગીઓ માટે, લોહીની ઊલટી કરતા હોય તેઓ માટે અને જ્યોતને વારંવાર દસ્ત લાગ્યા કરતો હોય, તેઓ માટે આ અપાટ, ગંગેટી, ફગવેલાનો કંદ અને શતાવરીનો પ્રયોગ કહેવામાં આવે છે. ૯

वाराहीमूलतुलाचूर्णं कृत्वा ततो मात्रां मधुयुक्तां

૧ અપાટના મોટા છોડ બેત્રણ બતના થાય છે. ફળો ચક્કર જેવાં ગોળ થાય છે અને ડાંસડી કહે છે. ફૂલો પાકા, પીળા રંગનાં થાય છે. પાંદડાં કામળ અને પીપળાનાં પાંદડાં જેવા આકારવાળાં થાય છે. બીજ બતની-અપાટનાં પાંદડાં બપોરિયાના જેવાં થાય છે. ત્રીજી બતની અપાટ પીળાશવાળાં તથા મોટાં પાંદડાંવાળાં થાય છે.

૨ ગંગેટીના ઝાડનાં ફૂલો સફેદ અને ફળો દ્રામણું સરખાં ચારચાર ભેળાં થાય છે. એ ફળો ખાટાં, મીઠાં તથા તૂરાં હોઈ દીટિયાની સાથે ચટકનાં હોય છે. દ્રામણુંનાં ફળો તો ઝાડની ડાળ સાથે ચોટી જ રહે છે, એટલો ફરક છે.

૩ ફગવેલાનો કંદ વિદારીકંદ કહેવાય છે અને બોકોળું પણ કહેવાય છે. સફેદ વિદારીકંદ ક્ષીણ-વિદારી કહેવાય છે.

૪ શતાવરીના સફેદ રંગવાળા વેલા થાય છે. પાંદડાં શરૂનાં પાંદડાં જેવા થાય છે. શતાવરીને કેટલાક એશ્વર્ય કહે છે.

પયસાડ્ડલોઘ્ય પિવેત્ । જીર્ણે પયઃ સર્પિરોદનં ઇત્યાહાર । પ્રતિવેધોઽય પૂર્વવત્ । પ્રયોગમિમસુર્વસેવમાનો વર્ષ
શતમાસુરવામોતિ સ્ત્રીષુ ચાક્ષવતામ્ ॥ એતૈર્નૈવ ચૂર્ણેન
પયોઽવચૂર્ણ્ય શૃતસ્તૈમમિમધ્યાજ્યમુત્પાદ્ય મધુયુતમુ-
પયુક્ષીત સાયમ્પ્રાતરેકકાલં વા । જીર્ણે પયઃ સાપ્ત-
દનં ઇત્યાહાર । एवं માસમુરયુઽય વર્ષશતાયુર્ભવતિ ૧૦

વારાહીનાં' મૂળિયાનાં બે પ્રયોગો
વારાહીનાં મૂળિયાનું ચારસો તોલામાર ચૂર્ણ
કરી તેમાંથી અનુકૂળ માત્રા અથમાં મિશ્ર કરી
દૂધમાં ઘોળીને પીવી અને તે માત્રા પચી ગયા
પછી દૂધ, ઘી અને જાન ખાવો આ પ્રયોગમાં
જિવામાંના પ્રયોગ પ્રમાણે ૪ પૈચ પગાવવી
(આ સ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયનો ૨૦મો વિષય
જુઓ) આ પ્રયોગનું સેવન કરનારો પુરુષ સો
વર્ષનું આયુષ્ય ભોગને છે અને મેયુનમાં ક્ષીણ
શક્તિવાળો થતો નથી

વારાહીના મૂળિયાનું ચૂર્ણ દૂધમાં જાખરાવી,
તે દૂધને ઊનું કર્યા પછી ઠંડું પાડી, વગેવાવી,
તેમાંથી ઘી ખનાવી, તે ઘી મૂચી મિશ્ર કરી
સાંજે તથા પ્રભાતે ખાવું અને પચી ગયા પછી દૂધ,
ઘી તથા જાત ખાવો આ પ્રયોગ એક મહિના
સુધી નિત્ય કરે તો તેથી સો વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત
થાય છે ૧૦

ચક્ષુઃકામઃ પ્રાણજામો વા વીજકસારાગ્નિમન્ય-
મૂલં નિ ક્ષાપ્ય માપ્રસ્ય સાધયેત્ । તસ્મિન્સિધ્યતિ
ચિત્રકમૂલાનામક્ષમાત કલ્ક દપાદામલકરસચતુર્થ-
ભાગમ્ । તત સ્વિન્નમવતાર્ય સદ્સસમ્પાતામિહુત કૃત્વા

૧ પહોડોમાં વારાહીના વેના થાર છે એના
પાદમાં નાગરવેનના પાન સરખા થાર છે એ વેના
બીજા ઉપર ચાર છે હાથહાથને જે બીજામાં
મૂળિયા મૂકતા બનતી અને બીજામાં તે મૂળિયા હોર
ત્યારે ગાયત્રી ખરીની પેઠે બેડા બેડ બાંધે ૬ થાય
છે એ કહે છે ઉપર ૨૭૦૦ થયી હોર છે વારાહી દો
હાથકદ પછ કહેવાતી ૭ કારણ કે એ સ્થાવરણા
દોષ છે તથા તેમાંથી મધ્યે અર્ધ બાજ છે તેનું
'વારાહીકદ' એ નામ પણ એ ઉપરથી જ પડ્યું છે

શીતીમૂતં મધુસર્પિર્મ્યાં સંમુજ્યોપસુક્ષીત યયામલમ્ ।
યયાસાલ્પ્યં ચ લવણં પરિહરન્મશ્વેત્ । જીર્ણે
મુદ્રામલકયુષેળાલવણેન ધૂતવન્તમોદનમશીયાત્ પયસા
વા માસનયમેવમાશ્યાં પ્રયોગાશ્યાં ચક્ષુઃ સૌર્ણવદ્ભવત્ય
નત્પણ્ઠઃ સ્ત્રીષુ ચાક્ષવો વર્ષશતાયુર્ભવતીતિ ॥ ૧૧ ॥

અડદના ઠો રસાયનપ્રયોગો
નેત્રો અથવા શરીર બળવાન કરવાની
બેને ઇચ્છા હોય તેને માટે બીજાના (ગિયાના)
સારનો તથા અરણીનાં મૂળનો કઠાય કરી તેમાં
ગોસડ તોલામાર અડદ ખાદવા એ બકાત
હોય તે સમયે એ થા ભાગનો આમળાનો રસ
અને એક તોલામાર ચિત્રકનાં મૂળિયાનો ઠંડક
નાખવો બકાઈ રહે ત્યારે ઉતારી કાઢી જવેડના
સાંસસ પાત નાખના અધ્યાયમાં કહેવા મનોથી
મહંતોમ કરી, અડદને ઠંડા પાડી, લૂગું નહિ
નાખતાં મધ તથા વીંચી મિશ્ર કરી તેઓનો
જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે મધક આવે તેમ
ઉપયોગ કરવો પચી જાય ત્યારે લૂગુંગરના
મગ તથા આમળાના એકામળ સાથે ધીનાળો
ભાત અથવા દૂધ સાથે ધીનાળો ભાત ખાવો

આ બે પ્રયોગોમાંથી ગમે તે પ્રયોગ નણ

૧ બીમનાના જા. મોટા થાય ૭ તેના પાદમાં
પીપરના પા. ૧ જેવા છતાં બરા નાના થાર છે ફૂન
પીળા તથા આગળના જેવા થાય છે એના લાકડાનો
સાર પીગો થાર ૭ એનું લાડ પાળીમાં પનાવ્યાથી
મળીના નેવો કાગો રમ થાય છે બીજા એ રમથી
સોઈ ૫૩ હાથપગમાં છૂંટ્યા પાડે છે બીમનાનો
ચૂર હીરાબળ મૂકતા છે ૭ાના સારવાળો
બીમનો વધારે ચુકાગી ૭

૨ અરણીના મોગ જડ થાર છે પાદમાં મોગ,
ઝીણા કરમરિયાવાળા તથા ગધનાના થાય છે ફૂનો
સફેદ થાય છે અને કોયો નાના કરમલ જેવડા થાર છે

૩ ચિનાના છોડ સરદ ફૂલવાળા, કાગો ફૂલવાળા
અને રાના ફૂલવાળા એમ નણ બનના થાય છે ચિનાના
મૂળિયા વાળી બમ ઉપર ચેપલી મૂ વાળી બમરા ઉંડે
૮ અને એક ના રેને તો ફૂલોના થાર છે આથી જ
તેનું અગ્નિ એનું નામ છે સફેદથી મગો અને માગપી
રાનો જો છે સ નો અનુબર પણ મળેલો છે

મહિના સુધી કરે, તો આંખો ગરુડ પક્ષીના જેવી ધણી તેજસ્વી થાય છે, શરીરબળ અત્યંત વધે છે, મૈથુન કરવામાં શક્તિ રહે છે અને સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે. ૧૧

भवति चात्र ॥

पयसा सह सिद्धानि नरः शणफलानि यः ।

मक्षयेत्पयसा सार्द्धं वयस्तस्य न शीर्यते ॥ ૧૨ ॥

શણનાં ફળોનો રસાયનપ્રયોગ

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘જે માણસ દૂધમાં પકવેલાં શણનાં ફળો દૂધની સાથે ખાવાનો પ્રયોગ કરે, તે માણસનું યૌવન ઘટતું નથી. ૧૨

અધ્યાય ૨૮મો

अथातो मेघायुष्कामीयं रसायनचिकित्सितं व्याख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘મેઘાયુષ્કામીયરસાયનચિકિત્સિત’^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

मेघायुःकामः श्वेतावल्गुजफलान्यातपपरिशुष्का-
ण्यादाय सूक्ष्मचूर्णानि कृत्वा गुडेन सहाऽऽलोड्य
स्नेहकुम्भे सप्तरात्रं धान्यराशौ निदध्यात् । सप्तरात्रादु-
द्धृत्य हृतदोषस्य यथाबलं पिण्डं प्रयच्छेदनुदिते सूर्ये ।
उष्णोदकं चानुपिबेत् । मलातकविधानवचामारप्रवेशः ।
जीर्णौषधश्चापराह्णे हिमाभिरङ्घ्रिःपरिपिक्तगात्रः शालीनां
षष्टिकानां वा पयसा शर्करामधुरेणौदनमश्नीयादेवं षण्मा-
सानुपयुज्य विगतपाप्मा बलवर्णोपेतः श्रुतिनिगादी-
स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति । कुष्ठिनं पाण्डुरोगि-
णमुदरिणं वा कृष्णाया गोमूत्रेणालोड्यार्द्धपलिकं पिण्डं
विगतलौहित्ये सवितरि पाययेत् । पराह्णे चालवणेना-

૧ રૂપકના ન પામે એવી બુદ્ધિ તથા ધન્ય આયુષ્ય આપે એવા રસાયનપ્રયોગોના નિરૂપણ વિશેનો.

मलकयूषेण सर्पिष्मन्तमोदनमश्नीयात् । एवं मासमुप-
युज्य स्मृतिमानरोगो वर्षशतायुर्भवति ॥ ૨ ॥

બુદ્ધિ અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટે

ખાખચીના ઊં રસાયનપ્રયોગો

જો બુદ્ધિ તથા આયુષ્યની વૃદ્ધિની ઇચ્છા હોય, તો સફેદ ફૂલવાળી ખાખચીનાં તડકામાં સુકાયેલાં ફળોને લઈ, તેઓનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી, તે ચૂર્ણને ગોળથી મિશ્ર કરી, ધીથી રીંદો કરેલા ઘડામાં નાખી, ઘડાનું મોઢું બંધ કરી, તે ઘડાને ધાન્યના ઢગલામાં સાત રાત સુધી દાટી મૂકવો. સાત રાત થઈ ગયા પછી તેને કાઢી લઈ, વમનવિરેચનાદિથી શરીરનું શોધન કરી, સૂર્યોદય પહેલાં જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે તેમાંથી પીંડો ખવરાવવો અને ખાધા પછી તે ઉપર ઊતું પાણી પાવું. આ પ્રયોગમાં પણ ભિન્નભાના પ્રયોગ (આ સ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયના ૨૦મા વિષયમાં કહેલા) પ્રમાણે પવનવગરના ધરમાં રહેવું. ઔષધ પચી બચ સારે બપોર પછી ઠંડા જળ વડે સ્નાન તથા સિંચન કરી સાકરથી મધુર કરેલા દૂધની સાથે રાતા ચોખાનો કે સાઠી ચોખાનો ભાત ખાવો. આ પ્રમાણે છ મહિના સુધી કરે, તો પાપો નાશ પામે છે, ઉત્તમ બળ તથા ઉત્તમ વર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે, ગ્રંથાદિકને એકવાર સાંભળતાં જ તેને મોઢે બોલી દેખાડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, સ્મરણશક્તિ વધે છે, આરોગ્ય રહે.

જો કોઈ, પાંડુરોગ કે ઉદરરોગ થયેલ હોય, તો કાળાં ફૂલવાળી ખાખચીનાં, તડકામાં સુકાયેલાં ફળો લઈ તેમનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી

૧ ખાખચીના છોડ સફેદ અને કાળાં ફૂલવાળા એમ બે જાતના થાય છે. એનાં પાંદડાં ગવારના જેવાં અને ફળો ઝીણાં તથા જરાક ગંધવાળાં થાય છે.

૨ મૂળમાં જે ‘કૃષ્ણા’ શબ્દ છે, તેનો અર્થ ‘કાળા ખાખચી નથી’ પણ ‘પીપર’ છે, એમ નેજાટાચાર્ય કહે છે. પરંતુ ગયકાસાચાર્યે એ વાત સ્વીકારી નથી.

ગોમૂત મેળવી, તેને ધીના રીઠા ઘડામાં ભરી, મોઢું બધ કરી તે ઘડાને ધાન્યના ઢગલામાં સાત રાત સુધી ઢાંટી મૂકવે. સાત રાત વીત્યા પછી ઠાઠી લઈ, વમનવિરેચનાદિકથી શરીરનું શોધન કરી, પવનવગરના ઘરમાં રાખી, થોડોક દિવસ ચઢ્યા પછી જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે તેમાંથી પિંડો લઈ ગોમૂત સાથે પાવો અને બપોર પછીના સમયમાં લણવગરનાં આમળાંતાં આસામણ સાથે પીવાળો લાત જમવો. આ પ્રમાણે એક મહિના સુધી પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો રોગો મટી જાય છે, રક્તલશ્કિત રાતેજ થાય છે અને આયુષ્ય સો વર્ષનું થાય છે. ૨

एष एवोपयोगश्चित्रकमूलानां चित्रकमूले विशेषे द्विषलकं पिण्ड परं प्रमाण, शेष पूर्ववत् ॥ ૩

ચિત્રકનાં મુળિયાંના બે રસાયનપ્રયોગો

ચિત્રકનાં મુળિયાંના પણ ઉપર પ્રમાણે જ રસાયનપ્રયોગો કરવા આ પ્રયોગોમાં બીજું સપ્તમું ઉપર પ્રમાણે જ લેવું, પરંતુ ચિત્રકનો પિંડો વધારેમાં વધારે આડ તોલા લેવો. ૩

हृत्तदोष एव प्रतिसृष्टमक्तो यथाक्रममागारं प्रविश्य मण्डूकपर्णीस्वरसमादाय सहस्रसम्पातामिदं कृत्वा यथायत्नं पयसाऽऽलोच्य पिवेत्पयोऽनुपानं वा, तस्यां जीर्णीयां यवार्जं पयसोपयुजीत । तिलैर्वा सह भक्षयेत्तृणान् मासान् पयोऽनुपानं, जीर्णेपयः सर्पिरोदन इत्याहार । एव मुपयुञ्जानो ब्रह्मवर्चस्वी श्रुतनिगादी भवति वर्षशतमायुरवाप्नोति । त्रिरात्रोपेतश्च त्रिरात्रमेनां भक्षयेत्, त्रिरात्रादूर्ध्वं पयः सर्पिरोदनं चोपयुजीत । निस्वमानं पिण्डं वा पयसाऽऽलोच्य पिवेदेवं दशरात्रमुपयुज्य मेधावी वर्षशतायुर्भवति ॥

હૃત્તદોષ એવાગારં પ્રવિશ્ય પ્રતિસ્રષ્ટમક્તો ગ્રાહી સ્વરસમાદાય સહસ્રસમ્પાતામિદં કૃત્વા યથાયત્નમુપયુજીત । જીર્ણોપધ્યાપરાદ્યે યવાગ્રમૂલજનાં પિવેત્ । ક્ષીરસાત્મ્યો વા પયસા મુજીત । એવ સસરાત્રમુપયુજ્ય બ્રહ્મવર્ચસ્વી મેધાવી ભવતિ । દ્વિતીયં સસરાત્રમુપયુજ્ય

ग्रन्थभीषितमुपादयति नष्टं चास्य प्रादुर्भवति । तृतीयं ससरात्रमुपयुज्य द्विरुचारितं शतमप्यवधारयति । एवमेकविंशतिरात्रमुपयुज्यालक्ष्मीरपक्रामति । मूर्तिमती चैनं वाग्देव्यनुप्रविशति । सर्वाश्चैनं श्रुतय उपतिष्ठन्ति । श्रुतघातः पञ्चवर्षशतायुर्भवति ॥

ગ્રાહીસ્વરસપ્રસાદ્યે ઘૃતપ્રસ્યં વિઢક્ષતપ્તુલનાં કુઢવ દ્વે દ્વે પલે વચાત્રિવૃત્તયોર્દ્વાદશ હરીતક્યામલક વિમીતકાનિ છક્ષ્ણપિષ્ઠાન્યાવાપ્યૈકધ્ય સાધપિત્વા સ્વનુગુણં નિદધ્યાત્ । તતઃ પૂર્વવિધાનેન માત્રાં યથા યત્નમુપયુજીત । જીર્ણે પયઃ સર્પિરોદનં ઇત્યાહારઃ । એતેનોર્ધ્વમષસ્તિર્યન્ક્રમયો નિષ્ક્રામન્તિ । અલક્ષ્મીરપક્રામતિ । પુષ્કરવર્ણઃ સ્થિરવયાઃ શ્રુતનિગાદી નિર્વર્ષશતાયુર્ભવત્યેતદેવ કુષ્ઠવિપમજ્વરાપસ્મારોન્માદવિષમૂતગ્રહેષ્વન્યેષુ ચ મહાઘ્યાધિષુ સંશોધનમાદિશન્તિ ॥૪

વિદ્યાગ્રાહીના પાંચ રસાયનપ્રયોગો

ક્રમ પ્રમાણે વમનવિરેચનાદિકથી દોષોનું સશોધન કરી, સશોધનથી ઉત્પન્ન થયેલી નિર્જળતાને આ સ્થાનના ઉદ્ધમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે આહારથી મટાડી, પવનવગરના ઘરમાં પ્રવેશ કરાવી, વિદ્યાગ્રાહીના સ્વરસ લઈ, જગ્ગેદના સદ્ગન્ધસંપાત નામના અધ્યાયમાં કહેલા મનોથી સંસ્પ્રેષ્ટામ કરી, જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે સ્વરસની માત્રા લઈ, દૂધમાં મેળવી દઈ પીવી અને સ્વરસની માત્રા પીના પછી ઉપર દૂધ પીવું એ માત્રા પચી ગયા પછી દૂધ, ઘી અને ખાત પાવો, અથવા તેમાં તલ નાખી પાવો અને ઉપર દૂધ પીવું. આ પ્રમાણે તણ મહિના સુધી અખંડ પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો બ્રહ્મતેજ પ્રાપ્ત થાય છે, એકવાર સાંભળેલા ત્રથાદિને તે પ્રમાણે જ પાછા બોલી જવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે (૧)

૧ માત્રો કે જે વિદ્યાગ્રાહી પછી મેળવ્યા છે, તેના ટોડ થાય છે પાંચ નાના, એક નથા કરકરીમાં થાય છે માત્ર ૨૫૦ અને બીજા દોડ છે.

અથવા ત્રણ રાત સુધી ઉપવાસ કરાવી, પવનવગરના ધરમાં રાખી, ત્રણ રાત સુધી વિદ્યાબ્રાહ્મીના સ્વરસનો દૂધ અથવા તલ સાથે ઉપયોગ કરાવવો; તે પછી ત્રણ રાત સુધી દૂધ, ઘી અને ભાતનો આહાર કરાવવો. આ પ્રયોગ કરવાથી ઉત્તમ બુદ્ધિ અને આયુષ્ય સો વર્ષનું થાય છે. (૨)

અથવા ત્રણ રાત સુધી ઉપવાસ કરાવી, પવનવગરના ધરમાં રાખી, નિત્ય ચાર તોલા-ભાર વિદ્યાબ્રાહ્મીનો કઢક દૂધમાં ઘોળીને પાવો અને પચી ગયા પછી દૂધ, ઘી તથા ભાતનો આહાર કરાવવો. આ પ્રમાણે દસ દિવસ સુધી પ્રયોગ કરે, તો ઉત્તમ ધારણાશક્તિવાળી બુદ્ધિ અને સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે. (૩)

અથવા વમનવિરેચનાદિકથી દોષોનું સંશો-ધન કરી, સંશોધનથી ઉત્પન્ન થયેલી નિર્બળતાને આ સ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે આહારથી મટાડી, પવનવગરના ધરમાં રાખી, વિદ્યાબ્રાહ્મીનો સ્વરસ લઈ, ઋગ્વેદના સહસ્રસંપાત નામના અધ્યાયમાં કહેલા મંત્રોથી સહસ્રહોમ કરી, જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે તે સ્વરસ પાવો અને પચી ગયા પછી બપોર પછીના સમયમાં લૂણવગરની રાખ પાવી અથવા દૂધ માફક હોય, તો દૂધ સાથે તે પાવી. આ પ્રમાણે સાત દિવસ સુધી પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો બ્રહ્મતેજ અને ઉત્તમ ધારણાશક્તિ પ્રાપ્ત છે. ચૌદ રાત સુધી પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો ધારેલો અંત રચી શકાય છે અને નાશ થયેલું જ્ઞાન પણ પાછું પ્રકટ થાય છે. એકવીસ રાત સુધી પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો સો શ્લોકોને પણ બે વાર બોલાયાથી યાદ રાખી શકાય છે. આ એકવીસ રાતના પ્રયોગથી અલક્ષ્મી પણ જતી રહે છે, સાક્ષાત્ દેહધારિણી સરસ્વતી દેવી હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે, સધળા વેદો મોટે થઈ જાય છે, એકવાર સાંભળેલો ગંભીર વિષય પણ બરાબર ઠરી જાય.

છે અને પાંચસો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે. (૪)

અથવા વિદ્યાબ્રાહ્મીના એકસો અઠાવીસ તોલાભાર સ્વરસમાં ૬૪ તોલાભાર ઘી, સોળ તોલાભાર વાવડિંગના દાણા, આઠ તોલાભાર વજ, આઠ તોલાભાર નસોતર અને અડતા-લીસ તોલાભાર ત્રિકુળાનું બારીક ચૂર્ણ નાખી, એકઠું પકવી સિદ્ધ થયેલા ઘીને સારી રીતે રાખવું. પછી વમનવિરેચનાદિકથી શરીરનું સંશોધન કરી, સંશોધનથી ઉત્પન્ન થયેલી નિર્બળતાને આ સ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે આહારથી મટાડી, ઉપર કહ્યા પ્રમાણે સહસ્રહોમ કરી, જઠરાગ્નિના બળ પ્રમાણે તે ધીની માત્રાનો ઉપયોગ કરાવવો અને પચી ગયા પછી દૂધ, ઘી તથા ભાતનો આહાર કરાવવો. આ પ્રયોગ કરવાથી કૃમિઓ જાંચાનીયા તથા આડા માર્ગોથી નીકળી જાય છે, અલક્ષ્મી દૂર થઈ જાય છે, વર્ણ કમળ જેવો થાય છે, યૌવન સ્થિર થાય છે, એકવાર સાંભળીને જ તે પાછું બોલી દેખાડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્રણસો વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ડાહ્ય, વિષમન્વર, અપરમાર, ઉન્માદ, વિષ, ભૂતો તથા ગ્રહોમાં અને બીજા પણ મહાબ્યાધિઓમાં આ ધીથી જ સંશોધન કરવું, એમ આચાર્યો કહે છે. ૪

હૃતદોષ દ્વાગારં પ્રવિશ્ય દૈમવત્યા વચાયાઃ પિણ્ડમામલકમાત્રમમિદ્રુતં પયસાડડોલ્બ્ય પિવેત્તોર્ણે પયઃ સર્પિરોદનં ઇત્યાહારં એવં દ્વાદશરાત્રમુપયુજીત, તતોડસ્ય શ્રોત્રં વિવ્રિયતે, દ્વિરમ્યાસાત્સ્મૃતિમાન્ ભવતિ, ત્રિરમ્યાસાચ્છતમાદત્તે, ચતુર્દ્વાદશરાત્રમુપયુજ્ય સર્વં તરતિ કિલ્વિષં, તાદર્શ્યદર્શનમુત્પદ્યતે, શતાશુશ્ચ ભવતિ । દ્વે દ્વે પલે ઇતરસ્યા વચાયા નિઃકાશ્ય પિવેત્ પયસા । સમાનં ભોજનં, સમાઃ પૂર્વેનાશિષશ્ચ । વચાશતપાકં વા સર્પિર્દ્રોણમુપયુજ્ય પચ્ચવર્ષશતાયુર્ભવતિ, ગલગણ્ડા- નિદસ્વે દાંત્રાપહન્તીતિ ॥ ૫ ॥

વજના ત્રણ રસાયનપ્રયોગો

વમનવિરેચનાદિકથી દોષોનું સંશોધન કરી, પવનવગરના ધરમાં પ્રવેશ કરાવી, સફેદ પુરસાણી વજનો આમળાં જવડો પિંડો કરી, ઉપર કદા પ્રમાણે સહસ્રદોષ કરી તે પિંડોને શ્રાક્ષીના સ્વરસમાં પકવેલા દૂધમાં ઘોળીને પાવો અને પચી ગયા પછી દૂધ, ઘી તથા ભાત ખવડાવવો. આ પ્રમાણે બાર રાત સુધી કરાય, તો દરની વાતો સાંભળી શકાય છે; ચોવીસ રાત સુધી કરાય, તો ઉત્તમ સ્મરણશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, છત્રીસ રાત સુધી કરાય, તો સો શ્લેઠાને ધારણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને અડતાલીસ રાત સુધી કરાય, તો સધળું પાપ નાશ પામે છે, ગરુડપક્ષીના જેવી દર જોવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તથા સો વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

વમનવિરેચનાદિકથી દોષોનું સંશોધન કરી, પવનવગરના ધરમાં રાખી, પુરસાણીથી બુદી બીજી જાતની વજને (ઘોડાવજને કે આલાવજને) એક આમળાં જવડો લઈ, ઉપર કદા પ્રમાણે સહસ્રદોષ કરી, તે વજને દૂધમાં પકવી, દૂધ સાથે પાવો અને પચી ગયા પછી દૂધ, ઘી તથા ભાત ખવડાવવો. આ પ્રમાણે બાર રાત સુધી કરાય, તો દરની વાતો સાંભળી શકાય છે; ચોવીસ રાત સુધી કરાય, તો ઉત્તમ સ્મરણશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, છત્રીસ રાત સુધી કરાય, તો સો શ્લેઠાને ધારણ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને અડતાલીસ રાત સુધી કરાય, તો સધળું પાપ નાશ પામે છે, ગરુડપક્ષીના જેવી દર જોવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે તથા સો વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે.

વજના કરાય તથા કદકથી સો વાર પકવેલા

૧ વજન ધણા પાણીવાળી જગ્યાએ થાય છે અને તે રેતીમાં મૂકાયે થાય છે.

એકદંતર ચોવીસ તોલાશાર ધીનો જડરાશ્ત્રિને અનુસરી કાયમ યોગ્ય માત્રાથી ઉપયોગ કરાય તો પાંચસો વર્ષનું આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તથા શુદ્ધિ વધે છે. આ પ્રયોગથી ગરુડ, અપચી, શ્લીષ્ઠ અને સ્વરભેદનો પણ નાશ થાય છે. (આ પ્રયોગનો બીજો સધળો નિધિ ઉપર પ્રમાણે સમજી લેવો.) ૫

અતઃ ઈર્ષ્યં પ્રવક્ષ્યામિ આયુષ્કામરસાયનમ્ ।

મન્ત્રોષધસમાયુક્તં સંવત્સરફલપદમ્ ॥ ૬ ॥

આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટે રસાયનપ્રયોગો

હવે આયુષ્યની વૃદ્ધિ માટેના રસાયનપ્રયોગો મન્ત્રો તથા ઔષધોની સાથે કરીએ છીએ, જે પ્રયોગો એક વર્ષે કરી આપે છે ૬

ચિત્ત્વસ્ય ચૂર્ણં પુષ્યે તુ દ્રુતં વારાન્સહસ્રશઃ ॥

શ્રીસક્તેન નરઃ કલ્યે સસુવર્ણં દિને દિને ।

સર્વિર્મધુયુતં લિહ્યાદલક્ષ્મીનાશનં પરમ્ ॥ ૭ ॥

બીલાના ચૂર્ણનો રસાયનપ્રયોગ

જે દિવસે પુષ્ય નક્ષત્ર હોય, તે દિવસે ગરુડેમાં કદેલા શ્રીસક્તથી દશસહસ્ર દોષ કરી પ્રભાતમાં સુવર્ણ, ઘી તથા મધથી મિશ્ર કરેલું કાર્યા બીલાનું ચૂર્ણ આટે તો આયુષ્યની વૃદ્ધિ અને અલક્ષ્મીનો પણ સારી પેટે નાશ થાય છે ૭

ત્વચં વિદ્યાય ચિત્ત્વસ્ય મૂઠઙ્ગાયં દિને દિને ।

પ્રવિચેતયસા સાર્દઃ સ્નાત્વા હુત્વા સમાહિતઃ ।

દશસાહસ્રમાયુગ્યં સ્મૃતં યુક્તરથં ભવેત્ ॥ ૮ ॥

બીલીની છાસ તથા મૂળના ક્વાથનો

રસાયનપ્રયોગ

જે દિવસે નક્ષત્રાદિકનો સારો યોગ હોય, તે દિવસે નાહી, દસદંતર આહુતિઓનો દોષ કરી, નિલ બીલીનાં છાસરહિત મૂળનો ક્વાથ દૂધ સાથે પીવામાં આવે, તો તે રસાયનથી આયુષ્ય વધે છે. ૮

હુત્વા વિસાનાં કાર્યં તુ મધુલાજૈશ્ચ સંયુતમ્ ।

અમોષ શતસાહસ્રં યુક્તં યુક્તરથં સ્મૃતમ્ ॥ ૯ ॥

કમળનાં મૂળોના ક્વાથનો રસાયનપ્રયોગ
જ દિવસે નક્ષત્રાદિકનો સારો યોગ હોય,
તે દિવસે નાહી, લાખ આહુતિઓનો હોમ કરી,
દિવસે કમળનાં મૂળોનો ક્વાથ બનાવી, તે ક્વાથ
મધ તથા સાળની ધાણીથી મિશ્ર કરી પીએ,
તો તે રસાયનથી અવશ્ય આયુષ્ય વધે છે. ૯

સુવર્ણ પદ્મવીજાનિ મધુ લાજાઃ પ્રિયઙ્ગવઃ ।
ગવ્યેન પયસા પીતમલક્ષ્મીં પ્રતિવેષયેત્ ॥ ૧૦ ॥
સુવર્ણ, કમળકાકડી, મધ, સાળની ધાણી
તથા ઘઉંલાંનો રસાયનપ્રયોગ

પ્રાતઃસ્નાન કરી સુવર્ણ, કમળકાકડીનો
ગર્ભ, મધ, સાળની ધાણી તથા ઘઉંલાંને ગાયના
દૂધમાં વાટી, ગાયના દૂધ સાથે નિત્ય પીવામાં
આવે, તો તેથી આયુષ્ય વધે છે અને અલક્ષ્મી
પણ નાશ પામે છે. ૧૦

નીલોત્પલદલકાથો ગવ્યેન પયસા શૃતઃ ।
સસુવર્ણતિલૈઃ સાર્દ્ધમલક્ષ્મીનાશનઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૧ ॥
નીલકમળના ક્વાથનો રસાયનપ્રયોગ
ગાયના દૂધથી પકવેલા નીલકમળના
ક્વાથમાં સુવર્ણ તથા તલ નાખીને તે નિત્ય
પીવામાં આવે, તો આયુષ્યની વૃદ્ધિ થાય
છે અને અલક્ષ્મીનો પણ નાશ થાય છે. ૧૧

ગવ્યં પયઃ સુવર્ણં ચ મધૂચ્છિદ્રં ચ માક્ષિકમ્ ।
પીતં શતસહસ્રામિદુતં યુક્તરથં સ્મૃતમ્ ॥ ૧૨ ॥
સુવર્ણ, મીણ અને મધનો રસાયનપ્રયોગ
જ દિવસે નક્ષત્રાદિકનો સારો યોગ હોય,
તે દિવસે લાખ આહુતિઓનો હોમ કરી
દિવસે સુવર્ણ, મીણ અને મધને ગાયના દૂધમાં
મિશ્ર કરી તે દૂધ પીવામાં આવે, તો તે
રસાયનથી આયુષ્ય વધે છે. ૧૨

વચાઘૃતં સુવર્ણં ચ ચિલ્વચૂર્ણમિતિ ત્રયમ્ ।
મેઘમાયુષ્યમારોગ્યપુષ્ટિસૌમાર્યવર્દ્ધનમ્ ॥ ૧૩ ॥
વજનું ધી, સુવર્ણ અને કાચાં ખીલાંના
ચૂર્ણનો રસાયનપ્રયોગ
વજનું ધી, સુવર્ણ અને કાચાં ખીલાંના

ચૂર્ણનો નિત્ય ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તેથી
બુદ્ધિ, આયુષ્ય, આરોગ્ય, પુષ્ટિ અને સૌભાગ્ય
વધે છે. ૧૩

વાસામૂલતુલાકાથે તૈલમાવાપ્ય સાધિતમ્ ।
હૃત્વા સહસ્રમશ્ચીયાન્મેઘમાયુષ્યસુચ્યતે ॥ ૧૪ ॥
અરડૂસીના તેલનો રસાયનપ્રયોગ

ચારસો તોલાભાર અરડૂસીનાં મૂળિયાંના
ક્વાથમાં પકવેલું તેલ નિત્ય જમનામાં આવે,
તો તેથી આયુષ્ય અને બુદ્ધિ વધે છે. આ
પ્રયોગના આરંભમાં હજાર આહુતિઓનો હોમ
કરવો જઈએ. ૧૪

યાવકાંસ્તાવકાન્સાદેદભિમૂય યવાંસ્તથા ।
વિષ્ણ્વીમધુસંયુક્તાન્ શિક્ષાચરણવદ્ભવેત્ ॥ ૧૫ ॥

જવનો રસાયનપ્રયોગ
ચારસો તોલાભાર જવને ફેટી, તેમાં
પીપર તથા મધ મિશ્ર કરી નિત્ય યોગ્ય
માત્રાથી તેને ખાવામાં આવે, તો તેથી આયુષ્ય
વધે છે અને શાસ્ત્રાભ્યાસ પણ અનાયાસે થાય છે.

મધ્વામલકચૂર્ણાનિ સુવર્ણમિતિ ચ ત્રયમ્ ।
પ્રાશ્યારિષ્ટગૃહીતોડપિ મુચ્યતે પ્રાણસંશયાત્ ॥ ૧૬ ॥
મધ, આમળાંતું ચૂર્ણ અને સુવર્ણનો

રસાયનપ્રયોગ
આમળાંતું ચૂર્ણ અને સુવર્ણને મધમાં
કાલવી નિત્ય ખાવામાં આવે, તો મરણથી
પક્કડાયેલો માણસ પણ બચી જાય છે. ૧૬

શતાવરીઘૃતં સમ્યગુપયુક્તં દિને દિને ।
સક્ષોદ્રં સસુવર્ણં ચ નરેન્દ્રં સ્થાપયેદ્વશે ॥ ૧૭ ॥

શતાવરીના ધીનો રસાયનપ્રયોગ
શતાવરીના ક્વાથ તથા કલકથી ધી
પકવી, તે ધી સુવર્ણ તથા મધથી મિશ્ર કરી
યોગ્ય રીતે નિત્ય ખાવામાં આવે, તો તેથી આયુષ્ય
વધે અને રાજા પણ વશ થાય છે. ૧૭

ગોચન્દના મોહનિકા મધુકં માક્ષિકં મધુ ।
પિત્તિ સંયોગઃ પેયઃ સૌમાર્યમિચ્છતા ॥ ૧૮ ॥

ધઉલાં, પુત્રજીવી, જ્ઠીમધ, મધ અને
સુવર્ણનો રસાયનપ્રયોગ

જને આયુષ્ય તથા મૌભાગ્યની ઇચ્છા હોય
તેણે ધઉલાં, પુત્રજીવી (કે જને હિંદુસ્તાનીમાં
ગિયાપોતા કહે છે તે), જ્ઠીમધ અને સુવર્ણને
મધમાં કાલવી નિત્ય પીવાં. ૧૮

પદ્મનીલોત્પલકાયે યથીમધુકસંયુતે ।

સર્પિરાસાદિતં ગવ્યં સસુવર્ણં સદા વિવેત્ ॥

પયશ્ચાનુવિવેત્સિદ્ધં તેષામેવ સમુદ્ભવે ।

અલક્ષ્મીઘ્નં સદાડડયુષ્યં રાજ્યાય સુમગાય ચ ॥૧૯॥

પદ્માદિ ધૂતનો રસાયનપ્રયોગ

શ્વેતકમળ, નીલકમળ અને જ્ઠીમધના
ક્રાથમાં ગાયતું ધી પકવી તે ધી સુવર્ણથી
મિશ્ર કરી નિત્ય પીવું અને તે ઉપર એ શ્વેતકમળ
વગેરેનાં ફળોના ક્રાથથી પકવેલું દૂધ પીવું. આ
પ્રયોગ કરવાથી આયુષ્ય સારી રીતે વધે છે,
અલક્ષ્મી ટળે છે, રાજ્યમાં માન મળે છે અને
સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯

યત્ર નોદીરિતો મન્ત્રો યોગેષ્વેતેષુ સાધને ।

શન્દિતા તત્ર સર્વત્ર ગાયત્રી ત્રિપદા મવેત્ ॥૨૦॥

મન્ત્ર ન કહ્યો હોય તે પ્રયોગમાં

ગાયત્રીમન્ત્ર લેવો

આ રસાયનપ્રયોગોમાંના જે પ્રયોગમાં ડોઝ
કરવા કહ્યું છે, પણ તે ડોઝનો મન્ત્ર જણાવ્યો નથી,
તે પ્રયોગમાં ત્રિપદા ગાયત્રીમન્ત્રનું ચક્રણ કરવું. ૨૦
પાપ્માનં નાશયન્ત્યેતા દદુશ્ચૌષધયઃ શ્રિયમ્ ।

કુર્યુર્નોગવલં ચાપિ મનુષ્યમરોપમમ્ ॥૨૧॥

ઉપર કહેલી ઔષધિઓનાં ફળ

આ રસાયનપ્રયોગોમાં જણાવેલી ઔષધિઓ
પાપ ટાળે છે, લક્ષ્મી આપે છે અને માણસને
દાસીના જેવા બળત્રાળો તથા દેવ જેવા પ્રભાવ-
વાળો બનાવે છે. ૨૧

સતતાપ્પયનં વારઃ પરતન્ત્રાવલોકનમ્ ।

તદિધાચાર્યસેવા ચ બુદ્ધિમેષાકરો મણઃ ॥૨૨॥

નિરંતર વેદાધ્યયનાદિ પણ રસાયન-
પ્રયોગોની પેઠે જ બુદ્ધિ વધારે છે

નિરંતર વેદાધ્યયન, સ્વધર્મનું સ્થાપન અને
પરપક્ષનું ખંડન, પરાયાં તંત્રો(ન્યાય, સાંખ્ય
તથા વ્યાકરણ વગેરે)ની વિચારણા અને તે તે
વિદ્યાઓને જાણનારા આચાર્યોનું સેવન, એ બધું
પણ રસાયનપ્રયોગોની પેઠે જ બુદ્ધિ તથા ધારણા-
શક્તિ વધારે છે. ૨૨

આયુષ્યં મોજનં જીર્ણં વેગાનાં ચાવિધારણમ્ ।

મહાચર્યમદિસા ચ સાહસાનાં ચ વર્જનમ્ ॥૨૩॥

બ્રહ્મચર્યાદિથી પણ આયુષ્ય વધે છે

બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, સાહસોનો ત્યાગ,
પચ્ચા પછીનું ભોજન અને મળભૂતાદિકના વેગો
રોકવા એ પણ રસાયનપ્રયોગોની પેઠે જ
આયુષ્યને વધારે છે. ૨૩

અધ્યાય ૨૯મો

અઘાતઃ સ્વભાવ્યાધિપ્રતિવેષનીયં રસાયનં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૨૪॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'સ્વભાવ્યાધિ-
પ્રતિવેષનીયરસાયન' એ નામના અધ્યાયનું
તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે
ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ।

મહાદાયોડ્ઝજન્મપૂર્વમમૃતં સોમસંજિતમ્ ।

જરામૃત્યુવિનાશાય વિધાનં તસ્ય વક્ષ્યતે ॥૨૫॥

સોમરૂપ રસાયનનું વિધાન

પૂર્વે ઘડપણ તથા મૃત્યુના નાશ માટે
બ્રહ્માદિ મહાતાઓએ સોમ (સોમવૃક્ષી-સોમ-
લતા) નામનું જે અમૃત ઉત્પન્ન કર્યું છે, તેનું
વિધાન કહીએ છીએ. (સોમની ઓળખાણ આ
અધ્યાયમાં જ પાછળથી આપશે.) ૨

૧ જાપ, ૨૨મ, ૨૨૧ તથા મૃત્યુ વગેરે આત્માવિ-
નાશિઓને લાગા કાગ સુધી અચ્છાદનનારા રસાયનના
નિષ્પન્ન વિનો.

एक एव खलु भगवान् सोमः स्थाननामाकृ-
तिवीर्यविशेषैश्चतुर्विंशतिधा भिद्यते ।

तद्यथा—

અંશુમાન્મુજ્જવાંશ્ચૈવ ચન્દ્રમા રજતપ્રભઃ ।
દૂર્વાસોમઃ કનીયાંશ્ચ શ્વેતાક્ષઃ કનકપ્રભઃ ॥
પ્રતાનવાંસ્તાલવૃન્તઃ કરવીરોઽશ્વાનપિ ।
સ્વયમ્પ્રભો મહાસોમો યશ્ચાપિ ગરુડાહતઃ ॥
ગાયત્રીચૈષ્ઠુભઃ પાઙ્કતો જાગતઃ શાક્રસ્તથા ।
અગ્નિષ્ઠોમો રૈવતશ્ચ યથોક્ત ઇતિ સંજિતઃ ॥
ગાયત્ર્યા ત્રિપદા યુક્તો યશ્ચોદુપતિરુચ્યતે ।
એતે સોમાઃ સમાખ્યાતા વેદોક્તૈર્નામભિઃ શુભૈઃ ॥૩

સોમના ચોવીસ ભેદ

સોમ મોટા સામર્થ્યવાળો છે; તે પોતે એક
છતાં સ્થાનો, નામો, આકૃતિઓ તથા વીર્યના
વિશેષોથી ચોવીસ પ્રકારનો છે.

એક જ સોમના અંશુમાન, મુંજવાન,
ચંદ્રમા, રજતપ્રભ, દૂર્વાસોમ, કનીયાન, શ્વેતાક્ષ,
કનકપ્રભ, પ્રતાનવાન, તાલવૃન્ત, કરવીર, અંશ-
વાન, સ્વયંપ્રભ, મહાસોમ, ગરુડાહત, ગાયત્ર,
ચૈષ્ઠુભ, પાંકત, જાગત, શાક્ર, અગ્નિષ્ઠોમ, રૈવત,
યથોક્ત અને ઉદુપતિ એ નામના ચોવીસ ભેદ
છે. આ સઘળાં શુભ નામો વેદમાં કહેલાં છે અને
વેદમાતા ત્રિપદા ગાયત્રી પણ સોમનું પ્રતિપાદન
કરે છે. ૩

सर्वेषामेव चैतेषामेको विधिरूपासने ।

सर्वे तुल्यगुणाश्चैव विधानं तेषु वक्ष्यते ॥૪॥

સઘળા સોમોના સેવન તથા ગુણ —

એ સઘળા પ્રકારના સોમોના સેવનનો
વિધિ એક જ છે અને તેઓના ગુણો પણ સરખા જ
છે. એ સોમોના સેવનનું વિધાન ત્રીજે પ્રમાણે છે:

અતોઽન્યતમં સોમમુપયુયુક્ષુઃ સર્વોપકરણપરિ-
ચારકોપેતઃ પ્રશસ્તે દેશે ત્રિવૃતમાગારં કારયિત્વા હૃત-
દોષઃ પ્રતિસંસૃષ્ટમક્તઃ પ્રશસ્તેષુ તિથિકરણમુદ્ધર્ત્તનક્ષ-
ત્રેષુ અંશુમન્તમાદાયાધ્વરકલ્પેનાહતમભિપુતમમિહુતં

સુ. ૪૮

चान्तरागारे कृतमङ्गलस्वस्तिवाचनः सोमकन्दं
सुवर्णसूच्या विदार्य पयो गृह्णीयात्सौवर्णे पात्रेऽक्ष-
लिमात्रं, ततः सकृदेवोपयुज्जीत नास्वादयंस्तत उप-
स्पृश्य शेषमप्स्ववसाद्य यमनियमाभ्यामात्मानं संयोज्य
वाग्यतोऽभ्यन्तरतः सुहृद्भिरूपास्यमानो विहरेत् ॥
रसायनं पीतवांस्तु निवाते तन्मनाः शुचिः ।
आसीत तिष्ठेत्कामेच्च न कथञ्चन संविशेत् ॥

સાચં વા મુક્તવાન્ શ્રુતશાન્તિઃ કુશશય્યાયાં
કૃષ્ણાજિનોત્તરાયાં સુહૃદ્ભિરૂપાસ્યમાનઃ શયીત ।
તૃપિતો વા શીતોદકમાત્રાં પિબેત્ । તતઃ પ્રાતરુથા-
યોપશ્રુતશાન્તિઃ કૃતમઙ્ગલો ગાં સ્પૃષ્ટ્વા તથૈવાસીત ।
તસ્ય જીર્ણે સોમે છર્દિરુત્પદ્યતે । તતઃ શોણિતાક્તં
કૃમિવ્યામિશ્રં છર્દિતવતે સાયં શૃતશીતં ક્ષીરં વિતરેત્ ।
તતસ્તૃતીયેઽહનિ કૃમિવ્યામિશ્રમતિસાર્યતે । સ તેના-
નિષ્પ્રતિગ્રહમુક્તપ્રભૃતિભિર્વિશેષૈર્મુક્તઃ શુદ્ધતનુર્ભવતિ ।
તતઃ સાયં સ્નાતાય પૂર્વવદેવ ક્ષીરં વિતરેત્ । ક્ષૌમ-
વસ્ત્રાસ્તૃતાયાં ચૈનં શય્યાયાં શાયયેત્ । તતશ્ચતુર્થેઽ-
હનિ તસ્ય શ્યયશુરુત્પદ્યતે । તતઃ સર્વાઙ્ગેભ્યઃ ક્રમયો
નિષ્ક્રામન્તિ । તદહશ્ચ શય્યાયાં પાંશુભિરવકીર્યમાણઃ
શયીત । તતઃ સાયં પૂર્વવદેવ ક્ષીરં વિતરેત્ । એવં
પંચમષષ્ઠયોર્દિવસયોર્વર્તેત । કેવલમુભયકાલમસ્મૈ
ક્ષીરં વિતરેત્ । તતઃ સપ્તમેઽહનિ નિર્માસસ્ત્વગસ્થિ-
મૃતઃ કેવલં સોમપરિગ્રહાદેવોચ્છ્વસિતિ । તદહશ્ચ
ક્ષીરેણ સુહ્રોષ્ણેન પરિપિચ્ય તિલમધુકચન્દનાનુલિ-
સદેહં પયઃ પાયયેત્ । તતોઽષ્ટમેઽહનિ પ્રાતરેવ ક્ષીર-
પરિપિત્તં ચન્દનપ્રદિગ્ધમાત્રં પયઃ પાયયિત્વા પાંશુ-
શય્યાં સમુત્સૃજ્ય ક્ષૌમાસ્તૃતાયાં શાયયેત્ । તતો
માંસમાપ્યાયતે, ત્વક્ચાવદલતિ । દન્તનખરોમાણિ
ચાસ્ય પતન્તિ ! તસ્ય નવમદિવસાત્પ્રમૃત્યુતૈલાભ્યઙ્ગઃ
સોમવલ્કલકષાયપરિપેકઃ । તતો દશમેઽહન્યેતદેવ
વિતરેત્ । તતોઽસ્ય ત્વક્સ્થિરતામુપૈતિ । એવમેકાદ્રશ-
દ્વાદશયોર્વર્તેત । તતઃત્રયોદશાત્ પ્રભૃતિ સોમવલ્ક-
લકષાયપરિપેકઃ । એવમાષોડશાદ્વર્તેત । તતઃ સપ્ત-
શાષ્ટાદશયોર્નિવસ્યોર્દશના જાયન્તે શિખરિણઃ સ્મિગ્ધ

વજ્રવૈદ્યસ્ફટિકનિકાશાઃ સમાઃ સ્થિરાઃ સહિષ્ણવઃ ।
 તદો પ્રભૃતિ ચાનૈઃ શાલિતળૈઃ ક્ષીરવયામુપ-
 સેવેત યાવત્ પંચવિંશતિરિતિ । તતોડસૈ દધાન્ધા
 ત્યોદને મૃદમયકાલે પયસા । તતોડસ્ય નચ્ચા જાયન્તે
 વિદ્રુમેન્દ્રગોપકતરુણાદિત્વપ્રકાશાઃ, સ્થિરાઃ સ્થિગ્ધા
 લક્ષણસમ્પન્નાઃ કેશાશ્ચ જાયન્તે, ત્વક્ચ નીલો
 ત્પલાતસીપુષ્પવૈદ્યપ્રકાશા । ઝૂર્વ ચ માસાકે-
 શાન્વાપેદ્યાપયિત્વા ચોશીરચન્દનકૃષ્ણતિલકલ્કૈઃ
 શિરઃ પ્રદિહ્યાત્ પયસા વા સ્નાપયેત્ ॥ તતો-
 ડરયાનન્તરં સપ્તરાત્રાકેશ જાયન્તે પ્રમરાંજનનિ-
 માઃ કુંચિતાઃ સ્થિગ્ધાઃ । તત્સ્રિરાત્રાત્રયમાવસથ-
 પસિરાન્નિશ્ક્રમ્ય મુદ્ધર્ત સ્થિત્વા પુનરેવાન્ત-પ્રવિશેત્ ।
 તતોડસ્ય ઘટાતૈલમમ્બઙ્ગાર્યેડવચાર્યમ્ । યવપિષ્ઠદુ-
 ર્ત્તનાર્યે । સુલ્લોષ્ણં ચ પયઃ પરિપેકાર્યે । અજકર્ણક
 પાયમુરસાદનાર્યે । સોશીરં કૂવોદકં ત્થાનાર્યે । ચન્દ-
 નમનુલેપાર્યે । આમલકસવિમિશ્રાશ્ચાસ્ય ચૂષ્ણવિ-
 કલ્પાઃ । ક્ષીરમધુકસિદ્ધં ચ કૃષ્ણતિલૈલમ
 વચારણાર્યે । एवं દશરાત્રમ્ । તતોડન્યદશરાત્રં
 દ્વિતીયે પરિસેરે વર્તેત । તત્સતૃતીયે પરિસેરે સ્થિરી-
 કુર્વન્નાત્માનમન્યદશરાત્રમાસીત । કિંચિદાતપપવનાન્
 સેવેત પુનશ્ચાન્તઃ પ્રવિશેત્ । ન ચાત્માનમાદર્શંડેષુ વા
 નિરીક્ષેત રૂપશાલિત્વાત્ । તતોડન્યદશરાત્રં ક્રોધાદીન્
 પરિહરેત્ । एवं સર્વેભાગપયોગવિકલ્પઃ । વિશેષતસ્તુ
 વહ્નીપ્રનાનશ્લુપાદયઃ સોમા બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્યૈર્મક્ષયિ-
 ત્ત્વ્યાઃ । તેષાં તુ પ્રમાણમર્દ્દેચતુર્યમુદ્ધયઃ । અંશુમન્તં
 સૌર્વર્ણે પાત્રેઅધિપુણ્યાત્, ચન્દ્રમસં રાજતે ચોપયુજ્યા-
 ઇગુણેમૈશ્વર્યમવાપેશાન્તં દેવમનુપ્રવિશતિ । ચૌષાંસ્તુ
 તામ્રમયે મૃગમયે વા રોહિતે વા ચર્મણિ વિતતે ।
 ગૃદ્રવર્જં ત્રિમિર્બંધં સોમા ઉપયોક્તવ્યાઃ । તત્સતૃત્યે
 માસે પૌર્ણમાસ્યાં શુચૌ દેશે બ્રાહ્મણાનર્ચયિત્વા
 કૃતમઙ્ગલો નિશ્ક્રમ્ય યથોક્તં વ્રજેદિતિ ॥ ૫ ॥

સોમરૂપ રસાયનનું વિધાન

એ ચોનીસ પ્રકારના સોમોમાંથી ડાઈ પાણી
 સોમના રસનો ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા થાય,

ત્યારે ગાય વગેરે સધળાં સાધનોની તથા કામ
 કરનારા પરિચારકોની ગોઠવણ કરી, વાસ્તુ-
 શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે સારા પ્રદેશમાં ગેરકુ-
 ધર ખનાવી, વખતવિરેચનાદિકથી દોષોનું સંશે-
 ધન કરી, સશોધનથી થયેલી નિર્બળતાને આ
 સ્થાનના ઉદ્ભાગ અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે આલારથી
 મટાડી, જે દિવસે તિથિ, કરણ અને નક્ષત્રોના સારો
 યોગ હોય, તે દિવસે સારા મુદ્ધર્તમાં યજ્ઞના
 વિધાનમાં કહેલી રીત પ્રમાણે અંશુમાનને
 લાવી, તેમાંથી ઋત્વિજેના હાથે નિચોનાવી રસ
 કઢાવી, ડોમ કરાવી, અંદરના ધરમાં સધળું
 મંગલચુકત સ્વસ્તિત્રાયન કરી, સોમના કંઠને
 સોનાની સોઈથી ચીરી તેમાંથી સોળ તોલાભાર
 રસ મુચ્છુના પાત્રમાં ખોળા નેટકો લઈ
 પછી બધો લઈ તેનો કરોડ રજા નહિ ભેતાં
 એકદમ પી જવો. પછી આચમન લઈ, મોઢું
 સાફ કરી, રસનો જે કાંઈ ભાગ પાત્રમાં રહી
 ગયો હોય તેને જળમાં ફેંટી દઈ, અહિં સાઆહિ
 યમે તથા ગુરુપૂજન આદિ નિયમોથી ચિત્ત
 તથા શરીરને નિયમિત કરી, મૌન ધરી તે જ
 ધરમાં હરબુંદરબું અને મિત્રલોકોએ તેને રાજી
 રાખવા તેની પાસે હાજર રહેવું. સોમરસથી
 રસાયન પીધા પછી સોમમાં જ ધ્યાન રાખી
 પવિત્ર રહી તે પવનવગરના ધરમાં બેસવું,
 બિલવું તથા ફરવું, પણ દોઢી રીતે સવું નહિ.

સાચકાળ થાય ત્યારે ભોજન કરી, બ્રાહ્મણો-
 ના મોઢાથી શાંતિમંગલ પાઠ સાંભળી, જના
 ઉપર કાળિયારનું ચર્મ બિછાવેલું હોય એવી
 દર્બની શર્યામાં મિત્રો તરફથી યતી સેવાનું
 સુખ લેતાં મૂવું. એ તરસ લાગી હોય તો શીતળ
 જળની માત્રા પીવી. પછી પ્રભાતે જીડી, બ્રાહ્મણોના
 મોઢાથી શાંતિમંગલ પાઠ સાંભળી, મંગલકૃત્ય
 કરી, ગાયનો સ્પર્શ કરીને પાછું પહેલા દિવસ
 પ્રમાણે તે જ ધરમાં બેસવું તથા ફરવું હરવું. એ
 માણસને સોમરસ પચે, ત્યારે લોહીથી ખરડાયેલી

અને શ્રીગંગોત્રીની કાલશી થાય છે. એ માણસને એવી કાલશી થયા પછી સાયંઠાએ વેંચે ગરમ કરેલું અને પછી હાંડું પારેલું દૂધ પીવા દેવું. પછી બીજો દિવસે એ માણસને શ્રીગંગોત્રીના પાતળા ઝાંડો આવે છે. આમ થવાથી એ માણસ દુષ્ટ પ્રતિજ્ઞા તથા દુષ્ટ બોજન આદિ પાપોથી મુક્ત થઈ મુક્ત શરીરવાળો થાય છે. પછી સાયંઠાએ તેને સ્નાન કરાવી વેંચે પ્રથમની પેઠે જ તૈયાર કરેલું દૂધ પીવા દેવું અને ઘેના ઉપર અળસીનું વસ્ત્ર ણિછાવેલું દોય એવી શય્યામાં સુવાડવો. પછી ગાયે દિવસે તે માણસને સોજે ચઢે છે અને સવળાં અંગોમાંથી શ્રીગંગા નીકળે છે. એ દિવસે એ માણસે પોતાની ઉપર ઘણી ધૂળ ખરડાય એવી શય્યામાં સૂવું. પછી સાયંઠાએ વેંચે તે માણસને પ્રથમની પેઠે જ તૈયાર કરેલું દૂધ પાવું. તે માણસે પાંચમે તથા છઠે દિવસે પણ એ પ્રમાણે જ વર્તવું. ક્રૂત એ એ દિવસોમાં તેને ઉપર પ્રમાણે તૈયાર કરેલું દૂધ એ વખત પીવા દેવું. પછી સાતમે દિવસે એ માણસ માંસવગરનો અને ચામડી તથા હાડકાં બાકી રહ્યાં દોય એવો થઈ જાય છે. ઠેવળ સોમના પ્રભાવને કીધે જ શ્વાસ લે છે. તે દિવસે વેંચે સહેવાય તેવા ગરમ દૂધનું એ માણસના શરીર પર સિંચન કરી અને તલ, જેલીમંથ તથા ચંદનનું લેપન કરી દૂધ પાવું. પછી આઠમે દિવસે પ્રભાતમાં જ તેનાં ગાંઠો પર દૂધનું સિંચન કરી સવળાં અંગોને ચંદનથી ખરડી, દૂધ પાઈ, ધૂળવાળી શય્યાને કાઢી તેને અળસીના વસ્ત્રથી ણિછાવેલી શય્યામાં સુવાડવો. પછી તે માણસનું માંસ વધે, ચામડી કાઢી જાય અને દાંત, નખ તથા વાળ પડી જાય છે. નવમા તથા દસમા દિવસે તેના શરીર પર અણુતેલ (આ સ્થાનના ગોથા અધ્યાયના ૨૨ મા વિષયમાં કહેલું.) લગાવવું અને સફેદ સારવાળા ખેરના ક્વાથનું સિંચન કરવું. આમ કરવાથી તેની ચામડી દઢ થાય છે. અગિયારમે તથા

બારમે દિવસે પણ તેને એ પ્રમાણે જ કરાવવું. તેરમા દિવસથી સફેદ સારવાળા ખેરના ક્વાથથી જ તેને નવરાત્રવો. આ પ્રમાણે સોળ દિવસ ચલાવવું. પછી સત્તર તથા અદારમા દિવસે એ માણસને અભીગંગોત્રી, રિન્ધ, ત્રીશ જેવા, લસણિયા મણિ જેવા તથા રૂદ્રિક સરખા મગ્ગમૂત અને પ્રળ શક્તિવાળા નવા દાંતો ઉત્પન્ન થાય છે. ત્યારથી માંડીને પચીસમા દિવસ સુધી જના રાત્રા ચોખાની દૂધમાં બનાવેલી રાખ આપવી. છવીસમા દિવસથી એ માણસને બન્ને વખત દૂધની સાથે રાત્રા ચોખાનો દોમળ ભાત આપવો. એ દિવસથી એ માણસને પરવાળા જેવા કાક, ટેંદ્રગોપક નામના વરસાદમાં થતા કાક શ્રીકાના જેવી કાંતિવાળા તથા ઊગતા સૂર્યના જેવી કાંતિવાળા, નવા મગ્ગમૂત નામો ઉત્પન્ન થાય છે, રિન્ધ તથા શુભ લક્ષણોવાળા નવા દેશો ઉત્પન્ન થાય છે અને ચામડી પણ નીલ કમળના, અળસીના કૂલના તથા લસણિયા નામના મણિના જેવા પ્રકાશવાળી નવી ઉત્પન્ન થાય છે. મહિનો પૂરો થયા પછી તેના દેશો મુંડાવી નાખવા. મુંડાવ્યા પછી માથા પર વાળો, ચંદન તથા કાળા તલના કદકનો લેપ કરવો અથવા દૂધથી સ્નાન કરાવવું.

સાત રાત્ર વીત્યા પછી એ માણસને અમરોના તથા આંજણના જેવા કાળા, વાંકડિયા અને ચળકતા દેશો ઉત્પન્ન થાય છે. પછી ત્રણ રાત્ર વીતવા દઈ ગોથે દિવસે તે માણસને છેલ્લા અંદરના ધરમાંથી બહાર લાવી એ ધડીવાર ઊભો રાખી પાછો અંદર પેસાડી દેવો. ત્યારથી એ માણસને બહાતેલ (આ સ્થાનના પંદરમા અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં કહેલું) ચોળવું, મેક્કને દૂર કરવા માટે શરીર પર ચોળવા સારુ જવનો લોટ દેવો, સિંચન માટે સહેજ બિતું દૂધ દેવું, મલિન અંગને ધોવા માટે મોટા રાળના ઝાડની છાલનો ક્વાથ

દેવો, નાહવા માટે વાળાથી વાસેલું કૂવાનું જળ દેવું, લેપન માટે ચ દન દેવું, ભોજનમાં આમળાંતા રસથી મિશ્ર કરેલાં જાતજાતનાં આસામણ તથા આમળાંતા રસથી મિશ્ર કરેલી જુદીજુદી જાતની દાળો દેવી અને તે આસામણ વગેરેમાં નાખવા માટે દૂધ તથા જીંદીમધથી પકવેલું સળા તણનું તેલ દેવું. આ પ્રમાણે દસ રાત્રિ સુધી કરાવવું. પછી બીજી દસ રાત્રિ સુધી એવી જ રીતે છેલ્લા ધરમાંથી તેની પહેલી આસરીમાં લાવી તે પ્રમાણે જ તે માણસને કરવું. તે પછી ત્રીજી દસ રાત્રિ સુધી તે આસરીમાંથી બીજી આસરીમાં લાવીને તેના મનની સ્થિતિ કરાવતાં તે પ્રમાણે જ વર્તાવેા. આ ત્રીજી દસ દિવસમાં એ માણસે જરાજરા તડકા તથા પવનનું સેવન કરવું અને પાણુ અદર પેસી જવું આ મુદતમાં તે માણસે અરીસામાં પોતાનું સ્વરૂપ જોવું નહિ, કેમ કે પોતાનું અતિ ઉત્તમ થયેલું રૂપ જોવામાં આવતાં મનમાં ગર્વાદિક ઉત્પન્ન થઈ બળ. તે પછી ચોથી દસ રાત્રિ સુધી કોષાદિકનો ત્યાગ કરાવેા.

સર્વ જાતના મોમોના ઉપયોગની આ એક જ પદ્ધતિ છે. વિશેષ કરી લાંબા વેવારૂપ, લાંબાં ગૂચળાંવાળા તથા જ્યોનાં મૂળો અને શાખાઓ ટૂંકા હોય એવા મોમોના ઉપયોગ કરાવેા ઉત્તમ છે એવા ઉત્તમ મોમોનો રસ યોદ તોવામાર જ પીવેા અશુભાન નામનો સોમ દોષ તો તેનો રસ સુવર્ણના પાત્રમાં લઈ પીવેા અને ચદ્રમા નામનો સોમ દોષ તો તેનો રસ ડાવાના પાત્રમાં લઈ પીવેા. આમ કરવાથી આઠ મહામિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને અતે સદાશિવના દરવડમાં સાયુજ્ય સુદ્ધિ મળે છે. બાદીના મોમોના અને ત્રાંજાના, માદીના કે ગતા આમળાના વિદ્યાળ પાત્રમાં લઈને પીવેા ચદ્ર મિત્રાય ત્રણે વર્ષોને મોમપાન કરવાનો અધિકાર છે

પછી (સંશોધનના આરંભથી) ચોથે મહિને પૂનમને દિવસે પવિત્ર પ્રદેશમાં શ્રાદ્ધલેખન પૂજન કરી, મંગળ કૃત્યો કરી, તે ધરમાંથી બહાર નીકળી પહેલાં કદા પ્રમાણે જવું. ૫

ચોષધીનાં પત્તિ સોમસુપયુજ્ય વિચક્ષણાઃ ।
 દશવર્ષસહસ્રાણિ નર્વા ધારયતે તનુમ્ ॥
 નાર્થિર્ન તોયં ન વિપં ન શ્વં નાશ્વમેવ ચ ।
 તસ્યાલમાયુઃક્ષપણે સમર્થાનિ મવન્તિ હિ ॥
 મદ્રાણાં પશ્ચિવર્ણાં પ્રથુતાનામનેકથા ।
 કુંજરાણાં સદ્દશ્ય વઠં સમધિગચ્છતિ ॥
 ક્ષીરોદં શ્વસદનમુત્તારંથ કુરુનપિ ।
 યત્રેચ્છતિ સ ગન્તું વા તત્રાપ્રતિહતા ગતિઃ ॥
 કન્દર્પં ઇવ રૂપેણ કાન્ત્યા ચન્દ્ર ઇવાપરઃ ।
 પ્રહ્લાદયતિ મૂતાનાં મનાંસિ સ મહાહુતિઃ ॥
 સાક્ષોવાદ્વાંય નિશિલાન્વેદાનિવન્દતિ તત્ત્વતઃ ।
 ચરણમોષસદ્વત્પો દેવવચ્ચાલિલં જગત્ ॥૬॥

સોમરૂપ રસાયનપ્રયોગનું રૂપ વિચક્ષણ પુરુષ ઔષધિઓના અધિપતિ સોમનો ઉપયોગ કરે, તો તેથી દસહજાર વર્ષ સુધી નવું શરીર રહે છે એના આયુષ્યને તોડવામાં અગ્નિ, જળ, ઝેર, શસ્ત્ર કે અગ્નિદાઈ પણ સમર્થ થઈ નથી. સોમનો પ્રયોગ કરનાર માણસ સાંઠ વર્ષના અને ઘણાં અગોમાંથી મદને ઝરતા બદ્ધ અંગના હજાર હાથીઓનું બળ પામે છે ક્ષીરસાગરમાં છેદલોકમાં, ઉત્તર કુન્દર્પમાં કે બીજાં પણ કોઈ પ્રદેશમાં જ્યાં જવાની ઇચ્છા થાય ત્યાં જઈ શકે છે. એની ગતિ ક્યાંય પણ અટકતી નથી. રૂપથી કામદેવ જેવો અને કાતિથી બળે બીજો ચંદ્ર દોષ એવો મદાનેશ્વરી સાગરનો એ પુરુષ પ્રાણીઓનાં અંતઃકર્ણોને પ્રગટ કરે છે એ પુરુષ સાગ્રોપાંગ વેદાને બગાળે પાગી, મમજી શકે છે, અમોષ મહદપમાદો થાય છે અને દેવની પોં મળના જગતમાં ફરી શકે છે. ૬

સર્વેષામેવ સોમાનાં પચાનિ દશ પચ ચ ।
 તાનિ શુક્રે ચ કૃષ્ણે ચ જાપન્ને નિવર્તન્તિ ચ ॥

एकैकं जायते पत्रं सोमस्याहरहस्तदा ।
शुक्लस्य पौर्णमास्यां तु भवेत्पंचदशच्छदः ॥
शीर्यते पत्रमेकैकं दिवसे दिवसे पुनः ।
कृष्णपक्षक्षये चापि लता भवति केवला ॥ ७ ॥

સોમની ઓળખાણ

સઘળા સોમોમાં કાઈ વખતે પણ પંદરથી વધારે પાંદડાં થતાં જ નથી. સોમનાં પાંદડાં શુક્લપક્ષમાં ઉત્પન્ન થાય છે અને કૃષ્ણપક્ષમાં પાછાં ખરી બીજ છે. સોમમાં દિવસેદિવસે એક-એક પાંદડું ઉત્પન્ન થાય છે એટલે શુક્લપક્ષની ખૂનમને દિવસે તે સોમ ખરાબર પંદર પાંદડાં-વાળો થાય છે. પછી દિવસેદિવસે તેનું એક-એક પાંદડું ખરતું બીજ છે, તેથી અમાવાસ્યાના દિવસે તે કેવળ પાંદડાં વગરની લતારૂપે જ રહે છે. ૭

अंशुमानाज्यगन्धस्तु कन्दवात्रजतप्रभः ।
कदल्याकारकन्दस्तु मुञ्जवांलशुनच्छदः ॥
चन्द्रमाः कनकाभासो जले चरति सर्वदा ।
गरुडादृतनामा च श्वेताक्षश्चापि पाण्डुरौ ॥
सर्पनिर्मोकसदृशौ तौ वृक्षाग्रावलम्बिनौ ।
तथान्ये मण्डलैश्चित्रैश्चित्रिता इव भान्ति ते ॥
सर्व एव तु विज्ञेयाः सोमाः पञ्चदशच्छदाः ।
क्षीरकन्दलतावन्तः पत्रैर्नानाविधैः स्मृताः ॥ ८ ॥
સોમોની અમુક બીજોની ઓળખાણ

અંશુમાન્ નામનો સોમ ધી જલી ગંધ-વાળો, કંદવાળો અને રૂપાના જલી કાંતિવાળો હોય છે. મુંજવાન્ નામનો સોમ કેળના જેવા કંદવાળો અને લસણના જેવાં પાંદડાંવાળો હોય છે. ચંદ્રમા નામનો સોમ સુવર્ણ જલી કાંતિ-વાળો હોઈ હિમેશાં જળમાં જ રહે છે. ગરુડાદૃત અને શ્વેતાક્ષ એ નામના બે સોમો સફેદ કાંતિવાળા સર્પની કાંચળી જેવા હોય છે અને વૃક્ષોની ટાંચે લટકે છે. આ ચારે સોમોમાં બુદ્ધિબુદ્ધિ ભાતનાં એવાં મંડળો હોય છે, કે

જથી તેઓ બીજે ચીતરેલા હોય એવા દેખાય છે. સઘળા સોમો ચંદ્રની કળાઓના હિસાબ પ્રમાણે ખૂનમને દિવસે પંદર પાંદડાંવાળા જ હોય છે; કંદવાળા, કંદવાળા અને લતાવાળા હોય છે. સોમોમાં પાંદડાં તો અનેક પ્રકારનાં થાય છે. ૮

हिमवत्वर्बुदे सद्ये महेन्द्रे मलये तथा ।
श्रीपर्वते देवगिरौ गिरौ देवसहे तथा ॥
पारियात्रे च विन्ध्ये च देवसुन्दे हूदे तथा ।
उत्तरेण वितस्तायाः प्रवृद्धा ये महीधराः ॥
पञ्च तेषामधो मध्ये सिन्धुनामा महानदः ।
हठवत्प्लवते तत्र चन्द्रमाः सोमसत्तमः ॥
तस्योद्देशेषु वाप्यस्ति मुंजवानंशुमानपि ।
काश्मीरेषु सरो दिव्यं नाम्ना क्षुद्रकमानसम् ॥
गायत्र्यैष्ठુभः पांक्तो जागतः शाकरस्तथा ।
अत्र सन्यसरे चापि सोमाः सोमसमप्रभाः ॥ ९ ॥

સોમોનું ઉત્પત્તિસ્થાન

હિમાલય, આબુ, સદ્યાદ્રિ, મહેન્દ્રાચળ, મલયાચળ, પારિયાત્ર, વિંધ્યાચળ, શ્રીશૈલ, દેવ-ગિરિ અને દેવસહ એ પર્વતોમાં અને દેવસુંદ નામના પાણીના ધરામાં સોમો થાય છે. વિતસ્તા નદીની ઉત્તરે પાંચ મોટા પર્વતોના નીચાણના મધ્ય ભાગમાં જે સિંધુ નામનો મોટો નદ છે, તેમાં ચંદ્રમા નામનો ઉત્તમ સોમ સેવાળ પેઠે તર્યા કરે છે. મુંજવાન અને અંશુમાન નામના બે સોમો પણ એ સિંધુનદીના પ્રદેશમાં મળે છે. કાશ્મીર દેશમાં ક્ષુદ્રકમાનસ નામનું એક દિવ્ય સરોવર છે; તેમાં ગાયત્ર, ઐષ્ટુભ, પાંક્ત, જાગત અને શાકર એ નામના સોમો મળે છે. ચંદ્ર જલી કાંતિવાળા બીજ સોમો પણ એ પ્રદેશમાં છે. ૯

न तान्पश्यन्त्यधर्मिष्ठाः कृतघ्नाश्चापि मानवाः ।
भेषजद्वेषिणश्चापि ब्राह्मणद्वेषिणस्तथा ॥ १० ॥

સોમો કોની નજરે પડતા નથી ?

જ પ્રદેશમાં સોમો હોય છે, તે પ્રદેશોમાં

પણ અધર્મી માણસો, કૃતઞ્ન માણસો, ઔષધીનો દ્રેષ કરનારા માણસો અને શ્રાક્ષણોનો દ્રેષ કરનારા માણસો તેઓને દેખતા નથી. ૧૦

અધ્યાય ૩૦ મો

અથાતો નિવૃત્તસન્તાપીયં રસાયનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૃછનાથી 'નિવૃત્તસન્તાપીયરસાયન' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુદ્યુતની પાસે કરેલું છે ૧
યથા નિવૃત્તસન્તાપા મોદન્તે દિવિ દેવતાઃ ।
તથૌષધીરિમાઃ પ્રાપ્ય મોદન્તે ભુવિ માનવાઃ ॥ ૨ ॥

ઉપોદ્ધાત

જેમ સ્વર્ગના દેવતાઓ અશ્વત્થાદિને મેળવી સંતાપથી મુક્ત થઈ આનંદ ભોગવે છે, તેમ પૃથ્વીપૃથ્થ માણસો જે ઔષધિઓને મેળવી સંતાપથી મુક્ત થઈ આનંદ ભોગવે છે, તે ઔષધિઓ હું કહું છું ૨

અથ સઘ પુરુષા રસાયનં નોપયુક્તીન્ । તથા-
અનાત્મવાનલસો દરિદ્રઃ પ્રમાદી વ્યસની પાપકૃદ્ધેષ-
જાપમાની ચેતિ । સઘમિરેવ કારણૈર્ન સમ્પદતે ।
અજ્ઞાનાદનારમ્માદસ્થિરચિત્તત્વાદરિદ્રચાદનાયત્તત્વા-
દધર્માદીષધાત્માચેતિ ॥ ૩ ॥

રસાયનોને ઉપયોગ કેણું કરી શકતા નથી ?

અગ્નિત્રિય, આજસુ, દગ્ધ, પ્રમાદી, વ્યસની, પાપી અને ઔષધદ્રેષી એ સાત પુરુષો રસાયનોને ઉપયોગ કરી શકતા નથી. અજ્ઞાન થી, હઘોગરહિતપણથી, ચિત્તની અસ્થિરતાથી,

૧ 'નિવૃત્તસન્તાપ' એ રન્ધને લઈને કરના રસાયન સખની અપ્રાપ્તિ સોમના વંતી અમિતાગી બીજા આદર દિવ્ય ઔષધિએ નિરૂપણ કરેલા

અથૌષધીર્ચાત્યાસ્યામઃ । શ્વેતકાપોતી કૃષ્ણ-
કાપોતી ગોનસી હજગરી વારાહી કન્યા છત્રાદિચ્છત્રા-
કેરેણુવા ચક્રકા આદિત્યપર્ણિની મ્લસુવર્ચલા
શ્રાવણી મહાશ્રાવણી ગોલોમી અજલોમી મહાવેગવતી
ચેલશ્ચદશ સોમમમત્રીર્વા મહૌષધયો વ્યાખ્યાતાઃ ।
તાસાં સોમવક્ત્રિવાશી સ્તુતયઃ શાસ્ત્રેઽમિહિતાઃ ॥ ૪ ॥

આદાર ઔષધિઓ તથા તેમનાં વિધાન
શ્વેતકાપોતી, કૃષ્ણકાપોતી, ગોનસી,
અજગરી વારાહી, કન્યા, છત્રા, અતિચ્છત્રા,
કરેણુ, અજ. ચત્રકા, આદિત્યપર્ણિની, પ્રફ
સુવર્ચલા, શ્રાવણી, મહાશ્રાવણી, ગોલોમી,
અજલોમી અને મહાવેગવતી એ આદાર દિવ્ય
ઔષધિઓ, સોમના જેવી જ શક્તિવાળી છે અને
શાસ્ત્રોમા તેમનાં વિધાનો, કૃણ તથા સ્તુતિઓ
પણ સોમનાં વિધાનો, કૃણ તથા સ્તુતિઓ
જેવાં જ કહેવાં છે. ૪

તાસામાગરેઽમિહુતાનાં યાઃ ક્ષીરવત્પ્રસારાં
ક્ષીરકુટુંબં સકૃદ્વેષોપયુક્તીત । યાસ્ત્વક્ષીરા મૂલવત્-
સ્તાસાં પ્રદેશિનીપ્રમાણાનિ ત્રીણિ કાળ્દાનિ પ્રમાણ-
સુપયોગે । શ્વેતકાપોતી સમૂલપત્રા મધ્યવિતવ્યા ।
ગોનસ્યજગરીકૃષ્ણરુપોતીનાં સનલ્લપુષ્ટિ સ્વદ્દશઃ
કલ્પયિત્વા ક્ષીરેણ વિપાન્ય પરિભ્રાવ્યામિધારિતમિહુતં
ચ સકૃદ્વેષોપયુક્તીત । કન્યકાયાઃ પાયસ સકૃદ્વેષ ।
મ્લસુવર્ચલા સત્તરાત્રમુપયોક્તવ્યા મધ્યકલ્પેન ।
શેષાણાં પંચ પત્તાનિ ક્ષીરાદકકથિતાનિ પ્રત્યેજયિ-
ષ્ટેઽવતાર્ય પરિભ્રાન્ય સકૃદ્વેષોપયુક્તીત । સોમવદાદા-
વિદ્યારૌ વ્યાખ્યાતૌ, કેવલં તુ નવનોતમમ્યહાર્યે, શેષ
સોમવદાનિર્ગમાદિતિ ॥ ૫ ॥

દિવ્ય ઔષધિઓને ઉપયોગ
પત્રનવગરના પેત્રા ધરમાં સદંબેલમ
૧ આ ઔષધિઓની ઓળખા ૧ આ અપ્રાપ્તિ
૭મા વિભાગે આપવામા આવી.

કર્તા પછી એ ઔષધિઓમાં જટલી દૂધવાળી છે, તેઓનું સોળ તોલાભાર દૂધ લઈને તેનો એક વખત જ ઉપયોગ કરી લેવો. જટલી દૂધવગરની અને મજબૂત મૂળિયાંવાળી છે, તેઓની તર્જની આંગળી જટલી ત્રણ દાંડલીઓનો ઉપયોગ કરવો. શ્વેતકાપોતીનો મૂળ તથા પાંદડાં સહિત ઉપયોગ કરવો. ગોનરી, અજગરી અને કૃષ્ણકાપોતીનો જટલો ભાગ નખ સહિત મૂડીમાં સમાય, તેટલો ભાગ લઈ તેના ટુકડા કરી, દૂધમાં પકવી, ગાળી લઈ લગાર ધી લગાવી હોમ કર્યા પછી તેનો એક વખત જ ઉપયોગ કરવો. કન્યાનાં કૃષ્ણોનો કલક કરી તેનો તેથી બગણા ચોખ્ખાવાળા દૂધમાં પકવી તે દૂધપાકનો એક વખત જ ઉપયોગ કરવો. બ્રહ્મસુવર્યલાના પૂડલા વગેરે ખનાવી તેઓનો સાત દિવસ સુધી ઉપયોગ કરવો.

બાણીની ઔષધિઓનાં પાંચપાંચ પલ (ચાર તોલાના એક પલ પ્રમાણે) લઈ, તેઓને બસોછપ્પન તોલાભાર દૂધમાં ઉકાળી, ચાસઠ તોલાભાર દૂધ બાણી રહે, ત્યારે ઉતારી ગાળી લઈને તેનો એક વખત જ ઉપયોગ કરવો.

આ રસાયનોનો ઉપયોગ કરનારાએ સોમના વિધાનમાં કહ્યા પ્રમાણે જ આધારવિહાર કરવા. માત્ર માલિશ માખણથી કરવી. બાણી આરંભથી માંડી છેક ત્રેવડા ઘરમાંથી બહાર નીકળતાં સુધી સધળો વિધિ સોમના વિધાનમાં કહ્યા પ્રમાણે જ કરવો. ૫

भवन्ति चात्र ॥

युवानं सिंहविक्रान्तं कान्तं श्रुतनिगादिनम् ।
 कुर्युरेताः क्रमेणैव द्विसहस्रायुषं नरम् ॥
 अङ्गदी कुण्डली मौली दिव्यन्नकचन्दनाम्बरः ।
 चरत्यमोघसङ्कल्पो नभस्यम्बुददुर्गमे ॥
 व्रजन्ति पक्षिणो येन जललम्बाश्च तोयदाः ।
 गतिः सौषधिसिद्धस्य सोमसिद्धिगतिः परा ॥ ६ ॥

ઉપર કહેલી ઔષધિઓનાં કૃષ્ણ

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિ-

એ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'આ ઔષધિઓ અતુકમથી પુરુષને જીવાન, સિંહ જેવો પ્રરાક્રમી, રૂપાળો, સાંભળેલા અંત્રાદિને તુરત મોઢે બોલી શકે એવો અને બેહાજર વર્ષનાં આયુષ્યવાળો કરે છે. આ ઔષધિઓનો ઉપયોગ કરનારો પુરુષ જ કાંઈ સંકલ્પ કરે તે સિદ્ધ થાય છે અને તે પુરુષ બાબુજીનો, કુડલો, મુકુટ, દિવ્યભાળાઓ ચંદન તથા વસ્ત્રોને પહેરી વાદળોની મોટી ભીડવાળા આકાશમાં ફરી શકે છે. આ ઔષધિઓથી સિદ્ધ થયેલા પુરુષની ગતિ જ્યાં પક્ષીઓ અને જળથી નમી રહેલાં વાદળોએ ફરે છે ત્યાં સુધી થાય છે, પણ જ પુરુષ સોમથી સિદ્ધ થયેલો હોય, તેની ગતિ ઉત્કૃષ્ટ (સ્વર્ગાદિમાં પણ) થાય છે. ૬

अथ वक्ष्यामि विज्ञानमोषधीनां पृथक्पृथक् ।
 मण्डलैः कपिलैश्चित्रैः सर्पाभा पञ्चपर्णिनी ॥
 पञ्चारलिप्रमाणा च विज्ञेयाऽजगरी बुधैः ।
 निष्पत्रा कनकाभासा मूले द्व्यङ्गुलसंमिता ॥
 सर्पाकारा लोहितान्ता श्वेतकापोतिरुच्यते ।
 द्विपर्णिनी मूलभवामरुणां कृष्णमण्डलाम् ॥

द्व्यरलिमात्रां जानीयाद्रोनसां गोनसाकृतिम् ।
 सक्षीरां रोमशां मूर्द्धां रसेनेक्षुरसोपमाम् ॥
 एवंरूपरसां चापि कृष्णकापोतिमादिशेत् ।
 कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराही कन्दसम्भवा ॥
 एकपत्रा महावीर्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा ।
 छत्रातिच्छत्रके विद्याद्रक्षोमे कन्दसम्भवे ॥

जरामृत्युनिवारिण्यौ श्वेतकापोतिसंस्थिते ।
 कान्तैर्द्वादशभिः पत्रैर्मयूराङ्गरूपभैः ॥
 कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या नाम महौषधी ।
 करेणुः सुबहुक्षीरा कन्देन गजरूपिणी ॥
 हस्तिकर्णपलाशस्य तुल्यपर्णा द्विपर्णिनी ।
 अजास्तनामकन्दा तु सक्षीरा क्षुरूपिणी ॥

अजा महौषधी ज्ञेया शङ्खकुन्देन्दुपाण्डुरा ।
 ये काकादन्या समां क्षुपाम् ॥

ચક્રકામોપર્ધી વિઘ્નાન્નમૃત્યુનિવારિણીમ્ ।
 મૂલિની પદ્મિનિઃ પત્રે સુરક્તાશુકકોમલૈ ॥
 આદિત્યપર્ણિની જ્ઞેયા સદાદિત્યાનુવર્તિની ।
 કનકામા જલાન્તેષુ સર્વતઃ પરિસર્પતિ ॥
 સક્ષીરા પદ્મિનીપ્રલ્યા દેવી મધ્યસુવર્ચલા ।
 અરત્નિમાત્રક્ષુપકા પૈવૈદ્યૈર્જુલસન્નિતૈ ॥
 પુષ્પૈર્નીતોત્પલાકૌરઃ ફલેશ્ચાન્નસન્નિભૈ ।
 શ્રાવણી મહતી જ્ઞેયા કનકામા પયસ્વિની ॥
 શ્રાવણી પાણ્ડુરામાસા મહાશ્રાવણિલક્ષણા ।
 ગોલોમી ચાજલોમી ચ રોમશે કન્દસમ્મવે ॥
 હસપાદૈવ વિચ્છિન્નૈ પૈર્મૂલસમુદ્રવૈ ।
 અથવા શશ્વપુષ્પા ચ સમાના સર્વરૂપત ॥
 વેગેન મહતાવિદ્યા સર્પનિર્મોકસન્નિભા ।
 ય્યા વેગવતી નામ જાયતે હ્યમુદક્ષયે ॥ ૭ ॥

આ ઔષધિઓની યોગબાણ

હવે એ ઔષધિઓની જુદીજુદી યોગ
 બાણ કહું છું અજગરી નામની ઔષધિ
 દેવતાંક કપિયવર્ણના મહોવાળી, સર્પના જેવી
 આકૃતિવાળી, પાંચ પાદડાવાળી અને પાંચ
 અરત્નિ (ટચવી આગળી લામી રાખી મૂકી
 વાગેને) હાથ તે અરત્નિ પ્રમાણુ) જેવડી લામી
 હોય છે શ્વેતકાપોતી ઔષધિ પાદડાવગરની,
 સુવર્ણના જેવી કાંતિવાળી, મૂળમા જે આગળના
 પ્રમાણુવાળી, સર્પના જેવી આકૃતિવાળી અને રાતા
 છેડાવાળી હોય છે ગોતસી ઔષધિ જે અરત્નિ
 જેવડી લામી, જે પાદડાવાળી, મૂળનાખી મજબૂત
 ઊગેલી, રાતી પ્રમાણવાળી, કાળા મહોવાળી
 અને ગોતસ બલતના સર્પના જેવી આકૃતિવાળી
 થાય છે કૃષ્ણકાપોતી ઔષધિ દૂધવાળી,
 રુછડાવાળી કામળ અને શેરડીના રસ જેવા
 મીઠા તથા તે રસ જેવા જ દેખાતા રસવાળી
 થાય છે મોટી શક્તિવાળી વારાહી ઔષધિ
 કાળા સર્પના જેવા સ્વરૂપવાળા, કંદોની
 ઉત્પત્તિવાળી, એક પાદડાવાળી અને આગળીથી

ધૂટેવા આજણના જેવી પ્રભાવાળી હોય છે.
 (જેમા વારાહીકદ થાય છે તે જ વેદો આ
 હશે) છત્રા અને અતિચ્છત્રા નામની બે
 ઔષધિઓ કંદોની ઉત્પત્તિવાળી, રાક્ષસોને લણ
 નારી, ઘડપણ તથા મૃત્યુનું નિવારણ કરનારી
 અને શ્વેતકાપોતીના જેવા જ આકારવાળી હોય
 છે કન્યા ઔષધિ કદથી ઉત્પન્ન થયેલી, સુવર્ણ
 ના જેવા પીળા રૂપવાળી અને સુદર ખાર
 પાદડાથી મોગપીછ જેવા દેખાતવાળી હોય
 છે કરેણુ ઔષધિ અતિશય રૂપવાળી
 હાથી જેવા દેખાતા કદવાળી અને ઐરડાના
 પાદડા જેવા જે પાદડાવાળી હોય છે અખ
 ઔષધિ બકરીના આંચળ જેવા કદવાળી,
 દૂધવાળી, દૂધી શાખાઓ તથા દૂધા મૂળોવાળી
 અને શાખા, મોગના પુષ્પ તથા ચંદ્રના
 જેવી સર્કે હોય છે (ચરકના ચિકિત્સાસ્થાનના
 પહેલા અધ્યાયના આયુર્વેદમુત્યાનીય નામના
 રસાયનપાદમા 'મજાનામૌષધિરજ્ઞાતિ વિજ્ઞાયતે'
 એ વાક્યથી કહે છે, કે અખ નામની જ ઔષધિ
 છે તે 'અજગરી' એ નામથી યોગબાણ
 છે) ચક્રકા ઔષધિ ચક્રેદ, વિગ્નિ પુષ્પોનાળી,
 ચણેહી જેવી, દૂધી શાખાઓ તથા દૂધા
 મૂળોવાળી અને ઘડપણ તથા મૃત્યુનું નિવારણ
 કરનારી હોય છે આદિત્યપર્ણિની ઔષધિ
 મજબૂત મૂળવાળી, અત્યંત રંગેવા વસો જેવા
 કામળ પાંચ પાદડાવાળી અને સર્વદા સૂર્યને
 અનુસરનારી હોય છે (ચરક-ચિકિત્સાસ્થાનના
 પહેલા અધ્યાયના આયુર્વેદમુત્યાનીય નામના
 રસાયનપાદમા આ ઔષધિને આદિત્યમૂળી
 નામ આપીને 'જામૌષધિર્મૌ સૂર્યકાન્ત વિજ્ઞાયતે
 સુવર્ણક્ષીરા સૂર્યમહાલકારણુર્ધ્વ' એ વાક્યથી કહે
 છે, કે સૂર્યથી દીપ્તી, સુવર્ણના જેવા દૂધવાળી
 અને જેના પુષ્પોને આકાર સૂર્યમહાલકાર જેવા
 હોય છે, તે આદિત્યમૂળી નામના ઔષધિ છે
 આ સુશ્રુત અને ચરક એ બંનેના વાક્યો બેતા

જણાય છે, કે આદિત્યપર્ણિની સૂરજમુખીથી^૧ બુદ્ધિ ન હોવી જોઈએ.) બ્રહ્મસુવર્ચલા ઔષધિ સુવર્ણના જેવી પ્રભાવાળી, દૂધવાળી, કમલિનીના જેવા દેખાવવાળી તથા સુંદર હોય છે અને તે જળાશયોની પાસે ચોતરફ ફેલાય છે; (ચરક-ચિકિત્સાસ્થાનના પહેલા અધ્યાયના આયુર્વેદ-સંમુત્થાનીય નામના રસાયનપાઠમાં 'બ્રહ્મસુવર્ચલા નામૌષધિર્યા હિરણ્યક્ષીરા પુષ્કરસદશપત્રા' એ વાક્યથી કહે છે, કે બ્રહ્મસુવર્ચલા નામની ઔષધિ સુવર્ણ જેવા દૂધવાળી અને કમળનાં જેવાં પાંદડાંવાળી હોય છે. આ ઔષધિ બ્રાહ્મીની ખત હોય એમ જણાય છે.) મહાશ્રાવણી ઔષધિ સુવર્ણના જેવી પ્રભાવાળી, દૂધવાળી, બધાં આંગળનાં પાંદડાંવાળી, નીલકમળના જેવા આકારનાં પાંદડાંવાળી, આંગળ જેવાં ફળોવાળી અને એક હાથ લાંબી શાખાવાળી હોય છે. (મોટી ગોરખમુંડીના છોડ હશે?) શ્રાવણી ઔષધિ સફેદ પ્રભાવાળી હોય છે અને ઉપર કહેલાં મહાશ્રાવણીનાં લક્ષણોવાળી હોય છે. (નાની ગોરખમુંડીના છોડ હશે?) ગોલોમી અને અજલોમી નામની બે ઔષધિ આ રંગડાંવાળી અને કંદોની ઉત્પત્તિવાળી હોય છે. (મહા) વેગવતી ઔષધિ મૂળમાં થયેલ પાંદડાંથી હંસપદ્મીના વેલા જેવી અથવા સઘળા રૂપથી શાખાવાળી જેવી મોટા વેગવાળી તથા સર્પની ઠાંચળી જેવી હોય છે અને તે વરસાદના અંતે (શરદ્ઋતુમાં) ઉત્પન્ન થાય છે. ૭

સસાદૌ સર્વરૂપિણ્યો યા હ્યૌષધ્યઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।
તાસામુદ્ધરણં કાર્યં મન્ત્રેણાનેન સર્વદા ॥

૧ સૂરજમુખી વેલારૂપ થાય છે અને છોડરૂપ પણ થાય છે. ઘણું કરી તેનાં ફૂલ પ્રભાતમાં ઊગમણાં હોય છે અને સૂર્ય આથમતી વખતે આથમણાં થાય છે. વેલાનાં ફૂલ આસમાની રંગનાં અને છોડનાં ફૂલ પીળા રંગનાં થાય છે. ફૂલનો આકાર સૂર્યજિંબ જેવો તથા હાથે બાંધવાના મોટા રાખડા જેવો થાય છે. ફૂલ અહુ મોટાં હોય છે.

મહેન્દ્રરામકૃષ્ણાનાં બ્રાહ્મણાનાં ગવામપિ ॥
તપસા તેજસા વાઙપિ પ્રશામ્યધ્વં શિવાય વૈ
મન્ત્રેણાનેન મતિમાન્ સર્વા એવામિમન્ત્રયેત્ ।
ઔષધિઓ ઉખેડવા તથા લેવાનો :

પ્રથમ સાત સર્પ જેવાં રૂપોવાળી શુભ કરનારી જ ઔષધિઓ કહી) તેઓને :
'હે ઔષધિઓ ! તમે શુભ કરવા માટે છેદ, ફળ, બ્રાહ્મણો અને ગાયોના તપ તથા તે શાંતિ કરનારી થાઓ.' એ અર્થવાળો મુ
'મહેન્દ્રરામકૃષ્ણાનાં બ્રાહ્મણાનાં ગવામપિ । તપસા
ચાપિ પ્રશામ્યધ્વં શિવાય વૈ ।' એ મંત્ર ૯
બુદ્ધિમાન વેદે ઉખેડવી તથા લેવી. સઘળી
ધિઓનું અભિમંત્રણ એ મંત્રથી જ કરવું.

અશ્રદ્ધધાનૈરલસૈઃ કૃતત્તૈઃ પાપકર્મમિઃ ।

તૈવાસાદયિતું શક્યાઃ સોમાઃ સોમસમાસ્તથા
સોમો તથા અઢાર ઔષધિઓ
કોને મળતી નથી ?

જ લોકો વિશ્વાસવગરના, આળસુ,
કે પાપકર્મ કરનારા હોય, તેઓને સોમો
સોમોના જેવા જ રસોવાળી આ અઢાર ઔ
ઓ મળતી નથી. ૯

પીતાવશેષમમૃતં દેવૈર્બ્રહ્મપુરોગમૈઃ ।

નિહિતં સોમવીર્યાસુ સોમે ચાપ્યૌષધીપતૌ ॥

સોમો તથા અઢાર ઔષધિઓના

દિવ્ય મહિમાનું કારણ

સોમ ઔષધિઓનો રાજ છે; તેમાં
સોમના જેવી જ શક્તિવાળી આ ૨
ઔષધિઓમાં બહા આદિ દેવતાઓએ પો
પીવાથી બાકી રહેલું અમૃત નાખેલું છે.

દેવસુન્દે હૃદયે તથા સિન્ધૌ મહાનદે ।

દૃશ્યતે ચ જલान्तेષુ મેઘ્યા બ્રહ્મસુવર્ચલા ॥

આદિત્યપર્ણિની જેવા તથૈવ હિ હિમક્ષયે ।

દૃશ્યતેઽજગરી નિત્યં ગોનસી ચાન્દ્રુદાગમે ॥

કાશ્મીરેષુ સરો દિવ્યં નામ્ના ક્ષુદ્રકમાનસમ્ ।

કરેણુસ્તત્ર કન્યા ચ છત્રાતિચ્છત્રકે તથા ॥
ગોલોમી ચાજલોમી ચ મહતી શ્રાવણી તથા ।
વસન્તે કૃષ્ણસર્પાલ્યા ગોનસી ચ પ્રદશ્યતે ॥
કૌશિકીં સરિતં તીર્ત્વા સહાયન્ત્યાસ્તુ પૂર્વતઃ ॥
ક્ષિતિપ્રદેશે વલ્મીકૈરાચિતો યોજનત્રયમ્ ।
વિજેયા તત્ર કાપોતી શ્વેતા વલ્મીકમૂર્દસુ ।
મલયે નલસેતી ચ વેગવલ્લૌપથી ધ્રુવા ॥૧૧॥

અમુક ઔપધિ મળવાના દેશ તથા કાળ

પવિત્ર પ્રહસુપર્યલ્લા દેવસુંદનામના ઉત્તમ
દહમાં, સિંધુ નામના મોટા દહમાં અને બીજા
પણુ દેહલાક જળાશયોની પાસે જોવામાં
આવે છે. આદિત્યપરિની (અગ્નિમુખી)
વસન્તઋતુમાં જળના પ્રદેશે પાસે જોવામાં
આવે છે. અજગરી અને ગોનસી એ બે
ઔપધિઓ ચોમાસામાં દેહલાક પ્રદેશમાં
જોવામાં આવે છે. કંદેણુ, કન્યા, છત્રા અને
અતિચ્છત્રા એ ચાર ઔપધિઓ કુદ્રકમાનસ
નામના દિવ્ય સરોવરમાં જોવામાં આવે છે, કે જે
સરોવર કારમીર દેશમાં છે ગોલોમી,
અજલોમી, મહાશ્રાવણી, શ્રાવણી,
વારાહી અને ગોનસી એ વસન્તઋતુમાં
જોવામાં આવે છે. કૌશિકી નામની નદી જાનરીને
સામે પાર જઈએ ત્યાં મંજર્યાતીથી પૂર્વ
ભાગમાં ત્રણ ચોજન સુડીને રાદ્દાઓથી વ્યાપ્ત
જે ભૂપ્રદેશ છે, તેમાં રાદ્દાઓના શિખરો પર
શ્રુતિકાપોતી ઔપધિ જોવામાં આવે છે.
મહાયાયલમાં અને સેતુજધને લગતાં સ્થળોમાં
વેગવતી ઔપધિ જોવામાં આવે છે ૧૧

કાર્તિકવાં વૌર્ણમાસવાં ચ મશ્વેત્તામુપોષિતઃ ।
સોમવશ્યાય વસન્તે ફલં તારય કીર્તિનમ્ ॥૧૨॥

વેગવતીનો ભક્ષણવિધિ તથા કૃષ્ણ

ઉપવાસ કરીને કાર્તિક શુદ્ધ પૂનમને
દિવસે વેગવતીનું ભક્ષણ કરવું અને તે વિષયમાં
સોમના વિધાન પેઠે જ વર્તવું. વેગવતીના

રસાયનપ્રયોગથી સોમના રસાયનપ્રયોગ બેઠવું
કૃષ્ણ થાય છે ૧૨

સર્વા વિચેયાસ્ત્વોપધ્યઃ સોમશ્વાપ્યર્થુદે ગિરી ।

ગુહાભિર્મીમરૂપાભિઃ વિંદોન્નાદિતકુક્ષિભિઃ ॥
ગજાલોહિતતોયામિરાપગાભિઃ સમન્તતઃ ।

વિવિધૈર્વાતુમિશ્રિત્રૈઃ સર્વત્રેવોપશોભિતઃ ॥૧૩॥

સપ્તગી ઔપધિઓ આબુમાં મળે છે

સોમ અને બીજી પણ સપ્તગી ઔપધિઓ
આબુ નામના પહાડમાં શોધવાથી મળે છે, કેમ
કે એ પર્વત વાદળોમાંને બેઠનારાં (અત્યંત
ઊંચાં) તથા જગ્યામાં દેવતાઓ વિચરે છે, એવાં
શિખરોથી, સિદ્ધો, ઋષિઓ, તથા દેવતાઓએ
સેવેલાં પ્રખ્યાત તીર્થોથી, સિદ્ધોએ ગર્જવી
મૂંઠકી ભયંકર શુદ્ધાઓથી, હાથીઓએ ડોળેલાં
જળોવાળી નદીઓથી અને વિચિત્ર પ્રકારની
વિવિધ ધાતુઓથી સર્વ પ્રદેશોમાં ગોખેર શોભી
રહો છે. ૧૩

નરીપુ શૈલેષુ મર.સુ ચાપિ
પુષ્પેષ્વરણેષુ તથાડ્ડશ્રમેષુ ।

સર્વત્ર સર્વાઃ પરિમાર્ગિતવ્યાઃ

સર્વત્ર મૂર્ધિર્દિ વસુનિ પતે ॥૧૪॥

બહુરત્ના પૃથ્વીમાં અન્ય સ્થળે

ઔપધિઓ મળશે

નદીઓ, પર્વતો, સરોવરો, અરણ્યો તથા
પવિત્ર આશ્રમો ઇત્યાદિ સર્વ સ્થળોમાં સપ્તગી
ઔપધિઓ શોધવી; કેમ કે પૃથ્વી સર્વત્ર અનેક
રત્નો (ઉત્તમ પદાર્થોને) ધારણ કરે છે. ૧૪

(રસાયનનંત્ર સમાપ્ત)

અધ્યાય ૩૧ મો

૩

અથાતઃ સ્નેહોપયૌગિકચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'સ્નેહોપયૌગિક-
ચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનું તે
પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સ્નેહસારોડયં પુરુષ, પ્રાણાશ્ચ સ્નેહમૂયિષ્ઠાઃ
સ્નેહસાધ્યાશ્ચ ભવન્તિ । સ્નેહો हि पानानुवासनमस्ति-
ष्कशिरोवस्त्युत्तरवस्तिनस्यकर्णपूरणमात्राभ्यङ्गभोजने-
षूपयोज्यः ॥ तत्र द्वियोनिश्रुतर्विकल्पोऽभिहितः
સ્નેહો ગુણાશ્ચ । તત્ર જઙ્ગમેભ્યો ગવ્યં ઘૃતં પ્રધાનમ્ ।
સ્થાવરેભ્યસ્તિલતૈલં પ્રધાનમિતિ ॥૨॥

સ્નેહનાં પ્રયોજનો

આ જીવતો મનુષ્યદેહ સ્નેહરૂપ સારવાળો
છે અને પ્રાણો પણ સ્નેહના આધિધ્યવાળા છે તથા
સ્નેહથી જ ટકાવી શકાય એવા છે. પીવામાં,
અનુવાસનખસિત, ઉત્તરખસિત તથા નસ્ય દેવામાં,
મગજની ભરતી, કર્ણપૂરણ, ગાત્ર પર અલ્પગ
અને ભોજનોમાં સ્નેહનો ઉપયોગ છે.

સ્થાવર અને જંગમથી ઉત્પન્ન થયેલો-
એમ સ્નેહ પ્રથમ બે ભેદનો ગણવામાં આવ્યો
છે. તે સ્નેહના ધી, તેલ, ચરબી તથા મજ્જા એ
ચાર પ્રકારે અને તેમના ગુણો પણ કહેવામાં
આવ્યા છે. જંગમજન્યોમાં ગાયનું ધી પ્રધાન
છે અને સ્થાવરજન્યોમાં તેલ પ્રધાન છે.
(સૂત્રસ્થાનનો ૪૬મો અધ્યાય જુઓ.) ૨

અતઃ ऊर्ध्वं यथाप्रयोजनं यथाविधानं च
સ્થાવરસ્નેહાનુપદેક્ષ્યામઃ । તત્ર તિલ્વકૈરેન્ડકોશામ્રદ-
ન્તીદ્રવન્તીસપ્તલાશક્તિનીપલાશવિષાણિકાગવાક્ષીકમ્પિ-

૧ સ્નેહ કે જે શોધનના મુખ્ય અંગરૂપ છે, તેના
ઉપયોગમાંથી ચિકિત્સાના નિરૂપણ વિશેનો.

લકશમ્પાકનીલિનીસેદા વિરેચયન્તિ । જીમૂતકકુટજ
કૃતવેષનેક્ષ્વાકુધામાર્ગવમદનસેદા વામયન્તિ । વિડ-
ઙ્ગચરમજ્જીમધુશિયુસૂર્યવલીપીલુસિદ્ધાર્થકજ્યોતિર્મતી-
સેદાઃ શિરો વિરેચયન્તિ । કરજ્જપૂતિકકૃતમાલમાતુલ-
કેન્દુદીકિરાતતિત્તકસેદા દુષ્ટવ્રણેષૂપયુજ્યન્તે । તુવર-
કકપિત્થકમ્પિલુકમ્પલાતકપટોલસેદા મહાવ્યાધિષુ ।
ત્રપુસૈર્વાસ્કકર્કારુકતુમ્બીકૂષ્માન્ડસેદા મૂત્રસજ્જેષુ ।
કપોતવક્ષાવલ્ગુજહરીતકીસેદાઃ શર્કરાશ્મરીષુ । કુસુ-
મ્મસર્ષપાતસીપિતુમર્દાતિમુક્તકમાળ્ડીકટુતુમ્બીકટમ્બી-
સેદાઃ પ્રમેહેષુ । તાલનાલિકેરપનસમોચપ્રિયાલબિલ્વસ-
ધૂકશ્લેષ્માતકામ્રાતકફલસેદાઃ પિત્તસંસ્રેષ્ઠે વાયૌ ।
વિમીતકમ્પલાતકપિન્ડીતકસેદાઃ કૃષ્ણીકરણે । શ્રવ-
ણકજ્જુકટુન્ડુકસેદાઃ પાણ્ડૂકરણે । સરલપીતદારુ-
શિંશપાગુરુસારસેદા દૂરકુષ્ઠકિટિષેષુ ॥ ૩ ॥

પ્રયોજનો તથા વિધાનોને અનુસરી

સ્થાવર સ્નેહોનું નિરૂપણ

હવે પ્રયોજનો તથા વિધાનોને અનુસરી
સ્થાવર સ્નેહો વિષે કહીએ છીએ.

મોટો લોધર, ચેરડો, પહાડી આંગ્રો,
નાનો નેપાળો, મોટો નેપાળો, હાથલા, આંખકૂટા-
મણી, આખરો, મેંઢાશિંગી, ઇંદ્રવારણી, કપીલો,
ગરમાળો અને ગળીના સ્નેહો રેચ કરે છે.

કુકડવેલ, કડો (ઇંદ્રજવનું ઝાડ), કડવી
ધીસાડી, કડવી તૂંખડી, કડવાં તૂંચિયાં અને
મીંઢળના સ્નેહો બલદી કરાવે છે.

વાવડિંગ, સફેદ અવેડો, સફેદ તથા રાતો
સરગવો, સૂરજમુખી, પીલુ, સરસવ અને માલકાં-
કણીના સ્નેહો શિરોવિરેચન (માથાનો રેચ)
કરે છે.

કરંજ, પૂતીકરંજ, ગરમાળો, ખિએરં,
ઇંગોળિયો અને કરિયાતાના સ્નેહો દુષ્ટ વ્રણોમાં
ઉપયોગી થાય છે.

ચેરિયાં, ટાહ, કપીલો, બિલામાં અને
પટો ન સ્નેહો મહાવ્યાધિઓમાં ઉપયોગી છે.

નૂસડાં, ઠાકડી, પતકાણું, તૂંબડી અને બૂરાં ઢાળાંના રનેદો મૂત્રની અટકાયત ઉપર ઉપયોગી થાય છે.

સૂરજમુખી, ખાખચી અને હરડેના રનેદો ઠાકરી તથા પથરીનાં દરદો ઉપર ઉપયોગી છે.

કસૂબો, સરસવ, અળસી, લીંબડો, ટ્રીંબરુ, ખાંડી, (લીંડી?) કડવી તૂંબડી અને વાપુંગાંના રનેદો પ્રમેદો ઉપર ઉપયોગી થાય છે.

તાડ, નાળિયેર, ફૂલસ, રાતો સરખેલો, આરોળી, બીલી, મહુડો, ગુંદો અને અંબાડાનાં ફળોના રનેદો પિત્તથી યુક્ત વાયુ ઉપર ઉપયોગી છે.

બહેડાં, બિલામાં અને મીંઢળના રનેદો ત્રણેને કાળા કરવામાં ઉપયોગી થાય છે.

મુંડીના ટોડવા, રાજ અને પીળો લોધર, અથવા અરકૂરીના રનેદો ત્રણેને સફેદ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે.

સાગ, કેવદાર, સીરામ અને અગરના સારેના રનેદો દાદર, ઠાક અને કિટિબ ઉપર ઉપયોગી થાય છે. ૩

સર્વ એવ શ્લેષા વાતમુપશાન્તિ । તૈરગુણાય સમાસેન વ્યાખ્યાતાઃ ॥ ૪

રનેદોના સામાન્ય ગુણો

સપળા રનેદો વાયુને હણે છે. તેલોના ગુણો તેા મૂત્રસ્થાનના ઠપમા અધ્યાયમાં પણ દેખ્યાં છે. ૪

અતઃ ક્ષર્વં કપાયસેદપાકમગુપદેક્ષ્યામઃ ॥ ૫

કવાથો તથા રનેદો પકવવાનો વિધિ

દવે કવાથો તથા રનેદો પકવવાના કમનો ઉપદેશ કરીએ છીએ. ૫

તત્ર કેચિદાદુસ્ત્યકપત્રમુદાદીનાં માગં તપત્તુ-
ગુણજટમાવાપ્ય ચતુર્માસાવશેષં નિષ્કાપ્યાપદોસ્તિલેપ
કપાયપાકકત્તાઃ । એદમયુગે વરસુ ચતુર્ગુણં દ્રવમા
વાપ્ય ચતુરમાસમાન્ત્ર મેવત્રપિન્દનિલેપ સ્નેદપાક-
કત્તાઃ । एतत्तु न सम्पद्यन्मादागमाग्निद्वयान् ॥ ૬

કવાથો તથા રનેદો પકવવાનો ક્રમ

દેટલાક આચાર્યો કહે છે: 'છાલ, પાંદડાં તથા મૂળ વગેરેના એક લાગ લઈ, તેમાં તેથી ચારગણું પાણી નાખી ઉકાળતાં ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તે કવાથને ઉતારી લેવો, એ કવાથ પકવવાનો ક્રમ છે; તેમજ છ પસલાં રનેદમાં ચોગણું પ્રવાહી નાખી, બહેડાંનાં ફળો જવડા ચાર ઓપવના પિંડાનાંખી રનેદ પકવવો, એ રનેદ પકવવાનો ક્રમ છે.' પણ એ આચાર્યોનું આ કહેવું યોગ્ય નથી; કેમ કે તેમાં આયુર્વેદની સમ્મતિ નથી. ૬

પલકુડવાદીનામતો માત્રં તુ વ્યાખ્યાસ્યામઃ-
તત્ર દ્વાદશ ધાન્યમાપા મપ્યમાઃ સુવર્ણમાષકાઃ । તે
પોડશ સુવર્ણમ્ ।

અય મધ્યમનિષ્પાવા એકોનવિંશતિર્દશમ્ ।
તાન્યદ્વંતૃતીયાનિ કર્પઃ । તત્તથોર્ધ્વં ચતુર્ગુણમનિવર્દ-
યન્તઃ પલકુડવપ્રસ્રાદકદ્રોણા અમિનિષ્પદન્તે । તુલા
પલશતમ્ । તા વિંશતિમારિઃ । શુષ્કાણામિદં માનમા-
ર્દ્રદ્રવાણાં ચ દિગુણમિતિ ॥ ૭

તોલનાં માપ

આયુર્વેદમાં કદા પ્રમાણે કવાથો તથા રનેદો પકવવાનો ક્રમ કહેવામાં તોલનાં માપ કહેવાની જરૂર છે; માટે પ્રથમ પણ અને કુડવ છત્પાદિનું માપ કહીએ છીએ.

જડા પણ નદિ અને ઝીણા પણ નદિ એટલે મધ્યમ પ્રમાણના અડદના ચાર દાણા જટલા વજનનો સુવર્ણમાપક થાય છે. એ સુવર્ણમાપક સોળ થાય ત્યારે એક સુવર્ણ ગણાય છે. (આ તોલ સોના માટે છે.)

જડા પણ નદિ અને ઝીણા પણ નદિ એટલે મધ્યમ પ્રમાણના ઓગળીય યોગાના દાણા જટલું વજન થાય, એ તોલ ધરણી, સાઝાવું પરણું=કર્પ (તોલો), ચાર કર્પ=પલ, ચાર પલ=કુડવ, ચાર કુડવ=પ્રસ્થ, ચાર પ્રસ્થ=

આઢક, ચાર આઢક=દ્રોણ; સો પલ=તુલા અને વીસ તુલા=ભાર કહેવાય છે. આ વજન સૂક્ષ્માં દ્રવ્યો માટે સમજવું. લીલાં દ્રવ્યો તથા પ્રવાહીરૂપ પદાર્થો માટે તો તે તે વિષયમાં જટલો તોલ કહ્યો હોય, તેથી ખમણો તોલ લેવો. (ગજો, કંડો, ચરકૂરી, ઢાણું, શતાવરી, આસોદ, કાંટાચરેરિયો, લીંબડો, પટોલ, કેવડા, ખસદાણા, ઇંદ્રવારણી, સુવા, સાટોડી, જટામાંસી, ગંગેડી, ગુગળ, હિંગ, આદુ અને ગોળ એટલા પદાર્થો તો રસ ભરેલા જ નાખવા, પણ સૂક્ષ્મ ખમણા નાખવા નહિ.) ૭

તત્રાન્યતમપરિમાણસંમિતાનાં યથાયોગં ત્વક્પત્રફલ-મૂલાદીનામાતપરિશોષિતાનાં છેદ્યાનિ સ્ખન્ડશસ્ત્રેદ-યિત્વા ભેદ્યાન્યણુશો ભેદાયિત્વાવકુલ્યાષ્ટગુણેન ષોડશ-ગુણેન વામ્ભસામિષિચ્ય સ્થાલ્યાં ચતુર્ભાગાવશિષ્ટં ક્ષાયિત્વાપહેરિલ્લેષ કષાયપાકકલ્પઃ ।

સ્નેહાચ્ચતુર્ગુણો દ્રવઃ સ્નેહચતુર્થાંશો ભેષજકલ્પસ્ત-દૈકધ્યં સંસૃજ્ય વિપચેદિલ્લેષ સ્નેહપાકકલ્પઃ ।

અથવા તત્રોદકદ્રોણે ત્વક્પત્રફલમૂલાદીનાં તુલા-માવાપ્ય ચતુર્ભાગાવશિષ્ટં નિષ્કાઠ્યાપહેરિલ્લેષ કષાય-પાકકલ્પઃ । સ્નેહકુડવે ભેષજપલં પિષ્ટં કલ્કં ચતુર્ગુણં દ્રવમાવાપ્ય વિપચેદિલ્લેષ સ્નેહપાકકલ્પઃ ॥૮॥

ક્વાથ તથા સ્નેહ પકવવાની રીત

ઉપર કહેલા તોલોમાંથી યોગને અનુસરતા અમુક તોલથી છાલ, પાંદડાં, મૂળિયાં તથા કંદ વગેરે પદાર્થો લઈ, તડકામાં સૂકવી કાપવા લાયક હોય, તેઓના ઢુકડા કાપી અને ચીરવા લાયક હોય, તેના ઝીણાઝીણા ચીરા કરી દૂધી, તેમાં આઠગણું અથવા સોળગણું પાણી નાખી, હાંડલામાં ઉકાળી, ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે ક્વાથને સિદ્ધ થયેલો સમજી ઉતારી લેવો, એ ક્વાથ પકવવાની રીત છે.

જ સ્નેહ પકવવાનો હોય, તેમાં સ્નેહથી

ચોગણું પ્રવાહી અને સ્નેહના ચતુર્થાંશ જટલો ઔષધોનો કલ્ક નાખી તે સ્નેહને પકવવો, એ સ્નેહ પકવવાની રીત છે.

અથવા એક દ્રોણભાર (એકહજાર ચોવીસ તોલાભાર) પાણીમાં એક તુલાભાર (ચારસો તોલાભાર) છાલ, પાંદડાં અને મૂળિયાં વગેરે નાખી ઉકાળતાં-ઉકાળતાં ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તે ક્વાથને સિદ્ધ થયેલો સમજી ઉતારી લેવો, એ ક્વાથ પકવવાની રીત છે; અને સોળ તોલાભાર સ્નેહમાં ચાર તોલાભાર ઔષધનો કલ્ક તથા ચોગણું પ્રવાહી નાખી સ્નેહને પકવવો, એ સ્નેહ પકવવાની રીત છે. ૮

મવતશ્ચાત્ર ॥

સ્નેહભેષજતોયાનાં પ્રમાણં યત્ર નેરિતમ્ ।

તત્રાયં વિધિરાસ્યેયો નિર્દિષ્ટે તત્તદેવ તુ ॥

અનુક્તદ્રવ્યકાર્યે તુ સર્વત્ર સલિલં મતમ્ ।

કલ્કકાથાવનિર્દેશે ગણાત્તસ્માત્રયોજયેત્ ॥૯॥

સ્નેહાદિકના તોલનો વિધિ

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘જ પાઠમાં સ્નેહ, ઔષધ અને જળનો તોલ ન જણાવ્યો હોય, તે પાઠમાં ઉપર પ્રમાણે તોલ લેવો; પણ જ્યાં તોલ બતાવ્યો હોય, ત્યાં તો બતાવ્યા પ્રમાણે જ તોલ લેવો. જ પાઠમાં કયો પ્રવાહી લેવો, એમ સ્પષ્ટ ન જણાવ્યું હોય, ત્યાં સર્વત્ર જળ જ લેવું અને કલ્કનાં કે ક્વાથનાં દ્રવ્યો સ્પષ્ટ ન જણાવ્યાં હોય, ત્યાં જ ગણનો સ્નેહ બતાવવાનું કહ્યું હોય, તે ગણનાં દ્રવ્યોનો જ કલ્ક તથા ક્વાથ લેવો.’ ૯

અતઃ ઊર્ધ્વં સ્નેહપાકક્રમમુપદેક્ષ્યામઃ-સ તુ ત્રિવિધસ્તદ્યથા-મૃદુર્મધ્યમઃ સ્વરૂપિતિ । તત્ર સ્નેહૌષ-ધિવિવેકમાત્રં યત્ર ભેષજં સ મૃદુરિતિ । મધૂચ્છિદ્રમિવ વિશદમવિલેપિ ભેષજં યત્ર સ મધ્યમઃ । કૃણમવસ-ન્નમીષદ્વિશદં ચિક્ષ્ણં ચ યત્ર ભેષજં સ સ્વરૂપિતિ । અતઃ ઊર્ધ્વં દગ્ધસ્નેહો ભવતિ । તં પુનઃ સાધુ સાધયેત્ ।

તત્ર પાનામ્યવહારયોર્મૃદુઃ, નસ્યામ્યક્ષયોર્મધ્યમઃ ।
વસ્તિકર્ણપૂર્ણયોસ્તુ સ્વર ઇતિ ॥ ૧૦ ॥

સ્નેહ પકવવાનો ક્રમ તથા તેના ત્રણ

પ્રકારના પાકોનો ઉપયોગ

હવે સ્નેહપાકનો ક્રમ કહીએ છીએ. મૃદુ (કામળ), મધ્યમ અને ખર (આકર), એ રીતે ત્રણ પ્રકારનો સ્નેહપાક થાય છે. જે પાકમાં ઔષધોનો કદક કદક રસબરેલો રહે, તે પાકને મૃદુ સમજવો. જે પાકમાં ઔષધોનો કદક મીણુ જેવો જરાક કઠણ, તાંતણાવગરનો અને આંગળીને ઘેટી નહિ એવો; અર્થાત્ રસવગરનો થઈ જતાં પણ કામળવાવાળો રહે, તે પાકને મધ્યમ સમજવો. જે પાકમાં ઔષધોનો કદક જરાક કાળો, જરાક શેકાર્ય ગયેલો, તાંતણાવગરનો તથા ચીકારાવાળો રહે; અર્થાત્ જરાક વિશેષ કઠણ થઈ જાય, તે પાકને ખર સમજવો. ઔષધોનો કદક એથી વધારે કઠણ તથા બળેલો થઈ જાય, તો પછી દગ્ધસ્નેહ જ થઈ જાય છે. બે દગ્ધસ્નેહ થઈ ગયો હોય, તો તેને પાછો બીજ ક્ષાય તથા કદકમાં પકવીને ધોળ કરવો.^૧

પીવામાં તથા ભોજનમાં મૃદુ પાકવાળો, નસ્યમાં કે અભ્યંગમાં મધ્યમ પાકવાળો અને ખસિતમાં કે કર્ણપૂરણમાં ખર પાકવાળો દેવો. ૧૦

ભવતશ્ચાત્ર ॥

શબ્દસ્યોપશમે પ્રાપ્તે ફેનસ્યોપરમે તથા ।

ગન્ધવર્ણસાદીનાં સમ્પત્તૌ સિદ્ધિમાદિશેત્ ॥

ઘૃતસ્યૈવ વિપક્વસ્ય જાનીયાત્કુશ્લો મિષક્ ।

ફેનોડતિમાત્રં તૈલસ્ય શેષં ઘૃતવદાદિશેત્ ॥ ૧૧ ॥

ધી તથા તેલના પાકની સિદ્ધિ

આ વિષયના મ્લેકાકામાં ભગવાન ધન્વતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'ધીના પાક કરતાં જ્યારે

૧ દન્વતરેને ફરીતાર પકવીને ચેપ કરવાનું હતું, તેથી એમ જણાય છે: 'સ્નેહ દમ્ય યાય તો ઔષધના ગુણો જ નાના રહે છે, પણ નેહના ગુણો જતા રહેતા નથી, એમ આચાર્ય માને છે.'

ધીનો અનાજ બંધ પડી જાય, ફીણ શાંત થઈ જાય અને તેમાં ગંધ, વર્ણ તથા રસ વગેરેની જગી બેઈએ તેવી સંપત્તિ થાય, ત્યારે ધીના પાકને સિદ્ધ થયેલો સમજવો.

તેલનો પાક કરતાં જ્યારે તેલનો અનાજ બંધ પડી જાય, ખદુ જ ફીણ ચડે અને તેમાં ગંધ, વર્ણ તથા રસ વગેરેની જગી બેઈએ તેવી સંપત્તિ થાય, ત્યારે પ્રવીણ વેધે તેલના પાકને સિદ્ધ થયેલો સમજવો.^૧

(કદકને આંગળીથી ચોળતાં કદક વાટ જેવો થઈ જાય અને અગ્નિમાં નાખતાં જરા પણ અનાજ ન ઠરે, એ પણ સ્નેહના પાકની સિદ્ધિ થયાનું લક્ષણ છે.) ૧૧

અતઃ કુર્વ સ્નેહપાનકમમુપદેશ્યામઃ-અય સલ્લુ-
લ્લુકોઘાપાતુણ્ય કૃતમક્લસસ્તિવાચનાયોદયગિરિ-
શિખરસંસ્થિતે પ્રતસનકનકનિકરપીતલોદિતે સવિતરિ-
યયાવલં તૈલસ્ય ઘૃતસ્ય વા માત્રાં પાતું પ્રયચ્છેત્ ।
પીતમાત્રે ચોળોદકૈનોપસ્પૃશ્ય સોપાનસ્કો યયાસુલં
નિદેત્ ॥ ૧૨ ॥

સ્નેહપાનનો ક્રમ

હવે સ્નેહ પીવાનો ક્રમ કહીએ છીએ: જેનો કોડો આગમ્ના દિવસનું આધેણું અનાદિક પચી જવાથી તલકોડો થઈ ગયો હોય અને જેને માટે મંગળ તથા સ્વસ્તિવાચન કર્યાં હોય, એના રોગીને, જ્યારે સૂર્ય ઉદયાચળના શિખર ઉપર આવી તપાવેલા સુવર્ણના સમૂહ જેવો પીળો તથા લાલ દેખાતા લાગે; ત્યારે એટલે થોડાક દિવસ ચડે તે સમયે, જહરાગ્નિ તથા શરીરના બળને અનુસરી તેલ કે ધીની માત્રા પીવા આપવી રોગીએ માત્રા પીવા પછી બીજા જળથી આચમન કરી (મોહું સાફ કરી) પગરખાં પહેરીને, પોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે હરવુંફરવું. (થોડાક દિવસ ચડે ત્યારે સ્નેહ પાન કરાવવાનું કહ્યું, તે સાધારણ ઋતુમાં

સમજનું; કેમ કે ઉષ્ણકાળ વગેરેમાં સ્નેહપાન
માટે ગુદાગુદા સમથો નીમવામાં આવશે;
ગુઓ. આ અધ્યાયનો વિષય ૧૫ મો.) ૧૨

રુક્ષક્ષતવિપાર્તાનાં વાતપિત્તવિકારિણામ્ ।
હીનમેધાસ્મૃતીનાં ચ સર્પિઃપાનં પ્રશસ્યતે ॥
કૃમિકોષ્ઠાનિલવિષ્ટાઃ પ્રવૃદ્ધકફમેદસઃ ।
પિવેયુસ્તૈભસાત્મ્યાશ્ચ તેલં દાર્દર્યર્થિનશ્ચ યે ॥
વ્યાયામકર્ષિતાઃ શુષ્કરેતોરક્તા મહારુઝઃ ।
મહાગ્નિમાસતપ્રાણા વસાયોગ્યા નરાઃ સ્મૃતાઃ ॥
કૂરાશયાઃ ક્લેશસદ્વા વાતાર્તા દીપ્તવહ્નયઃ ।
મજ્જાનમામ્નુયુઃ સર્વે સર્પિર્વા સ્વૌપધાન્વિતમ્ ॥૧૩॥
શ્રી. તેલ, ચરબી તથા મજ્જા એ ચાર
સ્નેહો કેને પાવા ?

રૂક્ષ, ક્ષતવાળો, ઝેરથી પીડાયેલ, વાયુના
તથા પિત્તના ત્રિકારવાળો, જેની પુદ્ધિ અને
સ્મરણશક્તિ ઓછી થઈ ગઈ હોય તે દરદીઓને
શ્રી પિવડાવવું ઉત્તમ છે.

કાઠામાં કૃમિઓવાળો, વાયુથી ઘેરાયેલો,
કંઠની વૃદ્ધિવાળો, મેદની વૃદ્ધિવાળો, તેલ જેને
માફક હોય અને દઢ થવાની ઇચ્છાવાળો, એ
દરદીઓને તેલ પિવડાવવું ઉત્તમ છે.

કસરત કરવાથી દુર્બળ થયેલ, જેનું વીર્ય કે
લોહી સુકાઈ ગયેલ હોય તથા મોટાં દરદીવાળો,
પ્રયળ જઠરાગ્નિવાળો, વાયુવાળો અને ઘણા
બળવાળાને ચરબી દેવી ઉત્તમ છે.

હૂર આશયવાળો, ક્વેશોને સહન કરનારો,
વાયુથી પીડાયેલો અને પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળાને
સારાં ઔષધોથી મિશ્ર કરેલી મજ્જા અથવા ધી
રહેવું પણ યોગ્ય છે. ૧૩

કેવલં પૈત્તિકે સર્પિર્વાતિકે લવણાન્વિતમ્ ।

દેયં વહુકફે ચાપિ વ્યોષક્ષારસમાયુતમ્ ॥

દોષાણામ્પ્રભૂયસ્ત્વં સંસર્ગ સમવેક્ષ્ય ચ ।

યુઝ્યાત્રિષ્ટિષ્ઠા મિઝૈઃ સમાસવ્યાસતો રસૈઃ ॥

સ્નેહસાત્મ્યઃ ક્લેશસહઃ કાલે નાત્યુષ્ણશીતલે ।

અચ્છમેવ પિવેત્સ્નેહમચ્છપાનં હિ પૂજિતમ્ ॥૧૪॥

અમિશ્ર તથા મિશ્ર સ્નેહો

પિત્ત સંબંધી રોગવાળાને એકલું જ ધી
પાવું; વાયુ સંબંધી દરદીવાળાને સંધ્યથી મિશ્ર
કરીને પાવું; ઘણા કંઠવાળાને સંઢ, મરી, પીપર
તથા જવખારથી મિશ્ર કરી પાવું.

દોષોત્તું અદ્યપણું, ઘણાપણું અને અન્ય
દોષોથી સંયુક્ત હોવાપણું બેઠેને પ્રવીણ ધેવ
સ્નેહોને ત્રેસડ પ્રકારના રસોમાંથી ઓછા-વધતા
રસોથી મિશ્ર કરીને તે સ્નેહો પાવા. (રસોના
ત્રેસડ ભેદો ઉત્તરતંત્રના ૬૩મા અધ્યાયમાં
કહેવાશે.)

જ માણસને સ્નેહો માફક હોય અને
ક્વેશોને જ સહન કરનારો હોય, તેને સાધારણ
ઋતુમાં તો દેવળ (અન્ય પદાર્થોથી મિશ્ર
નહિ કરેલો) સ્નેહ પાવો એ જ ઉત્તમ છે; કેમ કે
એવા માણસને દેવળ સ્નેહનું પાન જ હિતકારી
થાય છે. ૧૪

શીતકાલે દિવા સ્નેહમુષ્ણકાલે પિવેન્નિશિ ।

વાતપિત્તાધિકે રાત્રી વાતશ્લેષ્માધિકે દિવા ॥

વાતપિત્તાધિકલ્પોષ્ણે તૃષ્ણમૂર્છોન્માદકારકઃ ।

શીતે વાતકફાર્તસ્ય ગૌરવારુચિશૂલકૃત્ ॥૧૫॥

એ ઋતુમાં સ્નેહપાનના સમયો

શિયાળામાં દિવસે અને ઉનાળામાં રાતે
સ્નેહ પાવો; પરંતુ વાયુ તથા પિત્તની અધિકતા
હોય, તો રાતે જ અને વાયુ તથા કંઠની અધિકતા
હોય તો દિવસે જ સ્નેહ પાવો; કેમ કે વાયુ
તથા પિત્તની અધિકતાવાળાને દિવસે સ્નેહ
પાવાથી તરસ, મૂર્છા તથા ઉન્માદ થાય છે અને
વાયુ તથા કંઠની અધિકતાવાળાને રાતે સ્નેહ
પાવાથી ભારેપણું, અરુચિ તથા શ્વ થાય છે. ૧૫

સ્નેહપીતસ્ય ચેતૃષ્ણા પિવેદુષ્ણોદકં નરઃ ।

एवं चानुपशाम्यन्त्यां સ્નેહમુષ્ણામ્બુના વમેત્ ।

દિહ્યાચ્છીતૈઃ શિરઃ શીતં તોયં ચાપ્યવગાહ્યેત્ ॥૧૬

સ્નેહપાનથી લાગતી તરસની ચિકિત્સા
સ્નેહપાન કરાવ્યા પછી તે માણસને તરસ
લાગ્યા કરે, તો ઊનું પાણી પાવું અને એમ કરતાં
પણ તરસ શાંત ન થાય, તો ઊનું પાણી પાઈને
સ્નેહનું વમન કરાવવું, શીતળ પદાર્થોનું માથા
પર લેપન તથા શીતળ જળમાં સ્નાન કરાવવું. ૧૬

યા માત્રા પરિજીયેત ચતુર્ભાગગતેહનિ ।
સા માત્રા દીપયત્યગ્નિમત્પદોષે ચ પૂજિતા ॥
યા માત્રા પરિજીયેત તથાર્દદિવસે ગતે ।
સા વૃષ્યા વૃંહણી ચૈવ મધ્યદોષે ચ પૂજિતા ॥
યા માત્રા પરિજીયેત ચતુર્માસાવશેષિતે ।
સ્નેહનીયા ચ સા માત્રા બહુદોષે ચ પૂજિતા ॥
યા માત્રા પરિજીયેતુ તથા પરિણેતેહનિ ।
ગ્લાનિમૂર્ચ્છામદાન્હિત્વા સા માત્રા પૂજિતા મવેત્ ॥
અહોરાત્રાદસંદુષ્ટા યા માત્રા પરિજીયેતિ ।

સા તુ કુષ્ઠવિષોન્માદગ્રહાપસ્મારનાશિની ॥૧૭॥
દોષ વગેરેની સ્થિતિ પ્રમાણે સ્નેહની માત્રા
સ્નેહની જે માત્રા એક પહોર દિવસ ચડતાં
પચી જાય, તે માત્રા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે અને
અદ્ય દોષવાળા માટે ઉત્તમ છે.

સ્નેહની જે માત્રા અરધો દિવસ જતાં
પચી જાય, તે માત્રા વીર્યને વધારે, શરીરને
પુષ્ટ કરે અને મધ્યમ દોષવાળા માટે ઉત્તમ છે.

સ્નેહની જે માત્રા દિવસનો ચોથો ભાગ
ખાટી રહે, ત્યારે પચી જાય, તે માત્રા અત્યંત
સ્નિગ્ધ કરે અને ઘણા દોષવાળા માટે ઉત્તમ છે.

સામાન્ય રીતે સ્નેહની એ માત્રાને ઉત્તમ
સમજવી, કે જે માત્રા ગ્લાનિ, મૂર્ચ્છા કે મદ ઉત્પન્ન
ન કરતાં દિવસ નખવાના સમયે પચી જાય.

કોદ, વિષ, ઉન્માદ, અહ તથા અપસ્મારનો
નાશ કરવા માટે એક અહોરાત્રે (ચોવીસ કલાકે)
પચે અને કર્ણા દુષ્ટ વ્યાધિ ઉત્પન્ન ન કરે એવી
સ્નેહની માત્રા દેવી. ૧૭

યથાગ્નિ પ્રયમાં માત્રાં પાપયેત વિચક્ષણઃ ।

વીતો દ્યતિપદુઃ શ્વેદો જનયેત્રાણસંશયમ્ ॥૧૮॥

કોઠાની પરીક્ષા માટે પ્રથમ
થોડી જ માત્રા દેવી

ચતુર વૈદે પ્રથમ તો જઠરાગ્નિના બળને
અનુસરીને સ્નેહની થોડી જ માત્રા દેવી, કે જેથી
કોઠાની શુદ્ધતા વગેરેની પરીક્ષા થઈ શકે. ઘણું
સ્નેહ પહેલા જ વખતે પાવામાં આવે, તો તે
સ્નેહ પ્રાણનો સંશય ઉત્પન્ન કરે છે; અર્થાત્
તેથી કદાચ મરણ થાય છે. ૧૮

મિથ્યાચારાદહુત્વાદ્વા યસ્ય સ્નેહો ન જીર્યતિ ॥
વિષ્ણુ ચાપિ જીર્યેતં વારિણ્યેન વામયેત્ ।
જીર્ણાજીર્ણવિશક્ષાયાં સ્નેહસ્વોષ્ણોદકં પિબેત્ ॥
તેનોદારો મવેચ્છુદ્ધો મક્તં પ્રતિ રુચિસ્તયા ।
સ્યુઃ પચ્યમાને તુદ્ગ્રહાદગ્રમસાદારતિક્રમાઃ ॥
પરિપિચ્યાદ્ધિરુષ્ણામિર્જર્ણસ્નેહં તતો નરમ્ ।
યવાગૂં પાપયેચોષ્ણાં કામં ક્ષિન્નાત્પત્તજ્વલામ્ ॥
દેયી યૂપસી વાપિ સુગન્ધી સ્નેહવર્જિતી ।
કૃતો વાત્સલ્યસર્વિકૌ યવાગૂર્વા વિધીયેત ॥૧૯॥
સ્નેહ યોગ્ય સમયે ન પચે અથવા
મક્તમ્ બંધ કરીને પચે અથવા પચતાં-
પચતાં તૃપા વગેરે ઉત્પન્ન કરે
તો શું કરવું ?

જે માણસને ખોટા આહારવિહારથી અથવા
ઘણાપણથી સ્નેહ ન પચે અથવા કબજિયાત
કરીને પચે, તે માણસને ઊના પાણીથી
વમન કરાવવું.

જે સ્નેહના અપચાની શંકા રહેતી હોય,
તો ઊનું પાણી પાવું ઊનું પાણી પાનાથી ગોળ્ગો
ઓડકાર આવે અને અન્ન પર રુચિ થાય છે.

જે સ્નેહ પચતાં-પચતાં તરસ, દાંડ,
બ્રમ, ગ્લાનિ તથા ક્ષમ ઉત્પન્ન થાય, તો તે
માણસના શરીર પર ઊના જળનું સિંચન કરવું
અને સ્નેહ પચ્યા પછી ઊની તથા ખૂબ
રંધાઈ ગયેલા થોડા ગોળાનાથી રાખ છૂટા
પ્રમાણે પાની અથવા સ્નેહ વગર જ ખનાવેલા કે

અત્યંત થોડું ધી નાખીને ખનાવેલા મુગંધી
ઓસામણ અને રસ દેવા. ઓસામણ કે રસ ન
આપતાં રાખ જ દેવી વધારે ઉત્તમ છે. ૧૯

પિવેત્ ગ્રહં ચતુરહં પચ્ચહં પઢહં તથા ।

સપ્તરાત્રાત્પરં સ્નેહઃ સાત્ત્વીયમ્ભવતિ સેવિતઃ ॥૨૦॥
સ્નેહપાન કેટલા દિવસો સુધી કરાવવું ?

ત્રણ, ચાર, પાંચ કે છ દિવસ સુધી સ્નેહ
પાવો, પણ તેથી વધારે દિવસ સુધી પાવો નહિ;
કેમ કે સેવન કરાતો સ્નેહ સાત રાત પછી
માફક થાય છે. ૨૦

સુકુમારં કૃશં વૃદ્ધં શિશું સ્નેહદિપ્તિં તથા ।

તૃષ્ણાર્ત્તમુષ્ણકાલે ચ સહ મક્તેન પાયયેત્ ॥૨૧॥
સુકુમાર વગેરેને તથા ઉષ્ણકાળમાં સ્નેહ
અન્નની સાથે પાવો

સુકુમાર, કૃશ, વૃદ્ધ, બાળક, સ્નેહનો દ્રેપી
અને તરસથી પીડાયેલાને અન્નની સાથે સ્નેહ
પાવો. ઉનાળામાં પણ અન્ન સાથે પાવો. ૨૧

પિપ્પલ્યો લવણં સ્નેહાશ્વત્વારો દધિમસ્તુકઃ ।

પીતમૈકધ્યમેતદ્દિ સઘઃસ્નેહનમુચ્યતે ॥

મૃષ્ટમાંસરસે સ્નિગ્ધા યવાગૂઃ સૂપકલ્પિતા ।

સક્ષૌદ્રા પીયમાના તુ સઘઃસ્નેહનમુચ્યતે ॥

સર્પિષ્મતી પયઃસિન્ધા યવાગૂઃ સ્વલ્પતળ્ડુલા ।

સુસ્વોષ્ણા સેવ્યમાના તુ સઘઃસ્નેહનમુચ્યતે ॥

શર્કરાચૂર્ણસંસ્ટે દોહનસ્યે ઘૃતે તુ ગામ્ ।

દુગ્ધ્વા ક્ષીરં પિવેદ્રૂક્ષઃ સઘઃસ્નેહનમુચ્યતે ॥

યવકોલકુલત્યાનાં કાથો ભાગત્રયાન્વિતઃ ।

પયોદધિસુરાક્ષીરઘૃતભાગૈઃ સમન્વિતઃ ॥

સિદ્ધમેતૈર્ઘૃતં પીતં સઘઃસ્નેહનમુત્તમમ્ ।

રાજે રાજસમેશ્યો વા દેયમેતદ્ઘૃતોત્તમમ્ ॥૨૨॥

સઘઃસ્નેહનનો પ્રયોગો

પીપર, સૈંધવ, ધી, તેલ, ચરખી, મજ્જા
અને દહીંની તરને એકઠાં કરી પાવામાં આવે,
તો તે પ્રયોગ (જ દિવસે પીવામાં આવે તે દિવસે
જ સ્નિગ્ધ કરે એવો) સઘઃસ્નેહન છે.

શેઢલા માંસના રસામાં સારી પેટે પકવેલી
સ્નિગ્ધ રાખ મધથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે,
તો તે પ્રયોગ સઘઃસ્નેહન છે.

થોડા બોખાવાળી, દૂધમાં પકવેલી અને
ધીવાળી રાખ સહેવાય તેવી ગરમ રાખી પાવામાં
આવે, તો તે પ્રયોગ સઘઃસ્નેહન છે.

રૂક્ષ થયેલા માણસને એ દોહવાના વાસણમાં
સાકરના ખૂરાથી મિશ્ર કરેલું ધી નાખી, તેમાં
ગાયને દોહી તે દૂધ પાવામાં આવે, તો તે પ્રયોગ
સઘઃસ્નેહન છે.

જવ, બોર તથા કળયીના ક્વાથના ત્રણ
લાગ નાખી અને દૂધ, દહીં, સુરા તથા દૂધમાંથી
કાઢેલા ધીનો એકએક લાગ નાખી તેઓમાં
પકવેલું ધી પાવામાં આવે, તો તે પ્રયોગ
સઘઃસ્નેહન છે. આ ઉત્તમ ધી રાખઓને અથવા
રાખઓ જવા માણસોને દેવા યોગ્ય છે. ૨૨
ઘલહીનેષુ વૃદ્ધેષુ મૃદ્વશ્ચીમહાત્મસુ ।

અલ્પદોષેષુ યોજ્યાઃ સ્યુર્યે યોગાઃ સમ્યગીરિતાઃ ॥૨૩॥
સઘઃસ્નેહન પ્રયોગો કેના માટે ?

બળવગરનાં, વૃદ્ધ, ક્ષેમળ જરાશિવાળાં,
સ્ત્રીઓ, મહાત્માઓ અને અલ્પ દોષવાળાં માણ-
સોને ઉપર કહેલા સઘઃસ્નેહન પ્રયોગો દેવા. ૨૩

વિવર્જયેત્સ્નેહપાનમર્જીર્ણં ચોદરી જ્વરી ॥

દુર્બલોડરોચકી સ્થૂલો મૂર્ચ્છાર્તો મદપીડિતઃ ।

છર્ધદિતઃ પિપાસાર્તઃ શ્રાન્તઃ પાનક્રમાન્વિતઃ ॥

દત્તત્રસ્તિર્વિરિક્તશ્ચ વાન્તો યશ્ચાપિ માનવઃ ।

અકાલે દુર્દિને ચૈવ ન ચ સ્નેહં પિવેન્નરઃ ॥

અકાલે ચ પ્રસૂતા સ્ત્રી સ્નેહપાનં વિવર્જયેત્ ।

સ્નેહપાનાદ્ઘવન્ત્યેષાં નૃણાં નાનાવિધા ગદાઃ ॥

ગદા વા કુચ્છતાં યાન્તિ ન સિધ્યન્ત્યથવા પુનઃ ।

ગર્માશયે સરોષાઃ સ્યૂ રક્તક્લેદમલાસ્તતઃ ॥

સ્નેહં જહ્યાન્નિવેત પાચનં રૂક્ષમેવ ચ ।

દશરાત્રાત્તતઃ સ્નેહં યથાવદવચારયેત્ ॥૨૪॥

કેને તથા ક્યારે સ્નેહપાન ન કરાવવું ?

અપચ્છવાળો. ઉદરના રોગવાળો, જવ:-

વાગો દુર્બળ, અચેયકવાગો, ઝડો, મૂર્ઝાનો દગ્ધી, મદ, નમન તથા તૃપાથી પીડાયેલો, થાકેલો, મદ વગેરે પીવાથી નમનાગો, જેને પિયકારી માત્રામાં આવી હોય, જેણે એ લીધી રોય અને જેણે નમનપ્રયોગથી વમન કર્યું હોય, એવા આણસોને એકપાન કરાવવું નહિ ચોગ્ય સમય વગર કે જે દિવસે વાદગાઓ ધનધોગ હોય તે દિનમે પણ સ્નેહપાન કરાવવું નહિ જે સ્ત્રીને અકાળપ્રમન એટલે કમુત્તાવડ થઈ હોય, તેને પણ સ્નેહપાન કરાવવું નહિ એ આણસોને સ્નેહપાન કરાવાય તો તેઓને અનેક પ્રકારના રોગો થાય છે, અચના જે રોગો હોય તે કષ્ટમાઘ કે અમાય થઈ જાય છે જેને કમુત્તાવડ થયેલી હોય, તે સ્ત્રીને ગર્ભાશયમાં સ્થિર, કને અને મગ સ્નેહથી પ્રતુપિત થાય છે, માટે તે સ્ત્રીને દમરાત સુધી એક ન આપના રૂક્ષ પાચનનુ જ મેનન કરાવવું અને દસ ગત ચીત્યા પછી ચોગ્ય રીતે સ્નેહનો ઉપયોગ કરાવવો (આ વિષયમાં ઉદરરોગનાગાને સ્નેહપાનનો નિષેધ કર્યો છે અને આ સ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયમાં ઉદરરોગનાગાને સ્નેહનમરકાગ આપનાતું કહ્યું છે, તેથી કયા ઉદરરોગનાગાને સ્નેહપાન કરાવવું અને કયાને નહિ એ વિશે વિચારપૂર્વક વ્યવસ્થાની જરૂર રહે છે કલન તો એમ કહે છે કે રૂક્ષ પન્નિઆવ્યુદરનાગાને અને દોષાદવાગાને સ્નેહપાન કરાવવું નહિ, એવી આ નિષેધની વ્યવસ્થા છે) ૨૪

પુષ્પ પ્રથિત રુક્ષ કૃષ્ણદત્ર વિપચયે ।

ઉરો વિદહતે વાયુ કોષાદુરિ પાવતિ ।

દુર્વર્ણો દુર્વલધૈવ રૂષો મવતિ માનવ ॥૨૫॥

એવને ચોગ્ય રૂક્ષ દેાને સમજવો ?

જેને દગ્ધ માંડાગો તથા રૂક્ષ કનગો રોય, આગ માંડાગ પચર્ન હોય, છાતીમાં દાદ થતો હોય, પાયુઠોમાંની ઉપર દોષ્યા કરતો

હેય, વર્ણ બગડી ગયો હોય અને દુર્બળતા થઈ ગઈ રોય તેને રૂક્ષ સમજવો ૨૫

સુસ્તિગ્ધા ત્વગ્વિદ્દશૈથિલ્ય દીપ્તોઽમિર્મદુગાત્રતા ।

સ્થાનિ સદનમજ્ઞાનામધસ્તાસ્નેહદર્શનમ્ ।

સમ્યક્સ્તિગ્ધસ્ય લિજ્ઞાનિ સ્નેહદ્રેપસ્તયૈવ ચ ॥૨૬॥

સ્નેહન બરાબર થયાનાં લક્ષણો

સારી રીતે સુવાગી આમડી, દીનો દર્શ,

પ્રદીપ્ત જલગામિ, કામળ ગાત્રો, અગોમાં ગાનિ

તથા કનમ, વિષામાં સ્નેહનું દેખાવું અને એક

ઉપર અરુચિ, એવા સ્નેહન બરાબર થયાના

લક્ષણો છે, અર્થાત્ એ લક્ષણો દેખાય ત્યારે

સમજવું, કે જેનું બેઈએ તેનું બગામ સ્નેહન

થયું છે ૨૬

મક્કદ્રેપો મુલ્લાલ્લો ગુદદાહ પ્રવાહિકા ।

પુરીપાતિપ્રવૃત્તિશ્ચ મૃદસ્તિગ્ધસ્ય લ્પ્થણમ્ ॥૨૭॥

સ્નેહનનો અતિયોગ થયાનાં લક્ષણો

અત્ર ઉપર અરુચિ, મોઢામાંથી લાગતો

આન, ગુદામાં બગામ, પ્રવાહિકા અને દર્શની

અત્યંત પ્રવૃત્તિ થાય તો બાણનું કે સ્નેહનો

અતિયોગ થયો છે ૨૭

રૂક્ષસ્ય સ્નેહન સ્નેહૈતિસ્તિગ્ધસ્ય રૂક્ષણમ્ ।

શ્વામાકકોરદ્વાત્તત્કપિણ્યાકક્ષુમિ ॥૨૮॥

રૂક્ષ અને અતિસ્તિગ્ધની ચિકિત્સા

જે માણસ રૂક્ષ હોય, તેને સ્નેહની

ચોખ્ખાઓથી સિંગર કરવો અને જે માણસ

અતિસ્તિગ્ધ હોય તેને સામે, દાદરા, ઇમ,

ઓગ અને સાથવાની ચોખ્ખાથી રૂક્ષ કરવો ૨૮

દોષાન્તરમિ પરિશુદ્ધકોષ્ઠ

પ્રત્યમ્રાણતુર્વલ્લર્ણયુક્ત* ।

રેદન્દ્રિયો મન્દજરઃ શતાસુઃ

શેહોપયોગી પુરુષો મવેતુ ॥૨૯॥

૧ આરે અતિ મૃદુ અને દર્શની અને ત્યારે આમાં વિદ્યો બગામમાં ૨૧ ૧૨૧૨૪૫
૫૧ ૧૧૨૧ તે પ્રવાહિકા ઉદાસ છે

સ્વસ્થ દશામાં સ્નેહના ઉપયોગનાં ફળો
સ્નેહનો ઉપયોગ કરનારો માણસ પ્રદીપ્ત
જઠરાગ્નિવાળો, શુદ્ધ કાઠાવાળો, નવીન ધાતુઓ-
વાળો, બળવાન, સારા વર્ણવાળો, દૃઢ ઈન્દ્રિયાવાળો,
થોડી વૃદ્ધાવસ્થાવાળો અને સો વર્ષનાં આયુષ્ય-
વાળો થાય છે. ૨૯

સ્નેહો હિતો દુર્બલવહ્નિદેહ-

સન્ધુક્ષણે વ્યાધિનિપીડિતસ્ય ।

વલાન્વિતૌ મોજનદોષજાતૈઃ

પ્રમર્દિતું તૌ સહસા ન સાધ્યૌ ॥ ૩૦ ॥

સ્નેહનથી જઠરાગ્નિ તથા શરીરબળને લાભ

રાગી માણસના નિર્બળ થયેલા જઠરાગ્નિ
અને શરીરને બળ આપવામાં સ્નેહ ઉપયોગી
છે; ઠમ કે જઠરાગ્નિ અને શરીર સ્નેહના
ઉપયોગથી બળ પામ્યાં હોય, તો તેઓને દુષ્ટ
ભોજનો કે દોષો એકદમ હરકત કરી શકતાં
નથી. ૩૦

અધ્યાય ૩૨ મો

અથાતઃ સ્વેદાવચારણીયં ચિકિત્સિતં વ્યારુયા-
સ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘સ્વેદાવચા-
રણીયચિકિત્સિત’ એ નામના અધ્યાયનું તે
પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ચતુર્વિધઃ સ્વેદસ્તથથા-તાપસ્વેદ ઝઞ્મસ્વેદ
ઉપનાહસ્વેદો દ્રવસ્વેદ इति । अत्र सर्वस्वेदविकल्पा-
वरोधः ॥ ૨ ॥

સ્વેદના ચાર ભેદ

તાપસ્વેદ, ઝઞ્મસ્વેદ, ઉપનાહસ્વેદ અને દ્રવ-
સ્વેદ એ રીતે સ્વેદના ચાર ભેદ છે. એ ચાર

૧ શેક તથા બાફ દેવા વગેરે ચિકિત્સાના નિષ્પણ-
વિધ્યનો.

ભેદોમાં સ્વેદના સધળા પ્રકારોનો સમાવેશ
થાય છે. ૨

તત્ર તાપસ્વેદઃ પાણિકાંસ્યકન્દુકપાલવાલુકા-
વલ્લૈઃ પ્રયુજ્યતે, શયાનસ્ય ચાઙ્ગતાપો વહુશઃ સ્વાદિ-
રાઙ્ગરૈરિતિ ॥ ૩ ॥

તાપસ્વેદ

હાથ, કાંમું, કડાઈ, ઠીકરું, રેતી કે
વસ્ત્ર વડે શેક કરવામાં આવે તે તાપસ્વેદ કહેવાય
છે. માણસને ખાટલા વગેરેમાં સુવાડી નીચે
ખેરના ધણા અંગારાઓ નાખી તેઓનો શેક
દેવામાં આવે, તે પણ તાપસ્વેદ કહેવાય છે. ૩

ઝઞ્મસ્વેદસ્તુ કપાલપાષાણેષ્ટકાલોહપિણ્ડાનગ્નિ-
વર્ણાનદ્ધિરાસિચ્ચેદમ્લદ્રવ્યૈર્વા, તૈરાદ્રરલકપરિવેષ્ટિતમ-
ઙ્ગપ્રદેશં સ્વેદયેત્ । માંસરસપયોદધિધાન્યામ્લવાતહર-
પત્રમઙ્ગકવાથપૂર્ણાં વા કુમ્ભીમનુતતાં પ્રાવૃત્તોષ્માણં
ગૃહ્ણીયાત્ । પાર્શ્વચ્છિદ્રેણ વા કુમ્ભેનાધોમુલેન તસ્યા
મુખમપિધાય તસ્મિંચ્છિદ્રે હસ્તિશુણ્ડાકારાં નાડીં
પ્રણિધાય તં સ્વેદયેત્ ॥ સુખોપવિષ્ટ સમ્યક્તં ગુરુ-
પ્રાવરણાવૃત્તમ્ । હસ્તિશુણ્ડિકયા નાઙ્ક્યા સ્વેદયેદ્વાત-
રોગિણમ્ ॥ સુખા સર્વાઙ્ગા હ્યેપા ન ચ ક્લિશ્નાતિ
માનવમ્ । વ્યામાર્દ્દમાત્રા ત્રિવૈક્રા હસ્તિહસ્તસમા-
કૃતિઃ ॥ સ્વેદનાયૈં હિતા નાડી કૈલિજી હસ્તિશુ-
ણ્ડિકા । પુરુષાયમમાત્રાં ચ મૂમિમુત્કીર્ય સ્વાદિરૈઃ ॥
કાષ્ઠૈર્દગ્ધ્વા તથામ્બુક્ષ્ય ક્ષીરધાન્યામ્લવારિભિઃ ।
પત્રમઙ્ગૈરવચ્છાદ્ય શયાનં સ્વેદયેત્તતઃ ॥ પૂર્વવત્સ્વેદ-
યેદગ્ધ્વા મસ્માપોહ્યાપિ વા શિલામ્ । પૂર્વવત્ કુટીં વા
ચતુર્ધારાં કૃત્વા તસ્યામુપવિષ્ટસ્યાન્તશ્ચતુર્ધારેઽઙ્ગારાનુ-
પસન્વાય-તં સ્વેદયેત્ । ધાન્યાનિ વા સમ્યગુપસ્વે-
દ્યાસ્તીર્ય કિલિજ્ઞેઽન્યસ્મિન્વા તત્પતિરૂપકે શયાનં
પ્રાવૃત્ય સ્વેદયેત્ । एवं पांशुगोशकृतुषत्रुसपलालोष्मभिः
स्वेदयेत् ॥ ૪ ॥

ઝઞ્મસ્વેદ

ઠીકરું, પથરો, ઈંટ કે લોઢાના ગોળાને
અશિથી તપાવી, લાલચોળ કરી, પછી કાંચ

વગેરે ખાટા પ્રવાહી અથવા જળથી ભીજવી તેઓ વડે, રોગીના અગ્રપ્રદેશ ઉપર ભીના ધાખળો વીટીને તે પ્રદેશ ઉપર શેઠ કરવો, એ ઉષ્મસ્વેદ કહેવાય છે

ઉકાળેલ માંસનો રસો, દૂધ, દહીં, ધાન્યામ્લ^૧ કે વાયુને હરનારા એરડા વગેરેનાં પાંદડાંનો ઠંડાથના ઢાંઈ પ્રવાહીથી ભરેલી ધગધગતી હાંડલીને રોગી પાસે મૂકી તે હાંડલી તથા રોગીને ચોક્ષણ કે ગોદડાં વગેરેથી ઢાંકી દઈ તે હાંડલીમાંથી રોગીને જે ખાંડ લેવડાવવામાં આવે, તે પણ ઉષ્મસ્વેદ કહેવાય છે (આ સ્વેદને ઉષ્મસ્વેદના ભેદરૂપ કુલીસ્વેદ કહે છે)

એવી જ રીતે બીના પ્રવાહીથી ભરેલી ધગધગતી હાંડલીના મોઢા ઉપર જેના પડખામાં 'છિદ્ર કથું' હોય એવો બીજો ભયો ધરો ઢાંકી તે પડાના છિદ્રમાં હાથીની સૂઠ જેવી નળી નાખી, તે નળીથી ખાંડ કેવામાં આવે, તે પણ ઉષ્મસ્વેદ કહેવાય છે વાયુના રોગવાળા દરદીને સારી રીતે બેસાડી, તેના શરીર પર સારી પેટે અલ્પ ગ ઠરી, સઘળા શરીર પર ચોક્ષણ વગેરે વસ્ત્ર ઓઢાડી દઈ, હાથીની સૂઠ જેવી એ નળી અદર આપીને તેની ખાંડ લેવડાવવી આ નળી સુખકારી રીતે સનં અંગોમાં ખાંડ આપે છે અને દરદીને ગભરાવતી નથી અરધી વામ જટલી લાંબી, ખાંડના વેગનો વિષાદ કરવા માટે ત્રણ ઠેકાણે વાંકી વાળેલી, હાથીની સૂઠના જેવી આકૃતિવાળી અને વાસ વગેરે દ્રવ્યોથી ખનાવેલી આ નળી સ્વેદનના કામમાં દિતકારી છે (આ સ્વેદને ઉષ્મસ્વેદના ભેદરૂપ નાડીસ્વેદ કહે છે)

ધરતીમાં સાડાત્રણ અથવા ચાર હાથ લાંબા ખાડો ખોદી, તેમાં ખેરના લાકડા બાળી, પછી અગ્નિને ખદાર કાઢી દઈ, ખાડામાં દૂધ, ધાન્યામ્લ કે જળ છાંટી, તેમાં વાયુને હરનારા એરડા

વગેરેનાં પાંદડાં પાથરી, તે ઉપર રોગીને સુવડાવી, ઉપર બહુ વસ્ત્ર ઓઢાડી દેવ આ રીતે ખાડાની ખાંડ લેવડાવવામાં આવે, તે પણ ઉષ્મસ્વેદ કહેવાય છે. (આ સ્વેદને ઉષ્મસ્વેદના ભેદરૂપ ભૂસ્વેદ કહે છે)

મોટી શિયા ઉપર ખેરનાં લાકડાં બાળી, પછી ભરમને કાઢી નાખી, ઉપર દૂધ, ધાન્યામ્લ કે જળ છાંટી, એરડા વગેરેનાં પાંદડાં બિછાવી, તે શિયા ઉપર રોગીને સુવડાવી, ઉપર બહુ વસ્ત્ર ઓઢાડીને શિયાની ખાંડ લેવડાવવી, એ પણ ઉષ્મસ્વેદ કહેવાય છે (આ સ્વેદને ઉષ્મસ્વેદના ભેદરૂપ અશ્મસ્વેદ કહે છે)

ચાગ દ્વારવાળી ડાટડી કરાવી, ચાર દ્વારોની અંદર શગડીઓ વગેરેમાં ધુમાડા વગરના અગારા મૂકી, રોગીને ડાટડીમાં સારી રીતે બેસાડી, તેઓની વરાળ લેવડાવવી, એ પણ ઉષ્મસ્વેદ કહેવાય છે. (આ સ્વેદને ઉષ્મસ્વેદના ભેદરૂપ કુટીસ્વેદ કહે છે.)

અડધ વગેરે ધાન્યોને સારી પેટે ખાંડી તેઓને વાસ વગેરેના અથવા તેના જ બીજા ઢાંઈ લાગા પાત્રમાં પાથરી, તે ઉપર ઓછાડ બિછાવી, તે ઉપર રોગીને સુવડાવી, માથે ચોક્ષણ વગેરે નાખીને ખાંડ લેવડાવવી, એ પણ ઉષ્મસ્વેદ કહેવાય છે (આ સ્વેદને ઉષ્મસ્વેદના ભેદરૂપ સંસ્તરસ્વેદ કહે છે)

એવી જ રીતે ધૂળ, ગાયનું છાપુ, ફેતરા, હુસા અને પલાસની ખાંડ લેવડાવવી, એ પણ ઉષ્મસ્વેદ કહેવાય છે ૪

उपनाहस्वेदस्तु वातहरमूलककैर्मलपित्तैर्बन्धन
प्रगाढैः सुस्निग्धैः सुखौष्णैः प्रदिग्ध स्वेदयेत् । एव
काकोल्यादिभिरिलादिभिः सुरसादिभिस्तिलातसीसर्षप
कत्फैः कृष्णपापयसोत्कारिकामिवैश्वरैः शालपर्णै
तनुवस्त्रावनद्धैः स्वेदयेत् ॥ ५

ઉપનાહસ્વેદ

વાયુને હરનારા એરડા વગેરેનાં મૂળોને

કાંજી અથવા છાસ વગેરે ખાટા રસોમાં વાટી, તે કલ્કોમાં સારી પેટે સંધવ નાખી, ઘી તથા માંસના રસા વગેરેથી તે કલ્કોને સારી પેટે સ્નિગ્ધ કરી, સહેવાય તેવા ગરમ કરી, રોગીના અંગ ઉપર યોગ્ય રીતે લગાવી, ઝીણા વસ્ત્રના પાટાથી બાંધીને શેક દેવો, એ ઉપનાહસ્વેદ કહેવાય છે.

એવી જ રીતે કાકોદ્યાદિ ગણના, સુરસાદિ ગણના, તથા તલ, અળસી અને સરસવના કલ્કોને, ખીચડીઓ, દૂધપાકો, લાપસીઓ, વેશવારોને કે આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં કહેલાં શાસ્ત્રણ દ્રવ્યોને યોગ્ય રીતે અંગોની ઉપર લગાવી ઝીણા વસ્ત્રના પાટાથી બાંધીને શેક દેવો, એ પણ ઉપનાહસ્વેદ કહેવાય છે. ૫

દ્રવસ્વેદસ્તુ કોષ્ણવાતહરદ્રવ્યઘ્નાયૂર્ણે કટાદિ દ્રોણ્યાં વાડવગાઘ્ય સ્વેદયેત્ । एवं पयोर्मांसरसयूष-
तैलधान्याम्लघृतवसामूत्रेष्ववगाहयेत् सुखोष्णैश्च
कषायैः परिषिञ्चेदिति ॥ ૬ ॥

દ્રવસ્વેદ

કડાયા અથવા ઢાઠીમાં વાયુને હરનારાં દ્રવ્યોનો સહેવાય તેવો બનાવ લરી તેમાં રોગીને સારી રીતે પેસાડીને સ્વેદિત કરવો, એ દ્રવસ્વેદ કહેવાય છે.

એવી જ રીતે કડાયા અથવા ઢાઠીમાં સહેવાય તેવાં બનાં દૂધ, માંસનો રસો, આસામણ, લેલ, ધાન્યામ્લ, ઘી, ચરખી કે મૂત્ર લરી તેમાં રોગીને બેસાડવો અને ઉપર સહેવાય તેવા બનાવ લરીને સિંચન કરવું, એ પણ દ્રવસ્વેદ કહેવાય છે. ૬

તત્ર તાપોઘ્મસ્વેદૌ વિશેષતઃ શ્લેષ્મઘ્નૌ । उपना-
हस्वेदो वातघ्नः । अन्यतरस्मिन् पित्तसंसृष्टे द्रव-
स्वेद इति ॥ ૭ ॥

ચાર પ્રકારના સ્વેદોના જુદાજુદા ગુણો
તાપસ્વેદ અને ઊષ્મસ્વેદ વિશેષે કરી કહ્યો

નાશ કરે છે, ઉપનાહસ્વેદ વિશેષે કરી વાયુનો નાશ કરે છે અને દ્રવસ્વેદ પિત્તથી મિશ્ર થયેલા કહ્યો નાશ કરે છે તથા પિત્તથી મિશ્ર થયેલા વાયુનો પણ નાશ કરે છે. ૭

कफमेदोऽन्विते वायौ निवातातपगुरुष्पावरण-
नियुद्धाच्चव्यायामभारहरणामर्षैः स्वेदमुत्पादयेदिति ॥

કફ તથા મેદના મિશ્ર વાયુ ઉપર
અગ્નિવગરનો સ્વેદ

કફ તથા મેદથી વાયુ મિશ્ર થયો હોય, તે (ઉરસ્તંભાદિક રોગ હોય) તે પવનવગરની જગ્યામાં નિવાસ કરાવવાથી, તડકાથી, જાડાં વસ્ત્રો ધરાવવાથી, મલ્લિયુક્ત કરાવવાથી, પંથ કરાવવાથી, કસરત કરાવવાથી, ભાર ઉપડાવવાથી અને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરાવવાથી સ્વેદ ઉત્પન્ન કરવો. ૮

भवन्ति चात्र ॥

चतुर्विधो योजमिहितो द्विधा स्वेदः प्रयुज्यते ।
सर्वस्मिन्नेव देहे तु देहस्यावश्ये तथा ॥ ९ ॥

શરીરમાં સ્વેદનો બે પ્રકારે પ્રયોગ

આ વિષયમાં લગતાન ધનંતરિએ સ્વ-
મુખે કહ્યું છે: 'ઉપર જે ચાર પ્રકારનો સ્વેદ
કહ્યો, તેનો સઘળા શરીરમાં અને શરીરના અવ-
યવમાં, એ રીતે બે પ્રકારે પ્રયોગ થાય છે. ૯
येषां नस्यं विधातव्यं वस्तिश्चैव हि देहिनाम् ।

શોધનીયાશ્રયે કોચિત્પૂર્વ સ્વેદાસ્તુ તે મતાઃ ॥

પશ્ચાત્સ્વેદ્યા હતે શલ્યે મૂઢગર્માનુપદ્રવા ।

સમ્યક્પ્રજાતા કાલે ચા પશ્ચાત્સ્વેદ્યા વિજાનતા ॥

સ્વેદઃ પૂર્વ ચ પશ્ચાત્ત્વ મગન્દર્યશસસ્તથા ।

અશ્મર્યાં ચાતુરો જન્તુઃ શેષાઞ્છાસ્ત્રે પ્રચક્ષ્મહે ॥૧૦॥

પહેલાં, પછી અને પહેલાં પછી સ્વેદન કેને

જે માણસોને નરય દેવાનું હોય, પીચકારી દેવાની હોય કે વમનવિરેચનાદિક શોધન દેવાનું હોય, તે માણસોને પ્રથમ સ્વેદન દેવું;

જે માણસનું શલ્ય કાઢ્યું હોય, તે

માણસ, મૂઠગર્ભવાળી છતાં ઉપદ્રવો વગરની સ્ત્રી અને બંને સમયસર પ્રસવ થયો હોય, તે સ્ત્રીને સમગ્ર વેદે પાછળથી સ્વેદન દેવું.

ભગંદરવાળો, અરશવાળો અને પથરી-વાળો ને પ્રથમ અને પાછળથી પણ સ્વેદન દેવું. બાકી પણ કાને કયા સમયે સ્વેદન દેવું, એ વિષે તે તે પ્રકરણોમાં કહ્યું છે, તે ઉપરથી જાણી લેવું.

નાનમ્પક્તે નાપિ ચાસ્નિગ્ધદેહે
સ્વેદો યોજ્યઃ સ્વેદવિક્કિઃ કથમ્ચિત્ ॥

દૃષ્ટં લોકે કાષ્ઠમસ્નિગ્ધમાશુ
ગચ્છેદ્ભ્રૂજં સ્વેદયોગૈર્મૃદ્ધીતમ્ ॥ ૧૧ ॥

અભ્યંગ અને સ્નેહન પછી જ સ્વેદન

જે માણસના શરીરને અભ્યંગ કે સ્નેહન ન કર્યું હોય, તે માણસને પ્રવીણ વેદોએ કહી સ્વેદન દેવું નહિ લોકમાં જોવામાં આવે છે, કે કાઠને પણ જો સિનગ્ધ કર્યા વગર જ સ્વેદનના ચોગો કેવામાં આવે, તો તે કાઠ તુરત ભાંગી જાય છે. (આમત્રાણો વ્યાધિઓમાં આ નિયમ લાગુ પાડવો નહિ.) ૧૧

અગ્રેર્દીપ્તિં માર્દવં ત્વક્પ્રસારં
મક્તશ્રદ્ધાં છોતસાં નિર્મલત્વમ્ ॥
કુર્યાત્સ્વેદો હન્તિ નિદ્રાં સતન્દ્રાં
સન્ધીન્સ્તેજ્વાંશ્ચેષ્ટયેદાશુ યુક્તઃ ॥ ૧૨ ॥

સંશમનીય સ્વેદના ગુણો

ચોળવામાં આવેલો સ્વેદ તુરત અગ્નિને દીપ્ત કરે છે, શરીરમાં કામળતા કરે છે, ચામડીને સ્વચ્છ કરે છે, અન્ન ઉપર રચિ ઉપજાવે છે, સ્ત્રોતોને નિર્મળ કરે છે, નિદ્રા તથા તંદ્રાને હથે છે અને સ્તબ્ધ (અક્રક) થઈ ગયેલા સાંધાઓને છૂટા કરી ચેષ્ઠાવાળા કરે છે. ૧૨

સ્નેહક્રિન્ના ધાતુસંસ્થાશ્ચ દોષાઃ

સ્વસ્થાનસ્યા યે ચ માર્ગેષુ હીનાઃ ॥

સમ્યક્સ્વેદૈર્યોજિતૈસ્તે દ્રવત્વં

પ્રાપ્તાઃ કોષ્ઠે યાન્તિ દેહાદૈશ્વપાત્ ॥ ૧૩ ॥

શોધનના અંગરૂપ સ્વેદના ગુણો

જે દોષો ચોતાનાં સ્થાનકોમાં, ધાતુઓમાં કે સ્ત્રોતોમાં હીન થઈ ને રહ્યા હોય, તે દોષોને સ્નેહોની ચોળનાઓથી આદ્રં કરીને પછી ચોળ ચીતે સ્વેદોની ચોળના આપનાથી દ્રવરૂપ કરવામાં આવે છે. પ્રવાહીરૂપ થઈ ને તેઓ સંશોધનના બળને લીધે સઘળા શરીરમાંથી કાઠનાં પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી સંશોધનના બળને લીધે જ બહાર નીકળે છે. ૧૩

સ્વેદાન્નાવો વ્યાધિહાનિર્લઘુત્વં

શીતાર્થિત્વં માર્દવં ચાતુરસ ॥

સમ્યક્ સ્વિન્ને લક્ષણં પ્રાહુરેત-

ન્મિથ્યા સ્વિન્ને વ્યત્યયૈનેતદેવ ॥

સ્વિન્નેડત્વર્થ સન્ધિપીડા વિદાહઃ

સ્ફોટોસ્તિઃ વિત્તરક્તપ્રકોપઃ ॥

મૂર્ઝાં પ્રાન્તિર્દાહતુળ્ણે ક્રમશઃ

કુર્યાતૂર્ણ તત્ર શીતં વિધાનમ્ ॥ ૧૪ ॥

સ્વેદનના સમ્યગ્, મિથ્યા ને અતિયોગનાં લક્ષણો; મિથ્યા ને અતિયોગની ચિકિત્સા

સ્વેદન બરાબર થયું હોય, તો શરીરને પસીનાનો સારી પેડે સાવ થાય છે, વ્યાધિ ઓછા થઈ જાય છે, શરીર હલકું થાય છે, શીતની ઇચ્છા થાય છે અને શરીર કામળ થાય છે. સ્વેદન બગબગ થયું ન હોય, તો પસીનાનો સાવ થતો નથી, વ્યાધિ વૃદ્ધિ પામે છે, શરીર ભારે થાય છે, ગરમીની ઇચ્છા થાય છે અને શરીર કઠણ થાય છે. સ્વેદન વધારે થયું હોય, તો સાંધાઓમાં પીડા, અગ્નિદિવ્યો ખાટો પાકે, ફેાડલાઓ, પિત્ત તથા રધિરનો પ્રકાપ, મૂર્છા, ભ્રમ, બળતરા થાય, તરસ ખડક લાગે અને કંઠમ (શરીરસ્થાનના ચોથા અધ્યાય-નો ૨૩મો વિષય જુઓ.) થાય છે. સ્વેદન વધારે કે બરાબર ન થયેલ હોય, તો તુરત જ શીતજ

ચિકિત્સા ૪૨વી. ૧૪

પાણ્ડુર્મેહી પિત્તરક્તી ક્ષયાર્તઃ
ક્ષામોડજીર્ણી ચોદરાત્તો વિષાર્તઃ ।

તૃટ્છર્ષાર્તો ગર્ભિણી પીતમઘો
નૈતે સ્વેદ્યા યશ્ચ મત્યોડતિસારી ॥

સ્વેદાદેષાં યાન્તિ દેહા વિનાશં

વાસાધ્યત્વં યાન્તિ ચૈષાં વિકારાઃ ॥૧૫॥

કયા રોગીઓને સ્વેદન દેવું નહિ ?

પાંડુરોગવાળો, પ્રમેહવાળો, રક્તપિત્તવાળો, કૃશ, અજીર્ણવાળો, ઉદરરોગી, ક્ષય, વિપ, તરસ, તથા ગ્રહટીથી પીડાયેલો, ગર્ભિણી, જણે મધપાન કરેલ હોય તે અને અતિસારવાળાને સ્વેદન દેવું નહિ. તેઓને સ્વેદન દેવાથી તેઓના વિકારો અસાધ્ય થઈ જાય છે; અથવા શરીરે નાશ પામે છે. (અહીં ઉદરરોગવાળાને સ્વેદનનો નિષેધ કર્યો છે અને આ સ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયમાં ઉદરરોગોની ચિકિત્સામાં સ્નેહન તથા સ્વેદન કરવાં એમ કહ્યું છે; તેથી હલ્લન વ્યવસ્થા આપે છે, કે પરિસ્થાવ્યુદર અને દોષાદરમાં સ્વેદનનો આ નિષેધ છે.) ૧૫

એતેષાં સ્વેદસાધ્યા યે વ્યાધવસ્તેષુ બુદ્ધિમાન્ ।

મૃદૂસ્વેદાન્પ્રયુક્તીત તથા હ્રન્મુષ્કદષ્ટિષુ ॥૧૬॥

કેમળ સ્વેદોની યોજના

ઉપર જોએને સ્વેદન કરવાનો નિષેધ કર્યો છે, તેઓના ઠાઈ રોગો સ્વેદનથી જ મટે એમ જણાય, તો બુદ્ધિમાન વૈદ્યે તે રોગો ઉપર કેમળ સ્વેદોની યોજના કરવી. ઠાઈનાં પણ હલ્લ, વૃષણો કે દષ્ટિ ઉપર સ્વેદન કરવાની જરૂર જણાય, તો કેમળ સ્વેદોની જ યોજના કરવી. ૧૬

સર્વાન્સ્વેદાન્નિવાતે ચ જીર્ણાન્નસ્યાવચારયેત્ ।

સ્નેહામ્યક્તશરીરસ્ય શીતૈરાચ્છાદ્ય ચક્ષુષી ॥

સ્થિગ્ધમાનસ્ય ચ મુહુર્દ્વદયં શીતલૈઃ સ્પૃશેત્ ।

સમ્યક્ સ્વિજ્ઞં વિમૃદિતં સ્નાતમુષ્ણામ્બુમિઃ શનૈઃ ॥

સ્વમ્પક્તં પ્રાવૃતાઙ્ગં ચ નિવાતશરણસ્યિતમ્ ।

મોજયેદનમિવ્યન્દિ સર્વં ચાચારમાદિશેત્ ॥૧૭॥

સ્વેદો કયાં દેવા ? અને તેના ઉપચારો

સધળા સ્વેદો પવનવગરની જગ્યામાં દેવા અને આધેત્રું અન્ન પચ્યા પછી દેવા. પ્રથમ સ્નેહથી શરીર પર અભ્યંગ કરી શીતળ વસ્ત્રો વગેરેથી નેત્રો ઢાંછીને સ્વેદ દેવો અને સ્વેદ દેવાતો હોય, તે સમયે પણ રોગીના હલ્લ પર શીતળ પદાર્થોનો સ્પર્શ વારંવાર આપ્યા કરવો. યોગ્ય રીતનું સ્વેદન દેવાઈ રહે, સારે રોગીના શરીરને ચોળીને ધીરેધીરે ઊના પાણીથી સ્નાન કરાવવું. પછી વૈદ્યે અભ્યંગ કરી વસ્ત્રાદિકથી અંગોને ઢાંકાવી પવનવગરની જગ્યામાં બેસાડી અભિષ્કંદને ઉત્પન્ન ન કરે એવું અન્ન જમાડવું અને સધળો યોગ્ય આહાર-વિહાર બતાવી દેવો. (રસનું વહન કરનારી શિરાઓ ગ્રીકાશથી તથા ભારેપણાથી રોકાઈ જતાં શરીર ભારે થઈ જાય, એ અભિષ્કંદ કહેવાય છે.) ૧૭

અધ્યાય ૩૩મો

અયાતો વમનવિરેચનસાધ્યોપદ્રવચિકિત્સિતં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વમનવિરેચન-સાધ્યોપદ્રવચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

દોષાઃ ક્ષીણા બુંદ્યિતવ્યાઃ, કુપિતાઃ પ્રશમયિ-
તવ્યા, વૃદ્ધા નિર્દર્શિતવ્યાઃ, સમાઃ પરિપાલ્યા ઇતિ સિદ્ધા-
ન્તઃ । પ્રાધાન્યેન વમનવિરેચને વર્તેતે નિર્હરણે દોષા-
ણામ્ । તસ્માત્ તયોર્વિધાનમુચ્યમાનમુપધારય ॥૨॥

વમન તથા વિરેચનનું વિધાન

ક્ષીણ થયેલા દોષોને વધારવા, કુપિત

૧ જે રોગો કે ઉપદ્રવો વમન તથા વિરેચનથી મટાડી શકાય એવા હોય, તેઓ ઉપર વમન તથા વિરેચનનું ચિકિત્સાના વિધિ.

યથેલા દોષોને શાત કરના, વૃદ્ધિ પામેના દોષોને શરીરમાથી કાઢના અને સમસ્થિતિમા રહેલા દોષોનું પરિપાવન કરવું, એ વૈવશાસ્રનો સિદ્ધાંત છે. દોષોને શરીરમાથી બહાર કાઢનાના કામમા વમન અને નિરેચન મુખ્ય છે, માટે વમનનું વિધાન કંઠુ છુ તે સાલગો ૨

અથાતુર સ્નિગ્ધ સ્વિન્નમમિષ્યન્દિમિરાહારૈરનવ
ચદ્વદોપમવલોક્ય શ્વો વમન પાયયિતાસ્મીતિ સમ્મો
જયેત્ તીક્ષ્ણમિં વન્વન્ત વહુદોષ મહાન્યાષિપરીત
વમનસામ્ય ચ ॥ ૩ ॥

વમન કરાવ્યા પહેલાનું કર્મ
રોગીને યોગ્ય રીતે સ્નિગ્ધ, સ્વેદિત યથેવો અને જના દોષો અભિધ્વી દી આહારોથી પ્રચલિત થયા હોય, એવો જોડે આને આવતી કાલે વમન આપીશુ એમ નક્કી કરી આગને દિવસે તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળા, બળવાન મોગ વ્યાધિથી ઘેરાયેના અને વમન જેને માફક હોય એવા રોગીને અભિધ્વી દી (કફનો ઉત્કલેશ કરનારા) આહારો જમાડના ૩

મવતિ ષાત્ર ॥
પેશલૈર્વિવિધૈરૈર્દોષાનુલેશ્ય દેહિત ॥
સ્નિગ્ધસ્વિન્નાય વમન દત્ત સમ્યક્પ્રવર્તતે ॥૪॥
વમન દીધા પહેલા કેવા આહાર દેવા ?
આ વિષયના સ્તોકમા ભગવાન વનતરિએ રનમુખે કહ્યું છે 'રોગીને સ્નેહન તથા સ્વેદન આપ્યા પછી ત્રિવિધ પ્રકારના કામગ અનોથી (અભિધ્વી દી આહારોથી) તેના કફને ઉત્તિન્ન (સ્થાનથી પ્રચલિત) કરીને પછી વમન દેવામા આવે, તો તે વમન સારી રીતે કામ કરે છે' ૪

અથાપરેણ પૂર્ણે સાધારણે કાલે વમનદ્રવ્ય
કપાયકન્કચૂર્ણસ્નેહાનામયતમસ્ય માત્રા પાયયિત્વા
વામયેત્ ॥ યથાયોગ કોષ્ટવિશેષમવેક્ષ્યાસામ્યયીમત્સ
દુર્ગ્ધચદુર્દર્શનાનિ ચ વમનાનિ વિદપ્યાત્ ॥ અતો
વિપરીતાનિ નિરેચનાનિ ॥ ૫ ॥

પછી બીજા દિવસે શીનોષ્ણકાળમા સત્તારમા વમન દ્રવ્યોના ક્વાથ, કટક, અર્ણુ કે સ્નેહની માત્રા પાઈને વમન કરાવવું યોગ્યે અનુસરી તથા રોગીના કાઠાને મૃદુ, મધ્યમ તથા કઠણ બેઈ વમનનાં દ્રવ્યો એવા ગોઠવના કે જ્યો અસાત્મ્ય, સૂગામણા, દુર્ગ્ધવાગાં તથા ખગમ દેખાવનાળા હોય વિષેયનના દ્રવ્યો ગોઠવના હોય, ત્યારે તો સાત્મ્ય, રુચિકારક, સુગંધવાળા તથા સાગ દેખાવનાળા ગોઠવના ૫

તત્ર સુકુમાર કૃશ ષાલ વૃદ્ધ મીરુ વા વમન
સાધ્યેષુ વિકારેષુ ક્ષીરદષિતક્રયવાગૂનામન્યતમમાકઠ
પાયયેત્ ॥ ૬ ॥

સુકુમાર વગેરે માણસોને વમન કેવું દેવું ?
જો માણસ સુકુમાર, કૃશ, ખાગક, વૃદ્ધ કે બીકળ હોય, તેના રોગ જો વમનથી ટળે એવો જણાય, તો તે માણસને વમનદ્રવ્યોથી પકાવેના ન, દહી, ઊંચા કે ગળમાથી દાઈ એક દ્રવ્ય ગળા સુધી પાવું (નાગ્લ કહે છે વૃદ્ધ કે ખાગક વગેરેને રોગ અનુસાર મધ, દૂધ, શેડીનો રસ કે માખનો રસો ગળા સુધી પાઈને પછી યોગ્યતા પ્રમાણે વમનદ્રવ્યની માત્રા પાવી) ૬

પીતોષપ ચ પાણિમિરમિતસૈ પ્રતાપ્યમાન મુદ્ધ
સંસેપ્ષેત ॥ તસ્ય ચ સ્વેદપ્રાદુર્મર્શેણ શિથિલતામપ્ર
સ્વેગ્ય સ્યાનેગ્ય પ્રચલિત કુક્ષિમનુસન જાનીપાતત
પ્રવૃત્તદહ્યાધ જ્ઞાત્વા જાનુમાત્રાસનોપવિષ્ટમાર્સૈર્લટે
ષ્ટે પાર્શ્વયો કળ્થે ચ પાણિમિ સુરરિગ્ધીતમદ્દુગુલી
ગન્ધર્વહસ્તોત્પલનાલાનામન્યતમેન કઠમમિષ્ટગ્ન
વામયેત્તવાધાવત્સમ્યગ્જ્ઞાન્તલિહ્નાનીતિ ॥ ૭ ॥

વમનદ્રવ્યની માત્રા પાયા પછી શું કરવું ?

રોગી ઓપધ પી બપ ત્યાર પછી ગરમ હાથ કરી તેના શરીરને રોડ્યા કરવું અને શેડીનાર સુધી રોગીને એમ ને એમ રહેના દેવા
ન્યારે રોગીને પરીની આવના સાગે, ત્યારે અબુન કે એનો હોય શિથિલ થઈ, પોતાના

સ્થાનોથી પ્રચલિત થઈને પેટમાં આવી ચૂક્યો છે.

જ્યારે મોળ આવતી જાણવામાં આવે, ત્યારે રોગીને ગોઠણ જટલા ઊંચા આસન પર બેસાડવો, એના સ્નેહી લોહોના હાથે તેનાં લક્ષાટ, પીઠ, પાસાં તથા કંઠને યોગ્ય રીતે પકડાવતાં અને રોગીના હાથથી જ તેના ગળામાં આંગળી, એરંડાની ડાંડલી કે કમળતું નાળ, એમાંના એક વડે સ્પર્શ કરાવતાં કરાવતાં વમન કરાવવું, તે ત્યાં સુધી કે જ્યાં સુધી વમન ખરાબર થયાનાં ચિહ્નો જોવામાં આવે. ૭

મવતશ્ચાત્ર ॥

કફપ્રસેકં હૃદયાવિશુદ્ધિં

કણ્ઠં ચ દુરચ્છર્દિતલિઙ્ગમાહુઃ ।

પિત્તાતિયોગં ચ વિસંજ્ઞતાં ચ

હૃત્કળ્ઠપીડામપિ ચાતિવાન્તે ॥

પિત્તે કફસ્યાનુસુખં પ્રવૃત્તે

શુદ્ધેષુ હૃત્કળ્ઠશિરઃસુ ચાપિ ।

લઘૌ ચ દેહે કફસંસ્રવે ચ

સ્થિતે સુવાન્તં પુરુષં વ્યવસ્યેત્ ॥ ૮ ॥

વમનના મિથ્યાયોગનાં, અતિયોગનાં

અને સમ્યગ્યોગનાં લક્ષણો

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : ‘વમન કર્યા પછી જો કફનો સ્ત્રાવ થતો હોય, હૃદય ચોખ્ખું ન થયું હોય અને ખરજ આવ્યા કરતી હોય, તો જાણવું કે વમનનો મિથ્યાયોગ થયો છે. જો પિત્ત બહુ જ પડે, બેભાન થવાય અને હૃદયમાં તથા કંઠમાં પીડા થાય, તો જાણવું કે વમનનો અતિયોગ થયો છે. જો કફ પડ્યા પછી પિત્ત સહેજ પડ્યું હોય, છાતી, ગળું તથા માથું શુદ્ધ થઈ ગયાં હોય, શરીર હલકું થઈ ગયું હોય અને કફનો સ્ત્રાવ અંધ પડી ગયો હોય, તો જાણવું કે વમનનો સમ્યગ્યોગ થયો છે.’ ૮

સમ્યગ્વાન્તં ચૈનમમિસમીક્ષ્ય સ્નેહનવિરેચન-

શમનાનાં ધૂમાનામન્યતમં સામર્થ્યતઃ પાયયિત્વાચારિ-
કમાદિશેત્ ॥

મવન્તિ ચાત્ર ॥

તતોડપરાલ્લે શુચિશુદ્ધદેહ-

મુષ્ણાભિરદ્ધિઃ પરિષિત્તગાત્રમ્ ।

કુલત્થમુદ્ગાઢકિજાઙ્ગલાનાં

યૂષૈ રસૈર્વાપ્સુપમોજયેત્તુ ॥ ૯ ॥

વમન થયા પછી કરવાના ઉપચારો

વમનનો સમ્યગ્યોગ થયેલો જોવામાં આવે તે પછી સ્ત્રોતોમાં લાગી રહેલા કફને દૂર કરવા માટે રોગીને તેની શક્તિ પ્રમાણે સ્નેહિક, રેચક અને સંશમનીય એ ત્રણ જાતનાં ધૂમ-પાનોમાંથી યોગ્ય જણાય, તે પ્રકારનું ધૂમપાન કરાવવું અને પછી તેને આહારવિહારે ખતાવી દેવા.

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે : ‘રોગીનું શરીર પવિત્ર અને શુદ્ધ થયા પછી બપોરે તેનાં ગાત્રો પર શીતળ જળતું સિંચન કરી, નવરાત્રી તેના જઠરાશિ વગેરેની સ્થિતિ પ્રમાણે રાખ પાવી; અથવા કળથી, મગ અને તુવરના ઓસામણથી કે જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોના રસાઓથી ભોજન કરાવવું.’ ૯

કાસોપલેપસ્વરભેદાનિદ્રા-

તન્દ્રાસ્યદૌર્ગન્ધ્યવિષોપસર્ગાઃ ।

કફપ્રસેકગ્રહણીપ્રદોષાઃ

ન સન્તિ જન્તોર્વમતઃ કદાચિત્ ॥

યથા વિનાશં સહસ્રા વ્રજન્તિ

ચ્છિન્ને તરૌ પુષ્પફલપ્રરોહાઃ ॥

તથા હૃતે શ્લેષ્માણિ શોધનેન ।

તજ્ઞા વિકારાઃ પ્રશમં પ્રયાન્તિ ॥ ૧૦ ॥

વમનનાં ફળો

વમન કરનારા માણસને ખાંસી, સ્ત્રોતોમાં મળોની વૃદ્ધિ, સ્વરભંગ, અતિનિદ્રા, તંદ્રા,

અખની દુર્ગં વતા, વિપનો ઉપદ્રવ, શ્રીતળા આદિ ઉપદ્રવો, કંદનો આવ અને અદભુદિદાય-એ કદી પણ થતા નથી જેમ વૃક્ષને કાપી નાખવામા આવતાં પ્રુષ્પો, ફળો તથા અકુરો તુરત જ નાશ પામે છે, તેમ શોધનથી કંક દર થતાં કંકથી થયેલા નિકારો તુરત જ નાશ પામે છે ૧૦

ન વામયેતૈમિરિકોર્ધ્વવાત-
ગુલ્મોદરશ્લીહકૃમિશ્રમાર્તાન્ ।
સ્થૂલશ્વતક્ષીણકૃશાતિવૃદ્ધ-
મૂલાતુરાન્કેત્તલવાતરોગાન્ ॥
સ્વરોપવાતાધ્યયનપ્રસક્ત-
દુરહર્દિદુષ્કોષ્ટતુઢાત્તંવાલાન્ ।
ઝર્ષાઘ્વપિત્તિશુષિતાતિરુક્ષ
ગર્મિષ્ણુદાવર્તિનિરુદિતાંશ્ચ ॥

અવમ્પવમનાદ્રોગાઃ કૃષ્ણતા યાન્તિ દેહિનામ્ ।
અસાધ્યતાં વા ગચ્છન્તિ નંતે વામ્પાસ્તતઃ સ્મૃતા ॥૧૧

વમન કોને ન કરાવવું ?
તિમિરવાળો, ઊંચવાતવાળો, અમવાળો, ઉદરોગી, બગસો દરદી, કૃમિઓથી પીડાયેલો, અમધી પીડાયેલો, રૂય, સનથી શીથ થયેલો, કૃશ, અતિવૃદ્ધ, મુતંગોગી, કેવળ વાયુનો દરદી, સ્વરના ઉપનાતવાળો, બાલો, વમનથી અત્યંત ગમરાટ પામનારો, અતિ કટલ પ્રાણવાળો, તરશથી પીડાયેલો, બાળક, બાળે આવતા ગતપિત્તનાગો, બૂખ્યો, અત્યંત દશ, ગર્ભિની, ઉદાત્તવાળો અને જેને નિરુદ્યજિત આપેલ દોષ, તેઓને વમન કરાવવું નહિ.
જેઓને વમન કરાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે, તેઓને વમન કરાવવામાં આવે, તો તેથી તેઓના રોગો કટલાઈ અથવા અગાધ થઈ જાય છે, માટે તેઓને વમન કરાવવું નહિ ૧૧

એત્તદ્વર્ગી-ચયિતા વામ્પા યે ચ વિપાતુ-
અતીય ધોન્નકપ્રસતે ચ સ્પર્મશુકામ્પુતા ॥૧૨॥

૧ અત્યંત કામિની તથા નિષ્કામિની વામ્પા ૨ ૧૦
૨ ૧૨ આ ૧૩ ૧૪, એ રીતે ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦

તેવા લોકોને જેઠીમધના ક્વાથથી વમન કરાવવું

તિમિરવાળો તથા ઊંચવાતવાળો વગેરે જે લોકોને વમન કરાવવાનો નિર્ણય કર્યો છે, તે લોકો પણ એ અષ્ટાંગીથી પીડાતા હોય, તો તેઓને જેઠીમધનો ક્વાથ પાઈને વમન કરાવવું, તેમ જ એના લોહા વિપથી આતુર થયા હોય કે અત્યંત વધારે કંકવાળા હોય, તોપણ જેઠીમધનો ક્વાથ પાઈને વમન કરાવવું ૧૨

વામ્પાસ્તુ વિપશોષસ્ત્યદોષવિપમન-દામ્પુ
ન્માદાપસ્મારક્ષીપદાર્થુરવિદારિકામેદોમેહનવજ્વરા-
ચ્યવન્યામાતીસારદદ્રોગચિત્તવિગ્રમવિસર્પવિદ્રમ્પની
મુલપ્રસેકદહ્લાસથાસકાસપીનસપ્તીનાસકળ્ઠોષ્ઠવજ
પારુકર્ણસાવાધિજિહ્વોપજિહ્વિકાગટગુણ્ડિકાવ-શોભિ
તપિત્તિનઃ કફસ્થાનજેષુ વિકારોષ્યન્થે ચ કફાયામિ
પરીતા હિતિ ॥ ૧૩ ॥

કોને કોને વમન કરાવવું ?
વિપ, શોષ, ધાનશૂનો દોષ, વિપમાનિ, મદાશિ, ઉન્માદ, અપસ્માર, શ્લીષ્ઠ, અર્ધક, વિદારિકા, નેદ, પ્રમેદ, નનજ્વર, વિપમજ્વર, અરચિ, અપચી, હાતીના રોગો, ચિત્તવિગ્રમ, નિર્મર્ષ, વિદ્રધિ, અષ્ટાંગ, મોદામાથી થાતો આવ, મોળ, યાગ, ખાસી, મગ્ગમગ, નાકની દુર્ગંધી, કટપાક, ઝોટપાક, મુખપાક, કર્ણપાક, અધિગિદ્ધ, ઉપગિદ્ધિકા, ગનશુલિકા કે નીચ ગતિવાળા ગતપિત્તથી પીડાયેલાઓને વમન કરાવવું જેઓને કંદનાં સ્થાનકોમાં નિકારો થયા હોય, તેઓને અને બીજા પણ જેઓ કંકાન્ય બાધિઓથી ઘેરાયેલા હોય તેઓને પણ વમન કરાવવું ૧૩

શિરપનમિ સ્તિગ્પરિત્તાય યાન્તાય ચ દેવ
અશાન્તસ્ય દિ સમ્પન્નિરિક્તમ્પારિ સતોઽધઃ સત
સેમ્પા પ્રદર્શી છાદયતિ, ગૌરવમાસાદયતિ, પ્રવદિસ
વા જવતિ ॥૧૪॥

વિરેચન ક્યારે દેવું ?

રોગીને સ્નેહોથી સ્નિગ્ધ, સ્વેદનોથી સ્વિન્ન અને વમન કરાવ્યા પછી વિરેચન દેવું; જને વમન કરાવ્યું ન હોય અને સારી રીતે વિરેચન આપ્યું હોય, તેનો પણ કંઈ નીચે સરછી જઈને ગ્રહણી-પિત્તધરાદલા-ને ઢાંકી દે છે, શરીર બારે કરી નાખે છે અથવા પ્રવાહિકા (ઝાડાનો રોગ) ઉત્પન્ન કરે છે; એટલે સ્નેહન, સ્વેદન અને વમન કરાવ્યા વિના વિરેચન અપાય નહીં. ૧૪

અથાતુરં શ્વો વિરેચનં પાયયિતાસ્મીતિ પૂર્વાહ્ણે
લઘુ ભોજયેત્ ફલામ્લમુષ્ણોદકં ચૈનમનુપાયયેત્ ॥૧૫

વિરેચન પહેલાંનું કામ

રોગીને બીજ દિવસે વિરેચન પાવાનું હોય, ત્યારે પહેલે દિવસે સવારમાં તેને હલકું ભોજન જમાડવું અને તે ઉપર ણિજેરાં વગેરે ફળોનો રસ તથા જીનું પાણી પાવું. (સાયંઠાળે ભોજન દેવું જ નહીં.) ૧૫

અથાપેરહ્નિ વિગતશ્લેષ્મધાતુમાતુરોપક્રમણીયા-
દવેદ્યાતુરમથાસ્મા ઔષધમાત્રાં પાતું પ્રયચ્છેત્ ॥૧૬

વિરેચનનું વિધાન

પછી વમનથી જનો કંઈ પડી ગયો હોય એવા તે રોગી માણસને બીજ દિવસે સૂત્રસ્થાનના આતુરોપક્રમણીય નામના ઉપમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે જોઈ તપાસીને વિરેચનની માત્રા પીવા દેવી. (વિરેચનની માત્રા આઠ તોલાની ઉત્તમ, ચાર તોલાની મધ્યમ અને બે તોલાની ઓછામાં ઓછી ગણાય છે. માણસનાં બલાદિક જોઈ એ માત્રાઓની યોજના કરવી.) ૧૬

તત્ર મૃદુઃ ક્રૂરો મધ્યમ ઇતિ ત્રિવિધઃ કોષ્ઠો
ભવતિ । તત્ર વહુપિત્તો મૃદુઃ, સ દુર્ગ્ધેનાપિ વિરિચ્યતે ।
વહુવાતશ્લેષ્મા ક્રૂરઃ સ દુર્વિરેચ્યઃ । સમદોષો મધ્યમઃ,
સ સાધારણ ઇતિ । તત્ર મૃદૌ માત્રા મૃદ્વી, તીક્ષ્ણા
ક્રૂરે, મધ્યે મધ્યા કર્તવ્યેતિ ॥ ૧૭ ॥

રોગીના કોઈ પ્રમાણે વિરેચનની માત્રા

કોઈ મૃદુ, ક્રૂર અને મધ્યમ એમ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે. જ કોઈ ઘણાં પિત્તવાળો હોય તે મૃદુ કહેવાય છે. મૃદુ કોઈવાળા માણસને કંઈ પાવાથી પણ વિરેચિત કરી શકાય છે. જ કોઈ ઘણા વાયુ દે કંઈથી યુક્ત હોય, તે કોઈ ક્રૂર કહેવાય છે. ક્રૂર કોઈવાળા માણસને માંડમાંડ વિરેચિત કરી શકાય છે. જ કોઈ સમદોષોવાળો હોય, તે મધ્યમ અથવા સાધારણ કહેવાય છે. એમાં મૃદુ કોઈવાળાને મૃદુ ગુણવાળી માત્રા દેવી, ક્રૂર કોઈવાળાને તીક્ષ્ણ ગુણવાળી માત્રા દેવી અને મધ્યમ કોઈવાળા માણસને મધ્યમતી એટલે જમાં મૃદુ અને તીક્ષ્ણ ગુણ પણ હોય એવી માત્રા દેવી. ૧૭

પીતૌષધશ્ચ તન્મનાઃ શચ્યાભ્યાસે વિરિચ્યતે ॥

વિરેચનં પીતવાંસ્તુ ન વેગાન્ધારયેદ્બુધઃ ।

નિવાતશાયી શીતામ્બુ ન સ્પૃશેન્ન પ્રવાહયેત્ ॥૧૮

વિરેચન ઔષધ પીધા પછી કેમ વર્તવું ?

જણે વિરેચન પીધું હોય, તે માણસે વિરેચનમાં જ ચિત્ત રાખવું, શય્યાની સમીપમાં જ ઝાડે બેસવું, વેગોને અટકાવવા નહિ, પવનવગરની જગ્યામાં સૂવું, શીતળ જળનો સ્પર્શ પણ કરવો નહિ અને દસ્ત લાવવા માટે જરૂર પણ કરવું નહિ. ૧૮

યથા ચ વમને પ્રસેકૌષધકફપિત્તાનિલાઃ
ક્રવેણ ગચ્છન્તિ । एवं વિરેચને મૂત્રપુરીષપિત્તૌષધ-
કફા ઇતિ ॥ ૧૯ ॥

વમન અને વિરેચનમાં કયા પદાર્થો પડે ?

વમન ઔષધ પીધું હોય, તો અનુક્રમે લાળ, ઔષધ, કંઈ, પિત્ત, અને પવન નીકળે છે; તેમ જ વિરેચન ઔષધ પીધું હોય, તો અનુક્રમે મૂત્ર, વિષ્ટા, પિત્ત, ઔષધ અને કંઈ પડે છે. ૧૯

મવન્તિ ચાત્ર ॥

સ્યાદુર્વિરિક્તે કફપિત્તકોપો

દાહોઽસુચિર્ગૌરવમગ્નિસાદઃ ।

હસ્તુક્ષ્મશુદ્ધિ પરિદાહકણ્ડ

વિષ્મૂત્રસજ્ઞાશ્વ ન સદ્વિરિક્તે ॥

મૂર્ચ્છાગુદમ્બકફતિયોગા.

શ્લેષ્મશ્વાતિવિરિક્તલિહ્વાય્ ॥

ગતેષુ દોષેષુ કફાન્વિતેષુ

નામ્યા લઘુત્વે મનસશ્વ તુષ્ઠો ॥

ગતેઽનિલે ચાપ્યનુલોમમાવ

સમ્યગ્વિરિક્ત મનુજ વ્યવસ્યેત્ ॥૨૦॥

વિરેચનના મિથ્યા, હીન, અતિ તથા

સમ્યગ્ યોગનાં લુદ્ધાંલુદ્ધાં લક્ષણો

આ વિષયના સ્નેહોદ્દામા ભગવાન ધનન્તરિએ

નવમુમે કહ્યું છે 'એ વિરેચનનો મિથ્યા યોગ

થયો હોય, તો કફ તથા પિત્તનો ઠાપ થાય છે,

દાહ થાય છે, અગ્નિ થાય છે, શરીરમાં ભારેપણું

આવે છે અને જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે એ

વિરેચનનો હીનયોગ થયો હોય, તો હૃદય

નયો પેટની અશુદ્ધિ ગ્રહે છે, બળતરા થાય છે,

ખરજ આવે છે અને વિષ્ટા તથા મૂત્રની

અટકાયત થાય છે એ વિરેચનનો અતિયોગ

થયો હોય, તો મૂર્છા આવે છે, શુદ્ધ બહારની કળી

જાય છે, કફ અત્યંત પડે છે અને શૂળ ઉત્પન્ન

થાય છે એ કફ સહિત દોષ પડી ગયા રોય,

નાભિ હવણી થઈ ગઈ રોય, મન પ્રસન્ન થયું

રોય અને પવન અનુલોભ થયો રોય, તો આપણે

૬ વિરેચનનો સમ્યગ્યોગ થયો છે ૨૦

મદાગ્નિમક્ષીણમસદ્વિરિક્ત

ન પાયયેતાહનિ તત્ર પેયામ્ ॥

ક્ષીણ વૃદ્ધાર્ત્ત સુવિચિત ચ

તન્વીમશીતા લઘુ પાયયેત ॥ ૨૧ ॥

વિરેચન પછીનું ખાસ કામ

મદ અગ્નિનાળા તથા ક્ષીણતાવગરના જે

ખાપાનને વિરેચનનો હીનયોગ પ્રાપ્ત થયો હોય,

નેને તે દિવસે રામ પાવી નહિ, ચારી રીતે

વિરેચિત થયેલો માણસ એ ક્ષીણ તથા તગ્મથી

ઘેરાયેલો હોય, તો તેને તે દિવસે તુરંત પાતળી

તથા ઊની રાખ પાતળી ૨૧

શુદ્ધે પ્રસાદ બલમિન્દ્રિયાણા

ધાતુસ્થિરત્વ બલમગ્નિદીપ્તિમ્ ॥

ચિરાચ પાક વયસઃ કરોતિ

વિરેચન સમ્યગુપાસ્યમાનમ્ ॥

યયૌદકાનામુદકેઽપનીતે

ચરશ્ચિરાણા મવતિ પ્રણાશ ॥

પિત્તે હતે સ્ત્રેવમુપદ્રવાણાં

પિતાત્મકાના મવતિ પ્રણાશ ॥ ૨૨ ॥

વિરેચનનાં ફળો

યોગ્ય રીતે સેવવામાં આવતું વિરેચન

બુદ્ધિને પ્રસન્ન કરે, ઇન્દ્રિયોને બળ આપે,

ધાતુઓને સ્થિર કરે, શરીરમાં બળ આપે,

જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે અને વૃદ્ધાવસ્થાને બહુ જ

મોટી આવવા દે છે જેમ જળને ખેંચી લેવામાં

આનંદા સ્થાવર તથા જંગમ જળચર જીવો

નાશ પામે છે, તેમ વિરેચનથી પિત્ત દૂર થતા

પિત્ત સંબધી ઉપદ્રવો નાશ પામે છે ૨૨

મન્દાગ્ન્યતિસ્તેદિતમાલવૃદ્ધ-

સ્થૂળ ક્ષતક્ષીણમવોપતતાઃ ॥

શ્રાન્તસ્તૃઙ્ઘાર્તોઽપરિજીર્ણમક્તો

ગર્મિષ્ણયો ગચ્છતિ યસ્ય ચાર્દુઃ ॥

નવપ્રતિશ્યાવમદાલયથી ચ

નવજ્વરો યા ચ નવપ્રસૂતા ॥

શલ્યાદિતાઘ્વાપ્તવિરેચનીયા

સ્નેહાદિમિથ્યે સ્વલુપસ્કૃતાશ્વ ॥૨૩॥

કેને વિરેચન ન દેવું ?

મદ અગ્નિનાળો, અત્યંત સ્તિબ્ધ થયેલો,

બાળક, વૃદ્ધ, અડો, કસતથી ક્ષીણ થયેલ, લયથી

તપ્ત થયેલ, થકિય, તરસથી પીડાયેલ, જેને

અગ્નિ પચ્યું ન રોય તે, ગર્ભિણી, જેને શુદ્ધામાંથી

રક્તપિત્ત પડતું રોય તે, નના સંગેખમનાળો,

મદાત્મ્યનાળો, નવા જન્મનાળો, નના પ્રસવને

થોડા દિવસ થયા હોય તે સ્ત્રી, શસ્થથી પીડાયેલ અને રોહતા સંસ્કારો નહિ પામેલાને વિરેચન દેવું નહિ. ૨૩

અલ્પર્યપિત્તામિપરીતેદા-

ન્વિરેચયેત્તાનપિ મન્દવીર્યઃ ।

વિરેચનૈર્યાન્તિ નરા વિનાશ-

મજ્જપ્રયુક્તૈરવિરેચનીયાઃ ॥ ૨૪ ॥

વિરેચનના અપવાદનો અપવાદ

જ્યોને વિરેચન દેવાનો નિષેધ છે, તેઓ (મંદાશિવાળા વગેરે) જે અત્યંત પિત્તથી વ્યાપ્ત શરીરવાળા થઈ ગયા હોય, તો તેઓને પણ મંદવીર્યવાળાં વિરેચનો આપીને વિરેચિત કરવા. જ્યોને વિરેચિત કરવાનો નિષેધ છે, તેઓને જે મૂર્ખ વૈદ્યોના હાથે વિરેચનો આપવામાં આવે, તો તેઓ તે વિરેચનોથી નાશ પામે છે. ૨૪

વિરેચ્યાસ્તુ જ્વરગરાસચ્ચર્શોઽર્ચુદોદરગ્રન્થિવિદ્ર-
ધિપાણ્ડુરોગાપસ્મારહૃદ્રોગવાતરક્તમગન્દરચ્છર્દિયોનિ-
રોગવિસર્પગુલ્મપક્વાશયરુગિવન્ધવિસૂચિકાલસકમૂઞ્ઞા-
ઘાતકુષ્ઠવિસ્ફોટકપ્રમેહાનાદર્ષહશોષવૃદ્ધિશ્લક્ષતક્ષા-
રાગિદગ્ધદુષ્ટવ્રણાક્ષિપાકકાચતિમિરામિષ્યન્દશિરઃક-
ર્ણાક્ષિનાસાસ્યગુદમેહદ્વાહોર્ધ્વરક્તપિત્તકાર્મકોષ્ઠિનઃ
પિત્તસ્થાનજેષુ વિકારેષ્વન્યે ચ પૈત્તિકવ્યાધિપરીતા ઇતિ ॥

વિરેચનો કોને દેવાં ?

નવીન જ્વર સિવાયનો જ્વર, ઝેર, અરુચિ, અરશ, અર્બુદ, ઉદરોગ, ત્રંથિ, વિદ્રધિ, પાંડુરોગ, અપસ્માર, હૃદયરોગ, વાતરક્ત, ભગંદર, ઊંઘડી, ચોનિરોગ, વિસર્પ, ગુદમ, પક્વાશયના રોગ, મળબંધ, વિસૂચિકા, અલસક, મૂત્રાઘાત, કુષ્ઠ, વિસ્ફોટક, પ્રમેહ, આનાહ, બરલતું દરદ, સોજો, વધરાવળ, શસ્ત્રનો જખમ, ક્ષારથી દાહ, અશિથી દાહ, કુષ્ઠ વ્રણ, અક્ષિપાક, કાચ, તિમિર, અભિષ્યંદ, મસ્તક, કાન, નાક, મોઢું, ગુદા તથા લિંગની બળતરા; જાંચું આક્રમિત રક્તપિત્ત કે કાઠામાં પડેલા કૃમિથી પીડાયેલાઓને

વિરેચનો દેવાં. જ્યોને પિત્તનાં સ્થાનકોમાં વિકારો થયા હોય તેઓને અને પિત્ત સંબંધ વ્યાધિઓથી ઘેરાયેલાઓને વિરેચન દેવાં. ૨૫

સરત્વસૌક્ષ્મ્યતૈક્ષ્ણ્યૌઘ્ણ્યવિકાશિત્વૈર્વિરેચનમ્ ।

વમનં તુ હરેદોષં પ્રકૃત્યા ગતમન્યથા ॥

યાત્યધો દોષમાદાય પચ્યમાનં વિરેચનમ્ ।

ગુણોત્કર્ષાદ્રજત્યૂર્ધ્વમપક્કં વમનં પુનઃ ॥ ૨૬ ॥

વમન દ્રવ્યોનું જાંચે અને વિરેચન દ્રવ્યોનું નીચે જવાનું કારણ

વાયુને અનુલોભ કરનારપણું, સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાં પેસનારપણું, દોષોનો તુરત સ્થાપ કરનારપણું, ઉષ્મના અને સાંધાઓના બંધોને ધોયા પાડી નાખનારપણું - એટલા ગુણોને લીધે વમન દ્રવ્ય પણ દોષોને દૂર કરનાર છે અને વિરેચન દ્રવ્ય પણ દોષોને દૂર કરનાર છે; છતાં વિરેચન દ્રવ્ય પોતે પાકવા લાગે, તે સમયમાં દોષને લઈને નીચે જાય છે અને વમન દ્રવ્ય પોતે પાકવા લાગે, તે સમયમાં જ દોષને લઈને જાંચે જાય છે; તેનું કારણ તેઓના પ્રભાવ વિના બીજા કશું નથી. (વમન દ્રવ્યમાં એવી જ ક્ષમ્ભ શક્તિ છે કે જ્યો તે કાચું હોય તે સમયમાં જ દોષને લઈને જાંચે જાય છે અને વિરેચન દ્રવ્યમાં એવી જ ક્ષમ્ભ શક્તિ છે, કે જ્યો તે પોતે પાકવા લાગે તે સમયમાં દોષને લઈને નીચે જાય છે.) અથવા વિરેચન દ્રવ્યમાં પૃથ્વી તથા જળના ગુણો અધિક હોવાથી તે દ્રવ્યો પાકવાના સમયમાં ભારે થવાથી દોષને લઈને નીચે જાય છે અને વમન દ્રવ્યોમાં વાયુ તથા અગ્નિના ગુણો અધિક હોવાથી તે દ્રવ્યો શીઘ્રગામી તથા હલકા હોવાથી કાચાં હોય તે સમયમાં જ દોષને લઈને જાંચાં જાય છે. (સૂત્રસ્થાનના ૪૧ મા અધ્યાયને ૧૦ મો વિષય વાંચો.) ૨૬

મૃદુકોષ્ઠસ દીપ્તાગ્નિરતિતીક્ષ્ણં વિરેચનમ્ ।

ન. રે. રે. રે. રે. રે. રે. રે. રે. રે. રે. ॥ ૨૭ ॥

અતિ તીક્ષ્ણ વિરેચન કેને ન દેવું ?

જે માણસનો ઢોઢો મૃદુ હોય તે માણસના ઢોધો મૃદુતાને લીધે અત્યંત વેગથી ઢોડે છે અને માણસનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત રોય તે માણસના ઢોધો અગ્નિની દીપ્તિથી તુરંત જ પડવ થઈને અત્યંત વેગથી ઢોડે છે, માટે તે માણસોને અતિ તીક્ષ્ણ વિરેચન દેવામાં આવે, તો તે નિરેચન પા. ઝડપદાર હોવાથી ઢોધોને બગાડતી રહેતી નથી (આ કારણને લીધે એના માણસોને મૃદુ તથા મૃદુપ વિરેચન જ દેવું જોઈએ) ૨૭ પીત યદૌષધ પ્રાતર્ધુક્તપાકસમે ક્ષણે ।

યક્તિ ગચ્છતિ દોષાશ્ચ નિર્હરેત્તત્રણસ્યતે ॥૨૮॥

કેવું વિરેચન સારું ગણાય ?

પ્રમાતે પીધેનું જે વિરેચન-ઔષધ આધેવા અખના પાકના સમયે પાકના ઉપર આવીને ઢોધોને ફર કરે, તે વિરેચન-ઔષધ ઉત્તમ ગણાય છે ૨૮

દુર્બલસ્ય ચલાન્દોયાનત્વાનત્વાનુન પુન ।

હરેત્રમુત્તાનત્વાસ્તુ શમયેત્રમુત્તાનપિ ॥

હરેદોષાશ્ચલાન્કાન્કાલિનો દુર્બલસ્ય ચ ।

ચલા છુપેક્ષિતા દોષા કલેશયેયુશ્ચિર નરમ્ ॥૨૯॥

અલિપ્ત દોષોનું નિવારણ અને શમન કરવાની સમજણ

નખળા માણસના પ્રચલિત થયેલા અપચ્ચ ઢોધો જે ધણુ હોય તો અશોષનોથી નહીં પણ તીક્ષ્ણ ભોજનોથી તેઓનું વારંવાર યોડુ થોડું નિવારણ કરવું પણ જો યોડા હોય તો અલિપ્ત થયેલા છતાં પણ તેઓનું શમન જ કરવું બગવાન કે નખળા માણસના પણ પ્રચલિત થયેલા ઢોધો જે પચ્ચ રોય, તો તેઓનું યોગ્ય અશોષનોથી જ નિવારણ કરવું, કેમ કે પ્રચલિત થયેલા ઢોધોની જો ઉપેક્ષા રાખવામાં આવે તો તે ઢોધો માણસને લાગા કાળ સુધી હેરાન કરે છે ૨૯

મ દામિ મૂરકોષ્ઠ ચ સક્ષારલવણેર્ધૃતૈઃ ।

સન્ધુક્ષિતામિ સ્તિગ્ધ ચ સ્વિન્ન ચૈવ વિરેચયેત્ ॥૩૦॥

કઠણુ કોઠા તથા મંદાગ્નિવાળા માણસનું સશોધન કરવાનો પ્રકાર

જે માણસ મદ જઠરાગ્નિનાગો કે કઠણુ કોઠાનાગો રોય, તેના અગ્નિને ક્ષારવાળા તથા લવણોવાળા ધૂનોથી પ્રદીપ્ત કરવો અને પછી તે માણસને રેનું તથા સ્વેદન સરકાવ આપીને સશોધનોથી નિગ્ધિત કરવો. ૩૦

સ્તિગ્ધસ્તિગ્ધ મૈષઙ્ગૈર્દાવસ્તૂત્તલેશિતો વ્રતાત્ ।

વિલીયેતે ન માર્ગેષુ સ્તિગ્ધે માણ્ડ હ્રોદકમ્ ॥૩૧॥

સશોધન પહેલાં સ્નેહન તથા

સ્વેદનની જરૂર

માણસને સ્નેહન તથા સ્વેદન સરકાર આપ્યા પછી તેનું બળ વગેરે જોઈને આપેલા ઔષધોએ પડનામાં તત્પર કરે તો તેના ઢોધ, જેમ ચીકણા વામણમાં જળ વળી રહેતું નથી, તેમ ઓતોમાં વળગી રહેતો નથી, માટે સ્નેહન તથા સ્વેદન સરકાર આપ્યા પછી જ સશોધન દેવું ૩૧

ન ચાતિસ્નેહપીતસ્તુ વિચેત્સ્નેહવિરેચનમ્ ।

દોષા પ્રચલિતાઃ સ્થાનાદ્ય ઇન્ધ્યન્તિ વર્તમ્ ॥૩૨॥

અત્યંત સ્તિગ્ધ થયેલાં સ્નેહરૂપ

વિરેચન પીડું નહીં

જે માણસે સ્નેહપાન અત્યંત કઠું હોય, તેણે સ્નેહાત્મક વિરેચન પીવું નહિ, કેમ કે જે માણસના સ્થાનોથી પ્રચલિત થયેલા ઢોધો સ્નેહરૂપ વિરેચનને લીધે પાકા ઓતોમાં ચીકણા બને છે ૩૨

વિષામિષાતપિડકાશોકપાણ્ડુવિસર્પિણ ।

નાતિસ્તિગ્ધા વિશોધ્યાઃ સ્યુસ્તથા કુષ્ઠપ્રમેહિણઃ ॥૩૩॥

અમુક રોગીઓને અતિ સ્તિગ્ધ છતાં

કેવાં સશોધનો દેવા ?

વિપથી પીડાયેલ, અલિપ્તતાથી પીડાયેલ,

જવે અને વિરેચનદ્રવ્ય જોયે જાય, એ વિરેચનનો
 ઊર્ધ્વગતિ નામનો બગાડ સમજવો બાકીના
 સાવશેષોપધત્વ, અર્ણોપધત્વ, હીનદોષાપદત્વ,
 વાતશય, અયોગ, અતિયોગ, અવાદાન, આર્દ્રમાન
 પરિકર્ષિકા, પરિસ્રાવ, પ્રવાહિકા, દ્વદશેપસરણ
 અને વિબધ એ નામના તેર બગાડો તો બન્નેના
 તુલ્ય જ થાય છે. ૨

તત્ર બુધ્ધાપીઢિતસ્યાતિતીક્ષ્ણાગ્રેર્મુદુકોષ્ટસ્ય
 ચાગતિષ્ઠમાનં દુર્નલસ્ય ધા ગુણસામાન્યભાગાદમન
 મધો ગચ્છતિ । તત્રેષ્ણિતાનનાસિદ્ધાંપોત્કલેશ્ચ ।
 તમાશુ સ્નેહયિત્વા ભૂયસ્તીક્ષ્ણતૈર્વામયેત્ । અપરિ
 શુદ્ધામાશયસ્પોત્કૃષ્ટલેષ્મણઃ સ્ત્રોષાન્નસ્ય વાજ્ઞઘ
 મતિપ્રભૂતં ચ વિરેચનં પીતમૂર્ધ્ન ગચ્છતિ । તત્રેષ્ણિ
 તાનનાસિદ્ધાંપોત્કલેશ્ચ, તત્રાશુદ્ધામાશયમુલ્ચણલે
 પ્માણમાશુ વામયિત્વા ભૂયસ્તીક્ષ્ણતૈર્વામયેત્ ।
 આમાન્વયે ત્વામનત્સંવિધાનમ્ । અહ્યેષ્ટિપ્રભૂતે ચ
 હૃદયં પ્રમાણયુક્તં ચ । અતઃ કૃષ્ણમુત્તિષ્ટત્યોપધે ન
 ત્તરીયં પાયયેત્ । તતસ્ત્વેનં મધુવૃત્તફાણિતયુક્ત
 લેહૈર્નિરેચયેત્ ॥ ૩ ॥

અધોગતિ તથા ઊર્ધ્વગતિનું નિરૂપણ
 અને ચિકિત્સા

જે માણસ ભૂખથી પીડાયેલો, અલ્પ ત
 તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળો કે કોમળ કોડાવાળો, અથવા
 નબળો છતાં અર્ણુવાળો હોય તેને દેવામાં
 આવેલું વખન, પોતાના વાતાનુલોભકત્વ આદિ
 ગુણો વિરેચનના જેવા જ હોવાને લીધે નીચે
 જાય છે. આ પ્રમાણે વખન નીચે જાય, તો ધારેલું
 ફળ થતું નથી અને દોષના ઉત્ક્રાંતિ અનર્થ થાય
 છે. આમ થયું હોય તો માણસને તુરત

૧ જુખ્યા માણસો જુખો લીધે વખન-ન તુરત
 નીચે જાય છે, તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળાને અગ્નિની તીક્ષ્ણતાને
 લીધે વખન-૧ તુરત જ પાકી જઈ નીચે જાય છે,
 કોમળ કોડાવાળાને કોમળી કોમળતાને લીધે વખન-૨
 નીચે જાય છે અને અર્ણુવાળા નબળા માણસને સ્થનદ્રવ્ય
 અર્ણુની સાથે જ પાકા લાગીને નીચે જાય છે

રનેહન, સ્વેદન કરી ફરીવાર અતિ તીક્ષ્ણ વખન-
 દ્રવ્યો પાઈને વખન કરાવવું

જે માણસ અશુદ્ધ આમાશયવાળો, ઘણું
 કફવાળો કે અર્ણુવાળો હોય, તેને પાવામાં
 આવેલું વિરેચન અથવા જે વિરેચન અપ્રિય કે
 અત્યંત ઘણું હોય તે વિરેચન જોયે જાય છે
 આ પ્રમાણે વિરેચન જોયે જાય, તો ધારેલું ફળ
 થતું નથી અને દોષના ઉત્ક્રાંતિ અનર્થ થાય
 છે. આમ થયું હોય તો અશુદ્ધ આમાશયવાળાને
 તથા ઘણું કફવાળાને તુરત વખન કરાવી ફરીવાર
 અતિ તીક્ષ્ણ વિરેચનદ્રવ્યો પાઈને વિરેચન
 કરાવવું અર્ણુવાળા નબળા માણસની લક્ષ
 પાયાનાદિરૂપ ચિકિત્સા કરવી અને અપ્રિય કે
 અત્યંત ઘણું પાવામાં આવ્યું હોય, તો પાકું
 પ્રિય લાગે એવું તથા પ્રમાણસર વિરેચન
 પાડુ આ પ્રમાણે કર્યો છતાં વિરેચનદ્રવ્ય ઘીયુ
 થડે, તો પછી ત્રીજી વાર વિરેચન ઔષધ ન
 પાડુ, પણ તે માણસને મન, ધી તથા ગોળની
 રાખથી મિશ્ર કરેલા માફક તથા પ્રિય અને નેહાથી
 વિરેચિત કરવો ૩

દોષચિગ્રથિતમલ્લપમૌપધમનચ્ચિતમૂર્ધ્નમાગિ-
 મધોમાગિકં વા ન સંસ્રયતિ દોષાન્ । તત્ર કૃષ્ણા
 પાર્શ્વશ્ચ લઈર્દિમ્બઈર્ણં પરમેદો હૃદ્ધાસોઽતિન્દ્રિયા
 વિશુદ્ધિશ્ચ ભગતિ । તદુષ્ણામિરદ્ધિરાશુ વામયેત્
 સાગશેષોપધમતિપ્રધાનિતદોષમતિરલમમ્મનિરિ
 ક્તમપ્યેયં વામયેત્ ॥ ૪ ॥

ત્રીજા બગાડનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

ઘણું આપવું બેઠેલો તેને બહેવ થોડું
 આપવામાં આવેલું ઔષધ, દોષોથી મિશ્ર થઈને
 કોડામાં એમ જ રહી જાય, તો તે વખનદ્રવ્ય
 કે વિરેચનદ્રવ્ય હોય છતાં દોષોને પાડતું નથી
 એ સાવશેષોપધત્વ નામનો બગાડ કહેવાય છે.

વખન કે વિરેચનદ્રવ્યનો એ બગાડ થવાથી
 તરસ લાગે, પાસાંઓમાં રાજ નીકળે, જાની

થાય, મૂર્છા આવે, સાંધાઓ તૂટે મોળ આવે, અરતિ થાય અને અશુદ્ધ ઓડકાર આવ્યા કરે છે. (ચિંતાથી થતી અસ્વસ્થતા તે અરતિ કહેવાય છે.)

જે માણસને વમનદ્રવ્યનો ખગાડ થયો હોય, તે માણસને તરત ઊનું પાણી પાઈને વમન કરાવવું. જે માણસને વિરેચનદ્રવ્યનો ખગાડ થયો હોય, તે માણસ જે અત્યંત પ્રચલિત થયેલા દોષવાળો તથા અત્યંત બળવાન હોય, તો તેને પણ તુરત ઊનું પાણી પાઈને વમન કરાવવું. (વિરેચનદ્રવ્યના ખગાડવાળો માણસ, જે અત્યંત પ્રચલિત થયેલા દોષવાળો તથા અત્યંત બળવાન ન હોય, તો ફરીવાર વિરેચન જ દેવું?) ૪

હૂરકોષ્ટસ્યાતિતીક્ષ્ણાગ્રેરલ્પમૌષ્ઠમલ્પગુણં વા મક્તવત્પાકમુપૈતિ, તત્ર સમુદીર્ણાં દોષા યથાકાલ-મનિર્હીયમાણા વ્યાધિવિભ્રમં લલવિભ્રમં ચાપાદ-યન્તિ તમનલ્પમમન્દમૌષ્ઠયં ચ પાયયેત્ ॥ ૫ ॥

ચોથા ખગાડનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

જે માણસ અતિ કઠણ દોષવાળો અને અત્યંત તીક્ષ્ણ અગ્નિવાળો હોય, તેને આપવામાં આવેલું અલ્પમાત્રાવાળું કે અલ્પગુણવાળું વમનનું કે વિરેચનનું દ્રવ્ય અન્નની પેઠે પચી જાય છે; એ જીર્ણૌષધત્વ નામનો ખગાડ કહેવાય છે, કે જે ખગાડથી દોષો ઘણા વધે છે.

જે અતિશય વધેલા દોષોને જે સમયસર દૂર ન કરાય તો તેઓ વ્યાધિ અને સૂત્રસ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયના ૨૨મા વિષયમાં કહેલા બલવિસંસને^૧ ઉત્પન્ન કરે છે.

જે વમનદ્રવ્યનો ખગાડ થયો હોય, તો ફરીવાર ઘણું તથા તીક્ષ્ણ વમનદ્રવ્ય પાવું અને જે વિરેચનદ્રવ્યનો ખગાડ થયો હોય, તો ફરીવાર ઘણું તથા તીક્ષ્ણ વિરેચનદ્રવ્ય પાવું. ૫

૧ વિશ્લેષસાદૌ ગાંત્રાણાં દોષવિસંસનં શ્રમઃ ।

અપ્રાચુર્યં ક્રિયાણાં ચ લલવિસંસલક્ષણમ્ ॥

સુ. ૧૫-૨૨

અસ્તિગ્ધસ્વિન્નેનાલ્પગુણં વા મેષજમુપયુક્ત-મલ્પાન્દોષાન્હન્તિ । તત્ર વમને દોષશેષો ગૌરવમુ-ત્વલ્લેશં હૃદયાવિશુદ્ધિં વ્યાધિવૃદ્ધિં ચ કરોતિ । તત્ર તં યથાયોગં પાયયિત્વા વામચેદ્ દૃઢતરમ્ વિરેચને તુ ગુદપરિકર્ત્તનમાધ્માનં શિરોગૌરવમનિસ્સર્ગં વા વાયોવ્યર્થાધિવૃદ્ધિં ચ કરોતિ । તમુપપાદ્ય ભૂયઃ સ્નેહસ્વેદાભ્યાં વિરેચયેદ્ દૃઢતરમ્ । દૃઢં વહુપ્રચ-લિતદોષં વા તૃતીયે દિવસેઽલ્પગુણં ચેતિ ॥ ૬ ॥

પાંચમા ખગાડનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

સ્નેહન તથા સ્વેદન કર્યા વિના વમનદ્રવ્ય કે વિરેચનદ્રવ્ય પાવામાં આવ્યું હોય અથવા અલ્પગુણવાળું તે દ્રવ્ય પાવામાં આવ્યું હોય, તો તેથી દોષો થોડા જ દૂર થતાં તેઓનો કટલોક ભાગ બાકી રહી જાય છે, એ હીનદોષાપદતત્વ નામનો ખગાડ કહેવાય છે.

જે વમનદ્રવ્યનો એ ખગાડ થયો હોય, તો તે ખગાડ શરીરનું ભારેપણું, ઉત્કલેશ, (શારીર-સ્થાનના ચોથા અધ્યાયનો ૨૫મો વિષય જુઓ.) હૃદયની અશુદ્ધિ અને વ્યાધિની વૃદ્ધિ કરે છે. એ થયેલ હોય તો સ્નેહન તથા સ્વેદન કરી ફરીવાર તીક્ષ્ણ વમનદ્રવ્ય પાઈને સારી પેઠે વમન કરાવવું.

જે વિરેચનદ્રવ્યનો એ ખગાડ થયો હોય, તો ગુદામાં વાઢ થવા જેવી વેદના થાય છે, પેટ આક્રે છે, માથું ભારે થાય છે, વાયુ નીકળતો નથી અને વ્યાધિની વૃદ્ધિ થાય છે. એ થયેલ હોય તો સ્નેહન તથા સ્વેદન કરી ફરીવાર તીક્ષ્ણ વિરેચનદ્રવ્ય પાઈને સારી પેઠે વિરેચન કરાવવું.

જે રોગી સાધારણ મજબૂત શરીરવાળો તથા અત્યંત પ્રચલિત થયેલા દોષવાળો હોય, તો વમન તથા વિરેચનના દિવસથી ત્રીજા દિવસે અલ્પ ગુણવાળું ઔષધ પાવું. ૬

અસ્તિગ્ધસ્વિન્નેન રુક્ષમૌષ્ઠમુપયુક્તમત્રલ્પચા-રિણા વા વાયું કોપયતિ । તત્ર વાયુઃ પ્રકુપિતઃ

પાર્શ્વપૃષ્ઠશ્રોણિમન્યામર્મશૂલં મૂર્છાં શ્રમં સંજ્ઞાનાશં ચ કરોતિ । તં વાતશૂલમિત્યાચક્ષતે । તમમ્યજ્ય ધાન્યસ્વેદેન સ્વેદયિત્વા યદ્દીમધુકવિપક્ષ્વેન તૈલેનાનુવાસયેત્ ॥ ૭ ॥

છઠ્ઠા બગાડનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

સ્નેહન તથા સ્વેદન કર્યા વિના અથવા પ્રક્ષયર્થે પાણીના વિના વમન કે વિરચનનું રૂસતાવાળું ઔષધ પાવામાં આવ્યું હોય, તો તે ઔષધથી પ્રકુપિત થયેલા વાયુ પાસાંઓમાં, પીડમાં, ઠડમાં, બોચીમાં અને દૃઢમાં રૂગ ઉત્પન્ન કરે છે, ખૂંચીત કરે છે, બ્રમણ ઉત્પન્ન કરે છે અને સજ્જાનો નાશ કરે છે; એ વાતશૂળ નામનો બગાડ કહેવાય છે.

એ બગાડ થયો હોય, તો રોગીને અબંગ કરી, અડદ વગેરે ધાન્યની બાફથી સ્વેદિત કરી જેઠીમધના કઠાય તથા કઠકથી પકવેલા તેલની અનુવાસનઅસ્તિ દેવી. ૭

સ્નેહસ્વેદામ્યામિમાધિતશરિરેણાન્પ્રમાપધ-મલ્પગુણં વા પીતમૃચ્ચમધો વા નામ્યેતિ દોષાંશ્રો-ન્દિદ્ય તઃ સહ ચલક્રમપાપાદયતિ । તરાપ્માનં દૃઢપ્રહમ્નૃષ્ણા મૂર્છાં દાહશ્ચ મરતિ, તમયોગક્રત્યા-ચક્ષતે । તમાનુ વામયેન્મદનકલલણામ્ભિર્વિરચયે-ત્તીક્ષ્ણર્તઃ કર્પાયથ । દુર્વાન્તમ્યતુ મમુલ્લિષ્ટા દોષા વ્યાપ્ય શ્રીર્મં કણ્ઠશ્ચયશુક્રપિડકાન્નરાક્તમર્દનિ-સ્તોદનાનિ વૃર્ગ્મિતિ । તત્સ્માનરોગાન્મહોપધેનાપ-દરેન્ । અત્રિમ્પમ્પિસમ્ય મૃદુચિકિત્સ્યાપો નામેઃ સ્તન્ધ્યર્ણોદન્તા શૂલં વાતપૃષ્ઠમદ્ગ્નઃ કણ્ઠમ્પ્હલ-પ્રાદુર્ભાવો મરતિ, તમામ્યાપ્ય પુનઃ સંસ્નેહ ચિર-ચંપેતીક્ષ્ણેન । નાતિપ્રવર્તમાને નિષ્પતિ વા દુષ્ટમં-ગ્રોધને તન્મન્તેત્રનાથમુષોદરઃ પાપયેન્, પાણિના-ર્પથ પાશોદમ્પમ્પેદયેન્ । નતઃ પ્રવર્તેતે દોષાઃ । અનુપ્રવર્તે વાન્પદોષેર્જીર્ણથે વદ્દોષમદ્ગ્નઃ વદ્દે પાપેશ્ચ ભુવો માયાં રિદ્ધિયાન્ । અપ્રવર્તદોષે દમ્પગરાદુષ્પમુર્ગમ્પ્હનંદં સ્નેહસ્વેદામ્યાં મુયઃ

શોધયેન્ । દુર્વિરચ્યમાસ્થાપ્ય પુનઃ સંસ્નેહ ચિર-ચયેન્ । હીમયલોર્મર્ગગાઘાતશીલાઃ પ્રાયઃ સ્ત્રિયો રાજસમીપસ્યા વણિજઃ શ્રોત્રિયાશ્ચ મરન્તિ । ત એતે દુર્વિરચ્યા વદ્દુવાતન્વાદત એવ તાનતિસ્લિગ્ધાન્ સ્વેદોષપક્ષાન્ચ્છોધયેન્ ॥ ૮

સાતમા બગાડનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

જેના શરીરને સ્નેહન તથા સ્વેદનરૂપ સંસ્કાર ન અપાયેલ હોય, તે રોગી અદ્યપમાત્ર અથવા અદ્યપશુણવાળું વમનનું ઔષધ પીએ, તો તે ઔષધ જીએ જતું નથી; અને વિરચનનું ઔષધ પીએ, તો તે ઔષધ નીચે જતું નથી, એટલું જ નહીં પણ દોષોને ઉત્તિવદ્ધ કરી બળનો ક્ષય કરે છે અને એમ થતાં આરો, દૃઢયતું પકડાઈ જતું, તરસ, ખૂંચી તથા કાઠ થાય છે. એ અયોગ નામનો બગાડ કહેવાય છે.

એ બગાડ જો વમનનો હોય, તો રોગીને તુરત જ મીંદળનાં રૂગ તથા સંધ્યનું જળ પાઈ વમન કરાવવું અને એ બગાડ જો વિરચનનો હોય, તો રોગીને તુરત જ અતિ તીક્ષ્ણ કઠાય પાઈ વિરચન કરાવવું.

જો બોચા વમનરૂપ દુર્યોગ થયો હોય, તો ઉત્તિવદ્ધ (પ્રચલિત) થયેલા દોષો સધળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈને ખરજ, સોજો, કોડ, કોડલીઓ, જર, અગોનું ભાંગવું તથા સોઈઆથી બેકાયા જેવી વ્યથાને ઉત્પન્ન કરે છે. (આ પ્રાસંગિક છે.)

એ બોચું વમન થવારૂપ દુર્યોગ થયો હોય, તો બાકી રહેલા દોષોને ચૂંડેના ઉપયોગ કરાવી દૂર કરવા.

જો બોચું વિરચન થવારૂપ દુર્યોગ થયો હોય, તો નાભિની નીચેના ઉદરનો ભાગ રતમ્પ તથા પૂનું થઈ આવે છે, રાગ નીકળે છે, અધિવાયુ તથા વિઘ્નની અટકાવન થાય છે, ખરજ આવે છે અને મંડલો (અકરડાં) ઉત્પન્ન થાય છે.

૧ મુદ્રાચન નિષ્કાર ૧૪૫૦, ૧૫૦૦, ૧૬૦૦

એ ઝાણું વિરેચન થવારૂપ દુર્યોગ થયો હોય, તો રોગીને નિરૂહ નામની પિચકારી દર્દ સ્નેહન-સ્વેદન કરી ફરીવાર તીક્ષ્ણ વિરેચનદ્રવ્ય પાઈને વિરેચન કરાવવું.

ઉપર પ્રમાણે કર્યા છતાં જો પેલું દુષ્ટ સંશોધન સંપૂર્ણ રીતે નીકળે નહીં અથવા જરા પણ નહીં નીકળતાં અંદર જ રહે, તો તેને બહાર નીકળવાનો વેગ આપવા માટે રોગીને જીતું પાણી પાવું અને અશ્નિથી તપાવેલી હથેળી-ઓ વડે તેના પાસાં તથા પેટ પર શેક કરવો. આમ કરવાથી દોષો નીકળી જાય છે.

જો થોડોક દોષ નીકળ્યા પછી ઔષધ પચી જાય અને તે રોગી ઘણા દોષવાળો જોવામાં આવે, તો તેના બળ ઉપર અને ખાટી રહેલા દિવસના ભાગ ઉપર ધ્યાન આપીને ફરીવાર માત્રા દેવી.

એમ કર્યા છતાં દોષ ન નીકળે, તો પછી દસ રાત જવા દર્દ સ્નેહન તથા સ્વેદનનો સંસ્કાર આપી ફરીવાર વમનવિરેચન આપીને તેના શરીરનું સંશોધન કરવું.

જો રોગી દુર્વિરેચ્ય (જને ખુબ જ મુશ્કેલીથી વિરેચિત કરી શકાય એવો) હોય, તો તેને નિરૂહ નામની પિચકારી દર્દ ફરીવાર સ્નેહન તથા સ્વેદન આપી વિરેચનની યોગ્ય માત્રા આપીને વિરેચિત કરવો.

ઘણું કરીને સ્ત્રીઓ, રાત્રીઓની પાસે રહેનારાં માણસો, વ્યાપારીઓ અને વેદિયા બ્રાહ્મણો લાજ, ભય તથા લોભાદિકને લીધે વેગોની અટકાયત કરવાની આદતવાળા જ હોય છે અને તેથી વાયુની પ્રબળતાને લીધે દુર્વિરેચ્ય થઈ જાય છે; માટે તેઓને સ્નિગ્ધ તથા સ્વેદિત કરીને તે પછી સંશોધનોથી શુદ્ધ કરવાં. ૮

સ્નિગ્ધસ્ત્રિવિધાતિમાત્રમતિમૃદુકોષ્ઠસ્ય વાઙતિ-તીક્ષ્ણાધિકદત્તમૌષ્ઠમતિયોગં કુર્યાત્ । તત્ર વમ-

નાતિયોગે પિત્તાતિપ્રવૃત્તિર્વલવિચ્છંસો વાતકોપશ્ચ વલવાન્ ભવતિ । તે ઘૃતેનામ્બજ્યાવગાહ્ય શીતાસ્વ-પ્સુ શર્કરામધુમિશ્રૈર્લહેરુપચરેદ્યથાસ્વમ્ । વિરેચના-તિયોગે કફસ્યાતિપ્રવૃત્તિરુત્તરકાર્લં ચ સરક્તસ્ય, તત્રાપિ વલવિચ્છંસો વાતકોપશ્ચ વલવાન્ ભવતિ । તમતિશીતામ્બુમિઃ પરિપિચ્યાવગાહ્ય વા શીતૈસ્ત-ત્તુલામ્બુમિર્મમ્મધુમિશ્રૈર્લહેરુદયેત્ । પિચ્છાવસ્તિ ચાસ્મૈ દદ્યાત્ । ક્ષીરસર્પિષા ચૈનમનુવાસયેત્ । પ્રિયઘ્નાદિ-ચાસ્મૈ તત્તુલામ્બુના પાતું પ્રયચ્છેત્ । ક્ષીરસયોશ્વા-ન્યતરેણ મોજયેત્ ॥ ૯

આઠમા બગાડનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

જો માણસ અત્યંત સ્નેહન તથા અત્યંત સ્વેદન પામ્યો હોય, અથવા અત્યંત દામળ દાડાવાળો હોય, તે માણસને આપવામાં આવેલું તીક્ષ્ણ તથા અધિક સંશોધન, અતિયોગ નામના બગાડને ઉત્પન્ન કરે છે.

જો વમનનો અતિયોગ થયો હોય, તો પિત્ત બહુ જ પડે છે, બલહાનિ થાય છે અને વાયુનો પ્રબળ પ્રકોપ થાય છે.

એ થયેલ હોય તો રોગીને ધીનો અભ્યંગ કરી, શીતળ જળમાં પ્રવેશાવી દોષો અનુસાર સાળની ધાણીના, સાથવાનાં, સાકર કે મધથી મિશ્ર કરેલાં ચાટણ ચટાડવાં.

જો વિરેચનનો અતિયોગ થયો હોય, તો કફની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થાય છે; છેવટે રુધિરવાળો કફ પડવા લાગે છે અને એમ થતાં બલહાનિ તથા વાયુનો બળવાન પ્રકોપ થાય છે.

એ થયેલ હોય તો રોગીને અતિ શીતળ જળોનું સિંચન કરી અથવા અતિ શીતળ જળમાં પ્રવેશાવી મધથી મિશ્ર કરેલા ચોખાના ઘોણનું શીતળ પાણી પાઈને વમન કરાવવું, આ સ્થાનના ૩૮મા અધ્યાયના ૨૧મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે પિચ્છાબસ્તિ દેવી, દૂધમાં પકવેલા ધીની અનુવાસનબસ્તિ પણ દેવ.

વર્ષા તથા વીણા અને વેણુઓના મધુર નાદો સંભળાવવા.

એ પ્રમાણે જ ઉપરના વિષયમાં કહેલો વિરેચનનો અતિયોગ વૃદ્ધિ પામતાં રોગીની ગુદામાંથી મોરપીછતા ચાંદસા જેવી આકૃતિ-ઓવાળું જળ સ્ત્રવે છે, પછી માંસના ઘોણુ જેવા દેખાવવાળું સ્ત્રવે છે અને છેવટે જીવતું લોહી સ્ત્રવે છે અને એમ થતાં ગુદા બહાર નીકળી જાય છે, કંપ થાય છે તથા ઉપર કહેલા વમનના અતિયોગની વૃદ્ધિના, જીલ બહાર નીકળી જવી વગેરે ઉપદ્રવો પણ થાય છે. આ બગાડ પણ જીવાદાન કહેવાય છે.

એ થયેલ હોય તો તેની પણ અત્યંત સ્ત્રવવા લાગેલા લોહીને અટકાવવાની જે શીતળ સિંચન તથા જળપ્રવેશ આદિ ચિકિત્સા કહી છે, તે કરવી. ગુદા બહાર નીકળી ગઈ હોય, તો તેના પર અભ્યંગ તથા સ્વેદન કરી તેને દબાવીને અંદર પેસાડી દેવી અથવા આ સ્થાનના વીસમા અધ્યાયના ૨૮મા વિષયમાં કહેલી બીજી ચિકિત્સા કરવી. કંપ થયેલ હોય તો આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે વાતહર ચિકિત્સા કરવી. જીલતું નીકળી જવું વગેરે ઉપદ્રવો ઉપરના બીજા પારિઆદમાં કહ્યા પ્રમાણે જ ચિકિત્સાઓ કરવી. જીવતું લોહી અત્યંત નીકળવા લાગ્યું હોય, તો સીવણનાં ફળ, બોરડી, ધ્રોળડ અને વાળાનો કદક નાળીને પકવેલા અને ઘીના ઉપરના ભાગથી તથા સુરમાથી મિશ્ર કરેલા અત્યંત ઠંડા દૂધની પિચકારી દેવી; ન્યઓધાદિ ગણુનો ક્તાય, દૂધ, શેરડીનો રસ, ઘી અને બકરાં વગેરેના લોહીથી મિશ્ર કરેલી પિચકારીઓ પણ દેવી.

વમનનો અતિયોગ વૃદ્ધિ પામતાં જે થુંકવામાં લોહી પડતું હોય, તો રક્તાતિસાર અને રક્તપિત્તની જે ચિકિત્સાઓ ઉત્તર તંત્રના

૪૦મા અધ્યાયમાં અને તે જ તંત્રના ૪૬મા અધ્યાયમાં કહેવાશે તે કરવી અને એ રોગીના ખાવાપીવામાં ન્યઓધાદિ ગણુની યોગ્યતા પણ કરવી.

રોગીને પડવા લાગેલું લોહી 'જીવતું લોહી છે કે પિત્તને લગતું છે?' એની પરીક્ષા કરવા તે લોહીમાં રતું પૂમડું અથવા સફેદ વસ્ત્ર સૂકવી નાંખવું. પછી એ પૂમડાને કે વસ્ત્રને સૂકવી બિના પાણીથી ઘોતાં પણ જો ડાઘ રહે તો બળવું. કે 'એ જીવતું લોહી છે?' અથવા રોગીના થુંક વગેરેમાં કે દસ્તમાં પડેલા તે લોહીને ભાત અથવા સાથના સાથે મિશ્ર કરી ફૂતરાને દેવું. જે ફૂતરો એ ભાતને કે સાથવાને ખાય તો બળવું કે 'એ જીવતું લોહી છે,' પણ ફૂતરો તે ન ખાય તો તેને પિત્તને લગતું બળવું. ૧૦

સંશેષાન્નન વદ્વદોષેણ રુક્ષેણાનિભ્રાયાક્રોષ્ટે-
નાનુષ્ણમસ્થિર્થં વા પીતમૌષધમાધ્માપયતિ, તન્ના-
નિભ્રમૂત્રપુરીપસન્નઃ સમુત્તદ્વોદરતા પાર્શ્વમજ્જો ગુદ-
વસ્તિનિસ્તોદનં મક્તારુચિશ્ચ ભવતિ, તં ચાધ્માન-
મિત્યાચક્ષતે । તમુપસ્વેદ્યાનાહવર્તિદીપનવસ્તિદ્રિ-
યામિરુપચરેન્ ॥ ૧૧ ॥

દસમા બગાડનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

અજીર્ણવાળા, ઘણા દોષવાળા, રક્ષ તથા જનો કાઠો ઘણા વાયુવાળો હોય, તે માણસને ઉણતા કે સ્તિગ્ધતાવગરનું વસન કે વિરેચનનું ઔષધ પાવામાં આવે, તો તે ઔષધો આફરો કરે છે. આફરો થતાં અધોવાયુ, મૂત્ર તથા વિષ્ટાની અટકાયત થાય છે, પેટ ફૂલી જાય છે, પાસાં ભાંગે છે, ગુદા તથા મૂત્રાશયમાં સોઈથી ભોંકાયા જેવી પીડા થાય છે અને અન્ન પર અરુચિ થાય છે. આ આફરો

૨ વાગ્યટ તો એમ કહે છે, કે 'જે પૂમડું કે વસ્ત્ર બિના પાણી વડે ઘોવાથી તમામ ગુદ્ધ થઈ જાય, તો બળવું કે જીવતું લોહી છે અને ડાઘવાળું રહે તો બળવું કે પિત્તને લગતું છે.'

ચોખ્ખાના ઘોણની સાથે પ્રિયંગ્વાદિ ગણુને
કદક પાવેા અને દૂધ અથવા માંસના રસાથી
ભોજન કરાવવું. ૯

તસ્મિન્નૈવ વમનાતિયોગે પ્રવૃદ્ધો યોજિતં ણીવતિ
ચ્છદ્યતિ વા, તત્ર જિહ્વાનિઃસરણમશ્નોર્વ્યાવૃત્તિઃ-
નુસંહનનં તૃષ્ણા હિક્કા જ્વરો વૈસંદ્ર્યમિત્યુપદ્રવા
ભવન્તિ । તમજામુષ્કન્દનોશીરાહ્વનલાઙ્ગવર્ણઃ સ્પષ્ટ-
કેરોદકૈર્મન્યં પાયયેત્, ફલરસૈર્વા સ્પૃતશૌદ્રશકૈરઃ ।
શુક્લાભિર્વા ઘટાદીનાં પેયાં મિદ્વાં સઘોદ્રાં વર્ચોગ્રા-
હિમિર્વા । પયસા જાઙ્ગલરસેન વા મોચયેત્ । અતિષ્ઠ-
તશોણિતવિધાનેનોપચરેત્ । જિહ્વામતિસર્પિતાં ત્રિક-
ટુકલવણચૂર્ણપ્રઘૃષ્ટાં તિલદ્રાધાપ્રલિપ્તાં વાઽન્તઃ પીઢ-
યેત્, પ્રવિષ્ટાયાં ચામ્લમન્યે તસ્ય પુરસ્તાત્પ્રવાદયેયુઃ ।
વ્યાવૃત્તે ચાક્ષિણી ઘૃતામ્યક્તે પીઢયેત્ । હનુસંહનને
વાતૃલેપ્મહરં નસ્ય સ્વેદાંશ્ચ વિદધ્યાત્ । તૃષ્ણાદિપુ-
ચ યયાસ્વં પ્રતિકુર્વાત । વિસંજે વેણુવીળામીતમ્બનં
શ્રાવયેત્ । વિરેચનાતિયોગે ચ સચન્દ્રકં સલિલમધઃ
સ્રવતિ તતો માંમધાવનપ્રકાશપુત્રકાલં જીવશોણિતં
ચ, તતો ગુદનિઃસરણં વેપયુર્વમનાતિયોગોપદ્રવાશ્ચામ્ય
ભવન્તિ । તમપિ અતિષ્ઠતશોણિતવિધાનેનોપચરેત્ ।
નિઃસર્પિતગુદમ્ય ગુદમમ્યજ્ય પરિવેદ્યાન્તઃ પીઢ-
યેત્ ધુદ્રોગચિકિત્સિતં વા વીક્ષેત । વેપયી વાત-
વ્યાધિવિધાનં કુર્વાત । જિહ્વાનિઃસરણાદિપ્રક્તઃ
પ્રતીકારઃ । અતિપ્રવૃત્તે વા જીવશોણિતં કાઠ્મરી-

સ્તપિત્તરક્તાતીસાગ્નિક્રિયાશ્ચામ્ય વિદધ્યાત્ । ન્યશ્રો-
ધાદિ ચાસ્ય વિદધ્યાત્યાનભોજનેષુ । જીવશોણિત-
સ્તપિત્તયોશ્ચ જિજ્ઞાસાર્થં તસ્મિન્ પિષ્તું શ્રોતં વા
ક્ષિપેત્ । યથુષ્ણોદ્રકપ્રશાલિતમપિ વક્ષં રજયતિ
તજીવશોણિતમવગન્તવ્યમ્ । સમક્તં ચ શુને દયાત્
સક્તમંમિથં વા, સ યથુપયુજીત તજીવશોણિતમ-
વગન્તવ્યમ્, અન્યથા રક્તપિત્તમિતિ ॥ ૧૦ ॥

નવમા ઇગાડનું નિરૂપણ અને સામાન્ય
ચિકિત્સા

ઉપરના વિષયમાં કહેવો લખતનો અતિયોગ
વૃદ્ધિ પામતાં માણસ લોહી યુક છે; અથવા
લોહીની ઊલટી કરે છે અને એમ થતાં જમનું
પદાર નીકળવું, આંખોનું બિયડવું, હડપચીની
સ્તબ્ધતા, તરસ, હેડકી, જ્વર અને બેમાનતા
એ ઉપદ્રવો યાચ છે. આ બગાડ છવાદાન
કહેવાય છે.

એ થયેલ હોય તો ખરીડનું લોહી, મંદન,
વાળો, સુરમે તથા સાળની ધાણીના ચૂર્ણમાં
સાકરનું જળ નાખી ખનાવેલો મંથ પાવે અથવા
ધી, સાકર અને મધથી મિશ્ર કરેલા દાહમ વગેરે
ફળોના રસોથી ખનાવેલો તે મંથ પાવે અથવા
વડ વગેરે ક્ષીર વૃશોની ટેશીએ વગેરે કે ગ્રાહી
પદાર્થોની રાખ ખનાવી મધમાં મિશ્ર કરીને
પાવી, દૂધ સાથે કે જંગલી પ્રાણીઓના માંસના
રસા સાથે ભોજન કરાવવું અને અત્યંત સ્વચ્છ
લાગેલા રુધિરને અટકાવવાની જ શીતળ સિંચન
તથા શીતળ જળપ્રવેશ આદિ ચિકિત્સા કહી છે,
તે પણ કરવી. જલ ખદાર નીકળી ગઈ હોય,
તો તેને સૂક, મરી, ખીપર તથા સેંધવના ચૂર્ણ-
થી ધસી અથવા તલ અને દ્રાક્ષના કંદકથી ખરીડી
દબાવીને અંદર પેસાડવી અને પેરતી ગયા પછી
દરદીની આગળ બીજા લોકોને ખાટા પદાર્થો
ખવડાવવી. આંખો બિયડી પડી હોય, તો
તેઓને ઘીથી ખરીડીને દબાવી દેવી. હડપચી
સ્તબ્ધ થઈ ગઈ હોય, તો વાયુ તથા કફને
હરનારું નસ્ય દેવું અને સ્વેદોની યોગના
કરવી. તરસ, હેડકી કે જ્વર હોય તો તેઓને
તેઓની પોતપોતાની ચિકિત્સાથી શાંત કરવાં
અને બેમાનપણું થયું હોય, તો ગાયનો સંભળા-

૧ ખાટા પદાર્થો ખવાતા બેમાનમાં આવતાં
ભોદામા પાણી આવવાથી જમ કામના થઈ રહેલું
આવે છે-૨૬૮૮

યેતં કૃષ્ણં રક્તં ચા મૃદ્ધં પ્રવાહમાણઃ કફમુપવિશતિ ।
તં પરિસ્થાવવિધાનેનોપચરેન્ ॥ ૧૪ ॥

તેરમા બગાડનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

અતિ રૂક્ષ માણસને અપાયેલું વિરેચનનું ઔષધ, વેગની પ્રાપ્તિ થયા વગર જ વાયુ સહિત વિધાને ધકેલે છે અને અતિ સ્તિગ્ધ માણસને અપાયેલું વિરેચનનું ઔષધ, વેગનો આઘાત થવાથી વાયુ સહિત વિધાને ધકેલે છે, એ વિરેચન સંબંધી પ્રવાહિકા નામનો બગાડ કહેવાય છે.

તેમ જ અતિ રૂક્ષ માણસને અપાયેલું વમનનું ઔષધ, વેગની પ્રાપ્તિ થયા વગર જ વાયુને ધકેલે છે અને અતિ સ્તિગ્ધ માણસને અપાયેલું વમનનું ઔષધ વેગનો આઘાત થવાથી વાયુને ધકેલે છે; એ વમન સંબંધી પ્રવાહિકા નામનો બગાડ કહેવાય છે.

વિરેચન સંબંધી પ્રવાહિકા થયેલ હોય, તો વિધાને બહાર કાઢવા માટે અત્યંત ઝેર કરાવી વાયુવાળો, દાહવાળો, શૂળવાળો, ભારે ભારે, ચીકણો, સફેદ, કાળો અથવા રોતો કફ શુદ્ધામાંથી પડે છે. (વમન સંબંધી પ્રવાહિકા થયેલ હોય, તો શુદ્ધામાંથી કફનો સ્નાન થવાને બદલે મોઢામાંથી ચૂંકા ઝાડકાર આવ્યા કરે છે.)

જેને પ્રવાહિકા થયેલ હોય, તે માણસ માટે ઉપર કહેલી પરિસ્થાવણી ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી (અતિરૂક્ષને માટે કઠણ દોઢાવાળાના પરિસ્થાવની ચિકિત્સા પ્રમાણે અને અતિ-સ્તિગ્ધ માટે અત્યંત ઘણા દોષવાળાના પરિસ્થાવની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.) ૧૪

યસ્તુર્ધ્વમધો વા મેપજવેગં પ્રવૃત્તમજ્જત્વાદ્વિનિ-
હન્તિ તસ્યોપસરણં હૃદિ કુર્વન્તિ દોષાઃ । તત્ર
પ્રધાનમર્મસન્તાપાદ્વેદનામિરત્યર્થં પીડ્યમાનો દન્તાન્
કિટકિટાયતે ઉદ્ગતાક્ષો જિહ્વાં શ્વાદતિ પ્રતામ્યત્ય-
વેતાશ્ચ ભવતિ, તં પરિવર્જયન્તિ મૂર્ખાઃ । તમભ્યજ્ય
ન્યસ્વેદેન સ્વેદયેદ્યષ્ટિમધુકસિદ્ધેન ચ તૈલેનાનુ-

ચામયેન્ । શિગિવિરેચનં ચાસ્મે તીક્ષ્ણં વિદધ્યાત્ ।
તત્તો યદ્દિમધુકમિથ્રેણ તળુલામ્બુના હૃદયેઘથાદો-
પોચ્છ્યાયં ચૈનં વસ્તિમિરુપાચરેન્ ॥ ૧૫ ॥

ચૌદમા બગાડનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

જે માણસ સુખ અથવા ગુદાથી દેશાવા લાગેલા ઔષધના વેગને પોતાની મૂર્ખતાથી અટકાવે છે, તેના હૃદયમાં દોષો ઉપસરણ (પ્રાપ્તિપૂર્વક જમાવ) કરે છે. એ હૃદયોપસરણ નામનો બગાડ કહેવાય છે. આ બગાડ થતાં માણસ હૃદયના સંતાપને લીધે વેદનાઓથી અત્યંત પીડાય છે, પીડાતાં પીડાતાં દાંતોની કલકડાટી બોલાવે છે, આંખો ફાટીને જીભ કરડવા લાગે છે, અત્યંત ક્લેશ પામે છે અને મૂર્છિત પણ થઈ જાય છે. રોગીની આ સ્થિતિને જોઈ મૂર્ખ વૈદો તો તેની ચિકિત્સા કરવી છોડી જ દે છે.

પ્રવીણ વૈદે તો જરા પણ નહિ ગભરાતાં તેને અભ્યંગ કરી અહલ વગેરે ધાન્યની બાફ દેવી, જોડીમધના ક્વાથ તથા કલકથી પઠવેલા તેલની અનુવાસનબસ્તિ દેવી અને તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચન પણ દેવું. પછી દોષની પ્રબળતા અનુસાર એ માણસને જોડીમધથી મિશ્ર કરેલા ગોખાના ઘોણથી ગ્રહટી કરાવવી અને આસ્થા-પનબસ્તિઓ તથા રનેહબસ્તિઓ પણ દેવી. ૧૫

યસ્તુર્ધ્વમધો વા પ્રવૃત્તદોષઃ શીતાગારમુદક-
મનિલમન્યદ્વા સેવેત, તસ્ય દોષાઃ સ્રોતઃસ્વલીય-
માના યનીમાવમાપન્ના વાતમૂત્રશક્રદ્ગ્રહમાપાદ્ય
વિવ્રધ્યન્તે । તસ્યાદોષો દાહો જ્વરો વેદનાશ્ચ
તીગ્રા ભવન્તિ । તમાશુ વામચિત્વા ગ્રાસકાલાં
ક્રિયાં કુર્વીત । અધોભાગે ત્વધોભાગહરદ્રવ્યસૈન્ધવા-
મ્લમૂત્રસંસૃષ્ટિં વિરેચનં પાયયેત્ । આસ્થાપનમનુવાસનં
ચ યથાદોષં વિદધ્યાત્ । યથાદોષમાહારક્રમે ચ ।
ઉભયતોભાગે તૂપદ્રવવિશેષાન્યથાસ્વં પ્રતિકુર્વીત ॥

શેતં કૃષ્ણં રક્તં વા મૃશં પ્રવાહમાણઃ કફમુપવિશતિ ।
તં પરિસ્ત્રાવવિધાનેનોપચરેત્ ॥ ૧૪ ॥

તેરમા બગાડનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

અતિ રૂક્ષ માણસને અપાયેલું વિરેચનનું
ઔષધ, વેગની પ્રાપ્તિ થયા વગર જ વાયુ સહિત
વિષ્ટાને ધકેલે છે અને અતિ સ્તિગ્ધ માણસને
અપાયેલું વિરેચનનું ઔષધ, વેગનો આઘાત
થવાથી વાયુ સહિત વિષ્ટાને ધકેલે છે, એ વિરેચન
સંબંધી પ્રવાહિકા નામનો બગાડ કહેવાય છે.

તેમ જ અતિ રૂક્ષ માણસને અપાયેલું
વમનનું ઔષધ, વેગની પ્રાપ્તિ થયા વગર જ વાયુને
ધકેલે છે અને અતિ સ્તિગ્ધ માણસને અપાયેલું
વમનનું ઔષધ વેગનો આઘાત થવાથી વાયુને
ધકેલે છે; એ વમન સંબંધી પ્રવાહિકા નામનો
બગાડ કહેવાય છે.

વિરેચન સંબંધી પ્રવાહિકા થયેલ હોય, તો
વિષ્ટાને બહાર કાઢવા માટે અત્યંત ભેર કરાવી
વાયુવાળો, દાહવાળો, શૂળવાળો, ભારે ભારે,
ચીકણો, સફેદ, કાળો અથવા રોતો કફ ગુદામાં-
થી પડે છે. (વમન સંબંધી પ્રવાહિકા થયેલ
હોય, તો ગુદામાંથી કફનો સ્ત્રાવ થવાને બદલે
મોઢામાંથી સૂકા ઝોડકાર આવ્યા કરે છે.)

જને પ્રવાહિકા થયેલ હોય, તે માણસ
માટે ઉપર કહેલી પરિસ્ત્રાવણી ચિકિત્સા પ્રમાણે
ચિકિત્સા કરવી (અતિરૂક્ષને માટે કઠણ કોઠાવા-
ળાના પરિસ્ત્રાવની ચિકિત્સા પ્રમાણે અને અતિ-
સ્તિગ્ધ માટે અત્યંત ઘણા દોષવાળાના પરિસ્ત્રા-
વની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.) ૧૪

યસ્તુર્ધ્વમથો વા મેષજવેગં પ્રવૃત્તમજ્જત્વાદ્વિનિ-
હન્તિ તસ્યોપસરણં હૃદિ કુર્વન્તિ દોષાઃ । તન્ન
પ્રધાનમર્મસન્તાપાદ્વેદનામિરત્યર્થં પીઙ્ગમાનો દન્તાન્
કિટકિટાયતે ઉદ્ગતાક્ષો જિહ્વાં શ્વાદતિ પ્રતામ્યત્ય-
ચેતાશ્ચ ભવતિ, તં પરિવર્જયન્તિ મૂર્ખાઃ । તમમ્યજ્ય
ધાન્યસ્વેદેન સ્વેદયેદ્યપિમધુકસિદ્ધેન ચ તૈલેનાનુ-

વાસયેત્ । શિરોવિરેચનં ચાસ્મં તીક્ષ્ણં વિદધ્યાત્ ।
તત્તો યદ્દિમધુકમિથ્રેણ તણ્ડુલામ્બુના હૃદયેદ્યથાદો-
ષોચ્છ્રાયં ચૈનં વસ્તિમિરુપાચરેત્ ॥ ૧૫ ॥

ચૌદમા બગાડનું નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

જ માણસ મુખ અથવા ગુદાથી ફેલાવા
લાગેલા ઔષધના વેગને પોતાની મૂર્ખતાથી
અટકાવે છે, તેના હૃદયમાં દોષો ઉપસરણ
(પ્રાપ્તિપૂર્વક જમાવ) કરે છે. એ હૃદયોપસરણ
નામનો બગાડ કહેવાય છે. આ બગાડ થતાં
માણસ હૃદયના સંતાપને લીધે વેદનાઓથી
અત્યંત પીડાય છે, પીડાતાં પીડાતાં દાંતોની
કડકડાટી બોલાવે છે, આંખો ફાટીને જીભ
કરડવા લાગે છે, અત્યંત ક્લેશ પામે છે અને
મૂંઝિત પણ થઈ જાય છે. રોગીની આ સ્થિતિને
બેઈ મૂર્ખ વૈદો તો તેની ચિકિત્સા કરવી
છોડી જ દે છે.

પ્રવીણ વૈદો તો જરા પણ નહિ ગભરાતાં
તેને અલ્પંગ કરી અડદ વગેરે ધાન્યની બાફ
દેવી, જઠીમધના ક્વાથ તથા કંદકથી પકવેલા
તેલની અનુવાસનખસ્તિ દેવી અને તીક્ષ્ણ
શિરોવિરેચન પણ દેવું. પછી દોષની પ્રબલતા
અનુસાર એ માણસને જઠીમધથી મિશ્ર કરેલા
ચોખ્ખાના ઘોણથી ઊલટી કરાવવી અને આસ્થા-
પનખસ્તિઓ તથા સ્નેહખસ્તિઓ પણ દેવી. ૧૫

યસ્તુર્ધ્વમથો વા પ્રવૃત્તદોષઃ શીતાગારમુદક-
મનિલમન્યદ્વા સેવેત, તસ્ય દોષાઃ સ્રોતઃસ્વલીય-
માના ઘનીમાવમાપન્ના વાતમૂત્રશક્રદ્ગ્રહમાપાદ્ય
વિવધ્યન્તે । તસ્યાટોષો દાહો જ્વરો વેદનાશ્ચ
તીવ્રા ભવન્તિ । તમાશુ વામયિત્વા ગ્રાસકાલાં
ક્રિયાં કુર્વીત । અધોભાગે ત્વયોભાગહરદ્રવ્યસૈન્ધવા-
મ્લમૂત્રસંસૃષ્ટં વિરેચનં પાયયેત્ । આસ્થાપનમનુવાસનં
ચ યથાદોષં વિદધ્યાત્ । યથાદોષમાહારકર્મં ચ ।
ઉભયતોભાગે તૂપદ્રવવિશેપાન્યથાસ્વં પ્રતિકુર્વીત ॥

વમનના તથા વિરેચનના પંદરમા ખગાડનું
નિરૂપણ અને ચિકિત્સા

જે માણસ વમન અથવા વિરેચનની
પ્રવૃત્તિ થતાં ઠંડું ધર, ઠંડું પાણી, ઠંડો
પનન અથવા ખીજ દોઈ ઠંડો પદાર્થને સેવે,
તે માણસના દોષો ઓનોમાં લીન થતાં થતાં ધાટા
થઈ વાયુ, મૂત્ર તથા વિષાને અટકાવી દઈ
વમનવિરેચનની પ્રવૃત્તિને અટકાવી દે છે એ
વિખંધ નામનો ખગાડ કહેવાય છે. આ ખગાડ
થતાં આટાપ (ગડગડાટ) થાય છે, દાંડ થાય
છે, જ્વર આવે છે અને તીવ્ર વેદનાઓ થાય છે.

જે માણસને વમનથી વિખંધ થયો હોય,
તેને તુરત વમન કાઢીને તે સમયે જે ચિકિત્સા
ચોગ્ય હોય તે કરવી.

જે માણસને વિરેચનથી વિખંધ થયો હોય,
તેને વિરેચન માટે વિરેચન દ્રવ્યો, સૈધ્ધ,
ખાટા પદાર્થો તથા ગોમૂત્રથી મિશ્ર કરેલું
કાથાદિ પાણી, દોષને અતુમરી નિરૂહખસ્તિ
તથા અનુવાસનખસ્તિ પણ દેવી અને યથાચોગ્ય
આહારની યોજના પણ કરવી.

વમન તથા વિરેચન એ બન્નેથી વિખંધ
થયો હોય, તો કરીતાર વમન-વિરેચન કરાવવાં
અને તે વિખંધના ઉપદ્રવોને, તે ઉપદ્રવો જે ન
દોષથી થયેલા હોય, તે તે દોષને હણનારી
ચિકિત્સાઓથી મટાડના. ૧૬

યા તુ વિરેચને ગુદપરિકર્ત્તિકા તદ્દમને
કળ્થજ્ઞનં યદ્ધઃ પરિસ્તવણં સ ઈર્ધ્યમાગે શ્લેષ્મ-
પ્રસેકો યા ત્વઃ પ્રમાહિકા સા તૂર્ધ્વ શુક્લો-
દ્રારા ક્ષતિ ॥ ૧૭

વમનથી થયેલ પરિકર્ત્તિકા, પરિસ્તવ
અને પ્રવાહિકામાં નહિ કહેલા વિશેષો

વિરેચન સખધી પરિકર્ત્તિકામાં ગુદામાં વાઢ
થાય છે, તેને બદલે વમન સખધી પરિકર્ત્તિકામાં
કડમાં વાઢ મુકાયા જેવી વ્યથા થાય છે

વિરેચન સખધી પરિસ્તવમાં ગુદામાંથી આવ
થાય છે તેને બદલે વમન સખધી પરિસ્તવમાં
મોઢામાંથી કડનો આવ થાય છે. વિરેચન સખધી
પ્રવાહિકામાં ગુદામાંથી કડ પડે છે, તેને બદલે
વમન સખધી પ્રવાહિકામાં ગકા આડકાર
આગ્યા કરે છે. ૧૭

મરતિ ચાત્ર ॥

યામ્વેતા વ્યાપદઃ પ્રોક્તા દસ પથ્થ ચ તત્ત્વતઃ ।
એતા વિરેકાતિયોગદુર્યોગાયોગજાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૮
પૂર્વોક્ત પંદર ખગાડોનાં મુખ્ય કારણો

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્ય તરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે 'આ અર્ધાયમાં વમન તથા
વિરેચન સખધી જે પંદર ખગાડો કહ્યા, તેઓનાં
મુખ્ય કારણોનો વિચાર કરતાં 'અતિયોગ, દુર્યોગ
અને અયોગ એ ત્રણ જ મુખ્ય કારણો છે' એમ
સિદ્ધ થાય છે ' (કટવાક માને છે, કે અતિયોગ
અને અયોગથી જ બંધા ખગાડ થાય છે) ૧૮

અદ્યયાય ૩૫ મો

અધાતો નેત્રસ્તિપ્રમાણપ્રવિભાગચિકિત્સિર્વ
વ્યાખ્યામ્યામઃ । યથોચાચ ભગવાન ધન્યન્તરિ ॥ ૧

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'નેત્રમસ્તિપ્રમાણ
પ્રવિભાગચિકિત્સિર્વ' એ નામના અધ્યાયનું તે
પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશુ, કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્ય તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

તત્ર સ્નેહાદીનાં કર્મણા ધર્મિકર્મ પ્રધાનતમ-
માદુરાચાર્યાઃ । કસ્માદનેકકર્મકરત્વાદ્વસ્તેઃ । ર્હ
વસ્તિર્નાનાવિષદ્રવ્યસંયોગાદોષાણાં સંશોધનસંશમ-
ન્મંપ્રહણાનિ કરોતિ । ક્ષીણશુક્રં વાજીકરોતિ, ર્હ

૧ આ વિશેષો અગ્રે તે તે વિવનના વ્યાખ્યાનમાં
કોમ કરીને જણાવી આપ્યા છે કે જેથી વાચનારાઓને
આ અત્તરે વિષ વાચવાની જરૂર ના પડે

૨ પિચકારીની નળાના તથા પિચકારીમાં નાખનાના
કનના પ્રમાણનો વિભાગ બનાવવારૂપ ચિકિત્સા વિશેષો

વૃંહયતિ, સ્કૃલં કર્પયતિ, ચક્ષુઃ પ્રીણયતિ, વલીપ-
લિતમપહન્તિ, વયઃ સ્થાપયતિ ।

શરીરોપચયં વર્ણવલમારોગ્યમાયુષઃ ।

કુરુને પરિવૃદ્ધિં ચ વસ્તિઃ સમ્યગુપાસિતઃ ॥

તથા જ્વગતીમારુતિમિત્રપ્રતિશ્યાયશિરોગો-
ધિમન્યાદિતાક્ષેપકપક્ષાઘાતેકાઙ્ગસર્વાઙ્ગરોગાધ્માનો-
દમ્બકર્કરાશૂલવૃદ્ધશુષ્કપદંશનાહમૂત્રક્રન્દગુલ્મવાતશો-
ણિતવાતમૂત્રપુરીષોદાવત્તેશુકાર્ત્તવસ્તન્યનાશહૃદ્ગુમ-
ન્યાગ્રહાશોઽમ્મરીમૂઢગર્ભમૃત્તિષ્ણુચાત્યર્થમુપયુજ્યતે ॥

મવતિ ચાત્ર ॥

વન્તિવર્તિ ચ પિત્તે ચ ક્રોધે રક્તે ચ શસ્યતે ।

સંસર્ગે સન્નિપાતે ચ વન્તિન્નૈવ દિનઃ સદા ॥ ૨

અસ્તિકર્મની આવશ્યકતા અને
તેના લાભો

સ્નેહન તથા સ્વેદન આદિ શોધનનાં
અંગમૂત કર્મોમાં વગન અને નિરેચન ખાસ
મુખ્ય છે અને તે કરતાં પણ અસ્તિકર્મ (પિત્ત-
હારીની ક્રિયા) વધારે મુખ્ય છે; એમ આચાર્યો
કહે છે; કારણ કે અસ્તિથી અનેક કાર્યો સિદ્ધ
થાય છે. અસ્તિમાં અનેક પ્રકારનાં દ્રવ્યોનો
સંયોગ થાય છે, તેથી તે અસ્તિ દોષોતું સંશોધન
કરે છે, સંશમન કરે છે, અને દોષો ને અત્યંત
દેહાવા લાગ્યા હોય તો તેઓનો અટકાવ પણ
કરે છે. યોગ્ય પ્રકારે સેવવામાં આવેલી અસ્તિ
ક્ષીણવીર્યવાળા માણસને ઘોડા જેવો અતિ વીર્ય-
વાન બનાવે છે, કૃશ થયેલા માણસને પુષ્ટ કરે છે,
રચૂળ માણસને પાતળો કરે છે, ચક્ષુઓને તૃપ્ત
કરે છે, વળીઓ તથા વાળોની સદેહીને મટાડી
નાખે છે, યૌવનને સ્થિર કરે છે, શરીરમાં ઉત્તમ
ધાતુઓનો વધારો કરે, બળની વૃદ્ધિ કરે, વર્ણ
સારો કરે, આરોગ્ય આપે અને આયુષ્યની વૃદ્ધિ
કરે છે.

તેમ જ જ્વર, અતિસાર તિમિર, શરદી,
માથાના રોગો, અધિમંથ, અર્દિત, આક્ષેપક,

પક્ષાઘાત, એકાંગરોગ, સર્વાંગરોગ, આધ્માન
ઉદરરોગ, શર્કરા, શૂળ, વૃદ્ધિ, ઉપદંશ, આનાહ
મૂત્રક્રન્દ, શુદ્ધ, વાતરક્ત, વાતોદાવર્ત, મૂત્રો
દાવર્ત, પુરીષોદાવર્ત, વીર્યનાશ, રગ્નેનાશ
સ્તન્યનાશ, હૃદયગ્રહ, હૃન્ગ્રહ, મન્યાગ્રહ
અરશ, અશ્મરી તથા મૂટગર્ભ વગેરેને મટાડ-
વામાં પણ અત્યંત ઉપયોગી છે.

આ વિષયના શ્લોકમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ
સ્વસ્તુમે કહ્યું છે : 'વાયુ, પિત્ત, કંદ, લોહી
વિકાર, બળે દોષોનો સંસર્ગ અને સંનિપાત
ઉપર પણ અસ્તિ સર્વદા હિતકારી જ છે.' ૨

તત્ર સાંવત્સરિકાષ્ટદિરષ્ટવર્ષાણાં પહ્લદશા-
ઙ્ગુલપ્રમાણાનિ કનિષ્ઠિકાનામિકામધ્યમાઙ્ગુલિ-
પરિણાહાન્યગ્રેઽધ્યદ્વાઙ્ગુલદ્વચઙ્ગુલાદ્વતૃતીયાઙ્-
ગુલસન્નિવિષ્ટકર્ણિકાનિ કઙ્કર્યેનવર્હિપત્રનાડીતુલ્ય-
પ્રવેશાનિ મુદ્દમાપકલાયમાત્રસોતાંસિ વિદધ્યાન્ને-
ત્રાણિ । તેષુ આસ્થાપનદ્રવ્યપ્રમાણમાતુરહસ્તસંમિતેન
પ્રસૂતેન સંમિતૌ પ્રસૂતૌ દ્વૌ ચત્વારોઽષ્ટૌ ચ વિધેયાઃ ।

વર્ષોત્તરેષુ નેત્રાણાં વસ્તેર્માનસ્ય ચૈવ હિ ।

વયોવલશરીરાણિ સમીક્ષ્ય વર્દ્યેદ્વિધિમ્ ॥

પશ્ચવિંતેરૂર્ધ્વ દ્વાદશાઙ્ગુલં મૂલેઽઙ્ગુલોદરપ-
રીણાહમગ્રે કનિષ્ઠિકોદરપરીણાહમગ્રે વ્યઙ્ગુલસન્નિ-
વિષ્ટકર્ણિકં મુદ્રપક્ષનાડીતુલ્યપ્રવેશં કોલાસ્થિમાત્ર-
ચ્છિદ્રં હિન્નકલાયમાત્રચ્છિદ્રમિત્યેકે । સર્વાણિ
મૂલે વસ્તિનિવન્ધનાર્થે દ્વિકર્ણિકાનિ । આસ્થાપન-
દ્રવ્યપ્રમાણં તુ વિહિતં દ્વાદશપ્રસૂતાઃ । સપ્તેસ્તૂર્ધ્વ
નેત્રપ્રમાણમેતદેવ, દ્રવ્યપ્રમાણં તુ દિરષ્ટવર્ષવત્ ॥ ૩

અસ્તિની નળી અને નિરૂદ્ધઅસ્તિના

દ્રવ્યનું પ્રમાણ

એક વર્ષની ઉંમરના માટે છ આંગળ
લાંબી, તે માણસની ટચલી આંગળી જેવી જડી,
દોઢ આંગળ જેટલા અગ્રભાગને છોડી દઈને તે
પ્રદેશમાં ગોઠવેલી છત્રાકાર દોડીવાળી,^૧ કંક-

૧ આ દોડી શુદ્ધમાં નળીને પ્રમાણ કરતાં અધિક
પેસતી અટકાયવા માટે છે.

પક્ષીની પાંખની નસના જેવા પ્રવેશપ્રદેશવાળી અને મગ પેસી બચ તેવડા છિદ્રવાળી નળી કરવી.

આઠ વર્ષની ઉંમરનાને માટે આઠ આંગળ લાંબી, તે માણસની અનામિકા આંગળી જેવી બડી, બે આંગળ જેટલા અગ્રભાગને છોડી દઈને તે પ્રદેશમાં ગોઠવેલી છત્રાકાર દોડીવાળી, બાજ પક્ષીની પાંખની નસના જેવા પ્રવેશપ્રદેશવાળી અને અડધ પેસી બચ તેવડા છિદ્રવાળી નળી કરવી.

સોળ વર્ષની ઉંમરના માટે દસ આંગળ લાંબી, તે માણસની વચલી આંગળી જેવી બડી, અડી આંગળ જેટલા અગ્રભાગને છોડી દઈને તે પ્રદેશમાં ગોઠવેલી છત્રાકાર દોડીવાળી, મોરની પાંખની નસના જેવા પ્રવેશપ્રદેશવાળી અને વટાણો પેસી બચ તેવડા છિદ્રવાળી નળી કરવી.

નિરૂઢઅસ્તિમાં ભરવાનું ક્વાથાદિક દ્રવ્ય એક વર્ષની ઉંમરના બાળક માટે બે પ્રસ્ત જેટલું, આઠ વર્ષની ઉંમરના બાળક માટે ચાર પ્રસ્ત જેટલું, અને સોળ વર્ષની ઉંમરના માણસ માટે આઠ પ્રસ્ત જેટલું તૈયાર કરવું. (એક વ્યાખ્યાનકાર કહે છે: 'અહીં પ્રસ્ત શબ્દથી આઠ તોલા સમજવા' અને બીજે વ્યાખ્યાનકાર કહે છે: 'અહીં પ્રસ્ત શબ્દથી શેળીના હાથની પસલી સમજવી.' છેલ્લા મતમાં મૂળગ્રંથનો મેળ આવે છે.)

એકથી આઠ સુધીનાં, આઠથી સોળ સુધીનાં અને સોળથી પચીસ સુધીનાં વર્ષોમાં અસ્તિની નળીના અને ક્વાથાદિક દ્રવ્યનાં પ્રમાણોનો વધારો ઉપર કહેલી પદ્ધતિને અનુસરી માણસોની અવસ્થા, બળ તથા કાયા ભેદને કરવો.

પચીસ વર્ષથી વધારે ઉંમરના માણસ માટે બાર આંગળ લાંબી, મૂળમાં અંગૂઠાના મધ્ય જેવી બડી, અગ્રમાં ટચલી આંગળીના મધ્ય જેવી બડી, ત્રણ આંગળ જેટલા અગ્રભાગને છોડી દઈને તે પ્રદેશમાં ગોઠવેલી છત્રાકાર

દોડીવાળી, ગીધપક્ષીની પાંખની નસના જેવા પ્રવેશપ્રદેશવાળી અને મોરનો કળિયો પેસી બચ તેવડા છિદ્રવાળી નળી કરવી. છેલ્લાક આચાર્યો કહે છે કે પાણીમાં પલાળેલો વટાણો પેસી બચ તેવડા છિદ્રવાળી કરવી.

સપ્તમી નળીઓ અસ્તિના (બળકે બકરા વગેરેના મૂત્રાશયની ઠાયળીના) છોડાઓને બાંધત માટે મૂળમાં બપ્પે દોડીઓવાળી કરવી.

પચીસ વર્ષથી વધારે ઉંમરના માણસ માટે નિરૂઢઅસ્તિમાં ભરવાનું ક્વાથાદિક દ્રવ્ય બાર પ્રસ્ત જેટલું કરવું. સીતર વર્ષથી ઉપરની ઉંમરના માણસ માટે નળીનું પ્રમાણ તે પચીસ વર્ષથી વધારે ઉંમરના માણસ માટે જે કહ્યું, તે જ કરવું; પરંતુ નિરૂઢઅસ્તિમાં ભરવાના ક્વાથાદિક દ્રવ્યનું પ્રમાણ તે સોળ વર્ષની ઉંમરના માણસ માટે જે કહ્યું તે જ કરવું. ૩

તત્ર નેત્રાણિ સુવર્ણરજતતાપ્રાયોરીતિદન્તશુક્લ-મણિતસ્તારમયાનિ શ્લક્ષ્ણાનિ દ્વાનિ ગોપુચ્છાકૃતી-ન્યૂજૂનિ ગુટિકામુલ્લાનિ । વસ્તયશ્વાદ્વાનાં મૃદયો નાતિવહલા દ્વાઃ પ્રમાણવન્તો ગોમહિપવરાહાઞ્જોર-પ્રાણામ્ ॥

નેત્રાલાભે હિતા નાહી નલવંશાસ્થિતંભવા ।
વસ્ત્યલાભે હિતં ચર્મશ્લક્ષ્મં વા તાન્તવં ધનમ્ ॥ ૪
નળીઓ કયા પદાર્થોની તથા કેવી કરવી ?

નળીઓ સોનું, રૂપું, તાંબું, લોહું, પિત્તળ, કાંત, શિંગડું, મણિ કે વૃક્ષોનાં લાકડાંની કરવી. એ નળીઓ લાસી, મજબૂત, ગાયનાં પૂછડાં જેવી આકૃતિવાળી, સીધી અને ગોળીનાં જેવાં મોઢાં-વાળી કરવી.

મૂત્રાશયો અવૃદ્ધ પ્રાણીઓના અને તેઓમાં પણ બળકે, પાટો, સૂર, બકરા કે ઘેટાના લેવા. એ મૂત્રાશયો ઢાંમળ, બહુ બડા કે લાંબા ન હોય એવા, દઢ અને ચોગ્ય પ્રમાણવાળા લેવા.

સોના વગેરેની નળી ન મળે એમ હોય, તો

પછી નાડી, વાંસ કે હાડકાંની નળી કરવી.

ઉપર કહેલાં પ્રાણીઓનાં મૂત્રાશયો ન મળે એમ હોય, તો પછી તેને બદલે પાતળા ચામડાની કે ધાટા કપડાની ઠાથળીનો ઉપયોગ કરવો. ૪

વસ્તિ નિરુપદિગ્ધં તુ શુદ્ધં સુપરિમાર્જિતમ્ ।
મૃદ્વનુદ્રતહીનં ચ મુદ્ધુઃ સ્નેહવિમર્દિતમ્ ।
નેત્રમૂલે પ્રતિષ્ઠાપ્ય ન્યુઞ્જં તુ વિવૃતાનનમ્ ॥
વદ્ધ્વા લોહેન તપ્તન ચર્મસોતસિ નિર્દહેત્ ।
પરિવર્ત્ય તતો વસ્તિ વદ્ધ્વા ગુપ્તં નિધાપયેત્ ॥
આસ્થાપનં ચ તૈલં ચ યથાવત્તેન દાપયેત્ । ૫

અસ્તિને રાખવાની રીત

માંસાદિકના લેપવગરના, આવળથી રંગેલા, સારી પેટે સાફ કરેલા, કામળ, અધિકતાવગરના, હીનતાવગરના અને જને વારંવાર તેલ ચોળ્યું હોય, એવા અસ્તિને નળીના મૂળમાં રાખી ઊંધા કરી તેના શુદ્ધા મોઢાને ખાંધી લઈ, તપાવેલા ધાતુનું રેણુ દઈ, ધડી વાળી ખાંધીને શુભ રીતે રાખવો. તે અસ્તિથી યોગ્ય રીતે તૈલાદિકથી મિશ્ર ક્વાથની કે એકલા સ્નેહની પિચકારી મારવી. ૫

મૃદુર્વસ્તિઃ પ્રયોક્તવ્યો વિશેષાદ્વાલચૃદ્વયોઃ ।
તયોસ્તીક્ષ્ણઃ પ્રયુક્તસ્તુ વસ્તિર્હિ સ્યાદ્વાલાયુષી ॥૬

ખાળક તથા વૃદ્ધને મૃદુ પિચકારી

વિશેષે કરી ખાળક અને વૃદ્ધને કામળ દ્રવ્યોની પિચકારી મારવી કેમ કે જે તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોની પિચકારી મારવામાં આવે, તો તેથી તેઓના બળ તથા આયુષ્યનો નાશ થાય છે. ૬

તત્ર દ્વિવિધો વસ્તિઃ । નૈરુહિકઃ સ્નૈહિકચ્ચ ।
આસ્થાપનં નિરુહઃ ક્વચિત્પ્રત્યક્તરમ્ । તસ્ય વિકલ્પો માધુતૈલિકઃ । તસ્ય પર્યાયશબ્દાઃ સ્થાપનો યુક્તરથઃ સિદ્ધવસ્તિરિતિ । સ દોષનિર્હરણાચ્છરીરોગહરણાદ્વા નિરુહઃ । વયઃસ્થાપનાદાયુઃસ્થાપનાદ્વાસ્થાપનમ્ । માધુતૈલિકવિધાનં ચ નિરુહક્રમચિકિત્સિતે વક્ષ્યામઃ । તત્ર યથાપ્રમાણગુણવિહિતઃ સ્નેહવસ્તિરેવાડનુવાસનઃ પાદાવકૃષ્ટઃ । અનુવસન્નપિ ન દુષ્યત્યનુદિવસં વા

દીયત્ત્વનુવાસનઃ । તસ્યાપિ વિકલ્પોડ્ઘ્વાર્દ્ધમા વકૃષ્ટોડ્ધપરિહાર્યો માત્રાવસ્તિરિતિ ॥ ૭ ॥

અસ્તિના બે ભેદો, પર્યાયો, વ્યુત્પત્તિરે અને પેટા ભેદો

નિરુહ અને સ્નેહઅસ્તિ એ રીતે અસ્તિ મુખ્ય બે ભેદ છે. (ક્વાથ, તેલને તથા વગેરેને મિશ્ર કરીને જે પિચકારીનું દ્રવ્ય તૈય કરવામાં આવે તે નિરુહઅસ્તિ કહેવાય છે. એકલા સ્નેહની જે જે પિચકારી તૈયાર કરવા આવે તે સ્નેહઅસ્તિ કહેવાય છે.) આસ્થાપન અને નિરુહ એ બે શબ્દો એકબીજાના પર્યાય માધુતૈલિકઅસ્તિ એ નિરુહનો અથવા આસ્થાપનનો ભેદ છે. સ્થાપન, યુક્તરથ એ સિદ્ધઅસ્તિ વગેરે અસ્તિઓ માધુતૈલિક જે ભેદો છે. ક્વાથ તથા તેલ વગેરેનો ખાંધો હોય તે હરણુ કરે છે અથવા શરીરના રોગો હરણુ કરે છે, તેથી નિરુહ કહેવાય છે. અયૌવન અથવા આયુષ્યને સ્થિર રાખે છે, તે આસ્થાપન કહેવાય છે. માધુતૈલિકનું વિધાન આસ્થાપનના નિરુહક્રમચિકિત્સિત નામના ઉદ્ધ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

જે જે અવસ્થાવાળા માણસને જટલાજટલ તોલની નિરુહઅસ્તિ દેવામાં આવે, તે અવસ્થાવાળા માણસને નિરુહઅસ્તિના તોલના ચોથા ભાગના તોલની સ્નેહઅસ્તિ દેવા આવે છે. અનુવાસનઅસ્તિ, એ સ્નેહઅસ્તિનો પર્યાય શબ્દ છે. વધારે વખત સુધી અંદર રહે તે પણ હરકત કરતી નથી અથવા દરરોજ દેવી યોગ્ય છે, તેથી સ્નેહઅસ્તિનું બીજું નામ અનુવાસનઅસ્તિ છે. માત્રાઅસ્તિ, કે સ્નેહઅસ્તિના અર્ધા જટલા તોલની અથવા ચતુર્થાંશ જટલા તોલની દેવામાં આવે છે, સ્નેહઅસ્તિનો જે ભેદ છે અને તે સર્વજ્ઞ સેવક યોગ્ય છે. ૭

નિરૂદ્ધઃ શોષનો લેહી સ્નેહનો વૃંદળો મતઃ ।
નિરૂદ્ધશોધિતાન્માર્ગન્સમ્યક્સોદોઽનુગચ્છન્નિ ।
અપેતસર્વદોષાસુ નાડીખિવ વહન્નલમ્ ।
સર્વદોષહરશ્વાસી શરીરસ્ય ચ જીવનઃ ॥
તસ્માદ્વિશુદ્ધદેહસ્ય સ્નેહશ્ચિત્તિર્વિધીયતે । ૮

નિરૂદ્ધઅસ્તિ પછી સ્નેહઅસ્તિ અને
તેના ગુણો

નિરૂદ્ધમસ્તિ શરીરને શુદ્ધ કરે છે, મળોને
ઉખેડે છે, શરીરને સ્વચ્છ કરે છે અને ધાતુઓને
પ્રુષ્ટિ આપે છે જેમ પરનાળો કચરા વગેરે સર્વ
દોષોથી રહિત કરવામા આવી હોય, તો વહેતુ
જળ તેઓમાં સારી રીતે ગતિ કરે છે, તેમ
શરીરની અદરના માર્ગો નિરૂદ્ધમસ્તિથી શુદ્ધ
કરવામાં આવ્યા હોય, તો તે માર્ગોમા સ્નેહ સારી
રીતે ગતિ કરે છે સ્નેહઅસ્તિ સપ્રજા દોષોને
કરનાર છે અને શરીરને જીવન આપનાર છે,
માટે નિરૂદ્ધઅસ્તિથી શુદ્ધ થયેલા શરીરવાળા
માણસને સ્નેહઅસ્તિ દેવાતુ કહેવાય છે ૮

તત્રોન્માદમયશોકપિપાસારોચકાઝીર્ણાંશ્વાળુ-
રોગગ્રમમદમૂર્છાન્દિર્કુષ્ઠમેહોદરસ્થોત્થવાસકાઘક-
ળ્લશોષશોકોપસપ્તશ્વતોસ્કચતુષ્ચિમાસગર્ભિણીદુર્વલા-
ગ્ન્યસહા બાલવૃદ્ધૌ ચ વાતરોગાદતે ક્ષીણા નાનુવાસા
જાણ્યાપયિતવ્યાઃ ॥ ૯

અસ્તિ કેને ન દેવી ?

ઉન્માદવાળો, બયવાળો, શેઠથી પીડાયેલ,
તરસથી પીડાયેલ, અગત્યકરવાળો, અજીર્ણવાળો,
અરશવાળો, પાંડુરોગવાળો, બમવાળો, મદવાળો,
મૂર્છાનો દરદી, જીવદીનો દરદી, કોદનો દરદી,
પ્રમેહવાળો, ઉદરોગી, અતિ સ્વપ્ન શરીરવળો,
શ્વાસનો દરદી, ખાંસીનો દરદી, કઠગોળવાળો,
જોખવાળો, છત્તીમાં સનવાળો, માત માસ
સુધીની ગર્ભિણી, નમજા જડરાક્ષિવાળો, સદન
ન કરી શકે એવો, ખાગક, વૃદ્ધ અને અત્યંત
મીઠા શરીરવાળાને વાયુ નબધી ગેમ નિના

નિરૂદ્ધઅસ્તિ દેવી નહી અને અનુવાસનઅસ્તિ
પણ દેવી નહી. ૯

હદરી ચ પ્રમેહી ચ કુષ્ઠી સ્થૂલશ્ચ માનવઃ ।
વવરયં સ્થાપનીયાશ્ચ નાનુવાસાઃ કથચન ॥
અસાધ્યતા વિકારાણાં સ્યાદેવામનુવાસનાત્ ।
અસાધ્યત્વેઽપિ મૃયિષ્ઠ માત્રાણાં સદનં મવેત્ ॥
નિરૂદ્ધઅસ્તિનો નિષેધ છતાં ૭૩૨ પડે દેવી

ઉદરોગવાળો, પ્રમેહવાળો, કોદવાળો અને
અતિ સ્વપ્ન શરીરવાળાને અસ્તિ દેવાનો નિષેધ
છે, તો પણ તેઓના રોગાદિકની સ્થિતિ
ઉપરથી અસ્તિ દેવાતુ આવશ્યક જણાય, તો
તેઓને નિરૂદ્ધઅસ્તિ દેવી પણ સ્નેહમસ્તિ તો કદી
દેવી નહી, કેમકે એઓને સ્નેહમસ્તિ દેનાથી
તેઓના રોગો અસાધ્ય થાય છે, એટલું જ નહી,
પરંતુ તેઓનાં માત્રોમા પણ અત્યંત ગ્યાનિ
થાય છે ૧૦

પ્રકાશયે તયા શ્રોણ્યાં નામ્યધસ્તાચ સર્વત્ ।
સમ્યક્પ્રણિહિતો વસ્તિ. સ્થાનિષ્ઠેતપુ તિષ્ઠતિ ॥
પક્વાશયોદસ્તિવીર્યં ચૈદંદ્રિયપ્રસર્પતિ ।
વૃક્ષમૃલે નિપિત્તાનામપાં ધીર્યમિવ દ્રુમમ્ ॥
સ ચાપિ સહસા વસ્તિઃ કેવલ સમઙોઽપિ વા ।
પ્રત્યેતિ ત્વનિર્લેર્થિયમપાનાદ્યેર્વિનીયતે ॥
વીર્યેણ વસ્તિરાદતે દોષાનાશાદમસ્તકાન્ (૫) ।
પક્વશયોઽમ્બરગો મૂમેરક્ષો રસાનિવ ॥
સ કટીપૃષ્ઠકોષ્ઠસ્થાન્વીર્યેનામોદ્ય સમયાન્ ।
ઉત્સાહતમૂલાન્દરતિ દોષાણાં સાધુ યોજિતઃ ॥
દોષવ્રતસ્ય યસ્માચ પ્રકોપે વાયુરીશ્વરઃ ।
તસ્માત્તસ્પાતિવૃદ્ધસ્ય શરીરમભિનિવ્રતઃ ॥
વાયોર્વિપદેતે વેગ નાન્યા વસ્તેઋતે ક્રિયા ।
પવનાવિદ્યતોયસ્ય વેદા વેગમિતોદધેઃ ॥
શરીરોત્તચય વર્ણ ચલમારોગ્યમાયુષઃ ।
કુરુતે પરિવૃદ્ધિ ચ વસ્તિઃ સમ્યગુપાસિતઃ ॥૧૧॥

અસ્તિનો મહિમા

મારી રીને આપાયેલી અગ્નિ પદ્માશયમાં,

ચિકિત્સા કરવી અને મધુર તથા શીતળતાવાળા
સ્ત્રોહોતું સિંચન કરવું.

નળી આડી નંખાઈ જાય કે પડખામાં
દખાઈ જાય, તો નળીનું મોઢું ઢંકાઈ જવાથી
અસ્તિ (પિયકારી) યોગ્ય રીતે પહોંચતી નથી.
જો આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો પ્રવીણ વૈદે
નળીને સીધી કરવી. ૨

अतिस्थूले कर्कशे च नेत्रे चावनते तथा ॥

गुदे भवेत्क्षतं रुक्च साधनं पूर्ववत्स्मृतम् ।

आसन्नकर्णिके नेत्रे भिन्नेऽणौ वाप्यपार्यकः ॥

अवसेको भवेद्वस्तेस्तस्माद्दोषान्विवर्जयेत् ।

प्रकृष्टकर्णिके रक्तं गुदमर्मप्रपीडनात् ॥

अस्यैवापि पित्तघ्नो विधिर्बस्तिश्च पिच्छिलः ।

ह्रस्वे त्वणुस्रोतसि च क्लेशो वस्तिश्च पूर्ववत् ॥

प्रत्यागच्छंस्ततः कुर्याद्भोगान्वस्तिविघातजान् ।

दीर्घे महास्रोतसि च ज्ञेयमत्यवपीडवत् ॥ ३ ॥

નળીની અગિયાર વ્યાપત્તિઓની ચિકિત્સા

નળી અત્યંત જડી, ખરસટ કે નમેલી
હોય, તો ગુદામાં ક્ષત થાય અને વેદના પણ
થાય છે. જે આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો મધ
તથા ધીનો અભ્યંગ કરવો, વગેરે સઘઃક્ષતની
ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

નળી નજીકમાં રહેલી છત્રાકાર ડોડી-
વાળી, બેદાયેલી કે ઝીણી હોય, તે દાખલ
કરેલો ખસ્તિનો કન્યાદાદિક પદાર્થ વ્યર્થ થાય છે,
માટે નળીને એ દોષોથી રહિત જ રાખવી.

નળી દૂરમાં રહેલી છત્રાકાર ડોડીવાળી
હોય, તો ગુદાના મર્મનું પીડન થવાથી લોહીનો
આવ થાય છે. જો આ પ્રમાણે થયેલ હોય તો
પિત્તને હણનારી ચિકિત્સા કરવી અને આ
સ્થાનના ઉદ્ભા અધ્યાયના ૨૧મા વિષયમાં
લઘા પ્રમાણે પિચ્છિલ પસ્તિ દેવી.

નળી ઝીણા છિદ્રવાળી કે અત્યંત ટૂંકી
હોય, તો દુઃખ થાય છે, હીથેલી બસિત વ્યર્થ થાય

છે અને તે અસ્તિ પાછી વળતાં મૂત્રાધાત તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર આદિ રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. જે આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો મૂત્રાધાતાદિકની ચિકિત્સા પ્રમાણે યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી અને પિચ્છન્ન અસ્તિ દેવી.

નળી મોટા છિદ્રવાળી જે અત્યંત લાંબી હોય, તે ખસ્તિનું ક્વાથાદિક દ્રવ્ય આમાશયમા જાય છે અને તેમ થતાં નાક કે મોઢામાંથી નીકળે છે. જે આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તે બળદ વગેરેના મૂત્રાશયની ક્વાથળી અત્યંત દબાઈ જવાની બાબતમાં જે ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે તે ચિકિત્સા કરવી. (નીચેના પદ્ધતિ વિષયને પહેલો ફકરો જુઓ.) ૩

प्रस्तीर्णे वहले चापि वस्तौ दुर्वद्भदोषवत् ।

चस्तावल्पेऽल्पता वापि द्रव्यस्याल्पगुणा मताः ॥

दुर्बद्धे चाणुभिन्ने च विज्ञेयं भिन्ननेत्रवत् ॥४॥

મૂત્રાશયની પાંચ વ્યાપત્તિઓની ચિકિત્સા

મૂત્રાશય પહોળા ક્ર મોટા હોય, તો દાખલ કરેલો ક્રાયાદિક પદાર્થ વ્યર્થ થાય છે; માટે તેને એ દોષોથી રહિત જ રાખવો.

મૂત્રાશય નાનો હોય, તો તેનું દ્રવ્ય અંદર થોડું દાખલ થાય છે અને થોડા દાખલ થયેલા દ્રવ્યથી ગુણે પણ થોડા જ થાય છે; માટે મૂત્રાશયને એ દોષથી રહિત જ રાખવો.

મૂનાશય અયોગ્ય રીતે બંધાયેલો કે
છિદ્રવાળો હોય, તો દાખલ કરેલો ક્વાથાદિક
પદાર્થ વ્યર્થ થાય છે; માટે તેને એ દોષોથી
રહિત જ રાખવો. ૪

अतिप्रपीडितो चस्तिः प्रयात्यामाशयं ततः ॥

वातेरितो नासिकाभ्यां मुखतो वा प्रपद्यते ।

तत्र तूर्णं गलापीडं कुर्याच्चाप्यवधूननम् ॥

शिरःकायविरैकौ च तीक्ष्णौ सेकांश्च शीतलान् ।

शनैः प्रपीडितो बस्तिः पक्वाधानं न गच्छति ॥

न च सम्पादयत्यर्थास्तस्माद्युक्तं प्रपीडयेत् ।

તીક્ષ્ણ, અતિ ક્રોમળ, અત્યંત સ્નિગ્ધ, અત્યંત રૂક્ષ, અત્યંત ઘાટુ અને અત્યંત પ્રવાહીરૂપ હોય, એ અગિયાર દ્રવ્યના દોષો છે

રોગી શર્યામાં હોયે માયે, માથાને બિચુ ગળી, બોધો, ચતો, શરીરને સ કોચેલો, બેઠેલો, અને જમાડુ પડ્યુ દબાવીને મૂનો હોય, એ સાત શર્યાના દોષો છે

ઉપર કહેલી ચુ માળીમ દોષો વૈદની બૂવ-થી થાય છે

રોગીની બૂવથી જે પદર વ્યાપ્તિઓ થાય છે, તેઓનું નિરૂપણ આ સ્થાનના આતુરો-પદ્રવચિકિત્સિત નામના ૨૬મા અધ્યાયના ૯મા વિષયમાં કહેવાશે

સ્નેહબસ્તિથી શરીરની અદર દાખલ થઈ આઠ કારણોથી પ્રતિઘાત પામીને પાછો નીકળતો નથી જેમ કે વાયુથી, પિત્તથી કે કફથી અતિ-ભોજન વડે દબાઈ જવાથી, મળની સાથે મિશ્ર થઈ જવાથી, દૂર પેસી જવાથી, જેને સ્વેદન સરકાર ન અપાયો હોય એના રોગીને અપાયાથી, શીતલ, થોટા કે ક્રોમળ દ્રવ્યોથી પકવેલો અપાયાથી, થોડુ જમ્યા રોગીને અદર કે મદગુણો વાળો અપાયાથી પાછો નીકળતો નથી. આ આઠ વ્યાપ્તિઓ-વૈદની બૂવથી અને રોગીની બૂવથી પણ થાય છે.

નિરૂદ્ધબસ્તિ અને અનુવાસબસ્તિમાં અયોગ, આર્ધમાન, પરિનર્તિકા, પગ્ગિઆન, પ્રનાહિકા, દહ્યોપસરણ, અગપ્રચક્ર, અતિયોગ અને જીવાદાન એ નવ વ્યાપ્તિઓ વૈદની બૂવથી થાય છે (આ વ્યાપ્તિઓમાં કેટલીક નિરૂદ્ધ બસ્તિમાં જ થાય છે, કેટલીક અનુવાસન બસ્તિમાં જ થાય છે અને કેટલીક બંનેમાં થાય છે આ વ્યાપ્તિઓનાં રૂપો આ પછીના અધ્યાયના ૯મા ત્રાયમાં ચિકિત્સાની માથે જ કહેાગે) ૧૨

પદ્મસત્તિઃ સમાસેન વ્યાપ્તઃ પરિકીર્તિતાઃ ।

તાસાં વક્ષ્યામિ વિજ્ઞાનં સિદ્ધિં ચ તદનન્તરમ્ ॥ ૧ ॥

હોતેર વ્યાપ્તિઓનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા

બસ્તિના વિષયમાં આ જે હોતેર વ્યાપ્તિઓ ટૂંકમાં કહી છે, તેઓનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ હવે પછી કહીશુ. ૧૩

અધ્યાય ૩૬મો

અયાતો નેત્રમસ્તિવ્યાપચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'નેત્રમસ્તિ-વ્યાપચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશુ, કે જે પ્રમાણે મગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અથ નેત્રં વિચલિતે તથા ચૈવ વિવર્તિતે ।
ગુદે ક્ષતં રુઝા વા સ્વાત્ત્ર સપ ક્ષતક્રિયાઃ ॥
અત્યુત્ક્રિષ્ણેજ્વસન્ને ચ નેત્રે પાવૌ મવેદુજા ।
વિધિત્રાપિ પિત્તમ્ કાર્યઃ સ્નેહૈશ્ચ સેવનમ્ ॥
તિર્વકપ્રણહિતે નેત્રે તથા પાર્શ્વવિપીઢિતે ।
મુલ્છણવારણાદ્વસ્તિર્ને સમ્યક્પ્રતિપપતે ॥

જરુ નેત્ર વિષેયં સ્વાત્ત્ર સમ્યગ્વિજાનતા ॥ ૨ ॥

નળી દાખલ કરવાની છ વ્યાપ્તિ-ઓની ચિકિત્સા

નળી કંપી બળ કે અવળી કરી બળ, તો ગુદામાં વેદના થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ રોગ, તો મધ તથા ધીનો અશ્વ ગ કરવો, વગેરે સહયોગની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.

નળી અત્યંત ઊંચી થઈ બળ કે નીચે આવી નય, તો ગુદામાં વેદના થાય છે આ પ્રમાણે થયેલ રોગ, તો પિત્તને દહાડનારી

૧ નળી તથા બળિ વગેરેની ઉપર કહેલી વ્યાપ્તિઓની ચિકિત્સાના વિશેષ

અસ્તિ દેવી અને અત્યંત પ્રવાહીરૂપ દ્રવ્યથી વેદના થયેલ હોય, તો ફરીવાર ધાટા દ્રવ્યની અસ્તિ દેવી.

અસ્તિનું દ્રવ્ય અત્યંત સ્તિગ્ધ હોય તો અત્યંત જડતા થાય છે અને અત્યંત રૂક્ષ હોય તો સ્તંભ તથા આદ્માન થાય છે. અત્યંત જડતા થયેલ હોય તો ફરી રૂક્ષઅસ્તિ દેવી; અને સ્તંભ તથા આદ્માન થયેલ હોય તો ફરી સ્તિગ્ધ અસ્તિ દેવી. ૬

અતિપીડિતવદોષા વિધિશ્ચાપ્યવશીર્ષકે ।
ઉચ્છીર્ષકે સમુન્નાહં વસ્તિઃ કુર્યાંચ મેહનમ્ ॥
તત્રોત્તરો દિતો વસ્તિઃ સુસ્ત્રિન્નસ્ય સુખાવહઃ ।
ન્યુબ્જસ્ય વસ્તિર્નામ્નોતિ પક્ષાધાનં વિમાર્ગગઃ ॥
દ્વદ્વદં વાધતે ચાત્ર વાયુઃ કોઠમથાપિ ચ ।
ઉત્તાનસ્યાવૃતે માર્ગે વસ્તિર્નાન્તઃ પ્રપચતે ॥
નેત્રસંવેજનબ્રાન્તો વાયુશ્ચાન્તઃ પ્રકુપ્યતિ ।
દેહે સઙ્કુચિતે દત્તઃ સક્ષોરગ્ન્યુમયોસ્તથા ॥
ન સમ્યગનિલાવિષ્ટો વસ્તિઃ પ્રત્યેતિ દેહિનઃ ।
સ્થિતસ્ય વસ્તિર્દત્તસ્તુ ક્ષિપ્રમાયાલવાબ્ધુલ્લઃ ॥
ન ચાશયં તર્પયતિ તસ્માન્નાર્યકરો હિ સઃ ॥
નામ્નોતિ વસ્તિર્દત્તસ્તુ કૃત્સનં પક્વાશયં પુનઃ ।
દક્ષિણાશ્રિતપાર્શ્વસ્ય વામપાર્શ્વાનુગો હિ સઃ ॥
ન્યુબ્જાદીનાં પ્રદાનં ચ વસ્તેનૈવ પ્રશસ્યતે ।

પશ્ચાદનિલક્રોપોડત્ર યથાસ્તં તત્ર કારયેત્ ॥૭॥

શય્યાની સાત વ્યાપત્તિઓની ચિકિત્સા

શય્યામાં ઊંઘું માથું રાખી સૂતેલા દરદીને. અસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે અસ્તિ આમાશયમાં જાય છે અને ત્યાંથી વાયુની પ્રેરણાને લીધે ઉપર જઈને નાક કે મોઢામાંથી નીકળે છે. જે આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો તુરત દરદીને પ્રાણાયામ કરાવવો તથા માથાના વાળ પકડી ઊંચો કરી કંપાવવો. હાથ કે વસ્ત્ર વગેરેથી એનું ગળું એવી રીતે દબાવવું, કે જ્યાં તે મરી જાય નહીં. તીક્ષ્ણ અધોવિરેચન તથા તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચન પણ દેવું અને શેરડીનો રસ

તથા ધાન્યામ્લ વગેરેનાં સિંચનો પણ કરવાં.

શય્યામાં ઊંઘું માથું રાખી સૂતેલા દરદીને અસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે અસ્તિ ઉપ-સ્થાને સ્તગ્ધ કરી નાખે છે. જે આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો દરદીને સારી પેટે સ્તિગ્ધ કરી ઉત્તર-અસ્તિ દેવી (ઉપસ્થમાં પિચકારી મારવી,) સુખદાયી અને હિતકારી છે.

શય્યામાં ઊંઘા સૂતેલા દરદીને અસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે અસ્તિ પક્વાશયમાં નહીં પહોંચતાં વિરુદ્ધ માર્ગોમાં જઈને દ્વદ્વ તથા શુદ્ધામાં પીડા કરે છે અને ડાઠામાં વાયુ પીડા કરે છે. જે આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો વાયુના પ્રકોપને ટાળનારી અને ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાને મટાડનારી ચિકિત્સા કરવી.

શય્યામાં ચત્તા સૂતેલા દરદીને અસ્તિ દેવામાં આવે, તો માર્ગ દંઠાયેલો હોવાને લીધે, અસ્તિ અંદર પહોંચતી નથી અને નળીના કંપથી ભ્રમણ પામેલો વાયુ અંદર પ્રકુપિત થાય છે. જે આ પ્રમાણે થયેલ હોય તો વાયુના પ્રકોપ-ને ટાળનારી અને ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાને શાંત કરનારી ચિકિત્સા કરવી

શય્યામાં શરીર તથા બન્ને સાથળોને સંકેચીને સૂતેલા દરદીને અસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે અસ્તિ વાયુથી વ્યાપ્ત થવાને લીધે પાછી બરાબર નીકળતી નથી અને વાયુને પ્રકુપિત કરે છે. જે આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો વાયુના પ્રકોપને ટાળનારી અને ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાને ટાળનારી ચિકિત્સા કરવી..

શય્યામાં ખેઠેલા દરદીને અસ્તિ દેવામાં

૧ અહીં જેજનટાચાર્ય પાઠભેદ માની કહે છે: 'ઉપસ્થ સ્તગ્ધ થાય છે અને મૂત્રની વૃદ્ધિ થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય તો દરદીને સારી પેટે સ્તિગ્ધ કરી સંશોધન નિરૂદ્ધઅસ્તિ દેવી.' વૃદ્ધ વૈદ્યો તો વળી જુદો જ પાઠ માની એમ કહે છે, કે 'મૂત્રાશય સ્તગ્ધ થઈ જાય છે અને ઘણા કષ્ટથી મૂત્રની શકાય છે.'

મૂયો મૂયોઽવપીઢેન વાયુરન્તઃ પ્રવીઙ્મને ।
તેનાન્માન રુઙ્મશ્ચોગ્રા યથાસ્ત્ર તત્ર વસ્તય ॥
કાલાતિક્રમણાલ્લેશો વ્યાધિશ્ચામિપ્રવદ્ધતે ।
તત્ર વ્યાધિવલ્લભ તુ મૂયો વસ્તિ નિષાપેયત્ ॥ ૫
દબાવવાની આર વ્યાપન્તિઓની ચિકિત્સા

મૂત્રાશય અત્યંત દબાય, તો પિચકારી
આમાશયમા નય છે અને ત્યાંથી વાયુની પ્રેરણાને
લીધે ઉપર જઈને નાકમાથી કે મોઢામાથી નીકળે
છે. જો આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો તુરંત દરદીને
પ્રાણાયામ કરાવવો તથા માથાના ત્રાણ પકડી
ઠાંચો કરી કપાનવો. હાથ કે વસ્ત્ર વગેરેથી
એનું ગળું એવી રીતે દબાવવું, કે જ્યાંથી મરી નય
નહિ તીક્ષ્ણ અધિવિરેચન તથા તીક્ષ્ણ શિશૈરિ
રેચન પણુ દેવું અને શીતળ સિંચવો. પણુ કપા

મૂત્રાશય પોચોપોચો દબાય, તો જાય કે
રનેહ આદિ દ્રવ્ય પ વાશયમા જતું નથી અને
તેથી ધારેલા પ્રયોજનો પાર પડતાં નથી, એટલા
માટે એ મૂત્રાશયને થોડી રીતે જ દબાવવો.

મૂત્રાશય વારંવાર દબાય, તો શરીરની
અદરનો વાયુ પણુ દબાય છે અને તે દબાયાથી
પેટ આફે તથા ઉઘ્ર વેદનાએ થાય છે. જો
એમ થયેલ હોય તો દોઝ પ્રમાણે બસિતએ દેવી.

મૂત્રાશય દબાવવામા વધારે વખત
લગાડવામાં આવે, એટલે લામા વખત સુધી
ગુદામા નળી રહે, તો તેથી વ્યાપિ વધે છે. આ
પ્રમાણે થયેલ હોય તો ફરીનાગ તે વ્યાપિના
બળને હણનારી બસિત દેવી. ૫

ગુદોપદેહશોકી તુ સ્નેહોઽપક્ર કરોતિ હિ ।
તત્ર સરોધનો વસ્તિહિત ચાપિ વિરેચનમ્ ॥
દીનમાત્રાનુમી વસ્તી નાતિકાર્યકરો મતી ।
અનિમાત્રો તથાનાદઝ્માતીસારકારકી ॥
મૂર્છા દાહમનીસાર પિત્ત ચાત્સુષ્ણતીક્ષ્ણકી ।
મૃદુશીતાનુમી વાતરિપચાપ્માનકારકી ॥
તત્ર દીનાદિપુ દિત પ્રત્યનીર ક્રિયાવિધિ ।

તત્ર સાન્દ્રે તતુ વસ્તિ તનો સાન્દ્ર ચ દાપયેત્ ॥
સ્નિગ્ધોઽતિજાઘ્રકૃદ્રક્ષ સ્તમ્માધ્માનકૃદુચ્ચતે ।
વસ્તિ રુક્ષમતિસ્નિગ્ધે સ્નિગ્ધરુક્ષે ચ દાપયેત્ ॥ ૬
દ્રવ્યની અગિયાર વ્યાપન્તિઓની ચિકિત્સા

બસિતનો સ્નેહ કાચો હોય, તો તેથી
ગુદામા લેપ તથા સોજો થાય છે. આ પ્રમાણે
થયેન હોય, તો સશોધનબમ્બિ (આ સ્થાનના
દટમા અધ્યાયના ૧૭મા નિયમમા કહેવી) દેવી
અને વિરેચન પણુ દેવું હિતકારી છે.

નિરૂબસિત કે અનુવાસનબસિતનું દ્રવ્ય
આછી માત્રાનાળું હોય, તો તેથી જવું જોઈએ તેવું
કાર્ય થતું નથી. જો આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો
ફરી અધિક માત્રાનાળી બસિત દેવી.

નિરૂબસિત કે અનુવાસનબસિતનું દ્રવ્ય
અધિક માત્રાનાળું હોય, તો તેથી આનાહ,
કનઠ તથા અતિસાર થાય છે. જો આ પ્રમાણે
થયેલ હોય, તો ફરી આછી માત્રાનાળી બસિત દેવી.

નિરૂબસિત કે અનુવાસનબસિતનું દ્રવ્ય
અત્યંત ઉષ્ણ કે અત્યંત તીક્ષ્ણ હોય, તો
તેથી મૂર્છા, દાટ, અતિસાર અને પિત્ત ઉત્પન્ન
થાય છે. અત્યંત ઉષ્ણ દ્રવ્યથી મૂર્છાહિ થયેન
હોય, તો ફરી અતિ શીત બસિત દેવી અને અત્યંત
તીક્ષ્ણ દ્રવ્યથી મૂર્છાહિ થયેન હોય, તો ફરી
અત્યંત કોમળ બસિત દેવી.

નિરૂબસિત કે અનુવાસન બસિતનું દ્રવ્ય
અતિ કોમળ કે અતિ શીત હોય, તો તેથી
વાતકોષ, મતળ વ અને આન્માન થાય છે. જો
અતિ કોમળ દ્રવ્યથી એ થયેલ હોય, તો ફરી
અતિ તીક્ષ્ણ બસિત દેવી અને અતિ શીત દ્રવ્યથી
એ થયેલ હોય તો ફરી અતિ ઉષ્ણ બસિત દેવી.

બસિતનું દ્રવ્ય અત્યંત તાટું કે અત્યંત
પ્રવાહીક (જવું જ પાતળ) હોય, તો ઉરમા
વેદના ઉત્પન્ન કહે છે. જો અત્યંત ઘાત દ્રવ્યથી
વેદના થયેન હોય, તો ફરીનાગ પાનના દ્રવ્યની

પેટ ચડી આવે અને શૂળ નીકળે છે. અયોગ થયેલ હોય તો તીક્ષ્ણ બસ્તિ દેવી અને તીક્ષ્ણ વિરેચન દેવું પણ હિતકારી છે.

અન્ન જમ્યા પછી બસ્તિ દેવામાં આવે અથવા દોષો ધણા છતાં બસ્તિ દેવામાં આવે અથવા જણે અત્યંત ભોજન કર્યું હોય, તેને અત્યંત ધણી તથા મંદ ઉષ્ણતાવાળી બસ્તિ દેવામાં આવે અથવા જને વિષાનો બહુ જ સંઘરો થયો હોય, તેને બસ્તિ દેવામાં આવે અથવા ઉષ્ણ, સંધવ તથા સ્નેહ વગરની બસ્તિ દેવામાં આવે અથવા અત્યંત અધિક માત્રાવાળી બસ્તિ દેવામાં આવે તો તે બસ્તિ તુરત જ આધ્માનને (પેટના આક્રાંતને) ઉત્પન્ન કરે છે. આધ્માન થતાં હૃદયમાં, કમરમાં, પાસાંઓમાં તથા પીઠમાં અતિદારૂણ શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે. આધ્માન થયેલ હોય, તો અતિ તીક્ષ્ણ નિરૂહ બસ્તિ દેવી અને પછી અનુવાસનબસ્તિ દેવી હિતકારી છે.

અત્યંત તીક્ષ્ણ, અત્યંત ઉષ્ણ અને અત્યંત લવણવાળી રૂક્ષ બસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે બસ્તિ પિત્ત તથા વાયુને પ્રક્રુપિત કરે છે અને પરિકર્ત્તિકા (વાઢ) ઉત્પન્ન કરે છે, કે જે પરિકર્ત્તિકા ઉત્પન્ન થતાં બણે નાભિ, મૂત્રાશય અને ગુદા અત્યંત કપાઈ જતાં હોય એવી વ્યથા થાય છે. પરિકર્ત્તિકા થયેલ હોય તો પિચ્છિલબસ્તિ અને મધુર દ્રવ્યોથી પકવેલા સ્નેહની બસ્તિ હિતકારી થાય છે.

અત્યંત ખાટા રસવાળી અને અત્યંત લવણ રસવાળી તીક્ષ્ણ બસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે બસ્તિ પરિસ્ત્રાવને ઉત્પન્ન કરે છે. પરિસ્ત્રાવ થતાં કુર્બળતા થાય છે, અંગોમાં ગ્લાનિ થાય છે, ગુદામાંથી પિત્ત સ્રવે છે અને ગુદામાં દાહ થાય

છે. પરિસ્ત્રાવ થયેલ હોય તો પિચ્છિલબસ્તિ દેવી અને દૂધ તથા ધીની બસ્તિ દેવી હિતકારી છે.

તીક્ષ્ણ નિરૂહબસ્તિથી અને તીક્ષ્ણ અનુવાસન બસ્તિથી પ્રવાહિકા થાય છે. પ્રવાહિકા ઉત્પન્ન થતાં દસ્તમાં દાહ તથા શૂળવાળું લોહી પડે છે અથવા બહુ જ કષ્ટથી લોહી પડે છે. પ્રવાહિકા થયેલ હોય તો પિચ્છિલબસ્તિ દેવી, દૂધથી ભોજન આપવું અને કાઠાદ્યાદિ જીવનીય ગણનાં દ્રવ્યોથી પકવેલા ધી તથા તેલની અનુવાસનબસ્તિ દેવી હિતકારી છે.

વાયુના રોગવાળા માણસને અતિ તીક્ષ્ણ નિરૂહબસ્તિ અથવા અનુવાસનબસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે બસ્તિ હૃદયોપસરણ (હૃદયમાં દોષોનો જમાવ) કરે છે, કે જેથી દોષોને લીધે અંગોમાં પીડા થાય છે, અનેક પ્રકારની ભોંકાયા જેવી વેદનાઓ થાય છે, ઘણાં સોપારી ખાધા જેવો મીણો ચડે છે, મૂર્છા આવે છે અને અંગોમાં ભારેપણું થાય છે. હૃદયોપસરણ થયેલ હોય, તો સર્વ દોષોને હણનારી શોધનબસ્તિ દેવી.

રૂક્ષ, ઘણા વાયુવાળા અને અયોગ્ય રીતે સૂતેલા રોગીને રૂક્ષ, કોમળ તથા અલ્પ ઔષધવાળી બસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે બસ્તિ અંગપ્રગ્રહ (અંગોના ઝલાઈ જવાને)ને ઉત્પન્ન કરે છે, કે જેથી અંગોમાં વ્યથા થાય છે, સ્તંભ થાય છે, જૂંલ (શારીરસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૨મા વિષયમાં કહેલો.) થાય છે, છાતીમાં ભીડો આવે છે, કંપ થાય છે અને સાંધાઓ તૂટ્યા કરે છે. અંગપ્રગ્રહ થયેલ હોય, તો સ્વેદન કરવું, અભ્યંગો કરવા અને બસ્તિ દેવી.

અત્યંત ઉષ્ણ બસ્તિ દેવામાં આવે, અત્યંત તીક્ષ્ણ બસ્તિ દેવામાં આવે, અત્યંત ધણી બસ્તિ દેવામાં આવે, અત્યંત સ્વેદન સંસ્કાર પામેલાને બસ્તિ દેવામાં આવે કે અલ્પ દોષવાળાને બસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે અતિયોગ થયો કહેવાય છે.

૧ ભોજન કર્યા પછી બસ્તિનો જે નિષેધ છે, તે કેવળ નિરૂહબસ્તિ માટે જ છે. અનુવાસન બસ્તિ તો યોગ્ય ભોજન કરાવ્યા પછી જ દેવી.

આવે, તે તે અસ્તિ તુરત જ પાછી વળીને બહાર નીકળે છે અને પડનાશયને તૃપ્ત કરતી નથી, માટે તે અસ્તિ કશા કામની નથી, પણ વાયુને પ્રકુપિત કરે છે આમા વાયુના પ્રકોપને તથા ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાને શાંત કરનારી ચિકિત્સા કરવી શર્યામાં જમ્બુ' પડખુ' દયાવીને સૂતેલા દરદીને અસ્તિ દેવામાં આવે, તે તે અસ્તિ પડવાશયને પ્રાપ્ત થતી નથી, કારણ કે પડનાશય ડાબા પડવાને લગતો છે આ અસ્તિથી વાયુ પ્રકુપિત થાય છે, આમા પણ વાયુના પ્રકોપને તથા ઉત્પન્ન થયેલી વેદનાને શાંત કરનારી ચિકિત્સા કરવી ૭

व्यापदः स्नेहयस्तेस्तु वक्ष्यन्ते तच्चिकित्सिते ॥८
स्नेहयस्तिઓની આઠ વ્યાપત્તિઓની ચિકિત્સા

એ ૮ સ્નેહઅસ્તિઓની આઠ વ્યાપત્તિઓની ચિકિત્સા અનુક્રમ પ્રમાણે અહીં કહેવી થાય છે, તે પણ પ્રકરણસ ગાનિને અનુભરી આ અધ્યાય પછીના 'અનુનાસનોત્તરઅસ્તિચિકિત્સિત' નામના સાડત્રીસમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે (એ અધ્યાયનો ૧૭મો વિષય જુઓ) ૮

अयोगाद्यास्तु वक्ष्यामि व्यापदः सच्चिकित्सिताः ।
अनुष्णोऽल्पीषवो हीनो वस्तिर्नैमि प्रयोजिनः ॥
વિષ્ટમ્માધ્માનશ્લેષ તમયોગ પ્રચક્ષતે ।
તત્ર તીક્ષ્ણો દિતો વસ્તિસ્તીક્ષ્ણ ચાપિ વિરેચનમ્ ॥
સશેપાન્ને તથા શુક્તે વહુદોષે ચ યોજિત ।
અત્યાગ્નિન્યાતિવહુર્વસ્તિર્મન્દોષ્ણ એવ ચ ॥
અનુષ્ણલગ્નસ્નેહો ઘતિમાગોઽથવા પુનઃ ।
તથા વહુપુરીષે ચ ક્ષિપમાધ્માપેવ્વરમ્ ॥
દત્તકટીપાર્શ્વશ્લેષ શલ તત્રાતિદારુણમ્ ।
તત્ર તીક્ષ્ણતરો વસ્તિર્હિ વાપ્યનુવાસનમ્ ॥
અતિતીક્ષ્ણોષ્ણલગ્નો રુક્ષો વસ્તિઃ પ્રયોજિત ।
સપિત્ત કોપયેદ્વાયુ કૃર્ચય પરિકર્ષિકામ્ ॥
નામિનસ્તિગુદ તત્ર ચ્ચિનત્તીવાનિ દેહિનઃ ।
પિચ્છાવસ્તિર્હિતસ્તગ્ સ્નેહય મધુરેઃ શૃતઃ ॥

अत्यम्ललवणस्तीक्ष्णः परिस्त्रावाय कल्पते ।
दौर्बल्यमङ्गसादश्च जायते तत्र देहिनः ॥
પરિસ્ત્રાવેચનઃ પિત્તં દાહ સજનયેદ્ધુદે ।
પિચ્છાવસ્તિર્હિતસ્તગ્ વસ્તિઃ ક્ષીરઘૃતસ્ય ચ ॥
પ્રવાહિકા મવેત્તીક્ષ્ણાન્નિરુહાસ્સાનુવાસનાત્ ।
સદાદશઃ કૃચ્છ્રેણ વાસ્તુત્ત્રોપવેશ્યતે ॥
પિચ્છાવસ્તિર્હિતસ્તગ્ પપસા ચૈવ મોજનમ્ ।
સર્વિર્મધુરકૈઃ સિદ્ધ તૈલ વાપ્યનુવાસનમ્ ॥
અતિતીક્ષ્ણો નિરુહો વા સવાતે ચાનુવાસનઃ ।
હૃદયસ્યોપસરણ કુરુતે ચાન્નવીડનમ્ ॥
દોષૈસ્તગ્ રજસ્તાસ્તા મદો મૂર્છાન્નગૌલ્મમ્ ।
સર્વદોષપહર વસ્તિ શોષનં તત્ર દાપયેત્ ॥
રુક્ષસ્ય વહુવાતસ્ય તથા દુ શયિતસ્ય ચ ।
વસ્તિરન્નગ્રહ કુર્વાદ્દશો મૃદ્વપમેવજઃ ॥
તત્રાન્નસાદઃ પ્રસ્તમ્મો જૃમ્ભોદ્વેદનવેપકાઃ ।
પર્વભેદશ્ચ તથેષા સ્વેદાઽભ્યજ્ઞનવસ્તયાઃ ॥
અસ્થુષ્ણતીક્ષ્ણોઽતિવહુર્દોષોઽતિવેદિતસ્ય ચ ।
અત્પદોષસ્ય વા વસ્તિરતિયોગાય કલ્પતે ॥
વિરેચનાતિયોગેન સમાનં તચ્ચિકિત્સિતમ્ ।
પિચ્છાવસ્તિપ્રયોગશ્ચ તત્ર શીતઃ સુત્રાવહઃ ॥
અતિયોગાત્પર યત્ર જીવાદાન વિરિક્તવત્ ।
દેયસ્તગ્ હિતશ્ચાપિ પિચ્છવસ્તિઃ સશોણિતઃ ॥
નવૈતા વ્યાપદો યાસ્તુ નિરુહ પ્રત્યુદાહતાઃ ।
એહવસ્તિષ્વપિ હિ તા વિજ્ઞેયાઃ કુશલૈર્હિ ॥ ૯ ॥
અયોગ આદિ નવ વ્યાપત્તિઓનાં લક્ષણે તથા ચિકિત્સાએ

લેવે અયોગ વગેરે વ્યાપત્તિઓનાં લક્ષણે તથા ચિકિત્સાએ કદુ છુ વાયુની અવિકટતા છતાં શીત અથવા અત્યંત ઔષ્ણવાળી અસ્તિ દેનમાં આવે, પિત્તની અવિકટતા છતાં અતિ ઉષ્ણ અથવા અત્યંત અતિ દેનામાં આવે અને કફની અવિકટતા છતાં મૃદુ અથવા અત્યંત અસ્તિ દેવામાં આવે, તે તે અયોગ કહેનાય છે અયોગ થતાં અસ્તિ પાછી નીકળતી નથી, મધ્યમદ્વ યાય,

કહી છે, તે માત્રાઓ અનુવાસનખસ્તિઓમાં
તેટલી ને તેટલી જ નહિ, પણ પોતપોતાના
અતુર્યાંશો જોટલી કરી નાખવી. (નિરૂહખસ્તિમાં
સોળ તોણાભાર માત્રા દેવાની હોય, ત્યાં અનુ-
વાસનખસ્તિમાં ચાર તોણાભાર માત્રા દેવી વગેરે.)

उत्सृष्टानिलविष्मूले नरे वस्ति विधापयेत् ।

एतैर्हि विहतः स्नेहो नैवान्तः प्रतिपद्यते ॥

स्नेहवस्तिर्विधेयस्तु नाविशुद्धस्य देहिनः ।

સ્નેહવીર્ય તથા દત્તે દેહં ચાનુવિસર્પતિ ॥ ૪ ॥

અનુવાસન ખસ્તિ ડોને દેવી ?

જેણે અધોવાયુનો, વિષ્ણુનો અને મૂત્રનો
સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી લીધો હોય એવા માણસને
સ્નેહખસ્તિ (અનુવાસનખસ્તિ) દેવી; કેમ કે જો
સ્નેહ અધોવાયુ, વિષ્ણુ કે મૂત્રથી રોકાય તો
પડનાશયમાં પહોંચતો નથી. જે માણસ શુદ્ધ
ન થયો હોય, તેને સ્નેહખસ્તિ દેવી નહીં; કેમ
કે શુદ્ધ થયેલા માણસને સ્નેહ, પોતાનો પ્રભાવ
આપે છે, કે જે સધળા શરીરમાં ફેલાય છે. ૪

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तैलानीह यथाक्रमम् ।

पानान्वासननस्पेषु यानि हन्युर्गदान्वहून् ॥

શટીપુષ્કરકૃષ્ણાહ્વામદનામરદારુભિઃ ।

શતાહ્વાકુષ્ઠયષ્ઠ્યાહ્વચાવિલ્વહુતાશનૈઃ ॥

સુપિષ્ટૈર્દ્વિગુણક્ષીરં તૈલં તોયચતુર્ગુણમ્ ।

પક્ત્વા વસ્તૌ વિધાતવ્યં મૂઢવાતાનુલોમનમ્ ॥

અર્શીસિ ગ્રહણીદોષમાનાહં વિષમજ્વરમ્ ।

કટ્યૂરુષ્ઠકોષ્ઠસ્થાન્વાતરોગાંશ્વ નાશયેત્ ॥

વચાપુષ્કરકુષ્ઠૈલામદનામરસિન્ધુજૈઃ ।

કાકોલીદ્વયયષ્ઠ્યાહ્વમેદાયુગ્મનરાધિપૈઃ ॥

પાઠાજીવકજીવન્તીમાર્ગીચન્દનકટ્ફલૈઃ ।

સરલાગુરુલ્વામ્બુવાજિગન્ધાગ્રિવૃદ્ધિભિઃ ॥

વિહઙ્ગારગ્વધશ્યામાગ્રિવૃન્માગધિકર્દ્ધિભિઃ ।

પિષ્ટૈસ્તૈલં પચેત્ક્ષીરં પશ્ચમૂલરસાન્વિતમ્ ॥

ગુલ્માનાહાશિષ્ણાર્શોગ્રહણીમૂત્રસક્તિનામ્ ।

અન્વાસનવિધૌ યુક્તં શસ્યેતેડનિલરોગિણામ્ ॥

चित्रकातिविषापाठादन्तीविल्ववचामिषैः ।

सरलांशुमतीरास्त्रानीलिनीचतुरङ्गुलैः ॥

चव्याजमोदाकाकोलीमेदायुग्मसुरद्रुमैः ।

जीवकर्षभवर्षाभूवस्तगन्धाशताह्वयैः ॥

रेण्वश्वगन्धामज्जिष्ठाशटीपुष्करतस्करैः ।

સક્ષીરં વિષચેતૈલં માસ્તામયનાશનમ્ ॥

गृध्रसीखक्षकुन्जाढ्यमूत्रोदावर्त्तरोगिणाम् ।

शस्येतेऽल्पबलाग्नीनां वस्तावाशु नियोजितम् ॥

મૂતિકૈરળ્લવર્ષાભૂરાસ્ત્રાવૃષકરોહિપૈઃ ।

દશમૂલસહાભાર્ગીષઙ્ગ્રન્યામરદારુભિઃ ॥

बलानागबलामूर्वावाजिगन्धामृताद्वयैः ।

सहाचरवरीविश्वाकाकनासाविदारिभिः ॥

યવમાપાતસીકોલકુલત્થૈઃ ક્વથિતૈઃ ગૃતમ્ ।

जीवनीयप्रतीवापं तैलं क्षीरचतुर्गुणम् ॥

जङ्घोरुत्रिकपाश्वीसवाहुमन्याशिरःस्थितान् ।

ह्वन्याद्वातविकारास्तु वस्तिरोगैर्निषेवितम् ॥

जीवन्यतिबलामेदाकाकोलीद्वयजीवकैः ।

ઝઘભાતિવિષાકૃષ્ણાકાકનાસાવચામૈરૈઃ ॥

रास्त्रामदनयष्ट्याहसरलाभीरुचन्दनैः ।

સ્વયજ્ઞુસાશટીશૃઙ્ગીકલશીસારિવાહૃયૈઃ ॥

पिष्टैस्तैलघृतं पक्वं क्षीरेणाष्टगुणेन तु ।

તચાનુવાસને દેયં શુક્રાશિવલવર્દ્ધનમ્ ॥

वृंहणं वातपित्तघ्नं गुल्मानाहहरं परम् ।

નસ્યે પાને ચ સંયુક્તમૂર્ધ્વજન્નગદાપહમ્ ॥

મધુકોશીરકાશ્મર્યકટુકોત્પલચન્દનૈઃ ।

શ્યામાપન્નકજીમૂતશક્રાહ્વાતિવિષામ્બુભિઃ ॥

તૈલપાદં પચેત્સર્પિઃ પયસાષ્ટગુણેન ચ ।

ન્યગ્રોધાદિગણકવાથયુક્તં વસ્તિષુ યોજિતમ્ ॥

દાહામૃદરવીર્સર્પવાતશોણિતવિદ્રવીન્ ।

पित्तरक्तज्वराद्यांश्च ह्वन्यात्पित्तकृतांगदान् ॥

સૃણાલોત્પલશાલૂકસારિવાદ્યકેશૈરૈઃ ।

ચન્દનદ્વયમૂનિમ્વપન્નવીજકસેરુકૈઃ ॥

પટોલકટુકારક્તાગુન્દ્રાપર્પટવાસકૈઃ ।

પિષ્ટૈસ્તૈલમિદં પક્વં તળમલરસેન ચ ॥

અતિયોગ થયેલ હોય તો વિરેચનના અતિયોગની જે ચિકિત્સા કરી છે તે કરવી (આ સ્થાનના ૩૪મા અધ્યાયનો નવમો વિષય જુઓ.) અને શીતલ પિચ્છિલબસ્તિનો પ્રયોગ કરવો, સુખદાયી છે.

ઉપર કહેલો બસ્તિનો અતિયોગ વૃદ્ધ પામતાં વિરેચનના અતિયોગથી થતા જીવાદાન જેવું જ જીવાદાન થાય છે. (આ સ્થાનના ૩૪મા અધ્યાયનો દસમો વિષય જુઓ.) જીવાદાન થયેલ હોય, તો સૂતર વગેરેના લેડીયાળી પિચ્છિલબસ્તિ દેવી. (આ સ્થાનના ૩૮મા અધ્યાયનો ૨૧મો વિષય જુઓ.)

નિરૂદ્ધબસ્તિની આ જે નવ વ્યાપ્તિઓ કહેવામાં આવી, તેઓમાંની કેટલીક વ્યાપ્તિઓ અનુવાસનબસ્તિના વિષયમાં પણ થાય છે; એ કુશળ વૈદ્યોએ સમજી લેવું. ૯

इत्युक्ता व्यापदः सर्वाः सलक्षणचिकित्साः ।
मिषजा च तथा कार्यं यथैता न भवन्ति हि ॥ ૧૦

ઉપસંહાર અને ભલામણ

આ બસ્તિ સંબંધી સઘળી વ્યાપ્તિઓ તેઓનાં લક્ષણો સહિત તથા ચિકિત્સાઓ સહિત કહેવામાં આવી. વૈદ્યે પ્રથમથી જ એવી રીતની યોજના રાખવી જોઈએ, કે જેથી વ્યાપ્તિઓ ઉત્પન્ન જ ન થાય. ૧૦

पक्षाद्विरैको वान्तस्य ततश्चापि निरूहणम् ।

સઘો નિરૂદ્ધોડનુવાસઃ સારાત્રાદિરેચિતઃ ॥ ૧૧

બસ્તિઓના અનુક્રમપૂર્વક સમયો

વમન કરાવ્યા પછી એક-પચ્ચાડિયું વીતી બપો, ત્યારે વિરેચન કરાવવું; (કેમ કે વમન કરાવ્યા પછી આ સ્થાનના ૩૮મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે રાત્ર વગેરેનો ક્રમ કરતાં સાત દિવસે પ્રકૃતિભોજન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પછીના સાત દિવસો એકાંતરે અનુવાસનથી સ્તિગ્ધ કરવામાં બપો છે.) અને વિરેચન કરાવ્યા પછી એક

પચ્ચાડિયું વીતી બપો, ત્યારે નિરૂદ્ધબસ્તિ દેવી. (કેમ કે વિરેચન કરાવ્યા પછી સાત દિવસે પ્રકૃતિભોજન પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પછીના સાત દિવસો એકાંતરે અનુવાસનથી સ્તિગ્ધ કરવામાં બપો છે.) નિરૂદ્ધબસ્તિ દીધા પછી અનુવાસનબસ્તિ તુરત જ દેવી અને વિરેચન કરાવ્યા પછી સાત દિવસ વીતે, ત્યારે અનુવાસન બસ્તિ દેવી.

અધ્યાય ૩૭ મો

अथातोऽनुवासनोत्तरवस्तिचिकित्सितं व्याख्या-
स्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ ૧

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'અનુવાસનોત્તરબસ્તિચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

विरैचनारसरात्रे गते जातघटाय च ।

કૃતાન્નાયાનુવાસાય સમ્યદ્વેડોડનુવાસનઃ ॥ ૨

અનુવાસનબસ્તિનો સામાન્ય કેમ

વિરેચન દીધા પછી સાત રાત વીતે, ત્યારે, બળ પામેલા રોગીને યથોચિત સ્નેહવાશુ^૨ અથ જમાડી સારી રીતે અનુવાસનબસ્તિ દેવી. (જે બળ પ્રાપ્ત ન થયું હોય તો ન જ દેવી.) ૨

यथावयो निरूहाणां या मात्राः परिकीर्तिताः ।

પાદાવકૃષ્ણસ્તાઃ કાર્યાઃ સ્નેહવસ્તિપુ દેહિનામ્ ॥ ૩

અનુવાસનબસ્તિની માત્રાઓ

ગયા પાંત્રીસમા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં અવસ્થાઓ અનુસાર નિરૂદ્ધબસ્તિની જે માત્રાઓ

૧ અનુવાસનબસ્તિ તથા ઉત્તરબસ્તિ (ઉપરથી) દેવાના બસ્તિ) ૩૫ ચિકિત્સા વિરેનો.

૨ ભોજન અને બસ્તિ એ બેમાં એક દેવથી મં અને મૂર્છા ઉત્પન્ન થાય છે અને અત્યંત રૂક્ષ ભોજન કરાવેને અનુવાસનબસ્તિ દેવામાં આવે તો બળ તથા વર્જની હાનિ થાય છે, માટે યથોચિત સ્નેહવાશુ અથ જમાડવાનું કહ્યું છે.

ચોગણા ક્વાથ તથા ચોગણા દૂધમાં છવનીય ગણ નાખીને તેણ પકવવું અને તે તેલનો અનુવાસનખરિતઓમાં ઉપયોગ કરવો. અનુવાસનખરિતના ચોગણી એવેલું આ તેણ અંધ, સાંધળ, ખરડાનો ત્રિફ, પાસાં, બાદુ, ખળા, ઝોડ તથા માથામાં રહેલા વાયુ સંબંધી રોગોનો નાશ કરે છે.

ખરખોડી, ખપાટ, મેદા, કોઠાકી, કીરકોઠાકી, છવક, ઝપવક, અતિવિષ, પીપર, કાકનાસા, વજ, દેવદાર, રાસ્તા, મીંઢળ, જીંઢીમધ, નસોતર, શતાવરી, ચંદન, કીચાં, કચુરો, કાકડાશિંગી, મૃન્નિપણી અને ઉપલસરી (કપૂરી) નો કલક નાખી આઠગણા દૂધમાં તેણ તથા ધી પકવવાં અને તેની અનુવાસનખરિત દેવી. આ અનુવાસનખરિત વીર્ય તથા અગ્નિના બળને વધારે શરીર પ્રુષ્ઠ કરે, વાયુ તથા પિત્ત હણે અને શુદ્ધ તથા મળમૂત્રની અડકાયતને મટાડે છે. આ તેલથીનો નસ્ય તથા પીવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તેથી ટાક ને હાંસડીથી ઉપરના રોગો નાશ પામે છે.

જીંઢીમધ, વાળો, સીવણ, કંડુ, રક્તકમળ, ચંદન, ઘઉંસાં, પદ્મકાષ્ઠ, મોથ, ઇંદ્રજવ, અતિવિષ અને કાળા વાળાનો કલક નાખી આઠગણા દૂધમાં તેણ અને તેલના ચોથા ભાગ જીટલું ધી ન્યમ્રોધાદિ ગણના ક્વાથ સાથે પકવવું. આનો ખરિતમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તેથી દાહ, રક્તપ્રદર, વિસર્પ, વાતરક્ત, ત્રિદ્રધિ, રક્તપિત્ત અને જ્વર વગેરે પિત્તે કરેલા રોગો નાશ પામે છે.

કમળનાળ, રક્તકમળ, કમળકંદ, બે જાતની કપૂરી, નાગકેસર અથવા બોલસરી, સૂખડ, રતાંજલિ, કરિયાતું, કમળકાકડી, કસેરુકંદ, પટોલ, કંડુ, ઊંટકંટો અથવા મજ્જા, મોથ, ખડસલીથો અને અરડૂસીનો કલક નાખી તૃણપંચમૂલના ક્વાથ તથા ખમણા દૂધમાં તેણ પકવીને તે તેલનો અનુવાસનખરિતમાં, નસ્યમાં,

ચોળવામાં તથા પીવામાં ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તે તેણ પિત્તે કરેલા ઘણા રોગો મટાડે છે.

ત્રિદ્રઘા, અતિવિષ, મોરચેડ, (યુગ્મરાતીમાં) પ્રસિદ્ધ નથી, નસોતર, ચિત્રક, અરડૂસી, લીંમડાં, ગરમાળો, વજ, સપ્તપર્ણ, દળદર, દારદળદર, ગળો, ઇંદ્રવારણી, પીપર, કલક સરસવ અને ચૂંદને સગળાગે લઈ તેઓનો કલક કરી, તે કલક નાખી સુરસાદિ ગણના ક્વાથમાં તેણ પકવીને તે તેલનો પીવામાં, ચોળવામાં, ટાગળામાં, નસ્યમાં અને ખરિતમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તે તેણ કલકે કરેલી સ્થૂલતા, આળસ તથા ખરજ વગેરે રોગોનો નાશ કરે છે.

કાળીપાડ, અજમે, પીલુડી, પીપર, ચૂંદ, નસોતર, અગર, દારદળદર, ભારંગી, ચવક, દેવદાર, મરી, એલચી, ગળો, કંડુ, કચુરો, પીપરીમૂળ અને કાયકળનો કલક નાખી વલ્કીપંચમૂળ તથા કંટકપંચમૂળ એ બે ગણના ક્વાથમાં તેણ તેણ અથવા એરંડિયું તેણ પકવીને તેનો અનુવાસનખરિતઓમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો કલકે કરેલા સઘળા રોગો નાશ પામે છે.

વાવડિંગ, વાળો, સંધવ, કચુરો, કુલિંજન, ચિત્રક, કાયકળ, અતિવિષ, ભારંગી, વજ, કલક, દેવદાર, મેદા, મીંઢળ, જીંઢીમધ, નસોતર, નેતર, ચૂંદ, બીલી, અજમે, શતાવરી, ગળી, રાસ્તા, કળ, અરડૂસી, ખરસલિયો, પીપર, નેપાળો, ચવક અને ગરમાળાનો કલક નાખી મુકકાદિ ગણના ક્વાથમાં તેણ તેણ અથવા એરંડિયું તેણ પકવીને તે તેલનો અનુવાસનખરિતમાં ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તે તેણ ખરસનાં દરદ, ઉદાવર્તો, વાતરક્ત, શુદ્ધ, મળમૂત્રની અડકાયત, કલક સંબંધી રોગો, પ્રમેહો, શર્કરા અને અરશોનો તરત નાશ કરે છે. ૫

અશુદ્ધમપિ વોતેન કેવલેનાતિપીઢિતમ્ ॥

અહોરાત્રસ્ય કાલેષુ સર્વેષ્વેવાનુવાસેયત્ ।

રુક્ષસ્ય ચહુવાતસ્ય દ્વૌ ત્રીનપ્યનુવાસનાન્ ॥

શ્વીરદ્વિગુણસયુક્ત વસ્તિકર્મણિ યોજિતમ્ ।
નસ્યેઽમ્યજ્ઞનપાને વા હન્યાત્પિત્તગદાન્વહૂન્ ॥
ત્રિફલાતિવિષામૂર્ચાત્રિવૃચિત્રકવાસકૈઃ ।
નિમ્વારવધપહ્ન્યાસપર્ણનિશાદ્યૈઃ ॥
ગુડ્ઞીન્દ્રસુરાકૃષ્ણાકુષ્ઠસર્પનાગૈઃ ।
તૈલમેષિઃ સમૈઃ પક્વ સુરસાદિરસાણુતમ્ ।
પાનામ્યજ્ઞનગણ્ડૂપનસ્યવસ્તિપુ યોજિતમ્ ॥
સ્થૂલતાલસ્યકણ્ઠ્ઠાદીઋથેત્કફકૃતાન્ગદાન્ ।
પાઠાજમોદાશાઙ્ગેષ્ણિપ્પીલીદ્વયનાગૈઃ ॥
સરલાગુરુકાલીયમાર્ગીચવ્યામરદ્રુમૈઃ ।
મરિચૈલામયાકટ્વીશટીઘ્રનિચકદ્ફલૈઃ ॥
તૈલમેરણ્ડતૈલ વા પક્વમેષિઃ સમાયુતમ્ ।
વહ્લીકણ્ટકમૂલામ્યાં કવાયેન દ્વિગુણેન ચ ॥
હન્યાદન્વાસનૈર્દત્તં સર્વાન્કફકૃતાન્ગદાન્ ।
વિઙ્ગોદીચ્પત્તિન્ધૂર્યશટીપુષ્કરચિત્રકૈઃ ॥
કદ્ફલાતિવિષામાર્ગીવચાકુષ્ઠસુરાહૃયૈઃ ।
મેદામદનયષ્ઠચાહ્વશ્યામાનિચુલનાગૈઃ ॥
શતાહ્વાનીલિનીરાસ્નાકદલીવૃષેરુણિઃ ।
વિત્વાજમોદાકૃષ્ણાહ્વાદન્તીચવ્યનરાધિપૈઃ ॥
તૈલમેરણ્ડતૈલ વા મુષ્કકાદિરસાણુતમ્ ।
ગ્રીહોદાવર્ત્તવાતાસુગુલ્માનાદ્કફામયાન્ ॥
પ્રમેહશર્કરાશાંસિ હન્યાદાશ્વનુવાસનાત્ ॥ ૫ ॥

બુદ્ધાંબુદ્ધાં ઉપયોગી તેલો
હવે વાતાદિક દોષોના અનુક્રમે બુદ્ધ
બુદ્ધાં તેલો કહુ છું, કે જે પીવામાં, અનુવાસન
ખરિતમાં તથા નસ્યમા બેડાયાથી ઘણાઘણા
રોગો મટાડે છે.
કચૂરો, કુલિજન, પીપર, મીઠળ, દેવદાર,
શતાવરી, કદ, જેઠીમંથ, વજ, બીલી અને
ચિત્રકને સારી પેડે વાટી, તે કંક નાખી ખમણ
દૂધ તથા ચોગણા પાણીમાં તેવ પકવતુ અને
તે તેવની અનુવાસનખરિત દેવી. આ તેન
પ્રતિયોગ થયેલા વાયુનુ અનુલોભન કરે છે અને

અરશો, ગ્રહણીદોષ, આનાહ (મળમૂતની અટ-
કાયતને), વિષમજ્વર તથા કમર, સાથળ,
પીઠ અને અને કોઠામાં રહેલા વાયુ સખધી
રોગોના નાશ કરે છે
વજ, કુલિજન, કદ, એલચી, મીઠળ,
દેવદાર, સેવત, બે અતની કઢિયા, જેઠીમંથ,
મેદા, મહામેદા, બે ભાગ ગરમાગો, કાલીપાડ,
જવક, ખગ્ગેડી, ભારંગી, ચદન, કાયદંથ,
બે ભાગ નસોતર, અગર, બીલી, વાગા, આસોદ,
ચિત્રક, સરજમુખી, વાવડિંગ, વરધારો, પીપર,
અને કઢિનો કંક નાખી ચોગણા બૃહત્પથમૂતના
કવાયમાં તથા દૂધમાં તેવ પકવતુ અને તે તેલની
અનુવાસનખરિત દેવી આ તેવ ગુદમ, મળની
અટકાયત, અગ્નિ મહતા, અરશ, ગ્રહણી,
મૂતની અટકાયત અને વાયુ સખધી રોગોના
નાશ કરે છે
ચિત્રક, અતિવિષ, કાળીપાડ, નેપાગો,
બીલી, વજ, ગુગળ, નસોતર, શાલિપર્ણી, રાસ્ના,
ગળી, ગરમાગો, ચવક, અજમા, કઢિલી, મેદા,
મહામેદા, દેવદાર, જવક, કપમક, સાટાડી,
જગથી તુલસી અથવા તથવાળી, શતાવરી,
હરેપ્પુ નાખતુ સુગંધી દ્રવ્ય, આસોદ, મજ્જા,
કચૂરો, કુલિજન અને કરમાણીનો કંક નાખી
ચોગણા દૂધમાં તેવ પકવતુ આ તેવની
અનુવાસનખરિત દેવામાં આવે, તો તેથી વાયુ
સખધી રોગો, ગ્રંથસી, ખજ, કુખજ, આઘવાત,
મૂતોદાનન, બળની અદ્યતા અને અગ્નિની
અપતા તત્ત નાશ પામે છે
નાતુ રોહિસખડ, ઝરડો, સાટાડી,
રાસ્ના, અગ્ગસી, રોહિસખડ, દશમૂળ, જગની
અડકના ઠોડ, ભાગી, વજ, દેવદાર, બગદાણા,
ગગેરી, મોરવેવ, આસોદ, હરડે ગગો, સદેદ
કાંઠાઅરોગિયો, શતાવરી, મૂડ, કાકનાસા,
(ગુજરાતીમાં પ્રનિદ્ધ નથી,) કૃગેવાનો કદ,
જવ, અડદ, અગસી, બોર અને કળશીના

નબસિત દેવી નહીં; કેમ કે શુદ્ધ થયેલો રોગી
શુન્ય ઠાઠાવાળો હોય, તે તેના શરીરમાં દાખલ
કરેલો સ્નેહ જાંચો ચડી જાય છે. જમાડ્યા પછી
તેના હાથ ભીના હોય, તે સમયે તરત જ
અનુવાસનખસ્તિ દેવી; કેમ કે જેના ઉદરમાં
ખાધેલું અન્ન પચવા લાગેલું હોય, તે માણસને
અપાયેલો સ્નેહ જરૂર ઉત્પન્ન કરે છે; અત્યંત
સ્તિબ્ધ ભોજન કરાવીને કે રૂક્ષ ભોજન કરાવીને
પણ અનુવાસનખસ્તિ દેવી નહિ; કેમ કે એકવાર
ભોજનમાં અને બીજાવાર ખસ્તિમાં દેવાયેલો—
અર્થાત્તે જેવડો થયેલો સ્નેહ મદ તથા મૂર્છા
ઉત્પન્ન કરે છે અને જેણે રૂક્ષ અન્ન ખાધું
હોય, તેને અપાયેલો અનુવાસનખસ્તિરૂપ સ્નેહ
બળ તથા વર્ણની હાનિ કરે છે; માટે યથોચિત
સ્નેહવાળું અન્ન જમાડીને અનુવાસનખસ્તિ
દેવી. કદ્દ હોય તે મગના રૂક્ષ આસામણ સાથે,
પિત્ત હોય તે ગાયના દૂધ સાથે અને વાયુ હોય
તે માંસના રસ સાથે ભોજન કરાવીને અનુ-
વાસનખસ્તિ દેવી; અથવા વ્યાધિનું બળ જોઈ
તેમાં ઘટતું ભોજન કરાવીને અનુવાસનખસ્તિ
દેવી, પણ તે ભોજન એટલી માત્રાથી કરાવવું, કે
જે માત્રા હમેશના મહાવરા કરતાં એક, જે કે
ત્રણ ભાગે આછી હોય. ૮

અથાનુવાસ્યં સ્વમ્યક્તમુષ્ણામ્બુસ્વેદિતં શનૈઃ ।
ભોજયિત્વા યથાશાસ્ત્રં કૃતચક્રમણં તતઃ ॥
વિસર્જ્ય ચ શક્રન્મૂત્રં યોજયેત્સેહવસ્તિના ।
પ્રણિધાનવિધાનં તુ નિરુદ્ધે સંપ્રવક્ષ્યેત ॥
તતઃ પ્રણિહિતસેહ ઉત્તાનો વાકુલંતં ભવેત્ ।
પ્રસારિતૈઃ સર્વગાત્રૈસ્તથા વીર્યં વિસર્પતિ ॥
તાડયેત્તલયોરેનં ત્રીંશ્વીન્વારાશ્ચઙ્ગૈઃ શનૈઃ ।
સ્ફિજોશ્ચૈનં તતઃ શય્યાં ત્રીન્વારાનુસ્થિપેત્તતઃ ॥
એવં પ્રણિહિતે વસ્તૌ મન્દાયાસોડય મન્દવાક્ ।
સ્વાસ્તીર્ણે શયને કામમાસીતાચારિકે રતઃ ॥ ૯ ॥

અનુવાસનખસ્તિની પહેલાં તથા પછીનું કર્મ

જેને અનુવાસનખસ્તિ દેવાની હોય, તેને
અભ્યંગ કરી જિના જળથી ધીરેધીરે નવડાવી,
શાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જમાડી, ટેલાવી, ઝાડે
ફરાવી, મુતરાવી અને પતન છોડાવીને અનુવા-
સનખસ્તિ દેવી. અનુવાસનખસ્તિની નળી
રોગીની ગુદામાં દાખલ કરવાનું વિધાન આ
અધ્યાય પછીના નિરૂદ્ધમચિકિત્સિત નામના
અધ્યાયના બીજા વિષયમાં જે વિધાન કહેવાશે
તે પ્રમાણે જ કરવું. અનુવાસનખસ્તિ દેવાયા
પછી રોગીએ સો ગુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ
થાય, તેટલા ઠાળ સુધી સઘળાં ગાત્રો લાંબાં
કરીને ચત્તા સૂવું, કે જ્યાં સ્નેહનો પ્રભાવ સઘળા
શરીરમાં પ્રસરી જાય. પછી વૈદ્યે રોગીના બન્ને
હાથ તથા પગનાં તળાંબામાં ધીરેધીરે ત્રણ-
ત્રણવાર પોતાના હાથનાં તળાં ઠોકવાં અને
રોગીના કૂલાઓ ઉપર પણ ત્રણત્રણવાર ઠોકવાં;^૧
પછી રોગીની શય્યાને ત્રણવાર ઉચકાવવી.
આ પ્રમાણે કરાયા પછી રોગીએ પરિશ્રમ નહીં
કરતાં તથા ઝાડું ભાષણ પણ નહીં કરતાં
સારી રીતે બિછાવેલા શયનમાં પોતાની ઇચ્છા
પ્રમાણે સૂવું અને ક્રોધાદિકને ત્યાગ કરવો. ૯

સ તુ સૈન્ધવચૂર્ણેન શતાહેન ચ યોજિતઃ ।
દેયઃ સુસ્વોષ્ણશ્ચ તથા નિરેતિ સહસા સુખમ્ ॥ ૧૦

અનુવાસનખસ્તિના સ્નેહમાં સૈન્ધવા- દિકની યોજના

અનુવાસનખસ્તિમાં જે પકરનેહ દેવાનો
હોય, તેમાં સૈન્ધવના અને સૂતાના ચૂર્ણની
યોજના કરી તે સ્નેહને જરા ગરમ કરી દેવો.
આમ કરવાથી એ સ્નેહ જરા પણ પીડા નહીં
કરતાં તરત પાછો નીકળે છે. ૧૦

૧ રોગીની ડાણીઓ તથા ગોઠણોને પણ ત્રણત્રણ
વાર-પચાસવાં એવો વૃદ્ધ વૈદ્યોનો અભિપ્રાય છે.

દત્ત્વા સ્લિગ્ધતનું જ્ઞાત્વા તતઃ પશ્ચાન્નિરૂદ્ધયેત્ ।
અસ્લિગ્ધમપિ વોતેન કેવલેનાતિપીડિતમ્ ॥
સ્નેહપ્રગર્દભૈતિમાન્નિરૂદ્ધૈઃ સમુપાચરેત્ ।

અય સમ્યગ્નિરૂદ્ધ તુ વાતાદિષ્વનુવાસયેત્ ॥

વિત્વયષ્ટયાહમદનફલતૈર્લૈયૈષાકમમ્ । ૬

રોગીની સ્થિતિ પ્રમાણે અસ્તિએ દેવી

અશુદ્ધ માણસ પણ જે ધાતુઓના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુથી અત્યંત પીડાયેલો હોય, તો તેને રાત્રિવિવસના સધળા સમયે અનુવાસનઅસ્તિ દેવી. રક્ત માણસ પણ જે ઘણા વાયુવાળો હોય, તો તેને બે ત્રણ અનુવાસનઅસ્તિએ આપી સ્તિગ્ધ થયેલો બાણીને પછી નિરૂદ્ધઅસ્તિ દેવી. અસ્તિગ્ધ માણસ પણ ધાતુઓના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા વાયુથી અત્યંત પીડાયેલો હોય, તો તેને બુદ્ધિમાન વેધે ઘણા સ્નેહવાળી નિરૂદ્ધઅસ્તિએ દેવી પછી નિરૂદ્ધઅસ્તિનો સમ્યગ્યોગ થયેલો બાણાય, ત્યારે વાયુને ટાળના માટે બીકાંના તેડથી, પિત્તને ટાળવા માટે જઠીમધના તેડથી અને કફને ટાળવા માટે મીઠના તેડથી અનુવાસનઅસ્તિ દેવી. ૬

રાત્રી વસંતિ ન દયાતુ દોષોત્કેશો દિ રાત્રિજઃ ।

સ્નેહવીર્યયુતઃ કુર્યાદાધ્માનં ગૌરવં વરમ્ ॥

અહિ સ્થાનસ્થિતે દોષે વહ્નૌ ચાન્નરસાન્વિતે ।

સ્ફુટસ્તોતોમુષ્ણે દેહે સ્નેહીજઃ પરિસર્પતિ ॥

પિત્તેડધિકે કફે ક્ષીણે રુક્ષે વાતરુગદિતે ।

નૅર રાત્રી તુ દાતવ્યં કાલે ચોષ્ણેડનુવાસનમ્ ॥

ઉષ્ણે પિત્તાધિકે વાપિ દિવા દાહાદયો ગદાઃ ।

સમ્ભવન્તિ યતસ્તસ્માત્પદોષે યોજ્યેદ્વિષકુ ॥

શીતે વસન્તે ચ દિવા ગ્રીષ્મે પ્રાવૃદ્ધનાત્પયે ।

સ્નેહો દિનાન્તે પાનોક્તાદોષાન્પરિજિહીર્ષતા ॥

અહોરાત્રેષુ કાલેષુ સર્વેવેવાનિલાધિકમ્ ।

તીવ્રાયાં રુજિ જીર્ણાન્નં મોજયિત્વાનુવાસયેત્ ॥ ૭

અનુવાસન અસ્તિ દેવાના મુખ્ય સમયે

ગતે અનુવાસનઅસ્તિ દેવી નહીં, કારણ

કે રાત્રે દોષોના ઉત્ક્રેશ થાય છે; તેની સાથે

મળેલો સ્નેહનો પ્રભાવ આક્રેશ, શરીરનું ભારેપાતું તથા જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે. દિવસે દોષ પોતાના ડેકાણા પર રહેલો હોય છે, જઠરાગ્નિ અત્રના રસથી મિશ્ર હોય છે અને શરીરમાં સધળા ઓનોનાં મુખે ખુદ્ધાં હોય છે, તેથી સ્નેહનો પ્રભાવ શરીરમાં ચોતરફ ફેલાય છે; માટે દિવસે અનુવાસનઅસ્તિ દેવી; પરંતુ પિત્તની અધિકતા, ક્ષીણ રક્ત, રક્ત શરીર, વાયુ સંબંધી રોગની પીડા અથવા ઉષ્ણકાળ હોય, તો પ્રદોષકાળે અનુવાસનઅસ્તિ દેવી. ઉષ્ણકાળ હોય અથવા પિત્તની અધિકતા હોય, તો દિવસે અનુવાસનઅસ્તિ દેવાથી દાહ વગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે; માટે વેધે પ્રદોષકાળમાં અનુવાસનઅસ્તિની યોજના કરવી શીતકાળ તથા વસંતમાં દિવસે અનુવાસનઅસ્તિ દેવી અને ગ્રીષ્મ, વર્ષા તથા શરદમાં પ્રદોષકાળે (રાતના પહેલા પહોરમાં) અનુવાસનઅસ્તિ દેવી કે જથી તરસ, મૂર્છા, ઉન્માદ, ભારેપાતું, અરુચિ કે શૂળ ઉત્પન્ન ન થાય. વાયુની અધિકતા હોય અને વેદના તીવ્ર હોય તો રાત્રિવિવસના સધળા સમયે જને અન્ન પચી ગયું હોય એવા રોગીને જમાડીને અનુવાસનઅસ્તિ દેવી. ૭

ન ચાડુમુકવતઃ સ્નેહઃ પ્રણિષેયઃ કથચ્ચન ।

શુદ્ધત્વાચ્છન્યકોષ્ઠસ્ય સ્નેહઃ ઊર્ધ્વમયોત્પતેત્ ॥

સદાનુવાસયેચાપિ મોજયિત્વાર્દ્રપાનિનમ્ ।

જ્વરં વિદગ્ધપુત્રકસ્ય કુર્યાત્સ્નેહઃ પ્રયોજિતઃ ॥

ન ચાતિસ્લિગ્ધમશનં મોજયિત્વાનુવાસયેત્ ।

મદં મૂર્છાં ચ જનયેદ્દિપ્તિા સ્નેહઃ પ્રયોજિતઃ ॥

રુક્ષ મુકવતો દ્વાન્નં વર્ણં ચ હાપયેત્ ।

યુક્તસ્નેહમતો જન્તું મોજયિત્વાનુવાસયેત્ ॥

યુષ્કીરસૈસ્તસ્માદ્યાગ્યાધિમવેદ્ય વા ।

યયોચિતાત્પ્રાદહીનં મોજયિત્વાડનુવાસયેત્ ॥ ૮ ॥

અસ્તિ પહેલાં કેવું યોજન ?

રોગીને જમાડ્યા વગર કદી પણ અનુવા-

ઉત્તમ બળ અને વર્ણ પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રીજી વારની અનુવાસનખસ્તિથી રસ સ્તિગ્ધ થાય છે. પાંચમી વારની અનુવાસનખસ્તિથી રુધિર સ્તિગ્ધ થાય છે. છઠી વારની અનુવાસનખસ્તિથી માંસ સ્તિગ્ધ થાય છે. સાતમી વારની અનુવાસનખસ્તિથી મેદ સ્તિગ્ધ થાય છે. આઠમી વારની અનુવાસનખસ્તિથી અસ્થિ સ્તિગ્ધ થાય છે અને નવમી વારની અનુવાસનખસ્તિથી મજ્જા સ્તિગ્ધ થાય છે. આ પ્રમાણે અદ્યાર અનુવાસનખસ્તિઓ લેવામાં આવે, તો તેથી વીર્યમાં રહેલા દોષો પણ સારી પેઠે નાશ પામે છે. જે પુરુષ ઉપર ઠંડેલા વિધાન પ્રમાણે યોગ્ય નિયમે પાળીને ત્રણસોચોવીસ ખસ્તિઓનું સેવન કરે, તે માણસ હાથીના જેવા બળવાળો, ઘોડાના જેવા વેગવાળો, દેવના જેવી ક્રાંતિવાળો, નિષ્પાપ, અંધાદિકને એકવાર સાંભળવાથી જ મનમાં ધરી શકે એવો અને હજાર વર્ષના આયુધ્યવાળો થાય છે. ૧૫

સ્નેહવસ્તિ નિરૂદ્ધં વા નૈકમેવાતિશીલયેત્ ।
સ્નેહાદગ્નિવધોત્કેશૌ નિરૂદ્ધાત્પવનાદ્વયમ્ ॥
તસ્માન્નિરૂદ્ધોડનુવાસ્યો નિરૂદ્ધશ્ચાનુવાસિતઃ ।
નૈવ પિત્તકફોત્કેશૌ સ્યાતાં ન પવનાદ્વયમ્ ॥
રુક્ષાય વહુવાતાય સ્નેહવસ્તિ દિને દિને ।
દદ્યાદ્દૈવસ્તતોડન્યેષામગ્ન્યાવાધમયાત્યહાત્ ॥
સ્નેહોડલ્પમાત્રો રુક્ષાણાં સર્વકાલમનત્યયઃ ।
તથા નિરૂદ્ધઃ સ્તિગ્ધાનાં સ્વલ્પમાત્રઃ પ્રશસ્યતે ॥૧૬॥

એકલી અનુવાસનખસ્તિ કે નિરૂદ્ધખસ્તિના સેવનનો નિષેધ તથા વિધિ

એકલી અનુવાસનખસ્તિ કે એકલી નિરૂદ્ધખસ્તિનું જ અતિ સેવન કરવાથી અગ્નિનો નાશ તથા દોષનો ઉત્ક્રેશ થાય છે અને વાયુનો ભય થાય છે. આ કારણથી નિરૂદ્ધખસ્તિ દીધા પછી અનુવાસનખસ્તિ દેવી અને અનુવાસનખસ્તિ દીધા પછી નિરૂદ્ધખસ્તિ દેવી. આમ કરવાથી પિત્ત તથા કફનો ઉત્ક્રેશ થતો નથી અને વાયુનો

પ્રદોષ પણ થતો નથી. જે માણસ રૂક્ષ અને ઘણા વાયુવાળો હોય તેને ધ્રુવે દિવસેદિવસે અનુવાસનખસ્તિ દેવી અને તે સિવાય બીજાં માણસોને અગ્નિની મંદતા થઈ જવાના ભયથી ત્રણત્રણ દિવસે અનુવાસનખસ્તિ દેવી. રૂક્ષ માણસોને સર્વદા થોડી માત્રાવાળા સ્નેહની અનુવાસનખસ્તિ દેવામાં આવે તો કશી હરકત ન કરતાં શુભકારી થાય છે અને સ્તિગ્ધ માણસોને સર્વદા અલ્પમાત્રાવાળી નિરૂદ્ધખસ્તિ દેવામાં આવે તો કશી હરકત ન કરતાં શુભકારી થાય છે. ૧૬

અતઃ ઊર્ધ્વ પ્રવક્ષ્યામિ વ્યાપદઃ સ્નેહવસ્તિજાઃ ।
વલગ્નન્તો યદા દોષાઃ કોષ્ઠે સ્પુરનિલાદયઃ ॥
અલ્પવીર્ય તદા સ્નેહમભિમૂય પૃથગ્વિધાન્ ।
કુર્વન્ત્યુપદ્રવાન્સેહઃ સ ચાપિ ન નિવર્તતે ॥
તત્ર વાતાભિમૂતે તુ સ્નેહે મુલકપાયતા ।
જૂમ્ભા વાતરુજસ્તાસ્તા વેપથુર્વિષમજ્વરઃ ॥
પિત્તાભિમૂતે સ્નેહે તુ મુલસ્ય કદુતા ભવેત્ ।
દાહસ્તૃણ્ણા જ્વરઃ સ્વેદો નેત્રમૂત્રાક્ષ્ણીતતા ॥
શ્લેષ્માભિમૂતે સ્નેહે તુ પ્રસેકો મધુરાસ્યતા ।
ગૌરવં છર્દિરુચ્છ્રાસઃ કૃચ્છ્રઃ શીતજ્વરોડરુચિઃ ॥
તત્ર દોષાભિમૂતે તુ સ્નેહે વસ્તિ નિધાપયેત્ ।
યદાસં દોષશમનાન્યુપયોજ્યાનિ યાનિ ચ ॥
અત્યાશિતેડન્નાભિભવાત્સ્નેહો નૈતિ યદા તદા ।
ગુરુરામાશયઃ શૂલં વાયોશ્વાપ્રતિસજ્વરઃ ।
હૃત્પીડા મુલવૈરસ્યં શ્વાસો મૂર્છાં પ્રમોડરુચિઃ ।
તત્રાપતર્પણસ્યાન્તે દીપનો વિચિરિષ્યતે ॥
અશુદ્ધસ્ય મલોન્મિશ્રઃ સ્નેહો નૈતિ યદા પુનઃ ।
તદાક્લસદનાધ્માને શ્વાસઃ શૂલં ચ જાયતે ॥
પક્વાશયશુરુત્વં ચ તત્ર દદ્યાન્નિરૂદ્ધમ્ ।
અતિતીક્ષ્ણૌપધૈર્યં સિદ્ધં ચાપ્યનુવાસનમ્ ।
શુદ્ધસ્ય દૂરાનુચિતે સ્નેહે સ્નેહસ્ય દર્શનમ્ ।
ગાત્રેષુ સર્વેન્દ્રિયાણામુપલેપોડવસાદનમ્ ॥
સ્નેહગન્ધિ મુલં તત્ર કાસશ્વાસાવરોચકઃ ।

યસ્યાનુવાસનો દત્તઃ સઙ્ગદન્વક્ષમાવ્રજેત્ ।
 અત્યૌઘ્ન્યાદતિતેક્ષ્ણ્યાદા વાયુના વા પ્રપીડિતઃ ॥
 સવાતોડધિક્રમાત્રો વા ગુરુત્વાદા સમેપજઃ ।
 તસ્યાન્યોડ્વપતરો દેયો નહિ સ્નિહ્યત્યતિષ્ઠતિ ॥ ૧૧
 બીજી વાર અનુવાસનખસ્તિ ક્યારે દેવી ?
 જે રોગીને દેવામાં આવેલો સ્નેહ અત્યંત ઉપલુનાથી, અત્યંત તીક્ષ્ણ કે વાયુના દબાણથી કેવળ વાયુ સહિત કે ઝાઝો એકદમ પાછો નીકળે; અથવા ભારપણને લીધે સૌધવાદિક ઔષધ સહિત એકદમ પાછો નીકળે, તે રોગીને બીજી વાર અત્યંત થોડી અનુવાસનખસ્તિ દેવી, કેમ કે સ્નેહ અંદર ન રહે તો રોગી સ્નિગ્ધ થતો નથી. ૧૧

વિષ્ણ્વનિલવિષ્ણ્વસ્નેહો હીનોડ્વનુવાસનઃ ।
 દાહક્લમપ્રવાહાત્તિકરશ્ચાલનુવાસનઃ ॥ ૧૨ ॥
 અનુવાસનખસ્તિના હીનયોગ તથા
 અતિયોગનાં લક્ષણે।

અધોવાયુ, વિષા, મૂત્ર અને સ્નેહની અટકાયત થાય તો બાહ્યુ, કે અનુવાસન ખસ્તિના હીનયોગ થયો છે એ દાહ, ક્લમ, (શારીરસ્થાનના ચોથા અધ્યાયનો ૨૩મો વિષય બુઓ.) પ્રવાહિકા અને પીડા થાય તો બાહ્યુ, કે અનુવાસનખસ્તિના અતિયોગ થયો છે. ૧૨
 સાનિલઃ સપુરીષશ્ચ સ્નેહઃ પ્રલેતિ યસ્ય તુ ।
 બોષચોષો વિના શીઘ્રં સ સમ્યગનુવાસિતઃ ॥ ૧૩ ॥
 અનુવાસનખસ્તિના સમ્યગ્યોગનું લક્ષણ

જે યજ્ઞતર કે ગૌસ ઉત્પન્ન ન કરતાં સ્નેહ અંદર રહી અધોવાયુ સાથે કે વિષા સાથે તરત પાછો નીકળે, તો બાહ્યુ કે અનુવાસનખસ્તિના સમ્યગ્યોગ થયો છે. ૧૩

જીર્ણાન્નમય સાયાહે સ્નેહે પ્રત્યાગતે પુનઃ ।
 લઘ્વન્નં મોજયેત્કામં દીપ્તામિત્તુ નરો યદિ ॥
 પ્રાનરુણોદકં દેયં ધાન્યનાગરસાધિતમ્ ।
 તેનાસ્ય દીપ્યતે વહ્નિર્મત્તકાકાદૃશા ચ જાયતે ॥ ૧૪ ॥

સ્નેહ નીકળ્યા પછીના ઉપચારે।

સ્નેહ શુદ્ધામાંથી પાછો નીકળ્યા પછી અને આધિતું અને પચ્યા પછી જે રોગી પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળો હોય, તો તેને સાચાંઠાએ હલકું અને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે જમવા આપવું. એ માણસ મંદ અગ્નિવાળો હોય, તો તેને પ્રભાતે ધાણ તથા સૂકી પકવેલું ભાતું પાણી દેવું. આમ કરવાથી તેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને જમવાની ઇચ્છા થાય છે. ૧૪

એહ્યસ્તિકમેષ્વેવં વિષિમાહુર્મનીપિણઃ ।
 અનેન વિષિના ઘડ્ ઘા સત વાઘૌ નૈવૈ વા ॥
 વિષયા વસ્તયસ્તેવામન્તરા તુ નિરુદ્ધનમ્ ।
 દત્તસ્તુ પ્રથમો વસ્તિઃ એહ્યેદ્યસ્તિવદ્ધક્ષણી ॥
 સમ્યગ્દત્તો દ્વિતીયસ્તુ મૂર્દસ્યમનિલં જયેત્ ।
 જનયેદ્વલવર્ણો ચ તૃતીયસ્તુ પ્રયોજિતઃ ॥
 રસં ચતુર્થો રક્તં તુ પચ્યમઃ એહ્યેત્તયા ।
 પઠસ્તુ એહ્યેન્માંસં મેદઃ સતમ એવ ચ ॥
 અપ્તમો નવમઘ્નાસ્ય મજ્જાનં ચ વચાકવમ્ ।
 એવં શુક્રગતાન્દોપાન્દિગુણઃ સાધુ સાધયેત્ ॥
 અણ્દશાણ્દશકાન્વસ્તીનાં યો નિષેવતે ।
 યયોક્તેન વિષાનેન પરિહારક્રમેણ તુ ॥
 સ કુઙ્ગરવલોડશ્ચસ્ય જૈસ્તુત્યોડ્મરંપ્રમ્ ।
 વીતવાપ્પા શ્રુતિષરઃ સહચાયુર્નરો મવેત્ ॥ ૧૫ ॥

અનુવાસનખસ્તિઓ અનેકવાર
 દેવાથી લાભે।

આ અનુવાસનખસ્તિના ક્રમેમાં ઉપર પ્રમાણે વિદ્વાન વૈદ્યોએ જે ત્રિધિ કહ્યો છે, તે વિધિ પ્રમાણે છે, સાત, આઠ અથવા નવ ખસ્તિઓ દેવી, પણ તે અનુવાસનખસ્તિઓ નિત્ય ન આપતાં વયમાંવયમાં નિરૂદ્ધખસ્તિ દેવી. પહેલી વારની અનુવાસનખસ્તિથી મૂનાશય તથા સાથજોનાં મૂંગા સ્નિગ્ધ થાય છે. બીજી વારની અનુવાસનખસ્તિથી મસ્તકમાં રહેલો વાયુ શાંત થઈ બધ થઈ. ત્રીજી વારની અનુવાસનખસ્તિથી

મસ્તિ પણ દેવી.

શુદ્ધ થયેલા માણસને આપવામાં આવેલો સ્નેહ અત્યંત દૂર સુધી પેસી જાય, તો સર્વ ગાત્રોમાં સ્નેહ નજરે પડે છે, સઘળી ઇંદ્રિયોમાં ઉપલેપ (મળની વૃદ્ધિ) થાય છે, ગ્લાનિ થાય છે, મોઢું સ્નેહના ગંધવાણું થાય છે અને ખાંસી, શ્વાસ તથા અરોચક થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો અતિપીડિતની ચિકિત્સાઓ જવી યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી (ગયા અધ્યાયનો પમે વિષય જુઓ) અને નિરૂપસ્તિ દેવી.

જેને સ્વેદન સંસ્કાર ન અપાયો હોય એવા અશુદ્ધ માણસને અપાયેલો અદ્ય, શીતળ કે કોમળ સ્નેહ પાછો આવતો નથી અને એમ થવાથી એ માણસ દરત માટે થોડું થોડું જોર કર્યા કરે છે અને તેના પડનાશ-યમાં મળખંધ, ભારેપણું, આદરો તથા શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો તરત નિરૂપસ્તિ અને અનુવાસનખસ્તિ પણ દેવી.

અત્યંત થોડું જ મેલા માણસને અદ્ય કે મંદગુણવાળો સ્નેહ અપાયો હોય, તો તે સ્નેહ પાછો નહિ આવતાં ક્ષમ તથા ઉત્ક્રેશ ઉત્પન્ન કરે છે અથવા અત્યંત અરતિ^૧ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો શોધનીય નિરૂપસ્તિ દેવી અને શોધનીય સ્નેહથી જ અનુવાસનખસ્તિ દેવી.

અનુવાસનખસ્તિથી અપાયેલો સ્નેહ એક દિવસરાત સુધીમાં પણ પાછો આવે, તો તે સ્નેહ વ્યાપ્તિને ઉત્પન્ન કરતો નથી, પણ ખસ્તિથી થતા લાભો આપે છે; અને જે અદ્ય-ગુણવાળો હોય, તો જઠરાગ્નિમાં હોમાઈ જ જાય છે. જેને અનુવાસનખસ્તિથી અપાયેલો સ્નેહ શરીરની રક્તતાને લીધે ઘેરાઈ જઈને એક દિવસરાત સુધીમાં કશે ઉપદ્રવ ન કરતાં સઘળો

દે થોડાક પાછો નીકળે નહિ તેની પ્રવીણ વૈદે ઉપેક્ષા જ કરવી; પરંતુ એક દિવસરાત વીત્યા પછી પણ પાછો ન નીકળે અને ઉપદ્રવ કરે, તો તેને સંશોધન કરનારી નિરૂપસ્તિઓથી જ પાછો કાઢવો, પણ તેને કાઢવા માટે ફરીવાર અનુવાસનખસ્તિ દેવી નહિ.

સ્નેહખસ્તિની સઘળી વ્યાપ્તિઓનું લક્ષણો સહિત અને ચિકિત્સાઓ સહિત આ નિરૂપણ સંપૂર્ણ થયું. ૧૭

વસ્તેરુત્તરસંજ્ઞસ્ય વિધિં વક્ષ્યામ્યતઃ પરમ્ ।
 ચતુર્દશાઙ્ગુલં નેત્રમાતુરાઙ્ગુલસંમિતમ્ ॥
 માલતીપુષ્પવૃન્તાગ્રં છિદ્રં સર્પપનિર્ગમમ્ ।
 મેઢાયામસમં કેચિદિચ્છન્તિ ક્ષલુ તદ્વિદઃ ॥
 સ્નેહપ્રમાણં પરમં પ્રકુચ્ચશ્ચાત્ર કીર્તિતઃ ।
 પદ્મવિંશાદધો માત્રાં વિદધ્યાદ્ બુદ્ધિકલ્પિતામ્ ॥
 નિવિષ્ટકર્ણિકં મધ્યે નારીણાં ચતુરઙ્ગુલે ।
 મૂત્રસ્રોતઃપરીણાદં મુદ્રવાહિ દશાઙ્ગુલમ્ ॥
 તાસામપત્યમાર્ગે તુ નિદધ્યાચતુરઙ્ગુલમ્ ।
 દચઙ્ગુલં મૂત્રમાર્ગે તુ કન્યાનાં ત્વેકમઙ્ગુલમ્ ॥
 સ્નેહસ્ય પ્રસૂતં ચાત્ર સ્વાઙ્ગુલીમૂલસંમિતમ્ ।
 દેયં પ્રમાણં પરમમર્વાગ્બુદ્ધિવિકલ્પિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

ઉત્તરખસ્તિમાં નળી તથા સ્નેહનું માપ હવે ઉત્તરખસ્તિ(લિંગ કે ચોનિમાં આપવાની હોય છે, તે)નો વિધિ કહું છું: ઉત્તરખસ્તિ પુરુષને દેવી હોય, તો તેની નળી રોગીનાં ઔદ આંગળ જેટલી લાંબી, માલતીના ફૂલના દીપ્તિયાના જેવા અચળાળી અને અંદરથી સરસવ નીકળી જાય એવડા છિદ્રવાળી કરવી. કેટલાક આચાર્યો કહે છે: 'લિંગની લંબાઈ જેટલી લાંબી કરવી.' એ નળીના મધ્યમાં ડોડી કરવી, કે જથી છ આંગળથી વધારે અંદર પેસે નહિ. જે સ્નેહિક ઉત્તરખસ્તિ દેવાની હોય, તો તેમાં વધારેમાં વધારે ચાર તોલાભાર સ્નેહની માત્રા કરવી. પત્નીસ વર્ષથી નીચેની ઉંમરવાળા માટે બુદ્ધિથી વિચાર

અતિપીડિતવત્તત્ર વિધિરાસ્યાપન તથા ॥
 અસ્વિન્નસ્યાવિશુદ્ધસ્ય એહોડ્વલ સમ્પ્રયોજિતઃ ॥
 શીતો મૃદુશ્ચ નામ્યેતિ તતો મન્દ પ્રવાહેતે ।
 વિવન્ધગૌરવાધ્માનશ્ચ પક્ષાશય પ્રતિ ॥
 તત્રાસ્યાપનમેવાશુ પ્રયોજ્ય સાનુવાસનમ્ ।
 અલ્પ મુક્તવતોડ્વલો દ્વિ સ્નેહો મન્દગુણસ્તથા ॥
 દત્તો નૈતિ ક્ષમોક્લેશો મૃગ ચાડતિમાવહેત્ ।
 તત્રૈવાસ્યાપન કાર્ય શોધનીયેન વસ્તિના ॥
 અન્વાસન ચ એહેન શોધનીયેન શસ્યતે ।
 અહોરાત્રાદપિ સ્નેહ પ્રત્યાગચ્છન્ન દુષ્યતિ ॥
 કુર્યાદ્વસ્તિગુણાશ્ચાપિ ઝીર્ણસ્ત્વલ્પગુણો ભવેત્ ।
 ચર્ય નોપદ્રવ્ય કુર્યાન્સ્નેહવસ્તિરનિ સૃત ॥
 સર્વોડ્વલો વાડડૃતો રૌક્ષાદુપેક્ષ્ય સ વિજ્ઞાનતા ।
 અનાયાન્ત ત્વહોરાત્રાસ્નેહ સશોધનૈર્જયેત્ ॥
 સ્નેહષસ્તાવનાયાતે નાન્યઃ સ્નેહો વિધીયતે ।
 દ્યુક્તા વ્યાપદ સર્ગ સલક્ષણચિકિત્સિતાઃ ॥૧૭॥
 સ્નેહબ્ધસ્તિની આઠ વ્યાપત્તિઓના લક્ષણો
 તથા ચિકિત્સાઓ

હવે સ્નેહમસ્તિથી યતી વ્યાપત્તિઓના
 વક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ બહુ છુ ન્યારે વાયુ
 આદિ દોષો ઠાઠામા (અનુવાસનબ્ધસ્તિથી) બળ
 વાન ટોય, ત્યારે તે દોષો અદ્યપ શક્તિનારા સ્નેહને
 પગભવ કરી નાખી બુદ્ધાનુના પ્રકારના ઉપદ્રવો
 ઉત્પન્ન કૃ છે અને તે સ્નેહ ગુદામાથી પાછો
 નીકળતો નથી

એ સ્નેહ વાયુથી પરાભવ પામ્યો હોય
 તો મોઢું તુર થઈ જાય છે, બગાસા આવ્યા
 કરે છે, અનેક પ્રકારની વાયુ સબધી વેદનાઓ
 થાય છે, કપ થાય છે અને ત્રિપન્નજનર
 થાય છે આ પ્રમાણે થયેન હોય, તો વાતહર
 દ્રવ્યો તથા સશોધન દ્રવ્યોના ક્ષાયાદિકની
 નિરૂપસ્તિ દેવી અને જે જે ચિકિત્સાઓ વાયુને
 શાત કરનારી છે, તેઓની યોગ્ય યોજના કરવી
 એ સ્નેહ પિત્તથી પરાભવ પામ્યો હોય

તો મોઢું તીખું થઈ જાય છે, ઠાઠ થાય છે,
 તરસ લાગ્યા કરે છે, જ્વર આવે છે, પસીના
 આવ્યા કરે છે અને નેનો, મૂન તથા અગ્ર
 પીગા થઈ જાય છે આ પ્રમાણે થયેન હોય તો
 પિત્તહર દ્રવ્યોના તથા સશોધન દ્રવ્યોના
 ક્ષાયાદિકની નિરૂપસ્તિ દેવી અને જે જે
 ચિકિત્સાઓ પિત્તને શાત કરનારી છે, તેઓની
 યોગ્ય યોજના કરવી

એ સ્નેહ કફથી પરાભવ પામ્યો હોય
 તો મોઢામાથી કફનો સ્રાવ થાય છે, મોઢું
 મલુર થઈ જાય છે, શરીરમાં ભારેપાનુ આવે છે,
 જનટી થાય છે, શ્વાસ જાગ્યા આવે છે, શીતજન
 આવે છે અને અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે
 થયેન હોય, તો કફહર દ્રવ્યો તથા સશોધન
 દ્રવ્યોના ક્ષાયાદિકની નિરૂપસ્તિ દેવી અને
 જે જે ચિકિત્સાઓ કફને શાત કરનારી છે,
 તેઓની યોગ્ય યોજના કરવી

ન્યારે સ્નેહ અત્યંત જમવામાં
 આવેલા અન્યથી પરાભવ પામીને પાછો
 આવે નહીં, ત્યારે આભાશય ભારે થઈ જાય
 છે, શ્વાસ નીકળે છે, ઠાઠામા વાયુનો સચાર
 થતો નથી, હૃદયમાં પીડા થાય છે, મોઢું
 વિરસ થઈ જાય છે, શ્વાસ થાય છે, મૂર્છા આવે
 છે, બ્રમ થાય છે અને અરુચિ થાય છે આ
 પ્રમાણે થયેન ટોય, તો લઘન કરાવવું અને
 લઘનને અતે દીપત (અગ્નિને પ્રદીપ કરનારી)
 ચિકિત્સા કરવી

ન્યારે અશુદ્ધ માલુસના મળ સાથે મિશ્ર
 થઈ જવાથી સ્નેહ પાછો આવે નહીં,
 ત્યારે અગ્રમા વ્યાપ્તિ થાય છે, પેટ ચડી
 આવે છે, શ્વાસ થાય છે, શ્વાસ નીકળે છે અને
 પન્નાશર જાગે થઈ જાય છે આ પ્રમાણે
 થયેન હોય, તો અત્યંત તીક્ષ્ણ ઔષધોના
 ક્ષાયાદિકની નિરૂપસ્તિ દેવી અને અત્યંત
 તીક્ષ્ણ ઔષધોથી પકવેના સ્નેહની અનુવાસન

મસ્તિ પણ દેવી.

શુદ્ધ થયેલા માણસને આપવામાં આવેલો સ્નેહ અત્યંત દૂર સુધી પેસી જાય, તો સર્વ જાતોમાં સ્નેહ નજરે પડે છે, સઘળી ઇંદ્રિયોમાં ઉપલેખ (મળની વૃદ્ધિ) થાય છે, ગ્લાનિ થાય છે, મોઢું સ્નેહના ગંધવાણું થાય છે અને ખાંસી, શ્વાસ તથા અરોચક થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો અતિપીડિતની ચિકિત્સાઓ જેવી થોડી ચિકિત્સા કરવી (ગયા અધ્યાયનો પમે વિપય જુઓ) અને નિરૂપસ્તિ દેવી.

જેને સ્વેદન સંસ્કાર ન અપાયો હોય એવા અશુદ્ધ માણસને અપાયેલો અલ્પ, શીતળ કે કોમળ સ્નેહ પાછો આવતો નથી અને એમ થવાથી એ માણસ ઘરત માટે થોડુંથોડું જરૂર કર્યા કરે છે અને તેના પક્વાશયમાં મળખંધ, ભારેપણું, આદ્રેશ તથા શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો તરત નિરૂપસ્તિ અને અનુવાસનખસ્તિ પણ દેવી.

અત્યંત થોડું જમેલા માણસને અલ્પ કે મંદગુણવાળો સ્નેહ અપાયો હોય, તો તે સ્નેહ પાછો નહિ આવતાં ક્ષમ તથા ઉત્ક્રેશ ઉત્પન્ન કરે છે અથવા અત્યંત અરતિ^૧ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો શોધનીય નિરૂપસ્તિ દેવી અને શોધનીય સ્નેહથી જ અનુવાસનખસ્તિ દેવી.

અનુવાસનખસ્તિથી અપાયેલો સ્નેહ એક દિવસરાત સુધીમાં પણ પાછો આવે, તો તે સ્નેહ વ્યાપ્તિને ઉત્પન્ન કરતો નથી, પણ ખસ્તિથી થતા લાભો આપે છે; અને જો અલ્પ-ગુણવાળો હોય, તો જરૂરાશિમાં હોમાઈ જ જાય છે. જેને અનુવાસનખસ્તિથી અપાયેલો સ્નેહ શરીરની રક્ષતાને લીધે ઘેરાઈ જઈને એક દિવસરાત સુધીમાં કશો ઉપદ્રવ ન કરતાં સઘળો

કે થોડાક પાછો નીકળે નહિ તેની પ્રવીણ વૈદ્ય ઉપેક્ષા જ કરવી; પરંતુ એક દિવસરાત વીત્યા પછી પણ પાછો ન નીકળે અને ઉપદ્રવ કરે, તો તેને સંશોધન કરનારી નિરૂપસ્તિઓથી જ પાછો કાઢવો, પણ તેને કાઢવા માટે ફરીવાર અનુવાસનખસ્તિ દેવી નહિ.

સ્નેહખસ્તિની સઘળી વ્યાપ્તિઓનું લક્ષણો સહિત અને ચિકિત્સાઓ સહિત આ નિરૂપસ્તિ સંપૂર્ણ થયું. ૧૭

वस्तेरुत्तरसंज्ञस्य विधिं वक्ष्याम्यतः परम् ।
चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रमातुराङ्गुलसंमितम् ॥
मालतीपुष्पवृन्ताग्रं छिद्रं सर्पपनिर्गमम् ।
मेढ्रायामसमं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः ॥
स्नेहग्रमाणं परमं प्रकुञ्चश्चात्र कीर्तितः ।
पञ्चविंशदधो मात्रां विदध्याद् बुद्धिकल्पिताम् ॥
निविष्टकर्णिकं मध्ये नारीणां चतुरङ्गुले ।
मूत्रस्रोतःपरीणाहं मुद्रवाहि दशाङ्गुलम् ॥
तासामपत्यमार्गे तु निदध्याच्चतुरङ्गुलम् ।
दयङ्गुलं मूत्रमार्गे तु कन्यानां त्वेकમङ्गुलम् ॥
સ્નેહસ્ય પ્રસૂતં ચાત્ર સ્વાઙ્ગુલીમૂલસંમિતમ્ ।
દેયં પ્રમાણં પરમમર્વાંગુલ્લિવિકલ્પિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

ઉત્તરખસ્તિમાં નળી તથા સ્નેહનું માપ હવે ઉત્તરખસ્તિ(લિંગ કે ચોનિમાં આપવાની હોય છે, તે)નો વિધિ કહું છું: ઉત્તરખસ્તિ પુરુષને દેવી હોય, તો તેની નળી રોગીનાં ચૌદ આંગળ જેટલી લાંબી, માલતીના ફૂલના દીપ્તિયાના જેવા અથવાળી અને અંદરથી સરસવ નીકળી જાય એવડા છિદ્રવાળી કરવી. કેટલાક આચાર્યો કહે છે: 'લિંગની લંબાઈ જેટલી લાંબી કરવી.' એ નળીના મધ્યમાં ડોડી કરવી, કે જેથી છ આંગળથી વધારે અંદર પેસે નહિ. જો સૈદ્ધિક ઉત્તરખસ્તિ દેવાની હોય, તો તેમાં વધારેમાં વધારે ચાર તોલાભાર સ્નેહની માત્રા કરવી. પચીસ વર્ષથી નીચેની ઉંમરવાળા માટે બુદ્ધિથી વિચાર

અતિપીડિતવત્ત્વ વિધિરાસ્યાપન તથા ॥
 અસ્થિભ્રસ્યાવિશુદ્ધસ્ય છેદ્યોઽલ્પ સમ્પ્રયોજિતઃ ॥
 શીતો મૃદુશ્ચ નામ્યેતિ તત્તો મન્દ પ્રવાહતે ।
 વિષ્ણ્વગૌલાધ્માનશ્ચ પક્વાશય પ્રતિ ॥
 તત્રાસ્યાપનમેવાશુ પ્રયોજ્ય સાનુવાસનમ્ ।
 અલ્પ મુક્તવતોઽલ્પો દિ સ્નેહો મન્દગુણસ્તથા ॥
 દત્તો નૈતિ ક્ષમોક્તેશૌ મૃશ ચાડતિમાવહેત્ ।
 તત્રૈવાસ્યાપન કાર્યં શોષનીયેન વસ્તિના ॥
 અન્વાસન ચ સ્નેહેન શોષનીયેન શસ્યતે ।
 અહોરાત્રાદપિ સ્નેહ પ્રત્યાગચ્છન્ન દુષ્યતિ ॥
 કુર્યાદ્વસ્તિગુણાશ્ચાપિ ઝીર્ણસ્ત્વલ્પગુણો ભવેત્ ।
 ચસ્ય નોપદ્રવ કુર્યાન્સ્નેહવસ્તિરતિ સત્ ॥
 સર્વોઽલ્પો વાઙ્મૃતો રૌક્ષ્યાદુપેક્ષ્ય સ વિજાનતા ।
 અનાપાન્ત ત્વહોરાત્રાસ્નેહ સયોધનૈર્જયેત્ ॥
 સ્નેહવસ્તાવનાપોતે નાન્યઃ સ્નેહો વિધીયતે ।
 ઇચુક્તા વ્યાપદઃ સર્વા સલક્ષણચિકિત્સિતાઃ ॥૧૭॥
 સ્નેહબ્દસિનની આઠ વ્યાપત્તિઓના લક્ષણો
 તથા ચિકિત્સાઓ

હવે સ્નેહબ્દસિનથી ચતી વ્યાપત્તિઓના
 લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ કહું છું જ્યારે વાયુ
 આદિ દોષો ઠાઠામા (અનુવાસનબસ્તિથી) બગ
 વાન હોય, ત્યારે તે દોષો અપ શક્તિમાના સ્નેહને
 પગભર કરી નાખી જુદાજુદા પ્રકારના ઉપદ્રવો
 ઉત્પન્ન કરે છે અને તે સ્નેહ ગુદામાંથી પાછો
 નીકળતો નથી

જે સ્નેહ વાયુથી પરાભવ પામ્યો હોય
 તે મોઢું ત્રુ ચર્બી બળ છે, બગાસા આવ્યા
 કરે છે, અનેક પ્રકારની વાયુ સબધી વેદનાઓ
 થાય છે, ઠપ થાય છે અને વિભજન
 થાય છે આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તે વાતહર
 દ્રવ્યો તથા સશોધન દ્રવ્યોના ક્ષાયાદિકની
 નિરૂપણસ્તિ દેવી અને જે જે ચિકિત્સાઓ વાયુને
 શાત કરનારી છે, તેઓની યોગ્ય યોજના કરવી

જે સ્નેહ પિત્તથી પરાભવ પામ્યો હોય

તે મોઢું તીવ્ર ચર્બી બળ છે, દાહ થાય છે,
 તરસ લાગ્યા કરે છે, જનર આવે છે, પરીની
 આવ્યા કરે છે અને નેનો, મૂત્ર તથા અગ્ર
 પીગા ચર્બી બળ છે આ પ્રમાણે થયેલ હોય તે
 પિત્તહર દ્રવ્યોના તથા સશોધન દ્રવ્યોના
 ક્ષાયાદિકની નિરૂપણસ્તિ દેવી અને જે જે
 ચિકિત્સાઓ પિત્તને શાત કરનારી છે, તેઓની
 યોગ્ય યોજના કરવી

જે સ્નેહ કફથી પરાભવ પામ્યો હોય
 તે મોઢામાંથી કફનો સાવ થાય છે, મોઢું
 મધુર ચર્બી બળ છે, શરીરમાં ભારેપાનુ આવે છે,
 જનટી થાય છે, શ્વાસ જાગ્યા આવે છે, શીતજન
 આવે છે અને અરચિ ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે
 થયેલ હોય, તે કફહર દ્રવ્યો તથા સશોધન
 દ્રવ્યોના ક્ષાયાદિકની નિરૂપણસ્તિ દેવી અને
 જે જે ચિકિત્સાઓ કફને શાત કરનારી છે,
 તેઓની યોગ્ય યોજના કરવી

જ્યારે સ્નેહ અત્યંત જમવામાં
 આવેલા અત્યંત પરાભવ પામીને પાછો
 આવે નહીં, ત્યારે આમાશય ભારે ચર્બી બળ
 છે, શ્વાસ નીકળે છે, ઠાઠામા વાયુનો સચાર
 થતો નથી, દહ્યમા પીડા થાય છે, મોઢું
 વિરસ ચર્બી બળ છે, શ્વાસ થાય છે, મૂર્છા આવે
 છે, મમ થાય છે અને અરચિ થાય છે આ
 પ્રમાણે થયેલ હોય, તે લઘન કરાવવું અને
 લઘનને અતે દીપન (અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારી)
 ચિકિત્સા કરવી

જ્યારે અશુદ્ધ માણસના મળ સાથે મિશ્ર
 થઈ જવાથી સ્નેહ પાછો આવે નહીં,
 ત્યારે અગ્રમાં ગ્નાનિ થાય છે, પેટ ચડી
 આવે છે, શ્વાસ થાય છે, શ્વાસ નીકળે છે અને
 પન્નાશન ભારે ચર્બી બળ છે આ પ્રમાણે
 થયેલ હોય, તે અત્યંત તીવ્ર ઔષધોના
 ક્ષાયાદિકની નિરૂપણસ્તિ દેવી અને અત્યંત
 તીવ્ર ઔષધોથી પકવેલા સ્નેહની અનુવાસન

અર્ધલાગને ડાખા હાથની મધ્યમાથી, તર્જનીથી તથા અંગૂઠાથી ખુદા મોઢાવાળો રાખી, જમણા હાથના અંગૂઠાથી તથા તર્જનીથી અસ્તિમાં ઔષધ એવી રીતે રેડવું કે જ્યોત્તી ધાર ઊંચી ન થાય, તૂટી ન જાય, લાંબી ન થાય, સંકુચિત ન થાય, પરપોટા કે ફીણ વગરની રહે ને પવનનો સંબંધ પણ ન પામે; પછી ઔષધના નજદીકના પ્રદેશમાં અસ્તિના પુટને પકડી, પાછો ડાખા હાથથી ઝાલી, બીજી તરફના તેના અરધા ભાગના મોઢામાં જમણા હાથના અંગૂઠાથી તથા તર્જનીથી એવી જ રીતે ઔષધ રેડવું. પછી ઔષધના અંતપ્રદેશમાં અસ્તિપુટને ઝીણા દોરાના બે કે ત્રણ આંટાથી વીંટી લઈ, તેના છેડાઓને ડોડીઓમાં બાંધવા. પછી ચતા રાખેલા જમણા હાથમાં અસ્તિપુટ રાખી તેની નળીને ડાખા હાથની મધ્યમાથી તથા તર્જનીથી ઝાલી, નળીના દ્વારને અંગૂઠાથી ઢાંકી, નળીની અણીને ઘી લગાવી, રોગીની શુદ્ધાને ઘીથી ખરડીને તે નળી રોગીના હાથમાં દેવી અને કહેવું કે 'તારી પીઠને લગતા શુદ્ધાના પ્રદેશમાં આ નળીને ઉપરની ડોડી સુધી સીધી તથા સન્નુખ પેસાડી દે.' રોગી નળીને શુદ્ધામાં એ પ્રમાણે પેસાડી દે તે પછી વૈદ્યે અસ્તિના પુટને પોતાના ડાખા હાથમાં લઈ જમણા હાથ વડે એક જ ભીંસથી એવી રીતે દબાવવો, કે જ્યોત્તી ઝડપ પણ ન થાય અને વિલંબ પણ ન થાય.

પછી રોગીની શુદ્ધામાંથી નળીને કાઢી લઈ દબાવવાના સમયથી ત્રીસ માત્રા^૧ થતાં સુધી થોભી જઈ તે પછી રોગીને 'ઊઠ'

૧ ગોઠણને હાથનો આંટો લઈ એક ચપટી વગાડવામાં આવે અથવા આંખ મીંચીને ઉઘાડવામાં આવે અથવા ફક્ત ચપટી જ વગાડવામાં આવે અથવા એક શુરુ અક્ષરનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે, તેટલો સમય એક માત્રા કહેવાય છે.

સુ. ૫૨

એમ કહેવું અને તે ઊઠે એટલે અસ્તિને પાછો આણવા માટે તે રોગીને ઊભડક બેસાડવો. નિરૂદ્ધાસ્તિને પાછા આવવાનો સમય બે ઘડીનો જ છે.

અસ્તિક્રિયામાં પ્રવીણતા ધરાવનારા વૈદ્યે પ્રયોજનને અનુસરી આ વિધિ પ્રમાણે જ બીજી, ત્રીજી કે ચોથી અસ્તિ પણ દેવી. જ્યારે નિરૂદ્ધાસ્તિને બરાબર અપાયાનાં લક્ષણો એવામાં આવે, ત્યારે અસ્તિ દેવાનું બંધ કરવું. ૨

अपि हीनक्रमं कुर्यान्न तु कुर्यादतिक्रमम् ।
विशेषात्सुकुमाराणां हीन एव क्रमो हितः ॥ ૩ ॥

અસ્તિના અતિયોગ કરતાં હીનયોગ કરવો.

વૈદ્યે રોગીની સ્થિતિ વગેરે જોઈને વખત પર અસ્તિનો કાંઈક હીનયોગ કરવો, પણ અતિયોગ તો ન જ થવો દેવો. ખાસ કરી સુકુમાર લોકો માટે અસ્તિનો કાંઈક હીનક્રમ કરવો એ જ યોગ્ય છે. ૩

यस्य स्याद्वस्तिरत्यल्पवेगो हीनमलानिलः ।
दुर्निरूढः स विज्ञेयो मूत्रार्थरुचिजाड्यवान् ॥
यान्येव प्राञ्चयोक्तानि लिङ्गान्यतिविरेचिते ।
तान्येवातिनिरूढेऽपि विज्ञेयानि विपश्चिता ॥
यस्य क्रमेण गच्छन्ति विट्पित्तकफत्रायवः ।
लाघवं चोपजायेत सुनिरूढं तमादिशेत् ॥ ૪ ॥

અસ્તિના હીન, અતિ તથા સમ્યગ્-યોગનાં લક્ષણો.

જો રોગીને અસ્તિ અત્યંત થોડા વેગવાળી, ઝોછા મળવાળી તથા ઝોછા પવનવાળી બહાર નીકળે અને મૂત્રની પીડા, અરુચિ તથા જડતા ઉત્પન્ન થાય તો આણવું કે અસ્તિનો હીનયોગ થયો છે.

આ સ્થાનના ગયા ૩૪મા અધ્યાયમાં નવમા તથા દસમા વિષયમાં વિરેચનનો અતિયોગ થયાનાં જ લક્ષણો કહ્યાં છે, તે જ લક્ષણો અસ્તિના અતિયોગથી થાય છે, એમ વિદ્વાન વૈદ્ય સમજવું;

સમ્યગ્દત્તસ્ય લિઙ્ગાનિ વ્યાપદઃ ક્રમ એવ ચ ।

યસ્તેરુત્તરસંજ્ઞસ્ય સમાનં સ્નેહયસ્તિના ॥ ૨૪ ॥

ઉત્તરઅસ્તિ અરાઅર અપાયાનાં લક્ષણે,
વ્યાપત્તિઓ અને તેની ચિકિત્સા

ઉત્તરઅસ્તિ અરાઅર અપાયાનાં લક્ષણે
અનુવાસનઅસ્તિ અરાઅર અપાયાનાં લક્ષણે
પ્રમાણે જ સમજી લેવાં. (આ અધ્યાયનો ૧૬મો
વિષય જુઓ.) ઉત્તરઅસ્તિની વ્યાપત્તિઓ પણ
અનુવાસનઅસ્તિની વ્યાપત્તિઓ જેવી જ
રાખ છે, માટે તેઓની ચિકિત્સાઓ પણ
અનુવાસનઅસ્તિની વ્યાપત્તિઓની ચિકિત્સાઓ
પ્રમાણે જ કરવી. (આ અધ્યાયનો ૧૭મો
વિષય જુઓ.) ૨૪

અધ્યાય ૩૮ મો

બગાતો નિરુદ્ધક્રમચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

‘જે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘નિરુદ્ધક્રમચિકિ-
ત્સિત’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યા-
ખ્યાન કરીશ’, કે જે પ્રમાણે બગવાન ધન્વન્તરિએ
સુશ્રુત પાસે કરેલું છે. ૧

બગાગુપાસિતમાણાપચેરવપચક્ષિપ્રગરીયુ
ત્તમપદિર્નિમગપ્રપાતે કુપી નેત્રમનિ મધ્યાદિ પ્રતતાયા
શામ્યામામપા સુપરિમદાયા મોખિપ્રદેશમ્બુઝાયામગુપ
પ્રતા-

વિરિતા
કુરિષ્ઠી
સુપ્રેક્ષી
નિમીષ
સાક્ષીય

સુદમસકુંચિતમવાતમૌષધાસન્નગુપસંગૃહ્ય પુનરિતોષ
ગૃહીત્વા દક્ષિણેનાવસિષ્ણેત્તઃ સૂત્રેણૈવૌષધાન્તે દ્વિશ્ચિ-
ર્વાવેષ્ય ઋદ્ધીયાત્ । અય દક્ષિણેનોત્તાનેન પાણિના
યસ્તિ ગૃહીત્વા વામદક્ષમધ્યમાઙ્ગુલિપ્રદેશિનીમ્યાં
નેત્રગુપસંગૃહ્યાઙ્ગુપ્તેન નેત્રદ્વારં પિષાય ઘૃતામ્યક્તાગ્રનેત્રં
ઘૃતાક્તગુદાય પ્રયચ્છેદતુષ્ઠવંશં સમમુનુલ્લમાકર્ણિકં
નેત્રં પ્રણિષત્સેવતિ ઋયાત્ ।

યસ્તિ સચ્ચે કરે કૃત્વા દક્ષિણેનાવપીડેયત્ ।

એકેનૈવાવપીડેન ન દ્રુતં ન વિલમ્બિતમ્ ॥

તતો નેત્રમપનીય ત્રિશન્માત્રાઃ ધીડનકાઠાડુપે-
ક્ષ્યોત્તિષ્ટેભ્યાતુરં ઋયાત્ । અયાતુરમુપેશ્યેદુલ્કટકં
યસ્ત્યાગમનાર્થમ્ । નિરુદ્ધપ્રત્યાગમનકાલસ્તુ મુદ્ધૃતો
મવતિ ॥

અનેન વિધિના યસ્તિ દષ્ટાદ્ધસ્તિવિશારદઃ ।

દ્વિતીયં વા તૃતીયં વા ચતુર્થં વા યથાર્થતઃ ॥

સમ્યદ્નિરુદ્ધલિઙ્ગે તુ પ્રાપ્તે યસ્તિ નિવારયેત્ ॥ ૨ ॥

નિરુદ્ધઅસ્તિનું પૂર્વ તથા ઉત્તરકર્મ

નિરુદ્ધઅસ્તિ દેવાની હોય, ત્યારે યોગ્યતા

જેઈ પ્રથમ અનુવાસનઅસ્તિ આપી, જેને અને
પછી ગયું એવા રાગીને અભ્યંગ તથા સ્વેદન
કરી, મલમૂત્રાદિકનો ત્યાગ કરાવી, બહુ
પવનવગરના સ્વચ્છ ધરમાં બપોરે પહોળી,
નીચેથી સારી રીતે ઉપાડી શકાય એવી, કમર
રહેવાના પ્રદેશમાં દંઢ કરીને જમાવેલી અને
ઓશીઠાનગરની શય્યામાં હાથ પડખાઅર
સુવહાવી, જમણે સાથળ સંકુચિત રખાવી,
હાથે સાથળ હાથે કરાવી, મોન ધરાવી, તેનું મન
સ્વસ્થ થયેલું અને શરીર શય્યામાં સારી રીતે
વિશ્રામ પામેલું જણાય, ત્યારે વેધે અસ્તિની
નળીને પેટાના હાથ પગ ઉપર મૂકી, ટોડીને
ઉપરના માં જમણા પગના અંગૂઠાથી તથા
આંગૂઠાની, હાથા હાથની કનિષ્ઠા
અને ; એ જે આંગળીઓ વડે અસ્તિના
પ્રક્રમ સંકુચિત કરી બાકીના

અથવા અતિદારણુ ઊંચટીને ઉત્પન્ન કરે છે
અથવા સર્વ દોષોને પ્રદુષિત કરે છે; માટે ભોજન
પહેલાં જ નિરૂહ્યસ્તિ દેવી. જોને પહેલાં ખાધેલું
અન્ન પચી ગયું હોય એવા માણસના કોઠામાં
ભોજનથી નહિ દખાયાને લીધે સ્પષ્ટ થઈ
રહેલા દોષો નિરૂહ્યસ્તિથી સંપૂર્ણ શાંત
થઈ જાય છે. જો ભોજન કરાવ્યા પછી નિરૂહ-
્યસ્તિ દેવામાં આવે, તો તે ખસ્તિથી ખાધેલું
અન્ન આમતેમ વિખાઈ જતાં તે અન્નને જઠ-
રાશ્ચિ પણ પહોંચતો નથી; માટે પ્રવીણ વૈદે
નિરાહાર રહેલા જ રોગીને નિરૂહ્યસ્તિ દેવી. ૭

આવશ્યિકં ક્રમં चापि मत्वा कार्यं निरूहणम् ।
मेलोपकृष्टे दोषाणां बलवत्त्वं न विद्यते ॥ ૮ ॥

વમનવિરેચનાદિથી શુદ્ધ કરી
નિરૂહ્યસ્તિ દેવી

રોગની અવસ્થાને અનુસરી શોધન કરવાનો
વમનવિરેચનાદિ જે ક્રમ છે, તે ઉપર ધ્યાન
આપીને નિરૂહ્યસ્તિ દેવી; કેમ કે વમનવિરેચ-
નાદિથી મળ બહાર કઢાયો હોય તો પછી
દોષોની પ્રબળતા રહેતી નથી, તેથી નિરૂહ્યસ્તિ
સહેલાઈથી કામ કરી શકે છે. ૮

क्षीराण्यम्लानि मूत्राणि स्नेहाः काया रसास्तथा ।
लवणानि फलं क्षौद्रं शताह्वा सर्षपं वचा ॥
एला त्रिकटुकं रास्ना सरलं देवदारु च ।
रजनी मधुकं हिङ्गु कुष्ठं संशोधनानि च ॥
कटुका शर्करा मुस्तमुशीरं चन्दनं शटी ।
मज्जिष्ठा मदनं चण्डा त्रायमाणा रसाज्जनम् ॥
चिन्तमध्यं यवानी च फलिनी शकजा यवाः ।
काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षमकावुभौ ॥
तथा मेदा महामेदा ऋद्धिर्वृद्धिर्मधूलिका ।
निरूहेषु यथालभमेव वर्गो विधीयते ॥ ૯ ॥

નિરૂહ્યસ્તિનાં દ્રવ્યો

દૂધ, કાંજ વગેરે ખાંટા પદાર્થો, મૂત્રો,
સ્નેહો, ક્વાથો, રસો, લવણો, ત્રિકુળા, મધ,

શતાવરી, સરસવ, વજ, એલચી, સૂંઠ, મરી,
પીપર, રાસ્ના, સાલેડો, દેવદાર, હળદર, જીરીમધ,
હિંગ, કઠ, નસોતર વગેરે સંશોધન દ્રવ્યો, કડુ,
સાકર, મોથ, વાળો, ચંદન, કચૂરો, મજ્જી,
મીંદળ, કરમાણી, ત્રાયમાણ, રસવંતી, ખીલાનો
ગર્મ, યવની, ઘઉંલાં, ઇંદ્રજવ, કાકોલી, ક્ષીર-
કાકોલી, જીવક, ઋષભક, મેદા, મહામેદા, ઋદ્ધિ,
વૃદ્ધિ અને સફેદ ગરણી; એ વર્ગમાંથી જટલાં
દ્રવ્યો મળે તેટલાંની નિરૂહ્યસ્તિઓમાં દોષો
અનુસાર ગોઠવાણુ કરવી. ૯

स्वस्थे कायस्य चत्वारो भागाः स्नेहस्य पंचमः ।

કુદ્દેડનિલે ચતુર્યસ્તુ પઠઃ પિત્તે કફેડષ્ટમઃ ॥

सर्वेषु चाष्टमो भागः कल्कानां लवणं पुनः ।

ક્ષૌદ્રં મૂત્રં ફલં ક્ષીરમમ્લં માંસરસં તથા ॥

યુત્તયા પ્રકલ્પયેદ્ધીમાન્ નિરૂદ્ધે કલ્પના ત્વિયમ્ ।

કલ્કસ્નેહકવાયાણામવિવેકાદ્વિપગ્વરૈઃ ॥

वस्तिस्तु कल्पितः सम्यक्तस्य दानं यथार्थकृत् ।

દત્ત્વાદૌ સૈન્ધવસ્યાક્ષં મધુનઃ પ્રસૂતિદ્વયમ્ ॥

પાત્રે તલેન મશીયાદનુસ્રેહં શૈનઃ શૈનઃ ।

सम्यक्सुमथिते दद्यात्फलकल्कमतः परम् ॥

તતો યયોચિતાન્કલ્કાન્ભાગૈઃસ્વૈઃશ્લક્ષણપેષિતાન્ ।

गम्भीरे भाजनेऽन्यस्मिन्मक्षीयात्तं खजेन च ॥

યથા ચ સાધુ મન્યેત ન સાન્દ્રો ન તનુઃ સમઃ ।

कषायप्रसृतान्पञ्च सुपूतांस्तत्र दापयेत् ॥

રસક્ષીરામ્લમૂત્રાણાં દોષાવસ્થામવેક્ષ્ય તુ ॥ ૧૦ ॥

નિરૂહ્યસ્તિમાં દ્રવ્યની માત્રા વગેરે

સ્વસ્થ માણસને નિરૂહ્યસ્તિ દેવાની હોય,
તો ક્વાથના ચાર ભાગ અને સ્નેહનો પાંચમો
ભાગ નાખવો. વાયુના પ્રદાપ ઉપર નિરૂહ્યસ્તિ
દેવી હોય, તો સ્નેહનો આઠમો ભાગ, પિત્તના
પ્રદાપ ઉપર નિરૂહ્યસ્તિ દેવી હોય, તો સ્નેહનો
છઠો ભાગ અને કફના પ્રદાપ ઉપર નિરૂહ્યસ્તિ
દેવી હોય, તો સ્નેહનો આઠમો ભાગ નાખવો.
સધળા નિરૂહ્યમાં કદકનો આઠમો ભાગ જોઈએ.

અર્થાન્ અસ્તિ દીધા પછી એ લક્ષણો જોવામાં આવે તો જાણવું કે 'અસ્તિનો અતિયોગ થયો છે.'

રોગીને જો અસ્તિ પાછી વળતાં પ્રથમ વિદ્યા, પછી પિત્ત, પછી કફ અને તે પછી વાયુ નીકળે અને શરીર હલકું થાય તો જાણવું કે અસ્તિનો સમ્યગ્યોગ થયો છે. ૪

સુનિરૂદ્ધં તતો જન્તું સ્નાતવન્તં તુ ભોજયેત્ ।
પિત્તશ્લેષ્માનિલાવિષ્ટં ક્ષીરચૂષસૈઃ ક્રમાત્ ॥
સર્વં વા જાઘ્નલસૈર્મોજયેદવિકારિભિઃ ।
ત્રિભાગદીનમર્દ્ધં વા દીનમાત્રમયાપિ વા ॥
યયાગ્નિદોષં માત્રેયં ભોજનસ્ય વિધીયેત્ ।
અનન્તરં તતો સુજ્યાધયાસ્વં સ્નેહવસ્તિના ॥
વિવિક્તતા મનસ્તુષ્ટિ સ્તિગ્ધતા ધ્યાધિનિગ્રહઃ ।
આસ્થાપનસ્નેહવસ્ત્યોઃ સમ્પ્રગ્દાને તુ લક્ષણમ્ ॥
તદહસ્તસ્ય પવનાદ્યર્થં વલવદિષ્યેત્ ।
રસૌદનસ્તેન શસ્તસ્તદહશ્ચાનુવાસનમ્ ॥
પથ્યાદગ્નિવલં મસ્વા પવનસ્ય ચ ચેષ્ટિતમ્ ।
અન્નોપસ્તમ્ભિતે કોષ્ટે સ્નેહવસ્તિર્વિધીયેત્ ॥ ૫ ॥
અસ્તિનો સમ્યગ્યોગ થયા પછીની ક્રિયા

નિરૂદ્ધઅસ્તિનો સમ્યગ્યોગ થયો જાણવામાં આવે, તે પછી રોગીને નવડાત્રીને જમાડવો. રોગીને પિત્તના આધિગ્ધવાળો હોય તો દૂધથી, કફના આધિગ્ધવાળો હોય તો જોસ્તામણથી અને વાયુના આધિગ્ધવાળો હોય તો માંસના રસાથી ભોજન દેવું; અથવા રોગી ગમે તે દોષવાળો હોય, તો પણ તેને વિકાર ન કરે એવાં જ ગલી પ્રાણી-જોના માંસના રસાથી ભોજન દેવું. રોગીના જડરાશિ અને દોષને અતુસરી ભોજનની ઉમેશના મહાવરા કરતાં અતુર્પાશ જટલી, અરધી અથવા કાંઈક જોહી માત્રા દેવી. ભોજન કરાવ્યા પછી દોષને અતુસરી અનુવાસનઅસ્તિ દેવી. રસ વગેરે ધાતુઓ તથા સપાંઓનો આવરણગરના અર્થ, મનમાં આનંદ

ઉત્પન્ન થાય, સ્તિગ્ધતા થાય અને વ્યાધિનો નિગ્રહ થાય, તો જાણવું કે 'નિરૂદ્ધઅસ્તિ અને અનુવાસનઅસ્તિઓ યોગ્ય રીતે અપાયેલ છે.' જે દિવસે નિરૂદ્ધઅસ્તિ દેવામાં આવી હોય, તે દિવસે પવનથી મોટી ધારતી ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે; માટે તે દિવસે તેને માંસના રસવાળો ભાત જમાડવો અને તે દિવસે જ અનુવાસનઅસ્તિ દેવી. એ અનુવાસનઅસ્તિ અગ્નિનું બળ તથા પવનની ચેષ્ટા જોઈ, કોઠાને અગ્નિનો ટેકો આપીને પછી જ દેવી. ૫

અનાયાન્તં મુદ્ધર્તાતુ નિરૂદ્ધં શોષનૈર્હરેત્ ।
તીક્ષ્ણૈર્નિરૂદ્ધૈર્મૈતામ્ધારમૂત્રામ્લસંયુતૈઃ ॥
વિગુણાનિલવિષ્ટગ્ધં ચિરં તિષ્ઠન્નિરૂદ્ધમ્ ।
શૂલારતિજ્વરાનાં મરણં વા પ્રવર્તયેત્ ॥ ૬ ॥
નિરૂદ્ધઅસ્તિ એ ધડીમાં પાછી ન આવે તો?

આપેલી નિરૂદ્ધઅસ્તિ એ ધડી બીતી જતાં પણ પાછી ન આવે, તો યુક્તિમાન વેધ શાક, ગોમૂત્ર તથા ખાટી કાંઈથી મિશ્ર કરેલી તીક્ષ્ણ શોધન નિરૂદ્ધઅસ્તિઓ આપીને તેને પાછી લાવવી; કેમ કે દુષ્ક થયેલા વાયુએ અટકાવેલું નિરૂદ્ધઅસ્તિ વધારે વખત સુધી અંદર રહે તો રાગ, અરતિ, જ્વર તથા મળબંધ ઉત્પન્ન કરે છે અને વખતે મરણ પણ કરી દે છે. ૬

નતુ મુકયેતે દેયમાસ્થાપનમિતિ સ્થિતિઃ ।
વિસૂચિકાં વા જનયેચ્છર્દિં વાપિ સુદારુણામ્ ॥
કોપયેત્તર્વદોષાન્વા તસ્માદ્વાદમોજિતે ।
જીર્ણાન્નસ્યાશયે દોષાઃ પુનઃ પ્રવ્યક્તિમાગતાઃ ॥
નિઃશેષાઃ સુલ્ભમાયાન્તિ મોજનેનાપ્રપીડિતાઃ ।
ન વાસ્થાપનવિક્ષિપ્તમન્નમ્નિઃ પ્રધાવતિ ॥
તસ્માદસ્થાપનં દેયં નિરાહારાય જાનતા ॥ ૭ ॥

જમ્યા પછી નિરૂદ્ધઅસ્તિ દેવી નહિ ભોજન કરેલા માણસને નિરૂદ્ધઅસ્તિ ન દેવાનો નિયમ છે. જમ્યા પછી નિરૂદ્ધઅસ્તિ દેવામાં આવે, તો વિસૂચિકા ઉત્પન્ન કરે છે

सगुडैरक्षमात्रैस्तु मदनार्द्रपलान्वितैः ॥
 क्षौद्रतैलघृतक्षीरशुक्तकाजिकमस्तुभिः ।
 समालोज्य च मूत्रैस्तु दद्यादास्थापनं परम् ॥
 तेजोवर्णबलोत्साहवीर्याग्निप्राणवर्द्धनम् ।
 सर्वमारुतरोगघ्नं वयःस्थापनमुत्तमम् ॥
 कुशादिपञ्चमूलान्दन्त्रिफलोत्पलवासकैः ।
 सारिवोशीरमज्जिष्ठारास्नारेणुपरूपकैः ॥
 पालिकैः कथितैः सम्यग्द्रव्यैरेभिश्च पेपितैः ।
 शृङ्गाटकात्मगुप्तेभकेसरागुरुचन्दनैः ॥
 विदारीमिसिमज्जिष्ठारामेन्द्रयवसिन्धुजैः ।
 फलपञ्चकयष्ट्याह्वैः क्षौद्रक्षीरघृताप्लुतैः ॥
 दत्तमास्थापनं शीतमम्लहीनैस्तथा द्रवैः ।
 दाहासृग्दरपित्तासृक्पित्तगुल्मज्वराजयेत् ॥
 रोध्रचन्दनमज्जिष्ठारास्नानन्तावलर्द्धिभिः ।
 सारिवावृषकाश्मर्यमेदामधुकपञ्चकैः ॥
 स्थिरादितृणमूलैश्च क्वाथैः कर्पत्रयोन्मितैः ।
 पिष्टैर्जीवककाकोलीयुगर्द्धिमधुकोत्पलैः ॥
 प्रणौण्डरीकजीवन्तीमेदारेणुपरूपकैः ।
 अमीरुमिसिसिन्धूत्थवत्सकोशीरपञ्चकैः ॥
 कसेरुशर्करायुक्तैः सर्पिर्मधुपयःप्लुतैः ।
 द्रवैस्तीक्ष्णाम्लवर्ज्यैश्च दत्तो वस्तिः सुशीतलः ॥
 गुल्मासृग्दरहृत्पाण्डुरोगान्सविषमज्वरान् ।
 असृक्पित्तातिसारौ च हन्यात्पित्तकृतान्गदान् ॥
 भद्रानिम्बकुलत्थार्ककोशातक्यमृतामरैः ।
 सारिवावृहतीपाठामूर्वारिग्वधवत्सकैः ॥
 क्वाथः कल्कस्तु कर्त्तव्यो वलामदनसर्पणैः ।
 सैन्धवामरकुण्ठैलापिप्पलीविल्वनागरैः ॥
 कटुतैलमधुक्षारमूत्रतैलाम्बुसंयुतैः ।
 कार्यमास्थापनं तूर्णं कामलापाण्डुमेहिनाम् ॥
 मेदस्विनामनघीनां कफरोगाशनद्विषाम् ।
 गलगण्डगरगलानिश्चीपदोदररोगिणाम् ॥
 दशमूलीनिशाविल्वपटोलत्रिफलामरैः ।
 कथितैः कल्कपिष्टैस्तु मुस्तसैन्धवदारुभिः ॥
 पाठामागधिकेन्द्राहैस्तैलक्षारमधुप्लुतैः ।

कुर्यादास्थापनं सम्यङ्मूत्राम्लफलयोजितम् ॥
 कफपाण्डुमदालस्यमूत्रमारुतसङ्गिनाम् ।
 आमाटोपापचीश्लेष्मगुल्मक्रिमिविकारिणाम् ॥
 वृषाश्ममेदवर्षाभूधान्यगन्धर्वहस्तकैः ।
 दशमूलवलामूर्वायवकोलनिशाच्छदैः ॥
 कुलत्थविल्वभूनिम्बैः कथितैः पलसंमितैः ।
 कल्कैर्मदनयष्ट्याहृत्पाण्डुरन्ध्यामरसर्पणैः ॥
 पिप्पलीमूलसिन्धूत्थयवानामिसिवत्सकैः ।
 क्षौद्रेक्षुक्षीरगोमूत्रसर्पितैलरसप्लुतैः ॥
 तूर्णमास्थापनं कार्यं संसृष्टवहुरोगिणाम् ।
 गृध्रसीशर्कराष्टीलातूनीगुल्मगदापहम् ॥
 रास्नारग्वधवर्षाभूकटुकोशीरवारिदैः ।
 त्रायमाणामृतारक्तापञ्चमूलीविशीतकैः ॥
 सत्रलैः पालिकैः क्वाथः कल्कस्तु मदनान्वितैः ।
 यष्ट्याहृमिसिसिन्धूत्थफलनिन्द्रयवाह्वयैः ॥
 रसाक्षनरसक्षौद्रद्राक्षासौवीरसंयुतैः ।
 युक्तो वस्तिः सुखोष्णोऽयं मांसशुक्रवलौजसाम् ॥
 आयुषोऽग्रेश्च संस्कर्ता हन्ति चाशु गदानिमान् ।
 गुल्मासृग्दरवीसर्षमूत्रकृच्छ्रक्षतक्षयान् ॥
 विषमज्वरमशीसि ग्रहणीं वातकुण्डलीम् ।
 जानुजङ्घाशिरोवस्तिग्रहोदावर्त्तमारुतान् ॥
 वातासृक्छर्कराष्टीलाकुक्षिशूलोदरारुचीः ।
 रक्तपित्तकफोन्मादप्रमेहाध्मानहृद्ग्रहान् ॥१२॥
 जुह्वाजुह्वा रोगो ङ्गुनारी निःशब्दभस्तिभ्यो
 ङ्गुवे द्रोषोना विभाग प्रभाणु जुह्वाजुह्वा
 निःशब्दभस्तिभ्यो ङ्गुह्वा ङ्गुह्वा, ङ्गु न भस्तिभ्यो
 द्रोषो अनुसार देवाभां आवे, तो अनेक
 प्रकारना रोगो नाश पावे छे.

गरभाणो, अरंडो, साटोडी, आसोद, क्यूरो, लघुपंथमूण, पल्लवाणा, रास्ना, गणो तथा देवदारने आरयार तोलाबार लर्थ तथा शींढण आठ तोला बार लर्थ तेभ्योना क्वाथ करी अने पीपर, मोथ, ङ्गुषा (प्रसिद्ध नथी), वरियाणी, सैन्धव, धेंद्रव, धंडां, वज, जेठीमध अने रसत्रंतीना अेकअेक तोलाबार कटु करी अह

સૈધવ, મધ, ગોમૂત, મીઠા, દૂધ, કાચ વગેરે ખાટાં દ્રવ્ય અને માસના રસોની પણ યોગ્ય ગોઠવણ કરવી (સર્વ દ્રવ્યો એક દર મળીને બાર પ્રસૂત થાય એમ કરવું)

ઉત્તમ વૈદ્યોએ નિરૂદ્ધ એવો બનાવવો કે જેમાં કંકા, રનેહો અને કવાયો જુદાજુદા નહીં રહેતા એક દર પ્રવાહીરૂપ થઈ જાય આવા પ્રવાહીથી ગોઠવાયેલી નિરૂદ્ધ અસ્તિ આપવામાં આવે, તો તેથી ધારેલું કામ પાર પડે છે સર્વને દૂધપાણીની પેઠે મિશ્ર કરી દેવાની યુક્તિ આ છે, કે પ્રથમ એક તોલાભાર સૈધવ તથા બે પ્રસૂત જટહુ મધ નાખી મથન કરી પછી રનેહનો યોગ આપી હથેળી વડે ધીરેધીરે મથા સારી પેઠે મથાઈ જાય, ત્યારે તેમાં મીઠાનો કંકા નાખી તેનું મથન કરવું પછી પોત પોતાના ભાગો પ્રમાણે લઈ ખારીક વાટેવા બીજા યથોચિત કંકા નાખી તે સર્વ દ્રવ્યને બીજા ઊંડા વાસણમાં નાખી પાંચ આગળના હાથા કે રેથા વડે તે એવી રીતે મથવા કે જે રીતે ઠીક મિશ્રણ થાય અને પ્રવાહી ધોટા કે પાતળો નહિ થતા સમાન સ્થિતિમાં રહે પછી તેમાં વસ્રથી સારી પેઠે ગાળેનો ચાળીસ પ્રસૂત જટહો ક્વાથ નાખવો અને કાષોની સ્થિતિ જોઈને માસનો રસ, દૂધ, કાચ વગેરે ખાટા દ્રવ્ય અને ગોમૂતની માત્રાએ પણ નાખવી (ગયા ઉપમા અવ્યાયને ત્રીએ વિષમ જુએ) ૧૦

અતઃ ઊર્ધ્વ દ્વાદશ પ્રસૂતાન્વક્ષ્યામ -
 દત્તવાદૌ સૈન્ધવસ્યાક્ષ મધુન પ્રસૂતિદ્વયમ્ ।
 વિનિર્મથ્ય તતો દયાત્લેહસ્ય પ્રસૂતિત્રયમ્ ॥
 એકીમૂતે તત સેદ્ધે કલ્કસ્ય પ્રસૂતિં ક્ષિપેત્ ।
 સમૃદ્ધિતે કપાય તુ ચતુ પ્રસૂતિસમિતમ્ ॥
 વિતેરેષ તદાવાપમન્તે દ્વિપ્રસૂતોમિતમ્ ।

૧ પ્રથમ યોગ નાખી મથન કરવું અને જેમ જેમ મથાનું જાય તેમતેમ બીજા નાખીને મા ॥ પછી પ્રતી

એવ પ્રકલ્પિતો વસ્તિદ્વાદશપ્રસૂતો મવેત્ ॥
 જ્યેષ્ઠાયા ચલુ માત્રાયા પ્રમાણમિદમીરિતમ્ ।
 અપહાસે મિષકુર્પાતદ્વત્પ્રસૂતિદાપનમ્ ॥
 યયાવયો નિરુદ્ધાણા કલ્પનેયમુદાદતા ।
 સૈન્ધવાદિદ્રવાન્તાના સિદ્ધિકામૈર્મિષગ્ધૈર ॥ ૧૧

નિરૂદ્ધની બાર માત્રામાં રનેહોદિની ગોઠવણ

હવે બાર પ્રસૂતોની ગોઠવણ ઠીકઠીએ પ્રથમ એક તોલાભાર સૈધવ તથા બે પ્રસૂત મધ નાખી સારી પેઠે મથીને તેમાં ત્રણ પ્રસૂત રનેહ નાખવો રનેહ એકરૂપ થઈ જાય, ત્યારે એક પ્રસૂત કંકા નાખવો એ સરળ બરાબર મળી જાય, ત્યારે તેમાં ચાર પ્રસૂત ક્વાથ નાખી મથન કરવું અને છેવટે બે પ્રસૂત ક્વાથ નાખવો એને બાર પ્રસૂત અને તે ઉપર એકતોનો થાય છે નિરૂદ્ધની નોટામાં મોટી માત્રાનું આ પ્રમાણ કહેવાયું છે જે અવસ્થા વગેરે અનુસાર નાની માત્રા કરવી હોય, તો વૈદ્યે ઉપર કહેલી પદ્ધતિને અનુસરી દ્રવ્યોના વજનનો ધારો કરવો સિદ્ધિ ઇચ્છતા ઉત્તમ વૈદ્યોએ શોળીઓની અવસ્થા પ્રમાણે સૈધવથી માડી ક્વાથ સુધીનું પદાર્થોની આ કંપના ઠીક છે ૧૧

અતઃ ઊર્ધ્વ પ્રવક્ષ્યન્તે વસ્ત્યોઽગ્ર વિમાગશ ।
 યયાદોષ પ્રયુક્તા યે હન્યુર્નાનાવિધાન્નાદાન્ ॥
 શમ્પાકોરુણવર્ષામ્વાજિગ્ધાનિશાન્નદૈ ।
 પચમૂલીષ્ઠારાસ્નાગુદ્ધૃષીસુરદારુમિ ॥
 કચિતે પાલિકૈર્મિર્મદનાદ્રુક્સ્યુતે ।
 કલ્કૈર્માગધિકામ્મોદહપુષ્પામિસિસૈન્ધવૈ ॥
 વત્સાદ્વયપ્રિયઠ્ઠગ્રાયણ્યાહ્વરસાજનૈ ।
 દયાદાસ્યાપન કોણ્ય ક્ષોદ્રાધૈરમિસસ્કૃતમ્ ॥
 શ્લોઠ્ઠવિકશૂઠાશમવિષ્મૂત્રાનિઠસક્તિનામ્ ।
 ગ્રહપીમાસ્તાશોન રક્તમાસચલપ્રદમ્ ॥
 ગુદ્ધૃષીત્રિફલારાસ્નાદશમૂલત્લાપલે ।
 કચિતે શમ્પાપિદ્ધસ્તુ પ્રિયદુષ્પ્રાનમર્મર્યે ॥
 શતપુષ્પાન શત્કૃષ્ણાવત્રાનીતુષ્ણવિન્વર્જે ।

અરડૂરી, પાપાણુભેદ^૧, સાટોડી, ધણા, એરંડો, દશમૂળ, બલદાણા, મોરવેલ, જવ, ખોર, કચૂરો, કળથી, ખીલું અને કરિયાતું એ દરેક દ્રવ્યને ચારચાર તોલાબાર લઈ ક્વાથ કરી, મીંદળ, જોડીમધ, વજ, દેવદાર, સરસવ, ખીપળીમૂળ, સૈંધવ, યવાની, વરિયાળી અને ઈંદ્રજવનો કટક કરી તે સર્વને મધ, શેરડીનો રસ, ગોમૂત્ર, ઘી, તેલ અને માંસના રસોથી મિશ્ર કરી તેની નિઝલખસિત દેવામાં આવે, તો તેથી બળ્યે દોષોનાં દરદ, સન્નિષાતનાં દરદ, ગૃધ્રાસી, શર્કરા, અષીલા, તૂણી તથા શુદ્ધમો નાશ થાય છે.

રાસા, ગરમાળો, સાટોડી, કડું, વાળો, મોથ, ત્રાયમાણુ, ગળો, મજીડ, પંચમૂળ, બહેડાં અને બલદાણા એ દરેક દ્રવ્યને ચારચાર તોલાબાર લઈ ક્વાથ કરી, મીંદળ, જોડીમધ, વરિયાળી, સૈંધવ, ધઉંલાં, ઈંદ્રજવ, રસવંતી અને દ્રાક્ષનો કટક કરી એ સર્વને માંસનો રસો, મધ તથા સૌવીર૩પ^૨ પ્રવાહીમાં મિશ્ર કરી તેની સહેવાય તેવી જાની નિઝલખસિત દેવામાં આવે, તો તેથી માંસ, વીર્ય, બળ, જોજ, આયુષ્ય તથા જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ થાય છે અને શુદ્ધ, રક્તપ્રદર, વિસર્પ, મૂતકૃચ્છ, ક્ષત, ક્ષય, વિષમ-જ્વર, અરશ, ગ્રહણી, વાતકુંડલી, વાતરક્ત, ગોઠણ, સાથળ, માથું અને મૂત્રાશયનું ગ્રહાઈ જવું, ઉદાવર્ત, વાયુ, શર્કરા, અષીલા, કૂખનું શૂળ, ઉદરરોગ, અરુચિ, રક્તપિત્ત, કફ, ઉન્માદ,

૧ પાપાણુભેદને નામે લાકડાના કટકા પરદેશથી આવે છે, પણ તે પાપાણુભેદજ છે કે નહીં એવી કશી ખાતરી થતી નથી. પાપાણુભેદને બદલે ગોરખગાંબના છોડ વપરાય તો વિરુદ્ધ નથી. અનુભવ કરતાં ગોરખ-ગાંબના શુણે પાપાણુભેદના શુણે સાથે તમામ મળતા બેવામાં આવ્યા છે. ગોરખગાંબનું નામ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં બેવામાં આવતું નથી.

૨ મૂત્રસ્થાનના ૪૫મા અધ્યાયનો ૧૯મો વિષય જુઓ.

પ્રમેહ, આક્રેશ અને છાતીના ભીડાનો નાશ થાય છે. ૧૨

વાતમૌષધનિષ્ક્રાયાઃ સૈન્ધવત્રિવૃતા યુતાઃ ।
સામ્લાઃસુસ્થોષ્ણા ચોઽજ્યાઃસ્યુર્વસ્તયઃકુપિતેઽનિલે ॥

વાયુના પ્રકોપ ઉપર ખાસ બસિતઓ
વાયુનો પ્રકોપ થયો હોય તો વાયુને હણનારાં ઔષધોના ક્વાથો કરી, તેઓને સૈંધવ તથા નસોતરનો યોગ આપી કાંચ વગેરે ખાટા પદાર્થોથી મિશ્ર કરી તેઓની સહેવાય તેવી જાની બસિતઓ દેવી. ૧૩

ન્યગ્રોધાદિગણક્રાયાઃકાકોલ્યાદિસમાયુતાઃ ।

વિધેયા વસ્તયઃ પિત્તે સર્પર્ષિક્કાઃ સશર્કરાઃ ॥૧૪॥

પિત્તના પ્રકોપ ઉપર ખાસ બસિતઓ

પિત્તનો પ્રકોપ થયો હોય, તો ન્યગ્રોધાદિ ગણના ક્વાથો કરી તેઓમાં કાકોલ્યાદિ ગણના કટકો નાળી ઘી તથા સાકરથી મિશ્ર કરી તેઓની બસિતઓ દેવી. ૧૪

આરબધાદિનિષ્ક્રાયાઃ પિષ્પલ્યાદિસમાયુતાઃ ।

સક્ષૌદ્રમૂત્રા દેયાઃ સ્યુર્વસ્તયઃ કુપિતે કફે ॥૧૫॥

કફના પ્રકોપ ઉપર ખાસ બસિતઓ

કફનો પ્રકોપ થયો હોય, તો આરબધાદિ ગણના ક્વાથો કરી તેઓમાં પિષ્પલ્યાદિ ગણના કટકો નાળી, મધ તથા ગોમૂત્રથી મિશ્ર કરી તેઓની બસિતઓ દેવી. ૧૫

શર્કરેશ્વરસક્ષીરઘૃતયુક્તાઃ સુશીતલાઃ ।

ક્ષીરિવૃક્ષકપાયાલ્યા વસ્તયઃ શોણિતે હિતાઃ ॥૧૬॥

રુધિરના પ્રકોપ ઉપર ખાસ બસિતઓ

રુધિરનો પ્રકોપ થયો હોય, તો વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્વાથો કરી તેઓને સાકર, શેરડીનો રસ, દૂધ તથા ઘીથી મિશ્ર કરી તેઓની અતિ શીતળ બસિતઓ દેવી. ૧૬

શોધનદ્રવ્યનિષ્ક્રાયાસ્તત્કલ્કસ્નેહસૈન્ધવૈઃ ।

યુક્તાઃ સ્વજેન મથિતા વસ્તયઃ શોધનાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૭॥

શોધનબસિતઓ

દોષોનું સંશોધન કરવું હોય, તો સંશોધન

તથા ગોમૂત વગેરેથી સંસ્કાર આપી મિશ્ર કરી જરા ઊના ક્વાયની નિરૂહખરિત દેવામાં આવે, તો તેથી પીડાતું, સાથળતું અને ખરડાના ત્રિકતું થઈ, પથરી, ત્રિષ્ટા, મૂત્ર તથા અધોવાયુની અટકાયત, ગ્રહણી તથા વાયુ સંબંધી અરશનો નાશ થાય છે અને ઉત્તમ રુધિર, માંસ તથા બળની પ્રાપ્તિ થાય છે.

ગળો, ત્રિફળા, રાસ્ના, દશમૂળી અને બલદાણના છોડને ચારચાર તોલાભાર લઈ તેઓનો ક્વાય કરી એકએક તોલાભાર ધડેલાં, રસવંતી, સૈંધવ, સૂત્રા, વજ્ર, પીપર, ચવાની, કઠ, બીલુ તથા ગોળ લઈ અને બે તોલાભાર મીઠળ લઈ કંદક બનાવી, મધ, તેલ, ઘી, દૂધ, શુક્ત, કાંચ અને દહીંની તરનો યોગ આપી સર્વને ગોમૂતમાં ઘોળીને તેની નિરૂહખરિત દેવામાં આવે, તો તેથી તેજ, બળ, સારો વર્ણ, ઉત્સાહ, વીર્ય, જ્વરાશિ તથા પ્રાણની વૃદ્ધિ થાય છે, સધળા પ્રકારના વાયુ સંબંધી રોગો નાશ પામે છે અને યૌવન સારી પેઢે સ્થિર રહે છે.

તુષ્પચમૂળ, લઘુપચમૂળ, મોથ, ત્રિફળા, રક્તકમળ, અરડુસી, ઉપલસરી, વાળો, મચ્છ, રાસ્ના, ખડસલિયો અને ફાલસાને ચારચાર તોલાભાર લઈ તેઓનો ક્વાય કરી, શિંગોડાં, કૌચાં, નાગકેસર, અગર, સૂખડ, કૃગવેલાનો કંદ, વરિયાળી, મચ્છ, ધડેલાં, સૈંધવ, મીઠળ, પદ્મકાષ્ટ અને જાડીમધનો એકએક તોલાભાર કંદક કરી એ સર્વને મધ, દૂધ તથા ઘીનો યોગ આપી ખટાશવગરના રસ વગેરે પ્રવાહીમાં ઘોળી નાખી તેની નિરૂહખરિત દેવામાં આવે, તો તેથી દાહ, રક્તપ્રદર, રક્તપિત્ત, પિત્ત સંબંધી ગુદમ અને જ્વરનો નાશ થાય છે.

લોધર, સૂખડ, મચ્છ, રાસ્ના, ફર્ના, બલદાણ, કઠિ, ઉપલસરી, અરડુસી, સીવણ,

મેદા, જાડીમધ, પદ્મકાષ્ટ, લઘુપચમૂળ, અને તુષ્પચમૂળ—એ પ્રત્યેકને ત્રણત્રણ તોલાભાર લઈ તેઓનો ક્વાય કરી, જીરક, કાકોલી, કીર-કાકોલી, કઠિ, જાડીમધ, રક્તકમળ, ખડરવો, ખરખોડી, મેદા, ખડસલિયો, ફાલસાં, મોટી શતાવરી, વરિયાળી, સૈંધવ, ઇંદ્રજવ, વાળો, પદ્મકાષ્ટ, કસેરકંદ અને સાકરનો કંદક કરી, એ સર્વને ઘી, મધ તથા દૂધનો યોગ આપી તીક્ષ્ણ તથા ખટાઈવગરના પ્રવાહીમાં ઘોળીને તેની નિરૂહખરિત દેવામાં આવે, તો તે અગ્નિ શીતળ ખરિતથી પિત્તે કંદેલા ગુદમ, રક્તપ્રદર, દંધરોગ, પાંડુરોગ, વિપમજ્વર, રક્તપિત્ત અને અતિસારનો નાશ કરે છે.

વજ્ર, લીંબડો, કળથી, આકટો, કડવી ધીસોડી, ગળો, દેવદાર, ઉપલસરી, ભોરિંગણી, કાળીપાડ, મોરવેલ, ગરમાળો અને ઇંદ્રજવનો ક્વાય કરી, બળદાણ, મીઠળ, સરસવ, સૈંધવ, દેવદાર, કં. એલથી. પીપર, બીલુ અને સૂંડનો કંદક કરી એ સર્વને સરસિયું તેલ, મધ, જવખાર, ગોમૂત, તેલ તથા જળમાં મિશ્ર કરી તેની નિરૂહખરિત દેવામાં આવે, તો તેથી કમળો, પાંડુરોગ, પ્રમેહ, મેદા, અગ્નિની મંદતા, કંદ સંબંધી રોગો, લોચન ઉપર અરુચિ, ગદગદ, ત્રિષ, ગ્લાનિ, સ્ત્રીપદ અને ઉદર રોગનો નાશ થાય છે.

દશમૂળ, હળદર, બીલુ, પટોળ, ત્રિફળા અને દેવદારનો ક્વાય કરી, મોષ, સૈંધવ, દારુજળદર, કાળીપાડ અને ઇંદ્રજવનો કંદક કરી એ સર્વને તેલ, જવખાર અને મધથી મિશ્ર કરી ગોમૂત, ખાટી કાંચ અને મીઠળના રસનો યોગ આપી તેની નિરૂહખરિત દેવામાં આવે, તો તેથી કંદ, પાંડુરોગ, મદ, આજસ, મૂત્રની અટકાયત, અધોવાયુની અટકાયત, આમ, ગડગડાટ, અપચી, કંદ સંબંધી ગુદમ અને કૃમિવિકારનો નાશ થાય છે.

નરસ્યોત્તમસત્ત્વસ્ય તીક્ષ્ણં વસ્તિ નિધાપયેન્ ।
મધ્યમં મધ્યસત્ત્વસ્ય વિપરીતસ્ય વૈ મૃદુમ્ ॥
એવં કાલં ચલં દોષં વિકારં ચ વિકારવિત્ ।
વસ્તિદ્રવ્યવલં ચૈવ વીક્ષ્ય વસ્તીન્પ્રયોજયેત્ ॥૨૧॥
સત્ત્વ તથા ઋતુ વગેરેના વિચાર પછી
અસ્તિએના પ્રયોગો કરવા

ઉત્તમ સત્ત્વવાળાને તીક્ષ્ણ અસ્તિ, મધ્યમ
સત્ત્વવાળાને મધ્યમ અસ્તિ અને હીન સત્ત્વવાળા-
ને મૃદુ અસ્તિ દેવી. વિકારોને જાણનારા વૈદે
એ પ્રમાણે જ ઋતુ, બળ, દોષ, વિકાર અને
અસ્તિના દ્રવ્યનાં બળ તપાસી અસ્તિએના
પ્રયોગો કરવા. ૨૫

દદ્યાદુત્કેશનં પૂર્વ મધ્યે દોષહરં પુનઃ ।
પશ્ચાત્સંશમનીયં ચ દદ્યાદ્વસ્તિ વિચક્ષણઃ ॥૨૬॥

અસ્તિના ત્રણ ભેદના પ્રયોગોનો ક્રમ
અતુર વૈદે પ્રથમ દોષોને પડનામાં તૈયાર
કરવા માટે ઉત્કેશન અસ્તિદેવી; પછી
ઉત્કલ્પ થયેલા દોષોને પાડવા માટે દોષહર
અસ્તિ દેવી અને તે પછી બાકી રહેલા દોષોનું
સંશમન કરવા માટે સંશમન અસ્તિ દેવી. ૨૬
પ્રણહવીજં મધુકં પિપ્પિલી સૈન્ધવં વચા ।

હળુપા ફલકલ્કશ્ચ વસ્તિરુત્કેશનઃ સ્મૃતઃ ॥૨૭॥

ઉત્કેશન અસ્તિનું સ્વરૂપ
એંરડાનાં બીજ, જીંઠીમધ, પીપર, સૈન્ધવ,
હળુપા તથા વજના ક્વાથને મીઠાળના કલકથી
મિશ્ર કરી તેની અસ્તિ દેવી, એ ઉત્કેશન
અસ્તિ કહેવાય છે. ૨૭

શતાઘ્ના માધુકં વીજં કૌટજં ફલમેવ ચ ।

સકાલ્મિકઃ સગોમૂત્રો વસ્તિદોષહરઃ સ્મૃતઃ ॥૨૮॥

દોષહર અસ્તિનું સ્વરૂપ
વરિયાળી, જીંઠીમધનાં બીજ અને કુટજ
ફળ(ઇંદ્રજવ)ના ક્વાથ તથા કલકને ઠાંચ
તથા ગોમૂત્રમાં ઘોળીને તેની અસ્તિ દેવી; એ
દોષહરઅસ્તિ કહેવાય છે. ૨૮

પ્રિયङ્ગુ મધુકં મુસ્તા તથૈવ ચ સ્સાહ્નનમ્ ।
સક્ષીરઃ ગ્રસ્યતે વસ્તિર્દોષાણાં ગ્રમનઃ પરઃ ॥૨૯॥

સંશમનીય અસ્તિનું સ્વરૂપ
ધણં, જીંઠીમધ, મોથ અને રસવંતીના
ક્વાથ તથા કલકને દૂધમાં ઘોળી તેની અસ્તિ
દેવી, એ સંશમનીય અસ્તિ કહેવાય છે. ૨૯

નૃપાણાં તલ્પમાનાનાં તથા સુમહતામપિ ।
નારીણાં સુકુમારાણાં શિશુસ્થવિરયોરપિ ॥
દોષનિર્હરણાર્થાય ચલવર્ણોદયાય ચ ।
સમાસેનોપદેક્ષ્યામિ વિધાનં માધુતૈલિકમ્ ॥
યાનસ્ત્રીભોજ્યપાનેષુ નિયમશ્ચાત્ર નોચ્યતે ।
ફલં ચ ત્રિપુલં દૃષ્ટં વ્યાપદાં ચાપ્યસમ્મત્રઃ ॥
ગોજ્યસ્ત્વતઃ સુગ્ધૈર્નૈવ નિરુહકમમિચ્છતા ।
યદેચ્છતિ તદૈવૈપ પ્રયોક્તવ્યો વિપશ્ચિતા ॥
મધુતૈલે સમે સ્પાતાં ક્વાથશ્ચૈરણ્ડમૂલજઃ ।
પલાર્દ્રૈઃ શતપુષ્પાયાસ્તતોર્દ્ધૈઃ સૈન્ધવસ્ય ચ ॥
ફલેનૈકેન સંયુક્તઃ સ્વજેન ચ ચિલોઢિતઃ ।
દેયઃ સુગ્ધોષ્ણો મિષજા માધુતૈલિકસંજ્ઞિતઃ ॥૩૦॥

માધુતૈલિક અસ્તિ
દોષોનું દૂર થવું તથા બળ અને વર્ણનો
ઉદય કરવા માટે રાત્રિએ, રાત્રિ જેવા
માણસોને, મહાત્મા લોકોને, સ્ત્રીઓને, ટામળ
શરીરવાળાઓને, બાળકોને અને વૃદ્ધોને
દેવા યોગ્ય જે માધુતૈલિક નામની અસ્તિ છે,
તેનું વિધાન સંક્ષેપથી કહું છું: આ અસ્તિમાં
વાહનની, જવાઆવવાની કે ખાવાપીવા
વગેરેની કશી પરેશ પાળવાની જરૂર નથી, ફળ
ધણું ઉત્તમ થાય છે અને વ્યાપત્તિઓ ઉત્પન્ન
થતી નથી; માટે નિરુહઅસ્તિરૂપ ચિકિત્સાને
પ્રગણનારો વૈદ આ અસ્તિની અનાયાસે જ
યોજના કરી શકે છે. જ્યારે પ્રગણ થાય ત્યારે
વિદ્વાન વૈદે આ અસ્તિનો પ્રયોગ કરવો.

મધ અને તેલને સરખા ભાગે લઈ તેઓને
તેઓના વજનથી બમણા એંરડાનાં મૂળિયાંના

દ્રવ્યોના ક્ષતિ થઈ તેઓને તેઓના જ કંડા, સ્નેહ તથા સંધવથી મિશ્ર કરી રવથી વનોલીને બન્નિઓમાં યોજવા આ ગોધન બસ્તિઓ કટેવાય છે ૧૭

ત્રિફલાકાયગોમૂત્રચૌદશરમમાયુતાઃ ।
ઉપસાદિપ્રતોષાપા વન્નયો લેહનાઃ સ્મૃતા ॥૧૮॥
લેખનબસ્તિઓ

નિક્ષાને ત્રાય કરી તેમાં ઘીરકાદિ ગણને નાખી ગોમૂત્ર, મર તથા જવખારથી મિશ્ર કરી તેની બસ્તિઓ દેવી આ બસ્તિઓ દોષો તથા મગોને ઉમેડનારી ટોવાથી લેખનબસ્તિઓ કટેવાય છે ૧૮

નૂહણદ્રવ્યનિષ્ક્રાયાઃ કલ્કમધુરસંયુતાઃ ।
મર્પિમામરસોપેતા વન્નયો બુદ્ધિભાઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૯॥
બુદ્ધિભાસ્તિઓ

ધાતુઓ વગરનાગ દ્રવ્યોના ક્ષતિ થઈ, જીવનીય ગણના કંડા નાખી ધી તથા માસના રસથી મિશ્ર કરી તેઓની બસ્તિઓ દેવામાં આવે, તો તેથી નાતુઓની વૃદ્ધિ થાય છે આ બુદ્ધિભાસ્તિઓ કટેવાય છે ૧૯

ચટકોષ્ઠાચટાકાયાઃ મર્ચીરપ્રત્યર્જનઃ ।
આત્મગુણાફલારાપાઃ સ્મૃતાઃ ગાજીરના નૃણામ્ ॥
વાયુકરણબસ્તિઓ

અકલીઓના ડંડા અને સફેદ ચણાહીના ક્ષતિ થઈ, કીચાના કળને કંડા નાખી તે મર્ચને તથા ધી તથા માકરથી મિશ્ર કરી તેઓની બસ્તિઓ દેવામાં આવે, તો તેથી પુરુષો મેથુન કરવામાં મોડા જેના સમર્થ થાય છે આ વાયુકરણબસ્તિઓ કટેવાય છે ૨૦

વિદા(વદ)વગરનીશેલુશાલ્મલીઘન્વનાહુતાઃ ।
ક્ષીરસિદ્ધાઃ ક્ષીરયુતા માસ્ના પિચ્છિન્સજિતાઃ ।
વારાહમાહિપોરભ્રમરકર્ણગેયમૌકુટમ્ ।
સઘન્મમ્સુગાદાય દય પિચ્છિન્સસ્તિષ્ઠ ॥૨૧॥
પિચ્છિલબસ્તિઓ

કંગવેનો, (અથવા બોડી) નાગી

અથવા ગુગ્ગુલી, ગુ દો, શિમગો અને દ્રામણના અગ્રપર્મવો (કપળિયો)ને કુકર્મા પકવી મરમાં મિશ્ર કરી ચુર, પાડો, ઘેટું, બિલાકું, કાળિયા, હરણુ કે કંકડાના જીરૂ તાજ રક્ષિત મિશ્ર કરી તેની બસ્તિઓ દેવી આ બસ્તિઓ જીવન આપનારી છે, તેથી પિચ્છિલબસ્તિઓ કટેવાય છે ૨૧

પ્રિયાદ્વાનાદિગણકાયા અમ્બઘાઘેન સંયુતાઃ ।
સમૌદ્રાઃ મધુતાથૈન ગ્રાહિણો વન્નયઃ સ્મૃતાઃ ॥૨૨॥
ગ્રાહીબસ્તિઓ

પ્રિયગાદિ ગણના ક્ષતિ થઈ અમ્બઘાદિ ગણના કંડા મિશ્ર કરી, મર તથા ધીથી મિશ્ર કરી, તેઓની બસ્તિઓ દેવી આ બસ્તિઓ અતિસાર રોકનારી ટોવાથી ગ્રાહી બસ્તિઓ કટેવાય છે ૨૨

એતેષ્વેન ચ યોગેષુ સ્નેહાઃ સિદ્ધાઃ પૃથક્કૃત્ ।
સમસ્તા અપના સમ્પન્નિધેયાઃ સ્નેહનસ્તિષ્ઠા ॥૨૩॥
નિઝહબસ્તિઓના સ્નેહો કયાં

ઔપધેયી પકવવા ?
દોષોને અનુસરી ઉપર કહેલા દ્રવ્યોના ક્ષતિ તથા કંડાથી બુદ્ધિજન પકવેના અથવા સમગ્ર મિશ્ર કરી પકવેના સ્નેહોનો નિઝહબસ્તિઓમાં સારી રીતે ઉપયોગ કરવો ૨૩

વન્ધ્યાના શતપાકેન શોષિતાના યથાન્નમ્ ।
ચાર્ત્વલેન દયાઃ સ્યુર્વસ્તયસ્તૃતેન ચ ॥૨૪॥
સ્રીઓનું વાઝિયાપણું ટાળનારી બસ્તિઓ
વાઝિલી સ્રીઓને સ્નેહન, સ્વેદન, વમન તથા વિરેચનથી શુદ્ધ કરી પહી આ સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૮માં વિષયમાં કહેલા શન પાક નામના તેવની, (૫ હરમા અધ્યાયના ૧૨માં વિષયમાં કહેના) બધા તેવની અને (પાચમાં અધ્યાયના ૧૫માં વિષયમાં કહેલા) નૈવૃત નામના વીની બસ્તિઓ દેવામાં આવે, તો તેઓનું વાઝિયાપણું મટી જાય છે ૨૪

મિશ્ર કરી દેવાં, એટલે મુસ્તાદિક નિરૂદ્ધ સિદ્ધ થાય છે. આની ખસ્તિ દેવામાં આવે તો વાતરકત, પ્રમેહ, સોજો અરશ, ગુદમ, મૂત્રની અટકાયત, વિસર્પ, જ્વર, વિષ્ટાની અટકાયત અને રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે. આ મુસ્તાદિક ખસ્તિ બળ આપનાર, જીવનને ઉત્તેજન આપનાર, વીર્યને વધારનાર, નેત્રોત્તું હિત કરનાર અને શૂળોને નષ્ટ કરનાર છે; તેમ જ યૌવનને સ્થિર રાખનારી તથા આયુષ્યને વધારનારી જે જે ખસ્તિઓ છે તે સર્વની રાજ છે. (તેલ નહીં નાખ્યા છતાં આ ખસ્તિ માધુતૈલિકના લેદરૂપ ગણાય ?) ૩૫

અવેક્ષ્ય ભેષજં બુદ્ધ્યા વિકારં ચ વિકારવિત્ ।
વીજેનાનેન મતિમાન્કુર્યાદ્વસ્તિશતાન્યપિ ॥ ૩૬ ॥

ખીજી ખસ્તિઓ ગોઠવી લેવા વિધે

રોગો જાણનારા વિદ્વાન વૈદે જે આ ખસ્તિઓનાં દ્રવ્યો ગોઠવવાની પદ્ધતિ કહેવામાં આવી તે રૂપ ખીજ ઉપરથી બુદ્ધિ વડે ઔષધોનો તથા રોગોનો વિચાર કરીને ખીજ સેંઠડો ખસ્તિઓ ગોઠવી લેવી. ૩૬

અર્જીર્ણ ન પ્રયુક્તીત દિવાસ્વપ્નં ચ વર્જયેત્ ।

આહારાચારિકં શેષમન્યદ્યુક્તં સમાચરેત્ ॥ ૩૭ ॥

ખસ્તિ લીધેલા માટે પરેજી

જેને ખસ્તિ દેવામાં આવી હોય તે માણસે અજીર્ણ ન થવા દેવું અને દિવસની નિદ્રા કરવી નહીં. ખાટી આહારવિહારાદિ સમજી ચોખ્ખી રીતે કરવું. ૩૭

યસ્માન્મધુ ચ તૈલં ચ પ્રાધાન્યેન પ્રદીયતે ।

માધુતૈલિકં ફલેવં મિષ્ઠમિર્મર્શસ્તિરુચ્યતે ॥

રથેષ્વપિ ચ યુક્તેષુ હસ્ત્યથે ચાપિ કલ્પિતે ।

યસ્માન્ન પ્રતિવિદ્ધોડયમતો યુક્તરથઃ સ્મૃતઃ ॥

ચલોપચયવર્ણનાં યસ્માદ્વ્યાધિશતસ્ય ચ ।

મવલેતેન સિદ્ધિસ્તુ સિદ્ધવસ્તિરતો મતઃ ॥ ૩૮ ॥

માધુતૈલિક, યુક્તરથ અને સિદ્ધ ખસ્તિના વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થો

માધુતૈલિક ખસ્તિમાં મધ અને તેલ મુખ્યત્વે કરી દેવામાં આવે છે; એટલે વૈદો તે ખસ્તિને માધુતૈલિક કહે છે.

સંત્રામાદિકમાં જવા માટે રથો બેડાયક પછી અને હાથી ઘોડા વગેરે વાહનો સજ્જ થયા પછી પણ માધુતૈલિકના ખીજ લેદરૂપ ખસ્તિ આપવામાં કશી અડચણ નડતી નથી; એટલા માટે તે લેદને યુક્તરથ નામ કહે છે.

માધુતૈલિકના પાંચમા લેદરૂપ ખસ્તિથી બળ, પુષ્ટિ તથા ઉત્તમ વર્ણની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને સેંઠડો વ્યાધિઓ મટાડી શકાય છે, માટે તે લેદ સિદ્ધ ખસ્તિ કહેવાય છે. ૩૮

સુખિનામલ્પદોષાણાં નિત્યં સિન્ધવાશ્ચ યે નરાઃ ।

મૃદુકોઘાશ્ચ યે તેષાં વિષેયા માધુતૈલિકાઃ ॥૩૯॥

માધુતૈલિક ખસ્તિઓના અધિકારીઓ

સુખિયા, અલ્પદોષવાળા, હંમેશ સિન્ધુ રહેનારા અને ક્રોમળ ડોઠાવાળા લોકોને માધુતૈલિક ખસ્તિઓ દેવી. ૩૯

મૃદુત્વાત્પાદહીનત્વાદકૃત્સ્નવિધિસેવનાત્ ।

અકવસ્તિપ્રદાનાચ સિદ્ધવસ્તિશ્વચ્ચન્નના ॥ ૪૦ ॥

સખત પરેજી પાળવાની જરૂર નથી

સમળા પ્રકારની માધુતૈલિક ખસ્તિઓ ક્રોમળ દ્રવ્યોવાળી, ખીજ નિરૂદ્ધખસ્તિઓથી એક ચતુર્થાંશ ઓછી માત્રાવાળી, અપૂર્ણ વિધિની ચોજનાવાળી, અને ઘણું કરી એકવાર દેવાયાથી કામ કરે એવી હોય છે; માટે તે ખસ્તિઓમાં સખત પરેજીની જરૂર નથી. ૪૦

કનાથમાં નાખવાં, એ તોલાભાર સુત્રાનું ચૂર્ણ નાખવું, એક તોલાભાર સૈધવ નાખવું અને એક તોલાભાર મીઠળનું ચૂર્ણ નાખવું. એ સર્વને મિશ્ર કરી રવઈથી વડોવવામાં આવે, એટલે માધુતૈલિક નિરૂહ સિદ્ધ થયેા કહેવાય છે વેધે આ નિરૂહને સહેવાય તેવો ગરમ કરી તેની અસ્તિ દેવી ૩૦

વચા મધુ ચ તૈલં ચ ક્વાયઃ સસૈન્ધવઃ ।

પિપ્પલીફલમંયુક્તો વસ્તિયુક્તસ્યઃ સ્મૃતઃ ॥૩૧॥

માધુતૈલિકના ભેદરૂપ યુક્તારથ અસ્તિ

એરંડાનાં મૂળિયાનો કનાથ કરી તેમાં મંય, તેજ, માંસનો રસો તથા સૈધવ નાખવાં અને વજ, પીપર તથા મીઠળનો કઢક પણ નાખવેા. આ સર્વને રવઈથી વડોવી તેની અસ્તિ દેવામાં આવે, તે યુક્તારથ અસ્તિ કહેવાય છે ૩૧

મુરદારુ વરા રાસ્ના શતપુષ્પા વચા મધુ ।

દિદ્ગુસૈન્ધવસંયુક્તો વસ્તિદોષહરઃ સ્મૃતઃ ॥૩૨॥

માધુતૈલિકના ભેદરૂપ દોષહર અસ્તિ

એરંડાનાં મૂળિયાનો કનાથ કરી તેમાં દેવદાર, ત્રિક્ષ્ણા, રાસ્ના, સુત્રા, વજ તથા લિંગનો કઢક નાખી અને મંય, તેવ તથા સૈધવ નાખી સર્વને રવઈથી વડોવી તેની અસ્તિ દેવામાં આવે, તે દોષહર અસ્તિ કહેવાય છે. ૩૨

પચ્મલીકપાયં ચ તૈલં માગધિકા મધુ ।

વસ્તિરેપ વિધાતવ્યઃ સજ્જનાહ્નઃ સસૈન્ધવઃ ॥૩૩॥

માધુતૈલિકના ભેદરૂપ પાંચમૌલિક અસ્તિ

લઘુપચ્મજનો કનાથ કરી તેમાં પીપર તથા વરિયાળીનો કઢક નાખી અને તેવ, મધ તથા સૈધવ પણ નાખી એ સર્વને રવઈથી વડોવી તેની અસ્તિ દેવામાં આવે, એ પાંચમૌલિક અસ્તિ કહેવાય છે ૩૩

યસ્કોલકુલત્યાનાં કાથો માગધિકા મધુ ।

સૈન્ધવઃ સમધુકઃ સિદ્ધનસ્તિરિતિ સ્મૃતઃ ॥૩૪॥

માધુતૈલિકના ભેદરૂપ સિદ્ધ અસ્તિ

જવ, જોર તથા કળથીનો કનાથ કરી તેમાં પીપર તથા જીમીરનો કઢક નાખી અને તેવ, મધ તથા સૈધવ પણ નાખી એ સર્વને રવઈથી વડોવી તેની અસ્તિ દેવામાં આવે, એ સિદ્ધ અસ્તિ કહેવાય છે. ૩૪

મુન્તાપાઠામૃતાતિકાનલારાસ્નાપુનર્નવાઃ ।

મલ્લિષ્ઠાસ્વધોશીરત્રાયમાણાક્ષગોશુરાન્ ॥

પાલિકાન્પચ્મલાલ્પસહિતાન્મદનાદ્યન્મ ।

જલાદકે પચેત્કાથં પાદશેષં પુનઃ પચેન્ ॥

ક્ષીરપ્રસ્થેન સંયુક્તં ક્ષીરશેષ પરિશ્રુત્મ ।

પાદેન જાઙ્ગલસસ્તથા મધુ ઘૃતં સમ્મ ॥

શતાહ્વાફલિનીયથીત્સર્કઃ સરસાર્જનઃ ।

કાર્પિર્કઃ સૈન્ધવયુતૈઃ કલ્કૈર્નસ્તિઃ પ્રયોજિતઃ ॥

વાતાસૂક્ષ્મદેશોફાજોગુલ્મમૂત્રવિન્ધનુન્ ॥

નિર્સર્પજ્વરવિદ્સક્તપિત્તવિનાશનઃ ॥

વલ્ચઃ સંજીરનો વૃષ્યથલુપ્પ્યઃ શૂલનાશનઃ ।

સ્થાપનાનામયં રાજા નસ્તિર્મુસ્તાદિકો મતઃ ॥૩૫॥

માધુતૈલિકના ભેદરૂપ મુસ્નાદિક અસ્તિ

ઝાથ, કાળીપાક, ગજો, કડુ, બજાણી, રાસ્ના, સોટાડી, મજ્જા, ગરમાળો, વાળો, ત્રાયમણ, બહેડાં, જોખર અને લઘુપચ્મજ, એ દરેક દ્રવ્યને આરચાર તોલાભાર લઈ અને આઠ મીઠળનાં કળો લઈ તેઓનો ખસોછપન તોલાભાર જળમાં કનાથ કરવો. ઊકળતાં ઊકળતાં ચતુર્થાંશ કટવો ખાટી રહે, ત્યારે ઉતારી લઈ તેમાં ચાસડ તોલાભાર દૂધ નાખી તેનો ફરીવાર પાક કરવો જળ તમામ બળી જાય અને દૂધ જ ખાટી રહે, ત્યારે ઉતારી ગાળીને તેમાં ચતુર્થાંશ કટવો જગત્રી પ્રાણીઓના માંસનો રસો નાખવો અને મંય તથા પી પણ સમભાગે નાખવાં પછી વરિયાળી, ધડવાં, જીમીર, કંદજવ, રસનંતી તથા સૈધવ, એ દરેક દ્રવ્યને એકએક તોલાભાર લઈ કઢકરૂપ કરીને તેમાં

ત્રણ ચતુર્થાંશ જટલા ચોખ્ખાનો ઠામળ ભાત દહ્યને પ્રિય લાગે એવા અને ઇંદ્રિયોને જયત કરે એવા કૃત (સૂત્રસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયના ૨૨૬મા વિષયમાં કહેલ) ઝોસામણ સાથે ઉપર કહેલા ક્રમ પ્રમાણે—એટલે એક, બે અને ત્રણ ટંક સુધી દેવો. પછી ચતુર વેદે એ રાગીને લાવાં, કાળિયાર અને હરણ વગેરેનાં માંસોના સારી પેડે સંસ્કાર આપેલા રસાઓ સાથે હમેશના મહાવરા પ્રમાણે સંપૂર્ણ ભાત જમવા દેવો. (આ પ્રમાણે વિધિ કરવાંથી જનું ચોપન તોલાભાર લોહી કાઢ્યું હોય તેને પાંચમે ટંક; જનું એકસો આઠ તોલાભાર લોહી કાઢ્યું હોય, તેને નવમે ટંક અને જનું બસોસોળ તોલાભાર લોહી કાઢ્યું હોય તેને તેરમે ટંક સંપૂર્ણ ભાતનું ભોજન પ્રાપ્ત થાય છે.) ૩

હીનમધ્યોત્તમેષ્વેપ વિરેકેષુ વિધિઃ સ્મૃતઃ ।
 એકદ્વિત્રિગુણઃ સમ્યગાહારસ્ય ક્રમો હિતઃ ॥
 કપ્પિત્તાધિકાન્મધનિત્યાન્હીનવિશોધિતાન્ ।
 પેયામિષ્યન્દયેત્તેષાં તર્પણાદિક્રમો હિતઃ ॥
 વેદનાલામનિયમશોકવૈચિત્ત્યહેતુભિઃ ।
 નરાનુપોષિતાંશ્ચાપિ વિરિક્તવદુપાચરેત્ ॥
 આઠકાર્દાઠકપ્રસ્થસહ્યથા નૈષા વિરેચ્ને ।
 એકો વિરેકઃ શ્લેષ્માન્તો ન દ્વિતીયોઽસ્તિ કશ્ચન ॥
 ચલં યત્ત્રિવિધં પ્રોક્તમતસ્તત્ર ક્રમશ્ચિધા ।
 તત્રાનુક્રમમેકં તુ ચલસ્યઃ સક્રુદાચરેત્ ॥
 દ્વિરાચરેન્મધ્યચલશ્ચીન્વારાન્દુર્બલસ્તથા ।
 કેચિદેવં ક્રમે પ્રાહુર્મન્દમધ્યોત્તમાગ્નિષુ ॥ ૪ ॥

બળ કે અગ્નિ પ્રમાણે આહાર તથા મુદત

જને વિરેચિત કરવામાં આવ્યે હોય, તે માણસને હીનબળના, મધ્યબળના તથા ઉત્તમ-બળના હિસાબ પ્રમાણે રાખ, વિલેપી, સારી પેડે સ્નિગ્ધ કરેલા ભાત અને કૃતયૂષ સાથે ભાતનો એકએક ટંક, બળે ટંક અને ત્રણત્રણ ટંક, ઉપર કહેલા વજનવાળો આહાર દેવો

હિનકારી છે; પરંતુ જ્યો કદ દે પિત્તના આધિગ્યવાળા અથવા હમેશ મદ્યના અભ્યાસી હોય, તેઓ જે હીનશુદ્ધિ પામ્યા હોય, તે તેઓને રાખ અભિષ્પંદ કરનારી થઈ પડે છે; માટે તેઓને રાખને બદલે જવના સાથવા વગેરે તર્પણથી ક્રમ કરવો હિતકારી છે. વેદનાની પ્રાપ્તિ દે ઇષ્ટની અપ્રાપ્તિ અથવા અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ, નિયમ, શોક કે સંબ્રમાદિને લીધે જ્યોજ્યો ઉપવાસ કરેલા હોય, તે માણસે માટે પણ વિરેચિત થયેલા માણસોના જેવો જ આહારક્રમ કરવો. વિરેચનમાં લોહીના સ્ત્રાવણ પેડે બસો-સોળ તોલાભાર, એકસો આઠ તોલાભાર અને ચોપન તોલાભાર દોષ પડ્યાની સંખ્યા નથી; ક્રમ કે છેવટે કદ પડે ત્યારે જ બરાબર વિરેચન થયું ગણાય છે; માટે વિરેચન એક જ છે; વિરેચનનો બીજો ભેદ કોઈ પણ નથી; માટે વિરેચિત થયેલા માણસને આહાર દેવાનો અનુક્રમ દોષ પડવાના તોલ ઉપરથી ત્રણ પ્રકારનો થતો નથી, પણ ત્રણ પ્રકારનું જ બળ કહ્યું છે, તે ઉપરથી ત્રણ પ્રકારનો થાય છે; જમ કે વિરેચિત થયેલો માણસ ઉત્તમ બળવાળો હોય, તે તેને રાખ, વિલેપી, સારી પેડે સ્નિગ્ધ કરેલો ભાત અને કૃતયૂષ સાથેનો ભાત એકએક ટંક સુધી માપસર આપીને પાંચમે ટંક લાવાં વગેરેના માંસના રસાવાળો સંપૂર્ણ ભાત દેવો. એ માણસ મધ્યમ બળવાળો હોય, તે એ રાખ વગેરે ચાર પદાર્થો બળે ટંક સુધી માપસર આપીને નવમે ટંક લાવાં વગેરેના માંસના રસા-વાળો સંપૂર્ણ ભાત આપવો અને હીનબળ-વાળો હોય તે એ રાખ વગેરે પદાર્થો ત્રણત્રણ ટંક સુધી માપસર આપીને તેરમે ટંક લાવાં વગેરે-ના માંસના રસાવાળો સંપૂર્ણ ભાત આપવો. દેટલાક આચાર્યો કહે છે: ‘બળ ઉપરથી એ ક્રમ ન લેવો, પણ તે માણસના જઠરાગ્નિની ઉત્તમ અધ્યમતા અને મંદતા ઉપરથી લેવો.’

અધ્યાય ૩૯ મો

અયાત આતુરોપદ્રવચિકિત્સિતં વ્યાલપાસામઃ ।
યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'આતુરોપદ્રવ
ચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું. કે જે પ્રમાણે ભગવાન યન્તરિ
એ સુશ્રુતની પામે કહેલું છે ॥

સ્નેહપીતસ વાન્તસ્ય વિરક્તસ્ય સુતામૃજઃ ।
નિરૂદ્ધસ્ય ચ કાયામિર્મદો ભવતિ દેહિનઃ ॥
સોડનૈસ્ત્યર્થગુરુમિરુપયુક્તૈઃ પ્રશામ્યતિ ।
અલ્પો મહદ્વિર્બહુમિરઘાદિતોડશિરિવેન્ધનૈઃ ॥
સ ચાલ્પેલ્પુમિશ્વાન્નૈરુપયુક્તૈર્વિવદ્ધતે ।
કાષ્ટૈર્ગુમિરત્પૈશ્વ સન્ધુક્ષિત ઇવાનલઃ ॥
હૃતરોપપ્રમાણેન સદાહારવિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨ ॥

મંદ જઠરાગ્નિને વધારવા આહારની જરૂર
રહેલપાન કરવાથી, વખન કરવાથી,
રેથ લેવાથી, લોહીનું આવણું કરવાથી અને
નિરૂદ્ધબલિતથી માણસને જઠરાગ્નિ અત્યથ મંદ
થાય છે જેમ અદ્ય અગ્નિ મોટા તથા ઘણા
કાષ્ઠોથી ઢાકઈને શાંત થઈ જાય છે, તેમ એ
મંદ થયેલો જઠરાગ્નિ અત્યંત ભારે અત્નોથી
ઢાકઈને શાંત થઈ જાય છે જેમ અદ્ય અગ્નિ
નાનાં તથા થોડાં કાષ્ઠો વડે સળગાવવાથી વૃદ્ધિ
પામે છે, તેમ એ મંદ થયેલો જઠરાગ્નિ અત્યંત તથા
હલકાં અત્નોને ઉપયોગ કરવાથી વૃદ્ધિ પામે છે,
માટે જેટલા હોષ્ટ દર કરવામાં આવ્યા હોય,
તેના પ્રમાણમાં હલકા તથા થોડો આહાર
કરવાનું કહેવામાં આવે છે ॥ ૨

ત્રીણિ ચાત્ર પ્રમાણાનિ પ્રશ્નોડર્દાઢકમાઢકમ્ ।
તત્રાવર પ્રશ્નમાત્રં દ્વે શેષે મધ્યમોત્તમૈઃ ॥

૧ થોડો ટાપાસ માટે કરવામાં આવતા કચોની
વ્યાપ્તિઓ, જે કરવાથી ન થાય, એવી ચિકિત્સાના
નિષ્પણ્ણ વિશેષ

પ્રશ્ને પરિણતે દેયા યવાગૂઃ સ્વસ્તપન્ડુલા ।
દ્વે ચૈવાર્દાઢકે દેયે તિસ્રશ્વાપ્યાઢકે ગતે ॥
વિલેપીમુચિતાઢકાચતુર્યાશકૃતાં તતઃ ।
દષ્ટાઢકેન વિધિના ક્ષિન્નસિક્કયામવિચ્છિલામ્ ॥
અસ્તિગ્ધલવણાં સ્વઞ્ઠમુદ્ગયૂપયુતાં તતઃ ।
અંશદ્વયપ્રમાણેન દષ્ટાસુસ્તિગ્ધમોદનમ્ ॥
તતસ્તુ કૃતયુષ્ણે હૃદયેનેન્દ્રિયવોધિના ।
ત્રીનંશાન્વિતરેન્દ્રોક્તમાતુરાયૌદનં મૃદુમ્ ॥
તતો યથોચિતં મત્તં મોક્તમસૈ વિચક્ષણઃ ।
અવૈળહરિણાદીનાં રસેદંદ્રાસુસંસ્કૃતૈઃ ॥ ૩ ॥

લોહીના આવણું પ્રમાણે આહાર તથા મુદત

ચોપન તોડામા લોહીનું આવણું કરવું
એ ચોણુ પ્રમાણ છે, એકસો આઠ તોલાભાર
લોહીનું આવણું કરવું એ મધ્યમ પ્રમાણ છે
અને બસો સોળ તોડામા લોહીનું આવણું
કરવું એ ઉત્તમ પ્રમાણ છે જે ચોપન તોલા
ભાર લોહીનું આવણું કરવામાં આવ્યું હોય, તો
એક ટંક થોડા ચોખ્ખાનાળી રાખ પાવી, જે
એકસો આઠ તોલાભાર લોહીનું આવણું કરવામાં
આવ્યું હોય, તો બે ટંક થોડા ચોખ્ખાનાળી
રાખ દેવી અને જે બસો સોળ તોલાભાર
લોહીનું આવણું કરવામાં આવ્યું હોય, તો ત્રણ
ટંક થોડા ચોખ્ખાનાળી રાખ દેવી. તે પછી
હમેશના આહારના વખન કરતા ચતુર્યાશ
જેટલા વખનના ચોખ્ખાથી બનાવેલી, પચપચતી
કળીઓનાળી, ચીકાશવગરની અને સ્નેહ તથા
લુણવગરની વિવેપી સ્વચ્છ મગના ઝોસામણ
સાથે ઉપર કહેવા વિધિ પ્રમાણે-એટલે એક, બે
અને ત્રણ ટંક સુધી દેવી, (જેટલા ટંક રાખ
પાઈ હોય તેટલા ટંક) પછી હમેશના આહારના
વખનના એક દિટીયાશ જેટલા ચોખ્ખાને
સારી પેડે સ્તિગ્ધ કરવો ભાત ઉપર કહેવા
અનુક્રમ પ્રમાણે એટલે એક, બે અને ત્રણ ટંક
સુધી દેવો પછી હમેશના આહારના વખનના

ક્રુધ્યતઃ કુપિતં પિત્તં કુર્ષાત્તાંસ્તાનુપદ્રવાન્ ।
 આયાસ્યતઃ શોચતો વા ચિત્તં વિભ્રમમૃચ્છતિ ॥
 મૈથુનોપગમાદ્ધોરાન્વ્યાધીનામ્નોતિ દુર્મતિઃ ।
 આક્ષેપકં પક્ષવાતમજ્જપ્રગ્રહમેવ ચ ॥
 ગુહ્યપ્રદેશે શ્વયથું કાસશ્વાસૌ ચ દારુણૌ ।
 શુક્રવચ્ચાપિ સ્ધિરં સરજસ્કં પ્રવર્તતે ॥

લભતે ચ દિવાસ્વપ્નાત્તાંસ્તાન્વ્યાધીન્કફાત્મકાન્ ।
 ઘ્રીહોદરં પ્રતિશ્યાયં પાણ્ડુતાં શ્વયથું જ્વરમ્ ॥
 મોહં સદનમજ્ઞાનામવિપાકં તથાડરુચિમ્ ।
 તમસા ચાભિમૂતસ્તુ સ્વપ્નમેવામિનન્દતિ ॥
 ઉચ્ચૈઃ સમ્ભાષણાદ્વાયુઃ શિરસ્યાપાદયેદ્રુજમ્ ।
 આન્ધ્યં જાઙ્ગ્યમજિગ્રત્વં વાધિર્યં મૂકતાં તથા ।
 હનુમોક્ષમધીમન્થમર્દિતં ચ સુદારુણમ્ ॥
 નેત્રસ્તમ્ભં નિમેષં વા તૃષ્ણાં કાસં પ્રજાગરમ્ ।
 લભતે દન્તચાલં ચ તાંસ્તાંશ્ચાન્યાનુપદ્રવાન્ ॥
 યાનયાનાત્તુ લભતે છર્દિમૂર્છામ્રમહ્માન્ ।
 તથૈવાજ્ઞગ્રહં ધોરમિન્દ્રિયાણાં ચ વિભ્રમમ્ ॥
 ચિરાસનાત્તથા સ્થાનાચ્છોળ્યાં ભવતિ વેદના ।
 અતિચઙ્ક્રમણાદ્વાયુર્જઙ્ગયોઃ કુરુતે રુજઃ ॥
 સક્થિપ્રશોષં શોફં વા પાદહર્ષમથાપિ વા ।
 શીતસમ્મોગતોયાનાં સેવા માસતવૃદ્ધયે ॥
 તત્તોડ્ગમર્દવિષ્ટમ્મશૂલાધ્માનપ્રવેપકાઃ ।
 વાતાતપામ્યાં વૈવર્ણ્યં જ્વરં ચાપિ સમાપ્તયાત્ ॥
 વિરુદ્ધાધ્યશનાન્મૃત્યું વ્યાધિં વા ધોરમૃચ્છતિ ।
 અસાત્મ્યમોજનં હન્યાદ્બલવર્ણમસંશયમ્ ॥
 અનાત્મવન્તઃ પશુવદ્બુજ્જતે યેડપ્રમાણતઃ ।
 રોગાનીકસ્ય તે મૂલમર્જીર્ણં પ્રાપ્નુવન્તિ હિ ॥૧॥

રોગીની ભૂલથી થતી પંદર વ્યાપત્તિઓ

પ્રણયી રોગી, સિન્ધ, શુદ્ધ, નેત્રના રોગથી પીડાયેલા, જ્વરવાળા ને અતિસારવાળા માણસો તેલથી ભરેલા માટીના કાચા વાસણના જેવી સ્થિતિવાળા હોય છે; માટે તેઓએ ક્રોધ, પરિશ્રમ, શોક, મૈથુન, દિવસની નિદ્રા, ઊંચા સ્વરથી ભાષણ, વાહન પર ચડીને જવું,

લાંખા કાળ સુધી બેસવું તથા ઊભા રહેવું, અત્યંત દ્રવું, શીત વાયુ તથા તડકો, વિરુદ્ધાશન, અધ્યશન અને અસાત્મ્ય ભોજન એ પંદર વ્યાપત્તિઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. (ખીજ પણ રોગીઓએ એ વ્યાપત્તિઓનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.)

રોગીએ ક્રોધ કરે, તો પિત્ત પ્રક્રુપિત થઈને દાહ તથા તરસ વગેરે અનેક ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન કરે છે.

રોગીએ પરિશ્રમ કે શોક કરે તો તેનું ચિત્ત મોહ તથા ઉન્માદ આદિ વિભ્રમ પામે છે.

રોગીએ મૈથુન કરે, તો આક્ષેપક, પક્ષવાત, અંગોતું ઝડાતું, ગુહ્ય સ્થળમાં સોજો, દારુણ ખાંસી તથા દારુણ શ્વાસ વગેરે ભયંકર વ્યાધિઓ તેને થાય છે. તેમ જ પુરુષના લિંગમાંથી વીર્યવાળું લોહી અને સ્ત્રીની યોનિમાંથી રજવાળું લોહી નીકળે છે.

રોગીએ દિવસની નિદ્રા કરે, તો તેને ઠંડ સંબંધી અનેક વ્યાધિઓ, પ્લીહોદર, શરદી, પાંડુપણું, સોજો, જ્વર, મોહ, અંગોની ઝડાનિ, અજીર્ણ તથા અરુચિ થાય છે અને એ રોગી મોહના દબાણથી મૂર્છા રહેવાતું જ પસંદ કરે છે.

રોગીએ ઊંચા સ્વરથી ભાષણ કરે, તો વાયુ તેના માથામાં વેદના ઉત્પન્ન કરે છે અને અંધતા, જડતા, ગંધતું અજ્ઞાન, બહેરાપણું, મૂંગાપણું, હનુમોક્ષ, અધિમંથ, અતિ દારુણ અર્દિત, નેત્રસ્તમ્ભ, નિમેષ, તરસ, ખાંસી, ઉજગરો, દાંતોતું હાલવું તથા ખીજ પણ ઘટસાક ઉપદ્રવો તેને થાય છે.

રોગીએ વાહન પર ચડીને ગમન કરે, તો ઊલટી, મૂર્છા, શ્રમ, ક્ષય, ભયંકર રીતે અંગોતું ઝડાતું અને ઈન્દ્રિયોનો વિભ્રમ ઉત્પન્ન થાય છે.

રોગીએ લાંખા કાળ સુધી બેસી રહે કે ઊભો રહે, તો કમરના પાછલા ભાગમાં વેદના

સંસર્ગેણ વિવૃદ્ધોઽમૌ દોષકોપમયાદ્ભજેત્ ।
 પ્રાક્ષ્વાદુતિક્તૌ દત્વામ્લવર્ગૌ કટુકં તત્ત્વ ॥
 સ્વાદમ્લવર્ગાનમ્મુષઃ સ્વાદુતિક્તાવતઃ પરમ્ ।
 સ્તિગ્ધરુક્ષાન્નસંશ્લેષં વ્યત્યાસાસ્વસ્થવત્તતઃ ॥૫॥
 ક્રમ પ્રમાણે અન્નના સંસર્ગ પછી રસોનો ક્રમ

ઉપર પ્રમાણે અન્નનો સંસર્ગ આપવાથી
 અગ્નિ વૃદ્ધિ પામતાં દોષોના કોપની ધારતીથી
 તે માણસને વારાફરતી પરસ્પરથી વિરુદ્ધ
 રસો ભોજનમાં દેવા; જેમકે પ્રથમ મધુર તથા
 કડવો રસ દેવો; પછી ખાટો, ખારો અને તીખો;
 પછી મધુર, ખાટો તથા ખારો; અને પછી
 મધુર તથા કડવો રસ દેવો. એવી રીતે સ્તિગ્ધ
 તથા રુક્ષ રસોના વારાફરતી યોગ આપવો. પેંદે
 આ રીતની યોજના કરીને, શુદ્ધ થયેલા માણસને
 સ્વસ્થ બનાવવો. રોગીએ સ્વસ્થ થયા પછી ક્રમે-
 શના મહાવરા પ્રમાણે ભોજન કરવું. ૫
 કેવલં સ્નેહપીતૌ વા વાન્તૌ યથાપિ કેવલમ્ ।
 સ સસરાવં મનુજો મુજીત લઘુ મોજનમ્ ॥ ૬ ॥

સ્નેહપાન અથવા વમન પછી

આહારનો ક્રમ તથા મુદત

જેણે દોષાત્ 'કે રોગનું સંશમન કરવા માટે
 'દેવજસ્નેહપાન કયું' હોય, તે માણસે અથવા જેણે
 'અજીર્ણને દાળવા માટે 'દેવજ વમન કયું' હોય, તે
 માણસે ઉપર કહેલા રસોના ક્રમે અનુસરીને
 સાત રાત વીતતાં સુધી થોડી માત્રાવાળું હલકું
 ભોજન કરવું. (જેણે શોધનનું અંગમૂલ વમન
 કયું' હોય, તે માણસે તે વાગમટના કઠા પ્રમાણે
 કરવું. વાગમટ 'પેયાં પિલેપીમકૃતં કૃતં ચ યુગં
 સં વ્રીનુમયં તથૈકમ્ । ક્રમેજ સેવેત નરોઽન્નકાલાન્
 પ્રધાનમધ્યાવસ્થુદ્વિશુદ્ધઃ ॥' એ શ્લોકથી કહે છે,
 કે 'ઉત્તમ, મધ્યમ અને હીન એમ ત્રણ પ્રકારની
 શુદ્ધિ છે; તેમાં ઉત્તમ શુદ્ધિ પામેલા માણસે ત્રણ
 ટંક રાખ પીવી; પછી ત્રણ ટંક વિવેપીનો,
 પછી ત્રણ ટંક અકૃતયૂષનો, પછી ત્રણ ટંક

કૃતયૂષનો, અને પછી ત્રણ ટંક માંસના રસાનો
 ઉપયોગ કરવો. મધ્યશુદ્ધિ પામેલા માણસે બે
 ટંક રાખનો, બે ટંક વિવેપીનો, બે ટંક અકૃત-
 યૂષનો, બે ટંક કૃતયૂષનો અને બે ટંક માંસના
 રસાનો ઉપયોગ કરવો. હીનશુદ્ધિ પામેલા
 માણસે એક ટંક રાખનો, એક ટંક વિવેપીનો,
 એક ટંક અકૃતયૂષનો, એક ટંક કૃતયૂષનો અને
 એક ટંક માંસના રસાનો ઉપયોગ કરવો.' આ
 પ્રમાણે કરવામાં આવે, ત્યારે જ આ રોગના
 ઉદ્ભા અધ્યાયના ૧૧મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે
 ઉત્તમ શુદ્ધિવાળાના વમન અને વિરેચન વચ્ચે
 એક પખવાડિયાનું અંતર પડે.) ૬

કૃતઃ શિરાવ્યથો યસ્ય કૃતં યસ્ય ચ શોભનમ્ ।
 સ ના પરિહરેન્માસં યાવદ્વા યલજાન્મવેત્ ॥૭॥

શિરાવેધ તથા વિરેચન માટે
 પરેજની મુદત

જેનો શિરાવેધ (રુક્ષ ખોણવું) કરવામાં
 આવેલ હોય અથવા જેને વિરેચિત કરવામાં
 આવેલ હોય, તે માણસે એક માસ સુધી અથવા
 જ્યાં સુધી પોતે બળવાન થાય, ત્યાં સુધી નીચેના
 નવમા વિષયમાં કહેલા કોષાદિકનો ત્યાગ કરવા-
 ૩૫ પરેજ પાળવી ૭

एकैकस्मिन्परिहरेद्भवस्तौ वस्ती षडहं षडहम् ।

તૃતીયે તુ પરીહરે યયાયોગં સમાચરેત્ ॥ ૮ ॥

અસ્તિ લીધેલા માટે પરેજની મુદત

એકએક અસ્તિ દેવાયા પછી ત્રણત્રણ
 દિવસ સુધી નીચેના નવમા વિષયમાં કહેલા
 કોષાદિકનો ત્યાગ કરવા ૩૫ પરેજ પાળવી. ત્રીજી,
 ચોથી વજેરે અસ્તિઓ દેવાયા પછી તે જ્યાં સુધી
 સમયપ્રયોગ થયાનાં લક્ષણો પ્રાપ્ત થાય, ત્યાં સુધી
 એ પરેજ પાળવી. ૮

तैलघ्नानामृष्टाण्डसवर्माणो व्रगतुराः ।

સ્તિનવશુદ્ધાશિરોપાર્ષાઃ જગતીસારિણઃ યે ॥

તત્રૈલાદિના કુષ્ઠતગરવર્જ્યેન શ્લક્ષ્ણપિષ્ઠેન દ્વાદ-
શાઙ્ગુલં શરકાણં ક્ષૌમેણાઘ્રાઙ્ગુલં વેષ્ટયિત્વા લેપયેદેષા
વર્તિતઃ પ્રાયોગિકે । સ્નેહફલસારમધૂચ્છિદ્રસર્જરસગુ-
ર્ગુલપ્રભૃતિમિઃ સ્નેહમિશ્રૈઃ સ્નેહને । શિરોવિરેચન-
દ્રવ્યૈરેરેચને । વૃહતીકણ્ટકાત્રિકટુકકાસમર્દહિહ્વિ-
હ્નુદીત્વચ્છાનઃશિલાચ્છિન્નરુહાકર્કટગૃહ્ણીપ્રભૃતિમિઃ કા-
સહરૈશ્ચ કાસઘ્ને । સ્નાયુર્ચર્મચુરગૃહ્ણકર્કટકાસ્થિશુષ્ક-
મત્સ્યવહ્નૂરકૃમિપ્રભૃતિમિર્વામનીયૈશ્ચ વામનીયે ॥ ૩

ધુમાડો પીવા નાળમાં નાખવાની બત્તીઓ

પ્રાયોગિક ધુમાડો પીવા માટે એલાદિ-
ગણુમાંથી કઠ તથા તગર એ બે દ્રવ્યોને કાઢી
નાખી બાકીનાં દ્રવ્યોને ખૂબ લાસાં વાટી કલક
કરી, બાર આંગળની કાંસડાની સળીને આઠ
આંગળ સુધી અળસીના તંતુઓના ઝીણા પાટાથી
વીંટી તે ઉપર કલકતું લેપન કરી તે સળીને પવન-
વગરના પ્રદેશમાં છાયામાં સૂકવવી અને સુકાઈ
ગયા પછી સળીને કાઢીને પોલી બત્તી રાખવી.

સ્નેહન ધુમાડો પીવા માટે સરગવે તથા
બહેડાં વગેરે સ્નિગ્ધ ડુંગોનો ગર્ભ, મીણુ, રાળ
તથા ગૂગળ વગેરે દ્રવ્યોનો સ્નેહથી મિશ્ર કલક
કરી, બાર આંગળની કાંસડાની સળીને આઠ
આંગળ સુધી અળસીના તંતુઓના ઝીણા પાટાથી
વીંટી તે ઉપર કલકતું લેપન કરીને તે સળીને
પવનવગરના પ્રદેશમાં છાયામાં સૂકવવી અને
સુકાઈ ગયા પછી સળી કાઢી નાખી પોલી
બત્તી રાખવી.

વિરેચન ધુમાડો પીવા માટે સૂત્રસ્થાનના
૩૯મા અધ્યાયના ૮મા વિષયમાં કહેલાં શિરો-
વિરેચન દ્રવ્યોનો કલક કરી, બાર આંગળની
કાંસડાની સળીને આઠ આંગળ સુધી અળસીના
તંતુઓના ઝીણા પાટાથી વીંટી તે ઉપર કલકતું
લેપન કરી તે સળીને પવનવગરના પ્રદેશમાં
છાયામાં સૂકવવી અને સુકાઈ ગયા પછી સળીને
કાઢી નાખી પોલી બત્તી રાખવી.

કાસઘ્ન ધુમાડો પીવા માટે બેલી ભોરિ-
ગણી, બેઠી ભોરિંગણી, સૂંઠ, મરી, પીપર,
કાસાંદરી, હિંગ, ઇંગોળિયો, તજ, મણુશીલ,
ગળો અને કાકડાશિંગી વગેરે તથા બીજાં પણ
ખાંસીને હરનારાં દ્રવ્યોનો કલક કરી, બાર
આંગળની કાંસડાની સળીને આઠ આંગળ સુધી
અળસીના તંતુઓના ઝીણા પાટાથી વીંટી તે
ઉપર કલકતું લેપન કરીને તે સળીને પવનવગરના
પ્રદેશમાં છાયામાં સૂકવવી અને સુકાઈ ગયા
પછી સળીને કાઢી નાખી પોલી બત્તી રાખવી.

વામનીય ધુમાડો પીવા માટે સ્નાયુ,
ચામડી, ખરી, શિંગડું, કુડચલતું હાડકું, સુકા-
ચેલાં માછલાં, શુષ્ક માંસ અને ઢીડા વગેરે તથા
બીજાં પણ વગન કરાવનારાં દ્રવ્યોનો કલક કરી,
બાર આંગળની કાંસડાની સળીને આઠ આંગળ
સુધી અળસીના તંતુઓના ઝીણા પાટાથી વીંટી
તે ઉપર કલકતું લેપન કરીને તે સળીને પવન-
વગરના પ્રદેશમાં છાયામાં સૂકવવી અને સુકાઈ
ગયા પછી સળીને કાઢી નાખી પોલી બત્તી રાખવી.

તત્ર ચસ્તિનેત્રદ્રવ્યૈર્ધૂમનેત્રદ્રવ્યાણિ વ્યાખ્યાતાનિ
ભવન્તિ । ધૂમનેત્રં તુ કનિષ્ઠિકાપરિણાહમગ્રે કલાય-
માત્રસ્રોતો મૂલેડઙ્ગુષ્ઠપરિણાહં ધૂમવર્તિપ્રવેશસ્રોતોડઙ્ગુ-
લાન્યષ્ટચત્વારિંશતપ્રાયોગિકે । દ્વાત્રિંશતસ્નેહને । ચતુ-
ર્વિંશતિર્વૈરેચને । ષોડશાઙ્ગુલં કાસઘ્ને વામનીયે ચ ।
એતેડપિ કોલાસ્થિમાત્રચ્છિદ્રે ભવતઃ । વ્રણનેત્રમઘ્રાઙ્ગુલં
વ્રણધૂપનાર્યં કલાયપરિમણ્ડલં કુલત્યવાહિસ્રોત ઇતિ ॥

ધુમાડો પીવાની નળીઓ (નાળો)નાં
દ્રવ્યો, પ્રમાણો તથા છિદ્રો

આ સ્થાનના ૩૫મા અધ્યાયના ચોથા
વિષયમાં અસ્તિની નળી બનાવવા માટે જ સુવર્ણ
વગેરે દ્રવ્યો કહ્યાં છે, તે દ્રવ્યોની જ ધુમાડો
પીવાની નળીઓ બનાવવી. પ્રાયોગિક ધુમાડો
પીવાની નળી અગ્રમાં ટચલી આંગળી જેવી
બૂડી તથા વટાણાનો દાણો પેસે તેવડા છિદ્રવાળી,

યાય છે.

રોગી જે અત્યંત ફરે, તે વાયુ બંધોમાં વેદના, સાયળોનું શોષણ, સોજે અથવા પાદ-દર્શ નામના રોગને ઉત્પન્ન કરે છે.

રોગી જે માળા તથા અંદન વગેરે શીત પદાર્થોનું કે શીત જળનું સેવન કરે, તે તેથી વાયુની વૃદ્ધિ થતાં અંગોનું ભંગનું, ઝડાનું, શૂળ, આફરો તથા કંપની ઉત્પત્તિ થાય છે.

રોગી જે વાયુનું કે તડકાનું સેવન કરે, તે તેથી વિવર્ણતા તથા ન્વર પ્રાપ્ત થાય છે.

રોગી જે પરસ્પર વિરુદ્ધ પદાર્થો જમે, તે મરણ પામે છે અથવા તેને અત્યંત બયંકર વ્યાધિ થાય છે.

રોગી જે અધ્યશન (અજીર્ણમાં ભોજન) કરે, તે તેથી પણ મરણ અથવા બયંકર વ્યાધિ તેને થાય છે.

રોગી જે અસામ્ય પદાર્થોનું ભોજન કરે, તે અવરથ બળ તથા વર્ણની હાનિ થાય છે.

સપ્તમાં માણસોએ અસ્વસ્થતા તથા સ્વસ્થતામાં પણ અજીર્ણ તો ન જ થતા હેતુ બેઠે છે. જે લોકો મનને વશ ન રાખી પશુઓની જેકે પ્રમાણુવગરનું (ધણું) જમે છે, તેઓને રોગોની સેનાના મુગ્ધપ અજીર્ણ થાય છે. ૬

વ્યાપદાં કારણં વીક્ષ્ય વ્યાપસ્થેતાસુ મુદ્ધિમાન્ ।
પ્રપતેતાતુરારોગ્યે પ્રત્યનીકેન હેતુના ॥ ૧૦ ॥

કોપાદિક પંદર વ્યાપત્તિઓથી થયેલા ઉપદ્રવોનું ચિકિત્સાસૂચન

ઉપરના નવમા વિષયમાં જે ઉપદ્રવો કહેવામાં આવ્યા, તેઓનાં ફરનાં કારણોરૂપ કોપાદિકની અને નગ્ધીકનાં કારણોરૂપ પિતાદિકની તપાસ કરી શુદ્ધિમાન વેધે તે ઉપદ્રવોને તથા તેઓનાં કારણોને શાંત કરનારી ચિકિત્સાથી રોગીને સ્વસ્થ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરવો. ૧૦

વિરિક્તવાન્તૈર્હરિણેણઠાવકાઃ

શુશ્ર્વ સેવ્ય સમયૂતિતિરિઃ ।

સપ્તિકાશ્ચૈવ પુરાણશાલય-

સ્તયૈવ મુદ્ધા લઘુ યથ કીર્તિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

વમનવિરેચનથી શુદ્ધ થયેલા માટે આહારે વમનવિરેચનથી શુદ્ધ થયેલાં માણસોએ દરણુ, કાળિયાર, લાવાં પક્ષીઓ, સસલાં, મેર તથા તેતરું માંસ તેમ જ સાદીચોખા, બના ચોખા, મગ અને માંસોમાં તથા ધાન્યોમાં બીજાં પણ જે હલકાં ગણ્યાં છે, તેઓનું સેવન કરવું. ૧૧

અધ્યાય ૪૦ મો

અપાતો ધૂમનસ્પકવલગ્રહચિકિત્સિતં વ્યાખ્યા-
સ્યામઃ । યથોચાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ધૂમનસ્પ-કવલગ્રહચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું કે જે પ્રમાણે મગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ધૂમ પચવિષ્ઠો મવતિ । તથાપ્રાપ્યોગિકઃ
સેદ્ધનો વૈરેચનઃ કાસમ્નો વામનીયથેતિ ॥ ૨ ॥

ધુમાડાના પાંચ ભેદો

પ્રાયોગિક (કોપ પામેલા રોગોને શાંત કરનાર દોષથી નિત્ય પ્રયોગને લાયક), સ્નેહન (સ્નિગ્ધ કરીને ધાતુઓને પ્રુદ કરનાર), વૈરેચન (રોગોને કાઢી નાખનાર), કાસમ (ખાંસીને હણનાર) અને વામનીય (વમન કરાવનાર) એ રીતે ધુમાડાના પાંચ ભેદ છે. (જયી મણને ધુમાડી દેવાય છે, તે ધુમાડાને બીજાં અર્થોમાં છડા પ્રકારનો ગણ્યો છે.) ૨

૧ ધુમાડો પાત ન્ધા દેવાપ, નમ્પ દેવાપ, કવળ દેવાપ, કામનો દેવાપ ન્ધા પ્રતિધરણ (મેઃ પ્રાં ઓપથ સમાવર્ત) ૭૫ ચિકિત્સાઓ વિનિદે

એડી દઈને તે નળી વડે ધુમાડો પીવાની વૈધ આજ્ઞા કરવી. (ગોળી કે ચૂર્ણનો ધુમાડો પાવો હોય તો પણ ગોળીને તથા ચૂર્ણને ઠાડિયાના સંપુટમાં નાખીને એવી રીતે જ પાવો.) ધુમાડો શાંત થઈ જાય, ત્યારે બાકી રહેલી ખત્તીને નાખી ફરીવાર પણ ધુમાડો પાવો, તે ત્યાં સુધી કે જ્યાં સુધી દોષની શુદ્ધિ થઈ જાય; ધુમાડો પાવાના ઉપાયનો આ વિધિ કહ્યો. ૬

તત્ર શોકશ્રમભયામર્ષોષ્યવિપરક્તપિત્તમદમૂર્છાદાહપિપાસાપાણ્ડુરોગતાલુશોષચ્છર્દિશિરોઽમિવાતોદ્ધારાપતર્પિતિમિરપ્રમેહોદરાધ્માનોર્ધ્વવાતાર્ત્તા ચાલવૃદ્ધદુર્બલવિરિક્તાસ્થાપિતજાગરિતગર્ભિણીરૂક્ષક્ષીણક્ષતોરસ્કમધુવૃતદધિદુગ્ધમત્સ્યમઘયવાગૂપીતાલ્પકફાશ્ચ ન ધૂમમાસેવેન્ ॥ ૭ ॥

ધુમાડો કેણે ન પીવો ?

શોક, શ્રમ, ભય, ક્રોધ, ઉષ્ણ, વિષ, રક્ત-પિત્ત, મદ, મૂર્છા, દાહ, તરસ, પાંડુરોગ, તાલુશોષ, ઊલટી, માથાના અસિધાત, ઝોડ-કાર, તિમિર, પ્રમેહ, ઉદરરોગ, આર્ધમાન, કે ઊર્ધ્વવાતથી પીડાયેલાએ ધુમાડો પીવો નહીં; જણે લંઘન કયું હોય તેણે, બાળકે, વૃદ્ધે, દુર્બળે, રેચ લીધેલાએ, જેને નિરૂદ્ધિસ્તિ દેવામાં આવેલ હોય તેણે, ઉઝગરાવાળાએ, ગર્ભિણીએ, રૂક્ષ શરીરવાળાએ, ક્ષીણ થયેલાએ, છાતીના ક્ષતવાળાએ, મધ, ઘી, દહીં, દૂધ કે માછલાં જણે ખાધેલ હોય તેણે, મધપાન કે રાખતું પાન જણે કયું હોય તેણે અને થોડા કફવાળાએ ધુમાડો પીવો નહીં. ૭

અકાલપીતઃ કુરુતે ભ્રમમૂર્છાશિરોરુજઃ ।

બ્રાણશ્રોત્રાક્ષિજિહ્વાનામુપધાતં ચ દારુણમ્ ॥ ૮ ॥

સમય વગર ધુમાડો પીવાથી નુકસાન

સમય વગર પીવામાં આવેલો ધુમાડો ભ્રમ, મૂર્છા, માથાની વેદના અને ત્રાણેન્દ્રિય, શ્રોત્રેન્દ્રિય, ચક્ષુરેન્દ્રિય તથા જીભના દારુણ

ઉપધાત ઉત્પન્ન કરે છે. ૮

આઘાસ્તુ ત્રયો ધૂમા દ્વાદશસુ કાલેપૂવાદેયાઃ ।
તચયા-ક્ષુતદન્તપ્રક્ષાલનનસ્યસ્નાનભોજનદિવાસ્વપ્ન-
મૈથુનચ્છર્દિમૂત્રોચારહસિતરુષિતશસ્ત્રકર્માન્તેષ્વિતિ । તત્ર
વિમાગો મૂત્રોચારક્ષવથુહાસિતરુષિતમૈથુનાન્તેષુ સ્નેહિકઃ,
સ્નાનચ્છર્દનદિવાસ્વપ્નાન્તેષુ વૈરેચનઃ, દન્તપ્રક્ષાલન-
નસ્યસ્નાનભોજનશસ્ત્રકર્માન્તેષુ પ્રાયોગિક ઇતિ ॥ ૯ ॥

ધુમાડો પીવાના સમયો.

છીંક ખાધા પછી, દાંતોને ધોયા પછી, નસ્ય લીધા પછી, સ્નાન કર્યા પછી, ભોજન કર્યા પછી દિવસની નિદ્રા કર્યા પછી, મૈથુન કર્યા પછી, ઊલટી કર્યા પછી, ભૂતરી કે ઝાડે જઈ આવ્યા પછી, હસ્યા પછી, ક્રોધ થયા પછી અને શસ્ત્રક્રિયા કરાવ્યા પછી—એ બાર ક્રિયાઓ પછી ધુમાડો પીવો. તેમાં વિભાગ આ છે: ભૂતરી કે ઝાડે જઈ આવ્યા પછી, છીંક ખાધા પછી, હસ્યા પછી, ક્રોધ કર્યા પછી અને અને મૈથુન કર્યા પછી સ્નેહન ધુમાડો પીવો; સ્નાન કર્યા પછી, ઊલટી કર્યા પછી અને દિવસની નિદ્રા કર્યા પછી વૈરેચન ધુમાડો પીવો; દાંતોને ધોયા પછી, નસ્ય લીધા પછી, સ્નાન કર્યા પછી, ભોજન કર્યા પછી અને શસ્ત્રક્રિયા કરાવ્યા પછી પ્રાયોગિક ધુમાડો પીવો. ૯

તત્ર સ્નેહનો વાતં શમયતિ, સ્નેહાદુપલેપાચ્ચ ।
વૈરેચનઃ શ્લેષ્માણમુત્કેશ્યાપકર્ષતિ, રૌક્ષ્યાતૈક્ષ્ણ્યાદૌ-
ષ્ણ્યાદ્વૈશઘાચ્ચ । પ્રાયોગિકઃ શ્લેષ્માણમુત્કેશ્યત્યુત્ક્રિદ્ધં
ચાપકર્ષતિ શમયતિ વાતં સાધારણત્વાત્પૂર્વાગ્મ્યમિતિ ॥
સ્નેહન, વૈરેચન અને પ્રાયોગિકના ગુણો.

સ્નેહન ધુમાડો સ્નિગ્ધ તથા ઉપલેપ કરનાર હોવાથી વાયુનું શમન કરે છે. વૈરેચન ધુમાડો રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને વિશદ ગુણવાળો હોવાને લીધે કફને ઉત્ક્રિષ્ટ કરી બહાર ખેંચી લે છે. પ્રાયોગિક ધુમાડો ઉપર કહેલા બન્ને ધુમાડા જેવો હોવાને લીધે (સામાન્ય

મૂળમાં અંગૂઠા જેવી જડી તથા બત્તી પેસે તેવડા છિદ્રવાળી અને અડતાલીસ આંગળ લાંબી કરવી. સ્નેહન ધુમાડો પીવાની નળી આગળથી ટચલી આંગળી જેવી જડી તથા વટાણાનો દાણો પેસે તેવડા છિદ્રવાળી, મૂળમાં અંગૂઠા જેવી જડી તથા બત્તી પેસે તેવડા છિદ્રવાળી અને બત્તીસ આંગળ લાંબી કરવી. વૈરેચન ધુમાડો પીવાની નળી અગ્રમાં ટચલી આંગળી જેવી જડી તથા વટાણાનો દાણો પેસે તેવડા છિદ્રવાળી, મૂળમાં અંગૂઠા જેવી જડી તથા બત્તી પેસે તેવડા છિદ્રવાળી અને ચોવીસ આંગળ લાંબી કરવી. કાસઘ્ર ધુમાડો પીવાની નળી બોરનો ઠગિયો પેસે તેવડા છિદ્રવાળી અને સોળ આંગળ લાંબી કરવી, વામનીય ધુમાડો પીવાની નળી કાસઘ્ર ધુમાડો પીવાની નળી જેવી જ કરવી ત્રણને ધુમાડી દેવાની નળી આઠ આંગળ લાંબી, વટાણા જેવા ગોળ મોઢાવાળી અને ઠળથીનો દાણો પેસે તેવડા છિદ્રવાળી કરવી. ૪

ઘય સુલોપવિષ્ટ: સુમના ઋજ્વધોદઘિતન્દ્રિતઃ સ્નેહાક્ત્ત્વા પ્રદીસાત્ત્વાં વર્તિ નેત્રઘોતસિ પ્રણિધાય ધૂમં પિબેત્ ॥

મુખેન તં પિબેત્પૂર્વં નાસિકાગ્ન્યાં તતઃ પિબેત્ ॥

મુખપીતં મુખેનૈવ વૈરેચીતં ચ નાસયા ॥

મુખેન ધૂમમાદાય નાસિકાગ્ન્યાં ન નિર્હરેત્ ॥

તેન દ્વિ પ્રતિભોમેન દઘિસ્ત્ત્વ વિદ્યન્યેતે ॥

વિશેષતસ્તુ પ્રાયોગિકં પ્રાણેનાદદીત, સ્નેહનં મુલનાસાગ્ન્યાં, નાસિકયા વૈરેચનં, મુખેનૈવૈતરૌ ॥૫॥

ધુમાડો રી રીતે પીવો ?

મુખ મળે એ રીતે ઘેસી, મનને આનંદ-યુક્ત રાખી, દષ્ટિને સરળ તથા નીચી રાખી, આગમ આદિથી રહિત થઈ ને ધુમાડો પીવો. પ્રાયોગિક, સ્નેહન કે વૈરેચનિક ધુમાડો પીવો હોય, તો બત્તીને સ્નેહથી ખરડી, તેના અગ્રને સળગાવી તે બત્તીને નળીના છિદ્રમાં નાખીને

પીવો. એ ધુમાડો પ્રથમ મુખથી પીવો અને પછી બે નાક વડે પીવો. મોઢાથી પીધેલા ધુમાડાને મોઢાથી જ કાઢવો અને નાકથી પીધેલા ધુમાડાને પણ મોઢાથી જ કાઢવો. મુખથી ધુમાડાને લઈને નાસિકાઓથી કાઢવો નહીં. કેમકે જીલટા આવેલા ધુમાડાથી દષ્ટિનો નાશ થાય છે. પ્રાયોગિક ધુમાડાને વિશેષે કરી નાકથી જ પીવો, સ્નેહન ધુમાડાને વિશેષે કરી મુખ તથા નાક એ બન્નેથી પીવો, વૈરેચન ધુમાડાને વિશેષે કરી નાકથી જ પીવો અને કાસઘ્ર તથા વામનીય ધુમાડાને વિશેષે કરી મુખથી જ પીવો.

તત્ર પ્રાયોગિકે વર્તિ વ્યવગતશરકાણ્ડાં નિવા-તાતપશુષ્કામક્ષારેશ્વવદીપ્ય નેત્રમૂલસ્રોતસિ પ્રયુજ્ય ધૂમમાદરેતિ શ્રૂયાત્ ॥ एवं સ્નેહનં વૈરેચનિકં ચ કુર્યાદિતિ ॥ इतरयोर्ध्यपेतधूमाक्षारे स्थिरे समाहिते शरावे प्रक्षिप्य वर्तितं मूलच्छिद्रेणान्येन शरावेण विधाय तस्मिन्निच्छ्रे नेत्रमूलं संयोज्य धूममासेवेत ॥ प्रशान्ते धूमे वर्तिमवशिष्टां प्रक्षिप्य पुनरपि धूमं पायवेदारो-पविशुद्धरेप धूमपानोपायविधिः ॥ ६ ॥

બત્તી રાખવામાં વિશેષતા તથા ધૂમપાનનો અવધિ

પ્રાયોગિક, સ્નેહન કે વૈરેચનિક ધુમાડો પાવો હોય તો જમાંથી કાસડાની સળી કાઢી નાખી હોય એવી અને પવનવગરના પ્રદેશમાં છાયામાં સૂકવેલી બત્તીને અંગારાઓમાં સળગાવી નળીનાં મૂળના છિદ્રમાં નાખીને વેઢે ઠંડું કે 'ધુમાડાની કૂક લે' (પ્રાયોગિક ધુમાડો દિવસમાં બે વાર, વૈરેચનિક ધુમાડો દિવસમાં ત્રણવાર વાર અને સ્નેહન ધુમાડો દિવસમાં એક વાર પીવો-વાગ્મટ)

કાસઘ્ર કે વામનીય ધુમાડો પાવો હોય, તો બત્તીને નિર્ઘ્રમ અંગારાવાળા દંડ અને સારી રીતે રાખેલા કોડિયાના સંપૂર્ણમાં નાખી, ઉપલા કોડિયાના મૂળમાં કહેલા છિદ્રમાં નળીનું મૂળ

નસ્યના વિધિનો ઉપક્રમ

મેં સંક્ષેપથી આધુમાડાનો ત્રિધિ કહ્યો. હવે નસ્યનો વિધિ સંપૂર્ણ રીતે કહું છું. ૧૬

ઔષધમૌષધસિદ્ધઃ સ્નેહો વા નાસિકાભ્યાં દીયત્ત્વમ્ । તદ્ દ્વિવિધં રેચનં સ્નેહનં ચ । તદ્દ્વિવિધમપિ પञ्ચધા । તથા—નસ્યં શિરોવિરેચનં પ્રતિમર્શોડવપીઢઃ પ્રથમનં ચ । તેષુ નસ્યં પ્રધાનં શિરોવિરેચનં ચ । નસ્યવિકલ્પઃ પ્રતિમર્શઃ, શિરોવિરેચનવિકલ્પોડવપીઢઃ પ્રથમનં ચ । તતો નસ્યશબ્દઃ પञ્ચધા નિયમિતઃ । તત્ર યઃ સ્નેહનાર્થં શૂન્યશિરસાં ગ્રીવાસ્કઘ્નોરસાં વલજનનાર્થં દષ્ટિપ્રસાદજનનાર્થં વા સ્નેહો વિધીયતે તસ્મિન્વૈશેષિકો નસ્યશબ્દઃ ॥૧૭॥

નસ્ય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, મુખ્ય ભેદો તથા પેટાભેદો

જે ઔષધ અથવા ઔષધથી પકવેલો સ્નેહ નાકમાં દેવામાં આવે છે, તે નસ્ય કહેવાય છે. રેચન (દોષ પાડનાર) અને સ્નેહન (સ્તિબ્ધ કરનાર) એ રીતે નસ્યના મુખ્ય બે ભેદ છે. એ બે ભેદોના પણ પાછા નસ્ય, શિરોવિરેચન, પ્રતિમર્શ, અવપીડ અને પ્રથમન એ પાંચ ભેદો થાય છે. તેઓમાં નસ્ય અને શિરોવિરેચન એ બે મુખ્ય છે. પ્રતિમર્શ નસ્યનો ભેદ છે અને અવપીડ તથા પ્રથમન એ બે શિરોવિરેચનના ભેદો છે. આ પ્રમાણે જો કે નસ્ય શબ્દ પાંચે પ્રકારોને લાગુ પડે છે, તો પણ પાંચ પ્રકારોમાંનો પહેલો જ વૈશેષિક નસ્ય શબ્દ છે, તે સ્નેહને લાગુ પડે છે, કે જો સ્નેહ શૂન્ય થયેલાં મસ્તકોનું સ્નેહન કરવા માટે; ડોક, કાંધ તથા જાતીને બળાયુક્ત કરવા માટે અને દષ્ટિને સ્વચ્છ કરવા માટે દેવામાં આવે છે. ૧૭

તત્તુ નસ્યં દેયં વાતામિમૂતે શિરસિ દન્તકેશ-ચમશ્ચુપ્રપાતદારુણકર્ણશૂલકર્ણક્ષ્વેદતિમિરસ્વરોપવાતના-સારોગાસ્યશોષપવાહુકાકાલવલીપલિતપ્રાદુર્માવક્રુચ્છ-મવોષેષુ વાતપૈત્તિકેષુ મુશ્વરોગેષ્વન્યેષુ ચ વાતપિત્ત-

હરદ્રવ્યસિદ્ધેન સ્નેહેનેતિ ॥ ૧૮ ॥

વૈશેષિક નસ્ય(પહેલા નસ્ય)ના વિષયો

માથું વાયુથી દુખ્યા કરતું હોય, દાંત, કેશ કે દાઢીમૂછના વાળો પડી જતા હોય, કાનમાં દારુણ શૂળ નીકળતું હોય, કર્ણકેવેડ નામનો કાનનો રોગ થયેલ હોય, તિમિર હોય, સ્વરનો ઉપધાત થયો હોય, નાકનો રોગ થયેલ હોય, મુખશોષ હોય, અપખાદુષ્ઠ થયેલ હોય, સમયપ્રાપ્ત થયા વગર શરીરે કરચલી તથા પળિયાં પ્રકટ થયાં હોય, આંખો માંડમાંડ બિચડતી હોય, વાયુ તથા પિત્ત સંબંધી મુખરોગો થયા હોય કે એવા જ બીજા રોગો થયા હોય, તો વાયુ તથા પિત્તને હરનારાં દ્રવ્યોથી પકવેલા સ્નેહથી નસ્ય દેવું. ૧૮

શિરોવિરેચનં શ્લેષ્મણામિવ્યાસતાલુકળશિરસા-મરોચકશિરોગૌરવશૂલીનસાર્દાવિભેદકક્રમિપ્રતિશ્યા-યાપસ્મારગન્ધાજ્ઞાનેષ્વન્યેષુ ચોર્ધ્વજનુગતેષુ કફજેષુ વિકારેષુ શિરોવિરેચનદ્રવ્યૈસ્તત્સિદ્ધેન વા સ્નેહેનેતિ ૧૯

શિરોવિરેચન(બીજા નસ્ય)ના વિષયો

તાળવું, ગળું કે માથું કઠ્ઠી વ્યાપ્ત થયેલ હોય, અરોચક થયેલ હોય, માથામાં ભારેપણું કે શૂળ ઉત્પન્ન થયેલ હોય, પીનસ થયેલ હોય, આધાશીશી થયેલ હોય, માથામાં કૃમિઓ પડ્યાં હોય, શરદી થયેલ હોય, અપસ્માર થયેલ હોય, ગંધની બળર પડતી ન હોય કે ડોકની હાંસડીથી ઉપરના મસ્તક સુધીના પ્રદેશોમાં કઠ્ઠ સંબંધી બીજા કોઈ વિકારો ઉત્પન્ન થયા હોય, તો શિરોવિરેચન (સૂત્રસ્થાનના ૩૬મા અધ્યાયના ૮મા વિષયમાં કહેલાં) દ્રવ્યોથી અથવા તે દ્રવ્ય વડે પકવેલા સ્નેહથી શિરોવિરેચન (માથાને દોષોથી ખાલી કરનાર) નસ્ય દેવું. ૧૯

તત્રૈતદ્દ્વિવિધમસુક્તવતોડજ્ઞકાલે પૂર્વાલ્લે શ્લેષ્મ-મધ્યાલ્લે પિત્તરોગિણામપરાલ્લે વાતરોગિણામ્ ૨૦

રીતે) કંઠને ઉત્કિયષ્ટ કરે છે, ઉત્કિયષ્ટ કર્યા પછી ખેચી લે છે અને વાયુને શમાવે છે ૧૦

भवति चात्र ॥

નરો ધૂમપયોગાच्च प्रसन्नेन्द्रियवाच्चना ।

दृढकेशद्विजसमश्नुः सुगन्धिर्विशदाननः ॥ ૧૧ ॥

ધુમાડો પીવાથી લાભ

આ વિષયના સ્વોક્ષમાં લખવાન ધન-તરિયે સ્વસુખે કહ્યું છે 'ધુમાડાનો ઉપયોગ કરવાથી માણસ પ્રસન્ન ઇન્દ્રિયોવાળો, પ્રસન્ન વાણીવાળો, પ્રસન્ન મનવાળો, દૃઢ દેશવાળો, દૃઢ દાનોવાળો, દૃઢ દાઢીમૂઠાવાળો અને સુગંધી તથા સ્વચ્છ સુખવાળો થાય છે' ૧૧

તથા કાસશ્વાસારોચકાસ્યોપલેપસ્વરભેદમુદ્રા-સાવધવધુવમધુતન્દ્રાનિદ્રાહનુમન્યાસ્તમ્મપીનસશિરો-રોગકર્ણાક્ષિણ્ણાનિ શતકફનિમિત્તાશ્વાસ્ય મુશ્વરોગા ન મવન્તિ ॥ ૧૨ ॥

ધુમાડો પીવાથી કયા રોગો ન થાય ?

ધુમાડો પીનારા માણસને ખાસી, શ્વાસ, અશ્વેચક, મોઢામા ઉપવેપ, સ્વરભેદ, મોઢામાથી લાળનો આવ, છી કનો રોગ, જીવટી, તદ્રા, નિદ્રા, હડપચીતુ ઝનાર્ જલુ, ઝાડતુ ઝનાર્ જલુ, પીનસ, માથાના દરદો, કાનનાં શૂળો, નેત્રના શૂળો તેમ જ વાયુ તથા કંઠથી થતા સુખરોગો પણ થતા નથી ૧૨

તસ્ય યોગા યોગાતિયોગા વિજ્ઞાતવ્યાસ્ત્ર યોગો રોગપ્રશમન, અતિયોગો રોગપ્રશમનસ્તાલુગલશોષપ રિદાહપિવાસામૂર્છાભ્રમમદકર્ણાક્ષિદદિનાસારોગદૌર્બલ્યા ન્યતિયોગો જનયતિ ॥ ૧૩ ॥

ધુમાડાના યોગ, અયોગ તથા અતિ-યોગનાં લક્ષણો

ધુમાડાના યોગ, અયોગ તથા અતિયોગના લક્ષણો નીચે પ્રમાણે બપુના બે રોગની શાતિ થઈ બચે તો બપુવુ, કે ધુમાડાનો યોગ થયો છે બે રોગ શાત ન થાય, તો બપુવુ કે ધુમાડા

નો અયોગ થયો છે, અને તાળનામાં તથા ગળામાં શોષ તથા દાહ થાય, તરસ લાગ્યા કરે, મૂર્છા આવે, બમ થાય, મીથો ચરે, કાનના રોગ થાય, દદિના રોગ થાય, નાકના રોગ થાય અને દદિની દુર્બળતા થાય તો બપુવુ કે ધુમાડાનો અતિયોગ થયો છે ૧૩

પ્રાથોગિક વ્રીક્ષીતુષ્ણવાસાનાદીત મુષના સિકામ્યાં ચ પર્યાપાંર્છીશ્વતુરો વેતિ । સ્વૈદિક યાવદ શ્રુપ્રવૃત્તિઃ । વૈરેચનિકમાદોષદર્શનાત્ । તિલત્ત્વહલ્પ વાયુપીનેન પાતવ્યો વામનીય । ગ્રાસાન્તરેણ કાસમ્મ ક્ષતિ ॥ ૧૪ ॥

પ્રાથોગિક, એહન તથા વૈરેચનિક પીવાની મર્યાદા અને વામનીય તથા કાસમ્મ પીવામાં વિશેષતા

પ્રાથોગિક ધુમાડાની ત્રણત્રણ દૂઠ લેવી અને મૂકવી તેમા ત્રણ કે ચાર વાર મોઢાથી લેવી અને ત્રણ કે ચાર વાર નાકથી લેવી સ્નેહન ધુમાડો ન્યા સુધી આખોમાથી આસુ પડે ત્યાં સુધી પીવો વૈરેચનિક ધુમાડો ન્યા સુડી ઢોષ પડે ત્યાં સુધી પીવો વામનીય ધુમાડો પ્રથમ તન તથા ચોખ્ખાની રાખ પીને પછી પીવો કાસન ધુમાડો આસોનાં અચ્ચમા પીવો ૧૪

વ્રણધૂમ શરાવસમ્પુટોપનીતેન નેત્રેણ વ્રણમાનયે દૂષપનાદ્દેદનોપશમો વ્રણવૈશ્વમાસાવોપશમશ્ચ ભવતિ ૧૫

ત્રણને ધુમાડી દેવાની રીત તથા ક્ષણ ત્રણને ધુમાડી દેવી હોય, તો અગારાથી સળગાવેલા કંઠકને ઢાડિયાના સપુટમા નાખી ઉપલા ઢાડિયામા કરેલા છિદ્રમાં નગી નાખીને ત્રણને ધુમાડી પટોચાડવી ત્રણને ધુમાડી દેવાથી વેદના શાત થાય, ત્રણ સ્વચ્છ થાય અને સાચ થયો જાય પડે છે ૧૫

વિધિરેષ સમાષ્ઠેન ધૂમસ્વાગિદિતો મયા । નસ્યસ્યાત પ્રવક્ષ્યામિ વિધિ નિરવશેષત ॥૧૬॥

સ્નેહનસ્ય નોષગિલેત્કથંચિદપિ બુદ્ધિમાન્ ॥

શઙ્ગાટકમમિષ્ટાવ્ય નિરેતિ વદનાદયથા ।

કફોત્કેશમયચ્ચૈનં નિષ્ઠીવેદવિવારયન્ ॥ ૨૪ ॥

નસ્યને ગળી ન જતાં થૂંકી નાખવું

નસ્યને કોઈ રીતે પાણુ ગળી જવું નહિ.

નાક, કાન તથા નેત્ર ને તૃપ્ત કરનારી શિરાઓનાં મધ્ય કે જે શૃંગાટક કહેવાય છે, તેને સારી પેટે ભીજવીને નસ્ય મોઢામાં આવે કે તરત જ તેને જરા પણ ન રોકતાં હાથે, કે જમણે પડખે થૂંકી નાખવું. જે ગળી જવામાં આવે તો કફનો ઉત્ક્રેશ થાય છે. ૨૪

દત્તે ચ પુનરપિ સંસ્થેઘ ગલકપોલાદીન્ધૂમમા-
સેવયેત મોજયેન્ચૈનમમિષ્યન્દિ, તતોડસ્યાચારિકમાદિ-
શેત્ । રજોધૂમસ્નેહાતપમઘદ્રવપાનશિરઃસ્નાનાતિયાન-
ક્રોધાદીનિ ચ પરિહરેત્ ॥૨૫॥

નસ્ય દેવાયા પછીનું કર્મ તથા પરેશ

નસ્ય દ્વિધા પછી ફરીવાર પણ ગળાં તથા કપાળ વગેરેનું સ્વેદન તથા તેલથી મર્દન કરવું, ધુમાડો પાવો, ઉપલેપ કરનારું અન્ન જમાડવું અને પછી તે માણસને આચારાદિક બતાવી દેવું. જણે નસ્ય લીધું હોય તે માણસે રજનો, અગ્નિના ધુમાડાનો, સ્નેહનો, તડકાનો, મઘનો, પ્રવાહી પીવાનો, માથે નાહવાનો, અત્યંત ફરવાનો અને કાયાદિકનો ત્યાગ કરવો.

તસ્ય યોગાતિયોગાયોગાનામિદં વિજ્ઞાનં ભવતિ-

લાઘવં શિરસો યોગે સુખસ્વપ્નપ્રવોધનમ્ ।

વિકારોપશમઃ શુદ્ધિરિન્દ્રિયાણાં મનઃસુખમ્ ॥

કફપ્રસેકઃ શિરસો ગુસ્તેન્દ્રિયવિભ્રમઃ ।

લક્ષણં મૂર્ધ્ન્યતિસ્તિગ્ધે રૂક્ષં તન્નાવચારયેત્ ॥

અયોગે ચૈવ વૈગુણ્યમિન્દ્રિયાણાં ચ રૂક્ષતા ।

રોગાશાન્તિશ્ચ તત્રેષ્ટં મૂયો નસ્યં પ્રયોજયેત્ ॥ ૨૬ ॥

વૈશેષિક નસ્યના સમ્યગ્, અતિ તથા

હીનયોગનાં લક્ષણો તથા અતિ અને

હીનયોગની ચિકિત્સા

જે વૈશેષિક નસ્યનો સમ્યગ્યોગ થયો હોય

તો માથું હલકું થાય, સુખથી નિદ્રા આવે, સુખથી જગાય, વિકારો શાંત થાય, ઇંદ્રિયો શુદ્ધ થાય અને મનમાં આનંદ થાય છે.

જે વૈશેષિક નસ્યનો અતિયોગ થયો હોય તો કફનો સ્નાન થાય, માથું ભારે થાય અને ઇંદ્રિયોનો વિભ્રમ થાય છે. આ અતિયોગ થયો હોય તો પાછું રૂક્ષ નસ્ય દેવું.

જે વૈશેષિક નસ્યનો હીનયોગ થયો હોય, તો વિશુણુપાણું થાય, ઇંદ્રિયોની રૂક્ષતા થાય અને રોગની શાંતિ થતી નથી. આ પ્રમાણે અયોગ થયો હોય તો ફરીવાર નસ્ય દેવું. ૨૬

નસ્યે ત્રીણ્યુપદિષ્ટાનિ લક્ષણાનિ પ્રયોગતઃ ।

શુદ્ધહીનાતિસંજ્ઞાનિ વિશેષાચ્છાસ્ત્રચિન્તકૈઃ ॥

લાઘવં શિરસઃ શુદ્ધિઃ સ્રોતસાં વ્યાધિનિર્જયઃ ।

ચિત્તેન્દ્રિયપ્રસાદશ્ચ શિરસઃ શુદ્ધિલક્ષણમ્ ॥

કણ્ઠૂપદેહૌ ગુરુતા સ્રોતસાં કફસંઘવઃ ।

મૂર્ધ્નિ હીનવિશુદ્ધે તુ લક્ષણં પરિકીર્તિતમ્ ॥

મસ્તુલુક્કાગમો વાતવૃદ્ધિરિન્દ્રિયવિભ્રમઃ ।

શૂન્યતા શિરસશ્ચાપિ મૂર્ધ્નિ ગાઢવિરોચિતે ॥

હીને તુ શુદ્ધે શિરસિ કફવાતતન્નમાચરેત્ ।

અતિશુદ્ધે તુ શિરસિ સર્પિર્નસ્યં નિષેચયેત્ ॥ ૨૭ ॥

શિરોવિરેચન નસ્યના સમ્યગ્, હીન તથા

અતિયોગનાં લક્ષણો અને હીન તથા

અતિયોગની ચિકિત્સા

શાસ્ત્રનું ચિંતન કરનારાઓએ પ્રયોગ ઉપરથી

શિરોવિરેચન નસ્યના સમ્યગ્, હીન અને અતિ-

યોગનાં જુદાંજુદાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે કહ્યાં છે:

શિરોવિરેચન નસ્યનો સમ્યગ્યોગ થયો

હોય, તો માથું હલકું થાય. સ્રોતોની શુદ્ધિ થાય,

વ્યાધિ નષ્ટ થઈ જાય અને ચિત્ત તથા ઇંદ્રિયો

પ્રસન્ન થાય છે.

શિરોવિરેચન નસ્યનો હીનયોગ થયો હોય,

તો માથામાં ખરજ આવે, કફનો લેપ થાય,

ભારેપણું થાય અને સ્રોતોમાંથી કફનો સ્નાન

થાય છે.

ઉપર કહેલા બંને નમ્યોના સમયો

Cપર કહેલા બે નમ્યોમાંથી કોઈ નત્ય દેવુ હોય તો માણસ જમ્યો ન ટોય તે સમયે દેવુ અને તેને જમવાનો વખત થાય ત્યારે દેવુ કફ સબધી રોગનાળાને મનાગમા દેવુ, પિત્ત સબધી રોગનાળાને બપોરે દેવુ અને વાયુ સબધી રોગનાળાને સાંજના સમયમાં દેવુ ૨૦

અય પુરુષાય શિરોવિરેચનીયાય દન્તકાષ્ઠધૂમ પાનામ્યા વિશુદ્ધવક્ત્રોતસે પાણિતાપ્પર્તિસ્તિન્નમૃદિત ગલ્કપોલ્લલાપ્રદેશાય વાતાતપરજોહીનેવેશ્મન્યુત્તાન શાયિને પ્રસારિતકરચરણાય કિંચિત્ પ્રવિલમ્બિત શિરસે વચ્ચાગ્ગાદિતનેત્રાય વામહસ્તપ્રદેશિન્યગ્રોન્નામિ તનાસામ્રાય વિશુદ્ધઓતસિ દક્ષિણહસ્તેન સ્નેહમુખ્યા મુતસરતતસુવર્ણતામ્રમૃત્પાનશુક્તીનામન્યતમસ્ય શુક્તશ પિત્તના વા સુશોષ્યમદ્રુતમાસિચ્છેદવ્યવચ્છિન્નવાર યયા નેત્રે ન પ્રાપ્નોતિ ॥ ૨૧ ॥

શિરોવિરેચન નમ્યનું વિધાન

જેને શિરોવિરેચન નત્ય દેવાનું ટોય તે માણસના મુખના ઓતોને દાંતના તથા ધૂમપાનથી સ્વચ્છ કરાવી, તેના ગણ, કપળ તથા બનાટને ગરમ કંવા રાખના રોકથી સારી પેં સ્વેદિત કરી તથા સ્નેહ વડે સારી પેં ચોળી, વાયુ, તડકા તથા ગજ વગરના ઘરમાં તેને છનો સુવડાવી, હાથપગ લાખા કંગવી, માથાને કાર્ડક લગડતુ ખાવી, વસ્ત્ર વડે આખોને ઢાંછી દઈ, હાખા હાથની તર્જનીના અંગ્ર વડે નાકની અણીને ઊંચી કરાવી રૂપાના, સુવર્ણના, ત્રાખાના કે માટીના પાત્રમાં કે હાંપમાં ગખેના, ઘિના પાણીથી ગરમ કરેલા અને મહેત્રાય તવી ગરમીવાળા સ્નેહને એ માણસના શુદ્ધ કરેલેલા નાકમાં જમણા હાથ વડે ઊંચ કે ના પૂમડાથી, ઝડપ ન કરતા તથા ધારને ગળવા ન દેતા એવી રીતે રેડેલા, કે જ રીતે નેત્રોમાં તેનો ગગરો બધ

નહિ (કઠાયાદિક નાખવું હોય, તો પણ એ પ્રમાણે જ નાખવું અદારમાં વિપયમાં કહેવું નત્ય દેવુ હોય, તો પણ તેમાં ચોગ્ય જણાય તેટલું અથ પ્રમાણે જ વિનાન કરવું) ૨૧

સ્નેહેડ્વસિન્યમાને તુ શિરો નૈવ પ્રક્રમયેત્ ।

ન કુપ્યેન્ન પ્રમાણેષ્ઠ ન ક્ષુયાન્ન હસેત્તથા ॥

એતર્હિ વિદ્યત સ્નેહો ન સમ્યક્પ્રતિપલ્લતે ।

તત કાસપ્રતિશ્વાયશિરોઽક્ષિગદસમ્ભવઃ ॥ ૨૨ ॥

રોગીએ નમ્ય લેતાં એટલા ન કરવી

નાકમાં સ્નેહ કે કઠાયાદિક નત્ય દેવાનું હોય, તે સમયે રોગીએ માથું ન જ હલાવવું હોય ન કરવો, લાપશું ન કરવું, ઊંઠ ખાવી અને તસવું પણ નહિ, કેમ કે માથું હવાવવા વગેરેથી સ્નેહાદિકનો વિધાન થાય છે અને વિનાત પામેલું સ્નેહાદિક ખ્યા પડાયવું જેથી ત્યા બરાબર પડાયવું નથી સ્નેહાદિક બરાબર ન પડાયતા આકુઅવશ્ય જવાથી ખાસી, શરદી, માથાના તથા નેત્રના રોગો ઉત્પન્ન થાય છે ૨૨

તસ્ય પ્રમાણમઘી ચિન્દવ પ્રદેશીનર્વદ્વપિ સુતા પ્રયમમાત્રા દ્વિતીયા પદ્ ચિન્દવસ્તૂતીયા ચત્તારો ચિન્દવ ઇલેતાસ્તિજો માત્રા યયાવલ પ્રયોગ્યા ॥ ૨૩

સ્નેહાદિક પ્રવાહીના નમ્યની માત્રા

એ સ્નેહાદિક પ્રવાહીનું નત્ય દેવુ હોય, તેા દરેક નાકમાં આડઆડ દીપા નાખવા એ ઉત્તમ માત્રા છે, છ દીપા નાખવા એ મધ્યમ માત્રા છે અને ચારચાર દીપા નાખવા એ હેનરી માત્રા છે તર્જની આગળીને સ્નેહાદિકમાં તેના મે પત્ત (આકા) સુધી રોગી, ત આગળીમાંથી જટન પ્રવાહી પડે તે એક બિંદુ (દીપ્ત) ગણાય છે આ માનાઓનો રોગીના બળને અનુસરી વ્યયોગ કરવો (બોજ કહે છે, કે સ્નેહ નનન્યમાં આથી બમણી માત્રા કરવી) ૨૪

ચાહેલાને, સાત વર્ષથી ઝાછી ઉંમરના બાળકને, એંસી વર્ષથી અધિક ઉંમરના વૃદ્ધને, મૂઝાદિકની હાજતવાળાને, માથે નાહેલાને અને માથે નાહવાની ઇચ્છાવાળાને નસ્ય દેવું નહિ. (વાગ્મટ કહે છે, ઠ તેઓને પણ નસ્યથી જ મટે એવો ભયંકર રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તો નસ્ય દેવું.) ઋતુ વગર વાદળાંઓનો ધનધોર થયો હોય તે સમયે પણ નસ્ય દેવું નહિ અને ધૂમ્રપાન પણ કરાવવું નહિ. (આવશ્યક જણાય તો એવા સમયે પણ નસ્ય દેવું તથા ધૂમ્રપાન પણ કરાવવું.) ૩૨

તત્ર હીનાતિમાત્રાતિશીતોષ્ણસહસાપ્રદાનાદતિપ્રવિલમ્બિતશિરસ ઉચ્છિદ્ધતો વિચલતોઽમ્બવદ્દરતો વાગ્રતિપિદ્ધપ્રદાનાચ વ્યાપદો ભવન્તિ તૃષ્ણોદ્ધારાદયો દોષનિમિત્તાઃ ક્ષયજાશ્ચ ।

ભવતશ્ચાત્ર ।

નસ્યે શિરોવિરેકે ચ વ્યાપદો દ્વિવિધાઃ સ્મૃતાઃ ।
દોષોક્લેશાક્ષયાચૈવ વિજ્ઞેયાસ્તા યથાક્રમમ્ ॥
દોષોક્લેશનિમિત્તાસ્તુ જયેચ્છમનશોધનૈઃ ।
અથ ક્ષયનિમિત્તાસુ યથાસ્વં વૃંહણં હિતમ્ ॥૩૩॥

વૈશેષિક તથા વૈરેચનિક નસ્યની

વ્યાપત્તિઓ અને ચિકિત્સા

હીનયોગથી, અતિયોગથી, અતિ શીતથી, અતિ ઉષ્ણથી, ઝડપથી દેવાયાથી, અસંત લટકતા માથાવાળાને દેવાયાથી, નાકથી શ્વાસને જોયો ચડાવવા લાગેલાને દેવાયાથી, ચલિત થતાને દેવાયાથી, ભોજન કરતાને દેવાયાથી અને જ્યોને નસ્ય દેવાનો નિષેધ છે, તેઓને દેવાથી તથા જ કાળે નસ્ય દેવાનો નિષેધ કર્યો છે, તે કાળમાં દેવાયાથી વૈશેષિક નસ્ય તથા શિરો-વિરેચન નસ્યથી તરસ તથા ઝાડકાર વગેરે વ્યાપત્તિઓ થાય છે. વૈશેષિક નસ્યમાં દોષનો ઉત્કલેશ થવાને લીધે અને વૈરેચનિકમાં દોષનો ક્ષય થવાને લીધે એ વ્યાપત્તિઓ થાય છે.

આ વિષયમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: 'વૈશેષિક નસ્યમાં દોષના ઉત્કલેશને લીધે અને વૈરેચનિક નસ્યમાં દોષના ક્ષયને લીધે વ્યાપત્તિઓ થાય છે. જે વ્યાપત્તિઓ દોષના ઉત્કલેશથી થયેલી હોય, તો સંશમનો તથા સંશોધનોથી તેઓને ટાળવી અને દોષના ક્ષયથી થયેલી હોય, તો ક્ષય પામેલા દોષનું બૃંહણ કરવું હિતકારી થાય છે.' ૩૩

પ્રતિમર્શશ્ચતુર્દશસુ કાલેષૂપદેયઃ । તદ્વથા-
કલ્યોત્થિતેન પ્રક્ષાલિતદન્તેન ગૃહાન્નિર્ગચ્છતા વ્યાયા-
મવ્યવાયાધ્વપરિશ્રાન્તેન મૂત્રોચ્ચારકવલાજ્જનાન્તેઽમુક્ત-
વતા છર્દિતવતા દિવાસ્વપ્નોત્થિતેન સાયં ચેતિ । તત્ર
કલ્યોત્થિતેનાસેવિતઃ પ્રતિમર્શો રાત્રાવુપચિતં નાસા-
ન્નોતોગતં મલમુપહન્તિ મનઃપ્રસાદં ચ કરોતિ । પ્રક્ષા-
લિતદન્તેનાસેવિતો દન્તાનાં દઢતાં વદનસૌગન્ધ્યં
ચાપાદયતિ । ગૃહાન્નિર્ગચ્છતાસેવિતો નાસાન્નોતસઃ ક્લિન્ન-
તયા રજો ધૂમો વા ન વાપતે । વ્યાયામાન્મૈથુનાદધ્વ-
નશ્ચ પરિશ્રાન્તેનાસેવિતઃ શ્રમમુપહન્તિ । મૂત્રોચ્ચારાન્તે
સેવિતો દષ્ટેર્ગુસ્ત્વમપનયતિ । કવલાજ્જનાન્તે સેવિતો
દષ્ટિં પ્રસાદયતિ । અમુક્તવતા સેવિતઃ સ્રોતસાં વિશુ-
દ્ધિં લઘુતાં ચાપાદયતિ । વાન્તેનાસેવિતઃ સ્રોતોવિ-
લગ્નં શ્લેષ્માળમપોહ્ય ભક્તકાઙ્ક્ષામાપાદયતિ । દિવા-
સ્વપ્નોત્થિતેનાસેવિતો નિદ્રાશેષં ગુરુત્વં મલં ચાપોહ્ય
ચિત્તૈકાગ્ર્યં જનયતિ । સાયં ચાસેવિતઃ સુખનિદ્રા-
પ્રવ્રોધં ચેતિ ॥ ૩૪ ॥

પ્રતિમર્શના (વૈશેષિક અથવા સ્નેહન-
નસ્યનો ભેદ) સમયો તથા સમય પરત્વે ગુણો

(નાસિકાના પ્રત્યેક છિદ્રમાં સ્નેહ દ્રવ્ય અથવા ટીપાં નાખવામાં આવે, એ પ્રતિમર્શનસ્ય કહેવાય છે, એમ વાગ્મટ કહે છે; પણ આ અંથમાં તો પ્રતિમર્શનું બુદ્ધ પ્રમાણ આપ્યું છે, તે નીચેના વિષયમાં બુદ્ધો.) પ્રમાતમાં શયનમાંથી ઊઠીને, દાંતો ધોઈને, ધરમાંથી બહાર નીકળતાં, કસરત કરવાથી થાક્યા પછી, મૈથુન કરવાથી થાક્યા પછી, પંથ કરવાથી થાક્યા પછી, મૂતરી આવીને,

શિરોવિરેચન નસ્યનો અતિયોગ થયો હોય, તો માથાના મગજનો આય થાય, વાયુની વૃદ્ધિ થાય, ઈન્દ્રિયોના વિગ્રહ થાય અને માથાની શન્યતા થાય છે.

શિરોવિરેચન નસ્યનો હીનયોગ થયો હોય તો કંઈ તથા વાયુને હણનારી યોજના કરવી અને અતિયોગ થયો હોય તો ધીનું નસ્ય દેવું. ૨૭

एकान्तरं द्रव्यन्तरं वा सप्ताहं वा पुनः पुनः ।

एकविंशतिरात्रं वा यावद्वा साधु मन्यते ॥

માસ્તેનામિમૂતો દાસ્યન્તં યઃ સ્યાતુ માનવઃ ।

દિકાલં ચાપિ દાતવ્યં નસ્યં તસ્ય વિજ્ઞાનતા ॥૨૮॥

દોષ પ્રમાણે નસ્યના કાળનો નિયમ

દોષની અધિકતા ભેદામાં આવે, તો તે અધિકતાના પ્રમાણને અનુસરી વચમાં એકએક અથવા બીજો દિવસનું અંતર નાળી, સાત અથવા એકવીસ દિવસ સુધી અથવા જે સુદૃઢ યોગ્ય ક્ષણે સ્વાસ્થી નસ્ય આપ્યા કરવું. જે માણસ વાયુથી અત્યંત પરામવ પામ્યો હોય, તેને તો પ્રતીણ બેઢે એકએક દિવસમાં બીજો વખત પણ નસ્ય દેવું. ૨૮

अवधीं तु शिरोविरेचनवदमिष्यन्दसर्पदष्टवि-
संज्ञेभ्यो दद्याच्छिरोविरेचनद्रव्याणामन्यतममवधीदद्या-
चपिद्य चेत्तोविकारकृमिविषामिषत्राणां चूर्णं प्रथमेत् २९

અવધીઃ તથા પ્રથમન નસ્યનું નિધાન

જેનું માથું કંઈ તથા મેદથી વ્યાપ્ત થયું હોય તેને, જેને સર્પદંશ થયો હોય તેને અને જે સંસારાદિન થયો હોય તેને અવધીઃ નસ્ય દેવું. પીપર તથા વાવડિંગ વગેરે શિરોવિરેચન દ્રવ્યોમાંના કાઈ દ્રવ્યોના કંઈક કરી તેને નીચાવી, ૨૨ કાઢીને તે રમતું, શિરોવિરેચન નસ્યના વિધિ પ્રમાણે જે નસ્ય દેનામાં આવે, તે અવધીઃ નસ્ય કરવાય છે.

ચિત્તના વિકારવાજાને, માથામાં કૃમિવાજાને અને વિપરી વ્યાપ્ત થયેલાને પ્રથમન નસ્ય દેવું.

(પીપર તથા વાવડિંગ વગેરે શિરોવિરેચન દ્રવ્યો-
માંના કાઈ દ્રવ્યનું બારીક ચૂર્ણ કરી, છ
આંગળ લાંબી જે મોઢાંવાળી નળીમાં અડતાલીસ
ચણોઠીભાર એ ચૂર્ણ ભરી મોઢાની કૂંક હતીને
તે ચૂર્ણને નાકમાં અડાવી દેવું, એ પ્રથમન નસ્ય
કહેવાય છે. ઉપરોક્ત નસ્યો શિરોવિરેચનના
બેઢા છે.) ૨૯

વૈશેષિક (સ્નેહન) નસ્યના પ્રકારાંતરરૂપ
ખુંહણ નસ્ય

ક્ષીણ થયેલાં માણસો અને રક્તપિત્તવાજા
માણસોને સાકરનું પાણી, શેરડીનો રસ, દંધ, પી
અને માંસના રસમાંના કાઈ પદાર્થનું નસ્ય દેવું.
કુશુદુર્લભીરૂપાં સુકુમારસ્ય યોવિતામ્ ।

શ્રુતાઃ સ્નેહાઃ શિશુશુદ્ધયૈ કલ્કસ્તેભ્યો યથા હિતાઃ ૩૧
સ્નેહાનું શિરોવિરેચન નસ્ય દોને દેવું ?

જેમ બીજાં માણસોને કંઈકનું શિરોવિરેચન
નસ્ય વિશેષ હિતકારી છે, તેમ કૃશ, કુબળ,
બીકણ અને સુકુમાર સ્ત્રીઓને પક્વેશ સ્નેહાનું
શિરોવિરેચન નસ્ય વિશેષ હિતકારી છે. ૩૧

નસ્યેન પરિહર્તવ્યો મુક્તવાનપતર્પિતોડ્યર્થતરુ-
ણપ્રતિરૂપાધી ગર્ભિણી પીતસ્નેહોદકપ્રથમોડ્ગીર્ણી
દત્તપત્નિઃ ક્રુદ્ધો ગારાસ્તૃપિતઃ શોકામિભૂતઃ શાન્તો
વાલો વૃદ્ધો વૈગાવરોધિતઃ શિરસ્નાતઃ સ્નાતુકામ-
એતિ । અનાતેકે ચાષ્ટ્રે નમ્યધૂમી પરિહૃત્ ॥૩૨॥

નસ્ય દોને તથા ક્યારે ન દેવું ?

જેણે ભોજન કયું હોય તેને, જેણે સંધન
કયું હોય તેને, અત્યંત તાણ શરદીવાજાને,
ગર્ભિણીને, જેણે સ્નેહ, જળ, મધ કે બીનું કોઈ
પ્રવાહી પીધું હોય તેને, અજીર્ણવાજાને, જેને
ખરિત દેવામાં આવી હોય તેને, કોષ પામેલાને,
ઝરથી પીકાયેલાને, તરસ્યાને, શોકથી ધરાયેલાને,

૧ ઝરથી પીકાયેલાને અવધીઃ તથા પ્રથમન નસ્ય
દેવાનું તો ઉપરના ૨૨મા વિધિમાં હતું છે.

છે. ખીજ રનેહો કંકના વિરોધી નથી. ૩૭
અતઃ પરં પ્રવક્ષ્યામિ કવલગ્રહણે વિધિમ્ ॥ ૩૮ ॥

કવલના પ્રકરણનો ઉપક્રમ

નરયતું પ્રકરણ સમાપ્ત થયું. હવે કવલના
તથા ડાગળાના વિધિતું પ્રકરણ કહું છું: ૩૮
ચતુર્દ્ધા કવલઃ સ્નેહી પ્રસાદી શોધિરોપણૌ ॥

સ્નિગ્ધોષ્ણૈઃ સ્નેહિકો વાતે સ્વાદુશૈત્તેઃ પ્રસાદનઃ ।

પિત્તે કટુમ્લલવૈ રૂક્ષોષ્ણૈઃ શોષનઃ કફે ॥

કપાયતિક્તમધુરૈઃ કટુષ્ણૈ રોપણો વ્રણે ।

ચતુર્વિધસ્ય ચૈવાસ્ય વિશેષોડ્યં પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૩૯ ॥

કવલના ચાર ભેદો, લક્ષણો અને ઉપયોગ

સ્નેહી, પ્રસાદી, શોધી અને રોપણ એ
રીતે ચાર પ્રકારનો કવલ છે. સ્નિગ્ધ તથા
ઉષ્ણ પદાર્થોથી જે ડાગળો બનાવવામાં આવે,
તે સ્નેહી કવલ કહેવાય છે. મધુર તથા
શીતળ પદાર્થોથી જે ડાગળો બનાવવામાં આવે,
તે પ્રસાદી કવલ કહેવાય છે. તીખા, ખાટા,
ખારા, રૂક્ષ તથા ઉષ્ણ પદાર્થોથી જે ડાગળો
બનાવવામાં આવે, તે શોધી કવલ કહેવાય છે
અને તૂરા, કડવા, મધુર, તીખા તથા ઉષ્ણ
પદાર્થોથી જે ડાગળો બનાવવામાં આવે, તે
રોપણ કવલ કહેવાય છે. વાયુ ઉપર સ્નેહી
કવલની, પિત્ત ઉપર પ્રસાદી કવલની, કંક
ઉપર શોધી કવલની અને વ્રણ ઉપર રોપણ
કવલની યોજના કરવી. આ ચાર પ્રકારના
ડાગળાનો વિશેષ કહ્યો. ૩૯

તત્ર ત્રિકટુકવચાસર્ષપહરીતકીકલ્કમાલોઙ્ચ
તૈલશુક્તસુરામૂત્રક્ષારમધૂનામન્યતમેન સલ્વણમભિપ્રત-
સમુપસ્વિન્નમૃદિતગલ્કપોલ્લલાટપ્રદેશો ધારયેત્ ॥ ૪૦ ॥

ચાર કવલોમાં શોધી કવલનું ઉદાહરણ

સૂંઠ, મરી, પીપર, વજ્ર, સરસવ અને
હરડેના કલ્કને તેલ, શુક્ત, સુરા, ગોમૂત્ર, ક્ષાર
કે મધમાંના એકમાં ઘોળી સંધવથી મિશ્ર કરીને
અગ્નિથી ગરમ કરવો. રોગીના ગળું, ગાલ તથા

લલાટને સ્વેદન આપી તથા તેલથી ચોળી તે
ગરમ ડાગળો રોગીના મુખમાં રખાવો.^૧ આ
ડાગળાથી મોઢાના કંકનું સંશોધન થાય છે. ૪૦.
સુખં સંચાર્યતે યા તુ માત્રા સા કવલે સ્મૃતા ।

અસંચાર્યા તુ યા માત્રા ગણ્ઢૂપઃ સ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૪૧ ॥

કવલ અને ડાગળામાં તફાવત

મોઢામાં ચોતરફ ફેરવી શકાય તેટલી
માત્રા રાખવી, એ કવલ કહેવાય છે અને મોઢા-
માં ચોતરફ ફેરવી શકાય નહીં એવી એટલે
જેથી સઘળું મોઢું ભરપૂર થઈ રહે, તેટલી
માત્રા રાખવી એ ડાગળો કહેવાય છે. ૪૧

તાવચ ધારયિતવ્યોડનન્યમનસોન્નતદેહેન યાવ-
દોષપરિપૂર્ણકપોલત્વં નાસાન્નોતોનયનપરિપ્લાવશ્ચ ભવતિ
તદા વિમોક્તવ્યઃ પુનશ્ચાન્યો ગ્રહીતવ્ય ઇતિ ॥ ૪૨ ॥

કવલને ક્યાં સુધી મોઢામાં રાખવો?

ચિત્તને એકાગ્ર રાખી તથા શરીરને ઉન્નત-
રાખીને તે ડાગળાને ત્યાં સુધી મોઢામાં ધરી
રાખવો, કે જ્યાં સુધી ગોઠાકાં કંકથી ભરપૂર થઈ
જાય અને નાસિકામાંથી તથા નેત્રોમાંથી પાણી
ઝરવા લાગે. પછી એ ડાગળાને કાઢી નાખી-
ખીએ ડાગળો લેવો. (વાગ્બટે તો ‘અથવા
નાસિકામાંથી તથા નેત્રોમાંથી પાણી ઝરવા લાગે’
એમ કહ્યું છે.) ૪૨

एवं स्नेहपयःक्षौद्रसमूत्राम्लसम्भृताः ।

कषायोष्णोदकाम्यां च कवला दोषतो हिताः ॥ ૪૩ ॥

દોષોને અનુસરી ખીજ કવલો ગોઠવવા

એ પ્રમાણે. જે જે દોષ દૂર કરવા હોય,
તે તે દોષને હરનારાં ઔષધોનો કલ્ક કરી તેને
સ્નેહ, દૂધ, મધ, માંસનો રસ, મૂત્ર, કાંજી વગેરે

૧ બાવપ્રકાશમાં તો ‘ડાગળાને અરધો મોઢા-
માં નાખી આવીને થૂંટી નાખવો’ એમ કહ્યું છે,
તેથી તેનો મત એવો જણાય છે, કે કલ્કના પિંડને
તેલ વગેરેમાં ન ઘોળતાં એમ ને એમ મોઢામાં નાખવો.
પિંડાકૃપ અર્થ લેવામાં કવલ શબ્દનું વધારે સ્વાસ્થ્ય.

જાડે જઈ આવીને, કવનના અતમા, અજન આજ્યા પછી, જમ્યાની પટેના, જાનટી કયાં પછી, દિવસની નિદ્રા કયાં પછી અને સાય કાગે, એમ ચૌદ સમયે પ્રતિભર્શ નસ્ય લેવું

પ્રભાતમા શયનમાથી જાડીને પ્રતિભર્શનું સેવન કરવામા આવે, તો તે પ્રતિભર્શ રાતમા જ થયેલા નાકના ઓતના મળને દાળે છે અને મનને પ્રસન્ન કરે છે.

દાતો ઘોષા પછી (દાતપા કયાં પછી) પ્રતિભર્શનું સેવન કરવામા આવે, તો તે પ્રતિભર્શ દાતને દૃઢ કરે છે અને મોઢાને સુગંધીત કરે છે ધરમાથી બાર નીકળતા પ્રતિભર્શનું સેવન કરવામા આવે, તો તેથી નાકનું ઓત ભીનાશવાળું રહે છે, જેથી રજ કે વુમાડો કશી હરકત કરી શકતા નથી

કમરત કરવાથી અથવા મૈથુન કે પય કરવાથી થાગી ગયા પછી પ્રતિભર્શનું સેવન કરવામા આવે, તો તેથી શ્રમ નષ્ટ થાય છે

મૂતરી આવી તથા જાડે જઈ આવીને પ્રતિભર્શનું સેવન કરવામા આવે, તો દષ્ટિનું ભા પણુ મરી જાય છે

કવનના અતમા તથા અજન આજ્યા પછી પ્રતિભર્શનું સેવન કરવામા આવે, તો તેથી દષ્ટિ સ્વચ્છ થાય છે

જમ્યા પટેના પ્રતિભર્શનું સેવન કરવામા આવે, તો તેથી ઓનોની શુદ્ધિ અને દનકાપા થાય છે

જાનટી કયાં પછી પ્રતિભર્શનું સેવન કરવામા આવે, તો તેથી ઓતોમા વળગી રહેનો કફ દૂર થઈ જમ્યાની ઇચ્છા થાય છે

દિનમની નિદ્રા કયાં પછી પ્રતિભર્શનું સેવન કરવામા આવે, તો તેથી જાડી નેવી નિદ્રા, બારેપણુ તથા મેન દૂર થઈ ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે

સાય કાગે પ્રતિભર્શનું સેવન કરવામા

આવે, તો સુખથી નિદ્રા આવે અને સુખથી જમ્યા છે ૩૪

કંપદુષ્ટિવત સ્નેહો યાવદ્વક્ત્ર પ્રાયતે ।

નસ્યે નિષિક્ત ત વિદ્યાત્પ્રતિભર્શ પ્રમાણત ॥ ૩૫ ॥

પ્રતિભર્શ નસ્યનું પ્રમાણ

જરાક યથે શ્વાસ લેતા નાકમાથી મોઢામા

આવે તેટલો સ્નેહ નાસિકાના બન્ને છિદ્રોમા

નાખવે, એ પ્રતિભર્શનું પ્રમાણ સમજવું ૩૫

નસ્યેન રોગા શામ્યન્તિ નરાણામૂર્ધ્વજનુમા ।

ઇન્દ્રિયાણા ચ વૈમલ્ય કુર્યાદાસ્ય સુગન્ધિ ચ ॥

હનુદન્તશિરોગ્રીવાત્રિકવાહુરમા વલમ્ ।

વલીપલિત્તર્યાલિલ્યવ્યજ્ઞાના ચાપ્પસમ્મવ ॥ ૩૬ ॥

નસ્ય લેવાથી થતા લાભો

નસ્ય લેવાથી ડોકની હાસડી ઉપરના

મરતક સુધીના ભાગોમા થયેલા રોગો શાંત

થાય ઇન્દ્રિયો નિર્મળ થાય મોઢું સુગંધી થાય

શરીરમા કરચલીઓ પડતી નથી, સફેદ વાળ

આવતા નથી, ટાન કે દાઝ પડતી નથી અને

હડપચી, દાંતો માથું, ડાક, બરડાનું ત્રિક, બાદ

તથા છાતીને બધા પ્રાપ્ત થાય છે ૩૬

તેલ કફે સવાતે સ્વાસ્થ્યે વળે વળે વળે 。

દયાર્ત્સર્પિ સદા પિત્તે મજ્ઞાન ચ સમાક્તે ॥

ચતુર્વિધસ્ય સ્નેહસ્ય વિષયેષ પ્રકીર્તિત ।

સ્લેષ્મસ્યાનાવિરોધિત્વાત્તપુ તેલ પ્રશસ્યતે ॥ ૩૭ ॥

દોષો ઉપર નસ્યના સ્નેહો તથા

તેનું વિધાન

જે કફ વાયુ સહિત દોષ તો તેનું નસ્ય

દેવું, એકતો વાયુ દોષ તો ચરગીનું નસ્ય દેવું,

એકલુ પિત્ત દોષ તો સર્વદા ધીનું નસ્ય દેવું

અને વાયુ સહિત પિત્ત દોષ તો હાડકાની

અદગ્ના મજ્ઞા નામના સ્નેહનું નસ્ય દેવું

નસ્યમ્ આ ચાર પ્રકારના સ્નેહનું વિધાન કથું

સ્વચ્છ માણુમને નિત્ય નસ્ય દેવામા તો તેવનો જ

ઉપયોગ કરવો વધારે ઠીક છે, કાતપા કે

માથું કફનું સ્થાન છે અને તેનું કફ દાગના

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सुश्रुत आयुर्वेद

सरण गुजराती भाषांतर साथे

दृढस्थान^१

अध्याय १६।

अथातोऽन्नपानरक्षाकल्पं व्याख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'અન્નપાનરક્ષાકલ્પ' ^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ધન્વન્તરિઃ કાશિપતિસ્તપોધર્મભૃતાં વરઃ । સુશ્રુતપ્રભૃતીઞ્છિગ્ધ્યાઞ્છશાસાહતશાસનઃ ॥ ૨ ॥

સંવાદનું સ્મારણ

તપનું તથા ધર્મનું ધારણ કરનારાઓમાં ઉત્તમ અને જેની આજ્ઞાનો ક્યાંય ભંગ થતો ન હતો એવા કાશિપતિ ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુત આદિ શિષ્યોને નીચે પ્રમાણે ઉપદેશ કર્યો હતો. ૨

રિપવો વિક્રમાક્રાન્તા યે ચ સ્વે કૃત્યતાં ગતાઃ । સિમૃક્ષવઃ ક્રોધવિષં વિવરં પ્રાપ્ય તાદૃશમ્ ॥

વિપૈર્નિહન્યુર્નિમૃતં નૃપતિં દુષ્ટચેતસઃ । સ્ત્રિયો વા વિવિધૈર્યોગૈઃ કદાચિત્સુભગેચ્છયા ॥

વિપકન્યોપયોગાદ્વા ક્ષણાજહ્યાદસૂત્રરઃ । તસ્માદ્વિઘ્નૈન સતતં વિષાદ્રક્ષ્યો નરાધિપઃ ॥ ૩ ॥

રાજવૈદ્યે વિષના સંબંધથી રાજાને ખ્યાવવો

રાજાએ પરાક્રમથી દબાવેલા શત્રુઓ અને રાજાની નોકરીમાં રહ્યા છતાં રાજાનો દ્વેષ કરનારા માણસો પણ પોતાનો લાગ આવતાં કપટકૃત્યોની યોજનાઓ કરીને શુભ રીતે પોતાના ક્રોધરૂપી ઝેરને સફળ કરવા અનેક પ્રકારના વિષ-પ્રયોગોથી રાજાને મારી નાખે છે; તેમ જ કોઈ વખતે રાજાની સ્ત્રીઓ પણ ક્રોધાદિકથી અથવા ઐશ્વર્યનો ક્રમજો લેવાની ઇચ્છાથી વિવિધ વિષ-પ્રયોગો વડે રાજાને મારી નાખે છે. કદાચ એમ પણ બને છે, કે કોઈ રાજા કામનાથી અંધ બની વિષકન્યાનો સંભોગ કરે તો તેથી પણ તે ક્ષણવારમાં મરી જાય છે. (અમુક નક્ષત્રાદિકમાં જન્મેલી કન્યા વિષકન્યા કહેવાય છે. આ વિષય જ્યોતિઃશાસ્ત્રના અંથે ઉપરથી જાણી લેવો. ટટલાંક સામુદ્રિકાદિક લક્ષણો ઉપરથી પણ તે વિષકન્યાની પરીક્ષા થાય છે.) આમ બને છે માટે રાજવૈદ્યે રાજાને હમેશાં વિષના સંબંધથી ખ્યાવવો જોઈ એ. ૩.

૧ આ સ્થાન અગદતંત્ર છે. સૂત્રસ્થાનના પહેલા અધ્યાયનો હમો વિષય વાંચો.

૨ અન્નપાનાદિકનું વિષના સંબંધથી રક્ષણ કરવાનું છે.

આટાપ્રવાહી, માથ અને ઊના પાણીમાથી જે પ્રવાહી યોગ્ય લાગે, તે પ્રવાહીમા ઘોળીને તેના મોઢામા ધારણ કરવું હિતકારી થાય છે ૪૩
 વ્યષેરપચયસ્તુષ્ટિર્વેશય વક્ત્રલાવયમ્ ।
 इन्द्रियाणां प्रसादश्च कवले शुद्धिलक्षणम् ॥
 હોને જાઙ્ઘ્યકફોત્કેશાવરસંજ્ઞાનમેવ ચ ।
 અતિપોગાન્મુસે પાક' શોષતૃષ્ણારુચિક્રમાઃ ॥
 શોષનીયવિશેષેણ મવન્ત્યેવ ન સશય ॥૪૪॥
 કવલના સન્ધ્યગ્, હીન તથા અતિ
 યોગના લક્ષણો

કવનનો મમ્યગ્થોગ યથો હોય, તો બ્યા
 ધિનો ધટાડો થાય, સતોપ થાય, સ્વચ્છના થાય,
 મોઢું હનકુ થાય અને ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન થાય છે
 કવનનો હીનયોગ થયો હોય, તો જડતા
 થાય, કર્નો ઉન્નેશ થાય અને ખાત્રામા આવતા
 પદાર્થોના રસતુ જ્ઞાન થતુ નથી

કવનનો અતિયોગ થયો હોય, તો મોઢામા
 પાક તથા શોષ થાય, તરસ લાગ્યા કરે, અજા
 દિલ ઉપર અરુચિ થાય અને કનમ થાય છે

જે દોષ દૂર કરવાનો હોય, તે દોષને
 હરનાગ દ્રવ્યોના સ્વભાવ પ્રમાણે ઉપ લખેના
 લક્ષણો થાય છે, એમા સશય નથી ૪૮

તિલા નીલોત્પલ સર્પિઃ શર્કરા ક્ષીરમેવ ચ ।

સક્ષોદ્રો દગ્ધવક્ત્રસ્ય ગણ્ઢૂવો દાહનાશન ॥૪૫
 દાહનો નાશ કરનારા દોગળાનું' ઉદાહરણ

તલ, નીલકમળ, ધી, સાકર, દૂધ અને
 મવને મિશ્ર કરી તે પ્રવાહીથી મોઢું ભગાય તેટલો
 દોગળો, નેનમાંથી અને નાકમાંથી પાણી ઝરવા
 વાગે ત્યાં સુધી મોઢામા રખાય, તો ક્ષારાદિકથી
 અજા ગયેલા મોઢાનો દાહ શાત થાય છે ૪૫

કનલસ્ય વિધિઘ્ન સમાસેન પ્રકીર્તિત ॥૪૬॥

પ્રતિસારણુના પ્રકરણુનો ઉપક્રમ
 આ દોગળા(તથા દોગળા)નો વિધિ સક્ષેપ

થી કહ્યો હવે પ્રતિસારણુ (મોઢામા આગળીના
 અચથી ઓષધ ધસના)નો વિધિ કહુ છુ ૪૬
 વિમજ્ય મેષજ મુદ્ધયા કુર્વિત પ્રતિસારણમ્ ।

કલ્કો રસક્રિયા ક્ષોદ્ર ચૂર્ણ ચેતિ ચતુર્વિધમ્ ॥
 અઙ્ગલ્યગ્રણીત તુ યયાસ્વ મુશ્વરોગિણામ્ ॥૪૭॥
 પ્રતિસારણુના ચાર પ્રકાર અને વિવાન

વેવે ઓષધોના રસ, વીર્ય, ગુણ અને
 વિપાકનો બુદ્ધિથી વિચાર કરી તે તે દોષો
 દૂર કરવા માટે તે તે દ્રવ્યોના કલ્કાદિક આગળી
 ના અથ વડે રોગીના મોઢામા ધસાવના, એ
 પ્રતિસારણુ કહેવાય છે કલ્ક, રસક્રિયા, (ક્રિયાને
 પકવીને તેમાંથી બનાવેનો મનમ,) મધ અને
 ચૂર્ણ—એ રીતે પ્રતિસારણુના ચાર ભેદ છે મોઢા
 ના રોગનાજા માણસોને દોષો અનુસાર યોગ્ય
 દ્રવ્યોથી બનાવેલું કલ્કાદિક તેઓની આગળીના
 અથ વડે ધીરધીરે મોઢામા ધસાવવું ૪૭

તસ્મિન્વોગમયોગ ચ કવલોક્ત વિમાવયેત્ ॥૪૮॥
 પ્રતિસારણુના સમ્યગ્થોગાદિકનાં લક્ષણો

પ્રતિસારણુના સમ્યગ્, હીન, તથા અતિ
 યોગના લક્ષણો દોગળાના સમ્યગ્, હીન તથા
 અતિયોગના લક્ષણો પ્રમાણે જ સમજી લેવા
 (આ અધ્યાયનો ૪૪મો વિષય બુઝો) ૮૮

તાનેવ શમયેથાધીન્કવલો યાનવોદિત ।

દોષમનમમિષ્યન્દિ મોજયેચ તથા નરમ્ ॥૪૯॥

પ્રતિસારણુનું' કૃણ અને તે પછીનું' ભોજન

જે બ્યાધિઓને દોગળા શાત કરે છે, તે જ
 બ્યાધિઓને પ્રતિસારણુ શાત કરે છે

પ્રતિસારણુ કરાવ્યા પછી રોગીને એવું અન્ન
 જમાડવું, જે જે અન્ન અભિપ્રય દી ન હોય, અને
 જે દોષથી મુખરોગ થયો હોય, તે દોષને દૂર કરે
 એવું દોષ (જે અન્ન રસને વહેતી શિરાઓને
 વીકાશ તથા ભારેપણાથી રોગી દર્શી શરીરમા
 ભારેપાડુ કરે, તે અન્ન અભિપ્રય દી કહેવાય છે) ૪૯

આથા પર પાઘડીઓનાળા, પ્રતિજ્ઞા લેવરાવીને
સારી પેઠે બાંધેલા અને ઉપરીની આજ્ઞા પ્રમાણે
વર્તે એવા રાખવા. ૭

આહારસ્થિતયશ્ચાપિ ભવન્તિ પ્રાણિનો યતઃ ।
તસ્માન્મહાનસે વૈદ્યઃ પ્રમાદરાહિનો ભવેત્ ॥
માહાનસિક્કવોદારઃ સૌપૌદનિકૃપૌષિકાઃ ॥
ભવેયુર્વૈધવશગા યે ચાપ્યન્યે તુ કેચન ॥ ૮ ॥

વૈદ્ય સાવધ અને માણસો

આજ્ઞાપાલક જોઈ એ

પ્રાણીઓનાં શરીરોની સ્થિતિ આહાર ઉપ-
ર જ છે, માટે વૈદ્યે રાજના રસોડામાં બહુ જ
સાવધ રહેવું. રસોડામાં સરસામાન દેનારા,
કામ અજ્ઞાવનારા, દાળ, ભત, પૂડા વગેરે
ખનાવનારા અને જે દાઈ કામ કરનારા હોય,
તેઓએ વૈદ્યની આજ્ઞામાં રહેવું. ૮

इक्षितज्ञो मनुष्याणां वाक्चेष्टामुखवैकृतैः ।
विद्याद्विपस्य दातारमेगिलिङ्गैश्च बुद्धिमान् ॥
न ददात्युत्तरं पृष्ठे विवक्षन्मोहमेति च ।
अपार्थं बहु सङ्कीर्णं भाषते चापि मूढवत् ॥
स्फोटयत्यङ्गुलीर्भूमिमकस्माद्विलिखेद्धसेत् ।
वेपथुर्जायते तस्य त्रस्तश्चैकैकमीक्षते ॥
क्षामो विवर्णवक्त्रश्च नखैः किञ्चिच्छिनत्यपि ॥
आलभेतासकृद्दीनः करेण च शिरोरुहान् ।
निर्यियासुरपदारैर्वीक्षते च पुनः पुनः ।
चर्त्तते विपरीतं तु विपदाता विचेतनः ॥ ९ ॥

ઝેર દેનારની પરીક્ષા

માણસોની એક વગેરે ઉપરથી તેઓના
અભિપ્રાયો બહુ લેવાની કળા ધરાવનારા બુદ્ધિ-
માન વૈદ્યે વચન, એકા, મુખના ત્રિકાર અને
નીચે લખેલાં ચિહ્નો ઉપર ધ્યાન આપી, ઝેર
દેનારાને પારખી લેવો. ઝેર દેનારો માણસ પૂછ્યા
છતાં ઉત્તર આપતો નથી, ઉત્તર દેતાં ગભરાઈ
જાય છે, મૂઠ માણસની પેઠે વ્યર્થ, ઘણું તથા
ગડબડવાળું બોલે, આંગળીઓના ટચાકા ફેડે,

અકસ્માત ધરતી ખોતરવા લાગે, અકસ્માત હસે,
ધ્રુજ જાય, ત્રાસ પામીને એકમેકની સામે
એકા કરે, દુખળો પડી જાય, ફીકા મુખનાળો થઈ
જાય, નખો વડે ઠાંઈ ચીજને કાપ્યા કરે, રાંક
ખનીને હાથ વડે વારંવાર દેશોનો સ્પર્શ કરે,
અથોગ્ય દ્વારોથી નીકળી જવાની ઇચ્છા કરીને
તે દ્વારોને વારંવાર એકા કરે, માણસોની પદ્ધતિ
કરતાં વિપરીત વર્તે અને બુદ્ધિવગરનો થઈ
જાય છે. ૯

केचिद्भयात्पार्थिवस्य त्वरिता वा तदाज्ञया ॥

असतामपि सन्तोऽपि चेष्टां कुर्वन्ति मानवाः ।

तस्मात्પરીક્ષણં कार्यं भृत्यानामादितो नृपैः ॥ ૧૦ ॥

પૂરી પરીક્ષા પછી જ શિક્ષા

ઠેકાક લોકો પોતે નિર્દોષ હોય છતાં રાજ-
ની ખીકને લીધે અથવા રાજની આજ્ઞાથી
ઉતાવળા થઈ લખેલી એકાઓ કરવા લાગે
છે, માટે એ એકાઓ દેખાયા ઉપરથી જ રાજ-
ઓએ તે માણસોને શિક્ષા ન કરવી; પરંતુ
શરૂઆતથી બુખાની લઈ સર્વ પ્રકારની ચોક્કસાઈ
કરીને એ અપરાધ સાબિત થાય, તો જ તેઓને
શિક્ષા કરવી. ૧૦

अन्ने पाने दन्तकोष्ठे तथाभ्यङ्गेऽवलेखने ।

उत्सादने कपाये च परिषेकेऽनुलेपने ॥

ઝક્ષુ વછેપુ શવ્યાસુ કવચામરણેષુ ચ ।

પાદુકાપાદપીઠેષુ પૃષ્ઠેષુ ગજવ્રાજિનામ્ ॥

વિપજુષ્ટેષુ ચાન્યેષુ નસ્યધૂમાજ્ઞનાદિષુ ।

લક્ષણાનિ પ્રવક્ષ્યામિ ચિકિત્સામપ્યનન્તરમ્ ॥ ૧૧ ॥

અન્નાદિકમાં વિષનાં ચિહ્નો અને ચિકિત્સા

હવે અન્નપાન, દાતણ, અભ્યંગ, દેશોને
સાફ કરવાનાં દાંતિયા વગેરે સાધનો, મેલ દૂર
કરવા માટે શરીર પર ચોળવાનાં ચૂર્ણાદિક, કંદક,
સિંચન કરવાનું પ્રવાહી, લેપન, માળાઓ, વસ્ત્રો,
શવ્યાઓ, અખતરો આભૂષણો, પાદુકાઓ, પગ
મૂકત્રાના આજકો, હાથી-ઘોડાઓની પીઠો, નરયો,

યસ્માન્ ચેતોડનિલસ્યમશ્વનપ્રથિત નૃણામ્ ।
ન વિશ્વસ્યાત્તનો રાજા કદાચિદપિ કલ્પચિત્ ॥૪॥

રાજાએ વેદ સિવાય કશુંનો
વિશ્વાસ ન કરવો

આસોનુ ચિત થોડા બહુ અચળ છે, એ
નાત પ્રખ્યાત છે, માટે રાજાએ ગાંધેવ મિત્રાય
કાંઈનો કદી નિશ્ચય ન કરવો ૪

કુલીન ધાર્મિક સ્ત્રિય સુશ્રુત સત્તોરિધતમ્ ।
અલુબ્ધમશઠ મક્ત કૃતજ્ઞ પ્રિયદર્શનમ્ ॥
ક્રોધપારુષ્યમાત્સર્યમદારસ્યવિવર્જિતમ્ ।
જિતેન્દ્રિય ક્ષમાન્ત શુચિ શીલદયાન્વિતમ્ ॥
મેધાવિનમસમ્રાન્તમનુરક્ત દિનૈવિષમ્ ।
પદુ પ્રગલ્ભ નિપુણ દક્ષ માયાવિવર્જિતમ્ ॥
પૂર્વોક્તૈશ્વ ગુણૈર્ધુક્ત નિલ્ય સન્નિહિતાગદમ્ ।
મહાનૈવ પ્રયુક્તૈત વૈષ્ય તદ્વિષયપૂજિતમ્ ॥૫॥

રાજાએ રસોડાની દેખરેખ કેવા
વૈદને સોંપવી ?

જ વૈદ આયુર્વેદનું અચયન કરનારા
ઉત્તમ કુળના જન્મેનો હોય, ધર્મોત્તમ હોય,
મિત્રભાવના સ્નેહથી સર્વદા પોતાની સાથે
રહેનારો હોય, સારા પગારવાળો હોય, મર્યાદા
વૈધપણને લગતી બાબતોમાં પરમ ઉદ્યોગી
રહેતો હોય, લોભવગ્નનો હોય, નુસ્સાવિગરનો
હોય, રાજભક્ત હોય, કંઈના ઉપકારોને
વિસારતો ન હોય, ભય દેખાવવાળો હોય ક્રોધ,
ક્રોધરતા, અદેખાઈ, મન તથા આજસથી
અહિન હોય, જિતેન્દ્રિય હોય, કષ્ટમાત્રો
હોય, પતિત્ર હોય, સુશીન તથા દયાળુ
હોય, અતિ યુદ્ધિમાન હોય, કામ કન્યામાં
પ્રાતિદેશન કરે નહિ એવો હોય, પ્રીતિવાળો
હોય, હિનેગુ હોય, સાચો વક્તા હોય,
ખરી બાતતમા કોઈથી પણ ન દબાય એવો
હોય, ચતુર હોય, સમર્થ હોય, કષ્ટવગ્નનો
હોય, અસ્થાનના તે તે વિચારોમાં કહેવા શાસ્ત્ર

જ્ઞાનાદિક શુભોચી યુક્ત હોય, મનના ઔરધોને
હાજર જ રાખેનો હોય અને વૈદશાસ્ત્રના તથા
પાકશાસ્ત્રના ત્રિદાનોએ પણ વખાણેનો હોય,
તેને રસોડાની દેખરેખ સોંપવી ૫

પ્રથસ્તદિદેશકૃત શુચિમાણ્ડ મહચ્ચુચિ ।
સજાલક ગજાશ્લઘ્યામાત્મવર્ગનિષેવિતમ્ ॥
વિમૃષ્ટકમ્પમૃષ્ટ સવિતાન કૃતાર્ચનમ્ ।
પરીક્ષિતસ્ત્રીયુરુપ મવેચાપિ મહાનસમ્ ॥૬॥

રાજાએ રસોડું કેવું રાખવું ?

રસોડું જ્યોતિ શાસ્ત્રમાં કંઈની દિશામાં
એટલે અગ્નિપૃથ્વામાં ઉત્તમ પ્રદેશની અંદર કરવું
રસોડા ખાતાના સમગ્ર વાસણો તથા સમગ્રી સામ
ગ્રીઓ અચ્છગમ્યાનથી એ રસોડું મોટું, પવિત્ર,
અળિયાવાળું, ગોખેન હોય, રાખ્યતું હિન ઇંદ્ર
નારા માણસોના વર્ગવાળું, જેની આસપાસ
ખડનો સળવન હોય એવું, અંદરનાવાળું, જેમાં
અગ્નિનું પૂજન થતું હોય એવું અને જેમાં ગ્રીઓ
તથા પુરુષોને પરીક્ષા કર્યા પછી જ દાખન કર્યા
હોય એવું જોઈ એ ૬

તત્રાપ્યશ્વ નિયુક્તૈત પ્રાયો વૈધગુણાન્વિતમ્ ।
શુચયો દક્ષિણા દક્ષા ત્રિનીતા પ્રિયદર્શના ॥
સવિમક્તા સુમનસો નીચકેશનસા સ્થિરા ।
સ્નાતા દદ સયમિન કૃનોળીપા સુસવતા ॥
તસ્ય ચાજ્ઞાવિધેયા સ્યુર્વિવિધા પરિકર્મિણ ॥૭॥

રસોડાનો ઉપરી અને તેના

તાબાના માણસો

રાજાએ રસોડા ખાતામાં ધાતુ કરીને ઉર
લખેના વૈદના ૭ના જ ગુણોવાળો ઉપરી રાખવો
રસોડાનાં જુનાંજુનાં કાર્યો કરનારા સમગ્ર
લોકો પવિત્ર, ચતુર, સરળતાવાળા, કષ્ટમાત્રો,
સારા દેખાવવાળા, જેઓને જુનાંજુનાં કાર્યો
વહેચી આપ્યા હોય એવા, પ્રસન્ન સયમવાળા,
સાદા કેશોવાળા, સાદા નખોવાળા, ચપળતાથી
રહિત, નાટોના, ઈંદ્રિયોના દૃઢ સયમવાળા,

વિષ્ણુ અન્ન હાથમાં લેતાં હાથમાં બળતરા થાય છે અને નખો ફાટી જાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ હાથ તો ઘઉંનાં, ઇંદ્રવારણી, ઉપલસરી, બ્રાહ્મી અને નીલકમલનો બંદો લેખ કરવો.

જે ગદ્યતત્ત્વ અથવા મોહ્યથી તે અન્ન ખાવામાં આવે, તો તેથી જીભ લાંબી પથરી જેવી થઈ જતાં રસનું જ્ઞાન જતું રહે, જીભમાં વ્યથા થાય, બળતરા થાય તથા મોઢામાંથી કફનો સ્રાવ થાય છે.

આ પ્રમાણે થયેલ હોય તો ઉપરના બીજા ક્રકરામાં કહેલી બાકની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી અને દાનણની ચિકિત્સા પ્રમાણે પણ ચિકિત્સા કરવી. (આ અધ્યાયનો ૧૬મો વિષય જુઓ.)

જે વિષ્ણુ અન્ન ગળાથી ઊતરીને આમાશયમાં જાય, તો તેથી મૂર્છા, ઊલટી, અતિસાર, આક્રોશ, બળતરા, કંપ અને ઇંદ્રિયોમાં વિકાર થાય છે.

આ પ્રમાણે થયેલ હોય તો મીઠળ, કડવી તૂંબડીનાં ફળ તથા કડવી ઘોલી તથા કડવી ધિસોડીનાં ફળને દહીં તથા અરધા પાણીવાળી છાશ અથવા ચોખ્ખાના ઘોણમાં વાટી તે પાઈને ઊલટી કરાવવી.

જે વિષ્ણુ અન્ન પક્વાશયમાં જાય, તો તેથી બળતરા, મૂર્છા, અતિસાર, ઇંદ્રિયોમાં વિકૃતિ તથા અધોવાયુ વગેરે બંધ પડી જાય, પાંડુપણું અને કૃશતા થાય છે.

આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો ઘીની સાથે ગળીનાં ફળ ખવરાવીને વિરેચન કરાવવું અને દૂધીવિષારિ નામનો અગદ, કે જે આ સ્થાનના બીજા અધ્યાયના ૧૭મા વિષયમાં કહેવાશે, તે જેઠીમધથી મિશ્ર કરી દહીંની સાથે પાવો. ૧૩ દ્રવદ્રવ્યેષુ સર્વેષુ ક્ષીરમદ્યોદકાદિષુ ।

भवन्ति विविधा राज्यः फेनबुद्बुदजन्म च ॥

छायाश्चात्र न दृश्यन्ते दृश्यन्ते यदि वा पुनः भवन्ति यमलाशिक्षास्तन्व्यो वा विकृतास्तथा ॥ ૧૪ ॥
પીવાના પદાર્થોમાં વિપનાં ચિહ્નો

દૂધ, મધ તથા જળ આદિ સઘળા પ્રવાહી પદાર્થોમાં વિપનો સંબંધ થયો હોય, તો તેઓમાં અનેક પ્રકારની (રાતા, કાળા, પીળા તથા સફેદ વગેરે વર્ણવાળી) રેખાઓ થાય, શીણની તથા પરપોટાઓની ઉત્પત્તિ થાય, પ્રતિબિંબો દેખાતાં નથી અને જે દેખાય તો જેવડાં, છિદ્રો-વાળાં, ઝીણાં તથા ત્રિકૃતિઓવાળાં (કૂરનાં સૌમ્ય અને સૌમ્યનાં ભયંકર) દેખાય છે. (આની ચિકિત્સા મૂળ ગ્રંથમાં લખી નથી, તેથી એમ સમજાય છે, કે વિષથી મિશ્ર થયેલાં અન્નોની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ તેઓની ચિકિત્સા કરવી.)

शाकसूपान्नमांसानि क्लिन्नानि विरसानि च सद्यः पर्युषितानीव विगन्धानि भवन्ति च ।
गन्धवर्णरसैर्हीनाः सर्वे मक्ष्याः फलानि च ॥
પકાન્યાશુ વિશીર્યન્તે પાકમામાનિ યાન્તિ ચ ॥ ૧૫ ॥
શાક આદિ પદાર્થોમાં વિષ હોવાનાં ચિહ્નો

શાક, દાળ, અન્ન કે માંસ આદિ પદાર્થોમાં વિપનો સંબંધ થયો હોય, તો તે પદાર્થો તાજા હોય તો પણ તરત વાસી જેવા, ક્ષેદવાળા, રસતગરના અને ખરાબ ગંધવાળા તથા ખરાબ સ્પર્શવાળા થઈ જાય છે.

લક્ષ્યો કે ફળોમાં વિપનો સંબંધ થયો હોય, તો તે સર્વ પદાર્થો ગંધ, વર્ણ, રસ તથા સ્પર્શથી બ્રહ્મ થાય છે; ફળો પાકેલાં હોય, તો તુરત ફાટી જાય અને કાચાં હોય, તો તુરત પાકી જાય છે.

(શાકાદિક, લક્ષ્યો તથા ફળોની ચિકિત્સા

૧ વાગુભટ્ટ કહે છે, કે રસમાં નીલા રંગની, દૂધમાં તથા દહીંમાં રાતા રંગની, છાશમાં કાળી, પીળી તથા સફેદ, ઘીમાં પાણી જેવી, મદ્યમાં તથા જળમાં કાળા, મધમાં હરિતરંગની અને તેલમાં અરુણ વર્ણવાળી રેખા

ધુમાશ્વો તથા અજનો વગેરે પદાર્થો ઝેરનો
સખધ પામ્યા હોય, તો તેઓમા કયા કયા લક્ષણો
થાય છે, તે અને તેઓની જુદીજુદી ચિકિત્સાઓ
૫૫ ૬૬ છુ ૧૧

નૃપમક્તાદ્વલિ ન્યસ્ત સવિષ મક્ષયન્તિ ચે ।
તત્રૈવ તે વિનશ્યન્તિ મક્ષિકાવાયસાદય ॥
હુતધુકેન ચાન્નેન મૃશ ચટચટાયતે ।
મયૂરકાઠપ્રતિમો જાયતે चापि दुस्सहः ॥
મિત્તાર્ચિસ્તીક્ષ્ણમ્મશ્વ ન ચિરાચોપશામ્યતિ ।
ચકોરસ્યાશ્વિવેરામ્ય જાયતે ક્ષિપ્રમેવ તુ ॥
દદ્વાન્ન વિપસસૃષ્ટ મ્રિયન્તે જીવજીવકા ।
કોકિલ સ્વરવૈકૃત્ય ક્રૌંચસ્તુ મદમૃચ્છતિ ॥
હૃષ્યેન્મયૂર ઉદ્વિગ્ન ક્રોશત શુકસારિકે ।
હસ ક્ષ્વેદતિ ચાત્પયં મૃદ્ધરાજસ્તુ કૂજતિ ॥
પૃષ્ઠો વિસૃજલ્લક્ષુ વિષ્ઠા મુશ્વનિ મર્કટ ।
સન્નિકૃષ્ટાસ્તત કુર્માદ્રાજા તાન્મૃગપક્ષિણ ।
વેદમનોડય વિમૂર્ખાર્થ રસાર્થ ચાત્મન સદા ॥૧૨॥

અન્નમાં વિપ હોવાનાં ચિહ્નો

અન્નમા ઝેર પશ્યુ ટોય, તો તેમાથી
નાખવામાં આવેલા ડાળિયા એ માખી, કાગડા
વગેરે પ્રાણીઓ ખાય તો ત્યા જ તે મરી જાય છે,
વિપવાળુ અન્ન અન્નિમા નાખતા અગ્નિ ચટચટ
અવાજ કરે, મોરના ગળાના જેવા વાંવાગો,
અસહ્ય થાય, જુદી રીતની જ્વારાઓવાગો થાય,
તીક્ષ્ણ બુમાડાનાગો થાય અને તરત જ ખુઝાઈ જાય
છે વિપથી મિશ્ર થયેલા અન્નને ભેડ ચકોરપક્ષીના
નેત્રા તન્ત જ રતાશવગરના થઈ જાય છે, જીવ
જીવક નામના પક્ષીઓ મરી જાય છે, ટોયવનો
સ્વર બગડી જાય છે, કુઝ પક્ષી મધ્યુક્ત થઈ જાય
છે, મોર અવિત થઈ પ્રસન્ન થાય છે, પોષ્ટ તથા
મેના ચીમેા પડવા લાગે છે, ૯ સ અસત વજરાડા
પાડે છે, ભૂગરાજ નામની ચક્રવી અનાજ કરવા
લાગે છે, પૃષ્ઠ નામનો છાંણુનાગો નાનો મૃગ
આસુ પાડવા લાગે છે અને વાનગ નિષા કરના

લાગે છે આ પ્રમાણે પતુપક્ષીઓ દ્વારા પશ્યુ
વિપની પરીક્ષા થાય છે, માટે રાત્રીએ તે પતુ-
પક્ષીઓને હંમેશ પાસે રાખના, કે જેથી દરબાર
મુશોભિત લાગે અને પોતાનુ રક્ષા પશ્યુ થાય ૧૨

उपक्षिप्तस्य चान्नस्य वाष्पणोर्ध्वं प्रसर्पता ॥
हत्पीडा भ्रान्तेनेत्रत्व शिरोदु स च जायते ।
तत्र नस्याज्જને कुछ रामठ नलद मधु ॥
कुर्याच्छिरीपरजनीचन्दनैश्च प्रलेपनम् ।
हृदि चन्दनलेप तु तथा सुखमवाप्नुयात् ॥
पाणिप्राप्त पाणिदाह नखशात करोति च ।
अत्र प्रलेप द्यामो-द्रगोपासोमोत्वलानि च ॥
स चेत्प्रमादान्मोहाद्वा तदन्नमुपसंवेत् ।
अष्टीलावत्ततो जिह्वा मवत्यरसवेदिनी ॥
तुघने दहते चापि श्लेष्मा चास्यात्प्रसिन्धये ।
तत्र वाष्पेरित कर्म यच्च स्यादान्तकाष्ठिकम् ॥
मूर्च्छा छर्दिमतीसारमाध्मान दाहवैषय ॥
इन्द्रियाणां च वैकृत्य कुर्यादामाशय गतम् ॥
तत्राशु मदनालवृक्किञ्चીकोशातकीफले ।
छर्दन दध्पुदधिदम्प्यामय वा तण्डुलाभुना ॥
दाह मूर्च्छामतीसार तृष्णामीन्द्रियैर्वૃત્તम् ।
आग्नेय पाण्डुता वारश्य कर्शत्पकाशय गतम् ॥
विरेचन ससर्पिष्क तत्रोक्त नीलिनीफलम् ।
दध्ना दूषीविषारिश्च पेयो वा मधुसयुत ॥ ૧૩ ॥

બાફ, સ્પર્શ તથા ભોજનથી થતા

ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા

વિપવાળુ અન્ન પિરસાતા તેના બાફથી
દહ્યમા પીડા થાય, નેત્રો ચક્રવકર બમના
લાગે અને માથામાં બથા થાય છે

આ પ્રમાણે થાય તો કંઠ, હિગ, વાગે
અને મધનુ નસ્ય દેવુ, નેત્રોમાં જ પદાર્થો
આજવા, સરસડિયો, સખડ, રતામવિ અને
દહરનો લેપ તથા દહ્ય પર ચદનનુ જૂથ
લેપન કરવુ આમ કરવાથી સખગા ઉપદ્રવો
મટીને સુખ થાય છે

તજતું લેપન કરવું અને ટોડના રસ તથા
ગોમૂત્રની સાથે એ ચંદનાદિ પદાર્થોનો ક્લેષ
પાવો. ૧૯

કેશશતઃ શિરોદુઃખં લેખ્યશ્ચ રુધિરાગમઃ ।
ગ્રન્થિજન્મોત્તમાઙ્ગેષુ વિષજુષ્ટે તુ લેખને ॥
પ્રલેપો વહુશસ્ત્ર માવિતાઃ કૃષ્ણમૃત્તિકાઃ ।
ઋગ્વ્યપિતૃતૃત્રયામાપાલિન્દીતણ્ડલીયકૈઃ ॥
ગોમયસ્વરસો વાપિ હિતો વા માલતીરસઃ ।
રસો મૃષિકપર્ણો વા ધૂમો વાગારસમ્ભવઃ ॥૨૦॥
કાંસકા વગેરેમાં વિપનાં ચિહ્નો
તથા ચિકિત્સા

કાંસકા વગેરેમાં વિપનો સંબંધ થયો હોય,
તો તેઓના સ્પર્શાદિકથી વાળ ખરી પડે, માથામાં
વ્યથા થાય, નાસિકા વગેરે છિદ્રોમાંથી લોહી
નીકળે અને માથામાં ગાંઠો થાય છે.

એ પ્રમાણે થયેલ હોય તો રોગજનું પાંદડું
ધી, ઘડલાં, સફેદ ગરણી અને સાત દિવસ
સુધી તાંદળજની ભાવના આપી હોય એવી
ઠાળી માટીનો વારંવાર લેપ કરવો અથવા ગાયના
છાણુનો, ઊંદરકનીનો કે માલતીનો સ્વરસ લગા-
વવો અથવા ધરના ધુમાડાની ધૂંસ લગાવવી
હિતકારી થાય છે. ૨૦

શિરોડમ્યહ્ગઃ શિરસ્થાણં સ્નાનમુષ્ણીપમેવ ચ ।
ઋજશ્ચ વિપસંસ્રઘાઃ સાધયેદતુલેખવત્ ॥ ૨૧ ॥
માથા પર કરવાનો અભ્યંગ, ટોપી વગેરેમાં
વિપનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા

માથા પર લગાવવાના અભ્યંગમાં, ટોપીમાં
નાહવાના જળમાં, પાઘડીમાં કે માળાઓમાં
વિપનો સંબંધ થયો હોય. તો વાળો ખરી પડે,
માથામાં વ્યથા થાય, નાસિકા વગેરે છિદ્રોમાંથી
લોહી પડવા લાગે અને માથામાં ગાંઠો થાય છે.

એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો રોગજનું પાંદડું,
ધી, ઘડલાં, સફેદ ગરણી તથા સાત દિવસ
સુધી તાંદળજની ભાવના આપેલી ઠાળી માટીનો

વારંવાર લેપ કરવો અથવા ગાયના છાણુનો,
માલતીનો અને ઊંદરકનીનો સ્વરસ કે ધરના
ધુમાડાની ધૂંસ લગાવવી. ૨૧

મુખાલેપ મુક્તં શ્યાવં યુક્તમમ્યહ્ગલક્ષણૈઃ ।
પન્નિનીકણ્ટકપ્રચ્ચૈઃ કણ્ટકૈશ્વોપચીયતે ॥
તત્ર ક્ષૌદ્રઘૃતં પાનં પ્રલેપશ્ચન્દનં ઘૃતમ્ ।
પયસ્યા મધુકં ફક્તી વન્ધુજીવઃ પુનર્નવા ॥૨૨॥
મુખ ઉપર લગાવવાના લેપમાં વિપ
હોવાનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા

મુખ ઉપર લગાવવાના લેપમાં વિપનો સંબંધ
થયો હોય, તો તે લેપથી મુખ કાઠું થાય,
ફેડલા, વેદના, સ્નાન થાય અને આમડી પાકે
છે, પચીનો વળે, તાવ આવે, માંસ ફાટી જાય
અને મોઢું પન્નિનીકંટક નામના છુદ્રરોગના
(નિદાનસ્થાનના ૧૩મા અધ્યાયના ૩૧મા
વિષયમાં કહેલા) કાંટાઓ જેવા કાંટાઓથી
વ્યાપી જાય છે.

એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો મધ તથા ધી
પાવાં, ચંદનનો લેપ કરવો અને ખરણુર,
જીંઠીમધ, ભારંગી, ખપોરિયો તથા સાટોડીને
ધીમાં કાલવી તેનો પણ લેપ કરવો. ૨૨

અસ્વાસ્થ્યં કુજરાદીનાં લાલમ્નાવોડક્ષિરક્તતા ।
સ્ફિક્કપાયુમેદૂમુક્તેષુ યુક્તેષુ સ્ફોટસમ્ભવઃ ॥
તત્રામ્યજ્જવદેવેષ્ટા યાતૃવાહનયોઃ ક્રિયા ॥૨૩॥

હાથી વગેરે વાહનોની પીઠોમાં વિપ
હોવાનાં ચિહ્નો અને તેની તથા
સવારની ચિકિત્સા

હાથી વગેરે વાહનોની પીઠોમાં વિપનો
સંબંધ થયો હોય, તો તે વાહનો અસ્વસ્થ થાય,
તેઓને લાળ ઝરવા લાગે છે તથા નેત્રોમાં રતાશ
થાય છે. એ વાહનો પર જાણી સવાર થાય,
તેઓને ફૂંસા, શુદા, લિંગ તથા વૃષણો પર
ફેડલા થાય છે.

એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો વાહનોની

મૂળ અંથમાં આપી નથી, તેથી એમ સમજાય છે, કે ઉપર કહેલા વિપરી મિશ્ર યથેલાં અન્નોની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ તેઓની ચિકિત્સા કરવી.) ૧૫

વિશીર્યતે કૂર્ષકસ્તુ દન્તકાષ્ઠગતે વિપે ॥

જિહ્વાદન્તૌઘમાંસાનાં શ્વયયુક્ષોપજાયતે ॥

અયાસ્ય ધાતકીપુષ્પધ્વાજગ્નૂફલાસ્થિમિઃ ॥

સક્ષૌદ્રઃ પ્રચ્છિતે શોફે કર્તવ્યં પ્રતિસારણમ્ ॥

અયવાક્ષોઠમૂલાનિ ત્વચઃ સપ્તચ્છદસ્ય વા ॥

શિરીષમાપકા વાપિ સક્ષૌદ્રાઃ પ્રતિસારણમ્ ॥૧૬॥

દાતણુમાં વિપનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા

દાતણુમાં વિપનો સંબંધ થયો હોય, તો તેથી ક્ષાદી બધી છે. એ દાતણુ ધસવામાં આવે, તો તેથી જીભ, દાંતોનાં પેદાં અને હેઠનાં માંસોમાં સોજો થાય છે.

એવો સોજો ઉત્પન્ન થયો હોય, તો તે સોજાને શસ્ત્રથી ટોચી તે ઉપર ધાવણીનાં ફૂલ, હરડે અને બાંધુના કળિયાનો મધમાં કરેલો કદક આંગળી વડે ધમાવવો અથવા આંઠાલનાં મૂળ, સપ્તપર્ણની છાલ કે સરસડિયાનાં બીજનો મધમાં કરેલો કદક આંગળી વડે ધસાવવો. ૧૬

જિહ્વાનિર્લેક્ષકવલૌ દન્તકાષ્ઠવદાદિશેત્ ॥૧૭॥

આજ ઉતારવાની સળી કે મોઢામાં

લેવાના કવલમાં વિષ હોવાનાં

ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા

જીભની આજ ઉતારવાની સળીમાં કે મોઢામાં લેવાના ઓપધના કવલમાં વિપનો સંબંધ થયો હોય, તો તેઓના ઉપયોગથી જીભ, દાંતોના પેદાં તથા હેઠનાં માંસોમાં સોજો થાય છે.

એવો સોજો થયો હોય તો ઉપર કહેવા ૧૬મા વિષયમાં દાતણુથી યથેલા સોજાની જ ચિકિત્સા કરી છે, તે જ કરવી. ૧૭

વિચ્છિલો વદુલોઽમ્બો વિવર્ણો વા વિપાન્વિતઃ ॥

રક્તોદગ્નમ્ક્રાસાવલ્ચક્ષ્પાકાઃ રેવેદનં ગરરા ॥

દાનં વાપિ માંસાનામગ્ન્યદ્ગે વિપસંયુતે ॥

તત્ર શીતામ્બુસિક્તસ્ય કર્તવ્યમનુલેપનમ્ ॥

ચન્દનં તગરં કુષ્ઠમુશીરં વેણુવત્રિકા ॥

સોમવલ્લયમૃતા શ્વેતા પર્ણં કાલીયકં ત્વચમ્ ॥

કપિત્થ્યરસમૃગામ્યાં પાનમેતચ યુજયતે ॥ ૧૮

અભ્યંગમાં વિપનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા

અભ્યંગમાં વિપનો સંબંધ થયો હોય, તો તે અભ્યંગ (તેજ વગેરે પદાર્થ) ચીકાશવાળો, ઘાટો તથા ગ્રાંખો બની બધી છે. એ અભ્યંગ શરીર પર ચોળવામાં આવે, તો તેથી ફેડકા જોડે, વેદના થાય, આવ થાય, ચામડી પાકે, પરીનો વળે, તાવ આવે અને માંસ ક્ષાદી બધી છે.

એ એ પ્રમાણે ફેડકા કે વેદનાં વગેરે થયેલ હોય, તો શરીર પર ટાકા જળનું સિંચન કરી, ચંદન, તગર, કઠ, વાળો, વંશપત્રી, સોમવડી, ગળો, સદેહ ગરળી, ચેતકમળ, દારુદગર તથા તજનું લેપન કરવું અને ઠાક રસ તથા ગોમૂત્રની સાથે એ ચંદનાદિક પદાર્થોના કદક પાવો. ૧૮

ઉત્સાદને પરીપેકે કવાયે ચાનુલેપને ॥

શય્યાવલ્લતનુત્રેપુ શ્વેયમગ્ન્યક્ષ્ણૈઃ ॥ ૧૯ ॥

શરીરનો મેલ દૂર કરવાનાં ચૂર્ણ આદિમાં વિષ હોવાનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા

મેલ દૂર કરવા માટે ચોળવાના ચૂર્ણમાં, સિંચન કરવાના પ્રવાહીમાં, કદકમાં, લેપનના પદાર્થોમાં, શય્યામાં, વસ્ત્ર કે બખતરમાં વિપનો સંબંધ થયો હોય, તો તે પદાર્થો ચીકણા, ઘાટો તથા ગ્રાંખો બની બધી છે.

એ પદાર્થોના સંબંધ થયાથી ફેડકા જોડે, વેદના ને આવ થાય, ચામડી પાકી બધી, પરીનો વળે, તાવ આવે અને માંસ ક્ષાદી બધી છે.

એ એ પ્રમાણે ફેડકા કે વેદનાદિ થયેલ હોય, તો શરીર પર ટાકા જળનું સિંચન કરી, ચંદન, તગર, કઠ, વાળો, વંશપત્રી, સોમવડી, ગળો, સદેહ ગરળી, ચેતકમળ, દારુદગર તથા

માનું, બપોરિયાનું કે અંકાલનું પુષ્પ આંજવું.
સધળાં પુષ્પો લેળાં કરીને આંજવાં નહિ, પણ
એક એક પુષ્પ આંજવું. ૨૭

શોકઃ સ્રાવસ્તથા સ્વાપઃ પાદયોઃ સ્ફોટજન્મ ચ ॥
ભવન્તિ વિષજુષ્ઠાભ્યાં પાદુકાભ્યામસંશયમ્ ।
ઉપાનત્પાદપીઠાનિ પાદુકાવત્પ્રસાધયેત્ ॥
મૂષણાનિ હતાર્ચીણિ ન વિમાન્તિ યથા પુરા ।
સ્વાનિ સ્થાનાનિ હન્યુશ્ચ દાહપાકાવદારણેઃ ॥
પાદુકામૂષણેષૂક્તમમ્યઙ્ગાવિધિમાચરેત્ ॥ ૨૮ ॥
પાદુકા, પગરખાં વગેરેમાં વિષનાં
ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા

પાદુકાઓમાં વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો તે પાદુકાઓ પહેરવાથી પગોમાં સોજ, સ્રાવ અને જડતા થાય તથા ફેડલા ઊપડે છે. પગરખાં કે પગમૂકત્રાના બાજુ પર વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો પણ એ જ ચિહ્નો થાય છે.

ભૂષણોમાં વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો કાંતિ હણાઈ જવાને લીધે તે ભૂષણો પ્રથમની પેઠે શોભતાં નથી અને જે અંગોમાં પહેરવામાં આવ્યાં હોય, તે અંગોને દાહ, પાક તથા ફાડી નાખવાથી ખરાબ કરી નાખે છે.

ઉપર પ્રમાણે થયેલ હોય, તો આ અધ્યાયના ૧૮મા વિષયમાં કહેલ ચિકિત્સા કરવી, એટલે શીતળ જળનું સિંચન કરી પછી ચંદન, તગર, કઠ, વાળો, વંશપત્રી, સોમવલ્લી, ગળો, સફેદ ગરણી, શ્વેત કમળ, દારુહળદર અને તજનું લેપન કરવું અને ઠાઠનો રસ તથા ગોમૂત્રની સાથે એ ચંદનાદિ પદાર્થોનો કલક પાવો. ૨૮

વિષોપસર્ગો વાષ્પાદિર્મૂષણાન્તો ય રૂરિતઃ ॥

સમીક્ષ્યોપદ્રવાંસ્તસ્ય વિદધીત ચિકિત્સિતમ્ ॥ ૨૯ ॥

વિષની પીડામાં ઉપદ્રવોની અવસ્થા

પ્રમાણે ચિકિત્સા

બાકીની માંડીને આભૂષણ સુધીમાં વિષનો જે ઉપસર્ગ કહેવામાં આવ્યો, તેમાં ઉપદ્રવોની

સ્થિતિ જોઈને ઉપર કહેલી દરેકની અનેક ચિકિત્સાઓમાંથી યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી. ૨૯

મહાસુગન્ધિમગદં યં પ્રવક્ષ્યામિ તં મિષક્ ॥

પાનાલેપનસ્યેષુ વિદધીતાક્ષનેષુ ચ ।

વિરેચનાનિ તીક્ષ્ણાનિ કુર્યાત્પ્રચ્છેદનાનિ ચ ॥

શિરાશ્ચ વ્યધયેત્ક્ષિપ્રં પ્રાપ્તં વિસ્ત્રાવણં યદિ ॥ ૩૦ ॥

વિષની સામાન્ય ચિકિત્સા

વિષ સંબંધી પીડા થઈ હોય, તો આ સ્થાનના સાતમા અધ્યાયના પાંચમા વિષયમાં મહાસુગંધી નામનો જે અગદ કહેવામાં આવશે, તેનો વેંચે પીવામાં, નસ્યમાં, લેપનમાં અને અંજનોમાં ઉપયોગ કરાવવો, તીક્ષ્ણ વિરેચનો અને તીક્ષ્ણ વમનો પણ દેવાં અને લોહીનું સ્નાન કરવું યોગ્ય જણાય, તો તરત શિરાઓને પણ વીંધવી. ૩૦

મૂષિકાઽજરુહા વાપિ હસ્તે વદ્ધા તુ મૂપ્તેઃ ॥

કરોતિ નિર્વિષં સર્વમન્નં વિષસમાયુતમ્ ॥ ૩૧ ॥

વિષ ટાળવામાં જે ઔષધિઓનો પ્રભાવ

મૂષિકા તથા અજરુહા નામની ઔષધિ રાત્રના હાથ પર બાંધી રાખવામાં આવી હોય, તો તે વિષથી મિશ્ર થયેલા સધળા અન્નાદિકને વિષ-વગરનું કરી નાખે છે. (અજરુહા ઔષધિ ઉપરના ભાગમાં સફેદ અને અંદરના ભાગમાં આંજણુ જેવા કાળા કંદનાળી થાય છે અને મૂષિકા ઔષધિ રંછાડવાળી તથા કાળી થાય છે, એમ કહેવાય છે. મૂષિકા એ ઉંદરકત્રી તો નહિ હોય ?)

હૃદયાવરણં નિલયં કુર્યાન્ન મિત્રમધ્યગઃ ॥

પિવેદ્ઘૃતમજેયાલ્યમમૃતાલ્યં ચ બુદ્ધિમાન્ ।

સર્પિર્દધિપદઃક્ષૌદ્રં પિવેદ્ધા શીતલં જલમ્ ॥

મયૂરાન્નકુલાન્ગોઘાઃ પૃષ્ઠતાન્હરિણાનપિ ।

સતતં મક્ષયેન્નાપિ રસાંસ્તેષાં પિવેદપિ ।

ગોધાનકુલમાંસેષુ હરિણસ્ય ચ બુદ્ધિમાન્ ।

દદ્યાત્સુપિષ્ઠાં પાલિન્દીં મધુકં શર્કરાં તથા ॥

શર્કરાતિવિષે દેયે માયૂરે સમહૌષધે ।

પીઠા ઉપર તથા સવારોનાં ફૂલા વગેરે અંગો ઉપર શીતળ જળનું સિંચન કરી, ચંદન, તગર, કઠ, વાળો, વંશપત્રી, સોમવદ્ધી, ગળો, સફેદ ગરણ્થી, ચેતકમળ, દારહગદર તથા તમ્બુનો લેપ કરવો અને તે વાહનો તથા સવારોને ઢાંકનો રસ તથા ગોમૂત્રની સાથે એ ચંદનાદિ પદાર્થોના કલ્કો પાવા. ૨૩

શોણિતાગમનં સ્થેમ્યઃ શિરોરુક્ષકપસંસ્રવઃ ।
નસ્યધૂમગતે લક્ષ્મિન્દ્રિયાણાં તુ વૈકૃતમ્ ॥
તત્ર દુર્ગ્ધૈર્વાદીનાં સર્વિઃ સાતિવિષૈઃ કૃતમ્ ।
પાને નસ્યે ચ સશ્વેતં હિતં સમદયન્તિકમ્ ॥૨૪॥
નસ્યો કે પીવાના ધુમાડાઓમાં વિપ
હોવાનાં ચિહ્નો અને ચિકિત્સા

નસ્યો કે પીવાના ધુમાડાઓમાં વિષનો સંબંધ થયો થયો હોય, તો તેઓના ઉપયોગથી નાસિકા વગેરે છિદ્રોમાંથી લોહી પડવા લાગે, માથામાં વ્યથા થાય, કંઠનો સ્ત્રાવ થાય અને દંદ્રિયોમાં વિકાર થાય છે.

એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો ગાય વગેરેનાં ફૂલો તથા અતિવિષ્મના કલ્કથી પકાવેલું ધી પાતું અને ગાય વગેરેનાં ફૂલોથી તથા વજ્ર અને ડોલર(ભોગરા)ના કલ્કથી પકાવેલા ધીતું નસ્ય દેવું હિતકારી છે. ૨૪

ગન્ધહાનિર્વિવર્ણસ્વં પુષ્પાણાં મ્લનતા મવેત્ ।
જિઘ્રતશ્ચ શિરોદુઃખં વારિપૂર્ણં ચ લોચને ।
તત્ર વાષ્પેરિતં કર્મ મુક્ષાલેપે ચ યત્સ્વત્ ॥૨૫॥
પુષ્પોમાં વિપનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા

પુષ્પોમાં વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો પુષ્પો સુગંધથી રહિત થઈ જાય, ગ્રંથાં બની જાય અને કર્માઈ જાય છે. એ પુષ્પો સૂંઘવાથી માથામાં વ્યથા થાય અને નેત્રોમાં પાણી ભરાઈ આવે છે.

એ પ્રમાણે માથામાં વ્યથા તથા નેત્રોમાં પાણી આવું હોય, તો આ અધ્યાયના ૧૩મા

વિષયમાં ઝેરવાળા અન્નના ખાઈની ખાખતમાં જે ચિકિત્સા કહી છે, તે કરવી અને ૨૨મા વિષયમાં જે ચિકિત્સા કહી છે, તે પણ કરવી. ૨૫

કર્ણતૈલગતે શ્રોત્રવૈગુણ્યં શોકવેદને ।
કર્ણઘ્રાવશ્ચ તત્રાશુ કર્તવ્યં પ્રતિપૂણમ્ ॥
સ્વરસો વહુપુત્રાયાઃ સઘૃતઃ ક્ષૌદ્રસંયુતઃ ।
સોમવલ્કરસશ્વાપિ સુશીતો હિત ઇષ્યતે ॥ ૨૬ ॥
કાનમાં નાખવાના તેલમાં વિષનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા

કાનમાં નાખવાના તેલમાં વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો શ્રોત્રેન્દ્રિય બગડી જાય; સોમો, વેદના અને કાનમાંથી સ્ત્રાવ પણ થાય છે.

એ પ્રમાણે થયેલ હોય તો તરત જ ધી તથા મધથી મિશ્ર કરેલો કાયકળ અથવા ખેરનો શીતળ સ્વરસ કાનમાં નાખવો હિતકારી છે. ૨૬

અશ્રૂપદેહો દાહશ્ચ વેદના દષ્ટિવિષ્રમઃ ।
અક્ષને વિપદંસ્ટ્રે મેવેદાન્ધ્યમયાપિ વા ॥
તત્ર સઘો ઘૃતં પેયં તર્પણં ચ સમાગચમ્ ।
અક્ષને મેષઘૃદ્ગસ્ય રસો વૈ વરુણસ્ય ચ ॥
મુષ્કકસ્યાજકર્ણસ્ય ફેનો ગોપિતસંયુતઃ ।
કપિત્થ્યમેષઘૃદ્ગ્યોશ્ચ પુષ્પં મહાતકસ્ય વા ॥
ઐકંકં કારયેત્યુષ્વં બન્ધુકાઙ્કોઢયોરપિ ॥ ૨૭ ॥

અંજનમાં વિપનાં ચિહ્નો તથા ચિકિત્સા
અંજનમાં વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો તે અંજન આંજવાથી આંસુ આવે, ચીપડા વગેરેની વૃદ્ધિ થાય; જળતરા, વેદના, દંદ્રિયો વિષ્રમ અને અધાપો પણ થઈ જાય છે.

એ પ્રમાણે થયેલ હોય તો તરત જ તાજું ધી પાતું, એલેલા ફૂલોમાં પકાવેલા પીપરના કલ્કથી સિદ્ધ કરેલા ધી વડે નેત્રોનું તર્પણ કરવું અને મેંદાશીંગીનો અથવા વાયવરણાનો અથવા મરવાનો અથવા રાજના ઝાડનો અથવા સમુદ્રકીણનો રસ ગાયના પિત્તથી મિશ્ર કરીને આંજવો. અથવા ડાહતું, મેંદાશીંગીનું, લિલા-

મસ હરિતાલં ચ દ્વે ધાતુવિષે । કાલકૂટવત્સનામસર્ષપપા
લકર્કર્દમકવૈરાટકમુસ્તકશૃંગીવિષપ્રપૌન્ડરીકમૂલક-
હાલાહલમહાવિષકર્કટકાનીતિ ત્રયોદશ કન્દવિષાણિ ।
इत्येवं पञ्चपञ्चाशत्स्थावरविषाणि भवन्ति ।

ચત્વારિ વત્સનામાનિ મુસ્તકે દ્વે પ્રકીર્તિતે ।

षट् चैव सर्षपाण्याहुः शेषाण्येकैकमेव तु ॥४॥

સ્થાવર વિષના દસ આશ્રયોનું વિવેચન^૧
કંઠીતક, અશ્વમાર (કણેર), શુંબ (ચ-
ણીઠી ?), સુખંધ, ગર્ગરક, કરધાટ, વિદ્યુગ્નિષ્પા
(કલગારી ?) અને વિજય (ભાંગ ?) એ આઠ
વનસ્પતિઓનાં મૂળિયાંમાં વિષ રહેલું છે; તેથી
તે વનસ્પતિઓ મૂલવિષ કહેવાય છે. (ચણી
ઠીનાં મૂળિયાં મોઢામાં રાખવાથી તે શોષ
મટે છે ।)

વિષપત્રિકા, લંબા, વરદારક, કરંભ અને
મહાકરંભ એ પાંચ વનસ્પતિઓનાં પાંદડાંમાં
વિષ રહેલું છે; તેથી તેઓ પત્રવિષ કહેવાય છે.

કુસુદ્રતી, વેણુક, કરંભ, મહાકરંભ, કર્કટક
(કુકડવેલ ?), રૈણુક, અઘોતક, ચર્મરી, ઇલગંધા,
સર્પધાતી, નંદન અને સારપાક એ બાર વન-
સ્પતિઓનાં ફળોમાં વિષ રહેલું છે, તેથી તેઓ
ફળવિષ કહેવાય છે.

વેત, કાદંબ, વલ્લિખ, કરંભ અને મહા-
કરંભ એ પાંચ વનસ્પતિઓનાં પુષ્પોમાં વિષ
રહેલું છે, તેથી તેઓ પુષ્પવિષ કહેવાય છે.

અન્નપાચક, કર્તરીય, સૌરીયક, કરધાટ,
કરંભ, નંદક અને વરાટક એ સાત વનસ્પતિ
ઓનાં છાસ, સાર તથા શુંદરમાં વિષ રહેલું છે,
તેથી તેઓ ત્વક્સારનિર્યાસવિષ કહેવાય છે.

કુસુદ્રતી, સ્તુહી (થોર) અને બલક્ષીરી એ

૧ ઉક્ત કહે છે કે આ પ્રકરણમાં જે જે વિષ-
વાળી વનસ્પતિઓનાં નામે કહ્યાં છે, તે વનસ્પતિઓ
પૂરેપૂરી ઝોળખી શકાતી નથી; માટે હિમાલય વગેરેમાં
જ્યાં પહાડી લોકોને પૂછીને તેઓની ઝોળખાણ
મેળવવી જોઈએ ' ઉક્તનું આ કહેવું ખરું છે.

તણ વનસ્પતિઓનાં ક્ષીરમાં વિષ રહેલું છે, તેથી
તેઓ ક્ષીરવિષ કહેવાય છે.

ફેનાશમભસમ (સોમલ ?) અને હરતાલ એ
બે ધાતુવિષ કહેવાય છે.

કાલકૂટ, વછનાગ,^૧ સરસવ, પાલક, કર્કમંઠ,
વૈરાટક, મુસ્તક, શુંગીવિષ, પ્રપૌન્ડરીક, મૂલક,
હાલાહલ, મહાવિષ અને કર્કટક એ તેર વનસ્પ-
તિઓના કંદોમાં વિષ રહેલું છે, તેથી તેઓ
કંદવિષ કહેવાય છે.

આ રીતે પંચાવન સ્થાવર વિષો છે. એમાં
જે તેર કંદવિષો કહ્યાં છે, તેઓમાં વછનાગ ચાર
પ્રકારના થાય છે, મુસ્તક બે પ્રકારના થાય છે,
સરસવ છ પ્રકારના થાય છે અને બાકીના સઘળા
એકએક પ્રકારના થાય છે. ૪

उद्धेष्टनं मूलविषैः प्रलापो मोह एव च ।

जृम्भाङ्गोद्धेष्टनश्चासा ज्ञेयाः पत्रविषेण तु ॥

मुष्कशोफः फलविषैर्दाहोऽन्नद्वेष एव च ।

भवेत्पुष्पविषैश्छर्दिराध्मानं मोह एव च ॥

त्वक्सारनिर्यासविषैरुપयुक्तैर्भवन्ति हि ।

૧ કંદવિષોમાં ફક્ત વછનાગ જ ઝોળખી શકાય
છે અને તે ' શિંગડિયા વછનાગ ' એ નામથી કહેવાય
છે. આ વછનાગ ઔષધોમાં બહુ ઉપયોગી છે. શિંગ-
ડિયા વછનાગનો છોડ ખડ સરખો થાય છે અને તે
ઝાડને વીંટાઈ રહે છે. એનું મૂળ ડાળા રંગવાળું
અને નાના હરણુની શિંગડી જેવું હોય છે. તે કાચું
કે હલકું ન હોય તો ઉત્તમ ગુણ કરે છે. વિપના પ્રયોગ-
વાળી દવાઓમાં હાસ થણું કરીને સર્વત્ર વછનાગ જ
વાપરવામાં આવે છે. વછનાગને વજ્રની પોટલીમાં બાંધી
દોઢાપંત્રમાં દૂધમાં બાફવાથી તેની શુદ્ધિ થાય છે;
અથવા સમભાગ મરી અને ટંકણમાં બાંડવાથી
શુદ્ધ થાય છે; અથવા વછનાગના ચણા જેવડા દુકડા
કરી ત્રણ દિવસ સુધી નવાનવા ગોમતમાં પલાળી રાખી
ચોથે દિવસે તડકામાં ખુબ સૂકવવાથી શુદ્ધ થાય છે.
વિપની માત્રા બહુ જ સંભાળથી નાખવી જોઈએ. જે
અધિક નાખવામાં આવે, તો તેથી ભારે હાનિ થાય
છે. વિપવાળું ઔષધ તુરંત પોતાનો અમત્કાર દેખાડે
છે. હાસ જ્વરાંકુશ વગેરે ઇંટલાંક ઔષધોમાં સોમલ
પરવામાં આવે છે.

પાર્ષતે चापि देवाः स्युः पिप्पल्यः समद्वौषधाः ॥

सक्षौद्रः सघृतश्चैव शिम्बीयूपो हितः सदा ।

विपश्चानि च सेवेत मक्ष्यमोज्यानि बुद्धिमान् ॥ ૩૨

દહ્યમાં વિપ લાગુ ન પડે એવી યોગના

રાખએ પોતાના મિત્રોના મંડળમાં રહીને

નીચે પ્રમાણે સર્વદા દહ્યાવરણ-એટલે જથી દાઈ

પણ વિપ દહ્યમાં લાગુ ન પડે એવી-યોગના

રાખવી. એ યોગના આ છે, કે આ સ્થાનના બીજા

અધ્યાયના ૧૬મા વિષયમાં કહેલું અન્ય નામનું

ધી તથા સાતમા અધ્યાયના ૪થા વિષયમાં

કહેલું અમૃત નામનું ધી નિત્ય પીવું. ધી, દહીં,

દૂધ અને મધ એ નિત્ય પીવાં અથવા હમેશ

શીનળ જળ પીવાની જ ૨૯ રાખવી. મોર,

નોળિયો, ઘો, છાંટણનાં પૃષ્ઠ તામનાં નાનાં

હરણો અને સામાન્ય હરણોનાં માંસો નિત્ય

ખાવાં તથા તે માંસોના રસ નિત્ય પીવા. ઘો,

નોળિયો તથા હરણનાં માંસોને સફેદ ગરણી,

જઠમધ તથા સાકળના કઢકનો યોગ આપીને

ખાવાં, મોરનાં માંસોને સાકર, અતિવિષ તથા

સૂઠના કઢકનો યોગ આપીને ખાવાં; પૃષ્ઠોનાં

માંસોને પીપર તથા સૂઠના કઢકનો યોગ આપી

ને ખાવાં, જંગલી મગનું બોસામણ કરાવી તેમાં

મધ તથા ધી નાખીને નિત્ય પીવામાં આવે, નો

તે પણ હિતકારી થાય છે. એવી જ રીતે બીજાં

પણ જે દાઈ ભક્ત્ય-બોન્યો વિષને હણનારાં

દ્રવ્યો સાથે પકવેલાં હોય, તેઓનું શુદ્ધિમાન

રાખએ સેવન કરવું. ૩૨

पिप्लीमधुकक्षौद्रश्चर्करेक्षुरसामुभिः ।

छर्दयेद्ब्रह्महृदयो मथितं यदि वा विषम् ॥ ૩૩ ॥

વિપ ખવાઈ અથ તેા ઊતડી કરવી

હવર કહેલી યોગના રાખ્યા છતાં પ્રમાદ-

હિતને લીધે વિપ ખવાઈ અથ, તેા પીપર, જેદી-

મધ તથા મગની મિશ્ર કરેલું સાકરનું પાણી,

શેરડીરમ તથા જળથી કાવડી કરી નાખવી. ૩૩

અધ્યાય ૨૦

अथातः स्थावरविपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

यथोक्ताच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'સ્થાવરવિપ-

વિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે

વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વ-

ન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સ્થાવરં જङ्गमं चैव द्विविधं विषमुच्यते ।

दशाधिष्ठानमायं तु द्वितीयं षोडशाश्रयम् ॥ ૨ ॥

વિષના બે ભેદ અને તેના આશ્રયો

સ્થાવર અને જંગમ એમ બે પ્રકારનું વિષ

કહેવાય છે. તેમાં સ્થાવર વિષના આશ્રયો દસ છે

અને જંગમ વિષના આશ્રયો સોળ છે. (જંગમ

વિષના સોળ આશ્રયો આ પછીના અધ્યાયનો

બીજા વિષયમાં કહેવામાં આવશે.) ૨

मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वक्क्षीरं सार एव च ।

निर्यासो घातव्यैव कन्दश्च दशमः स्मृतः ॥ ૩ ॥

સ્થાવર વિષના દસ આશ્રયો

મૂળ, પત્ર, ફળ, પુષ્પ તથા (છાલ)

દૂધ, સાર, યુદર, ઘાતુ અને કંદ એ દસ સ્થા-

વર વિષના આશ્રયો છે. ૩

तत्र ह्रीतकाश्रमासुशामुगन्धगर्भरकरपाटवि-

पुष्पिताविजपानीयष्टौ मूलविपाणि । विपत्रिकाट-

म्पावरदाकरम्ममहाकरम्માणि पत्रविपाणि ।

कुमुदतीविणुकाकरम्ममहाकरम्मकर्कोटકોણુકસલ્લોતક

ચર્મરીમગન્ધાસર્વપાતિનન્દનસારપાકાનીતિદ્વાદશફલ-

વિપાણિ । વેત્રકાદમ્પવલ્લિજરમ્મમહાકરમ્માણિ પત્ર

પુષ્પવિપાણિ । અન્નપાચકકર્તરીપર્તરીપકકરપાટકર-

મ્મનન્દનવણકાણિ સપ્ત સ્વરસારનિર્ણયવિપાણિ । કુમુ

દશીમ્બુદીજાલક્રીણિ ત્રીણિ ક્ષીરવિપાણિ । કેનારમ

૧ અથવા વિજાની સમગ્ર આપણે વિશેષ નથી

નિર્ણય કર્યો કે મિષ્ટાન્ના વિશેષ.

શરીરનો વર્ણ બદલી જાય છે; ઊઘટી, ઢેડટી, સોજે અને અત્યંત મૃદતા થાય છે. હાડાહાડના ઉપયોગથી શરીર શ્યામ થઈ જાય છે અને લાંગેલાંગે સમયે શ્વાસ લઈ શકાય છે. મહાવિપના ઉપયોગથી હૃદયમાં ગ્રંથિ તથા શૂળ અત્યંત ઉત્પન્ન થાય છે. કર્કટકના ઉપયોગથી માણસ જાંચે ઊછળે છે, હસે છે અને દાંનોને પણ કરડે છે. આ તેર કંદવિપો નીચે કહેલા દસે ગુણોથી સંયુક્ત હોવાને લીધે ઉચ્ચશક્તિવાળાં છે. ૭

રૂક્ષમુળં તથા તીક્ષ્ણં સૂક્ષ્મમાશુ વ્યવાયિ ચ ॥
વિકાશિ વિશદં ચૈવ લઘ્વપાકિ ચ તત્સમૃતમ્ ।
તદ્રોક્ષપાત્કોપયેદ્વાયુમૌળ્યાત્પિત્તં સશોણિતમ્ ॥
માનસં મોહયેત્તૈક્ષ્ણ્યાદઙ્ગવન્ધાંશિઠ્ઠનત્યપિ ।
શરીરાવયવાન્સૌક્ષ્મ્યાત્પ્રવિશેદ્વિકરોતિ ચ ।
આશુત્વાદાશુ તદ્દન્તિ વ્યવાયાત્પ્રકૃતિં મજેત્ ॥
ક્ષપયેચ વિકાશિત્વાદોપાન્ધાતૂન્મલાનપિ ॥
વૈશઘાદતિરિચ્યેત દુશ્ચિકિત્સં ચ લાઘવાત્ ।
દુર્જરં ચાવિપાકિત્વાત્તસ્માત્કેશયતે ચિરમ્ ॥
સ્થાવરં જડ્ગમં યચ કૃત્રિમં ચાપિ યદ્વિષમ્ ।
સઘો વ્યાપાદયેત્તત્તુ જ્ઞેયં દશગુણાન્વિતમ્ ॥ ૮ ॥

વિષોના દસ ગુણો અને તેનાં કાર્યો

વિષ રૂક્ષ, તીક્ષ્ણ, સૂક્ષ્મ (શરીરના ઝીણા માર્ગોમાં પણ પેસી જનારું), આશુ (સર્વ પ્રદેશોમાં ઝડપથી પહોંચી જનારું), વ્યવાયી (પ્રથમ સઘળા શરીરમાં વ્યાપીને પછી પરિણામને પામનારું), વિકાશી (ઓજને સૂકવી નાખી શરીરના સંધિબંધોને શિથિલ કરી નાખનારું), વિશદ (આર્દ્રતાથી રહિત તથા આર્દ્રતાને ટાળી નાખનારું), લઘુ (હલકું) અને અપાઘી (આહારને પકવનારા જઠરાગ્નિથી પકવી શકાય નહીં એવું) છે.

એ વિષ પોતાની રૂક્ષતાથી વાયુને પ્રકુપિત કરે છે, ઉષ્ણતાથી પિત્ત તથા રુધિરને પ્રકુપિત કરે છે, તીક્ષ્ણતાથી મનને મૂઠકરી નાખે છે ત-

અંગોના બંધોને ઠાપી નાખે છે; સૂક્ષ્મતાથી શરીરના અવયવોમાં પેસી જઈને તેઓને વિકૃત કરી નાખે છે, આશુતાથી તરત મારી નાખે છે, વ્યવાયીપણાને લીધે સઘળા શરીરમાં વ્યાપે છે, વિકાશીપણાને લીધે દોષો, ધાતુઓ તથા મળોને ક્ષીણ કરી નાખે છે, વિશદતાથી ક્યાંય અટકતું નથી, હલકાપણાને લીધે અતિ અસ્થિર હોવાથી ચિકિત્સાના કષ્ટજમાં માંડમાંડ આવે છે અને અપાઘી હોવાથી જઠરાગ્નિથી પચતું નથી તથા લાંબા કાળ સુધી દુઃખ લીધા કરે છે.

જે કોઈ સ્થાવર વિષ, જંગમ વિષ કે કૃત્રિમ (ખનાવટી) વિષ હોય, તે જો આ દસે ગુણોથી સંપૂર્ણ યુક્ત હોય, તો તુરત જ મારી નાખે છે અને જો તે ગુણોથી ઓછું યુક્ત હોય, એટલે તેઓમાંના બેયાર વગેરે ગુણોથી યુક્ત હોય, તો કાળાંતરે મારે છે. પ્રવીણ વૈદ્યોએ સઘળાં વિષોને એ દસ ગુણો ઉપરથી જાણી લેવાં. ૮

યત્સ્થાવરં જડ્ગમકૃત્રિમવા

દેહાદશેષં યદનિર્ગતં તત્ ।

જીર્ણં વિષઘૌષધિભિર્હતં વા

દાવાગ્નિવાતાતપશોષિતં વા ॥

સ્વભાવતો વા ગુણવિપ્રહીનં

વિષં હિ દૂષીવિષતામુપૈતિ ।

વીર્યાલ્પભાવાન્ન નિરાતયેત્તત્

કફાવૃત્તં વર્ષગણાનુવાન્ધિ ॥

તેનાર્દિતો મિત્રપુરોષવર્ણો

વિગન્ધવૈરસ્યમુલઃ પિપાસી ।

મૂર્છન્વમન્ગદ્ગદવાન્વિષણ્ણો

મવેચ્ચ દૂષ્યોદરલિડ્ગજ્જુષ્ઠઃ ॥

આમાશયસ્યે કફત્રાતરોગી

પક્વાશયસ્યેડનિલપિત્તરોગી ।

મવેન્નરો ધ્વસ્તશિરોરુહાઙ્ગો

વિલ્લનપક્ષસ્તુ યથા વિહઙ્ગઃ ।

સ્થિતં રસાદિબ્ધયવા યથોક્તાન્

કરોતિ ધાતુપ્રભવાન્વિકારાન્ ॥ ૯ ॥

આસદૌર્ગન્ધ્યપારુષ્યશિરોરુક્કફસઘવા ॥
 ફેનાગમ ક્ષીરવિવૈર્દિમેદો જિહ્વાજિહ્વાતા ॥
 દૃત્પીડન ધાતુવિષૈર્મૂર્છા દાહશ્ચ તાલુનિ ॥ ૫ ॥
 મૂળવિપાદિ વિપના ઉપયોગથી શુ થાય ?

મૂળવિપના ઉપયોગથી અગો મન્ડાય છે, પ્રવાપ થાય છે અને મોહ થાય છે પત્રવિપના ઉપયોગથી બગાસા આવે છે, અગો મરડાય છે અને શ્વાસ થાય છે ક્ષણવિપના ઉપયોગથી વૃષણોમા સોજે, દાહ અને અન્ત ઉપર અરચિ થાય છે પુષ્પવિપના ઉપયોગથી જીનદ્રી, આક્રૂશ અને મોહ થાય છે ત્વક્સારા નિર્યાસવિપના ઉપયોગથી મોઢાની દુર્ગંધતા, કંથરતા, માથામા વેદના અને કંક્રેના સ્નાન થાય છે ક્ષીરવિપના ઉપયોગથી દ્રીણુ આવે છે, દસ્ત પાતંગો આ યા કરે છે અને જીભ વાકી થઈ જાય છે ધાતુવિપના ઉપયોગથી દૃઢ્યમા પીડા થાય છે, મૂર્છા આવે છે અને તાળનામા દાહ થાય છે (કદવિષેથી થતાં બુદ્ધાબુદ્ધ લક્ષણો ૭મા વિષયમા કહેવામા આવશે) ૫

પ્રાયેણ કાલ્પાત્મીનિ વિષાયેતાનિ નિર્દિશેત્ ॥
 કદજાનિ તુ તીક્ષ્ણાનિ તેષા વદ્ધ્યામિ વિસ્તરમ્ ॥ ૬ ॥
 વિષેનો સામાન્ય અને વિરોપ ધર્મ

સપજા વિરો ધાત કરનારા છે, પણ તેઓમા કદવિષો મિત્રાયતા બીજા વિરો જે દિવસે ખાવામા આવે તે દિવસે જ ભાગતા નથી, પણ તે પછી અમુક દિવસોમા, અમુક પપ્પના ડિયામા કે અમુક માસ વગેરેમા મારે છે (એમા પણ જે વિષો આઠમા વિષયમા કહેવા દમે ગુણોથી મરપૂર હોય છે, તેઓ તે જયદ્રી જ મારી નાખે છે) તેઓ કરતા કદવિરો અતિ તીક્ષ્ણ છે, માટે તેઓ (કદવિષો), તુરત જ પ્રાણ લે છે હવે દરેક કદવિરોના ઉપયોગથી થતા વસણો કહુ છુ ૬

સ્પર્શજ્ઞાન કાલકૂટે વેપયુ સ્તમ્મ એવ ચ ॥
 ગ્રીવાસ્તમ્મો વરસનામે પીતાવિષ્મૂષ્નેત્રતા ॥
 સર્પે વાતવૈગુણ્યમાનાહો ગ્રનિયજન્મ ચ ॥
 ગ્રીવાદૌર્લ્પવાક્સઙ્ગો પાલકે તુ મતાવિહ ॥
 પ્રસેક કર્દમાચ્ચે તુ વિદ્મેદો નેત્રપીતતા ॥
 વૈરાટકેનાદ્મદુ લ શિરોરોગશ્ચ જાયતે ॥
 માત્રસ્તમ્મો વેપયુશ્ચ જાયતે મુસ્તકેન તુ ॥
 શૂઙ્ગીવિષેનાહ્મસાદદાહોદરવિવૃદ્ધય ॥
 પુણ્ડરીકેણ રક્તત્વમક્ષ્ણોર્વૃદ્ધિસ્તયોદે ॥
 વૈવર્ણ્ય મૂલકૈરલ્લર્દિદિક્ષાશોકપ્રમૂઢતા ॥
 ચિરેણોચ્છ્વસિતિ ર્યાવો નરો દાલાહલેન વૈ ॥
 મહાવિષેણ દૃઢ્યે ગ્રનિયશ્ચેત્રમૌ મૃશમ્ ॥
 કર્કટેનોત્પતત્ત્વર્ણ્ય હસન્દન્તાન્દશલ્પિ ॥
 કદજાન્યુગ્રવીર્યાણિ પ્રયુક્તાનિ ત્રયોદશ ॥
 સર્વાણિ કુશલૈઽવાન્યેતાનિ દશમિર્ગુણે ॥ ૭ ॥

કાલકૂટાદિક્કદવિપના ઉપયોગથી શુ થાકે ?

કાલકૂટના ઉપયોગથી સ્પર્શનું અગાન થાય છે, કપ થાય છે અને શરીર રતબ્ધ થઈ જાય છે વછનાગના ઉપયોગથી ડોક જનાઈ જાય છે અને વિષ્ટા, મૂન તથા નેત્રો પીળા થઈ જાય છે સર્પવિપના ઉપયોગથી વાયુ પ્રક્રુપિત થાય છે, વિષ્ટા વગેરેની અગ્રકાયત થઈ જાય છે અને ગ્રનિયો ઉત્પન્ન થાય છે પાલકના ઉપયોગથી ડોકની નિર્બળતા થાય છે અને વાણી ચટકી જાય છે વર્દમકના ઉપયોગથી કંક્રેના સ્નાન થાય છે, દસ્ત પાતંગો આ યા કરે કરે છે અને નેત્રો પીળા થઈ જાય છે વૈરાટના ઉપયોગથી અગોમા દુ ખ થાય છે અને માથામા વ્યથા થાય છે મુસ્તકના ઉપયોગથી ગાત્રો રતબ્ધ થઈ જાય છે અને કપ થાય છે શૂંગીવિપના ઉપયોગથી અગોમા ગ્નાનિ, બગતરા અને પેર વધી જાય છે પુણ્ડરીક ના ઉપયોગથી નેત્રો લાન થઈ જાય છે અને પેટ વધી જાય છે મૂલકના ઉપયોગથી

એ વિષ 'દૂધીવિષ' શા માટે કહેવાય છે ?

જલમય વગેરે દેશોથી, વાદળાંઓના ઘેરા-
વાના સમય વગેરે ઠાળોથી, તલ તથા મસૂર
આદિ અત્તોના ભોજનથી, દિવસે નિદ્રા કરવાથી
અને એવાં જ દેટલાંક ખીજાં કારણોથી એ વિષ
વારંવાર દૂષિત થઈ ધાતુઓને દૂષિત કરે છે;
માટે 'દૂધીવિષ' કહેવાય છે. ૧૨

સ્થાવરસ્યોપયુક્તસ્ય વેગે તુ પ્રથમે નૃણામ્ ।
ચ્યામા જિહ્વા મન્વેત્ સ્તન્વા મૂર્છાશ્વાસશ્ચ જાયતે ॥
દ્વિતીયે વેપથુઃ સ્વેદો દાહઃ કણ્ઠ રુજસ્તથા ।
વિપમામાશયપ્રાપ્તં કુરુતે હૃદિ વેદનામ્ ॥
તાલુશોષં તૃતીયે તુ શૂલં ચામાશયે મૃશમ્ ।
દુર્બલે હરિતે શૂને જાયેતે ચાસ્ય લોચને ॥
પકામાશયોસ્તોદો દિક્કા કાસોઽન્ત્રકૂજનમ્ ।
ચતુર્થે જાયેતે વેગે શિરસશ્ચાતિગૌરવમ્ ॥
કફપ્રસેકો વૈવર્ણ્ય પર્વભેદશ્ચ પચ્ચમે ।
સર્વદોષપ્રકોપશ્ચ પકાષાને ચ વેદના ॥
ષષ્ઠે પ્રજ્ઞાપ્રણાશશ્ચ મૃશં ચાપ્યતિસાર્યતે ।
સ્કન્ધપ્લુકટીમઙ્ગઃ સન્નિરોધશ્ચ સપ્તમે ॥૧૩॥

સ્થાવર વિષના વેગોનાં^૧ બુદ્ધાંબુદ્ધાંચિહ્નો

સ્થાવર વિષ ખવાયા પછી તેના પહેલો વેગ
લાગે, ત્યારે જીભ ઠાળી તથા સ્તબ્ધ થઈ જાય
છે; મૂર્છા અને શ્વાસ થાય છે. બીજો વેગ
લાગે, ત્યારે ઠંપ થાય છે, પસીના વળે છે,
ખળતરા થાય છે, ખરજ આવે છે અને વ્યથાઓ
થાય છે. એ સમયે વિષ આમાશયને પ્રાપ્ત
થઈ હૃદયમાં વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. ત્રીજો વેગ
લાગે, ત્યારે તાળવામાં શોષ, આમાશયમાં અત્યંત
શૂળ અને નેત્રો દુર્બળ, લીલા વર્ણવાળાં તથા
સોજનાળાં થઈ જાય છે. વળી એ સમયે
પક્વાશય તથા આમાશયમાં ભોંકાયા જવી

વ્યથા, હેડથી, ખાંસી અને આંતરડાંમાં અવાજ
થાય છે. ચોથો વેગ લાગે, ત્યારે માથું બહુ જ
ભારે થઈ જાય છે અને ઉપર કહેલી વ્યથાઓ પણ
થાય છે. પાંચમો વેગ લાગે, ત્યારે કંફનો સાવ
ફીકાશ, સઘળા દોષોનો પ્રદાપ, પક્વાશયમાં
વેદના અને ઉપર કહેલી વ્યથાઓ પણ થાય છે.
છઠ્ઠો વેગ લાગે, ત્યારે સંજ્ઞા જતી રહે છે અને
અત્યંત ગ્રાહ થાય છે. સાતમો વેગ લાગે,
ત્યારે ડોક, ખીંટ તથા કમર ભાંગી જાય છે અને
શ્વાસ રોકાઈ જાય છે. (મરણ થાય છે.) ૧૩

પ્રથમે વિષવેગે તુ વાન્તં શીતામ્બુસેવિતમ્ ।
અગદં મધુસર્પિર્મ્યાં પાયયેત સમાયુતમ્ ॥
દ્વિતીયે પૂર્વવદ્વાન્તં પાયયેતુ વિરેચનમ્ ।
તૃતીયેઽગદપાનં તુ હિતં નસ્યં તથાજ્ઞનમ્ ॥
ચતુર્થે સ્નેહસંમિશ્રં પાયયેતાગદં મિષક્ ।
પચ્ચમે ક્ષૌદ્રમધુકકાયયુક્તં પ્રદાપયેત્ ॥
ષષ્ઠેઽતીસારવત્સિદ્ધિરવપીઢશ્ચ સપ્તમે ।
મૂર્ધ્ને કાકપદં કૃત્વા સામૃગ્વા પિશિતં ક્ષિપેત્ ॥૧૪॥
સ્થાવર વિષના એકએક વેગની ચિકિત્સા

પહેલો વેગ લાગે ત્યારે વમન કરાવી,
શીતળ જળતું સિંચન કરી મધ તથા ધીથી
મિશ્ર કરેલો દૂધીવિષારિ નામનો અગદ પાવો.
(આ અધ્યાયનો ૧૭મો વિષય બુદ્ધો.) બીજો
વેગ લાગે, ત્યારે વમન કરાવી મધથી મિશ્ર
કરેલું વિરેચન પાવું. ત્રીજો વેગ લાગે, ત્યારે
દૂધીવિષારિ નામનો અગદ પાવો, વિષને હણનાર
નસ્ય દેવું અને સંજ્ઞાને જગ્રત કરનાર અંજન.
પણ આંજવું. ચોથો વેગ લાગે, ત્યારે ગાયના
ધીથી મિશ્ર કરેલો દૂધીવિષારિ નામનો અગદ
પાવો. પાંચમો વેગ લાગે, ત્યારે મધ તથા
જઠીમધના ડ્યાયથી મિશ્ર કરેલો દૂધીવિષારિ
નામનો અગદ પાવો. છઠ્ઠો વેગ લાગે, ત્યારે
અતિસારની જે ચિકિત્સા છે તે કરવી, અવપીડ
નસ્ય દેવું, માથામાં શસ્ત્ર વડે ઠાગડાના પગના

૧ એક પછી બીજો અને બીજા પછી ત્રીજો એમ
સાત વેગ શા કારણથી થાય છે એ વિષય આ
સ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૬મા વિષયમાં બુદ્ધો.

દૂપીવિપ અને તેથી થતાં લક્ષણો.

જે સ્થાવર, જંગમ કે દૃઢિમ વિપ શરીર-
માંથી પૂરેપૂરું નહિ નીકળી જતાં કંઈક બાકી
રહી ગયું હોય; અથવા જનું (યુગ્મ) હોય
અથવા દાવાસિ, વાયુ કે તડકાથી સુકાઈ
ગયું હોય; અથવા સ્વાભાવિક રીતે જ ઉપર
કહેલા દસ ગુણોમાંના થોડા ગુણોથી જ યુક્ત
હોય, અથવા દસે ગુણોવાળું છતાં વિપને
હણનારી ઔષધિઓથી ટતવીધં થઈ ગયું હોય,
તે વિપ દૂપીવિપ કહેવાય છે. એ દૂપીવિપ ઓછી
શક્તિવાળું હોવાથી તથા કંઈથી વીટાઈ
ગયેલું હોવાથી મારી નાખવું નથી; પણ ક્યાં
વર્ષો સુધી દુઃખ દીધા કરે છે એ દૂપીવિપથી
ખીડાયેલો માણસ પાતળા ઝાડાવાળો, ખદલી
ગયેલા વર્ણવાળો, દુર્ગંધ તથા વિરસ મુખવાળો,
તરસવાળો, મૂર્છા પામતો, વમન કરતો, ગળગળી
વાળીવાળો, ખેંઠવાળો અને નિદાનસ્થાનના
સાતમા અધ્યાયના ૧૦મા વિપયમાં કહેલાં
દૂધ્યોદરનાં લક્ષણોવાળો થાય છે. એ દૂપીવિપ
આમાશયમાં રહેલું હોય, તો તેથી માણસ કંઈ
તથા વાયુ સંબંધી રોગોવાળો થાય છે અને
પડ્માશયમાં રહેલું હોય, તો વાયુ તથા પિત્ત
સંબંધી રોગોવાળો, દેશોથી રહિત, નળનાં
અંગોવાળો અને પાંખો કપાઈ ગયેલા પક્ષીના
જેવી સ્થિતિવાળો થાય છે. દૂપીવિપ રસ વગેરે
ધાતુઓમાં રહ્યું હોય, તો સરસ્થાનના વ્યાધિ-
સમુદેશીય નામના ૨૪મા અધ્યાયના ચોથા
વિપયમાં કહેલા ધાતુ સંબંધી વિકારો (અજ
ઉપર અરુચિ વગેરે) ઉત્પન્ન કરે છે. ૯

કોવં ચ શીતાનિલદુર્દિનેપુ

યાત્યાશુ પૂર્વ ણુત્તર રૂપમ્ ।

નિદ્રા ગુરુત્વં ચ વિઝમ્મર્ષં ચ

વિશ્લેષહર્ષાવિષ્ણુ ચાઙ્ગમર્દઃ ॥ ૧૦ ॥

દૂપીવિપના પ્રકોપના સમયોતથા પૂર્વરૂપ

એ દૂપીવિપ અતિ ઠંડીના સમયમાં, અતિ

પવનના સમયમાં અને વાદળોના ધરાવના
સમયમાં તુરત પ્રકોપ પામે છે. ઉપર એ પ્રકોપ
પામેલા દૂપીવિપનું પૂર્વરૂપ કહ્યું છે તે સાંભળો.
નિદ્રા, શરીરમાં બારેપાણું, બળાસાં, ગાઓના
સાંધાઓનું પ્રસારણાદિકમાં ન પ્રવર્તવું,
રૂંવાકાંઓનું ઊછું થવું તથા અંગોનું ભાંગવું
એ પ્રકોપ પામેલા દૂપીવિપનું પૂર્વરૂપ છે. ૧૦

તતઃ કરોસન્નમદાવિપાકા

વરોચકં મળ્ડલકોઠમોહાન્ ।

ધાતુશ્ચયં પાદકરાશ્વશોકં

દકોદરં હર્દિમવાતિસારમ્ ॥

વૈવર્ણ્યમૂર્છાવિપમજ્જરાન્ વા

કુર્યાન્નવૃદ્ધાં પ્રજલાં તૂપાં વા ।

ઉન્માદમન્યજનયેત્તથાન્ય-

દાનાદમન્યસ્થપદેશ્ચ શુક્રમ્ ।

ગાદદમન્યજનયેશ્ચ કુષ્ઠં

તાંસ્તાન્ વિકારાંશ્ચ વદુપ્પ્રકારાન્ ॥૧૧॥

પ્રકોપ પામેલા દૂપીવિપનાં રૂપ

પ્રકોપ પામેલું દૂપીવિપ ભોજન કર્યા બાદ
ખડુ સોપારી આધાના જેવા મીશુને ઉત્પન્ન કરે
છે, અન્નને પચવા દેવું નથી, અશાયકને ઉત્પન્ન
કરે છે અને મંડલો, ધ્રામદાં, મોહ, ધાતુઓનો
હાય, હાથનો સોજો, પગનો સોજો, મોઢાનો
સોજો, જલોદર, ઊપટી, અતિસાર, વિવર્ણતા,
મૂર્છા, વિપમજ્જર તથા અલંત પ્રબળ તરસ
પણ ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ દૂપીવિપ ઉન્માદ
ઉત્પન્ન કરે છે, કોઈ દૂપીવિપ મજ્જાનાદિકની
અટકાયત કરે છે, કોઈ દૂપીવિપ વીર્યને ક્ષીણ
કરે છે, કોઈ દૂપીવિપ બોલવામાં ગળગળાપણું
કરે છે અને કોઈ દૂપીવિપ ક્રોધ ઉત્પન્ન કરે છે.
એ વિપ બીજ પણ ઘણા પ્રકારના વિકારો
કરે છે. ૧૧

દૂષિતં દેશકાલાન્નદિવાસ્વમેત્સીક્ષણશઃ ।

યસ્માદ્ દૂપયતે ધાતુસ્તસ્માદ્ દૂપીવિપં સ્મૃતમ્ ॥૧૨॥

જ્વરે દાહે ચ હિકાયામાનાહે શુકસંધ્યે ।
 શોફેજતિસારે મૂર્છાયાં હ્રોગે જઠરેઽપિ વા ॥
 ઉન્માદે વેપથૌ ચૈવ યે ચાન્યે સ્વરુપદ્રવાઃ ।
 યથાસ્વં તેષુ કુર્વીત વિપન્નૈરૌપધૈઃ ક્રિયામ્ ॥ ૧૮ ॥

દૂપીવિપના ઉપદ્રવેની ચિકિત્સા

દૂપીવિપથી જ્વર, દાહ, હેડકી, મળમૂત્રા-
 દિકની અટકાયત, વીર્યનો ક્ષય, સોજો, અતિ-
 સાર, મૂર્છા, છાતીનું દરદ, ઉદરરોગ, ઉન્માદ,
 કંપ કે બીજા પણ જે દાહ ઉપદ્રવે થાય, તેઓને
 મટાડવા માટે, જે ઉપદ્રવની જે ચિકિત્સા કહી છે,
 તે કરવી; પણ તે ચિકિત્સા વિષને હણનારા
 ઔષધોથી સંયુક્ત કરવી. ૧૮

સાધ્યમાત્મવતઃ સઘો યાપ્યં સંવત્સરોત્થિતમ્ ॥
 દૂપીવિપમસાધ્યં તુ ક્ષીણસ્યાહિતસેવિનઃ ॥ ૧૯ ॥

દૂપીવિષ સાધ્ય, યાપ્ય તથા અસાધ્ય

જોતેંદ્રિય રહેનારા માણસનું તરતનું દૂપી
 વિષ સાધ્ય છે; જેને લાગુ પડ્યાને એક વર્ષ થઈ
 ગયું હોય, એવું દૂપીવિષ યાપ્ય છે; પણ જે માણસ
 ક્ષીણ થયો હોય કે અહિત પદાર્થોનું સેવન કરતો
 હોય, તેનું દૂપીવિષ તો અસાધ્ય જ થઈ પડે છે.

અધ્યાય ૩૯

અથાતો જઙ્ગમવિપવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યા-
 રુયાસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'જંગમવિષ-
 વિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
 વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન
 ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

જઙ્ગમસ્ય વિપસ્યોક્તાન્યધિષ્ઠાનાનિ પોઢશ ।
 સમાસેન મયા યાનિ વિસ્તરસ્તેષુ વક્ષ્યતે ॥

૧ જંગમ વિષોની સમજણ આપવા વિષેનો તથા
 વિષોની ચિકિત્સા વિષેનો.

તત્ર દદિનિઃશ્વાસદંટ્રાનશ્વમૂત્રપુરીપશુકલાલાર્ત-
 વમુલ્લસન્દંશવિશદ્વિતગુદાસ્થિપિત્તશૂકશવાનીતિ ॥

જંગમ વિષના સોળ આશ્રયોનું નિરૂપણ

જે સંક્ષેપથી કહ્યું છે, કે જંગમ વિષના સોળ
 આશ્રયો છે. (ગયા અધ્યાયનો બીજો વિષય
 જુઓ.) હવે એ સોળ આશ્રયોનું વિસ્તારથી
 નિરૂપણ કરું છું:

દદિ, નિઃશ્વાસ, દાહ, તપ્પ, મૂત્ર, વિષા, વીર્ય,
 લાળ, રજ, મુખરૂપી ત્રીપિયો, અધાવાયુ, શુદા,
 અસ્થિ, પિત્ત, તીખો આકડો અને શમ-એ સોળ
 પદાર્થો જંગમ વિષના આશ્રયો છે. ૨

તત્ર દદિનિઃશ્વાસવિપાસ્તુ દિવ્યાઃ સર્પાઃ ।
 મૌમાસ્તુ દંટ્રાવિપાઃ । માર્જારશ્વવાનરમકરમણ્ઢકપા-
 કમત્તયગોધાશ્મૂકપ્રચલાકગૃહગોધિકાચતુષ્પાદ-
 કીટાસ્તથાન્યે દંટ્રાનશ્વવિપાઃ । ચિપિટપિચિટકક-
 પાયવાસિકસર્પવૈાસિકતોટકવર્ચઃકીટકૌણ્ડિન્ય-
 કાઃ શ્કન્મૂત્રવિપાઃ । મૂષિકાઃ શુકવિપાઃ ।
 લ્હતાશ્ચ લાલામૂત્રપુરીપમુલ્લસન્દંશનશ્વશુકાર્ત્તવિ-
 પાઃ । વૃશ્ચિકવિશ્વંભરાજીવમત્સ્યોચિટિજ્ઞાઃ સ-
 મુદ્રવૃશ્ચિકાશ્ચાલવિપાઃ । ચિત્રશિરઃશરાવકૂર્દિશત-
 દારુકારિમેદકસારિકામુલા મુલ્લસન્દંશવિશદ્વિત-
 ગુદમૂત્રપુરીપવિપાઃ । મક્ષિકાકળમજલાયુકા મુલ્લ-
 સન્દંશવિપાઃ । વિપહતાસ્થિસર્પકણ્ટકવરટીમત્સ્યા-
 સ્થિ ચેત્યસ્થિવિપાણિ । શ્કુલીમત્સ્યરક્તરાજીચર-
 કીમત્સ્યાશ્ચ પિત્તવિપાઃ । સૂક્ષ્મતુળ્હોચિટિજ્ઞવરટી-
 શતપદીશૂકવલભિકાશ્ઙ્ગીભ્રમરાઃ શૂકતુળ્હવિપાઃ ।
 કીટસર્પદેહા ગતાસવઃ શ્વવિપાઃ । શેપાસ્ત્વનુક્તા
 મુલ્લસન્દંશવિપેષ્વેવ ગણયિતવ્યાઃ ॥ ૩ ॥

પ્રાણીઓના કયા પદાર્થોમાં વિષ છે ?

દિવ્ય સર્પોની દદિઓમાં અને નિઃશ્વા-
 સોમાં વિષ રહ્યું છે. પૃથ્વીના સર્પોની દાદોમાં
 વિષ રહ્યું છે.

(વાધ, દીપડા વગેરે) મીંદડાં, ફતરાં,
 વાનર, મધર, દેડકાં, પાકમત્સ્ય, ઘો, શંખૂક,

જેવા હેગ દઈ તેમાં બીજાં પ્રાણીના લોહીવાળુ
માંસ અથવા બીજાં પ્રાણીના લોહીવાળુ આમડું
નાખવું અને આ સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના
૨૦મા વિષયમાં કહેવી ચિકિત્સાઓમાંથી જે જ
ચિકિત્સાઓ યોગ્ય જણાય, તે પણ કરવી
સાતમે વેગ લાગે, ત્યારે તે વેગ અસાધ્ય છે,
માટે પ્રથમ ના પાડીને પછી ગળીના સખવીઆ
વગેરેનો આશ્રય જણાય, તો છઠા વેગની
ચિકિત્સા પ્રમાણે જ ચિકિત્સા કરવી ૧૪
વેગાન્તરે ત્વન્યતમે કૃતે ર્મરેણી કીતલામ્ ।
યવાગું સદ્ગૃતક્ષોદ્રામિમાં દયાદિચક્ષણઃ ॥
ક્રોષાતસ્પોષ્ઠિક્રઃ પાઠાશ્ચયનુદ્યમ્તામયાઃ ।
શિરીષઃ કિણ્ણિહી શ્લેર્ગિર્ગાહ્વા રજનીદ્વયમ્ ॥
પુનર્નવે હરેણુશ્ચ ત્રિકટુઃ સારિવે બલા ।
ઘ્વા યરાગૂર્નિષ્કાથે કૃતા હન્તિ વિષદ્વયમ્ ॥૧૫॥
વિષના બે વેગોના મધ્યમાં દેવાની રાખ
વિષના બે વેગોના મધ્યમાં, જે વેગ લાગી
ગયો ટોચ, તેની ખાસ ચિકિત્સા કર્યા પછી
અતુર રેવે થી તથા મધ્યથી મિશ્ર કરેલી નીચે
વખેની શીતળ રાખ પાત્રી

કંડવી ત્રિસોડીના ફળ, ચિત્રક, કાળીપાડ,
સૂરજમુખી, ગંગો, હરડે, સરસડિયો, વાપુ ગા,
ગુ દો, ગરણી, હળદર, દારહળદર, સફેદ સાટોડી,
પીળી સાટોડી, હરેણુ, સૂઠ, મરી, પીપર, સફેદ
ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી અને બળદાણુના
કાચથી પકવેલી ગખ સ્થાવર વિષને તથા
જગમ વિષને પણ હણે છે ૧૫
મધુકં તગરં વૃષ્ટં મદ્રદારુ હરેણઃ ।
પુન્નાગૈલૈભાદ્રિ નાગપુષ્પોત્પલે સિતા ॥
નિઙ્ગં ચન્દનં પરં પ્રિયદ્વગુધ્વામિકં તથા ।
હરિદ્રે કે બૃહત્યૌ ચ સારિવે ચ સ્થિરા મહા ॥
ક્લૃકં રૂપા ઘૃતં મિદ્ધમજેયમિતિ વિશ્રુતમ્ ।
વિષાણિ હન્તિ સર્વાણિ શીઘ્રમેવાજિતં કચિન્ ॥

૧ વેગોના મધ્યકુદ્યુ આ સ્થાનના ચોથા
અધ્યાયના ૨૭મા વિષયમાં છે

અજ્ઞેયવૃત્ત

ઠેઠીમં, તગર, કંઠ, દેવદાર, હરેણુ,
પુન્નાગ (જેનાં ફૂલની કળી નાગકેસર કહેવાય
છે તે), એવચી, એવવાલુક, નાગકેસર, નીલકમળ,
સાકર, વાનડિંગ, ચદન, તમાવપત્ર, ઘઉંવા,
શહીસ નામનુ ખડ, હળદર, દારહળદર, જીલી
ભોરિગલી, બેઠી ભોરિગલી, કાળી ઉપલસરી,
સફેદ ઉપલસરી, શાવિપલી અને જંગલી અડક-
નો કદક નાખી યોગણા પાણીમાં થી પકવવું.
આ થી અજ્ઞેયવૃત્ત કહેવાય છે આ થી તરતજ
સપળા વિષોનો નાશ કરે છે અને તે થી ક્યાંય
પણ વિષથી છૂતી શકાતુ નથી. ૧૬
દૂર્ણવિષાત્તં મુસ્તિન્નમ્મધ્નં ચાઘધ્ન શોધિતમ્ ।
પાયવેતાગદં નિત્યમિમં દૂર્ણવિષાપહમ્ ॥
પિષ્પલ્યૌ ઘ્યામકં માંસી જ્ઞાનરઃ પરિવલમ્ ।
મુરચ્ચિકા સમ્મત્સૈલા તોયં કનકુરં રિક્કમ્ ॥
ધોદ્રવૃક્તોજ્ઞદ્રો લેપ દૂર્ણવિષમયોહતિ ।
નામ્ના દૂર્ણવિષારિસ્તુ ન ચાન્યત્રાપિ વાયતે ॥૧૭॥

દૂર્ણવિષારિ અગદ

દૂર્ણવિષથી પીડાયેલા માણસને સારી પેટે
સ્વેદન આપી, વખન તથા વિરેચનથી નુકક કર્યા
પછી નિત્ય આ દૂર્ણવિષારિ નામનો અગદ પાવો.

પીપર, શહીસ નામનુ ખડ, જટામાસી,
પઠાણી લોધર, કેતકીમોચ, સાજીખાર, ઝીણી
એવચી, વાળો અને સોનાગેરુને વાટી મયમાં
કાવવના, એટલે દૂર્ણવિષારિ નામનો અગદ
સિદ્ધ થાય છે આ અગદ દૂર્ણવિષનો નાશ
કરે છે અને બીજા પ્રકારનાં સ્થાવરજગમાદિક
વિષોમાં કે તેઓના ઉપદ્રવોમાં પણ અટકાવતો
નથી, અર્થાત્ તેઓને પણ મટાડે છે ૧૭

૧ જે કે રિતોમાં સ્વેદનો નિરોધ છે (ચિકિત્સા
સ્થાનના ૩૨મા અધ્યાયનો ૧૫મો વિષય જુઓ)
તો પણ દૂર્ણવિષમાં સ્વેદન કરવું યોગ્ય છે કેમ કે
દૂર્ણવિષ આદરજી રનારા ફને પિગળાવા માટે
સ્વેદનો ઉપયોગ છે

મરી બચ છે અને પક્ષીઓ તથા કિનારા પર ફરનારાં પશુઓ વિપત્તા વેગથી મત્ત થઈને સમતાં રહે છે. એ જળમાં જે માણસો, ઘોડાઓ કે હાથીઓ નાકાય, તેઓને ઊલટી, મોડ, તાવ, દાંડ તથા સોજ થાય છે.

એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો મનુષ્ય વગેરે પ્રાણીઓના દેષોને યોગ્ય ચિકિત્સાઓથી દૂર કરી દુષ્ટ જળને શુદ્ધ કરવા આવો પ્રયત્ન કરવો:

ધાવડો, રાજતું ઝાડ, બીજાં, લીંબડો, પાડળ, કાળો ધંતુરો, મરખો, ગરમાળો અને ખેરને અશિથી ખાળી ભસ્મને દંડી પાટીને તે ભસ્મ તળાવો વગેરેમાં નાખવી. (નદીઓ વગેરેનાં વહેતાં જળો તો વિપથી દૂષિત કરવાં અશક્ય જ છે, માટે તેઓની ચિકિત્સા કઠી નથી.) જળાશયોમાંથી વાસણોમાં ભરેલું જળ, વિપથી દૂષિત થયેલું જણાય, તો એક હબર-ચોવીસ તોલાભાર જળમાં સોળ તોલાભાર, ઉપર કહેલી ભસ્મ નાખવાથી તે જળ શુદ્ધ થઈ બચ છે. (વાસણમાં ભરેલા જળને એ દિસાળ પ્રમાણે ભસ્મ નાખીને શુદ્ધ કરવું. એક ઘડા પાણીમાં ઉપર લખેલી ભસ્મ એક ખોળો નાખવામાં આવે, તો તેથી તે ઘડાનું પાણી શુદ્ધ થઈ બચ, એવો અર્થ પણ કરી શકાય છે.) ૫

ક્ષિતિપ્રદેશં વિપદૃષિતં તુ

શિલાસ્થલીં તીર્થમથેરિણં વા ॥

સ્પૃશન્તિ ગાત્રેણ તુ યેન યેન

ગોવાજિનાગોદૂસ્વરા નરા વા ।

તચ્છન્તાં યાત્યથ દહ્યતે ચ

વિશીર્યતે રોમનસ્વાસ્થ્યૈવ ॥

તત્રાપ્યનન્તાં સહ સર્વગન્ધૈઃ

પિપ્પા સુરાભિર્વિનિયોજ્ય માર્ગમ્ ।

સિન્ધેત્વયોમિસ્તુ મૃદન્વિતૈસ્તં

વિહઙ્ગપાઠાકટમીજલૈર્વા ॥ ૬ ॥

વિષવાળા સ્થળની પરીક્ષા તથા શોધન

માટી તથા પથરાવાળો પ્રદેશ, જળાશયનો

આરો કે ખારી જમીન, વિપથી દૂષિત થયેલ હોય, તો બળદો, ઘોડાઓ, હાથીઓ, ઊંટો, ગધેડાં કે માણસો જે જે ગાનથી તેનો સ્પર્શ કરે, તે તે ગાન સોજવાળું થઈ બચ છે; તથા બળતરાથી યુક્ત થાય છે અને તે ગાનનાં ઇંવાડાં તથા નાંગા વીંખાઈને તૂટવા લાગે છે.

એ પ્રમાણે સ્થળ વિપથી દૂષિત થયું હોય, તો રાજવૈદ્યે, ઉપલસરી અથવા અરણીને સઘળા સુગંધી પદાર્થોથી મિશ્ર કરી જતજતની મદિરાઓમાં વાટી તે કલ્કને રાફડાની માટીથી મિશ્ર કરેલા જળમાં મેળવી, તે જળ તે પ્રદેશમાં સારી પેઠે છંટાવવું અથવા વાવડિંગ, કાળીપાડ તથા વાધુંગાનો કલ્ક કરી, તે કલ્કને રાફડાની માટીથી મિશ્ર કરેલા જળમાં મેળવી તે જળ તે પ્રદેશમાં સારી પેઠે છંટાવવું. ૬

તૃણેષુ મંક્તેષુ ચ દૂષિતેષુ

સીદન્તિ મૂર્છન્તિ વસન્તિ ચાન્યે ।

વિહ્રમેદમૃચ્છન્ત્યથવા મ્રિયન્તે

તેષાં ચિકિત્સાં પ્રણયેદ્યથોક્તામ્ ॥

વિપાપર્હેર્વાપ્યગર્દર્વિલિપ્ય

વાદ્યાન્નિ ચિત્રાણ્યપિ વાદયેત ।

તારઃ સુતારઃ સમુરેન્દ્રગોષઃ

સર્વૈશ્ચ તુલ્યઃ કુરુવિન્દભાગઃ ॥

પિત્તેન યુક્તઃ કપિલાન્વયેન

વાદ્યપ્રલેપો વિહિતઃ પ્રશસ્તઃ ।

વાદ્યસ્ય શબ્દેન હિ યાન્તિ નાશં

વિષાણિ ઘોરાણ્યપિ યાન્તિ સન્તિ ॥૭॥

વિષવાળાં ઘાસ તથા અનની પરીક્ષા

અને શોધન

ઘાસ કે અન વિપથી દૂષિત થયેલાં હોય, તો તેઓના ઉપયોગથી પશુઓ અને માણસો ગળી બચ છે; કેટલાંક મૂર્છિત થઈ બચ છે, કેટલાંક ઊલટી કરવા લાગે છે, કેટલાંકને પાતળો ઝાડો થઈ બચ છે અને કેટલાંક મરી પણ બચ છે.

અચક્ષાક, દેહગરોળી, ચાર પગવાળા શીટા તથા બીજા પણ દેહક્ષાક શીટાઓની દાદોમાં તથા નખોમાં વિષ રજ્યું છે.

ચિપિટ, પિચ્ચિટક, કપાચ્ચાસિક, સર્પ-પનાસિક, નોટક, વર્ષા શીટ અને કૌટિલ્યકની વિષ્ટામાં તથા મૂત્રમાં વિષ રજ્યું છે.

ઉદરોના વીર્યમાં વિષ રજ્યું છે.

લૂતાઓની (લૂતા એ કરોળિયાની અંત છે.) લાળ, મૂત્ર, વિષ્ટા, મુખનો ચિપિયો, નખ, વીર્ય અને રજમાં વિષ રજ્યું છે.

વીંછી, વિષંબરા, રાજ્યમત્સ્ય, ઉચ્ચિટ્ટીંગ અને દરિયાઈ વીંછીના તીખા આંકડાઓમાં (કાંડામાં) વિષ રજ્યું છે.

ચિત્તશિર, શરાવૃત્તિ, રાનદારક, અરિમેદક અને સારિકામુખના મુખનો ચિપિયો, અધિ-વાયુ, ગુદા, મૂત્ર અને વિષ્ટામાં વિષ રજ્યું છે.

માખી, કણૂબ અને જળોના મુખના ચિપિયામાં વિષ રજ્યું છે.

વિષથી મરણ પામેલાં પ્રાણીઓ, રાપંકંટક અને વરદીમત્સ્યનાં અસ્થિઓમાં વિષ રજ્યું છે.

શુક્રવીમત્સ્ય, રક્તગણ અને ચરદીમત્સ્યનાં પિત્તમાં વિષ રજ્યું છે.

સુક્રમર્જુટ, ઉચ્ચિટ્ટીંગ, અમરી, કાનખચરા, ગૃહવસગિડા અને ગંગીમરના આંકડા (કાંડા) તથા મુખના ચિપિયાઓમાં વિષ રજ્યું છે.

મરણ પામેલા શીટાઓ અને સર્પોનાં રાખોમાં વિષ રજ્યું છે.

જે પ્રેરી પ્રાણીઓનાં નાભા આ વિષયમાં આપવામાં આવ્યાં નથી, તેઓને મુખના ચિપિયાનાં વિષવાળાં પ્રાણીઓમાં ગણી લેતાં. (આ ન્યાયના આદ્યમાં આપવામાં દેહપીક વગેરે અને આપવામાં આવી છે, તે જુઓ.)

(આ વિષયમાં આપેલાં જાણીતાં પ્રાણીઓ એ. જાળી ગણાતાં નથી અને તેઓનાં નાભા પણ નુષ્ઠગનીમાં મળતાં નથી, મારે તેઓની આગ-

ખાણ શોધક લોકોને તથા દેશાંતરના લોકોને પૂછીને મેળવી લેવી. દેહક્ષાક પ્રાણીઓ તે પરદેશોમાં થતાં હશે, એમ જણાય છે.) ૩

મવન્તિ ચાત્ર ।

ગત્તોરિદ્યે સ્પિયમ્તુષામ્બુ-

માર્ગાન્નિષ્ઠમધમનાન્વિષેજ ।

મંદૂપયન્ત્વેભિગતિપ્રદુષ્ટાન

વિજાય લિહ્નરમિષ્ઠોધેત્તાન ॥ ૪ ॥

શત્રુઓના વિષ સંબંધી દગાની પરીક્ષા

આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધનંતારિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘રાજા જ્યારે શત્રુઓના દેશમાં દોઢાં લઈને પેસે, ત્યારે શત્રુઓ જાળ, માર્ગ, પાસ, અગ, ધુમાડા તથા પવનને વિષથી દૂષિત કરે છે. એ જાળ વગેરે પદાર્થોને રાજાએ, નીચે લખેલાં ચિહ્નો ઉપરથી વિષથી દૂષિત થયેલાં બહી લઈ નીચે લખેલા ઉપાયોથી શુદ્ધ કરવા. ૪

દુષ્ટં જલં પિચ્છિત્તમ્મુગ્રાગ્નિ

ફેનાન્વિતં ગત્તિમિગદ્યં ચ ।

મગ્નકમમ્બ્યં ત્રિપતે વિદહ્તા

મનાથ માનુષગ્ન ધ્રમન્તિ ॥

મગ્નન્તિ ચે ચાત્ર નગધનામા-

એ હર્દિમોહજ્વલ્લાદાદ્રોક્તાન ।

ગચ્છન્તિ નેપામવદ્વ્ય દોષાન

દુષ્ટં જલં શોષયિતું યતેન ॥

ધરાધરુનામનવાગ્મિદ્રાન

મપાટ્યાન મિદ્રક્રમોદાતો ચ ।

દગ્ધા મગ્નદ્રમ્મોમરના-

મ્નજ્ઞમ ધ્રીતે વિગેન્નામ્મુ ॥

મમ્માગ્નિઃ સાપિ પટે નિપાપ

વિગેન્નોરેદ્ધિગ્નિમમેવમ્મઃ ॥ ૫ ॥

વિષવાળા જાળની પરીક્ષા તથા શોધન

જાળ વિષથી દૂષિત થયું હોય તેા ચીકણું, ઉધમધવાતું, કીટોવાતું અને રેખાઓવાતું પડે અથ ઇ. એ જાળમાં દેહકાં નહા માખી

દ્રવ્યમાં રહેલા વિપને અનુસરવાનો
રસનો સ્વભાવ

જમ અંતરીક્ષમાંથી પૃથ્વી પર તે તે પ્રદેશોમાં પડેલું સ્પષ્ટ રસવાણું જળ તે તે પ્રદેશના રસને સ્વભાવથી જ અનુસરે છે, એવી જ રીતે વિપ પણ જ જ દ્રવ્યમાં વ્યાપી રહ્યું હોય, તે તે દ્રવ્યના રસને સ્વભાવથી જ અનુસરે છે. ૧૦

વિપે યસ્માદ્ગુણાઃ સર્વે તીક્ષ્ણાઃ પ્રાયેણ સન્તિ હિ ।

વિપં સર્વમતો જ્ઞેયં સર્વદોષપ્રકોષણમ્ ॥૧૧॥

વિપથી સર્વ દોષો પ્રકુપિત થવાનું કારણ

વિપમાં સઘળા ગુણો ધાતું કરીને ઝડપ-દાર જ રહ્યા છે; માટે સર્વ પ્રકારનું વિપ સઘળા દોષોને પ્રકુપિત કરે છે. ૧૧

તે તુ વૃત્તિ પ્રકુપિતા જહતિ સ્વાં વિપાર્દિતાઃ ।

નોપયાતિ વિપં પાકમતઃ ગ્રાણાન્સ્પન્નદ્વિ ચ ॥૧૨॥

વિપ પ્રાણરોધક હોવાનું કારણ

વિપથી પીડાઈને પ્રકુપિત થયેલા વાત, પિત્ત, અને કફ એ ત્રણે દોષો પોતપોતાનાં ચક્ષન, પાચન તથા સંધિશ્લેષણ આદિ કાર્યોને છોડી દે છે; તેથી વિપ પાકતું નથી અને નહીં પાકવાને લીધે પ્રાણોને રોકી દે છે. ૧૨

શ્લેષ્મણાવૃત્તમાર્ગત્વાદુચ્છ્વાસોઽસ્ય નિરુદ્ધયન્તે ।

વિસંજઃ સત્તિ જીવેઽપિ તસ્માત્તિષ્ઠતિ માનવઃ ॥૧૩॥

વિપ ચડેલ પ્રાણી બેભાન કેમ થાય છે ?

જને વિપ ચડ્યું હોય, તેના શ્વાસનો માર્ગ વિપથી પીગળેલા કફ વડે રોકાઈ જાય છે, તેથી તે માણસ જીવતાં છતાં બેભાન થઈ જાય છે. ૧૩

શુક્રવત્સર્વસર્પાણાં વિપં સર્વશરીરગમ્ ।

શુદ્ધાનામેતિ ચાજ્ઞેભ્યઃ શુદ્ધં નિર્મન્યનાદિવ ॥

તેમાં વડિશ્વદ્દંટાસ્તાસુ સજ્જતિ ચાગતમ્ ।

અનુદ્વૃત્તા વિપં તસ્માન્ન મુશ્વન્તિ ચ મોગિનઃ ॥૧૪॥

કરડતી વખતે સર્પોનું છતાં થવાનું કારણ

સઘળા સર્પોનું વિપ વીર્યની પેઠે સઘળા

શરીરમાં રહેલું છે. જમ પુરુષો સ્ત્રીપ્રસંગાદિક કરે છે, ત્યારે તેઓનું વીર્ય સઘળાં અંગોમાંથી નીચે આવે છે, તેમ સર્પો ક્રોધ કરે છે, ત્યારે તેઓનું વિપ સઘળાં અંગોમાંથી દાંડોમાં આવે છે. સર્પોની દાંડો માછલાં પકડવાની કુંડીઓ જેવી હોય છે, તેથી આવેલું વિપ દાંડોમાં જ અટકી રહે છે; માટે તેઓ ચત્તા થયા વિના (જીયલીને જાંઘા થયા વિના) દંડોમાં વિપ નાખી શકતા નથી. ૧૪

યસ્માદત્યર્થમુષ્ણં ચ તીક્ષ્ણં ચ પટિતં વિપમ્ ॥

અતઃ સર્વવિપૃક્તઃ પરિપેક્ષતુ શીતલઃ ॥ ૧૫ ॥

વિપ ચડેલાને શીતળ સિંચન કરવું

વિપ અત્યંત ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ છે; માટે સઘળા પ્રકારનાં વિષો ઉપર શીતળ સિંચનો કરવાનું કહ્યું છે. ૧૫

મન્દં કીટૅષુ નાત્યુષ્ણં વહુવાતકકં વિપમ્ ।

અતઃ કીટવિપે ચાપિ સ્વેદો ન પ્રતિપિધ્યતે ॥ ૧૬ ॥

કીડાઓનાં વિષો ઉપર સ્વેદન કેમ ?

કીડાઓનું વિપ મંદ હોય છે, અતિ ઉષ્ણ હોતું નથી અને ઘણાં વાયુવાણું તથા કફવાણું હોય છે; તેથી કીડાઓનાં વિષો ઉપર સ્વેદનનો નિષેધ નથી. (અહીં આ સ્થાનના આઠમા અધ્યાયનો ૨૫મો વિષય જુઓ.) ૧૬

કીટૈર્દંટાનુગ્રવિપૈઃ સર્પવત્સમુપાચરેત્ ॥ ૧૭ ॥

કીડાઓના વિપ પર શીતળ

ચિકિત્સા ક્યારે ?

જ્યોને ઉચ વિપવાળા કીડાઓ કરડ્યા હોય, તેઓને સર્પદંશના જેવા જ ઉપચારો કરવા; એટલે શીતળ ચિકિત્સાઓ જ કરવી. ૧૭

સ્વભાવાદેવ તિષ્ઠેત્તુ પ્રહારાદંશયોર્વિપમ્ ।

વ્યાપ્ય સાવયવં દેહં દિગ્ધવિદ્વાહિદૃષ્ટયોઃ ॥

લૌલ્યાદ્વિપાન્વિતં માસં યઃ સ્વાદેનમૃતમાત્રયોઃ ।

યથાવિપં સ રોગેણ ક્લિચ્યતે મ્રિચ્યતેઽપિ વા ॥

અતઃપ્રાપ્યનયોર્માસમમદ્યં મૃતમાત્રયોઃ ।

મુહૂર્ત્ત્તદુપાદેયં પ્રહારાદંશવર્જિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો તે તે ઉપદ્રવોની
જે જે ચિકિત્સા કરી છે, તે તે વિષદર
દ્રવ્યોથી મિશ્ર કરીને કરવી; અને પછી આ
સ્થાનના સાતમા અધ્યાયના ખીજ વિષયમાં
કહેલાં ઔષધોનો જાતજાતનાં વાજાંઓની ઉપર
લેપ કરાવી તે વાજાંઓ વગડાવનાં. (પશુઓની
ચિકિત્સા માટે શાલ્લિહોત્ર આદિ ગ્રંથોમાં એવું.
પશુઓ માટે કાર્કશ્વક તો આ સ્થાનના પમા
અધ્યાયના ૧૬મા વિષયમાં કહેવાયે; પણ
તેમાંથી આ બાજતમાં દેટલું યોગ્ય છે, તે
નિચારી લેવું.)

એક ભાગ રૂપું, એક ભાગ પારો, એક
ભાગ ઈંદ્રગોપ નામના રાતાં છત્રાં અથવા
ઈંદ્રજવ કે ઉપલસરી અને ત્રણ ભાગ રતાશ તથા
પીળાશનાળાં માણેકને કપિલા ગાયના ગોરોચન-
માં વાટી, તેનો વાજાંઓની ઉપર લેપ કરાવી
તે વાજાંઓ વગડાવનાં, એ પણ હિતકારી છે;
દેમ કે એવાં વાજાંઓના શબ્દથી જે વિશે
ભયંકર હોય, તેઓ પણ નાશ પામે છે. ૭

ધૂમેર્જનિલં વા વિપસમ્પ્રયુક્તે
સ્વગ્નાઃ શ્રમાર્ત્તા પ્રવતન્તિ ધૂમો ।

કાસપ્રતિશ્વાયશિરોરુજથ
ભવન્તિ તીવ્રા નયનામયાથ ॥

લાક્ષાહરિદ્રાતિવિપામયાદ્-
હરેણુકેલાદલવલ્લકુલ્મ ॥

પ્રિયક્કુલાં ચાપ્યનલે નિઘાય

ધૂમાનિહૌં ચાપિ વિશોઘયેત ॥ ૮ ॥

વિપવાળો ધુમાડો તથા પવનની પરીક્ષા
અને શોધન

ધુમાડો કે પવન વિષયી દૂષિત થયેલા

હોય, તો પક્ષીઓ શ્રમથી પીડાઈને ધરતી ઉપર
પડે છે. એવા ધુમાડા અને પવનથી ખાંસી,
શરદી, સાથાનાં દરદા અને નેત્રોના તીવ્ર રોગો
પણ થાય છે.

એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો લાખ, હળદર,
અતિવિષા, સફેદ નગડ, મોય, હરેણુ, એકચી,
ભૂજ (ભોજપત્ર), કદ અને ઘડલાંને અગ્નિમાં
નાખીને બાળનાં એટલે ધુમાડો તથા પવન યુક્ત
થઈ જાય છે. ૮

પ્રજામિમામાત્મયોનેર્વલ્લભઃ સૃજતઃ કિલ ।
અકરોદસુગે વિન્નં કૈટમો નામ દર્પિતઃ ॥
તતઃ ક્રુદ્ધસ્થ વૈ વક્રાદ્રક્ષગ્તેજમો નિવઃ ।
ક્રોધો વિગ્રહવાન્ભૂત્વા નિપ્પપાતાતિદાર્ણઃ ॥
સ તં દદાહ ગર્જન્તમન્તકામં મહાવલ્મ ।
તતોઽસુરં ઘાતયિત્વા તત્તેજોઽવદ્વતાદ્રુતમ્ ॥
તતો વિપાદો દેવાનામભવત્તં નિરીક્ષ્ય વૈ ।
વિપાદજનનત્વાથ વિપમિત્યભિધીયતે ॥
તતઃ સૃષ્ટા પ્રજાઃ જેપાસ્તદા તં ક્રોધમીશ્વરઃ ।
વિન્યમ્તવાન્સ ભૂતેષુ સ્થાવરેષુ ચરેષુ ચ ॥૧૧॥

વિપની મૂળ ઉત્પત્તિ

પૂર્વે સ્વયંભૂ ધ્રુવા આ સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન
કરતા હતા, તે સમયે ગર્વ પામેલા કૈટભ
નામના એક દૈત્યે તેમને સૃષ્ટિ કરવાના કામમાં
મોટું વિઘ્ન કર્યું; આથી ક્રોધ પામેલા અને
તેજના ભંડારરૂપ એવા ધ્રુવાના મુખમાંથી દારણુ
ક્રોધ દેહધારી થઈને બહાર નીકળ્યો અને તેણે
ગર્વના કરતા અને કાળ જેવા મહાબળવાન કૈટભ
દૈત્યને બાળી નાખ્યો; એ દૈત્યને માર્યા પછી એ
અદ્ભુત ક્રોધરૂપ તેજ વૃદ્ધિ પામતા લાગ્યું; તેને
જેઈને દેવનાઓને વિપાદ (એક) ઉત્પન્ન થયો.
એમ વિપાદ ઉત્પન્ન કરવાથી તેનું 'વિષ' એવું
નામ કહેવાય છે. પછી મોટી શક્તિવાળા ધ્રુવાએ
બાકી રહેલી પ્રજાઓને સર્જીને અમુક સ્થાવર
તથા જંગમ પદાર્થોમાં તે વિષ નાખ્યું. ૯

યયાઽવ્યક્તસં તોયમન્તરીક્ષાન્મહીગતમ્ ।
તેષુ તેષુ પ્રદેશેષુ રસં તં તં નિયચ્છતિ ॥
અમ્રમેવ વિષં યદ્યદ્દ્રવ્યં વ્યાપ્યાવતિષ્ઠતે ।
સ્વભાવાદેવ તં તમ્ય ગ્મં સમનુવર્તતે ॥૧૦॥

ના પ્રદેશમાં, સંધ્યાસમયમાં, ચૌટામાં, ભરણી
 ટે મધ્યા નક્ષત્રમાં જે માણસોને સર્પદંશ થયો
 હોય, તેઓની ચિકિત્સા કરવી નહિ; જેઓને
 મર્મસ્થળમાં સર્પદંશ થયો હોય, તેઓની પણ
 ચિકિત્સા કરવી નહિ. સઘળા સર્પોમાં દર્વી કર
 બતના સર્પો, જે જેઓનાં લક્ષણો આ સ્થાનના
 એથા અધ્યાયના નવમા વિષયમાં કહેવામાં
 આવશે, તેઓનું વિષ તરત પ્રાણ લેનારું છે.
 સઘળા પ્રકારનાં વિષો ઉપલક્ષણમાં, અજીર્ણ-
 વાળામાં, પિત્ત તથા તડકાથી પીડાયેલાના
 શરીરમાં, બાળક, પ્રમેહવાળો, ગભિણી, વૃદ્ધ,
 રોગી, ભૂખ્યા, રૂક્ષ અને બીઠણના શરીરમાં
 તથા વાદળાંઓનો ઘેરાવો હોય તે સમયમાં
 અમણી શક્તિવાળાં થઈ પડે છે. જેને સર્પદંશ
 થયો હોય, તેના શરીરમાં શસ્ત્રથી ટોચો દેતાં લોહી
 નીકળે નહિ, તો તેના સર્પદંશને અસાધ્ય
 સમજીને તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ; તેમ જ
 ટાઢા પાણીનું સિંચન કરવાથી જેનાં રૂંવાડાં ઊભાં
 ન થાય, તેની અને લતાઓથી પ્રહાર કર્યા છતાં
 જેનાં અંગેમાં રેખાઓ ન ઊઠે, તેની પણ
 ચિકિત્સા કરવી નહિ. જેની જીભ સફેદ જે કાળી
 થઈ ગઈ હોય, વાળો ખરી પડતા હોય, નાક
 વાંદું વળી ગયું હોય, મોઢાથી સઘળા અક્ષરો
 અનુનાસિક જ નીકળતા હોય, કંઠ લાગી ગયો
 હોય, દંશમાં કાળો તથા રાતો સોજે થયો હોય
 અને મોઢાના સંધિઓ (હડપચીઓ) અચળ
 થઈ ગયેલ હોય, તેની પણ ચિકિત્સા કરવી નહિ.
 જેના મોઢામાંથી ઘાટી કંદની વાટ નીકળતી
 હોય, મોઢામાંથી તથા ગુદામાંથી લોહી સ્રવતું
 હોય અને ઘાટોના જખમો પૂરેપૂરા થયા હોય,
 તેની પણ વેદે ચિકિત્સા કરવી નહિ. સર્પ
 દંસેલો માણસ ઉન્મત્ત થઈ ગયો હોય,
 અત્યંત ઉપદ્રવો પામેલો હોય, બેસી ગયેલા
 અવાજવાળો થઈ ગયો હોય, ફીટા બની ગયો
 હોય, મરણનાં લક્ષણોથી યુક્ત થયેલો હોય જે

વિષની લહેરોથી તમામ રહિત થઈ ગયો, તે
 પણ વેદે છોડી દેવો; એવા માણસની ચિકિત્સા
 કરવી નહિ. ૨૧

અધ્યાય ૪થો

અથાતઃ સર્પદટ્ટવિષવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્ય
 ત્યાસ્યામઃ । યથોવાચ મમવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી ‘સર્પદટ્ટવિ
 જ્ઞાનીય’^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમા
 વ્યાખ્યાન કરીશું, જે જે પ્રમાણે ભગવા
 ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ધન્વન્તરિં મહાપ્રાજ્ઞં સર્વશાસ્ત્રવિશારદમ્ ।

પાદયોરુપસંગૃહ્ય સુશ્રુતઃ પરિપૃચ્છતિ ॥

સર્પસહ્જ્યાં વિભાગં ચ દટ્ટલક્ષણમેવ ચ ।

જ્ઞાનં ચ વિષવેગાનાં મગવન્વક્તુમર્હસિ ॥ ૨ ॥

સર્પોની સંખ્યા માટે સુશ્રુતનો પ્રશ્ન

મહાજ્ઞાની અને સઘળાં શાસ્ત્રોના અનુભવ
 ભગવાન ધન્વન્તરિ, તેમનાં ચરણોમાં પ્રણામ
 કરીને સુશ્રુતે પૂછ્યું: ‘હે ભગવાન! મં
 કૃપા કરી સર્પોની સંખ્યા, સર્પોની જાતિઓના
 વિભાગો, સર્પના દંશનું લક્ષણ અને વિપત
 વેગોનાં લક્ષણો કહો.’ ૨

તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા પ્રાન્નવીરિપજાં વરઃ ।

અસહ્જ્યા વાસુકિમુખા વિરૂપાતાસ્તક્ષકાદયઃ ॥

મહીધરાશ્ચ નાગેન્દ્રા હુતાગ્રિસમતેજસઃ ।

યે ચાપ્યજઞ્ઞં ગર્જન્તિ વર્ષન્તિ ચ તપન્તિ ચ ॥

સસાગરગિરિદ્વીપા યૈરિયં ધાર્યંતે મહી ।

ક્રુદ્ધા નિઃશ્વાસદટ્ટિભ્યાં યે હન્યુરશિલં જગત્ ॥

નમસ્તેમ્યોઽસ્તિ નો તેષાં કાર્યં કિંચિચિકિત્સયા

યે તુ દંટ્ટાવિપા મૌમા યે દશન્તિ ચ માનુપાન્ ।

તેષાં સહ્જ્યાં પ્રવક્ષ્યામિ યથાવદનુપૃક્ષ્યઃ ॥૩॥

૧ સર્પોના બેટોની તથા વિષવેગો વગેરેની સમજણ
 આપવા વિશેષ.

વિપવાળા ગરુડથી અને મર્ષદંશથી
મરેલાનું મામ ક્યારે ખાવું ?

જ પ્રાણી વિપથી ખરડેલા શયથી વીધાઈને
કે મર્ષદંશ પામીને મરતું પામેન હોય, તે પ્રાણી
ના શરીરમાં વિન પ્રથમ મર્ષ અવયવોમાં વ્યાપ્ત
થઈ, પછી સદાય પામીને કેવળ બધા શમનો
પ્રહાર થયો હોય, તે પ્રદેશમાં સ્વભાવથી રહે છે
જે માણુમ વિપનડે ખગડાયેના શયથી કે સર્પ
દંશથી મરણ પામેલા પ્રાણીના મામને જીમની
લોહપત્રાને લીધે તુરત જ લેને ખાય તે માણુમ
તે વિપને અનુગરતા ગેગથી પીડાય છે, અને
કદાચ મરી પણ જાય છે, માટે એ પ્રાણી મરી
જાય કે તુરત જ તેનું મામ ન લેવું, પરંતુ બે
થડી પછી લેવું અને તે પણ જે પ્રદેશમાં
ગરુડનો પ્રહાર કે સર્પદંશ થયો હોય તે પ્રદેશ
નું ન જ લેવું ૧૮

સવાત ગૃહધૂમામ પુરીપ યોગ્તિસાર્યત ।
આઘ્માતોજ્યયર્થમુષ્ણાસો વિવર્ગ સાદર્પીઢિત ।
ઉદ્ગમત્યથ પ્તન ચ વિવર્ણીત તમાદિદોષત ॥ ૧૯ ॥
જેગે વિપ પીધું હોય તેના લક્ષણ

જે માણુમને પવનવાગો તથા ધરના ધુમા-
ડાની ધૂમ જેવા વર્ણવાગો પાતગો ઝાડો
વારવાર થયા કરતો હોય, જે કૂડી ગયું
હોય, અત્યંત ઊંઘા આસુ વાળ્યા જતા હોય,
અગો બનાનિથી પીડાતા હોય અને કીણની
ભૂતદી થતી હોય તે માણુમને વિપ પીવાથી મરવા
લાગેલો કહેવો અને જોના વર્ણ અત્યંત દાગો
કે પીગો થઈ ગયો હોય તેને વિપ પીવાથી મરણ
પામેલો કહેવો ૧૯

ન ચામ્ય હૃદય વહ્નિર્વિપદૃષ્ટ દહત્યપિ ।
તદ્દિ સ્થાન ચેનાયા સ્વભાવાઘાપ્ય તિષ્ઠતિ ॥
વિપથી મરવાનું દદ્ય અગ્નિથી
તુરત ખળતું નથી
વિપનો સ્વભાવ જ એવો છે, કે વિન ચેતના

ના સ્થાનમાં વ્યાપ્ત થઈને રહે છે આવા
સ્વભાવથી જે માણુમ વિપ આધારી મરણ
પામેલો હોય, તેના દ્રવ્યમાં વિપ વ્યાપી રહેલું
હોય છે, તેથી અગ્નિ તે માણુમના દ્રવ્યને તુરત
ખાળી શકતો નથી ૨૦

અધત્યદવાયતનશ્મશાન
વલ્મીરુસન્ધ્યાસુ ચતુષ્પથેષુ ।
યામ્યે સપિચ્ચે પરિવર્જનીયા
ક્રશ્ને નરા મર્મસુ ય ચ દદા ॥
દર્વીકરાગા વિપમાશુષાતિ
સર્વાણિ ચોષ્ણે દ્વિગુણીભવન્તિ ।
અજીર્ણપિત્તાતપર્પીઢિતેષુ
ચાલેષુ મેહિષ્વય ગર્ભિણીષુ ॥
શૂદ્ધાતુરક્ષીગયુચ્ચુસિતેષુ
રુદ્ધેષુ મીરુષ્વય દુર્દિનેષુ ।
શસ્ત્રક્ષત યસ્ય ન રક્તમસ્તિ
રાજ્યો લતામિથ ન સમ્ભવન્તિ ॥

શીતામિગ્દિશ્ચ ન રોમહવા
રિપામિભૂત પરિવર્જયત્તમ્ ।
ચિહ્ના સિતા યસ્ય ચ કેદશાતો
નાસાવમદ્ગ્ધ સકષ્ટમદ્ગ્ધ ॥
યૃષ્ણ સસ્ત્ક અયધુશ્ચ દશ
હન્વો મ્ધિરત્વ ચ સ વર્જનીય ।
રર્ત્તિર્પના યસ્ય નિરતિ વક્ત્રા
દ્રક્ત સ્ત્રવેદૂર્ધમથ યસ્ય ॥
દશાનિપાતા મક્લાશ્ચ યસ્ય
ત ચાપિ વૈદ્ય પર્ગિર્વચતુ ।
ઉન્નચમત્યર્થેષુપદુત વા
હીનસ્ત્ર વાપ્યથગા વિવર્ણમ્ ॥

માગિષ્ટમત્યર્થમવગિન ચ
જ્યાસ ત વર્મે ન તત્ર કુપતે ॥ ૨૧ ॥
દેશ, કાળ ને સ્થિતિ પરથી મર્ષ
દશની અસાધ્યતા
પીગો, કેવળ થાન, રમશાન કે રાક્ષ

સર્પસ્પૃષ્ટસ્ય મીરોર્હિં મયેન કુપિતોઽનિલઃ ।

કસ્યચિત્કુસ્તે શોભં સર્પાઙ્ગમિહંતં તુ તત્ ॥૬॥

સર્પદંશના ત્રણ પ્રકાર અને

તેમનાં લક્ષણો

સર્પદંશના સર્પિત, રહિત અને નિર્વિપ
એ રીતે ત્રણ પ્રકાર છે. ફેટલાક વિદ્વાનોએ
સર્પાંગાભિહત નામનો ચોથો પ્રકાર પણ માન્યો છે.

દાંતોના એક, બે કે ઘણા જખમો કે જ્યો
સર્પે ચોટ્યા પછી બથલી પડીને ઠરેલા હોય, તેઓ
જાંડા, થોડા લોહીવાળા, ઉપર ફેડલીઓ જેવા
ભાગોવાળા, વિકારો ઉત્પન્ન કરનારા, ગ્રીણ
અને સોજવાળા હોય, તો તે દંશ સર્પિત
કહેવાય છે.

જે દંશમાં લાલ, લીલી, પીળી તથા
સફેદ રેખાઓ હોય, તો તે દંશ રહિત કહેવાય
છે. રહિત દંશ જાંડો નહીં હોવાથી થોડા
ત્રિપવાળો હોય છે.

દાંતોના જખમો સોજથી રહિત હોય, લોહી
જરાક દુષ્ઠ થયું હોય અને જને દંશ થયો
હોય, તે માણસ વિકારોથી રહિત રહ્યો હોય,
તો તે દંશને વૈદ્ય નિર્વિપ (વિષવગરનો) માણે.

ઠાઈ બીકણ માણસને સર્પનો માત્ર સ્પર્શ
થતાં લયથી પ્રદુષિત થયેલો વાયુ, તે માણસના
અંગમાં સોજ ઉત્પન્ન કરે છે; એ શંકાસ્પ દંશ
સર્પાંગાભિહત કહેવાય છે. (કાંટા વગેરેથી
વીંધાયા છતાં સર્પદંશની શંકાથી પણ બીકણ
માણસને સોજે ઉત્પન્ન થાય છે.) ૬

ચ્યાધિતોદ્વિગ્નદટાનિ જ્ઞેયાન્યલ્પવિપાણિ તુ ।
તથાતિવૃદ્ધાતિવાલદટમલ્પવિપં સ્મૃતમ્ ॥ ૭ ॥

થોડા વિષવાળા દંશો

રોગવાળા સર્પે, ઉદ્વેગ પામેલા સર્પે,
અત્યંત ધરડા સર્પે અને અત્યંત બાળક સર્પે
કરેલો દંશ થોડા ત્રિપવાળો હોય છે. ૭

સુપર્ણદેવવ્રહ્મર્ષિયક્ષસિદ્ધનિપેધિતે ।

વિપન્નોપધિયુક્તે ચ દેશે ન ક્રમતે વિષમ્ ॥૮॥

સર્પદંશનું વિષ ક્યાં ગતિ કરી શકતું નથી?

ગરુડ, દેવ, બ્રહ્મર્ષિ, યક્ષ કે સિદ્ધોએ સેવેલી
જગ્યામાં અથવા જે જગ્યામાં વિપને હણનારી
ઓપધિ હોય, તે જગ્યામાં ઠાઈ પ્રાણીને સર્પ
કરડે, તો પણ તેનું વિષ જરા પણ વેગ કરી
શકતું નથી. ૮

સ્થાઙ્ગલાઙ્ગલચ્છત્રસ્વસ્તિકાઙ્ગુશધારિણઃ ।

જ્ઞેયા દર્વીકરાઃ સર્પાઃ ફણિનઃ શીઘ્રગામિનઃ ॥

મળ્દલૈર્વિવિધૈશ્ચિત્રાઃ પૃથ્વો મન્દગામિનઃ ।

જ્ઞેયા મળ્દલિનઃ સર્પાઃ જ્વલનાર્કસમપ્રમાઃ ॥

સ્તિગ્ધા વિવિધવર્ણાભિસ્તિર્યગૂર્ધ્વં તુ રાજિભિઃ ।

ચિત્રિતા ઇવ યે ભાન્તિ રાજિમન્તસ્તુ તે સ્મૃતાઃ ॥૯

દર્વીકર, મંડલી અને રાજિમાનનાં લક્ષણો

જે સર્પો ચક્ર, હળ, છત્ર, સાથીઓ કે અંકુશનાં
ચિહ્નોવાળા, ફેણોવાળા અને શીઘ્રગતિવાળા
હોય, તે સર્પો દર્વીકર કહેવાય છે.

જે સર્પો વિવિધ મંડળોની વિચિત્રતાવાળા,
પહોળા, મંદ ગતિવાળા અને અસિ જેવી તથા
સૂર્ય જેવી કાંતિવાળા હોય, તે સર્પો મંડલી
કહેવાય છે.

જે સર્પો વિવિધ વર્ણવાળી આડી તથા
ઊભી રેખાઓથી ચીતરેલા જેવા લાગે અને
સ્તિગ્ધ શરીરવાળા હોય, તે સર્પો રાજિમાન
કહેવાય છે. ૯

મુક્તારૂપ્યપ્રમા યે ચ કપિલા યે ચ પન્નગાઃ ।

સુગન્ધિનઃ સુવર્ણાભાસ્તે જાત્યા બ્રાહ્મણાઃ સ્મૃતાઃ ॥

ક્ષત્રિયાઃ સ્તિગ્ધવર્ણાસ્તુ પન્નગા મૃશકોપનાઃ ।

સૂર્યચન્દ્રાકૃતિચ્છત્રલક્ષ્મ તેષાં તથામ્બુજમ્ ।

કૃષ્ણા વજ્રનિભા યે ચ લોહિતા વર્ણતસ્તથા ।

ધૃમ્નાઃ પારાવતામાશ્ચ વૈશ્યાસ્તે પન્નગાઃ સ્મૃતાઃ ॥

મહિપદ્મીપિવર્ણાભાસ્તથૈવ પરુષત્વચઃ ।

મિન્નવર્ણાશ્ચ યે કેચિચ્છદ્રાસ્તે પરિકીર્તિતાઃ ॥૧૦

સર્પોમાં બ્રાહ્મણાદિક ચાર વર્ણોની કલ્પના

સર્પો મોતી કે રૂપાના જેવી કાંતિ-

સર્પોની સંખ્યા કહેવાની પ્રતિજ્ઞા

સુમતનુ વચન સામળી વૈવોમા ઉત્તમ
લગનાન વન્વતરિ જોન્યા, કે પૃથ્વીને ધરનારા
શેષ, વાસુકિ તથા તક્ષક આદિ મોટા દિવ્ય
સર્પો અસખ્યાત છે, કે જેઓ હોમથી પ્રજ્વલિત
થયેના અગ્નિ સમાન તેજવાળા છે, સમુદ્રો, પર્વતો
તથા દ્વીપો સહિત આ પૃથ્વીને વરી રહ્યા છે,
મેધોરૂપ થઈને નિરતર ગાજે છે તથા વરસે છે,
સૂર્યરૂપ થઈને તપે છે અને કોવયુક્ત થાય, તો
નિશ્વામ(કૂંદાડા)થી તથા દદિથી જ સર્વ
જગતનો નાશ કરી શકે એવા છે, તેઓને તો
પ્રણામ જ કરે છુ તેઓની ચિકિત્સા નહિ
હોવાથી તે કંટેવાનુ પ્રયોજન જ નથી, પરંતુ
પૃથ્વીમા રહેનારા સર્પો, કે જેઓ ઘોંઘાળા વિન
વાળા છે અને માણસોને હસે છે, તેઓની સંખ્યા
અનુક્રમપૂર્વક સંપૂર્ણ કંડુ છુ' ૩

અક્ષીતિસ્વવ મર્ષાણા મિદ્રત પન્થા તુ સા ॥
દર્શીકરા મળ્ડલિનો રાજિમન્તમ્તથા ચ ॥
નિર્વિપા વૈરજ્ઞાશ્ચ ત્રિવિધાસ્તે પુન સ્મૃતા ॥
દર્શીકરા મળ્ડલિનો રાજિમન્તથ પન્થગા ॥
તપુ દર્શીકરા વેપા વિંશતિ પન્થ ચ પન્થગા ॥
દ્વાવિગતિમળ્ડલિનો રાજિમન્તસ્તથા દશ ॥
નિર્વિપા દ્વાદશ નવા વરજ્ઞાસ્ત્યમ્તથા ॥
વરજ્ઞોદ્રવા સપ્ત ચિત્રા મળ્ડલિરાતિલા ॥૪॥

સર્પોની પાંચ જાતો અને તેમના ભેદો

દર્શીકર, મહલી, રાજિમાન, નિર્વિપ અને
વૈકર જ એ રીતે સર્પોની પાંચ જાતો છે એ
પાંચ જાતોનો દર્શીકર, મહલી અને રાજિમાન
એ ત્રણ જાતોમા સમાવેશ થાય છે પાંચ જાતોમા
દર્શીકરો ઠવીસ જાતના છે, મહલીઓ બાવીસ
જાતના છે, રાજિમાનો દસ જાતના છે, નિર્વિપો
બાર જાતના છે, વૈકર એ (જુદી જાતની સર્પો
હીમાં જુદી જાતના સર્પોથી ઉત્પન્ન થયેના)
ત્રણ જાતના છે અને વૈકર એથી ઉત્પન્ન થયેના

વિચિત્ર સર્પો સાત પ્રકારના છે, કે જેઓમા આ
મહલી છે અને ત્રણ રાજિમાન છે એ રીતે
સર્પોના એ સી ભેદો થાય છે (ફેણવાળા સર્પો
દર્શીકર અને ફેણનગના સર્પો મહલી કહેવાય
છે વિવિધ મહોળાવાળી વિચિત્ર રેખાઓવાળા
સર્પો રાજિન કહેવાય છે વિવરગના અથવા
થોડા વિપરાળા સર્પો નિર્વિપ કહેવાય છે અને
જુદી જાતની સર્પોહીમા જુદી જાતના સર્પોથી
ઉત્પન્ન થયેના સર્પો વૈકર જ કહેવાય છે વૈકર
એથી ઉત્પન્ન થયેની સાત જાતોનો વૈકર એ
મા જ સમાવેશ કરી વૈકર જાતો અને નિર્વિપોનો
દર્શીકર આદિ ત્રણ જાતોમાં સમાવેશ કરતા
સુખ્યત્વે એ ત્રણ જાતો જ રહે છે) ૪

પાદામિષ્ટા દુષ્ટા ના દુદ્ધા ગ્રાસાથિનોઽપિ ના
ત દશન્તિ મહાક્રોધાસ્તદ્દિ ત્રિવિધમુચ્યત ॥૫॥

સર્પો ક્યારે કરડે છે ?

સર્પો મહાક્રોધી જાત છે, તેઓ પગથી
કચરાના ટોચ, કોન પામ્યા ઢોચ, ભથ્થને
ધચ્છતા ટોચ બધુ જ નજદીક આવી ગયા ઢોચ,
બીન્યા ઢોન કે એવા કોઈ બીજા નારણુથી
ઉદ્ગિષ્ઠ થયા ઢોચ તો કરડે છે કેનાક સર્પો
કેના પોતાની જાતની દુષ્ટતાથી જ કરડે છે એ
સર્પોનો દશ નીચે પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો
કહેવાય છે ૫

સપિત રદિત ગપિ ત્તીયમથ નિર્વિપમ્ ॥
સર્પાન્નામિહલ કચિદિચ્છન્તિ ચ્લ તદ્દિ ॥
પદાનિ યત્ર દન્તાનામેક દ્વે વા વહ્નિ ચ ॥
નિમગ્રાન્યલ્પરક્તાનિ યાન્યુન્નત્ય કરોતિ હિ ॥
ચતુમાલમ્પુક્તાનિ વક્ત્યવરગાનિ ચ ॥
સહચિન્તાનિ સજોક્તાનિ ત્રિયાત્તત્પિત મિષક ॥
રાજ્ય મલોહિતા યત્ર નીલા પીતા સિતામ્તવા
નિવ્ય ગદિત તત્તુ નયમલ્પનિ ચ તન્ ॥
અજોક્તમ્પદપ્રાસૂવપ્રક્રતિસ્થમ્પ દહિન ॥
પદ પદાનિ ના ત્રિયાદનિપ તચિન્તિસ્પ ॥

નિર્વિપાસ્તુ-ગલગોલી શૂક્રપત્રોઽજગરો દિવ્યકો
વર્ષાહિકઃ પુષ્પશકલી જ્યોતીરથઃ ક્ષીરિકઃ પુષ્પ-
કોઽહિપતાકોઽન્વાહિકો ગૌરાહિકો વૃદ્ધેશય इति ।
વૈકરજ્ઞાસ્તુ ત્રયાણાં દર્વીકરાદીનાં વ્યતિકરાજ્ઞા-
તાઃ । તથા-માકુલિઃ પોટગલઃ સ્નિગ્ધરાજિ-
રિતિ । તત્ર કૃષ્ણસર્પેણ ગોનસ્યાં વૈપરીત્યેન વા
જાતો માકુલિઃ । રાજિલેન ગોનસ્યાં વૈપરીત્યેન
વા જાતઃ પોટગલઃ । કૃષ્ણસર્પેણ રાજિમત્યાં વૈપ-
રીત્યેન વા જાતઃ સ્નિગ્ધરાજિરિતિ । તેપામાદ્યસ્ય
પિતૃવદ્વિપેત્કર્પો દ્વયોર્માતૃવદિત્યેકે । ત્રયાણાં
વૈકરજ્ઞાનાં પુનર્દિવ્યેલકરોઽપ્રપુષ્પકરાજિચિત્રકાઃ
પોટગલઃ પુષ્પાભિકીર્ણો દર્મપુષ્પો વૈદ્યિતકઃ સપ્ત,
તેપામાદ્યાત્તયો રાજિલવચ્છેપા મણ્ડલિવત્ । એવ-
મેતેષાં સર્પાણામશીતિરિતિ ॥ ૧૫ ॥

સર્પોના એંશી ભેદોનાં નામો

કૃષ્ણસર્પ, મહાકૃષ્ણ, કૃષ્ણોદર શ્વેતકપોત,
મહાકપોત, બલાહક, મહાસર્પ, શંખપાલ,
લોહિતાક્ષ, ગવેધુક, પરિસર્પ, ખંડકૃણ, કંકુદ,
પદ્મ, મહાપદ્મ, દર્ભપુષ્પ, દધિમુખ, પુંડરીક,
બ્રુકુટીમુખ, વિઠ્ઠિકર, પુષ્પાભિગ્રીર્ણ, ગિરિસર્પ,
ઋગ્નુસર્પ, શ્વેતોદર, મહાશિરા, અલગદ અને
આશીવિપ એટલા દર્વીકરોના ભેદો છે. (આ
અધ્યાયના ૪થા વિપયમાં દર્વીકરોના ૨૬ ભેદો
હોવાનું કહ્યું છે અને અહીં ગણતાં ૨૭ થાય છે.)

આદર્શમંડલ, શ્વેતમંડલ, રક્તમંડલ, ચિત્ર-
મંડલ, પૃપત, રોદ્રપુષ્પ, મિલિંદક, ગોનસ,
વૃદ્ધગોનસ, પનસ, મહાપનસ, વેણુપત્રક, શિશુક,
મદન, પાલિંહિર, પિંગલ, તંતુક, પુષ્પપાંડુ,
પડગ, અશિક, બ્રુ, કપાય, કલુપ, પારાવન,
હસ્તામરણ, ચિત્રક અને એણીપદ એટલા
મંડલીઓના ભેદો છે. (આ અધ્યાયના ૪થા
વિપયમાં મંડલીઓના ૨૨ ભેદ હોવાનું કહ્યું છે
અને અહીં ગણતાં ૨૭ થાય છે.)

પુંડરીક, રાજચિત્ર, અંશુલરાજ, ખિંદુરાજ.

કર્દમક, તૃણશોપક, સર્પપક, શ્વેતહંતુ, દર્ભપુષ્પ,
ચક્રક, ગોધૂમક અને કિકિસાદ એટલા રાજિ-
માનોના ભેદો છે. (આ અધ્યાયના ૪થા વિપ-
યમાં રાજિમાનોના ૧૦ ભેદો હોવાનું કહ્યું છે
અને અહીં ગણતાં ૧૨ થાય છે.)

ગલગોલી, શૂક્રપત્ર, અજગર, દિવ્યક, વર્ષા-
હિક, પુષ્પશકલી, જ્યોતીરથ, ક્ષીરિક, પુષ્પક,
અહિપતાક, અંધાહિક, ગૌરાહિક અને વૃદ્ધેશય
એટલા નિર્વિધોના ભેદ છે. (આ અધ્યાયના ૪થા
વિપયમાં નિર્વિધોના ૧૨ ભેદ કહ્યા છે અને
અહીં ગણતાં ૧૩ થાય છે.)

માકુલિ, પોટગલ અને સ્નિગ્ધરાજિ એટલા
વૈકરજ્ઞોના ભેદો છે, કે જે વૈકરજ્ઞે દર્વીકર વગેરે-
ના સંકરથી થાય છે. કૃષ્ણસર્પ નામના દર્વીક-
રથી ગોનસી નામની મંડલી જાતની સર્પિણીમાં
ઉત્પન્ન થયેલો અથવા ગોનસ નામની મંડલીથી
કૃષ્ણસર્પિણી નામની દર્વીકર જાતની સર્પિણીમાં
ઉત્પન્ન થયેલો વૈકરજ્ઞ માકુલિ કહેવાય છે.
રાજિમાનથી ગોનસીમાં અથવા ગોનસથી રાજિ-
મતીમાં ઉત્પન્ન થયેલો વૈકરજ્ઞ પોટગલ કહેવાય
છે. કૃષ્ણસર્પ નામના દર્વીકરથી રાજિમતીમાં
અથવા રાજિમાનથી કૃષ્ણસર્પિણીમાં ઉત્પન્ન
થયેલો વૈકરજ્ઞ સ્નિગ્ધરાજિ કહેવાય છે. કેટલાક
કહે છે, કે 'તેઓમાં માકુલિનું વિષ તેના પિતાના
જવું હોય છે અને પોટગલનું તથા સ્નિગ્ધરાજિનું
વિષ તેઓની માતાઓના જવું હોય છે.'

એ ત્રણ વૈકરજ્ઞેથી ઉત્પન્ન થયેલા દિવ્યેલક,
રોદ્રપુષ્પક, રાજિચિત્રક, પોટગલ, પુષ્પાભિગ્રીર્ણ,
દર્ભપુષ્પ, અને વૈદ્યિતક એ સાત ભેદો છે. આ
સાત ભેદોમાં ત્રણ ભેદો રાજિમાન જવા છે અને
ચાર ભેદો મંડલી જવા છે.

આ રીતે સર્પોના એંશી ભેદો થયા.
(એંસીને બદલે નેવ્યાંસી થાય છે, માટે કાઈ
પણ નવ ભેદો પ્રક્ષિપ્ત છે, એમ જણાય છે.) ૧૫

તત્ર મહાનેત્રજિહ્વાસ્યશિરસઃ પુમાંસઃ । સુક્ષ્મ-

વાળા હોય અથવા પીગવા વર્ણવાળા કે સુનર્ણ જેવી કાતિવાળા અને સુગંધવાળા હોય, તે સર્પો બ્રાહ્મણ્ય બતિવાળા કહેવાય છે

જે સર્પો સૂર્ય, ચંદ્ર, છત્ર કે ચાખના ચિહ્નોવાળા, સિન્ધુ વર્ણવાળા અને અલ્પ ત ક્રોધી હોય, તે સર્પો ક્ષત્રિય બતિવાળા કહેવાય છે

જે સર્પો કાળા, ગાતા, બૂખરા કે કંપૂરના જેવા વર્ણવાળા હોય અને વગ્ગ જેવા હોય, તે સર્પો વૈશ્ય બતિવાળા કહેવાય છે.

જે સર્પો પાકા કે દીપકાના જેવા વર્ણવાળા હોય અથવા ભિન્નભિન્ન વર્ણવાળા અને ખન્સટ ચામડીવાળા હોય તે સર્પો શૂદ્ર બતિવાળા કહેવાય છે ૧૦

કોપયન્યનિલં જન્તોઃ ક્રાગિનઃ મર્મ એતુ ।

પિત્તં મળ્ડલિન્ધ્રાપિ ક્રુદ્ધં ચાનેકગજ્યઃ ॥

અપત્યમમર્યામ્યા દ્વિદોષસ્ત્વલ્પશ્ચમ્ ।

જેયો દોષો ચ દમ્પત્યોરિગ્નેષ્વાત્ર વશ્યતે ॥૧૧॥

કયા સર્પનું વિષ કયા દોષને પ્રક્રુપિત કરે ?

સંધ્યા દર્શકરેતુ વિષ પ્રાણીઓના વાયુને, મહલીઓનું પિત્તને ને રાત્રિમાનેનું કંદને પ્રક્રુપિત કરે છે વૈકરજે, કે જેઓ જુદી જાતના સર્પથી જુદી જાતની સર્પિણીમા ઉત્પન્ન થયેના હોય છે, તેઓનું વિષ બે દોષો ઉત્પન્ન કરે છે, તેઓમાને એક દોષ એ સર્પોની માતાના સંબંધથી અને એક દોષ એ સર્પોના પિતાના સંબંધથી પ્રાપ્ત થયેલા હોય છે (જેમ કે દર્શકરેતુ જાતના સર્પથી મહલી જાતની સર્પિણીમા ઉત્પન્ન થયેલા વૈકરજેનું વિષ વાયુ તથા પિત્તને પ્રક્રુપિત કરે છે ઇત્યાદિ) હવે સમજો ઉપરથી સર્પોની જાતની પરીક્ષા કહુ છું ૧૧

રજન્યાઃ પશ્ચિમે યામે મર્ષાશિત્રાશ્ચગન્તિ હિ ।

ગ્રેષેષ્વક્ત્રા મળ્ડલિનો દિવાદર્શીક્રગઃ સ્મૃતાઃ ॥૧૨॥

સમજો ઉપરથી સર્પોની જાતોની પરીક્ષા

રાત્રિમાન સર્પો રાત્રિના છેવા પહોળા

કરે છે, મહલી સર્પો રાત્રિના પહેલા, બીજા તથા ત્રીજા પહોળામાં કરે છે અને દર્શકરેતુ સર્પો દિવસે કરે છે ૧૨

દર્શીક્રગસ્તુ તત્કળા વૃદ્ધા મળ્ડલિન્મત્થા ।

ગજિમન્તો નયોમધ્યે જાયન્તે મૃત્યુદ્દેતવઃ ॥૧૩॥

સર્પો કદા ઉંમરે મરણુના કારણરૂપ થાય ?

દર્શકરેતુ સર્પો તરુણ ઉમરના હોય, તે મરણુના કારણરૂપ થાય છે, મહલી સર્પો વૃદ્ધ ઉમરના હોય તે મરણુના કારણરૂપ થાય છે અને ગજિમાન સર્પો આધિક ઉમરના હોય, તે મરણુના કારણરૂપ થાય છે ૧૩

નૃત્વાલુલિતા ગાલા ગરિવિપ્રહતાઃ કૃશાઃ ।

વૃદ્ધા મુતત્વચો મીતાઃ સર્પાસ્તિત્વપિવાઃ સ્મૃતાઃ ॥

સર્પો ઓછા વિષવાળા ક્યારે હોય છે ?

નાળિયાએ વ્યાકુળ કરી નાખ્યા હોય ત્યારે, બાળક હોય ત્યારે, જળ પડવાથી દુઃખી થયા હોય ત્યારે, કૃશ હોય ત્યારે, વૃદ્ધ હોય ત્યારે, કાંચળી ઉતાડી નાખી હોય ત્યારે અને અથ પામેના હોય ત્યારે સર્પો ઓછા નિવત્તા હોય છે

તત્ર દર્શીક્રગઃ-નૃણસર્પો મહાનૃણઃ

તૃણોદરઃ શ્વેતસ્પોતો મહાસ્પોતો વલાહરો

મહાસર્પઃ શઠપાલો લોહિતાશ્વો ગવેષુરઃ પરિમર્ષ

સ્વપ્નક્રાણઃ કલુદઃ પક્ષો મહાપક્ષો દર્મપુષ્પો દધિ

મુલઃ પુણ્ડરીસો શુક્રાદીમુલો ચિત્કિરઃ પુષ્પાભિ

કીર્ણો ગિરિસર્પઃ સ્વપ્નસર્પઃ શ્વેતોદરો મહાશિરા

અલગદં આશીવિષ ઇતિ । મળ્ડલિન્મત્-આદર્શ

મળ્ડલઃ શ્વેતમળ્ડલો રક્તમળ્ડલશ્ચિરમળ્ડલઃ વૃષતો

ગેત્રપુષ્પો મિલિન્દકો ગોનસો વૃદ્ધગોનસઃ પનસો

મહાપનસો વેણુપત્રકઃ શિશુરો મદનઃ પાલિહિર

પિલ્લલસ્તન્તુકઃ પુષ્પપાણ્ડઃ પડ્મોગ્રિકો વયુઃ

સ્પાયઃ કલુષઃ પારાગતો હસ્તાભરણશ્ચિરકર્ણો

પદ ઇતિ । ગજિમન્તસ્તુ-પુણ્ડરીસો રાત્રિચિત્રો

જુરારાજિચિન્દુગાજિઃ વર્દમકન્થણશોપનઃ સર્પપકઃ

શ્વેતહનુર્દર્મપુષ્પશ્ચક્રો ગોધૂમરઃ ચિત્તિમાદ ઇતિ ।

ખીજી પણ પિત્ત સંબંધી વેદનાઓ થાય છે.

રાજિમાનના વિષથી ચામડી વગેરે સફેદ થાય, શીતજ્વર આવે, રૂંવાડાં ઊભાં થાય, ગાત્રો સ્તબ્ધ, દંશમાં સોજે, ધાટા કઠ્ઠો સ્નાવ, વારંવાર ઊલટી, નેત્રોમાં ખરજ, કંઠમાં સોજે તથા ધરધરાટ થાય, શ્વાસ રોકાય, અંધકારમાં પ્રવેશ થાય અને ખીજી પણ કફ સંબંધી તે તે વેદનાઓ થાય છે. ૧૭

પુરુષાભિદષ્ટ ઝર્વ પ્રેક્ષતેઽધસ્તાત્ સ્ત્રિયા શિરાશ્ચોત્તિષ્ઠન્તિ લલાટે, નપુંસકાભિદષ્ટસ્તિર્યવપ્રેક્ષી ભવતિ । ગર્ભિણ્યા પાણ્ડુમુખો ધ્માતશ્ચ । સ્તતિકયા શ્વેલાર્તો રુધિરં મેહત્યુપજિહ્વિકા ચાસ્ય ભવતિ ॥

નર, નારી, નપુંસક, ગર્ભિણી તથા સૂતિકાના દંશોનાં લક્ષણો

નરજાતિસર્પ કર્ણો હોય તો રાગી જાય જોયા કરે છે અને નારીજાતિ સર્પ કર્ણો હોય, તો રાગી નીચે જોયા કરે છે; એના લલાટમાં શિરાઓ ઊપડે છે. નપુંસકજાતિ સર્પ કર્ણો હોય, તો રાગી આડું જોયા કરે છે. ગર્ભિણી સર્પિણી કરડી હોય, તો મોઢું ફીકું થઈ જાય છે તથા પેટ ફૂલી જાય છે. સુવાવડી સર્પિણી કરડી હોય, તો શૂળ નીકળે છે, મૂત્રદ્વારમાંથી લોહી પડે છે અને ઉપજિહ્વિકા થાય છે. (ઉપજિહ્વિકાતું લક્ષણ નિદાન-સ્થાનના ૧૬મા અધ્યાયના ૩૮મા વિષયમાં જુઓ.) ૧૮

ગ્રાસાર્થિનાન્નં કાઢ્ધતિ । વૃદ્ધેન શનૈર્મન્દા વેગાશ્ચ । વાલેનાશુ મૃદવશ્ચ ॥ ૧૯ ॥

આહાર ઇચ્છનારો, વૃદ્ધ તથા બાળકના દંશોનાં લક્ષણો

આહારની ઇચ્છાવાળો સર્પ કર્ણો હોય, તો રાગીને અન્ન ખાવાની ઇચ્છા થાય છે, વૃદ્ધ સર્પ કર્ણો હોય, તો વિષના વેગો ધણીધણી વારે તથા મંદમંદ થાય છે અને

બાળક સર્પ કર્ણો હોય તો વિષના વેગો તુરતતુરત થાય છે તથા દોમળદોમળ થાય છે. ૧૯

નિર્વિષેણાવિષલિઙ્ગમ્ । અન્ધાહિકેનાન્ધત્વ-મિત્યેકે । ગ્રસનાદજગરઃ શરીરપ્રાણહરો ન વિપાત્ ॥

નિર્વિષ સર્પોના દંશોનું લક્ષણ

નિર્વિષ સર્પ કર્ણો હોય, તો વિષનાં ચિહ્ન થતાં નથી અથવા ઓછાં થાય છે. કેટલાક કહે છે, કે 'અંધાહિક નામનો નિર્વિષ સર્પ કર્ણો હોય, તો રાગી અંધ થઈ જાય છે.' અજગર નામનો નિર્વિષ સર્પ પ્રાણ લે છે ખરો પણ તે વિષથી લેતો નથી; પરંતુ ગળી જવાથી શરીર તથા પ્રાણ ખંતેને લઈ લે છે. ૨૦

તત્ર સઘઃ પ્રાણહરાહિદષ્ટઃ પતતિ શસ્ત્રાશનિ-હત ઇવ ભૂમૌ, સસ્તાઙ્ગઃ સ્વપિત્તિ ॥ ૨૧ ॥

તરત પ્રાણ લેનારા સર્પના દંશનાં ચિહ્નો

જને તરત પ્રાણ લેનારો સર્પ કર્ણો હોય, તે રાગી શસ્ત્ર તથા વીજળી પડવાથી હણાયેલાની પેઠે ઢીસાં અંગોવાળો થઈ પડી જાય છે અને મરી જાય છે. ૨૧

તત્ર સર્વેષાં સર્પાણાં વિષસ્ય સપ્ત વેગા ભવન્તિ ॥ ૨૨ ॥

સર્પોના વિષના વેગોની સંખ્યા

સઘળા સર્પોના વિષના વેગો સાત થાય છે.

તત્ર દર્વીકરાણાં પ્રથમે વેગે વિષં શોનિતં દૂપયતિ, તત્પ્રદુષ્ટં કૃણ્ણતામુપૈતિ, તેન કાળ્પ્ય પિપી-લિકાપરિસર્પણમિવ ચાઙ્ગે ભવતિ । દ્વિતીયે માંસં દૂપયતિ, તેનાત્યર્થ કૃણ્ણતા શોકો ગ્રન્થયશ્ચાઙ્ગે ભવન્તિ । તૃતીયે મેદો દૂપયતિ, તેન દંશકલેદઃ શિરોગૌરવં સ્વેદશ્ચક્ષુર્ગ્રહણં ચ । ચતુર્થે કોષ્ઠમનુ-ગ્રવિચ્ચ કફગ્રધાનાન્દોપાન્દૂપયતિ, તેન તન્દ્રાગ્રસે-કસન્ધિવિશ્લેષા ભવન્તિ । પચ્ચમેઽસ્થીન્યનુગ્રવિ-શતિ પ્રાગમગ્નિ ચ દૂપયતિ, તેન પર્વમેદો હિક્કા દાહશ્ચ ભવતિ । પષ્ઠે મજ્જાનમનુગ્રવિશતિ ગ્રહણીં ચ દૂપયતિ, તેન ગાત્રાણાં ગૌરવમતીસારો

નેત્રજિહ્વામ્યગ્નિમઃ સ્વિયઃ, ઉભયલઘ્વણામન્દ્રત્રિપા
ત્રકોષા નપુંમસાઽતિ ॥ ૧૬ ॥

સર્પોમાં નર. નારી અને નપુંસક જાતિ

જે સર્પોનાં નેત્રો, હ્રોમો, મોહું અને
માથુ મોટાં હોય તેઓ નરજાતિ ગણાય છે. જે
સર્પોનાં નેત્રો, હ્રોમો, મોહું અને માથું ઝીણાં
હોય તેઓ નારીજાતિ ગણાય છે. જે સર્પો
નર તથા નારીનાં પણ લક્ષણોથી યુક્ત હોય, મંદ
વિપત્રાગા હોય અને દોષવગરના હોય તેઓ
નપુંસકજાતિ ગણાય છે ૧૬

તત્ર મર્ષેષાં મર્ષાણાં મામાન્યત ઇત્થલઘ્વણં
રચ્યામઃ । કિં કારણં ? ત્રિપંદિ નિશ્ચિતનિશ્ચિન્ના-
શ્નિહૃત્તરહદેશ્યમાશુકાગ્નિ મુદ્ગત્તમપ્યુપેક્ષિતમાતુમ-
નિપાતયતિ । ન ચારકાશોઽસ્મિ વાતમમહમનુમ-
ર્તુમ્ । પ્રત્યેકમપિ દષ્ટલઘ્વણેઽભિહિતે સર્પેરર્થિષ્યં
મરતિ । તન્માતુર્નરિષ્યમેવ વચ્યામઃ । ઇત્થલઘ્વાતુ-
રિત્તમમેમોદકસં ચ । અપિ ચાર્ત્રેત્ર મર્ષમર્ષવ્યુદ્ધના-
મૈત્રઃ । તત્ર દર્વીરર્થિષ્યમેવ ત્વહ્નપનત્તવદશનમૂ-
ર્ણપદ્મશ્ચર્યાત્વં રીશ્યં ગ્નિમો ગોમં મન્થિવેદના
મટીશ્ચર્યાત્વં રીશ્યં રૂપમ્ । મ્મગમટો
ગુર્ણમે જટતા શુક્રોદાગઃ કામધામો દિગ્ધા
રાયોર્યગમનં શ્લેષેદેશ્ન તૃણા લાલાસારઃ
ફેનાગમનં સૌતોર્યોધમાન્માથ રાત્રેદનામરન્તિ ।
મન્દલિરિષ્યમેવ ત્વગાર્દનાં પીતત્વં ઈનામિત્તારઃ
પમ્થિપનં દાદમ્તૃણા મટો મટાં જ્વરઃ પ્રોગિતા-
ગમનમ્મર્ષમેવ માંમાનામરગ્રાતનં થયશ્ચર્યાત્વં
પીતપદ્મશ્ચર્યાત્વં પિત્તવેદનામરન્તિ ।
ગત્તિમદિષ્યમેવ શુક્રત્વં ત્વગાર્દનાં ઈત્તજ્વરો મેમદષ્ટઃ
મ્મલ્યં ગાત્રાનામાર્દગ્રગોઃ માન્દકર્યમેમદક-
દિશ્ચીશ્ચમગ્નોઃ રુદ્ધઃ રુદ્ધઃ મ્મયશ્ચર્યાત્વં ઉચ્છ્ર-
મનિગેવમ્મલ્યઃ પ્રવેદમાન્માથ રુદ્ધેદના મરન્તિ ॥

દર્વીકર, મંડલી અને રાગિમાનના

દંશોનાં લક્ષણો

ગરોના કાર કરવા એવી બેરોનો દર્વી-

કર આદિ સુખ્ય તથા બેરોમાં જ મખવેશ ગણી
લઈને સામાન્ય રીતે જ તેઓના દંશોનાં લક્ષણો
કહીએ છીએ; કેમ કે વિપ સખવેલી તરવાર જેવું,
વીનળી જેવું તથા અગ્નિ જેવું ઝડપદાર હોવાથી. જે
તેની જડવાર પણ હોપેલા કરવામાં આવે, તે
રાગિને મારી નાખે છે, અને એવી ઝડપમાં વેંચને
અનેક લક્ષણો તપાસવાનો અવકાશ મળે
એમ નથી.

દરેકના દંશોનાં લક્ષણો કહીએ, તે પણ
હેવડ દર્વીકર, મંડલી અને રાગિમાન એ ત્રણ
બેરો જ હોવા રહે એમ છે, માટે એ ત્રણ બેરોના
દંશોનાં જ જુદાંજુદાં લક્ષણો કહીશું, કે જેથી
વેંચની જુદિમાં ત્રમ ન થઈ અથ અને રાગીક
દિન થાય. એ ત્રણ બેરોના દંશોનાં લક્ષણોમાં જ
મધ્યમ બેરોના દંશોનાં લક્ષણોનો મખવેશ થઈ
અથ છે; તેથી ચિકિત્સા કરવામાં પણ કમી
પાગી રહી અથ એમ નથી.

દર્વીકરના વિપથી આમટી, નેત્રો, નખો,
દંશો, મોહું, મૂત્ર, વિષ્ણુ તથા દંશમાં કાશાશ તથા
રક્તના થાય છે, માથું ખાતે થાય છે, સાંસાઓ-
માં વેંચના થાય, કમર, પીઠ તથા ટોક નિર્મળ
થાય, બગામાં આંખા કરે, કંપ થાય, અસજ
બેગી અથ, છાતીમાં તથા ગળામાં ધરપરાટ થયા
કરે છે, અગો જડ થાય, મૂકા ઝોડકાર આવે,
ખારસી, શ્વામ, દેહકી, થાય, વાયુ ઝેનો આવે, શ્વા
નીકળે, ગાત્રો ખાંગે, તરસ લાગે, લાગ ત્રણ કરે,
ઢીલ આવે, ઓનો રાહાપ અને ક્રીડ-વડ
આદિ જીજ્ઞ પણ વાયુ મંખંધી વેંચનાઓ થાય છે

મંડલીના વિપથી આમટી વગેરે પીત્ત-
થાય, મીનની કમ્બાથાય, મધ્યમાં અંગોમાં સંતાપ,
દાડ, તરમ, થેન, મૂત્ર અને નરર દખ્ખા થાય
છે સુખ તથા શુદ્ધમાંથી લોટી નીકળે, મંત્ર-
વડી પડવા લાગે, એજે થાય, દંશમાં સંતા
તથા દુર્ગંધી થાય, મધ્યમાં રોષા પીત્તો બેગામાં
આવે, તુગ જ પ્રકાશ થાય અને શ્વામ અથ

છે અને કંઈને સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાંથી ખસેડી નાખે છે; તેથી મોઢામાંથી કંઈની વાટ નીકળે છે, કમર તથા પીઠ ભાંગી બળે છે, સઘળી ચેષ્ટાઓનો નાશ થાય છે, લાળ તથા પસીનાની અત્યંત પ્રવૃત્તિ થાય છે અને શ્વાસ રુંધાઈ બળે છે. ૨૪

રાજિમતાં પ્રથમે વેગે વિષં શોણિતં દૂપયતિ, તત્પદુષ્ટં પાણ્ડુતામુચૈતિ, તેન રોમહર્ષઃ શુક્લાવભાસશ્ચ પુરુષો ભવતિ । દ્વિતીયે માસં દૂપયતિ, તેન પાણ્ડુતા-ત્યર્થ જાડયં શિરઃશોફશ્ચ ભવતિ । તૃતીયે મેદો દૂપયતિ, તેન ચક્ષુર્ગ્રહણં દંશવલ્લેદઃ સ્વેદો ઘ્રાણાશ્ચિ-સ્નાવશ્ચ ભવતિ । ચતુર્થે કોષ્ઠમનુગ્રવિશ્ય મન્યા-સ્તમ્મં શિરોગૌરવં ત્રાપાદયતિ । પશ્ચમે વાક્સઙ્ગં શીતજ્વરં ચ કરોતિ । ષષ્ઠસપ્તમયોઃપૂર્વવદિતિ ॥૨૫॥ રાજિમાન સર્પોના વિપના સાત વેગોનાં લક્ષણે ।

ઠાઈ પણ રાજિમાન સર્પ કરક્યો હોય, તો તેનું વિષ પહેલા વેગમાં લોહીને દૂષિત કરે છે અને દૂષિત થયેલું લોહી પાંડુપણાને પામે છે, તેથી રૂંવાડાં ઊભાં થઈ બળે છે અને શરીર શીકા દેખાવવાનું થઈ બળે છે.

એ વિષ ણીજ વેગમાં માંસને દૂષિત કરે કરે છે તેથી શરીરમાં અત્યંત શીકાશ, જડતા અને માથામાં સોજે થાય છે.

એ વિષ ત્રીજ વેગમાં મેદને દૂષિત કરે છે, તેથી નેત્રો પકડાઈ બળે છે, દંશમાં ક્લેદ થાય છે, પસીનો વળે છે અને નાક તથા નેત્રોમાંથી સાવ થાય છે.

એ વિષ ચોથા વેગમાં ઢાઠામાં પ્રવેશ કરીને ઝાડને સ્તબ્ધ કરે છે અને માથું ભારે કરે છે.

એ વિષ પાંચમા વેગમાં વાણીની અટકાય-ત કરે છે અને શીતજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે.

એ વિષ છઠ્ઠા વેગમાં મંજની અંદર પેસીને ગ્રહણીને દૂષિત કરે છે; તેથી ગાત્રો ભારે થાય છે, હૃદયમાં પીડા થાય છે, ઝાડા

થાય છે અને મૂર્છા આવે છે.

એ વિષ સાતમા વેગમાં વીર્યની અંદર પ્રવેશ કરે છે, વ્યાનવાયુને અત્યંત પ્રદુષિત કરે છે અને કંઈને સૂક્ષ્મ સ્ત્રોતોમાંથી ખસેડી નાખે છે; તેથી મોઢામાંથી કંઈની વાટ નીકળે છે, કમર તથા પીઠ ભાંગી બળે છે, સઘળી ચેષ્ટાઓનો નાશ થાય છે, લાળ તથા પસીનો ખૂબ આવે છે અને શ્વાસ રુંધાઈ બળે છે. ૨૫.

भवन्ति चात्र ॥

धात्वन्तरेषु याः सप्त कलाः सम्परिकीर्त्तिताः । तास्वेकैकामतिक्रम्य वेगं प्रक्रुस्ते विषम् ॥ २६ ॥
વિપના વેગો સાત જ શા કારણથી થાય છે

આ વિપના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘શારીરસ્થાનના ગર્ભવ્યાકરણ-શારીરનામના ચોથા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં શરીરનું ધારણ કરનારા પદાર્થોનાં સ્થાનોમાં અંતરેમાં સીમાડાઓરૂપ જ સાત કળાઓ કહેલી છે, તેઓમાં અનુક્રમે એકએક કળાને ભેદી આગળ વધીને વિષ પોતાના એકએક વેગને કરે છે; એટલે કળાઓ સાત હોવાથી સાત જ વેગો થાય છે.’ (વિષ રસના તથા માંસના અંતરમાં રહેલી પહેલી કળાને ભેદીને આગળ વધે, ત્યારે પહેલો વેગ થાય છે, માંસ તથા રક્તના અંતરમાં રહેલી બીજી કળાને ભેદીને આગળ વધે, ત્યારે બીજો વેગ થાય છે, રક્ત તથા મેદના અંતરમાં રહેલી ત્રીજી કળાને ભેદીને આગળ વધે, ત્યારે ત્રીજો વેગ થાય છે, મેદ તથા કંઠના અંતરમાં રહેલી ચોથી કળાને ભેદીને આગળ વધે, ત્યારે ચોથો વેગ થાય છે, કંઠ તથા વિષ્ણના અંતરમાં રહેલી પાંચમી કળાને ભેદીને આગળ વધે, ત્યારે પાંચમો વેગ થાય છે, વિષ્ણ તથા પિત્તના અંતરમાં રહેલી છઠી કળાને ભેદીને આગળ વધે, ત્યારે છઠો વેગ થાય છે અને તથા વીર્યના અંતરમાં રહેલી સાતમી

હર્ષાદા મૂર્છાં ચ ભવતિ । સપ્તમે શુદ્ધમનુષ્યવિણ્નિ
વ્યાનં ચાત્યથ કોષયતિ કફં ચ મુક્તમ્બોતોમ્યઃ
પ્રચ્યાવયતિ, તેન શ્લેષ્મરત્તિપ્રાદુર્ભાવઃ કટિષ્ઠમદ્ગઃ
સર્વવેષાવિધાતો લાલામ્બેદયોગતિપ્રવૃત્તિરુદ્ધસ-
નિરોધશ્ચ ભવતિ ॥ ૨૩ ॥

દર્વીકરેના વિપના સાત વેગોનાં લક્ષણો
હાર્દ પશુ દર્વીકર સર્પ કરડ્યો હોય, તો
તેનુ ચિત્ત પહેલા વેગમાં લોહીને દૂધિત કરે છે
અને દૂધિત થયેલુ લોહી કાળાશનાથુ થઈ જાય
છે, કે જ્યેષ્ઠી અગ કાથુ થઈ જાય છે અને અથે
અગમાં થીડીએ ચડી હોય એનુ લાગે છે

એ વિપ બીજા વેગમાં માસને દૂધિત કરે છે,
તેથી અગમાં અત્યંત કાળાશ થઈ જાય છે,
સોજે ચડે છે અને ત્રિયજો ઉત્પન્ન થાય છે.

એ વિપ ત્રીજા વેગમાં મેદને દૂધિત કરે છે,
તેથી દશમા ક્ષેત્ર થાય છે, માથામાં ભારેપાડુ થાય
છે, પરીનો આવે છે અને નેત્રો પકડાઈ જાય છે

એ વિપ ચોથા વેગમાં ઢાઢામાં પેરી જઈને
કંઠ આદિ દોષોને દૂધિત કરે, તેથી તદ્રા થાય
છે, કંઠનો આવ થાય છે અને સાવાએ બુદ્ધિ
પડી જાય છે.

એ વિપ પાંચમા વેગમાં અસ્થિઓની
અદર પેરીને પ્રાણ તથા અગ્નિને દૂધિત કરે
છે, તેથી પર્વો તૂટે છે, હૃદયી આવે છે અને
બળતગ થાય છે.

એ વિપ છઠ્ઠા વેગમાં મજ્જાની અદર
પેરીને અદલ્લીને (પિત્તરસ કળાને) દૂધિત કરે
છે, તેથી ગાત્રો ભાંગે થાય છે, ઝાડા થાય છે,
દૃઢ્યમાં પીડા થાય છે અને મૂર્છા આવે છે

એ વિપ સાતમા વેગમાં વીર્યની અદર
પ્રવેશ કરે છે, વ્યાન વાયુને અત્યંત પ્રકુપિત
કરે છે અને કંઠને સ્પર્શ નોતોમાંથી ખસેડી
નાખે છે, તેથી મોઢામાંથી કંઠની વાટ નીકળે છે,
કમર તથા પીઠ ભાગી જાય છે, સપળી રેશાઓના

નાશ થાય છે, લાળ તથા પરીનો ખૂન આવે
છે અને શ્વાસ રુધાઈ જાય છે ૨૩

તત્ર મળ્ડલિનાં પ્રથમે વેગે વિપં શોષિતં
દૂપયતિ, તત્ત્ર પ્રદુષ્ટં પીતતામુવેતિ, તત્ર પરિદાહઃ
પીતાવમાસતા ચાક્ષાનાં ભવતિ । દ્વિતીયે માંમ
દૂપયતિ, તેનાત્યયં પીતતા પરિદાહો દંશે થયથુદ્ધ
ભવતિ । તૃતીયે મેદો દૂપયતિ, તેન પર્વચ્ચમુપ્રદહ્યં
વૃષ્ણા દંશે વેલેદઃ સ્વેદશ્ચ । ચતુર્થે કોષ્ઠમનુષ્યમ્બ
જરમાપાદયતિ । પશ્ચમે પદિદાહં સર્વગાત્રેષુ ક્ષેતિ ।
પશ્ચત્તમયોઃ પર્વત્ ॥ ૨૪ ॥

મંડલી સર્પોના વિપના સાત વેગોનાં લક્ષણો

હાર્દ પશુ મંડલિ સર્પ કરડ્યો હોય, તો
તેનુ વિપ પહેલા વેગમાં લોહીને દૂધિત કરે છે
અને દૂધિત થયેલુ લોહી પીથુ થઈ જાય છે આ
પ્રમાણે ચવાથી અત્યંત બળતરા થાય છે અને
અગે પીજાશનાળાં કેપાય છે

એ વિપ બીજા વેગમાં માસને દૂધિત કરે
છે, તેથી અત્યંત પીથુ થાય છે, ચોખે બળતરા
થાય છે અને દશમા સોજે થાય છે

એ વિપ ત્રીજા વેગમાં મેદને દૂધિત કરે છે,
તેથી દર્વીકરના વિપના ત્રીજા વેગની પેઠે જ નેત્રો
પકડાઈ જાય છે, તરસ લાગે છે, દશમાં નેદ
થાય છે અને પરીનો વળે છે

એ વિપ ચોથા વેગમાં ઢાઢાની અદર પ્રવેશ
કરી પિત્તને દૂધિત કરીને જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે

એ વિપ પાંચમા વેગમાં અસ્થિઓની
અદર પ્રવેશ કરી પ્રાણ તથા અગ્નિને દૂધિત
કરી સર્વ ગાત્રોની અદર ચોખેર બળતરા કરે છે

એ વિપ છઠ્ઠા વેગમાં મજ્જાની અદર
પેરીને અદલ્લીને દૂધિત કરે છે, તેથી ગાત્રો
ભાંગે થાય છે, ઝાડા થાય છે, દૃઢ્યમાં પીડા
થાય છે અને મૂર્છા આવે છે

એ વિપ સાતમા વેગમાં વીર્યની અદર
પ્રવેશ કરે છે, વ્યાનવાયુને અત્યંત પ્રકુપિત કરે

વિષ દેહમાં પ્રસરે નહિ. પાટો બાંધી શકાય નહિ, એવા પ્રદેશમાં સર્પદંશ થયો હોય, તો દંશને શસ્ત્ર વડે કાપીને અગ્નિથી ડાંભવો. (મંડલીસર્પોનો દંશ પૈત્તિક છે, માટે તેને ડાંભવો નહીં.) ૨

આચૂષ્ણચ્છેદદાહાઃ સર્વત્રૈવ તુ પૂજિતાઃ ॥

પ્રતિપૂર્ણ મુલં વત્તૈર્હિતમાચૂષ્ણં ભવેત્ ।

સ દૃષ્ટ્યોઽથવા સર્પો લોષ્ટો વાપિ હિ તત્ક્ષણમ્ ૩
દંશને ચૂસવા વગેરે સામાન્ય ઉપાયો

શરીરના ગમે તે પ્રદેશમાં સર્પદંશ થતાં તે દંશને મોઢાથી ચૂસવો, શસ્ત્રથી કાપવો અને અગ્નિથી ડાંભવો એ ઉત્તમ છે. ચૂસવો હોય ત્યારે મોઢાને વસ્ત્રથી પૂર્ણ કરીને પછી તેથી ચૂસવો એ હિતકારી છે; અથવા જ સર્પ કરડ્યો હોય તેને જ ખટકું ભરવું અથવા ધરતીનું ઢેકું લઈને તે ઢેકાંને ખટકું ભરવું. (વાઃભટ કહે છે કે ખટકું ભર્યા પછી તુરત જ ચૂંકનો અથવા કાનના મેલનો દંશની ઉપર લેપ કરી દેવો.) ૩

અથ મણ્ડલિના દદંતં ન કથંચન દાહચેત્ ।

સ પિત્તવિષવાહુલ્યાદંશો દાહાદ્વિસર્પતિ ॥૪॥

મંડલીસર્પના દંશને ડાંભવો નહિ

જો મંડલી સર્પ દંશ કર્યો હોય, તો તે દંશને કદી પણ ડાંભવો નહીં; કેમકે મંડલી-સર્પનો દંશ પિત્તનો પ્રકાપ કરનારા વિષથી ભરપૂર હોય છે; તેથી જો તેને ડાંભવામાં આવે, તો તે વધારે ફેલાય છે. ૪

અરિષ્ટામપિ મન્ત્રૈશ્ચ વધ્નીયાન્મન્ત્રકોવિદૈઃ ।

સા તુ રજ્જ્વાદિર્ભિર્વદ્ધા વિષપ્રતિકરી મંતા ॥ ૫ ॥

મંત્રેલો પાટો ક્યાં બાંધવો ?

મંત્રો બ્રહ્મનારા વૈદે સર્પદંશની ઉપર ચાર આંગળને છોટે મંત્રોચારપૂર્વક પાટો બાંધવો; દોરી વગેરેથી બાંધેલો એ પાટો વિષની ગતિને અટકાવી દે છે. (ઉપરના બીજા વિષયમાં વસ્ત્રનો, ચામડાનો કે ઝાડની છાલનો પાટો બાંધવાનું કહ્યું છે.) ૫

દેવવ્રહ્મર્ષિભિઃ શ્રોવતા મન્ત્રાઃ સત્યતપોમયાઃ ।

ભવતિ નાન્યથા ક્ષિપ્રં વિષં હન્યુઃ સુદુસ્તરમ્ ॥

વિષં તેજોમયૈર્મન્ત્રૈઃ સત્યવ્રહ્મતપોમયૈઃ ।

યથા નિવાર્યતે ક્ષિપ્રં પ્રયુક્તૈર્ન તથોપધૈઃ ॥ ૬ ॥

મંત્રોની દિવ્ય શક્તિ

દેવતાઓએ તથા બ્રહ્મર્ષિઓએ કહેલા મંત્રો સત્યમય અને તપોમય છે; તેઓ અતિ દુસાધ્ય વિષનો પણ તુરત નાશ કરવામાં નિષ્ફળ થતા નથી; કેમકે એ મંત્રો તેજોમય, સત્યમય, બ્રહ્મમય અને તપોમય છે; તેઓના પ્રયોગથી જીવું વિષનું નિવારણ થાય છે, તેવું ઔષધોના પ્રયોગથી પણ થતું નથી. ૬

મન્ત્રાણાં ગ્રહણં કાર્યં સ્ત્રીમાંસમધુવ્રજિના ।

જિતાહારેણ શુચિના કુશાસ્તરણશાયિના ॥

ગન્ધમાલ્યોપહારૈશ્ચ વલિમિશ્રાપિ દેવતાઃ ॥

પૂજયેન્મન્ત્રસિદ્ધયર્થ જપહામેશ્ચ યત્નતઃ ॥ ૭ ॥

મંત્રોના અહણુનો તથા સાધનનો વિધિ

સ્ત્રીપ્રસંગ, માંસ તથા મધનો ત્યાગ કરી, આહારને નિયમિત રાખી, પવિત્ર રહી, દર્ભના ધિછાના પર શયન કરવાનો નિયમ રાખી, ગુરુના મુખથી મંત્રોનું અહણુ કરવું જોઈએ. અહણુ કરેલા મંત્રને સિદ્ધ કરવા માટે ચંદનાદિક સુગંધીઓ, પુષ્પો, નૈવેદ્યો, બલિદાનો, જપો અને હોમોથી પ્રયત્નપૂર્વક દેવતાઓનું પૂજન કરવું. ૭

મન્ત્રાસ્ત્વવિધિના પ્રોક્તા હીના વા સ્વરવર્ણતઃ ।

યસ્માન્ન સિદ્ધિમાયાન્તિ તસ્માદ્યોજ્યોઽગદક્રમઃ ॥

ઔષધોથી પણ ચિકિત્સાની જરૂર

શુરુએ વિધિ પાળ્યા વગર કહેલા, શિષ્યોએ વિધિ પાળ્યા વગર અહણુ કરેલા અથવા ડોઈ ઉદાત્ત આદિ સ્વરથી કે અક્ષર આદિ વર્ણથી રહિત ઉચ્ચારવામાં આવેલા મંત્રો સિદ્ધ થતા નથી; માટે કેવળ મંત્રો ઉપર ભરોસો ન રાખતાં ઔષધોની યોગતા પણ કરવી જોઈએ. ૮

સમન્તતઃ શિરા દંશાદિધ્યેતુ કુશલો મિષક ।

શાલાગ્રે વા લલાટે વા વેધ્યાસ્તા વિસૃતે વિષે ।

કળાને ભેદીને આગળ વધે, ત્યારે માત્રો વેગ થાય છે. જે કળા વિદ્યા ધરનારી છે, તે જ અસ્થિને ધરનારી છે, તેથી પાંચમા વેગમાં અસ્થિની અંદર પ્રવેશ કરવાનું કહ્યું છે અને જે કળા પિત્તને ધરનારી છે, તે જ મજ્જાને ધરનારી છે તેથી છઠ્ઠા વેગમાં મજ્જાની અંદર પ્રવેશ કરેલ છે. કવન) ૨૬
 યેનાન્તરેણ હિ કલાં કાલકલ્પં મિનતિ હિ ।
 સમીરણેનાદ્યમાનં તત્તુ વેગાન્તરં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૭ ॥

અખ્યે વેગોના મધ્યનું કારણ
 વાયુએ પ્રેરાતું કળા જેનું વિપ વેગ
 અ તરથી કળાને ભેદે છે, તે અંતર અખ્યે વેગોનું,
 મધ્ય કહેવાય છે, એટલે ભૂતવેગના અને ભવિષ્ય-
 વેગના મધ્યમાં જે સમય રહે છે, તે સમય અખ્યે
 વેગોનું મધ્ય ગણાય છે. ૨૭

ઝનાઙ્ગઃ પ્રથમે વેગે પશુર્ધ્યાયતિ દુઃસ્વિતઃ ।
 સ્લાલાસ્રાવો દ્વિતીયે તુ કૃષ્ણાઙ્ગઃ પીચ્યતે હૃદિ ।
 તૃતીયે ચ શિરોદુઃસ્વં કઠ્ઠપ્રીયં ચ મજ્જયતે ।
 ચતુર્થે વેપતે મૂઢઃ સ્વાદન્દન્તાઙ્ગહાત્પશ્ન ॥
 કેચિદ્દેગત્ત્વં પ્રાદુરન્તં ચૈતેષુ તદ્વિદઃ ॥ ૨૮ ॥

પશુઓને વિપના ચાર જ વેગો
 અને તેમનાં લક્ષણો
 જને વિપમધ્ય થયો હોય, તે પશુ વિપનો
 પહેલો વેગ લાગે, ત્યારે અગમાં મોઝાગો
 તથા દુષ્પિત થઈને પાન કર્યા કરે છે બીજો
 વેગ લાગે, ત્યારે લાળને આવે છે, કાળાં અગગાગો
 થઈ જાય છે તથા હૃદયમાં પીડાય છે ત્રીજો
 વેગ લાગે, ત્યારે માથાના દુઃખથી પીડાય છે તથા
 ભાંગેલી ડોકવાળો થઈ જાય છે, અને ચોથો વેગ
 લાગે ત્યારે મૂઢ થઈ જાય છે, ધાંનો કાંડે છે
 તથા પ્રાણચુક્ત થઈ જાય છે કેટલાક વિદ્વાનો કહે
 છે કે 'પશુઓને વિપના ત્રણ વેગો જ થાય છે અને
 ત્રણ વેગો થયાં જ તેઓનું મરણ થાય છે' ૨૮
 ધ્યાયતિ પ્રથમે વેગે પક્ષી મુદત્યતઃપરમ્ ॥
 દ્વિતીયે વિહ્વલઃ પ્રોક્તસ્મૃતીયે મૃત્યુમૃચ્છતિ ।
 કેચિદ્દેકં વિદ્વજ્ઞેષુ વિવેગમુશન્તિ હિ ॥૨૯॥

પક્ષીઓને વિપના ત્રણ જ વેગો
 અને તેમનાં લક્ષણો

જને વિપમધ્ય થયો હોય, તે પક્ષી વિપનો
 પહેલો વેગ લાગે, ત્યારે મૂઢ બની જાય છે, બીજો
 વેગ લાગે, ત્યારે વિહ્વલ થઈ જાય છે અને ત્રીજો
 વેગ લાગે ત્યારે મરણ પામે છે. કેટલાક કહે
 છે કે 'પક્ષીને વિપનો એક જ વેગ થાય છે અને
 તેમાં તે મરી જાય છે.' ૨૯

માર્જારનકુલાદીનાં વિપ નાતિપ્રવર્તતે ॥૩૦॥
 કેટલાંક પ્રાણીઓને વિપ ઓછું થયે છે
 બિયાડાં તથા નોળિયાં વગેરે પ્રાણીઓનાં
 શરીરોમાં સ્વભાવથી જ વિપ બહુ થતું નથી.

અધ્યાય પમેા

અયાતઃ સર્પદષ્ટવિપચિકિત્સિતં વ્યારગ્યાસ્યામઃ ।
 યથોચાચ ભગવાન ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'સર્પદષ્ટવિપ
 ચિકિત્સિત' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
 વ્યાખ્યાન કરીશુ, કે જે પ્રમાણે ભગવાન
 ધન્વન્તરિએ સુચુનની પામે કહેલું છે. ૧
 મર્ચેરાદિતઃ સર્પઃ શાલાદષ્ટસ્ય દેહિનઃ ।
 દંડસ્વોપરિ વગ્રીયાદરિણાથતુરુલ્લે ॥
 શ્વેતચર્માન્તરલકાનાં મૃદુનાન્યતમેન ચ ।
 ન ગચ્છતિ વિપં દેહમરિણામિર્નિગારિતમ્ ।
 દહેદંશમયોત્કલ્પ યત્ર વન્ધો ન જાયતે ॥૨॥

સર્પદંશ પછી તાત્કાલિક ઉપાયો

જેને કોઈ પાત્ર સર્પ, હાથપગ વગેરે ગાખા-
 ઓમાં કરેલ હોય, તે માણસને દશથી ઉપ
 ચાર આંગળોને છેડે કાચળ ત્રણ, ચામડું કે
 ઝાડની છાલનો પાટો મંત્રોને બાધી દેવો, કે
 નથી લોહી ઉપગના ભાગોમાં થતું અટકાવે

૧ નર્મના દરના ઝેરની ચિકિત્સાએ કહેલા વિવેકો

કાકોલ્યાદિહિતઃ પ્ષ્ઠે પેયશ્ચ મધુરો ગણઃ ।
 હિતોઽવપીડે ત્વગદઃ સપ્તમે વિપનાશનઃ ॥ ૧૩ ॥
 મંડલીઓના વિપના દરેક વેગની ચિકિત્સા

મંડલીના વિપનો પહેલો વેગ લાગે, સારે દર્વીકરના વિપના પહેલા વેગના જેવી જ ચિકિત્સા કરવી; એટલે લોહીતું આવણું કરવું. બીજો વેગ લાગે, સારે મધ તથા ધીની સાથે અગદ પાવો તથા વમન કરાવીને આ સ્થાનના બીજા અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં કહેલી રાગ પાવી. ત્રીજો વેગ લાગે, સારે તીક્ષ્ણ ઔષધોથી વમન કરાવીને ઉપર કહેલી હિતકારી રાગ પાવી. ચોથા તથા પાંચમા વેગમાં દર્વીકરના ચોથા તથા પાંચમા વેગના જેવી જ ચિકિત્સા કરવી. છઠો વેગ લાગે ત્યારે કઠોલ્યાદિ મધુર ગણ પાવો તથા મહાગદ આદિ અગદો, ઠે નેઓ આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે, તેઓમાંના તીક્ષ્ણ અગદ પાવો અને સાતમો વેગ લાગે, સારે પ્રથમ ના પાડ્યા પછી વિપનો નાશ કરનારા તીક્ષ્ણ અગદનું અવપીડ નસ્ય દેવું. (દર્વીકરના વિપના સાતમા વેગમાં જે ખાસ ચિકિત્સા કહી છે, તે કરવી પણ યોગ્ય છે.) ૧૩

અથ રાજિમતાં વેગે પ્રથમે શોણિતં હરેત્ ।
 અગદં મધુસર્પિર્મ્યાં સંયુક્તં પાયયેત્ ચ ॥
 ચાન્તં દ્વિતીયે ત્વગદં પાયયેદ્વિપનાશનમ્ ।
 તૃતીયાદિષુ ત્રિણ્વેવ વિધિર્દર્વીકરો હિતઃ ॥
 પ્ષ્ઠેઽજ્ઞનં તીક્ષ્ણતમસવપીડશ્ચ સપ્તમે ॥ ૧૪ ॥

રાજિમાનોના વિપના દરેક વેગની ચિકિત્સા રાજિમાનના વિપનો પહેલો વેગ લાગે, ત્યારે લોહીતું સાવણું કરવું અને મધ તથા ધીથી મિશ્ર કરેલો અગદ પાવો. બીજો વેગ લાગે, ત્યારે વમન કરાવીને વિપનો નાશ કરનારો અગદ પાવો. ત્રીજા, ચોથા તથા પાંચમા વેગમાં દર્વીકરના વિપના એ વેગોમાં જે ચિકિત્સા કહી છે, તે જ કરવી. છઠો વેગ લાગે, ત્યારે અતિ

તીક્ષ્ણ અંજનની તથા અવપીડ નસ્યની યોજના કરવી અને સાતમો વેગ લાગે, ત્યારે પણ એ પ્રમાણે જ કરવું તથા દર્વીકરના વિપના સાતમા વેગમાં જે ખાસ ચિકિત્સા કહી છે, તે પણ કરવી. ૧૪

ગર્ભિણીવાલઘ્નદ્વાનાં શિરાવ્યધવિવર્જિતમ્ ।
 વિપાર્ત્તાનાં યથોદ્દિષ્ટં વિધાનં શસ્યતે મૃદુ ॥ ૧૫ ॥
 ગર્ભિણી, બાળક તથા વૃદ્ધ માટે વિપની ચિકિત્સામાં કાંઈક ભેદ

ગર્ભિણી, બાળક કે વૃદ્ધને વિપની પીડા થઈ હોય, તો શિરાઓનો વેધ ન કરતાં બીજી સઘળી ઉપર કહેલી ચિકિત્સા કરવી, પણ તે કામળ કરવી, એ ઉત્તમ છે. ૧૫

સ્ત્રાવસેકાજ્ઞનાનિ નરતુલ્યાન્યજાવિક્કે ॥
 ગવાશ્વયોશ્ચ દ્વિગુણં ત્રિગુણં મહિષોષ્ઠ્યોઃ ।
 ચતુર્ગુણં તુ નાગાનાં કેવલં સર્વપક્ષિણામ્ ।
 પરિપેકાન્પ્રદેહાંશ્ચ સુશીતાનવચારયેત્ ॥ ૧૬ ॥
 પશુપક્ષીઓ માટે વિપની ખાસ ચિકિત્સા

બકરું કે ગાડર વિપથી પીડિત થયેલ હોય, તો માણસ માટે રુધિરસ્રાવણની તથા અંજનની જે માત્રા છે, તે જ માત્રા તેઓના રુધિરસ્રાવણમાં તથા અંજનમાં લેવી. બળદ, ગાય કે ઘોડો વિપથી પીડિત થયેલ હોય, તો રુધિરસ્રાવણમાં તથા અંજનમાં બમણા વજનની માત્રા લેવી. પાડો કે જાટ વિપથી પીડિત થયેલ હોય, તો રુધિરસ્રાવણમાં તથા અંજનમાં ત્રણગણા વજનની માત્રા લેવી. હાથીઓ વિપથી પીડિત થયેલ હોય, તો રુધિરસ્રાવણમાં તથા અંજનમાં ચોગણા વજનની માત્રા લેવી. (આ પ્રમાણે જ બીજા ઉપચારોમાં યોગ્ય માત્રાઓ ગોઠવી લેવી.) પક્ષીઓ વિપથી પીડિત થયેલ હોય, તો તેઓને કેવળ અતિ શીતળ સિંચનો તથા લેપો જ કરવા. ૧૬

સ્ત્તે નિર્દિયમાણે તુ કૃત્સ્ને નિર્દિયતે વિપ્મ્ ।
તસ્માદ્વિસ્ત્રાવયેદ્રક્તં સાં દમ્ય પરમા દ્વિયા ॥૧૥॥

સર્પદંશમાં લોહીના આવણની જરૂર

પ્રવીણ વેદે દંશની ચોતરફની શિરાઓને
શસ્ત્રથી વીંધવી અને વિપ શરીરમાં ફેલાઈ ગયું
હોય, તો હાથપગ વગેરે શાખાઓના અંગ્રમાં
અથવા લઘાટમાં શિરાઓને વીંધવી. લોહીનું
આવણ થવાથી સપગા વિપનું આવણ યદ્ય અપ
છે; મારે લોહીનું આવણ કરવું, એ વિપની સર્વો-
ત્તમ ચિકિત્સા છે. ૯

સમન્તાદગદંદંશં પ્રછયિન્વા પ્રલેપયેન્ ।
ચન્દનોશીર્યુક્તેન વારિણા પરિપેચયેન્ ॥
પાયથેતાગદાંસ્તાંસ્તાન્ ક્ષીર્મધૌદ્રઘૃતાદિભિઃ ।
તદલામે દિતા વા સ્પાત્કૃષ્ણા ચર્મીકમૃત્તિકા ॥
કૌવિદારશિરીપાર્શ્વકટર્ભૌર્વાપિ મધયેન્ ॥ ૧૦ ॥

સર્પોનાં વિપોની સામાન્ય ચિકિત્સા

દંશને શસ્ત્રથી ટોચીને ચોમેર વિપન્ન
ઔષધોનો લેપ કરવો, ચંદન તથા વાળાથી
મિશ્ર કરેલા જળનું સિંચન કરવું અને દૂધ,
મધ, તથા ધી વગેરે સાથે એકએક તોલાભાર
તે તે ઔષધો પાવાં. ઔષધો હાજર ન હોય,
તો રાફડાની ઠાળી માટી પાવી અથવા કાંચનાર,
સરસડિયો, આકડો, ઘોળી ગરલ્હી અને વાપુગં
ખવડાવવાં. ૧૦

ન પિથેતૈલકૌલત્યમદ્યસૌવીરકાણિ ચ ॥
દ્રવમન્યતુ યત્તિક્ષિત્વીન્વા પીત્વા તદુદ્ધમેત્ ।
પ્રાયો દિ વમનેનૈવ સુખં નિર્દિયતે વિપ્મ્ ॥ ૧૧ ॥

અમુક પ્રવાહી ચિના બીજ પ્રવાહી

પાઈને વમન કરાવવું

તેજ, કળથીનો રસ, મધ કે સૌવીરક નહિ
પાતાં બીજ ગમે તે પ્રવાહી પાઈ ને વમન કરાવવું.
વિપ થણું કરીને વમન કરાવવાથી જ અનાયાસે
હરી શકાય છે. ૧૧

પ્રાણિનાં વિપવેગે તુ પ્રથમે શોષિતં હરેત્ ।
દ્વિતીયે મધુસર્પિમ્પ્યાં પાયયેતાગદં મિપ્મ્ ॥
નસ્યકર્માશ્નનં યુઝ્યાતુતીયે વિપનાશનં ।
વાન્તં ચતુર્થે પૂર્વોક્તાં યવાગૂમય દાપયેન્ ॥
શીતોપચારં કૃત્વાદી મિપક્ષપચ્ચમષ્ટયોઃ ।
દાપયેચ્છોધનં તીક્ષ્ણં યવાગૂં ચાપિ કીર્તિતામ્ ॥
સપ્તમે ત્વચ્ચીડેન શિરસ્તીક્ષ્ણેન શોષયેન્ ।
તીક્ષ્ણમેવાશ્નનં દદ્યાત્તીક્ષ્ણશસ્ત્રેણ મૂર્ધ્નિ ચ ॥
કૃત્વા કાકપદં ચર્મં સાંમૃગ્યા પિગિતં શિષેન્ ॥ ૧૨ ॥
દર્વીકરેના વિપના દરેક વેગની ચિકિત્સા

વંદે, દર્વીકરેના વિપનો પહેલો વેગ લાગે
ત્યારે લોહીનું આવણ કરવું, બીજો વેગ લાગે
ત્યારે મધ તથા ધી સાથે અગદ પાવો, ત્રીજો
વેગ લાગે ત્યારે વિપને નહ કરનારાં દ્રવ્યનું
નરેષ દેવું તથા અંજન આંજવું, ચોથો વેગ
લાગે ત્યારે વમન કરાવી આ સ્થાનના બીજ
અધ્યાયના ૧૫મા વિપયમાં કહેલી રાખ પાવી,
પાંચમા તથા છઠ્ઠા વેગમાં પ્રથમ શીતોપચાર
કરીને પછી તીક્ષ્ણ શોધન દેવું તથા ઉપર કહેલી
રાખ પણ દેવી અને સાતમો વેગ લાગે, ત્યારે
પ્રથમ ના પાડ્યા પછી તીક્ષ્ણ અવપીડ નસ્યથી
માથાનું શોધન કરવું, તીક્ષ્ણ અંજન આંજવું
તથા તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર વડે માથામાં ઠાગડાના પગ
જેવા આકારનાં છેરો કરીને તેમાં બીજ
પ્રાણીના લોહીવ છું માંસ કે ચામડું નાખવું.
(બીજાં પ્રાણીના લોહીવાછું માંસ કે ચામડું
નાખવાથી વિપનું તે માંસમાં કે ચામડામાં
સંક્રમણ થાય છે. આ સ્થાનના ૨૨ અધ્યાયનો
૧૪મો વિપય વાંચો.) ૧૨

પૂર્વે મળ્દલિનાં વેગે દર્વીકરવદાચરેત્ ॥
અગદં મધુસર્પિમ્પ્યાં દ્વિતીયે પાયયેત ચ ।
વામયિત્વા યવાગૂં ચ પૂર્વોક્તામય દાપયેત્ ॥
તૃતીયે શોષિતં તીક્ષ્ણયવાગૂં પાયયેદ્વિતામ્ ।
ચતુર્થે પચ્ચમે ચાપિ દર્વીકરવદાચરેત્ ॥

પાવો. (આ દહીં વગેરેનું પાન જ્યારે વિપતો વેગ આવે, ત્યારે અનાયાસે વમન થવા માટે છે.)

રોગી પિત્તને પ્રકૃપિત કરનારા વિપતી પીડાયેલો હોય તથા પિત્તપ્રકૃતિવાળો હોય, ઋતુ ગરમ હોય અને તરસ, દાહ, ધામ તથા મોઢ વધી રહ્યાં હોય, તો વૈદે સાવધાની રાખી શીતળ સ્પર્શોથી, શીતળ સ્નાનોથી તથા શીતળ લેપોથી ચિકિત્સા કરવી.

રોગી કફને પ્રકૃપિત કરનારા વિપતી પીડાયેલો હોય તથા કફપ્રકૃતિવાળો હોય, ઋતુ શીત હોય, શીતલ સિંચનોથી અતિ દુઃખ થતું હોય અને મૂર્છા તથા મદ ઉત્પન્ન થયેલ હોય. તો તીક્ષ્ણ વમનદ્રવ્યોથી ઊલટી કરાવવી.

વિપતી સંબંધવાળો માણસ ઠોડાની બળતરાથી, વેદનાથી, આક્રાથી, મૂત્રની તથા વિષાની અટકાયતથી, અધોવાયુની અટકાયતથી તથા પિત્તથી પીડાતો હોય, તો વિરેચન અને વિરેચનખસ્તિની યોગ્ય યોજના કરવી.

વિપતી પીડાયેલો માણસ નિદ્રાથી ઘેરાતો હોય, ફીટા તથા મલિન નેત્રોવાળો થઈ ગયો હોય તથા વિકૃત રીતે જોયા કરતો હોય અને આંખોના ડોડા સોજાથી સૂચ્છ ગયા હોય, તો અંજનો આંજવાની યોજના કરવી.

વિપતી પીડાયેલો માણસને માથામાં પીડા થતી હોય, શરીરમાં ભારેપાણું થતું હોય, આક્રમ્ય ઉત્પન્ન થતું હોય, હડપચી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ હોય, તો તુરત શિરોવિરેચન દેવું.

વિપતી પીડાયેલો માણસનું ભાન જતું રહ્યું હોય, આંખો ફાટી ગઈ હોય અને ડોઠ લાંગી ગઈ હોય, તો શિરોવિરેચન (માથાને ખાંડી કરનારાં) તીક્ષ્ણ યૂર્ષોનાં પ્રથમન નસ્યો દેવાં તથા તે માણસના હાથપગની અને લજ્જાટની શિરાઓનો તુરત વેધ કરવો. શિરાઓમાંથી લોહીનો સ્ત્રાવ ન થાય, તો શસ્ત્રક્રિયા બળુનારા વૈદે શસ્ત્ર વડે તે માણસના માથામાં કાગડાના

પગ જેવા આકારવાળો ત્રણ કરવો. આમ કરવાથી તે શિરાઓમાંથી લોહીનો સ્ત્રાવ થાય છે. પછી એ ત્રણમાં લોહીવાળું ચામડું અથવા માંસ નાખવું, કે જેથી તે આમડામાં અથવા માંસમાં વિપતું સંક્રમણ થાય; અથવા તે ત્રણમાં પ્રવીણ વૈદે બોજપત્રના ઝાડનો શુદ્ધ કે ચૂર્ણ ભરવું. એ માણસની બાબુઓમાં જેઓને અગદોનો લેપ (આ અધ્યાયનો ૨૮મો વિષય તથા આ સ્થાનના ૭મા અધ્યાયનો બીજો વિષય જુઓ.) કર્યો હોય એવાં મોટાં નગારાં પણ વગડાવવાં. ભાન આવે, ત્યારપછી એ માણસને વમનવિરેચનોરૂપ શોધનોથી શુદ્ધ કરવો. વિપ, કે જે અસંત દુર્ગમ (જીતવું અશક્ય) છે, તે જરા પણ ખાટી ન રહે, એવી રીતે તેનું સ્વાવળ કરવું; કેમ કે વિપ જરા પણ ખાટી રહી ગયું હોય, તો પાછું વેગ કરવાને સમર્થ થાય છે અથવા ગ્લાનિ, ફીકાશ, જ્વર, ખાંસી, માથાની વેદના, સોજો, શોષ, સળેખમ, તિમિર, અરુચિ અને પીનસ-રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે. વિપના ખાટી રહી જવાથી એ રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય, તો દોષો અનુસાર તેઓની પણ ચિકિત્સા કરવી અને વેગો થવા લાગે, તો તેઓની પણ આ અધ્યાયના ૧૨, ૧૩ તથા ૧૪મા વિષયોમાં કહ્યા પ્રમાણે યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી. ૨૦

પાટો આંધવાથી જન્મી ગયેલા લોહીની ચિકિત્સા

પછી મંત્રોચ્ચારપૂર્વક ખાધેલા પેલા પાટાને છોડી નાખી, તે પ્રદેશ પર નિશાની કરી, શસ્ત્રથી ટોચા દર્દ, તે ઉપર વિષને હણુનારા અગદોનો લેપ કરવો, જેથી વિપના સંબંધવાળું લોહી ઝરી બધ. એ લોહી જમેલું જ રહે, તે ફરીવાર વેગ કરવા સમર્થ થાય છે. ૨૧

एवं क्रियाक्रमैर्मन्त्रैरोषधीभिश्च यत्नतः ।

विषे हतगुणे देहाद्यदा दोषः प्रकुप्यति ॥

तदा पवनमुद्वृत्तं स्नेहाद्यैः समुपाचरेत् ।

માર્ગે ત્વચ્ચનસ્યેષ્ટં દ્વિગુણં નસ્યતો હિતમ્ ।
પાને ચતુર્ગુણં દર્ધ્યં વર્મનેષ્ટગુણં પુનઃ ॥ ૧૭ ॥
વિપની બાહ્યતમાં અંગનાદિકની માત્રાઓ

અંગના પાંચ અથવા છ અણોહીમાર
અંગના, નસ્ય તેની માત્રાથી અમલુ દેવું, પીનાનું
ઓષધ તેની માત્રાથી ચોગલુ દેવું અને
વમનનું ઓષધ તેની માત્રાથી આડગલુ દેવું.
(હૃદય તો એમ કહે છે, કે તેઓની માત્રાઓનાં બે
માત્રા વજનો છે, તે વજનોની માત્રાઓનું ચક્રણ
કરવું, એટલે કલક, મોદક અને શૂણ્ણની માત્રા
ચારચાર તોલામાર દેવી, રશિરઆવણુની માત્રા
છપન તોલામારની સમજવી અને ક્વાથની
માત્રા સોળ તોલામાર દેવી, ઇત્યાદિ.) ૧૭

દેશપ્રકૃતિસાત્મ્યજુવિષવેગયલપલ્પ ।
પ્રધાર્ય નિપુણો મુદ્ધયા તતઃ કર્મ સમાચરેત્ ॥ ૧૮ ॥
વિપની ચિકિત્સામાં દેશાદિકનો વિચાર
કરવાની સૂચના

પ્રવીણ વૈદ્યે દેશ, અંગ, પ્રકૃતિ, સાત્મ્ય,
જાતુ, વિષ તથા તેના વેગના બલાબલનો બુદ્ધિથી
સંપૂર્ણ નિશ્ચય કરીને પછી વિપની ચિકિત્સા કરવી.
વેગાનુપૂર્વમિત્યેતત્કર્મોકં વિષનાશનમ્ ।
કર્માવસ્થાવિશેષેણ વિષયોરુમયોઃ શુણુ ॥ ૧૯ ॥

વેગોનો ઉપસંહાર અને વિપની
ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ

વેગોના અતુક્રમને અતુસરી વિષનો નાશ
કરનારી આ ચિકિત્સા કહી, હવે તે તે સ્થિતિને
લગતી બન્ને પ્રકારના (સ્થાવર તથા જંગમ)
વિષોની ચિકિત્સા કરું છું, તે સાંભળો. ૧૯
વિવર્ણે કઠિને શૂતે સરજેઝ્જે વિપાર્દિતે ॥
તૂર્ણ વિસ્તારવર્ણે કાર્યમુક્તેન વિધિના તતઃ ।
શુધાર્તમનિલપ્રાયં તદ્વિપાર્ત સમાહિતઃ ॥
પાયયેદ્યપિ તદ્ગ વા સર્પિઃ ક્ષોદ્રં તથા રક્ષમ્ ।
તૃહ્વાદ્વર્ધર્ધસંમોદે પેતં પૈત્તવિપાતુરમ્ ॥
શીતૈઃ સંવાહનસ્નાનપ્રદેહઃ સમુપાચરેત્ ।

શીત શીતપ્રસક્તાર્ત શ્લેષ્મિકં કફકૃદિપમ્ ॥
વાયવેદ્યમનૈસ્તોદ્ગૈસ્તથા મૂર્છામદાન્વિતમ્ ।
કોષ્ઠદાહરુજાધ્માનમૂચસદ્ગુણ્વિતમ્ ॥
વિરેચયેચ્છકૃદ્વાયુસદ્ગુણ્વિતમ્ નરમ્ ।
શૂનાશિઃકૃતં નિદ્રાતં વિવર્ણાવિલોચનમ્ ॥
વિઘ્નતં ચાપિ પચ્યન્તમજ્જનૈઃ સમુપાચરેત્ ।
શિરોરુગ્મીરવાલસ્યહનુસ્તમ્મગલગ્રહે ॥
શિરો વિરેચયેત્ક્ષિપ્રં મન્યાસ્તમ્મે ચ દારુણે ।
નષ્ટમંજું વિવૃતાશ્નં મમગ્રીવં વિરેચનૈઃ ॥
ચૂર્ણઃ પ્રથમનૈસ્તીક્ષ્ણૈર્વિપાર્ત સમુપાચરેત્ ।
તાડયેચ શિરાઃ ક્ષિપ્રં તસ્ય શાસ્ત્રાલ્લાટજાઃ ॥
તાસ્વપ્રસિચ્ચમાનાસુ મૂર્ધ્નિ શઙ્ખેણ શક્ષવિત્ ।
કુર્યાત્કાકપદાકારં ઘ્રમણેવં સ્તવન્તિ તાઃ ॥
સરકં ચર્મ માંસં વા નિશ્લિપેચાસ્ય મૂર્ધ્નિ ચ ।
ચર્મવૃશ્ચકષાયં વા ચૂર્ણં વા કુશલો મિપરુ ॥
વાટયેચાગદૈર્ઘિતાન્ દુન્દુર્ભાસ્તસ્ય પાર્શ્વયોઃ ।
લઘ્વસંજં પુનઃપૈનમૂર્ધ્ન ચાપચ શોષયેત્ ॥
નિઃશેષં નિર્દેરૈષ્વં વિષં પરમદુર્જયમ્ ।
અલ્પમપ્ચવશિષ્ટં હિ મૂયો વેગાય કલ્પતે ॥
કુર્યાદ્વા સાદૈવવર્ણે જ્વલકાસશિરોરુજઃ ।
શોકશોષપ્રતિશ્યાયતિમિરાહચિપીનસાન્ ॥
તેષુ ચાપિ યથાદોષે પ્રતિકર્મ પ્રયોજયેત્ ।
વિપાર્તોષદ્રવાંશ્ચાપિ યથાસ્વં સમુપાચરેત્ ॥ ૨૦ ॥
અચારિણં વિમુચ્ચાસુ પ્રચ્છવિત્વાક્ષિતં તથા ।
દિશ્ચાત્ત્રવ વિષં રક્ત્રં મૂયો વેગાય કલ્પતે ॥ ૨૧ ॥
વિપથી થયેલી સ્થિતિને લગતી ચિકિત્સા

વિપથી પીડાયેલું અંગ કિંકુ, કઠણ,
સોબનાશું તથા વેદનાનાશું હોય, તો શારીર-
સ્થાનના આડમા અધ્યાયમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે
તુરત જ લોહીનું આચણ કરવું.

રોગી વાયુને પ્રકુપિત કરનારા વિપથી
પીડાયેલો હોય, બૂખથી ગભરાયેલો હોય અને
વાયુપ્રકૃતિવાળો હોય, તો તેને વેદે સાવધાની
રાખીને કહી, છાયા, ઘી, મગ કે માંસનો રસો

તેઓના ત્રણે સડેલા દુર્ગંધી માંસવાળા હોય છે.
 આવા લોકોના ત્રણેના સડેલાં માંસોને
 ચુકિતથી કાઢી નાખી, જળો મૂકવાથી લોહી
 કાઢી ભક્તીથી તથા વિરેચનથી તુરત જ દોષો
 દૂર કરી ત્રણે ઉપર વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોની
 છાલોના ક્ષાથોતું સારી રીતે સિંચન કરવું
 અને પછી તે ત્રણે ઉપર સૂક્ષ્મ વસ્ત્રો રાખી વિષને
 હણનારાં શીતળ દ્રવ્યોના ધીમાં કાઢવેલા લેપો
 કરવા. ૨૪

મિન્નેડસ્ત્રા વૈ દુષ્ટજાતેન કાર્યઃ ।

પૂર્વો માર્ગઃ પૈત્તિકે યો વિષે ચ ॥ ૨૫ ॥

વિષવાળાં પ્રાણીઓનાં હાડકાં વગેરેથી
 થયેલા ત્રણની ચિકિત્સા

હાડકાં વગેરેમાં વિષવાળાં પ્રાણી, કે જાંત્રો
 આ સ્થાનના ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં
 કહેલાં છે, તેઓનાં હાડકાં વગેરેથી ત્રણ થયો
 હોય, તો ઉપરના ૨૪મા વિષયમાં કહેલી
 ચિકિત્સા કરવી અને પૈત્તિક વિષ ઉપર જે
 ચિકિત્સા કહી છે, તે પણ કરવી. ૨૫

ત્રિવૃદ્ધિશલ્યે મધુકં હરિદ્રે

રક્તા નરેન્દ્રો લવણશ્ચ વર્ગઃ ।

કટુત્રિકં ચૈવ વિચૂર્ણિતાનિ

ગૃજ્ઞે નિદધ્યાન્મધુસંયુતાનિ ॥

એવોડગદો હન્તિ વિષં પ્રયુક્તઃ

પાનાક્ષનામ્યજ્જનનસ્યયોગૈઃ ।

અવાયર્થવીર્યો વિષવેગહન્તા

મહાગદો નામ મહાપ્રમાવઃ ॥ ૨૬ ॥

અગદકાશ

મહાગદ નામનો અગદ

નસોતર, નાનો નેપાળો, જાડીમધ, હળદર,
 દારહળદર, મજીઠ, ગરમાળો, સેંધવ આદિ
 લવણુવર્ગ, (સૂત્રસ્થાનના ૪૨મા અધ્યાયનો
 ૧૩મો વિષય જુઓ.) સૂંઠ, મરી અને પીપરનું
 ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી તેને ગાયના શિંગડા-

માં ભરી, ગાયના શિંગડાનો જ દાટો દઈ
 એક પખવાડિયા સુધી રાખી મૂકવું; એટલે
 મહાગદ નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. પીવામાં,
 અંજનમાં, અભ્યંગમાં તથા નસ્યમાં આ
 અગદનો પ્રયોગ કરાય, તો તે અગદ વિષને
 હણે છે આ મહાગદની શક્તિ ક્યાંય પાછી
 પડતી નથી; તે મોટા પ્રભાવવાળો અને વિષના
 વેગને હણનાર છે. ૨૬

વિઙ્ગપાઠાત્રિફલાજમોદા-

દિઙ્ગનિ વર્કં ત્રિકટ્વનિ ચૈવ ।

સર્વશ્ચ વર્ગો લવણશ્ચ સૂક્ષ્મઃ

સચિત્રકઃ ક્ષોદ્રયુતો નિધેયઃ ॥

ગૃજ્ઞે ગવાં શૃઙ્ગમયેન ચૈવ

પ્રચ્છાદિતઃ પક્ષમુપેક્ષિતશ્ચ ॥

એવોડગદઃ સ્થાવરજઙ્ગમાનાં

જેતા વિષાણામજિતો હિ નામ્ના ॥ ૨૭ ॥

અજિત નામનો અગદ

વાતડિંગ, કાળીપાક, ત્રિકુળા, અજમોદ,
 હિંગ, તગર, સૂંઠ, મરી, પીપર, (સૂત્રસ્થાનના ૪૨
 મા અધ્યાયના ૧૩મા વિષયમાં કહેલો) સધળો
 લવણુવર્ગ અને ચિત્રકનું બારીક ચૂર્ણ કરી મધમાં
 કાલવી તેને ગાયના શિંગડાનો જ દાટો દઈ એક
 પખવાડિયા સુધી રાખી મૂકવું; એટલે અજિત
 નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ અગદ સધળાં
 સ્થાવરજંગમ વિષોને જીતનારો છે. ૨૭

પ્રપૌંડરીકં સુરદારુ મુસ્તા

કાલાનુસાર્યો કટુરોહિણી ચ ।

શ્યૌણેયકધ્યામકપન્નકાનિ

પુન્નાગતાલીશસુવર્ચિકાશ્ચ ॥

કુટન્નટૈલાસિતસિન્ધુવારાઃ

શૈલેયકુષ્ઠે તગરં પ્રિયङ્ગુ ।

રોઝ્રં જલં કાઞ્ચનગૈરિકં ચ

સમાગધં ચન્દનસૈન્ધવં ચ ॥

સૂક્ષ્માણિ ચૂર્ણાનિ સમાનિ કૃત્વા

ગૃજ્ઞે નિદધ્યાન્મધુસંયુતાનિ ।

તેલમત્સ્યકુલરચામ્લર્વર્જમાસ્તનાશૈ ॥
 પિત્તજ્વરહરં પિત્ત કષાયૈ સ્નેહવસ્તિમિ ।
 કફમાત્સ્વધાઘેન સક્ષોદ્રેણ ગુણેન તુ ॥
 શ્લેષ્મઘૈર્ગદૈશ્વાપિ તિત્તરૂક્ષૈશ્ચ મોજનૈ ॥૨૨॥

વિપ ગયા પછી કોપેલા દોષોની ચિકિત્સા

એ પ્રમાણે પ્રયત્નપૂર્વક ક્રિયાઓના ક્રમથી,
 મનોથી તથા ઔષધિઓથી દેહમાંથી વિપના
 ગુણો ઝરી પછી એ વાયુ પ્રકુપિત થાય તો
 વાયુને નાશ કરનાર સ્નેહાદિક ઉપાયોથી
 વાયુને છતવે। પણ તે ઉપાયોમાં તેન, માછના,
 કળથી કે ખાગ પદાર્થોનો જરા પણ સંબંધ
 ન આવે, એમ ઠગુ પિત્ત પ્રકુપિત થયું હોય,
 તો પિત્તજ્વરને દૂરનારા ક્વાથાદિક કન યોથી
 તથા સ્નેહમસ્તિઓથી તેને છાતુ અને કંક
 પ્રકુપિત થયો હોય, તો મધથી મિશ્ર કરેલા
 આગ્નનાદિ ગણથી, કંકને હણનારા ઔષધોથી
 અને તીખા તથા વૂખા ભોજનોથી તેને છતવે। ૨૨

બૃહ્મપ્રપાતવિષમપતિત મૃતમમ્મસિ ।
 હ્રદદ્વ ચ મૃત સઘશ્ચિકિત્સેન્નપ્તસજ્જત્ ॥૨૩॥
 ઊંચેથી પડવાથી કે દૂડવા વગેરેથી
 બેભાન થયેલાની ચિકિત્સા

ઝાડ વગેરે ઊંચા પ્રદેશો પછી પડવાથી,
 વિનામ પ્રદેશોમાં પડવાથી, પાણીમાં પડવાથી કે
 ઊંચે ઘટથી ડાસો વગેરે ખાવાથી જે માણસ
 બેભાન થયો હોય તેની પણ નર્યાદિશ્પ યોગ્ય
 ચિકિત્સા કરવી, કે જેથી તેને ભાન આવે ૨૩

ગાઢ વહેદારિષ્ઠ્યા પ્રચ્છિનેડપિ
 તીક્ષ્ણેર્લેપેત્તદિપૈર્વા વિશેષે ।
 શૂને ગાત્રે ક્ષિન્નમત્સર્થપૂતિ
 જ્વેય મામ તદિવાત્પૂતિ કષ્ટ્ ॥
 સઘો વિદ્ધ નિ ઝવેસ્કુળ્લરક્ત્
 પાક યાવાદઘ્વતે ચપ્યમીક્ષ્ણમ્ ।
 કુળ્ળીમૂત ક્ષિન્નમત્સર્થપૂતિ
 શીર્ણ માસ યાત્યજઘ્ન સ્તવાચ ॥

તૃષ્ણા મૂર્છા પ્રાન્તિદાહૌ જ્વરશ્ચ
 યસ્ય સ્યુસ્ત દિગ્ધવિદ્ધ વ્યવસ્પેત્ ।
 પૂર્વોદિષ્ટ લક્ષણ સર્વમેત
 હ્રુષ્ટ યસ્યાઠ વિષેણ વ્રણાઃ સ્યુ ॥

ભૂતાદણ દિગ્ધવિદ્ધા વિષૈર્વા
 હ્રુણ યે સ્યુસ્તે વ્રણા પૂતિમાસા ।
 તેષા મુક્તયા પૂતિમામાન્યપોદ્ધ
 વાર્મ્યોક્તોમિ શોણિત ચાપહત્વ ॥
 હતા દોષાન્નિષ્ણમૂર્ધ્વ ત્વષશ્ચ
 સમ્યન્નિસચ્ચેત્કીરિણા ત્વકપાયૈ ।
 વન્તર્વઘ્ન ટાપયેચ પ્રદેહાન્
 શીતૈર્દ્રવ્યૈરાજ્યમુક્તૈર્વિષમૈ ॥ ૨૪ ॥

વિપના યોગથી સડેલા માંસની ચિકિત્સા

નિરને ન ચડવા દેવા માટે જે ગાત્રને
 પાગથી મજબૂત બાંધ્યું હોય, તે ગાત્રને પાંદો
 છાંદીને શસ્ત્રથી ટાંચા દીરા છના, તીક્ષ્ણ લેવો
 કર્યા છતાં તથા તેવા જ પ્રકારના બીજા વિશેષો
 કર્યા છતાં પણ તે ગાત્ર સોજવાનું રહે, તો તેમાં
 વિપના યોગ રહેનો હોવાને લીધે માંસ અત્યંત
 દુર્ગંધવાળું થઈ જાય છે અને તે કષ્ટમાર્ગ
 થઈ પડે છે

જેને શસ્ત્ર વડે વીંચવાથી તુરંત જ ઠાળા
 લોટીનો ત્રાન થાય, ત્વ પાંદો જાય, ત્વમાં
 વાનવાર ખગતરા થયા કરે, ત્વમાં વાગ્યા કરે,
 મૂર્છા આવે, પ્રાન્તિ થાય, શરીરમાં ખગતરા
 થાય તાવ આવે કે ક્ષતમાંથી ઠાણું થઈ ગયેલ,
 ક્ષેદવાળું તથા અત્યંત દુર્ગંધવાળું માંસ
 સડીમડી તૃપીતૃપીને નિરત પડ્યા કરે તેને વિપની
 ખરડાયેલા શસ્ત્રથી વીંચાયેનો જણવે।

જેને વિપથી અત્યંત ત્રણું થયા હોય, તેને
 પણ ઉપર કહેના સારા લક્ષણો પ્રાપ્ત થાય છે
 જેઓને ભૂતાઓનો દશ થયો હોય, જેઓ વિપની
 ખરડાયેલા શસ્ત્રથી વીંચાયેલા હોય તથા જેઓ
 પાટાના પ્રદેશમાં વિપના યોગના સોજવાના હોય,

સંજવન નામનો અગદ

લાખ, હરેણુ, જટામાંસી, ઘડેલાં, જે જતનો સરગવો, જઠીમધ, એલચી અને હળદરતું ચૂર્ણ કરી મધમાં તથા ઘીમાં કાલવી, તેને ગાયના શિંગડાનો જ દાટો દઈ, એક પખવાડિયા મુઘી રાખી મૂકવું; એટલે સંજવન નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ અગદ અંજનમાં, પીનામાં, તથા નસ્યમાં પ્રયોગ કરવો. વિપના યોગથી મરેલા જેવા થયેલા માણસને પણ આ અગદ જિવાડે છે. ૩૦

શેષ્માતકી કટ્ફલમાતુલજ્ઞૌ

શ્વેતા ગિગિહા કિણિહી સિતા ચ ।

સતપ્તહુલીયોડગદ એપ મુખ્યો

વિષેષુ દર્વીકરરાજિભદ્રિષહર ॥ ૩૧ ॥

‘દર્વીકરરાજિભદ્રિષહર’ નામનો અગદ

ગુંદા, કાયકળ, ગિગેરું, સફેદ ગરણી, ત્રાપુંગાં, સાકર અને તાંદળજે અથવા ત્રાવડિંગતું ચૂર્ણ કરી મધમાં તથા ઘીમાં કાલવવું; એટલે દર્વીકરરાજિભદ્રિષહર નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ અગદ દર્વીકર સર્પોનાં તથા રાજિમાન સર્પોનાં વિષે ઉપર મુખ્ય છે. (ખીજાં વિષેને પણ દૂર કરે છે.) ૩૧

દ્રાક્ષા સુગન્ધા નગવૃત્તિકા ચ

પિષ્ઠા સમજ્ઞા સમભાગયુક્તા ।

દેયો દ્વિમાગઃ સુરસાચ્છદસ્ય

કપિત્થવિલ્વાદપિ દાહિમાચ્છ ॥

તથાર્દ્ધભાગોડસિતસિન્ધુવારા-

દક્ષોઠમૂલાદપિ ગૈરિકાચ્છ ।

એવોડગદઃ ક્ષૌદ્રયુતો નિહન્તિ

વિશેષતો મળ્ડલિનાં વિષાણિ ॥ ૩૨ ॥

‘મંડલીવિષહર’ નામનો અગદ

દ્રાક્ષ, નાની નોરવેલ, સફેદ ગરણી અને મજીડને સમભાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તેમાં જે જે ભાગજેટલાં તુલસીપત્ર, ડાઠ, ખીલું તથા દાડમનાં

ચૂર્ણો નાખવાં અને અરધા ભાગ જેટલાં કાળી નગડ, અંકાલના મૂળિયાં અને સોનાગેરનાં ચૂર્ણો નાખવાં. પછી એ સર્વ ચૂર્ણને મધમાં કાલવવું; એટલે મંડલીવિષહર નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે; આ અગદ મંડલીસર્પોનાં વિષે ઉપર મુખ્ય છે. (ખીજાં વિષેને પણ હણે છે.) ૩૨

વંશત્વગાર્દ્રામલકં કપિત્થં

કટુત્રિકં હૈમવતી સકુષ્ઠા ।

કરજ્જવીજં તગરં શિરીષ-

પુષ્પં ચ ગોપિત્તયુતં નિહન્તિ ॥

વિષાણિ લૂતોન્દુરપન્નગાનાં

કૈટં ચ લેપાજ્જનનસ્યયોગૈઃ ।

પુરીષમૂઝાનિલગર્ભસજ્ઞા-

ત્રિહન્તિ વર્ત્યજ્જનનાભિલેપૈઃ ॥

કાચાર્મકોથાન્પટલાંશ્ચ ધોરાન્ ।

પુષ્પં ચ હન્યજ્જનનસ્યયોગૈઃ ॥ ૩૩ ॥

સાર્વકામિક નામનો અગદ

વાંસની લીલી છાલ, આમળાં, ડાઠ, સૂંઠ, મરી, પીપર, વજ, કઠ, કરંજનાં ખીજ, તગર અને સરસડિયાનાં ફૂલના ચૂર્ણને ગોરાચનથી મિશ્ર કરવાં; એટલે સાર્વકામિક નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ અગદ લેપથી, અંજનથી અને નસ્યથી લૂતાઓનાં, ઉંદરોનાં, સર્પોનાં તથા ઝીડાઓનાં વિષેને હણે છે. વાટ કરીને ગુદામાં મૂકવાથી, અંજનથી અને નાભિ ઉપર લેપ કરવાથી ત્રિષ્ટા, મૂત્ર, વાયુ અને ગર્ભની અટકાયત મટાડે છે. અંજન તથા નસ્યથી લયંકર કાય, અર્ધ, સડો, પડલ તથા ફૂલાં એટલા નેત્ર સંબંધી રોગો મટાડે છે. ૩૩

સમૂલપુષ્પાક્કુરવલ્કવીજાત્

કાયઃ શિરીષાત્ ત્રિકટુપ્રણાઢઃ ॥

સલાવળઃ ક્ષૌદ્રયુતોડય પીતો

વિશેષતઃ કીટવિપં નિહન્તિ ॥ ૩૪ ॥

एषोऽगदस्ताक्षर्यं इति प्रदिष्टो

विष निहन्यादपि तक्षकस्य ॥ २८ ॥

તાક્ષર્ય નામનો અગદ

પાટેરવો, દેવદાર, મોથ ઉપવસરી (ઠપૂરી), ઠંડુ, ભરૂં (માગવાડા પ્રસિદ્ધ છે), શેરિ સખડ, પદ્મકાષ, પુત્રાગ (જેની કળી નાગેકસર ઠટેનાય છે તે), તાલીસપત્ર, સાછખાર, અરડસો, એનચી, સદેઃ નગડ, પર્યરકૂલ, કઠ, તગર, ઘઉંલા, લોધર, વાળો, સોનાગર, જીરુ, અદન અને સેધવને સમભાગે લઈ સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરી મવમા કાવવી તેને ગાયના શિગડામા ભરી ગાયના શિગડાનો જ દાટો દઈ એક પખવાડિયા સુધી રાખી મૂકવું એટલે તાક્ષર્ય નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે આ અગદ તક્ષકનાગના વિષને પણ હણી નાખે છે ૨૮

मासीहरेणुत्रिकलामुरङ्गी

रक्तालतायष्टिकवन्नकानि ।

विडङ्गतालीशमुगन्धिकैला

स्वकुष्ठपत्राणि सचन्दनानि ॥

मार्गी पटोल किणिही सपाठा

मृगादनी कर्कटिका पुरक्ष ।

पालिचशोकौ क्रमुक सुरस्या

प्रसूनमारुकरज च पुष्पम् ॥

चूर्णान्ययथा निहितानि शृङ्गे

न्यसेच्च पित्तानि समाक्षिकाणि ।

वराहगोघाशिखिशूलकानाम्

मार्जारज पार્पतનાકુલે च ॥

यस्यागदोऽय सकृतो गृहे स्या

त्रामर्षમો નામ નરર્પમસ્ય ।

न तत्र सर्पा कुत एव कीटा

સ્ત્યજન્તિ વીર્યાણિ વિપાણિ ચૈવ ॥

एतेन मेयं पटहाथ दिग्धा

નાનઘમાના વિપમાશુ દન્યુ ।

दिग्धा पताकाश्च निरीक्ष्य सद्यो

વિપામિમ્ના હવિપા મવન્તિ ॥૨૯॥

नक्षत्रल नामनो अगद

બટામારી, હરેણુ, ત્રિકુળા, મરગવો, મજી, ઘઉંલા, જેઠીમવ, પદ્મકાષ, વાવડિંગ, તાલીસ પત્ર, કાળી નગડ અથવા ઉપવસરી, એનચી, તગર, કઠ, તમાનપત્ર, અદન, ભારગી, પટોન, વાપુગા, કાળીપાડ, ઇંદ્રવારપુડી, કમળની ડોડી, પીંગો કાટાઅશેરિયો, સદેઃ ગરચી, આસોપાવત્ર, સોપારી, તુલસીની માગડ અને ભિલામાના ફૂલડું ચૂર્ણ કરી તેને સૂવર, ઘો, નોર, ગેગો, મીંદરો, જાટણવાગો પૃષ્ઠ નામનો નાનો યુગ તથા નોળિયાના પિત્તથી સચુકન કરી, મનમા ઠાનવી, ગાયના શિગડામા ભરી, ગાયના શિગડાનો જ દાટો દઈ, એક પખવાડિયા સુધી રાખી મૂકવું એટલે નક્ષત્રલ નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે મારી રીતે બનાવેલો આ અગદ રાત્રીએ જ તથા ઉત્તમ માપુસોએ રાખવા યોગ્ય છે આ અગદ જ ધરમા હોય, તે ધરમા સર્પો આવતા નથી, સાગ્ર છીડાઓ તો કપાથી જ આવી શકે જો એ ધરમા સર્પો કે છીડાઓ આવે, તો તેઓ શક્તિથી તથા વિપરી ગતિ થઈ જાય છે એ અગદથી સારા વિશે અસમર્થ થઈ જાય છે આ અગદથી પતાકાઓને ખરડામા આવે, તો વિષનો સળધ પામેન પ્રાણીઓ, એ પતાકાઓને જોતા જ વિષવગરના થઈ જાય છે મોટા નગારાગોને તથા ઢોલોને આ અગદથી ખરડી વગાડનાર્થે આવે, તો તેઓ તુરત વિષનો નાશ કરી નાખે છે ૨૯

लाक्षा हरेणुर्नैलद प्रियङ्गु

शिशुद्रव यष्टिकपृथिकाश्च ।

चूर्णीकृतोऽय रजनीविमिश्रो

વર્ગો વિષેયો મધુસર્પિપાક્ત ॥

શૃંગે ગમા પૂર્વવદાપિધા

સ્તત પ્રયોજ્યોઽજ્ઞનસપાન ।

સજીવનો નામ ગતાસુકલ્પ

એષોઽગદો જીવયતીદ મર્ત્યમ્ ॥૩૦॥

અદાર જતના હંદરામાં આવે છે. (હંદરાની જતોની ઝોળખાવુ દેને જણતા લોટા પાસેથી મેળવી લેવી.) ૩

શુક્રં પતતિ યથેષાં શુક્રવૃદ્ધિઃ સ્પૃશન્તિ વા ।
 નક્ષત્રાદિમિસ્તસ્મિન્નાત્ર રક્તં પ્રદુષ્યતિ ॥
 જાયન્તે ગ્રન્થયઃ શોફાઃ કર્ણિકા મળ્ડલાનિ ચ ।
 પિંડકોષચયશ્ચોગ્રા વિસર્પાઃ કિટિમાનિ ચ ॥
 પર્વમેદો રુજસ્તીગ્રા જ્વરો મૂર્છા ચ દારુણા ।
 દૌર્વલ્પમરુચિઃ શ્વાસો વમધુર્લભહર્ષણમ્ ॥
 દમ્પરૂપં સમાસોક્તમેતચ વ્યાસતઃ ગૂણ ॥ ૪ ॥
 હંદરાના વિપનો સંબંધ તથા તેમનાં સામાન્ય લક્ષણો

એ હંદરાનું વીર્ય માણસોના જે અંગ પર પડે અથવા એ હંદરા વીર્યમાં ઘસેલા નખ જે દાંત વગેરેથી માણસોના જે અંગનો સ્પર્શ કરે, તે અંગમાં લોહી ખગડવાથી અંચિઆ, સોજ, અનેક છિદ્રોવાળી ટાડીઆ, મંડલો, ફેડલીઆ, ઉચ્ચ વિસર્પો, કિટિગો, પવોતું ભેદાવું, તીવ્ર વેદનાઆ, જ્વર, દારણ મૂર્છા, દુર્બળતા, અરુચિ, શ્વાસ, ઊલટી અને રૂંવાડાંનું ઊભું થવું, એ લક્ષણો થાય છે. હંદરાના વિપના સંબંધનું આ લક્ષણ સંત્રેપથી કહ્યું છે, તે હવે વિસ્તારથી કહું છું, તે સાંભળો. ૪

લાલાસ્રાવો લાલનેન દિક્ષા ચર્દિશ્ચ જાયતે ।

તળ્હુલીયકક્લંકં તુ લિહ્યાત્તત્ર સમાક્ષિકમ્ ॥ ૫ ॥
 લાલનના વિપના સંબંધનું વિશેષ લક્ષણ અને તેની ચિકિત્સા

લાલન જતના હંદરાના વિપનો સંબંધ થયો હોય, તો લાળનો સાવ થાય છે, હેડછી આવે છે અને ઊલટી થાય છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય તો તાંદળજતના અથવા વાવડિંગના કદકને મધથી મિશ્ર કરી ચટાડવો. ૫

પુત્રકેળાઙ્ગસાદશ્ચ પાણ્ડુર્વર્ણશ્ચ જાયતે ।

ચીયતે ગ્રન્થિમિશ્રાઙ્ગમારુશાવકસન્નિભૈઃ ।

શિરીષેદ્ધુદકલ્કં તુ લિહ્યાત્તત્ર સમાક્ષિકમ્ ॥ ૬ ॥

પુત્રકના વિપનું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા

પુત્રક જતના હંદરાના વિપનો સંબંધ થયો હોય, તો અંગોમાં ગ્દ્ધાનિ થાય છે, વર્ણ ફીકો થઈ જાય છે અને હંદરાનાં ખરચાંઓના જેવા આદારવાળા અંચિઆથી અંગ વ્યાપ્ત થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો સરસડિયાના અને હંગોડિયાના કદકને મધથી મિશ્ર કરી ચટાડવો. ૬

કૃષ્ણેનામ્વચર્દયતિ દુર્દિનેષુ વિશેષતઃ ।

શિરીષપ્પલકુષ્ટં તુ પિવેત્કિંશુકમસ્મના ॥ ૭ ॥

કૃષ્ણના વિપનું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા

કૃષ્ણ જતના હંદરાના વિપનો સંબંધ થયો હોય, તો લોહીની ઊલટી થાય છે અને ન્યારે વાદળાંઓનો ઘેરાવો થાય, ત્યારે તે ઊલટી વધારે થાય છે. એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો સરસડિયાનાં ફળ અને કડનો કદક ખાખરાનાં ફલો(દેસડાં)ની ભસ્મના જળ સાથે પાવો. ૭

હંસિરેનાન્નવિદ્વેષો જૃમ્મા લોમ્નાં ચ હર્ષણમ્ ।

પિવેદારગ્વધાદિં તુ સુવાન્તસ્રત્ર માનવઃ ॥ ૮ ॥

હંસિરના વિપનું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા

હંસિર જતના હંદરાના વિપનો સંબંધ થયો હોય, તો અન્ન ઉપર અરુચિ થાય છે, ખગાસાં આવે છે અને રૂંવાડાં ઊભાં થાય છે. એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો સારી પેટે વમન કરાવીને પછી આરગ્વધાદિ ગણનો કદક પાવો. ૮

ચિકિરેણ શિરોદુઃખં શોફો દિક્ષા વમિસ્તથા ।

જાલિનીમદનાઙ્ગોઠકષાયૈર્વામયેતુ તમ્ ॥ ૯ ॥

ચિકિરના વિપનું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા

ચિકિર જતના હંદરાના વિપનો સંબંધ થયો હોય, તો માથામાં વ્યથા થાય છે, સોજ આવે છે, હેડછી થાય છે અને ઊલટી થાય છે. એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો વેંઘે તે માણસને કડવી ધીસોડી, મીંદળ અને અંઢાલના ક્વાથ વમન કરાવવું. ૯

પંચશિરીષ નામનો અગદ

સરસડિયાનાં મૂળ, કૃષ્ણ, રૂપળો, છાવ તથા ખીજનો ક્વાથ કરી તેમાં નદ, મરી તથા ખીપરનુ ચૂર્ણ સારી પેકે નાખી તેને લવણચૂર્ણ તથા મધથી મિશ્ર કર્ણે એટલે પંચશિરીષ નામનો અગદ સિદ્ધ થાય છે. આ અગદ ખીનાથી ખાસ કરી ક્રીડાઓનું વિષ નાશ પામે છે. ૩૪

કુષ્ઠ ત્રિકટુક દાર્વી મધુક લવણદ્વયમ્ ।

માલતી નાગપુષ્પ ચ સર્વાણિ મધુરાણિ ચ ॥

કપિત્થરસપિષ્ટોડય શર્કરાશૌદ્રસમૃત ।

વિષ હ્રત્યગદઃ સર્વ મૂષિકાણાં વિશેષત ॥ ૩૫ ॥

ખીજ પ્રકારનો સાર્વકામિક અગદ

કદ, મદ, મરી, ખીપર, દાગદળદર, જેઠી મન, મેધન, સચળ, માવતી, નાગકેસર અને સધળા કઠારથાદિ મધુ ગણને ઠાઠના અમા પાટી, સાકર તથા મગી મિશ્ર કરનામા આવે, એટલે સાર્વકામિક અગદ સિદ્ધ થાય છે આ અગદ સર્વ વિપને હણે છે તેમાં ઉદરોના વિપને તો ખાસ હણે છે ૩૫

સોમરાજીફલ પુષ્પ કટમી સિન્ધુવારક ।

ચોરકો વરુણ. કુષ્ઠ સર્વગન્ધા સસત્ત્વા ॥

પુનર્નવા શિરીષસ્ય પુષ્પમાર્ગધાર્કજમ્ ।

શ્યામામ્બઘા વિઢઙ્ગાનિ તયાપ્રારમન્તકાનિ ચ ॥

મૂત્રી કુરવકથૈવ ગણ એકસર. સ્મૃતઃ ।

એકશો દ્વિત્રિશો વાપિ પ્રયોક્ત્વો વિપાવહ ॥ ૩૬ ॥

એકસર અગદગણ

ખાનગીના કૃષ્ણ, વાપુ ગા, સકદ નગડ, તગરના મૂળ, વાયવરણ, કદ, મોળવેન, રોવગ, સાટોડી, સરસડિયાનુ કૃષ્ણ, ગરમાળાનુ કૃષ્ણ, આકડાનુ કૃષ્ણ, ઘઉંલા, કાળીપાડ, વાનડિંગ, આમો, આસોદરો, કાળી માટી અને કાટા અશેરિયો-એ દરેક ઔષધ એકસર કરે તથા છે એટલે એમાના એક ઔષધનો પ્રયોગ પણ વિપને હણે છે આ એકસર ઔષધોમાથી એક

એક, બીજો અથવા ત્રણત્રણનો પ્રયોગ કરવાથી વિષ નાશ પામે છે. ૩૬

અધ્યાય ૬ઠો

ઉપક્રમ

અયાતો મૂષિકકન્થ વ્યારણાસ્યામ. ।

યથોક્તચ મગવાન્ ધન્વન્તરિ ॥ ૧ ॥

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'મૂષિકકન્થ' એ નામના અર્થાયતુ તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશ. જે ન પ્રમાણે મગવાન ધન્વન્તરિ એ મુશ્રુતની પાસે કહેતુ છે ૧

પૂરંમુક્તા. શુક્રવિષા મૂષિકા યે સમાસત ।

નામત્કલ્પમૈષડ્વૈરણદશ નિષોધ તાન્ ॥ ૨ ॥

અઢાર જાતના ઉંદરોનાં નામો, વિષ મંબાધી લક્ષણો તથા ઔષધોની પ્રતિજ્ઞા

ઉદરો વીર્યમાં વિનવાળા હોવા નિરે આ સ્થાનના ત્રીજા અર્થાયના ત્રીજા વિષયમા મહેપથી કહેતુ છે હવે આ અર્થાયમા એ ઉદરોની આકાર જોતોના નામો, તેઓના વિનવા સબધનાં વક્ષણો તથા ઔષધો કહુ છુ તે સામગ્રી ૨

લાલન. પુત્રકઃ કૃષ્ણો હસિરશિક્ષિસ્તથા ।

હુન્દ્રોડલસથૈવ કપાયદશનોડપિ ચ ॥

કુલિજ્ઞાજિતથૈવ ચપલ કપિલસ્તથા ।

કોકિલોડરુણસંજ્ઞશ્ચ મહાકૃષ્ણસ્તથોન્દુર ॥

શ્વેતન મહતા સાર્દ કપિલનામુના તથા ।

મૂષિકચ કપોતાલ્પસ્તથૈવાણ્દશ સ્મૃતા ॥ ૩ ॥

ઉંદરોની અઢાર જાતો

લાલન, પુત્રક, કૃષ્ણ, હસિર, ચિત્રિર, છજુદર, અવસ, કપાયદશન, કુવિંગ, અજિત, અપવ, કપિવ, કોકિલ, અરુણ, મહાકૃષ્ણ, શ્વેત, મહાકપિવ અને કપોત-એ રીતે ઉદરો

૧ ઉદરોની જાતો ઉદરોના તથા ૭ ખાસ કૃતશ વગેરેના વિનવા સબધના લક્ષણો અને તે વિનવા સબધની જુગલુવી ચિત્રાઓ વિષે

મવન્તિ ચૈષાં દંશેષુ ગ્રન્થિમળકર્ણિકાઃ ।
 પિંકોપચયાશ્ચોગ્રાઃ શોફશ્ચ મૃશદારુણઃ ॥
 દવિક્ષીરવૃતપ્રણાશ્ચયઃ પ્રલેકશો મતાઃ ॥
 કરજ્જારવધવ્યોષવૃહત્યંશુમતીસ્થિરાઃ ।
 નિષ્ક્રાઢ્ય ચૈષાં કવાથસ્ય ચતુર્થાશઃ પુનર્મવેત્ ॥
 ત્રિવૃત્તિલામૃતાવક્રસર્પગન્ધાઃ સમૃત્તિકાઃ ।
 કપિત્થદાહિમત્વકચ સુપિષ્ઠાનિ તુ દાપયેત્ ॥
 તત્સર્વમેકતઃ કૃત્વા શર્નૈર્મદ્વગ્નિના પચેત્ ।
 પચ્ચાનામરુણાદીનાં વિષમેતદ્વપોહતિ ॥
 કાકાદનીકાકમાચીસ્વરસેષ્વથવા કૃતમ્ ।
 શિરાશ્ચ સ્નાવયેત્પાણઃ કુર્યાત્સંશોષનાનિ ચ ॥૧૮॥
 કુપોત, અરુણ, મહાકૃષ્ણ, શ્વેત અને મહા-
 કપિલનાં વિષનાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં લક્ષણે
 તથા ચિકિત્સા

અરુણ અતના ઉંદરના વિષનો સંબંધ થયો
 હોય, તો વાયુનો પ્રકાપ થાય છે અને તેથી વાયુ
 સંબંધી રોગો થાય છે. મહાકૃષ્ણ અતના ઉંદરના
 વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો પિત્તનો પ્રકાપ
 થાય છે અને તેથી પિત્ત સંબંધી રોગો થાય છે.
 શ્વેત અતના ઉંદરના વિષનો સંબંધ થયો હોય,
 તો કફનો પ્રકાપ થાય છે અને તેથી કફ સંબંધી
 રોગો થાય છે. મહાકપિલ અતના ઉંદરના
 વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો લોહીનો પ્રકાપ
 થાય છે અને તેથી લોહી સંબંધી રોગો થાય છે.
 કુપોત અતના ઉંદરના વિષનો સંબંધ થયો
 હોય, તો વાયુ, પિત્ત, કફ અને લોહી એ ચારેનો
 પ્રકાપ થાય છે અને તેથી એ ચારે સંબંધી રોગો
 થાય છે. એ પાંચે અતના ઉંદરોના દંશેષમાં
 ગ્રંથિઓ, મંડલો (ચક્રડાં), કમળકાઠડીની
 ડોડીઓ જેવી ધણાં છિદ્રોનાળી ડોડિયો, ઉચ્ચ
 ફેડડીઓની પંડિતઓ અને અતિ દારુણ સોજો
 ઉત્પન્ન થાય છે.

કરંજ, ગરમાળો, સૂંઠ, મરી, પીપર,
 ભોરિંગણી, શાલિપર્ણી અને ઉંદરકનીનો ક્ષાત્ર
 કરી તેમાં એકએક પ્રસ્થ દહીં, દૂધ તથા ધી

નાળી ફરીવાર ઉકાળી, ક્ષાત્રનો અતુર્થાંશ
 બાકી રહે; ત્યારે તેમાં નસોતર, તલ, ગળો,
 તગર, નોરવેલ, રાફડાની કાળી માટી, ઢાઠ
 છાલ અને દાડમની છાલનો કલ્ક નાળી સર્વને
 એકઠાં કરીને પાછો ઢામળ અગ્નિથી પાક કરવો;
 એટલે કરંજદિવૃત સિદ્ધ થાય છે. આ ધી અરુણ
 આદિ પાંચે અતના ઉંદરોના વિષનો નાશ કરે છે.
 અથવા માલકાંકણી અને પીલુડી કે અથે-
 ડીના સ્વરસમાં ધી પકવવું. આ ધી પણ
 અરુણ આદિ પાંચે અતના ઉંદરોના વિષનો નાશ
 કરે છે.

વિદ્વાન ધ્રેવે એ ઉંદરોનાં વિષોનો નાશ કરવા
 માટે શિરાઓમાંથી લોહીનું સ્નાવણ પણ કરવું
 અને સંશોધનો પણ કરવાં. ૧૮

સર્વેષાં ચ વિધિઃ કાર્યો મૂષિકાણાં વિષેષ્વયમ્ ।
 દર્શ્વા વિસ્ત્રાવયેદંશં પ્રચ્છિન્તં ચ પ્રલેપયેત્ ॥
 શિરીષરજનીકુષ્ઠકુઙ્કૈર્મૈરમૃતાયુતૈઃ ।
 છર્દનં જાલિનીકાયૈઃ શુકાલ્યાઙ્ગોઠયોરપિ ॥
 શુકાલ્યાકોષવલ્યોશ્ચ મૂલં મદનમેવ ચ ।
 દેવદાલીફલં ચૈવ દક્ષા પીત્વા વિષં વમેત્ ॥
 સર્વમૂષિકદણ્ડાનોમષ યોગઃ સુલાવહઃ ।
 ફલં વચા દેવદાલી કુષ્ઠં ગોમૂત્રપેપિતમ્ ।
 પૂર્વકલ્પેન યોજ્યાઃ સ્યુઃ સર્વોન્દુરવિપચ્છિદઃ ॥
 વિરેચને ત્રિવૃદ્ધન્તીત્રિફલાકલ્ક ઇષ્યતે ।
 શિરોવિરેચને સારઃ શિરીષફલમેવ ચ ॥
 કટુત્રિકાલ્પશ્ચ હિતો ગોમયસ્વરસોડજ્જને ।
 કપિત્થગોમયરસઃ સક્ષોદ્રો લેહ ઇષ્યતે ॥
 રસાક્ષનહરિદ્રેન્દ્રયવકટ્વીષુ વા કૃતમ્ ।
 કલંકં સાતિવિષં પ્રાતર્લિદ્યાચ ક્ષોદ્રસંયુતમ્ ॥
 તળ્ડલીયકમૂલેષુ સર્પિઃ સિદ્ધં પિવેન્નરઃ ।
 આસ્ફોતામૂલસિદ્ધં વા પચ્ચકાપિત્થમેવ વા ॥૧૯॥

સઘળી અતના ઉંદરોનાં વિષો ઉપર
 દોષ દૂર કરનારી ચિકિત્સા
 સઘળી અતના ઉંદરોનાં વિષો ઉપર

હુન્દ્રેણ વિઢ્મજ્ઞો ગ્રોવાસ્તમ્મો વિઢ્મમ્મય ।
યવનાર્લપમશ્ચાર વૃહલોથાત્ર દાપયેત ॥ ૧૦ ॥

હુન્દ્રના વિપતું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા

હુન્દ્ર જાતના ઉદરના વિપતો સખય થયો હોય, તો િષ્ટા તૃટી નીકળે છે, ડોક ઝવાઈ જાય છે અને ખગામાં આવે છે. એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો જવખારતું અને કૌઆ તથા જીલી બોરિગણીના કારતુ પાણી પાતુ ૧૦

ગ્રીવાસ્તમ્મોડલસેનોર્વવાયુર્દશે રુજા જ્વરઃ ।

મદ્દાગદ સસર્પિષ્ક લિહ્યાત્તત્ર સમાશિકમ્ ॥ ૧૧ ॥

અલસના વિપતું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા

અલસ જાતના ઉદરના વિપતો સખય થયો હોય, તો જિવ્નવાયુ થાય છે, દશમા વેદના થાય છે અને જ્વર આવે છે એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો ગયા અયાયના રદમા વિચરમા કહેવા મદાગદ નામના અગદને ધી તથા મધથી મિશ્ર કરી ચટાડવો ૧૧

નિદ્રા કપાયદન્તેન હૃષ્ટોપ કાર્શ્યમેવ ચ ।

કૌદ્રોપેતા શિરીષ્ણ લિહ્યાત્સારફલત્વચ ॥ ૧૨ ॥

કપાયદન્તના વિપતું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા

કપાયદન્ત જાતના ઉદરના વિપતો સખય થયો હોય, તો દશમા ગોત્ર થાય છે અને કૃશતા થાય છે, એ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો સરસડિયાના આગ, કાળ અને છાનતું ચૂર્ણ મધથી મિશ્ર કરી ચટાડવું ૧૨

કુલિજ્ઞેન રુજ શોષો રાગ્વથ દશમ્મહલે ।

મહે સસિન્ધુવારે ચ લિહ્યાત્તત્ર સમાશિક ॥ ૧૩ ॥

કુલિજ્ઞના વિપતું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા

કુલિજ્ઞ જાતના ઉદરના વિપતો સખય થયો હોય, તો દશમા મહત્તમા વેદનાઓ, એકા અને ત્રેણાઓ થાય છે આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો જમથી મગ, અડદ અને નગતું ચૂર્ણ મધથી મિશ્ર કરી ચટાડવું ૧૩

અજિતેન વર્મિર્મૂર્છા હૃદગ્રહઃ કૃષ્ણનેત્રતા ।

તત્ર સુહૃક્ષીરિષ્ઠા પાલિન્દી મધુના લિહેત્ ॥ ૧૪ ॥

અજિતના વિપતું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા

અજિત જાતના ઉદરના વિપતો મધય થયો હોય, તો જીવટી, મૂર્છા, દૃઢ્યની સ્તમ્ભતા અને નેત્રો કાળા થાય છે આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો કાળી નમોતર થોરના દુધમા વામી મધથી મિશ્ર કરી ચટાડવી ૧૪

ચપરેન મેવેચ્છર્દિર્મૂર્છા ચ સદ તૃષ્ણયા ।

સમદ્રકાષ્ટાં સજટા કૌદ્રેણ ત્રિફલ્લં લિહેત્ ॥ ૧૫ ॥

ચપલના વિપતું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા

ચપલ જાતના ઉદરના વિપતો સખય થયો હોય, તો જીવટી, મૂર્છા અને તગ્ન થાય છે આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો દેવદાર, જટામાસી તથા ત્રિફળાનું ચૂર્ણ મધમા મિશ્ર કરી ચટાડવું ૧૫

કપિલેન મ્રગે કોથો જ્વરો ગ્રન્થ્યુદ્ગમસ્તથા ।

કૌદ્રેણ લિહ્યાત્ત્રિફલ્લોથેતા ચાપિ પુનર્નિવામ્ ॥ ૧૬ ॥

કપિલના વિપતું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા

કપિલ જાતના ઉદરના વિપતો મધય થયો હોય, તો નશુમા સડો, જ્વર અને મથિઓ ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો ત્રિફળા અને સકેદ સાટોડીનું ચૂર્ણ મધમા મિશ્ર કરી ચટાડવું ૧૬

ગ્રન્થય કોકિલેનોગ્રા જ્વરો દાહશ્ચ દારુણઃ ।

વર્ષામૂનીભિનીવાયસિદ્ધ તત્ર છૃત વિષેત્ ॥ ૧૭ ॥

કોકિલના વિપતું ખાસ લક્ષણ અને ચિકિત્સા

કોકિલ જાતના ઉદરના વિપતો સખય થયો હોય, તો ઉષ્ણ મથિઓ, જ્વર અને દારુણ દાહ થાય છે આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો માગેડી અને મગીના મધયથી પકેતેનું મી પાતુ ૧૭

અરુણેનાનિત મુદ્ધો વાતજાનકુરેને મરાન્ ।

મદ્દામૃગેન પિત્ત ચ ક્ષેતેન વફ એવ ચ ।

મહતા કપિલેનામૃકપોતેન ચતુષ્પયમ્ ॥

પ્રાણી કરે, તો તેના દંશમાં જડતા થાય છે અને તે દંશમાંથી કાળા લોહીનો ઘણો જ આવ થાય છે. જને હડકાયાના દંશ થયો હોય, તે માણસ ઘણું કરી વિષ વડે ખરડાયેલાં શસ્ત્રથી વીંધાયેલાંનાં લક્ષણોથી યુક્ત થાય છે. (ગયા અધ્યાયનો ૨૪મો વિષય વાંચો.) એ માણસને જ પ્રાણીએ દંશ કર્યો હોય, તે પ્રાણીના જવી તે ગ્રેષ્ઠ કરવા લાગે છે, અવાજ કરવા લાગે છે અને એવી રીતે ગ્રેષ્ઠગ્ણ તથા અવાજનું અનુકરણ કરતાંકરતાં પોતાના શરીરાદિકના વ્યાપારોથી રહિત થઈને મરી જાય છે. (હડકાયાના દંશવાળા માણસને હડકાયા પ્રાણીના જવાં જ ગ્રેષ્ઠ તથા અવાજ વગેરે થાય, એ અરિષ્ટ છે.) ૨૩

દંષ્ટિના યેન દષ્ટ્ય તદ્દપં यदि पश्यति ॥
અપ્સુ વા यदि वाऽऽदंशं रिष्टं तस्य विनिर्दिशेत् ।
त्रस्यत्यकस्माद्योऽभीक्ष्णं श्रुत्वा दृष्ट्वापि वा जलम् ।
जलत्रासं तु विद्यात्तं रिष्टं तदपि कीर्तितम् ॥ ૨૪ ॥
હડકાયાના દંશવાળા માણસનાં ચિહ્નો

જને હડકાયાનો દંશ થયો હોય, તે માણસ પોતાને જનો દંશ થયો હોય, તે પ્રાણીના રૂપને જળમાં દે અરીસામાં દેખે તો બાણુ, દે તેનું મરણ થવાનું છે. હડકાયાના દંશવાળો માણસ, જો જળનું નામ સાંભળીને અથવા જળને જોઈને અકસ્માત ત્રાસ પામે, તો એ ત્રાસને પણ અરિષ્ટરૂપ (મરણના ચિહ્નરૂપ) સમજવો. ૨૪

अदृष्टो वा जलत्रासी न कथंचन सिध्यति ।
प्रसुप्तोऽथोत्थितो वापि स्वस्थस्त्रस्तो न सिध्यति ॥ ૨૫ ॥
હડકાયાના દંશવગરનો કોઈ પણ માણસ જળત્રાસ પામે તો મરી જાય

હડકાયાના દંશવગરનો બીજો પણ કોઈ રોગી, જળ વિના પણ જળથી ત્રાસ પામતો હોય, તો તેના જીવવાની આશા છોડી દઈ તેની

ચિકિત્સા કરવી નહિ; તેમ જ સ્વસ્થ માણસ પણ એ સૂનો દે જાગે તો જળથી ત્રાસ પામ્યા કરતો હોય, તો તે પણ વધારે જીવતો નથી. (તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે 'જળ વિના પણ કંઈનો સંચય થવાથી જળત્રાસ થાય છે. જ્યારે દેવળ કંઈ બુદ્ધિના સ્થાનમાં આવે છે, ત્યારે કંઈથી બુદ્ધિ રોઠાઈ જતાં માણસ સૂનો દે જાગે તો પણ પોતાના શરીરને જળમાં ડૂબતા જવું દેખે છે અને તેથી ત્રાસ પામે છે.' આ માણસ માટે આહારાદિકના વિધાનથી કંઈના શમનરૂપ તથા સંશોધનરૂપ ચિકિત્સા કરવી.) ૨૫

विद्याध्य दंशं तैर्दष्टे सर्पिषा परिदाहितम् ।
प्रदिद्यादगदैः सर्पिः पुराणं वापि पाययेत् ।
अर्कक्षीरयुतं चास्य दद्याच्छीर्षविरेचनम् ॥
શ્વેતાં पुनर्नवां चास्य दद्याद्धतूरकायुताम् ।
पललं तिलतलं च रूपिकायाः पयो गुडः ॥
निहन्ति विषमालकं मेघवृन्दमिवानिलः ।
मूलस्य शरपुङ्खायाः कर्पं धत्तूरकार्द्विकम् ॥
तण्डुलोदकमादाय पेपयेत्तण्डुलैः सह ।
उन्मत्तकस्य पत्रैस्तु संवेष्ट्यापूपकं पचेत् ॥
खादेदौषधकालે तदलर्कविषदूषितः ।
करोत्यन्यान्विकारांस्तु तस्मिञ्जीर्यति चौपधे ॥
विकाराः शिशिरे याप्या गृहे वारिविवर्जिते ।
ततः शान्तविकारस्तु स्नात्वा चैवापरेऽहनि ॥
शालिषष्टिकयोर्मत्तं क्षीरेणोष्णेन भोजयेत् ॥ ૨૬ ॥

હડકાયાના દંશની ચિકિત્સા

કોઈ પણ દૂતરાં વગેરે હડકાયાં પ્રાણીનો દંશ થયો હોય, તો દંશને દબાવી તેમાંથી લોહી આરી નાખવું, દંશને અગ્નિથી તપાવેલા ઘીથી ડાંભવો, દંશ ઉપર ગયા અધ્યાયમાં કહેલા મહાગદ આદિ અગ્રોનો લેપ કરવો, જનું ઘી પાવું, આકડાના દૂધમાં મિશ્ર કરેલું શિરોવિરેચન દેવું અને એ માણસને ધતૂરાનાં મૂળિયાં સાથે જીવા ધતૂરાના ડોડવા સાથે ઘોળી

શિરોવેન કરીને લોહીનું સ્નાવણ કરવું, દશને
અગ્નિથી તપાવેલા ધીથી ડાહીને સ્નાવણ,
શસ્ત્રથી ગાંઠીને તેના ઉપર સરસડિયો, ૮૫દર,
ઠંડ, કેસર તથા ગંગોનો લેપ કરવો ઠંડી
ધીસોડી લીબટો તથા અઢાવના કઠાયોથી
વમન કરાવવું લીબટો તથા ઠંડી ધીસોડીનું
મૂળ, મીઠા અને કુકડવેલના ફળના ઠંડને
દહી સાથે પાંડને વિષનું વચન કરાવવું આ
યોગ દરેક ઉદરે દશ પામેલાએને સુખકારક
છે મીઠા, વજ, કુકડવેલ તથા ઠંડને ગોમૂતમાં
વાટીને તે ઠંડ દહી સાથે ચટાડવો આથી
સપ્તળી જાતના ઉદરોના વિષો નષ્ટ થઈ જાય છે
નિગ્રેયન માટે નસોતર, નેપાળો તથા ત્રિફળો
ઠંડક દેવો શિંગેનિરેયન માટે સગસડિયાના
સાર તથા કળની યોગતા કરવી ગાયના
છાણુનો રસરસ લઈ તેમાં સારી પેડે સૂકા, મરી
તથા પીપર મિશ્ર કરીને તેનું અજન કરવું
ઢાઠ તથા ગાયના છાણુનો રસરસ લઈ તેને
મનમાં મિશ્ર કરી ચટાડવો રસવતી, ૮૫દર,
દારકગદર, ઇદ્રજવ, ઠંડુ અને અતિવિષનો
ઠંડક કરી મધમાં મિશ્ર કરીને નિલ પ્રભાતે
ચટાડવો તાદળજના મૂળિયાના કઠાય તથા
ઠંડકમાં પકવેલું વી પાવું અથવા ગરણીના
મૂળિયાના કઠાય તથા ઠંડકમાં પકવેલું વી પાવું
અથવા ઢાઠના પાદડા, મૂળિયા, કૂન, ફળ અને
છાનના ઠંડક તથા કઠાયમાં પકવેલું વી પાવું
આ વી પ અકાપિત્ય કહેવાય છે ૧૯
મૂષિકાળા વિષ પ્રાય કુપ્યત્યપ્રેષુ નિર્દેત્મ ।
તનાયેષ વિષિઃ કાર્યો વશ્વ દૂવીવિપાપહ ॥૨૦॥
ઉદરનું વિષ શાત થયા પછી પ્રકૃપિત
થાય તો શોધન ચિકિત્સા
ઉદરોનું વિષ શાત કરવામાં આશ્રય દોષ,
તોપણ ધાતુ કરીને પાણુ વાદળાઓના ઘેરાવાના
સમયોમાં પ્રકૃપિત થાય છે પાણુ પ્રકૃપિત થાય,

તો પણ વમન આદિ સ શોધનરૂપ ચિકિત્સા કરવી
અને દૂધીનિષને ટાળવા માટે આ સ્થાનનો બીજ
અવ્યાયમાં જે વિનિ કહ્યો છે, તે પણ કરવો ૨૦
સ્થિરાણા રજતાં વાનિ વ્રણાના કર્ણિકા મિષ્ક ।
પાટવિત્વા યયાદોષ વ્રણવચ્ચામિ શોષયેત્ ॥૨૧॥
ઉદરના વિપથી થયેલા ત્રણમાં તથા
બીજ પણ વિપથી દુષ્ટત્રણમાં થતી
ડોડિયોની ચિકિત્સા

જે ત્રણે કંદાત્મક હોવાથી સ્થિર હોય,
અથવા વાતાત્મક હોવાથી વે ના કરતા ટોપ
તેઓની ડોડિયોને વંચે શસ્ત્રથી ચીરીને પછી દોષ
અનુસાર નણુની પેડે તેઓનું શોધન કરવું ૨૧
જુગાલચત્તરદશૃષ્ઠાન્નાદીના યદાનિલ ।
શુભપ્રદુષ્ટે મુણ્ણાતિ સજ્ઞા સજ્ઞાવહાશ્રિત ॥
- ૧૦ -

॥૨૨॥

કૂતરા તથા શિયાળ વગેરેને હડકવા
થવાના નિદાન, સપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો

કૂતરા, શિયાળ, ઝરખ, રીછ અને વાષ
વગેરે પશુઓનો વયુ જ્યારે કંઈથી દૂષિત થઈ
સજાતું બહન કરનારી નાડીઓમાં મ્હીને સજ્ઞાનો
નાશ કરે છે, ત્યારે તે પશુઓને હડકવા આવે
છે હડકવા આવના એ પશુઓ વી ખાઈ ગયેલા
પૂછડાવાળા, પડાચીઓવાળા, કાંધોવાળા
અત્યંત લાળનાળા, બહેરા તથા આવળા થઈ જાય
છે અને એકમીજની સામે કરડવા દોડે છે ૨૨
તેનોન્મત્તેન દણ્ણસ દણ્ણિણા સવિષેણ તુ ।
સુપ્તતા જાયતે દશે વૃજ્ઞ ચાતિચ્ચવલ્લયક ॥
દિગ્ધવિદ્વસ લિજ્ઞેન પ્રાયશ્ચોપલક્ષિત ।
યેન ચાપિ મવેદ્દણ્ણસ્ય ચેષ્ટકત્તે નર ।
વહુશ્વ પ્રતિકુર્વાણ ત્રિયાદીનો વિવચયતિ ॥૨૩॥
હડકાયા પ્રાણીના દંશના લક્ષણો
તથા તેથી થતા ઉપદ્રવો
ઉન્મત્ત થયેન તથા નિનાશ અને દોડવાણ

શ્વાદયોઽભિહિતા વ્યાલા વાતપિત્તપ્રકોપનાઃ ॥
 અતઃ કરોતિ દદૃષ્ટુ તેષાં ચેષ્ટાં સતં નરઃ ।
 बहुशः प्रतिकुर्वाणो न चिरान्निवृत्तश्च सः ॥ २९ ॥
 હડકાયાના દંશવાળો તેની જ પેઠે ચેષ્ટા
 તથા અવાજ કરે છે તેનું કારણ

કૂતરાં વગેરે હડકાયાં અને ફાડી ખાનારાં
 જનાવરો વાયુ તથા પિત્તને પ્રકુપિત કરનારાં
 છે; માટે તેઓ જને કરડ્યાં હોય, તે માણસ તે
 જનાવરોની ચેષ્ટાઓ તથા તે જનાવરોના શબ્દને
 કરે છે અને એ પ્રમાણે વારંવાર કરતો કરતો
 થોડી મુદતમાં મરી જાય છે. ૨૯

नखदन्तक्षतं व्यालैर्यत्कृतं तद्विमर्दयेत् ।
 सिञ्चेत्तैलेन कोष्णेन ते हि वातप्रकोपकाः ॥ ३० ॥

કૂતરાં વગેરે ફાડી ખાનારાં જનાવરોએ
 કરેલા જખમોની સામાન્ય ચિકિત્સા

કૂતરાં વગેરે ફાડી ખાનારાં જનાવરોએ નખ
 કે દાંતથી કરેલ જખમને આંગળી વગેરેથી ચોળવો
 અને તેના ઉપર સહેવાય તેવા ઊના તેલનું
 સિંચન કરવું; કેમ કે એ જનાવરો વાયુને પ્રકુપિત
 કરનારાં છે. ૩૦

અધ્યાય ૭મો

अथातो दुन्दुभिस्वनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।
 यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'દુન્દુભિસ્વનીય'^૧
 નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું,
 કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની
 પાસે કહેલું છે. ૧

धवाश्चकर्णतिनिशपलाशपिचुमर्दपाटलिपारि-
 मद्रकाम्रोदुम्बरकरहाटकार्जुनककुभसर्जकपीतनले-
 प्मातकाङ्कोठामलकप्रहकुंजशमीकपित्थाश्मन्तका-

૧ દુન્દુભિ જળવવા વગેરેથી વિષોનો નાશ કરવાના
 પ્રયોગો વિષેનો.

कंचिरविल्वमहावृक्षारुष्करारलुमधुकमधुशिग्रुशाक-
 गोजीमूर्वातिल्वकेक्षुरकगोषघण्टारिमेदानां मरुमा-
 न्याहत्य गवां मूत्रेण क्षारकल्पेन परिस्त्राव्य विप-
 चेद्वाचात्र पिप्पलीमूलतण्डुलीयकवराङ्गचोचकम-
 स्त्रिष्ठाकरज्जिकाहस्तिपिप्पलीमरिचोत्पलसारिवावि-
 उङ्गगृहधूमानन्तासोमसरलावाहूलीकगुहाकोशाश्वे-
 तसर्पपवरुणलवणप्लक्षनिचुलकवर्द्धमानवज्जुलपुत्रश्रे-
 णीसप्तपर्णदण्डुकैलवालुकनागदन्त्यतिविषाभयाभ-
 द्रदारुकुष्ठहरिद्रावचाचूर्णानि लोहानां च समभा-
 गानि, ततः क्षारवदागतपाकमवतार्य लोहकुम्भे
 निदध्यात् ॥

अनेન દુન્દુભિ લિંમ્પેત્પતાકાસ્તોરણાનિ ચ ॥

શ્રવણાદર્શનાત્સ્પર્શદ્વિપાત્સમ્પ્રતિમુચ્યતે ।

एष क्षारागदो नाम शर्करास्वश्मरी पु च ।

अर्शस्सु वातगुल्मेपु कासशूलोदरेपु च ।

अजीर्णे ग्रहणीदोषे भक्तद्वेषे च दारुणे ।

शोफे सर्वसरे चापि देयः श्वासे च दारुणे ।

एष सर्वविषाक्तानां सर्वधैवोपयुज्यते ॥

તથા તક્ષકમુખ્યાનામયં દર્પાકુશોઽગદઃ ॥૨॥

ક્ષારાગદ

ધાવડો, રાળનું ઝાડ, મીથુહરમો,
 ખાખરો, લીમડો, રાતી પાડલ, દેવદાર, આંબો,
 જાખરો, મીંદળ, સાજડ, કડાથો, રાળ, પારસ-
 પીપળો, ગુંદો, અંડાળ, આમળાં, ગરમાળો,
 ઇંદ્રજવ, ખીજડી, ઢાઠ, આસોંદરો, આકડો,
 ચરેલ કરંજ, થોર, સિલામું, અરડૂસો, જઠીમધ,
 રાતો સરગવો, સાગ, ગળજીલી (ભોંપાયરી),
 મોરવેલ, લોધર, એખરો, ઘૂંટગોરડી અને ગંધીલા
 ખેરની ભસ્મોને એકઠી કરી ક્ષારની રીતે
 ગાયોનાં મૂત્રો નાખી, સવાવી લઈને પકવવી
 અને પકવતાં તેમાં પીપરીમૂળ, તાંદળજે, તજ,
 બીડી તજ, મચ્છ, કરંજ, ગજાપીપર, મરી,
 ઉપલસરી, વાવડિંગ, ધરના ધુમાડાની ધૂંસ,
 દૂધ-રતાંજલિ, નસોતર, કેસર, શાલિપણી,

સાટોડી પણ ખનડાવતી

તથનો કટક, તનતુ તેન, આકડાનુ
ન અને ગોળને એક દર કરીને ખનડાવનામા
આવે, તો તે ઓળ, જેમ પવન નાભ્યાઓના
મમૂહનો ન શ કહે છે, તેમ હડકાયાના નિનો
નારા કરે છે

શરપ ખાના એક તોનાબાર અને ધતૂરના
અરધા તોલાબાર મૂળ અથવા ફળને નીત્યોને
ચોખાના ધોળમા ગોખા સાથે વાટી પૂડવો
(ખામી ૧) ખનાવી તે પૂડાને ધતૂરના
પાંદડાઓથી વીટીને પકવવો અને હડકાયાના
વિષનો સખધ થયેા દોય, તે માણસને
ઓષવના સમયમા તે પૂડનો ખનડાવવો આ
પૂડલો પચવા લાગે, તે સમયમાં દશવાગે માણસ
પૂડકાયા ફતરા વગેરેની એક ઓ કરવા લાગે છે
એ સમય તે માણસને પાણીવગના શીતળ
ધરમાં ગખીને તે એકાઓ કરના દેવી એ
એકાઓડપ વિકારો શાંત થાય, ત્યાં નનડાવીને
બીજે દિવસે બિના દૂધ સાથે ગતા તથા સાટી
ચોખાનો ખાત જમાડવો ૨૧

દિનત્રયે પશ્ચકે વા ત્રિધિરેપોડર્દમાત્રયા ॥
કર્તવ્યો મિષજાવક્યમલર્કવિપનાશન ।
કુલેત્સ્ય વિપ યસ્ય ન સ જીવતિ માનવ ॥
તસ્માત્ક્રોધેદાશુ સ્ય યાવન્ન કુલ્યતિ ॥ ૨૭ ॥

પૂડલો કયા સુધી ખનડાવવો ?

જે એ શરપ ખાનો તથા ધતૂરનો ઉપર
કટેનો પૂડલો ખનડાવાથી હડકાયાની એકાઓ
રૂપ વિકારો ઉત્પન્ન ન થાય, તો તેને પછી ત્રણ
દિવસ સુધી અથવા પાચ દિવસ સુધી પણ હાર
કહેની માનાથી અરધી માત્રાવાગે એ પૂડનો
અવશ્ય ખનડાવવો, કે જેના બગથી હડકાયાનુ
વિષ પ્રકુપિત થઈને નાશ પામે જ માણસને
હડકાયાનુ વિષ પોતાની મેગે પ્રકુપિત થાય તે
માણસ જીવતો નથી, માટે તે વિષ પોતાની

મેગે પ્રકુપિત ન થાય, તે પહેલા તુરત જ
ઓષવના બગથી તેને પ્રકુપિત કરતુ ૨૭

બીજાબૌધીર્ગમં કુમ્ભે શીતામ્બુપૂરિતે ।

સ્નાયેત્ત નદીતીરે સમન્ત્રૈર્વા ચતુષ્પથે ॥

વલિ નિવેષ તપ્રાપિ વિષ્ણાક પલ્લ દધિ ॥

માત્યાનિ ચ વિચિત્રાણિ માસ પકામક તથા ।

ઘટકાધિપતે યદ્ધ સારમેયગણાધિપ ॥

ઘટકેન્દુરમેત મે નિર્વિષ કુદ મા ચિરાત્ ।

દઘાત્સશોધન તીક્ષ્ણમેવ સ્નાતસ દેહિન ॥

અશુદ્ધસ્ય સુલ્લેહડપિ વ્રણે કુલ્યતિ તદ્વિષમ્ ॥ ૨૮ ॥

હડકાયાના વિષમાં દૈવિક વિગ્નાન તથા
લોકિક ચિકિત્સા

જેને હડકાયા પ્રાણીના વિષનો સખધ
થયો દોય, તે માણસને નદીને કિનારે અથવા
ઓટામા લઈ જઈ મેનેનાં શીતળ જગોથી ભરેના
અને જેઓમા બીજ, રાનો તથા ઓઠધિઓ
નાખ્યા હોય એના હાથોથી મનોઅચારપૂર્વક
નનડાવવો અને નવડાવ્યા પછી મનોઅચારપૂર્વક
કુમેરજીને તથાના ખોળતુ, તનના વંકતુ,
હડીતુ અને કાચા તથા પાકા માસતુ ૨૮
રેરગી પુષ્પોવાશુ બનિદાન દેવુ 'હે અનકા
નગરીના અનિપતિ । દે ક્તગજોના ટોળાના
અનિપતિ । દે કુમેરજી । હડકાયાના નિનો
સખધ સામેના મારા આ માણસને ત્રિથી
રહિત કરો, ત્રિતથ ન કરો ' એના અર્થ
વાળા મૂનોક્ત મત્રથી જન તથા બનિદાનને
અભિમંજિત કરના આ પ્રમાણે એ માણસને
નવડાવી તથા કુમેરજીને અલિચિત્રાનથી પૂછને
પછી તે માણસને તીવ્ર વિષન દેવુ (બીજી
પા ઉપર ૨૭ની ચિકિત્સાઓ કરની) હડકા
યાના વિષના સખધનાળા માણસને સશોધનોથી
સુદ્ધ ન કર્યો હોય, તો મણુ સારી પેઠે રજાઈ ગયા
પછી પણ વિષ પ્રકુપિત થાય છે ૨૮

કુમુદોત્પલપદ્માનિ પુષ્પં ચાપિ તથાર્કજમ્ ।
 ચમ્પકાશોકસુમનસ્તિલકપ્રસવાનિ ચ ॥
 પાટલીશાલ્મલીશેલુશિરીપાણાં તથૈવ ચ ।
 સુરસ્યાસ્તૃણશૂલ્યાશ્ચ સિન્ધુવારસ્ય યાનિ ચ ॥
 ઘવાશ્ચકર્ણયોશ્ચાપિ પુષ્પાણિ તિનિશસ્ય ચ ।
 ગુગુલું કુક્કુમં વિમ્બીં સર્પાર્ક્ષીં ગન્ધનાકુલીમ્ ॥
 યતત્સમ્મૃત્યુ સમ્મારં સૂક્ષ્મચૂર્ણાનિ કારયેત્ ।
 ગોપિત્તમધુસર્પિર્ભિર્યુક્તં ગૃજ્ઞે નિધાપયેત્ ॥
 મગ્નસ્કન્ધં વિવૃતાક્ષં મૃત્યોદૈર્ઘ્યાન્તરં ગતમ્ ।
 અનેનાગદમુરુષેન મનુષ્યં પુનરાહરેત્ ॥
 ય્વૌડશ્ચિકલ્પં દુર્વારં ક્રુદ્ધસ્યામિતતેજસઃ ।
 વિપં નાગપતેર્હન્યાત્પ્રસપ્તં વાસુકેરપિ ॥
 મહાસુગન્ધિનામાયં પદ્માશીત્યજ્ઞયોજિતઃ ।
 રાજાડગદાનાં સર્વેષાં રાજ્ઞો હસ્તે ભવેત્સદા ॥
 તેનાનુલિપ્તસ્તુ નૃપો ભવેત્સર્વજનપ્રિયઃ ।
 આજિષ્ણુતાં ચ લભતે શત્રુમધ્યગતોડપિ સન્ ॥૫॥

મહાસુગંધી અગદ

રતાંજલિ, અગર, કઠ, તગર, દેવદારને
 ગુંદર, પાંડરવો, વાળો, સરલ, દેવદાર, સુખડ,
 દૂધેલી, ભારંગી, ગળી, નોરવેલ, દારુહળદર,
 પદ્મકાષ્ઠ, જઠીમધ, નાગરભોય, જટામાંસી,
 પુત્રાગ, એલચી, એલવાલુક, સોનાગેર, રોહિસ-
 ખડ, બળદાણા, કાળો વાળો, રાળ, મુરામાંસી,
 ગાયવસુકડાં, હરેણુ, તાંબીસપત્ર, નાની એલચી,
 ઘઉંલાં, અરડૂસો, હીરાકસી, પથ્થરકૂલ, તમાલ-
 પત્ર, પિંડીતગર, સૂંઠ, મરી, પીપર, કપૂર,
 સીવણ, કડું, ખાવચી, અતિવિષ્ણ, કાળીજીરી,
 ઈંદ્રવારણી, પીળો વાળો, વાયવરણાં, મોય,
 નખલાં, ધાણા, સફેદ ગરણી, સફેદ વજ, હળદર,
 દારુહળદર, ભરુંઠ (યુણેર), લાખ, સૈંધવ, ખીડલણુ,
 સંચળ, પોયણાં, રક્તકમળ, શ્વેતકમળ, ચંપક,
 આસોપાલવ, તિલકવૃક્ષનાં ફળકૂલ તથા આકડા-
 નાં, બઈનાં, મોગરાનાં, શેમળાનાં, સરડિયાનાં,
 ચાડળનાં, ગુંદાનાં, નગડાં ને ધાવડાનાં કૂલ,

રાળનાં ગાડનાં ને મીણાહરમાનાં કૂલ, તુલસીનાં
 માંજર, ગુગળ, કે સર, કઠની થોલી, શંખાવળી
 અને કઠની નઈ એ પંચાસી દ્રવ્યોનું સૂક્ષ્મ
 ચૂર્ણ કરાવી, તેને ગોરોચન, મધ તથા થીથી
 મિશ્ર કરી, ગાયના શિંગડામાં ભરી, ગાયના
 શિંગડાને જ દાટી દઈ એક પખવાડિયા
 સુધી રાખી મૂકવાથી મહાસુગંધી નામનો
 અગદ સિદ્ધ થાય છે. વિપના સંબંધથી કાંધ
 ભાગી ગઈ હોય અને તેથી આંખો ફાટી ગઈ
 હોય અને તેથી જ માણસ મૃત્યુની દાંડોના મધ્યમાં
 આવી ગયો હોય, તેને પણ આ અગદથી જિવાડી
 શકાય છે. કોઈ પામેલા, મોટા પ્રભાવવાળા, નાગપતિ
 વાસુકિના અશ્વિ જેવા દુર્વાચ વિષનો પણ આ
 અગદ ગળાત્કારથી નાશ કરે છે. આ અગદ
 સધળા અગદોનો રાજ છે. આ અગદ રાજએ
 સર્વદા હાથમાં રાખવો જોઈએ. આ અગદનું
 રાજના અંગ પર લેપન કરવાથી તે રાજ સર્વ
 લોકોને પ્રિય થાય છે અને શત્રુઓની મધ્યમાં
 ગયો હોય તો પણ તેજસ્વી જ રહે છે. ૫

હળવર્જ્યો વિધિઃ કાર્યો વિષાર્ત્તાનાં વિજાનતા ।

મુક્ત્વા કીટવિષં તદ્વિ શીતેનામિપ્રવર્દ્ધેતે ॥ ૬ ॥

ગ્રીડાના વિપથી જ પીડાયેલાને સ્વેદન દેવું

વિચક્ષણ વૈદે વિપથી પીડાયેલાઓ માટે
 હળવાવગરની જ સધળી ચિકિત્સા કરવી; એટલે
 શોધનના અંગરૂપે પણ સ્વેદન સંસ્કાર કદી આપવો
 નહીં; પરંતુ ગ્રીડાઓના વિપથી પીડાયેલાઓને
 સ્વેદન સંસ્કાર આપવો; કેમ કે તે વિષ શીતથી
 વૃદ્ધિ પામે છે. ૬

અન્નપાનવિધાલુક્તમુપધાર્ય શુભાશુભમ્ ।

શુભં દેયં વિષાર્તેભ્યો વિરુદ્ધેભ્યશ્ચ વારયેત્ ॥ ૭ ॥

વિપથી પીડાયેલાઓને કેવાં અન્નપાનો દેવાં?

વૈદે સૂત્રસ્થાનના અન્નપાનવિધિ નામના
 ૪૬મા અધ્યાય પ્રમાણે શુભાશુભ અન્નપાનોનો
 નિર્ણય કરી જ હિતકારી જણાય, તેજ અન્નપાન

નગ્ગત્રી આગિ, સફેદ સરસવ, વાયવરણાં, પંચ-
લવણ, મોટી પીપ્પ, પાણીમાં યતું નેતર, બિજેન,
આસોપાલવ, ઉદરકની, સમપર્ણ, અરડૂસો,
એલવાલુક, નાગદમણ, અતિવિષ, હરડે અથવા
સફેદ નગડ, દેવદાર, કઠ, હળેદર અને વજનાં
તથા પોલાદ વગેરે ધાતુઓનાં સમભાગ
(કારના પાણીથી ત્રીસમા ભાગ ભેટલાં) ચૂર્ણો
નાખવાં કારની પેઠે પાક આવી જાય, ત્યારે
ઉતારી લઈ તે કારને લોઢાના ઘડામાં નાખવે,
એટલે કારાગદ સિદ્ધ થાય છે. આ કારાગદનો
કુંડુભિઓ પતાકા તથા તોરણો ઉપર લેપ
કરવે, એટલે એ કુંડુભિઓ વગેરેના થવણ,
દર્શન તથા સ્પર્શથી પ્રાણીઓ વિષના સંબંધથી
મુક્ત થાય છે. કાંકરી, પથરી, અરથ, વાત
ગુદમ, ખાંસી, મૂળ, ઉદરરાગ, અચ્છણ,
અહલીદોષ દારણ અમદ્રેષ, સર્વંતર સોએ અને
દારણ શ્વાસ ઉતર પણ આ કારાગદ દેવો
ચોગ્ય છે. સજાના પ્રકારનાં વિયોથી પીડાયેલાં
પ્રાણીઓ માટે આ કારાગદ સર્વંથા ઉપયોગી છે
અને તક્ષક આદિ દિવ્ય નાગોનો ગર્ભ ઉત્પા-
દવામાં પણ અંકુશ ભેવે છે. ૨

વિઙ્ગત્રિકલાદન્તીમદ્રદારુણેષ્વઃ ।
તાલીશપત્રમજ્જિષ્ઠાકેશરોત્પલ્લવચક્રમ્ ॥
દાહિમં માલતીપુષ્પં રજન્વી સારિવે સિયે ।
પ્રિયત્રુષ્ણગં કુષ્ઠં વૃદ્ધલૌ ચૈલવાલુકમ્ ॥
સચન્દનપવાક્ષોર્કૈરેતે સિદ્ધં વિપાષહમ્ ।
સર્પિઃ કલ્પાણકં હોતદ્રગ્ધ્રપ્સારાનાશનમ્ ॥
પાષ્ણમયગરશ્વાપમન્દામિજ્વરકાસનુત્ ।
શોષિણાં સ્વદમ્શુકાણાં વન્ધ્યાનાં ચ પ્રશસ્યતે ॥૩॥

કલ્પાણક ધૂત

વાવડેગ, ત્રિફળા, નેપાળો, દેવદાર, હરેણુ,
તાલીસપત્ર, મજ્જા, બોલસરી, કમળ, પદ્મકાષ,
દાહમ, માલતીનાં પુષ્પ, હળદર, દારુહળદર,
કાળી તથા ધોળી ઉપલસરી, શાલિપર્ણી,

ઉદરકની, પડલાં, તગડ, કઠ, જીપી ભોરિગણી,
થેહી ભોરિગણી, એલવાલુક, ચંદન અને
ઇંદ્રવારણીના ક્ષાય તથા કલ્કથી ધી પકવવું,
એટલે તે કલ્પાણક ધૂત કહેવાય છે. આ
કલ્પાણકધૂત સર્વ વિષો, ગ્રહે, અપસ્મા,
પાંડુરાગ, શ્વાસ, અગ્નિની મંદતા, જ્વર તથા
ખાંસીનો નાશ કરે છે: શોષવાળાઓ માટે,
અત્થ વીધવાળાઓ માટે અને વાંઝણી સ્ત્રીઓ
માટે પણ બહુ ઉત્તમ ગણવામાં આવે છે. (આ જ
નામનું છતાં થોડા તફાવતવાળું ધી ઉત્તરતત્ત્વના
ઉદ્ભા અધ્યાયમાં કહેવાશે.) ૩

અપામાર્ગસ્ય વીજાનિ શિરીપસ્ય તથૈવ ચ ।
શ્વેતે દ્વે કાકમાર્ષીં ચ ગર્વાં મૃત્રેણ વેપયેત્ ॥
સર્પિરેતૈસ્તુ સસિદ્ધં વિપસંશમનં પરમ્ ।
અમૃતં નામ વિશ્વાતપિ સંજીવયેન્મૃતમ્ ॥૪॥

અમૃત ધૂત

અથેકાનાં ખીજ, સપ્તક્રિયાનાં ખીજ, સફેદ
ગરણી, સફેદ વજ અને પીલુડી વગેરેને ગાયના
ભૂતમાં વાટી, તે કલ્ક નાખી ચોગણા પ્રવાહીમાં
પકવેલું ધી અમૃત ધૂત કહેવાય છે. આ ધી
વિયોને અસંત શાંત કરનાર છે અને મૃદુતાને
પણ નિવાડે એવું છે. ૪

ચન્દનાગુરુણી કુષ્ઠં તગરં તિલર્પર્ણકમ્ ।
પ્રયૌઢીકં નલદં સરલં દેવદારુ ચ ॥
મદ્રશ્રિયં યવફલાં માર્ગી નીલીં મુગન્ધિકામ્ ॥
કાલેયકં પચક ચ મધુકં નાગરં જટામ્ ॥
પુશ્પાગૈલૈલવાલ્નિ ગૈરિકં ધ્યામકં વલમ્ ।
તોયં સર્જરસં માંસીં સિતપુષ્પાં હરેણુકામ્ ॥
તાલીશપત્રં કુદ્રૈલાં પ્રિયત્રું સકુટસ્ટમ્ ।
શૈલપુષ્પં સશૈલેયં પત્રં કાલાનુસારિવામ્ ॥
કદુચ્ચિકં શીતશિવં કાશમયં કદુતોહિણીમ્ ।
સોમરાજીમતિવિષાં પૃથ્વીકામિન્દ્રવારુણીમ્ ॥
ઉશીરં વરુણં મુસ્તં નલં કુસ્તુમ્બુકં તથા ।
શ્વેતે હરિદ્રે સ્વીનેયં લાક્ષાં ચ લવણાનિ ચ ॥

વાયુપ્રકૃતિવાળા ઝીડાઓની અઢાર જાત
અને તેના દંશોથી થતા રોગો

કુંભીનસ, તુંડિકરી, શુંગી, શતકુલીરક, ઉચ્ચિટિંગ, અશિનામા, ચિચ્ચિટિંગ, મયૂરિકા, આવર્તક, ઉરબ્ર, સારિકામુખ, વૈદલ, શરાવર્દ, અભીરાજિ, પરપ, ચિત્રશીર્ષક, શતખાહુ અને રક્તરાજિ એ અઢાર જાતના ઝીડાઓ વાયુપ્રકૃતિવાળા હોવાથી વાયુને પ્રકુપિત કરનારા છે. એ ઝીડાઓએ દંશોમાં પ્રાણીઓને વાયુ સંબંધી રોગો થાય છે. ૩

કૌણ્ડિલ્યકઃ કળમકો વરટી પત્રવૃશ્ચિકઃ ।
વિનાસિકા બ્રાહ્મણિકા વિન્દુલો ભ્રમરસ્તથા ॥
વાદ્યકી પિચ્ચિટઃ કુમ્ભી વર્ચઃકીટોડરિમેદકઃ ।
પદ્મકીટો દુન્દુભિકો મકરઃ શતપાદકઃ ॥
પન્ચાલકઃ પાકમત્સ્યઃ કૃષ્ણતુણ્ડોઽય ગર્દભી ।
હ્રીતઃ કૃમિશરાશ્ચ યશ્ચાપ્યુત્કેશકઃ સ્મૃતઃ ॥
એતે હ્યગ્નિપ્રકૃતયશ્ચતુર્વિશઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।
તૈર્ભવન્તીહ દદ્યાનાં રોગાઃ પિત્તનિમિત્તજાઃ ॥ ૪ ॥
પિત્તપ્રકૃતિવાળા ઝીડાઓની ચોવીસ જાત
અને તેના દંશોથી થતા રોગો

કૌંડિલ્યક, કણુભક, વરટી, પત્રવૃશ્ચિક, વિનાસિકા, બ્રાહ્મણિકા, બિન્દુલ, ભ્રમર, વાદ્યકી, પિચ્ચિટ, કુંભી, વર્ચકીટ, અરિમેદક, પદ્મકીટ, દુંડુભિક, મકર, શતપાદક, પંચાલક, પાકમત્સ્ય, કૃષ્ણતુંડ, ગર્દભી, હ્રીત, કૃમિશરાશ્ચ અને ઉત્કેશક એ ચોવીસ જાતના ઝીડાઓ પિત્તપ્રકૃતિવાળા હોવાથી પિત્તને પ્રકુપિત કરનારા છે. એ ઝીડાઓએ દંશોમાં પ્રાણીઓને પિત્ત સંબંધી રોગો થાય છે. ૪

વિશ્વમ્ભરઃ પન્ચશુક્લઃ પન્ચકૃષ્ણોઽય કોકિલઃ ।
સૈરેયકઃ પ્રચલકો ચલભઃ કિટિમસ્તથા ॥
સૂચીમુલા કૃષ્ણગોધા યશ્ચ કાષાયવાસિકઃ ।
કીટગર્દભકશ્ચૈવ તથા ત્રોટક એવ ચ ॥
ત્રયોદશૈતે સૌમ્યાઃ સ્યુઃ કીટાઃ શ્લેષ્મપ્રકોપણાઃ ।
તૈર્ભવન્તીહ દદ્યાનાં રોગાઃ કફનિમિત્તજાઃ ॥ ૫ ॥

કફપ્રકૃતિવાળા ઝીડાઓની તેર જાત અને
તેના દંશોથી થતા રોગો

વિશ્વમ્ભર, પંચશુક્લ, પંચકૃષ્ણ, કોકિલ, સૈરેયક, પ્રચલક, ચલભ, કિટિભ, સૂચીમુખા, કૃષ્ણગોધા, કાષાયવાસિક, કીટગર્દભક અને ત્રોટક એ તેર જાતના ઝીડાઓ કફપ્રકૃતિવાળા હોવાથી કફને પ્રકુપિત કરનારા છે. એ ઝીડાઓએ દંશોમાં પ્રાણીઓને કફ સંબંધી રોગો થાય છે. ૫

તુક્તીનાસો વિચિલકસ્તાલકો વાહકસ્તથા ।
કોષ્ઠાગારી કિમિકરો યશ્ચ મળ્ડલપુચ્છકઃ ॥
તુક્તનાભઃ સર્પપિકોડવલ્ગુલી શમ્બુકસ્તથા ।
અગ્નિકીટશ્ચ ઘોરાઃ સ્યુદ્વાદશ પ્રાણનાશનાઃ ॥
તૈર્ભવન્તીહ દદ્યાનાં વેગજ્ઞાનાનિ સર્પવત્ ।
તાસ્તાશ્ચ વેદનાસ્તીન્ના રોગા વૈ સાન્નિપાતિકાઃ ॥
ક્ષારાગ્નિદગ્ધવદંશો રક્તપીતસિતારુણઃ ॥ ૬ ॥
ત્રિદોષપ્રકૃતિવાળા ઝીડાઓની બાર જાત
અને તેના દંશોથી થતા રોગો

તુંગીનાસ, વિચિલક, તાલક, વાહક, કોષ્ઠાગારી (ચમરી?), કિમિકર, મંડલપુચ્છક, તુંગનાભ, સર્પપિક, અવલગુલી, શંબુક અને અગ્નિકીટ એ બાર જાતના ઝીડાઓ ત્રિદોષપ્રકૃતિવાળા હોવાથી અતિ લયંકર અને પ્રાણોના નાશ કરનારા છે. એ ઝીડાઓએ દંશોમાં પ્રાણીઓને સર્પના વિષના જેવા વેગો જણાય છે, અનેક પ્રકારની તીવ્ર વેદનાઓ થાય છે અને ત્રણે દોષો સંબંધી રોગો થાય છે. એ ઝીડાઓનો દંશ ક્ષાર કે અગ્નિથી થયેલા દગ્ધના જેવી આકૃતિવાળો અને રાતા, પીળા, સફેદ તથા અરુણવર્ણવાળો છે. ૬

જ્વરાન્નમર્દરોમાશ્ચવેદનાભિઃ સમન્વિતઃ ॥
હૃદયતીસારતૃષ્ણાશ્ચ દાહો મોહો વિજૃમ્ભિકા ।
વેપથુશ્ચાસહિક્કાશ્ચ તથા શીતં ચ દારુણમ્ ॥
પિડકોપચયઃ શોફો ગ્રન્થયો મળ્ડલાનિ ચ ।
• કર્ણિકાશ્ચૈવ વિસર્પાઃ કિટિમાનિ ચ ॥

વિપરી પીડાયેના માણસોને દેતુ અને તે માણસોને
અપિ તકર અન્નપાનોથી અટકાવવા ૭
ફાળિત શિશુસૌવીરમવીર્ણાધ્યક્ષન તથા ।
વર્જયેચ સમાસેન નવધાન્યાદિક ગણમ્ ॥
દિવાસ્ત્રમ વ્યવાય ચ વ્યાયામ ઝોધમાતપમ્ ।
સુરાતિલકુલ યાશ્ચ વર્જયેદ્દિ વિપાતુર ॥ ૮ ॥
વિપરી પીડાયેનાઓએ પાળવાની પરેશ
ગળ, મરગેના, સૌવીરક, અજીર્ણ, અધિક
ભોજન નવા રાન્ય વગે નો ગળ, દિવગની નિદ્રા,
મૈથુન, કસરત આદિ પરિશ્રમ, ક્રોધ, તડકો,
મરિસ, તેન અને કળથીનો વિપરી પાળાયેના
માપુસે ત્યાગ કરવો, એવી યોડી જ પરેશ છે
(કેનાક ઔરધામા સરગવા તથા તેનનો
પ્રયોગ આવેનો છે, તેનો આધી બાધ સમજવો
નહિ) ૮

પ્રસન્નદોષ પ્રકૃતિસ્વચાતુ

મન્નામિકાદ્ધ સમમૂરજિહમ્ ।

પ્રસન્નવર્ણેન્દ્રિયચિત્તેષ્ટ

વૈયોડવગન્ધેદ્રવિપ મનુષ્યમ્ ॥ ૯ ॥

માણસને વિપરહિત થયેવો આરે બાણવો ?

આરે સધળા દોષો પ્રકૃતિસ્થ થાય સધળા
ધાતુઓ પ્રકૃતિસ્થ થાય, અન્ન જમવાની રચના
થાય, મૂત્ર સમસ્થિતિમા આવે, જીભ સારી પેડે
રસના જ્ઞાનનાળી થાય અને વર્ણ, ઇન્દ્રિયોની
ચેષ્ટા તથા ચિત્તની ચેષ્ટા સુરસન્ન થાય, ત્યારે
વૈવે માણસને વિપરી રહિત થયેવો બાણવો ।

અધ્યાય ૮ મો

અઘાત કીટકલ્પ વ્યાખ્યાસ્યામ ।

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'કીટકલ્પ' એ

૧ કીડાઓની સખ્યા વહેરેના નિષ્પાત્ર વિરે તથા
કીડાઓના વિપારી ચિદ્રિસાઓ વિના

નામના અ યાયતુ તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીયુ,
કે જે પ્રમાણે મગવાન ધન્વન્તરિએ મુશુતની
પારો કહેતુ છે ૧

સર્પાણા શુન્ધિમૂત્રશવ્ પુણ્ડસમ્મવા ।

વાય્વમ્પ્રમુપકૃતય કીડાસ્તુ વિવિધા સ્મૃતા ॥

સર્વદોષપ્રકૃતિમિયુક્તાશ્ચ પરિણામત ।

કીટવેડિપિ સુવોરાસ્તે સર્વે એવ ચતુર્વિધા ॥ ૨ ॥

સર્પોનાં વીર્યાદિકથી ઉત્પન્ન થયેવા

કીડાઓની આર પ્રકૃતિઓ

દર્શકરાના વીર્ય, નિદ્રા, મૂત્ર, શભો મરે

કે કીડાથી ઉત્પન્ન થયેવા કીડાઓ વાયુપ્રકૃતિવાળા

વાય છે મહત્ત્વોના વીર, વિષા, મૂત્ર, શમનો

મડો કે કીડાથી ઉત્પન્ન થયેવા કીડાઓ પિત્ત

પ્રકૃતિવાળા રોય છે રાજામાનોના વીર્ય, વિષા,

મૂત્ર, શમનો મડો કે કીડાથી ઉત્પન્ન થયેવા

કીડાઓ કફપ્રકૃતિવાળા રોય છે વૈકરભોના

વીર્ય, વિષા, મૂત્ર શમનો મડો કે કીડાથી ઉત્પન્ન

થયેવા કીડાઓ પેતામા તથા જાનના સર્પોના

સ્વભાવોત્તુ મિશ્રપ્રકૃતિવાળા કીડાથી ઉત્પન્ન થયેવા

રોય છે તેઓ જાને કીડાઓ છતાં પાળીએ

કીડાઓથી વગરે બધા રોય છે આ રીતે

વાયુપ્રકૃતિવાળા, પિત્તપ્રકૃતિવાળા, કફપ્રકૃતિવાળા

અને ત્રિદોષપ્રકૃતિવાળા એ આર ભેદોમા સરળા

સર્પજન્ય કીડાઓનો સમાવેશ થાય છે (અહીં

થી આ સ્થાનના ૩૩ અધ્યાયનો ૩૩૦ વિવર

વાચતા જવું) ૨

કુમ્ભીનસસ્તુષ્ઠિકેરી શૃંગી શતકુલીરક ।

ઉચ્છિદ્ધોડમિનામા ચ ચિચિદ્ધો મયૂરિકા ॥

આવર્તકસ્તથોરધ સારિકામુલ્લવૈદલૈ ।

શરાવકૂર્દોડમીરાજિ પરુષશિવશીર્ષક ॥

શતચાદુશ્ચ યશ્ચાપિ રક્તરાજિ પ્રકીર્તિત ।

અણ્ણદશેતિ વાયવ્યા કીટા પવનકોપના ॥

તૈર્મગ્નતીહ દણ્ણા રોગા વાતનિમિત્તજા ॥ ૩ ॥

થાય, તેને સર્પના વિપના વેગો જેના જ વિપના વેગો થાય છે, અનેક પ્રકારની વેદનાઓ થાય અને અતિ દારુણ થાય છે. (વાગ્ભટ્ટ કહે છે કે 'ગૌધેરક ચાર પગનાળો થાય છે, ઘોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને દર્વીકરના જેવા જ વિપવાળો હોય છે' આ સથળી કાચડાની બતો જણાય છે.) ૧૧

ગલગોલ્યસ્તુ શ્વેતા કૃષ્ણા રક્તરાજી રક્તમણ્ડલા સર્વશ્વેતા સર્પપિકેત્યેવં પટ્ । તામિર્દયે સર્પપિકા-વર્જ દાહશોકફલેદા ભવન્તિ । સર્પપિકયા હૃદયપીડાતિસારશ્ચ ॥ ૧૨ ॥

ગલગોલી બતના ૬ થીડાઓ તથા તેઓના દંશનાં લક્ષણો

શ્વેતા, કૃષ્ણા, રક્તરાજી, રક્તમંડલા, સર્વશ્વેતા અને સર્પપિકા એ છ ગલગોલી બતના થીડાઓ કહેવાય છે. જે માણસને શ્વેતા આદિ પાંચમાંના કોઈ થીડાનો દંશ થાય, તેને દાહ, સોજો તથા ક્ષેદ થાય છે અને જેને સર્પપિકાનો દંશ થાય તેને હૃદયમાં પીડા તથા ઝાડા થાય છે. ૧૨

શતપદ્યસ્તુ પરુષા કૃષ્ણા ચિત્રા કપિલિકા પીતિકા રક્તા શ્વેતા અગ્નિપ્રભા ઇત્યષ્ટૌ । તામિર્દયે શોફો વેદના દાહશ્ચ હૃદયે । શ્વેતાગ્નિપ્રભાભ્યા-મેતદેવ દાહો મૂર્છા ચાતિમાત્રં શ્વેતપિલકો-ત્પત્તિશ્ચ ॥ ૧૩ ॥

શતપદી (કાનખજૂરા) બતના ૮ થીડાઓ તથા તેઓના દંશનાં લક્ષણો

પરુષા, કૃષ્ણા, ચિત્રા, કપિલિકા પીતિકા, રક્તા, શ્વેતા અને અગ્નિપ્રભા એ આઠ શતપદી બતના થીડાઓ કહેવાય છે. જે માણસને પરુષા, કૃષ્ણા, ચિત્રા, કપિલિકા, પીતિકા કે રક્તાનો દંશ થાય, તેને સોજો થાય, વેદના થાય અને હૃદયમાં દાહ થાય છે. જે માણસને શ્વેતા કે અગ્નિપ્રભાનો દંશ થયો હોય, તેને એ લક્ષણો

ઉપરાંત અત્યંત દાહ તથા મૂર્છા થાય છે અને સ્નેહ ફેડલીઓની ઉત્પત્તિ થાય છે. ૧૩

મण्डकास्तु कृष्णः सारः कुहको हरितो रक्तो यववर्णाभो मृकुटी कोटिकश्चेत्यष्टौ । तैर्दण्डस्य दंशकण्डूर्भवति पीतफेनागमश्च वक्त्रात् । मृकुटी-कोटिकाभ्यामेतदेव दाहच्छर्दिर्मूर्च्छा चातिमात्रम् ॥ १४ ॥
મંડૂક (દેડકા) બતના ૮ થીડાઓ તથા તેઓના દંશનાં લક્ષણો

કૃષ્ણ, સાર, કુહક, હરિત, રક્ત, યવવર્ણાભ, બ્રહ્મુટિ અને કોટિક એ આઠ મંડૂક બતના થીડાઓ કહેવાય છે. જે માણસને કૃષ્ણ, સાર, કુહક, હરિત, રક્ત કે યવવર્ણાભનો દંશ થાય, તેને જખમમાં ખરજ આવે છે અને મોઢામાં પીશું ફીણ આવે છે. જેને બ્રહ્મુટિનો કે કોટિકનો દંશ થાય, તેને એ લક્ષણો ઉપરાંત અત્યંત દાહ, બિલટી અને મૂર્છા થાય છે. ૧૪

विश्वस्मराभिर्दये दंशः सर्पपाकाराभिः पिड-काभिश्चीयते शीतज्वरात्तश्च पुरुषो भवति । अहि-ण्डकाभिर्दये तोददाहकण्डूश्चयथवो मोहश्च । कण्डू-मकाभिर्दये पीताङ्गच्छर्द्यतीसारज्वरादिभिरभिह-न्यते । शूकवृन्ताभिर्दये कण्डूकोठाः प्रवर्द्धन्ते शूकं चात्र लक्ष्यते ॥ १५ ॥

વિશ્વંભરા બતના ૪ થીડાઓ તથા તેઓના દંશનાં લક્ષણો

વિશ્વંભરા, અહિંડુકા, કંડૂમકા અને શૂકવૃંતા એ ચાર વિશ્વંભરા બતના થીડાઓ કહેવાય છે. જે માણસને વિશ્વંભરાનો દંશ થાય, તેને એ દંશ સર્પપોના જેવા આકારવાળી ફેડલીઓથી વ્યાપ્ત થાય છે અને શીત જ્વરની પીડા થાય છે. જે માણસને અહિંડુકાનો દંશ થાય, તેને ભોંકાયા જેવી વ્યથા, દાહ, ખરજ, સોજો તથા પ્રમેહ થાય છે. જેને કંડૂમકાનો દંશ થાય, તેનું અંગ પીશું થઈ જાય છે, બિલટી થાય છે, ઝાડા થાય છે અને જ્વરાદિક પણ

તૈર્ભવન્તીહ દદ્ધાનાં યયાસ્ત ચાપ્યુપદ્રવા ।
યોર્ગૈર્નાનાવિધેરેષા ચૂર્ણાનિ ગરમાદિશેત્ ॥
દૂધીવિપ્રકોષાચ તથૈવ વિપ્લેવનાન્ ।
લિઙ્ગ તીક્ષ્ણવિપેષ્વેતચ્છૂણ મન્દવિપેષ્વત ॥ ૭ ॥

તીક્ષ્ણવિપચાળા ધ્રીડાઓના
દંશાદિકનાં લક્ષણો

૮ ધ્રીડાઓ તીક્ષ્ણ વિપચાળા છે, તેઓના
દશાદિકનાં જન્મ આવે, અગોભાગે, ડવાડા કિર્ણા
થાય, વેદનાઓ, ઝાડા, તરસ, અને દાદ થાય,
પ્રમેહ, બગામા, કપ, શ્વામ, ટેડટ્ટી, દારણ નીત,
દોડવીઓ અને મોરો, ગ્રથિઓ, મડબો, દાદગે,
ડોડીઓ, વિગર્ષો ધ્રીડીઓ અને તે તે દોષ પ્રમાણે
બીજા ઉપદ્રવો પણ થાય છે. મન્દ પામેશા એ
ધ્રીડાઓના ચૂર્ણો પણ અનેક પ્રકારના થોગોથી
વિગ્રહ થાય છે તે વિષો ખાવામાં આવનાથી
કુપીનિરતા પ્રકોપના જેવા લક્ષણો થાય છે
(આ સ્થાનના બીજા અધ્યાયનો ૧૧મો
વિષય જુઓ) અને અગ પર લેપાયાથી
લેપનમાં આવેલા વિપના જેવા વક્ષણો થાય
છે (આ સ્થાનના પરેલા અધ્યાયનો ૧૯મો તથા
૨૨મો નિર્ણય વાંચો) તીક્ષ્ણ વિપચાળાઓના
દશાદિકનાં આ વક્ષણો કક્ષા, હવે મદ નિરતા
બાઓના દશાદિકના વક્ષણો કહુ છું, તે સાલગો ૭
પ્રસેકોડોચક્રદર્દિ શિરોગૌરવશીતકા ।
પિઙ્ગકાકોઠકણ્ડના જન્મ દોષવિમાયત ॥
યોર્ગૈર્નાનાવિધેરેષા ચૂર્ણાનિ ગરમાદિશેત્ ।
દૂધીવિપ્રકોષાચ તથૈવાપ્યનુલેવનાન્ ॥ ૮ ॥

મંદવિપચાળા ધ્રીડાઓના દંશાદિકના લક્ષણો

ધ્રીડાઓમાં મદવિપચાળા ધ્રીડાઓના દશ
દિક્ષી કહેનાં ૨ ન, અગેચક્ર, જિવદી, માથુ ભારે,
શીતપણુ, દોડવીઓ, પ્રામહા અને ખરજ થાય
છે. આ લક્ષણો ધ્રીડાઓના વાતાદિક દોષોના
વિભાગ પ્રમાણે થાય છે મગ્ન પામેના એ ધ્રીડા-
ઓના ચૂર્ણો પણ અનેક પ્રકારના થોગોથી વિષ

૩૫ થાય છે તે વિષો ખાનામાં આવનાથી
દૂધીવિપના પ્રકોપના જેમ વક્ષણો થાય છે
(આ સ્થાનના બીજા અધ્યાયનો ૧૧મો નિર્ણય
જુઓ) અને અગ પર લેપાયાથી લેપનમાં
આવેલા વિપના જેવા વક્ષણો થાય છે (આ
સ્થાનના પરેલા અધ્યાયનો ૧૯મો તથા ૨૨મો
નિર્ણય જુઓ) ૮

પ્રકારનીતતસ્તૂર્ધ્વ કીટાન્વક્ષામિ ભેદત ।
સામાન્યતો દદ્ધર્કિઙ્ગ માધ્વાસાધ્યક્ષમેષ ચ ॥ ૯ ॥
બીજા ધ્રીડાઓના ભેદ વગેરે કહેવાની પ્રતિજ્ઞા
હવે ઉપર કહેના ૮૭ ધ્રીડાઓથી જુદી
જાતના ધ્રીડાઓના ભેદો, દશાદિકના ચિહ્નો
તથા માધ્વાસાધ્યપણુ સામાન્ય રીતે કઠીયક
વિક્ષ્ણક વૃણો ચાપિ હસ્તિક્ષોડપરાગિન ।
ચત્વાર એવે કામમા વ્યાવશ્યક્તાસ્તોત્રવેદના ॥
તૈર્દદ્ધસ્ય શ્વયુરક્ષમર્દો ગુહ્તા ગાત્રાણા દશ
કૃષ્ણશ મવનિ ॥ ૧૦ ॥

કણુમ જાતના ૪ ધ્રીડાઓ તથા
તેઓના દંશનાં લક્ષણો
નિકટક, કુણી, હસ્તિકક્ષ અને અપરાગિત
એ આ ૪ કણુમ જાતના ધ્રીડાઓ કહેવાય છે
એ ધ્રીડાઓ તીવ્ર વેદના કરનારા છે જે પ્રાણીને
તેમાંના ડોઈ ધ્રીડાનો દશ થાય, તેને સોજે થાય
છે, અગો ભાગે છે, ગાનો ભારે થાય છે અને
દશ કામો અને છે ૧૦

પ્રતિમૂર્ચ્યઃ પિઙ્ગભાસો ચતુર્ણો મહાશિરાઃ ।
તથા નિરુપમથાપિ પદ્મ ગૌધેસ્કાઃ સ્મૃતાઃ ॥
તૈર્ભવન્તીહ દદ્ધાનાં વેગજ્ઞાનાનિ સર્વવન્ ।
સ્વચ વિવિધાકારા પ્રથમથ મુદાહ્વાના ॥ ૧૧ ॥
ગૌધેરેક જાતના ૫ ધ્રીડાઓ તથા તેઓના
દંશના લક્ષણો

પ્રતિમૂર્ચ, પિંગભાસ, બહુવર્ણ, મહાશિરા
અને નિરુપમ એ પાંચ ગૌધેરેક જાતના ધ્રીડાઓ
કહેવાય છે જે પ્રાણીને તેમાંના ડોઈ ધ્રીડાનો દશ

પ્રક્રેદવાંસ્તથાસ્રાવો મૃશં સમ્પાચયેત્ત્વચમ્ ।
દિગ્ધવિદ્વક્ત્રિયાસ્ત્ર યથાવદવચારયેત્ ॥૨૨॥

વિષવાળા શ્રીડાઓનાં શબ્દાદિકના
સ્પર્શથી થતા રોગો અને
તેઓની ચિકિત્સા

વિષવાળા શ્રીડાઓનાં શબ્દોનો, મૂત્રોનો કે
વિષાઓનો સ્પર્શ થાય, તો તેથી ખરજ, ખળતરા,
ધ્રામઠાં, વણો, ફેડલીઓ, સોઈઓથી ભોંકાયા
જેવી વ્યથા તથા ખીજ પ્રકારની વેદનાઓ
પણ થાય છે અને ક્રેદવાળો સ્નાન થાય છે.
સ્નાવથી ચામડી પણ પાકી જાય છે.

આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો વિષથી ખરડા-
યેલા શસ્ત્રથી વીંધાયેલા માટે જે ચિકિત્સાઓ કહી
છે, તે સઘળી યથાયોગ્ય રીતે કરવી. (આ સ્થાનના
પાંચમા અધ્યાયનો ૨૪મો વિષય જુઓ.) ૨૨
નાવસન્નં ન ચોત્સન્નમતિસંસ્મભવેદનમ્ ।

દંશાદૌ વિપરીતાર્તિ કીટદદંત્તુવાધકમ્ ॥૨૩॥

કેવા શ્રીડાઓનો દંશ કષ્ટસાધ્ય છે ?

ઝેરી શ્રીડાઓનો જે દંશ અત્યંત ભેદાયેલો
ન હોય, અત્યંત ઊંચો ન હોય, અત્યંત
સોજવાળો કે વેદનાવાળો હોય અને શરૂઆતમાં
વિપરીત પીડાવાળો હોય તેને કષ્ટસાધ્ય સમજવો.
કીટદંટાનુગ્રવિપૈઃ સર્પવત્સમુપાચરેત્ ।

ત્રિવિધાનાં તુ સર્પાણાં ત્રૈવિધ્યેન ક્રિયા હિતા ॥

ત્રીકષુ વિષવાળા શ્રીડાઓની ચિકિત્સા

જેઓને ઉગ્ર વિષવાળા શ્રીડાઓનો દંશ થયો
હોય, તેઓની સર્પોના વેગોમાં કહેલી ક્રિયાઓથી
ચિકિત્સા કરવી. (આ સ્થાનના પાંચમા અધ્યાયનો
૧૨મો, ૧૩મો તથા ૧૪મો વિષય જુઓ.)
દર્વીકરોથી ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીડાઓ વાતપ્રધાન
હોય છે; માટે તેઓના દંશો ઉપર ઓળનું
લેપન, તેલનો અભ્યંગ અને નાડીસ્વેદ ઇત્યાદિ
વાત સંબંધી ચિકિત્સા કરવી હિતકારી છે.
મંડલીઓથી ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીડાઓ પિત્તપ્રધાન

હોય છે; માટે તેઓના દંશો ઉપર અત્યંત
શીતળ સિંચન અને અત્યંત શીતળ પ્રલેપ આદિ
પિત્ત સંબંધી ચિકિત્સા કરવી હિતકારી છે.
રાજિમાનોથી ઉત્પન્ન થયેલા શ્રીડાઓ કફપ્રધાન
હોય છે; માટે તેઓના દંશો ઉપર છેદન, સ્વેદન
તથા વમનરૂપ કફ સંબંધી ચિકિત્સા હિત-
કારી છે. ૨૪

સ્વેદમાલેપનં સેકં ચોષ્ણમત્રાવચારયેત્ ।

અન્યત્ર મૂર્છિતાદંશાત્પાકક્રોથપ્રપીડિતાત્ ॥

વિષઘ્નં ચ વિધિ સર્વં કુર્યાત્સંશોધનાનિ ચ ।

શિરીષઃ કટુકં કુષ્ઠં વચા રજનિસૈન્ધવે ॥

ક્ષીરમજ્જવસાસર્પિઃશુણ્ણીપિષ્પલિદારુ ચ ।

ઉત્કારિકા સ્થિરાદૌ વા સુકૃતા સ્વેદને હિતા ॥

વિષવાળા શ્રીડાઓના દંશો ઉપર

સામાન્ય ચિકિત્સા

વિષવાળા શ્રીડાઓના દંશો ઉપર સ્વેદનો,
આલેપનો અને સિંચનો કરવાં, તે ઘણું કરીને
સહેવાઈ શકે તેવાં ઊનાં કરવાં; પરંતુ રોગી
મૂર્છિત થયો હોય અથવા દંશ પાકવાથી કે
સડાથી પીડિત થયો હોય, તો લેપનાદિક ઠંડાંજ
કરવાં. વિષ જે દોષવાળું હોય, તે દોષને હરનારાં
દ્રવ્યોથી ચોળેલો પાન, નસ્ય, અભ્યંગ, લેપન
તથા પરિષેક વગેરે સઘળો વિષહર વિધિ કરવો
અને વમન, વિરેચન તથા આસ્થાપન પણ
તેવાજ પ્રકારનાં કરવાં. સરસડિયો, કંડુ, કઠ, વજ, હળદર, સૈંધવ, સૂંઠ, પીપર અને દેવદારની
અથવા વિદારિંગાદિગણની દૂધ, મજ્જા, ચરબી
તથા ઘીમાં સારી રીતની લાપસી બનાવીને તે
લાપસીથી સ્વેદન કરવું એ હિતકારી છે. ૨૫

ન સ્વેદયેત્તથા દંશં ધૂમં વક્ષ્યામિ વૃશ્ચિકે ।

અગદાનેકજાતીષુ વ્રવક્ષ્યામિ પૃથક્પૃથક્ ॥૨૬॥

સ્વેદન ન દેતાં ધુમાડી ક્યારે દેવી ?

ઉગ્ર કે મધ્યમ વિષવાળા વીંછીનો દંશ
થયો-તો સ્વેદન ન દેતાં આ અધ્યાયના

પ્રાપ્ત થાય છે એને શૂકવૃંતાનો દશ યાય, તેને ખરજ તથા ધ્રામકા વૃદ્ધિ પામે એ અને દશમાં ઝીણો કાટો એવામાં આવે છે ૧૫

પિપીલિકાસ્તુ સ્પૂલશીર્ષા સનાહિકા ત્રાલ્લ
નિઠાકુલિકા કપિલિકા ચિત્રણંતિપટ્ટ, તામિર્દે
દશે થયથુરગ્રિસ્પર્શદાહશોફો ભરતઃ ॥ ૧૬ ॥

પિપીલિકા જાતના ૬ ડીડાઓ તથા
તેઓના દંશનાં લક્ષણો

સ્પૂલશીર્ષો, સવાલિકા, આશ્લપિકા, અગુ-
લિકા, કપિલિકા અને ચિત્રવર્ણા એ છ પિપીલિકા
(મ કાકા તથા ડીડીઓ) જાતના ડીડાઓ કહેવાય
છે તેઓનો દશ યાય, તો દશમાં સોએ યાય
છે અને અગ્નિના સ્પર્શની પેઠે દાહ તથા સોએ
થાય છે ૧૬

મક્ષિકાસ્તુ કાન્તારિકા કૃષ્ણા પિઙ્ગલિકા
મધૂલિકા રાપાયી સ્થાલિકૃત્યેનં પટ્ટ ૧ તામિર્દે
દસ્ય દાહશોફો ભરતઃ, સ્થાલિકા રાપાયીમ્યામેત
વેન પિટકાથ સોપદ્રના મનન્તિ ॥ ૧૭ ॥

મક્ષિકા જાતના ૬ ડીડાઓ તથા
તેઓના દશનાં લક્ષણો

કાતારિકા, કૃષ્ણા, પિંગવિકા, મધૂલિકા,
કાપાયી અને સ્થાલિકા એ છ મક્ષિકા (માખી)
જાતના ડીડાઓ કહેવાય છે તેઓનો દશ યાય, તો
દાહ તથા સોએ થાય છે અને તેમાંની સ્થાનિકા
તથા કાપાયીના દશથી તો દાહ તથા સોએ
ઉપરાત ઉપદ્રવોવાળી કોડલીઓ પણ થાય છે ૧૭

મચનાસ્તુ સામુદ્રઃ પરિમણ્ડલો હસ્તિમચ્છ-
કૃષ્ણઃ પર્વતીયઃ ઇતિ પચ્ચ ૧ તર્દેદસ્ય તીવ્રકણ્ઠ
દંશશોફઃ ૧ પર્વતીયસ્તુ કીર્ટિઃ પ્રાણહરૈસ્તુલ્ય
લભણઃ ॥ ૧૮ ॥

મશક જાતના ૫ ડીડાઓ તથા
તેઓના દંશનાં લક્ષણો

સામુદ્ર, પરિમંડલ, સ્તિમશક, કૃષ્ણ અને
પાર્વતીય એ પાંચ મશક (મચ્છર) જાતના

ડીડાઓ છે તેઓમાં પડેલા ચારમાંથી કોઈને
દશ યાય, તો તીવ્ર ખરજ આવે છે તથા દશમાં
ઓએ યાય છે પાર્વતીય નામના મશકના દશથી
તો પ્રાપ્ત દરનારા ડીડાઓના દશોના જેવા જ
લક્ષણો થાય છે (આ અધ્યાયનો છઠો વિષય
જુઓ) ૧૮

નલ્લાનક્રેષ્ટસ્યં પિટકાઃ સદાહપાકા મનન્તિ ॥

ડીડાઓના નખોથી થયેલા
જખમનાં લક્ષણો

એ વિષનાળા ડીડાઓના નખોથી જખમ
થયેલ ટોચ, તો દાહ થાય તથા પાંડાળી
કોડલીઓ થાય છે ૧૯

જલૌમ્સાદટલશ્ચળમુક્તં ચિકિત્સિત્વ ॥ ૨૦ ॥

જળો નામના ડીડાઓ વિષે

જળો નામના ડીડાઓમાં બેટલા ઝેરી છે
છે, તેઓના દશોના લક્ષણો તથા તે દશોની
ચિકિત્સા એ સધણું સૂત્રસ્થાનના 'જલૌકાવથા
લીય' નામના ૧૩મા અધ્યાયના દશ વિષયમાં
કહેનાર ગ્રંથ છે, તેથી અહીં ફરીવાર કહેવાની
જરૂર નથી ૨૦

મનન્તિ ચાર ૧

ગાંધરક* સ્થાલિકા ચ યે ચ ચેતાગ્રિમપ્રમે ૧
અરુટી કોટિરશ્ચ ન સિધ્યન્ત્યેકજાતિયુ ॥ ૨૧ ॥

આવન ડીડાઓમાં બાર અસાચ્ય

આ વિષયના સ્વેદોદામા ભગવાન ધન્ય તરિએ
સ્વમુખે કહ્યું છે 'કલુષથી માડી મશક
સુધીના ઉપર કહેલા આવન જાતના ડીડાઓમાં
પાંચ ગાંધરક, સ્થાલિકા, કાપાયી, ચેતા, અગ્નિ
પ્રભા, અરુટિ, કોટિક અને મધપિકા એ બાર
ડીડાઓ અસાચ્ય છે' (પાર્વતીય મશક પણ
અસાચ્ય ગણવો જોઈએ) ૨૧

શવમૂત્રપુરિષ્તુ મર્વિર્પગ્નમર્પણાત ૧
સ્યુ* કણ્ઠદાહકોઠારુ પિટકાતોદવેદના ॥

તેની અહીં ચિદ્રિત્સા કહી છે.) ૩૩

ત્રિવિધા વૃશ્ચિકાઃ પ્રોક્તા મન્દગધ્યમહાવિપાઃ ।
ગોશકૃત્કોથજા મન્દા મધ્યાઃ કાળંદેષિકોદ્ધવાઃ ।
સર્પકોથોદ્ધવાસ્તીક્ષ્ણા યે ચાન્યે વિપસમ્ભવાઃ ॥

મન્દા દ્વાદશ મધ્યાસ્તુ ત્રયઃ પશ્ચદશોત્તમાઃ ।
દશવિંશતિરિત્યેતે સહ્યયા પરિકીર્તિતાઃ ॥૩૪॥

વીંછીઓના ભેદ અને પેટા ભેદો

મંદ વિષવાળા, મધ્ય વિષવાળા અને ઉચ્ચ વિષવાળા, એ રીતે વીંછીઓના મુખ્ય ત્રણ ભેદો છે. ગાય-ખજીર વગેરેનાં છાણુ તથા મૂત્રના સડામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વીંછીઓ મંદવિષવાળા છે, લાકડામાંથી કે ઇંટોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વીંછીઓ મધ્ય વિષવાળા છે અને સર્પોના સડાઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વીંછીઓ ઉચ્ચ વિષવાળા છે. વિપથી મરેલાં કે મારેલાં પ્રાણીઓમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વીંછીઓ પણ ઉચ્ચ વિષવાળા હોય છે; મંદ વિષવાળા વીંછીઓ ખાર જાતના છે, મધ્ય વિષવાળા ત્રણ જાતના છે અને ઉચ્ચ વિષવાળા પંદર જાતના છે; એટલે વીંછીની કુલ અંતિઓ ૩૦ છે. ૩૪

કૃષ્ણઃ ડ્યાવઃ કર્કશુરઃ પાણ્ડુવર્ણો

ગોમૂત્રાભઃ કર્કશો મેચકશ્ચ ।

શ્વેતો રક્તો રોમશઃ શાદ્વલાભો-

ઝરક્તશ્વેતે મન્દવીર્યા મતાસ્તુ ॥

એભિર્દષ્ટે વેદના વેપશુશ્ચ

ગાત્રસ્તમ્ભઃ કૃષ્ણરક્તાગમશ્ચ ।

શાસ્વાદષ્ટે વેદના ચોર્ધ્વમેતિ

દાહસ્વેદૌ દંશશોફો જ્વરશ્ચ ॥૩૫॥

મંદ વિષવાળા વીંછીઓની ખાર જાતો અને તેઓના દંશોનાં લક્ષણો

મંદવિષવાળા વીંછીઓની કૃષ્ણ (કાળો), શ્યાવ (જરા કાળો), કર્કશુર (કાખરો), પાંડુવર્ણ (પીળો), ગોમૂત્રાભ (ગોમૂત્રના જેવા પ્રભાવવાળો), કર્કશ (ખરસટ), મેચક

(આસમાની વર્ણવાળો), શ્વેત (સફેદ), રક્ત (રાતો), રોમશ (રંછાડવાળો), શાદ્વલાભ (લીલા ખડના જેવી પ્રભાવવાળો) અને અરક્ત (થોડી રતાશવાળો), એ રીતે ખાર જાતો છે.

તેઓમાંના ઘેઠોનો દંશ થયો હોય, તો વેદના, કંપ, ગાત્રોની સ્તબ્ધતા અને કાણુ લોહી નીકળે છે. હાથમાં કે પગમાં દંશ થયો હોય, તો વેદના, ખળતરા, પસીનો, દંશમાં સોજો અને તાવ આવે છે. ૩૫

રક્તઃ પીતઃ કાપિલશ્ચેદરેણ

સર્વં ધૂમ્રાઃ પર્વમિથ ત્રિભિઃ સ્યુઃ ।

એતે સૂત્રોચારપૂત્યળજાતા

મધ્યા જ્ઞેયાસ્તિપ્રકારોરગાણામ્ ॥

યસ્યેતેષામન્વયાદ્યઃ પ્રમુક્તો

દોષોત્પત્તિં તત્સરુપાં ચ કુર્યાત્ ।

જિહ્વાશોફો મોજનસ્યાવરોધો

મૂર્છાં ચોગ્રા મધ્યવીર્યામિદષ્ટે ॥૩૬॥

મધ્ય વિષવાળા વીંછીઓની ત્રણ જાતો અને તેઓનાં દંશોનાં લક્ષણો

મધ્યવિષવાળા વીંછીઓની રક્ત (રાતો), પીત (પીળો), અને કપિલ (કપિલવર્ણવાળો), એ રીતે ત્રણ જાતો છે. મધ્યવિષવાળા સળા વીંછીઓનાં પેટ ભૂખરા વર્ણવાળાં હોય છે અને પર્વો (શરીર ઉપરના આંકાઓ) ત્રણત્રણ હોય છે. એ વીંછીઓ જમ લાકડાંમાંથી તથા ઇંટોમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ કોઈ વખતે દર્વીકર, મંડકી અને રાજિમાન એ ત્રણ જાતના સર્પોના મૂત્રો, વિષા અને સડેલાં ઇંડાંઓમાંથી પણ ઉત્પન્ન થાય છે. સર્પોના એ મૂત્રાદિકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય, તો જ જાતના સર્પનાં મૂત્રાદિકમાંથી ઉત્પન્ન થયા હોય, તે જાતના સર્પના વિષને લગતા દોષોની ઉત્પત્તિ કરે છે.

મધ્ય વિષવાળા વીંછીઓમાંના ઘેઠોનો દંશ થયો હોય, તો જીભમાં સોજો,

હૃદમા વિપથમાં મોરપી છ વગેરેની જે ધુમાડી
કહેવામાં આવશે તેનેવી હવે કણ્ણ આદિ બીજી
જાતના ક્રીડાઓના દશે માટે જુદીજુદી ખાસ
ચિકિત્સાઓ કહું છું. ૨૬

કુપ્તં ચક્રં વચા વિલ્પમૂલં પાઠા મુરચ્ચિકા ।
ગૃહધૂમો હરિદ્રે દ્વે ત્રિકણ્ડવિપે હિતા ॥૨૭॥
કણ્ણ જાતના ત્રિકંટકના વિપની
ખાસ ચિકિત્સા

કંઠ, તગર, વજ, બીલીનુ મૂળ, કાળીપાક,
સાંજપાર, ધરના ધુમાડાની ઘંસ, હળદર અને
દારહળદરથી બનાવેલો યોગ ત્રિકંટકના વિપનો
નાશ કરે છે (આ ચિકિત્સા સધળા કણ્ણોને
લાયુ પડે છે.) ૨૭

અગારધૂમરજનીચક્રં હૃષ્ટં પલાશજમ્ ।
ગલગોલિકદધાનામગદો વિપનાશનઃ ॥૨૮॥
ગલગોલીઓના વિપની ખાસ ચિકિત્સા

ધરના ધુમાડાની ધૂમ, હળદર, તગર, કંઠ
અને આખરાના બીજથી બનાવેલો યોગ ગલ
ગોલીઓના દશેના વિપનો નાશ કરે છે ૨૮
કુકુમં તગરં શીમુ પન્નકં રજનીઢ્યમ્ ।
અગદો જલપિષ્ઠેઽયં શતપદિપનાશનઃ ॥૨૯॥

શતપદીઓના વિપની ચિકિત્સા

કેસર, તગર, મગ્ગેલો, પન્નકાકા, હળદર
અને દારહળદરને જળમાં વાટીને બનાવેલો યોગ
શતપદીઓ (કાનખજરાઓ)ના વિપનો નાશ
કરે છે ૨૯

મેપશૂઝીં વચા પાઠા નિચુલો રોહિણી જલમ્ ।
સર્વમષ્ટકદધાનામગદો વિપનાશનઃ ॥૩૦॥

મંદુકા (દેડકા)ના વિપની ખાસ ચિકિત્સા
મેઠાશિર્ગી, વજ, કાળીપાક, જળમાં થયેલું
નેતર, કડુ અને વાળાથી બનાવેલો યોગ સધળા
મંદુકાના દશેના વિપનો નાશ કરે છે. ૩૦
વચાશ્વગન્ધાતિવ્લપલાઃ સાતિગુહામુહાઃ ।
વિથમ્મરામિદધાનામગદો વિપનાશનઃ ॥

ગિરીપસ્તગરં કુપ્તં હરિદ્રેઞ્જુમતી સહે ।
અહિન્દુકામિદધાનામગદો વિપનાશનઃ ॥
કળ્દમકામિદધાનાં રાત્રી રીતાઃ ક્રિયા હિતાઃ ।
દિવા તેનૈર સિધ્ધંતિ સ્વૈરશ્મિવલાર્દિતાઃ ॥
ચક્રં હૃષ્ટમપામાર્ગઃ શૂરુવૃન્તાવિપેજગદઃ ।
મૃજ્જન્વરસપિષ્ઠા વા કૃષ્ણવલ્મીકમૃત્તિકા ॥૩૧॥
વિશ્વંભરાઓના વિપની ખાસ ચિકિત્સા

વજ, આસોંદ, ખપાટ, બજદાણા, શાવિ-
પલી અને પૃથ્વીપલીથી બનાવેલો યોગ
વિશ્વંભરાઓના વિપનો નાશ કરે છે.
સરસડિયો, તગર, કંઠ, હળદર, દારહળદર,
શાવિપલી, જગલી અડદ અને જગલી મગથી
બનાવેલો યોગ અહિંદુકાઓના વિપનો નાશ
કરે છે.

કંડુમકાઓના દશે ઉપર રાતે શીતળ
ક્રિયાઓ કરવી, એ હિતકારી થાય છે. જે દિવસે
શીતળ ક્રિયાઓ કરવામાં આવે, તે મૃત્યુના
કિન્ધોના બળને લીધે સિદ્ધ થતી નથી
તગર, કંઠ અને અગેડાથી બનાવેલો યોગ
અથવા ભાંગરાના રસમાં વાટેલી રાકડાની
કાળી માટી શૂકવૃંતાના વિપનો નાશ કરે છે
પિપીલિકામિદધાના મશિકામશર્કસ્તથા ।

ગોમુત્રેણ યુતો લેપઃ કૃષ્ણવલ્મીકમૃત્તિકા ॥૩૨॥

પિપીલિકા વગેરેના વિપની ખાસ ચિકિત્સા

પિપીલિકા (ક્રીડી તથા મઢાડા),
માખીઓ અને મચ્છરોના દશે ઉપર ગોમુત્રમાં
વાટેલી રાકડાની કાળી માટીનો લેપ કરવો
હિતકારી છે ૩૨

પ્રતિધૃયંકદધાનાં સર્વદષ્ટવદાચરેત્ ॥૩૩॥

પ્રતિસૂર્યકના વિપની ખાસ ચિકિત્સા

પ્રતિસૂર્યક (કાચંડા)નો દશ થયો હોય,
તો તેની સર્પદશના જેવી ચિકિત્સા કરવી
(જે કે પચિ ગોધરડા અથવા છે, તે પણ
તેમના પ્રતિમર્યંકને ચદચ્છાસાધ્ય ગણીને

અર્મિર્વૃતાક્તૈર્ધૂપસ્તુ પાણુદેશે પ્રયોજિતઃ ।

નાશયેદાશુ કીટોત્થં વૃશ્ચિકસ્ય ચ યદ્વિષમ્ ॥૩૯॥
મંદ વિષવાળા વીંછીના દંશની ચિકિત્સા

વીંછીના દંશને સ્વેદન આપી શસ્ત્રથી
થાયા દઈને તે ઉપર હળદર, સૈંધવ, સૂંઠ, મરી,
પીપર અને સરસડિયાનાં ફૂલ તથા ફળનાં ચૂર્ણો
ધસવાં. તુલસીનાં પાંદડાંઓને અથવા ડોલરનાં
ફૂલોને બિઝેરાના રસમાં, કાંજીમાં તથા ગોમૂત્રમાં
વાટીને તેનો લેપ કરવો. ગાયના છાણને જરા
ગરમ કરીને તેથી સ્વેદન કરવું, એ હિતકારી છે.
વીંછીના દંશવાળાને મધમાં મિશ્ર કરેલું ઘી
પાવું અથવા ઘણી સાકરમાં મિશ્ર કરેલું દૂધ
પાવું; અથવા તજ, એલચી, તમાલપત્ર તથા
નાગેંદ્રસરથી વાસેલું અત્યંત શીતળ ગોળનું પાણી
પાવું; અથવા ગોળમાં મિશ્ર કરેલું શીતળ દૂધ
પાવું. વીંછીના દંશ ઉપર સ્વેદન કરવાને બદલે
‘મોરપીંછ, કુકડાનાં પીંછડાં, સૈંધવ, તેલ અને
ઘીની ધુમાડી દેવામાં આવે, તો તેથી પણ વીંછીનું
વિષ તુરત નાશ પામે છે. કસૂંખાનું ફૂલ,
હળદર, દરુહળદર, ડોદરા નામનું ધાન્ય અને
રોહિસ નામના ખડને ધીથી ખરડી રોગીની
શુદ્ધમાં તેઓની ધુમાડી દેવામાં આવે, તો તે
‘ધુમાડી લૂતા વગેરે શ્રીડાઓના તથા વીંછીના
વિષનો તુરત નાશ કરે છે. (વાગ્મટ કહે છે કે
‘કમ્પૂતરની ચરક, હરડે, તગર અને સૂંઠને
બિઝેરાના રસમાં વાટી તે કદકનો લેપ કરવાથી
વીંછીનું વિષ નાશ પામે છે. ઝાંટની દાઢને
શેવાળ સાથે વાટી તેનો લેપ કરવાથી વીંછીનું
વિષ નાશ પામે છે. હિંગ અને હરતાલની
બિઝેરાના રસમાં ગોળી વાળી તે ગોળીના લેપ
તથા અંજન કરવામાં આવે, તો તેથી વીંછીનું
વિષ નાશ પામે છે. કરંજ, કડાવો, શુંદો,
વાયુંગાં, ઇંદ્રજવ અને સરસડિયાનાં પુષ્પોને
ઢીંની તરમાં વાટી તેનો દંશ ઉપર લેપ કરવાથી
વીંછીનું ઝેર નાશ પામે છે. રોગી વીંછીના

દંશથી બહુ જ ગભરાતો હોય, તો હરડે, હળદર,
પીપર, મજીઠ, અતિવિષ્ણ, મરી અને કડવી
તૂંળડીના ડીઠિયાને રીંગણાના રસમાં વાટીને
તેનું લેપન કરવું. સૂંઠ, કમ્પૂતરની ચરક, હરતાલ
અને સૈંધવને બિઝેરાના રસમાં વાટી તેનો લેપ
કરવાથી વીંછીનું વિષ નાશ પામે છે.’ વળતા
કકડાને ચાવી મોઢામાં રાખી રોગીના કાનમાં
ફૂંદા મારવામાં આવે, તો તેથી વીંછીનું વિષ
ઝીતરી બય છે, એ અનુભવસિદ્ધ છે.) ૩૯

લૂતાવિષં ઘોરતમં દુર્વિજ્ઞેયતમં તુ તત્ ।

દુશ્ચિકિત્સ્યતમં चापि भिषग्भिर्मन्दबुद्धिभिः ॥

સવિષં નિર્વિષં ચૈતદિત્યેવં પરિશક્ષિતે ।

નિપણમેવ કર્તવ્યમવિરોધિ યદૌષધમ્ ॥

અગદાનાં હિ સંયોગો વિપજુષ્ટસ્ય યુજ્યતે ।

નિર્વિષે માનવે યુક્તોડગદઃ સમ્પદ્યતેડસુખમ્ ॥

તસ્માત્સર્વપ્રયત્નેન જ્ઞાતવ્યો વિપનિશ્ચયઃ ।

અજ્ઞાત્વા વિષસદ્ધાવં ભિષગ્વ્યાપાદયેન્નરમ્ ॥

પ્રોદ્ધિઘમાનસ્તુ યથાક્ષરેણ

ન વ્યક્તજાતિઃ પ્રવિભાતિ વૃક્ષઃ ।

તદ્દુરુગલક્ષ્યતમં હિ તાસાં

વિષં શરીરે પ્રવિકીર્ણમાત્રમ્ ॥ ૪૦ ॥

લૂતાના વિષના શક પરથી ચિકિત્સા

લૂતા(ઝેરી કરોળિયા)નું વિષ અત્યંત
ભયંકર છે અને મંદબુદ્ધિવાળા વૈદ્યોથી એ માંડ
બાણી શકાય એવું છે તથા જેની ચિકિત્સા પણ
માંડ કરી શકાય એવું છે. ડોઈ પણ દંશમાં ‘વિષ
છે કે નથી!’ એવો શક ઉત્પન્ન થાય, તો જે ઔષધ
વિષ હણનારું હોય અને ધાતુઓનું વિરોધી
ન હોય, તે ઔષધ કરવું. જોને વિષનો સંબંધ
થયો હોય, તેને માટે ધાતુ વિરુદ્ધ વિષદ્રવ્ય ઔષધોની
ચોખ્ખા કરવી ચોગ્ય છે; પણ જોને વિષનો સંબંધ
ન થયો હોય, એવા માણસને તેનાં ઔષધો
દેવામાં આવે, તો તેથી દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે;
માટે સર્વ પ્રયત્નથી વિષનો નિશ્ચય કરવો

ભોજનનો અટકાવ અને ઉચ્ચ મૂર્છા થાય છે. ૩૯

થેતશ્ચિત્રઃ ડ્યામલો લોહિતામ્બો

રક્તઃ શ્વેતો રક્તનીલોદરી ચ।

પીતોઽસ્તો નીલપીતોઽસ્તુ

રક્તો નીલો નીલશુદ્ધસ્તથા ચ॥

રક્તો વશુઃ પૂર્વવચ્ચેર્વા

યથાપર્વા પર્વણી દ્વે ચ યસ્ય ।

નાનારૂપા વર્ણતથાપિ ઘોરા

દ્વેયાશ્વેતે વૃથિકાઃ પ્રાણચૌરાઃ ॥

જન્મતેષાં સર્પકોથાત્પદિદે

દેહેભ્યો યા ઘાતિતાનાં વિપેણ ।

અભિદેષે સર્પવેગપ્રવૃત્તિઃ

સ્ફોટોત્પત્તિશ્રાન્તિદાહૌ જ્વરથ ॥

શ્વેભ્યઃ કૃષ્ણં શોણિતં ચાપિ તીવ્રં

તસ્માદ્ગ્ણેસ્ત્વજ્યતે શીર્ષમેવ ॥૩૭॥

ઉચ્ચ વિપવાળા વીંછીઓની પંદર જનો
અને તેઓના દંશોનાં લક્ષણો

ઉચ્ચ વિપવાળા વીંછીઓની શ્વેત (સફેદ),
ચિત્ર (૨ ગળેર ગી વર્ણુવાળો), રથાગલ (કાળો),
લોહિતામ્બ (અત્યંત લાલ વર્ણુવાળો), રક્ત,
(સાધારણ લાલ વર્ણુવાળો), શ્વેત (સાધારણ
સફેદ વર્ણુવાળો), રક્તોદર (લાલ પેટવાળો),
નીલોદર (આસમાની વર્ણુના પેટવાળો), પીત
(પીળો), અરક્ત (થોડી રતાશવાળો), નીલપીત
(આંખમાની તથા પીળા વર્ણુવાળો), રક્ત
(અરુણવર્ણુવાળો), નીલ (આઠાસી વર્ણુવાળો),
નીલશુદ્ધ (આસમાની તથા સફેદ વર્ણુવાળો),
અને રક્તખત્રુ (રાતા તથા પિંગળા વર્ણુવાળો),
એ રીતે પંદર જનો છે. ઉચ્ચ વિપવાળા વીંછી-
ઓમાં હેટલાક વીંછીઓ શરીરમાં એક પત્ર
(આંકા)વાળા હોય છે, હેટલાક પર્વવગરના
પણ હોય છે અને હેટલાક બે પર્વોવાળા પણ
હોય છે. સપળા ઉચ્ચવિપવાળા વીંછીઓ અનેક
પ્રકારની આઘાતિવાળા, ભયંકર વર્ણુવાળા અને

પ્રાણીનું હરણ કરનારા હોય છે. તેઓના જન્મ
સર્પોના સડામાંથી અને વિપથી મરેલાં કે
મારેલાં પ્રાણીઓનાં શરીરોમાંથી પણ થાય છે.

ઉચ્ચ વિપવાળા વીંછીઓમાંના ઘેઈ
વીંછીનો દંશ થયે હોય, તો સર્પોના વિષોના
જવા વેગો થાય છે, ફેડકા ઉત્પન્ન થાય છે,
ફેડ આવે છે, અગતરા થાય છે, તાવ આવે છે
અને શરીરનાં છિદ્રોમાંથી કાશુ તથા તીવ્ર લોહી
નીકળે છે, જેથી તુરંત જ પ્રાણ જતા રહે છે. ૩૭

ઉગ્રમધ્યવિપેદેષે ચિકિત્સેસ્તર્પદટ્વત્ ।

દંશં મન્દવિષાણાં તુ ચક્રનૈલેન સેચયેત્ ॥

વિદાર્યાદિસુસિદ્ધેન સુલોગ્ણેનાયવા પુનઃ ।

કુર્યાંચોત્કારિકાલેદં વિષઘ્નૈરુપનાહતેઃ ॥ ૩૮ ॥

ઉચ્ચ, મધ્ય તથા મંદવિપવાળા વીંછીઓની
ચિકિત્સા

ઉચ્ચ કે મધ્ય વિપવાળા વીંછીનો દંશ થયે
હોય, તો સર્પદંશની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા
કરવી. (આ સ્થાનનો પાંચમો અધ્યાય વાંચો.)
મંદવિપવાળા વીંછીનો દંશ થયે હોય, તો દંશ
ઉપર ઘાણીમાંથી તુરંતના લીધેલા તેલથી અથવા
નિદારિગંધાદિ ગણના કાચ તથા કદંકમાં
પકવેલા જરા ગરમ કરેલા તેલથી સિંચન કરવું
અને વિષને હણનારાં દ્રવ્યોની લાપટી દંશ ઉપર
વજ્રથી ખાંધીને તેથી સ્વેદન કરવું. ૩૮

આરંશં સ્વેદિતં ચૂર્ણેઃ પ્રચિદ્ધં પ્રતિસારયેત્ ।

રજતૌષ્ણિચવ્યોપશિરીપફલપુષ્પજેઃ ॥

માતુલુક્ષ્માન્નપોમૂત્રપિષ્ઠે ચ સુરસાગ્રજમ્ ।

ઊંચે સ્વેદે સુલોગ્ણં ચ ગોમયં હિતમિવ્યતે ॥

પાને ક્ષૌદ્રયુતં સર્પિઃ ક્ષીરં વા ધનુશ્કર્મ્ ।

ગુહોદકં વા સુદિમં ચાતુર્જાતિક્વાસિતમ્ ॥

પાનમસ્ટે પ્રદાતવ્યં ક્ષીરં વા સગુદં દિમ્ ।

શિશ્વિકુટ્ટવદ્દાગિ સૈન્ધવં તેટસર્પિણી ॥

ધૂણે દન્તિ પ્રયુક્તોઽયં શીર્ષં વૃથિકૃજં વિષમ્ ।

કુસુમપુષ્પં રજની નિશા વા કોદ્રવં તુળમ્ ॥

મને વીર્ય—એ રીતે સાત પ્રકારથી ઉચ્ચશક્તિ-
વાળું, મધ્યશક્તિવાળું તથા મંદશક્તિવાળું વિષ
નામે છે. લાળથી નામેલું વિષ ખરજવાળાં દ્રામદાં-
વાળું, સ્થિર, અદ્ય મૂળવાળું અને મંદ વેદનાવાળું
હોય છે. નખોથી નામેલું વિષ સોજવાળું, ખરજ-
વાળું, રૂંવાડાંઓને ઊભાં કરનારું અને જાણે અંગો-
માંથી ધુમાડા કાઢતું હોય એવું હોય છે. મૂત્રથી
નામેલું વિષ કાળા મધ્યવાળાં, રાતા છેડાવાળાં અને
દાંડેલાં દ્રામદાંવાળું હોય છે. દાંડેથી નામેલું વિષ
ઉચ્ચ, કઠણ, વિવર્ણ તથા સ્થિરમંડલવાળા દંશ-
વાળું હોય છે. રજ, વિષાઢ વીર્યથી નામેલું વિષ
પોઢેલાં આમળાં જેવા તથા પોઢેલાં પીલુ જેવા
ફેડલાવાળું હોય છે. લૂતાઓના વિષનાં લક્ષણો
વિષે આટલું કહ્યું; હવે લૂતાઓની ઉત્પત્તિનો
ઇતિહાસ, દંશોની સાધ્યાસાધ્યતા અને તે તે
વિશેષો પ્રમાણે ચિકિત્સાઓ કહીશ. ૪૩

વિશ્વામિત્રો નૃપવરઃ કદાચિદ્વિસત્તમમ્ ।
વસિષ્ઠં કોપયામાસ ગત્વાશ્રમપદં કિલ ॥
કુપિતસ્ય મુનેસ્તસ્ય લલાટાત્સ્વેદચિન્દવઃ ।
અપતન્દર્શનાદેવમધસ્તાત્તીક્ષ્ણવર્ચસઃ ॥
લૂતે તૃણે મહર્ષીણાં ધેન્વર્થ સમ્ભૂતેડપિ ચ ।
તતો જાતાસ્તિવમા ઘોરા નાનારૂપા મહાવિષાઃ ॥
અપકારાય વર્તન્તે નૃપસાધનવાહને ।
યસ્માલૂતે તૃણં ગ્રાસા મુનેઃ પ્રસ્વેદચિન્દવઃ ॥
તસ્માલૂતેતિ ભાષ્યન્તે સહ્યચયા તાશ્ચ ષોડશ ॥૪૪॥

લૂતાઓની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ વગેરે

રાજાઓમાં ઉત્તમ વિશ્વામિત્રે કાઠ સમયે
ઋષિઓમાં ઉત્તમ વસિષ્ઠ મુનિના આશ્રમસ્થાનમાં
જઈને તેમને ગુસ્સે કર્યા હતા. વિશ્વામિત્રને
દેખતાં જ દ્રાપ પામેલા વસિષ્ઠ મુનિના લલાટ-
માંથી તીક્ષ્ણ તેજવાળા પસીનાનાં બિંદુઓ,
મહર્ષિઓની ગાયો માટે કાપીને રાખેલા
ખડમાં પડ્યાં; તેથી તે ખડમાંથી અનેક રૂપો-
વાળી તથા મોટાં વિષવાળી આ ભયંકર લૂતા-

ઓ ઉત્પન્ન થઈ અને તેઓએ વિશ્વામિત્રના
સૈન્યનાં વાહનોને પોતાના વિષથી ભારી નાખ્યાં.
વસિષ્ઠ મુનિના પસીનાનાં બિંદુઓ, લૂત (કાપેલા)
ખડમાં પડતાં તેઓમાંથી ઉત્પત્તિ થવાને લીધે એ
'લૂતા' કહેવાય છે. એ લૂતા સોળ જાતની છે. ૪૪
કૃષ્ણસાધ્યાસ્તથાડસાધ્યા લૂતાસ્તુ દ્વિવિધાઃ સ્મૃતાઃ ।
તાસામષ્ઠૌ કૃષ્ણસાધ્યા વર્ચ્યાસ્તાવત્ય એવ તુ ॥૪૫॥

કૃષ્ણસાધ્ય અને અસાધ્ય લૂતાઓ

લૂતાઓ કૃષ્ણસાધ્ય અને અસાધ્ય એમ બે
પ્રકારની છે. એમાં આઠ જાતની લૂતાઓ કૃષ્ણસાધ્ય
છે અને આઠ જાતની લૂતાઓ અસાધ્ય છે. ૪૫
ત્રિમણ્ડલા તથા શ્વેતા કપિલા પીતિકા તથા ।
આલમૂત્રવિષા રક્તા કસના ચાષ્ઠમી સ્મૃતા ॥૪૬॥

આઠ જાતની કૃષ્ણસાધ્ય લૂતાઓનાં નામેઃ
ત્રિમંડલા, શ્વેતા, કપિલા, પીતિકા, આલ-
વિષા, મૂત્રવિષા, રક્તા અને કસના—એ આઠ
જાતની લૂતાઓ કૃષ્ણસાધ્ય છે. ૪૬

તામિર્દષ્ટે શિરોદુઃખં કણ્ઠૂર્દશે ચ વેદના ।
મવન્તિ ચ વિશેષેણ ગદાઃ શૈભિકવાતિકાઃ ॥૪૭॥
કૃષ્ણસાધ્ય લૂતાઓના દંશનાં લક્ષણો

કૃષ્ણસાધ્ય લૂતાઓનો દંશ થયો હોય, તે
માથામાં દુઃખ, દંશમાં ખરજ, વેદના અને વિશેષે
કરી કંઠ તથા વાયુ સંબંધી રોગો થાય છે. ૪૭
સૌવર્ણિકી લાજવર્ણા જાલિન્યેનીપદી તથા ।

કૃષ્ણાગ્રિવર્ણા કાકાળા માલાગુણાષ્ઠમી સ્મૃતા ॥૪૮॥
આઠ જાતની અસાધ્ય લૂતાઓનાં નામેઃ
સૌવર્ણિકી, લાજવર્ણા, જાલિની, એણીપદી,
કૃષ્ણા, અગ્રિવર્ણા, કાકાંડા અને માલાગુણા—એ
આઠ જાતની લૂતાઓ અસાધ્ય છે. ૪૮

તામિર્દષ્ટે દંશકોયઃ પ્રવૃત્તિઃ ક્ષતજસ્ય ચ ।
જ્વરો દાહોડતિસારશ્ચ ગદાઃ સ્યુશ્ચ ત્રિદોષજાઃ ॥૪૯॥
અસાધ્ય લૂતાઓના દંશનાં લક્ષણો
અસાધ્ય લૂતાઓનો દંશ થયો હોય, તે

ઝેઈએ. જે વેધ વિપનો નિશ્ચય કર્યા વિના
ધાતુ વિરુદ્ધ વિપત્ર ઔપધો આપે છે, તે વેધ
આણસને મારી જ નાખે છે. જેમ અંકુર પ્રકટ
થતાં વૃક્ષની જાતિનો નિશ્ચય માંડ થઈ શકે છે,
તેમ લૂતાઓનું વિષ શરીરમાં પ્રથમ પ્રાપ્ત થતાં
તેનો નિશ્ચય માંડમાંડ થઈ શકે છે. ૪૦

ઈષ્વ કણ્ઠઃ પ્રચલં સ્કોઠ-

મવ્યક્તવર્ણ પ્રયમેઽહનિ સ્યાત્ ।

અન્તેષુ શૂનં પરિનિઙ્ગમધ્યં

પ્રવ્યક્તરૂપં ચ દિને દ્વિતીયે ॥

શ્વહેણ તદ્દર્શયતીદ્ દંશં

વિપં ચતુર્થેઽહનિ કોપમેતિ ।

અતોઽધિકેઽહ્નિ પ્રક્રોતિ જન્તો-

વિપ્રકોપપ્રમવાન્વિકારાન્ ॥

પષ્ઠે દિને વિપ્રસૂતં ચ સર્વાન્

મર્મપ્રદેશાન્મૃશમાવૃણોતિ ।

તત્સપ્તમેઽલ્પર્ષપરીતગાત્રં

ઘ્યાપાદયેન્મર્ત્યમતિપ્રવૃદ્ધમ્ ॥ ૪૧ ॥

લૂતાઓનું વિષ હોવાનાં લક્ષણો

લૂતાઓના વિપનો સખધ થયો હોય, તે

પટેલે દિવસે થોડી ખગજ આવે છે અને દશનું

સ્થાન ચચળતાવાળું, અવ્યક્ત વર્ણવાળું તથા

ઝીણાં ક્રામકાંવાળું થાય છે બીજા દિવસે

છેડાઓમાં સોજવાળું, મધ્યમાં નમેયુ અને

સ્પષ્ટ કપવાળું થાય છે. ત્રીજા દિવસે એ સ્થાનમાં

દશ નગ્દે પડે છે ચોથા દિવસે વિષ પ્રકુપિત

થાય છે પાંચમે દિવસે વિપના પ્રકોપ સંખધી

અનેક વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે છઠ્ઠા દિવસે એ

વિષ દેશાર્ધને સળગા મર્મપ્રદેશોને અત્યંત ઘેરી લે

છે અને આતમે દિવસે શરીરમાં અત્યંત દેશાર્ધવાતું

વધી જઈ આણસને મારી નાખે છે. ૪૧

યાસ્તીક્ષ્ણચન્ડોગ્રવિષા હિ લૂતા-

સ્તા સપ્તમેણ વિનાશયન્તિ ।

અતોઽધિકેનાપિ નિહન્સુરન્યા

યાસાં વિપં મધ્યમવીર્યમુક્તમ્ ।

યાસાં કનીયો વિપવીર્યમુક્તં

તાઃ પક્ષમાત્રેણ વિનાશયન્તિ ।

તસ્માત્પચક્લં મિષગત્ર કુર્મ-

દાદંશપાતાદ્વિપઘાતિયોગૈઃ ॥ ૪૨ ॥

મધ્ય તથા મંદ વિપનાળી લૂતાઓ

ધ્યારે મારે છે ?

જે લૂતાઓ તીક્ષ્ણ, પ્રચંડ અને ઉગ્રવિપનાળી

હોય છે, તેઓ ઉપર પ્રમાણે સાત દિવસે મારી

નાખે છે. જે લૂતાઓ મધ્ય વિપનાળી હોય છે,

તેઓ સાત દિવસે કરતાં કાંઈક વધારે દિવસે

પણ મારી નાખે છે. જે લૂતાઓ મંદવિપનાળી

હોય છે, તેઓ એક પચ્ચનાડિયે મારી નાખે છેઃ

માટે વૈધે જ્યારથી દંશ થાય, ત્યારથી જ વિપને

નાશ કરનારા યોગોથી પ્રયત્ન કરવો. ૪૨

વિપં તુ લાલાસમમૂરદંશ-

રજઃપુરીપેરય ચેન્દ્રિયેણ ।

સપ્તપ્રકારં વિસૃજન્તિ લૂતા-

સ્તદુગ્રમધ્યારવીર્યમુક્તમ્ ॥

સકણ્ઠુકોઠં સ્થિરમલ્પમૂલં

લાઠાકુતં મન્દરુજં વદન્તિ ।

શોફશ્ચ કણ્ઠશ્ચ પુલાનિકા ચ

ધૂમાયનં ચેવ નરગ્રામદશે ॥

દંશં તુ મૂત્રેણ સકુળ્ળમધ્યં

સરત્કર્પર્યન્તમવેદિ દીર્ઘમ્ ।

દંશુપિરગ્રં કઠિનં વિવર્ણં

જાનીહિ દંશં સ્થિરમણ્ડલં ચ ॥

રજઃપુરીપેન્દ્રિયજં હિ વિદ્ધિ

સ્કોટં વિપકામલપીલુપાણ્ડમ્ ।

પ્તાવદેતત્સમુદાહતં તુ

ચક્ષુસિ લૂતાપ્રમવ પુરાણમ્ ॥

સામાન્યતો દદમસાઘસાધ્યં

ચિકિત્સિતં ચાપિ યયાવિશેષમ્ ॥ ૪૩ ॥

લૂતાઓના વિપના પ્રકારો અને લક્ષણો

લૂતાઓ લાગ, નખો, મૂત્ર, દાઢ, રજ, વિષ

સ્થિર ફેડલી થાય છે, ઊલટી થાય છે, તાવ આવે છે, શૂળ નીકળે છે અને નેત્રો રાતાં થઈ બળ છે. એ દંશ થયેલ હોય તો ઇંદ્રજવ, વાળો, કમળના ફેસરા અથવા પુત્રાગ, પદ્મકાષ્ઠ, આસો-પાલવ, સરસડિયાની, વાપુંગાની, ગૂંદાની, કદંબની અને કડાયાની છાલની યોજના કરવી.

આલવિપાનો દંશ થયો હોય, તો લોહીના મંડળવારાતા એ દંશમાં સરસવજવી ફેડલીઓ, તાળવામાં શોષ અને દાહ થાય છે. એ દંશ થયેલ હોય, તો થંભાં, વાળો, કઠ, પીળો વાળો, જલમાં થયેલું નેતર, વરિયાળી, પીપળાનાં અને વડનાં ફૂંપળિયાંની યોજના કરવી.

મૂત્રવિપાનો દંશ થયો હોય તો તે દંશ દુર્ગંધવાળો થઈ ફેલાય છે, દંશમાંથી કાણું લોહી નીકળે છે; ખાંસી, શ્વાસ, ઊલટી મૂર્છા, તાવ અને બળતરા થાય છે. એ દંશ થયેલ હોય તો મણુશીલ, હરતાલ, જીંદીમધ, કઠ, ચંદન, પદ્મકાષ્ઠ, મધ અને પીળાવાળાની યોજના કરવી.

રક્તાનો દંશ થયો હોય, તો તે દંશ પાંડુવર્ણની ફેડલીવાળો, દાહવાળો, ક્ષેદવાળો, રાતા છેડાવાળો તથા લોહીવાળો થાય છે. એ દંશ થયેલ હોય, તો વાળો, ચંદન, કાળો વાળો, પદ્મકાષ્ઠ તથા કડાયાની, ગૂંદાની અને અંબાડાની છાલની યોજના કરવી.

કસનાનો દંશ થયો હોય, તો દંશમાંથી ચીકણું તથા શીતળ લોહી ઝરે છે, ખાંસી અને શ્વાસ થાય છે. એ દંશ થયેલ હોય, તો વાળો, ચંદન, કાળો વાળો, પદ્મકાષ્ઠ તથા કડાયાની ગૂંદાની અને અંબાડાની છાલની યોજના કરવી.

પુરીષગન્ધિરત્વાસુકૃષ્ણાયા દંશ એવ તુ ।

જ્વરમૂર્છાવમીદાહકાસશ્વાસસમન્વિતઃ ॥

તત્રૈલાવકસપાક્ષીગન્ધનાકુલિચન્દનૈઃ ।

મહાસુગન્ધિસહિતૈઃ પ્રત્યાખ્યાયાગદઃ સ્મૃતઃ ॥

દંશે દાહોઽગ્નિવર્ણાયાઃ સ્રાવોઽલ્યર્થ જ્વરસ્તથા ।

ચોષકણ્ઢૂરોમહર્ષા દાહશ્ચ સ્ફોટજન્મ ચ ॥

કૃષ્ણાપ્રશમનં ચાત્ર પ્રત્યાખ્યાય પ્રયોજયેત્ ॥ ૫૨ ॥

કૃષ્ણા તથા અગ્નિવર્ણાના દંશોનાં લક્ષણો અને ચિકિત્સા

કૃષ્ણાનો દંશ થયો હોય, તો તે દંશ વિષાના જવા ગંધવાળો તથા થોડા લોહીવાળો હોય છે; એ દંશથી તાવ, મૂર્છા, ઊલટી, દાહ, ખાંસી તથા શ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. એ દંશ થયેલ હોય, તો પ્રથમ ચિકિત્સા કરવાની ના પાડીને પછી એલચી, તગર, શંખાવળી, નોરવેલ, ચંદન અને આ સ્થાનના ૭મા અધ્યાયના પમા વિષયમાં કહેલ મહાસુગંધિ નામના અગદની પાન, નસ્ય, અભ્યંગ તથા સિંચન આદિમાં યોજના કરવી.

અગ્નિવર્ણાનો દંશ થયો હોય, તો દાહ, અત્યંત સ્રાવ, તાવ, શ્વાસ તથા ખરજ થઈ રૂંવાડાં ઊભાં થાય છે અને ફેડલાની ઉત્પત્તિ થાય છે. એ દંશ થયેલ હોય તો પ્રથમ ચિકિત્સા કરવાની ના પાડીને પછી ઉપર કહેલી કૃષ્ણાના દંશની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી. ૫૨

સારિવોશીરયષ્ઠચાહચન્દનોત્પલપદ્મકમ્ ॥

સર્વાસામેવ યુક્તીત વિષે શ્લેષ્માતકત્વચમ્ ।

મિષકસર્વપ્રકારેષુ તથા ચ ક્ષીરપિપ્પલમ્ ॥ ૫૩ ॥

દશ જાતની લૂતાઓની સામાન્ય ચિકિત્સા:

ઉપર કહેલી દસ જાતની લૂતાઓમાંથી ગમે તે લૂતાના વિષનો સંબંધ થયો હોય, તો વૈદ્યે ઉપલસરી, વાળો, જીંદીમધ, ચંદન, રક્તકમળ, પદ્મકાષ્ઠ અને ગૂંદાની છાલની પાન, નસ્ય તથા અભ્યંગ આદિ સર્વ પ્રકારોમાં યોજના કરવી અને જે પ્રદેશમાં દૂધ પડતું હોય, તે પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા પીપળાની છાલો વગેરેની પણ યોજના કરવી. ૫૩

દંશમાં સડો, લોહી નીકળવું, તાવ, બળતરા
ઝાડા અને તથે દોષો સંબંધી રોગો થાય છે. ૪૯

પિડકા વિવિધાકારા મળ્ડલાનિ મહાન્તિ ચ ।
શોફા મહાન્તો મુદવો રક્તાઃ શ્યાવાશ્ચલાસ્તયા ।
સામાન્યં સર્વલૂતાનામેતદાદંશલક્ષણમ્ ॥ ૫૦ ॥

સપ્તળી લૂતાઓના દંશોનું

સામાન્ય લક્ષણ

લૂતાના દંશ થયા હોય તો અનેક આકૃતિ-
ઓનાળી ફેડાડીઓ, ખોટાખોટાં મંડલો અને
ખોટા, દોમળ, રાતા, ઠાળા તથા અંબળ સોમ
થાય છે. સપ્તળી લૂતાઓના દંશોનું આ સામાન્ય
લક્ષણ છે. ૫૦

વિશેષલક્ષણં તાસાં વક્ષ્યામિ સચિકિત્સિતમ્ ।
ત્રિમળ્ડલાયા દંશેઽમૃકકૃષ્ણં સ્વતિ દીર્યતે ॥
અધિર્યં કલુષા દષ્ટિસ્તયા દાહશ્ચ નેત્રયોઃ ।
તપ્તાર્કમૂલં રજની નાકુડી પૃથિવર્ણિકા ॥
નસ્યકર્મણિ શસ્યન્તે પાનામ્બજ્ઞાજનેષુ ચ ।
શ્વેતાયાઃ પિડકા દંશે શ્વેતા કળ્દૂમતી ભવેત્ ॥
દાહમૂર્છાજ્વરવતી વિસર્પક્રેદસ્ફરી ।
તત્ર ચન્દનરાઘૈલાહરેણુનલવજ્જુલાઃ ॥
કુષ્ઠં લામજવં વ્રત્ત નલદં પાગદો દિતઃ ।
આદંશે પિડકા તાપ્પા કપિલાયાઃ સ્થિરા ભવેત્ ॥
શિરસો ગૌરવં દાહસ્તિમિરં પ્રમ પ્વ ચ ।
તત્ર પદ્મકર્ણપ્રલાકરણકુમલ્લચઃ ॥
સ્થિરાર્કપર્ણપામાર્ગદર્વાશ્ચાણ્યો ત્રિપાપહાઃ ।
આદંશે પીતિકાયાસ્તુ પિડકા જાયતે સ્થિરા ॥
તથા છર્દિર્જ્વરઃ શૂલં રક્તે સ્પાતાં ચ લોચને ।
તત્રેષાઃ કુટ્તજોશીરતુલ્લપદ્મકવજ્જુલાઃ ॥
શિરીષકિણિહીશુલકદમ્બકુમલ્લચઃ ॥
રક્તમળ્ડનિભે દંશે પિડકાઃ સર્પસા ઇવ ।
જાયન્તે તાલુગોપથ દાહધાલવિપાન્વિતે ॥
તત્ર પ્રિયદ્રુ હીવેરં કુષ્ઠં લામજવજ્જુલાઃ ।
અગદઃ શ્વનપુષ્પા ચ સવિપ્લવચ્ચદ્રવાઃ ॥
પૂનિર્મૂલવિપાદંશે વિસર્પા કૃષ્ણશોભિતઃ ।

કાસશ્વાસવમીર્મૂર્છાજ્વરાદાહસમન્વિતઃ ॥
મનઃશિલાલમધુકકુષ્ઠચન્દનપદ્મકૈઃ ।
મધુમિશ્રૈઃ સલામજૈરગદસ્તત્ર કીર્તિતઃ ॥
દંશશ્ચ પાણ્ડુપિડકો દાહક્રેદસમન્વિતઃ ।
રક્તાયા રક્તપર્યન્તો વિજ્ઞેયો રક્તસંયુતઃ ॥
કાર્યસ્તત્રાગદસ્તોયચન્દનોશીરપદ્મકૈઃ ।
તથૈવાર્જુનશેલુમ્યાં ત્વગ્નિરાત્રાતકસ્ય ચ ॥
પિષ્ઠિલં કસનાદંશાદ્રુધિરં શીતલં સ્વેત્ ।
કાસશ્વાસૌ ચ તત્રોક્તં રક્તલૂતાચિકિત્સિતમ્ ॥ ૫૧ ॥

કષ્ટસાધ્ય લૂતાઓના દંશોનાં ખાસ
લક્ષણો અને ચિકિત્સા

હવે કષ્ટસાધ્ય લૂતાઓના દંશોનાં બુદ્ધિ-
બુદ્ધાં ખાસ લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ કહું છુંઃ
ત્રિમંડલાનો દંશ થયો હોય, તો ઠાણ
લોહી ઝરે છે, દંશ ફાટી બળ છે, બદરાશ
આવે છે, દષ્ટિ મસિન અને નેત્રોમાં દાહ થાય છે,
એ દંશ થયેલ હોય, તો આકડાનું મૂળ,
હળદર, નોરવેલ અને પૃથ્વીપર્ણીનાં નસ્ય, પાન,
અબંગ અને અંબળ કરવાં અહિતકારી છે.

શ્વેતાનો દંશ થયો હોય, તો દંશમાં સડો
તથા ખરબવાળી ફેડાડી થાય છે, એ ફેડાડીથી
દાહ, મૂર્છા, જ્વર, વિસર્પ, ક્રેદ અને વેદના ઉત્પન્ન
થાય છે. એ થયેલ હોય તો અંદન, રાતના અથવા
નોરવેલ, એલચી, હરેણુ, નસ, આસોપાલવ
અથવા જલમાં થયેલું નેતર, કદ, પાળો, તગર
અને જટમાંસીની યોજના દિતકારી થાય છે.

કપિલાનો દંશ થયો હોય, તો દંશમાં
રાતી તથા સ્થિર ફેડાડી થાય છે, માથું
ખારે થાય છે, બળતરા થાય છે, અંધારાં
ને દ્રેર આવે છે. એ દંશ થયેલ હોય, તો પદ્મકદ,
કદ, એલચી, કરંજ, કડાથો, તજ, શાલિપર્ણી,
આકડો, અરેરો, દુર્વા અને ગ્રામીની યોજના
દિતકારી થાય છે.

પીતિકાનો દંશ થયો હોય, તો દંશમાં

અંબોષ નામના લંબગોળ પથરાથી ત્યાં સુધી ડાંભવો, કે જ્યાં સુધી રોગી પોતાના હાથથી અટકાવે. રોગી જ્વરવગરનો હોય અને દંશ આછા સોજવાળો હોય, તો વિધાન જાણનારા વૈદ્ય મર્મસ્થળમાં શસ્ત્ર ન પડે, એ રીતે તે દંશને કાપી નાખવો અને મધ તથા સૈંધવમાં મિશ્ર કરેલા મહાસુગંધી (આ સ્થાનના ઉમા અધ્યાયના પમા વિષયમાં કહેલ) આદિ અગદોનો લેપ કરવો તથા બે દિવસ પછી ઘઉંલાં, હળદર, કઠ, મજીઠ તથા જેઠીમધનો લેપ કરવો. ઉપલસરી, જેઠીમધ, દ્રાક્ષ, ખરણેર, વિદારીકંદ, ગોખરુ, મધ અને જળમાં ઉત્પન્ન થયેલા જેઠીમધનો કંદક ડાટી ગયેલા દૂધના પાણીમાં ઘોળીને પાવો. વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોની છાલોના શીતળ કાથથી સિંચન કરવું અને ઉપદ્રવોનો પણ દોષો અનુસાર વિષને હણનારાં ઔષધોથી નાશ કરવો. લૂતાઓના વિષને ટાળના માટે નસ્ય, અંજન, અભ્યંગ, પાન, ઘુમાડા, અવપીડ નસ્ય, કંવલ-ઝહ, વમન, વિરેચન, અને જળો મૂકવાથી લોહી કાઢી નાખવું એ દસ જાતની ચિકિત્સાઓ કરવી. નસ્યાદિકમાં વિષહર દ્રવ્યોની યોજના કરવી. ૫૬

કીટદદ્યવ્રણાન્સર્વાનહિદદ્યવ્રણાનિ ચ ।

આદાહપાકં યતેન ચિકિત્સેદ્વણદુષ્ટવત્ ॥૫૭॥

દંશના દુષ્ટ વ્રણોની ચિકિત્સા

ગ્રીડાઓના દંશોથી થયેલા વ્રણોની તથા સર્પોના દંશોથી થયેલા વ્રણોની જ્યાં સુધી દાહ અને પાક રહે, ત્યાં સુધી યત્નપૂર્વક દુષ્ટ વ્રણની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા ચાલુ રાખવી. ૫૭ વિનિવૃત્તે તતઃ શોફે કર્ણિકાપાતનં હિતમ્ ।

નિમ્બપત્રં ત્રિવૃદ્ધન્તી કુસુમ્મં રજની મધુ ।

ગુર્ગુલુઃ સૈન્ધવં કિપ્વં વર્ચઃ પારાવતસ્ય ચ ।

વિષવૃદ્ધિકરં ચાત્રં હિત્વા સમ્મોજનં હિતમ્ ॥

વિષેભ્યઃ खलु सर्वेभ्यઃ કર્ણિકામરુજાં સ્થિરામ્ ।

પ્રચ્છયિત્વા મધુયુતૈઃ શોધનીયૈરુપાચરેત્ ॥૫૮॥

દંશનો સોજો મટ્યા પછીની ચિકિત્સા

દંશનો સોજો મટી ગયા પછી લીમડાનાં પાદડાં, નસોતર, નેપાળો, કસૂબો, હળદર, મધ, ગૂગળ, સૈંધવ, સુરાબીજ અને કપૂતરની ચરકની યોજના કરીને દંશની ડોડીને પાડી નાખવી અને જે અત્તો વિષની વૃદ્ધિ કરનારાં છે, તેઓ વિના બીજાં અત્તોનું ભોજન કરાવવું. ગમે તે પ્રકારના વિષયુક્ત દંશથી થયેલી ડોડી વેદનાવગરની તથા સ્થિર હોય, તો તેને ટાગીને ને ઉપર મધમાં મિશ્ર કરેલાં શોધન દ્રવ્યોથી લેપાદિક કરવાં. ૫૮

सप्तषष्ठस्य कीटानां शतस्यैतद्विभागशः ।

दष्टलक्षणमाख्यातं चिकित्सा चाप्यनन्तरम् ॥૫૯॥

ઉપસંહાર

આ અધ્યાયમાં એકસો સડસઠ જાતના ગ્રીડાઓના દંશોનાં લક્ષણો કહ્યાં અને તે લક્ષણો કહ્યા પછી તે દંશોની ચિકિત્સાઓ પણ કહી. (૬૭ સર્પજન્ય ગ્રીડાઓ, ૫૨ બીજી જાતના ગ્રીડાઓ, ૩૦ વીંછીઓ અને ૧૬ લૂતાઓ એ રીતે ગણતાં કુલ ૧૬૫ થાય છે. આ સંખ્યામાં સવિષ અને નિર્વિષ એમ બે જાતની જળોને ઉમેરીએ, તો ૧૬૭ થાય છે.) ૫૯

सर्विंशमध्यायशतमेतदुक्तं विभागशः ।

इहोद्दिष्टाननिर्दिष्टानर्थान्वक्ष्याम्यथोत्તरे ॥૬૦॥

પાંચ સ્થાનોનો ઉપસંહાર તથા ઉત્તર-તંત્રમાં આવતા વિષયો

આ એકસોવીસ અધ્યાયોમાં સૂત્રસ્થાન, નિદાનસ્થાન, શારીરસ્થાન, ચિકિત્સાસ્થાન અને કંદપરસ્થાન-એ પાંચે સ્થાનો વિભાગપૂર્વક કહ્યાં; હવે એ એકસો વીસ અધ્યાયોમાં જે વિષયો નામ-માત્રથી કહેલા છે, પણ નિરૂપણથી જણાવ્યા નથી, તે સઘળા વિષયો ઉત્તરતંત્રમાં કહીશ. ૬૦

सनातनत्वाद्देदानामक्षरत्वात्तथैव च ।

तथा दष्टफलत्वाच्च हितत्वादपि देहिनाम् ॥

કૂચ્છપાષ્યવિપા દ્વયૌ પ્રોક્તા દ્વે ચ યદ્દૃષ્ટયા ।
અવાયવિપવીર્યાણાં લક્ષણાનિ નિવોષ મે ॥

ધ્યામ. સૌવર્ણિકાદશ સફેનો મત્સ્યગન્ધક ।
શ્વાસકાસી જ્વરસ્તુળ્યા મૂર્છાં ચાત્ર સુદારુણા ॥

આદશે લાજવર્ણ્યા આમ પૃત્તિ સ્વેદસૂક્ ।
દાહો મૂર્છાતિસારશ્ચ શિરોદુઃખ ચ જાયતે ॥

ઘોરો દશસ્તુ જાલિન્યા રાજિમાનવદીર્યતે ॥
સ્તમ્મઃ શ્વાસનમોઽવૃદ્ધિસ્તાલુશોષશ્ચ જાયતે ।

एणीपद्यास्तथा दशो मवेत्कृष्णतिलाकृति ॥
तृष्णामૂर्छाज्वरच्छर्दिकासश्वाससमन्वित ।

દશ કાકાળિકાદષ્ટે પાણ્ડુરક્તોડતિવેદન ॥
રક્તો માલાગુણાદશો ધૂમગન્ધોડતિવેદન ।

વિદીર્યતે ચ મહુષા દાહમૂર્છાજ્વરાન્વિતઃ ॥૫૪॥
અસા ય લૂતાઓના દુગોનાં લક્ષણો

આઠ કષ્ટસાધ્ય અને બે અસાધ્ય છતા વખને
તેવથોગે માન્ય થાય છે, તેઓના દશેના વક્ષણો
તથા ચિકિત્સાઓ કહી હવે બાકીની છ લૂતાઓ,
કે જે અનાય વિવનાળો હોનાથી કદી પણ સા પ
થતી નથી, તેઓના દશેના વક્ષણો કહુ છું
તે સાખગે

સૌવર્ણિકાનો દશ થયો હોય, તો તે
અગેથી ઈ જેવો, ડીલુનાળો તથા આગનાના
જેના ગંધવાગે હોય છે, કે નથી સામ, ખાસી,
તાવ, તરમ અને દારણૂ મૂર્છા થાય છે.

લાન્વણીનો દશ થયો હોય, તો કાચુ
તથા દુર્ગંધવાગુ નોડી ઝરે છે, દાહ થાય છે,
મૂર્છા આવે છે, ગાડા થાય છે અને આથામા
દુઃખ થાય છે

અવિનીનો દશ થયો હોય, તો એ દશ
અલ્પ ત બપુર તથા રેખાઓનાગો થઈ ફાટી
ઝડે છે એ દશથી નાબ, થામ, વાગવા
અપાગ અને તાગનામા શોષ થાય છે

એલીપદીનો દશ કાગો તથા કાગા
તતના જેના આકૃતિવાગો હોય છે, એ દશથી

તરસ, મૂર્છા, તાવ, જીનડી, ખાસી તથા શ્વાસ
થાય છે

કાકાંશનો દશ પાડુ તથા ગતા વર્ણવાગો
અને અલ્પ ત વેદનાનાગો હોય છે

માલાગુણાનો દશ રાતો, ધુમાડાના જેવા
ગંધવાગે તથા અતિ વેદનાવાગો હોય છે અને
ધણા પ્રકારે સડે છે. એ દશથી દાહ, મૂર્છા તથા
તાવ આવે છે ૫૬

અસાદશના મિપકગ્રાજ પ્રયુક્તો વિકિત્સિતમ્ ।
દોષોચ્છાયવિશેષેણ ચ્છેદકમવિવર્જિતમ્ ॥૫૫॥

અસાધ્ય લૂતાઓની ચિકિત્સા
પ્રતીલુ વેચે હોયના પ્રકાપ અનુસાર
અસાધ્ય લૂતાઓની પણ ચિકિત્સા કરી, ૫૨ તુ
તેમા છેદનક્રિયા કદી કરવી નહિ ૫૫

સાધ્યમિરપિ લુનામિદંદમાનસ્ય દેહિન ।
વૃદ્ધિપ્રેણ મતિમાન્સમ્યગાદશમુદ્ધરેત્ ॥

જામ્બોદિનામિતેસેન દહેદાકરવારણાત્ ।
અમર્મણિ વિધાનજ્ઞો વર્જિતસ્ય જ્વરાદિમિ ॥

દશસ્પોત્કર્ત્તન કુર્યાદસ્પશ્યયધુકસ્ય ચ ।
મધુસૈન્ધવસયુક્તૈર્ગદૈર્લપયેત્તત્ ॥

પ્રિયહરજનીકુલ્લસમજ્ઞામધુકૈસ્ત્યાય ।
સારિવાં મધુક દ્રાક્ષા પયમ્વાં શીર્ષોરટ્ ॥

વિદારીયોશુરક્ષોદ્રમધુક પાયયેત વા ।
ક્ષીરિણાં સ્વક્ષપાયેણ સ્ત્રીશીતેન ચ સેચયેત્ ॥

ઉપદ્રવાન્યયાદોષ વિપક્ષેષ પ્રસાયેત્ ॥
નસ્યાગ્ગનાઅચનપાનધૂમ

તથાવપીઢ કનલગ્રહ ચ ।
સશોષન ચોમયત. પ્રયુક્તયા-

દ્રઘ દેર્યાપિ જલ્પાયુકામિ ॥૫૬॥
કષ્ટસાધ્ય લૂતાઓની તુરત ચિકિત્સા

કેઈ માણુમને કષ્ટમા પ લૂતાઓમાની
કેઈ પણ લૂતાનો દશ થાય, કે તુરત જ ઉદ્ધિ-
માન નેર વૃદ્ધિપદ નામના ગમ વડે સારી રીતે
દશને કાઢી નાખવો પડી અગિયો તપાવો

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सुश्रुत आयुर्वेद

सरण गुजराती भाषांतर साथे

उत्तरतंत्र^१

अध्याय १.६।

अथात औपद्रविकमध्यायं व्याख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

उपक्रम

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ઔપદ્રવિક'^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

अध्यायानां शते विशे यदुत्तमसकृन्मया । वक्ष्यामि बहुधा सम्यगुत्तरेऽर्थानिमानिति ॥

इदानीं तत्प्रवक्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तमम् । निखिलेनोपदिश्यन्ते यत्र रोगाः पृथग्विधाः ॥

शालाक्यशास्त्राभिहिता विदेहाधिपकीर्तिताः । ये च विस्तरतो दृष्टाः कुमारवाधहेतवः ॥

षट्सु कायचિકित્सासु ये चोक्ताः परमर्षिभिः । उपसर्गादयो रोगा ये चाप्यागन्तवः स्मृताः ॥

त्रिषष्टी रસસંસર્ગાઃ સુસ્થવૃત્તં તથૈવ ચ । યુક્તાર્થા યુક્તયથૈવ દોષમેદાસ્તથૈવ ચ ॥ ૨ ॥

ઉત્તરતંત્રની સંગતિ અને તેના વિષયો

ઉપરના એકસો વીસ અધ્યાયોમાં મેં દરેક સ્થળે 'અમુક વિષયોનું ઉત્તરતંત્રમાં સારી રીતે ધણાધણા પ્રકારે નિરૂપણ કરીશ' એમ કહ્યું છે; માટે હવે ઉત્તમ ઉત્તરતંત્ર કહું છું, કે જે તંત્રમાં શૌનક આદિ મુનિઓએ શાલાક્યશાસ્ત્રમાં તથા વિદેહદેશના અધિપતિ જનકરાજાએ પોતાના ગ્રંથમાં કહેલા નેત્રરોગાદિ રોગો; પાર્વતક તથા જીવક આદિ આચાર્યોએ કૌમારભૃત્યમાં કહેલા સ્કંદગ્રહ આદિ બાલગ્રહોરૂપ રોગો; અગ્નિવેશ, ભેડ, જાતૂકર્ણ, પરાશર, હારીત તથા ક્ષારપાણિ નામના મહર્ષિઓએ પોતાની બનાવેલી જુદીજુદી છ કાયચિકિત્સાઓમાં કહેલા જ્વર આદિ રોગો અને બીજા પણ દેવોપસર્ગાદિ તથા ઉન્માદાદિ રોગો, ચિકિત્સાઓ સાથે સંપૂર્ણ કહેવામાં આવશે અને રસોના ત્રેસઠ જાતના સંસર્ગો, સ્વસ્થ માણસોની સ્વસ્થતાનું રક્ષણ કરવાના વિધિઓ, તંત્રનાં વાક્યો તથા અર્થોની યોજનાઓ કરવાની પ્રમાણસિદ્ધ યુક્તિઓ તથા દોષોના ભેદો પણ સંપૂર્ણ કહેવામાં આવશે. ૨

૧ આ તંત્રનો પહેલા અધ્યાયથી છવીસમા અધ્યાય સુધીનો ભાગ શાલાક્યતંત્ર કહેવાય છે. સૂત્રસ્થાનના પહેલા અધ્યાયનો પનો વિષય તથા ત્રીજા અધ્યાયનો ૮મો વિષય જુઓ.

૨ નેત્રના રોગોનાં સ્થાન તથા સંખ્યાદિકના નિરૂપણ

વાક્સમૂહાર્થવિસ્તારાત્પૂજિતત્વાच्च देहिभिः ।

चिकित्सितात्पुण्यतमं न किंचिदपि शुश्रुम ॥६१॥

ચિકિત્સાની સર્વોત્કૃષ્ઠ પવિત્રતા

આયુર્વેદનાં શક્યતંત્રાદિક સઘળાં અગ્રે
સનાતન પરંપરાથી આવેલાં છે તથા સર્વદા
ઉપયોગમાં આન્યા કરે છે; તેથી ચિકિત્સા,
યજ્ઞાદિક કર્મોની પેઠે અદૃષ્ટ ક્ષણવાળી નથી, પણ
પ્રત્યક્ષ ક્ષણવાળી છે, વળી ચિકિત્સાથી માણસોનું
હિત થાય છે, ચિકિત્સાશાસ્ત્રની વાણીના સમૃદ્ધ-
માં અર્થનો ખડોળો વિસ્તાર રહ્યો છે અને
સર્વ પ્રાણીઓ ચિકિત્સાને માન્ય ગણે છે, તેથી
ચિકિત્સા સઘળાં પવિત્ર કૃત્યોથી વધારે પવિત્ર છે.

અમે ચિકિત્સાથી વધારે પવિત્ર કંઈ પણ
સાંભળેલું નથી. ૬૧

ऋषेरिन्द्रप्रभावस्यामृतयोनेर्भिषगगुरोः ।

धारयित्वा तु विमलं मतं परमसम्मतम् ।

उक्ताहारसमाचार इह प्रेत्य च मोदते ॥ ६२ ॥

કલ્યાણની પ્રાપ્તિ

ઇંદ્રના ઋષિ પ્રભાવવાળા, અમૃતને લાવ-
નારા અને વૈદ્યોના ગુરુ ધન્વંતરિ ભગવાનના અત્
નિર્ભળ અને મહાત્માઓએ અત્યંત સ્વીકારેલા
મતને અભ્યાસાદિકથી ધારણ કરી તેમાં કશા
પ્રમાણે આધાર તથા આચાર રાખવામાં આવે,
તો આ લોકમાં અને પરલોકમાં પણ કલ્યાણ
થાય છે. ૬૨

इति श्रीसुश्रुत आयुर्वेदे कल्पस्थानं समाप्तम् ॥

ના મધ્યમાં છે, બીજે સંધિ પાંપણોના તથા સફેદ ડોળાના મધ્યમાં છે, ત્રીજે સંધિ સફેદ ડોળાના તથા કાળા ડોળાના મધ્યમાં છે, ચોથો સંધિ કાળા ડોળાના તથા શીશીના મધ્યમાં છે, પાંચમો 'સંધિ શીશીમાં છે તથા છઠ્ઠો સંધિ નેત્રના અંતમાં છે. ૯

દ્વે વર્ત્મપટલે વિદ્યાચત્વાર્યન્યાનિ ચાક્ષિણિ ।
જાયતે તિમિરં યેષુ વ્યાધિઃ પરમદારુણઃ ॥
તેજોજલાશ્રિતં બાહ્યં તેષ્વન્યત્પિશિતાશ્રિતમ્ ।
મેદસ્તુતીયં પટલમાશ્રિતં ત્વચ્ચિ ચાપરમ્ ।
પચ્ચમાંશસમં દષ્ટેસ્તેષાં બાહુલ્યમિવ્યતે ॥ ૧૦ ॥
નેત્રગોલકમાં છ પટલો અને તેની સ્થિતિ

એ પટલો પાંપણોમાં છે અને બીજાં ચાર નેત્રમાં છે. નેત્રમાં જે ચાર પટલો છે, તેમાં પરમ દારુણ તિમિર નામનો વ્યાધિ, જે જે છેવટે લિંગનાશ અથવા નીલિકાકાય કહેવાય છે, તે ઉત્પન્ન થાય છે. નેત્રનાં એ ચાર પટલોમાં સૌથી ઉપરનું પટલ રુધિર તથા રસના આશ્રયથી, બીજું પટલ માંસના આશ્રયથી, ત્રીજું પટલ મેદના આશ્રયથી અને ચોથું પટલ અસ્થિના આશ્રયથી રહેલું છે. એ ચારે પટલોની એકંદરે જડાઈ પોતપોતાના અંગૂઠાના મધ્ય જેવા જડા નેત્રગોલકના પંચમાંશ જેટલી માની છે. ૧૦

શિરાણાં કણ્ઠરાણાં ચ મેદસઃ કાલકસ્ય ચ ।

ગુણાઃ કાલાત્પરઃ શ્લેષ્મા બન્ધનેઽક્ષ્ણોઃ શિરાયુતઃ ॥ ૧૧ ॥

કાળા તથા સફેદ ડોળાને કોણુ ટકાવે છે ?

શિરાઓ, સ્નાયુઓ અને મેદના ગુણથી કાળો ડોળો ટકી રહ્યો છે અને કાળા ડોળા પછીનો સફેદ ડોળો કંઈ તથા શિરાઓના ગુણથી ટકી રહ્યો છે. ૧૧

શિરાનુસારિભિર્દોષૈર્વિગુણૈરુર્ધ્વમાગતૈઃ ।

જાયન્તે નેત્રભાગેષુ રોગાઃ પરમદારુણાઃ ॥ ૧૨ ॥

નેત્રના રોગોની સામાન્ય સંપ્રાપ્તિ

નેત્રની શિરાઓમાં રહેલા દોષો ખગડી

પ્રકૃપિત થઈ જાંચા ભાગોમાં જવાથી, આખા નેત્રમાં તથા નેત્રના અવયવોમાં (સંધાઓ, કીકી, કાળા ડોળા, સફેદ ડોળા, પાંપણો અને પાંપણોના વાળોમાં) અતિ દારુણ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૧૨

તત્રાવિલં સસંરમ્ભમશ્રુર્ણોર્વદેહવત્ ।

ગુરુષાતોદરાગાર્ધૈર્જુષ્ટં ચાચ્યક્તલક્ષણૈઃ ॥

સશૂલં વર્ત્મકોષેષુ શૂકપૂર્ણાભિમેવ ચ ।

વિહન્યમાનં રૂપે વા ક્રિયાસ્વચ્ચિ યથા પુરા ॥

દૃષ્ટૈવ ધીમાન્બુધ્યેત દોષેનાધિષ્ઠિતં ચ તત્ ॥ ૧૩ ॥

નેત્રના રોગોનું સામાન્ય પૂર્વરૂપ

નેત્રમાં કોઈ પણ રોગ થવાનો હોય, ત્યારે નેત્ર આકુળ, કાંઈક સોજવાળું, આંસુઓથી પૂર્ણ, ચીપડાની વૃદ્ધિવાળું અને ભારે થઈ, દાહ, ભોંકાયા જેવી વ્યથા તથા રતાશ વગેરેથી યુક્ત થઈ જાય છે, જે ભારેપણું, દાહ, ભોંકાયા જેવી વ્યથા તથા રતાશ વગેરે અસ્કુટલક્ષણોવાળાં હોય છે. (કંઈથી ભારેપણું, પિત્તથી દાહ, વાયુથી ભોંકાયા જેવી વ્યથા અને રુધિરથી રતાશ વગેરે થાય છે.) યુદ્ધિમાન વૈદે નેત્રને પાંપણોમાં શૂળવાળું, કાંટાઓથી ભરપૂર થયેલા જેવી કાંતિવાળું અને જોવામાં અથવા ચલન આદિ ક્રિયાઓમાં વિધાત પામતું—અર્થાત્ પ્રથમની પેઠે કામ નહિ કરતું જોઈને બહુ લેવું, જે 'એ નેત્ર દોષથી આશ્રિત થયું છે.' ૧૩

તત્ર સમ્ભવમાસાઘ યથાદોષં મિષગ્જિતમ્ ।

વિદધ્યાન્નેત્રજા રોગા ચલવન્તઃ સ્યુરન્યથા ।

સંક્ષેપતઃ ક્રિયાયોગો નિદાનપરિવર્જનમ્ ॥

વાતાદીનાં પ્રતીઘાતઃ પ્રોક્તો વિસ્તરતઃ પુનઃ ॥ ૧૪ ॥

પૂર્વરૂપની સંક્ષિપ્ત તથા વિસ્તીર્ણ ચિકિત્સા

વૈદે નેત્રના રોગોનું પૂર્વરૂપ થયેલું બહુ

તુરંત જ દોષ અનુસાર ઔષધ કરવું. જો

એ સમયે ઔષધ ન કરવામાં આવે, તો

રોગો ખળવાન થઈ પડે છે. જે કારણોથી

યત્રોક્તા વિવિધા અર્થા રોગસાધનહેતવઃ ।
મહત્તસ્તસ્ય તન્ત્રસ્ય દુર્ગાધસ્યામ્બુધેરિવ ॥
આદાવેવોત્તમાન્નસ્યાન્રોગાનમિદધામ્યહમ્ ।
સંલ્લંબેયા લક્ષણેશ્વાપિ સાધ્યાસાધ્યક્રમેણ ચ ॥૩॥
માથાના રોગોની સંખ્યા, નિદાનાદિ તથા
ચિકિત્સાઓ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા

આ ઉત્તરતંત્ર સમુદ્ર જેવું વિશાળ તથા
અગાધ છે; તેના આરંભમાં જ માથાના રોગોની
સંખ્યા, નિદાનો, પૂર્વરૂપો, રૂપો, સંપ્રાપ્તિઓ
તથા સાધ્યાસાધ્યની ક્રમપૂર્વક ચિકિત્સાઓ કહું
છું; કારણકે સધળા અંગોમાં માથું, સર્વ ઈન્દ્રિયોનું
તથા પ્રાણોનું મૂળસ્થાન હોવાથી મુખ્ય છે. ૩
વિચાદ્ ચક્ષુલ્લખાદુરુપં સ્વાહુષ્ઠોદરસમ્મિતમ્ ॥
ચક્ષુર્લં સર્વતઃ સાર્દ્ધં મિપદ્મનયનમુદ્મુદમ્ ।
સુવૃત્તં ગોસ્તનાકારં સર્વમૂતગુણોદ્ભવમ્ ॥૪॥

નેત્રના ગોલકનું પ્રમાણ

નેત્રનું ગોલક ગાયના આંચળના જેવા વૃત્ત
આકારવાળું (લંબગોળ) અને પૃથ્વી આદિ
પાંચે મહાભૂતોના ભાગોથી ગોઠવાયેલું છે; તે બે
આંગળ જેટલી અથવા પોતપોતાના અંગૂઠાના
મધ્ય જેટલી બડાઈવાળું ફરતા અઢી આંગળ
જેટલા માપવાળું છે એમ વેદે સમજાવ્યું.
(આંગળીઓની બડાઈમાં ફેરફાર હોય છે, તેથી
પોતપોતાના અંગૂઠાના મધ્ય જેટલી બડાઈ-
વાળું ફરીવાર કહ્યું છે.) ૪

પહેલું મુઠોડમિનો રક્તં ઘાતાત્ક્રુષ્ણં સિતં જલત્ ।
આકાશાદદ્યુમાર્ગાય જાપન્તે નેત્રમુદ્મુદમ્ ॥૫॥

નેત્રગોલકમાં પાંચે મહાભૂતોના ભાગો

નેત્રગોલકમાં જે માંસ છે, તે પૃથ્વીનો ભાગ
છે; જે લોહી છે, તે પિત્તરૂપ અગ્નિનો ભાગ છે; જે
ઠાણો ભાગ છે, તે વાયુનો ભાગ છે; જે ધીળો ભાગ
છે, તે જળનો ભાગ છે અને જે આંસુ આવવાના
ઓનો છે, તેઓ આકાશનો ભાગ છે. ૫

દષ્ટિં ચાત્ર યયા વક્ષ્યે તયા વ્રૂપાદ્વિશારદઃ ॥

નેત્રાયામત્રિમાર્ગં તુ કૃષ્ણમણ્ડલમુચ્યતે ।

કૃષ્ણાત્સપ્તમમિચ્છન્તિ દષ્ટિં દષ્ટિવિશારદાઃ ॥૬॥

દષ્ટિનું લક્ષણ અને કાળા ડોળાનું
તથા દષ્ટિનું માપ

દષ્ટિ(દીક્રી)નું લક્ષણ, આ ઉત્તરતંત્રના સાતમા
અધ્યાયના બીજા વિષયમાં જે પ્રમાણે કહેવાશે
તે પ્રમાણે વિચક્ષણ વેદે સમજાવ્યું. કાળા ડોળાનું
મંડલ ઉપર કહેલા નેત્રગોલકના માપના ત્રીજા
ભાગ જેટલા માપવાળું છે અને દષ્ટિનું મંડલ
કાળા ડોળાના મંડલના માપના સાતમા ભાગ
જેટલા માપવાળું છે, એમ શાસ્ત્રાચાર્યશ્રીઓ
કહે છે. ૬

મણ્ડલાનિ ચ સર્પીંય પટલાનિ ચ લોચને ।

યયાકર્ષં વિજાનીયાત્પત્ત્વ પટ્ત્વં પટેવ ચ ॥૭॥

નેત્રગોલકમાં મંડલો, સંધિઓ

અને પટલોની સંખ્યા

નેત્રગોલકમાં મંડલો પાંચ, સંધિઓ ૭
અને પટલો (પડો) છ છે, એમ સમજાવ્યું. ૭

પદ્મવર્ત્તમેત્કૃષ્ણરટ્ટીનાં મણ્ડલાનિ તુ ।

અનુપૂર્વં તુ તે મધ્યાશ્વત્વારોડ્જ્ઞા યયોત્તરમ્ ॥૮॥

નેત્રગોલકમાં કયાં કયાં પાંચ મંડલો છે?

પાંચણના વાળોનું, પાંચણોનું, સફેદ ડો-
ળાનું, કાળા ડોળાનું અને કીક્રીનું-એ રીતે પાંચ
મંડલો છે. પહેલા મંડલથી ગણીએ તો બીજા
આર મંડલો અનુક્રમે નેત્રગોલકની વચ્ચેવચ્ચે
આવતાં બધા છે અને છેડેલા મંડલથી ગણીએ તો
બીજા આર મંડલો અનુક્રમે નેત્રગોલકના છેડેલા
છેડેલા ભાગમાં આવતાં બધા છે. ૮

પદ્મવર્ત્તમયતઃ સન્ધિર્વર્ત્તમનુક્રમતોડ્ગરઃ ॥

નુક્રમકૃષ્ણગતસ્તન્યઃ કૃષ્ણરટ્ટિગતોડ્ગરઃ ।

તતઃ કનીનકમયઃ પદ્મધાવાક્ત્રયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૯ ॥

નેત્રગોલકમાં કયા કયા છ સંધિઓ છે?

એક સંધિ પાંચણના વાળોના તથા પાંચણો-

ધૂમદશી એ છ રોગો સાધ્ય છે. ૧૮
 અસાધ્યઃ કફજઃ સ્ત્રાવો યાપ્યઃ કાચોડય તન્મયઃ ॥
 અભિષ્યન્દોઽધિમન્યશ્ચ બલાસગ્રથિતં ચ યત્ ।
 દષ્ટિઃ શ્લેષ્મવિદગ્ધા ચ પોથક્યો લગણશ્ચ યઃ ॥
 ક્ષિમિગ્રન્યપરિક્ષિન્નવર્ત્મશુક્લાર્મપિષ્ટકાઃ ।
 શ્લેષ્મોપનાહઃ સાધ્યાસ્તુ કથિતાઃ શ્લેષ્મજેષુ તુ ॥૧૯॥
 કંઠથી થતા તેર નેત્રરોગોમાં અસાધ્ય,
 યાપ્ય અને સાધ્ય

કંઠથી થતા તેર નેત્રરોગોમાં શ્લેષ્મિકસ્ત્રાવ
 નામનો એક રોગ અસાધ્ય છે, કંઠલિંગનાશ
 નામનો એક રોગ યાપ્ય છે; કંઠાભિષ્યંદ,
 કંઠાધિમંથ, બલાસગ્રથિત, શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ,
 પોથકી, લગણ, ક્ષિમિગ્રંથિ, પરિક્ષિન્નવર્ત્મ,
 શુક્લાર્મ, પિષ્ટક અને શ્લેષ્મોપનાહ એ અગિયાર
 રોગો સાધ્ય છે. ૧૯

રક્તસ્ત્રાવોઽજકાજાતં શોણિતાર્શોઽવલમ્બિતમ્ ।
 શુક્રં ન સાધ્યં કાચશ્ચ યાપ્યસ્તજઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥
 મન્યસ્યન્દૌ ક્ષિપ્તવર્ત્મ હર્ષોત્પાતૌ તથૈવ ચ ।
 સિરાજાતાહ્નનાશ્ચા ચ સિરાજાલં ચ યત્સ્મૃતમ્ ॥
 પર્વણ્યથાવ્રણં શુક્રં શોણિતાર્મર્જિનશ્ચ વઃ ।
 યતે સાધ્યા વિકારેષુ રક્તજેષુ ભવન્તિ હિ ॥૨૦॥
 લોહીથી થતા સોળ નેત્રરોગોમાં અસાધ્ય,
 યાપ્ય અને સાધ્ય

લોહીથી થતા સોળ નેત્રરોગોમાં રક્તસ્ત્રાવ,
 અજકાજાત, શોણિતાર્શ અને સપ્રણશુક એ ચાર
 રોગો અસાધ્ય છે. રક્તલિંગનાશ નામનો એક
 રોગ યાપ્ય છે. રક્તાધિમંથ, રક્તાભિષ્યંદ,
 ક્ષિપ્તવર્ત્મ, શિરાહર્ષ, શિરોત્પાત, અજનિકા,
 શિરાજાલ, પર્વણી, અપ્રણશુક, શોણિતાર્મ અને
 અર્જન એ અગિયાર રોગો સાધ્ય છે. ૨૦

પૂયસ્ત્રાવો નાકુલાન્ધ્યમક્ષિપાકાલ્યયોઽલ્પજી ।
 અસાધ્યાઃ સર્વજો યાપ્યૌ કાચઃ કોપશ્ચ પક્ષ્મણઃ ॥
 વર્ત્માવવન્ધો યો વ્યાધિઃ શિરાસુ પિઠકા ચ યા ।
 પ્રસ્તાર્યર્માધિમાંસાર્મ સ્ત્રાવર્મોત્સક્ષિતી ચ યા ॥

પૂયાલસશ્ચાર્બુદં ચ શ્યાવકર્દમવર્ત્મની ।
 તથાર્શોવર્ત્મ શુષ્કાર્શઃ શર્કરાવર્ત્મ યચ્ચ વૈ ॥
 સશોફશ્ચાપ્યશોફશ્ચ પાકો વહલવર્ત્મ ચ ।
 અક્ષિન્નવર્ત્મ કુમ્ભીકા વિસવર્ત્મ ચ સિધ્યતિ ॥૨૧॥
 સર્વ દોષોથી થતા પચીસ નેત્રરોગોમાં
 અસાધ્ય, યાપ્ય અને સાધ્ય

સર્વ દોષોથી થતા પચીસ નેત્રરોગોમાં
 પૂયસ્ત્રાવ, નાકુલાન્ધ્ય, અક્ષિપાકાલ્યય અને
 અલ્પજી એ ચાર રોગો અસાધ્ય છે. સાન્નિપાતિક
 લિંગનાશ અને પક્ષ્મકોપ એ બે રોગો યાપ્ય છે.
 વર્ત્માવવન્ધ, શિરાપિઠકા, પ્રસ્તાર્યર્મ, અધિમાં-
 સાર્મ, સ્ત્રાવર્મ, ઉત્સંગિની, પૂયાલસ, અર્બુદ,
 શ્યાવવર્ત્મ, કર્દમવર્ત્મ, અર્શોવર્ત્મ, શુષ્કાર્શ,
 શર્કરાવર્ત્મ, સશોફપાક, અશોફપાક, બહલવર્ત્મ,
 અપરિક્ષિન્નવર્ત્મ, કુમ્ભીકા અને વિસવર્ત્મ, એ
 બોગણીસ રોગો સાધ્ય છે. ૨૧

સનિમિત્તોઽનિમિત્તશ્ચ દ્વાવસાધ્યૌ તુ બાહ્યજૌ ॥૨૨॥
 આગંતુક કારણોથી થતા નેત્રરોગો અસાધ્ય
 આગંતુક કારણોથી થતા સનિમિત્તલિંગ-
 નાશ અને અનિમિત્તલિંગનાશ એ બન્ને રોગો
 અસાધ્ય છે. ૨૨

ષટ્સત્તિવિકારાણામેષા સંગ્રહકીર્તના ॥
 નવ સન્ધ્યાશ્રયાસ્તેષુ વર્ત્મજાસ્ત્વેકવિંશતિઃ ।
 શુક્લભાગે દશૈકશ્ચ ચત્ત્વારઃ કૃષ્ણભાગજાઃ ॥
 સર્વાશ્રયાઃ સપ્તદશ દષ્ટિજા દ્વાદશૈવ તુ ॥
 બાહ્યજૌ દ્વૌ સમાલ્યાતૌ રોગૌ પરમદારુણૌ ॥
 મૂયં એતાન્પ્રવક્ષ્યામિ સંખ્યારૂપચિકિત્સિતૈઃ ॥૨૩॥
 આશ્રયોના ભેદો પરથી નેત્રરોગોનો સંગ્રહ
 જમ ઉપર દોષોના ભેદો ઉપરથી છોતેર
 નેત્રરોગોનો સંગ્રહ કહ્યો, તેમ હવે આશ્રયોના
 ભેદો ઉપરથી છોતેર નેત્રરોગોનો સંગ્રહ
 કહીએ છીએ:

છોતેર નેત્રરોગોમાં નવ રોગો સંધિઓમાં
 છે, એકવીસ રોગો પાંપણોમાં થાય છે,

દોષ પ્રબળ થયેલ દોષ તથા રોગની ઉત્પત્તિ થયેલ દોષ, તે કારણોનો (તેના આહારવિહાર-દિનો) ત્યાગ કરાવે, એ સંક્ષિપ્ત ચિકિત્સા છે અને જે ઔષધના પ્રયોગથી દોષના ડોષ તથા રોગનો નાશ થાય તે ઔષધનો પ્રયોગ કરવો, એ વિસ્તીર્ણ ચિકિત્સા છે. ૧૪

उष्णामितसस जलप्रवेशाद्
दूरेक्षणारस्वप्नविपर्ययाच्च ।
प्रसक्तसंरोदनशोककोप-
क्लेशमिषातादतिमैथुनाच्च ॥

शुक्लारनालाम्लकुलस्थमाष
निषेवणादेगविनिग्रहाच्च ।
स्वेदादज्જોધૂમનિષેવणाच्च
श्चर्द्धेर्विषातादमनातिયોगात् ॥

વાળ્યગ્રહાત્સુક્ષ્મનિરીક્ષનાચ
નેત્રે વિકારાઝનયન્તિ દોષાઃ ॥ ૧૫ ॥

નેત્રરોગોનાં સામાન્ય નિદાનો

તડકા વગેરેથી અતિ તાપ થાય, ત્યારે ડંડા જળમાં પ્રવેશ કરતાં તડકા વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલી ગરમી સાથે બદાર આવેલા નેત્રના તેજનો જળથી પરામવ થાય છે, તેથી દૂર રહેવા પદાર્થો બેવાથી, મમયમર નિદ્રા નહિ કરવાથી, અયોગ્ય સમયે નિદ્રા કરવાથી, લાંબા કાળ સુધી રાવાથી, લાંબા કાળ સુધી શોક કરવાથી, નિગંતર કોપ કરવાથી, લાંબા કાળ સુધીના ક્રોધથી, અભિયાનથી, અત્યંત મેથુન કરવાથી, અમુક સમય પડી રહેતાં ખાટા ઘર્દ ગયેલા મધુર પ્રવાહીના અતિ મેત્રનથી, પડના આથાના અતિ મેત્રનથી, ખાટા રસના અતિ સેત્રનથી, કળથીના અતિ મેત્રનથી, અટરના અતિ મેત્રનથી, મૂત્ર વગેરેની દાજતોના અટકાવ કરવાથી, અગ્નિ વગેરેના તાપથી, નેત્ર વટે રજના સેવનથી, ગુમાસાના અતિ મેત્રનથી, ઉત્તરી અટરી જવાથી, ઉત્તરી પત્ની વપારે મવાથી, અધુરોના વેગને રોકવાથી

અને સૂક્ષ્મ પદાર્થો બોયા કરવાથી, દોષો નેત્રમાં વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૫

વાતાદશ તથા પિત્તાન્ક્રફાદૈવ ત્રયોદશ ।
રક્ત્ત્વોદશ વિજ્ઞેયા સર્વજાઃ પચ્ચવિંશતિઃ ॥
તથા વાયુ પુનર્દ્વૈં ચ રોગાઃ પદ્મસતિઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૬ ॥
નેત્રોના છોતેર રોગો અને તેમનાં નિદાનો
નેત્રોના બુદ્ધ છેતેર રોગો છે. તેઓમાં દસ વાયુથી, દસ પિત્તથી, તેર કફથી, સાત લોહીથી, પચીસ સળ્યા દોષોથી અને બે આંગતુક કારણોથી થાય છે. ૧૬

હતાધિમન્યો નિમિષો દર્શિર્ગમ્મીરિકા ચ યા ॥
યચ વાતહત્તં વર્ત્તમ ન તે સિષ્યન્તિ વાતજાઃ ।
યાપ્યોઽય તન્મયઃ કાચઃ સાધ્યાઃ સ્યુઃ સાન્યમાદતાઃ ॥
શુષ્કાશ્વિપાકાધીમન્યસન્દમાક્લવર્ચયાઃ ॥ ૧૭ ॥

વાયુથી થતા દસ નેત્રરોગોમાં
અસાધ્ય, યાપ્ય અને સાધ્ય
વાયુથી થતા દસ નેત્રરોગોમાં હતાધિમંથ, નિમિષ, ગંભીરિકા અને વાતહતત્તમ એ ચાર રોગો અસાધ્ય છે. સિંગનારા નામનો એક રોગ યાપ્ય છે. અન્યમારુન (અન્યતોવાન), શુષ્ક-સિપાક, વાતાધિમંથ, વાતાધિમ્યંદ અને મારુનપર્થય (વાતપર્થય), એ પાંચ રોગો સાધ્ય છે. ૧૭

અસાધ્યો હસ્યઝાદ્યો યો જટઘાતથ પેતિકઃ ।
પશ્ચિમી ચ નીરઘ યાપ્યઃ કાષોઽય તન્મયઃ ।
અધિષ્વન્દોઽધિમન્યોઽમ્લાપ્ચુગિંતં ગુક્તિકાદય ॥
રટિઃ પિત્તવિદગ્ધા ચ પૂર્ગદર્શી ચ મિષ્યન્તિ ॥ ૧૮ ॥

પિત્તથી થતા દસ નેત્રરોગોમાં
અસાધ્ય, યાપ્ય અને સાધ્ય
પિત્તથી થતા દસ નેત્રરોગોમાં હરવખંધ અને પેનિકન્ધાવ એ બે રોગો અસાધ્ય છે. પરિશ્વાસીસિંગનારા અને નીલસિંગનારા એ બે રોગો યાપ્ય છે. પિતાધિમ્યંદ, પિતાધિમંથ, અપાધ્યુપિત, શુક્તિકા, પિત્તવિદગ્ધિ અને

અને થોડા ઘાટાપણાવાળો સ્ત્રાવ થતો હોય, તે રક્તસ્ત્રાવ કહેવાય છે. (આ રુધિરજન્ય છે અને અસાધ્ય છે.)

સાંધાના મધ્યમાંથી પીળા આભાસવાળો, કાળો, કિનો અને પાણી જેવો સ્ત્રાવ થતો હોય, તે પૈત્તિકસ્ત્રાવ કહેવાય છે. (આ પિત્તજન્ય છે અને અસાધ્ય છે.) ૫

તામ્રા તન્વી દાહશૂલોપપન્ના

રક્તાજ્ઞેયા પર્વણી વૃત્તશોફા ॥ ૬ ॥

પર્વણીનું લક્ષણ

કાળા તથા સફેદ ડોળાના સાંધામાં રાતી, ઝીણી, બળતરાવાળી, શૂળવાળી અને ગોળ સોજવાળી જે ફેડફી, લોહી ઝરતી હોય, તે પર્વણી કહેવાય છે, (આ રુધિરજન્ય છે અને સાધ્ય છે.) ૬

જાતા સન્ધૌ કૃષ્ણશુક્લેડલજી સ્યા-

ત્તસ્મિન્નેવાખ્યાપિતા પૂર્વલિઙ્ગે ॥ ૭ ॥

અલણનું લક્ષણ

નિદાનસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયના પંદરમા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે રાતી તથા કાળી, ખીજ ફેડફાઓથી પણ વ્યાપ્ત અને દારૂણપણાવાળી ફેડફી, જે જ સાંધામાં (કાળા તથા સફેદ ડોળાના સાંધામાં) થઈ હોય, તે અલણ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને અસાધ્ય છે.) ૭

કિમિગ્રન્થિર્વર્ત્મનઃ પક્ષમણશ્ચ

કણ્ઠં કુર્યુઃ ક્રમયઃ સન્ધિજાતાઃ ।

નાનારૂપા વર્ત્મશુક્લસ્ય સન્ધૌ

ચરન્તોડન્તર્નયનં દૂષયન્તિ ॥ ૮ ॥

કિમિગ્રન્થિનું લક્ષણ

પાંપણ તથા પાંપણના વાળોના સાંધામાં ઉત્પન્ન થયેલા અનેક રૂપોવાળા ઘીડાઓ (સાવાં), ખરજ ઉત્પન્ન કરે છે, પાંપણના અને સફેદ ડોળાના સાંધામાં પ્રાપ્ત થાય છે અને અંદર

ખાતાંખાતાં નેત્રને ખરાબ કરી નાખે છે; એ રોગ કિમિગ્રન્થિ કહેવાય છે. (આ કંકજન્ય છે અને સાધ્ય છે.) ૮

અધ્યાય ૩૦

અથાતો વર્ત્મગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘વર્ત્મગતરોગ-વિજ્ઞાનીય’^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

પૃથગ્દોષાઃ સમસ્તાશ્ચ યદા વર્ત્મવ્યપાશ્રયાઃ ।

શિરા વ્યાપ્યાવતિષ્ઠન્તે વર્ત્મસ્વધિકમૂર્છિતાઃ ॥

વિવર્ધ્ય માંસં રક્તં ચ તદા વર્ત્મવ્યપાશ્રયાન્ ।

વિકારાજ્ઞનયન્યાશુ નામતસ્તાન્નિષોધત ॥ ૨ ॥

પાંપણોમાં થતા એકવીસ નેત્ર-

રોગોની સંપ્રાપ્તિ

જ્યારે એકએક અથવા સઘળા દોષો અત્યંત પ્રદુષિત થઈ પાંપણોના મધ્યમાં રહેલી શિરાઓમાં વ્યાપ્ત થઈ પાંપણોમાં રહે છે, ત્યારે તેઓ માંસ તથા રુધિરને વધારી તુરત પાંપણોના રોગો ઉત્પન્ન કરે છે. એ રોગોનાં નામો કહું છું, તે સાંભળોઃ ૨

ઉત્સક્લિન્નયથ કુમ્ભીકા પોથકયો વર્ત્મશર્કરા ।

તથાશોર્વર્ત્મ શુષ્કાર્શસ્તથૈવાજ્ઞનનામિકા ॥

વહલં વર્ત્મ યચ્ચાપિ વ્યાધિર્વર્ત્માવિવન્ધકઃ ।

ક્લિષ્ઠકર્દમવર્ત્મારુચ્યૌ રયાવવર્ત્મ તથૈવ ચ ॥

પ્રક્લિન્નમપરિક્લિન્નં વર્ત્મ વાતહતં તુ યત્ ।

અર્બુદં નિમિષશ્ચાપિ શોણિતાર્શશ્ચ યત્સ્મૃતમ્ ॥

લગ્નો વિસનામા ચ પક્ષમકોપસ્તથૈવ ચ ।

અર્બુદં નિમિષશ્ચાપિ શોણિતાર્શશ્ચ યત્સ્મૃતમ્ ॥

૧ પાંપણોમાં થતા નેત્રરોગોનાં સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો વિશેના.

અગિયાર રોગો સદૈદ ડોળામાં થાય છે, ચાર રોગો ઠાળા ડોળામાં થાય છે, સત્તર રોગો સધળા નેત્રમાં થાય છે, બાર રોગો ક્રીડીમાં થાય છે અને બે અતિ દારણુ આગંતુક રોગો સધળાં નેત્રમાં થતા છતાં પણ ક્રીડીમાં થાય છે, એમ માનવામાં આવે છે. હવે એ છોતર નેત્રરોગોની સંખ્યા (નામો), રૂપો તથા ચિકિત્સાઓ સાથે હું કહું છું. ૨૩

અધ્યાય ૨૯

અયાતઃ સન્ધિગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યા-
ख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'સંધિગતરોગ વિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે લગત્રાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

પૂયાલસઃ સોપનાહઃ સ્વાપાઃ પર્વણિકાલજી ।
ક્રિમિગ્રનિશ્ચ વિજ્ઞેયા રોગાઃ સન્ધિગતા નવ ॥૨॥

સંધિઓમાં થતા નવ રોગો

પૂયાલસ, સ્લેષ્મોપનાહ, પૈત્તિક્સાવ, સ્લેષ્મિક્સાવ, રક્તક્સાવ, પૂયક્સાવ, પર્વણી, અલ્પ અને ક્રિમિગ્રાંધિ એ નવ રોગો સંધિઓમાં થાય છે. ૨

પ્રકઃ શોકઃ સન્ધિજઃ સંઘ્રવેઘઃ ।

સાન્દ્રં પૂર્ણં પૃષ્ઠિં પૂણ્ણલસઃ સઃ ॥ ૩ ॥

પૂયાલસનું લક્ષણ

સાંધામાં થયેલો અને પાંડલો જે સોજો, કુર્મીંધી તથા ઘાટા પરને સ્વેદ છે, તે પૂયાલસ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને સાધ્ય છે.) ૩

ગ્રનિયનાલ્પો દષ્ટિક્ષ્ણાવપ્રકઃ ।

કણ્ઠપ્રાપ્તો નીરુજસ્તૂપનાહઃ ॥ ૪ ॥

સ્લેષ્મોપનાહનું લક્ષણ

ક્રીડીના સાંધામાં મોટો, થોડો પાકવાળો, ઘણી ખરજવાળો, કઠણુ, રાતો અને થોડી વેદનાવાળો જે ગ્રાંધિ (ગઠિા) થાય છે, તે સ્લેષ્મોપનાહ કહેવાય છે. (આ કદ્દજન્ય છે અને સાધ્ય છે.) ૪

ગત્વા સન્ધીનશ્રુમાર્ગેણ દોષાઃ

કુર્યુઃ શ્વાવાન્સ્વિહીનાન્સલિજ્ઞાન્ ।

તાન્વે સ્વાવાન્નેત્રનાડીમયૈકે

તેષાં લિઙ્ગં કીર્તયિષ્યે ચતુર્ધા ॥

પ્રકઃ સન્ધૌ સંસ્રવેઘથ પૂયં

પૂયક્સાવો નૈકરૂપઃ પ્રદિષ્ટઃ ।

એતં સાન્દ્રં પિન્ચિલં યઃ સ્રવેચ્છ

એષ્મક્સાવો નીરુજઃ સ પ્રદિષ્ટ ॥

રક્તક્સાવઃ શોણિતોત્થઃ સરક્તં

કોષ્ઠ્યં નાલ્પં સંસ્રવેન્નાતિસાન્દ્રમ્ ।

પીતામાસં નીરુમુર્ણં જલમં

પિત્તસ્રાવં સ સ્રવેત્સન્ધિમધ્યાત્ ॥૫॥

ચાર સાંધોની સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણો

દોષો અશ્રુના માર્ગથી (શિરાઓથી)

સંધિઓમાં જઈને પોતપોતાનાં લક્ષણોવાળા, પીંડા વગરના સ્ત્રાવો ઉત્પન્ન કરે છે, કે જે સ્ત્રાવોને કટલાક આચાર્યોએ 'નેત્રનાડી' એ નામ આપેલું છે. એ સ્ત્રાવોનાં ચાર જુદાંજુદાં લક્ષણો કહું છું.

સાંધામાં પાંડલો જે સોજો પરને સ્વેદ છે અને અનેક રૂપોવાળો દોય છે, તે પૂયક્સાવ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને અસાધ્ય છે.)

સાંધામાં થયેલો જે સોજો સદૈદ, ઘાટા તથા ચીકણા આવવાળો દોય અને વેદના-વગરનો દોય, તે સ્લેષ્મિક્સાવ કહેવાય છે. (આ કદ્દજન્ય છે અને અસાધ્ય છે.)

સાંધામાંથી લોહીવાળો, ગરો ઊનો, ઘણો

અહલવર્ત્મનું લક્ષણ

પાંપણના જેવા વર્ણવાળી અને કઠણ ક્રોડલીઆથી પાંપણ ચોમેર જડી થઈ જાય છે, એ અહલવર્ત્મ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૧

કણ્ઠમતાલ્પતોદેન વર્ત્મશોફેન યો નરઃ ।

ન સમં છાદયેદક્ષિ મવેદ્ વન્ધઃ સ વર્ત્મનઃ ॥ ૧૨ ॥

વર્ત્માવળંધનું લક્ષણ

ખરજવાળા અને અદ્ય વ્યથાવાળા પાંપણના જે સોજથી આંખ સરળી રીતે મીંચી શકાતી ન હોય, તે સોજે વર્ત્માવળંધ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૨

મૃદ્વલ્પવેદનં તામ્રં યદ્વર્ત્મ સમમેવ ચ ।

અકસ્માચ મવેદ્રક્તં ક્ષિપ્તવર્ત્મ તદાદિશેત્ ॥ ૧૩ ॥

ક્ષિપ્તવર્ત્મનું લક્ષણ

પાંપણુ જોખળ, અદ્ય વેદનાવાળી, સીધી અને અકસ્માત્ રાત્રી પણ થઈ જાય, એ ક્ષિપ્તવર્ત્મ કહેવાય છે. (આ રુધિરજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૩

ક્ષિપ્તં પુનઃ પિત્તયુક્તં વિદહેચ્છોણિતં યદા ।

તદા ક્ષિન્નત્વમાપન્નમુચ્યતે વર્ત્મકર્દમસ્ ॥ ૧૪ ॥

કર્દમવર્ત્મનું લક્ષણ

ઉપર ક્ષિપ્તવર્ત્મનાં જે લક્ષણો કહ્યાં, તે લક્ષણો હોવા ઉપરાંત જ્યારે પિત્તથી મિશ્ર લોહી બળતરા કરે, ત્યારે પાંપણ ક્ષેદવાળી રહેતી હોય, તો તે કર્દમવર્ત્મ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૪

યદ્વર્ત્મ વાહ્યતોઽન્તઃશ્ચ શ્યાવં શુનં સવેદનમ્ ।

દાહકણ્ઠૂપરિક્ષિદ્દિ શ્યાવવર્ત્મેતિ તન્મતમ્ ॥ ૧૫ ॥

શ્યાવવર્ત્મનું લક્ષણ

પાંપણુ જે બહાર તથા અંદર ઠાળાશવાળી, સોજવાળી, વેદનાવાળી અને દાહ, ખરજ તથા ક્ષેદથી યુક્ત રહ્યા કરે, તો તે શ્યાવવર્ત્મ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૫

અરુજં વાહ્યતઃ શૂનમન્તઃ ક્ષિન્નં સ્વલ્પપિ ।

કણ્ઠૂનિસ્તોદમૂયિષ્ઠં ક્ષિન્નવર્ત્મ તદુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

પ્રકિલ્બવર્ત્મનું લક્ષણ

પાંપણુ થોડીક વેદનાવાળી, બહાર સોજવાળી, અંદર ક્ષેદવાળી, ખરજ તથા ભોંકાયા જેવી વ્યથાથી અત્યંત યુક્ત હોય તથા સ્વનતી પણ હોય, તો તે પ્રકિલ્બવર્ત્મ કહેવાય છે. (આ કંકજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૬

યસ્ય ધૌતાનિ ધૌતાનિ સમ્વધ્યન્તે પુનઃ પુનઃ ।

વર્ત્માન્યપરિપક્વાનિ વિદ્યાદક્ષિન્નવર્ત્મ તત્ ॥ ૧૭ ॥

અપરિકિલ્બવર્ત્મનું લક્ષણ

પાંપણુ વારંવાર ધોયા છતાં વારંવાર પરસ્પર ચોટી જતી હોય અને કાચી જ રહેતી હોય, તો તે અપરિકિલ્બવર્ત્મ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૭

વિમુક્તસન્ધિ નિશ્ચેષ્ટં વર્ત્મ યદ્વ નિમીલ્યતે ।

એતદ્વાતહતં વિદ્યાત્સરુજં યદિ વાડરુજમ્ ॥ ૧૮ ॥

વાતહતવર્ત્મનું લક્ષણ

પાંપણુ ઠેકાણેથી ખસી ગયેલા સંધિવાળી, ક્રિયાબગરની, મિચાતી ન હોય તથા ઘણી ઢે થોડી પીડાવાળી હોય, તે વાતહતવર્ત્મ કહે છે. (આ વાયુજન્ય અને અસાધ્ય છે.) ૧૮

વર્ત્માન્તરસ્યં વિષમં ગ્રન્થિમૂતમવેદનમ્ ।

વિજ્ઞેયમર્વુદં પુંસાં સરક્તમવલમ્બિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

અર્પુદનું લક્ષણ

પાંપણુની અંદર વર્તુલપણાવગરનો, થોડી વેદનાવાળો, થોડો રાતો અને વળગી રહેલો, કઠણ ગાંઠો ઉત્પન્ન થાય છે, તે અર્પુદ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૯

નિમેષણીઃ શિરા વાયુઃ પ્રવિષ્ઠો વર્ત્મસંશ્રયાઃ ।

ચાલયેદતિવર્ત્માનિ નિમિષઃ સ ગદો મતઃ ॥ ૨૦ ॥

નિમિષનું લક્ષણ

વાયુ પાંપણુમાં રહેલી શિરાઓ, જે જગ્યા ઇણેને મિચાવનારી છે, તેઓમાં પેસી પાંપણુને

નામમિસ્તે સમુદિદ્યા ઇક્ષ્ણૈસ્તાન્પચક્ષ્મદે ॥૩॥

પાંપણેામાં થતા એકવીસ રોગો

ઉત્સંગિની, કુંભીકા, પોથકી, શર્કરાવત્ત્મ, અર્શોવત્ત્મ, શુક્રાર્શ, અંજનિકા, બદ્ધસવત્ત્મ, વર્ત્ત્માવત્ત્મ, કિસ્ટવત્ત્મ, કર્કશવત્ત્મ, સ્થાવવત્ત્મ, પ્રકિસ્ટવત્ત્મ, અપરિકિસ્ટવત્ત્મ, વાતહતવત્ત્મ, અખુંદ, નિમિષ, શોણિતાર્શ, લગણ, બિસવત્ત્મ અને પદ્મકોપ એ એકવીસ રોગો પાંપણેામાં થાય છે. પાંપણેાના રોગેાનાં આ નામેા કહ્યાં; હવે એ રોગેાનાં લક્ષણેા કહું છું, તે સાંભળો. ૩

પિઙ્કામ્યન્તરમુહી યાદ્યાધોવર્ત્ત્મસેથ્રયા ।

વિજ્ઞેયોત્સક્તિની નામ તદ્રૂપપિઙ્કાન્વિતા ॥૪॥

ઉત્સંગિનીનું લક્ષણ

પાંપણની અંદર રહેલા મોઢાવાળી, જાંયા-પણને લીધે બહુ બહાર હોય એવી જણાતી, નીચેની પાંપણમાં થયેલી, અંદર પડવાળી, પોતામાં પોતાના જેવી જ અનેક ફેડલીઓવાળી અને ખરજવાળી જે ફેડલી હોય, તે ઉત્સંગિની કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને સાધ્ય છે.) ૪

કુમ્મીકવીજપ્રતિમાઃ પિઙ્કાઃ પદ્મવર્ત્ત્મનોઃ

આધ્યાયન્તે તુ મિત્તા યાઃ કુમ્મીકપિઙ્કાસ્તુ તાઃ ॥૫॥

કુંભીકાનું લક્ષણ

પાંપણમાં તથા પાંપણના વાળેામાં, કઠોર પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થતી, દાડમના જેવાં ફળેાવાળી અને કુંભીકા નામની લતાનાં બીજ જેવી જે ફેડલીઓ, ફેડલાથી સૂચ બળ અને ફૂટીફૂટીને અન્યા કરે છે, તે ફેડલીઓ કુંભીકા કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૫

કણ્ઠસ્રાવાન્વિતા ગુર્વો રક્તસર્પપસન્નિમાઃ ।

પિઙ્કાશ્ચ રુજાવલ્ચઃ પોષકય ઇતિ સંજિતાઃ ॥૬॥

પોથકીનું લક્ષણ

ખરજવાળી, આવવાળી, ભારે, રાતા સરસવ જેવી અને વેદનાવાળી જે ફેડલીઓ પાંપણમાં

થાય છે, તેઓ પોથકી કહેવાય છે. (આ કદંજન્ય છે અને સાધ્ય છે.) ૬

પિઙ્કામિઃ સસૂક્ષ્મામિર્વનામિમિસંવૃતા ।

પિઙ્કા યા ચત્ર સ્થૂળા સા જ્ઞેયા વર્ત્ત્મશર્કરા ॥૭॥

શર્કરાવત્ત્મનું લક્ષણ

અત્યંત ઝીણીઝીણી ધાટી ફેડલીઓથી ચોતરફ વીંટાયેલી, ખરસટ અને બડી જે ફેડલી પાંપણમાં થાય છે, તે શર્કરાવત્ત્મ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને સાધ્ય છે.) ૭

ર્વારુચીજપ્રતિમાઃ પિઙ્કા મંદવેદનાઃ ।

સૂક્ષ્માઃ લઘાશ્ચ વર્ત્ત્મસ્યાસ્તદર્શોવર્ત્ત્મ કીર્તિતે ॥૮॥

અર્શોવત્ત્મનું લક્ષણ

હનાથાની કાઠડીનાં બીજ જેવી, મંદ વેદનાવાળી, ઝીણી અને તીક્ષ્ણ અણીઓવાળી જે ફેડલીઓ, પાંપણમાં થાય છે, તે અર્શોવત્ત્મ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને સાધ્ય છે.) ૮

દીર્ઘોડ્ઢુરઃ સ્વઃ સ્ત્વઘો દારુણો વર્ત્ત્મમ્મવાઃ ।

ધ્યાધિરેપ સમાલ્ચાતઃ શુષ્કાર્શ્વ ઇતિ સંજિતઃ ॥૯॥

શુષ્કાર્શનું લક્ષણ

પાંપણના અંદરના ભાગમાં લાંબા, ખરસટ અક્રક અને દારુ જે અકુર ઉત્પન્ન થાય છે, તે શુષ્કાર્શ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય છે અને સાધ્ય છે.) ૯

દાદ્યોદવતી તામ્રા પિઙ્કા વર્ત્ત્મમ્મવાઃ ।

મૃદી મન્દરુજા સૂક્ષ્મા જ્ઞેયા સાડજનનામિકા ॥૧૦॥

અંજનિકાનું લક્ષણ

બળતરાવાળી, મોઢાયા જેવી વ્યથાવાળી, રાતી, કોમળ અને મંદ વેદનાવાળી જે ઝીણી ફેડલી પાંપણમાં થાય છે, તે અંજનિકા કહેવાય છે. (આ રુધિરજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૦

વર્ત્ત્મોપચીયતે યસ્ય પિઙ્કામિઃ સમન્તતઃ ।

સર્વગામિઃ સ્થિરામિશ્વ વિઘાદ્ બહલવર્ત્ત્મ તત્ ॥૧૧॥

શુક્લાશ્વં મૃદુ કથયન્તિ શુક્લભાગે
સશ્વેતં સમમિહ વર્દ્ધેતે ચિરેણ ॥૪॥

શુકલાર્ભનું લક્ષણ

સફેદ ડોળા ઉપર કામળ, કાંઈક સફેદ
અને સમસ્થિતિવાળું માંસ ઉત્પન્ન થાય છે
અને લાંબે કાળે વૃદ્ધિ પામે છે, એ શુકલાર્ભ
કહેવાય છે. (આ કદંજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૪

યન્માંસં પ્રચયમુપૈતિ શુક્લભાગે
પન્નામં તદુપદિશન્તિ લોહિતાર્મ ॥૫॥

શોણિતાર્ભનું લક્ષણ

સફેદ ડોળા ઉપર રાતા કમળના જેવી
પ્રભાવાળું જે કામળ માંસ જમા થાય છે, તે
શોણિતાર્ભ કહેવાય છે. (આ રુધિરજન્ય અને
સાધ્ય છે.) ૫

વિસ્તીર્ણં મૃદુ વહુલં ચક્ષુત્પ્રકાશં
શ્યાવં વા તદધિકમાંસજાર્મ વિદ્યાત ॥૬॥

અધિમાંસાર્ભનું લક્ષણ

સફેદ ડોળા ઉપર કામળ, જડું, પહોળું
અને થોડું કાળાશ સહિત રતાશવાળું અથવા
કાળાશવાળું માંસ વૃદ્ધિ પામે છે તે અધિમાં-
સાર્ભ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને
સાધ્ય છે.) ૬

શુક્લે યત્પિશિતમુપૈતિ વૃદ્ધિમેત-
ત્સાચ્ચર્મલંભિપઠિતં ચરં પ્રપાણ્ડુ ॥ ૭ ॥

સ્નાય્વર્મનું લક્ષણ

સફેદ ડોળા ઉપર કઠણ, ખરસટ અને
અત્યંત કીકા વર્ણવાળું જે માંસ વધે છે, તે
સ્નાય્વર્મ કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય
અને સાધ્ય છે.) ૭

શ્યાવાઃ સ્યુઃ પિશિતનિમાસ્તુ વિન્દવો યે
શુક્ત્યામાઃ સિતનયને સ શુક્તિસંજઃ ॥૮॥

શુક્તિકાનું લક્ષણ

સફેદ ડોળા ઉપર કાંઈક કાળાશવાળાં,
માંસ જેવાં અને છીપતી પેટે કાંઈક લાંબાં જે

સફેદ બિંદુઓ થાય છે, તે શુક્તિકા કહેવાય છે
(આ પિત્તજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૮

एको यः शशरुधिरोपमस्तु बिन्दुः
शुक्लस्थो भवति तमर्जुनं वदन्ति ॥९॥

અર્જુનનું લક્ષણ

સફેદ ડોળા ઉપર સસલાના લોહી જે
રાતું જે એક બિંદુ થાય છે, તે અર્જુન કહેવા
ય છે. (આ રુધિરજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૯

उत्सन्नः सलिलनिमोऽय पिष्टशुक्लो
बिन्दुर्यः स भवति पिष्टकः सुवृत्तः ॥१०॥

પિષ્ટકનું લક્ષણ

સફેદ ડોળા ઉપર ગાયું, ચોખ્ખાના લો
જેવું સફેદ, ગોળ અને પાણી જેવું આછું જે
બિંદુ થાય છે, તે પિષ્ટક કહેવાય છે. (આ
કદંજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૦

जालभः कठिनशिरो महान्सरक्तः

સંતાનઃ સ્મૃત્ત્વં જાલસંજિતસ્તુ ॥૧૧॥

શિરાજાનું લક્ષણ

સફેદ ડોળા ઉપર જાળા જેવો, કઠણ
શિરાઓવાળો, મોટો અને રતાશવાળો શિરા
ઓનો જે જથ્થો થાય છે, તે શિરાજાલ કહેવા
ય છે. (આ રુધિરજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૧

शुक्लस्थाः सितपिडकाः शिरावृता या—

स्ता विद्यादसितसमीपजाः शिराजाः ॥१२॥

શિરાપિડકાનું લક્ષણ

સફેદ ડોળામાં કાળા ડોળાની નજીક
શિરાઓથી વીંટાયેલી જે સફેદ ફેડલીઓ થાય,
તે શિરાપિડકા કહેવાય છે. (આ સન્નિપાત
જન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૨

कांस्याभो भवति शिरावृतः सिते यो

बिन्दुर्वा स तु निरुजो बलासकाख्यः ॥१३॥

બલાસગ્રથિતનું લક્ષણ

સફેદ ડોળા ઉપર કાંસાના જેવી પ્રભાવાળું,
શિરાઓથી વીંટાયેલું પાણીના બિંદુ જેવું

અત્ય ત ચલાયમાન કરે, એ રોગ નિમિષ
કહેવાય છે (આ વાયુજન્ય અને અસાધ્ય છે) ૨૦
છિન્નાશિન્ના વિવર્દન્તે વર્ત્મસ્યા મૃદવોડ્ઘુરાઃ ।

દાહકણ્ઢુરુજોપેતાસ્તેડ્યઃ શોણિતસમ્ભવાઃ ॥ ૨૧ ॥

શોણિતાશનુ' લક્ષણુ

પાપણુમાં રહેવા, બળતરાવાળા, ખરજ-
વાળા અને વેદનાવાળા જે કામળ અકુચે વાર-
વાર કાપ્યા છતાં વાર વાર વંધા કરતા હોય, તે
શોણિતાશનું કહેવાય છે (આ રધિરજન્ય અને
અસાધ્ય છે.) ૨૧

અપાકઃ કઠિનઃ સ્થૂલો ગ્રન્યિર્વર્ત્મમવોડ્ઘુરજ્ઞ ।
સકણ્ઢુઃ પિન્ચિલ' કોલપ્રમાણો લગ્નસ્તુ સઃ ॥ ૨૨ ॥

લગણુનું લક્ષણુ

પાપણુમાં પાકવગરનો, કઠણુ, બડો, થોડો
વેદનાવાળો, ખરજવાળો, ચીકણુ અને બેર જેવડો
ગઠિ થાય છે, તે લગણુ કહેવાય છે (આ કઠ
જન્ય અને સાધ્ય છે) ૨૨

શૂન યદ્વર્ત્મ વહુમિઃ સૂક્ષ્મશિલદ્રૈઃ સમન્વિતમ્ ।
વિસમન્તર્જલ દ્વવ વિસવર્ત્મેતિ તન્મતમ્ ॥ ૨૩ ॥

વિસવર્ત્મનું લક્ષણુ

જે પાપણુ સોઝવાળી, જળની અદર રહેવા
કમળના મૂળની પેડે અનેક સૂક્ષ્મ છિદ્રોવાળી
અને ખરતી હોય, તે વિસવર્ત્મ કહેવાય છે.
(આ સન્નિપાતજન્ય અને સાધ્ય છે) ૨૩

પક્ષ્મશયગતા દોષાસ્તીક્ષ્ણાગ્રાણિ શ્રાણિ ચ ।
નિર્વર્તયન્તિ પક્ષ્માણિ તૈર્લુપ્ત ચાશ્ચિ દુર્યતે ॥
ઉત્પાદિતૈઃ પુનઃ શાન્તિઃ પક્ષ્મમિશ્રોપજાયતે ।
વાતાતપાનલદ્વેષી પક્ષ્મકોપઃ સ ડચ્યતે ॥ ૨૪ ॥

પક્ષ્મકોપનું લક્ષણુ

પાપણુમાં રહેવા દોષો, પાપણુમાં તીક્ષ્ણ
અગ્રોવાળા ખરસટ વાળા ઉત્પન્ન કરે છે, એ
વાળા અદર પેસનાથી આપ્ય કુખે છે, એ
વાળને ચીપિયા વડે એ ચી લેવામાં આવે, ત્યારે
શાંતિ થાય છે, વળી પાછા તે વાળ લાગી આવે

છે અને તે ઉપદ્રવથી પવન, તડકા કે અગ્નિ
સંહન કરી શકતાં નથી તથા પવન, તડકા
અને અગ્નિ ઉપર દ્રેષ રદ્યા કરે છે, એ રોગ
પક્ષ્મકોપ કહેવાય છે (આ સન્નિપાતજન્ય
અને સાધ્ય છે) ૨૪

અધ્યાય ૪થો

અર્થાતઃ શુક્ષ્મગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાય વ્યાખ્યા
સામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'શુક્ષ્મગતરોગ
વિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનુ તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશુ, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિ-
એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

પ્રસ્તારિશુક્ષ્મગતરોગવિમાસ-

સ્નાય્વર્મસજ્ઞાઃ સ્વલુ પચ રોગાઃ ।

સ્વુ શુક્તિકા ચાર્જનપિટ્તકૌ ચ

જાલ શિરાણાં પિટ્તકાથ યાઃ સ્વુ ॥

રોગા યજાસગ્રથિતેન સાર્દ

મેકાદશાક્ષ્ણોઃ સ્વલુ શુક્ષ્મગતે ॥ ૨ ॥

સર્વે ડોળામાં થતા અગિયાર રોગો

પ્રસ્તાર્યર્મ, શુન્નાર્મ, શોણિતાર્મ, અધિમા-
સાર્મ, આયર્મ, યુક્તિકા, અર્જુન, પિટ્તક,
શિરાશ્ચ, શિરાપિટ્તકા અને બાસગ્રથિત, એ
અગિયાર રોગો આખોના સર્વે ડોળામાં થાય છે

પ્રસ્તારિ ગ્રથિતમિદાર્મ શુક્ષ્મગતે

વિસ્તીર્ણ તતુ રધિરપ્રમે સનીલમ્ ॥ ૩ ॥

પ્રસ્તાર્યર્મનું લક્ષણુ

સર્વે ડોળા ઉપર ચુ થાયેલું, વિસ્તીર્ણ,
પાતણું, લોહી જેવી પ્રભાવાણુ અને કાઈક
કાળાચવાણુ, વધેલું માસ થાય છે, તે પ્રસ્તાર્યર્મ
કહેવાય છે (આ સન્નિપાતજન્ય તથા સાધ્ય છે) ૩

૧ સર્વે ડોળામાં થતા નેત્રરોગના સ પ્રાપ્તિ, લક્ષણાદિ
વિભો

દ્વિત્વગ્ગતં લોહિતમન્તતશ્ચ
 ચિરોસ્થિતં चापि विवर्जनीयम् ॥
 उष्णाश्रुपातः पिडका च कृष्णे
 यस्मिन्भवेन्मुद्गनिभं च शुक्रम् ।
 तदप्यसाध्यं प्रवदन्ति केचि-
 दन्ये च यत्तित्तिरिपक्षतुल्यम् ॥७॥

અપ્રણશુકની અમુક સ્થિતિ અસાધ્ય છે
 જે અપ્રણશુક માંસ વીંખાઈ જવાથી
 જાંડા મધ્યવાળું કે મધ્યમાં છિદ્રવાળા જેવું હોય,
 અથવા માંસથી વીંટાયેલું, ચંચળ, શિરામાં
 લાગી રહેલું, પદાર્થો ન દેખાય એવું, બે પટલોમાં
 પહોંચેલું, છેડામાં રાતું અને લાંબા કાળથી થયેલું
 હોય, તે અસાધ્ય છે; માટે તેની ચિકિત્સા કરવી
 નહિ. (માત્ર બે પટલોમાં પહોંચેલું કે લાંબા
 કાળથી થયેલું હોય, તો કષ્ટસાધ્ય છે, પણ બે
 પટલોમાં પહોંચેલું કે લાંબા કાળથી થયેલું છતાં
 ઉપર કહેલાં વિશેષણોવાળું હોય, તો અસાધ્ય
 છે.) દૃટલાક આચાર્યો કહે છે, કે 'જે નેત્રમાં-
 થી ભનાં આંસુઓ પડતાં હોય, ફેડફેડી થઈ
 હોય અને ફૂલું મગ જેવા આકારવાળું હોય, તો
 તે પણ અસાધ્ય છે.' ખીજા દૃટલાક આચાર્યો
 તો એમ કહે છે, કે 'તેતરની પાંખ જેવું થઈ
 ગયું હોય, તે અપ્રણશુક પણ અસાધ્ય થાય છે.' ૭

संछाद्यते श्वेतनिभेन सर्व-
 दोषेण यस्यासितमण्डलं तु ।
 तमक्षिपाकात्ययमक्षिकोप-
 समुत्थितं तीव्ररुजं वदन्ति ॥८॥
 अक्षिपाकात्ययનું લક્ષણ

અભિષ્યંદથી ઉત્પન્ન થયેલું, તીવ્ર વેદના-
 વાળું અને જમાં સર્વ દોષોએ ઉત્પન્ન કરેલા
 સફેદ જેવા આકારથી કાળો ડોળો સારી પેઠે
 ઢંકઈ ગયો હોય, એવું જે આંખનું દરદ થાય છે,
 તેને અક્ષિપાકાત્યય કહે છે. (આ સન્નિપાત-
 જન્ય અને અસાધ્ય છે.) ૮

अजापुरीषप्रतिमो रुजावान्
 सलोहितो लोहितपिच्छिलास्रः ।
 विदार्य कृष्णं प्रचयोऽभ्युपैति
 तं चाजकाजातमिति व्यवस्येत् ॥९॥
 અજકાજાતનું લક્ષણ

ખરૂરીની ચોખી લીંડી જેવી, પીડાવાળી,
 કાંઈક રતાશવાળી અને લાલ તથા ચીકણાં
 અશ્રુવાળી જે જાંચાઈ, કાળા ડોળાને ચીરીને
 પ્રાપ્ત થાય છે, તે અજકાજાત કહેવાય છે. (આ
 જાંચાઈ મેદની થાય છે, એમ સમજવું; કારણ કે
 વિદેહરાજાએ એ જાંચાઈની ઉત્પત્તિ ત્રીજા
 પટલમાં કહેલી છે. આ સ્થિતિજન્ય અને
 અસાધ્ય છે.) ૯

અધ્યાય ૬૬૦

अथातः सर्वगतरोगविज्ञानीयमध्यायं व्या-
 ख्यास्यामः । यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥१॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'સર્વગતરોગ-
 વિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
 વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિ-
 એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

स्यन्दास्तु चत्वार इहोपदिष्टा-
 स्तावन्त एवेह तथाधिमन्थाः ।
 शोफान्वितोऽशोकयुतश्च पाका-
 वित्येवमेते दश सम्प्रदिष्टाः ॥
 હતાધિમન્થોઽનિલપર્યયશ્ચ
 शुष्काक्षिपाकोऽन्यत एव वातः ।
 दृष्टिस्तथाग्लान्द्युपिता शिराणा-
 मुत्पातहर्षावपि सर्वभागाः ॥
 પ્રાચેણ સર્વે નયનામયાસ્તે
 भवन्त्यभिष्यन्दनिमित्तमूलाः ।

૧ સધળા નેત્રમાં થતા રોગોનાં નામો તથા લક્ષણો
 જણાવવા વિશેષ.

કાર્તિક ઇન્દ્ર અને વેદનાવગરતું ન જિંદુ થાય
છે, તે બલાસમ્રથિત કહેવાય છે. (આ કદશન્ય
અને સાધ્ય છે) ૧૩

અધ્યાય પમેા

અયાતઃ કૃષ્ણગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યા-
ર્યાસ્યામઃ । યથોવાચ મગવાન્ ઘન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ' કૃષ્ણગતરોગ-
વિજ્ઞાનીય ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રભાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે ન પ્રભાણે ભગવાન ધન-
તર્કિએ મુશ્તુતની પાસે કહેલું છે. ૧

યત્સર્ગનં શુક્રમયાગ્રણ વા

પાકાત્પચશ્વાપ્યજકા તથૈવ ।

ચત્વારં ઇતેઽમિદિતા વિકારાઃ

કૃષ્ણાગ્રયા સમ્રહતઃ પુસ્ત્રાત્ ॥૨॥

કાળા ડોળામાં થતા ચાર રોગો

અન્નણુશુક, અન્નણુક, અક્ષિપાકાત્પચ અને
અજકાત્પચ એ ચાર રોગો કાળા ડોળામાં ઉત્પન્ન
થાય છે, કે જેઓ વિષે આ તજના પહેલા
અધ્યાયના ૨૩મા વિષયમાં સંક્ષેપથી કહ્યું છે ૨

નિમગ્નરૂપ દિ મ્ભવેતુ કૃષ્ણે

સૂચ્યેવ વિદ્ધં પ્રતિમાતિ યદ્વૈ ।

સર્વં સ્વેદુષ્ણમતીલ રુચ્ચ

તત્સમ્રણ શુક્રમુદાહરન્તિ ॥૩॥

સન્નણુશુકનું લક્ષણ

જે ફૂલ કાળા ડોળામાં દુભેવા રૂપનાથ
હોય અર્થાત્ થોડું દેખાતું હોય, બધું મોઠથી
વીધાયેલું હોય એવું લાગે, નિરતર ઊંડા જળને
અવતું હોય અને અત્યંત વેદનાવાથ હોય,
તે સન્નણુશુક કહેવાય છે (આ સ્વિગ્નજન્ય
અને ધાતુ કરીને અસાધ્ય છે) ૩

૧ માળા ડોળામાં થતા રોગોના નજીક તથા
નાપાત્માપચ ૩ ના ૧૧વા વિષેને

દષ્ટેઃ સમીપે ન મ્ભવેતુ યથ
ન ચાવગાદં ન ચ સંમ્ભવેદિ ।

અવેદનાવગ્ન ચ સુમ્મશુકં

તત્સિદ્ધિમામોતિ કદાચિદેવ ॥૪॥

સન્નણુશુક સાધ્ય તથા અસાધ્ય કયું ?

જે સન્નણુશુક કીકીના સમીપમાં ન હોય,
ઝંડું ન હોય, અત્યંત આનવાથું ન હોય, વેદના-
વગરનું હોય અને એક જ હોય, તે કાર્તિક સમયે
સાધ્ય થાય છે, પણ જે સન્નણુશુક છીછીના મર્મ-
પમાં, ઝંડું, વેદનાવાથું, અત્યંત આનવાથું અને
જોટારૂપ હોય તે કદી સાધ્ય થતું નથી. ૪

સિત્તં યદમાત્પસિતપ્રદેશે

સ્પન્દાત્મકં નાતિભ્રમશ્ચયુક્તમ્ ।

વૈદ્યાયસાલ્પાત્રદલાનુકારિ

તદ્ગ્રનં સાધ્યતમં વદન્તિ ॥૫॥

અન્નણુશુકનું લક્ષણ તથા સાધ્યતા

કાળા ડોળામાં અભિભ્યદથી (અભિભ્યદની
લક્ષણો આ પછીના અધ્યાયમાં કહેવાશે,
તેથી) થયેલું જે ફૂલ આકાશમાં રહેલા
વાદળોના નાના ઢુકડા જેવું મફદ દેખાતું હોય,
અત્યંત પીડાવાથું ન હોય અને અશુભોથી
યુક્ત હોય, તે અન્નણુશુક કહેવાય છે આવું
અવણુશુક અત્યંત સાધ્ય છે એમ કહેવાય છે.
(જો કે નેત્રના સધળા રોગો અભિભ્યદથી થાય
છે, તો પણ આ ફૂલ તો અભિભ્યદથી જ થાય
છે, એવો નિયમ જણાવના ' અભિભ્યદથી થયેલું '
એ નિશ્ચય આપ્યું છે, આ સ્થિતિજન્ય છે.) ૫

ગમ્મીરજાતં વહલં ચ શુક

ચિરોત્થિતં ચાપિ વદન્તિ કૃષ્ણમ્ ॥૬॥

અન્નણુશુક સાધ્ય છતાં કષ્ટસાધ્ય પણ છે

જે અન્નણુશુક ઊંડું, જડું અને લાંબા
કાળથી થયેલું હોય, તે કષ્ટસાધ્ય પણ કહેવાય છે ૬

નિચ્છિન્નમધ્યં પિશિતાશૃતં વા

ચલં શિરાસક્તમદટ્ટિકુચ ।

વાળો પિત્તાધિમંથ થાય છે, કફાલિપ્થંદની વૃદ્ધિથી કફ સંબંધી તીવ્ર વેદનાઓવાળો કફાધિમંથ થાય છે અને રક્તાલિપ્થંદની વૃદ્ધિથી રુધિર સંબંધી તીવ્ર વેદનાઓવાળો રક્તાધિમંથ થાય છે.) ૭

ઉત્પાદ્યત ઇવાત્યર્થ નેત્રં નિર્મથ્યતે તથા ।

શિરસોર્ધ્વં તુ તં વિદ્યાદધિમન્થં સ્વલક્ષણૈઃ ॥૮॥

સઘળા અધિમંથોનું સામાન્ય લક્ષણ

જ અધિમંથ, જ અલિપ્થંદથી થયો હોય, તે અધિમંથમાં તે અલિપ્થંદનાં લક્ષણો હોવા ઉપરાંત નેત્ર જાણે અત્યંત ઉખેડી કે ફાડી નખાતું હોય તથા મથી નખાતું હોય, એવી પીડા થાય છે અને જાણે અરધું માથું અત્યંત ઉખેડી કે ફાડી નાખવામાં આવતું હોય તથા અત્યંત મથી નખાતું હોય એવી વેદના થાય છે. (માથાનો અરધો ભાગ તથા નેત્ર જાણે ઉખેડી, ફાડી કે મથી નખાતાં હોય, એવી વેદના થવી, એટલી અલિપ્થંદથી અધિમંથોની જુદાઈ છે. આ જુદા પ્રકારની વેદનારૂપ લક્ષણ, ચારે અધિમંથોમાં સરખી છે. માથાના અર્ધભાગમાં વેદના વ્યાધિના પ્રભાવથી થાય છે એમ સમજવું.) ૮

નેત્રમુત્પાદ્યત ઇવ મથ્યતેડરણિવચ્ચ યત્ ।

સઘર્ષતોદનિર્મદમાસંસ્વમાવિલમ્ ॥

કુચ્ચનાસ્ફોટનાધ્માનવેપથુવ્યથનૈર્યુતમ્ ।

શિરસોર્ધ્વં ચ યેન સ્યાદધિમન્થઃ સ મારુતાત્ ॥

વાતાધિમંથનું ખાસ લક્ષણ

નેત્ર જાણે ઉખેડી નખાતું હોય તથા અર-ણીની પેઠે મથાતું હોય એવી વેદના થાય, તેમ જ જાણે કરકરીઓથી યુક્ત થયું હોય તેમ પીડાય, સોઈ વડે ભોંકાયા જેવી વ્યથાથી તથા ભેદાયા જેવી વ્યથાથી યુક્ત થાય, માંસના સોજવાળું થાય તથા મલિન થઈ જાય અને અરધું માથું સંઘાયાવા જેવી વ્યથાથી, ફાટથી, સોજના જેવી વ્યથાથી, કંપથી તથા એવા જ પ્રકારની વાતજન્ય વ્યથાઓથી યુક્ત થયું હોય, તો જાણવું કે વાતા-

ધિમંથ થયો છે. (આ વાયુજન્ય તથા સાધ્ય છે.) ૯

સ્ક્તરાજિચિતં સ્ત્રાવિ વ્રહ્મિનેવાવદહ્યતે ।

યકૃત્પિણ્ડોપમં દાહિ ક્ષારેણાક્તમિવ ક્ષતમ્ ॥

પ્રપક્વોચ્છનવર્ણાન્તં સસ્વેદં પીતદર્શનમ્ ।

મૂર્છાશિરોદાહ્યુતં પિત્તેનાક્યધિમન્થિતમ્ ॥૧૦॥

પિત્તાધિમંથનું ખાસ લક્ષણ

નેત્ર રાત્રી રેખાઓથી વ્યાપ્ત થાય, સ્વંયા કરે, જાણે અગ્નિથી દાહ પામતું હોય એવું જણાય, જમણા પડખાની ગાંઠના પિંડ જેવું થઈ જાય, ક્ષારથી ખરડાયેલા જખમની પેઠે બળતરાથી યુક્ત થાય, છેડાઓમાં પાક તથા સોજાથી યુક્ત થાય, પાક તથા જડા વર્ણવાળું થઈ જાય, સ્વેદવાળું થઈ જાય, સઘળા પદાર્થોને પીળાપીળા બેયા કરે, મૂર્છા આવે તથા માથામાં દાહ થાય, તો જાણવું, કે પિત્તાધિમંથ થયો છે. (આ પિત્તજન્ય તથા સાધ્ય છે.) ૧૦

શોફવન્નાતિસંસ્વં સ્ત્રાવકળ્ડસમન્વિતમ્ ।

શૈત્યગૌરવપૅચ્છિલ્યદૂપિકાહર્ષણાન્વિતમ્ ॥

રૂપં પશ્યતિ દુઃસ્વેન પાંશુર્ણમિવાવિલમ્ ।

નાસાધ્માનશિરોદુઃસ્વયુતં શ્લેષ્માધિમન્થિતમ્ ॥

કફાધિમંથનું ખાસ લક્ષણ

નેત્ર સોજવાળું, કાંઈક ઓછી ઉચ્ચતાવાળું, સ્ત્રાવવાળું, ખરજવાળું, શીતળતાવાળું, ભારે પ-ણવાળું, ચીકાશવાળું, ચીપડાઓવાળું, ફૂંટી ગયેલા જેવું, જાણે રજથી ભરપૂર થઈ ગયું હોય એવું, મલિન તથા સઘળા પદાર્થોનાં રૂપોને માંડ-માંડ દેખે એવું થઈ જાય અને નાક ફૂંટી જાય તથા માથામાં ફાટ વગેરે વેદના થાય, તો જાણવું કે કફાધિમંથ થયો છે. (આ કફજન્ય તથા સાધ્ય છે.) ૧૧

વન્ધુજીવપ્રતીકાશં તામ્યતિ સ્પર્શનાક્ષમમ્ ।

સ્ક્તાસ્ત્રાવં સનિસ્તોદં પશ્યત્યગ્નિનિમા દિશઃ ॥

સ્ક્તમગ્નારિષ્ટવચ્ચ કૃષ્ણભાગશ્ચ લક્ષ્યતે ।

સ્ત્રીસંસ્કપર્ચન્તં તદ્રક્તેનાધિમન્થિતમ્ ॥૧૨॥

તસ્માદભિષ્વન્દમુદીર્યમાણ-

મુપાચરેદાશુ હિતાય ધીમાન્ ॥૨૧॥

નેત્રના સત્તર રોગો અને અભિષ્યંદોની ચિકિત્સા

વાતાભિષ્યંદ, પિત્તાભિષ્યંદ, કફાભિષ્યંદ, રક્તાભિષ્યંદ, વાતાભિષ્યંદ, પિત્તાભિષ્યંદ, કફાભિષ્યંદ, રક્તાભિષ્યંદ, સંશોદ્ધપાક, અશોદ્ધ-પાક, હતાભિષ્યંદ, વાતપર્યંચ, શુષ્કાશિપાક, અન્યતોવાત, અરક્ષાપ્રયુક્ત, શિરોત્પાત અને શિરાત્પંચ, એ સત્તર રોગો સપ્તમાં નેત્રમાં થાય છે. સપ્તમાં નેત્રરોગો ધણુ કરીને અભિષ્યંદોથી થાય છે, માટે બુદ્ધિમાન વૈદ્યે ઉત્પન્ન થતા અભિષ્યંદોની તુરંત જ ચિકિત્સા કરવી જોઈએ, જ્યોત્તિ હિત થાય ૨

નિસ્તોદનં સ્તમ્બનરોમહર્ષ

સદ્વૃષ્ણાસ્ત્રોરજમિતાપાઃ ।

નિશુષ્કમાનઃ શિશિરાશ્રુતા ચ

વાતાભિષ્યંદે નયને ભયન્તિ ॥૩॥

વાતાભિષ્યંદનું લક્ષણ

સોય વડે ભોંકાયા જવી વ્યથા, રત્નપ્રતા, ૩ વાડાઓનું જીણ થવું, નેત્રોનું કંઠકરીથી યુક્ત હોવાપણું, નેત્રોની રક્ષતા, માથામાં વ્યથા, નેત્રોનું ચીપડાથી રહિતપણું અને અશ્રુઓની ટાડાશ, એટલાં ચિહ્નો થયાં હોય, તો અણુ ૩ નેત્રમાં વાતાભિષ્યંદ થયો છે (આ વાયુ જન્ય અને સાધ્ય છે) ૩

દાહ્યપાકો શિશિરામિનન્દા

ધ્રુમાયનં વાપ્તમમુચ્છ્રયથ ।

ઉષ્ણાશ્રુતા પીતરુનેત્રતા ચ

પિત્તાભિષ્યંદે નયને ભયન્તિ ॥૪॥

પિત્તાભિષ્યંદનું લક્ષણ

નેત્રમાં બળતગ તથા પાકવું, શીતળ પદાર્થોની ઇચ્છા, નેત્રમાંથી અણુ ૩ વાડાની કળતા હોય એવું અણુ ૩, આંસુઓનો અતિ-

આવ જીનાશ અને નેત્રોની પીળાશ, એ ચિહ્નો ઉપરથી અણુ ૩ નેત્રમાં પિત્તાભિષ્યંદ થયો છે. (આ પિત્તજન્ય અને સાધ્ય છે) ૪

ઉષ્ણામિનન્દા ગુરુતાધિશોકઃ

કળ્પપદ્મો સિતતાતિશૈલ્યમ્ ।

સાગ્રો મુદ્ઘઃ પિચ્છિલ એ વાપિ

રુક્ષામિષ્ણે નયને ભયન્તિ ॥૫॥

કફાભિષ્યંદનું લક્ષણ

જીના પદાર્થોની ઇચ્છા, ભારેપણું, આંખોમાં સોજો, ખરજ, ચીપડાઓથી ખરડાયેલાપણું, સંકેદાઈ અત્યંત શીતળતા અને વાર વાર ચીકણું આવ, એ ચિહ્નો ઉપરથી અણુ ૩ નેત્રમાં કફાભિષ્યંદ થયો છે. (આ કફજન્ય તથા સાધ્ય છે) ૫

તામ્રાશ્રુતા લોહિતનેત્રતા ચ

રાજ્યઃ સમન્તાદતિલોહિતાશ્ર ।

પિત્તસ્ય લિજ્જાનિ ચ યાનિ તાનિ

રક્તામિષ્ણે નયને ભયન્તિ ॥૬॥

રક્તાભિષ્યંદનું લક્ષણ

આંસુઓની રતાશ, નેત્રોની લાવાશ, નેત્રમાં ચોતરફ અત્યંત રાતી રેખાઓ અને ઉપરના ચોયા વિચરમા કહેવાં પિત્તાભિષ્યંદના લક્ષણો, એ ચિહ્નો ઉપરથી અણુ ૩ નેત્રમાં રક્તાભિષ્યંદ થયો છે. (આ રુધિરજન્ય તથા સાધ્ય છે.) ૬

વૃદ્ધૈરૈતૈરભિષ્વન્દૈર્નૈરાણામક્રિયાત્મમ્ ।

તાવન્તસ્ત્વચિમન્યાઃ સ્યુર્નયને સ્ત્રીવેદનાઃ ॥૭॥

આરે અધિમથો અભિષ્યંદોથી થાય છે

જે માણસો અભિષ્યંદોની ઉપર ઔષધો

ઉપચારે ન કરે, તેઓને એ અભિષ્યંદોની વૃદ્ધિ થતા આંખોમાં તીવ્ર વેદનાનાશ ચાર અધિમ થો થાય છે. (વાતાભિષ્યંદની વૃદ્ધિથી વાયુ સંબધી તીવ્ર વેદનાઓનાગો વાતાધિમ થાય છે, પિત્તાભિષ્યંદની વૃદ્ધિથી પિત્ત સંબધી તીવ્ર વેદનાઓ-

મુદારૂણં યત્પ્રતિવોધને ચ
શુષ્કાક્ષિપાકોપહતં તદક્ષિ ॥૧૮॥

શુષ્કાક્ષિપાકનું લક્ષણ

પાંપણો દારૂણ તથા રૂક્ષ થઈ જાય, આંખ સંઘાચાયેલી રહે, બળતરા થાય, આંખથી જ દેખાય તે મેલું જ દેખાય અને ઉઘાડવાના સમયમાં આંખ અત્યંત વિકૃત દેખાય, એ રોગ શુષ્કાક્ષિપાક કહેવાય છે. (આ વાયુજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૮

યસ્યાવટૂર્કર્ણશિરોહનુસ્થો

મન્યાગતો વ્રાંપ્યનિલોઽન્યતો વા ।

કુર્યાદ્રુજોઽતિ મુવિ લોચને વા

તમન્યતોવાતમુદાહરન્તિ ॥૧૯॥

અન્યતોવાતનું લક્ષણ

ઘાંટામાં, કાનમાં, માથામાં, હડપચીમાં, ઝોડમાં કે પીઠ વગેરે બીજા સ્થળમાં રહેલો દુષ્ટ વાયુ ભ્રમર અથવા નેત્રમાં અત્યંત વેદના ઉત્પન્ન કરે છે, એ રોગ અન્યતોવાત કહેવાય છે. (આ વાયુજન્ય છે તેમ જ અન્ય સ્થળમાં રહેલો દુષ્ટ વાયુ અન્ય સ્થળમાં વેદના ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી આ રોગનું 'અન્યતોવાત' એ નામ સાર્થક છે.) ૧૯

અમ્લેન મુક્તેન વિદાહિના વા

સંછાદ્યતે સર્વત એવ નેત્રમ્ ।

શોફાન્વિતં લોહિતકૈઃ સનીલૈ-

રેતાદગમ્લાધ્યુષિતં વદન્તિ ॥૨૦॥

અમ્લાધ્યુષિતનું લક્ષણ

અત્યંત ખાટું અથવા વિદાહી અત્તાદિક ખાવામાં આવતાં નેત્ર કાંઈક કાળાશવાળી રતાશથી ચોમેર ઢંકાઈ જાય છે અને સોજવાળું થાય છે, એ રોગ અમ્લાધ્યુષિત કહેવાય છે. (આ પિત્તજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૨૦

અવેદના વાપિ સવેદના વા

યસ્યાક્ષિરાજ્યો હિ ભવન્તિ તામ્રાઃ ।

મુહુર્વિરજ્યન્તિ ચ તાઃ સમન્તાદ્

વ્યાધિઃ શિરોત્પાત ઇતિ પ્રદિષ્ટઃ ॥૨૧॥

શિરોત્પાતનું લક્ષણ

નેત્રની શિરાઓ વેદનાવગરની અથવા વેદનાવાળી રહી રાત્રી થઈ જાય અને વળી વારંવાર ચોમેર વિકૃત વર્ણવાળી થઈ જાય, એ રોગ શિરોત્પાત કહેવાય છે. (આ રુધિરજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૨૧

મોહાચ્છિરોત્પાત ઉપેક્ષિતસ્તુ

જાયેત રોગસ્તુ શિરાપ્રહર્ષઃ ।

તામ્રાચ્છમર્સં સ્વવતિ પ્રગાઢં

તથા ન શક્નોત્યભિવીક્ષિતું ચ ॥૨૨॥

શિરાહર્ષનું લક્ષણ

જે પ્રમાણથી શિરોત્પાતની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે, તો તે શિરોત્પાત જ શિરાહર્ષ થાય છે; જ શિરાહર્ષ, થતાં રાતાં તથા આછાં આંસુઓનો અત્યંત સ્રાવ થાય છે અને નેત્રથી જેઈ શકાતું નથી. (આ રુધિરજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૨૨

અધ્યાય ૭મો

અથાતો દષ્ટિગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યા-
ख्यास्यामઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપકંઠ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'દષ્ટિગતરોગ-
વિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્-
તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

મસૂરદલમાત્રાં તુ પશ્ચભૂતપ્રસાદજામ્ ।

સ્વદ્યોતવિસ્ફુલિજ્ઞામાં સિદ્ધાં તેજોભિરવ્યયૈઃ ॥

આવૃતાં પટલેનાક્ષ્ણોર્વાહિન વિવરાકૃતિમ્ ।

શીતસાત્મ્યાં નૃણાં દષ્ટિમાહુર્નયનચિન્તકાઃ ॥૨॥

આંખની કીકીનું માપ, કારણ તથા લક્ષણ

આંખની કીકી મસૂરની દાળ જેવડી છે,

૧ કીકીના સ્વરૂપની અને કીકીના રોગોની સમગ્રજ વિષેનો.

રક્તાધિમંથનું ખાસ લક્ષણ

નેત્ર બપોરિયાના ફૂલ જેવું થઈ જાય, ગ્લાનિ પામે, સ્પર્શ સદન કરી શકે નહીં, રાતા સ્ત્રાવને સ્ત્રવ્યા કરે, ભોંકાયા જેવી વ્યથાથી યુક્ત રક્ષા કરે, સપ્તમી દિશાઓને આશિ જેવી દેખે, દીપ્ત થઈ જાય તથા રાતા છેડાઓવાળું થઈ જાય અને કાળો રોગો રધિરમાં રૂબેલા અરીકા જેવો દેખાય, તે જાણવું કે રક્તાધિમંથ થયો છે. (આ રધિરજન્ય તથા સાધ્ય છે.) ૧૨

હન્યાદ્દદિં સમગ્રાત્ક્રોત્યો-

ઝીમન્યોઽમુક્મમ્ભરઃ પશ્ચરાત્ ।

પદ્માત્રાદ્વા માસ્તોત્યો નિહન્યા-

ન્મિથ્યાચાગત્યૈત્તિકઃ મય એવ ॥૧૩॥

અધિમંથોના ઉપચારોમાં ભૂતથી દદિનાશ

જે વૈધની કે રાગીની બૂઝથી ખોટા ઉપચાર થાય, તે કક્ષાધિમંથ સાત રાતની અંદર, રક્તાધિમંથ પાંચ રાતની અંદર, વાતાધિમંથ છ રાતની અંદર અને પિત્તાધિમંથ ત્રણ રાતની અંદર દદિને હણી નાખે છે. ૧૩

કળ્પપદ્મદેહાશ્રુયુતઃ પકોદુન્મરમન્નિમઃ ।

દાહસંહર્ષતામ્રત્વશોકનિસ્તોદગોર્ગ્નઃ ॥

જુષ્ઠો મુદ્ધઃ સ્વેચ્છાસમુપાશીતં સપિચ્છિલ્લમ્ ।

સંસ્મી પચ્યતે યથ નેત્રપાકઃ સગ્રોકઃ ॥૧૪॥

સરોઃકૃપાકનું લક્ષણ

જે નેત્ર ખરજથી યુક્ત હોય, ચીપડાથી ખરડાયેલ હોય, અશ્રુઓથી યુક્ત હોય, પાંદેલાં બંબરાનાં ફળ જેવું રાતું હોય, સોજવાળું હોય, બળતરાવાળું હોય, ફૂલી ગયેલા જેવું યષ્ટ હોય, રતાશથી યુક્ત હોય, સોજમાં ભોંકાયા જેવી વ્યથાથી યુક્ત હોય, ભારેપણુવાળું હોય, વાર-વાર બિનાં, ટાકાં તથા ચીકણાં આંસુને સ્ત્રવ્યા કરતું હોય અને પાકવાળું થઈ ગયું હોય, તે જાણવું કે સરોઃકૃપાક થયો છે. (આ સન્નિપાત જન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૪

ગ્રોઠર્હાનાનિ લિઙ્ગાનિ નેત્રપાકે ત્વશોકજે ॥૧૫॥

અરોઃકૃપાકનું લક્ષણ

ઉપર કહેલાં સરોઃકૃપાકનાં સપ્તમાં લક્ષણો થયાં હોય પણ કેવળ સોજે ન થયો હોય, તે જાણવું કે અરોઃકૃપાક થયો છે. ૧૫

उपेक्षणादक्षि यद्राजधिमन्यो

वातात्मकः शोषयति प्रमल ।

રૂઝાભિરુગ્માભિરસાધ્ય એ

હતાધિમન્યો ગદિતો ગદો હિ ॥

અન્તઃ સિરાણાં થમનઃ સ્થિતો દદિ પ્રતિક્ષિપન્ ।

હતાધિમન્યં જનયેત્તમસાધ્યં વિદુર્બુધાઃ ॥૧૬॥

હતાધિમંથનું લક્ષણ

વાતાલિખ્યંદથી થયેલો અધિમંથ, યોગ્ય ઉપચારોની ઉપેક્ષા કરવાથી ન્યારે ઉગ્ર વેદનાઓ કરી આંખને બળાત્કારે સૂકવી નાખી નષ્ટ કરે છે, ત્યારે એ અધિમંથ હતાધિમંથ કહેવાય છે અને જે અધિમંથ થતાં શિરાઓની અંદર રહેલો વાયુ, ઉગ્ર વેદનાઓ કરીને આંખને બહાર કાઢી નાખે છે; એ અધિમંથ પણ હતાધિમંથ કહેવાય છે. (આ બન્ને પ્રકારનો અધિમંથ વાયુજન્ય અને અસાધ્ય છે.) ૧૬

परमदयाक्षिमुग्माश्रितस्तु

यथानिलः संचगति प्रदुष्टः ।

પર્યાયશ્વાપિ રૂઝઃ કરોતિ

તે વાતપર્યાયમુદાહરન્તિ ॥૧૭॥

વાતપર્યાયનું લક્ષણ

જે પાંપણો, નેત્રો તથા ભમરોમાં રહેલો દુષ્ટ વાયુ, એ પાંપણો વગેરેમાં ફરીફરીને ઢાઈ સમયે પાંપણોમાં, ઢાઈ સમયે નેત્રોમાં અને ઢાઈ સમયે ભમરોમાં અનેક પ્રકારની તીવ્ર વેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, એ રોગ વાતપર્યાય કહેવાય છે. (આ વાયુજન્ય અને સાધ્ય છે.) ૧૭

यत्कृणितं दारुणरूक्षवर्त्म

संदहते चाविलदर्शनं यन् ।

જેવામાં આવે છે, પણ જ નીચે હોય તે જેવામાં આવતું નથી. જાંચે રહેલાં જ રૂપો જેવામાં આવે છે, તેઓ અત્યંત મોટાં હોય, તો પણ જાણે વસ્ત્રોથી ઢંકાયેલાં હોય, એવાં જેવામાં આવે છે. કાનવાળાં, નાકવાળાં તથા નેત્રોવાળાં શરીરો જાણે કાન, નાક અને નેત્રોથી રહિત હોય એવાં અથવા કાન વગેરેમાં વિકૃતિઓવાળાં હોય, એવાં જેવામાં આવે છે. જે દોષ બળવાન હોય, તો દષ્ટિ દોષના સ્વભાવ પ્રમાણે રંગાઈ જાય છે. દોષ જે નીચેના ભાગમાં રહ્યો હોય, તો સમીપમાં રહેલા પદાર્થો જેવામાં આવતા નથી. દોષ જે જાંચેના ભાગમાં રહ્યો હોય, તો દૂર રહેલા પદાર્થો જેવામાં આવતા નથી. દોષ જે ખાંભુના ભાગમાં રહ્યો હોય, તો ખાંભુમાં રહેલા પદાર્થો જેવામાં આવતા નથી. દોષ જે ચામેર રહ્યો હોય તો ઉપર, નીચે તથા ખાંભુમાં રહેલા પદાર્થો જુદાજુદા છતાં પણ મિશ્રિત જવા જેવામાં આવે છે. દોષ જે દષ્ટિના મધ્યમાં રહ્યો હોય, તો મોટા પદાર્થો નાના જેવામાં આવે છે. દોષ જે દષ્ટિમાં આડો રહ્યો હોય, તો એક પદાર્થ બે પદાર્થો જેવો જેવામાં આવે છે. દોષ જે દષ્ટિના બે ભાગમાં રહ્યો હોય, તો એક પદાર્થ ત્રણ પદાર્થો જેવો જેવામાં આવે છે અને દોષ જે અનિયમિત રીતે રહ્યો હોય, તો એક પદાર્થ ઘણા પદાર્થો જેવો દેખાય છે. ૬

તિમિરાશ્ચ : સ વૈ દોષશ્ચતુર્થપટલં મતઃ ।

રુગદ્વિ સર્વતો દષ્ટિ લિઙ્ગનાશઃ સ ઉચ્યતે ॥

તસ્મિન્નપિ તમોભૂતે નાતિરૂઢે મહાગદે ।

ચન્દ્રાદિત્યૌ સનક્ષત્રાવન્તરિક્ષે ચ વિદ્યુતઃ ॥

નિર્મલાનિ ચ તેજાંસિ આજિણ્ણાનિ ચ પશ્યતિ ।

સ એવ લિઙ્ગનાશસ્તુ નીલિકાકાચસંજ્ઞિતઃ ॥૭॥

ચોથા પટલમાં રહેલા દોષનું લક્ષણ

જે એ તિમિરાત્મક દોષ દષ્ટિના ચોથા (રુધિર તથા રસના આશ્રયે) પટલમાં આવ્યો હોય, તો તે ચામેરથી દષ્ટિ રાશી દે છે.

જે સમયે તે દોષ નીલિકાકાચ અને લિંગનાશ એ બે નામોવાળો રોગ કહેવાય છે. અંધકારની ઉપમા ધરાવનારો આ મોટો રોગ, અત્યંત વૃદ્ધિ પામ્યો ન હોય, ત્યાં સુધી માણસ અંતરિક્ષમાં ચંદ્ર, સૂર્ય, નક્ષત્રો અને વીજળી દેખે છે; (ક્રમ કે અંતરિક્ષ પ્રકાશમય હોવાથી અંધકારનું જોર ચાલતું નથી.) અગ્નિ વગેરેનાં નિર્મળ તેજને પણ દેખે છે અને રત્નો તથા સુવર્ણ વગેરે પ્રકાશિત પદાર્થોને પણ દેખે છે. (આ રોગ જૂનો થાય, ત્યારે એ ચંદ્રાદિક પદાર્થો પણ જેવામાં આવતા નથી.)

તત્ર વાતેન રૂપાણિ ભ્રમન્તીવ સ પશ્યતિ ।

આવિલાન્યરૂપામાનિ વ્યાવિદ્વાનિચ માનવઃ ॥૮॥

વાયુથી થયેલા તિમિરનું ખાસ લક્ષણ

રૂપો જાણે ભ્રમતાં હોય એવાં, મેલાં, અસ્પષ્ટ રતાશવાળાં અને વાંકાં જેવામાં આવતાં હોય, તો જાણવું કે વાયુથી થયેલું તિમિર છે. ૮

પિત્તેનાદિત્યસ્વદ્યોતશક્રચાપત્તિદ્ગુણાન્ ।

શિખિર્વર્હવિચિત્રાંશ્ચ નીલકૃણ્ણાંશ્ચ પશ્યતિ ॥૯॥

પિત્તથી થયેલા તિમિરનું ખાસ લક્ષણ

સૂર્ય, પતંગિયાં, ઇંદ્રધનુષ અને વીજળીનાં રૂપ મોરપીંછ જેવાં વિચિત્ર લીલાં અને કાળાં દેખે, તો જાણવું કે પિત્તથી થયેલું તિમિર છે. ૯

ગૌરચામરગૌરાણિ શ્વેતાભ્રપ્રતિમાનિ ચ ।

પશ્યેદસદ્દશ્માપ્યત્યર્થ વ્યગ્રે ચૈવાભ્રસંપ્લવમ્ ॥

સલિલપ્લાવિતાનીવ પરિજાઙ્ગાનિ માનવઃ ।

કફેન પશ્યેદ્રૂપાણિ સ્નિગ્ધાનિ ચ સિતાનિચ ॥૧૦॥

કફથી થયેલા તિમિરનું ખાસ લક્ષણ

જે રૂપો સફેદ ચામર જેવાં ગૌર, સફેદ વાદળાં જેવાં અત્યંત બડાં, જળમાં ડૂબેલાં જેવાં, અત્યંત શીતળતાવાળાં, સ્નિગ્ધ તથા સફેદ જેવામાં આવે અને આકાશમાં વાદળાંનો ધેરાવો નહીં છતાં વાદળાંનો ધેરાવો જેવામાં આવતો હોય, તો જાણવું કે કફથી થયેલું તિમિર છે. ૧૦

પાચે મહાબ્રુતોના આરથી ઉત્પન્ન થયેલી છે, પાચે મહાબ્રુતોના આગવાળી છતાં તેજના અવિક્ષ સારાથી ગોઠવાયેલી છે, નિમેષો આવે ત્યાં પતગિયા જેવી લાગે છે પતગિયા જેવી છતાં લાખા કાળ સુધી સ્થિર ગ્રહે એવા તેજના આગથી ગોઠવાયેલી હોવાથી દિવસે પણ પ્રકાશિત ગ્રહે છે, જેમ પતગિયુ તેજવાળુ છતાં ઢાઈને બાળતુ નથી, તેમ ઢાઈને બાળતી નથી, પાપણુ પુત્રી હોય, ત્યારે અગ્નિના તણખા જેવી પ્રકાશે છે અને રસ તથા લોહીના આશ્રયથી રહેવા બહારના પટલથી વીટાયેલી છે એ પટલના આછાપણથી રૂપોતુ અંકુલ કરવામા તે પ્રતાપ પામતી નથી, બધુ છિદ્રવાળી ટોચ એવા આકારવાળી છે, તેને સર્વદા ગીત જ અનુકૂળ ગ્રહે છે અને તેજમય છતાં સ્વભાવના બળથી રીત સાથે વિરોધ ધરાવતી નથી, એમ નેત્રના નિયમા વિદ્વાત ધરાવનારા શાવાન્ય શાસ્ત્રીઓ કહે છે ૨

રોગાસ્તદાથયાન્વોરાન્યદ્ ચ પદ્ ચ પ્રવત્સમ્હે ।
પટલાનુપ્રવિષ્ટસ્ય તિમિરસ્ય ચ લ્પ્પણમ્ ॥૩॥

દષ્ટિના રોગો તથા લક્ષણો કહેવાની પ્રતિજ્ઞા

હવે દષ્ટિમા પેડેલા કુદ્દ દોષના સ્વભાવરૂપ તિમિરનુ લક્ષણ અને દષ્ટિમા થતા બાગ્ બપ્ કર મેગોના લક્ષણો પણ કહીએ છીએ ૩

શિરામિરમિમમ્પ્રાપ્ય ત્રિગુણોઽપ્યન્તરે મૃગ્મ્ ॥
પ્રથમે પટલે દોષો યસ્ય દષ્ટો વ્યગ્મિતઃ ।

અવ્યક્તાનિ સમ્પાણિ મર્યાન્નેય પ્રપદ્યતિ ॥૪॥

પહેલા પટલમાં રહેલા દોષનું લક્ષણ

અત્યંત કુદ્દ થયેલો દોષ જેની દષ્ટિમા શિરાઓ દ્વારા અદર પેસી પડેલા (સૌથી અદરના, અનિયતા આશ્રયે ગ્રહેલા) પટલમા ગ્રહો હોય, તે માપમ મર્યા રૂપેને ગ્રાખા દેખે છે અને દોષ ઓગે હોય, નો દાર્ડ મમયે ત્પદ પણ દેખે છે ૪

દષ્ટિર્મૃશં વિહ્વલતિ દ્વિતીયં પટલં ગતે ।
મધિકા મશ્કાન્કેગાઞ્જાલકાનીવ પદ્યતિ ।
મળ્ટલાનિ પતામ્પથ મરીચીઃ કુળ્ડલાનિ ચ ॥
પરિહિન્નાશ્ચ ધિનિધાન્વર્પમન્ત્રં તમાસિ વા ।
દૂરસ્થાન્યપિ રૂપાણિ મન્યતે ચ સમીપતઃ ॥
સમીપસ્યાનિ દૂરે ચ દષ્ટેર્ગોચરનિન્નમાત્ ।
યત્નગ્નનપિ ચાત્યર્થં ઇંચીપાશ ન પદ્યતિ ॥૫॥

બીજા પટલમાં રહેલા દોષનું લક્ષણ

દોષ ને બીજા (મેદના આશ્રયે રેતના) પટલમા આવ્યો હોય, તો દષ્ટિ પડેવાના કમ્તા વગેરે વિકૃત થઈ બપ્ છે, એટલે માખીઓ, મચ્છરો તથા વાળોને કરોળિયાએ રચેના બગાડો જેવા જુએ છે, વતુલ પદાર્થો, પતાકાઓ, કિરણો, કુડોલો, નક્ષત્રાદિ અને પડછાયા વગેરેના સચારેને ઊંચે, નીચે, આડા રહેવા તથા અનેક બળોવાળા દેખે છે, વરસાદ, વાદળા તથા અપકાગ ન હોય, તો પણ બધુ ટોચે એવા જુએ છે, રૂપોતુ માથુ અંકુલ નહિ કરવારૂપ વિન્નમ થવાથી ટૂં રહેવા રૂપો સમીપમા રહેવા જણાય છે, સમીપમાં રહેવા રૂપો ટૂં રહેવા દેખાય છે અને અત્યંત યત્ન કર્યા છતાં સોયનું નાકુ દેખાતું નથી ૫

ઉર્ધ્વં પદ્યતિ નાઘસ્તાવૃત્તીય પટલં ગતે ।
મહાન્ત્યપિ ચ રૂપાણિ ચ્છાદિતાનીન વામમા ॥
વર્ણનામાધિયુક્તાનિ નિપરીતાનિ વીક્ષતે ।
યથાદોષં ચ ગ્ચેત દષ્ટિર્દોષ વર્લીયસિ ॥
અથ મ્થિતે મમીપસ્યં દૂરમ્થ ચોપરિમ્થિતે ।
પાર્થમ્થિતે તથા દોષ પાર્થમ્થ્યાનિ ન પદ્યતિ ॥
મમન્તતઃ મ્થિતે દોષે મહુલાનીવ પદ્યતિ ।

દષ્ટિમધ્યગતે દોષ મહદ્દસ્ય ચ પદ્યતિ ॥
દોષ દષ્ટિમ્થિતે તિર્યક મ ગ્ફ મન્યતે દ્રિષા ।
દ્રિષા મ્થિતે ત્રિષા પદ્યદ્દ્રિષા ચાનગમ્થિત ॥૬॥

ત્રીજા પટલમાં રહેલા દોષનું લક્ષણ

દોષ ને ત્રીજા (આમના આશ્રયે રહેવા) પટલમા આવ્યો ટોચ, નો જ ઊંચે દોષ ને

૭. ત્રીજા પટલ સુધી તિમિરોને દષ્ટિમાં થતા આર
રોગોમાં નહિ ગણતાં લિંગનાશોનાં પૂર્વરૂપો જેવાં
માનેલાં છે. ૧૪

સ્ક્તજં મણ્ડલં દૃષ્ટૌ સ્થૂલકાચાનલપ્રભમ્ ।
પરિસ્થાયિનિ રોગે સ્વાન્મ્લાગ્યાનીલં ચ મણ્ડલમ્
દોષક્ષયાત્કદાચિત્સ્યાત્સ્વયં તત્ર ચ દર્શનમ્ ॥

અરુણં મણ્ડલં વાતાચ્ચન્દ્રલં પરુપં તથા ।
પિત્તાન્મણ્ડલમાનીલં કાંસ્યામં પીતમેવ વા ॥
શ્લેષ્મણા વહલં સ્તિગ્ધં શઙ્ખકુન્દેન્દુપાણ્ડુરમ્ ।
ચલત્પન્નપલાગસ્થઃ શુક્રો વિન્દુરિવામ્ભસઃ ॥
મૃદ્યમાને ચ નયને મણ્ડલં તદ્વિસર્પતિ ।

પ્રવાલપન્નપત્રામં મણ્ડલં શોણિતાત્મકમ્ ॥
દૃષ્ટિરાગો ભવેચ્ચિત્રો લિઙ્ગનાશે ત્રિદોષજે ।
યથાસ્વં દોષલિઙ્ગાનિ સર્વેષ્વેવ ભવન્તિ હિ ॥૧૫॥

છ પ્રકારના લિંગનાશોનાં લક્ષણો

જે દષ્ટિનું મંડલ બડા ઠાય જેવું સ્થૂળ
અને અશિના જેવી તથા કાંઈક નીલતાવાળી
પ્રભાવાળું થઈ ગયું હોય, તે બાણુવું કે પરિસ્થાયી
લિંગનાશ થયો છે. આ લિંગનાશમાં કાંઈ
વખતે પોતાની મેળે જ દોષનો ક્ષય થતાં દષ્ટિ
પદાર્થોને જોઈ શકે છે. (આ લોહીના સારથી
મિશ્ર થયેલા પિત્તથી થાય છે અને યાપ્ય છે.)

જે દષ્ટિનું મંડલ અરુણવર્ણવાળું, ચંચલ
તથા ખરસટ સ્પર્શવાળું થઈ ગયું હોય, તે
બાણુવું કે વાતલિંગનાશ થયો છે. (આ
વાયુજન્ય છે અને યાપ્ય છે.)

જે દષ્ટિનું મંડલ કાંઈક નીલતાવાળું,
કાંસાના જેવા વર્ણવાળું કે પીળું જ થઈ ગયું હોય,
તે બાણુવું કે પિત્તનીલલિંગનાશ થયો છે.
(આ પિત્તથી થાય છે અને યાપ્ય છે.)

જે દષ્ટિનું મંડલ બહુ, સ્તિગ્ધ અને
શંખ, મોગરો તથા ચંદ્ર જેવું સફેદ વર્ણવાળું
થઈ ગયું હોય, ચલાયમાન થતા કમલપત્ર
ઉપર રહેલા જળના સફેદ ખિંદુ જેવું લાગતું
હોય અને આંગળીથી નેત્રને ચોળતાં આધુ-

પાણું થતું હોય, તે બાણુવું કે કક્કલિંગનાશ
થયો છે. (આ કક્કથી થાય છે અને યાપ્ય છે.)

જે દષ્ટિનું મંડલ પરવાળા જેવું તથા રાતા
કમળની પાંખડી જેવું થઈ ગયું હોય, તે બાણુવું
કે રક્તલિંગનાશ થયો છે. (આ રુધિરજન્ય
અને યાપ્ય છે.)

જે દષ્ટિનું મંડલ વિચિત્ર વર્ણવાળું થઈ ગયું
હોય તે બાણુવું કે સાન્નિપાતિકલિંગનાશ
થયો છે. (આ ત્રણે દોષોથી થાય છે અને
યાપ્ય છે.)

દરેક લિંગનાશમાં તે લિંગનાશ જે દોષથી
થયો હોય, તે દોષનાં બીજાં ચિહ્નો પણ અવશ્ય
હોય છે. ૧૫

પદ્ લિઙ્ગનાશઃ પદિમે ચ રોગા

દૃષ્ટ્યાશ્રયાઃ પદ્ ચ પહેવ ચ સ્યુઃ ।

તથા નરઃ પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિઃ

કફેન ચાન્યસ્ત્વથ ધૂમદર્શી ॥

યો હસ્વજાત્યો નકુલાન્ધતા ચ

ગમ્મીરસંજ્ઞા ચ તથૈવ દષ્ટિઃ ॥૧૬॥

દષ્ટિના આર રોગોમાં છ લિંગનાશો

ઉપર કહેલા છ લિંગનાશો, પિત્તવિદગ્ધ-
દષ્ટિ, શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ, ધૂમદર્શી, હસ્વજાત્ય,
નાકુલાન્ધ અને ગંભીરિકા એ આર રોગો દષ્ટિમાં
થાય છે. (તેઓમાં છ લિંગનાશોનાં લક્ષણો તે
ઉપર અપાઈ ગયાં છે, માટે હવે પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ
વગેરે છ રોગોનાં લક્ષણો આપવામાં આવશે.) ૧૬

પિત્તેન દુષ્ટેન ગતેન દષ્ટિમ્

પીતા ભવેદ્યસ્ય નરસ્ય દષ્ટિઃ ।

પીતાનિ રૂપાણિ ચ મન્યતે યઃ

સ માનવઃ પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિઃ ॥

પ્રાપ્તે તૃતીયં પટલં-તુ દોષે

દિવા ન પચ્યેન્નિશિ વીક્ષતે ચ ।

રાત્રૌ સશીતાનુગૃહીતદષ્ટિઃ

પિત્તાલ્પભાવાત્સકલાનિ પચ્યેત્ ॥૧૭॥

તથા રક્તેન રક્તાનિ તમાસિ વિવિધાનિ ચ ।
હસ્તિશ્યામકૃષ્ણાનિ ધૂમધ્રુવાણિ ચેત્સતે ॥૧૧॥

રુધિરથી થયેલા તિમિરનું ખાસ લક્ષણ

જે અનેક પ્રકારના અધકારો જોવામાં આવતા હોય અને રૂપો રાતા, હરિતવર્ણવાળાં, થોડીધણી ઠાળાશવાળા અને ધુમાડાથી ઘેરાયેલા જવાં જોવામાં આવતાં હોય, તો બહુવુ કે લોહીથી થયેલું તિમિર છે (જે કે આ તિમિર લોહીની અદર રહેવા દોષથી થતું હોવાથી લોહીથી થયેલું કહેવાય નહિ, તો પણ લોહી બહુ હોવાથી તેને લોહીથી થયેલું કહ્યું છે) ૧૧

સન્નિપાતેન ચિત્રાણિ વિષ્ણુતાર્નાવ પદ્યતિ ।

ઘટ્ટા યા દ્વિધા યાપિ સર્વાણ્યેન સમન્તતઃ ।

હીનાધિકાન્જ્ઞાન્યથા જ્યોર્તાપ્યપિ ચ પદ્યતિ ॥

સન્નિપાતથી થયેલા તિમિરનું લક્ષણ

જે જોમેર સઘળાં રૂપો વિચિત્ર વર્ણો વાળા, વીખરાયેલા જવા, બન્ને પ્રકારના અથવા ઘણા પ્રકારના અને જોછા અજોવાળા અથવા અધિક અજોવાળા જોવામાં આવતા હોય તથા તારા આદિ પણ તેવા જોવામાં આવતા હોય તો બહુવુ કે સન્નિપાત (નણું દોષો) થી થયેલું તિમિર છે (આથી એમ મમજાય છે, કે કેવળ ત્રીજા પટલમાં રહેલા દોષથી જ રૂપો જોછા અજોવાળા જોવામાં આવે છે એમ નથી, પણ જે સન્નિપાત હોય, તો અન્ય પટલોમાં પણ દોષોની સ્થિતિથી રૂપો ન્યૂનાધિક અજોવાળા જોવામાં આવે છે) ૧૦

પિત્ત મનેત્પગ્મિભ્યામિ મૃદ્ધિર્ન રક્તનેજમા ।

પીતા દિશસ્તથોદ્યન્તમાદિત્યમિષ પદ્યતિ ॥

વિરીર્યમાણાન્લલ્યોતૈર્યદ્યાન્તેજોમિરેન ચ ॥૧૩॥

લોહીના સારમિશ્ર પિત્તથી થયેલું તિમિર

જે સઘળી દિશાઓ પીળી જોવામાં આવતી હોય, મૂર્ધા બહુ ઊંચો હોય એવો જોવામાં આવતો હોય અને વૃત્તો પતંગિયાથી તથા

અગ્નિ વગેરે તેજોથી વ્યાપ્ત થતા જોવામાં આવતા હોય, તો બહુવુ કે લોહીના સારના મિશ્રણના પિત્તથી થયેલું તિમિર છે. આ પિત્ત કાઈ વખતે પોતાની મેળે પણ ક્ષીણ થાય છે ૧૩

વક્ષ્યામિ પદ્ધિર્થે રાગૈર્લિંગનાશમતઃ પરમ્ ॥

રાગોઞ્ચળો માસ્તજઃ પ્રદિષ્ટઃ

પિત્તાત્પરિમ્લાન્યથાપિ નીલઃ ।

વક્ષાત્સિતઃ શોણિતજસ્તુ રક્તઃ

સમસ્તદોષોઽથ વિચિત્રરૂપઃ ॥૧૪॥

ત્રીજા પટલમાં રહેલા દોષથી દષ્ટિના વર્ણો

હવે ત્રીજા પટલમાં રહેલા દોષોના છ

પ્રકારના દષ્ટિના વર્ણો ઉપરથી વ્યવસ્થા કર્યું છે,

તે પછી (પદરમાં વિષયમાં) છ પ્રકારના લિંગ

નારા નામના દષ્ટિરોગોના લક્ષણો કહીશ વાંચુ

ત્રીજા પટલમાં રહ્યો હોય તથા બળવાન હોય, તો

દષ્ટિનો વર્ણ અશુભ થઈ બળ છે પિત્ત ત્રીજા

પટલમાં રહ્યું હોય તથા બળવાન હોય, તો દષ્ટિનો

વર્ણ નીલ થઈ બળ છે કદં ત્રીજા પટલમાં રહ્યો

હોય તથા બળવાન હોય, તો દષ્ટિનો વર્ણ સફેદ

થઈ બળ છે લોહી ત્રીજા પટલમાં રહ્યું હોય

તથા બળવાન હોય, તો દષ્ટિનો વર્ણ લાલ થઈ

બળ છે, તથા દોષો ત્રીજા પટલમાં રહ્યા હોય

તથા બળવાન હોય, તો દષ્ટિનો વર્ણ વિચિત્ર થઈ

બળ છે લોહીના સારના મિશ્રણના પિત્ત

ત્રીજા પટલમાં રહ્યું હોય તથા બળવાન હોય, તો

દષ્ટિનો નરુ જ્ઞાનિવાગો થઈ બળ છે (આ

અધ્યાયના છઠ્ઠા વિષયમાં 'જે દોષ બળવાન હોય

તો દષ્ટિ દોષના સ્વભાવ પ્રમાણે રંગાર્થ બળ છે' ?

એમ જ કહ્યું છે તેનું આ વ્યાખ્યાન આપ્યું છે

એમ સમજવું તિમિરો પહેલાં કે બીજા પટલમાં

હોય, તો સાધ્ય છે, ત્રીજા પટલમાં હોય તથા

ઉપર પ્રમાણે વર્ણપ્રાપ્તિ થઈ હોય, તો યાધ્ય છે

તથા કાચ કહેવાય છે અને નોંધા પટલમાં હોય,

તો દષ્ટિને નોંખેથી રાશી દેતા લિંગનારા

અથવા નીલિકાકાચ નામનો દષ્ટિરોગ કહેવાય

દષ્ટિ જેવી પ્રકાશે, દિવસે સધળાં રૂપો વિચિત્ર દેખવામાં આવે અને રાતે તો કશું દેખાય જ નહીં, એ રોગ નકુલાંધ્ય કહેવાય છે. (આ સન્નિપાતજન્ય અને અસાધ્ય છે.) ૨૧

દષ્ટિવિરૂપા શ્વસનોપસ્રુટા

સહુચ્યતેઽભ્યન્તરતથ યાતિ ।

રુજાવગાઢા ચ તમક્ષિરોગં

ગમ્મીરિકેતિ પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥૨૨॥

ગંભીરિકાનું લક્ષણ

દષ્ટિ વાયુથી પીડાઈને વિકૃતરૂપવાળી રહ્યા કરે, સંક્રાંત્ય પામ્યા કરે, ઊંડી ઊતરી જાય અને ઊંડી વેદનાથી યુક્ત રહ્યા કરે, એ નેત્રરોગને વિદ્વાન વૈદો ગંભીરિકા કહે છે. (આ વાયુજન્ય અને અસાધ્ય છે.) ૨૨

વાહ્યૌ પુનર્દ્વાવિહ સમ્યદિદ્યૌ

નિમિત્તતથાપ્યનિમિત્તતથ ।

નિમિત્તતસ્ત્ર શિરોઽમિતાપા-

જ્ઞેયસ્ત્વમિવ્યન્દનિદર્શનૈશ્ચ ॥

સુરર્પિગન્ધર્વમહોરગાનાં

સન્દર્શનેનાપિ ચ માસુરાણામ્ ।

હન્યેત દષ્ટિર્મનુજસ્ય યસ્ય

સ લિઙ્ગનાશસ્ત્વનિમિત્તસંજઃ ॥

તત્રાક્ષિ વિસ્પષ્ટમિવાવભાતિ

વૈદ્યૃવર્ણા વિમલા ચ દષ્ટિઃ ।

વિદીર્યંતે સીદતિ હીયતે વા

નૃણામમીવાતહતા તુ દષ્ટિઃ ॥૨૩॥

એ આગંતુક રોગોનાં નિદાનો તથા લક્ષણો

આ તંત્રના પહેલા અધ્યાયના ૨૨મા તથા ૨૩મા વિષયમાં - સનિમિત્તલિંગનાશ અને અનિમિત્તલિંગનાશ એ નામના જે બે બાલ્ય (આગંતુક) નેત્રરોગો કહેલા છે, તેઓનાં નિદાનો તથા લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે:

ઝેરી કૂલના ગંધવાળા પવનાદિકતા સ્પર્શ-રૂપ નિમિત્તથી માયું તપી જતાં જે નેત્રરોગ

થાય છે, તે સનિમિત્તલિંગનાશ કહેવાય છે. અભિધ્યંદ નામના નેત્રરોગનાં જે લક્ષણો કહ્યાં છે, તે જ લક્ષણો આ રોગનાં પણ થાય છે. (ગદાધર વૈદ્ય કહે છે કે 'રક્તાભિધ્યંદનાં લક્ષણો ગયા અધ્યાયના છઠા વિષયમાં આપેલાં છે, તેઓ ઉપરથી આ રોગને જાણી લેવો. 'આ અસાધ્ય છે.)

દેવ, ઋષિ, ગંધર્વ, મોટા નાગ કે બીજા પ્રકાશમય પદાર્થોના આકસ્મિક અને જમાં તેઓનું સ્વરૂપ બરાબર ઝોળખી શકાય નહિ, એનાં દર્શનથી માણસનાં નેત્રોનો નાશ થઈ જાય છે; એ રોગ અનિમિત્તલિંગનાશ કહેવાય છે. (દેવ વગેરે લોકો કે મેરુ પર્વત આદિ પદાર્થો ધણું કરી સર્વ લોકોને પ્રત્યક્ષ થતા નથી; માટે તેઓના આકસ્મિક દર્શનને અનિમિત્તરૂપ માનેલું છે.) અનિમિત્તલિંગનાશ થયો હોય, તો આંખો સ્વસ્થ માણસની આંખો જેવી, લસણિયા મણિના જેવા વર્ણવાળી તથા નિર્દોષ દેખાતા છતાં કશું જોઈ શકતી નથી. (આ અસાધ્ય છે.)

નેત્રો બીજા પણ કોઈ પ્રકારના બહારના અભિધાતથી ઉપહત થઈને ફાટી જાય, દુઃખિત થઈ જાય કે હીન થઈ જાય, એ રોગને પણ સનિમિત્તલિંગનાશ ગણી લેવો. (જેથી નેત્રરોગોની છોતેરની સંખ્યામાં વધારો ન થાય.) ૨૩

इत्येते नयनगता महाविकाराः

संख्याताः पृथग्निह पट् च सप्ततिश्च ।

एतेषां पृथग्निह विस्तरेण सर्वं

वक्ष्येऽहं तदनु चिकित्सितं च तावत् ॥

નેત્રરોગોદિકનો ઉપસંહાર

આ પ્રમાણે નેત્રોમાં થતા છોતેર મોટા વિકારો નામો આપીઆપીને ગણી બતાવ્યા અને તે રોગોનાં નિદાનો તથા લક્ષણો વગેરે પણ જુદાંજુદાં જણાવી આપ્યાં હવે એ રોગોની બાબતમાં ચિકિત્સાવિભાગ કહેનાનો રહ્યો છે, તે સધળો વિસ્તારથી કહીશ અને તે પછી તેઓની ચિકિત્સા પણ વિસ્તારથી કહીશ. ૨૪

પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિનું લક્ષણ

દુષ્ટ થયેલું પિત્ત, દષ્ટિના પહેલા તથા બીજા પટલમાં પ્રાપ્ત થવાથી જે માણસની દષ્ટિ પીળી થઈ ગયેલી હોય, તે માણસ સધળાં રૂપોને પીળાં માને છે અને એ જ પિત્ત ત્રીજા પટલમાં આવતાં માણસ દિવસે દેખતો નથી, પણ રાતે તે સમયના સ્વાભાવિક શીતથી દષ્ટિને અનુકૂળતા મળવાથી પિત્ત ઓછું થતાં સધળા પદાર્થોને દેખે છે. આ બન્ને પ્રકારનો રોગ પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ કહેવાય છે. (આ પિત્તજન્ય અને સાધ્ય છે) ૧૭

તથા નરઃ શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ-
સ્તાન્યેન શુક્લાનિ હિ મન્યતે તુ ॥

ત્રિપુ સ્થિતો યઃ પટલેષુ દોષો
નક્તાન્યમાપાદયતિ પ્રસદ્ય ।

દિવા સ ઘર્ષાનુગૃહીતદષ્ટિ-
ર્વૈક્ષિત રૂપાણિ કફાલ્પમાવાત્ ॥૧૮॥
શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિનું લક્ષણ

દુષ્ટ થયેલો (વૃદ્ધિ પામેલો) કફ, દષ્ટિના પહેલા તથા બીજા પટલમાં પ્રાપ્ત થવાથી જે માણસની દષ્ટિ બગડી ગઈ હોય, તે માણસ સધળાં રૂપોને સફેદ માને છે. આ રોગ શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ કહેવાય છે એક કફ દષ્ટિનાં ત્રણ પટલોમાં આવ્યો હોય, તો બળાત્કારે નક્તાધ્ય (રાતે આંધળાપણું) કરે છે. દિવસે તો દષ્ટિ ઉપર સૂર્યનો અનુગ્રહ થવાથી કફ ઓછો થતાં સધળાં રૂપોને દેખે છે. આ રાતે આંધળાપણું પણ શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ જ કહેવાય છે. (આ કફજન્ય છે અને સાધ્ય છે) ૧૮

શોકજ્વરાયાસશિરોમિતાર્પ-
રમ્યાહતા યસ્ય નરસ્ય દષ્ટિઃ ।

સમ્પ્રમાદશ્ચિત્તિ સર્ગમાર્પ-
સ્તં ધૂમદર્શીતિ વદન્તિ રોગમ્ ॥૧૯॥

ધૂમદર્શીનું લક્ષણ

શોક, જ્વર, પરિશ્રમ કે માયામાં તડકા વગેરેના સંતાપો થવાથી જે માણસની દષ્ટિ

આઘાત પામેલી હોય, તે માણસ સધળા પદાર્થોને ધુમાડાવાળા દેખે છે. આ રોગ ધૂમદર્શી કહેવાય છે. (આ પિત્તજન્ય અને સાધ્ય છે) ૧૯

સ હૃસ્વજાત્યો દિવસેષુ કુચ્છા-
દ્ભ્રુવાનિ રૂપાણિ ચ યો ન પચ્યેત્ ॥૨૦॥

હ્રસ્વજાત્યનું લક્ષણ

માણસ જે વિકારથી દિવસે માંડમાંડ દેખે છે અને ઝીણાં રૂપોને તો દેખતો જ નથી, તે વિકાર હ્રસ્વજાત્ય કહેવાય છે. (અહીં દટકાક અંથકારોએ ‘રાત્રી ચ શીતાનુગૃહીતદષ્ટિઃ પિત્તાલ્પમાવાદપિ તાનિ પચ્યેત્’ એવા ઉત્તરાર્થ કદંધીને માન્ય છે, કે ‘હ્રસ્વજાત્યવાળો માણસ રાતે દષ્ટિને શીતનો અનુગ્રહ મળવાથી પિત્ત ઓછું થતાં સધળા પદાર્થોને દેખે છે’ તેમ જ ભાવ પ્રકાશદિક્ અથોમાં ‘યો વાસરે પચ્યતિ કષ્ટતોઽથ સ્વં મહચાપિ નિરીશ્વતેઽલ્પમ્ । રાત્રી પુનર્યઃ સકલાનિ પચ્યેત્ સ હૃસ્વજાત્યો મુનિભિઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥ ઇત્યાદિ શ્લોકોથી કહ્યું છે કે ‘હ્રસ્વજાત્યવાળો માણસ દિવસે માંડમાંડ દેખે, મોટાં રૂપોને પણ નાનાં દેખે અને રાતે તો સધળાં રૂપોને તેઓ જેવાં હોય તેવાં જ બરાબર દેખે, એ હ્રસ્વજાત્ય રોગ કહેવાય છે’ પરંતુ વિદેહનો અંથ જોતાં જણાય છે, કે હ્રસ્વજાત્યવાળો માણસ રાતે તો કશું પણ દેખે નહીં.’ ‘નક્તમન્ધાસ્તુ ચત્તારો યે પુરસ્તાત્ પ્રકીર્તિતાઃ । તેષામસાધ્યો નડુલો હ્રસ્વજાત્યસ્તથૈવ ચ ॥ એ શ્લોકથી વિદેહેહ્રસ્વજાત્ય વાળા માણસને સ્પષ્ટ રીતે નક્તાંવના (રાતે આંધળાના) ભેદમાં મળ્યો છે. આ રોગ પિત્તજન્ય છે અને ચારે પટલોમાં પિત્તના રહેવાના પ્રભાવથી અસાધ્ય છે)

વિદ્યોતતે યેન નરસ્ય દષ્ટિ-

દૌષામિપન્ના નકુલસ્ય વદન્ત ।

ચિત્રાણિ રૂપાણિ દિવા સ પચ્યેત્

સ વૈ વિકારો નડુલાન્યમંત્રઃ ॥૨૧॥

નડુલાંધ્યનું લક્ષણ

દષ્ટિ દોષોથી વ્યાપ્ત થઈને નાજિયાની

પાક, અન્યતોવાત, પૂચ્છાલસ, વાતપર્યય, વાતા-
ધિમંથ, પિત્તાધિમંથ, કફાધિમંથ, રક્તાધિમંથ,
વાતાભિષ્યંદ, પિત્તાભિષ્યંદ, કફાભિષ્યંદ અને
રક્તાભિષ્યંદ એ પંદર રોગો વેદન નામની શસ્ત્ર-
ક્રિયાને લાયક છે. (કેમ કે શિરવેદન કરવાથી તે
શાંત થાય છે.) ૭

શુષ્કાક્ષિપાકકફપિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ-
જ્વમ્લાશ્વશુક્લસહિતાર્જુનપિષ્ટકેષુ ।

અક્લિન્નવર્ત્મદ્રુતમુગ્ધજદર્શિશુક્તિ-
પ્રક્લિન્નવર્ત્મસુ તથૈવ ગ્લાસસંગે ।

આગ્નુનામયયુગેન ચ દૂષિતાયાં

દૃષ્ટો ન શસ્ત્રપતનં પ્રવદન્તિ તજ્ઞાઃ ॥૮॥

કયા ખાર રોગો શસ્ત્રક્રિયા સિવાય બીજી
ક્રિયાઓને જ લાયક છે ?

શુષ્કાક્ષિપાક, શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ, પિત્તવિ-
દગ્ધદષ્ટિ, અમ્લાધુપિત, અત્રણશુક્ર, અર્જુન,
પિષ્ટક, અપરિક્લિન્નવર્ત્મ, ધ્રુમદર્શી, પ્રક્લિન્નવર્ત્મ,
શુક્તિકા અને બ્લાસગ્રથિત એ ખાર રોગો
શસ્ત્રક્રિયાને લાયક નથી, પણ બીજી ક્રિયાઓને જ
લાયક છે. સનિમિત્તલિંગનાશ અને અનિમિત્ત-
લિંગનાશ, એ બે આંગતુક રોગો કદાચ યાપ્ય
જણાય, તો પણ શસ્ત્રક્રિયાથી યાપ્ય નથી, પણ
બીજી ક્રિયાઓથી યાપ્ય છે. ૮

સમ્પ્રશ્યતઃ પઢપિ યેઽમિહિતાસ્તુ કાચા-

સ્તેપશ્મકોપસહિતાસ્તુ ભવન્તિ યાપ્યાઃ ॥૯॥

કયા સાત રોગો યાપ્ય જ છે ?

વાતલિંગનાશ, પરિશ્લાથીલિંગનાશ, નીલ-
લિંગનાશ, કફલિંગનાશ, રક્તલિંગનાશ તથા
સાન્નિપાતિકલિંગનાશ એ છ નીલિકાકાચો જ
કહ્યા છે તેઓ બે રોગી કાંઈ પણ દેખતો હોય
તો યાપ્ય જ છે. પશ્ચિમકોપ નામનો નેત્રરોગ પણ
યાપ્ય જ છે. ૯

ચત્વાર એવ પવનપ્રભવાસ્ત્વસાધ્યા

દ્વૌ પિત્તજૌ કફનિમિત્તજ એક એવ ।

અષ્ટાર્ઘ્વકા રુધિરજાશ્વ ગદાસ્ત્રિદોષા-

સ્તાવન્ત એવ ગદિતાવપિ વ્રાહ્મજૌઘૌ ॥૧૦॥

કયા પંદર રોગો ડોઠક્રિયાને લાયક નથી ?

હતાધિમંથ, નિમિષ, ગંભીરિકા અને
વાતહતવર્ત્મ એ ચાર વાયુજન્ય રોગો, હસ્તજન્ય
તથા પૈત્તિકજન્યસ્નાવ એ બે પિત્તજન્ય રોગો,
શ્લેષ્મિકસ્નાવ નામનો એક કફજન્ય રોગ, રક્ત-
સ્નાવ, અજકાજત, શોણિતાર્શ તથા સત્રણશુક્ર
એ ચાર રુધિરજન્ય રોગો અને પૂચ્છાલસ,
નક્રુલાંધ, અક્ષિકાપાકાત્યય તથા અલજી એ
ચાર સાન્નિપાતિક રોગો, એ કુલ પંદર રોગો
ડોઠ પણ ક્રિયાને લાયક નથી; અર્થાત્ અસાધ્ય
જ છે. સન્નિમિત્તલિંગનાશ તથા અનિમિત્તલિંગ-
નાશ એ નામના બે આંગતુક રોગો પણ ધણું
કરી અસાધ્ય છે. ૧૦

અધ્યાય ૯મો

અથાત્તો વાતાભિષ્યન્દપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વાતાભિષ્યં-
દપ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વ-
ન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

પુરાણસર્પિષા સ્નિગ્ધૌ સ્યન્દાધીમન્થપીડિતૌ ।

સ્વેદયિત્વા યથાન્યાયં શિરામૌક્ષેણ યોજયેત્ ॥

સમ્પાદયેદ્દસ્તિભિશ્ચ સમ્યક્સ્નેહવિરેચિતૌ ।

તર્પણૈઃ પુટપાકૈશ્ચ ધૂમૈરાશ્ચ્યોતનૈસ્તથા ॥

નસ્યસ્નેહપરીપેકૈઃ શિરોવસ્તિભિરેવ ચ ।

વાતઘ્નાનૂપજલજમાંસામ્લકાયસેચનૈઃ ॥

સ્નેહૈશ્ચતુર્ભિરુણૈશ્ચ તત્પીતામ્બરધારણૈઃ ।

૧ વાતાભિષ્યંદ, વાતાધિમંથ, અન્યતોવાત, વાત-
પર્યય, શુષ્કાક્ષિપાક અને બીજા પણ દષ્ટિનો નાશ
કરનારા વાતજન્ય વ્યાધિઓની ચિકિત્સા વિષેનો.

અધ્યાય ૮મો

અયાતશ્ચિકિત્સિતપ્રવિભાગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં
વ્યાખ્યાસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ' ચિકિત્સિત
પ્રવિભાગવિજ્ઞાનીય ' એ નામના અધ્યાયનું તે
પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

પદ્મસતિયંઽમિહિતા વ્યાધયો નામલક્ષ્ણઃ ।
ચિકિત્સિતમિદં તેષાં સમાસાદ્ય્યાસતઃ કૃણુ ॥૨॥

નેત્રરોગોભાં બુદીબુદી ચિકિત્સાઓ

નેત્રોમાં થતા છોતર રોગો, કે જેઓ નાભો,
નિદાનો વગેરેથી તથા લશણોથી કહેવામાં આવ્યાં,
તેઓની હવે સંક્ષિપ્ત તથા વિસ્તીર્ણ ચિકિત્સાઓ
કહું છું, તે સાંભળો. (સંક્ષિપ્ત ચિકિત્સાઓ આ
અધ્યાયમાં કહેવાશે અને વિસ્તીર્ણ ચિકિત્સાઓ
આ અધ્યાય પછીના અધ્યાયોમાં કહેવાશે.) ૨

છેવાસ્તેષુ દર્શકથ નવ લેખ્યાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।
મેઘાઃ પચ્ચ વિકારાઃ સ્યુર્વ્યપ્પાઃ પચ્ચદર્શનતુ ॥
દ્વાદશાઞ્ચસ્રકૃત્વાથ યાપ્યાઃ સપ્ત ભવન્તિ હિ ।
રોગા વર્જયિતવ્યાથ દશ પચ્ચ ચ જાનતા ॥

અમાપ્યોવા ભવેતાં તુ યાપ્યો વાગન્તુમંજિતૌ ॥૩॥
છોતર નેત્રરોગોની ચિકિત્સાનું પૃથક્કરણ

ઉપર કહેલા નેત્રના છોતર રોગોમાં
અગિયાર રોગો છેદન નામની શસ્ત્રક્રિયાને લાયક
છે, નવ રોગો લેખન (ઉખેડવા તથા ખોતરવા)
નામની શસ્ત્રક્રિયાને લાયક છે, પાંચ રોગો બેદન
નામની શસ્ત્રક્રિયાને લાયક છે, પંદર રોગો વેધન
(પીંધવા) નામની શસ્ત્રક્રિયાને લાયક છે, બાર
રોગો શસ્ત્રક્રિયાને લાયક નથી, પણ બીજી ક્રિયા-
ઓને જ લાયક છે, સાત રોગો યાપ્ય જ છે, પંદર

૧ ૨૫ ૧૫ નેત્રરોગોમાં ૧૪ કઈ ચિકિત્સા કરવી.
એ અપાત્તા સિંગે.

રોગો કાઈ પણ પ્રકારની ચિકિત્સાને લાયક નથી
(અસાધ્ય છે) અને છેલા બે આંગતુક રોગો
અસાધ્ય છે તથા શસ્ત્રક્રિયા વિના બીજી ક્રિયાઓથી
યાપ્ય પણ છે. ૩

અર્શોઽન્વિતં ભવતિ વર્ત્તમ તુ ચત્તથાઽર્શઃ

શુષ્કં તથાર્બુદમયો પિડકાઃ શિરાજાઃ ।

જાલં શિરાજમપિ પચ્ચવિધં તથાઽર્મ

છેવા ભવન્તિ સહ પર્વણિકામયેન ॥૪॥

કયા અગિયાર રોગો છેદનક્રિયાને લાયક છે ?

અર્શોવર્ત્તમ, શુષ્કાર્શ, અર્બુદ, શિરાપિડકા,
શિરાઅલ, પ્રસ્તાયર્મ, શુક્રાર્મ, શોષિતાર્મ,
અધિભાંસાર્મ, સ્નાયુર્મ અને પર્વણી એ
અગિયાર રોગો છેદન નામની શસ્ત્રક્રિયાને
લાયક છે. ૪

ઝસજ્જિનીં વહલકર્દમવર્ત્તમનીં ચ

મ્યાયં ચ યચ્ચ પટિતં તિવહ વદ્ધવર્ત્તમ ।

શ્લિષ્ટં ચ પોષકિયુતં સ્વલુ યચ્ચ વર્ત્તમ

કુર્મ્મીકિનીં ચ સહ શર્કર્યા ચ લેખ્યાઃ ॥૫॥

કયા નવ રોગો લેખનક્રિયાને લાયક છે ?

ઊત્સંગિની, બલ્લવર્ત્તમ, કર્દમવર્ત્તમ, રયાવ-
વર્ત્તમ, વર્ત્તમવર્ત્તમ, કિલ્લવર્ત્તમ, પોષકી,
કુર્મીકા અને શર્કરાવર્ત્તમ, એ નવ રોગો લેખન નામની
શસ્ત્રક્રિયાને લાયક છે. ૫

શ્લેષ્મોપનાહલગ્નૌ ચ ચિમં ચ મેઘા

ગ્રન્થિથ યઃ કૃમિકૃનોઽન્નનનામિકા ચ ॥૬॥

કયા પાંચ રોગો બેદનક્રિયાને લાયક છે ?

શ્લેષ્મોપનાહ, લગ્ન, બિશતર્મ, કૃમિમંથિ
અને અંજનિકા એ પાંચ રોગો બેદન નામની
શસ્ત્રક્રિયાને લાયક છે. ૬

આદૌ શ્રિગ નિગદિતાથ યયોઃ પ્રયોગે

પાસૌ ચ યૌ નપનયોઃ પપનોઽન્યતથ ।

પૂપાલ્મ્માનિલવિપર્યયમન્યગંજાઃ

મ્પન્દાન્તુ યાન્તુપ્પશ્નમં હિ શ્રિગવ્યધેન ॥૭॥

કયા પંદર રોગો વેધનક્રિયાને લાયક છે ?

શિરોત્પાન, શિરાદર્પ, મરોદ્પાક, અરોદ્પ-

રનારાં દ્રવ્યોથી પકવી તેઓથી નેત્રોનું તર્પણ કરવું હિતકારી છે. પુટપાક, ધૂમ અને નસ્ય પણ સ્નેહિક જ ગોઠવવાં હિતકારી છે. (સ્નેહિક ધૂમ વિષે તથા સ્નેહિક નસ્ય વિષે ચિકિત્સાસ્થાન- ૪૦મા અધ્યાયમાં જુઓ.) ૩

નસ્યાદિષુ સ્થિરાક્ષીરમધુરૈસ્તૈલમિષ્યતે ॥૪॥

વાતાભિષ્યંદ તથા વાતાધિમંથ ઉપર નસ્યાદિકમાં કયું તેલ યોગ્ય છે ?

શાલીપણી, દૂધ અને કાકાદ્યાદિ મધુર-ગાણથી પકવેલું તેલ નસ્યાદિકમાં યોગ્ય મનાય છે. ૪

एण्डपल्लवे मूले त्वचि चाजं पयः शृतम् ।
कण्टकार्याश्च मूलेषु सुखोष्णं सेचने हितम् ॥
सैन्धवोदीच्ययष्ट्याह्वपिप्लीभिः शृतं पयः ।
हितमर्द्धोदकं सेके तथाश्च्योतनमेव च ॥
हीवेरवक्रमज्जिष्ठोदुम्बरत्वक्षु साधितम् ।
साम्भश्छागं पयो वापि शूलाश्च्योतनमुत्तमम् ॥५॥

વાતાભિષ્યંદ તથા વાતાધિમંથ ઉપર સિંચનમાં તથા આશ્ચ્યોતનમાં કયું દૂધ ?

એરંડાનાં પાંદડાં, મૂળ, છાલ અને ભોરિંગ-ણીનાં મૂળિયાંમાં દૂધને પકવી સહેવાય તેવું બનું રાખી તેથી સિંચન કરવું હિતકારી છે. અરધા પાણીવાળા દૂધને સૈંધવ, વાળો, જઠીમધ તથા પીપરથી પકવી તેનાથી સિંચન કરવું તથા આશ્ચ્યોતન કરવું પણ હિતકારી છે. જમાં અરધું પાણી નાખ્યું હોય, એવા બકરીના દૂધને વાળો, તગર, મજ્જા તથા ઉંખરાની છાલથી પકવી તેનું આશ્ચ્યોતન કરવાથી નેત્રોનું શૂળ નાશ પામે છે. ૫

मधुकं रजनीं पथ्यां देवदारुं च पेपयेत् ॥
आजेन पयसा श्रेष्ठमभिष्यन्दे तदक्षनम् ।
गैरिकं सैन्धवं कृष्णं नागरं च यथोत्तरम् ॥

૧ સેવનનો વિધિ આ તંત્રના ૧૮મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે તે જોવો.

द्विगुणं पिष्टमज्जिस्तु गुटिकाक्षनमिष्यते ।
स्नेहाक्षनं हितं चात्र वक्ष्यते तद्यथाविधि ॥६॥
वातालिष्यंद तथा वाताधिमंथ उपर
अंजनो

જઠીમધ, હળદર, હરડે અને દેવદારને બકરીના દૂધમાં વાટી નેત્રોમાં આંજવાં. આ અંજન અભિષ્યંદ ઉપર ઉત્તમ છે. સોનાગેરુ, સોનાગેરુથી બમણું સૈંધવ, સૈંધવથી બમણી પીપર અને પીપરથી બમણી સૂંઠને એકઠાં કરી, જળમાં વાટી ગુટિકા બનાવી તે ગુટિકા નેત્રોમાં આંજવી. વાતાભિષ્યંદ ઉપર તથા વાતાધિમંથ ઉપર સ્નેહાંજન પણ હિતકારી છે, કે જે આ અધ્યાયના ૮મા વિષયમાં છેદલે કહેવામાં આવશે. (એક મહિના સુધી તાંબાના વાસણમાં રાખેલા ધીમાં સૈંધવ નાખી તે ધી આંજવું, એ પણ સ્નેહાંજન કહેવાય છે. અંજનનો વિસ્તીર્ણ વિધિ, આ તંત્રના ૧૮મા અધ્યાયમાં કહેવાશે, તે જોવો.) ૬

रोगो यश्चान्यतोवातो यश्च मारुतपर्ययः ।
अनेनैव विधानेन भिषक्तावपि साधयेत् ॥
पूर्वभक्तं हितं सर्पिः क्षीरं चाप्यथ भोजने ।
वृक्षादन्यां कपित्थे च पञ्चमूले महत्यपि ॥
सक्षीरं कर्कटरसे सिद्धं चात्र घृतं पिबेत् ।
सिद्धं वा हितमत्राहुः पत्तूरार्तगलायिकैः ॥
सक्षीरं मेपशृङ्गया वा सर्पिर्वीरतरेण वा ॥७॥

અન્યતોવાત તથા વાતપર્યયની ચિકિત્સા

અન્યતોવાત તથા વાતપર્યયની વાતાભિષ્યંદના વિધાન પ્રમાણે જ વૈદે ચિકિત્સા કરવી. એ રોગોમાં ભોજન પહેલાં ધી પાવું અને ભોજનમાં દૂધ દેવું હિતકારી છે. ખાંદો, કોઠ અને બૃહત્પંચ-મૂલના ક્ષાથ, દૂધ તથા કાકડાશિંગીના રસથી પકવેલું ધી પાવું અથવા રતવેલિયો, કાંટાઅશેરિયો અને અજમોદના ક્ષાથ તથા દૂધ તથા ધી પાવું અથવા મેંઢાશિંગીના

પયોમિર્વસારૈશ્ચ શાત્ત્વર્ણઃ પાયસેસ્તથા ॥
 મિપક્સમ્પાદયેદતાયુપનાદૈશ્ચ વૃજિતૈઃ ।
 તથા ત્રોપરિ મુક્તસ્ય સર્પિપાનં પ્રશસ્યતે ॥
 ત્રિફલાકાયસંસિદ્ધં કેનલં જીર્ણમેવ વા ।
 સિદ્ધં વાતહરેઃ ક્ષીરં પ્રથમેન ગ્ણેન વા ॥૨૧॥
 વાતાભિધ્યંદ તથા વાતાધિમંથની
 ચિકિત્સા

જે માણસ વાતાભિધ્યંદથી કે વાતાધિમંથ-
 થી પીડાયેલ હોય, તેને વૈવે યોગ્ય રીતે જૂનું
 ઘી પાવાથી રનેહન સસ્કાર આપી, તે પછી સ્વેદન
 સસ્કાર આપી, ફક્ત ખોલીને લોહીનું સાવણું
 કરવું, સારી રીતે રનેહાત્મક વિરચનોથી
 વિરચિત કરવો, બસ્તિઓ દેવી અને તર્પણથી^૧
 પુટપાકથી,^૨ ધૂમપાનોથી, આદ્યોતનોથી^૩

૧ જે ઘી એ વર્ષ સુધી રાખી મૂકવામાં આયુ
 હોય તે જૂનું ઘી મહેવાય છે કેટલાક મહે છે, કે
 દસ વર્ષ સુધી રાખી મૂકેલું વી જૂનું મહેવાય છે

૨ રોગીને જેમાં વાયુ, તકો કે ર / ન હોય, એવા
 ધરમાં હતો સૂવળી પનાગેના અકાના લોહની
 સરખી દ' અને સામગરની પાણી નેત્ર ઉપર
 ૨રી પછી રોગીની આંખો મિચ્છાની તેઓના ઉપર
 પાપણો બૂલી જતા સુધી પાણીમાં રોહ બરવો બરાઈ
 રજા પછી ધીરેથી રોગીની આંખો ઉઘડાવી એ
 તર્પણનો પ્રકાર છે આ વિષયને વિગત આ તત્ત્વના
 ૧૮મા અધ્યાયમાં આપવામાં આવશે, તે જોવો

૩ મેહથી ભરેલું જે બીના જેટલું માસ લઈ
 તેમાં બીજા ઔષ્ધો ચાર તેનામાર અને પ્રવાહી પદાર્થો
 સોગ તેનામાર નાખી સર્વને એમાં મરી લોદા
 કરવો એ લોદાને પાદકાઓથી સારી પેડે વીગી તે
 ઉપર જે આગળના કે અગ્રા જેટલો માગીનો ચર
 ચડાવી અગ્નિમાં મૂકવા માગીનો ચર ધમધમના
 અગારા જેવા વર્ણવાગો ચઈ જળ તથા સુધી અગ્નિમાં
 રાખી પછી તે ગોળાને બહાર માટી લેવો પછી
 માગી તથા પાત્રને દૂર મરી કદના રસને નીચોડી
 લઈ તેનો તર્પણની રીત પ્રમાણે નેત્રમાં ઉપયોગ કરવો
 એ પુષ્પામ મહેવાય છે આ વિષયને વિગત આ
 તત્ત્વના ૧૮મા અધ્યાયમાં આપવામાં આવશે તે જોવો

૪ રોગીની આંખોને જે આગ્રાશ વ' ઉવાડી
 રાખીને તેઓમાં પ્રાપ્તતા, મધના કે મેહના દીપા

નસ્યોથી, રનેહનાં સિચનોથી શિરોબસ્તિઓથી,
 વાયુને હણનારાં જગડી તથા જલચર પ્રાણીઓ-
 નાં મસિાથી, કાજી વગેરેનાં તથા વાતહર
 ડનાથોના સિચનોથી, બિના કરેલા ચાર પ્રકારના
 રનેહોથી, રનેહમાં બિબરેનાં વસોતું નેત્ર
 દિક પર ધારણ કરાવવાથી, દૂધથી, વેસવારેના^૧
 ઉપનાહોથી, શાત્ત્વર્ણ^૨ ઉપનાહોથી, દૂધપાકના
 ઉપનાહોથી અને બીજા પ્રકારના પણ યોગ્ય
 ઉપનાટોથી^૩ ઉપચારો કરવા જમાડ્યા પછી
 ત્રિફળાના ડનાયથી પકવેલું ઘી પાવું અથવા
 એકલું જૂનું ઘી પાવું^૪ અથવા વાયુને હરનારું
 દ્રવ્યોથી કે વિદારિગવાદિગણથી પકવેલું દૂધ
 પાવું, એ ઉત્તમ છે^૫ ૨

સ્નેહાસ્ત્રલાઢિના સિદ્ધા વાતમ્નસ્તર્પણે દિતાઃ ।
 સ્નેહિકઃ પુટપાકથ ધૂમે નસ્યં ચ તદ્વિષમ્ ॥૩॥
 વાતાભિધ્યંદ તથા વાતાધિમંથ ઉપર
 તર્પણ, પુટપાક, ધૂમ તથા નસ્યના પ્રકાર
 તેલ સિવાય બીજા રનેહને વાયુનું હરણ

નાખવા એ આ યોગ્યન કહેવાન છે આ વિષયને
 વિગત આ તત્ત્વના ૧૮મા અધ્યાયમાં કહેવાશે, તે જોવો

૧ વેસવારન લક્ષણ તથા શુભો સ્વપ્નસ્થાનના ૪૬મા
 અધ્યાયમાં જુઓ

૨ ચિકિત્સાસ્થાન ૧૧ નાથા અધ્યાયનો ૧૫મો
 વિષય જુઓ

૩ ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૨મા અધ્યાયનો ૫મો
 વિષય જુઓ

૪ નેત્રો જે આમવાગા હોય તો ઘી પિવવડું
 વગેરે વિધિઓ કરવા અને અજળ આગળ વગેરે
 વિધિઓ ન કરવા કેમ કે તનાતરમાં મેહ છે, કે
 'સ્વેદ, ભોજનમાં મડવો રસ, લૂમ અને ચાર દિવસ
 સુધી લધન, એ આમવાગા નેત્રોને પડવા માટે છે
 અજળ, ધીનું પાન કરાવ, ભારે ભોજન અને રનાતો
 જતા સુધી નેત્રો આમવાગા હોય, ત્યાં સુધી ત્યાગ કરવો
 નેત્રમાં ઘમગી વેળા થતી હોય, રનાશ ઘણી હોય,
 ખરજ આસતી હોય અને આસુ પડતા હોય તો નેત્રને
 આમવાગા જળનું વેદનાંતી મંદના, ખરજ, સો ને
 આસુઓની અને વર્ણુની નિર્મળતા ઉપરથી જળનું
 કે નેત્ર આમવાગાનું થયેલું છે'

કરવું. (હૃદયન કહે છે, જે વાળો, પીળો વાળો, ચંદન, સુરભો, મોતી તથા સોનાગેરુને દૂધમાં વાટી ધીથી મિશ્ર કરી તેનો હંડો તથા પાતળો લેપ કરવો.) ૨

ગુન્દ્રાં શાલિં શૈવલં શૈલમેદં
દાર્વામિલામુત્પલં રોધ્રમમ્રમ્ ।

પદ્માત્પત્રં શર્કરાં દર્ભમિશ્નું
તાલં રોધ્રં વૈતસં પદ્મકં ચ ॥

દ્રાક્ષાં ક્ષોદ્રં ચન્દનં યદિકાહં
યોષિત્ક્ષીરં રાગ્ધનન્તે ચ પિષ્ઠા ।

સર્પિઃ સિદ્ધં તર્પણે સેકનસ્યે
શસ્તં ક્ષીરં સિદ્ધમેતેષુ વાજમ્ ॥

યોજ્યો વર્ગો વ્યસ્ત ઇપોડન્યથા વા
સમ્યક્નસ્યેડપ્રાદ્ધસદ્ધચેડપિ નિત્યમ્ ।

ક્રિયાઃ સર્વાઃ પિત્તહર્યઃ પ્રશસ્તા-
રુચ્છાચોર્ધ્વ ક્ષીરસર્પિશ્ચ નસ્યમ્ ॥ ૩ ॥

પિત્તાભિધ્યંદ તથા પિત્તાધિમંથ ઉપર
તર્પણ, સિંચન તથા નસ્યમાં

ઉપયોગી દ્રવ્યો

મોથ, જવાસો, શેવાળ, પાપાણુભેદ અથવા ગોરખગાંજો, દારુહળદર, એલચી, નીલકમળ, ખમણો લોધર, કપૂર, શ્વેત કમળનાં પત્ર, સાકર, દર્ભ, તાડ, જળમાં થતું નેતર, પદ્મકાષ, દ્રાક્ષ, ચંદન, જાંઠીમધ, હળદર અને ઉપલસરીને મધ તથા સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી તે કલ્ક નાખી શેરડીના રસમાં પકવેલું ધી અથવા એ જ કલ્ક નાખી શેરડીના રસમાં પકવેલું બકરીનું દૂધ તર્પણમાં, સિંચનમાં અને નસ્યમાં હિતકારી થાય છે. પ્રતિમર્શ આદિ ચાર પ્રકારનાં નસ્યોમાં ઉપર કહેલા સઘળા વર્ગની, અરધા વર્ગની અથવા એ વર્ગમાંથી જટલાં દ્રવ્યો મળી શકે, તેટલાં દ્રવ્યોની યોજના કરવી. પિત્તનું હરણ કરનારી સઘળી ક્રિયાઓ કરવી ઉત્તમ છે. દૂધ તથા ઘીનું નસ્ય દેવાનું જ કહ્યું, તે ત્રણ દિવસ પછી દેવું. ૩

પાલાશં સ્યાચ્ચોણિતં ચાક્ષનાથં
શલ્યયા વા શર્કરાક્ષોદ્રયુક્તમ્ ।

રસક્રિયાં શર્કરાક્ષોદ્રયુક્તાં
પાલિંધાં વા મધુકે વાપિ કુર્યાત્ ॥

મુસ્તા ફેનઃ સાગરસ્યોત્પલં ચ
ક્રુમિઘૈલાધાત્રિવીજાદ્રસશ્ચ ।

કાશીસૈલાગૈરિકોશીરશક્તિ-
રંચં મુઝ્ઝયાદક્ષનં સ્તન્યપિષ્ટૈઃ ॥

ચૂર્ણં કુર્યાદક્ષનાથં રસો વા
સ્તન્યોપેતો ધાતકીસ્યન્દનામ્યામ્ ।

યોષિત્સ્તન્યે શાતકુમ્ભં વિષ્ટુઠ્ઠ
ક્ષોદ્રોપેતં કેન્દુકં ચાપિ પુષ્પમ્ ॥

રોધ્રં દ્રાક્ષાં શર્કરામુત્પલં ચ
નાર્યાઃ ક્ષીરે યદિકાહં વચાં ચ ।

પિષ્ઠા ક્ષીરે વર્ણકસ્ય ત્વચં વા
તોયોન્મિશ્રે ચન્દનોદુમ્બરે ચ ॥

કાર્યઃ ફેનઃ સાગરસ્યાક્ષનાથં
નારીસ્તન્યે માક્ષિકે ચાપિ ઘૃષ્ઠઃ ॥ ૪ ॥

પિત્તાભિધ્યંદ તથા પિત્તાધિમંથ ઉપર
અંજનનાં દ્રવ્યો

ખાખરાનાં ફૂલો (કેસડાં)ના અથવા સાલેડાના રસમાં સાકર તથા મધ નાખી રસક્રિયા કરીને તેનું અંજન કરવું; અથવા ગરણી જે જાંઠીમધના રસમાં સાકર તથા મધ નાખી રસક્રિયા કરી તેનું અંજન કરવું. મોથ, સમુદ્ર-દ્રીણ, નીલકમળ, વાવડિંગ, એલચી, આમળી અને ખીખલાનો રસ કરી હીરાકંસી, એલચી, સોનાગેરુ, વાળો અને શંખને સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી તે કલ્ક પેલા રસમાં નાખી, પકવવાથી રસક્રિયા કરી તેનું અંજન કરવું, એ પણ હિતકારી છે. ધાવણી અને મીણોહરમોના ચૂર્ણનું અથવા તેઓના રસને સ્ત્રીના દૂધથી મિશ્ર કરી પકવવાની રસક્રિયા કરી તેનું અંજન કરવું. સુવર્ણને સ્ત્રીના રસમાં ઘસી તે અંજન, ખાખરાના

આથ તથા દૂધથી પકવેલુ ધી પાતુ અથવા
વેપતરુ(આ વૃક્ષ મારવાડમા થાય છે, તે)ના
આથ તથા દૂધથી પકવેલુ ધી પાતુ, એ અન્ય
તેનાત તથા વાતપર્યય ઉપર હિતકારી છે ૭
સેન્ધવ દારુ શુષ્કી ચ માતુલુક્કસો ઘૃતમ્ ॥
સ્તન્યોદકામ્યા કર્તવ્ય શુષ્કપાકે તદક્ષનમ્ ।
પૃજિતં મર્પિપશ્ચાત્ર પાનમશ્નોશ્ચ તર્પણમ્ ॥
ઘૃતેન જીવનીયેન નસ્ય તેલેન ચાણુના ।
પરિપેકે હિત ચાત્ર પય શીત સમન્ધયમ્ ॥
રત્નોદારુમિદ્ર વા સન્ધવેન સમાયુતમ્ ।
મર્પિયુત સ્તન્યઘૃદમક્ષન ચ મહોપધમ્ ॥
અમા વાનૂપ્પલના સેન્ધવન સમાયુતા ।
નાગરોન્મિથિતા કિશ્કિન્ધુપાકેતદક્ષનમ્ ॥૮॥

શુષ્કાક્ષિપાકની ચિકિત્સા

બિજોરાનો રસ, ધી, સ્રીતુ દૂધ અને જળમા
મધવ, દેવદાર તથા સૂઠનો કંક કંક પકવી રમકિયા
કરી તે આજવી, એ શુષ્કાક્ષિપાક ઉપર
હિતકારી છે કઠિયાદિ જીવનીય ગણથી
પકવેલુ ધી પાતુ, તે ધીથી જ નેત્રોતુ તર્પણ
કરવુ અને તે ધીથી અથવા અણતેનથી નસ્ય
દેવુ, એ શુષ્કાક્ષિપાક ઉપર હિતકારી છે
(કથન કહે છે, કે ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા
અધ્યાયના રગમા ત્રિપથમા જે અણુને કહેતું
છે, તેથી નસ્ય ન દેતું, પણ જે અણુને
શાનાકપશાસ્રમા કહ્યું છે, તેથી નસ્ય દેવુ)
પકવીને ટાઢા કરેલા દૂધને મેધવથી મિશ્ર કરી
તેથી અથવા દગદર તથા દેવદારના કઠાથથી
પકવેલા દૂધને મેધવથી મિશ્ર કરી તેથી નેત્રોતુ
મિચન કરવુ, એ પણ શુષ્કાક્ષિપાક ઉપર
હિતકારી છે સૂઠને સ્રીના દૂધમા ઘસી ધીથી
મિશ્ર કરી નેત્રોમા આજવી, એ પણ હિતકારી
છે જગથી તથા જવયગ પ્રાણીઓની ચગ્રી
સર્પ તેને જરાક મેધવ તથા નરથી મિશ્ર
કરી આજવી, એ ૫ । શુષ્કાક્ષિપાક ઉપર

હિતકારી છે (આ ચરબીતુ અજન રનેહાંજન
કહેવાય છે) ૮

પવનપ્રમરા રોગા યે કેચિદ્દદિનાશના ।
મૈત્રેનાનેન મેધાગ્રી તેષુ કર્મ પ્રયોજયેત્ ॥૯॥
વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા બીજા કેટલાક
દિનાશક રોગોની ચિકિત્સા-પદ્ધતિ
વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા તિમિર વગેરે ઠગ્રાક
દિનાશક વ્યાધિઓ ઉપર પણ મુદ્ધિમાન
વેવે ઓષધોના ઊઘાપોઘ કરી વાનાભિધની
ચિકિત્સારૂપ બીજને અનુમરી તે પદ્ધતિથી
ચિકિત્સા કરવી ૯

અધ્યાય ૧૦મો

અથાત પિતાભિષ્યન્દ્રપ્રતિપેષ વાચ્યાસ્યામ ।
વયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછત્રાથી 'પિતાભિધદ્ર
પ્રતિપેષ' એ નામના અધ્યાયનુ તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીયુ, કે જે પ્રમાણે ભગવાન
ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલુ છે ૧

પિત્તસ્યન્દ્રે વૈત્તિકે વાધિમન્યે

રક્તાસ્રાવ યસન વાપિ કાર્યમ્ ।

અશ્ણો સેકાલેપનસ્યાજ્ઞનાનિ

વૈત્તે ચ સ્યાદ્વિસર્પે વિધાનમ્ ॥ ૨ ॥

પિતાભિષ્યન્દ્ર તથા પિતાધિમથની
ચિકિત્સા

પિતાભિષ્યન્દ્ર કે પિતાધિમથ થયેન કોય,
તો લોહીતુ આગણુ કરવુ, વિરચનદેવુ, નેત્રોપર
નિચનો તથા લેપનો કરવા, નસ્ય દેવુ, અજનો
આજર્વા, આશ્વેતોનો કરવા અને ચિકિત્સા
સ્થાનના ૧૭મા અધ્યાયના ૪થા વિષામા
પિત્તવિમર્ષ ઉપર જે વિચારન કહ્યું છે, તે પણ

૧ પિતાભિ ૧૬ પિતાધિમથ અપ્યપ્તુનિ
પ્રતિપેષ ૧૦ ધૂમ ધીની ચિકિત્સા વિશે

અધ્યાય ૧૧ મો

અયાતઃ શ્લેષ્માભિવ્યન્દપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'શ્લેષ્માભિ-
વ્યન્દ પ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્-
તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સ્યન્દાધિમન્યૌ કફજૌ પ્રવૃદ્ધૌ

જયેચ્છિરાણામય મોક્ષણેન ।

સ્વેદાવપીઢાક્ષનધૂમસેક-

પ્રલેપયોગૈઃ કવલગ્રહૈશ્ચ ॥

રૂક્ષેસ્તથાશ્વ્યોતનસંવિધાનૈ-

સ્તથૈવ રૂક્ષૈઃ પુટપાકયોગૈઃ ।

અથાત્યહાત્ત્રાપ્યપતર્પણાન્તે

પ્રાતસ્તયોસ્તિક્તઘૃતં પ્રશસ્તમ્ ॥

તદન્નપાનં ચ સમાચરેદ્ધિ

યચ્છેષ્મણો નૈવ કરોતિ વૃદ્ધિમ્ ॥૨॥

કંકાલિષ્ઠ્યંદ તથા કંકાધિમંથની ચિકિત્સા

કંકાલિષ્ઠ્યંદ કે કંકાધિમંથ થયેલ હોય, તે
સ્વેદનોથી, અવપીડનસ્થોથી, અંજનોથી, ઘુમાડા-
નાં પાનોથી, સિંચનોથી, લેપોથી, કવલગ્રહોથી,
રૂક્ષ આશ્વ્યોતનોથી તથા રૂક્ષ પુટપાકોથી
ઉપચારો કરવા. એ ઉપચારો કર્યા છતાં પણ
તે રોગો વૃદ્ધિ પામે, તે તિક્તકઘૃતથી સ્નેહન
કરી એક પખવાડિયા પછી શિરાઓને વીધી
લોહીનું સાવણ કરવાથી તેઓને મટાડવા.
એ રોગોમાં ત્રણત્રણ દિવસ સુધી લંઘન કરાવીને
પછી દર પ્રભાતે તિક્તકઘૃતનો (તિક્તદ્રવ્યોથી

પદ્ધતેલા ધીનો) ઉપયોગ કરાવવો. અન્નપાન
પણ એવું આપવું, કે જે કંકની વૃદ્ધિ ન જ કરે. ૨

કુટન્નટાસ્ફોટફણિજ્જવિલ્વ-

પત્તરપીલ્વર્કકપિત્થમઙ્ગૈઃ ।

સ્વેદં વિદધ્યાદયવાનુલેપં

વર્હિષ્ઠશુઠીસુરકાષ્ઠકુષ્ઠૈઃ ॥૩॥

કંકાલિષ્ઠ્યંદ તથા કંકાધિમંથ ઉપર

સ્વેદન તથા લેપનાં દ્રવ્યો

અરડૂસો, ગરણી અથવા ઉપલસરી, મરવો,
ખીલી, રતવેલિયો અથવા પતંગ, પીલુનાં પાંદડાં,
આકડાનાં પાંદડાં અને ડાઠનાં પાંદડાંથી સ્વેદન
કરવું અને વાળો, સૂંઠ, દેવદાર તથા કંઠનો
લેપ કરવો. ૩

સિન્ધૂત્યહિહ્નુત્રિફલામધૂક-

પ્રપૌણ્ડરીકાક્ષનતુત્યતામ્રૈઃ ।

પિષ્ટૈર્જલેનાક્ષનવર્તયઃ સ્યુઃ

પથ્યાહરિદ્રામધુકાક્ષનૈર્વા ॥

ત્રીણ્યૂષણાનિ ત્રિફલા હરિદ્રા

વિહ્નુસારશ્ચ સમાનિ ચ સ્યુઃ ।

વર્હિષ્ઠકુષ્ઠામરકાષ્ઠશઙ્ગ-

પાઠાનલવ્યોષમનઃશિલાશ્ચ ।

પિષ્ઠામ્બુના વા કુસુમાનિ જાતિ-

કરક્ષશોભાક્ષનજાનિ યુઙ્ગ્યાત્ ॥

ફલં પ્રકીર્યાદયડવાપિ શિષ્નોઃ

પુષ્પં ચ તુલ્યં વૃહતીદ્વયસ્ય ।

રસાક્ષનં ચન્દનસૈન્ધવં ચ

મનઃશિલાલે લશુનં ચ તુલ્યમ્ ॥

પિષ્ઠાક્ષનાર્થ કફજેષુ ધીમા-

ન્વર્તીર્વિદધ્યાન્નયનામયેષુ ॥ ૪ ॥

કંકાલિષ્ઠ્યંદ તથા કંકાધિમંથ

ઉપર અંજનનાં દ્રવ્યો

૧ કંકાલિષ્ઠ્યંદ, કંકાધિમંથ, બ્રહ્મસપ્તિત, પિષ્ઠક
તથા પ્રક્ષિન્નવર્ત્ત એ બંને કંકાન્ય નેત્રરોગોની અને તે
રોગોના ઉપદ્રવોરૂપ ખરજ તથા મોઝની ચિકિત્સાઓ
વિશેનો.

સૈન્ધવ, હિંગ, ત્રિફળા, જીઠીમધ, પાંડેરવો,
રતાંજલિ, મોરચુથુ અને તાંબાને જળમાં
વાટી, વાટ બનાવીને તે વાટ આંજવી અથવા

ફૂલને તાંબાના વાસણ ઉપર મધમાં ધસીને તે આંગળું. લોધર, દ્રાક્ષ, સાકર, નીલકમળ, જીઠી-મધ અને વજને સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી તેનું અંગન કરવું. આમળીની છાલને સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી તે આંગળી. રતાંગલિ તથા ઉંખરાના ફળને વાળા સાથે વાટી તે ચૂર્ણ આંગળું. સમુદ્રફીણને સ્ત્રીના દૂધ તથા મધમાં ધસીને તે આંગળું. ૪

યોષિત્તન્યે સ્યાપિતં યદિકાહં

રોષ્રં દ્રાક્ષાં શર્કરામુતલં ચ ॥

ક્ષૌમાવલં પથ્થમાશ્વોતને વા

સર્પિષ્ઠં યદિકાહં સરોધ્રમ્ ।

તોયોન્મિથ્રાઃ કાશ્મરીઘાત્રિપથ્યા-

સ્તદ્દ્વાહુઃ કદ્દુલં ચામુંડૈઃ ॥૫॥

પિપ્પલાભિષ્પંદ તથા પિપ્પાધિમંથ ઉપર

આન્ધ્ર્યોતનનાં દ્રવ્યો

જીઠીમધ, લોધર, દ્રાક્ષ, સાકર અને નીલ-કમળના કદકને સ્ત્રીના દૂધમાં નાખી અજરસીના વસ્ત્રથી બાંધીને તેનાં ટીપાં નાખવાં. જીઠીમધ તથા લોધરને ધીમાં ધરી તેનાં ટીપાં નાખવાં. રીવણ, આમળી તથા હરડેને જળમાં વાટી તેનાં ટીપાં નાખવાં. કાયફળને જળમાં વાટી તેનાં ટીપાં નાખવાં. ૫

ઇપોડમ્પ્લાસ્ટ્યેડનુક્રમથાપિ શુક્તી

કાર્યઃ સર્વઃ સ્પાન્ઠિતામોલ્લવર્ગ્યઃ ॥

સર્પિઃ પેયં ત્રેફલં તૈલ્લકં વા

પેયં વા સારકેવલં યત્પુણમ્ ।

દોષડપ્પસ્તાન્દુકિકાયામપસ્તિ

શીતેદ્રવ્યૈરસનં કાર્યમાનુ ॥

વૈદ્યૈઃ યત્પ્રકાટિકં વૈદ્યમં ચ

મૌકં શાશ્વં રાત્રતં શાતકુમ્ભમ્ ॥

નૂળં સૂક્ષ્મં શર્કરાશ્ચૈદ્રસુકતં

શુક્તિ દન્યાદગ્નં ચૈતદાનુ ॥૬॥

અન્ધ્રાધ્યુપિત અને શુક્તિકાની સામાન્ય

તથા વિશેષ ચિકિત્સા

અન્ધ્રાધ્યુપિત અને શુક્તિકા એ બે રોગોની

પણ ઉપર કહેલા પિપ્પાભિષ્પંદના વિધાન પ્રમાણે જ ચિકિત્સા કરવી; પરંતુ એ બે રોગો શસ્ત્રક્રિયાને લાયક નથી, તેથી તેઓમાં શિરાવેધ (ફૂલ ખોલીને લોહીને સ્નાન) કરવો નહીં.

અન્ધ્રાધ્યુપિત અને શુક્તિકા એ બે રોગોમાં વિશેષ ચિકિત્સા આ કરવી, કે ત્રિકુળાના કાય તથા કદકથી પકવેલું ધી પાવું અથવા ચિકિત્સા-સ્થાનના ગ્રોથા અધ્યાયના ૨૧મા વિષયમાં કહેલું તેદલક ધી પાવું અથવા એકલું જનું ધી પાવું. શુક્તિકામાં ખાસ વિશેષ ચિકિત્સા આ કરવી, કે વિરેચન આપીને દોષ દૂર કર્યા પછી તુરત શીતળ દ્રવ્યોનું અંગન કરવું; તેમ જ લસણિયા મણિનાં, રક્ષાટિક મણિનાં, પરવાળાના ખોતીનાં, શંખનાં, રૂપાનાં કે સુવર્ણનાં ખારીક ચૂર્ણને સાકર તથા મધથી મિશ્ર કરીને આંગળું. આ ચૂર્ણાત્મક અંગન શુક્તિકાનો તરત નાશ કરે છે. ૬

મુગ્ધ્યાત્સર્પિષ્ઠં મદર્શી નરસ્તુ

શેષં કુર્યાદ્રક્તપિત્તે વિધાનમ્ ।

યચૈવાન્યત્પિત્તદ્વાપિ સર્વં

યદ્દીસર્પે પૈત્તિકે વૈ વિધાનમ્ ॥૭॥

ધૂમદર્શીની ચિકિત્સા

ધૂમદર્શી નામનો નેત્રરોગ ધ્રુવો દોષ, તો ધી પાવા ઉપરાંત રક્તાભિષ્પંદ વિધાન (આ તંત્રના ખારમા અધ્યાયમાં કહ્યા) પ્રમાણે વિધાન કરવું, બીજી પાણી પિત્તનું હરણ કરનારી સવળી ક્રિયાઓ કરવી અને ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭મા અધ્યાયના ગ્રોથા વિષયમાં પિત્તનિસર્પ ઉપર જે વિધાન કહ્યું છે, તે પણ કરવું. (આ રોગ શસ્ત્ર-ક્રિયાને લાયક નથી.) ૭

૧ પિપ્પાળું ધી તથા દ્રાક્ષ ધી મગોપન છે અને એકલું જનું ધી અંદમન છે.

ઠરી સૂઠવીને તેને મધમાં ધરી આંજવામાં આવે,
તે તેથી પ્રકિલ્બવર્ત્મ રોગ નાશ પામે છે. આ
અંજન 'યોગાંજન' નામથી ઓળખાય છે. ૭

નાદેયમઘ્યં મરિચં ચ શુઠ્ઠં

નેપાલજાતા ચ સમપ્રમાણા ॥

સમાતુલુક્કદ્રવ ઇષ યોગઃ

કળ્દૂં નિહન્યાત્સકૃદ્જનેન ।

સઘૃક્કવેરં સુરદારુ સુસ્તં

સિન્ધુપ્રસૂતં મુકુલાનિ જાત્યાઃ ॥

સુરાસુ પિષ્ટં ત્વિદમજ્જનં હિ

કળ્દૂવાં ચ શોફે ચ હિતં વદન્તિ ॥૮॥

કંકજન્ય નેત્રરોગ ખરજ તથા સોજની
ચિકિત્સા

ઉત્તમ સૈંધવ, સફેદ મરી અથવા સરગનાનાં
ખીજ અને મણુશીલને સમભાગે લઈ ખિએરાના
રસમાં વાટી નેત્રોમાં આંજવાં. આ અંજન
એકવાર આંજવાથી ખરજ મટે છે. સૂંઠ, દેવદાર,
મોય, સૈંધવ અને જઈની કળીઓને મદિરામાં
વાટી નેત્રોમાં આંજવાથી ખરજ અને સોજ
મટે છે. ૮

સ્યન્દાધિમન્યક્રમમાચરેચ

સર્વેષુ ચૈતેષુ સદાઽપ્રમત્તઃ ॥૯॥

બલાસગ્રથિત, પિષ્ટક, પ્રકિલ્બવર્ત્મ તથા

ખીજ પણ કંકજન્ય નેત્રરોગોની

સામાન્ય ચિકિત્સા

એ સધળા રોગો (બલાસગ્રથિત, પિષ્ટક
અને પ્રકિલ્બવર્ત્મ તથા ખીજ પણ કંકજન્ય
નેત્રરોગો) ઉપર વૈદ્યે સાવધાન રહી કંકાલિ-
ખ્યંદની તથા કંકાધિમંથની ચિકિત્સા પ્રમાણે
ચિકિત્સા કરેવી. (શસ્ત્રક્રિયામાં ગયા આઠમા
અધ્યાય ઉપર લક્ષ્ય આપવું.) ૯

અધ્યાય ૧૨ મો

અથાતો રક્તાભિષ્યન્દપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'રક્તાભિષ્યંદ
પ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિ-
એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

મન્યં સ્યન્દં શિરોત્પાતં શિરાહર્ષં ચ રક્તજમ્ ।

એકૈકેન વિધાનેન ચિકિત્સેચ્ચતુરો ગદાન્ ॥ ૨ ॥

રક્તાધિમંથ આદિ ચાર રુધિરજન્ય
રોગો ઉપરની પ્રત્યેક ચિકિત્સા

રક્તાધિમંથ, રક્તાભિષ્યંદ, શિરોત્પાત અને
શિરાહર્ષ એ ચારે રુધિરજન્ય રોગો ઉપર નીચે
લખેલી પ્રત્યેક ચિકિત્સા કરવી. (જે કે
રક્તાભિષ્યંદ પછી રક્તાધિમંથ થાય છે, તે પણ
અહીં રક્તાધિમંથનું નામ પ્રથમ કહ્યું, તે
રક્તાધિમંથને રક્તાભિષ્યંદ કરતાં અત્યંત દુઃખ-
દાયી જણાવવા માટે છે.) ૨

વ્યાધ્યાર્ત્તાશ્ચતુરોઽપ્યેતાન્સ્તિગ્ધાન્કૌમ્ભેન સર્પિષા ।

રસૈરુદૌરૈરયવા શિરામોક્ષેણ યોજયેત્ ॥

વિરિક્તાનાં પ્રકામં ચ શિરાંસ્થેષાં વિશોધયેત્ ।

વૈરેચનિકસિદ્ધેન સિતાયુક્તેન સર્પિષા ॥

તતઃ પ્રદેહાઃ પરિષેચનાનિ

નસ્યાનિ ધૂમાશ્ચ યથાસ્વમેવ ।

આશ્રયોતનામ્યજ્જનતર્પણાનિ

તથૈવ કાર્યાઃ પુટપાકયોગાઃ ॥ ૩ ॥

રક્તાધિમંથ આદિ ચાર રોગો માટે

સામાન્ય ચિકિત્સા

રક્તાધિમંથ, રક્તાભિષ્યંદ, શિરોત્પાત કે

૧ રક્તાભિષ્યંદ, રક્તાધિમંથ, શિરોત્પાત, શિરા-
હર્ષ, અશ્મુન, અમણુશુક, સત્રણુશુક, અજકાળત,
સશોદ્ધપાક, અશોદ્ધપાક, પૂયાલસ, અપરિકિલ્બવર્ત્મની
ચિકિત્સા વિષેનો.

હરડે, હળદર, જીરીમધ તથા રસવંતીને જળમાં વાટી, વાટ ખનાવી તે વાટ આંજવી અથવા સૂંઠ, મરી, પીપર, હરડે, ખડેડાં, આમળાં, હળદર અને વાવડિંગના સારને સમભાગે લઈ જળમાં વાટી, વાટ ખનાવી તે વાટ આંજવી અથવા વાળો, ઠંડ, દેવદાર, શંખ, કાળીપાક, ચિત્રક, સૂંઠ, મરી, પીપર તથા મણુશીકને જળમાં વાટી, વાટ ખનાવી તે વાટ આંજવી અથવા બઈનાં ફૂલ, કરંજનાં ફૂલ તથા સરગવાનાં ફૂલને જળમાં વાટી, વાટ ખનાવીને તે વાટ આંજવી અથવા સરગવાનાં ફળ, જીભી ભોરિંગ-ણીનાં ફૂલ ને ફળ, બેઠી ભોરિંગણીનાં ફૂલ ને ફળ, રસવંતી, ચંદન, સંધવ, મણુશીક, હરતાલ તથા લસણને સમ ભાગે લઈ જળમાં વાટી, વાટ ખનાવી-તે વાટ આંજવી. યુક્તિમાન વૈદે કંઈથી ઉત્પન્ન થયેલા નેત્રરોગો ઉપર આ વાટો આંજવાની યોજના કરવી. ૪

રોગે મલાસગ્રયિતેડજનં જ્ઞૈ:

કર્તવ્યમેતસ્પ્રવિશુદ્ધકાયે ॥

નીલાંચવાંગવ્યપયોડ્વપીતાન્-

શલાકિનઃ શુષ્કતનૂન્વિદહા ।

તથાર્જકાસ્ત્રોતકપિત્ત્યવિલ્વ-

નિર્ગુણિજાતીકુસુમાનિ ચૈવ ॥

તત્કારવત્સૈન્ધવતુરયરોચનં

પક્કં નિદધાદય લોહનાઢ્યા ॥ ૫ ॥

બલાસગ્રયિતની ચિકિત્સા

અક્ષાસગ્રયિત નામનો નેત્રરોગ થયો હોય, તો પ્રવીણ વૈદ્યોએ રોગીની કાયાનું સારી પેટે સંશોધન કરી પછી નીચે પ્રમાણે દારાંજનની યોજના કરવી.

સળીઆવાળા લીલા જવોને સાત દિવસ સુધી અથવા ચૌદ દિવસ સુધી કાળી ગાયના દૂધની ભાવના આપી ખાજવા અને તેઓની સાથે મતુલસી, ગરણી, કોદ, બીલી, નગડ તથા

બઈનાં પુષ્પો પણ ખાજવાં. પછી તે ભરમને ઊના જળની સાથે મેળવી ક્ષારની રીતે વારંવાર સ્નાવી તેમાં સંધવ, મોરચું અને ગોરાચના નાખી લોટાની નળીથી હંફાવી ક્ષાર પકવેલો અને તે ક્ષાર નેત્રોમાં આંજવો. (આ દારાંજન કહેવાય છે.) ૫

મહૌપધં માગધિકાં ચ મુસ્તાં

સસૈન્ધવં યન્મરિચં ચ શુક્રમ્ ।

તન્માતુલજ્જસ્વરસેન પિંદે

નેત્રાક્ષનં પિષ્ટકમાશુ દન્યાત્ ॥

ફલં વૃહત્યા મગધોદ્ભવાના-

માદાય કલ્કં ફઝપાકકાલે ।

ઘોતોજયુક્તં ચલુ સપરાત્રા-

તદુદ્ધતં સ્નાતુ તથૈવ પચ્ચમ્ ॥ ૬ ॥

પિષ્ટકની ચિકિત્સા

સૂંઠ, પીપર, મોય, સંધવ અને ઘોળાં મરી અથવા સરગવાનાં બીજને બિએરાના રસમાં વાટી નેત્રોમાં આંજવામાં આવે, તો તેથી પિષ્ટક રોગ તરત નાશ પામે છે. ફળો પાકવાના સમયે ભોરિંગણીનાં ફળો લઈ તેઓમાં સુરમાની સાથે પીપરનો કદક મરી સાત દિવસ સુધી રહેવા દઈ કાઢી લેવો અને પછી તે નેત્રોમાં આંજવો. આ આંજન, ઉપર કહેલા સૂંઠ વગેરેના આંજનની પેઠે જ પિષ્ટક ઉપર પથ્ય છે. ૬

ચાર્ત્તકુશિગ્વિન્દ્રસુરાપટોલ-

કિરાતતિક્કામલકીફલેષુ ।

કાસીસસામુદ્રસાક્ષાનાનિ

જાત્યાસ્તયા કોસ્કમેવ ચાપિ ॥

પ્રક્ષિન્નવર્ત્મન્યુપદિશ્યતે તુ

યોગાક્ષનં તન્મધુનાવગૃહ્મ ॥ ૭ ॥

પ્રક્ષિન્નવર્ત્મની ચિકિત્સા

રીંગણી, સરગવો, ઇંદ્રવારુણી, કરિયાતું, પટોલ અને આમળાંની સાથે હીરાકંસી, દરિયાઈ-લૂણ, રસવંતી તથા બઈની કળીઆ વાટી, ગોળી

શિરોત્પાતની વિશેષ ચિકિત્સા

રસવંતી, ઘી અને મધનું અંજન શિરો-
પાતને શાંત કરે છે. સૈંધવ અને હીરાકસીને
ત્રીના દૂધમાં ધસી આંજવામાં આવે,
તેથી પણ શિરોત્પાત શાંત થાય છે; શંખ,
મણશીલ, મોરચૂથુ, દારુહળદર અને સૈંધવને
મધમાં વાટીને આંજવાથી પણ શિરોત્પાત
શાંત થાય છે. સરસડિયાનાં કૂકનો રસ, સુરા,
સફેદ મરી કે સરગવાનાં ખીજ અને મધનું
અંજન કરવાથી પણ શિરોત્પાત શાંત થાય છે.
સોનાગેરુને મધમાં વાટી આંજવો, એ પણ
શિરોત્પાત ઉપર હિતકારી છે. ૮

શિરાહર્ષેઽજ્જનં કુર્યાત્ફાણિતં મધુસંયુતમ્ ॥
મધુના તાક્ષ્યજં વાપિ કાસીસં વા સસૈન્ધવમ્ ।
વેત્નામ્લસ્તન્યસંયુક્તં ફાણિતં તુ સસૈન્ધવમ્ ॥૯॥

શિરાહર્ષની વિશેષ ચિકિત્સા

દહીની તરને મધથી મિશ્ર કરીને આં-
જવાથી શિરાહર્ષ શાંત થાય છે, રસવંતીને
મધથી મિશ્ર કરીને આંજવાથી શિરાહર્ષ શાંત
થાય છે. હીરાકસીને સૈંધવથી મિશ્ર કરીને
આંજવાથી શિરાહર્ષ શાંત થાય છે. દહીની તર,
સૈંધવ અને અરધવેતસને દૂધમાં વાટી
આંજવાથી શિરાહર્ષ શાંત થાય છે. ૯

પૈત્તં વિધિમશેષેણ કુર્યાદર્જુનશાન્તયે ।
इक्षुक्षौद्रसितास्तन्यदार्वामधुकसैन्धवैः ॥
સેકાજ્જનં ચાત્ર હિતમ્લૈરાશ્વ્યોતનં તથા ।
સિતામધુકકટ્વજ્જમસ્તુક્ષૌદ્રામ્લસૈન્ધવૈઃ ॥
વીજપૂરકકોલામ્લદાડિમામ્લૈશ્ચ યુક્તિતઃ ।
एकशो वा द्विशो वापि योजितं वा त्रिमिस्त्रिभिः ॥
સ્ફટિકં ત્રિદ્રુમં શઙ્ગો મધુકં મધુ ચૈવ હિ ।
शङ्खक्षौद्रसितायुक्तः सामुद्रः फेन एव च ॥
દ્વાવિમૌ વિહિતૌ યોગાવજ્જનેઽર્જુનનાશનૌ ।
સૈન્ધવક્ષૌદ્રકતકાઃ સક્ષૌદ્રં વા રસાજ્જનમ્ ।
કાસીસં મધુના વાપિ યોજ્યમત્રાજ્જને સદા ॥

લોહચૂર્ણાનિ સર્વાણિ ઘાતવો લવણાનિ ચ ।
રતાનિ દન્તાઃ શૃંગાણિ ગણશ્ચાપ્યવસાદનઃ ॥

કુકુટાળકપાલાનિ લશુનં કટુકત્રયમ્ ।
કરજ્જવીજમેલાશ્ચ લેખ્યાજ્જનમિદં સ્મૃતમ્ ॥
પુટ્પાકાવસાનેન રક્તવિસ્ત્રાવણાદિના ।
સમ્પાદિતસ્ય વિધિના કૃત્ત્વેન સન્દઘાતિના ॥૧૦॥

અર્જુનની ચિકિત્સા

અર્જુન (નામે રોગ) થયેલ હોય, તો તેને શાંત
કરવા માટે સઘળી પિત્તાભિધ્યંદની ચિકિત્સા
(ગયા દશમા અધ્યાયમાં કહેલ) કરવી. (આ રોગ
શસ્ત્રક્રિયાને લાયક નથી.) શેરડીનો રસ, મધ,
સાકર, દૂધ, દારુહળદર, જીંઘીમધ અને સૈંધવથી
સિંચન કરવું અને અંજન પણ તેઓથી
કરવું. ધાન્યામ્લ આદિ ખાટા પદાર્થોનાં ટીપાં
નાખવાં. અથવા સાકર, જીંઘીમધ, અરડૂસો,
દહીની તર, મધ, ધાન્યામ્લ, સૈંધવ, ખિજરાનો
રસ, ખોરનો રસ અને દાડમના રસમાંથી એક-
એક, બધાએ અથવા ત્રણત્રણ પદાર્થોની યુક્તિ-
પૂર્વક યોજના કરી તેનાં ટીપાં નાખવાં, એ
હિતકારી થાય છે. સ્ફટિક, પરવાળાં, શંખ,
જીંઘીમધ ને મધના અંજનથી અર્જુન નાશ પામે
છે. શંખ, મધ, સાકર અને સમુદ્રફીણના
અંજનથી પણ અર્જુન મટે છે. સૈંધવ, મધ અને
તિર્મળીતું અંજન, રસવંતી અને મધનું
અંજન, હીરાકસી અને મધનું અંજન વગેરે
હિતકારી થાય છે. સુત્રાણું, કથીર, સીસું, તાંબુ,
રૂપું તથા લોઢાનાં ચૂર્ણો; મણશીલ તથા સોના-
ગેરુ વગેરે ધાતુઓનાં ચૂર્ણો; સૈંધવ આદિ પાંચ
લવણોનાં ચૂર્ણો; લસણિયા વગેરે રત્નોનાં ચૂર્ણો;
ગાય તથા ઘોડા વગેરેના દંતોનાં ચૂર્ણો;
ગાય વગેરેનાં શિંગડાંઓનાં ચૂર્ણો અને સૂરથાન-
ના મિશ્રક નામના ૩૬મા અધ્યાયમાં છેલ્લે
કહેલ હીરાકસી તથા સૈંધવ વગેરે અવસાદન-
ગણનાં અંજન અર્જુન ઉપર હિતકારી થાય છે.

શિરાદધં યથેશ હોય, તે રોગીને ઘડામાં રાખી
મૃદલા ઝાના ધીથી અથવા અત્યંત સ્નેહવાળા
માંસોના રસોથી સ્નિગ્ધ કર્યા પછી શિરાવેધ કરી
લોહીનું આવણું કરવું તથા સારી પેટું ત્રિરેચન
આપવાથી શુદ્ધ કરીને શિરોવિરેચન દ્રવ્યોથી
પકવેલા અને સાકરથી મિશ્ર કરેલા ધીથી
નેના મરનકને શુદ્ધ કરવું. પછી દોષો પ્રમાણે લેવો,
સિંચનો, નરચો, ધૂમો, આશ્વ્યોતનો, અંજનો,
તપ્તો અને પુટપોડાની ચોળતાઓ કરવી. ૩

નીલોત્પલોશીરકટકટ્ટરી-

કાલીયયથીમધુમુસ્ત્રોષ્રેઃ ।

સપ્તકૈર્દૌનધૂતપ્રદિરંધે-

રક્ષોઃ પ્રલેપં પરિતઃ પ્રકુર્વાન્ ॥ ૪ ॥

રક્તાધિમંથ આદિ ચાર રોગો

માટે લેપનાં દ્રવ્યો

નીલકમળ, વાળો, કારુણકર, પીતમંદન,
ઠોઠીમધ, મોય, લોપર અને પદ્મકાષ્ઠને ધોયેલા
ધીમાં મિશ્ર કરી ને હલકનો આંખોની ચોતરફ
લેપ કરવો. ૪

રુઝાયાં શાપ્યતિમૃદ્યં સ્વેદાશ મૃદ્ધો દિતાઃ ।

અશ્વોઃ સમન્તતઃ કાર્પં પાતનં ચ જલીકસામ્ ॥

ગ્રવસ્ય મદની માત્રા પીત્તા શાતિં નિયન્છતિ ।

વિષામિષ્યન્દશ્મનો વિષિભાષુપપાદિતઃ ॥ ૫ ॥

રક્તાધિમંથ આદિ ચાર રોગોની અત્યંત

પીડાને શાંત કરવાના ઉપચારો

રક્તાધિમંથ આદિ ચાર રોગોમાં અત્યંત
વેદના થતી હોય, તે રોગીને સ્વેદોદેશ, એ દિન
કારી છે. લોહીના વચરાને લીધે અત્યંત વેદના
થતી હોય, તે આંખોની યામેર જગ્યા મૂળીને
લોહીનું આવું કરવું દિનકારી છે. પીત્તી મોટી
માત્રા પાવામાં આપે, તે ને માત્રા પાવ
પીડાને ગંત કરે છે. વિષામિષ્યને ગંત
કરવા માટે ૨૫૦ મા અંજાપરમાં જે વિધિ
હદો છે, તે આ રોગો ૨૫૨ કરાવ, તે નેથી

પણ વેદના શાંત થઈ જાય છે. ૫

કસેરુમધુકામ્યાં વા ચૂર્ણમમ્મરસંવૃત્તમ્ ।

ન્યસ્તમપ્સ્વાન્તરિક્ષાસુ હિતમાશ્વ્યોતનં મવેત્ ॥ ૬ ॥

રક્તાધિમંથ આદિ ચાર રોગો પર

આશ્વ્યોતનનાં દ્રવ્યો

કસેરુકંદ અને ઠોઠીમધનાં ચૂર્ણને વસતી

પોટલીમાં બાંધી, આકાશમાં ઝીંકી રાખેલા

વચરાદના જળમાં તે પોટલી નાખીને તેનાં ટીપાં

નાખવાં હિતકારી થાય છે. ૬

પાટલ્યર્જુનશ્રીપર્ણાષાતકીષાવિવિત્તવતઃ ।

પુષ્પાળયય મૃદ્ધસોશ વિમ્બીલોદાશ તુલ્યઃ ॥

સમગ્નિષ્ઠાને મધુના પિષ્ઠાનીધુરસેન વા ।

રક્તમિષ્યન્દશ્મન્યર્થમેતદ્દશનમિષ્યતે ॥

ચન્દનં કુમુદં પત્રં શિલાજતુ સકુકુમમ્ ।

અવસ્તામ્મરજસ્તુર્યં વિષ્વનિર્ણસમગ્નનમ્ ॥

ત્રપુ કાંસ્યમલં શાપિ વિદ્વા પુષ્પરસેન તુ ।

વિપુલા યાઃ કૃતા વર્ત્યઃ પૂજિતાઃશ્ચને સરા ॥ ૭ ॥

અંજનનાં દ્રવ્યો

પાડલ, હડાધો, રીયગુ, પાનજી, આમળી,

ખીસી, જાખી મોરિંગળી, બેડી મોરિંગળી

અને દિમાલયમાં ઉત્પલ યના બિંબીલાદનાં

પુષ્પો અને મગ્ગને સમમાગે. લઈ મધમાં

અથવા રોરડીના રસમાં વાટી તેનું અંજન

કરવાથી રક્તાભિષ્ઠની શાંતિ થાય છે. ચંદન

પોયનાં, તમાલપત્ર, શિલાગિત, હસર, લોદનનાં

તામ્રમૂર્ણ, મોરચુ, લીંબડાનો મુંદર, રસપતી,

કચો, અને કોસાના બેઢને મધમાં વાટી મોટી

વાટો કરવી. આ વાટાનું અંજન રક્તાધિમંથ

આદિ ચાર રોગો ઉપર દિનકારી થાય છે. ૭

રુદાદગ્નં પૂં કૌટું શિલેતાનમ્ મોત્રમ્ ।

તદ્વેન્યપચયમીયં શાન્યપૃષ્ઠં ચ પૂજિતમ્ ॥

મધુના શરૂનેશ્વરીપદાર્થઃ કમ્બેનસઃ ।

મ્મઃ શિવિપુત્રાય મુસાલિપકાધિકૈઃ ॥

સુખં નુ મધુના શાંતિ મરિકં દિવમગ્નન ॥ ૮ ॥

ત્રિક્ષાના પાણીથી ઘોલું; એટલે દૂધાનો વિવર્ણ
નાશ પામે છે (આથી દૂધું મટતું નથી પણ
કાળું થઈ જાય છે.) ૧૧

અજકાં પાર્શ્વતો વિદ્ધ્વા સૂચ્યા વિસ્તાવ્ય ચોદકમ્ ।
ઘ્રણં ગોમાંસચૂર્ણેન પૂર્યેત્સર્પિષા સહ ॥
અહુશોઽવલિલેખાપિ વર્ત્માસ્યોપગતં યદિ ॥૧૨॥

અજકાજાતની ચિકિત્સા

અજકાજાત થયેલ હોય, તો તેને ખાનુમાં
સોઈ વડે વીંધી, જળ કાઢી નાખી, પ્રણને ઘીથી
અને બળદના માંસના ચૂર્ણથી પૂરવો. જો
અજકાજાતનું મોટું જાંચું થઈ ગયું હોય, તો
તેને શસ્ત્ર વડે વારંવાર ખોતરવું. ૧૨
સજોફથ્વાપ્પશોફથ્થ દ્વૌ પાકૌ યૌ પ્રકીર્તિતૌ ।
સ્નેહસ્વેદોપપન્નસ્ય તત્ર વિદ્ધ્વા શિરાં મિપક્ ॥
સેકાશ્ચ્યોતનનસ્યાનિ પુટપાકાંશ્ચ કારયેત્ ॥
સર્વતથાપિ શુદ્ધસ્ય કર્તવ્યમિદમજ્જનમ્ ।
તામ્રપાત્રસ્થિતં માસં સર્પિઃસૈન્ધવસંયુતમ્ ॥
મૈરેયં વાપિ દધ્યેવં દધ્યુત્તરકમેવ ચ ।
ઘૃતં કાંસ્યમલોપેતં સ્તન્યં વાપિ સસૈન્ધવમ્ ॥
મધૂકસારં મધુના તુલ્યાંશં ગૈરિકેણ વા ।
સર્પિઃસૈન્ધવતામ્રાણિ યોપિત્સ્તન્યયુતાનિ ચ ॥
દાહિમારેવતામ્નન્તકોલામ્લૈશ્ચ સસૈન્ધવામ્ ।
રસક્રિયાં વા વિતેરેત્સમ્યક્પાકજિઘાંસયા ॥
માસં સૈન્ધવસંયુક્તં સ્થિતં સર્પિષિ નાગરમ્ ।
આશ્ચ્યોતનાજ્જનં યોજ્યમવલાક્ષીરસંયુતમ્ ॥

જાત્યાઃ પુષ્પં સૈન્ધવં શૃંગ્ગવેરં

કૃષ્ણાવીજં કીટશત્રોશ્ચ સારમ્ ।

દત્તિપિષ્ટં નેત્રપાકેઽજ્જનાર્થ

ક્ષૌદ્રોપેતં નિર્વિશક્કં પ્રયોજ્યમ્ ॥૧૩॥

સશોફપાક અને અશોફપાકની ચિકિત્સા

સશોફપાક અને અશોફપાક નામના જ જે
નેત્રરોગો કહેવામાં આવ્યા છે, તેઓમાંથી કોઈ
થયેલ હોય, તો વૈદે રોગીને સારી રીતે સ્નેહન
તથા સ્વેદન આપી, શિરાને વીંધી, લોહી કાઢી,

ગ્રિંચનો તથા આશ્ચ્યોતનો કરવાં, નસ્યો દેવાં
અને પુટપાકો પણ કરવા. રોગીને સઘળી રીતે
શુદ્ધ કરી નીચે પ્રમાણે અંજનોની યોજના કરવી.

એક મહિના સુધી તાંબાના વાસણમાં રાખી
મૂકલા ધીને સૈંધવથી મિશ્ર કરી તેનું અંજન
કરવું અથવા એક મહિના સુધી તાંબાના વાસણમાં
રાખેલા મૈરેયને (સુરા અને આસવનો એકઠો
આથો મૈરેય કહેવાય, તેને) સૈંધવથી મિશ્ર કરી
તેનું અંજન કરવું અથવા એક મહિના સુધી
તાંબાના વાસણમાં રાખી મૂકલા દહીંને સૈંધવથી
મિશ્ર કરી તેનું અંજન કરવું અથવા એક
મહિના સુધી તાંબાના વાસણમાં રાખી મૂકલી
દહીંની તરને સૈંધવથી મિશ્ર કરી તેનું અંજન
કરવું અથવા એક મહિના સુધી તાંબાના વાસણ-
માં રાખી મૂકલા ધીને કાંસાના મેલથી મિશ્ર
કરી તેનું અંજન કરવું અથવા સ્ત્રીના દૂધને
સૈંધવથી મિશ્ર કરી તેનું અંજન કરવું અથવા
મહુડાના સારને તેના જટલા જ સોનાગેરથી
મિશ્ર કરી મધમાં કાલવી તેનું અંજન કરવું
અથવા ઘી, સૈંધવ અને તાંબાને સ્ત્રીના દૂધથી
મિશ્ર કરી તેનું અંજન કરવું અથવા દાઢમ,
ગરમાળો, આસોંદરો અને બોરના રસમાં સૈંધવ
નાખી-પકવી, રસક્રિયા કરીને તેનું અંજન
કરવું. આ રસક્રિયાના અંજનથી પાક સારી પેઠે
મટી જાય છે.

એક મહિના સુધી સૈંધવ સાથે ધીમાં
રાખી મૂકલી સૂંઠને સ્ત્રીના દૂધમાં વાટી તેનાં
ટીપાં નાખવાં અને તેનું અંજન પણ કરવું.
જઈતું ફૂલ, સૈંધવ, સૂંઠ, પીપરનાં બીજ અને
વાવડિંગના સારને મધમાં વાટી તેનું સશોફપાક
તથા અશોફપાક ઉપર નિઃશંક રીતે અંજન
કરવું. ૧૩

પૂચાલસે શોણિતમોક્ષણં ચ

હિતં તથૈવાપ્યુપનાહનં ચ ।

(આ લેખ્યાંજન કહેવાય છે આ અજન બીજ નેતરોગો ઉપર પણ દિતકારી થાય છે) દૂધના ઈંડાનાં ખોપગ, લસણ, સૂદ, મરી, પીપર, કાજના બીજ અને એવથીનું અજન પણ અર્જુન ઉપર દિતકારી થાય છે (આ અજન પણ લેખ્યાંજન કહેવાય છે) લોહીના આવણથી માટી પુટપાક સુધીનો વિધિ, કે જે અભિષ્યંદનો નાશ કરનાર છે, તે સળા વિધિની યોજના કર્યા પછી જરૂર જણાય, તો આ બે લેખ્યાંજનોમાથી દારૂ પણ લેખ્યાજનની યોજના કરવી ૧૦

એનાપહરેચ્છુકમગ્રણ કુશલો મિષક ।
 ઉત્તાનમવગાદ વા કર્કશ વાપિ સનળમ્ ॥
 શિરીપનીનમરિચિપ્પટીસૈન્ધવૈરપિ ।
 શુરુસ્ય ધર્ષણ કાર્યમયવા સૈન્ધવેન તુ ॥
 કુર્પાત્ત્રજરજ શઙ્કશિલામરિચસૈન્ધવૈઃ ।
 ચન્ડ્યાદ્દિગુર્ણિતેરોમિરજ્જન શુક્રનાશનમ્ ॥
 કુર્યાદ્દજનયોગૌ વા સમ્પક્ષોકાર્દકાવિમૌ ।
 શઙ્કકોલાસિકતકદ્રાક્ષામધુકમાક્ષિકૈ ॥
 ક્ષોદ્રદન્તાર્ણવમલશિરીપકુસુમૈરપિ ।
 ક્ષારાચન વા વિતેદ્ વલાસપ્રયિતાપહમ્ ॥
 મુદ્રાન્વા નિસ્તુપાન્મૃગ્યશ્ચશ્વશ્વોદ્રસિતાયુતાન્ ।
 મધૂકસાર મધુના યોનયેચ્છાજ્ઞે સદા ॥
 નિમીતકાસ્તિમજ્ઞા વા સક્ષોદ્રઃ શુક્રનાશન ।
 શઙ્કશુક્તિમધુદ્રાક્ષામધૂકકતકાનિ ચ ॥
 દિત્વગ્ગતે સશ્લે વા વાતગ્ન તર્પણ દિતમ્ ।
 વશનારુપ્કરૌ તાલ નારિકેલ ચ દાહયેત્ ॥
 વિસ્તાવ્ય ક્ષારવર્જ્જ માવયેત્કરમાસ્પિજમ્ ।
 વદુશોડચનમેતત્સ્યાન્ધુસ્તૈવૈવર્ણનાશનમ્ ॥૧૧॥

અનણશુક તથા મનણશુકની ચિકિત્સા
 અનણશુક યથેવ ઢાય, તો પ્રવીણ વેદે લોહીના આવણથી માટી પુટપાક સુધીના સળા વિધિની યોજના કર્યા પછી ઉપર કહેવ લેખ્યા જનથી જ તે અનણશુક અર્જન (આ રોગ

શક્તિયાને લાયક નથી) સનણશુક કે જે અમાધ્ય છે, જે એક પટવમા કે બે પટવમા રહેન હોય અને ખરસટ હોય, તો તેની પણ અનણશુકની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ ચિકિત્સા કરવી (સનણશુક ખરમ્ હોય, તે સમયમા તેની લેખ્યાજનરૂપ ચિકિત્સા કર્યા પછી સતર્પણરૂપ ચિકિત્સા કરવી) સરસડિયાના બીજ, મરી, પીપર અને સૈનવના ચૂર્ણથી અથવા એકના સૈનવના ચૂર્ણથી દૂધાને ઘસતુ

મૈવતથી બમણા મરી, મરીથી બમણા મણશીન, મણશીનથી બમણા શખ અને શખથી બમણા તામ્રચૂર્ણનું અજન કરવાથી દૂધ મરી બય છે શખ, બોરનો ઠગિયો, નિર્મળી, દ્રાક્ષ, જેઠીમધ અને મવના અજનથી દૂધ મરી બય છે મધ, ગાય વગેરેના દાત, મસુદ્રફીલ અને સમડિયાના દૂધનું અજન કરવાથી દૂધ મરી બય છે ગયા અવ્યાયના પમા વિષય મા બયાસઅથિતની ચિકિત્સામા જે કારાજન કરેવામા આવ્યું છે, તે આજનાથી પણ દૂધ મરી બય છે શેઠના કૈતરાવગરના મગ, શખ, મધ અને સાકરનું અથવા મહુડાનો સાગ તથા મધનું નિત્ય અજન આજનાથી દૂધ મરી બય છે બહેડાના ઠગિયાની મજા અને મવના અજનથી દૂધ મરી બય છે શખ, છીપ, મવ, દ્રાક્ષ, જેઠીમધ અને નિર્મળીનું અજન કરવાથી પણ દૂધ મરી બય છે

જે દૂધ બે પટવમા રહેતુ કે શરીવાણ ટાય, તો વાયુને હણનાગ દ્રવ્યોના કષાયાદિથી નેનોતુ તપાઈ કરતુ દિતકારી થાય છે

વાસના અકુર, પાકા લિનામના ઠગિયા, તાડ અને નાજિયેરને બાગી તે ભગ્મને, કારની પેટે અવની તે કારોદકની સાત દિવમ સુધી જીટના હાડકાના ચૂર્ણને ભાવના દેવી આ ચૂર્ણને મવથી ખરડેલી આગળી વડે અથવા મગી વડે લઈ તેથી દૂધાને વારવાર ઘમતુ અને

પ્રદિલ્લનવર્ત્તની ચિદિત્સા

અપરિદિલ્લનવર્ત્તની ચિદિત્સામાં ઉપર જે જે યોગો કહ્યા, તેમાં જેટલા યોગો કહ્યેને ધરનારા છે, એટલા યોગો પ્રદિલ્લનવર્ત્ત ઉપર કરવા; કારણ કે પ્રદિલ્લનવર્ત્ત કહ્યી થાય છે. પ્રદિલ્લનવર્ત્તની વિશેષ ચિદિત્સા આ છે, કે ઠાનળ અને મોરચૂયાને તાંગાનાં કળશ ઉપર ધરી ધીમાં મિશ્ર કરી આંજવાં. (ગયા અધ્યાયનો હોમો વિષય જુઓ.) ૧૮

અધ્યાય ૧૩મે

અઘાતો લેહ્યરોગપ્રતિષેધં વ્યાસ્યાસ્વામઃ ।

યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'લેખ્યરોગ-પ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

નવ યેડમિહિતા લેહ્યાઃ સામાન્યસ્તેષ્વયં વિધિઃ ।

શિશ્વવાન્તવિરિક્તસ્ય નિવાતાતપસ્રાનિ ॥

સુસ્વોદકપ્રતપ્તેન વાસસા સુસમાહિતઃ ।

સ્વેદયેદ્વર્ત્તમ નિર્મુજ્ય વામાઙ્ગુષ્ઠાઙ્ગુલિણિતમ્ ॥

અઙ્ગુલ્યઙ્ગુષ્ઠકામ્યાં તુ નિર્મુજ્ય વર્ત્તમ ચક્ષતઃ ।

છોતાન્તરીકૃતં નૈવ ચલતિ ઇંસતેડપિ વા ॥

તતઃ પ્રમૃજ્ય છોતેન વર્ત્તમ શશ્વપદાક્લિતમ્ ।

લિખેચ્છછેણ પત્રૈર્વા તતો રક્તે સ્થિતે પુનઃ ॥

સ્વિન્નં મનોજ્ઞાકાસીસવ્યોપાજ્ઞનકસૈન્ધવૈઃ ॥

શ્લક્ષ્ણપિષ્ટૈઃ સમાક્ષીકૈઃ પ્રતિસાર્યોષ્ણવારિણા ।

પ્રક્ષાલ્ય હવિષા સિત્તં વ્રણવત્સમુપાચરેત્ ॥

સ્વેદાવપીડપ્રમૃત્તોઘ્નદાદૃષ્વ પ્રયોજયેત્ ।

વ્યાસતસ્તે સમુદિષ્ટે વિધાનં લેહ્યકર્મણિ ॥૨॥

નવ લેખ્ય નેત્રરોગોની સામાન્ય ચિદિત્સા

આ તંત્રના ટકા અધ્યાયના પમા વિષયમાં લેખન નામની શસ્ત્રક્રિયાને લાયક જે નવ નેત્રરોગો કહ્યા છે, તે સધળાઓની નીચે પ્રમાણે સામાન્ય ચિદિત્સા છે:

જેને લેખ્ય રોગોમાંનો કોઈ પણ રોગ થયેલ હોય, તે રોગીને સ્નેહન, સ્વેદન, વમન તથા વિરચન નામની ક્રિયાઓથી શુદ્ધ કરી, પવન તથા તડકાવગરના ધરમાં રખાવી, નેત્રને ખીડા ન થાય, એ રીતે હાળા આંગૂડાથી તથા આંગળીથી તેની પાંપણોને ઉથલાવી, સહેવાઈ શકે તેવા ગરમ પાણીથી તપાવેલા વસ્ત્ર વડે તે પાંપણોનું સ્વેદન કરવું. ઝીણા પાટાથી વીંટેલા આંગૂડા વડે તથા તેવા જ પાટાથી વીંટેલી આંગળી વડે પાંપણને ઉથલાવવાથી તે ચલિત પણ ન થાય અને પડે પણ નહિ. એવી રીતે થનપૂર્વક સ્વેદન કરી, વસના પોતાથી સાફ કરી, શશ્વ વડે ટાચા દેવા હોય તો ટાચા દઈ, ભેદન કરવું હોય તો ભેદન કરી અને છેદન કરવું હોય તો છેદન કરી, તે પછી તે પાંપણનું શસ્ત્રથી અથવા ભોંપા-યરી (ગસ્ટ્રી) વગેરેનાં પાંદડાંથી લેખન કરવું. પછી લોહી બંધ થાય ત્યારે મણુશીલ, હીરાકરસી, ચૂંક, મરી, ખીપર, રસવંતી તથા સંધવને ઝીણાં વાટી મધમાં મિશ્ર કરી, તેથી ધરી તથા ઊના પાણીથી ઘોઈ, ધીથી સિંચન કરી સાત દિવસો સુધી સઘોત્રણ પેઠે તેના પર ઉપચારો કરવા અને સાત દિવસ પછી શારીરવણ પેઠે તેના પર ઉપચારો કરવા. (ચિકિત્સાસ્થાનનો પહેલો તથા બીજો અધ્યાય જુઓ.) ત્રણ દિવસ પછી સ્વેદન તથા અવપીડન નસ્ય વગેરે ઉપચારો કરવા. લેખન કરવા યોગ્ય મોજોના વિષયમાં જે સ્વેદન તથા અવપીડન નસ્ય

૧ લેખન કરવા (ઉણેડવા-જોતરવા) યોગ્ય નેત્ર-રોગોની ચિકિત્સાના વિષયનો. જે કે આ તંત્રના આઠમા અધ્યાયમાં કહેલા ક્રમ પ્રમાણે છેવરોગોની ચિકિત્સા કહ્યા પછી લેખ્યરોગોની ચિકિત્સા કહેલી નેત્રરોગો, તે પણ છેવરોગો રોગોમાં પણ છેલ્લે લેખનનો ઉપયોગ છે; માટે લેખ્યરોગોની ચિકિત્સા પ્રથમ કહેલી છે.

કૃત્ત્વો વિધિશ્ચેક્ષણપાકઘાતી
 યથાવિધાનં મિપજા પ્રયોજ્યઃ ॥
 કાસીસસિન્ધુપ્રમવાદ્રકૈસ્તુ
 હિતં મવેદજનમેવ યાત્ર ।
 ક્ષૌદ્રાન્વિતૈરેમિરયોપયુજ્યા-
 દન્યતુ તામ્રાયસચૂર્ણયુક્તેઃ ॥૧૪॥
 પૂચાલસની ચિકિત્સા

પૂચાલસ યથેક દોષ, તે વેધે રનેહન તથા
 સ્વેહન કરી લોહીતું સાવણ કરવું; દોષોતું હરણ
 કરનારાં અને નેત્રોતું હિત કરનારાં દ્રવ્યોનો
 લેપ કરવો અથવા તે દ્રવ્યોની ઊની લગી
 મૂછી પાટો બાંધવો અને સંશોધન કર્યા પછી
 ઉપર સંશોધપાકની તથા અશોધપાકની જે
 ચિકિત્સા કહેલી છે, તે પણ કરવી. હીરાકરી,
 સંધવ અને આઘાને મધમાં મિશ્ર કરી આંજવાં
 અથવા તાંબાતું ચૂર્ણ, લોહાતું ચૂર્ણ અને મધ
 મિશ્ર કરી આંજવાં. ૧૪

શેઠાદિના સમ્યગપાસ્ય દોષાં-
 સ્તુષં વિધાયથ યથાસ્થમેવ ।
 અક્લિન્નવર્ત્માનમુપકમેત
 સેકાજનાશ્ચ્યોતનનસ્યધૂમૈઃ ॥
 મુસ્તાહરિદ્રામધુકપ્રિયદુ-
 સિદ્ધાર્યૌરોષ્રોત્પલસારિવામિઃ ।
 ક્ષુણ્ણાભિરાશ્ચ્યોતનમેવ કાર્ય-
 મત્રાજનં યાજનમાશ્નિકં સ્યાત્ ॥
 પત્રં ફલં ચામલકસ્ય પક્ત્વા
 ક્રિયાં વિદધ્યાદયજાજનાર્થે ।
 વંદાસ્ય મૂલેન રસક્રિયાં વા
 વર્તીકૃતાં તામ્રકપાલ્પકામ્ ॥
 રસક્રિયાં વા ત્રિફલોત્પલકાં
 પલાશપુષ્પૈઃ સ્વરમજ્જેર્વા ।
 પિષ્ટા છગત્વાઃ પયસા મલં વા
 કાંસ્યસ્ય દગ્ધ્વા સદ્ તાન્તવેન ॥

પ્રલગ્ગનં તન્મરિચૈરુપેતં
 ચૂર્ણેન તામ્રસ્ય સહોપયોજ્યમ્ ।
 સમુદ્રફેનં લવણોત્તમં ચ
 શઠ્ઠોડય મુદ્રો મરિચં ચ શુક્લમ્ ॥
 ચૂર્ણાજનં યોજ્યમયાપિ કઠ્ઠ-
 મક્લિન્નવર્ત્માન્યુપહન્તિ શીઘ્રમ્ ॥૧૫॥
 અપરિક્લિન્નવર્ત્માની ચિકિત્સા
 અપરિક્લિન્નવર્ત્મા યથેક દોષ, તે સ્નેહન
 આદિ ક્રિયાઓથી સારી રીતે દોષોતું નિહારણ
 કરી, દોષો પ્રમાણે નેત્રોતું તપણ કરી
 પછી સિંચનો કરવાં, અંજનો આંજવાં,
 આશ્ચર્યોતનો કરવાં, નસ્યો દેવાં અને ધૂમપાન
 કરાવવાં. મોથ, હળદર, જીરીમધ, ઘઉંઘાં, સરસવ,
 લોધર અને ઉપલસરીને ફટ્ટી સ્વરસ ઠાઢીને
 તે સ્વરસતું આશ્ચર્યોતન કરવું. રસવતી અને
 મધનું અંજન કરવું અથવા આમળીનાં ફળો
 તથા ફૂલોનો ઉત્થાપ કરી, તેની રસક્રિયા કરીને
 તેનું અંજન કરવું અથવા વાંસનાં મૂળોના રસને
 તાંબાનાં કડાયામાં પકવી રસક્રિયા કરી વાટ
 બનાવી તેનું અંજન કરવું અથવા ત્રિકૂળાના,
 આખરાનાં ફૂલોના કે અધેકાના ઉત્થાપને પકવી
 રસક્રિયા કરી, વાટ બનાવી તેનું અંજન કરવું.
 તીક્ષ્ણ અંજનોથી દુર્બળ થયેલાં નેત્રોતું આશ્વાસન
 કરવા માટે કાંસાના મેલને કપાસના વસ્ત્ર
 સાથે બાળી સફેદ મરી અને તાંબાનાં ચૂર્ણ
 સાથે બકરીનાં દૂધમાં વાટી તેનું પ્રત્યંજન કરવું.
 (દોષો શાંત થયા પછી પાછળથી જે અંજન
 આંજવામાં આવે, તે પ્રત્યંજન કહેવાય છે.)
 સમુદ્રફેણ, સંધવ, શંખ, મગ અને સફેદ મરીતું
 ચૂર્ણ આંજવામાં આવે, તે તે ચૂર્ણ, અપરિક્લિન્ન-
 વર્ત્માની રજનો તુરત નાશ કરે છે. ૧૫

પ્રક્લિન્નવર્ત્માન્યપિ ચૈત એવ
 યોગાઃ પ્રયોજ્યાશ્ચ સમીક્ષ્ય દોષાન્ ।
 સકઙ્ગલં તામ્રઘટે ચ ઘટ્ટં
 સર્પિશુંતં તુત્યક્રમજ્જનં ચ ॥ ૧૬ ॥

તરુણીશ્વાલ્પસંરમ્ભાઃ પિઙ્કા વાહ્યવર્ત્મજાઃ ।

લિખિત્વૈતાઃ પ્રશમયેત્સ્વેદાલેપનશોધનૈઃ ॥૧૦॥

પાંપણુની ફેડલીઓની સ્થિતિ પ્રમાણે
કેવળ લેખન

પાંપણામાં જે ફેડલીઓ કાઢી હોય, થોડા
સાંજવાળી હોય અને બહારના લાગમાં થયેલી
હોય, તેઓનું ફક્ત લેખન કરી સ્વેદનોથી,
લેપનોથી તથા શોધનોથી શમન કરવું. ૧૦

અધ્યાય ૧૪મે।

અથાતો મેઘરોગપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યયોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'મેઘરોગપ્રતિ-
ષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્ત-
રિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સ્વેદયિત્વા વિસગ્રન્થિં છિદ્રાણ્યસ્ય નિરાશ્રયસ્ ।

પક્વં મિત્ત્વા તુ શ્લેષ્ણે સૈન્ધવેનાવચૂર્ણયેત્ ॥

કાસીસમાગધીપુષ્પનૈપાલ્યેલાયુતેન તુ ।

તતઃ ક્ષૌદ્રઘૃતં દત્વા સમ્યગ્ધન્વમુપાચરેત્ ॥૨॥

ખિસવર્ત્મની ચિકિત્સા

ખિસવર્ત્મ થયેલ હોય, તો તે પાંદે ત્યારે તેને
સ્વેદન આપી તેનાં છિદ્રોને તેઓની અંદર પરની
ગતિ જરા પણ ન રહે, એ રીતે શસ્ત્ર વડે ભેદવાં.
ભેદા પછી હીરાકસી, પીપર, જસતનાં ફૂલ,
મણુશીલ અને એલગ્રીથી મિશ્ર કરેલું સૈંધવ
ધસવું; પછી સાંધવા માટે મધ તથા ઘી લગાવી
થોડી રીતે પાટા બાંધવો. ૨

રોચનાક્ષારતુત્યાનિ પિપ્પલ્યઃ ક્ષૌદ્રમેવ ચ ।

પ્રતિસારણમેકૈકં મિત્ત્રે લગ્ન ઇષ્યતે ॥

મહત્પિ ચ યુક્તી ક્ષારામી વિધિકોવિદઃ ॥૩॥

૧ આ તંત્રના ૮મા અધ્યાયના છઠ્ઠા વિષયમાં
કહેલા પાંચ ભેદ નેત્રરોગોની ચિકિત્સા વિષેનો.

લગણુની ચિકિત્સા

લગણુ થયેલ હોય, તો ત્રિધિ બાણનારા
વૈદે પ્રથમ શસ્ત્ર વડે તેને ભેદીને પછી તેના ઉપર
બુદ્ધબુદ્ધ ગોરાચનાનું, જવખારનું મોરચૂથું
અને પીપરનું ચૂર્ણ અને મધ ધસવું.

મોટા લગણુ થયેલ હોય, તો તેને શસ્ત્ર વડે
ભેદીને તેના ઉપર ક્ષારનો અને અગ્નિનો પ્રયોગ
કરવો. (તે પછી તુરતજ ક્ષાર તથા અગ્નિથી
બાળેલા વ્રણના જેવી ચિકિત્સા કરવી અને તે
પછી સામાન્ય વ્રણના જેવી ચિકિત્સા કરવી.) ૩

સ્વિન્નાં મિત્રાં વિનિષ્વીઙ્ય મિપગજ્જનનામિકામ્ ।

શિલૈલનતસિન્ધૂત્યૈઃ સક્ષૌદ્રૈઃ પ્રતિસારયેત્ ॥

રસાજ્જનમધુમ્યાં વા મિત્રાં વા શસ્ત્રકર્મવિત્ ।

પ્રતિસાર્યાજ્જનૈર્યુહ્યાદુષ્ણૈર્દીપશિસ્તોદ્ધૈઃ ॥૪॥

અંજનિકાની ચિકિત્સા

અંજનિકા જે પોતાની મેળે ભેદાયેલી
હોય, તો તેને સ્વેદન આપી, દબાવી દોષને કાઢી
નાખી પછી તેના ઉપર મણુશીલ, એલગ્રી, તગર
તથા સૈંધવને મધમાં મિશ્ર કરી ધસવાં. અંજ-
નિકા જે પોતાની મેળે ભેદાયેલી ન હોય, તો
શસ્ત્રકર્મ બાણનારા વૈદે શસ્ત્ર વડે તેને ભેદી
તેના ઉપર મધમાં વાટેલી રસવંતી ધસવી અને
પછી દીવાની જ્વાળાથી ઉત્પન્ન થયેલું ઊનું
કાજળ લગાવવું. ૪

સમ્યક્સ્વિન્ને કૃમિગ્રન્થૌ મિત્રે સ્યાત્પ્રતિસારણમ્ ।

ત્રિફલાતુત્યકાસીસૈન્ધવૈસ્તુ રસક્રિયા ॥૫॥

કૃમિગ્રંથિની ચિકિત્સા

કૃમિગ્રંથિ થયેલ હોય, તો તેને સારી રીતે
સ્વેદન આપી શસ્ત્ર વડે ભેદીને તેના ઉપર ત્રિફળા,
મોરચૂથું, હીરાકસી અને સૈંધવની રસક્રિયા-
(પકવીને કરેલા મલમ) થી ધસવું. ૫

મિત્ત્વોપનાહં કપ્પજં પિપ્પલીમધુસૈન્ધવૈઃ ।

લેખ્યેન્મળડાગ્રેણ સમન્તાત્ પ્રચ્છયેદપિ ॥

પત્રમઙ્ગૈશ્ચ સ્વેદયેચ્ચ યથાસુખમ્ ॥૬॥

વગેરે દેવાં જોઈએ, તેઓનું વિધાન ચિકિત્સા-
સ્થાનમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવ્યું છે; માટે
અહીં વિસ્તારથી નહિ કહેતાં સંક્ષેપથી કહ્યું છે. ૨

અસામાપરિહતં કણ્ઠશોષપિવર્જિતમ્ ।

સમં નલ્લનિમં વર્મં લિખિતં સમ્યગ્થોગે ॥૩॥

પાંપણના લેખનનો સમ્યગ્થોગ

થયાનાં લક્ષણો

જે પાંપણ લોહીના સાવથી રહિત,
ખરજ તથા સોજથી રહિત, નીચા તથા
જીઆપણાથી રહિત અને નખ જેવા દેખાવવાળી
થઈ જાય, તે લેખનનો સમ્યગ્થોગ થયો જણવો.
(સમ્યગ્થોગ થયા પછી જ ત્રણની પેઠે ઉપ-
ચારો કરવા.) ૩

રક્તમક્ષિ શ્વેતસ્કન્નં ક્ષતાચ્છન્નકૃતાદ્ધૃવમ્ ।

રામશોષપરિઘાવાસ્તિમિરં વ્યાધ્યનિર્જયઃ ।

વર્મં શ્યાવં ગુરુ સ્તબ્ધં કણ્ઠહર્ષોપદેહવત્ ॥

નેત્રપાકમુદીર્ણં વા કુર્વાતાપ્રતિકારિણઃ ।

પ્રતિલિખિતં જ્યેયં સ્વેદયિત્વા પુનર્લિખેત્ ॥૪॥

પાંપણના લેખનનો દુર્યોગ થયાનાં લક્ષણો

તથા ચિકિત્સા

જે આંખ રાતી થઈ જાય, શસ્ત્ર વડે ચચેલા
ક્ષતમાંથી જામેલા લોહીનો સાવ થાય, સોજ
થાય, જળનો સાવ થયા કરે, તિમિર થાય,
વ્યાધિ શાંત ન થાય અને પાંપણ કાળાચાળી,
ખારે, સ્તબ્ધ, ખરજવાળી, જાપસેલી તથા મેલથી
ખરડાયેલી રહે, તે જણવું કે લેખનનો દુર્યોગ
થયો છે. જના લેખનનો દુર્યોગ થયો હોય, તે
પાંપણની ચિકિત્સા કરવામાં આવે નહિ, તે
આંખો અલંત પાછી જાય છે. આ પ્રમાણે
લેખનક્રિયાનો દુર્યોગ થયો હોય, તે ફરીવાર
સ્વેદન કરી લેખન કરવું. ૪

વ્યાવર્ત્તે યદા વર્મં પક્ષ્મં ચાપિ વિમુચ્ચતિ ।

સ્વાત્સરુક્ષાવમૃષિષ્ઠં તદતિઘ્નિતિ વિદુઃ ॥

સ્નેહસ્વેદાદિરિષ્ટઃ સ્પાક્તમસ્ત્રાનિલાપહઃ ॥૫॥

પાંપણના લેખનના અતિથોગનાં
લક્ષણો તથા ચિકિત્સા

જે પાંપણ કચલી પડે, વેદના થયા કરે,
ધણો સાવ થયા કરે અને પાંપણ ઉપરના વાળ
ખરી પડતા હોય, તે જણવું કે લેખનનો અતિથોગ
થયો છે. આ પ્રમાણે અતિથોગ થયો હોય, તે
વાયુનો નાશ કરનારી સ્નેહન તથા સ્વેદન આદિ
ચિકિત્સા કરવી. (સ્વેદન આદિ ચિકિત્સાથી વાયુ
જીતીને પછી ત્રણની પેઠે ઉપચારો કરવા.) ૫
વર્ત્તવ્યવન્ધં ક્ષિપ્તં ચ વહ્નં યચ્ચ કીર્તિતમ્ ।

પોથર્કાં ચાપ્યવલિલેપ્તચ્છયિત્વાગ્રતઃ શ્વેતઃ ॥૬॥

નવ રોગોમાંના ચાર રોગોમાં લેખન ક્યારે?

વત્તમાં વન્ધ, ક્ષિપ્તવત્તમં, બહવત્તમં અને
પોથર્કાં એ ચાર રોગોમાં પ્રથમ શસ્ત્ર વડે ધીરધીરે
ટાચી પછી લેખન કરવું. ૬

સમં લિખેત્તુ મેધાવી શ્યાવકર્દમવર્ત્તની ॥ ૭ ॥

નવ રોગોમાંના બે રોગોમાં ફક્ત લેખન જ

બુદ્ધિમાન વેદે શ્યાવવત્તમં અને કર્દમવત્તમં,
એ બે રોગોમાં ફક્ત સમ રીતે લેખન જ કરવું,
પણ પ્રથમ ટાચા, છેદન કે મેદન કરવું નહિ. ૭
કુમ્ભીકિર્ના શર્કરાં ચ તથૈવોત્સજ્જિનીમપિ ।

કર્ત્તવ્યિત્વા તુ શ્વેરેણ લિલેપ્તશ્ચાદતત્ત્વિત્તઃ ॥૮॥

નવ રોગોમાંના ત્રણ રોગોમાં લેખન ક્યારે?

કુમ્ભિકા, વત્તશર્કરાં અને ઉત્સંગિની એ
ત્રણ રોગોમાં વેદે આજાસરહિત થઈ પ્રથમ
શસ્ત્ર વડે છેદન કરી પછી લેખન કરવું. ૮

મધેયુર્વર્ત્તમસુ ચ યાઃ પિઠકાઃ કઠિના મૃગમ્ ।

હસ્ત્વાસ્તાગ્રાશ્ચ તાઃ પકા મિન્દ્યાન્નિદ્રા લિલેપિ ॥૯॥

પાંપણની ફેડલીઓનું લેખન ક્યારે?

પાંપણમાં જ ફેડલીઓ અલંત કહણ,
નાની તથા રાતી હોય, તેઓને પાંખા પછી
શસ્ત્ર વડે મેદવી અને મેદા પછી તેઓનું લેખન
પણ કરવું. ૯

અર્મ થયેલ હોય, તે રોગીને સ્નેહનસ્વેદનાદિક ક્રમથી શુદ્ધ કરી, સિન્ધવ અન્ન જમાડી, ચત્ત-પૂર્વક બેસાડી, વૈદે તેના નેત્રને સારી રીતે સ્વેદન આપી સૈંધવ (અથવા બિજોરાના રસ-સહિત સૈંધવ) નું ચૂર્ણ આંજીને ચોળાવવાથી સારી પેઠે શુષ્ક કરી નેત્રની આણી તરફ નજર કરાવવી અને તે નજર કરતાં, જે પ્રદેશમાં માંસની કરચલી વળે, તે પ્રદેશના માંસમાં બડિશમુખ નામનું ચંત્ર ચોળીને અથવા જમાં દોરે પરોવેલો હોય, એવી સોઈ ચોળીને અથવા સમાણીથી પકડ કરીને તે રોગરૂપ માંસને ઉચકાવવું. ઉચકાવતી વખતે ઉતાવળ ન કરવી અને અત્યંત ઊંચું પણ કરવું નહીં; કેમ કે ઉતાવળ કરવામાં આવે, અથવા અત્યંત ઊંચું કરવામાં આવે, તો માંસ તૂટી જાય છે. પછી ડોળામાં શસ્ત્ર ઘોંચાઈ જવાની ખીકથી રોગીની પાંપણોને મજબૂત રીતે પકડાવી રાખવી, કે જેથી શસ્ત્રપ્રયોગના સમયમાં મિચાચ જ નહીં. પછી ઉચકાવવાથી શિથિલ થયેલા તે માંસના એક ચતુર્થાંશને આંખમાં ચોટેલો જ રહેવા દઈ બાકીના ત્રણ ભાગોને જ ખેંચી લાંબા કરી પેલા ચતુર્થાંશને મંડલાચ નામના તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર વડે ઉખેડીને સઘળાં કાળા તથા ઘોળા ડોળામાંથી છૂટા પાડવે; એ રીતે એ ચતુર્થાંશને છૂટો પાડી ક્રીકીની સમીપમાં લઈ જઈને પેલા લાંબા કરેલા ત્રણ ભાગોને મંડલા-ચથી જ કાપી નાખવા; તેમાં એવી સંભાળ રાખવી કે માંસનું છેદન ક્રીકીની અત્યંત સમીપમાં ન થાય. ચોથા ભાગનું માંસ ક્રીકીની સમીપમાં રાખી દેવાથી ક્રીકીને કોઈ જાતની હરકત થતી નથી. જે ચોથા ભાગનું માંસ ન રહેવા દેવામાં આવે, તો ક્રીકીને તુકસાન થાય છે; ક્રીકીને તુકસાન થવાથી લોહી નીકળે છે, નાડીત્રણ થાય છે અને વેદના પણ થાય છે; એ માંસને ચોથા ભાગ કરતાં ઓછું બાકી રહેવા

દેવાથી ક્રીકીને તુકસાન થાય છે અને ત્રણ ભાગ કરતાં ઓછું કાપવામાં આવે, તો તે માંસ પાછું તરત જ વધી જાય છે^૧. પાંપણની સમીપમાં તથા ઘોળા ડોળામાં જે અર્મ માછલાં પકડવાની જાળની પેઠે વ્યાપી રહ્યું હોય—અર્થાત્ જની કરચલી ન વળે એવું હોય, તેને પણ સૈંધવના ચૂર્ણથી ઘસી, પોચું પાડી બડિશમુખ નામના ચંત્રની ચોળનાથી લાંબું કરીને વાંકા મંડલાચ શસ્ત્ર વડે કાપી નાખવું. પછી નેત્રમાં જર કે જવખાર : સૂંઠ, મરી, પીપર તથા સૈંધવના ચૂર્ણથી પ્રતિ-સારણ કરી, ચોગ્ય રીતે સ્વેદન આપી તથા સ્નેહની ચોળના કરી અને ઉપર ત્રિક્ષ્ણ, લોધર તથા ચંદન વગેરે કષાય દ્રવ્યોના કલકની થેપલી મૂકી ચોગ્ય પ્રકારનો પાટો બાંધવો. દેશ, ઋતુ, સામર્થ્ય તથા કાળને જાણનારા પ્રવીણ વૈદે તે પછી ત્રણની પેઠે શોધન તથા રોપણ વગેરે વિધાન કરવું. પહેલો પાટો ત્રણ દિવસ પછી છોડીને અગ્નિથી તપાવેલી હથેળીથી સ્વેદન આપી શોધન કરવું.

જે શૂળ થતું હોય તો કરંજનાં બીજ, આમળાં અને જઠીમધથી પકવેલ દૂધને મધમાં મિશ્ર કરી તેનું દિવસમાં બેવાર આશ્ર્વે-તન કરવું અને જઠીમધ, નીલકમળ, કમળનાં ફેસરા અને દૂર્વાને દૂધમાં વાટી લેપ કરવો હિતકારી થાય છે.

શસ્ત્રકર્મ કર્યો પછી જે અર્મ ચોથા ભાગ કરતાં વધારે બાકી રહી ગયું હોય, તો આ તંત્રના ૧૨મા અધ્યાયના ૬૯મા વિષયમાં કહેલાં લેખ્યાંજનોથી તેને દૂર કરવું.

જે પાંચ પ્રકારનાં અર્મોમાંનું કોઈ પણ અર્મ અવિસ્તીર્ણ કે પાતળું હોય, તો શસ્ત્રક્રિયા ન કરતાં કૂસાની ચિકિત્સા જવી તેની ચિકિત્સા કરવી (લેખ્યાંજનો આંજવાં); પરંતુ જે અર્મ

^૧ અતિયોગનાં અને હીનયોગનાં આ વક્ષણો દર્શાવેલ સમજવું.

શ્લેષ્મોપનાહની ચિકિત્સા

શ્લેષ્મોપનાહ યથેશ હોય, તો તેને સ્વેદન આપી ત્રીહિમુખ નામના શસ્ત્રથી બેદીને મંડલાત્ર નામના શસ્ત્રથી લેખન કરવું અને ચોમેર ટોચા પણ દેવા. પછી પીપર, મધ અને સેધવને મિશ્ર કરી, તેથી ધસવું અને સિન્ધ ઠરી પાંદડાં વડે (રોગીને મુખ થાય એ રીતે સ્વેદન પણ કરવું.) ૬

આપાકાદિધિક્તેન પચ્ચ મેધાનુપાચેત્ ।
સર્વેષ્વેતેષુ વિહિતં વિધાનં શ્વેદપૂર્વકમ્ ॥
સમ્યક્ષે પ્રયતો મૂત્વા કુર્વતિ ઘ્નરોપણમ્ ॥૭॥

પાંચ રોગોની ચિકિત્સાની સમગ્રણ

ઉપર કહેલા પાંચ રોગો ન્યાંમુધી પાડ્યા ન હોય, ત્યાં મુધી ચિકિત્સાસ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં સોઝ માટે કહેલી અપતપણ આદિ ચિકિત્સા કરવી; તેમ જ સ્વેદન, સ્વેદન સ્થિરસ્થાવણ અને નિરેચન આદિ વિધાન પણ એ સધળાઓમાં કરવું. એ રોગો પાકે, ત્યારે સાવધાન રહી શસ્ત્ર વડે બેદી પછી પ્રણેને સ્થાવરતા. ૭

અધ્યાય ૧૫મો

અથાતસ્થેઘરોગપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપકંઠ

હવે શિષ્યોના પૂછવા ઉપરથી 'સ્થેઘરોગ-પ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

સ્થિત્યં મુક્તવતો ઘાતમુપવિષ્ટસ્ય યત્નતઃ ।
સંરોપયેતુ નયનં મિપચ્છૂર્ણેન્તુ સાર્વણેઃ ॥

૧ આ તંત્રના આમાં અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં જે અગિયાર નેત્રરોગો ઉલ્લેખિત છે, તેઓની ચિકિત્સાઓ વિશે.

તતઃ સંરોપિતં તૂર્ણં સુસ્થિજ્ઞં પરિષદ્ધિતમ્ ।
અર્મ યત્ર વલીજાતં તત્રૈતલ્લગયેદ્વિપક્ ॥
અપાક્લં પ્રેક્ષમાણસ્ય વહિશ્ચેન સમાહિતઃ ।
મુચુગ્ધ્વાડ્ડગ્ધ મેધાવી સૂચીસૂત્રેણ વા પુનઃ ॥
ન ચોત્યાપયતા ક્ષિપ્રં કાર્યમગ્ન્યુજ્જતં તુ તત્ ।
શસ્ત્રપાતમયાચાસ્ય વર્ત્મની ગ્રાહયેદ્દૃઢમ્ ॥
તતઃ પ્રશિથિલીમૂતં ત્રિભિરેવ વિલમ્બિતમ્ ।
ઊલ્લિખનમ્પટલગ્રેણ તીક્ષ્ણેન પરિશોધયેત્ ॥
વિમુક્તં સર્વતશ્ચાપિ કૃષ્ણાચ્છુકાઞ્ચ મળડાત્ ॥
નીત્વા કનીનકોશનંતં ઇન્ધ્યાન્નાતિકનીનકમ્ ॥
ચતુર્માગસિતે માંસે નાક્ષિ વ્યાપત્તિર્મદ્દિતિ ।
કનીનકવધાદઘ્રં નાડી ચાપ્યુપગ્રાપયેત્ ॥
હીનચ્છેદાત્પુનર્વૃદ્ધિં શીઘ્રમેવાધિગચ્છતિ ।
અર્મ યજ્ઞાલવશ્ચાપિ તદપ્યુન્માર્ગ્ય લમ્બિતમ્ ॥
ઇન્ધ્યાદ્યક્રેણ શક્ષેણ વર્ત્મશુક્લાન્તમાશ્રિતમ્ ।
પ્રતિસારણમણોસ્તુ તતઃ કાર્યમનન્તરમ્ ॥
યાત્રનાલસ્ય ચૂર્ણેન ત્રિકટોર્લવણસ્ય ચ ।
સ્વેદયિત્વા તતઃ પશ્ચાદ્ધ્રમીયાત્કુશલો મિપક્ ॥
દેશર્તુવલકાલજ્ઞઃ સ્થેદં દત્ત્વા યથાહિતમ્ ।
ઘ્નવત્સંવિધાનં તુ તસ્ય કુર્યાદતઃ પરમ્ ॥
વ્યદ્ધાન્મુક્ત્વા કરસ્વેદં દત્ત્વા શોધનમાચેત્ ॥
કરજ્જવીજામલકમધુકૈઃ સાધિતં પય ॥
હિતમાશ્ચ્યોતનં શ્લેઢિરઘ્નઃ ક્ષોદ્રસંયુતમ્ ।
મધુકોત્પલકિજ્ઞત્કદૂર્વાકલ્કથ્ય મૂર્દ્ધનિ ॥
પ્રતેષઃ સઘૃતઃ શીતઃ ક્ષીરપિષ્ઠઃ પ્રશસ્યતે ।
લેલ્યાઙ્ગનૈરપહરેદર્મશેષે મેવઘદિ ॥
અર્મ ચાલ્પં દધિનિમં નીલં રક્તમયાપિ વા ।
ધૂમ્રં તત્તુ યથાપિ શુક્રવત્તદુપાચેત્ ॥
ચમોમં મહલં યત્તુ સ્નાયુમાંસપનાશ્રુતમ્ ।
સ્થેઘમેવ તદર્મ સ્વાત્કૃષ્ણમ્પટલમ્ ચ યત્ ॥
વિશુદ્ધવર્ણમદિષ્ટં ત્રિપાસ્ત્રશ્ચિ ગતરૂપમ્ ।
ઉત્તેઝર્ષણિ મયેત્સમ્યગ્ચયાસ્તમનુપદ્રવમ્ ॥૨॥

પાંચ પ્રકારનાં અર્મોની ચિકિત્સા

જેને પાંચ પ્રકારનાં અર્મોમાંથી કોઈ પણ

એ વખત રોગીનાં નેત્રોમાં અંજન કરવું. આ અંજનથી અર્મો, શિરાપિડકા અને શિરાબદ્ધ પણ મટી જાય છે. ૪

અર્શસ્તયા યચ્ચ નાસા શુષ્કાર્શોડર્બુદમેવ ચ ।
અગ્યન્તરં વર્ત્મશયા વિધાનં તેષુ વક્ષ્યતે ॥
વર્ત્મોપસ્થેઘ નિર્મુજ્ય સૂચ્યોત્ક્ષિપ્ય પ્રયત્નતઃ ।
મण્ડલાગ્રેણ તીક્ષ્ણેન મૂલે છિન્ધ્યાદ્ધિપનવાઃ ॥
તતઃ સૈન્ધવકાસીસકૃષ્ણામિઃ પ્રતિસારયેત્ ।
સ્થિતે ચ રુધિરે વર્ત્મ દદેહ્તસમ્યક્શલાકયા ॥
ક્ષારેણાવલિલેચાપિ વ્યાધિશેષો ભવેદ્યદિ ॥૫॥
અર્શોવર્ત્મ, શુષ્કાર્શ અને અર્બુદની ચિકિત્સા

અર્શોવર્ત્મ, શુષ્કાર્શ અને અર્બુદ, એ ત્રણ રોગો, કે જેઓ પાંપણની અંદર થાય છે, તેઓની ચિકિત્સા કહીએ છીએ. પાંપણને સ્વેદનસંસ્કાર આપી ઉથલાવી રોગોમાં પ્રયત્નપૂર્વક સોઈ ભરાવી જાંચા કરીને મંડલાગ્ર નામના તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર વડે એ ત્રણે રોગોનું છેદન કરવું. પછી સૈન્ધવ, હીરાકંડી અને પીપરના ચૂર્ણથી પ્રતિસારણ કરવું. લોહી બંધ પડ્યા પછી વ્યાધિ બાકી રહેલ હોય, તો સળી વડે વ્યાધિને હાંભવો અને તેનું લેખન પણ કરવું. ૫

તીક્ષ્ણૈરુભયતોમાગૈસ્તતો દોષમધિક્ષિપેત્ ।
વિતરેચ્ચ યથાદોષમભિગ્ન્યન્દક્રિયાવિધિમ્ ॥૬॥

ઉપર કહેલા અગિયાર રોગોની બાકીની ચિકિત્સા

ઉપર કહેલા અગિયારે છેલ્લે રોગોનું છેદન કર્યા પછી તથા પ્રતિસારણાદિક કર્યા પછી તીક્ષ્ણ ઉભયતોભાગ (વમન, વિરેચન) દ્રવ્યોના કટક-જ્વાથાદિકથી ત્રણના કદાદિક દોષોની શુદ્ધિ કરવી અને દોષો અનુસાર વાતાભિગ્ન્યંદ વગેરે નેત્રરોગોમાં જે ક્રિયાવિધિ કહ્યો છે, તે પણ કરવો. ૬

શસ્ત્રકર્મણ્યુપરતે માસં ચ સ્યાત્સુચન્નિતઃ ॥૭॥

શસ્ત્રકર્મ પછી પરેજની મુદત શસ્ત્રક્રિયા થયા પછી રોગીએ એક મહિના મુધી ત્રણવિધાનમાં કહેલી પરેજ સંપૂર્ણ પાળવી. ૭

અધ્યાય ૧૬મો

અઘાતઃ પદ્મકોપપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'પદ્મકોપપ્રતિષેધ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

યાપ્યસ્તુ યો વર્ત્મભવો વિકારઃ
પદ્મપ્રકોપોડમિહિતઃ પુરસ્તાત્ ।

તત્રોપવિષ્ટસ્ય નરસ્ય ચર્મ
વર્ત્મોપરિષ્ટાદનુતિર્થગેવ ॥

ધ્રુવોરધસ્તાત્પરિમુચ્ય ભાગૌ
પદ્મશ્રિતં ચૈકમતોડવક્રન્તેત્ ।

કનીનકાપાક્ષસમં સમન્તા-
ઘવાકૃતિ સિન્ધતનોર્નરસ્ય ॥

ઉત્કૃત્ય શસ્ત્રેણ યવપ્રમાણં
વાલેન સીચ્યેક્ષિપગ્રમત્તઃ ।

દત્ત્વા ચ સર્પિર્મધુનાવશેષં
કુર્યાદ્ધિધાનં વિદિતં વ્રણે યત્ ॥

લલાટદેશે ચ નિવધ્ય પટ્ટં
પ્રાક્સ્યૂતમત્રાપ્યપરં ચ વદ્ધ્વા ।

સ્યૈર્યં ગતે ચાપ્યથ શસ્ત્રમાર્ગે
વાલાન્વિમુચ્ચેત્કુશલોડમિવીક્ષ્ય ॥૨॥

પદ્મકોપ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા
પાંપણમાં થતો પદ્મકોપ નામનો જે ચાપ્ય

૧ પદ્મકોપ, કે જે ગુજરાતીમાં આંખોનાં પરવાળાં કહેવાય છે અને જેનું લક્ષણ આ તંત્રના ત્રીજા અધ્યાયના ૨૪મા વિષયમાં આપ્યું છે તથા જેને આ તંત્રના આઠમા અધ્યાયના નવમા વિષયમાં ચાપ્ય કહેલો છે, તેનું ચાપન કરવાની ચિકિત્સા વિષેનો.

આમકાના હુકડા જરૂં જરૂં, સ્નાયુઓથી તથા માંસથી ઘાટું વિંટાયેલું અને દહિના માર્ગને રોકનારાં હોય, તેનું તો છેદન જ કરવું જોઈએ.

અર્મનું છેદન થવાથી નેત્ર શુદ્ધ પર્ણવાણું, મિથાત્રા તથા છીપડવા વગેરે ક્ષિપ્તઓમાં આપાસ ને ક્ષમવગરનું અને અતિયોગ તથા હીનયોગનાં લક્ષણોવગરનું થઈ જાય, તો જાણવું કે છેદનનો સમ્યગ્યોગ થયો છે. ૨

શિરાજાલે શિરા યાસ્તુ કઠિનાસ્તાશ્વ બુદ્ધિમાન્ ।
ઉલ્લિલેન્મણ્ડલાગ્રેણ વિઙ્ગેનાવલમ્બિતાઃ ॥

શિરાસુ પિઙ્કા જાતા યા ન સિધ્ધ્યન્તિ મેષજૈઃ ।
ઝર્મવન્મણ્ડલાગ્રેણ તાસાં છેદનમિષ્યતે ॥

રોગયોઞ્ચેતયોઃ કાર્યમર્મોક્તં પ્રતિસારણમ્ ।

વિધિશ્ચાપિ યચાદોષં લેહનદ્રવ્યસંમૃતઃ ॥૨૥

શિરામળ તથા શિરાપિડકાની ચિકિત્સા

શિરામળ થયેલ હોય તો રોગીને સ્નેહન-સ્વેદનાદિ ક્રમથી શુદ્ધ કરી, સ્તિગ્ધ અન્ન જમાડી યત્નપૂર્વક બેસાડી, નેત્રને સ્વેદન આપી તથા સૈંધવનું ચૂર્ણ આંજવાથી છુપ્ધ કરી, વેંચે તે રોગની કડણ શિરાઓને ખડિશમુખ નામના ચંત્રથી ધરી રાખીને મંડલાત્ર નામના શસ્ત્રથી તેઓનું લેખન કરવું. (કામળ શિરાઓનું તો આ તંત્રના ૧૨મા અધ્યાયના ૧૦મા વિષયમાં કહેલાં લેખ્યાંજનોથી જ હરણ કરવું.)

શિરાપિડકા થયેલ હોય, તો તેઓને લેખ્યાંજનોથી મટાડવી; પણ જો લેખ્યાંજનોથી મટે નહિ, તેઓનું અર્મની પેઠે મંડલાત્ર નામના શસ્ત્રથી છેદન કરવું. (છેદન કરવું હોય, તો રોગીને પ્રથમ સ્નેહનસ્વેદન આદિ ક્રમથી શુદ્ધ કરી સ્તિગ્ધ અન્ન જમાડી યત્નપૂર્વક બેસાડવો જોઈએ.)

આ બે રોગોમાં શસ્ત્રક્રિયા કર્યા પછી નેત્રમાં જરૂર કે જવખાર (!) મૂકે, મરી, પીપર તથા સૈંધવના ચૂર્ણથી પ્રતિસારણ કરવું અને દોષો

અનુસાર વાતાભિષ્પંદ વગેરેમાં જ વિધિ કહી છે, તે પણ લેખન દ્રવ્યોથી સંપાદિત કરી કરવો. ૩

સન્ધૌ સંસ્વેદ્ય શ્લેષ્મણ પર્વણીકાં વિચક્ષણઃ ।

ઉત્તરે ચ ત્રિમાસે ચ વહિશેનાવલમ્બિતામ્ ॥

છિન્દ્યાત્તતોડર્દમગ્રે સ્વાદશ્ચુનાઢી છતોડ્યયા ।

પ્રતિસારણમત્રાપિ સૈન્ધવશ્ચૌદ્રમિષ્યતે ॥

લેહનીયાની ચૂર્ણાંનિ વ્યાધિશેષસ્ય મેષજમ્ ।

શર્દ્ધં સમુદ્રફેનં ચ મણ્ડૂર્કીં ચ સમુદ્રજામ્ ॥

સ્ફટિકં કુરુવિન્દં ચ પ્રવાલં ચામ્બકં તથા ।

વૈદ્યોર્ણલકં મુક્તામયસ્તામ્બરજાંસિ ચ ॥

સમમાગ્નાનિ સમ્પિપ્પ્ય સાર્દ્ધં છોતોજ્જનેન તુ ।

ચૂર્ણાંજનં કારયિત્વા માજને મેષગૃહ્ણજે ॥

સંસ્થાપ્યોમયતઃ કાલમહ્યેત્સતતં બુધઃ ।

અર્મોણિ પિઙ્કાં હન્યાચ્છિરાજાલાનિ તેન વૈ ॥૩૥

પર્વણીની ચિકિત્સા

પર્વણી થયેલી હોય, તો વિચક્ષણ વેંચે દહિને પીડા ન યાય, એ રીતે કાળા તથા ઘોળા ડોળાની સંધિમાં સ્વેદન કરી પર્વણીને બહારની સંધિના ત્રીજા ભાગમાં ખડિશ વડે પકડી, તે પછી તેનો અર્ધભાગ વૃદ્ધિપત્ર નામના શસ્ત્ર વડે કાપી નાખવો. જે અર્ધ કરતાં અધિક ભાગનું છેદન કરવામાં આવે, તો આંસુની ગતિવાજો (!) નાડી-પણ થાય છે. આ રોગનું છેદન કર્યા પછી નેત્રમાં મધ સહિત સૈંધવથી પ્રતિસારણ કરવું. શસ્ત્રક્રમ કર્યા છતાં હીન છેદન થવાથી પર્વણી જે અર્ધ કરતાં ઓછી કપાઈ હોય, તો નીચે લખેલા ચૂર્ણાંજનથી તેની ચિકિત્સા કરવી.

શંખ, સમુદ્રકૃમી, મોતીની છીપ, સ્ફટિક, કાંઈક પીળાશનાથું માણેક, પરવાણું, અરમક નામનો મણિ, લસણિયો, મોતી, તામ્ર અને સુરમાનાં ચૂર્ણોને સમભાગે લઈ, વાટી, તે ચૂર્ણને મેંદારીંગીના કાકડાથી અથવા વેંટાના શિંગડાથી બનાવેલા પાત્રમાં રાખી મૂકવું, એટલે તે ચૂર્ણો-જન કહેવાય છે. વિદ્વાન વેંચે આ ચૂર્ણથી નિત્ય

રિચે સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ત્રયઃ સાધ્યાઘ્રયોઽસાધ્યા યાપ્યાઃ પટ્ ચ મવન્તિ હિ ।
તત્રૈકસ્ય પ્રતીકારઃ કીર્તિતો ધૂમદર્શિનઃ ॥ ૨ ॥

ટીકીમાં થતા રોગોની ચિકિત્સાનું સ્મારણ

શ્રીટીકામાં થતા બાર રોગોમાં ધૂમદર્શી,
પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ અને શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ એ ત્રણ
રોગો સાધ્ય છે; ધૂમદર્શનત્ય, નદુક્ષાંધ્ય અને
ગંભીરિકા એ ત્રણ રોગો અસાધ્ય છે. વાતલિંગ-
નાશ, પિત્તજન્ય પરિસ્થાપી નામનો લિંગ-
નાશ, કટ્લિંગનાશ, રક્તલિંગનાશ, સાન્નિપાતિક
લિંગનાશ અને બીજે પિત્તજન્ય નીલ નામનો
લિંગનાશ, એ છ રોગો પોતાની તિમિરરૂપ પહેલી
અવસ્થાઓમાં સાધ્ય છે, રોગી કાંઈક દેખતો
હોય તે અવસ્થામાં સાધ્ય છે અને ગિલદુલ્લ
દેખતો ન હોય તે અવસ્થામાં અસાધ્ય છે. એ
બાર રોગોમાં ધૂમદર્શીની ચિકિત્સા આ તંત્રના
દસમા અધ્યાયના ૭મા વિપયમાં કહેનાઈ ગઈ
છે, (અને ત્રણ અસાધ્ય રોગોની ચિકિત્સા
કહેનાની નથી; માટે આ અધ્યાયમાં બાકીના
આઠ રોગોની ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે.) ૨

દષ્ટૌ પિત્તવિદગ્ધાયાં વિદગ્ધાયાં કફેન ચ ।
પિત્તશ્લેષ્મહરં કુર્યાદ્વિધિં શસ્ત્રાક્ષતાદત્તે ॥
નસ્યસેકાક્ષનાલેપપુટપાકૈઃ સતર્પણૈઃ ।
આઘે તુ ત્રૈફલં પેયં સર્પિશ્ચૈવૃત્તમુત્તરે ॥
તૈલ્વકં ચોમયોઃ પથ્યં કેવલં જીર્ણમેવ વા ।
ગૈરિકં સૈન્ધવં કૃષ્ણા ગોદન્તસ્ય મસી તથા ॥
ગોમાંસં મરિચં બીજં શિરીષસ્ય મનઃશિલા ।
વૃન્તં કપિત્થાન્મધુના સ્વયજ્ઞુસાફલાનિ ચ ॥
ચત્વાર એતે યોગાઃ સ્યુરુભયોરક્ષણે હિતાઃ ।
ક્ષુન્જકાશોકશાલામ્રપ્રિયજ્ઞુનલિનોત્પલઃ ॥
પુષ્પેરિરેણુકૃષ્ણાહ્વાપથ્યામલકસંયુતૈઃ ।
સર્પિર્મધુયુતૈશ્શૂર્ણૈર્વેણુનાઙ્યામવસ્થિતૈઃ ॥
અજ્ઞયેદ્ દ્વાવપિ ભિપક્વિપ્તશ્લેષ્મવિમાવિતૌ ।
આમ્રજમ્બૂદ્ધવં પુષ્પં તદ્રસેન હરેણુકામ્ ॥

પિપ્પા ક્ષૌદ્રાજ્યસંયુક્તં પ્રયોજ્યમથવાજ્ઞનમ્ ।
નલિનોત્પલકિજ્જલ્કગૈરિકોર્ગોશકૃદ્રસંઃ ॥
ગુડિકાજ્ઞનમેતદ્વા દિનરાત્ર્યન્ધયોર્હિતમ્ ।
રસાજ્ઞનરસક્ષૌદ્રતાલીસસ્વર્ણગૈરિકમ્ ॥
ગોશકૃદ્રસસંયુક્તં પિત્તોપહતદૃષ્ટ્યે ।
શીતં સૌવીરકં વાપિ પિપ્પાથ રસમાવિતમ્ ॥
કૂર્મપિત્તેન મતિમાન્ભાવયેદ્રૌહિતેન વા ।
ચૂર્ણાજ્ઞનમિદં નિત્યં પ્રયોજ્યં પિત્તશાન્તયે ॥
કાશમરીપુષ્પમધુકદાર્વારોશ્રરસાજ્ઞનૈઃ ।
સક્ષૌદ્રમજ્ઞનં તદ્વદ્ધિતં નેત્રામયે સદા ॥
સ્રોતોજં સૈન્ધવં કૃષ્ણાં રેણુકાં ચાપિ પેષયેત્ ।
અજામૂત્રેણ તા વર્તયઃ ક્ષણદાન્ધ્યાજ્ઞને હિતાઃ ॥
કાલાનુસારિવાં કૃષ્ણાં નાગરં મધુકં તથા ।
તાલીસપત્રં ક્ષણદે ગાઙ્ગેયાં ચ શકૃદ્રસે ॥
કૃતાસ્તા વર્તયઃ પિષ્ઠાશ્ચયાશુષ્કાઃ સુલાવહાઃ ।
મનઃશિલામયાવ્યોપવલાકાલાનુસારિવાઃ ॥
સફેના વર્તયઃ પિષ્ઠાશ્ચાગક્ષીરસમન્વિતાઃ ।
ગોમૂત્રપિત્તમદિરાશકૃદ્ધાત્રીરસે પચેત્ ॥
ક્ષુદ્રાજ્ઞનં રસે ચાન્યથકૃતશ્લેષ્મફલેઽપિ વા ।
ગોમૂત્રાજ્યાર્ણવમલપિપ્પલીક્ષૌદ્રકટ્ફલમ્ ॥
સૈન્ધવોપહિતં યુઙ્ગ્યાન્નિહિતં વેણુગહરે ।
મેદો યકૃદ્ધૃતં ચાજં પિપ્પલ્યઃ સૈન્ધવં મધુ ॥
રસમામલકં ચાપિ પકં સમ્યઙ્ નિધાપયેત્ ।
કોશે લાદિરનિર્માણે તદ્વત્ક્ષુદ્રાજ્ઞનં હિતમ્ ॥
હરેણુમગધાજાશ્ચિમજ્જૈલાયકૃદાન્વિતમ્ ।
શકૃદ્રસેનાજ્ઞનં-વા શ્લેષ્મોપહતદૃષ્ટ્યે ॥

વિપાચ્ય ગોધાયકૃદર્દ્ધપાટિં

સુપૂરિતં માગધિકાભિરશિના ।

નિપેવિતં તત્સકૃદ્ધાજ્ઞન

નિહન્તિ નક્તાન્ધ્યમસંશયં સ્થલ ॥

તથા યકૃદ્ધાગમવં હુતાશને

વિપાચ્ય સમ્યઙ્ગમધાસમન્વિતમ્ ।

પ્રયોજિતં પૂર્વવદાશ્વસંશયં

જયેત્ક્ષપાન્ધ્યં સકૃદ્ધાજ્ઞનાનૃણામ્ ॥

દાગ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યો છે, તે યથેલ દોષ, તો વૈદે રાગીને સિન્ધ્ય કરી યત્નપૂર્વક ખેસાડી, પાંપણામાં લમરોની નીચેના બે ભાગોને તથા પાંપણના વાળોવાળા એક ભાગને છોડી દઈ ઉપરના ભાગની આમડીમાં, ધીરીત તથા નેવની અણીના સમ પ્રદેશ પર ધ્યાન રાખી શસ્ત્ર વડે જવના જેવી આકૃતિવાળો અને જવના જેવા પ્રમાણવાળો આડો કાપ દેવો. (આખી પાંપણમાં પદ્મકોષ્ઠ દોષ, તો ઉપર કહેલા આખા ભાગમાં અને પાંપણના થોડા પ્રદેશમાં પદ્મકોષ્ઠ દોષ, તો ઉપર કહેલા ભાગના થોડા પ્રદેશમાં કાપ દેવો.) શસ્ત્ર વડે કાપ દઈ પછી તે ત્રણને સોઈ વડે થોડા વગેરેના વાળથી સીની લેવો અને તે ત્રણ ઉપર સંધાન માટે મધ તથા ધીનું સિંચનાદિ કરવું. પછી રાગીના લક્ષાટમાં વસ્રનો પાટો બાંધી ત્રણને વધારે સીવવો યોગ્ય જણાય, તો વાળા વડે વધારે પણ સીવી લઈ વાળાના છેડાઓને પેલા લક્ષાટ ઉપર બાધેલા પાટામાં સોઈ વડે ટાંકી દેવા અને પછી ત્રણના વિષયમાં જે વિધાન કહ્યું છે તે કરવું. શસ્ત્રથી કરેલો કાપ કઠણ થઈ જાય, ત્યારે કુશળ વૈદે એઈ તપાસી, ત્રણમાં સ્તિત્વા વાળાને ત્રણમાંથી ખેંચીને કાઢી નાખવા. ૨

एवं न चेच्छाम्यति तस्य वर्म
निर्मुञ्च्य दोषोपहतं वलिं च ।
ततोऽग्निना वा प्रतिसारयेत्

ક્ષોણ વા સમ્યગવેક્ષ્ય ધીરઃ ॥૩॥
પદ્મકોષ્ઠ પર અગ્નિક્રિયા તથા ક્ષારક્રિયા
ઉપર કહ્યા પ્રમાણે શસ્ત્રક્રિયા કરનાથી પદ્મકોષ્ઠ શાંત ન થાય, તો પછી પાંપણને ઉપસાવી દોષથી બગડેલા તેના પ્રદેશને ધીર વૈદે શાસ્ત્ર પ્રમાણે સારી રીતે અગ્નિ વડે હાંબવો અથવા તેના ઉપર ક્ષારની યોજના કરવી. ૩

छित्त्वा समं वायुपद्ममालां-
सम्यग्गृहीत्वा वज्रैस्त्रिभिश्च ।

પર્યાફલેન પ્રતિસારયેતુ
ગિદેન વા તૌવરકેણ સમ્યક્ ॥૪॥
પદ્મકોષ્ઠ ઉપર આંપધક્રિયા
અગ્નિ તથા ક્ષારથી પણ પદ્મકોષ્ઠ શાંત ન થાય, તો પાંપણના પ્રદેશોમાં ઉત્પન્ન યથેક્ષા તીક્ષ્ણ તથા ખરસટ રોગરૂપ વાળોને ચીપિયા વડે ખેંચી નાખી પાંપણને ત્રણ બડિશમુખ યંત્રોથી સારી રીતે પકડી, વાટેલી હરડેના કદકથી અથવા ચેરના ક્ષુન્ધ(ચેરિયાં)ના કદકથી તેના ઉપર સારી પેઠે ધસડું. ૪

चत्वार एते विषयो विद्वन्तु
पद्मोपरोधं पृथगेव शब्दाः ।
विरचनाश्चोत्तमनस्यधूम-
लेपाञ्जनस्त्रिहस्तक्रियाश्च ॥५॥
પદ્મકોષ્ઠ સર્વથા મટી શકતો નથી
ઉપર જે ચાર ક્રિયાઓ કહેવામાં આવી, તેઓ અને બીજી પણ વિરચન, આશ્વેયોતન, નસ્ય, ધૂમ, લેપન, અંજન, સ્નેહક્રિયા, રસક્રિયા તથા ચીપિયા વડે ખેંચી નાખવાની ક્રિયા, એ દરેક ક્રિયા પદ્મકોષ્ઠને તુરત નાશ કરવા સમર્થ છે, પણ તે પાછો કદી ઉત્પન્ન જ ન થાય, એ રીતે સંપૂર્ણ શાંત કરવાને સમર્થ થવાનું નથી; કારણ કે પદ્મકોષ્ઠ ચાપ્ય જ છે. ૫

અધ્યાય ૧૭મો

अयातो दृष्टिगतरोगप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
यथोक्ताच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ १ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'દૃષ્ટિગતરોગપ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તર

૧ કોઈમાં યના નેત્રોગો, કે જેઓનાં લક્ષણાદિકે ગયા હતા અપાયમાં આપેલાં છે, તેઓની ચિકિત્સા વિષેના.

સીવણનાં ફૂલ, જીંદીમધ, દારુહળદર, લોધર અને રસવંતીને મધમાં વાટી તે ઠંડક આંજવામાં આવે, તો પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ શાંત થાય છે. (આ ઠંડકાંજન કહેવાય છે. દેટલાક કહે છે કે સીવણનાં ફૂલ વગેરેની પકવવાથી રસક્રિયા કરી, તે અંજન મધમાં મિશ્ર કરી આંજવું.)

સુરમે, સૈંધવ, પીપર અને રેણુકાગ્રીજ (પ્રસિદ્ધ નથી), તેઓને બકરાના મૂત્રમાં વાટી વાટ બનાવીને આંજવામાં આવે, તો તે શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ ઉપર હિતકારી થાય છે. (આ વર્ત્યંજન કહેવાય છે.)

તગર, પીપર, સૂંઠ, જીંદીમધ, તાલીસપત્ર, હળદર, દારુહળદર અને ભદ્રમેયને ગાયના છાણના રસમાં વાટી, વાટો બનાવી છાયામાં સૂકવવી. આ વર્ત્યંજન શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિને શાંત કરે છે.

મણુશીલ, હરદે, સૂંઠ, મરી, પીપર, બક્ષદાણા, તગર અને સમુદ્રફીણને બકરીના દૂધમાં વાટી, વાટો બનાવીને તે વર્ત્યંજન આંજવામાં આવે, તો તેથી શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ શાંત થાય છે.

ગોમૂત્ર, બકરા વગેરેનાં પિત્તાં, મદિરા અને ગાયના છાણના રસને આમળીના રસમાં પકવી તેની રસક્રિયા કરવી. આ આંજવાથી શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ શાંત થાય છે.

ગોમૂત્ર, બકરા વગેરેનાં પિત્તાં, મદિરા અને ગાયના છાણના રસને બકરા વગેરેના યકૃતના રસમાં પકવી રસક્રિયા કરવી. આ આંજવાથી શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ શાંત થાય છે.

ગોમૂત્ર, બકરા વગેરેનાં પિત્તાં, મદિરા અને ગાયના છાણના રસને ત્રિફળાના ક્વાથમાં પકવી રસક્રિયા કરવી. આ આંજવાથી શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ શાંત થાય છે.

ગોમૂત્ર, ગાયનું ઘી, સમુદ્રફીણ, પીપર, મધ, કાયકળ અને સૈંધવને મિશ્ર કરી

પકવવાથી રસક્રિયા કરી તે રસક્રિયા વાંસની નળીમાં રાખવી. આ આંજવાથી શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ શાંત થાય છે.

બકરીનું મેદ, બકરીનું યકૃત, બકરીનું ઘી, પીપર, સૈંધવ, મધ અને આમળાંતા રસને પકવી રસક્રિયા કરી ખેરના લાકડાથી બનાવેલા સાંકડા મોઢાવાળા ઢાંડા પાત્રમાં સારી રીતે રાખવી. આ અંજન શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ ઉપર હિતકારી થાય છે.

હરેથુ નામનું સુગંધી દ્રવ્ય, પીપરનાં ફેતરાં વગરનાં બીજ અને એલચીને યકૃતના રસમાં વાટી, ઠંડક કરી ગાયના છાણના રસમાં પકવી રસક્રિયા કરવી. આ અંજન શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ ઉપર હિતકારી થાય છે.

ઘેનું યકૃત (જમણા પડખાની ગાંડને) અરધું ચીરી તેમાં પીપરનું સૂણું ભરી એ લોંદાને કપડમટ્ટી કરીને અગ્નિમાં પકવવો. આ પાકેલા લોંદાને રસ, મધ સાથે એકવાર આંજવાથી જ શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિને અવશ્ય શાંત કરે છે.

બકરાના યકૃતમાં પીપરનું સૂણું ભરી એ લોંદાને કપડમટ્ટી કરીને અગ્નિમાં પકવવો. આ પાકેલા લોંદાને રસ મધ સાથે એકવાર આંજવાથી તુરત શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિનો અવશ્ય નાશ કરે છે.

ઘે તથા બકરાનાં ડાખાં જમણાં પડખાંની ગાંડોને પથરાથી કચરી છૂંદો કરી ઘી તથા તેલમાં મિશ્ર કરી લોઢાના કાંટા ઉપર પકવવી. પછી તેઓને સરસિયા તેલથી મિશ્ર કરીને આંજવામાં આવે, તો તેથી શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ તુરત જ નાશ પામે છે.

સૈંધવ, લીલા મગ, કડુ, સુરમે, મણુશીલ, હળદર અને દારુહળદરને યકૃતમાં વાટી ચંદનથી મિશ્ર કરી ગોળી બનાવીને અથવા સૂર્યરૂપ જ રાખીને આંજવામાં આવે, તો તેથી પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ શાંત થાય છે. પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ ઉપર

ગ્રીહા યકૃન્નાપ્યુપલક્ષ્ય તે ડોમે
 પ્રકલ્પ્ય શૂલ્યે ઘૃતૈતૈલસંયુતે ।
 તે સાર્પવસ્ત્રેહસમાયુતેઽન્ને
 નક્તાન્ધ્યમાશ્વેવ હતઃ પ્રયોજિતે ॥
 નદીજશિશ્મીકટુકાન્યયાઞ્ઞં
 મનઃશિલા દ્વે ચ નિશે યકૃદ્રસે ।
 સચન્દનેયં ગુટિકાયવાઞ્ઞં
 પ્રશસ્યતે વૈ દિવસેષ્વપશ્યતામ્ ॥૩૧॥

પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિની તથા શ્લેષ્મવિદગ્ધ-
 દષ્ટિની ચિકિત્સા

પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ થયેલ હોય, તો તેમાં
 શસ્ત્રક્રિયા ન કરતાં (શિરાવેધ ન કરતાં) પિત્તની
 (પિત્તાભિધ્વંદની) ચિકિત્સા કરવી અને શ્લેષ્મ-
 વિદગ્ધદષ્ટિ થયેલ હોય, તો તેમાં શિરાવેધ ન
 કરતાં કક્ષાભિધ્વંદને હાણુનારી ચિકિત્સા કરવી.
 (પિત્તાભિધ્વંદ અને કક્ષાભિધ્વંદની ચિકિત્સા
 આ તંત્રના હસમા તથા અગિયારમા અધ્યાયમાં
 કહેવાઈ ગઈ છે, તે જોવી.) એ ચિકિત્સાઓ
 નરયોથી, સિંચનોથી, અંજનોથી આલેપોથી,
 પુટપાકોથી તથા તર્પણોથી કરવી.

ત્રિક્ષ્ણાના ક્રાંત્ય તથા કટકથી પકવેલું
 ધી પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ ઉપર પીવાથી હિતકારી થાય
 છે, નસોતરના ક્રાંત્ય તથા કટકથી પકવેલું
 ધી શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ ઉપર પીવાથી હિતકારી
 થાય છે અને પાટિયા લોધરના ક્રાંત્ય તથા
 કટકથી પકવેલું ધી અથવા કેવળ જનું ધી, એ
 બન્ને રોગો ઉપર પીવાથી હિતકારી થાય છે.

સોનાગેરુ, સૈંધવ, પીપર અને ગાયના
 દાંતની મસીનું અંજન એ બન્ને રોગો ઉપર
 હિતકારી છે. બળદનું માંસ, મરી, સરસડિયાનાં
 બીજ અને મણશીલનું અંજન પણ એ બન્ને
 રોગો ઉપર હિતકારી થાય છે. કાઠનાં દીટિયાં
 અને મધનું અંજન પણ એ બન્ને રોગો ઉપર
 હિતકારી થાય છે. કૌયાનાં ફળો અને મધનું

અંજન પણ એ બન્ને રોગો ઉપર હિતકારી થાય
 છે. (કટલાક કહે છે કે, એ અંજનો પિત્તવિદગ્ધ-
 દષ્ટિ ઉપર રાત્રે આંજવાં અને શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ
 ઉપર દિવસે આંજવાં.)

ઘોસમી ગુલાબનાં, આસોપાલવનાં, રાળનાં
 ઝાડનાં, આંબાનાં, ધડંલાનાં, કાંઈક રતાશવાળાં
 કમળનાં, નીલ કમળનાં તથા હરેણુ, પીપર,
 હરડે અને આમળાનાં ચૂર્ણને મધ તથા ધીથી
 મિશ્ર કરીને વાંસની નળીમાં રાખવું. આ
 અંજન પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ તથા શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ, એ
 બન્ને ઉપર આંજવું. આ પુષ્પાંજન કહેવાય છે.

આંબાનાં ફૂલોના અને ભંબૂનાં ફૂલોના
 રસથી હરેણુકાને વાટી પકવવાથી રસક્રિયા કરી
 તેને મધ તથા ધીમાં મિશ્ર કરી આંજવાથી
 પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ અને શ્લેષ્મવિદગ્ધદષ્ટિ, એ બન્ને
 રોગો શાંત થાય છે.

કાંઈક રતાશવાળું કમળ તથા તેના કેસરા,
 નીલકમળ તથા તેના કેસરા અને સોનાગેરુને
 ગાયના છાણના રસમાં અથવા બકરાં વગેરે
 પશુઓના ચકૃતના રસમાં વાટી ગોળી બનાવી
 તે આંજવાથી પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ તથા શ્લેષ્મવિદગ્ધ-
 દષ્ટિ, એ બન્ને રોગો શાંત થાય છે.

રસવંતી, બઘની કળીઓના રસ, મધ,
 તાલીસપત્ર અને સોનાગેરુને ગાયના છાણના
 રસમાં મિશ્ર કરી બનાવવામાં આવેલું અંજન
 પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિ ઉપર હિતકારી થાય છે. (આમાં
 જટલાં કઠણ દ્રવ્યો છે, તેઓને બઘની કળીઓના
 રસ વગેરે દ્રવ્યોની ભાવના આપી તેઓનું
 ચૂર્ણરૂપ અંજન કરવું.)

રસવંતી અથવા કપૂર અને સુરમાનું
 ચૂર્ણ કરી ચોપગાં મૃગપક્ષીઓના માંસના રસની
 ભાવના આપી અને તે પછી કાચખાના કે શહિત
 નામના મત્સ્યના પિત્તની ભાવના આપીને તે
 ચૂર્ણ, પિત્તવિદગ્ધદષ્ટિની શાંતિ માટે નિત્ય
 આંજવું.

યદઅન્નં વા બ્રહ્મશો નિષેચિતં
 સમૂત્તરવર્ગે ત્રિફલોદકે શ્રુતે ॥
 નિશાચરાસ્થિસ્થિતમેતદઅન્નં
 ક્ષિપેચ માસં સલિલેઽસ્થિરે પુનઃ ।
 શેષસ્યં પુષ્પૈર્મધુકેન સંયુતં
 તદઅન્નં સર્વકૃતે પ્રયોજયેત્ ॥
 ક્રિયાશ્ચ સર્વાઃ ક્ષતજોદ્ભવે હિતઃ
 ક્રમઃ પરિમ્લાયિનિ ચાપિ પિત્તહત્ ।
 ક્રમો હિતઃ સ્યન્દહરઃ પ્રયોજિતઃ
 સમીક્ષ્ય દોષેષુ યથાસ્થમેવ ચ ॥
 દોષોદયે નૈવ ચ વિમુક્તિં ગતે
 દ્રવ્યાણિ નસ્યાદિપુ યોજયેદ્ બુધઃ ।
 પુનશ્ચ કલ્પેઽન્નવિસ્તરઃ શુભઃ
 પ્રવક્ષ્યતેઽન્યસ્તમપીહ યોજયેત્ ॥
 ઘૃતં પુરાણં ત્રિફલાં શતાવરીં
 પટોલમુદ્ગામલકં યવાનપિ ।
 નિષેવમાણસ્ય નરસ્ય યત્નતો
 મયં સુઘોરાત્તિમિરાન્ન વિઘટે ॥
 શતાવરીપાયસ એવ કેવલ-
 સ્તથા કૃતો વામલકેષુ પાયસઃ ।
 પ્રભૂતસર્પિષ્ઠિફલોદકોત્તરો
 યવૌદનો વા તિમિરં વ્યપોહતિ ॥
 જીવન્તિશકં સુનિષ્ણ્ણકશ્ચ
 સતણ્ડુલીયં વરવાસ્તુકં ચ ।
 ચિછી તથા મૂલકપોતિકા ચ
 દષ્ટેર્હિતં શાકુનજાઙ્ગલં ચ ॥
 પટોલકર્કોટકકાર્ણવેલ-
 વાર્તાકુતકાર્કરિકરીજાનિં ।
 શાકાનિ શિઙ્ગાર્તગલાનિ ચૈવ
 હિતાનિ દષ્ટેર્ઘૃતસાધિતાનિ ॥૪॥

તિમિરે અને યાપ્યલિંગનાશોની ચિકિત્સા^૧
 દષ્ટિના છ રોગો છે જેઓ તિમિરરૂપે સાધ્ય

સ્થિતિમાંથી યાપ્યલિંગનાશોરૂપ થાય છે અને
 તે પછી અસાધ્ય પણ બની જાય છે, તેઓ તિમિરે
 રૂપે પડેલા તથા બીજા પટલમાં હોય ત્યાં સુધી
 વેધે, શારીરસ્થાનના આઠમા અધ્યાયના ૨૧મા
 વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે શિરાવેધો કરી લોહી દૂર
 કરવું અને વિરેચન દ્રવ્યોથી પઠવેલા જૂના ધીથી
 વિરેચનરૂપ શોધન પણ કરવું. (આ સામાન્ય
 સંશોધન છે.)

જે તિમિર વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તે
 દ્વધમાં મિશ્ર કરેલા ઍરંડિયા તેલથી વિરેચન
 કરવું; લોહી કે પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય,
 તે ત્રિક્ષ્ણાથી પઠવેલા ધીથી વિરેચન કરવું;
 ક્ષયી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તે નસોતરથી પઠ-
 વેલા ધીથી વિરેચન કરવું અને સન્નિપાતથી
 ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તે નસોતરથી પઠવેલા
 તેલથી વિરેચન કરવું. (આ વિશેષ સંશોધન છે;
 તિમિર જે દોષથી થયેલ હોય, તે મિશ્રદ્રવ્યમાં
 પઠવેલા સ્નેહથી વિરેચન કરવું.)

લોહાના વાસણમાં રહેલું જતું ધી સઘળા
 પ્રકારનાં તિમિરોનું સંશમન કરે છે. ત્રિક્ષ્ણાના
 ક્વાથ તથા કલ્કથી પઠવેલું ધી અને મેંઢાશિંગી-
 નાં ક્ષોના ક્વાથ તથા કલ્કથી પઠવેલું ધી પણ
 સઘળા પ્રકારનાં તિમિરો ઉપર હિતકારી થાય છે.

તિમિર પિત્ત કે લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલ
 હોય, તે ત્રિક્ષ્ણાનું ચૂર્ણ સારી પેટે ધીથી મિશ્ર
 કરી હમેશાં (નિત્ય તથા આવસ્થિક સ્થિતિમાં
 પણ) ચટાડવું; વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તે
 ત્રિક્ષ્ણાનું ચૂર્ણ સારી પેટે તેલમાં મિશ્ર કરી
 હમેશાં ચટાડવું અને ક્ષયી ઉત્પન્ન થયેલ હોય,
 તે ત્રિક્ષ્ણાનું ચૂર્ણ સારી પેટે મધમાં મિશ્ર કરી
 હમેશાં ચટાડવું.

ગાયના છાણના ક્વાથથી પઠવેલા તેલથી
 નસ્ય દેવું એ ક્ષેજન્ય તિમિર ઉપર સર્વદા
 હિતકારી થાય છે. મધુરગણના ક્વાથ તથા
 કલ્ક-પઠવેલા બકરી તથા ગાડરના ધીથી

૧ આ વિષયમાં યાપ્યતિમિરોની જે ચિકિત્સા કહે-
 વામાં આવશે તે જ યાપ્યલિંગનાશોની ચિકિત્સા છે
 માટે યાપ્યલિંગનાશોના યાપન માટે જુદી ચિકિત્સા
 કહેવામાં આવશે નહીં.

आ प्रयोग उत्तम छ. ३

भवन्ति याप्याः खलु ये पडामया
 होदसृक्तेषु शिराविमोक्षणैः ।
 विरेचयेवापि पुराणसर्पिषा
 विरेचनाद्भोषहितेन सर्वदा ॥
 पयोविमिश्र पवनोद्भवे हितं
 वदन्ति पञ्चाङ्गुलतैलमेव तु ।
 भवेदधृतं त्रैफलमेव शोधनं
 विशेषतः शोणितपित्तरोगयोः ॥
 त्रिवृद्धिरकः कफजे प्रशस्यते
 त्रिदोषजे तैलमुशन्ति तत्कृतम् ।
 पुराणसर्पिस्तिमिरेषु सर्वतो
 हितं भवेदायसमाजनस्थितम् ॥
 हितं च विद्यात् त्रिफलाधृतं सदा
 कृतं च यन्मेघविषाणनामभिः ।
 सदात्रिलिङ्घात् त्रिफलां सुचूर्णितां
 घृतप्रगाढां तिमिरेऽयं पित्तजे ॥
 समीरजे तैलयुतां कफात्मके
 मधुप्रगाढां विदधीत युक्तितः ।
 गवां शकृत्काथविषकमुत्तमं
 हितं तु तैलं तिमिरेषु नावनम् ॥
 हितं घृतं केवल एव पैत्तिके
 ह्यजाविकं यन्मधुरैर्विषाचितम् ।
 तैलं स्थिरादौ मधुरे च यद्गणे
 तथाणुतैलं पवनासृगुत्थयोः ॥
 सहस्रव्यग्यातिबलावरीकृतम्
 हितं च नस्ये त्रिवृतं यदीरितम् ।
 जलोद्भवान्पञ्चमांससंस्कृताद्
 घृतं विषेयं पयसो यदुल्लिख्यम् ॥
 संसन्धवः क्रय्यभुगेणमांसयो-
 र्हितः ससर्पिः समधुः पुटाह्वयः ।
 वसाय गृध्रोऽरगताम्रचूडभा
 सदा प्रशस्ता मधुकान्विताञ्जने ॥

प्रत्यञ्जनं मोतसि यत्समुत्थितं
 कपाद्रसक्षीरघृतेषु भावितम् ।
 स्थितं दशाहत्रयमेतदञ्जनं
 कृष्णोरगास्ये कुशसंश्लेषिते ॥
 तन्मालतीक्ष्वारकसैन्धवायुतं
 सदाञ्जनं स्यात्तिमिरेऽयं रागिणि ।
 सुभावितं वा पयसा दिनत्रयं
 काचापहं शास्त्रविदः प्रचक्षते ॥
 हविर्हितं क्षीरमवं तु पैत्तिके
 वदन्ति नस्यं मधुरौषधैः कृतम् ।
 तत्तर्पणे चैव हितं प्रयोजितं
 सजाङ्गलस्तेषु च यः पुटाह्वयः ॥
 रसाञ्जनक्षीद्रसितामनःशिलाः
 क्षुद्राञ्जनं तन्मधुकेन संयुतम् ।
 समाञ्जनं वा कनकाकरोद्भवं
 सुचूर्णितं श्रेष्ठमुशन्ति तद्विदः ॥
 मिहोदगन्धोदकसेकसेवितं
 प्रत्यञ्जनं चात्र हितं तु तुल्यकम् ।
 समेषुशृङ्गाजनमागसम्मितं
 जलोद्भवं काचमलं व्यपोहति ॥
 पलाशरोहीतमधूकजा रसाः
 क्षीरेण युक्ता मदिराग्रमिश्रिताः ।
 उशीरलोमत्रिफलाप्रियङ्गुभिः
 पचेत्तु नस्यं कफरोगशान्तये ॥
 विडङ्गपाठाकिणिहीङ्गुदीत्वचः
 प्रयोजयेद्भूमसुशीरसंयुतम् ।
 वनस्पतिक्वाथविषाचितं घृतं
 हितं हरिद्रानलदेऽवतर्पणे ॥
 समागधो माक्षिकसैन्धवाढ्यः
 सजाङ्गलः स्यात्पुटापाक एव च ।
 मनःशिल्पान्यूषणशुद्धमाक्षिकैः
 ससिन्धुकासीसरसाञ्जनेः क्रियाः ॥
 हिते च कासीसरसाञ्जने तथा
 वदन्ति पञ्चाङ्गुडनागैर्युते ।

વાળો, લોધર, ત્રિફળા અને ઘડલાંના ક્વાથ તથા કટુકથી તલતું તેલ પકવીને તેનું નસ્ય દેવાય, તો તેથી કફજન્ય તિમિર શાંત થાય છે.

વાવડિંગ, કાળીપાક, અથેડો, ઈંગોળિયો, તજ અને વાળાનો ધુમાડો પિવડાવવાથી કફજન્ય તિમિર શાંત થાય છે. (તિમિર ઉપર ધૂમપાનનો જ નિષેધ છે, તે પિત્તજન્ય તિમિર ઉપર જ છે, માટે કફજન્ય તિમિર ઉપર ધૂમપાન કરાવવાનો બાધ નથી.)

વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ક્વાથ તથા હળ દર અને વાળાના કટુકથી ધી પકવી તે ધીથી નેત્રનું તર્પણ કરવું, એ કફજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે.

પીપર, મધ અને સૈંધવમાં મિશ્ર કરી બનાવેલો જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસનો પુટપાક, કફજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે.

મણુશીલ, સૂંઠ, મરી, પીપર, શંખ, સૈંધવ, હીરાકચી અને રસવંતીના ચૂર્ણને પાણીમાં પકવી, રસક્રિયા કરી તેનું મધ સહિત અંજન કરવું, એ કફજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે. હીરાકચી, રસવંતી, હરડે, ગોળ અને સૂંઠના કટુકને પાણીમાં પકવી રસક્રિયા કરીને તેનું અંજન કરવું, એ પણ કફજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે.

સુરમાને અગ્નિથી વારંવાર ગરમ કરી, આઠે પ્રકારનાં મૂત્રોથી મિશ્ર કરેલા ત્રિફળાના ક્વાથમાં વારંવાર ઠારવો. પછી તે સુરમાને ગરંજના હાટકાની નળીમાં ભરી, નળીનું મોઢું બંધ કરી તે નળીને સ્થિર જળમાં એક મહિના સુધી રાખવી. પછી એ નળીમાંથી સુરમાને સૂકવી મેઢાશીંગીનાં ફૂલો તથા જઠીમધથી મિશ્ર કરીને આંજવામાં આવે, તો તેથી સાન્નિપાતિક (ત્રણે દોષોથી થયેલું) તિમિર શાંત થાય છે, વાતજન્ય, પિત્તજન્ય તથા કફજન્ય ઉપર જ જીહ્વોદ્દી તર્પણ આદિ ક્રિયાઓ કહી છે, તે સઘળી

આ સાન્નિપાતિક તિમિર ઉપર હિતકારી છે.

એ રુધિરજન્ય તિમિર થયું હોય તો પિત્તજન્ય તિમિરને હણનારી તર્પણ આદિ ક્રિયાઓ કરવી હિતકારી છે.

એ લોહીના સારના મિશ્રણવાળા પિત્તથી તિમિર ઉત્પન્ન થયેલું હોય, તો તે ઉપર પણ પિત્તજન્ય તિમિરને હણનારી તર્પણ આદિ ક્રિયાઓ કરવી હિતકારી છે.

તિમિર વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તો તે ઉપર વાતાભિષ્યંદની, પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો તે ઉપર પિત્તાભિષ્યંદની, કફથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો તે ઉપર કફાભિષ્યંદની અને રુધિરથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તો રક્તાભિષ્યંદની ચિકિત્સા કરવી, એ પણ હિતકારી થાય છે; પરંતુ તે ચિકિત્સાઓ દોષનો ઉદય થતાં જ ન કરવી; અને દોષ સઘળા નેત્રમાં ફેલાઈ ગયા પછી પણ ન કરવી; એટલે દોષનો ઉદય થયા પછી લંઘન, વિરેચન, નિરૂહણસ્થિત, અતુવાસનખસ્થિત તથા શિરોવિરેચન વગેરે ક્રિયાઓ કરીને તે પછી કરવી. એ ચિકિત્સાઓ એ રીતે કરવી, કે તિમિર એ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો આ તંત્રના નવમા અધ્યાયમાં વાતાભિષ્યંદ ઉપર નસ્ય આદિ દેવાનાં જ દ્રવ્યો કહ્યાં છે, તે દ્રવ્યોની નસ્ય આદિ ક્રિયાઓમાં યોજના કરવી; એ પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તો આ તંત્રના દસમા અધ્યાયમાં પિત્તાભિષ્યંદ ઉપર નસ્ય આદિ દેવાનાં જ દ્રવ્યો કહ્યાં છે, તે દ્રવ્યોની નસ્ય આદિ ક્રિયાઓમાં યોજના કરવી; એ કફથી થયેલ હોય તો આ તંત્રના અગિયારમા અધ્યાયમાં કફાભિષ્યંદ ઉપર નસ્ય આદિ દેવાનાં જ દ્રવ્યો કહ્યાં છે, તે દ્રવ્યોની નસ્ય આદિ ક્રિયાઓમાં યોજના કરવી અને રુધિરથી થયેલ હોય, તો આ તંત્રના બારમા અધ્યાયમાં રક્તાભિષ્યંદ ઉપર નસ્ય આદિ દેવાનાં જ દ્રવ્યો કહ્યાં છે, તેઓની નસ્ય આદિ ક્રિયાઓમાં યોજના કરવી. આ અધ્યાય

નરય દેવુ, એ એકના (બીજા દોષથી મિશ્ર નરિ થયેલા) પિત્તજન્ય તિમિર ઉપર સર્વદા હિત કારી થાય છે. વિદારિગધાદિગણના ક્ષાય તથા ઠંઠરી પકવેલા તેન અનન્ન કઠિન પાદિ મધુરગણના ક્ષાય તથા કદકથી પકવેના તેની અથવા ચિકિત્સારાનના ચોથા અયાયના રરમા વિષયમા કહેવા અણુતેનથી નરય દેવુ, એ વાયુ તથા લોહીની ઉત્પન્ન થયેલા તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે જગતી મગ, આસોદ, ખપાટ અને શતાવરીના ક્ષાય તથા ઠંઠરી પકવેના તેની અથવા ચિકિત્સારાનના પાચમા અધ્યાયના ૧૬મા વિષયમા કહેલા નૈવૃત નામના ધીની નરય દેવુ, એ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે.

જળચર તથા જગતી પ્રાણીઓના મામના કદકથી દૂધને પકાવી, તે દૂધનું મયન કરી ધી કાઠવુ અને તે ધીને જગતી મગ, આસોદ, ખપાટ તથા શતાવરીના ક્ષાય તથા કદકથી પકવીને તેનું નરય દેવુ, એ વાતજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે.

ગરજ આદિ માંસમયોના તથા કાળિયાર મૃગના માસનો સેવન મધ તથા ધીની મિશ્ર પુટપાક પણ વાતજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી છે.

ગરજ, સપ્ત અને દૂકડામાંથી ગમે તેની ચરબીને અથવા તેમાના બે કે ત્રણેની ચરબીને જઠીમધમા મિશ્ર કરી આજવાથી વાતજન્ય તિમિર ઉપર સર્વદા હિતકારી થાય છે. વાતજન્ય તિમિરમા સ્નેહજનોથી ન્યુજડ થઈ ગયેન હોય, તો સુરમાને નેત્રોત્તરિન કન્નારા મૃગપક્ષીઓના માસના રસાની, દૂધની અને ધીની માતમાત દિવસો સુધી જુદીજુદી બનાવેલા આપીને તે સુરમાનું પ્રત્યજન કરવું હિતકારી થાય છે, (તીક્ષ્ણ અજન પછી મૃદુ અજન અને મૃદુ અજન પછી તીક્ષ્ણ અજન આજવામાં આવે, એ પ્રત્યજન કહેવાય છે.)

એ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલું તિમિર રગત્ત્વ યદુ હોય-અર્થાત્ ત્રીજા પટનમાં આન્ય હોય, તો સુરમાને દલ રી વી ટેવા મરણ પામેના કાળા સર્પના મુખમાં એક મહિના સુધી રાખી પછી જઈની કળીઓ તથા ચૈવતથી મિત્ર કરી તે સુરમા આજવેા હિતકારી થાય છે. અથવા ઉપર પ્રમાણે સર્પના મોઢામા રાખેના સુરમાને ત્રણ દિવસ સુધી દૂનની ભાવના આપીને તે સુરમા આજવેા હિતકારી થાય છે.

દૂધને મચી, તેમાંથી કાઢેના ધીને કઠોડાદિ મધુરગણના ક્ષાય તથા કદકથી પકવીને તેનું નરય દેવુ એ પિત્તજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે, એમ આચાર્યો કહે છે. એના ધીથી નેત્રોત્તરિન તર્પણ કરવું, એ પણ પિત્તજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે અને કઠોડાદિ ગણ તથા કાળિયારના માસની બનાવેના પુટપાક પણ પિત્તજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી થાય છે (પુટપાકનું લક્ષણ આ પછીના અધ્યાય ના ચોથા વિષયમા કહેવામા આવશે) રસનતી, મવ, સાકર, મણશીન અને જઠીમધની રસક્રિયા કરીને તે આજવાથી પિત્તજન્ય તિમિર ઉપર હિતકારી બને છે.

પિત્તજન્ય તિમિરમા ઉપર કહેવા અજના રી અથ મજરાયેન હોય, તો સુરમા અને મોરચાને સમલાગે લઈ ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણનું પ્રત્યજન કરવું અથવા મિત્રો નામનું હિમાન્ય મા ઉત્પન્ન થતું ઝાડ અને એનાદિગણના ક્ષાયની ભાવના આપેલા મોરચથુનું પ્રત્યજન કરવું હિતકારી થાય છે.

એ પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલું તિમિર રગત્ત્વ યદુ હોય અર્થાત્ ત્રીજા પટનમાં આન્ય હોય, તો મેઢાશિગી, સુરમા અને શખનું ચર્ણ આજવું અથવા આખરાનો, રગત્ત્વહીકાનો ને મુરગનો રસ, મધ અને મદિરાની આછને પકવી, રસક્રિયા કરીને તેનું અજન કરવું, હિતકારી થાય છે.

સ્થિરે દોષે ચલે વાપિ સ્વેદયેદક્ષિ ચાહ્યતઃ ।
 સમ્યક્શલાકાં સંસ્થાપ્ય મંજૈરનિલનાશનૈઃ ॥
 શલાકાગ્રેણ તુ તતો નિર્લિલેદ્દૃષ્ટિમણ્ડલમ્ ।
 વિધ્યતો ચોડન્યપાશ્વેડક્ષણસ્તં રુદ્ધ્વા નાસિકાપુટમ્ ॥
 ઉચ્છિદ્ધનેન હર્તવ્યો દૃષ્ટિમણ્ડલજઃ કફઃ ।
 નિરઘ્ર ઇવ ધર્માશુર્યદા દૃષ્ટિઃ પ્રકાશતે ॥
 તદાસૌ લિખિતા સમ્યગ્જ્ઞેયા યા ચાપિ નિર્વ્યથા ।
 તતો દષ્ટેષુ રૂપેષુ શલાકામાહેરેચ્છનૈઃ ॥
 ઘૃતેનામ્યજ્ય નયનં વસ્ત્રપદેન વેષ્ટયેત્ ।
 તતો ગૃહે નિરાવાધે શયીતોત્તાન એવ ચ ॥
 ઉદ્ધારકાસક્ષવયુષ્ઠીવનોઝૂમ્ભણાનિ ચ ।
 તત્કાલં નાચરેદૂર્ધ્વં વિધિશ્ચ સ્નેહપીતવત્ ॥
 ત્ર્યહાત્ ત્ર્યહાત્ ચાવેત કપાયૈરનિલાપહૈઃ ।
 વાયોર્મયાત્ ત્ર્યહાદૂર્ધ્વં સ્વેદયેદક્ષિ પૂર્વવત્ ॥
 દશાહમેવં સંયમ્ય હિતં દૃષ્ટિપ્રસાદનમ્ ।
 પશ્ચાત્કર્મ ચ સેવેત લઘ્વન્નં ચાપિ માત્રયા ॥૮૮॥

કર્ક સંબંધી લિંગનાશની ચિકિત્સા

જે કે સઘળા પ્રકારના લિંગનાશો યાગ્ય છે અને દૃષ્ટિ નષ્ટ જ થઈ ગઈ હોય તો અસાધ્ય છે; તો પણ કર્ક સંબંધી યાગ્ય લિંગનાશ કોઈ વખતે યદચ્છાસાધ્ય થતો જોવામાં આવે છે, તેથી તે માટે શસ્ત્રક્રિયારૂપ વિશેષ ચિકિત્સા કર્કુ છે.

જે કર્ક સંબંધી લિંગનાશમાં દૃષ્ટિમાં રહેલો દોષ અર્ધચંદ્ર જેવા, પસીનાના ણિંદુ જેવા કે મોતી જેવા આકારવાળો ન દેખાતો હોય, તેમ જ સ્થિર(કઠણ), ઊંચોનીચો, મધ્યમાં પાતળો, દેખાઓવાળો, ઘણા પ્રકારની કાંતિવાળો, વેદનાવાળો કે અલંકારો રાતો ન દેખાતો હોય, તો બુદ્ધિમાન વૈદ્યે રોગીને વસંતાદિક અનુષ્ણાશીત સમયમાં સ્નેહન તથા સ્વેદનસંસ્કાર આપી, સારી પેટે ખાંધી, બેસાડી, નાકની ઉપર જ સીધી દૃષ્ટિ રખાવી, નેત્રોને સારી રીતે ઉઘાડી, મોઢાની કૂંઢાથી દૃષ્ટિને સ્વેદન આપી, કાળા ડોળાની નીચે ઘોળા ડોળાના અંરધા આંગળ

જેટલા લાગને તથા નેત્રની અણીથી આંગળના ચતુર્થાંશ જેટલા લાગને છોડી દઈ, ઊંચેના કે નીચેના પ્રદેશમાં નહિ, પણ ખાનુના પ્રદેશમાં જે ભાગ દૈવે કરેલા છિદ્ર જેવો જણાય છે, તે ભાગમાં પ્રયત્નપૂર્વક તથા વૈર્ષપૂર્વક જવના જેવા મોઢાવાળી અને સ્થિર હાથમાં મધ્યમાંથી, તર્જનીથી તથા અંગૂઠાથી પકડેલી શલાકા વડે વેધ કરવો; ડાખા નેત્રમાં જમણા હાથથી અને જમણા નેત્રમાં ડાખા હાથથી વેધ કરવો. નેત્રો જો શિરાઓનાં બળવાળાં હોય, તો વેધ કરવો નહિ. જો જોઈએ તેવો યોગ્ય રીતનો વેધ થાય, તો નેત્રમાંથી પાણીતું ટીપું નીકળે છે તથા શમ્દ થાય છે અને અયોગ્ય રીતનો વેધ થાય, તો નેત્રમાંથી લોહી નીકળે છે તથા શમ્દ થાય છે. વેધ કર્યા પછી દોષ અચળ કે ચળ હોય તો પણ હાથમાંથી શલાકાને સારી રીતે નીચે મૂકી તુરત જ સ્ત્રીના દ્વંધથી નેત્ર પર સિંચન કરવું અને વાયુનો નાશ કરનારાં પાંદડાં વડે બહારના ભાગમાં શેક કરવો. પછી શલાકાના અગ્ર વડે લેખન કરી દૃષ્ટિના મંડળમાંથી કર્કને બુદ્ધો પાડવો અને નાક તરફ લઈ જવો. પછી બુદ્ધ પડેલા કર્કને એવી રીતે બહાર કાઢવો, કે રોગીના જે નેત્રમાં વેધ કર્યો હોય, તે નેત્રની બીજી ખાનુમાં નાકનો જે પુટ (દ્રોણપુ) હોય છે, તેને રોગી નાક સું સું કરાવીને કાઢવો. કર્કતું બરાબર લેખન થયું સારે બાણતું, કે જ્યારે દૃષ્ટિ પીડાવગરની થાય તથા જમ સ્વચ્છ આકાશમાં સૂર્ય પ્રકાશે છે, તેમ પ્રકાશવા લાગે. જ્યારે દૃષ્ટિથી રૂપો દેખાય, સારે ધીરેધીરે સળીને બહાર કાઢી લેવી અને નેત્રને ધીમે અભ્યંગ કરી વસ્ત્રનો પાટો ખાંધી દેવો. પછી રોગીને ધુમાડા તથા વાયુ વગેરેથી રહિત ઘરમાં છતો જ સુતાડવો. જ્યાં સુધી શસ્ત્રક્રિયા થતી હોય ત્યાં સુધીમાં રોગીએ આડકાર, ઉધરસ, છીંક ખાવી કે ચૂંકવું નહિ. પછી તો સ્નેહપાનના જેટલી

પછીના 'ક્રિયાકલ્પ' નામના અદારમાં અધ્યાયમાં અનેક પ્રકારનાં જ અંગનો કહેવાશે, તેઓની પણ તિમિરો ઉપર યથાયોગ્ય યોજનાઓ કરવી. (આ સામાન્ય ક્રિયાઓ દોષ સંબંધી વર્ણનાળાં તિમિરોની ઉપર તથા યાપ્યલિંગનાઓની ઉપર પણ યાપન માટે લાગુ પડે છે.)

જનુ ધી, ત્રિફળા, શતાવરી, પટોલ, મગ, આમળાં તથા જનનું ચતુર્ધાનું સેવન કરનારા માણસને અતિભયંકર તિમિર પણ ભયકારી થતું નથી. શતાવરીનાં મૂળિયાંઓથી પકવેલા દૂધનો દૂધપાક એકલો જ તિમિરનો નાશ કરે છે, આમળાંથી પકવેલા દૂધનો દૂધપાક પણ એકલો જ તિમિરનો નાશ કરે છે. ઘણા ધીવાળી અને ત્રિફળાના ઘણા ક્વાથમાં પકવેલી જવની તથા ચોખ્ખાની ખીચડી પણ એકલી જ તિમિરનો નાશ કરે છે. રાહારડી, ખરખોડી, સુનિપલુક (ઓટીંગલ), તાંબળજે, ટાંઠા, ચીસ અને નાના મૂળાનાં શકિા ધીમાં પકવીને ખાવામાં આવે, તો તેઓ દહિનું હિત કરે છે. લાવાં વગેરે પરીઓનું તથા કાળિયાર વગેરે જંગલી પશુઓનું માંસ પણ ધીમાં પકવીને ખાવામાં આવે, તો તે દહિને હિતકારક છે. પટોલ, કંટોલાં, કારેલાં, રિંગણાં, ફાંગ, હરકાનાં ફૂલ, સરંગેલો અને કાળા કાંટા અશેરિયાનાં શકિા ધીમાં પકવીને ખાવામાં આવે, તો તેઓ પણ દહિને હિતકારક છે. ૪

વિવર્જયેચ્છિરામોક્ષં તિમિરે રામમાગતે ।
યત્તેનોત્પીડિતો દોષો નિદ્વન્યાદાશુ દર્શનમ્ ॥૫॥
તિમિરની કંઈ સ્થિતિમાં શિરાવેધનો નિપેધ

તિમિર આ તંત્રના ૭મા અધ્યાયના ૧૪મા વિષયમાં ૬ઠ્ઠા પ્રમાણે ત્રીજા પટલમાં આવી દોષ સંબંધી વર્ણનાળાં યથા ગયું દોષ, તો શિરાઓનો વેધ (ફૂલ ખોલવી) કરવો નહીં; કેમ કે એ સમયે શિરાવેધથી દોષ ઉત્પીડિત થાય, તો તુરંત જ દહિને દહીં નાખે છે. ૫

અરાગિ તિમિરં સાધ્યમાયં પટલમાશ્રિતમ્ ।

કૃચ્છ્રં દ્વિતીયે સ્યાદ્રાગિ તૃતીયે યાપ્યમુચ્યતે ॥૬॥

સાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય તથા યાપ્ય તિમિરો

પહેલા પટલમાં રહેતું તિમિર રાગવગરતું દોવાને લીધે સાધ્ય છે, બીજા પટલમાં રહેતું તિમિર રાગવગરતું (દોષ સંબંધી વર્ણવગરતું) છતાં જરા દઢ થયેલું દોવાને લીધે કષ્ટસાધ્ય છે અને ત્રીજા પટલમાં રહેતું તિમિર રાગવાળું દોવાને લીધે યાપ્ય જ છે. ૬

રાગપ્રાપ્તેષ્વપિ હિતાસ્તિમિરેષુ તથા ક્રિયાઃ ।

યાપનાર્થ યયોદિષ્ટાઃ સેવ્યાશ્વાપિ જલૌકસઃ ॥૭॥

રાગવાળાં તિમિરો ઉપર કંઈ ક્રિયાઓ કરવી

ત્રીજા પટલમાં રાગ(તે તે દોષ સંબંધી વર્ણ)ને પ્રાપ્ત થયેલાં તિમિરો ઉપર ફક્ત તેઓનું યાપન કરવા માટે ઉપરના ચોથા વિષયમાં કહેલી યથોચિત ક્રિયાઓ કરવી, પણ તેઓમાં શિરાવેધ કરવો નહીં. જો એ તિમિરોમાં લોહીનું આકર્ષણ કરવાની જરૂર જણાય, તો ક્યારેક જોઈ મૂળીને લોહી ચુસાવવું. ૭

શ્લેષ્મિકે લિદ્ધનાશે તુ કર્મ વક્ષ્યામિ સિદ્ધયે ॥

ન ચેદર્હેન્દુઘર્માશ્ચુચિન્દુમુક્તાકૃતિઃ સિરઃ ॥

વિષમો વા તનુર્મચ્ચે રાજિમાન્વા બહુપ્રમઃ ।

દષ્ટિસો લક્ષ્યતે દોષઃ સદ્ગ્રો વા સુલોહિતઃ ॥

લિંગ્ધસ્વિન્નસ્ય તસ્યાય કાલે નાત્યુષ્ણશીતલે ।

યન્નિતસ્યોપવિદ્યસ્ય સ્વાં નાસાં પશ્યતઃ સમમ્ ॥

મનિમાન્ શુભમાગૌ દ્વૌ કૃષ્ણાન્મુક્ત્વા હ્યપાઘ્નતઃ ॥

ઉન્મીલ્ય નયને સમ્યક્ શિરાજાલવિવર્જિતે ॥

નાષો નોર્ગર્વ ચ પાશ્વીઘ્યાં છિદ્રે દૈવકૃતે તતઃ ॥

શઠાકયા પ્રયત્નેન વિશ્વસ્તં યવવક્ત્રયા ॥

મધ્યપ્રદેશિન્યહ્નુગુપ્તસિરહસ્તગૃહીતયા ।

દક્ષિણેન મિપક્સવ્યં વિષેત્સવ્યેન ચેતાર્ત ॥

વારિવિન્દ્યાગમઃ સમ્યગ્મવેચ્છન્દસ્તથા વ્યધે ।

સંસ્પિન્ધ વિદ્ધમાત્રં તુ યોષિસ્તન્યેન કોવિદઃ ॥

મધુરેસ્ત્ર સિદ્ધેન ઘૃતેનાશ્વઃ પ્રસેવનમ્ ।

શિરોવસ્તિ ચ તેનૈવ દયાન્માંસેષ્ઠ મોજનમ્ ॥૧૧॥

કાચા દોપનું શસ્ત્ર વડે લેખન કરવાથી
થતી વ્યાપત્તિ અને તેની ચિકિત્સા

કદ્ધ એવા પટલમાં આવી સિંગનાશ્વ-
ખાને પ્રાપ્ત ન થયો હોય, તે પહેલાં શસ્ત્ર વડે
લેખન કરવામાં આવે, તો તે કદ્ધ ફરીવાર પ્રયત્ન
થઈ કાચે ચડીને નેચને ઇંદ્રગોપ નામના છવડા
જવું રાતું, તીવ્ર વેદનાવાળું અને દર્શનની
શક્તિ વગરનું કરી નાખે છે. આ પ્રમાણે થયેલ
હોય, તો કાંઠાદ્યાદિ મધુરગણના કાચ તથા
કદ્ધથી પકવેલા ધીતું સિંચન કરવું. એ જ ધીથી
શિરોણસ્તિ દેવી અને માંસોથી ભોજન દેવું.
(શિરોણસ્તિતું લક્ષણ આ પછીના અધ્યાયના
૬૬૫ વિષયમાં આપવામાં આવશે.) ૧૧

દોષસ્તુ સજ્ઞાતવલો ઘનઃ સમ્પૂર્ણમણ્ડલઃ ।

પ્રાપ્ય નયેચ્છલાકાગ્રં તન્વગ્રમિવ માસ્તમ્ ॥૧૨॥

કેવો કદ્ધ શલાકાથી નષ્ટ થાય છે ?

કદ્ધ જે બળ પામ્યો હોય, ઘાટો થયો
હોય અને સંપૂર્ણ મંડળવાળો થયો હોય
અર્થાત્ પરિપક્વ થયો હોય, તો જમ પાતળું
વાદળું પતન પામી નાશ પામે છે, તેમ તે દોષ
સળીની અણીને પામી નાશ પામે છે. ૧૨

મૂર્દ્ધામિવાતવ્યાયામવ્યવાયવમિમૂર્ચ્છનૈઃ ।

દોષઃ પ્રલેતિ કોપાન્ન વિદ્ધોડપિ તરુણશ્વ યઃ ॥૧૩॥

શસ્ત્રથી લેખન પામ્યા છતાં કદ્ધ પણ
પાછો ક્યારે થાય ?

કદ્ધ શસ્ત્રથી લેખન પામ્યા છતાં મસ્તક-
નો પ્રહાર થવાથી, કસરત કે મહેનત કરવાથી,
મૈથુન કરવાથી, વમન કરવાથી, મૂર્છા આવવાથી
અને ક્રોધ કરવાથી પાછો થાય છે. કદ્ધ, સિંગ-
નાશપણને પ્રાપ્ત ન થયો હોય અર્થાત્ કાચો
હોય, તે સમયમાં શસ્ત્રથી વીંધાય, તો પણ
પાછો થાય છે. ૧૩

શલાકા કર્કશા શૂનં સ્વરા દોષપરિણુતિમ્ ।

ત્રણં વિશાલં સ્થૂલાગ્રા તીક્ષ્ણા હિંસ્યાદનેકષા ॥

જલાસ્રાવં તુ વિપમા ક્રિયાસજ્જમયાસ્થિરા ।

કરોતિ વર્જિતા દોષૈસ્તસ્માદેર્મિર્હિતા મવેત્ ॥૧૪॥

ખરાબ શલાકાથી થતી વ્યાપત્તિઓ

નેચમાંથી કદ્ધનું લેખન કરવાની સળી
કહણ હોય, તો શળ ઉત્પન્ન કરે; ખરસટ હોય
તો કદ્ધને ફેલાવી દે; બડી અણીવાળી હોય, તો
પદોળો ત્રણ કરી દે; તીક્ષ્ણ હોય તો અનેક
પ્રકારના જખમ કરે; કાંચીનીચી હોય, તો જળનો
સ્નાન કરે અને અસ્થિર હોય તો કિયાની
અટકાયત કરે છે; માટે એ દોષોથી રહિત શલાકા
હોય તો જ હિતકારી થાય છે. ૧૪

અણહુલાયતા મધ્યે સૂત્રેણ પરિવેષિતા ॥

અણુષ્ઠપર્વસમિતા વક્ત્રયોર્મુકુલાકૃતિઃ ।

તાન્નાયસી શાતકુમ્ભી શલાકા સ્યાદનિન્દિતા ॥૧૫॥

શલાકા કઈ ધાતુઓની, કેટલા માપની

અને કેવી આકૃતિવાળી જોઈએ ?

શલાકા ત્રાંગાની, લોઢાની અથવા સુવર્ણની,
આઠ આંગળાંબી, અંગૂઠાના પર્વ જોવી બડી,
મધ્યમાં દોરાથી વીંટેલી અને બન્ને તરફનાં
મોઢાંઓમાં કળી જોવી આકૃતિવાળી જોઈએ.
આવી શલાકા સારી ગણાય છે. ૧૫

રાગઃ શોફોડર્બુદં ચોપો લુદ્ધુદં શૂકરાક્ષિતા ॥

અધિમન્યાદયશ્ચાન્યે રોગાઃ સ્વુર્વ્યધદોષજાઃ ।

અહિતાચારતો વાપિ યથાસ્તં તાનુપાચરેત્ ॥૧૬॥

વીંધવાના દોષ તથા અહિતકર આહાર-
વિહારથી થતી વ્યાપત્તિઓની ચિકિત્સા

અયોગ્ય રીતે વેધ થાય અથવા વેધ કર્યા
પછી અહિતકર આહાર કે અહિતકર વિહાર
થાય, તો નેચમાં રતાશ, સોજો, અર્થુદ, ચોસ,
પરપોટો, ઘીથીનું મોટાપાણું અને અધિમંથ આદિ
બીજા રોગો પણ થાય છે. આમ થયેલ હોય, તો
દોષ અનુસાર તેની ચિકિત્સા કરવી. ૧૬

પરેષ્ટ પાણી એટલે કસરત કે મહેનત કરવી નહિ, શીતનો ત્યાગ કરવો, હાજતને રોકવી નહિ, ઉઅગરો કરવો નહિ, દિવસે નિદ્રા કરવી નહિ અને રૂક્ષ અથવા અભિશ્યંદી અનાદિકનો ઉપયોગ કરવો નહિ. વાયુને દણનારા ક્વાથો વડે ત્રણત્રણ દિવસે નેત્રો ધોવાં અને વાયુના પ્રકાપની બીકને લીધે ત્રણ દિવસ પછી નેત્રના બહારના ભાગમાં શેક કરવો. દસ દિવસ સુધી રોગીને ચતા ચૂરા વગેરે નિયમોમાં બરાબર રાખી તે પછી દૃષ્ટિને સ્વચ્છ કરનારી નસ્ય તથા તપણ વગેરે દ્વિતીયો કરવી અને હલકું અંન ખાવાથી જગાડવું. ૮ શિરાવ્યવધિયો પૂર્વે નરા ચે ચ વિવર્જિતાઃ । ન તેષાં નીલિકાં વિષ્વેન્નાન્યગ્રામિહિતાદ્વિપક્ ॥૧॥

કફ સંબંધી સિંગનાશ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા ક્યારે ?

શારીરસ્થાનના આઠમા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં જે માણસોની શિરાઓ વીંધવાનો નિષેધ કથો છે, તે માણસોના કફ સંબંધી સિંગનાશ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવી નહિ. એ માણસો સિત્રાયનાં બીજાં માણસોના કફ સંબંધી સિંગનાશ ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવી; તે પણ નેત્રના જે પ્રદેશમાં શસ્ત્રક્રિયા કરવાનું હતું છે, તે પ્રદેશ વગર બીજાં દોઢ પ્રદેશમાં કરવી નહિ. ૯

પૂર્વતે શોષિતેનાશિ શિરાવેષાદિવર્ષતા । તત્ર સ્ત્રીસ્તન્યયદ્વાહપર્ક સેકે દિત્તં ઘૃત્તમ્ ॥ અગ્રાક્ષાસન્નવિદે તુ શોકશ્ચાશ્ચરુક્તાઃ । તત્રોપનાદં મૂમધે કુર્વાંશોષ્ણાગ્વસેચનમ્ ॥ વ્યધેનાસન્નકૃષ્ણેન માગઃ કૃષ્ણધ પીઢ્યતે । તત્રાપઃ શોધનં મેકઃ સર્પિણ રક્તમોઘ્ણનમ્ ॥ અયાપ્સુપરિવિદે તુ કષ્ઠા રુક્ષસ્ત્રવર્તતે । તત્ર કોષ્ઠેન દશિપા પરિપેકઃ પ્રશસ્યતે ॥ શૂઝાશ્ચરાગાસ્ત્વલ્યર્થગ્યોરિદે મવન્તિ દિ । વિદધીત મિષ્ણમીમાંસત્ર પૂર્વચિકિત્સિતમ્ ॥ રાગાશ્ચેદનાસ્તમ્મદધીધાનિવિપદિતે । એદસ્વદો દિતી તય દિત્તં વાપ્તુવાપ્તનમ્ ॥૧૦॥

અયોગ્ય પ્રદેશમાં નેત્ર વીંધાયાથી થતી વ્યાપ્તિઓ અને તેની ચિકિત્સાઓ

કફસિંગનાશમાં નેત્રમાં સળી વડે વેધ કરવાનો દેવે કરેલા છિદ્ર ભેવો જે પ્રદેશ ઉપરના આઠમા વિષયમાં કહેવામાં આવ્યો છે, તે પ્રદેશ સિત્રાય બીજાં દોઢ પ્રદેશમાં પ્રમાદથી વેધ થઈ બપ, તો શિરા વીંધાઈ જવાને લીધે વહેવા લાગેલા લોહીથી નેત્ર પુરાઈ બપ છે. આ પ્રમાણે થયેલ હોય, તો સ્ત્રીનું દૂધ અને જેઠીમધથી પકવેલા ધીનું સિંચન કરવું હિતકારી છે.

નેત્રની અણીની સમીપ પ્રમાદથી વેધ કરવામાં આવે, તો સોજો થાય, રક્ત નીકળે, રતારા થાય અને અશ્રુઓ નીકળે છે. આમ થાય તો બ્રહ્મદીઓના મધ્યમાં ઉપનાહ સ્વેદ કરવો અને ઊના ધીનું સિંચન કરવું.

કાળા ડોળાની સમીપમાં પ્રમાદથી વેધ કરવામાં આવે, તો કાળો ડોળો પીડાય છે. આમ થાય તો વિરેચન દેવું, ધીનું સિંચન કરવું અને જળો લગાવીને લોહી સવાવવું.

જંચા પ્રદેશમાં વેધ કરવામાં આવે, તો પ્રળય વેદના ઉત્પન્ન થાય છે. આમ થાય તો સદેનાય તેવા ઊના ધીનું સિંચન કરવું ઉત્તમ છે.

નીચેના પ્રદેશમાં વેધ કરવામાં આવે, તો અત્યંત રક્ત નીકળે, અશ્રુ અત્યંત પ્રવર્તે અને રતારા થાય અત્યંત થાય છે. આમ થાય તો શુદ્ધિમાન વેધે સ્ત્રીના દૂધ તથા જેઠીમધથી પકવેલા ધીનું સિંચન કરવું.

વેધથી નેત્ર અત્યંત અસ્થિત થઈ બપ, તો રતારા થાય, અશ્રુ પડવા લાગે, વેદના થાય, સ્તન્યતા થાય છે અને રૂવાડાં ક્રોમાં થઈ બપ છે. આમ થયેલ હોય, તો સ્વેદન, સ્વેદન અને અનુવાસનમ્સ્તિની યોજના કરવી હિતકારી છે.

દોષસ્ત્રવ્યોષ્ઠોડિપિ તદગઃ પુનરુત્ત્વઃ । કુર્વાંશ્ચન્નકર્ણં તત્તુ તીવ્રકૃદ્નદર્શનમ્ ॥

બઠરીના દૂધમાં વાટી, તે ઠંડકને સાત દિવસ સુધી તાંબાના વાસણમાં રાખવો. પછી એ ઠંડકની વાટો બનાવી વેંચે તેઓની અંગનમાં યોગતા કરવી.

સુરમો, પરવાળાં, સમુદ્રદ્રીણ, મણશીલ અને મરીને બઠરીના દૂધમાં વાટી, તે ઠંડકને સાત દિવસ સુધી તાંબાના વાસણમાં રાખવો. પછી એ ઠંડકની વાટો બનાવી વેંચે તેઓની અંગનમાં યોગતા કરવી. દૃષ્ટિને સ્થિર કરવા માટે પણ આ ક્ષિતકારી અંગનની યોગતા કરવી.

વળી હવે પછીના 'ક્રિયાઠ્ઠપ' નામના અધ્યાયમાં અનેક પ્રકારનાં ૯૨ મુખ્ય અંગનો વિસ્તારથી કહેવાશે, તેઓની પણ દૃષ્ટિની નિર્મળતા કરવા માટે યોગતા કરવી. ૧૮

અધ્યાય ૧૮ મો

અઘાતઃ ક્રિયાકલ્પં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ક્રિયાઠ્ઠપ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સર્વશાસ્ત્રાર્થતત્ત્વજ્ઞસ્તપોદપિરુદારધીઃ ।

વૈશ્વામિત્રં શશાસાથ શિષ્યં કાશિપતિર્મુનિઃ ॥

તર્પણં પુટપાકશ્ચ સેક આશ્રયોતનાઞ્જને ।

તત્ર તત્રોપદિષ્ઠાનિ તેષાં વ્યાસં નિવોધ મે ॥૨॥

નેત્રરોગોની ચિદ્રિત્સાનાં તર્પણ વગેરે

જણાવવાની પ્રતિજ્ઞા

સઘળાં શાસ્ત્રોના અર્થોનું તત્ત્વ જાણનારા, દિવ્ય જ્ઞાનવાળા, ઉદારપુદ્ધિવાળા અને ઠાશિકુ-

૧ નેત્રરોગો ઉપર તર્પણ, પુટપાક, સિંચન, આશ્રયોતન, શિરોગસ્તિ તથા અંગન કેવી રીતનાં જોડવાં તથા શી રીતે કરવાં તેના વિસ્તીર્ણ નિરૂપણ વિગતો.

લના કાવિયોના અધિપતિ રાજર્ષિ ધન્વન્તરિએ વિધામિત્રના પુત્ર અને પોતાના શિષ્ય સુશ્રુતને કહ્યું, કે 'નેત્રરોગોની ચિદ્રિત્સાઓનાં તે તે પ્રકારોમાં ૯૨ તર્પણો, પુટપાકો, સિંચનો, આશ્રયોતનો, શિરોગસ્તિઓ તથા અંગનો સંકેપથી કહેલાં છે, તેઓનો હવે વિસ્તાર તમે મારી પાસેથી સાંભળો.' ૨

સંશુદ્ધેદહશિરસો जीर्णान्नस्य शुभे दिने ।

पूर्वाह्णे चापराह्णे वा कार्थ્યમक्ष्णोश्च तर्पणम् ॥

वातातपरजोहीने वेदमन्सुत्तानशायिनः ।

आधारौ मापचूर्णेन क्लિन्नेन परिमण्डलौ ॥

शमौ दद्यावसम्बाधौ कर्त्तव्यौ नेत्रकोशयोः ।

पूयेद्घृतमण्डस्य विलीनस्य सुखोदकैः ॥

आपद्गाम्रात्ततः स्थाप्यं पञ्च तद्वाक्शतानि च ।

स्वस्थे कफे पट્ પિત્તેડઘૈ દશ વાતે તદુત્તમમ્ ॥

રોગસ્થાનવિશેષેણ કેચિત્કાલં પ્રચક્ષતે ।

યવાક્તમોપદિષ્ટેષુ ત્રીણ્યેકં પચ્ચ સપ્ત ચ ॥

દશ દષ્ટ્યામધાઘૈ ચ વાક્શતાનિ વિગાવયેત્ ।

તતસ્થાપાક્રુતઃ સ્નેહં સ્નાવયિત્વાક્ષિ શોધયેત્ ॥

સ્વિન્નેન યવપિષ્ટેન સ્નેહવીર્યેરિતં તતઃ ।

યયાસ્વં ધૂમપાનેન કફમસ્ય વિશોધયેત્ ॥

एकाहं वा अहं वापि पञ्चाहं चेष्यते परम् ।

તર્પણે તૃસિલિઙ્ગાનિ નેત્રસ્યેમાનિ લક્ષયેત્ ॥

સુખસ્વપ્નાવવોઘત્વં વૈશઘં વર્ણપાટવમ્ ।

નિર્વૃતિર્વ્યાધિવિધ્વંસઃ ક્રિયાલાઘવમેવ ચ ॥

ગુર્વાવિલમતિસ્નિગ્ધમશ્રુકણ્ડપદેહવત્ ।

જેયં દોષસમુત્ક્રિષ્ટં નેત્રગત્યર્થતર્પિતમ્ ॥

રૂક્ષમાવિલમછાલ્યમસહં રૂપદર્શને ।

વ્યાધિવૃદ્ધિશ્ચ તજ્જેયં હીનતર્પિતમક્ષિ ચ ॥

અનયોર્દોષચાહુલ્યાત્પ્રયતેત ચિકિત્સિતે ।

ધૂમનસ્યાક્ષનૈઃ સૈકૈ રૂક્ષૈઃ સ્નિગ્ધૈશ્ચ યોગવિત્ ॥

તામ્યત્યતિવિશુષ્કં ચ યદ્રૂક્ષં ચાતિદારુણમ્ ।

શીર્ણપક્ષમાવિલં જિહ્વાં રોગક્ષિપ્તં ચ યદ્ બૃશમ્ ॥

તદક્ષિ તર્પણાદેવ લભેતોર્જાયસંશયમ્ ।

રુજાયામશિરાગે વા યોગાન્મયો નિવોષ મે ।
 મૈરિક સારિવા દૂર્વા યવપિષ્ઠ ઘ્રત પય ॥
 સુખાલેપ પ્રયોજ્યોઽય વેદનારાગશાન્તયે ।
 મૃદુઘૃષ્ઠેસ્તિલૈર્વાપિ સિદ્ધાર્થકસમાયુતૈઃ ॥
 માતુલજ્જરસોપેતૈ સુખાલેપસ્તદર્શકૃત્ ।
 પયસ્યાસારિવાપત્રમજ્જિષ્ઠામધુકૈરપિ ॥
 અજાક્ષીરાન્વિતૈર્લેપ સુખોષ્ણ પથ્ય ઉચ્યત ।
 દારુપત્રકશુષ્ઠીમિરેવમેવ કૃતોઽપિ વા ॥
 દ્રાક્ષામધુકકુષ્ઠૈર્વા તદ્વસંધવસયુતૈ ।
 શતાવરીપૃથિપર્ણીમુસ્તામલકપત્રકૈ ॥
 સાજક્ષીરૈ શૃત સર્પિર્દાહશૂલનિવર્હણમ્ ।
 વાતગ્રસિદ્ધે પયસિ સિદ્ધ સર્પિશ્ચતુર્ગુણે ॥
 કાકોલ્યાદિપ્રતીવાપ તથુજ્યાત્સર્વકર્મસુ ।
 શામ્યત્વેવ ન ચેન્નૂલ સ્લિગ્ધસ્વિન્નસ્ય મોક્ષયેત્ ॥
 તતઃ સિદ્ધા દદેદ્વાપિ મતિમાન્ કીર્તિત યયા ॥૧૭॥
 શલાકાની કઠોરતાથી થયેલા શૂળ તથા
 વેધના દોષથી થયેલી રતાશની ખાસ
 ચિકિત્સાએ

શૂળ કે રતાશ ઉત્પન્ન થયેલ દોષ તો તે
 ઉપર ખીજ યોગે કહુ છું, તે આખો

સોનાગેન, ઉપલસરી, ધ્રોખ, જવનો લોખ,
 ધી અને દૂધને મિત્ર કરી ગરમ કરી તેનો સહેવાઈ
 શકે તો જોનો લેપ કરવામા આવે, તો તેથી શૂળ
 અને રતાશ શાંત થાય છે

તવ તથા સરસનને યોગ્યોગ્ય શેષી
 જિભેરાના રસમા નાટી ગરમ કરી તેનો સહેવાઈ
 શકે તો જોનો લેપ કરવામા આવે, તો વેદના
 અને રતાશ શાંત થઈ જાય છે

ખરથેર, ઉપલસરી, તમાનપન, મજ્જા અને
 જઠીમધને બઠરીના દૂધમા વાટી, ગરમ કરીને
 તેનો સહેવાઈ શકે તો જોનો લેપ કરવામા આવે,
 તો તેથી વેદના અને રતાશ શાંત થાય છે

દારહળદર, પદ્મકાષ્ઠ અને સુકને અથવા
 દ્રાક્ષ, જઠીમધ, કઠ અને સંધવને બઠરીના દૂધમા

વાટી, ગરમ કરી તેનો સહેવાય તેવો જોનો લેપ
 કરાય, તો તેથી વેદના અને રતાશ મટે છે

શતાવરી, પૃથિપર્ણી, મેાય, આમળાં અને
 પદ્મકાષ્ઠનો કઠ નાખી, બઠરીના દૂધમા પકવેલું
 વી લગાવાય, તો તેથી બીજા અને શૂળ મટે છે

બદ્રદાર આદિ વર્ગ (સૂત્રસ્થાનના ૩૮મા
 અયાયના ૧૦મા વિષયમા કહેન) જે વાયુને
 શાંત કરનાર છે, તેથી પકવેના યોગ્યના દૂધમા
 પકવી, કઠોટયાદિ ગણ નાખી સિદ્ધ કરેના ધીની
 નરય તથા લેપન આદિ સધળી ક્રિયાઓમા યોગ્યતા
 કરાય, તો તેથી વેદના તથા રતાશ મટે છે

આ પ્રમાણે ચિકિત્સાએ કર્યા છતાં વેદના
 શાંત ન થાય, તો બુદ્ધિમાન પૈથે, રોગીને સ્નેહન
 તથા સ્વેદન સરકાર આપી, શારીરસ્થાનતા
 આઠમા અયાયના ૨૧મા વિષયમા કહેયો શિરાનો
 વેધ કરવો અથવા સૂત્રસ્થાનના પારમા અધ્યાયના
 ૮મા વિષયમા કહેના બ્રુડી વગેરે સ્થાનોમા
 ડાખવાની ક્રિયા કરવી ૧૭

દષ્ટેત પ્રસાદાર્થમત્રને ગૂળુ મે શુભે ।
 મેપશ્વઠ્ઠસ્ય પુષ્પાણિ શિરીષવયોરપિ ॥
 સુમનાયાથ પુષ્પાણિ મુક્તા વૈદ્યમેવ ચ ।
 અજાક્ષીરેણ સમિષ્ઠ્ય તામે સસાદમાવેત્ ॥
 પ્રવિધાય ચ તદ્વર્તીર્વિજયેષ્ઠાત્રને મિષ્ણુ ।
 સ્તોતોજ વિદુમ્ ફેન સાગરસ્ય મન શિટા ॥
 મરિચાનિ ચ તદ્વર્તી કારયેષ્ઠાપિ પૂર્વેવત્ ।
 દષ્ટિસૈર્ધર્થમેતતુ વિદધ્યાદત્રેને દિતમ્ ॥
 મૂયો વક્ષ્યામિ મુલ્લાનિ વિસ્તરેણાઞ્જનાનિ ચ ॥
 કલ્પે નાનાપ્રકારાણિ તાન્યપીઠ પ્રયોજયેત્ ॥૧૮॥

ચિકિત્સાએ છતાં મેલી રહેતી દષ્ટિને
 નિર્મળ કરવાના અંગને

હવે દષ્ટિને નિર્મળ કરવા માટે બે અંગને
 કહુ છું ત સામગ્રી

મેદાશીંગી, સરસદિયા, ધાવડાના અને
 અંજિ ફેન, મોતીનું અને લસણિયા મીનું ચૂર્ણ

ઓથી વ્યાપ્ત રહે, રૂપતું દર્શન સહન ન કરી શકે અને વ્યાધિના વધારાવાળું થાય, તો આગળું ટે તર્પણનો હીનયોગ થયો છે.

તર્પણનો હીનયોગ ટે અતિયોગ થયો હોય, તો ધણી અડચણો થાય છે; માટે પ્રતીજ્ઞ ધૈર્યે તેઓની ચિકિત્સા કરવાનાં કાળજી રાખવી. જો અતિયોગ થયો હોય, તો રૂક્ષ ધૂમપાન કરાવવાં, રૂક્ષ નરસેા દેવાં, રૂક્ષ અંજનો આંજવાં તથા રૂક્ષ સિંચનો કરવાં; અને હીનયોગ થયો હોય, તો સ્નિગ્ધ ધૂમપાન કરાવવાં, સ્નિગ્ધ નરસેા દેવાં, સ્નિગ્ધ અંજનો આંજવાં તથા સ્નિગ્ધ સિંચનો કરવાં.

જે નેત્ર અંધારા જતું દેખ્યા કરતું હોય, અત્યંત સુકારી ગયું હોય, આંસુવગરતું થઈ ગયું હોય, અસ્નિગ્ધ કાંતિવાળું થઈ ગયું હોય, અનિદારૂણ થઈ ગયું હોય, પાંપણોના વાળોથી રહિત થઈ જતું હોય, મલિન થઈ ગયું હોય, વાંકું થઈ ગયું હોય ટે રોગથી અત્યંત ક્ષિપ્ત થઈ ગયું હોય, તે નેત્ર, તર્પણથી ઉત્તમ શક્તિ પામે છે, એ નિઃસંશય છે.

વાદળાંઓના ધનધોરવાળા દિવસમાં, અત્યંત ગરમીના સમયમાં, અત્યંત ઠંડીના સમયમાં, ચિંતા હોય ત્યારે, ગમરાટ હોય ત્યારે અને ઉપદ્રવેા શાંત થયા પહેલાં નેત્રોતું તર્પણ કરતું યોગ્ય ગણાતું નથી. ૩

પુટપાકસ્તથૈતેષુ નસ્યં યેષુ ચ ગર્હિતમ્ ॥
તર્પણાર્હાં ન ચે પ્રોક્તાઃ સ્નેહપાનાક્ષમાશ્રયે ॥
તતઃ પ્રશાન્તદોષેષુ પુટપાકક્ષમેષુ ચ ॥
પુટપાકઃ પ્રયોક્તવ્યો નેત્રેષુ મિષજા ભવેત્ ॥
સ્નેહનો લેખનીયશ્ચ રોપનીયશ્ચ સ ત્રિષા ॥
હિતઃ સ્નિગ્ધોઽતિરૂક્ષસ્ય સ્નિગ્ધસ્યાપિ ચ લેખનઃ ॥
દ્યૈર્ધ્વલાર્થમિતરઃ પિત્તામૃગ્વગ્નવાતનુત્ ॥
સ્નેહમાંસવસામજ્જમેદઃસ્વાદ્વૌષધૈઃ કૃતઃ ॥
સ્નેહનઃ પુટપાકસ્તુ ધાર્ગ્યૌ દ્વે વાક્શતે તુ સઃ ॥

જાડ્ઝલાનાં વઢૂનમાંસેલેખનદ્રવ્યસમ્ભૂતઃ ।
કૃષ્ણલોહરજસ્તાગ્રજલ્પવિદ્રુમસિન્ધુજઃ ॥
સમુદ્રફેનકામીસમ્મોનોજદધિગસ્તુમિઃ ।
લેખનો વાક્શતં તસ્ય પરં ધારણમુચ્યતે ॥
સ્તન્યજાડ્ઝલમધ્વાઙ્મયતિક્તદ્રવ્યવિપાચિતઃ ।
લેખનાત્ત્રિગુણો ધાર્ગ્યઃ પુટપાકસ્તુ રોપણઃ ॥
વિતરેત્તર્પણોક્તં તુ ધૂમં હિત્વા તુ રોપણમ્ ।
સ્નેહસ્વેદૌ દ્વયોઃ કાર્ગ્યૌ કાર્ગ્યૌ નૈવ ચ રોપણે ॥
एकाहं वा द्वयहं वापि त्रयहं वाप्यवचारणम् ।
यंत्रणं तु क्रियाकालाद्द्विगुणं कालमिष्यते ॥
તેજાંસ્યનિલમાકાશમાદર્શ માસ્વરાણિ ચ ।
નેક્ષેત તર્પિતે નેત્રે પુટપાકકૃતે તથા ॥
મિથ્યોપચારાદનયોર્યૌ વ્યાધિરૂપજાયતે ।
અજ્ઞનાધ્યયોતનસ્વેદૈર્ધ્વધાસ્વં તમુપાચેત્ ॥
પ્રસન્નવર્ણં વિશદં વાતાતપસહં લઘુ ।
સુલ્લસ્વપ્રાવચોદ્યક્ષિ પુટપાકગુણાન્વિતમ્ ॥
અતિયોગાદ્રુજઃ શોફઃ પિડકાસ્તિમિરોદ્ગમઃ ।
પાકોઽશ્રુ દર્પણં ચાપિ હીને દોષોદ્ગમસ્તથા ॥
અતઃ ઝર્ધ્વં પ્રવક્ષ્યામિ પુટપાકપ્રસાધનમ્ ।
દ્વૌ વિત્ત્વમાત્રૌ શ્લક્ષ્ણસ્ય પિણ્ડૌ માંસસ્ય પેપિતૌ ॥
દ્રવ્યાણાં વિત્ત્વમાત્રં તુ દ્રવાણાં કુઢવો મતઃ ।
તદેકત્ર સમાલોઙ્ચ પત્રૈઃ સુપરિવેષ્ટિતમ્ ॥
કાશમરીકુસુદૈરણ્ડપક્ષિનીકદલીમૈવઃ ।
મૃદાવલિતમજ્જારૈઃ સ્વાદિરૈરવકૂલયેત્ ॥
કતકાશ્મન્તકૈરણ્ડપાટલાવૃપવાદરૈઃ ।
સક્ષીરદ્રુમકાષ્ઠૈર્વા ગોમયૈર્વાપિ યુક્તિઃ ॥
સ્વિન્નમુદ્ગ્લ્ય નિષ્પીઙ્ચ રસમાદાય તં નૃણામ્ ।
તર્પણોક્તેન વિધિના યથાવદવચારયેત્ ॥
કનીનકે નિપેચ્યઃ સ્યાન્નિલ્યમુત્તાનશાયિનઃ ।
રક્તે પિત્તે ચ તૌ શીતૌ કોષ્ઠૌ વાતકફાપહૌ ॥
અત્યુષ્ણતીક્ષ્ણૌ સતતં દાહપાકકરૌ સ્મૃતૌ ।
અત્યંતં શીતલૌ ચાશ્રુસ્તમ્ભસ્ત્રગર્ષકારકૌ ॥
અતિમાત્રૌ કષાયત્વસન્નોચસ્ફુરણાવહૌ ।
હીનપ્રમાણૌ દોષાણામુલ્કેશજનનૌ મૃશમ્ ॥

દુર્દિનાત્પુણ્યશક્તિપુ ચિન્તાયાં સમ્રમેષુ ચ ॥
અશાન્તોપદ્રવે ચાક્ષિણ તર્પણ ન પ્રશસ્યતે ॥૨૥॥

તર્પણનું નિરૂપણ

શિન્વેન, ત્રિરેચન તથા નિરુદ્ધમસ્તિથી
૭ના શરીરનું શોધન કરવામા આન્યુ રોચ અને
શિરોવિરેચનથી બના મસ્તકને શુદ્ધ કરવામા
આન્યુ હોય, એના માણસને જે દિનમે આઠાગ
ની નિર્મળતા ગમેરે ગુણો હોય, તે દિનમે આગના
દિનમનુ પ્રાધિનુ અન્ન પર્યા પછા સારમા
અથવા બગેર પછી પતન, તડકા તથા રજ
વગરના ધરમા છોરા સુચકાની તેના નેનોતુ તર્પણ
એ રીતે કરવુ, કે પનાળી મે દારૂપ કરેલા આડના
લોટની મજબૂત, ગોળ અને માડડ વગરની
ફરતી પાગો અને નેત્રોની આમપાસ કરી, તે
માણસની આખો મિચારી થોડા ઊંચા જળથી
પિગળાવેલા ધીની ઉરનો આઠો ભાગ પાણુના
વાગો ૧ મી જતા સુધી તે પાગોમા ભરવો અને
ભરાઈ રહ્યા પછી આખો ઉરડાવવી, એ તર્પણ
કહેવાય છે

એ તર્પણ સ્વન્ય માણના નેત્રોને સાન
ગમના માટે ક્યું રોચ, તો પાયસો ગુરુ અક્ષરો
નુ ઉચ્ચારણ થતા સુધી નેત્રો ઉર રાખવુ,
કદને શાન કરના માટે ક્યું રોચ, તો છસો ગુરુ
અક્ષરોનુ ઉચ્ચારણ થતા સુધી નેત્રો ઉપર રાખવુ.
ચિત્તને શાન કરવા માટે ક્યું રોચ, તો આડસો
ગુરુ અક્ષરોનુ ઉચ્ચારણ થતા સુધી નેત્રો ઉપર
ગમવુ, એ ઉત્તમ પ્રમાણ છે કે નાક આચાર્યો
નેત્રોગોના સ્થાનકોના વિશેષ ઉપરથી તર્પણ
ગમવાનો કાગ મુકરર કરે છે, કે 'મધિગત
ગોને ટાળવા માટે ક્યું હોય તો ત્રણસો ગુરુ
અક્ષરોનુ ઉચ્ચારણ થતા સુધી પાપણુમા રહે
નારા રોગોને ટાળવા માટે ક્યું હોય, તો સો
ગુરુ અક્ષરોનુ ઉચ્ચારણ થતા સુધી, ઘોળા

ઢોળામા રહેનારા રોગોને ટાળવા માટે ક્યું હોય
તો પાયસો ગુરુ અક્ષરોનુ ઉચ્ચારણ થતા સુધી,
ઠાળા ઢોળામા રહેનારા રોગોને ટાળવા માટે
ક્યું હોય, તો સાતસો ગુરુ અક્ષરોનુ ઉચ્ચારણ
થતા સુધી સધળા નેનમા રહેનારા રોગોને ટાળવા
માટે ક્યું રોચ, તો હજાર ગુરુ અક્ષરોનુ ઉચ્ચાર
ણ થતા સુધી અને મીઠીમા રહેનારા રોગોને
ટાળવા ક્યુ હોય, તો આડસો ગુરુ અક્ષરોનુ
ઉચ્ચારણ થતા સુધી રાખવુ '

તપાનો મમય પૂરો થઈ રહ્યા પછી નેત્રોની
પૂછડી ઉરની પાગોમા સમીધી છિદ્રો કરીને
તે છિદ્રોમાથી તર્પણદ્રવ્યને અવાવી નાળી
શેઢવા જવના લોટથી નેત્રોને સાફ કરાવવા અને
તે પછી મેહના બેરથી પ્રેરાયેલા કદતુ શિંગે
વિરેચન વ્રમપાન કરાવનાથી શોધન કરવુ

એ તર્પણવાયુ ઉપર એક દિવસ કરવુ, પિત
ઉપર વધારેમા વધારે ત્રણ દિવસ સુધી કરવુ
અને કદ ઉપર વધારેમા વધારે પાય દિવસ સુધી
કરવુ અથવા દોપ આઠો દોય તો એક દિવસ
કરવુ, દોર મધ્યમ હોય, તો વધારેમા વધારે
ત્રણ દિવસ કરવુ અને દોપ પ્રમળ હોય તો
વધારેમા વધારે પાય દિવસ કરવુ

એ નિદ્રા સુખથી આવે, જાગવુ પણ સુખથી
થાય, નેત્રની નિર્મળતા થાય, નેત્રથી સફેદ તથા
ગતા, પીળા વગેરે વર્ણોનુ ખરાખર ગ્રહણ થાય,
આરામ થાય, વ્યાધિની શાંતિ થાય અને
ઉનાડવુ તથા મીચવુ વગેરે ક્રિયાઓમા નેત્ર
હવેકાપણુ થાય, તો જાગ્રત, કે તર્પણનો સમ્ય
યોગ થયો છે

એ નેત્ર ભારે થઈ જાય, આકુન થઈ જાય,
અત્યંત ચીકણા થઈ જાય, આંસુ આંબાં કરે,
નેત્રમા ખરજ આવ્યા કરે, ચીપડા ભરાઈ
જાય તથા દોષનો ઉત્તેજ થાય, તો જાણવુ કે
તર્પણનો અતિયોગ થયો છે

એ નેત્ર રક્ષ થઈ જાય, મનિન રહે, આંસુ

૧ દોર નિરૂદ્ધ હોર તા એથી આ ૧ વખત સુધી
૫ રાખવ

પુટપાકની ક્રિયા થતાં સુધીમાં જટલો વખત લાગે તે વખતથી બમણા વખત સુધી પરેજી પાળવી; એટલે જનાં નેત્રો પર તર્પણ કે પુટપાકની ક્રિયા કરવામાં આવી હોય, તે માણસે તેટલા વખત સુધી દીવાની જ્વાળા વગેરે તેજને, સામા વાયુને, આંકાશને, અરીસાને કે સૂર્ય આદિ તેજસ્વી પદાર્થોને જોવા નહીં.

તર્પણ તથા પુટપાકનો અતિયોગ કે હીનયોગ થવાથી જે વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય, તે વ્યાધિની દોષ અનુસાર અંજનોથી, આશ્ચર્યોત્તનોથી તથા સ્વેદનોથી ચિકિત્સા કરવી.

જે નેત્ર પ્રસન્ન વર્ણવાળું, નિર્મળ, પવન તથા તડકા સહન કરી શકે એવું, હલકું અને જને નિદ્રા તથા જાગવું સુખથી પ્રાપ્ત થાય એવું થઈ જાય, તો જાણવું કે પુટપાકનો સમ્યગ્યોગ થયો છે.

જે નેત્રમાં વેદના થાય, સોજે થાય, ફેડાડીઓ થાય અને અંધકાર જણાય, તો જાણવું કે પુટપાકનો અતિયોગ થયો છે.

જે નેત્રમાં પાક થાય, આંસુ આવ્યા કરે, રોમહર્ષ થાય અને દોષ ઉત્પન્ન થાય, તો જાણવું કે પુટપાકનો હીનયોગ થયો છે.

હવે પુટપાકને સિદ્ધ કરવાના પ્રકાર કહું છું. ચીકાશવાળા લાસા માંસને વાટીને બીલાંનાં ફળો જવડા તેના બે પિંડ કરવા—ચાર તોલાભાર ઔષધો લેવાં અને સોળ તોલાભાર પ્રવાહી લેવાં. એ સર્વને એકઠાં કરી લોંદાદ્રપ^૧ બનાવી તે લોંદાને સીવણનાં, એરડાંનાં, પોયણાંનાં, કમલિનીનાં તથા કેળનાં પાંદડાં વડે સારી પેકે વીંટી તે ઉપર બે આંગળ જડો અથવા અંગૂઠા જટલો

૧ સ્નેહન પુટપાકનાં ઔષધોને વાટવા વગેરેમાં માંસના રસા તથા દૂધ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો. લેખન પુટપાકનાં ઔષધોને વાટવા વગેરેમાં ત્રિફળાના રસનો તથા મધ વગેરેનો ઉપયોગ કરવો અને રોપણ પુટપાકનાં ઔષધોને વાટવા વગેરેમાં કડવાં દ્રવ્યોના કપાચનો ઉપયોગ કરવો.

જડો પલાળેલી માટીનો થર ચડાવી અગ્નિમાં મૂકવો. એ અગ્નિ ખેરના ઢાલસાનો, કતક (નિર્મળી) લાકડાંનો, આસોંદરાનાં તથા એરંડાનાં લાકડાંનો, પાડળનાં તથા અરડુસાનાં લાકડાંનો, વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોનાં લાકડાંનો કે અડાયાંનો યુક્તિપૂર્વક ગોઠવવો. માટીનો થર ધગધગતા અંગારા જેવા વર્ણવાળો થઈ જાય, ત્યાં સુધી અગ્નિમાં રાખી પછી તે ગોળાને કાઢી લેવો અને માટી તથા પાંદડાંઓને દૂર કરી ગોળાના રસને નીચેવી લેવો, એટલે પુટપાક સિદ્ધ થયો કહેવાય છે. માણસને સુવડાવી તર્પણના નિરૂપણમાં કહેલી રીત પ્રમાણે એ રસનું તે માણસની કીકી પર સિંચન કરવું.

લોહી કે પિત્ત ઉપર તર્પણ કે પુટપાકની યોજના કરવી હોય, તો ઠંડા તર્પણ કે પુટપાકની યોજના કરવી. વાયુ કે કફ ઉપર તર્પણ કે પુટપાકની યોજના કરવી હોય, તો જરા ઊનાશવાળા તર્પણ તથા પુટપાકની યોજના કરવી. જે અત્યંત ઊના કે અત્યંત તીક્ષ્ણ તર્પણ કે પુટપાકની યોજના કરવામાં આવે, તો તેથી અવશ્ય દાહ તથા પાક થાય છે; અને અતિ શીતળ તર્પણ કે પુટપાકની યોજના કરાય તો તેથી અવશ્ય આંસુ, સ્તબ્ધતા, વેદના તથા ધર્ષણ અથવા રોમહર્ષ થાય છે.

જે તર્પણ કે પુટપાકની માત્રા અધિક થાય, તો નેત્રોમાં મલિનતા, સંક્રોચ તથા સ્ફુરણ (ફરકવું) થાય છે અને ઝોછી માત્રા થાય, તો નેત્રોમાં દોષનો અત્યંત ઉત્ક્રેશ થાય છે. જે તર્પણ તથા પુટપાક યોગ્ય માત્રાથી થાય, તો તેઓ બળતરા, સોજ, વેદના, ધર્ષણ અથવા રોમહર્ષ, સ્નાન, ખરજ, ચીપડાંનો ચીકણો ઉપલેપ અને રાત્રી રેખાઓનો નાશ કરે છે; માટે વૈદે અતિયોગ કે હીનયોગ ન થાય, એ રીતે તર્પણ તથા પુટપાકની ગોઠવણ કરવી, કે જથી સુખની જ પ્રાપ્તિ થાય.

સુક્તૌ કૃતૌ દાહશોફરુગ્ધર્ષઘાવનાશનૌ ।
 કણ્ઠપેદેહદૂષીકારક્તરાજિવિનાશનૌ ॥
 તસ્માત્પિહિરન્દોષાન્ત્ર વિદધ્યાત્તૌ સુલાવહૌ ।
 વ્યાપદશ્ચ યથાદોષં નસ્યધૂમાઙ્ગનૈર્જપેત્ ॥
 આઘન્તયોશ્વાપ્નયોઃ સ્વેદ ઉષ્ણામ્બુચૈલિકઃ ।
 તથા હિતોઽવસાને ચ ધૂમઃ શ્લેષ્મસમુચ્છિતૌ ॥૪૥

પુટપાકનું નિરૂપણ અને પેટા વિષય

જેવાં નેત્રો તપ્પણને લાયક છે, તેવાં નેત્રો પુટપાકને પણ લાયક છે અર્થાત્ જે નેત્રો અંધારા જેવું દેખ્યા કરતાં હોય, આંસુવાગરનાં થઈ ગયાં હોય, અસ્તિગ્ન કાંતિવાળાં થઈ ગયાં હોય, અતિ દારુણ થઈ ગયાં હોય, પાંપણોના વાળોથી રહિત થઈ જતાં હોય, મલિન થઈ ગયાં હોય, વાંઠાં થઈ ગયાં હોય કે રોગથી અત્યંત ક્ષિય્ત થઈ ગયાં હોય, તે નેત્રો પુટપાકને લાયક છે. ચિકિત્સા-સ્થાનતા ૪૦મા અધ્યાયના ૩૨મા વિષયમાં જે માણસો નરસને અયોગ્ય કહેવાં છે, તે માણસો પુટપાકને પણ અયોગ્ય છે. વાદળોઆના ધન-યોરનાળા દિવસમાં, અત્યંત ગરમીના સમયમાં, અત્યંત ડંડીના સમયમાં, ચિંતા હોય ત્યારે, ગમરાટ હોય ત્યારે અને ઉપદ્રવો શાંત થયા પહેલાં નેત્રોને પુટપાક દેવો યોગ્ય નથી; તેમ જ ચિકિત્સાસ્થાનતા ૩૧મા અધ્યાયના ૨૪મા વિષયમાં જે માણસો માટે સ્નેહપાનનો નિર્ણય કહ્યો છે, તે માણસો માટે પુટપાકનો પણ નિર્ણય સમજવો.

જેઓના હોષો શાંત થતા હોય એવાં અને પુટપાક માટે યોગ્યતા ધરાવનારાં નેત્રોમાં યેવે પુટપાકની યોજના કરવી.

સ્નેહન (સ્તિગ્ન કરનાર), લેપન (દોષને ઉખેડનાર) અને રોપણ (યોગ્ય પદાર્થોની ભરતી કરનાર) - એ રીતે પુટપાક ત્રણ પ્રકારનો થાય છે. સ્નેહન પુટપાક અત્યંત રૂક્ષ થયેલા માટે હિતકારી છે, લેપન પુટપાક અતિસ્તિગ્ન માટે હિતકારી છે અને રોપણ પુટપાક દદિને બળ

આપવા માટે ઉત્તમ છે. આ પુટપાક પિત્ત, રુધિર, ત્રણ તથા વાયુનો નાશ કરે છે.

સ્નેહ, માંસ, વસા, મજ્જા, મેદ અને મધુર દ્રવ્યોથી કરેલો પુટપાક સ્નેહન કહેવાય છે. સ્નેહન પુટપાકને જોડો ગુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાં સુધી નેત્રો પર ધરી રાખવો.

જંગલી પ્રાણીઓની જમણા પડખાની ગાંઠો, માંસો, લેપન કરનારાં દ્રવ્યો, હંયા લોહાનું, તાંબાનું, શંખનું, ને પરવાળાનું ચૂર્ણ, સંધન, સમુદ્રફીણ, હીરાકરસી, સુરભો અને ક્લીની તરથી કરેલો પુટપાક લેપન કહેવાય છે. લેપન પુટપાકને વધારેમાં વધારે સો ગુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાં સુધી નેત્રો પર રાખવો.

સીનું, દધ, જંગલી પ્રાણીઓનું માંસ, મધ, ધી, હીંબડો, ગજો, અરડુસો, પટાણ અને ભોરિંગણીને પકવી કરવામાં આવેલો પુટપાક રોપણ કહેવાય છે. રોપણ પુટપાકને ત્રણસો ગુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતાં સુધી નેત્રો પર ધરી રાખવો.

રોપણ પુટપાક સિવાય બીજા બે (સ્નેહન અને લેપન) પુટપાકોની યોજનામાં ધૂમપાન સિવાય બીજા તપ્પણના વિષયમાં કહેલી સઘળી ક્રિયાઓ કરવી. સ્નેહન તથા સ્વેદન સંસ્કાર પણ એ બે પુટપાકોની યોજનામાં કરવા; પણ રોપણ પુટપાકની યોજનામાં કરવા નહીં.

જે નેત્રરોગ કદ્ સંબંધી હોય તો પુટપાકની એક દિવસ યોજના કરવી, પિત્ત સંબંધી હોય તો પુટપાકની બે દિવસ યોજના કરવી અને વાયુ સંબંધી હોય તો પુટપાકની ત્રણ દિવસ સુધી યોજના કરવી; અથવા લેપન પુટપાકની યોજના એક દિવસ કરવી, સ્નેહન પુટપાકની યોજના બે દિવસ કરવી અને રોપણ પુટપાકની યોજના ત્રણ દિવસ કરવી.

ન્યારથી સ્નેહન આદિ પૂર્વ ક્રિયાઓની શરૂઆત થાય, ત્યારથી માંડી તપ્પણની કે

તન તથા લેખન સિંચન કરવાં, પિત્તજન્ય ઉપર તથા રુધિરજન્ય ઉપર રોપણ આશ્ચર્યોત્તન તથા રોપણ સિંચન કરવાં અને વાતજન્ય ઉપર સ્નેહન આશ્ચર્યોત્તન તથા સ્નેહન સિંચન કરવાં.) અથવા જ સમયમાં વેદના ઉત્પન્ન થાય તે સમયમાં આશ્ચર્યોત્તન તથા સેવન કરવાં,

સ્નેહન સિંચનના સમ્યગ્યોગ, અતિયોગ અને હીનયોગનાં લક્ષણો તર્પણના સમ્યગ્યોગ, અતિયોગ અને હીનયોગનાં લક્ષણો પ્રમાણે જ સમજી લેવાં. (આહીં 'સ્નેહન-સિંચન' એ શબ્દથી થીતું સિંચન જ સમજવું. દૂધના તથા શેરડીના રસ વગેરેનાં સિંચનના સમ્યગ્યોગાદિકનાં લક્ષણો તો પુટપાકના સમ્યગ્યોગાદિકનાં લક્ષણો પ્રમાણે જ સમજવાં. આશ્ચર્યોત્તનના સમ્યગ્યોગાદિકનાં લક્ષણો અને લેખન, સિંચન તથા રોપણ સિંચનના સમ્યગ્યોગાદિકનાં લક્ષણો આહીં કહ્યાં નથી, માટે કલ્પનાથી સમજી લેવાં.) ૫

રોગાચ્છિરસિ સમ્મૂતાન્દત્વાતિપ્રવલાન્ગુણાન્ ।
કરોતિ શિરસો વસ્તિરુક્તા યે મૂર્દ્ધતૈલિકાઃ ॥
શુદ્ધદેહસ્ય સાયાહ્ને યથાવ્યાધ્યશિતસ્ય તુ ।
ઋજ્વાસીનસ્ય વધ્નીયાદ્વસ્તિકોશં તતો દૃઢમ્ ॥
યથાવ્યાધિશ્ચત્સેહપૂર્ણં સંયમ્ય ધારયેત્ ।
તર્પ્ણોક્તં દશગુણં યથાદોષં વિધાનવિત્ ॥૬॥

શિરોગ્મસ્તિતનું નિરૂપણ

શિરોગ્મસ્તિ મસ્તકમાં ઉત્પન્ન થયેલા અતિ પ્રબળ રોગોનો પણ નાશ કરીને ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૪મા અધ્યાયના નવમા વિષયમાં કહેલા ગુણોને ઉત્પન્ન કરે છે.

વમનાદિકથી શરીરને શુદ્ધ કરી અથવા ન-સ્થાદિકથી મસ્તકને શુદ્ધ કરી સાંજે દોષ પ્રમાણે નેત્રરોગોનો નાશ કરનારું ભોજન જમાડી બીજા દિવસે તે માણસને સરળ રીતે બેસાડી તેના મસ્તક પર ચામડાની ટોપી મજબૂત રીતે બાંધવી. પછી જ દોષથી નેત્રરોગ ઉત્પન્ન

થયેલ દોષ, તે દોષનો નાશ કરનારાં દ્રવ્યોથી પકવેલા સ્નેહને તે ટોપીમાં સંપૂર્ણ રીતે ભરી, માથાના વાળોને બાંધી, તેઓ સધળા સ્નેહમાં ડૂબી જાય, એ ગોઠવણ કરી તે દોષથી ધારણ કરાવી, એ શિરોગ્મસ્તિ કહેવાય છે. કહેને શાંત કરવાનો દોષ તો છ હજાર ગુરુ અક્ષરોતું ઉચ્ચારણ થતાં સુધી, પિત્તને ટે લોહીને શાંત કરવાનું દોષ તો આઠ હજાર ગુરુ અક્ષરોતું ઉચ્ચારણ થતાં સુધી અને વાયુને શાંત કરવાનો દોષ તો દસ હજાર ગુરુ અક્ષરોતું ઉચ્ચારણ થતાં સુધી શિરોગ્મસ્તિ ધારણ કરાવી.

(બીજા ત્રેયોમાં કહ્યું છે, ટે એ મોઢાં-વાળી, બાર આંગળ જોંચી અને માથામાં પહેરાય એવડી ચામડાની ટોપી બનાવી, માથામાં પહેરાવી, અડકના પલાળેલા લોટથી તેના સાંધાઓને રોટ્ટી તથા તેના નીચલા મોઢાની નીચે અડકના પલાળેલા લોટની પાળ કરી ઉપલા મોઢામાં સાધારણ ગરમ તેલ આદિ સ્નેહ ભરી દેવો એ શિરોગ્મસ્તિ કહેવાય છે.) ૬

વ્યક્તરૂપેષુ દોષેષુ શુદ્ધકાયસ્ય કેવલમ્ ॥
નેત્ર એવ સ્થિતે દોષે પ્રાપ્તમઞ્જનમાચરેત્ ।
લેખનં રોપણં ચાપિ પ્રસાદનમથાપિ વા ॥
તત્ર પશ્ચ રસાન્વ્યસ્તાનાઘૈકરસર્વાર્જિતાન્ ।
પશ્ચધા લેખનં યુઞ્ઞ્યાઘયાદોપમતન્દિતઃ ॥
નેત્રવર્ત્મશિરાકોશત્રોતઃશૃંગાટકાશ્રિતમ્ ।
મુખનાસાક્ષિમિર્દોષમોજસા ઝાવયેતુ તત્ ॥
કષાયતિક્તકં ચાપિ સસેહં રોપણં મતમ્ ।
તત્સેહશૈલ્યાદ્ગર્થં સ્યાદ્દૃષ્ટેશ્ચ વલવર્દનમ્ ॥
મધુરં સેહસમ્પન્નમઞ્જનં તુ પ્રસાદનમ્ ।
દૃષ્ટિદોષપ્રસાદાર્થં સેહનાર્થં ચ તન્દિતમ્ ॥
યથાદોષં પ્રયોજ્યાનિ તાનિ દોષવિશારદૈઃ ।
અઞ્જનાનિ યયોક્તાનિ પ્રાહ્લસાયાહ્વરાત્રિષુ ॥
ગુટિકારસચ્ચૂર્ણાનિ ત્રિવિધાન્યઞ્જનાનિ તુ ।
યથાપૂર્વં વલં તેષાં શ્રેષ્ઠમાહુર્મનીષિણઃ ॥

એ તર્પણ કે પુટપાકની રીત પ્રકારની અયોગ્યતાને લીધે સ કાચાદિક તથા દાહાદિક વ્યાપ્તિઓ થાય, તે દોષ અનુસાર નરયોથી, વયોથી તથા અજનોથી તે વ્યાપ્તિઓને દૂર કરવી

તર્પણ તથા પટપાકના આદિમા અને અતમા નેત્રોને જોના જળમા પનાળેના કપડાં વડે શેક દેવો. તેઓના અતમા કફનો નારાશ થયેલો દેખાય તો ધમપાન કરાવવું ઠિતકારી છે ૪

યથાદોષોપયુક્ત તુ નાતિપ્રચલભોજસા ।
રોગમાશ્વયોતન દ્વન્તિ સેકસ્તુ વચ્ચત્તરમ્ ॥
તૌ ત્રિધૌષોપયુજ્યેતે રોગેષુ પુટપાકવત્ ।
લેખને સપ્ત ચાષ્ઠી વા પિન્દવ સૈદ્ધિકે દશ ॥
આશ્વયોતને પ્રયોક્તવ્યા દ્વાદશૈવ તુ રોષણે ।
સેકસ્ય દ્વિગુણ કાલ પુટપાકાપરો મતઃ ॥
ઘયવાડકાર્ધનિર્વૃત્તેરુપયોગો યથાક્રમમ્ ।
પૂર્વાપરાલ્લે મધ્યાલ્લે રુજાકાલેષુ ચોમયો ।
યોગાયોગાન્ સેદ્ધસેકે તર્પણોક્તાન્ પ્રચક્ષતે ॥૫॥
આશ્વયોતન તથા સિચનનું નિરૂપણ

નેત્રરોગ જે દોષથી થયો હોય, તે દોષને હણનારા દ્રવ્યોથી ગોઠવેલું આશ્વયોતન, અત્યંત પ્રબળ નહીં થયેલા દોષનો પોતાની શક્તિથી નાશ કરે છે (માણસની આખોને જે આગળા વડે ઉઠાડી રાખી તેઓમા ક્વાથ, મન, આસવ કે સ્નેહ વગેરેના ટીપા નાખના, એ આશ્વયોતન કહેવાય છે) અને નેત્રરોગ જે દોષથી થયો દોષ, તે દોષને હણનારા દ્રવ્યોથી ગોઠવેલું સિચન, અત્યંત પ્રબળ થયેલા દોષનો પણ પોતાની શક્તિથી નાશ કરે છે (આખોને મિચારી તેઓની ઉપર ચાર આગળા લગેથી ક્વાથ વગેરેની ઝીણી ઝીણી વારાઓ કરવી, એ સિચન કહેવાય છે)

આશ્વયોતન અને સિચન એ બન્ને પુટ પાકની પેઠે સ્નેહન, લેખન અને રોપણ-એ રીતે ત્રણ પ્રકારના થાય છે (લેખન દ્રવ્યોથી ગોઠવેલા

દોષ તે લેખન, સ્નેહન દ્રવ્યોથી ગોઠવેના સ્નેહન અને રોપણ દ્રવ્યોથી ગોઠવેનાં હોય તે રોપણ કહેવાય છે)

એ આશ્વયોતન લેખન દોષ તો તેના સાત કે આઠ ટીપા નાખવા, સ્નેહન હોય તો તેના દસ ટીપા નાખના અને રોપણ હોય તો તેના બાર ટીપા નાખવા (ત્રિદેહ કહે છે કે ઘણું કરીને નેત્રરોગોમા નણ દિવસ સુત્રી ઉઠાસ કરાવ્યા પછી અથવા ત્રણ દિવસ સુત્રી હલકુ યોડુ ભોજન કરાવ્યા પછી અથવા નણ દિવસ સુત્રી રાત્રિભોજન કરાવ્યા પછી ચોથે દિવસે આશ્વયોતન કે સિચન કરવા)

આશ્વયોતનનું ધારણ કરવાનો કાળ પુટપાકનું ધારણ કરવાના કાળ જેટલો જ સમજવો અને સિચનનો કાળ પુટપાકનું ધારણ કરવાના કાળથી બમણો સમજવો, (સ્નેહન આશ્વયોતનનો કાળ જ્યોત શુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતા સુધીનો, લેખન આશ્વયોતનનો કાળ સો શુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતા સુધીનો અને રોપણ આશ્વયોતન નો કાળ નણસો શુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતા સુધીનો સમજવો તેમજ સ્નેહન સિચનનો કાળ ચારસો શુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતા સુધીનો, લેખન સિચનનો કાળ બસો શુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતા સુધીનો અને રોપણ સિચનનો કાળ છસે શુરુ અક્ષરોનું ઉચ્ચારણ થતા સુધીનો સમજવો) અથવા આશ્વયોતનનો અને સિચનનો ઉપયોગ જ્યાં સુધી કાર્ય સિદ્ધ થાય, ત્યાં સુધી ધીરેધીરે કરવો-એટલે વ્યાધિનો ઉપશમ થાય, સ્વાભાવિક વર્ણની પ્રાપ્તિ થાય, ઉષ્ણાહના-મીચના વગેરે ક્રિયાઓમા યોગ્ય સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય અને વેના નાશ થાય, તેટલા સમય સુધી કરવો

એ નેત્રરોગ કફજન્ય દોષ તો સવારે રુચિ જન્ય કે પિત્તજન્ય હોય તો બપોરે અને વાયુ-જન્ય દોષ તો બપોર પછી આશ્વયોતન તથા સિચન કરવા (કફજન્ય ઉપર લેખન, આશ્વયો-

તથા પાંપણાના ડાશોમાં, સોતોમાં તથા શિરાઓમાં રહેલા દોષને અને શ્રંગાટક નામના મર્મમાં રહેલા દોષને પોતાની શક્તિ વડે મોઢું, નાસિકા તથા નેત્રોરૂપ દ્વારથી સ્ત્રાવી નાખે છે.

રોપણુ અંજનો જરાક ધીથી મિશ્ર કરેલાં તૂરાં દ્રવ્યોથી તથા કડવાં દ્રવ્યોથી બનાવવાં. એ અંજનો સ્નેહ તથા શીતપણાનાં યોગથી નેત્રનો ત્રણું સારો કરે છે અને દષ્ટિના બળને વધારે છે.

પ્રસાદન અંજનો સ્નેહથી મિશ્ર કરેલાં મધુર દ્રવ્યોથી બનાવવાં. એ અંજનો દોષને શાંત કરી, દષ્ટિને નિર્મળ અને સિતબ્ધ પણ કરે છે.

દોષોના તત્ત્વને બળુનારા વૈદ્યે એ ઉપર કહેલાં અંજનોનો, દોષો પ્રમાણે સાંજ, સવારે અને રાત્રે પ્રયોગ કરવો; એટલે નેત્રરોગ કફજન્ય હોય તો સવારમાં, વાતજન્ય હોય તો સાંજ અને પિત્તજન્ય હોય તો રાત્રે પ્રયોગ કરવો.

ઉપર કહેલાં લેખન, રોપણુ તથા પ્રસાદન; એ ત્રણે અંજનોના ગુટિકાંજન, રસાંજન અને ચૂર્ણાંજન એ નામના ત્રણત્રણ ભેદો થાય છે. (જે અંજન ગોળીરૂપ કે વાટરૂપ હોય તે ગુટિકાંજન, રસક્રિયારૂપ હોય તે રસાંજન અને ચૂર્ણરૂપ હોય તે ચૂર્ણાંજન કહેવાય છે.) તેઓમાં ચૂર્ણાંજનથી રસાંજન બલવત્તર તથા શ્રેષ્ઠ છે અને રસાંજનથી ગુટિકાંજન બલવત્તર તથા શ્રેષ્ઠ છે, એમ વિદ્વાનો કહે છે. (આથી એમ કહેવાયું છે, કે બલવત્તર રોગો ઉપર ગુટિકાંજનનો, મધ્ય બળવાળા રોગો ઉપર રસાંજનનો અને હીન બળવાળા રોગો ઉપર ચૂર્ણાંજનનો પ્રયોગ કરવો.)

લેખન અંજન ગોળીરૂપ કે વાટરૂપ હોય, તો તેની વટાણા જટલી માત્રા કરવી, પ્રસાદન અંજન ગોળીરૂપ કે વાટરૂપ હોય, તો તેની દોઢ વટાણા જટલી માત્રા કરવી અને રોપણુ અંજન ગોળીરૂપ કે વાટરૂપ હોય તો તેની બે વટાણા જટલી માત્રા કરવી. જે અંજન રસાંજન અર્થાત્ રસક્રિયારૂપ હોય તેની વાવડિંગ જટલી માત્રા

કરવી. ચૂર્ણાંજન એ પ્રસાદન હોય, તો તેની ચાર સળીઓ આંખમાં નાખવી, રોપણુ હોય તો તેની ત્રણ સળીઓ આંખમાં નાખવી અને લેખન હોય તો તેની બે સળીઓ આંખમાં નાખવી.

મધુર અંજનને સુવર્ણના વાસણમાં, ખાટા અંજનને રૂપાના વાસણમાં, ખારા અંજનને ઘેટાના શિંગડાના વાસણમાં, તૂરા અંજનને તાંબા કે લોઢાના વાસણમાં, તીખા અંજનને લસણિયા મણિના વાસણમાં અને કડવા અંજનને કાંસાના વાસણમાં રાખવું. અંજન આંજવા માટેની સળીઓ પણ એ જ ક્રમથી કરવી—એટલે અંજન મધુર હોય તો સોનાની, ખાટું હોય તો રૂપાની, ખારું હોય તો ઘેટાના શિંગડાની, તૂરું હોય, તો તાંબા કે લોઢાની, તીખું હોય તો લસણિયા મણિની અને કડવું હોય તો કાંસાની સળીથી આંજવું. અંજનમાં જે રસ હોય, તે રસવાળા પાત્રમાં અંજન રાખવું યોગ્ય છે અને અંજનની સળીઓ પણ અંજનના રસ પ્રમાણે જ રસવાળી રાખવી યોગ્ય છે; તેથી ઉપર પ્રમાણે વિધાન કહ્યું છે.

અંજન આંજવાની સળી બન્ને તરફ ડોલર વગેરેનાં કૂસની કળી જેવાં મોઢાવાળી, વટાણાના દાણા જેવી ગોળ, આઠ આંગળ લાંબી, મધ્યમાં પાતળી, લાસી તથા સારી રીતે પકડી શકાય એવી બેઈએ અને તે ઉપર કઢ્યાં પ્રમાણે તાંબાની, સોનાની, રૂપાની, શિંગડાની, લોઢાની, મણિની તથા કાંસાની જુદીજુદી બેઈએ; અથવા સર્વ અંજનો માટે તાંબાની, મણિની કે શિંગડાની સળી પણ હિતકારી છે. (કેટલાક ગ્રંથોમાં આંગળીના અગ્રથી પણ અંજન આંજવાનું કહ્યું છે અને આ ગ્રંથના મૂળ શ્લોકના ‘શારીર’ એ પદમાંથી તેવો અર્થ હર્ષ શંકાય એમ પણ છે; પરંતુ આ ગ્રંથના ટીકાકાર ગયદાસાચાર્યે એ અર્થ સ્વીકાર્યો નથી.)

વૈદ્યે સારી પેઠે સાવધાન રહી ડાખા હાથથી

हरेणुमात्रा वर्तिः स्याल्लेखनस्य प्रमाणतः ।
 प्रसादनस्य चाध्यर्द्धा द्विगुणा रोपणस्य च ॥
 रसाञ्जनस्य मात्रा तु वेल्लमात्रा प्रकीर्तिता ।
 द्वित्रिचतु शलाकाश्च चूर्णस्याप्यनुपूर्वशः ॥
 तेषां तुल्यगुणान्येव विदध्याद्वाजनान्यपि ।
 सौवर्णं राजतं शङ्खं ताम्रं वैदूर्यंकांस्यजम् ॥
 आयसानि च योज्यानि शलाकाश्च यथाक्रमम् ।
 यक्त्रयोर्मुकुलाकारा कलायपरिमण्डला ॥
 अष्टाङ्गुला तनुर्मध्ये स्फुटा साधुनिग्रहा ।
 बौद्धम्बर्ष्यश्मजातापि शारीरी वा हिता भवेत् ॥
 वामेनाक्षि विनिर्मुञ्च्य हस्तेन सुसमाहितः ।
 शलाकया दक्षिणेन क्षिपेत् कानीनमञ्जनम् ॥
 आपाङ्गयं वा ययायोगं कुर्याद्वापि गतागतम् ।
 वस्त्रमपलेपि वा यत्तद्भुक्ष्येव प्रयोजयेत् ॥
 अक्षि नात्यन्तयोरञ्ज्याद्वाचमानोऽपि वा भिषक् ।
 न वा निर्वान्तेदोषेऽक्षिणं धावनं सम्प्रयोजयेत् ॥
 दोषः प्रतिनिवृत्तः सन् हन्याद्दृष्टेर्लठं तथा ।
 गतदोषमपेताशु परयेद्यत्सम्यग्गम्भसा ॥
 प्रक्षाल्याक्षि ययादोषं कार्यं प्रत्यञ्जनं ततः ।
 श्रमोदावर्त्तकदितमद्यक्रोधमयज्वरैः ॥
 वेगापातशिरोदोषैश्चार्त्तानां नेप्यतेऽञ्जनम् ।
 रागयुक्तिमिरासावशूलसंरम्भसम्प्रमान् ॥
 निद्राक्षये क्रियाशक्तिं प्रवाने दण्डलक्षयम् ।
 रजोधूमहते रागसावाधीमन्यसम्भवम् ॥
 संरम्भशूलौ नस्यान्ते शिरोरुजि शिरोरुजम् ।
 शिरःस्थितेऽतिशीते च रवावनुदितेऽपि च ॥
 दोषस्यैष्यादपार्थ स्यारोषोत्केशं करोति च ।
 अजीर्णप्रेषमेव स्यारसोतोमार्गावरोधनात् ॥
 दोषनेगोदयं दत्तं कुर्यात्तांस्तानुपद्रवान् ।
 तस्मात्परिहरन्दोषानञ्जनं साधु योजयेत् ॥
 रोगनस्य विशेषेण काष्ठ एव प्रकीर्तितः ।
 व्यापदय जयेदेताः सकाश्व्योतनलेपनः ॥
 यमाम्बं धूमकण्ठैर्ज्वर्यश्वाभि समुत्थिताः ।
 विशदं लघु नाद्यावि क्रियापटु मुनिर्मलम् ॥

संशान्तोपद्रवं नेत्रं विरिक्तं सम्यगादिशेत् ।
 जिह्वं दारुणदुर्वर्णं स्रस्तं रूक्षमतीव च ॥
 नेत्रं विरेकातिथोगे स्पन्दते चातिमात्रशः ।
 तत्र सन्तर्पणं कार्यं विधानं चानिलापहम् ॥
 अक्षि मन्दविरिक्तं स्यादुदग्रतरदोषवत् ।
 धूमनस्याञ्जनैस्तत्र हितं दोषावसेचनम् ॥
 ज्वेहवर्णबलोपेतं प्रसन्नं दोषवर्जितम् ।
 ज्ञेयं प्रसादने सम्यगुपयुक्तेऽक्षि निर्वृतम् ॥
 किञ्चिद्दीनविकारं स्यात्तर्पणाद्धि कृतादति ।
 तत्र दोषहरं रूक्षं भेषजं शस्यते मृदु ॥
 साधारणमपि ज्ञेयमेवं रोपणलक्षणम् ।
 प्रसादनवदाचष्टे तस्मिन्सुक्तेऽतिभेषजम् ॥
 स्नेहं रोपणं वापि दीनयुक्तमपार्यकम् ।
 कर्त्तव्यं मात्रया तस्मादञ्जनं सिद्धिमिच्छता ॥
 पुटपाकक्रियाघासु क्रियास्वेतेन कल्पना ।
 सहस्रशश्चाञ्जनेषु बीजेनोक्तेन पूजिताः ॥७॥

अञ्जनतुं निरूपय

जना शरीरतुं वभनविरेयनादि०थी शोधन
 करवाभां आशुं होय, जेवा भायुसने होय पाथी
 गथो होय तथा ते होय देवग नेत्रभां ० रक्षो
 होय, ते सभयभां योय अञ्जन आञ्जनुं लेपन,
 शेषय अने प्रसादन तथु प्रकारनां अञ्जनो
 थाय छे.

लेपन अञ्जनो भधुर रस सित्रायना
 श्रीम पांय रसोवाणां द्रव्योथी अनाववां अने
 तेओनो प्रयत्नपूर्वक होयो प्रभावे पांय प्रकारनो
 प्रयोग करेवो; ओटवे वायु उपर पाटा के
 आरा रसत्राणा अञ्जननो प्रयोग करेवो,
 पित्त उपर तूरा रसत्राणा अञ्जननो प्रयोग
 करेवो, कद् उपर तीभा, कडवा के तूरा रसत्राणा
 अञ्जननो प्रयोग करेवो, खोदी उपर तूरा रस-
 वाणा अञ्जननो प्रयोग करेवो अने सजिपात
 उपर योअता ओर्थ तेओभांना तथु रसोवाणा
 अञ्जननो प्रयोग करेवो. लेपन अञ्जन, नेनोना

અને વાયુનો નાશ કરનારી બીજી પણ ચિકિત્સા કરવી. જે લેખન અંગનનો હીનયોગ થયો હોય, તો નેત્રો અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા દોષવાળાં થઈ જાય છે. આ પ્રમાણે લેખન અંગનનો હીનયોગ થયો હોય, તો ધૂમો, નસ્યો તથા અંગનોથી દોષોનું સ્ત્રાવણ કરવું હિતકારી થાય છે.

પ્રસાદન અંગનનો સમ્યગ્યોગ થયો હોય, તો નેત્રો સુખ પામે છે અને અતિયોગ થયો હોય, તો વિકાર સંપૂર્ણ રીતે નહીં, પણ કાંઈક ઓછો થાય છે. આ પ્રમાણે પ્રસાદન અંગનનો અતિયોગ થયો હોય, તો કંદને હણનારું, રક્ષ તથા કામળ વીર્યવાળું ઔષધ કરવું.

રોપણ અંગનનો સમ્યગ્યોગ થયો હોય, તો પ્રસાદન અંગનનો સમ્યગ્યોગ થયાના બેવાં લક્ષણો થાય છે અને રોપણ અંગનનો અતિયોગ થયો હોય, તો પ્રસાદન અંગનનો અતિયોગ થયાના બેવાં લક્ષણો થાય છે. આ પ્રમાણે રોપણ અંગનનો અતિયોગ થયો હોય, તો પ્રસાદન અંગનનો અતિયોગની જે ચિકિત્સા કહી છે, તે કરવી એટલે કંદને હણનારું રક્ષ તથા કામળ વીર્યવાળું ઔષધ કરવું.

પ્રસાદન અંગનનો જે રોપણ અંગનનો હીનયોગ થાય, તો અંગન નિષ્ક્રિય થાય છે; માટે વિકાર દૂર કરવા ઇચ્છના વૈદે હીનયોગ જે અતિયોગ ન થાય, એવી માત્રાથી અંગન આજવું.

લેખન અંગનો મધુર રસ સિવાયના પાંચ રસોનાં દ્રવ્યોથી ગોઠવવાં, રોપણ અંગનો જરાક ધીથી મિશ્ર કરેલાં તૂરાં દ્રવ્યોથી તથા કડવાં દ્રવ્યોથી ગોઠવવાં અને પ્રસાદન અંગનો સ્નેહથી મિશ્ર કરેલાં મધુર દ્રવ્યોથી ગોઠવવાં—એ રૂપ જે બીજ કહ્યું છે, તે બીજ ઉપરથી બુદ્ધિમાન વૈદે અંગનોના અને પુટપાક આદિ ક્રિયાઓના પણ હજારો યોગ્ય પ્રકારો ગોઠવી લેવા. ૭

દષ્ટર્વલવિવૃદ્ધચર્ય યાવ્યરોગક્ષયાય ચ ।

રાજાર્હન્યજ્ઞનાઝ્યાણિ નિવૌધૈતાન્યતઃ પરમ્ ॥

અઘ્રો ભાગાનજ્ઞનસ્ય નીલોત્પલસમત્વિષઃ ।

ઔદુમ્બરં શાતકુમ્ભં રાજતં ચ સમાસતઃ ॥

एकादशैतान् भागांस्तु योजयेत्कुशलो भिषक्
मूषाक्षिप्तं तदा ध्मातमावृतं जातवेदसि ॥

खदिराश्मन्तकाङ्गारैर्गोशकृद्धिरयापि वा ।

गवां शकृद्रसे मूत्रे दक्षि सर्पिषि माक्षिके ॥

तैलमधवसामंजसर्वगन्धोदकेषु च ।

द्राक्षારसेक्षુत्रिफलारसेषु मुहिमेषु च ॥

सारिवादिकपाये च कपाये चोत्पलादिके ।

निपेचयेत्पृथक्ચૈતં ધ્માતં ધ્માતં પુનઃ પુનઃ ॥

ततोऽन्तरिक्षे सप्ताहं प्लोतवद्धं स्थितं जले ।

विशोष्य चूर्णयेन्मुक्तां स्फटિકं विद्रुमं तथा ॥

કાલાનુસારિવાં ચૈવ શુચિરાવાપ્ય યોગતઃ ।

एतच्चूर्णाञ्जनं श्रेष्ठं निहितं भाजने शुभे ॥

दन्तस्फटिकवैदूर्यशङ्खशैलासनोद्भवे ।

શાતકુમ્ભેઽય શાઙ્ગે વા રાજતે વા સુસંસ્કૃતે ॥

सहस्रपाकवत्पूजां कृत्वा राज्ञः प्रयोजयेत् ।

તેનાજિતાક્ષો નૃપતિર્ભવેત્સર્વજનપ્રિયઃ ॥

અધૃષ્યઃ સર્વમૂતાનાં દષ્ટિરોગવિવર્જિતઃ ।

કુપ્તં ચન્દનમેલાશ્ચ પત્રં મધુકમજ્જનમ્ ॥

મેષઙ્ગસ્ય પુષ્પાણિ વક્રં રત્નાનિ સપ્ત ચ ।

ઉત્પલસ્ય વૃહત્યોશ્ચ પદ્મસ્યાપિ ચ કેશરમ્ ॥

નાગપુષ્પમુશીરાણિ પિપ્પલી તુલ્યમુત્તમમ્ ।

કુકુટાળકપાલાનિ દાર્વી પથ્યાં સરોચનામ્ ॥

મરિચાન્યક્ષમજ્જાનં તુલ્યાં ચ ગૃહગોધિકામ્ ।

કૃત્વા સૂક્ષ્મં શુચિશ્ચૂર્ણં ન્યસેદમ્યર્થ્ય પૂર્વવત્ ॥

एतद्भद्रोदयं नाम सदैवार्हति भूमिषः ॥

ચક્રં સમરિચં ચૈવ માંસીં શૈલ્યમેવ ચ ।

તુલ્યાંશાનિ સમાનૈસ્તૈઃ સમગ્રૈશ્ચ મનઃશિલા ।

પત્રસ્ય ભાગાશ્ચત્વારો દ્વિગુણં સર્વતોઽજ્ઞનમ્ ॥

તાવચ્ચ યદ્રીમધુકં પૂર્વવૈતદજ્ઞનમ્ ।

મનઃશિલાં દેવકાષ્ઠં રજન્યૌ ત્રિફલોષણમ્ ॥

લાક્ષાલશુનમજ્જિઘ્ઘાસૈન્ધવૈલાઃ સમાશ્લિકાઃ ।

રોધ્રં સાવરકં ચૂર્ણમાયસં તામ્રમેવ ચ ॥

રોગીની આખ ફાટી ગઈ, હૃદયયોગકે અતિયોગ ન થાય એવી રીતે જમણા હાથથી સગી વડે અજન નાખવું, તે એવી રીતે કે ધીકીની બાજુથી નેત્રની અણીના પ્રદેશ સુધી લઈ જવું અથવા નેત્રની અણીના પ્રદેશથી ધીકીની બાજુ સુધી લઈ જવું, અથવા સળીને ડાબી તરફથી જમણી તરફ અને જમણી તરફથી ડાબી તરફ—એમ બેયાર વાર પણ ફેરવવી, પરંતુ જે અજન ક્ષત પાપા માં જ લગાવવાનું હોય, તે અજન તો આગળી વડે જ આજવું ધીકીની અત્યંત સમીપમા અજન આજવું નહિ તેમ જ ધીકીને દબાણ આવે એવી રીતે પણ અજન આજવું નહિ

અજનનો સમ્યગ્યોગ થવાથી નેત્રમા આસુ તથા ચીપડા વગેરે નીકળ્યાં ટોચ, તે સમયમા નેત્રને ધોવું નહિ કેમ કે એ સમયમા ધોવામાં આવે તો દોષ પાડેા વળીને દૃષ્ટિના બળને રૂણી નાખે છે જ્યારે નેત્ર ઔષવ તથા દોષના ફોલથી રહિત થાય, આસુઓથી રહિત થાય અને રૂપોને સારી પેઢે દેખવા લાગે, ત્યારે દોષને રૂનાગ જળથી નેત્રને ધોઈ તેમાં યથાયોગ્ય પ્રત્યજન કરવું (તીક્ષ્ણાદિક અજનથી ગમરાઈ ગયેલા નેત્રનું આશ્વાસન કરવા માટે જે અજન આજવામાં આવે, તે પ્રત્યજન કહેવાય છે)

જે માણસો શ્રમથી, ઉદાત્તથી, રોગથી મથથી, ક્રોધથી, ભયથી, જનરથી, મૂનાદિકના વેગોના આઘાતથી કે મનકના દોષોથી પીડાયેના હોય, તે માણસોને અજન આજવું નહિ એના માણસોને આજનામા આવેલું અજન રતાશ, વેદના, તિમિર, આવ, રક્ત, નેત્રના ઊડવાને તથા સશ્વમને ઉત્પન્ન કર છે નિદ્રાનો અત થાય તે સમયે અજન આજવામા આવે, તો તેથી નિમેષ તથા ઉન્મેષ આદિ ક્રિયાઓની અટકાયત થાય છે જેમાં પવન ધણેા હોય, તેના ભૂપ્રદેશમા અજન આજનામા આવે, તો તેથી દૃષ્ટિના બળનો ક્ષય થાય છે નેત્ર રજ કે ધુમાડાથી

પીડાયું હોય તે સમયમા અથવા તેઓથી બગરેવા પ્રદેશમા અજન આજવામા આવે, તો તેથી રતાશ, આન્ધાન તથા અધિમય ઉત્પન્ન થાય છે નરયના અતમા અજન આજવામા આવે, તો તેથી આખો ક્ષુન્ન થાય છે તથા તેઓમા રક્ત ઉત્પન્ન થાય છે માથામા દરદ હોય તે સમયમા અજન આવે, તો તેથી માથામા વગરે વેદના થાય છે, માથે નાહ્યા પછી, અત્યંત શીતમા કે સર્પનો ઉદય થયા પહેલા અજન આજવામા આવે, તો દોષની સ્થિરતાથી અજન વ્યર્થ થાય છે એટલું જ નહીં પરંતુ તેથી દોષનો ઉત્ક્રાંતિ પણ થાય છે અશ્લેષ્ણ છતાં અજન આજવામા આવે તો પણ ઓતોના માર્ગે રોગાયેલા હોનાથી અજન વ્યર્થ થાય છે અને દોષનો ઉત્ક્રાંતિ કરે છે દોષના વેગનો ઉદય થયેા ટોચ, તે સમયમા અજન આજવામા આવે, તો તે અજન રતાશ તથા સોજે વગેરે ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન કરે છે માટે વૈવ જ્યે કશી વ્યાપત્તિ ન થાય એવી ઉત્તમ યોગજ્ઞાથી અજન આજવું ઉપર જે નિષેધો કહ્યા તથા વ્યાપત્તિઓ જણાવી એ સરકુ લેખન અજન માટે જ છે પ્રસાદન અજન માટે કે રોપણ અજન માટે નથી લેખન આજનના ઉપ જણાવેના ખરાબ પ્રયોગોથી વ્યાપત્તિઓ ઉત્પન્ન થાય, તો તેઓને દોષો પ્રમાણે સિચન આશ્ચર્યોત્તનો, લેપનો, ધ્રો, કવનો તથા નસ્યોથી મગાડવી

લેખન અજનનો સમ્યગ્યોગ થયેા હોય, તો નેત્રો નિર્મળ, હનર્કા, આવગગ્ના, ઉગાડક મીચવું વગેરે ક્રિયાઓમા સમર્થ, ચીપડા વગેરે થી અલપત રહિત અને ઉપદ્રવો વગરના થાય છે એ લેખન અજનનો અતિયોગ થયેા હોય, તો નેત્રો વાકા દારણ, ખરાબ વર્ણવાળા, શિથિલ તથા અચત રક્ત યઈ બધ છે અને તેઓમાથી આવ પણ અત્યંત થાય છે લેખન અજનનો અતિયોગ થયેા ટોચ, તો નેત્રોનું તર્પણ કરવું

અંજન સર્વદા રાજએ આંજવું જોઈએ.

તગર, મરી, જટામાંસી અને પથ્થરફૂલને સમભાગે લેવાં; એ સર્વના જટલા વજનતું મણુશીલ લેવું, ચારલાગ તમાલપત્ર લેવું, એ સર્વથી બમણો સુરમો લેવો અને સુરમા જટલું જ જઠીમધ લેવું. એ સર્વતું ચૂર્ણ કરી ઉપર પ્રમાણેજ સિદ્ધ કરીને તેને દાંત વગેરેના વાસણમાં રાખી મૂકવું. આ અંજન પણ પ્રથમ કહેલા ચૂર્ણાંજનના જેવા જ ગુણો ધરાવે છે.

મણુશીલ, દેવદાર, હળદર, દારુહળદર, ત્રિકુળા, મરી, લાખ, લસણ, મજ્જા, સૈંધવ, એલચી, સુવર્ણમાક્ષિક, પઠાણી લોધર, લોઢાતું ચૂર્ણ, તાંબાતું ચૂર્ણ, તગર અને ફૂકડીના ઇંડાનાં ખોપરાંને સમભાગે લઈ દૂધમાં વાટીને ગોળી બનાવવી. આ ગુટિકાંજન ખરજને, તિમિરને શુદ્ધકાર્મને અને રાત્રી રેખાઓને મટાડે છે.

કાંસા ઉપરથી ઉખેડી નાખેલા મેલની મેશ, જઠીમધ, સૈંધવ, તગર અને એરંડાના મૂળને સમભાગે લેવાં અને એ જાતની ભોરિંગણીનાં પુષ્પોના અથવા મૂળિયાંના બળએ લાગ લેવા. એ સર્વને બકરીના દૂધમાં વાટી તાંબાના વાસણ ઉપર તે કંદકના સાતવાર લેપ કરી, તેની વાટો બનાવી છાયામાં સૂકવી રાખી મૂકવી. આ વાટરૂપ અંજન નેત્રોની સઘળી વેદનાઓનો નાશ કરે છે.

હરડે, મોરચૂથુ અને જઠીમધને સમભાગે લઈ તેમાં સોળ લાગ જટલાં મરી નાખી એ સર્વને ટાઢા પાણીમાં વાટી તેની વાટ બનાવવી. આ વાટરૂપ અંજન નેત્રોના સઘળા વિકારો ઉપર હિતકારી છે.

જે કોઈ વાટરૂપ કે ગોળીરૂપ અંજન હોય, તેને પ્રવીણ વૈદે આળસ છોડી દઈ છીપર ઉપર ટાઢા પાણીમાં કે સ્ત્રીના દૂધમાં ઘસી રસક્રિયા જેવું અર્થાત્ બહુ ઘાટું નહીં, બહુ પાતળું નહીં, પણ સળી પર ચડે એવું અને આંગળીને

ચોટે તેવું લાસા મક્કમ જેવું બનાવી, માણસોની આંખોમાં આંજવું, કે જથી આંખોમાં ક્ષત વગેરે કશું થાય નહીં. ૮

અધ્યાય ૧૯મો

અથાતો નયનાભિધાતપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'નયનાભિધાત-પ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અમ્યાહતે તુ નયને बहुधा नराणां

संरम्भरागतमुलामु रुजासु धीमान् ।

नस्यप्रलेपपरिषेचनतर्पणाद्य-

मुक्तं पुनः क्षतजपित्तजशूलपथ्यम् ॥

दृष्टिप्रसादजननं विधिमाशु कुर्यात्

स्निग्धैर्हिमैश्च मधुरैश्च तथा प्रयोगैः ।

स्वेदाग्निधूममयशોકરुजाभिघાતૈ-

रम्याहतामपि तथैव भिषक्चिकित्सेत् ॥

સચોહતે નયન ઇષ વિધિસ્તદૂર્ધ્વ

स्यन्देरितो भवति दोषमवेक्ष्य कार्यः ।

અમ્યાહતં નયનમીષદયાસ્યવાષ્પ-

संस्वेदितं भवति तन्निरुजं क्षणेन ॥२॥

નેત્રના અભિધાતરૂપ આગંતુક રોગની

ચિકિત્સા

(આ તંત્રના સાતમા અધ્યાયના ૨૩મા વિષયના છેલ્લા પેરામાં કહ્યું છે, કે 'નેત્રો બીજા પણ કોઈ પ્રકારના અભિધાતથી ઉપહત થઈ શકી જાય, દુષ્પિત થઈ જાય કે હીન થઈ જાય એ રોગને પણ સનિમિત્તલિંગનાશ ગણી

૧ લાકડી વગેરેથી થયેલા નેત્રાભિધાતની, ભયશા-કાદિથી થયેલા નેત્રાભિધાતની, અથ્વા નેત્રાભિધાતની, બાળકને થતા કુદ્દણક નામના જીદાજ નેત્રરોગની અને બાળકના દૂધાની ચિકિત્સા વિષેનો.

કાલાનુસારિવાં ચૈવ કુદ્યુગ્ધદલાનિ ચ ।
 તુલ્યાનિ પયસા પિદ્ધા ગુટિકાં કારયેદ્દુષઃ ॥
 કણ્ઠતિમિરુક્ષાર્પરક્ષારજ્યુપશન્તયે ।
 કાંસ્યાપમાર્જનમસીં મધુકં સૈન્ધવં નતમ્ ॥
 ઇરણ્ડમૂલં ચ સમં વૃહત્યંશદ્યાન્વિતમ્ ।
 આજેન પયસા પિદ્ધા તામ્રપાત્રં પ્રલેપેત્ ॥
 સપ્તકૃત્વસ્તુ તા વત્યંશ્ણાયાશુષ્કા રુઝાપદ્માઃ ।
 પપ્પાતુત્યકયષ્ટગ્રાહૈસ્તુલ્યૈર્મરિચપોઢશા ॥
 પપ્પા સર્વવિકારેષુ વર્તિઃ શીતામ્યુષેપિતા ।
 રસક્રિયાવિધાનેન યયોક્તવિધિકોવિદઃ ॥
 પિન્ડાહ્નનાનિ કુર્ષ્વંતિ યયાયોગમતઃક્રિતઃ ॥૮૧॥

રાત્રિ વગેરેને લાયક ઉત્તમ અંજનો

દેવે સ્વસ્થ માણુઓની દૃષ્ટિના બળને વધારવા માટે અને યાપ્ય નેત્રરોગના યાપન માટે ઉત્તમ અંજનો કઠું ધુ તે સાંભળો; કે જે અંજનો રાત્રિએ તથા રાત્રિએ જેવા માણુસોને લાયક છે.

નીલકમળના જેવી કાંતિવાળા સુરમાના આઠ ભાગ, તાંબાનો એક ભાગ, સુવર્ણનો એક ભાગ અને રૂપાનો એક ભાગ-એ રીતે અગિયાર ભાગો એકઠા કરી મૂસમાં નાખી તે મૂસને ખેર તથા આસોદરાના દાસસાએના અગ્નિમાં અથવા ગાયના છાણના અગ્રાયાના અગ્નિમાં મૂકીને પછી ધમણથી અગ્નિને ધમવે. પીંગળીને રસ થઈ જાય, ત્યારે તે રસને ગાયના છાણના રમમાં નાખીને ધારવે; વળી પણ પિંગળાવીને ગાયના મૂસમાં નાખીને ધારવે; વળી પણ પિંગળાવીને ગાયના દહીંમાં નાખીને ધારવે; એ જ અનુક્રમ પ્રમાણે પિંગળાવી-પિંગળાવીને ગાયના પીમાં, મપમાં, નેતમાં, મદમાં, ચરખીમાં, મજમાં, રાસના, રેણીના તથા ત્રિફળના રમમાં. સારિવાર મળના રાત્રિમાં અને દત્તપ્રસાદ મળના રાત્રિમાં પણ ધારવે. એ રીતે વારંવાર પિંગળાવી તથા અગ્રાદરા પ્રમાણમાં

વારંવાર ધારી તેને વસમાં ખાંધી સાત દિવસ સુધી અંતરિક્ષમાં જળની અંદર રાખી મૂકવે. સાત દિવસ પછી સૂકવી તેમાં સ્વચ્છતાપૂર્વક અદ્ય-માત્રાથી ભોતી, સ્ફટિક, પરવાળાં અને તગરનો મૂળ નાખી સર્વંતું ચૂર્ણ કરવું અને પછી તે ચૂર્ણને સારી રીતે સુધારી રાખેલા દાંતના, સ્ફટિકના, લસણિયા મણિના, રાંખના પથરાના, બીજાના, સુવર્ણના, શિંગડાના કે રૂપાના વાસણમાં ભરી રાખવું. વાસણમાં ભર્યા પછી ચિકિત્સાસ્થાનના યોગ્ય અધ્યાયના રૂઝમા વિષયમાં સહત્રપાક નામના તેલ માટે જેવી ધામધૂમ કઢી છે, તેવી ધામધૂમ કરવી તથા હાસર બ્રાહ્મણોને જમાડવા, એટલે ચૂર્ણ જન સિદ્ધ થાય છે. આ ચૂર્ણ જન વૈર રોગને દેવું. આ અંજન નેત્રોમાં આજનાથી રાત્રિ સર્વ લોહાને પ્રિય થાય છે, દૃષ્ટિના રોગોથી રહિત થાય છે અને દાઢી પણ પ્રાણીએ એ રાખને ડરાવી કે દરાવી શકતાં નથી.

કદ, ચાંદન, એલચી, તમાકુપત્ર, જેઠીમંત્ર, સુરમે, મેંદારીંગીનાં ફૂલ, તગર, સાત રત્નો (માણેક, મરકતમણિ, નીલમણિ, લસણિયો, ભોતી, પરવાળાં તથા સોનું), નીલકમળનાં ફૂલ, જિખી ભોદિંગળીનાં ફૂલ, જેઠી ભોદિંગળીનાં ફૂલ, શ્વેત કમળના ફેસરા, નાગકેસર, વાળો, પીપર, મોરચુ, આપરિયો, ફકરીના ફેંડાનાં ખોપરાં, દારદગદર, દરદે, ગોશયના, મરી અને બહેડાનાં ફળોની અંદરનાં બીજને સખાગે લઈ તેઓમાં નેઓના જેટલા જ વળનતું દેઘમંદોળીનું માંસ નાખી સ્વચ્છતાથી એ સર્વંતું બારીક ચૂર્ણ કરવું. ચૂર્ણ તેવાર થાય, ત્યારે ચિકિત્સાસ્થાનના યોગ્ય અધ્યાયના રૂઝમા વિષયમાં, મદત્રપાક નામના તેલ માટે જેવી ધામધૂમ કઢી છે, તેવી ધામધૂમ કરી, હાસર બ્રાહ્મણોને જમાડી, તે ચૂર્ણને ઉપર કહેલાં પાત્રોમાંના માટે ધામમાં રાખી મૂકવું, એટલે મદોદય નામનું ચૂર્ણ જન સિદ્ધ થાય છે. આ

જે નેત્ર અભિધાતથી લટકી ગયું હોય, તે તેને માટે ચિકિત્સાસ્થાનના બીજા અધ્યાયના ૧૪મા વિષયમાં જે ચિકિત્સા કહી છે, તે તુરત કરવી, નાકથી શ્વાસ જાયો. લેવરાવવો અને માથા પર જળતું સિંચવું પણ કરવું. ૪

ષટ્સતતિર્નયનજા ય ઇમે પ્રદિષ્ટા

રોગા ભવન્ત્યમહતાં મહતાં ચ તેમ્યઃ ।

સ્તન્યપ્રકોપકફમારુતપિત્તરક્ત-

ર્બાલક્ષિવર્ત્તમવ એવ કુકૂળકોડન્યઃ ॥

મૃદ્રાતિ નેત્રમતિક્કણ્ડમથાક્ષિકૂટ-

નાસાલલાટમપિ તેન શિશુઃ સ નિલ્યમ્ ।

સૂર્યપ્રભાં ન સહતે સ્તવતિ પ્રવદ્ધં

તસ્યાહરેદ્રુધિરમાશુ વિનિર્લિખેચ ॥

શ્વૌદ્રાયુતૈશ્ચ કટુભિઃ પ્રતિસારયેતુ

માતુઃ શિશોરભિહિંતં ચ વિધિં વિદધ્યાત્ ।

તં વામયેતુ મધુસૈન્ધવસમ્પ્રયુક્તૈઃ

પીતં પયઃ સ્વલુ ફલૈઃ સ્વરમઙ્ગરીણામ્ ॥

સ્યાપિપ્પલીલવળમાક્ષિકાંયુતૈર્વા-

નૈનં વમન્તમપિ વામયિતું યતેત ।

દત્ત્વા વચામશનદુર્ગધમુજે પ્રયોજ્ય-

મૂર્ધ્વં તતઃ ફલયુતં વમનં વિધિજ્ઞૈઃ ॥

જમ્બ્વામ્રધાન્નપ્રણુદલૈઃ પરિધાવનાર્થ

કાર્યં કષાયમવસેચનમેવ ચાપિ ।

આશ્વ્યોતને ચ દ્વિતમત્ર ઘૃતં ગુદ્મુચી-

સિદ્ધં તથાહુરપિ ચ ત્રિફલાવિપકમ્ ॥

નેપાલજામરિચશઙ્ગરસાઙ્ગનાનિ

સિન્ધુપ્રસૂતગુડમાક્ષિકાસંયુતાનિ ।

સ્યાદઙ્ગનં મધુરસામધુતામ્રકૈર્વા

કૃષ્ણાયસં ઘૃતપયો મધુ વાપિ દર્શમ્ ॥

વ્યોષં પલાળ્ડુમધુકં લવણોત્તમં ચ

લાક્ષાં ચ ગૈરિકયુતાં ગુટિકાઙ્ગનં વા ।

નિમ્બચ્છદં મધુકદાર્વિ સતામ્રલોમ્ર-

મિચ્છન્તિ ચાત્ર મિષજોડઙ્ગનમંશતુલ્યમ્ ॥૫॥

કુકૂળકનાં નિદાનો, લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ

નેત્રમાં થતા જે છોતર રોગો કહેવામાં આવ્યા, તેઓ મોટી ઉંમરનાં તથા નાની ઉંમરનાં માણસોને પણ થાય છે. તેઓથી જુદો કુકૂળક નામનો એક નેત્રરોગ છે; તે કવળ બાળકની જ આંખોની પાંપણોમાં થાય છે. આ રોગ માતાના ધાવણના દોષથી પ્રદુષિત થયેલા કંકથી, વાયુથી, પિત્તથી અને રુધિરથી થાય છે.

જેને કુકૂળક થયો હોય તે બાળક, અત્યંત ખરજ આવવાને લીધે પોતાના નેત્રને હાથથી હમેશ ચોળ્યા કરે છે, નેત્રના ડોડલાઓને, નાકને તથા લલાટને પણ હમેશ ચોળ્યા કરે છે, સૂર્યના તેજને સહન કરતો નથી અને નેત્રમાંથી જળને સ્ત્રવ્યા કરે છે.

કુકૂળક થયેલ હોય, તો વૈદ્યે તુરત જળો લગાવીને લોહીતું સાવણ કરવું, ગળજીલીનાં પાંદડાંથી લેખન કરવું; સૂંઠ, મરી તથા પીપરના ચૂર્ણને મધથી મિશ્ર કરી તેથી પ્રતિસારણ (ધર્ષણ) કરવું. ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭મા અધ્યાયના ૧૪મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે બાળકની માતાને પણ વિધિ કરાવવો અને અઘેડાનાં ફળોના ચૂર્ણને મધ અને સૈંધવથી મિશ્ર કરી અથવા પીપર, મધ તથા સૈંધવથી મિશ્ર કરી તે ચૂર્ણને ધાવણમાં મિશ્ર કરી દઈ, તે ધાવણ પાઈને બાળકને વમન પણ કરાવવું. બાળક જે વમન કરતો હોય તો પછી તેને આ પ્રકારથી વમન કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવો નહીં. બાળક જે અન્ન પણ ખાતો હોય અને ધાવણ પણ ધાવતો હોય; અર્થાત્ એક વર્ષથી ઉપરનો અને જે વર્ષની અંદરનો હોય, તો અઘેડાનાં ફળોના ચૂર્ણને વજ્રથી મિશ્ર કરી તે ચૂર્ણને ધાવણમાં મિશ્ર કરી દઈ તે ધાવણ પાઈને વમન કરાવવું. બાળક જે જે વર્ષથી ઉપરનો હોય તો અઘેડાનાં ફળોના ચૂર્ણને મીંઠળના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી ધાવણની સાથે અગર ધાવણ

લેવો કે જ્યાં નેત્રરોગોની છાતેરની સખ્યામાં વધારો ન થાય, 'એ અનિભિત્તવિગ્નાશની ચિ કિત્સા અહીં કરેવામાં આવે' એ વિષયના પરેલા બે પેરામાં જે સનિભિત્તવિગ્નાશ તથા અનિભિત્તવિગ્નાશ કહેલા છે, તેઓ તો આસાધ્ય જ છે)

નેત્ર પર લાકડી નગેરે ઢાંચે પદાર્થ વાગવાને લીધે નેત્રમાં ફોલથી તથા રતાગથી ઉગતા નરાવનારીવેદનાઓ થઈ ટોચ, તો બુદ્ધિમાન વગેરે તુરત જ રક્તાભિષ્યદ ઉપર તથા પિત્તાભિષ્યદ ઉપર કહેનામાં આવેનો નસ્ય, પ્રનેપ, સિચન તથા તર્પણ વગેરે નિધિ કરવો (આ તત્ત્વનો ૧૨મો તથા ૬૨મો અધ્યાય જોવો) અને સ્નિગ્ધ, શીતળ તથા મધુર પ્રયોગોથી દૃષ્ટિને નિર્મળ કરવાનો વિધિ પણ તુરત જ કરવો જે દિવસે અભિષાત થયો હોય, તે દિવસથી સાત દિનમ સુધી આ પ્રમાણે નિધિ કરીને પછી તો આ તત્ત્વના નવમાં અધ્યાયમાં વાતાભિષ્યદ ઉપર જે વિધિ કહ્યો છે, તે નિધિ હોયતુ બનાવવ જોઈને કરવો

ગરમીથી, અગ્નિથી, બુમાકાથી, ભયથી, શોકથી કે એવા જ પ્રકારના કાર્ક પીડાકારક બીજા અભિષાતથી નેત્ર હલાયુ હોય, તો પણ બુદ્ધિમાન વગેરે તુરત જ રક્તાભિષ્યદ ઉપર તથા પિત્તાભિષ્યદ ઉપર કરેવામાં આવેનો નસ્ય, લેપ, સિચન તથા તર્પણ વગેરે નિધિ કરવો (આ તત્ત્વનો ૧૨મો તથા ૧૦મો અધ્યાય જોવો) અને સ્નિગ્ધ, શીતળ તથા મધુર પ્રયોગોથી દૃષ્ટિને નિર્મળ કરવાનો વિધિ પણ તુરત જ કરવો જે દિવસે અભિષાત થયો હોય, તે દિવસથી સાત દિવસ સુધી આ પ્રમાણે વિધિ કરીને પછી તો આ તત્ત્વના નવમાં અધ્યાયમાં વાતાભિષ્યદ ઉપર જે વિધિ કહ્યો છે, તે વિધિ હોયતુ બનાવવ જોઈને કરવો

નેત્રમાં વસ્ત્રવગેરની ઝાઝા લાગનાથી ઝાકા

વગેરેથી ઝરાક અભિષાત થયો હોય, તો મોઢાની કૂઢાથી માન સ્વેદન જ કરવું, એવે તે નેત્ર ક્ષાવારમાં વેદનાથી નિહિત થઈ બચે છે

સાધ્ય ક્ષાત પટલમેકમુમે તુ કુચ્છે
ત્રીણિ ક્ષતાનિ પટલાનિ વિવર્જયેતુ ।

સ્પાત્પિષિત ચ નયન ક્ષતિ ચાવસઘ
સસ્ત ચ્યુત ચ દનદ્વચ મવેતુ યાપ્યમ્ ॥

વિસ્તીર્ણદષ્ટિ તતુરગમસપ્તદર્શિ

સાન્વ યયાસ્થિતમનાવિલદર્શન ચ ॥૩૧॥

અભિષાતની આધ્યતા, કષ્ટમાધ્યતા,
અસા યતા અને યાપ્યતા

જે અભિષાતથી નેત્રનું એક પગ કાત થયું હોય તે અભિષાત સાધ્ય છે જે અભિષાત થયા છતાં નેત્ર એમનું એમ તથા નસ્ય દર્શનનાશ રહ્યું હોય, તે અભિષાત પણ સાધ્ય છે જે અભિષાતથી નેત્રના બે પગ કાત થયા હોય તે અભિષાત કષ્ટમાધ્ય છે જે અભિષાતથી નેત્રના ત્રણ પગ કાત થયા હોય, તે અભિષાત અસાધ્ય છે જે અભિષાતથી નેત્ર પિચાઈ ગયું હોય, લટકી ગયું હોય, હણાયેલી શીકીવાળું થયું હોય, વિસ્તીર્ણ શીકીનાશ થયું હોય, પાનળી રતાશનાશ થયું હોય કે રૂપેને બીજા પ્રકારના રૂપે એવું થયું હોય, તે અભિષાત યાપ્ય છે ૩

પ્રાણોપરોષવમનક્ષવક્રઘ્નરોધં
સ્ત્રમ્પન્નાશુ નયન ચદતિપ્રિવિષ્ટમ્ ॥

નેત્ર વિલગ્નિનિ વિધિર્વિદિત પુરસ્તા

દુચ્છિદ્ધન શિરસિ વાર્યવસેચન ચ ॥૩૨॥

અતિહીડા અને બહારપડતા નેત્રની

પ્રાથમિક ચિકિત્સા

જે નેત્ર અભિષાતને લીધે અસત બંધુ પેગી ગયું હોય તો પ્રાણાયામ કરાવનાથી, જીનગી કરાવનાથી, છોક બરાવનાથી તથા કંઠને રોકી ગળવાથી તેને તુરત જ જીવું કરવું

કૃમિકર્ણપ્રતીનાદૌ વિદ્રધિર્દિવિધસ્તયા ।

કર્ણપાકઃ પૂતિકર્ણસ્તથૈવાર્શસ્વતુર્વિધમ્ ॥

તથાહુંદં સસવિધં શોફશ્ચાપિ ચતુર્વિધઃ ।

એતે કર્ણગતા રોગા અષ્ટાવિંશતીરિતાઃ ॥૨૦॥

કાનના રોગોનાં નામ તથા સંખ્યા

કર્ણશૂળ, કર્ણનાદ, બાધિર્ય, ક્ષેડ, કર્ણ-
સ્ત્રાવ, કર્ણકંડૂ, કર્ણગૂથ, પ્રતિનાદ, કૃમિકર્ણ;
ક્ષતથી કે અભિધાતથી થયેલો વિદ્રધિ, દોષથી
થયેલો વિદ્રધિ, કર્ણપાક, પૂતિકર્ણ, વાતગ્રન્ય
અરશ, પિત્તગ્રન્ય અરશ, કદ્ગ્રન્ય અરશ, સન્નિ-
પાતગ્રન્ય અરશ, વાતગ્રન્ય અર્જુદ, પિત્તગ્રન્ય
અર્જુદ, કદ્ગ્રન્ય અર્જુદ, રક્તગ્રન્ય અર્જુદ,
માંસગ્રન્ય અર્જુદ, મેહોગ્રન્ય અર્જુદ, સર્વાત્મક
અર્જુદ, વાતગ્રન્ય શોથ, પિત્તગ્રન્ય શોથ, કદ્-
ગ્રન્ય શોથ, અને રુધિરગ્રન્ય શોથ એ રીતે
કાનના અઠવીસ રોગો છે. ૨

સમીરણઃ શ્રોત્રગતોઽન્યથાચરઃ

સમન્તતઃ શૂલમતીવ કર્ણયોઃ ।

કરોતિ દોષૈશ્ચ યથાસ્થમાવૃતઃ

સ કર્ણશૂલઃ કથિતો દુરાચરઃ ॥૨૧॥

કર્ણશૂળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

કાનમાં ચોમેર અવળી રીતે ફરતો અને
પોતપોતાનાં નિદાનોથી પ્રકોપ પામેલા પિત્ત, કદ્
અને લોહી એ દોષોથી વીંટાયેલો વાયુ, કાનમાં
તે તે દોષના સંબંધવાળાં શૂળને ઉત્પન્ન કરે છે.
એ રોગ કર્ણશૂળ કહેવાય છે. આ રોગ કષ્ટ-
સાધ્ય છે. (કર્ણશૂળમાં જે મૂર્છા, દાહ, જ્વર,
ખાંસી, શ્વાસ અને વમન-એ ઉપદ્રવો થયેલ હોય,

૧ જે કે બાધિર્ય, વિદ્રધિ, અરશો, અર્જુદો અને
શોથો વિષે નિદાનસ્થાનમાં તથા ચિકિત્સાસ્થાનમાં
કહેવાઈ ગયું છે, તે પણ કાનના રોગોના સંગ્રહ માટે
તથા તેઓના સાધ્યાસાધ્યપણાના વિભાગ માટે અહીં
તેમનો દ્રીવાર નિર્દેશ કર્યો છે. શળની તોપુનરુક્તિ કરી
નથી; કારણ કે નિદાનસ્થાનમાં વાતવ્યાધિઓના નિદાનમાં
કેવળ વાયુથી ઉત્પન્ન થતું શૂળ કહેવું છે અને અહીં
દોષોથી કહેવાલા વાયુથી થતું શૂળ કહેવું છે. (હલ્લન)

તો કર્ણશૂળને અસાધ્ય જ સમજવું.) ૩

યદા તુ નાડીષુ વિમાર્ગમાગતઃ

સ એવ શબ્દાભિવદ્ધાસુ તિષ્ઠતિ ।

શૃણોતિ શબ્દાન્નિવિધાંસ્તદા નરઃ

પ્રણાદમેનં કથયન્તિ ચામયમ્ ॥૨૨॥

કર્ણનાદનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

પ્રકોપ પામેલો વાયુ, વિરુદ્ધ માર્ગમાં યદને
જ્યારે કાનની શબ્દવાદિની નામની નાડીમાં
રહે છે, ત્યારે ભેરી, મદંગ, શંખ તથા ભ્રમર
વગેરેના જેવા નાદ સાંભળવામાં આવે છે, એ
કર્ણનાદ કહેવાય છે. ૪

સ એવ શબ્દાભિવદ્ધા યદા શિરાઃ

કફાનુયાતો વ્યનુસૃલ્ય તિષ્ઠતિ ।

તદા નરસ્યાપ્રતિકારસેવિનો

મહેતુ વાધિર્વમસંશયં ચલુ ॥૨૩॥

બહેરાશનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

કેવળ વાયુ અથવા કદ્થી મિશ્ર થયેલો
વાયુ જ્યારે શબ્દતું વદન કરનારી શિરાઓને
વીંટાઈ રહે છે, ત્યારે માણસ જે યોગ્ય ચિકિત્સા-
તું સેવન ન કરે, તો તે વાયુથી અવશ્ય બાધિર્ય
નામનો રોગ ઉત્પન્ન થાય છે. (બાળકને થયેલું,
વૃદ્ધને થયેલું અને લાંબા કાળથી થયેલું બાધિર્ય
અસાધ્ય છે.) ૫

શ્રમારક્ષયાદ્રૂક્ષકષાયમોજનાત્

સમીરણઃ શબ્દપથે વ્યવસ્થિતઃ ।

વિરિક્તશીર્ષસ્ય ચ શીતસેવિનઃ

કરોતિ હિ ક્ષેડમતીવ કર્ણયોઃ ॥૨૪॥

ક્ષેડનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

શ્રમથી, ધાતુક્ષયથી, રક્ષભોજનથી, કષાય
ભોજનથી કે શિરોવિરેચન કર્યા પછી શીતતું
સેવન કરવાથી વાયુ પ્રદુષિત થઈ શબ્દતું વદન
કરનારાં સ્રોતમાં રહીને કાનોમાં વાંસના જેવા
અવાજને અત્યંત ઉત્પન્ન કરે છે, એ ક્ષેડ કહે-
વાય છે. (કર્ણનાદ કેવળ વાયુથી થાય છે તથા

વગર જ પાઈને વમન કરાવવું. જાંબુ, આખિા, આમળી તથા આસોદંદ્રનાં પાંદડાંઓનો ઝાથ કરી તેથી પાંપણેને ધોવી અને સિંચત પણ એ ઝાથથી જ કરવું. ગળોના અથવા ત્રિક્ષ્ણના ઝાથ તથા કદકથી પઠવેલા ધીતાં દીપાં નાખવાં. મણશીલ, મરી, શંખ અને રસવંતીને સૈંધવ, ગોળ તથા મધથી મિશ્ર કરીને તેતું અંજન કરવું અથવા મેરવેલ, મધ અને તાંબાના ચૂર્ણતું અંજન કરવું અથવા ગજવેલતું ચૂર્ણ, ધી, દૂધ તથા મધ-તેઓને ખાળી તે ચૂર્ણતું અંજન કરવું; અથવા સૂંઠ, મરી, પીપર, ગળી, (કાંઠો) જીંઠીમધ, સૈંધવ, લાખ અને સોનાગેરની ગોળી કરી તેતું અંજન કરવું અથવા લી ખડાનાં પાંદડાં, જીંઠીમધ, હળદર, દારૂહળદર, તામ્રચૂર્ણ અને લોધરને સમભાગે લઈ વાટી વાટ ખનાવીને તેતું અંજન કરવું. ૫

ઓતોજશઙ્કદર્શિસૈન્ધવમર્દપક્ષં

શુક્રં શિશોર્નુદતિ માવિતમજ્જનેન ।

સ્વન્દે કફાદમિદિતં કમમાચરેચ

શાલસ્ય રોગકુશલોઽક્ષિગદં વિઘાંસુઃ ॥૬॥

ખાળકના નેત્રમાં પડેલાં ફૂલાંની ચિકિત્સા

શંખના ચૂર્ણને તથા સૈંધવને હાંથીમાં વાટી તેની સાડાસાત દિવસ સુધી સુરમાને વારંવાર લાવના દઈ પછી તે આંજવામાં આવે, તો તેથી ખાલકતું ફૂલ નાશ પામે છે. પ્રવીણ વૈદે ખાલકના ફૂલાનો નાશ કરવા માટે કક્ષાભિ-
ધ્યંદના વિષયમાં કહેલી ચિકિત્સા પણ કરવી. (આ તંત્રનાં ૧૧મે અધ્યાય બુદ્ધિઓ.) ૬

સમુદ્ર ઇવ ગમ્મીરં નૈવ શન્યં ચિકિત્સિતત્મ ।

વલ્લું નિરવશેષેણ છોકાનામયુતૈરપિ ॥

સહસ્રૈરપિ ચ પ્રોક્તમર્ધમલ્પમતિર્નરઃ ।

તર્કગ્રન્થાર્થરહિતો નૈવ ગૃહ્તાત્પગ્નિહતઃ ॥

તદિદં ઘટુગૃહાર્થ ચિકિત્સાઘીઝમીરિતમ્ ।

કુશલેનામિપત્રં તદ્દુધામિપ્રરોહતિ ॥

તસ્માન્મતિમતા નિત્યં નાનાશાસ્ત્રાર્થદર્શિના ।

સર્વમૂલ્યમગાધાર્ય શાસ્ત્રમાગમબુદ્ધિના ॥૭॥

બુદ્ધિમાન વૈદે તર્કથી રોગોની

ચિકિત્સાએ કરવી

ચિકિત્સારૂપ વિષય સમુદ્ર જોવા અત્યંત ગંભીર અને અપાર હોવાને લીધે કરોડ શ્વેદાથી પણ સંપૂર્ણ કહી શકાય એમ નથી. કદાચ અસંખ્ય શ્વેદાથી સંપૂર્ણ કહી ખતાવીએ, તો પણ અરૂપબુદ્ધિવાળો, તર્કશક્તિવગરનો અને ગ્રંથના અર્થતું રહસ્ય ન સમજી શકનારો અપંડિત માણસ કદી પણ સંપૂર્ણ વિષય ગ્રહણ કરી શકે નહીં; માટે અત્યંત ગુરુ અર્થવાણું આ માત્ર ચિકિત્સારૂપ ખીજ કહેવામાં આવ્યું છે. આ ખીજને પ્રવીણ માણસ જો યરાયર સમજી ધારી લે, તો તે ખીજ અનેક પ્રકારે ભોગે એમ છે; માટે અનેક શાસ્ત્રોના અર્થને બેધાનિચાર્યા કરતા બુદ્ધિમાન પુરુષે બુદ્ધિથી આ શાસ્ત્રતું રહસ્ય બહુી લઈ અગાધ અર્થવાળા આ સધળા શાસ્ત્ર ઉપરથી તર્ક દ્વારા ચિકિત્સાઓની અનેક યોજનાઓ કરવી. ૭

અધ્યાય ૨૦ એ

અયાતઃ કર્ણગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘કર્ણગતરોગ-
વિજ્ઞાનીય’^૧ એ નામના અધ્યાયતું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

કર્ણશૂનં પ્રણદશ્ચ યાધિર્યં ક્ષ્વેડ ઇવ ચ ।

કર્ણસ્રાવઃ કર્ણકણ્ઠઃ કર્ણગૂયસ્તયૈવ ચ ॥

૧ દાનના રોગોનાં નામો, સંખ્યા, નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણોના નિરૂપણ વિશેનો.

ક્ષતવિદ્રધિ કહેવાય છે અને દોષથી થયેલો વિદ્રધિ દોષવિદ્રધિ કહેવાય છે. (વિદ્રધિ ક્ષતથી થયો હોય કે અભિધાતથી થયો હોય, તે પણ તે આગંતુક છે, માટે તેને એક ગણવામાં આવ્યો છે.)

મંથેત્પ્રાકઃ સ્તુ પિત્તકોપતો

વિકોથવિક્લેદકરશ્ચ કર્ણયોઃ ॥૧૩॥

કર્ણપાકનું નિદાન તથા લક્ષણ

પિત્તના પ્રદોષથી કાનમાં પાક, સડેલા-પણું તથા કચકચતાપણું થાય છે, એ રોગ કર્ણપાક કહેવાય છે. ૧૩

સ્થિતે કફે સ્ત્રોતસિ પિત્તતેજસા

વિલાપ્યમાને મૃશસમ્પ્રતપનાત્ ॥

અવેદનો વાપ્યથ વા સવેદનો

વનં સ્વેતપૂતિ સ પૂતિકર્ણકઃ ॥૧૪॥

પૂતિકર્ણકનું નિદાન તથા લક્ષણ

કાનના સ્રોતમાં રહેલો કફ, પિત્તના તેજથી અત્યંત તપીને પીગળવા લાગતાં કાનમાંથી વેદનાવાળો અથવા વેદનાવગરનો અને દુર્ગંધવાળો ધાટા પરુનો સ્ત્રાવ થાય છે, એ રોગ પૂતિકર્ણક કહેવાય છે. ૧૪

પ્રદિષ્ટલિજ્ઞાન્યરશાંસિ તત્ત્વત-

સ્તથૈવ શોફાર્બુદલિજ્ઞમીરિતમ્ ॥

મયા પુરસ્તાત્પ્રસમીક્ષ્ય યોજયે-

દિહૈવ તાનિ ત્રયતો મિષગ્વરઃ ॥૧૫॥

અરશો, અર્બુદો અને સોઝાઓનાં

નિદાનો તથા લક્ષણો

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય અને સન્નિ-પાત્તજન્ય અરશનાં નિદાનો તથા લક્ષણો વિચક્ષણ વૈદે સાવચેતી રાખીને નિદાનસ્થાનના બીજા અધ્યાયના ૫, ૬, ૭ અને ૧૪માં વિષયો ઉપરથી જાણી લેવાં અને તેઓની યોજના કરી લેવી. (કાનમાં એ ચાર પ્રકારનાં જ અરશો થાય છે, પણ બીજા પ્રકારનાં અરશો થતાં નથી, એ સ્થાનકનો જ પ્રભાવ છે.)

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, રક્તજન્ય, માંસજન્ય અને મેદોજન્ય વગેરે અર્બુદનાં નિદાનો તથા લક્ષણો વિચક્ષણ વૈદે સાવચેતી રાખીને નિદાનસ્થાનના ૧૧મા અધ્યાયના ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩ અને ૧૪માં વિષયો ઉપરથી જાણી લેવાં અને તેઓની યોજના કરી લેવી. સર્વોત્તમક અર્બુદનું નિદાન તથા લક્ષણ નિદાનસ્થાનમાં કહ્યું નથી; તે વિદેહાદિકૃત શાલાકપ્રશાસન ઉપરથી જાણી લેવું.

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય અને રુધિરજન્ય શેથનાં નિદાનો તથા લક્ષણો વિચક્ષણ વૈદે સાવચેતી રાખીને સૂત્રસ્થાનના ૧૭મા અધ્યાયના ત્રીજા વિષય ઉપરથી જાણી લેવાં અને તેઓની યોજના કરી લેવી. (કાનમાં એ ચાર પ્રકારના જ શેથો થાય છે, પણ બીજા પ્રકારના થતા જ નથી, એ સ્થાનકનો જ પ્રભાવ છે.) ૧૫

અધ્યાય ૨૧ મે

અથાતઃ કર્ણગતરોગપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી ‘કર્ણગતરોગ-પ્રતિષેધ’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સામાન્ય કર્ણરોગેષુ ઘૃતપાનં રસાયનમ્ ।

અવ્યાયામોઽશિરઃસ્નાનં બ્રહ્મચર્યમકત્યનમ્ ॥૨॥

સત્રળા કાનના રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા

(જમ્યા પછી) ઘી પીવું, રસાયન-પ્રયોગો કરવા, માથે નાહવું નહીં, મહેનત કે કસરત કરવી નહીં, બ્રહ્મચર્ય પાળવું અને ઘણું કે ઊંચા અનાજથી ખોલવું નહીં, એ સઘળા કર્ણરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા છે. (મૂળમાં જે

૧ કાનના રોગોની ચિકિત્સા વિશેનો.

નેમાં ભેરી વગેરેના જવા અનેક શબ્દો થાય છે અને ક્ષેષ્ઠ તો પિત્તાદિકથી મિથ્ર યથેશ્વા વાયુથી થાય છે તથા તેમાં એકલો વાંસના અવાજ જેવો જ અવાજ થાય છે; એટલું કહ્યાનાદ અને ક્ષેષ્ઠ વચ્ચે અંતર છે.) ૬

શિરોડમિધાતાદયથા નિમજ્જતો
જલે પ્રપાકાદયથાપિ વિદ્રધેઃ ।
સ્થેતુ પૂર્વ શ્રવણોડનિલાવૃતઃ
સ કર્ણસંસ્થાવ ઇતિ પ્રકીર્તિતઃ ॥૭॥
કર્ણુસ્થાવનું નિદાન તથા લક્ષણ
માથાને અભિધાત યવાથી અથવા જળમાં
ડૂબવાથી અથવા કાનના વિદ્રધિના પાકવાથી
વાયુ વડે ઘેરાયેલો કાન પરનો, જળનો કે રસનો
સ્થાવ કરે, એ કર્ણુસ્થાવ કહેવાય છે. ૭

કર્ણેન કણ્ઠઃ પ્રચિત્તેન કર્ણયો-
ર્મૃદ્યં મવેત્સોતસિ કર્ણસંજિતે ॥૮॥
કર્ણુકંડૂનું નિદાન તથા લક્ષણ
કાનમાં અત્યંત જમા થયેલા કંકથી
કાનના ઓતમાં બહુ જ ખરજ આવે, એ કર્ણુકંડૂ
કહેવાય છે. (બીજા ત્રૈથોમાં કહ્યું છે કે કંકથી
મિથ્ર યથેશ્વા વાયુથી આ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.) ૮

વિશેષિતે શ્લેષ્મણિ પિત્તેજસા
નૃણાં મવેત્સોતસિ કર્ણગૂયકઃ ॥૯॥
કર્ણુગૂથનું નિદાન તથા લક્ષણ
કાનના ઓતમાં એકઠો થયેલો કંક, પિત્તની
ગરમીથી સુકાતાં કાનના ઓતમાં મેદ્ર ઉત્પન્ન
થાય છે, એ કર્ણુગૂથ કહેવાય છે. ૯

સ કર્ણગૂયો દ્રવતાં યદા ગતો
વિલાપિતો પ્રાણમુક્તે પ્રપચ્ચતે ।
તદા સ કર્ણપ્રવિનાદસંજિતો
મવેદ્રિકારઃ શિરસોડમિતાપનઃ ॥૧૦॥
પ્રતીનાદનું નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
એ કાનનો મેદ્ર ત્રીકાશ તથા પરત્રેવાથી
પીગળી પ્રવાહીશ્પ ગઈ નાક તથા મોઢામાં

આવે છે, ત્યારે તે પ્રતીનાદ કહેવાય છે. આ
વિકાર સળગા માથામાં અભિતાપ ઉત્પન્ન કરે
છે. (બીજા ત્રૈથોમાં કહ્યું છે, કે પ્રતીનાદથી 'અ-
ર્ધોત્તેજઃ' નામનો માથાનો રોગ, કે જે આધા-
શીશી કહેવાય છે તે થાય છે. પ્રતીનાદ કંક
તથા વાયુથી અથવા સન્નિપાતથી થાય છે.) ૧૦

યદા તુ મૂર્ચ્નસ્ય વાપિ જન્તવઃ
મૃજ્જન્ત્યપસાન્યથ વાપિ મક્ષિકાઃ ।
તદક્ષનત્વાચ્છ્રવણો નિરુચ્યતે
મિપિગિમરાવૈઃ કૃમિકર્ણસ્તુ સઃ ॥૧૧॥
કૃમિકર્ણનું નિદાન તથા લક્ષણ
જ્યારે કાનમાં માંસના સડાથી છીડા પડે
છે અથવા માંખીઓ કાનમાં પોતાનાં અચ્ચાં
કે જીભાં છવડાં મૂકે છે, ત્યારે કાન છીડાઓથી
ભરાઈ જાય છે; એ રોગને વિદેહ આદિ પ્રાચીન
યેથો છીડા ઉપરથી કૃમિકર્ણુક કહે છે. (વિદેહ
આ રોગને સાન્નિપાતેક કહ્યો છે.) ૧૧

ક્ષતામિધાતપ્રમવસ્તુ વિદ્રધિ-
ર્ભવેત્તયા દોષકૃતોડપર પુનઃ ।
સ રક્તપીતારુણમજ્જમાસ્થે-
સ્પતોદ્રૂમાયનદાહચોપચાન્ ॥૧૨॥
એ પ્રકારના વિદ્રધિઓનાં નિદાનો
તથા લક્ષણો

એક વિદ્રધિ ક્ષત ક્ષતામિધાતથી થાય
છે અને બીજો વિદ્રધિ દોષથી થાય છે. ક્ષત
કે અભિધાતથી વિદ્રધિ થયો હોય, તો કાનમાંથી
રાતા, પીળા તથા અરણ વર્ણના લોહીનો સ્રાવ
થાય છે અને ભોંકાયા જેવી બધા, ધુમાડા
નીકળવા જેવું, બળતરા તથા અજિના સમીપથી
થતા તાપ જેવું થાય છે. દોષથી વિદ્રધિ થયો
હોય, તો તે વિદ્રધિ જ દોષથી થયો હોય, તે
દોષનાં લક્ષણો તેમાં જોવામાં આવે છે, કે જે
લક્ષણો નિદાનરચાનના નવગા અધ્યાય કહેવામાં
આવ્યાં છે. ક્ષત કે અભિધાતથી થયેલો વિદ્રધિ

કર્ણશૂલ, કર્ણનાદ, આધિર્ય અને ક્ષ્વેડની સામાન્ય ચિકિત્સા

કાનના દરદીને વાયુનું હરણ કરનારાં દ્રવ્યોથી પકવેલા સ્નેહોના પાનથી તથા અભ્યંગથી સ્નિગ્ધ કરી અને સ્નેહોથી જ વિરેચિત કરીને પછી નાડીસ્વેદ (ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૨મા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં કહેલા) દેવા અને તેલ, અડદ તથા ચોખાની ખીચડી વગેરેના પિંડોથી સ્વેદ દેવા.

ખીલી, એરંડો, આકડો, સાટોડી, ઠાઠ, ધંતૂરો, સરગવો, તલવણી, આસોંદ, અંરણી, જવ અને વાંસને આરનાકમાં (કેતરાવગરના કાચા અથવા પાકા ઘઉંના આથામાં) પકવી તેનો નાડીસ્વેદ દેવામાં આવે, તો તે સ્વેદ કફ તથા વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા કર્ણશૂલનો નાશ કરે છે.

માછલાં, ફકડો અને લાવાંપક્ષીનાં માંસોના પિંડોથી અથવા ઓટેલા દૂધના પિંડોથી સ્વેદ દેવામાં આવે, તો તે સ્વેદ કર્ણશૂલને મટાડે છે.

પીપળાનાં ઘણાં પાંદડાંનો દૂનો (પડિયો) ખનાવી, તેને અંદરના ભાગમાં તેલથી ખરડી, તેમાં દહીંની તર ભરી, તે દૂનાને અંગારા પર ગરમ કરી કાન ઉપર મૂકવો. એ દૂનામાંથી ઝરતું તેલ કાનના સ્ત્રોતમાં જઈને વેદનાને તરત ખંધ કરે છે.

અળસીના તંતુ, ગુગળ અને અગરને ધીમાં મિશ્ર કરી તેની કાનને ધુમાડી દેવી. (સ્વેદન કર્યા પછી આ ધુમાડી દેવી.)

જમ્બા પછી વાયુને હરનારાં દ્રવ્યોથી પકવેલું ધી પાવું, એ ઉત્તમ છે.

શિરોખસ્તિ દેવી, એ પણ ઉત્તમ છે. (આ તંત્રના ૧૮મા અધ્યાયનો છઠ્ઠો વિષય વાંચો.)

રાતે ભોજન નહિ દેતાં, વાયુને હરનારાં દ્રવ્યોથી પકવેલું ધી પાઈને તે ઉપર દૂધ પાવું.

શિરોખસ્તિઓમાં, નસ્યમાં, માથા પર પોતાં મૂકવા વગેરેમાં, સિંચનમાં તથા ભોજનમાં

પણ શતપાઠતેલ (ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૩મા વિષયમાં કહેલાં)ની અને ખલાતેલ (ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં કહેલાં)ની યોજના કરવી ઉત્તમ છે. ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયના ૧૩મા વિષયમાં કહેલા શતપાઠખલાતેલની યોજના કરવી, એ પણ ઉત્તમ છે.

ખકરીના દૂધમાં ભોરિંગણી પકવી, તે દૂધમાં ફૂકડાની ચરબીને પકવીને તે ચરબી કાનમાં રેડવી.

વાવડિંગનાં મૂળ, અંકાળનાં ફળ, કંથાર, ટિંબરનાં મૂળ, લૂખો દેવદાર, દેવદાર, લસણ, સૂંઠ અને વાંસની છોલનો કલક નાખી દહીં તથા છાશ વગેરે ખાટા પદાર્થોમાં ચારે પ્રકારનો સ્નેહ પકવી, તે સ્નેહથી કર્ણપૂરણ કરવાથી (સ્નેહને કાનમાં રેડવાથી) વેદના શાંત થાય છે.

લસણ, આદુ, સરગવો, રાતો સરગવો, મૂળા અને કેળના સ્વરસને સહેવાય તેવો ગરમ કરી, તેથી કર્ણપૂરણ કરવું, એ પણ શ્રેષ્ઠ છે. (લસણ વગેરેમાંથી એકએકના સ્વરસથી કર્ણપૂરણ કરવું, એ પણ શ્રેષ્ઠ છે.)

આદાનો રસ, મધ, સૈંધવ અને તેલને સહેવાય તેવાં ગરમ કરી તેથી કર્ણપૂરણ કરવામાં આવે તો વેદના નાશ પામે છે.

ધીને પ્રથમ વાંસના છોલથી મિશ્ર કરેલા ગાડરના મૂત્રમાં પકવી અને તે પછી વાંસના છોલથી મિશ્ર કરેલા ખકરીના મૂત્રમાં પકવી તે ધીથી કર્ણપૂરણ કરવામાં આવે, તો તેથી કર્ણશૂળ નાશ પામે છે. (ધીને ખદલે તેલ પણ પકવાય છે.)

બૃહત્પંચમૂળનાં અઢાર આંગળનાં લાકડાં લઈ તેઓને અળસીના વસ્ત્રથી વીંટી તેલથી ભિજવીને સળગાવવાં અને પછી એક વાસણ ઉપર ધરી રાખવાં. તેઓમાંથી જ તેલ ઝરે, તે દીપિકાતેલ કહેવાય છે. આ તેલ વેદનાને તરત અટકાવે છે.

રસાયન શબ્દ છે, તેને બદલે રસાશન શબ્દ
બોલીને ઢેટલાક વ્યાખ્યાન કરે છે, કે માંસના
રસાની સાથે ભોજન કર્યું.) ૨

કર્ણશૂલે પ્રણાદે ચ ધારિયંશ્વેડયોરપિ ।
ચતુર્ણામપિ રોગાણાં સામાન્યં મેષજં વિદુઃ ॥
સ્નિગ્ધં વાતહરૈઃ સ્નેહૈર્નરં સ્નેહવિરેચિતમ્ ।
નાડીસ્વેદરૂપચરેત્પિષ્ઠસ્વેદસ્તથૈવ ચ ॥
વિસ્તૈરવિષ્ણુર્કવર્ષામૂદધિર્યોન્મત્તશિશુભિઃ ।
અસ્તગન્ધાશ્વગન્ધાભ્યાં તર્કારીયવેવેણુભિઃ ॥
આરનાલૈઃ શૃતૈરભિર્નાડીસ્વેદઃ પ્રયોજિતઃ ।
કફવાતસમુત્થાન કર્ણશૂલં નિરસ્યતિ ॥
મીનકુક્કુટલાવાનાં માંસજૈઃ પયસાપિ વા ।
પિષ્ઠેઃ સ્વેદં ચ કુર્વાત કર્ણશૂલનિવારણમ્ ॥
અશ્વત્થપત્રખલ્લં વા વિધાય બહુપત્રકમ્ ।
તૈલાક્ત મસ્તુસમ્પૂર્ણં નિદધ્યાચ્છવળોપરિ ॥
યતૈલં વ્યવતે તસ્માત્ સ્વલાદક્ષારસાધિતાત્ ।
તત્પ્રાસં શ્રવણસ્રોતઃ સઘો ગૃહ્ણતિ વેદનામ્ ॥
શૌમગુગુલ્વગુરુભિઃ સઘૃતૈર્દૃષપેષ્ય તમ્ ।
મત્તોપરિ હિતં સર્પિર્વસ્તિકર્મ ચ પૂજિતમ્ ॥
નિરન્નો નિશિ તરસર્પિઃ પીત્વોપરિ પયઃ પિષેત્ ।
મૂર્દ્ધનસ્તિષ્ઠુ નયે ચ મસ્તિષ્કે પરિપેચને ॥
શતપાકં ષ્ણતૈલં પ્રશસ્તં ચાપિ ભોજને ।
કણ્ઠકારીમજાક્ષીરે પક્ત્વા ક્ષીરેણ તેન ચ ॥
વિપચેત્કુક્કુટવસાં કર્ણયોસ્તત્પૂર્ણમ્ ।
તણ્ડુલીયકમૂલાનિ ફલમજ્ઞોઠજં તથા ॥
અહિસ્રાકેન્દુકામૂલં સરલં દેવદારુ ચ ।
લગુનં શુદ્ધવેરં ચ તથા વંશાવલેપનમ્ ॥
કન્કૈરેષાં તથામૈથ્ય પચેસ્નેહં ચતુર્વિધમ્ ।
વેદનાયાઃ પ્રશાન્ત્યર્થં હિતં તરકર્ણપૂર્ણમ્ ॥
લગુનાર્દ્રકશિષ્ણાં ગુરુદ્રવા મૂલકસ્ય ચ ।
કદમ્બાઃ સ્વરસઃ યેષ્ઠઃ કદુષ્ણઃ કર્ણપૂર્ણે ॥
શુદ્ધવેરરસઃ શૌદ્રં સંન્ધવં તેલમેન ચ ।
કદુષ્ણં કર્ણયોર્દેયમેતદ્વા વેદનાપદમ્ ॥

વંશાવલેખસંયુક્તે મૃત્રે ચાજાવિકે મિષક્ ।
સર્પિઃ પચેત્તેન કર્ણં પૂર્યેત્કર્ણશૂલિનઃ ॥
મહતઃ પચ્ચમૂલસ્ય કાણ્ડમણ્દશાકુલમ્ ।
શૌમેષાણેષ્ય સંસિન્ધ્ય તૈલેનાદીપયેત્તતઃ ॥
યતૈલં વ્યવતે તેમ્યો ધૃતેમ્યો ભાજનોપરિ ।
જ્યેયં તદીપિકાતૈલં સઘો ગૃહ્ણતિ વેદનામ્ ॥
કુર્યાદેવં મદ્રકાષ્ઠે કુષ્ઠે કાષ્ઠે ચ સારલે ।
મતિમાન્દીપિકાતૈલં કર્ણશૂલનિવર્હણમ્ ॥
અર્કાદ્ગુરુનામ્લપિષ્ઠાંસૈલાક્તાન્ લવણાન્ચિતાન્ ।
સન્નિદધ્યાત્સુહીકાણ્ડે કોરિતે તચ્છદાદૃતે ॥
પુટશાકકમસ્તિવન્નાન્વીડયેદા રસાગમાત્ ।
સુલ્લોણં તદ્રસં કર્ણં દાપયેચ્છૂલશાન્તયે ॥
કપિત્થમાતુલજ્ઞામ્લશુદ્ધવેરરસૈઃ શુભૈઃ ।
સુલ્લોણૈઃ પૂર્યેત્કર્ણં તચ્છૂલવિનિવૃત્તયે ॥
કર્ણં કોષ્ઠેન ચુકેણ પૂર્યેત્કર્ણશૂલિનઃ ।
સમુદ્રફેનચૂર્ણેન સુત્તયા વાપ્યવચૂર્ણયેત્ ॥
અથાનામિદ્ ગૂઝાણાં મૃત્રેણાન્યતમેન વા ।
કોષ્ઠેન પૂર્યેત્કર્ણં કર્ણશૂલોપશાન્તયે ॥
મૃત્રેશ્વમ્લેષુ વાતમે ગળે ચ કથિતે મિષક્ ।
પચેત્તુર્વિધં ચ્ચેદં પૂર્ણં તચ્ચ કર્ણયોઃ ॥
एता एव क्रियाः कुर्यात् पित्तघ्नः पित्तसंयुते ।
કાકોલ્યાદૌ દશક્ષીરં તિત્તં ચાત્ર હિતં હ્રિઃ ॥
ક્ષીરવૃક્ષપ્રવાલેષુ મધુકે ચન્દ્રને તથા ।
કદ્મકાથે પરં પક્કં શર્કરામધુકેઃ સૈરઃ ॥
દ્રુદ્ધદીસર્પપદ્મેહૌ સકફે પૂરણે હિતૌ ।
તિક્તીપધાનાં ચૂપાથ્ય સ્વેદાથ્ય કફનાશનાઃ ॥
સુરસાદૌ કૂનં તૈલં પચ્ચમૂલે મહત્સપિ ।
માતુલુજ્જરસઃ શુક્તં લગુનાર્દ્રકયો રસઃ ॥
एकैकः पूरणे पच्यस्तैले तेष्वथवा कृतम् ।
તીક્ષ્ણા મૂર્દેવિરેકાથ્ય કવલાથ્યાપ્ત પૂજિતાઃ ॥
કર્ણશૂલવિધિઃ કુદ્યઃ પિત્તઃ શોણિતાદૃતે ।
શૂલપ્રણાદધારિયંશ્વેદાનાં તુ પ્રકીર્તિતમ્ ।
સામાન્યતો વિશેષેણ ધારિયં પૂર્ણં શૃણુ ॥ ૩ ॥

રેડનાથી બહેરાપાણું મટે છે.

સાકર, જેઠીમધ, અને કંડવી ઘોડીનેા કંડક નાખી બંકરીના દૂધમાં અને બીજાના ક્વાથમાં તેણ પકવવું. એ તેણને બીજાના ક્વાથમાં હંદુ પાડી હાથ વડે કાઢી લઈ વળી પાછું બીજાના ક્વાથમાં મિશ્ર કરી તેમાં સાકર, જેઠીમધ તથા અંદનનો કંડક નાખી ફરીતાર દસગણા દૂધમાં પકવવું. આ તેણ કાનમાં રેડનાથી બહેરાશ મટી જાય છે.

આ તંત્રના ૨૪મા અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં શરદી ઉપર જે ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે, તે ચિકિત્સા પણ બહેરાશ ઉપર હિતકારી થાય છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૦મા વિષયમાં વાતવ્યાધિઓ ઉપર જે ચિકિત્સાઓ કહી છે, તે ચિકિત્સાઓ પણ બહેરાશ ઉપર હિતકારી થાય છે. ૪

કર્ણસ્રાવે પૂતિકર્ણે તથૈવ કૃમિકર્ણકે ।
સમાનં કર્મ કુર્વૈત યોગાન્વૈશેષિકાનપિ ॥
શિરોવિરેચનં ચૈવ ધૂપનં પૂરણં તથા ।
પ્રમાર્જનં ધાવનં ચ વીક્ષ્ય વીક્ષ્યાવચારયેત્ ॥
રાજવૃક્ષાદિતોયેન સુરસાદિગણેન વા ।
કર્ણપ્રક્ષાલનં કાર્યં ચૂર્ણૈરેષાં ચ પૂરણમ્ ॥
ચૂર્ણં પચ્ચકષાયોત્યં કપિત્થરસયોજિતમ્ ।
કર્ણસ્રાવે પ્રશંસન્તિ પૂરણં મધુના સહ ॥
સર્જત્વકચૂર્ણસંયુક્તઃ કાર્પાસીફલજો રસઃ ।
યોજિતો મધુના વાપિ કર્ણસ્રાવે પ્રશસ્યતે ॥
લક્ષાસર્જરસૌ વાપિ ચૂર્ણિતૌ કર્ણપૂરણમ્ ।
સૈવલમહાવૃક્ષજમ્બવામ્રપ્રસવાયુતમ્ ॥
કુલીરક્ષૌદ્રમળ્ડૂકીસિદ્ધં તૈલં ચ પૂજિતમ્ ।
તિન્દુકાન્યમયા રોધ્રં સમજ્ઞામલકં મધુ ॥
પૂરણં ત્રાત્ર પથ્યં સ્યાત્કપિત્થરસયોજિતમ્ ।
રસમામ્રકપિત્થાનાં મધૂકધવશાલજમ્ ॥
પૂરણાર્થં પ્રશંસન્તિ તૈલં વા તૈર્વિપાચિતમ્ ।
પ્રિયહુમધુકામ્બઘાતકીશિલપર્ણિભિઃ ॥

મહિષ્ઠાલોઘ્રલાક્ષાભિઃ કપિત્થસ્ય રસેન વા ।
પચેત્તૈલં તદાસ્રાવમવગૃહ્ણતિ પૂરણાત્ ॥
ઘૃષ્ઠં રસાજ્ઞનં નાર્યાઃ ક્ષીરેણ ક્ષૌદ્રસંયુતમ્ ।
પ્રશસ્યતે ચિરોત્યંડપિ સાસ્રાવે પૂતિકર્ણકે ॥
નિર્ગુણ્ડીસ્થરસસ્તૈલં સિન્ધુધૂમરજો ગુહઃ ।
પૂરણઃ પૂતિકર્ણસ્ય શમનો મધુસંયુતઃ ॥
કૃમિકર્ણકનાશાર્યં કૃમિઘ્નં યોજયેદ્વિધિમ્ ।
વાર્તાકુધૂમથ્થ હિતઃ સાર્ષપસ્તેહ એવ ચ ॥
કૃમિઘ્નં હરિતાલેન ગવાં મૂત્રયુતેન ચ ॥
ગુગુલોઃ કર્ણદૌર્ગન્ધ્યે ધૂપનં શ્રેષ્ઠમુચ્યતે ।
છર્દનં ધૂમપાનં ચ કવલસ્ય ચ વારણમ્ ॥૫॥
કર્ણસ્રાવ, પૂતિકર્ણ તથા કૃમિકર્ણની ચિકિત્સા

કર્ણસ્રાવ, પૂતિકર્ણ અને કૃમિકર્ણની ઉપર સામાન્ય ચિકિત્સાઓ પણ કરવી. અને વિશેષ ચિકિત્સાઓ પણ કરવી.

શિરોવિરેચન દેવું, ધુમાડી દેવી, કર્ણપૂરણ કરવું, પીછી વગેરેથી કાનને સાફ કરવા અને ક્વાથથી કાનોને ધોવા, એ સામાન્ય ચિકિત્સાઓ છે. દોષોને તથા દૂધ્યો વગેરે જોઈને આ ચિકિત્સાઓની યોજના કરવી. આરગ્વધાદિ ગણના ક્વાથથી અથવા સુરસાદિ ગણના ક્વાથથી કાનોને ધોવા તથા એ ગણોનાં જ ચૂર્ણોથી કર્ણપૂરણ કરવું. હવે વિશેષ ચિકિત્સાઓ કહીએ છીએ.

ટિંબરું, હરડે, લોધર, મજ્જા અને આમળાનાં ચૂર્ણને ઢાઠના રસ તથા મધથી મિશ્ર કરી તેથી કર્ણપૂરણ કરવું, એ કર્ણસ્રાવ ઉપર હિતકારી થાય છે.

રાળના ઝાડની છાલતું ચૂર્ણ કરી તેને વણના ફળના રસ અથવા મધથી મિશ્ર કરી કાનમાં રેડવું, એ કર્ણસ્રાવ ઉપર હિતકારી છે.

લાખ તથા રાળતું ચૂર્ણ કરી તેથી કર્ણપૂરણ કરવામાં આવે, તો કર્ણસ્રાવ શાંત થાય છે.

શેનાળ (?) થોર, બંબૂ અને આંબાનાં

એવી જાડી તે બુદ્ધિમાન વૈદે તેલિયો દેવદાર, કડ અને લૂખા દેવદારનાં અદાર આંગળનાં લાકડાને અળસીના વસ્રથી વીંટી તેલથી બિજવી, સળગાવી, વાસણ પર ધરી રાખીને તેઓનું તેલ ઝરાવવું. આ દીપિકાતેલથી પણ કાનનું રૂળ નાશ પામે છે.

આકડાનાં કામળ પક્ષેને કાંજી તથા દહીં વગેરે ખાટા રસોમાં વાટી તેલ તથા સૈંધવથી મિશ્ર કરી, ક્રોતરેલા ચોરના લાકડામાં ભરી તે લાકડાં પર આંકડાનાં પાંદડાં વીંટી તે લાકડાંને પુટપાકની રીતે પકવી નીચોવીને રસ કાઢી લેવો. આ રસને સહેવાય તેવો ગરમ રાખી કાનમાં ફેડવામાં આવે તો રૂળ મટે છે.

કાઠ, બિજેરું, યુક્ષો (ખાટી લૂખી) અને આદાના સ્વચ્છ રસોને સહેવાય તેવા ગરમ કરી કાનમાં ફેડવામાં આવે, તો કર્ણરૂળ મટે છે.

સમુદ્રદ્વીણું ચૂર્ણ બનાવી તેને યુક્તિથી કાનમાં ભરાવવામાં આવે, તો કર્ણરૂળ મટે છે.

સૂત્રસ્થાનના ૪૫મા અધ્યાયમાં ગાય વગેરેનાં જે આડ મૂત્રો કહેવામાં આવ્યાં છે, તેમાંના કોઈ પણ મૂત્રને સહેવાય તેવું ગરમ કરી કાનમાં ફેડવામાં આવે, તો કર્ણરૂળ મટે છે.

આકે પ્રકારોનાં મૂત્રો, સુરા તથા આરનાચ વગેરે ખાટા પદાર્થો અને વિહારિંગાદિ ગળુનો ક્વાથ કરી તેમાં આદે પ્રકારનો સ્નેહ પકવી તેથી જો કર્ણપૂરણ કરવામાં આવે, તો કર્ણરૂળ મટે છે.

જો પિત્ત સાથે મળેલા વાયુથી કર્ણરૂળ ઉત્પન્ન થયું હોય, તો ઉપર કહેલી દ્રિયાઓને પિત્તનું દરણ કરનારાં દ્રવ્યોથી ગોઠવીને તેઓની યોજના કરવી, એ સામાન્ય ચિકિત્સા છે. વિશેષ ચિકિત્સા આ છે, કે કાકાશ્યાદિગળુનો કદક નાખી દસગળા ફધમાં પકવેલું ધી અથવા તિક્તદ્રવ્યોના કદક તથા ક્વાથથી પકવેલું ધી અથવા વડ વગેરે શીરિવૃક્ષોનાં કામળ પક્ષેન, મદુરો, ચંદન, સાકર, જાળ તથા ફધમાં તેલ પકવવું. આ તેવ કાનમાં

જોડી મધ અને વિરેચનદ્રવ્યોના કદક તથા ક્વાથથી પકવેલું ધી કર્ણરૂળ પર યોજવું.

જો કદ સાથે મળેલા વાયુથી, કર્ણરૂળ ઉત્પન્ન થયું હોય, તો ઇંગોળિયાના તેલ અથવા સરસિયા તેલથી કર્ણપૂરણ કરવું, તિક્ત ઔષધોનાં ઝાસામણુ દેવાં અને કદને મટાડનારા રૂક્ષ સ્વેદો દેવા. સુરસાદિગળુના કદક તથા ક્વાથથી પકવેલું તેલ અથવા બૃકતપંચમૂલના કદક તથા ક્વાથથી પકવેલું તેલ હિતકારી થાય છે. બિજોરોનો રસ અથવા તે રસમાં પકવેલું તેલ હિતકારી થાય છે. અંથાણાનું પાણી અથવા તે પાણીમાં પકવેલું તેલ હિતકારી થાય છે. લસણ તથા આદાનો રસ અથવા તે રસમાં પકવેલું તેલ પણ હિતકારી થાય છે. તીક્ષ્ણ શિશોવિરેચનો અને તીક્ષ્ણ ક્વસો પણ કર્ણરૂળ ઉપર હિતકારી થાય છે.

લોહીની સાથે મળેલા વાયુથી કર્ણરૂળ ઉત્પન્ન થયું હોય, તો પિત્ત સાથે મળેલા વાયુથી થયેલા કર્ણરૂળ પર જે ચિકિત્સા કહેવાઈ, તે સખી ચિકિત્સા હિતકારી થાય છે.

કર્ણરૂળ, કર્ણનાદ, બાધિયં અને ફેડ એ આરે રોગો ઉપરોક્ત ચિકિત્સાઓ નાશ કરે છે. આ સામાન્ય ચિકિત્સા કહી. હવે બાધિયં ઉપર વિશેષ ચિકિત્સા કહું છું તે સાંભળોઃ ૩ મર્ગ મૂષેણ વિલ્વાનિ પિટ્તા તૈલં વિપાચયેન્ । સજલં ચ સદુગ્ધં ચ વાધિર્યં કર્ણપૂરણમ્ । સિતામધુકચિમ્બીભિઃ સિદ્ધં વાડ્ડજે પયસ્યય । સિદ્ધં ચા શિલ્લનિઃકાયે શીતીમૂતં તદુષ્ટનમ્ ॥ પુનઃ પચેદશક્ષીરં સિતામધુકચન્દનઃ । વિલ્વામ્બુગાદં તત્તૈલં વાધિર્યં કર્ણપૂરણમ્ ॥ વશ્યતે યઃ પ્રતિશ્યાયે વિધિઃ સોડ્ડપત્ર પૂજિતઃ । વાતવ્યાધિષુ યથોક્તો વિધિઃ સ ચ દિનો મનેન્ ॥૪૪॥

બાધિયંની ખાસ ચિકિત્સા

ગાયોના મૂત્રમાં ખીસાં વાટી, કદક નાખી

કર્ણપાકસ્ય મૈષ્ણ્યં કુર્યાત્પિત્તવિસર્પવત્ ॥૧૧॥

કર્ણપાકની ચિકિત્સા

કર્ણપાક થયેલ હોય, તો ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭મા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં પિત્તવિસર્પ ઉપર જે ચિકિત્સા કહી છે, તે કરવી. ૧૧

કર્ણચ્છિદ્રે વર્તમાનં કીટં ક્લેદમલાદિ વા ।

ઝૂંજેનાપહરેદ્ધીમાનયવાપિ શલાકયા ॥ ૧૨ ॥

કાનમાં ઘ્રીડા વગેરેની ચિકિત્સા

કાનના છિદ્રમાં જે ઘ્રીડા, ક્લેદ કે મેલ વગેરે બહારથી દાખલ થયેલ હોય તેનું પુદ્ધિમાન વેદે શિંગડા વડે ચૂસીને નિર્હરણ કરવું અથવા સળીથી નિર્હરણ કરવું. (કાનમાં પેસી ગયેલા ઘ્રીડાનાં લક્ષણો વિષે બીજા અંથોમાં કહ્યું છે, કે પતંગિયું કે કાનખજૂરો વગેરે ટાઈ જીવ કાનમાં પેસી ગયા હોય, તો સઘળી વસ્તુઓ તથા ક્રિયાઓ ઉપર અણુગમે થાય છે, વ્યાકુલતા, અત્યંત વેદના, કાનમાં ભોંકાયા જેવી વ્યથા, સળવળાટ જેવું, ઘ્રીડો અંદર ફરતો હોય તે સમયમાં તીવ્ર પીડા અને ઘ્રીડો સ્થિર રહે ત્યારે મંદ વેદના થાય છે.) ૧૨

ઔષ્ણાણાં તુ વિકારાણાં પ્રાક્ ચિકિત્સિતમીરિતમ્ ॥૧૩॥

કાનમાં અરશો, અર્બુદો અને

સોઝાઓની ચિકિત્સા

કાનમાં થતા ચાર પ્રકારના અરશોની ચિકિત્સા ચિકિત્સાસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે દોષો અનુસાર કરવી. છ પ્રકારના અર્બુદોની ચિકિત્સા ચિકિત્સાસ્થાનના અઠ્ઠારમા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે દોષો અનુસાર કરવી. (સાતમાં સર્વાત્મક અર્બુદની ચિકિત્સા કહેવામાં આવી નથી; માટે તે વિઢેહાદિપ્રણીત શાલાક્ય શાસ્ત્રમાં જોઈને કરવી.) અને ચાર પ્રકારના સોઝાઓની ચિકિત્સાસ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે દોષો અનુસાર ચિકિત્સા કરવી. ૧૩

અધ્યાય ૨૨મો

અથાતો નાસાગતરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'નાસાગતરોગ વિજ્ઞાનીય' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અપીનસઃ પૂતિનસ્યં નાસાપાકસ્તથૈવ ચ ।

તથા શોણિતપિત્તં ચ પૂયશોણિતમેવ ચ ॥

ક્ષવથુર્બ્રશ્થુર્દાસો નાસાનાહઃ પરિસ્ત્રવઃ ।

નાસાશોષેણ સહિતા દશૈકાશ્વેરિતા ગદાઃ ॥

ચત્વાર્યર્શાસિ ચત્વારઃ શોફાઃ સપાર્ણુદાનિ ચ ।

પ્રતિશ્યાયાશ્ચ યે પદ્મ વદ્ધ્યન્તે સચિકિત્સિતાઃ ॥

અકર્ત્રિશન્મિતાસ્તે તુ નાસારોગાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥૨॥

નાકના રોગોનાં નામો તથા સંખ્યા

અપીનસ (આ રોગ પીનસ પણ કહેવાય છે), પૂતિનસ્ય, નાસાપાક, રક્તપિત્ત, પૂયશોણિત, ક્ષવથુ, બ્રંશથુ, દીપ્ત, નાસાનાહ, પરિસ્ત્રાવ, નાશાશોષ, વાતજન્ય અરશ, પિત્તજન્ય અરશ, કફજન્ય અરશ, સન્નિપાતજન્ય અરશ, વાતજન્ય શોફ, પિત્તજન્ય શોફ, કફજન્ય શોફ, રુધિરજન્ય શોફ, વાતજન્ય અર્બુદ, પિત્તજન્ય અર્બુદ, કફજન્ય અર્બુદ, રક્તજન્ય અર્બુદ, માંસજન્ય અર્બુદ, મેહોજન્ય અર્બુદ, સર્વાત્મક અર્બુદ, વાતજન્ય પ્રતિશ્યાય, પિત્તજન્ય પ્રતિશ્યાય, કફજન્ય પ્રતિશ્યાય, સાન્નિપાતિક પ્રતિશ્યાય અને રક્તજન્ય પ્રતિશ્યાય એ રીતે નાકના એકત્રીસ રોગો છે. ૨

૧ નાકના રોગોનાં નામો, સંખ્યા, નિદાનો તથા લક્ષણોના નિષ્પણુ વિષેનો.

૨ જે કે ચાર પ્રકારના અરશો અને છ પ્રકારના અર્બુદો વિષે નિદાનસ્થાનમાં કહેવાઈ ગયું છે, તો પણ નાકના રોગોના સંગ્રહ માટે અહીં તેઓનો ફરીવાર નિર્દેશ કર્યો છે.

પાંદડાંના ક્વાયથી અને કાકડાશિંગી, મધ તથા
બ્રાહ્મીના કંકથી તેણ પકવીને તે તેણથી
કર્ણપૂરણ કરવું એ કર્ણશ્રાવ ઉપર હિતકારી છે.

આંખાનાં, ઢાઠનાં, મહુડાનાં, ધાવડાનાં
અને રાળના ઝાડનાં પાંદડાંના સ્વરસથી
કર્ણપૂરણ કરવું એ કર્ણશ્રાવ પર હિતકારી છે.

આંખાનાં, ઢાઠનાં, મહુડાનાં, ધાવડાનાં
અને રાળના ઝાડનાં પાંદડાંના ક્વાય તથા
કંકથી તેણ પકવી તે તેણથી કર્ણપૂરણ કરવાથી
કર્ણશ્રાવ મટે છે.

મોટી કંથાર, મહુડો, ચૂકો, ધાવણી, મણ
શીલ, શાલિપર્ણી, મચ્છડ, લોધર અને લાખનો
કંક નાખી યોગળા ઢાઠના પાંદડાંના રસમાં તેણ
પકવી, તેથી કર્ણપૂરણ કરવાથી કર્ણશ્રાવ મટે છે.

રસવંતીને ઝીના દૂધમાં ધરી મધમાં
મિશ્ર કરીને, તેથી કર્ણપૂરણ કરવામાં આવે, તો
લાંબા કાળથી થયેલો અને શ્રાવવાળો પૂતિકર્ણ
પણ મટી જાય છે.

નગડોના સ્વરસ અને સેંધવ, ધુમાડાની
ફૂંસ તથા યોગળા કંકથી તેણ પકવી તેને
મધમાં મિશ્ર કરી કર્ણપૂરણ કરવામાં આવે,
તો પૂતિકર્ણ મટે છે.

આ તંત્રના પદ્મના અધ્યાયમાં કૃમિઓને
દણવા માટે જ ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે, તે
ચિકિત્સાની યોજના કરવાથી કૃમિકર્ણ મટે છે.

પાંદડા અને સુકાયેલા રીંગણોના ધુમાડો
પાવામાં આવે અને કાનમાં પણ એ જ ધુમાડો
દેવામાં આવે, તો તેથી કૃમિકર્ણ નાશ પામે છે.

સરસિયું તેણ કાનમાં રેડવામાં આવે, તો
તેથી કૃમિકર્ણ મટે છે.

વાતવિગ અને દરતાણના ચૂર્ણને ગાયના
મૂત્રમાં મિશ્ર કરી તેથી કર્ણપૂરણ કરવામાં આવે,
તો તેથી કાનમાં કીડાઓએ કરેલી દુર્ગંધ
નાશ પામે છે.

વખન તથા દોળોને દણનાર કવચ ધારણ

કરાવવાથી પણ કીડાઓએ કરેલી દુર્ગંધ
નાશ પામે છે. ૫

કર્ણસ્વેદે હિતં તૈલં સાર્પિયં ચૈવ પૂર્ણમ્ ॥ ૬ ॥

કર્ણસ્વેડની ખાસ ચિકિત્સા

સરસિયા તેણથી કર્ણપૂરણ કરવું, એ
કર્ણસ્વેડ ઉપર હિતકારી થાય છે. ૬

વિદ્રધૌ ચાપિ કુર્વાતિ વિદ્રધ્યુક્તં ચિકિત્સિતમ્ ॥ ૭ ॥

વિદ્રધિની ચિકિત્સા

કાનમાં વિદ્રધિ થયેલ હોય, તો સરસિયા
તેણથી કર્ણપૂરણ કરવું અને ચિકિત્સાસ્થાનના
૧૬મા અધ્યાયમાં વિદ્રધિઓ માટે જ ચિકિ-
ત્સાઓ કહેલી છે, તેઓ પણ દોષાદિક અતુ-
સાર કરવી. (વિદ્રધિ એ વાયુથી ઉત્પન્ન
થયેલો, કાચો અને વેદનાવાળો હોય તો તેણના
તેણથી સિંચવું કરવું.) ૭

પ્રક્રેય ધીમાંસ્તેઢેન સ્વેદેન પ્રવિલાપ્ય ચ ।

શેષયેત્કર્ણવિદ્કંતુ મિપક્ સમ્યક્ શ્લોકયા ॥ ૮ ॥

કર્ણગૃથની ચિકિત્સા

મુઢિમાન થેલે કર્ણગૃથને તેણથી બીજવી
સ્વેદનથી પિગળાવીને સારી રીતે સળી વડે
તેણું નિર્ધરણ કરવું. (કાનના મેશને સળી વડે
કાઢવો.) ૮

નાડોસ્વેદોડય વમને ધૂમો મૂર્દાવિરેચનમ્ ।

વિધિષ્ય કક્ષદ્રસર્વઃ કર્ણકર્ણમ્પોદ્ધતિ ॥ ૯ ॥

કર્ણકંડુની ચિકિત્સા

નાડીસ્વેદ, વખન, વેરચનિક ધૂમપાન,
શિશાવિરેચન અને કંદુનું દરણ કરનારા સધળા
વિધિ કર્ણકંડુનો નાશ કરે છે. ૯

અપ કર્ણપ્રતીનાદ સ્નેહસ્વેદી પ્રયોજયેત્ ।

તતો ચિકિત્સિશિસઃ ક્રિયાં પ્રાપ્તાં સમાચરેત્ ॥ ૧૦ ॥

કર્ણપ્રતીનાદની ચિકિત્સા

કર્ણપ્રતીનાદ થયેલ હોય, તો સ્નેહ તથા
સ્વેદની યોજના કરવી અને શિશાવિરેચન કર્યા
પછી નરયચરેરે યોગ્ય દિવાઓ પણ કરવી. ૧૦

ખગડેલો કફ સહિત વાયુ, ઘણીઘણી છીંકાના શબ્દ કરીને નાકમાંથી નીકળ્યા કરે, એ રોગને વિદ્વાન લોકો દોષજન્ય ક્ષવથુ કહે છે.

રાઈ વગેરે તીક્ષ્ણ પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવાથી અથવા તીખા પદાર્થોને અત્યંત સૂંઘવાથી અથવા સૂર્યની સામે જોવાથી, કફ પીગળવાથી અથવા દોરા વગેરે વડે નાકના તરણાસ્થિ-મર્મનું (શૂંગાટકની શિરાનું) ધર્ષણ થવાથી કે આલન થવાથી છીંકા આવ્યા કરે છે, એ રોગને વેદ લોકો આગંતુક ક્ષવથુ કહે છે. ૮

પ્રગ્રસ્યતે નાસિકયૈવ યશ્ચ

સાન્દ્રો વિદગ્ધો લવણઃ કફસ્તુ ॥

પ્રાક્સન્નિતો મૂર્ધ્નિ ચ પિત્તતે

તં ગ્રંથં વ્યાધિમુદાહરન્તિ ॥૧॥

બ્રંશથુનું નિદાન તથા લક્ષણ

પ્રથમ માથામાં જમા થયેલો, વિરુદ્ધ પાક પામેલો, ઘાટો અને ખારાશવાળો કફ, માથું પિત્તથી તપતાં નાકમાંથી અત્યંત પડવા લાગે, એ રોગ બ્રંશથુ કહેવાય છે. ૯

બ્રાણે ભૂશં દાહસમન્વિતે તુ

વિનિઃસરેદ્ધમ્ ઇવેહ વાયુઃ ॥

નાસા પ્રદીપ્તેવ ચ યસ્ય જન્તો-

ર્યાધિં તુ તં દીપ્તમુદાહરન્તિ ॥૧૦॥

દીપ્તનું લક્ષણ

નાક અત્યંત ખળતરાથી યુક્ત થતાં તેમાંથી ધુમાડા જવો પવન નીકળે અને નાક જાણે ખળતું હોય, એવી વેદના થાય, એ રોગ દીપ્ત કહેવાય છે. ૧૦

કફાવૃતો વાયુરુદાનસંજો

યદા સ્વમાર્ગે વિગુણઃ સ્થિતઃ સ્યાત્ ॥

બ્રાણં વૃણોતીવ તદા સ રોગો

નાસાપ્રતીનાહ્નિતિ પ્રદિષ્ટઃ ॥૧૧॥

નાસાનાહનું નિદાન તથા લક્ષણ

કફથી વીંટાયેલો ઉદાન નામનો વાયુ

પોતાના માર્ગમાં (શ્વાસ લેવાના માર્ગમાં) ખગડેલો થઈને રહે અને તેથી જાણે નાકને ખાંધી લઈને જ બેઠો હોય એમ જણાય, એ રોગ નાસાનાહ કહેવાય છે. ૧૧

અજસ્રમચ્છં સલિલપ્રકાશં

યસ્યાવિવર્ણં સ્વવતીહ નાસા ॥

રાત્રૌ વિશેષેણ હિ તં વિકારં

નાસાપરિસ્ત્રાવમિતિ વ્યવસ્યેત્ ॥૧૨॥

નાસાપરિસ્ત્રાવનું લક્ષણ

નાક (શૂંગાટક મર્મ) આછા, પાણી જેવા તથા ખગડેલા વર્ણવગરના સ્ત્રાવને નિરંતર સ્ત્રાવ્ય કરે અને રાતે તો વિશેષ સ્ત્રાવ્ય કરે, એ રોગ નાસાપરિસ્ત્રાવ કહેવાય છે. ૧૨

બ્રાણાશ્રિતે શ્લેષ્મણિ મારુતેન

પિત્તેન ગાઢં પરિશોષિતે ચ ॥

સમુચ્છ્વસિત્યૂર્ધ્વમધશ્ચ કુચ્છા-

ઘસ્ટસ્ય નાસાપરિશોષ ઉક્તઃ ॥૧૩॥

નાસાશોષનું નિદાન તથા લક્ષણ

નાકમાં રહેલો કફ વાયુ તથા પિત્તથી અત્યંત સુકાઈ જતાં ઊંચો તથા નીચો શ્વાસ માંડમાંડ લઈ શકાય છે, એ રોગ નાસાશોષ કહેવાય છે. ૧૩

દોષૈશ્ચિમિસ્તૈઃ પ્રયોગેકશશ્ચ

બ્રૂયાત્તથાર્શસિ તથૈવ શોફાન્ ॥

શાલાક્યસિદ્ધાન્તમવેક્ષ્ય વાપિ

સર્વાત્મકં સસમમર્બુદં તુ ॥

રોગઃ પ્રતિશ્યાય ઇહ પ્રદિષ્ટઃ

સ વક્ષ્યતે પञ્ચવિધઃ પુરસ્તાત્ ॥

શોફાશ્ચ શોફવિજ્ઞાને નાસાસ્રોતોવ્યવસ્થિતાઃ ।

નિદાનેર્જ્જાસિ નિર્દિષ્ટન્યેવં તાનિ વિભાવયેત્ ॥૧૪॥

અરશેા, સોબ્બો, અર્ધુદો તથા

પ્રતિશ્યાયોનાં લક્ષણો તથા નિદાનો

વાતજન્ય અરશ, પિત્તજન્ય અરશ, કફ-

જન્ય અરશ અને સન્નિપાતજન્ય અરશનાં

આનહ્યતે यस્ય વિધૂપ્યતે ચ
પાપચ્યતે ક્લિષ્યતિ ચાપિ નાસા ॥
ન વેત્તિ યો ગન્ધરસાંશ્ચ જન્તુ-
જુંદં વ્યવસ્યેત્તમરીનસેન ।

તં ચાનિલશ્લેષ્મમવં વિકારં
ઘ્ર્યાત્પ્રતિરયાયસમાનલિઙ્ગમ્ ॥૨॥

અપીનસનુ' નિદાન તથા લક્ષણુ

નાક સજ્જડ રીતે બંધાઈ બળ, સંતાપયુક્ત
રક્ષા કરે, બળે રંધાઈ જતું હોય તેમ પાટી
બળ, ક્ષેદયુક્ત યથા બળ અને એમ યવાથી
સુગંધની કે દુર્ગંધની પરીક્ષા કરી શકે નહીં
તથા તેને લીધે જીભ પણ મધુર આદિ રસોને
જાણી શકે નહીં, એ રોગ અપીનસ (પીનસ)
કહેવાય છે. આ રોગ મુખ્યત્વે કરી વાયુ
તથા કંકથી થાય છે; તેમાં વાયુ તથા કંકથી
ઉત્પન્ન થયેલી શરદીના જવાં લક્ષણો પણ
હોય છે. (શરદીનાં લક્ષણો આ તંત્રના ૨૪મા
અધ્યાયના ૫મા તથા ૭મા વિષયમાં જુઓ.) ૩

દોષૈર્વિદગ્ધૈર્ગલતાલમૂલે

સંવાસિતો यस્ય સમીણસ્તુ ।

નિરેતિ પૂતિર્મુહનાસિકાગ્નાં

તં પૂતિનસ્યં પ્રવદન્તિ રોગમ્ ॥૩॥

પૂતિનસ્યનુ' નિદાન તથા લક્ષણુ

ગળા તથા તાળવાના મૂળમાં બગડીને
સ્વરૂપથી શ્રષ્ટ થયેલા તથા મૂર્છિત થયેલા પિત્ત,
કંક અને રુધિર એ દોષોએ પોતાની નિવૃત્ત ગંધથી
મિશ્ર કરેલો દુર્ગંધવાળો પવન મોઢા તથા
નાકમાંથી નીકળ્યા કરે, એ રોગ પૂતિનસ્ય
કહેવાય છે. (દોષોની સાથે રહેવાથી રુધિરને
પણ દોષ શબ્દથી કહેલ છે.) ૪

પ્રાણાશ્રિતં પિત્તમરૂપિ કુર્યાં-

ઘસ્મિન્વિકારે વલ્લબ્ધ પાકઃ ।

તં નાસિકાપાકમિતિ વ્યવસ્યે-

દ્વિક્ષેદકોયાવપિ યત્ર રણી ॥ ૫ ॥

નાસાપાકનુ' લક્ષણુ

નાકમાં રહેતું પિત્ત પ્રણોને ઉત્પન્ન કરે,
નાક અત્યંત પાટી બળ, નાકમાં ક્ષેદ રક્ષા કરે
અને દુર્ગંધ પણ રક્ષા કરે, એ રોગ નાસાપાક
કહેવાય છે. ૫

ચતુર્વિધં દ્વિપ્રમવં દ્વિમાર્ગ

વક્ષ્યામિ મૂયઃ સ્વલુ રક્તપિત્તમ્ ॥૬॥

રક્તપિત્તનુ' નિદાન તથા લક્ષણુ

રક્તપિત્તનું લક્ષણુ આ તંત્રના ૪૫મા
અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે, કે જે રક્તપિત્ત
વાતાત્મક, પિતાત્મક, કંકાત્મક અને સન્નિપા-
તાત્મક, એમ ચાર પ્રકારનું હોઈ ચક્રુત તથા પ્લીહા-
થી ઉત્પન્ન થાય છે અને શુદ્ધ વગેરે નીચા માર્ગોથી
તથા નાક વગેરે જાંચા માર્ગોથી પણ આવે છે. ૬

દોષૈર્વિદગ્ધૈરયવાપિ જન્તો-

ર્લઝાટદેશઽમિદ્વિતસ્ય તૈસ્તૈઃ ।

નાસા સ્વેત્પૂવમઘ્નિમિશ્રં

તં પૂયરક્તં પ્રવદન્તિ રોગમ્ ॥૭॥

પૂયરોણિતનુ' લક્ષણુ

પિત્ત તથા રુધિરના આધિક્યથી વિરુદ્ધ
પરિણામને પ્રાપ્ત થયેલા દોષોને લીધે અથવા
લઝાટમાં તે તે પદાર્થોનો અભિધાત થવાને લીધે
નાક લોહીથી મિશ્ર થયેલા પરને સ્વે, એ રોગ
પૂયરોણિત કહેવાય છે. ૭

પ્રાણાશ્રિતે મર્મ્મણિ સમ્પ્રદુષ્ટો

યસ્યાનિલો નાસિકયા નિરેતિ ॥

કફાનુયાતો મહુશઃ સગન્દ-

સ્તં રોગમાદુઃ ક્ષવયું વિધિજ્ઞાઃ ।

તીક્ષ્ણોપયોગાદતિજિપ્રતો વા

માવાન્કટૂનર્કેનિરીક્ષણાદ્વા ॥

સૂત્રાદિમિવાં તરુણાસિયમર્મ-

ણ્યુદ્ધાટિતંડન્યઃ ક્ષવયુર્નિરેતિ ॥૮॥

ક્ષવયુનુ' નિદાન તથા લક્ષણુ

નાકના આશ્રયભૂત શૂળાટક નામના મર્મમાં

વગેરે ક્ષીરિષ્ટશોની છાસોના લેપો કરવા તથા
સિંચનો પણ તેઓનાં જ કરવાં. ૩

વક્ષ્યામૃદ્ધ્વ રક્તપિત્તોપશાન્તિં
નાડીવત્સ્વાત્પૂરકે ચિકિત્સા ।

વાન્તે સમ્યક્ ચાવપીઠં વદન્તિ

તીક્ષ્ણં ધૂમં શોધનં ચાગ્ર નસ્યમ્ ॥૪॥

રક્તપિત્ત તથા પૂયશોણિતની ચિકિત્સા

રક્તપિત્તની ચિકિત્સા આ તંત્રના ૪૫મા

અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

પૂયશોણિત થયેલ હોય તો ચિકિત્સા-
સ્થાનના ૧૭મા અધ્યાયના ૬મા વિષયમાં
પૈત્તિક નાડીની જે ચિકિત્સા કહેવામાં આવી છે
તે કરવી. વગન કરાવ્યા પછી સારી રીતે અવ-
પીઠ નસ્ય દેવું, તીક્ષ્ણ ધૂમપાન કરાવવું અને
શોધન નસ્યની પણ યોગ્યતા કરવી. (દેહસાઠ
કહે છે, કે વગન કરાવ્યા પછી અવપીઠ નસ્ય
દેવું, છત્યાદિ જે ચિકિત્સા કહી, તે પૂયશોણિત
માટે નથી, પણ ક્ષવથુ તથા બ્રંશથુ માટે છે.) ૪

ક્ષેપ્યં નસ્યં મૂર્દ્ધવૈરેચનીયૈ-

ત્રીઙ્ઘ્રા ચૂર્ણં ક્ષવથૌ બ્રંશથૌ ચ ।

કુર્યાત્સ્વેદાન્મૂર્ધ્નિ વાતામયગ્રાન્

સ્તિગ્ધાન્ધૂમાન્યદ્યદન્યદિત્તં ચ ॥૫॥

ક્ષવથુ તથા બ્રંશથુની ચિકિત્સા

ક્ષવથુ કે બ્રંશથુ થયેલ હોય, તો શિરોવિરે-
ચન દ્રવ્યોના ચૂર્ણને નળીમાં ભરીને તે ચૂર્ણોતું
પ્રથમન નસ્ય દેવું, માથામાં વાયુના રોગને હણ-
નારા સ્વેદો દેવા, સ્નિગ્ધ ધૂમપાનો કરાવવાં અને
ખીજું પણ શિરોઅસ્તિ વગેરે જે કાંઈ વિધાન
હિતકારી જણાય, તે કરવું. ૫

દીપ્તે રોગે પૈત્તિકં સંવિધાનં

કુર્યાત્સર્વં સ્વાદુ યચ્છીતલં ચ ॥૬॥

દીપ્તની ચિકિત્સા

દીપ્ત થયેલ હોય, તો પિત્ત સંબંધી સઘળું
વિધાન, કે જે મધુર અને શીતળ હોય છે, તે કરવું. ૬

નાસાનાહે સ્નેહપાનં પ્રધાનં

સ્તિગ્ધા ધૂમા મૂર્દ્ધવસ્તિશ્ચ નિત્યમ્ ॥

વલ્ગતૈલં સર્વથૈવોપયોજ્યં

વાતવ્યાવાવન્યદુક્તં ચ યદ્યત્ ॥૭॥

નાસાનાહની ચિકિત્સા

નાસાનાહ થયેલ હોય, તો જમ્યા પછી
સ્નેહપાન કરાવવું, એ ગુખ્ય ચિકિત્સા છે. એ
ઉપરાંત નિત્ય સ્નિગ્ધ ધૂમપાનો કરાવવાં, શિરો-
અસ્તિ દેવી, ખીવામાં તથા અવ્યંગ વગેરેમાં
સર્વથા બસાતેલનો ઉપયોગ કરાવવો (બસાતેલ
વિષે ચિકિત્સાસ્થાનના પંદરમા અધ્યાયનો ૧૨મો
વિષય જુઓ.) અને ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા
અધ્યાયમાં વાતવ્યાધિઓ ઉપર જે જે આયુ-
તેસાદિક વિધાનો કહ્યાં છે, તેઓની પણ યોગ્યતા
કરવી. ૭

નાસાન્નાવે વ્રાણતશ્ચૂર્ણમુક્તં

નાઙ્ઘ્રા દેયં ચોડવપીઠશ્ચ તીક્ષ્ણઃ ।

તીક્ષ્ણં ધૂમં દેવદાર્વિકાગ્ર્યાં

માંસં વાજં ચુક્તમન્નાદિશન્તિ ॥૮॥

નાસાસ્થાપની ચિકિત્સા

નાસાસ્થાવ (પરિસ્થાવ) થયેલ હોય, તો
શિરોવિરેચન દ્રવ્યોનાં ચૂર્ણને નળીમાં ભરીને તે
ચૂર્ણોતું પ્રથમન નસ્ય દેવું, આ અધ્યાયના ખીજા
વિષયમાં કહેલું હિંગ વગેરે દ્રવ્યોતું તીક્ષ્ણ
અવપીઠ નસ્ય પણ દેવું, દેવદાર તથા ચિત્રક
અથવા અજમોદનો તીક્ષ્ણ ધુમાડો પિવડાવવો
અને લોજનમાં યોગ્ય પ્રકારથી બકરાનું
માંસ દેવું. ૮

નાસાશોષે ક્ષીરસર્પિઃ પ્રધાનં

સિદ્ધં તૈલં ચાણુકલ્પેન નસ્યે ।

સર્પિઃપાનં મોજનં જાઙ્ઘલૈશ્ચ

સ્નેહઃ સ્વેદઃ સ્નેહિકથ્વાપિ ધૂમઃ ॥૯॥

નાસાશોષની ચિકિત્સા

નાસાશોષ થયેલ હોય, તો દૂધ મથીને

લક્ષણો તથા નિદાનો નિદાનસ્થાનના બીજ અધ્યાયના ૫, ૬, ૭ અને ૧૪મા વિષયો ઉપરથી જાણી લેવા અને તેઓની યોજના કરી લેવી. (નાકમાં એ ચાર પ્રકારના જ અરશો થાય છે, પણ બીજ પ્રકારના અરશો યતા નથી, એ સ્થાનકનો જ પ્રભાવ છે.)

વાતજન્ય શોફ, પિત્તજન્ય શોફ, કફજન્ય શોફ અને રુધિરજન્ય શોફનાં નિદાનો તથા લક્ષણો સૂત્રસ્થાનના ૧૭મા અધ્યાયના બીજ વિષય ઉપરથી જાણી લેવાં અને તેઓની યોજના કરી લેવી. (નાકમાં એ ચાર પ્રકારના જ શોફ થાય છે, પણ બીજ પ્રકારના યતા નથી, એ સ્થાનકનો જ પ્રભાવ છે.)

વાતજન્ય અર્થુદ, પિત્તજન્ય અર્થુદ, કફજન્ય અર્થુદ, રક્તજન્ય અર્થુદ, માંસજન્ય અર્થુદ અને મેદાજન્ય અર્થુદનાં નિદાનો તથા લક્ષણો નિદાનસ્થાનના ૧૧મા અધ્યાયના ૧૧, ૧૨, ૧૩ અને ૧૪મા વિષયો ઉપરથી જાણી લેવાં અને તેઓની યોજના કરી લેવી. સાતમા સર્ત્રાત્મક અર્થુદનું નિદાન તથા લક્ષણ, કે જે નિદાનસ્થાનમાં કહ્યું નથી, તે વિદેહાદિરચિત શાલાક્યશાસ્ત્ર ઉપરથી જાણી લેવું.

પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્યાયોનાં નિદાનો તથા લક્ષણો આ તંત્રના ૨૪મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે તે ઉપરથી જાણી લેવાં. ૧૪

અધ્યાય ૨૩મો

અગતો નાસાગતરોગપ્રતિષેધં વ્યાલ્પાસ્યામઃ ।

યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'નાસાગતરોગ-પ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્ત-

૧ નામના રોગોની ચિકિત્સા વિશે.

રિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

પૂર્વોદિષ્ટે પુતિનસ્યે ચ જન્તોઃ

સ્નેહસ્વેદો હર્દનં સંસનં ચ ।

યુક્તં મક્તં તીક્ષ્ણમલ્પં લઘુ સ્વા-

દુષ્ણં તોયં ધૂમપાનં ચ કાલે ॥

હિન્નુ વ્યોપં વત્સકાર્યં શિવાટી

લાક્ષા વીજં સૌરમં કટ્ફલં ચ ।

ઉગ્રા કુષ્ઠં તીક્ષ્ણગન્ધા વિઢઙ્ગં

શ્રેષ્ઠં નિત્યં ચાવપીઢે કરજમ્ ।

ૐતદ્રવ્યૈઃ સાર્પપં મૃત્યુયુક્તં

તૈર્લ ધીમાન્નસ્પહેતોઃ પવેચ ॥૨॥

અપીનસ તથા પુતિનસ્થની ચિકિત્સા

અપીનસ કે પુતિનસ્ય થયેલ હોય, તો સ્નેહન અને સ્વેદન કરવું, વમન તથા વિરેચન કરાવવું, તીક્ષ્ણ, અદ્ય માત્રાવાળું તથા હલકું, યોગ્ય ભોજન હેવું, જીનું પાણી પાવું અને યોગ્ય સમયે ધૂમપાન પણ કરાવવું. હિંગ, સૂંઠ, મરી, પીપર, ઇંદ્રજવ, ઘોળી સાટોડી, લાખ, બીબલો, તુબ્બરૂણ, કાપરૂણ, વજ, કઠ, સરગવો, વાવડિંગ અને કરંજનું નિત્ય અવપીડન નસ્ય હેવું પણ શ્રેષ્ઠ છે. ગાય વગેરેનાં મૂત્રોમાં ઉપર કહેલાં હિંગ વગેરે દ્રવ્યોનો કદક નાખી તે મૂત્રોમાં સરસિયું તેજ પકવીને વિદ્વાન વેધે તેનું નસ્ય પણ હેવું. ૨

નાસાપાકે પિત્તહૃત્સંવિધાનં

કાર્યં સર્વં માદ્યમામ્યન્તરં ચ ।

હસ્તા રક્તં ક્ષીરતૃષ્ણત્વચથ

સાગ્યાઃ સેકા યોજનીયાશ્ચ લેપાઃ ॥૩॥

નાસાપાકની ચિકિત્સા

નાસાપાક થયેલ હોય, તો પિત્તનું હરણ કરે એવી બહાર તથા અંદરની સધળી ક્રિયાઓ કરવી; (અજ્યંત તથા સિંચન વગેરે ક્રિયાઓ બહારની કહેવાય છે અને આહાર તથા સ્નેહપાન વગેરે ક્રિયાઓ અંદરની કહેવાય છે.) અને લોહીનું સાવણ કરીને ધીમાં મિશ્ર કરેલી વડ

યાય છે, ત્યારે માથામાં પ્રતિશ્યાય ઉત્પન્ન કરે છે. ૩

શિર્ષે ગુસ્ત્રં ક્ષવથોઃ પ્રવર્ત્તનં

તથા ક્ષમર્દઃ પરિહરો મતા ।

ઉપદ્રવાશ્ચાપ્યપરે પૃથગ્વિધા

નૃણાં પ્રતિશ્યાયપુરઃસગઃ સ્મૃતાઃ ॥૭૥॥

પ્રતિશ્યાયનું પૂર્વરૂપ

માથા પર જાણે મોટા બોજે પડ્યો હોય એવી જડતા, છીંકાતું આવું થવું, આંગોતું આંગવું, રૂનાડાંઓતું ઊંચું થવું અને બીજા પણ બુદ્ધાબુદ્ધ પ્રકારના ઉપદ્રવો ત્યારે પ્રતિશ્યાય થવાનો હોય, ત્યારે પહેલાંથી થાય છે. ૪

આનદ્વા પિહિતા નાસા તનુસ્થાવપ્રવર્તિની ।

ગલતાલ્વોષ્ઠગોષ્ઠ નિસ્તોદઃ શૂદ્ધયોમ્નથા ॥

સ્વરોષ્ઠાતશ્ચ ભવેન્ પ્રતિશ્યાયે જનિલાત્મકે ॥૭૫॥

વાયુથી થયેલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ

નાક શેકાઈ જાય, મળના જઠરાથી ભરપૂર થઈ જાય, રતજ્ય થઈ જાય, નાકમાંથી પાતળો આવ થયા કરે, ગળું, તાળવું તથા હોઠ સુકાયા કરે, લમણાંઓમાં ભોઠાયા જેવી વ્યથા થાય અને ઘાંટો બેસી જાય, તો જાણવું કે વાયુથી થયેલો પ્રતિશ્યાય છે. ૬

ઉષ્ણઃ સપીતકઃ સ્નાયોઃ પ્રાણાન્ સ્રવતિ પૈત્તિકે ॥

કૃશોઽતિપાણ્ડુઃ સંતપ્તો ભવેન્નૃણામિપીડિતઃ ।

સંયમં સહસા વહ્નિં વમતીવ ચ માનવઃ ॥ ૬ ॥

પિત્તથી થયેલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ

નાકમાંથી બનેા તથા જરાક પીળાશવાળો આવ થયા કરે, શરીર દૂબળું, અત્યંત પાંડુવર્ણવાળું તથા સંતપ્ત થઈ જાય, તરસ ખડું લાગ્યા કરે અને નાકમાંથી જાણે ધુમાડાવાળો અગ્નિ એકદમ નીકળતો હોય એમ જણાય, તો જાણવું કે પિત્તથી થયેલો પ્રતિશ્યાય છે. ૬

કફઃ કફકૃતે પ્રાણાચ્છુકઃ શીતઃ સ્રવેન્મુદુઃ ॥

શુક્લાવભાસઃ શૂનાક્ષો ભવેદુરુશિરોમુલ્લઃ ।

શિરોગલૌષ્ઠતાલ્લનાં કણ્ઠ્યનમતીવ ચ ॥૭૭॥

કફથી થયેલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ

નાકમાંથી સફેદ તથા ટાંઢા કફ વારંવાર આવ્યા કરે, શરીર સફેદ જેવું થઈ જાય, આંખો સોજવાળી થાય, માથું તથા મોઢું ભારે થઈ જાય અને માથામાં, ગળામાં, હોઠમાં તથા તાળવામાં અત્યંત ખરખર આવતી હોય, તો જાણવું કે કફથી થયેલો પ્રતિશ્યાય છે. ૭

ભૂત્વા ભૂત્વા પ્રતિશ્યાયો યોઽક્ષ્માઢિનિવર્ત્તતે ॥

સંપક્કો વાપ્યપક્કો વા સ સર્વપ્રભવઃ સ્મૃતઃ ।

લિઙ્ગાનિ ચેવ સર્વેષાં પીનમાનાં ચ સર્વજે ॥૮૦॥

ત્રણે દોષોથી થયેલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ

જે પ્રતિશ્યાય ઉત્પન્ન થઈને પાક્યા પછી અથવા પાક્યા વિના જ અઠસ્માત્ પંથ પડી જાય અને જેમાં ઉપર લખેલા ત્રણે પ્રતિશ્યાયોનાં લક્ષણો જોવામાં આવે, તે પ્રતિશ્યાયને ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલો સમજવો. (આ ઘણું કરીને અસાધ્ય છે.) ૮

સ્ત્રક્તજે તુ પ્રતિશ્યાયે સ્ત્રક્તસ્રાવઃ પ્રવર્ત્તતે ।

તામ્રાક્ષશ્ચ ભવેજ્જનુરોવાતપ્રપીડિતઃ ॥

દુર્ગન્ધોચ્છ્વાસવદનસ્તથા ગન્ધાન્ન વેત્તિ ચ ॥

મૂર્છન્તિ ચાત્ર ક્રમયઃ શ્વેતાઃ કૃષ્ણાસ્તથાળવઃ ।

કૃમિમૂર્દ્ધવિકારેણ સમાનં ચાસ્ય લક્ષણમ્ ॥૯૧॥

રુધિરથી થયેલા પ્રતિશ્યાયનું લક્ષણ

નાકમાંથી લોહીનો આવ થાય, આંખો લાલ થઈ જાય, આંસી તથા જ્વર પ્રાપ્ત થાય, મોઢામાંથી દુર્ગંધવાળો શ્વાસ નીકળે અને સારાનરસા ગંધોની પણ ખખર ન પડે, તો જાણવું કે લોહીથી થયેલો પ્રતિશ્યાય છે.

આ પ્રતિશ્યાયમાં સફેદ તથા કાળા ઝીણા-ઝીણા શ્રીકાઓ પણ પડે છે અને જે શ્રીકા પડ્યા હોય, તો એનું લક્ષણ કૃમિઓથી થયેલા શિરો-રોગના લક્ષણ જેવું થાય છે, કે જે લક્ષણ આ પછીના અધ્યાયના નવમા વિષયમાં કહેવામાં આવશે. (કેટલાક કહે છે કે સઘળા

લક્ષણો તથા નિદાનો નિદાનસ્થાનના બીજા અધ્યાયના ૫, ૬, ૭ અને ૧૪મા વિષયો ઉપરથી જાણી લેવા અને તેઓની યોજના કરી લેવી (નાદમાં એ ચાર પ્રકારના જ અગ્નેશો થાય છે, પણ બીજા પ્રકારના અગ્નેશો થતા નથી, એ સ્થાનકનો જ પ્રભાવ છે.)

વાતજન્ય શોફ, પિત્તજન્ય શોફ, કફજન્ય શોફ અને રધિરજન્ય શોફનાં નિદાનો તથા લક્ષણો મૂત્રસ્થાનના ૧૭મા અધ્યાયના ત્રીજા વિષય ઉપરથી જાણી લેવાં અને તેઓની યોજના કરી લેવી (નાદમાં એ ચાર પ્રકારના જ શોફો થાય છે, પણ બીજા પ્રકારના થતા નથી, એ સ્થાનકનો જ પ્રભાવ છે.)

વાતજન્ય અર્શુદ, પિત્તજન્ય અર્શુદ, કફજન્ય અર્શુદ, રક્તજન્ય અર્શુદ, માંસજન્ય અર્શુદ અને મેદાજન્ય અર્શુદનાં નિદાનો તથા લક્ષણો નિદાનસ્થાનના ૧૧મા અધ્યાયના ૧૧, ૧૨, ૧૩ અને ૧૪મા વિષયો ઉપરથી જાણી લેવાં અને તેઓની યોજના કરી લેવી માત્ર માંસત્રાત્મક અર્શુદનું નિદાન તથા લક્ષણ, કે જે નિદાનસ્થાનમાં કદ્યું નથી, તે વિદેહાદિરચિત શાલાક્યશાસ્ત્ર ઉપરથી જાણી લેવું.

પાંચ પ્રકારના પ્રતિગ્રાથોનાં નિદાનો તથા લક્ષણો આ તત્ત્વના ૨૪મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે તે ઉપરથી જાણી લેવાં ૧૪

અધ્યાય ૨૩મો

અયાતો નાસાગતરોગપ્રતિષેધ વ્યારવાસ્યામ્ ।

યયોવાચ મગવાન્ ઘન્યન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'નાસાગતરોગ પ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્યત

૧ ના ના મેગોની ચિહ્નિત વિરોધ

રિએ મુદ્રિતની પાસે કહેવું છે. ૧

પૂર્વોદિષ્ટ પૃતિનસ્યે ચ જન્તોઃ

સેદસ્વેદો હર્દનં સંસનં ચ ।

યુક્તં મક્તં તીક્ષ્ણમત્વં તથુ સ્વા-

દુષ્ણં તોયં ધૂમપાનં ચ કાલે ॥

દિહ્યુ વ્યોપં વત્સકાલ્યં શિવાટી

તાક્ષા ધીવં સૌરમં કરૂફલં ચ ।

ઉગ્રા કુષ્ઠં તીક્ષ્ણગન્ધા વિહ્રં

શ્રેષ્ઠં નિત્યં ચાવપીડિ કરજ્જમ્ ।

એતદ્રવ્યંઃ સાર્પપં મૃત્યુક્તં

તૈર્લ ધીમાન્નસ્યદેહોઃ પચેચ ॥૨૦॥

અપીનસ તથા પૃતિનસ્યની ચિહ્નિત્સા

અપીનસ કે પૃતિનસ્ય થયેલ હોય, તો

સ્નેહન અને સ્વેદન કરવું, વમન તથા વિરેચન

કરાવવું, તીક્ષ્ણ, અત્પ માત્રાવાણું તથા હલકું,

ચોગ્ધ ભોજન દેવું, જીનું પાણી પાવું અને ચોગ્ધ

સમયે ધૂમપાન પણ કરાવવું. હિંગ, સૂદ, મરી,

પીપર, ઇંદ્રજવ, ઘોળી સાટાડી, લાખ, બીજવો,

તુબરકું, કાયકું, વજ, કડ, સરગવો, વાતકિંગ

અને કરંજનું નિત્ય અત્રપીડન નમ્ય દેવું પણ

શ્રેષ્ઠ છે ગાળ વગેરેનાં મૂત્રોમાં ઉપર કહેવાં હિંગ

વગેરે દ્રવ્યોના કદક નાખી તે મૂત્રોમાં સરસિષ્ઠ

તેવ પકવીને ત્રિદાન વેધે તેનું નસ્ય પણ દેવું ૨

નાસાપાકે પિત્તહત્સવિધાનં

કાર્યં સર્વં માદ્યમામ્યન્તરં ચ ।

હત્વા રક્તં ક્ષીરવૃક્તવચ્ચ

સાગ્યાઃ સેકા યોજનીયાશ્ચ લેપાઃ ॥૨૧॥

નાસાપાકની ચિહ્નિત્સા

નાસાપાક થયેલ હોય, તો પિત્તનું હરણું કરે

એવી બહાર તથા અંદરની સપાળી ક્રિયાઓ

કરવી, (અન્યગ તથા સિચન વગેરે ક્રિયાઓ

બહારની કહેવાય છે અને આહાર તથા સ્નેહપાન

વગેરે ક્રિયાઓ અંદરની કહેવાય છે.) અને લોહીનું સ્નાવણ કરીને ધીમાં મિશ્ર કરેલી વડ

લાગુ રહ્યો હોય, તે તેનું દોષોને બેઈને શિરો-
વિરેચનોથી, વિરેચનોથી, નિઃકબ્જિતઓથી,
ધૂમપાનોથી અને કબજાધારણોથી નિહરણુ (અપ-
કર્ષણુ) કરવું. ૧૪

નિવાતશય્યાસનચેષ્ટનાનિ

મૂર્ધ્નો ગુરૂર્ણં ચ તથૈવ વાસઃ ।

તીક્ષ્ણા વિરેકાઃ શિરસઃ સધૃમા

રૂક્ષં પલાન્નં વિજગ્રા ચ સેવ્યા ॥૧૫॥

પાકા પ્રતિશયાયવાળા માટે કેવા ઉપચારો?

પાકા પ્રતિશયાયવાળાએ પવનવગરના
ધરમાં સૂવુંએસવું તથા હરવુંફરવું, માથા પર
ગરમ તથા ભારે વસ્ત્ર રાખ્યા કરવું, તીક્ષ્ણ શિરો-
વિરેચનો લેવાં, તીક્ષ્ણ ધૂમપાનો કરવાં, માંસોથી
યુક્ત કરેલું રૂક્ષ અન્ન જમવું અને વિજગ્રાનું
(હરડે અથવા ભાંગતું) સેવન કરવું, ૧૫

શીતામ્બુયોપિચ્છિશિરાવગાહ-

ચિન્તાતિરૂક્ષાશનવેગરોધાન ।

શોકં ચ મધ્યાનિ નવાનિ ચૈવ

વિવર્જયેત્પીનસરોગજુષ્ટઃ ॥૧૬॥

પ્રતિશયાયવાળાએ પાળવાની પરેશ

પ્રતિશયાયવાળાએ શીત જળ, મૈથુન, શીત
જળથી સ્નાન, ચિંતા, અત્યંત રૂક્ષ ભોજન, વેગોની
અટકાયત, શોક અને નવાં મધોનો ત્યાગ કરવો. ૧૬

છર્ધજ્જસાદજ્વરગૌરવાર્ત-

સરોચકારત્યતિસારયુક્તમ્ ।

વિલઙ્ઘનૈઃ વાચનદીપનીયૈ-

રૂપાચરેત્પીનસિનં યથાવત્ ॥૧૭॥

ઉપદ્રવોવાળા પાકા પ્રતિશયાયની

ચિકિત્સાઓ

પ્રતિશયાયવાળો જે માણસ ઊઘટીથી,
અંગોની ગ્લાનિથી, જ્વરથી, ભારેપણથી, અરો-
ચકથી, અરતિ તથા અતિસારથી યુક્ત હોય,
તેને યોગ્ય રીતે લંઘનો કરાવવાં અને પાચન
તથા દીપન દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરાવવો. ૧૭

વદુદ્રવૈવર્તિકફોપસૃટં

પ્રચ્છદયેત્પીનસિનં વયઃસ્થમ્ ।

ઉપદ્રવાંશ્ચાપિ યથોપદેશં

સ્વૈર્મેપજૈર્મોજનસંવિધાનૈઃ ॥

જયેદ્વિદિત્વા મૃદુતાં ગતેષુ

પ્રાગલક્ષણપૃક્તમથાદિશેષ ॥૧૮॥

કાયા પ્રતિશયાયની આવસ્થિક ચિકિત્સા

તથા ઉત્તર ચિકિત્સાનો સમય

મિશ્ર કક્ષી ઘેરાયેલા કાયા પ્રતિશયાય-
વાળા માણસને ઘણા પ્રવાહી પાઈ ને વમન કરાવવું
અને શાસ્ત્રોક્ત રીતે દોષો નાશ કરનારાં
ઓપધોનાં વિધાનો તથા ભોજનોથી તેના ઉપ-
દ્રવોને જીતવા. ઉપદ્રવો જિતાયેલા જણાય અને
કાયા પ્રતિશયાયનાં લક્ષણો નરમ પડી જાય, ત્યારે
નીચે લખેલી ચિકિત્સાઓ કરવી. વમન યુવાન-
ને જ કરાવવું. ૧૮

વાતિકે તુ પ્રતિજ્યાયે પિવેત્સર્પિયથાક્રમમ્ ।

પશ્ચમિલર્વળૈઃ સિદ્ધં પ્રથમેન ગણન ચ ।

નસ્યાદિષુ વિધિ કૃત્ત્વમવેક્ષેતાર્દિતેરિતમ્ ॥૧૯॥

વાયુથી થયેલા પ્રતિશયાયની ચિકિત્સા

જે પ્રતિશયાય વાયુથી થયેલો હોય, તે

સૈંધવ આદિ પાંચ લવણોથી અને વિદારિગંધાદિ
ગણથી પકવેલું ઘી સ્નેહપાનની પદ્ધતિ પ્રમાણે
પાવું અને ચિકિત્સાસ્થાનના પમા અધ્યાયના
૧૮મા વિષયમાં અર્દિત ઉપર જે નસ્ય આદિ
સઘણું વિધાન કહ્યું છે, તેની ઉપર પણ ધ્યાન
આપીને તેમાંથી યોગ્ય યોજનાઓ કરવી. ૧૯

પિત્તરક્તોત્થયોઃ પેયં સર્પિર્મધુકૈઃ શૃતમ્ ।

પરિપેકાન્ પ્રદેહાંશ્ચ કુચ્યાદપિ ચ શીતલાન્ ॥

શ્રીસર્જરસપત્તજ્ઞપ્રિયજ્ઞમધુશર્કરાઃ ।

દ્રાક્ષામધૂલિકાગોજીશ્રીપર્ણીમધુકૈસ્તથા ॥

યુજ્યન્તે કવલાશ્ચાત્ર વિરેકો મધુરૈરપિ ।

ધ્રુવત્કવ્ત્રિફલાશ્યામાતિલ્વકૈર્મધુકૈન ચ ॥

શ્રીપર્ણીરંજનીમિથૈઃ ક્ષીરે દશગુણે પચેત્ ।

તૈલં કાલોષપન્નં તન્નસ્યં સ્યાદનયોહિતમ્ ॥૨૦॥

કાઢેલા વીતું અથવા ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અંયાયના ૨૨મા વિષયમાં કહેવા અપુતેલનું નસ્ય દેવું, એ મુખ્ય ચિકિત્સા છે. એ ઉપરાંત બોજનના મેયમાં વી પિવડાવવું, જંગલી પ્રાણી-આનાં માંસો સાથે બોજન દેવું, સ્નેહિક સ્વેદ દેવો અને સ્નેહિક ધૂમપાન કરાવવું. ૬

શેષાન્ રોગાન્ ગ્રાણજાન્ સન્નિયન્તે

દુક્તં તેષાં દયધા સંવિધાનમ્ ॥ ૧૦ ॥

અરશો, શોકો, અર્ધુદો અને

પ્રતિશ્યાયોની ચિકિત્સા

નાકમાં થતા આર પ્રકારના અગ્નેશોની ચિકિત્સા ચિકિત્સાસ્થાનના છઠા અંયાયમાં કહ્યા પ્રમાણે દોષો અનુસાર કરવી

નાકમાં થતા આર પ્રકારના શોકોની ચિકિત્સા, ચિકિત્સાસ્થાનના પહેલા અંયાયમાં કહ્યા પ્રમાણે દોષો અનુસાર કરવી.

નાકમાં થતા માત પ્રકારનાં અર્ધુદોમાં છ પ્રકારના અર્ધુદોની ચિકિત્સા ચિકિત્સાસ્થાનના અઢારમા અંયાયમાં કહ્યા પ્રમાણે દોષો અનુસાર કરવી અને માતમા સર્વોત્તમ અર્ધુદોની ચિકિત્સા કહેવામાં આવી નથી, માટે તે વિદેહાદિ-શચિત શાવાકપશુઓમાં જોઈ ને તે પ્રમાણે કરવી.

પાંચ પ્રકારના પ્રતિશ્યાયોની ચિકિત્સા આ તત્ત્વના ૨૪મા અંયાયમાં એટલે આ અંયાય પછીના અંયાયમાં કહેવામાં આવશે, તે પ્રમાણે દોષો અનુસાર કરવી ૧૦

અધ્યાય ૨૪મો

અપાતઃ પ્રતિશ્યાયપ્રતિપેધં વ્યાગ્યામ્યામઃ ।

યયોસાન્ મગગાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

નવે ગિલ્થોના પૂછવાથી 'પ્રતિશ્યાયપ્રતિપેધ' એ નામના અંયાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન

૧ પ્રતિશ્યાયે ના નિ-નો, સ્પષ્ટો તથા ચિકિત્સા નિ-નો...

કરીશું, કે ન પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેવું છે. ૧

નારીપ્રસન્નઃ શિરસોઽમિતાપો

ધૂમો રજઃ શીતમતિપ્રતાપઃ ।

મંધારણં મત્રપુરીપયોથ

સઘઃ પ્રતિશ્યાયનિદાનમુક્તમ્ ॥ ૨ ॥

પ્રતિશ્યાયનાં સઘોજનક નિદાનો

મેથુનમાં અત્યંત પ્રવૃત્તિથી, ધુમાડા વગેરેને લીધે માથાને સંતાપ થવાથી, અત્યંત ધુમાડો કે રજ નાકમાં પેસવાથી, શીતથી, અત્યંત તાપથી અને મૂત્ર તથા વિષના વેગને ગ્રાહી રાખવાથી તુરંત જ પ્રતિશ્યાય ઉત્પન્ન થાય છે ૨

ચયં ગતા મર્દનિ મારુતાદયઃ

પૃથક્ સમન્તાથ તથૈવ શોણિતમ્ ।

પ્રતોષ્યમાણા રિચિર્ધઃ પ્રકોષ્ણ-

નૃણાં પ્રતિશ્યાયકમ મગ્નિ હિ ॥ ૩ ॥

પ્રતિશ્યાયનાં અધાદિકમજનક નિદાનો

વાયુ અથવા પિત્ત અથવા કફ અથવા એ ત્રણે દોષો અથવા લોટી પોતપોતાનાં સ્થાનકોમાં સંચય પામી જ્યારે પોતપોતાને પ્રકુપિત કરનારાં અનેક પ્રકારનાં નિદાનોથી પ્રકુપિત

૧ એક સ્વોન્નમ (ગુપ્ત ઉપમ કરનાર) અને બીજી અધાદિકમજનક (મચ્છ વગેરેના એકે કડી ઉત્પન્ન કરનાર) એમ બે પ્રકારનું નિન્ન દેવ છે તેઓમાં સ્વોન્નમક નિદાન પ્રથમ દોષથી કેમની ગરજ રાખવું નથી. કહ્યું છે કે 'પ્રા ળોના વાયુ વગેરે દોષો કેવળ મચ્છ પામીને જ પ્રકુપિત થાય છે એમ નથી, પણ જો દોષોનાં દેવોએ સ્વસ્થામય થઈ જાય, તો તે દેવોએના વેરને લીધે મચ્છ પ્રાપ્ત થયા વગર પણ પ્રકુપિત થાય છે.'

૨ અધાદિકમજનક નિદાનમાં એક છે કે નિન્ન થી દોષોના મચ્છ થાય છે, અચરથી પ્રોષ થાય છે, પ્રોષથી પ્રમર થાય છે. પ્રમરથી અપાતસય થાય છે, અપાતસયથી લાગિ થાય છે અને લાગિ થયા પછી ભેદ થાય છે (અચર, પ્રોષ પ્રમર, અપાતસય, લાગિ અને ભેદના સમગ્ર મુલકાનના એકીકરણ અર્થે ના કહેવાં છે, તે જ્ઞેવા)

સઘળા પ્રતિશ્યાયોની પરિશિષ્ટ-ચિકિત્સા

જંગલી પશુપક્ષીઓનાં માંસો, જલમાં ઉત્પન્ન થતાં ઉદ્ભિજ્ઞોનાં પુષ્પો અને વાયુને હણનારાં ઔષધોના કલકથી મિશ્ર કરેલું આઠ-ગણું દૂધ, અરધોઅરધ પાણીમાં પકવવું. પાણી ખળી જઈને દૂધ જ ખાણી રહે, ત્યારે તેને ઉતારી લઈ ઠંડું પાડી, ચત્તપૂર્વક મથીને તેમાંથી ઘી કાઢી લેવું. પછી એલાદિગણ, સાકર, ઉપલસરી, જઠીમધ તથા રતાંજલિનો કલક નાળી દસગણા દૂધમાં તે ઘીને ફરીવાર પકવવું. આ ઘીનો નસ્યમાં પ્રયોગ કરવામાં આવે, તો તેથી સઘળા પ્રકારના પ્રખળ પ્રતિશ્યાયો પણ શાંત થાય છે. પ્રતિશ્યાયોમાં આ નસ્ય દેવા ઉપરાંત જ જ દોષ હોય, તે તે દોષનું શમન કરનારાં ઔષધોથી પકવેલા તેલની પણ પ્રયત્નપૂર્વક યોજના કરવી. ૨૩

સમૂવપિત્તાસ્તૂદિષ્ટાઃ ક્રિયાઃ કૃમિષુ યોજયેત્ ।

યાપનાર્થં કૃમિઘ્નાનિ મેપજાનિ ચ વુદ્ધિમાન્ ॥૨૪॥

પ્રતિશ્યાયના કૃમિઓની ચિકિત્સા

બુદ્ધિમાન વૈદે કૃમિઓને શાંત કરવા માટે કૃમિઓને હણનારી ક્રિયાને અથવા ઉપર કહેલી ક્રિયાઓને ગાયના મૂત્ર તથા પિત્તથી મિશ્ર કરીને તેઓની યોજનાઓ કરવી. કૃમિઓનું યાપન કરવા માટે કૃમિઓને હણનારાં સુરસાદિગણનાં દ્રવ્યોની પણ યોજનાઓ કરવી. (આ ૨૪મા વિષયનું રહસ્ય એતાં જણાય છે, કે કેવળ લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રતિશ્યાયમાં જ શ્રીડાઓ પડે છે એમ તથી; પરંતુ સઘળા પ્રકારના પ્રતિશ્યાયોમાં પડવાનો સંભવ છે અને તેથી આ અધ્યાયના ૬મા વિષયમાં જણાવેલો કેટલાકનો મત વાસ્તવિક છે.) ૨૪

અધ્યાય ૨૫ મો

અથાતઃ શિરોરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યસ્યામઃ । યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥

ઉપકેમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'શિરોરોગ નીય' એ નામના અધ્યાયનું તે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

શિરો રુજતિ મર્ત્યાનાં વાતપિત્તકફૈસ્ત્રિભિઃ સન્નિપાતેન રક્તેન ક્ષયેણ કિમિમિસ્તથા । સૂર્યવર્ત્તિનાન્તવાતાદ્વાંચમેદકશઙ્કૈઃ । એકાદશપ્રકારસ્ય લક્ષણં સંપ્રવક્ષ્યતે ॥૨॥

શિરોરોગોની સંખ્યા

વાતજન્ય શિરોરોગ, પિત્તજન્ય શિરોરોગ, કફજન્ય શિરોરોગ, સન્નિપાતજન્ય શિરોરોગ, રસાદિક્ષયજન્ય (રસના ક્ષયથી થયેલો) શિરોરોગ, કૃમિજન્ય શિરોરોગ, સૂર્યવર્ત, અનંતવાત, અર્ધાંશમેદક અને ૧ એ અગિયાર શિરોરોગો છે. તેઓનાં ૬ નીચે કહેવામાં આવશે. ૨

યસ્યાનિમિત્તં શિરસો રુજશ્ચ

ભવન્તિ તીવ્રા નિશિ ચાતિમાત્રમ્ વન્ધોપતાપૈશ્ચ ભવેદ્વિશેષઃ

શિરોઽમિતાપઃ સ સમીરણેન ॥૩॥

વાતજન્ય શિરોરોગનું લક્ષણ

ન જવા કારણે માથામાં તીવ્ર વેદન હોય, રાતે શીતને લીધે વાયુની અધિ એ વેદના વધી જતી હોય અને માથે ખાંધવાથી તથા શેઠ કરવાથી એ વેદના થતી હોય, તો જણવું કે એ શિરોરોગ જન્ય છે. ૩

પ્રતિશ્યાયોર્મા શ્રીકા પડવાનો સલત છે, માટે આ વાત એકલા ગ્ધિરજન્ય પ્રતિશ્યાય માટે જ નથી, પણ સધળા પ્રતિશ્યાયો માટે છે) ૯
પ્રક્રિયતિ પુનર્નામા પુનશ્ચ પરિગ્ર્યવતિ ।
મુહુરાનયતે ચાપિ મુર્ધનિપ્રિયતે તથા ॥
નિશ્વાસોચ્છ્વાસદોગ્ધન્યં તથા ગન્ધાન્ન વેત્તિ ચ ॥
અનુદુષ્ટ પ્રતિશ્યાય જાનીયાત કૃચ્છ્રમાઘનમ્ ॥૧૦॥

પ્રતિશ્યાયની કષ્ટસાધ્યતા
જો નાક વાર વાર જૈદવાણુ થઈ જતુ હોય, વાર વાર સુકાઈ જતુ હોય, વાર વાર રોકાઈને મળે, થઈ જતુ હોય, વાર વાર ખુલ્લુ થઈ જતુ હોય, નિશ્વાસ તથા ઉચ્છ્વાસ દુર્ગંધ થઈ ગયા હોય અને મારીનરસી ગંધની ખબર ન પડતી હોય, તો તે કૃષ્ટ પ્રતિશ્યાયને કષ્ટસા ય સમજવો (એક દોષથી થયેલો પ્રતિશ્યાય પણ જો આવા લક્ષણોવાળો હોય, તો તેને કષ્ટસાવ્ય સમજવો) ૧૦
સર્વં જ્વ પ્રતિશ્યાયા નર્મ્યાપ્રતિકારિણ. ।
કાલેન સોગમનના જાયન્તે દુષ્પીનમા* ।
વાયિર્યમાન્ધ્યમત્રાણ ધોગથ નવનામયાન ॥
કામાપ્રિમાદશોક્તાશ્ચ શુદ્ધા કુરન્તિ પીનમા ॥૧૧॥
વૃદ્ધિ પામેલા પ્રતિશ્યાયો બીજા રોગોને ઉત્પન્ન કરે છે

જો માણસ પ્રતિશ્યાયોની ચિકિત્સાથી ગંદિત નહે, તે માણસના સધળા પ્રતિશ્યાયો કાગે કરી વૃદ્ધિ પામી કૃષ્ટ પીનરોગ થાય છે અને તેઓ બેદરાપણાને, અધપણાને, ગંધતુ ચંદ્ર, કંચાની અશક્તિ, ખાંખા પાં, દેટનાક ભગલ નેનરોગો, ખાંખી, અગ્નિની મદતા અને સોજાને ઉત્પન્ન કરે છે ૧૧

નરં પ્રતિશ્યાયમપામ્ય મરં
મુપારંગેમર્ણિવ જ્વ પર્ણિ ।
સ્વેદનિર્નિર્મરંમનશ્ચ વૃર્ત
કાલોપપદ્યર્થવર્ણન ॥૧૨॥

સવળા પ્રતિશ્યાયોની સામાન્ય ચિકિત્સા
સધળા પ્રકારના પ્રતિશ્યાયો નવા ન હોય, અર્થાત્ પાકેના હોય, તો તેઓની ધી પાવાથી, વિચિત્ર પ્રકારના સ્વેદોથી, યોગ્ય વખતોથી અને તે તે સમયમા યોગ્યતા નરાનનારા અવગીત નરયોથી ચિકિત્સા કરવી (કાયા પ્રતિશ્યાયતુ લક્ષણ બીજા અથમા ઠણુ છે કે 'માથામા ખારે-પણુ હોય, અરુચિ હોય, નાકમાથી પાતંગો સ્નાન થતો હોય, સ્વર ખરાબ થઈ ગયો હોય અને વાર વાર થંકતુ પડતુ હોય તથા શરીર કૂશ થઈ ગયુ હોય, તો અણુતુ કે પ્રતિશ્યાય કાચો છે ') ૧૨

અપન્યમાનસ્ય હિ પાચનાયં
સ્વેદો દિતોઽમ્લેરહિમ ચ મોજ્યમ્ ।
નિપેવ્યમાણં પયસાર્દ્રકં વા
સપાચયેદિમુચિત્તારયોગઃ ॥૧૩॥
કાયા પ્રતિશ્યાયોને પકવવાની ચિકિત્સા
જો પ્રતિશ્યાય પાકેના ન હોય, તો તેને પકવના માટે ખાટા પદાર્થોથી સ્વેદન દેવું, ઉષ્ણ ભોજન કરાવવું કૃષ્ટ સાથે પકવેના આદુતુ સેવન કરાવવું અને શેરડીના ગોળ વગેરે નિકારો સાથે પકવેના આદુની પણ યોજના કરવી આ ઉપચારોથી પ્રતિશ્યાય પાકી જાય છે (પાકેલા પ્રતિશ્યાયતુ લક્ષણ બીજા અથમા ઠણુ છે કે 'માથામા ખારેપણુ કૃત્યાદિક ચિદ્નો, કે જ્યો કાયાપણુના છે, તેઓથી યુક્ત કફ પાછળથી ધગે થઈ જાય, નાકના ઊંઘોમા ગોળી રહે, અનાજ આદિ થઈ જાય અને કફનો વર્ણ સ્વાભાવિક થઈ જાય, ત્યારે અણુતુ કે પ્રતિશ્યાય પાકી ગયો છે) ૧૩

પક્વ ઘન ચાખ્યસ્થમાન
ત્રિગેવિરેર્વગ્ધરપયેત્મ્ ।
ત્રિગેવનામ્યાપનમ્પાન
ગ્રેન્થ દોષાન રત્નગ્રન્થ ॥૧૪॥
પાકેલા પ્રતિશ્યાયને દૂર કરવાના ઉપચારો પાકેના પાકે પ્રતિશ્યાય નાકનાં ઊંઘોમાં

તં ભાસ્કરાવર્ત્તમુદાહરન્તિ

સર્વાત્મકં કષ્ટતમં વિકારમ્ ॥૧૦॥

સૂર્યાવર્ત્તનું નિદાન તથા લક્ષણ

સૂર્યોદયથી માંડીને આંખોમાં તથા લમરોમાં મંદમંદ પીડા પ્રાપ્ત થતી આવે, જમજમ આકાશમાં સૂર્ય જાયો ચડતો આવે, તેમતેમ એ પીડા અધિક વૃદ્ધિ પામતી જાય, સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાં લટકતો આવે, તેમતેમ એ પીડા શાંત થતી જાય, કોઈ સમયે એ પીડા શીતથી શાંત થતી હોય અને કોઈ સમયે ઉષ્ણથી પણ સુખ થતું હોય, તો જાણવું કે સૂર્યાવર્ત્ત થયો છે. આ રોગ ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી થાય છે અને અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે. ૧૦

દોષાસ્તુ દુષ્ટાસ્ત્રય એવ મન્યાં

સંપીઞ્ચ ઘાટાં સ્વરુજાં સુતીત્રામ્ ।

કુર્વન્તિ સાક્ષિભુવશ્ચદેશે

સ્થિતિં કરોત્યાશુ વિશેષતસ્તુ ॥

ગણ્ડસ્ય પાર્શ્વેષુ કરોતિ કમ્પં

હનુગ્રહં લોચનજાંશ્ચ રોગાન્ ।

અનન્તવાતં તમુદાહરન્તિ

દોષત્રયોત્થં શિરસો વિકારમ્ ॥૧૧॥

અનંતવાતનું નિદાન તથા લક્ષણ

દુષ્ટ થયેલા ત્રણે દોષો ઝાડ તથા ગળાને અત્યંત પકડી દબાવીને પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વ્યથા, દાહ તથા ભારેપણું વગેરે અતિ તીવ્ર વેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે; એ વેદના તુરત આંખોમાં, લમરોમાં તથા લમણાંઓમાં સ્થિતિ કરે છે અને વિશેષ કરી ગાઢોનાં પડખાંઓમાં સ્થિતિ કરે છે તથા એ સ્થિતિ કરીને કંપને, હનુ-ગ્રહ(હડપચીના ઝડાર્થ જવા)ને તથા નેત્રનાં દરદોને ઉત્પન્ન કરે છે. આવા પ્રકારનો શિરોરોગ અનંતવાત કહેવાય છે. ૧૧

યસ્યોત્તમાઙ્ગાર્દ્ધમતીવૃજન્તોઃ

સમ્ભેદતોદબ્રમશ્ચલજુષ્ટમ્ ।

પક્ષાદશાહાદયવાઙ્મયકસ્મા-

ત્તસ્યાર્દ્ધમેદં ત્રિતયાઞ્ચવસ્યેત્ ॥૧૨॥

અર્ધાવભેદકનું નિદાન તથા લક્ષણ

પખવાડિયે, દસદસ દિવસે અથવા અકસ્માત્ અરધું માથું ભેદન જેવી વ્યથાથી, ભોઠાયા જેવી વ્યથાથી, ભ્રમણથી તથા શૂળથી યુક્ત થઈ જતું હોય, તો જાણવું કે અર્ધાવભેદક નામનો શિરોરોગ છે. આ રોગ ત્રણે દોષોથી અથવા એ દોષોથી થાય છે. (ખીજ અંથોમાં કહ્યું છે, કે રૂક્ષ ભોજનો વગેરેથી પ્રકાપ પામેલો બળવાન વાયુ પોતે એકલો અથવા કંઈની સહાયતા લઈ માથાના અરધા ભાગને પકડીને ઝાડ, લમર, લમણાં, કાન, આંખ અને ગાલનાં અરધમાં શસ્ત્રધાતના જેવી તીવ્ર વેદના ઉત્પન્ન કરે છે, એ અર્ધાવભેદક કહેવાય છે. આ રોગ વૃદ્ધિ પામે તો આંખ તથા કાનનો વિનાશ કરી નાખે છે.) ૧૨

શઙ્ખાશ્રિતો વાયુરુદીર્ણવેગઃ

કૃતાનુયાત્રઃ કપપિત્તરક્તૈઃ ।

રુજઃ સુતીત્રાઃ પ્રતનોતિ મૂર્ધ્નિ

વિશેષતશ્ચાપિ હિ શઙ્ખયોસ્તુ ॥

સુકષ્મમેનં સ્વલુ શઙ્ખકારણં

મહર્પયો વેદવિદઃ પુરાણાઃ ।

વ્યાધિં વદન્ત્યુદ્ગતમૃત્યુકલ્પં

મિપક્સહસૈરપિ દુર્નિવાસમ્ ॥૧૩॥

શંખકનું નિદાન તથા લક્ષણ

કંક, પિત્ત અને લોહીની સહાયતાવાળો થઈ ને લમણાંઓમાં રહેલો વાયુ, પ્રબળ વેગ ધરીને માથામાં અને લમણાંઓમાં તે વિશેષ કરી તીવ્ર વેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે; એ રોગ શંખક કહેવાય છે. આયુર્વેદને જાણનારા પ્રાચીન મહર્ષિઓ કહે છે, કે આ શંખક નામનો વ્યાધિ અત્યંત કષ્ટરૂપ હોઈ પાસે આવી પહોંચેલા મૃત્યુ જેવો છે અને હજારો વૈદ્યોથી પણ અટકાવી શકાય નહિ એવો છે. (ખીજ અંથોમાં કહ્યું છે,

પિત્ત તથા રુધિરથી થયેલા પ્રતિશ્યાયની ચિકિત્સા

એ પ્રતિશ્યાય પિત્ત કે રુધિરથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય, તો કઠોદ્યાદિ મધુર ગાળનાં દ્રવ્યોથી પઠવેલાં ધી પાવું, શીતળ સિંચેનાં કરવાં અને લેપો પણ શીતળ કરવા. ચંદ્રસ, રાજ, રતાંજલિ, ધઉલાં, મધ, સાકર, દ્રાક્ષ, ગરબી, ગળદ્ધાબી, સીવણ અને જેઠીમધના કવચોની યોજનાઓ કરવી. મધુર દ્રવ્યોથી વિરેચન દેવું. ધાવડાની છાસ, ત્રિક્ષણ, નસોતર, લોધર, જેઠીમધ, સીવણ અને હળદરનો કદક નાખી દસગણા ફૂંધમાં તેણે પઠવી તે તેણુનું યોગ્ય સમયમાં (પ્રતિગ્ધાય આમનગરનો થાય તે સમયમાં) નરય દેવું, એ પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રતિશ્યાય ઉપર હિતકારી થાય છે. ૨૦

કફને સર્પિષા સ્નિગ્ધં તિલમાપવિપક્વવા ।
યવાગ્ના વામયેદાન્તઃ કફાનં ક્રમમાચરેત્ ॥
ઝમે થલે શૂદ્ધત્વો ચ વિઙ્ગ્નં સત્રિકાન્દકમ્ ।
શ્વેતામૃતં મહાં મદ્રાં વર્ષાભૂં ચાત્ર મંહેરેત્ ॥
તલમેભિર્વિપક્વં તુ નસ્યમમ્યોપક્રમ્યેત્ ॥
મર્લાકિણિદીદારુનિકૃમેદ્દુદિમિઃ કૃતાઃ ।
ચર્તયશ્વોપયોગ્યાઃ સ્મૃર્મપાને યથાવિધિ ॥૨૧॥

કફથી થયેલા પ્રતિશ્યાયની ચિકિત્સા

એ પ્રતિશ્યાય કફથી ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તો રોગીને ધીથી સિંગળ કરી તણ તથા અઢઠની રાખ પાઈને વમન કરાવવું અને વમન કરાવ્યા પછી કફને હળનારો આદાર આપવો. બજાદાણા, ખપાટ, જાબી ભોરિંગણી, બેઠી ભોરિંગણી, લાવડિંગ, ગોખર, ગરબીનાં મૂળ, જંગલી મળા છોડ, સીવણ અને સાટાડીના કદક તથા કાથથી પઠવેલા તેણુનું નરય દેવું. નસોતર, વાંપુંગા, દેવદાર, નેપાળો અને ઇંજોળિયાની ત્રાટો બનાવીને તેઓની ધૂમપાનમાં વિધિપૂર્વક યોજના કરવી ૨૧

સર્પિષિ કટુતિક્તાનિ તીક્ષ્ણા ધૂમાઃ કટૂનિ ચ ।
મેપજાન્યુપશુક્તાનિ હન્યુઃ સર્વપ્રકોપજમ્ ॥
રસાક્ષને સાતિવિપે મુસ્તાયાં મદ્રદારુણિ ।
તૈલં વિપક્વં નસ્યાર્થે ગ્નિદધ્યાન્નાત્ર શુદ્ધિમાન્ ॥
મુસ્તા તેજોવતી પાઠા કટુફલં કટુકા વના ।
સર્પાઃ પિપ્પલીમૂલં પિપ્પલ્યઃ સંઘવાશિકૌ ॥
તુલ્યં કમ્બુર્જીજં ચ લવણં મદ્રદારુ ચ ।
એનઃ કૃતં કપાયં તુ કવલે સંપ્રયોજયેત્ ॥
હિતં મૃદ્ધવિરેકેણ તલમેભિર્વિપાચિતમ્ ॥૨૨॥

સાન્નિપાતિક પ્રતિશ્યાયની ચિકિત્સા

એ પ્રતિશ્યાય ત્રણે દોષોથી (સાન્નિપાતિક) ઉત્પન્ન થયેલો હોય, તો તીખાં તથા કઠવાં દ્રવ્યોથી પઠવેલાં ધી પાવાં, તીક્ષ્ણ ધૂમપાનો કરાવવાં અને તીખાં ઔષધો ખવડાવવાં. (એકએક દોષથી થયેલા પ્રતિશ્યાયની જે ચિકિત્સાઓ કહેવામાં આવી, તે સપથી પણ એકઠી કરીને કરવી.) બુદ્ધિમાન વેદે રસવંતી, અતિવિષ, મોથ અને દેવદારના કદક તથા કાથથી તેણે પઠવીને તેની યોજના નરયમાં કરવી. મોથ, તેજબળ, કાળી-પાટ, કાચકળ, કટુ, વજ, સરસવ, પીપરીમૂળ, પીપર, સેધવ, અજમોદ, મોરચુથુ, કરંજનાં બીજ, દરિયાઈ લણ અને દેવદારનો કાથ બનાવી તેની યોજના કવચમાં કરવી અને એજ દ્રવ્યોના કાથ તથા કદકથી તેણે પઠવી તેનું નરય આપીને શિરોવિરેચન કરવું. (કદ-લાક કહે છે, કે ઉપર કહેલા મોથ વગેરેના કાથનો કવચ સપથી પ્રતિગ્ધાયો ઉપર હિત-કારી છે.) ૨૨

શ્વીમર્દજલે ક્વાચ્યં જાઙ્ગલંમૃગપશ્ચિમિઃ ॥
પુષ્પવિમિશ્રં જલજંચતિન્નગીપથરપિ ।
દ્વિમે ધીમગરગિદેગ્મિન્ન છૃતમૃત્પાથ યત્રતઃ ॥
મર્મગન્ધમિતાન્તા મધુકં ચન્દનં તથા ।
આગાપ્ય ત્રિપેદ્ધ્યો દમ્બકીરં તુ તદ્વૃત્તમ્ ॥
નમ્પ્રપુષ્કમુદ્રિકાન પ્રતિગ્ધાયાપાન વ્યપોહતિ ।
યથાગ્નં દોષમર્મનર્મલં કુર્વાણ યત્રતઃ ॥૨૩॥

તં માસ્કરાવર્ત્તમુદાહરન્તિ

સર્વાત્મકં કષ્ટતમં વિકાસ્મ્ ॥૧૦॥

સૂર્યાવર્ત્તનું નિદાન તથા લક્ષણ

સૂર્યોદયથી માંડીને આંખોમાં તથા લમરોમાં મંદમંદ પીડા પ્રાપ્ત થતી આવે, લમરોમાં આકાશમાં સૂર્ય જાંચો ચડતો આવે, તેમતેમ એ પીડા અધિક વૃદ્ધિ પામતી જાય, સૂર્ય પશ્ચિમ દિશામાં ઘટકતો આવે, તેમતેમ એ પીડા શાંત થતી જાય, ઠાઈ સમયે એ પીડા શીતથી શાંત થતી હોય અને ઠાઈ સમયે જળથી પણ સુખ થતું હોય, તો જળવું કે સૂર્યાવર્ત્ત થયો છે. આ રોગ ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી થાય છે અને અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે. ૧૦

દોષાસ્તુ દુષ્ટાસ્ત્રય એવ મન્યાં

સંપીઞ્ચ ઘાટાં સ્વરુજાં સુતીત્રામ્ ।

કુર્વન્તિ સાક્ષિપ્રવશહ્લદેશે

સ્થિતિં કરોત્યાશુ વિશેષતસ્તુ ॥

ગણ્ડસ્ય પાર્શ્વેષુ કરોતિ કમ્પં

હનુગ્રહં લોચનજાંશ્ચ રોગાન્ ।

અનન્તવાતં તમુદાહરન્તિ

દોષત્રયોત્યં શિરસો વિકાસ્મ્ ॥૧૧॥

અનંતવાતનું નિદાન તથા લક્ષણ

દુષ્ટ થયેલા ત્રણે દોષો ઝોડ તથા ગળાને અત્યંત પકડી દબાવીને પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વ્યથા, દાહ તથા ભારેપણું વગેરે અતિ તીવ્ર વેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે; એ વેદના તુરત આંખોમાં, લમરોમાં તથા લમણાંઓમાં સ્થિતિ કરે છે અને વિશેષ કરી ગાલોનાં પડખાંઓમાં સ્થિતિ કરે છે તથા એ સ્થિતિ કરીને કંપને, હનુ-શ્વેદ(હડપત્તીના ઝાઝાઈ જવા)ને તથા નેત્રનાં દરેકને ઉત્પન્ન કરે છે. આવા પ્રકારનો શિરોરોગ અનંતવાત કહેવાય છે. ૧૧

ચમ્પોત્તમાહ્વાદેમતીર્ણજ્વ્નોઃ

મમ્મેદત્તોદ્ભ્રમશૂનુષ્મ્ ।

પક્ષાદશાહાદયવાડપ્યકસ્મા-

ત્તસ્યાદ્દેમેદં ત્રિતયાઞ્ચવસ્યેત્ ॥૧૨॥

અર્ધવિભેદકનું નિદાન તથા લક્ષણ

પખવાડિયે, દસદસ દિવસે અથવા અકસ્માત્ અરધું માથું ભેદન જેવી વ્યથાથી, ભોઠાયા જેવી વ્યથાથી, બ્રમણથી તથા શૂળથી યુક્ત થઈ જતું હોય, તો જળવું કે અર્ધવિભેદક નામનો શિરોરોગ છે. આ રોગ ત્રણે દોષોથી અથવા એ દોષોથી થાય છે. (ખીજ ગંથોમાં કહ્યું છે, કે રક્ષ ભોજનો વગેરેથી પ્રકાપ પામેલો ખજવાન વાયુ પોતે એકલો અથવા કંઈની સહાયતા લઈ માથાના અરધા ભાગને પકડીને ઝોડ, લમર, લમણાં, કાન, આંખ અને ગાલના અરધમાં શસ્ત્રધાતના જેવી તીવ્ર વેદના ઉત્પન્ન કરે છે, એ અર્ધવિભેદક કહેવાય છે. આ રોગ વૃદ્ધિ પામે તો આંખ તથા કાનનો વિનાશ કરી નાખે છે.) ૧૨

શહ્વાશ્રિતો વાયુરુદ્ધીર્ણવેગઃ

કૃતાનુયાત્રઃ કફપિત્તરક્તઃ ।

રુઙ્ગઃ સુતીત્રાઃ પ્રતનોતિ મૂર્ધ્નિ

વિશેષતશ્ચાપિ હિ શહ્વયોસ્તુ ॥

સુકષ્મેનં સ્વલુ શહ્વકાર્યં

મહર્ષયો વેદવિદઃ પુરાણાઃ ।

વ્યાધિં વદન્ત્યુદ્ધતમૃત્યુકલ્પં

મિપક્ષસહસ્રેરપિ દુર્નિવાસ્ ॥૧૩॥

શંખકનું નિદાન તથા લક્ષણ

કંક, પિત્ત અને કોહીની સહાયતાવાળો થઈને લમણાંઓમાં રહેલો વાયુ, પ્રવળ વેગ ધરીને માથામાં અને લમણાંઓમાં તો વિશેષ કરી તીવ્ર વેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે; એ રોગ શંખક કહેવાય છે. આયુર્વેદને જળનારા પ્રાચીન મહર્ષિઓ કહે છે, કે આ શંખક નામનો વ્યાધિ અત્યંત કષ્ટરૂપ હોઈ પાસે આવી પડેલેલા મૃત્યુ જેવો છે અને દંતરો લેવાથી પણ અટકાવી શકાય નહિ એવો છે. (ખીજ ગંથોમાં કહ્યું છે,

યસ્યોષ્ઠમઙ્ગારચિત્તં તથેવ

મહેચ્છિરો ધૂમનતી ચ નાસા ।

શ્રીતેન રાત્રી ચ મહેદ્વિષેષઃ

શિરોઽભિતાપઃ સ તુ પિત્તક્રોપાત્ ॥૪॥

પિત્તજન્ય શિરોરોગનું લક્ષણ

જાણે આગારાઓથી વ્યાપ્ત થયું ટોચ, તેમ

માથુ અત્ય ત ઉષ્ણ થઈ જાય, નાક જાણે, ધુમાડા

વાળુ હોય, એવુ તમ રક્ષા કરે અને રાતે

શ્રીતને લીધે વેદના શાન થતી હોય તો જાણુ, કે

એ શિરોરોગ પિત્તજન્ય છે ૪

શિરોગલ યસ્ય કફોપદિગ્ધ

ગુરુ પ્રતિષ્ઠધમયો હિમં ચ ।

ઝનાક્ષિપ્તં વદન ચ યસ્ય

શિરોઽભિતાપઃ સ કફપ્રક્રોપાત્ ॥૫॥

કફજન્ય શિરોરોગનું લક્ષણ

માથુ તથા ગણુ કફથી ખરડાયેલુ, ખાતે,

સ્તન્ય તથા કફુ રહે અને આંખોના ડોડલા

તથા મોઢુ સોજવાળુ રહે તો જાણુ, કે એ

શિરોરોગ કફજન્ય છે ૫

શિરોઽભિતાપે ત્રિતયપ્રવૃત્તે

સર્વાણિ લિઙ્ગાનિ સમુદ્ભવન્તિ ॥૬॥

સન્નિપાતજન્ય શિરોરોગનું લક્ષણ

જેમા ઉપર કરેલાં ત્રણે પ્રકારનાં વક્ષણો

દેખાતા હોય તો જાણુ, કે એ શિરોરોગ

અન્નિપાતજન્ય છે ૬

સ્નાત્મરઃ પિત્તમમાનલિઙ્ગઃ

સ્વર્દ્રામહત્ શિસ્મો મહેચ ॥૭॥

રુધિરજન્ય શિરોરોગનું લક્ષણ

જેમાં પિત્તજન્ય શિરોરોગના જેવાં ચિહ્નો

દેખાતા હોય અને માથુ ઠાઠોના પણ સ્પર્શ

સહન ન કરી શકે એવુ થઈ ગયું હોય, તો જાણુ

કે એ શિરોરોગ રુધિરજન્ય છે (માથુ ઠાઠોના

પણ સ્પર્શ સહન ન કરી શકે એવુ થઈ જાય,

એટલે જ પિત્તજન્ય શિરોરોગથી રુધિરજન્ય

શિરોરોગમા ભેદ છે) ૭

વસાનલાસક્ષતસમ્મગ્ના

શિરોગતાનામિહ સન્ત્રેણ ।

ધ્રુવપ્રવૃત્તઃ શિસ્મોઽભિતાપઃ

કથો મહેદુગ્રજોઽતિમાત્મ ।

મસ્તેદનચ્છર્દનધૂમનસ્ય

મ્લુગ્મિમોક્ષશ્ચ શિરુદ્ધિમેતિ ॥૮॥

રસાદિક્ષયજન્ય શિરોરોગનું લક્ષણ

માથામા અત્ય ત ઉચ્ચ વેદના થતી ટોચ અને

તે વેદના સ્વેદનોથી, વમન કરાવવાથી, ધૂમપાન

કરાવવાથી, નરસ દેનાથી તથા લોહીનું સ્નાયુ

કરવાથી વૃદ્ધિ પામતી હોય, તો જાણુ કે માથામા

રહેલાં ચરબી, કફ, લોહી, મેદ, મન્ન, વીર્ય

અને મગજનો અત્ય ત સય થવાથી આ શિરોરોગ

થશે છે (આ શિરોરોગ કદસાધ્ય છે આ રોગમા

શરીર ભમે છે, માથુ બોઠાયા કરે છે, આંખો

કંઈ કરે છે, મૂર્છા આવે છે અને વ્યાન પણ

થાય છે) ૮

નિસ્તુચતે યસ્ય શિરોઽતિમાત્

સમસ્યમાણં સ્ફુટતીવ ચાન્તઃ ।

ઘ્રાણાચ ગચ્છેત્સલિલ મરત્તં

શિરોઽભિતાપઃ ક્રમિમિ. સ ઘોગઃ ॥૯॥

કૃમિજન્ય શિરોરોગનું લક્ષણ

માથુ અત્ય ત બોઠાયા કરતુ હોય, છીડા

ઓથી ખવાતુ હોવાને લીધે જાણે અદર કાટનું

ટોચ એવુ જણાય અને નાકમાથી લોહી સહિત

પાણી નીકળે તથા છીડાઓ પણ નીકળે, તો

જાણુ કે એ શિરોરોગ કૃમિજન્ય છે આ રોગ

ભય કરે છે ૯

શૂર્યાદિય યા પ્રતિમન્દમન્દ

મશિષુવ રચ સમુપેતિ ગાદમ્ ।

વિરુદ્ધેતે ચાશુમતા સંઘ

શૂર્યાપશૂનો વિનિરુત્તે ચ ॥

શૈવેન શાન્તિ રૂમને પદાચિ

દુષ્ણેન વન્તુઃ સુગમાશુપાચ ।

પાણીમાં પકવી, પાણી બળી જઈને દૂધ જ બાકી રહે, ત્યારે ઉતારી લઈ, ઠંડું પાડી, મથી, ઘી કાઢી લઈ તે ધીને કાઢાટ્યાદિ મધુર દ્રવ્યોના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવી તે ધીનું નસ્ય દેવું, એ ઉત્તમ છે. ઉપર પ્રમાણે વરુણાદિ ગણમાં પકવેલા દૂધમાં ઘી તથા સાકર નાખીને તે દૂધ પાવું. વૈદે રોગની સ્થિતિને અનુસરી રનૈહિક ધૂમપાનની પણ યોજના કરવી. બુદ્ધિમાન વૈદે પાનામાં, અલ્યંગમાં, નસ્યમાં, અસ્તિકર્મમાં અને સિંચનમાં ત્રૈવૃત ધી કે જે ચિકિત્સાસ્થાનના પમા અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં કહેલું છે, તેની અથવા બલાતેલ કે જે ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં કહેલું છે, તેની યોજના કરવી. સ્તિબ્ધ કરેલાં માંસોના રસાઓની સાથે અથવા વાયુને હરનારાં દ્રવ્યોથી પકવેલાં દૂધો સાથે લોજન દેવું. ૨

પિત્તરક્તસમુત્થાનો શિરોરોગો નિવારયેત્ ।
શિરોલેપૈઃ સસર્પિકૈઃ પરીપેકૈશ્ચ શીતલૈઃ ॥
ક્ષીરેક્ષુરસધાન્યામ્લમસ્તુક્ષૌદ્રસિતાજલૈઃ ।
નલવજ્જુલકલ્હારચન્દનોત્પલપન્નકૈઃ ॥
શઙ્ગશૈવલયષ્ટ્યાહ્વમુસ્તામ્ભોરુહસંયુતૈઃ ।
શિરઃપ્રલેપઃ સઘૃતૈર્વૈસર્પૈશ્ચ તથાવિધૈઃ ॥
મધુરૈશ્ચ મુખાલેપૈર્નસ્યકર્મભિરેવ ચ ।
આસ્થાપનૈર્વિરેકૈશ્ચ પથ્યૈશ્ચ સ્નેહવસ્તિભિઃ ॥
ક્ષીરસર્પિર્હિતં નસ્યં વસા વા જાઙ્ગલા શુભા ।
ઉત્પલાદિવિપક્વેન ક્ષીરેણાસ્થાપનં હિતમ્ ॥
ભોજનં જાઙ્ગલસૈઃ સર્પિષા ચાનુવાસનમ્ ।
પિત્તરક્તમ્નમુદિપ્તં યચ્છાન્યદપિ તદ્વિતમ્ ॥૩॥

પિત્ત કે રુધિરથી થયેલા શિરોરોગની

એકસરખી ચિકિત્સા

જે પિત્તજન્ય કે રુધિરજન્ય શિરોરોગ થયો હોય, તે માથા પર ધીમાં મિશ્ર કરેલા લેપો કરવા અને શીતળ સિંચનો પણ કરવા. દૂધ, શેરડીનો રસ, ધાન્યામ્લ, દહીંની નીચેનું પાણી, મધ

અને સાકરના જળનું સિંચન કરવું. નાલી, જળમાં થતું નેતર, રક્તકમળ, રતાંજલિ, નીલકમળ, પદ્મકાષ્ઠ, શંખનું ચૂર્ણ, શેત્રાળ, જીઠીમધ, મોથ અને શ્વેતકમળને વાટી ધીથી મિશ્ર કરીને તેનો લેપ કરવો. ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭મા અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં પિત્તવિસર્પ ઉપર જે લેપો કહ્યા છે તે લેપો કરવા અને કાઢાટ્યાદિ મધુર વર્ગના પણ સુખદાયી લેપો કરવા. મધુર દ્રવ્યોના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલા સ્નેહોનાં નસ્યો પણ દેવાં. પથ્યાત્મક નિરૂહઅસ્તિઓ, વિરેચનો તથા સ્નેહઅસ્તિઓ દેવાં. દૂધને મથીને કાઢેલા ધીથી અથવા જંગલી પ્રાણીઓની ચરખીથી નસ્ય દેવું, એ ઉત્તમ છે. (ધીનું કે ચરખીનું નસ્ય દેવું, તે પણ મધુર દ્રવ્યોના ક્વાથ તથા કલ્ક પકવીને દેવું.) ઉત્પલાદિગણથી પકવેલા દૂધનો આસ્થાપન(નિરૂહ)અસ્તિ દેવો, એ હિતકારી થાય છે. જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોના રસાઓથી લોજન દેવું. ધીથી અનુવાસનઅસ્તિ દેવી અને મધુર દ્રવ્યોથી પકવેલા દૂધને મથી તેમાંથી ધી કાઢી લઈ સાકરથી મિશ્ર કરીને તે ધીથી સ્નેહન કરવું, એ હિતકારી છે. પિત્ત તથા રુધિર ઉપર ખીજ પણ જે કાઈ ચિકિત્સાઓ આ અંતમાં કહેવામાં આવી છે, તેઓમાંથી પણ યોગ્ય ચિકિત્સાઓની યોજના કરવી. ૩. કફોત્પિત્તં શિરોરોગં જયેત્કફનિવારણૈઃ । શિરોવિરેકૈર્વમનૈસ્તીક્ષ્ણૈર્ગળ્પધારણૈઃ ॥ અચ્છં ચ પાયયેત્સર્પિઃ સ્વેદયેચ્છાપ્યમીક્ષ્ણશઃ । શિરો મધૂકસારેણ સ્નિગ્ધં ચાપિ વિરેચયેત્ ॥ ઇન્દુદસ્ય ત્વચા વાપિ મેપશૃઙ્ગચા ચં વા મિષક્ ॥ આભ્યામેવ કૃતા વર્તીર્ધૂમમાને પ્રયોજયેત્ ॥ ઘ્રેયં કટુફલચૂર્ણં ચ કવલાશ્ચ કફાપહાઃ । સરલાકુણ્ઠશાઙ્ગેષ્ટાદેવકાઠૈઃ સરોહિષૈઃ ॥ ક્ષારપિષ્ટૈઃ સલવણૈઃ સુખોષ્ણલેપયેચ્છિરઃ । યવપટ્ટિકયોશ્વાન્નં વ્યોષક્ષારસમાયુતમ્ ॥ પટોલમુદ્ગકૌલત્યૈર્માત્રાવદ્ધોજયેદ્રસૈઃ ॥૪॥

કે દુધ થઈને લભણાઓના પ્રદેશોમાં વૃદ્ધિ પામેલાં પિત્ત, લોહી, વાયુ અને કફ તીવ્ર રતાશવાળા દારૂણ સોજા ઉત્પન્ન કરે છે એ સોજા ગ્રેસ્ત્રી પેટે પોતાના વેગથી તુગ્ધ માથાને તથા ગળાને રોઢીને તથા ગતની અંદર પ્રાણુ ઢરી લે છે. આ શિરોરોગ શબ્દ કહેવાય છે આ રોગવાળો માણસ નણુ દિવસ સુધી જ જીવે છે, માટે વૈદ્ય પ્રથમ ના પાડીને પછી તેની ચિકિત્સા કરવી) ૧૩

અધ્યાય ૨૬મો

અથાતઃ શિરોરોગપ્રતિષેધં વ્યાર્યાસ્વામઃ ।

યયૌવાચ ભગવાન ધન્યન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'શિરોરોગ પ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન નન્વત રિએ શુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

વાતવ્યાધિવિધિઃ કાર્યઃ શિરોરોગોઽનિલાત્મકઃ ।
પયોઽનુપાનં સેવેત ઘૃતં તૈલમથાપિ વા ॥
મુદ્રાન્કુલત્યાન્માવાશ્વ લાદેચ નિશિ કેન્દ્રાન્ ।
કટૂણાશ્ચ સમર્પિન્ક્રાનુણ ચાનુ પયઃ પિવેત્ ॥
પિવેદા પયસા તૈલં તત્કલ્કં વાપિ માનસઃ ।
વાતમ્નસિદ્ધઃ ક્ષીરંચ સુલ્લોચ્છઃ સેકમાદિશેન્ ॥
તત્સિદ્ધઃ પાયસૈર્વાપિ સુલ્લોચ્છંલંપયેચ્છિન્ ॥
ચિન્તેન્નામૈ મત્સ્યપિશિતૈઃ કુશૈર્ના સૈન્ધવૈઃ ॥
ચન્દનોત્પલકુષ્ટૈર્ના મુશ્કશ્ચર્મગધાયુતૈઃ ।
ક્ષિગ્ધસ્ય તૈલં નસ્યં સ્વાતુલીરસસાધિતમ્ ॥
વસ્ત્રાદૌ ગણે ક્ષુણ્ણે ક્ષીરમર્દ્દોદક પચેત્ ।
ક્ષીરશેષં ચ તન્મથ્યં ક્ષીત સારમુપાદરેત્ ॥
તતો મધુરકૈઃ સિદ્ધં નસ્યે તપ્તૃજિતં હવિઃ ।
તસ્મિન્નિપચે ક્ષીરં ચ પેયં સર્પિઃ સશર્કમ્ ॥
ધૂમં चास्य यथाकालं स्नेहिकं योजयेद्भिषक् ।
पानाभ्यजननस्येषु यस्मिन्मर्मणि सेचने ॥

૧ શિરોરોગની ચિકિત્સા વિશે

વિદધ્યાતૃવૃત ધીમાન્ પ્લાતૈલમથાપિ વા ।
મોજયેચ રસઃ ક્ષિગ્ધઃ પયોમિર્ના મુસંસ્કૃતઃ ॥૨॥

વાતજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા

વાતજન્ય શિરોરોગ થયો હોય, તો વાત વ્યાધિને લગતી સધળી બહારની તથા અંદરની ચિકિત્સા કરવી (સ્નેહન, સ્વેદન, અન્યગ, પરિષેક, ઉપનાદ, શિરોબસ્તિ તથા નસ્ય વગેરે બહારની ક્રિયાઓ કરવી અને સ્નેહપાન, અનુવાસન મસ્તિ તથા નિઝલબસ્તિ વગેરે અંદરની ક્રિયાઓ પણ કરવી) એ વાયુ પિત્તના સબધ-વાળો હોય, તો પ્રથમ ધી પાડીને તે ઉપર ઊંડુ દૂધ પાનુ અને વાયુ કઢીના સબધવાળો હોય, તો પ્રથમ તેવ પાઈને તે ઉપર ઊંડુ દૂધ પાનુ રાતે ઉષ્ણ તથા તીખા દ્રવ્યોથી જ્યોને સસ્કાર આપ્યો હોય, એવા એકવા મગ, એકલી કળથી કે એકલા બડદે ધીથી મિશ્ર કરીને ખવડાવના અને તે ઉપર ઊંડુ દૂધ પાનુ એ માણસને દૂધ સાથે તેવ પિવડાવવુ અથવા દૂધ સાથે મગ વગેરેના કંક પિવડાવના વાયુને હણનારા ઔષધોથી પકવેલા ગાયનાં દૂધોને જરા ગરમ રાખીને તેઓનું મસ્તક ઉપર સિંચન કરવુ અથવા વાયુને હણનારા ઔષધોથી પકવેલા ગાયનાં દૂધોને ઝાટવાથી પિડરૂપ કરી જરા ગરમ રાખીને તેઓનું મસ્તક ઉપર લેપન કરવુ (ઉપનાદ-સ્વેદ દેવો.) અથવા બાફેલા માછલાંના માંસોથી અથવા સૈન્ધવાળી તથા ચોખ્ખા તથા અડદની ખીચડીથી ઉપનાદ-સ્વેદ દેવો, અથવા ચંદન, નીલકમળ, કઠ અને પીપરને બારીક પાટી જરા ગરમ કરીને તેથી ઉપનાદ-સ્વેદ દેવો રોગીને સ્નિગ્ધ કરીને કુડચવાના માસના સાથી પકવેલા તેવનું નસ્ય દેવું. વરુણાદિગણને પથરા વગેરેથી કચરી દૂધના નાખી તે દૂધને અરધાઅરધ

૨ જો કે મગ વાયુ રનાગ છે અને અડદ કઠ કરનાર છે, તો પણ યોગશસ્ત્રિ અગ્નિય હોવાને લીધે તેઓના ઉપોગ કરાવવાનું મધ્યુ ૮

અવેડાનાં બીજ તથા સરગવાનાં બીજ વગેરેનાં શિરોવિરેચનો આપવાં અથવા તાના સરગવાનાં બીજને કાંસાના મેલથી મિશ્ર કરીને તેથી શિરોવિરેચન કરવું. એવી જ રીતે ઘ્રીડાઓને હણનારાં વાવડિંગ વગેરે દ્રવ્યોને ગોમૂત્રમાં વાટીને તેઓનાં અવપીડ નસ્યો દેવાં, ઘ્રીડાઓને હણનારાં નસ્ય-દ્રવ્યોને દુર્ગંધી માછલાંઓથી યુક્ત કરીને તેઓના ધૂમેની યોગનાઓ કરવી, ઘ્રીડાઓને હણનારાં ભોજનો દેવાં અને વિવિધ પ્રકારના પીવાના પદાર્થો પણ તેવા જ ગોઠવવા. ૭

સૂર્યાવર્તે વિદ્યાતવ્યં નસ્યકર્મ્માદિ ભેષજમ્ ।
ભોજનં જાઙ્ગલપ્રાયં ક્ષીરાન્નવિકૃતૈર્વૃતમ્ ॥
તથાદ્વિભેદકે વ્યાધૌ પ્રાપ્તમન્યચ યદ્વચેન્ ।
શિરીષમૂલકફલૈસ્વપીડોઽનયોર્હિતઃ ॥
ચંશમૂલકકર્પૂરૈસ્વપીડં પ્રયોજયેત્ ।
અવપીડો હિતશ્ચાત્ર વચામાગધિકાયુતઃ ॥
મધૂકેનાવપીડો વા મધુના સહ સંયુતઃ ।
મનઃશિલાવપીડો વા મધુના ચન્દનેન વા ॥
તેપામન્તે હિતં નસ્યં સર્પિર્મધુરસાન્વિતમ્ ।
સારિવોત્પલકુષ્ઠાનિ મધુકં ચામ્લપેપિતમ્ ॥
સર્પિસ્તૈલયુતો લેપો દ્વયોરપિ સુસ્વાદુઃ ।
અપ એવ પ્રયોક્તવ્યઃ શિરોરોગે કફાન્મકે ॥૮॥

સૂર્યાવર્ત તથા અર્ધાવભેદકની ચિકિત્સા

સૂર્યાવર્ત થયો હોય તો નસ્ય, લેપ, પરિષેક, કવચગ્રહ તથા શિરોબસ્તિ વગેરે ઉપચારો કરવા, જેમાં જંગલી પ્રાણીઓનું માંસ વિશેષ આવે એવું ભોજન દેવું અને દૂધ તથા અન્નના પદાર્થો સાથે ધી પણ તેવું દેવું, કે જે જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસથી પકવેલું હોય.

અર્ધાવભેદક થયો હોય, તો પણ ઉપર પ્રમાણે જ કરવું અને બીજી પણ અવપીડ નસ્ય, દીપિકાતેલ (આ તંત્રના ૨૧મા અધ્યાયના ત્રીજા વિષયમાં કહેલું) તથા શિરોવેધ વગેરે જે ચિકિત્સા

યોગ્ય જણાય, તે પણ કરવી.

સરસડિયાનાં બીજ અને મૂળાનાં બીજથી, અથવા વાંસ, મૂળાનાં બીજ અને કપૂરથી, અથવા વજ અને પીપરથી અવપીડ નસ્ય દેવું, એ ઉપર કહેલા બન્ને રોગો ઉપર હિતકારી થાય છે. મહુડાંના સારને મધથી મિશ્ર કરીને તેવું અથવા મણશીકને મધથી મિશ્ર કરીને તેવું અથવા મણશીકને કંદનથી મિશ્ર કરીને તેવું અવપીડ-નસ્ય દેવું, એ પણ ઉપર કહેલા બન્ને રોગો ઉપર હિતકારી થાય છે.

બન્ને રોગો ઉપર અવપીડ નસ્યો આપ્યા પછી કઠોડ્યાદિ મધુર વર્ગના ક્ષત્રાથ તથા કંકથી પકવેલું ધીનું નસ્ય દેવું.

ઉપલસરી, નીલકમળ, કઠ અને જેઠીમધને કાંજમાં વાટી, ધી તથા તેલથી મિશ્ર કરીને લેપ કરવાથી ઉપર કહેલા બન્ને રોગોમાં સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. (ઉપર કહેલા ધીના નસ્યનો અને આ લેપનો પ્રયોગ વાયુ તથા પિત્તની ઉત્તરાવસ્થામાં કરવો.) કફજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા આ અધ્યાયના ૪થા વિષયમાં જે કે આપી છે. તો પણ તે ઉપર જ આ લેપ કરવો યોગ્ય છે. ૮

અનન્તવાતે કર્તવ્યઃ સૂર્યાવર્તેરિતો વિધિઃ ।

શિરાવ્યથા કર્તવ્યોઽનન્તવાતપ્રશાન્તયે ॥

આહારશ્ચ વિદ્યાતવ્યો વાતપિત્તવિનાશનઃ ।

મધુમસ્તકસંયાવઘૃતપૂરૈશ્ચ ભોજનમ્ ॥ ૯ ॥

અનંતવાતની ચિકિત્સા

અનંતવાત થયેલ હોય, તો સૂર્યાવર્ત ઉપર જે ચિકિત્સા કહી છે તે કરવી. શિરાવેધ કરીને લોહીનું સ્રાવણ પણ કરવું અને વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરનારા આહારની યોજના કરવી. ખાખં અથવા મેસૂર, ચોરમાં અને વેખરનાં ભોજનો દેવાં. ૯

ક્ષીરસર્પિઃ પ્રશંસન્તિ નસ્યે પાને ચ શઙ્ખકે ।

જાઙ્ગલાનાં રસૈઃ સ્નિગ્ધૈરાહારશ્ચાત્ર શસ્યતે ॥

કૃન્ન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા

જે કૃન્ન્ય શિરોરોગ થયો હોય, તો કૃન્નું નિવારણ કરનારા શિરોગસ્તિઓથી, વમનોથી, તથા તીક્ષ્ણ ઢાંગળાઓના પ્રયોગોથી તેનું નિવારણ કરવું. વમનથી જિતાયેલા કૃન્ને લીધે પ્રકાપ પામેલા વાયુને જીતવા માટે એકલું (બીજાં દ્રવ્યોથી મિશ્ર નહિ કરેલું) ધી પાવું, વારંવાર સ્વેદનો કરવાં અને માથાને સ્તિબ્ધ કરીને મહા-કાંના સારતું, ઇંગોળિયાની છાલતું કે મેંદા-શિંગીની છાલતું શિરોવિરેચન દેવું. ખાટી રહેલા કૃન્ને દૂર કરવા ઇંગોળિયાની છાલની તથા મેંદાશિંગીની છાલની વાટા પનાવીને તેઓનો ધુમાડો પાવો. કાયકળના ચૂર્ણનું પ્રથમન નસ્ય દેવું. કૃન્ને હણનારાં દ્રવ્યોથી ગોડવેલા કવચો દેવા. નસોતર, કઠ, પીણ્ડી અથવા ઇંદ્રવારણી, દેવદાર અને શેલિય નામના ખડને પાનીય સારમાં વાટી સંધ્યથી મિશ્ર કરી, સહેવાય તેવાં ગરમ કરીને તેઓનો અસ્તક પર લેપ કરવો. જવના તથા સાઠીઓખાના અન્નને મૃદથી, મરીથી, પીપરથી તથા જવખારથી મિશ્ર કરીને પટોલના, મગના તથા કળથીના ઓસામણ સાથે યોગ્ય માત્રાથી તેનું ભોજન કરાવવું. ૪

ત્રિરોસોગે ત્રિદોષોત્થે ત્રિદોષમો વિષિદિતઃ ।

મર્ષિપાનં વિરોધેણ પુગણં વા દિશન્તિ હિ ॥૫॥

સન્નિપાતજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા

જે ત્રિદોષજન્ય શિરોરોગ થયો હોય, તો એકએક દોષના શિરોરોગને મટાડવા માટે ઉપર જે વિધિઓ કહ્યા છે, તેઓ સપથા મિશ્ર કરીને કરવારૂપ સામાન્ય ચિકિત્સા કરવી અને જનું ધી પાવારૂપ વિશેષ ચિકિત્સા પણ કરવી. ૫
ધ્યયે ક્ષયમાસાય રૂચંત્યો ઘુંઘણો વિધિઃ ॥
પાને નય્યે ચ મર્ષિઃ સ્યાદાતમમૂર્ચં મૃતમ્ ।
ધ્યયન્માપહં વાત્ર મર્ષિઃ પચ્યતમં વિદુઃ ॥૬॥
રક્તાદિક્ષયજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા

જે ક્ષયજન્ય શિરોરોગ થયો હોય, તો

‘રુધિર વગેરેમાંથી દોનો ક્ષય થયો છે’ એ નિદેશ કરીને, જોનો ક્ષય થયો હોય, તેને વૃદ્ધિ આપનારી ચિકિત્સા કરવી. (દૃઢલાક કહે છે, કે આ તંત્રના ૪૧મા અધ્યાયમાં શોષની જે આકાર તથા ઔષધરૂપ ચિકિત્સા કહી છે તે કરવી.) વાયુને હણનારાં દ્રવ્યો તથા મધુર દ્રવ્યોથી પકવેલા ધીનો પીત્તામાં તથા નસ્યમાં ઉપયોગ કરાવવો. (મધુર દ્રવ્યોથી પકવેલા તેલનો પણ પીવામાં તથા નસ્યમાં ઉપયોગ કરાવવો.) આ તંત્રના પરમા અધ્યાયમાં કહેલું ક્ષયજન્ય ખાંસીને હણનારાં ધી પણ આ રોગ ઉપર અસંત પથ્ય ગણાય છે (કાકોડ્યાદિવર્ગનો કદક નાખી શેરડીનો રસ, જળ અને દૂધમાં ધી પકવી સાકરથી મિશ્ર કરીને પ્રભાતમાં પાવામાં આવે, તો તેથી ક્ષયજન્ય ખાંસી મટી જાય છે.) ૬

કૃમિર્મિર્મધ્યમાણસ્ય વક્ષ્યતે શિસ્તઃ ક્રિયા ।

નસ્યે હિ શોણિતં દ્વાત્તેન મૃદ્ધન્તિ જન્તવઃ ॥

મત્તાઃ શોણિતગન્ધેન સમાયાન્તિ યતસ્તતઃ ।

તેષાં નિર્દરણં કાર્ગ્યં તતો મૃદ્ધિરિરેચનૈઃ ॥

હમ્યગ્નિપ્રુચ્ચીજૈર્વા કાંસ્યનીલીમમાયુતૈઃ ।

કૃમિર્નૈરવપીઠંધ મૂતપિઠંરૂપાચરેન્ ॥

પૂતિમત્પ્યુતાન્ પૂમાન્કૃમિમાંથ પ્રયોજયેન્ ।

ભોજનાનિ કૃમિમાનિ પાનાનિ વિનિધાનિ ચાજા ॥

કૃમિજન્ય શિરોરોગની ચિકિત્સા

છીડાઓએ ખવાતા માથાની ચિકિત્સાઓ આ તંત્રમાં આગળ જતાં પણ કહેવામાં આવશે. જે કૃમિજન્ય શિરોરોગ થયો હોય, તો લોહીનું નસ્ય દેવું. લોહીનું નસ્ય દેવાથી છીડાઓ લોહીના ગંધ વડે મૂછિત તથા મત થઈને ચોતરફથી નાકનાં ઓત વગેરેમાં આવે છે. આ પ્રમાણે છીડાઓ નાકના ઓત વગેરેમાં આવે, ત્યારે પીછી વગેરે સાધન વડે તેઓને ખદાર કાઢી લેવા. જ્યોને પીછી વગેરે સાધન લાગુ પડે નહિ, તેઓને ખદાર કાઢવા માટે વાવડિંગ, મગી,

ચિકિત્સાઓ કહેવામાં આવ્યાં છે. ૧૨

(શાલાક્યતંત્ર સમાપ્ત)

કૌમારભૃત્યતંત્ર^૧

અધ્યાય ૨૭ મે

અથાતો નવગ્રહાકૃતિવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યા-
વ્યાસ્યામઃ । યથૌવાચ મગધાનુ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'નવગ્રહાકૃતિ-
વિજ્ઞાનીય'^૨ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્ત-
રિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ચાલગ્રહાણાં વિજ્ઞાનં સાધનં ચાપ્યનન્તરમ્ ।

ઉત્પત્તિ કારણં ચૈવ સુશ્રુતકમનાઃ શ્રુણુ ॥૨॥

બાળગ્રહોના વળગાડનાં ચિહ્નો

કહેવાની પ્રતિજ્ઞા

હે સુશ્રુત ! હવે બાળગ્રહોને બાળગ્રહોના
વળગાડ થવાનાં ચિહ્નો, વળગાડ ટાળવાના
ઉપાયો, બાળગ્રહોની ઉત્પત્તિ અને તેઓના
વળગાડ થવાનાં કારણો કહું છું, તે એકાગ્ર ચિત્તથી
સંભળો. (મોટી ઉંમરનાં માણસોને દેવ વગેરેના
જે વળગાડો થાય છે, તેઓ વિષે તો ભૂતવિદ્યા-
તંત્રમાં કહેવામાં આવશે.) ૨

સ્કન્દગ્રહસ્તુ પ્રથમઃ સ્કન્દાપસ્માર એવ ચ ।

શકુની રેવતી ચૈવ પૂતના ચાન્ધપૂતના ॥

૧ બાળગ્રહોને ઉછેરવાના પ્રકારો, ધાવણના દોષોને
શુદ્ધ કરવાના પ્રકારો અને દુષ્ટ ધાવણથી કે બાળગ્રહોના
વળગાડથી ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાધિઓને શાંત કરવાના
પ્રકારો ઇત્યાદિ સવળા વિષયો જેમાં આવે છે, તે કૌમાર-
ભૃત્યતંત્ર કહેવાય છે. આ વિષયોમાં જેટલા શારીરસ્થા-
નાદિકમાં કહેવાઈ ગયા છે, તેઓને છોડી દઈને બાકીના
વિષયોનું આ તંત્રમાં નિરૂપણ કરવામાં આવશે. સૂત્ર-
સ્થાનના પહેલા અધ્યાયનો ૮મો વિષય નથા ત્રીજા
અધ્યાયનો ૮મો વિષય વંચો.

૨ બાળગ્રહોના વળગાડના જુદાંજુદાં ચિહ્નો તથા
તે વળગાડોની સામાન્ય ચિકિત્સા વિષેનો.

પૂતના શીતનામ્ની ચ તથૈવ મુલમણ્ડિકા ।

નવમો નૈગમેષ્વ યઃ પિતૃગ્રહસંજિતઃ ॥૩॥

નવ બાળગ્રહોનાં નામો

સ્કંદ, સ્કંધાપસ્માર, શકુની, રેવતી, પૂતના,
અંધપૂતના, શીતપૂતના, મુખમંડિકા, અને નૈગ-
મેષ, એ નવ બાળગ્રહો કહેવાય છે. નવમો નૈગમેષ
નામનો બાળગ્રહ 'પિતૃગ્રહ' એ નામથી પણ
જાણખાય છે. ૩

ધાત્રીમાત્રોઃ પ્રાક્ષપ્રદિષ્ટાપચારા-

ચ્છૌચપ્રણામ્જ્જલાચારહીનાન્ ।

ત્રસ્તાન્ હૃદ્યાંસ્તર્જિતાન્કન્દિતાન્ચા

પૂજાહેતોર્હિંસ્પુરેતે કુમારાન્ ॥ ૪ ॥

બાળગ્રહો બાળકોને શા કારણથી વળગે છે ?

માતાની અને ધાવ આદિની કર્તવ્યમાં ભૂલો,
કે જ્યો શારીરસ્થાનના ૧૦મા અધ્યાયમાં
સૂચવવામાં આવી છે, તેઓથી બાળગ્રહો બાળકોને
પીડે છે. જ્યોને વિષામૂત્ર વગેરે ધોઈને બરાબર
સ્વચ્છ રાખવામાં ન આવતા હોય, જ્યોને
મંગતોથી તથા આચારોથી રહિત રાખવામાં
આવતા હોય, જ્યો ત્રાસ પામેલા હોય, જ્યો
અત્યંત રાજી થયેલા હોય, જ્યોને ઘોઈએ
બિવડાવેલા હોય અને જ્યો અત્યંત રોવરવેલા
કે રોવા લાગેલા હોય, એવા બાળકોનાં શરીરોમાં
બાળગ્રહો પોતાના પૂજનના લોભથી તથા
બલિદાન મેળવવાના લોભથી પ્રવેશ કરીને તેઓ
પીડે છે. (બાળગ્રહોને પણ પીડે છે.) ૪

ઐશ્વર્યસ્થાસ્તે ન શક્યા વિશન્તો

દેહં દ્રઢું માનુષૈર્વિશ્વરૂપાઃ ।

આમં વાક્યં તત્સમીક્ષ્યામિધાસ્યે

લિજ્જાન્યેષાં યાનિ દેહે મવન્તિ ॥૫॥

શરીરમાં પેસતા બાળગ્રહોની પરીક્ષા

અણિમા આદિ ઐશ્વર્યવાળા હોવાને લીધે,
અનેક રૂપો ધરવાની શક્તિવાળા અને તેવાં
રૂપોથી બાળકોનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરતા એ

શતાવરી તિલાન્કુષ્ણાન્મધુકં નીલમુત્પલમ્ ।
 દૂર્ગં પુનર્નવા ચૈવ લેપે સાધ્યપચારયેત્ ॥
 મહાસુગન્ધામથના પાલિર્દા ચામ્લપેપિતામ્ ।
 શીતાશ્વાત્ર પરીપેમાનુ પ્રદેહાનુત્ર યોજયેત્ ।
 અવપીઢશ્ચ દયોઽત્ર સ્વર્ગ્યાર્ત્તનિવારણ ॥૧૦॥

શખન્ની ચિકિત્સા

શખક થયેલ હોય, તો નરચખા તથા
 પીવામા દૂધને મથીને ઠાંઠેના વીની યોજના
 કરવી જ ગની પ્રાણીઓના માસોના સિતગરસા
 ઓથી આટાર કરાવેલો શતાવરી, કાળા તવ,
 જઠીમધ, નીલકમળ, દૂર્વા અને સાટાડી અથવા
 નારવેલ અને સફેદ ગરણીને ઠાંઠામા વાગીને
 તેનો લેપ કરવો કઠિાદ્યાદિવગેરે ગણેના શીતળ
 સિચનોની તથા શીતળ પ્રવેષોની પણ યોજના
 કરવી સૂર્યાવર્તાતુ નિવારણ કરનારા જે અવપીઢ
 નરચો કહ્યા છે, તેઓની પણ યોજનાઓ કરવી ૧૦
 કૃમિશ્લેષકૃતૌ હિત્વા શિરોરોગેષુ બુદ્ધિમાન ।
 મધુતૈલસમાયુક્તૌ શિરાસ્પતિવિરેચયેત્ ।
 પશ્ચાત્સર્પતૈલેન તતો નસ્ય પ્રયોજયેત્ ॥
 નચેચ્છાન્તિ વ્રજન્ત્યેન સ્લિગ્ધસિન્નાસ્તતો મિપર ।
 પશ્ચાદુપાચરેત્સમ્પક શિરાણામથ મોક્ષણે ॥૧૧॥
 કૃમિજન્ય અને રક્તાદિક્ષયજન્ય શિરોરોગો
 સિવાય બીજા શિરોરોગોની સામાન્ય

ચિકિત્સા

કૃમિજન્ય શિરોરોગ અને રક્તાદિક્ષયજન્ય
 શિરોરોગ સિવાય બીજા શિરોરોગોમા
 બુદ્ધિમાન વૈવે મધ તથા તેવથી મિશ્ર કરેલા
 શિરોવિરેચન દ્રવ્યોના નરચો આપીને મસ્તકોને
 સારી પેઢે ઢોપોથી ખાતી કરવા અને પછી સર
 સિયા તેવતુ નરચ દેવુ આમ કયાં છતાં રોગ
 શાત ન થાય, તો પછી સ્નેહન તથા સ્વેદન કરી
 શિરાવેલ કરીને વોહીતુ આવણુ કરવુ ૧૧
 વસ્ત્રપતિર્નરોગા દશાદશ કર્ણજા ।
 ઈકત્રિંશદ્ વ્રાગગતાઃ શિસ્ત્યેકાદશૈવ તુ ॥

ઇતિ નિસ્તરતો દષ્ટા. સલ્મળચિકિત્સિતા ।
 સહિતાયામભિહિતાઃ સમપર્ષિર્મુલામયા ॥
 एतावन्तो यथाभूतमुत्तमाङ्गता गदा ।
 अस्मिच्छास्त्रे निगदिता.सह्यचारपचिकित्सितै १२
 શાલાક્યતત્રનો ઉપસંહાર

આ પ્રમાણે છોતેર નેત્રરોગોનુ, અશ્રાવીસ
 કણુરોગોનુ, એકત્રીસ નાસિકારોગોનુ અને અગિ
 ચાર શિરોરોગોનુ-તેઓનાં લક્ષણો સહિત તથા
 ચિકિત્સાઓ સહિત નિરૂપણુ કર્યું, કે જે નિરૂપણુ
 વિદેહાદિરચિત શાલાક્યશાસ્ત્રોમા વિસ્તારથી
 કરવામા આવ્યું છે સહસ્ર પ્રકારના મુખરોગો,
 કે જેઓ વિદેહાદિકૃત શાલાક્યશાસ્ત્રોમા લખેના
 છે, તેઓનુ લક્ષણો સહિત તથા ચિકિત્સાઓ
 સહિત નિરૂપણુ તો અખેએ અમારી પચસ્યા
 નાત્મક સહિતામાજ આવેલું છે, તેથી આ તત્રમા
 તેની પુનરુક્તિ કરી નથી (નિદાનસ્થાનના ૧૬મા
 અધ્યાયના બીજા વિષયમા પાસઠ મુખરોગો
 ગણાવ્યા છે અને ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૨મા
 અધ્યાયમા તેઓની જ ચિકિત્સાઓ કહી છે માટે
 આ અથ પ્રમાણે તો મુખરોગોની સખ્યા પાસઠની
 જ થાય છે એ સખ્યામા અથાતરો ઉપરથી
 દત્તવિદ્રધિનામના એક દત્તમૂનર રોગને ઉમેરીએ
 અને એકવૃદ્ધને તથા વૃદ્ધને જુદા ગણીએ, તો જ
 સહસ્રની સખ્યા પૂરી થાય નિદાનસ્થાનના
 ૧૬મા અધ્યાયનો ૪૬મો વિષય વાંચો)
 ઉત્તમાગ કે જે મુખ, નેત્ર, કાન, નાક અને મસ્તક
 એ સર્વ અવયવોના સમુદાયરૂપ છે, તેમા થતા
 રોગોનો જે બહુ જ ખારીખીથી વિચાર કરીએ તો
 તે રોગો અસખ્યાત થઈ જાય એમ છે, માટે
 ચિકિત્સાના ઉપયોગ માટે સ્પૂગ પણ પૂર્ણ થાય,
 એવા વિચારથી તેઓને ટૂંકામા લઈને આ
 શાસ્ત્રમા તેઓની સખ્યાઓ, લક્ષણાદિક તથા

ચિકિત્સાઓ કહેવામાં આવ્યાં છે. ૧૨
(શાલાક્યતંત્ર સમાપ્ત)
કૌમારભૃત્યતંત્ર^૧

અધ્યાય ૨૭ મો

અથાતો નવગ્રહાકૃતિવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં વ્યા-
ખ્યાસ્યામઃ । યથૌવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'નવગ્રહાકૃતિ-
વિજ્ઞાનીય'^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્ત-
રિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ચાલગ્રહાણાં વિજ્ઞાનં સાધનં ચાપ્યનન્તરમ્ ।
ઉત્પત્તિં કારણં ચૈવ સુશ્રુતકમનાઃ શ્રુણુ ॥૨॥

બાળગ્રહોના વળગાડનાં ચિહ્નો
કહેવાની પ્રતિજ્ઞા

હે સુશ્રુત ! હવે બાળકોને બાળગ્રહોનો
વળગાડ થવાનાં ચિહ્નો, વળગાડ ટાળવાના
ઉપાયો, બાળગ્રહોની ઉત્પત્તિ અને તેઓનો
વળગાડ થવાનાં કારણો કહું છું, તે એકાગ્ર ચિત્તથી
સાંભળો. (મોટી ઉંમરનાં માણસોને દેવ વગેરેના
જે વળગાડો થાય છે, તેઓ વિષે તો ભૂતવિદ્યા-
તંત્રમાં કહેવામાં આવશે.) ૨

સ્કન્દગ્રહસ્તુ પ્રથમઃ સ્કન્દાપસ્માર એવ ચ ।
શકુની રેવતી ચૈવ પૂતના ચાન્ધપૂતના ॥

૧ બાળકોને ઉછેરવાના પ્રકારો, ધાવણના દોષોને
શુદ્ધ કરવાના પ્રકારો અને હુષ્ટ ધાવણથી કે બાળગ્રહોના
વળગાડથી ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાધિઓને શાંત કરવાના
પ્રકારો ઇત્યાદિ સઘળા વિષયો જેમાં આવે છે, તે કૌમાર-
ભૃત્યતંત્ર કહેવાય છે. આ વિષયોમાં જેટલા શારીરસ્થા-
નાદિકમાં કહેવાઈ ગયા છે, તેઓને ઓડી ઈતે બાળકોના
વિષયોનું આ તંત્રમાં નિરૂપણ કરવામાં આવશે. સૂત્ર-
સ્થાનના પહેલા અધ્યાયનો ૮મો વિષય તથા ત્રીજા
અધ્યાયનો ૮મો વિષય વાંચો.

૨ બાળગ્રહોના વળગાડનાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં ચિહ્નો તથા
તે વળગાડોની સામાન્ય ચિકિત્સા વિષેનો.

પૂતના શીતનામ્ની ચ તથૈવ મુલમણ્ડિકા ।
નવમો નૈગમેષ્વ યઃ પિતૃગ્રહસંજ્ઞિતઃ ॥૩॥

નવ બાળગ્રહોનાં નામો

સ્કંદ, સ્કંધાપસ્માર, શકુની, રેવતી, પૂતના,
અંધપૂતના, શીતપૂતના, મુખમંડિકા, અને નૈગ-
મેષ, એ નવ બાળગ્રહો કહેવાય છે. નવમો નૈગમેષ
નામનો બાળગ્રહ 'પિતૃગ્રહ' એ નામથી પણ
જાણખાય છે. ૩

ધાત્રીમાત્રોઃ પ્રાક્ત્રદિષ્ટાપચારા-

ચ્છૌચમ્રદાન્મજ્જલાચારહીનાન્ ।

ત્રસ્તાન્ હૃદ્યાંસ્તર્જિતાન્કન્દિતાન્વા

પૂજાહેતોર્હિસ્પુરેતે કુમારાન્ ॥૪॥

બાળગ્રહો બાળકોને શા કારણથી વળગે છે ?

માતાની અને ધાવ આદિની કર્તવ્યમાં ભૂલો,
કે જ્યો શારીરસ્થાનના ૧૦મા અધ્યાયમાં
સૂચવવામાં આવી છે, તેઓથી બાળગ્રહો બાળકોને
પીડે છે. જ્યોને વિષામૂત્ર વગેરે ધોઈને બરાબર
સ્વચ્છ રાખવામાં ન આવતા હોય, જ્યોને
મંગલોથી તથા આચારોથી રહિત રાખવામાં
આવતા હોય, જ્યો ત્રાસ પામેલા હોય, જ્યો
અત્યંત રાજી થયેલા હોય, જ્યોને ઠાઈએ
ખિવડાવેલા હોય અને જ્યો અત્યંત રોવરાવેલા
કે રોવા લાગેલા હોય, એવા બાળકોનાં શરીરોમાં
બાળગ્રહો પોતાના પૂજનના લોભથી તથા
બલિદાન મેળવવાના લોભથી પ્રવેશ કરીને તેઓ
પીડે છે. (બાળકોને પણ પીડે છે.) ૪

ઐશ્વર્યસ્થાસ્તે ન શક્યા વિશન્તો

દેહં દ્રુષ્ટુ માનુષૈર્વિશ્વરૂપાઃ ।

આસં વાક્યં તત્સમીક્ષ્યામિધાસ્યે

લિજ્ઞાન્યેષાં યાનિ દેહે ભવન્તિ ॥૫॥

શરીરમાં પેસતા બાળગ્રહોની પરીક્ષા

અણિમા આદિ ઐશ્વર્યવાળા હોવાને લીધે,
અનેક રૂપો ધરવાની શક્તિવાળા અને તેવાં
રૂપોથી બાળકોનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરતા એ

શતાવરી તિલાન્કુષાન્મધુકં નીલમુપલમ્ ।
 દૂર્વા પુનર્નવાં ચૈવ લેપે સાધ્વચાસ્યેત્ ॥
 મહાસુગન્ધામથવા પાલિર્દાં ચામ્લપેપિતામ્ ।
 શીતાંશ્વાચ પરીપેકાન્ પ્રદેહાનન્ત્ર યોજયેત્ ।
 અવપીઢથ દેયોઞ્ચ સ્વર્ણાવર્ચનિવાગ્નઃ ॥૧૦॥

શંખકની ચિકિત્સા

શંખક થયેલ હોય, તો નસ્યમાં તથા
 ખીવામાં દૂધને મથીને કાઢેલા ધીની યોજના
 કરવી. જંગલી પ્રાણીઓનાં મસિના સ્નિગ્ધ રસા-
 ઓથી આહાર કરાવવો. શનાવરી, કાળા તલ,
 બઠીમધ, નીલકમળ, દૂર્વા અને સાટોડી અથવા
 નારવેલ અને સફેદ ગરણીને કાંજમાં વાટીને
 તેના લેપ કરવો. કઠિાક્યાદિવગેરે ગણુના શીતળ
 સિંચનોની તથા શીતળ પ્રદેપોની પણ યોજના
 કરવી. સુર્ણવર્તનું નિતારણ કરનારાં જે અવપીડ-
 નસ્યો કષ્ટાં છે, તેઓની પણ યોજનાઓ કરવી. ૧૦

કૃમિક્ષયકૃતૌ હિત્વા શિરોરોગેષુ વૃદ્ધિમાન્ ।
 મધુતૈલસમાયુક્તૈઃ શિરાંસ્પતિવિરેચયેત્ ।
 પથ્થાત્સર્પપતૈલેન તતો નસ્યં પ્રયોજયેત્ ॥
 નચેચ્છાન્તિ વ્રજન્વેયં સ્નિગ્ધસિગ્ધાન્તતો મિપરુ ।
 પથ્થાદુપાચરેત્સમ્પરુ શિરાણામથ મોઘળૈઃ ॥૧૧॥

કૃમિજન્ય અને રક્તાદિક્ષયજન્ય શિરોરોગો
 સિવાય બીજા શિરોરોગની સામાન્ય
 ચિકિત્સા

કૃમિજન્ય શિરોરોગ અને રક્તાદિક્ષયજન્ય
 શિરોરોગ સિવાય બીજા શિરોરોગોમાં
 બુદ્ધિમાન વૈદે મધ તથા તેલથી મિશ્ર કરેલાં
 શિરોવિરેચન દ્રવ્યોનાં નસ્યો આપીને મસ્તકને
 સારી પેઠે ઢાંધેથી ખાલી કરવાં અને પછી સર-
 સિયા તેલનું નસ્ય દેવું. આમ કર્યા છતાં રોગ
 શાંત ન થાય, તો પછી સ્નેહન તથા સ્વેદન કરી
 શિરોવેધ ઠરીને ઢોહીનું આવણ કરવું. ૧૧

પટ્સત્પતિર્નવરોગા દશાષ્ટાદશ કર્ણજાઃ ।
 શ્કર્ણત્રિશ્દ્ઘ્રાણગતાઃ શિરમ્થેકાદશૈવ તુ ॥

ઇતિ વિસ્તરતો દૃષ્ટાઃ સલક્ષણચિકિત્મિતાઃ ।
 સંહિતાયામભિહિતાઃ સપ્તપટ્ટિર્મુશ્વામયાઃ ॥
 एतावन्तो ययाम्भूलमुचमाङ्गमना गदाः ।
 अम्मिच्छास्त्रे निगदिताः सङ्ख्यारूपचिकित्सितैः १२

શાલાક્યતંત્રનો ઉપસંહાર

આ પ્રમાણે હોતેર નેત્રરોગોનું, અઘાવીસ
 કણુરોગોનું, એકત્રીસ નાસિકારોગોનું અને અગિ-
 ચાર શિરોરોગોનું-તેઓનાં લક્ષણો સહિત તથા
 ચિકિત્સાઓ સહિત નિરૂપણ કર્યું, કે જે નિરૂપણ
 વિદેહાદિરચિત શાલાક્યશાસ્ત્રોમાં વિસ્તારથી
 કરવામાં આવ્યું છે. સડસડ પ્રકારના મુખરોગો,
 કે જેઓ વિદેહાદિકૃત શાલાક્યશાસ્ત્રોમાં લખેલા
 છે, તેઓનું લક્ષણો સહિત તથા ચિકિત્સાઓ
 સહિત નિરૂપણ તો અમોએ અમારી પંચસ્થા-
 નાત્મક સંહિતામાંજ આપેલું છે, તેથી આ તંત્રમાં
 તેની પ્રતરક્તિ કરી નથી. (નિદાનસ્થાનના ૧૬મા
 અધ્યાયના બીજા વિષયમાં પાંસડ મુખરોગો
 ગણાવ્યા છે અને ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૨મા
 અધ્યાયમાં તેઓનીજ ચિકિત્સાઓ કહી છે; માટે
 આ અંથ પ્રમાણે તો મુખરોગોની સંખ્યા પાંસડની
 જ થાય છે. એ સંખ્યામાં અંથાંતરે ઉપરથી
 હંતવિદ્રધિનામના એક હંતમૂલજ રોગને ઉમેરીએ
 અને એકવૃંદને તથા વૃંદને બુદ્ધા ગણીએ, તો જ
 સડસડની સંખ્યા પૂરી થાય. નિદાનસ્થાનના
 ૧૬મા અધ્યાયનો ૪૬મો વિષય વાંચો.)
 ઉત્તાંગ કે જે મુખ, નેત્ર, કાન, નાક અને મસ્તક
 એ સર્વ અવયવોના સમુદાયરૂપ છે, તેમાં યદા
 રોગોનો જે બુદ્ધ જ ખારીટીથી વિચાર કરીએ તો
 તે રોગો અસંખ્યાત યદ્ય બળ એમ છે; માટે
 ચિકિત્સાના ઉપયોગ માટે સ્થૂળ પણ પૂર્ણ થાય,
 એવા વિચારથી તેઓને ટૂંકામાં લઈને આ
 શાસ્ત્રમાં તેઓની સંખ્યાઓ, લક્ષણાદિક તથા

દુર્વર્ણઃ સતતમધઃશયોઽમ્લગન્ધિ-

સ્તં દ્રુયુર્નેતુ મિષજોઽન્ધપૂતનાર્ત્તમ્ ॥૧૧॥

અન્ધપૂતનાના વળગાડનાં ચિહ્નો

જે બાળક સ્તન ધાવવા ઉપર અરુચિવાળો, ખરાબ ગંધવાળો, સર્વદા કાંધે નોંદે સૂવાની ટેવવાળો તથા ખાટી ગંધવાળો થઈ ગયો હોય અને અતિસાર, ખાંસી, હેડથી કાનટી તથા જ્વરથી પીડાયા કરતો હોય, તો બાળકુદે તેને અન્ધપૂતના નામના બાલચક્રનો વળગાડ થયો છે.

ઉદ્વિગ્નો મૃગમતિવેપને પ્રહ્યાન્

સંલીનઃ સ્વપિતિ ચ યસ્ય ચાન્દ્રકૂજઃ ।

વિસ્વાક્ષો મૃગમતિસાર્યતે ચ યસ્તં

જાનીયાદ્વિપગિહ શીતપૂતનાર્ત્તમ્ ॥૧૨॥

શીતપૂતનાના વળગાડનાં ચિહ્નો

જે બાળક બહુ ઉદ્વેગ પામીને અત્યંત ધ્રુજતો હોય, રોતો હોય, શયનમાં લીન બનેો થઈ સૂઈ રહેતો હોય તથા કાયા માંસના બેવા ગંધવાળો થઈ ગયો હોય અને તેને વારંવાર ઘણા પાતળો દસ્ત ઊતર્યા કરતો હોય તથા પેટમાં આંતરડાંઓનો અવાજ થયા કરતો હોય, તો બાળકુદે તેને શીતપૂતના નામના બાળચક્રનો વળગાડ થયો છે. ૧૨

મ્લનાઙ્ગઃ મુરુચિરપાણિપાદવક્રો

વહ્નાશી કલુપશિરાવૃતોદરો યઃ ।

સોદ્વેગો ભવતિ ચ મૂત્રતુલ્યગન્ધઃ

સ જ્વેયઃ શિશુરથ વક્ત્રમણ્ડિકાર્ત્તઃ ॥

મુખમંડિકાના વળગાડનાં ચિહ્નો

જે બાળકનાં અંગો ગ્લાનિ પામ્યાં હોય, હાથપગ તથા મોઢું અત્યંત સુંદર દેખાતાં હોય, ઝાઝું ખાવાની ટેવ પડી ગઈ હોય, પેટ મલિન શિરાઓથી વ્યાપ્ત થઈ ગયું હોય, વારંવાર ઉદ્વેગની પ્રાપ્તિ બેવામાં આવતી હોય અને શરીરમાં મૂત્રના બેવી ગંધવાળો થઈ ગયો હોય, તો બાળકુદે તે બાળકને મુખમંડિકા નામના

બાળચક્રનો વળગાડ થયો છે. ૧૩

યઃ ફેનં વ્રમતિ વિનમ્યતે ચ મધ્યે

સોદ્વેગં ચિલપતિ ચોર્ધ્વમીક્ષમાણઃ ।

જ્વર્યેત વ્રતતમથો વસાસગન્ધિ-

નિઃસંત્રો ભવતિ હિ નૈગમેપજુષ્ટઃ ॥૧૪॥

નૈગમેપના વળગાડનાં ચિહ્નો

જે બાળક શીષ્ણને ઓઝ્યા કરતો હોય, શરીરના મધ્ય ભાગમાં નમી જતો હોય, ઉદ્વેગ પામી ઊંચે બેઈને રોયા કરતો હોય, અત્યંત જ્વરથી પીડાતો હોય, ગરબીના બેવી ગંધવાળો થઈ ગયો હોય અને બેશાન થઈ જતો હોય, તો બાળકુદે તેને નૈગમેપ નામના બાળચક્રનો વળગાડ થયો છે. ૧૪

પ્રસ્તવ્યો યઃ સ્તનદ્રેષી મુલ્યતે ચાવિશ્નુદ્ધુઃ ।

તં વાલં નચ્ચિગદ્ધન્તિ ગ્રહઃ સમ્પૂર્ણલક્ષણઃ ॥૧૫॥

બાળચક્રના અસાધ્ય વળગાડનું લક્ષણ

જે બાળક અક્રુડ થઈ ગયો હોય, સ્તન ધાવવા ઉપર અરુચિ જ ધરાવતો હોય, વારંવાર બેલાન થઈ જતો હોય, વારંવાર ગભરાતો હોય, વારંવાર આવેશ પામ્યા કરતો હોય અને ઉપર કહેલા વળગાડનાં ચિહ્નો સંપૂર્ણ દેખાતાં હોય, તો બાળકુદે વળગેલો બાળચક્ર તે બાળકને થોડી મુદતમાં મારી જ નાખશે. ૧૫

વિપરીતમતઃ સાધ્યં ચિકિત્સેદચિરાદિત્તમ્ ॥૧૬॥

બાલચક્રના સાધ્ય વળગાડનું લક્ષણ

બાળક અક્રુડ ન થઈ ગયો હોય, ધાવતો હોય, ક્રોધ વખતે જ બેલાન થઈ જતો હોય, ક્રોધ વખતે જ ગભરાતો હોય, ક્રોધ વખતે જ આવેશ પામતો હોય અને વળગાડનાં સઘળાં ચિહ્નોવાળો ન હોય તથા થોડા સમયથી જ પીડાયો હોય, તો તેને થયેલો વળગાડ સાધ્ય સમજી વૈદે તેની ચિકિત્સા કરવી. ૧૬

ગૃહે પુરાણહવિપામ્યજ્ય વાલં શુચૌ શુચિઃ ॥

સર્પપાન્ ગ્રકિરેત્તેષાં તૈલૈર્દીપં ચ કારયેત્ ।

બાળગ્રહો, માણસોને પ્રત્યક્ષ થતા નથી; માટે હું શિષ્ટ (સત્યવાદી) લેહિનાં વચનોના વિચાર કરીને તે બાળગ્રહોનાં ચિહ્નો કહું છું, કે જે ચિહ્નો બાળકોનાં શરીરમાં થાય છે. ૫

શ્નાયુઃ ક્ષતજસગન્ધિકઃ સ્તનદ્વિદ્
વક્રાસ્યો હતચલિતૈકપદ્મનેત્રઃ ।

ઉદ્વિગ્નઃ સુલુલિતચક્ષુર્નળપરીદી

સ્કન્દાત્તો ભવતિ ચ ગાદ્મુષ્ટિર્ચર્ચાઃ ॥૬॥

સ્કંદના વળગાડનાં ચિહ્નો

જે બાળક સણેલી આંખોવાળો, લોહીના જેવી ગંધવાળો, સ્તન ધાવવા ઉપર અરુચિવાળો, વાંકા મોઢાવાળો, જની એક પાંપણ બરાબર દેખાતી તથા ચક્ષિત થતી હોય એવો, ઉદ્વિગ્ન પામેલો, પાણીથી ભરાયેલાં નેત્રોવાળો, થોડું શનાઈ, દૃઢ મૂઠીઓવાળો અને કઠણ વિષાવાળો થઈ ગયો હોય, તો બાળુકું કે તેને સ્કંદ નામના બાળગ્રહનો વળગાડ થયો છે. ૬

નિઃસંજો ભવતિ પુનર્ભવેત્સંસંજઃ

સંસંજઃ કરચરણેથ નૃત્યતીવ ।

વિષ્મૃતે સુજતિ વિનય જુમ્ભમાણઃ

ફેનં ચ પ્રમૃજતિ તત્સલામિપત્રઃ ॥૭॥

સ્કંદાપરમારના વળગાડનાં ચિહ્નો

જે બાળક સંજાવગરનો થઈ જતો હોય, વળી સંજાવાળો થતો હોય, વેગવાળો થઈ જતો હોય, હાથપગથી બણે નાચતો હોય એવો દેખાતો હોય, જાંઘા સ્વરથી બરાડા પાડીને વિષા તથા ભૂત કરતો હોય, બગાસાં ખાધા કરતો હોય અને મોઢામાંથી ફીણ કાઢ્યા કરતો હોય, તો બાળુકું કે તેને સ્કંદાપરમાર નામના બાળગ્રહનો વળગાડ થયો છે. ૭

સસ્તાહ્નો મયચકિતો વિહજ્જગન્ધિઃ

સંસ્રાવિગ્નપરિપીડિતઃ સમન્તાત્ ।

સ્ફોટૈથ પ્રતતતતુઃ સદાહપાર્શ્વ-

વિગ્નેયો ભવતિ શિશુઃ ક્ષતઃ ગ્રહુન્યા ॥૮॥

શકુનીના વળગાડનાં ચિહ્નો

જે બાળક શિથિલ અંગોવાળો, બધથી ચકિત થઈ જતો, માંસલક્ષક પક્ષીના અથવા જલચર પક્ષીના જેવા ગંધવાળો, ચામેર આવવાળો પ્રણેથી પીડાયેલો અને બળતરતો તથા પાકવાળા ફાડલાઓથી વ્યાપ્ત શરીરવાળો થઈ ગયો હોય, તો બાળુકું કે તેને શકુની નામના બાળગ્રહનો વળગાડ થયો છે. ૮

રક્તાસ્યો હસ્તિમલોડતિપાણ્ડુદેહઃ

શ્યાવો વા જ્વરમુલપાકવેદનાર્તઃ ।

રેવત્યા વ્યથિતતનુશ્ચ કર્ણનાસં

મૃદનાતિ ધ્રુવમમિપીડિતઃ કુમારઃ ॥૯॥

રેવતીના વળગાડનાં ચિહ્નો

જે બાળક રાતા મોઢાવાળો, લીલા વર્ણની વિષાવાળો, અત્યંત પાંડું વર્ણવાળો અથવા શ્યામવર્ણવાળો અને જ્વર તથા મોઢું પાકવાની વેદનાથી પીડાયેલો હોય; તેમ જ શરીરમાં વ્યથાને લીધે કાન તથા નાકને મસળી નાખતો હોય, તો બાળુકું કે તેને રેવતી નામના બાળગ્રહનો વળગાડ થયો છે. ૯

સસ્તાહ્નઃ સ્વપિતિ સુર્વં દિવા ન રાત્રી

વિદ્ મિન્નં સુજતિ ચ કાકતુલ્યગન્ધિઃ ।

છર્વાતો હપિતતનુરુહઃ કુમાર-

સ્તુષ્ણાલુર્ભવતિ ચ પૂતનાગૃહીતઃ ॥૧૦॥

પૂતનાના વળગાડનાં ચિહ્નો

જે બાળક શિથિલ અંગોવાળો થઈ ગયો હોય, રાતે કે દિવસે પણ સુષ્ણે સૂતો ન હોય, પાતળા ઝાડાવાળો થઈ ગયો હોય, કાગડાના જેવા ગંધવાળો થઈ ગયો હોય, ઊઘટીઓથી પીડાતો હોય, વારંવાર તરસ્યો થયા કરતો હોય અને તેનાં રવાડાં વારંવાર જામાં થઈ જતાં હોય, તો બાળુકું કે તેને પૂતના નામના બાળગ્રહનો વળગાડ થયો છે. ૧૦

યો દેષ્ટિ સ્તનમતિમારકામદિકા-

છર્ત્રીમિજ્યૈરસહિતામિર્યમાનઃ ।

હોર-માળા

ગળો, આસોદરો, ખીજડી, ખીજીના કાંટા અને ઇંદ્રવારણીનાં મૂળને દોરામાં ગૂંથીને તેની માળા પહેરાવી રખાવવાથી સ્કંદગ્રહના વળગાડ-વાળા બાળકનું હિત થાય છે. ૬

સ્કાનિ માલ્યાનિ તથા પતાકા

સ્કતાશ્ચ ગન્ધા વિવિધાશ્ચ મધ્યાઃ ।

ઘન્ટા ચ દેવાય ત્રલિર્નિવેદ્યઃ

સકુકુટઃ સ્કન્દગ્રહે હિતાય ॥

જ્ઞાનં ત્રિરાત્રં નિશિ ચન્દ્રેષુ

કુર્યત્પિપ્પુનઃ શાલિયર્વેર્નવસ્તુ ।

અન્નિશ્ચ ગાયત્ર્યભિમન્ત્રિતાભિઃ

પ્રજ્વાલનં ચાહુતિમિશ્ચ વ્રહેઃ ॥૭॥

બલિદાન, સ્નાન તથા હોમ

રાતાં પુષ્પો, રાત્રી પતાકાઓ, રાતાં સુગંધી લેપનો, વિવિધ લક્ષ્યો, ઘંટા અને ફકડાનો ચૌટામાં સ્કંદને બલિ દેવામાં આવે, તે તેથી સ્કંદના વળગાડવાળા બાળકનું હિત થાય છે. આ બલિદાનનો વિધિ રાતે કરવો અને તે ત્રણ રાત સુધી સતત કરવો. (વૈદે નાહી પવિત્ર થઈ હોથમાં શસ્ત્ર રાખી બલિદાન દેવું.)

રાતે ચૌટામાં જઈ નવા ચોખ્ખા તથા જવનું મંડલ કરી તેની અંદર બાળકને ગાયત્રી-મંત્રથી મન્ત્રેણા જળ વડે નવડાવવો અને અન્નિમાં નવા ચોખ્ખા તથા જવની ત્રણ, સાત અથવા દસ આહુતિઓ હોમવી આ વિધિ પણ રાતે કરવો અને ત્રણ રાત સુધી સતત કરવો. ૭

સ્કામતઃ પ્રવક્ષ્યામિ વાલાનાં પાપનાશિનીમ્ ।

અહન્યહનિ કર્તવ્યા યા મિપગ્મિસ્તન્દ્રિતૈઃ ॥

તપસાં તેજસાં ચૈવ યશસાં વપુષાં તથા ।

નિધાનં યોડ્ય્યયો દેવઃ સ તે સ્કન્દઃ પ્રસીદતુ ॥

ગ્રહસેનાપતિર્દેવો દેવસેનાપતિર્વિશ્વઃ ।

દેવસેનારિપુહરઃ પાતુ ત્વાં ભગવાન્ ગુહઃ ॥

દેવદેવસ્ય મહતઃ પાવકસ્ય ચ યઃ સુતઃ ।

ગજ્ઞોમાકૃત્તિકાનાં ચ સ તે શર્મ પ્રયચ્છતુ ॥

સ્વતમાલ્યામ્બરઃ શ્રીમાન્ સ્વતચન્દનમૃપિતઃ ।

સ્ક્તદિવ્યવપુર્દેવઃ પાતુ ત્વાં કૌશ્વમુદનઃ ॥૮॥

સ્કંદગ્રહના વળગાડના રક્ષામંત્રો

હવે બાળકનાં દુઃખોનો નાશ કરનારો રક્ષાપાઠ કહું છું. વૈદોએ આજસ નહીં રાખતાં નિત્ય બાળકો પાસે નીચે લખેલો રક્ષાપાઠ બોલવો.

‘દેવ કાર્તિકેયસ્વામી કે જે તપોના, તેજોના, યશોના તથા શરીરસામર્થ્યોના મંડારરૂપ અને અવિનાશી છે, તે તારા પર પ્રસન્ન થજો. ગ્રહોની સેનાના તથા દેવતાઓની સેનાના પતિ, દેવતાઓની સેનાના શત્રુઓને હણનારા, કીડા કરનારા અને મહાસમર્થ કાર્તિકેયદેવ તારું રક્ષણ કરજો. કાર્તિકેયસ્વામી જે દેવાધિદેવ સદાશિવના, અગ્નિના, ગંગાના, પાર્વતીના અને કૃત્તિકાઓના પણ પુત્ર છે, તે તારું ભલું કરજો. રાતાં પુષ્પોને તથા રાતાં વસ્ત્રોને ધરનારા, ઐશ્વર્યવાળા, રાતાં ચંદનથી શણગારેલા અને દિવ્ય રાતાં શરીરવાળા કાર્તિકેયદેવ તારું રક્ષણ કરજો.’ (આ અર્થ-વાળો મૂલોક્ત સંસ્કૃત પાઠ બોલવો.) ૮

અધ્યાય ૨૯ મો

અર્થાતઃ સ્કન્દાપસ્માસ્પ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘સ્કંદાપસ્માર-પ્રતિષેધ’^૧ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ત્રિલ્લ્વઃ શિરીષો ગોલોમી સુરસાદિશ્ચ યો ગણઃ ।

પરિપેકે પ્રયોક્તવ્યઃ સ્કન્દાપસ્મારશાન્તયે ॥૨॥

સિંચન

સ્કંદાપસ્માર નામના બાળગ્રહની શાંતિ

૧-સ્કંદાપસ્મારના વળગાડની ચિકિત્સા વિધેનો.

સદા સન્નિહિતં ચાપિ જુહુયાદવ્યવાહનમ્ ॥

સર્વગન્ધોપધીરીર્જગન્ધમાલ્યેરલકૃતમ્ ।

અગ્નયે કૃત્તિકામ્યથ સ્વાહા સ્વાહેતિ સંસ્મરન ॥

નમઃ સ્કન્દાય દેવાય ગ્રહાધિપતયે નમઃ ।

શિરસા ત્વામિન્દેહં પ્રતિગૃહ્ણીમ્ય મે ચલિમ્ ॥

નિરુજો નિર્નિકારશ્ચ શિશુર્મેં જાયતાં ધ્રુવમ્ ॥૧૭॥

આલગ્નહના વળગાડની સામાન્ય ચિકિત્સા

વંદે પવિત્ર યદી વળગાડવાળા બાળકને જ્વના ધીનુ લેપન કરી ધરતી અદર પવિત્ર પ્રદેશમા રાખી તેની આગળ સરસવ વેરવા, સરસિયા તેલથી દીવો કરાવવો, અગ્નિને નિરતર હાજર રખાવવો અને અગ્નિનુ ચઢન તથા પ્રુષ્પોથી પૂજન કરીને એવાદિગણના દ્રવ્યોનો તથા જવતલ વગેરે ધાન્યોનો 'અગ્નયે સ્વાહા, કૃત્તિકામ્યઃ સ્વાહા' એમ મન્ત્રોચ્ચાર કરીને વારંવાર હોમ કરવો હોમ કર્યા પછી બપોરના સમયમા 'હુ રક દંદેવને પ્રભાણુ કરુ છુ બાળગ્રહોના અધિપતિને પ્રણામ કરુ છુ હે રક દં' હુ તમને મસ્તકથી વદન કરુ છુ હુ આ બલિદાન આપુ છુ, તેનો તમે સ્વીકાર કરો મારો બાળક અન્યથ, વેદના વગરનો તથા વિકારો વગરનો થાઓ' એવા અર્થવાળો મૂલોડન સસ્કૃતમત્ર યોદ્ધી રક દંદેવને બલિદાન દેવુ ૧૭

અધ્યાય ૨૮ મો

અથાતઃ સ્કન્દગ્રહપ્રતિપેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ મગરાનુ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'રક દંદ્યહ પ્રતિપેધ' એ નામના અધ્યાયનુ તે પ્રભાણુ વ્યાખ્યાન કરીયુ, કે જ પ્રભાણુ મગરાનુ ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

૧ રક નામના ગ્રહગ્રહના વળગાડની ચિકિત્સા વિશે

સ્કન્દગ્રહોપસૃષ્ટાનાં હુમારાણાં ચ શસ્યન્તે ।

વાતમ્નદ્રુમપત્રાણાં નિષ્પ્રમાયઃ પરિપેચન્તે ॥૨॥

પરિપેચન

રક દંદ્યહના વળગાડવાળા બાળકોના શરીર પર વાયુને હણનારાં બીલી વગેરે વૃક્ષોનાં પાંદડાંઓના કચાથનુ સિચન કરવુ ઉત્તમ ગણાય છે ૨

તેપાં મૂલેષુ સિદ્ધં ચ તૈલમમ્યહને હિતમ્ ।

સર્વગન્ધસુરામણ્ડકૈઃ સ્વપિપ્પત્યતે ॥૩॥

અભ્યંગ

બીલી વગેરે વૃક્ષો, ટુભેઓ વાયુને હણનારાં છે, તેઓનાં મૂળોનો કચાથ કરી તેમા પકવેલું અને પાકી રહેતો આવે ત્યાં જમાં એવાદિગણ, સુરાની આછ અને હીખડો નાખેલો ટોપ, એવુ તેવ રક દંદ્યહના વળગાડવાળા બાળકોને ચાળવામાં હિતકારી થાય છે. ૩

દેવદારુણિ રાક્ષાયાં મધુરેષુ દ્રુમેષુ ચ ।

સિદ્ધં સર્પિશ્ચ સક્ષીરં પાનમસ્મે પ્રયોજયેન્ ॥૪॥

પાવાનું ધી

દેવદાર, રાક્ષા અને કાકાદ્યાદિ મધુરગણનાં કનકથી તથા કંટકથી પકવેલાં બીને દ્રુધથી મિશ્ર કરી રક દંદ્યહના વળગાડવાળા બાળકને તે પિવડાવવુ ૪

સર્પપાઃ સર્પનિર્મૂર્તિકો વચા કાકાદર્ની છૃતમ્ ।

અપ્રજાવિગવા ચૈવ રોમાણુદૂપનં શિશોઃ ॥૫॥

ધુમાડી

સરસવ, સર્પની કાંચળી, વજ, મદદ અણેાદી, ધી, ઊટનાં રૂનાડાં, બકરાનાં રૂનાડાં અને ગાડરનાં રૂનાડાંની ધુમાડી દેવાથી રક દંદ્યહનો વળગાડ શાંત થાય છે ૫

સોમવહ્નીમિન્દ્રવહ્ની શર્મા વિલ્વસ્ય કણ્ઠકાન્ ।

મૃગાદન્યાથ મૂલાનિ પ્રથિતાન્વેન ધાસ્યેન્ ॥૬॥

૨ વાયુને હણનારા વૃક્ષો અગ્નિનુ શક્તિવાળા હોવાને લીધે વ્યાધિ અને ચઢને પશુ શાંત થાય છે

તે બાળકના શરીર પર પ્રવીણુ વૈદે નેતર, આંખો
અને ઢાઠના ક્વાથનું સિંચન કરવું. ૨

કપાયમધુરૈસ્તૈલં કાર્ય્યમભ્યક્તને શિશોઃ ॥૩॥

અભ્યંગ

૧૩ વગેરે કપાયવૃક્ષોના ક્વાથ અને
કાકાદ્યાદિ મધુરગણના કઠકથી તેણે પઢવીને
તે તેણે બાળકના શરીર પર ચોળવામાં આવે, તો
તેથી શકુનીના વળગાડની શાંતિ થાય છે. ૩

મધુકોશીરહીત્રેસારિવોત્પલપદ્મકૈઃ ॥
રોધ્રપ્રિયદ્વુમક્ષિપ્તગૈરિકૈઃ પ્રદિહેન્ચિલુમ્ ॥
વ્રણેયુક્તાનિ ચૂર્ણાનિ પથ્યાનિ વિવિધાનિ ચ ॥૪॥

લેપન તથા આહાર

જેઠીમધ, વાળો, કાળો વાળો, ઉપલસરી,
નીલકમળ, પદ્મકાષ્ઠ, લોધર, ઘઉંલાં, મજ્જા અને
સોનાગેરનો બાળકના શરીર પર લેપ કરવો.
ચિકિત્સાસ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં વ્રણોની
ઉપર કરવાનાં જે શોધન-રોપણ ચૂર્ણો કહ્યાં છે,
તેઓની પણ ચોળના કરવી અને રૂત્તરસ્થાનના
૨૦મા અધ્યાયમાં રાતા ચોખ્ખા, મગ તથા
દાડમ વગેરે જે પથ્યો કહેલાં છે, તેઓનો આહાર
કરાવવો. ૪

સ્કન્દગ્રહે ધૂપનાનિ તાનીહાપિ પ્રયોજયેત્ ॥૫॥

ધુમાડી

ગયા અઠાવીસમા અધ્યાયના પમા વિષ-
યમાં સ્કંદના વળગાડ ઉપર જે ધુમાડી કહેવામાં
આવી છે, તે જ ધુમાડી શકુનીના વળગાડ ઉપર
પણ ચોળવી. ૫

શતાવરીમૃગૈર્વાસ્નાગદન્તીનિદિગ્ધિકાઃ ॥

લક્ષ્મણાં સહદેવાં ચ વૃહતીં ચાપિ ધારયેત્ ॥૬॥

હાર-માળા

શતાવરી, ઇંદ્રવારણી, નાગદમણ, બેઠી
ભોરિંગણી, લક્ષ્મણા, સહદેવી કે જે મહાબલા
કહેવાય છે તે અને બીજી ભોરિંગણીને દોરામાં

ગૂંથી તેઓની માળા પણ બાળકને પહેરાવી
રાખવી. ૬

તિલતણ્ડુલકં માલ્યં હરિતાલં મનઃશિલા ॥

વલિરંપ કરજેષુ નિવેદ્યો નિયતાત્મના ॥

નિકુજે ચ પ્રયોક્તવ્યં સ્નાનમસ્ય યથાવિધિ ॥૭॥

બલિદાન તથા સ્નાન

અંતઃકરણને સાવધાન રાખીને વૈદે તણ,
ચોખ્ખા, ફૂલ, હરતાલ અને મણુશીલનો
બલિ કરજનાં વૃક્ષોમાં દેવો અને સ્કંદચંદના
વિષયમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે બાળકને વૃક્ષોના
નિકુંજમાં સ્નાન કરાવવું. ૭

સ્કન્દગ્રહોપશમનં ઘૃતં તચ્છેદ પૂજિતમ્ ॥૮॥

પાવાનું ધી

સ્કંદચંદના વળગાડના વિષયમાં જે ધી
કહેવામાં આવ્યું છે, તે ધી શકુનીના વળગાડ
ઉપર પણ પાવું હિતકારી છે. ૮

કુર્યચ્ચિ વિવિધાં પૂજાં શકુન્યાઃ કુસુમૈઃ શુભૈઃ ॥૯

પૂજા

શુભ પુષ્પોથી શકુનીની વિવિધ પ્રકારની
પૂજા પણ કરવી. ૯

અન્તરિક્ષચરા દેવી સર્વાલંકારશ્રૂષિતા ॥

અધોમુખી તીક્ષ્ણતુણ્ડા શકુની તે પ્રસીદતુ ॥

દુર્દર્શના મહાકાયા પિઙ્ગાક્ષી મૈત્રવસ્ત્રા ॥

લમ્બોદરી શકુન્કર્ણી શકુની તે પ્રસીદતુ ॥૧૦॥

શકુનીનાં વિધાનના મંત્રો

અંતરિક્ષમાં ફરનારી, સઘળા અલંકારોથી
શણુગારેડી અને નીચા તથા તીક્ષ્ણ મોઢાવાળી
શકુની દેવી તને પ્રસન્ન થજો. ભયંકર દર્શનવાળી,
મોઢી કાયાવાળી, પીંગળી આંખોવાળી, ભયંકર
અવાજવાળી, લાંબા પેટવાળી અને ખીલા જેવા
કાનોવાળી શકુની તને પ્રસન્ન થાઓ. (આ
અર્ચના મૂલોક્ત સંસ્કૃત મંત્રો બોલવા.) ૧૦

ખાટે ખાલકના શરીર ઉપર બીલી, સરસડિયો, દૂધ અને સુરસાદિગણના ક્રાચતું સિંચન કરવું. સર્વગન્ધવિપક્વં તુ તૈલમભ્યક્ષને હિતમ્ ॥૩॥

અભ્યંગ

એલાદિગણના ક્રાચ તથા કટકથી તેલ પકવીને તે તેલ ખાળકના શરીર પર ચોળવાથી રક્દાપરમારની શાંતિ થાય છે. ૩

ક્ષીરવૃક્ષકપાયે ચ કાકોલ્યાદૌ ગણે તથા । . વિપક્ત્યં ઘૃતં વાપિ પાનીયં પયસાન્વિતમ્ ॥૪॥ પાવાનું ધી

વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ચોળણા ક્રાચમાં અને ચોળણા દૂધમાં કઠોર્યાદિગણનો કટક નાખી ધી પકવવું. આ ધી દૂધમાં મિશ્ર કરીને રક્દાપરમારના વળગાડવાળા ખાળકને પાવાથી રક્દાપરમારની શાંતિ થાય છે. ૪

ઉત્પાદનં વચાદિહ્રુગુપ્તં સ્કન્દગ્રહે હિતમ્ ॥૫॥

શરીર ચોળવું

વજ અને હિંગનો પાતળો કટક કરી ખાળકના શરીર પર ચોળવાથી રક્દાપરમારના વળગાડવાળા ખાળકનું દિવ થાય છે. (રક્દનો વળગાડ પણ આ ચોળવાથી શાંત થાય છે.) ૫

ગૃધ્રોન્મુકપુરીપાણિ કેન્દ્રા હમ્તિનશ્વા ઘૃતમ્ । શુષ્કમ્ ચ રોમાણિ યોગ્યાન્યુદ્ધૂપનેડપિ ચ ॥૬॥

ધુમાડી

ગરજની ચરક, ધુવડની ચરક, વાળ, દાથીના નખ, ધી અને બળદનાં રૂવાડાંની ધુમાડી દેવાથી રક્દાપરમારનો વળગાડ શાંત થાય છે. ૬

અનન્તાં કુતુટીં વિમ્વીં મર્કટીં ચાપિ ધાત્વેન્ ॥૭॥

હાર-માળા

ઉપલસરી, કુકુલેષ, કટવી બોલી અને કોવચને દોરામાં ગૂંથી, તેની માળા બાળકને પટેરાવી રાખવી, એ પણ રક્દાપરમારવાળા ખાળકનું દિવ કરે છે. ૭

પક્ષપક્ષાનિ માંમાનિ પ્રયક્ષં રુધિરં પયઃ ॥

મૃતૌદનો નિવેદ્યથ સ્કન્દાપસ્મારિણોઽવટે । ચતુષ્પથે ચ કર્તવ્યં જ્ઞાનમસ્ય યતાત્મના ॥૮॥

બલિદાન તથા સ્નાન

રક્દાપરમારના વળગાડની શાંતિ માટે કાચાં તથા પાકાં માંસો, બકરાનું તાનું લોડી, દૂધ અને ખાફેલા અડદના ભાત સહિત ખાળકનું રક્દાપરમારને ખાણમાં બલિદાન દેવું.

વૈધ સાવધાન અંતઃકરણ રાખી રક્દાપરમારના વળગાડવાળા ખાળકને રાતે ચૌદામાં લઈ જઈ નવા ચોખા તથા જવનું મંડલ કરી તેમાં બેસાડી ગાયત્રી મંત્રથી મંત્રેલા જળ વડે નવડાવવો. ૮

સ્કન્દાપસ્મારસંજો યઃ સ્કન્દસ્ય દયિતઃ સત્ત્વા । વિશાલસંજથ શિશોઃ શિવોઽસ્તુ વિદ્યતાનનઃ ॥૯॥ રક્દાપરમારના વિધાનનો પાઠ્ય મંત્ર

કાર્તિકેયસ્વામીનો વિશાખ નામનો જે પ્રિય મિત્ર ‘રક્દાપરમાર’ એ નામથી ઝાઝ-ખાય છે અને વિદ્યુત મોઢાવાળો છે, તે દેવ આ બાળકને સુખદાયક થશે. (આ અર્થવાળો મુશ્કેલ સંસ્કૃત મંત્ર બોલવો.) ૯

અધ્યાય ૩૦મો

અથાતઃ શકુનીપ્રતિપેધે વ્યાગ્યાસ્વામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન ઘન્યન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

દવેશિષ્થેના પૂછવાથી ‘શકુનીપ્રતિપેધ’ એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્યન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેવું છે. ૧

શકુન્યભિપરીતમ્ય કાર્યો વૈધેન જ્ઞાનવા । વૈતમાપ્રકપિથ્યાનાં નિષ્કાઢઃ પરિપચને ॥૨॥

સિંચન

જે બાળકને શકુનીનો વળગાડ થયો હોય,

૧ શકુનીના વળગાડની ચિકિત્સા વિષે.

અધ્યાય ૩૨ માં

અથાતઃ પૂતનાપ્રતિપેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'પૂતનાપ્રતિપેધ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

કપોતવજ્રાડરુલોકો વરુણઃ પારિમદ્રકઃ ।

આસ્ફોતા ચૈવ યોજ્યાઃ સ્વર્વાલાનાં પરિપેચને ॥૨

સિંચન

જે બાળકાને પૂતનાને બળગાડ થયો હોય, તેઓનાં શરીરે પર બ્રાહ્મી, અરડૂસો, વાયવરણો, લીંબડો અને ગરણી અથવા ઉપલસરીના ક્ષાથોની સિંચનમાં યોગના કરવી. ૨

વચા વયઃસ્થા ગોલોમી હરિતાલં મનઃશિલા ।

કુપ્તં સર્જસથૈવ તૈલાર્થે વર્ગ ઇચ્યતે ॥૩॥

અભ્યંગ

વજ, ગળો, દૂર્વા, હરતાલ, મણુશીલ, કઠ, અને રાળ-એ સર્વને એકઠાં કરી તેઓના ક્ષાથ-તથા કલકથી તેલ બનાવી તે તેલ બાળકના શરીરપર ચોળવું. ૩

હિતં ઘૃતં તુગાક્ષીર્ય્યાં સિદ્ધં મધુરકેષુ ચ ।

કુષ્ઠતાલીશલ્વદિરચન્દનાસ્યન્દને તથા ॥૪॥

પાવાનું ધી

વંશલોચન, કઠોલ્યાદિ મધુરગણ, કઠ, તાલીસર્પન્ન, ખેર, ચંદન અને મીણોહરમોના ક્ષાથ તથા કલકથી, ધી પકવી તે ધી પૂતનાના બળગાડવાળા બાળકને પાવું. (જે કે કઠોલ્યાદિગણમાં પણ વંશલોચન આવે છે, તો પણ વંશલોચનનું ફરીવાર ગ્રહણ કર્યું છે; માટે વંશલોચન જે ભાગ જટલું લેવું એમ સમજવું.)

૧ પૂતનાના બળગાડની ચિકિત્સા વિષેનો.

દેવદારુવચાહિકુકુટું ગિરિકદમ્બકઃ ।

અલા હરેણવશ્વાપિ યોજ્યા ઉદ્ભૂપને સદા ॥

ગન્ધનાકુલિકુર્મ્મીકે મજ્જાનો વદરસ્ય ચ ।

કર્કટાસ્થિ ઘૃતં ચૈવ ધૂપનં સર્પેષઃ સહ ॥૫॥

ધુમાડી

દેવદાર, વજ, હિંગ, કઠ, ધારાકદંબ, એલચી અને હરેણુ નામનાં સુગંધી દ્રવ્યની દર વખતે ધુમાડી દેવી. તેમજ નોરવેલ અથવા રાત્ના, શેવાળ, બોરના દળિયાની અંદરની મજ્જા, કુડચલનું હાડકું, ધી અને સરસવની પણ ધુમાડી દેવી. ૫

કાકાદર્નીં ચિત્રફલાં વિમ્બીં ગુજ્જાં ચ ધારયેત્ ॥૬॥

હાર-માળા

માલકાંઠણી, ઇંદ્રવારણી, કડવી વોલી અને ચણોઠીની માળા પૂતનાના બળગાડવાળા બાળકને હમેશાં પહેરાવી રાખવી. ૬

મત્સ્યૌદનં ચ કુર્વૈત કૃશરાં પલલં તથા ।

શરાવસમ્પુટે કૃત્વા વલિં શૂન્યગૃહે હરેત્ ॥૭॥

બલિદાન

માછલાંઓ સાથે પકવેલો ભાત, તલ, અડદ તથા ચોખાની ખીચડી અને તલવટને ફાંડાઓના સંપુટમાં રાખીને ઉજ્જડ ઘરમાં પૂતનાને બલિદાન દેવું. ૭

ઉચ્છિષ્ટેનામિષેકેણ શિરાસિ સ્નાનમિચ્યતે ।

પૂજ્યા ચ પૂતના દેવી ત્રિભિઃ સોપહારકૈઃ ॥૮॥

સ્નાન તથા પૂજન

પૂતનાના બળગાડવાળા બાળકને આચમનના પાણીથી અથવા એડવાડથી માથે નવડાવવો; અને નવડાવીને પુષ્પાદિક ઉપહારો સહિત બલિ-ઓથી પૂતનાનું પૂજન કરવું. ૮

મલિનામ્બરસંઘીતા મલિના રુક્ષમૂર્દજા ।

શૂન્યાગારાશ્રિતા દેવી દારકં પાતુ પૂતના ॥

દુર્દર્શના સુદુર્ગન્ધા કરાલા મેઘકાલિકા ।

દેવી દારકં પાતુ પૂતના ॥૯॥

અધ્યાય ૩૧મો

અથાતો રેવતીપ્રતિપેઢ વ્યારયાસ્વામ ।

યથોગચ મગનાન ધન્વન્તરિ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'રેવતીપ્રતિ
પેવ' એ નામના અ યાત્રુ તે પ્રભાણે વ્યા
ખ્યાન કરીશુ, કે જે પ્રભાણે બગવાન નન્વ તર્ગિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલુ છે ૧

અથગન્ધાજઘ્નકી ચ મારિયા સપુનર્નસા ।

મહ વિદારી ચ તથા રૂપાયાઃ સચને હિતા ॥૨॥

સિંચન

જે બાળકને રેવતીના વગગાડ થયો હોય,
તે બાળકના શરીર પર આસોડ, મેંદાશિંગી
અથવા કાકડાશિંગી, ઉપવસરી, સાંટોડી, જગલી
મગ, જગલી અડદ અને ફગેવાના કંદના
નાથાનુ સિંચન કરવુ, એ હિતકારી યાત્ર છે ૨
તલમમ્બજને કાર્ય કુષ્ઠે સર્પરસેઝિવા ॥૩॥

અભ્યંગ

કડ અથવા ગળના કત્રાય તથા કંકથી
પકવેલુ તેન બાળકના શરીર પર યોગ્ય ૩
ધનાશ્વર્કર્ણકકુમધાતકીતિન્દુકીપૃ ચ ।

મ્નાકોલ્યાદિગણે ચૈવ પાનીય સર્પિરિખ્યતે ॥૪॥

પાવાનું વી

ધાવડો, રાળનુ ગ્રાડ, કંકાયો, ધાનલી અને
ગીબરના કત્રાયથી અને કંકિયાદિગણના
કંકથી પકવેલુ વી રેવતીના વગગાડવાળા
બાળકને પાવુ ૪

કુલ્થા. શઙ્ગર્જ્જ્વલ ચ પ્રદહા. સાર્વગન્ધિકા ॥૫॥

લેપ

કંકથી, રાખનુ યૂર્ણ અને એવાદિગણના
લેપો કરવા હિતકારી છે ૫

ગુત્રોત્ક્રમુરિપાણિ યસા યવફલો ઘૃતમ્ ।

મન્ધ્યયોરમયો કાર્યમેતદ્દુષ્પન શિશ્વો ॥૬॥

ધુમાડી

ગજની ચરક, લુગડની ચરક, જવ, વાસ
અને ધીની ધુમાડી ચનારે તથા ચાજ બાળકને
દેવી હિતકારી છે ૬

રહ્યારિષ્ટકમયં રચકુ સૈન્દુક તથા ।

મતત ધારયેદ્યાપિ કૃતં ના પૌત્રજીવિકમ્ ॥૭॥

ગળામાં માદળિયુ

વાયવસ્પાના, લી બડાના, ચરીકાના, નગ
ડના કે અથાપોતાના લાકડાનુ માદળિયુ ઘડાવી
ને બાળકના ગળામાં હમેશા પડેરાવી રાખવુ, એ
પણ હિતકારી છે ૭

શુક્રાઃ સુમનસો લાજાઃ પયઃ શાલ્યોદન તથા ।

વલિર્નિવઘો ગોર્તાથ રેવત્યૈ પ્રયતાત્મના ॥૮॥

બસિદાન

વેરે ઉપનાસાદિકથી પનિત થઈ રેવતીને
સંદેહ કૃવો, શાળની ધાણી, દૂધ અને ચોખાના
ખાતનુ ગાયોના વડામાં બસિદાન દેવુ ૮
સજ્જમે ચ મિપર સ્નાનં કુર્ગ્યાદ્દારીદુમારયો ॥૯॥

સ્નાન

વેરે સમુદ્રના અને નદીના અથવા બે નદી
ઓના સગમમાં બાળક અને તેની માને નવ
કાવના (રક્તચક્રના વિષયમાં કહેવો વિધિ
જુઓ.) ૯

નાનારક્ષયરા દવી ચિત્રમાલ્યાનુલેપના ।

ચલત્કુન્ડલિની ધ્યામા રેવતી તે પ્રસીદતુ ॥

લમ્બા કરાલા મિનતા તથૈવ મહુપુત્રિકા ।

રેવતી સતત માતા સા તે દવી પ્રસીદતુ ॥૧૦॥

શકુનીના વિધાનના પાઠ્ય મંત્રો

વિવિધ વસ્ત્રોને તથા વિવિધ પુષ્પોને
ધરનારી, વિચિત્ર લેપનવાળી, ચિત્રકુન્ડલવાળી
અને રથાત વર્ણવાળી અથવા સોળવર્ણી રેવતી
દેવી તને પ્રસન્ન થાઓ લાગી, નિકગળ, મધ્ય
માં નમી રહેવી અને ઘણા પુત્રોત્પાદી રેવતી
ખાતા તને પ્રસન્ન થાઓ (આ અર્થવાળા
શૂનોજ સસ્ત્રત મનો મોવાના) ૧૦

અંધપૂતનાના વિધાનનો પાઠ્ય મંત્ર

વિકરાળ, પીંગળા વર્ણવાળી, મૂંડી અને ભગવાં વસ્ત્રો પહેનારી અંધપૂતના દેવી પ્રસન્ન થઈને આ બાળકનું રક્ષણ કરજો. (આ અર્થવાળો મૂલોક્ત સંસ્કૃત મંત્ર બોલવો.) ૧૦

અધ્યાય ૩૪મે

અર્થાતઃ શીતપૂતનાપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'શીતપૂતના-પ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, જે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

કપિત્થં સુવહ્નં ચિમ્વાં તથા ચિલ્વં પ્રચીવલમ્ ।
નર્દીં મહાતર્કીં ચાપિ પરિષેકે પ્રયોજયેત્ ॥૨॥

સિંચન

ઢાઠ, રાસ્તા, કડવી ઘોડી, ખીસી, અધેડી, પારસપીપળો અને ભક્ષાતક્ષીના ક્વાથનું શીતપૂતનાના વળગાડવાળા બાળકનાં શરીર પર સિંચન કરવું. ૨

વસ્તમૂત્રં ગવાં મૂત્રં મુસ્તં ચ સુરદારુ ચ ।
કુઠું ચ સર્વગન્ધાંશ્ચ તૈલાર્થમવચારયેત્ ॥ ૩ ॥

અભ્યંગ

ખકરાના અને ગાયના મૂત્રમાં મેથ, દેવદાર, કઠ અને એલાદિગણનાં દ્રવ્યોનો કલ્ક નાખી, તેલ પકવીને તેને બાળકનાં શરીર પર ચોળવું. ૩
રોહિણીસર્જસ્વદિરપલાશકુમ્ભત્વચઃ ।
નિષ્કવાથ્ય તસ્મિન્નિષ્કવાથ્યે સક્ષીરં વિષચેદ્ ઘૃતમ્ ॥

પાવાનું ઘી

હરડે અથવા કડુ, રાળ, ખેર, આખરો અને કડાયાની છાલનો ક્વાથ કરી એ ક્વાથના

૧ શીતપૂતનાના વળગાડની ચિકિત્સા વિષયો.

તણ ભાગ લઈ તેમાં એક ભાગ જટલું દૂધ નાખીને તેમાં ઘી પકવવું. આ ઘી શીતપૂતનાના વળગાડવાળા બાળકને પાવું. ૪

મૃદ્ધોઽન્નકપુરીપાણિ વસ્ત્રગન્ધામહેસ્ત્વચઃ ।

નિમ્બપત્રાણિ મધુકં ધૂપનાર્થે પ્રયોજયેત્ ॥૫॥

ધુમાડી

ગરંજની ચરક, ધુવડની ચરક, તલવણી, સર્પની કાંચળી, લીંબડાના પાંદડાં અને જાડી-મધની ધુમાડી બાળકને દેવી. ૫

ધારચેદપિ લ્પ્ત્વાં ચ ગુઝાં કાકાદનાં તથા ॥૬॥

હાર-માળા

કડવી તૂંબડી, અણોઠી અને માલકાંકણી અથવા કાંટાળા ટીંબરવાને દોરામાં ગૂંથી માળા બનાવીને તે માળા શીતપૂતનાના વળગાડવાળા બાળકના ગળામાં પહેરાવી રાખવી. ૬

નદ્યાં મુદ્ગકૃતૈશ્ચાન્નૈસ્તર્પયેચ્છીતપૂતનામ્ ।
દેવ્યૈ દેયશ્વોપહારો વારુણી રુધિરં તથા ॥૭॥

બલિદાન

નદીને કીનારે જઈ ભગનાં અન્નોનું શીતપૂતનાને બલિદાન દેવું અને મદિરા તથા લોહી સહિત ઉપહાર દેવો. ૭

જલાશયાન્તે ચાલસ્ય સ્વપનં ચોપદિચ્યતે ॥૮॥

સ્નાન

શીતપૂતનાના વળગાડવાળા બાળકને વિધિ પ્રમાણે જલાશયના સમીપમાં નવડાવવો. ૮

મુદ્ગોદનાશના દેવી સુરાશોણિતપાયિની ।

જલાશયાલયા દેવી પાતુ ત્વાં શીતપૂતના ॥૯॥

શીતપૂતના વિધાનનો પાઠ્ય મંત્ર

ભગવાળા ભાત ખાનારી, મધ તથા રુધિરનું પાન કરનારી અને જલાશયોમાં રહેનારી શીતપૂતના દેવી તારું રક્ષણ કરજો. (આ અર્થવાળો મૂલોક્ત સંસ્કૃત મંત્ર બોલવો.) ૯

પૂતનાના વિધાનના પાઠ્ય મંત્રો

મેથાં વસ્ત્રોથી વીઠાયેલી, મેલી, રક્ત વાળો
વાળી અને ઉઝડ ધર્મા રહેનારી પૂતના દેવી
આગકની રક્ષા કરએ દૂર દેખાવવાળી, અત્યંત
દુર્ગંધવાળી, નિકરાળ, મેઘ જેવી કાળી અને
નૂટેયાં ધર્મા રહેનારી પૂતના દેવી બાળકનું
રક્ષા કરએ (આ અર્થવાળા મૂલોક્ત અસ્કૃત
મંત્રો બોલવા.) ૯

અધ્યાય ૩૩મો

અગ્નિઋષ્યપૂતનાપ્રતિપેદ્યં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોગ્રાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી ‘અધપૂતનાપ્રતિ
પેદ્ય’ એ નામના અધાયનુ તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશુ, કે જે પ્રમાણે લગતાન ધન્વન્તરિએ
સુશ્રુતની પાંચે કહેલુ છે ૧

નિત્તસ્તદ્રુમપત્રાણાં કાર્પઃ કાયોઽસેચને ॥૨॥

સિંચન

લીબડો, ગજો, અરડૂઓ, પટોચ અને
ભોગિ ગણીના કનાથતુ અધપૂતનાના વગગાડ-
વાળા બાળકના શરીર પર સિંચન કરવું ૨

મુગ મૌર્યકં વૃષ્ટં હરિતાલં મનઃપિપ્પલા ।

તથા સર્જમર્ધન ત્વેતાર્ધમુપદિશ્યતે ॥ ૩ ॥

અભ્યંગ

મુગ, દેાતરાવગરના કાચા અથવા પક
વેના પડનેા આથો, કડ, દગ્તાચ, મગૂચીન અને
ગજથી પકવેતું તેવ બાળકના શરીર પર યોગ્ય
પિષ્પન્યઃ પિષ્પર્ણમૂલ વર્ગો મપૂર્વકો મતુ ।

ગ્રાન્પર્ણી વૃહત્ત્વીં ન પૃતાયમુપદિશ્યતે ॥૪॥

પાનાતું ધી

પીપ્પા, પીપરીમૂળ, કકિટપાદિ અરજો
મંદૂરવર્ગ, સાલિપલીં, બેઠી ભોગિ ગની અને

અધપૂતનાના વગગાડ ની ચિત્રિત ચિત્રો.

જિહ્વી ભોરિંગણીના ક્વાય તથા કદ્દથી ધી

પકવી, કંડુ પાડી તેમાં મંદ નાખીને તે ધી

અધપૂતનાના વગગાડવાળા બાળકને પાતુ ૪

મર્વગન્ધઃ પ્રદેહ્ય ગાત્રેપ્વસ્થોથ ઝીનલૈઃ ॥૫॥

લેપ

અધપૂતનાના વગગાડવાળા બાળકના

શરીર પર કેસર, અગર, કપૂર, કમ્પૂરી અને

ચંદનનું લેપન કરવું અને નેત્રો ઉપર ચંદન

તથા કપૂરનું લેપન કરવું ૫

પુરીપં કૌતુટં કેશાંધર્મં સર્પત્વચં તથા ।

ઝીળાં ચ મિશ્રસદ્ધાર્દા ધૂપનાયોપકન્પયેત્ ॥૬॥

ધુમાડી

કંડાની ચરક, વાળ, ચામડું, મપંની

કાંચળી અને બોહ્યાધુની અથવા દાર્દા સંન્યાસી

ની જની કંડની કે ગોઠડીના ચીથગની

બાળકને ધુમાડી દેવી. ૬

વૃકુટ્ટી મર્મદીં વિચ્છીમનન્તાં ચાપિ ધાયેત્ ॥૭॥

હાર-માળા

કંડકલેપ, કૌવચ, કંડની ઘોલી અને ઉપવ-

સરીને દોરામાં ગૂથી માળા બનાવીને તે માળા

બાળકના ગળામાં પહેગની રાખવી ૭

માંમમાંમં તથા પકં ઝોળિતં ચ ચતુષ્પથે ।

નિરોચમન્ત્રથ વૃદ્ધે ધિયો ધ્યાનિમિત્તઃ ॥૮॥

બસિદાન

બાળકની રક્ષા માટે કાચું તથા પાકું

માંમ અને લોહીનું ચોટામાં તથા અદરના

ધરમાં અધપૂતનાને બસિદાન દેવું. ૮

જિઝોથ સ્વપને વૃગ્યાન્ત મર્વગન્ધોદર્કઃ ધુર્મઃ ॥૯॥

રેનાન

એનાદિગણનાં અપગાં મુદર દ્રવ્યોથી મિથ

કરેવા જલ વડે અધપૂતનાના વગગાડવાળા બાળ-

કને ચોટામાં અથવા અદરના ધર્મા નાના નેત્રો ૯

કગાળા પિત્ત્વ મુઠ્ઠા પાપાયામ્બગમિની ।

દેવી ધાનમિર્મ પ્રીતા મંગલચતુષ્પતના ॥૧૦॥

એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધનંતરિએ સુશ્રુત ની પાસે કહેલું છે. ૧

વિલ્વાગ્નિમન્થપૂતીકાઃ કાર્યાઃ સ્યુઃ પરિષેચને ।
સુરાસૌંધીરધાન્યામ્લૈઃ પરિષેકશ્ચ શસ્યતે ॥૨॥

સિંચને

બીલી, અરણી અને કરંજના ક્વાથનું નૈગમેષના વળગાડવાળા બાળકનાં શરીર પર સિંચન કરવું. સુરા, ફેાતરાવગરના કાયા અથવા પકવેલા ઘઉંનો આટો અને ધાન્યામ્લ (ચોખાનાં ચૂર્ણના તથા કોદરા વગેરેનાં ચૂર્ણના આથાનું સિંચન કરવું, એ પણ ઉત્તમ ગણાય છે.) ૨

પ્રિયङ્ગુસરલાનન્તાશતપુષ્પાકુટન્નૈઃ ।
પચેત્તૈલં સગોમૂત્રૈર્દધિમસ્ત્વમ્લકાઞ્જિકૈઃ ॥૩॥

અભ્યંગ

ઘઉંલાં, નસોતર, ઉપલસરી, સૂત્રા અને અરડૂસાનો કલક નાખી ગોમૂત્ર, દહીનું પાણી અને ખાટી કાંજીમાં તેલ પકવવું અને તે તેલ બાળકના શરીર પર ચોળવું. ૩

પञ्चમूलद्वयकवाथे क्षીरे मधुरकेषु च ।
पचेद्घृतं च मेधावी खर्जुरीमस्तकेऽपि च ॥ ४ ॥

પાવાનું ઘી

બૃહત્પંચમૂળ, તથા લઘુપંચમૂળના ક્વાથમાં કોકોદ્યાદિ મધુરવર્ગનો કલક, ખજૂરીના ઉપરના ભાગની મજ્જા તથા દૂધ નાખી, તેમાં ઘી પકવવું. બુદ્ધિમાન વૈદે આ ઘી નૈગમેષના વળગાડવાળા બાળકને પાવું. ૪

क्वां वयःस्थां गोलोमीं जटिलां चापि धारयेत् ॥ ५ ॥

હાર-માળા

વજ, આંબલી અથવા ગળો, દૂર્વા અને જટામાંસીને દોરામાં ગૂંથી તેની માળા નૈગમેષના વળગાડવાળા બાળકને નિરંતર પહેરાવી રાખવી. ૫

उत्सादनं हितं चात्र स्कन्दापस्मारनाशनम् ॥ ६ ॥

શરીર પર અભ્યંગ

ગયા રહમા અધ્યાયના પમા વિષયમાં રક્તદાપરમારના વળગાડનો નાશ કરવા માટે બાળકના શરીર પર જે દ્રવ્યોનો કલક ચોળવાનું કહ્યું છે, તે જ દ્રવ્યોનો કલક નૈગમેષના વળગાડવાળા બાળકના શરીર પર ચોળવો હિતકારી છે.

सिद्धार्थकवचाहिङ्गु कुष्ठं चैवाक्षतैः सह ।

મહાતકાજમોદાશ્ચ હિતમુદ્ગપનં શિશોઃ ॥

મર્કટોલકગૃધ્રાણાં પુરીપાણિ નવગ્રહે ।

ધૂપઃ સુપ્તે જને કાર્યો વ્રાલસ્ય હિતમિચ્છતા ॥ ૭ ॥

ધુમાડી

સરસવ, વજ, હિંગ, કઠ, અક્ષત, ભિલામું અને અજમોદની ધુમાડી દેવી એ નૈગમેષના વળગાડવાળા બાળકને હિતકારી થાય છે. રાતે લોકો સૂઈ રહ્યા હોય, તે સમયે બાળકનું હિત ઇચ્છનારા વૈદે વાંદરાની વિષા, ધુતડની ચરક અને ગરંજની ચરકની ધુમાડી પણ દેવી. ૭

तिलतण्डुलकं माल्यं भक्ष्यांश्च विविधानपि ।

કુમારપિતૃમેષાય વૃક્ષમૂલે નિવેદયેત્ ॥

વર્લિ ન્યગ્રોધવૃક્ષે તુ તિથૌ પૃષ્ઠ્યાં નિવેદયેત્ ॥ ૮ ॥

બલિદાન

તલ, ચોખા, પુષ્પો તથા અનેક પ્રકારનાં ભક્ષ્યોનું બલિદાન નૈગમેષને તૃપ્ત કરવા માટે વૃક્ષના મૂળમાં દેવું. છઠના રોજ એ બલિદાન વડના ઝાડની નીચે દેવું. (આ નૈગમેષ નામનો બાલગ્રહ વખત પર બાળકોનું રક્ષણ પણ કરે છે. તેથી તે કુમારપિતા પણ કહેવાય છે.) ૮

अधस्ताद्वटवृक्षस्य स्तपनं चोपदिश्यते ॥ ९ ॥

સ્નાન

નૈગમેષના વળગાડવાળા બાળકને વડના ઝાડ નીચે ગાયત્રી અથવા નીચે આપેલા મંત્રથી મંત્રેણ જળ વડે નવડાવવો. ૯

अजाननश्चलाग्निभूः कामरूपी महायशः ।

વાલં પ્રાલયિતા દેવો નૈગમેષોઽભિરક્ષતુ ॥ ૧૦ ॥

અધ્યાય ૩૫ મો

અથાતો મુલમણ્ડિકાપ્રતિપેથં વ્યાપ્તયાસ્યામઃ ।
યથોગચ મગગાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'મુખમણ્ડિકા પ્રતિપેથ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશુ, કે જે પ્રમાણે લગતી ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેવું છે ।
કપિત્થવિલ્વતર્કારીમાઝીગન્ધર્વહસ્તકાઃ ।
કુનેરાક્ષી ચ યોજ્યાઃ સ્પર્શાલાના પરિપેચને ॥૨॥
સિંચન

કાક, ખીલી, અરણી, વશરોચન, સંદેહ
ઝેરડો અને કાકચના ક્ષાયતુ મુખમણ્ડિકાના
વળગાડવાળા બાળકના શરીર પર સિંચન
કરવું ૨
સ્વર્સર્મૃદ્ધપ્રાણાં તથાજહરિગન્ધયોઃ ।
તૈલં વમા ચ સંયોજ્ય પ્વેદમ્પઞ્જને શિશોઃ ॥૩॥
અભ્યંગ

ભાંગરાનાં પાદડા, તલગણીનાં પાદડા તથા
આમોદનાં પાદડાના સ્વરસમા તેવ તથા ચરમી
ને મિશ્ર કરીને પકવીને તે બાળકના શરીર
પર ચોળવું. ૩
મથુલિકાયાં પયસિ તુગાક્ષીર્યાં ગણે તથા ।
મધુને પઞ્ચમૂલે ચ વનીયસિ ઘૃતં પચેન્ ॥૪॥
પાવાનું ધી

ગરણી, વશરોચન, સધગો મધુન્વર્ગ અને
લઘુપચમૂલના ક્ષાયમાં ૮૧ નાખી તેમાં ધી
પકવવું અને તે ધી મુખમણ્ડિકાના વળગાડવાળા
બાળકને પાતુ ૪
વચા મર્જ્જતમઃ કુટું મર્ષિશ્ચોદ્ધપને હિતમ્ ॥૫॥

ધુમારી

વજ, રાજ, કઠ અને ધીની બાળકને ધુમારી
દેની હિતકારી છે ૫

૧ મુખમણ્ડિકાના વળગાડી મિલિત્યા વિના

ધાર્વેદપિ જિહ્વાથ ચાપચીરહિસર્પજાઃ ॥૬॥

હાર-માળા

ચાપ બાનના શુક્રપક્ષીની જીભ, ચીન-
(સમજા)ની જીભ અને સર્પની જીભની માળા
બનાવીને મુખમણ્ડિકાના વળગાડવાળા બાળકના
ગળામાં હમેશ પટેગરી ગમ્પવી ૬
વર્ણકં ચૂર્ણકં માલ્યમઞ્જને પારદં તથા ।
મનઃશિલા ચોપહરેદ્દોષ્ટમધ્યે વલિં તથા ॥
પાયસં સપુરોડાશં વલ્યર્થમુપહારયેન્ ॥૭॥

બલિદાન

ગાયોના વાડામાં શુલાલ, વાટેલા ચોખાનો
લોટ, કૂવ, અજન, પારો અને મથુશીયનો ઉપ
હાર આપી દૃઢ ૮ અને ધડના લોટની રાટ-
લીનું બલિદાન દેવું ૭

મન્વૃતામિરઙ્ગિથ તૈનૈઃ જ્વપનં હિતમ્ ॥૮॥

સ્નાન

મુખમણ્ડિકાના વળગાડવાળા બાળકને
ગાયત્રીમંત્રથી અથવા નીચે આપેલા મંત્રથી
મંત્રેના જળ વડે ગાયોના વાડામાં નનડાવેલો, એ
હિતકારી છે ૮

અલકૃતા સ્પર્શતી મુખગા કામરુપિણી ।
ગોષ્ઠમધ્યાલયન્તા પાતુ ત્યા મુલમણ્ડિકા ॥૯॥

મુખમણ્ડિકાના વિધાનનો પાંચ મંત્ર

શણુગારેલી, રૂપાળી, સૌભાગ્યવાળી, ધાર્થ
પ્રમાણે રૂપો વરવાની શક્તિવાળી અને ગાયોના
વાડાઓમાં રહેવામાં રચિવાળી મુખમણ્ડિકાદેવી
તારું રક્ષણ કરજો (આ અર્થવાળો મૂનોક
સંસ્કૃત મંત્ર બોલવો.) ૯

અધ્યાય ૩૬ મો

અથાતો નૈગમેષપ્રતિપેથ વ્યાપ્તયાસ્યામઃ ।

યથોગચ મગગાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'નૈગમેષપ્રતિપેથ' ૧

૧ નૈગમેષના રગમાં ની મિલિત્યા વિના

સ્કંદ અને કુમાર એ બે નામો કાર્તિકેયસ્વામીનાં પણ છે; તે ઉપરથી કાર્તિકેયસ્વામીને બાલગ્રહોમાં ગણી લેવા નહીં; કેમ કે બાળકના જેવી લીલાને ધરનારા અને સદાશિવ તથા અગ્નિથી ઉત્પન્ન થયેલા એ મોટા ઐશ્વર્યવાળા દેવ કાર્તિકેયસ્વામી, બાળકોને દુઃખ દેવારૂપ દુષ્ટ કૃત્યોમાં પોતે કદી પ્રવર્તતા નથી. કેટલાક અદ્વૈત જ્ઞાનવાળા અપંડિત વૈદો 'કુમાર અને સ્કંદ' એ બે નામો ઉપરથી ભૂલ ખાઈને કહે છે, કે 'કાર્તિકેયસ્વામી બાળકોને વળગે છે.' ૩

તતો ભગવતા સ્કન્દે સુરસેનાપતૌ કૃતે ।
ઉપતસ્યુર્ગ્રહાઃ સર્વે દીપ્તશક્તિધરં ગુહમ્ ॥
ઋચુઃ પ્રાજ્ઞલયશ્ચૈનં વૃત્તિ નઃ સંવિદત્સ્વ વૈ ।
તેષામર્થે તતઃ સ્કન્દઃ શિવં દેવમચોદયત્ ॥
તતો ગ્રહાંસ્તાનુવાચ ભગવાન્ ભગનેત્રહત્ ।
તિર્યગ્યોનિં માનુષં ચ દૈવં ચ ત્રિતયં જગત્ ॥
પરસ્પરોપકારેણ વર્તતે ધાર્યતેઽપિ ચ ।
દેવા મનુષ્યાન્ ગ્રીણન્તિ તિર્યગ્યોનીંસ્તથૈવ ચ ॥
વર્તમાનૈર્યથાકાલં શીતવર્ષોઽન્નામાસ્તૈઃ ।
इज्याञ्जलिनमस्कारजपहोमव्रतादिभिः ॥
નરાઃ સમ્યક્ પ્રયુક્તૈશ્ચ ગ્રીણન્તિ ત્રિદિવેશ્વરાન્ ।
ભાગધેયં વિમક્તં ચ શેષં કિંચિન્ન વિદ્યતે ॥
તદ્યુષ્માકં શુભા વૃત્તિર્વાલિષ્વેવ ભવિષ્યતિ ।
કુલેષુ યેષુ નેજ્યન્તે દેવાઃ પિતર એવ ચ ॥
બ્રાહ્મણાઃ સાધવશ્ચૈવ ગુરવોઽતિથયસ્તથા ।
નિવૃત્તાચારશૌચેષુ પરપાકોપજીવિષુ ॥
ઉચ્છિન્નવલિમ્કિષેષુ મિન્નકાંસ્યોપભોજિષુ ।
ગૃહેષુ તેષુ યે બાલાસ્તાન્ ગૃહ્ણીધ્વમશક્ષિતાઃ ॥
તત્ર વો વિપુલા વૃત્તિઃ પૂજા ચૈવ ભવિષ્યતિ ।
એવં ગ્રહાઃ સમુત્પન્ના બાલાન્ ગૃહ્ણન્તિ ચાપ્યતઃ ॥૪॥

બાલગ્રહો બાળકોને વળગવાનું કારણ

જે સમયે ભગવાન સદાશિવે કાર્તિકેયસ્વામીને દેવતાઓના સેનાપતિ કર્યા, તે સમયે એ સઘળા બાલગ્રહોએ પ્રદીપ્ત અંગને

ધરનારા કાર્તિકેયસ્વામીની સમીપમાં આવી હાથ જોડીને વિજ્ઞપ્તિ કરી, કે 'અમોને આજીવિકા કરી આપો.' એ ઉપરથી તેઓને માટે કાર્તિકેયસ્વામીએ સદાશિવની પ્રાર્થના કરતાં મોટા ઐશ્વર્યવાળા અને ભગદેવનાં નેત્રોનું હરણ કરનારા સદાશિવે તે બાલગ્રહોને કહ્યું, કે 'આ જગત, કે જે પશુપક્ષી વગેરેની જાતિ, મનુષ્યજાતિ અને દેવજાતિ એ રીતે ત્રણ જાતિઓવાળું છે, તે પરસ્પરે કરેલા ઉપકારથી વર્તે છે અને તે ઉપકારથી ટકી રહ્યું છે. દેવતાઓ તે તે યોગ્ય સમયોમાં ગરમી, વરસાદ, ઠંડી તથા પવનને ઉત્પન્ન કરી મનુષ્યો તથા પશુપક્ષીઓ વગેરેને તૃપ્ત કરે છે. મનુષ્યો યજન, હાથ જોડવા, નમસ્કાર, જપ, હોમ તથા વ્રત ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ સારી રીતે કરી, દેવતાઓને તૃપ્ત કરે છે. પશુપક્ષી વગેરે જાતિઓ પોતાનાં દૂધ વગેરેથી તથા માંસાદિથી માણસો તથા દેવતાઓને તૃપ્ત કરે છે; અને માણસો પણ પાલન આદિથી પશુપક્ષી વગેરેને તૃપ્ત કરે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી સઘળું તે તે ભાગોમાં વહેંચાઈ ગયું છે અને તેને લીધે કાંઈ બાકી રહ્યું નથી, માટે તમારી બધાની સારી પેઠે આજીવિકા તો બાળકોની ઉપર જ ચાલશે. જે કુલોમાં દેવતાઓનું, પિતૃઓનું, બ્રાહ્મણોનું, સાધુઓનું, ગુરુઓનું તથા અતિથિઓનું પૂજન ન થતું હોય તથા જે કુલો પવિત્રતા તથા આચારથી રહિત હોય, નીચ વૃત્તિવાળાં હોય, પરાઈ રસોઈઓથી જ જીવતાં હોય, કાંઈને ભિક્ષા કે બલિદાન ન આપતાં હોય અને કૂટી ગયેલાં કાંસાનાં વાસણોમાં જમનારાં હોય, તે કુલોમાં તથા તેવાં ઘરોમાં જે જે બાળકો હોય, તે તે બાળકોને તમો નિઃશંકપણાથી પકડજો (વળગજો); એટલે તેઓમાં તમારી મોટી આજીવિકા ચાલશે અને પૂજા પણ થશે.' ઉત્પન્ન થયેલા બાલગ્રહો આ પ્રમાણે સદાશિવની આજ્ઞાને અનુસરી બાળકોને વળગે છે. ૪

નૈગમેષ સંબંધી વિધાનમાં પાઠ્ય મંત્ર
બકરાના જેવા મોઢાવાળો, ચંચળ
આંખોવાળો, ચંચળ બ્રહ્મીઓવાળો, યથેષ્ટ રૂપો
ધરનારો, મોટી કીર્તિવાળો અને બાળકનું પાલન
કરનારો નૈગમેષદેવ આ બાળકનું રક્ષણ કરજો. (આ
અર્થવાળો મૂલોક્ત સંસ્કૃત મંત્ર બોલવો.) ૧૦

અધ્યાય ૩૭ મો

અથાતો ગ્રહોત્પત્તિમધ્યાયં વ્યાગ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘ગ્રહોત્પત્તિ’
એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશુ કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

નવ સ્કન્દાદયઃ પ્રોક્તાં ચાલાનાં યદ્દમે ગ્રહાઃ ।

શ્રીમન્તો દિવ્યવપુષો નારીપુરુષવિગ્રહાઃ ॥

એને ગુહસ્વ સ્વાર્થ કૃત્તિકામાત્રિશૂભિઃ ।

મૃદાઃ શરવણસ્થસ્ય રક્ષિતમ્યાત્મતેજસા ॥૨॥

બાલગ્રહો કોણે ઉત્પન્ન કર્યા ?

અર્થવાળા, દિવ્ય શરીરવાળા અને
જન્મોમાં દનો આકાર સ્ત્રીઓના જેવા છે તથા
ત્રણનો આકાર પુરુષોના જેવા છે,^૧ એવા આ
૨૬૬ આદિ જે નવ બાલગ્રહો કહેવામાં આવ્યા,
તેઓને કાંસડાઓના વનમાં રહેવા અને પોતાની
શક્તિથી જ રક્ષણ પામેલા કાર્તિકેયસ્વામીના
રક્ષણ^૨ માટે કૃત્તિકાઓએ, ગંગાએ, પાર્વતીએ,

૧ ગ્રહોની ઉત્પત્તિ, બાળકોને વજ્રગાંડનું કારણ
અને વજ્રગાંડોની વદ્યમાખ્યા તથા અસાખ્યા વિશેના

૨ શકુની, દેવતી, પૂતના, અધપૂતના, શીતપૂતના
અને મુખમડિકા એ છ બાલગ્રહો સ્ત્રીઓના આકારવાળા
છે અને ૨૬૬, ૨૬૬ાપરમાર તથા નૈગમેષ એ ત્રણ ગ્રહો
પુરુષોના આકારવાળા છે.

૩ જે કે પોતાની જ શક્તિથી રક્ષિત હોવાને બીજ
તેમને બીજ કાર્તિકેય રક્ષકોની જરૂર ન હતી, તે પણ
કૃત્તિકા વગેરેએ પુરુષોને કીધે તેમના રક્ષણ માટે
નવ બાલગ્રહો ઉત્પન્ન કર્યા છે.

અગ્નિએ તથા સદાશિવે ઉત્પન્ન કરેલા છે. ૨

સ્ત્રીવિગ્રહ ગ્રહા યે તુ નાનામ્પા મયેરિતાઃ ।

ગજોમાકૃત્તિકાનાં ચ તે ભાગા રાજમા મનાઃ ॥

નૈગમેષસ્તુ પાર્વત્યા સૃષ્ટો મેપાનનો ગ્રહઃ ।

કુમારધારી દેવસ્ય ગુહસ્વાત્મસમઃ સત્ત્વા ॥

સ્કન્દાપસ્મારમંજો યઃ સોઽગ્નિનાગ્નિસમયુતિઃ ।

સ ચ સ્કન્દસત્ત્વા નામ વિશાલ્પ્વ ઇતિ ચોચ્યતે ॥

સ્કન્દઃ સૃષ્ટો ભગવતા દેવેન ત્રિપુરારિણા ।

વિમર્તિં ચાપરાં સંજ્ઞાં કુમાર ઇતિ સ ગ્રહઃ ॥

ચાલલીલાધરો યોઽયં દેવો દ્વાગ્નિસમ્મનઃ ।

મિધ્યાચારેષુ ભગવાન્ સ્વયં નૈપ પ્રવર્તતે ॥

કુમારઃ સ્કન્દસામાન્યાદત્ર કેચિદપણ્ડિતાઃ ।

ગૃહ્ણતીત્યલ્પવિજ્ઞાના મૃયતે દેહચિન્તકાઃ ॥૩॥

નવ બાલગ્રહોમાં કોને કોણે ઉત્પન્ન કર્યા ?

અનેક પ્રકારનાં રૂપોવાળા અને સ્ત્રીઓના
જેવાં શરીરવાળા શકુની, દેવતી, પૂતના, અધ-
પૂતના, શીતપૂતના અને મુખમડિકા એ છ
ગ્રહોને ગંગાએ, પાર્વતીએ અને કૃત્તિકાઓએ
મળીને ઉત્પન્ન કરેલા છે, એ કે સયળા ગ્રહો
રજેગુણવાળા છે, તે પણ તેઓમાં એ છ ગ્રહો
વિશેષ રજેગુણવાળા છે, એમ માનવામાં આવે છે.

બકરાના જેવા મોઢાવાળો નૈગમેષ નામનો
ગ્રહ, કે જે પુરુષના જેવા શરીરવાળો છે, વખતપર
બાળકનું રક્ષણ પણ કરે છે અને કાર્તિકેય-
સ્વામીના પ્રાણ સમાન પ્રિય મિત્ર છે, તેને પાર્વ-
તીએ જ ઉત્પન્ન કર્યો છે.

અગ્નિના જેવી કાર્તિકાળો સ્કન્દાપરમાર
નામનો ગ્રહ, કે જે પુરુષના જેવા શરીરવાળો છે,
તેને અગ્નિએ ઉત્પન્ન કરેલો છે અને તે સ્કન્દસખા
તથા નિશાખ એ નામોથી પણ ઓળખાય છે.

સ્કન્દ નામનો બાલગ્રહ, કે જે પુરુષના જેવા
શરીરવાળો છે, તેને ત્રિપુરનો સંહાર કરનારા
સાક્ષાન્ સદાશિવે જ ઉત્પન્ન કરેલો છે. એ ગ્રહ
બીજ ‘કુમાર’ એ નામથી પણ ઓળખાય છે.

શ્લૈષ્મિક (કંઠ સંબંધી) યોનિરોગોના
અભ્યાસ, કર્ણિકા, આનંદચરણા, અતિચરણા
અને શ્લેષ્મિકા એ પાંચ ભેદો છે. સાત્ત્વિક
યોનિરોગોના પંડા, ક્ષિત્તી, મહત્તી, સૂચિવક્ત્રા
અને ત્રિદોષિણી એ પાંચ ભેદો છે. ૫

સફેનિલમુદાવર્તા રજઃ કૃચ્છ્રેણ મુચ્ચતિ ।
વન્ધ્યાં નટાર્તવાં વિદ્યાદ્વિપ્લુતાં નિત્યવેદનામ્ ॥
પરિપ્લુતાયાં ભવતિ ગ્રામ્યધર્મસ્મૃજા મૃગમ્ ।
વાતલા કર્કશા સ્તબ્ધા શૂલનિસ્તોદર્પીડિતા ।
ચત્તસૃષ્વપિ ચાદ્યાસુ ભવન્ત્યનિલવેદનાઃ ॥૬॥

વાતિક યોનિરોગોના પાંચ ભેદોનાં
બુદ્ધાંબુદ્ધાં લક્ષણો

યોનિમાંથી અત્યંત કષ્ટપૂર્વક શીણવાળું
રજ નીકળતું હોય તો તે યોનિરોગ ઉદાવર્તા
કહેવાય છે. યોનિ સર્વદા રજવગરની જ રહેતી
હોય, એટલે કદી પણ રજવાળી ન થતી હોય, એ
યોનિરોગ વન્ધ્યા કહેવાય છે. યોનિ સર્વદા
વેદનાયુક્ત જ રહ્યા કરે, એ યોનિરોગ વિપ્લુતા
કહેવાય છે. મૈથુનના સમયે યોનિમાં અત્યંત
વેદના થતી હોય, તે યોનિરોગ પરિપ્લુતા કહે-
વાય છે. યોનિ કઠણ, ખરસટ, અક્કડ અને
વાયુ સંબંધી શૂળથી તથા સોઈ વડે ભોંકાયા જવી
વેદનાથી યુક્ત રહેતી હોય, એ યોનિરોગ વાતલા
કહેવાય છે. એ ટે વાયુરૂપ દોષવાળા ઉપર કહેલા
ઉદાવર્તા, વન્ધ્યા, વિપ્લુતા અને પરિપ્લુતા એ
ચારે યોનિરોગોમાં સોઈથી ભોંકાયા જવી પીડા
વગેરે વાયુ સંબંધી વેદનાઓ થાય છે; તો પણ આ
પાંચમા પ્રકારના વાતિક યોનિરોગમાં તો એ
વેદનાઓ અત્યંત થાય છે; માટે તેનું બીજું નામ
ન આપતાં 'વાતલા' એ જ નામ આપ્યું છે. ૬

સદાહં પ્રક્ષરત્યન્નં યસ્યાઃ સા લોહિતક્ષરા ।
સવાતમુદ્રિરેદ્વીજં વામિની રજસા યુતમ્ ॥
પ્રઘંસિની સ્પન્દતે તુ ક્ષોભિતા દુષ્પ્રસ્રથ યા ।
સ્થિતં સ્થિતં હન્તિ ગર્ભં પુત્રઘ્ની રક્તસંસ્રવાત્ ॥

અત્યર્થ પિત્તલા યોનિર્દાહપાકજ્વરાન્નિતા ।
ચત્તસૃષ્વપિ ચાદ્યાસુ પિત્તલિઙ્ગોચ્છ્રયો ભવેત્ ॥૭॥
પૈત્તિક યોનિરોગોના પાંચ ભેદોનાં
બુદ્ધાંબુદ્ધાં લક્ષણો

યોનિમાંથી દાહવાળું લોહી ઝરતું હોય, તો
તે યોનિરોગ રુધિરક્ષરા કહેવાય છે. યોનિમાંથી
પુરુષનું વીર્ય રજની સાથે તથા પતન સાથે
ખહાર નીકળી જતું હોય, તો તે યોનિરોગ વા-
મિની કહેવાય છે. યોનિ મદન પામવાને લીધે
ઠેકાણા પરથી કાંઈક ચક્ષિત થઈને ખહાર નીકળી
હોય અને માંડ પ્રસવ કરે એવી થઈ ગઈ હોય, તે
યોનિરોગ ઘંસિની કહેવાય છે. યોનિ વારંવાર
રહેતા ગર્ભનો લોહીના સ્રાવથી નાશ કરી નાખતી
હોય, તે યોનિરોગ પુત્રઘ્ની કહેવાય છે. યોનિ
દાહથી, પાકવાથી તથા જ્વરથી અત્યંત યુક્ત
હોય, એ યોનિરોગ પિત્તલા કહેવાય છે. એ ટે
પિત્તરૂપ દોષવાળા ઉપર લખેલા રુધિરક્ષરા, વા-
મિની, ઘંસિની અને પુત્રઘ્ની એ ચારે યોનિરો-
ગોમાં દાહ તથા પાકવું વગેરે પિત્ત સંબંધી
વેદનાઓ થાય છે, તો પણ આ પાંચમા પ્રકારના
પૈત્તિક યોનિરોગમાં તો એ વેદનાઓ અત્યંત
થાય છે, માટે તેનું બીજું નામ ન આપતાં
'પિત્તલા' એ જ નામ આપ્યું છે. ૭

અત્યાનન્દા ન સન્તોષં ગ્રામ્યધર્મ્મેણ ગચ્છતિ ।
કર્ણિન્યાં કર્ણિકા યોનો શ્લેષ્માસૃગ્મ્યાં તુ જાયતે ॥
મૈથુનાચરણાત્પૂર્વં પુરુષાદતિરિચ્યતે ।
વહુશ્ચાત્તિચરણાદન્યા વીજં ન વિન્દતિ ॥
શ્લેષ્મલા પિચ્છિલા યોનિઃ કણ્ઠયુક્તાતિશીતલા ।
ચત્તસૃષ્વપિ ચાદ્યાસુ શ્લેષ્મલિઙ્ગોચ્છ્રિતિર્ભવેત્ ॥૮॥

શ્લૈષ્મિક યોનિરોગોના પાંચ ભેદોનાં
બુદ્ધાંબુદ્ધાં લક્ષણો

યોનિ મૈથુનથી સંતોષ જ ન પામતી હોય,
એ યોનિરોગ અત્યાનંદા કહેવાય છે. યોનિમાં
કર્કશ તથા લોહીથી ડોહી જવા આકારવાળી

ગ્રહોપસૃષ્ટા બાલાસ્તુ દુશ્ચિકિત્સ્યતમા મતાઃ ।
 વૈકલ્યં મરણં चापि ध्रुवं स्कन्दग्रहे मतम् ॥
 स्कन्दग्रहोज्युग्रतमः सर्वेवैव यतः स्मृतः ।
 अन्यो वा सर्वरूपस्तु न साध्यो ग्रह उच्यते ॥૫॥
 વળગાડોની કષ્ટસાધ્યતા તથા અસાધ્યતા

બાલગ્રહોના વળગાડ અત્યંત કષ્ટસાધ્ય જ છે. તેઓમાં પણ સ્કંદ નામના બાલગ્રહનો વળગાડ થયો હોય, તો બાળકોનાં શરીરોમાં ખોડખાંપણ અવશ્ય થાય છે અને મરણ પણ થાય છે; કારણ કે સધળા બાલગ્રહોમાં સ્કંદગ્રહ અત્યંત ઉચ્છ છે. સ્કંદગ્રહ સિવાય બીજા કોઈ બાલગ્રહનો વળગાડ પણ જો પોતાનાં સધળાં લક્ષણોથી યુક્ત થયો હોય, તો અસાધ્ય જ છે. ૫

અધ્યાયં ૩૮મો

अथातो योनिव्यापत्प्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'યોનિવ્યાપ-
 પ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
 વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિ-
 રિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

प्रवृद्धलिङ्गं पुरुषं यात्यर्थमुपसेवं ।

रुद्धदुर्बलबालायास्तस्या वायुः प्रकुप्यति ॥

સ દુષ્ટો યોનિમાસાદ્ય યોનિરાગાય કલ્પતે ॥૨॥

યોનિરોગોનાં નિદાનોમાં વાયુની પ્રધાનતા

જડા તથા લાંબા લિંગવાળા પુરુષનું
 અત્યંત સેવન કરવા વગેરે કારણોથી રૂક્ષ, દુર્બલ
 તથા નાની ઉમરની સ્ત્રીના શરીરમાં વાયુ
 પ્રક્રુપિત થાય અને પ્રક્રુપિત થયેલા વાયુ પોત-

૧ યોનિરોગોની સંખ્યા, નિદાનો, લક્ષણો તથા
 ચિકિત્સા વિષેનો. યોનિરોગો બાળકોનાં શરીરોમાં
 વિકારોનાં કારણોષ્ય થાય છે, એટલા માટે યોનિરોગોના
 અધ્યાયને કોમારશ્રુત્ય તંત્રમાં દાખલ કર્યો છે.

પોતાનાં કારણોથી પ્રક્રુપિત થયેલા પિત તથા
 કંદને પોતાની સાથે લઈ યોનિમાં આવીને
 યોનિરોગો ઉત્પન્ન કરે છે. ૨

त्रयाणामपि दोषाणां यथास्वं लक्षणं तु ।

विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्दिष्टा रोगसङ्ग्रहे ॥૩॥

યોનિરોગોની સંખ્યા

યોનિરોગો વાતપ્રધાન હોય છે, છતાં ત્રણે
 દોષોનાં પોતપોતાનાં જુદાંજુદાં લક્ષણોથી
 મિશ્ર હોવાને લીધે વાતિક, પેતિક, ક્ષેષ્મિક
 અને સાનિપાતિક એમ મુખ્ય ચાર ભેદોમાં
 વહેંચાય છે. તેઓ પ્રત્યેક ભેદના પાંચપાંચ
 પેટા ભેદો ઉપરથી રોગસંગ્રહમાં વીસની સંખ્યા
 થાય છે. (યોનિરોગો વીસ છે.) ૩

मिथ्याचारण याः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च ।

जायन्ते बीजदोषाच्च दवाच्च गृण्य ताः पृथक् ॥૪॥

યોનિરોગોના દરનાં નિદાનોમાં

દેવનું નિદાનપણ

જડા તથા લાંબા લિંગવાળા પુરુષોનાં

સેવન વગેરે સ્ત્રીઓના દુરાચારોથી, દુષ્ટ થયેલા
 રજાથી, પુરુષના દુષ્ટ થયેલા વીર્યથી અને વખત-
 પર દેવગતિથી પણ યોનિરોગો ઉત્પન્ન થાય છે.
 હવે એ યોનિરોગોનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરું
 છું, તે સાંભળોઃ ૪

उदावर्त्ता तथा बन्ध्या विष्णुता च परिश्रुता ।

वातला चेति वातोत्था पित्तोत्था रुधिरक्षरा ॥

वामिनी संसिनी चापि पुत्रघ्नी पित्तला च या ।

अत्यानन्दा च या योनिः कर्णिकी चरणाद्वयम् ॥

સંખિકા સક્રકા જોયા યજ્ઞાદ્યા કલિની તથા ।

મહતી સ્ત્રિચક્ષ્ત્રા ચ સર્વજેતિ ત્રિદોષજા ॥૫॥

યોનિરોગોના પેટારોગોનાં નામો

વાતિક યોનિરોગોના ઉદાવર્તા, વંધ્યા,
 વિષ્ણુતા, પરિષ્ણુતા અને વાતલા એ પાંચ ભેદો
 છે. પેતિક યોનિરોગોના રુધિરક્ષરા, વામિની,
 સંસિની, પુત્રઘ્ની અને પિત્તલા એ પાંચ ભેદો છે.

વર્તિ પ્રદઘાત્કર્ણિન્યાં શોધનદ્રવ્યસમ્પ્રતામ્ ।
 પ્રઘ્નંસિનીં ઘૃતાભ્યક્તાં ક્ષીરગ્નિન્નાં પ્રવેશયેત્ ॥
 પિધાય વેશવારેણ તતો વન્ધં સમાચરેત્ ।
 પ્રતિદોષં વિદઘ્યાચ્ચ સુરાગિષ્ટાસવાન્ ભિષક્ ॥
 પ્રાતઃપ્રાતનિપેવેત રસોનાદુદ્ધૃતં રસમ્ ।
 ક્ષીરમાંસરસપ્રાયમાહારં વિદધીત ચ ॥
 શુક્રાર્ત્તવાદયો દોષાઃ સ્તનરોગાશ્ચ ક્ષીત્તિતાઃ ।
 હ્રેવ્યોત્થાનાનિ મૂઢસ્ય ગર્ભસ્ય વિધિરેવ ચ ॥
 ગર્ભિણીપ્રતિરોગેષુ ચિકિત્સા ચાપ્યુદાહતા ।
 તાં સર્વથા પ્રયુક્તીત યોનિવ્યાપત્સુ વુદ્ધિમાન્ ॥
 અપ્રજાનારોગાંશ્ચ ચિકિત્સેદુત્તરાદ્ધિષક્ ॥ ૧૧

યોનિરોગોની સામાન્ય તથા વિશિષ્ટ
 ચિકિત્સાઓ

પાંચ સાન્નિપાતિક સિવાય બાકીના પંદર
 યોનિરોગો સાધ્ય છે; તેઓમાંનો કોઈ યોનિરોગ
 થયો હોય, તો તે યોનિરોગ જ દોષ સંબંધી
 હોય, તે દોષ ટાળનારા સ્નેહન તથા સ્વેદન
 સંસ્કાર આપી વગનવિરેચનાદિક ક્રિયાઓ પણ
 તે જ દોષને હણનારાં દ્રવ્યોથી ગોઠવીને ખાસ
 કરી ઉત્તરખસ્તિઓ દેવી; તે પણ તેના જ
 પ્રકારની દેવી.

યોનિ ખરસટ, શીતળ, અક્રુડ તથા મંથુનમાં
 ખરાબ સ્પર્શવાળી હોય, તો તેને જંગલી તથા
 જળચર પ્રાણીઓનાં માંસોથી તથા વાયુને
 હણનારાં દ્રવ્યોના ક્વાથથી કુંભીસ્વેદો દેવા.
 (જંગલી તથા જળચર પ્રાણીઓના માંસના
 રસને ઉઠાળી તેથી તથા વાયુને હણનારાં દ્રવ્યોના
 ક્વાથથી ભરેલી ધગધગતી હાંડલીને ધરતીમાં
 નાખી, તેના ઉપર માંચી વગેરે આસન પર સ્ત્રીને
 બેસાડી, ક્વાથમાં અગ્નિથી તપાવેલા લોઢાના
 અથવા પથરાના કંકડા નાખીને તેની બાફ
 યોનિમાં લેવડાવવી, એ કુંભીસ્વેદ કહેવાય છે.)

સૂંઠ, મરી, પીપર, ધાણા, જીરું, દાડમ
 અને પીપરીમૂળના ચૂર્ણને મધુર ઔષધોથી

મિશ્ર કરીને બનાવેલો તે વેસવાર; અથવા
 સૂત્રસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયના ૨૨૬મા
 વિપયમાં કહેલો વેસવાર અથવા એવા જ
 પ્રકારના બીજા પણ વેસવારો યોનિમાં નખાવવા
 અને આળસ છોડી દઈ, વાયુને હણનારાં દ્રવ્યોના
 ક્વાથ તથા કંકડથી પકવેલા તેલનું પોતું પણ
 યોનિમાં ધરાવવું. વાયુને હણનારાં દ્રવ્યોના
 ક્વાથોથી યોનિને ઘોવડાવવી અને વાયુને
 હણનારાં દ્રવ્યોના ચૂર્ણોદિક યોનિમાં ભરાવવાં.

એ યોનિ દાહ તથા ચોસથી યુક્ત હોય,
 તો વંધે પિત્તને હણનારી શીતળ ક્રિયાઓ કરવી.

યોનિ દુર્ગંધવાળી કે ચીકણી હોય, તો
 તેમાં વડ, ઊંખરો, મોટી પીપર, બોલચરી અને
 પારસપીપળાનાં ચૂર્ણો ભરાવવાં અને આરગ્યધાદિ
 ગણના ક્વાથોથી યોનિને ઘોવડાવવી.

યોનિમાંથી પરુનો આવ થતો હોય, તો
 સૂત્રસ્થાનના મિશ્રક નામના ૩૬મા અધ્યાયમાં
 કહેલાં શોધન દ્રવ્યોના ગોમૂત તથા સંધવ
 સહિત પિંડો બનાવીને તે પિંડો યોનિમાં નખા-
 વના, હિતકારી છે.

યોનિ ખરજવાળી તથા ખરાબ સ્પર્શવાળી
 હોય, તો તેમાં ભોરિંગણીનાં ફળોનો, હળદરનો
 તથા દારુહળદરનો કંકડ કરીને તે ભરાવવો અને
 એ ભોરિંગણીનાં ફળ વગેરે દ્રવ્યોના ચૂર્ણની જ
 ધુમાડી દેવી.

એ કર્ણિકા નામનો યોનિરોગ થયો હોય,
 તો યોનિમાં શોધન દ્રવ્યોની વાટ નંખાવવી.
 (શોધન દ્રવ્યો સૂત્રસ્થાનના ૩૬મા અધ્યાયમાં
 કહેલાં છે.)

એ સંસિની નામનો યોનિરોગ થયો હોય,
 તો તેને ઘીનો અભ્યંગ કરી દૂધની બાફ દઈ,
 અંદર પેસાડી દેવો અને પછી સૂંઠ, મરી, પીપર,
 ધાણા, જીરું, દાડમ અને પીપરીમૂળના હવેજથી
 તેના મોઢાને બંધ કરીને પાટો બાંધવો.
 યોનિ ઘીનો અભ્યંગ કરી, દૂધની બાફ દઈ

ગાંઠ યદ્ય હોય, એ યોનિરોગ કર્ણિંકા કહેવાય છે. યોનિ મૈથુનના સમયે પુરુષતું વીર્ય પડ્યા પહેલાં જ રજં મૂકતી હોય, તે યોનિરોગ આનંદચરણા કહેવાય છે. આ રોગવાળી યોનિમાં પુરુષતું વીર્ય સ્થિતિ પામી શકતું નથી. વારંવાર મૈથુન કરાવવાને લીધે સોએ યદ્ય જવાથી યોનિમાં પુરુષતું વીર્ય સ્થિતિ પામી શકતું ન હોય, એ યોનિરોગ અતિચરણા કહેવાય છે. યોનિ ત્રીકાશવાળી, ખરજવાળી તથા અતિ શીતળ હોય, એ યોનિરોગ શ્લેષ્મલા કહેવાય છે. એ કે કંદ્રેષ દોષવાળા ઉપર લખેલા અત્યાનંદા, કર્ણિંકા, આનંદચરણા અને અતિચરણા, એ ચારે યોનિરોગોમાં ત્રીકાશ તથા ખરજ વગેરે કંદનાં ચિહ્નો હોય, તે પણ આ પાંચમા પ્રકારના શ્લેષ્મિક યોનિરોગમાં તે એ ચિહ્નો અત્યંત હોય છે; માટે તેનું બીજું નામ ન આપતાં 'શ્લેષ્મલા' એ જ નામ આપ્યું છે. ૮

અનાર્તવસ્તના પળ્ડી સ્વસ્પર્શાં ચ મૈથુને ।
અતિકાપમૃદ્ધીતાયાસ્તરુણ્યાઃ ફલિની ભવેત્ ॥
વિવૃતાતિમહાયોનિઃ છત્રીવક્રાતિસંવૃતા ॥
સર્વલિંગસમુત્થાના સર્વદોષપ્રકોપજા ।
ચત્તમુખ્યપિ ચાધામુ સર્વલિંગોચ્છિન્તિર્મૈવેત્ ॥૧॥
સાન્નિપાતિક યોનિરોગોના પાંચ ભેદોનાં ભુદાંભુદાં લક્ષણે ।

યોનિ રજવગરની રહેતી હોય, મૈથુનમાં યોનિનો સ્પર્શ ખરસટ રહેતો હોય અને જ્યેષ્ઠ રતનો પણ સ્વાભાવિક કરતાં બહુ જ નાના કદવાળાં હોય, એ યોનિરોગ પંડી કહેવાય છે. આ રોગવાળી સ્ત્રીને મૈથુન ઉપર દ્રેષ હોય છે. તરણ અવસ્થાવાળી સ્ત્રીની યોનિમાં બડા તથા લાંબા સિંગાઓ પુરુષ મૈથુન કરે, તેથી યોનિ પુષ્પાની પેઠે લટકતી યદ્ય જાય છે એ યોનિરોગ ફલિની કહેવાય છે. યોનિ અત્યંત મોટાં છિદ્રવાળી હોય, એ યોનિરોગ મહત્તી કહેવાય

છે. યોનિ અત્યંત સૂક્ષ્મ છિદ્રવાળી હોય, એ યોનિરોગ સૂચીવદ્વત્તા કહેવાય છે. યોનિમાં સઘળા દોષોના પ્રકાપને લીધે સઘળા દોષોનાં ચિહ્નો ભેડેલાં હોય, એ યોનિરોગ ત્રિદોષિણી કહેવાય છે. એ કે ત્રણે દોષોવાળા ઉપર લખેલા પંડી, ફલિની, મહત્તી તથા સૂચીવદ્વત્તા, એ ચારે યોનિરોગોમાં રજથી રહિનપણું વગેરે ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નો હોય છે, તે પણ આ પાંચમા પ્રકારના ત્રિદોષિક (સાન્નિપાતિક) રોગમાં તે એ ચિહ્નો અત્યંત હોય છે; માટે તેનું બીજું નામ ન આપતાં 'ત્રિદોષિણી' એ જ નામ આપ્યું છે. (આ ત્રિદોષિણી નામના યોનિરોગમાં રક્ત તથા સોઈથી લોંઘાવાળી વ્યથા વગેરે વાયુનાં ચિહ્નો હોય છે, દાહ તથા ચોસ વગેરે પિત્તનાં ચિહ્નો પણ હોય છે અને ત્રીકાશ તથા ખરજ વગેરે કંદનાં ચિહ્નો પણ હોય છે.) ૯

પચ્ચાસાધ્યા મયન્તીમા યોનયઃ સર્વદોષજાઃ ॥૧૦॥
વીશ યોનિરોગોમાં પાંચ રોગો અસાધ્ય છે પંડી, ફલિની, મહત્તી, સૂચીવદ્વત્તા અને ત્રિદોષિણી, એ પાંચ સાન્નિપાતિક યોનિરોગો અસાધ્ય છે. ૧૦

પ્રતિદોષં તુ સાધ્યાનુ સ્નેહાદિક્રમ ઇવ્યતે ।
દયાદુત્તરવસ્તીંધ વિશેષેણ યથોદિતાન્ ॥
કર્કશાં શીતલાં સ્તવ્ધામપસ્પર્શાં ચ મૈથુને ।
કુમ્ભીસ્વેદરુપચરેત્સાનૃપોદકસંપુતેઃ ॥
મથુગૌપધસંપુક્તાન્ વેશવાગંધ યોનિપુ ।
નિશ્પિપ્દારણેચાપિ પિષુતૈર્લમવન્દ્રિતઃ ॥
ધાવનાનિ ચ પથ્યાનિ કુર્વીતાપૂરણાનિ ચ ।
ઓપચોષાન્વિતામૃતં કુર્યાંચ્છીતં વિધિ મિપરુ ॥
દુર્ગંધાં પિચ્છિલાં ચાપિ ચૂર્ણઃ પચ્ચક્રપાયજઃ ॥
પૂર્યેદ્રાજઘ્ન્યાદિકર્માયંથાપિ પાવનમ્ ।
યોન્યાં તુ પૃથ્વાવિષ્ણ્યાં શોષનદ્રવ્યસંપૂતઃ ।
સમોમૃતઃ સલવર્ણઃ પિષ્ટરૂપરૂપં હિતમ્ ॥
પૃહ્લીફલકન્કસ્ય દિહગ્દિગ્દ્યુતમ્ ચ ।
કણ્ઠમૃતીમપ્પયજાં પૃથ્વેદ્રપયેતથા ॥

સુશ્રુત આદિ શિષ્યોનો પ્રશ્ન

પોતાના સ્થાનમાં બિરાજતા દેવ ધન્વંતરિ ભગવાન, કે જમણે પૂર્વજન્મમાં ક્ષીરસાગર-માંથી અમૃત કાઢ્યું હતું અને જમની એ અમૃત આપવારૂપ કૃપાથી દેવતાઓ અમરપણું પામીને સ્વર્ગનું આધિપત્ય મેળવી શક્યા હતા, તેમને સુશ્રુત આદિ શિષ્યોએ પૂછ્યું કે 'આપે સૂતસ્થાનના ૨૨મા અધ્યાયમાં વ્રણની ગંધ, વર્ણ, સ્નાવ તથા વેદના વગેરે ઉપદ્રવો કહ્યા છે અને તે પછી ચિકિત્સાસ્થાનના પહેલા અધ્યાયના ૯૧મા વિષયમાં વ્રણવાળાઓના જ્વર, અતિસાર, મૂર્છા તથા હેકઠ્રી વગેરે ઉપદ્રવો પણ સંક્ષેપથી કહ્યા છે. હે વૈદ્યોમાં ઉત્તમ! હવે વ્રણવાળાઓના એ જ્વરાદિક ઉપદ્રવો વિષે અમારી પાસે વિસ્તારથી નિરૂપણ કરો. જેમ વ્રણ એ ઉપદ્રવોથી સંયુક્ત થયો હોય, તો કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે એમ આપે કહ્યું છે, તેમ જ જેનું બળ તથા માંસ ક્ષીણ થયું હોય અને બીજા ધાતુઓ પણ ક્ષીણ થયા હોય, એવા વ્રણવાળા માણસને થયેલા જ્વરાદિ ઉપદ્રવો પણ કષ્ટસાધ્ય થઈ પડે છે, એમ પણ આપે કહ્યું છે. જ્વર વગેરેના કષ્ટસાધ્યપણને લીધે તેનાં નિદાનો તથા ચિકિત્સાદિક જાણવાની અમને ઇચ્છા થઈ છે; માટે ઉપદ્રવોરૂપ યત્તા તથા મૂળવ્યાધિઓરૂપ પણ યત્તા તે સઘળા રોગોનાં નિદાનાદિક તથા ચિકિત્સાઓ અમને કહી સંભળાવો અને સઘળા પ્રકારની કાયચિકિત્સાઓના વિષયમાં અગ્નિવેશ, ભેડ તથા અતૂકર્ણ આદિ મહાત્મા ઋષિઓએ બીજા પણ જે જે રોગો વિષે કહ્યું હોય, તેઓનાં પણ નિદાનાદિક તથા ચિકિત્સાઓ કહી સંભળાવો.' ૨

તેષાં તદ્વચનં શ્રુત્વા પ્રાગ્વૈદિષજાં વરઃ ।

જ્વરમાદૌ પ્રવક્ષ્યામિ સ રોગાનીકરાટ્ સ્મૃતઃ ॥૩॥

જ્વરનાં નિદાન તથા ચિકિત્સાની પ્રતિજ્ઞા

એ પ્રમાણે સુશ્રુત આદિ શિષ્યોનું વચન

સાંભળી વૈદ્યોમાં ઉત્તમ ધન્વંતરિ ભગવાન બોલ્યા, કે 'હું પ્રથમ તમને જ્વરનાં નિદાનાદિક તથા ચિકિત્સાઓ કહી સંભળાવું છું; કેમ કે જ્વર રોગોનાં સૈન્યનો રાજા કહેવાય છે. ૩

રુદ્રકોપાગ્નિસમ્મૂતઃ સર્વમૂતપ્રતાપનઃ ।

તૈસ્તૈર્નામભિરિત્યેષાં સત્ત્વાનાં પરિકીર્ત્યતે ॥

જન્માદૌ નિધને ચૈવ પ્રાયો વિશતિ દેહિનઃ ।

અતઃ સર્વવિકારાણામયં રાજા પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૪ ॥

જ્વર સર્વ રોગોનો રાજા હોવાનું કારણ

દક્ષના યજ્ઞમાં અપમાન થવાથી પ્રકુપિત થયેલા સદાશિવના ઠાપરૂપી અગ્નિમાંથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો છે. એ કેવળ માણસોને જ નહિ, પણ સઘળાં પ્રાણીઓને તપાવનારો છે અને ઘણું કરીને જન્મના આરંભમાં તથા મરણસમયમાં પણ પ્રાણીઓનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે; માટે સઘળા વિકારોનો રાજા કહેવાય છે. એ જ્વર મનુષ્ય સિવાય બીજાં જોને લાગુ પડે, ત્યારે 'જ્વર' એ નામથી નહિ પણ બીજાં નામોથી કહેવામાં આવે છે. (જેમ કે હાથીઓનાં શરીરોમાં લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે 'પાકલ' એ નામથી, ઘોડા-ઓનાં શરીરોમાં લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે 'અભિ-તાપક' એ નામથી, ગાયોનાં શરીરોમાં લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે 'ગોકર્ણક' એ નામથી, પક્ષી-ઓનાં શરીરોમાં લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે 'મકર' એ નામથી, કૃતરાઓનાં શરીરોમાં લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે 'અલક' એ નામથી, જળજંતુઓનાં શરીરોમાં લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે 'ઇંદ્રમદ' એ નામથી, ઔષધિઓમાં લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે 'જ્યોતિ' એ નામથી, ધાન્યોમાં લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે 'ચૂર્ણક' એ નામથી અને જળમાં લાગુ પડ્યો હોય ત્યારે 'નીલિકા' એ નામથી કહેવાય છે, ઇત્યાદિ.) ૪

ઋતે દેવમનુષ્યેભ્યો નાન્યો વિષહતે તુ તમ્ ॥

૧૦૩૩ લખતે યસ્માદેવત્ત્વં માનુષાદપિ ।

અદર પેસાડી દેવી અને પછી મૂત્રસ્થાનના
૪૬મા અર્ધયાયના ૨૨૬મા વિષયમાં કહેલા
વેમવારથી તેના મોઢાને બધ કરીને પાટા
બાંધવો, એ પણ હિતકારી છે

યોનિરોગ જે જે દોષથી ઉત્પન્ન થયો હોય,
તે દોષને મટાડે એવા સુરા, અગ્નિષ્ટા અને
આસવોની યોજના કરવી, અને નિત્ય પ્રભાતે
વસણુના રસનું સેવન કરાવવું

યોનિરોગવાળી સ્ત્રીને જ્યાં માસનો રસો
અને દૂધ વવારે ટોચએવો આહાર વેધે ગોઠવી દેવો.

બીજા પણ ઘણાં ઘણાં ત્રિપથો આ કૌભાર
ભૂત્યતત્રને લગતા છે, પરંતુ તેઓ અમારી
પચ્ચસ્થાનાત્મક સહિતામાં કહેવાઈ ગયા છે,
તેથી અહીં તેઓની પુનરુક્તિ કરવી છોડી દઈએ
છીએ વીર્ય તથા રજ વગેરેના દોષો, શારીર-
સ્થાનના 'શુક્રશોણિતશુદ્ધિશારીર' નામના બીજા
અર્ધયાયમાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ સહિત
કહેવાઈ ગયા છે. સ્તનરોગોના લક્ષણો નિદાન
સ્થાનના ૬૬મા અર્ધયાયમાં અને તેઓની ચિકિ-
ત્સાઓ ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૭મા અર્ધયાયમાં કહે-
વાઈ ગયેલ છે નપુ સકપણુનાં નિદાનો તથા તેની
ચિકિત્સાઓ, ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૬મા અર્ધયા-
યમાં કહેવાઈ ગયેલ છે મૂઠ ગર્ભના લક્ષણો નિદાન-
સ્થાનના ૮મા અર્ધયાયમાં અને ચિકિત્સાઓ,
ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૫મા અર્ધયાયમાં કહેવાઈ ગયેલ
છે ગર્ભિણીની માસાનુમાસિક વગેરે ચિકિત્સાઓ
તથા તેના સ્વરૂપણુમાં કરવાની ચિકિત્સાઓ,
શારીરસ્થાનના ૧૦મા અર્ધયાયમાં કહેવાઈ ગઈ
છે, કે જે ચિકિત્સાઓ બુદ્ધિમાન વેધે યોનિરોગો
ઉપર પણ સર્વથા યથાયોગ્ય યોજાવી એઈએ

સ્ત્રીને અકાળ પ્રસવથી અપતાનક આદિ
રોગો થયેલ હોય, તો તેઓની ચિકિત્સાઓ પણ
અહીં કહેવી બાકી રહેતી નથી, કેમકે એ
ચિકિત્સાઓ, ચિકિત્સાસ્થાનમાં કહેવી અપતાનક
આદિ રોગોની ચિકિત્સાઓથી જુદી પડતી નથી,

તેમ જ અકાળ પ્રસવથી જરૂર વગેરે રોગો થયા
હોય છે, તેઓની ચિકિત્સાઓ પણ અહીં કહેવી
રહેતી નથી, કેમકે એ ચિકિત્સાઓ હવે પછીના
અર્ધયાયોમાં કહેવાતી જરૂર વગેરેની ચિકિત્સાઓ
ઉપરથી ગોઠવી શકાય તેમ છે ૧૧

(કૌભારભૂત્યતત્ર સમાપ્ત)

કાયચિકિત્સા તંત્ર

અધ્યાય ૩૯ મો

અયાતો જ્વરપ્રતિપેથં વ્યાસ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૃછવાથી 'જ્વરપ્રતિપેથ' ના
એ નામના અર્ધયાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

એનામૃતમર્ષા મધ્યાદુદ્ધૃત પૂર્વજન્મનિ ।
યતોઽમરત્વ સમ્પ્રાપ્તાશ્ચિદ્દશાશ્ચિદિવેશ્વરાત્ ॥
શિષ્યાસ્ત દેવમાસીનં પમન્હુઃ સુશ્રુતાદયઃ ।
ઘ્નસ્યોપદ્રવાઃ પ્રોક્તા ઘ્નિનામપ્યત પરમ્ ॥
સમાસાઘ્યાસતથૈવ મૂઢિ નો મિપર્જાં વર ।
ઉપદ્રવેળ જુષ્ઠસ્તુ ઘ્ન કૃચ્છ્રેળ સિધ્યતિ ॥
ઉપદ્રવાસ્તુ ઘ્નિનઃ કૃચ્છ્રસાધ્યાઃ પ્રકીર્તિતા ।
પ્રક્ષીળપલમાંસસ્ય દોષપ્રાતુપરિક્ષ્યાત્ ॥
તસ્માદુપદ્રવાન્કૃત્સાન્મૂઢિ નઃ સચિકિત્સિતાન્ ।
સર્વેક્યચિકિત્સાસુ યે દષ્ટાઃ પારમર્ષિમિ ॥ ૨ ॥

૧ આ અર્ધયાયથી માંડી છેક એકાગ્રમુખામાં અર્ધયાય
સુધીના વિભાગ કાયચિકિત્સા તંત્ર કહેવાય છે કારણ એવે
દોષો, ધાતુઓ તથા મરોના સુધાનમાં રહેલા રોગોની
અથવા નાપ એટલે જરૂરમિને પ્રાપ્ત થઈને રહેનારા
રોગોની આ વિભાગમાં ચિકિત્સા પડી છે તેથી આ
વિભાગ કાયચિકિત્સાતંત્ર કહેવાય છે સ્વસ્થાનના
પહેલા અધ્યાયનો ૬૬મો વિષય તથા નાનકા અર્ધયાયો
તેઓ વિષય બને

૦ નરના નિવોનો મેરો, બચ્ચો તથા ચિકિત્સાના
નિષ્પન્ન વિષયો

ઝડાવું 'સર્વાંગરોગ' નામના વાતવ્યાધિમાં પણ થાય છે; માટે 'આ સધળાં લક્ષણો જમાં ઉત્પન્ન થાય તે રોગ જ્વર કહેવાય' એમ કહ્યું છે.) ૬

દોષૈઃ પૃથક્ સમસ્તૈશ્ચ દ્વન્દ્વેરાગન્તુરેવ ચ ।

અનેકકારણોત્પન્નઃ સ્મૃતસ્ત્વષ્ટવિધો જ્વરઃ ॥ ૭ ॥

જ્વરના મુખ્ય આઠ ભેદો

જ્વર જે કે અનેક કારણોથી ઉત્પન્ન થતો હોવાને લીધે અનેક પ્રકારોવાળો છે, તેા પણ સૂક્ષ્મ વિચાર કરતાં તે સધળા પ્રકારોનો મુખ્યત્વે ઠરી વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, વાતપિત્તજન્ય, વાતકફજન્ય, પિત્તકફજન્ય, સાન્નિપાતિક અને આગંતુક એ આઠ ભેદોમાં સમાવેશ થાય છે.

(જે કે ચરકે વાતોદ્ભવ, પિત્તોદ્ભવ, કફોદ્ભવ, વાતપિત્તોદ્ભવ, વાતશ્લેષ્મોદ્ભવ, પિત્તશ્લેષ્મોદ્ભવ, અધિકવાત મધ્યપિત્ત હીનકફ, અધિકવાત મધ્યકફ હીનપિત્ત, અધિકપિત્ત મધ્યવાત હીનકફ, અધિકપિત્ત મધ્યકફ હીનવાત, અધિક કફમધ્યવાત હીનપિત્ત, અધિકકફ મધ્યપિત્ત હીનવાત અને ત્ર્યુદ્ભવ-એ રીતે સાન્નિપાતિક જ્વરના તેર ભેદ કહેલા છે અને આ ગ્રંથમાં પણ સાન્નિપાતિકના અભિન્યાસ આદિ અમુક ભેદ આપવામાં આવશે, તેા પણ અહીં સર્વમાં ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન થનારૂં સમતાને લીધે તથા સધળા સાન્નિપાતિક જ્વરોની ચિકિત્સા પણ પ્રાયશઃ એકસરખી જ આપવાની છે, તેથી સાન્નિપાતિક એક જ ગણેલો છે. જે કે આગંતુક જ્વર પણ પ્રહાર થવો, આદિ અનેક કારણોના યોગને લીધે અનેક પ્રકારનો થાય છે, તેા પણ બહારનાં કારણોથી ઉત્પન્ન થનારૂં સમતાને લીધે અહીં આગંતુક પણ એક જ ગણેલો છે. જે કે આગંતુક જ્વરમાં પણ વાયુ આદિ દોષોનાં લક્ષણો જોવામાં આવે છે, તેા પણ તેમાં દોષોનો સંબંધ પાછળથી થાય છે; માટે તેને દોષોથી

ઉત્પન્ન થતા જ્વરોથી જુદો ગણ્યો છે. દોષજન્ય-વ્યાધિમાં પ્રથમ દોષોનો પ્રકાપ થયા પછી શરીરમાં પીડા થાય છે અને આગંતુક જ્વરમાં અભિધાતાદિકથી પ્રથમ શરીરમાં વ્યથા થતાં જ્વર ઉત્પન્ન થયા પછી દોષોનો પ્રકાપ થાય છે, એટલે ભેદ છે.) ૭

દોષાઃ પ્રકુપિતાઃ સ્વેષુ કાલેષુ સ્વૈઃ પ્રકોપૈઃ ।

વ્યાપ્ય દેહમશેષેણ જ્વરમાપાદયન્તિ હિ ॥

દુષ્ટાઃ સ્વદેતુમિર્દોષાઃ પ્રાપ્ત્યામાશયમૂષ્મણા ।

સહિતા રસમાગલ્ય રસસ્વેદપ્રવાહિણામ્ ॥

ઓતસાં-માર્ગમાવૃત્ય મન્દીકૃત્ય હુતાશનમ્ ।

નિરસ્ય વહિરૂષ્માણં પક્તિસ્થાનાન્ન કેવલમ્ ॥

શરીરં સમભિવ્યાપ્ય સ્વકાલેષુ જ્વરાગમમ્ ।

જનયન્ત્યથ વૃદ્ધિં વા સ્વર્ણં ચ ત્વગાદિપુ ॥ ૮ ॥

જ્વરનું પ્રાકૃતવૈકૃતપણું અને કારણો

પ્રાવૃપ્ (અપાઠ તથા શ્રાવણ) ઋતુરૂપ, શરદઋતુરૂપ તથા વસંતઋતુરૂપ પોતપોતાનાં સમયોમાં તથા જોમાં પ્રાવૃપ્, શરદ તથા વસંતનાં લક્ષણો દેખાય છે, એવા અહોરાત્રના તે તે સમયોમાં, અનુચિત આહારવિહારરૂપ પોતપોતાનાં પ્રકાપણોથી પ્રકુપિત થયેલા દોષો, સધળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈને જ જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ્વર પ્રાકૃત કહેવાય છે. પ્રાવૃપ્ આદિ સમયોથી જુદા સમયોમાં તથા અહોરાત્રના પણ તેવા જ સમયોમાં અને પ્રાવૃપ્ આદિ સમયોમાં પણ પોતપોતાના ક્રમનું ઉદ્ભવન કરીને, અનુચિત આહારવિહારરૂપ પોતપોતાનાં પ્રકાપણોથી પ્રકુપિત થયેલા દોષો, સધળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થઈને જ જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે, તે જ્વર વૈકૃત કહેવાય છે. પોતપોતાનાં પ્રકાપણોથી પ્રકુપિત થયેલા એ દોષો, નાભિ તથા સ્તનોના મધ્યમાં રહેલા આમાશયમાં પ્રવેશ કરી, ઉત્પન્ન થનારા વ્યાધિના પ્રાવૃત્તે લીધે વિશેષ ઊનાશથી મિથ્ર થઈ,

પુનર્થૈવ ચ્યુત સ્વર્ગાન્માનુષ્યમનુવર્તેત ॥

તસ્માત્તે દેવભાગેન સહન્તે માનુષા જ્વરસ્ ॥

શેષા. સર્વે વિપદ્યન્તે તૈર્થ્યયોના જ્વરાર્દિતા ॥૫૫॥

માણુએ તથા દેવતાઓ જ જ્વર સહી શકે

માણસો તથા દેવતાઓ સિરાય ખીખ ટાપ

પણ પ્રાણી જ્વર સહન કરી શકતા નથી

માણસો યજ્ઞ આદિ જર્મી કરવાના અધિકારી

ટાવાને લીધે તેના કર્મો કરીને દેવપણુને પ્રાપ્ત

થાય છે અને પુણ્યો ક્ષીણ થયા પછી દેવપદ્ધતીથી

બ્રહ્મ થઈ સ્વર્ગમાંથી પડે, તે પણ પાછા મનુષ્ય

જન્મ જ પામે છે-અર્થાત્ દેહધાંક માણસો

દેવપદ્ધતી ભોગવવાની લાપકાત વરાવતા ॥ ૮૫ ॥

છે તથા દેહધાંક માણસો દેવપદ્ધતીમાંથી આવેના

ટાપ છે, તેથી પોતામાં રહેલા દિવ્ય ભાગને લીધે

જ્વર સહન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અને

દેવતાઓ તો પોતાના દિવ્ય મહિમાને લીધે

જ્વર સહન કરી શકે છે એ નિતા ખીખ

પણપદ્ધતી વગેરે સથળા પ્રાણીઓ જ્વર લાગુ

પડતા નથી જ જાત છે ૫

સ્વેદારોધ સન્તાપ સર્વાન્નગ્રહણ તથા ॥

વિકારા યુગપદ્યમિડવર સ પરિકીર્તિત ॥ ૬ ॥

જ્વરનું સામાન્ય લક્ષણ

જેમાં સ્વેદનો અવગેન (પરીનાતુ કાઈ

જનુ નહિ નીકળતુ) મતાર અને સનગા

અગોતુ વેદનાથી ઝનાતુ, એ નનગા લક્ષણો

એથી વખતે ઉત્પન્ન થાય, તે ગેગ જ્વર કહેવાય

છે (એ પિત્તજ્વરમાં પરીની નીકળે છે, તે

પણ તેનાથી આ લક્ષણને વ્યભિચાર થાય છે,

એમ મમજનુ નરિ કારણે સ્વેદનો અવગેન

એ ઉત્પન્ન છે અને પિત્તજ્વરના લક્ષણમાં કહેની

સ્વેદની ઉત્પત્તિ અપવાદશ્ચ છે, એમ જ્વરકટ કહે

છે મન તો કહ છે, કે આ પરીની નહિ

નીકળનાર લક્ષણ પ્રાચીક છે, એટલે વજુખરા

જ્વરમાં લાગુ પડે છે, માટે એ પિત્તજ્વરમાં

લાગુ નહિ પડવાથી તેમાં ખામી આવે છે, તો

પણ હાનિ નથી ખીખ અથકારો તો 'સ્વેદનો

અવગેન' એને 'દોષથી જ્વરાશિતુ કહાવુ'

એવો અર્થ કરીને આ સામાન્ય લક્ષણને સંપૂર્ણ

ગીતે વાગુ પડે છે દેહધાંક તો મૂળમાં 'સ્વર

વગેરે' એ પદને પદને 'મગોપરોધ.' એવો પા

થોને છે અને એ પાના 'વાયુ મૂત તથા વિગ

વગેરેનું રોકાવુ' એવો અર્થ કરે છે, કે જેથી

ભાગ્યદ થાય નરિ વાગમ તો પોતે આપેના

જ્વરના સામાન્ય લક્ષણમાં ચોખ્ખી રીત

'સ્વેતોનિરન્ધાતુ પ્રાયેણ તત સ્વદો ન જાયત

એ વાચ્યમાં 'સ્વેતો'માં ઓતોના માર્ગો રજા

જનાથી ધાક કરીને પરીની નીકળતો નથી'

એમ કહીને કંગો નધો નેટા લીધો નથી

'તાપ' શબ્દ નરિ નૂકતા 'સતાપ' શબ્દ

મૂખ્ય છે, તે દેહ, ઇદ્રિયો અને મન એ

ત્રણનો તાપ સમજવવા માટે મૂખ્ય છે કારણ

કે જ્વર દેહને, ઇદ્રિયોને તથા મનને પણ સતાપ

ઉપજાવે છે દેહમાં જે ઉષ્ણતા થાય છે તેને દેહનો

સતાપ સમજવો, ઇદ્રિયોમાં જે વિકૃતતા થાય

છે તેને ઇદ્રિયોના સતાપ સમજવો અને જે

બેભાનરાક, અગતિ તથા ઝનાનિ થાય છે, તેને

મનનો સતાપ સમજવો એ દે વાયુકૃત જ્વરમાં

વાયુના યોગનહી રણને લીધે અને ૧૫૮૬ ૧

જ્વરમાં પિત્તની અશિતુલ્યપણને લીધે દેહમાં

સતાપ થવો સમજવો છે, પણ કદાચ જ્વરમાં

કદની શીતગતને લીધે સતાપ થવો મલત્રનો

નથી જ્વર જ્વરના પ્રભાવને રીતે સતાપ થાય

છે, એમ સમજતુ જ્વરનો અભાવ અચિત્ય

છે, કે જેથી સતાપને અવગર ઉત્પન્ન કરે છે જેમ

કે વાયુ પોતે આકારવગ નો છે છતા વાયુકૃત

શુ મમાં ગામતા તથા રક્તતા જોવામાં આવે

છે, એ વ્યાધિનો જ પ્રભાવ છે કેવળ પરીનાતુ

રોકાવુ તો દેહના મૂતવપમાં પણ થાય છે, કેવળ

સતાપ દાદમાં પણ થાય છે અને કેવળ અગોત

અન્ન ઉપર અરુચિ થવારૂપ વિશેષ પૂર્વરૂપ થાય છે. ૧૧

(ચરક કહે છે, કે અગ્નિમાં, તડકામાં, વાયુમાં અને જળમાં વારંવાર અનિશ્ચિત રીતે પ્રેમ અને દ્વેષ ઉત્પન્ન થયા કરે છે. બીજા વૈદો કહે છે કે, ઠંડી, વાયુ, તડકા અને શયનાદિકની ઉપર વારંવાર ઇચ્છા અને દ્વેષ થયા કરે છે. વાગ્લટ એ લક્ષણો ઉપરાંત બીજાં પણ કેટલાંક લક્ષણો આપે છે, કે ખાધેલું અન્ન પચતું નથી, બળ ઓછું થઈ જાય છે, નિદ્રા બહુ આવે છે, અંગો નમી જાય છે, ગુરુ કે માતાપિતા વગેરેના ઉપદેશો સહન થતા નથી, ખાટા દ્રવ્યો પર રુચિ થાય છે, મધુર દ્રવ્યો ઉપર દ્વેષ થાય છે, બાળકા કે જ્યો સર્વ લોકોને પ્રિય હોય છે, તેઓના ઉપર પણ દ્વેષ થાય છે, પીંડીઓમાં ગોઠલીઓ ચડવા જેવું થાય છે અને તરસ બહુ લાગ્યા કરે છે. અત્યંત બગાસાં આવવાં વગેરે જ વિશેષ પૂર્વરૂપો કહ્યાં, તેઓ ઉપર કહેલાં થાક લાગવો આદિ સામાન્ય પૂર્વરૂપોની સાથે જ થાય છે; કારણ કે વિશેષ ધર્મ સામાન્ય ધર્મથી સંયુક્ત જ હોય, એવી મર્યાદા છે. પૂર્વરૂપો થયા પછી જ્વરની સ્પષ્ટતા થાય છે, એટલે વાતજન્ય આદિ પ્રકારોમાંથી જ પ્રકારનો જ્વર હોય, તે સ્પષ્ટ જણાઈ રહે છે. ૧૧

સર્વલિङ્ગસમવાયઃ સર્વદોષપ્રકોપજે ॥ ૧૨ ॥

સાન્નિપાતિક જ્વરનું પૂર્વરૂપ

સાન્નિપાતિક એટલે સર્વ દોષોના પ્રકોપ સંબંધી જ્વર આવવાનો હોય, ત્યારે પૂર્વરૂપમાં ઉપર કહેલાં સર્વ ચિહ્નો થાય છે—એટલે અત્યંત બગાસાં, નેત્રોમાં અત્યંત બળતરા તથા અન્ન ઉપર અત્યંત અરુચિની સાથે થાક લાગવો આદિ સઘળાં સામાન્ય પૂર્વરૂપોનું એકઠાપણું થાય છે. ૧૨

દ્વયોદ્વયોસ્તુ રૂપેણ સંસૃષ્ટં દ્વન્દ્વજં વિદુઃ ॥ ૧૩ ॥

બન્ને દોષોથી થયેલા જ્વરનું પૂર્વરૂપ

ઉપર કહેલાં—થાક લાગવો આદિ સામાન્ય પૂર્વરૂપો, જે અત્યંત બગાસાંવાળાં તથા નેત્રોની અત્યંત બળતરાવાળાં હોય, તો વાયુ તથા પિત્ત એ બન્ને દોષનો જ્વર આવવાનો છે, એમ સમજવું. સામાન્ય પૂર્વરૂપો, અત્યંત બગાસાંવાળાં તથા અન્ન ઉપર અત્યંત અરુચિવાળાં હોય, તો વાયુ તથા કફ એ બન્ને દોષનો જ્વર આવવાનો છે, એમ સમજવું. સામાન્ય પૂર્વરૂપો જે નેત્રોની અત્યંત બળતરાવાળાં તથા અન્ન ઉપર અત્યંત અરુચિવાળાં હોય, તો પિત્ત તથા કફ એ બન્ને દોષનો જ્વર આવવાનો છે એમ સમજવું. ૧૩

વેપથુર્વિષમો વેગઃ કળ્થોષ્ઠમુખશોષણમ્ ।

નિદ્રાનાશઃ ક્ષવસ્તમ્મો ગાત્રાણાં રૌક્ષ્યમેવ ચ ॥

શિરોહૃદ્ગાત્રસ્ત્રગ્વકત્રવૈરસ્યં વદ્ધવિદ્કતા ।

જૃમ્માધ્માનં તથા શૂલં ભવન્ત્યનિલજે જ્વરે ॥૧૪॥

વાતજ્વરનું લક્ષણ

વાતજન્ય જ્વરમાં કંપ થાય છે, જ્વરને કાંઈ સમયે તીવ્ર અને કાંઈ સમયે મંદ થાય છે; કંઠ, હોઠ તથા મોઢું સુકાવા લાગે છે, નિદ્રાનો નાશ થાય છે, છીંક આવતી નથી, ગાત્રોમાં રક્ષતા થાય છે, અંગોમાં પીડા થાય છે, માથામાં તથા હૃદયમાં વધારે પીડા થાય છે, મોઢું વિરસ અથવા તૂરું થઈ જાય છે, વિષ્ઠા બંધાઈ જાય છે, બગાસાં આવે છે, પેટ ચડી આવે છે અને શૂળ નીકળે છે.

(ચરક એ ઉપરાંત પણ લક્ષણો આપ્યાં છે, કે પીંડીઓમાં કળતર થાય છે, કાનમાં અવાજ થાય છે, હડપચી સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, સાંધા તથા ગોઠણો છૂટા થઈ જતા લાગે છે, ખાલી ઉધરસ આવે છે, ઊસડી થાય છે, દાંતો અંબાઈ જાય છે, ભ્રમ થાય છે, મૂત્ર તથા નેત્રો રાતાં થઈ જાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે અને બકવાદ થાય.

પુનર્થે ચ્યુત સ્વર્ગાન્માતુષ્યમનુવર્તેતે ॥
તસ્માન્તે દેવમાગેન સદન્તે માનુષા જ્વરમ્ ।
શેષાઃ સર્વે વિપદન્તે તૈર્વ્યયોના જ્વરાદિતા ॥૫॥

માણુએ તથા દેવતાઓ જ જ્વર સહી શકે

માપસો તથા દેવતાઓ સિવાય બીજા માં
પણ પ્રાણી જ્વર સહન કરી શકતા નથી
માપસો યજ્ઞ આદિ કર્મો કરવાના અધિકારી
રોવાને લીધે તેવા કર્મો કરીને દેવપણાને પ્રાપ્ત
થાય છે અને પુણ્યો લીધે યજ્ઞ પત્રી દેવપદવીથી
બ્રહ્મ યજ્ઞ સ્વર્ગમાંથી પડે, તો પણ પાછા મનુષ્ય
જન્મ જ પામે છે-અર્થાત્ કેટલાંક માણસો
દેવપદવી ભોગવવાની લાખકાત ધરાવના । દેવ
છે તથા કેટલાંક માણસો દેવપદવીમાંથી આવેના
રોગ છે તેથી પોતામાં રહેના દિવ્ય ભાગને લીધે
જ્વર સહન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે અને
દેવતાઓ તો પોતાના દિવ્ય બુદ્ધિભાને લીધે
જ્વર સહન કરી શકે છે એ નિતા બીજા
પશુપત્ની વગેરે સદૃશ પ્રાણીઓ જ્વર લાગુ
પડતા નથી જ જ્વર છે ૫

સ્વેદારોધ સન્તાપ સર્વાક્ષગ્રહણ તથા ।

વિસ્તાર યુગપદચરિમિદ્ધવાઃ સ પરિકીર્તિત ॥ ૬ ॥

જ્વરેનુ સામાન્ય લક્ષણ

જેમાં સ્વેદનો અવગેધ (પસીનાનુ ટેકાઈ
જનુ નહિ નીકળવું) સતાપ અને સવળા
અગોતુ વેદનાથી ઝનાવું, એ સળા લક્ષણો
એવી વખતે ઉત્પન્ન થાય, તે રોગ જ્વર કટવાય
છે (એ પિત્તજ્વરમાં પસીનો નીકળે છે, તો
પણ તેટલાથી આ લક્ષણોનો વ્યભિચાર થાય છે,
એમ સમજવું નહિ કારણ કે સ્વેદનો અવગેધ
એ ઉત્તમ છે અને પિત્તજ્વરના લક્ષણમાં કટેથી
સ્વેદની ઉત્પત્તિ અપવાદરૂપે, એમ જ્ઞાન કટે
છે ત્રેન તો કહે છે, કે આ પસીનો નહિ
નીકળવારૂપ લક્ષણ પ્રાપ્ત છે, એટલે વણાખરા
મા લાગુ પડે છે, માટે એ પિત્તજ્વરમાં

લાગુ નહિ પડવાથી તેમાં ખામી આવે છે, તો
પણ હાનિ નથી બીજા અથકારો તો 'સ્વેદનો
અવગેધ' એટલે 'દોષોથી જરાસિતુ ઠકાવુ'
એવો અર્થ કરીને આ સામાન્ય લક્ષણને સપૂર્ણ
ગીતે વાચુ પડે છે કેટલાંક તો ગૂંમમાં 'સ્વેદ
વગેધ' એ પદને બદલે 'વિગોપરોધ' એના પા
બોલે છે અને એ પાડનો 'વાયુ મૂત્ર તથા વિષ
વગેરેનું રોકાવું' એવો અર્થ કરે છે, કે જેથી
ભાગ્યદ થાય નહિ નાજી તો પોતે આપેના
જ્વરના સામાન્ય લક્ષણમાં ચોખ્ખી રીતે
'સ્વેદોવિનિધાતુ પ્રાયેણ તત સ્વદો ન જાયત
એ વાચ્યથા 'સ્વેદોમાં ઓતોના માર્ગો રોકા
જનાથી ઘટ્ટ કરીને પસીનો નીકળતો નથી'
એમ કહીને કશો વધો રહેતા દીધો નથી
'તાપ' શબ્દ નહિ નૂકતા 'સતાપ' શબ્દ
મૂલ્યો છે, તે દેહ, ઇદ્રિયો અને મન એ
ત્રણનો તાપ સમજવવા માટે મૂલ્યો છે, કારણ
કે જ્વર દેહને, ઇદ્રિયોને તથા મનને પણ સતાપ
ઉપજાવે છે દેહમાં જે ઉત્પન્ન થાય છે તેને દેહનો
સતાપ સમજવો, ઇદ્રિયોમાં જે વિદ્યુતતા થાય
છે તેને ઇદ્રિયોનો સતાપ સમજવો અને જે
બેભાનપણ, અસ્તિ તથા ગ્નાનિ થાય છે, તેને
મનનો સતાપ સમજવો એ કે વાયુક્રન જ્વરમાં
વધુના યોગનાટીપણાને લીધે અને । પત્તન
જ્વરમાં પિત્તની અસિતુદ્યપણાને લીધે દેહમાં
સતાપ થવો સમજવો છે, પણ કટ્ટ જ્વરમાં
કંકની શીતળતાને લીધે સતાપ થવો સમજવો
નહી છતાં જ્વરના પ્રભાવને લીધે સતાપ થાય
છે એમ સમજવું જ્વરનો સ્વભાવ અચિત્ત
છે કે જેથી સતાપને અવરન ઉત્પન્ન કરે છે જેમ
કે વાયુ પોતે આકાશગ્નાને છે છતાં વાયુક્રત
ગૂંમમાં ગ્રામતા તથા રક્તતા બેમાં આવે
છે, એ વ્યાધિનો જ પ્રભાવ છે કેવળ પસીનાનું
રોકાવું તો કાઢના પૂરરૂપમાં પણ થાય છે, કેવળ
સતાપ દાદમાં પણ થાય છે અને કેવળ અગોતુ

દૃશ્યમાં રહેલા રસમાં આવી, રસ તથા સ્વેદને વહેન કરનારાં સ્રોતોના માર્ગને દાંડી દઈ, જઠરાશ્મિને મંદ કરી નાખી, તે અશ્મિની જિનાશને અન્ન પાકવાના ઢેકાણામાંથી બહાર કાઢી, પોતપોતાના સમયોમાં તે જિનાશ સાથે સપ્તજા શરીરમાં વ્યાપી જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે. એ જ્વર પ્રથમ જ આવેલો હોય તો તેને વંચારે છે અને આમડી તથા નેત્ર વગેરેમાં પોતપોતાના વર્ણને ઉત્પન્ન કરે છે. ૮

મિથ્યાતિયુક્તૈરપિ ચ સ્નેહાયૈઃ કર્મમિનુંનામ્ ॥

વિવિચાદમિષાતાચ રોગોદયાનાત્પ્રપાકનઃ । -

શ્મત્સાક્ષ્યાદજીર્ણાચ વિપાત્સામ્યતુંપર્વ્યાત્ ॥

ઓષધીપુષ્પગન્ધાન્ન શોકાન્નક્ષત્રવીડનાત્ ।

ભમિચારામિશાપામ્યાં મનોમૂતામિશ્રદ્યા ॥

સ્ત્રીનામંપ્રજાતાનાં પ્રજાતાનાં તયાઈદૈતૈઃ ।

સ્તન્યાવતરણે ચૈવ જ્વરો દોષૈઃ પ્રવર્તેતે ॥ ૯ ॥

ખીજાં કારણોથી પણ જ્વર આવે છે

સ્નેહન, સ્વેદન, વમન તથા નિદેશન આદિ કર્મોને મિથ્યાયોગ કે અતિયોગ થવાથી, શુભ કે પથરા વગેરેના પ્રહારથી, વિદ્રધિ વગેરે રોગ પાકવાથી, પંથ કરવા વગેરેના પરિશ્રમથી ધાતુઓના ક્ષયથી, અજીર્ણથી, વિપથી, સાત્ત્વ કે ઋતુના ફેરફારથી, ઝેરી ઔષધિની કે ઝેરી પુષ્પની ગંધ આવવાથી, શોકથી, શનિ આદિ દુષ્ટ ગ્રહે કરેલા જન્મનક્ષત્રના પીડનથી, શત્રુઓએ કરેલા આભિચારિક હોમાદિકથી, ગુરુ તથા બ્રાહ્મણ વગેરેના શાપથી, મનમાં કામ-ક્રોધાદિકને સંગ થવાથી, ભૂત વગેરેના વજગાડ થવાથી અને ઠસુવાનડ થયા પછી કે પ્રસવ થયા પછી, અહિતકર આહારાદિક કરવાથી, પ્રકુપિત થયેલા દોષો જ્વરની પ્રવૃત્તિ કરે છે. પ્રસવ થયા પછી પહેલું ધાવણ આવવાના સમયે પણ દોષોના પ્રકાપથી જ્વર લાગુ થાય છે. ૯

તૈર્વેગવદ્વિર્ઘડુષા સમુદ્ભૂતૈર્વિર્માર્ગૈઃ ।

વિક્ષિપ્યમાણોડન્તરમિર્મિવત્સાગુ વહિશ્ચરઃ ॥

રુણદિ ચાપ્યર્ષાં ઘાતું યસ્માત્તસ્માન્નવાતુરઃ ।

મવલ્સ્યુષ્ણગાત્રથ ન ચ સ્વિધતિ સર્વશઃ ॥૧૦॥

જ્વરથી ગાત્રોમાં થતી ઉષ્ણતા

વેગવાળા, અહીં તહીં ભમતા અને વિરૂદ્ધ માર્ગમાં આસવા લાગેલા તે તે દોષોએ અન્ન પાકવાના સ્થાનકમાંથી બહાર ફેંકાતી જઠરાશ્મિની જિનાશ તુરત રૂંવાડાંઓનાં છિદ્રો દ્વારા બહાર નીકળવા લાગીને પસીનાનાં સ્રોતોને ફાટી દે છે, જ્યાં જ્વરવાળો માણસ અત્યંત ઉષ્ણ ગાત્રોવાળો થઈ જાય છે અને ઘણું કરીને પસીનાથી રહિત જ થઈ જાય છે. (સાધારણ જિનાશ તો સ્વસ્થ માણસોનાં શરીરમાં પણ હોય છે, પણ તેથી વિશેષ જિનાશ થવી એ જ્વરનું સ્વરૂપ છે.) ૧૦

શ્રમોડરતિર્વિવર્ણત્વં વૈરસ્યં નયનપ્લવઃ ।

ઈષ્ઠોદ્દેવૌ મુદુશ્વાપિ શીતવાતાતપાદિબુ ॥

જૂમ્માક્ષ્મરે ગુરુના રોમહર્ષોડરુચિસ્તમઃ ।

અપ્રહર્ષથ શીતં ચ મવલ્સ્યુત્પરસ્યતિ જ્વરે ॥

સામાન્યતો વિશેષાતુ જૂમ્માલ્સ્ય સમીરણાત્ ।

પિત્તાન્નયનયોર્દોહઃ કફાન્નાન્નામિનન્દનમ્ ॥૧૧॥

જ્વરનું સામાન્ય તથા વિશિષ્ટ પૂર્વરૂપ

ગમે તે પ્રકારનો જ્વર ઉત્પન્ન થવાનો હોય, ત્યારે આગળથી જ કામકાજ કર્યા વગર પણ થાક લાગી જાય છે, ચિત્તની અસ્વસ્થતા, ગાત્રોમાં ગંજાનિ, મોઢું વિરસ થાય, નેત્રોનું અશ્રુઓથી ભરાવું, ઠંડા વાયુ તથા તડકા વગેરેમાં વારંવાર ઇચ્છા અને વારંવાર અરુચિ થવી, બગાસાં આવવાં, અંગોનું, મરડાનું શરીરનું ભારેપણું, રૂંવાડાંનું જીમું થવું, ભોજનમાં અરુચિ, અંધકારમાં દૂબેલાના જેવું બેલાનપણું, હર્ષનો અભાવ અને ઠંડી પ્રેમ થાય છે. આ સામાન્ય ચિહ્નો કહ્યાં; હવે વિશેષ ચિહ્નો કહું છું. વાત-જ્વર આવવાનો હોય, ત્યારે અત્યંત બગાસાં પિત્તજ્વર આવવાનો હોય ત્યારે નેત્રોમાં અત્યંત બળનારા અને કંદજ્વર આવવાનો હોય, ત્યારે

હોય અને સંતાપ તથા વેદના મંદ હોય, તો પ્રવીણ વેદે જાણવું, કે એ સાન્નિપાતિક જ્વર હતોજસ્ નામનો છે. ૧૯

સપ્તમે દિવસે પ્રાતે દશમે દ્વાદશેડપિ વા ।

પુનર્વોરતરો મૂત્વા પ્રશમં યાતિ હન્તિ વા ॥૨૦॥

સાન્નિપાતિક જ્વર અમુક મુદતમાં છોડી

દે છે અથવા મારી નાખે છે

વાયુના આધિગ્નવાળો સાન્નિપાતિક જ્વર, વાયુની તીવ્રશક્તિને લીધે સાતમો દિવસ પ્રાપ્ત થતાં પાછો અત્યંત ઘોર થઈને છોડી દે છે; અથવા મારી નાખે છે. પિત્તના આધિગ્નવાળો સાન્નિપાતિક જ્વર, પિત્તની મધ્યશક્તિને લીધે દસમો દિવસ પ્રાપ્ત થતાં પાછો અત્યંત ઘોર થઈને છોડી દે છે; અથવા મારી નાખે છે અને કંઠના આધિગ્નવાળો સાન્નિપાતિક જ્વર, કંઠની મંદશક્તિને લીધે બારમો દિવસ પ્રાપ્ત થતાં પાછો અત્યંત ઘોર થઈને છોડી દે છે અથવા મારી નાખે છે.

(ઉપર કહેલી મુદતોમાં જે રસથી તે વીર્ય સુધીની સઘળી ધાતુઓ પાટી જાય, તો સાન્નિપાતિક જ્વર મારી નાખે છે અને મળો દોષો) પાટી જાય, તો તે જ્વર છોડી દે છે. ધાતુઓ અને મળોના પાકવામાં પૂર્વજન્મનું પ્રારબ્ધકર્મ જ કારણરૂપ થાય છે. જે જીવનને વધારનારું પ્રારબ્ધકર્મ હોય, તો મળો પાકે છે અને જીવનની હાનિ કરનાર પ્રારબ્ધકર્મ હોય, તો ધાતુઓ પાકે છે. નિદ્રાનો નાશ, હૃદયની સ્તબ્ધતા, પેટની કઠિનતા, ગાત્રોનું ભારેપણું, અરુચિ, સુખનો અભાવ અને બળની હાનિ—એ લક્ષણો થયાં હોય, તો જાણવું કે ધાતુઓ પાક્યા છે. એમ પણ કહેવાય છે, કે જ્વરથી પીડિત થયેલો માણસ હૃદયમાં, નાભિ ઉપર અથવા પાકને લીધે દૂષતાં ગાત્રોમાં આંગળીઓ વડે દબાવતાં પીડા પામે, તો તે માણસના ધાતુઓ પાટી ગયા છે, એમ સમજવું;

તેમ જ નાભિ ઉપર તથા હૃદયની નીચે દબાવતાં જે વ્યથા થાય, તો પણ જાણવું કે તે માણસના ધાતુઓ પાટી ગયા છે. વાયુ આદિ દોષો, કે જોળોનો સ્વભાવ તંદ્રા, દાહ તથા ભારેપણું વગેરે કરવાનો છે, તેઓનું તે સ્વભાવથી રહિતપણું, જ્વર તથા શરીરની હલકાઈ, ઇન્દ્રિયોની નિર્મળતા તથા પોતપોતાનાં કાર્યોમાં સમર્થતા, જઠરાગ્નિની સમર્થતા અને અનુક્રમે તરસ વગેરેની શાંતતા—એ લક્ષણો થયાં હોય, તો જાણવું કે મળો પાક્યા છે. અરુણદત્ત કહે છે, કે સ્ત્રોનોનું નહિ રુંધાવું, અગોની હલકાઈ, બલયુક્ત વાયુનું અનુલોભપણું, કાયા વગેરેની ચેટાઓમાં આળસનો, અભાવ, જઠરાગ્નિની પ્રદીપ્તતા મુખની સ્વચ્છતા, મૂત્ર તથા ત્રિષ્ટા આદિ મળોની પ્રવૃત્તિ, ભૂખનું ઉત્પન્ન થવું અને ગ્લાનિથી રહિતપણું તેઓમાંનું કાઈ પણ ચિહ્ન દેખાય, તો જાણવું કે જ્વરની ઊનાશ મળોને પકવવામાં તૈયાર થઈ છે અને એથી વિપરીત લક્ષણો દેખાય, તો જાણવું કે જ્વરની ઊનાશ ધાતુઓને પકવવામાં તૈયાર થઈ છે. સાતમો, દસમો અને બારમો દિવસ, કે જ છોડી દેવાની અથવા મારી નાખવાની અવધિ-રૂપ છે, તેઓનું આમના આધિગ્નને લીધે ઉલ્લંઘન થાય, તો પછી સાન્નિપાતજ્વર પોતાના આવવાના દિવસથી ચૌદમી, વીસમી અને ચાવીસમી રાત સુધીમાં છોડી દે છે અથવા મારી નાખે છે, એ સાન્નિપાતજ્વરની મર્યાદા છે.) ૨૦

દ્વિદોષોઞ્ચયલિજ્ઞાસ્તુ દ્વન્દ્વજાસ્ત્રિવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥

તૃષ્ણા મૂર્છા બ્રમો દાહો નિદ્રાનાશઃ શિરોરુજા ।

કંઠાસ્યશોષો વમથૂ રોમહર્ષોડરુચિસ્તથા ॥

પર્વમેદશ્ચ જૂમ્મા ચ વાતપિત્તજ્વરાકૃતિઃ ।

સ્તૈમિત્યં પર્વણાં મેદો નિદ્રા ગૌરવમેવ ચ ॥

શિરોગ્રહઃ પ્રતિશ્યાયઃ કાસઃ સ્વેદાપ્રવર્તનમ્ ।

સંતાપો મધ્યવેગશ્ચ વાતશ્લેષ્મજ્વરાકૃતિઃ ॥

તિક્તલિસાસ્યતા તંદ્રા મોહઃ કાસોડરુચિસ્તુષા ।

મુહુર્દાદો મુહુઃ શીતં પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાકૃતિઃ ॥૨૧॥

છે. વાગ્મટે તો એથી પણ વધારે લક્ષણો આપ્યાં છે, કે સપ્તમાં અંગોમાં એથી વખતે સંતાપ આવતો નથી, પણ દોઢ વખતે માથામાં પ્રથમ આવે છે, દોઢ વખતે ખભાઓમાં પ્રથમ આવે છે અને દોઢ વખતે પગોમાં પ્રથમ આવે છે. જ્વર જવાના સમયે દોઢ વખતે તે પગમાંથી પ્રથમ જાય છે, દોઢ વખતે ખરડામાંથી પ્રથમ જાય છે અને દોઢ વખતે માથામાંથી પ્રથમ જાય છે; વેદનાઓ પણ એથી વખતે સપ્તમાં અંગોમાં થતી નથી, પણ દોઢ વખતે એક અંગમાં તો દોઢ વખતે બીજા અંગમાં થાય છે; દોઢ વખતે પગ એવા તો જડ થઈ જાય છે, કે તેઓમાં નખ વગેરે વાગવાની પણ ખબર પડતી નથી; દોઢ વખતે સાંધા ટૂટતા હોય એવું જણાય છે, દોઢ વખતે સાયગો પોતાની ક્રિયામાં અશક્ત થઈ જાય છે, દોઢ વખતે કમર ઝડાઈ જાય છે, દોઢ વખતે પીઠ જણે ખંડાઈ જતી હોય એમ લાગે છે, દોઢ વખતે પેટ જણે પિલાઈ જતું હોય એમ લાગે છે, દોઢ વખતે હાડકાં જણે ઠરવતીથી વેરાતાં હોય એમ લાગે છે, દોઢ વખતે પાંસળાંનાં હાડકાં જણે હેઠાતાં હોય એમ લાગે છે, દોઢ વખતે હૃદય પર જણે ચાબૂકનો માર પડતો હોય એવું લાગે છે, દોઢ વખતે ખભાઓ જણે મથાઈ જતા હોય એમ લાગે છે, દોઢ વખતે બાહુઓ ચીરી નખાતા હોય એવી વેદના થાય છે, દોઢ વખતે લમણાં જણે ભોંકાતાં હોય એવી વેદના થાય છે, ચામડી તથા મુખ વગેરે રાતાં થઈ જાય છે, લાજ ઝગ્યા કરે છે, અન્ન પચતું નથી, ગરમીની ઇચ્છા થાય છે અને અંગો નમી જાય છે. ૧૪

વેગસ્વીક્ષ્ણોત્તિસારથ નિદ્રાસ્વત્ત્વં તથા સ્મિઃ ।

કણ્ઠોઘ્રમુવનાસાનાં પાકઃ સ્વેદથ જાયતે ॥

પ્રલાપઃ કટુતા વર્ષત્રે મૂર્છા દાદો મદમૃપા ।

પીત્તવિષ્ણુપ્રત્યેવલ્લં પૈત્તિકે પ્રમ એવ ચ ॥ ૧૫ ॥

પિત્તજ્વરનું લક્ષણ

પિત્તજ્વરમાં જ્વરનો વેગ તીવ્ર

થાય છે, પ્રવાહી મળ પડે છે, નિદ્રા ઓછી થઈ જઈ જાય છે, કંઠ, હોઠ, મોઢું તથા નાક પાછી આવે છે, પરસીનો થાય છે, બકવાદ થાય છે, મોઢું તીવ્ર થઈ જાય છે, રૂપ વગેરેની ખબર પડતી નથી. બળતરા થાય છે, ઘણી સોપારી ખાધાના જેવો મીણો ચડે છે, તરસ લાગ્યા કરે છે, વિષ્ટા મૂત્ર તથા નેત્રો પીળાં થઈ જાય છે અને ચાકડે ચડેલાના જેવું જમણ થાય છે.

(વાગ્મટ એથી વધારે લક્ષણો આપે છે, કે એથી વખતે સપ્તમાં અંગોમાં સંતાપ વ્યાપે છે, શીતની ઇચ્છા થાય છે, એચેની થાય છે, લોહી ઘુંકાય છે, ખટાશ થાય છે, રાતાં દ્રામડાં ઊપડે છે, ચામડી વગેરે પીળાં તથા લીલાં વર્ણવાળાં થાય છે અને ઘાસમાં ડુગ્ધ દેશાય છે) ૧૫

ગૌરવં શીતમુક્લેષો રોમહર્ષોત્તિનિદ્રતા ।

સ્રોતોરોષો રુગત્પત્ત્વં પ્રસેકો મધુરાસ્પતા ॥

નાત્યુષ્ણગાત્રતા હર્દિરજ્જ્વાલોઽવિપાકતા ।

પ્રતિશ્વાયોઽસ્થિઃ કાસઃ કફજેડ્ઞોથ શુક્લતા ॥ ૧૬

કફજ્વરનું લક્ષણ

કફજ્વરમાં અંગો ભારે થાય છે, ટાંઠ વાય છે, વમન થવાની તૈયારી જેવું થઈ રહે છે, રૂવાડાં ઊભાં થઈ જાય છે, જીંઠ વધારે આવે છે, પ્રતિશ્વાય નામનો રોગ (સાથ) થાય છે, ખાત્રાની ઇચ્છા થતી નથી, ખાંસી આવે છે, આંખો સફેદ થઈ જાય છે, ઓનો રોકાઈ જાય છે, વેદના ઓછી થાય છે, લાજ ઝગ્યા કરે છે, કંઈ ઘુંકાય છે, મોઢું મધુર થઈ જાય છે, ગાંઠો બહુ ઊનાં થઈ જતાં નથી, વમન થાય છે, અંગોમાં ઝસનિ થાય છે અને ખાધેલું અન્ન પચતું નથી. ૧૬

(બીજા અંગમાં કથ્યું છે, કે અંગો જણે બીનાં કપડાંથી વીંટાયેલાં હોય એવાં થઈ જાય છે, જ્વરનો વેગ મંદ હોય છે, શક્તિ છતાં કામ કરવામાં ઉત્સાહ થતો નથી, મૂત્ર તથા

હોય અને સંતાપ તથા વેદના મંદ હોય, તો પ્રવીણ વેદે જાણવું; કે એ સાન્નિપાતિક જ્વર હતોજસ્ નામનો છે. ૧૯

સપ્તમે દિવસે પ્રાતે દશમે દ્વાદશેડપિ વા ।

પુનર્વોરત્તરો મૂત્વા પ્રશમં યાતિ હન્તિ વા ॥૨૦॥

સાન્નિપાતિક જ્વર અમુક મુદતમાં છોડી

દે છે અથવા મારી નાખે છે

વાયુના આધિગ્ધવાળો સાન્નિપાતિક જ્વર, વાયુની તીવ્રશક્તિને લીધે સાતમો દિવસ પ્રાપ્ત થતાં પાછો અત્યંત ઘોર થઈને છોડી દે છે; અથવા મારી નાખે છે. પિત્તના આધિગ્ધવાળો સાન્નિપાતિક જ્વર, પિત્તની મધ્યશક્તિને લીધે દસમો દિવસ પ્રાપ્ત થતાં પાછો અત્યંત ઘોર થઈને છોડી દે છે; અથવા મારી નાખે છે અને કંદના આધિગ્ધવાળો સાન્નિપાતિક જ્વર, કંદની મંદશક્તિને લીધે બારમો દિવસ પ્રાપ્ત થતાં પાછો અત્યંત ઘોર થઈને છોડી દે છે અથવા મારી નાખે છે.

(ઉપર કહેલી મુદ્દતોમાં જે રસથી તે વીર્ય સુધીની સઘળી ધાતુઓ પાકી જાય, તો સાન્નિપાતિક જ્વર મારી નાખે છે અને મળો દોષો) પાકી જાય, તો તે જ્વર છોડી દે છે. ધાતુઓ અને મળોના પાકવામાં પૂર્વજન્મનું પ્રારબ્ધકર્મ જ કારણરૂપ થાય છે. જે જીવનને વધારનારું પ્રારબ્ધકર્મ હોય, તો મળો પાકે છે અને જીવનની હાનિ કરનાર પ્રારબ્ધકર્મ હોય, તો ધાતુઓ પાકે છે. નિદ્રાનો નાશ, હૃદયની સ્તબ્ધતા, પેટની કંઠિતા, ગાત્રોનું ભારેપણું, અરુચિ, સુષ્ણનો અભાવ અને બળની હાનિ—એ લક્ષણો થયાં હોય, તો જાણવું કે ધાતુઓ પાક્યા છે. એમ પણ કહેવાય છે, કે જ્વરથી પીડિત થયેલો માણસ હૃદયમાં, નાભિ ઉપર અથવા પાદને લીધે દૂષ્ણતાં ગાત્રોમાં આંગળીઓ વડે દબાવતાં પીડા પામે, તો તે માણસના ધાતુઓ પાકી ગયા છે, એમ સમજવું;

તેમ જ નાભિ ઉપર તથા હૃદયની નીચે દબાવતાં એ વ્યથા થાય, તો પણ જાણવું કે તે માણસના ધાતુઓ પાકી ગયા છે. વાયુ આદિ દોષો, કે જ્યોનો સ્વભાવ તંદ્રા, દાહ તથા ભારેપણું વગેરે કરવાનો છે, તેઓનું તે સ્વભાવથી રહિતપણું; જ્વર તથા શરીરની હલકાઈ, ઇંદ્રિયોની નિર્મળતા તથા પોતપોતાનાં કાર્યોમાં સમર્થતા, જઠરાગ્નિની સમર્થતા અને અનુક્રમે તરસ વગેરેની શાંતતા—એ લક્ષણો થયાં હોય, તો જાણવું કે મળો પાક્યા છે. અરુણદત્ત કહે છે, કે સ્ત્રોનોનું નહિ રંધાવું, અંગોની હલકાઈ, બલયુક્ત વાયુનું અનુલોભપણું, કાયા વગેરેની ચેષ્ટાઓમાં આળસનો અભાવ, જઠરાગ્નિની પ્રદીપ્તતા મુખની સ્વચ્છતા, મૂત્ર તથા ત્રિષ્ણા આદિ મળોની પ્રવૃત્તિ, ભૂખનું ઉત્પન્ન થવું અને ગ્લાનિથી રહિતપણું તેઓમાંનું કાઈ પણ ચિહ્ન દેખાય, તો જાણવું કે જ્વરની બિનાશ મળોને પકવવામાં તૈયાર થઈ છે અને એથી વિપરીત લક્ષણો દેખાય, તો જાણવું કે જ્વરની બિનાશ ધાતુઓને પકવવામાં તૈયાર થઈ છે. સાતમો, દસમો અને બારમો દિવસ, કે જે છોડી દેવાની અથવા મારી નાખવાની અવધિરૂપ છે, તેઓનું આમના આધિગ્ધને લીધે ઉલ્લંઘન થાય, તો પછી સાન્નિપાતજ્વર પોતાના આવવાના દિવસથી ચૌદમી, વીસમી અને ચોવીસમી રાત સુધીમાં છોડી દે છે અથવા મારી નાખે છે, એ સન્નિપાતજ્વરની મર્યાદા છે.) ૨૦

દ્વિદોષોચ્છાયલિક્ષાસ્તુ દ્વન્દ્વજાસ્ત્રિવિધાઃ સ્મૃતાઃ ॥

તૃષ્ણા મૂર્છા બ્રમો દાહો નિદ્રાનાશઃ શિરોરુજા ।

કંઠાસ્યશોષો વમયૂ રોમહર્ષોડરુચિસ્તથા ॥

પર્વમેદશ્ચ જૂમ્મા ચ વાતપિત્તજ્વરાકૃતિઃ ।

સ્તૈમિત્યં પર્વણાં મેદો નિદ્રા ગૌરવમેવ ચ ॥

શિરોગ્રહઃ પ્રતિશ્યાયઃ કાસઃ સ્વેદાપ્રવર્તનમ્ ।

સંતાપો મધ્યવેગશ્ચ વાતશ્લેષ્મજ્વરાકૃતિઃ ॥

તિક્તલિસાસ્યતા તંદ્રા મોહઃ કાસોડરુચિસ્તૃષા ।

મુહુર્દાહો મુહુઃ શીતં પિત્તશ્લેષ્મજ્વરાકૃતિઃ ॥૨૧॥

તેઓ પરસ્પરથી વિરુદ્ધ મુખોત્તર છે, તેઓ
મળીને એક કાંઈને આરંભ કરે, એ સંભવ
નથી; પણ પરસ્પરનો ઉપયોગ કરે, એ સંભવ છે;
તેા પણ તેઓ મળીને એક સામાન્યતાનું જન્મ
આરંભ કરે છે, તેનું કારણ છે, કે તેઓ પર-
સ્પરથી વિરુદ્ધ મુખોત્તર છે, છતાં સામાન્યતાનું
જન્મમાં દેવની ગતિથી અથવા પોતપોતાના
નેતા પ્રકારના સ્વભાવથી પરસ્પરનો ઉપયોગ નથી
કરતાં, પરસ્પરના અસંગત થઈ પડે છે. જો કે
વાત, પિત્ર અને કુટુંબ સંસ્થાને અપદાન અને
પ્રોત્સાહન મિત્રમિત્ર છે, તેઓને એકી વખતે
પ્રોત્સાહન મળવું નથી; તેા પણ આદાર-
પિત્ર આદિ નિદાનોના જગતે સૌથી સામાન્ય-
તાનું જન્મમાં તેઓને એકી વખતે પ્રોત્સાહન
છે, એમ સંભવું)

ગણે દાસોથી મર્યાદા આગિપાનિક જગ, એ
 પ્રાપ્તિમમમમમમમ દોષ, તે તેમાં કેવળ ગણે
 દાસોનાં જ લક્ષણો થાય છે, પણ તેઓથી વિભક્ત
 પ્રકારનાં જોઈ લક્ષણો થતાં નથી. અને આગિપા-
 નિક જગનાં કેટલાક ભેદો કહ્યું, તેમાં મનો : ૧૭
 નાગુણદોષોગમ્યો પ્રાપ્તિદોષો દગતા : ।
 મારિદ્ધ : દુષ્કરણ : શ્વેદશિશુરશિષિ : ॥
 માતો મિથુનદરો મલદોષો દાગદગ : ।
 અવન્ નિર્ગિત : કોષે પ્રયોગોગમ્યપુત્ર : ॥
 તદ્વિન્દાગમિયાદુરોગીરમમપાત્ર : ।
 મશિતરણો દુષ્કરણપત્રો વિદુ : ॥
 વિદોગમિન્દાગમ્યો ધિવેદો દોષરમમ ।
 કં.વગમ્યો કં.વગમ્યો વિદાગમ્યો કં.વગમ્યો કં.વગમ્યો ॥
 આગિપાનિક જગે તથા તેના બેદાનાં
 લક્ષણો, તેની કદમાપના અને અમાપના

[illegible]

ચર્ચ ચર્ચ દોષ, કંઈ મુકાનો દોષ, પગીનો, વિશ
કે મૂળ કથું આવતું ન દોષ, નેનો આમિત્યાનાં
ચર્ચ ગાનાં દોષ, દલ્ય કઠણ ચર્ચ ચર્ચ દોષ, આ
ઉપર અત્યંત અરુચિ ચર્ચ ચર્ચ દોષ, કાંતિ નર
ચર્ચ ચર્ચ દે ચ. ટુંકું આલેનો દોષ, કાંતું
પટ્ટું રહેતું કે ચર્ચ રહેતું પટ્ટું દોષ, નિઃશંક
બકવાક આપ્યા કરતો દોષ અને ઉપદ્રેશ
પણ વિદેશ ધારણો દોષ, તે સાન્નિપાતિક જ્વરને
કેટલાક આગાથો અભિન્યાસ કહે છે અને
કેટલાક આગાથો દત્તીજમ્ કહે છે. વારાચિક
એનાં એવા સાન્નિપાતિક જ્વરના અભિન્યામ,
દત્તીજમ્ અને મંન્યાસ એ નામના ત્રણ મોટા
ગાય છે. એવા સાન્નિપાતિક જ્વરમાં રાગી એ
નિદ્રાગીજ યુક્ત દોષ, તો તે જ્વર અભિન્યાસ
કહેવાય છે, રાગીનું આજ શીલ્પ ચર્ચ ચર્ચ દોષ,
તો તે જ્વર દત્તીજમ્ કહેવાય છે અને રાગીને
ગાથો નાખી જ રીધાં દોષ, તો તે જ્વર મંન્યામ
કહેવાય છે. સાન્નિપાતિક જ્વરને કેટલાક
આગાથો કહસાચ કહે છે અને કેટલાક આગાથો
અમાચ કહે છે, તેમાં એમ મમજવાનું છે કે એ
સર્વ લસ્યેન્દ્રો ખરખર દોષ, તો અમાચ છે અને
કર્ણક આગાં લસ્યેન્દ્રો દોષ, તો કહમ, ૧૪૭

[illegible]

પિત્ર તથા પુત્રના અવિરોધ પ્રીયને લીધે
 મિ. જ. અર. વાં મુળે દોષ, મુળે મુળે મિ.
 અર. વાં લીધે તથા પ્રીયને લીધે મિ. જ. અર. વાં
 મુળે દોષ, મિ. જ. અર. વાં મુળે દોષ, અર. વાં મુળે
 મુળે દોષ, મિ. જ. અર. વાં મુળે દોષ, મિ. જ. અર. વાં
 મુળે દોષ, મિ. જ. અર. વાં મુળે દોષ, મિ. જ. અર. વાં

અન્યેદ્યુષ્ક,^૧ તૃતીય,^૨ ચાતુર્થિક^૩ અને પ્રલેપક^૪ નામના વિષમ જ્વરો ઉત્પન્ન કરે છે. દોષો, કે જો એકએક અહોરાત્રે એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં આવે છે, તેજો આમાશયમાં આવીને વિષમ જ્વરો ઉત્પન્ન કરે છે. (આ વિષયમાં એમ સમજવાનું છે, કે આમાશય, હૃદય, કંઠ, માથું અને સાંધાઓ એ પાંચ, કંઠનાં સ્થાનકો છે; તેઓમાં રહેલા દોષો અનુક્રમે સતત આદિ પાંચ જ્વરો ઉત્પન્ન કરે છે. આમાશયની અંદર રહેલા દોષો, જે વખત આવતારા સતત જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે; કારણ કે એક અહોરાત્રમાં બેવાર તે દોષોનો પ્રકાપ થાય છે. હૃદયમાં રહેલા દોષો, આમાશયમાં આવીને અહોરાત્રમાં એક વખત આવતારા અન્યેદ્યુષ્ક જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે. જો કે એક અહોરાત્રમાં દોષોના પ્રકાપના સમય જે છે, તો પણ એક સમયમાં દોષો હૃદયમાં રહે છે, તેથી જ્વરને ઉત્પન્ન નહિ કરી શક્તાં બીજા સમયમાં આમાશયમાં આવીને જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે; કારણ કે દોષોની સ્થિતિ આમાશયમાં હોય ત્યારે જ જ્વર થાય છે. કંઠમાં રહેલા દોષો એક અહોરાત્રે હૃદયમાં આવે છે અને બીજા અહોરાત્રે આમાશયમાં આવે છે; એટલે ત્યાં આવીને પોતાના પ્રકાપના સમયોમાં એક સમયે જ તૃતીય જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે. જો કે એ દોષો આમાશયમાં એક અહોરાત્ર સુધી રહે છે; તો પણ તે અહોરાત્રના જે સમયમાં જ્વરને ઉત્પન્ન ન કરી શક્તાં એક સમયમાં જ ઉત્પન્ન કરે છે, એવો તેઓનો સ્વભાવ થાય છે. એ પ્રમાણે જ માથામાં

રહેલા દોષો એક અહોરાત્રે કંઠમાં આવે છે, બીજા અહોરાત્રે હૃદયમાં આવે છે અને ત્રીજા અહોરાત્રે આમાશયમાં આવે છે; એટલે ત્યાં આવીને પોતાના પ્રકાપના સમયોમાં એક સમયે જ ચાતુર્થિક જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે. જો કે એ દોષો આમાશયમાં એક અહોરાત્ર સુધી રહે છે; તો પણ તે અહોરાત્રના જે સમયમાં જ્વર ઉત્પન્ન નહિ કરી શક્તાં એક સમયમાં જ ઉત્પન્ન કરે છે, એવો તેઓનો સ્વભાવ જ થાય છે. દોષોને તે તે સ્થાનકમાંથી આમાશયમાં આવતાં જોડો વિલંબ લાગે છે, તેટલો જ વિલંબ તે સ્થાનકે પાછા જવામાં પણ લાગવો જોઈએ; તો એ હિસાબે ત્રીજા અને ચોથા દિવસે જ્વરની પ્રાપ્તિ થવી કેમ સંભવે? એવી અહીં શંકા થાય, તો તેનું સમાધાન આ છે, કે દોષો આમાશયમાં આવી પ્રકાપના સમયમાં પોતાના પ્રણવ વેગને દેખાડીને પાછા તે જ દિવસે તેવા જ વેગથી પોતાને ઠેકાણે જતા રહે છે. સાંધાઓમાં રહેલા દોષો પ્રલેપક નામનો જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે અને એ સાંધાઓ આમાશયને લગતા જ હોય છે; માટે પ્રલેપક જ્વર સર્વદા રહે છે.)

એ પાંચ વિષમ જ્વરોમાં પ્રલેપક નામનો જ્વર ક્ષયરોગવાળાઓના પ્રાણો હણનારો છે, અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે, મંદ વેગવાળો જ હોય છે, અત્યંત દુઃખદાયી છે અને ધાતુઓનું શોષણ કરનારો છે. (જો કે સઘળા વિષમ જ્વરો ક્ષયરોગવાળાં માણસોને બહુ દુઃખ દેનારા છે, તો પણ તેઓમાં પ્રલેપક તો ક્ષયરોગવાળાઓના પ્રાણો ન નાશ કરનાર છે. કલ્પન કહે છે કે પ્રલેપક ક્ષયરોગવાળાઓને જ થાય છે.)

કંઠનાં બે, ત્રણ અથવા ચાર સ્થાનકોમાં રહેતા દોષો વિષયક નામના કષ્ટસાધ્ય વિષમ જ્વરો ઉત્પન્ન કરે છે. (આમાશય અને હૃદય એ જે સ્થાનકોમાં રહેતા દોષો, અન્યેદ્યુષ્ક વિષયક નામના વિષમ જ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે, કે જ જ્વર

૧ જે જ્વર એક અહોરાત્રમાં એક વખત આવે, તે જ્વર અન્યેદ્યુષ્ક કહેવાય છે.

૨ એકાંતર આવતારો જ્વર તૃતીય કહેવાય છે.

૩ વચમાં જે દિવસ છોડી દઈને આવતો તરીયો તાવ ચાતુર્થિક કહેવાય છે.

૪ કંઠ તથા ભરિપણથી બહુ ગાત્રોને લીપતો હોય એવો, સર્વદા મંદ વેગવાળો અને શીતવાળો જ્વર હોય, તે પ્રલેપક કહેવાય છે.

વાતપિત્તજન્ય, વાતકફજન્ય અને
પિત્તકફજન્ય જ્વરોનાં લક્ષણો.

વાતપિત્તજન્ય જ્વરમાં વાત અને
પિત્ત એ બન્ને દોષોનાં પોતપોતાનાં લક્ષણો, કે
જ્યો આ અધ્યાયના ૧૪મા અને ૧૫મા
વિષયમાં કહેલાં છે, તેઓ હોય છે. વાતકફજન્ય
જ્વરમાં વાત અને કફ એ બન્ને દોષોનાં પોત-
પોતાનાં લક્ષણો, કે જ્યો આ અધ્યાયના
૧૪મા અને ૧૬મા વિષયમાં કહેલાં છે, તેઓ
હોય છે પિત્તકફજન્ય જ્વરમાં પિત્ત અને
કફ એ બન્ને દોષોનાં લક્ષણો, કે જ્યો આ
અધ્યાયના ૧૫મા અને ૧૬મા વિષયમાં કહેલાં
છે, તેઓ હોય છે. (આ પ્રકૃતિસમસમ્ભવેત
દ્વંદ્વજ જ્વરોનાં લક્ષણો કદાં, હવે વિકૃતિવિષમ-
સમ્ભવેત દ્વંદ્વજ જ્વરોનાં લક્ષણો કહેવામાં આવે
છે. પ્રકૃતિસમસમ્ભવેત અને વિકૃતિવિષમસમ્ભવેત
એ બે શબ્દોનું વ્યાખ્યાન આ અધ્યાયના ૧૭મા
વિષયમાં જુઓ.)

વાતપિત્તજન્ય જ્વરમાં તરસ, મૂર્છા,
બ્રમ, દાંઢ, નિદ્રાનો નાશ, માથામાં પીડા,
કંઠ તથા મુખનો શોષ, રૂવાડાંઆનું ઊણું
થવું, અરુચિ, સાંધાઓ અણુ તૂટતા હોય એવી
સાંધાઓમાં વ્યથા અને ખગાસાં આવવાં-એટલાં
લક્ષણો થાય છે. (આમાં રૂવાડાંઆનું ઊણું થવું
અને અરુચિ-એ બે લક્ષણો પૂર્વોક્ત લક્ષણોથી
અધિક છે અને દેટલાંક લક્ષણો ઓછાં પણ છે.)

વાતકફજન્ય જ્વરમાં અગો અણુ ભીનાં
કપડાંથી વીંટાયેલા હોય એવાં ચર્ધ બંધ છે,
સાંધાઓ તૂટવા લાગેલા જેવા ચર્ધ બંધ છે,
નિદ્રા આવે છે, ભારેપણું થાય છે, માથું પકડાઈ
બંધ છે, પ્રતિરૂપ નામનો નાઠનો રોગ (આવ)
થાય છે, ખાંભી આવે છે, આખા શરીરમાં પસીનો
આવે છે અને સંતાપનો વેગ મધ્યમપ્રકારનો
હોય છે. (આમાં પસીનાની આખા શરીરમાં

પ્રવૃત્તિ થવી, એ લક્ષણ પૂર્વોક્ત લક્ષણોથી અધિક
છે અને દેટલાંક લક્ષણો ઓછાં પણ છે.)

પિત્તકફજન્ય જ્વરમાં મોઢામાં કડવાશ
થાય છે, મોઢું કફથી લેપાયેલા જેવું થઈ
બંધ છે, તંદ્રા થાય છે, મૂર્છા આવે છે, ખાંસી
આવે છે, અરુચિ થાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે,
વારંવાર દાંઢ થાય છે અને વારંવાર શીતની
ઉત્પત્તિ થાય છે. (આમાં તંદ્રારૂપ લક્ષણ અધિક
છે કે જે પિત્તજન્ય જ્વરનાં લક્ષણોમાં પણ નથી
તથા કફજન્ય જ્વરનાં લક્ષણોમાં પણ નથી, અને
દેટલાંક લક્ષણો ઓછાં પણ છે.) ૨૧

જ્ઞામાણાં જ્વરમુક્તાનાં મિથ્યાહારવિહારિણામ્ ।
દોષઃ સ્વલ્ભોઽપિ સંવૃદ્ધો દેહિનામનિલેરિતઃ ॥
સતતત્ત્યેષુઃક્રયાલ્પચાતુર્યાન્સપ્રેલ્પકાન્ ।
કફસ્યાનવિમાગેન યયાસહ્યં કરોતિ હિ ॥
અહોરાત્રાદહોરાત્રાસ્થાનાત્ સ્થાનં પ્રપદતે ।
તતશ્ચમાશયં પ્રાપ્ય ધોરં કુર્વાન્નિવરં નૃણામ્ ॥
તત્ર પ્રલેખકો જ્વેષઃ શોષિણાં પ્રાણનાશનઃ ।
દુશ્ચિકિત્સ્યતમો મન્દઃ સુકષ્ઠો વાતુશોષકત્ ॥
કફસ્યાનેષુ વા દોષસ્તિષ્ઠન્ દ્વિવ્રિચતુર્ણુ વા ।
વિપર્ચયાલ્પાન્ કુરુને વિષમાન્ કુચ્છ્રાણવાન્ ॥
પરો દેહુઃ સ્વમાવો વૈ વિષમે કૈશ્વિદીરિતઃ ।

આગન્તુશ્વાનુષ્વો હિ પ્રાયશો વિષમજ્વરે ॥ ૨૨ ॥

વિષમજ્વરોની સંપ્રાપ્તિ તથા ભેદો
જે લોહા કૃશ છતાં મિથ્યા આહારવિહાર
કરે તેઓના, અને જે લોહા જ્વરથી મુક્ત થયા
પછી મિથ્યા આહારવિહાર કરે તેઓના
દોષો ઓછા હોય, તે પણ મિથ્યા આહાર-
વિહારથી વૃદ્ધિ પામી જુદા વાયુથી પ્રેરાઈને
કફનાં રચાનેકાના વિભાગ પ્રમાણે અનુક્રમે સતત,

૧ જે જ્વર એક અંદોલનમા એવાર આવે, તે
જ્વર સતત કહેવાય છે. અગન્તુત કહે છે, કે આ
જ્વર કોઈ અમરે દિવસમાં જ ભેદાગ આવે છે, કોઈ
અમરે રાત્રિમાં જ ભેદાગ આવે છે અને કોઈ અમરે
દિવસમાં તથા રાત્રિમાં પણ એવાર આવે છે.

માં રહેનારાઓને ત્યાંનાં જળના તથા આપધિ-
ઓના યોગથી જ જર આવે છે, તેમાં ઘણું કરીને
વાયુ તથા કફ સમઠે ન્યૂનાધિક હોય છે અને
પિત્ત પ્રબળ હોય છે. મધથી થયેલા જરમાં પણ
ઘણું કરીને વાયુ તથા કફ સમઠે ન્યૂનાધિક
હોય છે અને પિત્ત પ્રબળ હોય છે. પ્રલેપકમાં
અને વાતબલાસક નામના જીર્ણજરમાં ઘણું
કરીને વાયુ તથા પિત્ત સમઠે ન્યૂનાધિક હોય
છે અને કફ પ્રબળ હોય છે. જ વિષમજરો નિરં-
તર મૂર્છાના સંબંધવાળા હોય છે, તેઓમાં ઘણું
કરીને બળ્યે દોષોની પ્રબળતા હોય છે. (વાત
બલાસક નામના જીર્ણજરનું લક્ષણ તંત્રાંતરમાં
ઠલું છે કે 'જને વાતબલાસક નામનો જીર્ણજર
ચયો હોય, તે માણસ નિત્ય મંદજરવાળો, રક્ત,
સોજવાળો, સ્તબ્ધ અંગોવાળો અને ઘણા કફવાળો
થાય છે. આ જર કષ્ટસાધ્ય છે.' જજટ કહે
છે, કે આ વચનમાં 'ઘણું કરીને' એમ ઠલું છે,
તે ઉપરથી સમજાય છે, કે વિષમજરો ત્રણે દેહેથી,
એ દોષથી અને એક દોષથી પણ થાય છે. વાગ્ભટે
તો 'સઘળા વિષમજરો ત્રણે દોષથી થાય છે'
એમ જણાવ્યું છે. અંતરાંતરમાં ઠલું છે કે 'કફ
તથા પિત્ત એ બે દોષની ઉચ્ચતાવાળો તૃતીય-
જર વેદનાથી ખરડાના છેડાના ભાગને પકડીને
ઉત્પન્ન થાય છે, વાયુ તથા કફ એ બે દોષની
ઉચ્ચતાવાળો તૃતીયજર વેદનાથી પીઠમાં વ્યા-
પીને ઉત્પન્ન થાય છે અને વાયુ તથા પિત્ત એ
બે દોષની ઉચ્ચતાવાળો તૃતીયજર વેદનાથી
માથાને પકડી ઉત્પન્ન થાય છે. જો આતુર્ચિક-
જર કફની ઉચ્ચતાવાળો હોય, તો પ્રથમ
વેદનાથી પીંડીઓમાં વ્યાપીને પછી સઘળા
શરીરમાં વ્યાપ્ત થાય છે. જો વાયુની ઉચ્ચતાવાળો
હોય, તો પ્રથમ વેદનાથી માથામાં વ્યાપ્ત થાય છે
અને જો પિત્તની ઉચ્ચતાવાળો હોય, તો પ્રથમ
વેદનાથી કાયાના મધ્યભાગને પકડીને પછી સ-
ઘળા શરીરમાં વ્યાપ્ત થાય છે.' ૨૩

ત્વક્સ્થૌ શ્લેષ્માનિલૌ શીતમાદૌ જનયતો જ્વરે ।
તયોઃ પ્રજ્ઞાન્તયોઃ પિત્તમન્તર્દાહં કરોતિ ચ ॥
કરોત્યાદૌ તથા પિત્તં ત્વક્સ્થં દાહમતીવ ચ ।
તસ્મિન્પ્રજ્ઞાન્તે ત્વિતરૌ કુરુતઃ શીતમન્તતઃ ॥
દ્વૈવેતૌ દાહશીતાદૌ જ્વરૌ સંસર્ગજૌ સ્મૃતૌ ।
દાહપૂર્વસ્તયોઃ કષ્ટઃ કૃચ્છ્રસાધ્યતમઃ સ્મૃતઃ ॥૨૪॥
વિષમજરોની સ્થિતિ તથા સાધ્યતાદિ

વિષમજરમાં કફ તથા વાયુ ત્વચામાં રહ્યા
હોય અને પિત્ત ઢાઠામાં રહ્યું હોય, તો કફ
તથા વાયુ પ્રથમ શીત ઉત્પન્ન કરે છે અને તે
કફ તથા વાયુ પોતાનો વખત જતો રહેવાથી
અથવા વિરોધીની પ્રાપ્તિથી અથવા પિત્ત વડે કફનું
શેષણ થવાને લીધે શાંત થતાં અંતે પિત્ત ઢાઠાની
અંદરદાહ ઉત્પન્ન કરે છે તથા તેની સાથે
મોહ તથા તરસ વગેરે પણ ઉત્પન્ન કરે છે.

વિષમજરમાં પિત્ત ત્વચામાં રહ્યું હોય
અને વાયુ તથા કફ ઢાઠામાં રહ્યાં હોય, તો પિત્ત
પ્રથમ દાહ ઉત્પન્ન કરે છે અને પછી પીગળવા
લાગેલા કફથી અથવા પોતાનો વખત જતો
રહેવાથી કે બીજા કાઈ વિરોધીની પ્રાપ્તિથી પિત્ત
શાંત થતાં અંતે વાયુ તથા કફ ઢાઠાની અંદર
શીત ઉત્પન્ન કરે છે તથા તેની સાથે તંદ્રા
તથા વમન વગેરે પણ ઉત્પન્ન કરે છે.

આરંભમાં શીતવાળો અને અંતમાં દાહ-
વાળો વિષમજર તથા આરંભમાં દાહવાળો અને
અંતમાં શીતવાળો વિષમજર-એ બન્ને ત્રિદોષ-
જન્ય છે. એમાં આરંભમાં દાહવાળો વિષમજર
કષ્ટસાધ્ય છે અને અત્યંત કષ્ટસાધ્ય પણ
કહેવામાં આવે છે. (આરંભમાં શીતવાળો વિષમ-
જર તો સાધ્ય જ છે.) ૨૪

પ્રસક્તશ્વામિઘાતોત્પન્નતનામ્રમવસ્તુ યઃ ॥ ૨૫ ॥

અભિઘાત જરની તથા કામાદિજન્ય
જરની અત્યંત કષ્ટસાધ્યતા

શસ્ત્ર કે લાકડું વગેરેના પ્રહારથી તથા

એક અદોરાત્રમાં એક વખત ઠોડી દે છે અને બાકી સધળા અદોરાત્રમાં રહે છે. આ જ્વર અન્યેયુક્તથી ઊંચટો દોવાને લીધે અન્યેયુક્તવિપર્યય કહેવાય છે. આમાશય, દૃઢ્ય અને કંઠ એ ત્રણ સ્થાનકોમાં રહેતા દોષો તૃતીયવિપર્યય નામનો વિષમ જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે, કે જે જ્વર બખ્ખે દિવસો સુધી રહીને ત્રીજીત્રીજ દિવસે ઠોડી દે છે. આ જ્વર તૃતીય-એટલે એકાંતરા જ્વરથી ઊંચટો દોવાને લીધે તૃતીયવિપર્યય કહેવાય છે. આમાશય, દૃઢ્ય, કંઠ અને માથું, એ ચાર સ્થાનકોમાં રહેતા દોષો આતુર્યિકવિપર્યય નામનો વિષમજ્વર ઉત્પન્ન કરે છે, કે જે જ્વર ત્રણત્રણ દિવસો સુધી રહીને ચોથેચોથે દિવસે ઠોડી દે છે. આ જ્વર આતુર્યિકથી ઊંચટો દોવાને લીધે આતુર્યિકવિપર્યય કહેવાય છે. કેટલાક યથોમાં તો ઉપર કહેલા તૃતીયવિપર્યયને જ આતુર્યિક-વિપર્યય ગણ્યો છે. મૂળના અભિપ્રાય પ્રમાણે એતાં સતત જ્વર આમાશય નામના એક સ્થાનમાં રહેનારા દોષોથી ઉત્પન્ન થતો દોવાને લીધે તેનો વિપર્યય એટલે સતતવિપર્યય નામનો જ્વર થતો જ નથી એમ માની શકાય છે, પણ ભાવપ્રકાર આદિ બીજા યથોમાં તો સતતવિપર્યય પણ માનેલો છે, કે જે જ્વર એક અદોરાત્રમાં બે વખત ઠોડી દે અને બાકી તે સધળા અદોરાત્રમાં રહે છે. બીજા યથોમાં કહ્યું છે કે 'વિષમજ્વરોની સંખ્યાને મુકરર સમજવી નહિ; કારણ કે શત્રિજ્વર આદિ બીજા પણ ઘણાઘણા પ્રકારના વિષમજ્વરો થાય છે. જે માણસના વાયુ તથા કંદુ સમ હોય અને પિત્ત ક્ષીણ હોય, તે માણસને ઘણું કરીને રાત્રે જ જ્વર પ્રાપ્ત થાય છે. જે માણસના વાયુ તથા પિત્ત સમ હોય અને કંદુ ક્ષીણ હોય, તે માણસને ઘણું કરીને દિવસે જ જ્વર પ્રાપ્ત થાય છે. આદારથી થયેલો રસ દુષ્ટ થતાં દેહમાં કંદુ તથા પિત્ત દુષ્ટ થઈને રહે છે, તે કારણથી અરધું શરીર શીત થાય છે અને અરધું શરીર ઉષ્ણ થાય છે. તે એવી

રીતે કે જેમ અર્ધનારીશ્વરના શરીરતું એક ક્ષાદિત્તીરૂપ છે અને બીજું ક્ષાદિત્તિ પુરુષરૂપ છે, તેમ આ જ્વરવાળાના શરીરતું એક ક્ષાદિત્તિ શીત થાય છે અને બીજું ક્ષાદિત્તિ ઉષ્ણ થાય છે; અથવા જેમ નૃસિંહજીના શરીરના ઉપરના તથા નીચેના બે ભાગોમાં એક ભાગ મનુષ્યરૂપ છે અને એક ભાગ સિંહરૂપ છે, તેમ આ જ્વરવાળાના શરીરના ઉપર તથા નીચેના બે ભાગોમાં એક ભાગ શીત થાય છે અને એક ભાગ ઉષ્ણ થાય છે. જે દુષ્ટ થયેલું પિત્ત કાયામાં રહ્યું હોય અને દુષ્ટ થયેલો કંદુ હાથપગમાં રહ્યો હોય, તો કાયા ઉષ્ણ રહે છે અને હાથપગ શીતળ રહે છે. જે દુષ્ટ થયેલો કંદુ કાયામાં રહ્યો હોય અને દુષ્ટ થયેલું પિત્ત હાથપગમાં રહ્યું હોય, તો કાયા શીતળ થાય છે અને હાથપગ ઉષ્ણ થાય છે. હંસાદિ, આ સગળા વિષમજ્વરો જ કહેવાય છે.)

નિવૃત્તિ પામેલો વિષમજ્વર પાછો નિયમિત સમયે આવે છે, તેમાં દોષોનો સ્વભાવ જ કારણરૂપ છે, જેમ કેટલાક માને છે; પણ અપો (બેડ વગેરે તત્ત્વકારો) તો માનીએ છીએ, કે વિષમજ્વરોમાં ઘણું કરીને ભૂતાદિકનો આવેશ કારણરૂપ હોય છે. ૨૨

વાતાધિકત્વાત્પ્રવદન્તિ તજ્ઞા-

સ્તૃતીયકં ચાપિ ચતુર્યકં ચ ।

ઔપલ્યકે મ્વસમુદ્ભવે ચ

દેતું જ્વરે પિત્તકૃતં વદન્તિ ॥

પ્રલેષકં વાતવહાસકં ચ

કફાધિકત્વેન વદન્તિ તજ્ઞાઃ ।

મૂર્છાનુવન્ધા વિષમજ્વરા યે

ગ્રાચેન તે દ્વન્દ્વસમુસ્થિતાસ્તુ ॥૨૩॥

તૃતીય આદિ જ્વરોના દોષની પ્રબળતા

તૃતીયજ્વર તથા આતુર્યિકજ્વરમાં ઘણું કરીને પિત્ત તથા કંદુ સમ કે ન્યૂનાધિક હોય છે અને વાયુ પ્રબળ હોય છે. પહાડી જમીન-

કુર્યાંચાતુર્થિકં ધોરમન્તકં રોગસક્કરમ્ ।

કેચિદ્ધૂતામિષદ્ધોત્યં વ્રુવતે વિષમજ્વરમ્ ॥ ૨૮ ॥

તંત્રકારોના મતે ધાતુઓમાં રહેલા દોષોથી

વિષમ જ્વરોની ઉત્પત્તિ અને ભેદો

જે માણસ જ્વરથી મુક્ત થયા પછી અહિત-
કર આહારવિહાર કરે, તેના શરીરમાં બાકી
રહેલા અભિ ઓછા દોષો પણ અહિતકર આહાર-
વિહારના સેવનથી સંપૂર્ણ થઈ રસ તથા લોહી
આદિ ધાતુઓમાંના ધાતુઓને પ્રાપ્ત થઈ દૂષિત
કરીને વિષમજ્વર ઉત્પન્ન કરે છે. (ઓછા દોષ
વિષમજ્વરનો પાસેનો હેતુ છે અને અહિતકર
આહારવિહાર વિષમજ્વરનો દૂરનો હેતુ છે. મૂળ
શ્લોકમાં 'વા' શબ્દ છે, તેથી સમજાય છે, કે
વિષમજ્વર આરંભથી જ એટલે આ અધ્યાયના
૨૨મા વિષયની પહેલાંના વિષયમાં કહેલા વાત-
જ્વર આદિ સંતત જ્વરોમાંનો ઘોઈ પણ જ્વર
આવ્યા વિના પણ ઘોઈ માણસને શરૂઆતથી જ
આવે છે.)

રસ તથા લોહીને પ્રાપ્ત થઈ દૂષિત કરીને
તેઓમાં રહેલા દોષો અહોરાત્રમાં જે વખત આવ-
નારા સતત નામના વિષમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે
છે. (દોષો કેવળ રસમાં રહ્યા હોય, તો સાત દિવસ
વગેરે અવધિ સુધી અખંડ રહેનારા વાતજ્વર
આદિ સતત જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે અને રસ તથા
લોહી એ બન્નેમાં રહ્યા હોય, તો અખંડ
સ્થિતિવાળા સતત જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે;
તેનું કારણ એ છે, કે રસ સમીપમાં છે, તેથી
તેમાં રહેલા દોષો અખંડ રીતે શરીરમાં વ્યાપ્ત
થઈ શકે છે અને રસમાં તથા રસ પછીના લોહી-
માં રહેલા દોષોને કાંઈક દૂરતાવાળા લોહીમાં
પણ રહેવું પડતું હોવાથી તેઓ અખંડ રીતે
શરીરમાં વ્યાપી શકતા નથી.)

માંસને પ્રાપ્ત થઈ દૂષિત કરી તેમાં રહેલા
દોષો રસથી વધારે દૂર રહેલા હોવાને લીધે

અહોરાત્રમાં એક વખત આવનારા અન્યેદુષ્ટ
નામના વિષમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે.

મેદને પ્રાપ્ત થઈ દૂષિત કરીને તેમાં રહેલા
દોષો રસથી બહુ દૂર રહેલા હોવાથી, એક
દિવસના અંતરવાળા તૃતીય નામના જ્વર-
(એકાંતરા તાવ)ને ઉત્પન્ન કરે છે.

હાડકાં કે મજ્જાને પ્રાપ્ત થઈ દૂષિત
કરીને તેમાં રહેલા દોષો રસથી અત્યંત દૂર
રહેલા હોવાથી, જે દિવસના અંતરવાળા
ચાતુર્થિક નામના જ્વરને (તરિયો તાવ)
ઉત્પન્ન કરે છે, કે જે જ્વર સાક્ષાત્ કાળ જેવો
છે અને અનેક રોગોના સમુદાય જેવો છે.

ભેડ તથા ભાલુકિ વગેરે કેટલાક આચાર્યો
વિષમ જ્વરને ભૂતના આવેશના સંબંધવાળો કહે
છે, પણ અમે તો (ઓપધેતવ આદિ તો) તેને
કેવળ દોષોથી જ થતો માનીએ છીએ. ૨૮

સપ્તાહં વા દશાહં વા દ્વાદશાહમથાપિ વા ।

સન્તત્યા યોડવિસર્ગી સ્યાત્સન્તતઃ સ નિગદ્યતે ॥ ૨૯ ॥

સતત આદિ વિષમ જ્વરો કેાની અપે-
ક્ષાથી વિષમ છે? એ બાણવા માટે

સંતતનું લક્ષણ

જે જ્વર સાત દિવસ, દસ દિવસ, બાર દિવસ
કે તેઓથી બમણીબમણી અવધિ સુધી અવિ-
ચિન્ન રીતે શરીરને છોડતો નથી, તે જ્વર
સંતત કહેવાય છે—અર્થાત્ વાતજ્વર, પિત્ત-
જ્વર અને કફજ્વર સંતત કહેવાય છે. (વાત-
પિત્તજન્ય જ્વર, વાતકફજન્ય જ્વર અને
પિત્તકફજન્ય જ્વર એ દ્વંદ્વજન્ય જ્વરોને
તથા સાન્નિપાતિક જ્વરોને પણ સંતતજ્વરોમાં
જ ગણી લેવા; કારણ કે જેમ વાતજ્વર સાત
દિવસે, પિત્તજ્વર દસ દિવસે અને કફજ્વર બાર
દિવસે પાકે છે, તેમ વાતપિત્તજન્ય જ્વર પાંચમે
દિવસે, વાતકફજ્વર નવમે દિવસે અને પિત્તકફ-
જ્વર દસમે દિવસે પાકે છે. સાન્નિપાતિક જ્વર

કામ કે શોક વગેરે ચિત્તના વિકારોથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વર પણ જે લાંબા કાળથી લાગુ રહેલા હોય, તે અત્યંત કષ્ટસાધ્ય છે. ૨૫

રાગ્યદ્વોઃ પદ્સુ કાઠેષુ કીર્તિતેષુ યથા પુરા ।

પ્રસજ્ય વિપમોડગ્યેતિ માનવં વહુધા જ્વરઃ ॥૨૬॥

વિપમજ્વરના આવવાના સમયો અને પ્રકારો

અહોરાત્રના સવાર, બપોર, સાંજ, પ્રદોષ, અર્ધરાત્ર તથા પશ્ચિમ્યાદિ છ કાળો, કે જેઓ દોષના પ્રક્રાપના સમયોદય કદા છે અને તે તે દોષના પ્રક્રાપનાં બીજાં પણ જે જે કારણો કદાં છે, તેઓને અનુસરીને વિપમજ્વર બળાત્કારથી મનુષ્યને પ્રાપ્ત થાય છે; એટલે કદના પ્રાધાન્યવાળો વિપમજ્વર સવારમાં તથા પ્રદોષમાં પોતપોતાનાં કારણોને અનુસરી આવે છે, પિત્તના પ્રાધાન્યવાળો વિપમજ્વર બપોરે તથા અધરાત્રે પોતપોતાનાં કારણોને અનુસરી આવે છે અને વાયુના પ્રાધાન્યવાળો વિપમજ્વર બપોર પછી તથા પશ્ચિમે પોતપોતાનાં કારણોને અનુસરી આવે છે. જે વિપમજ્વરનું આવવું પણ અનેક પ્રકારોથી થાય છે; એટલે કોઈ વિપમજ્વર અહોરાત્રના એક સમયમાં આવે છે, કોઈ વિપમજ્વર એક દિવસનું અંતર નાખીને આવે છે, કોઈ વિપમજ્વર બે દિવસનું અંતર નાખીને આવે છે, કોઈ વિપમજ્વર શીતપૂર્વક આવે છે, કોઈ વિપમજ્વર ઉષ્ણપૂર્વક આવે છે, કોઈ વિપમજ્વર ઉષ્ણ તથા શીત આવે છે, કોઈ વિપમજ્વર પ્રથમ ખીંક વગેરેમાં આવે છે, કોઈ વિપમજ્વર ખાંસ વગેરે અવયવોમાં પ્રથમ આવે છે, કોઈ વિપમજ્વર લાંબા કાળ સુધી રહે છે અને કોઈ વિપમજ્વર અલ્પ કાળ સુધી પણ રહે છે, ઇત્યાદિ. (આથી વિપમજ્વરોનું અસંખ્યપણું જણાવ્યું છે.) તંત્રાન્તરમાં કહ્યું છે, કે 'જે જ્વર અનિયમિત સુદૃઢવાળો હોય, શીતના કે ઉષ્ણના નિયમ વગરનો હોય અને વેગથી પણ વિપમ હોય, તે

વિપમજ્વર કહેવાય છે. જેમ વાતજ્વર સાત દિવસ સુધી, પિત્તજ્વર દસ દિવસ સુધી, કદજ્વર બાર દિવસ સુધી અને દોષોની પ્રબળતા હોય, તે વાતજ્વર ચૌદ દિવસ સુધી, પિત્તજ્વર વીસ દિવસ સુધી અને કદજ્વર ચોવીસ દિવસ સુધી રહે છે, તેમ વિપમજ્વર નિયમિત અવધિથી રહેતો નથી; જે જ્વરમાં શીત તથા ઉષ્ણ પણ અનિયમિત રહે છે અને તે જ્વરનો વેગ પણ વિપમ હોય છે; એટલે કોઈ સમયે વધારે હોય છે અને કોઈ સમયે ઓછો પણ હોય છે.' ૨૬

સ ચાપિ વિપમો દેહં ન કદાચિદ્વિમુચ્યતિ ॥

રઠાનિગૌરવકાર્યેભ્યઃ સ યસ્માન્ પ્રમુચ્યતે ।

વેગે તુ સમતિક્રાન્તે ગતોડયમિતિ લક્ષ્યતે ॥

ધાત્વન્તરસ્યો ઈનસ્વાન્ન સૌક્ય્યાદુપલબ્યતે ।

અત્પદોષેન્વનઃ ક્ષીણઃ ક્ષીણેન્વન ઇવાનઠઃ ॥ ૨૭ ॥

વેગ શાંત થયા પછી પણ વિપમજ્વરની

ફરી પ્રાપ્તિ

જે વિપમજ્વર પોતાનો વેગ શાંત થાય પછી પણ શરીરને કઠી છોડતો નથી, કે જેને લીધે રોગી ગ્લાનિથી, ખાદ્યપણાથી, કૃશતાથી તથા અરુચિ વગેરેથી મુક્ત થતો નથી. જ્યારે વેગ શાંત થઈ જાય છે, ત્યારે વિપમજ્વર જલો રહ્યો જણાય છે, પણ તેટલાથી તેને જલો રહ્યો સમજવો નહીં. જે વિપમજ્વર, રસ આદિ ધાતુઓની અંદર છૂપી રહે છે અને તે સમયે ક્ષીણ થયેલા તથા ઓછા દોષરૂપી આશ્રયવાળો હોય છે, તેથી જેમાં લાકડાં ખૂટ્યાં હોય, એવા અગ્નિની પેઠે સૂક્ષ્મતાને લીધે પ્રત્યક્ષ જણાતો નથી. (જ્યારે રોગી ગ્લાનિ વગેરેથી સંપૂર્ણ મુક્ત થાય, ત્યારે જ વિપમજ્વરને ખરી રીતે ગયેલા સમજવો.) ૨૭

દોષોઽવ્યોઽદિતસમ્મૂલો જ્વરોત્પ્લસ્ય વા પુનઃ ।

ઘાતુમન્યતમં પ્રાપ્ય કરોતિ વિપમજ્વરસ્ય ॥

સન્તતં રસરક્તસ્યઃ સોઽન્યેષુઃ પિશિતાશ્રિતઃ ।

મેદોગતસ્તુત્તયિઽહિ ત્વરિયમજ્જગતઃ પુનઃ ॥

ઉત્પન્ન થાય છે અને પાછળથી બુદ્ધાબુદ્ધ દોષની સાથે સંબંધ પામે છે. આગંતુક જ્વરમાં દોષનો સંબંધ પાછળથી થાય છે, માટે તેને દોષજન્ય જ્વરોથી બુદ્ધો ગણ્યો છે.) ૩૨

ગ્યાવાસ્યતા વિપક્વને દાહાર્તીસારહૃદ્ગ્રહાઃ ।

અસક્તસ્તુ પિપાસા ચ તોદો મૂર્છા વલક્ષ્યઃ ॥૩૩॥

આગંતુક જ્વરોમાં વિપજન્ય

જ્વરનાં લક્ષણો

સ્થાવર અથવા જંગમ વિપના લક્ષણથી યથેક્ષા જ્વરમાં મોટું કાણું અથવા કાંઈક સંકેદ અંશવાળી ઠાળાશવાળું થાય છે, બળતરા થાય છે, અતીસાર થાય છે, અન્ન ઉપર અરુચિ થાય છે, તરસ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, બળે રોઈ જો ભોંકાતી હોય, એવી વ્યથા થાય છે, છાતી પકડાઈ જાય છે અને બળતો ક્ષય થઈ જાય છે (અતીસાર તો સ્થાવર વિપતું લક્ષણ કરવાથી જ થાય છે; કારણ કે તે વિપ નીચેના ભાગમાં ગતિ કરનાર છે.) ૩૩

ઓષધીગન્ધજે મૂર્છા શિરોસ્તુ ધ્રુવ્યુર્વમિઃ ॥૩૪॥

ઝેરી ઔષધિની ગંધથી થયેલા

જ્વરનાં લક્ષણો

ઝેરી ઔષધિની ગંધથી થયેલા જ્વરમાં મૂર્છા થાય, માથામાં વ્યથા થાય, હેડછી થાય અને ભલછી થાય છે. ૩૪

કામજે ચિત્તવિભ્રંશસ્તન્દ્રાલસ્યમમક્તસ્તુ ।

હૃદયે વેદના ચાણુ ગાત્રં ચ પરિણુપ્યતિ ॥૩૫॥

કામથી થયેલા જ્વરનાં લક્ષણો

કામથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્વરમાં ચિત્તની મૂઢતા જ થાય છે, તંદ્રા થાય છે, આળસ થાય છે, મોજનમાં અરુચિ થાય છે, હૃદયમાં વેદના થાય છે અને ગાત્ર તુરત સુકાવા લાગે છે. (અત્યંત ઇચ્છેલા સ્ત્રી વગેરે પદાર્થો પ્રાપ્ત ન થવાથી જ જ્વર આવે છે, તે કામથી પ્રાપ્ત થયેલો જ્વર કહેવાય છે. મૂળમાં 'ચ' શબ્દ છે, તે ઉપરથી

વાગ્મટે કહેલાં કામજ્વરનાં લક્ષણોનો પણ સંબંધ થાય છે. વાગ્મટ કહે છે, કે 'કામથી વ્રમ, અરુચિ, દાહ, લાજનો ક્ષય, નિદ્રાનો ક્ષય, બુદ્ધિનો ક્ષય અને ધીરજનો ક્ષય થાય છે.' સ્ત્રીઓને કામજ્વર થયો હોય, તો મૂર્છા, અંગોતું ભાંગવું, તરસ, નેત્રોમાં અપળતા, સ્તનોમાં પરીનો, મોઢામાં પરીનો અને હૃદયમાં દાહ થાય છે.) ૩૫

મયાન્ત્રલાપઃ શ્લોકાચ મન્ત્રોપાચ વેપથુઃ ॥૩૬॥

ભયથી, શોકથી તથા કોપથી થયેલા

જ્વરોનાં બુદ્ધાંબુદ્ધ લક્ષણો

ભય અથવા શોકથી થયેલા જ્વરમાં પ્રકાપ થાય છે અને કોપથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્વરમાં કંપ થાય છે તથા માથામાં પીડા થાય છે. ૩૬ અભિચારમિશ્રાપામ્યાં મોહસ્તુષ્ણામિજાયતાં ॥૩૭॥

અભિચાર તથા શાપથી થયેલા

જ્વરનાં લક્ષણો

અભિચારથી અથવા શાપથી થયેલા જ્વરમાં મોહ તથા તરસ થાય છે. (આભિચારિક જ્વરમાં ફોડલા, ભ્રમ, દાહ તથા મૂર્છા પણ થાય છે અને દરરોજ જ્વર વધતો જાય છે.) ૩૭

ભૂતામિપક્ષાદુઃક્રમહાસ્યકમ્પનરોદનમ્ ॥૩૮॥

ભૂતના આવેશથી થયેલા જ્વરનાં લક્ષણો

ભૂતના આવેશથી થયેલા જ્વરમાં ઉદ્વેગ, હાસ્ય, કંપ તથા રડવું થાય છે. ૩૮

શ્રમક્ષયામિવાતેભ્યો દેહિનાં કુપિતોઽનિલઃ ।

પ્રચલિત્વાશિલં દેહં જ્વરમાપાદયેદ્વશમ્ ॥

રોગાણાં તુ સમુત્થાનાદિદાહાગ્નતુતસ્તથા ।

જ્વરોઽપરઃ સમ્ભવતિ તૈસ્તૈસ્ત્યૈશ્ચ હેતુભિઃ ॥

દોષાણાં સ તુ લિજ્જાનિ કદાચિન્નાતિવર્તન્તો ॥૩૯॥

દાહ પણ આગંતુક જ્વર દોષોનાં ચિહ્નો

વગરનો હોતો નથી

શ્રમથી, શસ્ત્રાદિકથી થયેલા ધાતુઓના ક્ષયથી તથા અભિધાતથી વાયુ પ્રકુપિત થાય છે અને તે વાયુ પોતાનાથી સઘળા શરીરને ભરપૂર

પણ આ અધ્યાયના ૨૦મા વિષયમાં કદા પ્રમાણે સાતમે, દસમે કે બારમે દિવસે પાકે છે. સતત આદિ જ્વરે આ સંતતજ્વરોથી વિષમ સ્થિતિ-વળા છે, તેથી વિષમજ્વરે કહેવાય છે. વાગ્બટ 'શુષ્કશુદ્ધો જ્વરઃ કાલંદીર્ઘમપ્યનુવર્ત્તે' એ વાક્યથી જાણાવે છે, કે 'વાતજ્વર આદિ સંતતજ્વરે ધાતુઓની શુદ્ધિના તથા અશુદ્ધિના અનેક ફેરફારોને લીધે ઉપર કહેલી મુદતોનું ઉક્લેષન કરીને વધારે મુદતો સુધી પણ રહે છે.' એ બરાબર મુદતસર જ્વરે પાકતા હોય, તો પછી સામ અને નિરામનાં લક્ષણો કહેવાની પણ જરૂર રહેતી નથી; માટે વાગ્બટનું કહેવું બરાબર છે. વૈદ્યોએ જ્વરોના પાક જાણવામાં મુદતો ઉપર અને સામ તથા નિરામનાં લક્ષણો ઉપર પણ ધ્યાન આપીને માર્ગ લેવો જોઈએ. એ કે સંતતજ્વર વિષમજ્વરોથી ભિન્ન જ છે અને વાગ્બટે સ્પષ્ટ વચન બોલીને સંતતને વિષમજ્વરોથી જુદો કહ્યો છે, તો પણ ભાવપ્રકાશના કર્તાએ એ ચતાણું કરીને સંતતજ્વરને વિષમજ્વરોમાં પ્રેસાડ્યો છે, એ આશ્ચર્ય છે.) ૨૮

બહોરાત્રે સતતકો દ્વૌ કાલાવનુવર્ત્તે ॥
અન્યેયુક્તસ્ત્વદ્દોરાત્રદિકકાલં પ્રવર્ત્તે ।
તૃતીયકસ્તૃતીયેડહિ ચતુર્થેડહિ ચતુર્થકઃ ॥૨૦॥

સ્પષ્ટીકરણ માટે સતત આદિ ચાર

વિષમજ્વરનાં જુદાંજુદાં સ્વરૂપો

સતતજ્વર એક અદોરાત્રમાં બે વખત આવે છે. અન્યેયુક્તજ્વર એક અદોરાત્રમાં એકવાર આવે છે. તૃતીયજ્વર (એકાંતરોતાવ) ત્રીજો દિવસ-એટલે વચમાં એક દિવસ છોડી દઈને આવે છે અને આતુર્થિકજ્વર (તરિથોતાવ) ચોથો દિવસે એટલે વચમાં બે દિવસ છોડી દઈને આવે છે. (વાગ્બટ કહે છે, કે જેમ વડ વગેરેનું બીજ જળ વગેરે સામગ્રી મળે ત્યારે બળ પામીને વિશિષ્ટ કામમાં જાય છે અને એ સામગ્રી

ન હોય, તો પૃથ્વીમાં જ રહે છે; તેમ વિષમજ્વરને કરનારા દોષો પણ પોતાના પક્ષનાં રસાદિક દૃષ્ટો વગેરેનું બળ પામીને વિશિષ્ટ કામમાં પોતાનું કામ કરે છે અને પોતાથી વિરુદ્ધ પક્ષનાં રસાદિક દૃષ્ટો વગેરેનું બળ વધે, ત્યારે પ્રતિજાત પામી, પોતાના કામને બંધ પાડી, શરીરમાં જ છુપાઈ રહે છે.) ૩૦

વાતેનોદ્વ્યમાનસ્તુ યથા પૂર્યેત સાગરઃ ।
વાતેનોદીરિતાસ્તદ્દોષાઃ કુર્વન્તિ વૈ જ્વરાન્ ॥
યથા વેગાગમે વેલાં છાદયિત્વા મહોદયેઃ ।
વેગહાનૌ તદેવામ્મસ્તત્રૈવાન્તર્જિલીયતે ॥
દોષવેગોદયે તદ્વદોદાયેત જ્વરોડસ્ય વા ।
વેગહાનૌ પ્રગમ્યેત યથામ્મઃ સાગરે તથા ॥૩૧॥

વિષમજ્વરની વૃદ્ધિ તથા હાનિમાં
સ્પષ્ટ દૃષ્ટાંત

જેમ પવને (અથવા ચંદ્રે) ઉછાળાનો સમુદ્ર, ભરપૂર થાય છે અને ભરપૂર થઈને ઝપાટા મારે છે, તેમ શરીરમાં અન્યસ્થાનોમાં રહેલા વાયુએ ઉછાળાના વાત, પિત્ત અને કફ એ દોષ ભરપૂર થાય છે અને ભરપૂર થઈને ઝપાટા મારે છે. જેમ વેગ પ્રાપ્ત થતાં સમુદ્રનું જળ કિનારાને ટાંચી દઈને ઊછળે છે, પણ વેગ શાંત થાય, ત્યારે સમુદ્રની અંદર જ વિહીન થઈને રહે છે; તેમ વેગ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે જ્વર ઉદ્ભૂત થાય છે, પણ વેગ શાંત થાય ત્યારે શરીરની અંદર જ વિહીન થઈ રહે છે. ૩૧

વિવિધેનાભિધાતેન જ્વરો યઃ સંપ્રવર્ત્તે ।

યથા દોષપ્રકોપસ્તુ તથા મન્યેત તં જ્વસ્મ્ ॥૩૨॥

આગતુંક જ્વરોમાં દોષની પરીક્ષા

અનેક પ્રકારનાં અભિધાન આદિ કારણોથી જે જ્વર પ્રવર્તે છે, તેમાં જે દોષના પ્રકારનાં લક્ષણો પ્રકટ થયેલાં જોવામાં આવે, તે દોષનો સંબંધ થયેલો જાણવો. (ચરક કહે છે, કે આગતુંક જ્વરો પ્રથમ કોઈ જાતની વ્યથા યથાથી

સુખસાધ્ય યાય છે. (આ અવધિ નિયમિત છે એમ સમજવું નહીં; કેમ કે દોઢ વખતેએ અવધિઓથી અધિક, વધારે અધિક અને અત્યંત અધિક અવધિ સુધી પણ તીવ્ર વેગ રહે છે; પરંતુ આથી એટલું સમજાય છે, કે ગંભીર વેગવાળા જ્વર કરતાં તીવ્ર વેગવાળા જ્વર સુસાધ્ય છે.) ૪૨
 इति ज्वराः समाख्याताः कर्मदानीं प्रवक्ष्यते ॥ ४३ ॥
 જ્વરનાં નિદાનો વગેરેનો ઉપસંહાર અને ચિકિત્સાનો ઉપક્રમ

અહીં સુધી જ્વરોનાં નિદાનો, ભેદો તથા લક્ષણો વગેરે કહ્યાં; હવે જ્વરોની ચિકિત્સાઓ કહેવામાં આવે છે. ૪૩

ज्वरस्य पूर्वरूपेषु वर्तमानेषु बुद्धिमान् ।
 पाययेत् घृतं स्वच्छं ततः स लभते सुखम् ॥
 વિધિર્માસ્તજેષ્વેષ પૈત્તિકેષુ વિરેચનમ્ ।
 મૃદુ પ્રચ્છેદનં તદ્વત્કપજેષુ વિધીયતે ॥
 સર્વ દ્વિદોષજેષુક્તં યથાદોષં વિકલ્પયેત્ ।
 અન્નેહનીયોઽજ્યોઘ્યથ સંયોજ્યો લઘ્વનાદીના ।
 રૂપપ્રાગ્રૂપયોર્વિદ્યાન્નાનાત્વં વહ્નિધ્રુમવત્ ॥ ૪૪ ॥

જ્વરોનાં પૂર્વરૂપોના સમયમાં કરવાની ચિકિત્સાઓ

વાતજ્વરોનાં પૂર્વરૂપો દેખાય તે સમયમાં બુદ્ધિમાન વૈદ્યે કેવળ યોગ્ય સંસ્કારવાળું ધી પાવું. (એ આમવાળા વાતજ્વરનાં પૂર્વરૂપો દેખાતાં હોય, તો ધી પાવું નહીં પણ ઉપવાસરૂપ લંબન જ કરાવવું.) આ પ્રમાણે કરવાથી રોગીને સખની પ્રાપ્તિ થાય છે.

પિત્તજ્વરોનાં પૂર્વરૂપો દેખાય તે સમયમાં બુદ્ધિમાન વૈદ્યે રોગીને દોષજ વિરેચન દેવું.

કફજ્વરોનાં પૂર્વરૂપો દેખાય તે સમયમાં બુદ્ધિમાન વૈદ્યે રોગીને દોષજ વમન કરાવવું.

સામિપાતજ્વરોનાં પૂર્વરૂપોમાં તથા દંતજ્વરોનાં પૂર્વરૂપોમાં બુદ્ધિમાન વૈદ્યે દોષજ પ્રમાણે પૂરકાત્મક વિરેચન તથા વમન કરાવે

શાસ્ત્રોક્ત ક્રિયાઓની યોગ્ય ગોઠવણ કરવી.

જે રોગી ધી પિવડાવવામાં અયોગ્ય જણાય અને વમન વિરેચનરૂપ શોધનમાં પણ અયોગ્ય જણાય, તેને માટે બુદ્ધિમાન વૈદ્યે લંબન વગેરેની યોજના કરવી.

તરુણ જ્વરમાં સંશોધનનો નિષેધ છે, તે ઉપરથી પૂર્વરૂપોમાં સંશોધનનો નિષેધ સમજવો નહીં; કેમ કે જેમ ધ્રુમાડામાં અને અગ્નિમાં ભેદ છે, તેમ પૂર્વરૂપોમાં અને રૂપોમાં ભેદ છે. (જ્વર સાત દિવસ સુધીમાં તરુણ કહેવાય છે, ખાર દિવસ સુધીમાં મધ્ય અવસ્થાવાળો કહેવાય છે અને ખાર દિવસ પછી જીર્ણ કહેવાય છે.) ૪૪

ग्रन्थक्तरूपेषु हितमेकान्तेनापतर्पणम् ।
 આમાશયસ્થે દોષે તુ સૌત્કેશે વમનં પરમ્ ॥
 આનદ્વઃ સ્તિમિતેર્દૌર્પર્યાવિન્તં કાલમાતુરઃ ।
 કુર્યાદિનશનં તાયત્તનઃ સંસર્ગમાચરેત્ ॥ ૪૫ ॥

જ્વરોનાં રૂપો પ્રકટે ત્યારે કરવાની ચિકિત્સા

જ્વરો ત્યારે સ્પષ્ટરૂપોવાળા થાય, ત્યારે ઉપવાસોરૂપ લંબન કરાવવું, એ જ હિતકારી થાય છે. (વાગ્મટ કહે છે કે જ્વરોનાં પૂર્વરૂપોમાં અથવા જ્વરોના આરંભોમાં જ લંબન કરાવવું, તે રોગીના બળનો અત્યંત ક્ષય ન થઈ જાય, એવી રીતતું કરાવવું; કેમ કે જેને માટે ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે, તે આરોગ્યનો સુખ્ય આધાર બળ જ છે.) એ આમાશયમાં રહેલા દોષ ઉત્કેશવાળો હોય, તો-અર્થાત્ લાળના કરવા તથા ભોજન આવવા વગેરે ચિકિત્સાથી મુક્ત હોય, તો વમન કરાવવું એ હિતમ છે. આતુર જ્યાં સુધી આગથી સંજ્ઞા થઈ ને અન્ન-સિદ્ધિ રહેલા હોયોથી બંધાઈ રહેલા રહેલા રહે, ત્યાં સુધી તેને ઉપવાસો કરાવવા અને અપારે દોષોથી બંધાઈ રહેલાની સ્થિતિ દૂર થાય, ત્યારે ઓપવનો તથા વધારા અન્ન વગેરેના ઉપવાસ કરાવવું. ૪૫

કરીને જ્વરની પ્રબળ પ્રવૃત્તિ કરે છે—અર્થાત્ શ્રમ-જન્ય, ક્ષયજન્ય તથા અભિધાતજન્ય જ્વર વાયુના પ્રકોપનાં ચિહ્નો વગરના હોતા નથી. (તેમ જ ભૂતાવેશજન્ય જ્વર, ઔષધિગંધજન્ય જ્વર અને વિપજન્ય જ્વર ત્રણે દોષના પ્રકોપનાં ચિહ્નો વગરના હોતા નથી. બયજન્ય, શોકજન્ય અને કામજન્ય જ્વર વાયુના પ્રકોપનાં ચિહ્નો વગરના હોતા નથી. કોષજન્ય જ્વર પિત્તના તથા વાયુના પ્રકોપનાં ચિહ્નો વગરના હોતા નથી.) આ પ્રમાણે વિદ્રધિ વગેરે રોગોના ઉત્પન્ન થવાથી, પાકવાથી, અભિધાત વડે ક્રાટવાથી તથા બીજાં પણ તે તે કારણોથી જે કોઈ જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ્વર દોષોનાં ચિહ્નોનાં કદી પણ ઉદ્ભવન કરતો નથી. ૩૯

ગમ્भीરસ્તુ જ્વરો જ્ઞેયો હ્યન્તદ્દહિન તૃણપા ।
આનદૃત્વેન ચાત્પયં શ્વાસકાસોદ્રમેન ચ ॥૪૦॥
જ્વરના ગંભીર (હિંડા) વેગનું લક્ષણ
અંદર થતો દાહ, તરસ, દુષ્ટ દસ્તની અત્યંત
અટકાયત અને ખાંસી તથા શ્વાસની ઉત્પત્તિ,
એ લક્ષણો ઉપરથી જાણવું કે જ્વર ગંભીર (હિંડા)
વેગવાળો છે. ૪૦

હતપ્રમેન્દ્રિયં ધામં દુરાત્માનમુપદ્રુતમ્ ।
ગમ્भीરતોષ્ણવેગાર્ત જ્વરિતં પરિવર્જયેત્ ॥૪૧॥
મરણસુચક જ્વરનાં લક્ષણો

જની કાંતિ તથા ઈન્દ્રિયોની પોતપોતાના
વિષયોનું ગ્રહણ કરવાની શક્તિ ઘણાઈ ગઈ હોય,
જે હીણ થઈ ગયો હોય, જે ગંભીર તથા તીવ્ર
વેગથી પણ પીડાતો હોય અને જે ઉપદ્રવવાળો
તથા દુષ્ટ સ્વભાવવાળો થઈ ગયો હોય, તે જ્વરિ-
તની ચિકિત્સા કરવી નહીં (બીજા અર્થમાં કહ્યું
છે, કે જે જ્વર ઘણું બળવાન કારણોથી થયો
હોય, ઘણું લક્ષણવાળો હોય અને જેણે ઉત્પન્ન
થતાં જ ચિકિત્સાઓને નહીં ગણકારીને ઈન્દ્રિયો-
ની શક્તિનો નાશ કર્યો હોય, તે જ્વરને પ્રાણ

લઈ જનાર સમજવો. જે માણસ જેમાન થઈ ગયો
હોય, દર્બથી અત્યંત રહિત થઈ ગયો હોય, ઊં-
વાની શક્તિ નહીં રહેવાને લીધે પડ્યો જ રહેતો
હોય અથવા સૂઈ જ રહેતો હોય, બહાર ટાટથી
પીડાતો હોય અને અંદર દાહવાળો હોય, તે માણસ
જ્વરથી મરી જાય છે. જે માણસનાં રૂઝાડાં ઊંઘાં
થઈ ગયાં હોય, આંખો લાલ થઈ ગઈ હોય, દૃશ્યમાં
સન્નિપાત સંબંધી રક્ષણની પીડા હોય અને નાકથી
નહીં પણ મોઢાથી જ શ્વાસ લેતાતો હોય, તે
માણસને જ્વર મારી નાખે છે. જે માણસ હેડકી,
શ્વાસ તથા તરસથી યુક્ત હોય, મૂઠ થઈ
ગયો હોય, લમતી આંખોવાળો થઈ ગયો હોય,
નિરંતર હાંસી શ્વાસ લીધા કરતો હોય અને હીણ
થયો હોય, તે માણસને જ્વર મારી નાખે છે.
જ્વર જે વીર્યના સ્થાનમાં પ્રાપ્ત થયો હોય, તો
લિંગમાં સ્તબ્ધતા થાય છે અને વીર્ય વધારે
નીકળ્યા કરે છે. આવી રીતનો જ્વર હોય, તો
માણસનું મરણ જ થાય છે. પ્રથમ સંતત જ્વર
આગ્યા વિના આરંભી જ થયેલો વિષમ જ્વર
લાંબા કાળ સુધી ચાલ્યા કરતો હોય, તો તે જ્વર
પણ મારી નાખે છે.) ૪૧

હીનમધ્યાધિકંદો પૈસ્તિસપ્તદશાહિકઃ ।
જ્વરવેગો ભવેત્ત્રીવો યથાપૂર્વં મુલક્રિયઃ ॥૪૨॥
દોષોની હીનતા, મધ્યતા તથા અધિકતા
ઉપરથી જ્વરના ત્રીય વેગની મુદતો વગેરે

દોષો હીન હોય તો જ્વરનો વેગ ત્રણ
દિવસ સુધી ત્રીય રહે છે, દોષો મધ્ય હોય, તો
જ્વરનો વેગ સાત દિવસ સુધી ત્રીય રહે છે અને
દોષો અધિક હોય, તો જ્વરનો વેગ બાર દિવસ
સુધી ત્રીય રહે છે. બાર દિવસ સુધીના ત્રીય
વેગવાળા જ્વર કરતાં સાત દિવસ સુધીના ત્રીય
વેગવાળો જ્વર વધારે મુખસાધ્ય થાય છે અને સાત
દિવસ સુધીના ત્રીય વેગવાળા જ્વર કરતાં ત્રણ
દિવસ સુધીના ત્રીય વેગવાળો જ્વર વધારે

છે. ઉકાળ્યા વગરના ટાઢા પાણીનો નિષેધ છે; માટે ઉકાળીને પછી ટાઢું કરેલું પાણી પાવું એમ સમજવું. દિવસે ઉકાળેલું પાણી રાતે ભારે થઈ જાય છે; અને રાતે ઉકાળેલું પાણી દિવસે ભારે થઈ જાય છે; માટે તેવા પાણીનો લાગ કરવો.) ૫૦

પિત્તમઘવિપોત્થેષુ શીતલં તિક્તકૈઃ શ્રુતમ્ ।
ગાઙ્ગેયનાગરોશીરપર્પટોદીચ્યચન્દનૈઃ ॥૫૧॥

પિત્તજ્વર વગેરેમાં મોથ વગેરેના સંસ્કાર-
વાળું ઉકાળેલું પાણી પાવું

જ જ્વર પિત્તથી, મઘથી કે વિષથી ઉત્પન્ન થયેા હોય, તેમાં તિક્તક પદાર્થોથી પકવેલું પાણી પાવું—એટલે મોથ, સૂંઠ, રાતો વાળો, સડસલીઆ, કાળો વાળો અને રતાંજલિ—એ છ પદાર્થો નાળી ઉકાળેલું અને પછી ઠંડું પાડેલું પાણી પાવું. (જે કે સૂંઠ તીખી છે, તેા પણ પાકમાં મધુર હોવાને લીધે પિત્તને ઉત્પન્ન કરનાર નથી, એમ ગણીને આમાં સૂંઠને દાખલ કરી છે, એમ જણાય છે. કેટલાક વૈદ્યો તેા સૂંઠને બદલે ધાણા નાખવાનું કહે છે. કોઈ ગ્રંથમાં એમ પણ કહ્યું છે, કે ‘પાણીને ઉકાળી તે ચોસઠ તોલાભાર પાણીમાં મોથ આદિ છ પદાર્થોને કાચા જ દૂદી સર્વ મળીને એક તોલાભાર નાખવા.’ આ પ્રમાણે પાણીને પ્રથમ ઉકાળી પછી તેમાં મોથ આદિ પદાર્થો નાખવાનો પક્ષ લેવો હોય, તેા રતાંજલિને બદલે સૂખડ નાખવી. મોથ વગેરે છ પદાર્થોના સંસ્કારવાળું પાણી ષડંગપાનીય કહેવાય છે.)

વીપની પાચની લઘ્વી જ્વરાત્તનાં જ્વરાપહા ।

અન્નકાલે હિતા પેયા યથાસ્વં પાચનૈઃ કૃતા ॥૫૨॥

જ્વરવાળાઓને લંઘનાદિ કરાવ્યા પછી

અન્ન દેવાના સમયમાં પેયા દેવી

જ્વરથી પીડાયેલાઓને અન્ન દેવાના સમયમાં^૧ દોષો અનુસાર પંચમૂલી વગેરે

પાયનોથી સંસ્કાર આપેલી પેયા^૨ દેવી, એ હિતકારી છે. એ પેયા અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, દોષોનું પાયન કરે છે, ઉલ્લસી છે અને એવા ગુણોને લીધે જ્વરને મટાડે છે. ૫૨

વહુદોષસ્ય મન્દાગ્નેઃ સમ્રાત્રાત્પરં જ્વરે ।

લઙ્ગનામ્બુયવાગૂર્ભિર્યદા દોષો ન પચ્યતે ।

તદા તં મુશ્વવૈસ્સ્યતૃષ્ણારોચકનાશનૈઃ ।

કપાયૈઃ પાચનૈર્હૃદૈર્જ્વરઙ્ગનૈઃ સમુપાચરેત્ ॥૫૩॥

જ્વરવાળાઓને પાયનક્રવાથો ક્યારે દેવા?

જ્વરમાં દોષ બહુ હોવાને લીધે અને અગ્નિ મંદ હોવાને લીધે લંઘનથી, ઉષ્ણ જળથી તથા પેયાઓથી દોષ નહીં પાકતાં સાત દિવસ ઉપરાંત પણ નહીં પાકેલો એવામાં આવે, તેા પછી^૩ મુખના વિરસપણાને, તરસને તથા અરુચિને ટાળનારા, પ્રિય લાગે એવા અને જ્વરને ઉતારનારા નીચે લખેલા પાયનક્રવાથો પાવા. ૫૩.

પશ્ચમૂલીકપાયં તુ પાચનં પવનજ્વરે ।

સક્ષૌદ્રં પૈત્તિકે મુસ્તકદુકેન્દ્રયવૈઃ કૃતમ્ ।

પિપ્પલ્યાદિકપાયં તુ કફજે પરિપાચનમ્ ।

ઘ્રન્દ્રજેષુ તુ સંસૃદં દઘાત્..... ॥ ૫૪ ॥

જ્વરે ઉપર પાયનક્રવાથો

વાતજ્વર ઉપર બૃહતપંચમૂલીના ક્રવાથ-રૂપ પાયન દેવું. પિત્તજ્વર ઉપર મોથ, કડું અને ઈંદ્રિજવના ક્રવાથને મધથી મિશ્ર કરીને

જળ, ત્યારે ભૂખ લાગે છે; માટે સમયસર અથવા સમય વગર પણ ત્યારે ભૂખ લાગે, ત્યારે રોગીને અન્ન દેવાનો સમય છે, એમ સમજવું.

૨ ચૌદગણા પાણીમાં રાતા ચોખ્ખા વગેરે ધાન્યો પકવીને અધિક પ્રવાહી અને થોડી કણીઓવાળી નેરાળ બનાવવામાં આવે, તે પેયા કહેવાય છે.

૩ તરુણ જ્વરવાળાને ક્રવાથ દેવાનો નિષેધ છે, પણ ક્રવાથનાં દ્રવ્યોથી પેયા વગેરેને સંસ્કાર આપીને તે પેયા વગેરે દેવામાં કશેા બાધ નથી. તરુણજ્વરમાં ક્રવાથ ન દેવો, તે એટલા માટે કે દોષો ક્રવાથથી વૃદ્ધિ પામી પોતપોતાના માર્ગને છોડી દઈને શરીરમાં આમતેમ ફેલાવા લાગે છે, કે જેથી તેઓ દુશ્ચિકિત્સ થઈ પડે છે.

ન લઘ્વેન્માસ્તંજે ક્ષયજે માનસે તથા ।

અલઘ્વયાશ્રાપિ યે પૂર્વે દ્વિવર્ણાયે પ્રકીર્તિતાઃ ॥૪૬॥
લંઘનનો પણ જ્વરના આરંભમાં નિષેધ

જે જ્વર નિરામ (આમજ્વરના) વાયુથી, ક્ષયથી કે કામગ્રોધાદિક મનના વિકારોથી થયેલા હોય, તો લંઘન કરાવવું નહીં. ચિકિત્સારથાનના દ્રિનલીય નામના પહેલા અધ્યાયના ૨૨મા વિષયમાં જ્યોને લંઘન કરાવવાનો નિષેધ કર્યો છે, તેઓને પણ લંઘન કરાવવું નહીં. ૪૬ અનસ્થિતદોષાગ્રંભેનં દોષપાચનમ્ ।

જ્યમ્ દોષનં કાઠ્ઠારુચિલાયવકારકમ્ ॥૪૭॥

લંઘનના શુભે ।

જ્વરવાળો માણસ, કે જેના દોષો રથાનાં-તરમાં જવાથી અને અગ્નિ વિક્ષિપ્ત હોવાથી અનવસ્થિત હોય છે, તેને લાંબુ કરે, તો તેથી દોષો પાછી જાય છે, જ્વર ઊતરી જાય છે, અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, અન્ન ખાવા ઉપર રુચિ થાય છે, આમ પાછી જવાને લીધે મોઢાના શોષ વગેરેના નાગ થતાં મોઢાની પ્રથમના જેવી શેલા થાય છે અને શરીર-મોઢું ઢંઢડું થાય છે (તત્રાંતરમાં ઢંઢું છે, 'દુષ્ટ' થઈ આભાશયમાં ગયેલા દોષ, અગ્નિને ઢાંકી દઈ અન્ન વગેરેના અપચ્ચ લાગથી યુક્ત થઈ ઓનોને ઢાંકી દઈ જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે; માટે જ્વરમાં લાંબુ કરવી યોગ્ય છે.' અગ્નિ આહારને પકવે છે પણ આહારથી રહિત હોય તો દોષોને પકવે છે, માટે વૃદ્ધિ પામીને અગ્નિને ઢાંકી જેનારા દોષનો લાંબુને લીધે ક્ષય થવાથી અગ્નિ પ્રદીપ્ત થતાં જ્વરની પ્રાપ્તિની મામથીઓ તૃપ્તિ જવાથી જ્વર ઊતરી જાય, શરીર ઢંઢડું થઈ જાય અને જૂથ પણ લાગે, એ સંભવિત જ છે.) ૪૭

સુષ્માસ્ત્વિષ્મત્રં ક્ષુત્પિપાસાઞ્સહં લઘુમ્ ।

પ્રમન્નાત્મેન્દ્રિયં ક્ષામં નરં વિદ્યાત્સલહિતમ્ ॥૪૮॥

લંઘનનો સમ્યગ્યોગ થવાનાં લક્ષણો

અધોનાયુ, મૂત્ર તથા વિષા યોગ્યરીતે નીકળવા

જવા લાગે, જૂથ તથા તરસ સહન થઈ શકે નહિ, શરીર ઢંઢડું થઈ જાય, અંતઃકરણ તથા ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન થાય અને કૃશતા થાય, તો લંઘનનો સમ્યગ્યોગ થયેલો અણુવો. (આ લક્ષણોમાંથી એકાં લક્ષણ થાય ત્યારે નહીં, પણ એ સર્ગાં લક્ષણો સામગ્રી થાય, ત્યારે લંઘનનો સમ્યગ્યોગ થયેલો સમજવો.) ૪૮

વલગ્નપસ્ત્રુપા શોષસ્તન્દ્રાનિદ્રાશ્રમહમાઃ ।

ઉપદ્રવાશ્ચ શ્વાસાઘ્રાઃ સમ્મનન્ત્યતિલઘ્નનાત્ ॥૪૯॥

લંઘનનો અતિયોગ થવાનાં લક્ષણો

ઓઝનો ક્ષય થઈ જાય, તરમ લાગ્યા કરે, મોઢામાં શોષ પડે, તદ્રા થાય, નિદ્રા આવે નહીં, શ્રમ થાય, ક્ષય થાય અને શ્વાસ આદિ ઉપદ્રવો થાય, તો લંઘનનો અતિયોગ થયો સમજવો. (લંઘનનો હીનયોગ થયો હોય તો કોઈટી જવા ઉછાળા આગ્યા કરે છે. મોળ આવે છે, વાર વાર કંઈ પડે છે, તદ્રા થાય છે અને કંઈ તથા મોઢું અશુદ્ધ રહે છે.) ૪૯

દોષનં કફચિચ્છેદિ પિત્તવાતાનુલોમનમ્ ।

કફવાતજ્વરાતંમ્યો હિતમ્પ્રણામ્બુ વૃદ્ધિદમ્ ॥

તદ્દિ માર્દવકુદોષપ્લોતસાં શીતમન્યથા ।

સેવ્યમાનેન તોયેન જ્વરઃ શીતેન વર્ત્તેતે ॥૫૦॥

કંઈજ્વર તથા વાતજ્વરવાળાઓને

ઊતું પાણી હિતકારી છે

ઊતું પાણી અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, કંઈતું છેલ્લ કરે છે, પિત્ત તથા વાયુને અનુલોમ કરે છે, તરસ મટાડે છે અને દોષો તથા સ્તોતોને દામળ કરે છે, માટે કંઈજ્વર કે વાતજ્વરથી પીડાયેલાઓને ઊતું પાણી હિતકારી છે. ટાંકું પાણી જોના પાણીના યુગ્ધોથી વિપરીત યુગ્ધોવાળું છે, છતાં ટાંકા પાણીનું સેવન કરવામાં આવે, તો તેથી જ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે. (પાણી બેઠળનાં બેઠળનાં ધીરેધીરે ફીલ્વગરતું, નિર્મળ તથા અતું ખાટી રહે, ત્યારે તે ઊતું પાણી ગણાય

ગ્રીક્ષણે અને સધળાં ગાત્રોને પીડા આપનારો હોય છે—અર્થાત્ આમ હોય છે, તેથી સંયુક્ત થયેલા દોષોને, માણસોને અને તેથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગોને પણ વિદ્વાન લોકો સામ કહે છે.) ૫૭

સપ્તરાત્રાત્પરં કેચિન્મન્યન્તે દેયમૌષધમ્ ।

દશરાત્રાત્પરં કેચિદ્વાતવ્યમિતિ નિશ્ચિતમ્ ॥૫૮॥

જ્વરમાં ઔષધ દેવાના સમય વિષે મતભેદ

ઠટલાઈ આચાર્યો માને છે, કે જ્વરમાં સાત

રાત્રિઓ વીત્યા પછી ઔષધ દેવું અને ઠટલાઈ

આચાર્યોએ નિશ્ચય કર્યો છે કે જ્વરમાં દસ

રાત્રિઓ વીત્યા પછી ઔષધ દેવું. ૫૮

પૈત્તિકે વા જ્વરે દેયમલ્પકાલસમુત્થિતે ।

અચિરજ્વરિતસ્યાપિ દેયં સ્યાદોષપાકતઃ ॥૫૯॥

જ્વરમાં ઔષધ દેવાના સમય વિષે સ્વમત

પિત્તજ્વરની ઉત્પત્તિને થોડી જ મુદત થઈ

હોય, તો પણ દોષનો પાક થયેલો જોવામાં

આવે, તો તેમાં દસ દિવસો વીત્યાની રાહ ન

જોતાં ઔષધ આપવું. વાતજ્વર તથા કફજ્વર

આદિ જ્વરોમાં પણ દોષનો પાક થયેલો જોવામાં

આવે, તો થોડી મુદત થયા છતાં એટલે સાત

દિવસ તથા બાર દિવસ પૂરા ન થયેલા હોય;

છતાં ઔષધ દેવું અયોગ્ય નથી. ૫૯

મેપર્જં હ્યામદોષસ્ય મૂયો જ્વલયતિ જ્વરમ્ ।

શોધનં શમનીયં તુ કરોતિ વિપમજ્વરમ્ ॥૬૦॥

દોષ પાક્યા પહેલાં ઔષધ ન દેવાનું કારણ

આમ (કાચા) દોષવાળા માણસને શોધન

ઔષધ દેવામાં આવે, તો તે ઔષધ જ્વરને વધારે

પ્રજ્વલિત કરે છે અને શમન ઔષધ દેવામાં

આવે, તો તે ઔષધ સંતતજ્વરમાંથી વિષમજ્વર

કરી દે છે. (તંત્રાતરમાં પ્રત્યેક દોષના આમપણાનાં

બુદ્ધાંબુદ્ધાં લક્ષણો આપ્યાં છે, કે 'વાયુ સામ હોય

તો દસ્તની કબજિયાત કરે છે, અગ્નિ મંદ કરે

છે, તંદ્રા ઉત્પન્ન કરે છે, આંતરડાંઓમાં શળદ

કરાવે છે અને અતુકમે વેદનાથી, સોજથી તથા

સોઈથી ભોંકાયાના જેવી વ્યથાથી અંગોને પીડે

છે. પિત્ત સામ હોય તો ખાટું હોય છે, દુર્ગંધ-

વાળું હોય છે, લીલા વર્ણવાળું હોય છે, કાંઈક

શ્યામતાવાળું પણ હોય છે, સ્થિર હોય છે, ખાટા

ધચરકા આણે છે અને કંઠ તથા હૃદયમાં દાહ

કરે છે. કફ સામ હોય તો મેલો હોય છે,

તંતુઓવાળો હોય છે, ઘાટો હોય છે, કંઠમાં

જમી રહે છે, દુર્ગંધવાળો હોય છે અને ભૂખને

તથા તરસને લાગવા દેતો નથી.') ૬૦

ચવમાનં જ્વરોત્ક્રિષ્ટમુપેક્ષેત મલં સદા ।

અતિપ્રવર્તમાનં ચ સાધવેદતિસારવત્ ॥૬૧॥

જ્વરવાળાને પાતળો ઝાડો થતો હોય તો ?

જ્વરને લીધે સ્થાનથી પ્રચલિત થયેલો મળ

પડ્યા કરતો હોય, તો દોષોની આમપણાણ

સ્થિતિમાં તેની ઉપેક્ષા જ કરવી, એટલે ઔષધ

ન આપતાં પડવા જ દેવો. દોષોની પડવતાણ

સ્થિતિમાં મળ બહુ જ પડ્યા કરતો હોય, તો

અતિસારની પેઠે પાચનો આપીને તેને શાંત

કરવો. ૬૧

યદા કોષ્ઠાનુગાઃ પક્વા વિચઢ્ઠાઃ સ્રોતસાં મલાઃ ।

અચિરજ્વરિતસ્યાપિ તદા દ્વ્યાદ્વિરેચનમ્ ॥

પક્વો હનિર્હતો દોષો દેહે તિષ્ઠન્ મહાત્પયમ્ ।

વિપમં વા જ્વરં કુર્યાદ્ ચલન્યાપદમેવ ચ ॥

તસ્માન્નિર્હરણં કાર્ય્યં દોષાણાં વમનાદિભિઃ ।

ગ્રાક્ષ્મ વમનં ચાસ્ય કાર્ય્યમાસ્થાપનં તદા ॥

વિરેચનં તથા કુર્યાન્નિરસશ્ચ વિરેચનમ્ ॥૬૨॥

મળો પાકી ગયા છતાં ન નીકળે તો ?

મળો પાકી ગયા છતાં સ્રોતોમાં બંધાઈ

જઈને કાઠામાંથી નીકળતા ન હોય, તો થોડી

મુદતવાળા જ્વરવાળા માણસને પણ શોધન

દેવું; કેમ કે પાકેલો છતાં ન કાઢવામાં આવેલો

દોષ, દેહમાં રહી મોટો અનર્થ કરે છે; અથવા

વિષમજ્વરને ઉત્પન્ન કરે છે; અથવા બળનો

ક્ષય કરે છે; માટે વમન વગેરેથી દોષોને દૂર

તે રૂપ પાચન દેવું. કદંબવર ઉપર પિષ્પત્યાદિ ગણના ક્ત્રાયરૂપ પાચન દેવું. બ્રહ્મે દોષોથી થયેલા બન્ધરો ઉપર દોષો પ્રમાણે ઉપર કહેલા ક્ત્રાયોને મિશ્ર કરીને તે રૂપ પાચન દેવું. (તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે વાતપિત્તજ્વર ઉપર લઘુપચ્ચમૂળીના ક્ત્રાયરૂપ પાચન દેવું. કદંપિત્તજ્વર ઉપર પીપર તથા ધાણના ક્ત્રાયરૂપ પાચન દેવું. કદંવાત જ્વર ઉપર બુદ્ધપચ્ચમૂળીના ક્ત્રાયરૂપ પાચન દેવું અને સાન્નિપાતિક જ્વર ઉપર ભોરિંગડી, જ્વાસો તથા ગોખરના ક્ત્રાય રૂપ પાચન દેવું.) ૫૪

... અયવિવર્જયેત્ ।

પીતામ્બુર્લક્ષિતો મુક્તોઽઙ્ગીર્ણી ક્ષીણઃ પિપાસિતઃ ॥
કેવી સ્થિતિમાં પાચનક્રવાથો ન દેવા ?

જેણે તરત પાણી પીધું હોય તેને, જેણે લાંબણું કરી હોય તેને, ભોજન ક્યું હોય તેને, અશુભવાળાને, ક્ષીણ થયેલાને અને તરસ્યાને પાચનક્રવાથો દેવા નહીં. ૫૫

મૃદૌ જ્વરે લઘૌ દંદે પ્રચલેષુ મલેષુ ચ ।

પક્કં દોષં વિજાનીયાઙ્ગજ્વરે દેયં તદૌપધમ્ ।

દોષપ્રકૃતિવૈકલ્યતાદેકેષાં પક્લક્ષણમ્ ॥૫૬॥

જ્વરવાળાને ઔપધ ક્યારે દેવું ?

જ્વરવાળાને હોય પાકી ગયા પછી જ ઔપધ દેવું. દોષને પાકી ગયેલો ત્યારે અણુવો, કે જ્યારે જ્વર દામગ પડી જાય, શરીર બદલકું થઈ જાય અને વાયુ, પિત્ત, કદં, મૂત્ર તથા વિષા એ મળેા પેતપેતાના મળેામાં ઠીક રીતે આલવા લાગે. કટલાક વેધો કહે છે કે દુષ્ઠ થયેલા વાત, પિત્ત અને કદંના જ્વરને તથા તેના ઉપદ્રવોને સમજ કરવાને દોષોનો જ સ્વભાવ છે, તે બદલાઈ જાય, ત્યારે દોષોનો પાક થયેલો અણુવો. (કટલાક ત્રયોમાં ઉત્સાદ અને ક્ષુધાથી થયેલા દેહની કૃશતાને દોષોના પાકનાં લક્ષણોમાં ઉમેરેલ છે. તંત્રાંતરમાં દોષોના

નિરામપણનાં એટલે પાકી ગયેલાનાં બુદ્ધાંબુદ્ધાં પણ લક્ષણો આપ્યાં છે, કે નિરામ વાયુ સ્વચ્છ હોય છે, રક્ષ હોય છે, દુર્ગંધથી રહિત હોય છે, ઘણી જ યોડી વેદના કરનારો હોય છે, પોતાથી વિપરીત ગુણોવાળા પદાર્થોથી શાંતિ પામે છે અને સિન્ધવ પદાર્થોથી વિશેષ શાંતિ પામે છે. નિરામ પિત્ત બહુ ઉષ્ણ હોય છે, સારક હોય છે, રતાશવાળું તથા તીખું હોય છે, દુર્ગંધવાળું હોય છે અને અગ્નિના બળને વધારે છે; નિરામ કદં દુર્ગંધવગરનો હોય છે, ક્ષીણવાળો હોય છે, દુઃકડાઓવાળો હોય છે, ગાંડા જ્વો હોય છે, સફેદ હોય છે અને મોઢાનું વિરસપણું મટાડે છે.) ૫૬

હૃદયોદ્દેષ્ટનં તન્દ્રા લાલાશ્ચતિરોચકઃ ।

દોષાપ્રવૃત્તિરાલસ્યં વિવ્રગ્ધો મહુમૂતતા ॥

ગુરુદરત્વમસ્વેદો ન પક્તિઃ શ્લેષ્મોઽરતિઃ ।

સ્વાપઃ સ્તમ્ભો મુત્ત્વં ચ ગાત્રાણાં વહ્નિમાર્દવમ્ ॥

મુલસ્યાશુદ્ધિરગ્લાનિઃ પ્રસક્તી વલવાઙ્ગ્જ્વરઃ ।

લિઙ્ગેરેભિર્વિજાનીયાઙ્ગજ્વરં સામં વિચક્ષણઃ ॥૫૭॥

સામ જ્વરનું લક્ષણ

છાતીમાં ભીડો, તંદ્રા, લાળનું ઝરવું, અરુચિ, વાયુ વગેરેની નિશ્વસતા, આળસ, દસ્તની કબજિયાત, બહુમૂતતા, પેટનું ભારેપણું, પરીનાનો અભવ, દસ્તની કયાશ, ઠાઈ પણ પદાર્થમાં ચિત્ત ન લાગવું, નિદ્રા, ગત્રોની સ્તબ્ધતા તથા ભારેપણું, જઠરાગ્નિની મંદતા, મોઢાની અશુદ્ધિ, શાંતિની અસ્પતા અને બળવાન જ્વરનું લાગુ રહેવું, એટલાં લક્ષણો ઉપરથી વિચક્ષણ વેધે જ્વરને આમવાળો અણુવો. (આધારનો સારરૂપ રસ અગ્નિની ન્યૂનતાને ક્ષીણ પાકેલો ન હોય, તે આમ કહેવાય છે, કે જે આમથી ઘણા રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. કટલાક વેધો દોષોની જે પ્રયમ ખરાગી થાય છે, તેને આમ કહે છે. જે પદાર્થ નહિ પાકેલો, પરસ્પર નહીં ગોટલા અવયવોવાળો, દુર્ગંધવાળો, બહુ

પીડાતો હોય, તો તેને પાતળી રાગ^૧ પાવી.
તૃપા, ઊલટી, દાડ કે ગરમીથી પીડાતા
તથા મધ પીવાની ટેવવાળા રોગીને જમવાના
સમયમાં સાડની ધાણીનો સાથવો પાણીમાં
ઘોળી મધમાં મિશ્ર કરીને પાવો અને તે પચી
ગયા પછી ઓસામણ સાથે માંસના રસાવાળા
ભાત જમાડવો. (મંથાંતરમાં કહ્યું છે, કે સાડની
ધાણીનો સાથવો, દ્રાક્ષ, દાડમ અને ખજરને
પાણીમાં ઘોળી તેમાં સાકર, મધ તથા ઘી
નાળી રોગીને પાવાં.) ૬૬

ઉપવાસશ્રમક્રુતે ક્ષીણં વાતાધિકે જ્વરે ।
દીપ્તાગ્નિં ભોજયેત્યાજો નરં માંસગૃહ્ણદનમ્ ॥
મુદ્રયૂર્પૌદનં चापि हितं कफसमुत्थिते ।
स एव सितया युक्तः शीतः पित्तज्वरे हितः ॥
दाडिमामलमुद्गानां गुप्थानिलपैत्तिके ।
हस्वमूलकयूषेण भोजयेत्कफवातिके ॥૬૭॥
બુદાબુદા જ્વરેામાં બુદાંબુદાં પથ્યભોજનો

જ્વર ઉપવાસ કે શ્રમથી થયેલો હોય
અથવા વાયુની અધિકતાથી થયેલો હોય અને
રોગી ક્ષીણ થયેલો તથા પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળો હોય,
તો તેને માંસના રસામાં મિશ્ર કરેલો ભાત
જમાડવો.

જ્વર કફથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય, તો મગના
ઓસામણ^૨ સાથે ભાત જમાડવો.

જ્વર પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય, તો
સાકરમાં મિશ્ર કરેલો શીતળ ભાત મગના ઓસા-
મણ સાથે જમાડવો.

જ્વર વાતપિત્તજન્ય હોય, તો દાડમ,

૧ ધાન્યને છગણા પાણીમાં પકવતાં ઘાટી કણીઓ
રહે અને પાણી થોડુંથોડું પચવડ્યા કરતું દેખાતું હોય,
ત્યારે તે રાગ કહેવાય છે.

૨ મગને અઢારગણા પાણીમાં પકવતાં તેના થોડી
કણીઓવાળો અને પેમાથી કાઢેલ ઘાટો જે રસ થાય,
તે મગનું ઓસામણ કહેવાય છે. ઓસામણના બીજ
પણ અનેક પ્રકારો છે.

સ. ૬૧૦

આમળાં અને મગના ઓસામણની સાથે ભાત
જમાડવો.

જ્વર વાતકફજન્ય હોય, તો નાના મૂળાના
ઓસામણ સાથે ભાત જમાડવો.

જ્વર પિત્તકફજન્ય હોય, તો પટોલ અને
ક્ષીળડાના ઓસામણ સાથે ભાત જમાડવો. ૬૭

दाहच्छर्दियुतं क्षामं निग्नं तृष्णयार्दितम् ।
सिताशौद्रयुतं लाजतर्पणं पाययेत् च ॥૬૮॥
કૃશ શરીરવાળા રોગી માટે ધીજી^૩ પથ્ય

જ્વરવાળો રોગી કૃશ શરીરવાળો હોય અને
દાડ, ઊલટી તથા તરસથી પીડાતો હોય, તો
તેને સાડની ધાણીનો સાથવો પાણીમાં ઘોળી
સાકર તથા મધમાં મિશ્ર કરીને પાવો. ૬૮

कफपित्तपरीतस्य ग्रीष्मेऽसृक्पित्तिनस्तथा ।
मद्यनित्यस्य न हिता यवागूस्तमुपाचरेत् ।
गृष्मेऽग्नौर्नम्लैर्वा जाङ्गलैर्वा रसैर्हितः ॥૬९॥

રાખ પથ્ય હોવા છતાં નિષેધ

કફ તથા પિત્તથી ઘેરાયેલાને, રક્તપિત્તવાળા
અને નિત્ય મધ પીવાની ટેવવાળા જ્વરવાળા
માણસને રાખ દેવી હિતકારી નથી. જ્વરવાળા
માણસને ગ્રીષ્મઋતુમાં પણ રાખ દેવી નહીં.
એના જ્વરવાળાને તેઓના સાત્ત્વ તથા અગ્નિના
બળ ઉપર ધ્યાન આપીને દાડમ વગેરેની
ખટાશવાળાં અથવા ખટાશવગરનાં ઓસામણ
દેવાં અથવા જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોના
હિતકારી રસો દેવા. ૬૯

मद्यं पुराणं मन्दाग्नेर्यवान्नोपहितं हितम् ।
सव्योषं वितरेत्तकं कफारोचकपीडिते ॥૭०॥

મધ તથા છાસ કેને હિતકારી થાય ?

જ્વરવાળો માણસ મંદ અગ્નિવાળો હોય,
તો તેને જવનાં અન્નો સાથે જૂતું મધ દેવું
હિતકારી થાય છે. જ્વરવાળો માણસ જે
કફ તથા અરોચકથી પીડાયેલો હોય, તો તેને
જૂતું અને પીપરનું ચૂર્ણ નાખેલી છાસ

કરવા જ નેઈએ. દોષોને દૂર કરવા માટે
યથાયોગ્ય રીતે વમન કરાવવું, નિરૂહખસ્તિ
દેવી, અનુવાસનખસ્તિ દેવી, વિરેચન દેવું અને
શિરોવિરેચન પણ દેવું. ૬૨

ક્રમેણ વલિને દેયં વમનં શ્લેષ્મિકે જ્વરે ।
પિત્તપ્રાયે વિરેકસ્તુ કાર્યઃ પ્રશિથિલાશયે ॥
મરુજેઽનિલજે કાર્યં સોદાવર્તે નિરૂહણમ્ ।
કટીપ્લુપ્રહાર્તેસ્ય દીપ્તાગ્નિરનુવાસનમ્ ॥
શિરોગૌરવશૂલમ્નમિન્દ્રિયપ્રતિબોધનમ્ ।
કફામિપન્ને શિરસિ કાર્યં મૂર્ઢવિરેચનમ્ ॥૬૩॥
વમન આદિ ક્રિયાઓના બુદ્ધાબુદ્ધા વિષયો

જે રોગી બળવાન હોય, જ્વર કફથી થયેલો
હોય અને કફ, લાળનું ઝરવું વગેરે ઉત્સવેશવાળો
થઈ રહ્યો હોય, તો યોગ્ય ક્રમથી વમન કરાવવું.

જે જ્વરમાં ઘણો ભાગ પિત્તનો હોય અને
પડવાશય શિથિલ હોય તો વિરેચન દેવું.

જે જ્વર વાયુથી થયેલો હોય, વેદનાવાળો
હોય અને વાયુ પ્રતિસ્રોમ થઈને ઊધ્વં બ્રમણ
કર્તા કરતો હોય, તો નિરૂહખસ્તિ દેવી.

જે જ્વરમાં કમર તથા પીઠ ઝડાઈ જવાથી
પીડા થઈ હોય અને રોગીને જઠરાગ્નિ પ્રતીક્ષ
હોય, તો અનુવાસનખસ્તિ (સ્નેહખસ્તિ) દેવી.

જે જ્વરમાં માથું કફથી ભારે થઈ ગયું હોય
તો તે ભારેપણું તથા બધા મટાડે એવું અને
દંદ્રિયોને બંધન કરે એવું શિરોવિરેચન દેવું. ૬૩
દુર્લભમ્પ સમાધ્માતમુદરં સરૂજં દિદેહુ ।

રૂઢમૂત્રપુરીષાય ગુદં વર્તિ નિધાપયેન્ ॥
પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલયમાનીચવ્યસાધિતામ્ ।
પાયયેત યવાગ્નં વા માસ્તાઘનુલોમનીમ્ ॥૬૪॥
જ્વરમાં પેટ ચડી આવ્યું હોય કે મળ-
મૂત્ર રોકાઈ ગયાં હોય તો શું કરવું ?
રોગી નબળો હોય, પેટ ચડી આવ્યું હોય

અને વેદના થતી હોય, તો દેવદાર, વજ્ર, કઠ,
શતાવરી, દિંગ તથા સંધવને કાંઈમાં વાટી
ગરમ કરી, સહેવાય તેવાં ગરમ રાખીને તેઓનો
પેટ ઉપર લેપ કરવો.

જે પવન હાથે બ્રમણ કરતો હોવાથી વિષ
તથા મૂત્ર રોકાઈ ગયાં હોય, તો ઉપર કહેલાં
દેવદાર વગેરે દ્રવ્યોની અથવા મીઠાળ વગેરે
દ્રવ્યોની વાટ બનાવીને શુદ્ધમાં નાખવી અથવા
પીપરી, પીપરીમૂળ, અજમે અને ચવકના સંસ્કાર-
વાળી રાખ, કે જે વાયુ વગેરેનું અનુલોમન
કરનારી થાય છે, તે પાવી. ૬૪

શુદ્ધસ્યોભયતો યમ્ય જ્વરઃ શાન્તિ ન મચ્છતિ ।

સશેષદોષરૂઢસ્ય તમ્ય તં સર્પિષા જયેત્ ॥

કુશં ચૈવાલ્પદોષં ચ શમનીયંરૂપાચરેત્ ।

ઉપવાસૈર્લસ્યં તુ જ્વરે સન્તર્પણોત્થિતે ॥૬૫॥

વમનવિરેચન કર્યા છતાં જ્વર શાંત
ન થાય તો શું કરવું ?

વમન તથા વિરેચનથી શુદ્ધિ કર્યા
છતાં રક્તતા તથા દોષ બાકી રહી ગયેલો
હોવાને ક્ષીણ જ્વર શાંત ન થતો હોય, તો
ધીના પ્રયોગથી દોષનું શોધન કરીને તે જ્વરને
ઉતારવો. રોગી દૂશ તથા અલ્પ દોષવાળો
હોય, તો તેના બાકી રહેલા દોષને શમન
ઔષધોથી શાંત કરવો. જ્વર અતિભોજનાદિથી
ઉત્પન્ન થયો હોય અને રોગી બળવાન હોય,
તો તેના બાકી રહેલા દોષને ઉપવાસો કરાવ-
વાથી શાંત કરવો. ૬૫

ત્રિદ્વાં યવાગ્નં મન્દાગ્નિ ત્વપાતં પાયયેન્નમ્ ।

તૃદ્વદિદાહ્યમ્મર્ષિ મધપં લાજતર્પણમ્ ॥

સઘૌદ્રમમ્ભમા પથ્થાક્ષીણં ગુપરસીદનમ્ ॥૬૬॥

જ્વરવાળો તરસ વગેરેથી પીડાતો
હોય તો શું ?

રોગી મંદ અગ્નિવાળો હોય અને તરસથી

લાવાન્કપિલ્લલાનેણાન્પતાન્નશરમાન્નશશાન્ ।
કાલપુન્ચાન્ કુરજ્ઞાન્ તથૈવ મૃગમાત્રિકાન્ ॥
માંસાર્થે માંસસાત્મ્યાનાં જ્વરિતાનાં પ્રદાપયેત્ ।
સારસકૌશ્વશિશ્વિનઃ કુકુટાંસ્તિત્તિરીંસ્તથા ॥
ગુરુજ્ઞત્વાન્ન શંસન્તિ જ્વરે કેચિચ્ચિકિત્સકાઃ ।
જ્વરિતાનાં પ્રકોપં તુ યદા યાતિ સમીરણઃ ।
તદૈતેડપિ હિ શસ્યન્તે માંત્રાકાલોપપાદિતાઃ ॥ ૭૭

ક્ષીણ થયેલા જ્વરિત માણસનું ખંડણ
કરવા માટે માંસો

ક્ષીણ થયેલા જ્વરિત માણસનું માંસ વધારવા માટે, જે તે માણસને માંસ માફક હોય તો લાવાં, ગોરાં તેતર, કાળિયાર, છાંટણાં-વાળાં પૃષ્ઠ નામનાં નાનાં હરણો, શરભો, સસલાં, કાલપુરુષ, ચાર શિંગડાંવાળાં મૃગો અને મૃગ-માત્રિકાનાં માંસોની ભોજનમાં યોજના કરવી. સારસ, કુંઝ, મોર, કૂકડાં અને કાળાં તેતરનાં માંસો ભારે છે તથા ઉષ્ણ છે; તેથી ઢેટલાક વૈદ્યો જ્વરમાં તેઓનો ઉપયોગ ન કરાવવાનું કહે છે; પરંતુ જ્યારે જ્વરિત માણસનો વાયુ પ્રક્રુપિત થયો હોય, ત્યારે સમય અનુસાર યોગ્ય માત્રાથી તેનો ઉપયોગ કરાવવો પણ યોગ્ય છે. ૭૭

પરિપેકાવગાહાંશ્ચ સ્નેહાન્ સંશોધનાનિ ચ ।

સ્નાનાભ્યજ્ઞદિવાસ્વમશીતવ્યાયામયોપિતઃ ॥

ન મજેત જ્વરોત્સૃથો યાવન્નો બલવાન્મવેત્ ।

ત્યક્તસ્યાપિ જ્વરેણાશુ દુર્બલસ્યાહિતૈર્જ્વરઃ ॥

પ્રત્યાપન્નો દહેદેહં શુષ્કં વૃક્ષમિવાનલઃ ।

તસ્માત્કાર્યઃ પરીહારો જ્વરમુક્તેન જન્તુના ।

યાવન્ન પ્રકૃતિસ્થઃ સ્યાદોષતઃ પ્રાણતસ્તથા ॥ ૭૮ ॥

જ્વરથી મુક્ત માણસ માટે પરેશ

જ્વરથી મુક્ત થયેલા માણસે જ્યાં સુધી પોતે બળવાન ન થયો હોય, ત્યાં સુધી શરીર પર બળની ધારાઓ પાડવી નહિ, નદી વગેરેમાં ડૂબી મારવી નહિ, સ્નેહપાન કરવું નહિ, વખન આદિ સંશોધનોનો ઉપયોગ કરવો નહિ, નાહવું

નહિ, અભ્યંગ કરવો નહિ, દિવસની નિદ્રા કરવી નહિ, શીતનું સેવન કરવું નહિ, ઠંડાં કરવી નહિ, અને સ્ત્રીપ્રસંગ કરવો નહિ; કેમ કે નબળો માણસ જ્વરથી મુક્ત થયો હોય, તો પણ અહિત-કર આચરણોના યોગને લીધે તેને જ્વર તુરંત જ પાછો થઈને, જેમ અગ્નિ ચૂકા વૃક્ષને બાળી નાખે છે, તેમ તેના શરીરને બાળી નાખે છે; માટે જ્વરથી મુક્ત થયેલા માણસે દોષોનું પ્રકૃતિસ્થતા તથા બળની પ્રાપ્તિ થતાં સુધી પરેશ અનશ્વ પાળવી જોઈએ. ૭૮

જ્વરે પ્રમોહો મવતિ સ્વલ્પૈરપ્યપચેષ્ટિતૈઃ ।

નિષર્ણં મોજયેત્તસ્માન્મૂત્રોચારૌ ચ કારયેત્ ॥ ૭૯ ॥

જ્વરવાળા માણસે પરિશ્રમ કરવો નહિ

જ્વરમાં થોડી પણ હરફર કરવાથી પ્રમોહ (મૂર્છિત જેવાપણું) થઈ જાય છે; માટે જ્વર-વાળો માણસ જ્યાં જોકો હોય, ત્યાં જ તેને જમાડવો અને મૂત્ર તથા મલોત્સર્ગ પણ ત્યાં જ કરાવવાં. ભોજનાદિક કરાવવા માટે તેને બીજા ઠેકાણે લઈ જવો નહિ. ૭૯

અરોચકે ગાત્રસાદં વૈવર્ણ્યંજ્ઞમલાદિષુ ।

શાન્તજ્વરોડપિ શોધ્યઃ સ્યાદતુવન્ધમયાન્નરઃ ॥ ૮૦ ॥

જ્વર શાંત થયા પછી પણ શોધન કયારે?

જ્વર શાંત થયા પછી પણ અન્નાદિક ઉપર અરુચિ, ગાત્રોની ગ્લાનિ, વિવર્ણતા અને શરીરમાં મળની ભરતી વગેરે રહેલ હોય, તો જ્વરને અંદર છુપાઈ રહેલો સમજીને તેના ફરી લાગુ પડવાની બીકથી સંશોધન કરવું યોગ્ય છે.

ન જાતુ તર્પયેત્પ્રાજ્ઞઃ સહસ્રા જ્વરકર્શિતમ્ ।

તેન સન્દૃપિતો હ્યસ્ય પુનરેવ મવેજ્જ્વરઃ ॥ ૮૧ ॥

અધિક ભોજનાદિકની તૃપ્તિ અયોગ્ય

પ્રવીણ વૈદ્યે જ્વરથી કષિત થયેલા માણસને કદી પણ અકદમ અધિક ભોજનાદિકથી તૃપ્ત થવા દેવો નહિ; કેમ કે જ્વર અધિક ભોજનાદિકથી દૂષિત થઈ પાછો ઉત્પન્ન થાય છે. ૮૧

દેવી હિતકારી છે ૭૦

ઋશોઽલ્પદોષો દીનશ્ચ નગેર્જીર્ણજ્વરાદિતઃ ।

નિચદ્ધઃ સૃષ્ટદોષશ્ચ રક્તઃ પિત્તાનિલજ્વરી ।

પિપાસાર્તઃ સદાહોવાપયસાસસુસીભવેત્ ॥૭૧॥

કેવા જ્વરવાળાને દૂધ હિતકારી થાય છે ?

છલ્મજ્વરથી પીડાયેલા જે માણસ કૃશ, અદ્ય દોષનાળો કે દીન હોય, તે માણસ દૂધથી સુખી થાય છે પિત્તજ્વરવાળો કે વાતજ્વરવાળો જે માણસ મળખધનાળો હોય, જેના મળો પડી ગયા હોય એવો હોય, રક્ત હોય, દાદનાળો હોય કે તરસથી પીડાનો હોય, તે માણસ પણ દૂધથી સુખી થાય છે ૭૧

તદેવ તુ પયઃ પીતં તરુણે હન્તિ માનસમ્ ॥૭૨॥

તરણજ્વરમાં દૂધનો નિપેધ

દૂધ એ તરણજ્વરમાં પીવામાં આવે, તો તે દૂધ રોગીને મારી જ નાખે છે (જ્વર સાત દિનસ મુધી તરણજ્વર કહેવાય છે) ૭૨

સર્વજ્વરેષુ સપ્તાર્દ માત્રાવદ્ભોજનં હિતમ્ ।

વેગાપાયેઽન્યથા તદ્દિ જ્વરવેગામિનર્દનમ્ ॥૭૩॥

વિષમજ્વરોમાં અન્નનો વિધિ

સઘળા પ્રકાગ્ના વિષમજ્વરોમાં સાત દિનસ સુત્રી, જનનો વેગ શાંત થઈ જાય, ત્યારે થોડા માત્રાવાળું હવકુ ભોજન હેતુ જ્વરનો વેગ શાંત થયા વિના ભોજન દેવામાં આવે, તો તે ભોજન જ્વરના વેગને વધારે છે ૭૩

જ્વરિતૌ હિતમશ્નીયાઘ્રઘ્ણસ્પારુચિર્નિવેત્ ।

અન્નકાલે લઘુજ્ઞાન ક્ષીયતે પ્રિયતેઽન્યા ॥

ગુર્વમિપ્યન્દ્રકાલે ચ જ્વરી નાઘાલ્કયજ્ઞન ।

નનુ તસ્યાહિતં શુક્તમાયુષં વા સુન્વાય વા ॥૭૪॥

છલ્મજ્વરવાળાએ ભોજનના સમયમાં હિ-

તકારી અન્ન અવશ્ય જમવું જ બેઠે એ

છલ્મજ્વરનાળા માણસે એ કે પોતાને

૧ જે જ્વર બાગ દિવસથી ઉપર અને રૂપ દોષોની જે બમ ૧૧ અવધિ ૮ તેથી પણ ઉપર માણસના તરીકામાં મદ વેગથી રહે છે તે સર્વજ્વર કહેવાય છે

જમના ઉપર અરુચિ હોય, તો પણ ભોજનના

સમયમાં હિતકારી અન્ન અવશ્ય જમવું જ

બેઠે, કેમ કે ભોજનના સમયમાં પણ ભોજન

ન કરતો રોગી બળતીન થનાથી ક્ષીણ થઈ

જાય છે અને વળને મરી પણ જાય છે જ્વર-

વાળા માણસે પોતાને ભારે કે અભિષ્યદી (દોષ

વગેરેને કોઈ આપનારા) અત્રાદિક ઉપર રુચિ

થાય, તો પણ તે દાર્દરીને ખાવું નહિ, કેમ કે

જમનામાં આવેલું અહિત અત્રાદિક જીવન પણ

આપતું નથી અને સુખ પણ આપતું નથી

(જ્વરવાળાને હિતકારી અન્ન ઉપર અરુચિ હોય,

તો તેને અનેક પ્રકારની રમોર્તની યુક્તિઓથી

મોહાને પ્રિય વાગે એવું બનાવીને સખધાઓએ

હેતુ કેટલાક તો આ રોગીને એવો અર્થ કરે

છે કે છલ્મજ્વરવાળાને હિતકારી અન્ન ઉપર

અરુચિ હોય, તો તેણે જીવનના બચાવ માટે

અહિતકર અન્ન પણ જમવું, પરંતુ ભારે કે અભિ-

ષ્યદી અન્ન જમવું નહિ, કેમ કે ભારે કે અભિ-

ષ્યદી અન્ન જીવન પણ આપતું નથી અને સુખ

પણ આપતું નથી) ૭૪

સંતતં વિષમં વાપિ ક્ષીણસ્ય સુચિરોત્થિતમ્ ।

જ્વર સંભોજનઃ પથ્યેલ્લઘુમિઃ સમુપાચરેત્ ॥૭૫॥

લાંબા કાળના જ્વરવાળા ક્ષીણ માણસને

માટે ભોજનોપચાર

જ્વરવાળો માણસ ક્ષીણ થઈ ગયો હોય

અને તેનો સતત કે વિષમજ્વર લાંબા કાળથી

ઉત્પન્ન થયો હોય, તો પથ્ય તથા હવકા યથેષ્ઠ

ભોજનો આપી તે માણસનું બૃહણ કરવું ૭૫

મુદ્દાન્મમ્બ્રાશ્વળકાન્દુલ્લાન્તમ્બુદ્ધકાન્ ।

આહારકાલે યૃપાર્થ જ્વરિતાય પ્રદાપયેત્ ॥૭૬॥

જ્વરવાળા માટે પથ્ય ધાન્યો

જ્વરવાળા માણસને આહારના સમયમાં

મગ, મસૂર, ચણા, કળથી તથા મકના ઝોસા

મણની યોજના કરી આપવી ૭૬

ની તે તે અવસ્થાઓ અનુસાર ધીના અભ્યંગ-
ની, સ્વેદનોની અને લેપોની યોજનાઓ પણ
કરવી. (૮૧૯ આવે તે સમયમાં સ્વેદનોની, પેટ
અડવા વગેરેના સમયમાં લેપોની અને જીર્ણીજ્વર
ત્વચામાં હોય, તો ધીના અભ્યંગની યોજના
કરવી, ઇત્યાદિ.) ૮૫

શ્રીપર્ણીચન્દનોશીરપરૂપકમધુકજઃ ।
શર્કરામધુરો હન્તિ કપાયઃ પૈત્તિકં જ્વરમ્ ॥
પીતં પિત્તજ્વરં હન્યાત્સારિવાદ્યં સશર્કરમ્ ।
સયટીમધુકં હન્યાત્તથૈવોત્પલપૂર્વકમ્ ॥
શ્વૃતશીતકપાયં વા સોત્પલં શર્કરાયુતમ્ ।
મુઢ્ઢુચીપદ્મરોધ્રાણાં સારિવોત્પલયોસ્તથા ॥
શર્કરામધુરઃ કાથઃ શીતઃ પિત્તજ્વરાપહઃ ॥
દ્રાક્ષારગ્ધયોશ્વાપિ કાશ્મર્યસ્યાથવા પુનઃ ।
સ્વાદુતિત્તકપાયાણાં કપાયૈઃ શર્કરાયુતૈઃ ।
સુશીતૈઃ શમયેત્તૃણાં પ્રવૃદ્ધાં દાહમેવ ચ ॥
શીતં મધુયુતં તોયમાકળઠાદ્રા પિપાસિતમ્ ।
વાસયેત્પાયયિત્વા તુ તેન તૃણા પ્રશામ્યતિ ॥
ક્ષીરૈઃ ક્ષીરિકપાયૈશ્ચ સુશીતૈશ્ચન્દનાયુતૈઃ ।
અન્તર્દાહૈ વિઘાતવ્યમેતૈશ્ચાન્યૈશ્ચ શીતલૈઃ ॥
નિદધ્યાદપ્સુ ચાલોઢ્ય નિશાપર્યુપિતં તતઃ ।
ઘૌદ્રેણ યુક્તં પિવતો જ્વરદાહૌ પ્રશામ્યતઃ ॥
પદ્મકં મધુકં દ્રાક્ષાં પુન્ડરીકમયોત્પલમ્ ।
યવાન્મૃદાનુશીરાણિ સમજ્ઞાં કાશ્મરીફલમ્ ॥
જિહ્વાતાલુગલક્ષોમશોપે મૂર્ધ્નિ ચ દાપયેત્ ।
કેશરં માતુલુજ્ઞસ્ય મધુસૈન્ધવસંયુતમ્ ॥
શર્કરાદાહિમાભ્યાં વા દ્રાક્ષાસ્ત્રજૂરયોસ્તથા ।
વૈરસ્યે ધારયેત્કલ્કં ગણ્ઢપં ચ યથાહિતમ્ ॥૮૬॥
પિત્તજન્ય જ્વર ઉપર દેવાના સંશમન
ક્રવાથો અને ણીજ ઉપચારો

સીવણ, રતાંજલિ, વાળો, ધ્રામણાં અને
જેઠીમધનો ક્રવાથ બનાવી તેમાં સાકર નાખી
પાવામાં આવે, તો તેથી પિત્તજન્ય જ્વર શાંત
થઈ જાય છે.

જમાં જેઠીમધ બમાણું નાખવામાં આવ્યું
હોય, એવો સારિવાદિગણનો ક્રવાથ બનાવી,
સાકરથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી
પિત્તજ્વર શાંત થઈ જાય છે.

જમાં જેઠીમધ બમાણું નાખવામાં આવ્યું
હોય, એવો ઉત્પલાદિગણનો ક્રવાથ બનાવી,
સાકરથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી
પિત્તજ્વર શાંત થઈ જાય છે.

જમાં જેઠીમધ બમાણું નાખવામાં આવ્યું
હોય, એવો ઉત્પલાદિગણનો ક્રવાથ બનાવી તેને
રાતવાસી રાખી પ્રભાતમાં સાકરમાં મિશ્ર
કરી પાવામાં આવે, તો તેથી અત્યંત દાહવાળો
પિત્તજ્વર શાંત થઈ જાય છે.

ગળો, શ્વેતકમળ, લોધર, ઉપલસરી અને
નીલકમળનો ક્રવાથ બનાવી તેને રાતવાસી
રાખી પ્રભાતમાં સાકરથી મધુર કરી પાવામાં
આવે, તો તેથી અત્યંત દાહવાળો પિત્તજ્વર
શાંત થાય છે.

દ્રાક્ષ તથા ગરમાળાનાં ફળનો ક્રવાથ ઉકાળી
રાતવાસી રાખી સાકરથી મિશ્ર કરી પાવામાં
આવે, તો તેથી પિત્તજ્વરમાં થતો દાહ મટી
જાય છે અને વૃદ્ધિ પામેલી તરસ પણ શાંત
થઈ જાય છે.

સીવણનાં ફળોનો ક્રવાથ ઉકાળી રાતવાસી
રાખી સાકરથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો
તેથી પિત્તજ્વરમાં થતો દાહ મટી જાય છે અને
વૃદ્ધિ પામેલી તરસ પણ શાંત થઈ જાય છે.

દ્રાક્ષ વગેરે મધુર, ધમાસા વગેરે કડવાં
તથા કમળ વગેરે તૂરાં દ્રવ્યોના ક્રવાથ ઉકાળી
રાતવાસી રાખી સાકરથી મિશ્ર કરી પાવામાં
આવે, તો તેથી પિત્તજ્વરમાં થતો દાહ મટી
જાય છે અને વૃદ્ધિ પામેલી તરસ પણ શાંત થઈ
જાય છે.

પિત્તજ્વરમાં તરસથી વ્યાકુલ થતા માણસને

ચિકિત્સેષ્ઠ જ્વરાન્સર્વાન્નિમિત્તાનાં વિપર્યયઃ ॥૮૨॥
સન્નળા જ્વરોની ચિકિત્સાનું શૂળ તત્ત્વ

સર્વ પ્રકારના જ્વરોની, તે જ્વરો જે શુષ્ક
વાળાં કારણોથી ઉત્પન્ન થયા હોય, તે શુષ્કોથી
વિપરીત શુષ્કો વળાં કર્મોથી ચિકિત્સાઓ કરવી
(ભોજનથી જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય, તે લઘનથી
અને લઘનથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તે ભોજનથી
ચિકિત્સા કરવી, ઇલાદિ) ૮૨

શ્રમશ્ચયાભિઘાતોત્થે મૂલવ્યાધિમુપાચરેન્ ।

સ્ત્રીણામપ્રજાતાનાં સ્તન્યાન્તરણે ચ યઃ ॥

તત્ર સંશ્મનં કુર્યાદિથાદોષં વિધાનવિત્ ॥૮૩॥

કેટલાક જ્વરોની ચિકિત્સા-પદ્ધતિ

શ્રમથી, શ્વેદન આવાદિકથી કે અભિઘાત
થવાથી જે જ્વર ઉત્પન્ન થયો હોય, તે જ્વરમાં
શૂળ વ્યાધિની એટલે વાયુની ચિકિત્સા કરવી
સ્ત્રીઓને કસૂવાવડથી જે જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે,
તેમાં અને પ્રથમ પાચણ ઉત્તરવાના સમયમાં જે
જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાં વિધાનને અજીનારા
વૈદે તે જ્વર જે દોષના પ્રકાપવાળો હોય, તે દોષને
શાંત કરનાર સશમન તથા પાચન દેવું ૮૩
અતઃ સંશ્મનીયાનિ કષાયાણિ નિવોધ મે ।

સર્વજ્વરેષુ દેયાનિ યાનિ વૈદ્યેન જ્ઞાનતા ॥૮૪॥

સંશમન ક્વાથો કહેવાનો ઉપક્રમ

હવે અનેક પ્રકારના સશમન ક્વાથો કહું
છું, તે સાબળો, કે જે ક્વાથો પ્રરીણ વૈદે તે તે
પ્રકારના જ્વરો ઉપર દેવા ચોગ્ય છે ૮૪

પિપ્પલીમારિવાદ્રાક્ષાશનપુષ્પાહરેણુભિઃ ।

કૃતઃ કષાયઃ સમુદો હન્યાચ્છ્રુત્સનજં જ્વમ્ ॥

શૂનશીતરૂપાયો વા ગુફચ્યાઃ પેય ણ્વ તુ ।

વલાદર્મશ્વદંટ્રાણાં કષાયં પાદશેષિતમ્ ॥

શર્કંગધૃતમંપુક્તં પિપેદાતજ્વગપહમ્ ।

શનપુષ્પાવચાકુષ્ટેવદારહરેણુકાઃ ॥

તુમ્તુમ્તુરુણિ નલદં મુમ્તં ચૈત્તપ્સુ સાધયેન્ ।

શૌત્રેણ સિતપા ત્રાપિ યુક્તઃ કાયોઽનિલાત્મકે ॥

દ્રાક્ષાગુફચીકાશ્મર્યત્રાયમાણાઃ સસારિવાઃ ।

નિષ્કાચ્ય સમુદં ક્વાથં પિપેદાતકૃતં જ્વરે ॥

ગુફચ્યાઃ સ્વરસો ગ્રાહ્યઃ શતાવર્યાશ્ચ તત્સમઃ ।

નિહન્યાત્સમુદઃ પીતઃ સઘોઽનિલકૃતં જગમ્ ।

ઘૃતામ્બજ્જસ્વદેલેપાનવસ્થામુ ચ યોજયેત્ ॥૮૫॥

વાતજન્ય જ્વર ઉપર દેવાના સંશમન
ક્વાથો અને બીજા પણુ ઉપચારો

પીપર, ઉપલસરી, દ્રાક્ષ, સુત્રા અને હરેણુને
ક્રાચ કરી તેમાં ગોળ મિશ્ર કરીને તે ક્વા
પાવામાં આવે, તે તેથી વાતજન્ય જ્વર શાંત
થઈ જાય છે

ગળોનો ક્વાથ બનાવી તેને રાતવાસી રાખી
પ્રભાતમાં પાવામાં આવે, તે તે વાતજન્ય
જ્વર શાંત થઈ જાય છે (વાતજ્વરમાં કફનો
સંબંધ હોય, તે જોને ક્વાથ પાવો અને પિત્તનો
સંબંધ હોય, તે રાતવાસી રાખેલો ક્વાથ પાવો)

બજદાણા, હમં અને ગોખરને પાણીમાં
ઉકાળી ચોથા લાગતું પાણી બાકી રહે, ત્યાં
ઉતારી સાકર તથા ધીમાં મિશ્ર કરીને તે
ક્વાથ પાવામાં આવે, તે તેથી વાતજન્ય જ્વર
શાંત થઈ જાય છે

સુત્રા, વજ, કડ, દેવદાર, હરેણુ, કાયમીર,
વાળો અને મોયનો ક્વાથ કરી તેને મંદ તથા
સાકરમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તે તેથી
વાતજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે

દ્રાક્ષ, ગળો, સીવણનાં ફળ, ત્રાયમાણુ અને
ઉપલસરીનો ક્વાથ કરી તેને ગોળમાં મિશ્ર કરીને
પાવામાં આવે, તે તેથી વાતજન્ય જ્વર શાંત
થઈ જાય છે.

ગળોનો સ્વરસ લેવો અને તે સ્વરસ નટલો
જ શતાવરીનો સ્વરસ લેવો. એ સ્વરસોને મિશ્ર
કરી તેમાં ગોળ નાખી પાવામાં આવે, તે તેથી
વાતજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

વાતજન્ય જ્વર શાંત કરવા માટે તે જ્વર

મિશ્ર કરીને યોગ્ય સમયે પાવામાં આવે, તો તેથી વાતકદ્ગ્ન્ય તુરંત શાંત થઈ જાય છે.

સૂંક, ધાણા, ભારંગી, હરડે, દેવદાર, વજ્ર, ખડસલિયો, મોથ, શેહિસ નામતું ખડ અને કાયદ્ગ્નને ક્વાથ કરી, તેને મધ તથા હિંગમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી વાતકદ્ગ્ન્ય શાંત થઈ જાય છે. આ ક્વાથ શ્વાસને, ખાંસીને, કફના વધારાને, ગળાના ઝકારાને, હેડગ્રીને અને કંઠના સોજાને પણ મટાડે છે. દૈન્યમાં ૬ પડખામાં શૂણ નીકળતું હોય, તો આ ક્વાથ હિંગવગરનો પીવા. ૮૮

एलापटोलत्रिकलायष्ट्याह्वानां वृषस्य च ।

क्वाथो मधुयुतः पीतो हन्ति पित्तकफज्वरम् ॥

कटुकाविजयाद्राक्षामुस्तर्पटर्कः कृतः ।

कपायो नाशयेत्पीतः श्लेष्मपित्तभवं ज्वरम् ॥

भार्गीवचापर्पटकधान्यद्विडुग्वभयावनैः ।

काश्मर्यनागरैः काथः सक्षौद्रः श्लेष्मपित्तजे ॥

सर्शकरामक्षमात्रां कटुકામુળવારિણા ।

पीत्वा ज्वरं जयेज्जन्तुः कफपित्तसमुद्भवम् ॥૮૯॥

પિત્તકદ્ગ્ન્ય જ્વર ઉપર સંશમન ક્વાથ

એલચી, પટોલ, ત્રિક્ષ્ણા, જેહીમધ અને અરડૂસીનો ક્વાથ ઉકાળી મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી પિત્તકદ્ગ્ન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

કટુ, હરડે, દ્રાક્ષ, મોથ અને ખડસલિયોનો ક્વાથ કરીને પાવામાં આવે, તો તેથી પિત્તકદ્ગ્ન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

ભારંગી, વજ્ર, ખડસલિયો, ધાણા, હિંગ, હરડે, મોથ, સીવણનાં ફળ અને સૂંકનો ક્વાથ ઉકાળી મધમાં મિશ્ર કરીને પાવામાં આવે, તો તેથી પિત્તકદ્ગ્ન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

જ્વરમાં પણ દ્વંદ્વજ્વર જ્વરોની ચિકિત્સા કરવી એમ જણાવવાનું છે. વાતપિત્તજ્વરની ચિકિત્સા કલા પહેલાં વાતકદ્ગ્ન્ય જ્વરની ચિકિત્સા કહેવાથી જણાવ્યું છે, કે કેવળકદ્ગ્ન્યમાં પણ આ ચિકિત્સા કરવી.

એક તેલામાર કટુનું ચૂર્ણ સાકરમાં મિશ્ર કરીને જાતા પાણી સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી પિત્તકદ્ગ્ન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

किराततिक्तममृतां द्राक्षामामलकं शटीम् ॥

निष्काश्य वातपित्तोत्थं तं काथं सगुडं पिबेत् ।

रास्ना वृषोज्य त्रिकला राजवृक्षफलैः सह ।

कपायः साधितः पीतो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥૯૦॥

વાતપિત્તજ્વર ઉપર સંશમન ક્વાથો

કટુ, હરડે અથવા ગળો, દ્રાક્ષ, આમળાં અને કપૂરકાયરીનો ક્વાથ કરી તેને ગોળમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી વાતપિત્તજ્વર શાંત થઈ જાય છે.

રાસ્ના, અરડૂસી, ત્રિક્ષ્ણા અને ગરખાળાનાં ફળોનો ક્વાથ કરી પાવામાં આવે, તો તેથી વાતપિત્તજ્વર શાંત થઈ જાય છે. ૯૦

सर्वदोषसमुत्थे तु संसृष्टानवचारयेत् ।

यथादोषोच्छ्रवं चापि ज्वरान्नर्वाज्જુપાચરેત્ ॥૯૧॥

સાન્નિપાતિક જ્વર ઉપર સંશમન ક્વાથો

સાન્નિપાતિક જ્વર એ તુલ્ય દોષોવાળો હોય, તો વાતજ્વર, પિત્તજ્વર, કદ્ગ્ન્ય તથા દ્વંદ્વજ્વર ઉપર જે સંશમન ક્વાથો કહેવામાં આવ્યા, તેઓને યોગ્ય રીતે મિશ્ર કરીને પાવા અને જે ન્યૂનાધિક દોષોવાળો હોય, તો જે દોષનું આધિપ્ત્ય હોય, તે દોષની ચિકિત્સાની પ્રથમ યોજના કરવી. ૯૧

वृश्चीवचिवलवर्षाभ्यः पयश्चोदकमेव च ।

पचेत्क्षीरविशिष्टं तु तद्धि सर्वज्वरापहम् ॥

उदकांशास्त्रयः क्षीरं शिशपासारसंयुतम् ।

तत्क्षીરशेषं कथितं पेयं सर्वज्वरापहम् ॥

नलवेतसयोर्मूले मूर्वायां देवदारुणि ।

कपायं विधिवत्कृत्वा पेयमेतज्वરાપહમ્ ॥

ત્રૈફલો વા સસર્પિષ્કઃ કાથઃ પેયસ્ત્રિદોષજે ॥

અનન્તાં વાલકં મુસ્તાં નાગરં કડુરોહિણીમ્ ।

મુન ગ્રાગુદયાત્પાયયેતાક્ષસંમિતમ્ ॥

મધમાં મિશ્ર કરેલું શીતળ જળ ગળા સુધી પાઈ
જાણી કરાવવામાં આવે, તો તેથી તરસ શાંત
થઈ જાય છે.

અંદર દાદ થતો હોય તો શીતળ દૂધથી
પાન, લેપન, પરિપાક તથા અવગાદન વગેરે
કરાવવાં. વડ વગેરે ક્ષીરવૃક્ષોના ક્ષાયોને સારી
પેટે શીતળ કરી સુખડથી મિશ્ર કરી તેથી પાન,
લેપન, સિંચન તથા અવ્યંગ વગેરે કરાવવાં;
તેમ જ બીજા શીતળ પદાર્થોથી પણ પાન, લેપન
તથા અવ્યંગ વગેરે કરાવવાં.

પક્ષકાષ્ઠ, જઠીમધ, દ્રાક્ષ, શેતકમળ અને
નીલકમળના કંદકને ગરમ જળમાં ઘોળી નાખી,
રાતવાસી રાખી મેસી, સવારમાં મધમાં મિશ્ર
કરી પાવામાં આવે, તો તેથી જ્વર અને
દાહ શાંત થઈ જાય છે.

જીભ, તાળવું, ગળું અને તરસ લાગવાના
સ્થાનમાં શેષ પડતો હોય, તો શેષેલા જલ,
વાળો, રિસામણી અને સ્ત્રીવલ્ગુના ફળની મજાનો
કંદક કરી માથા પર લગાવવો.

પિત્તજ્વરમાં મોઢું વિરસ થઈ ગયું હોય,
તો ખિન્નરાના દેસરાનો કંદક કરી તે કંદકને મધ
તથા સંધવમાં મિશ્ર કરી મોઢામાં રખાવવો
અથવા સાકર, દાડમ, દ્રાક્ષ અને ખજૂરનો
કંદક કરી તે કંદક મોઢામાં રખાવવો અને હિન
કારી દ્રવ્યોનો ટાગળો પણ મોઢામાં ધરાવવો. ૮૬

સસચ્છદં ગુદ્ધર્ષીં ચ નિમ્બં સ્ફૂર્જકમેષ ચ ।
કાયયિત્વા પિવેત્કાયં સઘૌદ્રં કફજે જ્વરે ।
કટુત્રિકં નાગપુષ્પં હરિદ્રા કદુરોહિણી ।
કૌટજં ચ ફલં હન્યાત્સેવ્યમાનં કફજ્વરમ્ ॥
હરિદ્રાં ચિત્રકં નિમ્બમુદીરાતિવિપે વચામ્ ।
કુષ્ઠમિન્દ્રયવાન્મૂર્સાં પટોલં ચાપિ સાધિતમ્ ॥
પિવેન્મરિચસંયુક્તં સઘૌદ્રં કફજે જ્વરે ।
સારિવાતિવિષાકુષ્ઠપુરાન્યઃ સદુપાલભઃ ।
મુસ્તેન ચ વૃતઃ કાયઃ પીતો હન્યાત્કફજ્વરમ્ ॥

મુસ્તં વૃદ્ધકર્વીજાનિ ત્રિફલા કટુરોહિણી ।
પરુષકાણિ ચ કાયઃ કફજ્વરવિનાશનઃ ॥૮૭॥
કંદજન્ય જ્વર પર દેવાના સંશમન ક્ષાયો
સમપાણું, ગળો, લી બટો અને ઠાંટાવાળો
ટીંબરવાનો કાય ઉકાળી તેને મધમાં મિશ્ર
કરી પાવામાં આવે, તો તેથી કંદજન્ય જ્વર
શાંત થઈ જાય છે.

સૂંક, મરી, પીપર, નાગકેસર, હળદર, કંડુ
અને ઈંદ્રજવના કાયતું સેવન કરાવવામાં આવે,
તો તેથી કંદજ્વર શાંત થઈ જાય છે.

દળદળ, ચિત્રક, લી બટો, વાળો, અતિવિષ
વજ, કંડ, ઈંદ્રજવ, મૂર્સા અને પટોલનો કાય
કરી, મરીના ચૂર્ણ તથા મધમાં મિશ્ર કરીને
પાવામાં આવે, તો તેથી કંદજન્ય જ્વર શાંત
થઈ જાય છે.

ઉપસસરી, અતિવિષ, કંડ, ગુણ, ધમાસે
અને મોથનો કાય કરીને પાવામાં આવે, તો
તેથી કંદજન્ય જ્વર શાંત થઈ જાય છે.

મોથ, ઈંદ્રજવ, ત્રિફળા, કંડુ અને ધ્રામણનો
કાય કરીને પાવામાં આવે, તો તેથી કંદજન્ય
જ્વર શાંત થઈ જાય છે. ૮૭

રાજરુદ્રાદિવર્ગમ્ય કપાયો મધુસંયુતઃ ।
કફવાતજ્વરં હન્યાચ્છીઘ્રં કાલેઽવચારિતઃ ॥
નાગરં ઘાન્યકં ભાર્ગમિમયાં મુરદારુ ચ ।
વચાં પર્યટકં મુસ્તં ભૂતીકમથ કટુફલમ્ ॥
નિષ્કાથ્ય કફવાતોત્થે દ્યૌદ્રહિહુસમન્વિતમ્ ।
પાતવ્યં શ્વાસકાસનં શ્લેષ્મોત્સેકં ગલગ્રહે ॥
હિકાસુ કણ્ઠથયૌ ગ્લે હૃદયપાર્શ્વજે ॥૮૮॥

વાતકંદજન્ય જ્વર પર દેવાના
સંશમન ક્ષાયો

આરજવાદિગુણનો કાય કરી તેને મધમાં
૧ એ કે લગણોના નિર્દેશમાં સાનિપાતક જ્વર
પછી કંદજન્ય જ્વરો કહેવા છે, તો પણ અહીં
સાનિપાતક જ્વરની ચિકિત્સાની પદોનાં કંદજન્ય જ્વરોની
ચિકિત્સા કહી છે, તેનું કારણ આ છે કે સાનિપાતક

નિત્ય પ્રભાતે ધી સાથે લગણનો ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો તેથી વિપમન્વર મટે છે.
જેઠીમધ, પટોણ અને કડુનો ક્વાથ વિપમન્વર મટાડે છે.

જેઠીમધ, પટોણ, કડુ અને મોપનો ક્વાથ વિપમન્વર મટાડે છે.

જેઠીમધ, પટોણ, કડુ, મોથ અને દરેડના ક્વાથથી વિપમન્વર મટે છે.

રોગીના બળને અતુસરી ધી, દૂધ, સાકર, મધ અને પીપરનો યોગ આપવામાં આવે, તો તેથી વિપમન્વર મટે છે.

નિત્ય દશમૂળીના ક્વાથની સાથે એક તોલાનાર પીપરનું ચૂર્ણ પાવામાં આવે, તો તેથી વિપમન્વર મટે છે.

ચિહિત્સારથાનના પાંચમા અધ્યાયના ૧૩મા વિષયમાં કઘા પ્રમાણે પિપ્પલીવર્ધમાનક પાવામાં આવે અને દૂધ તથા માંસના રસ સાથે ભોજન કરાવવામાં આવે, તો તેથી વિપમન્વર મટે છે.

દ્રકડાના માંસ સાથે ઉત્તમ મધ પાવામાં આવે, તો તેથી વિપમન્વર મટે છે. (જે રોગી મંદ અગ્નિવાળો અને વાયુના આધિક્યવાળો હોય, તેને માટે આ પ્રયોગ ઉત્તમ છે.)

પીપર, પીપરીમૂળ, ચવઠ, ચિત્તક, ચૂંદ, અરણી અને ત્રિક્ષ્ણના ક્વાથને દોહીમાં મિશ્ર કરી ધી પકવવું અને તે ધી પાકવા ઉપર આવે, ત્યારે તેમાં પાટિયો લોધર નાખવો. આ રીતે પકવેલા ધીનો ઉપયોગ કરવાથી વિપમન્વર મટે છે.

(આ સઘળા પ્રયોગો જીર્ણજ્વર ઉપર પણ લાગુ પડે છે.) ૯૩

પિપ્પલ્યતિવિપાદ્રાક્ષાસારિવાવિલ્વચન્દનૈઃ ।
કદુકેન્દ્રયવોશીરસિંહીતામલકીર્વનઃ ॥
ત્રાયમાણાસ્થિરાધાત્રીચિશ્વમેષજચિત્રકૈઃ ।
પક્ષ્મેતૈર્વૃત્તં પીતં વિજિત્ય વિપમાગ્નિતામ્ ॥
જીર્ણજ્વરશિરઃશૂલગુલમોદરહલીમકમ્ ।
ક્ષયકાસં સસન્તાપં પાર્શ્વશૂલાનપાસ્યતિ ॥

ગુરુર્ચાત્રિફલાવાસાત્રાયમાણાયવાસકૈઃ ।
વચરિત્તેત્રિવિવન્પક્ષ્મેતૈઃ કલ્કીકૃતઃ સમૈઃ ॥
દ્રાક્ષામાગધિકામ્મોદનાગેત્પલચન્દનૈઃ ।
પીતં સર્પિઃ ક્ષયશ્વાસકાસજીર્ણજ્વરઞ્જયેત્ ॥
કલશીવૃહતીદ્રાક્ષાત્રાયન્તીનિમ્બગોશુરૈઃ ।
વલાપર્પેટકામ્મોદશાલિપર્ણિયવાસકૈઃ ॥
પક્ષ્મુલ્કચિત્તૈઃ સર્પિઃ કલ્કેરેભિઃ સમન્વિતૈઃ ।
શરીતામલકીમાર્ગીમેદાકતકર્પોષ્કૈઃ ॥
શ્રીરઘ્નિગુણમંયુક્તં જીર્ણજ્વરમપોહતિ ।
શિઃપાર્શ્વજ્વાકાસશ્વપ્રશમનં પરમ્ ॥૯૪॥

જીર્ણજ્વરે ઉપર ધૂનો

પીપર, અતિવિષ, દ્રાક્ષ, ઉપલસરી, બીલી, રતાંજલિ, કડુ, હંદ્રમ્બ, વાળો ગ્રમી ભોરિંગડી, ભોંઆંબલી, મોથ, ત્રાયમાણ, શાલિપર્ણી, આંબલી, ચૂંદ અને ચિત્તકના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલું ધી પાવામાં આવે, તો તે ધી અગ્નિની વિપમતાને મટાડી જીર્ણજ્વરને, માથાના શળને, ગુદમને, હૃદયરોગને, હૃદયીમકને, સંતાપવાળી ક્ષયની ખાંસીને અને પડખાનાં શળોને દૂર કરે છે.

ગળેા, ત્રિક્ષ્ણા, અરહૂરી, ત્રાયમાણ અને જવાસાના ક્વાથમાં દ્રાક્ષ, પીપર, મોથ, ચૂંદ, નીલકમળ અને રતાંજલિ-એટલાં સમભાગવાળાં દ્રવ્યોનો કલ્ક નાખી ત્રિધિ પ્રમાણે ધી પકવવું. આ ધી પાવામાં આવે, તો તેથી ક્ષય, શ્વાસ, ખાંસી અને જીર્ણજ્વર મટે છે.

પૃષ્ઠિપર્ણી, ભોરિંગડી, દ્રાક્ષ, ત્રાયમાણ, લીંબુડો, ગોખરુ, બળદાણા, ખડસલિયો, મોથ, શાલિપર્ણી અને જવાસાના ક્વાથમાં કચૂરો, ભોંઆંબલી, ભારંગી, મેદા, પુષ્કરમૂળ તથા નિર્મલી અથવા ઠાસોંદરીનો કલ્ક તથા ખમણું દૂધ નાખી તેમાં ધી પકવવું. આ ધી જીર્ણજ્વરને, માથાની વ્યથાને, પડખાની વ્યથાને, ખાંસીને અને ક્ષયને અત્યંત મટાડે છે. ૯૪

પટોલીપર્પટારિષ્ટગુરુચીત્રિફલાવૃષૈઃ ।
કદુકામ્બુદમૂનિમ્બયાસયષ્ટ્યાહ્વચન્દનૈઃ ॥

અપ સર્વ જ્વરાન્દન્તિ દીપ્યત્વાશુ ચાનલ્પ્ ।
 દ્રવ્યાણિ દીપનીયાનિ તવા પરિચનાનિ ચ ।
 ગ્નશો વા દ્વિશો વાપિ જગ્મ્નાનિ પ્રયોજયેત્ ।
 મર્ષિમધ્મભયાતેલ્લહોઽય સર્વજ જ્વરમ્ ।
 શાન્તિ નયેન્નિદ્રાપિ મશ્નૌદ્રા પ્રલ જ્વરમ્ ॥૧૦૥॥
 મર્ષ જ્વરો ઉપર ચિકિત્સાઓ

ધોળી સાટોડી, ગીડ, ગતી સાટોડી,
 ૨૫ અને પાણી, એ સર્વને બેળા કરી પકનના
 પાણી બળી જઈ દૂધ બાળી રહે, ત્યારે ઉતારી
 નડ તે દૂધ પાવામાં આવે, તો તેથી મર્ષ પ્રકારના
 જ્વરો ના થઈ અથ છે (ત્યાર તોવા ઓળખ
 નાખી તેથી આડગાણુ ફા નાખાય અને ૨૫થી
 ચોગડ પાણી નાખાય પાણી બળી જઈ દૂધ
 બાળી રહે, ત્યાર ઉતારી લેતુ, એ ૨૫ પકનવાનો
 વિધિ છે)

એક તોવાબાર સીસમનો સાર, આઠ તોના-
 બાર દૂધ અને ચોવીસ તોવાબાર પાણી, એ સર્વને
 એકઠા કરી પકવતા પાણી બળી જઈ દૂધ
 બાળી રહે, ત્યારે ઉતારી લઈ તે દૂધ પાવામાં
 આવે, તો તેથી સર્વ પ્રકારના જ્વરો મટે છે

નાનીના મૂળ, નેતરના મૂળ, મૂર્ચા અને
 જેવાગેનો વિનિપૂર્વક વ્થાય કરી પાનામાં આવે
 તો તેથી મર્ષ પ્રકારના જ્વરો મટે છે

નિફળાનો ત્રાય ઉકાળી તને ધીમા મિશ્ર
 કરી પાવામાં આવે, તો તેથી સાન્નિપાતિક
 જ્વર મટે છે

ધમાઓ, વાગો, ચોય, સૂઠ અને કડુનો
 એક તોનાબાર ૬ ૬ કરી સૂર્યોદયની પહેલાં
 મહેનાય તેવા ગરમ પાણી માથે પાવામાં આવે,
 તો તેથી સર્વ પ્રકારના જ્વરો મટે છે અને અગ્નિ
 પણ પ્રદીપ્ત થાય છે

પીપર વગેરે દીપનીય દ્રવ્યોથી અને નમોતર
 તથા ૮૦ જે વગેરે રેચક દ્રવ્યોમાં એક ટે બે
 દ્રવ્યની ગોઠવણ કરી તેઓનો પ્રયોગ કરવામાં

આવે, તો તેથી ૨૦૫૦ જ્વર મટે છે
 બી, મન, હાડે અને તેના અવનેહ ચા
 વામાં આવે, તો તેથી સાન્નિપાતિક જ્વર મટે છે
 નસોતગના ચૂર્ણને મનમાં મિન કરી
 આઠનામાં આવે, તો તેથી પ્રગળા ૨૦૫૦ જ્વર પણ
 મટે છે ૮૨

જ્વરે તુ વિષમે સર્વમૂર્ધં ચાષ્વ શોધનમ્ ।
 ઘૃત ઝીહોદ્રોક્ત ના નિહન્યાદ્વિપમજ્વમ્ ॥
 ગુદપ્રગાઢા ત્રિફળા પિત્તેઢા વિપમાર્દિત ।
 ગુદ્ધર્ષીનિમ્નધારીણા સ્પાય વા મમાશ્વિરમ્ ॥
 પ્રાત. પ્રાત મસર્પિવ્ સ્મોનમુપયોજયેત્ ।
 ત્રિપ્તુર્મિ પરેત્વવાથ પચ્ચમિર્વા સમન્વિત ॥
 મનુસ્મ્ય પતેલસ્ય રોહિણ્યા મુસ્તસ્ય ચ ।
 હરીતસ્માથ સર્વેઽય ત્રિવિધો યોગ ક્ષ્યતે ॥
 સર્પિ ક્ષીરસિતાશ્વદ્રમાગર્ધાનાં યથાનલમ્ ।
 દગ્ધમૂર્લીસ્પાયેણ માગર્ધીર્વા પ્રયોજયેત્ ॥
 પિપ્પલીનર્દમાન વા પિત્તક્ષીરસાશન ।
 તામ્રચુડસ્ય માસેન પિત્તેઢા મદ્યમુત્તમમ્ ॥
 કોલાગ્રિમન્ધત્રિફલાકાચ દધ્મા ઘૃત પતેત્ ।
 તિલ્વસાગપમેતદિ વિપમન્તરનાશનમ્ ॥૧૦૭॥

વિપમજ્વરોની ચિકિત્સાઓ

વિપમજ્વરમાં વમનરૂપ શોધન કરવું અને
 વિન્યતરૂપ શોધન પણ કરવું

ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪માં અ નાયના ૧૦માં
 વિત્થમાં પીટોદર ઉપર જે બી કહેનામાં આનુષ્ટ
 છે, તે ધીથી પણ વિપમજ્વર મટે છે (આ ચોગ
 કહ્યા આધિવાગા વિપમજ્વરમાં દેવો)

નિફળાનો ક્વાથ કરી તેમાં સારી પેરે ગોળ
 નાખી તે વ્થાય પાવામાં આવે, તો તેથી વિપમ
 જ્વર મટે છે

ગોગ, લી બડો અને આબવીનો ક્વાથ કરી
 મનમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી
 વિપમજ્વર મટે છે (આ ચોગ આતુથિક જ્વરને
 લેણે છે, એમ તત્ત્વોત્તરમાં કહ્યું છે)

આ ધી મહાકલ્યાણક કહેવાય છે. આ ધીને બ્રાહ્મણોની પાસે મંત્રાવી રાજને દેવામાં આવે, તો તેથી સર્વ પ્રકારના જ્વરો નાશ પામે છે. આ ધી દર્શન તથા સ્પર્શથી પણ સધળા રોગોને હરે છે અને માંગલ્યરૂપ છે. આ ધીનું લાંબા કાળ સુધી સેવન કરનારો રાજ ડોઈથી પણ જીતી શકાતો નથી, વળીઆથી તથા સફેદ વાળોથી રહિત રહે છે અને ત્રણસો વર્ષ સુધી જીવે છે. ૯૭

गव्यं दधि च मूत्रं च क्षीरं सर्पिः शकृद्रसः ।
समभागानि पाच्यानि कल्कांश्चैतान्समावपेत् ॥
त्रिकलां चित्रकं सुस्तं हरिद्रे द्वे विषां वचाम् ।
चिडङ्गं त्र्यूपणं चव्यं सुरदारु तथैव च ॥
पञ्चगव्यमिदं पानाद्विषमज्जरनाशनम् ॥૯૮॥

વિષમજ્વરો ઉપર પંચગવ્ય ધૃત

ગાયનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ, ધી અને છાણના રસને સમભાગે લઈ મિશ્ર કરી ત્રિકુળા, ચિત્રક, મોથ, હળદર, દારુહળદર, અતિવિષ, વજ, વાવડિંગ, સૂંઠ, મરી, પીપર, ચવક અને દેવદારનો કલક નાખી પકવનાં એટલે પંચગવ્ય નામનું ધી સિદ્ધ થાય છે. આ ધી પાનાથી વિષમજ્વરો મટે છે. ૯૮

पञ्चगव्यमृते गर्भात्पाच्यमन्यद्वृषेण च ।

वलयाश्च परं पाच्यं गुड्ढ्या तद्वदेव तु ॥

जीर्णज्वरे च शोके च पाण्डुरोगे च पूजितम् ॥૯૯॥

જીર્ણજ્વરો ઉપર ખીજ ચાર પ્રકારનાં પંચગવ્ય ધૃતો

ગાયનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ, ધી અને છાણના રસને સમભાગે લઈ કરો કલક ન નાખતાં પકવનાં, એટલે અગર્ભ પંચગવ્ય નામનું ધી સિદ્ધ થાય છે.

ગાયનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ, ધી અને છાણના રસને સમભાગે લઈ મિશ્ર કરી અરદૂસીના સ્વરસમાં નાખી, ત્રિકુળા, મોથ, હળદર,

દારુહળદર, અતિવિષ, વજ, વાવડિંગ, સૂંઠ, મરી પીપર, ચવક અને દેવદારનો કલક નાખી પકવનાં, એટલે વૃષપંચગવ્ય નામનું ધી સિદ્ધ થાય છે.

ગાયનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ, ધી અને છાણના રસને સમભાગે લઈ મિશ્ર કરી બળદાણાના છોડના સ્વરસમાં નાખી, ત્રિકુળા, ચિત્રક, મોથ, હળદર, દારુહળદર, અતિવિષ, વજ, વાવડિંગ, સૂંઠ, મરી, પીપર, ચવક અને દેવદારનો કલક નાખીને પકવનાં એટલે બલ્લાપંચગવ્ય નામનું ધી સિદ્ધ થાય છે.

ગાયનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ, ધી અને છાણના રસને સમભાગે લઈ મિશ્ર કરી ગળોના સ્વરસમાં નાખી ત્રિકુળા, ચિત્રક, મોથ, હળદર, દારુહળદર, અતિવિષ, વજ, વાવડિંગ, સૂંઠ, મરી, પીપર, ચવક અને દેવદારનો કલક નાખી પકવનાં એટલે ગડૂચીપંચગવ્ય નામનું ધી સિદ્ધ થાય છે.

આ ચારે પ્રકારનાં ધૃતો જીર્ણજ્વર, સોજ અને પાંડુરોગ ઉપર ઉત્તમ છે. ૯૯

एतेनैव तु कल्पेन घृतं पञ्चाविकं पचेत् ।

पञ्चाजं पञ्चमहिषं चतुरष्टमथापि वा ॥૧૦૦॥

જીર્ણજ્વરો ઉપર પંચાવિક, પંચાજ, પંચમહિષ અને ચતુરષ્ટ્ર નામનાં ધૃતો

ગાડરનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ, ધી અને લીંડીના રસને સમભાગે લઈ મિશ્ર કરી ઉપર કહેલાં દ્રવ્યોના કલક સાથે અરદૂસીના, બળદાણાના કે ગળોના સ્વરસમાં પકવનાં, એટલે પંચાવિક નામનું ધૃત સિદ્ધ થાય છે.

બકરીનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ, ધી અને લીંડીના રસને સમભાગે લઈ મિશ્ર કરી ઉપર કહેલાં દ્રવ્યોના કલક સાથે અરદૂસીના, બલ્લાદાણાના કે ગળોના સ્વરસમાં પકવનાં, એટલે પંચાજ નામનું ધૃત સિદ્ધ થાય છે.

લેંડીનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ, ધી અને છાણનો રસ.

દાર્વીશકવચોશીરત્રાયમાણાકગોત્પલૈઃ ।

ચાત્રીમૃદ્ધરજોમીઝકાકમાર્ચીર્મર્ધતમ્ ।

મિદ્રમાથપચીત્તુજ્વરશુક્રાન્તુનવ્રણાન્ ।

હન્યાન્નયનનદનકર્ણજાન્પ્રાણજાન્નાદાન્ ॥૧૫॥

સર્વ પ્રકારના જ્વરો ઉપર પટોડ્યાદિ ધૃત

પટોડવેશ, ખડસલિથો, લીંબડો, ગજો,

ચિદ્ધા, અરુસી, કડુ, મોય, કરિયાતું, ધમાઓ,

જેડીમધ, રતાંજલિ, દારદળદર, ઇંદ્રજવ, વાજો,

ત્રાયમાણ, પીપર અને નીલકમળના કંકડથી

અને આમલી, માંગરો, શતાવરી તથા પીકુડી-

ના સ્વરસોથી ધી પકવતું. આ ધી તુરતજ

અપચીને, દોડને, જ્વરોને, શુક તથા અર્જુન

નામના નેત્રરોગોને, પ્રણોને, ખીજ પશુ નેત્ર-

રોગોને, મુખરોગોને, કણરોગોને તથા નાકના

રોગોને મટાડે છે. ૬૫

ચિદ્ધત્રિકુલામુત્તમશિષ્ટાદિમોત્પલૈઃ ।

પ્રિયદ્ધુપેલ્લનાદુરુચન્દનામગ્દાકમિઃ ॥

ચર્દિષ્ટુષ્ટરજનીપર્ણિનીસાગ્નિદ્વયઃ ।

હરેણુકાત્રિવૃન્ત્તીરવાતાલીશ્રમેમરઃ ॥

દિલીરં ચિપચેત્સર્પિર્મલતોદુસુમઃ મહ ।

ચિપમન્જરુચ્ચામગુલ્મોન્માદગરાપહમ્ ॥

અત્નકલ્યાણકં નામ મર્પિર્નાદ્વલ્લ્યમુત્તમમ્ ।

અન્નકર્માગ્રહણોગ્રિમાન્વાપમ્માગ્વાપનુન્ ॥

ક્રમ્યતે નટશુકાણાં વન્ધ્યાનાં ગર્મદં પમ્ ।

મેયં વનુપ્યમાયુર્વ્યં ગ્તોમાર્ગરુદ્રાપહમ્ ॥૧૬॥

વિપમજ્વરો ઉપર કંકડ્યાણક ધૃત

વાવડિંગ, ચિદ્ધા, મોય, મજ્જ, દાડમ,

નીલકમળ, ધડલાં, એવચી, એલવાતુક નાખતું

સુગંધી દ્રવ્ય, રતાંજલિ, દોદાર, વાજો, કડ,

દળદર અથવા દારદળદર, સાલિપર્ણી, પૃથ્વી

પર્ણી, ધોળી ઉપવસરી, કાળી ઉપવસરી,

દળેણુ, નનોતર, દંતીમુળ, વજ, તાલીમખત,

નામકેશ અને માવતીનાં ફરનો જલીસ તોલા-

ખાર કંકડ અને પીપરી જમણું દ્રવ નાખી આ

પ્રત્ય (ચોસડ તોલામાત્રું એક પ્રત્ય-એ

માપે) જળમાં એક પ્રત્ય ગાયતું ધી પકવતું

એટલે તે કંકડ્યાણક ધૃત કહેવાય છે. આ ધી

વિપમજ્વરોને, શાસને, શુદ્ધમને, ઉન્માદને,

ચિવને, અલ્લખીને, શ્રદાના વળગાડને. ગાસમોના

વળગાડને, અગ્નિની મંદતાને, અપસ્મારને તથા

પાપોને દર કરે છે. આ ધી ઉત્તમ માંગલિક

છે. જ્યોતું વીર્ય નષ્ટ થઈ ગયું હોય તેઓને

માટે ઉત્તમ છે, વંત્રણી સ્ત્રીઓને ઉત્તમ ગર્ભ

આપનારું છે, છુદ્ધિને વધારે છે, નેત્રોતું કિત

કરે છે, આયુષ્યને વધારે છે અને વીર્યના માર્ગ-

નાં દરદોનો નાશ કરે છે. ૬૬

ઈતરંચ તયાદ્રવ્યઃ સર્ગન્ધ્યં સાધિતમ્ ।

કપિલાયા ધૃતપ્રમ્થં સુવર્ણમણિમયુતમ્ ॥

તત્કારિણ સહકર્ષ્ય પ્રમાધ્ય કુસુમૈરિમઃ ।

સુમનસ્થમ્પકાશોરુગિરીપદુસુમયુતમ્ ॥

તથા નલદપદ્માનાં કેશદાંડિમસ્ય ચ ।

તિથો પ્રશન્ને નક્ષત્રે સાધકસ્યાતુરસ્ય ચ ॥

કૃતં મનુષ્યદનાય બ્રાહ્મણેરભિન્નિતમ્ ॥

દત્તં સર્વજ્વરાન્હન્તિ મહાકલ્યાણકં ધૃતમ્ ।

દર્શનસ્વર્ણનામ્પો તુ સર્વરોગહરં શિમ્ ॥

અશૃણ્યઃ સર્વમૃતાનાં વૃદ્ધીપલિતવર્જિતઃ ।

અમ્પ્યામ્પ્યામાદૃષ્ટતન્મેહ જીવિદ્વર્ણનતપમ્ ॥૧૭॥

સચળા જ્વરો ઉપર મહાકંકડ્યાણક ધૃત

ઉપર કંકડ્યાં દ્રવ્યોથી, એકાદિગમૃત

દ્રવ્યોથી, સુતરંથી તથા ચૂરંથી કપિલા ગાયતું

ચેત્ તોલામાર ધી પકવતું પછી એ પકવેલા

ધીને દ્રવમાં નાખી, માવતીનાં ફૂલ, ચંપાનાં

ફૂલ, આમોપાવચનાં ફૂલ, સરમટિયાનાં ફૂલ,

જટામાંસીની રંછાડ, ચેતકમળના કેસર અને

હાટમના દેમરના કંકડ સાથે ફરીવાર પકવતું.

આ ધીને જ્યોતિષગાત્ર પ્રમાણે ઉત્તમ નિધિ-

એ વેચને તથા મેડી રૂથેલા ગળને જે

નક્ષત્ર શુભકારી હોય, તે મુખમાં નેપાર કરે :

તેલનો અભ્યંગ કરવાથી જ્વરો ઊતરે છે. (આ અભ્યંગ શીતજ્વરનો નાશ કરે છે.) ૧૦૪

ક્ષીરિવૃક્ષાસનારિટ્તજમ્બૂસપ્તચ્છદાર્જુનૈઃ ।

શિરીષ્વદિરાસ્ફોતામૃતવલ્લ્યાટરૂપકૈઃ ॥

કટુકાર્પર્પટોશીરવચાતેજોવતીઘનૈઃ ।

સાધિતં તૈલમભ્યજ્ઞાદાશુ જીર્ણજ્વરાપહમ્ ॥૧૦૫॥

જીર્ણજ્વરો ઉપર ચોળવાનું

ક્ષીરિવૃક્ષાદિ તેલ

વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષો, ખીળલો, લીંબડો, બંબુ, સપ્તર્ણ, કડાથો, સરસડિયો, ખેર, ઉપલસરી, અમરવેલ અથવા ગળો, અરડૂસો, કડુ, ખડસલિયો, વાળો, વજ, તેજળસ અને મોથનો ખત્રીસ તોલાભાર કદક નાખી ચોગણ પાણીમાં ચોસઠ તોલાભાર તેલ પકવવું. આ તેલનો અભ્યંગ કરવાથી જીર્ણજ્વરો તુરત નાશ પામે છે. ૧૦૫

નિર્વિપૈર્ધુજગૈર્નૌર્ગૈર્વિનીતૈઃ કૃતતસ્કરૈઃ ।

ત્રાસયેદાગમે ચૈનં તદહર્મોજયેન્ન ચ ॥

અત્યમિવ્યન્દિગુરુમિર્વામયેદ્રા પુનઃ પુનઃ ।

મયં તીક્ષ્ણં પાયયેત ઘૃતં વા જ્વરનાશનમ્ ॥

પુરાણં વા ઘૃતં કામમુદારં વા વિરેચનમ્ ।

નિરૂહયેદ્રા મતિમાન્સુસ્વિન્નં તદહર્નરમ્ ॥૧૦૬॥

જ્વરસમયનું સ્મરણ હુલાવવાના ઉપાયો

જે માણસ જ્વરના વેગનું તથા જ્વર આવવાના સમયનું સ્મરણ કરતાં કરતાં જ્વરિત થતો હોય, તેને જ્વર આવવાનો સમય થાય તે વખતે વિષગરના સર્પોથી, મહાવતોએ સારી રીતે ઢળવેલા હાથીઓથી અને ખોટા તૈયાર કરી રાખેલા લૂટારાઓથી બિવડાવવો, કે જોથી ક્ષુભિત થયેલા વાયુજ્વરનો આરંભ કરનારા દોષો વીખરાઈ જતાં જ્વરનું વિસ્મરણ થઈ જવાથી જ્વર ઉત્પન્ન ન થાય. બાકી રહેલા દોષનો ક્ષય કરવા માટે તે દિવસે રોગીને ભોજન દેવું નહીં; અથવા અત્યંત અભિષેક કરનારા ક્ષીં વગેરે પદાર્થો પાઈને વારંવાર વમન કરાવવું

અથવા તીક્ષ્ણ મધ પાવું અથવા ઉપર કહેલાં જ્વરોનો નાશ કરનારાં ધૂતોમાંથી કાઢી ધૂત પાવું અથવા દેવળ જાતું ધી યથેષ્ટ રીતે પાવું અથવા જો કાઠો મૃદુ હોય, તો પીડા ન કરે એવું વિચેચન દેવું અથવા સારી પેટે સ્વેદન સંસ્કાર આપીને નિરૂહણસ્થિત દેવી. ૧૦૬

અજાવ્યોશ્વર્મરોમાણિ વચ્ચા કુટું પલક્ષ્મણા ।

નિમ્બપત્રં મધુચૂતં ધૂપનં તસ્ય દાપયેત્ ॥

વૈડાલં વા શક્રઘોજ્યં વેપમાનસ્ય ધૂપનમ્ ॥૧૦૭॥

વિષમજ્વરો ઉપર ધુમાડો

બઠરીનાં રવાડાં, ગાડરનાં રવાડાં, બઠરીનું ચામડું, ગાડરનું ચામડું, વજ, કંઠ, ગુગળ અને લીંબડાનાં પાંદડાંને મધમાં મિશ્ર કરીને તેની ધુમાડો દેવામાં આવે, તો તેથી વિષમજ્વર જતો રહે છે. વિષમજ્વરવાળો માણસ ધૂજતો હોય, તો ખીલાડાની વિદ્યાની ધુમાડો દેવી. (આ યોગો જીર્ણજ્વરો ઉપર અને ભૂતજન્ય વિષમજ્વરો ઉપર પણ ઉપયોગી થાય છે.) ૧૦૭

પિપ્પલી સૈન્ધવં તૈલં નૈપાલી ચૈક્ષણાક્ષનમ્ ॥૧૦૮॥

વિષમજ્વરો ઉપર અંજન

પીપર, સૈન્ધવ અને માણશીલને તેલમાં કાલવી નેત્રોમાં આંજવામાં આવે, તો તેથી વિષમજ્વર જાય છે. ૧૦૮

ઉદરેષુ તુ સર્પોપિ યાન્યુક્તાનિ પુરા મયા ।

કલ્પોક્તં ચાજિતં સર્પિઃ સેવ્યમાનં જ્વરં જયેત્ ॥૧૦૯॥

વિષમજ્વરો ઉપર ઉદરરોગના વિષયમાં

કહેલી ચિકિત્સા પણ થાય

ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયમાં ઉદરરોગો ઉપર જે ધૂતો કહેવામાં આવ્યાં છે, તે ધૂતોનું સેવન કરવાથી વિષમજ્વરો મટી જાય છે. તેમજ કલ્પસ્થાનના બીજા અધ્યાયના ૧૬મા વિષયમાં જે અજિત(અજેય) ધૂત કહેવામાં આવ્યું છે, તેના સેવનથી પણ વિષમજ્વરો મટી જાય.

એને સમભાગે લઈ મિથ્ર કરી ઉપર લખેલાં દ્રવ્યોના કંદકની સાથે અરડૂસીના, બળદાણાના કે ગળોના સ્વરસમાં પકવવાં, એટલે પંચમહિષ નામનું ધૂત સિદ્ધ થાય છે.

હાટડીનાં દહીં, મૂત્ર, દૂધ અને ધી-એ ચાર પદાર્થોને સમભાગે લઈ મિથ્ર કરી ઉપર લખેલાં દ્રવ્યોના કંદક સાથે અરડૂસીના, બળદાણાના કે ગળોના સ્વરસમાં પકવવા, એટલે ચતુર્ગુણ નામનું ધૂત સિદ્ધ થાય છે.

(આ ચારે પ્રકારનાં ધૂતો જીર્ણજ્વરોના નાશ કરે છે.) ૧૦૦

ત્રિકલોરીરુક્મ્યાકકડુકાતિવિષાન્વિતઃ ।
શતાવરીસપ્તર્ણગુફ્ચીરજનીદ્રવ્યઃ ॥
ચિત્રકત્રિવૃતામૂર્વાપટોલારિષ્ટાલકૈઃ ।
કિંગતતિક્તકવચાવિશાલાપન્નકોત્પલઃ ॥
સારિવાદ્યપયથ્યાહ્વચિકારક્તચન્દનઃ ।
દૂરાલમાપર્પટકત્રાયમાણાટરૂપકૈઃ ॥
રાસાકુકુમમઙ્ગિષ્ઠામાર્ગર્વાનાર્ગમ્થા ।
ધાત્રીફલરસૈઃ સમ્યગ્નિગુણૈઃ સાધિતં હવિઃ ॥
પરિસર્પજ્વરશ્વાસગુલ્મકુષ્ઠનિવારણમ્ ।
પાણ્ડુક્રીહાશિમાન્વેગ્ય એતદેવ પરં હિતમ્ ॥૧૦૧॥
સર્વ પ્રકારના જ્વરો ઉપર ત્રિકુળાદિ ધૂત

ત્રિકુળા, વાળો, ગરમાળો, કડુ, અતિવિષ, શતાવરી, સપ્તર્ણ, ગળો, હળદર, દારુહળદર, ચિત્રક, નંસોતર, મૂત્રાં, પટોલ, લીખડો, કાળો વાળો, કરિયારું, વજ, ઘેંદ્રવારણી, પન્નકાષ, નીલકમળ, ધોળી ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, જીઠીમધ, ચવક, રતાંજલિ, ધમાસો, ખડસલિયો, ત્રાયમાણ, અરડૂસો, રારના, કેસર, મજીક, પીપર અને સૂકોના કંદક નાખી આમળાના બમણા રસમાં અને બમણા પાણીમાં ધી પકવવું. આ ધી ત્રિસર્પને, જ્વરોને, શ્વાસને, શુલ્મને અને કુષ્ઠને મટાડે છે. પાંડુરોગ, ખરલતું દરદ અને અગ્નિની મંદતા ઉપર પણ આ ધી પરમ હિતકારી

થાય છે. ૧૦૧

પટોલકટુકાદાર્વીનિમ્બવાસાફલત્રિકમ્ ।
દૂરાલમાપર્પટકત્રાયમાણાઃ પલોન્મિતાઃ ॥
પ્રસ્થમામલકાનાં ચ વચાથયેત્સલિલામ્ભે ।
તેન પાદાવશેષેણ ઘૃતપ્રસ્થં વિપાચયેત્ ॥
રક્તપિત્તકફસ્વેદક્લેદપૂયાન્નશોષણમ્ ।
કામલાજ્વરવીતર્પણદમાલાહરં પરમ્ ॥૧૦૨॥
સર્વ પ્રકારના જ્વરો ઉપર પટોલાદિ ધૂત
પટોલ, કટુ, દારુહળ, લીખડો, અરડૂસી, ત્રિકુળા, ધમાસો, ખડસલિયો અને ત્રાયમાણને ચારચાર તોલાભાર લઈ કંદક કરી તે કંદક સાથે ચોસઠ તોલાભાર આમળાના કંદક નાખી એકહજાર ચોવીસ તોલાભાર પાણીમાં ક્વાથ ઉકાળવો. ચોથા ભાગ જેટલું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તે ક્વાથમાં ચોસઠ તોલાભાર ધી પકવવું. આ ધી રક્તપિત્ત, કફ, પસીના, ક્વેદ, અંગમાં થતા પરને, કામળાને, જ્વરોને, વિસર્પને અને ગરમાળાને મટાડે છે. ૧૦૨

ઘૂતં પયઃ શર્કરા ચ પિપ્પલ્યો મધુસર્પિણી ।
પંચમારમિદં પેયં મથિતં વિપમજ્જરે ॥
શ્વતક્ષીણે ધ્યે યાસે હરોગે વૈતદિપ્યતે ॥૧૦૩॥

વિપમજ્જરો ઉપર પંચસાર પાન
ઉકાળેલું દૂધ, સાકર, પીપર, મધ અને ધી એકઠાં કરી હાથ વડે મથી પીવા જેવો રસ કરવો, એ પંચસાર કહેવાય છે. આ પંચસાર પાવાથી વિપમજ્જરો મટે છે. ક્ષતથી થયેલી સીણતા, કાથરોગ, શ્વાસ અને હૃદયના રોગો ઉપર પણ આ પંચસાર પીવું ઉત્તમ ગણાય છે. ૧૦૩
લાઘ્યાવિશ્વનિશામૂર્વામિશ્રિણાસ્ત્રિજીકામયૈઃ ।
પદ્મગુણેન ચ તત્રેણ સિદ્ધં તૈલં જ્વરાન્તક્રુત્ ॥૧૦૪॥
જ્વરો ઉપર અલ્પઅંગ મોટે પદ્મતં તૈલ
લાખ, સંઠ, હળદર, મૂત્રાં, મજીક, સાથ-ખાર અને કંકનો કંદક નાખી છગણી છાશમાં તેક પકવવું, એ પદ્મતં તૈલ કહેવાય છે. આ

નિમ્વદાસ્કપાયં વા હિતં સૌમનસં તથા ।
યવાન્નવિકૃતિઃ સર્પિર્મયં ચ વિપ્રમે હિતમ્ ॥
સમ્પૂજ્યેદ્દ્વિજાનાશ્ચ દેવમીશાન્નમ્નિકામ્ ॥૧૧૬॥

વિપ્રમન્વરોની બીજ ચિકિત્સાઓ

હીંબડો અને દેવદારનો ક્વાથ, અર્ધનો
ક્વાથ, જવવાળો ભાત, ઘી અને મધ પણ—તથા
બ્રાહ્મણોનું, ગાયોનું, સદાશિવનું તથા ચંડીનું
પૂજન કરવું—એ પણ વિપ્રમન્વરો ઉપર ચિકિ-
ત્સારૂપ અને હિતકારી છે.

(આગંતુક જ્વરોની ચિકિત્સાઓ કહીને
વળી વિપ્રમન્વરોની ચિકિત્સાઓ કહી, તેનું
કારણ આ છે, કે ભૂતાભિષંગાદિકથી થયેલા આગં-
તુકજ્વરો પણ ધણું કરીને વિપ્રમન્વરોરૂપ જ હોય
છે, એમ જણાવવાનું છે.) ૧૧૬

ક્ષ્મત્રાતોત્થયોશ્વાપિ જ્વરયોઃ શીતપીડિતમ્ ।
દિહ્યાદુષ્ણેન વર્ગેણ પરશ્ચોષ્ણો વિધિર્હિતઃ ॥
સિધ્ધેત્કોષ્ણૈરારનાલશુકગોમૂત્રમસ્તુમિઃ ।
દિહ્યાત્પલાશૈરથવા સુરસાર્જકશિશુજૈઃ ॥
ક્ષારતૈલેન ચામ્બ્યજ્ઞઃ સશુક્તેન વિધીયતે ।
પાનમારજ્વધાદેશ્વ ક્વથિતસ્ય વિશેષતઃ ।
અવગાંહઃ સુસ્વોષ્ણશ્ચ વાતમ્નક્વાથસંયુતઃ ॥
જિત્વા શીતં ક્રમેરેભિઃ સુસ્વોષ્ણજલસેચિતમ્ ।
ઋવેશ્યૈર્નિકકાર્પાસકૌશેયામ્બરસંવૃતમ્ ॥
શાયયેદ્ ગ્લાનદેહં ચ કાલાગુરુવિભૂષિતમ્ ।
સ્તનાલ્બ્યા રૂપસમ્પન્નાઃ કુશલા નવયૌવનાઃ ॥
મજેયુઃ પ્રમદા ગાત્રૈઃ શીતદૈન્યાપહારિભિઃ ।
શરચ્છશાઙ્ગવદના નીલોત્પલદલેક્ષણાઃ ॥
સ્ફુરિતમૂલતામ્બજ્જલલાટતટશોમનાઃ ।
પ્રલમ્બિવિલસત્કાશ્ચ્યો ત્રિમ્વીફલનિમાધરાઃ ॥
કૃશોદર્યૌઽત્તિવિસ્તીર્ણજઘનોદ્વહનાલસાઃ ।
કુઙ્કુમાગુરુદિગ્ધાઙ્ગયો વનતુલ્લપયોધરાઃ ॥
સુગન્ધિધૂપિતશ્લક્ષ્ણસ્ત્તાંશુકવિભૂષણાઃ ।
ગાઢમાલિજ્જયેયુસ્તં તરું વનલતા ઇવ ॥
ગ્રહાર્દં ચાસ્ય વિજ્ઞાય તાઃ સ્ત્રીસ્પનયેત્પુનઃ ।

તાસામ્બજ્જવરશ્લેપનિવારિત્તિમ્જ્વરમ્ ॥
સોજયેદ્દિતસન્નં ચ તથા સુખમન્નાપુયાત્ ॥૧૧૭॥
આરંભમાં શીતવાળા વિપ્રમન્વરો

ઉપર વિશિષ્ટ ક્રિયા

આ અધ્યાયના ૨૪મા વિપ્રમન્વરો કહ્યા પ્રમાણે
વિપ્રમન્વરવાળો જે માણસ આરંભમાં શીતથી
પીડાતો હોય, તે માણસના શરીર પર ભદ્રદાર
આદિ, સુરસાદિ તથા એલાદિગણનો લેપ કરવો.
સ્વેદન કરવું, એ પણ અત્યંત હિતકારી થાય છે.
ઘઉંના ખાટા આથાનું પાણી, સૌવીરક તથા
દહીંથી કરેલા અને પીપર વગેરેના ચૂર્ણથી
મિશ્ર કરેલા ચોખાના આથાનું પાણી, ગોમૂત્ર
અને દહીંની નીચેના પાણીને ગરમ કરી સહેવાય
તેનાં બનાં રાખી તેથી સિંચન કરવું; અથવા
ખાખરાનાં, ઠાળી તુલસીનાં, તુલસીનાં તથા
સરગવાનાં પાદડાંને વાટી ગરમ કરી તેનો
લેપ કરવો. ક્ષારમાં પકવેલા તેલને સૌવીરક
તથા દહીંથી કરેલા અને પીપર વગેરેના ચૂર્ણથી
મિશ્ર કરેલા ચોખાના આથાના પાણીમાં મિશ્ર
કરી તેનો અભ્યંગ કરવો. આરંભવાદિગણનો
ક્વાથ વિશેષે કરીને પાવો. વાયુને હણનારાં દ્રવ્યોનો
ક્વાથ કરી તેને સહેવાય તેવો ગરમ રાખી ઢાઠીમાં
ભરી તેમાં પ્રવેશ કરાવવો. આ ઉપચારથી
શીતને શાંત કરી સહેવાય તેના ગરમ જળનું
સિંચન કરી, રોગીને પવનવગરના ઘરમાં લઈ
જવો અને પછી બનનાં, કપાસનાં તથા રેશમનાં
વસ્ત્રો પહેરાવી—આઢાડીને સુવડાવવો. જે રોગીનું
શરીર ગ્લાનિ પામ્યું હોય, તે તેના પર કૃષ્ણાગરુનું
લેપન કરીને બચા, પુષ્ટ તથા કઠણ સ્તનોવાળી,
ઉત્તમ રૂપવાળી, ઠામશાસ્ત્રમાં પ્રવીણતા ધરા-
વનારી, નવીન યૌવનવાળી, શરદન્નતુના ચંદ્ર
જેવાં મુખોવાળી, નીલકમળની પાંખડીઆ જેવાં
નેત્રોવાળી, ચલાયમાન થતી ભમરોના વિલાસોથી
શોભતાં લલાટોવાળી, લાંબી સુશોભિત કટિમે-
નાઓવાળી, ઘોલાં જેવા રાતા હોઠવાળી,

મૃતવિદ્યાસમુદિષ્ટૈર્ન્યાવેશનનાદનઃ ।

જયેદ્ભૂતામિપદ્મોત્થં વિજ્ઞાનાઘૈશ્ચ માનસમ્ ॥૧૧૦॥

ભૂતના આવેશથી તથા કામાદિકથી
થયેલા આગંતુકજ્વરોની ચિકિત્સા

ભૂતના આવેશથી જ્વર ઉત્પન્ન થયેા હોય, તો આ અથવા જે ભૂતનિધાત ત્ર કહેવામાં આવશે, તેમાં કક્ષા પ્રમાણે ખાંધી મૂકવાથી, મંત્રેવા સરખ વગેરે છાંટવાથી તથા પ્રહાર દેવાથી તે જ્વર મટાડવો.

કામનાથી, શોકથી, ક્રોધથી કે ભયથી જ્વર ઉત્પન્ન થયેા હોય, તો તેને જ્ઞાનોપદેશ વગેરેથી દૂર કરવો.

(આગતુકજ્વરમાં માણસને લાઘન કરાવવું જ નહિ. જેને કામજ્વર પ્રાપ્ત થયેા હોય, તે સ્ત્રીને સાયકાલે અત્યંત સુગંધી પુષ્પોની શય્યામાં નુવડાવવી અને રાતે તેના પ્રિયની સાથે કીડા કગાવવી ક્રોધથી જ્વર ઉત્પન્ન થયેા હોય, તો પિત્તને ટાળનારી ક્રિયા કરવી અને મહાત્માઓના ઉપદેશો સભળાવવા ક્રોધ અથવા ભયથી થયેલા જ્વરે આશ્વાસન કરવાથી, ઇષ્ટવસ્તુના વાળથી, વાયુતુ શમન કરવાથી અને ઈર્ષ્ય ઉપ-જ્વરનારાં સાધનો કરવાથી શાંત થાય છે ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વર ધિક્કાર ભરેલા વચનો તથા ભય ઉત્પન્ન કરનારા વચનો સભળાવવાથી શાંત થાય છે કામદેવથી ક્રોજ્વરનો નાશ થાય છે, ક્રોધથી કામજ્વરનો નાશ થાય છે અને મનને નિમ્ન કરવાથી કામજ્વર તથા ક્રોધજ્વર—એ અન્નેનો નાશ થાય છે) ૧૧૦

શ્રમણે ચ યુક્તીત ઘૃતામ્બકો રસોદનમ્ ॥૧૧૧॥

શ્રમ કે લોહી વગેરેના ક્ષયથી થયેલા

આગંતુક જ્વરની ચિકિત્સા

શ્રમથી કે રુચિર વગેરેના ક્ષયથી જ્વર ઉત્પન્ન થયેા હોય, તો રાગીના શરીર પર ઘીના અભ્યગ કરીને માંસના ગ્નાવાગોશાન જમાડવો

(દિવમની નિદ્રા પણ કરાવવી) ૧૧૧

અભિગ્રાપામિચરોત્યૌં જગૌં હોમાદિના જયેત્ ॥

અભિશાપ તથા અભિચારથી થયેલા

આગંતુકજ્વરોની ચિકિત્સા

ગુરુ વગેરેના શાપથી કે શત્રુઓએ કહેવા અભિચારપ્રયોગથી જ્વર ઉત્પન્ન થયેા હોય, તો હોમ આદિ ક્રિયાઓથી તેની શાંતિ કરવી ૧૧૨

દાનસ્પત્યયનાતિર્થ્યસ્ત્વાતપ્રહૃષીડજૌં ॥૧૧૩॥

ઉલ્કાપાત તથા સૂર્યાદિ ગ્રહોના

દુષ્ટાચારથી થયેલા જ્વરની ચિકિત્સા

ઉલ્કાપાત વગેરે ઉત્પાતથી કે જન્મસમયમાં તથા વર્ષાદિકમાં સૂર્ય આદિ ગ્રહોના દુષ્ટાચારથી જ્વર ઉત્પન્ન થયેા હોય, તો દાનોથી, સ્વસ્તિ-વાચનોથી તથા અતિથિપૂજનોથી શાંતિ કરવી અભિધાતજ્વરે કુર્યાત્ત્રિયામુખ્યાવિવર્જિતામ્ ।

કપાયમધુરં સ્તિમ્ધા યથાદોષમયાપિ વા ॥૧૧૪॥

અભિધાતથી થતા આગંતુક

જ્વરની ચિકિત્સા

અભિધાતથી જ્વર ઉત્પન્ન થયેા હોય, તો ઉષ્ણતાવગરની કપાય, મધુર તથા સ્તિમ્ધ ક્રિયા કરવી અને દોષો પ્રમાણે પણ ચિકિત્સા કરવી ઓષધીગન્ધવિષજૌં વિષપિત્તપ્રસાધનઃ ।

જયેત્કપાયં ચ હિતં સર્વગન્ધકૃતં તથા ॥૧૧૫॥

ઔષધિના ગંધથી તથા વિષથી થયેલા

આગંતુકજ્વરની ચિકિત્સા

ઔષધિના ગંધથી કે વિષથી જ્વર ઉત્પન્ન થયેા હોય, તો વિષની તથા પિત્તની ચિકિત્સા-ઓથી તે જ્વરની શાંતિ કરવી (કટવાક વિષવીતપ્રસાધનઃ એવું પાકાંતર કહ્યું છે કે જેણે ઝેર પીધું હોય, તે માણસ માટે જે ચિકિત્સાઓ છે, તે ચિકિત્સાઓથી શાંતિ કરવી.) એવાદિગણનાં દ્રવ્યોનો ક્ષાત્ત પણ એ જ્વર ઉપર હિતકારી થાય છે ૧૧૫

કરી હઈ તે કાંજીથી ચોસઠ તોણાભાર તેલ પકવીને તે તેલની અલ્પંગમાં ચોજના કરવી. આ તેલ 'પ્રહ્લાદન તેલ' એ નામથી કહેવાય છે અને તેથી દાહજ્વર દૂર થઈ જાય છે. અથવા ન્યગ્રોધાદિગણુ, કાકાત્યાદિગણુ અને ઉત્પલાદિ-ગણુને વાટીને તેનો લેપ કરવો. એ ત્રણ ગણોના ક્ષાત્ર તથા કાંજીથી પકવેલા સ્નેહોનો અલ્પંગ પણ હિતકારી થાય છે. એ ત્રણ ગણોના હિમ આદિ શીતળ કષાયમાં અવગાહન કરાવવામાં આવે, તો તેથી દાહ શાંત થઈ જાય છે. એ પ્રમાણે અવગાહન કરાવી દાહનો વેગ શાંત થયા પછી, રોગીને અવગાહનની કાઠીમાંથી કાઠી શીતળ જળોતું સિંચન કરીને પછી ચંદનાદિગણુનાં દ્રવ્યોતું અથવા ચંદન વગેરે શીતળ દ્રવ્યોતું લેપન કરવું. જો રોગીનું મન દીન થઈ ગયું હોય, તો આનાંદવાળી ઉત્તમ સ્ત્રીઓની પાસે રોગીને આલિંગન કરાવવું. જ્યોત્સુ સુત્રાણાં પદ્મસ્ત્રો પહેર્યાં હોય એવી, ચંદનના લેપનથી ભીના સ્તનોવાળી, વિચિત્ર કમળોની માળાઓને ધરનારી અને મણિઓના હારોથી શણગારેલી તે સ્ત્રીઓએ, કમળો સરખાં મુખોથી રોગીને સ્પર્શ કરવો અને શીતળ સ્તનોથી તેનું સેવન કરવું. રોગીને કામદેવથી પ્રહર્ષ થયો જણાય, ત્યારે વૈદ્યે તે સ્ત્રીઓને તેની પાસેથી દૂર કરી તાપ્પવી. (મૈથુન કરવા દેવું નહીં. ક્રમ કે મૈથુનથી મોટો અનર્થ થાય છે.) સ્ત્રીઓને દૂર કર્યા પછી રોગીને પિત્તહર અન્ન જમાડવું. આ પ્રમાણે કરવાથી રોગીને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ અધ્યાયના ૮૬મા વિષયમાં પિત્તજ્વર ઉપર જે સંશંભનો કથાં છે તેઓ દેવાં, વિરેચન દેવું અને બીજું પણ જે કાંઈ હિતકારી જણાય તે પણ આ દાહજ્વર ઉપર કરવું.^૧ (પછી શીત આવે તો ઉષ્ણ ક્રિયા કરવી.) ૧૧૮

૧ આ સઘળાં વિધાનો સઘોજ્વરવગરનાં દાહ-જ્વરમાં કરવાં. (હ્રસ્વ)

સુ. ૬૮

નિર્હરેત્પિત્તમેવાદૌ જ્વરેષુ સમવાયિષુ ।
દુર્નિવાસ્તરં તદ્વિ જ્વરાત્તેષુ વિશેષતઃ ॥૧૧૯॥
દોષોના સંસર્ગવાળા જ્વરોમાં અને કોઈ વખતે સન્નિપાતમાં પણ પ્રથમ પિત્તને દૂર કરવાની ખાસ જરૂર

દોષોના પરસ્પર સંસર્ગવાળા, સન્નિપાત-જ્વર સિવાયના જ્વરોમાં અને કોઈ વખતે સન્નિપાતજ્વરમાં પણ પ્રકૃતિ તથા કાળ વગેરે ઉપર ધ્યાન આપીને પ્રથમ પિત્તને જ દૂર કરવું; ક્રમ કે પિત્તને દૂર કરવું અત્યંત મુશ્કેલીભરેલું છે અને જ્વરથી પીડાયેલાઓના પિત્તને દૂર કરવું તો તેથી પણ વધારે મુશ્કેલીભરેલું છે. (સામાન્ય રીતે તો સન્નિપાતજ્વરમાં પ્રથમ આમભૂત કફને જ દૂર કરવો યોગ્ય છે. દેટલાક વૈદ્યો તો 'નિર્હરેત્' ને બદલે 'શમયેત્' એવો પાઠ બોલીને વ્યાખ્યાન આપે છે, કે સન્નિપાતજ્વરોમાં પ્રથમ પિત્તને દૂર ન કરવું, પણ શમન એટલે પ્રકૃતિસ્થાપન તો પ્રથમ જ કરવું જોઈએ; ક્રમ કે અગ્નિનો ઉપધાત કરીને જ જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે અને જ અગ્નિ છે, તે પિત્તનો જ પેટાભાગ છે.) ૧૧૯

છર્દિમૂર્છાપિપાસાદીનવિરોધાજ્વરસ્ય તુ ।

ઉપદ્રવાન્નજયેચ્છાપિ પ્રત્યનીકેન હેતુના ।

વિશેષમપરં ચાત્ર શૂળપદ્રવનાશનમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

જ્વરના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સાપદ્ધતિ

વમન, મૂર્છા તથા તરસ વગેરે જ્વરના ઉપદ્રવોને ચિકિત્સામાં વિરોધ ન આવે, એવી રીતે હેતુવિપરીત આદિ ઔષધોથી મટાડવા. હવે ઉપદ્રવોને નાશ કરનારી ખાસ ચિકિત્સા કહું છું તે સાંભળો. (જે જ્વર સાથે જ વમન આદિ ઉત્પન્ન થયાં હોય, તો તેઓ જ્વરનાં લક્ષણો કહેવાય છે અને જ્વર ઉત્પન્ન થયા પછી વમન આદિ ઉત્પન્ન થયાં હોય, તેઓ ઉપદ્રવો ગણાય છે. જમાં ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થયા હોય, એના રોગને

પાતજા પેટવાળી, અતિવિરતીલાં જઘનસ્થળોના બોજથી ધીમી આવનાળી, ઇમરથી તથા આગરથી વિશ્વ અગોવાળી અને જેઓએ સુગંધી પદાર્થો થી ધૂપેલા ઠોમળ તથા શિશિય વસ્ત્રો તથા તેના જ સુદર અક્ષકાએ પહેર્યા હોય, એવી સુદરીઓના હાથે ચપી કરાવવી તથા શીતતુ અને ચિતતા ઝોશનું હરણુ જરનારા તે પ્રમદાઓનાં ગાત્રોથી ઠોમળ મદન કરાવતુ તથા જેમ બગીચાની લતાઓ વૃક્ષતુ આલિંગન કરે છે તેમ તેવી સ્ત્રીઓની પાસે તે ગોળીતુ દૃઢ આલિંગન કરાવતુ જ્યારે રોગીને ઠામદેવથી પ્રહર્ષ થયો જણાય, ત્યારે વેધે તે સ્ત્રીઓને તેની પાસેથી દૂર કરી નાખવી (મેથુન કરવા દેવું નહીં, કેમ કે મેથુનથી મોટો અનર્થ થાય છે) સ્ત્રીઓનાં અગોના ઉત્તમ આલિંગન કરાવવાથી એ પ્રમાણે શીતજ્વરને ઉતાર્યો પછી તે રોગીને વાયુ તથા કંકુલ હરણુ કરનારો હિતકારી આહાર જમાવવો આ પ્રમાણે કરવાથી રોગીને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. (પછી દાદ થાય, તો શીત ક્રિયા કરવી) ૧૧૭

દાદામિથૂતે તુ ત્રિધિ કુર્યાદાહવિનાશનમ્ ।
 મધુશાનિતયુક્તન નિમ્બપત્રામ્ભમાપિ ચ ।
 દાહજ્વરાત્ મતિમાન્યામપલ્લિપ્રમંચ ચ ॥
 શાઘૌતપ્થતામ્પક્તં દિશ્વાદા યત્નસ્તુભિઃ ।
 કોલામલરમયુક્તઃ શૂર્યાન્યામ્ભમયુતઃ ॥
 અમ્લપિષ્ઠઃ સુગ્રીવૈશ્વ પંચિલાપહૃતસ્તથા ।
 અમ્લપિષ્ઠસ્તુ ગ્રીવૈશ્વ પલાશતર્જ્જદિન્દ્રુ ॥
 ચદરીપહૃતોન્થેન ફેનેનાગ્નિકમ્પ ચ ।
 ત્વિમેન્દ્રે દાહજ્વમૂર્છાઃ પ્રશામ્યન્તિ ચ મરંજઃ ॥
 યસાદર્દુર્યં પિદ્ધા મહિષ્ઠાર્દ્રપલ તથા ।
 અમ્લપ્રમ્થશતોન્મિશ્ર તૈલપ્રમ્થ વિપારયન્ ॥
 ત્વન્નદ્રાદન તૈત્ત જગદાહવિનાશનમ્ ।
 ન્યપ્રોષાદિગ્નો યમ્તુ કારોન્પાદિશ્વ યો ગણ ॥
 ઉપ્પલાદિગ્નો યમ્તુ પિષ્ઠાં તૈ પ્રલેપયન્ ।
 ત્વન્પાપામ્ભમિદાઃ મ્નેહાશામ્યજ્ઞે કિતા ॥

તેપા શીતરૂપાથે ચ દાહાર્તમરગાહયન્ ।
 દાહવેગે ત્વતિક્રાન્તે તસ્માદુદ્ભુત્ય માનસમ્ ॥
 પરિપિચ્યામ્બુભિઃ શીતૈઃ પ્રલિપેચ્છન્દનાદિભિઃ ।
 સાનન્દા દૈનમનસમાશ્નિવ્યુરંગાક્ષનાઃ ॥
 પેલવશ્વોમસંગીતાશ્વન્દનાર્દ્રપયોધરાઃ ।
 વિશ્રત્યોઽન્નજ્જજ્ઞશ્ચિત્રા મળિહારવિમ્બપિતા ॥
 મજ્જેયુસ્તાઃ સ્તનૈઃ શીતૈઃ સ્પૃશન્ત્યોઽમ્બુસ્થૂર્ધુલૈઃ ।
 પ્રહ્લાદં ત્વસ્ય ત્રિજ્ઞાય તાઃ સ્ત્રીપનયેત્પુનઃ ॥
 હિત ચ મોજયેદન્નં તથામોતિ સુલં મહત્ ।
 પિત્તજરોક્તં શ્મન ત્રિરેકોઽન્યદિત્તં ચ યન્ ॥૧૧૮

આરંભમાં દાહવાળા વિપમનર

ઉપર વિશિષ્ટ ક્રિયા

આ અધ્યાયના ૨૪મા અધ્યાયમા કક્ષા પ્રમાણે જ માણસ આરંભમા દાહથી પીડાતો હોય, તેને માટે વેરે નીચે પ્રમાણે દાહને દૂર કરનારો ત્રિધિ કરવો યુક્તિમાન વેરે દાહજ્વરથી પીડાતા રોગીને મન તથા પાકતા ગોળી રાખથી મિત કરેલુ હોખડાના પાદડાતુ જળ પાઈ તુરંત જ વખન કરાવતુ. (વખનથી પણ પિત્ત દૂર થાય છે) રોગીના શરીર પર સો વાર ઘોરેવાળીનો અથ ગ કરવો અને બોરથી, આમળાથી તથા ઘડ નગેરે અણીન ગા ધાન્યોના ધાન્યામ્બથી મિશ્ર કહેવા જનના સાંચવાનો લેપ કરવો આપના પોથીનાં કે બોરડીનાં પાદ ડાને ખાટી કાંછમા વાગી તેઓનો અતિશીતળ લેપ કરવો અથવા આખરાનાં પાદડાઓને ખાટી કાંછમા વાળીને શીતળ લેપ કરવો બોરડીનાં પાદડાનાં દીણતુ તથા અગોના દીણતુ અગ પર લેપન કરવામાં આવે, તો તેથી દાહ, તૂપા તથા મૂર્ચા સર્વથા શાંત થઈ જાય છે આદિ તોવાખાર જન તથા જે તોવાખાર મચ્છને વાટી સો પ્રમ્થ(ચોસઃ તોવાખારતુ) એક પ્ર-થ-એ)નાર ખાટી કાંછમા મિશ્ર

જવરના ઉપદ્રવરૂપ માથાની શૂન્યતાની
ખાસ ચિકિત્સા

કાકાદ્યાદિ જીવનીયવર્ગના ક્વાથ તથા
કટકથી પકવેલા ધીનું નસ્ય દેવામાં આવે, તો
તે નસ્ય જવરના ઉપદ્રવરૂપ માથાની શૂન્યતા
ઉપર હિતકારી થાય છે. ૧૨૬

ચૂર્ણિતત્રિફલાચ્યામાત્રિવૃત્તિપ્પલિસંયુતઃ ॥
સક્ષૌદ્રઃ શર્કરાયુક્તો વિરેકસ્તુ પ્રશસ્યતે ।
પક્વે પિત્તજ્વરે રક્તે ચોર્ધ્વગે વેપથૌ તથા ॥૧૨૭॥
નાક વગેરેમાંથી વહેતા રક્તપિત્તની ચિકિત્સા

ત્રિકૂળા, વરધારો, નસોતર અને પીપરનું
ચૂર્ણ કરી, મધ તથા સાકરથી મિશ્ર કરી તે
વિરેચન દેવામાં આવે, તો તેથી પિત્તજવરના
ઉપદ્રવરૂપ કંપ અને નાક વગેરે જાયા માર્ગથી
વહેતું રક્તપિત્ત નાશ પામે છે. આ વિરેચન
પિત્તજ્વર પાડ્યા પછી હિતકારી થાય છે. ૧૨૭
કફવાતોત્થયોરેવં સ્નેહાભ્યઙ્ગૈર્વિશોધયેત્ ॥૧૨૮॥
કંકજ્વરમાં તથા વાતજ્વરમાં એ ઉપદ્રવો
થયા હોય તો ખાસ ચિકિત્સા

કકથી કે વાયુથી થયેલા જ્વરમાં ઢાઈ
અવયવમાં એ ઉપદ્રવો થયા હોય, તો તે અવ-
યવમાં રહેલા દોષનું સ્નેહના અભ્યંગોથી
શમન કરવું. ૧૨૮

હૃત્તદોષો ભ્રમાર્ત્તસ્તુ લિહ્યાત્ક્ષૌદ્રસિતામયાઃ ॥૧૨૯॥
જ્વરમાં દોષનું હરણ કર્યા પછી ચકરી
આવતી હોય, તો તેની ખાસ ચિકિત્સા

દોષને દૂર કર્યા પછી જ્વરવાળો માણસ
શ્રમથી પીડાતો હોય, તો તેને મધ તથા સાકર-
થી મિશ્ર કરેલું હરડેનું ચૂર્ણ ચટાડવું. ૧૨૯
વાતગ્નમધુરૈર્યોજ્યા નિરૂહા વાતજે જ્વરે ।
વિમજ્જ્ય દોષં પ્રાણં ચ યથાસ્વં ચાનુવાસનમ્ ॥૧૩૦॥

વાતજ્વર ઉપર અસ્તિઓ

જ્વર વાયુથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તો દોષના
અળની તથા રોગીના અળની તપાસ કરીને

વાયુને હણનારા ભદ્રદાઙ આદિ વર્ગથી તથા
કાકાદ્યાદિ મધુર વર્ગથી નિઃહૃષ્તિઓની
યોજના કરવી. દોષ પ્રમાણે અનુવાસનખસ્તિની
પણ યોજના કરવી. ૧૩૦

ઉત્પલાદિકપાયાદ્યાશ્વન્દનોશીરસંયુતાઃ ।
શર્કરામધુરાઃ શીતાઃ પિત્તજ્વરહરા મતાઃ ॥
આમ્રાદીનાં ત્વચં શઙ્ગં ચન્દનામલકોત્પલૈઃ ।
ગૈરિકાજ્જનમજ્જિષ્ઠામૃણાલાન્યથ પન્નકમ્ ॥
શ્લક્ષ્ણપિપ્પં તુ પયસા શર્કરામધુસંયુતમ્ ।
સુપૂતં શીતલં વસ્તિ દહ્યમાનાય દાપયેત્ ।
જ્વરદાહાપહં તેષુ સિદ્ધં ચૈવાનુવાસનમ્ ॥૧૩૧॥

પિત્તજ્વર ઉપર અસ્તિઓ

જ્વર પિત્તથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તો
ઉત્પલાદિગણના, ચંદનના તથા વાળાના સ્વરસા-
દિકવાળી અને સાકરથી મધુર કરેલી શીતળ
નિઃહૃષ્તિઓની યોજના કરવી.

આંખા વગેરે વૃક્ષોની છાલ, શંખ,
રતાંજલિ, આમળાં, નીલકમળ, સોનાગેરુ,
રસવંતી અથવા સુરમો, મજ્જા, કમળના નાળના
તાંતુઓ અને પન્નકાદિને દૂધમાં ખારીક વાટી
સાકર તથા મધ મિશ્ર કરી સારી પેટે વઘ્નથી
ગાળી તેની શીતળ નિઃહૃષ્તિ દેવામાં આવે,
તો તેથી પિત્તજ્વર સંબંધી દાહ નાશ પામે છે.

આંખા વગેરે વૃક્ષોની છાલ આદિ દ્રવ્યો,
કે જોયો ઉપર કહેવામાં આવ્યાં, તેઓના ક્વાથ
તથા કટકથી સિદ્ધ કરેલા સ્નેહની અનુવાસન-
ખસ્તિ દેવામાં આવે, તો તેથી જ્વર સંબંધી
દાહ નાશ પામે છે. ૧૩૧

આરગ્વધગણકવાથાઃ પિપ્પલ્યાદિસમાયુતાઃ ॥
સક્ષૌદ્રા એવ દેયાઃ સ્યુઃ કફજ્વરવિનાશનાઃ ।
કફઞ્નૈરેવ સંસિદ્ધા દ્રવ્યૈશ્ચાપ્યનુવાસનાઃ ॥૧૩૨॥

કંકજ્વર ઉપર અસ્તિઓ

પિપ્પલાદિગણ અને આરગ્વધાદિગણના

૧ આંખા વગેરે વૃક્ષો ન્યગ્રોધાદિગણના પેટામાં
કહેલાં છે તે લેવા.

પણુ વેધે છાડી દ્વેા નહિ. વ્યાધિ શાંત થાય
તો ચાળા ઉપદ્રવેા પણુ શાંત થઈ જાય છે,
મોટે પ્રથમ ચત્તપૂર્વક વ્યાધિ મટાડવેા અને
પછી ઉપદ્રવેા મટાડવા, પણુ જે પ્રવીણુ વેધ
હોય તે તો પ્રથમ ઉપદ્રવને મટાડે છે ઉપદ્રવેા
ધણુ હોય, તો તેઓમાં જે ઉપદ્રવ ઝડપદાર તથા
બળવાન હોય, તેને પ્રથમ મટાડવેા, એવુ પણુ
વચન છે, કે પ્રથમ મૂળ વ્યાધિને મટાડવેા અથવા
તેમાં જે વધારે બળવાન ઉપદ્રવ હોય, તેને મટાડવેા
અથવા વિરોધ ન આવે, એવી રીતે મૂળ વ્યાધિની
તથા ઉપદ્રવની એથી વખતે ચિકિત્સા કરવી. ૧૨૦

મધુકં રજની મુસ્તં દાહિમં ચામ્લવેતસમ્ ।
અજ્ઞનં તિન્તિદીર્ઘં ચ નલદં પત્રમુત્પલમ્ ।
ત્વચં વ્યાગ્રનલ્લં ચૈવ માતુલુક્કરસો મધુ ॥
દિશ્વાદેભિર્જ્વરાત્તસ્ય મધુશુકયુતેઃ શિરઃ ।
શિરોઽભિતાપસંમોહવમિદ્ધિકાપ્રવેષધૂન્ ।
પ્રદેહો નાશયત્વેષ જ્વરિતાનામુપદ્રવાન્ ॥૧૨૧॥
માથાની વેદના વગેરે ઉપદ્રવેાની ચિકિત્સા

ઠીમધ, હળદર, મેથ, દાડમ, અમ્બવેતસ,
ગસવતી, ઢાકમ, જઠામાંસી, તમાલપત્ર, નીલ
કમળ, તજ, વાધનખની કે ચૌરની (૧) ભરમ,
ખિજોરાનો રસ અને મધને કિથુના રસથી
કગ્લા પીપર સહિત મધના આથાના ૧ રસથી
મિશ્ર કરી જ્વરવાળા માણસના માથા પર
લેપ કરવામાં આવે, તો તે લેપથી માથાની વેદના
મૂર્છા, વમન, હેડકી તથા કપ નાશ પામે છે ૧૨૧
મધુકમથ હીવેમુત્પલનિ મધુલિકામ્ ॥
લીંદ્યા ચર્ણાનિ મધુના સર્પિષા ચ જવેદમિમ્ ।
કફપ્રસેકાદ્વિપ્પત્તિદિકાશ્વાસાંશ્વ દારુણાન્ ॥૧૨૨
વમન વગેરે જ્વરના ઉપદ્રવેાની ચિકિત્સા

મહુડાનુ દૂળ, વાળો, નીલકમળો અને રાઈ

૧ પીપરથી મિશ્ર એના મધને નિશુના રસથી
યુક્ત કરી વામણમા નાખી તે વામણને એક મહિના
સુધી ધાન્યના દળનામા રાખી મના જે રમ મિદ્ધ
થાય, તે મધનો આધો ગણવડ છે

કે સરસવતુ ચૂર્ણ કરી મધ તથા ધી સાથે ચટાડ-
વામાં આવે, તો તેથી વમન, હેડનું ઝરણુ, રક્ત-
પિત્ત, હેડકી અને શ્વાસ એટલા જ્વરના ઉપદ્રવેા
દારણુ હોય તો પણુ નાશ પામે છે. ૧૨૨

લિહજ્જ્વરાત્ત્વિક્ષિફર્ણાં વિષ્ણીં ચ મમાધિકામ્ ।
કાસે શ્વાસે ચ મધુના સર્પિષા સ મુહી મવેત્ ૧૨૩

જ્વરના ઉપદ્રવરૂપ ખાંસી તથા

શ્વાસની ચિકિત્સા

નિદ્ધા તથા પીપરના ચૂર્ણને ધીથી તથા
બમણા મધથી મિશ્ર કરી ચટાડવામાં આવે,
તો જ્વરથી પીડાયેલો માણસ ખાંસી તથા
શ્વાસથી યુક્ત થઈ સુખી થાય છે ૧૨૩

વિદારી દાહિમં લોધ્રં વધિત્યં વીજપરકમ્ ।
અમ્ભિઃ પ્રદિશ્વાન્મૃદ્ધાંનં તૃદ્ધાહાર્તસ્ય દેહિનઃ ૧૨૪

જ્વરના ઉપદ્રવરૂપ તરસ તથા દાહની

ચિકિત્સા

વિદારીકદ, દાડમ, લોધર, ઢાક અને
ખિજોરાને વાટી માથા પર લેપ કરવામાં આવે,
તો તેથી જ્વરના ઉપદ્રવરૂપ તરસ તથા દાહ
મટે છે ૧૨૪

દાહિમમ્ય સિતાયાશ્વ દ્રાક્ષામલકયોસ્તથા ॥
વૈરસ્યે ધારયેત્કલ્લં ગણ્યં ચ યથાહિતમ્ ।
ધીરેલુક્તમાધ્વીકમર્પિસ્તેલોળનારિમ્ભિઃ ॥૧૨૫॥
જ્વરના ઉપદ્રવરૂપ મોઠાના વિરસપણાની

ખાસ ચિકિત્સા

દાડમ, દ્રાક્ષ, સાકર તથા આમળાંનો
કદક કરી મોઠામાં રખાવવામાં આવે, તો તેથી
જ્વરના ઉપદ્રવરૂપ મોઠાની વિરસતા મટે છે

ચોગ્યતાને અનુસરી ફૂં, શેરડીનો રમ,
મધ, ધી, તેવ અને ઉષ્ણ જળના ઢાગળા
મોઠામાં રખાવવામાં આવે, તો તેથી પણુ જ્વરના
ઉપદ્રવરૂપ મોઠાની વિરસતા મટે છે. ૧૨૫

શુન્યે મર્મિં હિતં નમ્યં જીવનીયશૃતં ઘૃતમ્ ॥૧૨૬॥

વાયુ કે કફ રહેતાં, તેથી જ્વરની ઉત્પત્તિ
તથા તેનો પ્રતીકાર

એ દૂર કર્યા છતાં વાયુ કે કફ ખાટી રહી
ગયેલ હોય, તો તેઓ જ્વર ઉત્પન્ન કરે છે.
આવા જ્વરમાં વેધે સ્વેદનો તથા અલ્પગ્નનો
પ્રયોગ કરવો. ૧૩૭

घृतं द्वादशरात्रात्तु देयं सर्वज्वरेषु च ।
तेनान्तरेणाशयं स्वं गता दोषा भवन्ति हि ॥૧૩૮
જ્વરવાળા માણસને ક્યારે ધી દેવું ?

સધળા જ્વરોમાં ખાર રાત વીત્યા પછી ધી
દેવું; (જે જ્વરો લંબનથી, હૃદયોદકથી તથા
પાચનોથી પકન થયા હોય, તે સધળા જ્વરોમાં
ખાર રાત વીત્યા પછી ધી દેવું;) કેમ કે એટલો
કાળ થતાં વાત આદિ દોષો પોતપોતાનાં સ્થાનો-
માં પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. (એ કે વાતજ્વરાદિ-
નો પાક આછી મુદતે પણ થાય છે, તો પણ
'સન્નિપાતજ્વરનો પાક ખાર રાતે થાય છે' એમ
જણાવવા માટે ખાર રાતનું અહણ કયું છે.)

धातून्प्रक्षोभयन्दोषो मोक्षकाले बलीयते ।
तेन व्याकुलचित्तस्तु म्रियमाण इवेहते ॥૧૩૯॥

જ્વરથી મુક્ત થવાનું પૂર્વરૂપ

જ્વર જ્યારે છોડી જવાનો થાય છે, ત્યારે
ધાતુઓને અસાયમાન કરતો દોષ ખળવાન જવો
થાય છે અને તેમ થતાં વ્યાકુળ ચિત્તવાળો રોગી
જાણે મરવા તૈયાર થયો હોય, એવી ચેષ્ટાઓ કરે
છે. (દાહ, પસીનો, ભ્રમ, તરસ, કંપ, વિષાદનું
ભેદન, બેભાનપણું, પીડિત અવાજ અને શરીર-
નું અત્યંત દુર્ગંધપણું—એ જ્વરથી મુક્ત થવાનું
પૂર્વરૂપ છે; અર્થાત્ જ્વર છોડી જવાનો હોય,
ત્યારે એ લક્ષણો દેખાય છે. (શંકા—દોષોનો ક્ષય
થયા વિના વ્યાધિની નિવૃત્તિ થતી નથી, માટે
વ્યાધિની નિવૃત્તિના સમયમાં ક્ષીણ થયેલા દોષો
ઉપર કહ્યા પ્રમાણે દાહ આદિ ભૂયંકર રૂપ કેમ
પકડે છે? સમાધાન—કોઈ ક્ષીણ થયા છતાં પણ

પોતાના નાશના સમયમાં પોતાની શક્તિ
દેખાડે છે; જેમ કે તેજ ખૂટી જતાં દીવો ઠરી
જવાની સ્થિતિમાં આવે છે, ત્યારે મોટી જ્વાલા
દેખાડીને ઠરી જાય છે. વાગમટે પણ કહ્યું છે, કે
'ધાતુઓને ક્ષુબ્ધ કરતો દોષ જ્યારે રોગીને
છોડી દેવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે વિક્ષીન થઈ
જવા લાગે છે અને રોગી તે સમયે હાંફે
છે, કણકણે છે, વમન કરે છે, પસીનાવાળો થઈ
જાય છે અને ચેષ્ટારહિત થાય છે.' ત્રણે દોષોથી
થયેલો જ્વર, અંદર વેગવાળો જાંડો જ્વર અને
ધાતુઓમાં રહેલો જ્વર જ્યારે મટવા આવે
છે, ત્યારે તેઓમાં જ ઉપર કહેલાં દાહાદિક
લક્ષણો થાય છે. બીજા પ્રકારના જ્વરો જ્યારે
મટવા આવે છે, ત્યારે તો કેવળ પસીનો જ
જેનામાં આવે છે, એમ સમજવું.) ૧૩૯

लघुत्वं शिरसः कंठमुखमापाण्डु पाकि च ।

क्षवधुश्चान्नकाङ्क्षा च ज्वरमुक्तस्य लक्षणम् ॥૧૪૦॥

જ્વરથી મુક્ત થયેલાંનાં લક્ષણો

જ્યારે રોગી જ્વરથી મુક્ત થાય છે, ત્યારે
શરીર હલકું થઈ જાય છે, ખરજ આવે છે, મોઢું
કાંઠક પાંડું તથા પાકવાળું થઈ જાય છે, છીંક
આવે છે અને અન્ન ખાવાની ઇચ્છા થાય છે.
(અંતરમાં કહ્યું છે કે જ્યારે રોગી જ્વરથી
મુક્ત થાય છે, ત્યારે શરીર હલકું થઈ જાય છે,
કસમ, મોહ તથા તાપ મટી જાય છે, મોઢું પાકે
છે, ઇંદ્રિયો સમર્થ થાય છે, વ્યથા રહેતી નથી,
પસીનો પ્રાપ્ત થાય છે, મન સ્વાભાવિક
સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે, છીંક આવે છે, અન્ન
ખાવાની ઇચ્છા થાય છે અને માથામાં
ખરજ આવે છે.) ૧૪૦

शम्भुक्रोधोद्भवो घोरो बलवर्णाग्निसादकः ।

रोगराट् रोगसंघातो ज्वर इत्युपदिश्यते ॥

વ્યાપિત્વાત્સર્વસ્પર્શાત્કૃચ્છૃત્વાદન્તસમ્મવાત્ ।

અન્તક્રો હોષ મૂતાનાં જ્વર इत्युपदिश्यते ॥૧૪૧॥

કાથોને મધમાં મિશ્ર કરી તેઓની નિષ્ક-
બસ્તિઓ દેવામાં આવે, તો તેઓથી કફજ્વર
નાશ પામે છે.

કફહણનારા ઉપર કહેલા ગણોનાં દ્રવ્યોના
કાથ તથા કટકથી સિદ્ધ કરેલા સ્નેહોની
અનુવાસનબસ્તિઓ દેવામાં આવે, તો તેઓથી
કફજ્વર નાશ પામે છે. ૧૩૨

સંસર્ગં સન્નિપાતે ચ સંસૃષ્ટા ચમ્પયો હિતાઃ ।
મંસુદરેષ્વ મંસુષ્ટા દ્રવ્યથાપ્યનુવાસનાઃ ॥૧૩૩॥

દ્વંદ્વજ્વર તથા સન્નિપાતજ્વર
ઉપર બસ્તિઓ

જે દોષોના સંયોગથી દ્વંદ્વજ્વર ઉત્પન્ન
થયો હોય, તે દોષોને હણનારાં દ્રવ્યોને મિશ્ર
કરી તેઓની નિષ્કબસ્તિઓ દેવામાં આવે, તો
તેઓથી દ્વંદ્વજ્વરના નાશ પામે છે. સન્નિપાત-
જ્વર હોય, તો એક એક દોષને હણનારાં
ત્રણે જાતનાં દ્રવ્યો મિશ્ર કરી તેઓની
નિષ્કબસ્તિઓ દેવી, એ હિતકારી યાય છે.

દ્વંદ્વજ્વર ઉપર તથા સન્નિપાતજ્વર
ઉપર અનુવાસનબસ્તિઓની પણ એ પ્રમાણે જ
ચોખ્ખાઓ કરવી. ૧૩૩

વાતગેગાપહાઃ મર્વે મ્નેહા યે સમ્પર્ગીગ્તાઃ ॥
વિના તૈર્લં ત ઇવ સ્પુર્યોજ્યા માસ્તજે જ્વરે ।
નિશ્ચિલેનોપયોજ્યાથ ત ઇવામ્યજ્ઞનાદિષુ ॥૧૩૪॥
વાતજ્વર ઉપર અનુવાસનબસ્તિમાં
તેલનો નિષેધ અને અભ્યંગાદિકમાં
સર્વ સ્નેહોની સંમતિ

વાયુજન્ય ગેગોને હણનારા જે ચાર સ્નેહો
(ધી, તેલ, ચરબી અને મગ્ગ) વિવેચનપૂર્વક
કહેવામાં આવ્યા છે, તેઓમાં તેલ સિવાય બીજા
સધળા સ્નેહોની વાતજ્વર ઉપર અનુવાસન-
બસ્તિમાં ચોખ્ખા કરવી. ક્રૂર અનુવાસન-
બસ્તિમાં જ તેલનો નિષેધ છે; માટે અભ્યંગા-
દિકમાં તો એ ચારે સ્નેહોનો છૂટો અથવા

મિશ્ર રીતે ઉપયોગ કરવો. ૧૩૪

પૈત્તિકે મધુર્ગમ્તિક્તઃ સિદ્ધં મર્ષિઃ પ્રયુજ્યતે ।
સ્લેષ્મિકે કટુતિક્તચ સંસૃષ્ટાનીતરેષુ ચ ॥૧૩૫॥
પિત્તજ્વરાદિક જ્વરો ઉપર અભ્યંગા-
દિક માટે ખાસ સ્નેહો

પિત્તજ્વર ઉપર સૂચસ્થાનના ૪૨મા
અધ્યાયમાં કહેલા મધુરવર્ગથી તથા નિક્તવર્ગથી
પકવેલા ધીનો અભ્યંગમાં પ્રયોગ કરાવવો.
કફજ્વર ઉપર સૂચસ્થાનના ૪૨મા અધ્યાયમાં
કહેલા કટુવર્ગ તથા નિક્તવર્ગથી પકવેલા ધીનો
અભ્યંગમાં તથા ગીતામાં ઉપયોગ કરાવવો.
(જે કે ધી કફના જેવા જ શુષ્કોવાળું છે, તો પણ
દ્રવ્યોથી થયેલા ખાસ સંસ્કારથી કફજ્વરમાં
પણ ધીનો ઉપયોગ કરાવવાનું કહ્યું છે. કેટલાક
તો કફજ્વરમાં તેલનો ઉપયોગ કરાવવાનું પણ
કહે છે.) દ્વંદ્વજ્વરોમાં જે જે દોષોથી જ્વર
ઉત્પન્ન થયો હોય, તે દોષોને હરનારાં દ્રવ્યોને
મિશ્ર કરી તેથી પકવેલા ધી વગેરે મિશ્ર સ્નેહોનો
ઉપયોગ કરાવવો. સન્નિપાતજ્વરોમાં એકએક
દોષને હરનારાં ત્રણ જાતનાં દ્રવ્યોને મિશ્ર કરી
તેથી પકવેલા ધી વગેરે સ્નેહોનો ઉપયોગ
કરાવવો. ૧૩૫

હતાવશેષે પિત્તં તુ ત્વચ્ચં જનયતિ જગ્મ્ ॥
પિવેદિધુરસં તત્ર શીતં વા શર્મગેદ્રકમ્ ।
..... ॥૧૩૬॥
..... જ્વરની
ઉત્પત્તિ તથા તેનો પ્રતીકાર

જે દૂર કર્યો છતાં પિત્ત કાંઈક બાકી રહી
ગયું હોય, તો તે પિત્ત ત્વચામાં રહીને જ્વર
ઉત્પન્ન કરે છે. આના જ્વરમાં શેરડીનો રસ
પાવો અથવા સાકરનું કટુ જળ પાવું અને
રાતા ચોખ્ખાનો કે સાડી ચોખ્ખાનો ભાત ફંધ
સાથે જમાડવો. ૧૩૬

કફવાતોત્થયોરેવં મ્વેદામ્યજ્ઞો પ્રયોજયેત્ ॥૧૩૭॥

અતિસારની સંપ્રાપ્તિ તથા સામાન્ય રૂપ

રસ, જળ, મૂત્ર, સ્વેદ, મેદ, ક્ષે, પિત્ત અને લોહી વગેરે પ્રવાહી ધાતુઓનો સમૂહ વૃદ્ધિ પામી, અંદરના અગ્નિને મંદ કરી નાખી, વિપ્રાનાબો થઈ, વાયુના બળથી નીચે પ્રેરાઈ, પોતાના સ્વભાવને છોડી, નદીની પેઠે પ્રવાહ રૂપે ગુદામાંથી નીકળે છે, એ ભયંકર વ્યાધિ અતિસાર કહેવાય છે. ૩

एकैकशः सर्वशश्चापि दोषैः

शोकैरान्यः पष्ट आमेन चोक्तः ।

केचित्प्राहुर्नैकरूपप्रकारं

नैवेत्येवं काशिराजस्त्ववोचत् ॥

दोषावस्थास्तस्य नैકપ्रकाराः

काले काले व्याधितस्योद्भवन्ति ॥૪॥

અતિસારની સંખ્યા

એ અતિસાર વાયુથી, પિત્તથી, ક્ષેથી, ત્રણે દોષોથી, શોકથી અને આમથી થયેલો—એ રીતે છ પ્રકારનો કહેવાય છે. કેટલાક આચાર્યોએ એ છ પ્રકારોથી પણ અધિક પ્રકારો (રક્તાતિસારાદિક) કહ્યા છે; પણ ભગવાન ધન્વંતરિએ તો એ છ ભેદ જ રાખીને અધિક ભેદોનો નિષેધ કર્યો છે; કારણ કે જે વધારે પ્રકારો છે, તેઓ અતિસારના ભેદોરૂપ નથી, પણ અતિસારવાળાને દરેક સમયે દોષોની જે અનેક સ્થિતિઓ થાય છે, તેઓરૂપ જ છે. (જે કે ઘણું કરીને સધળા અતિસારોમાં આમનો સંભવ છે, તો પણ છંદા ભેદમાં વધારે આમ હોય છે, તેથી અને તેની ચિકિત્સા પણ ઘણું કરીને આહી ઔષધ વગરની કરવી યોગ્ય છે, તેથી તેને જીદો ગણ્યો છે.) ૪

हृन्नाभिपायूदस्कुक्षितोद-

गात्रावસાदानिलसन्निरोધाः ॥

અતિસારનું પૂર્વરૂપ

અ્યારે અતિસાર થવાનો હોય પ્રથમથી હૃદય, નાભી, ગુદા, પેટ આં વ્યથા, ગાત્રોમાં ગદ્ગદા, પવનનો રોધ અટકાયત, આદરો અને અછર્જુનાં થાય છે. ૫

शूलाचिष्टः सक्तमूत्रोऽन्त्रकूजी

सस्तापानः सन्नकटशूलजङ्घः ।

चर्चो मुञ्चत्यल्पमल्पं सफेनं

रुद्धं व्यावं सानिलं मारुतेन ।

વાયુથી થયેલા અતિસારનું ૬

અતિસાર, વાયુથી થયેલો હોય, અત્યંત નીકળે છે, મૂત્રની અટકાયત પેટમાં આંતરડાંઓનો ગડગડ અવાજ ગુદા બહાર નીકળી જાય છે, કમર, સા પીડીઓ શિથિલ થઈ જાય છે અને વિા થોડી શીણવાળી, રક્ત, શ્યામ વર્ણવ પવનના અવાજવાળી નીકળે છે. ૬

दुर्गन्ध्युष्णं वेगवन्मांसतोय-

प्रख्यं भिन्नं स्विन्नदेहोऽतितीक्ष्ण-

पित्तात्पीतं नीलमालोहितं वा

तृष्णामूर्च्छादाहपाकज्वरार्तः ॥૭॥

પિત્તથી થયેલા અતિસારનું ૮

અતિસાર પિત્તથી થયેલો હોય, તો વળ્યા કરે છે, તરસ લાગે છે, મૂર્છા બળતરા થાય છે, ગુદા પાકી જાય આવે છે અને વિપ્રા દુર્ગંધવાળી, ઊની, ૨ માંસના ઘોણ જેવી, ફાટેલી, માંખ દૂર થઈ જાય એવી અતિ તીક્ષ્ણ, તથ પીળી કે રાતા વર્ણવાળી નીકળે છે.

तन्द्रानिद्रागौरवोत्केशसर्दी

वेगाशङ्खी सष्टविट्कोऽपि भय

જવરની ચિકિત્સામાં કાળજીની જરૂર
જે રોગ સદાશિનના ક્રોધથી ઉત્પન્ન થયેલો,
ધોર, બળ, વર્ણ તથા અશિનો નાશ કરનારો,
રોગોના સમૂહરૂપ અને સધળા રોગોના રાજ
છે, તે 'જ્વર' કહેવાય છે એ મહારોગ સધળા
પ્રાણીઓને પ્રાપ્ત થાય છે, સધળા શરીરમાં
વ્યાપ્ત થાય છે, અત્યંત પીડા કરનારો છે,
અન્ય રોગવાળાને પણ મરણ સમયમાં અવગ્ર્ય
પ્રાપ્ત થઈને મારી નાખનારો છે અને એવા હોવાથી
પ્રાણીઓનો ખરેખર કાળ જ છે, તેથી 'જ્વર'
કહેવાય છે જ્વર આ પ્રમાણે અતિ દુષ્ટ છે, માટે
તેની ચિકિત્સામાં મોટી કાળજીની જરૂર છે ૧૪૧

અધ્યાય ૪૦ મો

અયાતોઽત્તીસારપ્રતિષેધં વ્યાપ્યાસ્મામઃ ।

યયોવાચ મમનાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'અતિસાર
પ્રતિષેધ' એ નામના અવ્યાયનુ તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન વન્
તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

ગુર્વતિસ્લિગ્ધરુષ્ણદ્રવસ્પૂલાતિર્શતિલઃ ।
વિરુદ્ધાધ્યયનાઝીર્ણર્નિર્પમૈથાપિ મોજનૈ ॥
સ્નેહાર્ધરતિયુક્તૈશ્ચ મિથ્યાયુક્તૈર્નિપાદ્રયાત્ ।
શોમાદુષ્ટામ્બુમદ્યાતિપાનાત્સાત્મ્યર્નુર્પર્યાયાન્ ॥
જલાભિગ્મણર્નંગવિવાર્તૈઃ । કૃમિદોષતઃ ।
નૃણા મરત્યર્તમાને લક્ષણ તમ્ય ઋચ્યતે ॥૨॥

અતિસારનાં દૂરનાં નિદાનો

ગુરભોજનથી (જે ભોજન માવાથી અથવા
સરકારથી ભાટેપણવાગુ રાગ તે ગુરભોજન
કહેવાય છે), અતિ નિન્નગ ભોજનથી, અતિ રક્ત

ભોજનથી, અતિ હૃણ ભોજનથી, અતિ પ્રવાહી
ભોજનથી, અતિ સ્તૂત ભોજનથી (ખરાખર નહી
દળાયેલા ઘડ વગેરે વાન્યોના ભોજનથી), અતિ
શીતળ ભોજનથી, વિરુદ્ધ ભોજનથી (દૂધ અને
માછલા ઇત્યાદિ મિશ્ર પદાર્થોનું ભોજન વિરુદ્ધ
ભોજન કહેવાય છે), અછૂર્ણમા ભોજન કરવાથી,
સમયવગર ભોજન કરવાથી, સ્નેહન તથા
સ્વેદન આદિ ક્રિયાઓના અતિયોગ થવાથી, એ
ક્રિયાઓના વિવિરહિત પ્રયોગ કરવાથી, ત્રિપથી,
ભયથી, શોકથી, દુષ્ટ ગળ અત્યંત પીતાથી,
મદિરાનું અત્યંત પાન કરવાથી, પ્રવૃત્તિ વિરુદ્ધ
તથા જતુ વિરુદ્ધ આહાર આદિથી, મૂત તથા
વિદા આદિની હાજતને બગાડનારો ટેકવા
થી, ગળમાં અત્યંત રમવાથી અને પકના
શયના દુષ્ટ થયેલા ટૂંમિઓથી માણસોને અતિ-
સાર થાય છે, કે જેનું લક્ષણ કહેવામાં આનશે
(એ ગુરભોજન આદિ જે કદમાં, તેઓ સભવને
અનુમરી વાયુ વગેરે દોષોને બગાડવાના કારણો
થાય છે અને તેઓથી બગડેલા વાયુ વગેરે દોષો,
અતિસારના પાસેના નિદાનોરૂપ થાય છે.
'પોતાના કારણોથી દુષ્ટ થયેલા વાયુ આદિથી
અતિસાર થાય છે' એટલું જ કહેતું જોએ,
છતા ગુરભોજન વગેરે કારણો નામ આપીને
કદમાં, તેનું કારણ આ છે, કે ગુરભોજન વગેરે
કારણોથી જ દૂષિત થયેલા વાયુ આદિ દોષો ધણું
ઠરીને અતિસાર ઉત્પન્ન કરે છે, પણ લઘન,
તરસ, ક્રોધ, અભિધાત, દહી કે અથાણા વગેરે
પદાર્થોથી દોષેલા દોષો અતિસાર ઉત્પન્ન
કરતા નથી, એમ બતાવવાનું છે બીજા સ્થગોમાં
પણ અ્યા અ્યા દૂનના નિદાનો કહેવામાં આવ્યા
છે, ત્યાં પણ એ પ્રમાણે જ સમજતું) ૨

સમ્યમ્પા ઘાતુરન્ત. કૃષ્ણાનુ

વર્ષોમિથો માર્ત્તેન પ્રણુત ૧

શુદ્ધોઽત્તીરાણુ મરત્યેવ યમ્મા

આર્ધિ ઘોર ત ત્વતીનાગમાદુ. ॥૩॥

૧ ગળની પેદ વહેતા પાનમાં જા ના અને તેના
પ્રમાણને રૂપ પ્રવાહિત વગેરે રોગોના નિદાનો સંગ્રાહિ
લક્ષણ તથા ચિકિત્સા વગેરેના નિષ્પણ વિનો

વિષ્ટા જે ઉપર કહેલાં ચિહ્નોથી વિપરીત ચિહ્નોવાળી હોય—એટલે પાણીમાં નાખતાં ડૂબતી ન હોય, બહુ દુર્ગંધવાળી ન હોય, વિશેષે કરી ચીકણી ન હોય, જથ્થાબંધ નીકળતી હોય અને દોષોથી અત્યંત દૂષિત ન હોય, તો તેને પકવ સમજવી. (કફના સંસર્ગવાળી વિષ્ટા પકવ હોય, તો પણ પાણીમાં ડૂબી જાય છે; માટે તેના પકવપણાની પરીક્ષા થોડી દુર્ગંધ વગેરે બીજાં લક્ષણો ઉપરથી કરી લેવી.) ૧૨

સર્પિમંદોવેસવારામ્બુતૈલ-

માજક્ષીરક્ષૌદ્રરૂપં સ્વેદ્યત્ ।

મજ્જિષ્ઠામં મસ્તુલ્લઙ્ગોપમં વા

વિસં શીતં પ્રેતગન્ધ્યજ્જનામમ્ ॥

રાજીમદ્વા ચન્દ્રકૈઃ સન્તતં વા

પૂયપ્રસ્ત્યં કર્દમામં તથોળ્લમ્ ।

હન્યાદેતદ્યત્પ્રતીપં ભવેચ

ક્ષીળં હન્યુથોપસર્ગાઃ પ્રભૂતાઃ ॥

અસંવૃતગુદં ક્ષીળં દુરાત્માનમુપદ્રુતમ્ ।

ગુદે પક્વે ગતોન્માણમતીસારકિળં ત્યજેત્ ॥૧૩॥

અસાધ્ય અતિસારનાં લક્ષણો

જે વિષ્ટા ધીવાળા કે મેદવાળા જળ જેવી, માંસના વેશવારના પાણી જેવી; તેજ જેવી, બકરીના દૂધ જેવી, મધ જેવી, મજ્જા જેવા વર્ણવાળી, માથાના મગજ જેવી, કાચા માંસના જેવા ગંધવાળી, ટાઢી, સડેલા શળતા જેવા ગંધવાળી, આંજણ જેવા વર્ણવાળી, રેખાઓવાળી અથવા મોરપીંછના જેવા ચાંદલાઓવાળી, પરુ જેવી, કાદવ જેવા વર્ણવાળી, ઘણી ઉષ્ણતાવાળી કે દોષનાં ચિહ્નોથી વિપરીત ચિહ્નોવાળી સવતી હોય, તો તે અતિસાર રોગીને મારી નાખે છે. રોગી ક્ષીણ થઈ ગયો હોય અને સોજો, શૂળ, જર, તરસ, ક્ષાસ, ખાંસી, અરચિ, ઊલટી, હેડધી તથા મૂર્છા—એ ઉપદ્રવો ઘણા હોય, તો પણ રોગી મરી જાય છે. અતિસારવાળો જે માણસ

શુદ્ધાને બીડી શકતો ન હોય, બળરહિત થયો હોય, અજિતેન્દ્રિય હોય, શૂળ વગેરેથી ઉપદ્રવ પામેલો હોય અને શુદ્ધાને પકવનારું પિત્ત વિઘ્નમાન છતાં ટાઢાં ગાત્રોવાળો અથવા જઠરાગ્નિ વગરનો થઈ ગયો હોય, તેને વેદો છોડી દેવો. ૧૩

શરીરિણામતીસારઃ સંભૂતો યેન કેનચિત્ ।

દોષાણામેવ લિઙ્ગાનિ કદાચિન્નાવિતર્ક્તે ॥

સ્નેહાજીર્ણનિમિત્તસ્તુ વહુશૂલઃ પ્રવાહિકઃ ।

વિમ્બચિકાનિમિત્તસ્તુ ચાન્યોઽજીર્ણનિમિત્તજઃ ॥

વિપાર્શઃકૃમિસમ્ભૂતો યથાસ્વં દોષલક્ષણઃ ॥૧૪॥

અતિસાર છથી વધુ ન કહવવા

પ્રાણીઓને અતિસાર ગમે તે કારણથી ઉત્પન્ન થયો હોય, તો પણ તે અતિસાર દોષોનાં ચિહ્નોથી રહિત કદી હોતો નથી. સ્નેહના અછળુંથી ઉત્પન્ન થયેલો, ઘણાં શૂળવાળો, પ્રવાહિકા કે જેતું લક્ષણ આ અધ્યાયના ૨૪મા વિષયમાં કહેવામાં આવશે તેવાળો, વિષચિકા- (કાલેરા)થી તથા અત્તના અછળુંથી, વિષથી, અરશથી અને કૃમિઓથી ઉત્પન્ન થયેલો અતિસાર વગેરે ઘણાઘણા પ્રકારના અતિસારો થાય છે; પણ તેઓ સઘળા પોતપોતાના સંલગ્ન પ્રમાણે તે તે દોષોનાં લક્ષણોવાળા જ હોય છે. (આ વિષય અગિયારમા વિષય પછી દાખલ કર્યો હોય, તો વધારે ઠીક લાગે એમ છે.) ૧૪

આમપક્વક્રમં હિત્વા નાતિસારે ક્રિયા યતઃ ।

અતઃ સર્વાતિસારાસ્તુ જ્ઞેયાઃ પક્વામલક્ષણેઃ ॥૧૫॥

સઘળા અતિસારોમાં વિષ્ટાનું આમપણું

તથા પકવપણું જણવાની જરૂર

આમ તથા પકવના ક્રમને છોડી દઈને અતિસારમાં ચિકિત્સા બની શકતી જ નથી; માટે આ અધ્યાયના ૧૨મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે આમ તથા પકવનાં લક્ષણો ઉપરથી વેદોએ અતિસારોનું આમપણું તથા પકવપણું જણવી લેવું અને તે પછી ચિકિત્સા કરવી. ૧૫

કક્ષી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ
અતિસાર, કક્ષી થયેલા હોય, તો તદ્રા
તથા નિદ્રા આવ્યા કરે છે, ગરીર ભાગે થાય
છે, મોળ તથા ઊખકા આવ્યા કરે છે, ઝાડે
જમાવ્યા છતાં વારવાર હાજતની શકા રહ્યા
કરે છે, અત્ર ઉપર દ્રેષ થાય છે, રૂવાડાં ઊમાં
થઈ જાય છે અને નિદ્રા સફેદ, ઘાટી, કકવાળી
તથા અવાજવગરની નીકળે છે. ૮

તન્દ્રાવુક્તો મોહમાદામ્પશોષી
વર્ચઃ કુર્ચાન્નૈરુગ્મણ તૂર્પાર્ણઃ ।
સર્વોદ્ભૂતઃ સર્વેલિહ્નોપપત્તિઃ
કૃન્દુશ્ચાયં ચાલત્તદ્રેષ્પમાધ્યઃ ॥૧૧॥
ત્રણે દોષોથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ
અને તે કષ્ટસાધ્ય તથા અસાધ્ય
અતિસાર ત્રણે દોષોથી થયેલા હોય, તો
તદ્રા, મોહ, ઝ્યાન, મોહાનુ સુકાનુ, તરસની
પીડા થાય, સર્વ દોષોના વર્ણોવાળી નિદ્રા નીકળે
અને ઉપર કહેલા મર્જ દોષોનાં ચિહ્ન દેખાય
છે આ અતિસાર (સન્નિપાતાતિસાર) અતિકષ્ટ
માધ્ય છે અને બાળક કે વૃદ્ધને થયો હોય, તો
અસાધ્ય છે ૯

તૈસ્તૈર્માર્ચિઃ શોચતોઽપ્વાશનમ્પ
શાપ્ષો વેગઃ પક્તિમાવિધ્ય જન્તોઃ ।
કોષ્ઠં ગત્વા ધોમયેત્તસ્ય રક્તં
તચ્ચાધ્મતાત્ક્રાનન્તીપકાશમ્ ॥
ઝર્ગોમિશ્રં નિષ્પુરીપં સગન્ધં
નિર્ગન્ધં વા સાર્યેતે તેન કોષ્ઠાન્ ॥
શોકોત્પન્નો દુધિકિલ્ત્યોગતિમાર્ગં
ગેમો વૈલેઃ કષ્ટ એવ પ્રદિષ્ટઃ ॥૧૦॥
ગ્રાકક્ષી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ
અને કષ્ટમાધ્યતા

બંધુઓના તથા ધનના ક્ષય આદિ તે તે
કારણોથી શોક ઉત્પન્ન થતાં દેહની ગરમીની
વરાગરૂપ આંસુ, વેગથી કાઢામાં જઈ જડગંજિની

પાકશક્તિને મંદ કરી નાખી, એ અગ્નિની મદ
તાને ક્ષીણે યોડું જમી શકતા તે માણસના
લોહીને તેના (લોહીના) સ્થાનકમાંથી ચલાયમાન
કરે છે, એ ચલાયમાન થયેલુ લોહી, ગુદારૂપ
માર્ગથી વિદ્યવાણું અને ગંધવાણું અથવા વિદ્ય-
વગરનું અને ગંધવગરનું અણોઠી જેવું મનું
નીકળે છે, એ શોકથી થયેલા અતિસાર કહેવાય
છે આ શોકાતિસાર ચિકિત્સા કરવામાં અત્યંત
મુશ્કેલીભર્યો છે કારણકે શોક ટાળ્યા વિના એકલા
ઓષધથી તેનો પ્રતિકાર બની શકતો નથી. આ
કારણોથી વેધો શોકાતિસારને અતિકષ્ટસાધ્ય
કહે છે. (આ અતિસાર આગતુક ગણાય અને
તેથી સમજાવ્યું આદિ સધળા આગતુક અતિ-
માત્રાનુ ઉપલક્ષણ છે, એમ સમજવું) ૧૦

જામાર્જીણઃ પ્રદ્રુતાઃ ક્ષોમયન્તઃ
કોષ્ઠં દોષાઃ સંપ્રદુષ્ટાઃ સમક્તમ્ ॥
નાનાવર્ણ નૈરુદઃ સારસ્યન્તિ
કૃચ્છ્રાજન્તોઃ પથ્થમેનં વદન્તિ ॥૧૧॥
આમથી થયેલા અતિસારનું લક્ષણ
આમ નામના બહુ અછૂર્ણથી ચલાયમાન
થયેલા અને કાઢામાં અત્રમહિન મળને ક્ષોભાવતા
દુષ્ઠ થયેલા દોષો, અનેકવાર અનેક વર્ણોનાળા
અને અત્રની કણીઓવાળા કાઢાને ગુદાથી નદેવ-
ડાવે છે અને તે ઝાડા અતિ કષ્ટથી નીકળે છે,
એ અતિસારને આમથી થયેલા છઠ્ઠો કહે છે ૧૧
મંસુદમેભિદાયૈસ્તુ ન્યસ્તમપ્સવસીદતિ ।
પુરીપં મૃશદુર્ગન્ધં વિચ્છિન્નં ચામસંજિતમ્ ॥
પ્તાન્યેસ તુ લિહ્નાનિ વિપરીતાનિ સ્યસ્ય તુ ।
લાઘવં ચ મનુષ્યસ્ય તમ્પ વચ્ચં વિનિર્દિશ્નુ ॥૧૨॥

આમ તથા પચનનાં લક્ષણો
નિદ્રા એ અતિ પ્રબળ દોષોના સર્ગવાળી,
પાણીમાં નાખતાં ફૂળી જતી, અત્યંત દુર્ગંધવાળી,
ચીકણી અને થોડીથોડી નીકળ્યા કરતી દોષ,
તો તેને આમ (કાચી સમજવી).

(ઝાડાની અટકાયત કરાવનારું) ઔષધ દેવું નહિ; ઠમ કે એના દોષોને જે શરૂઆતમાં અટકાવવામાં આવે, તો તે દોષો ખરલતું દરદ, પાંદુરોગ, આદરો, પ્રમેહ, ઢાદ, ઉદરરોગો, જ્વર, સોજા, ગુદમ, ગ્રહણી, અરશો, શૂળ, અલસક તથા હૃદયહને ઉત્પન્ન કરે છે.

જે માણસને ઘણા કષ્ટથી શૂળવાળો થોડો-થોડો ઝાડો થતો હોય, તે માણસના એકઠા થયેલા દોષોને હરડેના પ્રયોગથી પાડી નાખવા. (શૂળ કરનારા જમા થયેલા દોષો, વિરેચનથી પડી જાય છે; માટે અતિસારમાં પણ વિરેચનનો પ્રયોગ કરવા કહ્યું છે.)

જે માણસને અત્યંત પાતળો ઘણો ઝાડો-થતો હોય, તે માણસને પ્રથમ વમન કરાવવું અને પછી લંધન તથા પાચનરૂપ ચિકિત્સા કરવી.

જે માણસને શૂળવાળો થોડોથોડો ઝાડો અટકીને થતો હોય, તે માણસને સહેજ ગરમ કરેલા હરડે તથા પીપરના કટકોથી વિરેચન દેવું.

આમમાં પ્રથમ લંધન કરાવવું યોગ્ય છે, પણ શરીર લંધન કરવામાં સમર્થ ન હોય, તો પ્રથમથી જ પાચન દેવું યોગ્ય છે. હવે આમનો નાશ કરનારા વીસ પાચન યોગો કહીએ છીએ.

દેવદાર, વજ, મોથ, સૂંઠ, અતિવિષ્ અને હરડે-એ યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૧)

ઘેંદ્રજવ, અતિવિષ્, હિંગ, સંચળ, વજ અને હરડે-એ યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૨)

હરડે, ધાણા, મોથ, વાળો અને બીલું-એ યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૩)

મોથ, ખડસલિયો, સૂંઠ, વજ, અતિવિષ્ અને હરડે-એ યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૪)

હરડે, અતિવિષ્, હિંગ, વજ અને સંચળ-એ યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૫)

ચિત્રક, પીપરીમૂળ, વજ અને કડુ-એ યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૬)

કાળીપાક, ઘેંદ્રજવ, હરડે અને સૂંઠ-એ

યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૭)

મૂર્વા, ચિત્રક, કાળીપાક, સૂંઠ, મરી, પીપર અને ગજપીપર-એ યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૮)

સફેદ સરસવ, દેવદાર, શતાવરી અને કડુ-એ યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૯)

એલચી, પદાણી લોધર, કડ, હળદર, દારુહળદર અને ઘેંદ્રજવ-એ યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૧૦)

કાકડાશીંગી, તજ, એલચી, નાવડિંગ અને ઘેંદ્રજવ-એ યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૧૧)

ખાંદો, વેલતરુ અથવા આસોપાલવ, જીભી ભોરિંગડી, બેઠી ભોરિંગડી, જંગલી અડદના અને જંગલી મગના છોડ-એ યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૧૨)

એરંડાની, દીંબરુની, દાડમની, ઘેંદ્રજવના ઝાડની (કડાછાલ) અને ખીજડાની છાલ-એ યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૧૩)

કાળીપાક, તેજળજ, મોથ, પીપર અને ઘેંદ્રજવ-એ યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૧૪)

પટોલ, અજમો, બીલું, હળદર, દારુહળદર તથા દેવદાર-એ યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૧૫)

નાવડિંગ, હરડે, કાળીપાક, સૂંઠ, મોથ અને વજ-એ યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૧૬)

વજ, ઘેંદ્રજવ, સિંધવ અને કડુ-એ યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૧૭)

હિંગ, ઘેંદ્રજવ, વજ અને કાચું બીલું-એ યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૧૮)

સૂંઠ, અતિવિષ્, મોથ, પીપર અને ઘેંદ્રજવ-એ યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૧૯)

સૂંઠ, અતિવિષ્ અને મોથ-એ યોગથી આમાતિસાર મટે છે. (૨૦)

આ જે વીસ યોગો કહ્યા, તેઓનાં ચૂર્ણો ધાન્યામ્લ અથવા જિતું પાણી અથવા મદ્ય સાથે પાવાં અથવા જળમાં તેઓના ક્ષાથો કરી તે

તત્ત્વલ્હનમેવાદૌ પૂર્વસ્થેષુ દેહિનામ્ ।
 તતઃ પાચનસંયુક્તો યનાગ્નાદિદ્ધમો હિતઃ ॥
 યથા વામયિત્વા તુ શ્લઞ્ઞમાનનિષીઢિતમ્ ।
 પિપ્પલીસૈન્ધવામ્ભોમિર્લઘ્વનાથૈરુપાચરેત્ ॥
 માર્ય ચ ઝમનસ્પાન્તે પ્રાયશો લઘુભોજનમ્ ।
 સ્વડયુપયનાગપ્થ પિપ્પલ્યાથેય યોજયેત્ ॥
 અનેન વિધિના ચામેં યસ્ય વૈ નોપશામ્યતિ ।
 હરિદ્રાદિં વચાદિં વા પિવેત્પ્રાતઃ સ માનસઃ ॥
 આમાતિસારિણાં કાર્યં નાદૌ સર્જ્જહણં નૃણામ્ ।
 તેષાં દોષા ચિન્નદ્વાઃ પ્રાગ્જનયન્ત્યામયાનિમાન્ ॥
 ગ્રીહપાણ્ડાઢ્રામયાનાહમેદકુષ્ઠોદરસ્પરાન્ ।
 શોકગુલ્મગ્રહણ્યશઃશ્લઞ્ઞાલમન્દુહાન્ ।
 મશૂલં વદ્વશઃ કુચ્છશ્ચાદિવદ્ધં યોઽતિસાર્યતે ॥
 દોષાન્સન્નિચિતાંસ્તસ્ય પથ્યાભિઃ સંપ્રત્યયેત્ ।
 યોઽતિત્રયં પ્રભૂત ચ પુરીષમતિસાર્યતે ॥
 તસ્યાદૌ ઝમનં કુર્યાત્પથ્યાશ્લઘ્વનપાચનમ્ ।
 સ્તોત્રં સ્તોત્રં ચિન્નદૈં ના સજ્જલં યોઽતિસાર્યતે ॥
 અમયાપિપ્પલીકલરૈઃ સુગ્ધોષ્ઠૈસ્ત નિરેચયન્ ।
 આમે ચ લઘ્વનં ઝમનમાદૌ પાચનમેવ ના ॥
 યોગાશ્ચાત્ર પ્રસ્થપન્તે ત્વામાતીસાગ્નાશનાઃ ।
 દેનદ્રાશ્વચામુસ્તાનાગસાતિત્રિપામયાઃ ॥
 કલ્પિત્તિત્રિપાદિદ્ધુસૌત્રર્ચલચામયાઃ ।
 અમયા ધાન્વનં મુક્ત ગાલમ્ ચિરંમેવ ચ ॥
 મુક્તં પર્પટનં કુષ્ઠી ત્વા સાતિત્રિપામયા ।
 અમયાતિત્રિપા દિદ્ધુ ત્વા સૌત્રર્ચલં તથા ॥
 ચિન્નકં પિપ્પલીમ્લ વચા કટુરોહિણી)
 પાઠા વત્સકઋજીજાનિ હરીતકી મહૌષધમ્ ॥
 મૂર્ખાં નિર્દેહનીં પાઠા ઔષ્ણં ગનપિપ્પલી ।
 સિદ્ધાર્થસા મદ્રદાન્ શતાહ્વા સ્ટુરોહિણી ॥
 ણલા સાનરમ્ કુષ્ઠ હરિદ્રે કૌટજા યસાઃ ।
 મેષગૃહ્ણી ત્વગેલા ચ કૃમિશ્ચં કૃષ્ણાણિ ચ ॥
 શ્નાદનીં વીગત્કૃત્તૃહત્યૌ કે સહે તથા ।
 ણેળ્ટી ત્વચ્ચ તેન્દુકી ટાડિમી કૌટજી કૃમી ॥
 પાઠા તેજોવતી મુક્તં પિપ્પલી કૌટજં ફલમ્ ।

પટોલં દીપ્પકો વિલ્વં હરિદ્રે દેવદારુ ચ ॥
 વિડઙ્ગમમયા પાઠા શૃઙ્ગવેરં ધન ત્વા ।
 વચા વત્સકઋજીજાનિ સૈન્ધવં કટુરોહિણી ॥
 દિદ્ધુ વત્સકઋજીજાનિ વચા વિલ્વશ્લઞ્ઞાડુ ચ ।
 નાગરાતિત્રિપે મુક્તં પિપ્પલ્યો ગાત્સરં ફલમ્ ॥
 મહૌષધં પ્રતિત્રિપા મુક્તં ચેત્યામપાચનાઃ ।
 પ્રયોજ્યા વિશતિર્યોગાઃ શ્લોકાર્દ્ધનિહિતામ્ત્રિવે ॥
 ધાન્વામ્લોષ્ણામ્ભુમવાના પિવેદન્યતમેન વા ।
 નિષ્કવાયાન્ના પિરેદેપા મુલોષ્ણાન્સામ્ભુસાધિતાન્ ॥
 નિચિલેનોપદિષ્ટોઽયં વિધિરામોપશાન્તયે ॥૧૬॥

અતિસારમાં આમની સામાન્ય ચિકિત્સા
 આણુસને અતિસારના પૂર્વરૂપો કેપાય
 કે પ્રથમ તુરત જ લઘન કરાવતુ અને તે પછી
 પાચનો (પકનનારા યોગો)થી મિશ્ર કરેલા રાખ
 તથા ઓસામણ આદિ પાનારૂપ ચિકિત્સા કરવી,
 એ હિનકારી થાય છે (અતિમારમાં લગભગ
 આમ હોય છે)

આણુસ અતિસારમાં શૂન તથા આક-
 રાથી પીડાતો રોગ, તે તેને પીપરથી મિશ્ર
 કરેના તે વચના જળથી વખત કરાવીને લઘન,
 સ્વેદન તથા ઉષ્ણજળપાન આદિ ચિકિત્સા કરવી.
 ઘણુ કરી વખતને અતે ખડખૂસ તથા રાખરૂપ
 હવકુ ભોજન કરાવતુ અને તે ખડખૂસ તથા
 રાખમા પિપ્પળાદિગણુની જ યોગના કરવી
 (ખડખૂસ તથા રામના લક્ષણો મૂરસ્થાનના
 ૧૬મા અધ્યાયના ૨૨૫ તથા ૨૨૬મા વિષયોમા
 જુઓ અતિસારનાળાઓને ભોજનમાં પ્રનાદીનો
 ને નિષેધ છે, તે એકવા પ્રનાદીનો જ છે, પણ
 સસ્કાર આપેના પ્રનાદીનો તથી એમ આ
 ઉપરથી સમજાય છે)

આ ત્રિધી ને આણુમતુ આમ શાત
 ન થાય, તે આણુસને પ્રમાતમા હરિદ્રાદિ અથવા
 વચાદિગણુ પિત્તકાવે

આમાતિસારનાળા આણુસને પ્રથમ અમદણુ

તથા ધી પાવામાં આવે, તો તેથી આમાતિસાર મટે છે.

વાયુ તથા કફથી થયેલા આમાતિસારની આ સપળી ખાસ ચિકિત્સા કહેવામાં આવી. ૧૭
તીક્ષ્ણોષ્ણવર્જ્યમેનં તુ વિદધ્યાત્પિત્તજે મિષક્ ।
યથોક્તમુપવાસાન્તે યવાગ્શ્ચ પ્રશસ્યતે ॥

વલયોરંશુમત્યાં ચ શ્વદંટ્યાૃહતીષુ ચ ।
શતાવર્યાં ચ સંસિદ્ધા સુશીતા મધુસંયુતા ॥
મુદ્દાદિષુ ચ યૃપાઃ સ્યુર્દીપનીયૈઃ સુસંસ્કૃતાઃ ।
મૃદુભિર્દીપનૈસ્તિક્તૈર્દ્રવ્યૈઃ સ્યાદામપાચનમ્ ॥
હરિદ્રાતિવિપાપાઠાવત્સવીજરસાજ્ઞનમ્ ।

રસાજ્ઞનં હરિદ્રે દ્વે વીજા નિકુટજસ્ય ચ ।
પાઠા ગુહ્ચી ભૂનિમ્વસ્તથૈવ કદુરોહિણી ॥
ઐતૈઃ શ્લોકાર્દ્ધનિર્દિષ્ટૈઃ ક્વાથાઃ સ્યુઃ પિત્તપાચનાઃ

મુસ્તં કુટજવીજાનિ ભૂનિમ્વં સરસાજ્ઞનમ્ ॥
દાર્વી દુરલભા ત્રિલ્વં ચાલકં રક્તચન્દનમ્ ॥
ચન્દનં ચાલકં મુસ્તં ભૂનિમ્વં સદુરલભમ્ ॥
મૃણાલં ચન્દનં રોષ્રં નાગરં નીલમુત્પલમ્ ॥

પાઠા મુસ્તં હરિદ્રે દ્વૈ પિપ્પલી કૌટજં ફલમ્ ॥
ફલત્વચં વત્સકસ્ય શૃઙ્ગવેરષ્ટતે વચા ।

પટેતેઽભિહિતા યોગાઃ પિત્તાતીસારનાશનાઃ ॥
ત્રિલ્વશક્રચવામ્ભોદવાલકાતિવિપાકૃતઃ ।
કપાયો હ્રન્ત્યતીસારં સામં પિત્તસમુદ્ભવમ્ ॥

મધુકોત્પલત્રિલ્વામ્રહીવેરોશીરનાગરૈઃ ।
કૃતઃ ક્વાથો મધુયુતઃ પિત્તાતીસારનાશનઃ ॥૧૮॥
પિત્તથી થયેલા આમાતિસારની ચિકિત્સા

એ આમાનિસાર પિત્તથી થયેલા હોય, તો ઉપર કહેલા વિધિમાંથી તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ પદાર્થો કાઢી નાખીને બાકી સર્વ વિધિની યોજના કરવી. પ્રથમ ઉપવાસ કરાવેલ હોય,

ત્યારે ઉપવાસને અંતે બળદાણા, સહદેવી, શાલિપર્ણી, ગોખરુ, બાલી ભોરિંગડી અને શતાવરીથી સિદ્ધ કરેલી તથા મધથી મિશ્ર કરેલી શીતળ રાખ દેવી એ ઉત્તમ છે; તેમ જ

રાખને બદલે ગળો વગેરે દીપનીય દ્રવ્યોથી સંસ્કાર આપેલાં મગ વગેરેના આસામણા દેવાં, એ પણ ઉત્તમ છે.

પિત્તથી થયેલા આમાતિસારમાં મૃદુતાવાળાં દીપનીય તથા તિક્તદ્રવ્યોથી આમને પકવવું.

હળદર, અતિવિષ્ણ, કાળીપાડ, ઇંદ્રજવ અને રસવંતીનો ક્વાથ પાવામાં આવે, તો તેથી પિત્તકૃત આમાતિપ્રારંભ પાચન થાય છે.

રસવંતી, હળદર, દારુહળદર અને ઇંદ્રજવનો ક્વાથ પાવામાં આવે, તો તેથી પિત્તકૃત આમાતિસારનું પાચન થાય છે.

કાળીપાડ, ગળો, કરિયાતું અને કડુનો ક્વાથ પાવામાં આવે, તો તેથી પિત્તકૃત આમાતિસારનું પાચન થાય છે.

મોથ, ઇંદ્રજવ, કરિયાતું અને રસવંતીનો યોગ, પિત્તકૃત આમાતિસારનો નાશ કરે છે.

દારુહળદર, ધમાસો, બીલું, વાળો અને રતાંજલિનો યોગ, પિત્તકૃત આમાતિસારનો નાશ કરે છે.

રતાંજલિ, વાળો, મોથ, કરિયાતું અને ધમાસોનો યોગ, પિત્તકૃત આમાતિસાર મટાડે છે.

કમળનાથના તંતુઓ, રતાંજલિ, લોધર, સૂંઠ અને નીલકમળનો યોગ પિત્તકૃત આમાતિસાર મટાડે છે.

કાળીપાડ, મોથ, હળદર, દારુહળદર, પીપર અને ઇંદ્રજવનો યોગ, પિત્તકૃત આમાતિસારને મટાડે છે.

ઇંદ્રજવ, કંઠાછાલ, સૂંઠ, ઘી અને વજનો યોગ, પિત્તકૃત આમાતિસાર મટાડે છે.

બીલું, ઇંદ્રજવ, મોથ, વાળો અને અતિવિષ્ણનો ક્વાથ પ્રબળ પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા આમાતિસાર મટાડે છે.

ઝેરીમધ, નીલકમળ, બીલું, આળો, વાળો, કાળોવાળો અને સૂંઠનો ક્વાથ કરી મધથી મિશ્ર

આથો સહેવાય તેવા ગરમ પાણીને પાના

આમની શાંતિ માટે આ સનગો વિધિ
કહેવામાં આવ્યો ૧૬

હરીતકીમતિવિષા હિંદુ સૌવર્ચલ ન્ચામ્ ।

પિવત્સુવામ્નુના જન્તુરામાતીતાર્પીડિત ॥

પટોલં દીપ્યન્ તિલ્વ ન્ચાપિપ્પલિનાગમ્ ।

મુમ્મ કુષ્ઠ મિડઙ્ગ ચ પિવદ્વાપિ સુવામ્નુના ॥

ગજ્જવર ગુફર્ચી ચ પિવદ્વાપિ વારિણા ।

લગ્નાન્યથ પિપ્પલ્યો મિડઙ્ગાનિ હરીતકી ॥

ચિત્રમ શિશપા પાઠા શાઙ્ગણા લગ્નાનિ ચ ।

દિંદિમુ વૃક્ષકર્મીનાનિ લગ્નાનિ ચ ભાગમ્ ॥

હસ્તિદન્ત્યથ પિપ્પલ્ય ન્ચામ્નગ્મમો સ્મૃતૌ ।

ન્ચા ગુફર્ચીશાણ્ડાનિ યોગોઽય પમો મત ॥

પ્તે સુવામ્નુના યોગા દેવાઃ પન્ન સતા મતા ।

યપસ્યુત્ત્વમ્થ્ય મુસ્તાનાં વિગ્રહિત ત્રિગુણામ્ભસિ ॥

ધીરાનશિષ્ટ તત્પીત હન્ત્યામ શૂલમન ચ ।

નિવૃત્તનામશ્લેષુ યસ્ય ન પ્રગુણોઽનિલ ॥

સ્તોક સ્તોક રુઙ્ગમચ સગ્લ યોગતિસાર્યત ।

સધારલગ્નૈર્યુક્ત મન્દાગ્નિ પ્રપિવદ્વાપિ ॥

ધીરનાગસ્વાઙ્ગીરોલદશ્યમ્લમાધિતમ્ ॥

સર્પિરચ પિવદ્વાપિ શૂલાતીસારચાન્તયે ।

દક્ષા તૈલદૃત પત્ર મવ્યોપજાતિચિત્રમ્ ॥

સવલ્લપિપ્પલીમૂલદાહિર્મૈર્મૈ રગન્વિતે ।

નિવિલો વિધિસ્ત્તોઽય ગતલ્લપ્પોપજાન્તય ॥૧૭

વાયુ તથા કંકથી થયેના આભાતિ

મારની ખાસ ચિકિત્સા

આભાતિસાગ્રી પીડાયેના માણુએ હં ડે,

અતિવિષ, હિંગ, સચ્ચ તથા વજ્રનું ચૂણુ

સહેવાય તેવા ગરમ પાણી સાથે પાત્ર અથવા

પટોલ, અન્નમો, બીનાનો ગર્મ, વજ્ર, પીપર,

અહ, મોથ, કહ અને વાવડિગતો કંક મહે

નાય તેવા ગરમ પાણી સાથે પાવો, અથવા

ગૂઢ અને ગોળોના કંક જિના પાણી સાથે પાવો

હવે ઉત્તમ વૃક્ષ નેરોએ સ્વીકારેલા પાંચ યોગો

કહીએ છીએ

પચનવણુ, પીપર, વાવડિગ અને હરટેનુ
નર્મ મટેવાય તેવા ગરમ પાણી આરો પાનાથી
આભાતિમાગ્ર શાત થઈ જાય છે (૧)

ચિત્રક, સીસમ, કાગીપાડ, ઇંદવારણી
અથવા પીપુટી અને પચનવણુ-એ યોગ સહેવાય
તેવા ગરમ પાણી સાથે પાનાથી આભાતિમાગ્ર
શાત થાય છે (૨)

હિંગ, ઝડઝવ અને પચનવણુનો સમ
ભારો યોગ કરી સહેવાય તેવા ગરમ પાણી સાથે
પાનાથી આભાતિમાગ્ર શાત થઈ જાય છે (૩)

એક તોવામાગ્ર મોટી ઇંદવારણીનો કંક
અને એક તોનામાગ્ર પીપરનો કંક સહેવાય
તેવા જિના પાણી સાથે પાનામા આવે, તો
તેથી આભાતિસાર શાત થઈ જાય છે (૪)

વજ્ર અને ગોળના ડીકવા-એ યોગ સહેવાય
તેવા ગરમ પાણી સાથે પાનામા આવે, તો
તેથી આભાતિસાર નાશ પામે છે આ યોગ
ખુદ ઉત્તમ માનવામા આવેલો છે (૫)

વીસ મોથ અર્થાત આર તોનામાગ્ર મોથને
નળુણા પાણીવાળા કૂંધમાં ઉકાળી પાણી બગી
જતા ફર જ બાકી મહે, ત્યાં તે કૂંધને ઉતારી
પાનામા આવે, તો તેથી આમ તથા શૂર મટે છે

આમ તથા શર મથ્યા પછી જેને વાતુ
અતુનોમ ન થયો હોય, તેને અને જેને શરવાળો
તથા વેનારાળો થોડોથોડો ઝાડો આવ્યા
કરતો હોય, તેને એ અગ્નિ મહે દોષ, તો જર
ખાદ તથા પચવણુથી મિથ થી પાતુ

વ, સૂક, સુકો નામની ખાસી બાજી,
બોર, દટી અને કાજીથી પકવેતુ ચોખ્ખુ ધો
પાવામા આવે, તો તેથી શરવાળો અતિમાગ્ર
શાત થઈ જાય છે

દહી, ચૂક, મરી, પીપર, અયર્ક અને
ચિત્રકથી પકવેતુ અથવા દટી, વાવડિગ,
પીપરીમૂળ, દાડમ, અને કંકથી પકવેતુ તેન

અને મોથ-એ યોગને મધથી મિશ્ર કરી ચોખાના ઘોણુ સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી પક્વ અતિસાર મટે છે. (૧)

મોચરસ, લોધર, કડાછાલ અને દાડમની છાલ-એ યોગને મધથી મિશ્ર કરી ચોખાના ઘોણુ સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી પક્વ અતિસાર મટે છે. (૨)

આંખાની ગોઠલીની મજા, લોધર, ખીલાનો ગર્ભ અને ઘઉંલાં-એ યોગને મધથી મિશ્ર કરી ચોખાના ઘોણુ સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી પક્વ અતિસાર મટે છે. (૩)

જઠીમધ, સૂંઠ અને ચરડૂસાની છાલ-એ યોગને મધથી મિશ્ર કરી ચોખાના ઘોણુ સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી પક્વ અતિસાર મટે છે. (૪)

એકલો મોથનો ક્વાથ જ મધથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી પક્વ અતિસાર મટે છે. (આ યોગ પાકેલા પિત્તરક્તાતિસાર ઉપર વિશેષ ઉપયોગી છે.)

લોધ્રાદિ, અંબષાદિ અને પ્રિયંગ્વાદિ ગણોના ક્વાથોનો પણ પક્વ અતિસાર ઉપર પ્રયોગ કરવો.

ભારંગી, રિસામણી, જઠીમધ, કાયું બીલું અને કાચા જાંબુના કળને મધમાં મિશ્ર કરી ચોખાના ઘોણુ સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી પક્વ અતિસાર મટે છે.

ધમાસો અથવા કાંકરી, કે જ ખીલાની જાત છે, તેનાં મૂળિયાંનો એક તોલાભાર કદક મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી પક્વ અતિસાર મટે છે.

ખરણુદ, રતાંજલિ, ભારંગી અથવા મજાઠ, સાકર, મોથ અને કમળના ટેસરા-એ યોગ પાવામાં આવે, તો તેથી લોહીવાળો પિત્તકૃત પક્વ અતિસાર મટે છે.

પક્વ અતિસારવાળો, તદન આમવગરનો, રૂક્ષ, લંઘન વગેરેથી કષિત, પ્રખળ અશ્વિનાળો અને

શૂળથી પીડાતો હોય, તો તેને જવખાર અથવા સાજીખાર સહિત ધી પાવું.

ખળદાણા, જીભી મોરિંગડી, શાલિપણી અને ધમાસાનાં અથવા પીળાં ફૂલવાળી કાંકરીનાં મૂળોના ક્વાથ તથા કદકથી ધી પકવી, તેમાં જઠીમધનું ચૂર્ણ નાખી, મધમાં મિશ્ર કરી તે ધી પાવામાં આવે, તો તેથી પક્વ અતિસારનું શૂળ મટે છે અને અતિસાર પણ મટે છે.

દારુહળદર, બીલું, પીપર, દ્રાક્ષ, કડુ અને દેંદ્રજવના ક્વાથ તથા કદકથી પકવેલું ધી એકએક દોષવાળા પક્વાતિસારનો અને ત્રણે દોષોવાળા પક્વાતિસારનો પણ નાશ કરે છે.

પક્વાતિસારમાં શૂળોથી દુઃખી થતા માણસને દૂધ, ધી અને મધ સમભાગે લઈ તેમાં સાકર, જોડીઅજમોદ, ચરડૂસો તથા જઠીમધનું ચૂર્ણ ભજરાવી પાવામાં આવે, તો તેથી સુખ થાય છે.

પ્રદીપ્ત અશ્વિનાળા માણસનો અતિસાર વેદનાવગરનો, અત્યંત પાકી ગયેલો, બહુ જ લાંબા કાળથી થયેલો અને અનેક વર્ષોવાળો હોય, તો તેને શાંત કરવા માટે નીચે પ્રમાણે પુટપાકોની યોજનાઓ કરવી:

ચરડૂસાની છાલ અને કમળના ટેસરાને વાટી પિંડ કરી તેને સીવણનાં તથા શ્વેત કમળનાં પાંદડાંઓમાં વીંટી, દોરાથી મજબૂત બાંધી, યોગ્ય રીતે માટીનો થર દઈ અંગારાઓમાં પકવવો. સારી પેઠે લાલ થઈ જાય સારે કાઢી લઈ, માટી વગેરે દૂર કરી પિંડને નીચેાવી, રસ લઈ તે રસને ઠંડો પાડી મધમાં મિશ્ર કરી પાવો; એવી જ રીતે કડવી ખર-જોડી અને કાકડાશિંગી વગેરે પદાર્થોનો પુટપાક કરી તેનો રસ પાવો. કાળા તેતરને મારી પીછડાં, મોઢું તથા પગ કાઢી નાખી અને ઢાઢામાંથી આંતરડાં ખેંચી કાઢી તે ઢાઢામાં ન્યેધાદિગણની છાલોનો કદક ભરી, ઉપર

કરી પાનામાં આવે, ના તેથી પિત્તકૃત આમા
તિમાઁ મટે છે. ૧૮

યદા પક્વોડ્વપ્તીસારઃ સસ્ત્યેન મુદ્ગ્યુદ્ધુઃ ।
શ્રઘ્ણ્યા માર્દવાજન્તોસ્તત્ર સંસ્તમ્બનં હિતમ્ ॥
મમઙ્ગા ઘાતકીપુષ્પં મહિષ્ઠા લોધ્રમુસ્તકમ્ ।
આલ્મલીવેદ્યં રોધં વૃદ્ધાદિમયોન્મવચૌ ॥
આપ્રાસ્થિમધ્યં લોધ્રં ચ તિલ્વમધ્યં પ્રિયક્ષ્વઃ ।
મધુરં શૃંગ્ગવેરં ચ દીર્ઘવૃન્તત્વગેર ચ ॥
ચત્વાર એતે યોગાઃ સ્યુઃ પક્વાતીસારનાશનાઃ ।
ઉક્તા ય ઉપયોગ્યાસ્તે સશ્વૌદ્રાસ્તન્દુલામ્બુના ॥
મૌસ્તં કપાયમેરં વા પેયં મધુસમાયુતમ્ ।
લોધ્રામ્બુષ્ઠાપ્રિયક્ષ્વાદીન્નાણાનત્ર પ્રયોજયેત્ ॥
પત્રાં મમઙ્ગાં મધુકં ચિલ્વજમ્બૂશલાડુ વા ।
પિવેત્તન્દુલતોયેન સશ્વૌદ્રમગદઙ્કારમ્ ॥
રુચ્છુરામૂલકલ્કં વાડ્વપુમ્મરફલોપમમ્ ।
પવમ્પ્યા ચન્દનં પત્રા સિતા મુલ્તાઞ્જકેશરમ્ ॥
પક્વાતિસારં યોગોડ્યં જયેત્પીતઃ સશોણિતમ્ ॥
નિરામરુપં શૂલાત્તં લઘ્વાદ્યથ કર્ષિતમ્ ।
નરં રુક્ષમવેદ્યાગ્નિ સહારં પાયયેદ્દૃઢતમ્ ॥
નલાદૃઢત્યંશુમતીકચુરામ્લસાધિતમ્ ।
મધુક્ષિતં સમધુકં પિવેત્ત્વૈરભિદ્રુતઃ ॥
દાર્વીચિલ્વરુણાદ્રાક્ષાકડુકેન્દ્રયવૈષ્ટૃતમ્ ।
સાધિતં હન્યતીસારં વાતપિત્તરુફાત્મકમ્ ॥
પયો ધૃતં ચ મધુ ચ પિવેત્ત્વૈરભિદ્રુતઃ ।
સિતાજમોદકટુપન્નમધુકૈરવર્ણિતમ્ ॥
અવેદનં સુસમ્પર્સં દીપ્તાગ્નેઃ સુચિરોત્થિતમ્ ।
નાનાવર્ણમતીસારં પુટપાકૈરુપાચરેત્ ॥
ન્વક્ષિપ્ષંદં દીર્ઘવૃન્તસ્ય પદ્મકેમરસંયુતમ્ ।
કાઞ્મરીપદ્મપત્રૈશ્વાવેદ્ય સ્થ્રેણ તં દૃઢમ્ ॥
મૃદાવલિપ્તં સુકૃતમઙ્ગારિષ્યત્કલયેત્ ।
સ્વિન્નમુદ્વત્ય નિષ્પીઙ્ચ રસમાદાય તં તતઃ ॥
શીતં મધુયુતં કૃન્વા પાયયેતોદરામયે ।
જીવન્તીમેપશૂઙ્ગ્યાદિષ્વેરં દ્રવ્યેષુ સાધયેત્ ॥
તિત્તિરં લુક્ષિતં સમ્પર્ક નિષ્કૃષ્ટાન્ત્યં તુ પ્રયેત્ ॥
ન્યગ્રોધાદિત્વચાં કલ્કૈઃ પૂર્વપચાનરૂપયેત્ ॥

રસમાદાય તસ્યાથ સુસ્વિન્નસ્ય સમાશ્નિકમ્ ।
શર્કરોપહિતં શીતં પાયયેતોદરામયે ॥
લોધ્રચન્દનયદ્યપ્શહ્વાદાર્વીપાઠાસિતોત્પલાત્ ।
તન્દુલોદકસમ્પિષ્ટાદીર્ઘવૃન્તત્વગન્ધિતાત્ ॥
પૂર્વપચ્ચલિતાચસ્માદ્રસમાદાય શીતલમ્ ।
મધ્વકં પાયયેત્તત્કફપિત્તોદરામયે ॥
એવં પ્રરોહૈઃ કુર્ચીતં વટાદીનાં વિધાનવિત્ ।
પુટપાકાન્ત્ર યથાયોગં જાઙ્ગલોપહિતાશ્શુમાન્ ॥
વહુલેષ્વમરકંતં ચ મન્દવાતં ચિરોત્થિતમ્ ।
કૌટજં ક્ષાણિતં ચાપિ હન્યતીસારમોજસા ॥
અન્નપ્રાદિમધુયુતં પિષ્પલ્યાદિસમન્વિતમ્ ।
પૃશ્નિપર્ણીવલાચિલ્વપાલકોત્પલધાન્યકૈઃ ॥
સનાગરં પિવેત્પેયાં સાધિતામુદરામયી ।
અરુલ્વક્રપ્રિયક્ષૂ ચ મધુકં દાદિમાઙ્ગુરાન્ ॥
આવાપ્ય પિષ્ઠા દધનિ યમાગૂં સાધયેદ્દુવામ્ ।
એષા સર્ગનતીસારાન્ત્ર હન્તિ પક્વાનસંશયમ્ ॥
રસાઞ્જનં સાતિચિપં ત્વર્ગ્વીજં કૌટજં તથા ।
ઘાતકી નાગરં ચૈન પાયયેત્તન્દુલામ્બુના ॥
સશ્વૈરક્તજં હન્તિ યોગેયં મધુસંયુતઃ ।
મધુકં ચિલ્વપેશ્યથ શર્કરામધુસંયુતાઃ ॥
અતીસારં નિહન્યથ શાલિપટ્ટિકયોઃ કળાઃ ।
તદ્દહ્મીદં મધુયુતં વદરીમૂલમેવ તુ ॥
વદર્યર્જુનઞ્જમ્બ્યામ્રશાસ્ત્રીવેતસત્વચઃ ।
શર્કરાશ્વૌરસંયુક્તાઃ પીતા હન્યપુદરામયમ્ ॥
એતૈરેષ યમાગૂંથ મળ્ડાન્ત્ર યુષાંથ કારયેત્ ।
પાનીયાનિ ચ તૃષ્ણાસુ દ્રવ્યેષ્વેતૈષુ વુદ્ધિમાન્ ॥
કૃતં શાલ્મલિહન્ટેષુ કપાયં હિમસંજ્ઞકમ્ ।
નિશાપર્યુપિતં પેયં સશ્વૌદ્રં મધુક્ષાન્વિતમ્ ॥૧૯॥

પક્વાતિસારની ચિકિત્સા

એ અતિસાર પાછી ગયેલો દોષ છતાં
અહલીની ઠામળનાથી વાર વાર અન્ધા કરતો
દોષ, તો તે ઉપર સસ્તબન (ઝાડાને રોકનારી)
ચિકિત્સા કરવી, એ હિતકારી થાય છે. હવે
પક્વાતિસારને મટાડનારા ચાર યોગો કહીએ છીએ.
રિમામળી, પાવળીના ફૂલ, મજ્જા, લોધર

પ્રવાહણે ગુદબ્રંશે મૂત્રાવાતે કટિગ્રહે ।
 મધુરામ્લશૃતં તૈલં સર્પિર્વાપ્યનુવાસનમ્ ॥
 ગુદપાકસ્તુ પિત્તેન યસ્ય સ્યાદહિતાગ્નિઃ ।
 તત્ર પિત્તહરાઃ સેકાસ્તત્સિદ્ધાશ્વાનુવાસનાઃ ॥
 દધિમણ્ડસુરાવિલ્વસિદ્ધં તૈલં સમાસ્તે ।
 ભોજને ચ હિતં ક્ષીરં કચ્છરામૂલસાધિતમ્ ॥
 અલ્પાલ્પં વહુશો રક્તં સરુગ્ય ઉપવેશ્યતે ।
 યદા વાયુવિવદ્ધથ પિચ્છાવસ્તિસ્તદા હિતઃ ॥
 પ્રાયેણ ગુદદૌર્બલ્યં દીર્ઘકાલાતિસારિણામ્ ।
 ભવેત્તસ્માદ્ધિતં તેષાં ગુદે તૈલાવચારણમ્ ॥૨૦॥

અતિસારની અમુક અવસ્થાઓમાં ચિકિત્સા

અધોવાયુ રોકાઈ ગયો હોય, વિષા અટકી-
 અટકીને નીકળતી હોય, શૂળ બહુ નીકળતાં
 હોય, પ્રવાહિકા થઈ હોય, તરસ લાગતી હોય
 અને રક્તપિત્ત પણ હોય, તો ત્રણ લાગ પાણીમાં
 પકવેલું દૂધ પાવું. આ દૂધ લાંબા કાળથી
 થયેલા અતિસારો ઉપર પાવું. અતિસારો ઉપર
 દૂધ અમૃત જવું ગુણકારી છે. આ દૂધ બાકી
 રહેલા દોષોને હરે છે, માટે અત્યંત પથ્ય
 કહેવું છે. એવા અતિસારો ઉપર વિરેચનદ્રવ્યોના
 સંસ્કારવાળા સ્નેહથી વિરેચન દેવું, અરડૂસા
 તથા શિમળા વગેરે પિચ્છિલ દ્રવ્યોના સ્વરસોમાં
 સિદ્ધ કરેલું ઘી દેવું અને ચિકિત્સાસ્થાનના ઉત્તમા
 અધ્યાયમાં કહેલી તથા આ અધ્યાયના ૨૨મા
 વિષયમાં કહેલી પિચ્છિલબસ્તિ દેવી હિતકારી છે.

જ અતિસારવાળા માણસને વિષા સાથે,
 વિષા પહેલાં કે વિષા પછી લોહી પડવું હોય
 તથા વાઢ અને વેદના થતી હોય, તે માણસને
 વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોનાં નવીન પત્રોના તથા
 અંકુરોના ક્વાથોદિકથી પકવેલું અને મધ તથા
 સાકરમાં મિશ્ર કરેલું ઘી પાવું. દારુહળદરની
 ઓલ, પીપર, સૂકું લાખ, ઇંદ્રજવ અને કડુનો
 કંદક નાખી ચાગણા પાણીમાં પકવેલું ઘી પેયા
 વગેરેમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી ઉપર

કહેલી સ્થિતિવાળો અતિસાર ત્રણ દોષોનાં ચિહ્નો
 વાળો તથા અતિદારુણ હોય તો પણ મટે છે.

જવર, દાહ અને કફની પ્રબળતાને લીધે પેટ-
 નું ભારેપણું અને પવનના પ્રતિલોભપણાને લીધે
 વિષાની અટકાયત પણ હોય, તો જમ રક્તપિત્તમાં
 વમન પથ્ય છે, તેમ પકવાતિસારમાં પણ વમન
 પથ્ય છે.

જો પાકી ગયેલો અતિસાર, ઘણા દોષવાળો
 હોય અને વિષા અટકીઅટકીને નીકળતી હોય,
 તો મૂત્રને શુદ્ધ કરનારાં દ્રવ્યોથી તુરત આસ્થાપન-
 બસ્તિ દેવી અને તે જ દ્રવ્યોથી સંસ્કાર આપેલા
 સ્નેહથી અનુવાસનબસ્તિ પણ દેવી.

જો કંઠાવી ઝાડો વારંવાર સ્પર્શી જતો
 હોય, આમણ નીકળતી હોય, મૂત્રની અટકાયત
 હોય ને કમર ઝલાઈ ગઈ હોય, તો કઠોલી આદિ
 મધુર દ્રવ્યોથી તથા બિજોરાં આદિ ખાટાં દ્રવ્યો-
 થી પકવેલા તેલ કે ઘીથી અનુવાસનબસ્તિ દેવી.

અસાધ્યતાને લીધે નહીં, પણ અહિતકર
 પદાર્થોના લક્ષણને લીધે પિત્તથી ગુદા પાકી ગઈ
 હોય, તો પિત્તને હરનારાં દૂધ તથા શેરડીના રસ
 વગેરે દ્રવ્યોથી સિંચવો કરવાં અને તે જ દ્રવ્યોથી
 સિદ્ધ કરેલા સ્નેહથી અનુવાસનબસ્તિ આ દેવી.
 તેમાં પવનવાળો અતિસાર હોય, તો દહીંનો મંડ,
 સુરા અને બીજાંના ગર્ભથી પકવેલા તેલથી
 અનુવાસનબસ્તિનો પ્રયોગ કરવો અને ધમાસો
 કે પીળાં ફૂલવાડી કાંકરીનાં મૂળોથી પકવેલું
 દૂધ ભોજનમાં દેવું હિતકારી છે.

જો થોડીથોડી અને લોહીવાળી વિષા
 વારંવાર નીકળતી હોય, વેદના થતી હોય અને
 વાયુની અટકાયત હોય, તો પિચ્છાબસ્તિ દેવી
 હિતકારી થાય છે.

ઘણું કરીને લાંબા કાળના અતિસારવાળા
 માણસોની ગુદા નખળી થાય છે, માટે તેવા અતિ-
 સારને લીધે નખળી ગુદાવાળા માણસોની ગુદામાં
 તેલ લગાવવું હિતકારી છે. ૨૦

ઠઠેલી પુટપાકની રીતે બરાબર પકવી, તેને નીચાવી રસ લઈ તે રસને હંડો પાટી મધમાં તથા સાકરમાં મિશ્ર કરી પાવે.

ઠંદકૃત કે પિત્તકૃત પક્ષાતિસાર હોય, તો લોધર, રતાંજલિ, જડીમધ, દારુહળદર, કાળીપાડ, શ્વેત કમળ અને અરડુસાની છાલને ચોખ્ખાના ઘોણમાં વાટી, પિંડ કરી તેને સીવણનાં તથા શ્વેતકમળનાં પાંદડાંઓમાં વીંટી દોરાથી મજબૂત બાંધી ઉપર માટીને યર ચડાવી અંગારાઓમાં પકવવો. સારી પેડે લાલ થઈ બચ ત્યારે ઠાંડી લઈ, માટી તથા પાંદડાંઓ દૂર કરી, પિંડને નીચાવી, રસ લઈ તે રસને હંડો પાટી મધમાં મિશ્ર કરી પાવે. એવી જ રીતે વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોની શાખાઓના નીચેના ભાગોમાંથી નીકળતા અંકુશને જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોમાં મિશ્ર કરી ચોખ્ખી રીતે તેઓના સુંદર પુટપાકો બનાવી, તેઓના રસોના ઉપયોગ કરાવવો.

જે પક્ષાતિસાર ઘણું કઠવાળો, લોહીવાળો, મંદ વાયુવાળો અને લાંબા કાળથી ચલેલો હોય, તે હેંદ્રજવની ઘાટી રાખ બનાવી તેમાં અંબજા-દિગણનું તથા પિપ્પરપાદિગણનું ચૂર્ણ નાખી ચૂલા પરથી ઉતારી, મધમાં મિશ્ર કરી પાવી. આ રાખ પોતાના પ્રભાવથી અતિસાર મટાડે છે.

પૃષ્ઠિપર્ણી, બજાણા, બીકાંનો ગર્મ, વાળો, નીલકમળ, સૂંડ અને ધાણાથી સિદ્ધ ઠંદેલી પેયા પાવામાં આવે, તે તેથી પક્ષાતિસાર નાશ પામે છે.

અરડુસાની છાલ, ધડંલાં, જડીમધ અને દાઢમના અંકુરો એકઠાં કરી, વાટી, તેઓની દહીંમાં પ્રવાહી રાખ પકવી પાવામાં આવે, તે તે રાખ પોકેલા સપળા અતિસારો મટાડે છે.

રસવંતી, અતિવિષ, કડાછઃલ, હેંદ્રજવ, ધાવણી અને સુંદને વાટી મધમાં મિશ્ર કરી ચોખ્ખાના ઘોણની સાથે પાવામાં આવે, તે તેથી રાજ તથા લોહીવાળો પક્ષાતિસાર મટી અથડે.

જડીમધ, કાયાં બીકાંનો ગર્મ, સાકર અને મધમાં મિશ્ર ઠંદેલા ચોખ્ખાના તથા સાડીચોખ્ખાના કણો પક્ષાતિસારને મટાડે છે.

બોરડીનાં મૂળો વાટી મધમાં મિશ્ર કરી, ચટાડવામાં આવે, તે તેથી પક્ષાતિસાર મટે છે.

બોરડીની, કડાયાની, અંબુની, આંખાની, સાલેડાની અને નેતરની છાલને સાકર તથા મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તે તેથી પક્ષાતિસાર મટે છે.

બુદ્ધિમાન વૈદે પક્ષાતિસારને મટાડવા માટે ઉપર ઠંદેલાં દ્રવ્યોથી જ રાખ, મડો તથા ચોસામણો કરાવતાં. અતિસારના ઉપદ્રવશ પ તરસને શાંત કરવા માટે પશુ એ દ્રવ્યોથી જ પાણી બનાવતાં.

શિમળાનાં ફળનાં દીઠિયાંનું રાતવાસી દિવસ બનાવી તેમાં જડીમધનું ચૂર્ણ તથા મધ નાખી પાવ, તે તેથી પક્ષાતિસાર મટે છે. ૧૬

વિવદ્વાતવિદ્ શૂલપરીતઃ સપ્રવાહિકઃ ।
સરક્તપિત્તથ પયઃ પિવેત્તુષ્ણાસમન્વિતઃ ॥
યથામૃતં તથા ક્ષીર્મતીસારેષુ વૃજિતમ્ ।
ચિરોત્થિનેષુ તત્પેયમપાં ભાગૈસ્ત્રિભિઃ શૂનમ્ ॥
દોષગ્રેષુ હરેત્તદ્દિ તસ્માત્પચ્યતમં સ્મૃતમ્ ।
હિતઃ સ્નેહવિરેકો વા વસ્તયઃ પિચ્છિલાથ ચે ॥
પિચ્છિલસ્વરસે સિદ્ધે હિતં ચ છૃતમુચ્યતે ।
શક્તા યન્તુ સંસૃષ્ટમતિમાચ્યંતે ગોણિતમ્ ॥
પ્રાકુ પથાદા પુરોપમ્ય સમ્ભક્ષપરિકર્ત્તિકઃ ।
ક્ષીરિશુક્ત્તાગ્રે સર્પિઃ પિવેત્સશૌદ્રશર્કરમ્ ॥
દાર્વીત્વકૃષિપ્પલીશુષ્ણીલાક્ષશ્કયવૈવૃત્તમ્ ।
સંયુક્તં મદ્રોહિષ્યા પક્વં પેપાદિમિશ્રિતમ્ ॥
ત્રિદોષમખ્યતીસારં પીતં હન્તિ ગુદાભ્યામ્ ।
ગૌરે વમતં પચ્યં યસ્ય સ્યાત્પ્રવલઃ કફઃ ॥
જ્વરે દાહે સવિદ્યન્થે મારુતાદ્રક્તપિત્તવ્ત્ ।
સમ્યક્વે ચતુદોષે ચ વિવન્થે મૃત્વશોષનઃ ।
કાર્યમાસ્યાપને ક્ષિપ્રં તથા વૈનાતુવાસનમ્ ॥

તેથી રક્તાતિસાર મટે છે.

મજ્જા, ઉપલસરી, લોધર, પદ્મકાષ્ઠ, કુમુદ નામનું કમળ, નીલકમળ અને ભારંગીના કલ્ક-ને બકરીના દૂધમાં ઘોળી પાવામાં આવે, તો તેથી લોહી શાંત થાય છે.

સાકર, નીલકમળ, લોધર, મજ્જા, જઠીમધ અને કાળા તલનો કલ્ક બકરીના દૂધમાં ઘોળી મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તાતિસાર મટે છે.

કાળા તલ, મોચરસ, લોધર, જઠીમધ અને નીલકમળનો કલ્ક બકરીના દૂધમાં ઘોળી મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તાતિસાર મટે છે.

ઉપલસરી, જઠીમધ, લોધર અને વડ ચગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોનાં કામળ પલ્લવોનો કલ્ક બકરીના દૂધમાં ઘોળી મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તાતિસાર મટે છે.

ધમાસો અથવા પીળાં દૂધવાળી કાંકરી અને કાળા તલનો કલ્ક બકરીના દૂધમાં ઘોળી મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તાતિસાર મટે છે.

લોહીવાળો પાતળો ગ્રાહો થતો હોય તો કાચાં બીલાંનો ગર્ભ અને પકવીને કાંઈક ઘાટા કરેલા શેરડીના રસને મધ તથા તેલમાં મિશ્ર કરી ભોજન પહેલાં તુરત ચટાડવું હિતકારી છે.

કાશકાર નામની શેરડીનો રસ, ઘીમાં શેકેલું સાળની ધાણીનું ચૂર્ણ, સાકર અને મધને મિશ્ર કરી ચટાડવામાં આવે, તો તેથી શૂળવાળો અને લોહી તથા પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો રક્તાતિસાર મટે છે.

બીલાંનો ગર્ભ, જઠીમધ, સાકર અને મધને મિશ્ર કરી ચોખ્ખાના ઘોણની સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તાતિસાર મટે છે.

ગુદાના પાકવા ઉપર દૂધ તથા શેરડીના રસ વગેરેનાં સિંચનરૂપ જ વિધિઓ આ અધ્યાયના

૨૦મા વિષયમાં કહેલા છે, તેઓ રક્તાતિસાર ઉપર પણ હિતકારી થાય છે.

રક્તાતિસારની વેદના શાંત ન થતી હોય, તોં પિચ્છિશ્વરસ્તિ દેવી હિતકારી છે.

પ્રદીપ્ત જઠરાશિવાળા જે માણસને લોહી તથા ઘણી વિષ્ટાવાળો અતિસાર થતો હોય તે માણસને વાવડિંગ, ત્રિક્ષ્ણ તથા પીપરના ક્ષત્રાથોથી વિરેચન દેવું અથવા એરંડાનાં મૂળોથી પકવેલા એકલા દૂધનું વિરેચન દેવું અને વિરેચિત થયા પછી વાયુને હણનારાં દીપનીય દ્રવ્યોથી બતાવેલી રાખ પાવી. ૨૨

દીપ્તાગ્નિર્નિષ્પુરીષો યઃ સાર્યતે ફેનિલં શક્રત્ ॥

સ પિચેત્ફાણિતં શુઠ્ઠીદધિતૈલપયોઘૃતમ્ ।

સ્વિન્નાનિ ગુહતૈલગ્ન્યાં મધયેદ્દરાણિ ચ ॥

સ્વિન્નાનિ પિષ્ટવદ્વાપિ સમં ચિલ્વશલાદુભિઃ ।

દધોપયુજ્ય કુલ્માપાન્ શ્વેતામનુપિચેત્ સુરામ્ ॥

શશમાંસં સરુધિરં સમજ્ઞાં સઘૃતં દધિ ।

સ્વાદેદ્દિપાચ્ય સેવેત મૃદ્ધન્નં શક્રતઃ ક્ષયે ॥

સંસ્કૃતો યમકે માષયવકોલરસઃ શુભઃ ।

ભોજનાર્થં ચ દાતવ્યો દધિદાહિમસાધિતઃ ॥

ચિડં ચિલ્વશલાદ્દુનિ નાગરં ચામ્લપેષિતમ્ ।

દધ્નઃ સરશ્ચ યમકે મૃષ્ટો વર્ચઃક્ષયે હિતઃ ॥

સશૂલં ક્ષીણવર્ચો યો દીપ્તાગ્નિરતિસાર્યતે ।

સ પિચેદ્દીપનૈયુક્તં સર્પિસંગ્રાહકૈઃ સહ ॥ ૨૩ ॥

વિષ્ટાના ક્ષયથી પડતા ફીણવાળા

મળની ચિકિત્સા

પ્રદીપ્ત અશિવાળા અને વિષ્ટારહિત થયેલા જે અતિસારવાળા માણસને ફીણવાળો મળ નીકળ્યા કરતો હોય, તે માણસને અરધો પાકેલો રાખ જેવો શેરડીનો રસ, સૂંક, લહીં, તેલ, દૂધ અને ઘી મિશ્ર કરી પાવાં અથવા ગોળમાં તથા તેલમાં સારી પેટે બાફેલાં બોર ખવરાવવાં અથવા લોટની પેટે કાચાં બીલાંની સાથે બાફેલાં બોર ગોળ તથા તેલની સાથે ખવરાવવાં

કપિત્થશાલ્મલીફલીવનકાર્પાસિદાહિમાઃ ।
 પૃથિકા કન્હુરા શેલુઃ શળશુભ્ઃ સદાધિકા ॥
 શાલપર્ણી પૃથ્વિપર્ણી વૃહતી કળ્પકારિકા ।
 ચલા શ્વદંટ્રા નિલ્વાનિ પાઠા નાગરધાન્યકમ્ ॥
 એવ આહારસયોગો હિતઃ સર્વોત્તિસારિણામ્ ।
 તિલકલ્કો હિતશ્ચાત્ર મૌદ્રો મુદ્રસસ્તયા ॥૨૧॥

અતિસારવાળાને આહારમાં

આપવાનાં ડ્રૉયે

દાડ, ગીમળો, ખારગી, હીરવણી, દાડમ,
 પોથી, ધમાસો અથવા પીળાં પચાણી કાંકરી,
 ગુદો, શણ, છુછ, દહીયો સરકાર પામેલા
 પદાર્થો, શામિપણી, પૃથ્વિપણી, ગુલી ભોરિંગી,
 બેઠી ભોરિંગી, બળદાણા, ગોખર, મીયાં, કાળી-
 પાડ, ચુક, ધાણા, તપનો કંક, મગનો કંક
 અને મગના ઓસામણ વગેરે રસ-અંબ ડ્રૉયેના
 આહારમાં સયોગ કરવો, એ સધળા અતિમાર-
 વાળાઓ માટે હિતકારી છે. ૨૧

પિત્તાતિસારી યો મલ્યં પિત્તલનિ નિવેક્તે ।
 રિત્તં પ્રદુષ્ટં તસ્યાશુ રક્તાતિસારમાવહેત્ ॥
 જ્વર શલ ત્વં દાહં શુદ્ધપાક ચ દારુણમ્ ।
 યો રક્ત શક્રતઃ પૂર્વં પશ્ચાદ્દાપ્તિસાર્યતે ॥
 સ પલ્લવૈર્વટાદીનાં સસર્પિઃ સાધિત પયઃ ।
 વિષેત્ત શર્કરાક્ષૌદ્રમય વાપ્યમિમથ્ય તત્ ॥
 નવનીતમથો લિદ્ધાત્તકંચાનુવિષેત્તતઃ ।
 પિયાલશાલ્મલીપ્રક્ષલકૃતિનિશ્વલ્ચઃ ॥
 ક્ષીરે વિમૃદિતાઃ પીતાઃ સક્ષૌદ્રા રક્તનાશનાઃ ।
 મધુક શર્કરાં લોષ્ર પયસ્યામય સારિવામ્ ॥
 વિષેચ્છાગેન પયસા સક્ષૌદ્રાં રક્તનાશનીમ્ ।
 મલ્લિષ્ઠાં સારિવા લોષ્ર પચક કુમુદોત્પલમ્ ॥
 વિષેત્ત્વાં ચ દુગ્ધેન છાગેનામૃકપ્રશન્તયે ।
 શર્કરોત્પલલોષ્રાણિ સમન્ના મધુક તિલાઃ ॥
 તિલા મોચરસો લોષ્ર તથૈવ મધુકોત્પલમ્ ।
 સારિવા યથિક લોષ્ર. પ્રસવાશ્ચ વટાદિજા ॥
 કન્હુરા તિલકલ્કશ્ચ યોગાશ્ચત્વાર એવ તુ ।

બાજેન પયસા પેયાઃ સરકે મધુસયુતાઃ ॥
 દ્રવે સરકે સ્વનિ ધાલવિત્ત્વ સફાણિતમ્ ॥
 સક્ષૌદ્રૈત્વેઠ પ્રાગેવ લિદ્ધાદાશુ હિતં હિ તત્ ।
 કોચકાર ધૃતે મૃદે ઝાજચૂર્ણ સિતા મધુ ॥
 સશૂલ રક્તપિત્તોત્થં લીંદં હન્ત્યુદરામયમ્ ।
 વિલ્વમધ્યં સમધુક શર્કરાક્ષૌદ્રસંયુતમ્ ॥
 તળ્હુલામ્ધુયુતો યોગઃ પિત્તરક્તોત્થિતં જયેત્ ।
 શુદ્ધપાકે ચ યે ઉક્તાસ્તેઽપિ વિધયઃ સ્મૃતાઃ ॥
 રુઝાયાં વાઽપ્રશામ્યન્ત્યાં પિચ્છાવસ્તિર્હિતો મવેત્ ।
 રક્તનિદ્દોષવદુલં દીપ્તામિર્ષોઽતિસાર્યતે ॥
 વિઠ્ઠનિફલાકૃષ્ણાકષાયૈસ્તં વિરચયેત્ ।
 અયવૈરણ્ડસિદ્ધેન પયસા કેવલેન વા ॥
 યવાગૂર્વિતેરત્સ વાતપ્રેર્દિવૈઃ કૃતાઃ ॥ ૨૨ ॥

રક્તાતિમારનુકારણુ, ઉપદ્રવો તથા ચિકિત્સા

પિત્તાતિસારવાળો જે માણુસ, પિત્તકર પદાર્થોનું અલ્પ ત સેવન કરે, તે માણુસનું પિત્ત અતિ-
 દુષ્ટ થઈ તુરંત રક્તાતિસાર (લોહીના ઝાડા)ને
 ઉત્પન્ન કરે છે લોહીને ઝાડો થતાં જ્વર, શૂળ,
 ત્વા, દાહ અને શુદ્ધાને દારણુ પાક-એ ઉપદ્રવો
 થાય છે

અતિમારવાળા જે માણુસને નિદ્રા નીકળવા
 પહેલાં અથવા પછી વારવાર લોહી પડે, તે
 માણુસને વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના ઠોમળ પત્રો-
 ના કંકયો પકવેલુ દૂધ, ધી, સાકર તથા મધ
 મિશ્ર કરી પાવુ, અથવા તે દૂધ મધી તેનું
 માખણુ કાઢી ચડાડુ અને તેની ઉપર ઝાસપાવી

આરોગી તથા શીમળાની છાવ, પીપર
 નામના ક્ષીરિવૃક્ષની છાવ, સાવેડાની છાવ અને
 મીલાહરખાની છાવના કંકને દૂધમાં ચોળી
 નાખી, તે દૂધ મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે,
 તો તેથી રક્તાતિસાર મટે છે

જઠીમધ, સાકર, લોધર, ખરજીર અને ઉપ-
 લસરીના કંકને બકરીના દૂધમાં ચોળી નાખી,
 તે દૂધ મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો

લોઘ્રં વિઠં વિલ્વશલાહુ ચૈવ
લિહ્યાચ્ચ તૈલેન કદુ ત્રિકાલમ્ ॥

દધ્ના સસારેણ સમાક્ષિકેણ
મુક્ષીત નિઃસારકપીઢિતસ્તુ ।

સુતસકુપ્યકથિતેન વાપિ
ક્ષીરેણ શીતેન મધુપ્લુતેન ॥

શૂલાદિતો વ્યોષવિદારિન્ધા-
સિદ્ધેન દુગ્ધેન હિતાય મોજ્યઃ ।

ચાતમ્નસંગ્રાહકદીપનીયૈઃ
કૃતાન્નસાંશ્વાપ્યુપભોજયેચ્ચ ॥

સ્વાદેચ્ચ મત્સ્યાન્નસમાપ્રયુજ્ય
વાતમ્નસિદ્ધં સઘૃતં સતૈલમ્ ।

एणाव्यजानां तु वटप्रवालैः
સિદ્ધાનિ સાર્દ્ધં પિશિતાનિ સ્વાદેત્ ॥

મેઘ્યસ્ય સિદ્ધં ત્વચ વાપિરક્તં
વસ્તસ્ય દધ્ના ઘૃતૈતૈલયુક્તમ્ ।

સ્વાદેત્પ્રયુક્તૈઃ શિલિલાવજૈશ્ચ
મુક્ષીત યૂર્વૈર્દધિમિશ્ર મુલ્લૈઃ ॥

માપાન્સુસિદ્ધાન્ઘૃતમળ્લયુક્તાન્
સ્વાદેચ્ચ દધ્ના મરિચોપદંશાન્ ॥

મહારુજે મૂત્રકૃચ્છ્રે મિષગ્વસ્તિ પ્રદાપયેત્ ।

પયોમધુઘૃતોન્મિશ્રં મધુકોત્પલસાધિતમ્ ॥

સ વસ્તિઃ શમયેત્તસ્ય રક્તં દાહમયો જ્વરમ્ ।

મધુરૌષધસિદ્ધં ચ હિતં તસ્યાનુવાસનમ્ ॥

રાત્રાવહનિ વા નિત્યં રુજાર્તો યો મવેન્નરઃ ।

યથા યથા સતૈલઃ સ્યાદ્વાતશાન્તિસ્તથા તથા ॥

પ્રશાન્તે મારુતે ચાપિ શાન્તિં યાતિ પ્રવાહિકા ।

તસ્માત્પ્રવાહિકારોગે મારુતં શમયેદ્વિષક્ ॥

પાઠાજમોદા કુટજસ્ય-વીજં

શુળ્લી સમા માગધિકાશ્ચ પિષ્ઠાઃ ।

સુસ્વામ્નુપીતાઃ શમયન્તિ રોગં

મેઘ્યાળ્લસિદ્ધં સઘૃતં પયો વા ॥

શુળ્લી ઘૃતં સક્ષવકં સતૈલં

વિપાચ્ય લીહ્વાડડમયમાશુ હન્યાત્ ।

ગજાંશનાકુમ્ભિકદાહિમાનાં

રસૈઃ કૃતા તૈલઘૃતે સદશ્ચિ ॥

વિલ્વાન્વિતા પથ્યતમા યવાગ્-

ધારોળ્લદુગ્ધસ્ય તથા ચ પાનમ્ ॥૨૬॥

પ્રવાહિકાની ખાસ ચિકિત્સા

અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલી જે પ્રવાહિકા, લંઘનો-
થી જે અતિસાર ઉપર કહેલા પાચન યોગથી
શાંતિ પામે નહિ, તે પ્રવાહિકા પકવેલાં દૂધ, તેલ,
તલ તથા પિચ્છાબસ્તિઓથી મટે છે. શીમળાનાં
ફળોનાં (લીલાં) ડીંટિયાંઓને લીલા દર્ભોથી
વીંટી, તે ઉપર કાળી માટીનો થર ચડાવી, પુટ-
પાઠની રીતે સારી રીતે પકવી, પાક્યા પછી
કાઢી લઈ, કચરીને તેઓમાંથી રસ લેવો. એ
રસને દૂધમાં મેળવી ઈં તે દૂધને પકવી તેલ, ધી
તથા જેઠીમધના કદકથી મિશ્ર કરી વસ્તથી ગાળી
લેવું અને પછી વૈષે સાવધ રહી તે દૂધથી પિચ્છા-
બસ્તિ દેવી. આ પ્રમાણે કરવાથી પ્રવાહિકા
અને મૂત્ર તથા વિષાની અટકાયત નાશ પામે
છે. જે પ્રવાહિકા શૂળવાળી હોય, તે દૂધને દશ-
મૂળીના ક્વાથથી પકવી મધમાં મિશ્ર કરી તે
દૂધથી બસ્તિ દેવી. દશમૂળીના ક્વાથથી પકવેલા
તેલથી અનુવાસનબસ્તિ પણ દેવી. વાયુ હણુ-
નારા વિદારિન્ધાદિગણથી તથા સિંધવ આદિ
પંચલવણોથી પકવેલું તેલ પ્રવાહિકાવાળાને
અન્નપાનમાં દેવું હિતકારી છે.

પ્રવાહિકાવાળા માણસને લોધર, બિડલૂણ,
કાયાં બીલાંનો ગર્ભ, સૂઠ, મરી અને પીપર
તેલમાં મિશ્ર કરી દિવસમાં ત્રણ વખત અટાડવા-
માં આવે તેથી પ્રવાહિકા નાશ પામે છે.

જે રાગી પ્રવાહિકાના ભેદરૂપ નિસ્સારકથી
(ગળકાથી?) પીડાતો હોય, તે તેને ઘાટી
તરવાળા દહીંમાં મધ નાખી, તે દહીંથી ભોજન
કરાવવું અથવા સોનારૂપા સિંચાવના ધાતુને
સારી પેઢે તંપાવી, તે ધાતુ દૂધમાં નાખી, તેથી
તપેલા દૂધને ઠંડું પડવા ઈં તેમાં મધ નાખીને

વત્રા અથવા જવની ખાદ્યેથી ઘૂંધરી દહીં મા
ખવગનની ને તે ઉપર લોટની સફેદ મુગ
પાવી અથવા સસનાનુ લોટીમિશ્ર માખ અને
ગિસામણીના ઠંઠને થી તથા દહીં માં પઠવીને
ખવડાવતુ અને તે ઉપર વિટાને ઉત્પન્ન કરનારા
કામળ અન્નતુ એવન કરાવતુ

જે માણસની વિદ્યા ક્ષય પામી હોય, તેને
ઉપર પ્રમાણે ઔષધો દેના ઉપરાંત થી તથા
તેવમા દહીં તથા દાડમના રસની સાથે સિદ્ધ
કંઠેલો અડદ, જવ તથા બોરનો રમ ભોજન
ખાંદે દેવાં હિતકારી છે

ગિડલણ, કાચા ખીંતા તથા સઠના ઠંઠને
દહીંની તરમા મિશ્ર કરી થી તથા તેવમા
શેઠીને ખવડાવેા, એ પણ નિશાના ક્ષય ઉપર
હિતકારી છે

પ્રદીપ્ત જઠરાગ્નિવાળા અને ક્ષીણ વિદ્યાવાળા
જે માણસને ક્ષીણવાગે તથા વેદનાવાળો મળ
નીકળ્યા કરતો હોય, તે માણસને ચિત્રક આદિ
દીપત પદાર્થોથી તથા કાચા ખીંવા વગેરે આહી
પદાર્થોથી મિશ્ર કરેલુ કાચુ વી પાવુ ૩

વાયુ પ્રવૃદ્ધો નિચિત વલાસ

મુદત્તપસ્તાદહિતાશનસ્ય ।

પ્રવાહમાણસ્ય મુદુર્મલાત્

પ્રવાહિકા તા પ્રવદન્તિ તજ્ઞા ॥૨૪॥

પ્રવાહિકાનુ લક્ષણ

અત્ય ત અહિલકર પદાર્થો ખાનારા માણસ
નો અત્ય ત વૃદ્ધિ પાનેનો વાયુ જ્યા તે માપસ
જો કરીને શુદ્ધમાથી અધોનાયુ મૂકવા જાય,
ત્યારે તે માણસની શુદ્ધમાથી વિદ્યા વડ અરડા
થેવા, જમા થયેલા ઠંઠાદિકને વાર વાર થોડા
થોડા નીચે કાઢે છે, તે રોગને વેલો પ્રવાહિકા
(અતિસારની ખાસ અવસ્થા) કહે છે ૨/

પ્રવાહિકા વાતક્રુતા સશૂલ

પિત્તાસદાદા સક્રા કપાત્ર ।

સચોણિતા શોણિતમ્મવા તુ

તા સ્નેહરુક્ષપ્રમવા મતાસ્તુ ॥

તાસામતીભારવદાદિશેષ

લિઙ્ગ પ્રમ ચામવિપ્રકૃતા ચ ॥ ૨૫ ॥

દોષો ઉપરથી પ્રવાહિકાનાં ૩પો,

નિદાનો તથા ચિકિત્સા

જે પ્રવાહિકા રાજાણી હોય, તેને વાયુએ
કરેલી સમજવી અને તે રક્ષ પદાર્થોથી થાય છે
જે પ્રવાહિકા દાહવાળી હોય, તેને પિત્તના
સખધથી સમજવી અને તે તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ
પદાર્થોથી થાય છે જે પ્રવાહિકા કંઠવાળી હોય,
તેને કંઠના અખધથી સમજવી અને તે રનેહવાળા
પદાર્થોથી થાય છે જે પ્રવાહિકા લોહીનાળી હોય,
તેને લોહીના સખધથી સમજવી અને તે તીક્ષ્ણ
તથા ઉષ્ણ પદાર્થોથી થાય છે પ્રવાહિકાઓનાં
ચિકિત્સા, ચિકિત્સાદિક અને કાચા તથા
પાકાપણની રીત અતિસારની પેટે જ સમજવા

ન શાન્તિમાયાતિ વિલઙ્ગનૈર્થા

યોર્ગરુદીર્ણાં વદિ પાચનૈર્વા ॥

તા ક્ષીરમેવાશુ ગૃત નિહન્તિ

તૈલ તિલા પિચ્છિલવસ્તયથ ।

આદ્ર કુરૈ સપરિવેષિતાનિ

વૃત્તાન્યથાર્દ્રાણિ હિ શાન્તમ્લીનામ્ ॥

પક્વાનિ સમ્યક્પુષ્પાકયોગે-

નાપોથ્ય તેમ્યો રસમાદદીત ।

ક્ષીર ગૃત તૈલહર્વિર્વિમિશ્ર

ક્લ્લકન યદ્દીપમધુકમ્પ ચાપિ ।

વર્તિત્તિ વિદ્ધ્યાદ્વિષયપ્રમત્ત

પ્રવાહિકામૂઝપુરોપસન્ને ॥

દ્વિપશ્યમૂલીકથિતેન શલે

પ્રવાહમાણસ્ય સમાશિક્ષેણ ।

ક્ષીરેણ ચાસ્યાપનમધ્યમુક્ત

તૈલેન યુજ્યાદનુવાસન ચ ॥

વાતપ્રવર્ગે લવણેષુ ચૈવ

તૈલ ચ સિદ્ધ હિતમન્નપાને ।

રૌક્ષ્યાજ્ઞાતે ક્રિયા સ્તિગ્ધા રૂક્ષા સ્નેહનિમિત્તજે ।
ભયજે સાન્ત્વનાપૂર્વા શોકજે શોકનાશની ॥
વિપાર્શઃક્રમિસંમૂતે હિતા ચોભયશર્મદા ॥૨૮॥

અતિસારોની હેતુવિપરીત ચિકિત્સા

અતિસાર એ રૂક્ષતાથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો સ્તિગ્ધ ક્રિયા કરવી, સ્નેહથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો રૂક્ષ ક્રિયા કરવી, ભયથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો સાન્ત્વનાપૂર્વક ક્રિયા કરવી, શોકથી ઉત્પન્ન થયો હોય તો શોક દૂર કરનારી ક્રિયા કરવી અને વિપથી, અરશોથી કે કૃમિઓથી થયો હોય, તો તે વિપાદિકને તથા અતિસારને પણ દૂર કરનારી ક્રિયા કરવી હિનકારી છે. ૨૮

છર્દિમૂર્છાતૃઢાઘાંશ્ચ સાધયેદવિરોધતઃ ॥૨૯॥

અતિસારના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સાપદ્ધતિ

ઊલટી, મૂર્છા તથા તરસ વગેરે ઉપદ્રવોને મૂળ વ્યાધિની ચિકિત્સાથી નિરુદ્ધ ન થાય, એવી ચિકિત્સાઓથી શાંત કરવા. ૨૯

સમઘોષે તુ દોષાણાં પૂર્વ પિત્તમુપાચરેત્ ।

જ્વરે ચૈવાતિસારે ચ સર્વત્રાન્યત્ર મારુતમ્ ॥૩૦॥

અતિસારમાં એ કે ત્રણ દોષોનો સંયોગ હોય તો કયા દોષની પ્રથમ ચિકિત્સા કરવી ?

અતિસારમાં કે જ્વરમાં એ કે ત્રણ દોષોનો સંયોગ હોય, તો પ્રથમ પિત્તની ચિકિત્સા કરવી અને બાકીના રોગોમાં એ કે ત્રણ દોષોનો સંયોગ હોય, તો પ્રથમ વાયુની ચિકિત્સા કરવી. (અતિસારમાં કેવળ વાયુ તથા કફનો સંયોગ હોય, તો પ્રથમ વાયુની જ ચિકિત્સા કરવી) ૩૦

યસ્યોચ્ચારં વિના મૂત્રં સમ્યગ્વાયુશ્ચ ગચ્છતિ ।

દીપ્તાગ્નેર્લઘુકોષ્ઠસ્ય સ્થિતસ્તસ્યોદરામયઃ ॥૩૧॥

અતિસારથી મુક્ત થયેલાનું લક્ષણ

જેનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયો હોય, કોઠો હલકો થયો હોય અને સાથે ત્રિષ્ટાના સંબંધ વિના મૂત્ર અને અધોવાયુ ચોખ્ખી રીતે નીકળવા લાગ્યાં હોય, તે માણસને અતિસારથી મુક્ત થયેલો

સમજવો. ૩૧

કર્મજા વ્યાધયઃ કેચિદ્દોષજાઃ સન્તિ ચાપરે ।

કર્મદોષોદ્ભવાશ્ચાન્યે કર્મજાસ્તેષ્વહેતુકાઃ ॥

નશ્યન્તિ ત્વક્રિયામિસ્તે ક્રિયામિઃ કર્મસંક્ષયે ।

શામ્યન્તિ દોષસમ્મૂતા દોષસંક્ષયહેતુભિઃ ॥

તેષામલ્પનિદાના યે પ્રતિક્રિયા મવન્તિ ચ ।

મૃદવો વદ્ધદોષા વા કર્મદોષોદ્ભવાસ્તુ તે ॥

કર્મદોષક્ષયકૃતા તેષાં સિદ્ધિર્વિધીયતે ॥૩૨॥

વ્યાધિઓના ત્રણ ભેદો, તેમનાં લક્ષણો

અને શાંતિના પ્રકારો

કટલાક વ્યાધિઓ કર્મથી, કટલાક દોષોથી અને કટલાક એ બંનેથી (કર્મ તથા દોષથી) ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે.

જ વ્યાધિઓ હેતુઓ વિના ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે, તેઓ કર્મજ (કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા) કહેવાય છે. એ વ્યાધિઓ પ્રાયશ્ચિત્તાદિકથી કર્મનો ક્ષય થતાં ચિકિત્સા વિના જ મટે છે.

જ વ્યાધિઓ દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે, તેઓ દોષોનો નાશ કરનારી ચિકિત્સાથી મટે છે.

જ મોટા અથવા નાના વ્યાધિઓ નાનાં નિદાનોવાળા છતાં અત્યંત દુઃખદાયી હોય, તેઓ કર્મ અને દોષ એ બંનેથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે. એ વ્યાધિઓ પ્રાયશ્ચિત્તાદિક અને ચિકિત્સા—એ બંનેના સંયોગથી નાશ પામે છે. ૩૨

દુષ્યતિ ગ્રહણી જન્તોરગ્નિસાદનહેતુભિઃ ।

અતિસારે નિવૃત્તેડપિ મન્દાગ્નેરહિતાશિનઃ ॥

મૂયઃ સંદૂષિતો વહ્નિર્ગ્રહણીમમિદૂષયેત્ ॥૩૩॥

અતિસારમાં ગ્રહણીની ધાસ્તી અને સંપ્રાપ્તિ

અતિસાર મટી ગયા પછી અને મટી ગયા વિના પણ, મંદ અગ્નિવાળા અને અહિનકર પદાર્થો—નું લક્ષણ કરનારા માણસનો ફરીવાર દૂષિત થયેલો અગ્નિ ગ્રહણીને દૂષિત કરે છે. દોષ વખત અતિસાર ઉત્પન્ન ન થયા છતાં અગ્નિને મંદ કરનારાં

તે દૂધથી ભોજન કરાવવું. (કેટલાક અંથોમાં તો કહ્યું છે, કે સોના કે રૂપાને સારી પેઢે તપાવી તેને દૂધમાં નાખી તેથી તપેલા દૂધને હંડું પડવા દઈ તેમાં મધ નાખી તે દૂધથી ભોજન કરાવવું) એ નિસ્સારકવાળો માણસ, શળથી પીડાતો હોય, તો તેને ચૂંક, મરી, પીપર તથા ત્રિદારિગંધાદિ-ગણથી પકવેલા દૂધમાં ભોજન દેવું હિતકારી છે. એ માણસને વાયુ હણનારાં, આહી તથા દીપનીય ઔષધોથી સંસ્કાર આપેલા માંસના રસા જમાડવા, માછલાં ખવડાવવાં અને વાયુને હણનારાં દ્રવ્યોથી માંસના રસાને પકવી ધી તથા તેલમાં મિશ્ર કરી તે પણ પાવો. કાળિયાર, ગાડર અને બકરાનાં માંસાને વડનાં કામળ પલ્લેવાની સાથે પકવી તે માંસો ખવડાવવાં. બડા બકરાના લોહીને સૂકવી તેને વાયુને હણનારા પદાર્થોથી પકવેલા ધીમાં તથા તેલમાં પકવી તથા દહીંના સંસ્કાર આપી તે લોહી ખવડાવવું. મોરનાં તથા લાવા નામનાં પક્ષીઓનાં માંસોની ગોઠવણોની સાથે, ખડચૂણોની સાથે તથા ઉત્તમ પ્રકારનાં દહીંની સાથે ભોજન કરાવવું. સારી પેઢે ખાંડેલા અડદને ધીની ઉપરના મડથી યુક્ત કરી મરીનું ચૂર્ણ લભરાવી તે અડદ પણ દહીંની સાથે ખવડાવવા. નિસ્સારકમાં મોટી વેદનાવાળું મૂત્ર-કૃત્ત્ર ચયુ હોય, તો જીંદમધ તથા નીલકમળના કંદકથી પકવેલા અને મધ તથા ધીમાં મિશ્ર કરેલા દૂધથી અસ્તિ દેવી. આ અસ્તિથી લોહી, દાહ અને જ્વર શાંત થઈ જાય છે. જે રોગી નિસ્સારકની વેદનાથી નિરંતર પીડાતો હોય તેને કઠિાદ્યાદિ મધુ ઔષધોના ક્ષાયથી પકવેલા તેલથી દિવસે અથવા રાતે પણ અનુ-વાસનઅસ્તિ દેવી હિતકારી થાય છે. (એ કે અનુ-વાસનઅસ્તિ દેવાનો રાત્રિમાં નિષેધ છે, તો પણ આવા વિષયમાં રાત્રિએ દેવાની પણ છૂટ છે.)

જનજન તેલની યોગ્યતાઓ કરવામાં

આવે, તેમતેમ વાયુની શાંતિ થાય છે અને વાયુની શાંતિ થાય, તો પ્રવાહિકાની શાંતિ થાય છે; માટે વૈદે પ્રવાહિકામાં વાયુની શાંતિ કરવી.

કાળીપાડ, ગોટી અજમોઢ, ઇંદ્રજવ, સુંડ અને પીપરને સમભાગે લઈ, વાટી સહેવાય તેવા ગરમ પાણીની સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી પ્રવાહિકા શાંત થાય છે.

બડા બકરાનાં તૃપણોના કંદકથી દૂધ પકવી ધીમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તે દૂધ પ્રવાહિકાને તુરત મટાડે છે.

સુંડ તથા નાકછીકણીના ક્ષાય તથા કંદકથી તેલને તથા ધીને પકવી, તે અટોડવામાં આવે, તો તેથી પ્રવાહિકા તુરત નાશ પામે છે.

સાલેડો, કાયકુંજ અને દાકમના ક્ષાયમાં ખનાવેલી, બીસાંના ગુર્મથી યુક્ત કરેલી અને દહીં, તેલ તથા ધીથી મિશ્ર કરેલી રાખ પ્રવાહિકા ઉપર અત્યંત પથ્ય છે.

શેડકુંદ દૂધ પીવડાવવું, એ પણ પ્રવાહિકા ઉપર અત્યંત પથ્ય છે. ૨૬

લગૂનિ પષ્પાન્યય દીપનાનિ

સ્તિગ્ધાનિ મોઝ્યાન્યુદરામયેષુ ॥

હિતાય નિલં વિતરેન્ન મોઝ્યમ્

યોગાંધ તાંસાન્ન મિપગમત્તઃ ।

તૃષ્ણાપનયની લઘ્વી દીપની ષસ્તિશોષની ।

જ્વરે ચૈવાતિસારે ચ યવાગ્નઃ સર્વદા હિતા ॥૨૭॥

અતિસારની વ્યાધિવિપરીત ચિકિત્સા

વૈદે સાવધાન રહી દોષોનું તથા અવસ્થા-ઓનું વિવેચન કરી અતિસારો ઉપર હિન માટે સર્વદા ઉચ્ચકા, પથ્ય, અગ્નિને દીપ્ત કરનારા તથા સિન્ધુ આહારો દેવા અને ઔષધોના તે તે યોગો પણ દેવા. રાખ તરસ ટાળનારી છે, હલકી છે, અગ્નિને દીપ્ત કરનારી છે અને મૂત્ર-શયને શુદ્ધ કરનારી છે, માટે જ્વરમાં અને અતિસારમાં સર્વદા હિત કરનારી ગણાય છે. ૨૭

અને અયાનાના પાણીના જેવા ગંધવાળા, હલ્વા
ગંધવાળા, ખાટા ગંધવાળા, કોદા જેવી ગંધ-
વાળા, ધુમાડા જેવી ગંધવાળા તથા કાચા
માંસાદિહના જેવા ગંધવાળા પચરહા આવે છે. ૩૮
વાતાન્નૂલપ્રકૃતિઃ પાણુહસ્પાશ્વોદરમસ્તકૈઃ ।

પિત્તાત્સદહિર્ગુરુમિઃ કષાત્તિન્ન્યસ્તિલક્ષણઃ ॥૩૯॥

દોષોના ભેદથી અડધીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણો

અડધીરોગ વાયુથી થયેા હોય તો ગુદા,
હૃદય, પડખાં, હેઠર તથા માથામાં અત્યંત રાજ
નીકળે છે. અડધીરોગ પિત્તથી થયેા હોય તો
ગુદા, હૃદય, પડખાં, હેઠર તથા માથામાં દાદ
થાય છે. અડધીરોગ કફથી થયેા હોય તો ગુદા,
હૃદય, પડખાં, હેઠર તથા માથામાં ભારેપણું
થાય છે અને અડધીરોગ ત્રણે દોષોથી થયેા હોય
તો ગુદા, હૃદય, પડખાં, હેઠર તથા ગરતકમાં
રાજ, દાદ તથા ભારેપણું—એ ત્રણે થાય છે. ૩૯
ચયાદોષોન્મૂલ્યં તસ્ય વિશુદ્ધસ્ય યથાક્રમમ્ ॥

પેવાદિં વિતેત્સમ્યગ્દીપનીયોપસમ્મૃતમ્ ।

તતઃ પાચનસહ્યાદિદીપનીયગણત્રયમ્ ॥

પિથેસ્પ્રાતઃ સુરારિષ્ટમેહમૂત્રસુક્ષ્મામ્બુમિઃ ।

તત્કેળ વાય તત્કં વા કેવલં હિતમુચ્યતે ॥

કૃમિગુલ્મોદરાશોભીઃ ક્રિયાધ્યાત્રાવચારયેત્ ।

ચૂર્ણં હિદ્ગ્વાદિકં ચાત્ર વૃતં વા પ્લીહનાશનમ્ ॥

કલ્કેન મગધાદેશ્ય ચોદ્ગેરીસ્વરસેન વા ।

ચતુર્ગુણેન દધા ચ વૃતં સિદ્ધં હિતં ભવેત્ ॥

સર્વથા દીપનં સર્વં ગ્રહણીરોગિણાં હિતમ્ ।

જ્વરાદીનવિરોધાચ સાધયેત્સ્વશ્ચિકિત્સિતઃ ॥૪૦॥

અડધીરોગની ચિકિત્સા

અડધીરોગના રોગીને દોષની વૃદ્ધિ અનુ-
સાર થોગ્ય ક્રમ પ્રમાણે વમનવિરેચનાદિક
શોધન સંસ્કાર આપીને પછી થોગ્ય રીતે દીપ-
નીય દ્રવ્યોથી સંસ્કાર આપેલાં પેથા વગેરે દ્રવ્યો
આપવાં. પછી પ્રભાતમાં સુરા, અરિષ્ઠ, રતેહ,
મૂત્ર, સહેવાય તેવું ઉષ્ણ જળ અથવા છાશની

સાથે પાચન વર્ગનાં, સંત્રાદી વર્ગનાં તથા દીપ-
નીય વર્ગનાં ઔષ્ધોના હલ્દે પાવા; અથવા
દેવળ છાશ પાની, એ પણ દિતકારી કહેવાય છે.

અડધીરોગ ઉપર કૃમિ, ગુદમ, હેઠર અને
અરશને ગુલ્મનારી ક્રિયાઓ પણ કરવી.

ચિકિત્સારથાનતા પમા અધ્યાયના ૨૪મા
વિષયમાં કહેલું પિંડવાદિ ગૂણું અડધીરોગ ઉપર
દિતકારી છે.

ચિકિત્સારથાનતા ૧૪મા અધ્યાયના ૧૦મા
વિષયમાં કહેલું પદ્મપલ્લક નામનું ઘી અડધીરોગ
ઉપર દિતકારી છે.

પિપ્પલ્યાદિ ગણનો કલ્ક, ગૂઢા નામની
ખાત્રી ભાગનો સ્વરસ અને ચોગણાં દહીંથી
પકવેલું ઘી પણ અડધીરોગ ઉપર દિતકારી થાય છે.

જે જે કંઈ દીપન (અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર)
છે, તે સઘળું અડધીરોગવાળાઓને સર્વથા હિત-
કારી થાય છે.

અડધીરોગમાં જ્વર વગેરે જે ઉપદ્રવો હોય;
તેઓને ધેંધે બૂળવ્યાધિની (અડધીરોગની) ચિકિ-
ત્સાથી નિરોધ ન આવે, એ રીતે પોતપોતાની
(જ્વરાદિકની) ચિકિત્સાઓથી મટાડવા. ૪૦

અધ્યાય ૪૧મો

અથાતઃ શોષપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘શોષપ્રતિષેધ’
એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું,
જે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે
કહેલું છે. ૧

અનેકરોગાનુગતો बहुरोगपुरोगमः ।

दुर्विज्ञेयो दुर्निवारः शोषो व्याधिर्महाबलः ॥ ૨ ॥

૧ જેનના રોગનાં નિદાન, લક્ષણો તથા ચિકિત્સાના
નિરૂપણ વિષેનો.

નિદાનોઃથી અહણી દૂષિતં યદ્યં બળ્ય છે. ૩૩
તસ્માત્કાર્યઃ પરીહારસ્સ્વતીસારો વિરિક્તિવત્ ।
યાવન્ન પ્રકૃતિસ્યઃ સ્વાદોષતઃ પ્રાણતસ્તયા ॥૩૪॥

અતિસારમાં પરેશ અને તેની મુદત

અતિસારમાં ઉપર કહ્યા પ્રમાણે અહણી-
રોગની ધારતી છે; માટે અતિસારના રોગીએ
ત્યાં સુધી દોષ પ્રકૃતિસ્થ ન થયેલા હોય, ત્યાં
સુધી ધણા પવનવાળી જગ્યાનું સેવન કરવું નહીં,
ઠાકા પાણીનો ત્યાગ કરવો, અજીર્ણ કરનારા
અન્નનો ત્યાગ કરવો, કસરત, મૈથુન અને
અભયંગ કરવાં નહીં. ૩૪

ષ્ટી પિત્તધરા નામ યા કલા પરિકીર્તિતા ।
પદ્માશયમધ્યસ્થા ગ્રહણી સા પ્રકીર્તિતા ॥
ગ્રહણ્યા ષલમગ્નિર્હિં સ ચાપિ ગ્રહણીશ્રિતઃ ।
તસ્માત્સંદૃષ્ટિ વહ્ની ગ્રહણી સંપ્રદુષ્યતિ ॥૩૫॥

અહણીનું નિરૂપણ તથા તેના

દૂષિત થવામાં કારણ

શારીરસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ચોથા
વિષયમાં 'પિત્તધરા' નામની જ છઠી કળા પડતા-
શયના તથા આશયના મધ્યમાં રહેલી કહી
છે, તે અહણી કહેવાય છે. એ અહણીનું બળ
જડરાશિ છે. તે જડરાશિ, એ અહણીમાં રહેલો
છે, તેથી તે અગ્નિ દૂષિત થાય, તો અહણી પણ
દૂષિત થાય છે. ૩૫

एकशः सर्वशब्दैव दोषैरत्ययमूर्हितैः ।
सा दुष्टा बहुशो भुक्तमाममेव विमुञ्चति ॥
पक्वं वा सरुजं पृति मुहुर्वेदं मुहुर्दवम् ।
ग्रहणीरोगमाहुस्तमायुर्वेदविदो जनाः ॥૩૬॥

અહણીરોગનું સંખ્યાપૂર્વક લક્ષણ

એ અહણી અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલા વાયુ,
પિત્ત, કફ કે ત્રણે દોષોથી દૂષિત થઈને,
આપેલા અન્નાદિકને ધણીવાર કાચું ને કાચું જ
મૂકે છે, પાકું પણ મૂકે છે અને તે અન્નાદિક
વેદના સહિત, દુર્ગંધવાળું, વારંવાર બંધાતું અને

વારંવાર પ્રવાહીરૂપે પડે છે. આ રોગને આયુર્વેદ
જાણનારા વિદ્વાનો અહણીરોગ કહે છે. (વાગ્બટ
કહે છે, કે 'અહણીદોષ હોય તો અન્નના અજીર્ણ-
પણાના સમયમાં આમવાળો મળ પડે છે અને
કોઈ વખતે અન્નવાળો મળ પડે છે. અન્નના
જીર્ણપણાના સમયમાં પાકો મળ પડે છે, કોઈ
વખતે મુદ્દક પડતો નથી, કોઈ વખતે અકસ્માત્
વારંવાર બંધાયેલો અથવા શિથિલપણવાળો પડે
છે' ભાવમિત્ર કહે છે, કે 'અતિસારમાં દ્રવવાતુ-
ની જ પ્રવૃત્તિ થાય છે અને અહણીમાં તો બંધા-
યેલા મળની પણ પ્રવૃત્તિ થાય છે' એટલો
અતિસાર અને અહણીમાં ભેદ છે.) ૩૬

तस्योत्पत्तौ विदाहोऽज्जे सदानालस्यतृदूकमाः ।
षलक्षयोऽरुचिः कासः कर्णह्वेदोऽन्त्रकूजनम् ॥૩७॥

અહણીરોગનું પૂર્વરૂપ

અહણીરોગ ઉત્પન્ન થવાનો હોય, ત્યારે
અન્ન ખરાબર પચતું નથી, ગ્લાનિ થાય છે,
આજસ થાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે, ડાઘ
થાય છે, બળનો સ્થ થાય છે, અરુચિ થાય છે
ખારી થાય છે, કાનમાં અનેક પ્રકારનો અવાજ
થનો સંભળાય છે અને આંતરડાઓમાં ગડગડાટ
થાય છે. ૩૭

अयं जाते मवेज्जन्तुः शूनपादकरः कृशः ।
पर्वरुलोल्यतृदूहर्दिज्वरारोचकदाहवान् ॥
उद्गिरेण्णुकृतिक्ताम्लोदहधूमामग्निकम् ।
प्रक्षेकमुखवैरसतमकारुचिपीडितः ॥૩८॥

અહણીરોગનું સ્પષ્ટ થયેલું રૂપ

અહણીરોગ ઉત્પન્ન થાય, ત્યારે માણસ
સૂક્ષ્ણ (સોજાવાળો) હાયપગવાળો તથા કૃશ
થઈ બળ્ય છે, સાંધાઓમાં વેદના થાય છે, સપથા
રસોમાં લોઢાપડા આવે છે, તરસ લાગે છે, જાડાટી
થાય છે, જર આવે છે, બળતરા થાય છે, વારં-
વાર ચૂકવું પડે છે, મોઢું નિરસ થઈ બળ્ય છે,
તમકધાસ થાય છે, અત્યંત અરુચિ થાય છે

શોષની સંપ્રાપ્તિ

જ્યોમાં કદ્ધ પ્રધાન હોય છે એવા ત્રણ દોષોથી રસનું વહન કરનારી ધમનીઓ રોધકર્થ જવાને લીધે રસ ક્ષીણ થતાં રસ પછીની સર્વે ધાતુઓ પણ ક્ષીણ થાય છે અને ધાતુઓ ક્ષીણ થતાં માણસ સુકાર્થ બન્ય છે. જેમ કારણભૂત રસના ક્ષયથી કાર્યભૂત લોહી આદિ ધાતુઓનો સવળે ક્રમે ક્ષય થાય છે, તેમ બિદ્રે ક્રમે કાર્યભૂત વીર્યના ક્ષયથી કારણભૂત ધાતુઓનો ક્ષય પણ થાય છે. જેમ કે અત્યંત મૈથુનને લીધે પુરુષનું વીર્ય ક્ષીણ થતાં વાયુના પ્રકોપપૂર્વક બીજ દોષો પણ કુપિત થતાં મન્નન ક્ષીણ થાય છે, મન્નન ક્ષીણ થતાં હાડકાં ક્ષીણ થાય છે, હાડકાં ક્ષીણ થતાં મેદ ક્ષીણ થાય છે, મેદ ક્ષીણ થતાં માંસ ક્ષીણ થાય છે, માંસ ક્ષીણ થતાં લોહી ક્ષીણ થાય છે, લોહી ક્ષીણ થતાં રસ ક્ષીણ થાય છે અને એ રીતે ધાતુઓ ક્ષીણ થતાં માણસ સુકાર્થ બન્ય છે. ૬

મક્તદ્વેષો જ્વરઃ શ્વાસઃ કાસઃ શોણિતદર્શનમ્ ।

સ્વરમેદશ્ચ જાયન્તે પઙ્ જાતે રાજયક્ષ્મણિ ॥૭॥

શોષમાં દોષોનાં ચિહ્નોરૂપ છ લક્ષણો

માણસને શોષ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે અન્ન ઉપર દ્વેષ, જ્વર, ખાંસી, શ્વાસ, લોહીનું પડવું અને સ્વરભેદ (અવાજનું ઘોઘરાપણું)—એ છ લક્ષણો દોષોના પ્રકોપને લીધે થાય છે. (એમાં અન્ન ઉપર દ્વેષ અને ખાંસી—એ કદ્ધના પ્રકોપથી થાય છે, જ્વર અને લોહીનું પડવું—એ પિત્તના પ્રકોપથી થાય છે અને સ્વરભેદ તથા શ્વાસ—એ વાયુના પ્રકોપથી થાય છે.) ૭

સ્વરમેદોઽનિલાચ્છૂલં સક્ષોચશ્વાસપાર્શ્વયોઃ ।

જ્વરો દાહોઽતિસારશ્ચ પિત્તાદ્રક્તસ્ય ચાગમઃ ॥

શિરસઃ પરિપૂર્ણત્વમમક્તચ્છન્દ એવ ચ ।

કાસઃ કળ્થસ્ય ચોદ્ભવંસો વિજ્ઞેયઃ કફકોપતઃ ॥૮॥

શોષમાં દોષોનાં ચિહ્નોરૂપ

અગિયાર લક્ષણો

માણસને શોષ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ખમ્મ તથા પડખાંતું સંઘાત્યાવું, શૂળ અને સ્વરભેદ—એ ત્રણ લક્ષણો વાયુના પ્રકોપથી થાય છે. જ્વર, દાહ, અતિસાર અને લોહીનું પડવું—એ ચાર લક્ષણો પિત્તના પ્રકોપથી થાય છે અને માથાનું પૂર્ણપાવું (શારેપણું), અન્ન ઉપર અરુચિ, ખાંસી તથા કદ્ધનો ધ્વંસ—એ ચાર લક્ષણો કદ્ધના પ્રકોપથી થાય છે. ૮

एकादशमिरैतैर्वा षड्भिर्वापि समन्वितम् ।

त्रिभिर्वा पीडितं लिङ्गैर्ज्वरकासासृगामयैः ।

जलान्छोषार्दितं जन्तुमिच्छन् सुविपुलं यशः ॥९॥

શોષને ક્યારે અસાધ્ય સમજવો ?

જે વેદ ઉત્તમ શ્રીતિની ઇચ્છા કરતો હોય, તેણે ઉપરના સાતમા વિષયમાં કહેલાં છ અથવા આઠમા વિષયમાં કહેલાં અગિયાર અથવા તંત્રાંતરના મતે જ્વર, ખાંસી અને લોહીનું પડવું—એ ત્રણ લક્ષણોથી પીડાયેલા શોષના દરદીની ચિકિત્સા કરવી નહિ. (સઘળાં લક્ષણો થયા છતાં જ્યાં સુધી માંસ અને બળ વિવ્રમાન હોય, ત્યાં સુધી ચિકિત્સા કરવાની છૂટ બીજા તંત્રકારોએ આપેલી છે. આ અધ્યાયના ૨૦મા વિષયમાં બીજાં પણ શોષની અસાધ્યતાનાં લક્ષણો કહેવામાં આવશે, તેઓ ઉપર પણ ધ્યાન આપવું.) ૯

व्यवायशोकस्याविर्व्ययायामाध्वप्रवासतः ।

त्रणोरःक्षतपीडाभ्यां शोषानन्ये वदन्ति हि ॥१०॥

આચાર્યોના મતે નિદાનો પરત્વે શોષના ભેદ

કેટલાક આચાર્યો કહે છે, કે અતિ મૈથુન કરવાથી થયેલો શોષ 'વ્યવાયશોષ' શોકથી થયેલો શોષ 'શોકશોષ', વૃદ્ધત્વથી 'જરાશોષ' કસરત કરવાથી 'વ્યાયામશોષ', પંથ કરવાથી 'અધ્વશોષ' ત્રણ થવાથી 'ત્રણશોષ' અને

શોષ(ખેનના દરદ)નો સ્વભાવ

શોષ અનેક ઉપદ્રવોવાળો હોય છે, ક્ષાસ આદિ ધણા ગેગોરૂપી પૂર્વરૂપવાળો હોય છે, તથા દોષોનાં ચિહ્નોવાળો હોવાને લીધે તેમાં અશાશિની કટપના કરવી કઠણ પડે છે મટાકવો મુશ્કેલ હોય છે અને એ કારણોને લીધે તે ધણા બળવાન ગણાય છે ૨

સંશોષણાદ્રસાદીનાં શોષ ક્ષયમિધીયતે ।
કિયાક્ષયકર્ત્વાચ ક્ષય ક્ષયુચ્યતે પુનઃ ॥
રાજશ્વન્દ્રમસો યસ્માદમૂદેષ કિલામયઃ ।
તસ્માત્તં રાજયક્ષમેતિ કેવિદાહુર્મનીષિણઃ ॥ ૩ ॥

એ વ્યાધિનાં ત્રણ નામોતું કારણ

એ વ્યાધિ એક આદિ ધાતુઓતું શોષણ કરે છે તેથી શોષ કહેવાય છે, ગાંઠીની શારીરિક ચેષ્ટાઓનો તથા વેધની ઔષધ્યુક્તિરૂપ ક્રિયાઓનો ક્ષય કરે છે તેથી તે ક્ષય કહેવાય છે અને બ્રાહ્મણ તથા વૃક્ષોના રાખ અંદરને તે પ્રથમ થયો હતો તથા પોતાના મટાકનારા વેધોની

૧ અહીં નીચે પ્રમાણે સાર્થકોષ દર્શાવે છે 'પૂર્વે' દર્શ નામનો એક પ્રભવતિ હતો એ પ્રભવતિએ પોતાની ધનુરી દીર્ઘીઓભાથી અશ્વિની આદિ મત્તામી દીકરીઓ મદને આપી હતી એક એમની પીઠ સપાટી સ્ત્રીઓનો અનાદર કરીને કેવળ રોહિણીમા આમળા રહેતા અશ્વિની વગેરેએ પોતાના પિતા ઇન્દ્રની પાસે તે જતાન બાળા થો દ્યો દીકરીઓની વાત આભણી મદને પોતાની પોતાની સગા દીકરીઓના સમાન રીતે વર્તવાની બનામણ કરી એક એ બનામણનો સત્કાર કરીને ગમે, પણ પાંચ દહના વચનનો અનાદર કરીને રાહિણીમા બ્ર આમળા રહેવા લાગ્યો આથી દક્ષપ્રભવતિનો કાંધ નિર્ભાગન ઈર્ષ રોહિણીમા અતિપ્રમગને લીધે હાથરોગરૂપ બનીને એકના શરીરમા પેચે આ રોગથી વેરાયેનો એક નિન્ને-૧, નિર્ગંગ અને નિરત્સાહી ઈર્ષ ગયો એક પોતાને ગુનના (દાનના) વચનના અનાદરને લીધે ક્ષયથી વેરાયેનો નેહ છપ્પે શરણે ગયો એ એક એક શરણ થયેનો નેહ અશ્વિનીકુમારને બનામણ કરીને તેઓના હાથથી ચિકિત્સા કરાવતા એક એ રોગથી મુગ્ધ થયો. આથી એમ સિદ્ધ થયું કે હાથરોગ કર્મ અને દોષો એ બંનેના અગ્રોમથી થાય છે (૨૧૮)

પૂજ કરાવવામાં કારણરૂપ છે, તેથી કટવાક વિદ્વાનો તેને 'રાજયક્ષમા' કહે છે ૩

સ વ્યસૈર્જાયતે દૌર્ષેરિતિ કેચિદ્વદન્તિ હિ ।

एकादशनामेकस्मिन् सान्निध्यातन्त्रयुक्तिः ॥

क्रियाणां चाविमगेन प्रागेकोत्पादनेन च ।

एक एव मतः शोषः सन्निपातात्मको ह्यतः ॥

उद्रेकात्तत्र लिङ्गानि दोषाणां निपतन्ति हि ॥ ૪ ॥

શોષ સાન્નિપાતિક જ હોવા વિષે

શોષ રોગ એકએક દોષથી થાય છે, એમ કટલાક આચાર્યો કહે છે, પણ તે વાત બરાબર નથી, કેમ કે તે ગેગમાં તથા દોષોનાં ચિહ્નોરૂપ અગિયાર અથવા છ લક્ષણો કે જોએ આ અધ્યાયના ૮મા તથા ૭મા વિષયમાં આપવામાં આવશે, તેઓ દાખલ થયેલાં જોવામાં આવે છે, વળી શાસ્ત્રયુક્તિ જોતાં શોષની ચિકિત્સાએ એક-એક દોષને અનુસરતી જુદીજુદી જોવામાં આવતી નથી, પણ સપાટી તથા દોષોને અનુસરતી એક-રૂપ જ જોવામાં આવે છે અને વળી દક્ષપ્રભવતિએ પ્રથમ ઉત્પન્ન કરેલો એ રોગ ત્રિદોષાત્મકરૂપથી જ અંદરના શરીરમાં પ્રકટ થયો હતો, આ તથા કારણોને લીધે શોષને એક પ્રકારનો જ-એટલે સન્નિપાતાત્મક જ માનવામાં આવે છે. એ શોષમાં તથા દોષોનાં ચિહ્નો દોષોના પ્રકારને લીધે દાખલ થાય છે. ૪

ક્ષયદ્વિગપ્રતીષાતાયામાદિયમાશનત્ ।

जायते कुपितैर्दोषैर्यासिदेहस्य देहिनः ॥ ૫ ॥

શોષનાં દરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો

અત્યંત મેથુનાદિક કરવાથી, મજામૂનાદિકની હાજતો રોકવાથી, સાદસ ભરેલા મનુષ્ય વગેરે આચાર્યો કરવાથી અને વિવશ જોઈને કરવાથી પ્રકુપિત થયેલા દોષો માણસના શરીરમાં વ્યાપ્ત થાય છે અને તે દોષોથી શોષ ઉત્પન્ન થાય છે. કફરૂપાનેર્દૌર્ષૈર્હિ રુદ્ધેષુ રસવર્ત્મસુ ॥

अतिव्यवधानो चापि क्षीणे रेतस्पनन्तराः ।

ક્ષીયન્તે ધાતવઃ સર્વે તતઃ શુલ્બાનિ માનવઃ ॥ ૬ ॥

જોએ ઉપાડવાથી, અત્યંત ઊંચે સ્વરે અધ્યયન કરવાથી, અત્યંત અભિધાત પામ્યાથી, અત્યંત મૈથુન કરવાથી કે એવા જ પ્રકારના, છાતીને ભીંસ આવે એવા બીજા ઘાઈ કામથી જેની છાતી ચિરાઈ બચ છે, તે માણસને છાતીના ધાવને લીધે પર તથા કફ પડે છે, ખાંસી આવે છે, ખાંસી આવતાં પીછું, રાતું, કાણું તથા કાંઈક રાતું દ્રવ્ય પડે છે, છાતી તપ્યા કરે છે, અત્યંત પરિતાપ થાય છે, ગ્લાનિ થાય છે, મોઢાનો શ્વાસ દુર્ગંધવાળો થઈ બચ છે અને વર્ણુ તથા સ્વર બદલી બચ છે. ૧૭

કેષાન્નિદેવં શોષો હિ કારણૈર્મદમાગતઃ ।

ન તત્ર દોષલિજ્ઞાનાં સમસ્તાનાં નિપાતનમ્ ॥

ક્ષયા એવ હિ તે જ્ઞેયાઃ પ્રત્યેકં ધાતુસંક્ષયાત્ ।

ચિકિત્સિતં તુ તેષાં હિ પ્રાગુક્તં ધાતુસંક્ષયે ॥૧૮॥

અન્ય આચાર્યોના મતનું ખંડન

ઉપર પ્રમાણે ષટ્કાક આચાર્યોએ નિદાનોના ભેદો ઉપરથી જુદાજુદા શોષો માનેલા છે, પરંતુ વાસ્તવિક વિચાર કરતાં એ શોષોમાં ત્રણે દોષોનાં, આ અધ્યાયના ઉમા તથા ટમા વિષયમાં કહેલાં લક્ષણો હોતાં નથી, તેથી તેઓને શોષો જ કહી શકાતા નથી; આ પ્રમાણે એ વ્યવાયશોષ આદિ શોષો ખરી રીતે 'શોષો' જ નથી, પણ એ પ્રત્યેકમાં ધાતુઓનો ક્ષય હોય છે, તેથી ધાતુક્ષયોરૂપ જ છે. ધાતુક્ષયોની ચિકિત્સાઓ તો સૂત્રસ્થાનના 'દોષધાતુમલક્ષયવૃદ્ધિવિજ્ઞાનીય' નામના ૧૬મા અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગઈ છે. ૧૮

શ્વાસાક્કસાદકફસંસ્રવતાલુશોષ-

ચ્છર્ધ્યસિસાદમદપીનસકાસનિદ્રાઃ ।

શોષે મવિવ્યતિ ભવન્તિ સ ચાપિ જન્તુઃ

શુક્લેક્ષ્ણો ભવન્તિ માંસપરો રિરંસુઃ ॥

સ્વપ્નેષુ કાકશુકશલકિનીલકણ-

ગૃધ્રાસ્તથૈવ કપયઃ કૃકલાસકાશ્ચ ।

તે વાહયન્તિ સ નદીર્વિજલાશ્ચ પર્યે-

ચ્છુષ્કાંસ્તરૂપવનધૂમદવાર્દિતાંશ્ચ ॥૧૯॥

શોષનાં પૂર્વરૂપો

શોષ થવાનો હોય ત્યારે શ્વાસ, અંગોમાં અનુત્સાહ, કફનું સ્રવણું, તાળવાનું શોષણ, વમન, અશિની મંદતા, ઘણી સોપારી ખાધાના જેવો મદ (મીથો), પીનસ, ઉધરસ અને નિદ્રા થાય છે. એ માણસ માંસ ખાવાની ઇચ્છાવાળો તથા રમણ કરવાની ઇચ્છાવાળો થાય છે અને તેની આંખો સફેદ થઈ બચ છે. એ માણસને સ્વપ્નમાં કાગડા, પોપટ, શેઠાઈ, મોર, ગરજો, વાંદરા તથા કાચંડા ખેંચી બચ અને પાણીવગરંતી નદીઓ તથા સુકાયેલાં અને પવનથી, ધુમાડાથી તથા દાવાનવજથી ખરાબ થયેલાં વૃક્ષો જેવામાં આવે છે. ૧૯

મહાશનં ક્ષીયમાણમતીસારનિપીડિતમ્ ।

શૂનમુષ્કોદરં ચૈવ યક્ષિમળં પરિવર્જયેત્ ॥૨૦॥

શોષની અસાધ્યતાનાં બીજાં લક્ષણો

જે માણસ ખૂબ ખાવા છતાં ક્ષીણ થતો જતો હોય, તેના શોષની ચિકિત્સા કરવી નહીં. શોષવાળો જે માણસ અતિસારથી પીડાતો હોય, તેની પણ ચિકિત્સા કરવી નહીં. જેનાં વૃષણ અને પેટ સુકાઈ ગયેલ હોય, તેના શોષની પણ ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૨૦

ઉપાચરેદાત્મવન્તં દીપ્તાગ્નિમક્રશં નરમ્ ॥ ૨૧ ॥

શોષના કેવા દરદીની ચિકિત્સા કરવી?

જે માણસ જિતેન્દ્રિય હોય, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળો હોય, કૃશ થયેલો ન હોય, (જનરના સંબંધથી રહિત હોય, બળવાન હોય અને ચિકિત્સા સંબંધી ક્રિયાઓ સહન કરી શકે એવો હોય) તેની ચિકિત્સા કરવી. ૨૧

સ્થિરાદિવર્ગસિદ્ધેન વૃત્તેનાજાવિકેન ચ ॥

સ્નિગ્ધસ્ય મૃદુ કર્તવ્યમૂર્ધ્વં ચાવશ્ચ શોધનમ્ ।

આસ્યાપનં તથા કાર્યં શિરસશ્ચ વિરેચનમ્ ॥

યવગોધૂમશાર્લોશ્ચ રસૈર્મુજીત શોધિતઃ ।

દ્વેડયૌ વૃંદ્યેચાપિ નિવૃત્તોપદ્રવં નરમ્ ॥

છાતીમા ક્ષત થનાથી થયેનો શોષ 'ઉ' ક્ષતશોષ' કહેવાય છે ૧૦

વ્યવાયશોષ શુક્લ ક્ષયલિંગૈરુદ્ધતાઃ ।

પાણ્ડુરોદ્ધો યયાપૂર્વે ક્ષીયન્તે ચાસ્ય ક્ષતવઃ ॥૧૧॥

વ્યવાયશોષનું લક્ષણ

જને વ્યવાયશોષ થયો હોય, તે માણસને વીર્યના ક્ષયના જે ચિહ્નો કહ્યા છે, તે થાય છે, અટવે વિગ તથા વૃષણોમાં વેદના થાય છે, મૈથુનમા અશક્તિ થાય છે અથવા ઘણીવાર વીર્ય પડે છે અને વીર્ય પડે તે પણ યોડું તથા રાતું પડે છે એ માણસનો દેહ પાંડુ થઈ જાય છે અને પ્રથમ વીર્ય ક્ષીણ થતા તેની ઉપરના ગન્ધ આદિ ધાતુઓ પણ અનુક્રમે ક્ષીણ થાય છે ૧૧

મધ્યાનશીઠ, સસ્તાઙ્ગ શોકશોષપિ તાદૃશ ।
વિના શુક્લકૃતૈર્વિકૌરમિલક્ષિત ॥૧૨॥

શોકશોષનું લક્ષણ

જને શોકશોષ થયો હોય, તે માણસને નસતુના અભાવથી શોક થયો હોય, તે વસ્તુનું ધ્યાન કર્યા કરે છે, શિયિય અગોત્રાગો થઈ જાય છે અને વ્યવાયશોષવાળા માણસની પેઠે વીર્ય આદિ મધ્યગી ધાતુઓના ક્ષયથી યુક્ત હોય છે, પણ વ્યાધિના સ્વભાવને ક્ષીણ તેને વિગમા તથા વૃષણોમા વેદના આદિ નિકારો થતા નથી ૧૨

જરાશોષી કુશો મન્દવીર્યશુદ્ધિશ્લેન્દ્રિય ।
અસનોડ્ઢચિમાન્ મિત્રકાસ્યપાત્રદત્તસ્વરઃ ॥
છીવતિ શ્લેષ્મણા હીન તથૈવારતિપીઢિત ।
સપ્રધુતાસ્યનાસાક્ષ, શુક્લરુક્ષમલચ્છવિ ॥૧૩॥

જરાગોષનું લક્ષણ

જને જરાશોષ થયો હોય, તે માણસનું શરીર કૂશ થઈ જાય છે, વીર્ય, બળ, શુદ્ધિ તથા હ્રિયો મંદ થઈ જાય છે, દાઢ અંદે છે, તેની કાતિ બૂઝી જાય છે, સ્વપ્ન દૂરના કામના વાગવના જેવા ખોખરા થઈ જાય છે, એ માગમ વારવાર કંદનગરનું યુગ્મા કરે છે, અરુચિથી પીડાય

છે, મોઢું, નાક તથા આખોમા સ્નાન થાય છે અને તેનાં વિગ તથા વર્ણ શુદ્ધ તથા રૂક્ષ થઈ જાય છે ૧૩

બધ્વપ્રશોષી સસ્તાઙ્ગ, સમૃદ્ધપ્રસ્થચ્છવિ ।

પ્રમુષ્ણગાત્રાયવયઃ શુક્લકૃમીમગલનન ॥૧૪॥

અધ્વરોષવાળાનું લક્ષણ

જને અધ્વરોષ થયો હોય તે માણસના અગો શિયિય થઈ જાય છે, કાતિ અગ્નિમા શેકાયેના જેવી ખરામ થઈ જાય છે, ગાત્રોમા તથા અવયવોમા સ્પર્શનું જ્ઞાન હોતું નથી અને તરસ વાગવાનું ઠેકાણું-ગણ તથા મોઢું સુકા થેલું રહે છે ૧૪

વ્યાયામશોષી મૂવિષ્ઠમેભિરેવ સમન્વિતઃ ।

ઉરક્ષતકૃતૈર્લિંગે સયુક્તસ્ય ક્ષતાદિના ॥૧૫॥

વ્યાયામશોષવાળાનું લક્ષણ

જને વ્યાયામશોષ થયો હોય, તે માણસ ધણું કરીને ઉપર કહેવાં અનગોષનાગાના લક્ષણોથી યુક્ત હોય છે અને ક્ષત નહિ થયા છતાં જે ઉર, ક્ષતશોષવાળાના લક્ષણો કહેનામા આવશે, તેઓથી યુક્ત થાય છે ૧૫

રક્તશ્ચયોદ્વેદનામિસ્તયૈવાહારયન્વજાત્ ।
ઘણિતસ્ય મેવેચ્છોષ સચાસાધ્યતમ સ્મૃત ॥૧૬॥

મણ્ડશોષનું નિદાન

મણ્ડવાળા માણસને લોહીનો ક્ષય થયાથી, વેદનાઓથી તથા આહારના પ્રતિબંધથી મણ્ડશોષ થાય છે આ શોષ અત્યંત અસાધ્ય કહેવાય છે ૧૬

વ્યાયામમારાધ્યયનૈરમિષાતાતિમેયુનૈ ।
કર્મણા ચાપુરસ્યેન વક્ષો યસ્ય વિદારિતમ્ ॥
તસ્યોરપિ છતે રક્ત પૂય શ્લેષ્મા ચ ગચ્છતિ ।
કાસમાનરુદ્ધવૈષ પીતરક્તકાસિતારુણમ્ ॥
સન્નવક્ષાઃ સોઽન્યથા દ્યુયેત પરિતામ્પયિનિ ।
દુર્ગન્ધવદનોન્મૃત્ત્વો મિત્રવર્ણસ્વરો નર ॥૧૭॥

ઉરક્ષતગોષનું નિદાન તથા લક્ષણ

અત્યંત કમન વગેરે કમનથી, અત્યંત

પલં પલં પ્રાતરતઃ પ્રલિહ્યાત્
 પશ્ચાત્પિવેત્ક્ષીરમતન્દ્રિતશ્ચ ॥
 એતદ્ધિ મેધ્યં પરમં પવિત્રં
 ચક્ષુષ્યમાયુષ્યમયો યશસ્યસ્ ॥
 યક્ષમાણમાશુ વ્યપહન્તિ ચૈતત્
 પાણ્ડુવામયં ચૈવ મગન્દરં ચ ॥
 શ્વાસં ચ હન્તિ સ્વરમેદકાસ-
 હૃત્પ્લીહગુલ્મગ્રહ્ણીગદાંશ્ચ ॥
 ન ચાત્ર કિશ્તિપરિવર્જનીયં
 રસાયનં ચૈતદુપાસ્યમાનસ્ ॥
 પ્લીહોદરોક્તં વિહિતં ચ સર્પિ-
 ક્ષીપ્યેવ ચાન્યાનિ હિતાનિ ચાત્ર ॥
 ઉપદ્રવાંશ્ચ સ્વરવૈકૃતાદીઞ્
 જયેઘયાસ્વં પ્રસમીક્ષ્ય શાસ્ત્રમ્ ॥
 અજાશકૃન્મૂત્રપયોઘૃતાંસુ-
 ઙ્માંસાલયાનિ પ્રતિસેવમાનઃ ॥
 સ્નાનાદિનાનાવિધિના જહાતિ
 માસાદશેષં નિયમેન શોષમ્ ॥
 રસોનયોગં વિધિવત્ક્ષયાર્તઃ
 ક્ષીરેણ વા નાગવલ્લપ્રયોગમ્ ॥
 સેવેત વા માગધિકાવિધાનં
 તથોપયોગં જતુનોઽરમજસ્ય ॥૨૨॥

શોષની ચિકિત્સા

શોષવાળા માણસને વિદારિગંધાદિ વર્ગના
 કંથથી તથા ઠંદકથી પકવેલા ખઠરીના તથા
 ગાડરના ઘીથી સ્નિગ્ધ કર્યા પછી કામળ
 યોગેથી તેનું વમન-વિરેચનરૂપ શોધન કરવું. એ
 માણસને નિરૂહણસ્થિતિ દેવી અને શિશિવિરેચન
 નસ્ય પણ દેવું. શુદ્ધ કર્યા પછી માંસોના રસાઓની
 સાથે જવ, ઘઉં તથા રાતા ચોખા જમાડવા;
 અગ્નિ દઢ થાય અને ઉપદ્રવો દૂર થાય, ત્યારે
 તેનું ખૂંહણ પણ કરવું.

જોને અતિ મૈથુનથી શોષ થયો હોય, તે
 માણસને ઘાતું કરી વાયુજન્ય ઉપદ્રવો થાય છે;

એટલા માટે તેની સ્નિગ્ધ, વાયુને હણનારી અને
 ખૂંહણ આપનારી ચિકિત્સા કરવી, એ હિત-
 કારી છે. (આ વાક્ય પ્રક્ષિપ્ત હોવું એઈ એ; કેમકે
 'શોષમાં દિવાઓનો વિભાગ જ નથી' એમ પ્રથમ
 આ અધ્યાયના ચોથા વિષયમાં કહેલું છે.)

કાગડા, ધુવડ, નોળિયા, ખીલાડી, અણ-
 શિયાં, વાઘ વગેરે હિંસક પશુઓ, શેઠાઈ વગેરે
 દરમાં રહેનાર પ્રાણીઓ, જંદરો અને ગીધોનાં
 માંસોને અનેક પ્રકારેથી ગોઠવી, સરસિયા તેલમાં
 પકવી, સિંધવથી મિશ્ર કરી ખવરાવવાં. તે
 માંસો મૃગ તથા ફૂકડા વગેરેનાં છે, એમ
 રોગીને જોટું સમજાવવું, કે જથી જુગુપ્સા
 ઉત્પન્ન ન થાય. વિઠ્ઠિર તથા પ્રતુદ પક્ષીઓનાં
 માંસો અને મનને પ્રિય લાગે એવા મગ તથા
 તુવરની દાળના ચૂષ વગેરે રસો પણ દેવા.
 ગધેડો, જાટ, હાથી, ખગ્યર તથા ઘોડાનાં
 માંસો પણ સારી રીતે ગોઠવીને ખવરાવવાં.
 અરિષ્ઠો પિવરાવવા અને તેઓ ઉપર ઘૂંટડે-
 ઘૂંટડે માંસના ઉપદંશો (દાંતોથી તોડીને ખવાય
 એવાં અથાણાં જેવા પદાર્થો ઉપદંશ કહેવાય
 છે.) ખવરાવવા. દ્રાક્ષનાં રસથી મિશ્ર કરેલી
 મદિરાઓનું પણ સેવન કરાવવું. આઠડો તથા
 ગળોના કારના પાણીમાં જવ પલાળી તે જવ-
 નાં અનેક ભક્ષ્યો ખનાવી ખવરાવવાં. રોગી
 અતિકૃશ્ન હોય, તો તેને ભોજનના સમયમાં રાખ
 સાથે ખઠરીનું તથા ગાડરનું ઘી પાવું.

સૂંઠ, મરી, પીપર, ચવક અને વાવડિંગ-
 ના ચૂર્ણને ઘી તથા મધથી મિશ્ર કરી ચટાડ-
 વામાં આવે, તો તેથી શોષ મટે છે.

માંસભક્ષક ગીધ આદિ પ્રાણીઓનાં માંસોના
 રસામાં ઘી પકવી તે ધોને મધ તથા પીપરથી
 મિશ્ર કરી પાત્રમાં આવે, તો તેથી શોષ મટે છે.

દ્રાક્ષ, સાકર તથા પીપરનો અવલેહ કરી
 મધ તથા તેલ સાથે ચટાડવામાં આવે, તો તેથી
 શોષ નષ્ટ થાય છે.

व्यायशोषिणं प्रायो मज्जन्ते वातजा गदाः ।
वृंहणीयो विधिस्तस्मै हितः स्निग्धोऽनिलापहः ॥

काकानुल्काक्षकुलान्घ्रिडालान्
गण्डूपदान् व्यालघिलेश्याखून् ।

गृध्रांश्च दद्याद्विविधैः प्रकारैः
ससन्धवान् सर्पपतैलभृष्टान् ॥

देयानि मांसानि च जाङ्गलानि
सुद्राढकीसूपरसाश्च हृद्याः ।

खरोष्ट्रनागाश्चतराश्चजानि
देयानि मांसानि सुकल्पितानि ॥

मांसोपदेशांश्च पिबेदरिष्टा
न्माध्वीरुयुक्ता मदिराश्च सेव्याः ।

अर्कामृताक्षारजलोपितेभ्यः
कृत्वा यवेभ्यो विविधांश्च भक्ष्यान् ॥

खादेत् पिबेत्सर्पिरजविकं वा
कृशो यवाग्वा सह भक्तकाले ।

सर्पिर्मधुर्मां त्रिकटु प्रलिष्टा-
श्चव्याविडङ्गोपहितं क्षयार्तः ॥

मांसादमांसेषु घृतं च सिद्धम्
शोषापहं क्षौद्रकणामेतत् ॥

द्राक्षासितामामधिकावलेहः
सक्षौद्रतैलः क्षयरोगघाती ॥

घृतेन चाजेन समाक्षिक्केण
तुरङ्गगन्धातिलमाषचूर्णम् ।

सिताश्वगन्धामगधोद्ववानां
चूर्णं घृतक्षौद्रयुतं प्रलिष्टात् ॥

क्षीरं पिबेद्वाप्य वाजिगन्धा-
विपक्षमेवं लभते च पुष्टिम् ।

तदुत्थितं क्षीरघृतं सिताल्यम्
प्रातः पिबेद्वाय पयोऽनुपानम् ॥

उत्सादने चापि तुरङ्गगन्धा
योज्या यवाश्चैव पुनर्नवे च ।

कृत्स्ने घृषे तत्कुसुमैश्च सिद्धं
मर्दिः पिबेत्क्षौद्रयुतं हिताशी ॥

यक्ष्माणमेतत्प्रचलं च कासं

श्वासं च हन्यादपि पाण्डुतां च ।

शकृद्रसा गोऽश्वगजान्यजानां

काथा मिताश्चापि तथैव भागैः ॥

मूर्वाहस्तिद्राक्षदिरद्रुमाणां

क्षीरस्य भागस्त्वपरो घृतस्य ।

भागान् दसैतान् विपचेद्विभिन्नो

दत्त्वा त्रिवर्गं भुङ्क्ते च कृत्स्नम् ॥

कटुत्रिकं चैव समद्रदारु

घृतोत्तमं यक्ष्मनिवारणाय ।

द्वे पञ्चमूल्यौ वरुणं कार्क्षं

मल्लतकं चित्त्वपुनर्नवे च ॥

यवान्कुलस्थान्यदराणि मार्गां

पाठां हुताशं समहीकदम्बम् ।

कृत्वा कषायं विपचेद्वि तस्य

षड्मर्दि पात्रैर्घृतपात्रमेकम् ॥

व्योषं महावृक्षपयोऽमयां च

चक्ष्यं सुराख्यं लवणोत्तमं च ।

एतद्वि शोषं जठराणि चैव

हन्यात्प्रमेहांश्च सदानिलेन ॥

गोश्वाव्यजेभैर्गखरोष्ट्रजतैः

शकृद्रसक्षीरसश्चतोत्तैः ।

द्राक्षाश्वगन्धामगघासिताभिः

सिद्धं घृतं यक्ष्मविकारहारि ॥

एलाजमोदामलकामयाक्ष-

गायत्र्यरिष्टासनशालसारात् ।

विडङ्गमल्लतकचित्रकोत्रा-

कटुत्रिकाम्मोदसुराष्ट्रजांश्च ॥

पक्त्वा जले तेन पचेद्वि सर्पि-

स्तस्मिन् सुसिद्धे त्ववतारिते च ।

विंशत्यलान्यत्र सितोपलाया

दत्त्वा तुगाक्षीरिपलानि पट् च ॥

प्रथमे घृतस्य द्विगुणं च दद्यात्

क्षौद्रं ततो मन्थहतं विदध्यात् ।

વિષયમાં પ્લીહોદર ઉપર જે પદ્મલક નામનું
ધી કહ્યું છે, તેના ઉપયોગથી પણ શોષ મટે છે.

ચિકિત્સાસ્થાનતા ૧૪મા અધ્યાયના ૬મા
વિષયમાં ત્રણ પ્રકારનાં જે બીજાં ધી કહેલાં છે,
તેઓ પણ શોષ ઉપર હિતકારી થાય છે.

વૈદે શાસ્ત્રનું અવલોકન કરી સ્વરભેદ આદિ
શોષના ઉપદ્રવોને પણ પોતપોતાની ચિકિત્સા-
ઓથી મટાડવા. (જેમ કે સ્વરભેદને સ્વરભેદની
ચિકિત્સાથી અને ખાંસીને ખાંસીની ચિકિત્સાથી
મટાડવાં ઇત્યાદિ.)

બકરીની લીંડીઓ, મૂત્ર, દૂધ, ધી, લોહી,
માંસ અને તેઓનાં રહેવાનાં ઠેકાણાંનું સ્નાન
આદિ પ્રકારોથી નિયમપૂર્વક સેવન કરાવવામાં
આવે, તો તેથી અવશ્ય એક માસની અંદર
સધળો શોષ મટી જાય છે.

શોષથી પીડાયેલા માણસને ત્રિધિપૂર્વક
દૂધની સાથે લસણના પ્રયોગનું અથવા દૂધની
સાથે ગંગેટીના પ્રયોગનું અથવા દૂધની સાથે
પીપરના પ્રયોગનું અથવા દૂધની સાથે શિલા-
જીતના પ્રયોગનું સેવન કરાવવામાં આવે, તો
તેથી શોષ ટળી જાય છે. ૨૨

શોકં સ્ત્રિયં ક્રોધમસૂયનં ચ

ત્યજેદુરાશ્નિષયાન્મજેત ।

વૈદ્યાન્દિજાતીંસ્ત્રિદશાન્ ગુરૂશ્વ

વાચશ્ચ પુણ્યાઃ શૃણુયાદ્દિજેમ્યઃ ॥૨૩॥

શોષવાળાએ કેવી રીતે વર્તવું ?

શોષવાળાએ શોક, સ્ત્રીપ્રસંગ, ક્રોધ તથા
ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ કરવો. ધર્મથી અવિરુદ્ધ અને
હૃદયને પ્રિય લાગે એવા શબ્દસ્પર્શોદિ વિષયોનું
સેવન કરવું. વૈદ્યની, બ્રાહ્મણની, દેવતાઓની
તથા માતાપિતા વગેરે ગુરુજનોની સેવા કરવી
અને બ્રાહ્મણોનાં મુખેથી રુદ્રાધ્યાય આદિ વેદોક્ત
સ્તોત્રો સાંભળવાં. ૨૩

અધ્યાય ૪૨મો

અથાતો ગુલ્મપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ગુલ્મપ્રતિષેધ' ૧.
એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુત-
ની પાસે કહેલું છે. ૧

યયોક્તૈઃ કોપનૈર્દોષાઃ કુપિતાઃ કોષ્ઠમાગતાઃ ।

જનયન્તિ નૃણાં ગુલ્મં સ પચ્ચાવેષ ઉચ્યતે ॥૨॥

ગુલ્મનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો,
સંપ્રાપ્તિ અને સંખ્યા

દોષોને પ્રકુપિત કરનારા આહારવિહારો,
કે જેઓ સૂત્રસ્થાનતા ત્રણપ્રશ્ન નામના ૨૧મા
અધ્યાયમાં કહેલા છે, તેઓથી પ્રકુપિત થયેલા
દોષોઠાઠામાં (હૃદયથી મૂત્રાશય સુધીના ભાગમાં)
આવી ઠાઠાની અંદર અગ્નિના રૂપવાળા ગુલ્મને
ઉત્પન્ન કરે છે. એ ગુલ્મ પાંચ પ્રકારનો કહેવાય છે.
હૃદયસ્થોરન્તરે ગ્રન્થિઃ સંચારી યદિ વાડચલઃ ।

ચયાપચયવાન્વૃત્તઃ સ ગુલ્મ ઇતિ કીર્તિતઃ ॥૩॥

ગુલ્મનું સામાન્ય લક્ષણ

હૃદય અને મૂત્રાશયના મધ્યમાં (આખા
ઠાઠામાં) અમુક ઠેકાણે ચલનવાળો અથવા સ્થિર-
તાવાળો, ઠોઠો સમયે વૃદ્ધિ પામનારો અને
ઠોઠો સમયે ઓછો થઈ જનારો જે ગોળ અગ્નિ
(ગોળો) થાય છે, તે ગુલ્મ કહેવાય છે. ૩
પચ્ચ ગુલ્માશ્રયા નૃણાં પાર્શ્વહૃન્નામિવસ્તયઃ ॥૪॥

ગુલ્મનાં પાંચ સ્થાનકો

માણસોના ઠાઠામાં, હૃદય, બે પડખાં,
નાભિ અને મૂત્રાશય-એ પાંચ, ગુલ્મનાં ઠેકાણાં છે.
કુપિતાનિલમૂલત્વાદૂઢમૂલોદયાદપિ ।

ગુલ્મવદ્વા વિશાલત્વાદુલ્મ ઇત્યભિધીયતે ॥ ૫ ॥

૧ ગુલ્મ તથા શળાનાં નિદાનો, પૂર્વરૂપો, સંપ્રાપ્તિ,
લક્ષણો તથા ચિકિત્સાના નિરૂપણ વિષેનો.

આસોદ, તન તથા અડદના ચૂર્ણને મન સહિત ખઠરીના ધીથી મિશ્ર કરી ચટાડવામા આવે, તો તેથી શોષ શાત થઈ જાય છે

સાકર, આસોદ અને પીપરના ચૂર્ણને ધી તથા મધથી મિશ્ર કરી ચટાડવામા આવે, તો તેથી શોષ મટે છે

આસોદના કઠકથી દૂધ પકવીને પાવામા આવે, તો તેથી શોષ શાત થાય છે અને પ્રુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે

આસોદના કઠકથી પકવેલા દૂધમાથી ધી કાઢી, સાકરથી મિશ્ર કરી, તે ધી પ્રસાતમાં પાવામા આવે અને ઉપર દૂધનું અનુપાત દેવામા આવે, તો તેથી શોષ મટે છે

શોષવાળા રોગીને આસોદ, જવ, ઘોળી સાટોડી અને રાતી સાટોડીનું ચૂર્ણાદિક શરીર પર ચોળવા માટે દેવું

અરડૂસીના પચાગતા ક્ષાય તથા અરડૂસીના ફૂલોના કઠકથી ધી પકાવી મધથી મિશ્ર કરી પાવામા આવે અને પથ્ય ભોજન કરાવવામા આવે, તો તેથી શોષ મટે છે આ ધીથી પ્રબળ ખાંસી, શ્વાસ અને પાડુતા પણ મરી જાય છે (ક્ષાય ચોગણો કરવો અને કઠક આઠમા ભાગ ગટવો કરવો)

એક ભાગ ગાયના છાણનો રસ, એક ભાગ ઘોડાની લાદનો રસ, એક ભાગ હાથીના લાદો દાનો રસ, એક ભાગ ખઠરીની લીડીનો રસ, એક ભાગ ગાડરની લીડીનો રસ, એક ભાગ મૂર્ચનો રસ, એક ભાગ હાલરનો રસ, એક ભાગ ખેરનો રસ, એક ભાગ દૂધ અને એક ભાગ ધી, એ દસ ભાગો મિશ્ર કરી તેમા નિંજા, સધળો મહુરવર્ગ, ગ્રહ, મરી, પીપર અને દેવદારનો કઠક નાખીને પાક કરવો આથી જ ધી મિદ્ધ થાય, તે ધી શોષને મટાડે છે

દશમૂળી, વરણો, કરજ, બિનાસુ બીલું, સાગડી જવ, કળથી, ગોર, ભારગી, કાળીપાક,

ચિત્રક અને બૂમિકદળનો ક્ષાય કરવો પછી એ છ આટક (ખસોછપન તોવાભારનો એક આટક ભાર) ક્ષાયમા સૂક, મરી, પીપર, ચોરનું દૂધ, હરડે, ચત્રક, દેવદાર અને સિંધનનો કઠક નાખી એક આટક-ભાગ ધી પકવવું આ ધી શોષ તથા ઉદર રોગો મટાડે છે વાયુ સાથે પ્રમેહોને પણ મટાડે છે (વાયુજન્ય પ્રમેહો અસાધ્ય છતાં તેઓની આ ચિકિત્સા ઠહી છે, એ માત્ર સ્તુતિ છે-હલિન)

ગાય, ઘોડી, ગાડર, ખઠરી, હાથણી, કાળી આર હરણી, ગધેડી અને જાટડીના જાણના રસ, દૂધ, માસરસ અને લોહીમા દ્રાક્ષ, આસોદ, પીપર અને સાકરનો કઠક નાખીને ધી પકવવું આ ધી શોષવિકારને મટાડે છે

એવચી, ગોડીઅજમોદ, આમળા, ખહેડા, હરડે, ખેરનો સાર, લીમડાનો સાર, બીજવાને સાર, શાયવૃક્ષનો સાર, વાતડિંગ, બિનાસુ, ચિત્રક, વજ, સહ, મરી, પીપર, મોથ અને ફટકડીનો ક્ષાય કરી તે ક્ષાયમા ચોસા તોવાભાર ધી પકવવું પાછી રહે ત્યારે ઉતારી લઈ તેમા એકસોવીસ તોવાભાર ખડીસાકર, ચોવીસ તોવાભાર વશનોચન અને ધીથી ખમા મન નાખી તેને રવાઈ વડે ખૂબ વનોવી રાખવું આગસ ઠોડી દઈ નિત્ય પ્રસાતમા આ ધીમાથી ચારચાર તોવાભાર ચટાડવામા આવે અને તે ઉપર દૂધ પાવામા આવે, તો તેથી શોષ તુરત મટે છે આ ધી બુદ્ધિ વધારે છે, પરમ પવિત્ર છે, ચક્ષુઓનું હિત કરે છે, આયુષ્યની તથા યશની વૃદ્ધિ કરે છે અને પાડુરોગ, ભગદર, શ્વાસ, સ્વર-લેદ, ખાંસી, દંત્રોગ, જરસનું દર્દ, ગુમ તથા મહલૂરીરોગને પણ તુરત મટાડે છે આ ધીને ઉપયોગ કરતા કરી પરેશ પાળનાની જરૂર નથી આ ધીનું સેવન રસાયનરૂપ છે

ચિકિત્સારથાનના ૧૪મા અધ્યાયના ૧૦મા

। ગ્જાનિ થાય છે, જિવટી થાય છે,
 ડે, મોહું મધુર થઈ જાય છે અને
 ॥છાશ, અશિની મંદતા તથા ખાંસી
 પણ કદ સંબંધી વિકારો થાય છે. ૧૧

અક: સર્વવિકારયુક્ત:

।સાધ્ય ઉક્ત: ક્ષતજં ચ વક્ષ્યે ॥૧૨॥

।પ્રજન્ય ગુદમનું લક્ષણ

તથા અસાધ્યતા

દમ ત્રણે દોષોથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય,
 હેલાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો થાય છે.

ગુદમ અસાધ્ય છે. હવે સ્ત્રીઓને
 રથી જે ગુદમ થાય છે, તે કહું છું. ૧૨

તાડહિતમોજના યા

ચામગર્મ વિરુદ્ધતૌ વા ॥

તસ્યા: પરિગૃહ્ય રક્તં

તેતિ ગુલ્મં સરુજં સદાહમ્ ।

લિક્ષ્વેન સમાનલિજ્જં

વેષણં ચાપ્યપરં નિવોધ ॥

સ્તે નોદરમેતિ વૃદ્ધિં

ન્તિ લિજ્જાનિ ચ ગર્મિણીનામ્ ।

જાલાતિગમે ચિકિત્સ્ય-

મ્ભવં ગુલ્મમુશન્તિ તજ્જ્ઞા: ॥૧૩॥

પ્રેરથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુદમનાં

લક્ષણ તથા ચિકિત્સાનો સમય

તુરતની સૂચવડી છતાં અહિતકર

કરે અથવા જે સ્ત્રી પોતાને કસૂ-

॥ મહિનાથી પહેલાં પ્રસવ) થયા

કર આહારવિહાર કરે અથવા જે

ના સમયમાં અહિતકર આહાર-

ને સ્ત્રીના શરિરનું ગ્રહણ કરીને વાયુ

॥ળા જેવા ગુદમને ઉત્પન્ન કરે છે;

પથાવાળો હોય છે, બળતરાવાળો

। પિત્તથી થયેલા ગુદમના જેવાં

હોય છે. આ ગુદમમાં બીજો પણ

વિશેષ કહું છું, તે સાંભળો: રજ પડવાના
 સમયમાં રજનું ન દેખાવું, મોઢાની પીળાશ,
 સ્તનોની ડીંટડીઓની ઠાળાશ તથા ખાવા-
 પીવા વગેરેના ભાવાભાવ વગેરે જે જે ગર્ભનાં
 ચિહ્નો છે, તે સઘળાં ચિહ્નો વ્યાધિના પ્રભાવને
 લીધે આ ગુદમમાં પણ થાય છે. આ ગુદમમાં
 પેટની અંદર હાયપગ આદિ અંગોનું ચલન
 થવું ન જણાતાં ધણીવાર ઢેવળ પિંડાકારનું જ
 ચલન (ફરકવું) થવું જણાય છે અને પેટ વધતું
 નથી. આ ગુદમ રજોજન્યગુદમ કહેવાય
 છે અને તેની ચિકિત્સા દસમે મહિનો વીત્યા
 પછી કરવી. (કેટલાક કહે છે કે 'ગર્ભ'
 હોવાનો સંશય નરહે એટલા માટે દસમે મહિનો
 વીત્યા પછી ચિકિત્સા કરવાનું કહ્યું છે' પણ
 એ કહેવું અયોગ્ય છે; કારણ કે પિંડાકારનું
 ચલન અને પેટનું ન વધવું, વગેરે ચિહ્નોથી જ
 ગર્ભનો સંશય દૂર થાય છે. તવમે કે દસમે મહિને
 પ્રસવ થાય એ પણ સામાન્ય વાત છે, પણ
 તે નિયમરૂપ નથી; કેમ કે દસમા મહિનાથી વધારે
 ઠાળ વીત્યા છતાં પણ પ્રસવ થતો જેવામાં
 આવે છે; માટે દસમે મહિનો વીત્યા પછી આ
 ગુદમની ચિકિત્સા કરવાનું ને કહ્યું છે, તે
 ગર્ભનો સંશય ટાળવા માટે કહ્યું નથી, પણ
 દશમે મહિને સુગમતાથી ચિકિત્સા કરી શકાય
 છે; તેથી કહ્યું છે એમ સમજવું. લોહી સંબંધી
 ગુદમ, જે જૂનો હોય તો જ સુખસાધ્ય થાય છે.
 જેજાટાચાર્યે પણ કહ્યું છે, કે દસમે મહિનો
 વીત્યા પછી આ ગુદમની જમાવટ થાય છે,
 એટલે તેલ વગેરેથી સ્ત્રીના શરીરને સ્પર્શકાર
 આપીને લોહીને ભેદવામાં આવે, તો તેથી ગર્ભ-
 શયને તુલસાન થવું નથી.) ૧૩

વાતગુલ્માદિતં સ્તિગ્ધં યુક્તં સ્નેહવિરેચનૈ: ।

ઉપાચરેદ્યથાકાલં નિરૂદ્ધૈ: સાનુવાસનૈ: ॥

પિત્તગુલ્માદિતં સ્તિગ્ધં કાકોલ્યાદિદૃષ્ટેન તુ ।

વિરિક્તં મધુરૈર્યૌર્નિરૂદ્ધૈ: સમુપાચરેત ॥

એ રોગને ગુહમ કહેવાનું કારણ

એ રોગ મુખ્યત્વે ઠરી પ્રકોપ પામેલા વાયુ-
રૂપ મૂલવાળો હોય છે અથવા ગૂઢ મૂલવાળા
કંદાદિકની પેઠે હૃદય પામે છે અથવા લતા
વગેરેના ગુહમ(ગુચ્છ)ની પેઠે વિશાલ હોય છે,
તેથી ગુહમ કહેવાય છે. ૫

સ યસ્માદાત્મનિ ચયં ગચ્છત્યસ્થિવ બુદ્ધઃ ।
અન્તઃ સરતિ યસ્માચ ન પાકમુપયાત્યતઃ ॥૬॥

ગુહમ ન પાકવાનું કારણ

જેમ પરપોટા પાણીમાં જ વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ
એ ગુહમ પોતામાં જ વૃદ્ધિ પામે છે અને વળી
અદર ભમ્યા કરે છે, એટલા માટે પાકતો નથી.
(‘ધણું’ ઠરીને વાતાગ્રન્ય ગુહમજ પાકતો નથી,
બીજા ગુહમો તો ઠાઈ વખતે પાકે છે’ એમ
કેટલાક માને છે. અહીં નિકાનસ્થાનના નવમા
અધ્યાયનો ૧૯મો વિષય બુઝો.) ૬

સ વ્યસૈર્જાયતે દોષૈઃ સમસૈરપિ ચોન્ધિતૈઃ ।
પુરુષાણાં તથા સ્ત્રીણાં જ્યેષ્ઠો રક્તેન ચાપરઃ ॥૭॥

ગુહમના પાંચ પ્રકાર

એ ગુહમ પુરુષોને તથા સ્ત્રીઓને પ્રકોપ
પામેલા વાયુથી, પિત્તથી, કફથી, ત્રણે દોષોથી
અને દોહીથી (ધાતુરૂપ રુધિરથી) પણ થાય છે.
સ્ત્રીઓને રજરૂપ રુધિરથી પણ ગુહમ થાય છે.
(પુરુષોને તથા સ્ત્રીઓને ધાતુરૂપ રુધિરથી જ
ગુહમ થાય છે, તેનાં લક્ષણો તથા ચિકિત્સા આ
અંશમાં કહેવામાં આવશે નહીં; કારણ કે એ
ગુહમ પિત્તગ્રન્ય ગુહમના જેવાં જ લક્ષણોવાળો
હોય છે અને તેની ચિકિત્સા પણ પિત્તગ્રન્ય
ગુહમની ચિકિત્સાથી બુદ્ધિ પડતી નથી.) ૭

સદનં મન્દતા વહેરાયોપોઞ્જવિકૃજનમ્ ।
વિષ્મૃત્તાનિલસન્નશ્ચ સૌહિત્યાસદતા તથા ।
દ્વેષોડ્વેષે વાયુર્હૃદયં પૂર્વરૂપેણ ગુહિનામ્ ॥૮॥

ગુહમનાં પૂર્વ રૂપો

ગુહમ થવાનો હોય, ત્યારે પ્રથમ ગ્ધાનિ

યાય છે, અગ્નિ મંદ થાય છે, પેટ ભરપૂર થઈ
બળ્ય છે, આંતરડાઓનો ગડગડાટ થાય છે,
વિષ્ટાની, મૂત્રની તથા અધોવાયુની અટકાયત
થાય છે, તૃપ્તિ સહન થઈ શકતી નથી, અન્ન
ઉપર દ્વેષ થાય છે અને પવન જોમો આવે છે. ૮

દૃઢકુક્ષિશૂલં મુલકઞ્છોષો

વાયોર્નિરોષો વિપમામિતા ચ ।

તે તે વિકારાઃ પવનાત્મકાશ્ચ

મવન્તિ ગુલ્મેઽનિલસન્નમ્વે તુ ॥૯॥

વાયુગ્રન્ય ગુહમનું લક્ષણ

એ ગુહમ વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય, તો
હૃદયમાં તથા કૃષ્ણમાં શૂણ થાય છે, મોઢું તથા
ગથું સુકાય છે, અધોવાયુ અટકે છે, જઠરાગ્નિની
વિષમતા થાય છે, મોઢું વિરસ થઈ બળ્ય છે
અને કંપ આદિ બીજાં પણ વાયુ સંબંધી વિકારો
થાય છે. ૯

સ્વેદજ્વરાદારવિદાદરાદા-

સ્તૃષ્ણાઙ્ગરાગઃ કટુવક્ત્રતા ચ ।

પિત્તસ્ય લિઙ્ગાન્યલિલ્લાનિ યાનિ

પિત્તાત્મકે તાનિ મવન્તિ ગુલ્મે ॥૧૦॥

પિત્તગ્રન્ય ગુહમનું લક્ષણ

એ ગુહમ પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય, તો
પસીનો વળે છે, તાન આવે છે, આહારનો
ખાટો પાક થાય છે, ખળતરા થાય છે, તરસ
લાગે છે, અંગોમાં રતાશ આવે છે, મોઢામાં
તીખાશ થાય છે અને શ્રમ તથા મૂર્છા વગેરે
બીજાં પણ સપ્તમા પિત્ત સંબંધી વિકારો થાય છે.

સ્તૈમિલ્યમન્નેઽરુચિરક્ષસાદ-

શ્લર્દિઃ પ્રસેકો મધુરાસ્યતા ચ ।

કફસ્ય લિઙ્ગાનિ ચ યાનિ તાનિ

મવન્તિ ગુલ્મે કફસન્નમ્વે તુ ॥૧૧॥

કફગ્રન્ય ગુહમનું લક્ષણ

એ ગુહમ કફથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય, તો
સ્તબ્ધતા થાય છે, અન્ન ઉપર અરુચિ થાય

દ્વદ્રોગં ગ્રહણીદોષં પાણ્ડુરોગં ચ દારુણમ્ ॥
 સગૂલે સોત્રતાસ્પન્દે દાહપાકરુગન્વિતે ।
 ગુલ્મે રક્તં જલૌકોમિઃ શિરામોક્ષેણ વા હરેત્ ॥
 સુખોષ્ણા જાઙ્ગલરસાઃ સુસ્તિગ્ધા વ્યક્તસૈન્ધવાઃ ।
 કટુત્રિકસમાયુક્તા હિતાઃ પાને ચ ગુલ્મિનામ્ ॥
 પેયા વાતહૈરઃ સિદ્ધાઃ કૌલત્યાઃ સંસ્કૃતા રસાઃ ।
 સ્વલાઃ સપચ્ચમૂલાશ્ચ ગુલ્મિનાં મોજને હિતાઃ ॥
 ચદ્ધવર્ચોઽનિલાનાં તુ સાર્દ્રકં ક્ષીરમિષ્યતે ।
 કુમ્ભીપિષ્ઠેષ્ઠકાસ્વેદાન્કારયેત્કુશલો મિષક્ ॥
 ગુલ્મિનઃ સર્વે એવોક્તા દુર્વિરેચ્યતમા મૃશમ્ ।
 અતશ્ચૈતાંસ્તુ સુત્વિન્નાન્તંસનેનોપપાદયેત્ ॥
 વિલેપનામ્યજ્જનાનિ તથા સંદહનાનિ ચ ।
 ઉપનાહાશ્ચ કર્તવ્યાઃ સુખોષ્ણાઃ શાલ્વણાદયઃ ॥
 ઉદરોક્તાનિ સર્પીષિ મૂત્રવર્તિક્રિયાસ્તથા ।
 લવણાનિ ચ યોજ્યાનિ યાન્યુક્તાન્યનિલામયે ॥
 વાતવર્ચોનિરોધે તુ સામુદ્રાર્દ્રકસર્પપૈઃ ।
 કૃત્વા પાયૌ નિષાતવ્યાઽવર્તયો મરિચોત્તરાઃ ॥
 દન્તીચિત્રકમૂલેષુ તથા વાતહરેષુ ચ ।
 કુર્યાદરિષ્ટાન્સર્વાશ્ચ સૂત્રસ્થાને યથેરિતાન્ ॥
 સ્વાદેદ્વાપ્યદુરુરાન્મૃષ્ટાન્પૂતીકનૃપવૃક્ષજાન્ ।
 ઝર્ધ્વવાતં મનુષ્યં ચ ગુલ્મિનં ન નિરૂહયેત્ ॥
 પિષેત્ત્રિવૃન્નાગરં વા સગુડાં વા હરીતકીમ્ ।
 ગુગુલું ત્રિવૃતાં દન્તીં દ્રવન્તીં સૈન્ધવં વચામ્ ॥
 મૂત્રમયપયોદ્રાક્ષારસૈર્વૈક્ષ્ય વલાવલમ્ ।
 એવં પીલ્લનિ પિષ્ટાનિ પિષેત્સલવણાનિ તુ ।
 પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલચવ્યચિત્રકસૈન્ધવૈઃ ।
 યુક્તા હન્તિ સુરા ગુલ્મં શીઘ્રં કાલે પ્રયોજિતા ॥
 ચદ્ધવિષમાસ્તો ગુલ્મી મુજ્જીત પયસા યવાન્ ।
 કુલ્માપાન્વા વહુસેદાન્ મક્ષયેલ્લવણોત્તરાન્ ॥૧૪॥

ગુલ્મોની ચિકિત્સાઓ

વાયુજન્ય ગુલ્મથી પીડાયેલા માણસને સમયસર સ્તિગ્ધ કરી, સ્નેહાત્મક વિરેચનોથી વિરેચિત કરીને તે તે અવસ્થાઓ અનુસાર આસ્થાપનખસ્તિઓ તથા અનુવાસનખસ્તિ-

ઓ દેવી.

પિત્તજન્ય ગુલ્મથી પીડાયેલા માણસને કઠોદ્યાદિગણના ક્વાથ તથા કદ્ધથી પકવેલા ધી વડે સ્તિગ્ધ કરી, મધુર યોગોથી વિરેચિત કરી નિરૂપસ્તિઓ દેવી.

કદ્ધજન્ય ગુલ્મથી પીડાયેલા માણસને પિપ્પદ્યાદિગણના ક્વાથ તથા કદ્ધથી પકવેલા ધી વડે સ્તિગ્ધ કરી, તીક્ષ્ણ યોગોથી વિરેચિત કરી તીક્ષ્ણ ક્વાથોથી જ નિરૂપસ્તિઓ દેવી.

જો ગુલ્મ સન્નિપાત(ત્રણે દોષો)થી થયેલો હોય, તો ત્રણે દોષો ટાળનારી ચિકિત્સા કરવી હિતકારી છે. (ખારમા વિપયમાં ત્રિદોષજન્ય ગુલ્મને અસાધ્ય કહ્યો છે અને આ વિપયમાં ત્રિદોષજન્ય ગુલ્મની ચિકિત્સા કહી, તેથી પૂર્વાપર વિરોધ આવે છે, એમ સમજવું નહિ; કારણકે પ્રદુષિત સમન્નિદોષજન્ય ગુલ્મ અસાધ્ય છે અને પ્રદુષિત વિષમત્રિદોષજન્ય ગુલ્મ નવો તથા બળવાન માણસને થયો હોય, તો કદ્ધસાધ્ય છે.)

શ્રીને રજથી ગુલ્મ ઉત્પન્ન થયો હોય, તો પિત્તગુલ્મની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ ચિકિત્સા કરવી. આ વિપયમાં લોહીનું ભેદન કરનારી બીજી વિશેષ ચિકિત્સા કહું છું, તે સાંભળોઃ ખાખરાના ક્ષારના પાણીથી ધી પકવી તે ધી પાવું અને પિપ્પદ્યાદિગણથી પકવેલા ધીની ઉત્તરખસ્તિ દેવી; અથવા પિપ્પદ્યાદિ વગેરે ઉષ્ણ ગણના પ્રયોગોથી એ રજ સંબંધી ગુલ્મનું ભેદન કરવું અને ભેદાયો પછી નીચેના દ્વારથી ચાલતા રક્તપિત્તના જેવી ચિકિત્સા કરવી, કે જે ચિકિત્સા આ તંત્રના ૪૫મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

જંગલી તથા જળચર પ્રાણીઓની મજા, તેઓની જ ચરબીઓ, ધી, તેલ અને દહીંને એકઠાં કરી પકવી તે સ્નેહથી અનુવાસનખસ્તિ દેવામાં આવે, તો તેથી વાતજન્ય ગુલ્મ મટે છે.

જંગલી પ્રાણીઓ, વિષકરે અને એક ખરી-વા તથા ખચર વગેરે પ્રાણીઓની ચરબી

स्लेष्मगुल्मादितं क्षिण्वं पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
 तीक्ष्णैर्विरक्तं तद्रूपैरिन्द्रैः समुवाचरेत् ॥
 सन्निपातोत्थिते गुल्मे त्रिदोषप्रो विधिर्हितः ।
 पित्तवद्रक्तगुल्मिन्या नार्याः कार्यः क्रियाविधिः ॥
 विशेषमपरं चास्याः शृणु रक्तविभेदनम् ।
 पलाशमस्मतोयेन सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥
 दद्यादुत्तपस्ति च पिप्पल्यादिघृतेन तु ।
 उज्जैर्वा भेदयेद्विज्ञे विधिरासृग्दो हितः ॥
 आनूपौदकमज्जनो वसा तैलं घृतं दधि ।
 विपकमेकतः शस्तं वातगुल्मेऽनुवासनम् ॥
 जाङ्गलैकशफानां तु वसा सर्पिश्च पैतिके ।
 तैलं जाङ्गलमज्जन एवं गुल्मे कफोरिथिते ॥
 चात्रीफलानां स्वरसे षडङ्गं विपचेद्घृतम् ।
 शर्करासैन्धवोपेतं तद्धितं वातगुल्मिने ॥
 चित्रकव्योषसिन्धूत्पट्टवीकाचव्यदाटिमैः ।
 दीप्यकप्रन्यिकाजजीह्वुपाचान्यकैः समैः ॥
 दध्यारनालचदरमूलकस्वरसैर्धृतम् ।
 तत्पिबेद्वातगुल्माग्निदौर्बल्यादोपशूलनुत् ॥
 हिङ्गुसौवर्चलाजजीविङ्गुशडिमदीप्यकैः ।
 पुष्करव्योषधान्याम्लवेतसक्षारचित्रकैः ॥
 शरीवचाजगन्धैलासुरसैश्च विपाचितम् ।
 शूलानाहहरं सर्पिर्दधा चानिलगुल्मिनाम् ॥
 विङ्गुशडिमविन्धूत्पट्टुमुष्णव्योषजीकैः ।
 हिङ्गुसौवर्चलक्षारसवृक्षाम्लाम्लवेतसैः ॥
 चोजपूरसोभेतं सर्पिर्दधिचतुर्गुणम् ।
 साधितं दाधिकं नाम गुल्महृत्सीहशूलजित् ॥
 रसोनस्वसे सर्पिः पञ्चमूलसान्वितम् ।
 सुारनालदध्यम्लमूलकस्वरसैः सह ॥
 व्योषदाडिमवृक्षाम्लयवानीचव्यसैन्धवैः ॥
 हिङ्गुवम्लवेतसजजीवीदीप्यकैश्च समैः ॥
 सिद्धं गुल्मग्रहण्यर्शःश्वासोन्मादक्षयजनान् ॥
 काषापस्मारमन्दाग्निघ्नीहशूलानिलाजयेत् ।
 दधि सौवीरकं सर्पिः काथौ माषकुलत्यजौ ॥
 पञ्चाढकानि विपचेदावाप्य द्विपलान्यथ ।

सौवर्चलं खर्जिकां च देवदार्वय सैन्धवम् ॥
 वातगुल्मापहं सर्पिरेतदीपनमेव च ।
 तृणमूलकषाये तु जीवनीयैः पवेद्घृतम् ॥
 न्यग्रोषादिगणे वापि गणे वाप्युत्पलादिके ।
 रक्तपित्तोरिथितं भन्ति घृतात्येतान्यसंशयम् ॥
 आरग्वधादौ विपचेदीपनीययुतं घृतम् ।
 क्षारवर्गं पचेचान्यत्पचेन्मूत्रगणेऽपरम् ॥
 भन्ति गुल्मं कफोद्धतं घृतात्येतान्यसंशयम् ।
 ययादोषोन्मूत्रं चापि चिकित्सेत्सन्निपातिकम् ॥
 चूर्णं हिङ्गवादिक् वापि घृतं वा ह्रीनाशनम् ।
 पिबेद्गुल्मापहं काले सर्पिस्तैलकमेव वा ॥
 तिलेधुरकपालाशसार्पणं यवनालजम् ।
 मसम मूलकजं चापि गोजाविलहस्तिनाम् ॥
 मूत्रेण माँहीषां च पालिकैश्चावचूर्णितैः ।
 कुष्ठसैन्धवयष्ट्याह्नागरकिमिपातिभिः ॥
 साजमौदैश्च दशभिः सामुद्राच्च पठैर्युतम् ।
 नयःपात्रेऽग्निनात्येन पक्त्वा लेह्यमयोद्धरेत् ॥
 तस्य मात्रां पिबेद्दद्या सुप्या सर्पिश्चापि वा ।
 धान्याम्लेनोष्णतोयेन कौलस्येन रसेन वा ॥
 गुल्मं वातविकारांश्च क्षारोऽयं हन्यसंशयम् ।
 खर्जिकाकुष्ठसहितः क्षारः केतकजोऽपि वा ॥
 तैलेन शमयेत्पीतो गुल्मं पवनसम्भवम् ।
 पीतं सुखाम्बुना वापि खर्जिकाकुष्ठसैन्धवम् ॥
 बुध्नीकमूरूकं च वर्षाग्नं बृहतीद्वयम् ।
 चित्रकं च जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषितम् ॥
 मागधीचित्रकक्षौद्रलिप्ते कुम्भे निघापयेत् ।
 मधुनः प्रत्यमात्राप्य पथ्याचूर्णाद्धंसयुतम् ॥
 तुषोषितं दशाहं तु जीर्णमक्तः पिबेन्नरः ।
 अरिष्टोऽयं जयेद्गुल्ममविपाकमरोचकम् ॥
 पाठानिकुम्भरजनीत्रिकटुत्रिफलात्रिकम् ।
 त्वणं वृक्षवीजं च तुल्ये स्यादनेव गुडे ॥
 पथ्याभिः सहितं चूर्णं गवां मूत्रयुतं पचेत् ।
 गुटिकास्तदधनीमृतं कृत्वा खादेदसुकवान् ॥
 गुल्मघ्नीहाग्निसादास्ता नाशयेयुरशेषतः ।

ગુહમ ઉત્પન્ન થતાં જ ચિકિત્સાસ્થાનના પાંચમા અધ્યાયના ૨૪મા વિષયમાં કહેલું હિંજવાદિ ચૂર્ણ પાવામાં આવે અથવા ચિકિત્સાસ્થાનના ચૌદમા અધ્યાયના ૧૦મા વિષયમાં કહેલું પટ્પલક નામનું ધી પાવામાં આવે અથવા પાટિયા લોધરના ક્ષાય તથા કદકમાં પકવેલું કે ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૧મા વિષયમાં કહેલું તિલ્લકધૃત પાત્રામાં આવે, તો તેથી ગુહમ શાંત થાય છે.

તલ, એખરો, ખાખરો, સરસવ, જરનામના સફેદ ધાન્યના ડાંડા અને મૂળાની ભસ્મને ગાય, ખકરી, ગાડર, ગધેડો, હાથી અને ભેંસના ચોગણા મૂત્રમાં નાખી સવાવી લઈ તેમાં કઠ, સૈંધવ, જેઠીમધ, સૂંઠ, વાવડિંગ અને જોડી-અજમોદ-એ દરેકનું ચારચાર તોલાભાર ચૂર્ણ અને દરિયાઈ લાણુનું ચાલીસ તોલાભાર ચૂર્ણ નાખી લોહાના વાસણમાં અટ્પ (કામળ) અગ્નિથી પકવી, તે અવલેહ જેવું થાય, ત્યારે ઉતારી લેવું; અથવા તલ વગેરેની ચારસો તોલાભાર ભસ્મ લઈ તેને ગાય વગેરેના ચોગણા મૂત્રમાં ઉકાળી એક ભાગ ખાટી રહે, ત્યારે તે ક્ષાયમાં કઠ વગેરેનું ચૂર્ણ નાખી પકવી અવલેહ જેવું થાય, ત્યારે ઉતારી લેવું. આ ક્ષારની માત્રા દહીં, સુરા, ધાન્યામ્લ, ઊતું જળ અથવા કળથીના રસની સાથે પાવી. આ ક્ષાર ગુહમ અને વાતજન્ય વિકારોને શાંત કરે છે.

સાજીખાર, કઠ અને જવખારને મિશ્ર કરી તેલ, દેતકીનો ક્ષાર, અથવા સાજીખાર, કઠ અને દેતકીના ક્ષારને મિશ્ર કરી તેલ સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી વાતજન્ય ગુહમ મટે છે.

સાજીખાર, કઠ અને સૈંધવનું ચૂર્ણ સહેવાય તેવા ગરમ પાણી સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી ગુહમ શાંત થાય છે.

ધોળી સાટોડી, ધોળોએરડો, રાતી સાટોડી, ઊભી ભોરિંગડી, જેઠી ભોરિંગડી અને ચિત્રકને

એકહજાર ચોવીસ તોલાભાર પાણીમાં ઉકાળી ચોથા ભાગનું પાણી ખાટી રહે, ત્યારે તે ક્ષાયને પીપર, ચિત્રક તથા મધના કદકથી અંદરના ભાગમાં લીપેલા ઘડામાં નાખી, તેમાં ચોસઠ તોલાભાર મધ તથા ખત્રીસ તોલાભાર હરડેનું ચૂર્ણ નાખવું અને પછી તે ઘડાને ધાન્યનાં ફેાતરાંઓના ગંજમાં દસ દિવસ સુધી રાખવો, એટલે અરિષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. આગલા દિવસે ખાધેલું અન્ન પચી જઈને જનો દોઢો હલકો થયો હોય, એવા માણસને પ્રભાતમાં આ અરિષ્ટ પાવામાં આવે, તો તેથી ગુહમ, અન્નનો અપચો અને અરચિ મટી જાય છે.

કાળીપાક, નેપાળો, હાજર, સૂંઠ, મરી, પીપર, ત્રિકુળા, ચિત્રક, સૈંધવ અને ઇંદ્રજવના ચૂર્ણને તે સર્વના જેટલા જૂના ગોળમાં મિશ્ર કરી પ્રભાતમાં નરણે દોઢે ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી ગુહમ, ખરલનું દરદ અને અગ્નિની મંદતા સંપૂર્ણ રીતે નાશ પામે છે. અથવા ઉપર કહેલા કાળીપાક વગેરેના ચૂર્ણ તથા હરડેના ચૂર્ણને ગાયના મૂત્રમાં પકવી ઘાટું કરી તેની ગોળીઓ વાળીને પ્રભાતમાં નરણે દોઢે ખવડાવવામાં આવે, તો તે ગોળીઓથી ગુહમ, ખરલનું દરદ અને અગ્નિની મંદતા વગેરે નાશ પામે છે. આ પ્રયોગથી દુદ્રોગ, ગ્રહણીદોષ અને દારણ પાંડુરોગ પણ નાશ પામે છે.

જો ગુહમ શૂળવાળો હોયો, અચલ અને દાહ, પાક તથા વેદનાવાળો હોય, તો જળો મૂકીને અથવા શિરાવેધ કરીને લોહીનું સાવણ કરવું.

જંગલી પ્રાણીઓનાં તથા વિષ્ઠિકેરોનાં માંસોના રસોને જરા ગરમ કરી, સારી પેઠે સ્નિગ્ધ કરી, સૈંધવ નાખવાથી ઠીક રીતે ખારા કરી, સૂંઠ, મરી તથા પીપરથી મિશ્ર કરી પાત્રા, એ ગુહમવાળાઓને પથ્ય છે.

વાતહર દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલી રાગો સ્નેહાદિકથી સંસ્કાર આપેલા કળથીના રસો અને

અને ધીને પિત્તહર દ્રવ્યોથી પકવી તે સ્નેહથી અનુવાસનખસ્તિ દેવામાં આવે, તો તેથી પિત્તજન્ય ગુદમ શીત થાય છે.

તેલ અને જંગલી પ્રાણીઓની મજાને કંદહર દ્રવ્યોથી પકવીને તે સ્નેહથી અનુવાસન ખસ્તિ દેવાય તો તેથી કંદજન્ય ગુદમ મટે છે.

આમળાંઓના યોગણુ સ્વરસમાં પંચકોણ પીપર, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક, સૂંઠ અને જવખારનો કંદક નાખી ધી પકવવું. એ ધીને સાકર તથા સેંધવથી મિશ્ર કરી દેવામાં આવે, તો તેથી વાતગુદમવાળાનું દિત થાય છે. (આ ધી પડંગ ધૃત કહેવાય છે.)

ચિત્રક, સૂંઠ, મરી, પીપર, સેંધવ, હિંગપત્રી અથવા કાળીછરી, ચવક, દાડમ, અજમા, પીપરીમૂળ, જીરું, હપ્પુના (પ્રસિદ્ધ નથી) અને ધાણુનો સમભાગે કંદક નાખી દહીં, આરનાલ, બોરનો સ્વરસ અને મૂળાના સ્વરસમાં ધી પકવવું. આ ધી પાવામાં આવે, તો તેથી વાતગુદમ, અગ્નિનું કુર્બંજપણું, પેટનું ચડવું અને શૂળો નાશ થાય છે. (આ ધી ચિત્રકાદિ ધૃત કહેવાય છે.)

હિંગ, સંચળ, જીરું, ખિડલુ, દાડમ, અજમા, પુષ્કરમૂળ, સૂંઠ, મરી, પીપર, ધાણુ, અમ્બલવેતસ, જવખાર, ચિત્રક, કચ્છરા, વજ, તલવણી, એલચી અને તુલસીનો કંદક નાખી યોગણુ દહીંમાં ધી પકવવું. આ ધી પાવાથી વાતગુદમવાળાઓનાં શૂળો તથા મગજનોત્તી અટકાયતો મટે છે. (આ હિંગવાદિ ધૃત કહેવાય છે.)

ખિડલુ, દાડમ, સેંધવ, ચિત્રક, સૂંઠ, મરી, પીપર, જીરું, હિંગ, સંચળ, જવખાર, કંક, કોકમ અને અમ્બલવેતસનો કંદક નાખી ગિજેરાંના યોગણુ રસમાં અને યોગણુ દહીંમાં ધી પકવવું. આ ધી દાધિક કહેવાય છે. આ ધી પાવાથી ગુદમ, બરલનું દરદ અને શૂળ નાશ પામે છે.

લસણનો સ્વરસ, જૂદનૂપંચમૂળનો કાચ, સુરા, આરનાલ, દહીંનું પાણી અને મૂળાના

સ્વરસમાં સમભાગે લીધેલાં સૂંઠ, મરી, પીપર, દાડમ, કોકમ, અજમા, ચવક, સેંધવ, હિંગ, અમ્બલવેતસ, જીરું અને બોલીઅજમાદનો કંદક નાખી ધી પકવવું. આ ધી ગુદમને, ચકણી-કોળને, અરશને, શ્વાસને, ઉન્માદને, ક્ષયને, જ્વરને, ખાંસીને, અપસ્મારને, અગ્નિની મંદતાને, બરળના દરદને, શૂળને અને વાયુને મટાડવામાં સિદ્ધ હોવાય છે. (આ ધી રસોનાદિ ધૃત કહેવાય છે.)

દહીં, સૌવીરક, મગનો કાચ અને કળથીનો કાચ-એ ચાર દ્રવ્યોને એકએક આદકભાર (બસો છપન તોલાભારનો એક આદક તે માથે) લઈ તેમાં સંચળ, સાજખાર, દેવદાર અને સેંધવના આડઆડ તોલાભાર કંદકો નાખી એક આદકભાર ધી પકવવું. આ ધી વાતગુદમને મટાડે છે અને જકરાશ્મિ પ્રદીપ્ત કરે છે.

તુલુપંચમૂળગણુના કાચમાં જીવનીયવર્ગનો કંદક નાખી ધી પકવવું; અથવા ન્યઓધાદિ-ગણુના કાચમાં જીવનીયવર્ગનો કંદક નાખી ધી પકવવું; અથવા ઉત્પલાદિગણુના કાચમાં જીવનીયવર્ગનો કંદક નાખી ધી પકવવું. આ ત્રણ પ્રકારના ધીમાંથી ગમે તે ધી પાવામાં આવે, તો તેથી રૂધિરજન્ય તથા પિત્તજન્ય ગુદમ મટી જાય એ નક્કી છે.

આરગ્વધાદિગણુના કાચમાં પિષ્પત્ત્યાદિ-ગણુનો કંદક નાખી ધી પકવવું; અથવા મુકકાદિગણુના કાચમાં પિષ્પત્ત્યાદિગણુનો કંદક નાખી ધી પકવવું; અથવા મૂત્રસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયમાં કહેલા મૂત્રવર્ગમાં પિષ્પત્ત્યાદિગણુનો કંદક નાખી ધી પકવવું. આ ત્રણ પ્રકારનાં ધીમાંથી ગમે તે ધી પાવામાં આવે, તે તેથી કંદજન્ય ગુદમ મટી જાય છે, એ ચોક્કસ છે.

ગુદમ એ રાત્રિપાત્રી ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તો પ્રથમ વાયુ જીતીને પછી જ દોષ ઉપ દોષ, નેની ચિકિત્સા કરવી.

ષટ્ગ્રન્થાતિવિષાદારુપથ્યામરિચવૃક્ષકાન્ ।
 કૃષ્ણામૂલકચન્દ્ર ચ નાગરક્ષારચિત્રકાન્ ॥
 ડુષ્ણામ્લકાંજિકક્ષીરતોયૈઃ શ્લોકસમાપનાન્ ।
 યથાક્રમં વિમિશ્રાંશ્ચ દ્વન્દ્વે સર્વાશ્ચ સર્વજે ॥
 તથૈવ સેકાવગાદ્દ્રદેહામ્યજ્ઞયોજનમ્ ।

શિશિરોદકપૂર્ણાનાં ભાજનાનાં ચ ધારણમ્ ॥

વ્રમનોન્મર્દનસ્વેદલજ્ઞનક્ષપણક્રિયાઃ ।

સ્નેહાદિશ્ચ ક્રમઃ સર્વો વિશેષેણોપદિશ્યતે ॥૧૫॥

ગુહ્યમના ઉપદ્રવરૂપ શૂળનું સામાન્ય
 લક્ષણુ તથા ખાસ ચિકિત્સાઓ

ગુહ્યમના રોગીને ઠાઈ પ્રકારે શૂળ નામનો
 ઉપદ્રવ એવો થાય છે, કે જે અત્યંત ખોડેલા
 ખીલા જેવો પીડાકારી હોય છે. આ શૂળવાળાને
 ઠાઈ પણ વિષયાદિકથી સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી.

જે શૂળમાં વિષ્ણુ તથા મૂત્ર રોકાઈ ગયાં
 હોય, હાંચો શ્વાસ માંડમાંડ લેવાતો હોય અને
 અંગ કઠણ થઈ ગયેલ હોય તો જાણવું, કે એ
 શૂળ વાયુજન્ય છે. જે તરસ લાગ્યા કરતી
 હોય, બળતરા થતી હોય, ભ્રમ થતો હોય અને
 આધેલું અન્ન પાકવા લાગે, ત્યારે શૂળની વૃદ્ધિ
 થતી હોય તો જાણવું, કે એ શૂળ પિત્તજન્ય છે.
 જે રૂંવાડાં ખડાં થઈ જતાં હોય, અન્ન ઉપર
 અરુચિ હોય, બેઠી થતી હોય, જમ્યા પછી
 શૂળની વૃદ્ધિ થતી હોય અને અંગો જડ થઈ
 ગયાં હોય, તો જાણવું, કે એ શૂળ કફજન્ય છે.
 ઉપર કહેલાં ત્રણ જાતનાં લક્ષણોમાંથી જે જાતનાં
 લક્ષણો દેખાતાં હોય, તો તે શૂળને દ્વિદોષજન્ય
 અને ત્રણે જાતનાં લક્ષણો દેખાતાં હોય તો તે
 શૂળને ત્રિદોષજન્ય જાણવું.

જે શૂળ વાયુજન્ય હોય તો હરડે, સૈંધવ,
 સંચળ, ખિડલણ, જવખાર, હિંગ, તુંબરૂફળ,
 પુષ્કરમૂળ, અજમો, હળદર, વાવડિંગ અને અમ્લ-
 વેતસનો કટક ઊની ખાટી કાંજ સાથે પાવો.

જે શૂળ પિત્તજન્ય હોય તો કૃગવેલાનો

કંદ, હરડે, ખહેડાં, આમળાં, શતાવરી, શિંગોડું,
 ગંગેટીનું મૂળ, સીવણનું ફળ, જીંઠીમધ, કાલસાં
 અને ચંદનનો કટક ઊના દૂધ સાથે પાવો.

જે શૂળ કફજન્ય હોય તો વજ, અતિવિખ,
 દેવદાર, હરડે, મરી, ઇંદ્રજવ, પીપરીમૂળ,
 ચવક, સૂંઠ, જવખાર અને ચિત્રકનો કટક ઊના
 પાણી સાથે પાવો.

જે શૂળ દ્વિદોષજન્ય હોય તો જે દોષોથી
 તે થયેલ હોય, તે જે દોષોને મટાડનારા ઉપર
 લખેલા જે કટકોને મિશ્ર કરી ઉપર લખેલા
 જે પ્રવાહી સાથે પાવા.

જે શૂળ ત્રિદોષજન્ય હોય તો ઉપર લખેલા
 ત્રણે કટકોને મિશ્ર કરી ઉપર કહેલા ત્રણે
 પ્રવાહી સાથે પાવા.

જે શૂળ વાતજન્ય હોય તો સિંચન,
 અવગાહન, પ્રતેપ અને અભ્યંગની યોજના પણ
 કરવી.

જે શૂળ પિત્તજન્ય હોય તો શૂળની ઉપર
 ઠંડા જળથી ભરેલાં રૂપાં વગેરેનાં વાસણોનું
 ધારણ કરાવવું.

જે શૂળ કફજન્ય હોય તો વ્રમન, મર્દન,
 સ્વેદન, લંઘન અને ખીજી પણ કર્ષણક્રિયાઓ
 કરવી.

જે શૂળ દ્વિદોષજન્ય હોય તો જે દોષોથી
 થયેલ હોય તે જે દોષો મટાડનારી જે જાતની
 ક્રિયાઓ કરવી.

જે શૂળ ત્રિદોષજન્ય હોય તો ત્રણે દોષોને
 મટાડનારી ઉપર લખેલી ત્રણે જાતની ક્રિયાઓ
 કરવી.

દોષોના તથા અવસ્થાઓ અનુસાર સ્નેહન
 આદિ ક્રમ પણ સઘળા પ્રકારનાં શૂળો ઉપર
 વિશેષે કરી કરવો. ૧૫

વલ્લૂરં મૂલકં મત્સ્યાન્ શુષ્કશાકાનિ વૈદલમ્ ।
 ન સ્નાદિદાલુકં ગુલ્મી મધુરાણિ ફલાનિ ચ ॥૧૬॥

પચ્ચમજીથી તથા કોઠ વગેરેથી સસ્કાગ્ર આપેલા ખડખૂંધો શુભવાળાઓને ભોજનમાં દેવા, એ હિતકારી છે

જે શુભનાળાઓના વિષ્ણુ તથા અધોવાયુ અટકી ગયા હોય, તેઓને પ્રવીણુ વેધે આદા સાથે દૂધ ભોજનમાં દેવું અને ચિકિત્સાસ્થાનના ડરમાં અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે કુલીસ્વેદ, પિડસ્વેદ તથા ઇષકસ્વેદ કરાવવા

શુદ્ધમના સપળા રોગીઓને વિરેચન બહુ જ મુરકેલીથી લાગુ પડે છે, માટે વેધે સારી પેટે રિનગ્ન તથા સ્વેદિત કરીને પછી વિરેચનના યોગો દેવા (શૂગ્રવાળા અને કઠણપણવાળા વાતકક્ષાત્મક શુદ્ધમના વિરેચન માટે આ બનામણુ છે, એમ ડહને કહ્યું છે)

શુભો ઉપર વિવેચનો તથા અલ્પગો કરાવવા, કાસકાંતી સળી વગેરેથી ડાલવાની ક્રિયાઓ પપ્પુ કરવી, શુદ્ધમો પાકવાની તૈયારી થાય ત્યારે સટેજ ઉષ્ણતાવાળા શાળવણુ આદિ ઉપનાહો પણ કરવા (શાંતવણુનું સ્વરૂપ ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૫૬૨મા વિષયમાં કહ્યું છે તે જોવું) ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયના ૬મા વિષયમાં ઉદરરોગો ઉપર જે ઘી તથા મૂત્રવર્તિક્રિયાઓ કહેવાય છે, તેઓની પણ યોજનાઓ કરવી અને ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયમાં વાતવ્યાધિઓ ઉપર જે પત્રવવણુ આદિ લક્ષણો કહ્યા છે તેઓની પણ યોજના કરવી અધોવાયુ તથા વિષ્ણુ અટકી ગયા હોય, તો દરિયાઈ લણુ, આદ્રંક અને સરસવની જેમાં મરી વવારે હોય, એવી વાટો બનાવી શુદ્ધામાં નાખવી

નેપાળાના મૂળ, ચિત્રકાંઠા મૂળ અને વાતહર દ્રવ્યોના અરિષ્ટો બનાવીને શુદ્ધમનાગને પાવા અને સત્ત્વસ્થાનના ૪૪મા અધ્યાયમાં કહેવા બીજા પણ મધગા યોગ્ય અરિષ્ટોની યોજનાઓ કરવી.

ચત્વેલ કરજ (શુચ્છ કરજ) અને ગરમાળા ના કોમળ પત્રોને સ્નેહમાં શેષીને ખવડાવવા નિરૂહખસ્તિ એકે શુભવાળાનું હિત કરનારી છે, તો પણ જીર્ણવાતવાળા શુદ્ધમના દરદીને તે ખસ્તિ દેવી નહી

શુદ્ધમના દરદીને નસોતર અને સૂઠ ગોમૂત્રાદિક સાથે પાવાં અથવા હરડેનું ચૂર્ણ ગોળથી મિશ્ર કરી ગોમૂત્રાદિક સાથે પાવું. (ગોમૂત્રાદિક પ્રવાહી આ નીચેના પેરામાં કહેવાશે)

ગૂગળ, નસોતર, મોટા નેપાગો, નાનો નેપાગો (નેપાળાના મૂળ), સૈધવ અને વજ્ર-એ પદાર્થો દોષાદિકનું બવાગલ જોઈને ગોમૂત્ર, મધ, દૂધ કે દ્રાક્ષના રસ સાથે પાવા

પીલુના કળોને ગોમૂત્રાદિકમાં વાટી સૈધવથી મિશ્ર કરી ઉપર કહેવા ગોમૂત્ર વગેરે પ્રવાહી સાથે પાવાં

શુભમાં પેટ ચડી આવતું વગેરે અવસ્થા થઈ હોય, તો પીપગ, પીપરીમૂળ, ચવક, ચિત્રક અને સૈધવથી મિશ્ર કરેલી સુરા પાવી આ સુરા સમયમર દેવામાં આવે, તો તુરત જ શુભ મળે છે.

જેના વિષ્ણુ તથા અધોવાયુ રોકાઈ ગયાં હોય એવા શુદ્ધમવાળાને દૂધ સાથે જવના અન્નો જમાડવાં અથવા જેમાં સારી પેટે સૈધવ નાખ્યું હોય, એવી જવની ઘણા સ્નેહવાળી ધૂધરીઓ ખવડાવવી ૧૪

અયાસ્યોવદ્રવઃ શૂલઃ કપચિદુપજાયતે ।
શૂલ નિરજાનિતમિવ સુખં યેન ન વેત્યસૌ ॥
તત્ર વિન્નમૂત્રસરોધઃ કૃન્નોન્નૃવાસઃ સિરાહ્વતા ।
તૃષ્ણા દાહો ઋમોઽન્નસ્ય વિદગ્ધપરિવૃદ્ધતા ॥
રોમદર્શાઽરુચિરુદિર્મુક્તવૃદ્ધિર્જેઢાહ્વતા ।
વાય્વાદિર્મિર્ધયાસહ્લય મિથૈર્વાં વીક્ષ્ય યોજયેત્ ॥
પચ્ચા નિલવળ ક્ષાર હિહુ તુમ્બુરુ પૌન્કરમ્ ।
યવાન્યથ દરિદ્રા ચ વિઢહ્વાન્યમ્લેવેતસમ્ ॥
વિદારી ત્રિફળા મીરુઃ શુદ્ધાટો ગુણશર્કરા ।
કાશ્મરીફલયટ્થાહ્વરૂપકહિમાનિ ચ ॥

સન્નિપાતિક શૂળનું લક્ષણ અને અસાધ્યતા

જે શૂળમાં ઉપર ઠહેલાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો દેખાય, તે શૂળને સાન્નિપાતિક બણવું. સાન્નિપાતિક શૂળ અસાધ્ય છે. ૨૩

શૂળનાં લક્ષણં પ્રોક્તં ચિકિત્સાં ચ નિવોધ મે ।

આશુકારી હિ પવનસ્તસ્માત્ ત્વરયા જયેત્ ॥

તસ્ય શૂલાભિપન્નસ્ય સ્વેદ એવ સુસ્વાવહઃ ।

પાયસૈઃ કુશરાપિષ્ઠૈઃ સ્નિગ્ધૈર્વા પિશિતૈર્હિતઃ ॥

ત્રિવૃચ્છાકેન વા સ્નિગ્ધમુષ્ણં મુક્ષીત મોજનમ્ ।

ચિરવિલ્વાઙ્કુરાન્ વાપિ તૈલમૃદ્ધાંસ્તુ મક્ષયેત્ ॥

વૈહજ્ઞાંશ્ચ રસાન્સ્નિગ્ધાન્જાઙ્ગલાન્શૂલપીડિતઃ ।

યથાલાભં નિષેવેત માંસાનિ વિલગ્નાયિનાભ ॥

સુરા સૌવીરકં શુક્તં મસ્તૂદશ્ચિત્તથા દધિ ।

સકાલલવણં પેયં શૂલે વાતસમુદ્ભવે ॥

કુલત્યયૂષો યુક્તામ્લો લાવકીયૂષસંસ્કૃતઃ ।

સસૈન્ધવઃ સમરિચો વાતશૂલવિનાશનઃ ॥

વિહજ્ઞં શિયુકમ્પિલ્લપથ્યાશ્યામામ્લવેતસાન્ ।

સુરસામશ્વકર્ણં ચ સૌવર્ચલયુતાન્પિવેત્ ॥

મધેન વાતજં શૂલં ક્ષિપ્રમેવ પ્રશામ્યતિ ।

પૃથ્વીકાજાજિચવિકાયવાનીવ્યોષચિત્રકાઃ ॥

પિપ્પલ્યઃ પિપ્પલીમૂલં સૈન્ધવં ચેતિ ચૂર્ણયેત્ ॥

તાનિ ચૂર્ણાનિ પયસા પિવેત્કાગ્વલિકેન વા ।

મધ્વાસવેન ચુકેણ સુરાસૌવીરકેણ વા ॥

અથ વૈ તાનિ ચૂર્ણાનિ માતુલુઙ્ગરસેન વૈ ।

તથા વદરયૂષેણ ભાવિતાનિ પુનઃ પુનઃ ॥

તાનિ હિંગુપ્રગાઢાનિ સહ શર્કરયા પિવેત્ ।

સહ દાહિમસારેણ વર્તિઃ કાર્યા મિષગ્જિતા ॥

સા વર્તિર્વાતિકં શૂલં ક્ષિપ્રમેવ વ્યપોહતિ ।

ગુહતૈલેન વા લીઢા પીતા મધેન વા પુનઃ ॥

હુમુક્ષાપ્રભવે શૂલે લઘુ સન્તર્પણં હિતમ્ ।

ઉષ્ણૈઃ ક્ષીરૈર્થવાગ્ગૃગિઃ સ્નિગ્ધૈર્માસરસૈસ્તથા ॥

વાતશૂલે સમુત્પન્ને રુક્ષં સ્નિગ્ધેન યોજયેત્ ।

સુસંસ્કૃતાઃ પ્રદેયાઃ સ્યુર્વૃતપૂરા વિશેષતઃ ॥

વારુણીં ચ પિવેજન્તુસ્તથા સમ્પદ્યતે સુખી ।

एतद्वातसमुत्पत्त्यस्य शूलस्योक्तं चिकित्सितम् ॥૨૪॥

વાતજન્ય શૂળની ચિકિત્સા

શૂળોનાં લક્ષણો ઠહેલાં હવે વાતજન્ય

શૂળની ચિકિત્સા ઠહું છું, તે સાંભળોઃ વાયુ

ઝડપદાર છે, એટલા માટે વાતજન્ય શૂળની તરત

ચિકિત્સા કરવી. વાતજન્ય શૂળથી પીડાયેલા

માણસને દૂધપાકથી, તલ અડદ તથા ચોખાની

ખીચડીના પિંડોથી અથવા સ્નિગ્ધ માંસોથી

સ્વેદ દેવો પરમ હિતકારી છે. એ માણસને

નસોતરના શાકની સાથે સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ

અન્ન જમાડવું. અરેલ કરંજ (શુચ્છ કરંજ) ના

ઢામળ અંદુરોને તેલમાં શેષ્ટી ખવડાવવા.

વાતજન્ય શૂળથી પીડાયેલા માણસને લાવાં

વગેરે પક્ષીઓનાં તથા જંગલી પ્રાણીઓનાં

માંસોના સ્નિગ્ધ રસોનું અને દરમાં રહેનારાં

પ્રાણીઓમાંથી જે જે પ્રાણીઓનું માંસ મળી શકે

તે તે પ્રાણીના માંસનું સેવન કરાવવું.

સુરા, સૌવીરક, શુક્ત, દહીંનું પાણી,

અરધા પાણીવાળી છાશ અને દહીંમાંથી

જેટલા પદાર્થો મળી આવે, તેટલા પદાર્થોને

સંચળમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તે તેથી

વાતજન્ય શૂળ મટે છે.

જેને લાવાં પક્ષીના માંસનાં આસામણથી

સંસ્કાર આપ્યો હોય એવું અને દાડમ વગેરે

ખટાશથી મિશ્ર કરેલું કળથીનું આસામણ સિંધવ

તથા મરીથી સંયુક્ત કરી પાવામાં આવે, તે

તેથી વાતજન્ય શૂળનો વિનાશ થાય છે.

વાવડિંગ, સરગવો, કપીલો, હરડે, પીપર,

અરલવેતસ, જંગલી તુલસી અને રાળને

સંચળથી યુક્ત કરી પાવામાં આવે, તે તેથી

વાતજન્ય શૂળ શાંત થઈ જાય છે.

વાતજન્ય શૂળ મધ પાવાથી તરત જ

મટે છે.

હિંગપત્રી અથવા કાળીજીરી, જીરું, ચવક,

અજમા, સૂંઠે, મરી, ખમણી પીપર, ચિતક,

પીપરીમૂળ અને સૈંધવનું ચૂર્ણ દૂધની, કાંચ-

ગુહમવાળાએ પાળવાની પરેશ

ગુહમવાળા માણસે સુકાયેલું માંસ, મોટા મૂળા, માછલાં, શાકોની સૂકવણીઓ, મગ તથા મઠ વગેરે કઠોળ ધાન્ય, આલુ અને મધુર ફળોનું ભક્ષણ કરવું નહિ. (અડદ અને કળધી એ કઠોળ ધાન્યો છે, છતાં પણ તેઓને ગુહમના દરદીને નિષેધ નથી.) ૧૬

વિના ગુલ્મેન યચ્છલં ગુલ્મસ્થાનેષુ જાયતે ।
નિદાનં તસ્ય વક્ષ્યામિ રૂપં ચ સચિકિત્સિતમ્ ॥૧૭॥
ગુહમ વિના પણ શૂળ થાય છે તેની ચિકિત્સા ગુહમ વિના પણ પડખાં વગેરે ગુહમનાં સ્થાનકોમાં જ શૂળ થાય છે, તેનાં નિદાનો, રૂપો તથા ચિકિત્સાઓ કહું છું. ૧૭

વાતમૂત્રપુરીષાણાં નિગ્રહાદતિમોજનાત્ ।
અજીર્ણાધ્યશનાયાસવિરુદ્ધાન્નોપસેવનાત્ ॥
પાનીયપાનાત્કુત્કાલે વિરુદ્ધાનાં ચ સેવનાત્ ।
પિષ્તાગ્ન્યુષ્કર્માસાનામુપયોગત્તૈવ ચ ॥
એવંવિદ્વાનાં દ્રવ્યાણામન્યેષાં ચોપસેવનાત્ ।
દોષાઃ પ્રકૃપિતાઃ કોષ્ઠે શૂલં સજ્જનયન્તિ હિ ॥૧૮॥
શૂળનાં દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો અને સંભ્રાપ્તિ

અધોવાયુ, મૂત્ર અને વિષાના વેગો રોકવાથી, અતિભોજન કરવાથી, આમ તથા વિદ્યુધ આદિ અજીર્ણથી, અજીર્ણમાં ભોજન કરવાથી, પરિશ્રમ કરવાથી, વિરુદ્ધ અન્નોના સેવનથી, ક્ષુધા લાગી હોય તે સમયમાં પાણી પીવાથી, કાંટા કુટાડેલાં ધાન્યો ખાવાથી, વાટેલાં અન્નો ખાવાથી, સુકાયેલાં માંસો ખાવાથી અને એવી જ રીતે તે તે દોષોને પ્રદુષિત કરનારા બીજા દ્રવ્યોના સેવનથી દોષોમાં પ્રદુષિત થયેલા દોષો શૂળ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૮

નિરુચ્છવાસો ભવેત્તેન વેદનાપીઢિતો નરઃ ॥
શુદ્રુસ્ફોટનવત્તસ્ય યરમાત્તીત્રાથ વેદનાઃ ।
શૂળાસક્તસ્ય દક્ષ્યન્તે તસ્માચ્છલમિદોન્યતે ॥૧૯॥

એ રોગ 'શૂળ' શા માટે કહેવાય છે ?

એ રોગની વેદનાથી પીડાયેલો માણસ, રોકાયેલા શ્વાસવાળો થઈ જાય છે અને તેને બધું અંદર ખીલો ઠોકાયો હોય, એવી તીવ્ર વેદનાઓ થાય છે માટે એ રોગ 'શૂળ' કહેવાય છે. ૧૯

નિગ્રહારસ્ય યસ્યૈવ તીવ્રં શૂલમુદીર્યતે ।
પ્રસ્તન્ધગાત્રો ભવતિ કૃચ્છ્ણોચ્છ્વસિતીવ ચ ॥
વાતમૂત્રપુરીષાણિ કૃચ્છ્ણેણ કુસ્તે નરઃ ।
एतैर्लिङ्गैर्विजानीयाच्छूलं वातसमुद्भवम् ॥ २० ॥

વાયુજન્ય શૂળનું લક્ષણ

આહાર ન કર્યો હોય તે સમયમાં જ તીવ્ર શૂળ વૃદ્ધિ પામે, ગાત્રો સ્તબ્ધ થઈ જાય, જાંઘો શ્વાસ માંડમાંડ લેવાઈ શકાય અને અધોવાયુ, વિષા તથા મૂત્ર બહુ જ કદથી જીતરે, તો બાણું કે રાજ વાયુથી થયેલું છે. ૨૦

તૃષ્ણા દાહો મદો મૂર્છા તીવ્રં શૂલં તથૈવ ચ ।
શીતાભિકામો યવતિ શીતૈર્નૈવ પ્રશમ્યતિ ।
एतैर्लिङ्गैर्विजानीयाच्छूलं पित्तसमुद्भवम् ॥ २१ ॥

પિત્તજન્ય શૂળનું લક્ષણ

તરસ લાગ્યા કરે, બળતરા થાય, સોપારી ખાધા જેવો ગીણો ચડે, મૂર્છા આવે, રાજ તીવ્ર હોય, શીતની ઇચ્છા થાય અને રાજ શીતથી જ શાંત થતું હોય, તો બાણું કે એ રાજ પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. ૨૧

શૂલેનોત્પીઢ્યમાનસ્ય દહ્મસા ઉપજાયતે ।
અતીવ પૂર્ણકોષ્ઠત્વં તથૈવ ગુરુગાત્રતા ।
एतच्छ्लेष्मसमुत्पत्तस्य शूलस्योक्तं निदर्शनम् ॥ २२ ॥

કફજન્ય શૂળનું લક્ષણ

રાજથી પીડાતાં મોળ આવે તથા લાળ ઝરે, કાંઠો આત્મંત પૂર્ણ થઈ જાય અને ગાત્રો ભારે રહે તો બાણું કે એ રાજ કફથી થયેલું છે. ૨૨
સર્વોણિ દૃષ્ટા રૂપાણિ નિર્દિશેત્સાન્નિપાતિકમ્ ।
સન્નિપાતસમુત્પાદનમસાધ્યં તં વિનિર્દિશેત્ ॥૨૩॥

દદ્યાચ્છૂગાલવિન્નાં ચ સહદેવાં તથૈવ ચ ।
મદ્દાસહાં ક્ષુદ્રસહાં મૂલં ચૈશ્વરકસ્ય ચ ॥
એતત્સમ્ભૂત્ય સમ્ભારં જલદ્રોણે વિપાચયેત્ ।
ચતુર્ભાગવશેષં તુ યવક્ષારયુતં પિબેત્ ॥
વાતિકં પૈત્તિકં વાપિ શ્લેષ્મિકં સાન્નિપાતિકમ્ ।
પ્રસદ્ય નાશયેચ્છૂલં છિન્નામ્રમિવ મારુતઃ ॥
પિપ્પલ્યઃ સ્વર્જિકાક્ષારો યવાશ્ચિત્રક એવ ચ ।
સેવ્યં ચૈવ સમાનીય મસ્મ કુર્યાદ્વિચક્ષણઃ ।
તદુષ્ણવારિણા પીતં શ્લેષ્મશૂલે મિષગ્જિતમ્ ॥૨૬॥

કર્કશન્ય શૂલની ચિકિત્સા

ભોજનજમવામાં આવેદે તુરત જ કર્કશન્ય શૂળનો પ્રકોપ થાય છે. આ પ્રમાણે થતું હોય, તો વૈદે પીપરના પાણીથી અથવા પીપરના ક્ષાત્રથી અથવા મીઠાળના પાણીથી ઊલટી કરાવવી. પીપર અને સૂંઠ એ કર્કશન્ય શૂળ ઉપર ઔષધરૂપ છે.

કાળીપાક, વજ, સૂંઠ, મરી, પીપર અને કડાતું ચૂર્ણ કરી ચિત્રકના ક્ષાત્રમાં પાવામાં આવે, તો તેથી કર્કશન્ય શૂળ મટી જાય છે.

સમભાગે જંગલી તુલસીનો (તકમરિયાનો?) ફટક નાખી શૂળને હરનારાં શિંખી ધાન્યોના યૂષ પાવામાં આવે, તો તેથી કર્કશન્ય શૂળ મટે છે.

એરંડાનાં ફળ, એરંડાનાં મૂળ, ગોખરનું મૂળ, શાલિપર્ણી, પૃશ્નિપર્ણી, ઊભી ભોરીંગડી, બેઠી ભોરીંગડી, શ્રૂગાલવિન્ના નામની પૃશ્નિપર્ણીની જાત, સહદેવા, જંગલી અડદના છોડ, જંગલી મગના છોડ અને એખરાનું મૂળ—એને ચોસઠ તોલાભાર અથવા ચારસો તોલાભાર એકઠાં કરી એક હજાર ચોવીસ તોલાભાર પાણીમાં પકવવાં. ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેમાં જવખાર નાખવો. જ્યારે તરશ લાગે ત્યારે આ ક્ષાત્ર પાવામાં આવે, તો તે ક્ષાત્ર, જેમ પવન પૂટેલા વાદળાને વીખેરી નાખે છે તેમ વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કર્કશન્ય અને સાન્નિપાતિક શૂળને

પણ મટાડી દે છે. (એ કે આ એરંડાદશ નામનો યોગ સધળા પ્રકારનાં શૂળોને હરનાર છે, તોપણ કર્કશન્ય શૂળને તો અત્યંત હરનાર છે, તેથી કર્કશન્ય શૂળ ઉપર કહ્યો છે.)

પીપર, સાજખાર, જવ, ચિત્રક અને વાળાને એકઠાં કરી ભસ્મ બનાવી તે ભસ્મ બિના પાણી સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી કર્કશન્ય શૂળ મટી જાય છે. ૨૬

પાર્શ્વશૂલ આદિનાં નિદાનાદિકનું પ્રકરણ^૧ રુણદ્વિ મારુતં શ્લેષ્મા કુક્ષિપાર્શ્વવ્યવસ્થિતઃ ।

સ સંરુદ્ધઃ કરોત્યાશુ ધ્માનં ગુહુગુહાયનમ્ ॥
સૂચીમિરિવ નિસ્તોદઃ કૃચ્છ્રોચ્છ્વાસી તદા નરઃ ॥

નાત્રં વાચ્છતિ નો નિદ્રામુપૈત્યાર્તિનિપીઢિતઃ ॥

પાર્શ્વશૂલઃ સ વિજ્ઞેયઃ કફાનિલસમુદ્ભવઃ ।

તત્ર પુષ્કરમૂલાનિ હિંગુ સૌવર્ચલં વિઢમ્ ॥

સૈન્ધવં તુમ્બુરં પથ્થ્રાં ચૂર્ણં કૃત્વા તુ પાયયેત્ ॥

પાર્શ્વહૃદ્વસ્તિશ્લેષુ યવકાયેન સંયુતમ્ ॥

સર્પિઃ શ્રીહોદરોક્તં વા ઘૃતં વા દિહ્નુસંયુતમ્ ।

વીજપૂરકસારં વા પયસા સહ સાચિતમ્ ॥

एरण्डतैलमयवा मद्यमस्तुपयोरसैः ।

મોજયેચ્ચાપિ પયસા જાઙ્ગલેન રસેન વા ॥ ૨૭ ॥

પાર્શ્વશૂળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ,

લક્ષણ તથા ચિકિત્સા

રૂપના પડખામાં રહેલો કર્ક વાયુને રોકી દે છે; એ રોકાયેલો વાયુ પેટમાં આક્રાન્તે તથા ગડગડાટને ઉત્પન્ન કરે છે. એ સમયે માણસ માંડમાંડ શ્વાસ લઈ શકે છે, બાણે સોઈ-આથી ભોંકાતો હોય તેમ વ્યથા પામે છે, અન્નને ઇચ્છતો નથી અને પીડાને લીધે બંધતો પણ નથી. આ કર્કથી તથા વાયુથી ઉત્પન્ન થતું શૂળ પાર્શ્વશૂળ કહેવાય છે.

પાર્શ્વશૂળ થયું હોય, તો પુષ્કરમૂળ, હિંગ,

૧. આ પ્રકરણ આ અધ્યાયના ૩૪મા વિષય સુધી આવશે.

લિઠ યૂપની, મધનાં આસવની, કાંચની કે
સૂત્રચાતના ઠપમા અધ્યાયમાં કહેલા સૌવીરકની
સાથે પાવામાં આવે, તે તેથી વાતજન્ય શૂળ
મટી બળ્ય છે.

અથવા ઉપર કહેલાં ચૂર્ણને બિઝેરાના
રસની કે બોરના ચૂપની વારંવાર ભાવનાઓ
આપી, હિંગથી સારી પેઠે મિશ્ર કરી, સાકર
તથા બિઝેરાના રસની સાથે પાવામાં આવે,
તો તેથી વાતજન્ય શૂળ મટી બળ્ય છે.

અથવા ઉપર કહેલાં ચૂર્ણને દાડમના
સારથી મિશ્ર કરી ગોળી બનાવી તે ગોળી
ગોળથી મિશ્ર કરેલા તેલમાં કાલવીને ચટાડ-
વામાં આવે અથવા મધની સાથે પાવામાં આવે,
તો તેથી વાતજન્ય શૂળ તરત જ મટી બળ્ય છે.

બૂખથી ઉત્પન્ન થયેલું શૂળ કે જ એક
બળતું વાતજન્ય શૂળ જ છે, તે થયેલ હોય તો
તરત જ જીનાં દૂધથી, યત્રાગુઓથી તથા સ્તિગ્ધ
કરેલા માંસના રસોથી સંતપણું કરવું, એ
હિતકારી યાય છે.

રક્ત માણસને વાતજન્ય શૂળ થયેલ હોય,
તો સ્તિગ્ધ દ્રવ્યોની યોગ્યતા કરવી અને ખાસ
કરી જ્યોને સુંડ તથા મરી વગેરેનો સંસ્કાર
આપ્યો હોય એવાં ઘેખર જમાડવાં તથા મદિરા
પાવી. આ પ્રમાણે કરવાથી વાતજન્ય શૂળવાળો
રોગી સુખી યાય છે.

આ સઘળી વાતજન્ય શૂળની ચિકિત્સાઓ
કહેવામાં આવી. ૨૪

અય પિત્તસમુત્પસ્ય ક્રિયાં વક્ષ્યામ્યતઃ પરમ્ ।
સ સુખં હર્દયિત્વા તુ પીત્વા શીતોદકં નરઃ ॥
શીતલનિ ચ સેવેત સર્વાણ્યુષ્ણાનિ વર્જયેત્ ।
મળિરાજતતાગ્નિ માજનાનિ ચ સર્વશઃ ॥
વારિપૂર્ણાનિ તાન્યસ્ય શૂલસ્યોપરિ નિશ્પેત્ ।
ગુહ્યાલિયવાઃ ક્ષીરં સર્પિપાનં વિરેચનમ્ ॥
જાઙ્ગલાનિ ચ માંસાનિ મેપજં પિત્તશૂલિનામ્ ।

રસાન્સેવેત પિત્તગ્નાન્ પિત્તલનિ વિવર્જયેત્ ।
પાલશં વાન્નં વાપિ વિવેદ્યૂં સચર્કરમ્ ॥
પરુપકાણિ મૃદીકાલ્પજીરોદકજાન્યપિ ।
તસ્પિચ્ચર્કરાયુક્તં પિત્તશૂલનિવારણમ્ ॥ ૨૫ ॥

પિત્તજન્ય શૂળની ચિકિત્સા

હવે પિત્તજન્ય શૂળની ચિકિત્સાઓ કહું
છું. પિત્તજન્ય શૂળવાળો માણસને ટાકું પાણી
પાઈ સહેજ ઊલટી કરાવી શીતળ પદાર્થોનું
સેવન કરાવવું અને ઉષ્ણ પદાર્થોનો ત્યાગ કરાવવો.

મહિનાં, રૂપાનાં કે તાંબાનાં વાસણોને
શીતળ જળથી ભરપૂર કરી તે વાસણો શૂળની
ઉપર ધરાવવાં, એ પિત્તજન્ય શૂળ ઉપર હિત-
કારી છે.

ગોળ, રાતા ચોખાનાં અન્નો, જવનાં અન્નો,
દૂધ, ધી, ત્રિરેચન અને અંગૂઠપ્રાણીઓનાં માંસો
પિત્તજન્ય શૂળવાળાઓને ઔષધરૂપ છે.

પિત્તજન્ય શૂળવાળો માણસને પિત્તનું
હરણ કરનારા માંસરસોનું સેવન કરાવવું અને
પિત્ત કરનારા પદાર્થોનો ત્યાગ કરાવવો.

માંસભક્ષક પ્રાણીઓના અથવા અંગૂઠી
પ્રાણીઓના માંસનો યૂષ સાકરથી મિશ્ર કરી
પાય, તો તેથી પિત્તજન્ય શૂળ મટી બળ્ય છે.

દાલસાં, દ્રાક્ષ, ખમ્બૂર અને જળમાં ઉત્પન્ન
થતાં કમળ વગેરે પત્રોનો કલક સાકરના પાણીથી
મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી પિત્તજન્ય
શૂળ મટે છે. ૨૫

અગ્ને સુકમાગ્ને તુ પ્રકોપઃ શૈષ્મિકસ્ય ચ ।
વર્મને કાર્યેત્તત્ર વિષ્ણીવારિણા મિપક્ ॥
રૂક્ષઃસ્વેદઃપ્રયોજ્યઃસ્યાદન્યાશ્લોષ્ણાઃ ક્રિયા હિતાઃ ।
વિષ્ણી શૂદ્ધેવેરં ચ શૈષ્મશૂલે મિપગ્નિતમ્ ॥
પાઠાં વર્ષાં વિકટુકં તથા ચ કટુરોહિણીમ્ ।
ચિત્રકસ્ય ચ નિર્યૂદં વિવેદ્યૂં સમાર્ચકમ્ ॥
શૂળકાષ્ઠાલિયવાઃ ક્ષીરં સર્પિપાનં વિરેચનમ્ ॥
જાઙ્ગલાનિ ચ માંસાનિ મેપજં પિત્તશૂલિનામ્ ॥

અસ્તિશૂળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
મળમૂત્રોના વેગે રોકવાથી પ્રકુપિત થયેલો
વાયુ મૂત્રાશયને ઘેરીને રહે છે; તેથી મૂત્રાશયમાં,
સાથજોના સંધિઓમાં અને નાભિમાં શૂળ ઉત્પન્ન
થાય છે, કે જે શૂળથી વિષ્ટા, મૂત્ર તથા અધોવાયુ
રોકાઈ જાય છે. વાયુથી થતું આ શૂળ અસ્તિશૂળ
કહેવાય છે. ૩૦

નોમ્યાં વંક્ષણપાર્શ્વેષુ કુક્ષૌ મેઢ્ઢાન્ત્રમર્દકઃ ।
મૂત્રમાવૃલ્ય ગુહ્ણતિ મૂત્રશૂલઃ સ મારુતાત્ ॥૨૧॥
મૂત્રશૂળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
પ્રકુપિત થયેલો વાયુ ઉપસ્થના આંતરડાંનું
મર્દન કરી મૂત્રને ઘેરે છે, ત્યારે નાભિમાં, સાથજો-
ના સંધિઓમાં, પડખાંઓમાં અને કૂખમાં
શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે, કે જેથી મૂત્ર રોકાઈ જાય
છે, વાયુથી ઉત્પન્ન થતું આ શૂળ મૂત્રશૂળ
કહેવાય છે. ૩૧

વાયુઃ પ્રકુપિતો यस્ય રુક્ષાહારસ્ય દેહિનઃ ।
મલં રુણદ્વિ કોષ્ઠસ્યં મન્દીકૃત્ય તુ પાવકમ્ ॥
શૂલં સજ્જનયંસ્તીવ્રં સ્રોતાંસ્યાવૃલ્ય તસ્ય દ્વિ ।
દક્ષિણં યદિ વા વામં કુક્ષિમાદાય જાયતે ॥
સર્વત્ર વર્દ્યતે ક્ષિપ્રં શૂલં તત્ર ચ વોષવત્ ।
પિપાસા વર્દ્યતે તીવ્રા ભ્રમો મૂર્છા ચ જાયતે ॥
ઉચ્ચારિતો મૂત્રિતશ્ચ ન શાન્તિમધિગચ્છતિ ।
વિટ્શૂલમેતજ્ઞાનીયાન્નિષ્કવપરમદારુણમ્ ॥૨૨॥

વિટ્શૂળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
૩૨ આહારોથી પ્રકુપિત થયેલો વાયુ
જઠરાગ્નિને મંદ કરી, સ્રોતોને ઘેરી લઈ તીવ્ર
શૂળ ઉત્પન્ન કરતો કરતો ઢાઠામાં રહેલા મળને
રોકી દે છે, તેથી જમણા અથવા ડાબા પડખામાં
શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે. આ શૂળ ઝડપથી ચોતરફ
ફેરે છે, વધે છે અને અવાજવાળું હોય છે. આ
શૂળથી તીવ્ર તરસ વધે છે, ભ્રમ થાય છે, મૂર્છા
થાય છે અને વિષ્ટા તથા મૂત્રનો વેગ થતાં શાંતિ
મળતી જ નથી. વેધે આ પરમ દારુણ શૂળને

વિટ્શૂળ અણુવું. ૩૨

ક્ષિપ્રં દોષહરં કાર્યં મિષજા સાધુ જાનતા ।
સ્વેદનં વમનં ચૈવ નિરુદ્ધઃ સ્નેહવસ્તયઃ ॥
પૂર્વોદ્ધિગ્ધાન્પાયયેત યોગાન્કોષ્ઠવિશોધનાન્ ।
ઉદાવર્ત્તેહરાશ્વાસ્ય ક્રિયાઃ સર્વાઃ સુહાવહાઃ ॥૨૩॥
અસ્તિશૂળ, મૂત્રશૂળ તથા વિટ્શૂળની
ચિકિત્સા

અસ્તિશૂળ, મૂત્રશૂળ કે વિટ્શૂળ ઉત્પન્ન
થયેલ હોય, તો તુરંત દોષને દૂર કરનારી
તથા શમનચિકિત્સા પણ કરવી. સ્વેદન તથા
વમન કરાવવું, નિરુદ્ધઅસ્તિઓ અને સ્નેહ-
અસ્તિઓ (અનુવાસનઅસ્તિઓ) દેવી અને
ઢાઠાને શુદ્ધ કરનારા જે યોગો પ્રથમ કહેવાયા
છે તે પણ પાના. આ તંત્રના ૫૫મા અધ્યાયમાં
ઉદાવર્ત્તને દૂર કરનારી જે ચિકિત્સાઓ કહેવાશે,
તે સઘળી ચિકિત્સાઓ અસ્તિશૂળ, મૂત્રશૂળ તથા
વિટ્શૂળ ઉપર હિતકારી છે. ૩૩

અતિમાત્રં યદા ભુક્તં પાવકે સૃદુતાં ગતે ।
સ્થિરીભૂતં તુ તત્કોષ્ઠે વાયુરાવૃલ્ય તિષ્ઠતિ ॥
અવિપાકગતં હ્યન્નં શૂલં તીવ્રં કરોલ્યતિ ।
મૂર્છાધ્માનં વિદાહં ચ હૃદુલ્કેશં વિલમ્બિકામ્ ॥
વિરિચ્યતે હર્દયતિ કમ્પતેડય વિમુહ્યતિ ।
ક્ષારાશ્ચૂર્ણાનિ ગુટિકાઃ શસ્યન્તે શૂલનાશનાઃ ॥૨૪॥
આમશૂળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ
તથા ચિકિત્સા

અસંત જમવામાં આવેલા અન્નને, જઠ-
રાગ્નિ મંદ થઈ જવાથી વાયુ ઢાઠામાં સ્થિર
કરી દઈ, ચોમેરથી વીંટી લઈ રહે છે, કે જેથી
તે અન્ન ન પાકતાં અતિ તીવ્ર શૂળ ઉત્પન્ન
કરે છે. આ શૂળમાં મૂર્છા, આક્રોશ, બળતરા,
હૃદયમાં ઉત્કેશ, વિકંબિકા (એક બતનો
કોલેરા), અતિસાર, ઊલટી, કંપ અને મોહ થાય છે.
આ શૂળ ઉત્પન્ન થયેલ હોય, તો શૂળનો નાશ
કરનારા ક્ષારો, ચૂર્ણો અને ગોળીઓની યોજનાઓ

સંચળ, બિહલણ, સંધન, તુંગમૃદ્ધ અને હરડે-
તું ચૂર્ણ કરી જવના ક્વાથ સાથે પાતું.

પદ્મા, દ્વય તથા મૂત્રાશયમાં શૂળ થયું
હોય, તો ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયના
૧૦મા વિષયમાં કહેલું પદ્મપક્ક નામનું ધી
અથવા દિગંતું ચૂર્ણ નાખી એકલું કાચું ધી જ
પાતું અથવા બિજેરાનાં ફળને દૂધમાં પકવી
તે દૂધ પાતું અથવા માફક હોય તો મધની,
દહીની તરની, દૂધની કે માંસના રસની સાથે
એરંડિયું તેલ પાતું. જે પાચેલું હોય તે પચી
જાય ત્યારે દૂધની કે અંગેશપ્રાણીઓના માંસના
રસની સાથે ભોજન કરાવવું. ૨૭

પ્રકુપ્યતિ યદા કુક્ષૌ વહ્નિમાક્રમ્ય મારુતઃ ।
તદાસ્ય ભોજનં મુક્તં સોપષ્ઠમં ન પચ્યતે ॥
ઉચ્ચ્વસિત્વામશકૃતા શ્લેષનાહન્યતે મુદુઃ ।
નૈવાસને ન શયને તિષ્ઠન્ન ભનતે મુલમ્ ॥
કુક્ષિશૂલં ઇતિ રચાતો વાતાદામસમુદ્ભવઃ ।
વમનં કારયેત્તત્ત્વ લઙ્ગપેદ્ધા યથાવલમ્ ॥
સંસર્ગપાચનં કુર્યાદમ્લેર્દાનસંયુતૈઃ ।
નાગરં દીપ્યકં ચવ્યં હિન્નુ સૌવર્ચલં વિઙ્મ્ ॥
માતુલઙ્ગવાશ ધીજાનિ તથા દયામોરુવૃકયોઃ ।
વૃહત્યાઃ કણ્ટકાર્યાશ્ચ ક્ષાયં શૂલહરં પિવેત્ ॥
વચા સૌવર્ચલં હિન્નુ કુષ્ઠં સાતિવિપાડમયા ।
કુટ્જસ્ય ચ ધીજાનિ સઘાઃશૂલહરાણિ તુ ॥
વિરોચનં પ્રયુક્તીન જ્ઞાત્વા દોષવલાવલમ્ ।
સ્નેહવસ્તીન્નિરૂદ્ધાંશ્ચ કુર્યાદોષનિર્વહાનમ્ ॥
ઉપનાહાઃ સ્નેહસેકા ધાન્યામ્લારિષેચનમ્ ॥૨૮॥

કુક્ષિગૂળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ
તથા ચિકિત્સા

ત્યારે વાયુ જડરાશિને દખાતી ફળમાં
પ્રકુપિત થાય છે, ત્યારે આધેતું અન્ન સ્તમ્ભ થઈ
રહેવાને લીધે પચતું નથી, શ્વાસ જેવો જ આદ્યા
કરે છે, કાચી વિદ્યાથી થયેલા શળથી વારંવાર
ઝોંકાયા જેવી વ્યથા થાય છે અને આસન પર

બેસનાં કે શયનમાં ચૂનાં પણ સુખ થતું નથી.
વાયુના પ્રક્રાપને લીધે કાચી વિદ્યાથી થતું આ
શૂળ કુક્ષિશૂળ કહેવાય છે.

કુક્ષિશૂળ થયેલ હોય, તો બળને અતુસરી
બિહરી કરાવતી અથવા બળને અતુસરી લંબન
કરાવતું. પિપ્પત્યાદિગણથી મિશ્ર કરેલા ખાટા
પદાર્થો અવશ્યવીને અન્નાદિકતું પાચન કરવું.

મૂંઠ, અજમો અને મવકના ક્વાથમાં દિગં,
સંચળ તથા બિહલણનું ચૂર્ણ નાખી તે ક્વાથ
પાત્રમાં આવે, તો તેથી કુક્ષિશૂળ મટે છે.

બિજેરાનાં, વરધારાનાં, ધોળા એરંડાનાં,
બળી ભોરિંગડીનાં અને બેટી ભોરિંગડીનાં
ખીજનો ક્વાથ પાય, તો તેથી કુક્ષિશૂળ મટે છે.

વજ્ર, સંચળ, હિંગ, કંઠ, અતિવિષ, હરડે
અને ઇંદ્રજવતું વિરેચન દોષાદિકતું બળાબળ
અણીને દેવાય, તો તેથી કુક્ષિશૂળ તુરંત મટે છે.

સ્નેહઅસ્તિઓથી, નિર્દહઅસ્તિઓથી, ઉપ-
નાદ સ્વેદોથી, સ્નેહોનાં સિંચનોથી તથા ધાન્યા-
મ્લના સિંચનથી પણ દોષને દૂર કરવો. ૨૮

કષ્ઠપિષ્તાવરુદ્ધસુ મારુતો રસમર્દિતઃ ।

હરિસ્યઃ કુસ્તે શૂલમુચ્છાસરોવકં પરમ્ ॥

સ હચ્છૂલ ઇતિ રચાતો રસમારુતસમ્મવઃ ।

તત્રાપિ કર્મ્મોમિહિતે યદુક્તં હદિકારિણમ્ ॥૨૯॥

દ્વયશૂળનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ
તથા ચિકિત્સા

કરે તથા પિત્ત રોડોલો રસમિશ્ર વાયુ,
દ્વયમાં રહી ઉચ્છ્વાસને અત્યંત રોકનારાં શૂળને
ઉત્પન્ન કરે છે. રસ તથા વાયુથી ઉત્પન્ન થતું
આ શૂળ હચ્છૂલ કહેવાય છે.

હચ્છૂલ થયેલ હોય, તો આ પછીના અધ્યા-
યમાં દરોગનાળાઓની જે ચિકિત્સા કહેવાશે,
તે કરવી. ૨૯

સંરોષાલ્પિતો વાયુર્બસ્તિમાવૃત્ત તિષ્ઠતિ ।

ચસ્તિવંશ્ચનામીષુ તતઃ શૂલોડસ જાયતે ॥

વિષ્ણૂવચાતસંરોષો ચસ્તિશૂલઃ સ મારુતાત્ ॥૩૦॥

સન્નિપાતજન્ય હરોગનું લક્ષણ

જે ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી હરોગ થયો હોય,
ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં ચિહ્નો સામટાં
પાય છે. ૭

ક્લેશઃ ધીવનં તોદઃ શૂલો હ્રસ્વાસકસ્તમઃ ।

હચિઃ શ્યાવનેત્રત્વં શોષશ્ચ કૃમિજે ભવેત્ ॥૮॥

કૃમિજન્ય હરોગનું લક્ષણ

કૃમિજન્ય હરોગ થયો હોય, તો જાણે વમન-
તૈયારી હોય એવું રહ્યા કરે છે, વારંવાર
વું પડે છે, સોઈઆથી ભોક્ષ્યા નવી વ્યથા
પડે છે, શૂળ નીકળે છે, મોળ આવ્યા કરે છે,
ધારાં આવે છે, અરુચિ થાય છે, આંખો
પાશનાળી થઈ જાય છે અને મોઢામાં શોષ
થાય છે. (અંતરાંતરમાં કહ્યું છે કે 'જ
જેતેંદ્રિય માણસ તલ તથા ગોળ વગેરે પદાર્થો-
સેવન કરે, તેનો રસ હૃદયના એક ભાગમાં
જાય છે અને તે સડવાથી બગડેલી છાતી-
માણસને કૃમિઓ ઉત્પન્ન થાય છે, કે જ
આથી હરોગ થાય છે.') ૮

કૃમૌ સાદશોષૌ જ્ઞેયાસ્તેષામુપદ્રવાઃ ।

જે કૃમિજાતીનાં શ્લેષ્મિકાણાં ચ યે મતાઃ ॥૯॥

હરોગના ઉપદ્રવો

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કંકજન્ય તથા
પાતજન્ય હરોગમાં જાણે આકડા પર ચડા-
હોય એવું ભ્રમણ, ક્ષમ, અંગોમાં ગ્લાનિ
મોઢામાં શોષ-એ ઉપદ્રવો થાય છે. (જે
ભાદિક ઉપદ્રવો વાતપિત્તાત્મક છે, તે
વ્યાધિના સ્વભાવને લીધે તેઓ કંકજન્ય
માં પણ થાય છે.) કૃમિજન્ય હરોગમાં તો
થયેલા કૃમિઓના મોળ અને મોઢાનો
વગેરે જ ઉપદ્રવો છે, તે જ થાય છે. ૯

પચ્છે હૃદયે વામયે સ્તિગ્ધમાતુરમ્ ।

વમૂલકાયેન સસ્ત્રેહલવળેન તુ ॥

ચેલાવચાદિક્કુયવમસ્માનિ સૈન્ધવમ્ ।

સૌવર્ચલમયો ગુણ્ઠીમજમોદાં ચ ચૂર્ણિતમ્ ॥

ફલધાન્યામ્લકૌલત્યદધિમઘાસવાદિભિઃ ।

પાયયેત વિશુદ્ધં ચ સ્નેહેનાન્યતમેન વા ॥

મોજયેઝીર્ણશાલ્યન્નં જાઙ્ગલૈઃ સઘૃતૈ રસૈઃ ।

વાતઘસિદ્ધં તૈલં ચ દઘાદ્દસ્તિ પ્રમાણતઃ ॥૧૦॥

વાતજન્ય હરોગની ચિકિત્સા

જે વાતજન્ય હરોગ થયો હોય, તો રોગીને
સ્તિગ્ધ કરી રનેહ તથા સૈન્ધવથી મિશ્ર કરેલો
દશમૂળીનો ક્વાથ પાઈને વમન કરાવવું. (જે કે
વાયુમાં વમન ઠીક નથી, તો પણ આ રોગમાં
વાયુ કંકના સ્થાનમાં રહેલો હોય છે, તેથી વમન
થોગ્ય જ છે.)

રોગીને વમનથી શુદ્ધ કર્યા પછી પીપર,
એલચી, વજ, હિંગ, જવપાર, સૈન્ધવ, સંચળ,
સૂંઠ અને બોડીઅજમોદનું ચૂર્ણ ગિજેરાના રસ
સાથે, ધાન્યામ્લ સાથે, કળથીના ક્વાથ સાથે,
દહી સાથે, મઘ સાથે, આસવાદિક સાથે કે
ચાર રનેહોમાંના કોઈ રનેહની સાથે પાવું; ધી
સહિત જંગલી પ્રાણીઓના માંસના રસોની
સાથે જૂના રાતા ચોખ્ખાનું અન્ન જમાડવું અને
વાયુને હરનારાં દ્રવ્યોથી પકવેલા તેલની થોગ્ય
પ્રમાણથી અસ્તિ દેવી. ૧૦

શ્રીપર્ણીમધુકક્ષૌદ્રસિતોત્પલજલૈર્વમેત્ ।

પિત્તોપચ્છે હૃદયે સેવેત મધુરૈઃ ગૃતમ્ ॥

ઘૃતં કષાયાંશ્ચોદિષ્ટાન્પિત્તજ્વરવિનાશનાન્ ।

તૃસસ્ય ચ રસૈર્મુલ્યૈર્જાઙ્ગલૈઃ સઘૃતૈર્મિષક્ ॥

સક્ષૌદ્રં વિતરેદ્દસ્તિ તૈલં મધુકસાધિતમ્ ॥૧૧॥

પિત્તજન્ય હરોગની ચિકિત્સા

જે પિત્તજન્ય હરોગ થયો હોય, તો રોગીને
સીવણનો, જઠીમધનો તથા નીળકમળનો ક્વાથ,
મધ અને સાકરના જળથી વમન કરાવવું. (જે
કે પિત્તજન્ય રોગ ઉપર વમન ઠીક નથી, તો
પણ આ રોગમાં વિશેષ કારણને લીધે વમન
કરાવવાનું કહ્યું છે.) કોદાદ્યાદિ અન્ન -

કરવી ઉત્તમ છે. ૩૪

ગુભાવસ્યાઃ ક્રિયાઃ કાર્યા યથાવત્સર્વશૂલિનામ્ ॥૩૫॥

સઘળાં શૂળો ઉપર સામાન્ય ચિકિત્સા

આ અધ્યાયમાં શુદ્ધો ઉપર જે ક્રિયાઓ

કહેવામાં આવી છે, તે ક્રિયાઓ અવસ્થાઓ

અનુસાર સઘળા પ્રકારનાં શૂળો ઉપર પણ કરવી. ૩૫

અધ્યાય ૪૩મો

અયાતો દદ્રોગપ્રતિવેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'દદ્રોગપ્રતિવેધ' ૧

એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન

કરીશું, જે ન પ્રમાણે લગતીન ધન્વન્તરિએ

સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વેગાવતોષ્ણરુક્ષાન્નૈરતિમાત્રોપસેવિતૈઃ ।

વિરુદ્ધાપ્યશ્નનાજીર્ણૈરસાત્પૈશ્વાપિ મોજનૈઃ ॥

દૂષયિત્વા રસં દોષા વિગુણા દ્વયં ગતાઃ ।

કુર્વન્તિ દ્વયે ષાઘાં દદ્રોગં તં પ્રચક્ષતે ॥૨॥

દદ્રોગનાં નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિ

વિદ્યા તથા મૂત્ર વગેરેના વેગને અટકાવ

વાથી, લાઠી વગેરેના પ્રહારથી, ઉષ્ણ કે રૂક્ષ

અત્રોતું અત્યંત સેવન કરવાથી, વિરુદ્ધ ભોજનો

થી, અશુભમાં ભોજનો કરવાથી, આમ તથા

વિદગ્ધ આદિ અશુભોથી અને માફક નહિ એવાં

ભોજનોથી પ્રકુપિત થયેલા દોષો, દૈન્યમાં આવી,

રસને દૂષિત કરીને દૈન્યમાં પીડા ઉત્પન્ન કરે છે;

એ રોગ દદ્રોગ કહેવાય છે. ૨

ચતુર્વિધઃ સ દોષૈશ્વ પન્ચમઃ ક્રિમિમિસ્ત્યા ।

પૃથગ્લિજ્ઞં પ્રવક્ષ્યામિ ચિકિત્સિતમનન્તરમ્ ॥૩॥

દદ્રોગોની સંખ્યા

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સન્નિપાત-

૧ છાતીનાં દરદનાં નિદાન, સંખ્યા. લગ્ન તથા ચિકિત્સાના નિષ્પણ વિશે.

જન્ય અને કૃમિજન્ય-એ રીતે દદ્રોગ પાંચ

પ્રકારના થાય છે. એ પાંચ દદ્રોગોનાં જુદાંજુદાં

લક્ષણો કહેવામાં આવશે અને તે પછી ચિકિત્સા

પણ જુદીજુદી કહેવાશે. ૩

આયમ્યતે મારુતજે દ્વયં તુષતે તથા ।

નિર્મચ્યતે દીર્ઘતે ચ સ્ફોટ્યતે પાત્યતેડપિ ચ ॥૪॥

વાતજન્ય દદ્રોગનું લક્ષણ

વાતજન્ય દદ્રોગ થયો હોય, તો દૈન્ય બધું

વ્યથાથી વિસ્તાર પામતું હોય, સોઈઆથી

ભોંકાતું હોય, રવાઈથી મથાતું હોય, કરવતથી

ચિરાતું હોય, શસ્ત્રથી ફાડી નાંખાતું હોય

અને કુહાડાથી અનેક પ્રકારે કપાતું હોય એવું

પીડાય છે. ૪

તૃષ્ણોષાદાહચોષાઃ સ્વુઃ પૈત્તિકે દ્વયક્રમઃ ।

ધૂમાવનં ચ મૂર્છાં ચ સ્વેદઃ ક્ષોષો મુલસ્ય ચ ॥૫॥

પિત્તજન્ય દદ્રોગનું લક્ષણ

પિત્તજન્ય દદ્રોગ થયો હોય, તો તરસ

લાગ્યા કરે છે, નથી કંડા પવતની ઇચ્છા થાય

એવી અંદર કાંઈક ઉનાશ રહ્યા કરે છે, બધું

અગ્નિ શરીરના સમીપમાં જ રહ્યો એવો સંતાપ

થાય છે, બધું કાંઈ ચૂરી લેતું હોય એવી પીડા

થાય છે, દૈન્યમાં ક્રમ થાય છે, કંઠમાંથી ધુમાડા

નીકળતા દેય એમ લાગે છે, મૂર્છા આવે છે,

કાંઈક દુર્ગંધનાળો પસીનો નીકળે છે અને મોઢું

સુકાય છે. ૫

ગૌલં કફપંચાવોડરુચિઃ સ્તમ્બોઽગ્નિમાર્દવમ્ ।

માધુર્યમપિ चास्यस्य चलासावतते हृदि ॥૬॥

કફજન્ય દદ્રોગનું લક્ષણ

કફજન્ય દદ્રોગ થયો હોય, તો દૈન્યમાં

ભારેપણું આવે છે, કફનો સાત થાય છે, અરુચિ

થાય છે, ગાત્રોમાં જડતા થાય છે, જડરાગ્નિ

બધું જળથી ભિંબ્યો હોય એવો કામળ થઈ

બધ છે અને મોઢામાં મીઠાશ રહ્યા કરે છે. ૬

વિષાત્ત્રિદોષમયેકં સર્વેલિંગં દ્વદામયમ્ ॥૭॥

વ્યવાયમલં લવણાનિ મધં

મૃદં દિવાસ્ત્રમ્મતીવ તીક્ષ્ણમ્ ।

નિષેવમાણસ્ય વિદૂષ્ય રક્તં

કુર્વન્તિ દોષાસ્ત્વચિ પાણ્ડુમાવસ્ ॥૨॥

પાંડુરોગનાં નિદાનો અને સંપ્રાપ્તિ

મૈથુનનું, ખાટાખારા પદાર્થોનું તથા મધનું અતિ સેવન કરવાથી, માટી ખાવાથી, દિવસની નિદ્રા કરવાથી અને અતિ તીક્ષ્ણ પદાર્થોના સેવનથી પ્રકુપિત થયેલા દોષો લોહીને દૂષિત કરી ત્વચામાં પાંડુરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. (મૈથુનથી ત્રણે દોષોનો અથવા વાતપિત્તનો પ્રકોપ થાય છે, ખાટાખારા પદાર્થોથી પિત્ત તથા કફનો પ્રકોપ થાય છે, મધ તથા તીક્ષ્ણ પદાર્થોથી પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે અને દિવસની નિદ્રા કરવાથી ત્રણે દોષોનો પ્રકોપ થાય છે.) ૨

પાણ્ડુવામયોઽષ્ટાર્દધિવિધઃ પ્રદિષ્ટઃ

પૃથક્સમસ્તૈર્યુગપચ્ચ દોષૈઃ ॥ ૩ ॥

પાંડુરોગોની સંખ્યા

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય અને સાન્નિપાતિક-એ રીતે પાંડુરોગ ચાર પ્રકારનો થાય છે. (માટી ખાવાથી પ્રકુપિત થયેલા દોષો વિશેષે કરી પાંડુરોગ જ ઉત્પન્ન કરે છે અને વળી માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલા પાંડુરોગની ચિકિત્સા પણ જુદા પ્રકારની છે, એવા અભિપ્રાયથી ચરકે માટી ખાવાથી ઉત્પન્ન થનારા પાંડુરોગને પાંચમો ગણ્યો છે, પણ ભગવાન ધન્વંતરિએ તો એ પાંડુરોગને સાન્નિપાતિકમાં જ ગણ્યો છે અને તેની ચિકિત્સાને પણ સાન્નિપાતિકની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ ગણી છે.) ૩

સર્વેષુ ચૈવેષ્વિહ પાણ્ડુમાવો

યતોઽધિકોઽતઃ खलु पाण्डुरोगः ॥૪॥

‘પાંડુરોગ’ નામ હોવાનું કારણ

એ કે પાંડુરોગોમાં વાયુ આદિ દોષોના ભેદને લીધે કાળો, ઘોળો, પીળો તથા એ ત્રણે

વર્ણો પણ થાય છે, તો પણ પાંડુપણું તો અધિક જ રહે છે, તેથી સર્વ પ્રકારના એ રોગોને ‘પાંડુરોગ’ એ નામ આપવામાં આવ્યું છે. ૪

ત્વક્સ્ફોટનં ધીવનગાત્રસાદૌ

મૃદ્ધક્ષણં પ્રેક્ષણકૂટશોથાઃ ।

વિષ્મૂત્રપીતત્ત્વમથાવિપાકો

મવિષ્યતસ્તસ્ય પુરઃસરાણિ ॥૫॥

પાંડુરોગનું પૂર્વરૂપ

પાંડુરોગ થવાનો હોય, ત્યારે ચામડી ફાટે છે, વારંવાર ચૂંકવું પડે છે, ગાત્રોમાં ગ્દાનિ થાય છે, માટી ખાવાની ઇચ્છા થાય છે, આંખોના ડોડલાઓ ઉપર સોજો થાય છે, વિષ્ઠા તથા મૂત્રની પીળાશ થાય છે અને ખાધેલું અન્ન ખરાખર પચતું નથી. ૫

સકામલાપાલકિપાણ્ડુરોગઃ

કુમ્ભાહ્વયો લાચરકોઽલસાખ્યઃ ।

વિભાળ્યતે લક્ષણમસ્ય કૃત્ત્વં

નિવોધ વક્ષ્યામ્યનુપૂર્વશસ્ત્ ॥૬॥

અવસ્થાભેદોથી આ રોગનાં નામાંતરો

આ રોગ અવસ્થાઓના ભેદો ઉપરથી પાંડુરોગ, કામળા, પાલકિ, કુંભકામળા, લાધરક અને આલસ-એ નામોથી ઓળખાય છે. હલીમક એ લાધરકના જ પર્યાયો છે. હવે અનુક્રમથી તેનાં સ્વર્ણાં લક્ષણો કહું છું, તે સાંભળો. (પાલકિ નામના પાંડુરોગનું લક્ષણ આ ગ્રંથમાં નહિ કહેવામાં આવે; માટે તે લક્ષણ તત્રાંતર ઉપરથી જાણી લેવું. તત્રાંતરમાં કહ્યું છે કે સંતાપ, દસ્ત પાતળે, બહારઅંદર પીળો, પાંડુપણું અને નેત્રના રોગો, એ પાલકિ નામના પાંડુરોગનું લક્ષણ છે.) ૬

કૃષ્ણેક્ષણં કૃષ્ણશિરાવનદં

તદ્વર્ણવિષ્મૂત્રનિસ્સ્રાવનં ચ ।

વાતેન પાણ્ડું મનુજં વ્યવસ્યે-

ચુક્તં તથાન્યૈસ્તદુપદ્રવૈશ્ચ ॥૭॥

પકવેલા ધીતુ સેવન કરાવવું અને આ તત્ત્વના
૮૮મા અધ્યાયના ૮૬મા વિષયમા પિત્તજ્વરનો
નાશ કરનારા જે કનાથો કહ્યા છે, તેઓનું પણ
સેવન કરાવવું વૈદે રોગીને કાળિયાર વગેરે
જંગલી પ્રાણીઓના માસોના ધી સહિત ઉત્તમ
સોથી વૃક્ષ કરીને જેઠીમધથી પકવેના અને
મધથી મિશ્ર કરેલા તેનની ખસિત પણ દેવી ૧૧
વચાનિમ્બકવપામ્યા વાન્ત દ્વિદિ કફાત્મકે ॥
ચૂર્ણ તુ પાયયેતોક્ત વાતજે મોજયેદ્ ઘૃતમ્ ॥
ફલાદિમય મુસ્તાદિ ત્રિફલા વા પિવેચ્છર ॥
શ્યામાનિવૃત્તકલ્કયુત ઘૃત વાપિ વિરેચનમ્ ॥
ચલાતૈર્લૈર્વિદધ્યાચ વસ્તિ વસ્તિવિશારદ ॥૧૨॥

કંકજન્ય દ્રોગની ચિકિત્સા

જે કંકજન્ય દ્રોગ થયો હોય, તે વખતના
તથા હી બડાના કનાથોથી વમન કરાવીને વાત
જન્ય દ્રોગ ઉપર કહેલું પીપર વગેરેનું ચૂર્ણ
પાવું અને ધી સાથે ભાત જમાડવો એ
રોગીને વિરેચન માટે સ્વસ્થાનના ઉદ્ભા
અધ્યાયમા કહેનો મહનઙ્ગ (મીઢગ) આદિ
વૃક્ષ પાવો અથવા ઉદ્ભા અધ્યાયમા કહેનો
મુરતાદિગણ પાવો અથવા ત્રિફળા પાવી અથવા
વરધારાના તથા નસોતરના ક કથી મિશ્ર કરેલું
ધી પાવું ખસિતકર્મમા પ્રવીણતા વરાવનારા
વૈદે બનાતેનોની ખસિત પણ દેવી (ચિકિત્સા
સ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયમા જે બનાતેનો કહેવા
છે, તેઓની ખસિત દેવી ૧) ૧૨

કિમિદ્રોગિણ સિઘ્ધ મોજયેતિશિતૌદનમ્ ॥
દધ્ના વા પલ્લોપેત યદ્ વશ્વાદિરેચયેત્ ॥
સુગન્ધિમિ સલ્વજૈર્થૈર્ગે સાઝાઝિશર્કરૈ ॥
વિઢઙ્ગાદૈર્ધાન્યામ્લ પાયયેતાપ્યનન્તરમ્ ॥
દ્વદયસ્યા પત્તેવમધસ્તાત્કિમયો નૃણામ્ ॥
યવાન્ન વિતરેચાસ્ય સવિઢઙ્ગમત પરમ્ ॥૧૩॥

કૃમિજન્ય દ્રોગની ચિકિત્સા

જે કૃમિજન્ય દ્રોગ થયો હોય, તે રોગીને

સિઘ્ધ કરી કૃમિઓનું ઉત્તેજન કરના માટે
માસવાળો ભાત પણ દિનમ સુધી જમાડવો
અથવા શેકેલા તનના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરેનો ભાત
નચ દિવસ સુધી હતી સાથે જમાડવો પછી
ગતસ્થાનના ૪૪મા અધ્યાયમા કરેના સુગંધી
યોગોને સંધન, જીરુ, સાકર તથા ઘણા વાવડિ
ગોથી મિશ્ર કરી તેનું વિરેચન દેવું અને તે
પછી ધાન્યામ્લ પણ પાવું આ પ્રમાણે કરનાથી
માણસોનાં દંદ્યોમા રહેના કૃમિઓ નીચેના
દ્વારથી પડી બચ છે વિરેચન થયા પછી એ રોગી
ને વાવડિગથી મિશ્ર કંદેલું જવનું અન્ન જમાડવું

(દ્રોગો પાય પ્રકારના કહ્યા છે, છતાં
આવી ચાર પ્રકારના જ દ્રોગોની ચિકિત્સા
કહી, પણ સન્નિપાતજન્ય દ્રોગની ચિકિત્સા
કહી નથી, તેથી અથકારે એ દ્રોગને અસાધ્ય
માન્યો હોય, એમ જણાય છે કલ્પન કહે છે
કે સન્નિપાતજન્ય દ્રોગ થયો હોય, તે એક
એક દોષથી થયેલા દ્રોગની જે નુહીનુહી
ચિકિત્સા કહેવામા આવી છે, તે સર્વ ચિકિત્સા
ઓનું મિશ્રણ કરી તેની યોજના કરવી ॥૧૩

અધ્યાય ૪૪મો

અયાત પાણ્ડુરોગપ્રતિષેધ ચાલ્યાસ્યામ ॥

યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'પાણ્ડુરોગપ્રતિ
ષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીયું કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વ
તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેનું છે ૧

૧ પા રોગના નિ ન સપ્રાપ્તિ પૂરાવવા લગણ
નયા ચિકિત્સાના ત્રિપાત્ર વિષયો કામળા કલ્પ
મામળા લાવર અને હલીમક કે જેઓ પા રોગ
ના જ બેદો છે તેઓના નિ ને લગણો તથા ચિકિ
ત્સાઓ પણ આ અધ્યાયમા જ પ્રદેવામા આપે

અથ સાદે તે રોગને આયુર્વેદશાસ્ત્રીઓ હાલીમક
કહે છે. (વાગ્બટે તેા સાધરક તથા હાલીમકનાં
વક્ત્રો એકલાં વખીને સાધરક તથા હાલીમકને
પરસ્પરના પર્યાયરૂપ જ માનેલા છે. આ અંથમાં
પણ હાલીમકની બુદ્ધિ ચિકિત્સા આપી નથી; તેથી
વાગ્બટના માનવાને પુષ્ટિ મળે છે. હવેને સાધર-
ક તથા હાલીમકને બુદ્ધિબુદ્ધા માન્યા છે.) ૧૪

ઉપદ્રવાસ્તેષ્વરુચિઃ પિપાસા
હર્દિર્લ્લેરો મૂર્દ્ધસ્ત્રાગ્નિપ્રાદઃ ।
શોફસ્તયા કળ્થગતોઽચ્છલત્વમ્
મૂર્છા ક્રુમો હૃદયવીડનં ચ ॥૧૫॥
પાંડુરોગના ઉપદ્રવો

પાંડુરોગોમાં અરુચિ, તરસ, હિલ્લટી, સ્વર,
માથામાં ખીડા, અશિત્તી મંદતા, ગળામાં એજે,
નિર્બળતા, મૂર્છા, ક્રુમ અને છાતીમાં દબાણ-
એ ઉપદ્રવો થાય છે. ૧૫

સાધ્યં તુ પાણ્ડ્વામયિનં સમીક્ષ્ય
સ્તિગ્ધં વૃત્તેનોર્દ્ધમેષ્વ શુદ્ધમ્ ।
સમ્પાદયેત્કૌદ્રઘૃતપ્રગાઢિ-
હરીતકીચૂર્ણયુતૈઃ પ્રયોગૈઃ ॥
પિવેદ્ઘૃતં વા રજનીવિપક્કં
યત્રેષલં તેલ્લકમેવ વાપિ ।
વિરેચનદ્રવ્યકૃતં પિવેદ્વા
યોગાંશ્ચ વૈરેચનિકાન્વૃત્તેન ॥
મૂત્રે નિકુમ્માર્દ્ધપલં વિપાચ્ય
પિવેદ્મીક્ષ્ણં કુઙ્કવાર્દ્ધમાત્રમ્ ।
સ્નાદેદ્ગુઢં વાપ્યમયાવિમિશ્ર-
માસ્વધાદિકથિતં પિવેદ્વા ॥
અયોરજો વ્યોષવિઙ્ગચૂર્ણ
લિહ્યાદ્દરિદ્રાં ત્રિફલાન્વિતાં વા ।
સર્પિર્મધુભ્યાં વિદધીત વાપિ
શાસ્ત્રપ્રદેશમિહિતાંશ્ચ યોગાન્ ॥
હરેચ્ચ દોષાન્ બહુશોઽલ્પમાત્રાજ્ઞ
શ્વેદ્ધિ દોષેષ્વતિનિર્હતેષુ ।

ધાત્રીફલાનાં રસમિશ્રુજં ચ
મન્યં પિવેત્ ક્ષોદ્રયુતં હિતાશી ॥
ઉમે વૃદ્ધ્યૌ રજનીં શુક્રાલ્પાં
શુક્રાદર્નીં ચાપિ સકાકમાચીમ્ ।
આદારિવિમ્બીં સકદમ્બપુષ્પીં
વિપાચ્ય સર્પિર્વિષ્ણેત્કપાયે ॥
તત્પાણ્ડુતાં હન્ત્યુપયુજ્યમાનં
ક્ષીરેણ વા માગધિકા યથાગ્નિ ।
હિતં ચ યદીમધુકં કપાયં
ચૂર્ણં સમં વા મધુનાવલિહ્યાત્ ॥
ગોમૂત્રયુક્તં ત્રિફલાદલાતાં
દત્ત્વાયસં ચૂર્ણમનલ્પકાલમ્ ।
પ્રવાલમુક્તાજ્જનશશ્ચૂર્ણ
લિહ્યાત્તથા કાચનગૈરિકોથ્થમ્ ॥
આજં શકુદ્ધા કુઙ્કવપ્રમાણં
ચિઙ્ગં હરિદ્રા લવણોત્તમં ચ ।
પૃથક્પલાંશાનિ સમગ્રમેત-
ચૂર્ણં હિતાશી મધુનાવલિહ્યાત્ ॥
મળ્દૂરલોહાગ્નિવિઙ્ગજ્વપચ્ચા-
વ્યોષાંશકઃ સર્વસમાનતાપ્યઃ ।
મૂત્રાસુતોઽયં મધુનાવલેહઃ
પાણ્ડ્વામયં હન્ત્યચિરેણ ધોરમ્ ॥
ચિમીતકાયોમલનાગરાણાં
ચૂર્ણં તિલાનાં ચ ગુઢશ્ચ મુલ્યઃ ।
તત્ક્રાનુપાનો વટિકાપ્રયુક્તઃ
ક્ષિણોતિ ધોરાનપિ પાણ્ડુરોગાન્ ॥
સૌવર્ચલં હિજ્જુ કિરાતતિત્તં
કલાયમાત્રાણિ સુલામ્બુના વા ।
મૂર્વાહરિદ્રામલકં ચ લિહ્યાત્
સ્થિતં ગવાં સસ દિનાનિ મૂત્રે ॥
મૂલં વલાચિત્રકયોઃ પિવેદ્વા
પાણ્ડ્વામયાત્તોઽક્ષસમં હિતાશી ।
સુલામ્બુના વા લવણેન તુલ્યં
શિષ્ણોઃ ફલં ક્ષીરમુજોપયોજ્યમ્ ॥

વાતજન્ય પાંડુરોગનું લક્ષણ

જો માણસને વાતજન્ય પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થયો હોય, તો આખો કાળી થઈ જાય છે, શરીર કાળી શિરાઓથી વ્યાપ્ત થાય છે, વિષા, મૂત્ર, નખો તથા મોઢું કાળુ થઈ જાય છે, અને વાયુ સંબંધી કષય, પેટનું ચઢતું તથા શૂળ આદિ બીજા ઉપદ્રવો પણ થાય છે ૭

વીતેક્ષણ વીતશિરાવનદ્

તદ્દર્શવિષ્મૂત્રનલ્પાનન ચ ।

પિત્તેન પાણ્ડુ મનુજ વ્યવસ્યે-

યુક્ત તથાન્યૈસ્તદુપદ્રવૈશ્ચ ॥ ૮ ॥

પિત્તજન્ય પાંડુરોગના લક્ષણ

જો માણસને પિત્તજન્ય પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થયો હોય, તો આખો પીળી થઈ જાય છે, શરીર પીળી શિરાઓથી વ્યાપ્ત થાય છે, વિષા, મૂત્ર, નખો તથા મોઢું પીળું થઈ જાય છે અને પિત્ત સંબંધી દાહ તથા તપ્સ આદિ બીજા ઉપદ્રવો પણ થાય છે ૮

શુક્લેક્ષણ શુક્લશિરાવનદ્

તદ્દર્શવિષ્મૂત્રનલ્પાનન ચ ।

વર્ષેન પાણ્ડુ મનુજ વ્યવસ્યે-

યુક્ત તથાન્યૈસ્તદુપદ્રવૈશ્ચ ॥ ૯ ॥

કૃષ્ણજન્ય પાંડુરોગનું લક્ષણ

જો માણસને કૃષ્ણજન્ય પાંડુરોગ ઉત્પન્ન થયો હોય, તો આખો ઘોળી થઈ જાય છે, શરીર ઘોળી શિરાઓથી વ્યાપ્ત થઈ જાય છે, વિષા, મૂત્ર, નખો તથા મોઢું ઘોળું થઈ જાય છે અને કૃષ્ણ સંબંધી તદ્રા તથા બકાખાનું પચ્ચ વગે બીજા ઉપદ્રવો પણ થાય છે ૯

સર્વાત્મિકે સર્વમિદ વ્યવસ્વેત્ ॥ ૧૦ ॥

આન્નિપાતિક પાંડુરોગનું લક્ષણ

જો માણસને ત્રણ દોષોથી પાંડુરોગ થયો હોય, તો ઉપર કહેના વાતજન્ય, પિત્તજન્ય તથા કૃષ્ણજન્ય-એ ત્રણે જાના પાંડુરોગના લક્ષણો

થાતા છે ૧૦

વક્ષ્યામિ લિઙ્ગાન્યય કામલાયા ।

યો દ્યામદાન્તે સદસાન્નમલ્લ

મયાદપથ્યાનિ ચ તસ્ય પિત્તમ્ ॥

કરોતિ પાણ્ડુ વદન વિશેષા-

ત્તન્દ્રાઽવલ્લવ પ્રયમોદિતાંશ્ચ ॥ ૧૧ ॥

કૃમિખાનું નિદાન તથા લક્ષણ

હવે કૃમિખાના લક્ષણો કહું છું જે માણસ

પાંડુરોગના અતમા અથવા બીજા કોઈ રોગના

અતમા એકદમ ખાટું અને ખાય તથા બીજા

અપર્યોનું પણ ભક્ષણ કરે, તે માણસનું પિત્ત

પ્રકુપિત થઈને દેહમાં પાડુતા પ્રાપ્ત કરે છે,

મોદાને અત્યંત પાડું કરી નાખે છે તદ્રા,

નિર્બલતા અને પાંડુરોગના ખાસ લક્ષણો પણ

ઉત્પન્ન કરે છે ૧૧

મેદસ્તુ તસ્યા ચલુ કુમ્મસાહ

શોકો મહાસ્ત્ર ચ પર્વમેદ ॥ ૧૨ ॥

કુંભકૃમિખાનું લક્ષણ

કૃમિખા જે કાળાતરે દહ તથા સોજવાળી

થઈ જાય અને જેમાં સાનાઓ તૃપ્ત્યા કરે

એવી થઈ જાય, તો તે કુંભકૃમિખા કહેવાય છે

કુંભકૃમિખા કૃમિખાનો જ ભેદ છે ૧૨

જ્વરાક્ષમર્દમ્મસાદતન્દ્રા

સ્થાન્વિતો લઘાકોઽઽપારય ॥ ૧૩ ॥

લાગુક (અવસ)નું લક્ષણ

જો પાંડુરોગ જ્વરથી, અગોના ભાગવાથી,

આદિ પણ ચડેનાના જેવા નમણથી, અગોની

ગ્નાનિથી, તદ્રાથી અને ક્ષીણતાથી યુક્ત હોય, તો

લાગુક અથવા અવસ કહેવાય છે ૧૩

ત વારાપચાવિપતિન્નિ

હટીમક નામ વદતિ તન્ના ॥ ૧૪ ॥

હટીમકનું લક્ષણ

પાંડુરોગવાળાનું અથવા કુંભકૃમિખાના

નુશીર જ્યારે પીગુ તથા કાળા રંગનાં થઈ

કાળ સુધી ચટાડવામાં આવે, તો તેથી પાંદુરોગ મટી જાય છે.

સોળ તોલાભાર ખરીની લીંડી, ચાર તોલાભાર ગિડલૂણ, ચાર તોલાભાર હળદર અને ચાર તોલાભાર સૈંધવતું ચૂર્ણ કરી એ સવળાં મધમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે અને પથ્ય-ભોજન કરાવવામાં આવે, તો તેથી પાંદુરોગ મટે છે.

એક ભાગ મંદૂરલોહ (લોહાનું શ્રીટું), એક ભાગ ચિતરો, એક ભાગ વાવડિંગ, એક ભાગ હરડે, એક ભાગ સૂંઠ, મરી તથા પીપર અને પાંચ ભાગ સોનામળીને ગોમૂત્રમાં આથી મધમાં કાલવી ચટાડવામાં આવે, તો તેથી ભયંકર પાંદુરોગ પણ તુરત મટી જાય છે. (આ યોગ અતિ સિદ્ધ છે.)

ખડેડાં, લોહાનું શ્રીટું, સૂંઠ અને તલની જૂના ગોળમાં ગોળીઆ વાળી ખવડાવવામાં આવે અને તે ઉપર છાશ પાવામાં આવે, તો તેથી ભયંકર પાંદુરોગો પણ મટી જાય છે. (આ યોગ પણ સિદ્ધ છે.)

સંચળ, હિંગ અને કરિયાતાનાં ચૂર્ણને એક વટાણા જેટલું લઈ જરા ઊના પાણીમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે, તો તેથી પાંદુરોગ મટે છે.

મૂર્તી, હળદર અને આમળાંને સાત દિવસ સુધી ગોમૂત્રમાં રાખી તેનો કદક ચટાડવામાં આવે, તો તેથી પાંદુરોગ મટી જાય છે.

ખળદાણાનાં મૂળ અને ચિત્રકનાં મૂળનો એક તોલાભાર કદક ગોમૂત્ર કે જરા ઊના પાણી સાથે પાવામાં આવે અને પથ્ય ભોજન કરાવવામાં આવે, તો તેથી પાંદુરોગ મટે છે.

સૈંધવ અને સરગવાના કળને એકએક વટાણાભાર લઈ કદક કરી જરા ઊના પાણી સાથે પાવામાં આવે અને દૂધ જમાડવામાં આવે, તો તેથી પાંદુરોગ મટી જાય છે. (આ યોગ કંઈ જન્ય પાંદુરોગ ઉપર કામ કરે છે.)

ન્યઓધાદિવર્ગનો ક્વાથ કરી તેને સારી પેઠે

ઠંડો પાડી મધ તથા સાકરમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે અને પથ્ય ભોજન કરાવવામાં આવે, તો તેથી પાંદુરોગ મટી જાય છે.

શાલસારાદિગણતું ચૂર્ણ અથવા આમળાં-તું ચૂર્ણ મધમાં કાલવી ચટાડવામાં આવે, તો તેથી પાંદુરોગ મટી જાય છે.

વાવડિંગ, મોથ, ત્રિક્ષ્ણાં, બોડીઅજમોદ, કાલસાં, સૂંઠ, મરી, પીપર અને ચિત્રકના ચૂર્ણને શાલસારાદિગણના ક્વાથમાં નાખી અને ગોળ, સાકર, ચોખ્ખું મધ તથા ચોખ્ખા ધીને પણ એ ક્વાથમાં નાખી પકવીને ચાટણ કરવું અને એ ચાટણ મરખાના ડાખલામાં રાખવું. આ અવલેહ (ચાટણ) ચટાડવાથી સોજવાળો પાંદુરોગ અને ઉચ્ચ કામળા પણ મટે છે.

(પાંદુરોગના નાશ માટે આ જ જુદી-જુદી ચિકિત્સાઓ કહેવામાં આવી, તેની દોષો અનુસાર યોજનાઓ કરવી.) ૧૬

સશર્કરા કામલિનાં ત્રિમળ્હી

હિતા ગવાક્ષી સગુહા ચ શુઠ્ઠી

કાલેયકે ચાપિ ઘૃતં વિપક્કં

હિતં ચ તત્સ્યાદ્રજનીવિમિશ્રમ્ ॥૧૭॥

કામળાની ચિકિત્સા

નસોતરના ચૂર્ણનો સાકર સાથે ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો તે કામળાના દરદીઓને હિતકારી થાય છે.

ઇંદ્રવારણીના ચૂર્ણનો ગોળ સાથે ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો તે કામળાના દરદીઓને હિતકારી થાય છે.

સૂંઠના ચૂર્ણનો ગોળની સાથે ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો તે કામળાના દરદીઓને હિતકારી થાય છે.

યોગ્ય પ્રવાહીમાં દારુહળદરના કદકથી ઘી પકવી હળદરમાં મિશ્ર કરી તેનો ઉપયોગ કરાવવામાં આવે, તો તેથી કામળાના દરદીઓનું હિત થાય છે. ૧૭

ન્યગ્રોધવર્ગસ્ય પિવેત્ કષાયં
 શીતં સિતાશ્લૌઢ્રયુતં દિતાશી ।
 શાલાદિકં ચાપ્યય સારચૂર્ણ
 ઘાત્રીફલં વા મધુનાવલિદ્વાત્ ॥
 વિઢઙ્ગમુત્તાત્રિફલાજમોદ-
 પરૂપકવ્યોપવિનિર્દહન્યઃ ।
 ચૂર્ણાનિ કૃત્વા ગુઢશર્કરે ચ
 તથૈવ સર્પિર્મધુની શુભે ચ ॥
 સમ્મારમેતદ્વિપચેન્નિષાય
 સારોદકે સારવતો ગણસ્ય ।
 જાતં ચ લેહ્યં મતિમાન્વિદિત્વા
 નિષાપયેન્મોક્ષકજે સમુદ્રે ॥
 હન્યેષ લેહઃ खलु पाण्डुरोगं
 सशोयमुग्रामपि कामलं च ॥૧૬॥

પાંદુરોગ તથા કામળાની ચિકિત્સા

પાંદુરોગવાળો માણસ સાંધા જોવામાં આવે, તો તેને ધીથી સ્તિગ્ધ કરી વમનથી^૧ તથા વિરેચનથી શુદ્ધ કરીને પછી મધ તથા ધીથી સારી પેટે મિશ્ર કરેલું હરડેનું ચૂર્ણ આદિ પ્રયોગોનું સેવન કરાવવું.

હળદરના ક્વાથ તથા કઠ્ઠકથી પકવેલું ધી અથવા ત્રિક્ષણના ક્વાથ તથા કઠ્ઠકથી પકવેલું ધી અથવા ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૧મા વિષયમાં કહેલું તેલ્લક નામનું ધી અથવા એકલા પાટિયા લોધરના ક્વાથ તથા કઠ્ઠકથી પકવેલું ધી પાવું. બીજાં પણ વિરેચન દ્રવ્યોના ક્વાથ તથા કઠ્ઠકથી પકવેલું ધી પાવું. સૂત્ર-સ્થાનના ૪૪મા અધ્યાયમાં કહેલા વિરેચનયોગો પણ ધી સાથે પાવા. સોળગણા ભંડાના મૂત્રમાં બે તોલામાર (૧) નેપાળાનાં મૂળનાખી, ઉઠાળી-આડ તોલામાર મૂત્ર બાકી રહે ત્યારે તે પાવું. ગોળને હરડેના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી તે ખવરાવવો.

૧ ને કે પાંદુરોગમાં વમન કરાવવું નિષિદ્ધ છે, તો પણ દેય, પ્રત્નિ, કાળ તથા સરિર ઉપર ધ્યાન આપનાં જરૂર જણાય, તો મૃદુ વમન દેવું. (૬૫૧)

ગોળને આરગ્ગવાદિગણ સાથે ઉઠાળી તે ક્વાથ પાવો. લોહચૂર્ણ તથા સૂંઠ, મરી, પીપર અને વાવડિંગનું ચૂર્ણ મધ તથા ધી સાથે ચટાડવું. હળદર અને ત્રિક્ષણનું ચૂર્ણ મધ તથા ધી સાથે ચટાડવું. ઉપર કહેલા વિરેચનયોગોમાંથી જે યોગ યોગ્ય જણાય તેથી વિરેચિત કરીને શાસ્ત્રપ્રદેશમાં કહેલા નવાયસ આદિ યોગોની પણ યોજનાઓ કરવી. (નવાયસ વિષે ચિકિત્સા-સ્થાનના ૧૨મા અધ્યાયનો નવમો વિષય જુઓ.)

પાંદુરોગમાં દોષો વારંવાર દૂર કરવા પણ તે ચોડાચોડા દૂર કરવા; કેમ કે દોષોને અધિક દૂર કરવામાં આવે, તો પાંદુરોગવાળો માણસ સોઅવાળો થઈ જાય છે.

આમળાં અથવા શેરડીના રસ અથવા ધી મિશ્ર કરી શીતળ જળથી પલાળેલો સાથવો મધ સાથે પાવામાં આવે અને પૃથ્થ ભોજન કરાવવામાં આવે, તો તેથી પાંદુરોગનાશ પામે છે.

જળી ભોરિંગડી, બેટી ભોરિંગડી, હળદર, સીવણ, શુકાદની (રાણ?), પીલુડી, કડવી ઘોઘી અને ગોરખમૂંડીના ક્વાથમાં ધી પકવી તે ધીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે, તો તેથી પાંદુરોગ નાશ પામે છે.

દૂધ સાથે પીપરનો ઉપયોગ અગ્નિ અનુસાર કરાવવામાં આવે, તો તેથી પાંદુરોગ મટી જાય છે.

જઠીમધનો ક્વાથ મધ સાથે પાવામાં આવે અથવા જઠીમધનું ચૂર્ણ મધમાં કાલવીને ચટાડવામાં આવે, તો તેથી પાંદુરોગ મટે છે.

ત્રિક્ષણનાં પાંદડાંનું ચૂર્ણ કરી, લોહ-ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી ગોમૂત્રમાં કાલવીને લાંબા કાળ સુધી ચટાડવામાં આવે, તો તેથી પાંદુરોગ મટે છે.

પરવાળાં, ચોતી, રસવંતી અને શંખનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં કાલવીને લાંબા કાળ સુધી ચટાડવામાં આવે તો તેથી પાંદુરોગ મટે છે.

સોનાગેરનું ચૂર્ણ ગોમૂત્રમાં કાલવીને લાંબા

અને જવનાં અન્નોતું નિત્ય સેવન કરાવવું. ૨૦

શ્વાસતિસારારુચિકાસમૂર્છા-

તૃટ્કર્દિશૂલજ્વરશોફદાહાન્ ।

તથાઽવિપાકસ્વરભેદસાદાજ્

જયેચથાસ્વં પ્રસમીક્ષ્ય શાસ્ત્રમ્ ॥૨૧॥

પાંડુરોગના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા

શ્વાસ, અતિસાર, અરુચિ, ખાંસી, મૂર્છા, તરસ, ઊલટી, શૂળ, જ્વર, સોજો, દાહ, ખાધેલા અન્નનો અપચો સ્વરભેદ અને ગ્લાનિ-એ પાંડુરોગના ઉપદ્રવોને વૈદ્યે શાસ્ત્રાનુસારી ચિકિત્સાઓથી (શ્વાસપ્રતિષેધાદિક અધ્યાયોમાં કહેલી દ્વરેકની ચિકિત્સાઓથી) મટાડવા. (જો કે અતિસારવાળો તથા જ્વરવાળો પાંડુરોગ નીચેના વિષયમાં અસાધ્ય કહેવામાં આવશે, તો પણ અહીં પાંડુરોગના ઉપદ્રવરૂપ અતિસારની તથા જ્વરની ચિકિત્સા કરવાતું કહ્યું; માટે એમ સમજવું, કે પાંડુરોગમાં અતિસાર કે જ્વર લાંબા કાળથી લાગુ પડ્યો હોય, તો તે પાંડુરોગ અસાધ્ય છે, પણ તુરતનો હોય તો અસાધ્ય નથી.) ૨૧

અન્તેષુ જૂનં પરિહીનમધ્યં

મ્લાનં તથાન્તેષુ ચ મધ્યજૂનમ્ ।

ગુદેઽથ શેફસથ મુષ્કયોશ્ચ

જૂનં પ્રતામ્યન્તમસંજ્ઞકલ્પમ્ ॥

વિવર્જયેત્પાણ્ડુકિનં યશોઽર્થી

તથાતિસારજ્વરપીડિતં ચ ॥૨૨॥

પાંડુરોગની અસાધ્યતાનું લક્ષણ

જો પાંડુરોગનો દરદી હાથપગ તથા મુખ વગેરેમાં સોજવાળો અને મધ્યમાં કૃશતાવાળો અથવા મધ્યમાં સોજવાળો અને હાથપગ તથા મુખ વગેરેમાં કૃશતાવાળો હોય, તેમ જ ગુદામાં, સિંગમાં અને વૃષણમાં સોજવાળો હોય, ગ્લાનિ પામ્યા કરતો હોય, એમાન જવો થઈ ગયો હોય કે અતિસારથી અથવા જ્વરથી પીડાયેલો હોય, તેને યશની ઇચ્છાવાળા વૈદ્યે છોડી દેવો. ૨૨

અધ્યાય ૪૫ મો

અથાતો રક્તપિત્તપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'રક્તપિત્તપ્રતિષેધ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

ક્રોધશોકમયાયાસવિરુદ્ધાન્નાતપાનલાન્ ।

કટુમ્લલ્લવળક્ષારતીક્ષ્ણોષ્ણાતિવિદાહિનઃ ॥

નિત્યમગ્ન્યસ્યતો દુષ્ઠો રસઃ પિત્તં ચ કોપયેત્ ।

વિદગ્ધં સ્વગુણૈઃ પિત્તં વિદહત્યાશુ શોણિતમ્ ॥૨॥

રક્તપિત્તનાં નિદાનો તથા સંપ્રાપ્તિ

ક્રોધ, શોક, મય, પરિશ્રમ, વિરુદ્ધ અન્નો, તડકા, અગ્નિ, તીખા, ખાટા તથા ખારા પદાર્થો, ક્ષારો, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, અત્યંત વિદાહી પદાર્થોનું નિત્ય સેવન કરનારા માણસનો રસ દૂષિત થઈ પિત્તને પ્રદુષિત કરે છે અને એ રીતે પ્રદુષિત થયેલું પિત્ત પોતાના તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણ આદિ ગુણોથી તુરત રુધિરને દૂષિત કરે છે. ૨

તતઃ પ્રવર્તતે રક્તમૂર્દ્ધ્વાં ચાધો દ્વિધાપિ વા ॥૩॥

રક્તપિત્તનું સામાન્ય લક્ષણ

એ પ્રમાણે પિત્તથી દૂષિત થયેલું લોહી અને તેની સાથે મળેલું પિત્ત નાક તથા મોઢા વગેરે જાંઘા માર્ગોથી, ગુદા તથા ઉપરથી વગેરે નીચા માર્ગોથી, અથવા એ બન્ને માર્ગોથી (રૂંવાડાંઓનાં છિદ્રોમાંથી) પણ વહેવા લાગે છે; એ રોગ રક્તપિત્ત કહેવાય છે. ૩

૧ રક્તપિત્તનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ તથા ચિકિત્સાઓના નિરૂપણ વિષેનો અને અરશ, રક્તપ્રદર તથા શસ્ત્રક્રિયાથી લોહીની અનિપ્રવૃત્તિઓ ઉપર રક્તપિત્તની ચિકિત્સાના અતિદેશ વિષેનો.

ખાતું નદીજં જતુ શૈલજં વા
 કુમ્માહ્વયે મૂત્રપુતં વિવેદા ॥ -
 મૂત્રસ્થિતં સૈન્ધવસમ્પ્રયુક્તં
 માસં વિવેદાપિ હિ લોહકિટ્ટમ્ ।
 દગ્ધ્વાક્ષકાષ્ટૈર્મેલમાયસં વા
 ગોમૂત્રનિર્વાપિતમણ્ણવાન્ ॥
 વિચૂર્ણ્ય દીઢે મધુનાચિરેણ
 કુમ્માહ્વયં પાણ્ડુગદં નિહન્યાત્ ।
 સિન્ધૂદ્ધવં વાગ્નિસમં ચ કૃત્વા
 સિન્ધુવા ચ મૂત્રે સકૃદેવ તપન્ ॥
 લૌહે ચ કિટ્ઠં ઘટુશ્ચ તપ્ત્વા
 નિર્વાપ્ય મૂત્રે ઘટુશસ્તયૈવ ।
 ઇક્વીકૃતં ગોજલપિષ્ઠમેત-
 દકાપ્યમાવાપ્ય પચેદુસ્વાયામ્ ॥
 યયા ન દદ્યોત તથા વિશુક્લં
 ચૂર્ણીકૃતં પેયમુદચિત્વા તત્ ।
 તત્કૌદનાશી વિજયેત રોગં
 પાણ્ડુ તથા દીપયતેજ્ઞલં ચ ॥૧૮॥
 કુંભકામળાની ચિકિત્સા

સોનામખીનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે પાત્રામાં આવે, તે તેથી કુંભકામળા મટે છે.

શિશાજિતનું ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે પાત્રામાં આવે, તે કુંભકામળા મટે છે.

લોહાના છીટાને આખી રાત ગોમૂત્રમાં રાખી સૈન્ધવથી મિશ્ર કરી એક માસ સુધી પાત્રામાં આવે, તે તેથી કુંભકામળા મટે છે.

લોહાના છીટાને બહેડાનાં લાકડાનાં અગ્નિથી તપાવી, અગ્નિ જેવું લાકડ કરી આઠ વાર ગોમૂત્રમાં ઠારવું. પછી તેનું ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી અઘાડવામાં આવે, તે તેથી કુંભકામળા નામનો પાંદુરોગ તુરત મટી જાય છે. (આ સિદ્ધ યોગ છે.)

સૈન્ધવના કઠણ ગાંડાને એકવાર બહેડાના લાકડાના અગ્નિથી તપાવી અગ્નિ જેવો કરી

ગોમૂત્રમાં નાખી ઠારવો અને લોહાના છીટાને બહેડાના લાકડાના અગ્નિથી વારંવાર તપાવી અગ્નિ જેવું લાકડ કરી ગોમૂત્રમાં નાખીને ઘણીવાર ઠારવું. એ સૈન્ધવ તથા લોહાના છીટાને એકઠાં કરી ગોમૂત્રમાં વાટી, પેલા ઠારવાથી બચેલા પાંચગણા ગોમૂત્રમાં નાખી, તે ગોમૂત્રને ઢાંડલીમાં નાખી, બાક બહાર ન નીકળે એવી રીતે ઢાંડી અગ્નિથી પકવવું. તમામ બળી ન જાય પણ સારી પેટે થાકું થઈ જાય, ત્યાં સુધી પકવી પછી તેને સૂકવી, ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણ અરધા ગળનાળી છાશ સાથે પાત્રામાં આવે અને પચ્યા પછી છાશ સાથે ભાત જમાડવામાં આવે, તે તેથી કુંભકામળા નામનો પાંદુરોગ મટી જાય છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. ૧૮

દ્રાક્ષાગુદ્ધ્યામલકીરસૈશ્વ

સિદ્ધં ઘૃતં લાઘરકે હિતં ચ ॥૧૯॥

લાઘરકની ચિકિત્સા

દ્રાક્ષ, ગળે અને આમલીના સ્વરસોમાં પકવેલા ધીનો ઉપયોગ કરાવવાથી લાઘરક મટે છે. ૧૯

ગૌડાનરિશનમધુશર્કરાશ્વ

મૂત્રાસવાન્ ક્ષારકૃતાંસ્તયૈવ ।

સ્નિગ્ધાન્ રસાનામલકૈસ્પેતાન્

કોલાન્વિતાન્ વાપિ હિ જાક્ષ્ણાનામ્ ॥

સેવેત શોફામિહિતાંશ્ચ યોગાન્

પાણ્ડુમયી શાલિયવાંશ્ચ નિલમ્ ॥૨૦॥

સત્રળા પાંદુરોગો ઉપર યોગો

અને પથ્ય ભોજન

પાંદુરોગવાળા માણસને ગોળથી બનાવેલા

અમયારિષ્ઠાદિક અરિષ્ઠોનું, મધનાસવોનું, શર્કરા-સવોનું, મૂત્રાસવોનું, ક્ષારાસવોનું, જંગલી પ્રાણી-ઓના માંસોના સ્નિગ્ધ રસોને આમળાંઓથી અથવા બોરથી મિશ્ર કરીને તેઓનું, સોજની ચિકિત્સામાં કઢેલા ચેગોનું, રાતા ભાતનું

પિત્તક્રન્ધન્ય રક્તપિત્ત પિત્ત તથા ક્ષ્ણાં
લક્ષણેવાણું થાય છે. ૭
દૌર્બલ્યશ્વાસકાસજ્વરવમથુમદાઃ પાણ્ડુતાદાહમૂર્છા ।
શુક્તે ચાન્ને વિદાહસ્ત્વધૃતિરપિ સદા હૃદયતુલ્યા ચ પીડા ॥
તુષ્ણા કળ્ઠસ્ય મેદઃ શિરસિ ચ તપનં પૂતિનિષ્ઠીવનં ચ ।
દ્વેષો મક્તેઽવિપાકો વિરતિરપિ રતે રક્તપિત્તોપસર્ગાઃ ॥૮॥

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવે।

રક્તપિત્તમાં કુર્મળતા, શ્વાસ, ખાંસી,
જ્વર, બિલટી, ઝાઝી સોપારી ખાધા જેવો મીણો,
પાંડુપણું, ઠાંઠ, મૂર્છા, અન્નજમ્યા પછી વિઠાઈ,
અર્ધેય, સર્વદા હૃદયમાં અસાધારણ પીડા, તરસ,
ઠંઠનું, ઠાઠાનું કે એ બન્નેનું ભેદાવું, આયામાં
સંતાપ, કુર્મીધી ચૂંક, મૈથુન પર ઠંટાળો, અન્ન
ઉપર દ્વેષ અને અપચો તથા શરીરનું નમી જવું
એ ઉપદ્રવો થાય છે. ૮

માંસપ્રક્ષાલનામં કથિતમિવ ચ ચત્કર્દમામ્ભોનિમં વા ।
મેદઃપૂયાસકલ્પં ચક્રદિવ યદિ વા પક્વજમ્બૂફલામમ્ ॥
ચત્ક્રુષ્ણં ચચ્ચ નીલં મૃશમતિકુણપં યત્ર ચાક્ષા વિકારા-
સ્તદ્વર્જ્ય રક્તપિત્તં સુરપતિષ્ણુષા ચચ્ચ તુલ્યં વિમાતિ ॥૯॥
રક્તપિત્તની અસાધ્યતાનું વિશેષ વિવેચન

જે રક્તપિત્ત માંસના ધોણુ જેવું અથવા
બિલગેલા જેવું અથવા ઠાંદવથી મિશ્ર થયેલા
પાણી જેવું અથવા મેદ, પરુ તથા રુધિરના
મિશ્રણ જેવું અથવા જમણા પડખાની ચક્રત
નામની ગાંઠના જેવા વર્ણુવાણું અથવા પાકેલા
ખંથુ જેવી ઠાંતિવાણું અથવા ઠાણું અથવા
મોરના ગળાના જેવા વર્ણુવાણું અથવા ઇંદ્રધનુષ-
ની પેઠે અનેક વર્ણુવાણું, અત્યંત સડેલા
શખના જેવા ગંધવાણું અને ઉપર કહેલાં ઉપ-
દ્રવોવાણું હોય, તો તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ.
(અંથાંતરમાં કહ્યું છે કે ‘રક્તપિત્તથી યુક્ત થયેલો
જે માણસ ઘડા તથા વસ્ત્ર આદિ દ્રવ્ય પદાર્થોને
અને આકાશ કે જે અદ્રવ્ય છે તેને પણ અત્યંત
રક્ત દેખે, તે માણસના રક્તપિત્તને અવશ્ય અસા-
ધ્ય સમજવું.’) ૯

નાદૌ સંગ્રાહ્યસુદ્રિત્તં યદસૃગ્વલિનો યતઃ ।
તત્પાણ્ડુગ્રહણીકુષ્ઠ્ઠીહગુલ્મજ્વરાવહમ્ ॥
અથઃ પ્રવૃત્તં વમનૈરુર્ધ્વમાર્ગં વિરેચનૈઃ ।
જયેદન્યતરચાપિ ક્ષીણસ્ય શમનૈરસક્ ॥
અતિપ્રવૃત્તદોષસ્ય પૂર્વ લોહિતપિત્તિનઃ ।
અક્ષીણબલમાંસાગ્રેઃ કર્તવ્યમપતર્પણમ્ ॥
લઙ્કિતસ્ય તતઃ પેયાં વિદધ્યાત્સ્વલ્પતણ્ડુલામ્ ।
તર્પણં પાચનં લેહાન્ સર્પીષિ વિવિધાનિ ચ ॥
દ્રાક્ષામધુકંકાંશમર્યૈસિતાયુક્તં વિરેચનમ્ ।
યદીમધુકયુક્તં ચ સક્ષૌદ્રં વમનં હિતમ્ ॥

પયાંસિ શીતાનિ રસાશ્ચ જાઙ્ગલાઃ

સતીનયૂષાશ્ચ સશાલિપષ્ટિકાઃ ।

પટોલશેલુસુનિષળ્ણપૂથિકા-

વટાતિમુક્તાક્કુરસિન્દુવારજમ્ ॥

હિતં ચ શાકં ઘૃતસંસ્કૃતં સદા

તથૈવ ઘાત્રીફલદાડિમાન્વિતમ્ ।

રસાશ્ચ પારાવતશઙ્ગકૂર્મજા-

સ્તથા યવાગ્વોઽમિહિતા ઘૃતોત્તરાઃ ॥

સન્તાનિકાશ્ચોત્પલવર્ગસાધિતે

ક્ષીરે પ્રશસ્તા મધુશર્કરોત્તમાઃ ।

હિમાઃ પ્રદેહા મધુરા ગળાશ્ચ યે

ઘૃતાનિ પથ્યાનિ ચ રક્તપિત્તિનામ્ ॥

મધૂકશોમાજ્ઞનકોવિદારજઃ

પ્રિયઙ્ગુકાયાઃ કુસુમૈશ્ચ ચૂર્ણિતૈઃ ।

મિષગ્વિદધ્યાચ્ચતુરઃ સમાક્ષિકાન્

હિતાય લેહાનમ્બજઃ પ્રશાન્તયે ॥

લિહ્યાચ્ચ દૂર્વાવટર્જાશ્ચ પલ્લવા-

ન્મધુદ્વિતીયાન્ સિતકર્ણિકસ્ય ચ ।

હિતં ચ સર્જૂરફલં સમાક્ષિકં

ફલાનિ ચાન્યાન્યપિ તદ્દુગાન્યય ॥

રક્તાતિસારપ્રોક્તાંશ્ચ યોગાનત્રાપિ યોજયેત્ ।

શુક્લેષ્ઠકાળ્ઘમાપોથ્ય નવે કુમ્ભે હિમામ્ભસા ॥

યોજયિત્વા ક્ષિપેદ્રાત્રાવાકાશે સોત્પલં તુ તત્ ।

સૂતં ક્ષૌદ્રયુતં પિવેચ્છોણિતપિત્તવાન ॥

આમાશયાદ્ વ્રજેદૂર્ધ્વમપઃ પ્કાશયાદ્વ્રજેત્ ।
 વિદગ્ધયોર્દ્વયોશ્વાપિ દ્વિષામાગ પ્રવર્તેતે ॥
 કેચિત્સ્યકૃતઃ સ્ત્રીહઃ પ્રવદન્ત્યસૃજો ગતિમ્ ॥૬૫॥
 બુદ્ધાબુદ્ધા માર્ગોથી રક્તપિત્ત વહેવાનાં
 બુદ્ધાબુદ્ધાં કારણે।

રક્તપિત્તથી આમાશય દુષ્ટ થયો હોય, તો તેમાથી રક્તપિત્ત લેયા માર્ગોથી વહે છે, પડના શય દુષ્ટ થયો હોય તો તેમાથી રક્તપિત્ત નીચા માર્ગોથી વહે છે અને આમાશય તથા પડનાશય બન્ને દુષ્ટ થયા હોય, તો તેઓમાંથી રક્તપિત્ત બન્ને માર્ગોથી વહે છે જેટલાક આચાર્યો કહે છે, કે રુધિરની ગતિ આમાશયમાંથી કે પડનાશય માંથી નહીં, પણ યકૃતમાંથી તથા સ્ત્રીહ (અગ્નિ)માંથી થાય છે (એ કે યકૃત તથા સ્ત્રીહ રુધિરના સ્થાનકો છે, તેથી તેઓમાંથી જ રુધિરની ગતિ સંભવે છે, તો પણ પ્રકૃપિત થયેના રુધિરનું જવું આમાશયમાં તથા પડનાશયમાં થાય છે, માટે આમાશયમાંથી તથા પડનાશયમાંથી ગતિ કહી, તે પણ વિરુદ્ધ નથી.) ૮

ઊર્ધ્વ સાધ્યમધો વાય્વમસાધ્ય સુગપદ્મત્ ॥૬૫॥

રક્તપિત્તની સાધ્યતા, વાય્વતા તથા અસાધ્યતા

રક્તપિત્ત બે લેયા માર્ગોથી વહેતું હોય તો સાધ્ય છે, નીચા માર્ગોથી વહેતું હોય તો વાય્વ છે અને બન્ને માર્ગોથી વહેતું હોય તો અસાધ્ય છે (અથાતરમાં કહ્યું છે, કે કંદના સ સર્ગવાળું રક્તપિત્ત લેયા માર્ગોથી વટે છે, વાયુના સ સર્ગવાળું રક્તપિત્ત નીચા માર્ગોથી વહે છે અને કંકે તથા વાયુના સ સર્ગવાળું રક્તપિત્ત બન્ને માર્ગોથી વહે છે બે રક્તપિત્ત એક દોષના સ જ વવાળું હોય તો સાધ્ય છે, જે દોષના સ જ વવાળું હોય તો વાય્વ છે અને ત્રણે દોષોના સ જ વવાળું હોય તો અસાધ્ય છે રુધિરની સાથે વહેવા લાગેલા પિત્તને પિત્તાતરનો સ સર્ગ થયો હોય અને વળી કંકે તથા વાયુના પણ સ સર્ગ

થયો હોય, તો તે ત્રણે દોષોના સ જ વવાળું ગણાય છે વળી એમ પણ કહ્યું છે કે 'જે રક્તપિત્ત એક માર્ગે વહેનારું, બળવાનને થયેલું, અત્યંત વેગ-વગરનું, તુરતનું થયેલું, હેમ તત્કતુના કે શિશિગ તતુના સ જ વવાળું અને ઉપદ્રવોવગરનું હોય, તેને સાધ્ય સમજવું) ૫

સદન શીતકામિલ્વ કઠ્ઠધૂમાયન વમિ. ।

લોહગન્ધિશ્ચ નિશ્વાસો મત્સ્યસ્મિન્મવિધ્યતિ ॥૬૬॥

રક્તપિત્તનું પૂર્વરૂપ

રક્તપિત્ત થવાનું હોય ત્યારે ગ્નાનિ યાય, શીતની ઇચ્છા થાય, ગળામાંથી લુભાડો નીકળતો હોય એવું લાગે, વમન થાય અને શ્વાસ લોહાના જેવા ગંધવાળો થાય છે ૬

ચાણાચૂરલક્ષણેસ્તસ્ય સજ્જવાદોષોઽષ્ટીર્વિવિદુઃ ॥૭૦॥
 રક્તપિત્તોની સંખ્યા અને દોષોનાં લક્ષણો

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કંકજન્ય, સાન્નિપાતિક, વાતપિત્તજન્ય, વાતકંકજન્ય અને પિત્તકંકજન્ય—એ રીતે રક્તપિત્ત સાત પ્રકારનું છે

વાતજન્ય રક્તપિત્ત શીથુત્તમ, કંઠિક રાતુ, પાકવા આવે ત્યારે કાણુ, લખુ, આધુ, ઝડપથી ચાલનારું અને રીંછ નહિ એવું થાય છે

પિત્તજન્ય રક્તપિત્ત નીનવર્ણુત્તમ, પીળું, હરિતવર્ણુવાળું, કાણુ, કાંચા મસના જેવા ગંધવાળું, શ્રીક્રીઓ તથા માખીઓને ગમે નહિ એવું અને થીંજ નહિ એવું થાય છે

કંકજન્ય રક્તપિત્ત ગેરુના પાણી જેવું, સિન્ગ, ટાંડું, પાટું, ચીકાશનાળું, ઘણીવારે અને એવું અને મસિની પેળી જેવું થાય છે

સાન્નિપાતિક રક્તપિત્ત ઉપર કહેવા સપાળ લક્ષણોવાળું અને અત્યંત દુર્ગંધવાળું થાય છે વાતપિત્તજન્ય રક્તપિત્ત વાયુ તથા પિત્તના લક્ષણોવાળું થાય છે

વાતકંકજન્ય રક્તપિત્ત વાયુ તથા કંકજ લક્ષણોવાળું થાય છે

રક્તપિત્તની ચિકિત્સા

બળવાન માણસના વૃદ્ધિ પામેલા રક્ત-પિત્તને શરૂઆતમાં રોકવું નહિ, પણ જો નીચેના માર્ગોથી પ્રવર્તતું હોય, તો વમનક્રિયાઓથી જીતવું; અને જો આ માર્ગોથી પ્રવર્તતું હોય તો વિરેચનક્રિયાઓથી જીતવું. બળવાન માણસના વૃદ્ધિ પામેલા રક્તપિત્તને શરૂઆતમાં જ રોકવામાં આવે, તો તેથી પાંડુરોગ, ગ્રહણી, કુષ્ઠ, બરલતું દરદ, ગુદમ અને જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે; પરંતુ ક્ષીણ થયેલા માણસનું રક્તપિત્ત જો આ કે નીચા માર્ગોથી ચાલતું હોય, તો તેને શમનચિકિત્સાથી જીતવું. જે રક્તપિત્તવાળા માણસનો દોષ અત્યંત પ્રવર્તતો હોય અને બળનો, માંસનો તથા જઠરાગ્નિનો ક્ષય ન થયો હોય, તેને પ્રથમ લંઘન-રૂપ અપતર્પણ કરાવવું એ પણ સારું છે. જો લંઘન કરેલું હોય એવા રોગીને થોડા ચોખ્ખા વાળી રાખ દેવી, તર્પણ દેવું (ચોખ્ખાની ધાણીનો સાથવો, દ્રાક્ષ, દાડમ અને ખજૂરને પાણીમાં ઘોળી તેમાં સાકર, મધ અને ઘી નાખી રોગીને દેવું), વાળા વગેરેથી પકવેલું જળરૂપ પાચન દેવું, મહુડાં વગેરેનાં પુષ્પોના ધી તથા મધ સંહિત અવલેહો દેવા અને યોગ્ય રીતે અનેક પ્રકારનાં ધૃતો દેવાં. (રક્તપિત્તજો નીચા માર્ગોથી વહેતું હોય અને વાયુ બળવાન ન હોય, તો પેચા દેવી પણ વાયુ બળવાન હોય, તો માંસનો રસ જ દેવો. જે જો આ માર્ગોથી વહેતું હોય, તો તર્પણ દેવું હિતકારી છે.) રક્તપિત્તવાળાને વિરેચન દેવું હોય તો દ્રાક્ષ, જઠીમધ, સીવણનાં ફળ તથા સાકરથી મિશ્ર કરી દેવું અને વમન દેવું હોય તો જઠીમધ તથા મધમાં મિશ્ર કરીને દેવું હિતકારી છે.

રક્તપિત્તવાળાને ભોજનમાં કમળ વગેરે દ્રવ્યોના ક્વાથથી પકવેલાં શીતળ દૂધો, જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોના રસો, વટાણાનાં ઝોસામણો અને રાતા ચોખ્ખા તથા સાડીચોખ્ખા દેવા. (જે પિત્ત

ધાણું હોય તો દૂધો, વાયુના અનુબંધવાળા રક્ત-પિત્તમાં કાળિયાર વગેરેનાં માંસોના રસો અને કંદના અનુબંધવાળા રક્તપિત્તમાં વટાણાનાં ઝોસામણો દેવાં.) પટોલ, ગૂંદાં, ઝોટીંગણ; પોથીનાં, વડનાં, દીંબરનાં અને નગડનાં દોમળ પાંદડાંના શકો ધીથી સંસ્કાર આપીને તથા આમળાં અને દાડમથી મિશ્ર કરીને દેવાં. કપ્પૂતરના, શંખોના જીવડાંઓના તથા ઠાચખાના માંસોના રસો દેવા. (જે કે જંગલી પ્રાણીઓમાં કપ્પૂતર પણ આવી જાય છે, તો પણ કપ્પૂતરનું જીવડું ગ્રહણ, રક્તપિત્ત ઉપર કપ્પૂતરનાં માંસને અતિહિતકારી જણાવવા માટે કયું છે—૮૬૧) ઘણું ધી નાખેલી રાખ દેવી; ઉત્પલાદિગણથી પકવેલાં દૂધોની મધ તથા સાકરમાં મિશ્ર કરેલી તરે દેવી; એ પણ યોગ્ય છે.

રક્તપિત્તવાળાઓને ન્યયોધાદિ વગેરે શીતળ ગણેથી બનાવેલા શીતળ લેપો કરવા, પાન વગેરેમાં મધુર ગણોનાં દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરાવવો અને મધુર ગણોનાં દ્રવ્યોથી પકવેલાં ધૃતો દેવાં, એ પથ્ય છે.

વૈદ્યે રક્તપિત્તની શાંતિ માટે અને રોગીના બીજા પણ હિતને માટે મહુડાનાં, સરગવનાં, કંચનારનાં અને ઘઉંલાંનાં પુષ્પોના ચૂર્ણનો મધમાં અવલેહ બનાવવો.

દૂર્વાનાં તથા વડનાં પલ્લવોનો કલ્ક, શ્વેત-કમળની પાંખડીઓનો કલ્ક, ખજૂરનો કલ્ક અને ખજૂરના જવા ગુણોવાળાં બીજાં ફળોના કલ્કો પણ મધ સાથે ચટાડવા.

ગયા અધ્યાયમાં રક્તાતિસાર ઉપર જે યોગો કહેવામાં આવ્યા છે, તેઓની પણ રક્તપિત્ત ઉપર યોજના કરવી.

ઘોળી શેરડીને છોલી પથરા વગેરેથી સારી પેટે કચરી, નવા ઘડામાં બરફના પાણી સાથે નાખી તે ઘડાને રાતે અગાશીમાં મૂકી રાખવો. પ્રભાતમાં તે ઘડામાં જે રસ તૈયાર થાય તેને

विषेन्धीतकपायं वा जम्भाजालेनसम्भारम् ।
 उदुम्बरफले विद्धा विषेत्तन्ममेव वा ॥
 प्रपुष्पीमूलकम् वा सद्योऽत्र तण्डुलाशुना ।
 विषेदसप्तमं कर्कशं यष्टीयुक्तं वा ॥
 चन्दनं मधुकं रोधमेवमेव समं विषेत् ।
 कस्यपीजमेवं वा सिताक्षीद्रयुतं विषेत् ॥
 मन्जानमिदुगुदरयवं विषेन्मधुकं समं वा ॥
 सुगोष्पं टण्डुलं पीजं वारुणं दधिमस्तुनम् ॥
 विषेद्वापि श्वदं मर्त्यो रक्तवित्ताभिर्षाडितः ।
 रक्तवित्तराः शस्त्रा पठेते शोगमत्तनाः ॥
 पद्माधैवार्षादिषु प्रपुष्पाः प्रमुनेऽप्युदि ।
 अनिनिस्तुतरक्तो वा क्षीद्रयुक्तं विषेदयुक् ॥
 यकृदा मधुपेदाजनामे विषेत्प्रमादुतम् ।
 पलाशशृङ्गान्वरसे विषः ।
 गर्भिः विषेत्क्षीद्रयुतं मुशीरम् ।
 वनस्पतीनां स्तर्गः कृतं वा
 सद्योऽत्र क्षीरपूतं विषेद्वा ॥
 द्राक्षाशुशीराण्यथ पत्रकं भिनां
 वृषकपर्तांशान्मुदके समं उपेत् ॥
 म्वितं निशां तद्रुचिरामयं जये-
 त्पीनं पयो याम्पुष्पं दिनाशिनः ॥
 तुरङ्गवचःस्त्रस सप्ताक्षिकं
 विषेद्विताक्षीद्रयुतं वृषस्य वा ।
 लिङ्गत्तया वास्तुकपीजचूर्णं
 क्षीद्रान्वितं तण्डुलसाहयं वा ॥
 लिङ्गाच्च टाजाद्यनचूर्णमेक-
 मेवं प्रिताक्षीद्रयुतां तुगाख्याम् ।
 द्राक्षां सितां तिक्तकरोहिणीं च
 हिमाशुना वा मधुकेन युक्ताम् ॥
 पद्मामर्दितां रजनीं घृतं च
 लिङ्गात्तया शोणितपित्तरोगी ।
 वासाकपायोत्पलमृत्पियङ्गु-
 नेत्राञ्जनामोरुहकेशराणि ॥
 पीत्वा सिताक्षीद्रयुतानि जह्या-

रिताशुनो वेगमुदीरमाशु ।
 गावप्रिजम्भस्तुनकोविदार-
 क्षीपरोभाग्नशम्भटीनाम् ॥
 पुष्पानि शिषोम विचूर्ण्य लेहो
 मधुश्लिष्टः शोणितवित्तरोगे ।
 मद्योऽत्रिन्द्रिभारमस्तारि
 काञ्चपीवं मधुमर्षिणी च ॥
 जम्भस्तुनाञ्जलिं च तोषं
 पन्ति प्रयः शितमयुक्च योगाः ।
 मृतानि पुष्पानि च मातुलङ्गपाः
 विद्धा विषेत्तण्डुलधारनेन ॥
 प्रान्नप्रशुसे जडमाशु देयं
 सद्योऽत्र नासिकयोः पयो वा ।
 द्राक्षारसं क्षीरपूतं विषेद्वा
 सद्योऽत्र चेशुरसं दिप्तं वा ॥
 शीतोत्पारे मधुरं च कुर्या-
 द्विशेषतः शोणितवित्तरोगे ।
 द्राक्षाशुश्रीद्रवितायुतेन
 विदारिगन्पादिविशचितेन ॥
 क्षीरेण चास्त्रावनमभ्यमुक्तं
 दिप्तं घृतं चाप्यनुवादनार्थम् ॥
 प्रियङ्गुपेभ्रात्रनगीरकोत्पलेः
 सुवर्णकाटीयकशङ्खचन्दनः ।
 सिताश्वगन्धाम्भुदयष्टिकाहये-
 मृणालसौगन्धिकतुल्यपेषितैः ॥
 निरुद्धं चैनं पयसा सम्राक्षिकै-
 र्युतशुनैः शीतजलाम्बुसेचितम् ।
 क्षीरोदने मुक्तमथानुवायेद्
 घृतेन यष्टीमधुमाधितेन च ॥
 अधोवहं शोणितमाशु नाशये-
 त्तयातिसारं रुधिरस्य दुस्तरम् ।
 विरेकयोमे त्वति चैव शस्ते
 वाम्पश्च रक्ते विजिते वलान्वितः ॥
 एवंविधा उत्तरवस्तयश्च
 मृदाश्वस्ये रुधिरं विधेयाः ॥१०॥

મિશ્ર કરી ચર્યાગમાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત નાશ પામે છે.

અરુણાના અગ્નિને નીચક્રમયની માટી, હડકાં, સૂર્યના તથા કમળના દેવતાના ચાતુ, સાકર તથા અડધી મિશ્ર કરીને પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્તનો કષણ વેગ વગર નાશ પામે છે. (આ યોગ માત્ર સિદ્ધ છે.)

ખેર, અંબુ, કદાયા, કંચનાર, મરસિયો, લોખર, બીજદો, નીમ્બા અને સરગમ્ભાં કુપોત્તું ચૂર્ણ અડધી મિશ્ર કરી ચર્યાગમાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત તરત મટે છે.

કેરીનર નામના કમળની અરમતું તથા મરચી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

કરંજનાં બીજેતું ચૂર્ણ મધ તથા ઘીમાં કાઢવી ચર્યાગમાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

અંબુ, કદાયા અને આંખાનો દવાન મધ થી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે.

બિજેરાનાં બૂંદો તથા પ્રખો વાટી ઘોખાના ધાતુ સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્તનો નાશ થાય છે.

રક્તપિત્ત નાકમાંથી પ્રવર્તતું હોય. ત્યારે તરત જ સાકર સંદિત દૂધ અથવા જળ અથવા દ્રાક્ષનો રસ અથવા દૂધને વલોવી કાઢેલું સાકરથી મિશ્ર કરેલું ધી અથવા શેરડીનો ઠંડો રસ નાકથી દેવામાં આવે, તો તેથી શાંતિ થાય છે.

રક્તપિત્તના રોગમાં મુખ્યત્વે શીત તથા મધુર ઉપચાર કરવા.

વિદારિગંધાદિગણથી પકવેલા અને દ્રાક્ષ, ચી, મધ તથા સાકરથી મિશ્ર કરેલા દૂધની આરથાપનગણિત દેવી ઉત્તમ છે અને વિદારિ-

ગંધાદિગણથી પકવેલા દૂધથી અથવા કેરીમધથી પકવેલા ઘીની અનુષ્ઠાસનગણિત દેવી પાત્ર વિગઠારી છે.

પકવેલાં એમર, સરંગો, મેઘ, નીચક્રમય, માતાંગેય, દાહ્યપદર, શંખ, મંદવ, સાકર, આશોદ, મેઘ, કેરીમધ, કમળના વંતુરૂપા અને સૌખંદિક નામના કમળને સમગ્રાગે સર્વ કઠક કરી, મધ તથા ઘીથી મિશ્ર કરી તે કઠકથી મિશ્ર કરેલા દૂધની નિરૂદ્ધગણિત દેવામાં આવે અને તે પછી રોગી પર સીતળ ગળતું બિંબિત કરી, દેવનાન જમાડી, કેરીમધથી પકવેલા ઘીની અનુષ્ઠાસનગણિત દેવામાં આવે, તો તેથી નીચા ગાંઠોથી આક્રમ્બ રક્તપિત્ત તરત નાશ પામે છે અને લોહીનો ફરતર અનિસાર પણ નાશ પામે છે. ગિરંચનનો અનિયોગ થયેા હોય તો તે ઉપર પણ આ પ્રયોગ કરવો. નિરૂદ્ધગણિતથી તથા અમ્લપ્રાસનગણિતથી રક્તપિત્ત મટી જાય તે પછી જળવાન રોગીને વગત પણ કરાવવું.

રક્તપિત્ત મૂલાશયમાં રહ્યું હોય, તો ઉપર કહેલા પ્રકારની ઉતરગણિતઓની પણ યોગના કરવી. ૧૦

પ્રવૃત્તરક્તેષુ ચ પાયુજેષુ

કુર્ષોદ્ધિધાનં સ્વલુ રક્તર્પણ ॥

વિધિશાસ્ત્રદેરડ્યેષ સીળાં કાર્યો વિજાનતા ।

શરકર્મણિ રક્તં વા યસ્યાતીવ પ્રવર્તેતે ॥

પ્રયાણામપિ દોષાણાં શોણિતસ્ય ચ સર્વશઃ ।

લિજ્ઞાન્યાલોક્ય કર્તવ્યં ચિકિત્સિતમનન્તરમ્ ॥૧૧॥

અરશ, રક્તપ્રદર અને શસ્ત્રક્રિયાથી વહેતા

લોહી ઉપર રક્તપિત્તની જ ચિકિત્સા

જ્યોગાંથી રુધિર સ્વતંત્ર હોય, એવા અરશો ઉપર પણ રક્તપિત્તની ચિકિત્સા કરવી.

પ્રવીણ વૈદ્ય સીઓના રક્તપ્રદર ઉપર પણ નીચા

માર્ગથી આક્રમતા રક્તપિત્તની ચિકિત્સા કરવી.

શસ્ત્રક્રિયા કરવાથી રુધિર અત્યંત વહેવા લાગ્યું

વસ્રથી ગાળી લઈ નીલકમળના ચૂર્ણ તથા મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત શાંત થાય છે.

જાંબુ, આંબો અને ઠંડાયાનું હિમ કરી મધ સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

જંબરાના ફળને વાટી તેનો રસ લઈ, તે રસ મધથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

ઠાકડીનાં મૂળનો એક તોલાભાર ઠંડક, મધમાં મિશ્ર કરી ચોખાના ઘોણ સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

જઠીમધનો એક તોલાભાર ઠંડક, મધમાં મિશ્ર કરી ચોખાના ઘોણ સાથે પાવામાં આવે, તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

અંદન, જઠીમધ અને લોધરને સમભાગે લઈ ઠંડક કરી, તે ઠંડક મધમાં મિશ્ર કરી ચોખાના ઘોણ સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

કરંજનાં બીજોનો ઠંડક સાકર તથા મધમાં મિશ્ર કરી ચોખાના ઘોણ સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

હિંગોળિયાનાં ફળનો ગળં અને જઠીમધનો ઠંડક સાકર તથા મધમાં મિશ્ર કરી ચોખાના ઘોણ સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

કરંજનાં બીજ અને સૈંધવનો ઠંડક જરા ગરમ કરી દહીંના પાણી સાથે મિશ્ર કરી ત્રણ દિવસ સુધી પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

નાકમાંથી લોહી ઝવડું હોય, તો હપર કહેલા છ યોગોમાંથી ગમે તે યોગનું અવધીક નસ્ય દેવાથી તે સ્ત્રાવ મટે છે.

જો સ્પિરનો સ્ત્રાવ અત્યંત થઈ ગયો હોય, તો મધમાં મિશ્ર કરેલું બકરાનું લોહી પાવું

અથવા બકરાનું કાચું ચક્રત બકરાના જ પિત્તમાં મિશ્ર કરી ખવડાવવું.

ખાખરાના સ્વરસમાં પકવેલું શીતળ ધી મધમાં મિશ્ર કરીને પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોના સ્વરસોમાં પકવેલું ધી મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

દૂધ અને ધી, સાકરમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

દ્રાક્ષ, વાળો, પદ્મકાષ્ઠ અને સાકર-એ દરેક દ્રવ્યને ચારચાર તોલાભાર લઈ, પાણીમાં નાખી, રાતવાસો રાખી મૂકી, પ્રભાતમાં તે પાણી ગાળી લઈ પાવામાં આવે, તો રક્તપિત્ત મટે છે.

દૂધ અને પાણીને સમભાગે મિશ્ર કરી પાવામાં આવે અને હિતકર મોગનનો જ અભ્યાસ રખાવવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

ધોડાની લાદનો સ્વરસ, મધમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

અરડૂસીના સ્વરસને મધ તથા સાકરમાં મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

ટાંકા નામનાં શાકનાં બીજોનું ચૂર્ણ અથવા તાંદળજો મધમાં મિશ્ર કરી ચટાડવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

ચોખાની ધાણીનું ને કાળા સુરમાનું ચૂર્ણ મધમાં મિશ્ર કરી ચટાડવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

વંશવોચનનું ચૂર્ણ સાકર તથા મધમાં મિશ્ર કરી ચટાડવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

દ્રાક્ષ, સાકર અને ઠંડુને જઠીમધથી મિશ્ર કરી બરફના ઝળમાં ઠાલવી ચટાડવામાં આવે, તો તેથી રક્તપિત્ત મટે છે.

દરડે, કંચારી અને હજારનું ચૂર્ણ ધીથી

નય, તો બાણુનું કે એ મૂર્છા પિત્તથી થયેલી છે.

આદાશને ધોળાં વાદળાં જેવું અથવા ઘાટા અંધકારોથી ઘેરાયેલું દેખતાં દેખતાં મૂર્છા આવે, પાછી ઘણી વારે ચેતના આવે, અંગે બાણે આળાં ચામડાંથી વીંટાયેલાં હોય તેમ ભારે થઈ નય, મોઢામાં પાણી આવે અને મોળ આન્યા કરે, તો બાણુનું કે એ મૂર્છા કફથી થયેલી છે. ૫

પૃથિવ્યમ્મસ્તમોરૂપં રક્તગન્ધઞ્ચ તન્મયઃ ।
તસ્માદ્રક્તસ્ય ગન્ધેન મૂર્છન્તિ ધ્રુવિ માનવાઃ ।
દ્રવ્યસ્વભાવ इत्येके दृष्ट्वा यदभिमुह्यति ॥૬॥

રુધિરથી મૂર્છા આવવાનું કારણ

પૃથ્વી અને જળ એ તમોગુણના ઘણા અંશોવાળાં છે અને રુધિર તથા તેનો ગંધ એ બન્ને પૃથ્વી જળમય છે; માટે જ્યો સત્ત્વગુણી કે રજોગુણી નહીં, પણ તમોગુણી હોય, તે માણસો રુધિરના ગંધથી મૂર્છિત થાય છે. કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે 'કેવળ રુધિરના ગંધથી નહીં, પરંતુ દર્શનથી પણ મૂર્છા આવે છે; માટે ઉપર કહેલી કઠિન કલ્પના ન કરતાં રુધિરનો મૂર્છા ઉત્પન્ન કરવાનો સ્વભાવ જ છે, એમ માનવું યોગ્ય છે.' ૬

गुणास्तीव्रतत्त्वेन स्थितास्तु विषमद्ययोः ।

त एव तस्माज्जायन्ते ताम्र्यां मोहौ यथेरितौ ॥૭॥
મધ અને વિષથી મૂર્છા આવવાનું કારણ

લઘુ, રક્ત, આશુકારી, વ્યવાયી, તીક્ષ્ણ, વિકાશી, સૂક્ષ્મ, ઉષ્ણ અને વિશદ-એ ગુણો, કે જ્યો તેલ આદિ પદાર્થોમાં જુદાજુદા રહ્યા છે અને તીવ્ર છે, તે જ ગુણો વિષ અને મધમાં અતિતીવ્રપણાથી રહેલા છે; તેમાં પણ એટલો ભેદ છે, કે મધ કરતાં પણ વિષમાં એ ગુણો વધારે બલવાન છે. મધમાં અને વિષમાં એ ગુણો હોવાને લીધે મધ તથા વિષથી પોતપોતાનાં લક્ષણોવાળી મૂર્છા પ્રાપ્ત થાય છે. (લઘુ આદિ ગુણોનાં લક્ષણો સૂત્રસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયના ૨૪૦મા

વિષયમાં કહ્યાં છે, તે જોઈ લેવાં) ૭

स्तब्धाङ्गदृष्टिस्त्वसृजा गूढोच्छ्વાसश्च मूर्छितः ॥૮॥

રુધિરથી થયેલી મૂર્છાનું લક્ષણ

રુધિરથી મૂર્છા પ્રાપ્ત થઈ હોય, તો શરીર તથા દષ્ટિ સ્તબ્ધ થઈ નય છે અને ઉચ્છ્વાસ ગૂઢ થઈ નય છે. ૮

मद्येन विलपञ्च शेते नष्टविभ्रान्तमानसः ।

गात्राणि विक्षिपन् भूमौ जरां यावन्न याति तत् ॥૯॥

મધથી થયેલી મૂર્છાનું લક્ષણ

જ્યે મધથી મૂર્છા આવી હોય, તેનું મન સ્મૃતિવગરનું તથા વિપરીત જ્ઞાનવાળું થઈ નય છે અને તે માણસ પ્રલાપ કરતોકરતો સૂવે છે. પીધેલું મધ જ્યાં સુધી પચે નહિ ત્યાં સુધી મૂર્છિત માણસ પોતાનાં ગાત્રોને ધરતી પર અક્ષ-પ્રથા કરે છે. ૯

वेपथुस्वप्नतृष्णाः स्युः स्तम्भश्च विषमूर्छिते ।

वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विपलक्षणैः ॥૧૦॥

વિષથી થયેલી મૂર્છાનું લક્ષણ

વિષથી મૂર્છા પ્રાપ્ત થઈ હોય તો કંપ, નિદ્રા, તરસ અને સ્તબ્ધતા ઉત્પન્ન થાય છે. કલ્પ-સ્થાનમાં વિષના અનેક ભેદો અને તે ભેદોની ઓછીવધતી તીવ્રતાઓ કહેલી છે, તે પ્રમાણે તે તે વિષયથી કંપ આદિ ગુણો તીવ્રતર અને તીવ્રતમ્મ થાય છે એ સમજી લેવું. ૧૦

सेकावगाहौ मणयः सहाराः

શીતાઃ પ્રદેહા વ્યજનાનિલાશ્ચ ।

शीतानि पानानि च गन्धवन्ति

सर्वासु मूर्छास्वनिवारितानि ॥

સિતાગ્રિયાલેક્ષુસહુતાનિ

द्राक्षामधुकस्वरसान्वितानि ।

खर्जूरकाश्मर्यरसैः कृतानि

पानानि सर्पिंषि सजीवनानि ॥

સિદ્ધાનિ વર્ગે મધુરે પયાંસિ

सदाडिमा जाङ्गलजा रसाश्च ।

હોય, તો તે ઉપર પણ રક્તપિત્તની ચિકિત્સા કરવી. ત્રણે દોષોનાં તથા મૂત્રસ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયમાં ક્ષણ પ્રમાણે રુધિરનાં સવળાં ચિહ્નો નેઈને પછી રક્તપ્રદર ઉપર આ ચિકિત્સાની યોજના કરવી. ૧૧

અધ્યાય ૪૬મો

અથાતો મૂર્છાપ્રતિષેધં વ્યારવ્યાસ્થામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન ધન્યન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'મૂર્છાપ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્યન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

શીર્ણસ્ય વહુદોષસ્ય વિરુદ્ધાહારસેવિનઃ ।
ત્રિવાતાદભિષાતાદ્વા હીનસત્ત્વસ્ય વા પુનઃ ॥
કરુણાપતનેષ્વગ્રા વાલ્લેષ્વામ્યન્તરેષુ ચ ।
નિવિગ્નન્તે યદા દોષાસ્તદા મૂર્છંતિ માનવઃ ॥૨॥

મૂર્છાનાં નિદાનો તથા સંપ્રાપ્તિ શીષ્ય યથેક્ષાને, અધિક દોષવાળાને, વિરુદ્ધ આહારનું સેવન કરનારને અને અધિક તમેાગુણવાળાને વિષ્ટા વગેરેની દાઝતોના અટકાવથી અથવા લાકડી વગેરેના અભિષાતથી દોષો ન્યારે દૃઢ્યમાં, જાને દ્રિયોનાં રચાનોમાં તથા કર્મે દ્રિયોનાં રચાનોમાં પ્રવેશ કરે છે, ત્યારે તે માણસને મૂર્છા આવે છે. ૨

હૃત્પીઠા જૃમ્ભણં ગ્લાનિઃ સંજ્ઞાનાયો વલમ્પ ચ ।
સર્વામાં પૂર્વરૂપાણિ યથામ્બુપલજ્યેન્ ॥૩॥

મૂર્છાનાં પૂર્વરૂપો

ન્યારે મૂર્છા ઉત્પન્ન થવાની હોય, ત્યારે દૃઢ્યમાં પીડા થાય છે, બગાસાં આવે છે, ગ્લાનિ થાય છે અને સંજ્ઞાનો તથા બળનો નાશ થાય છે. સવળા પ્રકારની મૂર્છાઓનાં આ પૂર્વરૂપો ક્ષણાં

૧ મૂર્છાનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ, વગેરે નજી ચિકિત્સા એના નિગમ્ય વિશેષો

મૂર્છા કયા પ્રકારની છે! એનો નિશ્ચય તેનાં લક્ષણો ઉપરથી કરવો. ૩

સંજ્ઞાવહાસુ નાડીપુ પિહિતાસ્વનિલાદિભિઃ ।
તમોઽમ્યુપૈતિ સહમા સુખદુઃસ્વવ્યપોહકૃત્ ॥
સુખદુઃસ્વવ્યપોહાચ નરઃ પતતિ કાષ્ટવત્ ।
મોહો મૂર્છંતિ તાં ગ્રાહુઃ પઙ્કિવા સા પ્રકીર્તિતા ॥૪॥

મૂર્છાનું સામાન્ય લક્ષણ

સંજ્ઞાનું વકન કરનારી નાડીઓ વાયુ વગેરે થી દબાઈ જતાં એકદમ સુખ તથા દુઃખના જ્ઞાનનો નાશ કરનારો તમેાગુણ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ તમેાગુણથી સુખદુઃખનું જ્ઞાન નાશ પામતાં માણસ લોકડાંની પેઠે પડે છે, એ રોગ મૂર્છા અથવા મોહ કહેવાય છે. એના છ પ્રકાર ક્ષણ છે. ૪

વાતાદિભિઃ ગ્રોણિતેન મધેન ચ વિષેણ ચ ।
પદસ્વપ્નેતાસુ પિત્તં હિ પ્રમુત્તેનાચતિષ્ઠે ॥૫॥

મૂર્છાના છ પ્રકારોનું વિવેચન

વાયુ, પિત્ત, કફ, રુધિર, મધ અને વિષથી યથેક્ષા-એ રીતે મૂર્છા છ પ્રકારની છે એ છયે પ્રકારોની મૂર્છાઓમાં પિત્ત મુખ્ય હોય છે. (એમાં પહેલા ત્રણ પ્રકારની મૂર્છાઓનાં લક્ષણો મૂળ ગ્રંથમાં આપેલાં નથી, માટે ગ્રંથાંતર ઉપરથી આપીએ છીએ:

આકાશને નીલું, આંત્રણ જેવું કાંથું અથવા અજતા જેવું રાતું દેખતાં દેખતાં મૂર્છા આવે, પાછી તુરંત ચેતના પ્રાપ્ત થાય, શરીરમાં કંપ થાય, અંગે ભાંગે, દૃઢ્યમાં પીડા થાય, શરીર કૂશ થઈ જાય અને શરીરનો વર્ણ કાળાશ તથા રતાશવાળો થઈ જાય, તો અણુતું કે એ મૂર્છા વાયુથી યથેક્ષા છે.

આકાશને રાતું, દરિત રંગનાથું અથવા પીથું દેખતાં દેખતાં મૂર્છા આવે, પસીનાથી સંયુક્ત થઈ ચેતનાથી યુક્ત થાય, તરસ લાગે, સંતાપ થાય, નેત્રો રાતો તથા પિત્તથી વ્યાકુળ થઈ જાય, દરેક અંગે અને શરીર પીથું થઈ

મૂર્છાની સંન્યાસ નામની અવસ્થાનું

લક્ષણ અને અત્યંત કષ્ટસાધ્યતા

ધણા દોષવાળો માણસ, તમોણુની અધિકતાને લીધે મૂર્છિત થઈને પાછો જાયત થતો નથી-એ મૂર્છાની સ્થિતિ સંન્યાસ કહેવાય છે. આ સ્થિતિને પ્રાપ્ત થયેલા માણસની ચિકિત્સા કરવી અત્યંત મુશ્કેલી ભરેલી છે એમ બુદ્ધિમાન વૈદે સમજવું. (અંતરાંતરમાં કહ્યું છે કે 'જ્યારે હૃદયમાં રહેલા અત્યંત બળવાન મળો વાણીની, દેહની તથા મનની ચેષ્ટાઓનો નાશ કરીને નિર્બળ માણસને મૂર્છિત કરી દે છે, ત્યારે તે માણસને સંન્યાસ થયો કહેવાય છે.') ૧૨

યથામલોટં સલિલે નિષિક્તં

સમુદ્રરેદાશ્વવિલીનમેવ ।

તદ્વચ્ચિકિત્સેત્ચરયા મિષક્ત-

મવેદનં મૃત્યુવશપ્રયાતમ્ ॥૧૩॥

સંન્યાસની ચિકિત્સા તુરત કરવી

જેમ પાણીમાં નાખેલા માટીના કાચા ઢેકાને પીગળી ગયા પહેલાં જ પાણીમાંથી તુરત કાઢી લેવામાં આવે, તો તેનો બચાવ થાય છે, તેમ મૃત્યુના કબજામાં આવી ગયા જેવા થયેલા અને જને વેદના હોતી નથી એવા સંન્યાસવાળાની તુરત જ ચિકિત્સા કરવામાં આવે, તો તેનો બચાવ થાય છે; માટે વૈદે સંન્યાસવાળાની તુરત જ ચિકિત્સા કરવી. (મૂર્છાના દોષોનો વેગ જતો રહે, ત્યારે પોતાની મેળે પણ તે શાંત થઈ જાય છે, પણ સંન્યાસ તો ઔષધો વિના શાંત થતો જ નથી.) ૧૩

તીક્ષ્ણાજ્ઞનામ્યજ્ઞનધૂમયોગૈ-

સ્થા નરવામ્યન્તરતોત્તપાતૈઃ ।

વાદિત્રગીતાનુનયૈરૂર્વૈ-

ર્વિષદ્વૈર્ગુસફલાવધર્પણૈઃ ॥

આમિઃ ક્રિયામિથ્ર ન લબ્ધસંજ્ઞઃ

સાનાહલાલાશ્વસનશ્ચ વર્જ્યઃ ।

અમૃતસંજ્ઞં વમનાનુલોમ્યૈ-

સ્તીક્ષ્ણૈર્વિશદ્વં લઘપથ્યમ્ ॥

ફલત્રિકૈશ્વિત્રકનાગરાદ્યૈ-

સ્થાશ્મજાતાજ્જતુનઃ પ્રયોગૈઃ ।

સર્ગકૈર્માસમુપક્રમેત

વિશેષતો જીર્ણઘૃતં સ પાત્યઃ ॥૧૪॥

સંન્યાસની ચિકિત્સા

સંન્યાસવાળા માણસને તીક્ષ્ણ અંજનો આંજવાં, તીક્ષ્ણ અભ્યંગો કરવા, તીક્ષ્ણ ધુમાડા પાવા, નખોનાં અભ્યંતરોમાં ટાંચણી વગેરે ભોંઠવાં, વાજાંઓનો અપૂર્વ અવાજ સંભળાવવો, અપૂર્વ ગાયનો સંભળાવવાં, આશ્વાસન ભરેલાં અપૂર્વ વચનો સંભળાવવાં, અંગોનાં વિવિધ પ્રકારનાં ચાલનોથી મદિત કરવો, અંગો પર કૌંચાં ધસવાં, વૃષણો ઉપર દબાણ કરવું અને એવી જ રીતની અત્રપીડ નસ્ય વગેરે ક્રિયાઓ પણ કરવી.

એ ક્રિયાઓથી જને સંજ્ઞા પ્રાપ્ત ન થાય, તે સંન્યાસવાળાને છોડી દેવો. જનું પેટ તથા પેડુ ચડી આવેલ હોય, લાળ ઝર્ચા કરતી હોય અને હાંફ ચાલતી હોય એવા સંન્યાસના દરદીને પણ છોડી દેવો.

સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય તો તે પછી તીક્ષ્ણ વમનો-થી તથા તીક્ષ્ણ વિરેચનોથી શુદ્ધ કરી, હલકું તથા પથ્ય અન્ન જમાડી, ત્રિક્ષ્ણા, ચિત્રક તથા સૂંઠની જને લાવના આપી હોય, એવા શિક્ષા-જિતના સાકરથી મિશ્ર કરેલા પ્રયોગથી એક મહિના સુધી ચિકિત્સા કરવી અને બાકી રહેલા દોષોની શાંતિ માટે વિશેષ કરી જનું ધી પાવું. ૧૪

યથાસ્વં ચ જ્વરઘ્નાનિ કપાયાણ્યુપયોજયેત્ ।

સર્વમૂર્છાપરીતાનાં વિપજાયાં વિપાપહમ્ ॥૧૫॥

મૂર્છાની ચિકિત્સાનો ઉપસંહાર

જ્યોને કોઈ પણ મૂર્છા થઈ હોય, તે માણસોને તેઓના દોષો અનુસાર તે તે જ્વરના વિષયમાં રહેલા ક્ષત્રાથો પાવા, ત્રિપથી મર્જા

તથા યથા લોહિતશાલયથ
 મૂર્છાસુ પથ્યાથ સદા સતીનાઃ ॥
 મુજઙ્ગપુષ્પં મરિચાન્યુશીરં
 કોલસ્ય મધ્યં ચ પિવેત્સમાનિ ।
 સતીનતોયેન ત્રિસં મૃણાલં
 ક્ષૌદ્રેણ કૃષ્ણાં સિતયા ચ પથ્યામ્ ॥
 કુર્પાચ નાસાવદનાવરોધં
 ક્ષીરં પિવેદ્વાપ્યથ માનુષીણામ્ ।
 મૂર્છા પ્રસક્તાં તુ શિરોચિરેકે-
 જ્યેદમીશ્વળં વમનંથ તીક્ષ્ણઃ ॥
 હરીતકીફાથઘૃતં પિવેદ્વા
 ધાત્રીફલાનાં સ્વર્મઃ કૃતં વા ।
 દ્રાક્ષાસિતાદાદિમલાજવન્તિ
 શીતાનિ નીલોત્પલપત્રવન્તિ ॥
 પિવેત્કપાયાણિ ચ ગન્ધવન્તિ
 પિત્તજ્વરં યાનિ શમં નયન્તિ ॥૧૧॥

મૂર્છાની ચિકિત્સા

શીતળ જળનાં સિંચનો, શીતળ જળમાં અગ્ગાહનો, ચંદ્રકાંત આદિ મણિઓ, મોતી વગેરેના હાથે, ચંદનાદિના શીતળલેપો, પંખાના પવનો અને સાકરથી તથા બીમસેની ખરાસ વગેરેથી મિશ્ર કરેલાં આમળાંના રસ વગેરેનાં સુગંધમય શીતળ પાનકા-એ ઉપચારે પિત્તાદિક-ગી થયેલી મૂર્છાઓમાં જ દિતકારી છે એમ નથી; પણ વાયુ કે કફથી થયેલી મૂર્છાઓમાં પણ દિતકારી છે; માટે કાઈ પ્રકારની પણ મૂર્છામાં એનો નિયેધ નથી; કારણ કે સર્વ મૂર્છાઓમાં પિત્તનું પ્રાધાન્ય છે.

સાકર, ચારોળી, શેરડી, દ્રાક્ષ, મદુડાનાં ફળો, ખાંદર અને રીંચળનાં ફળોના રસોથી સિદ્ધ કરેલાં પાનકા મૂર્છાઓ ઉપર દિતકારી થાય છે. જીવનીય વર્ગથી સિદ્ધ કરેલાં ધૂનો, મધુરદ્રવ્યોથી મિદ્ધ કરેલાં ફળો, દાડમના રસથી મિશ્ર કરેલાં જંગલી પ્રાણીઓના માંસના રસો, જવ,

રાતા ચોખા અને વટાણા-એ સવળી મૂર્છાઓ ઉપર સર્વદા પથ્ય છે.

મૂર્છાના દરદીને નાગકેસર, મરી, વાળો, બોરની મજ્જા, કમળનાં ખીસાં અને કમળનાળના તંતુઓને સમભાગે લઈ કટક કરી વટાણાના ક્ષાય સાથે પાચ, તો તેથી મૂર્છા મટે છે.

પીપરનું ચૂર્ણ મરી સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી મૂર્છા મટે છે.

હરેરનું ચૂર્ણ સાકર સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી મૂર્છા મટે છે.

મૂર્છા આવી હોય ત્યારે રાગીનાં નાક અને મોઢાને રાકવાં, કે જોથી વાયુ શરીરની અંદર ગતિ કરી સોતો ખુલ્લો કરી મૂર્છા મટાડે છે.

શ્રીઓનું ધાવણ પણ અત્યંત શીતળ છે; માટે તે ધાવણ મૂર્છાના દરદીને પાવું.

મૂર્છા વારંવાર આવ્યા કરતી હોય, તો તેને વારંવાર તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચનોથી તથા તીક્ષ્ણ વખનોથી મટાડવી. (જે કે સવળી મૂર્છાઓમાં પિત્ત જ મુખ્ય છે, તો પણ તીક્ષ્ણ શિરોવિરેચન-નરથો અને તીક્ષ્ણ વખનો સંજ્ઞાનું વહન કરનારાં શ્રોતોના રાકાણને ફર કરનારાં છે અને વ્યાધિનાં વિરોધી છે, તેથી તેને દિતકારી ગણ્યાં છે.)

હરડેના ક્ષાયમાં અથવા આમળાંઓના સ્વરસમાં પકવેલું ઘી પાવામાં આવે, તો તેથી મૂર્છા મટે છે.

દ્રાક્ષ, સાકર, દાડમ, જવની શેકેલી ધાણી, નીલકમળ તથા ચેતકમળના સુગંધી શીતળ કષાયોનો અને જ સુગંધી ક્ષાયો આ તંત્રના ઉદ્ભા અધ્યાયના ૮૨મા વિષયમાં પિત્તજ્વર ઉપર કહેવામાં આવ્યા છે, તેઓનો પણ મૂર્છાઓ ઉપર ઉપયોગ કરાવવો. ૧૧

પ્રમૂતદોષસ્તમોઽનિર્ગત-

ન્નમૂર્છિતો નૈવ વિવૃષ્યતે યઃ ।

મંન્યસ્તમો મૃદુદિથિકિન્ન્યો

ત્રેયસ્તદા પુદિમના મનુષ્યઃ ॥૧૨॥

મધના મદથી છાતી વાત પણ શુભ
રખાતી નથી

મધનો મદ મનના તથા જ્ઞાનદ્રિયોના
વનાવમાં ફેરફાર કરી નાખે છે. નેથી મધ પીનારો
માણસ પરવશ બની પોતાની છાતી બાળનને
પણ અંદર કરી દે છે. ૭

અવસ્થા મદો જ્ઞેયઃ પૂર્વો મધ્યોઽથ પશ્ચિમઃ ।

પૂર્વે વીર્યનિગ્રીનિહર્ષભાગ્યાદિવદ્ધેનમ્ ॥

પ્રલાપો મધ્યમે હર્ષો વૃક્તાયુક્તક્રિયામ્નયા ।

વિસંજઃ પશ્ચિમે જ્ઞેને નષ્ટકર્મક્રિયાગુણઃ ॥૮॥

મધના મદની ત્રણ અવસ્થાઓ અને લક્ષણો

મધના મદની પહેલી, વચલી અને છેલ્લી
એમ ત્રણ અવસ્થાઓ છે. મદની પહેલી અવસ્થા
હોય તો ઉત્સાહ, રતિ, હર્ષ, સંતોષ, લાપણુ
અને હાસ્ય વગેરેની વૃદ્ધિ થાય છે. મદની
વચલી અવસ્થા હોય તો પ્રલાપ થાય છે, હર્ષ
થાય છે અને ઠોઠ વખતે થોડું તથા ઠોઠ વખતે
અથોડું ક્રિયાઓ થાય છે. મદની છેલ્લી અવસ્થા
હોય, તો બેભાન થઈ સૂઈ રહેવું પડે છે અને
ક્રિયાઓ તથા ક્રિયાઓનાં ફળો નાશ પામે છે. ૮

શૈષ્મિકાનલ્પવિનાંશઃ સ્નિગ્ધાન્માત્રોપસંચિનઃ ।

પાનં ન વાધતેઽન્યથા વિપરીતાંમ્તુ વાધતે ॥૯॥

મધ ટોને ટોને અતિ બાધક થતું નથી ?

કદ્ધપ્રકૃતિવાળાઓને, અહપિત્તવાળાઓને,
સ્નિગ્ધ શરીરવાળાઓને અને થોડું માત્રાથી
સેવન કરનારાઓને મધ અતિ બાધક થતું નથી,
પણ વાત કે પિત્તપ્રકૃતિવાળાઓને, પિત્તની
અધિકતાવાળાઓને, રૂક્ષ શરીરવાળાઓને અને
વધારે પ્રમાણમાં સેવન કરનારાઓને તો બાધક
થઈ પડે છે. ૯

નિર્મક્તમેકાન્તત ણ્વ મધં

નિપેચ્યમાણં મનુજેન નિત્યમ્ ।

ઉપાદયેત્ કષ્ટતમાન્વિકારા-

નાપાદયેન્નાપિ શરીરમેદમ્ ॥૧૦॥

મધને વિધિ વગર નિરંતર સેવવાથી મરણ

ખિત્તકૃષ્ણ અન્નવગરતું અને નિરંતર નિત્ય

સેવાતું મધ મદાદુઃખદાથી પાનાત્યય (મદાત્યય)

વગેરે વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે અને શરીરનો

નાશ પણ કરે છે. ૧૦

કૃદ્ધેન મતેન પિપાસિતેન

ગોકામિત્તેન વૃથુક્ષિતેન ।

અયામભાગધ્વપરિક્ષિતેન

વૈરાવગેન્નાભિહતેન ત્રાપિ ॥

અત્યમ્લભક્ષ્યાવતતોદરેણ

માર્જીર્ણશુક્તેન તથાઽવ્રતેન ।

ઠળામિત્તેન ચ સેચ્યમાનં

કરોતિ મધં વિવિધાન્વિકારાન્ ॥૧૧॥

અમુક સ્થિતિઓમાં મધનું સેવન કરવાથી

પણ પાનાત્યય આદિ રોગો

ક્રોધ પામેલાં, ભય પામેલાં, તરસ્યા
થયેલાં, શોકથી પરિતાપ પામેલાં, બૂખ્યા
થયેલાં, કસરતથી, ભારથી કે પંથથી ગભરાયે-
લાં, મળોના વેગને રોકવાથી પીડિત થયેલાં,
અત્યંત ખાટાં ભક્ષ્યોથી વ્યાપ્ત ઉદરવાળાં,
અશુભમાં રોગાત્મક કરનારાં, બળવગરનાં
અને ગરમીથી તપેલાં સેવાતું મધ, વિવિધ
વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૧

પાનાત્યયં પરમદં પાનાર્જીર્ણમથાપિ વા ।

પાનવિશ્રમમુગ્રં ચ તેષાં વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥૧૨॥

મધથી ઉત્પન્ન થતા વિકારો

મધથી પાનાત્યય, પરમદ, પાનાર્જીર્ણ અને

ઉચ પાનવિશ્રમ-એ વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. હવે

એ વિકારોનાં (રોગોનાં) લક્ષણો કહું છું. ૧૨

સ્તસ્માઙ્જમર્દહૃદયગ્રહતોદકમ્પાઃ

પાનાત્યયેઽનિલકૃતે શિરસો રુજશ્ચ ।

સ્વેદપ્રલાપમુશ્વશોષણદાહમૂર્છાઃ

પિત્તાત્મકે વદનલોચનપીત્તતા ચ ॥

યર્થ ટોય, તેા ઠપરયાનમા કહેવા વિષમોહદર
પ્રયોગોની યોગ્ય યોજનાઓ કરી ૧૫

અધ્યાય ૪૭મો

અથાતઃ પાનાત્મયપ્રતિપેદ્યં વ્યાપ્યાસ્પાયમઃ ।

યયોચાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'પાનાત્મયપ્રતિ
પેદ' એ નામના અધ્યાયનુ તે પ્રમાણે વ્યા
ખ્યાન કરીશુ, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેયુ છે ૧

મધમુષ્ણં તથા તીક્ષ્ણં સૂક્ષ્મં વિશદમેન ચ ।
રક્ષમાશુકરં ચૈવ વ્યવાયિ ચ વિદ્વાશિ ચ ॥૨॥

મધના ગુણો

મધ ઉષ્ણ છે, તીક્ષ્ણ છે, સૂક્ષ્મ છે, વિશદ
છે, રક્ષ છે, આશુકારી છે, વ્યવાયી છે અને
વિકાશી^૨ છે (આત્રા ગુણોવાળા મધનો જે
ખોટી રીતે ઉપયોગ થાય, તેા તેથી પાનાત્મય
આદિ રોગો થાય છે) ૨

ઔષ્ણ્યાચ્છીતોપચાર તત્ત્વક્રમ્યાદ્વન્તિ મનોમતિમ્ ।
વિશત્વવયવાન્ સૌક્રમ્યાદૈશ્વચાત્ક્રમ્યક્રુતુત્ ॥

માસ્તં કોપયેદ્રોહ્યાદાશુત્વાદાશુકર્મકૃત્ ।

હર્ષદં ચ વ્યગ્રાયિત્વાદિક્ષાગિત્વાદિમર્ષતિ ॥૩॥

તે તે ગુણોને લીધે મધનાં બુદ્ધાંબુદ્ધા કર્મો

મધ ઉષ્ણ ટોવાને લીધે પિત્તને પ્રક્રુપિત
કરે છે, તીક્ષ્ણ હોવાને લીધે મનની ગતિને હણે
છે, સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે અવયવોમા પેસી બળ
છે, વિશદ હોવાને લીધે કક તથા વીર્યનો નાશ
કરે છે, રક્ષ ટોવાને લીધે વાયુને પ્રક્રુપિત કરે

૧ પાનાત્મય, પરમ પાનાટ્મજ અને પાનવિત્રમ
એ મધજન્ય રોગોના તથા દાહના નિવર્તનો સમ્ર સિંચો
ક્ષણે તથા ચિદ્વિન્નાઓના નિરૂપણ વિનો

૨ ઉપા આદિ ગુણોના લક્ષણો નક્ષત્રાનના
રસના અધ્યાયના ૨૪૦મા વિભાગ કરે ૧ જ તે જોવા

છે, આશુકારી હોવાને લીધે ઝડપથી પોતાનું
કામ કરે છે, વ્યવાયી હોવાને લીધે મનને હર્ષ
આપે છે અને વિકાશી હોવાને લીધે સધળા
શરીરમા ગતિ કરે છે ૩

તદમ્લં રસતઃ પ્રોક્તં લઘુ રોચનદીપનમ્ ।

કેચિછળ્ળગ્ન્ય્યાંસ્તુ રસાનગ્રાદિશન્તિ હિ ॥૪॥

મધમાં રહેલા રસો

મધ સધળા રસોત્રાણ છે, પણ તેમાં
ખાટો રસ વધારે છે, વળી તે હલકુ છે, રક્ષ
ઉપજનનાર છે અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર છે
કટલાક આચાર્યો કહે છે કે 'મધમા લવણ (ખારા)
રસ વિના ખાટીના સધળા રસો છે ' ૪

સ્નિર્ધૃસ્તદન્નેમાંસંશ્ચ મધ્યૈશ્વ સહ સેવિતમ્ ।

મવેદાયુઃપ્રસ્પર્ષાય મ્લાયોપચયાય ચ ॥

કામ્યતા મનસસ્તુર્ધિર્ધયં તેજોઽતિવિક્રમઃ ।

વિધિનત્સેવ્યમાને તુ મયે સચિહિતા ગુણાઃ ॥૫॥

મગ્નુ^૩ સેવન કેવી રીતે કરવાથી લાભ થાય?

મધ સિંગ્ગ અનોની સાથે, સિંગ્ગ ખાસોની
સાથે અને સિંગ્ગ લક્ષ્યોની સાથે સેવવામા આવે,
તેા આયુષ્યને વધારે છે, બળ આપે છે અને
શરીરમા પુષ્ટિ કરે છે મધનુ નિરૂપૂર્વક સેવન
કરવાથી તુરંત સુદરતા, મનનો સતોષ, ધીરજ,
તેજ અને મોટું પરાક્રમ પ્રાપ્ત થાય છે, કેમ કે
સુદરતા તથા સતોષ આદિ ગુણો વિધિપૂર્વક
સેવાતા મધમા હાજર જ છે ૫

તદેવાનન્નમજ્ઞેન સેવ્યમાનમમાત્રયા ।

કાપાગ્નિના હ્યગ્નિસમ સમેત્ય કુસ્તે મદમ્ ॥૬॥

વિધિ વગર મગ્નુ^૩ સેવન કરવાથી હાનિ

મધ રાતની વિવિધ ન જાણનારો માણસ
અયોગ્ય માત્રાથી અને અત વગર મધનુ સેવન
કરે, તેા તે જ મધ શરીરના અગ્નિની સાથે મળીને
અગ્નિ જ્વેા મહાસત્તાપદાયક મદ કરે છે ૬

મદેન કરણાના તુ માત્રાન્યત્વે કૃતે સતિ ।

નિગૂઢમપિ માયં મ્વં પ્રકાશીકુસ્તેઽવશઃ ॥૭॥

પાનાત્યય વગેરેની અસાધ્યતાનું લક્ષણ

મધપાનથી અત્યંત ખરાબ થયેલા જે માણસનો ઉપલો હોઠ ટૂંકા થઈ ગયો હોય, ઠાઈ વખતે શીત અત્યંત થતું હોય, ઠાઈ વખતે દાહ અત્યંત થતો હોય અને મોઢું તેલના જેવા વર્ણવાળું થઈ ગયું હોય, તેની વૈદે ચિકિત્સા કરવી નહિ. મધપાનથી ખરાબ થયેલા જે માણસનાં જીભ, હોઠ તથા દાંતો કાળાં અથવા નીલ વર્ણવાળાં થઈ ગયાં હોય, આંખો પીળી અથવા લોહીના જેવા વર્ણવાળી થઈ ગઈ હોય અને હેડકી, જ્વર, વમન, કંપ, પડખાંઓમાં શૂળ, ખાંસી તથા ભ્રમ-એ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થયા હોય, તે માણસની પણ વૈદે ચિકિત્સા કરવી નહિ. હવે મધજન્ય રોગોની સંપૂર્ણ ચિકિત્સા સ્પષ્ટ શબ્દોથી હું કહું છું તે સાંભળો. ૧૭

મધં તુ ચુક્રમરિચાદ્રકદીપ્યકુટ-

સૌવર્ચ્લાયુતમલં પવનસ્ય શાન્ત્યૈ ।

પૃથ્વીકદીપ્યકમહૌપધહિદ્ગુભિર્વા

સૌવર્ચ્ચલેન ચ યુતં વિતરેત્સુખાય ॥

આમ્રાતકામ્રફલદાડિમમાતુલજ્ઞૈઃ

કુર્યાચ્છુમાન્યપિ ચ શ્વાઢવપાનકાનિ ।

સેવેત વા ફલરસોપહિતાન્ રસાદી-

નાનૂપવર્ગપિશિતાન્યપિ ગન્ધવન્તિ ॥

પિત્તાત્મકે મધુરવર્ગકપાયમિશ્રં

મધં હિતં સમધુશર્કરમિટ્ગન્ધમ્ ।

પીત્વા ચ મધ્યમપિ ચેક્ષુરસપ્રગાઢં

નિઃશેષતઃ ક્ષણમવસ્થિતમુલ્લિખેચ ॥

લાઘૈણતિત્તિરિરસાંશ્ચ પિવેદનમ્લા-

ન્મૌદ્રાન્સુખાય સઘૃતાન્સસિતાંશ્ચ ગૃપાન્ ।

પાનાત્યયે કફકૃતે કફમુલ્લિખેચ

મધેન વિમ્બિવિદુલોદકસંયુતેન ॥

સેવેત તિત્તકટુકાંશ્ચ રસાનુદારાન્

ગૃપાંશ્ચ તિત્તકટુકોપહિતાન્હિતાય ।

પથ્યં યવાન્નવિકૃતાન્યપિ જાઙ્ગલાનિ

શ્લેષ્મન્નમન્યદપિ યચ્ચ નિરત્યયં સ્યાત્ ॥

કુર્યાંચ્ચ સર્વમથ સર્વભવે વિધાનં

દ્વન્દ્વોદ્ભવે દ્વયમવેક્ષ્ય યથાપ્રધાનમ્ ।

સામાન્યમન્યદપિ તત્સુસમગ્રમથ્યં

વક્ષ્યામિ યચ્ચ મનસો મદકૃત્સુખં ચ ॥

ત્વહ્નાગપુષ્પમગધૈલમધૂકધાન્યૈઃ

શ્લક્ષ્ણૈરજાજિમરિચૈશ્ચ કૃતં સમાંશૈઃ ।

પાનં કપિત્થરંસવારિપરૂપકાઢ્યં

પાનાત્યયેષુ વિધિવત્સ્રુતમમ્બરાન્તે ॥

દ્વીવેરપન્નપરિપેલવસંપ્રયુક્તૈઃ

પુષ્પૈઃ પ્રલિપ્ય કર્ચીરજલોદ્ભવૈશ્ચ ।

પિષ્ટૈઃ સપન્નકયુતૈરપિ સારિવાઢૈઃ

સેકં જલૈશ્ચ વિતરેદમલૈઃ સુશીતૈઃ ॥

ત્વક્પત્રચોચમરિચૈલ્ભુજઙ્ગપુષ્પ-

શ્લેષ્માતકપ્રસવકલ્કગુઢૈરુપેતમ્ ।

દ્રાક્ષાયુતં હૃતમલં મદિરામયાતૈ-

સ્તત્પાનકં શુચિ સુગન્ધિ નૈરનિપેબ્યમ્ ।

પિષ્ટ્વા પિવેચ મધુકં કદુરોહિણીં ચ

દ્રાક્ષાં ચ મૂલમસકૃત્ત્વપુસીભવં યત્ ।

કાર્પાસમૂલમથ નાગવલાં ચ તુલ્યાં

પીત્વા સુખી ભવતિ સાધુ સુવર્ચ્લાં ચ ॥૧૮॥

સાત પ્રકારના પાનાત્યયોની ચિકિત્સા

વાતજન્ય પાનાત્યય થયો હોય તો યુક્તો

મરી, આદું, બોડીઅજમોદ અથવા અજમા

કઠ અને જરાક સંચળથી મિશ્ર કરેલું મધ પાવું

અથવા કાળીજીરી, અજમોદ અથવા અજમા

સૂંઠ, હિંગ અને સંચળથી મિશ્ર કરેલું મધ પાવું

આવા મધથી વાતજન્ય પાનાત્યય શાંત થશે

જન્ય છે અને સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. વાતજન્ય

પાનાત્યયને શાંત કરવા માટે અંબાડા, આંબા

દાડમ અને બિજેરાં-એ ક્ષોથી સુંદર ખાડવે

(સૂત્રસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયનો ૨૨૭મે

વિષય જુઓ.) અને પાનકા પણ બનાવવાં

દાડમ વગેરે ક્ષોના રસોથી મિશ્ર કરેલા માંસન

રસાઓ વગેરેનું સેવન કરાવવું અને જ્યોમ

હિંગ તથા જીરું વગેરે પદાર્થો ઘણા નાખેલા

શ્લેષ્માત્મકે વમયુશીતરુફપ્રસેકાઃ

સર્વાત્મકે ભવતિ સર્વવિકાસમ્પન્ ॥૧૩॥

પાનાત્યયના સાત ભેદો અને તેઓનાં લક્ષણો

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સાન્નિ-
પાતિક અને ત્રણ દ્વંદ્વજન્ય રીતે સાત પ્રકારના
પાનાત્યયો થાય છે. વાતજન્ય પાનાત્યય થયો
હોય, તો શરીરમાં સ્તબ્ધતા થાય છે, અંગો
બાગે છે, દૃઢ્ય ઝડાર્થ જાય છે, ભોંકાયા જેવી
પીડા થાય છે, કંપ થાય છે અને માથામાં
વેદનાઓ થાય છે. પિત્તજન્ય પાનાત્યય થયો
હોય, તો પસીનો આવે છે, પ્રકાપ થાય છે, મોટું
સુકાય છે, બળતરા થાય છે, ખૂર્ષો આવે છે અને
મોઢામાં તથા આંખોમાં પીળાશ થાય છે. કફ-
જન્ય પાનાત્યય થયો હોય, તો વમન થાય છે,
શીત થાય છે અને મોઢામાંથી કફનો પ્રસેક થાય
છે. સાન્નિપાતિક પાનાત્યય થયો હોય, તો
ઉપર કહેલા ત્રણે દોષો સંબંધી સધળા વિકારો
થાય છે. (ત્રણ દ્વંદ્વ પાનાત્યયોમાંથી કોઈ
યથેક હોય, તો તે જ બે દોષોથી થયો હોય, તે
બે દોષો સંબંધી વિકારો થાય છે) ૧૩

ઝમ્મા શરીરગુલ્તા વિરસાનનર્ત્વં

શ્લેષ્માધિક્ત્વમરુચિર્મલમૂરસજ્ઞઃ ।

લિઙ્ગં પરસ્ય તુ મદસ્ય વદન્તિ તજ્ઞા-

સ્તૃષ્ણા રુઝા શિરસિ સન્ધિયુ વાપિ મેદઃ ॥૧૪॥

પરમદનું લક્ષણ

પરમદ થયેક હોય તો ગરમી થાય છે,
શરીરમાં ભારેપાણું થાય છે, મોટું વિરસ થઈ
જાય છે, કફની વૃદ્ધિ થાય છે, અરુચિ થાય છે,
વિદ્યા તથા મૂત્રની અટકાયત થાય છે, તરસ
લાગ્યા કરે છે, માથામાં વેદના થાય છે અને
સાંધાઓ તૂટે છે એમ વિદ્વાનોએ કહ્યું છે. (પરમદ
સાન્નિપાતિક છે, તેથી તેના જીવાનુદા ભેદો
કહ્યા નથી.) ૧૪

આધ્માનમુદ્ગિગ્મમશ્લગ્મો વિદ્રાહો-

ઝ્ઞીર્ણમ્ય પાનજનિતમ્ય વદન્તિ લિઙ્ગમ્ ।

ઝેયાનિ તત્ર મિપજ્ઞા મુવિનિથિતાનિ

પિત્તપ્રકોપજનિતાનિ ચ કારણાનિ ॥૧૫॥

પાનાત્યયનું લક્ષણ

પાનાત્યય થયેક હોય, તો પેટનો આક્રોશ
થાય છે, વમન થાય છે, અત્રનો ખાટા રસવાળો
વિદાહ થાય છે અને પિત્તના પ્રકાપથી જે જે
વિકારો થતાનું કહ્યું છે, તે વિકારો પણ થાય છે,
એમ વેદે નિશ્ચયપૂર્વક સમજાવું. (પાનાત્યય
પણ સાન્નિપાતિક છે, તેથી તેના જીવાનુદા ભેદો
કહ્યા નથી.) ૧૫

દ્વાદ્વતોદવમયુજ્વરરૂઢધૂમ-

મૂર્છાકસત્ત્વનમૂર્દ્ધરુઝો વિદાહઃ ।

દ્રેપઃ સુસન્નવિકૃતેષુ ચ તેષુ તેષુ

તં પાનવિષ્ણમશુશ્ન્યસ્થિલેષુ ધીરાઃ ॥૧૬॥

પાનવિષ્ણમનું લક્ષણ

ગાત્રોમાં ભોંકાયા જેવી પીડા થાય, દૃઢ્યમાં
વિશેષે ઠરી ભોંકાયા જેવી પીડા થાય, વમન
થાય, જ્વર આવે, કંઠમાંથી ધુમાડો નીકળતો
હોય એવું લાગે, ખૂર્ષો આવે, કફનો ભાવ થાય,
માથામાં પીડા થાય, વિદાહ થાય અને મદ્ય
તથા અત્રના તે તે પ્રકારો ઉપર દ્રેપ ઉત્પન્ન થાય,
તો બાલુવું કે 'સધળા મદ્ય સંબંધી વિકારોમાં
આ પાનવિષ્ણમ નામનો વિકાર થયો છે' એમ
ધીર વેદોએ કહ્યું છે. (પાનવિષ્ણમ પણ
સાન્નિપાતિક છે, તેથી તેના જીવાનુદા ભેદો
કહ્યા નથી.) ૧૬

દીનોત્તરોષ્ઠમતિશીતમમન્દદાહં

તૈલપ્રભાસ્યમતિપાનહતં વિજઘ્નાન્ ।

જિહ્વોષ્ઠદન્તમસિતં ત્વથાપિ નીલં

પીતં ચ યસ્ય નયને રુધિરપ્રભે ચ ॥

હિફાજ્વરો વમયુવેપથુપાર્થગ્લાઃ

કાસધ્રમાવપિ ચ પાનહતં મતન્તે ।

તેષાં નિરાશનમિદં હિ મયોચ્યમાનં
વ્યક્તાભિધાનમસ્થિલેન વિધિં નિરોધા ॥૧૭॥

પરમદની ચિકિત્સા

સીવણનાં ફળ, દેવદાર, ગિંડલુણ, દાડમ, પીપર અને દ્રાક્ષના ઠંડકથી જળમાં પાનક બનાવી તેને જરાક બિજેરાંના રસથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી તરત પરમદની પરમ શાંતિ થાય છે. (આ યોગ સધળા મધજન્ય વિકારો ઉપર હિતકારી છે.)

દ્રાક્ષ, સાકર, બેઠીમધ, જીરું ધાણા, પીપર અને નસોતરના ઠંડકથી જળમાં બનાવેલું પાનક પાવામાં આવે, તો તેથી પરમદની શાંતિ થાય છે.

જંગલી પ્રાણીઓના માંસના રસાને દાડમ વગેરેના રસથી ખાટો કરી, જરાક સંચળથી મિશ્ર કરી તે પાવામાં આવે, તો તેથી પરમદ નાશ પામે છે.

શરીર પર ભારંગીના ક્વાથથી સિંચન કરવું, તે પણ પરમદ ઉપર હિતકારી છે. ૧૯

इक्ष्वाकुधामार्गववृक्षकाणि

काकाह्वयोदुम्बरिकाश्च दुग्धे ।

विपाच्य तस्याञ्जलिना वसेद्वि

મઘં પિવેદહિ ગતે ત્વજીર્ણે ॥

त्वक्पिप्पलीभुजगपुष्पत्रिदेलपेत्

સેવેત હિહુમરિચૈલયુતં ફલામ્લમ્ ।

उष्णाम्बुसैन्धवयुतास्त्वथवा विडत्वक्-

चव्यैलहिहુमगधाफलमूलशुण्ठीः

હૃદયૈઃ સ્વદૈરપિ ચ મોજનમત્ર શસ્તં ॥૨૦॥

પાનાજીર્ણની ચિકિત્સા

ઠંડવી તૂંબડી, ઠંડવું તૂરિયું, ઇંદ્રજવ અને કાળા બળરાને દૂધમાં પકવી તેમાંથી સોળ તોલાભાર દૂધ પાઈ વમન કરાવવામાં આવે અને સાયંકાળે મધ પાવામાં આવે, તો પાનાજીર્ણ મટે છે.

દાડમ વગેરેના રસથી ખાટો કરેલા મધને તજ, પીપર, નાગકેસર, ગિંડલુણ, હિંગ, મરી અને જોલગીથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો

તેથી પાનાજીર્ણ મટે છે.

ગિંડલુણ, તજ, ચવક, જોલગી, હિંગ, પીપર, પીપરીમૂળ અને અંકુનો ઠંડક બિના જળ તથા સંધવથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી પાનાજીર્ણ મટે છે.

મનને પ્રિય લાગે એવા ખડ્યૂષોની સાથે ભોજન દેવું, એ પાનાજીર્ણ ઉપર હિતકારી છે. ૨૦

द्राक्षाकपित्थफलदाडिमपानकं यत् ।

नत्पानविभ्रमहरं मधुशर्कराढ्य-

મામ્રાતકોલરસપાનકમેવ વાપિ ॥

खर्जूरवेत्रककरीरपरूपकेषु

द्राक्षात्रिवृत्सु च कृतं ससितं हिमं वा ।

શ્રીપર્ણિયુક્તમથવા તુ પિવેદિમાનિ

यष्ट्याह्वयोत्पलहिमाम्बुविमिश्रितानि ॥

ક્ષીરિવાલવિસજીરકનાગપુષ્પ-

પર્વલવાલુસિતસારિવપ્પકાનિ ।

આમ્રાતમવ્યકરમર્દકપિત્થકોલ-

વૃક્ષામ્લવેત્રફલજીરકદાડિમાનિ ॥૨૧॥

પાનવિભ્રમની ચિકિત્સા

દ્રાક્ષ, ડાઠ, બિજેરાં વગેરે ફળો અને દાડમનું પાનક મધ તથા સાકરથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી પાનવિભ્રમ મટે છે.

અંબાડાં અને બોરના રસનું પાનક મધ તથા સાકરથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી પાનવિભ્રમ મટે છે.

ખજૂર, નેતરના અંકુરો, ફાલેસાં, દ્રાક્ષ અને નસોતરનું ઠંડું પાનક સાકર તથા ઢળના રસથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી પાનવિભ્રમ મટે છે.

વડ વગેરે ક્ષીરિવૃક્ષોનાં ડામળ પલ્લવો, કમળનાં બીસાં, જીરું, નાગકેસર, તમાલપત્ર, જોલવાલુક નામનું સુગંધી દ્રવ્ય, સફેદ ઉપલસરી, પદ્મકાષ્ઠ, અંબાડું, લીંબુ અથવા ઓટનું ફળ, કરમદાં, ડાઠ, બોર, ડાકમ, નેતરનાં ફળ, જીરું

હોય એવા જગતી પ્રાણીઓના માસોનું પણ
સેવન કરાવવું

પિત્તજન્ય પાનાત્મ્ય થયે હોય, તો મનુર
વર્ગમાંના યોગ્ય દ્રવ્યોના ક્ષાયથી, મધથી,
આકરથી અને એવથી વગેરે મુગધી દ્રવ્યોથી
મિશ્ર કરેલું મનુ પાત્ર શેરડીના રસથી સારી
પેટે મિશ્ર કરેલું મધ પાઈ જગવાર રહેના
દઈને પછી તે મનુ સપૂર્ણ વગન કરાવી
નાખવું, એ પણ હિતકારી છે લાવા, કાઝિયાર
અને તેતગના માસોના ખટાશવગરના ગ્સાઓ
પાના અને ધી તથા સાકરથી મિશ્ર કરેના
ખગશવગરના મગના ઓસામણો પણ પાના

કંકજન્ય પાનાત્મ્ય થયે હોય, તો બડવી
ધાતી તથા નેતરના ક્ષાયથી મિશ્ર કરેલું મધ
પાઈ વમન કરાવવું કડવા તથા તીખા
દ્રવ્યોથી જેઓને સસ્કારો આપ્યા હોય, એવા
જગની પ્રાણીઓના માસના સમેદસ્ક (મેદવાગા)
ગ્સાઓનું અને કડવા તથા તીખા દ્રવ્યોથી
જેઓને સસ્કારો આપેલા હોય એવા મગ
વગેરેના ઓસામણોનું પણ સેવન કરાવવું જવનાં
અન્નો, જગની પ્રાણીઓના માસો અને બીજી
પણ જે કાંઈ કંકને હણનાર તથા નિર્દોષ હોય,
તે પણ કંકજન્ય પાનાત્મ્ય ઉપર હિતકારી છે

સાન્નિપાતિક પાનાત્મ્ય થયે હોય, તો
ઉપર એકએક દોષના પાનાત્મ્ય માટે ત્રણ
પેરેઆકામા જે બુદ્ધીજીવી ચિકિત્સાઓ કહે-
વામાં આવી, તે સર્વનું યોગ્ય રીતે મિશ્રણ
કરી વિધાન કરવું

દ્વંદ્વ (વાતપિત્તજન્ય, વાતકંકજન્ય કે
પિત્તકંકજન્ય) પાનાત્મ્ય થયે હોય, તો દોષો
આનુસાર મુખ્ય ૩ યોગોનું મિશ્રણ કરી વિધાન
કરવું

૧ જો કે પિત્ત ઉપર વમન થયું નથી તો ૫૧
અહી વમન કરાવના મ્થ કે તે વિરહ નથી કેમ
કે આ રોગમાં પિત્ત કંકના ગ્સાઓ રહેતું હોય છે
અને વમન વ્યાવિનુ વિરોધી ૬ (૫૧)

મુખકારી તથા મનને હર્ષ આપનાર જે
બીજી પણ આમાન્ય નિધાન આ અયાયના
રરમા વિરમમા કહેનામાં આવશે, તે મધ્ય
સધના પ્રકારના પાનાત્મ્યો ઉપર ઉત્તમ હિતકારી
છે તજ, નાગકેસર, પીપર, એલચી, જેઠીમધ,
ધાણા, જીરું તથા મરી મમભાગે લઈ કંક
કરી તે કંકથી મિશ્ર કરેલા કાઠના કળના રવ
રમને ક્ષાયસાના વરમથી મિશ્ર કરી, વસંથી
ત્રિધિપૂર્વક ગાળી લઈ પાનામાં આવે, તો
તેથી સધના પ્રકારના પાનાત્મ્યોની શાંતિ
થાય છે વાગો, પદ્મક, મોથ, કડાયાના ફૂલ,
નીલકમળ વગેરે જળમાં થના પુષ્પો, પ્રિયંગ્વાદિ-
ગણ અને સારિવાળિગણ વાગી તે કંકનો
શરીર પર વેપ કરી અત્યંત કડા નિર્મળ
જોથી સિયન કરતું, એ સધના પ્રકારના પાના
ત્મ્યો ઉપર હિતકારી છે તાલીસપત્ર, તજ,
મરી, એલચી, નાગકેસર, ગૃહાના કળ અને દ્રાક્ષ
ના કંક તથા ગોળથી પાનક બનાવી, વસંથી
ગાળી લઈ, તે રવરજ અને મુગધી પાનકનું
સેવન કરાવવામાં આવે, તો તેથી સધના
પ્રકારના પાનાત્મ્યો મરી નય છે જેઠીમધ,
કડું, દ્રાક્ષ અને કાકડીના મૂળને વારવાર સારી
રીતે વાટીને પાનામાં આવે, તો તેથી મગના
પ્રકારના પાનાત્મ્યો મટી નય છે હીરવલ્લીનું
મૂળ, ગજેટી અને ચૂરજમુખી સમભાગે
લઈ વારવાર સારી રીતે વાટીને પાનામાં આવે,
તો તેથી મધના પાનાત્મ્યોની શાંતિ થાય છે ૧૮

કાશ્મર્યદારહિંદદાહિમિપ્પલીપુ

દ્રાક્ષાન્વિતાસુ કૃતમમ્બુનિ પાનક યત્ ।

તદ્વીજપૂરકરસાયુતમાશુ પીત

શાન્તિ પસા પરમદ ત્વચિરાત્કરોતિ ॥

દ્રાક્ષાસિતામધુકજીરગ્સાન્યક્રણા

સ્વન કૃત નિવૃત્તયા ચ પિવત્તથાપિ ।

મૌર્ચલાયુતમુદારસ ફલામ્લ

માર્ગીયુતન ચ જલન હિતોજસેક ॥૧૯

માંત થઈ જાય છે, પણ ખીજ મઘના પ્રસાદથી
૧૨૮૧ નથી. ૨૨

વિચ્છિન્નમઘઃ સહસા યોજતિમઘં નિપેવતે
તસ્ય પાનાત્યયોદ્વિષ્ટા વિકારાઃ સમ્ભવન્તિ હિ ॥૨૩

મઘ છોડ્યા પછી પાછો સેવવાથી
થતા રોગો

જેણે વચમાં અમુક કાળ સુધી મઘ છોડી
દીધું હોય, તે પુરુષ મઘતું એકાએક અતિ સેવન
કરવા લાગે, તો તેને પાનાત્યયના વિપયમાં કહેલા
વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. ૨૩

મઘસ્યાગ્રેયવાયન્યૌ ગુણાવસ્તુવહાનિ ચ ।
સ્રોતાંસિ શોષયેયાતાં તેન તૃષ્ણા પ્રજાયતે ॥
પાટલોત્પલકન્દેષુ મુદ્ગપર્ણ્યા ચ સાધિતમ્ ।
પિવેન્માગધિકામિથ્રં તત્રામ્ભો હિમશીતલમ્ ॥
સર્પિસ્તૈલવસામજ્જદધિમૃદ્ધસૈર્યુતમ્ ।
ક્રાથેન વિલ્વયવયોઃ સર્વગન્ધૈથ પેપિતૈઃ ॥
પક્કમમ્બજ્જને શ્રેષ્ઠં સેકે ક્રાથઃ સુશીતલઃ ।
સ્સવન્તિ ચ મોજ્યાનિ યથાસ્વમવચારયેત્ ॥
પાનકાનિ સુશીતાનિ હૃદ્યાનિ સુરમીણિ ચ ॥૨૪॥
મઘથી તરસની ઉત્પત્તિ અને તેની ચિકિત્સા

મઘમાં અગ્નિ તથા વાયુ સંબંધી ગુણો
રહેલા છે; એ ગુણો જળતું વહન કરનારાં સ્રોતો-
ને ઝૂકવી નાખે છે, તેથી તરસ ઉત્પન્ન થાય છે.

પાડલ, નીલકમળના કંદ અને જંગલી
મળના છોડનો ક્વાથ કરી પીપરના ચૂર્ણથી મિશ્ર
કરી ખરફ નાખી કંડો પાડી પાવામાં આવે,
તો તેથી તરસ શાંત થઈ જાય છે.

ખીલી તથા જવનો ક્વાથ કરી તેને એલા-
દિણના કદક, દહીં તથા ભાંગરાના રસથી
મિશ્ર કરી, તે ક્વાથમાં ઘી, તેલ, ચરખી તથા
મજ્જા-એ ચારે રનેહોને એકંદર પકવી તે રનેહથી
અલ્પંગ કરવામાં આવે, મધુર તથા શીતળ
દ્રવ્યોથી બનાવેલા અતિ શીતળ ક્વાથતું શરીર પર
સિંચન કરવામાં આવે, દાખો અનુસાર ઘણા

મધુર રસવાળાં ભોજનો જમાડવામાં આવે અને
અતિ શીતળ, પ્રિય લાગે એવાં તથા સુગંધવાળાં
પાનકો પિવડાવવામાં આવે, તો તેથી મઘજન્ય
તૃપા અને તૃપાવાળો પાનાત્યય પણ મટે છે. ૨૪:

ત્વચ્ચં પ્રાપ્તસ્તુ પાનોષ્મા પિત્તરક્તામિમૂર્છિતઃ ।

દાહં પ્રકુરુતે ધોરં પિત્તવત્તત્ર મેપજમ્ ॥

શીતં વિધાનમત ઋર્ધ્વમહં પ્રવક્ષ્યે

દાહપ્રશાન્તિકરમૃદ્ધિમતાં નગણામ્ ॥

તત્રાદિતો મલયજેન હિતઃ પ્રદેહ-

શ્રન્દ્રાંશુહારતુહિનોદકશીતલેન ।

શીતામ્બુશીતલતરૈશ્ચ શયાનમેવં

દ્વારૈર્મૃણાલવલયૈરવલાઃ સ્પૃશ્યેયુઃ ॥

મિત્રોત્પલોઞ્જવલહિમે શયને શયીત

પત્રેષુ વા સજલવિન્દુષુ પન્નિનીનામ્ ।

આસાદયન્પવનમાહુતમિષ્ટગન્ધં

કહ્નારપદ્મદલશૈવલસંચયેભ્યઃ ॥

શીતૈર્વિનાન્તપવનૈઃ પરિમૃદ્યમાનઃ

પ્રીતશ્ચરેન્નવનકાનનદીર્ઘિકાસુ ।

દાહાભિભૂતમથવા પરિપેચયેતુ

શીતૈર્શીરજલચન્દનવારિમિસ્તમ્ ॥

વિસ્ત્રાવિતાં હૃતમલાં નવવારિપૂર્ણાં

પદ્મોત્પલોઞ્જવલજલામધિવાસિતાં ચ ।

વાપીં મજેત હરિચન્દનમૃપિતાઙ્ગઃ

કાન્તાકરસ્પૃશનકર્કશોરમકૂપઃ ॥

તત્રૈનમમ્બુરુહપત્રસમૈઃ સ્પૃશન્ત્યઃ

શીતૈઃ કરોરુવદનૈઃ કઠિનૈઃ સ્તનૈશ્ચ ॥

તોયાવગાહકુશલા મધુરસ્વભાવા

સંહર્ષયેયુરવલા મધુરૈઃ પ્રલાપૈઃ ॥

ધારાગૃહે પ્રગલિતોદકદુર્દિનામે

ક્લાન્તઃ શયીત સલિલાનિલશીતકુક્ષૌ ।

ગન્ધોદકૈઃ સક્કુસુમૈરુપસિન્ધુમૌ

પત્રામ્બુચન્દનરસૈરુપલિપ્તકુડયે ॥

માંસીતમાલધનકુક્કુમપદ્મપત્ર-

જાત્યુત્પલપ્રિયકૃકેશરપુન્ડરીકે ।

અને દાડમને જઠીમધના તથા નીળકમળના
ઠંડા પાણીથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તે
તેથી પાનવિશ્રમ મટે છે. ૨૧

સેવેત વા મરિચકીરકનાગપુષ્પ-
ત્વપદ્મવિશ્વચવિકેલયુતાગ્રસાંશ્ર ।
સૂક્ષ્મામ્બરસુતહિમાંશ્ર સુગન્ધિગન્ધ્યાન્
પાનોદ્ભવાચુદતિ સપ્તગદાનગેપાન્ ॥
પશ્ચેન્દ્રિયાર્થવિપયા મૃદુપાનયોગા
હૃદ્યાઃ સુત્વાશ્ર મનસઃ સતતં નિયોજ્યાઃ ।
પાનાત્યયેપુ વિકટોરુનિતમ્બવલ્યઃ
પીનોન્નતસ્તનમરા નતમધ્યદેશાઃ ॥
પ્રોઠાઃ સ્ત્રિયોઽભિનવયૌવનપીનગાઘ્યઃ
સેવ્યાશ્ર પશ્ચવિપયાતિશ્વપસ્વભાવાઃ ॥
પિવેદ્રસં પ્રુષ્પકલોદ્રવં વા
સિતામધૂકત્રિસુગન્ધિપુક્તમ્ ।
સંચૂર્ણ્ય સંયોજ્ય ચ નાગપુષ્પૈ-
રજાજિકૃષ્ણામરિચંશ્ર તુલ્યૈઃ ॥
વર્ષાશ્રુયદ્યાહ્નમધૂકલાક્ષ-
ત્વકર્ચુદારાદ્ધુરજીસકાણિ ।
દ્રાક્ષાં ચ કૃષ્ણામધ કેશરં ચ
હીરં સમાલોચ્ય પિવેત્સુત્રોષ્ણમ્ ॥
મથેચ મથેન તુ યેન પાતિતઃ
પ્રકામપીતેન મુરાસવાદિના ।
તદંત્ર તસ્મૈ વિધિવત્પદાપયે-
દ્વિપર્ણયે ંશ્રમસૌ ચ ગચ્છતિ ॥
યથા નરેન્દ્રોપહૃતસ્ય કસ્યચિ-
દ્વેત્પમાદસ્તત એવ નાન્યતઃ ।
ધ્રુવં તથા મધહૃતસ્ય દેહિનો
મથેત્ પ્રસાદસ્તત એવ નાન્યતઃ ॥૨૨॥
પાનાત્યય આદિ ચારે રોગો ઉપર
સામાન્ય વિધાન

મરી, જીરું, નાગકેસર, તમ્, તમાલપત્ર,
ચુંડ, ચવક અને એલચીથી મિશ્ર કરેલા, સૂક્ષ્મ
વસ્ત્રોથી ગાળેલા અને જ્યોત્સ્ના અગર વગેરેની
ધુમાડી આપી હોય એવા શીત માંસના રસાઓ

પાવામાં આવે, તે તેથી પાનાત્યય, પરમદ, પાના-
જીર્ણ અને પાનવિશ્રમ-એ સધળા મધ્યજન્ય
રોગો મટે છે. (ચાર પાનાત્યય-એક પરમદ, એક
પાનાજીર્ણ અને એક પાનવિશ્રમ, એ અભિ-
પ્રાયથી મૂળમાં સાત રોગો કહ્યા છે.)

પાનાત્યય આદિ ચારે રોગોમાં ઉત્તમ રીતે
ગોઠવેલા, સુખદાથી તથા મનને હર્ષ આપે એવા
પાંચે શબ્દરૂપશાદિક વિષયોની અને એવી રીત-
ના જ મૃદુ મધના યોગોની હમેશ યોગનાઓ
કરવી; તેમ જ પુષ્ટ સાથજોવાળી, મોટા નિતંબો-
વાળી, પુષ્ટ તથા ઉત્તત સ્તનમંડોલોવાળી, નમેલાં
મધ્યોવાળી, નરીન યૌવનથી ભરપૂર ગાત્રોવાળી
અને શબ્દરૂપશાદિક પાંચે વિષયોને પૂરી સુખડા-
થી ભોગવવાના સ્વભાવવાળી પ્રૌઢ સ્ત્રીઓ સેવવી.

ભૂરા ઠાળાના રસને સાકર, જઠીમધ, તમ્,
તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેસર, જીરું, પીપર
અને મરી-એટલા પદાર્થોના સમભાગે કરેલા
ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી તે રસ પાવામાં આવે, તે તેથી
પાનાત્યય આદિ મધ્યજન્ય રોગો મટે છે.

ઘોળી સાટોડી, જઠીમધ, મહુડાં, લાખ,
તમ્, ગૂંદાના અંકુરો, જીરું, દ્રાક્ષ, પીપર અને
કેસરના ચૂર્ણને દૂધમાં ડોઈ નાખી, તે દૂધને ગરમ
કરી સહેવાય તેવું ગરમ રાખી પાવામાં આવે, તે
તેથી પાનાત્યય આદિ મધ્યજન્ય રોગો મટે છે.

અત્યંત પીવામાં આવેલા મુરા તથા આસક
આદિ જે મથે રોગ ઉત્પન્ન કર્યો હોય તે જ
મથ વિધિપૂર્વક સંચળ વગેરે પદાર્થોથી મિશ્ર
કરી રોગીને પાવામાં આવે, તે તેથી પાનાત્યય
આદિ મધ્યજન્ય રોગો મટે છે, પણ જો બીજું
મથ પાવામાં આવે, તે તેથી રોગી મોટા
સંકટને પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ રાજાએ પીડિત કરેલા
ઠાઈ માણસને પાછો તે જ રાજાને પ્રસાદ મળે, તે
સધળી પીડા મટી જાય છે, પણ બીજાના પ્રસાદથી
મટતી નથી; તેમ મથે પીડિત કરેલા માણસને
પાછો તે જ મથનો પ્રસાદ મળે, તે સધળી પીડા

કયાચ્છની મનોહર કથાઓ સાંભળવી અને
 દ્રોહ્યની કથાઓ પણ સાંભળવી, કે જેથી
 શરીર તથા મનમાં સુખશાંતિ પ્રાપ્ત થાય. એ
 માણસ ઝ્ઞાનિ પામે કે દીન માનવાળો થાય,
 ને સમયમાં મનને પ્રિય લાગે એવી, પુષ્ટ સ્તન-
 મંડલોવાળી, પુષ્ટ સાથળોવાળી, પુષ્ટ જઘનોવાળી,
 કમ્પૂરનાં લેપનોવાળી અને જેઓએ ભીનાં વસ્ત્રો
 પહેર્યાં હોય તથા જેઓના કંઠેરા તથા હારે
 શિયલ થઈ ગયેલ હોય, એવી કામિનીઓએ
 તે માણસને આલિંગન કરીને તેની સાથે શયન
 કરવું. એ સ્ત્રીઓએ એકાંતસ્થળમાં પોતાના
 મૃદુ ભાષણ આદિ ગુણોથી તે માણસને પાછો
 આનંદિત કરવો. આ સ્ત્રીઓ પોતાનાં અંગો
 વગેરેની શીતળતાથી પિત્તજન્ય પાનાત્પયને પણ
 શાંત કરે છે. ૨૫

સ્ત્કપિત્તત્પાદાદેખ્યમેવ વિધિઃ સ્મૃતઃ ।
 સામાન્યતો વિશેષં તુ શૃણુ દાહેષ્વશેષતઃ ॥૨૬॥
 મધપાનથી અન્ય દાહો પર થતો અતિદેશ
 રુધિરજન્ય, પિત્તજન્ય તથા તૃપાજન્ય દાહો
 ઉપર પણ મધપાનથી થયેલા દાહની ચિકિત્સા જ
 કરવી, એ સામાન્ય વિધાન છે. હવે બીજા પ્રકારના
 દાહોનાં નિદાનાદિક તથા વિશેષ ચિકિત્સાઓ
 સંપૂર્ણ રીતે કહું છું તે સાંભળો. ૨૬

કૃત્સદેહાનુગં રક્તમુદ્રિત્ત્વં દહતિ હ્યતિ ।
 સંચૂપ્યતે દહ્યતે ચ તામ્રામસ્તામ્રલોચનઃ ॥
 લોહગન્ધાઙ્ગવદનો વહ્નિનેવાવકીર્યતે ।
 નં વિલઙ્ગ્ય વિધાનેન સંસૃષ્ટાદાર્માચરન્ત ॥
 અપ્રશામ્યતિ દાહે ચ રસૈસ્તૃપ્તસ્ય જાઙ્ગલૈઃ ।
 શાસ્ત્રાશ્રયા યથાન્યાર્યં રોહિણીર્વ્યધ્યેચ્છિરાઃ ॥૨૭॥
 રુધિરજન્ય દાહનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા

લોહી આખા શરીરમાં રહેલું છે, તે એ
 વૃદ્ધિ પામ્યું હોય, તો દાહને અવશ્ય ઉત્પન્ન
 કરે છે, કે જે દાહને લીધે તે માણસ જાણે અગ્નિથી
 અત્યંત બળતો હોય, સમીપમાં રહેલા અગ્નિથી

તપતો હોય અને યુસાતો હોય એવી પીડા
 પામે છે, રાતા વર્ણવાળો થઈ જાય છે, રાતી
 આંખોવાળો થઈ જાય છે, અંગોમાં તથા મોઢામાં
 લોહાના જેવા ગંધવાળો થઈ જાય છે અને
 જાણે અગ્નિના વરસાદથી ઘેરાયો હોય, એવો
 દુઃખી થાય છે. એ દાહ રુધિરજન્ય કહેવાય છે.

આ રુધિરજન્ય દાહ થયો હોય, તો વેદે
 લંધન કરાવી ક્રમ પ્રમાણે તર્પણાદિક ચિકિત્સાની
 યોજના કરવી. એમ કર્યા છતાં દાહ શાંત ન
 થાય, તો જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોના રસાઓથી
 તૃપ્ત કરી શારીરસ્થાનના 'શિરાવ્યધવિધિશારીર' -
 એ નામના આદ્ય અધ્યાયમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે
 ખાદ્યો તથા અંધોમાં રહેલી રાતી શિરાઓનો
 વેધ કરી લોહીતું આવણું કરવું. ૨૭

પિત્તજ્વગ્નસમઃ પિનાત્સ ચાપ્યસ્ય વિધિર્હિતઃ ॥૨૮॥
 પિત્તજન્ય દાહનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા

પિત્તજન્ય દાહ, પિત્તજ્વરના જેવાં નિદાના-
 દિકવાળો હોય છે અને તેની ચિકિત્સા પણ
 ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયમાં કહેલી
 પિત્તજ્વરની ચિકિત્સા પ્રમાણે કરવી હિતકારી
 છે. (વિશેષ એટલો, છે કે પિત્તજ્વરમાં આમા-
 શયની દુષ્ટતા હોવાથી જ્વર ઉપરાંત દાહ હોય
 છે અને આ વ્યાધિમાં એકલો દાહ હોય છે.) ૨૮

તૃષ્ણાનિરોધાદધ્યાનો ક્ષીણે તેજઃ સમુત્થિતમ્ ।
 સવાહ્યામ્યન્તરં દેહં દહેદ્વે મન્દચેતસઃ ॥
 સંશુષ્કગલનાલ્વોષ્ઠો જિહ્વાં નિષ્કૃપ્ય ચેષ્ટતે ।
 તન્નોપશમયેતેજસ્ત્વચ્ચાતું ચ વિવર્દ્યેત્ ।
 પાયયેત્કામમમ્મશ્ચ શર્કરાલ્પં પયોઽપિ વા ।
 શીતમિશ્વરસં મન્યં વિતરંચેરિતં વિધિમ્ ॥૨૯॥
 તૃપાજન્ય દાહનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા

માણસ પોતાની ખૂર્ખાઈથી તરસ રોકે
 છે; અર્થાત્ તરસ લાગ્યા છતાં પાણી પીતો
 નથી, ત્યારે તે તરસના રોકવાથી શરીરમાં જલરૂપ
 ધાતુ ક્ષીણ થતાં અત્યંત વૃદ્ધિ પામેલી પિત્તની

પુત્રાગનાગઋષીરુત્નોપકારે
 તસ્મિન્નૃદે કમલરેખ્વરુણે શ્રયીત ॥
 તવાહતાનિલવિકમ્પિતપુષ્પદાગ્નિ
 હેમન્તવિન્ધ્યહિમવન્મલયાચલાનામ્ ।
 ગીતામ્ભસાં સફદ્રલીહરિતદ્રુમાણા-
 મુદ્ધિચ્ચનીલનલિનામ્બુરુહાકરાણામ્ ॥
 ચન્દ્રોદયસ્ય ચ કથાઃ શૃણુયાન્મનોજ્ઞા
 (યામિર્મવેચનુમનઃમુલચીતમાયઃ ॥)
 ગ્લાનં મુદીનમનમં મનસોન્નુકૂલાઃ
 પીનમ્તનોરુજ્જઘના ઘનમારદિગ્ધાઃ ॥
 તા એનમાર્દ્રવસનાઃ સદ્ સંચિગ્નેયુઃ
 શ્વિષ્ટાસ્ત્રવ્લાઃ શિથિલમેલ્લહારયદ્યઃ ॥
 હર્ષયેયુઃ પુનર્નાયઃ સ્વગુણં રહસિ સ્થિતાઃ ।
 તાઃ શૈલ્યાચ્છમયેયુઃ પિત્તપાનાત્પયં સ્ત્રિયાઃ ॥૨૫॥
 મધથી થતો દાહ અને તેની ચિકિત્સા

મધપાનની ગરમી પિત્ત તથા રધિરથી
 વ્યાપ્ત થઈ ત્વચામાં પ્રાપ્ત થઈને બર્ષકર દાહ
 ઉત્પન્ન કરે છે; એ દાહની ચિકિત્સા પિત્તની
 ચિકિત્સા પ્રમાણે કરવી.

હવે મધુદિવાળા માણસો માટે દાહની
 શાંતિ કરનાર શીતળ નિધાન કહું છું: જેને
 મધપાનથી દાહ ઉત્પન્ન થયો હોય, તેના શરીર
 પર પ્રથમ ચંદ્રનાં કિરણોના જેવી, મોતીના હાર
 જેવી તથા બરફના ક્ષળ જેવી શીતળતાવાળા
 ચંદ્રને પ્રવેષ કરાવવો. એ માણસને શય્યામાં
 નિદ્રામ લેવડાની કામિનીએએ શીત જળથી,
 અત્યંત શીતળતા ધરાવનારા મોતીના હારો વડે,
 શીતળ દ્રાવ્યો વડે અને કમળનાળના કંઠણાકારે
 ગોરવેલા તંતુઓ વડે વારંવાર તેના સ્પર્શ કરવો.
 એ માણસને પ્રફુલ્લિત કમળોથી શેષી રહેલા
 ૮૬ા શયનમાં અથવા કમલિનીઓનાં જળખિન્દુ-
 ઝોવાળાં પત્રો ઉપર સુતરાવવો. એ માણસે
 સૌમ્યદિક કમળોનાં તથા શ્વેત કમળોનાં પત્રોના
 તથા શેવાળના સમુદામાંથી આવતા સુગંધી

પત્રનું સેવન કરતાંકરતાં અને શીતળ ઉપવનના
 પવનોનું સેવન કરતાંકરતાં પ્રસન્નતાથી ધર
 આગળના બગીચાની વાડીમાં વિહાર કરાવવો;
 અથવા વૈદે દાહથી પીડાયેલા તે માણસના શરીર
 પર વાળ તથા ચંદ્રનનાં શીતળ જળોથી સિંચન
 કરાવવું. પ્રથમનું જળ હવેથી નાખીને જમાંથી
 ગાળ કાઢી નાખવામાં આવ્યો હોય, એવી
 તથા જળથી ભરપૂર થયેલી, ચંદ્રન તથા વાળો
 વગેરેથી વાસેલી અને શ્વેત કમળો તથા
 નીલકમળોથી શેષી રહેલા જળવાળી વાવનું એ
 માણસે પોતાનાં અંગોને હરિચંદ્રનથી શણગારી
 તથા અંગોપર કામિનીઓના હાથના સ્પર્શથી
 શાંતિ થઈને સેવન કરવું. જળની અંદર
 અવગાહન કરવામાં શ્રેયીજાતા ધરાવનારી અને
 અને મધુર સ્વભાવવાળી કામિનીએએ એ વાવમાં
 કમળપત્રો સરખા શીતળ હાથો, સાથળો, મુખો
 તથા કઠણ સ્તનોથી એ પુરુષને સ્પર્શ કરતાં-
 કરતાં મધુર બાપણોથી તેને આનંદિત કરવો.
 એ માણસે અધારે જ્ઞાનિ પ્રાપ્ત યાત્રત્યારે ચાતરક
 પડતાં જળોથી વરસાદના આકંબર જેવા હાગતા,
 શીતળ જળખિન્દુઓવાળા પવનથી શીતળ અભ્યં-
 તરવાળા, સુગંધી પુષ્પો સહિત, શુભાખજળ વગેરે
 સુગંધી જળોના છંટકાવવાળાં, તમાલપત્ર, વાળો
 તથા ચંદ્રનના રસોથી લીપેલી ભીંતોવાળા,
 જટાભાંરી તમાલમોથ, કપૂર, દસર, કમળપત્ર,
 અર્ધ, નીલકમળ, ધકલનાં વૃક્ષ, બોલસરી, શ્વેત-
 કમળ, પુત્રાગ, નાગ તથા કછેરના કુંજવાળા
 અને કમળોના પરાગથી લાલ થયેલા ધારાશુદ્ધ-
 માં (કુવારાઓના ઘરમાં) શયન કરવું. ભીંત
 વગેરેમાં અગાઈને આવતા પવનથી કંપતી
 પુષ્પમાળાઓવાળા એ ધારાશુદ્ધમાં તે માણસે
 શીતળ જળોવાળા, કેળ આદિ સુંદર લીલાં વૃક્ષો-
 વાળા તથા જેમાં તળાવોની અંદર નીલકમળો
 અને જીર્ણ પણ કમળો પ્રફુલ્લિત થઈ રહ્યાં હોય,
 એવા દેખતાંચ (૧), વિંધ્યાચલ, દિમાચલ અને

કહેલા દાહોમાંથી ગમે તે પ્રકારનો દાહ હોય,
તો પણ તે દાહને અસાધ્ય જ સમજી તેની
ચિકિત્સા કરવી નહિ. ૩૪

एवंविधो भवेद्यस्तु मदिरामयपीडितः ।

प्रशान्तोपद्रवश्चापि शोधनं प्राप्तमाचरेत् ॥૩૫॥

મધજન્ય રોગવાળા માટે વિધાન

મધજન્ય રોગથી પીડાતો માણસ ઉપદ્રવો-
થી રહિત થયો હોય, તો પણ તે ઉપદ્રવો
ફરી ન થાય, તે માટે તેને યોગ્ય વિરેચનરૂપ
શોધન દેવું. ૩૫

सजीरकाण्यार्द्रकशृङ्गवेर-

सौवर्चलान्यर्द्धजलप्लुतानि ।

મઘાનિ હવાન્યથ ગન્ધવન્તિ

पीतानि सद्यः शमयन्ति तृष्णाम् ॥૩૬॥

કેવું મધ તરસ ઉત્પન્ન ન કરે ?

જીરું, આદુ, સૂંઠ તથા સંચળથી મિશ્ર
કરેલાં, જ્યોમાં અરધોઅરધ જળ મિશ્ર
કર્યું હોય એવાં, હૃદયને પ્રિય લાગે એવાં અને
સુગંધવાળાં મધો પીવામાં આવે, તો તેઓ વિઘ-
માન તરસને પણ તુરત શાંત કરે છે, એટલે પછી
નવી તરસને તો દેખ જ ઉત્પન્ન થવા દે ? ૩૬

जलप्लुतश्चन्दनभूषिताङ्गः

सग्वी समक्तां पिशितोपदंशाम् ।

પિવેત્સુરાં નૈવ લભેત રોગાન્

मनोमतिघ्नं च मदं न याति ॥૩૭॥

કેવી સ્થિતિમાં મધ રોગ તથા મદ ન કરે ?

જળથી નાહી, ભીનાં ગાત્રો ઉપર જ ચંદનનું
લેપન કરી, પુષ્પોની માળાઓ પહેરી, અન્ન
તથા માંસના ભક્ષણ સાથે મદિરા પીવામાં
આવે, તો મધજન્ય ડોઈ પણ રોગો ઉત્પન્ન થાય
નહિ અને મન તથા બુદ્ધિનો નાશ કરનાર મદ
પણ થાય નહિ. ૩૭

અધ્યાય ૪૮ મો

अथातस्तृष्णाप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिः ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'તૃષ્ણાપ્રતિ-
ષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્ત-
રિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

सततं यः पिवेद्वारि न तृप्तिमधिगच्छति ।

पुनः काङ्क्षति तोयं च तं तृष्णादितमादिशेत् ॥૨॥

તૃષ્ણાનું (તરસનું) સામાન્ય સ્વરૂપ

જે માણસ વારંવાર પાણી પીએ, છતાં
તૃપ્તિ પામે નહીં અને ફરીફરી પાણીની ઇચ્છા
કરે, તે માણસને તૃષ્ણાથી પીડાયેલો સમજવો. ૨

संक्षोभशोकश्रममद्यपाना-

द्रूक्षाम्लशुष्कोष्णकटूपयोगात् ।

ધાતુક્ષ્યાલ્લઘ્નસૂર્યતાપાત્

पित्तं च वातश्च भृशं प्रवृद्धौ ॥

સ્રોતાંસિ સંદૂપયતઃ સમેતૌ

यान्यम्बुवाहीनि शरीरिणां हि ।

સ્રોતઃસ્વપાં વાહિષુ દૂષિતેષુ

जायेत तृष्णा प्रवला ततस्तु ॥૩॥

તૃષ્ણાનાં નિદાનો તથા સંપ્રાપ્તિ

વાહનાદિક પર બેસવા વગેરેને લીધે, ખડુ
જ ચાલવાથી, શોકથી, શ્રમથી, મધ પીવાથી,
રૂક્ષ, ખાટા, સૂકા, ઉષ્ણ તથા તીખા પદાર્થોનો
ઉપયોગ કરવાથી, રસના ક્ષયથી, લંઘનથી અને
સૂર્યના તાપથી પિત્ત તથા વાયુ અત્યંત વૃદ્ધિ
પામી, પરસ્પર સાથે મળી, માણસોની જીભ
તથા ગળા વગેરેમાં રહેલી રસનું વહન કરનારી
ધમનીઓને દૂષિત કરે છે અને એ ધમનીઓ

૧ તરસનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, બેદો, પૂર્વરૂપો,
લક્ષણો તથા ચિકિત્સાના નિરૂપણ વિષેનો.

ગરમી શરીરની અંદર તથા બહાર દાહ ઉત્પન્ન કરે છે, કે જેથી ગણું, તાળવું તથા હોઠ સુકાઈ અથ છે અને તેથી તે માણસ જીભ કાઢી હાથ-પગ વગેરે પછાડવા લાગે છે.

આ તૃપાજન્ય દાહ થયેલ હોય, તો વેદે ગરમીની શાંતિ કરવી અને જળધાતુની વૃદ્ધિ કરવી. સાકરથી મિશ્ર કરેલું પાણી અથવા દૂધ રાગીની મરજી પ્રમાણે પાણું, શેરડીનો ઠંડો રસ પાવો, માથવાનો મંથ (સૂત્રસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયનો ૨૩૨મો વિષય જુઓ.) પાવો, પિત્તજ્વર દૂર કરનારી જે ચિકિત્સા ઠી છે, તે કરવી અને બીજો પણ પિત્તશામક વિધિ કરવો.

અસૃજા પૂર્ણકોષ્ટસ્ય દાહોજન્યઃ સ્વાત્સુદુસ્તરઃ ।
વિધિઃ સઘોત્રગાંયોક્તસ્તસ્ય લક્ષણમેવ ચ ॥૩૦॥

રક્તપૂર્ણ કોષ્ટજન્ય દાહનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા

શસ્ત્ર વગેરેના જખમમાંથી નીકળેલા લોહીથી જે માણસને કોડો ભરાઈ જાય, તેને જે મહાતીવ્ર દાહ ઉત્પન્ન થાય છે, તે ચોથા પ્રકારનો દાહ ગણાય છે.

આ રક્તપૂર્ણ કોષ્ટજન્ય દાહનાં લક્ષણ તથા ચિકિત્સા ચિકિત્સિતસ્થાનના 'સઘોત્રલુ-ચિકિત્સિત' નામના ૨જ અધ્યાયમાં કહેવાઈ ગયાં છે. (એ અધ્યાયનો ૭મો તથા ૧૪મો વિષય જોવો.) ૩૦

ધાતુક્ષયોક્તો યો દાહસ્તેન મૂર્છાતૃપાન્વિતઃ ।
ધામમ્બરઃ ક્રિયાદીનઃ સ સીદેદ્ગુણપીડિતઃ ।
મ્ક્તપિત્તવિધિનસ્ય હિતઃ સ્નિગ્ધોઽનિલાપહઃ ॥૩૧॥
ધાતુક્ષયજન્ય દાહનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા

સૂત્રસ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે અમુક ધાતુના ક્ષયથી પણ દાહ ઉત્પન્ન થાય છે, કે જે દાહથી અત્યંત પીડાયેલો માણસ મૂર્છા તથા તરસથી યુક્ત થાય છે અને નબળા

અવાજવાળો તેમ જ કાયિક તથા માનસિક ક્રિયાઓથી રહિત થઈ તેથી ધણો જ પીડાય છે.

આ ધાતુક્ષયજન્ય દાહ થયો હોય, તો તે ઉપર રક્તપિત્તની ચિકિત્સા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી, કે જે ચિકિત્સા સિંગ્ય તથા વાયુને હણનારી હોય. ૩૧

ક્ષતજેનાશ્નતશ્ચાન્યઃ શોચતો વાપ્યન્નકથા ।
તેનાન્તર્દહતેજ્યથે તૃષ્ણામૂર્છાપ્રલાપવાન ।
તમિદવિષયોપેતં મુદ્ગદ્ધિરમિસંવૃતમ્ ।
ધીરમાસરસાહારં વિધિનોક્તેન સાધયેત્ ॥૩૨॥

ભોજનાગતરુધિરજન્ય તથા શોકપ્રકુ-
પિતરુધિરજન્ય દાહનાં નિદાન તથા ચિકિત્સા

પ્રાણીઓના લોહી સાથે ભોજન કરવાથી અથવા અનેક પ્રકારે શોક કરવાથી માણસના લોહીનો ખગાડ થાય છે, તેથી પણ દાહ ઉત્પન્ન થાય છે, કે જે દાહથી માણસ અંદર અત્યંત ખળવા કરે છે અને તરસ, મૂર્છા તથા પ્રલાપવાળો થાય છે.

આ દાહથી પીડાતા માણસને તેની ઇચ્છા પ્રમાણે શસ્ત્રદાદિક પ્રિય વિષયોની સગવડ કરી આપવી, મિત્રવેલોના સમાજમાં રાખવો, દૂધ તથા માંસના રસોનો આહાર કરાવવો અને આ અધ્યાયમાં દાહની શાંતિ કરે એવા જે પ્રકારો કહેલા છે, તેઓની યોગ્ય યોજના કરવી ૩૨
મર્મામિથાત્તજોજ્યસ્તિ સોઽસાધ્યઃ સત્તમો મતઃ ૩૩
મર્માભિધાતજન્ય દાહનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ
મર્મસ્થલમાં પ્રહાર થતાથી પણ દાહ ઉત્પન્ન થાય છે, કે જેને આચાર્યોએ સાતમા પ્રકારનો તથા અત્યંત અસાધ્ય માનેલો છે. ૩૩

સર્વેવચવર્ગ્યાઃ સ્યુઃશીતગાત્રસ્ય દેહિનઃ ॥૩૪॥
અમુક સ્થિતિમાં દાહોની અસાધ્યતા
જેનાં ગાત્રો શીત હોય એવા માણસને ઉપર

અત્યંત ઇચ્છા થતી નથી. ૮

ક્ષતસ્ય રુચ્શોણિતનિર્ગમાભ્યાં

તૃણા ચતુર્થી ક્ષતજા મતા તુ ।

તયામિભૂતસ્ય નિશાદિનાનિ

ગચ્છન્તિ દુઃખં પિવતોઽપિ તોયમ્ ॥૧॥

ક્ષતજન્ય તૃણાનું લક્ષણ

શસ્ત્રાદિકથી જખમી થયેલા માણસને પીડા થનાથી તથા લોહી નીકળવાને લીધે જે તરસ લાગે છે, તે ક્ષતજન્ય તૃણા કહેવાય છે. ક્ષતજન્ય તૃણાથી પીડાયેલો માણસ પાણી પીધા કરે તો પણ તેનાં રાતદિવસ કષ્ટથી જાય છે. ૮

રસક્ષયાદ્યા ક્ષયસમ્ભવા સા

તયામિભૂતસ્તુ નિશાદિનેષુ ।

પેપીયતેઽમ્મઃ સ સુખં ન યાતિ

તાં સન્નિપાતાદિતિ કેચિદાહુઃ ।

રસક્ષયોક્તાનિ ચ લક્ષણાનિ

તસ્યામશ્વેષેણ મિષગ્વ્યવસ્યેત્ ॥૧૦॥

રસક્ષયજન્ય તૃણાનું લક્ષણ

રસની ક્ષીણતાનાં લક્ષણો સૂત્રસ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યાં છે, તે યતાં જે તરસ ઉત્પન્ન થાય છે, તે રસક્ષયજન્ય તૃણા કહેવાય છે. આ તૃણાથી પીડાયેલો માણસ રાતદિવસ પાણી પીધા કરે તો પણ સુખ પામતો નથી. ટેટલાક કહે છે કે 'આ તૃણા ત્રણે દોષોના પ્રકાપથી થાય છે.' દૃઢ્યમાં પીડા, કંપ, તરસનું લાગ્યા જ કરવું અને રસનાં સ્વાભાવિક કર્મોની હાનિ—એ રસક્ષયનાં લક્ષણો આ તૃણામાં પણ સંપૂર્ણ રીતે થાય છે એમ વૈદે સમજવું. ૧૦

ત્રિદોષલિજ્જામસમુદ્ભવા ચ

હચ્છલનિષ્ઠીવનસાદયુક્તા ॥૧૧॥

આમજન્ય તૃણાનું લક્ષણ

તરસ જે આમથી એટલે અછૂંથી ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો તેમાં ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો ઉપરાંત દૃઢ્યમાં શૂળ થાય છે, વારંવાર

ચૂંકવું પડે છે તથા અંગોમાં ગ્દાનિ પણ થાય છે. ૧૧

સ્ત્રિગ્ધં તથામ્લં લવણં ચ મુક્તં

ગુર્વન્નમેવાશુ તૃપાં કરોતિ ॥૧૨॥

લક્તજન્ય (અન્નજન્ય) તૃણાનું લક્ષણ

સ્ત્રિગ્ધ, ખાટું તથા ખારું અન્ન જમવામાં આવ્યું હોય, તો તેથી તુરત જે તરસ ઉત્પન્ન થાય છે, તે લક્તજન્ય તૃણા કહેવાય છે. ૧૨

ક્ષીણં વિચિત્તં વધિરં તૃપાત્

વિવર્જયેન્નિર્ગતજિહ્વમાશુ ॥૧૩॥

અમુક સ્થિતિમાં તૃણાઓની અસાધ્યતા

તરસથી પીડાયેલો માણસ જે ક્ષીણ, બેમાન તથા બહેરો થઈ ગયો હોય તથા જીભ બહાર નીકળી ગઈ હોય, તો તુરત તેનો ત્યાગ કરવો—તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. ૧૩

તૃણામિવૃદ્ધાબુદરે ચ પૂર્ણે

તં વામયેન્માગધિકોદકેન ।

વિલેપનં ચાત્ર હિતં વદન્તિ

સ્યાદાડિમાત્રાતકમાતુલજ્ઞૈઃ ॥

તૃણા પ્રયોગૈરિહ સા નિવાર્યા

શીતૈશ્ચ સમ્યગ્રસવીર્યજાતૈઃ ।

ગળ્હપમમ્લૈર્વિરસે ચ વક્ત્રે

કુર્યાન્છુમૈરામલકસ્ય ચૂર્ણૈઃ ॥

સુવર્ણરૂપ્યાદિભિરગ્નિતૈઃ

લૌંઘૈઃ કૃતં વા સિક્તોપલૌર્વા ।

જલં સુખોષ્ણં શમયેત્તુ તૃણાં

સર્શકરં ક્ષૌદ્રયુતં હિમં વા ॥૧૪॥

તૃણાની સામાન્ય ચિકિત્સા

તરસ વધી હોય અને પેટ ભરપૂર થઈ ગયું હોય, તો પીપરનું જળ પાઈને વમન કરાવવું. (રસક્ષયજન્ય તૃણામાં વમન કરાવવું નહિ.) દાઝમ, અંખાડાં તથા બિજોરાંના કલ્કનું લેપન કરવું. સંપૂર્ણ રસવાળા તથા સંપૂર્ણ વીર્યવાળા પિત્તકર પ્રયોગો, કે જ્યોનાં

દૂષિત યતાં પ્રબળ તૃષ્ણા ઉત્પન્ન યાય છે. ૩

તિસ્રઃ સ્મૃતાસ્તાઃ ક્ષતજા ચતુર્થી

ક્ષયાત્તથાન્યામસમુદ્રવા ચ ।

સ્પાત્સપ્તમી ભક્તનિમિત્તજા તુ

લિઙ્ગાનિ તાસાં ગૃણુ ચૌપધાનિ ॥૪॥

તૃષ્ણાની સંખ્યા

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, ક્ષતજન્ય,

રસક્ષયજન્ય, આમજન્ય અને ભક્તજન્ય-એમ

તૃષ્ણાના મુખ્ય સાત ભેદો છે. હવે એ તૃષ્ણાઓ-

નાં લક્ષણો તથા ઔપધો કહું છું તે સાંભળો : ૪

તાલ્યોષ્ઠકપ્થાસ્યવિશેષદાહાઃ

સંતાપમોહભ્રમવિપ્રલાપાઃ ।

પૂર્વાણિ રૂપાણિ ભવન્તિ તાસા-

મુત્પત્તિકાલેષુ વિશેષતો હિ ॥૫॥

તૃષ્ણાનાં પૂર્વ રૂપો

તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થવાની હોય ત્યારે તાળવામાં,

હોડોમાં, કંડમાં તથા મોટામાં શોષ અને દાહ

થાય છે, સંતાપ, બેમાનપણું, ભ્રમણ અને

પ્રસ્રાપ થાય છે. જ્યારે તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થાય,

ત્યારે એ લક્ષણો વિશેષે કરી થાય છે. ૫

શુષ્કાસ્યતા મારુતસમ્મથાયાં

તોદસ્થયા શઙ્ખશિરોગલે મ્યાન્ ।

સ્રોતોનિરોધો વિરમ્ ચ વક્રં

શીતામિરદ્ધિશ્ચ વિઘ્નદ્વિમેતિ ॥૬॥

વાતજન્ય તૃષ્ણાનું લક્ષણ

વાતજન્ય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો

મોઢું સુકાય છે, લમણાં, માયું તથા ગળામાં

ભોંકાયા જેવી પીડા થાય છે, કાનનાં સ્રોત

રૂંધાઈ જાય છે, મોઢું વિરસ થઈ જાય છે અને

જમજમ ટાઢું પાણી પિવાય તેમતેમ તરસ

વધતી જાય છે. ૬

૧ કફથી તરસ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ ન છતાં તરસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું કારણ કફજન્ય તૃષ્ણાના લક્ષણમાં દેહોગે.

મૂર્છાપ્રિલાપારુચિવક્રગ્રોપાઃ

પીત્તેક્ષણત્વં પ્રતતથ્ર દાહઃ ।

શીતામિકાઙ્ક્રા મુખ્યત્તિક્તતા ચ

પિત્તાત્મિકાયાં પરિધૂનં ચ ॥૭॥

પિત્તજન્ય તૃષ્ણાનું લક્ષણ

પિત્તજન્ય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો

મૂર્છા આવે છે, પ્રસ્રાપ થાય છે, અરુચિ થાય છે,

મોઢું સુકાય છે, આંખો પીળી થઈ જાય છે,

નિરંતર દાહ થાય છે, શીતની ઇચ્છા થાય છે,

મોઢું કંડનું થઈ જાય છે અને જાણે કંઠમાંથી

ધુમાડો નીકળતો હોય એવું લાગે છે. ૭

વાપ્પાવરોધાત્કફસંઘૃતેઝ્રો

તૃષ્ણા ચલાસેન મ્બેચ્ચુ તત્ર ।

નિદ્રા ગુરુત્વં મથુરાસ્યતા ચ

તૃષ્ણાદિતઃ શુષ્ક્યતિ ચાતિમાત્રમ્ ॥

શીતજ્વરસ્થદિરરોચકથ

કફાત્મિકાયાં ત્વચિ પાક એવ ।

एतानि रूपाणि भवन्ति यस्यां

તયાદિતઃ કાઙ્ક્રતિ નાતિ ચામ્મઃ ॥૮॥

કફજન્ય તૃષ્ણાનું લક્ષણ

ઉપરના ૭ ગમાં પોતાનાં (કફનાં) નિદાનોથી

હાપ પામેલા કફથી જઠરાગ્નિ, ઠંકાઈ જવાને

લીધે તેની ઉષ્ણતા રોકાતાં તે ઉષ્ણતાથી

જળનું વહન કરનારાં સ્રોતોનું શોષણ થવાને

લીધે જે તરસ ઉત્પન્ન થાય છે, તે કફજન્ય તૃષ્ણા

કહેવાય છે. (એમ પણ માનવામાં આવે છે કે

બંધાયેલો કફ જ્યારે વાયુ અને પિત્તને ઢાંકી

દે છે, ત્યારે વાયુ તથા પિત્તથી સુકાવા લાગતાં

તૃષ્ણા ઉત્પન્ન કરે છે.) કફજન્ય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન

થઈ હોય તો નિદ્રા આવે છે, પેટમાં ભારપણું

થાય છે, મોઢું મથુર થઈ જાય છે, અત્યંત કૃશતા

થાય છે, શીતજ્વર આવે છે, બિઘટ્ટી થાય છે,

અરુચિ થાય છે અને ત્વચામાં પાક થાય છે. કફજન્ય તૃષ્ણાથી પીડાયેલા માણસને જળની

તદુત્તમં તોયમુદારગન્ધિ
સિતાયુતં ક્ષૌદ્રયુતં તથૈવ ।
દ્રાક્ષાપ્રગાઢં ચ હિતાય વૈઘ-
સ્તૃષ્ણાદિતૈભ્યો વિતરેન્નરેભ્યઃ ॥

સસારિવાદૌ તૃણપશ્ચમૂલે
તથોત્પલાદૌ મધુરે ગણે ચ ।
કુર્યાત્કપાયં ચ યથૈવ યુક્તં
મધૂકપુષ્પાદિષુ વા પરેષુ ॥
રાજાદનક્ષીરિકપીતનેષુ
પટ્ પાનકાન્યત્ર હિતાનિ ચ સ્યુઃ ।

સતુષ્ણિકેરીણ્યથવા પિવેતુ
પિષ્ઠાનિ કાર્પાસસમુદ્ભવાનિ ।
ક્ષતોદ્ભવાં રુગ્વિનિવારણેન
જયેદ્રસાનાંમસૃજશ્ચ પાનૈઃ ॥૧૯॥

ક્ષતજન્ય તૃણાની ચિકિત્સા

ઠસેરુકંઠ, શિંગોડાં, શ્વેતકમળ, ડળનાં
ફૂલ અને કમળનાં મૂળનો ક્વાથ પાવામાં આવે,
તો તે ક્ષતજન્ય તૃણાનો નાશ કરે છે.

નીલકમળ, વાળો તથા રતાંજલિને પાણી-
માં નાખી તે પાણીને રાતે ખુદ્દી જગામાં
(અગાશીમાં) રાખી મૂકવું. પછી પ્રભાતે એ
ઉત્તમ સુગંધવાળું જળ સાકર તથા મધથી
મિશ્ર અને દ્રાક્ષના કલકથી સારી પેઠે યુક્ત કરી
પીએ, તો તેથી ક્ષતજન્ય તૃણા શાંત થાય છે.

સારિવાદિગણ પાણીમાં નાખી તે પાણીને
રાતે ખુદ્દી જગામાં રાખી મૂકી પ્રભાતમાં સાકરથી
તથા મધથી મિશ્ર કરી દ્રાક્ષનાં કલકથી સારી
પેઠે યુક્ત કરવું. આ પાનક પાવાથી ક્ષતજન્ય
તૃણા શાંત થઈ જાય છે.

તૃણપંચમૂળને પાણીમાં નાખી તે પાણી
રાતે ખુદ્દી જગામાં રાખી મૂકી પ્રભાતમાં સાકરથી
તથા મધથી મિશ્ર કરી દ્રાક્ષના કલકથી સારી
પેઠે યુક્ત કરવું. આ પાનક પાવામાં આવે, તો
તેથી ક્ષતજન્ય તૃણા શાંત થઈ જાય છે.

ઉત્પલાદિગણ પાણીમાં નાખી તે પાણીને
રાતે ખુદ્દી જગામાં રાખી મૂકી પ્રભાતમાં સાકર
તથા મધથી મિશ્ર કરી દ્રાક્ષના કલકથી સારી
પેઠે યુક્ત કરવું. આ પાનક પાવામાં આવે,
તો તેથી ક્ષતજન્ય તૃણા શાંત થાય છે.

કાકોદ્યાદિગણને પાણીમાં નાખી તે પાણીને
રાતે ખુદ્દી જગામાં રાખી મૂકી પ્રભાતમાં સાકર
તથા મધથી મિશ્ર કરી દ્રાક્ષના કલકથી સારી
પેઠે યુક્ત કરવું. આ પાનક પાવામાં આવે, તો
તેથી ક્ષતજન્ય તૃણા શાંત થાય છે.

મહુડાનાં, સરગવાનાં, કાંચનારનાં તથા
ધંદંડાનાં પુષ્પોને પાણીમાં નાખી તે પાણીને રાતે
ખુદ્દી જગામાં રાખી મૂકી પ્રભાતમાં સાકર
તથા મધમાં મિશ્ર કરી દ્રાક્ષના કલકથી સારી
પેઠે યુક્ત કરેલું પાવામાં આવે, તો તેથી
ક્ષતજન્ય તૃણા શાંત થાય છે.

રાણુ, ક્ષીરિવૃક્ષો અને પારસપીપળાનાં
ફળો પાણીમાં નાખી તે પાણીને રાતે ખુદ્દી
જગામાં રાખી મૂકી પ્રભાતમાં સાકર તથા
મધથી મિશ્ર કરી દ્રાક્ષના કલકથી સારી પેઠે
યુક્ત કરવું. આ પાનક પાવામાં આવે, તો તેથી
ક્ષતજન્ય તૃણા શાંત થઈ જાય છે.

(કટલાક કહે છે, કે ઉપર કહેલાં છયે
પાનકો સઘળી તૃણાઓની સામાન્ય ચિકિત્સા-
રૂપ છે.)

હીરવણીનાં ફળો અને કપાસનાં ફળોને
વાટી સાકર, મધ તથા દ્રાક્ષથી સારી પેઠે
યુક્ત કરી તે પાવામાં આવે, તો તેથી ક્ષતજન્ય
તૃણા શાંત થાય છે. (કાર્તિકકુંડ નામનો
આચાર્ય કહે છે, કે આ યોગ પણ સઘળી
તૃણાઓની સામાન્ય ચિકિત્સારૂપ છે.)

ક્ષતજન્ય તૃણાને ક્ષતની વેદનાના નિવા-
રણથી અને માંસના રસાઓ તથા મૃગ વગેરેનું
લોહી પાવાથી શાંત કરવી. ૧૯

નામો આ અયાયના રપમા વિષયમાં કહેવામાં
આનશે, તેઓની પણ યોજનાઓ કરવી તૃષ્ણામાં
મોઢુ વિરસ થઈ ગયું હોય, તો બિન્નેરાં વગેરેના
ખાટા રસોથી અને આમળાઓના સુદર ચૂર્ણોથી
પણ કાગળા કરાવવા. સુવર્ણ તથા રૂપ વગેરે
ધાતુઓને અથવા ઠીઠાઓને અથવા ભૂખરા
પથરાઓને અગ્નિમાં તપાવી જળમાં ઠારી તે
જળ સહેવાય તેવું ગરમ હોય તે સમયમાં
પાવામાં આવે, તો તેથી તૃષ્ણા શાંત થઈ જાય
છે સાકર તથા મયથી મિશ્ર કરેલું ખરડું
જળ પિવાય, તો તેથી તૃષ્ણા શાંત થાય છે. ૧૪

પચ્ચાઙ્ગકાઃ પચ્ચ ગણા ય ઉક્તા-
સ્તેષ્વમ્નુ સિદ્ધં પ્રથમે ગણે વા ।
પિવેત્સુલ્લોખં મનુજોઽલ્પશસ્ત
તૃપો વિમુચ્યેત હિ વાતજાયાઃ ॥૧૫॥
વાતજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા
વાતજન્ય તૃષ્ણા થઈ હોય, તો સૂતરથાનના
૩૮મા અંયાયમાં કહેલા ઇયુપચમૂળ, બૃહ
ત્પચમૂળ, વક્ષીપચમૂળ, કટકપચમૂળ તથા
તણુપચમૂળ-એ પાને ગણીને અથવા વિદારી-
ગધાદિગણીને ક્ષાય કરી તે ક્ષાય સહેવાય તેવો
જીનો રાખી થોડોથોડો પીવામાં આવે, તો તેથી
વાતજન્ય તૃષ્ણા શાંત થાય છે. ૧૫

પિત્તમ્નર્ગેણ કૃતઃ કપાયઃ
સર્શકૈરઃ ક્ષોદ્રયુતઃ મુશીતઃ ।
પીતસ્તૃપાં પિત્તકૃતાં નિહન્તિ
હીરં શૃતં વાપ્યય જીર્મીયૈઃ ॥૧૬॥
પિત્તજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા
ઉપસાદિગણીને અથવા સારિવાદિગણીને
અથવા કઠાદ્યાદિગણીને ક્ષાય કરી, સારી પેટે
ડોઢા પાટી, સાકર તથા મંદથી મિશ્ર કરી
પિવાય, તો પિત્તજન્ય તૃષ્ણાનો નાશ થાય છે.
કઠાદ્યાદિ જીવનીયવર્ગથી પકવેલું દૂધ
પીએ, તો પણ પિત્તજન્ય તૃષ્ણાનો નાશ
થાય છે ૧૬

નિલ્વાદકીકષ્ટકપચ્ચમૂલી
દર્ભેષુ સિદ્ધં કફજાં નિહન્તિ ।
હિતં મવેચ્છર્દનમેવ ચાત્ર
તપ્તેન નિમ્નપ્રસવોદકેન ॥૧૭॥
કકજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા
બીલીનાં મૂળ, તુવરનાં મૂળ, કટકપચમૂળ
અને દર્ભનો ક્ષાય પાવામાં આવે, તો તેથી
કકજન્ય તૃષ્ણાનો નાશ થાય છે
લીમડાનાં પાંદડાંઓના સ્વગસને ગરમ કરી
તે પાઈ વમન કરાવવું, એ કકજન્ય તૃષ્ણા
ઉપર અલ્પ ત હિતકારી છે ૧૭

સર્વામ્નુ તૃષ્ણાસ્વથવાપિ પૈત્તં
કુર્યાદ્વિધિં તેન વિના ન શાન્તિઃ ॥
પર્યાગતોદુમ્બરજો રસસ્તુ
સર્શકૈરસ્તત્કથિતોદકં વા ।
વર્ગસ્ય સિદ્ધસ્ય ચ સારિવાદેઃ
પાતચ્ચમમ્મઃ શિશિરં તૃપાત્તં ॥૧૮॥
ઉપર લખેલી ત્રણે જાતની તૃષ્ણાઓ
ઉપર બીજા યોગો

અથવા સપળી તૃષ્ણાઓ ઉપર મધુર તથા
શીત આદિ દ્રવ્યોથી પાન, લેપન તથા મિશ્રન
આદિ પિત્તહર વિદિ જ કહેવાશે તે કરવી,
કમ કે તે વિના શાંતિ થતી નથી.
પાંકવા ઉમરાના ફળનો રસ કરી તેને
સાકરથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે અથવા
ઉખગનાં ફળોના ક્ષાયને સાકરથી મિશ્ર કરી
પીવાય, તો સપળી તૃષ્ણાઓ શાંત થઈ જાય છે.
સારિવાદિગણીને ક્ષાય કરી તે ડોઢા પાંડેલો
પીવાય, તો સપળી તૃષ્ણાઓ શાંત થાય છે ૧૮
વશેષ્ઠુદ્ગાટકપચ્ચમોચ-
ચિસેષુ મિદ્ધં ક્ષતજાં નિહન્તિ ।
નીલોત્પલોશીમ્બુચન્દનાનિ
દન્વા પ્રગાને નિશિ વાસયેતુ ॥

પિત્તહર પ્રયોગો

સઘળા પ્રકારની તૃષ્ણાઓ ઉપર પિત્તહર
કેપનોની, પિત્તહર અવગાહનોની, પિત્તહર
સિંચનોની, શીતળ ઘરોની, વિરેચનોની, દૂધો-
ની, માંસોના રસાઓની, ઘૂનોની અને મધુર તથા
શીતળ અવકેહોની યોજનાઓ કરવી. ૨૫

અધ્યાય ૪૯મો

અથાતઃ છર્દિપ્રતિપેધમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'છર્દિપ્રતિપેધ'^૧
એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુત-
ની પાસે કહેલું છે. ૧

અતિદ્રવૈરતિસ્તિગ્ધૈરહૃદૈર્લવગૈરપિ ।
અકાલે ચાતિમાત્રૈશ્વ તથાડસાત્મ્યૈશ્વ મોજનૈઃ ॥
અમાદ્રયાત્તયોદ્દેગાદજીર્ણાત્ક્રમિદોષતઃ ।
નાર્યાશ્વાપન્નસત્તવાસ્તથાતિદ્રુતમશ્વતઃ ।
ચીમત્સૈહંતુમિશ્વાનૈર્મુક્તમુત્કિચ્યતે વલાત્ ॥૨॥

છર્દિ(ગિલટી)નાં નિદાનો

અત્યંત પ્રવાહી, અત્યંત સ્નિગ્ધ, અપ્રિય
ભોજનોથી, ખાટાં સમયવગરનાં પ્રમાણથી વધારે
અને માફક ન હોય એવાં ભોજનોથી, શ્રમથી,
ભયથી, ઉદ્વેગથી, અજીર્ણથી, કૃમિઓના દોષથી,
ગર્ભ રહેવાને લીધે થતા અભાવાઓથી, બહુ જ
ઉતાવળું જમવાથી અને મનને ગ્લાનિ આપનારા
સગામણા પદાર્થોનાં દર્શનાદિક બીજાં કારણોથી
પણ બાધેલું અન્નાદિક બળાત્કારે પેટમાંથી
ગિલળે છે. ૨

છાદયન્નાનનં વેગૈર્દયન્નજ્ઞમજ્ઞનૈઃ ।
નિરુચ્યતે છર્દિરિતિ દોષો વક્ત્રં પ્રધાવિતઃ ॥૩॥

૧ ગિલટીનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, પૂર્વરૂપ, લક્ષણો
તથા ચિકિત્સાઓના નિરૂપણ વિષેના.

છર્દિનું સામાન્ય લક્ષણ

વેગોથી મોઢાને ખૂરી દેતો, અંગોને મરડવા
વગેરેથી પીડતો અને નીકળવા માટે મોઢામાં
આવી પહોંચતો જે દોષ તે છર્દિ (ગિલટી) કહે-
વાય છે. ૩

દોષાનુદીસ્યન્વૃદ્ધાનુદાનો વ્યાનસજ્જતઃ ।
ઊર્ધ્વમાગચ્છતિ મૃશં વિરુદ્ધાહારસેવિનામ્ ॥૪॥

છર્દિની સંપ્રાપ્તિ

વિરુદ્ધ આહારોનું સેવન કરનારાઓના
ઉદાનવાયુ, વ્યાનવાયુની સાથે મળી, વૃદ્ધિ
પામેલા દોષોને પ્રેરતો અત્યંત ગતિ આવે છે,
એટલે ગિલટી થાય છે. ૪

હૃહાસોદારોઘૌ ચ પ્રસેક્રો લવણસ્તનુઃ ।
દ્વેષોડ્વજપાને ચ મૃશં વમીનાં પૂર્વલક્ષણમ્ ॥૫॥

છર્દિનું પૂર્વ રૂપ

ગિલટી થવાની હોય, સારે મોળ આવે છે,
ઓડકાર રેકાઈ જાય છે, મોઢામાં ખારાશવાળું
થોડુંથોડું પાણી આવ્યા કરે છે અને અન્નપાન
ઉપર અત્યંત દેશ થાય છે. ૫

પ્રહૃદયેત્ફેનિલમ્લપમ્લપં

શૂલાર્દિતોડમ્યર્દિતપાર્શ્વપુટ્તઃ ।

શ્રાન્તઃ સઘોષં વહુશઃ કપાયં

જીર્ણેઽધિકં સાનિલજા વમિસ્તુ ॥૬॥

વાતજન્ય છર્દિનું લક્ષણ

ફીણવાળું થોડુંથોડું વમન થયા કરે,
શૂળ ઉત્પન્ન થાય, પાસાંઓમાં તથા પીઠમાં
વેદના થાય, શ્રમ લાગે, અવાજ થઈ તૂટા રસ-
વાળું અન્નાદિક વારંવાર પડે અને અન્ન પચ્યા
પછી અધિક વમન થાય તો જાણવું, કે એ
છર્દિ વાતજન્ય છે. ૬

યોડમ્લં મૃશં વા કટુ તિત્તવક્ત્રઃ

પીતં સરક્તં હરિતં વમેદ્રા ।

સદાહચોપજ્વરવક્ત્રશોષ-

મૂર્છાન્વિતા પિત્તનિમિત્તજા સા ॥૭॥

નામો આ અન્યાયના રૂપમાં વિષયમાં કહેવામાં આવશે, તેઓની પણ યોજનાઓ કરવી. તૃષ્ણામાં મોટું વિરસ થઈ ગયું હોય, તો બિઝેરાં વગેરેના ખાટા રસોથી અને આમળાંચિનાં સુંદર ચૂર્ણોથી પણ કાગળા કરાવવા. સુવર્ણ તથા રૂપું વગેરે ધાતુઓને અથવા હીકરાંઓને અથવા જૂથરા પથ્થરોને અગ્નિમાં તપાવી જળમાં ઠારી તે જળ સહેવાય તેવું ગરમ હોય તે સમયમાં પાવામાં આવે, તો તેથી તૃષ્ણા શાંત થઈ જાય છે. સાકર તથા મધથી મિશ્ર કરેલું ખરડનું જળ પિવાય, તો તેથી તૃષ્ણા શાંત થાય છે. ૧૪

પચ્ચાઙ્ગકાઃ પચ્ચ ગણા ય ઉક્તા-

સ્તેષ્વમ્યુ સિદ્ધં પ્રથમે ગણે વા ।

પિવેત્સુલોષ્ણં મનુજોઽલ્પશસ્ત-

તૃપો વિમુચ્ચેત હિ ઘાતજાયાઃ ॥૧૫॥

વાતજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા

વાતજન્ય તૃષ્ણા થઈ હોય, તો સૂતરયાનના

ઉટમાં અધ્યાયમાં કહેલા લઘુપંચમૂળ, બૃહત્પંચમૂળ, વદ્વીપંચમૂળ, કંટકપંચમૂળ તથા તૃણપંચમૂળ-એ પાંચે ગણેના અથવા વિદારી-ગંધાદિગણેના ક્વાથ કરી તે ક્વાથ સહેવાય તેવો જીનો રાખી થોડોથોડો પીવામાં આવે, તો તેથી વાતજન્ય તૃષ્ણા શાંત થાય છે. ૧૫

પિત્તઘ્નવર્ગેણ કૃતઃ કપાયઃ

સચક્રૈઃ ક્ષોદ્રયુતઃ સુશીતઃ ।

પીત્તસ્તૃપાં પિત્તકૃતાં નિહન્તિ

ક્ષીરં કૃતં વાપ્યય જીવનીયઃ ॥૧૬॥

પિત્તજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા

ઉત્પલાદિગણેના અથવા સારિવાદિગણેના

અથવા કઠોદ્યાદિગણેના ક્વાથ કરી, સારી પેટે ડોડો પાટી, સાકર તથા મધથી મિશ્ર કરી પિવાય, તો પિત્તજન્ય તૃષ્ણાનો નાશ થાય છે.

કઠોદ્યાદિ ઓવનીયવર્ગથી પકવેલું દૂધ પીએ, તો પણ પિત્તજન્ય તૃષ્ણાનો નાશ થાય છે. ૧૬

વિત્વાદ્ગ્રીકણ્ઠકપચ્ચમૂલી-

દર્ભેષુ સિદ્ધં કફજાં નિહન્તિ ।

હિતં મહેચ્છર્દનમેવ ચાવ

તસેન નિમ્બપ્રસવોદકેન ॥૧૭॥

કંકજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા

બીલીનાં મૂળ, તુવરનાં મૂળ, કંટકપંચમૂળ અને દર્ભનો ક્વાથ પાવામાં આવે, તો તેથી કંકજન્ય તૃષ્ણાનો નાશ થાય છે.

લીંગડાનાં પાંદડાંઓના સ્વરસને ગરમ કરી તે પાઈ વમન કરાવવું, એ કંકજન્ય તૃષ્ણા ઉપર અસંત હિતકારી છે. ૧૭

મર્વાસુ તૃષ્ણાસ્યથવાપિ પૈત્તં

કુર્યાદિધિ તેન વિના ન શાન્તિઃ ॥

પર્યાગિતોદમ્બરજો રસસ્તુ

સશક્રૈસ્તત્કથિતોદકં વા ।

વર્ગસ્ય સિદ્ધસ્ય ચ સારિવાદઃ

પાતલ્યમમ્મઃ શિશિરં તૃપાત્તં ॥૧૮॥

ઉપર લખેલી ત્રણે જાતની તૃષ્ણાઓ

ઉપર બીજ થાગો

અથવા સઘળી તૃષ્ણાઓ ઉપર મધુર તથા શીત આદિ દ્રવ્યોથી પાન, લેપન તથા સિંચન આદિ પિત્તદર વિધિ ને કહેવાશે તે કરવી; કમકે તે વિના શાંતિ થતી નથી.

પાઠેલા હંજરાના ફળોના રસ કરી તેને સાકરથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે અથવા હંજરાનાં ફળોના ક્વાથને સાકરથી મિશ્ર કરી પીવાય, તો સઘળી તૃષ્ણાઓ શાંત થઈ જાય છે.

સારિવાદિગણેના ક્વાથ કરી તે ઠંડો પાડેલા પીવાય, તો સઘળી તૃષ્ણાઓ શાંત થાય છે. ૧૮

કઠોદ્યાદિગ્રીકણ્ઠકપચ્ચમોચ-

વિષેષુ મિદ્ધં ઘતજાં નિહન્તિ ।

નીલોત્પલોશીરકુચન્દનાનિ

દન્ના પ્રગતે નિશિ વાસયેતુ ॥

જણાય તો વિરેચન પણ દેવું. વૈદે શોધન કર્યા પછી દોષો અનુસાર તે તે દોષોને મટાડનારાં ઔષધોથી મિશ્ર કરેલાં અત્તોનાં મિશ્રણો કરવાં અથવા માત્રા તથા સ્વભાવથી હલકાં અને શુષ્કતાવાળાં માફક અત્તો દેવાં; તેમ જ જ્વરોને હણનારા ક્વાથો આ તંત્રના ઉદ્દેશ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યા છે, તેઓની પણ દોષો અનુસાર યોજનાઓ કરવી. ૧૩-

હન્યાત્ક્ષીરઘૃતં પીતં હર્દિં પવનસમ્ભવામ્ ।
મુદ્ગામલકયુષો વા સસર્પિષ્કઃ સસૈન્ધવઃ ॥
યવાગું મધુમિશ્રાં વા પશ્ચમૂલીકૃતાં પિવેત્ ।
પિવેદ્વા વ્યક્તસિઘૃત્યં ફલામ્લં વૈષ્કિરં રસમ્ ॥
સુસ્વોષ્ણં લઘ્વણં ચાત્ર હિતં સ્નેહવિરેચનમ્ ॥૧૪॥

વાતજન્ય છર્દિની ચિકિત્સા

દૂધ મથીને કાઢેલું ધી, અથવા દૂધ તથા ધી પીએ તો તેથી વાતજન્ય છર્દિ મટે છે.

ધીથી સંસ્કાર આપેલાં મગ તથા આમળાનાં આસામણને સૈન્ધવથી મિશ્ર કરી પીએ, તો તેથી વાતજન્ય છર્દિ મટે છે.

મોટી અથવા નાની પંચમૂલી (ખૂહત્પંચ-મૂલી અથવા લઘુપંચમૂલી) થી બનાવેલાં રાગને મધમાં મિશ્ર કરી પીવાથી વાતજન્ય છર્દિ મટે છે.

ત્રિષ્કિર પક્ષીઓના માંસના રસને દાડમ વગેરે કુળોના રસથી ખાટો કરી કાંઈક વધારે સૈન્ધવ નાખી પીએ, તો તેથી વાતજન્ય છર્દિ મટે છે.

સ્નેહાત્મક વિરેચનને સૈન્ધવથી મિશ્ર કરી કાંઈક ઊનું કરીને દેવામાં આવે, તો તે વાતજન્ય છર્દિ ઉપર હિતકારી થાય છે. ૧૪

પિત્તોપશમનીયાનિ પાનાનિ શિશિરાણિ ચ ।

કપાયાણ્યુપયુક્તાનિ ઘ્નન્તિ પિત્તકૃતાં વમીમ્ ॥

શોધનં મધુરૈશ્વાત્ર દ્રાક્ષારસસમાયુતૈઃ ।

વલવત્યાં પ્રશંસન્તિ સર્પિસ્તૈલ્વકમેવ ચ ॥૧૫॥

પિત્તજન્ય છર્દિની ચિકિત્સા

પિત્તની શાંતિ કરનારાં જ શીતળ પાનકા

કહેવાયાં છે, તેઓને કપાય દ્રવ્યોથી મિશ્ર કરી પીએ, તો તેથી પિત્તજન્ય છર્દિ મટે છે.

દ્રાક્ષના રસથી મિશ્ર કરેલાં મધુર શોધનો દેવાં, એ પણ પિત્તજન્ય છર્દિ ઉપર હિતકારી છે.

જો પિત્તજન્ય છર્દિ પ્રમળ હોય તો પાટિયા-લોધરના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલું ધી અથવા ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૧ માં વિષય-માં કહેલું તૈલવધૂત દેવું હિતકારી ગણાય છે. ૧૫ આરગ્વધાદિર્મિરૂપં સુરસાઘૈસ્તથૈવ ચ ।

પાયયેતાથ સક્ષૌદ્રં કફજાયાં ચિકિત્સકઃ ॥૧૬॥

કફજન્ય છર્દિની ચિકિત્સા

કફજન્ય છર્દિ થઈ હોય, તો વૈદે આરગ્વ-ધાદિગણુથી તથા સુરસાદિગણુથી બનાવેલું આસા-મણ મધથી મિશ્ર કરી પાવું. ૧૬

કૃતં ગુઢચ્યા વિધિવત્કપાયં હિમસંજ્ઞિતમ્ ।

તિસૃજ્યપિ ભવેત્પથ્યં માક્ષિકેણ સમન્વિતમ્ ॥૧૭॥

સાન્નિપાતિક છર્દિની ચિકિત્સા

ગળોનું હિમ વિધિપૂર્વક બનાવી મધથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી સાન્નિપાતિક છર્દિ મટે છે. (ગળોને દૂદી સોળ તોલાભાર ઊના જળમાં નાખી રાતવાસી રાખવામાં આવે, એટલે તે જળ હિમ કહેવાય છે.) ૧૭

વીમત્સજાં હૃદયત્તમૈર્દૌર્હૃદાં કાઙ્ક્ષિતૈઃ ફલૈઃ ।

લઙ્ગનૈર્વમનૈશ્ચામાં સાત્મ્યૈશ્ચાસાત્મ્યકોપજામ્ ॥

કૃમિહૃદ્રોગવચ્ચાપિ કૃમિજાં સાધયેદ્વમીમ્ ।

વિત્તરેચ્ચ યથાદોષં શસ્તં વિધિમનન્તરમ્ ॥૧૮॥

આગંતુક છર્દિઓની ચિકિત્સા

સૂગામણ પદાર્થના દર્શનાદિકથી છર્દિ ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો તેને અત્યંત પ્રિય લાગે એવા પદાર્થોથી શાંત કરવી.

ગર્ભ રહેતાં થતા અભાવાથી છર્દિ ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો ગર્ભિણીને જ કુળો ખાવાની ઇચ્છા થાય, તે કુળો ખવડાવનાં, એટલે તે છર્દિ શાંત થાય છે.

ધ્યોતિતાં ક્ષીરઘૃતં નિહન્યા-

ન્માંસોદકં વા મધુકોદકં વા ॥૨૦॥

રસક્ષયજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા

રસક્ષયજન્ય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો

દૂધ મથીને કાઢેલું ઘી અથવા દૂધ અને ઘી
અથવા માંસનું જળ અથવા જેઠીમધનું જળ
પાવું. ૨૦

આમોદ્રવાં વિલ્વવચાપુતાનાં

જયેત્કપાયૈરથ દીપનાનામ્ ।

આમ્રાતમહાતવલાપુતાનિ

પિવેત્કપાયાપ્યથ દીપનાનિ ॥૨૧॥

આમજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા

આમજન્ય તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો

ખીલી, વજ તથા પિંપડ્યાદિ દીપનગણના
કાથાથી શાંત કરવી.

અંબાડાં, ભિક્ષામાં, બક્ષદાણા અને દીપનીય

દ્રવ્યોના કાથા પાત્રામાં આવે, તો તેથી આમ-
જન્ય તૃષ્ણા શાંત થાય છે. ૨૧

ગુર્વન્નજાતાં વર્મનર્જયેચ

ધ્યાદતે સર્વકૃતાથ તૃષ્ણાઃ ॥૨૨॥

ભક્તજન્ય તૃષ્ણાની ચિકિત્સા

ભક્તજન્ય તૃષ્ણાને ઘેટવે બારે અન્ન

ખાવાથી ઉત્પન્ન થયેલી તરસને ઊઘટીથી છતવી.
રસક્ષયજન્ય તૃષ્ણા સિવાય બાકીની સઘળી
તૃષ્ણાઓ ઉપર પણ વર્મનો દેવાં ઉચિત છે. ૨૨

શ્રમોદ્રવાં માંસસો નિહન્તિ

મુહોદકં વાપ્યથ વાપિ મન્યઃ ॥

મેક્તોપરોધાતૃપિતો યદામૃ-

મુષ્ણાં પિવેન્મન્યમથો હિમં ચ ।

યા સ્નેહર્પિતસ્ય ભવેચ તૃષ્ણા

તત્રોષ્ણમમ્મઃ પ્રપિવેન્મનુષ્યઃ ॥

મદ્યોદ્રવામર્દ્વજલં નિહન્તિ

મયં તૃપાં યાપિ હિ મયપસ્ય ।

ઉષ્ણોદ્રવાં હન્તિ જલં મુચીતં

સગ્રકરં સેશુરસં તથામ્મઃ ॥૨૩॥

પરચુરણ તૃષ્ણાઓની ચિકિત્સાઓ

તરસ એ શ્રમથી થયેલી હોય, તો માંસનો
રસો પાવો અથવા ગોળનું પાણી પાવું અથવા
સૂત્રથાનના ૪૬મા અધ્યાયના ૨૩૨મા વિષય-
માં કહેલો મંથ પાવો.

તરસ એ ઉપવાસથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય,
તો ઊની રાખ પાવી અથવા સૂત્રથાનના ૪૬મા
અધ્યાયના ૨૩૨મા વિષયમાં કહેલો મંથ પાવો.
અથવા બરફ પાવો. (વાયુ વધારે હોય, તો રાખ
પાવી, અને કફ વધારે હોય તો બરફ પાવો.)

તરસ એ રનેહપાન કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી
હોય તો ઊનું પાણી પાવું.

મદ્યપાન કરનારને મદ્ય પીવાથી તરસ
ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો અરધોઅરધ જળથી મિશ્ર
કરેલું મદ્ય પાવું.

તરસ એ ઉષ્ણકાળથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય,
તો સાકરવાણું અથવા શેરડીના રસવાણું શીતજ
જળ પાવું. ૨૩

સ્વૈઃ સ્વૈઃ કપાયૈર્વમનાનિ તાસાં ।

તથા જ્વરોક્તાનિ ચ પાચનાનિ ॥૨૪॥

તૃષ્ણાઓ ઉપર દેવાં વર્મનો તથા

પાચનો દેવાં ?

જે તૃષ્ણા જે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલી હોય,
તે તૃષ્ણાને તે દોષનું દરણ કરનારા કાથાથી
વર્મનો આપી નાશ કરવી.

વાયુની અધિકતાવાળી તૃષ્ણા ઉપર વાત-
જ્વરનો વિષયમાં કહેલાં, પિત્તની અધિકતાવાળી
તૃષ્ણા ઉપર પિત્તજ્વરના વિષયમાં કહેલાં અને
કફની અધિકતાવાળી તૃષ્ણા ઉપર કફજ્વરના
વિષયમાં કહેલાં પાચનો દેવાં. ૨૪

લેપાવગાહૌ પરિપેચનાનિ

કુર્યાંતથા શીતગૃહાણિ ચાપિ ।

સંયોધનં ક્ષીરસૌ ઘૃતાનિ

.સર્વાસુ લેહાન્મધુરાન્દિમાંથ ॥૨૫॥

જાણાય તો વિરેચન પણ દેવું. વૈદે શોધન કર્યા પછી દોષો અનુસાર તે તે દોષોને મટાડનારાં ઔષધોથી મિશ્ર કરેલાં અન્નોનાં મિશ્રણો કરવાં અથવા માત્રા તથા સ્વભાવથી હલકાં અને શુષ્કતાવાળાં માફક અન્નો દેવાં; તેમ જ જ્વરોને હણનારા ક્વાથો આ તંત્રના ઉદ્દેશ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યા છે, તેઓની પણ દોષો અનુસાર યોજનાઓ કરવી. ૧૩

હન્યાત્ક્ષીરઘૃતં પીતં હર્દિં પવનસમ્ભવામ્ ।
મુદ્ગામલકયૂપો વા સસર્પિષ્કઃ સસૈન્ધવઃ ॥
યવાગૂં મધુમિશ્રાં વા પञ्चમૂલીકૃતાં પિવેત્ ।
પિવેદ્વા વ્યક્તસિઘૃત્યં ફલામ્લં વૈષ્કિરં રસમ્ ॥
સુત્રોષ્ણં લઘ્વં ચાત્ર હિતં સ્નેહવિરેચનમ્ ॥૧૪॥

વાતજન્ય છર્દિની ચિકિત્સા

દૂધ મથીને કોહેલું ધી, અથવા દૂધ તથા ધી પીએ તો તેથી વાતજન્ય છર્દિ મટે છે.

ધીથી સંસ્કાર આપેલાં મગ તથા આમળાના ઓસામણને સૈન્ધવથી મિશ્ર કરી પીએ, તો તેથી વાતજન્ય છર્દિ મટે છે.

મોટી અથવા નાની પંચમૂલી (બૃહત્પંચમૂલી અથવા લઘુપંચમૂલી) થી બનાવેલી રાખને મધમાં મિશ્ર કરી પીવાથી વાતજન્ય છર્દિ મટે છે.

ત્રિષ્કિર પક્ષીઓના માંસના રસને દાડમ વગેરે કુળોના રસથી ખાટો કરી કાંઈક વધારે સૈન્ધવ નાખી પીએ, તો તેથી વાતજન્ય છર્દિ મટે છે.

સ્નેહાત્મક વિરેચનને સૈન્ધવથી મિશ્ર કરી કાંઈક ઊનું કરીને દેવામાં આવે, તો તે વાતજન્ય છર્દિ ઉપર હિતકારી થાય છે. ૧૪

પિત્તોપશ્મનીયાનિ પાનાનિ શિશિરાણિ ચ ।

કપાયાણ્યુપયુક્તાનિ ઘ્નન્તિ પિત્તકૃતાં વમીમ્ ॥

શોધનં મધુરૈશ્વાત્ર દ્રાક્ષારસસમાયુતૈઃ ।

વલ્લવત્યાં પ્રશંસન્તિ સર્પિસ્તૈલ્લવકમેવ ચ ॥૧૫॥

પિત્તજન્ય છર્દિની ચિકિત્સા

પિત્તની શાંતિ કરનારાં જ શીતળ પાનકા

કહેવાયાં છે, તેઓને કપાય દ્રવ્યોથી મિશ્ર કરી પીએ, તો તેથી પિત્તજન્ય છર્દિ મટે છે.

દ્રાક્ષના રસથી મિશ્ર કરેલાં મધુર શોધનો દેવાં, એ પણ પિત્તજન્ય છર્દિ ઉપર હિતકારી છે.

જો પિત્તજન્ય છર્દિ પ્રમળ હોય તો પાટિયા-લોધરના ક્વાથ તથા કલ્કથી પકવેલું ધી અથવા ચિકિત્સાસ્થાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૧ મા વિષયમાં કહેલું તૈલવકધૃત દેવું હિતકારી ગણાય છે. ૧૫ આરગ્વધાદિભિર્યુષં સુરસાઘૈસ્તથૈવ ચ ।

પાયયેતાથ સર્ક્ષોદ્રં કફજાયાં ચિકિત્સકઃ ॥૧૬॥

કફજન્ય છર્દિની ચિકિત્સા

કફજન્ય છર્દિ થઈ હોય, તો વૈદે આરગ્વધાદિગણથી તથા સુરસાદિગણથી બનાવેલું ઓસામણ મધથી મિશ્ર કરી પાવું. ૧૬

કૃતં ગુહ્યચા વિધિવત્કપાયં હિમસંજ્ઞિતમ્ ।

તિસૃષ્વપિ ભવેત્પથ્યં માશ્લિકેણ સમન્વિતમ્ ॥૧૭॥

સાન્નિપાતિક છર્દિની ચિકિત્સા

ગળોનું હિમ વિધિપૂર્વક બનાવી મધથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી સાન્નિપાતિક છર્દિ મટે છે. (ગળોને ફૂટી સોળ તોલાભાર ઊના જળમાં નાખી રાતવાસી રાખવામાં આવે, એટલે તે જળ હિમ કહેવાય છે.) ૧૭

ત્રીમત્સજાં હૃદયતમૈર્દૌર્હિદાં કાઙ્ક્ષિતૈઃ ફલૈઃ ।

લઙ્કાનૈર્વમનૈશ્ચામાં સાત્ત્વૈશ્ચાસાત્મ્યકોપજામ્ ॥

કૃમિહૃદ્રોગવચ્ચાપિ કૃમિજાં સાધયેદ્વમીમ્ ।

વિતરેચ્ચ યથાદોષં શસ્તં વિધિમનન્તરમ્ ॥૧૮॥

આગંતુક છર્દિઓની ચિકિત્સા

સૂગામણા પદાર્થના દર્શનાદિકથી છર્દિ ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો તેને અત્યંત પ્રિય લાગે એવા પદાર્થોથી શાંત કરવી.

ગર્ભ રહેતાં થતા અભાવાથી છર્દિ ઉત્પન્ન થઈ હોય, તો ગર્ભિણીને જ કુળો ખાવાની ઇચ્છા થાય, તે કુળો ખવડાવવાં, એટલે તે છર્દિ શાંત થાય છે.

પિત્તજન્ય છર્દિતું લક્ષણ

અત્યંત ખાટું અથવા તીખું વમન થાય, મોઢું ઠંડું થઈ જાય, જે વમન પડે તે પીળાશ-વાળું, રતાશવાળું કે લીલાવર્ણવાળું હોય, બળતરા થતી હોય, ચોસ થતો હોય, જ્વર આવતો હોય, મોઢામાં શોષ પડતો હોય અને મૂર્છા પણ આવતી હોય, તો બાણુવું કે એ છર્દિ પિત્તજન્ય છે. ૭

યો હૃદયોમા મધુરં પ્રભૂતં

શુદ્ધં હિમં સાન્દ્રકફાનુવિદ્મ્ ।

અમકરુગ્નોરવસાદયુક્તો

વમેદ્રમી સા કફકોપજા સ્યાત્ ॥૮॥

કફજન્ય છર્દિતું લક્ષણ

વમન થતી વખતે ઝાડાં ઊભાં થઈ જતાં હોય, જે વમન પડે તે મીઠું, ઝાડું, સફેદ, ઠંડું તથા ઘાટા કફથી મિશ્ર પડતું હોય, અન્ન ઉપર અરુચિ, શરીરમાં ભારેપણું અને અંગોમાં ગ્લાનિ હોય, તો બાણુવું કે એ છર્દિ કફજન્ય છે. ૮

સર્વાણિ રૂપાણિ ભવન્તિ યસ્યાં

સા સર્વદોષપ્રમવા મના તુ ॥૯॥

સાન્નિપાતિક છર્દિતું લક્ષણ

જે છર્દિમાં ઉપર કહેલાં ત્રણે દોષોનાં લક્ષણો દેખાય, તે છર્દિને ત્રણે દોષોથી થયેલી સમજવી. ૯

વીમત્સજા દૌહૃદજાઽમ્મજા ચ

યાઽસાત્મ્યતો વા કૃમિજા ચ યા હિ ।

સા પશ્ચમી તાથ વિમાવયેતુ

દોષોઽચ્છૈયૈવ યયોક્તમાદૌ ॥૧૦॥

આગંતુક છર્દિઓમાં દોષોની પરીક્ષા

અગામણા પદાર્થના દર્શનાદિકથી અથવા ગભાં રહેતાં થતા અભાવ અથવા અત્યર્ણથી અથવા માફક નહિ એવાં અત્યાદિકથી અથવા કૃમિઓને લીધે જે છર્દિ થાય તે સર્વ છર્દિઓને આગંતુક સમજવી. (આમ વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સાન્નિપાતિક અને આગંતુક-એ

નામના છર્દિના પાંચ ભેદો થાય છે.) આગંતુક છર્દિઓમાં ઉપર કહેલાં તે તે દોષોનાં ચિહ્નો ઉપરથી દોષોની પરીક્ષા કરી લેવી. ૧૦

શૂલહૃદ્ધાસવહુલા કૃમિજા ચ વિશેષતઃ ।

કૃમિહૃદોગતુલ્યેન લક્ષણેન ચ લક્ષિતા ॥૧૧॥

કૃમિથી થતી આગંતુક છર્દિતું લક્ષણ

કૃમિજન્ય છર્દિમાં શૂળ તથા મોળ અત્યંત હોય છે અને વિશેષે કરી તેમાં કૃમિજન્ય દરોગનાં લક્ષણો જેવાં લક્ષણો હોય છે. (આ તંત્રના ૪૩મા અધ્યાયનો ૮મો વિષય વાંચો.) ૧૧

ક્ષીણસ્યોપદ્રવ્યૃત્તાં સાત્સ્વૃપ્યાં સચન્દ્રિકામ્ ।

છર્દિ પ્રસક્તાં કુશલો નારમેત ચિકિત્સિતુમ્ ॥૧૨॥

છર્દિઓની સ્થિતિ ઉપરથી અસાધ્યતા

જે રાગી ક્ષીણ હોય, તો તેની છર્દિની ચિકિત્સા કરવી નહિ. કાસ, શ્વાસ, જ્વર, તરસ, હેડકી, બેભાનતા, દરોગ તથા તમકશ્વાસ-એ ઉપદ્રવોવાળી અથવા લોહી કે પુરવાળી છર્દિની ચિકિત્સા કરવી નહિ. જે છર્દિમાં મોરપીંછનાં ચાંદણ જેવા આકારવાળા ચાંદણ પડતા હોય, તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ અને જે છર્દિ નિરંતર થયા કરતી હોય, તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ. ૧૨

આમાશયોત્કેશમવાશ્ચ સર્વા-

સ્તસ્માદિતં લઘ્નમેવ તામુ ।

વમીષુ વહુદોષાસુ ષ્ઠર્દનં હિતમુચ્યતે ॥

વિરેચનં વા કુર્વીત યથાદોષોઽચ્છૈયં મિપરુ ।

સંસર્ગશ્ચાનુષ્ઠ્યેણ યથાસ્વં મેપજાયુતાન્ ॥

લઘૂનિ પરિશુષ્કાણિ સાત્મ્યાન્યન્નાનિ વાચરેત્ ।

યથાસ્વં ચ કષાયાણિ જ્વરમાનિ પ્રયોજયેન્ ॥૧૩॥

છર્દિઓની સામાન્ય ચિકિત્સા

સઘળા પ્રકારની છર્દિઓ આમાશયના ઉત્કેશથી થાય છે; માટે તેઓમાં લંબન કરાવવું એ સુખ્ય હિતકારી છે. જે છર્દિ ઘણું કફવાળી હોય, તો વમન કરાવવું હિતકારી છે. વેવે દોષના વધારાને અનુસરી યોગ્ય

ચોખ્ખાની ધાણીની રાખ મધથી મિશ્ર કરી પીએ, તો સર્વ પ્રકારની છર્દિઓ મટે છે. વૈદે આજસ છોડી દઈ છર્દિવાળા માણસને સુગંધીદાર પદાર્થો સુંઘાડવા, કે જળોથી મન તથા નાસિકાને સુખ પ્રાપ્ત થાય; તેમ જ જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોના રસાઓ તથા મધુરતાવાળાં પાનકા પાવાં અને વિચિત્ર ભોજનો પણ આપવાં, જેથી સંધળા પ્રકારની છર્દિઓ શાંત થાય છે. ૧૯

અધ્યાય ૫૦ મો

અથાતો હિકાપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'હિકાપ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન્ ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વિદાહિગુરુવિષ્મિરુક્ષામિષ્યન્દિમોજનૈઃ ।

શીતપાનાશનસ્નાનરજોધૂમાનિલાનલૈઃ ॥

વ્યાયામકર્મભારાધ્વેનાઘાતાપતર્પણૈઃ ।

વિષમાધ્યશનામાભિઘાતસ્ત્રીક્ષયપીડનૈઃ ॥

હિકા શ્વાસશ્ચ કાસશ્ચ નૃણાં સમુપજાયતે ॥૨॥

હેડક્રીનાં નિદાનો

બળતરા કરનારાં, ભારે, મળખંધ કરનારાં, રૂક્ષ તથા શરદી કરનારાં ભોજનોથી, ટાઢાં પાનથી, ટાઢું જમવાથી, શીતળ જળમાં સ્નાનથી, રજ પેસવાથી, ધુમાડાથી, પવનથી, અગ્નિથી, બહુ મહેનતવાળાં કામોથી, બોજ ઉપાડવાથી, પંથથી, મળમૂતના વેગોને રોકવાથી, લંઘન વગેરે અપતર્પણથી, વિષમાશનથી, અધ્યશનથી, આમથી, અભિઘાતથી, અતિ મૈથુનથી, ક્ષયથી અને દબાણથી માણસોને હેડક્રી, શ્વાસ અને ખાંસી

ઉત્પન્ન થાય છે. ૨

મુદ્ધુમુદ્ધુર્વાયુરુદેતિ સસ્વનો

યકૃત્સિહાન્ત્રાણિ મુશ્વાદિવાશ્વિપ્ન ।

સર્વોપવાનાશુ હિનસ્ત્યસન્ન્યત-

સ્તતસ્તુ હિકેતિ મિપગ્મિરુચ્યતે ॥૩॥

હેડક્રીનું સ્વરૂપ તથા તેના 'હિકા' એ

નામનું બંધબેસતું કારણ

મોઢામાંથી યકૃતને, બરફને તથા આંતરડાંઓને બહાર કાઢતો હોય એવા અવાજવાળો વાયુ વારંવાર જાયો આવે છે અને તે અવાજવાળો વાયુ તરત પ્રાણોનો નાશ કરે છે; માટે એ રોગને વૈદો 'હિકા' કહે છે. ૩

અન્નજાં યમલાં ક્ષુદ્રાં ગમ્મીરાં મહતીં તથા ।

કફેનાનુગતો વાયુઃ પશ્ચ હિકાઃ કરોતિ હિ ॥૪॥

હેડક્રીના ભેદો તથા સંપ્રાપ્તિ

અન્નજા, યમલા, ક્ષુદ્રા, ગંભીરા અને મહતી—એ રીતે હેડક્રી પાંચ પ્રકારની થાય છે. કફે અનુસરાયેલો વાયુ એ હેડક્રીઓને કરે છે. ૪

મુખં કપાયમરતિગૌરવં કણ્ઠવક્ષસોઃ ।

પૂર્વરૂપાણિ હિકાનામાટોપો જઠરસ્ય ચ ॥૫॥

હેડક્રીનાં પૂર્વ રૂપો

હેડક્રી ઉત્પન્ન થવાની હોય ત્યારે મોઢું તૂરું થાય છે, અરતિ, ગળું તથા છાતી ભારે થાય છે અને પેટ ચડી આવે છે. ૫

પાનાન્નૈરતિસંયુક્તૈઃ સહસા પીડિતોઽનિલઃ ।

હિક્વત્યૂર્ધ્વગો ભૂત્વા તાં વિદ્યાદન્નજાં મિપક્ષ્ણાદ્ ॥

અન્નજા હેડક્રીનું લક્ષણ

અત્યંત મિશ્ર થયેલાં અન્નપાનોથી એકદમ દબાયેલો પ્રાણવાયુ, જાયે ગતિ કરીને હિઝ્હિક કરાવે છે, તેને વૈદે અન્નજા હેડક્રી જાણવી. ૬

ચિરેણ યમલૈર્વૈર્યાં હિકા સંપ્રવર્તતે ।

કમ્પયન્તી શિરોગ્રીવં યમલાં તાં વિનિર્દિશેત્ ॥૭॥

યમલા હેડક્રીનું લક્ષણ

ઘણીવારે બળે વેગોથી પ્રવર્તતી અને

૧ હેડક્રીનાં નિદાનો, ભેદો. લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓના નિદેશણ વિષેનો.

અજીણ્થી છદિં ઉત્પન્ન થઈ દોષ, તો તેને સંધનો તથા વમનોથી શાંત કરવી.

નહિ માદ્ક અત્રાદિકથી છદિં ઉત્પન્ન થઈ દોષ, તો તેને માદ્ક પદાર્થોથી શાંત કરવી.

કૃમિઓને લીધે છદિં ઉત્પન્ન થઈ દોષ, તો તેને કૃમિજન્ય દ્વદ્રોગને માટે જ ચિકિત્સા આપવાના ૪૩મા અધ્યાયના ૧૩મા વિષયમાં કહી છે, તે ચિકિત્સાથી શાંત કરવી.

સપ્તમી આગંતુક છદિંઓમાં લક્ષણો ઉપરથી દોષની પરીક્ષા કરી, તે તે દોષ અનુસાર, ઉપર કહેલી દોષજન્ય છદિંઓની ચિકિત્સાઓની પણ ચોજના કરવી. ૧૮

દધિત્યરસસંયુક્તાં પિપ્પલીં માદિકાન્વિતામ્ ।
મુદ્ગુમુદ્ગુરો લીઢ્વા છદિંભ્યઃ પ્રતિમુચ્યતે ॥
સમાધિકા મધુરસા પીતા વા તણ્ડુલામ્બુના ।
તર્પણં વા મધુયુતં તિમ્બાગમપિ મેપજમ્ ॥
સ્વયંઙ્ગુતાં સપ્તથાહ્વાં તણ્ડુલામ્બુમધુદ્રવામ્ ।
પિત્રેષ્વગમૃથવા સિદ્ધાં પત્રેઃ કરજઞ્ચ ॥
યુક્તામ્લલચનાઃ પિષ્ઠાઃ કુસ્તુવુર્યોઽથ વા હિતાઃ ।
તણ્ડુકામ્બુયુતં સ્વાદેત્કપિત્યં જ્યૂષણેન વા ॥
સિતાચન્દનમધ્વકં લિહ્યાદ્વા મધિકાશકૃત્ ।
પિવેત્યોઽગ્રિતતાં ચ નિર્વાપ્ય ગૃહગોધિકામ્ ॥
સર્પિઃશ્વૌદ્રયુતાન્વાપિ લાજશ્કૂન્પિવેત્યથા ।
સર્પિઃશ્વૌદ્રસિતોપેતાં માર્ગથી વા લિહેત્યથા ॥
ધાત્રીરસે ચન્દનં વા શૂતં મુદ્ગદલામ્બુના ।
કોલામલકમજ્જાનં લિહ્યાદ્વા ત્રિસુંગન્ધિકમ્ ॥
મધ્વોદ્રાં શાલિલાજાનાં યવાગૂં વા પિવેત્તરઃ ।
પ્રેયાણુપહરેચાપિ મનોબ્રાણમુલ્લાનિ ચ ॥
જાઙ્ગલ્યાનિ ચ માંસાનિ સ્વાદુવત્પાનકાનિ ચ ।
મોજનાનિ વિચિત્રાણિ કુર્યાત્પર્વામ્વતન્દ્રિતઃ ॥૧૯॥
છદિંઓની ચિકિત્સાનું અધિક નિરૂપણુ
કાણના રસને પીપર તથા મધથી મિશ્ર કરી વારંવાર ચટાડવામાં આવે, તો માણસ છદિંઓથી મુક્ત થાય છે.

મોરવેલનો રસ મધથી મિશ્ર કરી ચોખાના ઘોણુ સાથે પાવાથી શેગી છદિંઓથી મુક્ત થાય છે.

સૂતરચાનના ૪૨મા અધ્યાયના ૨૩૨મા વિષયમાં કહેલો મંથ, મધથી મિશ્ર કરીને દેવાય, તો તેથી વાતજન્ય, પિત્તજન્ય અને કફજન્ય-એ ત્રણે પ્રકારની છદિંઓ મટે છે.

ઠોચાં અને જઠીમધનો કલ્ક મધથી મિશ્ર કરી ચોખાના ઘોણુ સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી સર્વ પ્રકારની છદિંઓ મટે છે.

કરંજનાં પાંદડાંનો કલ્ક નાખીને પકવેલી રાગ પીએ તો સર્વ પ્રકારની છદિંઓ મટે છે.

દાયમરીને દાડમ વગેરેના ખાટા રસ તથા સંધવથી મિશ્ર કરી વાટીને તેને ઉપયોગ કરે, તો તે સર્વ પ્રકારની છદિંઓ ઉપર દિતકારી થાય છે.

કાંડને ચોખાના ઘોણુમાં વાટીને અથવા સૂંઠ, મરી તથા પીપરથી મિશ્ર કરી તે ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી સર્વ પ્રકારની છદિંઓ મટે છે.

માંખીઓની વિષાને સાકર, ચંદન તથા મધથી મિશ્ર કરી તે ચટાડવામાં આવે, તો તેથી સર્વ પ્રકારની છદિંઓ મટે છે.

ગૃહગોધિકાને (દેડગરોડીને?) અગ્નિમાં તપાવી દૂધમાં ઠારી તે દૂધ પાવામાં આવે, તો તેથી સર્વ પ્રકારની છદિંઓ મટે છે.

જવની ધાણીનો સાથવો ધી તથા મધથી મિશ્ર કરી પીએ, તો સર્વ પ્રકારની છદિંઓ મટે છે.

પીપરનું ચૂણું ધી, મધ તથા સાકરથી મિશ્ર કરી ચાટે, તો સર્વ પ્રકારની છદિંઓ મટે છે.

આમળીના રસમાં પકવેલી રતાંજલિ મગની દાળના અથવા મગનાં પાંદડાંનાં પાણી સાથે પાય, તો તેથી સર્વ પ્રકારની છદિંઓ મટે છે.

બોર તથા આમળાંની મજ્જા મધથી મિશ્ર કરી ચાટે, તો સર્વ પ્રકારની છદિંઓ મટે છે.

તજ, તમાકુપત્ર તથા એલચીનું ચૂણું મધની સાથે ચાટે, તો સર્વ પ્રકારની છદિંઓ મટે છે.

ક્ષૌદ્રં સિતાં વારણકેશરં ચ
 પિવેદ્રસેનેક્ષુમધૂકજેન ।
 પિવેત્પલં વા લવણોત્તમસ્ય
 દ્વાભ્યાં પલાભ્યાં હવિષઃ સમગ્રમ્ ॥
 હરીતકીં કોણજલાનુપાનાં
 પિવેદ્ધૃતં ક્ષારમધુપ્રપન્નમ્ ।
 રસં કપિત્યાન્મધુપિપ્પલીભ્યાં
 પિચુગ્રમાણં પ્રપિવેત્તુસ્વાય ॥
 કૃષ્ણા સિતા ચામલકં ચ લીલં
 સગૃહ્ણવેરં મધુનાથવાપિ ।
 કોલાસ્થિમજ્જાઞ્જનલાજચૂર્ણં
 હિક્કાં નિહન્યાન્મધુના ચ લીલમ્ ॥

પાટલાયાઃ ફલં પુષ્પં ગૈરિકં કદુરોહિણી ।
 સ્વર્જૂરમધ્યં માગધ્યઃ કાશીશં દધિનામ ચ ॥
 ચત્વારો યૂષયોગાઃ સ્યુઃ પ્રતિપાદપ્રદર્શિતાઃ ।
 મધુદ્વિતીયાઃ કર્તવ્યાસ્તે હિક્કાસુ વિજાનતા ॥

કપોતપારાવતલાવશલ્યક-
 શ્વદંત્રૂગોધાવૃષદંશજાન્સાન્ ।
 પિવેત્ફલામ્લાનહિમાન્સસૈન્ધવાન્
 સ્તિગ્ધાંસ્તથૈવર્પ્યમૃગદ્વિજોદ્ધવાન્ ॥
 વિરેચનં પથ્યત્તમં સસૈન્ધવં
 ઘૃતં સુખોષ્ણં ચ સિતોપલાયુતમ્ ।

સદાગતાવૃર્ધ્વગતેઽનુવાસનં
 વદન્તિ કેચિચ્ચ હિતાય હિક્કિનામ્ ॥૧૨॥
 હેડકીઓની ચિકિત્સા

હેડકી આવતી હોય તો પ્રાણાયામ કરાવવો,
 હૃદયે આપવો, ત્રાસ આપવો અને સોઈ વગેરેથી
 ભોંછી ગમરાવવો એ હિતકારી છે.

મધથી મિશ્ર કરેલા જીંદીમધના કદકના
 રસનું અથવા સાકરના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરેલા
 પીપરના કદકના રસનું અથવા પીડ નસ્ય દેવું, એ
 પણ હેડકી ઉપર હિતકારી છે.

જરા ઊનું કરેલું ઘી અથવા દૂધ અથવા
 શેરડીને રસ પાવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

એ રાગી અત્યંત ક્ષીણ થયેલો ન હોય, તો
 વિરેચન તથા વમન દેવું હિતકારી થાય છે.

સ્ત્રીના ધાતણમાં વાટેલી રતાંજલિનું અથવા
 જરા ગરમ કરેલા તથા સૈંધવથી મિશ્ર કરેલા
 ઘીનું અથવા સૈંધવના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરેલા
 પાણીનું નસ્ય દેવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે
 છે. એ રતાંજલિ, ઘી કે પાણી પાવામાં આવે,
 તો તેથી પણ હેડકી મટે છે.

રાજ અથવા મણશીલનો અથવા બળદના
 શિંગડાનો અથવા ચામડાં તથા વાળોને ઘીથી
 સ્નિગ્ધ કરીને તેનો ધુમાડો પાવામાં આવે, તો
 તેથી હેડકી શાંત થઈ જાય છે.

જે સ્થાનથી હેડકી આવતી હોય, તે સ્થાનમાં
 સ્વેદન (શેક વગેરે) કરવું, એ પણ ઉત્તમ છે.

સોનાગેરનું ચૂર્ણ મધથી મિશ્ર કરી ચટા-
 ડવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટી જાય છે.

બળદ વગેરે ગ્રામપશુનાં હાડકાંની ભસ્મ
 મધમાં મિશ્ર કરીને ચટાડવાથી હેડકી શાંત થાય છે.

શેદાઈ, ઘેટા, બળદ તથા શેળાનાં રૂંવાડાં-
 ઓને હાંડલીમાં નાખી, ધુમાડો અંદર જ રહે
 એવી રીતે બાળી, તે ભસ્મ મધમાં મિશ્ર કરીને
 ચટાડવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

મોરપીંછ અથવા ઊંબરો અથવા પાટિયા
 લોધરની ભસ્મને મધ તથા ઘીમાં મિશ્ર કરી
 ચટાડવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટી જાય છે.

સાજીખારને બિજોરાના રસ તથા મધથી
 મિશ્ર કરી ચટાડાય, તો હેડકી તુરત મટે છે.

ઘીથી સ્નિગ્ધ કરેલી રાખ સહેવાય તેવી
 ઊની ઉપયોગમાં લેવાયવામાં આવે અથવા
 દૂધપાક સહેવાય તેવો ઊનો જમાડવામાં આવે,
 તો તેથી હેડકી મટે છે.

ચૂંકના જળમાં પકવેલું બકરીનું દૂધ
 પાવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

બકરીનું દૂધ સાકરથી મિશ્ર કરીને તૃપ્તિ-
 પર્થત સેવાય, તો તેથી હેડકી મટે છે.

માથાને તથા ડોકને કંપાવતી જે દેહશ્રી આવે છે, તેને યમક્ષા દેહશ્રી અણુવી ૭
વિકૃષ્ટકાલંક્યાં વૈર્ગમંદ્રંઃ સમમિવર્તનં ।
ધુત્રિકા નામ સા દિશા જનુમૂલાત્પથાવિતા ॥૮॥

ધુદ્રા દેહશ્રીનું લક્ષણ

જે દેહશ્રી ધણી વારે મંદમદ વેગોથી પ્રવરે છે અને ડોકના કાંદલાના મૂળથી આવે છે, તે ધુદ્રા દેહશ્રી કહેવાય છે. ૮

નાભિપ્રવૃત્તા યા દિશા યોગ ગર્મ્માગ્નાદિર્ની ।
શુષ્કોદુરુષ્ઠજિહ્વાસ્યા શ્યામપાર્શ્વક્રાકરી ॥
અનેકોપદ્રવયુતા ગર્મ્માગ નામ મા સ્મૃતા ॥૯॥

ગંભીરા દેહશ્રીનું લક્ષણ

જે દેહશ્રી નાભિથી પ્રવર્તે છે, બાથ કર વાગે છે, ગંભીર ગત્તના કરે છે, દોડ, ગર્જન, હ્રમ તથા મોઢામાં શોષ પાડે છે, શ્વાસવાળી હોય છે, મોઢામાં વેદના કંઈ છે અને અનેક ઉપદ્રવો વાળી હોય છે, તે ગંભીરા દેહશ્રી કહેવાય છે. ૯

મર્માણ્વાપીડયન્તીત સતતં યા પ્રવર્તતે ।
દેહમાયમ્ય વેગેન ધોષયત્યતિતૃપ્યતઃ ॥
મહાદિકૈતિ સા જ્ઞેયા સર્વગાત્રપ્રકરમ્પિની ॥૧૦॥

મહતી દેહશ્રીનું લક્ષણ

મર્મેને અણુ પીડતી હોય તેમ વેગથી દેહને લાગો કરી અવાગ કરતી, બહુ તગસ લગાડતી અને સધળા ગાત્રો કંપાવનારી, જે દેહશ્રી નિરતર આસ્થા કરે છે, તે મહતી કહેવાય છે. ૧૦

આયમ્યન્તે દિક્ષતોઽજ્ઞાનિ યસ્ય
દૃષ્ટિશ્ચોર્ધ તામ્યતે યથ ગાદમ્ ।

ક્ષીણોઽન્નદિદ્ કાસતે યથ દિક્ષી
તો દ્રાવન્ત્યો વર્જયેદ્વિકમાનો ॥૧૧॥

દેહશ્રીની અમુક સ્થિતિમાં અસાધ્યતા

જેના અંગો દેહશ્રી આવતી વખતે લાંબા થઈ જતાં હોય તથા દૃષ્ટિ જાણી થઈ જતી હોય અને શરીર અસહ્યતા ગ્યાનિ પામ્યા કરતું હોય, તે માણસને વેદે છોડી દેવો, તેમ જ દેહશ્રીવાળો ।

જે માણસ ક્ષીણ થઈ, અંગ ઉપર અચ્ચિત્તો હોય અને ઉત્તગ કે છીક ખાધા કરેના હોય, તેને પણ વેદે છોડી દેવો; તેમ જ ગંભીર તથા મહતી દેહશ્રીવાળાને પણ વેદે છોડી દેવો ૧૧

પ્રાણાયામેદ્વેજનત્રામનાનિ

ચર્ચીતોદ્રઃ સંપ્રમથાત્ર શ્મનઃ ।

યદ્યાત્તં વા માશિકેણાત્રપીડઃ

પિપ્પલ્યો વા શર્કેગર્વણ્યુક્તાઃ ॥

મર્ષિઃ કોણં ક્ષીરમિથો સ્ત્રો વા

નાતિક્ષીણં મંમનં હર્દનં ચ ।

નારીપયઃપિષ્ઠમશુશ્રુચન્દનં

ધૃતં સુલોણં ચ સમન્ધયં તથા ॥

ચૂર્ણીકૃતં સંન્યવમમ્ભમા તથા

નિહન્તિ દિક્ષાં ચ હિતં ચ નસ્યતઃ ।

યૃક્ષ્યાદ્રૂપં શાલનિર્પાસજાતં

નૈપાલં વા ગોવિપાળોદ્રવં વા ॥

મર્ષિઃસ્તિર્ગર્ધર્મરાલઃ કૃતં વા

દિક્ષાસ્થાનં સ્વેદનં તાપિ કાર્યમ્ ।

શૌદ્રોપેતં ગૈરિકં કાશ્વનાહં

લિહ્વાદ્રસ્મ ગ્રામ્યસત્ત્રાસ્થિજં વા ॥

તદ્વત્સ્રાવિન્મેપગોશલ્યકાનાં

રોમાપ્યન્તદ્દમદમ્થાનિ ત્રાત્ર ।

મધ્વાજ્યાક્તં વહિપત્રપ્રહત-

મેરં મસ્મૌદ્ધમ્બરં તૈલરકં વા ॥

સ્વર્જિશ્વારં વીઞ્ણપાદ્રસેન

શૌદ્રોપેતં હન્તિ લીદ્વાશુ દિક્ષામ્ ।

સર્પિઃસ્તિગ્ધા મન્તિ દિક્ષાં યવાગઃ

કોણપ્રાસાઃ પાયસો વા સુલોણઃ ॥

શુષ્ઠીતોષે સાધિતં ક્ષીરમાર્જં

તદ્વત્પીતં શર્કરાસંયુતં વા ।

આતૃમેર્ષા સેવ્યમાનં નિહન્યાદ્

ઘાત્વા દિક્ષામાશુ મૂત્રં ત્વજાવ્યોઃ ॥

સપૃત્તિકીટં લશુનોગ્રગન્ધં

હિહ્વચ્ચમ્બુનાચૂર્ણં સુભાવિતં તન્ ॥

મિત્ર થઈ શ્વાસ લેવડાવે છે, એ રોગને શ્વાસ કહે છે. ૩

ક્ષુદ્રકસ્તમકશ્ચિન્નો મહાનૂર્ધ્વશ્ચ પચ્ચધા ।

મિથતે સ મહાવ્યાધિઃ શ્વાસ ઈકો વિશેષતઃ ॥૪

શ્વાસના ભેદો

એ શ્વાસ નામનો એક જ મોટો વ્યાધિ વિશેષે કરી ક્ષુદ્ર શ્વાસ, તમક શ્વાસ, છિન્ન શ્વાસ, મહા શ્વાસ અને ઉર્ધ્વ શ્વાસ—એ પાંચ ભેદોથી પાંચ પ્રકારનો ગણાય છે; (પ્રતમક શ્વાસ, તમક શ્વાસનો જ ભેદ છે માટે તેથી સંખ્યામાં વધારો થતો નથી.) ૪

પ્રાગ્રૂપં તસ્ય હૃત્પીઠા મક્તદ્વેષોજરતિઃ પરા ।

આનાહઃ પાર્શ્વયોઃ શૂલં વૈરસ્યં વદનસ્ય ચ ॥૫॥

શ્વાસનું પૂર્વ ૩૫

શ્વાસ થવાનો હોય, ત્યારે હૃદયમાં પીડા તથા અન્ન ઉપર દ્રેષ થાય છે, મનને કંઈ ગમતું નથી, પેડુ ચડી આવે છે, પડખાંઓમાં શૂળ થાય છે અને મોઢું વિરસ થઈ જાય છે. ૫

કિંચિદારમમાણસ્ય યસ્ય શ્વાસઃ પ્રવર્ત્તતે ।

નિષ્પણસ્યૈતિ શાન્તિ ચ સ ક્ષુદ્ર ઇતિ સંજિતઃ ॥૬

ક્ષુદ્ર શ્વાસનું લક્ષણ

કોઈ પણ કામની શરૂઆત કરતાં શ્વાસ આલુ થાય અને જ્યારે બેસી જવામાં આવે, ત્યારે તે શ્વાસની શાંતિ થાય, એ ક્ષુદ્ર શ્વાસ કહેવાય છે. ૬

તૃદસ્વેદવમયુગ્રાયઃ કઠ્ઠઘુર્ધુરિકાન્વિતઃ ।

વિશેષાદુર્દિને તમ્યેચ્છ્વાસઃ સ્યાત્તમકો મતઃ ॥

ઘોષેણ મહતાવિષ્ટઃ સકાસઃ સકફો નરઃ ।

યઃ શ્વસિત્યવ્લોઽન્નદ્વિદ્ સુપ્તસ્તમકપીઢિતઃ ॥

સ શામ્યતિ કફે હીને સ્વપતશ્ચ વિવર્દ્ધતે ।

મૂર્છાજ્વરાભિભૂતસ્ય જ્વેયઃ પ્રતમકસ્તુ સઃ ॥૭॥

તમક શ્વાસનું લક્ષણ

જ શ્વાસમાં તરસ, પસીનો તથા ચૂકું

ધણાં થાય, ગળામાં ઘૂંચવાટી બોલે અને જ દિવસે વાદળાંઓનો ઘેરોવો હોય, તે દિવસે વધારે કષ્ટ થાય, તે શ્વાસ તમક શ્વાસ કહેવાય છે. (તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે, કે જ્યારે પ્રતિલોભ થયેલો વાયુ સ્રોતોમાં પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે ડોક તથા માથાને પકડી કફ વધારી, તે કફથી નાકમાં સળેખમ, કંઠમાં ઘૂંચવાટી અને હૃદયમાં પીડા કરનારા તીવ્ર વેગવાળા શ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે. આ શ્વાસ જેને ઉત્પન્ન થયો હોય, તે માણસ જણે અંધારામાં પેસતો હોય એવો થઈ જાય છે, ત્રાસ પામે છે, શ્વાસના વેગને લીધે ચેષ્ટાવગરનો થઈ જાય છે. ખાંસી આવતાં વારંવાર બેલાન થઈ જાય છે, બડખો નીકળવાના સમયમાં અત્યંત દુઃખ પામે છે, બડખો નીકળી જાય ત્યારે જરાવાર સુખી જવો થાય છે, કંઠમાં પીડા પામે છે, માંડમાંડ બોલી શકે છે, શયનમાં સૂતાં છતાં પણ શ્વાસની પીડાથી નિદ્રાને પ્રાપ્ત થતો નથી, શયનમાં પડ્યો હોય, ત્યારે પડખાંમાં વાયુથી પીડાય છે, બેસી રહેતાં સુખ પામે છે, ઉષ્ણ વસ્તુઓને ઇચ્છે છે, સૂણેલી આંખોવાળો થઈ જાય છે અને અત્યંત પીડાય છે. એ માણસના લલાટમાં પસીનો આવ્યા કરે, મોઢું સુકાય અને વારંવાર શ્વાસ આવ્યા કરે છે; જમ હાથી ઉપર બેડેલાનું શરીર વારંવાર હાલ્યા કરે, તેમ શ્વાસને લીધે તેનું શરીર હાલ્યા કરે છે અને મેઘ, જળ, શીત, ઉગમણો પવન તથા કફ કરનારા પદાર્થોથી દરદની વૃદ્ધિ થાય છે; આ તમક શ્વાસ કહેવાય છે અને તે યાપ્ય જ છે; પણ નવો થયો હોય તો વખતે સાધ્ય પણ થાય છે.) એ તમક શ્વાસથી પીડાયેલો માણસ શ્વાસની મોટી ઘૂંચવાટીવાળો હોય છે, ખાંસીવાળો તથા કફવાળો હોય છે, નિર્જળ હોય છે, અન્નનો દ્રેષી હોય છે, સૂતાં સૂતાં પણ શ્વાસથી પીડાયા કરે છે, બડખો નીકળે ત્યારે થોડીવાર શાંત થાય છે અને સૂતો

ખરી તથા ગાડરતું મૂત્ર સુંઘાડવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

વર્ષાઋતુમાં ઉત્પન્ન થતો પૃતિકીટ નામનો કીડો, લસણ અને વળના ચૂર્ણને હિંગના જળની ખૂબ ભાવના આપીને તે ચૂર્ણ ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

મધ, સાકર અને નાગેકસરના કદકને શેરડી તથા મહુડાના રસ સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

ચાર તોલાભાર સંધવથી મિશ્ર કરેલું આડ તોલાભાર ધી પાય, તો તેથી હેડકી મટે છે.

હરડેતું ચૂર્ણ ખવડાવી તે ઉપર મહેવાય તેવું જીતું જળ પાવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

જવખાર તથા મધથી મિશ્ર કરેલું ધી પાવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

ઢાડના એક તોલાભાર રસને મધ તથા પીપરથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

પીપર, સાકર, આમણું અને સુંઠને મધમાં કાસની ચટાડવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

ગોરના કળિયાની અંદરનાં બીજ, સુરભો અને સાજની ધાણીતું ચૂર્ણ મધ સાથે ચટાડવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

પાડલનાં ફળ અને ફૂલનું આસામણ, મધથી મિશ્ર કરી દેવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

સોનાગેર અને કડ્ડું આસામણ, મધથી મિશ્ર કરીને દેવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

ખજૂરનો ગર્લ અને પીપરનું આસામણ, મધથી મિશ્ર કરી દેવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

હીરાકસી અને ઢાડનું આસામણ, મધથી મિશ્ર કરી દેવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

હોલો, કપૂતર, લાવો, શેગો, કુડચ, ઘો અને જંગલી ચિલાડાના માંસના રસાઓ સંધવ

તથા દાડમ વગેરે ખાટાં દ્રવ્યોના રસથી મિશ્ર કરી, સહેવાય તેવા ગરમ રાખીને પાવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

ઋષ્ય નામના યુગોના દાંતોના માંસના રસાઓને સંધવ તથા દાડમ વગેરે ખાટાં દ્રવ્યોના રસથી મિશ્ર કરી, ઘીથી સ્તિગ્ધ કરી સહેવાય તેવા ગરમ રાખી પાતાં હેડકી મટે છે.

હેડકીવાળાઓનો વાયુ જીંચી ગતિવાળો હોય છે; માટે તેને સંધવના યોગનાથું વિરેચન દેવું અને સાકરથી મિશ્ર કરેલું ધી સહેવાય તેવું જીતું પાવું, એ હિતકારી થાય છે.

દેહલાક આચાર્યો કહે છે, કે 'અનુવાસન-બસ્તિ હેડકીવાળાઓનું હિત કરે છે.' ૧૨

અધ્યાય ૫૧ મો

અથાતઃ શ્વાસપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યયૌવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'શ્વાસપ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે લગત્રાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

યૈરેવ કારણેર્હિંકા વહુમિઃ સમ્પ્રવર્તતે ।
યૈરેવ કારણેઃ શ્વાસો ઘોરો ભવતિ દેહિનામ્ ॥૨॥

શ્વાસનાં નિદાનો

માણસોને જે અનેક કારણોથી હેડકી આવે છે, તે જ કારણોથી શ્વાસ નામનો ભયંકર વ્યાધિ થાય છે. (ગથા અધ્યાયનો બીજો વિષય જુઓ.)
વિદ્યાય પ્રકૃતિ વાયુઃ પ્રાણોઽથ કફસંયુતઃ ।
શ્વાસયત્યુર્ધ્વગો ભૂત્વા તં શ્વાસં પરિચક્ષતે ॥૩॥

શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ

પ્રાણવાયુ ત્રિયુગ્ય થઈ, જાયે ચાકો, કડ્ડી ૧ શ્વાસનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, નેદો, લક્ષણ તથા ચિકિત્સાના નિરૂપણ વિશે.

અર્થ શ્વાસ લેવડાવે છે, એ રોગને શ્વાસ
કે છે. ૩

દ્રક્તમકઞ્છિન્નો મહાનૂર્ધ્વશ્ચ પચ્ચધા ।

ભવતે સ મહાવ્યાધિઃ શ્વાસ ઈકો વિશેષતઃ ॥૪

શ્વાસના ભેદો

એ શ્વાસ નામનો એક જ મોટો વ્યાધિ
શેષે કરી ક્ષુદ્ર શ્વાસ, તમક શ્વાસ, છિન્ન શ્વાસ,
હા શ્વાસ અને ઊર્ધ્વ શ્વાસ-એ પાંચ ભેદોથી પાંચ
કારનો ગણાય છે; (પ્રતમક શ્વાસ, તમક શ્વાસનો
ભેદ છે માટે તેથી સંખ્યામાં વધારો થતો
થી.) ૪

પ્રાગૂપં તસ્ય હૃત્પીઠા મક્તદ્વેષોઽરતિઃ પરા ।

ધાનાહઃ પાર્શ્વયોઃ શૂલં વૈરસ્યં વદનસ્ય ચ ॥૫॥

શ્વાસનું પૂર્વ ૩૫

શ્વાસ થવાનો હોય, ત્યારે હૃદયમાં પીડા
તથા અન્ન ઉપર દ્રેષ થાય છે, મનને કંઈ ગમતું
નથી, પેડું ચડી આવે છે, પડખાંઓમાં શૂળ થાય
છે અને મોઢું વિરસ થઈ જાય છે. ૫

કિંચિદારમમાણસ્ય यस્ય શ્વાસઃ પ્રવર્ત્તેતે ।

નિષ્પણસ્યૈતિ શાન્તિ ચ સ ક્ષુદ્ર ઇતિ સંજિતઃ ॥૬

ક્ષુદ્ર શ્વાસનું લક્ષણ

કાંઈ પણ કામની શરૂઆત કરતાં શ્વાસ
આલુ થાય અને જ્યારે બેસી જવામાં આવે,
ત્યારે તે શ્વાસની શાંતિ થાય, એ ક્ષુદ્ર શ્વાસ
કહેવાય છે. ૬

તૃડસ્વેદવમથુપ્રાયઃ કણ્ઠઘુર્ધુરિકાન્વિતઃ ।

વિશેષાદુર્દિને તામ્યેચ્છ્વાસઃ સ્યાત્તમકો મતઃ ॥

ઘોષેણ મહતાવિષ્ટઃ સકાસઃ સક્રફો નરઃ ।

યઃ શ્વસિત્યવલોઽન્નદ્વિદ્ સુપ્તસ્તમકપીઢિતઃ ॥

સ શામ્યતિ કફે હીને સ્વપતશ્ચ વિવર્દિતે ।

મૂર્છાજ્વરાભિભૂતસ્ય જ્ઞેયઃ પ્રતમકસ્તુ સઃ ॥૭॥

તમક શ્વાસનું લક્ષણ

જ શ્વાસમાં તરસ, પસીનો તથા ટૂંકું

ઘણું થાય, ગળામાં ઘૂંચવાટી બોલે અને જ
દિવસે વાદળાંઓનો ઘેરવો હોય, તે દિવસે વધારે
કષ્ટ થાય, તે શ્વાસ તમક શ્વાસ કહેવાય છે.
(તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે, કે જ્યારે પ્રતિલોભ થયેલો
વાયુ સ્ત્રોતોમાં પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે ડોક તથા
માથાને પકડી કડ્ડ વધારી, તે કડ્ડથી નાકમાં
સળેખમ, કંઠમાં ઘૂંચવાટી અને હૃદયમાં
પીડા કરનારા તીવ્ર વેગવાળા શ્વાસને ઉત્પન્ન
કરે છે. આ શ્વાસ જને ઉત્પન્ન થયો હોય, તે
માણસ જાણે અંધારામાં પેસતો હોય એવો થઈ
જાય છે, ત્રાસ પામે છે, શ્વાસના વેગને લીધે
ચેષાવગરનો થઈ જાય છે. ખાંસી આવતાં
વારંવાર બેલાન થઈ જાય છે, બડખો નીકળ-
વાના સમયમાં અત્યંત દુઃખ પામે છે, બડખો
નીકળી જાય ત્યારે જરાવાર સુખી જવો થાય
છે, કંઠમાં પીડા પામે છે, માંડમાંડ બોલી શકે
છે, શયનમાં સૂતાં છતાં પણ શ્વાસની પીડાથી
નિદ્રાને પ્રાપ્ત થતો નથી, શયનમાં પડ્યો હોય,
ત્યારે પડખાંમાં વાયુથી પીડાય છે, બેસી રહેતાં
સુખ પામે છે, ઉષ્ણ વસ્તુઓને ઇચ્છે છે, સૂણેલી
આંખોવાળો થઈ જાય છે અને અત્યંત પીડાય
છે. એ માણસના લલાટમાં પસીનો આવ્યા કરે,
મોઢું સુકાય અને વારંવાર શ્વાસ આલ્યા કરે
છે; જમ હાથી ઉપર બેડેલાનું શરીર વારંવાર
હાલ્યા કરે, તેમ શ્વાસને લીધે તેનું શરીર હાલ્યા
કરે છે અને મેઘ, જળ, શીત, ઉગમણો પવન
તથા કડ્ડ કરનારા પદાર્થોથી દરદની વૃદ્ધિ
થાય છે; આ તમક શ્વાસ કહેવાય છે અને તે
યાપ્ય જ છે; પણ નવો થયો હોય તો વખતે
સાધ્ય પણ થાય છે.) એ તમક શ્વાસથી
પીડાયેલો માણસ શ્વાસની મોટી ઘૂંચવાટી-
વાળો હોય છે, ખાંસીવાળો તથા કડ્ડવાળો હોય
છે, નિર્મળ હોય છે, અન્નનો દ્રેષી હોય છે,
સૂતાં સૂતાં પણ શ્વાસથી પીડાયા કરે છે, બડખો
નીકળે ત્યારે થોડીવાર શાંત થાય છે અને સૂતો

ખઠરી તથા ગાડરતું મૃત સુધાડવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે

વર્ષાઋતુમાં ઉત્પન્ન થતો પૃતિકીટ નામનો કીડો, લસણ અને વજના ચણુને દિગ્ગા નળની ખૂણ ભાવના આપીને તે ચૂર્ણ ખવડાવવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે

મધ, સાકર અને નાગકેસરના કદકને શેરડી તથા મહૂડાના રસ સાથે પાનામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે

ચાર તોલાભાર સૈંધવથી મિશ્ર કરેલું આઠ તોલાભાર વી પાચ, તો તેથી હેડકી મટે છે.

હરડેતુ ચૂર્ણ ખવડાવી તે ઉપર મહેવાય તેવું જીનું જળ પાનામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે

જવખાર તથા મધથી મિશ્ર કરેલું ધી પાવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

ઢાઠના એક તોલાભાર રસને મધ તથા પીપરથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

પીપર, સાકર, આમણુ અને સૂકાને મધમાં કાવવી ચટાડવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે

ગોગ્ના ઠળિયાની અદરનાં બીજ, સુગ્રો અને સાગની ધાણીનું ચૂર્ણ મધ સાથે ચટાડવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

પાડલનાં કળ અને ફૂલનું આસામણુ, મધથી મિશ્ર કરી દેવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે

સોનાગેર અને કડુંતુ આસામણુ મધથી મિશ્ર કરીને દેવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે

ખજૂરનો ગર્ભ અને પીપરનું આસામણુ, મધથી મિશ્ર કરી દેવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે

હીરાકરસી અને ઢાઠનું આસામણુ, મધથી મિશ્ર કરી દેવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે

હોલો, કપૂતર, લાત્રાં, રોગો, કુકચય, થો અને જગથી બિવાડાના માંચના રસાએ સૈંધવ

તથા દાઢમ વગેરે ખાટાં ફળોના રસથી મિશ્ર કરી, સહેવાય તેવા ગરમ રાખીને પાવામાં આવે, તો તેથી હેડકી મટે છે.

મધ નામના મૃગોના દંતોના માંચના રસાએ સૈંધવ તથા દાઢમ વગેરે ખાટાં ફળોના રસથી મિશ્ર કરી, ધીથી સિત્તર કરી સહેવાય તેવા ગરમ રાખી પાતાં હેડકી મટે છે

હેડકીવાળાઓનો વાયુ જાંચી ગતિનાગો હોય છે, માટે તેને સૈંધવના યોગત્રાણું વિરેચન દેવું અને સાકરથી મિશ્ર કરેલું ધી સહેવાય તેવું જીનું પાનુ, એ હિતકારી થાય છે

દેહલાક આચાર્યો કહે છે, કે 'અનુવાસન બલિન હેડકીનાગાઓનું હિત કરે છે.' ૧૨

અધ્યાય ૫૧મો

અયાતઃ શ્વાસપ્રતિવેધં વ્યાત્વાસ્વામઃ ।
યથોનાચ મગગાન્ ધન્યન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'શ્વાસપ્રતિવેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્ય તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

યૈરેવ કારણૈર્હિકા बहुभिः सम्प्रवर्त्तते ।
તૈરેવ કારણેઃ શ્વાસો ધોરો ભવતિ દેહિનામ્ ॥૨॥

શ્વામનાં નિદાનો

માણુસોને જે અનેક કારણોથી હેડકી આવે છે, તે જ કારણોથી શ્વાસ નામનો ભયંકર વ્યાધિ થાય છે (ગયા અધ્યાયનો બીજો વિષય જુઓ) ત્રિહાય પ્રકૃતિ વાયુઃ પ્રાણોઽય કમ્પનંયુતઃ ।

શ્વામયત્યર્ધગો મૂત્ત્વા તં શ્વાસં પરિવક્ષતે ॥૩॥

શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ

પ્રાણવાયુ ત્રિયુગ્મ થઈ, હાથે ચાવી, કંઈથી ૧ શ્વામના નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, ભેગ, લગણો તથા ચિત્તિના નિરૂપણ નિદાનો

આસ કષ્ઠસાધ્ય છે; છિન્ન શ્વાસ, મહા શ્વાસ
ધ્વં શ્વાસ અસાધ્ય છે. નખળા માણસનો
આદિવાળા માણસનો તમક શ્વાસ પણ
છે. ૧૧

સ્તિ વિના કેચિદ્ધ્વં ચાધશ્ચ શોધનમ્ ।
ળવતાં શ્રેષ્ઠં શ્વાસિનામાદિશન્તિ હિ ॥
શ્વાસે ચ હિકાયાં હૃદ્રોગે ચાપિ પૂજિતમ્ ।
રાણં સંસિદ્ધમભયાવિઢરામઠૈઃ ॥
ભયાવિલ્લૈઃ સંસ્કૃતં વાઙ્મનં ઘૃતમ્ ।
યાદિપ્રતીવાપં સિદ્ધં વા પ્રથમે ગણે ॥
લવણં સર્પિઃ શ્વાસકાસૌ વ્યપોહતિ ।
વિઢ્ઙ્ગપૃતીકાત્રિફલાવ્યોપચિત્રકૈઃ ॥
રં સાધિતં સર્પિશ્ચતુર્ગુણજલાન્વિતમ્ ।
માત્રૈઃ પિવેત્તદ્વિ શ્વાસકાસૌ વ્યપોહતિ ॥
યરોચકં ગુલ્મં શક્રઙ્ગેદં ક્ષયં તથા ।
ઘૃપકપાયે વા પચેત્સર્પિશ્ચતુર્ગુણે ॥
લકુસુમાવાપં શીતં ક્ષૌદ્રેણ યોજયેત્ ।
મધુરિકામાર્ગીશુઠીતાર્ધ્યસિતામ્બુદૈઃ ॥
રઘૈઃ સયદ્યાઘૈઃ સમૈરાવાપ્ય યોગતઃ ।
સ્થં પચેદ્વીમાન્યુક્તયા તોયે ચતુર્ગુણે ॥
કાસં તથા હિકાં સર્પિરેતન્નિયચ્છતિ ।
કાલિકામાર્ગીશુકાખ્યા નૈચુલં ફલમ્ ॥
ગદની શૃઙ્ગવેરં વર્ષાભૂર્વૃહતીદ્વયમ્ ।
માત્રૈર્ઘૃતપ્રસ્થં પચેદેભિર્જલાર્દ્ધકમ્ ॥
ણં પીતમેતદ્વિ શ્વાસામયવિનાશનમ્ ।
ર્ચલયવધારકટુકાવ્યોપચિત્રકૈઃ ॥
ભયાવિઢ્ઙ્ગશ્ચ સાધિતં શ્વાસશાન્તયે ।
વલ્લ્યુદકે સિદ્ધં સ્યાદન્યદ્ દ્વિગુણે ઘૃતમ્ ॥
શીશનામલક્યુગ્રાજીવન્તીકુપ્તસૈન્ધવૈઃ ।
વપુષ્કરપૃતીકસૌર્વચલકળાગ્નિભિઃ ॥
યાતિજોવતીયુક્તૈઃ સર્પિર્જલચતુર્ગુણમ્ ।
હુપાદયુતં સિદ્ધં સર્વશ્વાસહરં પરમ્ ॥
વતાનિ હર્વોપ્યાહુર્ભિપજઃ શ્વાસકાસયોઃ ।
સાઘૃતં પટ્પલં ચ ઘૃતં ત્રાત્ર હિતં ભવેત્ ॥

તૈલં દશગુણે સિદ્ધં મૃદ્ધરાજરસે શુભે ।
સેવ્યમાનં યથાન્યાયં શ્વાસકાસૌ વ્યપોહતિ ॥
ફલામ્લા વિષ્કિરસાઃ સ્નિગ્ધાઃ પ્રવ્યક્તસૈન્ધવાઃ
ણાદીનાં શિરોભિર્વા કૌલત્યા વા સુસંસ્કૃતાઃ ॥
હન્યુઃ શ્વાસં ચ કાસં ચ સંસ્કૃતાનિ પયાંસિ ચ ।
તિનિશસ્ય ચ વીજાનિ કર્કટાખ્યા સુવર્ચિકા ॥
દુરાલભાથ પિપ્પલ્યઃ કટુકાખ્યા હરીતકી ।
શ્વાવિન્મયૂરોમાણિ કોલામાગધિકાકળાઃ ॥
માર્ગીત્વશૃઙ્ગવેરં ચ શર્કરા શલ્લકાઙ્ગજમ્ ।
ત્રિકણ્ઠકસ્ય વીજાનિ ચૂર્ણિતાનિ તુ કેવલમ્ ॥
પશ્ચ શ્લોકાર્દ્ધિકાસ્ત્વેતે લેહા યે સમ્યગીરિતાઃ ।
સર્પિર્મધુભ્યાં તે લેહ્યાઃ કાસશ્વાસાર્દિતૈર્નરૈઃ ॥
સસચ્છદસ્ય પુષ્પાણિ પિપ્પલીશ્વાપિ મસ્તુના ।
પિવેત્સંચૂર્ણં મધુના ધાનાશ્વાપ્યથ ભક્ષયેત્ ॥
અર્કાક્ષુરૈર્ભાવિતાનાં યવાનાં સાધ્વનેકશઃ ।
તર્પણં વા પિવેદેપાં સક્ષૌદ્રં શ્વાસપીઢિતઃ ॥
શિરીપકદલીકુન્દપુષ્પં માગધિકાયુતમ્ ।
તળ્હુલામ્બુયુતં પીત્વા જયેચ્છવાસાનશેષતઃ ॥
કોલમઙ્ગાસ્તાલમૂલમૃગ્યચર્મમસીમપિ ।
લિહ્યાત્ક્ષૌદ્રેણ માર્ગી વા સર્પિર્મધુસમાયુતામ્ ॥
નિમ્બૈઃ કદમ્બવીજં વા સક્ષૌદ્રં તળ્હુલામ્બુના ।
દ્રાક્ષાં હરીતકીં કૃષ્ણાં કર્કટાખ્યાં દુરાલભામ્ ॥
સર્પિર્મધુભ્યાં વિલિહન્હન્તિ શ્વાસાન્સુદારુણાન્ ।
હરિદ્રાં મરિચં દ્રાક્ષાં ગુડં રાક્ષાં કળાં શટીમ્ ॥
લિહ્યાત્તૈલેન તુલ્યાનિ શ્વાસાર્ચો હિતભોજનઃ ।
ગવાં પુરીપસ્વરસં મધુમાગધિકાયુતમ્ ॥
લેહઃ શ્વાસેષુ કાસેષુ વાજિનાં વા શક્રદ્રસઃ ।
પાણ્ડુરોગેષુ શોથેષુ યે યોગાઃ સમ્યગ્કીર્તિતાઃ ॥
શ્વાસકાસાપહાસ્તેઽપિ કાસઘ્ના યે ચ કીર્તિતાઃ ।
માર્ગીત્વકચૂષ્ણં તૈલં હરિદ્રાં કટુરોહિણીમ્ ॥
પિપ્પલીં મરિચં ચણ્ડાં ગોશક્રદ્રસમેવ ચ ।
તલકોટમ્ય વીજેષુ પચેદ્નુકારિકાં શુભામ્ ॥
સેવ્યમાના નિહન્ત્યેષા શ્વાસાનાશુ મુદુસ્તગન્ ।
પુગળમર્પિઃ પિપ્પલ્યઃ કૌલત્યા જાઙ્ગલા રમાઃ ॥

દોષ ત્યારે શાસની વૃદ્ધિવાળો થાય છે; તે માણસ
એ મૂર્છા તથા જ્વરથી પણ ઘેરાયેલો હોય, તો
તેનો એ શાસ, પ્રતમક કહેવાય છે. ૭

આધ્માતો દહ્યમાનેન વસ્તિના સહજો નરઃ ।

મર્વપ્રાણેન વિચ્છિન્નં શ્વસ્યાચ્છિન્નં તમાદિશેન ૮

છિન્ન શ્વાસનું લક્ષણ

એ શાસવાળો માણસ, રહીરહીને સપળા
જેરથી શાસ લેતો હોય, પેડુના આક્રવાળો
હોય, મૂત્રાશયમાં બળતરાવાળો હોય અને બીજી
પણ વેદનાઓવાળો હોય, તો તેનો એ શાસ
છિન્ન શાસ કહેવાય છે. (તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે, કે
'જને છિન્ન શાસ થયો હોય, તે દુખી માણસ,
રહીરહીને સપળા જેરથી શાસ લે છે, મર્મ-
સ્થળોનું છેદન થતા જવી વેદનાઓથી પીડાય
છે, બધું દુઃખ તથા માયાનું છેદન થતું હોય
એવો પીડાય છે અને વખતે શાસ પણ લેતો
નથી; પેડુ આક્રવાથી, પસીનાથી, મૂર્છાથી તથા
મૂત્રાશયની બળતરાથી દુખી થાય છે, આંસુથી
ઘેરાયેલાં નેત્રોવાળો થઈ બળ છે, અત્યંત ક્ષીણ
થઈ બળ છે, હાંફ્યા કરે છે, ચિત્તમાં ઉદ્વેગ
પામ્યા કરે છે, બક્યા કરે છે અને તેનું મોહું
સુકાઈ બળ છે, વર્ણ બગડી બળ છે તથા
એક આંખ રાતી રહે છે. આ લક્ષણોવાળા છિન્ન-
શ્વાસથી પીડાયેલો માણસ તરત પ્રાણ છોડી દે
છે; કેમકે એ શાસ મારી નાખનારો જ છે.') ૮

નિઃસંજઃ પાર્શ્વશૂલાર્તઃ યુષ્કકણ્ઠોઽવિષોપમાન્ ।

મંરવ્યનેત્રસ્વાયમ્ય યઃ શ્વસ્યાત્પ મહાન્સમૃતઃ ॥૯

મહા શ્વાસનું લક્ષણ

એ શાસવાળો માણસ, બાનવગરનો થઈ
ગયો હોય, પડખાના શૂળથી પીડાતો હોય,
કંઠમાં શોષવાળો હોય, શાસના મોટા અવાજ
વાળો હોય, નેત્રોમાં સોજવાળો હોય અને લાંબો
થઈ ને અથવા બધું શરીરના બે ભાગવાળો હોય,
એવો મર્મજનને શાસ લેતો હોય, તો તેનો એ

શાસ મહાશાસ કહેવાય છે. (તંત્રાંતરમાં કહ્યું
છે કે 'જને મહાશાસ થયો હોય, તે માણસ જોયો
યાવના મોટા શબ્દવાળા શાસ લીધા કરે છે,
આક્રેશા મરત બળદની પેડે નિરંતર જોયો
અવાજથી હાંફ્યા કરે છે અને જ્ઞાનવિજ્ઞાન-
વગરનો હોય છે. એ માણસની આંખો ભમ્યા
કરે છે, આંખો નથા મોહું ખુલ્લી રહે છે, મૂત્ર
તથા વિષા રોકાઈ બળ છે અને એના શાસનો
ભારે શબ્દ દુરથી સંભળાય છે. આ શાસ પ્રાણ
લેનારો જ છે અને તેથી માણસ તરત જ મરી
બળ છે.') ૯

મર્મસ્વાયમ્યમાનેષુ શ્વસન્મૃદો મુદ્ગથ યઃ ।

ઋષ્યેશ્વી હૃતવસ્તુર્મર્મશ્વાસમાદિશેન ॥૧૦॥

ઊર્ધ્વ શ્વાસનું લક્ષણ

જે શાસમાં મર્મસ્થળો ખેંચાયા કરે,
વારંવાર નિશ્વેષતા થઈ બળ, અવાજ બેસી
બળ અને દૃષ્ટિ જાંચીજાંચી રહે, તે શાસ ઊર્ધ્વ
શાસ કહેવાય છે. (તંત્રાંતરમાં કહ્યું છે, કે 'જને
ઊર્ધ્વ શાસ થયો હોય, તે માણસને બહુ જ જાંચા
શાસ આવે છે, તેનો શાસ નીચે બેસતો જ નથી, મોહું
અને ઓતો કંઈથી ઘેરાઈ જવાને લીધે પ્રકુપિત
થયેલા પવનથી ભારે પીડા થાય છે, દૃષ્ટિ જાંચી રહે
છે, એ માણસ ચક્રગતકળ થતી આંખોથી ચાતરફ
વિકૃત રીતે જોયા કરે છે, મોહ પામે છે, વેદનાથી
પીડાય છે તથા તેનું મોહું સુકાય છે અને તેને કંઈ
નથી. ઊર્ધ્વ શાસ પ્રકુપિત થાય, ત્યારે શાસ
નીચે ચાસતો નથી અને તે ઊર્ધ્વ શાસ, મૂંઝાતા
તથા ગ્વાનિ પામતા તે માણસને મારી નાખે
છે. સપળા શાસો કરતાં આ ઊર્ધ્વ શાસમાં શાસ
અત્યંત જોયા આવે છે એટલે તદ્વાત છે.') ૧૦

શુદ્રઃ સાઘ્યતમસ્તેષાં તમકઃ કૃચ્છ્ર ઉચ્યતે ।

ત્રયઃ શ્વાસા ન સિધ્યન્તિ તમકો દુર્બલસ્ય ચ ॥૧૧

શ્વાસોની આધ્યાસાધ્યતાનું વિવેચન

તેઓમાં શુદ્ર શ્વાસ અત્યંત સાધ્ય છે,

તત્ત્વના ૪૧મા અધ્યાયના ૨૨મા
હેતુ અરુણીતું ધી શ્વાસ ઉપર
(આ ધી પિત્તપ્રધાનશ્વાસ ઉપર
.)

સાસ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયના ૧૦મા
હેતુ પટ્પક્ષક નામતું ધી શ્વાસ ઉપર
(આ ધી વાતપ્રધાનશ્વાસ ઉપર
.)

ના દસગણા સ્વરચ્છ ક્વાથમાં પક્ષેક્ષા
પ રીતે સેવન કરાવવામાં આવે, તો
તથા ખાંસી મટે છે. (આ તેલ
સ ઉપર દિતકારી છે.)

તથા ખિજોરાં વગેરે ક્ષોના રસથી
અને વધારે સંધવ નાખેલા ત્રિષ્કર
માંસના સ્નિગ્ધ રસાઓ શ્વાસ તથા
પાડે છે.

પ્યાર આદિનાં માયાંઓનાં માંસો નાખી
તૈયાર કરેલા કળથીનાં ઝોસામણ
શ્વાસ તથા ખાંસીને મટાડે છે.

ને દૂર કરનારાં પંચમૂલી આદિ દ્રવ્યો
કવેલાં દૂધો પણ શ્વાસ તથા ખાંસીને

શાહરમાનાં ખીજ, કાકડાશિંગી અને
તેનું ચૂર્ણ ધી તથા મધમાં કાલવી
શ્વાસ અને ખાંસી મટે છે.

સો, પીપર, કડુ અને હરડેનાં ચૂર્ણને
ધીમાં કાલવી ચટાડવાથી શ્વાસ અને
મટે છે.

ઈનાં રૂંવાડાં, મોરનાં રૂંવાડાં, ચવક,
ને શાહજીરાંનું ચૂર્ણ ધીમાં તથા મધમાં
ચટાડવાથી શ્વાસ અને ખાંસી મટે છે.

રંગી, તજ, સાકર અને શેલાંના કાંટાનું
માં તથા મધમાં કાલવી ચટાડવાથી
ને ખાંસી મટે છે.

ખરનાં ખીજેતું ચૂર્ણ મધ તથા ધીની

સાથે ચટાડવાથી શ્વાસ તથા ખાંસી મટે છે.

સપ્તપર્ણનાં ફૂલ અને પીપરનું ચૂર્ણ દહીંની
નીચેના પાણીની સાથે પાવામાં આવે અને તે
ઉપર મધની સાથે ઘણા ખવરાવવામાં આવે, તો
તેથી શ્વાસ મટે છે.

જવને અનેકવાર આકડાના અંકુરોની સારી
રીતે જાવનાઓ આપી, તેઓનો સૂત્રસ્થાનના
૪૬મા અધ્યાયના ૨૩૩મા ત્રિપથમાં કઠ્ઠા પ્રમાણે
મંથ કરી, તે મંથને મધમાં મિશ્ર કરી, તેનો
ઉપયોગ કરાવવાથી શ્વાસ નાશ પામે છે.

સરસડિયાનાં ફૂલ, કેળનાં ફૂલ, કુંદકાગડાનાં
ફૂલ અને પીપર મિશ્ર કરી, ચોખાના ઘોણુની
સાથે પાવાથી સવળા પ્રકારના શ્વાસો મટે છે.

બોરની મજ્જા, તાડનું મૂળ અને ઋષ્ય નામના
મૃગના ચામડાની મસીઓ મધમાં કાલવીને
ચટાડવાથી શ્વાસ મટે છે.

ભારંગીના કંદકને અથવા ચૂર્ણને ધી તથા
મધમાં કાલવીને તે ચટાડવાથી શ્વાસ મટે છે.

લીંબડાનાં ફૂલ તથા કદંબનાં ખીજને
મધમાં મિશ્ર કરી, ચોખાના ઘોણુની સાથે પાવામાં
આવે તો તેથી શ્વાસ મટે છે.

દ્રાક્ષ, હરડે, પીપર, કાકડાશિંગી અને
ધમાસાના ચૂર્ણને મધ તથા ધીમાં કાલવીને તે
ચટાડવાથી અતિદારણ શ્વાસો પણ નાશ પામે છે.

હળદર, મરી, દ્રાક્ષ, ગોળ, રાસ્તા, પીપર
અને કચ્છરો સમમાગે લઈ, તેલમાં કાલવીને ચટાડ-
વાથી અને પથ્થ ભોજન કરાવવાથી શ્વાસ મટે છે.

મધ તથા પીપરથી મિશ્ર કરેલો ગાયના
છાણુનો સ્વરસ અથવા ઘોડાની લાદનો સ્વરસ
ચટાડવાથી શ્વાસ તથા ખાંસી મટે છે.

પાંકુરોગો ઉપર જ યોગો, આ ઉત્તરતંત્રના
૪૪મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યા છે, તેની
યોજનાઓ કરવાથી શ્વાસ તથા ખાંસી મટે છે.

સોજાઓ ઉપર જ યોગો, ચિકિત્સાસ્થાનના
૨૩મા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવ્યા છે, તેની

મુરા સૌરીરકં હિદ્ગુ માતુલદ્વમો મધુ ।
 દ્રાક્ષામલરુચિલાનિ શન્તાનિ શ્વાસહિચિનામ્ ॥
 શ્વાસહિષ્ણપરિગતં ત્વિર્થઃ સ્વેદમ્પાચરેત્ ।
 ચુક્તેર્લગ્નતંત્રામ્યાં તૈરસ્ય પ્રથિતઃ ક્ષક ॥
 સ્વસ્થો વિલયનં યાતિ મારુતશ્વાસ્ય ગ્રામ્યતિ ।
 ત્વિર્થં જ્ઞાત્વા તત્તથૈવ મોજયિત્વા મૌદનમ્ ॥
 વાત-લેપ્પમિરન્યે વા મિપગ્ધમં પ્રયોજયેત્ ।
 મનઃશિલાદંવદારહરિદ્રાચ્છદનામિરે ॥
 લાઘોસ્તૂરમૂલંશ્ચ કૃત્વા વર્ષીરિધાનતઃ ।
 સર્પિર્નમમૃચ્છિષ્ટશાલનિર્પાસજં તથા ॥
 શૃંગ્ગવાલતુરભાયુત્વક્મમસ્તં ગરામપિ ।
 તુસ્પ્તશ્લકીના ચ ગુગ્ગુલોઃ પદ્મકસ્ય ચ ॥
 ણ્તે સર્વે સમર્પિષ્કા ધૃમાઃ કાર્યા વિજ્ઞાનતા ।
 ચલીયસિ કફપ્રભે વમનં સવિરેચનમ્ ॥
 દુર્ધલે ચૈવ ક્યે ચ તર્પણં હિતમુચ્યતે ।
 જાઙ્ગલોરધ્રજૈર્માસંતાનપૈર્નાં તુસંસ્કૃતૈઃ ॥

નિદિગ્ધિકા ચામલકપ્રમાણા

હિદ્ગર્વદ્યુક્તા મધુના મુયુક્તામ્ ।

લિહનરઃ શ્વાસનિપીડિતો હિ

શ્વાસં જયત્યેવ ચલાત્પ્રવેશ ॥૧૨॥

શ્વાસોની ચિકિત્સા

શ્વાસના દરદીએ બળવાન હોય, તો તેઓને
 સ્નેહપ્રસિત સિવાય કામળ (પીડા ન કરે એવું)
 શોધન દેવુ-એટલે વમન પણ દેવુ અને નિરચન
 પણ દેવુ, એમ કેટલાક આચાર્યો કહે છે

ખાસી, શ્વાસ, હેડછી અને દરોગ ઉપર
 હરડે, ખિડલણ અને હિગથી પકવેલું જાતું
 (દસ વર્ષનું) થી દેવુ હિતકારી છે

સચળ, હરડે અને બીંધીથી પકવેલું
 જાતું થી દેવામાં આવે, તો તેથી શ્વાસ, ખાસી
 તથા હેડછીની શાંતિ થાય છે

નિદારિગધાદિગણના કનાથ તથા પિંચ
 ટ્યાદિ ગણના ક'કથી પકવેલું અને જમા
 પ ચવનજોતું ચૂર્ણ નાખેલું હોય, એવું થી

દેવામાં આવે, તો તેથી શ્વાસ અને ખાસી મટે છે.

જટામારી, વાવડિંગ, ગુચ્છકરજ, ત્રિકુળા,
 મૂક, મરી, પીપર અને ચિતકને અરવાઅરવા
 તોલા ભાર લઈ, કટક કરી, તે કટક નાખી
 બમણા દૂધમાં અને ચોગણા પાણીમાં પકવેલું
 થી દેવામાં આવે, તો તેથી શ્વાસ, ખાસી, અરશ,
 અરોચક, ગુદમ, જાડા અને કષય મટે છે

અરડગીના પચાગેનો કનાથ કરી તે
 ચોગણા કનાથમાં અને અરડગીના મુગેના તથા
 પુષ્પોના ક'કમાં થી પકવી તે શીતળ થી મધ
 સાથે દેવામાં આવે, તો તેથી શ્વાસ નાશ થાય છે

કાકડાશિળી, સુવા અથવા વરિયાળી,
 ભારજી, વંદ, રસનતી, સાંકર, મેથ, હળદર
 અને જોડીમધેનો સમભાગે ચોગણ કટક નાખી
 ચોગણા પાણીમાં ચોસડ તોલા ભાર થી પકવવું.
 આ થી શ્વાસ, ખાસી તથા હેડછી મટાડે છે

રાસના, મેદાશિળી, ભારજી, બકાન, નેતર
 નાં ફળ, અથોઠી, સૂક, સાટોડી, જાલી ભોરિ-
 ગડી અને બેડી ભોરિગડીના અરધા-અરધા
 તોલાભાર કટકો નાખી બમણા પાણીમાં ચોસડ
 તોલાભાર થી પકવવું. આ થી જરાગરમ રાખી
 પાવામાં આવે, તો તેથી શ્વાસ તથા ખાસી મટે છે.

સચળ, જવખાર, કડું, સૂક, મરી, પીપર,
 ચિતક, વજ, હરડે અને વાવડિંગનો ક'ક નાખી
 ચોગણા પાણીમાં થી પકવવું આ થી શ્વાસ તથા
 ખાસીની શાંતિ કરે છે

બમણા ઉપસરીના કનાથમાં પકવેલું થી
 દેવામાં આવે, તો તેથી શ્વાસ તથા ખાસીની
 શાંતિ થાય છે

તાલીસપત્ર, ભોઆમથી, વજ, કડવી અર
 ખોડી, કંઠ, સંધન, બીંધી, પુષ્કરમૂળ, ગુચ્છકરજ,
 સંચળ, પીપર, ચિતક, હરડે અને તેજબલનો
 ક'ક તથા ચોથા ભાગ જોડથી હિંગ નાખી
 ચોગણા પાણીમાં થી પકવવું. આ થી સધળક
 પ્રકારના શ્વાસો તથા ખાસીને અત્યંત મટાડે છે.

કરીયું છે એ પ્રમાણે અગત્યના પદોનાં અર્થો સ્પષ્ટ-
ની પાસે કહેવામાં છે. ૧

જ્યાં જે હેતુનાં મુળાં મેળવ્યાં : શ્વામિદિગ્ધાં : ।
કામન્યાપિ ન ને તેવાન્મ પ્ત્યોત્પન્નિદેવ : ॥

પ્રત્યેષવાનાદ્રાજ્યમ્નયં

આવાગમ્યાન્નિર્વણાચ ।

વિમારેગન્વાદપિ મોજનમ્

વેગાવગેગાન્ ક્ષયયોન્મયં ॥

પ્રાણો ભુદાનાનુગતઃ પ્રદુષ્ઠઃ

મંભિન્નકાન્મ્યન્વતુલ્યપ્રાણઃ ।

નિર્ગતિઃ ક્ષત્રાન્મહમા મદોષઃ

કામઃ સ વિદ્ધિસ્તદાત્મન્તુ ॥૨॥

ખાંસીનાં નિદાનો, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

ગયા જે અધ્યાયોમાં પ્રાણસેને આસ

તથા હેડથી થવાનાં જે કારણો કહેલાં છે, તે જ

કારણોથી ખાંસી ઉત્પન્ન થાય છે. ધુમાડા

જે રજ વડે ઉપધાત થવાથી, કસરત વગેરે પરિ-

શ્રમના અતિસેવનથી, રૂક્ષ અત્રોના અતિસેવનથી,

મોજન અવગે માર્ગે જવાથી અને ખીંકના વેગને

કેલવાથી દુષ્ટ થયેલો પ્રાણવાયુ ઉદાનવાયુની

સાથે મળી, ફૂટેલા કાંસાના શબ્દ બેલો અવાજ

કરેલો એકાએક મોઢામાંથી બહાર નીકળે છે, એ

રોગને વિદાનો કાસ (ખાંસી-ઉધરસ) કહે છે. ૨

સ ઘાતપિત્તપ્રમવઃ કફાચ

ક્ષતાત્તથાન્યઃ ક્ષયજોડપરશ્વ ।

પન્નપ્રકારઃ કથિતો મિપગ્મિ-

ર્ચિવક્લિતો યક્ષ્મવિકારકૃત્સ્યાત્ ॥૩॥

કાસોની સંખ્યા

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, ક્ષતજન્ય

અને ક્ષયજન્ય-એ રીતે કાસના પાંચ ભેદો વેદ્યોએ

કહેલા છે. એમાંનો ગમે તે પ્રકારનો કાસ હોય,

પણ એ તે બેઠરકારીથી વધી જાય, તો ક્ષય-

(શોષ)ને ઉત્પન્ન કરે છે. (ક્ષયથી થયેલો કાસ,

ક્ષયને ઉત્પન્ન કરે છે, એમ કહ્યું, તેમાં એમ

અમજનું કે ક્ષયથી થયેલો કાસ વધારે ક્ષયને
ઉત્પન્ન કરે છે.) ૩

મધિપ્તનગ્નન્ય તુ કણ્ઠકણ્ઠ-

ર્નોઝ્યોપગેધો મલ્લનાન્દુલેપઃ ।

સ્વપ્રજ્વલ્યેપમ્વમગેનકોઝમિ-

નાદન્ન લિન્નાનિ મતન્ત્યમ્નિ ॥૪॥

કાસનાં પૂર્વ રૂપો

કાસ ઉત્પન્ન થવાનો કોય, ત્યારે ગળામાં

ખરજ આવે છે, મોજન કરતાં ગળામાં પીડા થાય

છે, ગળામાં તથા તાળરામાં કંઠનો લેપ થાય છે,

ધાંટો બેસી જાય છે, અરુચિ થાય છે અને ગઠરાશિ

મંદ થઈ જાય છે; આટલાં ચિહ્નો થાય છે. ૪

તન્દ્રાત્મર્દોદરપાર્શ્વશૂલી

ધ્રામાનનઃ ક્ષીણવલ્મ્વરૌજાઃ ।

પ્રસક્તવેગથ નમીરણેન

કાસેત્તુ શુષ્કં સ્વસ્મેદયુક્તઃ ॥૫॥

વાતજન્ય કાસનું લક્ષણ

જે દહમ, કમણાં, માથું, પેટ તથા પાસાંમાં

શુષ્ક થતું હોય, મોઢું ફૂશ થઈ ગયું હોય, બળ,

સ્વર તથા આજ ક્ષીણ થઈ ગયાં હોય અને

નિરંતર સ્વર ખરાબ થતાં કફ નીકળ્યા વિના જ

મૂઠી ઉધરસ આવ્યા કરતી હોય, તો જાણવું કે

જે કાસ વાતજન્ય છે. ૫

ઓવિદાહજ્વરવક્ત્રશોષ-

રમ્યદિતસ્તિક્તમુલસ્તૃપાર્તઃ ।

પિત્તેન પીતાનિ વમેત્કટૂનિ

કાસેત્સ પાણ્ડુઃ પરિદહ્મમાનઃ ॥૬॥

પિત્તજન્ય કાસનું લક્ષણ

જે છાતીમાં બળતરા થતી હોય, જ્વર

આવતો હોય, મોઢામાં શોષ પડતો હોય, જાણે

લીંબડો ખાધો હોય તેવી મોઢામાં કંઠવાશ હોય,

તરસ લાગ્યા કરતી હોય, દાઢ થઈ ને ખાંસી

આવતી હોય, પીળી તથા તીખી બલ્કટીઓ થતી

હોય અને વર્ણ પીળો થઈ ગયો હોય, તો જાણવું

યોગનાઓ કંવાથી સામ નાં ખાંસી મટે છે.
ખાંસીઓ ઉપર જે યોગો, આ તત્ત્વના પરમા
અ યાયમા કહેવામા આવશે, તેઓની યોગનાઓ
કંવાથી પણ સામ મટે છે

ભાગી, તમ, મુઠ, મરી, પીપર, હળદર
અને કડુનુ ચૂર્ણ તેવમાં કાઢવીને ચટાડવાથી
સામ મટે છે

પીપર, મરી અને કરમણીનું ચૂર્ણ ગાયના
છાણના ગમમાં કાઢવીને ચટાડવાથી સામ મટે છે
તથા મટ(આનો પર્યાય ગુજગતીમા મરથો
નથી)નાં બીજે નાખી સુદર વાપસી પકવીને
નેત્રુ મેવન કંગવવાથી અતિ કુ સામ્ય સાસો પણ
તુરત શાન્ત થાય છે

ચતુ વી, પીપર, જગવી પ્રાણીઓનાં માંસોના
કળથીથી મસ્કાર આપેવા રમો, મુગ, સૂત્રનાન
નના ઝપમા અધ્યાયના ૧૬૭મા વિષયમા કહેલુ
મૌલીરક, હિંગ, બિજેગનો ગમ, મધ, દ્રાક્ષ,
આમળાં અને બીજાં સામ તથા હેડકીવાગને
હિંગકાગી છે

સામ અથવા હેડકીથી રોગાયેવા માણુમને
મેવન તથા તેનથી મિશ્ર કહેવા શાંતવળુ આદિ
મિગન સ્વેદનો દેવાં, કેમકે સ્ત્રોતોમાં ઘાટો થઈને
સ્વેદનો કદ્દ એ સ્વેદનોથી પીગમી બધ છે અને
નાયુ પણ શાંત થાય છે

સ્વેદનોથી પાં એ વાયુ તથા કંકનો
અનુગમ શાંત ન થાય, તે પછી એ માણુમની
મિગનતાનો નિશ્ચય કરી માસના આવાગો
બાન જમાવી, વડે મણુશીલ, દેનાર, હળદર,
તમાવપત્ર, ગુગળ, લાપ્પ અને ગતા જોરડાના
મૂળિયાની ભક્તિઓ મનાવી, ધીમા મિશ્ર કરી
તેઓનો ચિકિત્સાનાનના ઝગમા અધ્યાય
મા કહેવા વિધિ પ્રમાણે ધુમાડો પાવો નવ
મીણુ અને રાગને ધીમા મિશ્ર કરી તેઓનો
વિધિપૂર્વક ધુમાડો પાવો જળોનાં શિગડાં,
પૂછડાં, ખરિયો, સ્નાયુઓ અને આમડી એ

સર્વનું ચૂર્ણ ધીમાં મિશ્ર કરી તેનો પણ વિધિ
પૂર્વક ધુમાડો પાવો તેમ જ શેનાગમ, કિદર,
ગુગળ અને પદ્મકાદને પાં ધીમાં મિશ્ર કરી
તેઓનો વિધિપૂર્વક ધુમાડો પાવો

જે રોગી બળવાન હોય અને કદ્દથી ઘેરાયેનો
હોય, તે તેને મુકુ વમન અને મુકુ ત્રિગ્ગેવન દેવાં
હિનકારી છે, પણ જે રોગી કુબળ અને રક્ત
હોય, તે તેને જગવી પ્રાણીઓનાં, ઘેટાઓનાં
અથવા આનૂપ પ્રાણીઓનાં મારી રીને સસ્કાર
આપેવાં માંચોથી તર્પણ આપવું હિનકારી છે

અરધોઅરધ હિંગથી મિશ્ર કહેનો અને
મરથી પદા સારી પેડે યુક્ત કહેવો, આમળાં
જવડો ભોરિગડીનો કદ્દ ચટાડવામાં આવે, તે
સામથી પીડાયેવા રોગીનો સામ જગત્કારથી
વતુ દિવમમાં નાશ પામે છે (આ સિદ્ધિ યોગ છે)

યથામિરિદ્ધઃ સ્વલુ કાષ્ઠમ્દે-

વંજેં યથા વા સુસ્તાગ્નયુક્તમ્ ।

રોગાસ્ત્યેતે સ્વલુ દુર્નિસારાઃ

નાસથ કાસથ નિલમ્મિકા ચ ॥૧૩॥

સામવગેરે રોગોની કાળજીપૂર્વક ચિકિત્સા
જમ કાણોના સમૂદાયથી પ્રદીપ્ત થયેલો અગ્નિ,
મંદ્રે મૂકેલા વજની માફક અટકાવેલો મુરદેવ
છે, તેમ સામ, ખાંસી અને વિધવિકા-એ રોગો
અટકાવના મુરદેવ છે, માટે તેઓની કાળજી-
પૂર્વક ચિકિત્સા કરવી ૧૩

અધ્યાય ૫૨મો

અથાતઃ કાસપ્રતિષેધમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યયોગાચ મગમન્ ઘન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

ત્વે શિષ્યોના પૂછવાથી ‘કાસપ્રતિષેધ’
એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન

૧ ખામીના નિ લો, સપ્રાપ્તિ, પૂવ ૩૫, બેદા,
લક્ષ્યો તથા ચિકિત્સાના નિવૃણુ વિવેક.

पृक्षावस्थाभां सध्याः कासोनी याप्यता
पृक्षावस्थाभां ७ टोष्टि कास यथेयं डाय,
ते याप्य ७ थाय छे, ओम वैद्यो कहे छे. १०

गृहीयचाकटफलकतृणाद्-
धान्याभयाभाग्यमराहविधम् ।
उष्णानुना हिङ्गुयुतं तु पीत्वा
वद्धास्यमप्याशु जहाति कासम् ॥
फलत्रिकव्योपविडङ्गगृही-
रास्त्रावचापब्रकदवकाष्ठः ।
लेहः समैः क्षौद्रसिनाघृताक्तः
कासं निहन्यादचिरादुदीर्णम् ॥
यस्यां सितामामलकानि लाजान्
समागर्थां चापि विचूर्ण्य शुण्ठीम् ।
सर्पिर्मधुभ्यां विलिहीत कासी
ससैन्धवां घोष्णजलेन कृष्णाम् ॥
खादेद्द्रुडं नागरपिप्पलीभ्यां
द्राक्षां च सर्पिर्मधुनावलिह्यात् ।
द्राक्षां सितां सागधिकां च तुल्यां
सगृङ्गचेरं मधुकं तुगां च ॥
लिह्याद्घृतक्षौद्रयुतां समांशं
सितोपलां वा मरिचांशयुक्तां ।
धात्रीकणाविश्वसितोपलाश्च
संचूर्ण्य मण्डेन पिवेच्च दध्नः ।
हरेणुकां मागधिकां च तुल्यां
दध्ना पिवेत्कासगदाभिभूतः ॥
उमे हरिद्रे सुरदारु शुण्ठीं
गायत्रिसारं च पिवेत्समांशम् ।
चस्तस्य मूत्रेण सुखाम्बुना वा
दन्तीं द्रवन्तीं च सतिल्वकांशम् ॥
भृष्टानि सर्पिष्वथ वादराणि
खादेत्पलाशानि ससैन्धवानि ।
कोलप्रमाणं प्रपिवेद्दि हिङ्गु
सौवीरकेणाम्लरसेन वापि ॥
क्षौद्रेण लिह्यान्मरिचानि वापि
भार्गीवचाहिङ्गुकृता च वर्त्तिः ।

धूमे प्रशस्ता घृतसंप्रयुक्ता
वेणुत्वगेलालवणैः कृता च ॥
मुस्तेङ्गुदीत्वद्भुकाहमांसी-
मनःशिलालेखगलाम्बुपिष्टैः ।
विधाय वर्तीः सपयोनुपानं
धूमं पिवेद्वातवलासकासी ॥
पिवेच्च सीधुं मरिचान्वितं वा
तेनाशु कासः शममभ्युपैति ।
द्राक्षाम्बुमज्जिष्ठपुराहयाभिः
क्षीरं शृतं माक्षिकसंप्रयुक्तम् ॥
निदिग्धिकानागरपिप्पलीभिः
खादेच्च मुद्रान्मधुना सुसिद्धान् ।
उत्कारिकां सर्पिपि नागराढ्यां
पक्त्वा समलैखुटिकोलपत्रैः ॥
एभिर्निपेवेत कृतां च पेयां
तन्वीं सुशीतां मधुना विमिश्राम् ।
यत्प्रीहि सर्पिर्विहितं पडङ्गं
तद्वातकासं जयति प्रसह्य ॥
विदारिगन्धादिकृतं घृतं वा
रसेन वा वासकजेन पक्वम् ।
विरेचनं स्त्रैहिकमत्र चोक्त-
मास्थापनं चाप्यनुवासनं च ॥
धूमं पिवेत्स्त्रैहिकमप्रमत्तः
पिवेत्सुखोष्णं घृतमेव चात्र ।
हिता यवाग्वश्च रसेषु सिद्धाः
पयांसि लेहाः सघृतास्तथैव ॥
प्रच्छर्दन् कायशिरोविरेका-
स्तथैव धूमाः कवलग्रहाश्च ।
उष्णाश्च लेहाः कटुका निहन्युः
कफं विशेषेण विशेषणं वा ॥
कटुत्रिकं चापि वदन्ति पथ्यं
घृतं कृमिघ्नस्वरसे विपक्वम् ॥
निर्गुण्डिपत्रस्वरसे च पक्वं
सर्पिः कफोत्थं विनिहन्ति कासम् ।

કે એ કાસ પિત્તજન્ય છે ૬

વિલિપ્યમાનેન મુમેન સીદ

શ્ચિછોત્તેન્નાર્તીઃ સ્ફૂર્ણદહઃ ।

અમક્તરંગૌરસાદયુક્ત

વાસેદ્ મૃશ સાન્દ્રસ્ફઃ રુફેન ॥૭૥॥

કફજન્ય કાસનું લક્ષણ

એ મોઢું કફથી ચોપડાયેનું રહ્યા કરતું હોય, આંધામાં વેદના થતી હોય, દેહ કફથી પૂર્ણ રહેતો હોય, બોજનમાં રુચિ ન થતી રોય, શરીરમાં ભારેપણ તથા ગ્લાનિ ગ્રહેતા હોય અને કફની ધાટાઈને લીધે સીદાતા સીદાતા અત્યંત ખાસી આવતી હોય, તો બાલુસ કે એ કાસ કફજન્ય છે ૭

અતિવ્યયાયમારાધ્યુદ્ધાગ્નગજનિગ્રહઃ ।

સ્થસ્પોરઃ ક્ષત વાયુર્વૃદ્ધીત્વા કામમાનહેત્ ॥

સ પૂર્વં વાસતે શુષ્ક તતઃ ધૃિવેત્ સશોણિતમ્ ।

કળ્થેન રુજતાત્યર્થં વિભિન્નેન ચોરસા ॥

સૂચીભિરિવ તીક્ષ્ણાભિસ્તુષમાનેન શલિના ।

દુઃસ્વસ્પર્શન શૂલેન મેદપીડામિતાપિના ॥

પર્વમેદજ્વરશ્વાસતર્ણાસ્વર્ચ્યપીઢિતઃ ।

પારાવત ઇરાજન્ માસવેગાત્ ક્ષતોદ્ગમ્ ॥૮૥॥

ક્ષતજન્ય કાસની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ

અને લક્ષણ

અત્યંત મૈથુનથી, અત્યંત ભાન ઉત્પન્નથી, અત્યંત પથ્થર કરવાથી, અત્યંત મન્યુદ્ધાદિક કરવાથી અથવા ટાપી કે ઘોડા વગેરેને રોકવાનું કરવાથી જે રક્ત બાલુસની છાતી ક્ષતનાળી થયેલી રોય, તે બાલુસની છાતીને ઘેરી લઈને વાયુ ખાસી ઉત્પન્ન કરે છે આ ખાસીવાળા બાલુસને પ્રથમ સૂષ્ક ખામી આવે છે અને પછી લોહીવાળો બહાર પડે છે એ બાલુસનું ગુણ અત્યંત વેદના પામે છે, છાતી બહુ મેદાઈ ગઈ હોય તથા તીક્ષ્ણ સોઈઆથી મોઠાતી હોય એવી પીડાય છે, છાતીમાં શરૂનીકગે છે, શરૂની જગ્યા

ઉપર સ્પર્શ કરતા બહુ દુખે છે, મેદાયા જેવી પીડા તથા અભિનાપ થાય છે, સાધાએ વટે છે અને જ્વર, શ્વાસ, તરસ તથા ચ્ચરલગથી પીડા થાય છે એ બાલુસ ક્ષતથી ઉત્પન્ન થયેના ખાસીના વેગને લીધે કબૂતરની પેરે ધૂન છે આ રોગ ક્ષતજન્ય કાસ કહેવાય છે ૮

નિપમાસાત્મ્યમોજ્યાતિવ્યયાયાદ્વેગનિગ્રહાત્ ।

ઘૃણિના શોચતા નૂળા વ્યાપન્નેઝ્ઞૌ ત્રયો મલા ॥

કુપિતાઃ ક્ષયજ કાસ હુર્યુદ્ધક્ષયપ્રદમ્ ।

સ માત્રશૂલજ્વરદાહમોહાન્

ગ્રાણક્ષયં ચોપલમેત કાર્તા ।

શુષ્ક વિનિષ્ઠીગતિ દુર્બલમ્તુ

પ્રઙીણમાસો રધિર સપ્તયમ્ ॥

ત સર્વલિઙ્ગ મૃદ્ધદુષિકિત્સ્ય

ચિકિત્સિતજ્ઞાઃ ક્ષયજ વદન્તિ ॥૯૥॥

ક્ષયજન્ય કાસની નિદાનપૂર્વક સંપ્રાપ્તિ,

લક્ષણ અને અત્યંત કટકસાધ્યતા

વિપત્તિ અને માફક ન હોય એવા બોજનો અને અત્યંત મૈથુન કરવાની, મળમૂત્ર વગેરેના વેગો શરૂવાથી, અત્યંત દયા ઉપજવાથી અને અત્યંત શોક કરવાથી બાલુસોના જડગણિ બગડી જતા, ટોપ પામેના ત્રણે દોષો શરીરનો ક્ષય કરી નાખે એવો ક્ષયજન્ય કાસ ઉત્પન્ન કરે છે એ બાલુસને ગાંઠોમાં શરૂ થાય છે, જન આંખે છે, દાહ થાય છે, બેલાનપણ થાય છે, ઇંદ્રિયોની ક્ષીણતા થાય છે, સૂકું થુંકવું પડે છે અને બગ તથા માસની ક્ષીણતા થતા પરજાણ લોહી થુંકવું પડે છે આ રોગ ક્ષય જન્ય કાસ કહેવાય છે આ ક્ષયજન્ય કાસ જે સવળા લક્ષણોવાળો હોય, તો ચિકિત્સા કરવામાં અત્યંત સુરેકેવી ભરેલો છે, એમ આયુર્વેદ બાલુનારાએ કહે છે ૯

વૃદ્ધત્વમાસાઘ મરત્યથો ન

યાપ્ય તમાદુર્મિપજન્તુ વાસમ્ ॥૧૦૥॥

તત્તુ નિષેવ્યમાણં
ત્વતોત્થં ક્ષયજં ચ કાસમ્ ।
ગાગલાવલાભિ-
ધેયં ચ હિતાય કાસિનામ્ ॥૧૧॥
કાસોની ચિકિત્સા

લોંગી, વજ, કાયકૂળ, રોહિષ
મોથ, ધાણા, હરડે, મારંગી,
સૂંઠને હિંગથી મિશ્ર કરી ઊના
યે પાવામાં આવે, તો તેથી લાંબા
ની પણ મટે છે. (જ વખતે ખાંસી
તે વખતે તરત જ ચિકિત્સા કરવી
જ નણાવવા માટે 'લાંબા કાળની
મટી જાય છે.' એમ કહ્યું છે.)

૧, સૂંઠ, મરી, પીપર, વાવડિંગ,
૧, રાસ્તા, વજ, પદ્મકાષ્ઠ અને
મમાગે લઈ તેઓનું ચૂર્ણ કરી મધ,
ધીમાં કાલવી ચટાડવામાં આવે, તો
ની પણ તરત મટે છે.

૨, સાકર, આમળાં, સાળની ધાણી,
૧ સૂંઠના ચૂર્ણને મધ તથા ધીમાં
ચટાડવામાં આવે, તો તેથી ખાંસી
કટલાક એવું વ્યાખ્યાન આપે છે, કે
કર, આમળાં અને સાળની ધાણીના
યવા પીપર અને સૂંઠના ચૂર્ણને મધ
કાલવી ચટાડવામાં આવે તો તેથી
! છે.)

૩, વ અને પીપરનું ચૂર્ણ ઊના પાણીની
માં આવે, તો તેથી ખાંસી મટે છે.

૪, અને પીપરનું ચૂર્ણ ગોળથી મિશ્ર
ણવામાં આવે, તો તેથી ખાંસી મટે છે.
૫, અને મધ તથા ધીમાં કાલવી તે ચટા-
માવે, તો તેથી ખાંસી મટે છે.

૬, સાકર અને પીપરને સમભાગે લઈ
યા ધીથી યુક્ત કરી તે ચટાડવામાં
! તેથી ખાંસી મટે છે.

સૂંઠ, જીઠીમધ તથા વંશજોયનનું ચૂર્ણ
મધ તથા ધીથી યુક્ત કરી ચટાડવામાં આવે,
તો તેથી ખાંસી મટે છે.

મરીના ભાગથી યુક્ત કરેલી સાકરને મધ
તથા ધીમાં કાલવી ચટાડવામાં આવે, તો તેથી
ખાંસી મટે છે.

આમળાં, પીપર, સૂંઠ અને સાકરનું
ચૂર્ણ દહીંના મંડની સાથે પાવામાં આવે, તો
તેથી ખાંસી મટે છે.

હરેણુ (આનો પર્યાય ગુજરાતીમાં મળ્યો
નથી) અને પીપરને સમભાગે લઈ તેઓનું ચૂર્ણ
દહીંની સાથે પાવાથી ખાંસી મટે છે.

હળદર, દારુહળદર, સૂંઠ અને ખેરસારને
સમભાગે લઈ તેઓનું ચૂર્ણ બકરાના મૂત્રની
સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી ખાંસી મટે છે.

નાનો નેપાળો, મોટો નેપાળો (મૂળ લેવાં)
અને પાટિયા લોધરનું ચૂર્ણ જરા ઊના પાણી
સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી ખાંસી મટે છે.

બોરડીનાં પાંદડાંને ધીમાં શેકી સૈંધવથી
યુક્ત કરી ખવડાવવાથી ખાંસી મટે છે.

અરધા તોલાશાર હિંગ, સૌવિરક સાથે
અથવા બિજેરાના રસની સાથે પાવામાં આવે,
તો તેથી ખાંસી મટે છે.

મરીનું ચૂર્ણ મધની સાથે ચટાડવાથી
ખાંસી મટે છે.

ભારંગી, વજ અને હિંગની ખત્તી બનાવી,
ધીથી ખરડી તેનો ધુમાડો પાવામાં આવે, તો
તેથી ખાંસી મટે છે.

વાંસની છાલ, એલચી અને સૈંધવની
ખત્તી બનાવી ધીથી ખરડી તેનો ધુમાડો
પાવામાં આવે, તો તેથી ખાંસી મટે છે.

મોથ, ઇંગોળિયાની છાલ, જીઠીમધ, જટા-
માંસી, મણશીલ અને હરતાલને બકરાના મૂત્રમાં
વાટી, ખત્તી બનાવી, ધીથી ખરડી, તેનો ધુમાડો
પાવામાં આવે અને તે ઉપર દ્વધ પાવામાં આવે

पाठाविडम्बोपविडङ्गसिन्धु-
 त्रिकण्टराम्नाहुतमुन्मलाभिः ॥
 शृङ्गीवचाम्भोधरदेनदारु-
 दुरालभाभार्ग्यमयाशठीभिः ।
 सम्यग्निपक्वं द्विगुणेन सर्पि-
 निदिग्धिकायाः स्वरसेन धृतम् ॥
 श्वासाप्रिसादस्वरभेदभिन्ना
 भिहन्त्युर्दार्णानपि पञ्च कासान् ।
 निदारिगन्धोत्पलमारिरीदा-
 निष्काथ्य वर्गान्मधुरं च कृत्वम् ॥
 घृतं पचेदिक्षुस्तान्मुदुग्धैः
 काकोलिनगं च सशर्करं तत् ।
 प्रातः पित्रेतिराकृते च कासे
 रतिप्रघृते क्षयजे च कासे ॥
 खर्जूरभार्गमिगधापियाल-
 मथूलिकैलामलकैस्समांशैः ।
 चूर्णं सिताक्षौद्रघृतप्रगाढं
 श्रीन्हन्ति कासानुपयुज्यमानम् ॥
 रक्ताहस्त्रिाञ्जननह्निपाठा
 भूर्पोषकृत्या त्रिलिहेत्समांशः ।
 क्षौद्रेण कासे क्षतजे क्षयोत्थे
 पिवेद्घृतं चेक्षुरसे त्रिपक्वम् ॥
 चूर्णं पित्रेचामलकस्य वापि
 क्षीरेण पक्वं सघृतं हिताशी ।
 चूर्णानि गोधूमयरोद्धरानि
 काकोलिर्यम्य कृतः सुसूक्ष्मः ।
 कासेषु पेयस्त्रिषु कामरज्जिः
 क्षीरेण सक्षौद्रघृतेन वापि ॥
 गुडोदकं वा कथितं पिवेद्दि
 क्षौद्रेण शीतं मरिचोपदंशम् ।
 ग्रन्थप्रयेणामलकीरसस्य
 शुद्धस्य दन्नादृतुला गुटम्य ॥
 चूर्णीकृतैर्ग्रन्थिरुचव्यजीर-
 व्योपेभट्टप्याहपुपाजमोदः ।

निडङ्गसिन्धुत्रिकलायनानी-
 पाठाप्रिधान्यश्च पित्तुप्रमाणैः ॥
 दक्षा त्रिद्यूर्णपलानि चाष्टा-
 वष्टौ च तैलस्य पचेद्यथाश्रु ।
 तं भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
 यथेष्टचेष्टस्त्रिगुगन्धियुक्तम् ॥
 अनेन सर्वे ग्रहणीनिकाराः
 सन्धासकासम्बरभेदशोपाः ।
 शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरै-
 र्वैतस्य पुंस्त्वस्य च वृद्धिहेतुः ॥
 स्त्रीणां च घन्ध्यामयनाशनः स्या
 त्कल्याणको नाम गुडः प्रतीतः ।
 द्विपञ्चमूलेभरुणात्मगुमा-
 भार्गीशठीपुष्करमूलनिश्चान् ॥
 पाठामृताग्रन्थिरुक्षुपुष्पी
 शलाग्न्यपामार्गनलायनासान् ।
 द्विपालिकाक्षयस्य यनादकं च
 हरीतकीनां च शतं गुरुणाम् ॥
 द्रोणे जलस्यादकसंयुते च
 क्षाये कृते पतचतुर्थभागे ।
 पचेतुलां शुद्धगुडस्य दक्षा
 पृथक्च तैलात्कुडं घृताच्च ॥
 चूर्णं च ताचन्मगधोद्धराया
 देयं च तस्मिन्मधु सिद्धशीते ।
 रमायनात्क्लृप्तमतो त्रिलिङ्गाद्
 द्वे चाभये नित्यमथाशु हन्यात् ॥
 तद्राज्यक्ष्मग्रहणीप्रदोष-
 शोकाभिमान्दस्वरभेदकासान् ।
 पाण्डूवामयश्वासशिरोनिकारान्
 हृद्रोगहिका निपमज्वरांश्च ॥
 मेधाप्रलोत्साहमतिप्रदं च
 चकार चैतद्भगवानगस्त्यः ।
 बुलीरशुक्तीचटकैणलासा-
 निष्काथ्य वर्गमधुरंस्तथान्यैः ॥

ધઈ, જવ અને કાકાદ્યાદિગણનું સૂક્ષ્મ
કરી મધ તથા ઘીથી મિશ્ર કરેલા દૂધની
સાથે પાવાથી પિત્તજન્ય, ક્ષતજન્ય તથા ક્ષય-
જન્ય ખાંસી મટે છે. (કેટલાક એવું વ્યાખ્યાન
કરે છે, કે પિત્તજન્ય ખાંસી ઉપર ઘઈનું ચૂર્ણ,
ક્ષતજન્ય ખાંસી ઉપર જવનું ચૂર્ણ અને ક્ષયજન્ય
ખાંસી ઉપર કાકાદ્યાદિગણનું ચૂર્ણ મધ તથા
ઘીથી મિશ્ર કરેલા દૂધની સાથે પાવું.)

શીતક્રમાયના વિધિ પ્રમાણે તૈયાર કરેલાં(?)
ગોળના પાણીને મરીનું ચૂર્ણ ભલરાવી મધથી
મિશ્ર કરી પાવાથી-પિત્તજન્ય, ક્ષતજન્ય તથા
ક્ષયજન્ય ખાંસી મટે છે.

કલ્યાણુક ગુડ

એકસોબાણું તોલાભાર આમળાંનો રસ
અને બસો તોલાભાર ગોળને મિશ્ર કરવા; પછી
પીપરીમૂળ, ચવક, જીરું, સૂંઠ, મરી, પીપર,
ગજપીપર, હપુષા (આનો પર્યાય ગુજરાતીમાં
મળ્યો નથી), બોડીઅજમોદ, વાવડિંગ,
સૈંધવ, ત્રિક્ષ્ણ, અજમો, કાળીપાડ, ચિત્રક અને
ધાણનું ચારચાર તોલાભાર ચૂર્ણ તથા બત્રીસ
તોલાભાર નસોતરનું ચૂર્ણ અને બત્રીસ તોલા-
ભાર તેલને તે ગોળમાં નાખી, સંપૂર્ણ રીતે
તે ગોળને પકવવો. પછી તેમાંથી બહેડાંનાં ફળ
જેટલો ગોળ લઈ તેમાં તજ, તમાલપત્ર તથા
એલચી નાખી તે ગોળ ખવડાવવો. આ
ગોળથી સઘળા ગ્રહણીના વિકારો, શ્વાસ, કાસ,
સ્વરભેદ અને શોષ મટે છે. ઘણા દિવસથી જઠ-
રાસિ હેણાઈ ગયો હોય તથા પુરુષાતન હણાઈ
ગયું હોય, તે પણ આ ગોળથી જઠરાસિ
તથા પુરુષાતનની વૃદ્ધિ થાય છે. આ 'કલ્યા-
ણુક' નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલો ગોળ સ્ત્રીઓના
વંધ્યત્વનો પણ નાશ કરે છે. આ ગોળના પ્રયોગ-
માં વિહારાદિકની પરેજી પાળવાની જરૂર નથી.
(આ કલ્યાણુક ગોળ પાણી રહે, ત્યારે તેલમાં
જરાક શેકેલું નસોતરનું ચૂર્ણ તથા ત્રિક્ષ્ણ

નાખવાં જોઈએ, એમ બીજા ગ્રંથોમાં કહ્યું છે;
અને હલ્લન કહે છે, કે પ્રથમ જે બત્રીસ તોલાભાર
નસોતરનું ચૂર્ણ નાખવું, તે તેલમાં જરાક
શેકીને જ નાખવું.)

અગસ્ત્યાવલેહ

બારસો એંશી તોલાભાર પાણીમાં દશમૂલી,
ગજપીપર, કૌયાં, બારંગી, કચૂરો, પુષ્કરમૂળ,
સૂંઠ, કાળીપાડ, ગળો, પીપરીમૂળ, શંખાવત્રી,
રાસ્તા, ચિત્રક, અધેડો, બળદાણા તથા જનાસો-
એ પ્રત્યેક દ્રવ્યનું આઠઆઠ તોલાભાર ચૂર્ણ,
બસો છપન તોલાભાર જવનું ચૂર્ણ અને સો
આખી મોટી હરડે નાખી ક્વાથ ઉકાળવો.
ઉકાળતાં પાણીનો ચોથો ભાગ બાકી રહે, ત્યારે
બકાઈ ગયેલી સઘળી હરડે કાઢી લઈ ક્વાથને
વસ્રથી ગાળી લઈ તે ક્વાથમાં પેલી બકાયેલી
સો હરડે, ચારસો તોલાભાર શુદ્ધ ગોળ, સોળ
તોલાભાર તેલ અને સોળ તોલાભાર ઘી નાખી
પાક કરવો. પાકી રહે અને શીતળ થઈ જાય
ત્યારે તેમાં સોળ તોલાભાર પીપરનું ચૂર્ણ અને
બત્રીસ તોલાભાર મધ નાખવાં, એટલે અગસ્ત્યાવ-
લેહ સિદ્ધ થાય છે. આ રસાયનરૂપ અગસ્ત્યાવ-
લેહનો નિત્ય જે તોલાભાર કલ્ક ચટાડવાથી
અને તેની સાથેની જે આખી હરડે ખવ-
ડાવવાથી રાજ્યક્ષમા (શોષ), ગ્રહણીદોષ,
સોજ, અગ્નિની મંદતા, સ્વરભેદ, ખાંસી,
પાંડુરોગ, શ્વાસ, માથાનાં દરદો, દુદ્રોગ, હેડકી
અને વિષમ જ્વરો મટે છે. ધારણશક્તિ, બળ,
ઉત્સાહ અને વિચારશક્તિ આપનારું આ
રસાયન ભગવાન અગસ્ત્યમુનિએ શોધેલું છે,
તથી તે અગસ્ત્યાવલેહ કહેવાય છે.

કુલીરાદિ વૃત

કુડચલ, છીપના જીવડા, ચકલાંતું માંસ,
કાળિયારનું માંસ અને લાવાપક્ષીના માંસના
ક્વાથથી અને કાકાદ્યાદિગણના તથા બીજા
પણ મધુર વર્ગના કલ્કથી ઘી પકવવું; આ

તો તેથી વાતજન્ય તથા કફજન્ય ખાંસી મટે છે.

મધને મરીના ચૂર્ણથી યુક્ત કરી પાવામાં આવે, તો તેથી ખાંસી તુરત મટે છે.

દ્રાક્ષ, વાજો, મજ્જા અને ગૃગળથી પકવેલું દૂધ, મધથી મિશ્ર કરી પાવાથી ખાંસી મટે છે.

સારી રીતે રાધેલા મગ ઉપર ભોરિંગડી, ચૂંઠ અને પીપરનું ચૂર્ણ જાખરાવી તે મગ ખવડાવવાથી ખાંસી મટે છે.

ધીમાં ચૂંઠ, પીપરીમૂળ, ઝીણી એલચી, ગજપીપર અને તમાકુપત્રના સંયોગવાળી લાપસી પકવી ખવડાવવાથી ખાંસી મટે છે.

ઉપર કહેલાં ચૂંઠ વગેરે દ્રવ્યોથી ખનાવેલી અને મધથી મિશ્ર કરેલી શીતલ તથા પાતળી રાખ પાવામાં આવે, તો તેથી ખાંસી મટે છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયના ૧૦મા વિષયમાં પ્લીહાદર ઉપર જે પડંગ (૫૨પ૩) પૂત કહેવામાં આવ્યું છે, તેની યોજના કરવામાં આવે, તો તે ધી બલાત્કારથી વાતજન્ય ખાંસીને મટાડે છે.

અરડૂસીના સ્વરસમાં વિદારિગંધાદિગણનો કંઠક નાખી પકવેલું ધી ખવડાવવાથી વાતજન્ય ખાંસી મટે છે.

સ્નેહાત્મક વિરેચન, સ્નેહયુક્ત નિરુદ્ધખરિત અને અનુવાસનખરિતઓ પણ વાતજન્ય ખાંસી ઉપર હિતકારી થાય છે. (જે કે ખાંસીમાં ખરિત નિષિદ્ધ છે, તો પણ વાતજન્ય ખાંસી ઉપર તેનો પ્રયોગ કરવાની છૂટ છે.)

સ્નેહિક ધુમપાન, સહેવાઈ શકે એવું ઊનું ધી, માંસોના રસાઓમાં પકવેલી રાખો, દૂધો અને ધીવાળા અવલેહો પણ વાતજન્ય ખાંસી ઉપર હિતકારી છે.

વમનો, વિરેચનો, શિશોવિરેચનો, વિરેચન ધુમપાનો, કંઠદર દ્રવ્યોથી ગોઠવેલા કનવો, કંઠદર દ્રવ્યોથી કરેલા ઉંણ તથા તીખા અવલેહો અને વિશેષે કરી રક્ષ તથા અદ્યપભોજનથી કંઠ-

જન્ય ખાંસી મટે છે.

ચૂંઠ, મરી તથા પીપર કફજન્ય ખાંસી ઉપર પથ્ય છે.

વાવડિંગના સ્વરસમાં અથવા હિમમાં પકવેલું ધી કફજન્ય ખાંસીનો નાશ કરે છે.

નગડનાં પાંદડાના સ્વરસમાં પકવેલું ધી કફજન્ય ખાંસીનો નાશ કરે છે.

કાળીપાક, ત્રિડવ્ણ, ચૂંઠ, મરી, પીપર, વાવડિંગ, સ્રેધન, ગોખરુ, રાસ્ના, ચિત્રક, બજાણા, કાકડાશિંગી, વજ, મોય, દેવદાર, ધમાસો, ભારંગી, હરડે અને ક્યૂરનો કંઠક નાખી ભોરિંગડીના બમણા સ્વરસમાં પકવેલું ધી શાસવાળી, અગ્નિની મંદતાવાળી અને સ્વરભંગવાળી પાંચે જાનની મજાજ ખાંસીનો પણ નાશ કરે છે.

વિદારિગંધાદિ, ઉત્પલાદિ, સારિવાદિ અને કાકાસ્થાદિ ગણોના ક્ષાયમાં કાકાસ્થાદિગણનો કંઠક, શેરડીનો રસ, જળ અને દૂધ નાખી પકવેલું અને પાકતી વખતે સાકર નાખેલું ધી પ્રભાતમાં પાવાથી પિત્તજન્ય ખાંસી અને મૈથુનથી થતી ક્ષયજન્ય ખાંસી પણ મટે છે.

ખજર, ભારંગી, પીપર, ચારોળી, જીઠી-મધ, એલચી અને આમળાને સમભાગે ચૂર્ણ કરી સાકર, મધ તથા ધીમાં કાલવીને ચટાડવાથી પિત્તજન્ય, ક્ષયજન્ય તથા ક્ષયજન્ય ખાંસી મટે છે.

મજ્જા, હળદર, સુરમો, ચિત્રક, કાળીપાક, મોરવેલ અને પીપરનું સમભાગે ચૂર્ણ કરી મધમાં કાલવી ચટાડવાથી પિત્તજન્ય, ક્ષયજન્ય અને ક્ષતજન્ય ખાંસી મટે છે.

શેરડીના રસમાં પકવેલું ધી પાવાથી પિત્તજન્ય, ક્ષતજન્ય અને ક્ષયજન્ય ખાંસી મટે છે.

આમળાના ચૂર્ણને દૂધમાં પકવી તે દૂધને ધી સાથે પાવાથી અને પથ્ય ભોજન કરાવવાથી પિત્તજન્ય, ક્ષયજન્ય તથા ક્ષયજન્ય ખાંસી મટે છે.

બોલે છે અથવા તેની વાણી ક્ષય જ પામી જાય છે; આવી રીતે હણાયેલી વાણીવાળા માણસની વૈધે ચિકિત્સા જ કરવી નહિ. ૭

અન્તર્ગતસ્વરમલક્ષ્યપ્રદં ચિરેણ

મેદોઞ્વયાદ્વદતિ દિગ્ધગલોષ્ટાલુઃ ॥૮॥

મેદોઞ્વન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ

જને મેદથી સ્વરભેદ થયો હોય, તે માણસ ધણીવાર ગણના મધ્યમાં જ બીજાઓથી ન સમજી શકાય એવાં પદોવાળું બોલે છે અને તેનાં કંઠ, હોઠ તથા તાળવું મેદથી તથા કંઠથી ખરડાયેલાં રહે છે. ૮

ધીનસ્ય વૃદ્ધસ્ય કૃશસ્ય ચાપિ

ચિરોત્થિતો યથ્વ સહોષજાતઃ ।

મેદસ્થિનઃ સર્વસમુદ્ભવશ્ચ

સ્વરામયો યો ન સ સિદ્ધિમેતિ ॥૯॥

સ્વરભેદની અસાધ્યતા

ક્ષયરોગવાળાને, વૃદ્ધને તથા કૃશને થયેલો, કાંબા કાળથી અને જન્મથી થયેલો તેમ જ મેદવાળાને થયેલો અને ત્રણે દોષોથી થયેલો—જેટલા પ્રકારના સ્વરભેદો અસાધ્ય છે. ૯

સ્થિગ્ધાન્સ્વરાતુરનરાનપકૃષ્ટદોષાન્

સંયોજયેદ્રમનરેચનવસ્તિભિશ્ચ ।

નસ્યાવપીડમુલ્લધાવનધૂમલેહૈઃ

સમ્પાદયેચ વિવિધૈઃ કવલગ્રહૈશ્ચ ॥

યઃ શ્વાસકાસવિધિરાદિત એવ ચોક્ત-

સ્તં ચાપ્યશેષમવતારયિતું યતેત ।

વૈશેષિકં ચ વિધિમૂર્ધ્વમતો વદામિ

તં વૈ સ્વરાતુરહિતં નિશ્ચિલં નિવોધ ॥૧૦॥

સ્વરભેદની સામાન્ય ચિકિત્સા

સ્વરભેદવાળા માણસોને વૈધે સ્નેહનસંસ્કાર

આપી વમનોથી, નિરચનોથી તથા ખસિતઓથી તેઓના દોષો દૂર કરી પછી તે તે દોષનાં વિરોધી નસ્યોની, અવપીડનસ્યોની, ઢાગળા વગેરેની, ધૂમપાનોની, લેહોની અને વિવિધ ઢાળિયા

લેવડાવવાની યોજના કરવી.

ગયા જે અધ્યાયોમાં શ્વાસો ઉપર તથા કાસો ઉપર જે ચિકિત્સાઓ કહી છે, તે સઘળી ચિકિત્સાઓની પણ તે તે દોષ અનુસાર સ્વરભેદ ઉપર યોજનાઓ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. હવે સ્વરભેદવાળા માણસોના હિત માટે વિશેષ ચિકિત્સા કહું છું, તેને પણ સંપૂર્ણ રીતે સાંભળો.

સ્વરોપઘાતેઽનિલજે ભુક્તોપરિ ઘૃતં પિવેત્ ।

કાસમર્દકવાર્ત્તકમાર્કવસ્વરસૈર્યુતમ્ ॥

પીતં ઘૃતં હન્ત્યનિલં સિદ્ધમાર્ત્તગલે રસે ।

યવક્ષારાજમોદામ્યાં ચિત્રકામલકેષુ વા ॥

દેવદાર્વાગ્નિકામ્યાં વા સિદ્ધમાર્જં સમાશ્લિકમ્ ।

સુલ્લોદકાનુપાનો વા સસર્પિષ્કો ગુઢૌદનઃ ॥૧૧॥

વાતજન્ય સ્વરભેદની ખાસ ચિકિત્સા

જે સ્વરભેદ વાતજન્ય હોય, તો રોગી જમી રહે તે પછી કાંસોદરી, રીગણાં અને ભાંગરાના સ્વરસોથી યુક્ત કરેલું ઘી પાવું.

કાંટાઅશેળિયાના સ્વરસમાં પકવેલું ઘી પાવાથી વાતજન્ય સ્વરભેદ મટે છે.

જવખાર અને અજમોદના ક્વાથમાં પકવેલું બકરીનું ઘી મધથી મિશ્ર કરી પાવાથી વાતજન્ય સ્વરભેદ મટે છે.

ચિત્રક અને આમળાંતા ક્વાથમાં પકવેલું બકરીનું ઘી મધથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી વાતજન્ય સ્વરભેદ મટે છે.

દેવદાર અને ચિત્રકના ક્વાથમાં પકવેલું બકરીનું ઘી મધથી મિશ્ર કરી પાવામાં આવે, તો તેથી વાતજન્ય સ્વરભેદ મટે છે.

ગોળ નાળી પકવેલો ભાત ઘીથી મિશ્ર કરી ખવરાવવો અને તે ઉપર સહેવાય તેવું ઊનું પાણી પાવું, એ વાતજન્ય સ્વરભેદ ઉપર પથ્ય છે. ૧૧

ક્ષીરાનુપાનં પિત્તે તુ પિવેત્સર્પિરતન્દ્રિતઃ ।

અશ્વીયાચ્ચ સસર્પિષ્કં યદીમધુકપાયસમ્ ॥

ધીનું સેવન કરવાથી ક્ષતજન્ય અને ક્ષયજન્ય ખાંસી મટે છે.

શતાવર્યાદિ ધૃત

શતાવરી, ગજેટ્ટી અને બળદાણાના કવાથમાં ધી પકવી તેને ઉપયોગ કરાવવાથી પણ ખાંસીનાળાઓનું દિત થાય છે. ૧૧

અધ્યાય ૫૩ મે

અથાતઃ સ્વરભેદપ્રતિષેધમધ્યાયં વ્યાખ્યામ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'સ્વરભેદપ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જ પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

અત્યુચ્ચમાપણવિપાધ્યયનાભિધાત-

શીતાદિભિઃ પ્રકુપિતાઃ પવનાદયસ્તુ ।

તે શબ્દવાદિધમનીપુ ગતાઃ પ્રતિષ્ઠાં

હન્યુઃ સ્વરં ભવતિ ચાપિ હિ પડ્વિવધઃ સઃ ॥૨॥

સ્વરભેદનું નિદાન તથા સંપ્રાપ્તિપૂર્વક

સામાન્ય લક્ષણ અને સંખ્યા

અત્યંત ઊંચે સ્વરે બોલવાથી, ઝેર ખાવાથી, ઊંચે સ્વરે વેદ આદિ બોલવાથી, કંઠ આદિ પ્રદેશમાં લાકડી વગેરે વાગવાથી અને બીજા પણ શીત આદિ પોતપોતાના દુષ્ટ દેતુથી પ્રદોષ પામેલા વાયુ આદિ દોષો સ્વરને યજ્ઞાવનારાં ઓનોમાં સ્થિતિ પામી સ્વરને દહી નાખે છે, એ રીતે સ્વરભેદ કહેવાય છે. વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સાંનિપાતિક, ક્ષયજન્ય અને મેહજન્ય, એમ સ્વરભેદ છ પ્રકારનો છે. ૨

વાનેન કૃષ્ણનયનાનનમૂત્રચર્ચા

મિથં ધ્રૈનૈરેદતિ મર્દમચ્ચન્નં ચ ॥૩॥

૧ સ્વર જમડી કે મેની વગેરેના નિતનો. ૨ સંપ્રાપ્તિ, મેદા, કાઝો નથા ગિરિઆના નિષ્પજ વિષે.

વાતજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ

જને વાતજન્ય સ્વરભેદ થયો હોય, તે માણસ ગધેડાના જેવા સ્વરથી અથવા ગળગળા અક્ષરોથી ધીરેધીરે નુટતાં નુટકનુટક વાક્યો બોલે છે અને તેનાં નેત્ર, મોઢું, મૂત્ર તથા વિદ્યા કાળો થઈ જાય છે. ૩

પિત્તેન પીતવદનાશ્ચિપુરીપમૂત્રો

ત્રૂપાદ્દલેન ચ વિદાહસમન્વિતેન ॥૪॥

પિત્તજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ

જને પિત્તજન્ય સ્વરભેદ થયો હોય, તે માણસ બળતરાવાળા ગળાથી બોલે છે અને તેનાં નેત્ર, મોઢું, મૂત્ર તથા વિદ્યા પીળાં થઈ જાય છે.

કૃચ્છ્રાત્કફેન સતતં કફસ્થકળ્ઠો

મર્દં શનૈર્વદતિ ચાપિ દિવા વિશેષાત્ ॥૫॥

કફજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ

જને કફજન્ય સ્વરભેદ થયો હોય, તે માણસ નિરંતર કફથી ઘેરાયેલા કંઠવાળો થઈ જાય છે, ધીરેધીરે થોડુંક બોલી શકે છે અને સૂર્યનાં કિરણોથી કફ કાઢી આંધો થવાને લીધે દિવસે કાંઈક વધારે બોલી શકે છે. ૫

સર્વાત્મકે ભવતિ સર્વવિકારસંપ-

દવ્યક્તતા ચ વચસસ્તમસાધ્યમાદુઃ ॥૬॥

સાંનિપાતિક સ્વરભેદનું લક્ષણ અને

અસાધ્યતા

જને સાંનિપાતિક સ્વરભેદ થયો હોય, તે માણસ ઉપર કહેલા ત્રણે દોષોના વિકારોવાળો થાય છે અને તેનું બોલનું અરપદ ગાય છે. આ સ્વરભેદ અસાધ્ય કહેવાય છે. ૬

ધૂષ્યેત વાચસ્વકૃતે ક્ષયમાપ્નુવાચ

વાગેષ યાપિ દ્વત્વાક્ષગ્નિર્જનીયઃ ॥૭॥

ક્ષયજન્ય સ્વરભેદનું લક્ષણ અને

અસાધ્યતા

જને ક્ષયજન્ય સ્વરભેદ થયો હોય, તે માણસ બળે મુખમાંથી ધુમાડો કાઢતો હોય એવી રીતે

માફક નહિ એવાં વિરુદ્ધ તથા મલિન ભોજનો કર-
વાથી, કસરત ન કરવાથી, દિવસે સૂવાથી તથા
ભારે પદાર્થો, અત્યંત સ્તિબ્ધ પદાર્થો, શીતળ
પદાર્થો, અડદ, પીઠાનાં અન્નો, મગ વગેરે કઠોળ,
કમળોનાં મૂળાં, કમળકંદો, કસેરકંદો,
પાંદડાંવાળાં શાકો, સુરાઓ, સુકતો, દહીં, દૂધ,
ગોળ, શેરડી, તલનો કલક, આનૂપ પ્રાણીઓનું
માંસ, ખોળ અને પવા વગેરેના સેવનથી અને
મધુર તથા ખાટાં પીણાં પીવાથી કફનો અને
પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે; એ કફ અને પિત્ત અનેક
પ્રકારના આકારોવાળા અને બુદાબુદા આશ્રયો-
વાળા શ્રીડાઓને ઉત્પન્ન કરે છે. ૨

આમપકાશયસ્તેષાં પ્રસવઃ પ્રાયશઃ સ્મૃતઃ ।
વિંશતેઃ કૃમિજાતીનાં ત્રિવિધઃ સમ્ભવઃ સ્મૃતઃ ॥
પુરીપક્વરક્તાનિ તેષાં વક્ષ્યામિ લક્ષણમ્ ॥૩॥
કૃમિઓનાં ઉત્પત્તિસ્થલો

ધણું કરી આમાશય અને પક્વાશય—એ
કૃમિઓનાં ઉત્પત્તિસ્થળો છે. (ખીજાં સ્થળોમાં
પણ તે ઉત્પન્ન થાય છે;) કૃમિઓ સુખ્યત્વે વીશ
જાતના છે; તેઓની ઉત્પત્તિ વિષ્ટા, કફ કે
રૂધિરમાં થાય છે. હવે એ જાતોના બુદાબુદા
આકારો તથા કાર્યો કહું છું. ૩

અયવા વિયવાઃ કિપ્યાશ્ચિપ્યા ગણ્ડપદાસ્તથા ।
ચૂરવો દ્વિમુલાશ્ચૈવ સપ્તૈવૈતે પુરીપજાઃ ॥
શ્વેતાઃ સ્વદ્માસ્તુદન્યેતે ગુદં પ્રતિસરન્તિ ચ ।
તેપામેવાપરે પુચ્છૈઃ પૃથ્વશ્ચ ભવન્તિ હિ ॥
શૂલાગ્રિમાન્ધવાણ્ડત્વચિદ્દમ્ભવલસજ્જવાઃ ।
પ્રસેકારુચિહ્રોગવિહ્રોગેદાસ્તુ પુરીપજૈઃ ॥
રક્તા ગણ્ડપદા દીર્ઘા ગુદકણ્ડનિપાતિનઃ ।
શૂલાટોપશ્કુન્દ્રેદપક્તિનાશકરાશ્ચ તે ॥૪॥

વિષ્ટામાં થતા કૃમિઓની સાત જાતો,
તે જાતોના આકારો તથા કૃત્યો

અયવ, વિયવ, કિપ્ય, ચિપ્ય, ગંડૂપદ,
ચૂર અને દ્વિમળ—એ સાત જાતોના કૃમિઓ

વિષ્ટામાં ઉત્પન્ન થાય છે. એ સફેદ તથા
સૂક્ષ્મ હોય છે, પીડા કરે છે અને ધણું ક
ગુદા તરફ ગતિ કરે છે. એમાં દેટલાક કૃમિઓ
જડાં પૂછડાંવાળાં પણ હોય છે. વિષ્ટામાં થતા
કૃમિઓથી શૂળ, અસિત્તી મંદતા, ક્રીકાશ, મ
બંધ, બલક્ષય, મોળ, લાળનું ઝરવું, અરવિ
હ્રોગ અને ઝાડાનું પાતળાપણું થાય છે.
કૃમિઓમાં ગંડૂપદ નામના કૃમિઓ રાતા હો
છે, અળશિયાં જેવા લાંબા હોય છે, ગુદા
ખરજ ઉત્પન્ન કરે છે અને એથી શૂળ, ગડગડા
ઝાડાનું પાતળાપણું અને અન્નનો અપચો પ
થાય છે. ૪

દર્મપુષ્પા મહાપુષ્પાઃ પ્રલ્હનાશ્ચિપિટાસ્તથા ।
પિપીલિકા દારુણાશ્ચ કફક્રોથસમુદ્ભવાઃ ॥
રોમશા રોમમૂર્ધાનઃ સપુચ્છાઃ શ્યાવમણ્ડલાઃ ।
રૂઢ્યાન્યાહ્ચકુરાકારાઃ શુક્લાસ્તે તનવસ્તથા ॥
મજ્જાદા નેત્રલેહારસ્તાલુશ્રોત્રમુજસ્તથા ।
શિરોહ્રોગવમથુપ્રતિશ્યાયકરાશ્ચ તે ॥૫॥

કફમાં થતા કૃમિઓની છ જાતો,
તે જાતોના આકારો તથા કૃત્યો

દર્ભપુષ્પ, મહાપુષ્પ, પ્રલ્હન, ચિપિટ, પિપ
લિક અને દારુણ—એ છ જાતોના કૃમિઓ કફ
સડામાં થાય છે. એ રૂંછાંવાળા, માથાંઓ
બહુ રૂંછાંવાળા, પૂંછડાંવાળા, શ્યામ મંડલો
વાળા, બેગેલાં ધાન્યના અંદુરો જેવા આકારવાળ
સફેદ અને પાતળા હોય છે. એ મજાને ખા
છે, નેત્રો તાળવાં તથા કાનોને ખાધા કરે
અને એથી માથાના રોગો, હ્રોગો, બલદી તથા
સળેખમ થાય છે. ૫

કેશરોમનસ્વાદાશ્ચ દન્તાદાઃ કિકિશાસ્તથા ।
કુષ્ઠજાશ્ચ પરીસર્પા જ્ઞેયાઃ શોણિતસમ્ભવાઃ ॥
તે સરક્તાશ્ચ કૃષ્ણાશ્ચ સ્લિગ્ધાશ્ચ પૃથ્વસ્તથા ।
રક્તાધિષ્ઠાનજાન્યાયો વિકારાઙ્ગનયન્તિ તે ॥૬॥

લિહ્યાન્મધુરકાણા ના ચૂર્ણ મનુષ્યતાશુનમ્ ।
ગતાન્તરીચૂર્ણયોગ વલચૂર્ણમથાપિ ચા ॥૧૨॥

પિત્તજન્ય સ્વરભેદની ખાસ ચિકિત્સા

આળમ છોડી દઈ ધી પાનાથી, તે ઉપર
દૂન પાનાથી અને જોઠીમયના ક્ષાત્રમા પકવેવા
દૂધ વડે મિદ્ધ કહેવો અથવા જોઠીમધથી ચુકત
કહેવો દૂનપાક ધી સહિત જમાડવાથી પિત્ત
જન્ય સ્વરભેદ મટે છે

કઠિાથી આદિ મધુ- દ્રવ્યોત્તુ ચૂર્ણ મધમા
તથા ધીમા કાનવી ચટાડવામા આવે, તો તેથી
પિત્તજન્ય સ્વરભેદ મટે છે

ગતાન્તરીનુ ચૂર્ણ મધ તથા ધીમા કાનવી
ચટાડનાથી પિત્તજન્ય સ્વરભેદ મટે છે

બળદાણાતુ ચૂર્ણ મનમા તરા ધીમા
કાનવી ચટાડનાથી પિત્તજન્ય સ્વરભેદ મટે છે ૧૨
પિવેત્કટૂનિ મૌત્રેણ રુક્ષજે સ્વસ્તહ્યે ।

લિહ્યાદ્વા મધુતૈલામ્યા મુસ્ત્યાસ્વાદેત્કટૂનિ ચ ॥૧૩॥

કટ્જન્ય સ્વરભેદની ખાસ ચિકિત્સા

મૂઠ, મરી અને પીપરનુ ચૂર્ણ ગોમૂત્રની
આથે પાનાથી કટ્જન્ય સ્વરભેદ મટે છે

મૂઠ, મરી અને પીપરનુ ચૂર્ણ મનમાં
તથા તેવમા કાનવી ચટાડવામા આવે અને
જગ્યા પછી તે જ ચૂર્ણ ખવડાવવામા આવે, તો
તેથી કટ્જન્ય સ્વરભેદ મટે છે ૧૩

મરોપઘાતે મેદોને કષ્ઠમદ્ધિધિરિપ્યતે ॥૧૪॥

મેદોજન્ય સ્વરભેદની ખાસ ચિકિત્સા

જે મેદોજન્ય સ્વરભેદ થયો હોય, તો
કટ્જન્ય સ્વરભેદ ઉપર જે ચિકિત્સા કહેવાઈ
છે તે જ કરવી. ૧૪

મર્ષને ચાપિ ક્ષયને પ્રયાગ્યાયાચરન્ ત્રિયામ્ ૧૫
આન્નિપાતિક તથા ક્ષયજન્ય સ્વરભેદોની
ખાસ ચિકિત્સા

નાન્નિપાતિક સ્વરભેદ થયો હોય, તો પ્રથમ
ના પાણ્યા પરી ઉપર કહેની તથે દોનોની

ખાસ ચિકિત્સાઓ કરવી અને ક્ષયજન્ય સ્વર
ભેદ થયો હોય તો આ ઉત્તરતત્ત્વના એકતાક્ષી
સમા અર્થાયમાં કદા પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી.
(કેટલાક વ્યાખ્યાન આપે છે કે એ બન્ને
ઉપર આ અર્થાયના ૧૦મા વિષયમા કહેથી
સામાન્ય ચિકિત્સાઓ કરવી) ૧૫

ઝર્કસમમુમિશ્રાણિ મૃતાનિ મધુરૈઃ સઃ ।
પિવેત્પયામિ યસ્યોર્ચૈર્દતોઽમિહતઃ સ્વરઃ ॥૧૬॥

અત્યંત ઊંચે બોલવાથી થયેલા સ્વર
ભેદની ખાસ ચિકિત્સા

અત્યંત ઊંચા સ્વરે બોલવાથી જોતો સ્વર
હણાયો હોય, તે માણસને કઠિાથી આદિ મધુર
દ્રવ્યોથી પકવેના અને સાકર તથા મવથી મિશ્ર
કરેવા દ્વિધે પાના ૧૬

અધ્યાય ૫૪મે

અઘાતઃ કૃમિરોગપ્રતિપેધમધ્યાય વ્યાર્યાસ્વામઃ ।
યથોગચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવેશિષ્યેના પૂછવાથી 'કૃમિરોગપ્રતિપેદ' ૧
એ નામના અર્થાયનુ તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશુ, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ
સુશ્રુતની પામે કહેલુ છે ૧

અઝીર્ણાપ્ચક્ષનાસાત્મ્યૈર્નિલ્લમલિનાશનૈઃ ।

અવ્યાયામદિવાસ્વપ્નગુર્ભતિસ્તિન્ધશીતલૈઃ ॥

માષપિષ્ઠાન્નવિદલનિમશાન્નકસેરૈઃ ।

પર્ણશાકમુરુશુક્તદધિક્ષીરુદેશુભિઃ ॥

પલાનૂપપિણિતપિપ્પાકપૃથુનાદિભિઃ ॥

સ્વાદ્મન્દ્રપાનૈર્ન્ય શ્લેષ્મા પિત્ત ચ કુપ્યતિ ।

કૃમીન્વનુષિઘાસારાન્કરોતિ વિવિધાશ્રવાન્ ॥૨॥

કૃમિરોગના દૂરનાં તથા પાસેનાં નિદાનો

અછૂર્ણથી, અછૂર્ણમા ભોજન કરવાથી,

૧ કૃમિરોગના નિ નો અથો અખ્યાતિક તથા
ચિકિત્સાના નિ નો વિરો

માણસને ઊલટીનો નિષેધ છે, તે પણ અહીં ઊલટી કરાવવાની કહી છે; તેથી જણાય છે, કે એ રોગની પહેલી અવસ્થામાં ઊલટીનો નિષેધ નથી.) પછી સૂત્રસ્થાનના ૪૪મા અધ્યાયમાં કહેલા અતિ-તીક્ષ્ણ વિરેચનયોગોથી વિરેચિત કરવો. વિરેચિત કર્યા પછી જવ, ગજપીપર, કળથી અને સુરસાદિગણના ક્વાથને વાવડિંગથી પકવેલા સ્નેહથી અને સંધવથી યુક્ત કરી તે ક્વાથથી નિરૂહઅસ્તિ દેવી. નિરૂહઅસ્તિ પાછી નીકળ્યા પછી રોગીને સહેવાય તેવા ગરમ પાણીથી નવડાવી કૃમિઓને હણનારાં દ્રવ્યોથી પકવેલાં અત્રોતું ભોજન કરાવવું; ભોજન કરાવ્યા પછી તુરંત જ વાવડિંગના ક્વાથાદિકથી પકવેલા સ્નેહથી અનુવાસનઅસ્તિ દેવી. આ ક્રિયાઓ કર્યા પછી નીચે લખેલા યોગોની યોજનાઓ કરવી.

સરસડિયો અને વાપુંગાંનો સ્વરસ, મધથી મિશ્ર કરી પાવો અને પછી ઉપર કઠ્ઠા પ્રમાણે તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોથી સંસ્કૃત કરેલું અને મધથી યુક્ત કરેલું ભોજન દેવું; તેથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

ઠેબૂકનો (ઠાળીનો?) સ્વરસ મધથી મિશ્ર કરી પાવો અને પછી ઉપર કઠ્ઠા પ્રમાણે તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોથી સંસ્કૃત કરેલું અને મધથી યુક્ત કરેલું ભોજન દેવું; તેથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

ખાખરાનાં ખીએનો સ્વરસ અથવા કલક જોખાના ઘોણુની સાથે પાવો અને પછી ઉપર પ્રમાણે તીક્ષ્ણ ભોજન કરાવવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

લીંબડાનાં અથવા બઠાનનાં પાંદડાનો સ્વરસ મધથી યુક્ત કરી પાવો અને પછી ઉપર પ્રમાણે તીક્ષ્ણ ભોજન કરાવવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

નગંડોનો સ્વરસ મધથી યુક્ત કરી પાવો અને પછી ઉપર પ્રમાણે તીક્ષ્ણ ભોજન કરાવવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

સુરસાદિગણુનો ક્વાથ મધથી મિશ્ર કરી

પાવો અને પછી ઉપર પ્રમાણે તીક્ષ્ણ ભોજન કરાવવાથી કૃમિઓ નાશ થાય છે.

ઘોડાની લાદતું ચૂર્ણ મધથી યુક્ત કરી ચટાડવું અને પછી ઉપર પ્રમાણે તીક્ષ્ણ ભોજન કરાવવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

વાવડિંગતું ચૂર્ણ મધથી મિશ્ર કરી ચટાડવું અને પછી ઉપર પ્રમાણે તીક્ષ્ણ ભોજન કરાવવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

ઊંદરકત્રીનાં અથવા નેપાળાનાં પાંદડાને સારી પેટે વાટી જવના લોટમાં મિશ્ર કરી તે લોટના પૂડા પકવી ખવડાવવા અને તે ઉપર કાંચ પાવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

સુરસાદિગણુના કલકથી પકવેલું તેલ પાવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

વાવડિંગતું ચૂર્ણ અને જવના લોટને મિશ્ર કરી તેનું સુરસાદિગણુના તેલમાં ભક્ષ્ય પકવી ખવડાવવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

વાવડિંગના ક્વાથની લાવના આપેલા તલોતું તેલ પાવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

શેઠાઈની વિષાના ચૂર્ણને સાતવાર વાવડિંગના ક્વાથની અને સાતવાર ત્રિક્ષ્ણના ક્વાથની સારી પેટે લાવનાઓ આપી તે ચૂર્ણ મધમાં કાલવી ચટાડવું અને તે ઉપર આમળાં, બહેડાં તથા હરડેનો ક્વાથ મધની સાથે પાવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

કલઈ, સીસું, તાંબું, રૂપું તથા ગજવેલ વગેરે ધાતુઓના ચૂર્ણને ઉપર પ્રમાણે જ લાવનાઓ આપી તે ચૂર્ણ મધમાં કાલવી ચટાડવું અને તે ઉપર આમળાં, બહેડાં તથા હરડેનો ક્વાથ મધની સાથે પાવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

ગુચ્છકરંજનો સ્વરસ મધ સાથે પાવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

પીપરીમૂળતું ચૂર્ણ બકરીના મૂત્રની સાથે પાવાથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

લોહીમાં થતા કૃમિઓની સાત જનો,
તેમના આકારો તથા કૃત્યો

દશાદ, રોમાદ, નખાદ, દંતાદ, દિપ્તિય,
કુષ્ઠ અને પરીસર્પ-એ માન જતોના કૃમિઓ
લોહીમાં થાય છે એ વાળો, ચનાડાંઓ,
નખો તથા દાંતોને આધાર કરે છે. રતાશવાળા,
ઠાળા, સિંગવ તથા પહોળા હોય છે અને ઘણું કરી
મનસ્થાનના રૂઢા અધ્યાયમાં કહેવા વિમર્ષ
તથા ક્રોધીઓ વગેરે વક્તવ્ય વિકારો ઉત્પન્ન
કરે છે. ૬

માપપિષ્ઠાન્નલગ્નગુડગ્રાસૈઃ પુરિપજાઃ ।
માંમમાપગુડધીરદધિયુક્તઃ કક્ષોદ્રવાઃ ।
વિરુદ્ધાજીર્ણશાર્ધઃ શોષિતોત્યા ભવન્તિ હિ ॥૭॥
કૃમિઓનાં નિદાનોનો વિભાગ

અડદ, પીસેવાં અત્રો, લવણો, ગોળ અને
શાકાદી વિદ્યાના કૃમિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. માંસ,
અડદ, ગોળ, ફધ, દહી અને સુકતથી કંદના
કૃમિઓ ઉત્પન્ન થાય છે વિરુદ્ધ ભોજનો, અશુભ
અને શાકાદિકથી લોહીના કૃમિઓ ઉત્પન્ન છે. ૭
જ્વરો વિવર્ણતા શૂનં હ્રોગઃ સદનં શ્રમઃ ।

મક્ત્ત્રોપોજિતસારથ સત્રાતકૃમિલધનમ્ ॥૮॥
શરીરમાં કૃમિઓ ઉત્પન્ન થયાનું લક્ષણ
જ્વર, વર્ણનું ખગડી જલુ, શૂન, દરોગ,
જ્વાનિ, શ્રમ, અત્ર ઉપર દ્રેષ અને અતિસાર-એ
લક્ષણો ઉપરથી માણસના શરીરમાં કૃમિઓ
ઉત્પન્ન થયેલા સમજના ૮

દશ્યાસ્ત્રયોદશાઘાસ્તુ કૃમીણા પરિકીર્તિતાઃ ।
કેશાદાઘાસ્ત્વદશાસ્તે દ્વાનાઘો પરિવર્જયેત્ ॥૯॥
કૃમિઓની વીશ જતોમાં દશ્ય, અદશ્ય
અને અસાધ્ય

કૃમિઓની વીશ જતોમાં પહેલાની તેર
જતો જોવામાં આવે છે અને ને પછીની દશાદ
આદિ સાત જતો જોવામાં આવતી નથી એ
વીશ જતોમાં દશાદ અને રોમાદ એ ને જતોની

ચિકિત્સા પ્રથમ ના પાડીને કરવી, ઠમ કે એ જ
જતો અમાન્ય છે. ૯

પપામન્યતમં જ્ઞાત્વા જિવાંસુઃ સ્થિગ્ધમાતુરમ્ ॥
સુગ્માદિવિષફેજ મર્ષિવા વાન્નમાદિતઃ ।
વિરેચયેત્તીક્ષ્ણતર્યોર્ગમસ્યાપયેચ તમ્ ॥
ચમ્પોલનુલ્લ્યાનાં મુક્ષાદર્ગણસ્ય ચ ।
નિદ્રાગ્રેહયુક્તેન કાયેન લગ્નેન ચ ॥
પ્રત્યાગતે નિમ્હે તુ નરં જ્ઞાતં સુવામ્બુના ।
મુચ્ચ્યાત્ કૃમિર્મગ્નસ્તતઃ શ્રીઘં મિપગરઃ ॥
ગ્રેહેનોકેન ચનં તુ યોજયેત્ત્રેહસ્તિના ।
તતઃ ગિરીપત્તિનિદીર્ગમં ક્ષૌદ્રપુતં પિવેત્ ॥
કેન્દ્રસ્વરમં વાપિ પૂર્વગીક્ષ્ણભોજનઃ ।
પલાશ્રીજસ્વરમં ફલકં વા તન્દુલામ્બુના ॥
પારિભદ્રરૂપત્રાણં ક્ષૌદ્રેણ સ્વરમં પિવેત્ ।
પચૂસ્વરમં વાપિ પિવેદ્વા સુરસાદિજમ્ ॥
લિપ્પાદશ્વશ્વકુષ્ઠં વિદ્રુક્તં વા સમાશિરમ્ ।
પર્મમૂષિકરૂપ્ણં વા સુપિષ્ટઃ પિષ્ટમિશ્રિતઃ ॥
સ્વાદેત્પાલિકાન્તિ પકાન્થાન્યામ્લં ચ પિવેદતુ ।
મુક્ષાદિગ્ણે તૈલં પક્કં વા પાનમિપ્યતે ॥
વિદ્રુક્ત્યર્ણપિષ્ટામ્યાં તસ્મિન્ ભક્ષ્યં તુ કારયેત્ ।
તત્કપાયપ્રતીતાનાં તિલાનાં લેહમેન વા ॥
શ્વાનિધઃ શ્વકૃતશ્ચર્ણ સમકૃત્વઃ સુભાનિતમ્ ।
નિદ્રાજ્ઞાનાં કપાયેણ ગ્રેફલેન તથેવ ચ ॥
ક્ષૌદ્રેણ લીઢગાનુપિવેદ્રસમામલકોદ્રવમ્ ।
અશ્માભયારસં ચાપિ ચિધિરેપોજ્યસામપિ ॥
પૃત્તોસ્વરમં વાપિ પિવેદ્વા મધુના સહ ।
પિવેદ્વા પિપ્પલીમૂલમજામૂરેણ સંયુતમ્ ॥
સપ્તધાતૃં પિવેદ્દૃષ્ટે ત્રપુ વા દધિમસ્તુના ।
પુરિપજાન્કક્ષોત્યાંચ હન્યાદંઘં કૃમીન્મિપદ્ ॥૧૦॥
વિદ્યાના તથા કંદના કૃમિઓની ચિકિત્સા

કાઈ જતોના પણ કૃમિઓ ઉત્પન્ન થયા
હોય, તો તેઓનો નાશ કરવા માટે રોગીને પ્રથમ
સિંગવ કરી સુરસાદિગણના કનાથાદિકથી પક-
વેવા ધીવડે ઊવડી કરાવી (એ કે કૃમિવાળા

દ્ધીનો, માંસોનો, ઘીનો, દહીંનો, પાંદડાંવાળાં
શોદોનો, ખાટા પદાર્થોનો, મધુર પદાર્થોનો અને
દાદા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો; એ કૃતિદોષ ઉપર
સંક્ષિપ્ત પરંતુ છે. ૧૪

અધ્યાય ૫૫ મે

અથાત્ત ઉદાવર્તપ્રતિષેધમધ્યાયં વ્યાખ્યાન્યામઃ ।
યથોવાન્ન મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ઉદાવર્તપ્રતિ-
ષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું, જે ન પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

અથથોર્ધ્વં ચ માવાનાં ઘૃત્તાનાં સ્વભાવતઃ ।
ન વેગાન્યારયેન્નાજ્ઞો વાતાદીનાં જિર્જીવિષુઃ ॥૨॥

સંધળા ઉદાવર્તોના મૂળનો નિષેધ

નીચેના માર્ગોથી પ્રવર્તનારા અધોવાયુ
આદિ અને ઊંચેના માર્ગોથી પ્રવર્તનારા ઓડકાર
આદિ સ્વાભાવિક ભાવોના વેગોને જીવવાની
ઘટનાવાળા સમજી માણસે અટકાવવા નહીં, ૨

વાતવિષ્ણુમૂર્જુમાશ્રુક્ષ્વોદ્ગારવમીન્દ્રિયૈઃ ।

વ્યાહન્યમાનૈરુદિતૈરુદાવર્તો નિરુચ્યતે ॥

ક્ષુત્તૃણાશ્વાસનિદ્રાણામુદાવર્તો વિધારણાત્ ।

તસ્યાભિધાસ્યે વ્યાસેન લક્ષણં ચ ચિકિત્સિતમ્ ॥

ત્રયોદશવિધશ્વાસૌ મિન્ન એન્તસ્તુ કારણૈઃ ।

અપચ્યમોજનાઞ્ચાપિ વક્ષ્યતે ચ તથાપરઃ ॥૩॥

ઉદાવર્તનાં નિદાનો તથા સંખ્યા

અધોવાયુના, વિષ્ણાના, મૂત્રના, બગાસાના,
આંસુના, છીંકના, ઓડકારના, વમનના, વીર્યના
ક્ષુધાના, તરસના, શ્વાસના અને નિદ્રાના વેગને
રોકવાથી ઉદાવર્ત ઉત્પન્ન થાય છે. ઉદાવર્તનાં
લક્ષણો અને ચિકિત્સાઓ વિસ્તારથી કહેવામાં

ઉદાવર્તોનાં નિદાનો, સંખ્યા, લક્ષણો અને ચિકિ-
ત્સાઓના નિરૂપણ વિષેનો.

આવશે. ઉપર કહેલાં તેર કારણોને લીધે ઉદાવર્ત
તેર પ્રકારનો ગણવામાં આવે છે. ચૌદમા પ્રકાર-
ના ઉદાવર્ત અપચ્ય મોજનથી થાય છે; તેનું
લક્ષણ તથા ચિકિત્સા પાછળથી (આ અધ્યાયના
૩૨મા વિષય પછી) કહેવામાં આવશે. (વેગની
અટકાયત કરવાને લીધે વાયુનું ઊર્ધ્વ ભ્રમણ થાય
છે, તેથી તે રોગ ઉદાવર્ત કહેવાય છે. આંસુ
વગેરેના વેગો રોકવાથી વાયુનું ઊર્ધ્વ ભ્રમણ
દમ થાય ! એવી શંકા થાય ત્યાં એમ સમજવું
જે એ વેગો રોકવાથી અપાનવાયુ પ્રકૃપિત થાય
છે અને તે ઊર્ધ્વ ભ્રમણ કરવા લાગે છે—હૃદય.) ૩

આધ્માનશ્લૌ હૃદયોપગેઢં

શિરોર્જઞ્ શ્વાસમર્તીવ દિકામ્ ।

ક્રાસપ્રતિગ્યાયગલગ્રહાંઞ્

વલાસપિત્તપ્રસરં ચ ઘોગ્મ્ ।

કુર્યાદપાનોઽમિહતઃ સ્વમાર્ગં

હન્યાત્પુરીપં મુલતઃ ક્ષિપેદ્વા ॥૪॥

અધોવાયુનો વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન
થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ

અધોવાયુ રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય,
તો પેટ આક્રે છે, શૂળ ઉત્પન્ન થાય છે, હૃદયમાં
દળાણ થાય છે, માથામાં પીડા થાય છે, શ્વાસ
થાય છે, અત્યંત દેડકી આવે છે, ખાંસી થાય છે,
સળેખમ થાય છે, ગળું ઝડાઈ જાય છે, કફનો
તથા પિત્તનો ભયંકર ફેલાવો થાય છે અને વિષ્ટા
પોતાના માર્ગમાંથી નીકળતી નથી અથવા મોઢા-
માંથી નીકળે છે. ૪

આટોપશ્લૌ પરિકર્ત્તનં ચ

સઙ્ગઃ પુરીપસ્ય તથોર્ધ્વવાતઃ ।

પુરીપમાસ્યાદપિ વા નિરેતિ

પુરીપવેગેઽમિહતે નરસ્ય ॥૫॥

વિષ્ણનો વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા
ઉદાવર્તનું લક્ષણ

વિષ્ણાના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો

કલકેને દહીંના પાણીમાં ધસી દહીંના પાણી સાથે સાત દિવસ સુધી પાનામાં આવે, તો તેથી કૃમિઓ નાશ પામે છે.

વૈવે ઉપર કદા પ્રમાણે થોથોની થોથનાઓ કરી વિથાના તથા કદના કૃમિઓનો નાશ કરવો. ૧૦

શિરોહૃદ્માણકર્ણાક્ષિસંસ્પૃતાંથ પૃથગ્વિધાન્ ।

વિશેષેનાઝનર્નસ્વૈરવર્પીડંથ સાધયેત્ ॥

ઝઝઝસં તુરઝસ્ય મુગુર્કં ભવેદતિ ।

નિષ્કાથેન વિઙ્ગજ્ઞાનાં ચૂર્ણં પ્રથમનં તુ તત્ ॥

અયઘ્નૂર્ણાન્યનેનૈવ વિધિના યોજયેદ્વિષ્ક ॥

સકાંસ્પર્નાલં તૈલં ચ નસ્યં સ્વાતુરસાદિકં ॥૧૧

મસ્તકાદિમાં રહેલા કદ સંબંધી કૃમિઓની ખાસ ચિકિત્સા

મસ્તક, હૃદય, નાક, કાન તથા નેત્રોમાં રહેલા બુદાબુદા પ્રકારના કૃમિઓનો વિશેષ કરી અંજનોથી તથા અવપીડનસ્થોથી નાશ કરવો.

(અહીં એમ કહેવામાં આવે છે, કે નેત્રોમાં રહેલા કૃમિઓનો અંજનોથી, નાકમાં રહેલા કૃમિઓનો અવપીડનસ્થોથી, હૃદયમાં રહેલા કૃમિઓનો આ

ઉત્તરતંત્રના ૪૩મા અધ્યાયમાં કહેલી કૃમિઝન્ય

દદ્રોગની ચિકિત્સાથી, માથામાં રહેલા કૃમિઓનો આ

ઉત્તરતંત્રના ૨૬મા અધ્યાયમાં કહેલી કૃમિઝન્ય

શિરોદોગની ચિકિત્સાથી અને કાનમાં રહેલા કૃમિઓનો આ

ઉત્તરતંત્રના ૨૧મા અધ્યાયમાં કહેલી કૃમિઝન્ય

માં કહેલી કૃમિઝન્યની ચિકિત્સાથી નાશ કરવો.)

થોથાની લાદના રત્તરસને સારી પેડે ચૂકવી

વાવડિંગના ક્ષાયની અત્યંત ખાવના આપી તે ચૂર્ણનું

પ્રથમનનસ્ય દેવામાં આવે, તો તેથી મસ્તક

મસ્તક આદિમાં રહેલા કૃમિઓ નાશ પામે છે.

કલકે વગેરે ધાતુઓના ચૂર્ણને વાવડિંગના

ક્ષાયની અત્યંત ખાવના આપી તે ચૂર્ણનું

પ્રથમનનસ્ય દેવામાં આવે, તો તેથી મસ્તક

આદિમાં રહેલા કૃમિઓ નાશ પામે છે.

મુરસાદિગજના ક્ષાયમાં પકવેલા તેલને

કાંસાના કાટથી મિશ્ર કરી તે તેલનું નસ્ય દેવાથી મસ્તક આદિમાં રહેલા કૃમિઓ નાશ પામે છે. ૧૧

ઇન્દ્રલુપ્તવિધિત્રાપિ વિધેયો રોમમોઙ્ગિપુ ।

દન્તાદાનાં સમુદિષ્ટં વિધાનં મુલ્લસોગિકમ્ ।

રક્તજાનાં પ્રતીકારં કુર્યાત્કુષ્ઠચિકિત્સિતે ॥૧૨॥

રધિરના કૃમિઓની ચિકિત્સા

જો રોમાંક કે ઢશાક (૩વાડાંઓ તથા

કેશો ખાનારા) કૃમિઓ થયા હોય તો ચિકિત્સા-

સ્થાનના ૨૦મા અધ્યાયમાં કહેલી ઇન્દ્રલુપ્તની

ચિકિત્સાથી તેનો નાશ કરવો.

જો દંતાક (દાંતોને ખાનારા) કૃમિઓ થયા

હોય, તો ચિકિત્સાસ્થાનના ૨૨મા અધ્યાયમાં

કહેલી કૃમિદંતની ચિકિત્સાથી તેનો નાશ કરવો.

જો નખાક (નખોને ખાનારા) આદિ કૃમિ-

ઓ થયા હોય, તો ચિકિત્સાસ્થાનના ૬મા

અધ્યાયના ૨૦મા વિષયમાં કહેલી ચિકિત્સાથી

તેઓનો નાશ કરવો. ૧૨

મુરસાદિં તુ સંયંયુ સર્વથેયોપયોજયેત્ ॥

પ્રવ્યક્તતિક્તકટુકં મોજનં ચ હિનં મંવેત્ ।

કુલ્લ્યકાથસંસૃટં ક્ષીરપાનં ચ વૃજિતમ્ ॥૧૩॥

સર્વ પ્રકારના કૃમિઓ ઉપર સામાન્ય

વિધાન

સપ્તમા પ્રકારના કૃમિઓ ઉપર સ્નાન તથા

અનુપાનાદિક સર્વ ક્રિયાઓમાં મુરસાદિગજનો

ઉપયોગ અવશ્ય કરવો, જેમાં કહેવો અને તીખો

રસ સારી પેડે દોય એવું ભોજન કરાવવું અને

કળથીના ક્ષાયની સાથે ૬૫ પાતું, એ સપ્તમા

પ્રકારના કૃમિઓ ઉપર દિતકારી છે. ૧૩

ધીગણિ માંમાનિ ઘૃતાનિ ચૈવ

દર્ધીનિ ગ્રાહાનિ ચ પર્ણવનિ

સમાગતોઝ્ઞાન્મધુગાન્ધિમાંથ

કૃમીઝ જિણાંયુઃ પરિરજવેતુ ॥૧૪॥

કૃમિરોગવાળાએ પાળવાની પરંપરા

કૃમિઓનો નાશ કરવાની ઇચ્છાવાળા દાગીએ

મૃત્તાશયે વા ગુદમુખ્યોથ
શોફો રુજા મૃત્તવિનિગ્રહથ ।

શુક્રામરી તત્સવળં ભવેદ્વા

તે તે વિકારા વિહતે તુ શુક્રે ॥૧૨૦॥

વીર્યનો વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા

ઉદાવર્તનું લક્ષણ

વીર્યના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો

હોય, તો મૃત્તાશયમાં, શુદ્ધમાં તથા વૃષણોમાં

સોજે તથા પીડા થાય છે, મૂત્રની અટકાયત

થાય છે, વીર્યની પથરી થાય છે અથવા પોતાની

મેળે વીર્યનો સ્નાન થાય છે અને બીજા પણ

વાતકુંડલિકા વગેરે વિકારો થાય છે. ૧૨

તન્દ્રાઙ્ગમર્દાવિરુચિઃ શ્રમથ

શુષ્કોઽભિઘાતાત્ક્રશતા ચ દષ્ટેઃ ॥૧૨૧॥

શુધાનો વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા

ઉદાવર્તનું લક્ષણ

શૂષ્કના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો

હોય, તો તંદ્રા, અંગોનું લાંગરું, અરુચિ, શ્રમ

અને દષ્ટિની નિર્બળતા આવે છે. ૧૩

કળ્થાસ્પશોપઃ શ્રવણાવરોધઃ

સ્તૃષ્ણાભિઘાતાદ્દૃઢયે વ્યથા ચ ॥૧૨૨॥

તરસનો વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા

ઉદાવર્તનું લક્ષણ

તરસના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય,

તો ગળામાં તથા મોઢામાં શોષ થાય છે,

સાંભળવાની શક્તિ રોકાઈ જાય છે અને

દૃઢ્યમાં પીડા થાય છે. ૧૪

શ્રાન્તસ્ય નિઃશ્વાસવિનિગ્રહેણ

હ્રદ્રોગમોહાવથવાપિ ગુલ્મઃ ॥૧૨૩॥

શ્વાસનો વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા

ઉદાવર્તનું લક્ષણ

થાકી રહેવાથી ચાલવા લાગેલા શ્વાસના

વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય, તો હ્રદ્રોગ,

મોહ અને વળતે ગુલ્મ પણ થાય છે. ૧૫

જૃમ્માઙ્ગમર્દોઽઙ્ગશિરોઽક્ષિજાહચં

નિદ્રાભિઘાતાદથવાપિ તન્દ્રા ॥૧૨૪॥

નિદ્રાનો વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા

ઉદાવર્તનું લક્ષણ

નિદ્રાના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો

હોય, તો બગાસાં આવે છે, અંગો લાંગે છે,

ગાત્રોમાં, માથામાં તથા નેત્રોમાં ભારેપણું થાય

છે અને તંદ્રા પણ થાય છે. ૧૬

તૃષ્ણાદિતં પરિણિષ્ટં ક્ષીણં શૂલૈરભિદ્રુતમ્ ।

શક્રઢ્ઢમન્તં મતિમાનુદાવર્તિનમુત્સૃજેત્ ॥૧૨૫॥

ઉદાવર્તની અસાધ્યતાનું લક્ષણ

ઉદાવર્તવાળો માણસ, જે તરસથી પીડાતો

હોય, ક્રિયાઓથી રહિત થઈ ગયો હોય, ક્ષીણ

થયો હોય, શૂળોથી દુઃખી થયા કરતો હોય અને

વિષ્ટાનું વમન કરતો હોય, તો બુદ્ધિમાન વૈદે

તેની ચિકિત્સા કરવી નહીં. ૧૭

સર્વજ્વેતેષુ વિધિવદુદાવર્તેષુ કૃત્સ્રશઃ ।

વાયોઃ ક્રિયા વિધાતવ્યાઃ સ્વમાર્ગપ્રતિપત્તયે ॥

સામાન્યતઃ પૃથક્ત્વેન ક્રિયાં ભૂયો નિવોધમે ॥૧૨૬॥

ઉદાવર્તોની સામાન્ય ચિકિત્સા

સધળા પ્રકારના ઉદાવર્તોમાં વાયુનું પ્રતિ-

લોભપણું હોય છે; માટે જ જ ક્રિયાઓથી

વાયુ પાછો પોતાના માર્ગ ઉપર આવે, તે સધળી

ક્રિયાઓ (વાયુને અનુલોભ કરનારી) સંપૂર્ણ

રીતે કરવી એ સામાન્ય વિધિ છે. હવે દરેક

ઉદાવર્તની ખાસ ક્રિયાઓ કહું છું તે સાંભળોઃ ૧૮

આસ્થાપનં મારુતજે સ્તિગ્ધે સ્વિન્ને વિશિષ્યતે ॥૧૨૭॥

અધોવાયુનો વેગ રોકવાથી થયેલા

ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

જે ઉદાવર્ત અધોવાયુના વેગને રોકવાથી

થયો હોય, તો રોગીને સ્નેહન તથા સ્વેદન

સંસ્કાર આપી વાયુને અનુલોભ કરનારાં વાત-

હર દ્રવ્યોથી ગોઠવેલી નિરૂહબસ્તિ દેવી. ૧૯

પુરીપજે તુ કર્તવ્યો વિધિરાનાહિકો ભવેત ॥૨૦॥

હોય, તે પેટમાં વેદનાવાળો ગડગડાટ થાય છે, પકનાશયમાં શૂળ થાય છે, ગુદામાં વાદ આલે છે, વિદ્યાની અટકાયત થાય છે, ઓડકાર આવે છે અને વખને મોઢામાંથી વિદ્યા નીકળે છે. ૫

મૂત્રસ્ય વેગેઽભિહતે નસ્તુ
કૃચ્છ્રેણ મૂત્રં કુલ્લેત્તેજ્વલમલ્પમ્ ॥

મેત્રે ગુદે વહ્નણમુક્તયોથ
નાભિપ્રદેશેષ્વથ ચાપિ મૂર્ધ્નિ ।

આનદ્વચસ્તેથ ભવન્તિ તીવ્રાઃ

શૂલાથ શૂલૈરિવ ભિન્નમૂત્તેઃ ॥૬॥

મૂત્રનો વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા
ઉદાવર્તનું લક્ષણ

મૂત્રના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય, તો ધણુ કષ્ઠથી થોડું થોડું મૂત્રી શકાય છે, પેડુ અડી આવે છે અને બધુ ત્રિશૂળોથી શરીર ભેદાતું હોય, તેમ સિંગમાં, ગુદામાં, સાથળોનાં મૂળોમાં, વૃષણોમાં, નાભિને લગતા પ્રદેશોમાં અને માથામાં પણ તીવ્ર શૂળો ઉપજે છે. ૬

મન્યાગલસ્તમ્ભશિરોવિકારા

જૃમ્ભોપઘાતાત્પવનાત્મકાઃ સ્યુઃ ।

શ્રોત્રાનનઘ્રાણવિલોચનોત્યા

ભવન્તિ તીવ્રાથ તથા વિકારાઃ ॥૭॥

બગાસાંનો વેગ રોકવાથી થયેલા

ઉદાવર્તનું લક્ષણ

બગાસાંના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય, તો ઓડ તથા ગળું ઝલારી બધ છે, માથામાં સૂર્યોવર્ત આદિ પવનાત્મક રોગો થાય છે અને કાનમાં, મોઢામાં, નાકમાં તથા નેત્રોમાં પણ તીવ્ર વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. ૭

આનન્દજં શોરુસમુદ્ભવં વા
નેત્રોદકં પ્રાપ્તમમુચ્ચતો હિ ।

શિરોગુરુચં નપનામયાથ

ભવન્તિ તીવ્રાઃ મહ પીનસેન ॥૮॥

આંસુનો વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા
ઉદાવર્તનું લક્ષણ

આનંદથી અથવા શોકથી પ્રાપ્ત થયેલા આંસુના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય, તો માથામાં ભારપણું થાય છે, આંખોના તીવ્ર રોગો થાય છે અને સળેખમ પણ થાય છે. ૮

ભવન્તિ ગારં ક્ષવથોર્વિષાતા-

ચ્છિરોઽક્ષિનાસાશ્રવણેષુ રોગાઃ ॥ ૯ ॥

છીંકનો વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા
ઉદાવર્તનું લક્ષણ

છીંકના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય, તો માથું, નેત્રો, નાક તથા કાનોમાં તીવ્ર રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. ૯

કષ્ટાસ્વપૂર્ણત્વમતીવ્ર તોદઃ

કૂજથ વાયોરથવાઽપ્રવૃત્તિઃ ॥

ઉદ્ગારવેગેઽભિહતે ભવન્તિ

જન્તોર્વિકારાઃ પવનપ્રવૃત્તાઃ ॥૧૦॥

ઓડકારનો વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન
થયેલા ઉદાવર્તનું લક્ષણ

ઓડકારના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય, તો ગળું તથા મોઢું બધુ ઢાળિયાથી ભરપૂર થઈ રહ્યાં હોય એવાં થઈ બધ છે, દંડ્યમાં તથા આભાશયમાં અત્યંત પીડા થાય છે, પેટમાં પવનનો અસ્ફુટ શબ્દ થાય છે અથવા શ્વાસ આદિના રોકાણને લીધે વાયુની પ્રવૃત્તિ થતી નથી અને બીજા હેડકી આદિ પવન સંબંધી વિકારો પણ થાય છે. ૧૦

છર્દિર્વિષાતેન ભવેથ કુટું

યેનૈવ દોષેણ વિદગ્ધમન્નમ્ ॥૧૧॥

વમનનો વેગ રોકવાથી ઉત્પન્ન થયેલા
ઉદાવર્તનું લક્ષણ

વમનના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો હોય, તો જે દોષથી અન્ન દુષ્ટ થયું હોય, તે દોષથી ઢાઢ થાય છે અને અરોચક આદિ બીજા વિકારો પણ થાય છે. ૧૧

કરણ કથાઓ વગેરેથી રોગીને રોગડાવીને આંધુ
પડાવવાં. (આંધુ પડાવવા માટે તીક્ષ્ણ અંગનો
તથા તીક્ષ્ણ નર્યોની પણ યોજનાઓ કરવી.) ૨૩
તીક્ષ્ણાન્નનાવપીડાભ્યાં તીક્ષ્ણગન્ધોપશિષ્યૈઃ ।
ચર્ત્તિપ્રયોગૈરથ વા ક્ષવશક્તિ પવર્તયેત્ ॥
તીક્ષ્ણોપધપ્રયમનૈરથવાદિત્યરશ્મિભિઃ ॥ ૨૪ ॥

છીંકનો વેગ રોકવાથી થયેલા

ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

જે ઉદાવર્ત છીંકના વેગને રોકવાથી થયો
હોય, તો તીક્ષ્ણ અલ્પગોથી, તીક્ષ્ણ અવપીડ-
નર્યોથી, તીક્ષ્ણ ગંધવાળાં દ્રવ્યો સુધાડવાથી,
તીક્ષ્ણ ઔષધોનાં પ્રયમન નર્યોથી, સૂર્યની સામે
જેવડાવવાથી અથવા નાકમાં વાટ નાખવાના
પ્રયોગોથી છીંકની પ્રવૃત્તિ કરાવવી. ૨૪

ઝઘારજે ક્રમોપેતં સૈહિકં ધ્રુમમાચરેત્ ।
સુરાં સૌર્વર્ચલવર્તીં વીજપૂરસાન્વિતામ્ ॥ ૨૫ ॥

ઝોડકારનો વેગ રોકવાથી થયેલા

ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

જે ઝોડકારના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત
થયો હોય, તો ચિકિત્સાસ્થાનના ૪૦મા અધ્યાય
માં કહેલા ક્રમ પ્રમાણે સૈહિક ધુમાડો પાવો
અથવા સંચળ અને બિએરાના રસથી મિશ્ર
કરેલી મદિરા પાવી. ૨૫

ચર્યાયાતં યથાદોષં સમ્યક્ સ્નેહાદિમિર્જયેત્ ।
સક્ષારલવણોપેતમમ્યક્ષ્ણં ચાત્ર દાપયેત્ ॥ ૨૬ ॥

વમનનો વેગ રોકવાથી થયેલા

ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

જે ઉદાવર્ત વમનના વેગને રોકવાથી થયો
હોય, તો દોષ અનુસાર સ્નેહન, વમન, લંધન
તથા વિરેચન વગેરેની સારી રીતે યોજનાઓ
કરવી અને જવખાર તથા સૈંધવથી અલ્પગ
કરાવવો. ૨૬

ચસ્તિશુદ્ધિકરાવાપં ચતુર્ગુણજલં પયઃ ।

આવારિનાશકથિતં પીતવન્તં પ્રકામતઃ ॥

રમયેયુઃ પ્રિયા નાર્યઃ શુક્રોદાવર્તિનં નરમ્ ॥ ૨૭ ॥

વીર્યનો વેગ રોકવાથી થયેલા

ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

જે ઉદાવર્ત વીર્યના વેગને રોકવાથી થયો
હોય, તો મૂત્રાશયને શુદ્ધ કરનારાં તુણપંચમૂળી
વગેરે દ્રવ્યોનો કટક નાખી, યોગશુ જળમાં તે
જળના નાશ પર્યંત પકવેલું દૂધ રોગીને તેની
મરજ પ્રમાણે પાઈતે રોગીને પ્રિય એવી સ્ત્રીઓ
સારી રીતે રમણ કરાવે, એવી ગોઠવણ કરવી. ૨૭
શુદ્ધિવાતે હિતં સ્નિગ્ધમુષ્ણમલ્પં ચ મોજનમ્ ॥ ૨૮ ॥

શુધાનો વેગ રોકવાથી થયેલા

ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

જે શુધાના વેગને રોકવાથી ઉદાવર્ત થયો
હોય, તો સ્નિગ્ધ તથા ઉષ્ણ ભોજન થોડા પ્રમાણમાં
આપવું, હિતકારી થાય છે. ૨૮

તૃષ્ણાવાતે પિવેન્મન્યં યવાગૂં વાપિ શીતલામ્ ॥ ૨૯ ॥

તરસનો વેગ રોકવાથી થયેલા

ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

જે ઉદાવર્ત તરસના વેગને રોકવાથી થયો
હોય, તો સૂત્રસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયના ૨૩૨મા
વિષયમાં કહેલો મંથ પાવો અથવા શીતળ
રાખ પાવી. ૨૯

મોજ્યો રસેન વિશ્રાન્તઃ શ્રમશ્વાસાતુરો નરઃ ॥ ૩૦ ॥

શ્વાસનો વેગ રોકવાથી થયેલા

ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

જે ઉદાવર્ત શ્રમજન્ય શ્વાસના વેગને રોક-
વાથી થયો હોય, તો વિશ્રામ લેવડાવીને માંસના
રસા સાથે ભોજન કરાવવું. ૩૦

નિદ્રાવાતે પિવેત્ ક્ષીરં સ્વપ્ન્યાષ્ટેકથારતઃ ॥ ૩૧ ॥

નિદ્રાનો વેગ રોકવાથી થયેલા

ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

જે ઉદાવર્ત નિદ્રાના વેગને રોકવાથી થયો
હોય, તો દૂધ પાવું, પ્રિય લાગે એવી વાતો
સંભળાવવી તથા કરાવવી અને નિદ્રા લેવડાવવી.

વિદ્યાનો વેગ રોકવાથી થયેલા ઉદાવ-
ર્તની ખાસ ચિકિત્સા

જો ઉદાવર્ત વિદ્યાના વેગને રોકવાથી થયો
દોષ, તો ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૪મા અધ્યાયના
૮મા વિષયમાં કહેલી ફલવર્તિ અથવા આ
અધ્યાયના ૩૫મા વિષયમાં કહેલી ફલવર્તિ
શુદ્ધમાં ખોસવી, વગેરે મળખંધને મટાકનારી
ચિકિત્સાઓ કરવી અને વિદ્યાને અનુલોમ
કરનારી બીજી પણ ચિકિત્સાઓ કરવી. ૨૦
મૌર્ચલાટ્યાં મદિરાં મૂત્રે ત્વમિહતં પિવેન્ ।
एलामप्यथ मयेन धीरं वापि पिबेन्नरः ॥
ધારીફલાનાં મ્યગસં સજલં વા પિવેત્પ્રયદમ્ ।
मममधपुरीषम्य गर्दमस्याय वा पिबेन् ॥
માંમોપદંશં મનુ વા પિવેદ્વા સીધુ ગોટિકમ્ ।
भद्रदारु घनं मूत्रां हृग्निं मधुकं तथा ॥
કોલપ્રમાણાનિ પિવેદાન્તરીક્ષણ વારિણા ।
दुःस्पर्शाम्बुगं वापि कपायं वृद्धमप्य च ॥
પર્ણાર્ત્તીજં તોષેત પિવેદ્વા લુપ્તગૃતમ્ ।
पद्ममूलीशृत्तं धीर्द्राक्षागमथापि वा ॥
યોગાંથ નિતરેન્નર પૂર્વોક્તાનગ્રમીભિઃ ।
मृदकृच्छ्रक्रमं वापि तृपान्निग्वशेनतः ॥
મૃપો વશ્યામિ યોગાંથ મૃત્રાપાતોપશાન્તવં ॥૨૧॥

ભૂતનો વેગ રોકવાથી થયેલા
ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

જો ઉદાવર્ત ભૂતના વેગને રોકવાથી થયો
દોષ, તો મંચજથી મિત્ર કહેલી અદિસા પાવી
અથવા મધ માથે એલગીનું મૂળ અથવા દૂધ પાતું.
આમજાઓનો ગરમ જળથી મિત્ર કરીને
પણ દિવમ શુધી પાવામાં આવે, તો તેથી ભૂત
રોધકન્ય ઉદાવર્ત મટે છે.

યોગાની લાઠનો કે અપદાનાં લીટિના સ્વરસ
પાવાથી ભૂતરોધકન્ય ઉદાવર્ત મટે છે.

માંમનું અત્યુ કરાવતાં તેની માથે મધ
અથવા જોતનું મધ પાવામાં આવે, તો તેથી ભૂત-

રોધકન્ય ઉદાવર્ત મટે છે.

દેવદાર, મોથ, મોરવેલ, હળદર અને જીમીર-
એ દરેક દ્રવ્યને અરધાઅરધા તોલાભાર લઈ
કઠક કરી તે કઠક અંતરિક્ષમાંથી ઝીલેલા
વરસાદના જળ સાથે પાવામાં આવે, તો તેથી
ભૂતરોધકન્ય ઉદાવર્ત મટે છે.

બોરિંગીનો અથવા રાતા ધમાસાનો
સ્વરસ અને હસરતું હિમ પાવામાં આવે, તો
તેથી ભૂતરોધકન્ય ઉદાવર્ત મટે છે.

ઉનાળાની કાઠડીનાં બીજ અને ચોઈ
સંધવનો કઠક જળ સાથે પાવામાં આવે, તો
તેથી ભૂતરોધકન્ય ઉદાવર્ત મટે છે.

લઘુપંચમૂળીનો કઠક નાખી પકવેલું દૂધ
પાવાથી ભૂતરોધકન્ય ઉદાવર્ત મટે છે.

દ્રાક્ષનો રસ પાવામાં આવે, તો તેથી ભૂતરો-
ધકન્ય ઉદાવર્ત મટે છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના ૩મા અધ્યાયમાં ૫૫રી
બેદનારા જે યોગો કહ્યા છે, તેઓની પણ ભૂતરો-
ધકન્ય ઉદાવર્ત ઉપર યોગ્યતાઓ કરવી.

આ ઉત્તરતંત્રના ૫૮મા તથા ૫૯મા
અધ્યાયમાં મૃત્રાપાત તથા મૂત્રરોધની શાંતિ માટે
જે યોગો કહેવાશે, તેઓની પણ ભૂતરોધકન્ય
ઉદાવર્ત ઉપર યોગ્યતા એઈ સંપૂર્ણ રીતે
યોગ્યતાઓ કરવી. ૨૧

મ્નેહચ્ચેદ્દ્યારણે જુમાજં મમુપાચરં ॥૨૨॥

બગાસાનો વેગ રોકવાથી થયેલા
ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

જો ઉદાવર્ત બગાસાના વેગને રોકવાથી થયો
દોષ, તો રેનેદો તથા રેનેદોની યોગ્યતાઓ કરવી.
અખમોગોગ્યુંજરાયો મિત્રગ્નિસમ્ય દેહિનઃ ॥

આંમુનો વેગ રોકવાથી થયેલા
ઉદાવર્તની ખાસ ચિકિત્સા

જો ઉદાવર્ત આંમુના વેગને રોકવાથી થયો
દોષ, તો રેનેદન તથા રેનેદન મંદકાર આપી,

કૃતવેદનમાગધ્યોર્લવણાનાં ચ સાધયેત્ ॥
ગર્વાં મૂત્રેણ તા વર્તીઃ કારયેચ્ચ ગુદાનુગાઃ ।
સઘઃ શર્મકરાવેતૌ યોગાવમૃતસંમતૌ ॥૩૫॥

અપથ્યભોજનજન્ય ઉદાવર્તની
ખાસ ચિકિત્સા

એ અતિદારુણ ઉદાવર્ત એ ઉપર કહેલી
સામાન્ય ચિકિત્સાથી શાંત ન થાય, તો રોગીને
ધણધણા સ્વેદન સંસ્કારો આપી એરંડિયા તેલ
વગેરે સ્નેહાત્મક વિરેચનો દેવાં.

નસોતર, પીલુ (ખારી જર-મોટી જર)
અને અજમાના કલ્ક, ખાટા પ્રવાહી કે સાજી-
ખાર સાથે પાવાથી અપથ્યભોજનજન્ય ઉદાવર્ત
અને શૂળ પણ નાશ પામે છે.

હિંગ, હિંગથી ખમણો કઠં, કઠથી ખમણી
વજ, વજથી ખમણો સાજીખાર અને સાજીખાર-
થી ખમણાં વાવડિંગનો કલ્ક ખાટા પ્રવાહી
સાથે પાવાથી અપથ્યભોજનજન્ય ઉદાવર્ત અને
શૂળ પણ નાશ પામે છે.

દેવદાર, ચિત્રક, કઠં, વજ, હરડે, ગૂગળ
અને પુષ્કરમૂળ-એટલાં દ્રવ્યો નાળી એકસો
અઢાવીસ તોલાભાર પાણીનો ક્વાથ ઉકાળવો.
ચોથા ભાગ જટલું પાણી બાકી રહે, ત્યારે
ઉતારીને તે ક્વાથ પાવાથી અપથ્યભોજનજન્ય
ઉદાવર્ત નાશ પામે છે. (કેટલાક કહે છે, કે આ
ક્વાથની માત્રા બહુ મોટી થાય છે; માટે અતુ-
ક્રમે તેમાંથી ચારચાર તોલાભાર ક્વાથ પાવો.)

સૂક્ષ્મ મૂળો, આર્દ્ર મૂળો, સાટોડી, બૃહત્પંચ-
મૂળ અને ગરમાળાના ફળનો ક્વાથ કરી તેમાં
ધી પક્વીને પાવાથી ઉદાવર્ત સંપૂર્ણ મટે છે.

વજ, અતિવિષ્, કઠં, જવખાર, હરડે, પીપર
અને ચિત્રકનું ચૂર્ણ બીના પાણી સાથે પાવાથી
અપથ્યભોજનજન્ય ઉદાવર્ત નાશ પામે છે.

કડવી તૂંબડીનું મૂળ, મીંઢળ, ઈંદ્રવારણી,
અતિવિષ્, વજ, કઠં, સુરાતું બીજ અને ચિત્રક

અથવા બોડી અજમોદને સમભાગે લઈ, બીના
પાણી સાથે પાવાથી અપથ્યભોજનજન્ય ઉદાવર્ત
નાશ પામે છે.

દેવદાર, ચિત્રક, ત્રિકુળા, અને ભોરિંગડીનું
ચૂર્ણ ગોમૂત્ર સાથે પાવાથી ઉદાવર્ત મટે છે.

જવ અને ભોરિંગડીનાં ફળને ચોસઠ
તોલાભાર લઈ ખસો છપ્પન તોલાભાર પાણીમાં
ઉકાળી બત્રીસ તોલાભાર પાણી બાકી રહે, ત્યારે
ઉતારી, તે ક્વાથ હિંગમાં મિશ્ર કરી પાવાથી
ઉદાવર્ત નાશ પામે છે. (આ ક્વાથની માત્રા
બહુ જ મોટી થઈ જાય છે, માટે એકદમ નહિ
પાતાં અતુક્રમે ચારચાર તોલાભાર પાવો, એવી
કલ્પના યોગ્ય જણાય તો કરવી.)

મીંઢળનાં બીજ, કડવી તૂંબડીનાં બીજ,
પીપર અને ભોરિંગડીનું ચૂર્ણ કરી, તેને નળીમાં
નાળી, કૂંક મારી ગુદામાં પેસાડી દેવાથી
ઉદાવર્તવાળાને તુરત જ સુખ થાય છે. આ યોગ
અમૃત તુલ્ય ગણાય છે.

નેપાળો, કપીલો, નસોતર, કડવી તૂંબડી,
ચિત્રક, કડવી ધીસોડી, પીપર અને સૈંધવના
ચૂર્ણને ગોમૂત્રમાં પક્વી તેની વાટ કરી, ગુદામાં
ખોસવાથી ઉદાવર્તવાળાને તુરત જ સુખ થાય
છે. આ ફળવર્તિરૂપ યોગ પણ અમૃત તુલ્ય
ગણાય છે. ૩૫

અધ્યાય ૫૬ મો

અથાતો વિશ્વચિકાગ્રતિપેધમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'વિસૂચિકા-
પ્રતિપેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે
વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિ-

૧ કોલેરા, અલ્સક અને વિશ્વબિક્ષાનાં નિદાન,
લક્ષણો તથા ચિકિત્સા; અને આનાહનાં લક્ષણો તથા
ચિકિત્સાના નિરૂપણ વિષેનો.

આધ્માનાયેષુ રોગેષુ યથાસ્વં પ્રયતેત હિ ।
યચ યસ્મિન્ભવેત્પ્રાપ્તં તચ તસ્મિન્પ્રયોજયેત્ ॥૩૨॥
ઉદાવર્તના ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા

વેગે શેઠવાને લીધે આક્રંધ, શૂળ, વાહ
તથા દસ્તની અટકાયત વગેરે જે ઉપદ્રવો થયા
હોય, તેઓને શાત કરવા માટે ચિકિત્સાસ્થાનના
ચોથા અધ્યાયમાં કહેલી ચિકિત્સાઓમાંથી
ચોગ્યતા પ્રમાણે ચિકિત્સાઓ કરવી અને જે
ઉપદ્રવ ઉપર બીજી પણ જે કોઈ ચિકિત્સાચોગ્ય
જણાય તે ચિકિત્સાની પણ તે ઉપર ચોજના
કરવી ૩૨

વાયુઃ કોષ્ટાનુગો રુક્ષઃ કષાયકટુતિક્તકંઃ ।
ભોજનૈઃ કુપિતઃ સઘ્ન ઉદાનર્ત કરોતિ હિ ॥
વાતમૂનપુરીપામૃક્કમ્દોનહાનિ વૈ ।
સ્રોતાસ્પુદાવર્તયતિ પુરીપં ચાતિવર્તયેત્ ॥
તતો દ્વદસ્તિશ્લોત્તો ગૌસ્વારુચિપીડિતઃ ।
વાતમૂનપુરીપાણિ કૃચ્છ્રેણ કુલ્લેત નરઃ ॥
શ્વાસકાસપ્રતિશ્વાયદાહમોહવમિજ્વરાન્ ।
તૃષ્ણાદિક્કાશિરોરોગમનઃશ્રવણવિભ્રમાન્ ॥
લભતે ચ વહનન્યાન્વિકારાન્ વાતકોપજાન્ ॥૩૩॥

ચૌદમા પ્રકારના ઉદાવર્તનાં નિદાન,

સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

રક્ષ, તૂરા, તીખાં અને કડવા ભોજનોથી
પ્રકુપિત થયેલો, ડાહ્યામાં રહેલો વાયુ તુરત ઉદા-
વર્તને ઉત્પન્ન કરે છે વાયુ ઉચ્ચેજેયે શ્રમણ
કરીને પોતાને, ભૂતને, વિદ્યાને, રુધિરને, કંકને,
તથા મેદને અવાવનાગ સ્રોતોને ગ્રાહી દે છે,
વિદ્યાને કંકણ કરી તેની અનગી ગતિ કરે છે,
પણ તેઓને નીચે જીતરવા દેતો નથી, તેથી તે
માણસને અધોવાયુ, ભૂત અને વિદ્યા ધણા પરિ-
શ્રમથી માડમાં ઉતરે છે આ ઉદાવર્ત જે જે
અપૃથ્થભોજનજન્ય ઉદાવર્ત કહેવાય છે,
તેથી ઘેરાયેલા માણસને દધ્યમા તથા મૂનાશયમા
રાગ, ભારપાતું, અગ્નિ, શ્વાસ, ખાંસી, પ્રતિ

સ્થાપ, દાહ, મોહ, ઊપદ્રી, જ્વર, તરસ, હેડકી,
માથાના રોગો, બ્રાતિ આદિ મનના વિભ્રમો,
સંભળવામાં ફેરફાર અને બીજા પણ વાયુના
કોપથી થનારા ધણાધણા વિકારો થાય છે ૩૩

તં તૈલલગ્નામ્યક્તં સ્નિગ્ધં સ્વિન્નં નિરુહયેત્ ।
દોષતો મિશ્રવર્ત્તસ્કં યુક્તં ચાપ્યનુવાસયેત્ ॥૩૪॥

**અપૃથ્થભોજનજન્ય ઉદાવર્તની સામાન્ય
ચિકિત્સા**

અપૃથ્થભોજનજન્ય ઉદાવર્તવાળો માણસને
તેજ તથા સંતવનો અભ્યગ કરી સ્નેહન તથા
સ્વેદન સરકાર આપી દોષ અનુસાર નિરૂહ્યસ્તિ
દેવી અને તેથી ઝાડો આવી જાય, તે પછી
જમાડીને અનુવાસનઅસ્તિ દેવી. ૩૪

ન ચૈચ્છાન્તિ પ્રયાત્યેનમુદાવર્તઃ સુદારુણઃ ।

અર્થેન વદ્યઃ સ્વિન્નં યુષ્ણ્યાત્ સ્નેહવિરેચનૈઃ ॥

પાયયેત ત્રિવૃત્તીલુપગાનીરસ્તપાનકૈઃ ।

દિડ્ગુકુલ્લવાચાસ્વર્જિવિદ્ઙ્ગં વા દિરુત્તમ્ ॥

યોગાવેતાયુદાર્તં શૂલં ચાપિ નિયચ્છતઃ ।

દેવદાર્વશિક કુષ્ઠં યચા પથ્યાં પલકૃપામ્ ॥

પૌષ્કરાણિ ચ મૂલાનિ સોયસ્પાર્દાદંકં પચેત્ ॥

પાદાગ્રશિષ્ટં તત્પીતમુદાર્તં ન્યપોહતિ ॥

મૂલકં શુષ્કમાર્દ્રં ચ વર્ષાભૂઃ પશ્ચમૂલકમ્ ।

આરેવતફલં ચાપ્તુ પક્ત્વા તેન ઘૃતં પચેત્ ॥

તત્પીયમાનં શમયેદદાર્તમ્ શેષતઃ ।

વચામતિવિષા કુષ્ઠં યવક્ષારં હરીતકીમ્ ॥

કૃષ્ણાં નિર્દહનીં ચાપિ પિવેદુષ્ણેન વારિણા ॥

રક્ષાદ્મૂલં મદનં વિશળ્યાતિવિષે વચામ્ ।

કુષ્ઠં કિષ્કામિકૌ ચાપિ પિવેતુલ્યાનિ પૂર્વમ્ ॥

મૂળેણ દેવદાર્વશિક્તિફલાગ્રહતીઃ પિવેત્ ।

યમસ્થં ફલંઃ સાર્દ્ધં કષ્ઠવાયાં જલાદંકં ।

પક્ત્વાર્દ્રપ્રસ્થેણ તુ પિવેદ્દિદ્ધુસમન્વિતમ્ ॥

મદનાલાતુરીજાનિ પિપ્પલીં સનિદિગ્ધિશમ્ ।

સંચૂર્ણ્ય પ્રથમેન્નાઝ્યા વિશત્યેતયથા ગુદમ્ ॥

ચૂર્ણં નિરુમ્મમ્પિલ્લ્યામેશ્વાક શિનોઙ્ગવમ્ ॥

એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

અર્જીર્ણમામં વિષ્ણુ ચ વિદગ્ધં ચ યદારિતમ્ ।

વિશ્વચલસકૌ તસ્માદ્ભવેચાપિ વિલમ્બિકા ॥૨॥

વિસૂચિકા, અલસક તથા વિલંબિકાનું નિદાન

નૂત્રાશાનના ૧૬મા અધ્યાયના ૨૩૬મા વિષયમા જે આમાશ્ણુ, વિષ્ણુવાશ્ણુ અને વિશ્વવાશ્ણુ કહેવ છે, તેથી વિનૂચિકા, અવસક અને વિલંબિકા ઉત્પન્ન થાય છે ૨

સૂચીભિરિત્ર ગત્રાણિ તુદન્ સન્તિષ્ઠેત્નિલઃ ।

યત્રાર્જીર્ણેન સા વેદેરચ્યતે તુ વિશ્વચિકા ॥૩॥

વિસૂચિકા શબ્દની નિર્ણય

જે રોગમા અશ્ણુથી વાયુ, બળે ગાત્રોને સોઈ આથી ભાકતો હોય એવો દૂર થાય છે, માટે વેદોએ તેને 'વિશ્વચિકા' એ નામ આપેલું છે ૩ ન તા પરિમિતાહારા લભન્તે ત્રિદિતાગમાઃ ।

મૃદાસ્ત્રામજિતાત્માનો લભન્તેઽશ્નલોલુપાઃ ॥૪॥

અશ્ણુરહિતને વિસૂચિકા થતી જ નથી

ભોજન સમધી શાસ્ત્રોપદેશ બળુનારા અને તેથી માપઅર તથા અનિષિદ્ધ આહાર જ કરનારા વેદોને વિનૂચિકા થતી નથી જે લોહિ ત્યાગ્ય આહારને નહીં બળુનારા, અનિતેદ્રિય અને ભોજનમા અતિ લપટ હોય છે, તેઓને વિનૂચિકા થાય છે ૪

મૂર્છાતિમારી વમથુઃ પિપાસા

શૂલં વ્રમોદેષ્ટનઞ્જમ્બદાહાઃ ।

વંવર્ણ્યકમ્પો દૃઢયે રુન્ધ

મનન્તિ તસ્યા શિસ્મથ મેદઃ ॥૫॥

વિસૂચિકાનું લક્ષણ

વિનૂચિકામા મૂર્છા, અતિસાગ, વમન, તરમ, શીઘ્ર, ભ્રમ, રાત્રપગ વગેરેમાં ગોઠવીઓ, અગોનુ મગ્ધાનુ, દાહ, વિનૂર્ણતા, કપ, દૃઢ્યમાં વેદના અને માથું બળે ચિગાનુ હોય એવી પીડા થાય છે ૫

કુધિરાનહતેઽત્યર્થં તામ્યત્યથ ચ વૃજતિ ।

નિરુદ્ધો માસ્તથાપિ કુમાનુપરિ ધાવતિ ॥

વાતરર્ચોનિરોધથ કુશો યસ્ય મૃશં ભવેત્ ।

તસ્યાલમન્માચપ્તે દિગ્ધોદ્ધારો તુ યસ્ય તુ ॥૬॥

અલસકનું લક્ષણ

પેટ અત્યંત આફરી ગયું હોય, અગોને પછાડવા પડતાં હોય, ગ્દ્રાનિ થઈ હોય, કણસતુ પડતું હોય, અશ્ણુથી રોકાયેલા પવન છાતી તથા કઠ વગેરે ઉપરના ભાગોમાં દોહ્યા કરતો હોય, અધોવાયુ તથા ઝાડો અત્યંત ગેઠાઈ ગયા હોય અને ટેકકી તથા ઝાડકાર આગ્યા કરતાં હોય, તો તે માણસને 'અવમક' થયેલો બાણુવો ૬

દુષ્ટ તુ શુક્તં વરુમારુતામ્યાં

વ્રત્તેતે નોષ્ઠમધ્યમ યસ્યામ્ ।

નિલમ્બિકાં તા મૃશદુશ્ચિકિત્સ્યા-

માચક્ષતે શાસ્ત્રવિદઃ પુરાણાઃ ॥૭॥

વિલંબિકાનું લક્ષણ તથા અત્યંત

કષ્ટસાધ્યતા

કફ અને વાયુથી કષ્ટ થયેલું ખાધેનું અન્ન મોઢામાંથી કે શુદ્ધમાંથી પણ નીકળે નહીં, એ રોગને પ્રાચીન આયુર્વેદશાસ્ત્રીઓ વિલંબિકા કહે છે આ વિલંબિકાની ચિકિત્સા કઠી થણી મુશ્કેલ છે ૭

યતસ્થમામં વિરુજેત્તમેવ

દેયં વિશેષેણ વિકારજાતૈઃ ।

દોષેણ યેનાવતતં સ્વલિઙ્ગ-

સ્તં લભયેદામમમુર્જવંથ ॥૮॥

ચિકિત્સા સહેલી કરવા માટે આમ

વાળા પ્રદેશની પરીક્ષા

જે પ્રદેશમા આમ રહ્યું હોય અને જે દોષથી વ્યાપ્ત થયું હોય, તે પ્રદેશને જ વિશેષે કરી તે દોષ સબધી નિકારાથી તથા આફરા વગેરે પોતાના ચિકિત્સાથી તે પીડે છે, માટે દોષ સબધી જોઈકાનું આદિ નિકારો ઉપરથી અને આફરા

વિસ્રવિકાયાં પરિકીર્તિતાનિ
દ્રવ્યાણિ વૈરેચનિકાનિ યાનિ ॥

તાન્યેવ વર્તોર્વિતરેદ્વિચૂર્ણ

મહિષ્યજાવીભગવાં તુ મૂત્રૈઃ ।

સ્વિન્નસ્ય પાયૌ વિનિવેશ્ય તાશ્ચ

ચૂર્ણાનિ ચૈપાં પ્રથમેત્તુ નાઙ્યા ॥

મૂત્રેષુ સંસાધ્ય યથાવિધાનં

દ્રવ્યાણિ યાન્યૂર્ધ્વમધ્યશ્ચ યાન્તિ ।

કાથેન તેનાશુ નિરૂહયેચ્ચ

મૂત્રાર્દ્રયુક્તેન સમાક્ષિકેણ ।

ત્રિભણ્ડિયુક્તં લવણપ્રકુશ્વં

દત્ત્વા ચિરિક્તક્રમમાચરેચ્ચ ।

एष्वेव तैलेन च साधितेन

ગ્રાસં યદિ સ્યાદનુવાસયેચ્ચ ॥૧૪॥

આનાહની ચિકિત્સા

જે આનાહ, આમથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય, તો રોગીને વમન કરાવીને પછી અન્નસંસર્ગના ક્રમ પ્રમાણે પિત્તપત્ત્યાદિગણથી સંસ્કાર આપેલી રાખ વગેરે આહારોની યોજનાઓ કરવી.

જે આનાહ વિષ્ણથી ઉત્પન્ન થયેલો હોય, તો સ્વેદનો તથા પાચનોરૂપ ઉપચારો કરવા; પરંતુ વિષ્ણથી થયેલા આનાહમાં જે વિષ્ણની શક્તિ થતી હોય, તો તે અસાધ્ય સમજીને તેની ચિકિત્સા જ કરવી નહીં.

આ અધ્યાયના ૧૦મા વિષયમાં વિસ્ર-ચિકા ઉપર જ નેપાળા વગેરે વૈરેચનિક દ્રવ્યો કહેવામાં આવ્યાં છે, તેઓના ચૂર્ણને ભેંશ, ખકરી, ગાડર, હાથી તથા ગાયના મૂત્રમાં પકવી, વાટો ખનાવી, રોગીને સ્વેદન સંસ્કાર આપી, તેની શુદ્ધમાં તે વાટો ખોસવી. એ નેપાળા વગેરેનાં ઢારાં ચૂર્ણો નળીમાં નાળી કૂંક મારી શુદ્ધમાં ચડાવી દેવાં. સૂત્રસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયના છઠ્ઠા વિષયમાં જ કહી દીસેાડી વગેરે વૈરેચનિક દ્રવ્યો તેઓનાં નિદાનો.

અરધોઅરધ પાણીવાળા ભેંશ વગેરેના મૂત્રમાં વિધિ પ્રમાણે ક્વાથ કરી તે ક્વાથને મધથી તથા નસોતર અને સૈંધવના ચાર તોલાભાર કલ્કથી મિશ્ર કરી તે ક્વાથથી નિરૂહ્યસ્તિ દેવી. નિરૂહ્યસ્તિ દીધા પછી ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૯મા અધ્યાયમાં, સમ્યગ્વિરેચિત થયેલા માટે જ ક્રમ કહેવામાં આવ્યો છે, તે કરવો. (આ નિરૂહ્યસ્તિ આમાવસ્થામાં ન દેવી, પણ આમનું પાચન થયા પછી દેવી.) નિરૂહ્યસ્તિ દીધા પછી વાયુનો પ્રકાપ રહેલો જણાય, તો એ જ દ્રવ્યોમાં પકવેલા તેલથી અનુવાસનખસ્તિ દેવી. ૧૪

અધ્યાય ૫૭ મો

અથાતોઝરોચકપ્રતિષેધમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછનાથી 'અરોચકપ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

દોષૈઃ પૃથક્ સહ ચ ચિત્તવિપર્યયાच्च

મક્ત્યાયનેષુ હૃદિ ચાવતતે પ્રગાઢમ્ ।

નાન્ને રુચિર્ભવતિ તં મિષજો વિકારં

મક્તોપષાતમિહ પશ્ચવિધં વદન્તિ ॥૨॥

અરોચકનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ, સંખ્યા

તથા સામાન્ય લક્ષણ

એકએક દોષથી, ત્રણે દોષોથી અને ચિંતા-દિક્કને લીધે થયેલા ચિત્તના વિર્ણપણાથી અન્નનું વહન કરનારાં સ્ત્રોતો અને દ્વદય વ્યાપ્ત થતાં અન્ન ઉપર રુચિ થતી નથી, એ રોગને વેદ્યો અરોચક કહે છે. વાતગ્રન્ય, પિત્તગ્રન્ય, કફગ્રન્ય,

૧ અરોચક (અન્ન ઉપર અરુચિ) અને અનિ-પાક (અન્નનું પેટમાં ન પાકવું) તેઓનાં નિદાનો, લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓ વગેરે.

નાશ પામે છે.

ગોળથી સારી પેટે મિશ્ર કરેલું સરસવતું ચૂર્ણ સહેવાય તેવા ગરમ પાણી સાથે પાવાથી વિસ્ફુલ્કાદિ નાશ પામે છે.

હરડે, બહેડાં, આમળાં, સુંઠ, મરી અને પીપરનું ચૂર્ણ ઘી, સૈંધવ, હિંગ તથા ખિજેરાના ચૂર્ણથી મિશ્ર કરી ખાટા પાણી સાથે પાવાથી વિસ્ફુલ્કાદિ નાશ પામે છે.

મુંઠ, મરી તથા પીપરનું ચૂર્ણ પંચલવણેથી તથા ચેરના દૂધથી મિશ્ર કરી ખાટા પીણાં સાથે પાવાથી વિસ્ફુલ્કાદિ નાશ પામે છે.

ચિત્તિસારથાનના ચોથા અધ્યાયના ૨૬મા વિષયમાં કહેલું કલ્પાણુક લવણ, ખાટાં પીણાં સાથે પાવાથી વિસ્ફુલ્કાદિ નાશ પામે છે.

પીપર, બોડીઅજમોદ અને રાઈનું ચૂર્ણ ખાટા પ્રવાહી સાથે પાવાથી વિસ્ફુલ્કાદિ નાશ પામે છે.

પીપર અને નેપાળાનું સમભાગ ચૂર્ણ ખાટા પ્રવાહી સાથે પાવાથી વિસ્ફુલ્કાદિ નાશ પામે છે.

નેપાળો અને પીપરનો કલક, કડવી ઘીસોડીના રસમાં પાવાથી વિસ્ફુલ્કાદિ નાશ પામે છે.

પીપર તથા સુંઠનો કલક ઊના પાણી સાથે પાવાથી વિસ્ફુલ્કાદિ નાશ પામે છે.

સુંઠ, મરી, પીપર, કરંજનું ફળ, હળદર, દારૂજાદર અને ખિજેરાનાં ખૂણ સમભાગે લઈ, કલક કરી, ગોળીઆ વાળી, તે ગોળીઆને છાયામાં સૂકવવી. આ ગોળી નેત્રોમાં આંજવાથી તંદ્રા આદિ વિસ્ફુલ્કાના વિકારો નાશ પામે છે.

રાગી સોરી રીતે જલદી પામેલો, વિરચિત ઠે લંપિત થયેલો બળુવામાં આવે, તે પછી ન્યારે તેને સારી પેટે બૂળ લાગે, ત્યારે વેચે રાખ આદિ દીપનીય તથા પાચનીય પ્રયોગોથી હપચારો કરવા. ૧૦

આમં શકુદ્રા નિચિતં ક્રમેણ

ભૂયો વિવદ્ધં વિગુણાનિલેન ।

પ્રવર્તમાનં ન યથાસ્વમેનં

વિકારમાનાહમુદાહરન્તિ ॥૧૧॥

આનાહનું નિદાન તથા સામાન્ય લક્ષણ

આહારનો ન પાકેલો રસ આમ કહેવાય છે; તે અથવા વિદ્યા અનુક્રમે સંચય પામીને અને દુષ્ટ વાયુથી બંધાર્ધને અથવા સુકાર્ધને પોતાના માર્ગમાં પ્રવેશ નહીં, એ વિકારને વેધો આનાહ કહે છે. ૧૧

તસ્મિન્ભવન્ત્યામસમુદ્ભવે તુ

તૃષ્ણાપ્રતિશ્યાયશિરોવિદાહાઃ ।

આમાશયે શ્લેષ્મથો ગુરુત્વં

હૃદ્યાસ ઉદ્ધારવિષાતનં ચ ॥૧૨॥

આમથી ઉત્પન્ન થયેલા આનાહનું લક્ષણ એ આનાહ આમથી થયો હોય, તો તરસ, પ્રતિરચાય, માથામાં બળતરા, આમાશયમાં શૂળ, ભારેપણું, મોળ અને ઓડકારનું અટકવું-એટલાં ચિહ્નો થાય છે. ૧૨

સ્તમ્ભઃ કદીઘૃપુરીપમૃતે

શ્લેષ્મ મૂર્છાં ચ શકુદ્ધમિથ ।

શ્વાસથ વકાશયજે ભવન્તિ

લિઙ્ગાનિ ચાત્રાલસકોદ્ભવાનિ ॥૧૩॥

વિદ્યાથી ઉત્પન્ન થયેલા આનાહનું લક્ષણ

એ આનાહ વિદ્યાથી થયો હોય, તો કમર તથા પીઠ ઉઘાઈ બંધ છે, વિદ્યા તથા મૂળ ઊતરતાં નથી, શૂળ થાય છે, મૂર્છા આવે છે, વિદ્યાની ઊલટી થાય છે, શ્વાસ થાય છે અને આ અધ્યાયના ૬૬૩ વિષયમાં અલસકનાં જે લક્ષણો કહ્યા છે, તેઓ પણ થાય છે. ૧૩

આમોદ્ભવે વાન્તમુપક્રમેત

સંમર્ગમત્ક્રમમદીપનીયઃ ।

અયેતરં યો ન શકુદ્ધમેત્ત-

મામપ્રયેત્સ્વેદનપાચનૈશ્વ ।

નિ વિતરેન્મુખધાવનાર્થ-
નિ તિત્તકદુકાનિ ચ મેષજાનિ ।
રાજતરુવર્ગદશાઙ્ગસિદ્ધેઃ
ર્જયેન્મધુયુતૈર્વિવિધૈશ્ચ લેહૈઃ ।
પુંડકૃતૈશ્ચ તથા ત્વરિષ્ટૈઃ
સિધૈશ્ચ મધુમાધવતુલ્યગન્ધૈઃ ॥૮૧॥

૧. ચાર અરોચકની ચિકિત્સા
જન્ય અરોચક થયો હોય, તો વજના
વમન કરાવી, પીપર, વાવડિંગ, જવ-
ણુ, ભારંગી, રારના, એલચી અથવા
હિંગ, સૈંધવ અને સૂંઠનું ચૂર્ણ
લેઈ અથવા ઊના પાણી સાથે પાવું.
જન્ય અરોચક થયો હોય, તો ગોળના
મધુરવર્ગથી વમન કરાવી સૈંધવ, સાકર,
ધીથી મિશ્ર રોહપાન કરાવવું.
જન્ય અરોચક થયો હોય, તો લીંબડાના
વમન કરાવી, તે ઉપર મધ તથા અજ-
મેશ કરેલો ગરમાળાનો ક્વાથ પાવો
તો જન્ય અરોચક ઉપર જ ચૂર્ણ કહે-
શું છે તે પાવું.

ત્રિપાતિક અરોચક થયો હોય, તો પ્રથમ
કરવાની ના પાડી, પછી રોગી વગેરેનો
જણાય, તો વમન કરાવીને ઉપર લખેલી
ની ચિકિત્સાઓ કરવી.

ક્ષ, પટોલ, ખિડલૂણ, નેતર, ફરડો,
ભોરવેલ, હરડે, બહેડાં, બોર, આમળાં,
કરંજનાં બીજ અને ગરમાળાનાં બીજ
તેનો ગોમૂત્રમાં વિધિ પ્રમાણે લેહ પકવીને
ધી, વાતજન્ય અરોચક, શુદ્ધ, શ્વાસ,
રોગો અને દુહ્યતા રોગો મટે છે.

૧૫, વજ, સૂંઠ, મરી, પીપર, હળદર,
હર, ભારંગી, કઠ અને ચિત્રક વાટી
હરના મૂત્રમાં વિધિ પ્રમાણે લેહ પકવી
ધી, પિત્તજન્ય અરોચક, શુદ્ધ, શ્વાસ,

ગળાના રોગો અને દુહ્યતા રોગો મટે છે.

ઠાળીપાડ, વંશલોચન, અતિવિષ્ણ અને
ઉત્તમ હળદર વાટી તેનો હાથીના મૂત્રમાં વિધિ
પ્રમાણે લેહ પકવી ચટાડવાથી કફજન્ય અરો-
ચક, શુદ્ધ, શ્વાસ, ગળાના રોગો અને દુહ્યતા
રોગો નાશ પામે છે.

સૂરજમુખી, આકડો, ગળો અને ઠોચાં
વાટી, તેનો પાડાના મૂત્રમાં વિધિ પ્રમાણે લેહ,
પકવીને ચટાડવાથી, સાન્નિપાતિક અરોચક,
શુદ્ધ, શ્વાસ, ગળાના રોગો અને દુદ્રોગો મટે છે.

પોતપોતાના દેશની રીતથી બનાવેલાં
તથા માફક હોય એવાં વિવિધ ભક્ત્યો, પાનકા,
મૂળો, ફળો, સૂત્રસ્થાનના ઝડમા અધ્યાયના
૨૭મા વિષયમાં કહેલા રાગખાડનો, વિવિધ
રસો અને હલકાં રૂક્ષ તથા મનને આનંદ આપે
એવાં ભોજનો વિવિધ પ્રકારથી ગોઠવી દેવામાં
આવે, તો તેથી અરોચકો મટી જાય છે.

અરોચકો ઉપર નિરૂપસ્તિઓની, વિરે-
ચનોની અને કામળ શિરોવિરેચનોની પણ
વિધિપૂર્વક ચોજનાઓ કરવી. (એકે અરોચકમાં
નિરૂપસ્તિનો નિષેધ છે, તો પણ અહીં વિધાન
કર્યું; તેથી એમ જણાય છે, કે અરોચકમાં
આરંભમાં નહીં, પણ વમનાદિક કરાવ્યા પછી
વાયુનો અનુબંધ જણાય, તો નિરૂપસ્તિ દેવાની
છૂટ છે.)

અરોચકો ઉપર મોઢાને શુદ્ધ કરવા માટે

૧ કેટલાક એવું વ્યાખ્યાન આપે છે કે ‘રાગ-
ખાડવ’ એ શબ્દથી યવાનીખાડવચૂર્ણ સમજવું. અન્નમો,
દાડમ, સૂંઠ, કાકમ, અમ્બવેતસ અને સુકવેલો બોરનો
ગર્ભ-એ પ્રત્યેક પદાર્થ છનુંછનું ચણાડીભાર લેવા;
મરી સાડ ચણાડીભાર, પીપર બસોચાળીસ ચણાડી-
ભાર અને તજ, સંચળ, ધાણા તથા છરું
અડનાલીસઅડનાલીસ ચણાડીભાર લેવા; સાકર ચોવીસ
શાણુભાર લેવી. (ચોવીસ ચણાડીભારનું એક શાણુ
થાય છે.) એ સર્વ પદાર્થોને એકઠા કરી ચૂર્ણ
બનાવવામાં આવે, એ યવાનીખાડવચૂર્ણ કહેવાય છે.

આન્નિપાતિક અને પિત્તવિપર્યયજન્ય-એ રીતે
અરોચકના પાંચ ભેદો છે. ૨

દૃઢલપીડનયુતં વિરસાનતત્વં

વાતાત્મકે ભવતિ લિઙ્ગમરોચકે તુ ॥૩॥

વાતજન્ય અરોચકનું લક્ષણ

એ વાતજન્ય અરોચક થયો હોય, તો
દૃઢ્યમાં રૂઝ તથા પીડા થાય છે અને મોઢું
વિરસ થઈ જાય છે. ૩

દૃઢાહચોપવહુતા મુલતિક્તતા ચ

મૂઠાં સત્વૃદ્ ભવતિ પિત્તકૃતે તથૈવ ॥૪॥

પિત્તજન્ય અરોચકનું લક્ષણ

એ પિત્તજન્ય અરોચક થયો હોય, તો દૃઢ-
યમાં ઘણો દાઢ તથા ચોસ થાય છે, મોઢું ઠંડુ
થઈ મૂઠાં આવે છે અને તરસ લાગ્યા કરે છે. ૪

કષ્ટગુલ્મવક્રકસંસ્રવસાદતન્દ્રાઃ

શ્લેષ્માત્મકે મધુરમાસ્યમરોચકે તુ ॥૫॥

કફજન્ય અરોચકનું લક્ષણ

એ કફજન્ય અરોચક થયો હોય, તો ખરજ
આવે છે, શરીરમાં ભારેપણું થાય છે, મોઢામાં-
થી ઠંડોતો આવ, ગ્દાનિ, તદ્રા અને મોઢું મધુર
થઈ જાય છે. ૫

મર્વાત્મકે પવનપિત્તક્રફા વહ્નિ

સ્પાન્ધ્યાસ્ય દ્વિવ્યે સમુદીરયન્તિ ॥૬॥

સાન્નિપાતિક અરોચકનું લક્ષણ

એ ત્રણે દોષોથી અરોચક થયો હોય, તો
માથુસના દૃઢ્યમાં વાત, પિત્ત અને કફ-એ ત્રણે
દોષો ઘણાં રૂપો પ્રકટ કરે છે. (આ અરોચક
અસાધ્ય છે-કલ્પન.) ૬

મંરાગશોકમયવિષ્ણુત્તેતમસ્તુ

ચિન્તાકૃતો ભવતિ સોઽયુચિદર્શનાચ ॥૭॥

ચિત્તવિપર્યયજન્ય અરોચકનું લક્ષણ

કામના, શોક કે બયથી ચિત્ત વિહ્વજ
અત્યાં ચિંતાને લીધે જે અરોચક થાય છે, તે ચિત્ત
વિપર્યયજન્ય ગણાય છે. બીજાસ આદિ

પદાર્થના દર્શનથી જે અરોચક થાય છે, તે પણ
ચિત્તવિપર્યયજન્ય (આગંતુક) ગણાય છે. (આ
પાંચમા પ્રકારના અરોચકમાં મોઢું અવિકૃત
રસવાળું રહે છે-ભાવપ્રકાશ.) ૭

વાતે વચામ્બુવમનં કૃતવાન્પિવેચ

ઐહંઃ સુરામિચયોષ્ણજલેન ચૂર્ણમ્ ।

કૃષ્ણાવિઙ્ગયવમસ્મહરેણુમાર્ગી-

ગર્ભલહિહુલવગોત્તમનાગરાણામ્ ।

પિત્તે ગુદામ્બુમધુરૈર્વમનં પ્રશન્નં

સ્નેહઃ સત્તન્ધવસિતામધુસર્પિરિષ્ટઃ ॥

નિશ્વામ્બુવામિતવતઃ કષ્ઠજેઽનુપાનં

રાજદ્રુમામ્બુ મધુના તુ સદૈપ્યકં સ્યાત્ ।

ચૂર્ણં યદુક્તમથવાનિલજે તદેવ

સંવેશં સર્વકૃતમેવમુપકમેત ॥

દ્રાધાપટોલવિડવેત્રકરીનિશ્વ-

મૂર્વામયાશ્વદરામલકેન્દ્રશૃઙ્ગઃ ।

વીરજઃ કરત્ત્રનૃપશ્વમૈવેશ પિટે-

લેહં પચેત્સુરમિમૂત્રયુતં યથાવત્ ॥

મુસ્તાં વર્ષાં વિકટુકં રજનીદ્વયં ચ

માર્ગીં ચ કુદ્દમથ નિર્દેહનીં ચ પિષ્ઠા ।

મૂત્રેઽવિજે દિરદમૂત્રયુતે પચેદા

પાટાં તુગામતિવિષાં રજનીં ચ મુત્યામ્ ॥

મળદ્વિકમર્કમમૃતાં ચ સલાહ્નલાસ્યાં

મૂત્રં પચેત્ત મહિષસ્ય વિધાનવિદ્વા ।

એતાન્ સન્તિ ચતુરો લિહતન્તુ લેહાન્

ગુલ્મારુચિશ્વસનકષ્ઠદ્વામયાથ ॥

માતમ્યાન્ સ્વદેશરચિતાન્ વિધિધાંશ મત્યાન્

પાનાનિ મ્લકલગ્વાડવરાગયોગાન્ ।

અગ્રાદ્રસાંશ વિવિધાન્ વિવિધૈઃ પ્રકાર-

શ્ચેત્રીત ચાપિ લઘુરુશ્વમનઃસુતાનિ ॥

આસ્થાપનં વિધિદત્ર વિરેચનં ચ

કુર્યાન્મૃદ્નિ શિરમથ વિરેચનાનિ ।

ત્રીણ્ણાનિ રજનીત્રિકલાયુતાનિ

ચૂર્ણાંકૃતાનિ યચ્છરુચિમિશ્રિતાનિ ।

વાતદુંડલિકાનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
શરીરની રક્ષતાથી અથવા મૂત્ર આદિના
વેગે રોકવાથી દુષ્ટ થયેલો વાયુ, દુંડલી વાગેલા
જેવો ગોળ થઈ મૂત્રને વીંટી લઈ વેદના ઉત્પન્ન
કરીને મૂત્રાશયમાં ઠરે છે અને બંધાઈ ગયેલો
રોવાને લીધે તેમાંજ ભગ્યા કરે છે, જે જથી
થોડુંથોડું અથવા પીડાવાળું મૂત્ર ધીરેધીરે
આવે છે. આ મહાદારણ રોગ વાતદુંડલિકા
કહેવાય છે. ૩

શક્રમાર્ગસ્ય વસ્તેશ્ચ વાયુરન્તરમાશ્રિતઃ ।
અષ્ટીલાવદ્યનં ગ્રન્થિ કરોત્યચલમુત્તમમ્ ॥
વિષ્મૃત્તાનિલસજ્જશ્ચ તત્રાધ્માનં ચ જાયતે ।
વેદના જાયતે વસ્તૌ વાતાષ્ટીલેતિ તાં વિદુઃ ॥૪॥
વાતાષ્ટીલાનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
વિષ્ટાનો માર્ગ અને મૂત્રાશયના મધ્યમાં
રહેલો વાયુ, લંબગોળ પથ્થર જેવી અચળ અને
પ્રબળ ગાંડ ઉત્પન્ન કરે છે. આ ગાંડ થતાં વિષ્ટા,
મૂત્ર તથા અધોવાયુની અટકાયત થાય, ગુદા તથા
મૂત્રાશય ફૂલી જાય અને મૂત્રાશયમાં વેદના થાય
છે. આ રોગ વાતાષ્ટીલા કહેવાય છે. ૪

વેગં વિધારયેદ્યસ્તુ મૂત્રસ્વાકુશલો નરઃ ।
નિરુણદિ મુલં તસ્ય વસ્તેર્વસ્તિગતોઽનિલઃ ॥
મૂત્રસજ્જો ભવેત્તેન વસ્તિકુક્ષિનિપીડિતઃ ।
વાતવસ્તિઃ સ વિજ્ઞેયો વ્યાધિઃ કૃચ્છ્રપ્રસાધનઃ ॥૫॥
વાતવસ્તિનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
જે મૂર્ખ માણસ મૂત્રનો વેગ અટકાવે છે,
તેના મૂત્રાશયમાં રહેલો વાયુ મૂત્રાશયના મોઢાને
રોડી દે છે, જેથી મૂત્રનો અટકાવ થાય છે અને
મૂત્રાશયના મધ્ય ભાગમાં વેદના થાય છે. આ
રોગ વાતવસ્તિ કહેવાય છે અને તે કષ્ટસાધ્ય છે.
સન્ધાર્ય વેગં મૂત્રસ્ય યો મૂયઃ સ્પૃષ્ટમિચ્છતિ ।
તસ્ય નાભ્યેતિ યદિ વા કથચ્ચિત્સંપ્રવર્તતે ॥
પ્રવાહતો મન્દરુજમલ્પમલ્પં પુનઃ પુનઃ ।
મૂત્રાતીતં તુ તં વિદ્યાન્મૂત્રવેગવિવાતજમ્ ॥૬॥

મૂત્રાતીતનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
જે માણસ પ્રથમ મૂત્રના વેગને રોડી
રાખીને પછી મૂત્રવાતું ધરે છે, તે માણસને
મૂત્ર આવતું નથી; જો આવે છે, તો જોર કરવાથી
માંડમાંડ આવે છે અને તે પણ ધીમુંધીમું
પીડા પામતું તથા વારંવાર થોડુંથોડું આવે
છે. મૂત્રના રોકાણને લીધે પ્રકુપિત થયેલા
વાયુથી થતો આ રોગ મૂત્રાતીત કહેવાય છે. ૬

મૂત્રસ્ય વિહતે વેગે તદુદાવર્તેતુના ।
અપાનઃ કુપિતો વાયુરુદરં પૂર્યેદ્દૃશમ્ ॥
નાભેરધસ્તાદાધ્માનં જનયેત્તીવ્રવેદનમ્ ।
તં મૂત્રજટરં વિદ્યાદધોવસ્તિનિરોધજમ્ ॥૭॥

મૂત્રજટરનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
મૂત્રના વેગનો અટકાવ કરવાથી મૂત્રના
જંઝા ભ્રમણને લીધે પ્રકુપિત થયેલો અપાન-
વાયુ, ઉદરને અત્યંત પૂરી દે છે અને તેને
લીધે નાભિથી નીચેના ભાગમાં તીવ્ર વેદનાવાળું
આધ્માન (ફૂલેલાપાણું) ઠરી દે છે, જેથી
મૂત્રનો તથા વિષ્ટાનો માર્ગ રોકાઈ જાય છે. આ
રોગ મૂત્રજટર કહેવાય છે. ૭

વસ્તૌ વાપ્યથવા નાલે મળૌ વા યસ્ય દેહિનઃ ।
મૂત્રં પ્રવૃત્તં સજેત સરક્તં વા પ્રવાહતઃ ॥
સવેચ્છનેરલ્પમલ્પં સરુજં વાથ નીરુજમ્ ।
વિગુણાનિલજો વ્યાધિર્મૂત્રસજ્જઃ સ સંજિતઃ ॥૮॥
મૂત્રોત્સંગનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
પ્રવર્તેલું મૂત્ર મૂત્રાશયમાં, લિંગમાં અથવા
લિંગના ટોચકામાં રોકાઈ રહે અને જોર કરવા
જતાં લોહીવાળું, વેદનાવાળું અથવા થોડી વેદના-
વાળું અને થોડુંથોડું ધીરેધીરે સ્રવે છે; એ દુષ્ટ
વાયુથી થતો રોગ મૂત્રોત્સંગ કહેવાય છે. ૮
રુક્ષસ્ય હ્રાન્તદેહસ્ય વસ્તિસ્થૌ પિત્તમારુતૌ ।
સદાહવેદનં કૃચ્છ્રં કુર્યાતાં મૂત્રસંક્ષયમ્ ॥૯॥
મૂત્રક્ષયનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ
જેનો દેહ રક્ષ થયો હોય તથા ગ્લાનિ

સૂંઠ, મરી, પીપર, હળદર, નિંદ્રા, જવખાર અને ભોરિંગીનાં ચૂર્ણોથી ગોઠવેલા યોગો દેવા અને બીજાં પણ કડવાં તથા તીખાં ઔષધો દેવાં.

સુસ્તાદિગણ, આરગ્નવાદિગણ અને દશ-મૂળીના ક્વાથોથી, મધુરવર્ગના વિવિધ અવલેહોથી, તેમ જ ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૦મા અધ્યાયમાં કહ્યા પ્રમાણે ગોળનો યોગ આપીને ખનાવેલા અને મધના તથા મધથી ખનાવેલા મધના જેવા મધવાળા મૂત્રાસવોથી, અરિષ્ટોથી તથા ક્ષારાસવોથી અરોચકોનો નાશ કરવો. ૮

સ્પાદંપ એવ કફવાતહતે વિધિય

શાન્તિ ગતે દ્રુતશુજિ પ્રશમાય તસ્ય ॥૧૧॥

અવિપાકતું લક્ષણ તથા ચિકિત્સા

જઠરાગ્નિ કંદુ તથા વાયુથી હણાઈને ઠરી ગયો હોય, તો ખાધેલું અન્ન પચતું નથી; એ અવિપાક કહેવાય છે. આ પ્રમાણે અવિપાક થયો હોય, તો પણ વૈદે ઉપર કહેલી ચિકિત્સાઓ જ ગોડવતી. ૯

દૃઢામિયાતમયશોકહતેસ્તરો

ભાવાન્મવાય વિતરેત્તલુ શ્વપરૂપાન્ ।

અર્થેષુ ચાપ્પચિતેષુ પુનર્ભવાય

પૌરાણિકઃ શ્રુતિપર્યનુમાનયેત્તમ્ ॥

દૈન્યં ગતે મનસિ ઘોષનમગ્ર શસ્ત્રં

યદ્યત્રિપયં તદુપસેવ્યમરોચકં તુ ॥૧૦॥

ચિત્તવિપર્યયજન્ય અરોચકની ચિકિત્સા

ઘરજેલા પદાર્થોની પ્રાપ્તિમાં વિઘ્નો પડવાથી,

અથથી કે શોકાદિકથી ચિંતા ઉત્પન્ન થતાં ચિત્ત વિદ્વગ્ન થઈ જવાને લીધે જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જવાથી અરોચક ઉત્પન્ન થયો હોય, તો જે પદાર્થો મળી શકે એવા હોય, તે પદાર્થો દેવા, કે જથી રુચિ ઉત્પન્ન થાય, પણ ધનના કે પુત્ર વગેરેના ચિંતાશયી અરોચક થયો હોય, તો પુરાણોક્ત તથા વેદોક્ત આપ્થાનોના માર્ગોથી રોગીને સમજાવવો, કે નાશ પામેલું પણ

કાળયોગને લીધે અમુક કારણોની સંપત્તિ થતાં પાછું મળી શકે છે. રોગીનું મન દીન થઈ ગયું હોય, તો વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારાં વાક્યોથી તથા બ્રહ્મવિદ્યાથી બોધ કરવો હિતકારી છે. ચિત્તવિપર્યયજન્ય અરોચકનો નાશ કરવાની સામાન્ય રીત આ છે કે રોગીને જે જે વસ્તુઓ પ્રિય હોય, તે તે વસ્તુઓનું સેવન કરાવવું. (આ ઉપાયોથી મન શાંત થતાં અગ્નિ પ્રદીપ્ત થવાથી પોતાની મેળે જ અન્ન ઉપર રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.) ૧૦

અધ્યાય ૫૮ મો

અયાતો મૂત્રાધાતપ્રતિપેદમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'મૂત્રાધાતપ્રતિપેદ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વાતકુણ્ડલિકાઘ્રીલા વાતવસ્તિસ્તથૈવ ચ ।

મૂત્રાતીતઃ સજઠરો મૂત્રોત્સન્નઃ ક્ષયસ્તથા ॥

મૂત્રગ્રન્થિર્મૂત્રશુક્રમુષ્ણવાતસ્તથૈવ ચ ।

મૂત્રોક્સાદોઢો ચાપિ રોગા દ્વાદશ કીર્તિતાઃ ॥૨॥

'મૂત્રાધાત' નામના આર રોગો

વાતકુંડલિકા, વાતાઘ્રીલા, વાતખસ્તિ,

મૂત્રાતીત, મૂત્રજઠર, મૂત્રોત્સંગ, મૂત્રક્ષય, મૂત્રમંથિ, મૂત્રશુક્ર, ઉષ્ણવાત, પિત્તકૃત મૂત્રોક્સાદ અને કંકૃત મૂત્રોક્સાદ—એ આર રોગો 'મૂત્રાધાત' નામથી ઓળખાય છે. ૨

રૌક્ષ્યાદેગવિધાનાદ્વા વાયુવેસ્તો સવેદનમ્ ।

મૂત્રં ચરતિ સંઘૃષ્ઠ વિગુણઃ કુણ્ડલીકૃતઃ ॥

સૂજેદન્યાન્પમથવા સરુજસ્કં ઘનૈઃ ઘનૈઃ ।

વાતકુણ્ડલિકાં તોતુ વ્યાધિં વિધાતુદારુણમ્ ॥૩॥

૧ આર પ્રકારના મૂત્રાધાતોનાં નિદાનો, લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓનાં નિર્ણય વિશે.

सुगं सौवर्चलवतीं मूत्रकृच्छ्रीं पिवेन्नरः ।
 मधु मंसोषदंशं वा पिवेन्नाप्यथ गोडिकम् ॥
 पिवेत्कुडुमकणं वा मधुदकममायुतम् ।
 रात्रिपर्युषितं प्रातस्तथा सुखमवाप्नुयात् ॥
 दाडिमाम्लं युतां मुन्यामेलजीरकनागरैः ।
 पीत्वा सुगं सलवणां मूत्रकृच्छ्रान्प्रमुच्यते ॥
 पृथक्पृथ्यादिवर्गस्य मूलं गोक्षुरकस्य च ।
 अर्द्धप्रस्थेन तोयस्य पचेत्क्षीरचतुर्गुणम् ॥
 क्षीरावशिष्टं तच्छीतं सिताक्षौद्रयुतं पिवेत् ।
 नरो मारुतपित्तोत्थमूत्राघातनिवारणम् ॥
 निष्पीड्य वाससा सम्यग्वर्चो रासभवाजिनाम् ।
 रसस्य कुडवं तस्य पिवेन्मूत्ररुजापहम् ॥
 मुस्ताभयादेवदारुमूर्वाणां मधुकस्य च ।
 पिवेदक्षसमं कल्कं द्राक्षाया जलसंयुतम् ॥
 पिवेत्पर्युषितं वारि शीतं मूत्ररुजापहम् ।
 निदिग्धिकायाः स्वरसं पिवेत्कुडवसंमितम् ॥
 मूत्रदोषहरं कल्कमथवा क्षौद्रसंयुतम् ।
 प्रपीड्यामलकानां तु रसं कुडवसंमितम् ॥
 पीत्वाऽगदी भवेज्जन्तुर्मूत्रदोषरुजातुरः ।
 धात्रीफलरसेनैवं सूक्ष्मलां वा पिवेन्नरः ॥
 पिष्ट्वाथ वा सुशीतेन शालितण्डुलवारिणा ।
 तालस्य तरुणं मूलं त्रपुसस्वरसं तथा ॥
 श्वेतं कर्कटकं चैव प्रातस्तं पयसा पिवेत् ।
 शृतं वा मधुरैः क्षीरं सर्पिर्मिश्रं पिवेन्नरः ॥
 मूत्रदोषविशुद्धयर्थं शुक्रदोषहरं परम् ।
 बलाश्वदंष्ट्राकौश्वास्थिको किलाक्षकतण्डुलान् ॥
 शतपर्वकमूलं च देवदारु सचित्रकम् ।
 अक्षवीजं च सुरया कल्कीकृत्य पिवेन्नरः ॥
 मूत्रदोषविशुद्धयर्थं तथैवाश्मरिशोधनम् ।
 पाटलाक्षारमाहृत्य सप्तकृत्वः परिश्रुतम् ॥
 पिवेन्मूत्रविकारघ्नं संसृष्टं तैलमात्रया ।
 नलेक्षुदभीश्मभेदत्रपुसैवार्स्वीजकम् ॥
 क्षीरं परिश्रुतं तत्र पिवेत्सर्पिःसमायुतम् ।
 पाटल्या यावश्शूकाच्च पारिभद्रात्तिलादपि ॥

क्षागेदकेन मतिमांस्त्वगेलोपणचूर्णकम् ।
 पिवेद्भुडेन मिथान्वा लिप्ताहं हान् पृथक् पृथक् ॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषे क्रमं हितम् ।
 स्नेहस्वेदोपपन्नानां हितं तेषु विरेचनम् ।
 ततः संशुद्धदेहानां हिताश्चोत्तरवस्तयः ॥
 स्त्रीणामतिप्रसङ्गेन शोणितं यस्य सिच्यते ।
 मैथुनोपरमस्तस्य वृंहणश्च विधिः स्मृतः ॥
 ताम्रचूडवसा तैलं हितं चोत्तरवस्तिषु ।
 विधानं तत्र पूर्वं हि व्यासतः परिकीर्तितम् ॥
 श्रौद्रार्द्धभागं दत्त्वा तु भागौ तु क्षीरसर्पिणोः ।
 स्वयङ्मुष्माफलं चैव तथैवैशुरकस्य च ।
 शर्करायाश्च चूर्णं तु द्राक्षाचूर्णं च तत्समम् ।
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तमर्द्धभागं प्रदापयेत् ॥
 एतदेकध्वमानीय खजेनाभिप्रमन्थयेत् ।
 तस्य पाणितलं भागं लीढ्वा क्षीरं ततः पिवेत् ॥
 एतं योगं प्रयुज्जानः शुद्धदेहो नरः सदा ।
 मूत्रदोषाञ्जयेत्सर्वानन्ययोगैः सुदुर्जयान् ॥
 जयेच्छोणितदोषांश्च बन्ध्या गर्भं लभेत् च ।
 नारी चैतत्प्रयुज्जाना योनिदोषात्प्रमुच्यते ॥
 बला कोलास्थि मधुकं श्वदंष्ट्राथ शतावरी ।
 मृणालं च कशेरुश्च बीजानीक्षुरकस्य च ॥
 सहस्रवीर्याशुमती पयस्या सह कालया ।
 शृगालवित्रातिबला वृंहणीयो गणस्तथा ॥
 एतानि समभागानि मतिमान् सह साधयेत् ।
 चतुर्गुणेन पयसा गुडस्य तुलया सह ॥
 द्रोणावशिष्टं तत्पूतं पचेत्तेन घृताढकम् ।
 तत्सिद्धं कलशे स्थाप्य क्षौद्रप्रस्थेन संयुतम् ।
 सर्पिरेतत्प्रयुज्जानो मूत्रदोषात्प्रमुच्यते ॥१५॥

भूत्राधातोनी चिदित्सा

युद्धिमान वैधे, भूत्राधातो उपर उनाथ आदि
 क्पाथोनी, क्लेशोनी, धृतोनी, भक्ष्योनी, वेष्टोनी,
 दूधोनी, क्षारोनी, मधुथी अनावेशा आसवेनी,
 उपनाड आदि स्वेष्टोनी अने उत्तरअस्तित्वोनी
 योऽयं योऽन्योऽयं ३२वी. चिदित्सास्थानना ७भा

પામ્યો હોય, એવા માણસનું મૂત્રાશયમાં રહેલાં પિત્ત અને મૂત્રનો ક્ષય કરે છે, કે જે થતા દાહ અને વેદના થાય છે આ દુષ્ક્રિયાથી રોગ મૂત્ર-ક્ષય કહેવાય છે ૯

અમ્યન્તરે વસ્તિમુલ્કે વૃત્તોઽલ્પઃ સ્થિર એવ ચ ।

વેદનાગ્નિમિષ્યન્દી મૂત્રમાર્ગનિરોધનઃ ॥

જાયતે સહસ્રા યસ્ય ગ્રન્થિરક્ષ્મરિલક્ષણઃ ।

સ મૂત્રગ્રન્થિરિત્યેવમુચ્યતે વેદનાદિભિ ॥૧૦॥

મૂત્રઅંથિનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

મૂત્રાશયના દારની અદર એકાએક ગોળ નાનો, અચલ, વેદનાવાળો, સ્થાવરગ્રાને, મૂત્રનું વહન કરનારા સ્રોતને ગ્રસ્તનારા અને વેદનાદિકથી પથરીના જેવાં લક્ષણોવાળો અથિ ઉત્પન્ન થાય છે એ રોગ મૂત્રઅંથિ કહેવાય છે. (પથરીમાં અને મૂત્રઅંથિમાં બેદ આ છે, કે પથરી, મૂત્ર આદિનો સચય થવાથી અનુક્રમે થાય છે તથા પિત્તના આધિશ્લેષવાળી હોય છે અને મૂત્રઅંથિ એકાએક થાય છે તથા લોહીના આધિશ્લેષવાળી હોય છે-ભાવપ્રકાશ) ૧૦

પ્રત્યુપસ્થિતમૂત્રસ્તુ મૈથુનં યોઽભિનન્દતિ ।

તસ્ય મૂત્રયુતં રેતઃ સહસ્રા સંપ્રવર્તતે ॥

પુસ્તાદાપિ મૂત્રમ્ય પશ્ચાદાપિ કદાચન ।

મમ્મોદરુપ્તીઝાગં મૂત્રશુક્રં તદુચ્યતે ॥૧૧॥

મૂત્રશુક્રનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

જે પુરુષ મૂત્રની હાજત લાગ્યા છતાં મૂત્રાર્થા વગર મૈથુન કરે, તેનું સ્થાનથી શ્રદ્ધ થયેલું અને પછી વાયુએ હાથ ચડાવેલું વીર્ય એકાએક મૂત્રની સાથે અથવા મૂત્રની પહેલાં અથવા ઠાઠ વખતે મૂત્ર પછી પ્રવર્તે છે અને તે બરમવાળા બળ જેવું હોય છે, આ રોગ મૂત્રશુક્ર કહેવાય છે ૧૧

વ્યાયામાધ્યાત્મૈઃ પિત્તં વસ્તિ પ્રાપ્પાનિલ્હનમ્ ।

વસ્તિમેદ્ગુદં ચૈવ પ્રદહત્ સ્નાયુદયઃ ॥

મૂત્રં હારિમથથા મરુત્ત ગત્તમેવ ચ ।

કૃષ્ણાત્પ્રવર્તતે જન્તોઽમ્ણસાન્ વદન્તિ તમ્ ॥૧૨॥

ઉનવાનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ

કસરત કરવાથી, પથ કરવાથી અથવા તડકા લાગનાથી પ્રકુપિત થઈ વાયુથી ઘેરાયેલું પિત્ત મૂત્રાશયમાં, લિંગમાં, થોનિમાં અને ગુદામાં દાહ કરતું કરતું માણસને ધણા કષ્ટથી વાર વાર હળદર જેવા રંગવાળા તથા કાંઈક રતાશ કે લોહીવાળા મૂત્રનો સ્રાવ કરાવે છે અથવા અત્યંત રાતા વર્ણવાળા મૂત્રનો કે એકવા લોહીનો સ્રાવ કરાવે છે, એ રોગ ઉષ્ણવાત-ઉનવા કહેવાય છે ૧૨

વિશુદ્ધં પીત્તકં મૂત્રં સદાહં વહનં તથા ।

શુષ્કં મરતિ યચાપિ રોચનાર્ચર્ણસન્નિમમ્ ॥

મૂત્રૌકસાદં ત ત્રિદાદ્રોગં પિત્તકૃતં યુષઃ ॥૧૩॥

પિત્તકૃત મૂત્રૌકસાદનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ

તથા લક્ષણ

માણસ પિત્તના પ્રકાપને લીધે ચીકારા વગરનું, પીળા રંગવાળું, બળતરાવાળું, ઘાટું, અને તડકા વગેરેથી સુકાતા ગોરાચનનાં ચૂર્ણ જેવું મૂત્રરે છે, એ રોગ પિત્તકૃત મૂત્રૌકસાદ કહેવાય છે ૧૩

શુષ્કં મરતિ યચાપિ ગ્રહ્ણર્ણપ્રવાણ્ડરમ્ ।

પિચ્છિલ્લં સંહતં શ્વેતં તથા કૃષ્ણં પ્રવર્તતે ॥

મૂત્રૌકસાદં તં ત્રિદાદ્રોગમયં ચાપરં વક્ષાત્ ॥૧૪॥

કકકૃત મૂત્રૌકસાદનાં નિદાન, સંપ્રાપ્તિ

તથા લક્ષણ

માણસ કફના પ્રકાપને લીધે સુકાતું શબનું ચૂર્ણ જેવું સફેદ બણાતું અથવા પડતા સફેદ-પણાવાળું, ચીકારાવાળું તથા ઘાટું મૂત્રરે અને કષ્ટથી મૂત્રરી શકે, એ રોગ કકકૃત મૂત્રૌક-સાદ કહેવાય છે ૧૪

વપાયક્લ્મર્ષીપિ મશ્વાન લેહાન્યપાંમિ ચ ।

ક્ષારમધામરસ્વેદાન્ વસ્તાશ્ચોત્તરસન્નિતાન્ ॥

વિદધ્યાન્મતિમાસત્ર વિધિં વાશ્મરિનાશનમ્ ।

મૂત્રોદાર્તવોગાશ્ચ કાત્સ્મ્યેનાન્ પ્રયોજયેન્ ॥

વત્કમેર્બોઽલ્લીજાનામપ્તમોત્રં સર્મન્ધમ્ ।

ધાન્યામ્લયુક્તં પીન્નૈર મૂત્રકૃષ્ણાત્પ્રવર્તતે ॥

મૂત્રાધાતોના રોગીઓને રનેહન તથા સ્વેદન સંસ્કાર આપીને વિરેચન દેવું અને વિરેચનથી શરીરશુદ્ધિ થયા પછી ઉત્તરખસ્તિઓ દેવી, એ હિતકારી છે.

જ્યોને સ્ત્રીઓના અત્યંત પ્રસંગને લીધે મૂત્રદારમાંથી લોહી પડતું હોય, તેઓને મૈથુનથી અટકાવવા અને માંસો, દૂધ તથા ધી વગેરેનું સેવન કરાવવું તથા દૂધકાની ચરખી-થી મિશ્ર કરેલા તેલની ઉત્તરખસ્તિઓ દેવી હિતકારી છે. ઉત્તરખસ્તિનું વિધાન, ચિકિત્સા-સ્થાનના ઉપમા અધ્યાયમાં વિસ્તારથી કહ્યું છે. (આ ચિકિત્સા મૂત્રાધાતની નથી, તો પણ અંથકારે પ્રસંગને લીધે અહીં જણાવી છે)

અર્ધ ભાગ મધ, એક ભાગ દૂધ, એક ભાગ ઘી, એક ભાગ કૌંચનાં ફળ, એક ભાગ એખરો, એક ભાગ સાકર, એક ભાગ સૂકી દ્રાક્ષ અને અર્ધ ભાગ પીપરને એકઠાં કરી સ્વાઈ વડે સારી પેટે મથીને તેમાંથી નિત્ય એક તોલાભાર ચટાડવું અને તેની ઉપર દૂધ પાવું. સંશોધનથી દેહની શુદ્ધિ કર્યા પછી આ પ્રયોગનું સેવન કરે, તો બીજા યોગથી કદી ન મટતા એવા પણ સધળા મૂત્રાધાતો મટે છે; વાંઝણી સ્ત્રીને ગર્ભપ્રાપ્તિ થાય છે અને યોનિના દોષ-વાળી સ્ત્રી યોનિદોષથી પણ મુક્ત થાય છે.

બળદાણા, ભોરની મજાજ, જાડીમધ, ગોખર, શતાવરી, કમળનાળના તંતુઓ, કસેરુકંદ, એખરાનાં બીજ, મોટી શતાવરી, શાલિપર્ણી, ખરજુર, પાડલ, પૃશ્નિપર્ણી, ખપાટ અને કોકો-દ્યાદિગણુ-એ પ્રત્યેકને સમભાગે લઈ ચાર દ્રોણભાર (એકહજાર ચાવીસ તોલાભારનો એક દ્રોણ પ્રમાણે) પાણીમાં ચારસો તોલા-ભાર ગોળ સાથે તેઓનો ક્ષાથ કરવો. એક દ્રોણભાર પાણી બાકી રહે, ત્યારે તે ક્ષાથને વસ્ત્રથી ગાળી લઈ તે ક્ષાથમાં બસોછપ્પન તોલાભાર ધી પકવવું. તે ધી સિદ્ધ થાય ત્યારે

તેને ચોસઠ તોલાભાર મધથી મિશ્ર કરી કલશમાં મૂકી રાખવું. આ ધીનો પ્રયોગ કરવાથી મૂત્રા-ધાતો મટે છે. ૧૫

અધ્યાય ૫૮મે

અથાતો મૂત્રદોષપ્રતિષેધમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'મૂત્રદોષપ્રતિષેધ' નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું, જે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

વાતેન પિત્તેન કફેન સર્વે-

સ્તથાભિવાતૈઃ શક્રદશ્મરીભ્યામ્ ।

તથાપરઃ શર્કરયા સુકષ્ણે

મૂત્રોપઘાતઃ કથિતોઽષ્ટમસ્તુ ॥૨॥

મૂત્રકૃચ્છ્રનાં નિદાનો, સંખ્યા તથા

સામાન્ય લક્ષણ

વાયુ, પિત્ત, કફ, ત્રણે દોષો, અભિધાતો, વિષા, પથરી અને કાંકરીથી મૂત્રકૃચ્છ્ર થાય છે. વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સાન્નિપાતિક, અભિધાતજન્ય, વિષ્ટાજન્ય, અશ્મરીજન્ય અને શર્કરાજન્ય-એ રીતે મૂત્રકૃચ્છ્ર રોગ આઠ પ્રકાર-નો છે. અત્યંત કષ્ટથી મૂત્રરી શકાય એ રોગ મૂત્રકૃચ્છ્ર કહેવાય છે. ૨

અલ્પમલ્પં સમુત્પીડ્ય મુષ્કમેહનવસ્તિભિઃ ।

ફલક્કિરિવ કૃચ્છ્રેગ વાતાઘાતેન મેહતિ ॥૩॥

વાતજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રનું લક્ષણ

જણે વૃષણો, લિંગ તથા મૂત્રાશય ક્ષાટનાં હોય, એવી પીડા થાય અને એ વૃષણો વગેરેને દબાવીને માંડમાંડ થોડુંથોડું મૂત્રરી શકાય, એ વાતજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર ગણાય છે. ૩

૧ મૂત્રકૃચ્છ્રનાં નિદાનો, બેદો, લક્ષણો તથા ચિકિત્સાઓના નિષ્પણ વિષેનો.

અધ્યાયમા પથરીનો નાશ કરવાનો જે વિધિ કહ્યો છે, તેની પણ યોગ્ય ગોઠવણ કરવી આ ઉત્તમ તત્ત્વના પચાવનમા અધ્યાયમા મૂનના વેગના રોકાણથી થયેના ઉદાવર્ત ઉપર જે યોગો કહેના છે, તેઓની પણ તે તે અવસ્થા અનુસાર સંપૂર્ણ યોગ્યતાઓ કરવી

ઉનાણુ કાઢીના બીજેનો મૈત્રવના સંયોગ નાગો એક તોવાબાર કદક કાણુ સારે પાવાથી મૂત્રાધાતો મટે છે

લોઠની મદિરા મયગથી મિશ્ર કરી પાવાથી મૂત્રાધાતો મટે છે

મામના લક્ષણ સાથે મન અથવા ગોળનું મવ પાવાથી મૂત્રાધાતો મટે છે

મનના સંયોગવાળા પાણીમા એક તોતા આગ ટેમર મેળવી ઘડી ગતવાસી રાખી પ્રભાતમા પાવાથી મૂત્રાધાતો મટે છે

લોઠની મદિરાને દાડમના રસથી ખાટી કરી, મૈત્રવનો સારી રીતે યોગ આપી, એવચી, જીરુ અને મઠના સૂક્ષ્મ ચૂર્ણથી મિશ્ર કરીને પાવાથી મૂત્રાધાતો મટે છે

વિદાગ્ગિધાદિવર્ગ અને ગોખરના મૂળનો ક ક યોગણુ દ્રવવાળા બત્રીસ તોનાભાગ પાણીમાં પકની સઘણ પાણી બાગી જાડેને દૂન જ બાકી રહે, સારે તે દૂન ઉનારી લઈ, કકુ પાટી, આકર તથા મનથી મિન કરી પાવાથી વાયુ તથા પિત્તના સંધવાળા મૂત્રાધાતો મટે છે

ગધેડાનાં લીંડાને તથા થોડાની વાદને વજ્રની સારી પેટે નીચોવી, તેના સોગ તોના ભાર ૨૫ પાવાથી મૂત્રાધાતો મટે છે

મોથ, હરડે, વેદાગ, મોલેન અને જઠી મવનો એક તોનાભાર કદક દ્રાવના રસ સાથે પાવામા આવે અથવા જળને અગાવીમા રાત વાસી રાખી તે કકુ જાગ પ્રભાતમા પાવાથી મૂત્રાધાતો મટે છે

મોરિગડીનો મોળ તોવાબાર સ્વગ્મ

અથવા કદક મનથી મિશ્ર કરી પાવાથી મૂત્રાધાતો મટે છે

આમગાને કચરી વજ્રમાં નીચોવી તેનો સોગ તોનાભાર ૨૫ પાવાથી મૂત્રાધાતો રોગી આરોગ્ય પામે છે

આમગાના ૨૫ સાયે ઝીણી એવચીને કદક અથવા ચૂર્ણ પાવાથી મૂત્રાધાતો મટે છે તાડના નવા મૂળને વાગી ચોખાના શીનગ ધોણુ સાયે પાવાથી મૂત્રાધાતો મટે છે

કાઠડીનો સ્વરમ અથવા સફેદ કાઠડીનો ક'ક પ્રભાતમા દૂધ સાથે પાવાથી મૂત્રાધાતો મટે છે

મનુરગણુનો ક'ક નાખી પકવેલું દૂધ ધીથી મિશ્ર કરી પાવાથી મૂત્રાધાતો મટે છે આ પ્રયોગ મૂત્રશ્લેષ્મ નામનો મૂત્રાધાત તદ્દન મગાડે છે

બગદાણા, ગોખર, કુદપશીના હાડકાનું ચૂર્ણ, એખરો, ચોખા, વામનું મૂળ, દેવનાર, ચિત્રક અને બહેડાની મજાનનો કદક મદિરા સાથે પાવાથી મૂત્રાધાતો મટે છે અને પથરીનો પણ નાશ થાય છે

પાડનની ભરમને વજ્રમાંથી સાતવાર સ્ત્રવાની તે ક્ષાગ થોડાક તેનથી મિન કરીને પાવાથી મૂત્રાધાતો મટે છે

નાની, રોરડી, દર્ભ, પાપાણુમેદ, કાઠડી, ઉનાણુ કાઠડી અને બીજાનોના ક'કને દૂધમા મેળવી, તે દૂન વજ્રથી ગાગી વર્ડ, ધીથી મિશ્ર કરી પાવાથી મૂત્રાધાતો મટે છે

પાડન, જવ, બકાન અને તવના લાકડાના કારના પાણી સાયે તજ, એવચી, સૂદ, મરી અને પીપ્પળું ચૂર્ણ પાવાથી મૂત્રાધાતો મટે છે

પાડળના, જવના, બકાનના તથા તવના લાકડાના જુનાજુના દાગે તર્ડ ગોળમા તઓને જુનાજુના મિશ્ર કરી, એ નેદો જુના જુના ચટાડના માં આવે, તો એ પ્રત્યેક પ્રયોગથી મૂત્રાધાતો નાશ પામે છે હવે મૂત્રાધાતો ઉદર કિત કરનારો બીજો કમ કકુ ધું

ન આવે, ત્યાં સુધી વેદના શાંત રહે છે. એ
શકરાજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રેણ લક્ષણ સમજવું. હવે એ
આઠે મૂત્રકૃચ્છ્રેની ચિકિત્સા કહેવાય છે. ૧૦

અમરીં ચ સમાશ્રિત્ય યદુક્તં પ્રસમીક્ષ્ય તત્ ॥
યથાદોષં પ્રયુક્તીત સ્નેહાદિકમપિ ક્રમમ્ ॥
શ્વદંત્રાશ્મિદૌ કુમ્ભીં હૃપુષાં કણ્ઠકારિકામ્ ॥
ચલાં શતાવરીં રાક્ષાં વરુણં ગિરિકર્ણિકામ્ ॥
તથા વિદારિગન્ધાદિં સંહત્યં ત્રૈવૃતં પચેત્ ॥
તૈલં ઘૃતં વા તત્ પેયં તેન વાંપ્યનુવાસનમ્ ॥
દઘાદુત્તરવસ્તિં ચ વાતકૃચ્છ્રોપશાન્તયે ॥
શ્વદંત્રાસ્વરસે તૈલં સગુહશ્ચીરનાગરમ્ ॥
પક્ત્વા તત્પૂર્વવધોજ્યં તન્નાનિલરુજાપહમ્ ॥
તૃણોત્પલાદિકાકોલીન્યગ્રોધાદિગણે કૃતમ્ ॥
પીતં ઘૃતં પિત્તકૃચ્છ્રં નાશયેત્ ક્ષિપ્રમેવ ચ ॥
દઘાદુત્તરવસ્તિં ચ પિત્તકૃચ્છ્રોપશાન્તયે ॥
અમિરેવ કૃતઃ સ્નેહસ્ત્રિવિધેષ્વેવ વસ્તિષુ ॥
હિતં વિરેચનં ચેશુક્ષીરદ્રાક્ષારસૈર્યુતમ્ ॥
સુરસોપકમુસ્તાદિવરુણાદૌ ચ સંસ્કૃતમ્ ॥
તૈલં તથા યવાગ્નશ્ચ કફકૃચ્છ્રે પ્રશસ્યતે ॥
યથાદોષોચ્છ્રયં કુર્યાદેતાનેવ ચ સર્વજે ॥
ફલગુરુશ્ચીરદર્માશ્મસારચૂર્ણં ચ વારિણા ॥
સુરેશ્વરસદર્માશ્મુષીતં કૃચ્છ્રરુજાપહમ્ ॥
તથામિષાતજે કુર્યાત્ સઘોષણચિકિત્સિતમ્ ॥
મૂત્રકૃચ્છ્રે શક્તજાતે કાર્યા વાતહરી ક્રિયા ॥
સ્વેદાવગાહાવમ્બઙ્ગા વસ્તિચૂર્ણક્રિયાસ્તથા ॥
સકૃચ્છ્રૌદ્વૌ તથાન્યૌ ચૌ તયોઃ પ્રોક્તઃ ક્રિયાવિધિઃ ૧૧

મૂત્રકૃચ્છ્રેની ચિકિત્સા

મૂત્રકૃચ્છ્ર થયેલ હોય, તો ચિકિત્સાસ્થાનના
૭મા અધ્યાયમાં અમરીની ન ચિકિત્સાઓ
છે, તેઓને જોઈ દોષ અનુસાર તેમાંની યોગ્ય
ચિકિત્સા કરવી અને સ્નેહન આદિકમ પણ કરવો.
ગોખરુ, પાષાણુલેહ, પાંડલ, હપ્પુષા, સોરિ-

તેના ક્વાથ તથા કટકથી ચરબી તથા :
સાથે તેલ અથવા ઘી પકવવું. આ તેલ
ઘી પીવાથી અને તેની જ અનુવાસનખસ્તિ
ઉત્તરખસ્તિ દેવાથી વાતજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર મ
ગોખરુનો સ્વરસ અને દૂધને એકઠાં
તેમાં ગોળ અને સૂંઠનો કટક નાખી તેલ પ
આ તેલની પાવામાં, અનુવાસનખસ્તિમાં
ઉત્તરખસ્તિમાં યોજના કરવાથી વાતજન્ય
કૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

તૃણપંચમૂકી, ઉત્પલાદિગણુ, કાકાદિ
ગણુ અને ન્યગ્રોધાદિગણુના ક્વાથ તથા કટ
ધી પકવીને પાવાથી પિત્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર તુર
મટી જાય છે.

ઉપર કહેલા સ્નેહથી ઉત્તરખસ્તિ દે
પિત્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

ઉપર કહેલાં તૃણપંચમૂકી વગેરે દ્રવ્યો
સ્નેહ પકવી, તે સ્નેહથી આસ્થાપનખસ્તિ, અ
વાસનખસ્તિ તથા ઉત્તરખસ્તિ દેવી અને શેર
રસ, દૂધ તથા દ્રાક્ષના રસથી મિશ્ર કરેલું વિરે
દેવું, એ પિત્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર હિતકારી

સુરસાદિગણુ, બિષકાદિગણુ, મુસ્તાદિ
અને વરુણાદિગણુથી પકવેલું તેલ અને રાખ,
જન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રને મટાડે છે.

સાન્નિપાતિક મૂત્રકૃચ્છ્ર થયેલ હોય, તો તે
જ દોષ વધારે જણાય, તે દોષ માટે પ
ચિકિત્સા કરવી અથવા ઉપર કહેલી સઘ
ચિકિત્સાઓને મિશ્ર કરીને તેની યોજના કર

કાળો જાંબરો, ઘોળી સાટોડી, દર્ભ
લોહાનું ચૂર્ણ જળ સાથે પાવાથી અથવા દોષ
વધારા પ્રમાણે મદિરા, શેરડીનો રસ કે દર્ભનું જ
સાથે પાવાથી સાન્નિપાતિક મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે.

અભિધાતજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર થયું હોય,
વાતજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રની જ ચિકિત્સા ઉપર ક
વારિરે તે કરવી અને ચિકિત્સા આસ્થાપનખ

હારિદ્રમુષ્ણ રક્ત વા મુષ્કમેહનરસ્તિમિ ।
અક્ષિના દક્ષમાનામ પિત્તાવાતેન મેહતિ ॥૪॥

પિત્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રુનું લક્ષણ

બધ્ને વૃષણે, નિગ તથા મૂત્રાશય આગ્રી
બળી જતાં હોય, એવી પીડા થાય અને કષ્ટ
પામી ટપદર જેનું પીછું, બિનુ અથવા રાતું
મૂત્ર ઊતરે, એ પિત્તજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર ગણાય છે ૪

ક્ષિમ્બ શુક્રમતુષ્ણ ચ મુષ્કમેહનરસ્તિમિ ।
સદ્દુષ્ણોમા ગુરુમિ શ્લેષ્માવાતેન મેહતિ ॥૫॥

કંકજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રુનું લક્ષણ

વૃષણે, નિગ અને મૂત્રાશય ખાંડે થઈ
ગયા હોય, રનાડા ઊભા થઈ જતા હોય અને
ઉચ્છ્રાવગરનું, સિંગન તથા સકેક મૂત્ર ઊતરતું
રોય, એ કંકજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર કહેવાય છે ૫

દાહશીતરુજાવિશે નાનાવર્ણં મુદુર્મુદુ' ।
તામ્યમાન સુકૃચ્છ્ણેન સન્નિપાતેન મેહતિ ॥૬॥

સાન્નિપાતિક મૂત્રકૃચ્છ્રુનું લક્ષણ

દાહ થાય, ટાક વાય, વેદના અત્યંત થાય,
ગ્યાનિ થાય અને અત્યંત કષ્ટથી વાર વાર અનેક
વર્ણોવાળું મૂત્ર ઊતર્યા કરે, એ સાન્નિપાતિક
(ત્રણે દોષોથી થયેલું) મૂત્રકૃચ્છ્ર કહેવાય છે ૬

મૂત્રવાહિણુ શલ્પેન ક્ષતેષ્વમિદેતેષુ વા ।

સ્રોતસુ મૂત્રાવાતસ્તુ જાયતે મૃશ્યવેદન ।

વાતવસ્તેસ્તુ તુલ્યાનિ તસ્ય લિઙ્ગાનિ લક્ષયેત્ ॥૭॥

અભિરાતજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રુનું લક્ષણ

મૂત્રનું વહન કરનાર્ગનોતોશ થી જખમી
થતા અથવા પ્રહાર પામતા અત્યંત વેદનાથી
મૂતરી શકાય છે, એ અભિરાતજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર
કહેવાય છે આ મૂત્રકૃચ્છ્રના ચિહ્નો ગયા
અધ્યાયના ૫મા વિાયામા કહેના વાતજસ્તિના
ચિહ્નો નવા રાય છે ૭

શક્રતસ્તુ પ્રતીષાતાદ્વાયુર્વિગુણતા ગત ।

આધ્માન ચ સશ્લ ચ મૂત્રસઙ્ગ કરોતિ હિ ॥૮॥

વિષાજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રુનું લક્ષણ

વિષાનો પ્રતિષાત થતાં દુષિત થયેલો વાયુ
પેટમા આક્રાન્ને અને મૂત્રની શૂણવાળી અટકા
યત ઉત્પન્ન કરે, એ રોગ વિષાજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્ર
કહેવાય છે ૮

અશ્મરીદેતુક પૂર્વ મૂત્રવાત ઉદાહત ॥૯॥

અશ્મરીજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રુનું લક્ષણ

અશ્મરી (પથરી)થી જે મૂત્રકૃચ્છ્ર થાય
છે, તેના લક્ષણો નિદાનસ્થાનના ત્રીજા અધ્યાયમા
કહેનાઈ ગયા છે ।

અશ્મરી શર્કરા ચૈવ તુલ્યે સમ્પલક્ષણે ।

શર્કરાયા વિશેષ તુ શૃણુ કીર્તયતો મમ ॥

પચ્ચમાનસ્ય પિત્તેન મિષ્ઠમાનસ્ય વાયુના ।

શ્લેષ્મણોડવવા મિત્તા શર્કરા इति સજ્જિતા ।

હસ્પીડા વેપથુ શ્લુ કુક્ષી વહ્નિ સુદુર્નલ' ।

તામિર્મંચતિ મૂર્છા ચ મૂત્રાવાતશ્ચ દારુણ ॥

મૂત્રવેપનિરસ્તાસુ તાસુ શામ્યતિ વેદના ।

યાવદન્યા પુનર્નૈતિ ગુટિકા સ્રોતસો મુલમ્ ॥

શર્કરાસમ્પવસ્યૈતન્મૂત્રાવાતસ્ય લક્ષણમ્ ।

ચિકિત્સિતમતરતૂર્ધ્વમણનામપિ વક્ષતે ॥૧૦॥

શર્કરાજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રુનું લક્ષણ

અશ્મરી (પથરી) અને શર્કરા (ઠાકરી)ની
ઉત્પત્તિ તથા લક્ષણો તુરંચ રોય છે, તેથી
શર્કરાજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રુનું લક્ષણ અને અશ્મરીજન્ય
મૂત્રકૃચ્છ્રુનું લક્ષણ સરખું જ રોય, એ સ્વાભાવિક
છે, તો પણ શર્કરાજન્ય મૂત્રકૃચ્છ્રના લક્ષણમા
જે વિશેષ છે તે કહ્યું છું તે સાબળો પિત્તે પકવેના
અને વાયુએ બેદના કદના જે અવયવો, બુદ્ધા-
બુદ્ધા થઈ ગયા હોય, તે શર્કરા કહેવાય છે
એ શર્કરાઓથી દદ્યમા પીડા છે, કપ અને
પેટમા શન થાય છે, જકરાશિ અત્યંત નખ્યો
થઈ બળ છે, મૂર્છા આવે છે અને મૂત્રવાર્મા
અત્યંત દારુણ કષ્ટ થાય છે મૂત્રના વેગથી ઠાકરી
નીકળી બળ અને બીજી ઠાકરી સ્રોતના મુખમા

અહોની આઃ જ્ઞતિઓનાં નામો

અહ કહેવાતા દેવગણોની દેવ, દૈત્ય, ગંધર્વ, યક્ષ, પિતૃ, નાગ, રાક્ષસ અને પિશાચ-એ નામની આઃ જ્ઞતો છે. (દેવતાઓનાં અનુચરો 'દેવ', દૈત્યોના 'દૈત્ય', ગંધર્વોના 'ગંધર્વ', યક્ષોના 'યક્ષ', પિતૃઓના 'પિતૃ', નાગોના 'નાગ', રાક્ષસોના 'રાક્ષસ' અને પિશાચોના અનુચરો 'પિશાચ' 'એ નામથી જાળખાય છે.) ૬

સંતુષ્ટઃ શુચિરપિ ચેષ્ટાગન્ધમાલ્યો

નિસ્તન્દ્રો હ્યવિતથસંસ્કૃતપ્રભાવી ।

તેજસ્વી સ્થિરનયનો વરપ્રદાતા

વ્રક્ષણ્યો ભવતિ ચ યઃ સ દેવજુષ્ટઃ ॥૭॥

દેવગ્રહના વળગાડવાળાનું લક્ષણ

જેના શરીરમાં દેવગ્રહનો આવેશ થયો હોય, તે માણસ સંતોષી થાય છે, પવિત્ર રહે છે, સુગંધો તથા પુષ્પો ઉપર પ્રેમ રાખે છે, આળસ-વગરનો થાય છે, સાચું બોલે છે, સંસ્કૃત ભાષાથી બોલે છે, તેજસ્વી થાય છે, નિમેષવગરનાં નેત્રો-વાળો થાય છે, વરદાન આપે છે અને બ્રાહ્મણો તથા વેદ ઉપર શ્રદ્ધા રાખે છે. ૭

સંસ્વેદી દ્વિજગુરુદેવદોષવક્તા

જિહ્વાક્ષો વિગતભયો વિમાર્ગદષ્ટિઃ ।

સંતુષ્ઠો ભવતિ ન ચાન્નપાનજાતૈ-

દુષ્ટાત્મા ભવતિ ચ દેવશત્રુજુષ્ટઃ ॥૮॥

દૈત્યગ્રહના વળગાડવાળાનું લક્ષણ

જેના શરીરમાં દૈત્યગ્રહનો આવેશ થયો હોય, તે માણસ પચીનાવાળો થાય છે, બ્રાહ્મણો, શુરુઓ તથા દેવતાઓની નિંદા કરે છે, વાંછી આંખોવાળો થાય છે, ડાઠથી બીતો નથી, આડા માર્ગ પર દષ્ટિ રાખે છે, અન્નપાન આદિથી સંતુષ્ટ થતો નથી અને દુષ્ટ ચિત્તવાળો થાય છે. ૮

દ્વિષ્ટાત્મા પુલિનવનાન્તરોપસેવી

સ્વાચારઃ પ્રિયપરિગીતગન્ધમાલ્યઃ ।

નૃત્યન્ વા પ્રહસતિ ચારુ ચાલ્પશબ્દં

ગન્ધર્વગ્રહપરિપીડિતો મનુષ્યઃ ॥૯॥

ગંધર્વગ્રહના વળગાડવાળાનું લક્ષણ

જેના શરીરમાં ગંધર્વગ્રહનો આવેશ થયો હોય, તે માણસ પ્રસન્ન અંતઃકરણવાળો રહે છે, જળાશયોના તટો તથા બગીચાઓ સેવે છે, સારા આચારવાળો હોય છે, ગાયનો, સુગંધો તથા પુષ્પો ઉપર પ્રેમ રાખે છે, વખતે નાચે છે અને થોડો શબ્દ થાય એ રીતે સુંદર હસે છે. ૯

તામ્રાક્ષઃ પ્રિયતનુરક્તવસ્ત્રધારી

ગમ્મીરો દ્રુતમતિરલ્પવાક્સહિષ્ણુઃ ।

તેજસ્વી વદતિ ચ કિં દદામિ કસ્મૈ

યો યક્ષગ્રહપરિપીડિતો મનુષ્યઃ ॥૧૦॥

યક્ષગ્રહના વળગાડવાળાનું લક્ષણ

જેના શરીરમાં યક્ષગ્રહનો આવેશ થયો હોય, તે માણસ રાત્રી આંખોવાળો થાય છે, પ્રિય, ઝીણું તથા રંગેલાં વસ્ત્રો પહેરે છે, ગંભીર હોય છે, ભભી ગયેલાં ચિત્તવાળો હોય છે, થોડું બોલે છે, સહન કરનાર તથા તેજસ્વી થાય છે અને 'દાને શું આપું ?' એમ બોલે છે. ૧૦

પ્રેતેશ્ચો વિસૃજતિ સંસ્તરેષુ પિષ્ઠાન્

શાન્તાત્મા જલમપિ ચાપસવ્યવશ્ચઃ ।

માંસેપ્સુસ્તિલગુહપાયસામિકામ-

સ્તદ્ભક્તો ભવતિ પિતૃગ્રહામિભૂતઃ ॥૧૧॥

પિતૃગ્રહના વળગાડવાળાનું લક્ષણ

જેના શરીરમાં પિતૃગ્રહનો આવેશ થયો હોય, તે માણસ જ્ઞાનેઈ વગેરેને અપસવ્ય રાખી દર્ભ પાથરીને તેઓ ઉપર પૂર્વજ્ઞેને પિંડદાન તથા જલદાન આપે છે; માંસ, તલ, ગોળ તથા દૂધપાઠ ખાવાની ઇચ્છા રાખે છે અને પૂર્વજ્ઞેની ભક્તિ કરે છે. ૧૧

સૂમૌ યઃ પ્રસરતિ સર્વવત્કદાચિત્ ।

સુક્ષિણ્યૌ વિલિહતિ જિહ્વા પ્રસક્તમ્ ।

ક્રોધાલુર્ગુહમદુર્ગધપાયસેપ્સુ-

વિજ્ઞેયો ભવતિ મુજક્ષમેન જુષ્ટઃ ॥૧૨॥

છે, તેમાંથી પણ યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી.

વિદ્યાર્જન્ય મૂતકૃમ્હ યથુ હોય, તો વાયુનું હરણ કરનારી ચિકિત્સા કરવી, એટલે ચિકિત્સા સ્થાનના વાતવ્યાધિના વિષયમાં કહેવાં સ્વેદનો, અવગાહનો, અભ્યંગો, અસ્તિઓ તથા ચૂર્ણોની યોજનાઓ કરવી.

અરભરીજન્ય કે શકંરાજન્ય મૂતકૃમ્હ યથેવ હોય, તો ચિકિત્સાસ્થાનના ઉપા અધ્યાયમાં કહેલી ક્રિયાઓ કરવી ૧૧

વાયચિકિત્સાતંત્ર સમાપ્ત

મૂતવિદ્યાતંત્રે

અધ્યાય ૬૦મે

અચાતોડમાનુપપ્રતિષેધમધ્યાયં વ્યાख्याસ્યામઃ ।

યયૌવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥૧॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'અમાનુપ પ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશુ, કે જે પ્રમાણે મગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે ૧

નિશાચરેભ્યો રક્ષ્યસ્તુ નિત્યમેવ ક્ષતાતુરઃ ।

ઇતિ યપ્રાગ્મનિહિત વિસ્તરસ્વસ્ય વક્ષ્યતે ॥૨॥

આ અધ્યાયનો ઉદ્દેશ

સુસ્થાનના પ્રણીતોપાસનીય નામના ૧૮મા અધ્યાયના છઠા વિષયમાં 'ક્ષાત્રી (મણુથી) આતુર યથેવા માણુસને વૈતે રાક્ષસોથી (વિ સઠ દેવગણુથી) સર્વદા બચાવ કરવો' એમ જે કહ્યું છે, તેનો વિસ્તાર-એટલે એ હિંસકગણુ કેવા હોય, તેઓના વળગાડનાં

૧ અહીંથી પણ અપ્યાય મુળનો અર્થ જાણવાનું કહેવાય છે સુસ્થાનના પદેના અપ્યાયનો ઉમેરો તથા નીચે અપ્યાયનો ઉમેરો વિરાધાનો

૨ રજમનારા ગણે, તે તે રજમોના ચિન્હો અને વળગોની ચિકિત્સાએના નિષ્ક્રમ વિરોધ

ચિહ્નોના કેવાં થાય અને તે તે વળગાડોની ચિકિત્સાઓ કેવી રીતે કરવી, છતાંદિ સધળું આ અધ્યાયમાં કહેવાશે ૨

ગુહ્યાનાગતવિજ્ઞાનમનવસ્યાઽસદ્દિશુતા ।

ક્રિયા વાડમાનુષી યસિન્સ ગ્રહઃ પરિકીર્તિતે ॥૩॥

ગ્રહ(રોગીને વળગનારા)નું સામાન્ય લક્ષણ

સુપ્ત વાતનું તથા ભવિષ્યનું જ્ઞાન, અનવ સ્થિતપાતુ, ક્રોધ યુક્તપાતુ અને વરદનાદિક અથવા અદ્યુત રીતે ઠેકતું, ફેલું આગિ અમાનુષક્રિયા (માણુસોની ન બની શકે એવી) જમાં હોય, તે ગ્રહ કહેવાય છે (જેને કાઈ ગ્રહ વળગેશ હોય, તે રોગીમાં પણ એ લક્ષણ થાય છે, કે જે ઉપરથી વળગાડ થયો કહેવાય છે) ૩

અશુચિ મિત્રમર્ષાદં ક્ષતં વા યદિ વાઽક્ષતમ્ ।

દિંસ્પુર્દિસાવિહારાર્થં સત્કારાર્થમયાપિ ચ ॥૪॥

ગ્રહો શા માટે અને કેને વળગે છે ?

જેને સત (જામ) કે મણુ થયેલ હોય, તે માણુસ અથવા ક્ષત યથાવગરનો માણુસ પણ એ અશુચિ હોય તથા શાઓકત વિધિનું ઉલ્લંઘન કરનારો હોય, તેને ગ્રહો હિંસાશી પોતાના વિહાર માટે અથવા તે માણુસની પાસેથી પૂજા લેવા માટે વળગીને પીડે છે ૪

અસહચેયા ગ્રહગણા ગ્રહાધિપતિમિસ્તુ યે ।

વ્યજ્યન્તે વિવિધાકારા મિચન્તે તે તથાષ્ટા ॥૫॥

ગ્રહો કેાણુ અને તેઓની જાતિઓ

કેટલી છે ?

ગ્રહો અસખ્યાત છે અને તેઓના આકારો પણ વિવિધ પ્રકારના છે. એ ગ્રહો પોતપોતાના સ્વામીઓનાં નામોથી તથા લક્ષણોથી ઓળખાય છે તેઓ જાણના અનુચરો હોય છે, તેઓની આડ જાતિઓ છે, માટે આડ જાતના ગણાય છે ૫

દેવાસ્તથા શનુગણાશ્ચ તેપાં

મન્ધર્વૈશ્ચ પિતરો મુજજ્ઞાઃ ।

રક્ષાધિ યા ચાપિ વિશાચજાતિઃ

રેવોઽષ્ટપા દેવગણો ગ્રહાણ્ય ॥૬॥

તપાંસિ તીર્થાણિ તથૈવ દાનં
વ્રતાનિ ધર્મો નિયમશ્ચ સત્યમ્ ।
ગુણાસ્તથાષ્ટાવપિ તેષુ નિત્યા-
વ્યસ્તાઃ સમસ્તાશ્ચ યથાપ્રભાવમ્ ॥

ન તે મનુષ્યૈઃ સદૃ સંવસન્તિ
ન વા મનુષ્યાન્કચિદાવિશન્તિ ।

યે વા વિશન્તીતિ વદન્તિ મોહા-
ત્તે ભૂતવિદ્યાવિષયાદપોહ્યાઃ ॥

તેષાં ગ્રહાણાં પરિચારકા યે
કોટીસહસ્રાયુતપદ્મસંસ્થાઃ ।

અસૃગ્વસામાંસશુજઃ સુમીમા

નિશાવિહારાશ્ચ તમાવિશન્તિ ॥૧૮॥

દેવાદિ નહિ પણ તેઓના અનુચરો જ
વળગે છે

દેવો, દૈત્યો, ગંધર્વો, યક્ષો, પિતૃઓ, નાગો,
રાક્ષસો અને પિશાચોમાં તીવ્ર તપ, દાન,
વ્રતો, ધર્મ, નિયમ, સત્ય અને આઠ સિદ્ધિઓ,
તે તે દેવ વગેરેના પ્રભાવ પ્રમાણે કાર્ધમાં થોડાં
ધણાં અને કાર્ધમાં સઘળાં પણ હોય જ છે, તેથી
તે દેવ વગેરે માણસો સાથે કદી રહેતા નથી
અને માણસોનાં શરીરોમાં પ્રવેશ પણ કરતા
નથી. જેઓ અજ્ઞાનથી કહે છે કે 'દેવ વગેરે લોકો
માણસોનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે' તેઓને
ભૂતવિદ્યાના વિષયથી અજાણ્યા જ સમજવા;
પરંતુ એ દેવ વગેરે લોકોના હાજરો, દસહાજરો,
કરોડો અને પદ્મોની સંખ્યાવાળા પરિચારકોમાં
જેઓ લોહી, ચરબી તથા માંસ ખાનારા, અત્યંત
અયશ્વર અને રાત્રિમાં વિહાર કરનારા હોય છે
તેઓ જ માણસોનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે. ૧૮

નિશાચરાણાં તેષાં હિ યે દેવગણસંશ્રિતાઃ ।

તે તુ તત્સત્ત્વસંસર્ગાદિજ્ઞેયાસ્તુ તદજ્ઞતાઃ ॥

દેવગ્રહા इति पुनः प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये ।

देववच्च नमस्यन्ते प्रत्यर्च्यन्ते च देववत् ॥

સ્વામિનીતિ નિશાચરાણાં તેષાં હિ યે દેવગણસંશ્રિતાઃ ।

નૈર્ઋત્યેનાં દુહિતરસ્તાપ્તાં સ પ્રસવઃ સ્મૃતઃ ॥

સત્યત્વાદપવૃત્તેષુ વૃત્તિસ્તેષાં ગ્રહૈઃ કૃતા ।

હિંસાવિહારા યે કેચિદ્દિવ્યં ભાવમુપાશ્રિતાઃ ।

ભૂતાનીતિ કૃતા સંજ્ઞા તેષાં સંજ્ઞા પ્રવક્તૃભિઃ ॥૧૯॥

માણુસોને વળગવાના ગ્રહોના

નીચ કૃત્યનું કારણ

જે જે ગ્રહો, જે જે દેવ આદિ સ્વામીઓના
અનુચરો છે, તે તે ગ્રહો, તે તે સ્વામીઓના
પ્રભાવના સંસર્ગને લીધે સ્વામીઓના જેવા
ચિહ્નોવાળા હોય છે, દેવગ્રહ આદિ નામોથી
ઓળખાય છે, પત્રિત્ર હોય છે, સ્વામીઓના
પેડે જ નમાય છે, સ્વામીઓના જેવા જ સ્વભાવો
વાળા સ્વામીઓના જેવી જ ક્રિયાઓવાળા અ
સ્વામીઓનાં જેવાં જ આચરણોવાળા હો
સ્વામીઓની પેડે જ પૂજાય છે અને સ્વામીઓ
ની પેડે જ તેઓની માનતાઓ કરાય છે. જે
એ ગ્રહોની પદ્ધતિ એવી છે, તો પણ તેઓ
નૈર્ઋત્યની પુત્રીઓના પુત્રો છે, તેથી તેઓમાં
કટકાક હિંસામાં તથા બક્ષાત્કારથી પૂજ લેવા
માં કયિ ધરાવનારા છે. તેમના સ્વામીઓએ
પોતાના અનુચરોમાં જેઓ પૂજના લાલચ
અને હિંસાને વિહારરૂપ સમજનારા જણાય છે
તેઓની આજીવિકા, શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિથી વિપરીત
ચાલનારાં માણસો ઉપર ઠરાવી આપી છે; જેથી
તેઓ તેવાં માણસોને વળગે છે. આ પ્રમાણે
દિવ્ય ભાવનાળા છતાં જેઓ હિંસાને એક
જાતના વિહારરૂપ સમજનારા કે પૂજ લેવાના
લાલચુ છે, તેઓને આયુર્વેદના આચાર્યોએ 'ભૂત'
નામ આપેલું છે. ૧૯

ગ્રહસંજ્ઞાનિ ભૂતાનિ યસ્માદેત્યનયા ભિષક્ ।

વિવચ્યા ભૂતવિદ્યાત્વમત એવ નિરુચ્યતે ॥૨૦॥

'ભૂતવિદ્યાતંત્ર' નામ આપવાનું કારણ

એ ખૂનો, કે જેઓ ગ્રહો પણ કહેવાય છે

નાગના વળગાડવાળાનું લક્ષણ

જેના શરીરમાં નાગનો આવેશ થયો હોય, તે માણસ ઘોઈ સમયે સર્પની પેઠે છાતી ધસડીને આને છે, સર્પની પેઠે જ છબ વડે વાર વાર હોઠના છેડા આટે છે, વગેરે ક્રોધવાળો હોય છે અને ગાળ, મન, દૃષ્ટિ તથા દ્વન્ધવાકની ધ્રુષ્ટા કરે છે ૧૨ માસામૃગિવિધસુરાવિકારલિપ્તુ

ચિહ્નજો મૃગમતિનિદ્રુરોડતિશૂર ।

કોષાલુર્વિપુલબલો નિશાવિહારી

શૌચદિદ્ ભવતિ ચ રક્ષસા ગૃહીત ॥૧૩॥

રાક્ષસગ્રહના વળગાડવાળાનું લક્ષણ

જેના શરીરમાં રાક્ષસગ્રહનો આવેશ થયો હોય, તે માણસ માસ, લોહી તથા અનેક પ્રકારના મધના વિકારો ઇચ્છે છે, અત્યંત નિર્નજન થાય છે, અત્યંત નિર્દય તથા કઠોર રાય છે, અત્યંત શરો-ક્રોધી તથા ધણા બળ નાગો થઈ રાને ક્યા કરે છે અને પવિત્રતાને દેખ કરે છે ૧૩

ઉદ્વસ્ત કુશવસ્થશ્ચિરપ્રલાપી

દુર્ગન્ધો મૃગમશુચિસ્તયાતિલોલ ।

પદ્મશી વિજનદિમામ્શુરાત્રિસેવી

વાચેદ્વન્નમતિ રુદનિશાચલુષ ॥૧૪॥

પિશાચગ્રહના વળગાડવાળાનું લક્ષણ

જેના શરીરમાં પિશાચગ્રહનો આવેશ થયો હોય, તે માણસ નિદ્રુત દેખાવનાગો, કૃશ તથા ઠંઠા થઈ, લામા મમય મુખી બકનાદ કર્યો કરે છે દુર્ગંધવાળો, અત્યંત અપવિત્ર અને અત્યંત અપણ થાય છે, ઝામુ ખાય છે, નિર્નજન સ્થળોનું તથા શીતળ જગતું સેવન કરે છે, રાને ક્યા કરે છે અને નિદ્રુત ચેષ્ટાઓ કરેને જમે છે તથા રૂવે છે ૧૪

સ્થૂનાશ્ચસ્વરિતગતિ સ્ફેનલેડી

નિદ્રાલુ પતનિ ચ કમ્પતે ચ યોડતિ ।

યશાદ્રિદિરદનગાદિવિષ્ણુન સન્

સમૃળે ન ભવતિ વાર્દકેવ છુષ્ ॥૧૫॥

વળગાડની આસાધતાનું લક્ષણ

જે આંખો સ્પૃગ ઇંડોય, ચાન લનાવળી થઈ ગઈ હોય, પોતાના કીણ પોને ચાટતો હોય, નિદ્રા બહુ આવતી હોય, પડી જતો હોય, અત્યંત ઝૂમતો હોય, પર્વત, હાથી કે ઝાડ વગેરે ઉપરથી પડતા વળગાડ થયો હોય અથવા વૃક્ષવસ્થામાં વળગાડવાળો થયેનો માણસ મરે છે દેવમહા ધૌર્ણમાસ્ત્રામસુરા સન્ધ્યોરોપિ ।

ગન્ધર્વા પ્રાયશોડ્દમ્યા યક્ષાશ્ચ પ્રતિપદ્ય ॥

કૃષ્ણશ્ચેયે ચ પિતર પશ્ચમ્યામપિ ચોરગા ।

રક્ષાસિ નિશિ પૈશાવાશ્વતુર્દશ્યા વિશન્તિ ચ ॥૧૬॥

વળગાડ થવાના મમયો

ધણુ કરી દેવમહો દૂનમના દિવસે, દૈત્યમહો બને સધ્યાકાળમાં, ગંધર્વો આઠમના દિવસે, યક્ષો પૂજાના દિવસે, પિતૃઓ અમાવાસ્યાના દિવસે, નાગો પાચમના દિવસે, રાક્ષસો રાને અને પિશાચો ચૌદશના દિવસે વગેરે છે (વખને નાગો અમાવાસ્યાના દિવસે અને ગંધર્વો સધ્યા કાળમાં પણ વગેરે છે) ૧૬

દર્પણાદીન્યયા છાયા શીતોષ્ણ પ્રાણિનો યયા ।

સ્વમર્ણિ માસ્ક્રાર્ચિશ્ચ યયા દેહ ચ દેહમૃત્ ॥

વિશન્તિ ચ ન દશ્યન્તે મહાસ્તદ્-છીરિણમ્ ॥૧૭॥

ગ્રહો માણસોના શરીરોમાં પેસતા દેખાતા

નથી, તેના દૃષ્ટાત

જેમ દર્પણમાં અથવા જળ કે તેન આદિ પ્રતાહી પદાર્થોમાં પ્રતિબિંબ પ્રવેશ કરે છે, પણ પ્રવેશ કરતું દેખાતું નથી જેમ ટાક તથા ગરમી માણસોના શરીરોમાં પેમે છે, પણ પ્રવેશ કરતી દેખાતી નથી, જેમ મૂર્તિની પ્રમા આગિત નામના કાચમાં પ્રવેશ કરે છે, પણ પ્રવેશ કરતી દેખાતી નથી અને જેમ જીન શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, પણ પ્રવેશ કરતો દેખાતો નથી, તેમ ગ્રહો માણસોના શરીરોમાં પ્રવેશ કરે છે, પણ પ્રવેશ કરતા દેખાતા નથી ૧૭

રાતાં ધાન્યોનું અને મધ તથા ઘીથી મિશ્ર કરેલાં ભક્ષ્યોનું અર્પણ કરવું. જે ગ્રહોને જે વસ્ત્રો, મધો, માંસો, દૂધો અને રુધિરો, જેવી ગોઠવણથી પ્રિય હોય, તે ગ્રહોને તે વસ્ત્રાદિ પદાર્થો તેવી ગોઠવણથી અર્પણ કરાવવા. ગ્રહો ધણું કરીને જે દિવસોમાં માણસોને વળગીને પીડે છે, તે દિવસોમાં એ વસ્ત્રાદિ પદાર્થોનું અર્પણ કરાવવું, કે જેથી તે ગ્રહોની નિવૃત્તિ થાય, આ સામાન્ય વિધિ છે.

દેવગ્રહોનો વળગાડ થયો હોય, તો દેવમંદિરની અંદર અગ્નિમાં હોમ કરી દર્બ, સાથિયા જેવાં આકારવાળાં પક્ષાન્ન, પુડલા, ઘી, છત્ર તથા દૂધપાકથી મિશ્ર બલિ દેવો.

દૈત્યગ્રહોનો વળગાડ થયો હોય, તો સંધ્યાકાળે ચૌટા વગેરેમાં ઉપર કહેલો સામાન્ય બલિ દેવો.

ગંધર્વગ્રહોનો વળગાડ થયો હોય, તો ચૌટા વગેરેમાં મધ અને જંગલી પ્રાણીઓના માંસનો રસથી મિશ્ર બલિ દેવો.

યક્ષગ્રહોનો વળગાડ થયો હોય, તો તેનો નાશ કરવા માટે ધાન્યોની ધૂધરી, લોહી, મધ અને મધુમાધવીનાં તથા કુદકાગડા વગેરેનાં પુષ્પો ઇત્યાદિથી મિશ્ર બલિ દેવો.

પિતૃગ્રહોનો વળગાડ થયો હોય, તો નદીના કિનારા પર દર્મો બિછાવી, તે ઉપર માંસ, તલ, ગોળ અને દૂધપાક ઇત્યાદિથી મિશ્ર બલિ દેવો.

નાગગ્રહોનો વળગાડ થયો હોય, તો નદીના કિનારા પર ગોળ, આસવ અને દૂધપાકથી મિશ્ર બલિ દેવો.

રાક્ષસગ્રહોનો વળગાડ થયો હોય, તો ચૌટામાં અથવા ભયંકર જંગલોમાં માંસાદિથી મિશ્ર બલિ દેવો.

પિશાચગ્રહોનો વળગાડ થયો હોય, તો ઉજ્જડ ઘરમાં કાચાં તથા પાકાં માંસવાળો તીવ્ર બલિ દેવો.

પ્રાચીન આચાર્યોએ શોધેલા અને ભૂતનાશક

વિદ્યાના ગ્રંથોમાં દેખાડેલા મંત્રોથી એ બલિદાનો દેવાં. જે આ પ્રમાણે બલિદાનો દેવાથી તથા જપ આદિ ઉપાયોથી ગ્રહો શાંત ન થાય, તો પછી નીચે કહેલા યોગોની યોજનાઓ કરવી.

બકરો, રીંછ, શેળો અને ધુવડનાં ચામડાં તથા રૂંવાડાં, હિંગ અને બકરાના મૂત્રનો ધૂપ દેવાથી બળવાન ગ્રહો પણ તુરંત શાંત થાય છે.

ગજપીપર, પીપરીમૂળ, સૂંઠ, મરી, પીપર, આમળાં અને સરસવના ચૂર્ણને ઘો, નોળિયું, બિલાડો અને રીંછનાં પિત્તાની ભાવના આપીને, તે ચૂર્ણની નસ્યોમાં, અંજનોમાં, અભ્યંગોમાં તથા સિંચનોમાં યુક્તિથી યોજનાઓ કરવી.

ગધેડો, ઘોડો, ખચ્ચર, ધુવડ, ઊંટ, ફતેરો, શિયાળ, ગરંજ, કાગડો અને સૂરની વિષ્ટાઓને વટાવી તેનો કલ્ક નાળી, બકરાના મૂત્રમાં તેલ પકવવું અને તે તેલની નસ્ય વગેરેમાં યોજનાઓ કરવી હિતકારી થાય છે.

સરસડિયાનાં બીજ, લસણ, સૂંઠ, સરસવ, મજ્જા, હળદર અને પીપરને બકરાના મૂત્રમાં વાટી બળદના પિત્તાનો યોગ આપી ગોળીઓ કરી, છાયામાં સૂકવી તે ગોળીઓ આંખોમાં આંજવી.

કરંજનું ફળ, સૂંઠ, મરી, પીપર અરડૂસાનું મૂળ, બીલીનું મૂળ, હળદર અને દારુહળદરને બકરાના મૂત્રમાં વાટી બળદના પિત્તાનો યોગ આપી, ગોળીઓ કરી, છાયામાં સૂકવી, તે ગોળીઓ આંખોમાં આંજવી.

વળગાડ કેમે કરી શાંત ન થયો હોય, તો સૈંધવ, સૂંઠ, મરી, પીપર, હિંગ અને ગળોને બકરાના મૂત્રમાં વાટી માછલાંના પિત્તાનો યોગ આપી, ગોળીઓ કરી, છાયામાં સૂકવી, તે ગોળીઓ આંખમાં આંજવી.

જનું ઘી, લસણ, હિંગ, સરસવ, વજ, દૂર્વા, ઘોળી દૂર્વા, જટામાંસી, ગંધમાંસી, ફકડવેલ, નોરવેલ, કીરકાકાલી, મેંદાશિંગી, ખપાટ, હરડે,

तेजोना वज्रगाडनुं ज्ञान तथा चिह्नित्सा, आ
तन्त्री वेध अर्थां शक्ति छे; भाटे आ तन्त्र 'भूत-
विधा' छेवयाय छे. २०

तेषां शान्त्यर्थमन्विच्छन्वैद्यस्तु सुसमाहितः ।
जपैः सनियमैर्हामैरारभेत चिकित्सितुम् ॥
रक्तानि गन्धमाल्यानि वीजानि मधुसर्पिणी ।
भक्ष्याश्च सर्वे सर्वेषां सामान्यो विधिरुच्यते ॥
वस्त्राणि मयमांसानि क्षीराणि रुधिराणि च ।
यानि येषां यथेष्टानि तानि तेभ्यः प्रदापयेत् ॥
हिंसन्ति मनुजान् येषु प्रायशो दिवसेषु तु ।
दिनेषु तेषु देयानि तद्भूतविनिवृत्तये ॥
देवग्रहे देवगृहे हुत्वाभि प्रापयेदलिम् ।
कुशस्वस्तिकपूजाज्यच्छयपायससम्भृतम् ॥
असुराय यथाकालं विदध्याच्चत्वरदिपु ।
गंधर्वाय विदध्याच्च मयं मांसांस्तु जांगलम् ॥
तथा यक्षस्य तु गृहे कुल्मापासुसुरादिभिः ।
अतिमुक्तकुन्दाद्यैः पुष्पैश्च वितरेदलिम् ॥
नद्यां पितृग्रहायेष्टं कुशास्तरणमूपितम् ।
दद्याद् षड्भिः मांसतिलगुडपायसकादिभिः ॥
नद्यामेव च नागाय सगुडासवपायसम् ।
चतुष्पथे राक्षसस्य भीमेषु गहनेषु वा ॥
शून्यागारं पिशाचस्य तीव्रं बलिमुपाहरेत् ।
पूर्वमाचरितैर्मन्त्रैर्मृतविद्यादिदर्शितैः ॥
न शक्या बलिमर्जितुं योगैस्तान् समुपाचरेत् ।
अजर्क्षचर्मरोगाणि शल्यकोलकयोस्तथा ॥
दिङ्मुं मूत्रं च अस्तस्य धूमस्य प्रयोजयेत् ।
एतेन शाम्यति क्षिप्रं बलवानपि यो ग्रहः ॥
गजाह्वपिप्पलीमूलव्योषाफलकसर्पपान् ।
गोधानकुलमार्जारैश्च पित्तप्रमावितान् ॥
नस्याभ्यक्षनसेकेषु विदध्याद्योगतत्त्ववित् ।
खराश्वाश्वतरोलूककरमश्वशृगालजम् ॥
पुरीषं गृध्रकाकानां वराहस्य च पेपयेत् ॥
अस्तमूत्रेण तत्सिद्धं तैलं स्यात्पूर्ववद्विमतम् ।
श्रीरीषबीजं लशुनं शुण्ठीं सिद्धार्थकं वचां ॥

मस्त्रिष्टां रजनीं कृष्णां वस्तमूत्रेण पेपयेत् ।
वर्तारिष्याविशुष्कास्ताः सपिता नयनाक्षनम् ।
नक्तमालफलं व्योषं मूत्रं शोनाकविल्वयोः ॥
हस्त्रि च कृता वर्तिः पूर्ववन्नयनाक्षनम् ।
ये ये ग्रहा न विध्यन्ति सर्वेषां नयनाक्षनम् ॥
सेन्धवं कटुकं दिङ्मुं वयःस्यां च वचामपि ।
वस्तमूत्रेण तत्सिद्धं मत्स्यपित्तेन पूर्ववत् ॥
पुराणसर्पिलशुनं दिङ्मुं सिद्धार्थका वचा ।
गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा तथा ॥
बुधट्टी सर्पगन्धा च तथा काणाविपाणिके ।
ऋष्यप्रोक्ता वयःस्या च गृद्धी मोहनवल्लिका ॥
अर्कमूत्रं त्रिकटुकं लता स्रोतोक्षनाक्षने ।
नैपाली हरितालं च रक्षोघ्ना ये च कीर्तिताः ॥
सिंहव्यामर्क्षमार्जारदीपिकाजिगवां तथा ।
श्याविच्छल्यकगोधानामुष्ण्य नकुलस्य च ॥
जिह्वामोक्तं प्रायः सर्वविधमनन्तरम् ।

च ॥

नता ॥

अवधीडेऽक्षने चैव विदध्यादुटिकीकृतम् ।
विदधीत परीपेके कथितं चूर्णितं तथा ॥
उद्धलने छद्मणिष्टे प्रदेदे चावचारयेत् ।
एष सर्वविकारांस्तु मानसानपराजितः ॥
हन्यादल्पेन कालेन स्नेहादिरपि च क्रमात् ।
नचायुक्तं प्रयुज्जीत प्रयोगं देवताग्रहे ॥
ऋने पिशाचादन्येषु प्रतिकूलं न चाचरेत् ।
वैद्यातुरो निहन्त्युस्ते ध्रुवं कुद्धा महौजसः ॥
हिताहितविधानं च नित्यमेव समाचरेत् ।
ततः प्राप्स्यति सिद्धिं च यशश्च विपुलं मिषकू ॥ २१ ॥
अहोना के अहोना वज्रगाडोनी चिह्नित्सा
अहोना वज्रगाडोनी शांति करवा धरवा
वेवे सारी चेडे सावधान रही, जपोथी, नियमो
थी तथा टोमोथी ते वज्रगाडोनी चिह्न
त्सा करवानाना आरंभ करवा. सर्व अहोना
सधर्मा राता सुधधी रूथोनुं, रातां पुधोनुं

ભોજનની ટેવ રાખવાથી, (આવા ભોજનને અત્યંત અપથ્યરૂપ જણાવવા માટે પુનરુક્તિ કરી છે.) રજેશુણના તથા તમોશુણના ભારે દબાણથી, રજસ્વલા સ્ત્રીનો સંગ કરવાથી અને કામ, ભય, ઉદ્વેગ, ક્રોધ તથા શોકાદિકથી ચિત્ત અત્યંત દૂષિત થતાં, પ્રકોપ પામેલા દોષથી માણસોને અપરમાર થાય છે. ૩

સંજ્ઞાવહેષુ સ્ત્રોતઃસુ દોષવ્યાસેષુ માનવઃ ।
રજસ્તમઃપરીતેષુ મૂઢો બ્રાન્તેન ચેતસા ॥
વિક્ષિપન્ હસ્તપાદં ચ વિજિહ્વાભૂવિલોચનઃ ।
દન્તાન્ત્રાદન્વમન્ફેનં વિવૃત્તાક્ષઃ પતેત્ક્ષિતૌ ॥
અલ્પકાલાન્તરે ચાપિ પુનઃ સંજ્ઞાં લમેત સઃ ।
સોડપસ્માર ઇતિ પ્રોક્તઃ.... ॥ ૪ ॥

અપરમારનું સામાન્ય લક્ષણ
સંજ્ઞાનું વહન કરનારાં સ્ત્રોતો, દોષોથી વ્યાપ્ત થતાં અને તેને લીધે રજેશુણ તથા તમોશુણથી ઘેરાઈ જતાં, ભ્રમિત થયેલા ચિત્તે મૂઢ બનાવેલો માણસ, હાથપગને પછાડતોપછાડતો, વાંછી ભમરેવાળો તથા વાંકા નેત્રવાળો થતોથતો, દાંતોને ઠરડતોઠરડતો અને ક્ષીણનું વમન કરતોકરતો આંખો ફાડી ધરતી પર પડે છે અને થોડીવાર પછી પાછો ભાનમાં આવે છે, એ રોગ અપરમાર કહેવાય છે. ૪

....સ ચ દષ્ટશ્ચતુર્વિધઃ ।

વાતપિત્તકફૈર્નૃણાં ચતુર્થઃ સન્નિપાતતઃ ॥ ૫ ॥

અપરમારની સંખ્યા

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય અને સાન્નિપાતિક-એ રીતે અપરમારના ચાર ભેદ છે. ૫
હત્કમ્પઃ શૂન્યતા સ્વેદો ધ્યાનં મૂર્છા પ્રમૂઢતા ।
નિદ્રાનાશશ્ચ તસ્મિન્સ્તુ ભવિષ્યતિ ભવન્ત્યય ॥૬॥

અપરમારનું પૂર્વ રૂપ

અપરમાર થવાનો હોય, ત્યારે દૈન્યમાં કંપ અને શૂન્યતા થાય છે; પસીનો આવે છે, ધ્યાન થઈ જાય છે, મૂર્છા આવે છે, અતિનૃદતા

અને નિદ્રાનો નાશ થાય છે. ૬

વેપમાનો દશેદન્તાન્ શ્વસન્ ફેનં વમત્યપિ ।
યો વ્રૂયાદ્વિકૃતં સત્ત્વં કૃષ્ણં મામનુષાવતિ ।

તતો મૈ ચિત્તનાશઃ સ્યાત્સોડપસ્મારોડનિલાત્મકઃ ॥૭॥

વાતજન્ય અપરમારનું લક્ષણ

ધ્રૂજતોધ્રૂજતો દાંત કરડે, હાંફતોહાંફતો ક્ષીણ ઠાઠે અને ભાન આવ્યા પછી બોલે, કે 'કાળા વર્ણવાળું' તથા વિકૃત આહારવાળું ડાઈ પ્રાણી મારી પછવાડે દોડે છે; અને તેથી મારા ચિત્તનો નાશ થઈ જાય છે,' તો જણવું, કે એ અપરમાર વાતજન્ય છે. ૭

તૃટ્તાપસ્વેદમૂર્છાર્તો ધુન્વન્નજ્ઞાનિ વિહ્વલઃ ।

યો વ્રૂયાદ્વિકૃતં સત્ત્વં પીતં મામનુષાવતિ ।

તતો મૈ ચિત્તનાશઃ સ્યાત્સ પિત્તમવ ઉચ્ચતે ॥૮॥

પિત્તજન્ય અપરમારનું લક્ષણ

તૃષા, તાપ, પસીનો અને મૂર્છાથી પીડાય, અંગોને કંપાવે, વિહ્વળ થઈ જાય અને ભાન આવ્યા પછી બોલે, કે 'પીળા વર્ણવાળું' તથા વિકૃત આહારવાળું ડાઈ પ્રાણી મારી પછવાડે દોડે છે; અને તેથી મારા ચિત્તનો નાશ થાય છે,' તો જણવું કે એ અપરમાર પિત્તજન્ય છે. ૮

શીતહ્રાસનિદ્રાર્તઃ પતન્ મૂમૌ વમન્ કફમ્ ।

યો વ્રૂયાદ્વિકૃતં સત્ત્વં શુક્લં મામનુષાવતિ ॥

તતો મૈ ચિત્તનાશઃ સ્યાત્સોડપસ્મારઃ કફાત્મકઃ ॥૯॥

કફજન્ય અપરમારનું લક્ષણ

ઠાક, મોળ તથા નિદ્રાથી પીડાય, ધરતી પર પડે, કફનું વમન કરે અને ભાનમાં આવ્યા પછી બોલે, કે 'સફેદ વર્ણવાળું' તથા વિકૃત આહારવાળું ડાઈ પ્રાણી મારી પછવાડે દોડે છે; અને તેથી મારા ચિત્તનો નાશ થાય છે,' તો જણવું, કે એ અપરમાર કફજન્ય છે. ૯

હૃદિ તોદસ્તુહુન્કેદશ્ચિષ્વપ્યેતેષુ સંહયયા ।

પ્રલાપઃ કૂજનં ક્લેશઃ પ્રલેકં તુ ભવેદિહ ॥૧૦॥

ઠાઠડાશિંગી, મોહનવેવ, આઠડાતુ મગ, નઠ, મરી, પીપર, ધડંલાં, સુરભો, રમવતી, મણુનીવ, હરતાલ, રાક્ષસોને હણનારાં ઝડાસ તથા ગૂમળ વગેરે દ્રવ્યો, અને સિંહ, દીપરો, ખિલાડો, રીછ, ચીતરો, ઘોરો, બળદ, શેઠાર્ડ, શેગો, ઘો, જાંટ તથા નોળિયાનાં વિષા, ચામડાં, રૂવાડાં, ચરબી, મૂત્ર, લોહી, પિત્તા અને નખો વગેરે પદાર્થો—એ સર્વ દ્રવ્યો મળીને અપરાગિત વર્ગ કહેવાય છે પ્રવીણ વૈદે આ અપરાગિત નામના વર્ગના ક્ષાથ તથા કઠકથી તેનો તથા ધૂનો પકવી તેઓની પાચાર્થ, અરુચિગોમાં તથા નરસોમાં યોજનાઓ કરવી, એ જ વર્ગની ગોળીઓ ખનાવી તેઓની અવપીડનસ્યમાં તથા અજનમાં યોજના કરવી એ જ વર્ગનો ક્ષાથ ખનાવી તેની મિચન-મા યોજના કરવી, એ જ વર્ગના ચૂણની શરીર પર યોજનામાં યોજના કરવી અને એ જ વર્ગને ખારીક વઢાવી લેપના યોજના કરવી આ અપરાગિત વર્ગ વળગાડ તથા ઉન્માદ સખધી સખળા વિકારોને યોડા કાળમાં મટાડે છે.

અતુકમથી કરવામા આવતી રનેહન, સ્વેદન, વમન તથા વિરેચન આદિ ક્રિયાઓ પણ ઉપર કહેવા વિકારોને મટાડે છે

દેવચંદનો વળગાડ હોય, તો વિષા વગેરેના અપવિત્ર પ્રયોગો કરવા નહિ અને પિશાચચંદના વળગાડ સિવાય બીજા વળગાડોમાં પ્રહારાદિક પ્રતિકૂળ ક્રિયાઓ કરવી નહિ, કેમ કે એ મોડી શક્તિવાળા અહો અપવિત્ર પ્રયોગોથી તથા પ્રતિકૂળ ક્રિયાઓથી કોપ પામી વેર તથા ગેગીને પણ અવરય મારી નાખે છે.

મત્સર્યાનના પ્રણિતોપાસનીય નામના અધ્યાયમાં તથા હિનાદિતીય નામના અધ્યાયમાં જે ઠાંડિતક જણાવ્યું છે, તે સખળુ વૈદ નિત્ય કરવું તથા કરાવવું અને જે કાર્ય અહિતકર જણાવ્યું છે, તેનો ત્યાગ કરવો તથા કરાવવો, આમ કરવાથી વૈદને સિદ્ધિ અને કીર્તિ પણ મળશે ૨૧

અધ્યાય ૬૨મો

અઘાતોઽપસ્મારપ્રતિષેધમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યયોનાચ મગવાન ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

દ્વને શિથોના પૂઠવાથી 'અપસ્માર-પ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશુ, કે જે પ્રમાણે મગવાન ધન્વન્તરિઃ એ સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સ્મૃતિર્મૂર્તાર્યવિજ્ઞાનમપદ્ય પરિવર્જને ।

અપસ્માર इति प्रोक्तस्ततोऽयं व्याख्यतकृत ॥ ૨ ॥

અપસ્માર શબ્દની નિરુક્તિ

અપ એટલે જતું રહેતું, અને સ્માર એટલે બળેલી બાજનોનું સ્મરણ, આ રોગમાં ભૂતકાળની બળેલી બાજનોનું સ્મરણ જતું રહે છે, તેથી તેને 'અપસ્માર' એ નામ આપેલું છે આ રોગથી એવું વિસ્મરણ થાય છે, કે જેથી રોગી જળમાં કે અગ્નિ વગેરેમાં પણ પડીને મરી જાય છે ૨

मिर्यादियोगेन्द्रियार्थकर्मणामभिसेवनात् ।

विरुद्धमलिनहारविहाराल्कुपितैर्महैः ॥

वेगनिग्रहशीलानामहिताशुचिमोजिनाम् ।

रजस्तमोऽभिमुक्तानां मच्छतां च रजस्त्रया ॥

तथा काममयोद्विગનોधશોકાદિમિર્મશ્મ ॥

चेतस्विग्रहेते पुषामपस्मारोऽभिजायते ॥ ૩ ॥

અપસ્મારનાં નિદાનો

શમ્દ આદિ વિપથોના તથા કાયિક આદિ ક્રોધોના સેવનના મિધ્યાયોગથી, અતિયોગથી તથા અયોગથી, વિરુદ્ધ કે મયિન આહારવિહાર કરવાથી, મવમુત્તાદિકના વેગોને અટકાવી રાખનાની ટેવથી, અહિતકર તથા અપવિત્ર

૧ અપસ્મારના (નાર્ડ નામના રોગના) નિદાનો બેઠો નક્ષત્રો તથા ચિમ્તિસાઓના નિરૂપણ વિશેના આ રોગ ૪ વળગાડના જેવી જ રાગની ખરાબી થાય કે તથા વળગાડની ચિમ્તિસા આગા પગ પ્રસન્ન છે તેથી આ રોગને જીવનિવાન તથા દાખન ગોં છે—અહન

જટિલાં પચ્ચમૂલ્યૌ દ્વે પથ્યાં ચોત્કાધ્ય યત્નતઃ ।
 ચક્તમૂત્રયુતં સર્પિઃ પિવેત્તદ્વાતિકે હિતમ્ ।
 કાકોલ્યાદિપ્રતીવાપં સિદ્ધં વા પ્રથમે ગણે ॥
 પયોમધુસિતાયુક્તં ઘૃતં યત્પૈત્તિકે હિતમ્ ।
 કૃષ્ણાવચામુસ્તકાર્ધયુક્તમારગ્વધાદિકે ॥
 પક્તં તન્મૂત્રવર્ગેષુ શ્લેષ્માપસ્મારિણે હિતમ્ ।
 સુદ્રુમવચાકુષ્ઠસિદ્ધાર્ધ્યવ્યોપહિદ્ગ્નિભિઃ ॥
 મજ્જિષ્ઠારજનીપુરમસમઙ્ગાત્રિફલામ્બુદૈઃ ।
 કરલ્લત્રીજશૈરીષગિરિકર્ણીહુતાશનૈઃ ॥
 સિદ્ધં સિદ્ધાર્ધ્યકં નામ સર્પિર્મૂત્રચતુર્ગુણમ્ ।
 કૃમિકુષ્ઠગરશ્વાસવ્રલાસધિપમજ્જરાન્ ॥
 સર્વમૂત્રગ્રહોન્માદાનપસ્મારાંશ્ચ નાશયેત્ ।
 દશમૂલેન્દ્રવૃક્ષત્વઙ્મૂર્વામાર્ગીફલત્રયૈઃ ॥
 શમ્બાકશ્રેયસીસપ્તપર્ણ્યપામાર્ગીપીલુભિઃ ।
 એતૈઃ કલ્કૈશ્ચ મૂનિમ્વપૂતીકચ્યોપચિત્રકૈઃ ॥
 વિવૃત્પાઠાનિશાયુગ્મસારિવાદ્યપૌષ્કરૈઃ ।
 કંડુકામદયન્ત્યુગ્રાનીલિનીકિમિશત્રુભિઃ ॥
 સર્પિરેભિશ્ચ ગોક્ષીરદધિમૂત્રશકૃદ્રસૈઃ ।
 સાધિતં પચ્ચગવ્યાલયં સર્વાપસ્મારમૂત્રનુત્ ॥
 ચાતુર્થકક્ષયશ્વાસાનુન્માદાંશ્ચ નિયચ્છતિ ।
 ચાતિકં વસ્તિભિશ્ચાપિ પૈત્તિકં તુ વિરેચનૈઃ ॥
 કફજં વમનૈર્ધીમાનપસ્મારમુપાચરેત્ ।
 માર્ગાગૃતે પચેત્ક્ષીરે શાલિતળ્હુલપાયસમ્ ॥
 ચ્યહં શુદ્ધાય તદ્વોજ્યં વરાહાયોપકલ્પયેત્ ।
 જાત્વા ચ મધુરીમૂતં તં વિશસ્ય તદુદ્ધરેત્ ।
 ત્રીન્માર્ગાંસ્તસ્ય ચૂર્ણસ્ય ક્ષિણ્વમાગેન સંસ્રજેત્ ॥
 મળ્હોદકાર્થે દેયશ્ચ માર્ગીકાયઃ સુશીતલઃ ।
 શુદ્ધે કુમ્ભે નિદધ્યાચ્ચ સમ્મારં તં સુરાં તતઃ ॥
 જાતગન્ધાં જાતરસાં પાયયેદાતુરં મિષક્ ।
 શિરાં વિધેદય પ્રાસાં મદ્ગલ્યાનિ ચ ધારયેત્ ॥૧૪॥

અપરમારની ચિકિત્સા

આ ઉત્તરતંત્રના ૬૨મા અધ્યાયમાં ઉન્માદો
 ઉપર જે ચિકિત્સા કહેવામાં આવશે, તે સઘળી
 ચિકિત્સા અપરમાર ઉપર કરવી. જાતું ધી પાતું

અને જાના ધીનો અભ્યંગ કરવો, એ પણ અપ-
 રમાર ઉપર ઉત્તમ છે. ગયા અધ્યાયમાં થ્રેહોના
 વળગાટો ઉપર જે થેગો કહેવામાં આવ્યા છે,
 તેજોનો પણ યોગ્યતા પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો.

યોગણા ગાયોના મૂત્રમાં સરગવો, અરડૂસો,
 ધોળી ગરણી અને લીંબડાનો સ્વરસ તથા
 કલ્ક નાખી તેમાં પકવેલા તેલનો અભ્યંગ કરવો,
 એ અપરમાર ઉપર હિતકારી છે.

ઘો, નોળિયાં, હાથી, પૃષ્ઠનાં નામનો
 છાંટણાંનાળો નાનો મૃગ, રીંછ અને બળદનાં
 પિતાંજોમાં પકવેલા તેલની, પીવામાં તથા
 અભ્યંગમાં યોજના કરવી, એ અપરમાર ઉપર
 શ્રેષ્ઠ છે.

તીક્ષ્ણ વમનવિરેચનોથી તથા તીક્ષ્ણ શિરો-
 વિરેચનોથી સંશોધન કરવું અને મહારુદ્રની
 તથા તેમના ગણોની નિત્ય પૂજા પણ કરાવવી,
 એ અપરમાર ઉપર હિતકારી છે.

કળથી, જવ, બેર, શણનાં બીજ, ગૂગળ,
 જટામાંસી, દશમૂળી અને હરડેના યોગણા ક્ષત્રાથમાં
 એકગણું બકરાંતું મૂત્ર નાખી તેમાં ધી પકવવું;
 અથવા એ કળથી વગેરેના એકગણા ક્ષત્રાથમાં
 યોગણું બકરાંતું મૂત્ર નાખી તેમાં ધી પકવવું.
 આ ધી વાતજન્ય અપરમાર ઉપર હિતકારી છે.

ત્રિદારિગંધાદિગણુના ક્ષત્રાથમાં કાકોલ્યાદિ-
 ગણુનો કલ્ક નાખી તેમાં પકવેલા ધીને દૂધ,
 મધ તથા સાકરથી મિશ્ર કરી દેવું, એ પિત્ત-
 જન્ય અપરમાર ઉપર હિતકારી થાય છે.

ગિરપદ્યાદિગણુ, વચાદિગણુ અને મુસ્તાદિ-
 ગણુના ક્ષત્રાથમાં આરગ્વધાદિગણુનો કલ્ક તથા
 સૂત્રસ્થાનના ૪૫મા અધ્યાયમાં કહેલો મૂત્રવર્ગ
 નાખી ધી પકવવું. આ ધી કફજન્ય અપરમાર
 ઉપર હિતકારી થાય છે.

દેવદાર, વજ, કઠ, સરસવ, સૂંઠ, મરી,
 પીપર, હિંગ, મચ્છ, હળદર, દારુહળદર,
 રિસામણી, ત્રિફળા, મોથ, કરંજનાં બીજ,

સઘળાં અપસ્મારનાં ખાસ ચિહ્નો

વાતજન્ય અપસ્મારમાં દૃઢ્યની અંદર
ભોંકાયા જેવી વ્યથા થાય છે, પિત્તજન્ય અપ-
સ્મારમાં તરસ લાગે છે, કફજન્ય અપસ્મારમાં
ખડખો પડે છે અને એ ત્રણે અપસ્મારોમાં
પ્રલાપ, અસ્પષ્ટ શબ્દ તથા કંથેશ થાય છે. ૧૦
સર્વલિङ્ગસમાવાયઃ સર્વદોષપ્રકોપજે ॥૧૧॥

સાન્નિપાતિક અપસ્મારનું લક્ષણ

ત્રણે દોષોથી થયેલા અપસ્મારમાં સઘળા
દોષોનાં ચિહ્નો હોય છે, કે જે ચિહ્નો ઉપરના
આર વિષયોમાં કહ્યાં છે. ૧૧

અનિમિતાગમાદૃશ્યાર્થેર્મનાદકૃતેડપિ ચ ।

આગમાદ્વાપ્યપ્સારં વદન્વ્યન્યે ન દોષજમ્ ॥૧૨॥

અપસ્મારના વિષયમાં બીજાઓનો મત
કેટલાક કહે છે કે 'અપસ્માર અકસ્માત્
ઉત્પન્ન થાય છે, ચિકિત્સા કર્યા વિના પણ જતો
રહે છે અને શાસ્ત્રમાં પણ તેને આંગતુક કહ્યો છે,
તેથી અપસ્માર દોષજન્ય નથી પણ આંગતુક
જ છે.' ૧૨

ક્રમોપયોગાદોષાણાં ક્ષણિકસ્વાતયૈવ ચ ।

આગમાદૃશ્વરૂપ્યાચ સ તુ નિર્વર્ણયેતે સુષેઃ

વર્ષત્યપિ યથા દેવે મૂમૌ બીજાનિ કાનિચિત્ ॥

શરદિ પ્રતિરોહન્તિ તથા વ્યાધિસુદ્રવઃ ।

સ્થાયિનઃ કેચિદલ્લેન કાલેનામિપ્રવૃદ્ધિતાઃ ॥

દર્શયન્તિ વિકારાંસ્તુ વિશ્વરૂપાન્નિસર્ગતઃ ।

અપ્સારો મહાવ્યાધિસ્તસ્માદોષજ એવ તુ ॥૧૩॥

બીજાઓના મતનું ખંડન

દોષો એકદમ નહિ, પણ સંત્યજ આદિ
ક્રમથી વિકારો ઉત્પન્ન કરે છે; માટે 'અપસ્માર
અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થાય છે' એ કહેવું વ્યર્થ છે.
દોષોનો નિરંતર વેગ શાગ્યે હોય, તેટલો વેગ જતો
રહેનાં અપસ્માર જતો રહે છે, તેથી અપસ્મારનો
સ્વભાવ ક્ષણિક જ છે; માટે 'ચિકિત્સા કર્યા વિના
પણ જતો રહે છે' એ કહેવું વ્યર્થ છે. આ

ધનંતરિતંત્રમાં તથા બીજા પ્રામાણિક આચાર્યો-
નાં તંત્રોમાં પણ અપસ્મારના વાતજન્ય,
પિત્તજન્ય, કફજન્ય અને સાન્નિપાતિક, એ આર
બેદો સ્પષ્ટ રીતે લખ્યા છે; માટે 'શાસ્ત્રમાં પણ
તેને આંગતુક કહ્યો છે' એ કહેવું વ્યર્થ છે.
રોગીના શરીરમાં પ્રકુપિત થયેલા વાયુ આદિ
દોષો સર્વંદા રહે જ છે, પણ જતા રહેતા નથી; માટે
અપસ્મારને આંગતુક કહેવો યોગ્ય નથી. આ
કારણોને લીધે વિદ્વાન લોકો અપસ્મારને દોષ-
જન્ય કહે છે. 'પ્રકુપિત થયેલા દોષો સર્વંદા
હયાત છતાં અપસ્માર સર્વંદાક્રમ રહેતો
નથી !' એવી શંકા થાય તો તેનું સમાધાન આ
છે, કે જેમ વરસાદ વરસતા છતાં પૃથ્વીમાં
કેટલાંક બીજે સર્વંદા જિગતાં નથી પણ બીજાં
કારણોના યોગને લીધે શરદાઋતુમાં જ જીગે છે,
તેમ પ્રકુપિત થયેલા દોષો સર્વંદા હયાત છતાં
અપસ્માર સર્વંદા રહેતો નથી, પણ કૃષ્ણાંતરોના
યોગને લીધે અમુક સમયમાં જ ઉત્પન્ન થાય છે.
કેટલાક અમુક પ્રકારથી ગોઠવાયેલા દોષોનો
સ્વભાવ જ એવો હોય છે, કે તેઓ સર્વંદા સ્થાયી
હોય છતાં અમુક સંયોગોને લીધે અદ્ય કાળમાં જ
વેગ પામી પોતાના ત્રિવિધ પ્રકારના ત્રિકારોને
દેખાડે છે, પણ સર્વંદા દેખાડતા નથી. આ
કારણોને લીધે અપસ્માર નામનો મોટો વ્યાધિ
આંગતુક નથી, પણ દોષજન્ય છે એ સિદ્ધાંત છે.
તસ્ય કાર્યો વિધિઃ સર્વો ય ઉન્માદેષુ વક્ષ્યતે ।
પુરાણસર્વિધઃ પાનમમ્યજ્ઞસ્યૈવ પૂજિતઃ ॥
ઉપયોગો ગ્રંથોક્તાનાં યોગાનાં તુ વિશેષતઃ ।
શિશુકટ્વજ્ઞકિણ્દીનિમ્મત્વગ્રસાધિતમ્ ॥
ચતુર્ણે ગર્વાં મૃજે તૈલમમ્યજ્ઞને હિતમ્ ।
ગોષાનકુલનાગાનાં પૃષ્ઠતર્ક્ષગવામપિ ॥
વિષ્ણુ સિદ્ધં તૈલં ચ પાનામ્યજ્ઞેષુ પૂજિતમ્ ।
તીક્ષ્ણેષ્વયતોમાર્ગેઃ શિરશ્ચાપિ વિરોધયેત્ ॥
પૂર્વાં રુદ્રસ્ય કુર્વાં તદ્રાગાનાં ચ નિલયઃ ।
કુલસ્યયવકોલાનિ શળધીજં પલ્લપામ્ ॥

વિષાદ્ભવતિ પદ્મથ ચથાસ્તં તત્ર મેવજમ્ ।
 સ ચાપ્રવૃદ્ધસ્તરુણો મદસંજ્ઞાં વિમર્તિ ચ ॥૩॥
 ઉન્માદની સંખ્યા અને અવસ્થાભેદથી
 નામાંતર

વાતજન્ય, પિત્તજન્ય, કફજન્ય, સાન્નિપા-
 તિક અને માનસદુઃખજન્ય (મનના દુઃખથી
 થયેલો) - એ રીતે ઉન્માદ પાંચ પ્રકારનો છે.
 વિષથી જે ઉન્માદ થાય છે, તે બ્રહ્મ ગણાય છે.
 ઉન્માદોમાં યથોચિત ઔષધોનો પ્રયોગ કરવો.
 એ ઉન્માદ વધ્યો ન હોય તથા નવો હોય, ત્યાં
 સુધી મદ કહેવાય છે. ૩

મોહોદ્વેગૌ સ્વનઃ શ્રોત્રે ગાત્રાણામપકર્ષણમ્ ।
 અત્યુત્સાહોડરુચિશ્ચાન્ને સ્વપ્ને કલુષમોજનમ્ ॥
 વાયુનોન્મયનં ચાપિ ભ્રમશ્ચ ક્રમતસ્તથા ।
 यस્ય સ્યાદચિરંૈવમુન્માદં સોડષિગચ્છતિ ॥૪॥

ઉન્માદનું પૂર્વ રૂપ

ઉન્માદ થવાનો હોય, ત્યારે મોહ થાય છે,
 ઉદ્વેગ થાય છે, કાનમાં અવાજ થાય છે, ગાત્રો
 દુર્બળ થઈ જાય છે, અધીરતા આવે છે, અન્ન
 ઉપર અરુચિ થાય છે, સ્વપ્નમાં મલિન ભોજન
 લેવાય છે, ચિત્ત વાયુથી વ્યાકુળ થઈ જાય છે અને
 ચાકડે ચડ્યા જેવું ભ્રમણ થાય છે. જે માણસને
 આ લક્ષણો થાય, તે માણસ તુરંત જ ઉન્માદને
 પશ થાય છે. ૪

રૂક્ષચ્છવિઃ પરુષવાગ્ ધમનીતતો વા
 શ્વાસાતુરઃ કૃશતનુઃ સ્ફુરિતાન્ગસન્ધિઃ ।
 આસ્ફોટયન્પઠતિ ગાયતિ નૃત્યશીલો
 વિકોશતિ ભ્રમતિ ચાપ્યનિલપ્રકોપાત્ ॥૫॥

વાતજન્ય ઉન્માદનું લક્ષણ

જે વાતજન્ય ઉન્માદ થયો હોય, તે કાંતિ
 રૂક્ષ થઈ જાય છે, વાંણી કઠોર થઈ જાય છે; કૃશ-
 તાને લીધે શરીર ધમનીઓથી વ્યાપ્ત દેખાય
 છે, શ્વાસની પીડા થાય છે, શરીર દ્રબળ થાય
 છે, અંગોના સંધાઓ ફરકે છે અને તે માણસ

અંગોના ટચાકા ફાડતોફાડતો તથા અંગોને
 આમતેગ નાખતો ભણે છે, ગાય છે, નાચે છે,
 ખૂંસો પાડે છે અને ભમે છે. ૫

તૃટ્સ્વેદદાહપ્રહુલો વહુમુગ્ધનિદ્ર-

શ્ચાયાહિમાનિલજલાન્તવિહારસેવી ।

તીક્ષ્ણો હિમામ્બુનિચયેડપિ સ વહ્નિશક્તી

પિત્તાદિવા નમસિ પચ્યતિ તારકાશ્ચ ॥ ૬ ॥

પિત્તજન્ય ઉન્માદનું લક્ષણ

જે પિત્તજન્ય ઉન્માદ થયો હોય, તે વૃષા,
 પસીનો તથા દાહ અત્યંત થાય છે, ધણું જમાય
 છે, નિદ્રા આવતી નથી, તીક્ષ્ણતા થાય છે,
 ઠંડા પાણીના સમૂહમાં પણ અગ્નિની શંકા થાય
 છે, નેત્રો પીળાં થઈ જાય છે, દિવસે પણ આકાશ-
 માં તારા જેવામાં આવે છે અને તે માણસ
 છાયામાં, ઠંડા પવનમાં તથા જળાશયોના
 સમીપોમાં વિહારનું સેવન કરે છે. ૬

છર્ધ્વગ્નિસાદસદનારુચિકાસયુક્તો

યોપિદ્વિવિક્તરતિરલ્પમતિપ્રકારઃ ।

નિદ્રાપરોડલ્પકથનોડલ્પભુગુણસેવી

રાત્રૌ મૃશં મવતિ ચાપિ કફપ્રકોપાત્ ॥૭॥

કફજન્ય ઉન્માદનું લક્ષણ

જે કફજન્ય ઉન્માદ થયો હોય, તે ઊલ-
 ટીઓ થાય છે, જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જાય છે,
 અંગોમાં ગ્લાનિ થાય છે, અરુચિ થાય છે, ખાંસી
 આવે છે, એકાંતમાં સ્ત્રી ઉપર રુચિ થાય છે,
 બુદ્ધિનો પ્રચાર થોડો થઈ જાય છે, નિદ્રા કર-
 વામાં તત્પરતા રહે છે, બોલવું થોડું થઈ જાય
 છે, થોડું જમી શકાય છે, ઉષ્ણને સેવવાની ટેવ
 પડે છે અને રાતે આ સઘળા વિકારો વધે છે. ૭

સર્વાત્મકે ત્રિમિરપિ વ્યતિમિશ્રિતાનિ

રૂપાણિ વાતકફપિત્તકૃતાનિ વિદ્યાત્ ।

સમ્પૂર્ણલક્ષણમસાધ્યમુદાહરન્તિ

સર્વાત્મકં કચિદપિ પ્રવદન્તિ સાધ્યમ્ ॥૮॥

સરસડિયાનાં ખીજ, ગરણી અને ચિતકનો કટક નાખી ચોગણા ગોમત્રમા ધી પકવતુ આ ધી સિદ્ધાર્થક કહેવાય છે આ ધીથી કૃમિઓ, કુષ્ઠો, કૃત્તિમ, વિષ, શ્વાસ, કફ, વિષમજ્વરા, સર્પ ચઢોના વળગાડો, ઉન્માદો અને અપરમારો નાશ પામે છે

દશમૂળી, કડાગ્રન, મોરવેન, ભારગી, ત્રિકુળા, ગરમાગો, હરડે, રિસામણી, અપેરો અને પીનુના (ખારી જરના) ક્વાથમા નરિયાતુ, ગુચ્છકરજ, સૂક, મરી, પીર, ચિત્રક, નસોતર, કાળીપાડ, હળદર, દારુહળદર, કાળી ઉપવસરી, ધોળી ઉપવસરી, પુષ્કરમૂળ, કડુ ડોલગ, વજ, ગળી અને વાવડિ ગનો કન્ક નાખી તના ગાયતુ દૂધ, દહી, મુન અને છાણો રસ નાખી તેમા ગાયતુ ધી પકવતુ આ ધી પચ્યગવ્યનૂત કહેવાય છે આ ધીથી સ્પષ્ટતા પ્રકારના અપરમારો, ભૂતો, ચોચિયો તાવ, કાંચ, શ્વાસ અને ઉન્માદનો નાશ થાય છે

બુદ્ધિમાન વૈજે વાતજન્ય અપરમારને ખસ્તિઓથી, પિત્તજન્ય અપરમારને ત્રિરચનોથી અને કફજન્ય અપરમારને વમનોથી મગાડવે

ચોગણા પાણીમા એકગણો ભારગીનો કટક નાખી, તેમા દૂધ પકવી તે દૂધમા રાના ચોખ્ખા નાખીને દૂધપાક કરવો અને એ દૂધપાક ત્રણ દિવસ સુધી ભૂખ્યા રાખેના સત્રગને ખવડાવેા એ દૂધપાક ખાનાથી લાળતુ ઝરતુ તના મૂર્છા આદિ ચિહ્નો થાય, ત્યારે તે સૂતરને રાત્ર વડે કાપી તેના પેટમાથી એ દૂધપાક કાઢી લેવો પછા એ દૂધપાકને ગૂંકવી ચણું કરી એ ચણુંના તણ ભાગ અને સુરાખીજનો એક ભાગ એ રીતે ચાર ભાગને મિશ્ર કરી, તેમા મડોલક તથા ભારગીનો અત્યંત ટા પાટેનો ક્વાથ નાખી, એ સર્જને તજ, તમાલપત્ર, એવચી, નાગ કેસર, મધ અને પીપ્પળા ચણુંના કન્કથી અદરના ભાગમા બી પેના ઘડામાં રાખી મૂકવુ

જ્યારે તેમા ગવત્રાગી અને રસવાગી મદિરા ખની જાય, ત્યારે પેરે તે મદિરા અપરમારવાળાને પાવી આ પ્રયોગથી અપરમાર મરે છે

વૈજે શારીરરથાન્ના ૮મા અધ્યાયના ૨૧મા વિષયમા જણાવના પ્રમાણે અપરમારવાળી શિરાને વીધીને લોહીતુ આવણ પણ કરતુ અને સૂત્રસ્થાનના યશિનોપાસનીય નામના અધ્યાયમા કહ્યા પ્રમાણે આપદિનારણાદિક મગગો પણ કરાવતા ૧૮

અધ્યાય ૬૨ મો

અયાત ઉન્માદપ્રતિષેધમધ્યાય વ્યાખ્યાસ્યામ ।
યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'ઉન્માદપ્રતિષેધ' એ નામના અધ્યાયનુ તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીયુ, કે ન પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે કહેલુ છે ૧

મદયન્ત્યુદ્રતા દોષા વસ્માદુન્માર્ગમાશ્રિતા ।
માનસોડયમતો વ્યાધિરુન્માદ इति कीर्तित ॥૨॥

ઉન્માદના નિદાન અને સપ્રાપ્તિ

અત્યંત વૃદ્ધિ પામેના દોષો મનની સાથે સબધ પામેના સ્ત્રોનોમાં રહીને ચિત્તને ભ્રમાવી નાખે છે, તે રાગ ઉન્માદ કહેવાય છે અને તે માનસિક વ્યાધિ છે (અપરમારમા દોષોને પ્રકુપિત કરનારા ને કારણે કહ્યા છે, તે જ કારણે ઉન્માદમા પણ દોષોને પ્રકુપિત કરનારા છે એમ સમજવુ) ૨

एकैकश्च समस्तैश्च दोषैरत्यर्थमूर्जितैः ।
मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ॥

૧ C મા ના (વેનાપ ગાના) નિદાનો અને લક્ષણ તથા ચિકિત્સાના નિગ્રખ વિગેરે આ રોગ માનસિક છે અને તેની ચિકિત્સાઓ પણ પ્રહોના વગેરે ની ચિકિત્સાઓની વુ ૧ છે માટે તેને જનનિવાન ત્રમા દાખવ આ છ

અવપીડેડજ્ઞનેડમ્યજ્ઞે નસ્યે ધૂમે પ્રલેપને ॥
 ઝોડપાક્કલ્લટેષુ શિરાશ્વાસ્ય વિમોક્ષયેત્ ।
 અપસ્મારક્રિયાં ચાપિ ગ્રહોદિષ્ટાં ચ કારયેત્ ॥
 શાન્તદોષં વિશુદ્ધં ચ સ્નેહવસ્તિમિરાચરેત્ ॥
 શોકશલ્યં વ્યપનયેદુન્માદે પચ્ચમે મિષક્ ।
 ઉન્માદેષુ ચ સર્વેષુ કુર્યાચિત્તપ્રસાદનમ્ ॥
 મૃદુપૂર્વા મદેડપ્યેવં ક્રિયાં મૃદ્વીં પ્રયોજયેત્ ।
 વિષજે મૃદુપૂર્વા ચ વિષઘ્નીં કારયેત્ક્રિયામ્ ॥૧૧॥

ઉન્માદની ચિકિત્સા

ઉન્માદવાળા માણસને બહુશ્રુત વૈદ્યે સ્નેહન તથા સ્વેદન સંસ્કાર આપી દૂકડવેલ વગેરે તીક્ષ્ણ ઉભયતોહાર પદાર્થોથી વમનવિરચન કરાવવાં, તીક્ષ્ણતાવાળાં શિરોવિરચન નરયોથી અને સરસિયા તેલના સંયોગવાળાં વિવિધ અવપીડનરસોથી શુદ્ધ કરવો. સરસવના ચૂર્ણની યોજના કરી તેનું નસ્ય દેવું. અત્યંત દુર્ગંધવાળાં દૂતરાઓ તથા બળદોનાં માંસોના નિરંતર હુમાડા દેવા. સર્વદા સરસિયા તેલનું નસ્ય દેવું અને તેજ તેલનો અભ્યંગ કરાવવો. એ માણસને અદ્યુક્ત પદાર્થો દેખાડવા. તેની પાસે પુત્ર તથા ધનાદિ પ્રિય પદાર્થોનો નાશ થયાનું કહેવું. ભયંકર આકારવાળા માણસોથી, ઠળવાયેલા હાથીઓથી, વિષવગરના સર્પોથી અને ક્રંસાઓથી એ માણસને નિત્ય બિવડાવવો. ચાણુકોથી પ્રહાર પણ દેવા અથવા એ માણસ ખૂબ ભાંધી ગયો હોય, ત્યારે બાંધી લઈ ચોમેર ખડ સળગાવીને તે અગ્નિથી ત્રાસ આપવો, મર્મસ્થાનો આઘાત ન થાય, એવી રીતે પ્રતુદપક્ષીઓની ચાંચોથી તેને દોલાવવો, નિત્ય ઢાંકણવાળા જૂના દૂવામાં ઉતારવો, ત્રણત્રણ દિવસે રાખ પાવી અથવા જળ સાથે સાથવો ખાવા દેવો અથવા જળવાળી કે જળવગરની ધાન્યોની ઘૂધરી ખાવા દેવી. જ પથ્ય દ્વંદ્વને પ્રિય લાગે એવું અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે એવું હોય તેની પણ યોજના કરવી.

વાવડિંગ, ત્રિક્ષ્ણ, મોથ, મજ્જઠ, દાડમ, નીલકમળ, ધઉલાં, એલચી, એલવાલુક નામનું સુગંધી દ્રવ્ય, રતાંજલિ, દેવદાર, વાળો, કઠ, હળદર અથવા દારુહળદર, શાલીપર્ણી, પૃશ્નિપર્ણી, ઘોળી ઉપલસરી, કાળી ઉપલસરી, હરેણુ, નામનું સુગંધી દ્રવ્ય, નસોતર, નેપાળો, વજ, તાલીસપત્ર, નાગકેસર અને માલતીનાં ફૂલનો ખત્રીસ તોલાભાર કલ્ક અને ધીથી ખમણું દૂધ નાખી ચાર પ્રસ્થ (ચોસઠ તોલાભારનું એક પ્રસ્થ—એ માપે) જળમાં એક પ્રસ્થ ગાયનું ધી પકવવું, એટલે તે કલ્યાણુધૂત કહેવાય છે. આ ધી શુદ્ધ, કાસ, જ્વર, ક્ષય તથા ઉન્માદને મટાડે છે. (આ ધીનો પાઠ આ ઉત્તરતંત્રના ઉદ્દેશા અધ્યાયના ૯૯મા વિષયમાં અપાઈ ગયો છે, માટે અહીં પુનરુક્ત છે.)

ઉપર કહેલું ધી જીવનીયવર્ગનો કલ્ક નાખી ચોગણા દૂધમાં પકવવામાં આવ્યું હોય, તો તે મહાકલ્યાણુધૂત કહેવાય છે. આ ધીથી અપસ્માર, વળગાડ, શોષ, નપુંસકતા, કૃશતા, નિર્બીજતા તથા જે રોગો પ્રથમ (ઉપરના વિષયમાં) કહેવામાં આવ્યા છે તે મટે છે.

વાળો, કઠ, મજ્જઠ, સૂંઠ, મરી, પીપર, એલચી, હળદર, ત્રિક્ષ્ણ, હિંગ, આસોંદ, દેવદાર, વજ, બોડીઅજમોદ, કાઠોલી, મેદા, જઠીમંથ અને પક્ષકાષ્ઠનો કલ્ક નાખી ચોગણા દૂધમાં ધી પકવવું, એટલે તે કૃણધૂત કહેવાય છે. આ ધીને સાકરથી મિશ્ર કરી દેવાથી ઉન્માદ મટે છે. બાળગ્રહોના વળગાડવાળા બાળકો માટે અને દુષ્પ્ર તથા અલ્પ બુદ્ધિવાળા પુરુષો માટે પણ આ ધી ઉત્તમ છે. આ ધી વાંઝણી સ્ત્રીઓને પણ તુરત ગર્ભ આપે છે.

બ્રાહ્મી, ઈંદ્રવારણી, વાવડિંગ, સૂંઠ, પીપર, હિંગ, દેવદાર, જટામાંસી, હળદર, લસણ, રાસ્ના, ગળો, તુલસી, વજ, માલકાંકણી, ગાય વસૂકડાં,

ત્રેસઠ ભેદો ઉપર રસોના ભેદોની યોગ્યતા કહી
લેવી. (દોષોના ત્રેસઠ ભેદો આ ઉત્તરતંત્રના છેલા
એટલે છાસઠમા અધ્યાયમાં કહેવાશે.) ૨

યયાક્રમં પ્રવૃત્તાનાં દ્વિકેષુ મધુરો રસઃ ।

પચ્ચાનુક્રમતે યોગાનમ્લશ્વતુર એવ ચ ॥

ત્રીશ્વાસુગચ્છતિ રસો લવણઃ કટુકો દ્વયમ્ ।

તિક્તઃ કષાયમન્વેતિ તે દ્વિકા દશ પદ્મ ચ ॥

તથા-મધુરામ્લઃ, મધુરલવણઃ, મધુરતિ-
ક્તઃ, મધુરકટુકઃ, મધુરકષાયઃ-એતે પચ્ચાનુ-
ક્રાન્તા મધુરેણ । અમ્લલવણઃ, અમ્લકટુકઃ, અમ્લ-
તિક્તઃ, અમ્લકષાયઃ-એતે ચત્વારોડનુક્રાન્તા અમ્લેન ।
લવણકટુકઃ, લવણતિક્તઃ, લવણકષાયઃ-એતે
ત્રયોડનુક્રાન્તા લવણેન । કટુતિક્તઃ, કટુકષાયઃ-
દ્વાવેતાવનુક્રાન્તૌ કટુકેન । તિક્તકષાય એક એવાનુ-
ક્રાન્તસ્તિક્તેન । એતે પદ્મદશ દ્વિકસંયોગા વ્યાખ્યાતાઃ ॥૩

રસોના બપ્પખેના સંયોગ૩૫ પંદર ભેદો

મધુર આદિક્રમથી પ્રવર્તેલા રસોના બપ્પખેના
સંયોગ૩૫ પંદર ભેદો છે, તેઓમાં મધુર રસ
પાંચ સંયોગોમાં પ્રથમ આવે છે. અમ્લ(ખાટો)-
રસ ચાર સંયોગોમાં પ્રથમ આવે છે. લવણ-
(ખારો)રસ ત્રણ સંયોગોમાં પ્રથમ આવે છે,
કટુક(તીખો)રસ બે સંયોગોમાં પ્રથમ આવે
છે અને તિક્ત(કડવો)રસ એક સંયોગમાં
પ્રથમ આવે છે. જમ ક મધુરામ્લ, મધુરલવણ,
મધુરતિક્ત, મધુરકટુક અને મધુરકષાય-એ પાંચ
સંયોગોમાં મધુર રસ પ્રથમ આવે છે; અમ્લ-
લવણ, અમ્લકટુક, અમ્લતિક્ત અને અમ્લકષાય
-એ ચાર સંયોગોમાં અમ્લરસ પ્રથમ આવે છે;
લવણકટુક, લવણતિક્ત અને લવણકષાય-એ ત્રણ
સંયોગોમાં લવણરસ પ્રથમ આવે છે; કટુતિક્ત
અને કટુકષાય-એ બે સંયોગોમાં કટુરસ પ્રથમ
આવે છે; અને તિક્તકષાય-એ એક સંયોગમાં
તિક્તરસ પ્રથમ આવે છે. એમ કુલ ૧૫ થાય છે.

ત્રિકાન્વક્ષ્યામઃ-

આદૌ પ્રયુજ્યમાનસ્તુ મધુરો દશ ગચ્છતિ ।

ષડમ્લો લવણસ્તસ્માદૂર્ધ્વં ત્વેકં રસઃ કટુઃ ॥

મધુરામ્લલવણઃ, મધુરામ્લકટુકઃ, મધુરામ્લ-

તિક્તઃ, મધુરામ્લકષાયઃ, મધુરલવણકટુકઃ, મધુર-

લવણતિક્તઃ, મધુરલવણકષાયઃ, મધુરકટુકતિક્તઃ,

મધુરકટુકષાયઃ, મધુરતિક્તકષાયઃ-એમેષાં ત્રિક-

સંયોગાનાં દશાનામાદૌ મધુરઃ પ્રયુજ્યતે । અમ્લલવણ-

કટુકઃ, અમ્લલવણતિક્તઃ, અમ્લલવણકષાયઃ,

અમ્લકટુકષાયઃ, અમ્લકટુતિક્તઃ, અમ્લતિક્તકષાયઃ-

એમેષાં ષણ્ણામાદાવમ્લઃ પ્રયુજ્યતે । લવણકટુતિક્તઃ,

લવણકટુકષાયઃ, લવણતિક્તકષાયઃ-એમેષાં

ત્રયાણામાદૌ લવણઃ પ્રયુજ્યતે । કટુતિક્તકષાયઃ-

એમેકસ્યાદૌ કટુકઃ પ્રયુજ્યતે । એમેતે ત્રિકસંયોગા

વિંશતિર્વ્યાખ્યાતાઃ ॥ ૪ ॥

રસોના ત્રણત્રણના સંયોગ૩૫ વીસ ભેદો

રસોના ત્રણત્રણના સંયોગ૩૫ વીસ ભેદો
છે; તેઓમાં મધુરરસ દસ સંયોગોમાં પ્રથમ
આવે છે, અમ્લરસ છ સંયોગોમાં પ્રથમ આવે
છે, લવણરસ ત્રણ સંયોગોમાં પ્રથમ આવે છે અને
કટુરસ એક સંયોગમાં પ્રથમ આવે છે. જમ ક
મધુરામ્લલવણ, મધુરામ્લકટુક, મધુરામ્લતિક્ત,
મધુરામ્લકષાય, મધુરલવણકટુક, મધુર-
લવણતિક્ત, મધુરલવણકષાય, મધુરકટુકતિક્ત,
મધુરકટુકષાય અને મધુરતિક્તકષાય-એ દસ
સંયોગોમાં મધુરરસ પ્રથમ આવે છે. અમ્લલવણ-
કટુક, અમ્લલવણતિક્ત, અમ્લલવણકષાય,
અમ્લકટુકષાય, અમ્લકટુતિક્ત અને અમ્લતિક્ત-
કષાય-એ છ સંયોગોમાં અમ્લરસ પ્રથમ આવે
છે. લવણકટુતિક્ત, લવણકટુકષાય અને લવણ-
તિક્તકષાય-એ ત્રણ સંયોગોમાં લવણરસ પ્રથમ
આવે છે અને કટુતિક્તકષાય-એ એક સંયોગમાં
કટુરસ પ્રથમ આવે છે. એમ કુલ ૨૦ થાય છે. ૪

ઉપસસરી, હરડે અને કુટકડીને સમભાગે લઈ
હાથીના મૂત્રમાં વાટી ગોળીઓ જનારીને તે
ગોળીઓને છાયામાં મુકવવી. વિધિ બહુતારા વેધે,
એ ગોળીઓની અવધીકનસ્યમાં, અંજનમાં,
અધ્યંગમાં, નસ્યમાં, ધૂમમાં અને પ્રલેપનમાં
યોજના કરવી. આ યોજનાથી ઉન્માદ મટે છે.

ઉન્માદવાળા માણસની છાતીની, લમણાંની
તથા લલાટની શિરાઓ વીંધીને લોહીનું સાવણ
પણુ કરવું.

ગયા એ અધ્યાયોમાં ગ્રહોના વળગાર ઉપર
તથા અપરમાર ઉપર જે ક્રિયાઓ કહેવામાં આવી
છે, તેઓની પણ યોજના કરવી.

ઉન્માદ મટ્યા પછી પણ વમનાદિથી સંશો-
ધન કરી અનુવાસનખસ્તિઓની યોજના કરવી.

માનસદુ ખજન્ય ઉન્માદ પાંચમા પ્રકારનો
છે, તે થયેલ હોય, તો ઇષ્ટ વસ્તુઓ તથા સાંત્વના-
ઓ વગેરેથી રોગીના શોકરૂપી શસ્ત્રને દૂર કરવું.

સપળા ઉન્માદોમાં જે પ્રકારોથી રોગીનું
ચિત્ત સ્વસ્થ થાય તે પ્રકારો ગોઠવવા.

ઉન્માદની એક જુદી અવસ્થા આ અધ્યાય-
ના ત્રીજા વિષયમાં ઠઠા પ્રમાણે મદ કહેવાય છે.
તે થયેલ હોય, તો કામજ સંશોધનપૂર્વક કામજ
તાવાળી અંજનાદિ ક્રિયાઓ કરવી.

વિષજન્ય ઉન્માદ થયે હોય, તો કામજ
સંશોધનોથી શુદ્ધિ કરી પછી કલ્પસ્થાનમાં કહેલી
ક્રિયાઓની યોગ્ય યોજનાઓ કરવી. ૧૧

(ભૂતવિદ્યાતંત્ર સમાપ્ત)

તંત્રભૂપણ

અધ્યાય ૬૩મો

અપાતો રસમેદવિકલ્પમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'રસમેદવિકલ્પ' ૧
એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીયુ-
ક જે પ્રમાણે મગવાન ધન્વન્તરિ, એ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

દોષાણાં પચ્ચદશધા પ્રસરોડમિદ્ધિતસ્તુ યઃ ।

ત્રિપષ્ઠયા રસમેદાનાં તત્ત્વયોજનમુચ્યતે ॥

અવિદગ્ધા વિદગ્ધાશ્ચ મિચન્તે તે ત્રિપષ્ઠિષ્ઠા ।

રસમેદત્રિપષ્ઠિં તુ ધીક્ષ્ય ધીક્ષવાચારયેત્ ॥

एकैकेनानुगमनं मागशो यदुदीरितम् ।

દોષાણાં તત્ર મતિર્માક્ષિપષ્ઠિં તુ પ્રયોજયેત્ ॥૨॥

રસોના ભેદો કહેવાનું પ્રયોજન

સંસ્થાનના વણપ્રશ્ન નામના ૨૧મા
અધ્યાયના ૧૪મા વિષયમાં દોષોના પંદર પ્રકાર-
નો ફેલાવો કહેલો છે. એ દોષોના ભેદો ત્રેસડ થાય
છે, તેથી તેઓની ઉપર યોજવાના રસો પણ ત્રેસડ
પ્રકારના કહેવા જોઈએ. રસો મિશ્રિત પણ હોય
છે, અને અમિશ્રિત પણ હોય છે, તેથી તેઓના
ત્રેસડ ભેદ થાય છે. એ ત્રેસડ ભેદોની તપાસ
કરીકરીને તેઓની, યોગ્યતા પ્રમાણે દોષોના
ત્રેસડ ભેદો ઉપર યોજના કરવી. દોષોમાં વિભાગ
પ્રમાણે એકએકનો બીજાઓની સાથે સંબંધ,
કે જે ત્રેસડ ભેદો થવાના કારણરૂપ કહેવાશે,
તેનો વિચાર કરીને બુદ્ધિમાન વેધે તે દોષોના

૧ ત્રેસડો, ચોસડો, પાંસડો અને છાસડો-એ
ચાર અધ્યાયો, આ શાસ્ત્રના ભૂણુકપ હોવાથી તંત્ર-
પણુ કહેવાય છે. સંસ્થાનના ત્રીજા અધ્યાયનો ૮મો
વિષય વાંચો.

૨ રસોના ત્રેસડ ભેદોના નિરૂપણ વિષેનો.

ભેદો આ ઉત્તરતંત્રના છાસદમાં અધ્યાયમાં કહેવા-
માં આવશે; તેઓ ઉપર યોગ્યતાને અનુસરીને
વિચક્ષણ વેદોએ રસોના આ ત્રેસદ ભેદોની
યોગતાઓ કરવી. ૬

અધ્યાય ૬૪મે

અથાતઃ સ્વસ્થવૃત્તમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

યથોવાચ ભગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'સ્વસ્થ વૃત્ત'^૧
એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું, જે ને પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ
સુશ્રુતની પાસે કહેલું છે. ૧

સમદોષઃ સમાગ્રિશ્ચ સમધાતુમલક્રિયઃ ।

પ્રસન્નાત્મેન્દ્રિયમનાઃ સ્વસ્થ इत्यभिधीयते ॥

સૂત્રસ્યાને સમુદ્દિષ્ટઃ સ્વસ્થો ભવતિ યાદૃશઃ ।

તસ્ય યદ્રક્ષણં તદ્દિ ચિકિત્સાયાઃ પ્રયોજનમ્ ॥૨॥

સ્વસ્થનું લક્ષણુ અને ચિકિત્સાનું પ્રયોજન

'સમ દોષોવાળો, સમ અગ્નિવાળો, સમ
ધાતુઓવાળો, સમ મળોવાળો અને સમ ક્રિયા-
ઓવાળો માણસ પ્રસન્ન દેહવાળો, પ્રસન્ન ઇન્દ્રિયો-
વાળો અને પ્રસન્ન મનવાળો જ હોય છે; તે સ્વસ્થ
કહેવાય છે' એવી રીતનું સ્વસ્થનું લક્ષણુ સૂત્ર-
સ્થાનના ૧૫મા અધ્યાયના ૩૩મા વિષયમાં
આપેલું છે. આવા સ્વસ્થ માણસનું જે રક્ષણુ
કરવું એટલે સ્વસ્થ માણસની સ્વસ્થતા જાળવી
રાખવી, એ સ્વસ્થની ચિકિત્સાનું પ્રયોજન છે. ૨

તસ્ય યદ્વૃત્તમુક્તં હિ રક્ષણં હિ સમાસતઃ ।

તસ્મિન્નર્થીઃ સમાસોક્તા વિસ્તરેणेહ વક્ષ્યતે ॥૩॥

૧ સ્વસ્થ માણસની સ્વસ્થતા જેથી જાળવી રખાય,
એવી ચિકિત્સાના નિષ્પણુ વિષેનો. આહારવિભાગો
તથા ઔષધદાણો પણ ચિકિત્સામાં ઉપયોગી હોવાને
લેધે આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવશે.

સ્વસ્થવૃત્ત કહેવાયા છતાં આ

અધ્યાયની આવશ્યકતા

જે જે ચિકિત્સાસ્થાનના 'અનાગતાપાદ-
પ્રતિષેધનીય' નામના ૨૪મા અધ્યાયમાં જેથી
સ્વસ્થની સ્વસ્થતા જાળવી શકાય, એવું સ્વસ્થ-
વૃત્ત કહેવાઈ ગયું છે; તે પણ તે સંક્ષેપથી કહ્યું
છે; માટે આ અધ્યાયમાં તેનો વિસ્તાર કહેવાશે.

યસ્મિન્યસ્મિન્નૃતૌય યે દોષાઃ કુપ્યન્તિ દેહિનામ્ ।

તેષુ તેષુ પ્રદાતવ્યા રસાસ્તે તે વિજાનતા ॥ ૪ ॥

આ અધ્યાયમાં કહેવાના ઋતુઓ

સંબંધીના વિધિનો સંક્ષેપ

જે જે ઋતુમાં જે જે દોષો પ્રદુષિત થાય છે, તે
તે ઋતુમાં તે તે દોષોની સામે વિરોધ દર્શાવનારાં
રસોવાળાં દ્રવ્યો પ્રતીણુ વેદે દેવાં. ૪

પ્રક્લિન્નત્વાચ્છરીરાણાં વર્ષાસુ खलु देहिनाम् ।

મન્દેડ્ઝૌ કોપમાયાન્તિ સંઘર્ષાન્મારુતાદયઃ ॥

તસ્માત્કેદવિશુદ્ધયર્થં દોષસંહરણાય ચ ।

કપાયતિક્તકટુકૈ રસૈર્યુક્તમથાદ્રવમ્ ।

નાતિસ્નિગ્ધં નાતિરુક્ષમુળં દીપનમેવ ચ ।

દેયમન્નં નૃપતયે યજ્જલં ચોક્તમાદિતઃ ॥

તસાવરતમમ્મો વા પિષેન્મધુસમાયુતમ્ ।

અહિ મેધાનિલાવિષ્ટેડ્ઝયર્થશીતામ્બુસક્કુલે ॥

તરુણત્વાદ્દિદાહં ચ ગચ્છન્ત્યોષધયસ્તદા ।

મતિમાંસ્તન્નિમિત્તં ચ નૈવ વ્યાયામમાચરેત્ ॥

અત્યમ્બુપાનાવશ્યાયગ્રામ્યધર્માતપાંસ્તથા ।

મૂઘાષ્પરિહારાર્થં શયીત ચ વિહાયસિ ॥

શીતે સાઘૌ નિવાતે ચ ગુરુપ્રાવરણો ગૃહે ।

યાયાન્નાગવધૂમિશ્ચ પ્રજાસ્તાગુરુભૂષિતઃ ॥

દિવાસ્વપ્નમર્જીર્ણં ચ વર્જયેત્તત્ર યત્નતઃ ॥ ૫ ॥

વર્ષાઋતુનો સવિસ્તર વિધિ

વર્ષાઋતુમાં માણસોનાં શરીરો અત્યંત
ભેજવાળાં થઈ જવાથી જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જતાં
વાયુ આદિ દોષો જાણે પરસ્પરની સ્પર્ધા કરતા

ચતુષ્કાન્વક્ષ્યામઃ—

ચતુષ્કરસંયોગાન્મધુરો દશ ગચ્છતિ ।

ચતુરોઽમ્લસ્તુ ગચ્છેચ લવણસ્ત્વેકમેષ તુ ॥

મધુરામ્લલવણકટુકા, મધુરામ્લલવણતિક્તઃ, મધુરામ્લલવણકષાયઃ, મધુરામ્લકટુકતિક્તઃ, મધુરામ્લકટુકાપાયઃ, મધુરલવણતિક્તકટુકા, મધુરામ્લ-તિક્તકષાયઃ, મધુરતિક્તકટુકાપાયઃ, મધુરલવણકટુ-કષાયઃ, મધુરલવણતિક્તકષાયઃ—એવમેષાં દશાનામાદૌ મધુરઃ પ્રયુજ્યતે । અમ્લલવણકટુકતિક્તઃ, અમ્લલવ-ણકટુકાપાયઃ, અમ્લલવણતિક્તકષાયઃ, અમ્લકટુ-તિક્તકષાયઃ—એવમેષાં ચતુર્ણામ્મ્લઃ । લવણકટુ-તિક્તકષાયઃ—એવમેકસાદૌ લવણઃ । એવમેતે ચતુષ્ક-રસસંયોગાઃ પચ્ચદશ કીર્તિતાઃ ॥ ૫ ॥

રસોના આરચારના સંયોગરૂપ પંદર ભેદો છે; તેઓમાં મધુરરસ દસ સંયોગોમાં પ્રથમ આવે છે, અમ્લરસ ચાર સંયોગોમાં પ્રથમ આવે છે અને લવણરસ એક સંયોગમાં પ્રથમ આવે છે; જેમ કે મધુરામ્લલવણકટુક, મધુરામ્લલવણતિક્ત, મધુરામ્લલવણકષાય, મધુરામ્લકટુકતિક્ત, મધુ-રામ્લકટુકકષાય, મધુરલવણતિક્તકટુક, મધુરા-મ્લતિક્તકષાય, મધુરતિક્તકટુકકષાય, મધુરલવણ-કટુકકષાય અને મધુરલવણતિક્તકષાય—એ દસ સંયોગોમાં મધુરરસ પ્રથમ આવે છે. અમ્લલવણ, કટુકતિક્ત, અમ્લલવણકટુકકષાય, અમ્લલવણ-તિક્તકષાય અને અમ્લકટુકતિક્તકષાય—એ ચાર સંયોગોમાં અમ્લરસ પ્રથમ આવે છે અને લવણકટુકતિક્તકષાય—એ એક સંયોગમાં લવણરસ પ્રથમ આવે છે. એમ કુલ ૧૫ થાય છે. ૫

પચ્ચકાન્વક્ષ્યામઃ—

પચ્ચકાન્વચ મધુર એકમમ્લસ્તુ ગચ્છતિ ।

મધુરામ્લલવણકટુકતિક્તઃ, મધુરામ્લલવણકટુકાપાયઃ, મધુરામ્લલવણતિક્તકષાયઃ, મધુરામ્લકટુતિક્તકષાયઃ, મધુરલવણકટુતિક્તકષાયઃ—એવમેષાં પચ્ચાનાં પચ્ચ-કરસસંયોગાનામાદૌ મધુરઃ પ્રયુજ્યતે । અમ્લલવણ

કટુતિક્તકષાયઃ—એવમેકસાદાવમ્લઃ પ્રયુજ્યતે । એવમેતે પદ્ પચ્ચકસંયોગા વ્યાખ્યાતાઃ ॥ ૬ ॥

રસોના પાંચપાંચના સંયોગરૂપ છ ભેદો છે; તેઓમાં મધુરરસ પાંચ સંયોગોમાં પ્રથમ આવે છે અને અમ્લરસ એક સંયોગમાં પ્રથમ આવે છે; જેમ કે મધુરામ્લલવણકટુકતિક્ત, મધુરા-મ્લલવણકટુકકષાય, મધુરામ્લલવણતિક્તકષાય, મધુરામ્લકટુકતિક્તકષાય અને મધુરલવણકટુકતિક્ત-કષાય—એ પાંચ સંયોગોમાં મધુરરસ પ્રથમ આવે છે અને અમ્લલવણકટુકતિક્તકષાય—એ એક સંયોગમાં અમ્લરસ પ્રથમ આવે છે. કુલ ૬ છે. ૬

પદ્કમેર્ક વક્ષ્યામઃ—એકસ્તુ પદ્કસંયોગઃ । મધુરામ્લલવણકટુકતિક્તકષાયઃ એવ । એવમયમેક-પદ્સંયોગઃ ॥ ૭ ॥

રસોનો છના સંયોગરૂપ એક ભેદ રસોનો છના સંયોગરૂપ એક ભેદ છે; જેમ કે મધુરામ્લલવણકટુકતિક્તકષાય. કુલ ૧ છે. ૭

એકકૈશ્વ પડ્સા મવન્તિ—મધુરોઽમ્લો લવણઃ કટુકસ્તિક્તઃ કષાયઃ इति ॥ ૮ ॥

એકએક રસથી છ ભેદો છે; એકએક રસથી છ ભેદો થાય છે; જેમ કે મધુર, અમ્લ, લવણ, કટુક, તિક્ત અને કષાય. એમ કુલ ૬ છે. ૮

મવન્તિ ચાન્વ ॥

एषा त्रिषष्टिर्व्याख्याता रसानां रसचिन्तकैः । दोषभेदत्रिषष्टौ तु प्रयोक्तव्या विचक्षणैः ॥ ९ ॥

રસોના ભેદોનો ઉપસંહાર આ વિષયના શ્લોકમાં લગતીન ધનંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છે: ‘રસોના ભેદોનો વિચાર કરનારા-ઓએ આ પ્રનાણે ૧૫, ૨૦, ૧૫, ૬, ૧, ૬, રસોના ત્રેમ્હ ભેદો કહેલા છે.’ દોષોના ત્રેસઃ

૧ ગોના ત્રમઃ ભેદોનું અમુક ઉદાહરણે સદિન પત્રક, આ ગ્રંથ પૂરો થયા પછી પાન ૧૨૪૧ નિર્ણય સંપ્રદ ઉપરથી આપનારા આનંદ છે.

અતિ આનંદ આપે એવું, શુદ્ધ સ્કૃટિક
નિર્મળ, ચંદ્રનાં કિરણોથી સ્વચ્છ
અગસ્ત્યના ઉદયને લીધે ત્રિપથી રહિત
અને સુપ્રસન્ન હોય છે; માટે એ
સધળું જળહિતકારી જ છે. એ ઋતુમાં
સહિત કપૂરનું, નિર્મળ તથા હલકાં
, તે સમયનાં પુષ્પોનું અને મધપાનનું
રસર સેવન કરાવવું. જ કાંઈ દ્રવ્ય કે
શુ પિત્તને શાંત કરનારું જણાય તે સધળું
૬

શીતલો રુક્ષો મન્દસૂર્યોઽનિલાકુલઃ ।
શીતમાસાઘ વાયુસ્તત્ત્વ પ્રકુપ્યતિ ॥
: શીતસંસ્પર્શાદન્તઃ પિણ્ડીકૃતોઽનલઃ ।
પિપ્પલાશુ તસ્માત્સ્લિગ્ધં તદા હિતમ્ ॥
ઊવળધારતિત્તામ્લકટુકોત્કટમ્ ।
તૈલમહિમમશનં હિતમુચ્યતે ॥
યપિ ચ પાનાનિ પિવેદગુરુમૂષિતઃ ।
કઃ સુખોષ્ણં ચ વારિ કોષ્ઠેઽવગાહ્યેત્ ॥
ગને મહતિ કૌશેયાસ્તરણાસ્તૃતે ।
શયને ચાપિ વૃતો ગર્ભગૃહોદરે ।
ઘૃણુરુધૂપાઢ્યાઃ પીનોરુજઘનસ્તનીઃ ॥
ચ નિવેવેત મૈથુનં તર્પિતો નૃપઃ ।
તેત્કકટુકમમ્લં લવણમેવ ચ ॥
તિલોન્માષાઞ્શકાનિ ચ દધીનિ ચ ।
કૃતીઃ શાલીન્સુગન્ધાંશ્ચ નવાનપિ ॥
પ્રમાંસાનિ ક્રવ્યાદવિલશાયિનામ્ ।
નાં પ્લવાનાં ચ પાદિનાં ચ હિતાનિ ચૈ ॥
ચ પ્રસન્નાનિ યજ્ઞ કિચ્છિદ્વલપ્રદમ્ ।
તન્નિવેવેત પુષ્ટિમિચ્છન્ હિમાગમે ॥૭૥

હેમંતઋતુનો સવિસ્તર વિધિ

હેમંતઋતુ શીતળ, રુક્ષ, સૂર્યના મંદ
ગી અને પવનથી વ્યાકુળ હોય છે;
ઋતુમાં શીતને પ્રાપ્ત થઈને વાયુ પ્રકુપિત
છે. એ ઋતુમાં ઢાઠામાં રહેશે અગ્નિ

શીતના સ્પર્શને લીધે અંદર પિંડીભૂત થઈ રહે
છે અને તેથી રસને તુરત સૂકવી નાખે છે;
માટે તે ઋતુમાં સ્નિગ્ધ હિતકારી છે; તેમ જ
લવણ, ક્ષાર, તિક્ત, અમ્લ અને કટુકની ઉત્કટતા-
વાળું અને ઘી તથા તેલથી મિશ્ર કરેલું બિનું
ભોજન હિતકારી કહેવાય છે. વૈદ્યે એ ઋતુમાં
અગરનાં લેપનો કરાવી તીક્ષ્ણ પાનો પણ પાવાં.
સ્નાન કરવું હોય, ત્યારે તેલનું માલીસ કરાવી
ઢાઠી વગેરેમાં સહેવાય તેવું બિનું પાણી ભરાવીને
તેમાં અવગાહન કરાવવું. સળગતી સગડીઓ-
વાળાં, મોટાં અને રેશમી તથા દુશાક્ષા વગેરે
વસ્ત્રોથી બિછાવેલાં અંદરનાં ઘરેમાં અંગોને
વસ્ત્રોથી ઢંકાવી શયન કરાવવું. એ ઋતુમાં
સમર્થ માણસો, તૃપ્ત થઈ અગરના ધૂપથી ધૂપેલાં
અંગાદિકવાળી અને પુષ્ટ સાથળો, જધનો
તથા સ્તનોવાળી સ્ત્રીઓનું આલિંગન કરી
ધૃગ્છા પ્રમાણે મૈથુનનું સેવન કરે, એવી
ગોઠવણો કરી આપવી. હેમંતમાં વિવિધ પ્રકાર-
નાં મધુર, તિક્ત, કટુક, અમ્લ તથા લવણ
અન્નપાનો, તલ, અડદ, શાકો, દહીં, શેરડીના
વિકારો, બિના તથા સુગંધવાળા ભંતો અને
પ્રસહ, આનૂપ, કંચાદ, બિલેશય, મત્સ્યો, પ્લવ
તથા પાદિ-એ પ્રાણીઓનાં માંસો હિતકારી છે.
હેમંતઋતુમાં પુષ્ટિની ધૃગ્છાવાળાં માણસોને
પ્રસન્ન મધોનું અને બીજું પણ જ કાંઈ બલદાયી
હોય, તેનું તેઓની ધૃગ્છા પ્રમાણે સેવન કરાવવું. ૭
અથ એવ વિધિઃ કાર્યઃ શિશિરે સમુદાહતઃ ॥૮૥

શિશિરઋતુનો સવિસ્તર વિધિ

હેમંતઋતુમાં કરવાનો જ વિધિ ઉપર
કહેવામાં આવ્યો, તે જ સધળો વિધિ શિશિર-
ઋતુમાં પણ કરવો. ૮

હેમન્તે નિચિતઃ શ્લેષ્મા શૈલાચ્છીતઃ શરીરિણામ્ ।
ઔષ્ણ્યાદ્વસન્તે ક્રુપિતઃ કુરુતે ચ ગદાન્વહૂન્ ॥
તતોઽમ્લમધુરસ્લિગ્ધલવણાનિ ગુરુણિ ચ ।

દીનિ કર્માણ્યપિ ચ કારયેત્ ॥

હોય, એ રીતે પ્રકુપિત થાય છે; (વર્ષાઋતુમાં પ્રાવૃષ્ણતા સંબંધથી વાયુ પ્રકુપિત હોય છે; અને પિત સંચયરૂપ હોવાને લીધે તથા કંદુ અસંચિત છતાં વરસાદના પડવાને લીધે પ્રકુપિત તુલ્ય જ હોય છે; માટે અને અગ્નિની મંદતાથી સર્વ દોષોનો પ્રકાપ થવો સંભવિત છે, તેથી વર્ષા-ઋતુમાં ત્રણે દોષોનો પ્રકાપ કહ્યો છે.) માટે વેદે ભેજપણુનો નાશ કરવા અને દોષોને શાંત રાખવા સારુ સમર્થ માણસોને અને બની શકે ત્યાં મુધી અસમર્થ માણસોને પણ કપાય, તિક્ત તથા કટુક-એ રસોના યોગવાળું, પ્રવાહીવગરનું અથવા થોડા પ્રવાહીવાળું, અત્યંત સ્નિગ્ધ ન હોય એવું, અત્યંત રૂક્ષ પણ ન હોય એવું, ઉષ્ણ અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે એવું અન્ન હેતું. સૂતરસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયના ૭મા વિષયમાં કહ્યા પ્રમાણે આંતરીક્ષ કે ઓદ્ભિદ જળ પાનું અથવા જે દિવસે વાદળાઓનો ઘેરાવો, પવન, ઠંડી તથા વરસાદ અત્યંત હોય તે દિવસે જળ ઊતું કરી ઠંડું પાડી મધથી મિશ્ર કરી પાવું.

વર્ષાઋતુમાં ઔષધિઓ નવી ઉત્પન્ન થયેલી હોવાને લીધે વિકૃત પાક પામે છે; માટે બુદ્ધિમાન વેદે લોકોને બહુ કસરત કરવાની છૂટ ન આપવી; તેમ જ અત્યંત જળપાન, રાત્રિમાં પડતા ઠારતું સેવન, મૈથુનનું સેવન અને તડકાના સેવનનો પણ નિષેધ કરવો. પાણી પડવાથી નીકળતી પૃથ્વીની વરાળની હવાથી બચાવવા માટે ઘર ઉપરની બાંધેલી ભૂમિમાં પલંગ વગેરેની ઉપર શયન કરવાની આજ્ઞા કરવી. જે દિવસે ઠંડી અધિક હોય તે દિવસે પવનવગરના તથા સજગતી સગડીવાળા ઘરમાં બડાં વસ્ત્રો પહેરી શયન કરવાની આજ્ઞા કરવી. બહાર જવું હોય, ત્યારે ઉત્તમ અગરના લેપનો કરી હાથણીઓ પર બેસી બચ, એવી ગોઠવણ કરવી. દિવસની નિદ્રા કરવાનો તથા અન્નનો કાચો ત્યાગ કરાવવો. ૫

સેવ્યાઃ શરદિ યન્નેન કપાયસ્વાદુતિક્તકાઃ ।
ક્ષીરેક્ષુવિકૃતિક્ષૌદ્રશાલિમુદ્રાદિજાક્તલાઃ ॥
સલિલં ચ પ્રસન્નસ્વાત્ સર્વમેવ તદા દિત્ય્મ ।
સરઃસ્થાણવનં ચૈવ કમલોત્પલશાલિષુ ॥
પ્રરોષે શશિનઃ પાદાશ્ચન્દનં ચાનુવાસનમ્ ।
વિક્તસ્ય સર્પિષઃ પાનૈરંદુક્ષ્ણૈશ્ચ યુક્તિઃ ॥
વર્ષાઋષપિતં પિત્તં હરેન્નાપિ વિરેચનૈઃ ।
નોવેયાતીક્ષ્ણમ્લોષ્ણં ક્ષારં સ્વપ્નં દિવાતપમ્ ॥
રાત્રિજાગરણં ચૈવ મૈથુનં ચાપિ વર્જયેત્ ।
સ્વાદુ શીતજલં હૃદયં શુચિ સ્ફટિકનિર્મલમ્ ॥
શરચન્દ્રાંશુનિદ્ધૌતમગસ્ત્યોદયનિર્વિષમ્ ।
પ્રસન્નત્વાથ સલિલં સર્વમેવ તદા દિત્ય્મ ॥
સચન્દનં યા કર્પૂરં વાસશ્રામલિનં લઘુ ।
મજ્જેશ્ચ શારદં માલ્યં સીધૌઃ પાનં ચ યુક્તિઃ ॥
વિત્તપ્રશમનં યથ તથ સર્વં સમાચોત્ ॥ ૬ ॥

શરદઋતુનો સવિસ્તર વિધિ

વેદે શરદઋતુમાં કપાય, મધુર તથા તિક્ત રસોતું યત્નપૂર્વક સેવન કરાવવું. કૃષ્ણના પદાર્થો, શેરડીના રસના પદાર્થો, મધ, ચોખ્ખા, મગ વગેરે તથા જંગલી પ્રાણીઓનાં માંસોના રસોતું ભોજન કરાવવું. શરદઋતુમાં સંધ્યામાં જળ નિર્મળ જ હોય છે, માટે સર્વ જળનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ દેવી. કમળોથી તથા ઉત્પલોથી શેરડી રહેલાં તળાવોમાં સ્નાન કરાવવું. રાત્રિના આરંભે ચંદ્રનાં કિરણોતું તથા ચંદનનું સેવન કરાવવું. અનુ-વાસનઅસ્તિઓ દેવી. વર્ષાઋતુમાં સંચય પામેલા પિત્તને (તથા કુદ રુધિરને) યુક્તિપૂર્વક વિરેચ-નોથી, તિક્ત દ્રવ્યોનો સંસ્કાર આપેલું ધી પાવાથી તથા બસાદિકને અનુસરી શિરાવેધો વગેરે કરવાથી દૂર કરવું. તીક્ષ્ણ, ખાટા, ઉષ્ણ તથા ક્ષાર પદાર્થોનો ત્યાગ કરાવવો. દિવસની નિદ્રાનો, તડકાના સેવનનો, રાત્રિના ઉજાગરનો તથા અતિ મૈથુનનો પણ નિષેધ કરવો. શરદઋતુમાં જળ વધારે સ્વાદવાળું, ઠંડું,

તથા આંખાના રસ આદિ મધુર દ્રવ્યોનાથું
ભોજન કરવું. રાતે ગરમ કરેલા અને સાકરથી
મધુર કરેલા દૂધ સાથે ભોજન કરવું.
ચંદનનાં લેપનોથી અંગોને ભીનું કરી મહેલમાં
નવીન પુષ્પોથી વ્યાપ્ત કરેલી શય્યાઓમાં
સુખકારી પત્રોનો સ્પર્શ મળે, એ રીતે સુવું. ૧૦

તપાલયે હિતા નિલં રસા યે ગુરવચ્ચયઃ ।
પયો માંસરસાઃ કોષ્ઠાસ્તંભાનિ ચ ઘૃતાનિ ચ ॥
વુંહણં ચાપિ યત્કિંચિદમિષ્યન્દિ તથૈવ ચ ।
નિદાઘોપચિતં ચૈવ પ્રકુપ્યન્તં સમીરણમ્ ॥
નિહન્યાદનિલગ્નેન વિધિના વિધિકોવિદઃ ।
નદીજલં રૂક્ષમુષ્ણમુદમન્યં તથાતપમ્ ॥
વ્યાયામં ચ દિવાસ્વપ્નં વ્યવાયં ચાત્ર વર્જયેત્ ।
યવપટ્ટિકોધૂમાન્ શાલીશ્ચાપ્યનવાંસ્તથા
હર્મ્યમચ્ચે નિવાતે ચ મજેચ્છ્યાં મૃદૂત્તરામ્ ।
સવિષપ્રાણિવિષ્મૂઝલાલનિષ્ઠીવનાદિમિઃ ॥
સમાપ્તં તદા તોયમાન્તરીક્ષં વિપોષમમ્ ।
વાયુના વિષદુષ્ટેન પ્રાવૃષેણ્યેન દૂષિતમ્ ॥
તદ્દિ સર્વોપયોગેષુ તસ્મિન્કાલે વિવર્જયેત્ ।
નિરૂઢૈર્વસ્તિભિશ્ચાન્યૈસ્તથાન્યૈર્મારુતાપદૈઃ ।
કુપિતં શમયેદ્વાયું વાર્ષિકં વા ચરેદ્વિધિમ્ ॥૧૧॥

પ્રાવૃષત્ક્રતુનો સવિસ્તર વિધિ

પ્રાવૃષત્ક્રતુમાં નિત્ય મધુર, ખાટા તથા
ખારા રસોનું સેવન કરાવવું, એ હિતકારી છે.
દૂધ, મહેલાય તેવા ઊના માંસના રસો, તેલો, ઘી
અને બીજું પણ જે કાંઈ બૃહણ તથા અભિધ્યંત્રી
દ્રવ્યાદિક હોય તેઓનું સેવન કરાવવું. ગ્રીષ્મમાં
સંચય પામેલા અને પછી પ્રકુપિત થતા વાયુનો
વિધિ જાણનારા વૈદ્યે વાયુને દૂર કરનારા
વિધિથી નાશ કરવો. નદીનું જળ, રૂક્ષ, ઉષ્ણ
જલથી મિશ્ર કરેલો મંથ, તડકો, કસરત,
દિવસની નિદ્રા અને મૈથુનનો ત્યાગ કરાવવો.
જવ, સાઠીચોખ્ખા, ઘઉં અને જૂના ચોખ્ખાનાં
ભોજનો કરાવવાં. મહેલમાં પવનવગરના પ્રદેશમાં

કામળ બિછાનાંઓવાળી શય્યાઓમાં શયન
કરાવવું. પ્રાવૃષત્ક્રતુમાં વરસાદના જળનો સંયોગ
ઉપયોગોમાં ત્યાગ કરાવવો; કેમ કે સમયમાં
વરસાદનું જળ ઝેરી પ્રાણીઓનાં વિષ, મૂત્ર,
લાળ તથા ચૂંક વગેરેથી તથા વિષ વડે દૂષિત
થયેલા પવનથી દૂષિત થયેલું હોવાથી વિષ જવું
હોય છે. એ ક્રતુમાં પ્રકુપિત થયેલા વાયુને
નિરૂહાદિક ખસ્તિઓથી તથા બીજા પણ વાતહર
યોગોથી શાંત કરવો. પ્રાવૃષત્ક્રતુમાં ઉપર કહેલા
વિધિનું કે વર્ષાક્રતુના વિધિનું સેવન કરાવવું. ૧૧
ક્રતાવૃત્તૌ ય એતેન વિધિના વર્તેતે નરઃ ।

ઘોરાનૃતુક્રતાન્ રોગાન્નાપ્નોતિ સ કદાચન ॥૧૨॥
ક્રતુ સંબંધી વિધિઓ પાળવાથી લાભ
જે માણસ દરેક ક્રતુમાં ઉપર કહેલા તે
તે ક્રતુના વિધિ પ્રમાણે વર્તે, તે માણસને કદી
પણ ક્રતુપ્રભાવજન્ય ભયંકર રોગો થતા નથી. ૧૨

અતઃ ઉર્ધ્વં દ્વાદશાશનપ્રવિભાગાન્વક્ષ્યામઃ । તત્ર
શીતોષ્ણસ્લિગ્ધરૂક્ષદ્રવશુષ્કૈકકાલિકદ્વિકાલિકૌષધયુ-

ક્તમાત્રાહીનદોષપ્રશમનવૃત્તર્યાઃ ।

તૃષ્ણોષ્ણમદદાહાત્તાન્ રક્તપિત્તવિષાતુરાન્ ॥

મૂર્છાતિન્છીપુ ચ ક્ષીણાન્શીતૈરન્નૈરુપાચરેત્ ।

કફવાતામયાવિષ્ટાન્ વિરિક્તાન્સેહપાયિનઃ ॥

પ્રક્લિન્નદેહાંશ્ચ નરાનુષ્ણૈરન્નૈરુપાચરેત્ ।

વાતિકાન્રૂક્ષદેહાંશ્ચ વ્યાયામોપહતાંસ્તથા ॥

વ્યાયામિન્શ્ચાપિ નરાન્ સ્લિગ્ધૈરન્નૈરુપાચરેત્ ।

મેદસામિપરીતાંસ્તુ સ્થૂલાન્મેહાતુરાનપિ ॥

કફામિપન્નદેહાંશ્ચ રૂક્ષૈરન્નૈરુપાચરેત્ ।

શુષ્કદેહાન્ પિપાસાત્તાન્દુર્બલાનપિ ચ દ્રવૈઃ ॥

પ્રક્લિન્નકાયાન્ વ્રણિનઃ શુષ્કૈર્મેહિનમેવ ચ ।

અકાલં મવેદ્યો દુર્બલાશિવિવૃદ્ધયે ॥

સમાગ્રયે તથાહારો દેયઃ કાલમયોભયમ્ ।

ઔષધદ્વેષિણે દેયસ્તથૌષધસમાયુતઃ ॥

મન્દાગ્રયે રોગિણે ચ માત્રાહીનઃ પ્રશસ્યેતે ।

આહારો દોષપ્રશમનઃ સ્મૃતઃ ॥

પટિકાજ્ઞં યવાન્મુદ્રાંસ્તથા નીવારકોદ્રવાન્ ।
 લાવાદિવિષ્કિરસૈર્દંધાદ્યૈશ્ચ સુક્તિત્ત્વે ॥
 પટોલનિમ્બવાર્તાકુતિત્ત્વકૈશ્વ હિમાલયે ।
 સેવેન્મધ્વાસવારિશ્ચન્દીધુ માધ્વીકમાસવાન્ ॥
 વ્યાયામમજ્જન ધૂમ તીક્ષ્ણ ચ કવલગ્રહમ્ ।
 સુખામ્બુના ચ સર્વાર્થાન્સેવેત કુસુમાગમે ॥
 તીક્ષ્ણરુક્ષકટુક્ષારકપાય કોષ્ણમદ્રવમ્ ।
 યવમુદ્રમધુપ્રાય વસન્તે મોજન હિતમ્ ॥
 વ્યાયામોડન નિસુદ્ધાધ્વશિલાનિર્ઘાતિજો હિતઃ ।
 ઉત્સાદન તથા જ્ઞાનં વનિતાઃ કાનનાનિ ચ ॥
 સેવેત નિર્દેરેષ્વાપિ દેમન્તોપચિત્ત કફમ્ ।
 શિરોવિરેકવમનનિરુદ્ધકવલાદિભિઃ ॥
 વર્જયેન્મધુરશ્લિષ્ઠિઘડિવાસ્ત્રપ્રગુરુદ્રવાન્ ॥૧૧॥

વસન્તઋતુનો સવિસ્તર વિધિ

શીતળ સ્વભાવવાળો અને હેમ તમા ઠંડીને
 લીધે સચિત થયેલો કંઈ, વસન્તઋતુમાં ગરમીને
 લીધે પ્રકુપિત થઈને આણસોના શરીરોમાં અનેક
 બીજા રોગો ઉત્પન્ન કરે છે, માટે વેદ્ય
 વસન્તઋતુમાં ખાટા, મધુર, રિતઞ્ચ, ખારા તથા
 ભારે પણાવાળા અન્નોનો ત્યાગ કરાવવો અને
 વમન આદિ ઈર્ષા કરાવવા, લાગ આદિ નિષ્કર
 પક્ષીઓના ખાસોના રસો સાથે સાઠી ચોખા,
 જવ, મગ, બીજ અને ઢાઢરાના બદાયો યુક્તિપુર
 રસર દેવા પટોલ, લીબડો, રીંગણ અને બીજા
 પાણુ તિક્ત દ્રવ્યોથી સજ્જાર આપેલા ઓસામણ
 સાથે પાણુ તે અન્નો જમાડવા મદના આસવો,
 અરિષ્ટો, શેરડીના કાચા અથવા પાકા રસથી બના
 વેલા મધો, દ્રાક્ષના મધો, બીજા પાણુ આસવો,
 કસત, અજન, ધૂમપાન અને તીક્ષ્ણ કષ્ણોનું
 સેવન ઈગવનુ ઔષ્ણાદિક સધગા યોગ્ય પદાર્થોનું
 સહેવાય તેવા ગરમ પાણી સાથે સેવન કરાવવું
 તીક્ષ્ણ, રક્ષ, તીજી, કાર, વરુ, જન શિતારાજી,
 પ્રવાલીવગરનું અને જમા જન, મગ તથા મન
 સારી ઘેરે આવે અનુ ભોજન વસન્તઋતુમાં

કરાવવું હિનકારી છે મહાયુદ્ધ૨૫, ૫૫
 કરવા૨૫ અને ૫૫રાઓ પછાડવા૨૫ કસરત
 કરાવવી, એ વધારે હિનકારી છે મેયને દૂર કરવા
 માટે લોટ વગેરે પદાર્થો શરીર પર ચોળાવવા,
 સ્નાન કરાવવું અને સ્ત્રીઓનું તથા બગીચાઓનું
 સેવન ઈગવનુ હેમ તમા સચિત થયેલા કંઈને
 શિરોવિરેચનોથી, વમનોથી, નિર્દહ મસ્તિઓથી
 તથા કવવાદિકથી દૂર કરાવવો મધુર દ્રવ્યો,
 રિતઞ્ચ દ્રવ્યો, દિવસની નિદ્રા, ભારે પદાર્થો અને
 પીણાનો ત્યાગ કરાવવો ૯

વ્યાયામમુષ્ણમાયાસ મૈથુનં ચાતિશોષિ ચ ।
 રસાંશ્વાગ્નિગુણોદ્રિક્તાન્ નિદાષિ પરિવર્જયેત્ ॥
 સરાસિ સરિતો વાપીર્વનાનિ રુચિરાણિ ચ ।
 ચન્દનાનિ પરાધર્યાનિ સ્તજઃ સકમલોત્પલા ॥
 તાલવૃન્તાનિલન્દારાસ્તથા શીતગૃહાણિ ચ ।
 વર્મકાઠે નિષેવેત વાસાસિ સુલઘૂનિ ચ ॥
 શર્કરાલ્પાલ્પાણિ સુગન્ધીનિ હિમાનિ ચ ।
 પાનકાનિ ચ સેવેત મન્યાંશ્વાપિ સશર્કરાન્ ॥
 મોજન ચ હિત શીત સઘૃત મધુરદ્રવમ્ ।
 યતેન પયસા રાત્રી શર્કરામધુરેણ ચ ॥
 પ્રલયપ્રકુસુમાકીર્ણશયને હર્મ્યસંસ્થિતે ।
 શયીત ચન્દનાદ્રાઘ્ન સ્પૃશ્યમાનોડનિઠે સુર્લ ॥૧૦॥

ગ્રીષ્મઋતુનો સવિસ્તર વિધિ

ગ્રીષ્મઋતુમાં કસરત, ગરમી, પશ્ચિમ,
 મૈથુન, અત્યંત સોપણ કરનારા પદાર્થો અને
 કંટું, અગ્ન તથા ખારા રસોનો ત્યાગ કરવો
 તગવો, નદીઓ, વાવો, મુદર બગીચા, ઉત્તમ
 અદનો, કમળો તથા ઉત્પલોવાળી માગાઓ,
 તાડના પખાના પવનો, પુષ્પો, મોતીના
 હારો, શીતળ ધરો અને અત્યંત ઝીલા તથા
 લવકા વગેરેનું સેવન કરવું સાકર તથા
 ખાંડથી મિશ્ર કરેલા, સુગંધી તથા શીતળતાવાળાં
 પીણાંનું અને સાકરથી મિશ્ર કરેલા મેથાનું
 સેવન કરવું. ગીળજ, રીંગણ અને શિખર

અને અવશ્ય તુરત જ રાગનો નાશ કરે છે; પરંતુ
ખાળક, વૃદ્ધ, બુઝાન, સ્ત્રી કે ક્રામળ પ્રકૃતિના
માણસને નિર્બળકૃત ઔષધ દેવું નહીં; કેમકે નિર્બળકૃત
ઔષધથી તેઓ અત્યંત રક્ષાની પામે છે તથા
તેઓના બળનો ક્ષય થાય છે. ૧૫

પ્રાગ્ભક્તં નામ-યત્તુ પ્રાગ્ભક્તસ્યોપયુજ્યતે ।
શીઘ્રે વિપાકમુપયાતિ ચલં ન હિંસ્યા-

દન્નાવૃત્તં ન ચ મુહુર્વદનાચિરેતિ ।

પ્રાગ્ભક્તસેવિતમયો ઘટમાદધાતિ

દઘાચ વૃદ્ધશિશુમીરુવરાજ્ઞનાયઃ ॥૧૬॥

પ્રાગ્ભક્ત અને તેનું ફળ

ભોજનના આરંભમાં જે ઔષધ આપીને
પછી ભોજન કરાવવામાં આવે, તે ઔષધ
પ્રાગ્ભક્ત કહેવાય છે.

પ્રાગ્ભક્ત ઔષધ તુરત ઉદરમાં પાક પામે
છે, બળનો નાશ કરતું નથી અને અન્યથી દુર્બલ
જવાને લીધે મોઢામાંથી વારંવાર બહાર નીકળતું
નથી. સેવન કરાયેલું પ્રાગ્ભક્ત ઔષધ વૃદ્ધોને,
ખાળકોને, બીકણ માણસોને તથા ઉત્તમ સ્ત્રીઓને
બળ આપે છે, માટે તેઓને પ્રાગ્ભક્ત દેવું. ૧૬

અધોમક્તં નામ-યદ્દુક્તાન્તે પીયતે ।

પીતં યદન્નમુપયુજ્ય તદ્દૂર્ધ્વકાયે

હન્યાદ્દદાન્વહુવિધાંશ્ચ ઘલં દધાતિ ॥ ૧૭ ॥

અધોભક્ત અને તેનું ફળ

જે ઔષધ ભોજનના અંતમાં દેવામાં આવે,
તે ઔષધ અધોભક્ત કહેવાય છે.

અધોભક્ત ઔષધ શરીરના નાભિથી
ઉપરના ભાગોમાં થયેલા ઘણા પ્રકારના રોગોનો
નાશ કરે છે તથા બળ આપે છે. ૧૭

મધ્યેમક્તં નામ-યન્મધ્યે મક્તસ્ય પીયતે ।

મધ્યે તુ પીતમુપહન્યવિસારિમાવા-

ચે મધ્યદેહમભિમૂય મવન્તિ રોગાઃ ॥૧૮॥

મધ્યેભક્ત અને તેનું ફળ

જે ઔષધ ભોજનના મધ્યમાં દેવામાં આવે,

તે ઔષધ મધ્યેભક્ત કહેવાય છે.

મધ્યેભક્ત ઔષધ શરીરના ઉપરના ભાગોમાં
પ્રચરતું નથી, તેથી તે મધ્યભાગોમાં થયેલા રોગોનો
નાશ કરે છે. ૧૮

અન્તરામક્તં નામ યદન્તરા પીયતે પૂર્વાપરયોર્મક્તયોઃ ।

હથ્યં મનોચલકરં ત્વતિદીપનીયં

પથ્યં ચ સમ્ભવતિ ચાન્તરમક્તમેતત્ ॥ ૧૯ ॥

અંતરાભક્ત અને તેનું ફળ

પ્રભાતના અને સાયંકાળના ભોજનની
પહેલાં વચલા સમયમાં જે ઔષધ દેવામાં આવે,
તે અંતરાભક્ત કહેવાય છે.

અંતરાભક્ત ઔષધ હૃદયને પ્રિય લાગે છે,
મનને બળ આપે છે, જઠરાગ્નિને સારી પેઠે દીપ્ત
કરે છે અને પથ્ય થાય છે. ૧૯

સમક્તં નામૌષધેષુ યત્સાધ્યતે મક્તમ્ ।

પથ્યં સમક્તમવલાવલયોર્હિં નિલ્યં

તદ્દેષિણામપિ તથા શિશુવૃદ્ધયોશ્ચ ॥૨૦॥

સભક્ત અને તેનું ફળ

જે ઔષધ અન્યની સાથે જ પકવીને
ખવડાવવામાં કે પિવડાવવામાં આવે, તે ઔષધ
સભક્ત કહેવાય છે

સભક્ત ઔષધ બળવાન માણસોને, નબળાં
માણસોને, ઔષધના દ્રેપીઓને, ખાળકો તથા
વૃદ્ધોને પણ સર્વંદા પથ્ય છે. ૨૦

સામુદ્ગં નામ-યદ્ભક્તસ્યાદાવન્તે ચ પીયતે ।

દોષે દ્વિધા પ્રતિષ્ઠતે તુ સમુદ્ગસંજ-

માઘન્તયોર્યદશનસ્ય નિષેવ્યતે તુ ॥ ૨૧ ॥

સામુદ્ગ અને તેનું ફળ

જે ઔષધ સંપુટરૂપે એટલે ભોજનના
આરંભમાં તથા અંતમાં પણ દેવામાં આવે, તે
ઔષધ સામુદ્ગ કહેવાય છે.

દોષ ઉપરના તથા નીચેના ભાગોમાં પણ
પ્રસાર પામેલો હોય, તો સામુદ્ગ ઔષધનું સેવન
કરાવવું. ૨૧

અતઃ પરં તુ સ્વસ્થાનાં વૃત્તયં સર્વં એવ ચ ।
દ્વાદશાન્નપ્રવિચારાનેતામેવ પ્રચક્ષતે ॥૧૩॥

આહારના બાર વિભાગો અને તેઓના
અધિકારીઓ

હવે બાર આહારવિભાગો કહીએ છીએઃ
શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, પ્રત્યાહીરૂપ, શુષ્ક,
એકકાલિક (એક ટંક), દ્વિકાલિક (બે ટંક),
ઔષધયુક્ત, માત્રાહીન (ઓછી માત્રાવાળો),
દોષપ્રશમન (દોષોને શાંત કરનારો આહાર),
અને વૃત્તયં, (વૃત્તિ માટે-શરીરના ધારણું માટે
નિત્યનો) એ રીતે આહારના બાર વિભાગો છે.

જે માણસો તરસ, ગરમી, મદ, દાહ, રક્ત,
પિત્ત, વિષ કે મૂર્છાથી આતુર હોય, અથવા
જીઓના પ્રસંગથી હીણ થયેલા હોય, તેઓને
શીત આહાર દેવો. (શીત સ્પર્શવાળાં તથા શીત-
વીર્યવાળાં અન્નપાનો દેવાં.)

જે માણસો કફના કે વાયુના રોગથી પીડા
યેલા હોય, જેઓને વિદેશિત કયાં હોય, જેઓને
રનેહપાન કરાવ્યું હોય અને જેઓનાં શરીરો
ક્ષેદવાળાં થઈ ગયાં હોય, તેઓને ઉષ્ણ આહાર
દેવો. (ઉષ્ણ સ્પર્શવાળાં તથા ઉષ્ણ વીર્યવાળાં
અન્નપાનો દેવાં.)

જે માણસો વાયુપ્રકૃતિવાળા હોય, રૂક્ષ દેહવાળા
હોય, કસરતથી દુઃખી થયા હોય કે કસરતના
અભ્યાસવાળા હોય, તેઓને સ્નિગ્ધ આહાર દેવો.

જે માણસો મેદથી વ્યાપ્ત હોય, બડા હોય,
પ્રમેહથી આતુર હોય કે કફથી વ્યાપ્ત શરીરવાળા
હોય તેઓને રૂક્ષ આહાર દેવો.

જે માણસ શુષ્ક શરીરવાળા, તરસથી પીડા-
યેલા કે દુર્બળ હોય તેઓને પ્રત્યાહીરૂપ
આહાર દેવો.

જે માણસો અત્યંત ક્ષેદવાળા, તણવાળા
કે પ્રમેહવાળા હોય, તેઓને શુષ્ક આહાર દેવો.

જે માણસોનો જઠરાગ્નિ નબળો થઈ ગયો

હોય, તેઓને તે અગ્નિની વૃદ્ધિ માટે એકકાલિક
આહાર દેવો. (અને તે પણ ઓછી માત્રાવાળો દેવો.)

જે માણસો સમ અગ્નિવાળા હોય, તેઓને
યોગ્ય માત્રાથી દ્વિકાલિક આહાર દેવો.

જે માણસો ઔષધના દ્રેષી હોય, તેઓને
ઔષધયુક્ત આહાર દેવો.

જે માણસો મંદ અગ્નિવાળા કે રોગી હોય,
તેઓને માત્રાહીન આહાર દેવો. (અને તે પણ
એક ટંક જ દેવો.)

જે માણસો કુદ દોષોવાળા હોય, તેઓને
શાસ્ત્રોક્ત વિધાન પ્રમાણે દોષપ્રશમન આહાર દેવો.

જે માણસો સ્વસ્થ હોય, તેઓને દોષપ્રશમન
આહાર દીધા પછી સર્વ પ્રકારનો વૃત્તયં
આહાર દેવો.

બીજા આચાર્યોએ બાર પ્રકારના જે અન્ન-
પ્રવિચારો કહ્યા છે, તેઓ આ બાર પ્રકારના
આહારવિભાગોથી ભુદા નથી. ૧૩

અતઃ ऊर्ध्वं दशौषधकालान्वक्ष्यामः । तत्र
निर्भक्तं प्राग्भक्तमधोभक्तं मध्येभक्तमन्तराभक्तं समक्तं
सामुद्रे मुहुर्मुहुर्ग्रासं ग्रासान्तरं चेति दशौषधकालाः १४
ઔષધના દસ કાળ તથા ભેદો

હવે દસ ઔષધકાળો કહીએ છીએઃ નિર્ભક્ત,
પ્રાગ્ભક્ત, અધોભક્ત, મધ્યેભક્ત, અંતરાભક્ત,
સભક્ત, સામુદ્ર, મુહુર્મુહુઃ, ગ્રાસ અને ગ્રાસાંતર-
એ રીતે ઔષધકાળો દસ છે. ૧૪

તત્ર નિર્ભક્તં તુ યત્ કેવલમેવૌષધમુપયુજયતે ।
વીર્યાધિકં મવતિ મેષજમન્નહીનં
હન્યાતયામયમસંશયમાશુ ચૈવ ।

તદ્ બાલવૃદ્ધયુવતીમૃદવોડય પીત્વા
ગ્લાનિં પરાં સમુપવાન્તિ ષલક્ષયં ચ ॥૧૫॥

નિર્ભક્ત અને તેનું ફળ

જે ઔષધ પ્રમાત્રમાં નરણે કાઠે જ દેવામાં
આવે, તે નિર્ભક્ત કહેવાય છે.

નિર્ભક્ત ઔષધ અધિકશક્તિવાળું થાય છે

ર્ગ, વાક્યશેષ, અર્થાપત્તિ, વિપર્યય, પ્રસંગ, એકાંત, અનેકાંત, પૂર્વપક્ષ, નિર્ણય, અનુમત, વિધાન, અનાગતાવેક્ષણ, અતિહાંતાવેક્ષણ, સંશય, વ્યાખ્યાન, સ્વસંજ્ઞા, નિર્વચન, નિદર્શન, નિયોગ, સમુચ્ચય, ત્રિકલ્પ કાલ અને એ બીજીસ તંત્ર-યુક્તિઓ (આ શાસ્ત્રને એકવાની યુક્તિઓ) છે. ૨

અથાસાં તન્ત્રયુક્તીનાં કિં પ્રયોજનમિત્યુચ્યતે-
વાક્યયોજનમર્થયોજનં ચ ॥

भवन्ति चात्र श्लोकाः ॥

असदादिप्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिषेधनम् ।

स्ववाक्यसिद्धिरपि च क्रियते तन्त्रयुक्तिः ॥

व्यक्ता नोक्ताश्च ये द्वर्था लीना ये चाप्यनिर्मलाः ।

लेशोक्ता ये क्वचित्तन्त्रे तेषां चापि प्रसाधनम् ॥

यथाम્बुजवनस्याર્કः प्रदीपो वेश्मनो यथा ।

प्रबोध्यस्य प्रकाशार्थास्तथा तन्त्रस्य युक्तयः ॥૩॥

તંત્રયુક્તિઓ કહેવાનું પ્રયોજન

હવે એ બીજીસ તંત્રયુક્તિઓનું જે પ્રયોજન છે તે કહીએ છીએઃ અસંગત લાગતા વાક્યનું સંબંધન કરવું અને શુભ અથવા ઉપરઉપરથી એતાં અસંગત લાગતા અર્થનું સંગતીકરણ કરવું, એ તંત્રયુક્તિઓનું પ્રયોજન છે. (યોગ, ઉદ્દેશ તથા નિર્દેશ આદિ ઇટલીક તંત્રયુક્તિઓથી વાક્યોનું સંબંધન થાય છે અને અધિકરણ તથા હેતુવર્થ આદિ ઇટલીક તંત્રયુક્તિઓથી અર્થનું સંગતીકરણ થાય છે.) આ વિષયના શ્લોકોમાં ભગવાન ધન્વંતરિએ સ્વમુખે કહ્યું છેઃ ‘ઓઠી તકરાર લેનારા પ્રતિપક્ષીઓનાં વાક્યોનું ખંડન અને પોતાનાં વાક્યોનું મંડન, તંત્રયુક્તિઓથી કરવામાં આવે છે. શાસ્ત્રમાં કોઈ સ્થળે જે અર્થો સ્પષ્ટ કહેલા ન હોય, અથવા અંદર રહેલા છતાં નિર્ભળ રીતે જણાતા ન હોય; અથવા સંક્ષેપથી કહેલા હોય, તેઓનું પ્રસાધન તંત્રયુક્તિઓથી કરવું. જેમ સૂર્યનાં કિરણો કમળ-વનનો પ્રકાશ કરે છે અને જેમ દીવાનાં કિરણો

ધરનો પ્રકાશ કરે છે, તેમ તંત્રયુક્તિઓ સમજવા-લાયક વિષયનો પ્રકાશ કરે છે.’ ૩

यदर्थमधिकृत्योच्यते तदधिकरणम् ।

यथा रसं दोषं वा ॥ ૪

અધિકરણનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

જે સંદર્ભમાં એક વિષયના નિરૂપણને મુખ્યત્વે સ્થાપી તે વિષયને લગતી બીજી સઘળી બાબતોનું નિરૂપણ કરવામાં આવે, તે સંદર્ભ તે વિષયનું અધિકરણ કહેવાય છે.

જેમ કે જે સંદર્ભમાં રસના નિરૂપણને મુખ્યત્વે સ્થાપી રસને લગતી બીજી સઘળી બાબતોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય, તે રસાધિકરણ (રસનો અધિકાર અથવા રસનું પ્રકરણ) કહેવાય. તેમ જ જે સંદર્ભમાં દોષના નિરૂપણને મુખ્યત્વે સ્થાપી દોષને લગતી સઘળી બાબતોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હોય, તે દોષાધિકરણ (દોષનો અધિકાર અથવા દોષનું પ્રકરણ) કહેવાય છે. ૪

येन वाक्यं युज्यते स योगः । यथा-

तैलं पिबेच्चामृतवल्लिनिम्ब-

हिंसामयावृक्षकपिप्पलीभिः ।

सिद्धं बलाम्यां च सदेवदारु

हिताय नित्यं गलगण्डरोगी ॥

इत्यत्र सिद्धं तैलं पिबेदिति प्रथमं वक्तव्ये
તૃતીયપાદે સિદ્ધં પ્રયુક્તમેવં દૂરસ્થાનામપિ પદાનામે-
કીકરણં યોગઃ ॥ ૫ ॥

યોગનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

સમીપનાં તથા દૂરનાં પદોનો યોગ્ય અન્વય કરી વાક્ય ગોઠવવું એ યોગ કહેવાય છે.

જેમ કે ચિકિત્સાસ્થાનના ૧૮મા અધ્યાયના ૧૫મા વિષયમાં ‘તૈલં પિવેચ્ચામૃતવલ્લિનિવહિંસા-મયાવૃક્ષકપિપ્પલીભિઃ । સિદ્ધં બલામ્યાં ચ સદેવ-દારુ હિતાય નિત્યં ગલગણ્ડરોગી ’ એ શ્લોક છે; તેમાં ‘સિદ્ધં’ એ પદ ત્રીજા ચરણમાં છે, તેનો પહેલા ચરણમાં રહેલા ‘તૈલં’ એ પદની સાથે

મુહુર્મુહુર્નામ-સમક્તમમક્તં વા યદૌષધં મુહુર્મુ-
હુસ્વયુજ્યતે ।

શ્વાસે મુહુર્મુહુરતિપ્રસૂતે ચ કાસે
દિકાવમીપુ ચ વદન્યુપયોજ્યમેતત્ ॥ ૨૨ ॥

મુહુર્મુહુઃ અને તેનું કૃળ
ભોજન સાથે અથવા ભોજનથી બુદ્ધ
પણ ન ઔષધ વારંવાર દેવામાં આવે, તે ઔષધ
'મુહુર્મુહુઃ' કહેવાય છે.

શ્વાસ, ખાંસી, હેડકી તથા જીલ્ડી, કે નળો
વારંવાર અત્યંત પ્રસાર્યા કરે છે, તેઓની ઉપર
આ મુહુર્મુહુઃ ઔષધ દેવું, એમ કહેવામાં
આવે છે. ૨૨

ગ્રાસં તુ નામ-યત્પિષ્ઠદ્વામિથ્રમ્ ।
ગ્રાસં તુ દેયમવલમિષુ માનુષેષુ
પ્રાણમિથે ચ પવને પરિદોષમાતિ ॥ ૨૩ ॥

ગ્રાસ તથા તેનું કૃળ
ન ઔષધ અન્નના ઠાળિયા સાથે મિથ્ર
કરી દેવામાં આવે, તે ઔષધ ગ્રાસ કહેવાય છે.
નળોના જડરાશિ નબળો થઈ ગયો હોય,
કે પ્રાણવાયુ દુષ્ઠ થયો હોય, તે માણસોને ગ્રાસ
ઔષધ દેવું, એ હિતકારી થાય છે. ૨૩

ગ્રાસાન્તરં તુ નામ-યદ્ ગ્રાસાન્તરેષુ ।
ગ્રાસાન્તરેષુ વિતેરદ્દમનીયધૂમાન્
શ્વાસાદિપુ પ્રથિતવ્દ્યગુણાંશ્વ લેહાન્ ॥
એવમેતે દશૌષકકાલાઃ ॥ ૨૪ ॥

ગ્રાસાંતર અને તેનું કૃળ
ન ઔષધ બખ્તે ઠાળિયાઓના મધ્યમાં
દેવામાં આવે, તે ઔષધ ગ્રાસાંતર કહેવાય છે.
વેદે શ્વાસ આદિ રોગો ઉપર વખત કરાવ-
નારા ધૂમો અને નળોના ગુણો પ્રખ્યાત તથા
અનુભવેલા હોય એવા અવલેહો, બખ્તે ઠાળિયા-
ઓના મધ્યમાં દેવા હિતકારી થાય છે.

આ દસ ઔષધકાળો જણાવ્યા. ૨૪

વિષ્ટે વિષ્મૂત્રે વિશદકરણે દેહે ચ સુલયૌ
વિશુદ્ધે ચોદ્ધારે હૃદિ સુવિમલે વાતે ચ સરતિ ।
તથાન્નશ્રદ્ધાયાં હુદુપગમને કુક્ષૌ ચ શિયિલે ।
પ્રદેયસ્ત્વાહારો મવતિ મિષજા કાલઃ સતુ મતઃ ॥૨૫॥
ભોજનનો યોગ્ય સમય

વિષ્ટ તથા મૂત્રનો યોગ્ય ત્યાગ થઈ
ગયા પછી શરીર નિર્ભજ ઈંદ્રિયોનાશું તથા સારી
પેટે હલકું થઈ બધ, ઓડકાર શુદ્ધ આવે, હૃદય
અત્યંત સ્વસ્થ થઈ બધ, અધોવાયુ શુદ્ધ આવે,
અન્ન ઉપર રુચિ થાય, બૂખ લાગી હોય અને પેટ
જાત્યાઈપગરનું થઈ ગયું હોય, તે સમયમાં વેદે
આહાર દેવો. ભોજનનો આ સમય યોગ્ય છે. ૨૫

અધ્યાય ૬૫ મો

અયાતસ્તન્નયુક્તિં નામાધ્યાયં દ્યાહ્યાસ્યામઃ ।
યયૌવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'તંત્રયુક્તિ'^૧
એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન કરીશું,
કે ન પ્રમાણે ભગવાન ધન્વન્તરિએ સુશ્રુતની પાસે
કહેલું છે. ૧

દ્વાત્રિંશત્તન્નયુક્તયો મવન્તિ । તથા-અધિ-
કરણં યોગઃ પદાર્થો દેત્વર્થ ઉદ્દેશો નિર્દેશ ઉપદેશોડ-
પદેશઃ પ્રદેશોડતિદેશોડપર્વો વાક્યશેષોડર્પાપતિ-
વિર્પયઃ પ્રસક્તેકાન્તોડનેકાન્તઃ પૂર્વપક્ષો નિર્ણયોડ-
નુમતં વિધાનમનાગતવેક્ષણમતિકાન્તાવેક્ષણં સંશયો
વ્યાખ્યાનં સ્વસંજ્ઞા નિર્વચનં નિર્દર્શનં નિયોગઃ
સમુચ્ચયો વિકલ્પ ઝહમિતિ ॥ ૨ ॥

તંત્રયુક્તિઓની સંખ્યા તથા નામો
અધિકરણ, યોગ, પદાર્થ, દેત્વર્થ, ઉદ્દેશ,
નિર્દેશ, ઉપદેશ, અપદેશ, પ્રદેશ, અતિદેશ, અપ-

૧ શાસ્ત્રનો અર્થ તથા અભિપ્રાય જરાગર સમ-
જવામાં આવે, મટે શાસ્ત્રનાં વાક્યોની તથા તે વાક્યોના
અર્થની યોગ્યતા કરવાની યુક્તિઓના નિષ્પણ નિર્ણયો.

વિસ્તરવચનં નિર્દેશઃ—યથા શારીરમાગન્તુ ચેતિ ॥૯॥

નિર્દેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

વિસ્તારથી કહેવું એ નિર્દેશ કહેવાય છે.

જમ કે 'શારીર અને આગંતુક એ રીતે શલ્ય થે પ્રકારનું છે' એ શલ્યના અર્થનું વિસ્તારથી કથન કયું છે. ૯

અમિત્યુપદેશઃ । યથા—તથા જાગૃયાદ્રાત્રૌ દિવાસ્વપ્નં ચ વર્જયેત્ ॥ ૧૦ ॥

ઉપદેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

'આ પ્રમાણે કરવું' એમ જ કહેવામાં આવ્યું હોય તે ઉપદેશ કહેવાય છે; જમ કે 'રાતે જાગવું નહિ અને દિવસની નિદ્રા કરવી નહિ.' ૧૦

અનેન કારણેનેત્યપદેશઃ । યથોપદિશ્યતે મધુરેણ શ્લેષ્મામિવર્જીત ઇતિ ॥ ૧૧ ॥

અપદેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

કારણ બતાવી કહેવું, એ અપદેશ કહેવાય છે; જમ કે 'મધુરથી કંઠની વૃદ્ધિ થાય છે, એટલા માટે કંઠના રોગવાળાએ મધુરરસનો ભોગ કરવો.' એ અપદેશ છે. ૧૧

પ્રકૃતસ્યાતિક્રાન્તેન સાધનં પ્રદેશઃ । યથા—દેવદત્તસ્યનેન શલ્યમુદ્ઘૃતં તસ્માદ્યજ્ઞદત્તસ્યાપ્યયમેવોદ્ધરિષ્યતીતિ ॥ ૧૨ ॥

પ્રદેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

થયેલી બાબતથી ચાલુ બાબતને સિદ્ધ કરવી, એ પ્રદેશ કહેવાય છે; જમ કે 'આ વૈદે દેવદત્તનું શલ્ય કાઢ્યું હતું, માટે યજ્ઞદત્તનું શલ્ય પણ આ વૈદે જ કાઢશે.' આ વાક્યમાં દેવદત્તનું શલ્ય કાઢવારૂપ થયેલી બાબતથી યજ્ઞદત્તનું શલ્ય કાઢવારૂપ ચાલુ બાબત સિદ્ધ કરવામાં આવે છે. ૧૨

પ્રકૃતસ્યાનાગતેન ભૂતેન વા સાધનમતિદેશઃ । યથા—અનેનાસ્ય વાયુરૂર્ધ્વમુત્તિષ્ઠે તેનોદાવર્તવત્ સ્યાદિતિ ॥ ૧૩ ॥

અતિદેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

કહેલી કે કહેવાની બાબતના પ્રકારને ચાલુ બાબતમાં દાખલ કરવી એ અતિદેશ કહેવાય છે; જમ કે 'માણસને આ રોગથી વાયુ પ્રતિલોભ ચાલે છે; માટે આ રોગથી ઉદાવર્તના જીવી ચિકિત્સા કરવી' આ વાક્યમાં વાયુને પ્રતિલોભ કરનારા રોગરૂપ ચાલુ બાબતમાં ઉદાવર્તની ચિકિત્સાનો પ્રકાર દાખલ કર્યો છે. ૧૩

અભિવ્યાખ્યાપકર્પણમપવર્ગઃ । યથા—અસ્વેદ્યા વિષોપસૃષ્ટા અન્યત્ર કીટવિષાદિતિ ॥ ૧૪ ॥

અપવર્ગનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

કોઈ વિષયને પ્રથમ બધે વ્યાપ્ત કરીને પછી અમુક બાબતમાં તેનો સંકાય કરવો, એ અપવર્ગ કહેવાય છે. જમ કે 'આ ગ્રંથમાં વિષથી પીડાયેલાઓને સ્વેદન સંસ્કાર નહિ આપવો' એ વાક્યથી અસ્વેદનને સર્વ પ્રકારના વિષસંસર્ગમાં વ્યાપ્ત કરીને પછી 'ગ્રીડાઓના વિષથી પીડાયેલાઓને સ્વેદન સંસ્કાર દેવો' એ વાક્યથી ગ્રીડાઓના વિષની બાબતમાં અસ્વેદનનો સંકાય કર્યો છે. (જુઓ ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૨મા અધ્યાયનો ૧૫મો વિષય તથા ૬૯૫-સ્થાનના ૮મા અધ્યાયનો ૨૫મો વિષય.) ૧૪

એન પદેનાનુકતેન વાક્યં સમાખ્યતે સ વાક્યશેષઃ । યથા—શિરઃપાણિપાદપાર્શ્વેષ્ટોદરોરસ ઇત્યુક્તે પુરુષપગ્રહણં વિનાપિ ગમ્યતે પુરુષ એવોક્ત ઇતિ ॥ ૧૫ ॥

વાક્યશેષનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

કહેવામાં નહિ આવેલા જ પદને અધ્યાહારથી લઈને વાક્યની સંપૂર્ણતા કરવામાં આવે, તે પદ વાક્યશેષ કહેવાય છે. જમ કે 'માથુ, હાથ, પગ, પાસાં, પીઠ, પેટ અને છાતીનું આ પ્રમાણે સમજવું' એ વાક્યમાં 'માણસનાં' એ પદ કહેવામાં આવ્યું નથી, તે પણ તેનો અધ્યાહાર લઈને વાક્યની સંપૂર્ણતા કરવામાં આવે છે. ૧૫

અન્યથા ઠરીએ, ત્યારે યોગ્ય વાક્ય ગોઠવાય છે
આ પ્રમાણે પરસ્પરથી દૂર રહેલા પદોનું પણ
યોગ્યતા ઉપરથી એકીકરણ કરી લેવું ૫

યોડ્યોઽમિદિત સૂત્રે પદે વા સ પદાર્થ ।
અપરિમિતાશ્ચ પદાર્થા । યયા-સ્નેહસ્વેદાક્ષનેષુ નિર્દિષ્ટેષુ
દ્વયોક્તયાનામર્થાનામુપપત્તિર્દેશ્યતે તત્ર યોડ્યં પૂર્વા
પરયોગસિદ્ધો મવતિ સ પ્રહીતવ્ય । યયા વા વેદો
ત્પત્તિ નામાધ્યાય વ્યાખ્યાસ્યામ ઇત્યુક્તે સન્દિદ્ધતે
બુદ્ધિ-કતમસ્ય વેદસ્યાયમુત્પત્તિં વિવક્ષુરિતિ । ઋગ્વે
દાદયસ્તુ વેદાઃ । તત્ર પૂર્વાપરયોગમુપલમ્ય વિદ
વિચારણે વિદુલ્લ લાભે, ક્લેતરયોશ્ચ ધાત્વોરત્નેકાર્યયો
પ્રયોગ ઇતિ પૂર્વાપરયોગમુપલમ્ય પશ્ચાત્પતિપત્તિર્મવતિ-
આયુર્વેદોત્પત્તિમય વિવક્ષુરિત્યેવ પદાર્થ ॥ ૬ ॥

પદાર્થનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

સૂત્રમાં કે બીજા પદમાં જ્યાં અનેક અર્થો
વાળા શબ્દ હોય, ત્યાં તે શબ્દનો 'કયો અર્થ'
લેવો એવા સહેલ ઉત્પન્ન થતા પૂર્વોપરના
સબંધ ઉપરથી જે અર્થ બંધાયેલો તેવો હોય
તે લેવો, એ પદાર્થ કહેવાય છે એવા પદાર્થો
ધણા હોય છે

જેમ કે આ શાસ્ત્રમાં ધણે સ્થળે સ્નેહ,
સ્વેદ અને અઞ્જન-એ ત્રણ અનેક અર્થોવાળા
શબ્દ આવે છે, (સ્નેહ શબ્દના સ્નેહ નામનો
નિયાયિકાભિમત શુભ્ર, ધી આદિ અને પ્રેમ-એ
ત્રણ અર્થો છે સ્વેદ શબ્દના પસીનો અને શેક
એ બે અર્થો છે અઞ્જન શબ્દના સુરમેા, રસવતી
તથા અભ્યગ એ ત્રણ અર્થો છે) ત્યાં પૂર્વોપરના
સબંધ ઉપરથી જે અર્થ લેવો યોગ્ય જણાય
તે લેવો

તેમ જ આ શાસ્ત્રના પદેવા અધ્યાયના
આરંભમાં જ 'હવે શિષ્યોના પૂછનાથી વેદોત્પત્તિ
એ નામના અધ્યાયનું વ્યાખ્યાન કરીયું' એના
અર્થવાળું 'અયતો વેદોત્પત્તિ નામાધ્યાય વ્યાખ્યા
સ્યામ' એ સૂત્ર છે, ત્યાં ઋગ્વેદ આદિ વેદો અનેક

હોવાને લીધે સહેલ ઉત્પન્ન થાય છે કે 'કયા
વેદની ઉત્પત્તિ કહેવાની અથર્કતાની ઇચ્છા છે'

'નિદ સત્તાયા, નિદ વિચારણે, નિદ જ્ઞાને
વિદુલ્લ લાભે' એ બુદ્ધાબુદ્ધા અર્થોવાળા ચારે
ધાતુઓમાંથી વ્યાકરણની રીત પ્રમાણે વેદ શબ્દ
સિદ્ધ થાય છે તો અહીં વેદ શબ્દનો કયો અર્થ
લેવો, એ સહેલ પણ ઉત્પન્ન થાય છે આ સહેલો
ઉત્પન્ન થતા પૂર્વોપરના સબંધને પાછળથી
નિર્ધય કરી શકાય છે, કે 'આયુર્વેદની ઉત્પત્તિ
કહેવાની અથર્કતાની ઇચ્છા છે અને આ અર્થમાં
આયુષ્યનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તથા
જેઓથી આયુષ્યનો લાભ થાય એવા ઉપાયોનો
ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે, માટે અહીં વેદ
શબ્દનો વિચારરૂપ તથા લાભરૂપ અર્થ લેવો' ૬

યદન્યદુક્તમન્યાર્થસાધક મવતિ સ હૈત્વર્થઃ ।

યયા-યયા મૃત્પિષ્ઠોઽગ્નિ પ્રક્લિષ્ઠતે તયા
માપદુગ્ધમૃતિર્મિર્મણ પ્રક્લિષ્ઠતે ઇતિ ॥૭॥

હેત્વર્થનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

કહેનામાં આવેલું જે બીજું વાક્ય અન્ય
વિષયને સિદ્ધ કરનાર હોય, તે હેત્વર્થ
કહેવાય છે

જેમ કે આયુર્વેદમાં કહ્યું છે કે 'જેમ
માટીનો પિંડ જળથી આદ્ર થઈ બળ્ય છે, તેમ
ત્રણ અડદ તથા દૂધ આદિ પદાર્થોથી આદ્ર થઈ
બળ્ય છે' અહીં 'જેમ માટીનો પિંડ જળથી
આદ્ર થઈ બળ્ય છે' એ દશાતરૂપ વાક્ય, 'ત્રણ
અડદ તથા દૂધ આદિ પદાર્થોથી આદ્ર થઈ બળ્ય
છે' એ વિષયને સિદ્ધ કરનાર છે ૭

સમાસકચનમુદેશ । યયા-શલ્યમિતિ ॥૮॥

ઉદેશનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

સંક્ષેપથી કહેવું એ ઉદેશ કહેવાય છે
જેમ કે 'શ'ય' એટલું કહેવાયી, જે કાઈ
મનમાં તથા શરીરમાં પીડા કરનાર હોય, તે
સંક્ષેપ સમઅર્થ છે ૮

પૂર્વપક્ષ કહેવાય છે. જેમ કે 'સર્પિઃ પ્રમેહ, વસા-
પ્રમેહ, ક્ષોદ્રપ્રમેહ અને હસ્તિપ્રમેહ—એ ચાર
વાતજન્ય પ્રમેહોને નિદાનસ્થાનના છઠ્ઠા વિષય-
માં શા માટે અસાધ્ય ગણ્યા છે ?' એમ એ કાઈ
વાદી ખંડન કરવાની ઢબથી પૂછે, તો તે પૂર્વ-
પક્ષ કથો કહેવાય છે. ૨૧

તસ્યોત્તરં નિર્ણયઃ । યથા—શરીરં પ્રવીણ્ય પશ્ચા-
દધો ગત્વા વસામેદોમજ્જાનુવિદ્ધં મૂત્રં વિસૃજતિ વાત
અવમસાધ્યા વાતજા इति । યથા ચોક્તમ્—

કૃત્સ્નં શરીરં નિષ્પીડ્ય મેદોમજ્જાવસાયુતઃ ।

અથઃ પ્રક્રમતે વાયુસ્તેનાસાધ્યાસ્તુ વાતજાઃ ॥ ૨૨
નિર્ણયનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

પૂર્વપક્ષનો ઉત્તર દેવો, એ નિર્ણય કહેવાય
છે. જેમ કે ઉપરના પૂર્વપક્ષની સંભાવના
કરીને નિદાનસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયના ૧૭મા
વિષયમાં જ 'કૃત્સ્નં શરીરં નિષ્પીડ્ય મેદોમજ્જાવસા-
યુતઃ । અથઃ પ્રક્રમતે વાયુસ્તેનાસાધ્યાસ્તુ વાતજાઃ' ॥
એ શ્લોકથી ઉત્તર આપ્યો છે, કે વાયુ સધળા
શરીરને નીચેની મેદ, મજ્જા તથા ચરબીથી
મિશ્ર થઈ નીચે ગતિ કરીને મેદ, મજ્જા
તથા ચરબીના સંયોગવાળા મૂત્રને પ્રવર્તાવે છે,
માટે વાતજન્ય ચારે પ્રમેહો અસાધ્ય છે. ૨૨

પરમતમપ્રતિષિદ્ધમનુમતમ્ । યથા—કેચિત્સય-
ન્નૃતઃ સ્ત્રીહઃ પ્રવદન્ત્યસૃજો ગતિમ્ ॥ ૨૩ ॥

અનુમતનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

જે પરાયો મત લખીને તેનું ખંડન ન
ક્યું હોય, તો તે મત અનુમત (અંતર્કર્તાએ
પણ કાઈ રીતે સ્વીકારેલો) કહેવાય છે. જેમ કે
આ ઉત્તરતંત્રના ૪૫મા અધ્યાયના ચોથા વિષય-
માં 'દૃટલાઠ આચાર્યો કહે છે, કે રુધિરની ગતિ
આમાશયમાંથી કે પક્વાશયમાંથી નહીં, પણ
યકૃતમાંથી કે પ્લીહમાંથી થાય છે' એમ પરાયો
મત લખીને તેનું ખંડન ક્યું નથી, તેથી
તે મતને અંતર્કર્તાએ પણ કાઈ રીતે સ્વીકારેલો

રેલો સમજવો. ૨૩

પ્રકરણાનુપૂર્વ્યામિહિતં વિધાનમ્ । યથા—સ-
ક્રિયમર્માણ્યેકાદશ પ્રકરણાનુપૂર્વ્યામિહિતાનિ ॥ ૨૪ ॥

વિધાનનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

પ્રકરણના ક્રમથી પ્રતિપાદન કરાતો અર્થ
જણાવ્યો હોય, તે વિધાન કહેવાય છે. જેમ કે
શારીરસ્થાનના છઠ્ઠા અધ્યાયના ૫મા વિષયમાં
સાથળનાં અગિયાર મર્મો પ્રકરણના ક્રમથી કહ્યાં છે.

एवं वक्ष्यतीत्यनागतावेक्षणम् । યથા—સૂત્ર-
સ્થાને વ્રૂયાચિકિત્સિતેષુ વક્ષ્યામીતિ ॥ ૨૫ ॥

અનાગતાવેક્ષણનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

એક પ્રકરણમાં કહ્યું હોય, કે 'અમુક
વિષય અમુક બીજા પ્રકરણમાં કહેવાશે' તો તે
અનાગતાવેક્ષણ (લવિષયમાં જ વિષય કહેવાનો
છે, તેનું અવેક્ષણ) ક્યું કહેવાય છે. જેમ કે
સૂત્રસ્થાનમાં કહેવામાં આવે છે, કે અમુક
વિષય ચિકિત્સાસ્થાનમાં કહેવામાં આવશે. (બ્રુઓ
સૂત્રસ્થાનના ૨૫મા અધ્યાયનો ૧૩મો વિષય.) ૨૫

यत्पूर्वमुक्तं तदतिक्रान्तावेक्षणम् । યથા—ચિ-
કિત્સિતેષુ વ્રૂયાત્—સૂત્રસ્થાને યદીરિતમિતિ ॥ ૨૬ ॥

અતિક્રાંતાવેક્ષણનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

પૂર્વ પ્રકરણમાં જ વિષય કહેવાયો હોય,
તેનું પાછળના પ્રકરણમાં અવેક્ષણ કરવું
(સ્મરણ આપવું), એ અતિક્રાંતાવેક્ષણ (ભૂતનું
અવેક્ષણ) કહેવાય છે. જેમ કે 'ચિકિત્સિત-
સ્થાનમાં સ્મરણ આપવામાં આવે છે, કે અમુક
વિષય સૂત્રસ્થાનમાં કહેલો છે. (ચિકિત્સિત-
સ્થાનના પહેલા અધ્યાયનો ૨૫મો વિષય
બ્રુઓ.) ૨૬

उभयेहेतुदर्शनं संशयः । યથા—તલહૃદયામિ-
વાતઃ પ્રાણહરઃ પાણિપાદચ્છેદનમપ્રાણહરમિતિ ॥ ૨૭ ॥

સંશયનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

જે વિષયોના પરસ્પરના વિરોધનું કારણ
જેવામાં આવે એ અંશરૂપે દર્શાવેલો

યદકીર્તિતમર્ચાદાપચતે સાર્યાપત્તિઃ । યયા-
ઓદનં મહાવિષ્ણ્વામીત્યુક્તેડર્યાદાપચ્ચં મવતિ-નાયં
વિપાસુર્યવાગૂમિતિ ॥ ૧૬ ॥

અર્થાપત્તિનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

ઠાઈ ખાખત સુખથી ન કહી હોય છતાં
અર્થાનું પ્રાપ્ત થાય, એ અર્થાપત્તિ કહેવાય છે.

જેમ કે ઠાઈ ખાણસ 'હું' ખાત જમીશ' એમ બોલે, ત્યાં 'આને રાખ પીવાની ઇચ્છા નથી' એવા પ્રકારની અર્થાપત્તિ થાય છે. ૧૬

યદ્યત્રામિહિતં તસ્ય પ્રાતિલોભ્યં વિપર્યયઃ ।
યયા-કૃશાન્વશાણમીરવો દુષ્કિત્સ્યા ઇત્યુક્તે વિપરી-
તં વૃદ્ધતે દદાદયઃ સુચિકિત્સ્યા ઇતિ ॥ ૧૭ ॥

વિપર્યયનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

જે વાત જ્યાં કહેવામાં આવે, ત્યાં તેથી
જોડાટી વાત પણ સમજી લેવાય, એ વિપર્યય
કહેવાય છે; જેમ કે 'કૃશ, અદ્ય બળવાળો અને
બીકણની ચિકિત્સા કરવી બહુ કઠણ છે' એમ
કહેવામાં આવ્યું છે; ત્યાં સમજી લેવાય છે, કે
'દૃઢ, બળવાન અને નિર્ભયની ચિકિત્સા કરવી
ધણી સહેલી છે.' ૧૭

પ્રકરણાન્તરેણ સમાપનં પ્રસજ્ઞઃ । एवं च प्रक-
रणान्तरितो योऽर्योऽसकृदुक्तः समाप्यते स प्रसज्ઞઃ ।
યયા-પશ્ચમહામૂતશરીરિસમવાયઃ પુરુષ ઇત્યુચ્યતે,
તસ્મિન્ ક્રિયા સોડષિષ્ઠાનમિતિ વેદોત્પત્તાવધિધાય
સર્વમૂતચિન્તાશરીરે પુનરુક્ત-યતોડમિહિતં પશ્ચમહા-
મૂતશરીરિસમવાયઃ પુરુષ ઇતિ, સ એવ કર્મપુરુષચિકિ-
ત્સાપામધિકૃતઃ ॥ ૧૮ ॥

પ્રસંગનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

એક પ્રકરણમાં કહી છોડી દીધેલી વાતને
પાછી બીજા પ્રકરણમાં પુનરુક્તિથી કહીને સમાપ્ત
કરવી એ પ્રસંગ કહેવાય છે; જેમ કે આ અંથના
મૂતસ્થાનના વેદોત્પત્તિ નામના પહેલા અધ્યાયના
૧૬મા વિષયમાં 'પંચમહાભૂતો અને જીવ એ
અંગીને મનુષ્યશરીર થયું છે, તે પુરુષ કહેવાય છે

અને તે પુરુષમાં સધળી ક્રિયાઓ લાઘુ પાડવામાં
આવે છે, માટે તે પુરુષ ક્રિયાઓના આશ્રય છે'
એમ કહી છોડી દીધેલી તે વાતને શારીરસ્થાનના
પહેલા અધ્યાયના ૧૧મા વિષયમાં પાછી 'કથું છે
કે જીવાત્માનો અને પંચમહાભૂતાત્મક શુક્રશોણિત-
નો જ સંયોગ થાય છે તે જ પુરુષ છે અને તે
પુરુષ માટે જ ચિકિત્સા છે. એ પુરુષ જેમ
પાપપુણ્યોનાં ક્ષણે ભોગવે છે, તેમ ચિકિત્સાનાં
ક્ષણે પણ ભોગવે છે તેથી કર્મપુરુષ કહેવાય છે'
એ રીતની પુનરુક્તિ કહીને સમાપ્ત કરી છે. ૧૮

સર્વં યદવધારણેનોચ્યતે સ એકાન્તઃ । યયા-
ત્રિવૃદિરેચયતિ મદનફલં ચ વામયતીતિ ॥ ૧૯ ॥

એકાંતનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

કદી પણ ફેરફાર ન થાય એવી જ વાત
કહી હોય, તે એકાંત કહેવાય છે. જેમ કે આ
અંથમાં 'નસોતર રેય લગાડે છે અને મીઠળ
વખન કરાવે છે.' એમ જ કથું છે તેમાં કદી
પણ ફેર પડે એમ નથી, માટે તે એકાંત છે. ૧૯

કચિત્તયા કચિદન્યયેતિ યઃ સોડનેકાંતઃ ।
યયા-કેચિદાચાર્યા મુક્તે દ્રવ્યં પ્રધાનં, કેચિદ્રસં,
કેચિદ્દીર્ઘં, કેચિદ્વિપાકમિતિ ॥૨૦॥

અનેકાંતનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

જે વાત બધે એક જ પ્રકારની ન રહેતી
ફેર પડતી થઈ જતી હોય, તે વાત અનેકાંત
કહેવાય છે. જેમ કે સૂતસ્થાનના ૪૦મા અધ્યાય-
માં કષ્ઠા પ્રમાણે કેટલાક આચાર્યો દ્રવ્યને પ્રધાન
કહે છે, કેટલાક રસને, કેટલાક વીર્યને અને
કેટલાક વિષાકને પ્રધાન કહે છે; તો એ
પરસ્પર વિરુદ્ધ મનોને લીધે સર્વ આચાર્યોનું
કહેવું અનેકાંત છે. ૨૦

બાક્ષેપપૂર્વકઃ પ્રશ્નઃ પૂર્વેવક્ષઃ । યયા-કયં વાત-
નિમિત્તાશ્વત્વાઃ પ્રમેહા વસાધ્યા મવન્તીતિ ॥૨૧॥

પૂર્વપક્ષનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

ખંડન કરવાની ઢબથી પ્રશ્ન કરવો, એ

નિયોગનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

'આ જ કરવું' એમ જે કહ્યું હોય, તે નિયોગ કહેવાય છે. જેમ કે પથ્ય જ જમવું. (જેમાં અનેકાંતપણું હોય એવી જે આજ્ઞા તે ઉપદેશ કહેવાય અને જેમાં એકાંતપણું હોય એવી આજ્ઞા તે નિયોગ કહેવાય, એટલે ઉપદેશ અને નિયોગમાં ભેદ છે. રાતે જમવું નહીં અને દિવસે સૂવું નહીં, એ વાત એકાંતિક નથી પણ પ્રાથિક છે; જેમ કે હૃદાદિકની ધેરાયેલા ખાણસને રાતના જમવું, એ પણ પ્રશસ્ત છે અને ઔષ્ધજાતુમાં તથા તરસ વગેરે રોગમાં દિવસની નિદ્રા કરવી એ પણ પ્રશસ્ત છે. પથ્ય-ભોજન કરવું, એ તો એકાંતિક જ છે. એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે. એ કે આ ઉત્તરતંત્રના ૩૯મા અધ્યાયના ૭૪મા વિષયમાં 'અર્ણવરવાળાને કિતકારી અન્ન ઉપર અરુચિ હોય, તો તેણે અપનના ખયાય માટે અહિનકર અન્ન પણ જમવું; પરંતુ ભારે કે અભિષ્યંદી અન્ન જમવું નહીં' એમ પણ કહ્યું છે, તેથી અપથ્ય ભોજનને પણ અવકાશ મળ્યા જેવું જણાય છે, તો પણ એ સમયે અપથ્ય જ પથ્યરૂપ થઈ જાય છે; માટે પથ્ય ભોજન નિર્બંધિયાર જ છે, એમ સમજવું.)

इदं चेदं चेति समुच्चयः । यथा-मांसवर्गो एणहरिणलावतित्तिरिसारङ्गाः प्रधानमिति ॥ ३३ ॥

સમુચ્ચયનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

સઘળી ખાખતોની પ્રધાનતા રાખી હોય, એ સમુચ્ચય કહેવાય છે. જેમ કે સૂરસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયમાં કહેલા માંસવર્ગમાં કાળિયાર તથા રાત્રા હરણના માંસની પ્રધાનતા રાખી છે અને લાવા, તેતર તથા બપૈયાનાં માંસની પણ પ્રધાનતા રાખી છે. ૩૩

इदं वेदं वेति विकल्पः । यथा-रसौदनः सघृता यवागूर्वा ॥ ३४ ॥

વિકલ્પનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

'આ કરવું' અથવા 'આ કરવું' એમ જે

કહ્યું હોય, તે વિકલ્પ કહેવાય છે; જેમ કે 'માંસના રસાવાળો ભાત જમાડવો' અથવા 'ધીવાળી રાગ પાવી.' ૩૪

यदनिर्दिष्टं बुद्धिमता तदसम् । यथा-अभिहितमन्नपानविधौ चतुर्विधं चान्नमुपदिश्यते-मक्ष्यं भोज्यं लेह्यं पेयमेवं चतुर्विधे वक्तव्ये द्विविधमभिहितमत्रोद्यमिति-अन्नपाने विशिष्टे द्वयोर्ग्रहणे कृते चतुर्णामपि ग्रहणं भवति । किञ्चान्यत्-अन्नेन मक्ष्यमवरुद्धं त्वन्नसाधर्म्यात्, पेयेन लेह्यं द्रवसाधर्म्यात् । चतुर्विधस्याहारः प्रायेण द्विविधः प्रसिद्ध इति ॥ ३५ ॥

ઊદ્યનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

જે વાત તંત્રમાં કહી ન હોય, તેને યુદ્ધિમાન વેધે તર્કથી સમજી લેવી, એ ઊદ્ય કહેવાય છે; જેમ કે 'સૂરસ્થાનના ૪૬મા અધ્યાયમાં લક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને પેયના પ્રકાર તથા ગુણદોષાદિકનું નિરૂપણ કહ્યું છે, તેથી તે અધ્યાયનું 'લક્ષ્યભોજ્યલેહ્યપેયવિધિ' એ નામ રાખવું જોઈએ, પણ તે નહીં રાખતાં 'અન્નપાનવિધિ' એ નામ રાખ્યું છે, તો ત્યાં યુદ્ધિમાન વેધે, તર્ક કરી લેવો જોઈએ, કે 'અન્નપાન' એ જે શબ્દવાળા પદમાં લક્ષ્ય, ભોજ્ય, લેહ્ય અને પેય-એ ચારેનો સમાવેશ થાય છે.' ભોજ્યવાચક અન્ન શબ્દથી આઘત્વરૂપ સંધર્મપણાને લીધે ભોજ્યનું પણ અહણ કરી શકાય છે અને પેયવાચક પાન શબ્દથી દ્રવત્વરૂપ સંધર્મપણાને લીધે લેહ્યનું પણ અહણ કરી શકાય છે, તેથી પણ એ તર્ક કરવો સહેલો છે. ચાર પ્રકારનો આહાર ધણું કરીને 'અન્ન અને પાન' એ જે પ્રકારોમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. ૩૫

द्वात्रिंशद्युक्तयो ह्येतास्तन्त्रसारगवेषणे ।

મયા સમ્યગ્વિનિહિતાઃ શ્વન્દન્યાયાર્થસંયુતાઃ ॥

યો હ્યેતા વિધિવદ્દેતિ દ્વીપીભૂતાસ્તુ બુદ્ધિમાન્ ।

સ પૂજાર્હો મિષક્ષ્રેષ્ઠ ઇતિ ધન્વન્તરેર્મતમ્ ॥ ૩૬ ॥

જેમ કે શારીરસ્થાનના છકા અધ્યાયના ૨૪મા તથા ૨૫મા વિષયમાં કહ્યું છે, કે 'હાયના તથા પગના તળાના મધ્યમાં તલ્લદ્વય નામનું' મર્મ છે અને તે મર્મમાં એ અભિધાત થાય, તો પીડા-ઓથી મરણ થાય છે.' આમ કહેવું છતાં પણ ૩૦મા વિષયમાં જણાવ્યું છે, કે 'હાયનું' કે પગનું' હેઠન યતાં મરણ થતું નથી; આટે એ જે વિષયોના પરસ્પરના વિરોધનું કારણ જોવામાં આવે છે, કે હાયના તથા પગના તળાના મધ્યમાં રહેલા તલ્લદ્વય નામના મર્મનું' હેઠન યતાં મરણ થાય તો પછી હાયનું કે પગનું હેઠન યતાં મરણ કેમ ન થાય? (સમાધાન પણ ૩૦મા વિષયમાં જ છે.) ૨૭

તન્નાતિશયોપવર્ણનં વ્યાવ્યાનમ્ । યથા-હ્ર પચ્ચવિંગતિકા પુરુષો વ્યાખ્યાયતે । અન્યેષ્વાયુર્વેદતન્ત્રેષુ મૂતાદિપ્રકૃત્યાર્થચિન્તા ॥૨૮॥

વ્યાખ્યાનનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

ખીજાં તંત્રો કરતાં ટાઈ અધિક વિષયનું વર્ણન કયું હોય, એ વ્યાખ્યાન કહેવાય છે. જેમ કે આયુર્વેદનાં ખીજાં તંત્રોમાં કેવળ અવ્યક્ત(પ્રધાન)થી માંડીને ચૌવીસ તત્ત્વોની રચનારૂપ સૃષ્ટિવિચાર થયો છે અને આ તંત્રમાં એ ચૌવીસ તત્ત્વોની રચના ઉપરાંત પચીસમા જીવાત્માનું પણ વર્ણન કયું છે. (જુઓ શારીર-સ્થાનનો પહેલો અધ્યાય) ૨૮

અન્યશાસ્ત્રાસામાન્યા સંજ્ઞા સ્વસંજ્ઞા । યથા-મિથુનમિતિ મધુસર્પિણોઘ્નહનમ્ । લોકે પ્રચિત્તમુદા-હરણમ્ । યથા ચતુર્ણુ સહેષુ મહાશેઠસંજ્ઞા ॥ ૨૯ ॥

સ્વસંજ્ઞાનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

ખીજાં શાસ્ત્રોમાં ન આપેલી હોય, એવી જ સંજ્ઞા દાખલ કરી હોય, તે સ્વસંજ્ઞા કહેવાય છે. જેમ કે મિથુનશબ્દથી મધ તથા ધીનું સમુદિત ગ્રહણ ખીજાં શાસ્ત્રોમાં થતું નથી, છતાં ટાઈ તંત્રમાં મિથુનશબ્દથી તે જાનેનું ગ્રહણ

કરવામાં આવતું હોય, તો એ મિથુન શબ્દ સ્વસંજ્ઞા કહેવાય. સ્વસંજ્ઞાનું લોકમાં પ્રખ્યાત ઉદાહરણ કઈએ તો એ છે, કે મહાસ્નેહશબ્દથી ચારે સ્નેહોનું ગ્રહણ ખીજાં શાસ્ત્રોમાં થતું નથી અને આયુર્વેદતંત્રોમાં થાય છે. ૨૯

નિશ્ચિતં વચનં નિર્વચનમ્ । યથા-આયુર્વિદ-તેઽસ્મિન્નનેન વાયુર્વિન્દતીત્યાયુર્વેદઃ ॥ ૩૦ ॥

નિર્વચનનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

અર્થને મજાતી અને વ્યાકરણથી સિદ્ધ થતી નામની વ્યુત્પત્તિ આપવી, એ નિર્વચન કહેવાય છે. જેમ કે 'આયુર્વેદ' એ નામની 'આયુષ્ય' જેમાં વિચારાય છે અથવા આયુષ્યની જથી પ્રાપ્તિ થાય છે તે આયુર્વેદ' એ વ્યુત્પત્તિ, અર્થને મજાતી તથા વ્યાકરણથી સિદ્ધ છે. ૩૦

દશાન્તેનાર્થઃ પ્રસાધ્યતે યત્ર તત્ત્વિદર્શનમ્ । યથા-યથામિર્વાયુના સહિતઃ કોષ્ટે વૃદ્ધિઃ ગચ્છતિ તથા વાતપિત્તકફદુષ્ટો મળ ઇતિ ॥ ૩૧ ॥

નિદર્શનનું લક્ષણ તથા ઉદાહરણ

દશાંત આપીને પોતાને માન્ય અર્થ સિદ્ધ કરવામાં આવે, તેમાં તે દશાંત પોતાના માન્ય સિદ્ધાંતવાળું હોય, તે નિદર્શન કહેવાય છે. જેમ કે 'વાયુથી મિથ્ર થયેલો અગ્નિ ટાકામાં વૃદ્ધિ પામે છે, તેમ વાયુથી, પિત્તથી તથા કફથી દુષ્ટ થયેલો પ્રજા શરીરમાં વૃદ્ધિ પામે છે.' આ વાક્યમાં અગ્નિની વૃદ્ધિના દશાંતથી પોતાને માન્ય પ્રજાની વૃદ્ધિ સિદ્ધ કરી છે, તેમ જ એ દશાંત પોતે પણ કેવળ લૌકિક નથી, પણ આયુર્વેદના માન્ય સિદ્ધાંતવાળું છે. (દેવત્વ નામની તંત્રચુક્રિતના ઉદાહરણમાં જ દશાંતવાક્ય આપેલું છે, તે તો કેવળ લૌકિક જ છે, પણ આયુર્વેદના માન્ય સિદ્ધાંતવાળું નથી. આટલો જ દેવત્વ અને નિદર્શનમાં ભેદ જણાય છે.) ૩૧

હ્રદમેવ કર્તવ્યમિતિ નિયોગઃ । યથા-પથ્યમેવ મોક્તવ્યમિતિ ॥ ૩૨ ॥

અગિયારસોવીસ રોગોનું,^૧ અને પાંચસો તોતેર દ્રવ્યોનું વર્ણન તો તમને વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યું છે. હવે દોષોના ત્રેસઠ ભેદો કહું છું: શુણ્ણાત્મક વાત, પિત્ત અને કફ-એ ત્રણ દોષો, જે જ્યો ભિન્નભિન્ન છે, તેઓ પોતપોતાના પ્રમાણસર હોય (જેઓથી સ્વસ્થતા રહે એવા હોય), એ તેઓનો પહેલો ભેદ છે. આ ભેદ સિવાય સ્થૂળ માર્ગે રોગોનાં કારણોરૂપ ખાસઠ ભેદો થાય છે. જમ કે વૃક્ષવાત, વૃક્ષપિત્ત અને વૃક્ષકફ-એ રીતે એકએકના પ્રમાણના આધિગ્યને લીધે ત્રણ ભેદો થાય છે. વાતવૃક્ષ અને પિત્તવૃક્ષતર, પિત્તવૃક્ષ અને વાતવૃક્ષતર, કફવૃક્ષ અને પિત્તવૃક્ષતર, પિત્તવૃક્ષ અને કફવૃક્ષતર, કફવૃક્ષ અને વાતવૃક્ષતર, વાતવૃક્ષ અને કફવૃક્ષતર-એ રીતે સંસર્ગમાં એક દોષની અધિકવૃદ્ધિને લીધે છ ભેદો થાય છે. વાત તથા પિત્ત એ બન્ને વૃક્ષ, પિત્ત તથા કફ એ બન્ને વૃક્ષ અને વાત તથા કફ એ બન્ને વૃક્ષ એ રીતે સંસર્ગમાં બન્ને દોષની તુલ્ય વૃદ્ધિને લીધે ત્રણ ભેદો થાય છે. કફવૃક્ષ વાતપિત્તઅધિકવૃક્ષ, પિત્તવૃક્ષ, વાતકફઅધિકવૃક્ષ અને વાતવૃક્ષ પિત્તકફઅધિકવૃક્ષ-એ રીતે સન્નિપાતમાં બબ્બેની અધિકવૃદ્ધિને લીધે ત્રણ ભેદો થાય છે. પિત્ત-કફવૃક્ષ વાતઅતિવૃક્ષ, વાતકફવૃક્ષ પિત્તઅતિવૃક્ષ, વાતપિત્તવૃક્ષ કફઅતિવૃક્ષ-એ રીતે સન્નિપાતમાં એકએકની અતિવૃદ્ધિથી ત્રણ ભેદો થાય છે. સન્નિપાતમાં ત્રણે દોષોની સમવૃદ્ધિથી એક ભેદ

૧ સૂત્રસ્થાનમાં હીનદગ્ધથી માંડી ત્રણ પ્રકારનાં અછળોં સુધી ૬૬ રોગો કહ્યા છે. નિદાનસ્થાનમાં એકએક અંગમાં રહેલા વાયુઓથી માંડી સર્વસરો સુધી ૩૪૨ રોગો કહ્યા છે. શારીરસ્થાનમાં શુક્રગતરોગોથી માંડી ગર્ભના રોગો સુધી ૨૭ રોગો કહ્યા છે. ચિકિત્સાસ્થાનમાં સોખઓથી માંડી ર્નેહાદિકની વ્યાપતિઓ સુધી ૯૮ રોગો કહ્યા છે. કલ્પસ્થાનમાં અન્નગતવિપજ્જન્ય રોગોથી માંડી ક્ષાતવિષો સુધી ૨૪૭ રોગો કહ્યા છે અને ઉત્તરસ્થાનમાં નેત્રરોગથી માંડી ઉન્માદ સુધી ૩૪૦ રોગો કહ્યા છે. કુલ ૧૧૨૦.

થાય છે. વાતવૃક્ષ, પિત્તવૃક્ષતર, કફવૃક્ષતમ; વાતવૃક્ષ, કફવૃક્ષતર, પિત્તવૃક્ષતમ; પિત્તવૃક્ષ, કફ-વૃક્ષતર, વાતવૃક્ષતમ; પિત્તવૃક્ષ, વાતવૃક્ષતર, કફવૃક્ષ-તમ; કફવૃક્ષ, વાતવૃક્ષતર, પિત્તવૃક્ષતમ અને કફવૃક્ષ, પિત્તવૃક્ષતર, વાતવૃક્ષતમ-એ રીતે સન્નિપાતમાં તારતમ્યથી છ ભેદો થાય છે. એમ જ વાતક્ષીણ, પિત્તક્ષીણ અને કફક્ષીણ એ રીતે એકએકની ક્ષીણતાને લીધે ત્રણ ભેદો થાય છે. વાતક્ષીણ અને પિત્તક્ષીણતર, પિત્તક્ષીણ અને વાતક્ષીણતર, કફક્ષીણ અને પિત્તક્ષીણતર, પિત્તક્ષીણ અને કફક્ષીણતર, કફક્ષીણ અને વાતક્ષીણતર, વાત-ક્ષીણ અને કફક્ષીણતર-એ રીતે સંસર્ગમાં એક દોષની અધિક ક્ષીણતાને લીધે છ ભેદો થાય છે. વાત તથા પિત્ત એ બન્ને ક્ષીણ, પિત્ત તથા કફ એ બન્ને ક્ષીણ અને વાત તથા કફ એ બન્ને ક્ષીણ-એ રીતે સંસર્ગમાં બબ્બે દોષની તુલ્ય ક્ષીણતાને લીધે ત્રણ ભેદો થાય છે. કફક્ષીણ વાતપિત્ત-અધિકક્ષીણ, પિત્તક્ષીણ વાતકફઅધિકક્ષીણ અને વાતક્ષીણ પિત્તકફઅધિકક્ષીણ-એ રીતે સન્નિપા-તમાં બબ્બેની અધિકક્ષીણતાને લીધે ત્રણ ભેદો થાય છે. પિત્તકફક્ષીણ વાતઅતિક્ષીણ, વાતકફક્ષીણ પિત્તઅતિક્ષીણ, વાતપિત્તક્ષીણ કફઅતિક્ષીણ-એ રીતે સન્નિપાતમાં એકએકની અતિક્ષીણતાથી ત્રણ ભેદો થાય છે. સન્નિપાતમાં ત્રણે દોષોની સમક્ષીણતાથી એક ભેદ થાય છે. વાતક્ષીણ, પિત્ત-ક્ષીણતર, કફક્ષીણતમ, વાતક્ષીણ, કફક્ષીણતર, પિત્તક્ષીણતમ, પિત્તક્ષીણ, કફક્ષીણતર, વાતક્ષીણ-તમ; પિત્તક્ષીણ, વાતક્ષીણતર, કફક્ષીણતમ અને કફ-ક્ષીણ, વાતક્ષીણતર, પિત્તક્ષીણતમ અને કફક્ષીણ, પિત્તક્ષીણતર વાતક્ષીણતમ-એ રીતે સન્નિપાતમાં તારતમ્યથી છ ભેદો થાય છે. એમ જ વાતવૃક્ષ પિત્તસમ કફક્ષીણ, પિત્તવૃક્ષ વાતસમ કફક્ષીણ, કફવૃક્ષ પિત્તસમ વાતક્ષીણ, કફવૃક્ષ વાતસમ પિત્તક્ષીણ, વાતવૃક્ષ કફસમ પિત્તક્ષીણ અને પિત્તવૃક્ષ કફસમ વાતક્ષીણ-એ રીતે સન્નિપાતમાં

બત્રીસ તંત્રયુક્તિઓના ઉપસંહાર અને
કળસ્તુતિ

વૈદો તંત્રના સારને સારી રીતે શોધી શકે,
એ માટે મેં શબ્દોની, ન્યાયોની તથા અર્થોની
ઉપપત્તિઓવાળી આ બત્રીસ યુક્તિઓ સારી
રીતે જણાવી છે. જે બુદ્ધિમાન પુરુષ આયુર્વેદ-
ક્રમી સમુદ્રમાં દ્વીપોરૂપ થનારી આ યુક્તિઓને
યોગ્ય પ્રકારથી જાણે છે, તેઉત્તમ વૈદ, જગત્પૂજ્ય
થાય છે, એમ ભગવાન ધન્વંતરિને ખત છે. ૩૬

અધ્યાય ૬૬મો

બયાતો દોષમેદવિકલ્પં નામાધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
યયોવાચ મગવાન્ ધન્વન્તરિઃ ॥ ૧ ॥

ઉપક્રમ

હવે શિષ્યોના પૂછવાથી 'દોષમેદવિકલ્પ' ૧
એ નામના અધ્યાયનું તે પ્રમાણે વ્યાખ્યાન
કરીશું, કે જે પ્રમાણે ભગવાન ધન્વંતરિએ સુશ્રુતની
પાસે કહેલું છે. ૧

અણ્ણાયુર્વેદવિદં દિવોદાસં મહામતિમ્ ।
હિન્નશાઘાર્યસંદેહં સૂક્ષ્માગાધાગમોદધિમ્ ॥
વિશ્વામિત્રસુતઃ શ્રીમાન્ સુશ્રુતઃ પરિવૃષ્ઠતિ ।
ત્રિપદિર્દોષમેદા યે પુરસ્તાત્પરિકીર્તિતાઃ ।

કતિ તત્રૈકશો જ્ઞેયા દ્વિશો વાપ્યથ વા ત્રિશઃ ॥૨॥
દોષોના ભેદો જાણવા માટે સુશ્રુતનો પ્રશ્ન

આઠે અંગોથી સંપૂર્ણ આયુર્વેદ જાણ-
નારા, મોટી બુદ્ધિવાળા, શાસ્ત્રાર્થોમાં જેમને ક્યાંય
પણ સંદેહ ન હતો એવા અથવા સર્વ લેહિના
શાસ્ત્રાર્થવિપયના સંદેહોને કાપનારા અને સફળ
તથા અગાધ આગમોરૂપી જ્ઞોના સમુદ્રરૂપ
ભગવાન દિવોદાસને (ધન્વંતરિને) વિશ્વામિત્રના
પુત્ર શ્રીમાન સુશ્રુને પૂછ્યું, કે 'આપે આ ઉત્તર-
તંત્રના ૬૬મા અધ્યાયના બીજા વિષયમાં દોષોના

૧ દોષોના ત્રેસઃ ભેદોના ત્રિપદ્ય ત્રિવેદો અને
મંથના ઉપસંહાર વિશે.

ત્રેસઃ ભેદો હોવાનું કહ્યું છે, તો તે ભેદોમાં એક-
એક કેટલા છે, બધ્ધોના સંયોગવાળા કેટલા છે
અને નણ્ણવાળા સંયોગવાળા કેટલા છે, એ માટે.
જાણવું બેઈએ, માટે કૃપા કરી કહો. ૨

તસ્ય તદ્વચનં શ્રુત્વા સંશયચ્છિન્નમહાતપાઃ ॥

પ્રીતારામા નૃપશાર્દૂલઃ સુશ્રુતાયાહ તત્ત્વતઃ ।

ત્રયો દોષા ધાતવશ્ચ પુરીષં મૂત્રમેવ ચ ॥

દેહં સંધાયન્ત્યેતે દ્વ્યાપન્ના રસૈર્હિતૈઃ ।

પુરુષઃ પોહશકલઃ પ્રાણાશ્વૈકાદશૈવ યે ॥

રોગાણાં તુ સદૃશં યચ્છતં વિંશતિરેવ ચ ।

શતં ચ પદ્મ દ્રવ્યાણાં ત્રિસપ્તલધિકં મયા ॥

વ્યાસતઃ કીર્તિતં તદ્દિ મિત્રા દોષાશ્ચયો ગુણાઃ ।

દ્વિપદિધા મવન્ત્યેતે મુવિષ્ઠમિતિ નિશ્ચયઃ ॥

ત્રય એવ પૃથક્ દોષા દ્વિશો નવ સમાધિકૈઃ ।

ત્રયોદશધિકૈકદ્વિસમમધ્યોલ્લભૈશ્ચિઃ ॥

પદ્માશદેવં તુ સદ્ મવન્તિ ક્ષયમાગતૈઃ ।

ક્ષીણમધ્યાધિકક્ષીણક્ષીણવૃદ્ધૈસ્તવાપરૈઃ ॥

દ્વાદશૈર્વ સમાલયતાશ્ચયો દોષા દ્વિપદિધા ।

મિત્રધાતુમલૈર્દોષા વાન્ત્યસંસ્થેયતાં પુનઃ ॥૩॥

દોષોના ત્રેસઃ ભેદો વિષે ભગવાન

ધન્વંતરિને ઉત્તર

એ પ્રમાણે સુશ્રુતનું વચન સાંભળી સંશયોનું
છેદન કરનારા મહાતપસ્વી મહારાજ દિવોદાસે
પ્રસન્નતાથી સુશ્રુતની પાસે નીચે પ્રમાણે તાત્ત્વિક
વ્યાખ્યાન આપ્યું:

ત્રણ દોષો, સાત ધાતુઓ, ત્રિષ્ટ અને મૂત્ર
એ એ હિતકારી રસોના સેવનને લીધે પ્રતિરૂપ
હોય, તો દેહનું ધારણ કરે છે, એ વિપયનું, સોળ
કળાઓવાળા પુરુષનું, અગિયાર પ્રાણીનું,^૧

૧ પાંચ જૂનો અને અગિયાર દ્વિવેદો અથવા
શારીરિકાલના ૫૬મા અધ્યાયના ૧૭મા વિષયમાં કહેતા
સોળ જુઓ.

૨ અમિ, મોમ, વાયુ, મત્ત, રસ, તમ અને
પાંચ દ્વિવેદો.

રસોના ત્રેસઠ ભેદોનું પત્રક-કોષ્ટક (૧૨૨૨ મા પૃષ્ઠની નોટમાં જણાવેલું)

મધુરામ્લ ૧ કેરી, દાડમ, દ્રાક્ષ,	મધુરલવણ ૨ શેરડીનો આગલો ભાગ, ઈંદ્રવ	મધુરતિક્ત ૩ જેડીમધ, શતાવરી	મધુરકટુક ૪ મીણુ, હુંગળી.	મધુરકપાય ૫ વંશલોચન.	અમ્લલવણ ૬ ચણાનો ખાર
અમ્લકટુક ૭ કાળો મરખો	અમ્લતિક્ત ૮ નાનાં કોઠિબડાં	અમ્લકપાય ૯ ખાખરી	લવણકટુક ૧૦ સંચળ	લવણતિક્ત ૧૧ ખારો	લવણકપાય ૧૨ ખડરીનું મૂત્ર
કટુતિક્ત ૧૩ ચણુઆખ, ઘદ્દેવ	કટુકપાય ૧૪ હરતાલ, ખેરસાર, ગળખીપર	તિક્તકપાય ૧૫ કાકડાશિંગી, નાગ- કેસર	મધુરામ્લલવણ ૧૬ ઘોડીનું દૂધ.	મધુરામ્લકટુક ૧૭ કપાસના છાંટ, ચારોળીનું પાકેલું ફળ	મધુરામ્લતિક્ત ૧૮ કરમદાં, આંખા- હળદર
મધુરામ્લકપાય ૧૯ આમળાં, નળુ	મધુરલવણકટુક ૨૦ મૂળા, મીઠા સરગવો	મધુરલવણતિક્ત ૨૧ મેધીની ભાજી	મધુરલવણકપાય ૨૨ કદળી-દલખ કળિચરા	મધુરકટુકતિક્ત ૨૩ હીરાખાલ, કપૂર, છત્તે	મધુરકટુકપાય ૨૪ ભિલામું
મધુરતિક્તકપાય ૨૫ વાલ, લોધર, ગળો, અરડસી	અમ્લલવણકટુક ૨૬ લૂગી	અમ્લલવણતિક્ત ૨૭	અમ્લલવણકપાય ૨૮	અમ્લકટુકપાય ૨૯ પાકું કોકમ	અમ્લકટુકતિક્ત ૩૦ શંખવેલ
અમ્લતિક્તકપાય ૩૧ હીરાકસી મીંઢીઆવળ	લવણકટુકતિક્ત ૩૨ કરવરી, સુરોખાર	લવણકટુકપાય ૩૩ મોરધૂધ	લવણતિક્તકપાય ૩૪ ખેર	કટુતિક્તકપાય ૩૫ નયફળ, આરોંદ, ખડાન	મધુરામ્લલવણ- કટુક ૩૬
મધુરામ્લલવણતિક્ત ૩૭	મધુરામ્લલવણકપાય ૩૮ સરસવનાં પાંદડાંનું શાક	મધુરામ્લકટુકતિક્ત ૩૯ પતંગનું લાકડું ખળદાણા	મધુરામ્લકટુકપાય ૪૦ ગંગેટી, ખપાટ	મધુરલવણતિક્ત- કટુક ૪૧ રીંગણાં, કુવાડિયો	મધુરામ્લતિક્તકપાય ૪૨ કોઠ
મધુરતિક્તકટુકપાય ૪૩ ધાણા, જટ માંસી, તલ	મધુરલવણકટુકપાય ૪૪ મોઠા અરડસાનું કોમળ ફળ	મધુરલવણતિક્ત- કપાય ૪૫ પોથી, પરપોટી	અમ્લલવણકટુક- તિક્ત ૪૬ મેદાશિંગીનું ફળ	અમ્લલવણકટુ- કપાય ૪૭	અમ્લલવણતિક્ત- કપાય ૪૮
અમ્લકટુકતિક્ત- કપાય ૪૯ ફેંટકડી, શણુ	લવણકટુકતિક્ત- કપાય ૫૦ હલધી	મધુરામ્લલવણકટુ- તિક્ત ૫૧ ધમાસો	મધુરામ્લલવણ- કટુકપાય ૫૨	મધુરામ્લલવણ- તિક્તકપાય ૫૩	મધુરામ્લકટુકતિક્ત- કપાય ૫૪ મોઢી હરડે, સોનામખી
મધુરલવણકટુ- તિક્તકપાય ૫૫ પાન, લસણ, કદખ	અમ્લલવણકટુ- તિક્તકપાય ૫૬	મધુરામ્લલવણકટુક- તિક્તકપાય ૫૭	મધુર ૫૮ સાકર	અમ્લ ૫૯ લીંબુ	લવણ ૬૦ મીઠું
કટુક ૬૧ મરચાં	તિક્ત ૬૨ કરિયાનું	કપાય ૬૩ હીમળ			

એકએકની વૃદ્ધિથી, એકએકની સ્મૃતિથી અને એકએકની ક્ષીણતાથી છ ભેદો થાય છે. એમ જ વાતક્ષીણ પિત્તકંદવૃદ્ધ, પિત્તક્ષીણ વાતકંદવૃદ્ધ અને કંદક્ષીણ વાતપિત્તવૃદ્ધ-એ રીને સન્નિપાતમાં એકએકની ક્ષીણતાથી અને બબેની વૃદ્ધિથી ત્રણ ભેદો થાય છે. એમ જ વાતપિત્તક્ષીણ કંદવૃદ્ધ, વાતકંદક્ષીણ પિત્તવૃદ્ધ અને પિત્તકંદક્ષીણ વાતવૃદ્ધ-એ રીને સન્નિપાતમાં બબેની ક્ષીણતાથી અને એકએકની વૃદ્ધિથી ત્રણ ભેદો થાય છે. કુલ ૬૩.

એ પ્રમાણે જ વળી એ દોષોનું ધાતુઓ સાથે તથા મળોની સાથે મિશ્રણ કરી ગળીએ, તો તો દોષોના ભેદો અસંખ્યાત થઈ જાય છે. ૩ તત્માત્મસદ્ગ્નં સંયમ્ય દોષભેદવિકલ્પનૈઃ ।

રોગં વિદિત્વોપચોદ્રસમદૈર્યથેરિતૈઃ ॥૪॥

વૈદ્યે ચિકિત્સા કેવી રીતે કરવી ?

માટે વૈદ્યે સક્ષણાદિકની તપાસ કરી, સક્ષણાદિકના નિશ્ચય ઉપરથી રોગને ઓળખી લઈ, પછી તે રોગમાં દોષોના ભેદોના નિશ્ચય કરી, તે ભેદોના વિરોધી રસોના ભેદોથી ચિકિત્સા કરવી, કે જે રસોના ભેદો ગયા ૬૩મા અધ્યાયમાં કહ્યા છે. ૪

મિષ્કુ કર્ત્ત્વય કરણં રસા દોષાસ્તુ કારણમ્ ।

કાર્યમારોગ્યમેવૈકમનારોગ્યમતોડન્યયા ॥૫॥

ચિકિત્સાનાં કર્તા, કરણ, કારણ અને કાર્ય

વૈદ્ય ચિકિત્સાનો કર્તા છે, રસો ચિકિત્સાનાં કરણો (સાધનો) છે, દોષો ચિકિત્સાનાં કારણો છે અને એક આરોગ્ય જ ચિકિત્સાનું કાર્ય છે.

કર્તા તથા કરણો યોગ્ય હોય અને કારણોની સ્થિતિ બરાબર અણુવામાં આવી હોય, તો કાર્ય (આરોગ્ય) ઉત્પન્ન થાય છે; નહિ તો આરોગ્ય રહે છે તથા વધારે પણ થાય છે. ૫

અધ્યાયાનાં તુ પટ્ટપટ્ટ્યા ગ્રયિતાર્થપદકમમ્ ।

અર્થમેતદશેષેણ તન્નમુત્તરમુદ્દિમત્ ॥

સ્પષ્ટગૂઢાર્થવિજ્ઞાનમગાર્થ મન્દચેતસામ્ ।

યયાવિધિ યયાપ્રશ્નં મત્તાં પરિકીર્તિતમ્ ॥૬॥

ઉત્તરતંત્રનો ઉપસંહાર

હે સુશ્રુત આદિ શિષ્યો ! આ પ્રમાણે હાસડ અધ્યાયોથી જેમાં અર્થોની, પદોની તથા ક્રમોની યોગ્ય ગૂંથણી કરી છે એવું અને પ્રૌઢતાવાળો આ ઉત્તરતંત્ર, કે જે ગૂઢ અર્થોના પણ સ્પષ્ટ વિવેચનવાળું છે; છતાં મંદબુદ્ધિવાળાઓને અગાધ થઈ પડે એવું છે; તે તમારા પ્રશ્નો અનુસાર વિધિપૂર્વક અને સંપૂર્ણ તમોને કહ્યું છે. ૬

સહોત્તરં ત્વેતદધીસ્ય સર્વં

ગ્રાહ્યં વિષાનેન યયોદિતેન ।

ન હોયતેડર્શાન્મનસોગ્યુપેતા-

દેતદ્વચો માહ્યમતીવ સત્યમ્ ॥૭॥

અંત્યનો ઉપસંહાર તથા ક્ષણશ્રુતિ

જે પુરુષ બ્રહ્માની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થયેલા

આ શાસ્ત્રને ઉત્તરતંત્ર સહિત આ શાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિથી સંપૂર્ણ બળે તથા અભયપણે કરે, તે પુરુષ મનોનાંચિત પુરુષાર્થથી બદ્ધ થતો નથી; આ બ્રહ્માનું વચન અત્યંત સત્ય છે ૭

૧ સુશ્રુતના બીજા, ત્રીજા તથા ચોથા અધ્યાયમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે.

इति श्रीसुश्रुत आयुर्वेदे उत्तरतंत्रं ममाप्तम् ॥

શ્રીમદ્ ભાગવત-જે ગ્રંથમાં ભાષાંતર, નવી ૧૧મી આવૃત્તિ ...	૧૨૪૦	૮-૦	૧-૬
” ” -ભાગ રજ્જે (આ. ૮મી) છટક મળશે. ૬૬૭	૩-૦	૦-૧૦	
ભગવતી(દેવી)ભાગવત-સરળ ભાષાંતર, મોટા અક્ષરો	૯૨૮	૬-૦	૦-૧૫
આત્મસાક્ષાત્કારની કસોટી-સ્વામી સ્વયંબોધિતીર્થ :	૨૦૮	૧-૪	૦-૨
આત્મરામાયણુ-રામાયણનાં પાત્રોના લાક્ષણિક અર્થો દ્વારા			
તત્ત્વજ્ઞાન સમગ્રવર્તુ સરળ પુસ્તક ...	૧૪૦	૦-૧૨	૦-૨
મોક્ષમાળા-શ્રીમદ્ રાજ્યચંદ્રકૃત ...	૧૬૨	૧-૪	૦-૩
પ્રભુમય જીવનનું રહસ્ય-સદુપદેશ, ભજનો સાથે ...	૧૬૮	૧-૦	૦-૪
પ્રભુમય જીવન-પ્રભુમય જીવન જીવવાના અને મુખી થવાના			
સરળ ઉપાયો ...	૧૬૨	૦-૧૨	૦-૨
સ્વરૂપવિચાર-યુરુશિષ્યના સંવાદરૂપે તત્ત્વોપદેશ ...	૧૦૪	૦-૧૦	૦-૨
વૃક્ષારામગાથા-જે ગ્રંથમાં-ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યપ્રેરક			
અભંગોનું સરળ ભાષાંતર ...	૧૮૪૦	૬-૦	૦-૧૫.
શ્રીરામકૃષ્ણ વાર્તાલાપ-(૨) ઉપદેશો તથા કથાપ્રસંગો	૩૧૨	૨-૦	૦-૪
સ્વામી રામતીર્થ-જોમના સદુપદેશ (૧) ...	૫૬૪	૨-૮	૦-૬
સ્વામી વિવેકાનંદના ઉપદેશો :			
ભક્તિયોગ-આવૃત્તિ ૨જી (૮) ...	૩૮૪	૧-૮	૦-૪
રાજયોગ અને જ્ઞાનયોગ-(૧૦, ૧૧) ...	૫૬૦	૨-૦	૦-૫
પાતંજલ યોગસૂત્ર-વિવેકાનંદના વિવેચન સાથે ...	૧૬૨	૧-૦	૦-૩
જ્ઞાનયોગ-વિવેકાનંદે આપેલાં વ્યાખ્યાનો ...	૨૩૬	૦-૧૨	૦-૨
રાજયોગ-પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, સમાધિ ઇત્યાદિ	૧૩૬	૦-૧૨	૦-૨
વિવેકાનંદસાર-વિવેકાનંદના સમગ્ર ઉપદેશોના સારરૂપ ગ્રંથ,			
વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ ઉપયોગી ...	૨૬૪	૨-૦	૦-૪
આખ્યાનમાળા-(૧) અનંતપ્રસાદ શ્રીવિષ્ણુવ: જોધપ્રદ આખ્યાનો	૭૦૮	૩-૦	૦-૭.
” ” -(૨) ” ” ” ” ” ”	૭૨૦	૩-૦	૦-૬
ઉપદેશસારસંગ્રહ-શ્રી. તિરુવલ્લુવરનો વેદવૃત્ત્ય જોધ ...	૩૮૪	૧-૮	૦-૪
સુજોધરતનાકર-ધર્મનીતિપ્રેરક ૧૦૫ ટૂંકાં ને જોધક દર્શાવે	૩૦૦	૧-૮	૦-૪
વિભુની વાટે ને રામાયણની રત્નપ્રભા	૧૬૪	૦-૪	૦-૨
સૂર્યકાન્ત-અધ્યાત્મ માર્ગના સાધકને અત્યંત ઉપયોગી પુસ્તક	૨૭૨	૨-૦	૦-૪
ગિરધરકૃત રામાયણ-કર્તાની હસ્તપ્રત ઉપરથી શુદ્ધ આવૃત્તિ	૭૬૨	૪-૮	૦-૧૦.
તુલસીકૃત રામાયણ-(જે ભાગ)ભાષાંતર સાથે તથા ૩૨ ચિત્રો	૧૨૦૦	૮-૦	૧-૫
વાલ્મીકિરામાયણ-ભાગ રજ્જે (આ. ૩જી છટક મળશે.)	૭૬૪	૩-૦	૦-૧૨
પુરુષાર્થજોધિની ગીતા-(જે ગ્રંથોમાં) મૂળ શ્લોકો, પદચ્છેદ,			
અર્થ અને પંડિત સાતવલેકરજીની વિસ્તૃત ટીકા સાથે	૧૦૬૮	૧૦-૦	૧-૨
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે રચેલી			
‘ભાવાર્થદીપિકા’ નામની દર્શાવેલી ભરપૂર,			
ભાવવાર્ધી ટીકા સરળ અર્થ સાથે ...	૭૬૨	૪-૦	૦-૮

સંગતું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલયના

ગ્રંથોનું સૂચિપત્ર

ધર્મગ્રંથો

અવધૂત ગીતા-(બીજી આદિતિ) સુધારાવધારા સાથે .. ૧૪૪ ૧-૪ ૦-૨

શ્રીમત્ શંકરાચાર્યના ગ્રંથો :

૧ શ્રોત્રસુદગર ને બીજાં દશ રત્નો-સરળ અર્થ સાથે ૧૬૮ ૧-૦ ૦-૨

૨ શતશ્લોકી અને બીજાં ચાર રત્નો-સરળ અર્થ સાથે ૨૦૦ ૦-૧૨ ૦-૨

૩ સ્તોત્રસંગ્રહ-ભક્તિ ને વેદાત-સ્તોત્રો અર્થ સાથે . . . ૨૨૦ ૦-૧૦ ૦-૨

૪ સર્વવેદાંત-સિદ્ધાંત-સારસંગ્રહ-સરળ ભાષાતર સાથે ૨૨૪ ૧-૪ ૦-૩

૫ વિવેકચૂડામણિ-સરળ ભાષાતર સાથે . . . ૧૬૦ ૦-૧૨ ૦-૨

જીવન્મુક્તિવિવેક-મુખ્યમુખ્યો માટે પ્રાચીન ગ્રંથ ... ૨૨૦ ૧-૪ ૦-૨

મહાપાડ્ય-રત્નાવલિ-ઉપનિષદોમાધી ચૂટેના સર્વોત્તમ

વચનોનો સમઠ, મૂળ સાથે ૧૮૪ ૦-૧૨ ૦-૨

અધ્યાત્મકગીતા-મૂળ સાથે સરળ ભાષાતર ૭૨ ૦-૮ ૦-૧

ઉપનિષદો (૧૧૨)-નીચે પ્રમાણે ત્રણ ગ્રંથોમાં .

એકાદશ ઉપનિષદ-ઈશ, કેન, કદ ઇત્યાદિ ૧૧ ઉપનિષદો

મૂળ સાથે સરળ ભાષાતર ૪૫૨ ૨-૮ ૦-૫

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ-મૂળ સાથે " ... ૨૪૮ ૧-૮ ૦-૩

સો ઉપનિષદો-જેમા પ્રથમના ૨૩ ઉપનિષદો મૂળ સાથે-

અને પછીનાં ૭૭ મૂળ ભાષાતર-સારરૂપે આપ્યું છે. ૭૪૪ ૪-૦ ૦-૭

દસ અને પુરુષાર્થ-મહાત્મા કૃષ્ણાચાર્યજી મહારાજ ગિરિયિ ૩૭૬ ૨-૦ ૦-૪

વિદુરનીતિ-સરળ અનુવાદ સાથે ૧૬૮ ૦-૧૨ ૦-૨

મનુસ્મૃતિ-મહાન ગ્રંથ-અરળ અર્થ સાથે ... ૬૪૦ ૩-૦ ૦-૬

આર્યધર્મનીતિ અને આણ્ડક્યનીતિસાર-પ્રસદ

કરી ચૂટેના ધર્મનીતિના શ્લોકો અનુવાદ સાથે .. ૨૦૮ ૦-૮ ૦-૨

વેદિક વિનય-૩૬૦ વેદના પ્રાર્થનામ ત્રો-વિસ્તૃત સમજૂતી સાથે ૮૪૦ ૩-૧૨ ૦-૮

બળવાન બનો !-કર્મનો શ્રેષ્ઠ ઉપદેશ પં. સાલવનેકરજી ૧૧૨ ૦-૮ ૦-૨

એકાદશ સ્કંધ-શ્રીમદ્ ભાગવતનો-મૂળ સાથે . . . ૪૫૨ ૧-૪ ૦-૫

વિષ્ણુસાદસનામ-મૂળ તથા સરળ અર્થ સાથે . ૧૨૮ ૦-૪ ૦-૧

ધર્મપદ-સ પાઠક . ૫૦ ભેચરદાસ દોસી મૂળ સહિત ... ૧૬૨ ૧-૦ ૦-૩

શાંતિપર્વ-મહાભારતનું-રાજધર્મ, આપદધર્મ અને શ્રેષ્ઠધર્મ,

જેમા ચાર વર્ગો તથા આશ્રમના સામાન્ય ધર્મો વર્ણે છે ૮૫૬ ૭-૮ ૦-૧૪

યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-(ભાષાતર) વેંગળ, મુખ્યમુ, ઉત્પતિ, રિયતિ,

ઉપશમ ને નિર્ભી-ચાર દગદાર મયોમા ... ૧૬૦ ૧૦-૦ ૨-૧

લઘુયોગવાસિષ્ઠ-૫૮૬ યોગવાસિષ્ઠના સારરૂપ ... ૪૫૪ ૨-૮ ૦-૫

સાધબાબા-શિરડીના સુપ્રસિદ્ધ મહાત્માનું ચરિત્ર ...	૪૩૬	૩-૦	૦-૫
રામકૃષ્ણ પરમહંસ-પ્રેરણાદાયી અદ્ભુત ચરિત્ર ...	૬૦૮	૨-૮	૦-૫
સ્વામી વિવેકાનંદ-જીવનના પ્રસંગો આલેખતું ચરિત્ર...	૭૮૪	૩-૦	૦-૭
સ્વામી રામતીર્થ-વિસ્તૃત ચરિત્ર તથા વેદાંતના ઉપદેશો	૬૭૨	૩-૦	૦-૭
ચૈતન્યમહાપ્રભુ-ત્રણ ગ્રંથો, વિસ્તૃત ચરિત્ર (સચિત્ર) ...	૧૫૯૬	૬-૮	૦-૧૫
જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ ને મહાત્મા એકનાથ-જો ચરિત્રો ...	૫૦૪	૨-૮	૦-૫
સંત ઉકારામ-મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ સંતનું ચરિત્ર ...	૬૪૮	૨-૮	૦-૬
સ્વામીશ્રી બ્રહ્માનંદ ને શિવાનંદનાં ચરિત્રો ...	૪૨૪	૧-૬	૦-૪
શ્રીરામચંદ્ર દત્ત ને નાગ મહારાજનાં ચરિત્રો ...	૩૩૬	૧-૦	૦-૩
મં સરયૂદાસજી, ભૂધરભક્ત ને જ્ઞાનકીદાસજીનાં ચરિત્રો	૨૫૬	૦-૧૦	૦-૩
ભક્તચરિત્ર-ભક્તમાળમાં નહિ આવેલાં ચરિત્રો ...	૫૨૮	૨-૮	૦-૫
આદર્શ ચરિત્રસંગ્રહ-ભાગ રજો-૭૦ ટૂંકાં ચરિત્રો ...	૬૨૪	૨-૮	૦-૭
ભારતના વીર પુરુષો-૪૦ વીર પુરુષોનાં ચરિત્રો ...	૩૩૬	૧-૪	૦-૪
વીર હર્ગાદાસ અથવા મારુ સરદારો-મારવાડના રજપૂત યુગના નરકેસરીનું વીરત્વભર્યું વૃત્તાંત ...	૩૦૪	૧-૦	૦-૩

સંતવાણી-ભજનો

પરિચિત પદસંગ્રહ-૧૧૨ ભક્તોનાં ૬૬૭ ભજનો ...	૪૦૦	૧-૧૨	૦-૪
મીરાં અને નરસિંહ-(સંં ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા) પસંદ કરેલાં ૧૯૩ ભજનો ને પદો ...	૧૦૪	૦-૧૨	૦-૨
અખાની વાણી-અધરા શબ્દોના અર્થ ને સુધારાવધારા સાથે	૫૦૪	૩-૦	૦-૬
દીવાને સાગર-જીવનસાક્ષ્યનો ઉદ્દાસ આપતો ગઝલસંગ્રહ	૪૮૦	૪-૮	૦-૫
પ્રીતમદાસની વાણી-ધોળ, છપ્પા, કચ્છા, મહિના દત્યાદિ	૫૬૦	૨-૮	૦-૪
કર્મગાથા-કર્મની શ્રેષ્ઠ ભાવના સૂચવતો કાવ્યસંગ્રહ ...	૨૪૦	૧-૦	૦-૩
તુકારામ-પસંદ કરેલા અભંગો, મરાઠીમાં ...	૧૨૦	૦-૫	૦-૨
છોટમની વાણી-મહાત્મા છોટમ રચિત ૯૬ પદોનો સંગ્રહ	૭૨	૦-૪	૦-૧

સ્ત્રી તથા બાળોપયોગી સાહિત્ય

પાકશાસ્ત્ર-જોરાકે માટે વપરાતી વાનીઓ જેવી કે, મિટાન, ફરસાણ, શાક, ભાજ્યો, ચટણી-કચુંગરો અને રાપતું; અથાણું, પાકો અને કેટલાક ચૂર્ણ વગેરે બનાવવાની રીતો.	૨૬૪	૨-૮	૦-૪
નળાખ્યાન-મહાકવિ પ્રેમાનંદ કૃત આવા મોટા અક્ષરોમાં	૧૩૬	૧-૦	૦-૩
આખાહરણ-મહાકવિશ્રી પ્રેમાનંદ કૃત-મોટા અક્ષરોમાં અધરા શબ્દોના અર્થ સાથે ...	૧૧૨	૦-૮	૦-૨
શ્રીશારદામણિદેવી-(ચરિત્ર) લે. આનંદ ચૈતન્ય: ...	૧૦૪	૦-૮	૦-૨

જ્ઞાનસન ગીતા-ગીતાના મૂળ શ્લોકો પદચ્છેદ ને સમ્પાદ્ય સાથે	૩૬૮	૧-૪	૦-૪
,, ,, -(યુજ્જરાની નિષિખા) ,, ,,	૩૬૮	૧-૪	૦-૪
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-મોટા સુનામ્ય અક્ષરો, સરળાર્થ સહિત	૨૪૮	૦-૧૨	૦-૩
(સંસ્કૃતમાં પાઠ સ્વનાશબ્દો માટે ખાસ ઉપયોગી મૂળ મૂળ ગીતાઓ)			

મગવદ્ગીતા મૂળ મૂળ-મોટા અક્ષર	૨૧૨	૦-૧૦	૦-૨
,, ,, -મધ્યમ અક્ષર	૨૦૦	૦-૫	૦-૧
પંચરત્ન મગવદ્ગીતા મૂળ મૂળ-મધ્યમ અક્ષર	૩૨૨	૦-૮	૦-૨
,, ,, ,, -નધુ અક્ષર	૨૦૦	૦-૫	૦-૧

પદિયારકૃત સ્વર્ગનાં પુસ્તકો :

સ્વર્ગાંતુ વિમાન-ભક્તિનો અદ્વિમા સમજાવના ૩૨૫ દાખના ૩૭૨	૨-૦	૦-૪
સ્વર્ગની કૃત્તી-સદ્વર્તન રાખના શીખવનારો ગોષ્ઠ	૩૭૨	૨-૦ ૦-૪
સ્વર્ગનો ખજાનો-ભક્તિમાર્ગ સમજાવતું પુસ્તક	૩૧૨	૨-૦ ૦-૪
સ્વર્ગનો પ્રકાશ-જ્ઞાન અને પરમાર્થની વાતો	૩૩૬	૨-૦ ૦-૪
સ્વર્ગનો આનંદ-ભક્તિ ને તેના પ્રકારોની સમજ	૩૬૦	૨-૦ ૦-૪
સ્વર્ગની સીડી-ગોક્ષમાર્ગ પ્રાપ્ત કરવાના ૧૨ પગથિયાં	૩૬૦	૨-૦ ૦-૪
સ્વર્ગની સદૃશ-સ્વર્ગના દ્રુકા ને સરળ રસ્તાનું સૂચન	૪૬૮	૨-૦ ૦-૫
સ સારમા સ્વર્ગ-સ સારને સ્વર્ગ બનાવતું પુસ્તક	૩૪૮	૨-૦ ૦-૪
સાનું સ્વર્ગ-ભક્તિ ને જ્ઞાન વિષયક સાદી વાતો	૪૧૨	૨-૦ ૦-૫

મહાભારત-સંપૂર્ણ (ભાષાંતર)

શ્રી. ૪૫૫

આવા મોટા અક્ષરો

દળદાર ૭ ગ્રંથોમાં

૧-આદિ ને સભાપર્વ

૬-સાતિપર્વ

૨-વન ને વિરાટપર્વ

૩-ઉલ્લોગ ને ભીષ્મપર્વ

૭-અનુશાસન, આશ્વમેધિક,

૪-દ્રોણપર્વ

આશ્રમવાસિક, મોસન,

૫-કર્ણ, શંકર, સૌમિક ને

મહાપ્રારથાનિક અને

સ્રીપર્વ

અશ્વમેધપર્વ

કદ ૬.૧૫x૧૦.૦ કુલ પાન ૫૨૦૮

પાના પૃષ્ઠા : ૨૭ ચિત્રો સાથે

૨૫૫૯

અર્થ

૩૧ ૬૧

શવનચરિત્રો

હું સ મહારાજ-વેદાન બેગા ગ્રંથ વિષયન વિવિધ દાખનો દારા

મરણ રીતે મજબબ છે

૨૮૦ ૨-૮ ૦-૫

અવામી આત્માનંદ સમજનાતી-૨, ચરિત્ર ને ઉપદેશો

૧૧૨ ૧-૮ ૦-૩

મહર્ષિ દયાનંદનાની આરતિ

૧૧૨ ૧-૮ ૦-૨

ભિક્ષુ અખંડાનંદ-(ચરિત્ર) શ્રી સોપાન અને શ્રી જ્યોતીન્દ્ર દેવે

૪૭૮ ૩-૦ ૦-૬

ખેતીનાં મૂળ તત્ત્વો-ભાગ ૧ લો-(નખીન, પાણી ને ઓળનર)	૧૧૬	૧-૦	૦-૨
“ “ -ભાગ ૨ જો-(ખેડ, ખાતર ને ખીજ)	૧૧૨	૧-૦	૦-૨
“ “ -ભાગ ૩ જો-(કીટક, રોગ અને પશુ)	૧૬૮	૧-૮	૦-૨

ચેતના અને પ્રેરણા

અંતરની વ્યથા-લે. સોપાન : ૫ આત્મકથાઓ ...	૧૯૨	૧-૪	૦-૩
સુખોદકથાસાગર-ખોધદાયક ૫૦૫ દૃષ્ટાંતોનો સંગ્રહ ...	૪૬૪	૨-૦	૦-૫
આગળ ધસો-(‘પુશિંગ ટુ ધી ફ્રન્ટ’નું ભાર્યાતર : આ. ડી) ૪૬૮	૨-૮	૦-૫	
સુખી જીવનનાં સાધન-આનંદી જીવન માટે ઉત્સાહપ્રેરક	૩૧૨	૧-૮	૦-૪
કતલખાનું-શ્રમજીવીઓનાં કુઃખ તથા ધનિકોની નિર્દયતા			
દર્શવતી નવલકથા (અપ્ટન સિંકલેરકૃત)...	૬૬૬	૩-૦	૦-૬
શુભસંગ્રહ-(ભા. ૨) દ્વાઓ ને ઉપયોગી માહિતી, ૧૪૮ લેખો	૫૪૪	૨-૮	૦-૫
“ -(ભા. ૯) “ “ “ ૧૬૫ લેખો	૭૩૬	૨-૮	૦-૬

આરોગ્ય અને વૈદક

કન્ધ સ્વસ્થાનની વનસ્પતિઓ અને તેની ઉપયોગિતા- લે. નયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી દાકર	૫૬૬	૧૦-૦	૧-૫
ખોરાકના ગુણદોષ-લેખક : ડૉ. રસિકલાલ જી. પરીખ : આપણુ રોગના ખોરાક માટે માર્ગદર્શન આપતું પુસ્તક	૧૦૦	૦-૧૦	૦-૨
ઔષધિ કદપલતા-જડ ને હરીલા રોગો ઉપર જીંદગીજીવી સાદી ૪૩ ઔષધિઓના સેવન વિષે સમજૂતી આપે છે.	૧૧૨	૦-૧૨	૦-૨
આર્યસિપ્ક અથવા હિંદુસ્તાનનો વૈદરાજ-અનેક વનસ્પતિઓના ગુણદોષ ને ઉપયોગ તેમજ રોગો, તેમનાં લક્ષણ ને કારણ તથા ઉપચારોનો મહાન ગ્રંથ ...	૮૩૨	૬-૦	૦-૧૩
આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન-(નવી આવૃત્તિ) લે. મહાત્મા ગાંધીજી : શરીરરચના, હવા, પાણી, ખોરાક, કસરત, કપડાં, પાણીના તથા માટીના ઉપચાર, ગર્ભવેળા સ્ત્રીપુરુષનું કર્તવ્ય વગેરે બાબતો	૧૨૮	૦-૧૦	૦-૨
વૈદક સંખ્યાની વિચારો-ભાગ ૨જો : ઉપયોગી ૧૨૮ લેખો	૪૩૨	૧-૧૨	૦-૫
આયુર્વેદ નિબંધમાળા-ભાગ-૧,૨ (વૈદ તિલકચંદ તારાચંદકૃત) આયુર્વેદ ચિકિત્સાપદ્ધતિએ અનેક રોગ, તેમનાં લક્ષણ, કારણ ને સચોટ ઉપચારો સમજાવતા ગ્રંથો.	૧૧૫૨	૪-૪	૦-૧૦

ચિત્રો ઇત્યાદિ.

જ્ઞાનપટ, સોપાનપટ અને જ્ઞાનખાજી	૧૮૪૨૪	૦-૧	૦-૧
ધરમહંસ શ્રીરામકૃષ્ણ કેશવચંદ્ર સેનના ચેર ...		૦-૨	૦-૧

+ આ બંને પુસ્તકો પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે મંજૂર થયાં છે.

અંગ્રીજીના વિવિધ પ્રશ્નો-અંગ્રીજીની કેળવણી, લગ્ન, વારસાહક,			
ગામડાંની અંગ્રીજીનો પ્રશ્ન, કાપડો, શારીરિક સંપત્તિ,			
ગૃહઉદ્યોગ તથા અંગ્રીજીની ફરજ ઇલાદિ અનેક વિષયો	૨૬૪	૧-૮	૦-૪
ટુન્ડી વાર્તાઓ-અંથ ૧લો-સામાજિક નિદોષ ૬૬ વાર્તાઓ	૫૮૮	૨-૮	૦-૬
" " -અંથ ૨જો-કુટુંબ માટે ઉપયોગી ૫૭ વાર્તાઓ	૫૭૬	૨-૮	૦-૬
" " -અંથ ૩જો-અપ્રિયુરો માટે જરૂરી ૫૬ વાર્તાઓ	૪૦૮	૨-૮	૦-૪
" " -અંથ ૬જો-સર્વ માટે ઉપકારક ૮૬ વાર્તાઓ	૭૨૦	૨-૮	૦-૬
ભારતની દેવીઓ-અંથ ૧લો-ગ્રામીનયુગની ૧૧૩ સતીઓ	૭૩૨	૩-૦	૦-૬
" -અંથ ૨જો-મધ્યયુગના ઐતિહાસિક ૨૪૬ ચરિત્રો	૭૩૨	૩-૦	૦-૭
" -અંથ ૩જો-મધ્યયુગનાં અને આર્યોની ૧૬૬ ચરિત્રો	૮૦૪	૩-૦	૦-૮
બાલભારત-(સચિત્ર) સંક્ષિપ્ત મહાભારત ...	૨૮૮	૧-૮	૦-૪
ગિરબલ અને બોળ-લે. શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દેવે : બાદશાહ અને ગિરબલની તથા બીજી રમૂજ વાતોનો સંગ્રહ...	૨૮૦	૧-૮	૦-૩
બાળસાહ્યોદ- (સચિત્ર) વાર્તાઓએ પામિક સિદ્ધાન્ત ...	૧૨૮	૦-૮	૦-૨
શુલિસ્ટો-સુબોધપુષ્પવાદિકા-મહાત્મા શેખસાદીકૃત ...	૧૩૬	૦-૫	૦-૨
સદ્ગુણી બાળકો-(સચિત્ર) ૬૬ ખરા બનાવેલો સંગ્રહ	૧૩૬	૦-૮	૦-૨
સુબોધક નીતિકથા-ગિરબલની ૧૫૨ બોધપ્રદ વાતો ...	૨૩૨	૦-૮	૦-૨
બાળકોની વાતો-ભાગ ૧ લો : બોધપ્રદ ૨૧ વાતો ...	૮૪	૦-૬	૦-૨
" " - ભાગ ૨જો : બોધપ્રદ ૬૧ લેખોનો સંગ્રહ	૨૬૪	૦-૮	૦-૩
આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા-(૧) બોધક ૪૨૪ દ્રૂકા દૃષ્ટાંતો...	૪૩૨	૨-૦	૦-૪
" " -(૨) " ૩૬૫ " " ...	૪૬૬	૨-૦	૦-૫
બાળકોના આચાર બાળકોને મદ્યુગી બનાવેલો ઉપદેશ-સંગ્રહ	૪૦	૦-૨	૦-૧

પ્રકીર્ણ સાહિત્ય

જીવનસંગ્રામ-આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિકૃત ત્રણે તાપો સાથે			
અમ્મવામાં માર્ગદર્શન કરાવેલો નિર્મલ ...	૮૦	૦-૮	૦-૧
ભારતીય સંસ્કૃતિ-લે. શ્રી. કૈલાશભાઈ મા. મુનશી: ...	૧૩૨	૦-૧૨	૦-૨
મુવર્ણયુગ- " " ...	૬૨	૦-૮	૦-૨
સ્વામીશ્રી અખંડાનંદજીના પત્રો-૮૫ બોધદાયક પત્રો	૨૪૮	૧-૪	૦-૨
આત્મનિરીક્ષણ અને સંકલ્પ-લે. શ્રી. રમણદાસ વડે દેસાઈ:			
સ્વસુધારણાની પ્રેરણા આપતું પુસ્તક : બીજી આવૃત્તિ	૧૬૮	૧-૦	૦-૨
સાહિત્ય પ્રારંભિકા-લે. શ્રી. દિગ્ગજીવ ગણેશજી અંબરિયા:	૧૪૪	૧-૦	૦-૨
ગુજરાતની ગજલો-દી. જી. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી-સંપાદિત			
જુદીજુદી ૮૬ ઉત્તમ ગજલોનો સંગ્રહ ...	૧૮૦	૧-૦	૦-૨
કુચની લોકવાર્તા-શ્રી. કુંજરસી ધરમસી સંપાદિત			
રજપૂતયુગની કથા દેશની ઐતિહાસિક વટનાઓ ...	૩૫૪	૨-૦	૦-૪

અન્ય પ્રકાગનો

મણિમયમૃતિ-ને. શ્રી મણિકલાન જનના સ મુદ્રા ૧૨૨	૦	૦-૪
શ્રીજ્ઞાનસૂર્યોદય-પૂર્ણિમા ભાગ ૩, ,	૧૪૪	૧-૦ ૦-૨
શ્રીજ્ઞાનસૂર્યોદય-વૈશાખ પૂર્ણિમા ભાગ ૩, ,	૧૧૦	૦-૧૦ ૦-૨
શ્રીજ્ઞાનસૂર્યોદય-વૈશાખ પ્રથમ ભાગ (ગાનયોગ) ,	૨૧૪	૨-૦ ૦-૩
જ્ઞાનસૂર્યોદયાખ્ય-મહાપ્રયત્નચતુષ્ટય	૨૭૨	૧-૮ ૦-૪
જ્ઞાનમીમાંસા-યોગિતિ-અનુસૂત સારીંગિક માધ્ય સદિન	૫૨	૫-૦ ૦-૮
ઉપનિષદ બોધિતિ ભા ૧૫૦ } મુખ્ય મુખ્ય પદર ઉપનિષદોનું	૩૮	૮-૦ ૦-૧૨
,, , ભા ૨૫૦ } જ્ઞાનસૂત વિસ્તૃત ગીતા સાથે		
ભગવદ્ગીતા-યોગિતિ-ગીતાનુ ભાગ ૧૦ ગીતા સદિન જેમા	૧-૦	૦-૫
, પુસ્તકની ઉપર મૂળ ભગવદ્ગીતા આપી છે }		

વેદ ધર્મ સભાનાં પ્રકાગનો

મોહમુદ્ર-શ્રી સકાર્યાર્થ કૃત-નરમ શુભરાત્રીમા મૂળ મથે	૨૮૦	૦-૧૦ ૦-૨
સમસ્તવિદ્યુત અવસોદન-ને. મણિમાન નમુભાઈ વિરોધી		
શુભરાત્રીમા	૭	૦-૧૦ ૦-૨
વિશ્રાન્તિ-વાર્ષિક-૮ એ એક દિવસ નવા વ્યાખ્યાનનુ ભાગ ૧	૪૮	૧-૦ ૦-
મણિરત્નમાયા-શુભરાત્રી ગીતા મથે	૨૮૦	૧-૦ ૦-૨
અર્ચન-માયા (શુભરાત્રી) નેખો પ્રતોષ અને પારાસર	૧૨૦	૨-૦ ૦-૪
અદ્વૈતાનુસૂત-વેદાનુસૂતની વાતો	૭૨	૧-૦ ૦-૧
વેદાન્તદર્શન-વેદાન્તસૂત્રને મુજબ વ્યાખ્યાનનુ ભાગ ૧	૧૦૮	૧-૦ ૦-૨
ન્યાયસાર-અગ્રેમા ગીતા નાથે (શ્રીમાનર્ચરી પ્રણિત)	૫૬	૧-૪ ૦-૨
સમ્બેતાશ્વતરદશાદિદશોપનિયદ-મૂળમાત્ર	૨૫૦	૧-૦ ૦-૨
સ્વામસામ્રાજ્યચત્રિકા-મૂળમાત્ર	૫૬	૦-૪ ૦-૧
કાત્યાયનસૂત્રાનુસારિણા ગુહ્યસૂત્રોત્તમાવપ્રકાશ		
સદ્યાવિધિ-મૂળમાત્ર	૨૮	૦-૨ ૦-૨
અથ પચમહાયજ્ઞ-મૂળમાત્ર	૨૬	૦-૪ ૦-૧
સદ્યા-મૂળમાત્ર		૦-૨ ૦-૧

નકુ વિગત માટે વિસ્તૃત સૂચિપત્ર મગાવો

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } જે ૦ ન ૫૦ અમદાવાદ
અને ૬ જાન્યુઆરી ૧૯૬૬ મુબઈ-૨